SŁOWNIK ETYMOLOGICZNY JĘZYKA POLSKIEGO

WIESŁAW BORYŚ

SŁOWNIK
ETYMOLOGICZNY
JĘZYKA POLSKIEGO



Romie, mojej żonie

SŁOWNIK ETYMOLOGICZNY JĘZYKA POLSKIEGO

WIESŁAW BORYŚ

WYDAWNICTWO LITERACKIE

Wstęp

Etymologia jest działem językoznawstwa badającym pochodzenie wyrazów; jednocześnie wyraz ten oznacza objaśnienie pochodzenia konkretnego wyrazu i jego znaczenia. Pochodzenie międzynarodowego naukowego terminu *etymologia* jest jasne, jest to zapożyczenie z gr. *etymología* 'etymologia', będącego złożeniem gr. *étymos* 'prawdziwy', używanego też jako rzeczownik w znaczeniu 'etymologia wyrazu, etymologiczne znaczenie', oraz tworzącego nazwy różnych dyscyplin naukowych *-logia* (od gr. *lógos* 'słowo, wypowiedź').

Zadaniem badań etymologicznych jest odtworzenie pierwotnej motywacji wyrazu (wskazanie jego bezpośredniej podstawy derywacyjnej), wykrycie i objaśnienie jego struktury, wskazanie morfemów słowotwórczych oraz odtworzenie jego przypuszczalnego pierwotnego znaczenia i wyjaśnienie dalszego rozwoju semantycznego. Studia etymologiczne zmierzają więc do wykrycia i objaśnienia procesów językowych, które zachodziły przed setkami albo i tysiącami lat, przy czym badacz często dysponuje tylko dochowanymi szczątkami poszczególnych rodzin wyrazowych, nieraz rozproszonymi po różnych, oddalonych geograficznie pokrewnych językach. Wszystko to sprawia, że ustalenie pochodzenia wyrazu bardzo często nie jest sprawą prostą, nie daje jednoznacznych rezultatów, stąd nierzadko mamy kilka prawdopodobnych wersji objaśnień etymologicznych jednego wyrazu (a zwykle także wiele objaśnień mało prawdopodobnych, nieprawdopodobnych czy wręcz mylnych, dopuszczających dowolne lub błędne zestawienia wyrazów pozornie tylko bliskich, ignorujących wypracowane przez naukę reguły odpowiedniości głosowej między pokrewnymi językami, nieprzekonująco objaśniających strukturę wyrazu lub wydzielających nie istniejące formanty słowotwórcze, dopuszczających niezwykłe, nie mające paraleli kierunki ewolucji semantycznej) i stąd obecność w objaśnieniach elementów subiektywnych lub brak ostatecznego objaśnienia genezy poszczególnych wyrazów. Zresztą nierzadko także wyrazy powstałe przed kilkudziesięciu laty (a nawet powstające w czasach współczesnych) mogą mieć niejasne pochodzenie i mogą sprawiać badaczowi wiele problemów.

Słowniki etymologiczne zwykle są podsumowaniem pewnego etapu rozwoju badań etymologicznych leksyki danego języka, chociaż bywają też słowniki, których autorzy częściowo lub programowo ignorują dokonania etymologiczne innych badaczy. Tak też ma się rzecz ze słownikami etymologicznymi języka polskiego.

Przez wiele dziesięcioleci jedynym pełnym polskim słownikiem etymologicznym było dzieło Aleksandra Brücknera, wydane po raz pierwszy w r. 1927 i potem wielokrotnie

wznawiane. Znakomity w swoim czasie słownik dziś jest już w znacznym stopniu przestarzały, reprezentuje bowiem stan wiedzy etymologicznej z początków ubiegłego stulecia, opiera się nierzadko na dziewiętnastowiecznych pracach etymologicznych, zwłaszcza na słowniku etymologicznym języków słowiańskich Franza Miklosicha. Etymologia polska i słowiańska w ciągu XX wieku znacznie się rozwinęła pod względem metodologicznym i materiałowym, powstało wiele słowników etymologicznych poszczególnych języków słowiańskich (obecnie tylko język słowacki i macedoński nie mają takich oddzielnych słowników), zaczęto wydawać słowniki odtwarzające prasłowiańską warstwę leksyki słowiańskiej, opublikowano setki szczegółowych studiów, rozpraw i artykułów etymologiczno-leksykalnych. Ogromnie wzbogacona została baza materiałowa dla polskich i słowiańskich badań etymologicznych, powstało bardzo wiele słowników współczesnych, historycznych i dialektycznych poszczególnych języków słowiańskich. Nie bez znaczenia jest także rozwój etymologii indoeuropejskiej.

Osiągnięcia dwudziestowiecznych polskich, słowiańskich i indoeuropejskich badań etymologicznych znalazły odbicie w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* Franciszka Sławskiego, wydawanym zeszytami w latach 1952-1982. To świetne i oryginalne dzieło, powszechnie uznawane za najlepszy słownik etymologiczny jednego języka słowiańskiego, reprezentujące (zwłaszcza od tomu II) najwyższy poziom naukowy, niestety nie zostało ukończone, doprowadzone zostało tylko do końca litery *Ł* (do hasła *łżywy*).

Nie ukończony jest także kolejny (wydany w 2000 r.) *Słownik etymologiczny języka polskiego* Andrzeja Bańkowskiego, obejmujący w dwóch tomach wyrazy na litery *A–P*. Słownikowi temu, zawierającemu sporo oryginalnych pomysłów etymologicznych i gruntownie wykorzystującemu także materiały onomastyczne, swoiste piętno nadał wszakże wybujały indywidualizm autora, wyrażający się zbyt częstym ignorowaniem objaśnień stanowiących trwały dorobek nauki, zastępowanych tu pomysłami nie wytrzymującymi krytyki lingwistycznej (czy nawet niekiedy ściśle filologicznej)[1].

Za pierwszy po słowniku A. Brücknera pełny polski słownik etymologiczny mógłby uchodzić *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego* Krystyny Długosz-Kurczabowej (2003 r.), obejmuje bowiem artykuły słownikowe od hasła *abc* do hasła *żyletka*. Jednakże między tymi hasłami (a także w indeksie) nie odnajdziemy tak wielu zasługujących na objaśnienie etymologiczne wyrazów należących do podstawowego zasobu leksykalnego współczesnego języka polskiego, że w najlepszym razie można mówić, iż słownik ten zawiera wybrane hasła od *A* do *Ż*. Zamierzony przez autorkę słownik o charakterze popularnonaukowym wbrew tytułowi jest nie tyle słownikiem etymologicznym (gdyż w rzeczywistości etymologia zajmuje w nim miejsce nie najważniejsze, a nowych objaśnień etymologicznych bodaj nie ma wcale), ile opracowaniem historii wybranych rodzin wyrazowych, bogato ilustrowanym przykładami użycia wyrazów i utworzonych od nich derywatów. Przy czym często uwzględniane są wyrazy pochodzenia obcego kosztem godnych uwagi wyrazów rodzimych[2].

---

[1] Zob. recenzję tego słownika opracowaną przez M. Wojtyłę-Świerzowską, „Język Polski", R LXXXII, Kraków 2002, s. 354–359.

[2] Por. ocenę tego słownika przez W. Mańczaka, „Język Polski", R LXXXIV, Kraków 2004, s. 40–42.

W tej sytuacji polskiej leksykografii etymologicznej celowe wydało się opracowanie nowego słownika etymologicznego języka polskiego, wykorzystującego kilkudziesięcioletni (po Brücknerze) dorobek polskich i słowiańskich badań etymologicznych (mnóstwo rozproszonych przyczynków o poszczególnych wyrazach lub rodzinach wyrazowych, prace poświęcone różnym działom słownictwa) oraz znaczny dorobek polskiej leksykologii historycznej i polskiej leksykografii. Jest to z założenia słownik mający spełniać najważniejsze wymogi stawiane naukowym słownikom etymologicznym, przeznaczony jest jednak także dla zainteresowanych nieprofesjonalnie użytkowników języka polskiego, co narzuciło konieczność ograniczenia specjalistycznej terminologii językoznawczej i używania w miarę możliwości tylko polskich terminów. Z powodu ograniczonej objętości słownika, wyrazami hasłowymi są często tylko wyrazy podstawowe, natomiast wyrazy pochodne (np. czasowniki przedrostkowe, przejrzyste derywaty rzeczownikowe), które użytkownicy języka polskiego bez trudu łączą z innym wyrazem (tj. z wyrazem podstawowym), są tylko wymieniane pod wyrazami podstawowymi. Z tego też powodu zrezygnowałem z podawania odniesień do literatury naukowej, niekoniecznie potrzebnych niefachowym użytkownikom słownika; korzystający ze słownika językoznawca w razie takiej potrzeby z pewnością potrafi dotrzeć do odpowiedniej literatury etymologicznej, posiłkując się zwłaszcza innymi polskimi i słowiańskimi słownikami etymologicznymi.

Celem jednotomowego *Słownika etymologicznego języka polskiego* jest przedstawienie pochodzenia słownictwa należącego do podstawowego zasobu leksykalnego współczesnego literackiego języka polskiego, oczywiście tej jego części, która wymaga analizy etymologicznej, czyli jest dla użytkownika języka polskiego nieprzejrzysta. Słownik zawiera około 4600 artykułów słownikowych, objaśniono w nim jednak pochodzenie znacznie większej liczby wyrazów, w większości bowiem artykułów pomieszczono również wybrane wyrazy pochodne. Do słownika weszły przede wszystkim wyrazy rodzime oraz wybrane zapożyczenia z innych języków, głównie zapożyczenia wczesne, średniowieczne, które nieraz dla użytkownika języka polskiego nie mają znamion wyrazu obcego pochodzenia. Zamieszczone są także wybrane zapożyczenia późniejsze, zwłaszcza z innych języków słowiańskich, które mogłyby uchodzić za wyrazy rodzime. Powodem umieszczenia w słowniku nowszych zapożyczeń bywa też homonimia z wyrazem innego pochodzenia, zwłaszcza z wyrazem rodzimym. Inne, liczne w dzisiejszej polszczyźnie zapożyczenia może czytelnik znaleźć w każdym z dostępnych polskich słowników wyrazów obcych.

Wyrazami hasłowymi uczyniono tylko etymologicznie nieprzejrzyste wyrazy pospolite (apelatywa), należące do słownictwa ogólnego, w tym także wybrane wyrazy ze słownictwa potocznego, niektóre wyrazy dziś przestarzałe (tylko jeśli są one ważne z punktu widzenia etymologii). Pominięto zasadniczo różnego rodzaju terminy i wyrazy specjalistyczne, większość słownictwa potocznego, wiele wyrazów rzadszych, o niewielkiej frekwencji, z założenia wyrazy przestarzałe i uznawane za dawne. Oczywiście mogą się zdarzać opuszczenia wyrazów spowodowane przeoczeniem autora. Przytaczane w poszczególnych artykułach wyrazy i formy historyczne (staropolskie, średniopolskie, określane dziś jako dawne) pomagają tylko w lepszym przedstawieniu zarysu historii współczesnego wyrazu, przeobrażeń jego formy, ewolucji jego semantyki, nieraz ułatwia-

ją lub umożliwiają jego etymologizację. Również cytowane wybrane słownictwo dialektyczne, zaczerpnięte z różnych źródeł gwarowych i z różnych części polskiego obszaru językowego, w tym słownictwo kaszubskie[3], ma charakter pomocniczy, dokumentuje obecność wyrazu w języku ludowym i przez to potwierdza rodzimość danego wyrazu (lub jego zadomowienie w żywym języku), a także wzbogaca wiadomości o jego historii, formach i semantyce. Także rzadziej przytaczane nazwy własne (osobowe, miejscowe itd.) służą wsparciu dokumentacji objaśnianego wyrazu pospolitego.

Informacja o danym wyrazie obejmuje przytoczenie jego postaci fonetycznych (jeśli w przeszłości ulegały one zmianie), informację o podstawowych znaczeniach współczesnych i, w razie potrzeby, historycznych oraz dialektycznych (przy wyrazach, których semantyka nie ulegała zmianom w ciągu dziejów polszczyzny, często nie podaję znaczenia jako oczywistego dla polskiego czytelnika), chronologię wyrazu (wiek pierwszego poświadczenia, wyjątkowo rok) i ewentualnie chronologię postaci fonetycznych (jeśli postać wyrazu ulegała przekształceniom), chronologię znaczeń (jeśli jest to możliwe do ustalenia). Stan badań polskiej leksykografii historycznej powoduje, że informacje o chronologii nie zawsze są pewne, łatwiej bowiem jest ustalić czas pojawienia się wyrazów we wczesnych (staropolskich, szesnastowiecznych) źródłach, natomiast w odniesieniu do czasów późniejszych często jesteśmy zdani na mniej pod tym względem pewne słowniki (zwłaszcza słownik Lindego i *Słownik warszawski*). Szczegółowe uwagi o zmianach fonetycznych, morfologicznych, semantycznych wyrazu polskiego, o genezie znaczenia polskiego są podawane po objaśnieniu etymologicznym.

Nowoczesna etymologia wymaga, by wyraz był objaśniony na gruncie języka, w którym powstał. Należy więc ustalić, czy etymologizowany wyraz powstał na gruncie polskim, czy też jest odziedziczony z epoki prasłowiańskiej (gdzie mógł być dziedzictwem z wcześniejszych epok indoeuropejskiego rozwoju językowego albo też prasłowiańską innowacją, tj. utworzono go na gruncie prasłowiańskim, lub być zapożyczeniem z innych języków), czy może nie jest wyrazem rodzimym, lecz został zapożyczony. W ustaleniu tego pomagają ewentualne odpowiedniki słowiańskie. Określam zasięg wyrazu na obszarze słowiańskim jako ogólnosłowiański (ogsł.), jeśli występuje we wszystkich trzech grupach języków słowiańskich[4], północnosłowiański (płnsł.), jeśli jest znany językom za-

---

[3] Podawane są tylko wyrazy istniejące w ludowych gwarach kaszubskich, w półfonetycznej pisowni stosowanej w *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* B. Sychty i *Słowniku etymologicznym kaszubszczyzny* W. Borysia i H. Popowskiej-Taborskiej. Nie uwzględnia się wyrazów właściwych tylko kaszubszczyźnie pisanej, literackiej (i niektórym nowszym słownikom kaszubskim), będących bardzo często sztucznie tworzonymi neologizmami.

[4] Takie wyrazy mogą być znane wszystkim współczesnym literackim językom słowiańskim, ale mogą też być w pewnych językach dialektyzmami (tj. wyrazami występującymi wyłącznie w słownictwie gwarowym, ludowym, czasem wyrazami ograniczonymi nawet do niewielkiego tylko terenu) bądź należeć do słownictwa historycznego, poświadczonego jedynie w przeszłości, w zabytkach językowych. Część wyrazów oznaczonych jako ogólnosłowiańskie została całkowicie utracona przez pojedyncze języki słowiańskie, czego w słowniku nie zaznaczam, gdyż dla historii leksyki polskiej nie ma to znaczenia. Wypadki szczególne, np. ograniczenie zasięgu wyrazu w jednej z grup języków słowiańskich (kiedy mamy uzasadnione powody, by sądzić, że w innej części danej grupy językowej wyraz nie istniał), są w słowniku zwięźle zaznaczone.

chodniosłowiańskim i wschodniosłowiańskim, bądź zachodniosłowiański (zachsł.), jeśli jest ograniczony do zachodniosłowiańskiej grupy językowej; wyrazy poświadczone na obszarze zachodniosłowiańskim i południowosłowiańskim (czyli nie znane językom wschodniosłowiańskim) oznaczam jako zachsł. i płdsł. (ewentualnie z podaniem mniejszego zasięgu w południowosłowiańskim, jeśli tam wyraz ograniczony jest np. do języka słoweńskiego lub jego gwar). W słowniku przytacza się wybrane odpowiedniki wyrazów polskich, zwykle po jednym z danej grupy językowej (najczęściej są to wyrazy czeskie, rosyjskie i staro-cerkiewno-słowiańskie bądź chorwackie i serbskie[5], chyba że w danym języku wyrazu nie ma[6] lub z jakichś powodów, np. fonetycznych czy semantycznych, lepiej przytoczyć wyraz z innego języka danej grupy); jeśli znaczenia tych wyrazów są zgodne ze znaczeniem wyrazu polskiego, to ich znaczeń nie podaję. Wyrazy wyłącznie polskie, powstałe na gruncie polskim, objaśniam bez odwołań do materiału innosłowiańskiego, czasem jednak pożyteczne wydało się przytoczenie paralelnych derywatów na innych obszarach słowiańskich.

Spora grupa wyrazów polskich rozpatrywanych w słowniku to leksemy odziedziczone z okresu słowiańskiej wspólnoty językowej, z epoki prasłowiańskiej. Podaję więc rekonstrukcję postaci prasłowiańskiej wyrazu i odtworzenie prawdopodobnego jej znaczenia (zgodnie z zasadami rekonstrukcji postaci i semantyki stosowanymi w *Słowniku prasłowiańskim*). Podaję też zwięzłą informację o genezie wyrazu prasłowiańskiego: objaśnienie powstania na gruncie prasłowiańskim (z podaniem wyrazu podstawowego), ewentualną informację o odziedziczeniu wyrazu z epoki wspólnoty praindoeuropejskiej, z podaniem dokładnych odpowiedników w wybranych językach indoeuropejskich i/lub wybranych pokrewnych wyrazów z języków indoeuropejskich. W miarę możliwości bywa podana bardzo skrótowo etymologia indoeuropejska (często sprowadzająca się do wskazania podstawowego praindoeuropejskiego pierwiastka), zwłaszcza jeśli udaje się pokazać pierwotne, etymologiczne znaczenie wyrazu. W przypadku wyrazów polskich, mających dokładne pod względem formy odpowiedniki słowiańskie (nieraz jednak odrębne semantycznie), utworzonych według modeli słowotwórczych funkcjonujących w epoce prasłowiańskiej i produktywnych nadal po jej rozpadzie, na gruncie poszczególnych języków słowiańskich, odtwarzam prapostać słowiańską (oznaczaną słow.), która przypuszczalnie została utworzona dopiero w okresie poprasłowiańskim, paralelnie na różnych terenach słowiańskich, chociaż nie można wykluczyć i prasłowiańskiej genezy pewnych takich wyrazów.

W artykułach słownikowych podaję wersję etymologiczną, która moim zdaniem najlepiej tłumaczy genezę danego wyrazu pod względem strukturalnym (budowy słowotwórczej) i pod względem semantycznym, tj. etymologię uznawaną przeze mnie za najbardziej prawdopodobną. Ze względu na typ słownika z reguły pomijam inne (moim

[5] Jeśli w języku chorwackim i serbskim występują różne postacie fonetyczne tego samego wyrazu, dla oszczędności miejsca przytaczam tylko postać chorwacką (ijekawską).

[6] Przytaczane są tylko wyrazy, które w danym języku są wyrazami rodzimymi, z założenia pomijam zatem liczne w niektórych językach słowiańskich zapożyczenia międzysłowiańskie, np. wyrazy rosyjskie przejęte z cerkiewnosłowiańskiego (czyli pochodzenia południowosłowiańskiego), bułgarskie zapożyczenia z rosyjskiego, chorwackie i słoweńskie pożyczki z czeskiego.

zdaniem mniej prawdopodobne lub wręcz błędne) wersje etymologiczne. Jednak w przypadku niejasnej genezy jakiegoś wyrazu i wielości istniejących w literaturze wersji etymologicznych tylko prawdopodobnych, przytaczam lub wspominam także odrębne objaśnienia. Jeśli jakiś wyraz nie ma dotychczas objaśnienia etymologicznego, które byłoby w pełni uzasadnione, a sam nie byłem w stanie przedstawić takiego objaśnienia, wolałem umieścić określenie „pochodzenie niejasne", niż zajmować się krytyką istniejących (często licznych) etymologii.

W objaśnieniach etymologicznych wyrazów przejętych z innych języków staram się ustalić bezpośrednie źródło zapożyczenia do języka polskiego, z ewentualnym podaniem źródła wyrazu w języku-dawcy, w razie potrzeby skrótowo podaję także dalsze informacje o wędrówce wyrazu.

Serdecznie dziękuję recenzentom słownika Profesor Marii Wojtyle-Świerzowskiej i Profesorowi Leszkowi Bednarczukowi za gruntowne recenzje, cenne uwagi merytoryczne i wsparcie przy pisaniu pracy. Dziękuję także wszystkim, którzy podtrzymywali mnie na duchu w trudnym okresie pracy nad słownikiem, zachęcali do kontynuacji tej pracy i nieraz służyli mi radą oraz pomocą w szczegółowych kwestiach, szczególnie Doktorowi Władysławowi Sędzikowi i pozostałym współpracownikom z Pracowni Języka Prasłowiańskiego Instytutu Slawistyki PAN, a także Doktorowi Zbigniewowi Babikowi.

Słowa wdzięczności należą się Wydawnictwu Literackiemu, z którego inicjatywy powstał ten słownik i które doprowadziło do jego publikacji, w szczególności Redaktor Naczelnej Małgorzacie Nyczowej oraz wykazującej wiele cierpliwości i wyrozumiałości w przeciągającej się współpracy ze mną Redaktor Barbarze Górskiej, a także Redaktorowi Waldemarowi Popkowi i wnikliwym Korektorkom Wydawnictwa, dzięki którym uniknąłem wielu niedopatrzeń i błędów, a słownik w licznych miejscach został udoskonalony. Dziękuję również Pani Joannie Duskiej za adiustację tekstu oraz Panu Wojciechowi Adamskiemu, który wraz z Panią Joanną Łobaczewską-Adamską podjął się opracowania indeksu wyrazów polskich objaśnionych w *Słowniku*.

Szczególnie serdeczne słowa podziękowania kieruję do mej Żony Romany, z wyrozumieniem traktującej moje kilkuletnie skupienie się na pracy nad słownikiem i nie szczędzącej mi zachęty pomocnej w doprowadzeniu zamiaru do końca.

Podstawowa literatura etymologiczna

a. słowniki etymologiczne języka polskiego i kaszubszczyzny

A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, I–II, Warszawa 2000 [dzieło jeszcze nie ukończone].
W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, I–IV, Warszawa 1994–2002 [dzieło jeszcze nie ukończone].
A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1927.
K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków 1952–1982 [dzieło nie ukończone].

b. słowniki etymologiczne innych języków słowiańskich

Bъlgarski etimologičen rečnik, I–VI, Sofija 1971–2002 [dzieło jeszcze nie ukończone].
F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–III, Ljubljana 1977–1995 [dzieło jeszcze nieukończone].
L. Ja. Černych, *Istoriko-ètimologičeskij slovar' sovremennogo russkogo jazyka*, I–II, Moskva 1994.
Ėtymalahičny sloŭnik belaruskaj movy, I-VIII, Minsk 1978–1993 [dzieło jeszcze nie ukończone].
Etymologický slovník jazyka staroslověnského, Praha 1989 nn. [dzieło jeszcze nie ukończone].
Etymolohyčnyj slovnyk ukraïns'koï movy, I–IV, Kyïv 1982–2003 [dzieło jeszcze nie ukończone].
Etimološki rečnik srpskog jezika, t. 1, Beograd 2003 [dzieło jeszcze nie ukończone].
A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993.
V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957.
V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2. opravené a doplněné vydáni, Praha 1968.
K. Polański, *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, 1-6, Wrocław 1962–Warszawa 1994.
J. Rejzek, *Český etymologický slovník*, Voznice 2001.
P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, druga, pregledana in dopolnjena izdaja, Ljubljana 2003.

H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, 1–24, Bautzen 1978–1989.

M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1950–1958 (rosyjski przekład: M. Fasmer, *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva, I–IV, Moskva 1964–1973).

c. słowniki etymologiczne ogólnosłowiańskie i prasłowiańskie

E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Heidelberg 1908–1913 [dzieło nie ukończone].

Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond, pod redakciej O. N. Trubačeva, 1–31, Moskva 1974–2005 [dzieło jeszcze nie ukończone].

F. Kopečný, *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, I–II, Praha 1973–1980.

F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.

Słownik prasłowiański, pod redakcją F. Sławskiego, I–VIII, Wrocław 1974–2001 [dzieło jeszcze nie ukończone].

d. słowniki etymologiczne innych języków indoeuropejskich i praindoeuropejskie

C. Battisti, G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, I–V, Firenze 1968.

O. Bloch, W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1960.

A. Cioranescu, *Diccionario etimologico rumano*, Tenerife 1966.

A. Demiraj, *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*, Amsterdam–Atlanta 1997.

E. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 3. éd., Paris 1951.

Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, erarbeitet unter der Leitung von W. Pfeifer, München 1993.

E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Heidelberg 1955–1965.

H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1960–1972.

K. Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I–II, Rīga 1992.

F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23., erweiterte Auflage, bearbeitet von E. Seebold, Berlin–New York 1995.

Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen, (bearbeitet) unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden 1998.

M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, I–IV, Heidelberg 1953–1980.

V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, I–IV, Vilnius 1988–1997.

W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Auflage, Heidelberg 1935.

J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Bern 1959–1969.

V. N. Toporov, *Prusskij jazyk. Slovar'*, Moskva 1975–1990 [dzieło nie ukończone].

The Oxford Dictionary of English Etymology, edited by C. T. Onions with the assistance of G. W. S. Friedrichsen and R. W. Burchfield, Oxford 1966.

R. Trautmann, *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*, Göttingen 1923.

A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Auflage von J. B. Hofmann, I–II, Heidelberg 1938–1954.

A. Walde, J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, I–III, Berlin–Leipzig 1927–1932.

Wykaz skrótów

1. Skróty nazw języków i dialektów

alb. — albański
ang. — angielski
arab. — arabski
arum. — arumuński
awest. — awestyjski
azerb. — azerbejdżański
bałk. — bałkański
bałt. — bałtycki
bałtosł. — bałtosłowiański
baw. — bawarski
bg. — bułgarski
br. — białoruski
bret. — bretoński
celt. — celtycki
ch. — chorwacki
ch./s. — chorwacki i serbski
ciesz. — cieszyński
cs. — cerkiewnosłowiański
cs.-s. — cerkiewnosłowiańsko-serbski
cs.-rus. — cerkiewnosłowiańsko-ruski
cymr. — cymryjski
cz. — czeski
czak. — czakawski
czuw. — czuwaski
dł. — dolnołużycki
dniem. — dolnoniemiecki
duń. — duński
est. — estoński
fiń. — fiński
franc. — francuski
fryz. — fryzyjski
gal. — galijski
germ. — germański
gł. — górnołużycki
goc. — gocki
gr. — grecki (starogrecki)
gruz. — gruziński
hebr. — hebrajski
het. — hetycki
hiszp. — hiszpański
hol. — holenderski
ind. — indyjski
ie. — indoeuropejski
ilir. — iliryjski
irań. — irański
irl. — irlandzki
isl. — islandzki
jakuc. — jakucki
kajk. — kajkawski
kasz. — kaszubski
kasz.-słowiń. — kaszubsko-słowiński
katal. — kataloński
kazach. — kazachski
kipcz. — kipczacki
kirg. — kirgiski
koc. — kociewski
kornw. — kornwalijski
krajn. — krajniacki
kuj. — kujawski
kuman. — kumaniecki
kurd. — kurdyjski
las. — laski
lit. — litewski
łac. — łaciński
łemk. — łemkowski
łot. — łotewski
łuż. — łużycki
mac. — macedoński
mazow. — mazowiecki
mazur. — mazurski
młp. — małopolski
mong. — mongolski

moraw. — morawski
niem. — niemiecki
ngr. — nowogrecki
nłac. — nowołaciński
nogaj. — nogajski
nord. — nordyjski
norw. — norweski
npers. — nowoperski
ogsł. — ogólnosłowiański
orm. — ormiański
oset. — osetyński
osk. — oskijski
p. — polski
pbałt. — prabałtycki
pers. — perski
pgerm. — pragermański
pie. — praindoeuropejski
pirań. — prairański
płb. — połabski
płdsł. — południowosłowiański
płnsł. — północnosłowiański
podh. — podhalański
podl. — podlaski
pom. — pomorski
port. — portugalski
pp. — prapolski
prowans. — prowansalski
przedsłow. — przedsłowiański
psł. — prasłowiański
ptur. — praturecki
r. — rosyjski
rom. — romański
rum. — rumuński
rus. — ruski
s. — serbski
sas. — saski
scs. — staro-cerkiewno-słowiański
słc. — słowacki
słow. — słowiański
słowiń. — słowiński
słwń. — słoweński
stang. — staroangielski
stbaw. — starobawarski
stbg. — starobułgarski
stbr. — starobiałoruski
stbret. — starobretoński
stch. — starochorwacki
stcz. — staroczeski
stczuw. — staroczuwaski
stdł. — staro-dolno-łużycki
stfranc. — starofrancuski
stfryz. — starofryzyjski
stgł. — staro-górno-łużycki
stind. — staroindyjski
stirań. — staroirański
stirl. — staroirlandzki
stiryj. — staroiryjski
stisl. — staroislandzki
stkornw. — starokornwalijski
stkuman. — starokumaniecki
stlit. — starolitewski
stłac. — starołaciński
stłot. — starołotewski
stłuż. — starołużycki
stnord. — staronordycki
stoguz. — starooguzyjski
stpers. — staroperski
stp. — staropolski
stpr. — staropruski
str. — starorosyjski
strus. — staroruski
sts. — staroserbski
sts./ch. — staro-serbsko-chorwacki
stsas. — starosaski
stsłc. — starosłowacki
stszwedz. — staroszwedzki
sttur. — staroturecki
stujgur. — staroujgurski
stukr. — staroukraiński
stuzb. — starouzbecki
stwł. — starowłoski
stwniem. — staro-wysoko-niemiecki
szkoc. — szkocki
szwedz. — szwedzki
śl. — śląski
śrang. — średnioangielski
śrbg. — średniobułgarski
śrdniem. — średnio-dolno-niemiecki
śrgr. — średniogrecki
śrhol. — średnioholenderski
śrirl. — średnioirlandzki
śrłac. — średniołaciński
śrniem. — środkowoniemiecki
śrpers. — średnioperski
śrtur. — średnioturecki
śrwniem. — średnio-wysoko-niemiecki
tatar. — tatarski
toch. — tocharski (dialekty A i B)
tur. — turecki (osmański)
turkm. — turkmeński

ujgur. — ujgurski
ukr. — ukraiński
umbr. — umbryjski
uzb. — uzbecki
wal. — walijski
warm. — warmiński
wed. — wedyjski
wenet. — wenetyjski
węg. — węgierski
wlkp. — wielkopolski
wł. — włoski
wniem. — wysokoniemiecki
wschsł. — wschodniosłowiański
zachsł. — zachodniosłowiański

2. Inne skróty

abstr. — abstrakcyjny
anat. — anatomiczny
arch. — archaiczny
bezokol. — bezokolicznik
bier. — biernik
bot. — botaniczny
cel. — celownik
czas. — czasownik
daw. — dawny
dial. — dialektyczny
dok. — dokonany
dop. — dopełniacz
dziec. — dziecięcy
dźwkn. — dźwiękonaśladowczy
ekspr. — ekspresywny
frazeol. — frazeologizm
hist. — historyczny
inchoat. — inchoatywny
interi. — interiekcja
jednokr. — jednokrotny
kauzat. — kauzatywny
książk. — książkowy
l. — liczba
liczeb. — liczebnik
liter. — literacki
lud. — ludowy
łow. — łowiecki
m — rodzaj męski
med. — medyczny
mian. — mianownik
miejsc. — miejscownik
mn, l. mn — liczba mnoga
myśl. — myśliwski
n — rodzaj nijaki
narz. — narzędnik
neol. — neologizm
niedok. — niedokonany
nieodm. — nieodmienny
np. — na przykład
obelż. — obelżywy
odczas. — odczasownikowy
odprzym. — odprzymiotnikowy
odsł. — odsłowny
odrzecz. — odrzeczownikowy
onomat. — onomatopeiczny
os. — osoba
part. — partykuła
pdw — liczba podwójna
pejor. — pejoratywny
pieszczotl. — pieszczotliwy
pj, l. pj — liczba pojedyncza
płd. — południowy
płn. — północny
poet. — poetycki
pogardl. — pogardliwie
poł. — połowa
por. — porównaj
posp. — pospolity
pot. — potoczny
praw. — prawniczy
prowinc. — prowincjonalny
przedr. — przedrostek
przen. — przenośnie
przest. — przestarzały
przyim. — przyimek
przym. — przymiotnik
przyr. — przyrostek
przysł. — przysłówek
reg. — regionalny
roln. — rolniczy
rozkaźn. — rozkaźnik
rubasz. — rubaszny
ryb. — rybacki
rzecz. — rzeczownik
sp. — spójnik
sport. — sportowy
st. — stopień
techn. — techniczny
teraźn. — teraźniejszy

ts. — to samo
w. — wiek
wielokr. — wielokrotny (iteratywny)
woł. — wołacz
wsch. — wschodni
wulg. — wulgarny
wykrz. — wykrzyknik
zach. — zachodni
zbior. — zbiorowy
zdr. — zdrobnienie
zgr. — zgrubienie
zob. — zobacz
zool. — zoologiczny
ż — rodzaj żeński
żarg. — żargonowy
żart. — żartobliwy

3. Symbole

* — oznacza wyrazy i formy rekonstruowane
† — oznacza niezachowane wyrazy, odtwarzane na podstawie derywatów
: — oznacza oboczności wyrazów
/ — oddziela oboczne postaci wyrazów i form
‘ ’ — obejmuje znaczenie wyrazów
> — rozwinęło się w
< — pochodzi z
→ — od tego utworzone (derywowane)
← — utworzone (derywowane) od
⇒ — symbolizuje morfologicznie motywowaną wymianę (alternację) głosek między wyrazem podstawowym a wyrazem pochodnym (np. **e* ⇒ **o*)
[ ] — obejmuje rekonstruowane wcześniejsze postaci wyrazu w prehistorii danego języka

A

a sp. przeciwstawny, rzadko sp. łączny 'i', part. nawiązująca i wzmacniająca, też łącząca powtórzone wyrazy (dla celów ekspresji). Ogsł.: cz. *a* 'i', rzadziej 'a', r. *a* 'a, i', scs. *a* 'a', rzadziej 'i', 'jakkolwiek, chociaż'. Psł. **a* part. wzmacniająca i nawiązująca, z czego rozwinął się sp. przeciwstawny 'a' i sp. łączny 'i'; odpowiada lit. *õ* 'i; a', stind. *ā́t* 'potem; i; to; tak', awest. *āaṯ* 'potem; i; a, ale'. Kontynuuje pie. ablativus zaimka **e- / *o-* 'ten'.

a! *aa!* wykrz. wyrażający różne żywe stany uczuciowe (np. zdziwienie, zaskoczenie, niezadowolenie, dezaprobatę). Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *a! aá! aáá!*, r. *a!*, ch./s. *ȁ!* Psł. **a!* wykrz. wyrażający różne żywe stany uczuciowe, odpowiednie wykrzykniki też w innych językach ie., np. lit. *à! ā! õ!* w tym samym znaczeniu, goc. *ō!* na wyrażenie niechęci, zdziwienia, łac. *ā! āh!* na wyrażenie bólu, żalu, przykrości, zdziwienia, niezadowolenia, oburzenia, stind. *ā!* przy nagłym przypomnieniu sobie czegoś. Rekonstruuje się pie. wykrz. **ā!*, ale wyrazy tego typu, oparte na spontanicznie wydawanych dźwiękach, mogą powstawać w każdym języku i w każdym czasie.

abecadło 'alfabet' od XVIII w. (w XVI w. *abiecadło*), od nazw pierwszych liter alfabetu *a, be, ce, de*. Wyraz wyparł wcześniejszą (XV–XVIII w.) postać *obiecadło*, w XV w. też *obiecado* 'elementarz' (częściowo odbiegającą od przyjętych nazw liter), zapożyczoną ze śrwniem. *abecede*, przyswojonego przez dodanie częstego w nazwach narzędzi przyr. *-(a)dło*.

aby od XIV w. sp. 'by, żeby', part. ograniczająca 'byle', stp. sp. 'gdyby; choćby', part. 'niech, oby', w gwarach zwykle part. 'choć, choćby, byle, tylko, przynajmniej, chybaby'. Ogsł. jako part. i sp.: cz. *aby*, r. dial. *abý*, scs. *aby* 'gdyby'. Psł. **aby* part. ograniczająca 'byleby, byleby tylko' (wtórnie sp. warunkowy, celowy, dopełnieniowy), złożenie z **a* (zob. *a*) i **by* (zob. *by*; por. także *ażeby* pod *aż, żeby*).

ach! wykrz. od XIV w. Ogsł.: cz. *ach!*, r. *ach!*, ch./s. *ȁh!* Psł. **achъ!* wykrzyknik wyrażający żywy odruch uczucia. Podobne wykrzykniki znane są też innym językom ie., np. niem. *ach!*, ang. *ah!*, franc. *ah!*, łac. *āh!*; jako wyrazy o charakterze dźwiękonaśladowczym mogły powstawać niezależnie w różnych językach.

acz sp. od XIV w., kasz. *ač*? 'co?' (też *až* 'ts.'). Ogsł.: cz. *ač* 'aczkolwiek, chociaż', stcz. też *ače* 'jeżeli', r. dial. *áče / ač* 'co jeszcze!, a jakże!', słwń. *àče* 'jeżeli', sts. *ače* 'i'. Psł. **ače* part. 'a oto, patrz' (wtórnie sp.), złożenie z part.-sp. **a* (zob. *a*) i wzmacniającej part. enklitycznej **če* (w użyciu samodzielnym w bg. *če* 'i; a, ale; że', mac. dial. *čą* 'że, iż; bo, ponieważ', poza tym jako drugi człon niektórych słów. przysłówków i spójników, zob. *lecz*), pochodzącej z pie. part. **kʷe* 'i' (por. łac. *que* 'i', gr. *te* 'i', stind. *ca* 'i').

aczkolwiek sp. od XVI w. 'choć, mimo że', w stp. od XV w. *aczkolwie* i *aczkoli*. Zachsł.: cz. przest. *ačkolivek* (dziś *ačkoliv* i *ačkoli*), słc. przest. *ačkolvek*. Wyraz powstał przez nawarstwienie się na sp. *acz* kolejnych partykuł **koli* i **-vě(kъ)*, por. kasz. *alikolvèk* przysł. 'trochę, nieco'. Rozwój postaci *acz*

→ *aczkoli* → **aczkoliwie(k)* > *aczkolwiek*, co do zaniku *-i-* por. *alibo* > *albo* (zob.).

albo sp. rozłączny 'lub' od XIV w., w stp. 'bo', w gwarach 'ale', w stp. od XIV w. także starsza forma *alibo* 'albo, lub'. Ogsł.: stdł. *albo*, r. dial. *álibo* / *álbo*, słwń. dial. *aliboj*. Psł. **alibo* part. wzmacniająca, nawiązująca, pytajna (wtórnie sp. przeciwstawny, rozłączny), złożenie z part. **ali* (por. stp. XV–XVIII w. *ali* sp. 'ale, ale oto; a tu, a już, a zaraz; a oto, więc; aż, póki nie', w XVI w. także 'albo, czyli', również part. 'oto', 'aż', r. przest. i dial. *áli* 'czy, czyż, czy to?; albo; ale', scs. *ali* 'ale; jeśli; czy'; por. *aliści*) i part. wzmacniającej **bo* (zob. *bo*). W polskim rozwój fonetyczny *alibo* > *albo* z zanikiem *-i-* (por. też np. dł. *albo* 'albo, lub', br. *albó* 'albo'). *Albo* wyparło z języka liter. postać *abo* (od XIV w.) 'albo, lub; i, a' (< **abo* part. i sp. 'albo; czy, czyż', złożenie ze sp. **a* i part. wzmacniającej **bo*). Częsta w gwarach postać *abo* 'albo, lub, czyli, czy' pochodzi z *albo* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *lb* > *b*) bądź ze stp. *abo*.

albowiem sp. od XVI w. (powszechne od XVIII w.) 'bowiem', przekształcenie wcześniejszej (od XV w.) postaci *abowiem* (też *abojem* / *aboim*) 'albowiem, bowiem', złożonej ze spójnika *a* (zob.) i *bowiem* (zob.). Rozwój *abowiem* > *albowiem* w związku z wypieraniem sp. *abo* przez *albo* (zob.).

ale od XIV w. sp. przeciwstawny 'lecz', part. i wykrz. wyrażające zwykle zdumienie, podziw, zaskoczenie, stp. też part. 'przynajmniej', kasz. *ale* 'lecz, ale', part. wzmacniająca (wyrażająca zdumienie, podziw, zaskoczenie). Ogsł. jako part. i sp.: cz. *ale*, r. dial. *ále* / *alé*, ch./s. *àle* (jako wykrz. wyrażający zdziwienie, zaskoczenie, też zachętę 'nuże!', w gwarach czak. sp. 'ale, lecz'). Psł. **ale* part. wzmacniająca i nawiązująca (wtórnie sp. przeciwstawny), złożenie z part.-sp. **a* (zob. *a*) i part. wzmacniającej **le* (por. stp. XV–XVI w. *le* sp. 'ale, jednak, tylko; ale tylko', stp. od XIV w. part. wzmacniająca, dziś tylko kasz. *le* sp. 'lecz', part. o charakterze ekspresywnym, używana zwłaszcza jako wzmocnienie trybu rozkazującego, też przysł. 'tylko, jedynie', stcz. *le* 'ale, a, i, przecież'; zob. *byle*, *lecz*).

ani od XIV w. sp. dysjunktywny, part. 'nawet nie, również nie', w gwarach także sp. porównawczy 'jak'. Ogsł.: cz. *ani*, br. *aní*, słwń. dial. *àni*. Psł. **ani* part. wzmacniająco-uwydatniająca zaprzeczenie, wtórnie sp. 'ani', złożenie z part.-sp. **a* (zob. *a*) i part. przeczącej **ni* (zob. *ni*). — Od tego *aniż(e)* 'ani nawet, ani też, i nie, ani nie', z part. *że* (zob.), a od tej postaci z kolei *aniżeli* (stp. *aniżli*), rozszerzone kolejną part. *li* (zob.).

anioł woł., miejsc. *aniele*, stp. od XIV w. *ańjoł* (co zachowane w niektórych gwarach jako *anjół*, *anniół*), forma *anioł* pojawia się w XVI w., powszechna jest od w. XVIII; zdr. *aniołek*. Zapożyczone wraz z innymi terminami chrześcijańskimi ze stcz. *anjel* (dziś cz. *anděl*) 'anioł', przejętego z łac. *angelus* 'ts.', co z kolei z gr. *ángelos* 'ts.' (pierwotnie 'posłaniec'). Do języków wschsł. i płdsł. (np. r. *ángel*, scs. *agngelъ* / *anъgelъ*, ch./s. *ȁnđel* / *ȁnđeo*) zapożyczono bezpośrednio wyraz gr. — Od tego *anielski*, *rozanielony*.

ano od XV w. part. 'tak, no tak', 'a więc, zatem, otóż', 'ha!, cóż', w XVI w. 'otóż, więc', dial. także part. potwierdzająca 'tak', stp. od XV w. i dial. sp. 'i, i oto, a to, a więc, a właśnie; a tymczasem, ale, a jednak, wszakże; że właśnie; bo właśnie'. Ogsł. jako part. i sp.: cz. *ano*, też *an*, r. pot. *an*, dial. *áno* / *anó*, ch./s. daw. *an*, dial. *ȁno* / *àno*. Psł. **ano* part. 'a oto, oto, no tak, a więc, otóż' (wtórnie sp.), ze ściągnięcia pierwotnego **a ono* (por. np. ch./s. dial. sp. *a ono* 'a więc, a zatem'), złożonego z wykrz. *a* (zob. *a!*) i **ono* (forma mian.-bier. pj rodzaju nijakiego zaimka **onъ*, zob. *on*).

aż od XIV w. sp., też part. wzmacniająca, ograniczająca, stp. także *aże* / *jaż* / *haże* 'że, tak że; a już; aż; póki nie, aż do', w gwarach często 'gdy', na Śląsku 'aby' (ale kasz. *aż* 'co?' należy raczej do *acz*, zob.). Ogsł.: cz. *až* (stcz. też *aže*), r. *až* (strus. też *aže*), słwń. daw. i dial. *ar* (z rozwojem *ž* > *r*) 'bo, ponieważ'. Psł. **aže* part. 'a oto, i oto' (wtórnie sp.), z połączenia part.-sp. **a* (zob. *a*) i part. **že* (zob. *że*). Zanik *-e* także w innych wyrazach zawierających part. *-że* (np. *iż*, *cóż*, *któż*). — Od tego *ażeby* 'aby' (kasz. *ażebë* 'aby, oby'), z dodaniem *by* (zob.).

B

ba! od XV w. wykrz. wyrażający zdziwienie, podziw, rozczarowanie, zwątpienie, stp. też ‘no, nuże’. Ogsł.: cz., r., ch./s. *ba*. Psł. **ba* wykrz. na wyrażenie zdziwienia, powątpiewania, przypuszczenia, dezaprobaty, obrzydzenia, potwierdzenia, pochodzi z pie. part. wzmacniającej, zapewniającej: lit. *bà* ‘oczywiście, przecież’, awest. *bā* ‘zaprawdę, że’.

baba od XV w. ‘dojrzała kobieta’, stp. ‘babka’, ‘staruszka’, ‘kobieta w ogóle’, ‘położna’. Ogsł.: cz. *bába*, r. *bába*, scs. *baba* ‘mamka’, cs. też ‘babka; położna’. Psł. **baba* ‘matka ojca lub matki, babka’ (> ‘stara kobieta, staruszka’, ‘położna’, ‘znachorka, czarownica’), dokładnie odpowiada lit. *bóba* ‘starsza, zamężna kobieta’, łot. *bāba* ‘stara kobieta; czarownica’. Wyraz języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylab (por. *mama*, *tata*). W polskim w pierwotnym znaczeniu ‘matka ojca lub matki’ wypierane przez zdr. *babka* (od XIV w.) i nowsze pieszczotl. *babcia*, *babunia*, *babusia*. *Babka* ‘rodzaj pieczywa’ jest z pochodzenia znaczeniem przen. — Od tego też *babina*, *babsko*, *babula*, *babi*, *babski*, *babiniec*, *babieć*, tu też nie całkiem jasny pod względem budowy *babsztyl*.

babrać od XVIII w. ‘brudzić, paprać; rozgarniać coś, grzebać w czymś; robić coś źle, niedbale, brudno’; z przedr. *ubabrać (się)*, *wybabrać*, *zababrać*. Płnsł.: cz. *babrat* ‘robić coś źle, niedbale, babrać, paćkać’, ukr. *bábraty* ‘paćkać się, guzdrać się’. Psł. dial. **babrati* ‘brudzić, paćkać’ pochodzenia dźwkn. Por. *paprać*.

baczyć od XIV w. ‘zwracać uwagę na coś, na kogoś, pilnować, strzec’, stp. też ‘badać’, ‘przypominać sobie’, ‘konkludować’, ‘wiedzieć’. Odpowiada cz. dial. *báčit* ‘obserwować, spostrzegać’, słc. dial. *baćic* ‘ts.’, ukr. *báčyty* ‘widzieć, przypuszczać, sądzić’, br. *báčyc* ‘widzieć’. Wtórna postać bezprzedrostkowa od p. *obaczyć* (zob. *zobaczyć*), powstała w rezultacie fałszywego podziału słowotwórczego: *ob-aczyć* > *o-baczyć*. Podstawą jest czas. **ačiti* (zapewne ‘zobaczyć, widzieć’), utworzony od *oko* (zob.) ze wzdłużeniem rdzennej samogłoski *o* → *a*. — Od tego *baczny*, *baczność*. Por. *przebaczyć*, *wybaczyć*.

bać się *boję się* od XIV w. ‘odczuwać strach, lękać się’, w stp. i w gwarach też starsza postać *bojać się*; w temacie bezokol. ściągnięcie *-oja-* > *-a-*. Ogsł.: cz. *bát se*, r. *bojáťsja*, scs. *bojati sę*. Psł. **bojati sę* ‘doznawać uczucia strachu, lękać się’, pokrewne ze stind. *bháyate* ‘boi się’, lit. *bijóti(s)* ‘lękać się, bać się’, od pie. **b^hōi̯- / *b^həi̯- / *b^hī-* ‘bać się’. Por. *obawiać się*.

badać od XIV w. ‘dokładnie, gruntownie poznawać coś za pomocą analizy naukowej’, ‘starać się poznać, przyglądając się, słuchając uważnie, dotykając czegoś’. Odpowiedniki: dł. *badaś* ‘dokładnie, gruntownie poznawać’, słc. *bádať* ‘ts.’, *badať* ‘spostrzegać; poznawać’. Zachsł. innowacja semantyczna, etymologicznie tożsama z psł. **badati* ‘kłuć, nakłuwać, wbijać’ (por. p. daw. *obadać* ‘bodąc, naokoło kłuć’, *zbadać* ‘spychać, zbijać’, dziś dial. kasz. *bâdac* / *badac* ‘bóść’, słc. *bádať* ‘kłuć, nakłuwać, bóść’, cs.-rus. *badati* ‘kłuć’, ch./s. *bȁdati* ‘kłuć, bóść’), czas. wielokr. od psł. **bosti* (zob. *bóść*), ze wzdłużeniem rdzennego *o* → *a*. Wtórne znaczenie ‘dokładnie coś poznawać’ powstało zapewne z ‘sprawdzać, poznawać coś, bodąc np. kijem przed sobą’ < ‘bóść, kłuć’. — Od tego *badanie*, *badacz*, *badawczy*.

badyl m ‘łodyga bez liści’, daw. XVII w. *badel* (z rozwojem *yl* > *el*) ‘chwast’, myśl. *badyl* ‘noga łosia lub jelenia’, dial. *badyle* mn ‘chwasty’, ‘rogi jelenia’. Por. słc. dial. *badil* m ‘łodyga, źdźbło kukurydzy’, br. *badýľ*, *-ylją* ‘łodyga bezlistna, badyl’, ch./s. *bȁdilj* ‘roślina ostrożeń, Cirsium arvense’. Psł. **badylь* ‘kłująca bezlistna łodyga, kłująca roślina’, nazwa wykonawcy czynności (pierwotnie ‘to, co kłuje’) od psł. **badati* ‘kłuć, nakłuwać, wbijać’ (zob. *badać*).

bagno od XV w. 'teren podmokły, trzęsawisko, grzęzawisko', też 'roślina Ledum palustre, rosnąca na bagnach', dial. też 'podmokła łąka; torfowisko; błoto; stawek, jeziorko'; w gwarach również *bagân* m, *baganek* 'roślina bagno', kasz.-słowiń. *bagem* 'ts.'. Płnsł.: cz. *bahno* 'bagno', r. dial. *bagnó* 'ts.; błoto; roślina bagno' (w tych znaczeniach też *bagón* / *bagán* / *bágan*). Psł. **bagno* (/ **bagnъ*) 'błotnisty, grząski teren; błoto', prapokrewne z hol. *bagger* 'muł, błoto', od pie. **b^hŏg^h-* lub **b^hăg^h-* 'muł, błoto, bagno'. — Od tego *bagienny, bagnisty, zabagnić, zabagniony.*

bajać od XV w. 'opowiadać baśnie; ględzić, pleść'. Ogsł.: stcz. *báti, baju*, cz. dial. *bajať* 'opowiadać bajki, bajać', r. *bajať* 'mówić, gadać, opowiadać', słwń. *bajati* 'paplać; opowiadać; przepowiadać; wypowiadać zaklęcia, czarować'. Psł. **bajati* 'mówić, opowiadać; opowiadać bajki, baśnie', odpowiada stang. *bōian* 'chełpić się', łac. *fāri* 'mówić, przepowiadać, wróżyć', gr. *phēmí* 'mówię', od pie. **b^hā-* 'mówić'. — Od tego *bajda* (→ *bajdura* → *bajdurzyć*). Por. też *bajka, baśń.*

bajka od XVI w. 'baśń; bzdura, kłamstwo, plotka'. Ogsł.: cz. *bajka*, r. *bajka* (dial. też 'mowa, mówienie, gadanie'), ch./s. *bȁjka*. Psł. **bajьka* 'mówienie; baśń, opowiadanie o treści fantastycznej; zmyślona opowieść, opowiadanie, fabuła', nazwa czynności od psł. **bajati* (zob. *bajać*), z przyr. **-ьka.*

bajoro od XVIII w. 'pogardliwie o podmokłym, grząskim terenie, błotnistej kałuży', daw. (XVII w., u W. Potockiego) *bajor* 'bajoro', dial. *bajor* 'staw, bajoro', *bajoro* 'staw', *bejoro* 'kałuża', *bajura* 'ts.', *bajory* 'zarośla, zwłaszcza na błotach'; zdr. *bajorko*. Najwcześniejsze poświadczenie u W. Potockiego sugeruje zapożyczenie z ukraińskiego, por. ukr. *bajúra* 'wielka kałuża; wybój na drodze', dial. też 'głęboki dół, jama', dial. *bajur* 'wielka kałuża', *bajóro* 'kałuża' (ta forma w gwarach łemkowskich!), w tych znaczeniach także dial. *baljúra* : *banjúra* i *banjur* (dwie ostatnie formy również w znaczeniach 'głębokie wymyte miejsce na brzegu rzeki; głęboki dół, głębina w rzece'); z ukr. zapożyczone też p. daw. (XVII w., u W. Potockiego) *banior* 'głębina', w gwarach *banior* (*bonior*) 'ts., wir wodny', *baniory* mn 'głębokie miejsca w wodzie'. Podstawową formą było chyba ukr. *banjúra* (w pozostałych zapewne rozwój fonetyczny *ń* > *l* > *j*), rzecz. pejoratywny z przyr. *-ura* od psł. **baňa* 'łaźnia; kopuła; pękate naczynie' (zob. *bania*), którego kontynuanty poświadczone są również w znaczeniu 'zagłębienie, dół': p. dial. (w okolicach Żywca) *bania* 'głębokie miejsce w rzece', ukr. dial. łemk. *bánja* 'ts.', słc. dial. *baňa* 'dół z wodą' (por. także węg. *bánya* 'dół, w którym się miesi glinę do wyrobu cegły; zryte legowisko świń', zapożyczone ze słow.).

bałagan od XX w. 'nieporządek, nieład, chaos', w XIX w. 'buda jarmarczna'. Nowe zapożyczenie z r. *balagán* 'nieporządek, nieład', 'szopa; buda jarmarczna; widowisko jarmarczne'. — Od tego *bałaganić, bałaganiarz* (→ *bałaganiarski, bałaganiarstwo*).

bałamucić od XVI w. 'zawracać komuś głowę; kokietować; wprowadzać w błąd; niepokoić; marnować czas, guzdrać się' (w gwarach często *bałamącić* / *bałamęcić*; postać *bałamucić* ma wtórne zapewne *-mu-* < *-mą-* w rezultacie utraty artykulacji nosowej samogłoski w sąsiedztwie spółgłoski nosowej), daw. i dial. 'mówić od rzeczy, paplać; gmatwać, plątać, wichrzyć', w XVI w. 'zwodzić, oszukiwać, mamić, tumanić'. Ogsł. (ale tylko szczątkowo zachowane w płdsł.): cz. *balamutit* 'zwodzić, wprowadzać w błąd, łudzić; zawracać głowę', dial. 'bredzić we śnie, w gorączce', 'szerzyć plotki', 'wariować, szaleć', r. pot. *balamútiť* 'powodować zamieszanie, wzbudzać niepokój; mącić, burzyć (wodę)', przest. i dial. 'gadać, paplać; intrygować; peszyć; oburzać, gorszyć', ch. dial. *balamùtiti* 'oszukiwać, zwodzić', *balamòtati* 'pleść, paplać', *balamùdət* 'paplaniem zasłaniać prawdę, zwodzić, oszukiwać'. Psł. **balamǫtiti* 'mącić, wzburzać, wikłać; zwodzić, łudzić', złożenie z pierwszym członem **bala-* (por. np. p. dial. *bałakać* 'gawędzić, bajać, paplać', *bałękać* 'mówić niepłynnie', daw. *bałuszyć* 'robić wrzawę, hałasować', r. dial. *balíť* 'pleść, paplać', cz. dial. *baláňat* 'paplać'; ostateczną podstawą jest pie. **b^ha-* 'mówić', zob. *ba-*

jać), członem drugim jest psł. czas. **mętiti* 'powodować zamęt, mącić' (zob. *mącić*). — Od tego rzecz. *bałamut* 'kobieciarz, uwodziciel; człowiek niepoważny, szerzący zamęt', dial. *bałamut* / *bałamąt* / *bałamunt* / *bałamuta* 'ten, kto przeszkadza; próżniak, leń, zrzęda; koń nie chcący ciągnąć', daw. w XVI w. *bałamut* / *bałamunt* / *bałamant* 'błazen, oszust, krętacz, człowiek szerzący zamęt', też przym. *bałamutny*.

bałwan od XIV w. 'posąg bożka pogańskiego', 'figura ze śniegu podobna do postaci ludzkiej', 'głupiec, dureń', 'ogromna, spieniona fala morska', stp. XV–XVI w. 'bryła soli kamiennej', daw. 'wielka bryła, blok', 'duży, niezgrabny człowiek'. Ogsł.: cz. *balvan* 'głaz, wielki kamień, wielka bryła', stcz. 'bryła soli', ch./s. *bàlvan* / *bálvan* 'kloc, bierwiono, kłoda; posąg bożka; wielka bryła', por. r. *bolván* 'drewniana forma do prostowania kapeluszy; wypchane zwierzę; dureń, głupiec', dial. 'kloc, kłoda'. Psł. **balъvanъ* (/ **bolъvanъ*) 'posąg bożka; kloc, pień, słup; bryła', zapożyczenie orientalne, por. kirg. *palvan*, *balvan* 'siłacz, bohater', tur. wsch. *palvan* 'ts.' (przejęte z irańskiego: pers. *pählivān*, *pählävān* 'bojownik, bohater' > 'słup, posąg na jego cześć' > 'kloc, bryła').

bania od XV w. 'pękate naczynie', 'coś wypukłego, pękatego, kulistego, np. bąbel, pęcherz; kopuła', daw. XVII w. 'gałka erekcyjna na wieży kościelnej', daw. 'alembik do pędzenia wódki', stp. XV w. też 'tykwa, Lagenaria vulgaris', dziś 'dynia, Cucurbita pepo', w XVI w. 'warzelnia lub kopalnia soli' (dziś dial. 'kopalnia'), w gwarach również np. 'gniazdo os lub szerszeni', 'głowa (zwłaszcza łysa)', kasz. *bańa* / *bańá* 'dynia; kopuła', przen. 'duża głowa (szczególnie łysa); krowa z utraconym rogiem'; zdr. *bańka*. Ogsł.: cz. *báně* / *báň* ż 'kopuła; pękate naczynie; coś wypukłego, pękatego', r. *bánja* 'łaźnia, kąpiel', dial. 'sklepienie, kopuła; bańka mydlana; pękate naczynie; dynia', scs. *banja* 'łaźnia, kąpiel'. Psł. **bańa* 'łaźnia; kopuła; naczynie kopulaste, pękate', zdr. **banъka*, zapożyczenie z łac. lud. **bānea*, **bānja*, *balnia* (< łac. klasyczne *balnea* / *bal(i)neum* 'łaźnia, kąpiel' < gr. *balaneîon* 'ts.'). Na gruncie słow. powstało specjalne znaczenie 'kopuła' (co związane było z charakterystycznym kopulastym kształtem dawnych łaźni rzymskich), stąd dalsze znaczenia 'coś kopulastego, kulistego, pękatego', 'pękate naczynie'.

baran od XIV w. 'samiec owcy'; zdr. *baranek*. Płnsł., szczątkowo poświadczone też u Słowian płd.: dł. *baran*, r. *barán*, ch. dial. *bàran*. Psł. **baranъ* (/ **boranъ*, **beranъ*) 'samiec owcy', zapożyczenie z nieznanego źródła, por. alb. *bër* 'owca', wł. dial. *bera*, *bar* 'baran'.

barć ż od XIII w. 'dziupla wydrążona w żywym drzewie w lesie, w której gnieździ się rój pszczół', daw. też 'otwór w ulu'. Płnsł.: cz. *brť* ż 'barć', r. *borť* ż 'pień żywego drzewa z dziuplą dla pszczół', dial. 'dziupla w drzewie; barć'. Psł. **bъrtь* ż 'barć', od pie. **bʰer-* 'wydrążać, rozszczepiać, wiercić', z przyr. **-tь*. Wyraz z pierwotnym znaczeniem 'wydrążenie' > 'to, co wydrążone, wydrążona dziupla' w wyspecjalizowanym znaczeniu zastosowany w bartnictwie, ważnym dziale dawnej gospodarki Słowian. — Od tego *bartny*, *bartnik*, *bartnictwo*.

bardzo od XVI w. przysł. 'wielce, w wysokim stopniu, znacznie', w stp. XIV–XVII w. *barzo* 'ts.', XV–XVII w. *barzo* 'szybko, prędko', XIV–XV w. 'całkowicie', XV w. 'dobrze', 'dużo, wiele', dial. *bardzo*, *bardz*, *bardze*, *barzo*, *barz*, *bar* 'bardzo; wkrótce; dobrze, właściwie'. Ogsł.: cz. *brzo* 'wnet, wkrótce', 'wcześnie', 'niemal, prawie', stcz. 'szybko, prędko', r. *bórzo* 'szybko', scs. *brъzo* 'szybko'. Psł. **bъrzo* 'szybko, prędko, żwawo', przysł. od psł. przym. **bъrzъ* 'żwawy, szybki, prędki', poświadczonego w stp. w XV w. *barzy* 'szybki, prędki', w XVI w. 'popędliwy, gwałtowny' (w XVII w. już tylko w utartych zwrotach), por. cz. *brzý* 'szybki, prędki', r. *bórzyj* / *borzój* 'szybki, rączy', ch./s. *bȑz* 'szybki, skory, żwawy, bystry'. Psł. **bъrzъ* (dial. **bъrzdъ*) ma odpowiednik w lit. *burzdùs* / *burzgùs* 'ruchliwy, żwawy' (motywowanym przez czas. lit. *burzdėti* / *bruzdėti* i *brūsti* 'poruszać się żywo, żwawo'); pierwotne znaczenie przym. 'poruszający się szybko, żwawo'. W polskim *bardzo* innowacja fonetyczna (*rdz* < *r-z* jako re-

zultat rozpodobnienia grupy spółgłoskowej, podobnie jak w *dzwon* < psł. **zvonъ*) i innowacyjne znaczenie (rozwój semantyczny 'prędko, szybko' > 'dużo, wiele' > 'wielce, w wysokim stopniu').

bark od XV w. 'zespół kości łączących kończynę górną z tułowiem', *barki* mn 'ramiona', dawniej od XVI w. też 'dolna część ręki od łokcia do dłoni', 'lotka ptaka', stp. od XV w. 'orczyk', dial. 'połączenie nosów płóz; orczyk; nosidła na wodę'. Formalnie odpowiada cz. *brk* 'dutka pióra; gęsie pióro do pisania; spławik', r. dial. *bork* 'trzon pióra', ch./s. *b̑rk* 'wąs', dial. 'wąski, ostry koniec, szpic'. Psł. **bṛkъ* 'coś ostrego, spiczastego', w związku z pie. **bʰer-* 'być ostrym'. Znaczenie anatomiczne jest innowacją polską (ukr. *bárky* mn 'barki, ramiona' z p. *barki*). — Od tego *barczysty* (dial. też *barczyty*); *bary* od XIX w. 'silnie rozrośnięte ramiona, barki', późne augm. derywowane wstecznie od *barki* (por. podobnie utworzone *flacha* od *flaszka*, *laga* od *laska*).

barłóg od XIV w. 'nędzne, nieporządne posłanie, legowisko', 'legowisko psa lub dzikiego zwierza', dial. też 'zmierzwiona drobna słoma; ściółka pod bydło', stp. XV w. także *barłogo* 'legowisko zwierząt'. Ogsł.: cz. *brloh* 'legowisko zwierza, nora, jaskinia; nędzne mieszkanie', ukr. *berlíh* 'legowisko niedźwiedzia, świń; ściółka dla świń; błotnista kałuża', ch./s. *b̑rlog* 'legowisko świń, zwykle kałuża; legowisko zwierząt, nora; brudne miejsce; brudna pościel; śmiecie, śmietnik, śmietnisko; ściółka'. Psł. **bŕlogъ* 'legowisko dzikich zwierząt, nora; ściółka, mierzwa', utworzone od psł. **bŕliti* 'rozsypywać śmieci, śmiecić' (por. p. dial. *bardlić* 'śmiecić, brudzić', gł. *borlić* 'mierzwić, rozrzucać, rozsypywać', ch./s. *b̀rljati* 'brudzić, zanieczyszczać; grzebać, gmerać w czymś'), z rzadkim przyr. **-ogъ* (co do budowy por. *pieróg*). — Od tego *barłożyć*.

barszcz od XVIII w. 'zupa z buraków ćwikłowych', wcześniej w starszych znaczeniach: od XV w. 'roślina Heracleum sphondylium', od XVI w. też 'zakwaszona zupa przyrządzana z tej rośliny', 'zupa przyrządzana z zakwaszonej mąki, żur'. Płnsł. i słwń.: cz. *bršť* 'roślina Heracleum; napój z posiekanych buraków', r. *boršč* 'Heracleum; zupa z buraków ćwikłowych, barszcz czerwony; kiszone buraki ćwikłowe', dial. też 'kapuśniak; zielenina, nać, np. buraków', słwń. *bršč* 'Heracleum sphondylium'. Psł. **bṛščь* [< **bṛst-jь*] m 'roślina Heracleum sphondylium' (> 'zakwaszona zupa z tej rośliny'), pokrewne stind. *bhṛṣṭí-* ż 'ostry koniec, szpic, kant', stwniem. *burst*, *borst* 'szczecina', z pie. **bʰṛsti-* 'coś ostrego, spiczastego'; roślinę nazwano ze względu na ostre, postrzępione liście. Współczesne polskie znaczenie kulinarne wtórne, związane z zarzuceniem potrawy z Heracleum i zastąpieniem jej przez odpowiednią potrawę z buraków ćwikłowych.

barwa od XV w. 'kolor'. Por. dł. *barwa*, gł. *barba*, cz. *barva* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *varwe* 'farba, kolor' (> niem. *Farbe* 'farba; kolor, barwa'). — Od tego *barwić*, *barwny*, *barwnik*. — Nowszym zapożyczeniem z niem. *Farbe* jest *farba*.

baśń ż od XV w. 'opowiadanie o treści fantastycznej, bajka', dial. też 'kłamstwo, nieprawda, wymysł; plotka'. Ogsł.: cz. *báseň* 'wiersz, poemat', stcz. *básň* / *basň* / *báseň* 'bajka, baśń', r. *basn'* ż 'bajka, wymysł, łgarstwo; gadanina', scs. *basnь* 'baśń, mit, bajka'. Psł. **basnь* ż 'gadanie' > 'opowieść fantastyczna, nieprawdopodobna', nazwa czynności od pie. pierwiastka **bʰā-* 'mówić' (na którym oparte jest *bajać*, zob.), z przyr. **-snь* (co do budowy por. *pieśń*).

bat od XVIII w. 'bicz', *baty* mn 'cięgi, razy, chłosta', dial. 'pędy roślin pnących'. Ogsł.: cz. dial. *bat* 'kij', r. dial. *bat* 'dębowy kij, pałka, maczuga; tłuczek, stępor', ch./s. *bȁt* 'młot; pałka, maczuga; buzdygan; tłuczek, stępor; konar'. Psł. **batъ* 'narzędzie do uderzania (bicz, kij, maczuga, młot)', rzecz. odczas. od psł. **batati* / **batiti* 'uderzać, stukać' (np. cz. dial. *batiti* 'bić, uderzać', r. dial. *batít'* 'stukać', słwń. *bátati* 'bić, uderzać, chłostać'; czas. w polskim niepoświadczony), od pie. **bʰāt-* / **bʰət-* 'bić, uderzać' (ale jest też możliwe, że są to czasowniki pochodzenia dźwkn. powstałe na gruncie słow.).

batog od XVIII w. 'mocny bat', *batogi* mn 'cięgi, razy', daw. od XVII w. też *batuk* / *pa-*

tóg / patog / patok 'bat, kij, laska', dial. *wierzbowe batogi* 'witki', kasz. *batóg, -oga / batug, -ëga / batig* 'batog, bicz'. Ogsł.: stcz. *batoh* 'bicz, rzemień bicza', r. arch. i dial. *batóg* (dial. też np. *badág / ba(j)dík / badók / padók*) 'pałka, kij; bijak cepów; długi bicz do poganiania bydła', daw. *batogí* mn 'kije, którymi wymierzano karę chłosty', ch./s. *bàtog* 'gruby kij, pałka'. Zazwyczaj sprowadzane do psł. postaci **batogъ* 'bicz, kij', z przyr. **-ogъ* od psł. **batъ* 'narzędzie do uderzania' lub od czas. **batati* 'uderzać, stukać', jednak zmienność formy w językach słow. sugeruje raczej zapożyczenie z nieznanego źródła. — Od tego *batożyć.*

bawełna od XV w. 'drzewo, krzew Gossypium; włókno okrywające nasiona tej rośliny; nici, przędza z tego włókna; tkanina z tej przędzy'. Por. cz. i słc. *bavlna*; z polskiego przejęte ukr. *bávóvna* (daw. *bavolna* i *bavelna*), br. *bavóŭna*. Zapożyczenie z niem. *Baumwolle* (śrwniem. *boumwolle*, dial. *bawele / bauwele*) 'bawełna' (złożenie z *Baum* 'drzewo' i *Wolle* 'wełna', gdyż mylnie sądzono, że importowane włókno bawełny rośnie na drzewie), skojarzone z p. *wełna*, cz. *vlna* 'wełna'. Niezależnym zapożyczeniem z tego samego źródła było stp. XV w. *baumwol* 'bawełna'.

bawić *bawię* od XVI w. (ale formy przedrostkowe od XIV w.) 'dostarczać rozrywki, uprzyjemniać czas, zabawiać; sprawiać przyjemność, uciechę; przebywać gdzieś, gościć' od XVII w., daw. od XVI w. (i dziś w gwarach) 'zatrzymywać', w XVII w. 'podtrzymywać, powodować bycie, trwanie', w stp. XIV–XV w. formy przedrostkowe, np. *odbawić* 'odjąć, pozbawić', *wybawić* 'uwolnić, wyzwolić'; zob. też *wybawić, zbawić.* Ogsł.: cz. *bavit* 'zajmować czymś, rozweselać, cieszyć', przest. i dial. 'zatrzymywać, zabierać czas', r. *bávit', bávlju* 'przedłużać, zwiększać, dodawać', dial. 'zwlekać, odwlekać, ociągać się', scs. tylko z przedr., np. *izbaviti, -bavljǫ* 'wybawić, uwolnić', bg. *bávja* 'zwlekać, opóźniać, zatrzymywać; zabawiać małe dziecko'. Psł. **baviti* 'powodować bycie, trwanie, zatrzymywać; zajmować czymś, rozweselać, cieszyć; zatrzymywać się, być, przebywać, pozostawać', czas. kauzat. od psł. **byti* 'istnieć, żyć, przebywać' (zob. *być*) z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że coś istnieje, jest, trwa, zatrzymywać', z którego powstało 'zajmować czymś' i 'zajmować czymś przyjemnym, zabawiać, rozweselać'. Co do budowy por. np. psł. **plaviti* 'powodować, że coś, ktoś pływa' (zob. *pławić*) od psł. **plyti* 'płynąć' (zob. *pływać*); por. także bliski stind. czas. kauzat. *bhāvayáti* 'doprowadza do istnienia; stwarza; ożywia; ochrania i pielęgnuje'.

bawół *bawołu* od XIV w. 'duże zwierzę przeżuwające: Bubalus bubalus, Syncerus caffar', stp. *bawoł / bujwoł*. Por. cz. *buvol*, stcz. *byvol*, r. *bujvol*, ch./s. *bívo, -vola*. Wczesne słow. zapożyczenie z łac. lud. **būvalus* (łac. *būbalus*) 'bawół' (to z kolei pochodzi z gr. *búbalos* 'antylopa afrykańska', później 'bawół'), na gruncie słow. kojarzone z przym. **bujь* (por. np. strus. *bui* 'silny; dziki'), p. *bujny* i z rzecz. **volъ*, p. *wół.*

bazgrać od XVIII w. 'pisać, rysować niestarannie, nieudolnie', dial. też *pazgrać* 'ts.'; z przedr. *nabazgrać, zabazgrać.* Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone cz. dial. *bazgrat / bažgrat* 'ts.'). Może (zgodnie z sugestią V. Machka) ekspresywne przekształcenie wcześniejszego p. *skrabać* 'drapać, bazgrać' (zob. *skrobać*), wtórnie **zgrabać* (z udźwięcznieniem nagłosowej grupy spółgłoskowej *skr-> zgr-*) i z dalszą przestawką spółgłosek *zgr- b- > b-zgr.* — Od tego *bazgrała, bazgroły* (dial. też *pazgroły*), dial. *bazgrolić* 'pisać niestarannie, niewyraźnie'.

bazia od XIX w. 'kwiatostan roślin z rodziny kotkowatych (np. wierzby)', *bazie* mn 'gałązka z tym kwiatostanem, kotka', dial. *baźka* też 'szyszka; kolba kukurydzy'. Por. słc. dial. *bažicka* 'gałąź z baziami, kwiatostan np. wierzby', ukr. dial. *báz'ka* 'bazia'. Przenośne użycie nazwy owcy, owieczki, jagnięcia z języka dziecięcego: p. dial. *baża / baśa / baśka* 'owieczka', cz. dial. *bažicka* 'ts.', ukr. *bázja* 'owca, jagnię', *bás'ka / báz'ka* 'owieczka, jagniątko', od dźwkn. zawołania na owce znanego na obszarze płnsł.: p. dial. *baś-baś! / baź-baź! / basiu-basiu! / baziu-baziu!*, r. dial. *bas'! / baz'-baz'! / básja-básja!* Co do rozwoju znaczenia 'owieczka, jagnię' > 'bazia, kotka na drzewie' por. p. dial. *bag-*

nię 'jagnię' / *bagnięta, bagniątka* mn 'bazie', br. *bahná* 'jagnię, baranek' / 'bazia wierzby'.

bażant od XV w. 'ptak łowny Phasianus', daw. i dial. też *bażan* (*bazan*). Por. gł. *bažan*, cz. i słc. *bažant* (z polskiego zapożyczone ukr. dial. *bažánt*, br. dial. *bažán* / *bazán*, r. dial. *bažánt*). Zapożyczenie ze śrwniem. *fasant* (*vasant*) 'bażant', co z łac. *phasiānus* 'ts.' (przejętego z kolei z gr., gdzie nazwa ptaka jest urzeczownikowionym przym. utworzonym od toponimu na Kaukazie).

bąbel *bąbla* od XVI w. 'pęcherzyk w cieczy, na cieczy; pęcherzyk na skórze', dawne XVI–XVIII w. *bębel*, por. też daw. od XVI w. *bąbol* 'pęcherzyk na wodzie'. Ogsł.: cz. *boubel* 'pęcherz; guz na ciele', ch./s. *bȕbalj* 'pęcherz na wodzie', por. r. *búblik* 'obwarzanek'. Psł. **bǫbъľь* 'pęcherzyk na wodzie, na skórze', od psł. pierwiastka **bǫb-* 'obrzmiewać, pęcznieć'.

bądź I forma rozkaźnika 2. osoby pj od *być*, jako archaizm forma 3. osoby pj w modlitwie *bądź wola twoja*. Ogsł.: cz. *buď*, r. *buď*, scs. *bǫdi*. Psł. **bǫdi* forma rozkaźnika 2. i 3. osoby pj 'bądź, niech będzie', od psł. **bǫdǫ* (zob. *będę*). Por. *bądź* II.

bądź II od XV w. sp. 'albo'. Ogsł.: cz. *buď* sp. rozłączny 'albo, lub', r. dial. *búdí* sp. porównawczy 'tak jakby', ch./s. *bȕd(i)* sp. 'jeśli, jeżeli', 'albo; gdyż, bo, bowiem', też part. uogólniająca. Psł. **bǫdi* sp. rozłączny 'albo, lub' i part. uogólniająca, użycie formy rozkaźnika **bǫdi* (zob. *bądź* I) w funkcji sp. i part., funkcja rozłączna rozwinęła się ze znaczenia życzącego formy czasownikowej.

bąk od XV w. (ale już w XII w. jako nazwa osobowa) 'ptak Botaurus stellaris', stp. też 'puchacz, Bubo maximus', od XVI w. 'giez; trzmiel; truteń', 'dudy (instrument muzyczny)', nowsze 'zabawka dziecinna, fryga', wulg. 'flatus' (*puścić bąka*), dial. także 'giez; truteń; chrabąszcz', 'urządzenie zastępujące miech kowalski', kasz. *bǫk* 'jakikolwiek owad; flatus; zabawka wirowa; zły duch'; zdr. *bączek*. Zachsł.: dł. daw. *buk* 'gatunek owada', cz. dial. *buk* / *bunk* 'giez', słc. *búk* 'ptak Ardea'. Psł. dial. **bǫkъ* 'to, co wydaje niski, przeciągły głos', rzecz. odczas. (nazwa wykonawcy czynności) od psł. **bǫkati* (zob. *bąkać*).

bąkać od XVII w. 'mówić niewyraźnie, cicho; napomykać o czymś, przebąkiwać', 'wydawać głos podobny do głosu bąka (o ptakach)', w XVI w. *bękać* 'ryczeć (o bydle)', daw. też 'brzęczeć (o owadach); o głosie ptaka bąka', 'grać na dudach', kasz. *bąkac* 'powoli jeść'; jednokr. *bąknąć*; por. też daw. od XVI w. *bęczeć*, dial. *bączeć* / *bączyć* / *bęczyć* 'brzęczeć (o owadach); brzmieć (o głosie niektórych instrumentów muzycznych)', kasz.-słowiń. *bǫčëc* / *bąčëc* 'brzęczeć, szumieć; ryczeć'. Ogsł.: cz. *bukat* 'o głosie niektórych ptaków (bąka, sowy, gołębia)', dial. *bunčet* 'burczeć', r. dial. *búnčat'* 'brzęczeć; burczeć', słwń. *bókati* 'beczeć'. Psł. **bǫkati* 'wydawać niski, przeciągły głos (np. o brzęczącym owadzie, ryczącym bydle, o ptaku bąku)', czas. dźwiękonaśladowczy od interi. *bu!*, z wtórną samogłoską nosową w stosunku do synonimicznych psł. **bukati* i **bučati* (zob. *buczeć*).

beczeć od XVIII w. 'wydawać głos (o owcy, kozie)', pot. 'płakać głośno'; wielokr. *bekać*; jednokr. *beknąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *bečet* 'beczeć, meczeć; płakać', ch./s. *bèčati* 'beczeć, ryczeć; wrzeszczeć'. Psł. **bečati* 'beczeć, meczeć (o zwierzętach, zwłaszcza o owcach)', od interi. pochodzenia dźwkn. oznaczającej głos niektórych zwierząt, np. p. *be!*, *bee!*, cz. *bé!*, *béé!*, bg. *bée!* na oznaczenie głosu owcy.

beczka od XIV w. 'duże naczynie z drewnianych klepek'. Ogsł.: cz. *bečka*, r. *bóčka*, słwń. *bečkà*. Psł. **bъčьka* 'beczka', zdr. z przyr. **-ьka* od psł. **bъči*, **bъčьve* 'duże naczynie z drewnianych klepek, beczka' (por. słc. dial. *bečva* 'kadź', cs. *bъčьva* 'beczka'). Wyraz podstawowy **bъči* (w polskim nie zachowany) jest zapożyczeniem z germ.: stbawar. **butša* / **butše*, dziś niem. dial. bawar. *Butschen*, *Bütschen* ż 'małe naczynie z uchem i przykrywką' dawniej 'rodzaj beczki do przewozu soli'. — Od tego zdr. *beczułka*.

bednarz od XV w. 'rzemieślnik wyrabiający naczynia z klepek'. Cz. *bednář*, słc. dial. *bednar*, ukr. dial. *bódnaŕ*, słwń. *bednár* 'ts.',

por. też gł. *betnaŕ* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *bütenœre* 'rzemieślnik wyrabiający beczki' (pochodne od śrwniem. *büte(n)*, niem. *Bütte*, *Butte* 'kadź, faska, beczka').

bełkotać od XVI w. 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale'. Zachsł.: cz. *blkotat* 'bulgotać; szemrać', dial. 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale; migać, migotać', słc. *blkotať* 'palić się płomieniem, płonąć', dial. 'bulgotać', por. też ukr. *bel'kotáty* 'bełkotać'. Psł. **bl̥kotati* 'bulgotać, o głuchych, gardłowych dźwiękach; mówić niewyraźnie, niezrozumiale; huczeć, buzować, o palącym się gwałtownie ogniu', intensywny czas. od psł. **bl̥kati* 'o odgłosie płonącego ognia, poruszonej, mąconej, wrzącej wody; bełkotać, paplać, gadać' (p. XVIII w. *bełkać* 'mącić płyn przez nagłe poruszenie', stp. XV w. *bełknienie* 'plusk wody', cz. *blkat* 'buchać w górę, o płomieniu; migotliwie płonąć', dial. 'bełkotać, bulgotać, szemrać', r. dial. *bólkat'* 'paplać, gadać'), czas. pochodzenia dźwkn. Intensywny czas. *bełkotać* mógł też powstać na gruncie polskim, skoro w przeszłości istniało tu podstawowe *bełkać*. — Od tego *bełkot*, *bełkotliwy*.

bełtać od XIX w. 'mącić ciecz', wyraz późno przejęty z gwar, gdzie *bełtać* / *bołtać* / *bełdać* / *bołdać* 'mącić, mieszać jakiś płyn, burzyć wodę', też 'mleć', 'mówić dużo, byle jak i o byle czym'; z przedr. *rozbełtać*, *zabełtać*. Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. *boltát'* 'mącić (ciecz); machać (np. rękami, nogami); gadać, paplać', ukr. *bóvtáty* 'mącić (ciecz)', dial. 'gadać, paplać', br. *bóŭtac'* 'mącić ciecz, pluskać, uderzać po wodzie'. Psł. dial. **bl̥tati* 'mącić, mieszać ciecz; pluskać, uderzać po wodzie', czas. pochodzenia dźwkn. Zasięg w gwarach nie wskazuje na zapożyczenie, choć formy z *-oł-* (*bołtać*, *bołdać*) mogą być przejęte z terenu wschsł. — Od tego *bełt*.

berło od XV w. 'ozdobna laska będąca symbolem najwyższej władzy', stp. XV w. *berła* / *perła* / *piorło* 'berło'. Zapożyczenie ze stcz. *berla* 'pałka, laska; pastorał, berło; kula do chodzenia' (dziś cz. *berla* 'ts.', *berle* 'pastorał; berło; kula'), co ze stwniem. *ferala* 'laska, kij', ostatecznym źródłem jest łac. *ferula* 'pręt, rózga'. Nie jest jasne, dlaczego w polskim ustalił się rodzaj nijaki wyrazu, może przez analogię do *jabłko* jako innego symbolu władzy królewskiej.

bez I, *beze* przyimek od XIV w., stp. w XV w. też 'wbrew; prócz, oprócz; przed'; przed w. XVI w znaczeniu 'bez' częściej był używany przyim. *przez* (zob.); w gwarach częste zmieszanie funkcji *bez* i *przez* (np. *szedł bez most przez czapki*), kasz. *bez* (wyjątkowo *boz*) 'bez', *bez* z liczeb. 'około, w przybliżeniu', słowiń. *beš* 'bez'. Ogsł.: cz. *bez*, r. *bez*, scs. *bez(ъ)*. Psł. **bez(ъ)* 'bez', dokładnie odpowiada łot. *bez* 'bez', lit. *bè* 'ts.', por. stind. *bahíḥ* 'zewnątrz'. W polskim nieregularny rozwój fonetyczny (spodziewalibyśmy się postaci **bioz*), zachowanie *-e-* w pozycji, gdzie winien zajść przegłos $e \Rightarrow o$, jak i w innych przyimkach (por. *przed*, *przez*), związane jest z proklityczną, niesamodzielną pozycją przyimków w zdaniu, trudniej wytłumaczyć brak palatalności *b-* (dopuszczano wpływ fonetyki czeskiej bądź ukraińskiej). Postać *biez-* występuje jednak w nazwach własnych, np. stp. nazwa osobowa i nazwa miejscowa (od XIV w.) *Biezdziad*, nazwy miejscowe *Biezdziedza*, *Biezdziadka*.

bez II *bzu* 'krzew Sambucus' od XV w. (ale już w XIII w. poświadczony przym. *bzowy*), w gwarach też *bes*, *bezu* / *besu* 'czarny bez, Sambucus nigra', słowiń. *bes*, *-su* 'ts.'; od XVIII w. nazwę przeniesiono na sprowadzony inny krzew ozdobny, lilak (Syringa); por. też dial. *best*, *bezdu* / *bestu* 'Sambucus nigra; Syringa', *beśt* i *beśtek* 'Sambucus', *besk*, *bezgu* / *besku* 'Sambucus; Syringa'. Ogsł.: cz. *bez* 'Sambucus; Syringa', r. dial. *boz* 'Sambucus', bg. *bъz* 'ts.'; por. też ukr. dial. *best* 'Syringa', ch. dial. czak. (od XVI w.) *bâzd* 'Sambucus nigra' oraz stcz. *bezh* 'Sambucus nigra', słwń. *bezèg* (dial. *bèzg*) 'Sambucus'. Psł. **bъzъ* (oboczne postaci **bъzdъ* i **bъzgъ* poświadczone są w gwarach polskich; też **buzъ*) 'krzew Sambucus', niezbyt jasne: zestawia się z nazwami buka, dębu, wiązu w innych językach ie., np. łac. *fāgus* 'buk', gr. *phēgós* / *phāgós* 'dąb', stwniem. *buohha* 'buk' (zob. *bukwa*, *buk*), kurd. *būz* 'wiąz'; podstawą słow. nazw krzewu miałoby być pie. **bʰūǵ-* / **bʰāūǵ-*, które wiąże się z pie. **bʰāgós* 'buk'.

bezczelny od XVIII w. 'zuchwały, bezwstydny'. Od wyrażenia przyimkowego *bez czoła* w przen. znaczeniu 'bez wstydu', z przyr. *-ny*. Por. *czelny*.

bezcześcić od XVIII w. 'znieważać, profanować'; z przedr. *zbezcześcić*. Od daw. (XVI–XIX w.) rzecz. *bezcześć* 'nikczemność', utworzonego od wyrażenia przyimkowego *bez czci* (zob. *cześć*).

bezecny 'nikczemny, podły, haniebny, niecny', w XVI w. 'czci pozbawiony'. Por. cz. *bezectný* 'niecny, haniebny, nikczemny, podły'. Przym. od wyrażenia przyimkowego *bez czci* (zob. *cześć*), z nawiązaniem do przym. *cny* (zob.). — Od tego *bezecnik, bezecnica, bezeceństwo*.

bezpieczny od XV w. 'taki, któremu nic nie grozi', 'chroniący przed niebezpieczeństwem', w XVI w. 'beztroski, spokojny; śmiały, odważny; poufały, zażyły; pewny, pewny siebie', daw. też *przezpieczny* 'bezpieczny, beztroski'. Przym. od wyrażenia przyimkowego *bez pieczy* (*przez pieczy*) 'bez opieki' (zob. *piecza*), pierwotne znaczenie 'nie mający opieki, nie wymagający opieki' > 'pewny, któremu nic nie grozi'. — Od tego *niebezpieczny*; *bezpieczeństwo, niebezpieczeństwo*.

bęben *bębna* od XIV w. 'perkusyjny instrument muzyczny; coś o kształcie walca', przen. 'o małym dziecku'; zdr. *bębenek*. Ogsł.: cz. *buben*, r. *búben*, słwń. *bôben*. Psł. **bǫbьnъ* 'perkusyjny instrument muzyczny, bęben' (> 'przedmiot zbliżony kształtem'), rzecz. odczas. (zapewne skonkretyzowana pierwotna nazwa czynności) od psł. **bǫbъnati* 'głucho brzmieć, dudnić' > 'bić w bęben, bębnić' (por. np. p. daw. *bębnać* 'bić w bęben; przygrywać, grać', słwń. *bôbnati* 'bębnić', cs. *bǫbnanije* 'bicie w bęben'); czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *bębnić*.

będę *będziesz, będzie* od XIV w. czas przyszły do czas. *być*, pełniący też funkcję słowa posiłkowego do tworzenia czasu przyszłego od czasowników niedokonanych. Ogsł.: cz. *budu, budeš, bude*, r. *búdu, búdeš', búdet*, scs. *bǫdǫ, bǫdeši, bǫdetъ*. Psł. **bǫdǫ, *bǫdešь, *bǫdetъ* czas przyszły do **byti* 'być', z pierwotnego **bū-n-de/o-*, będącego formą czasu teraźn. z przyr. **-de- / *-do-* i infiksem nosowym *-n-* od pie. pierwiastka czasownikowego **b^hū-* 'stawać się, być', na którym oparte jest psł. **byti* 'istnieć, żyć; być obecnym, przebywać, znajdować się' (zob. *być*); tak samo zbudowana jest np. pierwotna forma czasu teraźn. *siądę* (< psł. **sędǫ*, z przyr. **-de/do-* i infiksem nosowym), zob. *siąść*. — Od tego imiesłów *będąc, będący*. Zob. też *bądź* I i II.

biadać od XVI w. 'głośno wypowiadać żale, skarżyć się, użalać się, lamentować'. Od wykrz. *biada!* (zob. *bieda*). — Od tego ekspresywny, intensywny czas. *biadolić* (z przyr. *-ol-*).

biały od XV w. 'mający barwę właściwą śniegowi, mleku'; st. wyższy *bielszy*. Ogsł.: cz. *bílý*, r. *bélyj*, scs. *bělъ*. Psł. **bělъ* 'biały, jasny', pokrewne ze stnord. *bál* 'ogień, stos', stind. *bhāla-* 'blask', por. lit. *bãlas* 'biały', łot. *bāls / bàls* 'blady'; od pie. **b^hel-* (bałtosł. **b^helə-*) 'błyszczący, biały'. Pierwotne znaczenie 'błyszczący, lśniący'. — Od tego *biel, bielić, bieleć, bielidło, bielinek, bielik, bieluń, białość, białko, białawy, białaczka*. Zob. też *bielmo, bielizna*.

bicz od XIV w. 'narzędzie do chłostania, bat'; zdr. *biczyk*. Ogsł.: cz. *bič* 'bat', r. *bič* 'bicz', scs. *bičь* 'ts.'. Psł. **bičь* 'narzędzie do bicia', nazwa narzędzia od psł. **biti* (zob. *bić*) z przyr. **-čь*. — Od tego *biczysko, biczować, biczownik*.

bić *biję* od XV w. 'zadawać razy, ciosy'; wielokr. *bijać*. Ogsł.: cz. *bít*, r. *bit'*, *b́ju*, scs. *biti, bьjǫ / bijǫ*. Psł. **biti, *bьjǫ* 'uderzać, zadawać razy', wielokr. **bijati*, pokrewne stiryj. *ben(a)id* 'uderza', *bīthe* 'bity', awest. *byente* 'biją, zwalczają', od pie. **b^hei(ə)- / *b^hī-* 'uderzać, bić'. — Od tego *bity, bitka, bitny*. Por. też *bitwa, bój, nabój, podbój, rozbój, zabój*.

biec od XV w., dziś czas teraźn. *biegnę* (przeniesiony z czas. jednokr. *biegnąć*), słabo poświadczone daw. *biegę* (u Lindego z XVIII w.), dziś dial. kasz. *b́ec, b́egǫ, bežeš* 'biec'; wielokr. *biegać*; jednokr. *biegnąć*. Por. r. dial. *bégti / beči, begú / bjagú* 'biec; uciekać; płynąć; jechać', ch./s. *pò-bjeći, -bjegnēm* 'uciec'. Psł. **běgti, *běgǫ* 'biec', dokładne odpowiedniki: lit. *bė̃gti, bė́gu* 'biec; płynąć; ciec', łot. *bêgt, bêgu* 'uciekać'; od pie. pier-

wiastka *b^heg^u- 'uciekać, umykać'; por. *bieżeć*. — Od tego *bieg, biegacz, biegły* od czas. przedrostkowych *przebieg, rozbieg, wybieg, zabieg, zbieg*. Zob. *biegun*.

bieda od XVII w. (ale jako wykrz. od XV w.) 'niedostatek, ubóstwo', 'nieszczęście, kłopoty, tarapaty', wcześniej XIV-XVIII w. *biada* 'ubóstwo, nieszczęście'. Regularna postać *biada* obecnie tylko w *biada!* 'wykrz. wyrażający grożące niebezpieczeństwo, nieszczęście, karę', w stp. XV w. w tym znaczeniu obie postaci *biada* / *bieda*. Postać *bieda* uogólniona z miejsc. *w biedzie* i oddziaływaniem wyrazów pokrewnych *biedny, biedzić się*. Ogsł.: cz. *bída* 'bieda; brak, niedostatek; kłopot, zmartwienie, tarapaty; zubożenie, ubóstwo, nędza', r. *bedá* 'bieda, nieszczęście, niedola; plaga, klęska', scs. *běda* 'nędza, bieda, cierpienie, niedola; konieczność; niebezpieczeństwo'. Psł. **běda* 'nieszczęście, niedola, cierpienie; ubóstwo, nędza; przymus, konieczność', rzecz. odczas. od psł. **běditi* 'zmuszać, skłaniać, zwyciężać' (zob. *biedzić się*), z rozwojem znaczeniowym 'przymus, konieczność' > 'stan godny pożałowania, nieszczęście, niedola, cierpienie' > 'ubóstwo, nędza'. — Od tego *biedak* (→ *biedactwo*), *biedny, biedota, biedować*.

biedronka od XIX w. 'owad Coccinella septempunctata', w XVII w. *biedrunka*, dial. *biedrona* / *biedronka* / *biedrunka* / *biedruszka* / *biedrawka* / *biedrzanka* / *biedrzonka* / *biedrzynka* / *biedrzeniec* / *biedrzonek* / *wiedrunka* (*jedronka*); por. stp. XV w. *wiodrunka* 'kantaryda, Lytta vesicatoria' (też 'roślina Ornithogalum umbellatum'). Por. cz. *beduňka* / *bedrunka* (też *berunka, beruška*) 'biedronka', ukr. dial. *bédrik* (*bézdrik*) oraz *babarúnka* / *babrún(a)* / *babrúňka* / *babrúnka* / *babrúnycja* 'ts.'. Charakterystyczny wygląd biedronki (regularne kropki, plamki na barwnym tle chitynowej pokrywy) sugeruje związek z p. dial. *biedrona* (*biedruna*) 'nazwa krowy łaciatej', *biedroń* 'nazwa dawana wołom łaciatym lub w cętki (różnej maści)', *biedrun* 'wół z łatami, cętkami na skórze', *bierawa* 'nazwa krowy łaciatej, mającej plamy w okolicy bioder, grzbietu czy brzucha', *biedrawy* 'nazwa wołu z łatami w okolicy bioder', *biedrula* 'krowa łaciata', *biedrzysty* 'łaciaty', ukr. dial. *koza bédra, bedráta* 'z białą pręgą w poprzek (o krowie)'. Podstawę stanowił przym. **bedrъ* 'mający plamy na biodrach' > 'plamisty, cętkowany, pstrokaty, łaciaty', od psł. **bedro* 'biodro'. Nazwa owada ulegała różnorakim przekształceniom przez skojarzenie z różnymi rodzinami wyrazowymi.

biedzić się od XV w. 'wysilać się, chcąc coś zrobić, męczyć się', dial. 'cierpieć biedę, dręczyć się, męczyć się', stp. 'pasować się, mocować się, walczyć'; z przedr. *nabiedzić się*, por. też dial. *pobiedzać* 'zmuszać (zwłaszcza do jedzenia), natarczywie prosić, namawiać'. Ogsł.: gł. *bedźić* 'walczyć, pasować się', *bedźić so* 'wysilać się; dręczyć się, męczyć się', r. dial. *bedít'* 'wyrządzać szkodę, szkodzić, płatać figle, swawolić, niszczyć, marnować', scs. *běditi, běždǫ* 'zmuszać, skłaniać; przekonywać, namawiać'. Psł. **běditi, *běďǫ* 'zmuszać, skłaniać, zwyciężać; męczyć, dręczyć; powodować biedę, szkodę', **běditi sę* 'pasować się, mocować się; męczyć się, dręczyć się, cierpieć biedę', pokrewne z goc. *baidjan* 'zmuszać', stisl. *beda* 'zmuszać, popędzać, żądać', gr. *peíthō* 'namawiam, przekonuję', łac. *fīdō, fīdere* 'wierzyć, zawierzać, ufać'. Budowa i semantyka psł. **běditi* wskazuje na pierwotny (na gruncie słow. niemotywowany) czas. kauzat. od pie. *b^heid^h- 'namawiać kogoś, zmuszać, przymuszać'.

biegun od XV w. (ale nazwa osobowa *Biegun* w XIV w.) 'wygięta półokrągła płoza u kołyski, drewnianego konia itp.' (w tym znaczeniu też w gwarach, także kasz. *bëgun*), 'oś, na której obracają się drzwi' (częste w gwarach), przest. 'szybki koń, rumak', stp. od XV w. 'goniec; włóczęga; odstępca', w XVI w. też 'zbieg; biegacz', w gwarach także np. 'płozy sań', 'górny kamień żaren'. Ogsł.: cz. *běhoun* 'biegacz; posłaniec, goniec; koń wyścigowy', 'obracające się części urządzeń; górny kamień młyński', r. *begún* 'biegacz', 'kamień młyński', *beguný* mn 'urządzenie do tarcia różnych przedmiotów', ch./s. daw. *bjègūn* 'uciekinier'. Psł. **běgunъ* 'ten, kto biega, biegnie; to, co biega, poruszające się, obracające się części urządzeń', nazwa wykonawcy czyn-

ności i narzędzia z przyr. *-*unъ* od psł. **běgati*, **běžati* (zob. *biec*, *bieżeć*). *Biegun* jako termin geograficzny jest kalką gr. *pólos* 'biegun, oś'. — Od *biegun* 'biegacz' nazwa dolegliwości *biegunka* 'rozwolnienie' od XVI w.

bielizna od XV w. 'odzież spodnia', 'wyroby z tkaniny, zwykle białej, używane do potrzeb domowych', dawniej 'biel, białość, coś białego, białe rzeczy, białe odzienie, biały strój', w stp. XIV–XV w. też 'futerko z wiewiórki', w XVI w. 'biel drzewa', kasz. *b^{i}elězna* 'bielizna', słowiń. 'biel drzewa'. Ogsł.: cz. *bělizna* 'biały kożuch; białko oka', r. *belizná* 'biel', dial. *belízna* 'jasna plama, jasna smuga', ch./s. dial. *bjèlizna* 'białko oka; biała gleba'. Może już psł. **bělizna* 'biel, białość; to, co jest białe', rzecz. abstr. (wtórnie konkretyzowany) od psł. przym. **bělъ* 'biały' (zob. *biały*), z przyr. **-izna*. — Od tego *bieliźniany*, *bieliźniarka*, *bieliźniarstwo*.

bielmo od XV w. 'plama na rogówce oka'. Ogsł.: cz. *bělmo*, r. *bel'mó*, ch. dial. czak. *belmȍ*. Psł. *bělьmo* 'bielmo', od psł. przym. **bělъ* (zob. *biały*), z przyr. **-ьmo* (co do budowy por. *pismo*).

bierzmować, *bierzmowanie*, stp. XV w. *birzwnowanie* / *birzwowanie* 'bierzmowanie', w XVI w. *bierzwnować* 'bierzmować'. Por. gł. *bermować*, cz. *biřmovat*, słc. *birmovať*, słwń. *birm(ov)ati*, ch./s. *bermati*. Zapożyczenie ze stcz. *biřmovati* 'bierzmować', a to ze śrwniem. *fermen* 'ts.' < łac. *firmare* 'utwierdzać, umacniać'. Etymologiczne znaczenie wyrazu religijnego 'umacniać w wierze'.

bies od r. 1500 'zły duch, szatan, czart', stp. XVI–XVIII w. też *bis* (także w gwarach), kasz. *bes* 'zły duch'. Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *běs*, r. *bes*, słwń. *bês*. Psł. **běsъ* [< **bēd-sъ* < **b^hoịd-so-*], dokładny odpowiednik w lit. *baĩsas* 'straszydło, strach, zjawisko budzące strach', por. też lit. *baisùs* 'straszny, okropny'. Podstawę stanowił czas. zachowany w bałt.: lit. *baidýti* 'przestraszać, przerażać', por. też łac. *foedus* [< **b^hoịd^{h}os*] 'wstrętny, obrzydliwy, szkaradny'. Pierwotne znaczenie 'ten, co przeraża, budzi strach'. W polskim oczekiwalibyśmy postaci **bias* (zachowanej chyba w śląskiej nazwie miejscowej *Biasowice*); forma *bies* (*bis*), prawdopodobnie pod wpływem ruskim, szerzyła się zapewne za pośrednictwem polszczyzny kresowej. — Od tego *biesić*, *zbiesić się*.

biesiada 'spotkanie towarzyskie, wystawne przyjęcie, uczta, bankiet' od XV w., w XVI w. też 'uciecha, żart, krotochwila', 'rozmowa, pogawędka, dysputa', kasz. *besada* / *vesada* 'wesele, uczta weselna'. Ogsł.: cz. *beseda* 'rozmowa; spotkanie towarzyskie, zabawa; klub towarzyski', r. *beséda* 'rozmowa, pogawędka', scs. *besěda* 'słowo; rozmowa; mowa, mówienie, kazanie'. Psł. **besěda* 'pogawędka, rozmowa; spotkanie towarzyskie, uczta', bez pewnej dalszej etymologii: narzucający się związek z psł. **sěděti* 'siedzieć' (zob. *siedzieć*) niepewny także z tego powodu, że nie tłumaczy cząstki **be-* (zestawiano ją z lit. part. *be-*, która jednak w słow. nie jest poświadczona). — Od tego *biesiadny*, *biesiadnik*, *biesiadować*.

bieżeć od XIV w. 'biec, iść szybko', 'płynąć', stp. też 'być w ruchu; krążyć, być w obiegu; (prędko) iść, jechać; napadać, robić najazd; rozprzestrzeniać się, rozchodzić się; postępować', dial. *bieżeć*, wtórnie *bieżyć* 'iść; płynąć', kasz. *bežec* 'spieszyć się; płynąć; żeglować'. Ogsł.: cz. *běžet* 'biec, spieszyć, szybko się poruszać; iść; rozprzestrzeniać się; upływać (o czasie); rozwijać się, trwać (o czynności, stanie)', r. *bežát'*, *begú*, *bežíš'* 'biec, szybko się poruszać, być w ruchu; przemijać, upływać; ciec, płynąć; uciekać; unikać', scs. *běžati*, *běžǫ* 'biec; uciekać'. Psł. **běžati* [< **bēg-ē-*], **běžǫ* (i **běgǫ*?) 'szybko się poruszać, iść, jechać; uciekać', dokładny odpowiednik: lit. (z przedr.) *pa-bėgėti* 'pobiec chwilę, krótko', por. też gr. *phébomai* 'uciekam', od pie. pierwiastka **b^heg$^{\underline{u}}$-* 'uciekać, umykać'; zob. *biec*. — Od tego *bieżący*, *bieżnia*, *bieżnik*.

biodro od XV w., w gwarach często *biedro*, stp. XV w. i dial. też *biodra* ż (w gwarach również *biedra* ż), kasz. *bodro* też 'rączki taczek'. Ogsł.: słc. *bedro*, mn *bedrá* 'biodra, lędźwie', r. *bedró* 'udo, górna część uda, biodro', ch./s. *bèdro* / *bèdra* ż 'górna część uda; udo'. Psł. **bedro* n (/ **bedra* ż) 'okolica kości biodrowej', bez pewnej dalszej etymologii (sugerowany nieraz związek z łac. *femur* 'udo, biodro' jest wątpliwy). — Od tego *biodrowy*, *biodrówka*, *biodrzasty*. Por. też *biedronka*.

biskup od XV w. (ale pochodna nazwa miejscowa *Biskupicy* w r. 1136), stp. w XV w. wyjątkowo też *biskop, piskup*. Zapożyczone ze stcz. *biskup* 'ts.' w czasie kształtowania polskiej terminologii chrześcijańskiej, co z łac. lud. *episcopus* 'biskup' < gr. *epískopos* 'biskup' (< 'przełożony gminy chrześcijańskiej', pierwotnie 'nadzorca'). Do języków słow. wyraz został zapożyczony zapewne za pośrednictwem niem. (por. stwniem. *biscof*, śrwniem. *bischof*, stsas. *biskop* / *biscop*, dziś niem. *Bischof*) 'biskup'), co tłumaczy *b-*.

bitwa od XV w. 'zbrojne starcie', pot. 'bójka, bijatyka'. Płnsł.: cz. *bitva*, r. *bítva*. Psł. **bitva* 'starcie zbrojne, walka, bój', nazwa czynności od psł. **biti* (zob. *bić*), z przyr. **-tva*.

blacha od XVI w., stp. XV–XVI w. *blach* 'blacha, pancerz' i *plach* / *plech* 'ts.'; zdr. *blaszka*. Por. gł. *blach*, cz. *plech*, bg. *blech* / *bljach* 'blacha', *bljácha* 'metalowa płytka na końcu osi'; z p. we wschsł., np. ukr. *bljácha* 'blacha', stukr. też 'zbroja'. Zapożyczenie ze śrwniem. *blëch* (dziś niem. *Blech* n) 'blacha'. Forma *blacha* zapewne wtórnie utworzona od *blachy* mn 'pancerz, zbroja', z rodzajem żeńskim pod wpływem synonimu *zbroja*. — Od tego *blaszany, blacharz, blacharstwo*.

blady od XV w. 'nie mający rumieńców, mizerny; mało intensywny (zwłaszcza o barwie)', przen. 'nikły, słaby (o świetle), mało wyrazisty', daw. też 'słaby, chory, niedołężny; nieudolny', w gwarach także na oznaczenie kolorów 'różowy', 'płowy', 'niebieski'; st. wyższy *bledszy*. Ogsł.: cz. *bledý* 'blady', przen. 'niewyraźny, niejasny; lichy, zły', r. daw. *blédyj*, dial. *bledój* 'blady', scs. *blědъ* 'blady'. Psł. **blědъ* 'mający barwę zbliżoną do białej, blady', dokładnie odpowiada stang. *blāt* [< pgerm. **blaita-*] 'blady', pokrewne z lit. *blaĩvas* [< **blaid-vas*] 'blady, bezbarwny; niebieski' (z nawarstwionym dalszym przyr. *-vas*). — Od tego *bladość, blednąć* (*zblednąć*), *wybladły*.

blask od XIV w. 'jaskrawe, mocne światło'. Ogsł.: cz. *blesk* 'piorun, błyskawica; błysk', r. *blesk* 'jaskrawe, mocne światło, błysk, błyśnięcie', ch./s. *bljesak* 'błysk, błyśnięcie, błyskawica'. Psł. **blěskъ* 'oślepiające światło, błysk, błyskawica', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **blьščati* 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić' (por. p. dial. *psceć* < **blszczeć* 'błyszczeć', stp. *plszczenie* < *blszczenie* 'błyszczenie', stcz. *bščieti* 'błyszczeć', ukr. *blyščáty* 'ts.', scs. *blьštati sę* 'błyskać, błyszczeć, lśnić'), dokładnie odpowiadającego lit. *bliskėti* 'błyszczeć, lśnić', od pie. pierwiastka **bʰlig-* 'świecić', z czas. przyr. **-ske-*. Psł. **blěskъ* wykazuje archaiczną alternację samogłoski rdzennej **ь* ⇒ **ě* (z wcześniejszej alternacji **ĭ* ⇒ **oi*).

bliski od XV w. 'nieodległy w przestrzeni, w czasie', 'złączony uczuciami, poglądami', stp. też 'krewny, powinowaty; bliźni'; st. wyższy *bliższy* (też 'dokładny, bardziej szczegółowy, sprecyzowany'). Ogsł.: cz. *blizký*, r. *blízkij* (*blízok*), bg. *blízъk*. Psł. **blizъkъ* 'znajdujący się w niewielkiej odległości, bliski', z przyr. **-kъ* nawarstwionym na pierwotny przym. **blizъ* 'bliski' (por. cz. daw. *blizý* 'bliski', strus. *blizъ* 'ts.', r. dial. *blízij* 'krótkowzroczny', ch./s. *bliz* 'bliski'; skostniałe formy przym. zachowane jako przysłówki i przyimki, np. stp. *bliz* 'niedaleko, obok; około, prawie', *blizu* 'niedaleko, obok; niezadługo; około, prawie', kasz. *blëzë* 'blisko, obok', p. dial. *blizo* 'blisko', kasz. *blëzo* 'blisko; około; przy', *blëze* 'blisko', *z blëza* 'z małej odległości'), od pie. pierwiastka **bʰlīg-* / **bʰlēig-* 'bić, uderzać, rzucać, ciskać' (zob. *blizna*). Pierwotne znaczenie archaicznego przym. **blizъ* 'zbity, ściśnięty, stłoczony, przyległy' > 'znajdujący się tuż obok, blisko'. Zob. *przybliżyć, ubliżyć*.

blizna od XIV w. 'ślad po zagojonej ranie', stp. od XV w. też *bluzna* 'blizna; znamię, piętno'. Ogsł.: dł. *bluzna* 'ślad po ranie; siniec', r. dial. *blizná* / *bljuzná* 'skaza w tkaninie; ślad po ranie', ch./s. *blìzna* 'skaza w tkaninie', dial. 'ślad po ranie'. Psł. **blizna* / **bl'uzna* 'ślad po ranie, znamię', od pie. pierwiastka **bʰlīg-* / **bʰlēig-* 'bić, uderzać, rzucać, ciskać' (por. *ubliżyć* 'obrazić, uchybić', zob.), pierwotnie nazwa czynności 'uderzenie', wtórnie nazwa rezultatu czynności 'ślad po uderzeniu, po ranie' z przyr. **-na*, pokrewne z lit. *blyžė̃* 'skaza w tkaninie', łot. *bliẽzt*, *bliẽžu* 'bić, uderzać', wielokr. *blâizît* 'uderzać; gnieść, naciskać', łac. *flīgō flīgere* 'uderzać'. Wariant **bl'uzna* jest za-

pewne oparte na paralelnym pie. pierwiastku **bʰlēu̯-* 'bić, uderzać'. — Od tego *zabliźnić się*.

bliźni od XIV w. 'jednakowy, bliski, pokrewny', dziś w funkcji rzecz. 'każdy człowiek w stosunku do drugiego (według etyki chrześcijańskiej)', w stp. od XIV w. też *blizny*, w XVI w. także *bliżny* / *bliźni* 'krewny, powinowaty; bliźni', kasz. *blëzni* 'bliźni', słowiń. *blizńi* też 'sąsiad; ubogi starzec'. Ogsł.: cz. *bližní* 'bliźni', dial. 'bliski', r. *blížnij* 'bliski, niedaleki; krewny, pokrewny; bliźni', scs. *bližьnii* 'bliski, pobliski'; por. też np. stdł. *blizny* 'bliski, sąsiedni; blisko spokrewniony', słwń. *blízen* 'bliski'. Psł. **blizьnъ* / **blizьńь* 'bliski, blisko się znajdujący' > 'pokrewny, krewny', przym. ze strukturalnym przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na psł. przym. **blizъ* 'bliski' (zob. *bliski*), postać **blizьńь* z dodanym dalszym przyr. **-jь*. Zob. *bliźnię*.

bliźnię *bliźnięcia* od XV w. 'bliźniak', zwykle *bliźnięta* mn 'dzieci zrodzone w czasie jednego porodu', stp. *bliźnięta* też 'owoc kasztana', kasz. *blizńą* / *blëzńą* 'bliźniak', *blizńąta* mn 'bliźnięta'. Ogsł.: stcz. *blizne*, *-ete* 'jedno z bliźniąt', cz. dial. *bliźńata* mn 'bliźnięta', ukr. *blyznjá*, *-njáty* 'jedno z bliźniąt', *blyznjáta* 'bliźnięta' (dial. też 'podwójny garnek, dwojaczek; dwa zrośnięte owoce'), ch./s. *blîzne*, *blîzneta* 'jedno z bliźniąt'. Psł. **blizьnę*, **blizьnęte* 'jedno z bliźniąt', mn **blizьnęta* 'dzieci zrodzone w czasie jednego porodu', od psł. przym. **blizьnъ* 'bliski; spokrewniony, pokrewny' (zob. *bliźni*), z przyr. **-ę*, **-ęte* tworzącym nazwy młodych istot. — Od tego *bliźniak* → *bliźniaczy*. Por. też stp. XV–XVII w. *bliźniec* 'bliźniak'.

bluszcz od XV w. 'roślina Hedera helix', stp. też 'kurdybanek, Glechoma hederacea', *błotny bluszcz* 'słodkogórz, Solanum dulcamara', dial. *bluszcz* 'fasola', także 'narośl na dębach i bukach'. Ogsł.: stcz. *blúšč* 'bluszcz', ukr. dial. *bljušč* (/ *pljušč*) 'ts.', 'Solanum dulcamara', słwń. *bljúšč* 'bluszcz', 'Tamus communis; przestęp biały, Bryonia alba'. Psł. **bľušćь* 'krzew Hedera helix', nazwa trującej rośliny, której jagody powodują wymioty, w związku z psł. **bľьvati*, **bľujǫ* 'wymiotować' (zob. *bluzgać*); postaci z nagłosowym *p-*, jeśli nie powstały w rezultacie upodobnienia pod względem dźwięczności *bľ- šč* > *pľ -šč*, mogą wskazywać na oboczną prapostać **plušćь*, związaną z psł. **pľьvati*, **pľujǫ* 'pluć' (zob. *pluć*). Bezpośrednią podstawę nazwy rośliny musiała stanowić jakaś forma zawierająca przyr. **-st-* bądź **-sk-*, tj. **bľu-st-* lub **bľu-sk-* (por. ch./s. dial. *bljûst* 'Bryonia alba; Tamus communis; chmiel, Humulus lupulus' i *bljúzak*, *-zga* 'Bryonia alba'), być może tą podstawą słowotwórczą był czas. **bľuskati* czy **bľuščati* (por. stp. XVI–XVIII w. *bluszczeć* 'bluzgać, tryskać (o krwi)', ch./s. dial. *bljúšteti* / *bljûštiti* 'wydzielać się, ciec silnie (o ślinie)', *bljûštiti* 'rzucić, wypowiedzieć coś niestosownego'; był to wariant z przyr. **-sk-* psł. **bľuzgati* 'tryskać, chlustać', zob. *bluzgać*). Jeśli psł. **bľušćь* było derywatem odczasownikowym, to można w nim widzieć nazwę wykonawcy czynności z przyr. **-jь* z pierwotnym znaczeniem 'to, co powoduje chlustanie, gwałtowne wymioty'.

bluzgać od XVI w. 'tryskać, rozpryskiwać się', przen. 'złorzeczyć, kląć, przeklinać', daw. XVI–XVIII w. 'pleść głupstwa, paplać, bajać'; jednokr. dok. *bluzgnąć* / *bluznąć*; daw. XVI–XVIII w. też *bluszczeć* 'bluzgać, tryskać (o krwi)'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. dial. *bljúzgat'* 'bredzić, paplać', ch./s. *bljûzgati* 'chlustać, tryskać, chlupotać; brnąć po błocie; lać (o deszczu); pleść głupstwa, paplać'. Psł. **bľuzgati* 'tryskać, chlustać', ekspresywny czas. z przyr. *-zg-* od psł. **bľьvati*, **bľujǫ* 'wymiotować' (por. w tym znaczeniu stp. od XVI w. *blwać*, *bluję*, wyjątkowy bezokol. *bluć* około r. 1500, cz. *blíti*, *bliji*, stcz. *blvati*, *bluju*, r. *blevát'*, *bljujú*, scs. *blьvati*, *bljujǫ*), należącego do pie. pierwiastka **bʰleu̯-* 'nadymać się, wzbierać, przelewać się, opływać, płynąć', dokładny odpowiednik w lit. *bliauzgóti* 'pleść głupstwa, bajać'.

bluźnić od XV w. 'uwłaczać, urągać temu, co jest godne szacunku, poważane, uznawane za święte', w XVI w. 'lżyć, obrażać, spotwarzać', dial. 'przeklinać', 'mówić głupstwa, opowiadać sprośności', 'marnować czas, żyć nieporządnie'. Płnsł.: cz. *blouznit* 'bredzić (np. w gorączce), mówić od rzeczy; marzyć',

dial. 'paplać; łająć kogoś', br. *bljúznic'* 'mówić głupstwa', *bljúznicca* 'śnić się, roić się'. Psł. dial. **bľuzniti* 'mówić od rzeczy, bredzić', niewątpliwie w związku etymologicznym z psł. **bľьvati*, **bľujǫ* 'wymiotować' i **bľuzgati* 'tryskać, chlustać' > 'mówić od rzeczy, bredzić, paplać' (zob. *bluzgać*). Bezpośrednią podstawę derywacyjną mógł stanowić słabo poświadczony rzecz. **bľuznъ* czy **bľuz(g)nъ* (por. p. dial. *bluźń* 'zły, nieprzyzwoity postępek', stp. XV w. *bluźny* 'obelżywy, bluźnierczy'), z przyr. **-nъ* (czy **-znъ*) od **bľuzgati* bądź bezpośrednio od tematu czasu teraźn. **bľuje-* czasownika **bľьvati*. — Od tego *bluźnierca, bluźnierczy, bluźnierstwo*.

błagać 'prosić usilnie, pokornie', stp. XV w. 'łagodzić', w XVI–XVII w. 'przejednywać, łagodzić, uśmierzać, koić'. Zapożyczenie ze stcz. *blahati* 'wielbić'. Postacią rodzimą było rzadkie stp. *błogać* 'łagodzić' (od *błogi*, zob.).

błahy od XVI w. 'nie mający istotnego znaczenia, wartości, niegodny uwagi', daw. 'mizerny, nikły, lichy, nikczemny'. Zapożyczenie ze wschsł.: ukr. *blahýj* 'zły, stary, lichy, nędzny, słaby', br. *blahí* 'lichy, marny, zły, niezdarny' (stąd lit. *blõgas* 'słaby, zły'); wyrazy te (jak i r. *blagój* 'zły, uparty, krnąbrny; narwany, zwariowany') to cerkiewizmy (z płdsł. *-la-* zamiast wschsł. *-olo-*), przejęte za pośrednictwem strus. *blagъ* ze scs. *blagъ* 'dobry, miły, przyjemny, łaskawy, przyjazny' (< psł. **bolgъ* 'dobry, szczęśliwy', zob. *błogi*). Pejoratywne znaczenie 'lichy, marny, zły' powstało na terenie ruskim w rezultacie tabuistycznej zamiany pierwotnego 'dobry' przez przeciwstawne 'zły'. Ostatecznie tego samego pochodzenia co rodzime *błogi*. — Od tego *błahość, błahostka*.

błazen *błazna* od XVI w. 'człowiek zachowujący się niepoważnie, głupiec; trefniś, żartowniś; klown', w XVI w. 'szaleniec, obłąkany', stp. XV–XVI w. *błazno* 'trefniś; głupi', dial. *błâzny* mn 'głupstwa, brednie; drwiny, kpiny, żarty, błazeństwa', słowiń. *błâzen, -zna* 'głupiec'. Ogsł.: cz. *blázen, -zna* 'wariat, człowiek chory umysłowo; głupiec, dureń, bałwan', arch. 'błazen, trefniś', dial. *blazny* mn 'żarty', r. dial. *blázen* 'głupiec, psotnik; malec', scs. *blaznъ* 'kuszenie, pokusa; błąd, pomyłka, grzech', słwń. *blázen, -zna* 'wariat', 'występek, bluźnierstwo'. Urzeczownikowiony psł. przym. **blaznъ* 'głupi, szalony, obłąkany; zwodniczy, mamiący, łudzący, błędny' (por. gł. *błazny* 'głupi, obłąkany, szalony', r. dial. *bláznyj* 'narwany, postrzelony, głupi', ch./s. *blàzan* 'naiwny, głupi; zły, złośliwy'), od pie. **bʰlāǵ-* 'bić' (por. np. łac. *flagrum* 'bicz, bat'), z przyr. **-nъ*, pierwotne znaczenie może 'bity, uderzony' (co do powstania znaczenia 'głupi, szalony, obłąkany' por. np. p. *kopnięty, stuknięty* 'niespełna rozumu, głupi'. — Od tego *błazeński, błazenada, błaźnić się, błaznować*.

błąd od XV w. 'pomyłka', 'postępek, działanie przynoszące komuś złe skutki', przest. 'mylne, fałszywe mniemanie o czymś'. Ogsł.: cz. *blud* 'błędne mniemanie, błąd, omyłka; herezja', *bloud* 'narwaniec, dureń, głupstwo', r. dial. *blud* 'błąkanie się, błądzenie', scs. *blǫdъ* 'rozpusta, rozwiązłość; cudzołóstwo'. Psł. **blǫdъ* 'niewłaściwe postępowanie', 'mylne mniemanie, odstępstwo od normy, od właściwej drogi', rzecz. odczas. od psł. **blęsti*, **blędǫ* 'być w błędzie, mylić się' (zob. *błądzić*), z właściwą takim archaicznym rzecz. alternacją samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*.

błądzić od XIV w. (stp. XIV–XVI w. *błędzić*) 'chodzić, szukając określonego celu, właściwej drogi, chodzić bez celu', 'postępować niewłaściwie, mylić się'; z przedr. *pobłądzić, zabłądzić, zbłądzić*. Ogsł.: cz. *bloudit* 'mylić drogę, błąkać się; popełniać błąd', r. *bludit'* 'błąkać się, wałęsać się, mylić drogę', scs. *blǫditi* 'błąkać się, mylić drogę; popełniać błąd; żyć wszetecznie, rozpustnie'. Psł. **blǫditi* 'postępować niewłaściwie', 'być w błędzie, popełniać błąd; odstępować od właściwej drogi, mylić drogę', czas. wielokr. i kauzat. od psł. **blęsti*, **blędǫ* 'paplać, bredzić, majaczyć; być w błędzie, mylić się' (p. dial. na Śląsku Cieszyńskim *błęść* 'bredzić, majaczyć w gorączce', stcz. *blésti* 'paplać, pleść', scs. *blęsti*, *blędǫ* 'ts.'), z właściwą takim czasownikom alternacją samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*; czas. **blęsti* pokrewny z lit. *blę̃stis* / *blį̃sti* 'stawać się mętnym, ciemnym, niejasnym', łot. *blenst* /

blenzt 'słabo widzieć, ledwo dostrzegać', 'mówić nie do rzeczy, bredzić', stwniem. *blint* (niem. *blind*) 'ślepy, ciemny, przyćmiony, mętny' (w nawiązaniu do pie. *$^*b^hlend^h$-* 'niewyraźnie świecić, być niejasnym, mętnym; źle widzieć, mylić się').

błąkać się od XV w. (w XVI w. też *błękać się*) 'chodzić bez celu', daw. (XVIII w.) także niezwrotne *błąkać kogo* 'wprowadzać w błąd, powodować błądzenie'; *przybłąkać się* 'przyplątać się', *zabłąkać się* 'zabłądzić'. Płnsł.: cz. dial. *blúkať (se)*, ukr. *blukáty* (dial. *blukátysja*). Psł. dial. **blǫkati (sę)* 'wałęsać się, włóczyć się, błądzić', czas. utworzony od psł. **blǫditi* (zob. *błądzić*) za pomocą przyr. **-kati* (por. co do budowy *brukać*). — Od tego *błąkanina*. Zob. też *obłąkany*.

błękitny od XV w. 'intensywnie niebieski, lazurowy'. Zapożyczenie ze stcz. *blankytný* 'jasnoniebieski', przym. od stcz. rzecz. *blankyt* 'barwa jasnoniebieska', zapożyczonego ze stwniem. **blankhīt* 'jasność' (rzecz. abstr. od stwniem. przym. *blank* 'jasny, błyszczący'). Późne p. *błękit* 'niebieska barwa; niebieski barwnik' (od XIX w.) jest wtórnym derywatem od *błękitny*.

błogi od XVI w. 'przyjemny, miły, rozkoszny', w stp. XV w. przysł. *błogo* 'dobrze' i rzecz. *błogo* 'dobro, szczęście'. Ogsł.: cz. *blahý* 'szczęśliwy, błogi, przyjemny, dobry, przychylny, życzliwy', scs. *blagъ* 'dobry, miły, przyjemny, łaskawy, przyjazny', por. strus. *ne bologomъ* 'nie ku dobremu, nie na dobre'. Psł. **bolgъ* 'dobry, miły' (> 'szczęśliwy', 'łaskawy, litościwy'), przym. oparty na pie. pierwiastku *$^*b^hel\acute{g}$-* 'błyszczeć, lśnić'; pierwotne znaczenie 'błyszczący, jasny' > 'dobry' (podobny rozwój semantyczny np. w p. *świetny* 'lśniący, błyszczący, jasny' > 'bardzo dobry, doskonały'). Por. *błagać*, *błahy*, *błogosławić*. — Od tego *błogość*.

błogosławić od XIV w. 'udzielać błogosławieństwa', 'wyrażać wdzięczność, zadowolenie, pochwalać'; stp. *błogosławić* / *bogosławić* 'wielbić; życzyć szczęścia, obdarzać szczęściem; poświęcać, nadawać moc uszczęśliwiania'. Ogsł. termin religijny, do polskiego zapożyczony ze stcz. *blahoslaviti* 'błogosławić', gdzie ze scs. *blagosloviti* 'ts.', złożenie ze scs. *blago* 'dobro' (zob. *błogi*) i czas. *sloviti* 'mówić' (por. p. *wysłowić się*, zob. *słowo*), kalka z gr. *eulogeīn* 'wysławiać, chwalić, błogosławić' (dosłownie 'dobrze mówić'), por. też łac. kościelne *benedicere* 'ts.'. Człon drugi *-sławić* pod wpływem czas. *sławić* (zob.). Dawna postać *bogosławić* (z pierwszym członem *bogo-*) powstała zapewne na drodze fonetycznej, przez zanik pierwszego *ł* (dysymilacja na odległość *ł - ł* > *ø - ł*), skojarzenie z *Bóg* jest wtórne.

błona 'cienka tkanka w żywych organizmach', stp. XV w. 'łożysko, w którym znajduje się płód; plaster', XVI w. 'bielmo', 'otrzewna; jelita', 'szyba w oknie', zdr. *błonka*. Ogsł.: cz. *blána* 'błona; warstwa drzewa bezpośrednio pod korą', stcz. 'skóra', r. *boloná* 'narośl na drzewie; guz na ciele; powłoka, osłona, błona; warstwa drzewa pod korą', słwń. *blána* 'skórka; błona; pergamin'. Psł. **bolna* 'biaława cienka tkanka w organizmach żywych, otoczka, osłonka; biaława warstwa drzewa znajdująca się tuż pod korą', prawdopodobnie urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **bolnъ* 'białawy, jasny', równego lit. *bálnas* 'jasny, biały, białawy' (przym. oparty na tym samym pierwiastku co *błoto*, zob.).

błonie od XIV w. 'duża przestrzeń, równina, pokryte trawą duże pastwisko, łąka', przest. (od XV w.) i dial. też *błoń* ż 'ts.'. Ogsł.: stcz. *blání* n / *blana* 'murawa, pastwisko', r. daw. *bolón'e* n (też *bolón'* ż) 'otwarta przestrzeń podmiejska, pastwisko podmiejskie; przedmieście; łąka nadrzeczna (zatapiana w czasie powodzi); nizina', ch./s. nazwa miejscowa *Blanje*, bg. dial. *blaná* 'darń; kawał ziemi, bryła'. Psł. **bolnьje* 'podmokły, błotnisty teren pokryty trawą, nadrzeczna, nizinna łąka (okresowo zalewana wodą)' (> 'otwarta przestrzeń, równina porośnięta trawą'), rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od synonimicznych rzecz. **bolna* / **bolnь*. Podstawę tych wyrazów stanowił zapewne niezachowany psł. przym. *†bolnъ* 'białawy, jasny', równy lit. *bálnas* 'jasny, biały, białawy' (zob. *błona*). Pierwotne znaczenie 'teren biały, białawy, jasny', z rozwojem znaczenia jak np. w stp. i dial. *biel* 'błoto, bagno, teren podmokły' : 'coś białego, np. biaława warstwa drewna pod korą', lit. *balà* 'błoto, bagno,

torfowisko' / *bālas* 'biały' (co do przyczyn takiego nazywania terenu błotnistego, bagiennego zob. *błoto*).

błoto od XIV w. 'rozmokła ziemia', 'teren grząski, bagno, mokradło, bajoro', stp. do XVI w. też 'nieczystości, gnój'; zdr. *błotko*. Ogsł.: cz. *bláto* 'błoto', stcz. też 'brud, kał', r. *bolóto* 'bagno, trzęsawisko, moczary', scs. *blato* 'bagno'. Psł. **bolto* 'bagno, moczar; rozmokła ziemia, błoto', urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego psł. przym. **boltъ* 'błotnisty' (por. ukr. dial. *bolotýj* 'błotnisty'), tożsamego z lit. *báltas* 'biały', łot. *balts* 'ts.' (rekonstruuje się bałtosł. przym. **baltas* 'biały', motywowany na gruncie bałt.: lit. *bálti* 'stawać się białym, bieleć' : lit. *bālas* 'biały', łot. *bāls* / *bàls* 'blady', należące ostatecznie do pie. **bʰel(ə)-* 'błyszczący, biały', zob. *biały*); por. też alb. *baltë* 'muł, bagno, błoto'. Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'biały, białawy, jasny teren, biaława ziemia' (co do semantyki por. stp. i dial. *biel* 'błoto, bagno, teren podmokły' : 'coś białego, np. biaława warstwa drewna pod korą)', co ma być związane z barwą terenów bagiennych, często pokrytych białymi, puszystymi główkami nasiennymi wełnianki (Eriophorum), bądź też z jasną barwą wysychającej gleby.

błyskawica od XV w. Por. gł. *błyskawca* (/ *błyskawc* m) 'piorun', cz. *blýskavice* 'błyskawica zwiastująca pogodę; kometa, meteor', poet. 'silny błysk', słc. *blýskavica* 'burza z błyskawicami', ukr. *blyskavícja* 'błyskawica (bez grzmotu)', ch./s. *blìskavica* 'błyskawica', od odczasownikowego przym. **bliskavъ* 'błyskający, błyszczący' (por. np. *blýskavý*, ukr. *blyskávyj*, słwń. *bliskav*) od psł. **bliskati*, p. *błyskać* (zob. *błyszczeć*), rzecz. utworzony za pomocą przyr. **-ica*. Na postać wyrazu polskiego (*-ły-* zamiast oczekiwanego *-li-*) oddziałało zapewne synonimiczne stp. i dial. *łyskawica* 'błyskawica'. — Od tego *błyskawiczny*.

błyskotka od XVIII w. 'świecąca ozdoba'. Od daw. (XVIII w.) *błyskotać* 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać' (czas. intensywny od *błyskać*, z przyr. *-ot-*; por. gł. *błyskotać* 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać, migotać', słc. *blyskotať sa* 'błyszczeć, lśnić się, migotać'), z przyr. *-ka*. Od tej samej podstawy *błyskotliwy* od XIX w. 'połyskujący, świecący', dziś zwykle przen. 'efektowny, olśniewający, dowcipny', z przyr. *-liwy*.

błyszczeć od XVI w. 'jaśnieć blaskiem, lśnić, połyskiwać', przen. 'wywoływać zachwyt, olśniewać', stp. XV w. *błyszczeć się* 'błyszczeć złotawo'; wielokr. *błyskać* od XV w. 'świecić krótko, z przerwami, migotać', 'jaśnieć, lśnić', przen. 'olśniewać, wyróżniać się czymś; uzewnętrzniać się, zjawiać się nagle', *błyska się* 'ukazują się błyskawice' (od tego nowszy czas. wielokr. *-błyskiwać*: z przedr. *przebłyskiwać, rozbłyskiwać*); jednokr. *błysnąć, rozbłysnąć, zabłysnąć*. Postaci z rdzennym *-y-* tylko zachsł., np. gł. *błyšćeć* 'błyszczeć', cz. *blyštet* 'błyszczeć, świecić się, lśnić', wielokr. gł. *błyskać* 'błyskać (się)', cz. *blýskati* 'ts., błyszczeć, lśnić, połyskiwać'; jednokr. gł. *błys(k)nyć* 'błysnąć', cz. *blýsknout* 'błysnąć się; błysnąć, zalśnić, zamigotać'; wtórne *-y-* w tych językach uogólnione pod wpływem bliskoznacznego p. *łyskać* 'błyskać', psł. **lyskati* 'błyskać, lśnić'. W psł. inne samogłoski rdzenne: podstawowe **-ъ-* (< **-ĭ-*), w czas. wielokrotnym wzdłużone w **-i-* (< **-ī-*). Kontynuanty pierwotnych postaci w polskim zachowane szczątkowo: dial. z okolic Przasnysza *psceć* (< **blszczeć*) 'błyszczeć', stp. XV w. w Psałterzu puławskim *plszczenie* (< **blszczenie*) 'błyszczenie'; dial. (na Śląsku, na pograniczu wsch., rzadko w Małopolsce) *bliskać* 'błyskać', kasz. *blëskac* 'patrzeć spode łba'. Psł. **blъšćati*, **blъšćǫ* 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić' (por. stcz. *bléšćieti (se)* 'błyszczeć', br. *bliščác'* 'ts.', scs. *blъštati sę* 'błyskać, pobłyskiwać, błyszczeć, lśnić'), dokładny odpowiednik: lit. *blizkėti* 'błyszczeć, lśnić', por. też (z dźwięcznym *-zg-*) lit. *blizgėti* 'błyszczeć, jasno się świecić; błyskać się', łot. *blīžģēt* 'migotać', archaiczny czas. stanu ze zredukowaną samogłoską rdzenną (**-ĭ-* > psł. **-ъ-*) od pie. **bʰlig-* 'świecić', z przyr. **-ske-*; taki sam wokalizm charakteryzował czas. inchoat. **blъsknǫti* 'zacząć błyszczeć, zabłysnąć, zajaśnieć, zalśnić' (por. cz. *blesknout* 'błysnąć, zaświecić', r. *blesnút'* 'ts.; mignąć', cs. *blъsnǫti* 'błysnąć'), wzdłużona samogłoska rdzen-

na *-i-* w psł. czasowniku wielokr. **bliskati* (> **bliscati*) 'połyskiwać, błyskać, wydawać blask' (por. cz. dial. *bliskať se* 'błyskać się', r. dial. *bliskáť* 'błyszczeć, błyskać', scs. *bliscati sę* 'błyskać, połyskiwać').

bo od XIV w. sp. 'ponieważ', też part. Ogsł.: stcz. *bo*, ukr. *bo*, scs. *bo* part. 'bowiem'. Psł. **bo* part. wzmacniająca, uwydatniająca, potwierdzająca (wtórnie sp.), odpowiedniki: lit. *bà* 'oczywiście, przecież, gdyż', łot. *ba* part. wzmacniająca, goc. *ba* part. warunkowa. Pokrewne z *ba* (zob.). Por. *bowiem, albowiem.*

bochenek *bochenka* 'uformowana bryła ciasta, bryła chleba', stp. XV w. *bochnek / bochenk / bochniec* 'ts.'; wtórne zgr. *bochen* 'duży bochenek'. Por. cz. *bochánek* 'bochenek; ciasto wielkanocne', *bochník* 'bochenek', stcz. też *bochnec*, br. *bóchan / bachánka / buchánka*, ukr. *bóchon / bochunéc'*, r. *bóchanec / bóchon / buchánka* 'bochenek, bochen' (wyrazy wschsł. zapożyczone z polskiego lub czeskiego). Średniowieczne zapożyczenie ze śrwniem. *vochenze / fochenze* 'rodzaj placka, biały chleb'.

bocian od XV w. 'ptak Ciconia ciconia', w stp. XV w. też 'ibis', dial. też *bocan / bocoń / boczoń / bociuń / bociąg* 'bocian', kasz. *bocón* 'bocian; żuraw studzienny', kasz.-słowiń. *klob'ocon* 'bocian'; zdr. lud. (od XVII w.) *bociek*, kasz. *bock*. Płnsł.: płb. *bütän*, dł. *bóśan*, dial. *bośan / boćan / bóśen / bóśon*, gł. *baćon*, cz. dial. *bocán / bocaň / botaň*, arch. i dial. *bočan / bočán*, słc. *bocian*, dial. *bocan*, br. *bacján / bocján / bucján / bócjun*, ukr. reg. *bocján / bocjún*, r. dial. *botján / botján / badján / boćán*. Sprowadzane do prapostaci **botьjanъ* 'bocian', ale i rekonstrukcja, i prasłowiańska geneza wyrazu niepewne ze względu na różnorodność form w językach słow.; prawdopodobnie dochodziło też do międzysłowiańskich zapożyczeń (przyjmowano zwłaszcza zapożyczenie wyrazów wschsł. z polskiego, stąd też może wyrazy cz. i słc.). Bez pewnej etymologii, dotychczasowe próby nie przekonują. — Od tego *bociani.*

bodaj od XV w., stp. XV w. *bodaj, bogdaj, bohdaj* 'niechby, oby; przynajmniej', kasz. *bodåj* (*bodåjže, bodaju*) part. 'oby, niechaj', przysł. 'bodaj, podobno, ponoć'. Por. cz. *bodejt, bohdejt, bo(h)dejž*, słc. *bodaj*, ukr. *bodaj*, r. dial. *bogdaj, bodaj*. Ze stp. wyrażenia *bog daj* 'niech Bóg da'.

bodziec *bodźca* od XVI w. 'czynnik wywołujący pobudzenie organizmu; podnieta, zachęta', dawniej też znaczenia konkretne: od XVI w. 'ostry przedmiot służący do przebijania, do kłucia; kolec, ostroga', w XVI w. także 'zaostrzony kij, oścień do popędzania bydła'. Ogsł.: cz. *bodec* 'grot, szpic; kolec', r. dial. *bodéc* 'przedmiot, którym się bodzie, kłuje; kolec; ostroga; cierń', ch./s. *bòdac* 'rodzaj noża; kłucie'. Psł. **bodьcь* 'to, czym się kłuje, ostry przedmiot, kolec', nazwa narzędzia od psł. **bosti, *bodǫ* (zob. *bóść*), z przyr. **-ьcь*. Dokładny formalny odpowiednik lit. *badìkas* 'ten, kto bodzie (się)' powstał niezależnie na gruncie bałtyckim.

bogaty od XIV w. 'zamożny, majętny; świadczący o zamożności, kosztowny, wystawny; obfitujący w coś'. Ogsł.: cz. *bohatý*, r. *bogátyj*, scs. *bogatъ*. Psł. **bogatъ* 'zamożny, majętny; obfitujący w coś, obfity', przym. z przyr. **-atъ* od psł. rzecz. **bogъ* 'udział, dola, bogactwo, szczęście', zachowanego szczątkowo głównie w skostniałych zwrotach, por. stp. *do boga* 'obficie, pod dostatkiem, co niemiara, bardzo', a także np. dł. *bog* 'podarunek na Boże Narodzenie', cz. dial. *na ty bohy* 'na szczęście', ukr. dial. *za malým bóhom* 'niemal', słwń. dial. *zlega boga uživa* 'źle mu się powodzi' (na ten rzecz. podstawowy wskazują też wyrazy pochodne, zob. *nieboga, ubogi, zboże*, por. także *bóg*); psł. **bogъ* ma odpowiedniki w stind. *bhága-* 'udział, dola, bogactwo, szczęście', awest. *baga- / baya-* 'udział, (dobry) los'; nazwa rezultatu czynności od pie. **bʰag-* 'przydzielać'. — Od tego *bogacić, bogactwo, bogacz* (co do budowy por. np. *brodacz* : *brodaty*, zob. *broda*).

bogini ż od XV w. (od XVI w. też *boginia*) 'bóstwo rodzaju żeńskiego', zdr. *boginka*, stp. XVI w. *boginka wodna* 'nimfa, rusałka', lud. *boginka* (też *bogienka, bogunka*) 'istota mityczna, nimfa, rusałka'. Ogsł.: cz. *bohyně* ż, stcz. *bohyni*, r. *bogínja*, scs. *bogyńi*. Psł. **bogyńi* 'bóstwo rodzaju żeńskiego', forma żeńska od psł. **bogъ* 'bóg, bóstwo'

(zob. *bóg*), z przyr. **-yńi* (co do budowy por. np. *gospodyni*).

bohater od XVI w., zapożyczenie z ukr. *bohatýr* 'bohater' (por. też r. *bogatýŕ*, strus. *bogatyrъ* / *bogaturъ* 'ts.'), przejęte z języków tureckich (sttur. *bayatur* 'bohater', tur. *bahadır* 'dzielny, bohater'); ostatecznym źródłem wyrazu jest pers. *bahādur* 'siłacz'.

boisko od XVI w. 'klepisko' (reg.), dawniej 'miejsce boju', dziś przede wszystkim 'teren do gier sportowych', w gwarach 'miejsce, gdzie się młóci zboże, klepisko w stodole'; por. stp. od XV w. i dial. *bojewisko* 'klepisko', od XVI w. *bojowisko* 'miejsce bitwy; klepisko' oraz kasz. *bojišće* 'klepisko'. Por. słc. *bojisko* 'miejsce walki', dial. 'klepisko', ukr. *bóysko* (dial. *bojis'ko*) 'klepisko; walka'. Nazwa miejsca od *bój* (zob.), z przyr. *-isko* (co do budowy por. *klepisko*), pierwotnie 'miejsce, gdzie się „bije" (tj. młóci) zboże'.

bojaźń ż od XIV w. 'uczucie strachu, lęku'. Ogsł.: cz. *bázen*, r. *bojázń*, scs. *bojaznь*. Psł. **bojaznь* ż 'strach, obawa, lęk', nazwa czynności od psł. **bojati sę* (zob. *bać się*), z przyr. **-znь* (co do budowy por. *przyjaźń*).

bok od XV w. 'prawa albo lewa strona tułowia człowieka, zwierzęcia; prawa lub lewa strona przedmiotu, krawędź, skraj'. Ogsł.: cz. *bok* 'bok; biodro; zbocze (góry)', r. *bok* 'bok', ch./s. *bȍk* 'bok ciała; biodro; burta statku; zbocze'. Psł. **bokъ* 'lewa lub prawa strona tułowia człowieka, zwierzęcia, przedmiotu, przestrzeni, krawędź', bez pewnej dalszej etymologii. — Od tego *boczny, boczyć, boczyć się* 'okazywać niechęć, mieć pretensje, dąsać się' (pierwotnie 'odwracać się bokiem na znak niechęci'), *zboczyć, zboczony*.

boleć I *boli* od XV w. 'sprawiać ból, być przyczyną bólu', przest. 'cierpieć, doznawać bólu'; z przedr. *rozboleć, zaboleć*. Ogsł.: cz. *bolet, bolí* 'sprawiać ból', r. *boléť, bolít* 'ts.', scs. *bolěti, bolję* 'chorować, cierpieć, odczuwać ból'. Psł. **bolěti, *bolʼę* 'cierpieć, być chorym' > 'sprawiać ból, cierpienie', pierwotny czas. stanu pokrewny ze stkornw. *bal* ż 'choroba', goc. *balwjan* 'męczyć', stwniem. *balo* 'zepsucie, zło', stisl. *bǫl* 'nieszczęście, szkoda', od pie. **bʰel-* 'uciskać, uciskiem osłabiać; osłabiony, chory'.

boleć II *boleję* od XIV w. 'doznawać bólu, cierpieć, kłopotać się', stp. od XV w. 'cierpieć bóle porodowe, rodzić', 'żałować, rozpaczać', dial. 'gnić, psuć się (o ziemniakach)'. Ogsł.: stcz. *boleti* 'cierpieć ból', r. *boléť* 'chorować, cierpieć', bg. *boleja* 'chorować, cierpieć; martwić się, troszczyć się'. Psł. **bolěti, *bolěję* 'doznawać bólu, cierpieć, chorować', inchoat. czas. odrzecz. od psł. **bolь* 'cierpienie' (zob. *ból*). — Od tego *bolączka* (co do budowy por. *gorączka*, zob. *gorący*).

boleść ż od XIV w. 'wielki smutek, żal', *boleści* mn 'gwałtowne, silne bóle w jamie brzusznej', w stp. *boleść* 'cierpienie fizyczne'. Ogsł.: cz. *bolest* 'cierpienie fizyczne; zmartwienie, smutek', ukr. *bólisť* 'choroba; ból; smutek, strapienie', ch./s. *bȍlēst* 'choroba; cierpienie fizyczne lub psychiczne'. Psł. **bolestь* ż 'cierpienie fizyczne lub psychiczne', rzecz. abstr. z przyr. **-ʼestь* od psł. przym. **bolь* 'chory' (por. r. dial. *boľ* 'człowiek chory', scs. *bolь* 'ts.'), utworzonego od psł. **bolěti* 'doznawać bólu, cierpieć' (zob. *boleć* II). — Od tego *bolesny*.

borsuk od XVI w. 'zwierzę Meles meles', wyraz o ograniczonym zasięgu w gwarach (znany w Małopolsce wraz z Sieradzkiem i na płd. Mazowszu, w gwarach młp. też *borcuch* z hiperpoprawnym *-ch*). Zapożyczenie z ukr. *bórsuk* 'borsuk', por. r. *barsúk* (dial. *borsúk*), strus. *borsukъ* 'ts.'; wyraz zapożyczony w epoce staroruskiej z języków tureckich (np. tur. *borsuk* / *porsuk*, tatar. *bursyk* / *barsyk*, sttur. *borsuq* 'ts.'). W polskim zapożyczenie wyparło starszą rodzimą nazwę zwierzęcia *jaźwiec*, zachowaną jeszcze w gwarach.

borykać się od XIX w. 'zmagać się, walczyć', też *borukać się*. Zapożyczenie z ukr. *borykátysja* (też *borikátysja* i *borjukátysja*) 'ts.', por. też br. *barukácca* i *barókacca* 'mocować się, zmagać się', czasowniki ekspresywne od ukr. *borótysja* 'walczyć, staczać bój', br. *barócca* 'walczyć; bóść się' (< psł. **borti (sę)* 'zmagać się, mocować się, walczyć', zob. *broń*).

bosy od XIV w. 'nie obuty; nie okuty, nie podkuty', kasz. *bosi* 'bosy; nie kuty; przygłupi (pozbawiony rozumu jak bosy butów); łysy; nie porośnięty'. Ogsł.: cz. *bosý*, r. *bosój*,

ch./s. *bôs*. Psł. **bosъ* 'z nagimi, gołymi nogami, kończynami: nie obuty; nie podkuty'; w językach słow. zachowane są też ślady pierwotnego ogólniejszego znaczenia 'goły, nie osłonięty': kasz. *bosi* 'goły, nie porośnięty (np. o górze)', ukr. *z bósoju huboju* 'bez wąsów' (dosłownie 'z gołą, nieporośniętą wargą'), ch./s. dial. *bôs* 'odkryty, odsłonięty (o głowie); łysy'. Odpowiada lit. *bãsas* 'bosy; nie podkuty', stwniem. *bar* 'obnażony, goły, nagi' (niem. *bar-fuß* 'bosy'). Z pie. **bʰoso-* 'nagi, goły, obnażony'. — Od tego *na bosaka* 'boso'.

bowiem od XIV w. (stp. też *bowim*) sp. 'bo', daw. także *bojem* 'ponieważ'. Uniwerbizacja dawnego wyrażenia *bo wiem* 'bo (jak) mi wiadomo', złożonego z *bo* (zob.) i formy czasownikowej *wiem* (zob. *wiedzieć*). Por. *albowiem*.

bób *bobu* od XV w. 'roślina uprawna Vicia faba i jej ziarna', reg. też *bober, -bru* (dial. *bóbr*) 'ts.', stp. XV w. *bob kierz* 'drzewo laurowe'; zdr. *bobek* od XVI w. 'odchody owiec, kóz, zwierzyny płowej (kształtem zbliżone do ziaren bobu)', w stp. XV w. 'wawrzyn, laur (drzewo i owoc)'. Ogsł.: cz. *bob*, r. *bob*, ch./s. *bȍb*. Psł. **bobъ* 'roślina uprawna Vicia faba', odpowiada stpr. *babo* 'ts.', łac. *faba* 'ts.'; jest to jedna z nazw roślin uprawnych pochodzenia pie. — Od tego *bobik* 'roślina pastewna Vicia faba minor', *bobkowy*: *drzewo bobkowe* 'wawrzyn szlachetny, drzewo laurowe, Laurus nobilis', *liść bobkowy* 'wysuszony liść drzewa laurowego'.

bóbr *bobra* od XIII w. 'zwierzę Castor fiber', *bobry* mn 'skórka, futro z bobra'. Ogsł.: cz. *bobr*, r. *bobr*, bg. *bóbъr*. Psł. **bobrъ* (/ **bebrъ* i **bъbrъ*) 'bóbr', odpowiada lit. *bãbras* / *bẽbras* / *bẽbrus* 'ts.', łac. *feber, fiber* 'ts.', stwniem. *bibar* (niem. *Biber*) 'ts.'. Pierwotne znaczenie 'brunatny' (por. stind. *babhrú-* 'brunatny'); nazwa zwierzęcia od ubarwienia futra. — Od tego *bobrowy, bobrowisko, bobrownia, bobrować*.

bóg *boga* od XIII w. 'deus'; zdr. *bożek* 'bóg pogański lub wyobrażający go przedmiot fizyczny', stp. *bożec* 'ts.'. Ogsł.: cz. *bůh*, r. *bog*, scs. *bogъ*. Psł. **bogъ* 'bóstwo', dokładne odpowiedniki: stind. *bhága-* 'przydzielający, dawca, pan, przydomek niektórych bóstw', awest. *baγa-* 'pan, bóg', stpers. *baga-* 'ts.'; nazwa wykonawcy czynności z pierwotnym znaczeniem 'ten, kto przydziela, dawca', stąd w specjalnym znaczeniu religijnym 'przydzielający bogactwo, szczęście, dawca, pan, bóg' od pie. **bʰag-* 'przydzielać' (zob. też *bogaty*). Nazwa dobrego, przychylnego ludziom bóstwa, uznawanego za dawcę wszelkich dóbr i szczęścia, jest wspólna dla Słowian i Irańczyków. Znaczenie religijne powstało prawdopodobnie na gruncie irańskim (w zoroastryzmie). Nie można więc wykluczyć, że semantyka psł. **bogъ* w znaczeniu religijnym jest rezultatem oddziaływania religii scytyjskich plemion irańskich na religię Prasłowian, którzy w związku z tym utracili starą pie. nazwę boga **dei̯u̯os* (por. np. lit. *diẽvas* 'bóg', łac. *deus* 'bóg'). — Od tego *boski* (< **bożski* < **božьskъ*), *boży, bóstwo*. Por. też *bóżnica, nabożny, pobożny*.

bój *boju* od XIV w. 'starcie zbrojne, bitwa, walka', w XVI w. też 'bójka'. Ogsł.: cz. *boj* 'bitwa, walka', r. *boj* 'ts.; bicie; tłuczenie', ch./s. *bȏj* 'walka, bitwa; bicie; wojna'. Psł. **bojь* 'bicie; bicie się, walka', rzecz. odczas. (nazwa czynności) od psł. **biti* (zob. *bić*), z archaiczną alternacją rdzennego **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej alternacji **ei̯* ⇒ **oi̯*). — Od tego *bojować, bojownik, bojowy, bójka*. Por. też *nabój, rozbój, zabój*.

ból m od XIV w. 'cierpienie; zmartwienie, smutek, strapienie, boleść', dial. 'każda choroba, dolegliwość', daw. XVII–XVIII w. *ból, bola* 'diabeł, bies' (też w przekleństwach). Ogsł.: cz. *bol* m 'cierpienie psychiczne, żal', dial. *bol* ż 'cierpienie, ból', r. *bol'* ż 'boleść, cierpienie fizyczne i psychiczne', przest. i dial. 'choroba', ukr. *bil, bólju* m 'boleść, cierpienie', ch./s. *bȏl, bȍli* ż 'cierpienie fizyczne i psychiczne; choroba', *bȏl* m 'ts.'. Psł. **bolь* ż 'cierpienie', rzecz. abstr. od psł. **bolěti* 'sprawiać ból' (zob. *boleć* I), z przyr. **-ь*. W polskim (jak i w kilku innych językach słow.) wyraz zmienił rodzaj z żeńskiego na męski.

bór *boru* 'duży, gęsty, stary las iglasty', od XIII w. 'las szpilkowy, zwłaszcza sosnowy', dial. też 'las w ogóle', 'krzaki, zarośla', 'podmokła ziemia, mokradła, moczary, grunt torfiasty, torf, nieużytki', wyjątkowo 'świerk',

'wrzos', kasz. *bór* 'jakikolwiek las', *borë* mn 'nieużytki rolne, zarośla, wrzosowiska'; zdr. *borek*. Ogsł.: cz. *bor* 'las sosnowy', dial. 'sosna', r. *bor* 'wielki las sosnowy i świerkowy', dial. 'gęsty las; miejsce wzniesione, zwykle piaszczyste, najczęściej porośnięte lasem; miejsce suche', ch./s. *bōr* 'sosna'. Psł. **borъ* 'sosna', 'las sosnowy, szpilkowy' (pierwotnie temat na *-ŭ-*), dokładne odpowiedniki w germ.: stisl. *bǫrr* m 'drzewo', stang. *bearu* m 'las, zarośla', por. też pokrewne stisl. *barr* 'szpilka, drzewo szpilkowe', alb. *breth, bredhi* 'jodła'. Od pie. **b^{h}ar- / *b^{h}or- / b^{h}r̥-* 'coś wystającego, ostrego', podstawowe znaczenie 'drzewo szpilkowe, zwłaszcza sosna', od tego 'las szpilkowy, sosnowy' (> 'las w ogóle') i dalej 'teren, na którym rośnie lub rósł las, nieużytki, mokradła, torfowisko'. — Od tego *borowy, borowik, borowina, borówka.*

bóść *bodę* od XV w. 'uderzać czymś ostrym (np. rogami), kłuć', kasz. *bosc, boʒe* 'bóść', przen. 'patrzeć spode łba; zmagać się; męczyć się przy koszeniu'; z przedr. *pobóść, ubóść*. Ogsł.: cz. *bůst, bodu*, r. dial. *bostí, bodú*, scs. *bosti, bodǫ*. Psł. **bosti, *bodǫ* 'kłuć, uderzać czymś ostrym', pokrewne lit. *bèsti, bedù* 'kłuć, wiercić czymś ostrym, kopać', wielokr. *badýti* 'kłuć, bóść', łac. *fodiō* 'kopię; kłuję', od pie. **b^{h}ed^h-* 'kłuć, obrabiać ostrym narzędziem, ryć'. Por. *badać, bodziec.*

bóżnica 'świątynia żydowska, synagoga', stp. XV–XVII w. *bożnica* 'świątynia (np. synagoga, meczet, cerkiew)'. Płnsł.: cz. *božnice* 'świątynia', strus. *božьnica* 'ts.', r. *božníca* 'półka lub szafka z ikonami'. Od przym. **božьnъ* 'boży, boski' (por. np. stcz. *božný*, r. dial. *bóžnyj*, sts./ch. *božan*; zob. *nabożny, pobożny*), z przyr. **-ica*, etymologiczne znaczenie 'coś bożego, Bogu poświęconego', może kalka obcej nazwy świątyni jako domu Bożego, np. gr. *kyriakón*, goc. *gudhūs*, hebr. *bēt adonai.*

brać I ż od XIX w. 'bracia', 'grupa współtowarzyszy, bractwo', wtórna postać zbiorowego rzecz. *bracia* (zob. *brat*).

brać II *biorę* od XIV w., z przedr. *dobrać, nabrać, pobrać, przebrać, przybrać, rozebrać, ubrać, wezbrać, wybrać, zabrać, zebrać*; wielokr. *-bierać*: tylko z przedr.: *dobierać, nabierać, pobierać, przebierać, przybierać, rozbierać, ubierać, wybierać, wzbierać, zabierać, zbierać*. Ogsł.: cz. *bráti, beru*, r. *brat', berú*, scs. *bьrati, berǫ*. Psł. **bьrati, *berǫ* 'brać', pokrewne z lit. *bìrti, beriù* 'sypać', goc. *baíra* 'niosę', łac. *ferō* 'ts.', gr. *phérō* 'ts.', stind. *bhárāmi* 'ts.', z pie. **b^{h}er-* 'nieść'. Dane ie. wskazują na pierwotne znaczenie 'nieść' (szczątkowo zachowane w słow. wyrazach pochodnych, zob. *brzemię*), z którego rozwinęło się słow. znaczenie 'brać', powstałe zapewne najpierw w czasownikach przedrostkowych, np. psł. **sъ-bьrati* 'znieść na jedno miejsce' > 'zebrać', później uogólnione także na czas. podstawowy, bezprzedrostkowy. Śladów pierwotnego znaczenia 'nieść' można się dopatrywać w stp. *brać* 'unosić, porywać'. — Od tego *bierny, biorca.*

brak od XVIII w. 'nieistnienie czegoś, nieobecność, niedostatek', 'niedociągnięcie, wada, defekt', *brak* 'nie ma, brakuje', wcześniejsze znaczenie 'wyrób mający usterki, rzecz wybrakowana, oddzielona jako zła, odrzucona przy sortowaniu', w stp. XV w. 'wybór'. Por. cz. *brak* 'towar oddzielony jako wadliwy, przebrany', r. *brak* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrdniem. *brak* 'towar wybrakowany, brak' (z dniem. przejęte niem. od XIV w. *Brack* 'ts.'); w polskim powstały nowe znaczenia 'wada, defekt' i 'niedostatek'. W związku z tym *brakować* 'nie wystarczać', 'kontrolować jakość wyrobów, odrzucając braki', stp. XV w. 'wybierać' (też 'zbierać winne grona'), ze śrdniem. *braken* 'sortować towar, odrzucając rzeczy wadliwe' (niem. *bracken* 'ts.'); jednokr. *braknąć* 'nie wystarczyć', z przedr. *zabraknąć.*

brama od XVI w. 'duże drzwi, wrota, szerokie przejście', daw. od XVI w. też *brana* 'ts.'; zdr. *bramka* 'niewielkie drzwi, furtka', powszechne dziś znaczenie sportowe jest kalką niem. *Tor* 'brama; bramka'. Postać *brana* to zapożyczenie ze stcz. *brána* 'brama, głównie brama warowna, umocniona, obwarowanie' (dziś cz. *brána* 'szerokie wejście, przejście, np. w ogrodzeniu, w budynku; wrota zamykające to przejście, brama; przełęcz górska'), które stopniowo wyparło (ostatecznie na przełomie XVII–XVIII w.) pier-

wotną rodzimą postać wyrazu: stp. od XV w. *brona* 'brama (głównie warowna), strażnica' (w XV w. też 'opłata za przewóz czegoś lub przejazd przez bramę', przen. 'moc'), forma przeważająca w 1. połowie XVI w., kiedy także *rybna brona* 'tama, przegroda' (u Leopolity), daw. i 'krata stanowiąca dodatkowe umocnienie średniowiecznej bramy warownej', w XVII w. również *broma* 'brama', dziś szczątkowo w gwarach Pomorza, Wielkopolski i Małopolski *brona* i *broma* 'brama, wrota', kasz. *bróma* 'brama, wrota w płocie'; *-m-* w postaciach *brama, broma* wtórne, zapewne przez upodobnienie na odległość *b - n > b - m*, nie można też wykluczyć oddziaływania odrębnego etymologicznie, zapożyczonego daw. (od XV w.) *brama / bram* 'lamówka, szlak, obszycie, obrębek'. P. *brona* i cz. *brána* etymologicznie tożsame, np. z ukr. dial. *boróna* 'ochrona, obrona', r. dial. *borónka* 'budka stróża', ch./s. *brána* 'obrona, ochrona; tama, zapora, grobla', z psł. **borna* 'ochrona, osłona, obrona' > 'to, co ochrania, osłania, powstrzymuje: przegroda, tama, jaz' (później 'warowna brama'), rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **borniti* (zob. *bronić*); por. *obrona*. — Od zdr. *bramka*: *bramkarz* (→ *bramkarski*), *bramkowy*.

brat od XIV w., w stp. w XV w. też *bratr* (w Biblii królowej Zofii, zapewne pod wpływem czeskim). Ogsł.: cz. *bratr*, r. *brat*, scs. *bratrъ / bratъ*, ch./s. *brât*. Psł. **bratrъ* 'brat', nazwa pokrewieństwa, pochodzenia pie., dokładne odpowiedniki: goc. *brōþar* 'brat', łac. *frāter* 'brat, członek wspólnoty', gr. *phrātḗr* 'członek bractwa, rodu', stind. *bhrātar-* 'brat'. Pierwotnie termin społeczny 'członek wspólnoty (wielkiej rodziny, rodu, plemienia)', wtórnie określenie pokrewieństwa 'syn tych samych rodziców lub jednego z nich'. Postać *brat* powstała w rezultacie dysymilacji *bratr > brat* z zanikiem najpierw wygłosowego *-r* (por. słwń. dial. mian. *brȁt*, dop. *brȁtra*), uogólnionym następnie w całym paradygmacie; pierwotne *-tr* zachowane w pochodnych *braterski, braterstwo*. W funkcji l. mn *bracia*, pierwotnie rzecz. zbiorowy **bratьja < *bratrьja* (por. scs. *bratrija / bratija* 'bracia'). — Od *brat* pochodne *bratek, bratni, bratowa, bratanek, bratanica, bratać (się), bractwo*. Zob. też *brać* I, *pobratymiec*.

brednia od XVI w. 'bzdura, niedorzeczność', daw. XVII–XVIII w. też *brėdnia / brydnia* 'ts.; rzecz mało ważna, niewarta zachodu', kasz. *bredńe* mn 'gadanina, paplanina'. Nazwa czynności z przyr. *-nia* (< **-ьńa*) od *bredzić* (< *brėdzić* < *brydzić*) 'mówić głupstwa, bzdury, majaczyć' (zob. *bredzić*). Por. jednak r. *brédni* mn 'bzdury, głupstwa; szalone pomysły', dial. *brédnja* (też *bridnjá*) 'kłamstwo, bzdura', ukr. *brednjá* 'bzdura, niedorzeczność', reg. *brednjá / brydnjá* 'paplanina; kaprysy; wesoła rozrywka', br. *brednjá* 'bzdura, niedorzeczność, kłamstwo'.

bredzić od XVI w. 'mówić w gorączce lub we śnie, majaczyć', 'mówić głupstwa, bzdury, pleść, bajać', daw. XVI–XVIII w. *brėdzić / brydzić* 'ts.', *pobredzić* 'pobłądzić', dial. *bredzić / brydzić* 'mówić bez sensu przez sen lub w gorączce; mówić głupstwa, niedorzeczności; pleść; przeszkadzać', kasz. *brėʒëc* 'gadać, pleść bzdury', słowiń. *brėʒëc* 'ts.'; z przedr. *nabredzić*; wielokr. *-bredzać*: tylko z przedr.: *pobredzać, wybredzać*, zob. też *wybredny*; por. także *ubrdać* 'ubzdurać' od XVII w., daw. XVIII w. i dial. *uburdać* 'ts.'. Por. r. *brédit', brežu* 'mówić bez sensu, niezrozumiale we śnie, w malignie', dial. *brédit' / bredít'* 'mówić głupstwa, bzdury; śnić; mamrotać', br. *brédzic'* 'kłamać, szkalować' oraz r. *bred* 'bredzenie; maligna', dial. 'sen', ukr. reg. *bred* 'delirium, obłęd'. Niewątpliwie w związku z psł. **bresti / *brьsti* 'brnąć, iść, grzęznąć', **brьdnǫti* (zob. *brodzić, brnąć*), co do znaczenia por. ukr. reg. i dial. *brestý* 'mówić bez sensu, pleść, gadać bzdury, paplać'. Wyrazy wschsł. wskazują na prapostać **brediti*, w polskim oczekiwalibyśmy zatem formy **brzedzić*. Zapewne więc na gruncie polskim od *brnąć* powstał wtórny czas. *brydzić* 'mówić głupstwa, bzdury' (co do *-y-* por. kasz. *bridowac* 'mylić, wprowadzać w błąd' < **brydować*), z rozwojem fonetycznym *y* (w sąsiedztwie *r*) > *ė* > *e*, stąd postaci *brėdzić* > *bredzić*. Samogłoskę rdzenną różną od pierwotnej mają też inne wyrazy należące do tej rodziny wyrazowej, por. z *-u-* kasz. *brësc, brėdą*,

czas przeszły *brud*, *brẽdla* 'brodzić, brnąć', ukr. *brudma* 'brodząc' (zob. *brodzić*).

brew *brwi* od XV w. (stp. *brew*, *brwi*, dial. też *brwia*), w XVI w. także 'miejsce porastania brwi; powieka; rzęsa', kasz. *brva* / *brëva* 'brew'. Ogsł.: słc. *brva* 'brew; rzęsy', r. *brov* ż 'brew', dial. 'powieka, rzęsa', scs. *brъvь* ż 'brew; powieka'. Psł. **bry*, **brъve*, bier. **brъvь* 'brew', nazwa części ciała pochodzenia pie. (kontynuuje pie. **bʰrū-* 'brew'), dokładnie odpowiada stind. *bhrū́ḥ* 'brew', stang. *brū* 'ts.', lit. *bruvìs* 'ts.'. Por. *wbrew*.

brnąć *brnę* od XVI w. 'iść, zapadając się, posuwać się z trudem, zwłaszcza po terenie bagnistym, piaszczystym, przez wodę', dial. kasz. *brënǫc* / *brnǫc* / *bërnǫc* 'iść, zapadając się'; z przedr. *dobrnąć*, *przebrnąć*, *wybrnąć*, *zabrnąć*. Por. słc. *brdnuť* 'brnąć', cs.-rus. *pri-brъde* (aoryst) 'przeszedł w bród, przebrnął'. Psł. **brъdnǫti* 'iść, grzęznąc, iść z trudem przez wodę lub teren błotnisty', czas. dokonany z przyr. **-nǫ-* od psł. **bresti*, **brъdǫ* / **brъsti*, **bredǫ* 'brnąć, iść przez wodę lub teren bagnisty' (zob. *brodzić*).

broczyć *broczę* od XVII w. 'krwawić, wydzielać krew z rany', 'płynąć (o krwi), nurzać we krwi', wyraz rzadki w gwarach (dial. *broczyć*, *brocyć* może z języka liter.), przest. 'zalewać, zlewać, zwilżać (np. wodą, potem)'. Ogsł.: cz. *brotit krví* 'plamić krwią', stcz. *brotiti* 'czerwienić', ukr. reg. *bročýty* 'barwić na czerwono, daw. 'zalewać krwią, krwawić', ch./s. *bròćiti* 'barwić na czerwono'. Psł. **brotiti*, **broťǫ* 'barwić na czerwono korzeniem marzanny', czas. odrzecz. od psł. **brotъ* m 'marzanna, Rubia tinctorum, czerwony barwnik przygotowany z korzeni tej rośliny' (por. stcz. *broc* 'marzanna', *brotec* 'ts.', ukr. reg. i dial. *broć* / *brić* 'marzanna', też 'janowiec barwierski, Genista tinctoria', ch./s. *brȍć* 'Rubia peregrina'; p. daw. od XVII w., rzadkie *brocz* ż 'czerwony płyn, czerwony sok', dial. kresowe 'marzanna' zapewne zapożyczone z ukr.); etymologia rzecz. niejasna. Oczekiwalibyśmy polskiej postaci **brocić*; ze względu na *-cz-* prawdopodobne jest zapożyczenie z ukr. *broćýty*.

broda od XIV w. (ale nazwa osobowa *Broda* już w 1136 r.) 'dolna część twarzy; zarost na dolnej części twarzy', kasz. też bez przestawki *barda*, zachowane dziś tylko w nazwach roślin: *kozá barda* 'goździanka żółta, Clavaria flavia; kozibród, Tragopogon pratensis'; zdr. *bródka*. Ogsł.: cz. *brada*, r. *borodá*, scs. *brada*. Psł. **borda* 'zarost na dolnej części twarzy' > 'dolna część twarzy', pokrewne łot. *bãrda*, stwniem. *bart* (niem. *Bart*), łac. *barba*, oparte na pie. **bʰar-* / **bʰor-* 'coś ostrego, sterczącego, szczecina'. — Od tego *brodaty*, *brodacz*.

brodawka od XV w., w kasz. też bez przestawki *bˡardóvka* 'brodawka'; stp. XV–XVI w. też *brodawica* 'ts.', kasz. *brodˡavica* i bez przestawki *bardˡavica* 'ts.'. Ogsł.: cz. *bradavka*, r. *borodávka*, ch./s. *bràdavka*; z przyr. *-ica*: cz. *bradavice* ż, mac. *bradavica* (dial. też bez przestawki *bardavíca*), r. dial. *borodávica*. Psł. **bordavъka* / **bordavica* 'guzowata narośl na skórze ludzkiej, zwierzęcej, na roślinie, też brodawka piersiowa', od psł. **borda* (zob. *broda*), pierwotnie przypuszczalnie duża guzowata narośl na skórze porośnięta włosami, wyglądem przypominająca brodę. Bezpośrednią podstawę derywacyjną wyrazu musiał stanowić przym. **bordavъ* 'mający kształt brody, przypominający brodę', który jednak nie jest poświadczony, wskazują nań tylko urzeczownikowione formy, jak p. dial. *brodawa* 'brodawka', gł. *brodawa* 'roślina Angropogon' i pochodne rzeczowniki, np. p. *brodawnik* 'roślina Leontodon', w XVI w. 'jakaś roślina lecznicza', stp. XVI w. *brodawiec* 'słonecznica, Heliotropium'.

brodzić od XV w. 'chodzić, brnąć po wodzie, błocie, wysokiej trawie, sypkim piasku', w XVI w. też 'pogrążać się, tonąć; zagłębiać się, zapuszczać się', stp. *brodzić wodę* 'przebywać w bród', kasz. *brozëc* 'brodzić; wybredzać w jedzeniu; zastawiać sieć na węgorze'. Ogsł.: cz. *brodit* 'pławić, kąpać; wałęsać się, włóczyć się', r. *brodíť* 'tułać się, włóczyć się, łazić; łowić ryby niewodem; fermentować', dial. 'chodzić po wodzie, błocie, wysokiej trawie', ch./s. *bròditi* 'poruszać się, płynąć; płynąć statkiem; przechodzić lub przewozić przez wodę'. Psł. **broditi*, **broďǫ* 'chodzić, grzęznąc, przez wodę lub teren bagnisty; przechodzić w bród', czas. wielokr. od psł. **bresti*, **brъdǫ* / **brъsti*, **bredǫ* 'brnąć, iść

przez wodę lub teren bagnisty' (por. cz. *břist* 'brodzić, brnąć', r. *bresti* 'iść powoli, wlec się', słwń. *brésti* 'brodzić'; w p. nie zachowane, ale jego reliktem jest. kasz. *břěsc, břědǫ*, czas przeszły *břüd, břědła* 'brodzić, brnąć', które ma jednak niezbyt jasne wtórne rdzenne *-u-* > *-ė-*, por. też ukr. *brudma* przysł. 'brodząc'), pokrewnego z lit. *brìsti, brendù* 'brnąć', alb. *breth* 'podskakiwać, skakać'. Por. *bredzić*.

broić *broję* od XV w. 'płatać figle, dokazywać, swawolić, psocić', dawniej też 'czynić coś złego, dopuszczać się wybryków', stp. XV–XVI w. 'czynić, wykonywać; brać udział', w XVI w. (u M. Reja) *miecz broi* 'tnie'; z przedr. *nabroić, zbroić*. Ogsł.: cz. *brojit* 'burzyć się przeciw komuś, oponować', dial. 'figlować, psocić', r. dial. *broít'* 'szperać, gmerać', ukr. *bróïty* 'dokazywać, figlować', ch./s. *bròjiti* 'liczyć; uważać, sądzić coś; znaczyć; czytać; mówić wyraźnie'. Psł. **brojiti* 'ciąć, nacinać' > 'czynić, robić, wyrządzać' > 'czynić coś złego, postępować nieprzyzwoicie', czas. wielokr. od psł. **briti* 'ścinać ostrym nożem włosy, zarost, golić' (w polskim nie zachowane, por. *brzytwa*). Podstawowy czas. **briti* od pie. **bʰrēi̯- / *bʰrī-* 'ciąć czymś ostrym', na gruncie słow. specjalizacja znaczenia w 'ciąć włosy, zarost, golić'. Zob. *zbroja*.

brona (często *brony* mn) od XV w. 'narzędzie rolnicze do płytkiej uprawy roli, jej wyrównywania', kasz. *bróna* 'brona', też bez przestawki *barna / bârna* 'ts.'. Ogsł.: cz. *brány* mn, r. *boroná*, ch./s. *brána*. Psł. **borna* 'narzędzie do wyrównywania zaoranej roli, brona' (pierwotnie jako takie prymitywne narzędzie używany bywał zrąbany wierzchołek drzewa bądź pęk gałęzi, chrustu; stosowanie takich prymitywnych „bron" obserwowano jeszcze w XIX–XX w. na niektórych terenach słow. zachowujących elementy tradycyjnej kultury), archaiczny derywat (najpierw chyba nazwa czynności 'drapanie, wygładzanie', wtórnie skonkretyzowane w 'to, czym się drapie, wygładza') od pie. **bʰer-* 'obrabiać za pomocą ostrego narzędzia, ciąć, krajać, łupać, drapać, trzeć' (por. *broń*), z przyr. **-na*. Por. *brama*. — Od tego *bronować*.

bronić od XIV w. (stp. i dial. też *brónić*) 'chronić, osłaniać, strzec, odpierać napad, ujmować się za kimś', 'nie pozwalać na coś, nie dopuszczać, zakazywać'. Ogsł.: cz. *bránit* 'ochraniać zbrojnie, strzec, chronić; nie pozwalać, nie dopuszczać', r. *boronít'* 'chronić, osłaniać, strzec; zabraniać', scs. *braniti* 'nie dozwalać, wzbraniać, zakazywać'. Psł. **borniti* 'osłaniać orężem, bronią, strzec, chronić; nie pozwalać, nie dopuszczać, zakazywać', czas. odrzecz. od psł. **bornъ* (zob. *broń*).

broń ż od XIV w. 'narzędzie walki, oręż' (stp. XV w. wyjątkowe 'nóż żelazny stanowiący część składową pługa, krój'), w XVI w. też *bróń, bróni* (taka postać istnieje dziś w gwarach, np. *bruń / brûń*, kasz. *bróń, brońe*). Ogsł.: cz. daw. *braň* ż 'oręż, zbroja', strus. *boronъ* 'walka, zmaganie się; przeszkoda; obrona', scs. *branъ* ż 'bój, bitwa, walka'. Psł. **bornъ* ż 'spór, walka, obrona' > 'narzędzie walki, oręż', pierwotnie nazwa czynności (z przyr. **-nъ*) od psł. **borti, *borǫ* 'zmagać się, mocować się, walczyć' (p. dial. kresowe *bruć się* 'pasować się, iść w zapasy', por. r. *boróť* 'przemagać w zapasach, pokonywać w walce', scs. *brati, borjǫ* 'bić się, zmagać się, walczyć'), pokrewnego z lit. *bárti* 'ganić, łajać', stwniem. *berjan* 'bić', łac. *feriō, ferīre* 'uderzać, bić, zabijać', od pie. **bʰer-* 'obrabiać za pomocą ostrego narzędzia, ciąć, krajać, łupać, drapać, trzeć' (por. *brona*), z przyr. **-nъ*.

bród *brodu* od XIV w. 'płytkie miejsce rzeki, jeziora, przez które można przejść lub przejechać na drugi brzeg', *w bród* 'pieszo, konno, wozem przez wodę', 'obficie, bardzo dużo, pod dostatkiem'. Ogsł.: cz. *brod*, r. *brod*, ch./s. *brôd* 'statek, okręt; bród'. Psł. **brodъ* 'bród', rzecz. odczas. od psł. **bresti* (**brъsti*) 'brnąć, iść przez wodę lub teren bagnisty' (zob. *brodzić*), z właściwą takim archaicznym rzeczownikom alternacją samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

brud od XV w. 'zanieczyszczenie, nieczystości', *brudy* mn 'ts.', 'brudna bielizna'. Płnsł.: gł. *brud* 'zanieczyszczenie, plugastwo', ukr. *brud* 'nieczystość, pył, kurz, błoto osiadłe na czymś; śmiecie, gnój'. Psł. dial. **brudъ* 'nieczystość', pochodzenie niejasne. Do-

puszcza się związek z psł. **bridъ* 'ostry, tnący; cierpki, nieprzyjemny (w smaku); wstrętny, odrażający' (zob. *brzydki*), por. zwłaszcza rzecz. (związane z tym przymiotnikiem): słc. *brid* 'brud, nieczystość', ukr. dial. *bryd* 'coś odrażającego, brudnego', br. dial. *bryd* 'brud'. Niejasna jest jednak rdzenna samogłoska *-u-*. — Od tego *brudas, brudny.*

brudzić *brudzę* od XVI w. 'czynić brudnym, zanieczyszczać', w XV w. tylko z przedr. *pobrudzić, zbrudzić,* dziś też np. *nabrudzić, zabrudzić.* Płnsł.: gł. *brudźić* 'mącić (wodę); walać, brukać; wałęsać się', ukr. *brúdyty* 'walać, paćkać'. Psł. dial. **bruditi* 'walać, brukać, czynić brudnym', czas. odrzecz. od psł. **brudъ* (zob. *brud*).

bruk od XV w. 'utwardzona, kamienna nawierzchnia drogi', w XVI w. *bruk / burk / burg* 'kamienna nawierzchnia ulicy, drogi, placu; powierzchnia pokryta kamieniem lub żwirem; podłoga w budynku', dial. *bruk / burk* (*burek*) */ durk* 'nawierzchnia drogi z dużych kamieni; kamienie używane do brukowania', też 'podłoga z drewnianych bali w stajni', 'płot z omszałych, sczerniałych kamieni'; z polskiego: ukr. i br. *bruk* 'bruk'. Zapożyczenie ze średniem. *brugge* ż 'most, ulica', por. *bruggen* 'budować most; utwardzać, brukować ulicę kamieniami lub balami drewna', *brugge-stên* 'kamień brukowy, kamień polny' (wyraz etymologicznie tożsamy z niem. *Brücke* 'most', które z przyczyn fonetycznych nie może być uznane za źródło p. *bruk*). Rozwój znaczenia 'most' > 'nawierzchnia utwardzona kamieniami' związany z faktem, że w przeszłości utwardzano (za pomocą drewna, kamieni) przede wszystkim drogi na mostach, groblach; por. r. *mostovája* 'bruk, jezdnia' (wcześniej 'droga wyłożona balami drewna'); zob. też *mościć.* Oboczność *-ru- / -ur-* związana jest z brakiem motywacji wyrazu, por. np. lud. *durkować = drukować.* — Od tego *brukować, brukarz.*

brukać od XVI w. 'brudzić, zanieczyszczać'; z przedr. *zbrukać.* Odpowiada br. *brukác'*, ukr. *brúkaty*, r. dial. *brukát'.* Psł. dial. **brukati* 'brudzić, zanieczyszczać', ekspresywna formacja z przyr. **-ka-* od psł. **bruditi,* p. *brudzić* (zob.); co do budowy por. *błąkać się.*

brunatny od XV w. 'ciemnobrązowy z odcieniem szarawym lub czerwonawym', dial. *brunatny / bronatny / brónatny* też 'smagły, opalony; mający ciemne włosy' (na Spiszu 'niebieski, ciemnoniebieski'), w stp. XV w. *brunatny / bronatny* 'szkarłatny'. Por. cz. *brunátný* 'purpurowy, pąsowy, szkarłatny', słc. *brunátny* 'ciemnoczerwony, ciemnogniady', ukr. *brunátyj / brunástyj* 'brązowy, brunatny', cs.-rus. *brunatьnъ* 'niebieski, ciemny, czarniawy'. Przymiotnik od p. *brunat* 'kolor brązowy, brunatny', przest. 'sukno koloru brązowego, brunatnego', stp. XV–XVI w. *brunat* i *brunatek* 'roślina Celosta cristata', por. cz. *brunát* 'czerwony, purpurowy', daw. 'sukno ciemnopurpurowe', ukr. dial. *brunát* 'kolor brązowy, ciemnożółty'. Rzecz. podstawowy jest zapożyczeniem ze śrwniem. *brûnât* 'ciemna tkanina', co z kolei przejęte ze stfranc. *brunet,* łac. późnego *brunetum* 'farbowane sukno', *brunaticus* 'ciemny, czarniawy'. Stp. *bruna* 'gniadosz albo siwek', dial. *bruny / brony / bróny* 'brunatny, brązowy; gniady; siny, zasiniony', kasz. *bruni* 'brunatny' zostało zapożyczone ze śrwniem. *brûn* (dziś niem. *braun*) 'brązowy, brunatny'.

brusznica od XVIII w. *jagoda brusznica* 'jagoda Vaccinium vitis idaea', dial. też *bruśnica / brzusznica* 'ts.'. Płnsł.: dł., gł. *brusnica,* cz. *brusnice,* słc. *brusnica,* r. dial. *brusníca.* Od psł. czas. **brusiti, *brušǫ* 'zgarniać, zrywać owoce', 'trzeć, ścierać, ostrzyć na kamieniu' (p. od XVI w. *brusić* 'ostrzyć osełką, szlifować', dial. 'mleć na żarnach', stp. XIII w. w pierwszym polskim zdaniu *pobruszę* 'pomielę na żarnach', cz. *brousit* 'ostrzyć; ocierać; szlifować', ukr. *brusýty* 'ostrzyć', bg. dial. *brúsja* 'obijać, strącać owoce z drzewa, obrywać owoce, liście; wykruszać ziarna'). Bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowił przym. odczas. **brusьnъ* 'związany z tarciem, ścieraniem, ostrzeniem, zgarnianiem, zrywaniem' (por. stp. XVI w. *bruśny* 'służący do ostrzenia, szlifowania', r. *brúsnyj* 'związany z brusznicą', słwń. *brúsen* 'służący do ostrzenia'), rzecz. z przyr. *-ica.* Roślinę nazwano ze względu

na sposób zbioru dojrzałych jagód, dających się łatwo ściągać, zgarniać z krzewin (czasem z zastosowaniem specjalnego urządzenia w kształcie grzebienia).

bruzda (dawniej od XIII w. *brózda*) 'podłużny rowek w ziemi wykonany narzędziem rolniczym; zmarszczka; rowek', dial. *brózda*, kasz.-słowiń. *brózda* 'miedza, granica, ścieżka, szlak; bruzda; przedziałek we włosach; zmarszczka na twarzy', też bez przestawki *bârzda* 'bruzda'. Ogsł.: cz. *brázda* 'bruzda', r. *borozdá* 'bruzda; rowek między grządkami do odprowadzania wody; podłużne wgłębienie, głęboka zmarszczka', scs. *brazda* 'bruzda, wyżłobienie, rowek'. Psł. **borzda* 'rowek (zrobiony ostrym narzędziem), bruzda', od pie. **bʰer-* 'obrabiać coś ostrym narzędziem, ciąć, rozcinać, rozbijać, łupać, trzeć, drapać', z przyr. **-zda* (co do budowy por. *jazda*). — Od tego *bruździć* (stp. *bróździć*) 'robić bruzdy, ryć', przen. 'przeszkadzać w czymś, psuć szyki, wchodzić w drogę'.

brykać od XVI w. 'biegać w podskokach w różne strony, zrywać się nagle do biegu', 'dokazywać', pot. 'uciekać', myśl. 'zrywać się do lotu (o ptakach)', przest. 'wierzgać', daw. 'szaleć (o żywiołach)', 'porywać się na kogoś, buntować się; pastwić się', kasz. *brikac* 'dokazywać, szaleć'; z przedr. *pobrykać*; jednokr. *bryknąć* (pot. 'uciec'). Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. *brykát'* 'biegać w podskokach, wierzgać', dial. 'narowić się; biec; rozrzucać; żyć wesoło, beztrosko', ukr. *brykáty* 'brykać, wierzgać; kaprysić, grymasić'. Psł. dial. **brykati* 'zrywać się do biegu, biegać w podskokach, wierzgać', czas. ekspresywny oparty na wykrz. w rodzaju p. *bryk!* 'wyraża szybki ruch, nagły upadek', r. *bryk!* 'wyraża podskok, wierzgnięcie nogą', por. też dźwkn. czas.: p. dial. *brykać* 'fukać, burczeć; mówić niezrozumiale', cz. dial. *brykati* 'krzyczeć na kogoś'.

bryła od XV w. (w XVI w. też *breła*) 'ciało stałe nieforemnego kształtu, gruda', dial. śl. *bryła* 'bryła; guz'. Płnsł.: dł. *bryła* / *briła* 'ruda darniowa', gł. *bryła* 'ts.', cz. daw. i dial. *brila* 'płaski kamień, płyta kamienna; kamieniste pole', dial. *bryła* 'płaski kamień', ukr. *brýla* 'gruda, głaz, bryła, duży kawał'. Psł. **bryla* / **brila* 'nieforemny, duży kawał czegoś', od pie. **bʰer-* 'obrabiać coś ostrym narzędziem, ciąć, rozcinać, rozbijać, łupać, trzeć, drapać', pierwotnie zapewne 'coś rozłupanego, rozbitego, odłupanego'.

bryndza od XVII w. 'rodzaj miękkiego sera (owczego)', przen. pot. 'bieda, nędza' (z pojmowania bryndzy jako pożywienia ludzi ubogich). W języku ogólnym z gwar karpackich. Por. cz. *brynza*, słc. dial. *bryndza*, ukr. *brýnza* (dial. *brýndza* / *brýndzja*), r. *brýnza*, bg. *brъnza*. Zapożyczenie z rum. *brînză* 'ser, bryndza', jeden z wyrazów rozpowszechnionych przez wędrówki pasterzy wołoskich w Karpatach. Pochodzenie wyrazu rum. niejasne; sposób wyrobu bryndzy sugeruje związek z alb. *(për)brëndësa-t* 'wnętrzności; część żołądka jagniąt wykorzystywana jako podpuszczka przy wyrobie sera' (od alb. *brënda* 'w środku').

bryzgać od XVII w. 'pryskać, rozpryskiwać się; rozpryskiwać'; jednokr. *bryz(g)nąć*. Ogsł.: słc. *brýzgať* 'tryskać; wymyślać komuś, besztać', dial. 'świtać', r. *brýzgat'* 'chlapać, pryskać; opryskiwać, spryskiwać; tryskać', ch./s. *brìzgati* 'tryskać, wytryskiwać, rozpryskiwać', daw. i dial. 'gwizdać'. Psł. **bryzgati* 'wydawać ostry dźwięk; pryskać, rozpryskiwać się, tryskać', pochodzenia dźwkn. Por. *pryskać*.

brzask od XVI w. 'przedświt, rozwidnianie się', w XVII w. też 'blask, błysk', stp. XV–XVII w. *brzazg* 'przedświt'; por. pochodne czasowniki: stp. XV w. *brzeżdże się* 'świta', od XIV w. *brzeżdżyć się* 'świtać, dnieć', *brzeżdżenie* 'brzask, świt', dial. *brzyżdży się* 'zaczyna świtać, dnieje', w XVII w. *brzeszczyć się* 'świtać, dnieć'. Odpowiada cz. *břesk*, słc. *bresk*, słwń. dial. *brẹ̑sk* (obok tego postaci z dźwięczną grupą spółgłoskową *-zg*: strus. *brězgъ*, r. dial. *brezg*). Psł. **brěskъ* / **brězgъ* 'przedświt, rozwidnianie się, początek świtu', pokrewne lit. *brėškis* / *brėška* 'świtanie, brzask', *brėkšta* 'świt', *brė̃kšti* 'świtać', stind. *bhrā́jate* 'błyszczy', *bhrā́j-* 'błysk'. Pierwotne znaczenie 'błyszczenie, blask'.

brzeg od XIII w. 'skraj, krawędź, granica czegoś; granica między wodą a lądem', dial. 'urwisko, pagórek, wzgórze', kasz. *břeg*

'brzeg, skraj, krawędź'; zdr. *brzeżek*. Ogsł.: cz. *břeh* 'brzeg (np. rzeki); stok, zbocze; granica, miedza', r. *béreg* 'brzeg, skraj, krawędź; ląd stały', dial. też 'granica; urwisko; stok', scs. *brěgъ* 'brzeg, skraj; urwisko, stok, zbocze'. Psł. **bergъ* 'pagórek, wzgórze, stromizna, urwisko' > 'skraj, krawędź, granica między wodą a lądem', odpowiada stwniem. *berg* (niem. *Berg*) 'góra', por. też awest. *barəzah-* 'wzniesienie, góra', orm. *berj* 'wzniesienie, wzgórze'.

brzemię *brzemienia* od XIII w. 'ciężar, ładunek', przen. 'ucisk', w stp. też 'duży tobół do noszenia na plecach', 'naręcze, wiązka' (dziś w gwarach), 'nabrzmienie', *wstąpić w brzemię* 'zajść w ciążę'; zdr. *brzemiączko*. Ogsł.: cz. *břime* 'ciężar, ładunek, tobół', przen. 'ciężki obowiązek', r. *berémja* 'ciężar, wielkie naręcze, wiązka, tobół; ciąża, brzemienność', scs. *brěmę, -mene* 'ciężar, ładunek'. Psł. **bermę*, **bermene* 'noszenie; ciężar noszony; płód' (dokładny odpowiednik: wed. *bhárīman-* 'niesienie'), od psł. **bьrati*, **berǫ* 'brać' (pierwotnie 'nieść'), z przyr. **-men-*; etymologiczne znaczenie 'niesienie, noszenie' > 'to, co się nosi'. — Od tego *brzemienny, brzemienna* 'ciężarna', *brzemienność*.

brzęczeć od XVI w. 'wydawać brzęk, dźwięczeć, brzmieć', 'wydawać dźwięk charakterystyczny dla lotu owadów błonkoskrzydłych', dial. 'gadać, paplać', 'warczeć (o psie); mruczeć (o kocie); ryczeć (o krowie, niedźwiedziu)', kasz. *brącec* 'brzęczeć; marudzić, zrzędzić'; wielokr. *brzękać* / *brząkać*, też *brzdąkać*; jednokr. *brzęknąć*. Ogsł.: stcz. *břěčěti* 'dźwięczeć', r. dial. *brjacát'* 'dźwięczeć; brzdąkać', ch./s. *brèčati* 'dźwięczeć; brzęczeć (np. o musze); brzmieć, huczeć'. Psł. **bręčati* 'wydawać dźwięk, dźwięczeć (o przedmiotach metalowych, strunach instrumentów muzycznych); brzęczeć (o owadach)', czas. pochodzenia dźwkn., podstawę stanowiła interiekcja naśladująca dźwięk powstający np. przy uderzeniu w metalowy przedmiot, por. np. r. *bryń!*, bg. *brъn-brъn!*, *brъm-brъm!* — Od tego *brzęk*.

brzmieć 'być słyszanym, przejawiać się jako dźwięk, głos', 'wydawać, wytwarzać dźwięk, głos, dźwięczeć', postać z wtórnym *-m-* rzadka jeszcze w XV w., przeważająca od XVI w.; starsza forma *brznieć*, *brnię* 'rozlegać się, dawać się słyszeć, wydawać dźwięk' poświadczona w XV w., wyjątkowa w XVI w., ale zachowana do dziś w niektórych gwarach: śl. *brznieć* / *brnieć* 'dźwięczeć, szumieć, rozlegać się; mruczeć; brzęczeć (o owadach)', kasz. *břńec* 'brzęczeć' (ale też *břm̀âc* / *břëm̀âc* 'brzmieć, szumieć'); z przedr. *zabrzmieć*; wielokr. *rozbrzmiewać*. Ogsł.: cz. *brní* 'szumi, huczy (w głowie, w uszach)', stcz. *brněti* 'brzęczeć, dźwięczeć', ukr. *brynity*, dial. *brenîty* 'dźwięczeć, brzęczeć, szumieć' (też *brymîty* 'huczeć, grzmieć'), słwń. *brnéti* 'brzęczeć'. Psł. **brьněti* 'brzęczeć (o owadach); wydawać dźwięk, dźwięczeć', czas. pochodzenia dźwkn.

brzoskwinia od XV w. 'drzewo owocowe Persica i jego owoc', stp. XV w. też *brzoskini* / *brzoskinia* / *brzeskinia*, daw. *brzoskiew*, *-kwi* 'ts.' (oboczne postaci *broskinia* i *broskiew* 'brzoskwinia' powstały ze zmieszania z odrębnym etymologicznie *broskiew* 'kapusta ogrodowa, Brassica oleracea'). Postać *brzoskwinia* jest wtórna, powstała w rezultacie kontaminacji dwu form stp.: *brzoskiew*, *-kwi* i *brzoskinia*. Por. stcz. *břěskev* ż 'brzoskwinia', słwń. *bréskev*, *-kve* ż / *brêskva* 'brzoskwinia'. Psł. **bersky*, **berskъve*, bier. **berskъvь* ż 'brzoskwinia' (w zachsł. też **berskyńi*, z nawarstwieniem przyr. **-yńi* na postać **bersky*). Zapożyczenie ze śrłac. *pers(i)ca* 'brzoskwinia' (stąd przejęte też stwniem. *pfersich*, dziś niem. *Pfirsich* 'ts.', w którym dopatrywano się nieraz źródła wyrazu słow.). Podstawowe znaczenie wyrazu łac. 'perska'; brzoskwinię przeniesiono do Europy z Persji. Jak sporo innych zapożyczonych nazw roślin, wyraz został przyporządkowany na gruncie słow. do tematów na *-ū-* (por. np. *bukiew*, *marchew*).

brzoza od XV w. 'drzewo Betula'; zdr. *brzózka*. Ogsł.: cz. *bříza*, r. *berëza*, ch./s. *brèza*. Psł. **berza* 'brzoza', pokrewne nazwom tego drzewa w innych językach ie.: lit. *béržas*, łot. *bȩ̀rza* / *bȩ̀rzs* (*bȩ̂rzs*), stwniem. *birihha*, stind. *bhūrja-*. Nawiązuje do pie. **bʰerəǵ-* 'błyszczeć, biały', pierwotne znaczenie 'błyszcząca, biała', drzewo nazwano więc ze względu na charakterystyczną jasną, błyszczącą korę. — Od tego *brzozowy, brzezina*.

brzuch od XIV w., też *brzucho* od XV w., w stp. i dziś w gwarach także 'żołądek', kasz. *břëχ* 'brzuch; górna część bochenka chleba'; zdr. *brzuszek*. Płnsł.: cz. *břich* / *břicho*, stcz. *břuch* / *břucho*, strus. *brjuchъ* / *brjucho*. Psł. dial. **břuchъ* / **břucho* 'brzuch', dokładny odpowiednik w celtyckim: cymr. *bru* m [< **bʰreuso-*] 'brzuch', pokrewne ze śrwniem. *brûsche* 'guz' (dziś niem. *Brausche* 'ts.'), od pie. **bʰreu̯-s-* 'pęcznieć, obrzmiewać'. Pierwotne znaczenie 'to, co jest napęczniałe, wydęte, wypukłe'. — Od tego *brzuchacz, brzuchaty, brzuszny, wybrzuszyć, wybrzuszenie*.

brzydki od XV w. 'bardzo nieładny', stp. XV–XVI w. też 'budzący niechęć, obrzydzenie', 'przykry, cierpki, kwaśny, surowy', kasz. *břëdki* 'brzydki, szpetny; zły, niemoralny; brudny'; st. wyższy *brzydszy*. Ogsł.: cz. *břitký* 'ostry', przen. 'bystry', przest. *břidký* 'odrażający, wstrętny, brudny', stcz. też 'okrutny, sprawiający cierpienie; nieprzyjemny, przykry; wstrętny', r. dial. *brídkij* / *bridkój* 'ostry; przenikliwy, chłodny (o wietrze); wstrętny, ohydny, obrzydliwy', *brýdkij* / *brydkój* także 'śmierdzący dymem, czadem', scs. *bridъkъ* 'ostry', cs. też 'cierpki; srogi; wstrętny, odrażający'. Psł. **bridъkъ* 'ostry; cierpki, gorzki, niesmaczny' > 'wstrętny, odrażający, szpetny, brudny', z przyr. *-*kъ* nawarstwionym na starszą formę psł. **bridъ* 'ostry, tnący; cierpki, nieprzyjemny (w smaku); wstrętny, odrażający' (por. słc. dial. *brid* 'brudny; odrażający, wstrętny', strus. *bridyi* 'surowy, srogi', ch. daw. *brid* 'ostry, cierpki, o smaku; surowy, srogi'; zob. też *brzydzić się*), archaicznego przym. odczas. od psł. **briti* 'ciąć czymś ostrym' (zob. *broić* i *brzytwa*), z przyr. *-*dъ* (co do budowy por. stp. i dial. *szady*, zob. *szadź*). Pierwotne znaczenie 'tnący, ostry', z niego rozwinęło się 'cierpki, przykry, nieprzyjemny (w smaku)' i dalej 'budzący odrazę, odrażający, wstrętny, szpetny, brudny'. — Od tego *brzydota* od XVIII w. 'szpetota; coś brzydkiego, szpetnego', utworzone od podstawowego przym. †*brzyd* < psł. **bridъ*.

brzydzić się od XV w. 'odczuwać wstręt, odrazę', stp. też 'ulegać chorobie morskiej', od XV w. także forma niezwrotna (dziś przest. i dial.) *brzydzić* 'czynić coś wstrętnym, budzić wstręt', w gwarach również 'brudzić, zanieczyszczać, oddawać kał'; jednokr. *brzydnąć, obrzydnąć, zbrzydnąć*. Ogsł.: cz. *břídit* 'psuć', przest. 'niepokoić, przerażać', dial. *břídit se* 'odczuwać wstręt, odrazę', ukr. daw. i dial. *brýdyty* 'budzić wstręt, odrazę', *brýdytysja* 'odczuwać wstręt, odrazę', słwń. *bríditi* 'ostrzyć'. Psł. **briditi*, **bridǫ* 'ostrzyć', 'czynić nieprzyjemnym, wstrętnym, odrażającym, budzić wstręt, odrazę', **briditi sę* 'odczuwać wstręt, odrazę', czas. odprzym. od psł. **bridъ* 'ostry, tnący; cierpki, nieprzyjemny (w smaku); wstrętny, odrażający' (zob. *brzydki*).

brzytwa od XIV w. 'ostry nóż do golenia', w XVI w. też 'nóż', dial. także *brzytew* ż, kasz. *břëtev* / *břëtva* 'brzytwa'. Ogsł.: cz. *břitva*, r. *brítva*, scs. *britva*. Psł. **britva* 'ostry przyrząd do cięcia, ostry nóż (np. do ścinania włosów, sierści)', nazwa narzędzia z przyr. *-*tva* od psł. czas. **briti*, **brъjǫ* 'ciąć (np. włosy, sierść)' (por. r. *brit'* 'golić', dial. 'strzyc włosy, sierść', słwń. *bríti* 'golić'; w polskim czas. podstawowy nie jest poświadczony, zachował się jednak pierwotny czas. wielokrotny, zob. *broić*).

buchać od XVI w. 'rozprzestrzeniać się w sposób gwałtowny; eksplodować; gwałtownie wypływać, chlustać', 'wykonywać nagły ruch, uderzać', dial. 'bić (o sercu)', kasz. *buχac są* 'pysznić się, wynosić się ponad stan; chodzić w ciąży' (też rzecz. *buχa* 'buta, pycha, zarozumiałość'); z przedr. *wybuchać*; jednokr. *buchnąć* (pot. też 'wykonać gwałtowny ruch, rzucić się, uderzyć; ukraść'), *wybuchnąć*. Ogsł.: cz. *bouchat* 'uderzać, tłuc się, hałasować', *buchat* 'ts.; wybuchać, gwałtownie się rozprzestrzeniać', r. *búchat'* 'wydawać głośne dźwięki, padać z hałasem; wyrzucać, wylewać gwałtownie', słwń. *búhati* 'uderzać z głuchym odgłosem; wybuchać; popychać, szturchać'. Psł. **buchati* 'mocno bić, walić, powodując hałas, łomotać; gwałtownie rozprzestrzeniać się, puchnąć, nabrzmiewać', czas. pochodzenia dźwkn. (por. np. p. daw. *bu!* 'o odgłosie uderzenia w bęben', ch./s. *bû* 'o mocnym uderzeniu, wystrzale, ryku zwierząt', *bȕ* 'o odgłosie spadania czegoś ciężkiego do

wody'), pokrewne z łot. *baũkšēt* 'łomotać, łoskotać, hałasować, huczeć', stisl. *bysia* 'wypływać gwałtownie z wielką siłą'.

buczeć od XVII w. 'wydawać niski, przeciągły dźwięk', pot. 'głośno płakać, beczeć'. Ogsł.: cz. *bučet* 'ryczeć, myczeć', r. dial. *búčát'* 'huczeć, ryczeć, brzęczeć; głośno płakać, wrzeszczeć', ch./s. *búčati* 'huczeć, grzmieć; hałasować, krzyczeć; ryczeć'. Psł. **bučati* 'wydawać niski, przeciągły głos: ryczeć, beczeć, brzęczeć', pochodzenia dźwkn. (oparte na wykrz. *bu!* naśladującym głos wydawany przez zwierzęta, płacz ludzi).

buda od XV w. 'niewielki budynek niestarannie sklecony', 'nakrycie pojazdu', stp. 'chata, szałas, domek; budka targowa, kram; nakrycie', kasz. *buda* 'szałas na polu dla gęsi; chałupa, szczególnie stara; buda dla psa; nakrycie pojazdu; parasol; muszla ślimaka'; zdr. *budka*. Por. cz. *bouda* 'buda, szopa, budka; schronisko turystyczne; nakrycie pojazdu', pot. 'podstęp, pułapka'; z polskiego np. br. *búdá* 'nakrycie pojazdu; daszek nad czymś; buda, budka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *büde* (*boude*) 'szałas, chata'.

budować od XV w. 'wznosić budowlę', 'konstruować coś'; z przedr. *dobudować, nadbudować, odbudować, pobudować, przebudować, przybudować, rozbudować, wbudować, wybudować, zabudować, zbudować*. Por. cz. *budovati* 'budować; tworzyć' (o pożyczkach z p. zob. *budowla*). Zapożyczenie ze śrwniem. *büden* 'budować'. — Od tego *budowa, budowniczy, budownictwo, budulec*; od czas. przedrostkowych *odbudowa, przebudowa, rozbudowa, zabudowa*; *dobudówka, nadbudówka, przybudówka*; *zabudowanie*.

budowla od XVII w. 'to, co zostało wybudowane, budynek' (nowsze 'budynek wielki, okazały'), przest. 'sposób budowania; struktura, budowa', daw. 'budowanie, budowa'. Zapożyczenie z ukr. *budivlja* (stukr. **budovlja*) 'budynek; budowanie, budowa' bądź br. *budóŭlja* 'budowanie; budynek, zabudowania, obszar zabudowany'. Na przejęcie wyrazu ze wschsł. wskazuje *l* epentetyczne (w polskim sporadyczne w części przyrostkowej wyrazów, por. *grobla, kropla*): ukr. *budivlja*, br. *budóŭlja* to nazwy czynności (wtórnie skonkretyzowane) z przyr. *-ja* od ukr. *buduváty*, br. *budaváć* 'budować' (zapożyczonych z p. *budować*), z regularnym w tych językach rozwojem fonetycznym **vj* > *vl'* (zob. też *hodowla*). P. dial. (z okolic Drohiczyna) *budowia* jest zapewne wynikiem polonizacji formy wschsł. (zastąpienie ruskiego *-vla* przez rodzime *-v́a*). W gwarach polskich istnieje rodzimy derywat od *budować*, utworzony za pomocą przyr. *-nia*: dial. *budownia*, kasz. *budovńá* 'budowa, budowla, budujący się gmach'. — Od tego *budowlany*.

budynek *budynku* od XVII w. 'budowla, dom, gmach', daw. XVI–XVIII w. *budunek*. Zapożyczenie ze śrwniem. **büding* 'budowanie'; z polskiego: ukr. *budýnok*, br. *budýnak* 'budynek, dom'.

budzić *budzę* od XV w. 'przerywać czyjś sen', 'wywoływać stany uczuciowe, ich przejawy, związane z nimi reakcje', w stp. XV w. 'pobudzać'; z przedr. *obudzić, pobudzić, przebudzić, zbudzić*; wielokr. *-budzać*: z przedr. *pobudzać*. Ogsł.: cz. *budit*, r. *budít'*, ch./s. *búditi*. Psł. **buditi, *buďǫ* 'powodować, że ktoś czuwa, nie śpi, przerywać komuś sen', czas. kauzat. od psł. **bъděti* 'nie spać, czuwać' (cz. *bdít* 'czuwać; być uważnym, ostrożnym', r. *bdet'* 'czuwać', scs. *bъděti* 'ts.'; w polskim czas. niepoświadczony, ale por. związane z nim etymologicznie stp. *niezbedny* 'bezecny, niegodziwy, wstrętny, nienawistny, przebrzydły'); najbliższe odpowiedniki: lit. *báudyti* 'zachęcać, pobudzać', stind. *bodháyati* 'budzi, powoduje czujność'. Od pie. **bʰeu̯dʰ-* 'czuwać, nie spać, uważać'. — Od tego *budziciel, budzik, pobudzić, pobudzony*. Por. *pobudka*.

buhaj od XVII w. 'samiec rozpłodowy bydła domowego'. Zapożyczenie z ukr. *buhaj* 'byk' (por. r. *bugaj* 'ts.'), przejętego z kolei z języków tureckich: tatar. *buga* 'byk', tur. *boğa* 'ts.', sttur. *buqa* 'ts.' (wyraz ostatecznie pochodzenia dźwkn.).

bujać od XIV w. 'unosić się w powietrzu, fruwać, latać', 'korzystać z całkowitej swobody, wałęsać się, biegać swobodnie', 'bujnie, wysoko rosnąć', 'kołysać, huśtać, chwiać', 'zmyślać, kłamać, oszukiwać', stp. 'przekraczać miarę, szaleć, broić, hulać'; z przedr. *pobujać, wybujać*. Ogsł.: cz. *bujet* 'bujnie,

silnie rosnąć, rozrastać się', stcz. *bujěti* / *bujěti* też 'zachowywać się w sposób nieskrępowany; awanturować się', r. dial. *bujáť* 'rosnąć, wyrastać, rozwijać się', ch./s. *bújati* 'obficie, silnie rozrastać się; podnosić się (o wodzie); nabrzmiewać, puchnąć'. Psł. **bujati* 'stawać się silnym, gwałtownym, gwałtownie się rozrastać; zachowywać się gwałtownie', czas. odprzym. od psł. **bujь* 'nadmiernie, silnie rosnący, potężnie rozwinięty, rozrośnięty, silny, potężny, gwałtowny, szalony' (zob. *bujny*). — Od tego *bujak*, *bujda*.

bujny od XIV w. 'obficie rozrastający się, odznaczający się rozmachem, pełen sił żywotnych', stp. 'przekraczający pewną miarę, zuchwały, pyszny', w XVI w. 'rozhukany, gwałtowny, niepohamowany'. Ogsł.: cz. *bujný* 'bujny; jurny, tryskający zdrowiem, siłami; swawolny, rozpustny', r. *bujnyj* 'silnie rozrośnięty, obfity; gwałtowny, nieposkromiony', ch./s. *bújan* 'bujny; pełen sił żywotnych, jurny; pyszny, okazały'. Psł. **bujьnъ* 'nadmiernie, silnie rosnący, potężnie rozwinięty, rozrośnięty, silny, potężny, gwałtowny', młodsza postać (z nawarstwionym przyr. *-ьnъ*) od psł. przym. **bujь* 'ts.; szalony' (ukr. daw. *buj* / *búij* 'porywczy, gwałtowny, rozhukany; nierozsądny, głupi', scs. *bui* 'głupi, nierozsądny'; w polskim zachowane prawdopodobnie tylko w stp. nazwie osobowej *Buj* z XV w.). — Od tego *bujność*.

buk od XIV w. 'drzewo Fagus'. Ogsł.: cz. *buk*, r. *buk*, ch./s. *bȗk*. Psł. **bukъ* 'buk', które jest wtórną postacią nazwy drzewa w rezultacie przekształcenia pierwotnego psł. **buky* ż 'buk' (zob. *bukiew*), ze zmianą rodzaju i deklinacji przez analogię do innych nazw drzew rodzaju męskiego typu *dąb*, *grab*, *wiąz*. — Od tego *bukowy*, *buczyna*.

bukiew *bukwi* ż od XIV w. 'owoc buku', w stp. XV w. też *bukwa*, dial. *bukwia*. Ogsł.: stcz. *bukev* 'buk; owoc buku', ukr. dial. *búkva* / *búkov* 'owoc buku', ch./s. *bȕkva* 'buk', scs. *buky*, *bukъve* 'litera'. Psł. **buky*, **bukъve*, bier. **bukъvь* 'buk i jego owoc', zapożyczenie z germ. **bōkō* (lub **bōks*), por. stwniem. *buohha* 'buk', stang. *bōc* 'ts.', stnord. *bōk* 'buk, laseczka bukowa; książka', goc. *bōka* 'litera'. Zob. *buk*.

bulgotać od XIX w., w XVIII w. *bulkotać*. Czas. intensywny z przyr. *-ota-* pochodzenia dźwkn. (od *bul-bul* naśladującego odgłos przelewanego lub gotującego się płynu). Por. r. *búlkať* 'bulgotać, chlupotać'.

bułka od XV w. 'rodzaj białego pieczywa', od XVI w. *buła* 'chleb biały, okrągły, duży', dial. 'bochen' (dziś *buła* rozumiane jako wtórne zgr. od *bułka*); por. stp. XV w. *bułarnia* 'piekarnia'. Por. słc. dial. *bulka* 'bułka', r. *búlka* 'biały pszenny chleb', bg. dial. *búlka* 'podłużny chleb'. Prawdopodobnie tożsame z p. *buła* 'okrągła bryła, zgrubienie', dial. też 'kula; nabrzmiałość, gruczoł; guz; wrzód; huba drzewna', kasz. *buła* 'stępor drewniany w postaci buławy do ucierania ziemniaków', *bułka* 'cegła torfu', por. też cz. *boule* ż 'kuliste zgrubienie, narośl, guz', dial. *buła* też 'kłęby dymu', r. dial. *búlka* 'okrągły kamień, głaz; ziemniak', słwń. *búla* 'obrzmienie, guz'. Psł. **bula* (/ **bul'a*) 'obrzmienie, coś kulistego, okrągłego', odpowiada łot. *baule* 'wiązka', stwniem. *būlia* (dziś niem. *Beule*) 'guz, obrzmienie', szwedz. *bulle* 'chleb, bułka', łac. *bulla* 'bańka na wodzie; bąbel, pęcherzyk; narośl, wypukłość' (stąd franc. *boule* 'kula, gałka; okrągły chleb'); wyraz pokrewny z *buchać* (zob.). Znaczenie 'okrągłe pieczywo' rozwinęło się ze starszego 'coś okrągłego'.

bunt 'wystąpienie przeciwko władzy, rozruchy; sprzeciw, protest, opór', daw. od XVI w. najpierw w znaczeniu 'przymierze, związek', wtórnie 'zmowa, spisek przeciwko komuś', z tego z kolei dalsze znaczenia 'powstanie, rozruchy (wywołane przez zmowę, przez spiskowców)' i 'opór, sprzeciw'. Por. cz. *bunt* 'układ, umowa; spisek, sprzysiężenie', rzadko 'powstanie, bunt'. Zapożyczenie ze śrwniem. *bund* 'związek' (dziś niem. *Bund* m 'związek, sojusz, przymierze, koalicja'), od niem. *binden* 'wiązać'. — Od tego *buntować* 'namawiać do buntu, podburzać' (stp. XV w. tylko *buntowanie* 'bunt, rozruchy', w XVI w. *buntować się* 'sprzymierzać się'), *buntownik*, *buntowniczy*.

bura od XVIII w. 'ostre napomnienie, nagana, wymówki', wtórna postać od *burka* 'ciężka nagana', pojętego jako rzecz. zdrobniały (por. też *bary*, zob. *bark*), podczas gdy

jest to rzecz. odczas. od *burczeć* 'gderać, zrzędzić' (zob.).

burak od XVIII w. 'roślina uprawna Beta vulgaris', w XVII w. *buraki* mn 'potrawa z korzeni lub młodych liści buraka', dial. też *borak* 'burak'; zdr. *buraczek*. W stp. XV w. *borak* / *burak* 'ogórecznik, Borago officinalis'. Por. cz. *burák* (daw. *borák* / *borág*) 'burak', pot. 'orzeszek ziemny'; z polskiego np. ukr. *burják* (dial. *burák*), daw. *borják* 'burak'. Prawdopodobnie przeniesienie nazwy ogórecznika *borak* (*borag*) / *burak* po zarzuceniu jego uprawy na całkiem inną roślinę, Beta vulgaris; przyczyną przeniesienia nazwy mogło być podobne zastosowanie obu roślin, używanie ich do przyrządzania takich samych potraw (sałatek). Nazwa ogórecznika zapożyczona ze śrłac. *borāgo* (*borrāgo*) 'Borago officinalis' lub z wł. *borragine* 'ts.'; *-u-* w postaci *burak* zapewne przez wtórne skojarzenie z przym. *bury* (zob.). — Od tego *buraczany*.

burczeć od XVII w. 'wydawać terkotliwy dźwięk, kruczeć (w brzuchu)', pot. 'gderać, zrzędzić'; jednokr. *burknąć*. Płnsł.: dł. *burcaś* 'hałasować; głośno warczeć', r. *burčát'* 'mamrotać; mruczeć, warczeć; mruczeć w jelitach'. Psł. dial. **burčati* 'wydawać głuche, głębokie dźwięki, warczeć, kruczeć, szemrać, szumieć, bulgotać, mamrotać', pochodzenia dźwkn. Por. *bura*.

burda 'awantura', w XVI w. 'rozruch, zwada', 'walka, wojna, zapasy', 'ciężar, brzemię, juki'. Por. cz. arch. *burda* 'zwada, niepokój; niespokojny człowiek', *burdovati* 'przejeżdżać się, jeździć konno (jak rycerz)', słc. *burda* 'drażliwy człowiek'; z polskiego zapewne stukr. XVI w. *burdy* mn 'zwady, walki(?)', dial. *búrda* 'zwada, bójka, awantura', 'rodzaj zabawy dziecięcej', br. daw. *burda* 'awantura'. Zapożyczenie ze stcz. *burda* 'zwada, walka', co prawdopodobnie ze stwniem. *bûhurt* / *bėhurt* 'gra rycerska' (przejętego z kolei ze stfranc. *behort* / *behorder* 'ts.').

bury od XV w. 'ciemnoszary o brunatnym odcieniu', w gwarach 'brązowy, brunatnawy; brunatnoszary; szary, popielaty, ciemnopopielaty; pstrokaty, szarobrązowy'. Płnsł.: słc. dial. *burý* 'ciemnoszary, popielaty', strus. od XII w. *buryi* 'ciemnoszary (o maści końskiej)', r. *búryj* 'brunatny'. Prawdopodobnie wczesne zapożyczenie orientalne, por. np. tur. *bur* 'rudawy, lisowaty', pers. *bōr* 'rudy; lis', mong. *bürüj* 'o ciemnej barwie', *bur* / *bor* 'szary, ciemny'. Do polskiego przejęte zapewne za pośrednictwem ruskim.

burza od XIV w. 'gwałtowne zakłócenie równowagi atmosferycznej', kasz. *buřă* 'burza'. Ogsł.: cz. *bouře* ż, r. *burja*, scs. *burja*. Psł. **buřa* [< **bur-ja*] 'burza', od psł. **buriti* (zob. *burzyć*) z przyr. **-ja*. — Od tego *burzliwy*.

burzyć od XV w. 'obracać w ruinę, rozwalać, niszczyć', 'powodować kłębienie się, wichrzenie się; mącić, bełtać (płyn)', 'czynić niespokojnym, podburzać', od XVI w. 'kołatać, stukać, dobijać się' (dziś dial. *burzyć* i *burzyć się* 'stukać, kołatać, walić, dobijać się, np. do drzwi; hałasować'), daw. od XVI w. *burzyć kogo* 'zwalczać'; *burzyć się* 'być wyprowadzonym ze stanu równowagi, gwałtownie falować, kłębić się', przen. 'denerwować się; buntować się', też 'fermentować, musować'; kasz. *buřëc* 'podburzać', *buřëc są* 'pienić się (o morzu); buntować się'; z przedr. *oburzyć, wzburzyć*. Ogsł.: cz. *bouřit* 'grzmieć, szaleć (o burzy, wichrze); stukać, hałasować; gwałtownie się poruszać', ukr. *búryty* 'wzburzać, buntować, podburzać; oburzać', reg. 'rozwalać, niszczyć, rujnować', słwń. *búriti* 'szaleć, srożyć się (np. o wichrze, wodzie, przen. o uczuciach)'. Psł. **buriti* 'grzmieć, huczeć, szaleć, hałasować', prawdopodobnie prapokrewne z łac. *furō, furere* 'szaleć, srożyć się, szumieć, huczeć', gr. *phýrō* 'zmieszać, wprowadzić w zamieszanie, powikłać', stind. *bhuráti* 'szybko się poruszać, drgać, trzepotać', podstawą była prawdopodobnie pie. pochodna baza **bʰ(e)u̯-r-*; struktura i semantyka psł. **buriti* sugeruje, że był to pierwotny czas. kauzat. (jednak w materiale słow. nie ma śladów oczekiwanego czas. podstawowego z rdzeniem *†bъr-*). Znaczenie 'obracać w ruinę, rozwalać, niszczyć', właściwe też stp. XVI w. *borzyć* 'niszczyć, obalać, obracać w ruinę, pustoszyć', stp. *oborzyć* XV–XVI w. 'zburzyć, zniszczyć', powstało przez mieszanie kontynuantu psł. **buriti* z kontynuantem odrębnego, przedrostkowego czas. **ob-oriti*

'obalić, powalić' (por. np. ch./s. *obòriti* 'obalić, zwalić, przewrócić', z innym przedr. np. r. *razorít'* 'zrujnować, spustoszyć, zniszczyć'); stp. postać *borzyć* powstała w rezultacie mylnej deprefiksacji (*ob-orzyć* pojmowane jako *o-borzyć*).

but od XVI w. 'wierzchnie okrycie stopy', stp. XV w. *bot*, rzadziej *but* 'ts.', kasz. *bót* 'but, trzewik'. Pierwotna postać *bot* prawdopodobnie zapożyczona ze stcz. *bot* 'but' (przejętego z kolei z franc. *botte*, daw. *bot* 'but'). Wtórna postać *but* przez skojarzenie z czas. *obuć* (zob.) i pochodnymi *obucie*, *obuwie*.

buta od XV w. 'zbytnia pewność siebie, hardość, pycha, wyniosłość', od tego stp. od XIV w. *bucić się* 'pysznić się, unosić się pychą, butą'. Rzecz. odczas. od psł. **butěti* 'wzdymać się, puchnąć, nabrzmiewać, pęcznieć' (r. dial. *butét'* 'nasiąkać wilgocią, pęcznieć; grubieć, tłuścieć; bujnie rosnąć', por. *butwieć*). Znaczenie 'hardość, pycha' wtórne, powstało z wcześniejszego 'napęcznienie, nadęcie się' (por. *nadęty* 'taki, który się nadął' > 'zarozumiały, pyszałkowaty', zob. *dąć*). — Od tego *butny*.

butwieć *butwiéje* od XVI w. 'murszeć, gnić, psuć się', w XVII w. *zbutniały* 'zbutwiały, zgniły', stp. od XVI w. *botwieć* (w XV w. *zbotwiały* 'spróchniały, zbutwiały'), w XVII w. *bótwieć*; z przedr. *zbutwieć*. Odpowiada r. dial. *butvét'* 'psuć się, gnić', ukr. dial. *butvíty* 'psuć się, gnić, próchnieć', poza tym pokrewne z r. dial. *butét'* 'nasiąkać wilgocią, pęcznieć; grubieć; silnie, bujnie rosnąć', ukr. dial. *butíty* 'gnić, próchnieć; kipieć, wrzeć; burzyć się, fermentować', bg. dial. *butéja* 'więdnąć, schnąć', *bútel* 'pusty, wydrążony; zbutwiały'. Psł. **butvěti* / **butěti* 'wzdymać się, puchnąć, nabrzmiewać, pęcznieć' > 'rozkładać się, gnić, próchnieć', łączone z psł. **butati* 'bić, uderzać' (np. słwń. *bútati* 'uderzać'), czas. pochodzenia dźwkn. Znaczenie 'murszeć, gnić, psuć się' jest wtórne, rozwinęło się ze 'wzdymać się, nabrzmiewać, pęcznieć'.

buzia od XVIII w. 'usta, twarz', zdr. *buźka*, *dać buzi* 'pocałować', też *buziak*, *buziaczek*. Wyraz przeniesiony z języka dziecięcego, podobnie jak bg. *búza* 'policzek', rum. *buză* 'warga', alb. *buzë* 'ts.', niem. *Buss* 'pocałunek', lit. *bùč!* 'odgłos przy pocałunku', wszystkie oparte ostatecznie na dźwkn. rdzeniu *bu-*, oddającym odgłos przy całowaniu.

by od XIV w. sp. 'aby'. Ogsł.: cz. *by*, r. *by*, ch./s. *bi*. Pierwotnie forma 3. osoby pj aorystu **by* [< b^h*ūt*] (por. np. stind. *ábhūt*) od czas. **byti* (zob. *być*): stp. *by* 'był', scs. *by* 'ts.', wtórnie używana do tworzenia trybu warunkowego zamiast pierwotnego **bi* (w polskim enklityczna cząstka składowa form trybu warunkowego *by* i z końcówkami osobowymi *bym*, *byś*, *byśmy*, *byście*), a także w funkcji spójnika. Por. *aby*, *oby*, *żeby* (zob. *że*).

być od XIV w. Ogsł.: cz. *být*, r. *byt'*, scs. *byti*. Psł. **byti* 'istnieć, żyć; być obecnym, przebywać, znajdować się; zdarzyć się, stać się, odbyć się', dokładny odpowiednik lit. *būti* 'być; stawać się, odbywać się, zdarzać się; znajdować się; żyć', łot. *būt* 'być', por. też stind. *bhávati* 'powstaje, staje się, jest', gr. *phýō* 'wytwarzać, wydawać, wypuszczać; rodzić, wydawać na świat', łac. *fuī* 'byłem', od pie. **b*^{h}*ū-* (/ **b*^{h}*eu̯(e)-*) 'rosnąć, dojrzewać' > 'stawać się, być'. O poszczególnych nieregularnych formach gramatycznych zob. *bądź* I, *będę*, *jestem*, *są*, por. też *by*. Zob. także *bawić*, *bywać*, *zbyć*.

bydło od XIV w. 'zwierzęta domowe', stp. też 'posiadłość', 'żywot', por. pochodny czas. stp. XIV–XVI w. *bydlić* 'mieszkać, zamieszkiwać, przebywać, żyć'. Zachsł.: dł., gł. *bydło* 'mieszkanie', cz. *bydlo* 'byt, życie, utrzymanie; mieszkanie, domek', słc. *bydlo* 'mieszkanie, siedziba, dom; majątek'. Psł. dial. **bydlo* 'miejsce pobytu, zamieszkania', z suf. **-dlo* (p. *-dło*) od psł. **byti* (zob. *być*). Polskie znaczenie 'zwierzęta domowe' jest wtórne, rozwinęło się z 'posiadłość, majątek' < 'miejsce pobytu, zamieszkania'. — Od tego *bydlę*, *bydlątko*, *bydlęcy*, *bydlak*.

byk od XIV w. 'samiec krowy i większych zwierząt parzystokopytnych'; zdr. *byczek*. Ogsł.: cz. *býk*, r. *byk*, bg. *bik*. Psł. **bykъ* 'byk', rzecz. odczas. (nazwa działacza) od psł. dźwkn. czas. **bykati* 'ryczeć' (por. stp. XV w. *byka* 'ryczy', stcz. *býkati* 'pokrzyki-

wać na kogoś, ryczeć'), pierwotnie 'ten, kto ryczy'. — Od tego *byczy, byczyć się, byczysko, bykowiec.*

byle od XVI w. sp. 'aby tylko, choćby tylko, gdyby tylko', od XIX w. też part. występująca przed rzeczownikiem, zaimkiem 'lada; lada jaki, jakikolwiek, lichy, pośledni' (np. *byle kto, byle co, byle jak, byle drobnostka*), kasz. *bèle* sp. 'byle, żeby tylko, w jakikolwiek sposób', przysł. 'byle, lada'. Sp. *by* (zob.) z dodanym stp. spójnikiem przeciwstawnym *le* 'ale, jednak, tylko' (w stp. i dziś w dial. kasz. w starszej funkcji jako part. wzmacniająca *le*, por. *ale*); od tego *byleby.*

bylina od XVII w. (nazwa osobowa *Bylina* od XIV w.) 'roślina trwała', 'łodyga, źdźbło', dial. 'bylica, Artemisia vulgaris', *byliny* mn 'nać ziemniaczana'. Płnsł.: cz. *bylina* 'roślina, ziele', r. *bylína* 'źdźbło trawy, trawka', *býlina* 'rośliny: bylica polna, Artemisia campestris; Scoparia'. Z przyr. *-ina* od psł. **bylъ* ż 'roślina, ziele, trawa' (stp. XV–-XVI w. i dziś dial. *byl* ż 'łodyga kwiatu, rośliny; roślina, ziele', słc. *byľ* ż 'łodyga, źdźbło', r. dial. *byľ* ż 'źdźbło trawy, trawka', słwń. *bíl* ż 'źdźbło'), rzecz. podstawowy utworzony za pomocą przyr. **-ь* od imiesłowu **bylъ* (p. *był* jako forma czasu przeszłego od *być*, też uprzymiotnikowione *były*) od psł. **byti*, przy czym znaczenie 'roślina, ziele' nawiązuje do pierwotnego znaczenia czas. 'rosnąć, dojrzewać' (zob. *być*). Od tej samej podstawy *bylica* 'roślina Artemisia vulgaris' (od XIII w., stp. XV–-XVI w. też 'wrotycz, Tanacetum vulgare', w XV w. *wielka bylica* 'złocień, Chrysanthemum parthenium').

bystry od XV w. 'prędki, szybki, wartki, rączy; szybko się orientujący, wnikliwy, zdolny, sprytny; ostry (o zmysłach)', stp. 'gwałtowny, szybko płynący', w XVI w. 'zapalczywy, niepohamowany; żywotny, pełen sił witalnych', dial. też 'zuchowaty, dzielny (o człowieku)', 'ostry (o mrozie)', 'jasny, jaskrawy; ładny, kolorowy, różnokolorowy'; st. wyższy *bystrzejszy.* Ogsł.: cz. *bystrý* 'szybki, żwawy, ruchliwy; rwący (o wodzie); ostry (o zmysłach); pojętny, zdolny, przenikliwy', r. *býstryj* 'szybki, prędki, gwałtowny; żwawy, zwinny; pojętny', scs. *bystrъ* 'szybki, żwawy; pojętny'. Psł. **bystrъ* [< **bysrъ* < **bʰūs-ro-*] (z wstawnym, nieetymologicznym *-t-* rozbijającym grupę spółgłoskową **sr* > **str*) 'szybko, wartko płynący (o wodzie); szybki, prędki', archaiczny przym. odczas. z przyr. **-rъ* (por. *mądry, mokry, stary*), prapokrewny wyrazom germ.: stisl. *bysia* 'wypływać gwałtownie', fryz. *būsen* 'gwałtownie napierać, szumieć, huczeć', *būsterig* 'burzliwy', szwedz. *busa* 'wypaść, wybiec'. Pierwotne znaczenie 'gwałtownie, szybko płynący'. — Od tego *bystrość.*

byt od XIV w. 'całokształt życia, istnienie, życie; warunki materialne, podstawa egzystencji, utrzymanie', stp. XV w. 'mieszkanie, przebywanie', w XVI w. 'miejsce pobytu'. Płnsł.: cz. *byt* 'mieszkanie, kwatera; egzystencja, życie', stcz. też 'podstawa, istota, natura', r. *byt* 'życie, sposób życia, warunki życia'. Psł. dial. **bytъ* 'istnienie, życie, bytowanie', rzecz. z przyr. **-tъ* od psł. czas. **byti* (zob. *być*), por. stind. *bhūtá-m* 'istota, istnienie', stisl. *bud* ż 'mieszkanie'. — Od tego *bytowy, bytować, bytowanie, bytność.*

bywać od XIV w. 'być często, przebywać; zdarzać się; odwiedzać kogoś'; z przedr. *dobywać, nabywać, odbywać, przebywać, przybywać, zbywać.* Ogsł.: cz. *bývat*, r. *byváť*, scs. *byvati.* Psł. **byvati* 'być wielokrotnie, często, bywać', czas. wielokr. od psł. **byti* (zob. *być*), por. lit. *buvóti* 'bywać, często być, przebywać'. — Od tego *bywały, bywalec, bywalczyni.* Zob. też *obywatel.*

bzdura od XVIII w. 'brednia, głupstwo, nonsens; rzecz niepoważna, głupia, błahostka', daw. 'człowiek mówiący brednie, głupstwa'. Pejoratywny rzecz. od *bździeć* (zob.), poświadczonego też w znaczeniu 'mówić głupstwa', z przyr. *-ura.* — Od tego *bzdurny, bzdurzyć.*

bzik od XIX w. 'lekki obłęd, mania, dziwactwo', 'dziwak, oryginał', dial. kasz. 'giez'. Por. cz. *bzik* 'szaleństwo', słc. *bzik* 'szybka ucieczka'. Rzecz. odczas. od *bzikać* (zob. *bzyczeć*). — Od tego *bzikować, bzikowaty, zbzikować, zbzikowany.*

bzyczeć 'wydawać bzyk'; wielokr. *bzykać*; jednokr. *bzyknąć*; daw. XVIII w. także *bzikać* 'brzęczeć (o owadzie)', 'syczeć (o palą-

cym się prochu)', dial. 'nucić dzieciom do snu' (w tym znaczeniu również gwarowe *bziukać*). Ogsł.: cz. *bzičet* 'brzęczeć, bzykać', *bzikat* 'brzęczeć; gzić się (o bydle)', ukr. dial. *bzyčáty* 'brzęczeć, bzykać', słwń. *bzíkati* 'strzykać cieczą, tryskać; brzęczeć; gzić się'. Psł. **bъzičati / *bъzyčati, *bъzikati / *bъzykati* 'brzęczeć, bzykać (o owadach)', czas. pochodzenia dźwkn., oparty na interj. naśladującej dźwięk wydawany przez lecące owady, por. np. p. *bz! bzz!*, dł., *byz! bz!*, bg. *bъz!*

bździeć *bździ* od XIV w. 'pedere, puszczać wiatry', dial. *bździeć / bździć* 'wydalać gazy z jelit' też 'mówić głupstwa, roznosić plotki'. Ogsł., z wahaniem nagłosowego *b- / p-*: cz. dial. *bzdít*, r. *bzdet'*, ch./s. *bàzdjeti*, dial. *pəzdìti*, słwń. *pezdéti*. Psł. **pъzděti* (wtórnie **bъzděti*, z udźwięcznieniem na odległość *p - zd > b - zd*) 'pedere', pokrewne lit. *bezdė́ti*, *bezdù*, łac. *pēdō* [< **pezdō*], gr. *bdéō* [< **bzdéō*], z pie. **pes-de/o-* od czasownikowego pierwiastka **pes-* 'pedere'. — Od tego *bździna*, *bździoch*.

C

cacanka od XVIII w. 'obietnica niepoważna, na której spełnienie nie można liczyć' (*obiecanka cacanka* również w gwarach), 'rzecz miła, przyjemna', daw. XVIII w. 'pieszczoty, umizgi, przymilania', dial. śl. też *ciacianka* 'gatunek gruszek' i frazeologizm *zachcianki-ciacianki*. Por. ukr. *cjacjánka* 'rzecz miła, przyjemna', br. *cacánka* 'ts.'. Od *cacany* 'dobry, ładny, miły, grzeczny', daw. 'pieszczony' (zob. *cackać*), z przyr. *-ka*.

cackać od XVIII w. 'pieścić, bawić', pot. *cackać się / ciaćkać się* 'obchodzić się z kimś, czymś czule, delikatnie, ostrożnie', 'pieścić się', 'poświęcać wiele czasu na wykonanie czegoś, marudzić', w gwarach w takich znaczeniach *cackać (się) / ciaćkać (się) / ceckać / ciećkać* (*ciaćkać* też 'dbać o mieszkanie, ozdabiać je; brudzić; chodzić po wodzie, chlupiąc; mówić bez sensu', *ciaćkać się* 'chodzić po błocie, bawić się, chlupiąc, paćkać się'), kasz. *ceckac są* (*cećkac są*) / *čackovac są* 'zachowywać się jak dziecko'; daw. XVIII w. też *cacać* 'pieścić', *cacač się* 'pieścić się', dial. także *ciaciać* 'pieścić', *ciaciać się* 'pieścić się; droczyć się; zajmować się błahymi rzeczami' (od tego *cacany*, w gwarach również *ciaciany* 'dobry, ładny, miły, grzeczny', daw. XVIII w. też 'pieszczony'). Por. cz. *cacat / čačat* 'pieścić', *čačaný* 'ładny, miły, piękny', *cackat / ćačkat* 'pieścić, bawić', ukr. dial. *cjacjátysja* 'bawić się', *cjáćkatysja* 'bawić się; cackać się', słwń. *čačljáti* 'pieścić', *čáčkati / čečkáti* 'bazgrać, robić kleksy', dial. *cácati* 'pieścić, rozpieszczać'. Od pochodzących z mowy dzieci *caca*, *cacy* i ich wariantów (zob. *cacy* i *cacko*). Postać *cackač* (i jej odmianki) to pierwotnie zapewne zdrobniały czas. od *cacać* (z przyr. *-k-*, por. np. słc. *bežkat'* 'biegać' / *bežat'*, zob. *bieżeć*), na który nawarstwił się czas. odrzecz. od *cacko* i jego wariantów (zob. *cacko*).

cacko od XVI w. (w XVI w. też *czaczko*) 'zabawka dziecinna', 'przedmiot artystycznie, precyzyjnie wykonany, świecidełko, błyskotka; ozdoba choinkowa', stp. XV w. *czacz* 'nagroda za zwycięstwo w biegach', w XVI–XVII w. 'drobne przedmioty rzucane jako dar w tłum', XVI–XVIII w. *czaczo* (w XVIII w. też *caco*) 'zabawka dziecinna, błyskotka; osoba wyelegantowana, piękniś', daw. też *cacka* 'zabawka dziecinna, błyskotka; pieszczoch, pieszczoszka', *czaczek* 'zabawka dziecinna', dial. *cacko / czaczko* 'rzepka (w kolanie)', *ciaćko* 'coś ładnego, miłego, ozdobnego: zabawka, ozdoba, bibelot, obrazek, haft, kwiatek', 'figlarz, żartow-

niś; strojnisia', 'grzecznie, ładnie', kasz. *čačko* 'skorupa rozbitego naczynia, szkło, służące dziecku jako zabawka', 'rzepka (w kolanie)', *cacko* 'zabawka', *čačka* 'osoba zachowująca się jak dziecko'. Por. słc. *ča-ča* 'rzecz piękna, coś ładnego' (dial. *čač* 'ozdóbka'), *cacka* 'świecidełko, zabawka', dial. *čačko* 'zabawka', r. *cáca* (dial. też *cjá-cja*) 'zabawka; posłuszne dziecko', dial. 'ozdóbka', *cácka* 'zabawka dziecinna', dial. *các-ki* mn 'skorupy rozbitego naczynia', *cécja* / *čéča* / *čéčja* 'zabawka dziecinna', słwń. *čáča* 'zabawka dziecinna, błyskotka', *čáčka* (też *čička in čačka*) 'drobiazg, drobnostka', *čeča* 'lalka'. Wyraz z mowy dzieci, urzeczownikowione wyrazy typu *caca* (i jego warianty, zob. *cacy*), na które nawarstwiły się pochodne rzeczowniki od *cacać*, *cackać* i ich odmianek (zob. *cackać*).

cacy od XVIII w. i dial. też *caca* (w gwarach także *ciacia* / *ciaci*) w funkcji nieodm. przym. 'dobry, przyjemny, ładny' i przysł. 'dobrze, przyjemnie, ładnie', dial. *cacy* również 'coś ładnego, używanego do zabawy, zabawka'. Por. słc. *caca* / *čeče* / *čeči* nieodm. 'ładny, piękny; coś pięknego', ukr. dial. *číća* nieodm. 'ładny, cacy', też 'coś ładnego, zabawka; kwiat'. Wyraz z mowy dzieci z charakterystycznym podwojeniem sylaby (jak np. *lala*, zob. *lalka*, a także *mama*, *tata*); dla takich wyrazów typowa jest zmienność, różnorodność postaci głosowej. Podobne wyrazy występują także w innych językach, por. np. lit. *cacà* 'lalka, zabawka', *cãca!* 'coś ładnego, ładna rzecz', *cìcas* 'błyskotka, zabawka', łot. *čača* / *cacis* / *čačis* / *ceci* / *ceca(s)* 'szmatki, gałganki'. Zob. *cackać*, *cacko*.

całkiem od XVI w. przysł. 'zupełnie, całkowicie, doszczętnie', daw. też 'w całości, w stanie nienaruszonym, nieuszkodzonym'. Por. cz. *celkem* 'razem, w sumie; w przybliżeniu, prawie', arch. 'całkowicie, zupełnie', r. dial. *celkóm* / *célkom* 'w całości; całkowicie, zupełnie', ukr. *cilkóm* 'w całości; w pełni, całkowicie, zupełnie', br. *cálkam* / *calkóm* 'w całości; całkowicie, zupełnie'. Pierwotny narz. pj od p. daw. (i dial.) *całki* 'niepodzielny, całkowity, nie cząstkowy, zupełny', któremu odpowiadają gł. *cyłki*, słc. *celký*, bg. dial. *célki*; jest to zdrobnienie z przyr. *-ki* (< *-ъkъ) od przym. *cały* (zob.). Od tego *całkowity*.

całować od XIV w. 'dotykać wargami (dla wyrażenia uczuć)'; z przedr. *pocałować*, *ucałować*. Ogsł.: cz. *celovat* 'całować', r. *ce-lovát'* 'ts.', scs. *cělovati* 'witać, pozdrawiać'. Psł. **cělovati* 'pozdrawiać, witać' > 'pozdrawiać, witać, wyrażać przyjaźń przez dotykanie kogoś wargami', czas. odprzym. od psł. **cělъ* 'zdrowy' (zob. *cały*). — Od tego *całus*; od czas. przedrostkowego *pocałunek*.

cały od XIV w. (stp. też *cał*) 'wszystek, pełen, zupełny', 'jedyny, wyłączny', 'duży, znaczny, wielki', 'nienaruszony, nieuszkodzony, niezniszczony; zdrowy, żywy', 'jednolity, niepodzielny', 'doskonały, bez zarzutu', dial. też 'istny, prawdziwy, czysty', kasz. *cali* 'cały, wszystek, zupełny, całkowity, nienaruszony'. Ogsł.: cz. *celý* 'cały', r. *célyj* 'cały, całkowity', scs. *cělъ* 'cały, zdrowy'. Psł. **cělъ* [< **kailŭ-*] 'obejmujący wszystkie części składowe, nienaruszony, wszystek, pełny, zupełny; zdrowy; prawdziwy', odpowiada goc. *hails*, stwniem. *heil* 'zdrowy, cały', por. też stpr. pochodne *kailūstikan* 'zdrowie', z pie. **kai̯-lo-* / **kai̯-lu-* 'zdrowy, nieuszkodzony, nienaruszony'. — Od tego *calutki*, *caluteńki*; *całość* (→ *całostka*). Zob. też *całkiem*, *całować*, *ocaleć*, *ocalić*.

cap od XV w. 'baran lub kozioł (zwłaszcza stary lub wykastrowany)', przen. 'człowiek brodaty; człowiek głupi', dial. (wyjątkowo też *czap*) 'kozioł; samiec kozicy; baran; samiec sarny', 'grzywka; zwyrodniały owoc śliwy'. Por. w znaczeniu 'kozioł' cz. dial. *cap*, słc. *cap*, ukr. *cap*, ch. dial. czak. *căp*, słwń. *cáp*; też w innych językach, np. węg. *cáp*, wł. dial. *tsappo* / *zappo*. Do polskiego zapożyczone z rum. *ţap* 'kozioł' za pośrednictwem wędrownych pasterzy karpackich. Uznawane za przedromański wyraz pasterski, por. pers. *čapiš* / *čapuš* 'jednoroczny kozioł', sttur. *čabiš*, ałtaj. *čap* 'kozioł', goc. (na Krymie) *stap* 'koza'; ostateczną podstawą miał być pasterski wykrz. przywołujący, wabiący kozy, kozły.

capać od XVIII w. 'chwytać szybko, nagle, łapać', dial. też 'pukać', *capać się* 'człapać'; jednokr. *capnąć* 'chwycić, złapać, schwytać;

ukraść', przen. 'aresztować', dial. także 'przyłapać kogoś na czymś', 'otrzymać niespodziewanie', 'przewrócić się, upaść; położyć się', 'rzucić', 'lekko uderzyć'. Por. słc. *cápať* 'bić, tłuc, walić, trzepać; człapać (np. po błocie); padać; pleść, paplać', r. *cápať* 'porywać', *cápnuť* 'porwać, schwycić', bg. *cápam* 'uderzać, dawać klapsa'. Czas. od dźwkn. wykrz., por. np. p. dial. *cap!* 'dla określenia szybkiego lub nagłego chwycenia kogoś lub czegoś', stp. *cap!* 'ciach, bęc!', słc. *cap!* 'pac, chlast, plask!', r. *cap!* przy chwytaniu.

car od XVI w. 'monarcha rosyjski', w XVI w. też *carz*. Por. cz. *car*, słc. *cár*, ukr. *car*, ch./s. *câr*, bg. *car*. Zapożyczenie z r. *cař*, *carjá* 'car; król' (jako tytuł władcy Rosji od 1547 r.), kontynuującego strus. *cьsarь* 'cesarz'. Płdsł. i wschsł. **cьsaŕь* 'imperator, cesarz' to wariant zapożyczenia **cěsaŕь* (zob. *cesarz*), z nie całkiem jasnym **-ь-* (może nieregularna redukcja samogłoski w często używanym tytule). Zapożyczeniem jest też *caryca* 'żona cara; monarchini rosyjska' z r. *caríca* 'carowa'. — Od tego *carewicz*, *carat*, *carski*.

ceber *cebra* 'okrągłe naczynie z klepek, o dwóch uchach, rodzaj dużego drewnianego wiadra' (postać powszechna w gwarach, gdzie rzadko *cyber* i *cęber*), tylko na Kujawach *czeber*, na Śląsku, zwłaszcza na pograniczu czeskim, *zber* / *žber* / *ǯber*, może archaizmy ze starszymi nagłosowymi grupami spółgłoskowymi zachowanymi pod wpływem cz. *džber*, dial. *žber*, ale nie można też wykluczyć zapożyczenia z cz.; w gwarach też 'rodzaj drewnianej beczki lub kadzi; duże, ciężkie wiadro; kalfas'), stp. od XII w. (najstarszy zapis *czebri* w Kronice Galla Anonima, poza tym od XIV w.) *cber* / *cebr* / *czber* / *czeber* / *czebr* / *dzber* / *dżber* 'duże naczynie na płyny, ceber; miara objętości'; zdr. *cebrzyk*. Zachsł. i płdsł.: cz. *čber* / *džber* 'duże drewniane naczynie z dwoma uchami', dial. *žber* 'duże naczynie (np. do noszenia wody dla krów), ceber; skopek z jednym uchem', ch./s. *čàbar* (*čâbar*), *-bra* (sts. *čьbrь*) 'zwężające się górą drewniane naczynie z dwoma uchami; miara objętości zboża, wina, wody', cs. *čьbьrь* 'ceber; miara wina'; z polskiego zostały zapożyczone wyrazy wschsł., np. strus. (1289 r.) *cebrъ* 'miara ciał sypkich', ukr. *cébér*, *cebrá* 'naczynie z uchwytami, ceber, kubeł, wiadro; kadź, dzieża', *cébryk* 'cebrzyk'. Psł. dial. **čьbьrъ* [< **kĭbĭro-*] 'duże naczynie drewniane z uchwytami', dokładny odpowiednik: lit. *kibiras* 'wiadro', wyraz oparty na tym samym rdzeniu **kĭb-* co psł. **čьbanъ* 'rodzaj naczynia z dzióbkiem' (zob. *dzban*), łot. *ciba* 'okrągłe naczynie drewniane' i lit. *kìbti* 'zahaczać (się), zaczepiać (się), chwytać', z przyr. **-ьrъ*. Etymologiczne znaczenie prawdopodobnie 'naczynie, które można chwycić (i przenieść), naczynie z uchwytami (uchami) do przenoszenia)'. W polskim wyraz uległ przeobrażeniom fonetycznym i wyrównaniom w obrębie paradygmatu. Pierwotna, regularna polska postać *czber* > (z upodobnieniem pod względem dźwięczności) *dżber*, dop. *czebra* (oczekiwalibyśmy mian. **czbier*, realnie poświadczone stp. formy *czber* i *dżber* przez uogólnienie niepalatalnego *-b-* z przypadków zależnych), w formie mian. musiało dojść do zmiany nagłosowych *czb-* > *cb-*, *dżb-* > *dzb-* (zmiana grupy spółgłoskowej wczesna i raczej niezależna od systematycznego mazurzenia, na wczesność postaci z *c-* wskazuje strus. zapożyczenie *cebrъ* z XIII w.; zob. także *dzban*), stąd stp. *cber* i *dzber*, podczas gdy w przypadkach zależnych (gdzie nie powstała grupa spółgłoskowa) początkowo zachowane musiało być *cz-* (stp. dop. **czebra*). Z czasem usuwano zmienność postaci w paradygmacie (mian.-bier. *cber* / *dzber*, dop. **czebra*, cel. **czebru* itd.), stąd stp. forma mian. *cebr* (> *ceber*, z regularnym rozbiciem przez *-e-* wygłosowej grupy *-br*, por. np. *koper*, *kuper*), dop. *cebra*.

cebula od XV w. 'roślina Allium cepa', stp. XV w. *cebula* / *cybula* też 'Scilla maritima', dial. *cebula* / *cébula* / *cybula* też 'bulwa cebuli i roślin cebulkowatych', kasz. *cʲëbula* / *cʲebula* 'cebula'; zdr. *cebulka*. Por. dł., gł. *cybula*, cz. *cibule*, słc. *cibula*; z polskiego: ukr. *cybulja*. Zapożyczenie ze śrwniem. *zibolle* / *zebülle* / *zwibole* ż 'cebula' (dziś niem. *Zwiebel* 'ts.'), co przejęte z łac. *caepula* 'ts.'.

cech od XV w. 'zrzeszenie rzemieślników, bractwo cechowe', daw. 'towarzystwo, kom-

pania', dial. *cech* / *cych* 'cech; bractwo kościelne', *cecha* / *cycha* 'cech', 'kopalnia', kasz. *cėχ* 'cech'. Por. cz. *cech* 'ts.; wydział produkcyjny', ch./s. *cěh* 'cech'; z polskiego np. r. *cech* 'oddział fabryczny', daw. 'cech'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zëch(e)* 'stowarzyszenie ludzi, rzemieślników mających wspólne cele' (wcześniej 'kolejność, porządek'), dziś niem. *Zeche* ż 'cech', 'kopalnia' (z dalszymi, wtórnymi znaczeniami 'koszt uczty, rachunek w restauracji').

cecha od XV w. 'właściwość, rys, znamię', nowsze 'znak, oznaczenie (np. producenta na wyrobie)', daw. XVI–XVII w. 'piętno, znamię; żelazny przyrząd do piętnowania', dial. *cecha* / *cycha* oraz *cech* / *cych* (*cėch*) m 'znak, oznakowanie, stempelek; blizna, znamię; sygnał, hasło; ozdobny wzór', 'narzędzie do stemplowania, oznaczania czegoś', kasz. *cėχ* 'znak, przedstawienie graficzne; blizna; oznaka w postaci niewyjaśnionych odgłosów, będąca zapowiedzią śmierci'. Por. gł. *cejch* 'znak', cz. *cejch* m 'cecha; znak, piętno, znamię'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zeichen* 'znak, cecha' (dziś niem. *Zeichen* n 'znak, cecha, piętno, znamię; symbol; sygnał; oznaka'). — Od tego *cechować* 'stanowić cechę, charakteryzować, znamionować', 'znakować, stemplować, sygnować' (stp. XVI–XVII w. 'piętnować', dziś dial. też np. 'rysować', 'liczyć, znaczyć ilość').

cedzić od XV w. (w XVI w. też *cadzić*) 'przepuszczać płyn przez filtr, sito w celu oczyszczenia go lub oddzielenia części stałych', 'powoli, z przerwami pić lub przelewać coś, sączyć', przen. 'mówić bardzo wolno', dial. *cedzić* / *cadzić* też 'oddawać mocz', 'opowiadać, pleść'. Ogsł.: cz. *cedit* 'cedzić, przecedzać; przelewać', r. *cedít'*, *cežú* 'cedzić, przecedzać; lać coś powoli przez wąski otwór', słwń. *cedíti* 'cedzić, przecedzać; wydzielać ciecz w niewielkich ilościach'. Psł. **cěditi*, **cěďǫ* [< **koi̯d-*] 'oczyszczać płyn, przepuszczając go przez sito', pokrewne z lit. *skáidyti* 'rozdzielać, odłączać; rozdrabniać, rozkładać na cząstki', łot. *skaidît* 'rozcieńczać', archaiczny czas. kauzat., oparty ostatecznie na pie. pierwiastku **(s)kei̯-* 'ciąć, oddzielać' (zob. pokrewne *czysty*), z regularną alternacją rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* (> psł. **ě*). Pierwotne znaczenie 'powodować, że się coś (np. zanieczyszczenia) oddziela' uległo na gruncie psł. specjalizacji w 'powodować, że się wydziela z płynu zanieczyszczenie, niepożądane składniki, oczyszczać płyn przez przecedzanie'. — Od tego *cedzidło*, *cedzak*.

cegła od XV w.; zdr. *cegiełka*. Por. cz. *cihla*, ch./s. *cigla*. Zapożyczenie ze śrwniem. *ziegel* 'cegła' (dziś niem. *Ziegel* m 'ts.', por. stwniem. *ziegala* ż / *ziagal*, stang. *tigele* ż, stnord. *tigl* n 'ts.'), będącego wczesną germańską pożyczką z łac. *tēgula* 'dachówka (wypalana)' (od łac. *tegere* 'kryć, pokrywać'). — Od tego *ceglany*, *ceglasty*; *cegielnia*.

cel m od XVI w. (stp. od XV w. i dziś dial. *cyl*) 'to, do czego się mierzy, celuje', 'to, do czego się dąży, zmierza, obiekt akcji, meta', przest. 'muszka broni palnej' (dziś *brać na cel* 'mierzyć, celować'), daw. od XVI w. 'przyrząd mierniczy do wyznaczania kierunku w linii prostej', też 'szacunek, wartość', 'wybór, coś wybranego, doborowego, wartościowego, cennego'. Por. gł. *cyl* 'cel', cz. *cíl* 'cel, meta', ch./s. *cîlj* 'ts.' (z polskiego: r. *cel* ż 'cel'). Zapożyczenie ze śrwniem. *zil* 'cel' (dziś niem. *Ziel* 'ts.'). — Od tego *celować*, *celuję* (stp. od XV w. i dial. *cylować*); *celny* 'trafiający w cel; trafny, udatny, zręczny'; por. *celny*.

celny od XVI w. (dziś książk.) 'wyróżniający się, znakomity, doskonały, wybitny', 'wyborowy, doborowy, najlepszy', dial. 'doborowy, wybrany, udany (o ziarnie, mące)', 'zgrabny', 'szczery, serdeczny'. Od *cel* w dawnym przen. znaczeniu 'wybór, coś wybranego, doborowego, wartościowego, cennego' (zob.). Por. też daw. od XVI w. *celować* 'przewyższać, prześcigać' oraz imiesłów *celujący* w znaczeniu 'najwyższa ocena szkolna', będący XIX-wieczną kalką z franc. *excellent* 'celujący (ocena szkolna)', 'doskonały, wyborny, wyśmienity'.

cena od XV w. 'wartość przedmiotu wyrażona w pieniądzach', 'wartość, znaczenie; poważanie, wziętość', stp. *cena* / *cana* 'wartość'. Ogsł.: cz. *cena* 'cena; wartość, znaczenie; nagroda, trofeum', r. *cená* 'cena, koszt, wartość', scs. *cěna* 'zapłata; okup; wartość, cena'. Psł. **cěna* [< **koi̯nā*] 'zapłata (jako zadośćuczynienie za coś), okup' > 'wartość

czegoś, cena', dokładnie odpowiadające lit. *káina* 'cena, wartość; pożytek, korzyść', awest. *kaēnā* 'odwet, zemsta, kara', gr. *poinḗ* 'okup pieniężny za zabójstwo; zapłata, zadośćuczynienie; nagroda, rekompensata; zemsta', kontynuuje pie. **kʷoinā*, oparte na pie. pierwiastku **kʷei̯-* 'zapłacić jako zadośćuczynienie, odpokutować' (zob. pokrewne *kājać się*). — Od tego *cenny, bezcenny, drogocenny.* Zob. *cenić.*

cenić *cenię* od XV w. 'oznaczać cenę, szacować, oceniać', od XVI w. 'przyznawać znaczenie, walory, szanować, poważać'; z przedr. *ocenić, przecenić, wycenić*; wielokr. *-ceniać*: tylko z przedr. *oceniać, przeceniać, wyceniać.* Ogsł.: cz. *cenit* 'oznaczać cenę, wartość, szacować; szanować, poważać', r. *cenít'* 'ts.', scs. *cěniti* 'szacować, taksować, oceniać; kupić, zgodzić'. Psł. **cěniti* 'oznaczać, wyznaczać cenę czegoś, szacować, taksować', czas. odrzecz. od psł. **cěna* (zob. *cena*). — Od czas. przedr. *ocena, przecena, wycena.*

cepy mn (rzadko *cep* m) od XV w. 'narzędzie do ręcznego młócenia zboża', daw. też 'rodzaj broni, cepy bojowe', dial. *cepy* mn i *cep* m / *cepa* ż także 'krótsza część cepa, bijak', 'przyrząd do podnoszenia belek; dwa drążki związane powrósłem służące do przyciskania czubka stogu'. Ogsł.: cz. *cep* 'cep, narzędzie do młócenia', r. *cep* 'ts.', ch./s. *cȉjep* 'ts.'. Psł. **cěpъ* [< **koipo-*] 'kij, pałka (o różnym zastosowaniu, zwłaszcza do młócenia zboża)', pokrewne ze stind. *śépa-* 'penis', łac. *cippus* 'pal, słup, filar', od pie. **(s)kei̯-p-* 'odcinać, rozcinać, rozszczepiać' (należącego do pierwiastka **(s)kei̯-* 'ciąć, oddzielać'). Zob. też *szczepić, szczapa.* Pierwotne znaczenie 'odłupany kawałek drewna'.

cera od XVI w. 'powierzchnia skóry twarzy; jakość, wygląd, barwa skóry twarzy', daw. 'wyraz twarzy, mina'. Zapożyczenie z wł. *cera* 'wygląd, barwa twarzy; wyraz twarzy, mina', które pochodzi z łac. *cēra* 'wosk; maska woskowa'.

cerkiew *cerkwi* od XIV w. 'kościół obrządku prawosławnego i katolickich obrządków wschodnich' (w gwarach też *cerkwa* / *cerkwiā*), stp. od XIV–XV w. *cerkiew* / *cyrkiew* 'świątynia (chrześcijańska, żydowska), kościół; kościół (jako instytucja)'; wcześniej poświadczona archaiczna postać morfologiczna: w XIII w. *cyrki*, w XIV w. *cerki* 'ts.', zachowana jeszcze w XIX–XX w. w dial. słowiń. *cèrki, cèrkve* 'kościół, świątynia; nabożeństwo'. Ogsł.: płb. *carťai̯* / *cartěv* ż 'kościół, świątynia', cz. *církev, -kve* ż 'kościół (jako organizacja)', r. *cérkov', -kvi* ż 'cerkiew, kościół', scs. *crьky, crьkъve* 'świątynia, kościół'. Psł. **cŕky, *cr̥kъve*, bier. **cŕkъvь* 'świątynia', zapożyczenie przed X w., którego ostatecznym źródłem było śrgr. *kyriakḗ (oikía)* 'Pański dom' od gr. przym. *kyriakós* 'należący do pana, pański' (przym. od gr. *kýrios* 'pan'). Zachodni Słowianie przejęli wyraz zapewne za pośrednictwem germańskim (germ. **kirikō*, por. np. stwniem. *kirihha*, stbaw. *kirkô*, dziś niem. *Kirche* 'świątynia, kościół'), natomiast do języków płdsł. trafił on też bezpośrednio (lub za pośrednictwem romańskim) z ludowej greki (stąd postaci w szczegółach różne od przytoczonych wyżej, np. scs. *cirky, cirkъve* 'świątynia, kościół', ch. dial. czak. *crěkva* / *crikva* / *crěkāv* / *crīkāv* 'kościół' [< **cerky, -ъve*]). W wyrazie zaszła palatalizacja obcego *k-* (przed przednią samogłoską) > *c-*, przejęty więc został już po wygaśnięciu I palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych.

cesarz od XIV w. (w XVI w. u J. Mączyńskiego *casarz*) 'tytuł panującego, władca, imperator'. Ogsł.: cz. *císař* 'cesarz', r. hist. *césaŕ* 'cesarz', scs. *cěsarь*. Psł. **cěsařь* 'władca, imperator', zapożyczenie z goc. *kaisar*, a zapewne też z rom. (< łac. *caesar* 'ts.'), ostateczną podstawą jest łac. *Caesar* 'Kędzierzawy', przydomek Gajusza Juliusza Cezara (101–44 przed Chr.); por. *car* (co do przechodzenia imienia wybitnego władcy w nazwę panującego zob. *król*). — Od tego *cesarzowa, cesarski, cesarstwo.*

cewka od XV w. 'rurka', 'rodzaj szpuli do nawijania nici', anat. 'przewód, naczynie przewodzące w kształcie rurki w organizmie ludzkim i zwierzęcym', elektr. 'wielokrotny zwój izolowanego przewodu elektrycznego na specjalnym korpusie', dial. też 'środkowa część pnia, rdzeń', 'łydka; noga zwierzęcia'. Ogsł.: cz. *cívka* 'szpulka', *cévka* zdr., 'cewnik', r. *cévka* (dial. też *kévka*) 'szpulka',

'kości nogi ptaka między goleniem a palcami', dial. 'pęcina; kość promieniowa', słwń. *cěvka* 'rurka; szpulka tkacka'. Psł. **cěvъka*, zdr. od psł. **cěvь* ż 'kawałek łodygi pewnych roślin (np. bzu, trzciny), wewnątrz pustej, używanej do nawijania przędzy, przedmiot podobny kształtem, rurka' (por. stp. od XIV w. *cew* ż 'rurka; rurka w świeczniku; szpulka', dial. *cew* ż / *cewa* 'rurka trzcinowa lub papierowa służąca jako szpuleczka do nawijania wątku; szpula, szpulka'). Psł. **cěvь* jest bliskie lit. dial. *šaivà* 'cewka tkacka; szpula', łot. *saiva* 'czółenko tkackie, cewka tkacka', oparte jest zapewne na pie. pierwiastku **skei̯-* 'ciąć, oddzielać'.

cęgi mn od XVII w. 'obcęgi'; zdr. *cążki* mn 'małe obcążki'. Zapożyczenie z niem. *Zange* ż 'kleszcze, szczypce'. Por. *obcęgi*.

cętka od XVIII w. 'drobna plamka, kropka, barwny znaczek na jednolitym tle', w stp. od XV w. 'blaszka ozdobna do zawieszania lub nabijania na pas', w XVI w. 'blaszka służąca do ozdoby stroju, uprzęży itp.', dial. *cętka* i *cętki* mn 'metalowe elementy ozdobne stroju (np. cekin, guzik cynowy, guzy mosiężne nabijane na rzemień, ozdoba kapelusza); ozdoba z wełny, z nici', 'pęk kwiatów; kiść winogron', w gwarach także *cęta* 'kępa (np. trawy); kiść winogron; kutasik na końcu biczyska; pióropusz'. Zachsł. i płdsł.: cz. *ceta*, zdr. *cetka* 'błyskotka, świecidełko', scs. *cęta* 'drobna moneta'. Psł. **cęta* 'jakaś drobna moneta' > 'świecidełko, błyskotka', zapożyczenie z goc. *kintus* 'grosz, szeląg' (co z kolei z łac. lud. **centus* 'rodzaj monety' od łac. *centum* 'sto'); mniej prawdopodobna bezpośrednia pożyczka z łac. lud. **centus*. W wyrazie zaszła palatalizacja obcego *k-* (przed przednią samogłoską) > *c-*, przejęty więc został w czasie, kiedy I palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych nie była już żywym procesem. — Od tego *cętkowany, cętkowaty, cętkować*.

chaber *chabru* od XV w. 'chwast zbożowy Centaurea cyanus' (dziś w terminologii bot. *chaber bławatek*), dial. (głównie śl., mazow. i młp. płn.) *chaber* (*chåber*) / *chabr* / *cheber* (rzadko też *faber, chawer, siaber*) 'ts.', 'kolor niebieski; przedmiot koloru ciemnoniebieskiego', kasz. *χabr* 'chaber bławatek; chaber driakiewnik, Centaurea scabiosa'. Prawdopodobnie z przestawką spółgłosek z wcześniejszego **charb*, identycznego z ch./s. *hrb* m 'roślina Achillea millefolium' (też pochodne *hrbut* / *hrbuta* / *hrbuda* 'Centaurea solsticialis'), por. cz. dial. *chrba* 'chaber', *charba* 'Cyanus segetum' oraz bliskie cz. *chrpa* 'chaber', stcz. *chrpa* / *charpa* 'ts.', słc. daw. *charba* 'Cyanus cyanus', dial. *charba* / *charva* 'Cyanus segetum'. Może psł. dial. **chr̥bъ* (/ **chr̥ba* i **chr̥pa*) oznaczające pewne chwasty, w związku etymologicznym z ch./s. *r̂b* [< **hrb*] 'skorupa (z rozbitego naczynia)', *(h)r̂bina* 'ts.', bg. dial. *chъ́rba* 'słaby człowiek, chude bydlę'; zapewne z wcześniejszego **skr̥b-* > **chr̥b-* (por. słwń. *škrba* 'szczerba', ch./s. *škȑba* 'ts.'; zob. też *skarb* i pokrewne *szczerba*), ostatecznie od pie. **(s)ker-b^(h)-* 'ciąć, obrabiać ostrym narzędziem'. Pierwotne znaczenie może 'coś wyszczerbionego, uszkodzonego, lichego, bezwartościowego' > 'bezwartościowa, nieużyteczna roślina'. — Od tego *chabrowy*.

chadzać od XVI w. 'chodzić od czasu do czasu', kasz. *χaʒac* (/ *χadac*) 'chodzić, bywać, nawiedzać'; z przedr. *przechadzać się*. Zachsł. i płdsł.: cz. daw. *cházeti* 'chadzać', scs. *chaždati* 'chodzić'. Psł. dial. **chaďati*, czas. wielokrotny od psł. **choditi* 'iść' (zob. *chodzić*), z przyr. **-ja-* i z właściwym archaicznym czas. tego typu wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. — Od czas. przedr. *przechadzka*.

chałupa od XV w. 'chłopski dom mieszkalny, zwłaszcza dawny, drewniany, prymitywny', pot. 'lichy budynek mieszkalny' (stp. XV w. 'nędzny dom'), dial. (często *chałpa* i *chåłpa*) 'wiejski dom, zwykle drewniany; stary, lichy dom; izba; dom rodzinny, ognisko rodzinne; domownicy', kasz. *χałëpa* / *χ'ałupa* / *χałpa* 'dom, budynek mieszkalny'; zdr. *chałupka*. Zachsł., szczątkowo poświadczone w zach. części terenu płdsł.: dł. *chałupa* 'chałupa, chata', cz. *chalupa* 'ts.', słwń. dial. *halúpa* 'licha chata', ch. dial. czak. *halupa* 'szopa, stajnia dla owiec', XVIII w. 'chata, szopa' (z polskiego zapożyczone do wschsł., np. ukr. *chalúpa* 'chata, chałupa'). Psł. dial. **chalupa* 'prymitywny budynek mieszkalny, buda, szałas', prawdopodobnie zapoży-

czenie, jednak bezpośrednie źródło trudne do ustalenia. Może tego samego pochodzenia co gr. *kalýbē* 'chata, szałas' (por. też alb. *kalibe* ż 'ts.', rum. *colibă* 'ts.'), uznawane zwykle za pożyczkę z paleobałkańskiego (iliryjskiego); ze względu na geografię wyrazu słow. jego zapożyczenie z gr. jest mało prawdopodobne. Nie można wykluczyć, że również wyraz słow. został przejęty z hipotetycznego iliryjskiego **kaluba*, przy czym postać głosowa wyrazu (przede wszystkim *ch-* i *-p-*) sugeruje pośrednictwo germańskie (germ. przesuwka **k-* > **χ-* i **b* > *p*, ale odpowiedni wyraz germ. nie jest znany). Bezpośrednim zapożyczeniem tego samego wyrazu paleobałkańskiego jest przypuszczalnie płdsł. **kolyba* 'chata, szałas' (bg. *kolíba* 'szałas', ch./s. *kòliba* 'ts.', słwń. *kolíba* 'chata, szopa'); p. dial. *koliba* 'szałas pasterski górali karpackich' jest późniejszą pożyczką z rum. *colibă* 'chata, szałas', jednym z wyrazów związanych z wędrownym pasterstwem górskim. — Od tego *chałupina* (→ *chałupinka*), *chałupnik*, *chałupnica* (→ *chałupniczy*, *chałupnictwo*).

cham od XVIII w. 'człowiek ordynarny, grubiański, nieokrzesany', daw. i dial. też pogardliwie 'o wieśniaku', w gwarach również 'człowiek podły, nikczemny'. Por. cz. *chám* 'cham'. Hebrajskie imię biblijnej postaci, syna Noego *Chama*, w funkcji wyrazu pospolitego. — Od tego *chamski*, *chamstwo*.

chapać *chapię* od XVIII w. 'porywać, chwytać coś (zwłaszcza ustami, zębami, pyskiem)', dial. też 'jeść szybko, łapczywie', 'zabierać, kraść', 'gromadzić usilnie jakieś dobra, wiele pracować', 'krzyczeć, pyskować', 'szczekać (o psie)', 'uderzać', słowiń. *χapac* 'chwytać'; jednokr. *chapnąć*. Ogsł.: cz. *chápat* 'chwytać, łapać; pojmować, rozumieć', r. *chápat'* 'chwytać, łapać', scs. *chapati* 'gryźć, kąsać'. Psł. **chapati* 'łapać, chwytać, porywać', czas. wielokr. od psł. **chopiti* 'złapać, schwytać' (stp. *chopić się* 'chwycić się, objąć', z przedr. np. *pochopić* 'porwać', *uchopić* 'ująć, pojmać, schwytać; objąć, ogarnąć płomieniem', dial. *chopić* 'chwycić, złapać; zebrać coś, zgromadzić', *chopić się* 'chwycić się czegoś, złapać za coś', por. np. cz. *chopit* 'schwytać, złapać', r. dial. *chópit'* 'chwycić, pochwycić, pojmać'; zob. też *pochopny*) ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Czas. podstawowy **chopiti* pochodzenia dźwkn. (podobnie jak bliskoznaczne *capać*, zob.).

charczeć *charczę* od XIX w. 'wydawać chrapliwe dźwięki', dial. 'chrapać; rzęzić; kaszleć', też o zwierzętach: 'warczeć (o psie), chrząkać (o świni)' (w gwarach także *chyrczeć* 'rzęzić, charczeć; chrapać; śmiać się głośno; warczeć (o psie); rżeć cicho (o koniu); szumieć (o wodzie); hałasować'); wcześniej, od XVI w. *charkać* 'wydawać chrapliwy głos, chrząkać chrapliwie, odchrząkiwać', w XVI w. *charkać* / *charchać* 'płukać gardło; głośno wydobywać flegmę z gardła, spluwać, smarkać', dial. *charkać* 'chrząkać, kaszleć, odpluwać flegmę; wydawać chrapliwy głos (o zwierzętach): warczeć (o psie), chrząkać (o świni)' (w tych znaczeniach też *charchać*), 'jeść szybko, łapczywie, pożerać'; w gwarach (okolice Rabki i Limanowej) także *chyrkać* 'śmiać się; krzyczeć, wrzeszczeć; zgrzytać zębami; głośno wydalać wiatry; terkotać'; jednokr. *charknąć*. Ogsł.: cz. *chrčet* 'charczeć, chrypieć', dial. *chrčat* 'dyszeć' / *chrkat* 'charkać', r. dial. *charčát'* 'ciężko oddychać; chrypieć' / *chárkat'* 'pluć, charkać', dial. *chórkat'* 'wydawać chrapliwy głos (o koniu)', ch./s. *hŕkati* 'chrapać', słwń. *hrčáti* 'chrapać, parskać'. Psł. **chr̥kati* / **chr̥čati* 'wydawać chrapliwe dźwięki', czas. pochodzenia dźwkn. (od dźwięku *chr*). Por. również bliskie stp. XV w. *chrachać* 'charkać', *chrachel* 'flegma', kasz. *χrâχac* 'wydzielać flegmę', słowiń. *χraχac* 'charkać, chrząkać'. — Od tego *charkotać* 'charczeć, chrypieć, rzęzić', czas. intensywny z przyr. *-ota-*; *charkot* 'gardłowy, chrypliwy, rzężący dźwięk, głos', w XVI w. 'człowiek często plujący'.

chart 'pies myśliwski, szczupłej budowy, szybki, wytrzymały w biegu' od XIV w. (już w XIII w. nazwa osobowa *Chart*), kasz. *χart* też 'chuda gęś; chudy śledź', *χartë* mn 'łopian pajęczynowaty, Arctium tomentosum' (por. też *χartati* / *χartovati* 'łakomy, chciwy', *χartâc* 'łakomiec, chciwiec'). Ogsł.: cz. *chrt*, r. *chort* (też *chórtyj pës* 'ts.'), ch./s. *hȑt*. Psł. **chr̥tъ* 'pies gończy'. Dalsza etymologia

niepewna. Ponieważ wyraz oznaczał psa szybkiego, wytrzymałego w biegu, może od pie. **sker-* 'skakać, szybko biec' (zob. *skory*), w takim razie wcześniejsza byłaby prapostać **skr̥-to-* z rdzennym **-r̥-* wskazującym na pierwotny przymiotnik (por. od tej samej podstawy z innym przyr. ch./s. *hȑl* / *hȑo* 'szybki, prędki'), z przyr. **-to-* > **-tъ* i etymologicznym znaczeniem 'szybko biegający, szybki'; o pierwotnej przynależności wyrazu do klasy przymiotników może świadczyć r. *chórtyj pës* (jeśli nie jest to wtórne wyrażenie, utworzone na wzór *borzája sobaka* 'chart').

chaszcze mn od XVII w. 'gęste, dziko rosnące zarośla, krzaki'. Niewątpliwie z wcześniejszej postaci **charszcze*, zachowanej w gwarach, gdzie występują oboczne formy *charszcz* / *chaszcz* 'gęste krzaki, zarośla', *charszcze* / *chaszcze* mn 'ts.'; *chaszcz, chaszcze* powstały z *charszcz, charszcze* w rezultacie uproszczenia grupy spółgłoskowej *rszcz* > *szcz*. Pierwotna postać **chwarszcz*, mn **chwarszcze* (co do *chw-* por. dial. wlkp. *chwarsty* mn 'kapusta nie zawiązana w główkę; głąb kapusty'), rzecz. odczas. od poświadczonego w gwarach płn.-zach. *chwarszczeć* (*chwaszczeć*) 'chrzęścić, szeleścić (np. o suchych, twardych lub jędrnych liściach, łodygach); szumieć (np. o wodzie, o rosnącym zbożu)', *chwarścieć* (*chwaścieć*) 'chrzęścić, szeleścić, skrzypieć', *chwarścić* 'szeleścić, szumieć', kasz. *χvarščëc* (też *χvaščëc*) 'szeleścić, szumieć', *χvarčec* 'trzeszczeć', por. też stp. XVI w. *chwarstanie* 'szeleszczenie', w XVII w. *chwarstać, chwarszczę* 'szeleścić'. Podstawowe czas. kontynuują prapostać **chvr̥ščati* (czy **chvr̥ščiti*, może też **chvr̥stati*) 'chrzęścić, szeleścić, szumieć' (por. bliskie słwń. *hrskati* 'chrzęścić', *hrstati* / *hrstéti* 'chrzęścić, skrzypieć', ch./s. *hȑskati* i *hȑstati* 'chrupać; trzeszczeć', mac. *'rska* 'ts.'), są to wyrazy pochodzenia dźwkn., warianty (z rdzennym *-r̥-*) psł. **chvorstiti* (zob. *chrust*).

chata 'niewielki chłopski dom mieszkalny, zwłaszcza dawny, drewniany lub gliniany, kryty słomą lub gontami' od XVII w. (ale od XVI w. daw. *chać* ż 'chata, buda'), pot. 'czyjeś mieszkanie, dom, siedziba', dial. (Polska wsch., Wielkopolska i Pomorze) 'wiejski dom, zwykle drewniany; stary, lichy dom; izba', kasz. *χata* / *χâta* 'chata'; zdr. *chatka*. Por. cz. *chata* 'prosta budowla, zwykle drewniana' (z rosyjskiego?), dial. *chať* 'chata', słc. *chata* 'ts.', ukr. *cháta* 'chata, dom, mieszkanie', br. *cháta* 'chata'. Psł. dial. wsch. **chata* 'prymitywny dom mieszkalny, chałupa, chata', niewątpliwie zapożyczenie, prawdopodobnie z irań. *kata-*, por. awest. *kata-* 'komora, spiżarnia, piwnica' [< **kn̥-ta-*] (imiesłów bierny czasu przeszłego od irań. **kan-* 'kopać', etymologiczne znaczenie 'wykopane', wyraz oznaczał więc 'pomieszczenie wykopane w ziemi, ziemiankę'); zdaniem O. Trubaczowa bezpośrednim źródłem wyrazu słow. była późniejsza postać irańska **χata-* ze spirantyzacją *k*> *χ* właściwą części obszaru irańskiego (por. należące do tej samej rodziny wyrazowej awest. *χan-* 'źródło', jagnobskie *χan* 'kanał nawadniający; potok'); zapożyczeniami z irań. są też wyrazy ugrofińskie (np. węg. *ház* 'dom', fiń. *kota* 'chata, szałas, jurta'), w których nieraz doszukiwano się źródła psł. **chata*. Wyraz polski (i inne formy zachsł.) uważa się za zapożyczenie ze wschsł. (prawdopodobnie z ukr.), zastanawia wszakże jego geografia w dialektach polskich (występowanie wyrazu *chata* w Wielkopolsce i na Pomorzu).

chcieć *chcę* od XIV w. 'mieć chęć, ochotę, wolę, pragnąć, życzyć sobie, zamierzać', z podmiotem nieżywotnym, zwykle z przeczeniem 'opierać się czemuś, przychodzić z trudnością', w stp. od XIV w. *chcieć* (*kcieć* / *ścieć*) i archaizm *chocieć* (w XVI w. już tylko *chcieć*) 'mieć wolę, pragnąć, życzyć sobie; być gotowym, skłonnym; zamierzać; usiłować; móc'; z przedr. *odechcieć się, zachcieć się*; wielokr. stp. *chciewać się* (XVI w.), dziś tylko z przedr. *odechciewać się, zachciewać się*. Ogsł.: cz. *chtít, chci* 'chcieć', r. *chotéť, chočú* 'chcieć, życzyć sobie', scs. *chotěti, choštǫ* (w późniejszych tekstach *chъtěti, chъštǫ*) 'chcieć'. Psł. **chotěti, *chotʼǫ* (wtórna postać **chъtěti, *chъtʼǫ* z redukcją samogłoski w często używanym czas.) 'mieć chęć, ochotę, chcieć, pragnąć', w związku etymologicznym z psł. **chvatati* 'chwytać, łapać',

*chytiti 'schwytać, złapać' (zob. *chwytać*), z wcześniejszego *chvot-* (na pierwotne *chv-* wskazuje np. br. *achvóta* 'ochota, chęć', dial. poleskie *chvotno* / *chotno* 'wesoło', zob. *ochota*). Pierwotne znaczenie 'pragnąć, chcieć coś schwytać, złapać, chcieć mieć' > 'chcieć, pragnąć' (co do rozwoju znaczenia por. np. łot. *gribēt* 'chcieć, żądać' : lit. *grėbti* 'chwytać'). Zob. *chciwy*; *choć*; *chęć*, *chuć*.

chciwy od XVI w. (rzadko *chciw*) 'pragnący, pożądający czegoś (zwłaszcza pieniędzy, zysków), łapczywy, zachłanny', kasz. *χcëvi* 'chciwy, łakomy; budzący łakomstwo, chciwość'. Por. cz. *chtivý* 'chciwy, żądny, łasy, pożądliwy', słc. *chtivý* 'ts.', ukr. *chtývyj* 'ts.'. Przym. od *chcieć* (zob.) z przyr. *-iwy*. — Od tego *chciwiec*, *chciwość*.

chełpić się od XV w. 'pysznić się, przechwalać się, wynosić się nad kogoś', kasz. *χełṕic są* / *χåłṕic są* 'przechwalać się, chełpić się; być chciwym, łakomić się na coś'; por. p. daw. *chełpać* 'chybotać, kołysać naczyniem z płynem' (niepewne, u Lindego bez przykładu), kasz. *χåłpac* 'buchać ciepłem'. Prawdopodobnie w związku ze słc. dial. *chlpiť sa* 'chwalić się, chełpić się', 'kurzyć się', 'plątać się, zaplątywać się (np. o niciach)', r. dial. *cholpíť* 'cicho wiać (o wietrze)', *chólnuť* 'zakołysać; dmuchnąć, powiać', ch. *húpiti* 'jeść chciwie', dial. czak. *hüpit* 'pragnąć czegoś, tęsknić', por. także gł. *chelpać* 'jechać kłusem', cz. dial. *chlpati* 'chłeptać', słc. dial. *chlpnuť si* 'upić się', ch. dial. czak. *hèlpat* 'płakać'. Psł. *chḷpiti (może też *chḷpati) 'trząść, kołysać czymś, burzyć (płyn)', *chḷpiti sę 'wzbierać, burzyć się'; czas. pochodzenia dźwkn., prawdopodobnie od odgłosu chlupania burzącej się, wzbierającej wody. Znaczenie 'wynosić się nad kogoś, przechwalać się, pysznić się' niewątpliwie przenośne, zapewne z wcześniejszego 'wznosić się, wzbierać, burzyć się (o wodzie)'. Por. wariant *chlubić się*. — Od tego *chełpliwy*, *chełpliwość*.

cherlać od XVII w. 'być przez dłuższy czas słabym, mizernym, chorowitym, podupadać na zdrowiu, niedomagać', dial. *cherlać* / *chyrlać* 'niedomagać, długo lub często chorować; z trudem utrzymywać się przy życiu z powodu złego stanu zdrowia; kaszleć', *cherleć* 'niedomagać, chorować; rzęzić', *cherlić się* 'niedomagać, chorować', kasz. *χërlac* 'cherlać, marnieć, kwękać'. Czas. odrzecz. od dial. *cherla* / *chyrla* 'człowiek chorowity' (por. *cherlawy* 'wątły, mizerny, słaby, chorowity', *cherlak* 'człowiek wątły, słaby, chorowity, mizerny', dial. *cherlak* / *chyrlak* też 'słabe, małe, źle chowające się zwierzę', dial. *cherlęga* 'człowiek słaby, chorowity; biedak, nędzarz'), utworzonego za pomocą przyr. *-la* od dial. *cherać* / *chyrać* 'niedomagać, przewlekle chorować, cherlać', *cherać się* 'kaszleć', kasz. *χërac* 'cherlać, kwękać' (por. br. dial. *chírac'* 'niedomagać, cherlać', słwń. *hirati* 'marnieć, więdnąć') < psł. *chyrati 'marnieć, niedomagać, chorować', czas. odprzym. od psł. *chyrъ 'niedomagający, chorowity' (por. r. dial. *chíryj* 'chory, cherlawy', ukr. *chýryj* 'chorowity'), związanego etymologicznie z psł. *chvorъ (zob. *chory*), z apofonią *-vo- / *-y- [< -*ụo- / *-ū-]. Daw. od XVI w. *charlać* 'długi czas lekko chorować', dial. *charlać* 'kaszleć, odpluwać flegmę; chorować', *charleć* 'kaszleć; mieć zapalenie płuc, dogorywać, konać', też *charłać* 'cherlać' (por. *charłak* 'człowiek wychudzony, wyniszczony chorobą lub głodem') prawdopodobnie z wcześniejszego *chwarleć i *chwarłać (*-ar-* < *r̥*).

chęć ż od XV w. 'wola, ochota, pociąg, pragnienie, życzenie', 'intencja, zamiar', stp. XV w. 'smak; przyjemność', daw. XVI–XVII w. 'życzliwość, przychylność', kasz. *χąc* ż 'chęć, pragnienie, ochota; pociąg, pożądanie'; zdr. *chętka*. Por. cz. *chuť* ż 'smak; chęć, ochota, apetyt', słc. *chuť* ż 'ts.'. Wskazują na zachsł. postać *chǫtь ż, podczas gdy zasięg ogsł. (bez polskiego) ma postać *chotь: cz. *chot* m 'małżonek', ż 'małżonka', r. dial. *choť* ż 'ochota; pragnienie, żądza', scs. *chotь* 'chęć, ochota, pożądanie', 'ukochany, kochanek; nałożnica'. Psł. *chotь ż 'chcenie, ochota, pragnienie', nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. *chotěti 'chcieć, pragnąć' (zob. *chcieć*), z przyr. *-ь; zachsł. wariant *chǫtь z wtórnym (może ekspresywnym) unosowieniem samogłoski rdzennej (*o > *ǫ). Por. *chuć*. — Od tego *chętny*; *zachęcić* → *zachęta*.

chędogi od XVI w. 'porządny, schludny, czysty', w XVI w. też 'piękny, ozdobny, wytworny, urodziwy', 'dostatni; smaczny (o jedzeniu)', 'zdrowo wyglądający, wyborowy, zdatny', 'dobry, uczciwy, pilny, staranny, słuszny', dial. także 'ładny, porządny', 'zwinny', 'lubiący się stroić', 'porządny w sensie moralnym; chętny do pracy; dokładny, gospodarny', 'sprytny', 'bogaty', kasz. *χądogi* 'chędogi, czysty'. Por. cs.-rus. *chudogyi* / *chǫdogyi* 'biegły, umiejętny, wprawny', cs. *chǫdogъ* 'mądry, doświadczony, biegły, chytry' (scs. *chǫdožьstvo* 'sztuka'). Psł. **chǫdogъ* 'mądry, doświadczony, biegły w czymś, zwinny, sprytny' (> 'pilny, staranny, dokładny, porządny (np. w pracy)' > 'porządny, ładny, schludny, czysty'), zapożyczenie z germ. **handag-*, por. goc. *handugs* 'mądry', stnord. *hǫndugr* 'dzielny, tęgi', stwniem. *hantag* 'ostry, gorzki'. — Od tego *chędożyć* 'czyścić, oczyszczać' (dziś eufemizm w znaczeniu 'mieć stosunek płciowy'), stp. XV w. *chędożyć* 'porządkować', *ochędożyć* 'przyozdobić, upiększyć'.

chichotać *chichoczę* (*chichocę*) od XIX w. (starsza postać *chychotać* od XV w.) 'śmiać się cichym, tłumionym śmiechem', stp. XV w. *chychotanie* 'chichot', dial. *chichotać (się)* / *chychotać (się)* 'śmiać się', kasz. *χiχotac* 'ts.'; z przedr. *zachichotać*. Por. dł. *chychotaś* / *chichotaś* 'chichotać', słc. *chichotať sa* / *chychotať sa* 'ts.', słwń. *hihotáti se* 'ts., śmiać się kpiąco'. Psł. **chychotati* 'śmiać się', czas. intensywny z przyr. **-ot-* (późno poświadczony jest czas. bez tego przyrostka: w XVIII w. *chychać*, od XIX w. *chichać* 'śmiać się', por. *chichy*, daw. od XVI w. *chychy* mn 'ciche, tłumione śmiechy, chichoty'), pochodzenia dźwkn., od interi. **chychy* naśladującej odgłos śmiechu (por. np. p. *chi, chi* 'odgłos cichego, tłumionego śmiechu o wysokim tonie', słwń. *hihihi* interi. naśladująca chichot). Od odmianek tej interi. inne postacie czas. w tym samym znaczeniu: p. daw. XVI–XVII w. *chechotać się* 'śmiać się', dial. *chechotać* 'rżeć (o koniu)', *chechotać się* 'śmiać się, chichotać' (por. np. cz. *chechotati se* / *chechtati se*, słwń. *hehotáti se* / *hehetáti se* < **chъchotati* /**chъchъtati*); kasz. *χˡoχotac* 'chichotać' (por. np. cz. *chochotati se* / *chochtati*, r. *chochotáť*, cs. *chochotati* < **chochotati* / **chochъtati*). — Od tego *chichot* 'cichy, tłumiony śmiech' (daw. od XV w. *chychot* 'chichot'), *chichotek*, *chichotka*, *chichotliwy*.

chlać *chlam* (reg. i dial. *chleję*) od XVII w. wulg. 'pić (zwłaszcza wódkę), żłopać', dial. też 'pić; ssać', 'jeść, żreć (łapczywie, w dużych ilościach)', 'kąsać, gryźć', *chlać się* 'gryźć się', przen. 'kłócić się, żyć w niezgodzie', stp. XV w. *chlać* 'bluźnić'; z przedr. *schlać się* i *uchlać się* 'upić się' (dial. *uchlać* 'ugryźć, ukąsić, np. o psie'), *wychlać* 'wypić, wyżłopać'. Por. ukr. *chljáty, chljánu* / *chljánuty* 'chciwie pić'. Prawdopodobnie wtórna forma od **chlanąć* (= ukr. *chljánuty*) < *chlapnąć* 'zeżreć, wypić (zwłaszcza wódkę), wyżłopać, żłopnąć' (zob. *chlapać*), utworzona chyba według proporcji typu *stanąć* / *stać*. Czas teraźn. *chleję* przez analogię do *leję*, *wieję* itp. Stp. znaczenie 'bluźnić' nawiązuje do *chlapać* 'mówić coś nieoględnie, pleść głupstwa' (por. *chlapać językiem, ozorem*). — Od tego *ochlaj*.

chlapać *chlapię* od XIX w. 'bryzgać, pryskać', pot. 'mówić coś nieoględnie, niepotrzebnie, pleść głupstwa', w gwarach też 'chlustać', 'chlupotać', 'pić (chciwie, w dużych ilościach); pić alkohol w nadmiarze, chlać, żłopać', kasz. *χlapac* 'pożerać łapczywie; pić, żłopać; pryskać, bryzgać; uderzać, hałasować (o niezamkniętych drzwiach)'; jednokr. *chlapnąć* (pot. też 'wypić, napić się wódki'). Także *chłapać, chłapię* od XVII w. 'chwytać chciwie ustami, pyskiem, łapczywie łykać' (u Knapskiego XVII w. *chłapam* 'żrę', w XVIII w. *pies chłapa pomyje* 'chłepce'), dial. 'łapczywie, głośno i szybko jeść lub pić', 'chwytać, łapać, ujmować', kasz. *χłapac* 'łapać, chwytać'; jednokr. *chłapnąć*, kasz. *poχłapnǫc* i *sχłapnǫc* 'połknąć, pożreć'. Ogsł.: cz. *chlápat* 'chciwie jeść lub pić, pożerać, połykać', dial. 'chlapać; pić chciwie; bić ręką', ukr. *chljápaty* 'pluskać; klaskać; zlewać', słwń. *hlápati* 'chwytać, łapać; chwytać pyskiem; chłeptać, żłopać; ziać, ziajać'. Psł. **chlapati* / **chłapati* 'uderzać płasko, zwłaszcza w wodę, błoto, powodować pryskanie, bryzganie', czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania odgłosu powstającego przy uderzaniu w wodę, błoto (por. np. p. *chłap!*).

chlastać *chlastam* / *chlaszczę* od XVI w. 'uderzać z pluskiem, chlupotem; bić, ciąć, uderzać z rozmachem i świstem', XVI–XVII w. 'bić, chłostać', dial. też 'pryskać, bryzgać, chlustać', 'płukać bieliznę', 'pić, żłopać, chlipać, siorbać', 'mówić dużo, niemądrze', kasz. *χlastac* 'uderzać, bić gwałtownie, trzaskać; błyskać'; jednokr. *chlasnąć* (dial. *chlastnąć*). Zachsł. i płdsł.: cz. *chlastat* 'chlać, żłopać; upijać się', dial. *chl'astat* 'paplać', słc. *chlastať* 'żreć, chlać, żłopać; upijać się', słwń. *hlastáti* 'chłeptać; ziać, ziajać; gonić, dążyć'. Psł. **chl'astati* / **chlastati* 'uderzać w coś z odgłosem, z pluskiem', czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania odgłosu powstającego przy uderzaniu (por. np. p. *chlast!*).

chleb od XIV w. 'pieczywo z mąki i wody na drożdżach lub na zakwasie, wyrobione w bochenki; bochenek takiego pieczywa', przen. 'byt, utrzymanie, zarobek, praca', stp. XV w. też 'utrzymanie, wikt', dial. także 'podstawowe pożywienie, pokarm; utrzymanie zapewnione do końca życia, dożywocie; majątek, mienie; zboże; pyłek kwiatowy zbierany przez pszczoły'; zdr. *chlebek*. Ogsł.: cz. *chléb* 'chleb', r. *chleb* 'chleb, pieczywo; zboże; utrzymanie, wikt', scs. *chlěbъ* 'chleb'. Psł. **chlěbъ* 'chleb', zapożyczenie z germ. **hlaiba-*, por. goc. *hlaifs* 'chleb', stwniem. *hleib* 'ts.', dziś niem. *Laib* 'bochenek (chleba)'. Słowianie zapożyczyli od Germanów nazwę pieczywa na zakwasie, uformowanego w bochenki; wcześniej znali niewątpliwie pieczywo przaśne, podpłomyki wypiekane bez zakwasu. — Od tego *chlebowy*. Zob. też *schlebiać*.

chlew od XV w. 'pomieszczenie dla świń (rzadko także dla bydła)', stp. 'pomieszczenie dla zwierząt domowych', 'lichy dom, buda', w gwarach także 'strych lub poddasze nad pomieszczeniami dla zwierząt', 'pomieszczenie na drewno, drewutnia, szopa'; zdr. *chlewik*. Ogsł.: cz. *chlév* 'chlew, obora', r. *chlev* 'chlew', scs. *chlěvъ* 'chata, chałupa; stajnia'. Psł. **chlěvъ* 'pomieszczenie dla zwierząt', zapożyczenie z germ. **hlaiwa-*, por. goc. *hlaiw* 'grób'. Pierwotne znaczenie zapewne 'pomieszczenie wykopane w ziemi, ziemianka'; znaczenia poświadczone w językach słow. (oraz dane archeologiczne i etnograficzne) wskazują, że takie pomieszczenia służyły dawnym Słowianom do celów mieszkalnych (stąd szczątkowe znaczenie 'chata, lichy dom, buda, szopa') i do przetrzymywania hodowanych zwierząt.

chlipać od XVII w. 'pić z mlaskiem, głośno, chłeptać', 'popłakiwać, szlochać, łkać', dial. też 'patrzeć spode łba, łypać', *pochlipywać* 'popłakiwać'. Ogsł.: słc. *chlípať* 'chlipać, siorbać', r. *chlípat'* 'płakać, pochlipywać', słwń. *hlípati* 'chlipać'. Psł. **chlipati* 'wciągać płyn głośno, z odgłosem', czas. pochodzenia dźwkn., od odgłosu powstającego przy chlipaniu, chłeptaniu, siorbaniu.

chlubić się od XV w. 'być dumnym z kogoś, czegoś, chwalić się, szczycić się' (w XVI w. *chłubić się* / *chlubić się* 'ts.'), stp. XV w. 'chełpić się', *chłuba* 'pycha', w XVI w. *chłuba*, rzadziej *chluba* 'chwała, duma, sława, poczucie własnej wartości; przedmiot, powód dumy', w XV w. *chlubny* 'chełpliwy', w XVI w. *chłubny* (rzadziej *chlubny*) 'chełpliwy, hardy, pyszny'; dial. *chlubać* 'chlupać', *chlubać się* 'rozlewać się, wylewać się, wychlapywać się', *chlubotać* 'bulgotać, chlupać', kasz. *χlubotac* 'chlupotać (o płynach); poruszać się z charakterystycznym odgłosem (o czymś niedopasowanym); pleść głupstwa, chlapać językiem'. Por. p. rzadkie *chełbić się* 'kołysać się, chybotać się, falować', stp. XV w. 'chełpić się, wynosić się', daw. XVII–XVIII w. też *chełbać* 'wzburzać ciecz', *chełbać się* 'burzyć się', dial. *chełbać* 'poruszać, kołysać naczynie z płynem; rozważać, ważyć w myślach', *chełbać się* 'poruszać się, kołysać się (o płynie w naczyniu)', także *chełbotać* 'chlupać, chlupotać, przelewać się (o cieczach); kołysać się (o łodzi na wodzie)', dial. *chełbotać* 'poruszać, kołysać naczynie z płynem', *chełbotać się* 'poruszać się, chwiać się, chybotać się'. Por. cz. *chlubit se* 'chwalić się, pysznić się', *chlouba* (daw. *chlúba*) 'pycha; chwała, duma, sława', słc. *chlúbiť sa* 'chwalić się, pysznić się', bg. dial. *chъlbam* 'chciwie jeść, połykać; wiać (o wietrze)'. Psł. **chḷbiti* (może też **chḷbati*) 'trząść, kołysać czymś, burzyć (płyn)', **chḷbiti sę* 'wzbierać, burzyć się'; czas. pochodzenia dźwkn., prawdopodobnie od odgłosu chlu-

pania burzącej się, wzbierającej wody, paralelny do odmianki **chḷpiti* (**chḷpati*), zob. *chełpić się*. W wyrazach p. dwojaki rozwój **ḷ* w *eł* (jak w *chełpić*) i *lu* (w części poświadczeń możliwe jest oddziaływanie *chlupać*, w niektórych wyrazach, np. *chlubotać*, możemy mieć do czynienia z wariantami *chlupać* z udźwięcznioną spółgłoską); stp. postaci *chłubić się*, *chłuba* z niezwykłym *-łu-* są może zapożyczeniami z cz. *chlubiti se*, *chlúba* (z adaptacją cz. *l* jako *ł*). Znaczenie 'wynosić się nad kogoś, przechwalać się, pysznić się' niewątpliwie przenośne, zapewne z wcześniejszego 'wznosić się, wzbierać, burzyć się (o wodzie)'.

chlupać od XIX w. 'przelewać się, wydając charakterystyczny odgłos, bulgotać, chlupotać (o cieczy, substancji płynnej); wykonywać jakieś ruchy w wodzie, błocie, powodując charakterystyczny odgłos; bryzgać cieczą, chlustać, pryskać', dial. *chlupać* 'chlupać', kasz. *χlupac* 'chłeptać, chlipać; bryzgać, chlustać'; jednokr. *chlupnąć*. Por. dł. *chlumpaś* 'trzaskać', słc. dial. *chlupať* 'pić, chłeptać', *chlúpať* '(głośno, łapczywie) pić, jeść coś płynnego', r. *chljúpať* 'chlapać, pluskać, chlupać, chlupotać', ukr. *chljúpaty* 'chlupać, pluskać', ch. dial. czak. *χlȕpat* (*χlȕpat*) 'szlochać, chlipać'. Psł. **chlъ̑pati* / **chlupati* 'powodować pryskanie, chlupotanie czegoś płynnego', czas. pochodzenia dźwkn., por. p. *chlup!* wykrz. naśladujący odgłos wpadnięcia do wody. — Od tego *chlupotać* 'bulgotać, chlupać', czas. intensywny z przyr. *-ota-*; *chlupot* 'odgłos chlupotania'.

chlustać *chlustam* / *chluszczę* od XIX w. 'gwałtownie lać, wylewać coś; tryskać, pryskać; lać się, wylewać się z wielką siłą, uderzać o coś z chlustem', od XVI w. 'bić, zadawać razy; chwiać, ruszać' (stp. XV w. *chlustanie* 'chłostanie'), dial. też 'mocno uderzać, bić, machać; rzucać; skakać; wykonywać pracę szybko, niekiedy też niedbale', 'gryźć, połykać łapczywie', kasz. *χlustac* 'bić, chlastać; głośno się lać'; jednokr. *chlusnąć* 'gwałtownie wylać; trysnąć, prysnąć', pot. 'szybko skoczyć, np. do wody, w błoto; mocno, z rozmachem uderzyć, walnąć; wypić trunek', stp. XV w. 'uderzyć', w XVI w. też 'uderzyć gwałtownie, gruchnąć', kasz. *χlustnǫc* 'uderzyć, palnąć; chlusnąć'. Ogsł.: cz. *chlístat* 'chlustać, pryskać, bryzgać', r. dial. *chljústať* 'bić silnie w okna (o deszczu)', ch./s. daw. *hljustati* 'żuć', dial. 'bić, uderzać'. Psł. **chlъ̑stati* 'chlustać, pryskać, bryzgać; mocno uderzać', czas. pochodzenia dźwkn., por. p. *chlust!* wykrz. naśladujący wylanie płynu, wyrażający nagły ruch, uderzenie, skok.

chłeptać *chłepczę* (*chłepcę*) od XVIII w. 'pić, wciągając płyn językiem, głośno, łapczywie, małymi łykami', dial. też 'łapać z trudem powietrze'; z przedr. *wychłeptać*. Por. cz. *chlebtat* 'żreć, żłopać', daw. *chleptati* 'ts.', słc. *chleptať* 'chłeptać, chlipać', strus. *chlepъtati* 'pić łapczywie', r. dial. *chlebtáť* 'chłeptać', *chlebetáť* 'ts.; często mówić', ukr. *chlebtáty* 'chłeptać, siorbać', br. *chljaptác̓* 'chłeptać', ch./s. *hlàptati* 'chłeptać, pić'. P. *chłeptać* i ch./s. *hlàptati* prawdopodobnie z pierwotnego **chlъbъtati* czy może **chlъpъtati* (w innych językach słow. **chlebъtati* bądź **chlepъtati*, **chlebetati*), czas. intensywny z przyr. **-ъta-*, pokrewny z dial. *chlebać się* 'zbyt często otwierać i zamykać drzwi', *chlebotać* 'poruszać tam i z powrotem, chwiać, obruszać, kołysać; potrząsać jajkiem, wywołując chlupotanie jego zawartości; mącić płyn w naczyniu lub poruszać naczyniem z cieczą, wywołując chlupotanie', r. *chlebáť* / *chlëbať* 'łykać, chlipać, chłeptać, czerpać', br. dial. *chljabác̓* 'jeść', słwń. *hlébati* 'chłeptać'. Czas. pochodzenia dźwkn. (od odgłosu powstającego przy chlipaniu, chłeptaniu, siorbaniu), zmienność samogłoski rdzennej jest charakterystyczna dla wyrazów tego typu.

chłodzić od XV w. 'czynić chłodnym, obniżać temperaturę, odbierać ciepło jakiemuś ciału, ochładzać, ziębić, studzić', arch. 'orzeźwiać, odświeżać, uspokajać, dodawać otuchy, koić, łagodzić; krzepić, pocieszać, radować'; z przedr. *ochłodzić*, *schłodzić*, *wychłodzić się*; wielokr. *-chładzać*: tylko z przedr. *ochładzać*, *schładzać*; jednokr. *chłodnąć* 'stygnąć' od XV w. Ogsł.: cz. *chladit* 'chłodzić', r. *cholodíť*, *cholożú* 'chłodzić, ochładzać, studzić', 'hamować czyjąś krewkość, porywczość; czynić opanowanym, po-

wściągliwym', 'wywoływać poczucie zimna, dreszcze', scs. *chladiti, chlaždǫ* 'chłodzić, studzić'. Psł. **choldīti,*choldʼǫ* 'czynić chłodnym, ochładzać, studzić', czas. odrzecz. od psł. **choldъ* (zob. *chłód*). Zob. *ochłonąć*.

chłonąć *chłonę* od XIX w. 'wciągać w siebie, absorbować, wchłaniać, wsysać, pochłaniać', przen. 'odbierać, przyswajać coś chciwie, z upragnieniem; brać, zabierać coś intensywnie', dial. 'dużo, łapczywie jeść, żreć', daw. XVII–XVIII w. *chłonić* 'chłonąć', *ochłonić* 'pochłonąć, połknąć coś', stp. XVI w. *chłanąć* 'pożerać', *ochłanąć* 'pochłonąć, połknąć, zagarnąć'; też z przedr. *pochłonąć* (por. stp. XVI w. *pochłanąć*), *wchłonąć*; wielokr. *-chłaniać*: tylko z przedr.: *pochłaniać, wchłaniać; zachłanny*. Por. słwń. *hlániti* 'chwycić pyskiem' (ukr. *chlánuty* 'żreć, chciwie jeść' może z **chlápnuty*, por. *chlapać*, zob. *chlapać*). Prawdopodobnie z pierwotnego **cholnǫti*, z przyr. **-nǫ-* od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' (zob. *cholewa, chłop, pachołek*). Pierwotne znaczenie zapewne 'ogarniać' > 'wciągać w siebie, pochłaniać'. Stp. *chłanąć* z *-a-* może pod wpływem wielokr. *-chłaniać*. Zob. *otchłań*.

chłop od XIV w. 'drobny rolnik', pot. 'dorosły mężczyzna', 'mąż, narzeczony, kochanek', dial. też 'robotnik rolny, parobek, sługa', kasz. *χłop* 'mężczyzna; mąż; robotnik rolny'. Ogsł.: cz. *chlap* 'chłop, mężczyzna', r. *cholóp* 'chłop pańszczyźniany, niewolnik; sługus, fagas, lokaj', scs. *chlapъ* 'sługa, parobek'. Psł. **cholpъ* 'człowiek niewolny, poddany', dalsza etymologia niepewna. Może od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' > 'pielęgnować, czyścić, pieścić' (por. *chłonąć, cholewa, pachołek*), z rzadkim przyr. **-pъ*. Pierwotne znaczenie byłoby 'taki, którego otacza się opieką, człowiek niedorosły lub bezwłasnowolny' > 'człowiek znajdujący się pod czyjąś kuratelą' > 'sługa, parobek'. Inne objaśnienia mniej prawdopodobne. — Od tego *chłopak* (→ *chłopaczek*), *chłopię, chłopisko; chłopi, chłopski, chłopstwo*. Zob. też *chłopiec*.

chłopiec *chłopca* od XV w. 'dziecko płci męskiej, syn', pot. 'młody mężczyzna, młodzieniec; adorator, narzeczony', przest. 'praktykant, terminator, goniec, posługacz', dial. też 'służący, parobek, pomocnik', przen. też nazwy różnych przedmiotów, np. 'przyrząd do zdejmowania butów; podstawka używana przy wyrobie sera', kasz. *χłopc* 'chłopiec; sługa; walet w kartach'; zdr. *chłopczyk*. Zachsł. i płdsł.: cz. *chlapec, -pce* 'dziecko płci męskiej; niedorosły, dorastający młody mężczyzna; kawaler; adorator, amant; mężczyzna', słwń. *hlápec, -pca* 'parobek, pachołek; chłopiec, syn; przyrząd do zdejmowania butów' (we wschsł. postaci zapożyczone z polskiego, np. ukr. *chlopecʼ* 'dziecko, podrostek; syn; chłopiec do posług, sługa'). Psł. **cholpьcь*, zdr. od psł. **cholpъ* (zob. *chłop*), z przyr. **-ьcь*.

chłostać *chłoszczę* 'bić, siec rózgą, batem itp.', przen. 'bić, uderzać gwałtownie, zacinać (o wietrze, deszczu itp.)', w XVI w. *chłostać się* 'bić się, biczować się', dial. *chłostać* 'bić, uderzać', kasz. *χłostac* też 'głośno, gwałtownie polewać, chlustać'; por. stp. XV w. *chłościć matkę* (wyrażenie obelżywe, zapewne 'lżyć'), *uchłościć* 'uderzyć?', w XVI w. *chłościć* 'bić, biczować, smagać', kasz. *χłoscëc* 'wyłudzać, żebrać, nalegać, usilnie prosić'; w XVI w. także *chwostać* (wyjątkowo *chostać*) 'biczować, chłostać, smagać'. Por. dł. *chłostaś* 'karać, chłostać', cz. daw. *chlostati* / *chlostiti* 'bić rózgami', dial. *chlostat* 'mocno padać, walić (o śniegu)', ukr. *chlʼóstaty* 'chłostać, smagać', br. *chloscicʼ* 'karać rózgą'. Czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania odgłosu bicia, smagania (np. r. *chlest!, chlëst!*), por. bliskie *chlastać, chlustać*, a także np. cz. dial. *chléstati* (*chlestat, chlejstat*) 'bić, uderzać; chlustać', r. *chlestátʼ* 'bić, smagać'. — Od tego *chłosta* od XVI w. 'bicie, smaganie'.

chłód *chłodu* od XV w. 'umiarkowane zimno, dość niska temperatura powietrza', 'obojętność, oziębłość, brak życzliwości, sztywność w obejściu', 'nieprzyjemne wrażenie zimna wywołane przykrym przeżyciem', w stp. 'miejsce chłodne, cieniste' (dziś dial. 'miejsce zimne; miejsce zacienione od słońca, cień'), kasz. *χłód* 'chłód'; zdr. *chłodek*. Ogsł.: cz. *chlad* 'chłód, zimno; zimne powietrze; niedostatek uczuć, oziębłość', r. *chólod* 'chłód, zimno', scs. *chladъ* 'ts.,

zimny powiew'. Psł. *choldъ 'zimno, chłód', prawdopodobnie etymologicznie tożsame z goc. *kalds* 'zimny', niem. *kalt* 'zimny' [< pgerm. **kalda-*], sprowadzanym do pie. **goldʰo-* (por. z rdzennym **-e-* stind. *jaḍa-* [< **gelda-*] 'zimny, stężały, nieruchomy', łac. *gelidus* 'zlodowaciały, zimny'), od pie. pierwiastka **gel(ə)-* 'zimny, marznąć'. Oczekiwalibyśmy słow. postaci *†goldъ*, rozwój **g-* >* *ch-* dotychczas niejasny (mimo wielu prób różnorodnego wyjaśnienia). Również z przyczyn fonetycznych wątpliwe jest łączenie z lit. *šáltas* 'zimny' (imiesłów od *šálti* 'marznąć'), gdyż nagłosowe lit. *š-* kontynuuje pie. **k̑-*, które w słow. z zasady nie rozwija się w **ch-*. Por. *chłodzić*. — Od tego *chłodny*.

chmara od XVII w. 'wielka liczba', daw. 'chmura, mgła', dial. 'mnóstwo, tłum, rój; chmura', kasz. *χmara* / *χmãr*, *χmaru* 'ts.'; por. dial. *chmarać się* i *chmarzyć się* 'chmurzyć się'. Płnsł.: cz. dial. *chmára* 'obłok, chmura, mgła', słc. *chmára* 'chmura', r. dial. *chmára* 'ciemna chmura; (gęsta) mgła', ukr. *chmára* 'chmura; wielka ilość, mnóstwo', br. *chmára* 'chmura'. Psł. dial. **chmara* 'ciemna chmura', niewątpliwie w związku z p. *chmura*, psł. **chmura* (zob. *chmura*), niejasna jest wszakże rdzenna samogłoska *-a-* w miejsce *-u-* (sugerowano np. możliwość kontaminacji psł. **chmura* i psł. **mara*, p. *mara* 'widzenie senne; cień zmarłego, upiór, zmora, duch, widziadło'). Znaczenie 'wielka ilość, mnóstwo' wtórne, podobny rozwój znaczenia wykazuje *ćma* (zob.).

chmiel m od XIV w. 'roślina Humulus (zwłaszcza chmiel zwyczajny, Humulus lupulus)', dial. też 'obrzędowa pieśń weselna', *chmiel polny* 'przytulia, Galium', *dziki chmiel* 'trzmielina, Evonymus', kasz. *χm̓ėl* 'chmiel'. Ogsł.: cz. *chmel*, r. *chmel'*, ch./s. *hmȅlj*. Psł. **chъmelь* m 'chmiel', zapożyczenie orientalne (uprawa rośliny przeniesiona została z Azji do Europy); Słowianie pośredniczyli zapewne w wędrówce wyrazu na zachód (ze słow. może germ. nazwa rośliny, np. stnord. *humli* / *humall* 'chmiel', por. też łac. późne *humulus* 'ts.'; podobne nazwy w innych językach europejskich). Źródła wyrazu doszukiwano się w różnych językach Azji, może jest on ostatecznie pochodzenia irańskiego (irań. **χum-ala-*, por. oset. *χumællæg* 'chmiel', podstawą byłoby awest. *haoma-* 'napój odurzający, uzyskiwany przez wygniatanie jakiejś rośliny, może konopi indyjskich', stind. *sōma-* 'ts.', od pie. **seu̯-* 'ściskać, wygniatać'). — Od tego *chmielowy*; *podchmielić sobie* od XVI w. 'upić się' (por. kasz. *χm̓elic* 'pić alkohol').

chmura od XV w. 'zawieszone w atmosferze widzialne skupienie kropelek wody, kryształków lodu', 'kłąb, tuman, obłok', 'wielka ilość czegoś, mnóstwo, chmara, rój, tłum', dial. też 'szron na murze', kasz. *χmura* 'chmura; przelotny deszcz'; zdr. *chmurka*. Płnsł.: cz. *chmura* (rzadziej *chmoura*) 'chmura; smutek, przygnębienie', r. dial. *chmúra* 'ponury człowiek; pochmurna pogoda'. Psł. **chmura* 'ciemna chmura'; istnieje też oboczna postać **smura*, por. kasz. *smura* 'chmura deszczowa, mgielna, mgła', cz. dial. *smoura*, mn *smoury* 'chmury, barwne smugi na niebie przed zachodem słońca', a także kasz. *smuřėc są* 'chmurzyć się', cz. *šmouřit* 'chmurzyć, marszczyć', *šmouřit se* 'chmurzyć się', słc. dial. *šmúriť* 'chmurzyć', r. dial. *smúrit'* 'mącić się, ciemnieć (o wodzie)'. Psł. **chmura* / **smura* to substantywizowane formy rodzaju żeńskiego psł. przym. **chmurъ* / **smurъ* 'ciemny, mroczny' (por. r. *chmúryj* 'ponury, zasępiony, posępny; pochmurny', dial. 'szary' i dial. *smúryj* 'ciemny, ciemnoszary, ciemnobrunatny, mroczny', ukr. dial. *smúryj* 'pochmurny, ponury'), zestawianego z gr. *hamayrós* 'przyćmiony, blady; ciemny'. Por. *chmara*. — Od tego *chmurny* (*pochmurny*), *chmurzyć*, *chmurnieć*.

chochlik od XIX w. 'złośliwy lub psotny duszek, skrzat', zwykle *chochlik drukarski* 'błąd w druku'. Wyraz nie notowany w gwarach, zapewne więc zapożyczony do języka liter. Źródłem może być br. dial. *chóchlik* 'diabełek, skrzat żyjący za piecem' (wyraz związany etymologicznie z p. *chochoł*).

chochoł 'słomiane okrycie drzewek i krzewów ogrodowych na zimę dla ochrony przed mrozem', 'rozchylony snopek pokrywający kopę zboża', stp. od XV w. 'wierzch, czub' (i *chochołek* 'głowica kolumny'), dial. *chochoł* (często *chachoł*, *chăchół*, *chąchół*)

też 'sterczący czub (włosów), pęk; wierzchołek; okrycie słomiane używane przez pasterzy; otwór zakryty słomą w kopcu z ziemniakami; kołnierz; górna część zawiązanego worka', 'przebieraniec owinięty w słomę, straszący w zapusty; strach na wróble; strach, widziadło'. Płnsł.: cz. *chochol* 'czub, czubek, kitka (na głowie); pióropusz, pęk', r. *chochól, chochlá* 'sterczący pęk włosów lub piór (na głowie), czub, czubek' (ale może tu należeć i wyjątkowe bg. dial. *chóchal* 'obdartus'). Psł. **chocholъ* 'czub, czubek ze sterczących włosów, piór'. Dalsza etymologia niepewna. Może z wcześniejszej postaci **kocholъ*; struktura i semantyka wyrazu sugerują ekspresywny derywat od psł. **kosa* 'długie włosy (na głowie, w grzywie), długie pióra (np. w ogonie ptaka)' (zob. *kosa* II), z przyr. **-olъ* (co do budowy por. psł. **vьrcholъ* 'wierzchołek, wierzch, czubek' od **vьrchъ* 'ts.', zob. *wierzchołek*). Nieregularny rozwój fonetyczny **kosolъ* > **kocholъ* > (z asymilacją dwu spółgłosek) **chocholъ* mógł być związany z ekspresywnym charakterem wyrazu (pojawienie się drugiego *-ch-* może przez analogię do wymienionego, po części zbieżnego semantycznie psł. **vьrcholъ*). Ze względu na rdzenne *-o-* mniej jest prawdopodobne dopatrywanie się derywatu od psł. **čechati* 'drapać, czochrać, skrobać; rwać, zdzierać, odłamywać' (zob. *czochrać*) bądź od psł. **česati* (zob. *czesać*), gdyż w takim derywacie odczas. z przyr. **-olъ* oczekiwalibyśmy zachowania w niezmienionej postaci czasownikowego rdzenia **čes-* bądź **čech-*.

choć i *chociaż* sp. i part., stp. od XV w. *chocia* : *chociaj* : *choć* sp. wprowadzający zdanie przyzwalające 'choć', *choć* też part. uwydatniająca 'nawet', dial. *chocia / chociaj* sp. 'mimo że, aczkolwiek', part. 'choćby tylko, przynajmniej'. Por. r. *chotjá*, dial. *chocá*, ukr. *chot* i *choc* 'choć, chociaż'. Od stp. *chocieć*, psł. **chotěti* (zob. *chcieć*), pierwotny imiesłów czynny czasu teraźn. *chocia* 'chcąc' (jak stp. *rzeka* 'rzekąc'), por. strus. *chotja* 'chcący', scs. *chotę* 'chcąc'. Forma *choć* ze skrócenia *chocia* (por. np. *dziś* : *dzisia-j*); *chociaż* z part. *-ż* < *-że* (zob. *-że*), stp. i dial. *chociaj* z part. *-j* (por. *dzisiaj, wczoraj*).

chodzić *chodzę* od XIV w. 'iść, kroczyć'; z przedr. *dochodzić, nachodzić, nadchodzić, obchodzić, odchodzić, pochodzić, podchodzić, przechodzić, przychodzić, rozchodzić (się), schodzić, uchodzić, wchodzić, wychodzić, zachodzić*; wielokr. *chadzać* (zob.). Ogsł.: cz. *chodit* 'chodzić; starać się, zalecać się; zwracać się (do kogoś); przychodzić, dochodzić', r. *chodit', chožú* 'chodzić; bywać, uczęszczać, odwiedzać; doglądać kogoś; hodować; kursować (o środkach lokomocji); ubierać się, nosić; posuwać; chodzić, funkcjonować (o mechanizmach); krążyć', scs. *choditi, choždǫ* 'chodzić, wędrować'. Psł. **choditi, *chodʹǫ* 'iść, chodzić' (pełniące funkcję czas. wielokr. od etymologicznie odrębnego psł. **iti*, zob. *iść*), pokrewne z gr. *hodós* 'droga', *hodeýō* 'iść, wędrować', stind. *ā-sad-* 'przystępować, iść, dochodzić', *ut-sad-* 'wychodzić, odchodzić', od pie. **sod-* należącego do pie. **sed-* 'iść' (zaliczanego do pierwiastka **sed-* 'siedzieć', zob. *siąść, siedzieć*). W psł. oczekiwalibyśmy postaci *†soditi*, warunki do rozwoju **s* > **ch* po **i, *u, *r* istniały tylko w postaciach przedrostkowych, np. **pri-choditi* 'przychodzić', **per-choditi* 'przechodzić', **u-choditi* 'uchodzić, odchodzić'; z nich uogólniono *chod-* w całej rodzinie wyrazowej, także w czasowniku bezprzedrostkowym. Od rdzenia **chod-* także **šьd-*, zob. *szedł*. — Zob. *dochód, obchód, pochód, przychód, rozchód, schody, wschód, zachód.*

choina od XV w. 'drzewko iglaste, zwłaszcza sosna', 'młody, niewielki, karłowaty las sosnowy', 'ścięta gałąź lub gałęzie drzew iglastych', w stp. XV w. *choina / chojna* 'gałęzie drzew szpilkowych', w XVI w. też 'sosna; las sosnowy', dial. *cho(j)ina / chwo(j)ina* 'sosna; drzewo iglaste', 'las sosnowy; las iglasty', 'gałąź sosny; gałąź drzewa iglastego', 'szpilki sosnowe i innych drzew iglastych', kasz. *χojna* 'drzewo iglaste, sosna, świerk; młody las iglasty'; zdr. *choinka*. Ogsł.: cz. *chvojina* 'gałąź drzewa iglastego; las iglasty', dial. też 'sosna', br. dial. *chvaina* 'drzewo iglaste', bg. *chvójna* (dial. *chójna*) 'jałowiec'. Od psł. **chvoja* 'gałęzie drzew szpilkowych, igliwie; drzewo szpilkowe, sosna', zachowanego w p. daw. XVIII w. *choja*

'gatunek sosny', dial. *choja* (*chója*) / *chwoja* 'sosna; jakiekolwiek drzewo szpilkowe; gałąź drzewa szpilkowego; igły sosnowe, szyszki zgarnięte z poszycia leśnego', stp. XV w. *chojka* / *chwojka* 'gatunek jałowca', w XVI w. 'roślina Ajuga Iva', kasz. *χoja* 'sosna', *χojka* / *χòjka* 'sosna; drzewo iglaste; drzewo', także *chojak* 'sosna, świerk, rzadziej inne drzewo iglaste' (por. cz. *chvoj(e)* ż 'choina, gałęzie drzew iglastych', r. *chvója* 'choina, igliwie', słwń. *hôja* 'świerk, jodła, choinka'). Psł. **chvoja* [< **sku̯oi̯ā* ?], pokrewne z lit. *skujà* 'igła, szpilka, szyszka', łot. *skuĵas* 'igliwie, gałązki jodły', stirl. *scé* [< **skvīĵat-*] 'cierń', od pie. **sku̯oi̯-* 'igła, szpilka, cierń' (należącego ostatecznie do pierwiastka **kes-* 'ciąć, kłuć', zob. *czesać*).

cholewa 'górna część długiego buta okrywająca łydkę', stp. XV w. 'prymitywne okrycie nogi' (nazwa osobowa i nazwa herbu *Cholewa* od XIV w., w XIII w. nazwa miejscowa *Cholewice*), kasz. *χ́olava* / *χ́oleva* 'cholewa; górna część pończochy obejmująca łydkę'; zdr. *cholewka*. Ogsł. (ale szczątkowo poświadczone w płdsł.): dł. *chólowy* mn 'spodnie', dial. 'pończochy', gł. *cholova* 'nogawka', *cholowy* mn 'spodnie', stcz. *cholava* 'kawałek materiału do obwiązywania', cz. dial. *cholevy* mn 'górna część butów, cholewy', r. dial. *choljáva* 'cholewa', ch. dial. czak. *hȍljev* ż / *hȍljeva* 'rodzaj skarpety'. Psł. **chol̓eva* / **chol̓ava* 'to, co ogarnia, otacza, osłania: kawał materiału do obwiązywania (np. nogi), rodzaj pończochy, cholewa', urzeczownikowiona forma przym. z przyr. **-'evъ*, **-'avъ* od psł. czas. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' > 'pielęgnować, czyścić, pieścić', por. r. *chólit'* 'troskliwie pielęgnować, otaczać pieczą, utrzymywać w porządku, w czystości', ukr. reg. *cholýty* 'czyścić'; na obszarze polskim zachowane tylko w kasz. *rozχolëc są* 'poodpinać się (o odzieży)', *rozχoloni* 'nie zapięty pod szyją', zapewne z wcześniejszego 'odsłonić się, odkryć się' (zob. też *chłonąć*, *chłop*, *pachołek*).

chomąto od XV w. 'część uprzęży wkładana na szyję koniowi pociągowemu', w XVI w. 'chomąto lub cała uprząż', daw. też *chomąt* m 'chomąto', dial. *chomąto* / *chomąt* także 'cała uprząż konia', 'okucie przytwierdzające trzósło (krój) do grządzieli pługa', kasz. *χomǫt* m 'chomąto'. Ogsł.: cz. *chomout* m 'chomąto', r. *chomút* 'chomąto', przen. 'ciężar, brzemię', słwń. *homôt* 'chomąto; niewód'. Psł. **chomǫtъ* (/ **chomotъ*) 'jarzmo dla konia pociągowego, chomąto', może derywaty z przyr. **-ǫtъ* i **-otъ* (bądź urzeczownikowiony pierwotny imiesłów teraźniejszy czynny **chomǫtъ* < **skomǫtъ*) od psł. **skomiti* 'ściskać, ugniatać' (zob. *oskoma*; por. ch./s. *hòmūt* / *hòmūć* 'garść, np. siana', derywowane niewątpliwie od **chomiti* < **skomiti*); pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'to, co ściska, uciska'. Ponieważ użycie konia jako siły pociągowej (i w związku z tym wynalezienie chomąta) dokonało się w Azji, a ponadto w językach orientalnych występują bliskie fonetycznie nazwy chomąta (np. czuwaskie *χomə̑t*, tatar. *kamət*, mong. *χomūD*), nie można wykluczyć zapożyczenia orientalnego (ale formy w tych językach nie tłumaczą słow. *-ǫ-*).

chomik 'gryzoń Cricetus cricetus' (w gwarach *chomik* i wykolejone postaci *chamik* / *chemik*, też *chomiuk* i *chomka*), stp. XV w. 'kret, Talpa europea', w XVI w. (u M. Reja) *chomiek* 'chomik'. Zapożyczenie wschsł. nazwy chomika: strus. *chomekъ* / *chomękъ*, r. *chomják*, ukr. *chom̓ják*, br. *chamják*, będącej skróceniem strus. (od XI w.) *chomĕstorъ* / *chomĕstarъ* 'chomik' (sprowadzanego do psł. **chomĕstorъ*, uznawanego za źródło zapożyczonego stwniem. *hamustro*, stsas. *hamustra*, niem. *Hamster* 'chomik'; jest jednak możliwe, że wyraz słow. i germ. to niezależne zapożyczenia ze wspólnego nieznanego źródła). Podstawowe złożenie **chomĕstorъ* nie ma pewnego objaśnienia etymologicznego. Dyskusyjne jest doszukiwanie się zapożyczenia irańskiego: awest. *hamaēstar-* 'powalający na ziemię', pers. 'przeciwnik'; chomika tak nazwano jakoby z tego powodu, że przygina (powala) źdźbła zboża, by wydobyć ziarno z kłosów. Niepewna też pomysłowa etymologia O. Trubaczowa, przyjmującego rodzimość złożonego wyrazu: człon pierwszy **chomĕ-* miałby być bier. pdw ze znaczeniem 'dwie torby' (od psł. **skomiti* 'ściskać, ugniatać',

zob. *oskoma*, por. też *chomąto*), człon drugi **-storъ* oznaczałby 'tego, który sypie' (etymologicznie byłby związany z psł. **sterti* 'rozpościerać', zob. *przestrzeń, rozpostrzeć*), całe złożenie miałoby znaczenie 'sypiący (ziarno) do obu toreb, worków (znajdujących się za policzkami zwierzęcia)'; słabą stroną tego objaśnienia jest brak samodzielnych poświadczeń członów składowych w materiale słow.

chorągiew *chorągwi* ż od XIV w. 'sztandar, flaga, proporzec', hist. 'w dawnej Polsce oddział żołnierzy' (od XVI w. 'oddział wojskowy'), stp. od XIV w. *chorągiew, -gwie* ż 'sztandar (wojskowy), chorągiew (w kulcie religijnym); znak (łuk) triumfalny', *chorągiew powietrzna* 'żagiel', dial. *chorągiew / chorągwia / chorągwa* 'chorągiew', kasz. *χorǫgv́a / χorǫǵev* 'chorągiew'; zdr. *chorągiewka*. Ogsł.: cz. *korouhev, -hve* ż 'chorągiew, sztandar', r. *chorúgv'* ż 'chorągiew', scs. *chorǫgy, -gъve* 'ts.'. Psł. **chorǫgy, *chorǫgъve*, bier. **chorǫgъvь* 'chorągiew, sztandar', niewątpliwie zapożyczenie przeniesione do tematów na *-ū-* (co jest typowe zwłaszcza dla pożyczek germańskich), prawdopodobnie z goc. *hrugga* 'kij, laska' (z rozwojem znaczenia 'kij, drzewce' > 'chorągiew'). Ze względu na strukturę wyrazu słow. mniej prawdopodobna jest inna wersja etymologiczna, przyjmująca zapożyczenie orientalne, z mong. *(h)oruńga* 'chorągiew' (z ewentualnym pośrednictwem tureckim). — Od tego (oparte na temacie *chorąg-*) *chorąży* m 'ten, kto nosi chorągiew na jakichś uroczystościach' od XIV w. (wcześniej, już w XII w., poświadczona forma *chorąże*), 'stopień wojskowy' (od XVI w. 'przełożony wojskowy, dowódca'), hist. też 'urząd ziemski', dial. także 'mistrz ceremonii, pierwszy drużba', przen. 'kłos owsa z ziarnem z jednej strony'.

choroba od XIV w. 'proces patologiczny objawiający się zaburzeniem czynności organizmu, niedomaganie, niemoc, brak zdrowia', w gwarach też na oznaczenie konkretnych schorzeń, niedomagań, np. 'padaczka, epilepsja; tyfus', również jako lekkie przekleństwo, wyzwisko, kasz. *χoroba* 'choroba'. Płnsł.: cz. *choroba* 'choroba', r. reg. i dial. *chvoróba* 'choroba', też obraźliwie o chorym człowieku. Psł. dial. **chvoroba* 'niedomaganie, niemoc, choroba', rzecz. abstrakcyjny od psł. przym. **chvorъ* (zob. *chory*), z przyr. **-oba*. — Od tego *chorobowy, chorobliwy*.

chorować od XVI w. 'być chorym, cierpieć na jakąś chorobę'; z przedr. *pochorować się, rozchorować się, zachorować*. Zachsł.: cz. *chorovati* 'chorować', słc. dial. *chorovať* 'ts.'. Czas. odprzym. od *chory* (zob.).

chory od XV w. 'dotknięty chorobą, chorujący, cierpiący', w XVI w. też 'grzeszny, nierządny, słaby, zły', w gwarach także przen. o przedmiotach 'lichy, zniszczony, zepsuty, spróchniały; rozlatujący się, ledwo się trzymający', kasz. *χori* 'chory'. Płnsł.: cz. *chorý* 'chory; zepsuty, uszkodzony; wynędzniały, wyniszczony', stcz. *chvorý / chorý* 'wyniszczony, wychudły, chudy', r. *chvóryj* (dial. też *chóryj*) 'chory, chorowity, słaby; wątły, źle rosnący (o roślinach)'. Psł. **chvorъ* 'dotknięty chorobą, niezdrów, chory', prawdopodobnie pokrewne z awest. *χ^u^ara-* 'rana', stwniem. *swëro* 'ból; rana' (dziś niem. *Schwär(e)* 'ropień, wrzód'), por. też lit. *svarùs* 'ciężki', z pie. **su̯oro-* (/ **su̯ero-*), od pierwiastka **su̯er-* 'rżnąć, kłuć, ropieć'; *ch-* w psł. **chvorъ* [< **su̯oro-*] byłoby zatem wtórne, ekspresywne w związku z negatywnym znaczeniem wyrazu. Pierwotne znaczenie zapewne 'ropiejący, skaleczony, zraniony, obolały (o części ciała)', wtórnie przeniesione na cały organizm dotknięty chorobą.

chować od XIV w. 'kłaść, umieszczać w miejscu zakrytym, zamkniętym, bezpiecznym; ukrywać; wsuwać, wciskać', 'składać do grobu, grzebać', 'wychowywać; hodować', książk. 'zachowywać, żywić, utrzymywać, mieć', stp. 'ukrywać; przechowywać (w bezpieczeństwie, na później, dla zabezpieczenia sądowego); grzebać (umarłych); utrzymywać, żywić, hodować; żyć; strzec, chronić; zachowywać, dochowywać; uważać (kogoś za coś)', kasz. *χovac* 'przechowywać; kryć, trzymać w ukryciu, ukrywać; wychowywać; grzebać, składać do grobu'; z przedr. *pochować, przechować, schować, uchować się, wychować, zachować*; wielokr.

-*chowywać*: tylko z przedr. *przechowywać, wychowywać, zachowywać*. Płnsł. (ze śladami w płdsł.): cz. *chovat* 'niańczyć, piastować (dziecko); hodować, chować; przechowywać, trzymać, zachowywać; żywić, mieć (np. nadzieję); zawierać coś', r. dial. *chovát'* 'chować, ukrywać, skrywać; grzebać, składać do grobu; trwonić; kraść', stch. (kajk.) *hovati* 'kłaść, umieszczać, chować'. Psł. **chovati* 'doglądać czegoś, troszczyć się o coś, hodować' > 'przechowywać, umieszczać gdzieś, ukrywać' (> 'ukrywać w ziemi, grzebać, składać do grobu'), prapokrewne ze stwniem. *scouwōn* (dziś niem. *schauen*) 'patrzeć, spoglądać; uważać', ang. *show* 'pokazywać', goc. *us-skaws* 'rozważny, rozsądny', gr. *thyo-skóos* [< **-skóu̯os*] 'kapłan' (< *'doglądający ofiary') i dalej z formami bez *s*-: stind. *kaví-* 'nadzorca, pasterz', gr. *koéō* 'dostrzegam, zauważam, widzę', łac. *caveō, cavēre* 'baczyć, strzec się, mieć się na baczności; troszczyć się, ubezpieczać, zapewniać', od pie. pierwiastka **(s)keu̯-* 'zwracać uwagę, uważać, odbierać wrażenia zmysłowe (dotykowe, węchowe, słuchowe, wzrokowe), uświadamiać sobie' (zob. *czuć*). Psł. **chovati* pochodzi z wcześniejszej, niezachowanej formy **skovati* [< **skou̯-ā-*], z rozwojem **sk-* > *ch-*.

chód *chodu* od XIV w. 'chodzenie, stąpanie, marsz', stp. też 'postępowanie'. Ogsł.: cz. *chod* 'sposób chodzenia, chód; ruch, bieg; przebieg; danie', r. *chod* 'chód, stąpanie, krok; ruch, bieg, kursowanie; wejście, przejście; posunięcie; bieg, przebieg, tok', scs. *chodъ* 'chód, bieg, ruch'. Psł. **chodъ* 'chodzenie, chód', rzecz. odczas. od psł. **choditi* (zob. *chodzić*, tam też o genezie *ch-*), zatem wyraz słow. i jego dokładny odpowiednik gr. *hodós* 'droga' powstały niezależnie od siebie.

chrabąszcz od XVIII w. 'owad z rzędu chrząszczy, zwłaszcza chrabąszcz majowy, Melontha melontha', w gwarach liczne postacie, np. *chrabąszcz (chrabąsc), chrabąźdź, chrabęszcz, chrąboszcz, chrobąszcz, chroboszcz, chrzabąszcz, krzabąszcz, skrzabąszcz, rabąszcz*. Rzecz. odczas. od gwarowego czas. ze znaczeniem 'chrzęścić, chrobotać, szeleścić (np. o myszach, jakichś przedmiotach)', por. dial. *chrabęszczyć* 'rzęzić, chrypieć podczas zaziębienia', *chrabęszczyć się* (w gwarze *chrabuszczyć się*) 'chrzęścić, chrobotać, szeleścić', *chrabęścić* (w gwarach też *chrabeścić, chrabuścić*) 'chrzęścić, chrobotać, szeleścić' (np. *mysz chrabyńści w słómie*), *chrabęścić się* 'drapać w drzwi', *chrzebościć* / *chrzęboszczyć* / *chrzębościć* 'szeleścić, chrzęścić' (np. *zmora koło uszu chrzebości*; *liście chrzeboscą*). Czas. powstały prawdopodobnie przez kontaminację bliskoznacznych czas. dźwkn. typu dial. *chrabotać* 'drapać' (*chrabót* 'szmer'; por. *chrobotać*), może też *chrampać* 'szurać', *chrzępać* 'chrupać', z *chrzęścić* 'wydawać chrzęst, trzeszczeć, zgrzytać, chrobotać'. Owad został nazwany od chrzęszczącej pokrywy (por. *chrząszcz*); nie ma podstaw, by wymienione gwarowe czasowniki uznawać za derywaty od *chrabąszcz*.

chrapać od XV w. 'wydawać podczas snu świszczące, charkotliwe dźwięki', 'charczeć, rzęzić', też o głosie zwierząt, np. 'parskać, prychać, sapać' (w tych znaczeniach dial. *chrapać* / *chrapić* / *chrapieć*), stp. *chrapać* / *charpać* / *chrapieć* (w XVI w. też wyjątkowe *chrapiać*) 'chrapać, śpiąc twardo', 'wydawać chrapliwe dźwięki', 'burczeć na kogoś', w XVI w. (u M. Reja) *chrapać* 'mieć chrapkę na coś', kasz. *χrapac* 'chrapać; być spokojnym (o morzu)'. Ogsł.: cz. *chrápat* 'chrapać', r. dial. *chrápat'* 'chrapać; wydawać chrapliwe dźwięki', słwń. *hrȁpati* 'chrypieć, wydawać chrapliwe dźwięki'. Psł. **chrapati* 'wydawać chrapliwe dźwięki', czas. wielokr. od psł. **chropti*, **chropǫ* 'powodować, wydawać trzeszczące, chrapliwe, charkotliwe dźwięki' (por. p. rzadkie *chropnąć* 'uderzyć, trzasnąć', dial. z okolic Opoczna *chropać* 'chrobotać', *chropotać* 'chrupotać, chrzęścić, trzaskać' oraz np. ukr. *chroptý* 'chrapać', ch. daw. *hropsti* 'rzęzić', dial. czak. *hrôst*, *hropè* 'chrapać', cz. *chroptět* 'rzęzić, charczeć') ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Podstawowy czas. **chropti* pochodzenia dźwkn. (od dźwięku *chr*, por. p. dial. *chrr!* 'naśladowanie chrapania i chrząkania dzika'). — Od tego *chrapa* (zwykle *chrapy* mn) 'część górnej wargi u niektórych ssaków (np. u konia), okala-

jąca nozdrza' (por. gł. *chrjapa* 'nozdrza u bydła', cz. *chřípí*, stcz. *chřiepě*, dial. *křipi* 'nozdrza', słc. *chriapy* mn 'chrapy'). Zob. też *chrapka*.

chrapka od XIX w. 'ochota, chętka' (dziś tylko w wyrażeniu *mieć chrapkę na coś*), daw. od XVI w. i dziś dial. 'chrypka', też daw. od XVI w. *chrap* 'gniew, nienawiść', 'chrypka', dial. *chrap* 'twardy, głęboki sen', 'chrypka', 'ochota, chęć', *chrapa* 'chrypka', *chrapka* 'drzemka', 'nosacizna (choroba koni)', 'złość, pragnienie zemsty, odwetu', *mieć chrapę* i *mieć chrapkę* 'mieć chęć, ochotę na coś, pragnąć czegoś', kasz. *χrapka* 'złość, nienawiść'. Rzecz. odczas. od *chrapać* (zob.), por. zwłaszcza stp. XVI w. *chrapać* 'mieć chrapkę na coś'; znaczenia 'ochota, chętka' i 'złość, gniew, nienawiść' od odgłosów fizjologicznych towarzyszących tym emocjom (por. też analogicznie utworzone od *chrypieć*: dial. *mieć chrypkę na kogo* 'czyhać na kogoś, aby się zemścić na nim, złapać go na gorącym uczynku').

chrobotać *chroboczę* (daw. *chrobocę*) od XVI w. 'chrzęścić, trzeszczeć, zgrzytać' (w XVI w. też wyjątkowe *chropotać*), dial. też 'gryźć coś twardego, kruchego; chrząkając, usuwać flegmę', kasz. *χrobotac* 'szeleścić, chrobotać (szczególnie o myszach)'; jednokr. *chrobotnąć*; por. *chrobot* 'chrzęst, trzask, zgrzyt', kasz.-słowiń. *χrobot* 'szczęk, turkot, łoskot'. Czas. intensywny z przyr. *-ota-* od *chrobać*, poświadczonego tylko w gwarze w Opatowskiem we wtórnym niewątpliwie znaczeniu 'mleć na żarnach', por. r. dial. *chróbat'* 'chciwie jeść; stukać; szperać, szukać', słwń. *hróbati* 'jeść, chrzęszcząc, chrupać' (też *hróbiti* 'gryźć, chrupać'), tu należy też kasz. *χrąbac* 'toczyć drzewo' (< **chrobać*, z wtórną samogłoską nosową; pierwotne *-o-* zachowane w kasz. czas. intensywnym *χrobolëc* 'toczyć drzewo', z przyr. *-ol-*). Podstawowy czas. *chrobać* < **chrobati* 'trzeszczeć, chrzęścić, chrupać' jest pochodzenia dźwkn. (por. bliskie *chrupać*).

chromy od XV w. 'utykający na nogę, kulawy; ułomny', stp. XV w. (też *chrom*) 'ułomny, kulawy, bezwładny', w XVI w. też 'kaleki', dial. 'kaleki, ułomny; nie mogący się swobodnie poruszać, chorowity'. Ogsł.: cz. *chromý* 'kulawy, utykający na nogę; mający sztywną rękę', r. *chromój* 'kulawy, chromy', słwń. *hròm* 'chromy, zdrętwiały'. Psł. **chromъ* 'kaleki, ułomny, mający kaleką, uszkodzoną, niesprawną jakąkolwiek część ciała' (wtórnie zawężone znaczenie do 'mający niesprawną, kaleką nogę, kulawy'), prawdopodobnie z wcześniejszego **skromъ* 'obcięty' (por. pokrewne psł. **kromъ*, **kroma* 'coś odciętego, skraj, krawędź, brzeg; odkrajany kawałek czegoś', zob. *kromka, poskromić, skromny*) od pie. **(s)krem- / *(s)krəm-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać' (por. *kora, skóra*). — Od tego *chromać* 'kuleć', stp. od XIV w. *chramać* 'ts.', w XVI w. wyjątkowe *chromać / chromiać*, częste *chramać* 'kuleć, utykać; niedomagać w czymś, szwankować', 'okulawiać, okaleczać'.

chronić od XV w. 'strzec, zabezpieczać, pilnować, zasłaniać, zachowywać', dial. też 'chować, ukrywać', kasz. *χrońic* także 'usprawiedliwiać kogoś'; z przedr. *ochronić, schronić się, uchronić*; wielokr. *-chraniać*: tylko z przedr. *ochraniać*. Ogsł.: płb. *χornët* 'karmić', cz. *chránit* 'chronić, ochraniać, osłaniać, strzec', r. *choronít'* 'grzebać, chować; ukrywać, skrywać', scs. *chraniti* 'strzec, pilnować, zachowywać', ch./s. *hrániti* 'żywić, karmić, utrzymywać; hodować, tuczyć; odżywiać', przest. i dial. 'strzec', słwń. *hrániti* 'strzec, ochraniać; żywić, karmić'. Psł. **chorniti* 'karmić, żywić' > 'utrzymywać, hodować, chować, opiekować się' > 'strzec, chronić, osłaniać', czas. odrzecz. od psł. **chorna* 'pożywienie, pokarm, żywność' (rzecz. szczątkowo zachowany w zachsł. w formach bez przestawki: kasz. *χarna* 'karma, pasza dla zwierząt', 'licha pasza; marne siano, siano ze słomą; sucha trawa, bezwartościowa jako pasza', słowiń. *χårna* 'pożywienie, pasza', w XVI w. *charna* 'pożywienie, pokarm', płb. *χornə* 'ts.', poza tym w płdsł., np. cs. *chrana* 'ts.', ch./s. *hrána* 'żywność, pożywienie; zboże'); rzecz. podstawowy jest prawdopodobnie zapożyczeniem irańskim, por. awest. *$χ^u$arənah-* 'pożywienie'. Zob. *ochrona*.

chropawy 'szorstki, niegładki' od XV w., 'pozbawiony dźwięczności, melodyjności', dial. też 'mający na twarzy krosty, pryszcze', *chropawa* (przym. w funkcji rzecz.) 'ropucha', kasz. *χropavi* 'nierówny, chropowaty'; także *chropowaty* 'chropawy; chrapliwy' od XVI w.; w XVI w. *chrupaty* 'szorstki i kruchy' (*-u-* przez wtórne skojarzenie z *chrupać?*), w gwarach również *chropaty* 'chropowaty, nierówny, szorstki; piegowaty', *chropata* (przym. w funkcji rzecz.) 'ropucha', *chropiaty* 'chropowaty', słowiń. *χropati* 'ts.'. Zachsł. i płdsł.: dł. dial. *chropawy* 'nierówny, pomarszczony, chropowaty', cz. dial. *rapavý* 'szorstki, chropawy', *chrapatý* / *rapatý* 'ts.', ch./s. *hràpav* 'chropawy, chropowaty, szorstki'. Psł. **chorpavъ* (i **chorpatъ*) 'nierówny, szorstki, chropowaty', przym. z przyr. **-avъ*, **-atъ* od psł. **chorpa* (/ **skorpa* / **korpa*) 'nierówna, chropowata, szorstka powierzchnia' (p. dial. młp. płd. *chropa* 'zmarznięta skorupa śniegu; krosta', też *chrop* m 'zmarznięta skorupa śniegu; biały, twardy mech; porost islandzki, Cetraria islandica; wyciek z obierającego miejsca zmieszany z krwią', por. dł. dial. *chropa* 'nierówność, szorstkość', cz. dial. *chrápy* mn 'pazury', słwń. *hrápa* 'nierówność, chropowatość; krosta, strup'). Nagłosowe *ch-* pochodzi z wcześniejszego *sk-* (**chorpa* < **skorpa*), postaci z taką nagłosową grupą szczątkowo są zachowane w materiale słow.: p. XVI w. *skropawość* 'chropowatość, szorstkość', gł. *škropawy* 'nierówny, chropowaty, wyboisty; szorstki; parszywy; wytarty, obdarty; strupiasty', słc. dial. *škrapatý* 'chropawy, dziobaty, niezładny'. Psł. **skorpa* > **chorpa* / **korpa* pokrewne z lit. *kárpa* 'brodawka', łot. *kar̃pa* 'ts.', z pie. **(s)kerp-*, należącego do pierwiastka **(s)ker(ə)-* 'ciąć'. Zob. też *ropucha*.

chrupać 'wydawać charakterystyczny odgłos przy gryzieniu, łamaniu, kruszeniu czegoś, trzeszczeć', 'gryźć, jeść coś twardego, kruchego, co powoduje charakterystyczny odgłos' od XVII w. (w XVI w. *chrup* 'chrzęst'), dial. też 'skrobać pazurami'; por. też rzadkie *chrupieć* 'chrupać, skrzypieć, zgrzytać', kasz. *χrup̄ec* 'ts.'. Ogsł.: cz. *chroupat* 'chrupać', *chrupat* 'chrupać; chrzęścić, trzeszczeć; chrapać, pochrapywać, spać', r. *chrúpat'* 'łamać się, nadłamywać się z trzaskiem', słwń. *hrúpati* 'chrupać', *hrupéti* 'hałasować, huczeć'. Psł. **chrupati* (i **chrupěti*) 'wydawać, powodować trzask, chrzęst', czas. pochodzenia dźwkn., od odgłosu trzeszczenia, chrzęstu, skrzypienia.

chrust 'suche gałęzie odłamane od drzewa', przest. 'gąszcz, zarośla', *chrust*, daw. *chrusty* mn 'rodzaj kruchego ciasta smażonego na tłuszczu, faworki', stp. od XIV w. *chrost* / *chróst* 'wycięte zarośla, suche gałęzie; zarośla', dial. *chrust* / *chróst* 'gałęzie suche, drobne, nadające się na opał' (rzadko 'gałęzie świeże, z liśćmi'), 'giętkie gałązki, materiał służący do wyrobu np. mioteł, płotów, koszyków; wiklina', 'krzaki, małe drzewa, zarośla', 'młode liście kapusty; nać ziemniaczana', koc. *charst* 'chrust', kasz. *χróst* (*χrost*) 'chrust; krzaki; roślina ulubiona jako pasza; roślina wydmuchrzyca, Elymus arenaria', częściej postaci bez przestawki *χarst* (*χaršt*) 'chrust, suche gałęzie drzew liściastych; liche siano; trawa ulubiona przez konie; roślina służąca do zakrzewiania wydm piaszczystych', *χar̃t* też 'gatunek owsa; wydmuchrzyca', *χvar̃t* 'gatunek owsa; roślina służąca do zakrzewiania wydm' (por. też *χvar̃no* 'krzaki, zarośla' i nazwę miejscową *Chwarzno*, dawniej *Chwars(t)no*), słowiń. *kar̃t* (*karšt*) 'roślina służąca do zakrzewiania wydm'. Ogsł.: cz. *chrast* 'chrust', dial. *chrást* 'krzak; liście kapusty nie zwinięte w główkę', r. *chvórost* (dial. *chvoróst*) 'chrust', dial. też 'giętkie gałązki i pręty używane do plecenia; wierzchnie, zielone liście kapusty', ch./s. *hrâst* 'dąb', dial. 'drzewo', daw. *hvrast* 'zarośla, chrust'. Psł. **chvorstъ* 'gałęzie, pręty; zarośla, krzaki', prawdopodobnie rzecz. odczas. od niezachowanego dźwkn. **chvorstiti* 'szumieć, szeleścić' (por. *chaszcze*). Pierwotne znaczenie 'to, co szeleści' (por. stp. *chrost* 'chrobot, szelest', cz. daw. 'szum, szelest'), co do rozwoju znaczenia por. np. ch./s. *šuma* 'las', dial. 'gałązki' : *šumjeti* 'szumieć'.

chrypieć od XVIII w. 'wydawać ochrypły głos', w XVI w. *chrzypieć* 'chrypieć' (też *chrzypanie* 'chrypienie, rzężenie', *chrzyptać* 'wydawać chrapliwy głos'), dial. *chrypieć* /

krzypieć 'mówić ochrypłym głosem, chrypieć; kaszleć; skrzypieć', kasz. *χrẽpac*, *χrẽṕe* 'pokaszliwać'; jednokr. *chrypnąć, ochrypnąć, zachrypnąć*. Ogsł.: cz. daw. *chripěti* 'chrypieć', dial. *chripit* 'ts.', r. *chripét'* 'rzęzić, chrapać, charkotać', dial. *chrípat'* 'cherlać', ch./s. *hrípati* 'chrypieć, charczeć, charkotać'. Psł. **chripěti* (i chyba wtórne **chrypěti*) 'chrypieć, charczeć, rzęzić', czas. pochodzenia dźwkn., może związany ze *skrzypieć* (zob.). — Od tego *chrypka*.

chrzan od XV w. 'roślina Armoracia lapathifolia' (dial. też *krzan*). Ogsł.: cz. *křen* (stcz. *chřen*), r. *chren*, ch./s. *hrěn*. Psł. **chrěnъ* 'chrzan', zapożyczenie z nieznanego źródła. Roślina pochodzi ze wschodniej Europy (w stanie dzikim występuje na wybrzeżach Morza Czarnego). Pozostałością nieindoeuropejskiej zapewne nazwy (z której mógłby pochodzić wyraz słow.) jest glosa u greckiego pisarza Theophrasta *keráin* objaśniona jako 'dzika rzepa'.

chrząkać 'wydawać krótkie, nieartykułowane dźwięki z krtani', dial. też *chrząchać* / *krząchać* / *krząkać* 'ts.; charkać; chrapać', stp. XV w. *krząkać* 'chrząkać (o świni)', kasz. *křąkac* 'chrząkać; gderać, stękać'; jednokr. *chrząknąć*. Por. słc. *hriakat'* 'charkać; odchrząkiwać', r. *chrjúkat'* 'kwiczeć'. Czas. pochodzenia dźwkn., por. podobne kasz. *χruχac* 'wydawać głos (o świniach)', *χruχlac* 'kaszleć'.

chrząstka 'rodzaj tkanki łącznej', stp. XV w. *chrąska* / *chrząsłka* / *chrzęsłka* / *krząska* 'ts.', dial. *chrząstka* / *chrzęstka* / *chrąstka* / *chręstka* także 'skrzyp polny, Equisetum arvense', 'grzyb mleczaj chrząstka, Lactarius vellereus', rzadko 'pestka (w śliwce)', 'ustnik fajki', 'ość', *chrzęść* / *krzęść* 'chrząstka; skrzyp polny; ostra trawa; korzeń jakiegoś chwastu; gatunek grzyba', kasz. *χřǫšč* / *χřǫst* 'chrząstka, łyk'. Por. r. *chrjašč* 'chrząstka; gruby piasek, żwir', ukr. dial. *chrjástka* 'chrząstka'. Od *chrzęścić* (zob.), z przyr. *-ka*, etymologiczne znaczenie 'coś chrzęszczącego'. Na gruncie poszczególnych języków słow. powstały paralelne rzecz. rodzaju męskiego, np. r. dial. *chrjastók* 'koniuszek nosa', *chrestók* 'chrząstka', br. *chrastók, -stká* 'chrząstka', dial. 'odrośl'.

chrząszcz od XV w. 'owad z rzędu Caleoptera', stp. *chrząszcz* / *chrąst* / *chrąszcz* 'chrząszcz, Melolontha vulgaris', dial. *chrząszcz* / *chrąszcz* / *chrąst* 'chrabąszcz; gatunek grzyba'. Ogsł.: płb. *χrąst* 'chrząszcz', r. *chrjašč* 'ts.', słwń. *hrèšč* 'ts.'. Psł. **chręščь* [< **chręst-jь*] m 'to, co chrzęści', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-jь* od psł. **chręstati* / **chręstěti* / **chręstiti* (zob. *chrzęścić*). Nazwa owada od chrzęszczącej pokrywy.

chrzcić *chrzczę* 'udzielać chrztu', stp. od XV w. *krzcić* / *krcić* / *krścić* / *chrzcić* 'udzielać chrztu', 'trzymać do chrztu', 'żegnać znakiem krzyża', dial. też *krzcić* / *chrścić* / *chcić*, kasz. *χřcëc* (> *řeχcëc*) 'chrzcić'; z przedr. *ochrzcić, przechrzcić*. Por. cz. *křtít* 'chrzcić', r. *krestít'* 'ts.; robić znak krzyża', scs. *krьstiti, krьštǫ* 'chrzcić', ch./s. *kȑstiti* 'ts.'. Czas. odrzecz. od **krьstъ* 'krzyż, krucyfiks' (zob. *chrzest*), z pierwotnym znaczeniem 'robić znak krzyża, żegnać krzyżem' > 'robić chrześcijaninem'; nie można też wykluczyć zapożyczenia ze stwniem. **kristjan* 'ochrzcić, uczynić chrześcijaninem' (por. śrwniem. *kristen* / *kristenen* 'ts.'), utworzonego od stwniem. *christ(j)āni* : *kristāni* (zob. *chrześcijanin*). Do polskiego zapożyczone ze stcz. *křtíti* : *křstíti* (/ *krstíti*) 'chrzcić' wraz z przyjęciem chrześcijaństwa. — Od tego *chrzciciel, chrzcielnica, chrzciny*.

chrzest *chrztu* 'obrzęd przyjęcia chrzczonego do grona wyznawców Kościoła i nadanie mu imienia', stp. od XIV w. *krzest* (i *krest*?), wyjątkowo *chrzest*, dial. *krzest* / *chrzest*, kasz. *χřest, χřtu*. Por. w tym znaczeniu cz. *křest*, ukr. *chrest* / *krest*, ch./s. *kȓst*, słwń. *kȓst*; prócz tego w znaczeniu 'krzyż, krucyfiks': r. *krest*, ukr. *krest* / *chrest*, ch./s. *kȓst*, scs. *krьstъ* (tu też *Chrьstъ* / *Chrьstъ* 'Chrystus'); ostatecznym źródłem jest imię Chrystusa (por. stwniem. *Crist* / *Krist* / *Christ*). W znaczeniu 'chrzest' może rzecz. odczas. od **krьstiti* 'znaczyć krzyżem' > 'chrzcić'. Jak i inne polskie terminy chrześcijańskie, zapożyczone ze stcz. *křest*. W przypadkach zależnych (dop. *chrztu*) uproszczenie grupy spółgłoskowej **chrzst* > *chrzt*. — Od tego *chrzestny* (→ *chrześniak, chrześniaczka*).

chrześcijanin 'wyznawca religii chrześcijańskiej', stp. od XIV w. i dial. *krześcija(in)* /

chrześcijan(in) 'ts.', kasz. *χřescëjón* 'chrześcijanin'. Por. cz. *křesťan*, r. *kresťjánin* 'chłop, wieśniak' (w strus. 'chrześcijanin', 'człowiek'), scs. *krъstъjanъ* / *krъstъjaninъ* 'chrześcijanin'. Słow. zapożyczenie w okresie przedcyrylometodiańskim ze stwniem. *christ(j)āni* 'chrześcijanin', co z łac. *chrīstiānus* 'wyznawca Chrystusa', od *Chrīstus* 'Chrystus'. Do polskiego przejęte ze stcz. *křesťan*. — Od tego *chrześcijanka, chrześcijański, chrześcijaństwo.*

chrzęścić *chrzęszczę* 'wydawać chrzęst', stp. XV w. *chrzęścić* czy *chręścić* 'chrzęścić'; także *chrząstać* 'ts.'; z przedr. *zachrzęścić*; jednokr. *chrząs(t)nąć* / *chrzęs(t)nąć*. Ogsł.: cz. *chřastit* / *chřestit* 'chrzęścić, grzechotać, pobrzękiwać', r. *chrjástať* 'uderzać mocno, łamać z trzaskiem; jeść głośno', *chrjastéť* 'trzeszczeć', ch./s. daw. *hrestati* 'łamać, chrzęścić', słwń. *hreščáti* 'chrzęścić, skrzypieć; skrzeczeć'. Psł. **chręstiti* (/ **chręstěti* i **chręstati*) 'wydawać, powodować chrzęst, trzaski', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *chrzęst* od XV w.

chuchać od XVI w. 'rozgrzewać oddechem, wydychać powietrze', kasz. *χuχac* 'ts.'; jednokr. *chuchnąć*. Ogsł.: słc. dial. *chúchať* 'chuchać, dmuchać', ukr. *chúchaty* 'chuchać', słwń. *húkati* 'chuchać'. Psł. **chuchati* 'chuchać, dmuchać', czas. pochodzenia dźwkn. (od dźwięku *chu*, *chuch* naśladującego odgłos wydechu, wydmuchiwania powietrza). — Od tego *chuch*. Por. *chuchro*.

chuchro od XIX w. 'istota słaba, mizerna, delikatna, drobna, wątła', dial. 'ts. (o człowieku i zwierzęciu)', 'słabowity; zdziecinniała staruszka lub staruszek', 'człowiek nie dbający o swój ubiór, o swoją powierzchowność', 'kiszki, wnętrzności ludzkie lub zwierzęce', 'odłamek zbutwiałego drzewa', daw. XVII w. *kuchra* mn 'wnętrzności rybie', w XVIII w. *chuchro* : *kuchro*, mn *kuchra* 'ksieniec, rybi żołądek'; zdr. *chucherko* (dial. też 'podroby rybie, wnętrzności, żołądek, wątróbka'). Por. ukr. dial. *chúchry* mn 'wnętrzności (zwłaszcza rybie)'. Ekspresywny rzecz. z przyr. *-ro* od *chuchać* (zob.), pierwotnie zapewne 'coś nadmuchanego, coś lekkiego, jakby było napełnione przez chuchanie, nadmuchane', stąd 'wnętrzności, kiszki (rybie)', 'kawałek zbutwiałego drewna' i przen. 'istota wątła, drobna, mizerna'. — Od tego *chuchrowaty, chucherkowaty.*

chuć ż 'zmysłowe pożądanie, namiętność, żądza', stp. XV w. wyjątkowe *chuć głodu* 'uczucie silnego głodu', w XVI w. częste 'chęć, skłonność; smak', dial. (Podhale, Orawa) *chuć* 'chęć, ochota, pragnienie; smak; werwa, zapał, fantazja, animusz'. Zapożyczenie z cz. *chuť* ż 'smak; chęć, ochota, apetyt' (zasięg w gwarach wskazuje na pożyczkę ze słc. *chuť* ż 'ts.'). Por. rodzime *chęć*.

chuderlawy (daw. *chudorlawy*) od XIX w. 'chudy, drobny, mizerny, słabego zdrowia', dial. *chuderlawy* 'ts., chorowity'. Por. cz. *chudrlavý* 'chuderlawy', słc. *chudorlavý* 'chuderlawy, mizerny; słaby, słabego zdrowia', ukr. *chudorljávyj* 'chuderlawy'. Od p. dial. *chuderla* 'człowiek chudy, wątły', *chuderlak* 'istota chuda, mizerna, wynędzniała; chłop nie posiadający domu ani ziemi; gatunek grzyba', por. dial. *chudera* 'istota chuda, mizerna, wynędzniała', cz. *chudera* 'biedak, biedaczysko, biedaczyna, biedaczka', słc. *chudera* 'biedaczka, biedula', r. *chudorbá* / *chuderbá* 'człowiek chuderlawy', ukr. *chudorbá* / *chuderbá* 'ts.', ekspresywne derywaty od *chudy* (zob.), z przyr. *-er-* / *-or-* i dalszymi. Co do budowy por. np. p. dial. *sucherlawy* 'chudawy, suchawy', ukr. *suchorljávyj* 'ts.'.

chudy od XV w. 'bardzo szczupły', 'jałowy, nieżyzny', stp. XV w. i dziś dial. też 'ubogi', dial. także 'pośledni, drobny, cienki, lekki', kasz. *χudi* 'szczupły; biedny, ubogi; zawierający mało tłuszczu; nieurodzajny, piaszczysty'. Ogsł.: cz. *chudý* 'biedny, ubogi', przen. 'nędzny, marny, lichy, słaby', r. *chudój* 'chudy, szczupły, mizerny; lichy, kiepski, marny', ch./s. *hûd* 'zły, lichy; ubogi, chudy'. Psł. **chudъ* 'chudy, szczupły, mizerny', przym. prawdopodobnie etymologicznie tożsamy z lit. *skaudùs* 'bolesny, bolący; kruchy (o drewnie); rzęsisty (o deszczu); skory, prędki'. Psł. **chudъ* i lit. *skaudùs* kontynuują zapewne pie. **ksou̯do-* (od pierwiastka **kseu̯d-* 'roztłuc, rozgnieść, np. w moździerzu'), por. stind. *kṣódati* 'druzgo-

cze, kruszy', *kṣudrá-* 'maleńki, drobny'. Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'rozkruszony, rozdrobniony, drobny' > 'niewielki, lichy, marny, mizerny, szczupły, chudy'. Słow. *ch-* < **ks-* (w bałt. przestawka **ks-* > *sk-*). — Od tego *chudnąć* (→ *schudnąć, wychudnąć, wychudły*); *chudeusz, chudzielec, chudzina*. Por. *chuderlawy*.

chusta od XV w. 'kwadratowy kawałek tkaniny służący do okrycia', dial. też 'kawałek płótna o różnym zastosowaniu, np. jako płachta do siania, noszenia trawy; prześcieradło', *chusty* mn 'bielizna pościelowa i osobista; ubranie, odzież (zwykle kobieca)', kasz. *χusta* 'chusta'; zdr. *chustka* (→ *chusteczka*). Por. słc. dial. *chusta* 'ciepłe okrycie, chusta wełniana', *chusti* mn 'bielizna', *chustka* 'chustka, chusta wełniana', ukr. dial. *chústa* / *chvústa* / *fústa* 'chusta', *chústy* mn 'bielizna, odzież', br. *chústa* 'chusta', r. dial. płd.-zach. *chústa* i *chústka* / *chvústka* 'kawał płótna lnianego, chusta'. Dyskusyjna jest teza o wyłącznie polskim charakterze wyrazu i o jego zapożyczeniu z p. do sąsiednich języków słow. Rodzima geneza wyrazu i sprowadzanie go do psł. postaci **chusta* (jakoby z wcześniejszego **chut-ta*, co miałoby pozostawać w związku etymologicznym z rodziną p. *chwytać*) wątpliwe. Raczej zapożyczenie, jak i wiele innych nazw odzieży i elementów stroju. Do polskiego zapożyczone zapewne z ukr., gdzie przejęte z rum. *fustă* 'spódnica, halka', będącego leksykalnym bałkanizmem pochodzenia włoskiego, por. np. ngr. *fústa* i *fustán*, alb. *fustán*, tur. *fistan* (stąd także bg. *fústa* 'spódnica', *fustán* 'suknia', ch./s. dial. *fùštan* / *fústanj*, *fuštānj* 'suknia kobieca, płócienna suknia'), źródłem bałkańskiej nazwy odzieży było wł. *fustana, fustano, fustagna* 'rodzaj tkaniny' ze śrłac. *fūstaneum* 'bawełna; tkanina bawełniana'.

chwalić od XIV w. 'mówić o kimś, o czymś z uznaniem, aprobatą', 'czcić, wielbić, sławić', stp. *chwalić* / *falić* 'wyrażać uznanie, pochwalać; czcić, wyrażać uznanie (słowem, pokłonem); zachwalać, polecać; schlebiać', kasz. *χvalëc* 'chwalić; być zadowolonym z czegoś'; z przedr. *pochwalić, uchwalić*; wielokr. *-chwalać*: tylko z przedr. *pochwalać, przechwalać się, uchwalać, wychwalać, zachwalać*. Ogsł.: cz. *chválit* 'chwalić', *chválit si* 'chwalić sobie, być zadowolonym', r. *chvalíť* 'chwalić, sławić, czcić, pochwalać', scs. *chvaliti* 'chwalić, sławić, dziękować'. Psł. **chvaliti, *chvaľǫ* 'sławić, chwalić', prawdopodobnie czas. odrzecz. od psł. **chvala* (zob. *chwała*), jednak wobec niejasnej etymologii tej rodziny wyrazowej niewykluczony i odwrotny kierunek derywacji. — Od tego *chwalba* → *chwalebny*; od czas. przedrostkowych *pochwała*; *przechwałki*. Zob. *uchwała*.

chwała od XIV w. 'powszechne uznanie, cześć, sława', 'chluba, ozdoba, zaszczyt, honor', stp. *chwała* / *fała* 'uznanie, rozgłos; szczęście wieczne jako nagroda za bogobojne życie; uroczyste wyrażanie uznania; postawa budząca uznanie, majestat; ozdoba, chluba', kasz. *χvała* 'chwała, cześć, sława'. Ogsł.: cz. *chvála* 'chwała, pochwała', r. *chvalá* 'chwała, sława, cześć, pochwała', scs. *chvala* 'chwała, sława, pochwała, podziękowanie'. Psł. **chvala* 'sława, chwała', pochodzenie dotychczas niejasne. Związek z psł. **chyliti* 'pochylać, zginać, skłaniać' (zob. *chylić*) formalnie możliwy (alternacja rdzennych **-y-* ⇒ **-va-*, jak np. w psł. **kysiti* / **kvasъ*, zob. *kisić* i *kwas*), ale wydaje się mało prawdopodobny z przyczyn semantycznych: spodziewalibyśmy się znaczenia 'pochylanie się, ukłon (jako wyraz czci), składanie hołdu przez pochylanie się, hołd' lub podobnego, ale w materiale słow. nie widać jego śladów (chyba że za taki ślad uznać płdsł. znaczenie 'podziękowanie', jednak **chvala* w tym znaczeniu jest raczej wtórnym rzecz. odczas. od **chvaliti* 'dziękować komuś' < 'chwalić, sławić kogoś za coś'). Często wyprowadza się z pie. **su̯ōl-* od pierwiastka **su̯el-* 'tlić się, palić się' (na motywację semantyczną wyrazu słow. mogłoby wskazywać stind. *svárati* 'wydaje dźwięk, brzmi, dźwięczy, rozbrzmiewa', ale jego przynależność do tego pierwiastka nie jest pewna). Równie niepewny związek ze stisl. *skval* 'czcza paplanina, puste słowa', *skvala* 'głośno mówić, wołać' (z przyjmowanym rozwojem **sk-* > **ch-*) bądź z het. *u̯allu-* 'sławić'. Nie wydaje się też prawdo-

podobne przekształcenie synonimicznego psł. **slava* (motywowanego na gruncie słow., zob. *sława*) przez przestawkę (jakoby **slava* > **svala* > **chvala*).

chwast 'roślina niepożądana, rosnąca dziko wśród upraw, zielsko', stp. XV w. *fast* 'zielsko', w XVI w. *chwast* też 'roślina jadalna, jarzyna, warzywo', dial. także 'snopek wikliny służący do łowienia ryb', kasz. *χvast* 'zielsko, chwast'. W znaczeniu 'zielsko' wyłącznie polskie (stąd cz. dial. las. *chfasty* mn 'chwasty'), ale por. też ukr. *chvast* 'burzan'. Zapewne z wcześniejszej postaci **chvat-tъ*, od psł. **chvatatí* 'chwytać' (por. stp. *chwatać* 'chwytać; porywać', zob. *chwytać*), z przyr. **-tъ* (tworzącym archaiczne nazwy czynności, wtórnie nazwy narzędzi, przymiotniki i imiesłowy). Może pierwotny przym. z etymologicznym znaczeniem 'chwytny, chwytający (się)', po urzeczownikowieniu 'czepiająca się roślina' > 'zielsko, chwast'. Nie można też wykluczyć, że wyraz był pierwotnie nazwą czynności 'chwytanie, łapanie' wtórnie konkretyzowaną, na taką interpretację może wskazywać gwarowe znaczenie 'snopek wikliny służący do łowienia ryb' (jeśli pochodzi z dawniejszego 'to, co służy do łapania, chwytania'). W innych językach słow. formalne odpowiedniki w odmiennych znaczeniach, np. cz. *chvast* (*chvást*) 'chełpienie się, brednia', r. *chvast* 'chełpienie się', dial. 'ten, kto się chełpi', ukr. *chvast* m 'chwalca, pochlebca', ch./s. daw. *hvast* / *hvasta* 'pycha, buta'. Są to rzecz. odczas. od psł. **chvastati* [< **chvat-tati*] 'chwytać; rzucać' > 'chełpić się' (por. stp. XV w. *faścić* 'zwodzić, oszukiwać, chełpić się', słc. *chvastať sa* 'przechwalać się, chełpić się, pysznić się', r. *chvástatsja* 'chełpić się', ch./s. *hvàstati* 'szczycić się, chlubić się'), powstałe niezależnie od wyrazu polskiego.

chwat od XIX w. 'człowiek energiczny, zaradny, śmiały, dzielny, zuch', dial. też 'przegub dłoni', 'ruchoma półobręcz (z ostrymi zębami wewnątrz) w prymitywnych urządzeniach do łowienia ptaków lub zwierzyny', 'ostrze narzędzia', 'zdatność, zdolność chwytania, cięcia, ostrość (o ostrzach narzędzi)', 'siła, moc, zręczność' (np. *mieć w rękach chwat* 'być silnym, zręcznym'), kasz. *χvat* 'siła, zręczność', 'ostrość', 'ostrze', 'chwyt, zdolność chwytania'. Por. słc. *chvat* 'pośpiech', r. *chvat* 'chwat, zuch, junak'. Rzecz. odczas. (w funkcji nazwy czynności, wykonawcy czynności i narzędzia) od stp. *chwatać* 'chwytać; porywać', dial. 'chwytać, łapać', 'łowić', 'ciąć, ścinać (o ostrzu, kosie)' (zob. *chwytać*). Pierwotne znaczenia 'chwytanie, chwyt', 'ten, kto dobrze, zręcznie, szybko, odważnie chwyta' i 'to, co dobrze chwyta coś (np. trawę, aby ją ściąć)'. — Od tego *chwacki*.

chwiać *chwieję* od XV w. 'poruszać, pochylać w różne strony, kołysać', stp. (i dziś dial.) *chwiać* (*fiać*) / *chwiejać*, *chwieję* 'chwiać, poruszać'; z przedr. *rozchwiać*, *zachwiać*. Płnsł.: cz. *chvěti*, *chveji* 'wstrząsać, wprawiać w drganie', ukr. *chvíjatysja* 'kołysać się, chwiać się', cs.-rus. *chvejati sę* 'poruszać się'. Psł. dial. **chvějati*, **chvejǫ* 'poruszać, potrząsać, kołysać, chwiać', ekspresywny wyraz o niepewnej etymologii. Może prapokrewny ze śrdniem. *swâien* 'rozkołysać się', ang. *sway* 'kołysać, poruszać, wywijać czymś', lit. *svajóti* 'bujać w obłokach, marzyć', z pie. **suē̆(i)-* 'zginać, wyginać, kręcić, wywijać'. Nagłosowe *ch-* < **s-* przypuszczalnie związane z ekspresywnym charakterem czasownika. — Od tego *chwiejny*.

chwila od XIV w. (stp. też *fila*) 'maleńka cząsteczka czasu, moment', 'pewien okres, czas, pora', dial. też 'pogoda', kasz. *χvila* 'chwila, moment'; zdr. *chwilka*. Por. cz. *chvíle* ż 'chwila, moment', słc. *chvíla* 'ts., minuta', dial. też 'pogoda'; z polskiego: ukr. *chvylýna* 'chwila'. Zapożyczenie ze stwniem. *hwīl* / *(h)wīla* 'czas, godzina'. — Od tego *chwilowo*, *chwilowy*.

chwytać od XV w. (w stp. też *fytać*) 'łapać, brać, ujmować', 'postrzegać, pojmować, rozumieć', kasz. *χvëtac* 'chwytać'; z przedr. *schwytać*; dok. *chwycić* 'złapać, ująć', stp. XV w. *chwycić się* 'uciec, odwołać się (do prawa)', kasz. *χvëcëc* 'chwycić' (/ *χvacëc*); z przedr. *pochwycić*, *przechwycić*, *uchwycić*, zob. też *zachwycić*. Polskie postacie *chwytać*, *chwycić* w rezultacie kontaminacji pierwotnych *chytać*, dok. *chycić* z *chwatać*: dial. *chytać* 'ujmować, brać szybko, na chwilę, łapać; porywać, zatrzymywać', 'pojmować,

rozumieć', 'opanowywać, atakować, imać się czegoś, niszczyć (np. o chorobie)', 'dobrze róść, udawać się (o roślinach uprawnych)', 'zaczynać się, nastawać (o porze, pogodzie)', 'rozpoczynać jakąś czynność', stp. od XV w. *chycić się* 'chwycić', dial. *chycić* 'ująć, wziąć szybko, na chwilę, złapać; porwać, złapać; przyłapać na czymś; podjąć pracę, zajęcie, rozpocząć czynność, działalność; przylgnąć, przywrzeć; opanować, zaatakować' oraz stp. *chwatać* (/ *fatać*) 'chwytać; porywać', dial. też 'łowić', 'przyjmować poród', 'ciąć, ścinać (o ostrzu, kosie)', 'smagać (o wietrze)', 'machać, poruszać gwałtownie skrzydłami', kasz. *χvatac* 'chwytać'. Por. 1) cz. *chytati* 'chwytać, łapać', *chytit* 'chwycić, złapać', r. dial. *chitát'* 'chwiać, kołysać', *chítit'* 'porywać, kraść; sprzątać; niszczyć, zabijać', ch./s. *hìtati* 'zdążać, spieszyć się; rzucać, ciskać, miotać', *hìtiti* 'rzucić, cisnąć'; 2) słc. *chvátať* 'porywać, zabierać', r. *chvatát'* 'chwytać, łapać, łowić; starczać', scs. *chvatati* 'chwytać'. Psł. **chvatati* 'chwytać, łapać', od rdzenia **chvot-* (zapewne z wcześniejszego **su̯o-t-*, z *-t-* stanowiącym jakiś archaiczny przyr.; zob. *chcieć, ochota*) ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*, czas. należący ostatecznie prawdopodobnie do pie. pierwiastka **su̯e-* 'swój' (zob. *swój*), pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'przyswajać sobie' > 'chwytać, łapać'; od **chvot-* z apofonią **-vo-* ⇒ **-y-* [< **-u̯o-* ⇒ **-ū-*] utworzone także psł. **chytati* 'chwytać, łapać', dok. **chytiti* 'schwytać, złapać'. Nagłosowe **ch-* powstało tu z pierwotnego **s-*, może w związku z ekspresywnym charakterem wyrazów. — Od tego *chwyt, chwytacz, chwytak, chwytny, chwytliwy*. Zob. też *zachwycić*.

chyba od XVI w. part. i sp. modalny 'pod warunkiem; zapewne', w XVI w. też przyimek 'oprócz'. Por. gł. *chiba* przysł. 'chyba, tylko, jeśli nie', stcz. *chyba* 'oprócz', ukr. *chybá* 'chyba, chyba że'. Partykuła, sp. i przyimek z pierwotnego rzecz.: daw. XVI—XVII w. *chyba* 'błąd, omyłka, fałsz; podstęp, oszustwo', dial. 'brak, wada, błąd, skaza; szkoda, krzywda, strata', kasz. *χëba* 'podstęp, chytrość', por. gł. *chiba* 'brak, wada, niedomaganie', cz. *chyba* 'błąd, pomyłka, omyłka; wada, brak', ukr. *chýba* 'błąd, omyłka; brak', słwń. *hiba* 'wada, usterka; błąd, pomyłka'. Psł. **chyba* 'nietrafienie, pomyłka, błąd, wada', rzecz. odczas. od **chybiti* (zob. *chybić*).

chybać od XVI w. 'chwiać, kołysać, poruszać', dial. też 'wykonywać skoki, poruszać się skokami, skakać; biec, uciekać', 'rzucać, ciskać, miotać', jednokr. *chybnąć* 'poruszyć, zakołysać, zachwiać czymś', dial. też *chynąć*, stp. XVI–XVIII w. *chynąć (się)* 'zachwiać, zakołysać (się)'; por. dial. *chybować* 'rzucać', stp. XV–XVI w. *pochybować* 'wahać się, nie być pewnym, powątpiewać'. Ogsł.: cz. *chybat* 'wątpić', dial. 'rzucać', ukr. *chybáty* 'kołysać, chwiać', słwń. *hibati* 'ganić', por. dł. daw. *chyblaś* 'chwiać się, kiwać się, kołysać się', gł. *chiblować* 'ts.'. Psł. **chybati* 'poruszać, trząść czymś, chwiać, kołysać', pokrewne ze stind. *kṣúbhayati, kṣōbhate* 'chwieje się, kołysze, trzęsie się', awest. *xšoab-* 'wpadać w irytację', od pie. pierwiastka **kseu̯bʰ-* 'chwiać się, kołysać się'. Nagłosowe *ch-* < **ks*. — Od tego *chybotać* 'chwiać, kołysać' (czas. intensywny z przyr. *-ota-*), *chybot, chybotliwy, chybotliwość*. Por. *chyba, chybić, chybki*.

chybić *chybię* od XVI w. 'nie trafić do celu' (*chybiony* 'nieudany'), daw. od XVI w. 'omieszkać, ominąć', 'zawieść, nie ziścić się', 'niewłaściwie, źle postąpić, wykonać coś nienależycie', dial. *chybić* / *chybieć* też 'brakować', 'dolegać; zawodzić', 'słabo obrodzić (o roślinach uprawnych)', 'zrobić błąd', 'być niewłaściwym, sprawić przykrość', kasz. *χëbic* 'nie trafić, chybić'; z przedr. *uchybić* 'postąpić niezgodnie z czymś, naruszyć coś (np. nakaz, normę, zwyczaj); postąpić w taki sposób, że ktoś się czuje obrażony, poniżony' (por. *uchybienie*, też 'usterka, wada, błąd'); wielokr. *chybiać* 'nie trafiać', z przedr. *uchybiać*; por. dial. *chybować* 'brakować; dolegać'. Płnsł.: gł. *chibić* 'chybiać; mylić się', cz. *chybit* 'popełnić błąd, pomylić się; chybić, nie trafić, spudłować', ukr. *chýbyty* 'pomylić się, chybić'. Psł. dial. **chybiti* 'ominąć, nie trafić, popełnić błąd, pomylić się' (zapewne z wcześniejszego 'poruszyć się, zachwiać się, zawahać się'), czas. dok. od psł. **chybati* (zob. *chybać*). Por. *chyba, niechybny*.

chybki od XVI w. 'prędki, szybki, zwinny', dial. też 'skłonny, chętny, ochoczy; giętki, gibki, sprężysty', stp. od XV w. *chybkość* 'gibkość, zwinność'. Por. ukr. *chybkyj* 'chwiejny, niepewny'. Od *chybać* (zob.), z przyr. *-ki* (co do budowy por. np. *gibki, giętki, szybki*).

chylić *chylę* 'zniżać, zginać, schylać, nachylać, pochylać', w XVI w. też 'kierować, sposobić, skłaniać', stp. XV w. *chylić się* 'opuszczać się, opadać; dążyć; prowadzić, ciągnąć się (o drogach i granicach)'; z przedr. *nachylić, pochylić, przechylić, przychylić, schylić, uchylić, wychylić*; wielokr. *chylać* dial. 'pochylać się, uchylać', daw. XV–XVII w. *chylać się* 'opuszczać się, opadać; ciągnąć się (o granicach)', dziś tylko z przedr., np. *nachylać, pochylać, schylać, uchylać*. Ogsł.: cz. *chýlit* 'schylać, skłaniać, pochylać', ukr. *chylýty* 'chylić, pochylać', ch./s. daw. *hiliti* 'zginać, krzywić'. Psł. **chyliti, *chyľǫ* 'pochylać, zginać, skłaniać', w związku z psł. **chuliti* / **kuliti* 'zginać, zwijać' (zob. *kulić*). Bezpośrednią podstawę psł. **chyliti*, w którym można widzieć stary czas. wielokr., stanowić mógł czas. inchoat. **chylnǫti* 'zacząć zginanie, zwijanie czegoś' (por. daw. XVI–XVII w. *chynąć się* 'nachylić się, skłonić się ku czemuś; osunąć się, spaść; targnąć się', od XV w. *pochynąć* 'upaść'; *wychynąć* 'ukazać się, wyłonić się') od psł. **chuliti* (co do stosunku rdzennych samogłosek por. np. psł. **plynǫti* 'płynąć', **slynǫti* 'mieć rozgłos, słynąć' od psł. **pluti* 'płynąć', **sluti* 'słynąć'). — Od tego *chyłkiem* przysł. 'pochyliwszy się, skuliwszy się, ukradkiem, niepostrzeżenie, skrycie' od XVI w., narz. od niepoświadczonego rzecz. odczas. **chyłek* (por. daw. XVI–XVII w. *chyłem*, XVII w. *chylcem* 'chyłkiem'); od czas. przedr. *przechył, schyłek*. Zob. też *pochyły*.

chytry od XV w. 'przebiegły, podstępny, fałszywy', 'pomysłowo, sprytnie zrobiony', pot. 'chciwy, skąpy', stp. *chytry* / *chytrzy* 'podstępny, wykrętny, przebiegły; przemyślny, pomysłowy', dial. *chytry* też 'mądry, zdolny, przemyślny', 'zazdrosny', 'szybki', 'pracowity, chętny do roboty, prędki w robocie', 'sprytny, zręczny, zaradny', rzadko 'nadmiernie gadatliwy', 'zawzięty', 'strojny', 'wybredny (o bydle)', 'gorący', kasz. *χitri* 'chytry, przebiegły, podstępny, przezorny, mądry'. Ogsł.: cz. *chytrý* 'mądry, rozumny, bystry, sprytny, cwany; przebiegły, chytry', r. *chitryj* 'chytry, podstępny, przebiegły; cwany; trudny', scs. *chytrъ* 'zręczny, zgrabny, biegły'. Psł. **chytrъ* 'wykonujący szybkie ruchy, szybko chwytający, szybki, zręczny', archaiczny przym. od psł. **chytati, *chytiti* (zob. *chwycić*), z przyr. **-rъ* (co do budowy por. np. *mądry, mokry*). — Od tego *chytrus, chytrość, chytrzyć, przechytrzyć* 'oszukać'.

chyży od XVI w. 'prędki, szybki, żwawy, zwinny', dial. *chyży* (płn. Śląsk, śr. i płn. Małopolska, Mazowsze i Kaszuby) też 'wysoki, duży (głównie o szybko rosnącym)' (w gwarach także *chyżki* i *chyżny* 'szybki, prędki'), kasz. *χiži* 'prędki, szybki, zwinny'. Por. ukr. *chýžyj* 'dziki, drapieżny', br. *chiżyj* 'zwinny', r. dial. zach. *chižij* 'zgrabny, zręczny, prędki'. Niekoniecznie zapożyczenie ze wschsł. (równie mało prawdopodobny odwrotny kierunek zapożyczenia), zasięg w gwarach polskich przemawia raczej za rodzimością wyrazu. Zapewne w związku etymologicznym z ukr. dial. *chyzuvatysja* 'chełpić się, pysznić się', r. dial. *chíznuť* / *chéznuť* 'maleć, opadać; podupadać na zdrowiu' (tu należy r. pot. i dial. *chiz'* ż 'namiętne pragnienie, bzik na punkcie czegoś', zob. *chyż*), ch. dial. czak. *hìzati* (daw. *hvizati* i *hovizati*) 'kopać, wierzgać, brykać; chodzić z podniesioną głową, zadzierać nosa, pysznić się, chełpić się', daw. przen. 'wierzgać, buntować się', też *hèzot* (< **hèzāti*) 'kopać, wierzgać; pysznić się', *hèznut* 'smagnąć, uderzyć niezbyt mocno', kajk. *hezgāti* 'kopać, wierzgać', por. kasz. *fizgac* 'kopać, wierzgać (o koniu); hałasować'. Wyrazy te wskazują na istnienie ekspresywnego czas. **chvyzati* (/ **chvezati*) 'wierzgać, brykać, biegać w podskokach, wierzgając (o zwierzętach)' (> 'buntować się', 'chełpić się, pysznić się' itd.), prawdopodobnie pochodzenia dźwkn. P. *chyży* i jego odpowiedniki pochodzić mogą zatem z prapostaci **ch(v)yžь* [< **chvyz-jь*], będącej przym. odczas. od **chvyzati*, z pierwotnym znaczeniem 'taki, który wierzga, bryka, ska-

cze, wierzgając', stąd z jednej strony 'dziki' (> 'drapieżny'), z drugiej zaś 'szybko się poruszający, prędki, żwawy' (> 'zwinny, zręczny, zgrabny'). Wyprowadzanie przysł. *chyże* (od którego jakoby wtórnie miał być utworzony przym. *chyży*) z rzekomego zawołania ptaszników *chyć-że!* 'złapże!' jest przykładem etymologii ludowej.

chyź, też *chyś*, *fiś* (mylnie pisane też *hyź* i *hyś*) 'bzik', *mieć chyzia* (*chysia*) 'mieć bzika'. Wyraz bez historii, niepoświadczony w gwarach. Późne zapożyczenie z r. pot. i dial. *chiz'* ż 'namiętne pragnienie, bzik na punkcie czegoś' (zob. *chyży*).

ciachać od XIX w. 'ciąć, krajać, rąbać', dial. też 'smagać; zacinać (o deszczu)', 'międlić len lub konopie', 'przecinać grunt głębokimi śladami', 'mówić prędko i niewyraźnie'; jednokr. *ciachnąć*. Czas. pochodzenia dźwkn., por. dial. *ciach* 'wyraża nagłe wykonanie ruchu, czynności: cięcia, smagnięcia, uderzenia, bicia'.

ciało od XIV w. 'miękkie części organizmu ludzkiego lub zwierzęcego; mięso', 'organizm ludzki (rzadziej zwierzęcy lub roślinny) jako całość', 'trup, zwłoki', 'materia, substancja', przen. 'grono osób, zgromadzenie', *ciała niebieskie* 'ogólna nazwa planet, gwiazd, komet itp.'; zdr. *ciałko*. Ogsł.: cz. *tělo* 'ciało, organizm jako całość; zwłoki' i *těleso* 'ciało, przedmiot większych rozmiarów, bryła; substancja; korpus; zespół, formacja', r. *télo* 'przedmiot materialny, substancja; ciało ludzkie, organizm; tułów, korpus; zwłoki', pot. 'mięso, mięśnie', scs. *tělo, těla / tělese* 'ciało, organizm ludzki'. Psł. **tělo, *tělese* 'miękkie części organizmu ludzkiego; organizm ludzki jako całość', dalsza etymologia nieznana (zestawiano z łot. *tęls* 'obraz, postać, posąg', *tęluôt* 'kształtować', które prawdopodobnie zostało zapożyczone ze strus. *tělo*). — Od tego *cielisty*. Zob. też *cielesny, wcielić*.

ciamajda m od XIX w. 'człowiek ślamazarny, nieporadny, nieenergiczny, bezwolny'. Od dial. *ciamać* 'być powolnym, guzdrać się', 'mlaskać, jeść głośno lub powoli' (zob. *ciamkać*), z suf. *-ajda* tworzącym ekspresywne rzeczowniki, przezwiska (co do budowy por. np. *srajda* od *srać*). W gwarach też liczne inaczej utworzone wyrazy od takiej podstawy, np. *ciama* 'człowiek niezaradny, nierozgarnięty' (także 'potrawa w postaci papki z mąki ugotowanej na wodzie lub mleku'), *ciamajdzia* 'ciamajda', *ciamadło* 'człowiek nierozgarnięty, mało bystry', *ciamara* 'człowiek niedorozwinięty, niedołęga', *ciamarajda* 'ciamajda', *ciamcia* 'człowiek nierozgarnięty, rozlazły', *ciamaga* 'człowiek niezgrabny, niedołężny, niezaradny, ślamazarny; człowiek o dużych, niezgrabnych nogach, o ciężkim chodzie'.

ciamkać od XIX w. 'jeść głośno, mlaskać; chlupać, chlupotać, pluskać', dial. też *ciamać* 'mlaskać, jeść głośno lub powoli; być powolnym, guzdrać się', *ciamdać* 'jeść żarłocznie, głośno', *ciamlać* 'jeść głośno, długo trzymając jedzenie w ustach'. Ekspresywny czas. pochodzenia dźwkn., por. dial. *ciam, ciam* 'naśladowanie odgłosu jedzenia, mlaskania'. Por. *ciamajda*.

ciapa ż lub m od XIX w. 'człowiek ślamazarny, nieenergiczny, nieprzedsiębiorczy', dial. też 'stare, niedołężne zwierzę', 'zewnętrzny narząd płciowy kobiety', 'ręka', 'pogoda deszczowa, słota', 'błoto', por. także dial. *ciapcia* 'człowiek nieporadny, nieenergiczny', *ciapciak* 'człowiek ospały, leniwy; brudas', *ciapcioń* 'człowiek głupkowaty'. Rzecz. odczas. od *ciapać* (zob.). Por. *ciapka*.

ciapać od XVIII w. 'uderzać ostrym narzędziem, ciąć, rąbać, dziabać', 'jeść głośno, ciamkać, mlaskać', 'iść powoli, z trudem, zwłaszcza po błocie, wodzie z charakterystycznym odgłosem, człapać', dial. też 'międlić len lub konopie', 'strącać kijem lub kamieniami owoce z drzewa', 'uderzać czymś w wodę lub kąpać się, bryzgając, chlapać', 'padać (o deszczu, deszczu ze śniegiem, śniegu)', 'mówić niemądrze'. W gwarach także *ciepać, ciepam / ciepię* 'rzucać, przerzucać, odrzucać, rozrzucać, wyrzucać', 'bić, machać, rąbać, wywijać czymś', 'obficie padać (o śniegu)', 'czesać len'. Por. cz. *tepat* 'bić, uderzać; kuć, klepać', r. daw. *teptí* 'bić', scs. *teti, tepǫ* 'bić, chłostać', ch./s. *tèpsti, tèpēm* 'bić, uderzać; bełtać; robić masło; bulgotać; paplać', *tèpsti se* 'błąkać się, włóczyć się; bić się', słwń. *tépsti, tépem* 'bić, tłuc, uderzać; chłostać'. Psł. **tepti, *tepǫ*

'uderzać, tłuc', dokładnie odpowiada lit. *tė̃pti* 'mazać, smarować, brudzić', łot. *tept* 'uderzać', por. też lit. *tepė́ti* 'jeść, żreć', *tapýti* 'malować'. Podstawą tych wyrazów jest zapewne dźwkn. **tep*, oddające dźwięki powstające przy uderzaniu, tłuczeniu. Na starszy wyraz, zachowany w dial. *ciepać* (z regularnym *-e-*), nawarstwił się prawdopodobnie młodszy wyraz ekspresywny (dźwkn.) *ciapać* 'ciamkać, mlaskać; iść z odgłosem po błocie, człapać' (por. bliskie *ciamkać, ciamajda*). Zob. *ciapa, ciapka.*

ciapka od XIX w., zwykle *ciapki* mn 'drobne plamki, kreski, punkty tworzące deseń, wzór na jakimś tle', dial. *ciapka* 'miękka, gęsta masa, papka'. Od *ciapać* 'uderzać czymś w wodę lub kąpać się, bryzgając, chlapać' (zob.), nazwa rezultatu czynności 'to, co powstaje w wyniku chlapania, bryzgania' > 'plamki, kropki', z przyr. *-ka*.

ciarki mn od XVIII w. 'dreszcze, mrowie', też 'owoc tarniny, tarka', dial. *ciarka* 'krzak i owoc tarniny; jakiś kolczasty krzak', *ciarki* mn 'krzaki tarniny; kolczaste krzaki; kolce np. róży', 'dreszcze'. Por. ch./s. *trnci* m mn 'mrowie, dreszcze'. Z wcześniejszego **ciarnka* < **tŕnъka*, od psł. **tŕnъ*, p. *cierń* (zob.), z przyr. *-ka*. Znaczenie 'dreszcze, mrowie' przen., może z pierwotnego 'ukłucia czymś ciernistym' czy 'wrażenie jakby kłucia, ukłucia cierniem'.

ciasny od XIV w. 'zajmujący niewielką przestrzeń, nieobszerny, mały, wąski, obcisły; zwarty, ścisły, zbity', dial. też 'bez omasty', stp. także 'przykry, ciężki'. Ogsł.: cz. *těsný* 'ciasny; szczelny; ścisły; bezpośredni, bliski; nieznaczny', r. *tésnyj* 'ciasny, wąski; ścisły', scs. *těsnъ* 'ciasny'. Psł. **těsnъ* [< **těsknъ* < **toi̯sk-no-*] 'ciasny, wąski', archaiczny przym. z przyr. **-nъ* [< **-no-*] od niezachowanego psł. *†těskъ* [< **toi̯sko-*] 'ściskanie' (rzecz. odczas. od psł. **tiskati*, zob. *ciskać*, z alternacją rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* > **i* ⇒ **ě*). Pierwotne znaczenie 'ściśnięty'. — Od tego *ciasnota, cieśnina* (daw. też *ciaśnina*).

ciasto od XV w. 'gęsta masa powstała ze zmieszania mąki z wodą lub mlekiem, często z dodaniem drożdży i innych składników; wypiek z takiej masy', 'każda masa o konsystencji ciasta', *ciasta* mn 'potrawy mączne (przeważnie wypiekane, słodkie)', kasz. *casto* 'ciasto'; zdr. *ciastko* 'niewielki kawałek słodkiego upieczonego ciasta', dial. *ciâstko* 'kawałek ciasta używany jako zaczyn'. Ogsł.: cz. *těsto*, r. *tésto*, ch./s. *tijesto* 'ciasto'. Psł. **těsto* 'ciasto', urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego niezachowanego przym. odczas. z przyr. **-to-* (*†těstъ* < **toi̯sto-*) związanego etymologicznie z psł. **tiskati*, p. *ciskać* (zob.), pierwotne znaczenie 'ugniecione, zagniecione'; pokrewne ze stirl. *táis* 'ciasto, gr. *staĩs, staitós* ts.' (od pie. **tei̯sk-* 'ściskać, gnieść'). — Od tego *ciastkarnia*.

ciąć *tnę* od XV w. 'dzielić na części, oddzielać od czegoś ostrym narzędziem; krajać, ścinać, przycinać; rąbać; kosić', 'uderzać czymś ostrym, ranić, kłuć, smagać, chłostać; kąsać, żądlić', daw. 'biec, pędzić', kasz. *cic* / *cǫc, tną* 'ciąć, rąbać', przen. 'dokuczać'; z przedr. *naciąć, obciąć, odciąć, pociąć, przeciąć, przyciąć, rozciąć, ściąć, uciąć, wciąć, wyciąć, zaciąć*; wielokr. *-cinać*, np. *docinać, nacinać, obcinać, przecinać, rozcinać*. Ogsł.: cz. *tít, tnu* 'ciąć, siec; bić, tłuc', ukr. *tjáty, tnu* 'ciąć, siec, rąbać; kosić; kąsać, żądlić; bić, tłuc', słwń. *tẹ̑ti, tnèm* 'ciąć, siec, rąbać; kąsać'. Psł. **tęti, *tъnǫ* 'ciąć, siec, rąbać (ostrym narzędziem)', pokrewne z lit. *tìnti, tinù* 'klepać kosę', gr. *témnō* 'tnę, kroję, rozcinam', stirl. *tamnaid* 'odciąć', od pie. pierwiastka **tem-* 'ciąć'. — Tu należy *cięty* 'umiejący się odciąć, zjadliwy, ostry', pot. 'zagniewany, zły; zajadły, zawzięty', rzadko 'zdolny, zdatny do cięcia, uderzenia, bicia', uprzymiotnikowiony imiesłów bierny. Od czas. przedrostkowych *docinki, odcinek, przecinek, przecinka, wycinek.*

ciągać od XIX w. (ale z przedrostkami od XIV w.) 'przesuwać co pewien czas coś ciężkiego z wysiłkiem, włóczyć', 'brać, prowadzić, zmuszać do chodzenia w wiele miejsc', 'szarpać, targać, pociągać', stp. XIV–XV w. *ciądzać* 'przeprowadzać egzekucję na ruchomym mieniu dłużnika'; z przedr. *naciągać, obciągać, ociągać się, pociągać, podciągać, przeciągać, przyciągać, rozciągać, ściągać, wciągać, wyciągać, zaciągać*; jednokr. *ciągnąć* (stp. XV w. 'iść, wyruszać, zmierzać', 'pozywać do sądu, apelo-

wać'), z przedr. np. *naciągnąć, pociągnąć, ściągnąć, wyciągnąć*. Ogsł.: cz. *tahat* 'ciągać, ciągnąć, włóczyć', r. *tjagát'* 'ciągnąć, wlec; wyciągać', scs. *tęzati* 'pozywać, pytać'. Psł. **tęgati* (> **tędzati*) 'ciągać, wlec, szarpać', czas. wielokr. od psł. **tęgti, *tęgǫ* 'ciągnąć', pokrewnego z lit. *tìngti* 'rozleniwiać się', z pie. **tengʰ-* należącego do pie. pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, rozciągać'. — Od tego *ciąg* 'nieprzerwana ciągłość, tok czegoś; dopływ, przepływ, prąd' (stp. XIV–XV w. 'branie w zastaw, zajmowanie sądowne'); *cięgi* mn 'bicie', daw. XVII w. i dial. *cięga* 'bicie, chłosta', w XVIII w. *cięga* 'pręga, szrama'; *ciągły* 'nieustanny, bezustanny, stały; ciągnący się nieprzerwanie w przestrzeni', uprzymiotnikowiony imiesłów na *-l-* od *ciągnąć* (→ *ciągle, ciągliwy, ciągłość*); od czas. przedrostkowych *naciąg, pociąg, przeciąg, wyciąg, zaciąg*.

ciąża od XVIII w. 'brzemienność', dial. *ciąża / cięża* 'ts.; kobieta brzemienna', 'ciężar, brzemię'. Por. cz. *tíž(e)* ż 'ciężar', scs. *tęža* 'spór, konflikt, problem'. Rzecz. odczas. od *ciążyć* (zob.), pierwotne znaczenie 'to, co ciąży, brzemię'. Wcześniejsze stp. XIV–XV w. *ciąża* 'rzecz brana przez wierzyciela w zastaw', 'branie w zastaw, zajmowanie sądownie', dial. 'zastaw' to odrębny wyraz, rzecz. z przyr. *-ja* od stp. *ciądzać* (< **tędzati* < **tęgati*) 'przeprowadzać egzekucję na ruchomym mieniu dłużnika' (zob. *ciągać*).

ciążyć od XVI w. 'przygniatać swym ciężarem, być ciężkim', przen. 'być uciążliwym, dokuczliwym, zawadzać, przeszkadzać', 'naprzykrzać się komuś', dial. też 'męczyć kogoś, prześladować', daw. od XVI w. też *ciężyć, ciążę* 'uciskać, przyciskać kogoś', *ciężyć / ciążyć sobie* 'uskarżać się, narzekać; krzywdować sobie w czymś'; z przedr. *obciążyć* (już stp. w XV w.), *zaciążyć*; wielokr. *ciążać* (stp. od XV w. 'brać w zastaw, zajmować sądownie'; w XVII w. też *ciężać* 'ciążyć'), dziś tylko z przedr., np. *obciążać, przeciążać*. Ogsł.: cz. *tížit* 'ciążyć, być ciężarem', przen. 'dręczyć', ukr. *tjažýty* 'obciążać', cs. *tężiti* 'ciągnąć, obciążać, przygniatać, uciskać'. Psł. **tężiti* 'ciążyć, obciążać', czas. odprzym. od psł. **tężьkъ* 'ciężki' (zob. *ciężki*), co do budowy por. np. *słodzić* (: *słod-ki*).

cichy od XIV w. 'niegłośny, niehałaśliwy; pogrążony w ciszy, spokojny', dial. wyjątkowo też o świetle 'pozbawiony intensywności, nie rażący oczu', stp. 'spokojny, skromny, pokorny; łagodny, dobrotliwy; powolny'. Ogsł.: cz. *tichý* 'cichy, spokojny', r. *tíchij* 'cichy; spokojny, łagodny, zaciszny; wolny, powolny', scs. *tichъ* 'cichy, spokojny'. Psł. **tichъ* 'cichy, spokojny, powolny', łączone zwykle z lit. *teisùs* 'prawy, uczciwy, sprawiedliwy, mający rację', *tiesùs* 'prosty; szczery, otwarty, uczciwy, prawy', *tiesà* 'prawda', *tiẽsti* 'wyprostowywać; wyciągać; zakładać; zaścielać, słać', *tiẽstis* 'ciągnąć się, wyciągać się'. W bałt. zachowane starsze zapewne znaczenie 'prosty, równy', z którego mogło się rozwinąć słow. 'powolny, cichy' (jako paralelę semantyczną wskazuje się wł. *piano* 'równy, powolny, cichy'). — Od tego *cichość*; *cichnąć* 'stawać się cichym, uciszać się, milknąć'. Zob. *cieszyć, ciszyć*.

ciec *cieknie* i *cieknąć, cieknie* 'płynąć, spływać powoli, małymi strugami, kroplami', 'być nieszczelnym, przeciekać', łow. 'biec szybko, umykać biegiem (o zwierzynie)', stp. od XV w. *ciec, ciecze* 'płynąć, spływać, wypływać'; wielokr. *ciekać* (*ciekać się* 'być w okresie cieczki'), z przedr. np. *dociekać, ociekać, ściekać, uciekać*; wielokr. *cieknąć*. Pierwotne *ciec, ciecze* wypierane przez jednokr. *cieknąć*, stąd nowsze *ciec, cieknie* i *cieknąć, cieknie*. Ogsł.: cz. *téci / téct* 'płynąć, ciec, cieknąć; przeciekać', r. *teč', tekú* 'ciec, płynąć; upływać, mijać; przeciekać', scs. *tešti, tekǫ* 'biec, spieszyć'. Psł. **tekti, *tekǫ* 'płynąć, ciec', pokrewne z lit. *tekė́ti* 'ciec', łot. *tecêt* 'ciec, płynąć; biec', stind. *tákti* 'spieszy', od pie. pierwiastka **tekᵘ-* 'ciec'; zob. pochodne *toczyć*. — Od tego *ciekły* 'płynny, cieknący', daw. 'domyślny, przenikający, mający dobry węch', daw. i dial. 'szybki, rączy', dial. też 'zainteresowany czymś, dociekliwy' (uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów na *-l-*); *cieczka*. Zob. też *ciecz, ciek, ciekawy, potok, ściek, ucieczka, wycieczka*.

ciecz ż od XIX w. (daw. XVIII–XIX w. *ciecza*) 'płyn', dial. też 'tarło u ryb', kasz. *cecă*

'płyn'. Późny rzecz. odczas. od *ciec* 'płynąć' (zob.).

ciek od XVIII w. 'bieg, odpływ, strumień wody płynącej, płynięcie, prąd', dial. też 'tarło u ryb', kasz. *cek* 'deszcz kroplisty; okap'. Por. stcz. *tek* 'płynięcie, cieknięcie', r. *tëk* 'ts.', dial. 'ciecz', pot. *dat' tëku* 'uciec szybko', ch./s. *tȇk* 'bieg; płynięcie, cieknięcie'. Rzecz. odczas. od *ciec* (zob.); zachowanie rdzennego *-e-* w rzeczowniku wskazuje na późny derywat, powstały niezależnie w różnych językach słow.; odpowiednim starszym wyrazem utworzonym od tej samej podstawy jest *tok* (zob.).

ciekawy, *ciekaw* 'interesujący się czymś, pragnący coś wiedzieć, zaciekawiony; interesujący', daw. XVI–XVIII w. 'skłonny do biegania; często, szybko biegający', 'ruchliwy, niespokojny, niestateczny', dial. też 'szybki w biegu, rączy, dobrze ciągnący (o koniu); biegający często w szkodę (o krowie)'. Por. cz. *tekavý* 'biegający, błądzący; niestały; lotny, eteryczny, łatwo się ulatniający'. Od wielokr. czas. *ciekać* 'biegać' (zob. *ciec*), z przyr. *-awy*. Pierwotne znaczenie 'dużo, szybko biegający, zdolny, skłonny do biegu', stąd 'biegający, by się czegoś dowiedzieć, by poznać nowiny' > 'pragnący coś wiedzieć, interesujący się czymś'. — Od tego *ciekawość* (→ *ciekawostka*); *ciekawski*; *ciekawić*; *zaciekawiony, zaciekawienie*.

cielesny od XV w. 'będący z ciała, dotyczący ciała, fizyczny; zmysłowy', stp. też *cielestny* / *cielestni* 'ts.', w XVI w. także 'zewnętrzny, powierzchowny', kasz.-słowiń. *celesni* / *celestni* 'cielesny'. Ogsł.: cz. *tělesný* (stcz. też *tělestný*) 'cielesny; materialny, fizyczny', r. *telésnyj* 'fizyczny; cielesny (o karach); materialny; korpulentny; cielisty (o barwie ciała), scs. *tělesьnъ* 'cielesny'. Psł. **tělesьnъ* 'dotyczący ciała', przym. od psł. **tělo, *těles*e (zob. *ciało*), oparty na temacie przypadków zależnych **těles-*, z przyr. **-ьnъ*. Późniejszy jest przym. oparty na temacie **těl-*, np. p. daw. XIV–XVIII w. *cielny* 'cielesny'. — Od tego *ucieleśnić*.

cielę *cielęcia* od XIV w. 'potomek krowy (też łani, sarny i innych przeżuwaczy)', też dial. (w gwarach północnych wyparte przez młodszą formację *cielak*); zdr. *cielątko*. Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *tele, telete*, ukr. *teljá, teljáty*, ch./s. *tèle, tèleta*; por. też r. *telënok, -nka*. Psł. **telę, *telęte* 'cielę', nazwa młodej istoty z typowym słow. przyr. **-ęt-*, mająca bliski pod względem budowy odpowiednik w łot. *tęlęns* 'cielątko' (zdr. od *teļš* 'cielę'), dalej pokrewna z lit. dial. *tẽlias* / *tẽlis* 'cielę', łot. *teļš* 'ts.', od pie. **tel(ə)-* 'nosić' (por. np. łac. *tollō, tollere* 'podnieść, podnosić'), pierwotne znaczenie 'to, co jest noszone, płód' (w słow. i bałt. zawężenie znaczenia do 'płód bydła domowego, cielę'). Zob. też *cielić się, ciołek*. — Od tego *cielątko, cielak, cielęcy* (→ *cielęcina*).

cielić się od XVI w. 'wydawać na świat cielę', kasz. *celëc są* 'ts.'; z przedr. *ocielić się, wycielić się*. Ogsł.: cz. *telit se*, r. *telít'sja*, ch./s. *tèliti (se)* 'ts.'. Psł. **teliti sę* 'rodzić cielę', czas. odrzecz. od psł. **telę* (zob. *cielę*). — Od tego *cielna* 'brzemienna (o krowie)' od XV w.

ciemię *ciemienia* od XV w. 'górna część czaszki, jej szczyt' (w gwarach też *ciemienie* i *ciemień*, mn *ciemiona*), stp. w XV w. i dziś w części gwar 'skroń', dial. rzadko 'czaszka; potylica; czoło', 'łupież na głowie dziecka', kasz. *ceṁą, ceṁeńa* 'ciemię' (także *ceṁizna* 'ciemiączko'); zdr. *ciemiączko*. Ogsł.: cz. *témě, témene* (/ *temeno*) 'ciemię; wierzchołek góry, wzniesienia', r. *témja, témeni* 'ciemię', przest. 'wierzchołek góry', ch./s. *tjȅme, tjȅmena* 'ciemię; wierzch, wierzchołek czegoś'. Psł. **těmę, *těmene* 'wierzch czaszki, ciemię', może pokrewne z łac. *tēgmen, -minis* 'pokrycie, osłona', w takim razie podstawę stanowiłby pie. pierwiastek **(s)teg-* 'pokrywać, osłaniać' (z długością samogłoski rdzennej jak w wyrazie łac.), z przyr. **-men-*. Inne próby etymologiczne (np. łączenie z psł. **tęti* 'ciąć') mniej prawdopodobne.

ciemięga ż lub m od XVIII w. 'człowiek niezdarny, ślamazarny, ospały, nieenergiczny', daw. od XVII w. i dziś dial. też 'męcząca, uciążliwa, żmudna praca, trud', kasz. *ceṁą-ga* 'niedołęga, niedorajda życiowy'; por. dial. *ciemiężny* 'ociężały, niedołężny'. Wyłącznie polskie. Budowa wyrazu wskazuje, że bezpośrednią podstawą był przypuszczalnie niezachowany czas. †*ciemać* czy †*ciemić* (por. ch. dial. *utémati, ùtēmām* 'za-

bić', słwń. dial. *raztêmati se* 'roztopić się, rozpuścić się'), sugerujący pierwotny czas. wielokr. **temati* 'uciskać, gnieść, pozbawiać tchu', 'ściskając, zgniatać, zbijać (w grudę, bryłę)' od szczątkowo zachowanego psł. **tęti*, **tьmǫ* 'gnieść, uciskać, ściskać (tak, by pozbawić dostępu powietrza, by pozbawić tchu)', por. słwń. *stéti se, stámem se / stmèm se* 'skrzepnąć, ściąć się, zsiąść się, o cieczy', dial. *raztéti se, raztámem se* 'rozpuścić się, rozpłynąć się'; lepiej udokumentowany jest pochodny od powyższego psł. czas. **tomiti* 'pozbawiać dostępu powietrza, pozbawiać tchu, dusić; męczyć, dręczyć, maltretować' (por. strus. *tomiti, tomlju* 'męczyć, uciskać, ciemiężyć, gnębić; zmuszać, zniewalać', r. *tomít', tomljú* 'męczyć, dręczyć, trapić; trzymać w zamknięciu, w niewoli; zniewalać; długo gotować w parze w zamkniętym naczyniu, dusić; przechowywać w odpowiednich warunkach w celu nadania czemuś pożądanych właściwości', scs. *tomiti, tomljǫ* 'maltretować, męczyć, dręczyć', ch./s. *tòmiti, tȍmīm* 'uciskać, przyciskać, przyduszać, tłumić, ciemiężyć, męczyć'); od pie. **tem-* 'oszołomiony, ogłuszony, odurzony'. Wyraz polski utworzony za pomocą przyr. *-ęga*, stąd 'człowiek ociężały, ospały, nieenergiczny, niezdarny' (< 'człowiek oszołomiony, odurzony częściowo tylko przytomny z powodu duszenia czy braku powietrza') i 'męcząca, uciążliwa, żmudna praca, trud' (pierwotnie ekspresywna nazwa czynności 'uciskanie, dręczenie, gnębienie, męczenie'). Co do budowy i semantyki por. *włóczęga* 'ten, kto się włóczy' : 'włóczenie się' (zob.). Zob. *ciemiężyć*.

ciemiężyć od XVI w. 'pozbawiać swobody, nakładać ciężary, zmuszać do czegoś, gnębić, uciskać', *uciemiężyć* 'zastosować represje, pognębić'. Czas. odrzecz. od *ciemięga* w pierwotnym znaczeniu 'uciskanie, dręczenie, gnębienie, męczenie' (zob.). — Od tego *ciemiężca*.

ciemny od XIV w. 'pozbawiony jasności, światła, pogrążony w mroku, nieoświetlony', 'mający kolor zbliżony do czarnego; (o różnych kolorach) intensywny, nasycony, mocny', przen. 'nieoświecony, niewykształcony, zacofany', 'podejrzany'. Ogsł.: cz. *temný* 'ciemny, nieoświetlony; niski, głuchy, przytłumiony (o głosie, dźwięku); niejasny, niezrozumiały', r. *tëmnyj* 'ciemny; niewykształcony; niejasny, mętny, niezrozumiały; podejrzany', scs. *tьmьnъ* 'ciemny, mroczny'. Psł. **tьmьnъ* 'ciemny, mroczny', przym. od psł. **tьma* (zob. *ćma*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *ciemność, ciemnota; ciemnić* (→ *zaciemnić*), *ciemnieć* (→ *ściemnieć*), *ociemniały*.

cienki od XV w. 'mający niewielki przekrój poprzeczny, mały obwód, nieznaczną grubość', też 'wysoki, piskliwy (o głosie)', 'rzadki, rozwodniony, słaby, chudy (o napojach, pokarmach)', stp. też 'delikatny'; st. wyższy *cieńszy*. Ogsł.: cz. *tenký* 'cienki; wyczulony', scs. *tьnъkъ* 'cienki, delikatny', r. *tónkij* 'cienki, szczupły, chudy; delikatny, subtelny, wytworny, wyrafinowany; misterny, precyzyjny, kunsztowny', br. *tónki*, dial. też *cénkij* 'ts.'. Psł. **tьnъkъ* (we wschsł. też **tъnъkъ*, postać wtórna z asymilacją półsamogłoski **ь - ъ > *ъ - ъ*) 'cienki', pierwotna postać *†tьnъ* (temat na *-ŭ-*) z nawarstwionym przyr. **-kъ* (por. np. *słodki*), prapokrewna ze stind. *tanúṣ* m, *tanví* ż 'cienki, płaski, szczupły', gr. *tanýs* 'długi', *tanaós* [< **tanau̯ós*] 'wyciągnięty', łac. *tenuis* 'cienki, drobny, szczupły, wąski', stwniem. *dunni* 'cienki' (dziś niem. *dünn* 'cienki, szczupły; rzadki, rozwodniony'). Z pie. **tenŭ- / *tənŭ-* 'cienki', opartego na pierwiastku **ten-* 'ciągnąć, wydłużać', pierwotne znaczenie 'wyciągnięty, wydłużony'. — Od tego *cienkość; rozcieńczyć, wycieńczyć*.

cień *cienia* od XIV w. 'ciemne odbicie oświetlonego przedmiotu', 'miejsce zacienione', 'niewyraźny zarys, kształt, sylwetka', 'duch zmarłego, zjawa, widmo, upiór', stp. też 'ciemność; osłona; gaj', dial. *cień* m i ż też 'ciemność, mrok', 'więzienie, areszt', 'rondo kapelusza', kasz. *cëń* ż / *ceňa* 'cień'. Ogsł.: cz. dial. *tín* m / *tíň* ż 'cień', słc. *tieň* m 'cień; cień rzucany przez kogoś, przez coś; miejsce zacienione', r. *ten'* ż 'cień', słwń. *sénja* 'cień (rzucany przez kogoś, przez coś)'. Psł. **těnь* ż 'ciemność, mrok; cień (rzucany przez kogoś, przez coś)', może z wcześniejszego **tem-nь* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **mn > *n* i wzdłużeniem sa-

mogłoski rdzennej **e* → **ė* > **ė*), derywat z przyr. **-nъ* < **-nĭ-* od nie poświadczonego w słow. czasownika odpowiadającego lit. *témti* 'ciemnieć, mrocznieć, zmierzchać się', *temėti* 'być ciemnym, mrocznym', od pie. pierwiastka **tem(ə)-* 'ciemny' (zob. *ćma*); por. pokrewne (z rdzennym *-o-*) słc. dial. *tôna* 'cień', *tôniť* 'zacieniać', r. dial. *zatón* 'cień, miejsce zacienione'. Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'zaciemnienie'. Mniej prawdopodobne wydaje się dopatrywanie się tu derywatu od pie. pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, wydłużać' (zob. *cienki*), z pojmowaniem cienia jako czegoś wydłużającego (i skracającego się), ruchomego. — Od tego *cienić* (→ *ocienić, zacienić*), *cieniować* (→ *wycieniować*).

ciepły od XVI w. (ale rzecz. *ciepło* od XV w.) 'mający temperaturę pośrednią między gorącem a zimnem; chroniący od zimna', przen. 'serdeczny, przyjazny, życzliwy; miły, przyjemny', dial. też 'bogaty, zamożny, zasobny', 'nowy, świeży', 'powolny, ślamazarny', kasz. *cepłi* 'ciepły'. Też urzeczownikowiony przym. *ciepło* 'temperatura pośrednia między zimnem a gorącem; ciepła pogoda'. Ogsł.: cz. *teplý* 'ciepły', r. *tëplyj* 'ciepły; serdeczny', ch. dial. *tȅpal* 'ciepły'; poza tym w płdsł. wariant z rdzennym *-o-*: scs. *toplъ*, ch./s. *tȍpao*, słwń. *tópel* 'ciepły'. Psł. **teplъ* 'ciepły' (płdsł. forma **toplъ* wtórna, z *-o-* pod wpływem czas. **topiti*, zob. niżej), uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów na *-l-* od nie zachowanego psł. czas. *†tepti*, *†tepǫ* 'grzać, być ciepłym', pokrewnego ze stind. *tápati* 'grzeje', łac. *tepeō, tepēre* 'być letnim, ciepłym', *tepidus* 'letni, ciepły, łagodny', het. *tapašša-* 'upał', z pie. pierwiastka **tep-* 'być ciepłym'. Na istnienie w przeszłości czas. *†tepti* wskazuje też pochodny czas. **topiti* 'powodować, że coś jest ciepłe, ogrzewać, topić' (zob. *topić* II). — Od tego *cieplica, ciepłota*; *cieplić* (→ *ocieplić*).

cierń m od XV w. 'ostry kolec rośliny', 'każda roślina mająca ciernie, krzewy ciernisty', stp. XV w. *cirń* i *ciernie* / *cirnie* / *cierznie* / *cirznie* n 'krzak ciernisty lub jego pędy; cierń, kolec; oset', w gwarach *cierń* (*cierzń*) m / *ciernia* ż / *ciernie* n także jako nazwy konkretnych roślin: 'tarnina, Prunus spinoza', 'dzika śliwka', głóg, Crataegus', 'dzika róża, Rosa canina', 'jeżyny, Rubus', kasz. *cèrńâ* 'cierń'. Ogsł.: cz. *trn* 'cierń, kolec', r. *tërn* 'ts.', *tërni* 'ciernie', scs. *trъnъ* 'cierń', *trъnie* 'ciernie'. Psł. **tŕnъ* 'ostry kolec rośliny, cierń', pokrewne ze stind. *tŕṇa-* 'roślina trawiasta, trawa, zioło', goc. *þaúrnus* 'cierń', stwniem. *dorn* (dziś niem. *Dorn*) 'ts.', z pie. **(s)ter-n-* 'kłująca część rośliny' (należącego do pie. pierwiastka **(s)ter-* 'być twardym, sztywnym, twardnieć'). Por. *ciarki, tarnina*. — Od tego *cierniowy, ciernisty*.

cierpieć *cierpię* (stp. od XIV w. i dziś dial. też *cirpieć* / *cirzpieć*, w gwarach też *cierzpieć*) 'odczuwać, przeżywać ból fizyczny lub moralny, boleć nad czymś lub z powodu czegoś', 'chorować', 'znosić coś cierpliwie, wytrwale, ze spokojem', stp. też 'być karanym, ponosić karę', 'wyczekiwać, tęsknić', *cierpieć prawo* 'poddawać się sądowi', kasz. *cer̀pec* 'cierpieć'; z przedr. *nacierpieć się, ścierpieć, ucierpieć, wycierpieć*. Ogsł.: cz. *trpět* 'cierpieć; znosić coś', r. *terpet'* 'znosić, cierpieć, wytrzymywać; zaznawać, doznawać, ponosić; wykazywać cierpliwość, być cierpliwym', scs. *trъpěti* 'cierpieć, znosić, być cierpliwym, trwać'. Psł. **tŕpěti*, **tŕpǫ* [< **tĭrp-*] 'odczuwać, przeżywać, znosić ból' (pierwotnie 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym', zob. *cierpnąć*), odpierwiastkowy czas. stanu pokrewny z lit. *ti̇̃rpti, tirpstù* 'drętwieć, kostnieć, tracić czucie', łot. *tìrpt, tìrpstu* / *tìrpju* 'drętwieć, cierpnąć', łac. *torpēre, torpeō*, 'drętwieć', od pie. **(s)terp-* należącego do pie. pierwiastka **(s)ter-* 'być twardym, sztywnym, twardnieć'. Pierwotne znaczenie 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym' dobrze zachowane w pochodnym *cierpnąć* (zob.).

cierpki 'mający kwaskowaty, gorzkawo-kwaśny smak lub ostry, drażniący zapach', przen. 'zgryźliwy, złośliwy, ostry, przykry', stp. od XV w. *cirpki* / *cirzpki* (dziś dial. *cirzpki*), w XVI w. 'ściągający, zaciskający, powodujący odrętwienie', przen. 'ostry, zgryźliwy, złośliwy'. Ogsł.: cz. *trpký* 'cierpki; gorzki, nieprzyjemny, przykry', przen. 'ostry, zgryźliwy, złośliwy', r. *térpkij* 'cierpki; ostry, żrący, palący', ch./s. *tȑpak* 'cierpki'. Psł. **tŕpъkъ* 'powodujący dręt-

wienie, cierpnięcie', przym. odczas. od psł. **tŕpnǫti* 'drętwieć' (zob. *cierpnąć*) czy też od psł. **tŕpěti* w jego pierwotnym znaczeniu 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym' (zob. *cierpieć*), z przyr. **-ъkъ*. — Od tego *cierpkość*.

cierpliwy 'znoszący ze spokojem przeciwności, przykrości, cierpienia, umiejący czekać, wytrwały, opanowany', stp. od XV w. i dial. *cirpliwy*, dial. *cierzpliwy* 'ts.', kasz. *cërplëvi* / *ceŕplëvi* 'cierpliwy, łagodny'. Por. gł. *ćerpliwy* 'cierpliwy; bierny, pasywny', br. *cjarplívy* 'cierpliwy', *ch./s. tȑpljiv* 'cierpliwy; tolerancyjny'. Od *cierpieć* (zob.), przym. z przyr. *-liwy*. — Od tego *cierpliwość*; *niecierpliwy, niecierpliwić się, zniecierpliwienie*.

cierpnąć 'odczuwać mrowie, dreszcze, drętwieć, tracić czucie', stp. od XV w. i dial. *cirpnąć* (dziś dial. też *cierzpnąć*), kasz. *cërpnǫc* / *ceŕpnǫc* 'drętwieć, stawać się bezwładnym, cierpnąć'; z przedr. *ścierpnąć* 'zdrętwieć'. Ogsł.: cz. *trnout* 'drętwieć, cierpnąć', r. *térpnuť* 'ts.', ch./s. *tŕnuti* 'ts.'. Psł. **tŕpnǫti* 'drętwieć, cierpnąć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **tŕpěti* poświadczonego tylko w znaczeniu przenośnym, pierwotnie oznaczającym 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym' (zob. *cierpieć*).

cieszyć od XV w. 'sprawiać radość, weselić, zabawiać', daw. 'pocieszać, dodawać otuchy, łagodzić smutek, zmartwienie', *cieszyć się* 'doznawać radości, zadowolenia, radować się', 'dodawać sobie otuchy, pocieszać się', kasz. *cěšëc* 'koić, rozweselać, pocieszać', *cěšëc są* 'radować się'. Ogsł.: cz. *těšit* 'pocieszać; radować, rozweselać', r. *tešiť* 'bawić, zabawiać; cieszyć, radować; uspokajać, pocieszać', dial. 'dogadzać; rozpieszczać; karmić niemowlę piersią; niańczyć, kołysać dziecko', scs. *těšiti* 'pocieszać'. Psł. **těšiti* [< **toi̯ch-ī-* < **toi̯s-ī-*] 'uspokajać, uśmierzać, koić' (> 'dodawać otuchy, pocieszać', 'sprawiać radość, radować'), czasownik kauzat. od tej samej podstawy co psł. **tichъ* (zob. *cichy*), z właściwą takim czasownikom alternacją samogłoski rdzennej **i* ⇒ **ě* (przed monoftongizacją dyftongów: **ei* ⇒ **oi*), por. pokrewne lit. *taisýti* 'poprawiać, ubierać, upiększać', łot. *tàisît* 'robić, sporządzać'. Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś, ktoś cichnie, uspokaja się'. Zob. *pociecha, uciecha*.

cieśla m od XIV w. 'rzemieślnik zajmujący się ręczną obróbką drewna', stp. też 'kamieniarz', 'budowniczy'. Płnsł.: gł. *ćesla* 'cieśla', ukr. *téslja* 'ts.' (dial. też 'narzędzie do wydrążania łyżek, koryt itp.'), br. *céslja* 'cieśla'. Psł. dial. **tesľa* 'ten, kto zajmuje się obróbką drewna', nazwa wykonawcy czynności od psł. **tesati* 'obrabiać drewno (lub kamień) z pomocą siekiery, topora, dłuta, ociosywać, nacinać' (zob. *ciosać*), z przyr. **-ľa*.

cietrzew *cietrzewia* 'ptak Lyrurus tetrix', stp. od XIV w. i dial. też *cietwierz* / *ciećwierz* na oznaczenie kilku ptaków z rodziny kurakowatych: cietrzewia, głuszca, bażanta, jarząbka. Ogsł.: cz. *tetrev* 'głuszec', r. *téterev* 'cietrzew', cs. *tetrevъ, -vi* 'bażant', bg. *tétrev* 'cietrzew'. Psł. **tetervь* m (temat na *-ĭ-*) 'ptak z rodziny kurakowatych: głuszec, Tetrao urogallus, cietrzew, Lyrurus tetrix', pokrewne z lit. *tetervà* 'cietrzew', stpr. *tatarwis* 'ts.', pers. *täδörv* 'bażant', gr. *tétraks* 'głuszec', stind. *tittira-* / *tittíri-* 'kuropatwa'; podstawę nazw ptaków stanowiło reduplikowane pie. dźwiękonaśladowcze **ter-* na oznaczenie głosu różnych ptaków, z przyr. **-vь*. Por. postaci bez takiego przyr.: p. *cieciora, cieciorka* 'samica cietrzewia', stp. XIV–XVI w. *ciecierza* / *ciecіorza* 'ts.; przepiórka'.

cięciwa od XV w. 'struna lub sznurek naciągnięte na łuku', stp. też 'rzemień (sznur) w katapultach', daw. od XVI w. 'sznur, nić, linka', dial. 'skręcona, mocna i gruba lniana nić osnowy używana przy tkaniu kilimów i dywanów'. Ogsł.: cz. *tetiva*, r. *tjativá* (też nieregularna postać *tetivá*), scs. *tętiva* 'cięciwa'. Psł. **tętiva* 'sznur, lina, struna coś spinające, ściągające, zwłaszcza cięciwa łuku', odpowiada lit. *temptýva* 'cięciwa łuku', pokrewne z lit. *tem̃pti* 'ciągnąć, napinać', stnord. *þǫmb* 'cięciwa', z pie. **temp-* 'napinać, naciągać' (należącego do pie. pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, rozciągać').

ciężar od XVI w. 'waga jakiegoś ciała; rzecz wiele ważąca, ciężka', *ciężary* mn 'powinności, obowiązki, świadczenia', w gwarach prócz tych znaczeń też 'trudna sytuacja, tarapaty; zmartwienie'; zdr. *ciężarek* 'kawałek

metalu służący do obciążenia czegoś', reg. 'odważnik'. Por. cz. dial. *težár* 'ciężar', ukr. *tjážar* 'ts.', br. *cjažár* 'ciężkość, trudność'. Może psł. dial. **tęžarъ* 'coś ciężkiego, ciężar' od psł. **tęžati* 'ciążyć', **tęžьkъ* 'ciężki' (zob. *ciążyć, ciężki*), z rzadkim przyr. **-arъ* (< **-ěrъ* ?; por. *moczar*). — Od tego *ciężarny* 'dużo ważący', *ciężarna* 'brzemienna', *ciężarowy* (→ *ciężarowiec, ciężarówka*).

ciężki od XIV w. (w stp. też z odmianą niezłożoną *ciężek*) 'mający dużą wagę, ciążący', stp. też 'ociężały, obwisły', 'wielki a przykry', 'poważny', 'smutny', 'dokuczliwy, przykry, zły', dial. też 'ociężały, nieruchawy, niezdarny, gnuśny', 'przekraczający zwykłą miarę pod różnymi względami, bardzo duży, wielki, mocny, silny, dokuczliwy, intensywny, gwałtowny', 'wymagający wiele trudu, dużego wysiłku', 'surowy, srogi', stp. i dial. *ciężka* 'brzemienna', kasz. *cąžki* 'dużo ważący, trudny, niełatwy; gruby (o pieniądzach)', *cąžkā* 'ciężarna'. Ogsł.: cz. *težký* 'ciężki; trudny', r. *tjážkij* 'ciężki, uciążliwy; trudny', scs. *tęžьkъ* 'ciężki, niebezpieczny'. Psł. **tęžьkъ* 'taki, który ciąży, obciąża, ciążący', wtórna forma z nawarstwionym przyr. **-kъ* na pierwotny przym. *†tęgъ* bądź *†tęžь* (por. scs. *tęgota* 'ciężar, brzemię', *otęgъčiti* 'obciążyć, przygnieść', ch./s. *tegòta* i *tegòba* 'trudność, uciążliwość, męka', wskazujące na *†tęgъ*). Rekonstruowana postać *†tęgъ* miałaby odpowiedniki w lit. *tingùs* 'powolny, gnuśny', stisl. *þungr* 'ciężki'; postać *†tęžь* (lepiej tłumacząca przyr. **-ь-kъ* w przym. **tęžьkъ*) to może jeden z reliktów słow. przymiotników należących do tematów na *-ĭ-*. Ostateczną podstawą było pie. **tengʰ-* należące do pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, rozciągać' (zob. *ciągać*). Por. *ciążyć, ciężar.*

ciołek *ciołka* od XV w. 'młody byczek', przen. 'człowiek głupi, tępy, nierozgarnięty', dial. 'samiec krowy, buhaj; wół; młody byczek'. Por. r. *telók* 'byczek', por. stp. od XIV w. *cielec* 'byczek'. Od podstawy **tel-* (od której psł. **telę*, zob. *cielę*), z przyr. **-ъkъ*.

cios 'uderzenie, raz, cięcie', 'duży ciosany blok kamienny lub drewniany', 'bryły skalne powstałe wskutek dzielenia się skał', daw. też 'szrama, blizna', stp. XV w. 'znamię wycięte na drzewie w kształcie krzyża jako znak graniczny; granica'. Por. cz. *tes* 'cios, uderzenie; urwisko', r. *tës* 'tarcica, deski cienkie, wyheblowane'. Rzecz. odczas. (nazwa czynności 'ciosanie, cięcie, uderzenie toporem, siekierą' ulegająca wtórnie konkretyzacji) od *ciosać*, psł. **tesati* (zob. *ciosać*); rdzenne *-'o-* (< **-e-*) w rzeczowniku wskazuje na późny derywat, powstały niezależnie w różnych językach słow.

ciosać *ciosam* (rzadko *cioszę*; dawniej od XVI w. i w gwarach też bezokol. *ciesać*) od XV w. 'obrabiać drewno lub kamień odpowiednimi narzędziami', stp. też 'nacinać, wycinać', w gwarach głównie 'obrabiać, ociosywać drewno'; z przedr. *ociosać, wyciosać*. Ogsł.: cz. *tesat* 'ociosywać (drzewo, kamień); wyrąbywać, wycinać, wykuwać', 'kłuć dziobem (o ptakach)', 'siekać, zadawać rany', przest. 'ścinać, rąbać', r. *tesát'* 'ciosać, ociosywać; heblować', scs. *tesati, tešǫ* 'ociosywać; ścinać, rąbać'. Psł. **tesati, *tešǫ* 'obrabiać drewno (lub kamień) z pomocą siekiery, topora, dłuta, ociosywać, nacinać', pokrewne z łot. *test, tešu / tèst, tèšu* 'ciosać', lit. *tašýti, tašaū* 'ts.', stind. *takṣati* 'obciosuje, obrabia', gr. *téktōn* 'cieśla', łac. *texō, texere* 'tkać; budować', z pie. **tekt-* (**teḱþ-*) 'wyplatać, budować chatę z prętów', później 'budować chatę z drewna, obrabiać, ciosać drewno'.

ciotka od XIV w. 'siostra matki lub ojca', stp. też 'krewna', dial. także jako eufemistyczne określenie chorób 'febra', 'świerzb', również *ciota* jako zgrubiałe od *ciotka*, 'czarownica, wiedźma' (też dial.), dial. 'kobieta rażąca ogromnym wzrostem lub brzydotą', 'febra, zimnica', 'ćma'. Ogsł.: cz. *teta* 'siostra matki lub ojca', zdr. *tetka*, r. dial. *tëta* 'kobieta starsza, otyła; cioteczka', *tëtka* 'ciotka', pot. 'każda dorosła kobieta', scs. *tetъka* 'ciotka', ch./s. *tètka* 'siostra ojca lub matki'. Psł. **teta* 'siostra matki lub ojca', zdr. **tetъka*; por. lit. *tetà* 'ciotka'. Wyraz z języka dziecięcego z charakterystyczną reduplikacją sylaby (por. *baba, mama, tata*).

cis od XIV w. 'krzew bądź drzewo Taxus baccata', w stp. XV w. też 'cisawy (o maści końskiej)', dial. wyjątkowe 'modrzew', *cisy* mn 'odmiana ziemniaków', kasz. *cës* 'cis'.

Ogsł.: cz. *tis* 'cis', r. *tis* 'cedr', ch./s. *tîs* 'modrzew; cis'; por. też słc. dial. *tisa* 'cis; każde zielone drzewo iglaste', strus. *tisa* 'sosna, cedr', scs. *tisa* 'cedr', słwń. *tîsa* 'cis'. Psł. **tisъ* (/ **tisa*) 'drzewo iglaste o czerwonawej barwie drewna, cis', może w jakimś związku z łac. *taxus* 'cis', stosunek tych wyrazów jest jednak niejasny. Wyraz niewiadomego pochodzenia, prawdopodobnie zapożyczenie z nieznanego źródła; wskazywano na niepewną możliwość odległego pokrewieństwa z gr. *tókson* 'łuk', pers. *taxš* 'łuk' w związku z właściwościami (sprężystością) drewna cisu odpowiedniego do wyrobu łuków (w takim razie mielibyśmy tu przeniesienie nazwy wyrobu na surowiec, z którego wyrób sporządzano: 'łuk' > 'drewno, drzewo cisowe'). — Od tego *cisawy* 'mający barwę czerwonobrunatną, kasztanowaty, jasnogniady (szczególnie o maści konia)' od XV w., dial. 'gniady, brunatny (o koniu, krowie)', w nawiązaniu do barwy drewna cisu.

ciskać od XV w. 'rzucać, miotać', dial. też 'wierzgać (o koniu)', kasz. *cëskac* 'pchać; posuwać; wiosłować', 'przyciskać; uciskać, gnieść, uwierać (o butach)'; w czas. przedr. znaczenie 'przyciskać, uciskać, cisnąć, gnieść', np. *naciskać* 'wywierać nacisk, przyciskać', *odciskać* 'zostawiać na czymś znak, wzór, ślad; oddzielać ciecz od ciała stałego przez tłoczenie', *ściskać* 'wywierać nacisk ze wszystkich stron, gnieść; mocno opasywać, zaciskać; mocno trzymać; obejmować uściskiem', *wyciskać* 'wygniatać coś (np. ciecz), wyżymać', *zaciskać* 'cisnąć, powodować przyleganie, zwierać'; niedok. *cisnąć* od XV w. 'gnieść, tłoczyć, ściskać, uciskać, naciskać; uwierać, uciskać; wywierać nacisk, nalegać, zmuszać; nękać, gnębić', przest. 'tulić, przytulać', dok. *cisnąć* od XV w. 'rzucić; wyrzucić, pozbyć się czegoś', z przedr. np. *nacisnąć, odcisnąć, przycisnąć, ścisnąć, wycisnąć, zacisnąć*. Ogsł.: cz. *tiskat* 'ściskać, przyciskać', r. *tískat'* 'tłoczyć, odbijać; przyciskać', ch./s. *tiskati* 'przyciskać; pchać, popychać; tłoczyć, drukować'. Psł. **tiskati* [< **tei̯sk-*] 'przyciskać, ściskać, gnieść', związane etymologicznie z *ciasny* (zob.), od pie. **tei̯sk-* 'ściskać, gnieść'. Zob. *pocisk, ścisk, ucisk*.

cisza od XVI w. 'brak wszelkich dźwięków, odgłosów, hałasów; stan atmosfery bez wiatru', dial. 'komórka, komnata', kasz. *cëšâ* / *cišâ* 'pogoda bezwietrzna'. Ogsł.: cz. poet. *tiš* ż 'cisza', br. *cíša* 'ts.', ch. dial. *tiša* 'miejsce, gdzie rzeka płynie powoli, spokojnie'. Psł. **tiša* [< **tich-ja*] 'cisza, spokój', rzecz. abstr. od psł. **tichъ* (zob. *cichy*), z przyr. **-ja*.

ciszyć *ciszę* od XVI w. 'czynić cichym, uciszać', w XVI w. też 'zniżać głos', kasz. *cëšëc* / *cišëc* / *cušëc* 'uspokajać'; z przedr. *ściszyć, uciszyć, wyciszyć*; wielokr. *ciszać* daw. XVI–XVIII w. 'milknąć, uciszać się, cichnąć; uspokajać się, pokornieć', dziś tylko z przedr. *ściszać, uciszać, wyciszać*. Ogsł.: cz. *tišit* 'uspokajać; czynić cichym', r. *tíšit'* 'uciszać, uspokajać', ch./s. *tìšiti* 'ts.'. Psł. **tišiti* 'czynić cichym, spokojnym', czas. odprzym. od psł. **tichъ* (zob. *cichy*).

ciułać od XV w. 'zbierać powoli, mozolnie drobne kwoty pieniężne lub jakieś przedmioty, składać, oszczędzać', dial. (też *ćeu̯ać* i *ćou̯ać*) także 'pracować powoli, z trudem, wykonywać coś z wysiłkiem', *ciułać się* 'poniewierać się'; z przedr. *uciułać*. Wyłącznie polski czas. ekspresywny. Nagłosowe *ciu-* wtórne (z ekspresywnej palatalizacji **cu-* lub **tu-*). Zapewne z palatalizacją *t* > *ć* z wcześniejszego **tułać* w przypuszczalnym znaczeniu 'przyciskać (do siebie), przygarniać' (por. odrębne znaczeniowo zwrotne *tułać się* 'chodzić bez celu, wałęsać się, włóczyć się po świecie'), będącego czas. wielokr. od *tulić* 'przyciskać do siebie, przygarniać' względnie od psł. **tuliti* 'przyciskać coś do czegoś, tulić' (dalej o pochodzeniu zob. *tulić* i *tułać się*). Związek *ciułać* z *tułać* potwierdza też dial. *ciułać się* 'poniewierać się' = *tułać się*. — Od tego *ciułacz*.

ciupać *ciupię* od XVII w. pot. 'lekko, słabo uderzać, bić, rąbać na drobne kawałki; dłubać, ściubić', dial. 'silnie bić, lać (o deszczu)', 'kłuć (o bólu)'. Por. cz. *ťupat* 'iść drobnymi kroczkami', dial. 'lekko, słabo rąbać na drobne kawałki', słc. *ťupať* 'łupać, rąbać', br. dial. *cjúpac'* 'stąpać, tupać, dreptać (o dziecku); upadać', *cjúpnuc'* 'stąpnąć niepewnie nogą; upaść, przewrócić się (o dziecku)'. Czas. ekspresywny (z palatali-

zacją *c-* > *ć-*) od p. daw. *cupać* 'iść powoli za kimś, by go pochwycić, dybać na kogoś; śledzić kogoś', dial. 'trącać, uderzać; tupać; spadać z drzewa, głośno uderzając o ziemię (o jabłku)', por. cz. *cupat* 'dreptać; tupać', dial. też 'strącać np. owoce z drzewa', ukr. dial. *cúpaty* 'tupać', ch./s. *cȕpiti* 'stuknąć, uderzyć', *cȕpnuti* 'tupnąć nogą; podskoczyć'. Psł. **cupati* 'wywoływać odgłos, idąc drobnymi krokami, tupać; wywoływać odgłos przy uderzeniu', czas. dźwkn. (por. p. *cup!* interi. 'naśladuje odgłos uderzenia: bęc, bach, pac', 'oznacza nagłe schwytanie: chap, cap, łap', też *łupu cupu!*, dial. również *łup cup!* 'oznacza odgłos uderzania, bicia'). Nie jest też wykluczony związek *ciupać* z *tupač* (zob.).

ciura od XVII w. 'człowiek należący do czeladzi obozowej; pachołek wojskowy', w gwarach przezwisko lub nazwa człowieka podrzędnej wartości, cechującego się ujemnymi cechami psychofizycznymi, ograniczonego umysłowo, powolnego, ślamazarnego, niedołęgi, niezdary, też 'stary, wynędzniały koń', kasz. *čëra* / *ćura* 'człowiek leniwy, powolny', 'obłudnik', 'lichy koń, szkapa'. Zapożyczenie z ukr. *čúra* / *džúra* / *cjúra* 'kozacki pachołek wojskowy', przejętego z języków tureckich: za ostateczne źródło uznaje się kipcz. *čora* / *cora* 'parobek do koni'.

ciurkać od XIX w. 'lać się strużką, ciec z pluskiem, kapać', 'wywodzić trele, śpiewać (o ptakach)'; od XVII w. też *ciurczeć* 'lać się strużką, ciec z pluskiem, kapać', daw. i dial. 'wydawać głos (o niektórych ptakach, o świerszczu); wydawać głos podobny do głosu ptaków, świerszcza'; dial. także *ciurać* 'idąc, powłóczyć nogami po ziemi', *ciurkotać* 'ćwierkać (o kuropatwie)'. Por. słc. *curkať* (dial. *ćurkať*) 'ciec z pluskiem, lać się małą strugą', dial. też *ćurčec* 'bulgotać', *ćurec* 'ciec', ukr. dial. *čúrkaty* 'lać się strumieniem', *čuríty* / *čurýty* 'ts.', *cjuríty* / *cjurýty* 'tryskać, lać się obficie', br. *curčác'* / *curčéc'* 'szemrać, bulgotać, ciec ciurkiem', bg. dial. *čjurtjá, -tíš* 'płynąć ciurkiem', *čúrkam* 'szumieć, huczeć (o wodzie); ubijać, tupać'. Czas. pochodzenia dźwkn. od naśladowania plusku, szmeru płynącej, lejącej się wody, np. p. dial. *ciur!*, gł. *čur!*, słc. *curk!*; rekonstruuje się psł. czasowniki **čurěti* / **čurati*, **ćurčati* / **čurkati* 'ciec słabo, powoli, sączyć się ze szmerem', ale wyrazy tego rodzaju mogły powstawać i odnawiać się także niezależnie w poszczególnych językach w różnym czasie. — Od tego *ciurkiem* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami', dial. *czurkiem* 'ts.', narz. rzecz. odczas. w funkcji przysłówka, por. słc. dial. *ćurkom* / *čurkem* 'ciurkiem' / *ćurek, -rka* 'źródełko z bulgocącą wodą', *curek, -rka* 'cienki, słaby prąd wody', ukr. pot. *cjúrkóm*, dial. *čurkóm* 'ciurkiem', ch./s. *cúrkom* (*cȕrkom*) 'ciurkiem' / *cúrak, -rka* 'cienki strumień cieczy; wytrysk źródła'.

ciżba 'wielka liczba stłoczonych ludzi, tłum, gromada, rzesza', 'ścisk, tłok', dial. także 'kłopot', stp. XV–XVI w. też *ciszczba* / *ciżdżba* 'tłum, tłok', kasz. *cëžba* 'ścisk, tłok'. Por. ukr. przest. *týčba* 'tłok, ścisk', dial. *týžba* 'stado ptaków, zwierząt', br. dial. *cížba* 'duża ilość czegoś, natłok'. Pierwotne *ciszczba* > *ciżdżba* > *ciżba*, nazwa czynności 'ciśnięcie się, ścisk' od *ciskać* (zob.) z przyr. *-ba* (<*-*ьba*).

cižma od XVI w. (daw. też *czyżma* / *czyzma*) 'but z miękkiej skóry, płytki lub z niską cholewką, trzewik', dial. *ciżma* / *ciżem* 'obuwie skórzane', kasz. *cižva* 'but z wysoką cholewą'; zdr. *ciżemka*. Por. cz. *cižma*, zwykle *cižmy* mn 'buty z cholewami'. Zapożyczenie z węg. *csizma* 'buty z cholewami, długie buty'.

ckliwy 'wywołujący nudności, mdlący, mdły' (z tego wtórnie 'przesadnie tkliwy, rzewny, czułostkowy') od XVII w. (ale w XVI w. *cliwo* czy *czliwo* 'nieprzyjemnie', *cliwość* / *ckliwość* 'złe samopoczucie, dolegliwość, szczególnie mdłości, nudności'; stp. XV w. *teskliwy* 'zakłopotany, niespokojny, niezadowolony'), dial. młp. *ckliwy* (*cliwy*) 'wrażliwy na łaskotki; wrażliwy; mdły, wywołujący mdłości; groźny, przerażający, wzbudzający strach; ogromny' (od tego dial. *ckliwić* / *cliwić* 'łaskotać; być podatnym na łaskotki, czuć łaskotanie; odczuwać mdłości; tęsknić'). Por. słc. *clivý* 'tęskny, smutny', r. *tosklívyj* 'tęskny, tkliwy, rzewny, markotny, przykry, nudny', ukr. *tosklývyj* 'smutny'. Z prapostaci **tъskl-ivъ*, przym. z przyr.

-ivъ (p. *-iwy*) od pierwotnego imiesłowu czasu przeszłego **tъsklъ*, por. p. dial. *cło* (< **ckło* < **tskło*) 'tęskno, nudno' (od **ckły* < **tъsklъ* utworzone p. dial. *cklić* / *clić* 'niedomagać, skarżyć się na dolegliwości, narzekać, kwękać', *cklić się* 'tęsknić'). **Tъsklъ* to imiesłów od czas. **tъsknǫti* (**tъskniti*): stp. od XV w. *cknąć* 'odczuwać nudności' (w XVI w. *cknąć* / *cnąć* 'być w złym stanie psychicznym, buntować się wewnętrznie, narzekać, przykrzyć, mieć czegoś dość; nudzić się', 'być w złym stanie fizycznym, odczuwać cierpienia, zwłaszcza mdłości'), *cknić* 'przykrzyć sobie, upadać na duchu', dial. młp. i śl. *cnąć się* / *cnić się* 'tęsknić, przykrzyć się', stp. XV w. *tesknąć* 'odczuwać głęboki smutek, przygnębienie', *tesknić sobie* 'smucić się, trapić się, rozpaczać'; por. słc. *cnieť sa* 'tęsknić', br. *tosknić* 'tęsknić, smucić się, martwić się, frasować się', cs. *sъtъsnǫti* 'smucić się, frasować się'; zob. też *tęsknić*). Podstawą tych wyrazów był psł. rzecz. **tъska* 'smutek, przygnębienie, złe samopoczucie, mdłości, nudności' (por. r. *toská* 'tęsknota, smutek, nuda', zob. *tęskny*). — Od tego *ckliwość*.

cło od XIV w. 'opłata od przywozu i wywozu towarów przez granice', stp. i dial. 'myto, opłata za przejście, przejazd lub przewóz; miejsce pobierania takiej opłaty', kasz. też *cło* 'cło'. Por. cz. *clo* 'cło', słc. *clo* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zol* m, n (dziś niem. *Zoll* m) 'myto, cło' (prawdopodobnie za pośrednictwem stcz. *clo*), przejętego ze śrłac. *toloneum* n (< łac. *telōnēum* n 'miejsce poboru podatków' < gr. *telōneĩon* n 'ts.', od gr. *télos* 'cel, koniec, podatek, cło'). Na postać i rodzaj wyrazu słow. oddziałało może bliskoznaczne *myto* (zob.). — Od tego *celny*; *celnik*; *clić* 'nakładać cło' (stp. XV w. 'spłacać obciążenia nieruchomości', w XVI w. 'uiszczać opłatę celną').

cmentarz 'miejsce grzebania zmarłych', 'przestrzeń wokół kościoła (gdzie dawniej grzebano zmarłych)', stp. XV w. *cmyntarz* / *cmynterz* / *smyntarz* 'cmentarz', w XVI w. *cmyntarz*, rzadziej *cmentarz* / *smyntarz* (*smyńtarz*, *smentarz*), w gwarach obok najczęstszej postaci *cmentarz* też *smentarz* (*śmentarz* / *śmientarz* / *świentarz* / *śniętarz* / *snietarz* / *sznientarz*), *cwentarz* (*cwętarz*), *cmenter* / *smenterz* / *centerz*, kasz. *smątâř* / *smintâř* (*smìntâř*). Zapożyczenie z łac. kościelnego *cimiterium* 'cmentarz' (< łac. *coemētērium* 'cmentarz' < gr. *koimētḗrion* 'sala sypialna, miejsce spoczynku'). — Od tego *cmentarny*, *cmentarzysko*.

cmokać od XVII w. 'mlaskać', 'palić fajkę, cygaro, wciągając dym', żart. 'głośno całować', dial. 'cmokać na konie'; jednokr. *cmoknąć* (też 'pocałować')'; też daw. *smokać* / *smukać* 'cmokać', dial. *smokać* 'cmokać na konie'; por. także daw. XVIII w. *smoktać* 'cmokać; chlipać, ssać; całować', dial. *cmoktać* 'cmokać', *smoktać* 'ssać', *smochtać* 'zbierać ziarna z ziemi (o świni)', *smoktać się* 'dawać coś z niechęcią', kasz. *sm'okotac* 'głośno jeść, mlaskać'. Ogsł.: słc. *cmokať* / *cmukať* 'cmokać', też *čmokať* / *čmukať* 'mlaskać', r. *cmókat'* / *čmókat'* 'cmokać, mlaskać; głośno całować; chlupać', ch./s. *cmókati* 'głośno całować'. Czas. pochodzenia dźwkn. (od dźwięku *cmok* przy głośnym jedzeniu, cmokaniu, głośnym pocałunku), stąd zmienność nagłosowej spółgłoski i wahania rdzennej samogłoski.

cnota od XV w. (starsza postać *czsnota* od XIV w.) 'przestrzeganie zasad etyki, zespół dodatnich cech moralnych, prawość, szlachetność, zacność', 'dodatnie cechy charakteru, przymioty, zalety', 'dziewictwo, niewinność', stp. też 'moc; cześć, honor'. Płnsł.: gł. *ćestnota* 'zacność, nieskazitelność', cz. przest. *ctnota* 'cześć, niewinność', ukr. *čestnóta* 'uczciwość, zacność; cnota, niewinność' (zapewne z polskiego: ukr. i br. *cnóta* 'cnota, niewinność'). Rzecz. abstr. od psł. **čьstьnъ*, p. *cny* (zob.), z przyr. *-ota*. — Od tego *cnotliwy* (→ *cnotliwość*).

cny od XVI w., w stp. XIV–XV w. starsze postaci *czstny* / *czsny*, w XVI w. jeszcze wyjątkowe *czny* 'cnotliwy, zacny, szlachetny, prawy, dostojny, czcigodny', stp. też 'nieposzlakowany; niewinny', daw. od XV w. też *czesny* / *czestny* (od XVI w. także *cześny* / *cześni*) 'uczciwy, zacny; zaszczytny, honorowy; czcigodny', w XV w. również 'przedni, wyborny', kasz. *cni* 'czcigodny, szanowny', *česni* 'zaszczytny, godny szacunku'.

Ogsł.: cz. *ctný*, stcz. *čstný* / *čsný* / *ctný* / *cný* / *csní* / *cní* 'uczciwy, cnotliwy; czcigodny, szanowny', r. *čéstnyj* 'uczciwy, zacny, rzetelny', scs. *čьstьnъ* 'czcigodny, zacny, znakomity'. Psł. **čьstьnъ* 'odznaczający się czcią, honorem, uczciwością; godzien czci, czcigodny, szanowany, szanowny', przym. od psł. **čьstь* (zob. *cześć*), z przyr. **-ьnъ*. Por. *cnota*. Zob. też *bezecny, czesne, niecny, zacny; poczesny*.

co zaim. pytajny o rzeczy, wtórnie zaim. względny, też part., w stp. najpierw (do XV w.) starsze postaci *czso* / *cso*, od końca XIV w. poświadczona nowsza forma *co* 'co', dial. wlkp. też *czo*, kasz. *co*. Ogsł.: cz. *co*, stcz. *čso*, r. *čto*, scs. *čьto*, dop. *česo* / *čьso*, ch. dial. czak. *čȁ* 'co'. Psł. **čь* (w językach wschsł. i płdsł. zwykle **čь-to*, wtórnie rozszerzone za pomocą part. *-to*), dop. **čьso* 'co', kontynuuje pie. **kʷid*, formę rodzaju nijakiego zaimka pytajnego **kʷis* 'kto', por. łac. *quid* 'co, co zacz, co za', gr. *tí* 'co', het. *kuit* 'co'. Polska forma *co* < *cso* < *czso* z pierwotnej psł. formy dop. **čьso* (z wyjątkową w słow. końcówką **-so*), wtórnie przeniesionej do mian. w językach zachsł. (por. też strus. *čьso* w funkcji mian.), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *czs-* > *cs-* > *c-*. Kontynuant pierwotnego mian. **čь* zachowany do dziś w p. *za-cz*, *niwe-cz* (zob. *zacz*, *niweczyć*). — Od tego formy *coś* (dial. też *cosi*); *cóż* (stp. od XIV w. *coż* / *czsoż* / *csoż*), z part. *-ś* (*-si*), *-ż(e)*.

codzienny od XVII w. 'stały, powszedni', por. też dial. *codni* i *codniowy* 'ts.'; przysł. *codziennie*. Przym. z przyr. *-ny* od wyrażenia *co dzień* 'każdego dnia'. — Od tego *codzienność*.

cofać 'powodować ruch ku tyłowi, posuwać wstecz, zawracać', 'powstrzymywać, odwoływać', w XVI w. 'odstępować, kierować się w inną stronę', dial. też *cafać* / *cåfać* / *cåvać*, kasz. *copac* / *cofac* 'cofać' (*copnǫc* też 'zwrócić resztę pieniędzy'); z przedr. *wycofać*; jednokr. *cofnąć*; wielokr. *-cofywać*: tylko z przedr. *wycofywać*. Por. gł. *cofać* 'cofać; cofać się, ustępować', cz. *couvat* 'cofać się; ustępować', słc. *cofať* 'cofać się'. Zapożyczenie z niem. dial. bawar. *zaufen* 'iść wstecz'. — Od czas. przedrostkowego *zacofany*.

cokolwiek od XV w. zaim. nieokreślony 'wszystko jedno co', w użyciu przysłówkowym 'w pewnym stopniu, trochę', stp. XV w. zaim. rzeczowny 'cokolwiek', liczebny nieokreślony 'ile tylko', por. stp. XV w. *cokolwie* 'cokolwiek', *czsokole* / *csokole* / *cokole* 'cokolwiek; ile tylko', *czsokoli* / *csokoli* / *cokoli* 'ts.; o ile'. Wyraz powstał przez nawarstwienie się na zaim. *co* (*czso*) kolejnych partykuł **koli* (/ **kolě*) i **-vě(kъ)*, por. *aczkolwiek*. Rozwój postaci *co* (*czso*) → *czsokoli* (> *cokoli*) → **czsokoliwie(k)* > *cokolwiek*, co do zaniku *-i-* por. *alibo* > *albo* (zob.).

coraz od XIX w. 'wyraz oznaczający stopniowe wzmaganie się, nasilanie czegoś', 'co chwila', *coraz to*. Z wyrażenia *co raz* (zob. *co* i *raz*).

córka od XV w. 'dziecko płci żeńskiej w stosunku do rodziców', stp. od XIV w. *cora* 'córka', kasz. *córka* (rzadziej *córa*) 'córka'; zdr. *córeczka*; *córa* książk. 'ts.'; por. stp. *dca* 'córka'. Ogsł.: cz. *dcera* 'córka', *dcerka* 'córeczka', r. *doč'* ż, *dóčka* 'córka', scs. *dъšti*, *dъštere* 'córka'. Psł. **dъkti*, **dъktere* 'córka' (temat spółgłoskowy na *-r-*), zdr. **dъkterьka* (/ **dъkterica*), dokładne odpowiedniki w tym samym znaczeniu: lit. *duktė̃*, *dukteȓs*, goc. *daúhtar* (dziś niem. *Tochter*), gr. *thygátēr*, stind. *duhitā́-*, *duhitár*, awest. *dugədar*. Pie. termin pokrewieństwa **dʰugʰ(ə)ter-* 'córka' (pierwotnie może 'mogąca karmić piersią'). — Od tego *córeńka*, *córunia*, *córuchna*.

cuchnąć od XVI w. (daw. także *czuchnąć*) 'śmierdzieć', dziś w gwarach mazurzących *cuchnąć* 'ts.', ale dial. śl. *czuchnąć* 'ts.'; postać z *c-* z rezultatem mazurzenia, przeniesiona do języka liter. z gwar mazurzących. Ogsł.: cz. dial. *čuchnúť* 'śmierdzieć', r. dial. *čúchnut'* 'stawać się stęchłym', słwń. dial. *čúhniti* 'śmierdzieć'. Psł. **čuchnǫti* 'wydzielać nieprzyjemny zapach, śmierdzieć', czas. inchoat. (z przyr. **-nǫ-*) od psł. **čuchati* 'rozpoznawać coś zmysłami (przede wszystkim węchem), wąchać, węszyć' (p. dial. *cuchać*, śl. *czuchać* 'węszyć, wąchać', lepiej jest poświadczony pochodny rzecz. *cuch* od XVI w., daw. i dial. też *czuch* 'odór, smród', daw. i dial. także 'powonienie, węch psa'; por. cz. *čichat*, lud. *čuchat* 'wąchać, węszyć',

dial. *cuchat* też 'śmierdzieć', r. dial. *čúchat'* 'rozpoznawać zmysłami (powonieniem lub smakiem), czuć, odczuwać; słyszeć', słwń. dial. *čúhati* 'węszyć; przeczuwać'. Psł. **čuchati* to czas. intensywny od psł. **čuti* (zob. *czuć*), z przyr. **-cha-* < **-sa-*.

cucić od XVIII w. 'przywracać do przytomności', stp. XV w. *cucenie* 'budzenie', dial. *cucić* (w płd. Małopolsce też *cudzić*, w gwarach wsch. i kresowych *czucić*) 'cucić; budzić', kasz. *cucëc* 'budzić'. Forma *cucić* wtórna w stosunku do *ocucić* (zob.), powstała w rezultacie fałszywego podziału morfologicznego: wydzielenia przedr. *o-*, podczas gdy wyraz zawierał przedr. **ot-*. Od niej stp. *przecucić* 'obudzić (się)'.

cud od XVI w. 'wydarzenie niezgodne z prawami przyrody, niezwykłe', 'rzecz, zjawisko niepospolite, niezwykłe, wywołujące zdumienie, podziw', *cudo* 'o osobie, rzeczy, zjawisku niepospolicie pięknym, nadzwyczajnym', dial. *cud* (w gwarach wsch. też *czud*) i *cudo* 'cud', 'rzeczy niezwykłe, piękne, wywołujące zdumienie, podziw; czynności mogące wywołać zdziwienie, oburzenie' (także ślad przynależności wyrazu do tematów na *-es-*: wlkp. przym. *cudosny* 'nieprawdopodobny, dziwny, cudaczny'), stp. od XIV w. *czudo* / *cudo* 'cud' (w XVI w. *cud*, rzadziej *cudo*; z *cz-* tylko rzadka forma przysł. *czudnie* obok zwykłej *cudnie*), kasz. *cud*, *cëdu* 'cud'. Ogsł.: cz. dial. *cuda* mn 'dziwy, nieszczęścia', słc. *čudo* 'dziw, cudo', r. *čúdo* 'cud, zjawisko nadprzyrodzone; coś niezwykłego, zadziwiającego; dziwo, potwór', scs. *čudo*, *čudese* / *študo*, *študese* 'zjawisko nadzwyczajne'. Psł. **čudo*, **čudese* 'zdziwienie, podziw; coś zadziwiającego, niezwykłego, budzącego podziw, zjawisko nadprzyrodzone' (temat spółgłoskowy na *-es-*), najbliższym wyrazem jest gr. *kýdos*, *kýdeos* [< **kūdos*, **kūdesos*] 'sława, cześć'. Z pie. **kēud-os*, **kēud-es-* (na wariant **skēud-os*, **skēud-es-* wskazuje scs. *študo*, *-ese*), od pie. **(s)keu-* 'zwracać uwagę, uważać, odbierać wrażenia zmysłowe (dotykowe, węchowe, słuchowe, wzrokowe), uświadamiać sobie' (zob. *czuć*). Formy z *c-* (por. też cz. dial. moraw. *cuda* mn 'dziwy, nieszczęścia', br. dial. *cuda* n 'dziwo, cud') zwykle tłumaczy się mazurzeniem, może jednak powstały w rezultacie zderzenia się kontynuantów wariantów **kēudos* i **skēudos*; niepewne. — Od tego *cudak* (→ *cudaczny*, *cudacki* → *cudactwo*); *cudny*, *cudowny*; *cudować*; *cudeńko*; *cudotwórca*.

cudzy od XIV w. 'należący do kogoś innego, będący własnością kogoś innego, nie swój', reg. 'obcy, cudzoziemski', stp. też 'nie należący do określonego kręgu ludzi (np. rodziny, plemienia, wsi), przedmiotów lub spraw, obcy', kasz. *cëzi* / *cuzi* 'cudzy, obcy'. Ogsł.: cz. *cizí* 'cudzy; obcy; nieznajomy; obojętny', r. *čužój* 'cudzy; obcy', scs. *štuždь* / *stuždь* / *tuždь* 'obcy, wrogi'. Psł. **ťuďь* (/ **tuďь*) [< **teut-jo-* / **tout-jo-*] 'nie swój, cudzy', przym. dzierżawczy z przyr. **-jь* od pie. **teutā* / **toutā* 'ludzie, lud, naród' (por. stlit. *tautà* 'lud, naród', łot. *tàuta* 'ts.', stpr. *tauto* 'kraj', goc. *Þiuda*, stwniem. *diot(a)* 'lud', stir. *túath* 'lud, plemię, kraj'). Pierwotne znaczenie 'należący do (innych) ludzi, cudzy', co do rozwoju znaczenia por. np. słwń. *ljudski* 'ludzki' : 'obcy'. — Od tego *cudzołożyć* (→ *cudzołożnik*, *cudzołożnica*); *cudzoziemiec*, *cudzoziemski*.

cukier *cukru* od XV w. (wcześniej, od XIV w. przykłady z fleksją łacińską w tekstach pisanych w Polsce po łacinie; wyraz oznaczał najpierw 'cukier trzcinowy'). Por. cz. *cukr*, słc. *cukor*, *-kru*, gł. *cokor*, ukr. *cúkor*, br. *cúkar* 'cukier'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zucker* 'cukier' (por. też np. wł. *zucchero*, hiszp. *azúcar*, franc. *sucre*, arab. *ṣukkar* 'ts.'); za ostateczne źródło uznaje się stind. *śarkara-* m 'żwir; ziarna cukru' (do Europy wyraz dotarł chyba za pośrednictwem arabskim). — Od tego *cukierek*; *cukrowy*; *cukrować*; *cukrzyć* (*scukrzyć się*); *cukrownia*; *cukiernia*, *cukiernik*, *cukiernica*; *cukrzyca*.

cwał od XVII w. 'szybki galop', *cwałem* 'galopem', daw. XVII–XVIII w. *czwał* (hiperpoprawne, usuwające rzekome mazurzenie; dziś w gwarach wsch. w okolicy Biłgoraja i Suwałk, może pod wpływem ruskim) i *szczwał* (skojarzenie z rodziną wyrazową *szczwać* 'szczuć'); daw. od XVI w. *czwalać* / *cwalać* 'cwałować' (dziś gwarowe *cwałać* na Orawie i Podhalu), od XVIII w. współczesne *cwałować* (w gwarach też *czwałować*)

'galopować; biec bardzo szybko, pędzić'; z polskiego: ukr. *čvaláty* 'cwałować', r. dial. *čvalat'* 'ts.'. Zapożyczenie z cz. *cval* (daw. *cvál*) 'galop', *cválati* 'galopować', *vycválati* 'wyćwiczyć, wytrenować', por. słc. *cval* 'cwał', *cválať* (dial. *cvalovat'*) 'cwałować'; do cz. zapożyczone z niem. dial. bawar. *zwalen* / *zwälen* / *sweilen* 'bić, dręczyć'. Na gruncie czeskim z 'bić, dręczyć' powstało znaczenie 'ćwiczyć, trenować konie, przyuczać je do biegu galopem (przez bicie)'.

cwany 'sprytny, przebiegły, chytry' por. *szczwany* (zob. *szczuć*).

cycek *cycka* 'pierś kobiety; sutek zwierzęcia' (zgr. *cyc*), stp. od XV w. *cyc* i *cycek* 'brodawka piersiowa', dial. *cyc* i *cycek* (w okolicy Wadowic *cecek*) / *cycka* ż 'pierś (kobieca) lub brodawka sutkowa; wymię lub dójka; smoczek', przen. np. 'najmłodsze dziecko w rodzinie', 'sopel lodu', 'dzióbek naczynia', kasz. *cëc* 'pierś kobiety, brodawka piersiowa; sutek zwierzęcia; smoczek', *cick* 'pierś matki, podlotka, sutek zwierzęcia', przen. 'ostatnie dziecko w rodzinie'; por. dial. *cycač* i *cyckač* 'ssać'. Por. gł. *cyc* 'pierś kobiety; cycek; dzióbek naczynia', zdr. *cyck* (też *cycač* 'ssać pierś'), cz. *cic* / *cec* 'pierś, cycek', *cecek* / *cecík* 'cycek', ukr. *cýc'ka* 'pierś kobieca', ch./s. *cìca* 'pierś kobieca', ch. dial. kajk. daw. *cȅcek* 'pierś, sutek'. Wyraz z języka dziecinnego z charakterystycznym podwojeniem, podobne wyrazy występują także w innych językach, por. np. niem. *Zitze* ż (dniem. *titte*) 'cycek, sutek', wł. *tetta* i *zizza* 'cycek', rum. *ţîţă* 'ts.'.

cykać 'tykać (np. o zegarze); wydawać suche, trzeszczące szmery (np. o świerszczu)', stp. XV w. 'świstać', w XVI w. 'oddawać mocz' (dziś dial.), pot. 'pić po trochu; dawać po trochu', dial. też 'doić, kiedy krowa daje mało mleka; dawać mało mleka (o krowie)', kasz. *cikac* 'skąpo wlewać'; jednokr. *cyknąč*. Ogsł.: cz. *cikat* 'ćwierkać (np. o świerszczu); bąkać, odzywać się nieśmiało', r. *cýkat'* 'sykać, syczeć, gwizdać (np. o ptakach, owadach)', słwń. *cíkati* 'ćwierkać, piszczeć'. Psł. **cikati* 'wydawać głos syczący, świszczący (*ci-ci*), świstać, piszczeć', czas. oparty na dźwkn. wykrz. typu p. *cyk-cyk!* o odgłosie np. zegara, bg. *ci, ci!* o głosie ptaków.

cyranka od XV w. 'ptak Anas querquedula'. Por. w tym samym znaczeniu ukr. *čyránka* / *čyrénka*, br. *čyránka*, r. *čirënok*, *-nka* oraz np. cz. *čírka* (stcz. *čierka*), dial. *čírek*, ukr. *čyrýǫja*, br. *čyrók*, dial. *čyr* / *čírik* (*čýryk*). Prawdopodobnie pochodzenia dźwkn.

czad od XVII w. 'trujący gaz (tlenek węgla) powstający na skutek spalania węgla przy niedostatecznym dopływie powietrza', 'woń spalenizny, swąd', dial. też 'dym', wyjątkowo 'zaraza'. Ogsł.: cz. *čad* 'swąd, spalenizna, dym', r. *čad* 'swąd, duszący dym', słwń. *čâd* 'dym, czad, para, opar; sadza'. Psł. **čadъ* [< **kēd-o-*] 'lotne produkty spalania, parowania: dym, opar, mgiełka, sadza', w związku etymologicznym z psł. **kaditi* (zob. *kadzić*). — Od tego *zaczadzič (się)* 'zatruć (się) czadem, wyziewami' (por. dial. *czadzič* 'dymić, kopcić', kasz. *čaʒëc* 'kopcić, kurzyć się; palić tytoń; kurzyć np. piaskiem; śnieżyć; pienić się, o morzu'), *zaczadzieč* 'zaczadzić się'.

czaić się *czaję się* od XV w. 'czekać na kogoś w ukryciu z zamiarem napaści, skradać się', w XVI w. 'zasłaniać się, kryć się', dial. też 'chować się', 'siadać (o drobiu)', 'robić coś powoli', kasz. *čajic są* 'czaić się, skradać się, kryć się; guzdrać się'; *przyczaič się* 'ukryć się, czyhając na kogoś', *zaczaič się* 'ts.'. Por. ukr. *pryčajítysja* 'przyczaić się'. Związane ze strus. *čajati, čaju* 'oczekiwać, spodziewać się', r. przest. i dial. *čajat', čaju* 'ts.; sądzić, myśleć, przypuszczać', scs. *čajati* 'oczekiwać, spodziewać się', ch./s. daw. (dziś w pieśniach lud.) *čȁjati, -jēm* 'oczekiwać, czekać'. Psł. **čajati* [< **kēj-*] / **čati*, **čajǫ* 'spodziewać się, oczekiwać', dokładny odpowiednik: stind. *cā́yati* 'zauważa, spostrzega, troszczy się, lęka się', od pie. pierwiastka **kʷei̯-* 'uważać na coś'.

czajka od XV w. 'ptak Vanellus vanellus', nazwa powszechna w gwarach, gdzie rzadko też *czaja*, kasz. *čâjca*. Płnsł.: cz. *čejka* 'ts.', r. *čájka* 'mewa'. Psł. **čajьka* 'czajka', nazwa pochodzenia dźwkn., oparta na krzyku ptaka **kē*.

czajnik od XIX w. 'naczynie do gotowania wody na herbatę', daw. i dial. też 'czajniczek do zaparzania herbaty'; zdr. *czajniczek* 'małe naczynie do zaparzania herbaty'. Zapo-

życzenie z r. *čajnik* 'czajnik, imbryk do herbaty', od *čaj* 'herbata' (zapożyczonego z chińskiego, zob. *herbata*); w gwarach polskich (zwłaszcza na pograniczu czesko-słowackim) *czaj* 'herbata; herbata ziołowa; gorąca woda z cytryną i rumem', zapożyczone z cz. czy słc. *čaj* 'herbata' (które zostały przejęte z rosyjskiego).

czapka od XV w. 'rodzaj nakrycia głowy', dial. *czapka* / *szapka* także 'kapelusz', 'czepiec', często o czymś przypominającym czapkę, np. 'kapelusz grzyba; przykrycie ula; okap', kasz. *čápka* 'czapka' (por. *čapula* 'męska czapka zimowa', *čapinka* 'jakakolwiek czapka zapinana pod brodę'); zdr. *czapeczka*; zgr. *czapa* (późne). Por. cz. *čapka* 'czapka', *čepice* ż 'czapka, czapa', słc. *čapica* 'ts.'; w językach wschsł. i płdsł. z *š*-: strus. od XIV w. *šapka* 'męskie nakrycie głowy', r. *šápka*, bg. *šápka*, ch./s. *šȁpka* 'czapka'. Zapożyczenie, jak wiele innych nazw elementów stroju; skojarzenie z bliskoznacznymi *czepek*, *czepiec* (zob.) wtórne. Źródłem wyrazu było zapewne stfranc. *chape* 'kaptur, kapiszon', *chapel* 'nakrycie głowy' (dziś franc. *chapeau* 'kapelusz') < łac. *cappa* 'rodzaj nakrycia głowy', nie można wykluczyć pośrednictwa śrwniem. *schap(p)el* 'nakrycie głowy' (niem. arch. *Schappel* 'średniowieczna kobieca ozdoba głowy, stroik; kobieca ozdoba głowy w strojach ludowych'). — Od tego *czapnik* 'rzemieślnik szyjący czapki' (od XV w.).

czapla od XV w. 'ptak Ardea'. Ogsł.: stcz. *čiepě* / *čěpě* ż, r. *cáplja*, dial. *čáplja*, ch./s. *čȁplja* 'ts.'. Psł. **čapa* 'ptak błotny Ardea', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ja* od psł. **čapati* 'brodzić, chodzić z pluskiem po wodzie, po błocie, człapać' (por. kasz. *čapac* 'chodzić, stąpać niezgrabnie, zwłaszcza po wodzie, po błocie', cz. dial. *čápat se* 'brodzić po wodzie, błocie', ukr. *čápaty* 'stąpać powoli, iść z trudem, człapać'; czas. pochodzenia dźwkn. od odgłosu chodzenia po wodzie, błocie). Pierwotnie 'ta, co brodzi po wodzie, po błocie'. Jeden z nielicznych rodzimych wyrazów polskich z *l* epentetycznym w części przyrostkowej (por. *grobla*, *kropla*).

czar 'nadzwyczajne zjawisko, zdarzenie przypisywane działaniom sił nadprzyrodzonych; przejaw działania tych sił i wywołujące je środki magiczne' (zwykle *czary* mn), 'powab, wdzięk, urok', stp. od XV w. 'czarowanie, wróżenie lub wiara w czary i wróżby', kasz. *čarë* mn 'czary, gusła'. Ogsł.: cz. *čár*, zwykle *čáry* mn 'czary, czarowanie', 'czar, powab, wdzięk', r. *čáry* 'czary, urok', scs. *čarъ* 'czary'. Psł. **čarъ* [< **kēro-*] 'czynności i środki magiczne, wywołujące działanie sił nadprzyrodzonych, gusła', pokrewne z lit. *kẽras* m, zwykle *keraĩ* mn 'czary, gusła', *kerėti* 'czarować złym spojrzeniem, rzucać urok', awest. *čārā* ż 'środek, środek pomocniczy', od pie. **kʷer-* 'czynić, robić'. Etymologiczne znaczenie 'działanie, czyn', z czego wtórnie 'czynności magiczne, czary, gusła' (możliwość takiego rozwoju semantycznego wspiera należące do tej samej rodziny stind. *kṛtyā́* 'czyn, działanie' > 'czary'). Por. *czarodziej*, *czarować*.

czara od XVII w. 'rodzaj ozdobnego, kosztownego naczynia, używanego zwykle do szlachetnych napojów'; zdr. *czarka* od XVI w. Zapożyczenie z r. *čára* 'ozdobne, drogie naczynie do picia trunków, puchar, kielich' (poświadczonego od XII w.), będącego zapewne pożyczką orientalną, por. turkm. *čara* 'wielka szklanica', kirg. *šara* 'wielki drewniany puchar', mong. *čara* / *cara* 'rodzaj metalowego kielicha'.

czarny od XV w. 'mający barwę węgla, sadzy', 'ciemny; mroczny, nieoświetlony', 'brudny', 'zły, niegodziwy, nieżyczliwy, szkodliwy', 'złowieszczy, złowróżbny, pesymistyczny', 'smutny, nieszczęśliwy'. Ogsł.: cz. *černý* 'czarny', przen. 'smutny; zły, złowrogi; niedozwolony, nielegalny', r. *čërnyj* 'czarny', scs. *črьnъ* 'czarny, ciemny'. Psł. **čŕnъ* [< **kirs-no-* < pie. **kṛs-no-*] 'bardzo ciemny, czarny', dokładne odpowiedniki: stpr. *kirsnan* 'czarny', lit. dial. *kir̃snas* 'o intensywnej czerni', stind. *kṛsnáḥ* 'czarny, ciemny'. Z pie. przym. **kṛs-no-* 'czarny', od pierwiastka **kers-* oznaczającego ciemne barwy. — Od tego *czerń*; *czernić* (→ *oczernić*, *zaczernić*); *czernieć* (→ *sczernieć*, *sczerniały*).

czarodziej od XVIII w. 'człowiek mający moc czynienia czarów, czarnoksiężnik', w stp. XV w. tylko *czarodziejnik* 'czarownik, wróżbita' (dziś dial.); por. też dial. *czarodzierz*

'ts.'. Ogsł.: cz. *čarodej*, r. *čarodej*, scs. *čaroděi* 'ts.'. Złożenie z pierwszym członem od psł. **čarъ* (zob. *czar*), człon drugi odczas. od psł. **dějati* (zob. *dziać*), co do budowy i członu drugiego por. *dobrodziej*, *kołodziej*, *złodziej*. — Od tego *czarodziejka*, *czarodziejski*.

czarować od XIV w. 'czynić czary, odprawiać praktyki magiczne', 'wzbudzać zachwyt, pociągać, nęcić, wabić', pot. 'wprowadzać w błąd, oszukiwać, zwodzić', dial. też 'szkodzić, krzywdzić, psuć', kasz. *čarovac* 'czarować, rzucać urok'. Ogsł.: cz. *čarovat* 'czynić czary', r. *čarováť* 'zachwycać, wzbudzać podziw', przest. 'czynić czary', cs. *čarovati* 'czynić czary'. Psł. **čarovati* 'czynić czary, wykonywać praktyki magiczne, rzucać uroki', czas. odrzecz. od psł. **čarъ* (zob. *czar*). — Od tego *czarownik*, *czarownica*, *czarowny*.

czart od XV w. 'diabeł, szatan', w gwarach *czart* (*ciart*, *siart*) / *czert* (*ciert*) / *czort* (*ciort*) też jako wyzwisko w odniesieniu do człowieka lub zwierzęcia, sporadycznie 'wir powietrzny', kasz. *čart* (też *čort*, *čurt*) 'diabeł człekokształtny, drobnego wzrostu, nagi, gęsto owłosiony, z rogami i kopytami'. Obecnie często w postaci *czort*, nawiązującej do formy gwarowej, ale szerzącej się prawdopodobnie pod wpływem r. *čërt*. Ogsł.: cz. *čert* 'zły duch, diabeł', r. *čërt* 'diabeł; nieczysta siła', słwń. *čr̂t* 'zły duch; nieprzyjaźń, nienawiść'. Psł. **čь̑rtъ* [< **kirto-*] 'zły duch, demon, diabeł', prawdopodobnie urzeczownikowiony pierwotny imiesłów bierny od psł. **čerti*, **čьrǫ* 'ciąć, nacinać, oddzielać' > 'obłupywać korę z drzew' (ukr. dial. *čérsty* / *čérty*, *čru* 'zdzierać korę z drzew', p. daw. w Statucie litewskim *oczer* < **oczerł* 'zdarł korę z drzew'; por. np. lit. *skìrti*, *skiriù* 'dzielić, oddzielać, rozrywać', niem. *scheren* 'odcinać, oddzielać, strzyc'; od pie. **(s)ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać'); postulowany psł. imiesłów **čь̑rtъ* miałby odpowiednik w łac. *curtus* 'okaleczony, obcięty, skrócony'. W wierzeniach różnych ludów pojawiają się okaleczone demony, por. np. p. *kusy* 'diabeł'. — Od tego *czarci*, *czartowski*.

czas od XIV w. 'nieprzerwany ciąg chwil, trwania', 'wyodrębniony okres, wyodrębniona pora', 'chwila, moment, pora', 'pora właściwa, stosowna; termin', 'rodzaj rachuby czasu', przest. 'pogoda', stp. 'czas', 'właściwy, stosowny, ustalony czas, pora, termin', 'okres', 'określona pora w ciągu doby', *w czas* 'w miarę, w sam raz', dial. (też kasz.) również 'pogoda; słota', 'menstruacja'. Ogsł.: cz. *čas* 'czas; pora; pogoda', r. *čas* 'godzina', *časý* 'zegar, zegarek', scs. *časъ* 'czas, chwila, moment, godzina'. Psł. **časъ* [< **kēso-*] 'odcinek, wycinek czasu' (fakty słow. wskazują na pierwotną opozycję semantyczną: psł. **vermę* 'nieprzerwany ciąg chwil, czas' : **časъ* 'odcinek, wycinek czasu, pora, moment', por. np. scs. *vъ časě vrěmenьně* 'w momencie, chwili czasu'). Może rzecz. odczas. od psł. **česati* (zob. *czesać*) w znaczeniu 'rwać, szarpać, ciąć' (por. *kosa* I, *kosy*), z długą samogłoską rdzenną **-ē-*; pierwotne znaczenie byłoby zatem 'wycinek, ograniczony odcinek czasu' (przyjmowano też pierwotne znaczenie 'nacięcie na czymś na oznaczenie odcinka czasu'). Niepewny jest narzucający się związek ze stpr. *kīsman* bier. [< **kēs-ma-*] 'czas, pora' i alb. *kohë* ż [< **kēsā*] 'czas', gdyż zestawianie (i sprowadzanie do prapostaci **kᵘe-so-*) napotyka trudności fonetyczne, widoczne są także różnice morfologiczne (wskazujące na raczej niezależną genezę tych wyrazów). — Od tego *czasowy* (→ *czasownik*); też w złożeniach np. *czasomierz*, *czasopismo*; *czasochłonny*. Zob. także *ówczesny*, *wczesny*.

czasza 'puchar, kielich, czara' od XV w. (ale już w XIII w. 'danina w miodzie'), 'wypukłość, wzniesienie w kształcie półkuli', w XVI w. 'przedmiot o kształcie wklęsło-wypukłym, np. szczyt, wierzchołek'; zdr. *czaszka* 'kościec głowy' od XVI w. (dial. też 'głowa, sklepienie głowy; ciemię; kość czołowa'), stp. XV w. 'ozdobna część świecznika w kształcie czary', 'miseczka żołędziowa', 'wklęsła kość kolana, biodra'; por. stp. XV–XVI w. *czaszuła* / *czaszołka* 'miseczka żołędziowa; okrywa orzecha laskowego; muszla ślimaka morskiego, mięczaka'. Ogsł.: cz. *číše* ż 'puchar, czasza, czara', *číška* 'pucharek, czarka, lampka (wina)', r. *čáša* 'puchar, czasza, czara', dial. też 'okrągłe wycię-

cie w belce, w które wpuszcza się koniec innej belki; okrągła kość w stawie biodrowym', *čáška* 'filiżanka; szala, talerz (wagi)', scs. *čaša* 'puchar, czara'. Psł. **čaša* [< **kēsja* ?] 'naczynie w kształcie misy (wydłubane w kawałku drewna)', prawdopodobnie od psł. **česati* 'drapać, skrobać' (zob. *czesać*), z przyr. **-ja* i z długą samogłoską rdzenną **-ē-* (por. *czas*), etymologiczne znaczenie zatem 'to, co wydrapane, wyskrobane'.

czata od XVI w. 'oddział wojska ubezpieczający w czasie postoju', *czaty* mn 'czatowanie, śledzenie, pilnowanie', kasz. *čâtë* mn 'stróżowanie, straż'. Por. słc. *čata* 'pluton; brygada', ukr. *čáta*, zwykle *čáty* mn 'straż, posterunek obserwacyjny', słwń. *čâta* 'zasadzka'. Zapożyczenie z węg. *csata* 'tłum, gromada, horda; stado; bitwa, potyczka', które zostało przejęte z płdsł. **četa* 'gromada, grupa ludzi (zwłaszcza uzbrojonych)' (por. ch./s. *čêta* 'grupa ludzi, tłum; oddział wojskowy, rota, hufiec', dial. 'grupa ludzi idących coś zrabować lub odbić', cs. *četa* 'gromada, orszak', od tego scs. *sъčetati* 'połączyć, zjednoczyć', *pričetati* 'przyłączyć'), prapokrewnego prawdopodobnie z łac. *caterva* 'tłum, gromada, oddział, zastęp', irl. *cethern* 'oddział, gromada, grupa'. — Od tego *czatować* 'czaić się, śledzić z ukrycia, wyczekiwać' (dial. *czâtować* też 'pilnować; stać na warcie'; por. w gwarach płd. Małopolski *czâtać* 'usilnie wyczekiwać, czatować').

czcić *czczę* od XIV w. 'oddawać cześć, wielbić, otaczać wielkim szacunkiem', 'obchodzić jako święto, świętować', stp. *czcić* / *ćcić* 'poważać, szanować, wyrażać uznanie; święcić; częstować', dial. też *ćcić* / *ścić*, kasz. *tcëc*, *tci* / *tćëc*, *tči* 'czcić'. Ogsł.: cz. *ctít* (stcz. też *čstíti*) 'szanować; podejmować gościa, częstować', r. *čtit'* 'szanować, szacować, poważać, czcić', scs. *čьstiti* 'czcić'. Psł. **čьstiti*, **čьsťǫ* 'oddawać cześć', czas. odrzecz. od psł. **čьstь* (zob. *cześć*). — Od tego *czciciel*. Zob. też *uczta*, *poczciwy*, *uczciwy*.

czcionka 'litera drukarska' od XVI w. (u Murmeliusza, 1526 r. *ccionka* 'syllaba'), daw. od XVI w. też 'litera, głoska'. Por. cz. daw. *čtena* 'litera'. Od stp. *czcion(y)*, imiesłowu biernego od stp. *czyść*, *cztę* 'czytać' (zob. *czytać*), z przyr. *-ka*.

czczy od XV w. (stp. i dial. też *tszczy*, w gwarach także *czszczy*) 'pusty, głodny', 'beztreściowy, nic nie znaczący, płonny, nieuzasadniony', stp. również 'ubogi, bez wartości, bez znaczenia', kasz. *tči* 'głodny, pusty'. Ogsł.: stcz. *tščí* 'głodny, pusty', r. *tóščij* 'chudy, lichy, szczupły, mizerny, wychudzony, zabiedzony; czczy, jałowy; pusty', scs. *tъštь* 'pusty, próżny, marny, czczy, daremny'. Psł. **tъščь* [< **tŭsk-jo-*] 'próżny, pusty', dokładnie odpowiada lit. *tùščias* 'ts.', stind. *tucchyá-* 'ts.', z pie. **tus-sḱ-i̯o-* (/ **tus-sko-*) 'pusty, próżny' od pierwiastka **teu̯s-* 'opróżniać'. Postać *czczy* z pierwotnego *tszczy*. — Od tego *czczość*.

czego pot. 'dlaczego; po co', dop. zaimka *co*, ogsł. **čego*, młodsza forma z końcówką *-go* (por. np. *jego*, *tego*), która zastąpiła pierwotną formę dop. **česo* / **čьso* (zob. *co*). Por. *dlaczego* (zob. *dla*).

czekać od XV w. (stp. XIV–XV w. i dial. też *czakać*), w gwarach także *czykač* i *czkać* 'czekać' (forma *poczkaj* poświadczona już w XVI w. u M. Reja); z przedr. *odczekać*, *poczekać*, *przeczekać*, *wyczekać (się)*, *zaczekać*; wielokr. *-czekiwać*: z przedr. *oczekiwać*, *przeczekiwać*, *wyczekiwać*. Ogsł.: cz. *čekati*, stcz. *čakati* / *čekati*, r. dial. *čekát'*, ch./s. *čèkati*, daw. i dial. *čàkati*. Psł. **čekati* / **čakati* 'czekać, oczekiwać na kogoś, na coś; spodziewać się, przewidywać, mieć na coś nadzieję; zwlekać, ociągać się', pochodzenie niejasne. Może w związku z psł. **čajati* / **čati* 'spodziewać się, oczekiwać' (zob. *czaić się*), w takim razie pierwotna byłaby postać **čakati*, z przyr. **-ka-* (typowym dla czasowników pochodzenia dźwkn.); forma **čekati* byłaby wtórna, dopatrywano się dysymilacji **a -a* > **e - a* (w formie *czkać*, znanej też innym językom słow., np. cz. *počkat* 'poczekać', słc. *počkať* 'ts.', ukr. *póčkaty* 'ts.', ch./s. daw. *dočkati* 'doczekać', zapewne wtórna redukcja samogłoski rdzennej). Mniej prawdopodobne pokrewieństwo z wykazującymi inną samogłoskę rdzenną lit. *kàkti* 'sięgać, dosięgać', łot. *kacêt* 'ts.': psł. **čekati* [< **kek-*] miałoby oznaczać pierwotnie 'sięgać po coś' > 'oczekiwać na coś' > 'czekać'; forma **čakati* byłaby pierwotnym czas. wielokr. z regularnym wzdłużeniem

samogłoski rdzennej *e → *ē > *ě (z dalszym rozwojem *čě- > *ča-: *kěk-ā- > *čěka- > *čakati). — Od czas. przedrostkowego *poczekalnia*.

czeladź ż od XIV w. (stp. w XV w. też *czaladź* / *czeledź*) 'służba domowa, słudzy; domownicy', w stp. XV w. także 'rodzina, ród', daw. od XVI w. 'czeladnicy', dial. *czelădź* 'służba (na wsi)', 'wszyscy zdolni do pracy (służba i członkowie rodziny)', kasz. *čelą̃ʒ* ż / *čelaʒa* 'czeladź, służba'; zdr. *czeladka*. Ogsł.: cz. *čeleď* ż 'czeladź, służba', r. *čéljad'* ż 'czeladź, czeladka, służba', scs. *čeľadь* ż 'służba, czeladź'. Psł. *čeľadь [< *kel-jadĭ-] ż 'rodzina, ród, wspólnota rodowa, wszyscy domownicy; poddani, służba', derywat od niezachowanego w słow. rzeczownika *čel- < *kel- (zob. *człowiek*), por. lit. *kelỹs* 'ród, pokolenie' (zob. *kolano*, *pokolenie*), rzecz. zbiorowy z przyr. *-jadь. — Od tego *czeladny*, *czeladnik*.

czelny od XIX w. 'arogancki, bezczelny, zuchwały'. Postać wtórna od *bezczelny* (zob.) — Od tego *czelność*.

czeluść ż 'wielki otwór (np. pieca); jama, głębia, przepaść', stp. od XIV w. 'różne części głowy w okolicy ust: szczęka, broda, jama ustna, podniebienie, gardło', w XVI w. 'szczęka', 'policzek lub szczęka wraz z policzkiem', 'jama ustna', 'jama brzuszna', 'wnętrze pieca, palenisko', daw. *czeluści* mn 'otwór między szczękami, otwór gębowy', dial. *czeluść* ż, m (też *czeluścia* ż i l. mn, *czeluście* n i l. mn, *czeluści* n czy l. mn) 'głębia, jama; dół na ziemniaki', 'palenisko (np. w piecu chlebowym, garncarskim)', 'otwór wsadowy pieca chlebowego, przednia część takiego pieca; piec chlebowy; komora w piecu garncarskim', 'otwór odprowadzający dym do komina', 'zagłębienie nad otworem wsadowym pieca chlebowego; miejsce na popiół pod drzwiczkami pieca', 'otwór w wiązaniu nicielnic; rączki podtrzymujące nicielnice', rzadko 'szczęka' (z gwary polskiej na Słowacji), także *czelusta* 'wnętrze pieca garncarskiego', *czelustka* 'zapasowa nitka w osnowie', kasz. *celësc* ż 'czeluść, głębia, jama', 'szczęka' (w tym znaczeniu też *ścelësc*), w słowiń. też 'wieczko skrzelowe ryby'. Ogsł.: cz. *čelist* ż 'szczęka', r. *čéljusť* 'ts.', dial. 'otwór pieca', scs. *čeljustь* 'szczęka'. Psł. *čeľustь ż 'otwór wejściowy, otwór gębowy, otwór między szczękami, paszcza' (znaczenie 'szczęka' zapewne wtórne), łączone z psł. *čelo (zob. *czoło*), ale w takim razie niejasny jest wyjątkowy przyr. *-ustь (niepewne jest doszukiwanie się takiego przyr. w ch./s. *krèljūšt* / *krȁljūšt* 'łuska', występującym obok *krèljūt* 'skrzydło; łuska; skrzele' oraz w cs.-rus. *črěljuština* 'skrzele' obok *črěljuśnja* 'ts.'). Może raczej prastare, powstałe na gruncie prasłowiańskim złożenie *čeľ-ustь z pierwszym członem związanym z psł. *čelo 'miejsce wysunięte ku przodowi, przednia strona czegoś' (zob. *czoło*) i z drugim członem *-ustь od psł. *usta 'otwór gębowy, usta' (zob. *usta*); wyraz oznaczałby pierwotnie 'otwór od strony czołowej, frontowej, przedniej; duży otwór wsadowy (np. w piecu garncarskim); przednią część pieca z otworem wsadowym'. Przy takiej interpretacji genezy wyrazu trudność sprawia palatalne *-ľ-, może człon pierwszy miał postać *čeli- (od hipotetycznego rzecz. *čelь, który należałby zatem do tematów na -ĭ-), w takim razie mielibyśmy rozwój *čeli-ustь > *čeljustь > *čeľustь.

czemu od XIV w. 'z jakiego powodu, dlaczego'. Ogsł.: stcz. *čemu* 'ts.', ukr. *čomú* 'ts.', słwń. *čemú* 'ts.'. Psł. *čemu, cel. pj zaimka *čь (zob. *co*).

czepek *czepka* od XV w. 'nakrycie głowy, zwłaszcza kobiece (dziś noszone np. przez pielęgniarki)', 'czapeczka dziecinna', 'czepiec kobiecy', 'część błony płodowej okrywającej czasem główkę noworodka' (*w czepku urodzony* 'ma wyjątkowe szczęście w życiu'), w XVI w. 'łożysko płodowe', 'błona otaczająca tłuszcz w ciele zwierzęcym' (dziś dial. 'błona we wnętrznościach'), dial. też 'obrzęd oczepin', także *czep* 'nakrycie głowy mężatek', kasz. *čepk* 'czepek, czapeczka dziecięca'. Por. dł. *copk* (dial. *cepk*) 'czepiec kobiecy; rodzaj uroczystego kobiecego nakrycia głowy', r. dial. *čepík* / *očépok* 'czepek zakładany pod zawój, chustkę', ukr. dial. *čepák* / *očípok* 'czepiec kobiecy'. Od psł. *čepiti 'ogarniać, otaczać czymś, nakładać pannie młodej czepiec' (zob. *czepiec*), derywat z przyr. *-ъkъ paralelny do *czepiec*.

czepić od XVIII w. 'chwycić, ująć rękami', *czepić się* 'chwycić się, przytrzymać się', dial. też 'przyczepić się, przylepić się (o rzeczach)', 'zaczepić kogoś', 'przydarzyć się (np. o nieszczęściu)', 'zająć się czymś, wziąć się do czegoś'; z przedr. *doczepić, odczepić, przyczepić, uczepić się, zaczepić*; częściej używane wielokr. *czepiać się* 'chwytać się, przytrzymywać się, lgnąć', 'dopatrywać się złych intencji, cech itp., występować z zarzutem, zaczepiać kogoś', dial. też 'przydarzać się, opanowywać', 'rozpoczynać jakąś czynność', pot. i dial. niezwrotne *czepiać* 'zatrzymywać, nagabywać', przest. i dial. 'przymocowywać, przypinać, wieszać', dial. też 'chwytać'; z przedr. *doczepiać, odczepiać, przyczepiać, zaczepiać*; jednokr. *czepnąć* daw. XVIII w. 'ująć, chwycić', dial. 'zaczepić kogoś', *czepnąć się* 'uczepić się, przyczepić się; zająć się czymś; rozpocząć jakąś czynność'. Ogsł.: cz. dial. *čepit* 'bić', ukr. *čipáty* (dial. *čepáty*) 'zaczepiać, wieszać, przypinać; chwytać', *čipátysja* 'czepiać się, chwytać się', dial. *čepýtysja* 'uczepić się, chwycić się', ch./s. *čèpati* 'stąpać, deptać, nadeptywać na nogę', rzadko 'łapać, chwytać', bg. lud. *čépja* 'łamać; rozdziawiać, rozczapierzać', pot. *čépja se* 'wyginać się, wykrzywiać się'. Psł. **čepati* [< **kep-*] 'chwytać, łapać; dotykać, poruszać; zahaczać, przypinać, zawieszać, zaczepiać; zginać, wyginać', dok. **čepiti*, czas. pochodzenia dźwkn., od wykrz. oznaczającego szybki, nagły ruch, chwytanie **kep-*, por. lit. *kèpt!* wykrz. na oznaczenie nagłego ruchu (podobne, niezależnie utworzone czasowniki też w bałt.: lit. *čepóti* i *čẽpinti* 'iść powoli, ciężko, opieszale', łot. *čiept* / *čiẽpt* 'porwać, ukraść', *ķept* 'czepiać się, chwytać pazurami'). — Od czas. przedrostkowych *zaczep*; *przyczepa*; *odczepka, zaczepka*; *odczepny, przyczepny, zaczepny*.

czepiec *czepca* od XV w. 'dawne specjalne nakrycie głowy zamężnych kobiet (dziś zachowane w strojach ludowych); nakrycie głowy w niektórych zakonach żeńskich', w gwarach też 'obrzęd oczepin', 'zbiórka pieniędzy podczas wesela', kasz. *čepc* 'biały czepiec noszony przez kobiety zamężne; taniec panny młodej'. Ogsł.: cz. *čepec, -pce* 'czepiec, czepek', dial. 'nakrycie głowy zamężnych kobiet', r. *čepéc, -pcá* 'dawne kobiece nakrycie głowy w kształcie kaptura', dial. 'chustka na głowę noszona przez kobiety zamężne', ch./s. *čèpac* / *čépac, -pca* 'rodzaj kobiecego nakrycia głowy, czepek'. Psł. **čepьcь* 'nakrycie głowy nakładane w obrzędzie weselnym jako symbol przejęcia przez pannę młodą obowiązków żony i gospodyni', od psł. **čepiti* 'ogarniać, otaczać czymś, nakładać pannie młodej czepiec' (por. p. *czepić* 'w ludowym obrzędzie weselnym: wkładać pannie młodej na głowę czepiec', daw. XVII w. 'wieńczyć', *oczepić* 'nałożyć okrycie, okryć', dial. *zaczepić* i *wyczepić* 'założyć chustę na tył głowy', cz. *čepiti* 'wkładać pannie młodej czepiec na głowę', ukr. dial. *očepýty* 'otoczyć coś tkaniną, włożyć np. spódnicę').

czereda od XVIII w. 'gromada, zgraja', dial. 'gromada, grupa ludzi; gromada zwierząt, stado' (w gwarach płd.-wsch.). Postać fonetyczna (*-ere-*) i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ukr. *čeredá* 'stado bydła', etymologicznie tożsamego z rodzimym *trzoda* (zob.).

czeremcha od XVII w. 'drzewo lub krzew Padus racemosa' (dial. też np. *czeromcha* / *czeremka* / *czerenka* / *czeremb(k)a* / *czeremchwa*, na pograniczu wsch. oraz na Podlasiu, Mazowszu, Mazurach i płn. Małopolsce). Postać fonetyczna (*-ere-*), historia i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ruskiego (por. ukr. *čerémcha* 'ts'.), wypierające postaci rodzime: stp. od XV w. *trzemcha* 'czeremcha', w XVI w. też 'czosnek niedźwiedzi, Allium ursinum', dial. *trzemcha* : *strzemcha* : *trzechma* 'czeremcha', stp. od XVI w. także *trzemucha* 'czosnek niedźwiedzi'. Ogsł.: cz. *střemcha* 'czeremcha', r. *čerëmucha* 'czeremcha', słwń. dial. *črêmha* 'ts.'. Psł. **čermъcha* (także **čermъša* oraz **čermucha* : **čermuša*) 'czeremcha', derywaty (z przyr. **-ъcha* / **-ъša* i **-ucha* / **-uša*) od psł. **čerma* 'czeremcha; czosnek niedźwiedzi' (por. p. dial. *trzemka* / *strzempka* 'czeremcha', cz. dial. *střenka* 'ts.', r. dial. *čerëma, čerëmka* 'ts.', *čeremíca* 'czosnek niedźwiedzi'), najbliższe odpowiedniki: lit. *kermùšė* 'czosnek niedźwiedzi', łot. *cẹr-*

mukša 'jarzębina', od pie. **kerm-* (/ **kerem-*, **krem-*), **kerm-us-* (/ **krem-us-*) oznaczającego rośliny o silnym, nieprzyjemnym zapachu, zwłaszcza czosnek i cebulę oraz odurzającym — czeremchę.

czerep od XVIII w. 'czaszka, głowa', 'skorupa stłuczonego naczynia, odłamek', dial. (głównie wsch. i płd.) *czerep* (*szczerep*) / *czerepa* 'głowa, czaszka', 'gliniany garnek (cały, nieuszkodzony lub stary, popękany, wyszczerbiony); skorupy z rozbitego garnka'. Postać fonetyczna (*-ere-*), historia i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ruskiego (por. ukr. *čérep* 'czaszka', dial. 'duża skorupa', 'gliniany garnek rozbity, uszkodzony lub cały; doniczka; płytki kaflowe do wykładania pieca'), wypierające rodzimą postać: p. daw. XVII w. *trzop* 'skorupa rozbitego naczynia' (*trzop do uryny* 'nocnik'), dial. *trzop* / *strzop* też 'garnek gliniany, taki garnek częściowo rozbity'. W polskim spodziewalibyśmy się postaci **trzep* (< **czrzep*), *-o-* nie ma uzasadnienia fonetycznego (może oddziałała analogia do jakichś innych wyrazów, np. *czop*, zob.); pozostałością pierwotnej wczesnej postaci **czrzep* jest kasz. *čëřep* 'czaszka' (z wtórnym *-ë-* rozbijającym grupę spółgłoskową). Ogsł.: cz. *střep* 'skorupa, odłamek; rupieć, grat', r. *čérep* 'czaszka, czerep', słwń. *črẹ̑p* 'skorupa rozbitego garnka', dial. 'gliniany garnek; rodzaj dachówki', 'czaszka'. Psł. **čerpъ* [< **kerp-o-*] 'gliniana skorupa, rozbity gliniany garnek', od pie. **(s)ker-p-* 'ciąć, kroić, oddzielać, odrywać' (należącego do pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, kroić'; zob. *czerpać*), por. pokrewne stpr. *kerpetis* 'czaszka', łot. *šķirpta* 'szczerba', stwniem. *scirbi* 'skorupa, gliniany garnek' (dziś niem. *Scherbe* 'skorupa'), stind. *karpara-* m 'skorupa, garnek, czerep, czaszka'.

czereśnia od XVII w. 'drzewo owocowe Cerasus avium', dial. (niemal na całym obszarze, z wyjątkiem Śląska, płd.-zach. Małopolski i Kaszub) *czereśnia* / *czeresznia* / *czerešla* / *tereśnia* / *terešla*. Postać fonetyczna (*-ere-*) i historia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ruskiego (por. ukr. *čeréšnja* 'ts.'), zastanawia szeroki zasięg w gwarach. Wyparła postać rodzimą (poświadczoną w stp. i w niektórych gwarach): stp. XIV–XV w. *czrzeszna* / *czrześnia* / *trzeszna* / *traszna*, dial. (Śląsk, płd.-zach. Małopolska) *czrześnia* / *trześnia* / *strześnia* / *trzešla*, kasz. *křěšńa* 'ts.' (z dysymilacją **tř* >*kř*). Ogsł.: cz. *třešně* ż 'czereśnia (drzewo i owoc)', *třešeň*, *-šně* ż 'drzewo czereśniowe', r. *čeréšnja* 'czereśnia', ch./s. *trěšnja* (daw. i dial. *črešnja* / *crešnja*) 'ts.'. Psł. **čeršьńa* 'czereśnia' (wtórna postać powstała w rezultacie kontaminacji pierwotnego psł. **čerša* 'czereśnia' z psł. **višьńa* 'wiśnia'); psł. **čerša* (por. cs. *črěša* 'czereśnia', bg. *čeréša*, dial. też np. *črėša*, *creša*, *srėša* 'ts.', mac. *creša*, dial. *ceräša* 'ts.') przejęte (wraz uprawą tego drzewa owocowego) zapewne z łac. lud. **ceriesa*, **ceresia*, **cerasia*, łac. *cerasus* 'czereśnia' (może za pośrednictwem germ., por. stbawar. **chers-sįa*, *chersse* 'czereśnia'). Źródłem wyrazu łac. było gr. *kérasos* > *kerasía* 'czereśnia', wyraz niewiadomego pochodzenia.

czerpać *czerpię* od XV w. (w XIV–XV w. i dziś dial. też *czyrpač* / *czyrzpać*) 'wydobywać czymś ciało płynne lub sypkie, nabierać', kasz. *čerṕac* 'ts.'; z przedr. *wyczerpač*; jednokr. *-czerpnąć*: z przedr. *zaczerpnąć*. Por. stp. XV–XVI w. (w Biblii królowej Zofii i w Biblii Leopolity) *naczarli wody* 'naczerpali wody', wskazujące na czas. **naczrzeč*, czas przeszły **naczarł* (por. stcz. *křieti*, *črpu* 'nabierać, czerpać', scs. *po-črěti*, *-črъpǫ* 'zaczerpnąć, nabrać'). Ogsł.: cz. *čerpat* 'czerpać, pompować; brać', r. *čérpat'* 'czerpać', scs. *črъpati*, *črěpljǫ* 'czerpać'. Psł. **čьrpati*, **čerpǫ* (/ **čerpti*, **čьrpǫ*) [< **kerp-*, **kirp-*] 'wydobywać płyn lub coś sypkiego, nabierać, czerpać', odpowiada lit. *kir̃pti*, *kerpù* 'ciąć, obcinać, przycinać, strzyc', łot. *cìrpt*, *cȩ̀rpu* / *cirpu* 'przycinać, obcinać', łac. *carpō*, *carpere* 'zrywać, skubać; wybierać, rozdzielać'. Od pie. **(s)ker-p-* 'ciąć, kroić, oddzielać, odrywać' (należącego do pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, kroić'). Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'odcinać, rwać, odrywać od całości' (por. r. dial. *čérpat'* 'rwać, szarpać') rozwinęło się na gruncie słow. w 'oddzielać część czegoś od całości, nabierać, wydobywać coś płynnego, sypkiego (np. z pojemnika)'. — Od tego *czerpak*.

czerstwy 'suchy, twardy, nieświeży (o pieczywie)', 'zdrowy, krzepki, mocny', w XVI w.

czerstwy (*czerstwi*) / *czyrstwy* (*czyrstwi*) 'dziarski, rześki, żywy, świeży; szybki', dial. *czerstwy* (*czerskwy, czerswy, czerkwy, czerwty, czerski*) / *czyrstwy* / *czerstwi* (*czerskwi*) 'o pieczywie: suche, twarde, nieświeże' (w nielicznych gwarach przeciwnie 'świeże'), 'zdrowy, silny, dobrze wyglądający; trzeźwy', 'zimny (o wodzie, wietrze)', 'żywy (o kolorze)'. Ogsł.: cz. *čerstvý* 'świeży; rześki, chłodny; prędki, szybki, chyży', r. *čërstvyj* 'czerstwy, stwardniały (o pieczywie)', przen. 'nieczuły', ch./s. *čvȑst* (z przestawką *črv-* > *čvr-*) 'twardy, czerstwy, krzepki'. Psł. **čŕ̥stvъ* [< **kĭrstu̯o-* < **kr̥t-tu̯-o-*] 'zbity, gęsty, jędrny, twardy' (> 'silny, mocny, krzepki', 'rześki, żwawy, szybki', 'świeży'), pokrewny ze stind. *kr̥tsná-* 'całkowity, cały', łac. *crassus* [< **krə-tós*] 'gruby, gęsty', od pie. **kert-* 'pleść, wić, wiązać', z przyr. **-tvъ* < **tu̯-o-* (por. *martwy*); etymologiczne znaczenie 'spleciony, związany'. W polskim oczekiwalibyśmy postaci **czarstwy* (jej reliktem jest może dial. *čorstfy* < **czârstwy*) z *-ar-* < **-ŕ̥-* w pozycji uzasadniającej przegłos, *-er-* prawdopodobnie pod wpływem pochodnych czas. *czerstwieć* (stp. i dial. *czyrstwieć*) 'stawać się czerstwym, zsychać się; krzepnąć, zdrowieć', daw. od XVI w. *czerstwić* / *czyrstwić* 'rzeźwić, pokrzepiać'.

czerw *czerwia* 'larwa muchówek i błonkówek', 'larwa pszczoły', przest. 'larwa — pasożyt toczący drzewa, owoce itp.' (dawniej i w gwarach używane w znaczeniu zbiorowym), stp. od XIV w. *czyrw* / *czyrzw* 'robak', 'robak gryzący drzewo', 'larwa tocząca drzewo, owoce', w XVI w. *czyrw* (*czyrẃ*) / *czerw* (*czerẃ*) m 'robaczywienie, choroba roślin, owoców', 'roślina Sclarantus annuus', u M. Reja zbiorowo *czyrẃ albo robacy*, u J. Mączyńskiego *czerẃ żytna* 'choroba żyta, rdza', dial. *czerw* (*czyrw*), *-wia* / *-wa* (też *czerwa* ż) 'larwa pszczoły; larwa (pasożyt) tocząca zwierzęta, drzewa, owoce', *czerwie* mn 'robaczywe owoce'. Ogsł.: cz. *červ* (stcz. *črv*) 'robak; larwa owadów', r. *červ'*, *-vjá* 'ts.', scs. *črъvъ* m 'robak'. Psł. **čŕ̥vъ*, **čŕ̥vi* [< **kĭrvĭ-*] m (temat na *-ĭ-*) 'robak, larwa owadów' (bez pewnych odpowiedników ie.), niewątpliwie związane z psł. **čŕ̥mъ*, **čŕ̥mi* m 'robak, czerw' (por. słc. dial. *črm* 'wielka osa', słwń. *čȓm* 'wąglik, antrax; rodzaj choroby świń; zanokcica, ropień okolic paznokcia'; wyraz ma dokładne odpowiedniki ie.: lit. *kirmìs* ż, m / *kir̃mis* m 'robak, czerw', łot. *cirmis* 'robak; gąsienica', stind. *kŕ̥mi-* m 'robak, czerw', *kr̥mi-* 'czerwona farba uzyskiwana z owada czerwca', pers. *kirm* 'robak'), kontynuującym pie. **k″r̥mi-* 'robak, czerw'. Stosunek postaci **čŕ̥vъ* do **čŕ̥mъ* niejasny, może prastara ie. oboczność przyrostków **-m-* i **-u̯-*. Zob. *czerwiec* I i II, *czerwony.*

czerwiec I *czerwca* od XV w. (stp. *czyrwiec*) 'roślina Scleranthus' (*czerwiec trwały* 'Scleranthus perennis', na którego korzeniach żyje owad czerwiec polski), 'owad z nadrodziny Coccoidae, zwłaszcza czerwiec polski (Porphyrophora polonica), dawniej hodowany w Polsce, gdyż stanowił źródło cenionego czerwonego barwnika', stp. XV w. *czyrwiec* 'owad Porphyrophora polonica', 'czerwony barwnik', 'rośliny Scleranthus annuus, Polygonum persicaria, Pimpinella saxifraga'. Por. cz. *červec*, *-vce* 'owad czerwiec', 'rodzaj czerwonego barwnika', r. *červéc*, *-vecá* 'gatunek owada', dial. 'owad koszenila (Dactylopius coccus), z którego uzyskuje się szkarłatny barwnik', 'roślina Scleranthus annuus', ch./s. *cŕvac*, *-vca* 'mały robak', 'koszenila', 'szkarłat: barwa i materiał'. Od psł. **čŕ̥vъ* 'robak, larwa owadów' (zob. *czerw*), z przyr. **-ьcь*, prawdopodobnie zmieszanie dwu odrębnych derywatów: pierwotnego zdrobnienia i formacji oznaczającej związek z desygnatem wyrazu podstawowego. Zob. też *czerwiec* II.

czerwiec II *czerwca* 'szósty miesiąc roku' od XV w. (stp. XV w. w postaci *czyrwiec*), nazwa miesiąca powszechna w gwarach. Por. ukr. przest. *čérvec'*, *-vcja* 'ts.', br. dial. *čérvec*, *-vca* 'ts.'. Od *czerw* 'robak', psł. **čŕ̥vъ* (zob. *czerw*), z przyr. *-ec* (< **-ьcь*), co do budowy por. *lipiec*. Nazwa okresu nasilonego pojawiania się robactwa czy okresu pozyskiwania owadów dostarczających czerwonego barwnika (por. *czerwiec* I). Por. lit. *kirmelių̃ mënuo* 'czerwiec' (dosłownie 'miesiąc robaków').

czerwony od XV w. 'będący koloru krwi, zarumieniony', stp. XV w. też *czyrwony* /

czyrzwony i *czyrwiony* / *czyrzwiony* 'czerwony, szkarłatny; rudy, gniady', 'ze złota wysokiej próby', dial. *czerwony* / *czerzwony* oraz *czerwiony* / *czerzwiony* (postaci z *-ẃ-* na Śląsku, w płd.-zach. Małopolsce, także kasz. *červoni* / *čeřvoni* / *ćervoni*) 'czerwony, czerwonobrązowy, ceglasty, zaczerwieniony, rumiany, rozżarzony do czerwoności'; st. wyższy *czerwieńszy*. Ogsł.: cz. *červený* 'czerwony, rumiany, rudy', ukr. *červlényj* (dial. *ćervényj*) 'czerwony', scs. *črъvenъ* 'czerwony' / *črъvljenъ* 'ts.; szkarłatny'. Psł. **čŕvenъ* 'zabarwiony czerwiem, czerwony' (w części języków słow. na tę wcześniejszą postać nawarstwiło się nowsze **čŕvenъ* 'czerwony', uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów bierny od psł. **čŕviti* 'barwić czerwiem, farbować na czerwono', por. scs. *učrъvljenъ* 'szkarłatny'). Regularna polska postać *czerwiony*; występującą od XV w. postać *czerwony* (*czyrwony*), wyłączną w języku liter. od XVI w., tłumaczy się zwykle dyspalatalizacją *-ẃ-* pod wpływem czeskim. Godne jest uwagi, że starsze wyrazy pochodne zachowują spółgłoskę palatalną: *czerwień* ż 'kolor czerwony', *czerwienieć* 'stawać się czerwonym; rumienić się' (→ *poczerwienieć*), *czerwienić (się)* (→ *zaczerwienić się*), natomiast nowsze derywaty (głównie sztucznie ukute terminy) utworzono od *czerwony*, por. np. *czerwonak* 'ptak Phoenicopterus', *czerwoniec* 'mech Ceratodon purpureus', *czerwończyk* 'motyl Hoedes', *czerwonka* 'rodzaj choroby zakaźnej'.

czesać *czeszę* (stp. od XV w. i dial. *czosać*, *czeszę*) 'porządkować, przygładzać włosy, sierść grzebieniem', 'oczyszczać włókna lnu, konopi z resztek paździerzy, oczyszczać, rozczesywać wełnę', przest. 'szybko iść, biec', stp. XV w. *czosać* też 'całą garścią zrywać (np. owoce)', w XVI w. 'czyścić, szczotkować; czyścić (konia) zgrzebłem', 'drapać', dial. *czesać* / *czosać* także 'bić, chłostać; silnie lać (o deszczu)', 'obrabiać toporem, ciosać', kasz. *ćosac* 'czesać; oczyszczać włókno z resztek paździerzy za pomocą specjalnego grzebienia; spieszyć się; grzebać nogą', 'ciosać (drewno, kamień)', słowiń. *ćešac* 'oczyszczać len'; z przedr. *przyczesać*, *uczesać*, *wyczesać*. Regularna polska postać bezokol. *czosać* (z oczekiwanym przegłosem *e* > *o*), czas teraźn. *czeszę*; forma bezokol. *czesać* wtórna, przez analogię do czasu teraźn. Ogsł.: cz. *česat* 'czesać (np. włosy, wełnę); zbierać, zrywać (np. owoce)', przen. 'oskubywać, ogołacać', r. *česáť* 'czesać; gręplować; drapać', scs. *česati* 'czesać; zrywać (owoce)'. Psł. **česati*, **češǫ* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać' > 'wygładzać, wyrównywać, porządkować, oczyszczać coś zbitego (np. włosy, włókna, wełnę)', prapokrewne z (mającymi inną samogłoskę rdzenną) lit. *kàsti*, *kasù* 'ryć, grzebać, kopać', *kasýti* 'skrobać, drapać; czyścić zgrzebłem', łot. *kast*, *kasu* / *kašu* 'grzebać; grabić', *kasît* 'drapać, skrobać; zdzierać, obłupiać; grzebać; grabić; bić, chłostać'; rdzenną samogłoskę *-e-*, zgodną ze słow., wykazuje np. gr. *késkeon* [< **keskeson*] 'pakuły, kłaki'. Od pie. **kes-* 'drapać, skrobać, przegrzebywać, przeczesywać'. Por. *kosa* I i II. Zob. też *czas*, *czasza*.

czesne 'opłata za naukę w szkole', stp. XV w. *czesne* / *czestne* 'opłata na rzecz sędziego', dial. 'opłata Kościołowi'. Przym. *czesny* 'uczciwy, zacny; zaszczytny, honorowy; czcigodny' (zob. *cny*) w funkcji rzecz., pierwotnie 'honorowe', tj. 'opłata honorowa'.

cześć *czci* ż od XIV w. 'szacunek, poważanie, uznanie, kult', 'honor, dobre imię, godność osobista', też *cześć!* 'rodzaj pozdrowienia', stp. też 'chwała, sława, rozgłos; cnota, dobre obyczaje; siła, moc; godność, zaszczyt; ozdoba, chluba; stan', także 'uczta, biesiada' (również gwarowe z okolic Bielska Podlaskiego), kasz. *česc*, *tcë* ż (też *tca*) 'cześć'. Ogsł.: cz. *čest*, *cti* (stcz. *čest*, *čsti*) 'honor, szacunek, poważanie, zaszczyt', r. *čest'* 'honor, dobre imię, reputacja; szacunek; zaszczyt; cnota, niewinność', scs. *čьstь* 'cześć, szacunek; stopień, stanowisko, godność; uroczystość, święto'. Psł. **čьstь* [< **čьt-tь* < **kĭt-tĭ-*] ż 'czczenie, kult, wielbienie, szanowanie; dowód czci, uznania (np. ugaszczanie, uczta); honor, dobre imię, cnota, godność, zaszczyt', rzecz. abstr. od psł. **čisti*, **čьtǫ* 'otaczać czcią, poważać' (zob. *czytać*), z przyr. **-tь*, por. tak samo zbudowane stind. *cítti-* ż 'myślenie, uznanie, zrozumienie', awest. *cisti-* ż 'myślenie, rozumienie,

pojmowanie'. Zob. też *bezcześcić, cny, czcić, częstować.*

częstować od XVI w. 'ugaszczać, dawać przez uprzejmość coś do jedzenia, picia', starsza postać bez samogłoski nosowej: stp. od XV w. (dziś dial.) *czestować* 'czcić, szanować', kasz. *čestovac* 'częstować, raczyć', w słowiń. też 'czcić, oddawać cześć'; z przedr. *poczęstować.* Ogsł.: cz. *častovat* 'ugaszczać, częstować', przest. *čestovati* 'oddawać cześć, zwłaszcza ugaszczając, częstując', r. dial. *čéstováť* 'częstować, gościć, okazywać szacunek, cześć (np. przez przyniesienie podarunku)', ch./s. *štȍvati* (daw. *ćtovati*) 'czcić, szanować', daw. i dial. 'gościć, ucztować ku czyjejś czci; świętować'. Psł. **čьstovati* 'okazywać cześć, szacunek, zwłaszcza przez ugoszczenie, urządzenie uczty', czas. odrzecz. od psł. **čьstь* 'czczenie, kult, wielbienie, szanowanie; dowód czci, uznania (np. ugaszczanie, uczta)' (zob. *cześć*), z przyr. **-ova-*. Postać *częstować* wtórna, pod wpływem rodziny przym. *częsty* (por. stp. w XV w. wyjątkowe *częstować* 'współbiesiadować'). Zob. *poczęstunek.*

częsty od XIV w. 'powtarzający się w czasie, wielokrotny, wielorazowy', dial. też 'liczny', kasz. *čąsti* 'częsty, wielokrotny' (pochodne *čąstni* też 'gęsty'). Ogsł.: cz. *častý* 'częsty; gęsty', r. *částyj* 'gęsty; częsty; szybki, pośpieszny', scs. *čęstъ* 'gęsty'. Psł. **čęstъ* 'gęsty; częsty', dokładny odpowiednik: lit. *kim̃stas* 'napchany', imiesłów bierny od lit. *kim̃šti, kemšù* 'pchać, napychać'. Wyraz słow. to zatem uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów bierny od nie zachowanego w słow. czas. *†čęsti*; pierwotne znaczenie 'napchany' > 'bliski jeden drugiego w przestrzeni, gęsty' > 'bliski jeden drugiego w czasie, częsty, wielokrotny' (słow. innowacja znaczeniowa, co do rozwoju semantycznego por. *gęsty*). — Od tego *częstość*, daw. *częstota* (→ *częstotliwy*); też jako pierwszy człon złożeń, np. *częstokroć, częstokrotny.*

część ż od XIV w. 'wycinek całości, dział, kawałek, odcinek, ułamek', 'przedmiot dający się wyodrębnić, element większej całości', stp. też 'dział, spadek; udział; majątek; zastęp; strona świata', w XVI w. także 'uczestnictwo, czynny udział, wspólność, związek', w gwarach również np. 'spadek', 'posag' (tak też w kasz. *čąsc* z dalszym przen. znaczeniem 'żona'); zdr. *cząstka.* Ogsł.: cz. *část* ż 'część', r. *časť* ż 'część, kawał; oddział, formacja; wydział; sprzęt', scs. *čęstь* ż 'część, udział, zapłata'. Psł. **čęstь* ż 'wycinek, element składowy całości', kontynuuje zapewne wcześniejszą postać **kĭnd-tī-* < **kn̥d-tī-*, innowację słow. związaną etymologicznie z lit. *kąsti, kándu* 'kąsać', *kañdis* 'ukąszenie', *kąsnis* 'kawałek', łot. *kuôst, kuôžu* 'kąsać' (< bałtosł. **kándō* 'gryźć'), z przyr. **-tь*. Etymologiczne znaczenie 'to, co jest odgryzione, odkąszone' > 'kęs' > 'część'; por. *kąsać.* — Od tego *częściowy.* Zob. też *szczęście, uczestnik, uczęszczać.*

czkać od XIX w. 'mieć czkawkę' (częste w gwarach), kasz. *čkac* 'ts.'; jednokr. *czknąć*; wcześniej, od XV w. *szczkać* 'czkać', jednokr. *szczknąć.* Ogsł.: słc. *čkať* 'czkać', r. *čkať* 'szturchać, trącać, dźgać', ch./s. dial. *čkàti* 'dłubać'. Psł. **čьkati* 'uderzać, stukać, trącać' > 'czkać', czas. pochodzenia dźwkn. (od naśladowania odgłosu powstającego przy uderzaniu w coś, stukaniu). — Od tego *czkawka* (daw. od XV w. *szczkawka*).

człapać *człapię* od XVIII w. 'iść powoli, ciężko wlokąc nogi, wlec się; idąc, klapać, stukać obuwiem spadającym z nóg', daw. XVI–XVIII w. i dziś dial. *szłapać* 'człapać', *szłapić* 'deptać', kasz. *šlapac* 'brodzić, pluskać; powłóczyć nogami, iść z trudem; padać'. Por. cz. *šlapat* 'deptać; iść, chodzić', słc. *šliapať* 'deptać; człapać, iść', r. *šlëpať* 'dawać klapsa; powłóczyć, szurać (butami); brnąć (w wodzie), człapać', ch./s. *šljápati* 'brodzić, człapać (po błocie)'. Od dźwkn. wykrz. *człap! szłap!* 'o ciężkim, powolnym chodzie', por. kasz. *šlapu šlapu!* 'naśladowanie kroków w błocie', r. *šlëp!* naśladowanie ciężkiego chodu, uderzenia (podobne wyrazy znają również inne języki, np. niem. *schlapp* o 'lekkim głośnym uderzeniu', ang. *slap* 'klaps, bęc, plask').

człek od XV w. 'człowiek' (częste w gwarach), w stp. też 'poddany, sługa'. Nieregularne skrócenie często używanego rzecz. *człowiek* (zob.), por. też dial. *czowiek / czo(je)k / czołek.* Podobne nieregularne postaci także w innych językach słow., np. słc. dial.

člek, s. dial. *čòek* / *čôk*. — Od tego *człeczy* (por. też sztucznie utworzony termin naukowy *człekokształtny*).

człon od XVIII w. 'część składowa większej całości' (w gwarach wyjątkowe: *człon* 'kawał' z okolic Tczewa, kasz. *člón* 'członek' tylko u Ramułta, może sztucznie utworzone lub przejęte z języka liter.). Późne poświadczenie wyrazu i brak w gwarach sugeruje, że jest to derywat wsteczny od poświadczonego od XIV w. *członek*, *-nka* 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności', 'część ciała stanowiąca odrębną całość', w stp. też 'składnik psychiki', 'punkt, paragraf, artykuł', *członki* mn 'części ciała', w gwarach *członek* częste zwłaszcza w znaczeniu 'część ciała, ręka i noga, połączenie kostne, staw (głównie w palcu)', też 'część składowa narzędzia', 'źdźbło słomy używane do wyplatania kapelusza', prawdopodobnie także 'zgrubienie na źdźble'. Ogsł.: cz. *člen* 'członek; człon, element', ukr. *čelén* 'członek; człon', ch./s. *člân* (dial. też np. *č(k)ljan* / *č(k)l(j)en*) 'członek; część większej całości, człon; fragment, artykuł, paragraf', 'staw, przegub, kostka u nogi; kolanko w łodydze'. Psł. **čelnъ* [< **kel-nŭ-*] 'przegub w ciele ludzkim lub zwierzęcym, kolanko na źdźble rośliny; część ciała między dwoma przegubami, stawami, część łodygi między kolankami', zdr. **čelnъkъ*, pokrewne lit. *kelỹs* 'kolano; kolanko na źdźble', łot. *celis* 'kolano'.

człowiek od XIV w. 'istota ludzka, Homo sapiens', daw. od XIV w. też 'poddany, chłop, sługa, niewolnik', dial. także 'mężczyzna', 'mąż', 'pracownik najemny, służący', 'zjawa, upiór', kasz. *človek* (też *čovek*) 'człowiek'. Ogsł.: cz. *člověk*, r. *čelovék*, scs. *člověkъ* 'ts'. Psł. **čelověkъ* [< **kelo-vaiko-*?] (wtórnie **čьlověkъ*) 'istota ludzka, człowiek', wyłącznie słow. archaiczne złożenie, z nieprzejrzystą genezą obu członów, nie poświadczonych samodzielnie w słow., różnie więc interpretowanych. Najbardziej prawdopodobna wersja etymologiczna wiąże człon pierwszy **čelo-* z psł. **čeľadь* 'rodzina, ród, wspólnota rodowa, wszyscy domownicy; poddani, służba', lit. *kelỹs* 'ród, pokolenie' (zob. *czeladź*), człon zaś drugi **-věkъ* identyfikuje z lit. *vaĩkas* 'dziecko; syn, chłopiec', stpr. *waix* 'pachołek, parobek'; pierwotne znaczenie złożenia zapewne 'ten, kto należy do rodu' bądź 'męski członek rodu'. Długi, często używany wyraz (w językach słow. często w funkcji zaimka nieokreślonego 'ktoś') ulegał różnorakim przeobrażeniom, skróceniom w epoce psł. i na gruncie poszczególnych języków słow. Najwcześniejszą zmianą jest zapewne redukcja samogłoski w pierwszej sylabie: **čelověkъ* > **čьlověkъ* (por. łot. *cìlvę̄ks* 'człowiek' zapożyczone ze strus.), stąd p. *człowiek*; o dalszych skróceniach zob. *człek*. — Od tego *człowieczy*, *człowieczeństwo*.

czmychać od XIX w. 'uciekać, umykać', dial. 'pociągać nosem; kichać; sapać' (głównie w gwarach wsch. i kresowych z Białorusi); jednokr. *czmychnąć*. Zapożyczenie z ukr. *čmycháty* 'dmuchać, sapać; znikać, przepadać, spieszyć', por. br. *ćmýchac'* 'szukać węchem, wietrzyć' (wyraz pochodzenia dźwkn.).

czochrać od XIX w. (wcześniej, od XV w. *czechrać*) 'targać, wichrzyć, burzyć (włosy, sierść)', 'ocierać, trzeć ciało o coś twardego (zwykle o zwierzętach)', 'oddzielać główki lnu od łodyg za pomocą specjalnych grzebieni' (w gwarach w tych znaczeniach *czochrać* / *czechrać*), stp. XV w. *czechrać* 'czesać (len, wełnę)', kasz. *čoχrac* 'głośno iść, powłócząc nogami'. Płnsł.: cz. *čechrat* 'stroszyć; gręplować', słc. *čechrať* / *čuchrať* (dial. też *čochrať* / *cochrať*) 'czochrać (np. włosy); przeczesywać włosy; gręplować', ukr. *čuchráty* 'czesać wełnę; oczyszczać pień drzewa z gałęzi, sęków'. Psł. dial. **čechrati* (/ **česrati*) 'drapać, skrobać, grzebać, trzeć, czesać, przeczesywać', czas. ekspresywny od psł. **čechati* 'drapać, czochrać, skrobać; rwać, zdzierać, odłamywać' (por. p. przest. i dial. *czochač* 'trzeć, ocierać, drapać', *czochač się* 'trzeć się, ocierać się, czochrać się, zwykle o zwierzętach', słwń. *čeháti* 'głaskać, drapać po skórze'), **česati* (zob. *czesač*), z przyr. **-ra-*.

czołgać się od XV w. 'pełzać', w stp. XV w. też *czołkać (się)* 'ts.', dial. *czołgać* 'wlec po ziemi, tarmosić', *czołgač się* 'pełzać', wyjątkowe (z Cieszyńskiego) *czołkać* (*čeu̯kać*)

'piąć się (po linie)', kasz. *čålgac są* 'ts.', słowiń. *čålkac, čålce* / *čålkå* 'ts.'; z przedr. *doczołgač się, przeczołgać się, zaczołgać się.* Por. ukr. *čóvhaty* 'powłóczyć, szurać nogami, wlec się', *čóvhatysja* 'ts.; ślizgać się'. Psł. dial. **čľgati (sę)* / **čľkati (sę)* [< **kilg-* / **kilk-*] 'pełzać', bez pewnej etymologii. Może należy ostatecznie do pie. pierwiastka **kelg-* 'wić się' (por. stang. *hylc* 'zakrzywienie, zakręt', śrirl. *celg* 'podstęp, zdrada'); pierwotnie wyraz oznaczałby zatem 'poruszać się, wijąc się i ślizgając (jak wąż)'. Niepewny jest przyjmowany nieraz związek ze wschsł. **čľpti* (por. ukr. *čovptý* 'bić, tłuc', 'iść z trudem, wlec się', 'powtarzać, wbijać w pamięć', 'pojmować, rozumieć', br. dial. *čaúpci* 'mówić niedorzecznie, pleść, wygadywać'). — Od tego rzecz. odczas.: daw. *czołg* 'czołganie się, pełzanie' (por. słowiń. *čålk* 'ts.'), stp. XVI w. *czołgiem* / *czołgami* 'czołgając się', w XVIII w. *czołg* 'płaz', dial. *czołgi* mn 'przyrząd do wiezienia beczki z wodą lub pługa na pole, włóka; bieguny u kołyski'; współczesne *czołg* 'opancerzony wóz bojowy na gąsienicach' jest sztucznym XX-wiecznym neosemantyzmem.

czoło od XV w. 'górna część twarzy powyżej oczu, (u zwierząt) część głowy pomiędzy skrońmi', 'przód, front czegoś, przednia część, strona', *na czele* 'na pierwszym, naczelnym miejscu, z przodu, na początku', *czołem!* 'pozdrowienie', dial. też 'szczytowa ściana domu', 'ściana łóżka od strony głowy lub nóg', 'zastawka w tyle wozu', 'ktoś najlepszy lub coś najlepszego pomiędzy podobnymi'. Ogsł.: cz. *čelo* 'czoło; przednia część, przednia strona czegoś', r. *čeló* 'czoło; główna, wierzchnia, przednia część czegoś; otwór wejściowy', scs. *čelo* 'czoło'. Psł. **čelo* [< **kelo-*] 'czoło; miejsce najbardziej wysunięte ku przodowi, ku górze, przednia strona czegoś', wyraz oparty na pie. pierwiastku **kel-* 'wznosić, podnosić; wysoki' (por. lit. *kélti* 'podnosić', *kálnas* 'góra', łac. *ex-cellō, ex-cellere* 'być wyższym, wystawać, górować', *celsus* 'wysoki, wyniosły'), pierwotne znaczenie 'wzniesienie, wyniesienie'. Znaczenie anatomiczne może być wtórne z ogólniejszego 'miejsce wysunięte ku górze, ku przodowi'. — Zob. *bezczelny, czelny, naczelny.*

czop od XV w. 'stożkowa zatyczka; przedmiot stożkowatego kształtu', stp. *czop* / *czep* 'kołek do zatykania beczki; część składowa urządzenia w młynie; biegun', dial. *czop* i (głównie na Śląsku) *czep* 'zatyczka', 'sworzeń (np. łączący kołowrót z nasadem wozu); pionowa oś w żarnach; rodzaj osi w przyrządzie do zwijania przędzy; prymitywny odpowiednik zawiasów w drzwiach lub jego część, biegun', 'kołek, drewniany gwóźdź spajający elementy drewniane, np. dzwona w kole', 'ostre zakończenie słupa, belki, deski wpuszczane w odpowiednie nacięcie innego elementu drewnianego'; zdr. *czopek*. Ogsł.: cz. *čep* 'czop, zatyczka', ukr. *čip, čopá* 'zatyczka, szpunt; kołek do łączenia słupów', dial. 'sworzeń, na którym się coś obraca; kołeczek w snowadle; ząb w bronie', bg. *čep* 'zatyczka, szpunt; sęk, gałązka', dial. 'kawałek drewna, którym się strąca owoce z drzewa', 'drewniana oś koła garncarskiego'. Psł. **čepъ* [< **kepo-*] 'odcięty, odłupany kawałek drewna, gałęzi (używany np. jako zatyczka do beczki, jako kołek łączący elementy drewniane, jako sworzeń, na którym się coś obraca)' od pie. **(s)kēp-* 'ciąć, rozszczepiać, łupać', zob. pokrewne *szczapa, szczepić*. Pierwotna polska postać *czep*; nieregularna forma *czop* z wtórnym *-o-* prawdopodobnie w rezultacie zmiany *cze-* > *czo-*.

czosnek *czosnku* od XIII w. 'roślina Allium sativum', dial. też *czostnek* : *czostek* oraz *czosnyk* i *czosnâk*, kasz. *čosńåk* / *čosńik* 'ts.'. Ogsł.: cz. *česnek*, r. *česnók*, słwń. *čésnek* 'ts.'. Psł. **česnъkъ* : **česnъ* 'czosnek, Allium sativum', od psł. **česati* (zob. *czesać*), z przyr. **-nъ, *-nъ-kъ*. Pierwotne znaczenie 'rozszczepiony, rozłupany', związane jest z łatwym rozdzielaniem się główki czosnku na cząstki składowe (ząbki).

czółno 'łódź wydrążona z jednego pnia' (w tej postaci od XVIII w.), stp. XV–XVII w. *czołn* / *czółn* 'mała łódź zrobiona przeważnie z jednego kawałka drewna', dial. *czółno* (*czałno, czåłno*) n / *czółen* (*czółn*) m / *czółna* 'łódka (też wydrążona z jednego pnia lub stara, prymitywnie zrobiona); czółenko tkackie', kasz. *čåłn* (*čåłen, čåłón, čułen*) m /

čáłno (*čełno*, *čółno*) n 'czółno, szczególnie klocowe'; zdr. *czółenko* 'drewniana łódeczka w warsztacie tkackim, w której się mieści szpulka z nićmi wątku', stp. od XV w. *czołnek* 'małe czółno; czółenko tkackie', dial. *czółenko* / *czół(e)nek* / *czółenka* 'ts.'. Ogsł.: cz. *člun* 'łódka, czółno', r. *čëln* 'łódka z wydrążonego pnia drzewa', słwń. *čôln* 'łódka, czółno'. Psł. **čь̌lnъ* [< **kĭl-no-*] 'łódź z wydrążonego pnia drzewa' (por. lit. dial. *kelnas* 'łódka rybacka; prom'), od pie. **kel-* 'bić, ciąć, siekać', z przyr. **-no-*. Pierwotnie zapewne 'ścięty, zrąbany pień drzewa', stąd wtórne znaczenie 'pień drzewa, wydrążony przez wypalanie lub dłubanie, używany jako łódź' (innowacja znaczeniowa wspólna dla języków słow. i bałt.).

czterdzieści liczeb. '40', stp. od XIV w. *czterdzieści* / *cztyrdzieści* / *szterdzieści* / *czterzydzieści* / *cztyrzydzieści*, dial. np. *czterdzieści* / *cztyrdzieści* / *czter(y)dzieście* / *szter(y)dzieści(e)* / *śtrydzieści*, kasz. *štërʒescė* / *štërëʒescë*. Ogsł.: cz. *čtyřicet*, stcz. *čtyřidsěti* / *čtyrydsěti* / *čtyrydcěti*, strus. *četyredesęte* / *četyridesęti*, scs. *četyre desęte*. Psł. **četyre* (**čьtyre*) *desęte* m, **četyri* (**čьtyri*) *desęte* ż i n '40', zestawienie liczeb. **četyre* (**čьtyre*) i **desęte* (zob. *cztery* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'cztery dziesiątki'. W językach słow. zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dzieście*, *-dzieści*). — Od tego *czterdziesty*, *czterdziestka*.

czternaście liczeb. '14', stp. od XIV w. *czternaście* / *czternaćcie* / *czternacie* / *cztyrnadcie* / *szternaście*, dial. np. *czter(y)naście* / *szter(y)naści(e)* / *śtyrnaście*, kasz. *štërnâsce*. Ogsł.: cz. *čtrnáct*, r. *četýrnadcať*, cs. *četyre na desęte*, bg. *četirinádeset* / *četirinajset*. Psł. **četyre* (**čьtyre*) *na desęte* m, **četyri* (**čьtyri*) *na desęte* ż i n '14', zestawienie złożone z liczeb. **četyre* (**čьtyre*) i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *cztery*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'cztery na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie*, *-ćcie*, *-cie*, *-ście*). Tak samo utworzone są liczebniki 11–19. — Od tego *czternasty*.

cztery, *czterej* liczeb. główny '4', stp. od XIV w. *cztery* / *cztyry* / *szczyry* (?) / *sztyry* i *czterzy* / *cztyrzy* / *szczyrzy* (?) / *sztyrzy* 'cztery', *czterzej* / *cztyrzej* 'czterej', dial. np. *cztery* (*ćtery*, *śtery*, *sztery*, *cztyry*, *ćtyry*, *sztyry*), *czterze* (*cztyrze*, *śtyrze*, *sztyrze*), *czterzej* (*szterzej*), kasz. *štërė* 'cztery', *štërej* / *štëreji* 'czterej'. Ogsł.: cz. *čtyři*, r. *četýre*, scs. *četyre*, słwń. *štírje*. Psł. **četyre* m, **četyri* ż i n [< **ketūr-*] (wtórnie **čьtyre* m, **čьtyri* ż i n) 'cztery', z pie. **kʷetu̯er-* 'cztery', por. stind. *catvā́rah*, gr. *téttares*, łac. *quattuor* 'cztery'. Zob. *czwarty*.

czterysta *czterystu* liczeb. główny '400', w stp. do XVI w. pierwotna postać *cztyrzysta* / *czterzysta*, w XVI w. też *szterzysta*, dial. także *ćterysta* (*śterysta*) / *śtyrysta*. Ogsł.: cz. *čtyři sta*, r. *četýresta*, cs. *četyri sta*. Psł. **četyri* (> **čьtyri*) *sъta* '400', zestawienie liczeb. **četyri* > **čьtyri* (zob. *cztery*) i **sъta* (mian. mn liczeb. **sъto* '100', zob. *sto*), pierwotnie 'cztery setki'. — Od tego *czterechsetny*.

czub od XV w. 'sterczące włosy na wierzchu głowy', 'kępka sterczących na głowie piór, kępka sierści', 'wysunięta, wystająca część czegoś, wierzchołek, szczyt, wierzch', 'spiczaste zakończenie czegoś', w gwarach też 'czupryna; grzywa nad czołem konia; warkocz zwinięty w kok; obrzędowe przybranie głowy panny młodej lub druhny; rodzaj dawnego nakrycia głowy', dial. także *czuba* 'wierzch głowy; warkocz zwinięty w kok; kaptur; szczyt góry; wiązka siana lub snopek słomy na wierzchu kopy; bukiet', kasz. *čub* 'wierzch, wierzchołek, szczyt; czub, czubek (z piór, włosów)'; zdr. *czubek*. Ogsł.: słc. dial. *čub* 'czub na głowie ptaka', r. *čub* 'czub, czupryna', ch./s. *čȕba* 'czub na głowie ptaka', ch. dial. czak. *čuba* 'czubata kura'. Psł. **čubъ* (/ **čupъ*) [< **keu̯bo-* / **keu̯po-*] 'kępka sterczących piór na głowie ptaka, pęk sterczących włosów na głowie człowieka', odpowiada stwniem. *scub-* 'wiązka słomy, snopek' (dziś niem. *Schaub* 'ts.'), śrwniem. *schopf* 'czupryna, czub ptaków' (niem. *Schopf* 'ts.'), od pie. **(s)keu̯b⁽ʰ⁾-* / **(s)keu̯p-* 'snopek, pęk, czub, czupryna'; zob. *czupryna*. — Od tego *czubaty*, *czubić się*.

czuć *czuję* 'doznawać wrażeń zmysłowych', 'doznawać uczuć, przeżywać coś wewnętrz-

nie', 'przewidywać, przeczuwać, domyślać się; uświadamiać sobie coś', stp. od XIV w. 'czuwać, nie spać, strzec, pilnować, być czujnym', 'doznawać wrażeń zmysłowych', 'spostrzegać; wiedzieć, myśleć, mniemać', w XVI w. i dziś dial. 'słyszeć', dial. także 'cuchnąć, śmierdzieć', kasz. *čëc* / *čuc*, *čëje* 'doznawać wrażeń, odczuwać; przeczuwać; słyszeć'; z przedr. *odczuć, poczuć, przeczuć, wyczuć*. Ogsł.: cz. *cít* 'doznawać wrażeń zmysłowych (zwłaszcza węchowych); węszyć; przeczuwać', ukr. *čúty* 'słyszeć; doznawać wrażeń zmysłowych, odczuwać; wąchać', scs. *čuti* 'zdawać sobie sprawę, uświadamiać sobie, czuć, spostrzegać, zauważać, pojmować, poznawać'. Psł. **čuti, *čujǫ* [< **keu̯-*] 'doznawać wrażeń zmysłowych; uświadamiać sobie, pojmować, zwracać uwagę, uważać, nie spać, czuwać', pokrewne z gr. *koéō* 'dostrzegam, zauważam, słyszę', łac. *caveō, cavēre* 'strzec się, czuwać, mieć się na baczności', stind. *a-kúvate* 'ma zamiar, zamierza', stwniem. *scouwōn* (dziś niem. *schauen*) 'patrzeć, spoglądać'; od pie. **(s)keu̯-* 'zwracać uwagę, uważać, odbierać wrażenia zmysłowe (dotykowe, węchowe, słuchowe, wzrokowe), uświadamiać sobie'. Zob. *czujny, czuły, czuwać*.

czujny od XV w. 'zwracający na wszystko baczną uwagę, czuwający, baczny, uważny, wrażliwy', dial. też 'dający się odczuć zmysłem powonienia lub smaku: aromatyczny, smaczny, pachnący; śmierdzący, cuchnący'. Ogsł.: słc. *čujný* 'wrażliwy na bodźce fizyczne (zwłaszcza słuchowe); słyszalny, dosłyszalny, głośny; wrażliwy, czuły', ukr. *čújnyj* 'czuły, wrażliwy (np. o słuchu)', słwń. *čujen* 'dobrze czuwający (np. o psie); wrażliwy (np. o słuchu)'. Psł. **čujьnъ* 'czuwający, odczuwający, wrażliwy, doznający wrażeń zmysłowych; dający się odczuć, odczuwalny, wyczuwalny', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **čuti, *čujǫ* (zob. *czuć*), oparty na temacie czasu teraźn. — Od tego *czujnik; czujność*.

czuły od XVI w. 'kochający, tkliwy, serdeczny, wzruszający', 'wrażliwy, wyczulony, uczulony', 'szybko reagujący na zmiany zewnętrzne, bardzo dokładnie wskazujący, rejestrujący coś', dial. też 'poczuwający się do obowiązku', 'powszechnie znany', kasz. *čëli* / *čuli* także 'dobrze, wyraźnie słyszący lub dający się wyraźnie słyszeć, sprzyjający dobremu słyszeniu', 'pachnący'. Por. r. *čúlyj* 'tkliwy, uczuciowy; posłuszny', ch./s. *čúlan* 'zmysłowy, lubieżny'. Psł. **čulъ* 'czujny, dobrze słyszący, słuchający; czujący, wyczulony, wrażliwy', imiesłów na *-l-* od psł. **čuti* (zob. *czuć*). — Od tego *czułki* mn 'wyrostki pełniące rolę narządów zmysłów u niższych zwierząt'; *czułość* (→ *czułostka* → *czułostkowy*); *czulić się, wyczulony*.

czupiradło od XIX w. 'ktoś wyglądający śmiesznie, dziwacznie, nieporządnie', w XVII w. (u W. Potockiego) *czupirało* (*„przy szpetnym czupirale"*), dial. *czupiradło* / *czepieradło* / *czopieradło* / *czupieradło* (też wykolejone formy *kopiradło* / *kopieradło*), w gwarach kresowych (w okolicach Drohobycza) *czupidrało* / *czupidrajło* 'człowiek (zwykle kobieta lub dziewczyna) wyróżniający się wśród otoczenia, nie dbający o swój wygląd lub wyglądający śmiesznie, dziwacznie', też 'o dziwacznym stroju głowy lub niezgrabnym kapeluszu', kasz. *čuperadło* / *čuperedło* 'kobieta lub dziewczyna ubierająca się przesadnie lub mająca dziwaczny sposób uczesania' (z polskiego zapewne ukr. dial. *čuperádlo* 'czupiradło'). Ekspresywny rzecz. pochodzenia ludowego (z gwarowym *-ir-* zamiast oczekiwanego w języku liter. *-er-*). Zapewne derywat odczas. z przyr. *-(a)dło*, por. dial. mazow. *czupirzyć* (*cupierzyć*) 'stroić głowę przesadnie' (z okolic Tykocina), kresowe *rozczupirzyć* 'rozczochrać (włosy)', kasz. *čuperëc są* 'stroić się, ubierać się dziwacznie'; czasownik utworzony od daw. XVII w. (i dial. kresowe w okolicach Drohobycza) *czuper* 'czupryna', dial. *czupir* 'o kobiecie przesadnie strojącej się' (Chełmińskie), *czupra* 'czupryna', por. też *czupirnaty* 'mający czubek na głowie, czubaty' (o nawiązaniach słow. zob. *czupurny* i *czupryna*). Spodziewalibyśmy się raczej postaci **czupi(e)rzydło*, z przyr. *-idło* jak np. w pejoratywnym *chamidło*.

czupryna od XVI w. (w XVI w. też *szupryna*) 'bujne gęste włosy układające się swobodnie na głowie, czub włosów na wierzchu głowy', 'górny brzeg worka układający się w fałdy

nad zawiązaniem', dial. *czupryna* (w okolicy Zakopanego *czuprzyna*) także 'grzywka nad czołem (u człowieka, u konia)', kasz. *čuprina* / *čeprëna* 'włosy, czupryna'; w gwarach obok postaci *czupryna* także *czubryna* / *czubrzyna* / *czumbrzyna* 'czupryna'. Płnsł.: cz. *čuprina* (arch. *čupryna*, rzadko *čuprena*) 'czupryna', ukr. *čupryna* 'czub, bujne włosy na głowie', br. *čuprýna* 'ts.'. Psł. dial. **čuprina* 'włosy sterczące na wierzchu głowy, czub', z przyr. *-*ina* od psł. **čuprъ* / **čupra* 'sterczące włosy, czub' (por. p. dial. *czupra* 'czupryna', cz. dial. *čúper* 'kłak, rozczochrany kosmyk', słc. lud. *čupry* mn 'rozczochrane włosy, czupryna', ukr. *čúper* 'czub; czupryna, włosy', ch./s. *čüper*, częściej zdr. *čupérak* 'kosmyk włosów, sierści, kędzior'), będącego derywatem od psł. **čupъ* 'kępka sterczących piór na głowie ptaka, pęk sterczących włosów na głowie człowieka' (o pochodzeniu zob. *czub*). *-ry-* w wyrazie polskim (zamiast oczekiwanego *-rzy-*, jak w gwarowej formie *czu(m)brzyna*) sugeruje zapożyczenie z ukr. *čuprýna*, chociaż dziwi przy tym duży zasięg wyrazu występującego nawet na terenie kaszubskim.

czupurny 'skory do zaczepki, do zwady, do bitki, zawadiacki, wojowniczy' od XVIII w. (najpierw u J. S. Jabłonowskiego i A. Naruszewicza), dial. (głównie wsch.) *czupurny* 'ts.', podh. *ciupurny* 'dowcipny'. Historia i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ukr. *čupárnyj* / *čépurnyj* 'strojny; wymuszony, przesadny; ładny; dumny' (ale znaczeniem bliższe jest cz. *čiperný*, dial. moraw. *čuprný* 'zuchowaty', por. też s. dial. *čëperan* 'obrotny, rześki, żwawy'); przym. odczas. od ukr. *čepurýtysja* 'stroić się, pysznić się, nadymać się', por. np. cz. *čepýřiti se* 'jeżyć się, złościć się', ch./s. dial. *šepúriti se* / *šepiriti se* 'nadymać się, puszyć się' a także p. dial. *czupirzyć* (*cupierzyć*) 'stroić głowę przesadnie', kasz. *čuṗeřëc są* 'stroić się, ubierać się dziwacznie' (zob. *czupiradło*), od psł. **čuprъ* / **čupra* 'sterczące włosy, czub' (zob. *czupryna*).

czuwać od XVI w. 'być czujnym, strzec, pilnować kogoś, czegoś', 'nie spać', dial. też 'przeczuwać, domyślać się'; z przedr. *odczuwać*, *poczuwać*, *przeczuwać*, *wyczuwać*. Ogsł.: cz. dial. *čúvat* 'słyszeć', r. dial. *čuvát'* 'poznawać zmysłami, odczuwać; słyszeć; czuć (dotykiem, węchem, smakiem, słuchem)', ch./s. *čúvati* 'strzec, pilnować, chronić; przechowywać', daw. 'zachowywać, przestrzegać'. Psł. **čuvati* 'doznawać wrażeń zmysłowych; uświadamiać sobie, pojmować, zwracać uwagę, czuwać', czas. wielokr. od psł. **čuti* (zob. *czuć*), co do budowy por. np. *bywać*, *dawać*.

czwartek *czwartku* od XV w. 'czwarty dzień tygodnia', dial. też *czwiartek* / *ćwiartek* / *sztwartek* / *sztwiartek*, kasz. *čvârtk* / *ćvârtk*. Por. cz. *čtvrtek*, scs. *četvrъtъkъ* 'czwartek, czwarty dzień miesiąca', też r. *četvérg* 'czwartek'. Od psł. liczeb. porządkowego **četvŕtъ* > **čъtvŕtъ* (zob. *czwarty*). Ta nazwa (tak samo jak *wtorek* i *piątek*) wskazuje, że pierwszym dniem tygodnia był poniedziałek (co u Słowian prawdopodobnie pod wpływem romańskim; inaczej *środa*, świadcząca o liczeniu dni tygodnia od soboty, jak u Żydów, a za nimi u Greków i Rzymian, zob. *środa*).

czwarty liczeb. porządkowy od XIV w. (stp. też *cztwarty*), dial. także *czwiarty* / *szczwiarty* / *szczwarty* / *štwarty*, kasz. *čvârti* / *ćvârti*. Ogsł., ale dokładne odpowiedniki w zachsł. i w słwń.: gł. *štwórty*, cz. *čtvrtý*, słc. *štvrtý*, słwń. *štŕti*; poza tym płb. *citortë*, r. *četvërtyj*, scs. *četvrьtъ*, słwń. *četŕti*. Psł. **četvŕtъ* [< **ketvirto*-], wtórna postać **čъtvŕtъ* 'czwarty', dokładne odpowiedniki postaci **četvŕtъ*: lit. *ketviȓtas*, stpr. *kettwirts*, gr. *tétratos* / *tétartos* 'czwarty', por. też łac. *quârtus*, stind. *caturthá-* 'ts.', z pie. **k̑ʷetur̥to-* 'czwarty', będącego derywatem z przyr. *-*to-* od liczeb. głównego **kʷetu̯er-* (zob. *cztery*). Por. *czwartek*.

czworaki od XV w. 'czterech rodzajów, poczwórny', stp. XIV–XV w. *cztwioraki* / *ćwioraki* (pierwsza z tych form jeszcze w XVI w.), dial. rzadkie *śćwioraki*, kasz. *čvoraki* / *ćvoraki* 'czworaki'; przysł. *czworako*, dial. *ćwiorako* 'poczwórnie', kasz. *ćvorako* 'czterema sposobami'. Zachsł. i płdsł.: dł. *stwóraki*, gł. *štworaki*, słc. *štvoraký*, cs. *četverakъ* 'poczwórny'. Psł. **četvorakъ* / **četverakъ* (wtórne postaci **čъtvorakъ* / **čъtverakъ*) 'czterech rodzajów, poczwórny', od psł. liczeb. wielokrotnego **četvorъ* / **četverъ* (zob. *czworo*).

czworo od XIV w. liczeb. zbiorowy 'cztery osoby', stp. też *ćwioro / cztworo*, dial. *czworo / sztworo / sworo / ćwioro / szwioro / szczwioro / sztwioro* (też w znaczeniu 'czterech', 'cztery'), kasz. *čvoro / čvoro* 'cztery osoby'. Ogsł.: cz. *čtvero* 'czwórka, czworo; czworaki, cztery', r. *čétvero* 'czworo', scs. *četvorъ* 'czworaki, czterokrotny'. Psł. **četvero / *četvoro* (> **čьtvero / *čьtvoro*) 'czworo, cztery, czterej, czwórka' od psł. liczeb. mnożnego, wielokrotnego **četverъ / *četvorъ* (> **čьtverъ / *čьtvorъ*) 'czworaki, poczwórny' (por. stp. *czwór / ćwiór* 'czworaki', dial. *we czwór* 'we czworo; poczwórnie', też *czwórny*, kasz. *čvorni* 'poczwórny'; cz. *čtverý*, scs. *četvorъ*, cs. też *četverъ* 'ts.'), dokładne odpowiedniki: lit. *ketverì* m, *kẽtverios* ż 'cztery', stind. *catvarám* n 'czworoboczny plac, zagroda', od liczeb. głównego **kʷetu̯er-* (zob. *cztery*). — Od tego *czwórka*.

czy od XV w. part. pytajna i sp. 'albo, lub', w XV w. 'czyli', kasz. *čë* part. i sp. 'czy'. Ogsł.: cz. *či* part. pytajna 'czy też', sp. 'albo, lub, czy', ukr. *čy* part. pytajna 'czy', sp. 'lub, albo', słwń. dial. *či* part. pytajna 'czy', sp. 'jeśli'. Psł. **či* part. pytajna 'czy' i sp. względny i rozłączny, dokładne odpowiedniki: łac. *quī* 'czym, jak, skądby, dlaczego', stisl. *huī* 'jak, dlaczego'. Kontynuuje pierwotny narz. pj pie. zaimka pytajnego **kʷi-* (zob. *co*). — Od tego *czyż*, z part. *-ż* (zob. *-że*).

czyhać od XVI w. 'czatować, czaić się', w XVI–XVII w. też *czuhać* 'dybać, czyhać na coś', dial. *czyhać* 'czatować, czaić się', 'żywić nieprzyjazne, napastliwe uczucia lub zamiary', 'oczekiwać niecierpliwie' (głównie z gwar płd., ale też z Mazowsza, Kurpi, Kociewia, gdzie zapewne z języka liter.), rzadko także *czyhować* 'mieć złe zamiary', ciesz. *czyhnąć na co, jak diabeł na grzeszną duszę* 'czekać na coś w złych zamiarach'; wyjątkowa jest gwarowa postać z *-g-*: śl. (z okolic Rybnika) *czygnąć* (w gwarze *čygńyć*?), *czygnie* 'pożądać czegoś usilnie'; z polskiego: ukr. *čyháty* 'czatować, czyhać'. Zapożyczenie z cz. *číhat* (dial. *čouhati*) 'czyhać, czatować', *číhat na ptáky* 'zastawiać sidła na ptaki', stcz. *čúhati* 'łowić, czatować na ptaki', por. też słc. lud. *čuhať* 'wyglądać, spozierać'.

czyj *czyja, czyje* od XV w. Ogsł.: cz. *čí*, r. *čej*, scs. *čii* (*čijь*) 'czyj'. Psł. **čьjь* zaim. dzierżawczy pytajny 'czyj' (wtórnie zaim. względny i nieokreślony), od pierwiastka zaimka pytajnego **čь-* (zob. *co*), pie. **kʷi-*, utworzony za pomocą przyr. *-jь* (por. tak samo zbudowane zaimki *mój, swój, twój*).

czyli part. 'to jest' od XVIII w., od XIV w. part. i sp. 'czy to, czy też'. Płnsł.: cz. *čili* part. 'czyli, to jest', sp. 'czy, czy też, albo', r. dial. *čí-li* part. 'czyż', br. dial. *číli* 'ts.', 'czy też, albo'. Psł. dial. **či li* part. pytajna 'czy też', zestawienie **či* (zob. *czy*) i part. wzmacniającej **li* (zob. *li*).

czyn od XIV w. 'postępek, uczynek, dzieło', stp. też 'sposób', 'ubiór, szata; broń, zbroja; rząd na konia', 'materiał drzewny z grubsza obrobiony, nadający się na budulec, do wyrobu przedmiotów', 'machiny wojenne, wieże, tarany', w XVI w. także 'skład, magazyn', daw. 'rezultat czynności', 'ofiara'. Ogsł.: cz. *čin* 'uczynek', stcz. 'sposób; zwyczaj, obyczaj, obrządek; przyczyna, cel, zamiar', r. *čin* 'godność, ranga', arch. 'rytuał, obrządek', scs. *činъ* 'porządek; szyk, rząd, szereg; oddział; reguła, zasada; sposób; ceremonia'. Psł. **činъ*, **činu* (pierwotny temat na *-ŭ-*) 'porządek, ład' (> 'należyty sposób; obrzęd', 'to, co związane z obrzędem i porządkiem: narzędzie, broń, praca, czyn'), pokrewne ze stind. *cinóti, cáyati* 'układa warstwami, porządkuje, układa stos drewna do zapalenia świętego ognia', gr. *poiéō* 'robić, wytwarzać, sporządzać', od pie. **kʷei̯-* 'układać (warstwami), porządkować, gromadzić', z przyr. **-nъ* [< **-nŭ-*]. Por. *czynić*.

czynić od XIV w. 'wykonywać, robić coś, działać', 'postępować, zachowywać się', 'stanowić, wynosić, składać się na coś', w gwarach też w specjalnych znaczeniach: 'robić masło', 'wiać ziarno', 'lać (zwłaszcza coś gęstego); gęsto padać (o deszczu)', 'sypać', 'rzucać czary'; z przedr. *poczynić, przyczynić (się), rozczynić, uczynić, zaczynić*; wielokr. *-czyniać*: tylko z przedr. *przyczyniać (się), rozczyniać, wyczyniać*. Ogsł.: cz. *činit* 'robić, działać', r. *činít'* 'naprawiać, reperować; temperować', arch. 'robić, wyrządzać', scs. *činiti* 'porządkować, szeregować; działać, tworzyć'. Psł. **činiti* 'układać

za porządkiem, porządkować' > 'robić, działać', czas. odrzecz. od psł. **činъ* (zob. *czyn*). Od czas. przedrostkowych *rozczyn*, *wyczyn*, *zaczyn*; *przyczynek*, *uczynek*.

czyrak od XVIII w. 'ropień, wrzód', reg. też *czerak* / *czyrek* 'wrzód z wierzchołkiem', dial. *czyrak* / *czérak* / *czerak* 'ropień, wrzód' znane gwarom na kresach wsch. (ale też w okolicach Krakowa, z języka liter.?). Zapożyczenie z ukr. *čyrják* (*čyrák*) 'czyrak, wrzód, ropień' (< psł. **čiŕakъ* / **čirakъ* i **čirъ* 'czyrak, wrzód, ropień'). Rodzimymi reliktami psł. **čirъ* (**ščirъ*) są prawdopodobnie kasz. *čëradło* 'czyrak' (derywat z przyr. *-adło* tworzącym pejoratywne rzeczowniki odrzeczownikowe) i, może, dial. (z Chełmskiego) *szczyrawka* 'pryszcz'.

czysty od XIV w. 'nie zabrudzony, nie zanieczyszczony', 'wolny od domieszek, zniekształceń, obcych wpływów', 'niezamglony, przejrzysty, przezroczysty; wyrazisty', 'dźwięczny, wyraźny w brzmieniu', 'szlachetny, prawy, moralny', pot. 'niewątpliwy, oczywisty, prawdziwy, zupełny', kasz. *čësti* też 'podobny, istny, prawdziwy', 'nie zapłodniony', 'nieurodzajny'. Ogsł.: cz. *čistý* 'czysty', r. *čístyj* 'czysty, schludny; poprawny, dokładny; klarowny, bez domieszek; szczery, otwarty', scs. *čistъ* 'czysty, nie skalany, jasny'. Psł. **čistъ* [< **kīd-to-*] 'z niczym nie zmieszany, pozbawiony domieszek, prawdziwy, pełny; pozbawiony zanieczyszczeń, nie zabrudzony, przejrzysty, klarowny', najbliższe odpowiedniki: lit. *skýstas* 'rzadki, płynny', łot. *šķīsts* 'ts.; jasny, czysty', stpr. *skīstan* (bier.) 'czysty', przym. z przyr. **-tъ* [< **-to-*] od pie. **(s)kēi̯-d-* 'ciąć, odcinać, oddzielać, odłączać' (należącego do pierwiastka **(s)kei̯-* 'ciąć, oddzielać'; zob. *cedzić*). — Od tego *czyściuchny*, *czyściutki*; *czystość*; *czyścioch* (→ *czyścioszek*). Zob. też *czyścić*.

czyścić *czyszczę* od XIV w. 'robić czystym, usuwać brud, śmieci, odpadki', 'powodować rozwolnienie', 'kastrować', kasz. *čëscëc* też 'uciekać; dużo jeść'; z przedr. *oczyścić*, *przeczyścić*, *wyczyścić*, *zanieczyścić*. Ogsł.: cz. *čistit* 'czyścić', r. *čístiť* 'czyścić, oczyszczać; skrobać', scs. *čistiti*, *čištǫ* 'czyścić'. Psł. **čistiti* 'czynić czystym, czyścić', czas. odrzecz. od psł. **čistъ* (zob. *czysty*). — Od tego *czystka*; *czyściec* (ze stcz. *čistec* 'ts.', kalka łac. *purgatorium* 'ts.'); *czyściciel*; *czyszczalnia*, *oczyszczalnia*.

czytać od XV w.; z przedr. *poczytać*, *przeczytać*, *wyczytać*, *zaczytać się*; wielokr. *czytywać*, z przedr. *poczytywać*, *wyczytywać*. Ogsł.: cz. *čítat* 'czytywać; liczyć, rachować; uważać za coś', arch. 'sądzić, mniemać', r. *čitáť* 'czytać, deklamować; rozpoznawać, odgadywać sens czegoś ze znaków; pojmować, rozumieć', ch./s. *čìtati* 'czytać; rozpoznawać znaki i odgadywać ich znaczenie; wróżyć'. Psł. **čitati*, **čitajǫ* czas. wielokr. od psł. **čisti*, **čьtǫ* 'liczyć, rachować; rozpoznawać znaki, odgadywać, wróżyć, spostrzegać, pojmować, rozumieć; mniemać, sądzić, zważać, uważać na kogoś' (stp. XIV–XVII w. *czyść* / *czyści*, *cztę* 'czytać; rozumieć', cz. *číst*, *čtu* 'czytać; odczytywać, odgadywać', scs. *čisti*, *čьtǫ* 'liczyć; czytać; czcić, szanować'); bliskie odpowiedniki: łot. *šķist*, *šķietu* 'mniemać, myśleć, uważać', wielokr. *skàitît* 'liczyć', lit. *skaitýti*, *skaitaũ* 'czytać; liczyć; uważać za coś; recytować, wygłaszać', daw. 'modlić się', stind. *cétati* 'uważa, spostrzega, myśli, poznaje, rozumie', od pie. **(s)kʷei̯t-* 'spostrzegać, myśleć, być uważnym, uważać, szanować' (por. *cześć*). Zob. też *poczet*, *uczta*.

czyż od XV w. 'ptak Carduelis spinus', stp. XV–XVIII w. też *cyż*, dziś zwykle *czyżyk* 'ts.' (dial. też *cyżyk* / *cyzyk*). Ogsł. w tym znaczeniu: cz. *číž* i *čížek*, r. *čiž*, *-žá* i *čížik*, ch./s. *čîž* (z zachsł. zapożyczone śrwniem. *zīse* i *zīsik*, śrdniem. *sīsek* / *zīsek*, dziś niem. *Zeisig* 'czyżyk'). Psł. **čižь* m [< **čig-jь*], zdr. **čižikъ* 'czyżyk', nazwa pochodzenia dźwkn., od głosu ptaka odbieranego jako ciąg następujących po sobie dźwięków *cy*, *tśy*. Nie można wykluczyć, że **čižь* to nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-jь* od dźwkn. czas. **čigati* (opartego na głosach, szczebiocie ptaków), na który może wskazywać ch. dial. *čiganje* 'ćwierkanie wróbla', ukr. dial. *čyhotáty* 'wydawać głos, np. o czajce', por. też podobne wyrazy z *-k-*, np. słc. dial. *čikotať* 'szczebiotać (o ptakach)', ukr. dial. *čýkaty* 'o głosie sroki', *čykotáty* 'świergotać, szczebiotać, skrzeczeć (o ptakach)', ch./s. *čìkati* 'wydawać głos (np. o kosie)'.

Ć

ćma 'motyl nocny', 'duża ilość, chmara, ciżba, mrowie', 'brak światła, jasności, ciemność, mrok', stp. od XIV w. 'ciemność; cień', 'wielkie mnóstwo, zastęp, legion', dial. także 'brzydka pogoda, mżawka, zawierucha; mgła; ciemna, deszczowa chmura', 'o człowieku: niezgrabny, niezdarny, ślamazarny, słabowity, włóczący się po nocach', w gwarach często w funkcji przysł. 'ciemno' (wyjątkowo 'źle'). Ogsł.: cz. *tma* 'ciemność' (też 'ciemno'), r. *ťma* 'mrok, zmierzch, ciemność; wielka ilość, mnóstwo, chmara', scs. *tьma* 'ciemność, mrok', *tьma* 'wielka ilość, dziesięć tysięcy, bardzo wiele'. Psł. **tьma* 'ciemność', dokładnie odpowiada łot. *tima* 'ts.', por. także pokrewne łot. *timt* 'ściemnić się', lit. *témti* 'ciemnieć, mrocznieć, zmierzchać się', *tamsà* 'zmrok', stind. *támas-* 'ciemność, mrok', awest. *təmah-* 'ts.', łac. *tenebrae* 'ciemność, mrok', stwniem. *demar* 'zmierzch, mrok' (dziś niem. *Dämmerung* 'ts.'), od pie. pierwiastka **tem(ə)-* 'ciemny' (por. *ciemny, cień*). Znaczenie 'wielkie mnóstwo, chmara, ciżba, mrowie, zastęp, legion' uznaje się zwykle za kalkę tur. *tuman* 'dziesięć tysięcy' : 'mgła, mrok', jednak mogło ono powstać niezależnie na gruncie słow. (por. *chmara* 'mnóstwo ludzi').

ćmić *ćmię* od XVI w. 'osłabiać widoczność, przyciemniać, przyćmiewać, przesłaniać', 'palić się słabo, tlić się, żarzyć się', 'lekko boleć, pobolewać, mdlić' (np. *ząb ćmi* 'lekko boli'), pot. 'palić papierosa, fajkę', dial. także 'mdlić, powodować uczucie mdłości', 'chorować', 'kłamać, zmyślać', kasz. *ćm̓ic* 'boleć', *ćm̓ic są* 'robić się ciemno', w stp. tylko z przedr. *oćmić* 'zakryć, zaćmić, zamroczyć', *zaćmić* 'okryć ciemnością, cieniem, zasłonić; uczynić niejasnym; pozbawić zdolności widzenia; zaślepić; pozbawić znaczenia, zepchnąć w cień', dziś *przyćmić* 'zrobić nieco ciemniejszym, przytłumić blask, przyciemnić; usunąć na drugi plan, przytłumić', *zaćmić* 'przyciemnić, zaciemnić, zasłonić', 'lekko zaboleć'; wielokr. *-ćmiewać*: tylko z przedr. *przyćmiewać, zaćmiewać*. W polskim doszło do zmieszania dwu różnych etymologicznie czasowników: *ćmić* < psł. **tьmiti* 'czynić ciemnym, przyciemniać' (por. np. cz. *tmít se* 'ściemniać się, zmierzchać; ciemnieć', ch./s. *támniti* 'przyciemniać, zaciemniać, czynić ciemnym'), od psł. **tьma* 'ciemność, mrok' (zob. *ćma*) oraz **czmić* < psł. **čьmĕti, *čьmitь* 'być ściśniętym, przyciśniętym, być w stanie otępienia, przygnębienia, marnieć; odczuwać ból' (związanego etymologicznie z psł. **komiti* 'gnieść, przygniatać, przyciskać', zob. *oskoma*), zachowanego w kasz.-słowiń. *čam̓ec* / *čam̓ic* 'drzemać', 'z trudem iść, wlec się; męczyć się pracą', *čam̓ic* też 'żuć, gryźć powoli, niedołężnie; mówić niezrozumiale, niewyraźnie; pracować do późnej nocy', *čam̓ec są* / *čam̓ic są* 'męczyć się pracą, czekaniem' (por. słwń. *čeméti* 'siedzieć nieruchomo, być odrętwiałym, na pół przytomnym', dial. *čméti* 'odczuwać ból, np. zęba', ch./s. *čàmeti* / *čàmiti* 'oczekiwać na coś w otępieniu, przygnębieniu, nudzić się; więdnąć, o roślinach', *zub čami* 'ząb boli, ćmi').

ćpać *ćpię* od XVI w. 'jeść żarłocznie' (stp. XV w. *zaćpać* 'zatkać, zamknąć'), dial. też 'jeść powoli, pakować jadło w usta', 'rzucać, ciskać', 'bić, uderzać', 'padać powoli a ciągle (o deszczu, mokrym śniegu)', rzadko 'pozostawić, zostawić; rezygnować chwilowo z czegoś, przerywać coś', w gwarach również dok. *ćpić* 'rzucić, cisnąć; przewrócić; pozostawić, porzucić', jednokr. *ćpnąć* 'rzucić, cisnąć; włożyć, wetknąć'; por. też wielokr. stp. *cipać* 'rzucać', dial. *cipać się* 'rzucać się; poważyć się, rzucić się'. Zachsł.: cz. *cpát, cpu* (dial. też *ťpať*, wielokr. *zatipat*) 'pchać, wpychać, wciskać', stcz. *zacipati* 'zapychać, zatykać', por. dł. *śpiś* 'rzucać, ciskać', *cypaś* 'szarpać, targać; międlić (len)'; na większy zasięg mogą wskazywać zapewne tu należące (pierwotnie czasowniki wielokr.) r. dial. *cýpáť* 'drapać (się)', słwń. dial. *cípati* 'bić, uderzać'. Psł. dial. **cьpati* 'pchać,

wpychać, napychać', wielokr. *cipati*, prawdopodobnie z wcześniejszego **stьpati*, **stipati* (por. wyjątkowe ch. dial. czak. *stipati* 'pchać, napychać'), pokrewne z łac. *stīpō, stīpāre* 'razem skupiać; napchać, napełnić', por. też lit. *stìpti, stimpù* 'kostnieć, umierać', łot. *stipt* 'sztywnieć', z pie. **stīp-* (/ **stēip-*) 'stłoczyć, skupić'.

ćwiartować od XVIII w. 'rąbać, rozcinać na ćwierci; krajać, szarpać na kawały', daw. od XVI w. *ćwiertować* 'ts.', dial. (też *ćwiertować / czwârtować*) także 'jeść (zwłaszcza coś dobrego, nie zwracając na nic uwagi)', żart. 'zabijać'. Czas. odrzecz. od *ćwierć* (zob.).

ćwiczyć od XVI w. 'zaprawiać, sposobić do czegoś, doskonalić w czymś, wprawiać, kształcić', 'powtarzać jakąś czynność dla osiągnięcia wprawy, biegłości', daw. i dial. też 'bić, chłostać, smagać', w gwarach również 'gryźć, kąsać, żądlić', 'jeść dużo, łapczywie', kasz. *cvičëc* 'zaprawiać, sposobić do czegoś'. Por. cz. *cvičit* 'ćwiczyć, tresować; wprawiać się; uprawiać ćwiczenia gimnastyczne'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zwicken* 'ściskać szczypcami, szczypać', wtórnie 'chłostać biczem; dręczyć, katować' (dziś niem. *zwicken* 'szczypać', przen. 'dręczyć, męczyć'). — Od tego *ćwiczenie, ćwiczebny* (por. cz. *cvičební* 'ćwiczebny, do ćwiczeń').

ćwiek od XV w. 'gwóźdź z szeroką, płaską lub wypukłą główką; szewska szpilka drewniana do przybijania podeszew' (dziś głównie w zwrocie *wbić, zabić komuś ćwieka w głowę* 'sprawić kłopot, zmuszając do uporczywego myślenia o określonej rzeczy, sprawie'), dial. (też *ćwek / ćwiok / ćwok / ćwięk / cwek*) także 'jakikolwiek kołek lub gwóźdź; kołeczek lub gwoździk'; zdr. *ćwieczek*. Por. gł. *cwok* 'pluskiewka, ćwiek', cz. *cvok* 'ćwiek', 'głupiec, dureń, gamoń', słc. *cvok* 'ćwiek', posp. 'stuknięty, bzik'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zwëc* 'gwóźdź w środku tarczy', niem. *Zwecke* ż 'rodzaj gwoździa, ćwiek'.

ćwierć ż od XV w. 'czwarta część całości', 'połowa tylnej lub przedniej części zabitego zwierzęcia', stp. *ćwierć / ćwirć* 'czwarta część całości; czwarta część jednostki miary', dial. (też *czwierć / szczwierć / stwierć*) także jako nazwa różnych jednostek objętości, długości, powierzchni, również 'sąsiek; część skrzyni na ziarno', kasz. *čv́erc* 'czwarta część'; zdr. *ćwiartka* (stp. XV w. *czwartka* 'beczułka określonej wielkości'). Ogsł.: cz. *čtvrt* ż 'ćwierć, ćwiartka', *čtvrt* ż 'dzielnica', r. *čétvert'* ż 'ćwierć, ćwiartka; kwadrans; kwadra Księżyca', ch./s. *čȇtvrt* ż 'ćwierć; kwadra Księżyca'. Psł. **četvьrtь* (wtórnie **čьtvьrtь*) ż 'czwarta część całości', od psł. liczeb. porządkowego **čьtvьrtъ* < **četvьrtъ* (zob. *czwarty*), z przyr. **-ь*.

ćwierkać od XVII w. 'świergotać (o ptakach, o świerszczu)', przen. 'mówić wesoło, pieszczotliwie, szczebiotać', dial. 'czynić wyrzuty, wymówki', kasz. *cv́irkac* 'cmokać'. Ogsł.: cz. *cvrkat* 'świergotać (o ptakach, świerszczach), też o różnych odgłosach, np. 'brzękać, kapać', r. *cvírkat'* 'świergotać (o drobnych ptakach)', słwń. *cvŕkati* 'świergotać (np. o świerszczu); skrzypieć, trzeszczeć, piszczeć'. Psł. **cvŕkati* 'ćwierkać, świergotać (o świerszczu, o drobnych ptakach)', czas. pochodzenia dźwkn., por. p. *ćwir* 'naśladowanie głosu niektórych ptaków, świerszczy itp.'. Zob. *świergotać*.

ćwikła 'buraki ćwikłowe przyrządzone jako przyprawa do mięs', stp. od XIV w. 'gatunek buraka, Beta cicla', dial. *ćwikła / ćwikla* 'burak, Beta, korzeń tej rośliny' (np. *czerwona ćwikła* i *sałatowa ćwikła* 'burak jadalny, ćwikłowy', *biała ćwikła* i *cukrowa ćwikła* 'burak cukrowy'), 'potrawa z tartych buraków ćwikłowych; nadzienie do ciasta z gotowanej marchwi, buraków i siemienia', kasz. *cv́ikła / čv́ikła / ćv́ikła* 'burak ćwikłowy'. W polskim najpierw ogólna nazwa buraków (jak do dziś w wielu gwarach), od XVIII w., kiedy w tym znaczeniu upowszechnia się *burak* (zob.), następuje zawężenie znaczenia do 'jadalny burak ćwikłowy (czerwony)' i 'potrawa sporządzona z takich buraków'. Por. cz. *cvikla* 'ćwikła', słc. *cvikla* 'burak (czerwony)', r. *svëkla* 'buraki' (dial. też *cvëkla*), ch./s. *cvìkla / cìkla* 'burak czerwony, ćwikła', cs. *sveklъ* 'burak'. Nierodzime, podobnie jak wiele innych nazw warzyw. Zapożyczenie ze śrgr. *seŷtlon* (późniejsza postać *seŷklon*, z przestawką *syeklon*) 'burak', nazwa wraz z rośliną przejęta z Bizancjum, do polskiego za pośrednictwem ruskim. — Od tego *ćwikłowy*.

D

dach od XV w. 'pokrycie budowli' (w gwarach niekiedy tylko o dachu krytym dachówką, w przeciwstawieniu do *strzecha* 'dach kryty słomą'), 'daszek czapki, rondo kapelusza', *pod dachem* 'pod okapem; na strychu', dial. też *dak* 'dach', kasz. *dak* / *daχ* 'dach; brzeg kobiecego czepka opadający na ramiona'; zdr. *daszek* (kasz. *dačk*). Zapożyczenie ze śrwniem. *dach* 'dach' (dziś niem. *Dach* n 'ts.'). — Od tego *dachowy* (→ *dachówka*); *poddasze*; *zadaszyć* (*zadaszony*, *zadaszenie*).

dać *dam* od XIV w. 'wręczyć, udzielić, podarować, ofiarować, dostarczyć'; z przedr. *dodać, nadać, podać, poddać, przydać, rozdać, wdać się, wydać, zadać, zdać*, zob. też *sprzedać*; wielokr. *dawać* (zob.). Ogsł.: cz. *dát, dám*, r. *dat', dam*, scs. *dati, damъ, dasi* 'dać'. Psł. **dati, *damъ* 'dać, darować', czasownik atematyczny, dokładne odpowiedniki: lit. *dúoti, dúomi* (dziś nowszy czas teraźn. *dúodu*) 'dać', łot. *duôt, duômu* (dziś nowszy czas teraźn. *duôdu*) 'ts.', por. też łac. *dō, dare* 'dać', z pie. **dō-* 'dać'.

dal ż od XV w. 'przestrzeń ciągnąca się daleko, duże oddalenie', stp. 'odległość', w XVI w. też *dala* 'odległość w przestrzeni, w czasie', w XV w. w wyrażeniu przyimkowym *na dalą* 'w dal', w XVI w. 'na przyszłość; na dłuższy czas', dial. *dal* m i ż 'duża odległość, miejsce oddalone', *dala* 'duża odległość', kasz. *dålå* 'dal, odległość; pole leżące daleko za wsią'. Ogsł.: cz. *dál* ż 'oddalenie, odległość', r. *dal'* ż 'duże oddalenie; miejsce oddalone', scs. *dalja* 'oddalenie, odległość', *vъ dalję* 'w dal, daleko', ch./s. *dȃlj* ż, m 'oddalenie'. Psł. **dal'a* [< *dōljā*] 'wielkie oddalenie, wielka odległość' z wtórnym wariantem **dal'ь* ż (przejście do tematów na *-ĭ-*), rzecz. abstr. z przyr. **-ja*, od **dōl-*, należącego do pie. pierwiastka **del-* 'długi, przedłużać' (zob. *daleki*, od tego samego pierwiastka też *dla, długi*).

daleki od XIV w. 'odległy, oddalony', 'ciągnący się na dużą odległość, rozległy', 'długi', 'długo trwający', 'odległy od teraźniejszości, dawny; przyszły', st. wyższy *dalszy*; przysł. *daleko*, st. wyższy *dalej*. Ogsł.: cz. *daleký* 'niebliski, oddalony w przestrzeni i czasie; rozległy w przestrzeni i czasie; znaczny, walny', r. *dalëkij* 'oddalony w przestrzeni i czasie; rozległy', scs. tylko przysł. st. wyższy *dalje* / *daljeje* 'dalej', cs. *dalekъ* 'odległy'. Psł. **dal'ekъ* [< **dōl̥i-oko-*], st. wyższy *dal'ьjь, dal'ьši, dal'e* 'odległy, oddalony; długi, rozległy', utworzony za pomocą przyr. **-ekъ* (wariantu po palatalnej spółgłosce przyr. **-okъ*, por. *głęboki, szeroki, wysoki*) w stopniu równym (**-ьjь, *-ьši* w st. wyższym), podstawę stanowił zapewne rzecz. **dal'a* [< **dal-ja*] czy jego przedsłow. postać **dōl-i̯ā* 'wielkie oddalenie, wielka odległość' (zob. *dal*). Od podstawy *dal-* stp. XV w. *dalić się* 'oddalać się', dziś tylko z przedr. *oddalić (się), wydalić*.

danina od XV w. '(przymusowa) opłata, podatek; haracz', przest. 'nadanie, nadawanie', stp. 'akt nadania', 'mienie darowane', dial. też 'dobrowolne świadczenie, składka; podarunek', 'potrawa podawana do jedzenia, danie'. Płnsł.: gł. *danina* 'nadanie lenna', ukr. *danýna* 'podatek, kontrybucja wojenna; należna część, udział'. Psł. dial. **danina* 'nadanie; coś nadanego, nadane mienie; przymusowa opłata w naturze lub pieniądzu, podatek', od imiesłowu biernego **danъ* (od psł. **dati*, zob. *dać*), z przyr. **-ina*.

dań ż od XIV w. 'danina; haracz, opłata lenna', przest. 'dar, podarunek', stp. XIII–XIV w. 'danina w miodzie', XV w. 'dobrowolna ofiara', 'akt nadania', dial. *dań* / *dania* 'stała opłata za mieszkanie, za korzystanie z pastwiska, za dzierżawę; podatek', 'prezent, dar'. Ogsł.: cz. *daň* 'podatek, danina', r. *dan'* 'danina; haracz', scs. *danь* 'podatek, danina'. Psł. **danь* ż 'dawanie; to, co się daje komuś, dar, podarunek; danina, podatek', od psł. **dati* (zob. *dać*), z przyr. **-nь*.

dar od XIV w. 'to, co się daje, podarunek, upominek, datek, ofiara', przen. od XVI w.

'wrodzona zdolność, talent', dial. też 'o dobrach fizycznych lub duchowych otrzymanych od Boga', kasz. *dar* / *dâr*, *daru* 'dar, podarek, jadło, napój'. Ogsł.: cz. *dar*, r. *dar*, scs. *darъ* 'dar'. Psł. **darъ* 'to, co jest podarowane, dar, datek, upominek, ofiara', odpowiada gr. *dõron* 'dar', orm. *tur* 'ts.', z pie. **dō-ro-*, utworzonego za pomocą przyr. **-ro-* od pie. **dō-* 'dać', psł. **dati* (zob. *dać*).

daremny od XV w. 'nie dający żadnych wyników, bezskuteczny', daw. i dziś dial. 'dany darmo, bezpłatny', w XVI w. 'dany bez zasług i zabiegów ze strony obdarowanego', od XV w. też *daremnie* i (dziś przest.) *daremno* 'bez wyniku, bezskutecznie, na próżno, niepotrzebnie', daw. 'za darmo, bezpłatnie', kasz. *daremni* 'dany darmo, bezpłatny; bezskuteczny, bezcelowy, niepotrzebny', *daremno* przysł. 'na próżno'. Płnsł.: cz. *daremný* 'próżny, czczy, płony, bezużyteczny, lichy; nikczemny, podły, niegodziwy', dial. też 'tani, nędzny', ukr. *darémnyj* 'bezskuteczny, próżny; bezpodstawny, niepotrzebny', dial. 'bezpłatnie dany, podarowany'. Psł. **darъmьnъ* 'dawany lub otrzymywany w darze, bezpłatny; bezużyteczny, bezwartościowy, próżny, płonny, bezskuteczny', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. przysł. **darъmo*, przym. **darъmъ* (zob. *darmo*).

darmo przysł. od XIV w. 'bezpłatnie, za nic', 'próżno, na próżno, niepotrzebnie', kasz. *darmo* 'bezpłatnie; daremnie, na próżno'. Płnsł. i słwń.: cz. *darmo* 'bez wynagrodzenia, bez zapłaty; na próżno, daremnie', ukr. *dármo* 'daremnie, niepotrzebnie; bezpłatnie; bez różnicy', słwń. *darmo* 'bezpłatnie'. Psł. **darъmo* 'bezpłatnie, za nic; niepotrzebnie, na próżno, daremnie', przysł. od psł. przym. **darъmъ* 'dawany lub otrzymywany w darze, bezpłatny; daremny, bezużyteczny' (por. p. daw. *darmy* 'nieodpłatny, bezpłatny, dawany lub otrzymywany za darmo', stp. XV w. 'bez nagrody', XV–XVI w. 'daremny, próżny, bezskuteczny', dial. 'nic nie kosztujący, bezpłatny, darmowy; nadaremny', cz. *darmý* 'nieużyteczny, niepotrzebny', przest. 'dany w darze, bezpłatny', ukr. dial. *darmýj* 'bezpłatny; niepotrzebny, zbędny'). Przym. **darъmъ* od psł. czasownika **dariti* 'dać w podarunku, w darze ofiarować coś komuś, dać dar, podarunek, obdarzyć czymś' (zob. *darzyć*), z przyr. **-ъmъ*. — Od tego *darmowy*; por. też *daremny*.

darń ż od XV w. 'gęsty, zwarty splot traw wraz z ziemią; odcięty kawał, płat trawnika', stp. od XV w. też *darnie* n / *darn* m, od XVI w. *darń* m 'ts.', dial. *darń* ż i m / *dareń* ż / *darnia* / *darna* / *darno* / *darnie* n 'ts.', 'kostka torfu, torf', 'gruda suchej, zbitej ziemi bez trawy', kasz. *darna* (*darnâ*) 'darń', *ʒarna* (*zarna*) ż / *ʒarno* n 'płat wyciętej murawy, trawnik', *zarno* 'suche zielska na kompost'. Por. cz. *drn* m 'odcięty kawałek trawnika; trawnik, murawa', dial. *drní* n 'kawałki odciętego trawnika; trawnik, murawa', r. *dërn* m 'odcięty kawałek trawnika; trawnik, murawa; ugór', dial. *dernó* / *dern'* m / *dérén'*, *-rnja* 'ts.', *deréne* / *dernóv'e* n 'kawałki odciętego trawnika', słwń. *dŕn* m 'trawnik, murawa; odcięty kawałek trawnika', *dŕnje* n 'kawałki odciętego trawnika, kawałki ziemi z trawą'. Psł. **dŕnъ* m / **dŕno* n, może też **dŕnь* ż 'odcięty kawałek, płat trawnika wraz z ziemią', zbiorowe **dŕnьje* 'odcięte kawałki trawnika wraz z ziemią', urzeczownikowiony pierwotny imiesłów bierny czasu przeszłego **dŕnъ* < pie. **dr̥no-* 'darty' od **der-* 'zdzierać (skórę), łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *drzeć*), por. stind. *dīrṇá-* 'rozdarty, rozłupany', cymr. *darn* 'kawałek, część'. Pierwotne znaczenie 'to, co oddarte, oderwane, odłupane'. — Od tego *darniowy*, *darnina*.

darować od XV w. 'dawać, ofiarować, podarować', 'przebaczać winę, odpuszczać; rezygnować z użycia, odebrania czegoś, zwalniać od czegoś, znosić coś', kasz. *darovac* 'darować, dać na własność'; z przedr. *obdarować*, *podarować*; wielokr. *-darowywać*: tylko z przedr. *obdarowywać*. Ogsł.: cz. *darovat*, r. *darovát'*, scs. *darovati* 'dać, dawać, podarować'. Psł. **darovati* 'dać, dawać na własność, ofiarować, podarować', czas. odrzecz. od psł. **darъ* (zob. *dar*), z przyr. **-ova-*.

darzyć *darzę* 'dawać w podarunku, ofiarowywać, obdarowywać' od XVI w. (ale od XV w. z przedr., np. *nadarzyć* 'obdarować, obdzielić', *obdarzyć* 'obdarować'), 'szczęścić, zsyłać pomyślność, szczęście, błogosła-

wić', *darzyć się* 'szczęścić się, udawać się', stp. XVI w. 'udawać się, iść ku lepszemu', kasz. *dařëc, dari* 'darować, szczęścić', *dařëc są* 'szczęścić się, iść po myśli, dobrze się chować; nadawać się'; z przedr. *przydarzyć się, wydarzyć się*, zob. też *zdarzyć*. Ogsł.: cz. *dařit*, r. *darít'*, scs. *dariti* 'dać, dawać w darze'. Psł. **dariti, *darję* 'dać, dawać w darze, w podarunku, ofiarować coś komuś, obdarzyć kogoś czymś', czas. odrzecz. od psł. **darъ* (zob. *dar*).

datek *datku* od XV w. 'drobne wynagrodzenie', 'jałmużna; ofiara na cele społeczne, filantropijne', przest. 'darowizna', daw. 'danie czegoś, ofiarowanie', stp. 'mały dar', dial. 'podarunek związany z obrzędami weselnymi, karnawałowymi; ofiara', kasz. *datk* 'dar, datek'. Por. gł. *datk* 'dar', ukr. przest. *dátok, -tku* 'dar, ofiara; jałmużna', ch./s. przest. *dátak, -tka* 'podatek; dane, fakt potwierdzony'. Od psł. imiesłowu biernego czasu przeszłego **datъ* 'dany' (od psł. **dati*, zob. *dać*), z przyr. **-ъkъ* (co do budowy por. np. *podatek, dobytek, zabytek*).

dawać *daję*, w stp. od XIV w. dawniejsza odmiana *dawać, dawaję / dawam*, w gwarach *dawać, dawam / daję*, kasz. *davac, dâvâ*; z przedr. *dodawać, nadawać, oddawać, podawać, rozdawać, sprzedawać* (zob. *sprzedać*), *udawać, wdawać się, wydawać, zadawać, zdawać*. Ogsł.: cz. *dávat, dávaju*, r. *davát', dajú* (dial. *davaju*), cs. *davati, davajǫ* (w scs. tylko z przedr. *podavati* 'podawać', *razdavati* 'rozdawać'). Psł. **davati, *davajǫ* 'dawać', czas. wielokr. od psł. **dati* (zob. *dać*), por. łot. *dāvât* 'darować'. Polski czas teraźn. *daję* należy genetycznie do pokrewnego psł. czas. niedok. **dajati, *dająǫ* 'dawać', poświadczonego w stp. XIV–XV w. i dial. *dajać, daję, dajał* 'dawać', kasz.-słowiń. *dajac, dájają* 'ts.' (por. stcz. *dáti, daju, daješ* 'ts.', scs. *dajati, dajǫ, daješi* 'ts.'). W polskim doszło więc do spłynięcia się dwu pokrewnych i znaczeniowo identycznych czasowników: bezokol. *dawać* pochodzi z psł. **davati*, czas teraźn. *daję, dajesz* pochodzi z psł. **dajati*. — Od tego *dawca* (→ *dawczyni*), *dawka* (→ *dawkować*).

dawny od XV w. 'odległy w czasie, pochodzący z dawnych czasów', 'trwający długo, stary', 'taki jak poprzednio, dotychczasowy, poprzedni', 'były', *od dawien dawna, z dawien dawna* 'od bardzo długiego czasu', kasz. *dâvni* 'dawny, przeszły, ubiegły', *dâvno* 'dawno'. Ogsł.: cz. *dávný*, r. przest. i dial. *dávnyj*, cs. *davьnъ* 'dawny' (w scs. tylko przysł. *izdavьna* 'od dawna'). Psł. **davьnъ* 'odnoszący się, należący do odległej przeszłości, odległy w czasie; miniony, przeszły; istniejący od dłuższego czasu, stary, prastary', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. przysł. **davě* 'jakiś czas temu, kiedyś, dawno; ostatnio, niedawno, dopiero co' (por. płb. *dovə* 'ostatnio, tylko co', dł. *dawe* 'uprzednio, niedawno; dopiero co; od dawna, dawno', strus. *davě* 'wczoraj', r. dial. *dáve* 'jakiś czas temu, niedawno; w ciągu tego samego dnia', cs. *davě* 'niegdyś, kiedyś'; w polskim niezachowane). Podstawowy przysł. **davě* to prawdopodobnie skostniała forma miejsc. pj od niezachowanego psł. rzecz. *†dava* [< **dōu̯ā*] od pie. **deu̯(ə)- / dōu̯-* 'o długim trwaniu, dawności, oddaleniu'. — Od tego *dawność; przedawniony, zadawniony*.

dąb *dębu* od XIV w. 'drzewo Quercus', 'drewno dębowe, dębina', w XVI w. 'kora dębowa używana do garbowania skór' (dziś w gwarach 'kora świerkowa do garbowania skór'), dial. (rzadko też *dęb* i *dub*) także 'owoc dębu, żołądź', 'usztywnienie szpica buta', kasz. *dǫb, dąbu* 'dąb', też 'każde drzewo rosnące'; zdr. *dąbek*. Ogsł.: cz. *dub*, r. *dub*, scs. *dǫbъ* 'drzewo; dąb'. Psł. **dǫbъ* 'dąb, Quercus', prawdopodobnie z pie. **d^hŭm-b^ho-* 'ciemny, koloru dymu, dymny' (por. goc. *dumbs*, stwniem. *tumb* 'niemy' < *'niezrozumiały' < *'ciemny'), nazwa barwy z przyr. **-b^ho-* od pie. nazwy dymu **d^hū-mo-* (zob. *dym*). Drzewo nazwano zatem ze względu na charakterystyczne ciemnawe zabarwienia jego drewna. — Od tego *dębina, dębowy; dębieć*. Por. *dąbrowa*.

dąbrowa 'las dębowy, dębina', stp. XIII–XV w. 'nie zagospodarowany las liściasty lub zarośla z przewagą dębów', XVI w. 'las liściasty, w szczególności dębowy', dial. *dąbrowa / dębrowa* 'las dębowy; stary las dębowy; jakikolwiek las liściasty', kasz. *dąbrova / dǫbrova* 'las dębowy'. Ogsł.: słc. nazwa miejscowa *Dubrova*, r. *dubróva* 'las liścia-

sty; zagajnik z jednego rodzaju drzew liściastych', dial. 'gęsty las liściasty; knieja, matecznik', scs. *dǫbrova* 'las'. Psł. **dǫbrova* (/ **dǫbrava*) 'las dębowy, las liściasty z przewagą dębów', urzeczownikowiony przym. **dǫbrovъ* 'związany z dębem, dębowy' (por. p. dial. *dąbrowy* 'dębowy') od psł. rzecz. **dǫbrъ* 'dąb; las dębowy' (p. wyjątkowe późne, poświadczone dopiero od XIX w. *dąbr* 'dąb; gaj dębowy, dąbrowa', śrbg. XIII w. *dǫbrъ* 'las', por. także pochodne wyrazy, np. p. nazwa rzeki *Dębrzynka*, gł. *dubrinka* / *dubrjenka* 'dębianka, galas', ukr. reg. *dubrák* 'roślina dąbrówka, Ajuga'). Psł. **dǫbrъ* to zapewne urzeczownikowiony pie. przym. **dʰūm-ro-* 'koloru dymu, ciemny, szary' (por. stind. *dhūmrá-* 'koloru dymu, dymny, szary, brunatny, ciemny'), etymologicznie związany z *dym* (zob.); drzewo nazwane od barwy drewna (por. *dąb*).

dąć *dmę* od XV w. 'dmuchać, wiać', 'dmuchaniem wydobywać głos z instrumentów dętych', 'wydawać głos (o instrumentach)', daw. 'stawać się zarozumiałym, zadzierać nosa', dial. też 'przeć (przy porodzie)', 'wzdąć', *dąć się* 'pysznić się, wynosić się ponad innych; śmiać się za wiele, bez przyczyny', kasz. *dǫc* / *dic*, *dm̀e* 'dąć, wiać, silnie dmuchać'; z przedr. *nadąć, odąć, rozdąć, wydąć, wzdąć, zadąć*; wielokr. *dymać* 'dąć, dmuchać (miechem kowalskim)', pot. i dial. 'iść prędko, biec, pędzić', dial. też 'sapać; nieść ciężar', z przedr. *nadymać, odymać, wydymać, wzdymać się*. Ogsł.: stcz. *dúti, dmu* (cz. *dout, duji*), ukr. *dúty, dmu*, scs. *dǫti, dъmǫ* 'dąć, wiać'. Psł. **dǫti, *dъmǫ* 'wiać, dąć, dmuchać', odpowiedniki: lit. *dùmti, dumiù* 'wiać, dąć', stind. *dhámati* 'dmie, wieje; nadyma', wszystkie oparte na pie. pierwiastku **dʰem(ə)-* 'kurzyć się, dymić się, palić się; dąć, wiać'. — Od tego *dęty*, pierwotny imiesłów bierny (→ *dętka*); *nadęty*.

dąsać się 'okazywać niezadowolenie, gniew, grymasić, kaprysić', stp. XVI w. *dęsać się*, kasz. *dǫsac są* 'boczyć się, dąsać się', 'rosnąć (o cieście)'; z przedr. *nadąsać się*. Por. ukr. *dúsatysja* 'złościć się; ciężko oddychać, dyszeć', *nadusátysja* 'nadąć się, napuszyć się', ch./s. *dùsati se* 'złościć się, boczyć się'. Psł. **dǫsati (sę)* 'nadymać się, wydymać się', intensywny czas. z przyr. **-s-a-* (**dǫ-sa-ti*) od psł. **dǫti* (zob. *dąć*). — Od tego *dąs*, mn *dąsy* 'grymasy, fochy' (por. też dial. *dąs* 'dym').

dążyć 'iść, zmierzać w określonym kierunku; mieć wytknięty cel i chcieć go osiągnąć, zmierzać do czegoś' (też w gwarach, także kasz.-słowiń. *dąžëc* 'ts.'); z przedr. *podążyć, zdążyć*; wielokr. *-dążać* (por. p. dial. kresowe z Litwy i Białorusi *dążać się* 'mocować się z kimś, walczyć', od tego *dążki* w zwrocie *iść w dążki* 'siłować się, pasować się', może archaizm zachowany pod wpływem białoruskim), z przedr. *nadążać, podążać, zdążać*. Płnsł.: cz. dial. *dužit* 'czynić silnym, mocnym', br. *dúžic'* 'pokonywać w walce; nabierać sił, wracać do zdrowia'. Psł. **dǫžiti* 'mieć siły; przemagać, przezwyciężać; czynić silnym, mocnym' czas. odrzecz. od psł. **dǫgъ* 'siła, moc; zdrowie' (por. p. dial. *dąg* w zwrocie *idzie w dąg* 'wychodzi na pożytek, na tuszę (o jedzeniu)'; słc. *duh* 'pożytek, zdrowie, siła'). Z pierwotnego konkretnego znaczenia 'mocować się, przemagać, przezwyciężać coś' rozwinęło się 'chcieć coś osiągnąć, zmierzać do czegoś, mieć wytknięty cel' > 'iść, podążać, zmierzać w określonym kierunku'. — Od tego *dążenie*.

dbać od XV w. 'troszczyć się o kogoś, coś, przywiązywać do czegoś wagę', *nie dbać* 'lekceważyć coś', stp. XV w. *dbać* / *tbać* także 'domagać się', *dbać w kogoś* 'ufać, mieć nadzieję', dial. *dbać* / *gbać* 'troszczyć się, dbać', kasz. *dbac* 'dbać'; z przedr. *zadbać* 'okazać troskliwość, staranie, zająć się kimś lub czymś, zatroszczyć się', *zaniedbać* 'nie zrobić czegoś przez niedbalstwo, lekceważenie, nie wykonać tego, co należało; przestać się zajmować, interesować', kasz. *zadbac* 'zatroszczyć się', *udbac* 'postanowić; uroić sobie; upodobać sobie, ulubić'; por. dial. *nâdba* / *nadžba* 'nadzieja', kasz. *dba* 'troska, staranie; zdanie, mniemanie', *nâdba* 'własne zdanie, pogląd, upieranie się przy własnym zdaniu, zamiar, postanowienie', *udba* 'myśl, zamierzenie, projekt, plan, idea, pomysł; zdanie, mniemanie, przekonanie; urojenie; osoba, którą się lubi lub w której się ktoś kocha, sympatia', *udbałi* 'uparty, nieustępliwy'. Płnsł.: cz. *dbát* (stcz. też *tbáti*) 'starać się, troszczyć się o coś, o kogoś;

zwracać uwagę, uważać, zważać na coś, na kogoś; dążyć do czegoś; zdobywać', r. dial. *dbať* 'troszczyć się, starać się; nabywać, zdobywać, gromadzić (np. majątek, pieniądze); gotować, przygotowywać jedzenie'. Psł. dial. **dъbati* 'zastanawiać się nad czymś, myśleć o czymś; zwracać na coś uwagę; być czymś zatroskanym, troszczyć się o coś, o kogoś, otaczać kogoś lub coś troską', bez pewnej etymologii. Może w związku z psł. **dybati* 'stąpać, chodzić na palcach, ostrożnie, czujnie, skradać się, czyhać' (zob. *dybać*); psł. **dъbati* miałoby stanowić podstawę dla czas. wielokrotnego **dybati* (który zachować miał starsze znaczenie). W takim razie **dъbati* oznaczałoby pierwotnie 'chodzić na palcach, czujnie, skradać się, czyhać' > 'czuwać, uważać, mieć baczenie' > 'troszczyć się, otaczać troską'. — Od tego *dbały* (→ *niedbały*), *dbałość*.

dech *tchu* od XV w. 'tchnienie, oddech', 'powiew, podmuch', dial. *dech*, *dechu* 'oddech', kasz. *deχ*, *deχu* 'oddech'. Ogsł.: cz. *dech*, *dechu* 'oddech, tchnienie', r. *doch*, *dócha* / *dóchu* 'odpoczynek', 'duszenie się ryb pod lodem z powodu braku tlenu', ch./s. *dȁh* / *dâh* 'oddech; oddychanie'. Psł. **dъchъ* 'oddech, tchnienie', rzecz. odczas. od psł. **dъchnǫti* 'wydawać tchnienie, dmuchać, chuchać, wiać' (zob. *tchnąć*).

deptać *depczę* (starsze *depcę*, dial. też *deptam*) od r. 1400 'stąpając, przygniatać, cisnąć nogami, przydeptywać; chodzić dużo, stale po jakichś miejscach; zostawiać ślady stóp, brudzić nogami', w XVI w. 'człapać, dreptać, powłóczyć nogami, przestępować z nogi na nogę', stp. XV–XVI w. też przen. 'poniewierać, gnębić, znieważać, niszczyć', dial. także 'zapładniać (o drobiu)', kasz. *deptac* (*dejptac*), *depce* / *deptå* 'deptać; zapładniać (o drobiu)'; z przedr. *nadeptać*, *podeptać*, *przydeptać*, *rozdeptać*, *wydeptać*, *zadeptać*, *zdeptać*; jednokr. *-depnąć*: tylko z przedr. *nadepnąć*, *przydepnąć*, *wdepnąć*. Płnsł.: gł. *deptać* 'stąpać, tupać, dreptać', cz. daw. *deptati* 'tupać, przydeptywać, udeptywać', dial. 'przygniatać nogami, tratować', ukr. dial. *doptáty* 'stąpać, chodzić'. Psł. dial. **dъpъtati* 'cisnąć, tłoczyć, ugniatać nogami, tratować', czas. pochodzenia dźwkn. (od naśladowania odgłosu stąpania, kroków), odmianka z dźwięczną pierwszą spółgłoską psł. **tъpъtati* 'ts.' (por. np. gł. *teptać* 'deptać, stąpać, tupać', r. *toptát'* 'deptać, tratować', słwń. *teptáti* 'ts.'). — Od tego *deptak*.

deska od XIV w. 'płat drewna powstały w rezultacie przepiłowania pnia (dawniej też powstały przez odłupanie, wyciosanie z pnia)', w stp. XIV–XV w. też regularna postać mian. *cka* (< **tska* < **dska* < **dъska*), mn *cki* / *deski*; od XVI w. wyłączne formy *deska*, mn *deski* (z uogólnieniem tematu *desk-* z dop. mn *des(e)k* < psł. **dъskъ*), od XVII w. też 'deseczka do wyrabiania ciasta', w gwarach oprócz znaczenia podstawowego zwykle także w specjalnych znaczeniach technicznych, np. 'boczna lub spodnia deska na wozie, saniach', 'odkładnica pługa, sochy', 'klepka beczki', 'kładka', 'przyrząd do wytrząsania włókien z paździerzy', 'warsztat do wyrobu nicielnic', 'część przęślicy, na której się siada', kasz. *deska* 'deska', 'odkładnica pługa', 'spodnia deska na wozie', 'zewnętrzna strona łóżka nie przylegająca do ściany'; zdr. *deseczka* (daw. XV–XIX w. i dziś dial. *deszczka*). Ogsł.: cz. *deska* (stcz. też *dska* / *dcka* / *cka*) 'tablica, płyta', daw. i dial. 'deska', dial. też np. 'deska stanowiąca część wozu; klepka beczki; odkładnica pługa, sochy', r. *doská* (dial. też *cka*) 'deska; tablica drewniana lub kamienna', dial. np. 'odkładnica pługa, sochy; część warsztatu tkackiego; taca', scs. *dъska* 'deska (używana w budownictwie); płyta, płytka z napisem; stół'. Psł. **dъska* 'odłupany, wyciosany płat drewna, deska', zapewne zapożyczenie z germ. **disku-*, por. stwniem. *tisc* m 'stół do jedzenia; talerz, misa' (dziś niem. *Tisch* 'stół'), stang. *disk* 'stół; talerz, misa' (wyraz germ. jest pożyczką z łac. *discus* 'dysk, krążek; misa, okrągły, płytki talerz', przejętego z kolei z gr. *dískos* 'krążek, dysk'); mniej prawdopodobne jest bezpośrednie zapożyczenie wyrazu słow. z łac. *discus* lub z późnej łaciny ludowej. Objaśnienie to napotyka jednak trudności fonetyczne i morfologiczne: niejasne jest psł. *-ъ-* w miejsce germ. i łac. *-i-* (oczekiwalibyśmy postaci z **-ь-*), a także zmiana rodzaju wyrazu na żeński. Słow. znaczenie 'płat drewna, deska' (naj-

pierw chyba 'płyta, okrągły płat drewna odcięty w poprzek pnia', później 'płat drewna odcięty wzdłuż pnia, deska') jest wtórne, rozwinęło się na gruncie słow. zapewne z pierwotnego 'stół', 'misa, taca' (por. scs. *dъska* 'stół', p. *deska* 'deseczka do wyrabiania ciasta, stolnica', r. dial. *doská* 'taca'), przypuszczalnie przez ogniwo pośrednie 'płyta (stołu itd.)'. — Od tego *deszczulka*.

deszcz *deszczu*, daw. dop. *dżdżu* (w stp. XV–XVI w. zachowana pierwotna odmiana *deżdż*, dop. *dżdża* / *dżdżu*) 'opad atmosferyczny w postaci kropel wody', kasz. *dešc*, *dešču* 'deszcz'; zdr. *deszczyk*. Ogsł.: cz. *déšt* / *dešt*, *-šta*, słc. *dážd*, *dažda* (dial. też np. *deždž* / *dožd* / *došt*), r. *dožd'*, *doždjá*, scs. *dъždь* 'deszcz'. Psł. **dъždžь* [< **dъzdjь* lub **dъzgjь*] 'deszcz', bez pewnej etymologii. Może pradawne złożenie **dūs-djū-* 'zły czas, zły dzień' czy 'zła pogoda', którego pierwszy człon to pejoratywny pie. przedr. **dus-* (por. stind. *dus-* / *dur-* 'źle', gr. *dys-* 'źle, nie-'), członem drugim miałoby być pie. **di̯u-* / **di̯eu̯-* 'dzień, światło, niebo' (por. np. stind. *dyu-* 'niebo', *dyáuḥ*, *diváḥ* 'dzień; niebo', gr. *eú-dios* 'cichy; jasny'; por. pokrewne *dzień*). Wyraz słow. mógłby mieć zatem przeciwstawne znaczenie do gr. *eu-día* 'jasna pogoda' (w którym pierwszy człon *eu-* 'dobry, dobrze'). Nie przemawia za taką etymologią brak w słow. obu członów rekonstruowanego złożenia. Dziwi także domniemane pierwotne znaczenie 'zły czas, zły dzień' czy 'zła pogoda', gdyż w środowisku rolników i pasterzy deszcz był z pewnością zjawiskiem pożądanym; nie można jednak wykluczyć, że psł. **dъždžь* to pierwotnie 'szkodliwy, przynoszący szkodę deszcz, np. długotrwałe opady w okresie zbiorów' (por. ch. dial. kajk. *dešč* 'szkodliwy deszcz', r. dial. *doždjá* / *dožžá* 'długotrwały i silny deszcz'). — Od tego z zachowaniem pierwotnej grupy spółgłoskowej: *dżdżyć* 'padać (o deszczu)', *dżdżysty* 'deszczowy, słotny', zob. też *dżdżownica*; od nowszej postaci: *deszczowy* → *deszczówka*.

diabeł *diabła* od XIV w. 'zły duch, szatan, czart', daw. od XV w. i dial. *diaboł*, w gwarach też *diacheł* / *deboł* / *debeł*, kasz. *djabeł* (*djâbeł*, *djobeł*), *-bła*, także *djaχeł* (*djâχeł*), *-χła* 'diabeł, zły duch'; zdr. *diabełek*, *diablę*. Zapożyczenie ze stcz. *diábel* (dziś cz. *ďábel*) 'diabeł', co z łac. *diabolus* 'ts.', przejętego z gr. *diábolos* 'ts.', pierwotnie 'oszczerca, potwarca'. — Od tego *diablica*, *diabli*, *diabelny*, *diabelski*, *diabelstwo*.

dla przyimek z dop. 'na czyjąś korzyść, w czyimś interesie; z powodu; w celu; w stosunku do', w stp. XIV–XV w. często używane jako postpozycja (po wyrazie rządzonym), np. *nas dla* 'dla nas', kasz. *dlá* 'dla'. Płnsł.: stcz. *dle*, r. *dlja*. Psł. dial. **dьľa* postpozycja z dop. 'w pobliżu, blisko, tuż obok, koło, przy; podług, stosownie do; z powodu, ze względu na, przez', pochodzi z mian. pj psł. **dьľa* 'długość' (por. stp. XIV–XV w. *dla*, *dli* 'przepisowa pełna długość łanu', stdł. *dla* 'długość', stcz. *dle* ż 'ts.'), rzeczownika abstr. z przyr. **-ja* od rdzenia **dьl-* w psł. **dьľьjь* 'dłuższy', st. wyższego przym. **dl̥-gъ* (zob. *długi*), ostatecznie opartego na pie. **del-* 'długi; wydłużać'. Pierwotny mian. rzecz. **dьľa* najpierw musiał być używany w funkcji przysłówka w znaczeniu 'wzdłuż, obok, blisko', z czasem otrzymał funkcję przyimka, najpierw jako postpozycja, po wyrazie rządzonym (np. stp. *nas dla* 'dla nas'), następnie jako interpozycja, w środku grupy wyrazów (np. stp. *użytku dla twego*), ostatecznie przesunięty przed wyraz rządzony (p. *dla twego użytku*). Z pierwotnego znaczenia lokalnego 'w pobliżu, blisko, tuż obok, koło, przy' rozwinęło się wtórnie znaczenie przyczynowe 'z powodu, ze względu, przez' (rozwój znaczenia jak w łac. *propter* przysł. 'blisko, tuż obok', przyimek 'obok, przy', 'z powodu, dla'. — Od tego *dlaczego* (stp. XV w. wyjątkowe *czegodla*), *dlatego* (stp. XV–XVI w. *tegodla*).

dławić *dławię* od XV w. 'powodować zatamowanie oddechu, dusić, gnieść', stp. 'gnieść, ściskać, tłoczyć', kasz. *dłavic*, *dłâvi* 'dusić, dławić'; z przedr. *udławić się*, *zadławić się*, *zdławić* 'zdusić'. Postać *dławić* wyparła daw. XV–XVIII w. *dawić* 'dławić, dusić', dial. *dawić* 'dławić, dusić; wymiotować; cisnąć, przyciskać', *dawić się* 'dławić się, dusić się' (por. cz. *dávit*, r. *davít'*, scs. *daviti*, *davljǫ* 'dławić, dusić'). Psł. **daviti* 'gnieść, ugniatać, cisnąć, przygniatać; ściskać za

gardło, dusić, dławić; zabijać przez uduszenie', z pie. **dʰāu̯-* 'dusić, ugniatać, uciskać' (pierwotnie zapewne 'powodować omdlenie, śmierć', czas. kauzat. od pie. pierwiastka **dʰeu̯-* 'mdleć, umierać', por. np. lit. *džiū́ti* 'schnąć, wysychać', *džiáuti* 'zawieszać w celu wysuszenia; zabijać'). W polskim doszło do kontaminacji dawniejszego *dawić* ze stp. XV–XVI w. *dłabić* 'dławić, dusić; tłoczyć (np. winogrona)', dial. 'gnieść, uwierać; naciskać, ugniatać; dusić', kasz. *dłabic* 'gnieść, uwierać' (por. cz. *dlábit* 'gnieść, ugniatać; ściskać, przyciskać, tłoczyć', słwń. dial. *dlábiti* 'chwytać, łapać') < psł. dial. **dlabiti* 'gnieść, ugniatać, ściskać, przyciskać, dusić', o niepewnej dalszej etymologii. — Od tego *dławica, dławiec, dławik.*

dłoń ż od XV w. (stp. i dial. też *dłóń*) 'wewnętrzna strona ręki od napięstka do nasady palców; ręka', daw. 'miara długości', kasz. *dłóń* ż 'dłoń'. Ogsł.: cz. *dlan*, r. *ladón'* (z przestawką, wcześniejsza forma *dolón'* zachowana w gwarach), scs. *dlanь* 'dłoń'. Psł. **dolnь* ż 'wewnętrzna strona ręki; część ręki od napięstka do końca palców', najbliższym odpowiednikiem jest lit. dial. *délna* 'dłoń', por. też pokrewne (z samogłoską rdzenną *-e-*) lit. *dėlnas* / *dėlna* 'ts.', łot. *dęlna* 'ts.'. Wyraz bałtosł., dalsza etymologia niepewna, może od pie. **dʰel-* / **dʰol-* 'wgłębienie, wydrążenie, sklepienie' (zob. *dół*), z przyr. **-nĭ-* (> psł. **-nь*). Pierwotnie zatem byłaby to nazwa otwartej dłoni ze zgiętymi palcami, z zagłębieniem, garści (por. u Lindego *dolina ręki* 'dłoń'). — Od tego *dłoniowy.*

dłubać *dłubię* od XV w. 'drążyć, żłobić, ryć', 'zajmować się czymś', stp. 'rzeźbić', w XVI w. 'dziobać', kasz. *dłëbac, dłëbe* 'drążyć, żłobić, grzebać'; z przedr. *wydłubać*; jednokr. *dłubnąć.* Ogsł.: cz. *dloubat* 'dłubać, wydłubywać, wygrzebywać; szturchać', r. dial. *dolbát'* 'drążyć dłutem', bg. *dəlbája* 'drążyć, żłobić, dłubać; kopać, ryć'. Psł. **dl̥bati* 'drążyć, dłubać', czas. wielokr. od psł. **del(b)ti*, **dl̥bǫ* 'drążyć, żłobić, wydrążać (np. dziurę); ryć, kopać' (por. ch. dial. czak. *dlisti, delben* [< stch. **dlěsti*, **dl̥bem* < psł. **delbti*, **dl̥bǫ*] 'drążyć, dłubać', poza tym z wtórnym bezokol. **dl̥(b)ti*, np. słc. dial. *dlbsť* 'ts.', ukr. *dovbtý, -bú* 'ts.; dziobać', słwń. *dólbsti, -bem* 'wydrążać, żłobić; obrabiać, ciosać'; w polskim niezachowane), por. lit. *delbti, -biù* 'spuszczać (np. oczy); ukośnie obcinać, ociosywać; bić, uderzać', stang. *delfan* 'kopać, grzebać', z pie. **dʰelbʰ-* 'wydrążać, kopać, ryć'. — Od tego *dłubacz, dłubanka, dłubanina.*

dług od XIV w. 'zaciągnięta pożyczka, zobowiązanie', przen. 'zobowiązanie moralne wobec kogoś, obowiązek', stp. XV–XVI w. też 'należność do odebrania, wierzytelność; zobowiązanie, powinność', w XV w. także 'pożyczenie na procent, na lichwę', 'przewina', kasz. *dług, dłëgu* 'dług'. Ogsł.: cz. *dluh* 'dług', r. *dolg* 'dług; obowiązek, powinność', scs. *dlъgъ* 'dług, zobowiązanie; błąd, wykroczenie'. Psł. **dl̥gъ* 'zaciągnięta pożyczka, zobowiązanie do jakichś świadczeń, należność do uiszczenia; to, co zostało wypożyczone, pożyczka, wierzytelność; zobowiązanie, powinność, obowiązek', dokładny odpowiednik tylko w germ.: goc. *dulgs* 'dług', por. też pokrewne stirl. *dliged* n [< **dʰl̥gʰito-*] 'obowiązek, prawo', z pie. **dʰl̥gʰo-* 'dług, powinność'. — Od tego *dłużny, dłużnik, dłużniczka, zadłużyć się.*

długi od XIV w. 'mający pewien wymiar liniowy; mający duży, znaczny wymiar wzdłuż', też 'długotrwały'; st. wyższy *dłuższy.* Ogsł.: cz. *dlouhý*, r. *dólgij* (dial. też *dolgój*), scs. *dlъgъ* / *dlъgъ* 'długi'. Psł. **dl̥gъ* 'mający duży, znaczny wymiar liniowy, daleko się ciągnący, wydłużony; mający pewien, określony wymiar (w przestrzeni i czasie)', dokładne odpowiedniki: stind. **dīrghá-* 'długi (w przestrzeni i czasie)', awest. *darəga-* / *darəya-* 'ts.', może też formy bałt. (z niejasnym brakiem nagłosowego *d-*): lit. *ìlgas* 'ts.', łot. *ilgs* 'długi (w czasie)', stpr. *ilga* i *ilgi* przysł. 'długo (w czasie)', z pie. **dl̥gʰo-* (/ **delēgʰ-*), od pierwiastka **del-* 'długi; wydłużać' (por. *dla*). — Od tego *długość; dłużyć się, przedłużyć, wydłużyć; dłużyzna.*

dłuto (daw. od XV w. i dziś dial. pierwotna postać *dłóto*) 'narzędzie do drążenia, żłobienia, rycia', też 'górnicze narzędzie wiertnicze zakończone ostrzem', kasz. *dłóto* 'ts.', stp. w XV w. *dłóto* także 'toporek o wąskim ostrzu'; zdr. *dłutko.* Ogsł.: cz. *dláto* 'dłuto', r. *dolotó* 'ts.', górnicze 'wiertło', cs. *dlato*

'dłuto, rylec'. Psł. **dolto* [< **dolbto*] (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej) 'narzędzie do dłubania, drążenia, rycia, dłuto, rylec', od psł. **del(b)ti*, **dľbǫ* 'drążyć, żłobić, wydrążać (np. dziurę); ryć, kopać' (zob. *dłubać*), z alternacją rdzennego **el* ⇒ **ol*, dokładny odpowiednik: stpr. *dalptan* 'dłuto', por. też z takim samym wokalizmem rdzennym (ale inaczej zbudowane, bez przyr. **-to-*) lit. *dálba* 'dźwignia, drąg'. — Od tego *dłutować*.

dmuchać od XV w. 'wytwarzać ruch powietrza, wywoływać podmuch', 'wiać silnie, dąć (o wietrze)', w XVI w. 'oddychać', kasz. *dmuχac, dmuχă* / *dmuše* 'dmuchać'; z przedr. *podmuchać, wydmuchać*; jednokr. *dmuchnąć, zdmuchnąć*. Płnsł.: cz. *dmuchat* 'dmuchać; rozdmuchiwać (ogień)', dial. 'palić, kurzyć', ukr. *dmúchaty* 'dmuchać; wydmuchiwać; wiać, dąć (o wietrze)', dial. 'sapać; złościć się'. Psł. dial. **dъmuchati* 'wypychać z pewną siłą powietrze, wywoływać podmuch; dąć, silnie wiać (o wietrze)', czas. intensywny od psł. **dǫti*, **dъmǫ* (zob. *dąć*), oparty na temacie czasu teraźn. **dъm-*, z przyr. **-uch-* (z takim przyr. np. *udobruchać*, zob. *dobry*). — Od tego *dmuchawa, dmuchawka, dmuchawiec*; od czas. przedrostkowych *podmuch*; *wydmuszka*.

dno od XV w. 'dolna powierzchnia, spód wgłębienia w skorupie ziemskiej; dolna powierzchnia, ścianka jakiegoś przedmiotu', kasz. *dno* 'dno, spód naczynia; podłoga w piecu chlebowym', też 'ryba turbot, skarp wielki, Copthalmus maximus'; zdr. *denko*. Ogsł.: cz. *dno* 'dno, spód naczynia, spód zbiornika wodnego, zagłębienia w ziemi', r. *dno* (dial. też *dóno*) 'ts.', ch./s. *dnȍ* (dial. *dàno*) 'ts.'. Psł. **dъno* 'spód czegoś, dno', z wcześniejszej postaci **dъbno* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **bn* > **n*), por. lit. *dùgnas* [< **dubnas*] 'dno naczynia, zbiornika wodnego; wieko, przykrywka naczynia', łot. dial. *dubęns* / *dubens* 'dno, grunt, głębia', gal. *dubno-* 'świat'. Z pie. **d^{h}ub-no-* od **d^{h}eu̯-b-* (/ **d^{h}eu̯-p-*) 'głęboki, wydrążony' (por. *dupa, dziupla*). — Od tego *denny*.

do od XIV w. przyimek z dop. Ogsł.: cz. *do*, r. *do*, scs. *do*. Psł. **do* przyimek z dop. 'aż do', dokładne odpowiedniki: łot. dial. *da* 'aż do', stłac. *en-do*, nowsze *in-du* 'w, wewnątrz, w obrębie czegoś', stwniem. *za* 'do'. Kontynuuje pie. **do*, od pierwiastka zaimkowego **de-* / **do-*. Wtórnie przedr. *do-*, ogsł., psł. **do-*.

doba od XVIII w. 'okres 24 godzin', 'okres wyróżniający się czymś znamiennym, ważnym, epoka', dawniej od XV w. (dziś przest., rzadkie w gwarach) 'czas, chwila; pora (dnia, roku)'; por. stp. XV–XVII w. *dob́* w wyrażeniach przyimkowych *tą dobią* 'wtedy, wtenczas', *o tę dob́* 'o tej porze', *w jedną dob́* 'jednocześnie'. Ogsł.: cz. *doba* 'określony czas, pora', 'okres, epoka, era', daw. 'pogoda', stcz. też 'wiek ludzki, lata', 'forma, kształt, postać', 'to, co komuś odpowiada, służy, na czym komuś zależy', ukr. *dobá* 'okres 24 godzin', 'pora, czas; epoka, era', dial. 'lata, wiek człowieka', ch./s. *dȍba* / *dôba* 'wiek, starość; pora, czas; czasy'. Psł. **doba* (/ **dobo* / **dobь* ż) 'to, co jest odpowiednie, stosowne, właściwe', zwłaszcza 'odpowiednia, właściwa, stosowna pora, odpowiedni, pomyślny, sprzyjający czas', od pie. **d^{h}ab^{h}-* 'dopasowywać; dobrany, odpowiedni, stosowny'.

dobry od XIV w.; st. wyższy *lepszy* (zob.). Ogsł.: cz. *dobrý*, r. *dóbryj*, scs. *dobrъ* 'dobry'. Psł. **dobrъ* 'odpowiedni, stosowny, właściwy', odpowiedniki: łac. *faber* 'rzemieślnik; cieśla, kowal; twórca', orm. *darbin* 'kowal', może z pie. **d^{h}ab^{h}-ro-s* od pierwiastka **d^{h}ab^{h}-* 'dopasowywać; dobrany, odpowiedni, stosowny' (zob. *doba*), z przyr. **-ro-* (co do budowy por. np. *mądry, modry, mokry*). — Od tego *dobroć* ż 'skłonność do czynienia dobrze, życzliwość, łagodność; dobra jakość, doskonałość', *po dobroci* 'bez przymusu, dobrowolnie' (→ *dobrotliwy* → *dobrotliwość*); *udobruchać* 'ułagodzić, uspokoić, przebłagać' (z przyr. *-uch-*, jak np. *dmuchać*); też pierwszy człon złożonych wyrazów, np. *dobrobyt, dobrodziej, dobroczynny, dobroduszny, dobrowolny*.

dobytek *dobytku* od XV w. 'majątek, mienie', od XIV w. 'zwierzęta domowe, domowy inwentarz żywy, zwłaszcza bydło' (w gwarach zwykle 'wszystkie zwierzęta domowe, szczególnie bydło', też 'drób, ptactwo domowe'), stp. XV w. także 'zwierzęta', 'bogactwo, pie-

niądze', kasz. *dob'ètk* 'inwentarz domowy, szczególnie bydło', *dobìčą* / *dobèčą*, *-èca* 'zwierzę domowe, często tylko bydlę, szczególnie młode'. Ogsł.: cz. *dobytek*, *-tka* 'zwierzęta domowe', stcz. 'dochód, zysk; zdobycz; majątek, bogactwo, pieniądze', 'zwierzę; bydlę', r. *dobýtok*, *-tka* 'zarobek, dochód, zysk', przest. 'majątek, mienie; dorobek', cs. *dobytъkъ* 'majątek, bogactwo; dochód, zysk, pieniądze, lichwa; bydło'. Psł. **dobytъkъ* 'to, co zostało zdobyte, uzyskane, osiągnięte', od psł. imiesłowu biernego **dobytъ* 'otrzymany, pozyskany, zdobyty', należącego do psł. przedrostkowego czas. **dobyti*, **dobǫdǫ* 'otrzymać coś, pozyskać, uzyskać; zdobyć, osiągnąć coś, uzyskać pracą, wysiłkiem, siłą' (por. p. *dobyć* przest. i książk. 'wziąć siłą; zwyciężyć', stp. od XV w. *dobyć* 'nabyć, zyskać, posiąść; uzyskać, nabyć mocą wyroku sądowego; opanować, zdobyć siłą', dial. 'dostać; zwyciężyć, zdobyć'; o pochodzeniu zob. *być*), z przyr. **-ъkъ* (co do budowy por. pokrewne *nabytek*, *przybytek*, *zabytek*, a także np. *dodatek*, *podatek*, *wydatek*, *dostatek*). Pierwotne znaczenie 'to, co zostało zdobyte, uzyskane, osiągnięte' > 'łup, zdobycz, zysk' > 'mienie, majątek, bogactwo' > 'bydło, inwentarz żywy (stanowiący mienie, majątek)'.

dochód *dochodu* od XV w. 'suma przychodów, przychód, zysk', kasz. *doχód*, *-odu* 'dopływ (wody)', 'dochód, przychód pieniężny, zysk' (w tym znaczeniu też kasz.-słowiń. *doχ'ódk*). Ogsł.: cz. *důchod* 'przychód, wpływ', arch. 'urząd poborczy', stcz. *dóchod* 'wynik, rezultat, osiągnięcie', r. *dochód* 'przychód, zysk', dial. 'kończenie się, zbliżanie się do końca', ch./s. przest. *dòhod* 'przyjście, przybycie; przychód', dial. 'droga, którą się dochodzi, dojście, sąsiedztwo miejsca, do którego się idzie; umówione miejsce'. Psł. **dochodъ* 'docieranie do celu, przybywanie; dojście, przybycie; wpływ, zysk, przychód', rzecz. odczas. (nazwa czynności, wtórnie nazwa rezultatu czynności) od psł. przedrostkowego **dochoditi* 'idąc, docierać do celu, osiągać cel' (p. *dochodzić* 'docierać do celu, do kresu; osiągać to, do czego się dążyło', zob. *chodzić*).

dodatek *dodatku* od XVIII w. 'rzecz dodana, to, co się dodaje', kasz. *dodatk* 'ts.'. Por. cz. *dodatek* 'dodatek', r. *dodátok* 'dodanie, dołożenie, dopłata', ch./s. *dodátak* 'dodatek, dopłata'. Od psł. imiesłowu biernego **dodatъ* 'dodany, dołożony', należącego do psł. przedrostkowego czas. **dodati* 'dać coś dodatkowo, dołożyć, dopełnić' (por. p. *dodać* 'dołożyć, dorzucić, dać brakującą część', zob. *dać*), z przyr. **-ъkъ* (co do budowy por. np. *datek*, *dobytek*). Od tego samego imiesłowu też *dodatni* 'mający wartość, nadający wartość, świadczący o wartości, korzystny, pozytywny', z przymiotnikowym przyr. *-ni* (< **-ьnъ*).

doglądać od XVI w. (stp. XV–XVI w. *doględać*) 'mieć staranie, czuwać nad kimś lub czymś, opiekować się, pielęgnować; pilnować, dozorować', stp. XV w. *doględać* 'pilnować, przestrzegać', w XVI w. też 'patrzeć, zwracać uwagę, obserwować, przyglądać się; wglądać, wnikać'; jednokr. *doglądnąć*. Por. cz. *dohlédat* / *dohlídat* 'dosięgać wzrokiem, przenikać; dozorować, pilnować', ukr. *dohljadáty* 'pilnować, strzec', ch./s. *doglèdati* 'móc widzieć'. Z przedr. *do-* od psł. **ględati* (zob. *oglądać*, por. też *przyglądać się*, *spoglądać*, *wyglądać*, *zaglądać*).

dogodny 'odpowiedni, stosowny, wygodny; korzystny' od XVI w. (ale w XV w. przysł. *dogodnie* 'w sposób odpowiadający wymaganiom, wygodnie, pomyślnie'), kasz. *dogodni* / *dogòdni* 'dogodny, poręczny, wygodny'. Por. dł. dial. *dogodny* 'odpowiedni, stosowny, pełnowartościowy; godny, dostojny', ukr. *dohódnyj* 'zadowolony', dial. *dohídnyj* 'przydatny, odpowiedni, stosowny, wygodny', ch./s. daw. *dogodan* 'ten, który się zdarzy (przypadkiem), który się może łatwo zdarzyć'. Przym. odczas. od *dogodzić* 'spełnić wymagania, życzenia, zadowolić, zaspokoić' (zob. *godzić*), z przyr. *-ny*. — Od tego *dogodność* → *niedogodność*; *udogodnić*.

doić *doję* od XV w. 'wyciskać mleko z wymienia', daw. od XV w. i dziś dial. 'ssać mleko z piersi matki', kasz. *dojic*, *doji* 'wyciskać mleko z wymion', 'dawać mleko', 'oddawać mocz'; z przedr. *udoić*, *wydoić*. Ogsł.: cz. *dojit* 'doić', stcz. 'dawać ssać pierś, karmić piersią', r. *doit'*, *dojú* 'doić', pot.

i dial. 'dawać mleko (np. o krowie)', dial. też 'ssać (o cielęciu)', scs. *doiti, doję* 'karmić piersią'. Psł. **dojiti* 'dawać ssać, karmić mlekiem z piersi, z wymienia', 'ssać mleko z piersi, z wymienia', 'wyciskać rękami mleko z wymienia zwierzęcia dojnego', czas. kauzat. od pie. **dʰē(i̯)-* 'ssać; dawać ssać, karmić'. — Od czas. przedrostkowego *udój*.

dojrzeć I *dojrzéję*, stp. od XV w. *doźreć*, od XVI w. też *doźrzeć / doździeć / dojźrzeć* 'dostrzec, patrząc, zobaczyć, ujrzeć', dial. *doźrzeć / doźreć / dojzdrzeč / dor-zieć*, także *dojrzyć / dojźryć / doźryć / dor-zić* 'dostrzec, zobaczyć, ujrzeć', 'doglądnąć, dopilnować, zaopiekować się', daw. XVI w. 'poznać, zrozumieć, uświadomić sobie', 'zatroszczyć się, zadbać o coś, dopatrzyć czegoś', kasz. *dozdřec* 'dostrzec, zobaczyć; pielęgnować, opiekować się'; wielokr. *dozierać* przest., w XVI w. *dozirać*. Ogsł.: cz. *dozřit* 'dosięgnąć wzrokiem; dopilnować, doglądnąć', ukr. dial. *dozríty, -zrjú* 'zobaczyć, ujrzeć; doglądnąć, dać baczenie', scs. *dozьrěti, -zьrję* 'spostrzegać; poznawać'. Psł. **dozьrěti, *dozьŕę* 'dostrzec, zobaczyć, spostrzec', z przedr. **do-* od psł. **zьrěti, *zьŕę* 'patrzeć, spoglądać, widzieć' (zob. *spojrzeć*). Pierwotna polska postać *doźrzeć*, dalsze w rezultacie rozwoju grupy spółgłoskowej *źrz > jźrz > jrz* (obocznie też *źrz > ździ* z wstawnym *-d-* z dalszym rozwojem w *jzdrz*). Por. *dozór*.

dojrzeć II *dojrzéję* od XVI w. 'osiągnąć pełnię rozwoju', daw. też *doźrzeć / doźreć / dozdrzeć / dojźrzeć / dordzeć*, dial. także *dojzdrzeć / dor-zieć / doździeć*; wielokr. *dojrzewać*. Ogsł.: słc. *dozrieť, -zreje*, r. *dozréť, -zréju*, ch./s. *dòzreti, -zrîm / -zrêm / -zrijêm* 'dojrzeć'. Psł. **dozьrěti, *dozьréję* 'osiągnąć końcowy stan rozwoju, stać się dojrzałym', z przedr. **do-* od psł. **zьrěti, *zьréję* 'osiągać końcowy stan rozwoju, dojrzałość, dojrzewać' (por. stp. *źrzeć* 'dojrzewać', r. *zreť, zréju* 'ts.', ch./s. *zrěti, zrêm / zrîm* 'ts.', scs. z przedr. *sъzrěti, -zъréję* 'dojrzeć'). Podstawowy czas. **zьrěti* pokrewny ze stind. *jīryati* 'starzeje się, mięknie, kruszeje', od pie. **ǵer-* 'gnić, kruszeć, mięknąć', pierwotne więc znaczenie 'stawać się kruchym, miękkim'. Najstarsza polska postać *doźrzeć*, co do rozwoju fonetycznego zob. *dojrzeć* I. — Od tego *dojrzały* od XVI w. (daw. i dial. *dojrzały / doźrzały / doździały / dozdrzały / dojdrzały / dordzały / dor-zały / dor-ziały / doźrały*) 'będący w pełni rozwoju; gotowy do zbioru', pierwotny imiesłów czasu przeszłego.

dokonać od XIV w. 'zrobić coś, doprowadzić do skutku; urzeczywistnić, spełnić', przest. 'doprowadzić do końca, dokończyć, skończyć', daw. 'umrzeć' (*dokonać życia*, od XVI w. *dokonać żywota*), *dokonać kogoś* 'dobić, uśmiercić', stp. XV–XVI w. 'położyć czemuś kres', 'ograniczyć, określić', 'umocnić, udoskonalić', 'wyjaśnić, wyłożyć; dowieść czegoś; przedstawić dowody przeciw komuś; osądzić', 'podbić, pokonać'; wielokr. *dokonywać*. Ogsł.: cz. *dokonat* 'dokończyć, zakończyć; wyzionąć ducha', r. *dokonáť* 'dobić, zniszczyć', 'dokuczyć', arch. 'dokończyć', ch./s. *dokònati* 'skończyć, zakończyć', 'umrzeć', 'zniszczyć', 'porozumieć się; zrozumieć, dojść do wniosku; zadecydować'. Psł. **dokonati* 'doprowadzić coś do końca, skończyć, wykonać; doprowadzić do skutku, spełnić, zrealizować', z przedr. **do-* od psł. **konati* 'kończyć, doprowadzać do końca, wykonywać' (zob. *konać*).

dokuczyć od XVI w. 'wyrządzić przykrość, dać się we znaki', kasz. *dokúčëc* 'dokuczać, drażnić, dawać się we znaki'; wielokr. *dokuczać*. Płnsł.: słc. *dokúčať* 'drażnić, niepokoić, dawać się we znaki; naprzykrzać się', r. daw. *dokúčiť* 'uprzykrzyć się, obrzydnąć', dial. *dokúčiťsja* 'wyprosić, proszeniem coś osiągnąć'. Psł. dial. **dokučiti* 'naprzykrzyć się natrętnym gadaniem, dopytywaniem, dopraszaniem się; dać się we znaki, podrażnić kogoś, wyrządzić przykrość', z przedr. **do-* od psł. **kučiti* 'naprzykrzać się komuś (gadaniem, prośbami); dawać się komuś we znaki, drażnić, wyrządzać przykrość' (p. daw. XVIII w. u Lindego *kuczy mu się* 'przykrzy mu się', *diabli mu biedę kuczyli*, dial. *kuczyć* 'przykrzyć sobie', *kuczyć się* 'przykrzyć się, nudzić się; tęsknić; uprzykrzać się, stawać się nieprzyjemnym', kasz.-słowiń. *kučëc* 'naprzykrzać się', r. dial. *kúčiťsja* 'naprzykrzać się prośbami; starać się przypodobać pochlebstwem', ukr. *kúčyty* 'naprzykrzać się, dokuczać', br. dial. *kúčyc'*

'prosić, naprzykrzać się'), prawdopodobnie czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *dokuczliwy*.

dola od XVII w. 'los, położenie, stan', daw. i dial. 'pomyślność, szczęście, fortuna', pot. 'udział w czymś, należna część czegoś'. Płnsł.: stcz. *dole* ż 'pomyślność, powodzenie', r. *dólja* 'część; należna komuś część, prawo do udziału w czymś', 'los, przeznaczenie', pot. 'szczęście, powodzenie', dial. także *dol'* ż w wyrażeniu *popast' v-dol'* 'przypaść w udziale', por. śrbg. *dola* (?): *tri doly zlata* 'trzy jednostki wagi złota'. Psł. **dol'a* (dial. też **dolь* i **dola*) 'oddzielony kawałek, wydzielona część czegoś; wydzielona, należna komuś, przeznaczona dla kogoś część, dział, udział' > 'powodzenie lub niepowodzenie, dobry lub zły los, przeznaczenie', dokładny odpowiednik: lit. *dalià* 'część; część składowa czegoś, składnik; spadek; okres, pora' (odpowiedniki ie. mają też psł. oboczne postaci **dolь* i **dola*: lit. *dalìs* 'część, porcja; oddział; spadek; posag; los, przeznaczenie', łot. dial. *dalis* 'część, udział', stind. *dalíḥ* 'skiba' oraz lit. *dalà* 'część, porcja'), od pie. **del(ə)- / *dol-* 'rozdzielać, rozłupywać, rozszczepiać; rzeźbić, wyrzynać, ociosywać'. Pierwotne znaczenie 'odcięta, odłupana część, kawałek czegoś', z czego wtórnie 'przeznaczona dla kogoś, należna komuś część czegoś, dział, prawo do udziału w czymś' > 'powodzenie lub niepowodzenie (przy otrzymywaniu przeznaczonej, należnej części np. majątku, spadku), dobry lub zły los, przeznaczenie'. — Od tego *niedola*.

dom od XIV w. 'budynek mieszkalny', 'pomieszczenie mieszkalne, mieszkanie', 'rodzina, domownicy', 'ogół spraw domowych, rodzinnych, gospodarstwo domowe, posiadłość', dial. 'budynek mieszkalny wraz z gospodarstwem i podwórzem', 'izba', kasz. *dóm, domu* 'dom, budynek', zwykle 'sień'; zdr. *domek*. Ogsł.: cz. *dům*, r. *dom*, scs. *domъ* 'dom'. Psł. **domъ*, dop. **domu* 'pomieszczenie, gdzie człowiek żyje ze swoją rodziną; wszystko, co jest w domu, rodzina, mienie, majątek' (temat na *-ū-*), dokładny pod względem budowy odpowiednik: łac. *domus, domūs* ż 'dom', por. stind. *dámu-naḥ* 'należący do domu', orm. *tanu-tēr* 'pan domu' oraz wyrazy należące do tematów na *-o-*: łac. *domus, domi* 'dom', gr. *dómos* 'dom, budowla', stind. *dáma-ḥ* 'budynek, dom', zapewne także lit. *nãmas*, zwykle *namaĩ* mn 'dom' (z wtórnym *n-*). Z pie. **domu-s* (/ **domo-s*), derywowanego od pierwotnego pie. pierwiastkowego, atematycznego wyrazu, rekonstruowanego m.in. w postaci **dōm-*, por. np. stind. *dám-* 'dom', gr. (wczesne, u Homera) *dō̃* [< **dōm*], orm. *tun* [< **dōm*] 'dom', należącego do pie. pierwiastka **dem-* 'dom; rodzina'. — Od tego *domowy, domownik, domostwo; udomowić, zadomowić się; bezdomny; przydomowy*.

domagać: dziś tylko *niedomagać* (od XVI w.) 'chorować, cherlać, czuć się osłabionym', w gwarach bez przeczenia *domagać* 'być zdrowym, krzepkim'; od XV w. też *domagać się* 'żądać, usilnie się dopominać, wymagać', kasz. *domagac są* 'złościć się, gniewać się'. Psł. **domagati* 'być w stanie, móc coś zrobić', **domagati sę* 'usilnie do czegoś dążyć, starać się', czas. wielokr. od psł. przedrostkowego **domogti, *domogǫ* 'siłą czegoś dokonać, pokonać coś', **domogti sę* 'osiągnąć coś siłą, wysiłkiem, staraniem' (por. p. daw. od XVI w. *domóc się* 'staraniem uzyskać coś, wymusić', niezwrotne kasz. *domoc, -móže* 'pokonać, zwyciężyć', cz. przest. *domoci* 'dopomóc', *domoci se* 'osiągnąć coś dużym wysiłkiem', r. dial. *domóč'* 'przezwyciężyć, pokonać', *domóč'sja* 'osiągnąć coś; dopomnieć się, postarać się o coś usilnie', ch./s. *domòći / dòmoći* 'starczyć, wystarczyć; dopomóc', dial. 'dokuczyć; przechytrzyć kogoś', *domòći se* 'osiągnąć coś; dojść, przybyć; znaleźć się w jakimś położeniu'), z przedr. **do-* od psł. **mogti* (zob. *móc*).

donica od XV w. (daw. od XVI w. i dial. też *dunica*, dial. *dónica*) 'głęboka gliniana misa, dzieża, makutra', 'naczynie do hodowania roślin ozdobnych', daw. i dial. 'naczynie do dojenia, skopek', dial. też 'naczynie gliniane na mleko, bryndzę', 'duża gliniana misa do ucierania maku', 'wielka misa', 'cebrzyk', kasz. *d'ońica* (> *dońic* ż) / *d'ëńica* 'duża miska; gliniana misa do ucierania tabaki'; zdr. *doniczka* 'naczynie do hodowa-

nia roślin ozdobnych' (w gwarach też 'gliniany garnek bez ucha na mleko'). Także *dojnica* od XVIII w. 'naczynie, do którego doi się mleko', postać częsta w gwarach. Ogsł.: dł. *dojnica* (dial. *dojńca* / *donica*) 'naczynie do udoju mleka', cz. dial. *donice* ż 'makutra; naczynie do hodowli kwiatów, doniczka', r. dial. *dojníca* 'naczynie do udoju mleka', słwń. dial. *dojníca* 'ts.'. Psł. **dojьnica* 'naczynie (drewniane), do którego się doi mleko, skopek', od przym. **dojьnъ* 'odnoszący się do dojenia, związany z dojeniem (por. np. p. dial. *dojny grotek* 'naczynie do udoju mleka, skopek', gł. *dejna dóńcka* 'ts.', cz. *dojná dížka* 'ts.'; zob. *doić*), z przyr. **-ica* tworzącym m.in. rzeczowniki odprzymiotnikowe.

dopiero przysł. od XV w. 'ledwo co; aż wtedy', stp. XV w. *dopiro* / *dopioro* / *dopirzo* 'wtedy (właśnie); teraz (właśnie); właśnie', w XVI w. *dopiero*, rzadziej *dopiro*, wyjątkowo *dopirzo* i *dopioro* przysł. 'przed chwilą, niedawno, od niedawna, ostatnio; teraz, obecnie, w tej chwili, właśnie, zaraz, natychmiast', part. 'nie wcześniej niż; tylko, wyłącznie, jedynie; zaledwie, na razie, zrazu, jeszcze', dial. *dopiero* / *dopiro*, też *dopieroj* (*dopierój*) / *dopierok* / *dopieroż*, także *dopieru* / *dopier* 'ts.', kasz. *dopèro* / *dopèře* 'dopiero, zaledwie, tylko; przed chwilą, ledwie co; nie wcześniej'. Por. cz. *teprv(e)*, stcz. *teprvo* / *teprvú* / *tepróv* / *tepruv* 'dopiero; najpierw, wpierw; tym bardziej, zwłaszcza', strus. *toperъ* / *topьrvo* / *tepьrvo* 'teraz', r. *tepér* (dial. *tepére* / *tepérja* / *tepérvo* i *topér* / *topére* / *topérja* / *topérvo*) 'teraz', scs. *toprъvo* 'po raz pierwszy, dopiero co', ch./s. *tòprv* 'dopiero, ledwie'. Psł. **topьrvo* 'oto (tu, teraz, w tej chwili, właśnie), po raz pierwszy, najpierw', złożenie z pierwszym członem **to-* od psł. zaimka wskazującego **tъ* 'ten' (zob. *ten*), człon drugi od psł. **pьrvъ* 'pierwszy' (zob. *pierwszy*). W polskim pierwszy człon wyrazu **to-* przekształcony pod wpływem przyimka *do*.

dorodny od XVIII w. 'wyróżniający się zdrowym, ładnym wyglądem; urodziwy, przystojny, postawny', 'zdrowy, dojrzały', daw. i dial. 'obficie rodzący, żyzny' (dial. *dorodny rok* 'obfitujący w zboże'). Por. r. *doródnyj* 'dobrze wyglądający, okazały', dial. 'dobrej jakości; wielki, liczny; urodzajny', ukr. *dorídnyj* 'dobrze wyglądający, postawny, okazały, bujny; dający obfity plon, urodzajny'. Przym. odczas. od przedrostkowego **doroditi* 'obrodzić' (por. słc. dial. *dorodiť sa* 'obficie obrodzić, o plonach', strus. *doroditisja* 'być obficie wyposażonym przez naturę, o cechach człowieka'; o pochodzeniu zob. *rodzić*), z przyr. *-ny*. Późne poświadczenie p. *dorodny* i brak w polskim odpowiedniego czasownika przemawia za zapożyczeniem ze wschsł. (zapewne z ukr.).

dorożka od XVIII w. 'lekki pojazd konny wynajmowany za opłatą', reg. też *derożka* i *drążki*. Zapożyczenie z r. *dróžki* mn 'lekki powóz', z wtórnym *-oro-* na wzór innych wyrazów rosyjskich charakteryzujących się tzw. pełnogłosem (np. r. *doróga* = p. *droga*). W procesie przyswajania wyraz uległ więc błędnej rusyfikacji, etymologia ludowa skojarzyła go z rosyjską nazwą drogi *doróga* (jakoby 'pojazd drogowy'), podczas gdy r. *dróžki* to pierwotne zdr. od r. *drógi* mn 'długi wóz bez nadwozia, którego przednia część połączona jest z tylną belkami, drągami', dial. 'prosty, lekki wóz do wyjazdów w pole, na polowanie', od r. *drogá* (daw. i dial. *dróga*) 'drąg łączący przednią część wozu z tylną, rozwora' (< psł. dial. **droga* 'żerdź, drąg'); polska gwarowa postać *drążki* jest zatem kalką nazwy rosyjskiej.

doskwierać od XVI w. 'dawać się we znaki, dokuczać' (znane też gwarom), kasz. *doskvèrac* / *doskvìrac* 'dokuczać; dopraszać się usilnie'. Czas. wielokr. od p. daw. XVII w. *doskrzeć* / *doskwrzeć* 'dogrzać, dopiec, dokuczyć', kasz. *doskrzëc* 'dokuczyć'. Por. z innymi przedrostkami stp. XV w. *rozskwirać się* 'roztapiać się, topniejąc, rozpływać się', daw. od XVI w. *naskwierać* 'naciskać, przymuszać; nalegać, nacierać, dokuczać', kasz. *uskvèrac* 'grymasić, kaprysić' obok stp. XV w. *rozskwrzeć się* 'roztopić się, rozpłynąć, stopiwszy się' (*rozskwarła się ziemia* = liquefacta est), p. daw. *naskrzeć* (*naskrzyć*) / *nawskrzeć*, *naskrę*, *naskwarł* 'natrzeć (na kogoś), dokuczyć, dopiec', kasz. *naskřëc* 'nazrzędzić', *uskřëc* (*uskrzéc*) 'postawić na swoim, uprzeć się', z oboczną formą *uskvřëc*

(*uskwrzéc*) 'ts.' (poświadczającą starszą grupę spółgłoskową -*skwrz*-). Podstawowy czas. bez przedr. poświadczony w kasz. *skřëc* / *skřec*, *skři* 'dokuczać, zrzędzić, gderać, suszyć komuś głowę', por. dł. *škreś* 'smażyć w tłuszczu, topić, roztapiać', przen. 'drażnić, dokuczać', gł. *škreć* 'topić, przetapiać; rozpuszczać', przen. 'drwić, kpić, dokuczać, przekomarzać się', stcz. *skvřieti (se)* / *škvřieti (se)* 'roztapiać się, rozpuszczać się; smażyć się', słc. *škriet*, *škrie* 'złościć; dręczyć', scs. *raskvrěti*, -*kvьrǫ* 'roztopić', też (z rozwojem *skvr*- > *cvr*-) słwń. *cvréti*, *cvrèm* 'smażyć, topić', ch. *cvrijèti*, *cvrȇm* 'topić (np. słoninę, wosk)'. Kontynuuje psł. **skverti*, **skvьrǫ* 'topić, roztapiać, rozpuszczać przez podgrzewanie, smażenie', wielokr. **skvirati*, *skvirajǫ* (oparte na temacie czasu teraźn., z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej *ь → *i), bez pewnej dalszej etymologii. Znaczenie 'dawać się we znaki, dokuczać' (i dalsze, np. 'przymuszać, nalegać') przenośne, z pierwotnego 'roztapiać, podgrzewać, dogrzewać' (szczątkowo poświadczonego w stp.), co do rozwoju semantycznego por. np. *dopiekać* 'dokuczać' zob. *piec* II. Por. *skwarzyć*.

dostarczyć od XVI w. 'sprowadzić, dostawić, doręczyć', 'dać, udzielić', przest. 'wystarczyć', 'dorównać', stp. XIV–XVI w. *dostatczyć* / *dostaczczyć* / *dostaczyć* 'dostąpić czegoś, uzyskać, osiągnąć', 'móc, mieć siły, zdołać, podołać, potrafić', 'nadążyć', 'być w dostatecznej ilości, wystarczyć'; wielokr. *dostarczać*. Płnsł.: cz. *dostačit* 'wystarczyć', ukr. *dostáčyty* 'dostawić, doręczyć; dać, udzielić'. Psł. dial. **dostatъčiti* 'dostawić coś gdzieś, doręczyć', czas. z przedr. **do*- od psł. **statъčiti* 'wystąpić w dostatecznej ilości, liczbie, wystarczyć' (o pochodzeniu zob. *starczyć*), z którym spłynęło się słow. **dostatъčiti* 'być w dostatecznej ilości, wystarczyć', będące czas. odrzecz. od **dostatъkъ* 'obfitość czegoś, wystarczająca ilość; zamożność, dobrobyt' (zob. *dostatek*). Forma *dostarczyć* wtórna, powstała w rezultacie dysymilacji -*tcz*-, -*czcz*- > -*rcz*-, właściwej też bezprzedrostkowemu *starczyć*.

dostatek *dostatku* od XIV w. 'dobrobyt, zamożność, bogactwo', 'wystarczająca, zadowalająca ilość czegoś, obfitość', przest. (zwykle *dostatki* mn) 'to, co się posiada; mienie, dobytek', stp. XV w. też 'siła, moc, uzdolnienie do wykonania czegoś' (*dostatki* mn 'zalety'), XIV–XV w. 'twardy grunt, dno', w XVI w. 'zespół rzeczy do czegoś potrzebnych', kasz. *dostꞌatk* 'dostatek'. Por. cz. *dostatek* (przest. *důstatek*), -*tku* 'wystarczająca ilość; dobrobyt, zamożność', r. *dostátok*, -*tka* 'dobrobyt, bogactwo, majątek; obfitość', *dostátki* mn 'dochody, środki materialne'. Słow. **dostatъkъ* 'obfitość czegoś, wystarczająca ilość; zamożność, dobrobyt', od psł. przedrostkowego **dostati*, **dostanǫ* 'dosięgnąć czegoś; osiągnąć, zdobyć, objąć w posiadanie', p. *dostać* 'otrzymać' (zob. *stać* I), podstawę derywacyjną stanowił imiesłów bierny czasu przeszłego **do-statъ* (co do budowy por. np. *dobytek*, *ostatek*, *statek*). — Od tego *dostateczny*, *dostatecznie*.

dostatni od XVI w. 'zamożny, zasobny, bogaty', przest. 'okazały, obszerny, suty, obfity', 'wystarczający, zadowalający, należyty', w XVI w. też rzadsza postać *dostatny*, poświadczona również w słowiń. *dostatni* 'zamożny; obfity'; przysł. *dostatnio*. Por. strus. *dostatnyj* 'bogaty, mający wszystkiego pod dostatkiem', r. daw. *dostátno* przysł. 'dość, dostatecznie', ukr. *dostátnij* 'dostateczny, wystarczający', dial. 'zamożny, zasobny; obfity', ch./s. przest. *dȍstātan* 'zadowalający, wystarczający'. Słow. **dostatьnъ* (wtórnie **dostatьńь*) 'zasobny, obfity; wystarczający, zadowalający', od tej samej podstawy co *dostatek* (zob.), z przyr. -*ny* < *-*ьnъ*. Por. pokrewne *ostatni*.

dostojny od XIV w. 'zasługujący na poważanie', 'pełen godności, powagi, szanowny', stp. od XIV w. 'sprawiedliwy, prawy, cnotliwy; odpowiedni, stosowny, należyty, właściwy, wystarczający', w XV–XVI w. 'godzien czegoś, zasługujący na coś', 'pełen chwały', w XVI w. 'majestatyczny; uroczysty', dial. też 'godny, odpowiedni', 'dojrzały', kasz. *dostojni* 'godny, czcigodny'. Por. cz. *důstojný* (*dostojný*) 'szanowny, czcigodny, wielebny; godny, odpowiedni', r. *dostójnyj* 'godny, godzien; zasłużony; słuszny', przest. 'czcigodny, zacny', scs. *dostoinъ* 'godny, godzien'. Psł. **dostojьnъ* 'odpowied-

ni, należyty, zdatny, zdolny do czegoś; godny, godzien; zasługujący na poważanie, szacunek, czcigodny', przym. odczas. od psł. **dostojati* 'pozostać gdzieś, stojąc do końca, wytrwać gdzieś; dojrzeć', p. *dostać, dostoję* 'wystać do końca, wytrwać' (o pochodzeniu zob. *stać* II). — Od tego *dostojeństwo*; *dostojnik*.

dosyć przysł. od XV w. 'tyle, ile trzeba, dostatecznie; w pewnym stopniu, stosunkowo', też *dość* przysł. 'dosyć', kasz. *dosc*. Psł. **do syti* 'tyle, ile trzeba, dostatecznie', pierwotnie 'do sytości, do nasycenia', wyrażenie przyimkowe: przyimek **do* z dop. psł. rzeczownika **sytь* 'sytość' (zob. *syty*). Forma *dość* ze skrócenia wcześniejszego *dosyć*.

doszczętny od XIX w. 'doprowadzony do końca, całkowity', przysł. *doszczętnie*. Od wyrażenia przyimkowego *do szczętu* 'całkowicie, zupełnie' (zob. *szczątek*).

doświadczyć od XV w. (w stp. też *doświaczczyć / doświaczyć / doświatszyć / doświedczyć*, w gwarach również *doświarczyć*, co do zmiany *-dcz-* > *-rcz-* zob. *dostarczyć*) 'doznać czegoś, zaznać, odczuć', 'poddać próbie, wypróbować, narazić na ciężkie przejścia, przeżycia', 'stwierdzić za pomocą doświadczenia, udowodnić', stp. XV w. też 'udowodnić, dowieść czegoś przeciw komuś', 'uznać, zaaprobować', w XVI w. 'oświadczyć, dać świadectwo', dial. 'dowieść', 'zeznać w sądzie', kasz. *dosvadčëc* 'doznać, zaznać; poddać próbie'; wielokr. *doświadczać*. Por. cz. *dosvědčit* 'poświadczyć, zaświadczyć; potwierdzić', przest. 'udowodnić', strus. *dosvědčiti* 'potwierdzić dowodami'. Z przedr. *do-* od *świadczyć* (zob. *świadek*). — Od tego *doświadczony, doświadczenie, doświadczalny*.

dowcip 'żart, kawał, anegdota', 'zdolność spostrzegania śmiesznych cech, stron zjawisk, zdarzeń, ludzi i przedstawiania ich w zabawny sposób', daw. od XVI w. 'bystrość, inteligencja, polot, talent, zdolność, umiejętność', *dowcipny* 'mający poczucie humoru, opowiadający żarty, dowcipy; nacechowany dowcipem, humorem', daw. 'bystry, inteligentny, przemyślny, utalentowany, zmyślny', dial. *dowcipny / dościpny / dościupny* 'dowcipny'. Odpowiedniki tylko w czeskim i słowackim: cz. *důvtip* 'spryt, bystrość umysłu', *důvtipný* 'sprytny, bystry, pomysłowy', *dovtipit se* 'domyślić się', słc. *dôvtip* 'bystrość umysłu, inteligencja', *dôvtipný* 'błyskotliwy, bystry, inteligentny; pomysłowy, zmyślny', *dovtipiť sa* 'domyślić się'. Nie można wykluczyć zapożyczenia z czeskiego, za czym przemawia także występowanie w czeskim i słowackim form bez przedr. *do-* (nie znanych polskiemu): cz. *vtip* 'zmyślność, spryt, pomysłowość, bystrość; dowcip, żart', *vtipný* 'pomysłowy, bystry, sprytny; umiejący dowcipkować; pełen dowcipu', *vtipkovati* 'dowcipkować, żartować', słc. *vtip* 'bystrość, inteligencja; dowcip, kawał', *vtipný* 'bystry, inteligentny; dowcipny', *vtipkovať* 'dowcipkować, żartować'. Dalsza etymologia niepewna. Podstawę rodziny wyrazowej stanowił może czas. wielokr. **tipati* 'wciskać, wpychać' (por. stp. *cipać* 'rzucać', dial. *cipać się* 'rzucać się; poważyć się, rzucić się', cz. dial. *zatipat* 'zapchać, wepchać, wcisnąć', r. dial. *tipať* 'lekko uderzać, chwytać', o pochodzeniu zob. *ćpać*), co jednak nie tłumaczy dobrze semantyki rodziny wyrazowej. — Od tego *dowcipas, dowcipniś, dowcipkować*.

dowolny od XVII w. 'zależny tylko od własnej woli; swobodny, wolny, jaki bądź; dobrowolny', daw. 'dostateczny, dość liczny'. Por. cz. *dovolný* 'dopuszczalny, dozwolony', r. *dovólnyj* 'zadowolony', przest. 'spory, pokaźny; dostateczny, wystarczający', scs. *dovolьnъ* 'wystarczający, dostateczny; niewymagający, umiarkowany, skromny'. Przym. od wyrażenia przyimkowego *do woli* (zob. *wola*).

dozór *dozoru* od XVI w. 'opieka wyznaczona nad kimś, strzeżenie, pilnowanie, doglądanie', w XVI w. też 'przezorność, zapobiegliwość, rozwaga', kasz. *dozór, -oru* 'pilnowanie, doglądanie; pielęgnacja, opieka'. Por. cz. *dozor* 'staranne pilnowanie, strzeżenie, doglądanie, kontrola', r. *dozór* 'patrol', przest. 'kontrola', dial. 'doglądanie, piecza', ch./s. *dȍzor* 'spojrzenie, pojmowanie'. Słow. **dozorъ* 'dostrzeganie, spostrzeganie, doglądanie', rzecz. odczas. (nazwa czynności) od psł. przedr. **dozьrěti* 'dostrzec, zobaczyć, spostrzec', p. *dojrzeć* 'dostrzec, zo-

baczyć, ujrzeć; doglądnąć, dopilnować, zaopiekować się' (zob. *dojrzeć* I), z właściwą starszym tego typu rzeczownikom samogłoską rdzenną *-o-*. Pierwotne znaczenie 'dostrzeganie, spostrzeganie', 'doglądanie czegoś'. — Od tego *dozorować, dozorca.*

dozwolić od XV w. 'wyrazić zgodę, przystać na coś; umożliwić, zezwolić, pozwolić, dopuścić'. Por. dł. *dozwoliś* 'pozwolić, zezwolić; potwierdzić, stwierdzić', ukr. *dozvólyty* 'zgodzić się, przystać, zezwolić, pozwolić', ch./s. *dozvòliti* 'ts.'. Z przedr. *do-* od psł. czas. przedrostkowego **sъ-voliti.* Zob. *zezwolić.*

dół *dołu* od XIV w. 'jama, zagłębienie (zwłaszcza wykopane w ziemi)', 'niższa lub najniższa część czegoś', dial. też 'piwnica', 'kopiec na ziemniaki'; zdr. *dołek.* Ogsł.: cz. *dol* 'dolina, nizina', przest. 'wykopana jama', *důl, dołu* 'otwór, jama', 'grób', 'kopalnia', 'nizina', 'miejsce położone nisko, na spodzie', r. *dol* 'dolina', dial. też 'parów, wądół; błotniste źródło rzeki; spód, dolna część czegoś; podłoga', cs. *dolъ* 'dolina, zagłębienie' (w scs. tylko przysł. *dolě* 'na dole, w dole', *dolu* 'na dół, w dół'). Psł. **dolъ* 'otwór, jama, zagłębienie w ziemi; teren, miejsce położone nisko, nizina, dolina; dolna część czegoś, spód', odpowiada stnord. *dalr* m 'dolina; jaskinia, dół; łuk, łęk', goc. *dals* m 'parów, wądół, jaskinia, dół', stwniem. *tal* m, n 'dolina' (dziś niem. *Tal* 'ts.'), z pie. dial. **dʰolo-* 'sklepienie', 'wydrążenie' od pie. pierwiastka **dʰel-* 'wgłębienie, wydrążenie, sklepienie' (por. *dłoń*). — Od tego *dolina, dolny, dołować.* Zob. też *padół.*

drab od XV w. 'hultaj, łotr', stp. 'pieszy żołnierz najemny, piechur', 'uzbrojony pachołek', dial. 'dryblas, łobuz, opryszek'. Zapożyczenie ze stcz. *dráb* 'pieszy żołnierz najemny', cz. 'pieszy żołnierz w średniowieczu', 'strażnik, dozorca'. Wyraz czeski to pożyczka z niem. daw. *drabant* / *trabant* 'pieszy żołnierz, piechur', z niejasnym skróceniem wyrazu.

drabina od XV w. 'urządzenie ze szczeblami do wchodzenia i schodzenia', 'jasła', 'bok wozu drabiniastego'; zdr. *drabinka.* Por. cz. dial. *drabina* 'drabina; jasła; drabina wozu', r. dial. *drabína* / *drobína* 'drabina; drabina wozu'. Z przyr. *-ina* od psł. **drabь* ż / **drabъ* m 'urządzenie do wchodzenia i schodzenia ze szczeblami, prymitywna drabina', por. stp. od XV w., dziś dial. *drab, -bi* (stp. i dial. *drâb, drâbi*) ż 'drabina do wchodzenia i schodzenia', 'jasła', dial. *drabie* mn 'boki wozu drabiniastego; wóz drabiniasty', pot. i dial. *drabka* (*drâbka*) 'drabina; drabinka', 'jasła', 'bok wozu drabiniastego', dial. też *drâbca* 'jasła', kasz. *drâb* ż 'drabina', dial. także *drab* m, *draby* mn 'drabina', daw. *draby* m 'wysokie słupy osadzone w ziemi, na których wznosi się rusztowania przy budowie'; cz. dial. *drabica* i *drábec* 'dyszel pługa', r. dial. *dráby* / *drjábý* mn 'wóz drabiniasty', ukr. dial. *drab* 'bok wozu drabiniastego'. Etymologia psł. **drabь* i **drabъ* niepewna, może pokrewne ze śrwniem. *treppe* / *trappe* ż (dziś niem. *Treppe*) 'schody', stang. *træppe* ż 'pułapka', lit. *drebėti, drebù* 'drżeć, trząść się', od pie. **dreb-* 'biegać, stąpać, dreptać'. Pierwotnie zatem wyraz oznaczałby przypuszczalnie 'to, po czym się chodzi, wchodzi w specjalny sposób (stąpając, drepcząc)'. — Od tego *drabiniasty.*

draka od XVII w. 'awantura, kłótnia, bójka', w XVII w. (u W. Potockiego) też 'bój'. Zapożyczenie z ukr. dial. *dráka* 'bijatyka', r. *dráka* 'bijatyka, bójka' (kontynuujących psł. dial. **dъraka* 'szarpanie, targanie; bójka, bitka', od psł. **dъrati* 'rwać na kawałki, rozrywać, targać, szarpać', por. *drzeć*).

drań od XIX w. 'człowiek podły, nikczemny, łobuz, nicpoń', zapożyczenie z r. *drjan'* 'lichota, tandeta, rupiecie, śmiecie', przen. 'łajdak, ladaco' (prawdopodobnie w związku etymologicznym z r. *drjáblyj* 'zwiędły, pomarszczony, zwiotczały; stary, znoszony', psł. **drębnǫti* 'tracić świeżość, siłę, wiotczeć; próchnieć, gnić'). — Od tego *drański, draństwo.*

drapać *drapię* (stp. *drapam*) od XV w. 'skrobać, szarpać czymś ostrym (zwłaszcza pazurami, paznokciami)', 'drażnić skórę, powodować swędzenie'; z przedr. *podrapać, rozdrapać, wydrapać, zadrapać*; wielokr. *-drapywać*: tylko z przedr. *rozdrapywać, wydrapywać*; jednokr. *drapnąć* (pot. też 'uciec, czmychnąć'), z przedr. *zadrapnąć.* Ogsł.: cz. *drápat* 'ryć, skrobać, rozrywać (pazura-

mi, paznokciami); ranić', dial. 'targać, szarpać, rozrywać', r. *drápat'* 'lecieć, czmychać', dial. 'skrobać, drzeć (pazurami, paznokciami)', ch./s. *drápati* 'skrobać, drapać; rozrywać, rozdzierać'. Psł. **drapati* 'rozrywać, rozdzierać, rozszarpywać (np. pazurami); skrobać, pocierać czymś ostrym', pierwotnie czas. wielokr. od psł. **drapiti* 'rozdzierać, rozrywać czymś ostrym (zwłaszcza paznokciami, pazurami)' (por. stp. XV–XVI w. *drapić* 'grabić', dial. *zadrapić* 'zadrapać', cz. dial. *drapit* 'drapać, skrobać; targać, odrywać', ch. dial. *drȁpiti se* 'drapać się, skrobać się', daw. *drapiti* 'rozdzierać, rozrywać'). Podstawowy psł. czas. **drapiti* to zapewne z pochodzenia czas. kauzat. związany etymologicznie z **derti* / **dьrati* 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać; zdzierać (skórę ze zwierzęcia, korę z drzewa), łupić; drapać, skrobać' (zob. *drzeć*), z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że się coś rozdziera, rozrywa', pokrewny z zawierającymi *-p-* (jak wyraz słow., prawdopodobnie prastary przyrostek) stind. *drāpayati* 'zmusza do biegu' (: *drā́ti* 'biegnie, spieszy'), gr. *drṓptō* 'przecinam; przełamuję, przerywam, zrywam', łot. *druopsts* 'łup, połów'.

drapieżca od XIV w. (dziś przest.) 'drapieżnik', 'rabuś, grabieżca'. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-ca* od stp. od XV w. *drapieżyć* 'rabować, łupić, plądrować; zabierać siłą, porywać; zabijać, mordować, pożerać', będącego czas. odrzecz. od stp. *drapież* 'rabowanie, plądrowanie; grabież, rabunek; to, co zagrabione, łup wojenny'. Stp. *drapież* to nazwa czynności od stp. *drapić* 'grabić' (zob. *drapać*), z przyr. *-eż* (jak *grabież, kradzież*).

drapieżny od XV w. 'żywiący się mięsem zwierząt (o zwierzętach)', 'przypominający drapieżne zwierzę, okrutny, krwiożerczy'. Por. r. dial. *drapėžnyj* 'groźny, okrutny', ukr. *drapížnyj* : *drjapížnyj* 'skłonny do grabieży, chciwy, zaborczy', br. *drapėžnyj* 'drapieżny'. Przym. z przyr. *-ny* < **-ьnъ* od stp. *drapież* 'rabowanie, plądrowanie; grabież, rabunek; to, co zagrabione, łup wojenny' (zob. *drapieżca*). — Od tego *drapieżnik*.

drasnąć od XVI w. 'zadrapać, skaleczyć, lekko zranić'; z przedr. *zadrasnąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *drásnout* 'zadrapać, skrobnąć', bg. *drásna* 'podrapać, drapnąć; nabazgrać'. Psł. **drasnǫti* 'podrapać, drapnąć, rozdrapać', czas. dokonany od psł. **drasati* / **draskati* 'drapać, skrobać, rozdrapywać, rozrywać' (por. p. dial. *drasać* 'krzesać', *draskać* 'krzesać; zapalać zapałkę', cz. *drásat* 'szarpać, skubać, rozdzierać', słwń. *drásati* 'rozwiązywać, rozplątywać; rozpruwać', dial. 'drapać, skrobać', bg. *dráskam* 'drapać, skrobać'), pokrewnego z lit. *draskýti* 'rozrywać, rozdzierać, drzeć; drapać, skrobać', łot. *draskât* 'drzeć, rwać; skrobać'. — Od tego *draska* 'to, o co się pociera zapałkę, by się zapaliła'.

dratwa od XV w. 'nić szewska', dial. *dratew*; zdr. *dratewka*. Por. cz. *dratev* ż 'ts.'. Zachsł. **draty, *dratъve*, bier. **dratъvь* 'dratwa', zapożyczenie ze śrwniem. *drât*, dziś niem. *Draht* 'drut, dratwa'.

drażnić od XVI w. (daw. od XV w. i dziś dial. *drażnić*) 'działać na zmysły, pobudzając je do reakcji', 'pobudzać do gniewu', daw. też 'wabić, nęcić, kusić, zwodzić', 'nagabywać, napastować, niepokoić', w gwarach także *drzażnić* 'drażnić, pobudzać do gniewu'; z przedr. *podrażnić, rozdrażnić, zadrażnić*; wielokr. *-drażniać*: tylko z przedr. *podrażniać, rozdrażniać, zadrażniać*. Ogsł.: stcz. *drážniti* 'denerwować, pobudzać do gniewu', r. *draznít'* / *dráznit'* 'denerwować, pobudzać do gniewu, złościć; przedrzeźniać, wyśmiewać, obrażać słowami; pobudzać, podniecać', ch./s. dial. *drázniti* 'denerwować, pobudzać do gniewu, zaczepiać, napastować'. Psł. **drazniti* / **drażniti* 'działać na zmysły, wywołując ich reakcję, pobudzać do gniewu, zaczepiać, napastować, przedrzeźniać', czas. odrzecz. od psł. **draznь* (**drażnь*) / **drazńa* 'drażnienie, zaczepianie' (por. stcz. *dráž(e)n* ż 'drażnienie', ch./s. *dráznja* 'drażnienie, zaczepianie; żartowanie z kogoś', bg. *draznjá* 'drażnienie; żartowanie, szydzenie'), będącego nazwą czynności (z przyr. **-znь*) od psł. **dražiti* (**draziti*) 'drażnić, niepokoić, pobudzać do gniewu; pobudzać, podniecać' (w polskim niepoświadczonego), prawdopodobnie należącego ostatecznie do pie. pierwiastka **dreg^h-* 'męczyć, drażnić, rozdrażniać, podniecać'.

drąg od XV w. ‘długi i gruby kij’; zdr. *drążek*. Ogsł.: cz. *drouh* ‘tyka, żerdź, kij’, strus. *drugъ* ‘kij, żerdź’, scs. *drǫgъ* ‘kij, pałka, drąg’. Psł. **drǫgъ* ‘długa żerdź, długi kij, pałka, tyka’, dokładny odpowiednik lit. *drañgas* ‘żerdź, drąg’, por. też pokrewne stnord. *drangr* m [< **dranga-*] ‘stercząca skała, szczyt gór’, *drengr* [< **drangja-*] ‘gruby kij, słup, pień’. Ostateczną podstawę stanowił prawdopodobnie pie. pierwiastek **dʰeregʰ-* ‘trzymać, dzierżyć; mocny, trwały’, z unosowieniem rdzenia. Pierwotne znaczenie zapewne ‘coś podtrzymującego, podpora’.

drążyć od XVIII w. ‘robić wgłębienia, żłobić’; z przedr. *wydrążyć*; wielokr. *wydrążać*. Wcześniej (XVI–XVII w.) postać *drożyć* (*drożyć*, *drużyć*) ‘drążyć, dłubać, toczyć, rzeźbić, żłobić’, około r. 1500 *wydrożyć* ‘wyżłobić’ (zob. też *wdrożyć*). Por. cz. daw. *dražiti* ‘robić rowek, żłobek, drążyć (np. w drewnie)’, r. dial. *doróžit'* ‘drążyć, żłobić, robić wgłębienia, rowki; torować drogę’, słwń. *dražiti* ‘robić bruzdy, rowki’. Psł. **doržiti* ‘robić rowki, wyżłobienia; torować, wydeptywać drogę, ścieżkę’, czas. odrzecz. od psł. **dorga* ‘wyżłobienie, wgłębienie, rowek, bruzda; trasa, trakt, droga, ścieżka’ (zob. *droga*). W polskim doszło do kontaminacji pierwotnego *drożyć* z kontynuantem psł. czas. **drǫžiti* ‘wtykać, wbijać, wpychać drąg, żerdź’ (por. np. cz. *družit* / *droužit* ‘wtykać, wpychać’, r. daw. *družiti* ‘nasadzać ostrze, klingę’, scs. *vъdrǫžiti* ‘wetknąć, wbić w ziemię’), będącym czas. odrzecz. od psł. **drǫgъ* ‘długa żerdź, długi kij, pałka, tyka’ (zob. *drąg*). Por. *drożny*.

dreptać *drepcze* (dawniej i dziś dial. *drepce*) od XVIII w. ‘chodzić, stąpać małymi krokami, przebierać nogami’, dial. *dreptać* / *dryptać* także ‘deptać’, ‘kręcić się wokół kogoś lub czegoś, zabiegać o coś’, kasz. *dréftac*, *dréfce* ‘drobno stąpać’; z przedr. *podreptać*, *przydreptać*. Por. też przest. i dial. *drepcić* ‘dreptać’, dial. także ‘tańczyć’, ‘deptać’. Płnsł.: stcz. *drebtati* ‘gadać, paplać’, słc. dial. *dreptat'* (*drebtat'*) ‘chodzić drobnymi kroczkami’, ‘paplać, szczebiotać’, br. dial. *dryptate* ‘chodzić maleńkimi krokami’. Psł. dial. **drebъtati* ‘stawiać małe, drobne kroki, chodzić takimi krokami’, intensywny czas. z przyr. **-ъta-* od psł. **drebiti* / **drobiti* ‘dzielić na małe, drobne części, kawałki’, też (zwłaszcza w frazie **drobiti nogama*) ‘stawiać drobne, szybkie kroki, iść szybko drobnymi krokami, dreptać; niecierpliwie przebierać nogami; szybko tupać’ (zob. *drobić*). Od tej samej podstawy z innym przyr. (**-s-*) p. daw. XVII w. *drepsić* / *drapsić* ‘dreptać’, dial. *drypsić* ‘ts.’, kasz. *drepsac* ‘ts.’.

drewno od XIV w. ‘ścięte drzewo, oczyszczone z gałęzi i kory, używane jako materiał’; zdr. *drewienko*. Por. płb. *dravnu* ‘drewno, polano’, r. dial. *drovnó* ‘pień, kloc, kłoda; drewno opałowe’, ukr. dial. *dróvno* ‘polano, drzewo opałowe’. Psł. dial. **drъvьno* ‘ścięte drzewo służące jako materiał budowlany, do sporządzania przedmiotów, na opał’, urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego przym. **drъvьnъ* ‘odnoszący się do drewna, związany z drewnem’ (por. p. przest. od XV w. *drewny* ‘drzewny’, stcz. *drevny*, r. dial. *drovnój* : *dróvnyj*, ch./s. *drvnī*), utworzonego za pomocą przyr. **-ьnъ* od psł. **drъva* ‘drewno, drzewo przygotowane na opał, porąbane na polana’ (zob. *drwa*). — Od tego *drewniany*, *drewnieć*, *drewniak*.

dręczyć *dręczę* od XV w. ‘męczyć, katować, gnębić, dokuczać, nękać’, stp. też ‘prześladować’, w XVI w. ‘dolegać, sprawiać ból (o chorobach)’; z przedr. *udręczyć*, *zadręczyć*; wielokr. *-dręczac*: tylko z przedr. *udręczać*, *zadręczać*. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. daw. *dručit'*, *-ču* ‘męczyć, dręczyć, ciemiężyć; nużyć, wycieńczać; obciążać, obarczać’, dziś *drjučit'* ‘bić, tłuc (pałką, drągiem)’, scs. rzecz. odsłowny *drǫčenije* ‘nieprzyjemność, przykrość, męka’, cs. *drǫčiti* ‘męczyć, dręczyć, uciskać; drażnić’. Psł. **drǫčiti* ‘uderzać, przyciskać kijem, drągiem’ > ‘uciskać, ciemiężyć, męczyć, nękać’, czas. odrzecz. od psł. **drǫkъ* ‘długa żerdź, kij, pałka, tyka’ (por. p. dial. *drąk*, zwykle *drąki* mn ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, słc. *druk* ‘gruby drąg, żerdź’, r. *druk* ‘drąg, żerdź, kij, laska’, słwń. *drȍk* ‘tłuczek do rozgniatania winogron’), będącego wariantem fonetycznym psł. **drǫgъ* (zob. *drąg*). Zob. *udręka*.

drętwieć *drętwieję* od XVI w. ‘tracić czucie, cierpnąć, martwieć, stawać się odrętwia-

łym', kasz. *drątvec* 'drętwieć, martwieć'; też daw. XVI–XVIII w. (dziś przest.) *trętwieć, trętwieję* 'drętwieć', przen. 'popadać w strach, zdumienie, osłupienie'; z przedr. *odrętwieć, zdrętwieć*. Por. też p. przest. *drętwić* 'czynić drętwym, odrętwiałym', *trętwić* 'ts.', kasz. pochodny rzecz. *trątvet* m / *trątvec* ż 'bezwład, sztywność, porażenie (np. w karku)'. Psł. **trǫtvěti* > **drǫtvěti* 'tracić czucie, stawać się zmartwiałym, bezwładnym', czas. odprzym. od **trǫtvъ* > **drǫtvъ* (zob. *drętwy*).

drętwy od XVIII w. 'pozbawiony czucia, zmartwiały, bezwładny', dial. też 'obojętny na wszystko; nie mający poczucia obowiązku; leniwy, nierączy (o koniu)'; na oboczną postać **trętwy* wskazują pochodne czasowniki *trętwieć, trętwić* (zob. *drętwieć*). Por. ch. dial. *trūtav* 'ociężały, powolny, leniwy'. Mimo poświadczenia tylko w dwu językach słow. prawdopodobnie archaiczny przym., kontynuujący przypuszczalne psł. **trǫtvъ* (z wtórną postacią **drǫtvъ* z udźwięcznieniem **tr> *dr*) 'pozbawiony czucia, nieczuły, zmartwiały, bezwładny'. Etymologia niejasna, może wyraz prapokrewny z niem. *strotz* 'sztywny', dniem. *strutt* 'ts.', stang. *strūtian* 'stać sztywno' oraz z lit. *strė̃gti* 'drętwieć', niem. *sterben* 'umierać' (< *'drętwieć, sztywnieć'), łac. *torpēre* 'drętwieć', od pie. pierwiastka **(s)ter-* 'być sztywnym, zdrętwiałym', ale niejasna zarówno budowa wyrazu (czyżby przyr. **-tvъ* < *-t-u̯o-* jak w psł. **mŕtvъ*, zob. *martwy*), jak i obecność rdzennej samogłoski nosowej.

drgać od XVI w. 'trząść się, dygotać, drżeć', kasz. *dërglac / drëglac / drgac* 'ts.'; z przedr. *zadrgać*; jednokr. *drgnąć*. Ogsł.: cz. *drhati* 'trząść się, chwiać się, drżeć', ukr. *dryháty* 'wykonywać szybkie ruchy, machać (nogami), wzdrygać się', słwń. *dŕgati* 'trząść, drżeć'. Psł. **drъgati* 'drgać, trząść się, drżeć', czas. wielokr. (bądź kauzat.) od psł. **drъžati* (zob. *drżeć*). — Od tego *drgawka* (*drgawki* mn).

drobiazg od XVI w. 'mały przedmiot; błahostka', 'zbiorowo o małych, niedorosłych istotach', dial. *drobiâzg* 'drób', 'małe dzieci', kasz. *drobåzg* 'drób; małe dzieci; małe rybki'; zdr. *drobiażdżek*. Płnsł.: dł. *drobjazk* 'drobne rzeczy, nieduże zwierzęta', w XVI w. *drobezk* 'okruszyna', ukr. *dríb'jazok* 'niewielkie przedmioty; młode bydło; małe dzieci', 'niewielkie części czegoś, drobiny', 'coś nieznacznego, mało ważnego'. Psł. dial. **drobězgъ* 'coś małego, drobnego' (we wschsł. i szczątkowo płdsł. formy wskazujące na oboczną prapostać **drebězgъ*, por. r. *drébezgi* mn 'drobne kawałki rozbitych przedmiotów; resztki, szczątki czegoś', częściowo przekształcone bg. *drebósъk* 'mały, drobny człowiek; drobne dzieci'), od psł. **drobъ : *drobь* 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy; małe zwierzęta domowe' (zob. *drób*), **drobiti* 'dzielić na drobne części, na kawałki' (zob. *drobić*). Ogniwem pośrednim w procesie derywacji był zapewne psł. rzecz. **drobězъ* czy **drobězь* 'coś małego, drobnego' (por. kasz. *drobâz* 'małe rybki', stcz. *droběz* ż 'okruchy chleba', r. dial. *dróbez'* ż 'drobne przedmioty'): **drobiti* → *drobězъ* (**drobězь*) z rzadkim przyr. **-ězъ* (**-ězь*) → **drobězgъ* z kolejnym, nie mniej rzadkim przyr. **-gъ*. — Od tego *drobiazgowy* → *drobiazgowość*.

drobić od XV w. 'dzielić na części, rozdrabniać, kruszyć', też 'stawiać drobne kroki, dreptać'; z przedr. *nadrobić, podrobić*. Ogsł.: cz. *drobit* 'dzielić, łamać na kawałki, kruszyć', r. *drobít'* 'kruszyć, rozdrabniać; rozkawałkowywać; często stukać', scs. *drobiti* 'rozłamywać'. Psł. **drobiti* 'dzielić na drobne części, na kawałki', pierwotny czas. kauzat. lub wielokr. od pie. pierwiastka **dʰrebʰ-* 'kruszyć, rozbijać na małe cząstki, rozłamywać' (por. pokrewne goc. *ga-draban* 'wyrąbywać, wycinać, wyciosywać', stnord. *drafna* 'rozpadać się na małe cząstki'), z typową dla takich czas. samogłoską rdzenną *-o-* (w słow. szczątkowo poświadczona jest też postać **drebiti* z rdzennym *-e-*, por. gł. *drjebić* 'rozdrabniać, kruszyć', bg. dial *dréb'a* 'ts.').

drobina od XV w. 'kawałeczek, okruszyna, odrobina'; zdr. *drobinka*; por. kasz. *drlobizna* 'ptactwo domowe'. Ogsł.: cz. daw. *drobina* 'okruch, okruszyna', r. *drobína* 'ziarnko śrutu', dial. 'wysiewki z mąki', 'drobne bydło, ptactwo domowe', ch./s. *dròbina* 'coś pokruszonego, drobiny czegoś, resztka'. Psł.

**drobina* 'okruszyna, okruch' (też zbiorowo 'drobne przedmioty, okruchy', 'małe, drobne istoty'), z przyr. **-ina* od psł. **drobь* / **drobъ* 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy' (zob. *drób*). Por. *odrobina.*

drobny od XV w. 'mały, niewielki; złożony z drobnych cząstek; delikatny, mizerny'. Ogsł.: cz. *drobný* 'niewielki; mały, nieistotny; składający się z małych cząsteczek, miałki', r. *dróbnyj* 'miałki, niegruby; rozdrobniony', scs. *drobьnъ* (w tekście *drobenъ*) 'niewielki, drobny'. Psł. **drobьnъ* 'małych rozmiarów, mały, niewielki; składający się z niewielkich cząsteczek, miałki, drobnoziarnisty', przym. od psł. **drobь* : **drobъ* 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy' (zob. *drób*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *drobnostka*; *rozdrobnić.*

droczyć się od XIX w. 'żartobliwie drażnić się, spierać się, przekomarzać się', dial. 'drażnić, nie dawać spokoju', daw. i dial. też niezwrotna forma *droczyć* 'drażnić, dręczyć, nękać', dial. także 'jątrzyć, pobudzać do gniewu'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. *dróčit', -čú* 'pieścić, rozpieszczać, otaczać troskliwą opieką', dial. *dróčit'* 'drażnić, rozdrażniać; niepokoić, dręczyć; doprowadzać do wycieńczenia; jątrzyć; ćwiczyć, wprawiać rękę (np. do fechtunku, do walki oszczepem)', *dróčit'sja* 'miotać się, szaleć, dokazywać; gzić się (o zwierzętach); wszczynać kłótnię, bijatykę, zadzierać z kimś', ch. dial. czak. *dròčiti* 'pchnąć, ukłuć, uderzyć czymś ostrym', 'ściskać, przygniatać', bg. dial. *dróča* 'próżnować, wałęsać się; żyć wesoło, hulać, pić'. Psł. **dročiti* 'kłuć, dźgać, uderzać czymś ostrym (np. rogami, nożem)' : 'dręczyć, nękać, nie dawać spokoju, drażnić, rozdrażniać', **dročiti sę* 'drażnić, jątrzyć, pobudzać do gniewu; miotać się, szaleć', pokrewne z łot. *dracât* 'pobudzać, popędzać', *dracît* 'łajać, ganić', *dracitiês* 'szaleć, miotać się; przekomarzać się, żartować', lit. *dràčytis* 'łajać, lżyć, besztać', *drìkti* 'wściekać się, szaleć, dokazywać'. Ostateczną podstawą jest zapewne pie. pierwiastek **der-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *drzeć*).

droga od XIV w. (daw. w XVI w. i dziś dial. też *dróga*) 'wydzielony pas ziemi przystosowany do komunikacji', 'wszelki szlak komunikacyjny; trasa, odcinek trasy; podróż, wędrówka; sposób postępowania, działania', kasz. *droga* 'droga', tu też (w specjalnym znaczeniu) archaiczna postać bez przestawki *darga* 'wał sztucznie usypany na moczarach'; zdr. *dróżka*. Ogsł.: cz. *dráha* 'droga; wszelki szlak komunikacyjny', 'tor; orbita', 'kierunek ruchu, ruch', też *draha*, zwykle *drahy* mn 'kawałek ziemi leżącej odłogiem; szeroka droga polna, wygon; pastwisko', r. *doróga* 'droga; trasa, kierunek; kierunek ruchu; przejście; wędrówka, podróż; droga postępowania', dial. 'ścieżka; ulica; suche koryto rzeki', cs. *draga* 'dolina', słwń. *drága* 'bruzda, rowek (np. do odprowadzania wody); młynówka; płytki wąwóz, parów; dolinka, kotlinka; zatoka wrzynająca się w ląd'. Psł. **dorga* 'wyżłobienie, wgłębienie; rowek, podłużny ślad wyryty w ziemi, bruzda wymyta przez wodę, wydeptana; pas ziemi służący do chodzenia, do jazdy, droga, ścieżka', rzecz. odczas. od psł. **dŕgati* 'ciągnąć, targać, rwać, drzeć, trzeć' (zob. *dziergać*), z regularną wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or*. Pierwotne znaczenie 'to, co jest rezultatem ciągnięcia, rwania, darcia, tarcia: wyżłobienie, wgłębienie, bruzda, rowek, podłużny ślad (np. zostawiony przez coś ciągniętego po ziemi, wymyty przez wodę, wydeptany przez zwierzęta lub ludzi, wyżłobiony przez pojazdy)', stąd wtórnie 'trasa, trakt, utorowany, wydeptany bądź wyżłobiony przez pojazdy pas ziemi do chodzenia, jeżdżenia, ścieżka, droga'. Por. *drążyć.* — Od tego *drożyna*; *drogowy* (→ *drogowiec*, *drogówka*); *drożny* 'odnoszący się do drogi, zdatny, służący do drogi, drogowy' (→ *dróżnik* 'dozorca drogowy'). Zob. *podróż.*

drogi od XIV w. 'mający wysoką cenę, wymagający dużych wydatków; kosztowny, wielkiej wartości', 'bliski uczuciowo; kochany, miły', 'żądający dużej zapłaty', daw. XVI w. 'wysoko ceniony, ważny, wielkiej doniosłości'; st. wyższy *droższy*. Ogsł.: cz. *drahý* 'mający wielką wartość, wartościowy, cenny, kosztowny', 'miły, kochany', r. *dorogój* (*dórog, dorogá, dórogo*) 'mający wysoką cenę, dużo kosztujący; wymagający znacznych wydatków; wartościowy, drogocenny', 'kochany, miły', dial. też 'wielki, ważny, znaczny', scs. *dragъ* 'drogocenny, warto-

ściowy', 'miły'. Psł. **dorgъ* 'mający wysoką cenę; mający wielką wartość, bardzo cenny, wartościowy; bliski uczuciowo, kochany, miły', dokładny odpowiednik tylko łot. *dãrgs* 'drogi, kosztowny; miły, kochany' (jeśli nie jest to zapożyczenie ze słow.). Prawdopodobnie w związku etymologicznym z p. *dzierżyć*, psł. **dьržati* 'trzymać ręką; zatrzymywać, powstrzymywać siłą; podtrzymywać, utrzymywać; posiadać, mieć coś, władać czymś; utrzymywać, hodować, dawać utrzymanie', od pie. **dʰer-egʰ-* 'trzymać, dzierżyć, trzymać się mocno; mocny, trwały' (rozszerzenie pierwiastka **dʰer(ə)-* 'trzymać'; zob. *dzierżyć*), z alternacją samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Zatem pierwotne znaczenie 'mocny, trwały' z dalszym rozwojem semantycznym w 'użyteczny, zdatny, dobry' > 'mający wysoką wartość, cenę, dużo kosztujący' > 'bliski uczuciowo, miły, kochany'. — Od tego *drożeć, drożyć się, drożyzna*.

drop *dropia* od XV w. (stp. i dial. też *drop, -pa*) 'ptak Otis tarda', stp. XV–XVI w. także *dropia* ż 'ts.'. Ogsł.: cz. *drop*, stcz. *droptva / dropfa / drofa / dropa*, r. *drofá / drochvá*, ch./s. *dròplja*, dial. też *drōp* 'ts.'. Psł. **dropь* (czy może **dropь*) m, też **dropa* ż i **dropy*, **dropъve* ż 'drop', dalsza etymologia niepewna (także z powodu niejednolitości prapostaci), może derywaty od pie. **dr-ep-* (por. np. stind. *drāpáyati* 'zmusza do biegu', gr. *drapétēs* 'zbieg'), będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **der-* 'biec'; nazwa byłaby związana z właściwościami ptaka, chętnie, długo i szybko biegającego.

drozd od XV w. 'ptak Turdus', kasz. *drözd* 'ts.'. Ogsł.: cz. *drozd*, r. *drozd*, ch./s. *drōzd* 'ts.'. Psł. **drozdъ* 'ptak Turdus', pokrewne z lit. *strãzdas* 'drozd', łot. *strazds* 'ts.', stpr. *tresde* ż 'ts.', stnord. *þrostr* 'ts.', łac. *turdus* [< **tr̥zdos*] 'ts.', gr. *struthós* 'wróbel, mały ptak'. Bliskie wyrazy ie. sugerują, że w psł. winna wystąpić postać †*trozdъ*; forma **drozdъ* w rezultacie upodobnienia nagłosowego **t-* do dźwięcznej grupy śródgłosowej **zd*. Nazwy ptaka, sprowadzane do pie. **trozdos* : **tr̥zdos*, są pochodzenia dźwkn. (głos drozda bywa oddawany jako *t-r, drr-ti, drsk* itp.).

drożdże mn od XV w., stp. XV w. też *drożdża*. Ogsł.: gł. *drożdże* mn 'drożdże, zaczyn, zakwas; fusy, męty', r. *dróžži* mn 'drożdże, zaczyn, zakwas do chleba, zacier do fermentacji', dial. *drožžá* 'zaczyn, zakwas piwny używany do zakwaszania chleba', scs. *droždьję* ż mn 'zaczyn, zakwas'. Psł. **droždžьja* 'coś rozgniecionego, rozdrobnionego; osad na dnie płynów, zanieczyszczenie płynów osadzające się na dnie naczynia, wykorzystywane do zakwaszania; ciastowata masa złożona z grzybków wywołujących fermentację', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьja* od psł. **drozga* 'coś rozgniecionego, rozdrobnionego; osad na dnie płynów, męty' (por. słwń. *drôzga* 'coś rozgniecionego, np. rozgniecione owoce, zwłaszcza winogrona; zacier, brzeczka winna; osad z topionego tłuszczu', ch./s. *drȍzga* 'pozostałości po topieniu rudy, szlaka; odpadki przy obróbce metalu', dial. 'osad naniesiony przez wodę, muł, szlam'). Podstawowy rzecz. **drozga* prapokrewny z lit. daw. *dragės* 'drożdże', dial. *drãgės* 'osad', stpr. *dragios* 'drożdże', łac. *fracēs* 'osad oliwy', stnord. *dregg* 'drożdże', z pie. **dʰer-gʰ-* 'mętny osad, męty'.

drożny 'przepuszczalny', daw. XVI–XVII w. 'przystępny, dogodny; stosowny, właściwy, prawidłowy'; por. daw. XVI–XVII w. *drożnik* 'ten, kto toczy, dłubie, rzeźbi, wydrąża w drewnie lub metalu, tokarz'. Por. dł. *drožny* 'dostępny, przystępny', a także pochodne rzeczowniki, np. cz. *drážník* 'przyrząd do robienia rowków', r. daw. *doróžnik* 'narzędzie stolarskie, introligatorskie', dial. 'narzędzie do żłobienia rowków', słwń. dial. *drážnik* i *drážnica* 'rowek odwadniający'. Przym. odczas. od stp. *drożyć* 'drążyć, dłubać, toczyć, rzeźbić, żłobić', psł. **doržiti* 'robić rowki, wyżłobienia; torować, wydeptywać drogę, ścieżkę' (zob. *drążyć*), z przyr. *-ny*, psł. **-ьnъ*.

drób *drobiu* 'hodowane ptactwo domowe', kasz. *dròb, drobe* ż i *dròb, drobu* m 'ts.', 'małe rybki'; por. stp. od XV w. *drób, drobu* 'drobne zwierzęta domowe, zwłaszcza owce, kozy', w XVI w. 'młode rybki, narybek', współcześnie w gwarach 'ptactwo domowe', 'grudka, okruszyna soli', kasz. *drób, drobu*

'ptactwo domowe'. Por. r. *drob'* ż 'drobne kawałki, okruchy', ch./s. *drôb* ż 'kawałek, okruch', ponadto cz. *drob* m 'coś drobnego; małe ryby', ukr. *drib, dróbu* 'śrut', dial. 'kawałeczek, grudka', zbiorowo 'małe zwierzęta; ptactwo domowe; małe dzieci', ch./s. daw. *drôb* m 'drobne zwierzęta domowe', dial. 'kawałki; resztki, pozostałości; drobiazgi'. Psł. **drobь* (/ **drobъ*) 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy; małe zwierzęta domowe', od psł. czas. **drobiti* (zob. *drobić*).

drugi od XIV w. liczeb. porządkowy odpowiadający liczbie *dwa*, przym. 'następujący bezpośrednio po pierwszym, najbliższy, następny, dalszy; inny, niektóry; pozostały; przeciwny, przeciwległy, odwrotny; inny, nie ten, tamten; pewien, jakiś'. Ogsł.: cz. *druhý*, r. *drugój*, scs. *drugъ* (*drugyi*) 'inny, nie ten, z dwóch nie pierwszy; następujący, najbliższy po poprzednim, następny, dalszy'. Psł. przym. **drugъ* 'inny, nie pierwszy spośród dwóch; następujący bezpośrednio po pierwszym, drugi' powstał w rezultacie uprzymiotnikowienia psł. rzecz. **drugъ* 'członek jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnik czegoś, towarzysz, kolega, przyjaciel, powiernik' (zob. *druh*), do czego doszło zapewne w zwrotach typu **drugъ druga* 'kolega kolegę', **drugъ drugu* 'kolega koledze', które wtórnie interpretowano jako 'kolega innego', 'kolega innemu'.

druh od XVI w. 'towarzysz, przyjaciel', stp. XV w. *drug* 'ts.', w XVI w. *drug* / *druh* / *druch* 'ts.; żołnierz, towarzysz broni', dial. *druch* 'przyjaciel, powiernik, towarzysz, drużba weselny', kasz. *drëχ* 'druh, kolega'. Ogsł.: cz. *druh* 'kolega, towarzysz, druh; mężczyzna żyjący z kobietą bez ślubu', przest. 'ktoś inny, człowiek w ogóle', r. *drug* 'przyjaciel, towarzysz, kolega; współuczestnik, współpracownik; zwolennik, stronnik; człowiek zaufany, lubiany', scs. *drugъ* 'przyjaciel, towarzysz'. Psł. **drugъ* 'człowiek lub przedmiot związany czymś z otoczeniem; członek jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnik czegoś, towarzysz, kolega, przyjaciel, powiernik; jedna z dwóch osób lub jeden z dwu przedmiotów tworzących parę', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *draũgas* 'przyjaciel; kolega, towarzysz; mąż, małżonek; przedmiot taki sam, tego samego rodzaju', łot. *dràugs* 'przyjaciel; inna część pary', por. też pokrewne wyrazy germ.: stnord. *draugr* 'człowiek, mężczyzna', stwniem. *truht-* ż 'gromada, hufiec', goc. *driugan* [< **dreugana*] 'wyprawiać się na wojnę', a także lit. *draugè* przysł. 'razem, wspólnie, łącznie', stlit. *su-drugti* 'łączyć się, zaprzyjaźniać się; utrzymywać stosunek miłosny', stpr. złożenie *draugi-waldūnen* 'współdziedzic' (drugi człon *waldūns* 'dziedzic'). Z pie. **dʰrougʰo-* prawdopodobnie 'członek drużyny (wojennej)', zapewne utworzone od pie. **dʰeregʰ-* 'trzymać, dzierżyć, trzymać się mocno' (zob. *dzierżyć*). Pierwotna polska postać *drug* przekształcona w *druch* (znaną i dziś gwarom), prawdopodobnie przez analogię do ekspresywnych rzecz. z przyrostkowym *-ch* (typu *brach* od *brat*, *Jach* od *Jan*), pisownia *druh* zapewne pod wpływem wymowy ukraińskiej z *h* < *g* (w XVI w. u Stryjkowskiego charakterystyczny przykład: „Wiecie, iż szczęście *druhom pomahajet* śmiałym", jakby z ukr. *druhom pomahajet* 'towarzyszom pomaga') i, może, wymowy i pisowni czeskiej (u J. Kochanowskiego). — Od tego *druhna* (stp. i dial. *druchna* 'ts.', kasz. *drëχna* / *druχna* 'koleżanka'). Zob. też *drużba, drużyna*.

druzgotać *druzgocze* (daw. i dial. *druzgoce*) od XVI w. 'rozbijać na drobne kawałki, kruszyć, tłuc, miażdżyć'; z przedr. *podruzgotać*, *zdruzgotać* 'roztrzaskać, zmiażdżyć, zgruchotać' (*zdruzgotany* od XVI w. 'rozbity, roztrzaskany'); *druzgot* 'rodzaj skały osadowej zlepionej z odłamków skał' (nowy termin specjalny), daw. XVI–XVII w. 'trzask, trzeszczenie, dźwięk powstający przy łamaniu czegoś'. Por. br. *druzhatác'* 'rozbijać na drobne kawałki', ch./s. (dial.?) *zdruzgòtati* 'rozbić, całkowicie zniszczyć', także słc. *druzgot* 'łoskot, trzask, trzaskanie'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* od psł. **druzgati* 'łamać, kruszyć, rozbijać, miażdżyć, rozgniatać, gnieść' (por. p. daw. od XVI w. *druzgać* 'łamać z trzaskiem, kruszyć, tłuc, rozbijać', dial. 'obrywać liście z gałęzi', kasz. *druzgac* 'boleć, ćmić, kłuć, rwać, o bólu', cz. dial. *drúzgat* 'łamać, np. gałęzie; drobić, kruszyć, rozgniatać; łuskać, np. orzechy',

br. *drúzhac'* 'rozbijać', ch./s. dial. *drȕzgati* 'gnieść, wytłaczać; rozdrabniać, kruszyć'), pokrewnego z lit. *druzgė́ti* 'rozpadać się na drobne części', łot. *druskât* : *druskuôt* 'rozkruszać', od pie. **dʰreu̯-s-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **dʰreu̯-* 'rozbijać, łamać, rozkruszać, rozdrabniać' (por. np. goc. *driusan* 'padać, spadać', gr. *thraýō* 'połamię na kawałki, strzaskam, zniszczę; złamię, obalę').

drużba od XV w. 'towarzysz nowożeńca w obrzędzie weselnym', daw. też 'przyjaciel, druh, towarzysz', 'noszący to samo imię', daw. i dial. 'drużbowie i druhny, świta weselna', 'grono przyjaciół, drużyna', 'życzliwość, przyjaźń', por. kasz. *drẽšba* 'przyjaźń'. Ogsł.: cz. *družba* 'towarzysz nowożeńca w obrzędzie weselnym; swat; starosta weselny', stcz. 'przyjaciel, druh, towarzysz', r. *drúžba* 'przyjacielskie stosunki, przyjaźń', dial. 'przyjaciel, przyjaciółka', 'przyjacielski uczynek, przyjacielska przysługa', scs. *družьba* 'przyjaźń'. Psł. **družьba* 'łączenie, zespalanie, jednoczenie', 'coś łączącego, zespalającego, zwłaszcza przyjazne, serdeczne stosunki łączące grupę ludzi, przyjaźń', 'grupa ludzi połączonych serdecznymi stosunkami, towarzysze, przyjaciele', rzecz. abstr. (wtórnie też zbiorowy) z przyr. **-ьba* (por. np. *służba*) od psł. **drużiti* 'przyłączać, złączać, jednoczyć, zespalać; skupiać się wokół kogoś, czegoś; towarzyszyć komuś, przyjaźnić się' (por. p. daw. *drużyć* 'być drużbą', daw. i dial. *drużyć się* 'przyjaźnić się', kasz. *drużëc* 'towarzyszyć komuś', cz. *družit* 'przyłączać, złączać', r. *družít'* 'przyjaźnić się, dawać dowody przyjaźni; dogadzać, pomagać', ch./s. *drúžiti* 'łączyć, zespalać, przyłączać; towarzyszyć komuś, przyjaźnić się'). Podstawowe **drużiti* to czas. odrzecz. od psł. **drugъ* (zob. *druh*). Płnsł. znaczenie 'przyjaciel, towarzysz; przyjaciółka, towarzyszka' wtórne, powstało w rezultacie syngulatywizacji z wcześniejszego zbiorowego 'grupa ludzi połączonych serdecznymi stosunkami, towarzysze, przyjaciele'.

drużyna od XV w. 'zorganizowany zespół ludzi związanych wspólnotą interesów, celów', przest. 'grono przyjaciół, towarzyszy; kompania, wspólnota, bractwo', dial. też 'rodzina, domownicy; orszak weselny, weselnicy', 'jedna warstwa nitek przy snuciu przędzy'. Ogsł.: cz. *družina* 'świta, orszak; kompania, gromada ludzi, towarzystwo, grono przyjaciół', r. *drużína* 'grupa ludzi, oddział, dobrowolne stowarzyszenie', scs. *družina* 'przyjaciele, towarzysze; orszak, świta; wspólnota, związek'. Psł. **družina* 'grupa ludzi stanowiących wspólnotę, związanych np. więzami krwi, przyjaźnią, wspólnymi celami, przynależnością do czegoś', rzecz. zbiorowy od psł. **drugъ* 'człowiek lub przedmiot związany czymś z otoczeniem; członek jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnik czegoś, towarzysz, kolega, przyjaciel' (zob. *druh*), z przyr. **-ina*.

drwa mn od XIV w. 'kawałki drewna na opał', kasz. *drva* / *drëva* 'drwa'. Ogsł.: cz. dial. *drvo* 'polano, drewno', stcz. *drva* mn 'drzewa rosnące, materiał drzewny', r. *drová* 'drewno opałowe', scs. *drъva* mn 'drewno opałowe', ch./s. *dȓvo* 'drzewo rosnące; drewno'. Psł. **drъva* [< **drūu̯ā*] ż 'drewno, drzewo przygotowane na opał, porąbane na polana', pierwotny rzecz. zbiorowy z przyr. **-ā* pokrewny z *drzewo* (zob.), utworzony od pie. **dru-* (tj. od tematu przypadków zależnych pie. rzecz. **dŏru* n, dop. **dru-nó-s* 'drzewo'). Najbliższy odpowiednik: alb. *dru* ż [< **dru̯ā*] 'drzewo; drewno; żerdź', por. też stind. *dru-* 'drzewo', *su-drú-* 'dobre drewno, drzewo', gr. *drȳ̃s*, dop. *dryós* [< **dru̯os*] 'drzewo, zwłaszcza dąb'. W językach słow. wtórnie powstawały formy l. pj **drъvo*, a wobec tego pierwotna postać **drъva* stawała się formą l. mn. — Od tego *drwal* 'robotnik ścinający drzewa' od XV w. (w XIV w. jako nazwa osobowa), od tego z kolei *drwalnia* 'pomieszczenie, gdzie się rąbie i przechowuje drewno na opał'. Por. *drewno*, *drwić*.

drwić *drwię* od XVII w. 'szydzić, kpić z kogoś, wyśmiewać się; lekceważyć', w stp. XVI w. 'mówić od rzeczy, pleść, bajać, gadać głupstwa', *drwić się* 'głupstwa robić, błądzić, mylić się, błaźnić się', kasz. *drvic* 'drwić'; z przedr. *wydrwić*, *zadrwić sobie*. Por. cz. dial. *drvit* 'gadać głupio, byle co, paplać', słc. dial. *drviť* 'gadać głupstwa', br.

dial. *drivić* 'mówić głupstwa, bzdury; kłamać, łgać; bredzić, majaczyć', *drvić* 'żartować, naśmiewać się; bredzić, majaczyć'. Czas. odrzecz. od *drwa* (zob.) w przenośnym znaczeniu: stp. XVI w. *drwa* mn 'czcza, bezsensowna gadanina, rzecz' (w XVI–XVIII w. 'rzecz małej wartości, nietrwała'), por. w XVII w. (u W. Potockiego) *skoro drew na pasiekę nawalił* 'nałgał', u Lindego *drwić = drwa gadać* („*drwić*, bajać, *drwa* abo czcze rzeczy *gadać, pleść*"). Pierwotne znaczenie 'gadać głupstwa, bzdury, bajać, łgać', stąd 'gadać głupstwa, bajać o kimś' > 'szydzić, kpić z kogoś, wyśmiewać kogoś'.

drygać od XV w. 'drgać, podskakiwać', stp. 'poruszać, potrząsać całym ciałem lub nogami', w XVI w. wyjątkowe 'drgać, drżeć, trząść się od czegoś', dial. 'dygotać, trząść; podskakiwać', *drygać się* 'bać się, trwożyć się'; wielokr. z przedr. *podrygiwać*. Odpowiedniki tylko we wschsł.: strus. *drygatisja* 'drżeć, trząść się', r. *drýgat'* 'kopać nogami', dial. 'drżeć, trząść się; rzucać się w konwulsjach; bać się'. Psł. dial. **drygati* 'trząść się, drżeć; potrząsać, poruszać czymś', czas. wielokr. od psł. **drъžati* 'trząść się, dygotać, drgać' (zob. *drżeć*), z typowym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y*. — Od tego *dryg*, w zwrocie *mieć dryg* 'mieć zdolności, skłonności do czegoś'.

drzazga od XV w. 'drobny, ostry odłamek drewna, szkła, metalu itp.', 'mały odłupany kawałek drewna używany na podpałkę', dial. *drzazga* / *drzâzga* (*drzozga*) / *drzezga* / *drzyzga* i *drzaska* 'trzaska; żywiczny kawałek drewna na podpałkę', stp. XVI w. także 'wiór', kasz. *drâzga* 'drzazga; łuczywo; część łuczywa'. Por. stp. XV w. *drzazg* 'pręt', XV–XVI w. *drzażdże* 'pręty'. Płnsł. (szczątkowo poświadczone też w płdsł.): cz. *dřízka* 'drzazga', stcz. *dřiezha* / *dřiezka* 'ts.', r. dial. *drazgá* 'mała szczapa', ukr. *drízky* mn 'małe kawałeczki czegoś, drzazgi', *drázka* 'trzaska, drzazga', por. ch. dial. czak. *dreščica* 'ts.'. Psł. **drěska* > **drězga* 'drobny odłamek drewna, trzaska', odmianka fonetyczna psł. **trěska*, p. *trzaska* (zob.), z udźwięcznieniem **tr-* > **dr-* i **sk* > **zk* > **zg*.

drzeć *drę* od XIV w. 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać, drapać; obdzierać, zdzierać, wyrywać; szarpać, targać, tarmosić; zdzierać, zużywać', 'dokuczać, dawać się we znaki (o bólu reumatycznym)', daw. 'siłą wyciągać, wydzierać; grabić, łupić, wyzyskiwać', przest. 'iść szybko, pędzić' (już stp. 'iść, biec'), *drzeć się* też 'krzyczeć, wrzeszczeć, śpiewać, płakać bardzo głośno, wydawać wrzaskliwe dźwięki', kasz. *dřec są* 'drzeć się, rwać się', 'wrzeszczeć, krzyczeć; kłócić się'; z przedr. *obedrzeć, odedrzeć, odrzeć, podrzeć, rozedrzeć, udrzeć, wydrzeć, zedrzeć*; wielokr. *-dzierać*: z przedr. np. *obdzierać, oddzierać, odzierać, udzierać, wydzierać, zdzierać*. Także stp. od XIV w. *drać, dzierze* 'drzeć, targać, szarpać' (może też 'zabierać, grabić'), *drać pczoły* 'wydzierać plastry z pszczołami z barci'. Ogsł.: cz. *dřít, dru* 'drzeć, rozdzierać, obdzierać; ściągać, łupić (np. skórę, korę); męczyć, dręczyć; ciężko pracować, harować', *drát, deru* 'drzeć, rozdzierać, szarpać; zdzierać, zrywać', r. *drat', derú* 'rwać, rozrywać, rozdzierać; zdzierać, zużywać; obdzierać (np. skórę); drapać, skrobać; szarpać, targać; bić, chłostać; wyzyskiwać', 'krzyczeć głośno', 'uciekać, zmykać', scs. *dъrati, derǫ* 'zdzierać, obdzierać ze skóry; drzeć, rwać; drapać, skrobać', cs. *drěti, derǫ* 'łupić, rabować'. Psł. **derti, *dъrǫ* (/ **dъrati, *derǫ*) 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać; zdzierać (skórę ze zwierzęcia, korę z drzewa), łupić; drapać, skrobać', pokrewne z lit. *dìrti, diriù* / *dir̃ti, derù* 'zdzierać skórę, łupić; zdzierać, zużywać; bić, uderzać', łot. *dìrât* 'zdzierać skórę, łupić', stwniem. *zerren* 'rwać, targać, szarpać' (dziś niem. *zerren* 'ts.'), gr. *dérō* / *deírō* 'obdzieram ze skóry; oddzieram, odrywam; łoję skórę, biję', od pie. pierwiastka **der-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać'. Por. *drapać*.

drzemać od XIV w. 'być w półśnie, być sennym', daw. i dial. *drzymać*, kasz. *dřemac* 'ts.'; jednokr. z przedr. *zdrzemnąć się*. Ogsł.: cz. *dřímat*, r. *dremát'*, ch./s. *drémati* 'ts.'. Psł. **drěmati* 'drzemać', pokrewne z łac. *dormiō, dormīre* 'spać', stind. *drā́ti* 'śpi', od pie. **drē-m-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **drē-* / **drə-* 'spać'. — Od tego *drzemka*.

drzewo od XIV w. 'arbor'; zdr. *drzewko*. Ogsł.: cz. *dřevo* 'drewno, drwa; drewniany

przedmiot (np. blat stołu, instrument muzyczny)', stcz. i dziś dial. 'drzewo (np. leśne)', r. *dérevo* (dial. też *derĕvo* / *derevó*) 'drzewo' (w gwarach często tylko 'drzewo liściaste'), 'pień ściętego drzewa; drewno (np. używane jako budulec)', dial. o różnych przedmiotach (np. 'belka', 'żerdź', 'pałka do prania bielizny w rzece', 'kopyto szewskie', 'łódka wydłubana z pnia)', scs. *drěvo*, dop. *drěva* / *drěvese*, mn *drěvesa* 'drzewo; drewno; kół, pal, pałka, drąg, kij'. Psł. **dervo* 'drzewo', pokrewne z lit. *dervà* 'smolne drzewo, drewno; szczapa, kawałek smolnego drewna, łuczywo; dziegieć, smoła', od pie. **der-eu̯-* / **der-u-* / **dr-eu̯-* 'drzewo'.

drzwi mn od XIV w., stp. *dźwierze* / *dźwirze*, w części gwar tylko 'wrota stodoły' lub 'furtka w płocie', kasz. *dvèře* / *ʒ́vèře* / *dèře* mn 'drzwi'; zdr. *drzwiczki*. Ogsł.: cz. *dveře* (przest. *dvéře*, dial. *dveřy* / *dvíře*) mn, stcz. *dřvi*, r. *dver'* ż, *dvéri* mn, scs. *dvьrь* ż, *dvьri* 'ts.'. Psł. **dvьri* mn (l. pj **dvьrь*) 'zamknięcie otworu wejściowego do pomieszczenia, otwór wejściowy', pokrewne z lit. *dùrys*, goc. *daúr*, niem. *Tür* 'drzwi', *Tor* 'brama', łac. *forēs*, gr. *thýra*, stind. *dvā́raḥ*; wszystkie te wyrazy kontynuują pie. **dʰu̯r̥-* / **dʰu̯er-* / **dʰu̯or-* 'drzwi'. W polskim oczekiwalibyśmy postaci **dwrzi*, realnie istniejąca forma w rezultacie przestawki grupy spółgłoskowej **dwrz* > *drzw*; pierwotna kolejność głosek zachowana w pochodnym *odźwierny* (zob.). Por. pokrewne *dwór*.

drżeć *drżę* od XIV w. 'trząść się, dygotać, drgać, migotać', 'lękać się, trwożyć się, bać się', kasz. *dëržlec* (*dëržlac*) / *drèžlec* / *držec*, *-ži* 'drżeć, trząść się, dygotać'; z przedr. *zadrżeć*. Ogsł.: stcz. *držeti* / *drežeti* 'trząść się, drżeć', r. *drožát'* 'dygotać, trząść się; trzepotać, bić w przyspieszonym rytmie (o sercu); migotać, drgać', cs. *drъžati* 'drżeć'. Psł. **drъžati* 'trząść się, dygotać, drgać', pokrewne z lit. *drugỹs* 'febra, malaria; motyl', łot. *drudzis* '(zimna) febra', *drudzi* mn 'mole', od pie. **dʰreu̯gʰ-* 'trząść (się)'. Zob. *drgać*.

duch od XIV w. 'istota niematerialna, spirytus', 'psychiczna strona człowieka, dusza', stp. i dial. też 'oddech, tchnienie; wiatr; wyziewy', dial. 'zjawa, widmo, upiór, istota bezcielesna'. Ogsł.: cz. *duch* 'dusza; istota niematerialna, zjawa', stcz. 'dech, tchnienie, oddech; powiew, wyziew', r. *duch* 'oddech, dech, oddychanie', 'dusza, charakter, osobowość', 'nadprzyrodzona, bezcielesna istota, duch', scs. *duchъ* 'oddech, dech', 'wiatr', 'dusza'. Psł. **duchъ* [< **dou̯so-*] 'podmuch, powiew wiatru', 'tchnienie, dech, oddech; oddech jako przejaw życia, siły witalnej, tchnienie życia', 'niematerialna, niecielesna, psychiczna strona człowieka, dusza', 'istota niematerialna, niecielesna; mara, upiór, zjawa', dokładny odpowiednik: lit. *daũsas* 'powietrze; oddech, tchnienie'. Pierwotnie nazwa czynności, wtórnie nazwa rezultatu czynności od pie. **dʰeu̯-s-* 'prószyć, rozpraszać się, unosić się kłębami (o kurzu, dymie, parze), wiać, dąć (o wietrze); parować, wyziewać' (por. *dech*, *tchnąć*), z regularną wymianą rdzennego **eu̯* ⇒ **ou̯* > psł. **u*. — Od tego *duchowy* → *duchowny*; *duchota* 'duszne, parne powietrze, zaduch' (dial. 'duszność, trudności z oddychaniem, kaszel'). Zob. też *dusza*.

dudek *dudka* od XV w. 'ptak Upupa epops', przen. 'głupiec', kasz. *dudek* (i *duda*) 'niedołęga, safanduła'. Płnsł.: cz. *dudek*, *-dka* 'dudek', ukr. dial. *dudók*, *-dká* 'ts.'. Psł. dial. **dudъkъ* 'Upupa epops', nazwa ptaka pochodzenia dźwkn. od charakterystycznego głosu, por. p. dial. *du-du!*, cz. *dudú!* 'o głosie dudka'.

dudnić od XIX w. 'huczeć'; z przedr. *zadudnić*. Ogsł.: cz. *dunět* (dial. *dudnět*) 'huczeć', ukr. *dudníty* 'dudnić, huczeć', bg. dial. *dúdna* 'huczeć; gadać, paplać; mruczeć, mamrotać'. Psł. **dudъněti*, **dudъnitь* 'wydawać głuchy odgłos, huczeć', czas. pochodzenia dźwkn. od interi. *du-du!* (por. np. p. dial. *dudu!* 'naśladowanie głosu niektórych instrumentów muzycznych, np. bębna, trąby').

dudy mn od XVI w. 'instrument muzyczny gajda', dial. też 'płuca zwierzęce, czasem razem z sercem i wątrobą', kasz. *dudë* mn 'dudy'; dawniej l. pj *duda* 'piszczałka', także 'grający na piszczałce' (w XIV w. nazwa osobowa *Duda*). Ogsł.: cz. *dudy* mn 'gajda', r. przest. i dial. *dudá* 'rodzaj piszczałki', dial. też 'gajda', ch./s. *dúda* 'dziecięca piszczałka; rurka, cewka; cewkowata szyjka na-

czynia', dial. *dúde* mn 'gajda'. Psł. **duda* 'dęty instrument muzyczny składający się z mieszka skórzanego i piszczałek, gajda; piszczałka, fujarka', rzecz. odczas. od psł. **dudati* / **duděti* 'wydawać niski, huczący, dudniący głos; grać na piszczałce, na dudach' (por. p. dial. *dudać* 'grać na dudach; grać; licho grać', słc. dial. *dudať* 'grać na dudach, na innym instrumencie; cicho podśpiewywać, mruczeć; mruczeć, o kocie', słwń. *dúdati* 'grać na dudach', r. *dudéť* 'grać na fujarce, trąbce, piszczałce, dudach; trąbić; brzęczeć', dial. 'mruczeć; szumieć, świstać, o wietrze'). Podstawowe czas. od dźwkn. interi. **du-du!* (zob. *dudnić*).

dukać od XVIII w. 'czytać, mówić nieudolnie, niewyraźnie, jąkając się; sylabizować, bąkać', przest. 'powtarzać coś ciągle, do znudzenia', daw. XVII w. 'w róg trąbić', 'skrzeczeć (o żabie)', dial. 'niewyraźnie mówić', 'gderać', 'nalegać, ciągle się upominać; popędzać do roboty', 'narzekać', 'siedzieć uporczywie nad robotą, dłubać w papierach', 'dłubać, robić dziury' (por. też dial. śl. *duknąć* 'popchnąć; uderzyć, szturchnąć', koc. *podukać* 'ugnieść ziemniaki, marchew'), kasz. *dukac* 'ślęczeć nad czymś, mozolić się; czytać, mówić nieudolnie'. Por. r. dial. *dúkať* 'stukać, pukać; rozbijać', dial. 'pić łapczywie', ukr. dial. *dúkať* 'stukać dziobem w drzewo (o dudku, dzięciole)'. Psł. dial. **dukati* 'wydawać niewyraźny, dudniący odgłos; stukać, pukać', czas. pochodzenia dźwkn., oparty na interi. *du!*, por. p. *dudu!* i *du-du!* 'naśladowanie dźwięku instrumentów muzycznych, np. trąby, bębna'. Zob. też *dudnić*.

duma od XVI w. 'poczucie godności', 'to, co jest przedmiotem dumy, chluba, chwała; zaszczyt', 'zarozumiałość, pycha', przest. 'myśl, rozmyślanie, marzenie', 'pieśń, utwór literacki', stp. XVI w. też 'błędne mniemanie, wymysł, urojenie' (z polskiego zapożyczone cz. poet. *duma* 'myślenie, rozmyślanie, marzenie', słc. *duma* 'ts.'). Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *duma* 'rada, narada, obrady, wskazówka; myśl; zamysł, zamiar; rozum', r. *dúma* 'myśl, dumanie' (też 'rosyjski parlament', hist. 'rada bojarów'), bg. *dúma* 'słowo, wyraz' (*dumi* mn 'to, co się mówi, mowa'), lud. 'rozmowa', 'złe słowa', 'myśl'. Psł. **duma* 'myśl, zamysł, mniemanie, rozmyślanie', bez pewnej etymologii. Trudności fonetyczne, morfologiczne i semantyczne napotyka często przyjmowane zapożyczenie z germ.: goc. *dōms* m 'orzeczenie sądowe, zdanie, sąd, osąd; sława', stang. *dōm* 'mniemanie, wyrok, sąd; rada, zgromadzenie', stnord. *dómr* 'zgromadzenie sądowe' (< pgerm. **dōmaz* < pie. **dʰō-mo-* 'coś ustanowionego, prawo' od pie. **dʰē-* 'kłaść, stawiać', zob. *dziać*). Niepewne także przyjmowanie rodzimego pochodzenia wyrazu, wyprowadzanie z prapostaci **dʰou̯(ə)mā* od pie. **dʰeu̯(ə)-* 'wiać, dąć; sypać, rozpraszać się, wirować, unosić się kłębami' (zob. *dym*) bądź od psł. **dǫti*, **dъmǫ* 'wiać, dąć, dmuchać' (zob. *dąć*). Polskie znaczenie 'zarozumiałość, pycha; poczucie godności' prawdopodobnie z 'rozmyślanie, mniemanie (o sobie)'. Zob. *zdumieć*.

dumać od XV w. 'rozmyślać, zastanawiać się, medytować; marzyć'; z przedr. *zadumać się* 'zamyślić się', *zadumany* 'pogrążony w zadumie'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *dumati* 'radzić, odbywać naradę, udzielać rad; myśleć, mniemać, sądzić; obmyślać, zamierzać, planować', r. *dúmať* 'myśleć, rozmyślać; sądzić, mniemać; frasować się, trapić się', bg. lud. *dúmam* 'mówić; rozmawiać; myśleć, rozmyślać, mniemać; radzić', słwń. dial. *dumati* 'myśleć'. Psł. **dumati* 'rozmyślać, myśleć, zastanawiać się, medytować, sądzić, mniemać', czas. odrzecz. od psł. **duma* 'myśl, zamysł, mniemanie, rozmyślanie' (zob. *duma*). — Od czas. przedrostkowego *zaduma*.

dupa od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Dupka*) 'pośladki, tyłek, anus'; zdr. *dupka*. Ogsł.: cz. *doupa* 'zagłębienie, jama, dół, nora', dial. *dupa* / *dúpa* 'pośladki, tyłek', ukr. dial. *dúpa* 'pośladki, tyłek', 'tępy koniec jajka', 'tylna część łodzi', 'dolna część snopa', słwń. *dúpa* 'zagłębienie w ziemi, dół, jama, nora, jaskinia', bg. *dúpka* 'otwór, dziura; dół, jama; nora, barłóg zwierzęcia', 'naturalne zagłębienie, np. dziurka w nosie, dziupla w drzewie', 'puste wnętrze'. Psł. **dupa* (/ **dupъ*) 'wgłębienie, zagłębienie naturalne w ziemi, w skale, w drzewie, w jakimś

przedmiocie, w ciele (ludzkim)', 'celowo zrobione zagłębienie w ziemi, w drzewie', od pie. **dʰeu̯-p-* 'głęboki, wydrążony' (por. prapokrewne lit. *daubà* 'parów, wądół, dolina', łot. *dùobe* 'dół, jama; zagłębienie, wklęsłość; głębina w rzece; grób', goc. *diups*, niem. *tief* 'głęboki', oparte na pie. wariancie **dʰeu̯-b-*). Podstawowe dziś znaczenie 'anus' wtórne, rozwinęło się z 'wgłębienie, otwór', początkowo był to prawdopodobnie eufemizm zastępujący p. daw. i dial. *rzyć* < psł. **ritь* 'anus'. — Od tego *zadupie* (od wyrażenia przyimkowego *za dupą*).

dur 'grupa ostrych chorób zakaźnych, którym towarzyszy wysoka gorączka i zamroczenie umysłu; odurzenie, obłęd' (jako termin medyczny od XX w.), daw. 'trucizna wywołująca obłęd, odurzenie', 'upór, krnąbrność', dial. 'tyfus', kasz. *dër* 'szorstkość, hardość, upór'. Por. r. dial. *dur* 'głupota, niedorzeczność, fanaberie; szaleństwo; łobuzerstwo', ukr. *dur* 'zamroczenie, odurzenie; kaprysy, fochy; figle', dial. 'głupota, niedorzeczność', 'roślina lulek, Hyoscyamus niger'. Psł. dial. **durъ* 'wzburzenie, zamroczenie umysłu; to, co wywołuje taki stan (np. choroba, trująca roślina)', rzecz. odczas. od psł. **duriti* (zob. *durzyć*).

durny od XVI w. 'niemądry, nierozsądny, głupi, szalony', daw. i dial. też 'próżny, pyszny, zarozumiały', 'lichy, mały', dial. *durna choroba* 'dur, tyfus', kasz. *dërni* 'energiczny, stanowczy; hardy, ordynarny, krnąbrny; głupi'. Ogsł.: słc. dial. *durný* 'płoszący się, lękliwy; gniewny, skłonny do gniewu; głupi', r. *durnój* 'zły, niedobry; wulgarny; naganny, karygodny; brzydki, wstrętny', pot. i dial. 'głupi, przygłupi', dial. też 'szalony, wściekły; chory; dziki, nieokiełznany; zepsuty, zatęchły; stary, zniszczony', ch./s. *dûran* 'gniewny, zły, srogi'. Psł. **durьnъ* 'burzący się, wzburzony, pobudzony, otumaniony czymś; gniewny, wściekły, szalony', przym. od psł. **duriti* (zob. *durzyć*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *dureń*.

durzyć od XVIII w. 'wprowadzać w błąd, oszukiwać, zwodzić, tumanić; oszałamiać', dial. 'judzić, podjudzać' (podh. *psy durzą* 'dokuczają szczekaniem'), *durzyć się* 'oszukiwać się, tumanić się, zawracać sobie czymś głowę', 'kochać się w kimś', dial. podh. 'puszyć się, nadymać się, jak np. indyk; gniewać się, sierdzić się', też 'układać nieszczelnie (o snopkach)'; z przedr. *odurzyć* 'spowodować utratę świadomości, niewrażliwość na ból itp., zamroczyć', *zadurzyć się* 'zakochać się, zawrócić sobie kimś głowę'. Por. daw. XVIII w. *durzeć* 'tracić świadomość, wpadać w osłupienie', stp. XVI w. *durować* 'szaleć, nie być przy zdrowych zmysłach; hulać, szaleć, dokazywać; być hardym, zuchwałym, pysznić się', dial. wyjątkowe 'żartować, błaznować'. Ogsł.: cz. daw. *dui̊iti* 'gniewać; płoszyć', r. pot. i dial. *durít'* 'wariować, szaleć; grymasić', ch./s. *dúriti se* 'gniewać się, dąsać się; grymasić', dial. 'być wstrętnym, obrzydliwym'. Psł. **duriti*, **durjǫ* 'wprowadzać w stan silnego wzburzenia, odurzenia, zamroczenia', 'być wzburzonym, być w stanie silnego wzburzenia, odurzenia, zamroczenia', czas. odprzym. od słabo poświadczonego psł. **durъ* 'burzący się, wzburzony, szalony, dziki' (por. r. dial. *dúryj* 'głupi', słwń. dial. *dúr* 'płochliwy, dziki'), niejasnego pochodzenia, może derywatu z przyr. **-rъ* od psł. czas. **duti*, **dujǫ* 'wiać, dąć (o wietrze)', pie. **dʰeu̯(ə)-* 'sypać, rozpraszać się, wirować, unosić się kłębami (np. o kurzu, dymie, parze); wiać, dąć', por. zwłaszcza znaczenie należącego do tego pierwiastka gr. *thýō* 'szaleję, huczę'.

dusić *duszę* od XV w. 'uniemożliwiać oddychanie przez ściskanie gardła, pozbawiać tchu', 'uciskać', kasz. *dëšëc*, *dëši* / *dusëc* 'dusić, dławić'. Ogsł.: cz. *dusit* 'pozbawiać oddechu, utrudniać oddech przez ucisk; krztusić; tłumić, powstrzymywać; gotować pod przykryciem', r. *dušít'*, *dušú* 'uniemożliwiać oddychanie, pozbawiać tchu, dławić, krztusić; tłumić, głuszyć, powstrzymywać', ch./s. *dúšiti* 'pozbawiać tchu, dławić, krztusić'. Psł. **dušiti* 'powodować duszenie się, ciężki oddech, sapanie, dyszenie, utratę oddechu, tchu, możliwości oddychania', od psł. **duchъ* (zob. *duch*).

dusza od XIV w. 'anima', kasz. *dëša* / *duša* / *dúša* 'dusza', 'słupek kwiatowy; okwiat, dno kwiatowe u jabłoni i grusz; rdzeń w dudce pióra; pęcherz pławny u ryb; powietrze

w dętce'. Ogsł.: cz. *duše* ż, r. *dušá*, scs. *duša* 'dusza', przen. 'życie', 'człowiek'. Psł. **duša* [< **duch-ja*] 'dech, tchnienie', 'psychiczny, wewnętrzny świat człowieka, duch', 'byt niematerialny, nieśmiertelny, ożywiający ciało', od psł. **duchъ* (zob. *duch*), z przyr. **-ja*. — Od tego *duszyczka* (nowsze zdr. od pierwotnego zdr. *duszyca*); od wyrażenia przyimkowego *zaduszny* od XV w. 'przeznaczony na modły za dusze zmarłych (o dniu)', stp. też 'związany z pogrzebem, żałobny', *zaduszne danie* 'zapis testamentowy'.

duszny od XVI w. 'utrudniający oddychanie, duszący, parny, upalny; odurzający, duszący (o zapachu)', w XVI w. też 'zduszony, przygnieciony; trapiący, nękający', kasz. *dëšni* 'tamujący oddech, duszący, duszny'; przysł. *duszno* od XVI w. 'gorąco, parno, brak powietrza', *duszno mi* 'duszę się, odczuwam brak tchu', dial. też *dusznie* 'parno, bez powietrza'. Ogsł.: cz. *dušný* 'astmatyczny; stłumiony, zduszony', dial. 'duszący, duszny', też *dusný* 'duszący; stłumiony, przytłumiony', r. *dúšnyj* 'duszący, parny, upalny, gorący', dial. 'intensywnie pachnący, aromatyczny' i 'śmierdzący, stęchły', cs.-s. *dušьnъ* 'uduszony, zadławiony', bg. *dúšen* 'utrudniający oddychanie, parny, gorący'. Psł. **dušьnъ* 'duszący, utrudniający oddychanie, zapierający dech', przym. odczas. od psł. **dušiti* 'utrudniać, uniemożliwiać oddychanie' (zob. *dusić*), z przyr. **-ьnъ*.

duży od XVI w. 'dość wielki'; przysł. *dużo*. Płnsł.: cz. dial. *duží* 'silny, mocny; tęgi, potężny, gruby; trwały, stały', słc. *dúži* 'silny, mocny, tęgi, krzepki; dzielny, wysoki', strus. *dužii* / *djužii* 'mocny, silny; potężny', r. pot. *djúžij* 'silny, mocny; potężny; zdrowy; rosły, wysoki', dial. *dúžij* i *djúžij* / *djužój* 'duży, silny; zdrowy; trwały, wytrwały; sprawny; wygodny, dogodny; dobry; dorosły, wybujały, dorodny; dojrzały', ukr. *dúžyj* 'bardzo silny, mocny, tęgi; zdrowy; bardzo wielki, okazały; możny, wpływowy', dial. też 'bogaty, zamożny'. Psł. dial. **dužь* [< **dug-jь*] 'bardzo silny, mocny, krzepki, zdrowy; wyróżniający się pod względem rozmiarów, ilości', przym. utworzony za pomocą przyr. **-jь* od pie. **dʰougʰ-o-* (oczekiwane słow. †*dugъ* nie jest poświadczone), por. lit. *daũg* przysł. 'wiele, mnóstwo; obficie; bardzo', łot. *daũdz* przysł. 'wiele, mnóstwo; bardzo'. Podstawą był pie. pierwiastek **dʰeugʰ-* 'dotykać (się), stykać się; cisnąć, wyciskać, doić; obficie udzielać, rozdawać'. Znaczenia 'bardzo silny, mocny, krzepki' i 'wielki, duży' zapewne z przypuszczalnego wcześniejszego 'obfity, liczny, obficie udzielany' lub podobnego.

dwa m nieosobowe i n, *dwie* ż, *dwaj* m osobowe, liczeb. główny od XIV w. Ogsł.: cz. *dva* m, *dvě* ż, n, r. *dva* m, n, *dve* ż, scs. *dъva* m, *dъvě* ż, n. Psł. **dъva* m, **dъvě* ż, n 'dwa', 'dwójka', dokładne odpowiedniki z tym samym znaczeniem: stind. *duvā́* m, *duvé* ż, n, gr. (homeryckie) *dýō*, łac. *duo*. Z pie. **d(u)u̯ō* / **d(u)u̯ai̯* 'dwa'. — Od tego *dwoje* liczeb. zbiorowy 'dwie osoby' od XIV w (psł. liczeb. wieloraki i mnożny **dъvojь* 'dwu rodzajów, dwojaki', 'podwójny') → *dwojaki* od XIV w. 'dwu rodzajów' (co do budowy zob. *czworaki*), *dwoisty*, *dwójka*.

dwadzieścia liczeb. główny od XIV w., stp. też *dwadzieście*, kasz. *dvaʒesce*. Ogsł.: cz. *dvacet*, stcz. *dvadseti* / *dvadceti*, r. *dvádcat'*, scs. *dva desęti*. Psł. **dъva desęti* '20', zestawienie liczeb. **dъva* i **desęti*, mian. pdw od **desętь* (zob. *dwa* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dwie dziesiątki'. W językach słow. zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęti* (> p. *-dzieście*, *-dzieści*). — Od tego liczeb. porządkowy *dwudziesty* (→ *dwudziestka*); *dwadzieścioro*.

dwanaście liczeb. główny od XIV w., stp. też *dwanaćcie* / *dwanacie*, kasz. *dvanâsce*. Ogsł.: cz. *dvanáct*, r. *dvenádcat'*, przest. *dvanadesjat'*, dial. *dvanádcat'*, scs. *dъva na desęte* m, *dъvě na desęte* ż, n. Psł. **dъva na desęte* '12', zestawienie złożone z liczeb. **dъva* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *dwa*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dwa na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie*, *-ćcie*, *-cie*, *-ście*), zob. *czternaście*. — Od te-

go liczeb. porządkowy *dwunasty* → *dwunastka*; liczeb. zbiorowy *dwanaścioro*.

dwieście liczeb. główny od XIV w. Ogsł.: cz. *dvě stě*, r. *dvésti*, dial. *dvásta* / *dvésta*, scs. *dъvě sъtě*. Psł. **dъvě sъtě* '200', zestawienie form l. pdw od liczebników **dъva* i **sъto* (zob. *dwa*, *sto*). Pierwotne znaczenie 'dwie setki'. — Od tego *dwusetny*.

dworzec 'stacja kolejowa; budynek na stacji kolejowej, autobusowej' (od XIX w.), daw. i dial. 'duży budynek, gmach, zamek, pałac', 'dziedziniec, podwórze' (dial. *na dworcu* 'poza budynkiem, na zewnątrz'), 'dworzanie, służba, świta, otoczenie właściciela dworu', stp. od XV w. 'gospodarstwo rolne; folwark, dom mieszkalny należący do folwarku'. Ogsł.: cz. *dvorec* 'dwór, folwark; kort', dial. 'podwórze, dziedziniec', stcz. *dvořec*, *-rcě* 'małe gospodarstwo, zagroda, folwark', r. *dvoréc*, *-rcá* 'pałac; rezydencja', dial. też *dvórec* 'podwórze, dziedziniec; (duży) dom; zagroda wiejska; folwark; stajnia, chlew; zagroda dla bydła; przybudówka, spichlerz; oberża, gospoda', cs. *dvorьcь* 'podwórze, dziedziniec', ch./s. *dvórac* 'okazały dom; zamek, pałac'. Psł. **dvorьcь*, zdr. od psł. **dvorъ* (zob. *dwór*).

dwór od XIV w. 'obszerny dom mieszkalny należący do majątku ziemskiego', 'wolna przestrzeń otaczająca dom (zwykle ogrodzona), podwórze, dziedziniec', 'wolna przestrzeń na zewnątrz domu pod gołym niebem' (*iść na dwór* 'wyjść na zewnątrz', *na dworze* 'na zewnątrz'), daw. 'rezydencja panującego lub magnata; panujący, magnat i jego otoczenie', dial. 'majątek ziemski, folwark', 'zagroda, chata z budynkami gospodarczymi i podwórzem, obejście', kasz. *dvór*, *dvoru* 'zagroda, chata wraz z całym otoczeniem', 'majątek ziemski; dom mieszkalny właściciela majątku'; zdr. *dworek*. Ogsł.: cz. *dvůr* 'podwórze; majątek ziemski z budynkami, gospodarstwo, zagroda', 'siedziba panującego, pałac; otoczenie panującego, dworzanie, urzędnicy dworscy, służy', r. *dvor*, *dvorá* 'podwórze', 'pojedyncze gospodarstwo wiejskie, dom mieszkalny z budynkami gospodarczymi, zagroda', daw. 'pałac, dwór', scs. *dvorъ* 'podwórze, dziedziniec; zagroda; atrium wewnątrz pałacu; mieszkanie, dom'. Psł. **dvorъ* 'przestrzeń otaczająca budynek mieszkalny i inne zabudowania, podwórze, obejście, zagroda; dom mieszkalny wraz z innymi zabudowaniami położony na zamkniętej przestrzeni', związane etymologicznie z psł. **dvьri* 'otwór wejściowy, drzwi' i z przytoczonymi tam wyrazami ie. (zob. *drzwi*), por. także łac. *forum* 'wolne miejsce; publiczny plac targowy'. — Od tego *dworak*, *dworka*, *dworzanin*; *dworski*, *dworny* 'zgodny z etykietą dworską, wytworny, elegancki' → *dworność*; *dworować* 'kpić, wyśmiewać się' (co widocznie było częste na dworach). Zob. *dworzec*, *podwórze*.

dybać *dybię* od XVI w. 'czatować, czyhać w ukryciu, potajemnie; nastawać na kogoś, napastować kogoś', 'iść ostrożnie, skradać się, czaić się', dial. też 'iść powoli; chodzić po ciemku', 'dosięgnąć, spotkać', kasz. *dëbac*, *dibają* / *dubac* 'czyhać, czatować, dybać, pilnować'; z przedr. *przydybać*, *zdybać*. Ogsł.: dł. *dybaś* '(skrycie, niespodziewanie, złośliwie) uderzać, szturchać; trafiać; stukać, uderzać (np. o sercu)', słc. daw. *dibať* 'chodzić na palcach', r. dial. *dýbať* 'chodzić, kroczyć; chodzić cicho; iść niepewnie, z trudem; iść szybko, dużymi krokami', 'stawać na nogi (o dziecku zaczynającym chodzić); stawać na palcach, chodzić na palcach', 'niepewnie stać na nogach; chwiać się, kołysać się; stać bezczynnie, sterczeć', ch./s. daw. i dial. *dibati (se)* 'chwiać się, kołysać się; wahać się, zastanawiać się', dial. *dibati* też 'czyhać, czatować'. Psł. **dybati*, **dybajǫ* 'stąpać, chodzić na palcach, ostrożnie, czujnie, skradać się, czyhać', bez pewnej etymologii. Może pierwotnie czas. wielokr. od psł. **dъbati* w przypuszczalnym pierwotnym znaczeniu 'chodzić na palcach, czujnie, skradać się, czyhać' (zob. *dbać*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y*.

dyby mn 'kłody lub deski z otworami, w które zakuwano ręce i nogi więźnia', stp. od XV w. *dyba* 'kłoda przepiłowana wzdłuż z wycięciami na ręce i nogi więźnia', tu może należy dial. *dyby* (i *deby* / *dyble*) mn 'obuwie wydłubane w drzewie, drewniane, z drewnianą podeszwą', *dybka* 'wyżłobienie w żarnach'. Odpowiedniki przede wszyst-

kim we wschsł.: strus. *dyba* 'kłoda', 'narzędzie tortur: dwa wkopane słupy połączone u góry poprzecznym drągiem', r. *dýba* 'narzędzie tortur, na którym rozpinano ciało skazańca', dial. 'podstawka, kobyłka; rusztowanie do podnoszenia ciężarów; słup, na którym jest umocowany żuraw studzienny; żuraw studzienny; trójnóg z żerdek; słup z pnia z korzeniami', *vstat' na dyby* 'stanąć dęba (o koniu)'; por. też słc. dial. *dyba* 'laska (?)'. Psł. dial. **dyba* 'część kłody, słup, pal, drąg, żerdź', bez pewnej etymologii. Nie można wykluczyć pochodzenia od pie. **dʰeu̯bʰ-* 'dłubać; głęboki', przy czym pierwotne byłoby znaczenie 'coś wydłubanego' czy też 'coś będącego rezultatem dłubania' (z czego mogłoby powstać niepoświadczone, przypuszczalnie pośrednie znaczenie 'część kłody uzyskana z pnia przez dłubanie').

dychać od XV w. 'oddychać (zwłaszcza intensywnie, głośno, z trudem), dyszeć, sapać', stp. też 'wydychać z siebie, ziać, dmuchać, chuchać', dial. także 'kaszleć', kasz. *dëχac, diχå / diše* 'dychać'; z przedr. *oddychać* (zob.), *wydychać, wzdychać, zdychać*. Ogsł.: cz. *dýchat* 'oddychać', r. przest. i dial. *dychát'* 'ts.', scs. *dychati, dyšǫ / dychajǫ* 'ziać czymś, wydzielać, np. ciepło', 'tchnąć czymś, pałać silnymi uczuciami, namiętnością', 'dąć, wiać'. Psł. **dychati, *dychajǫ / *dyšǫ* 'dąć, wiać, dmuchać (o wietrze); oddychać (intensywnie, szybko, ciężko)', czas. wielokr. od psł. **dъchnǫti* 'wydać tchnienie, dmuchać, wiać, chuchać' (zob. *tchnąć*), z typowym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y* (z wcześniejszego **ŭ* → *ū*). — Od tego rzecz. odczas. *dych* w pot. i dial. zwrocie *ani słychu, ani dychu* 'brak jakiejkolwiek wieści, znaku życia, ani śladu', daw. XVII–XVIII w. i dziś dial. *dych* 'oddech, tchnienie'; *dychawica* → *dychawiczny.*

dygać 'kłaniać się, robiąc dyg' od XVIII w. (ale już w XVI w. pochodny rzecz. *dyg* 'ukłon ze zgięciem nogi w kolanie'), daw. XVII w. 'trząść się', dial. 'drżeć; bać się, lękać się; kłaniać się uniżenie; dźwigać ciężar', koc. *digac* 'iść'; jednokr. *dygnąć*. Por. słc. dial. *dygat'* 'spółkować', r. dial. *dýgat'* 'chwiać się, uginać się (pod ciężarem); uchylać się od czegoś; tchórzyć, bać się; skakać', br. dial. *dýhac'* 'kłaniać się, robiąc dyg', 'iść powoli, kuśtykając', 'przestępować z nogi na nogę', 'bić, kołatać (o sercu)'. Czas. pochodzenia dźwkn. od interi. wyrażającej trzęsienie się, dygotanie, kołysanie (por. stp. *dyk! dyk!*, p. dial. *dygu! dygu!*). — Od tego *dygotać* 'trząść się, drżeć', czas. intensywny z przyr. *-ot-*.

dym od XV w. 'lotne produkty spalania', 'para, opary', daw. od XVI w. 'przewód dymny; komin', przen. 'dom wiejski; zagroda wiejska, gospodarstwo wiejskie', dial. też 'kurz; kłęby kurzu', *dymy* mn 'mgły; mgła', kasz. *dim, dëmu* 'dym'; zdr. *dymek*. Ogsł.: cz. *dým* 'dym; opary', stcz. też 'dom; zagroda, gospodarstwo', r. *dym* 'dym', dial. też 'para, opary, wyziewy', hist. i dial. 'dom, gospodarstwo jako podstawowa jednostka opodatkowania; czynsz, podatek', scs. *dymъ* 'dym'. Psł. **dymъ* 'lotne produkty spalania, parowania, dym, para, opar', dokładne odpowiedniki: lit. *dū́mai* m 'dym', łot. *dūmi* 'ts.', łac. *fūmus* 'ts.', stind. *dhūmá-* 'ts.', z pie. **dʰū-mo-* 'kłębienie się, dymienie, dym' (od pierwiastka **dʰeu̯-* 'wirować, unosić się kłębami'). Znaczenie 'dom wiejski, zagroda, gospodarstwo' przenośne. — Od tego *dymny*; *dymnik*; *dymić* (*nadymić, zadymić*).

dyndać i *dyndać się* od XVIII w. 'kołysać się, wisząc, bujać się, chwiać się; machać, kołysać', dial. też *dyńdać* > *deńdać* 'biec powolnym kłusem (o koniu)', także 'o koniu, chodzącym w parze z drugim, który niewiele ciągnie, a przez to opuszczają się jego postronki', 'nie dbać o pracę, o gospodarstwo, lekceważyć sobie'. Por. cz. daw. *dyndati* 'trząść się (np. ze strachu), drżeć', dial. *dyndat* 'trząść, kołysać drzewem; trząść się, kołysać się (o owocu wiszącym na drzewie)', słc. dial. *dyndat'* 'zwisać', ukr. dial. *dýndaty* 'kiwać się, chwiać się; kołysać nogami, chwiać się na nogach', bg. dial. *dindjákam* 'huśtać dziecko na rękach', *dindjákam se* 'kołysać się, huśtać się'. Czas. pochodzenia dźwkn., od interi. *dyn!* (por. p. *dyn! dyn!* 'o rytmicznym odgłosie', bg. *din! din!* przy huśtaniu dziecka), z częściowym podwojeniem pierwiastka (*dyn-d-*).

dynia od XVIII w. 'roślina Cucurbita pepo', daw. od XV w. 'melon, Cucumis melo'.

Ogsł.: cz. *dýně* ż 'dynia', r. *dýnja* 'dynia, melon', ch./s. *dìnja* 'melon', dial. 'arbuz, Citrullus vulgaris'. Prawdopodobnie z prapostaci **kъdyńi*, która, tak jak i jej wariant **kъduľa*, jest zapewne przyswojeniem zapożyczonego słow. **kъduńa* przez wprowadzenie rodzimych przyrostków **-yńi* (jak np. w psł. **berskyńi*, zob. *brzoskwinia*) i **-uľa* (por. p. dial. *dula / gdula* 'odmiana gruszek', cz. *kdoule* 'pigwa', r. *dúlja* 'odmiana gruszek', ch./s. *dȕnja*, sts./ch. *gdunja* 'pigwa'). Wcześniejsza prapostać **kъduńa*, nazywająca nie znane pierwotnie Słowianom rośliny i ich owoce, to zapożyczenie z gr. *kydónia (mēla)* 'kidońskie (jabłka)' (od nazwy miejscowości na Krecie), może za pośrednictwem łac. *cydōnea (māla)*. Do zapożyczenia doszło prawdopodobnie na Półwyspie Bałkańskim, skąd wyraz przeszedł do innych Słowian. W polskim uproszczenie nagłosowej grupy spółgłoskowej (powstałej po zaniku słabej półsamogłoski): **kъd- > *kd- > *gd-* (por. dial. *gdula*) > *d-*.

dyrdać i *derdać* od XVIII w. 'iść szybko drobnymi krokami', dial. *dyrdać* 'biec szybko', *durdać* 'zrzędzić', kasz. *dërdac* 'gęgać', 'pleść, paplać', 'mleć tabakę, rozcierać liście tytoniu na proszek do zażywania', 'podskakiwać, iść, podrygując, iść małymi kroczkami', 'śpieszyć się', 'drżeć, kołysać'; por. dial. *dyrdosić się* 'pchać się, śpieszyć się, biec'. Por. gł. *dyrdać* 'skubać; drzeć, rwać, zrywać', cz. dial. *drdati* 'iść szybkimi, drobnymi krokami', 'skubać, targać; trząść', ukr. dial. *dýrdaty* 'dreptać, podskakiwać', mac. dial. *drda* 'rżnąć, ciąć czymś tępym'. Psł. **dr̥dati* 'targać, szarpać, drzeć, rwać', 'terkotać, trajkotać', czas. pochodzenia dźwkn. (z czym związana różnorodność znaczeń; znaczenie 'iść szybko, biec' prawdopodobnie wtórne z 'drzeć, rwać', por. *drzeć* 'iść szybko, pędzić, śpieszyć się', *rwać* 'szybko się posuwać naprzód, biec, pędzić'). Wyraz przejęty do języka ogólnego z gwar, stąd *-yr- / -er-* (i gwarowe *-ur-*) < **r̥*.

dyszeć *dyszy* od XV w. (daw. i dziś dial. *dyszeć, dysze*, w gwarach też z wtórnym bezokol. *dyszyć, dyszy*) 'oddychać intensywnie, głośno, z trudem', przest. i dial. 'oddychać' (dziś w zwrocie *ledwie dyszeć* 'omdlewać, być na pół umarłym'), kasz. *dëšec / dišec, diše* 'dyszeć, zipać'; z przedr. *zdyszeć się, zadyszeć się*. Ogsł.: gł. *dyšić, -ši* 'oddychać, dyszeć', cz. dial. las. *dyšeť, -ši* 'oddychać', r. *dyšáť, -šú* 'oddychać', 'chuchać, dmuchać', ch./s. *dìšati, -šēm* 'dyszeć'. Psł. **dyšati* 'oddychać ciężko, z trudem, intensywnie, dyszeć, sapać', dokładny odpowiednik: lit. *dūsėti, dūsù / dūsiù* 'oddychać; ciężko oddychać, dyszeć; wzdychać; pokaszliwać', czas. stanu od pie. **d^{h}ūs-* (/ **d^{h}eu̯-s-*, **d^{h}eu̯es-*) 'unosić się kłębami, kurzyć, wiać, dmuchać; oddychać, dyszeć; wąchać; wietrzyć', z rdzennym **-y- < *-ū-* (w rezultacie wzdłużenia zredukowanego wokalizmu pierwiastka). Por. *dychać, dusić, dusza, dech*. — Od czas. przedrostkowego *zadyszka*.

dzban od XV w. 'rodzaj naczynia', stp. XIV–XV w. *czban*, od początku XVI w. *zban*, dial. *dzban / żban / zban*, kasz. *zbón*; zdr. *dzbanek*. Ogsł.: cz. *džbán* (dial. *žban*), stcz. *čbán* 'dzban', r. *žban* 'dzban, dzbanek', scs. *čьvanъ* 'drewniany dzban', ch./s. *žbȁn* 'niewielkie drewniane naczynie, wydłużone, spłaszczone, do noszenia i przechowywania wody, wina, ciał sypkich', dial. *džbȁn* 'kadź'. Psł. **čьbanъ* 'rodzaj naczynia drewnianego z uchwytem i dzióbkiem', od tej samej podstawy co *ceber*, z przyr. **-anъ*. W polskim rozwój **čьb- > czb- > džb- > żb- / zb- / dzb-* (zob. *ceber*, gdzie dokładniej o rozwoju fonetycznym).

dziać *dzieję* od XV w. (w stp. i dziś dial. nieściągnięty bezokol. *dziejać*) 'wyrabiać na drutach, szydełkiem lub maszynowo odzież z nitek przędzy', dial. też 'nadziewać'; z przedr. *nadziać, odziać, rozdziać, wdziać*; wielokr. *dziewać* dial., poza tym z przedr. *nadziewać, odziewać* (→ *przyodziewać*), *podziewać* 'zarzucać, umieszczać nie wiadomo gdzie', *rozdziewać, wdziewać*. Psł. **dějati, *dějǫ* (wielokr. **děvati*) 'kłaść, stawiać coś gdzieś; robić, czynić, wykonywać coś', czas. wielokr. od psł. **děti, *deďǫ* 'położyć, postawić, umieścić coś gdzieś; zrobić, uczynić, wykonać coś' (por. stp. XIV–XVI w. i dial. *dziać* 'położyć, umieścić, podziać', w XV w. *dzieci się*, w XVI w. *dzieć się* 'podziać się', stcz. *dieti* 'umieścić, położyć, schować', strus. *děti, dežu* 'pomieścić; po-

dziać, zapodziać; czynić, robić', ch./s. *djěti, djěděm* 'wsadzić gdzieś, włożyć, położyć', dial. 'nadziewać, faszerować', scs. tylko z przedr. *vъzděti, -deždǫ* 'podnieść, wznieść'), arch. czas. mającego dokładne odpowiedniki w lit. *dėti, dedù* (stlit. *demi*) 'kłaść, stawiać, umieszczać; sadzić, siać; robić, sporządzać', łot. *dēt* 'znosić, składać jaja', *dēt* 'nakładać, spajać; nadziewać, faszerować', stind. *dádhāti* 'stawia, kładzie', z pie. czasownika atematycznego **dʰē-* 'kłaść, stawiać', 1. osoba l. pj czasu teraźn. **dé-dʰə-mi*. Zob. *odziać*. — Od tego *dziany* → *dzianina*.

dziać się *dzieje się* od XIV w. 'odbywać się, stawać się, zdarzać się, zachodzić' (stp. i dial. *dziejać, dzieję*), kasz. *ʒåc są* / *ʒejac są* 'dziać się'; z przedr. *podziać się* 'zgubić się, zawieruszyć się, przepaść' → *zapodziać się* 'ts.'; wielokr. *zapodziewać się*. Ogsł.: cz. *dít se, děje se* 'dziać się', książk. 'podziewać się, podziać się', r. *déjat'sja* 'dziać się, robić się', scs. *dějati sę* 'odbywać się, dokonywać się'. Psł. **dějati sę, *dějǫ sę* 'odbywać się, zdarzać się, zachodzić, stawać się', 'podziewać się, przepadać, znikać', czas. zwrotny do psł. **dějati, *dějǫ* 'kłaść, stawiać coś gdzieś; robić, czynić, wykonywać coś', o pochodzeniu zob. *dziać*. — Od tego *dzieje* mn 'historia' → *dziejowy*.

dziad od XIV w. 'stary mężczyzna, starzec', 'żebrak, biedak', 'ojciec ojca lub matki, każdy przodek', dial. też np. 'strach na wróble', *dziady* mn 'jeżyny', kasz. *ǯåd, ǯada* (*ʒåd* / *ǯåd*) 'stary człowiek, starzec, dziad, żebrak', 'żniwiarz, który skosił ostatnie kłosy; ostatni snop; dożynki', 'placek pieczony na podłużnej blasze', 'młotek do klepania kosy', 'zły duch'; zdr. *dziadek* 'ojciec matki lub ojca'. Ogsł.: cz. *děd*, r. *ded*, scs. *dědъ* 'przodek, protoplasta'. Psł. **dědъ* 'stary członek rodziny, ojciec ojca lub matki', pokrewne z lit. *dėdis* 'stryj', łot. *dèds* 'stary człowiek', *dèds* 'straszydło', gr. *thḗthē* 'babka', wenet. *deda* 'ciotka'. Z pie. **dʰēdʰo-* / **dʰēdʰā* 'starszy członek rodziny (dziadek, babka, stryj, ciotka)', będącego wyrazem z języka dzieci z charakterystycznym podwojeniem sylaby (por. *baba, mama, tata*).

dział od XIV w. 'część całości', 'dzielenie, podział', dial. 'kawałek pola, działka'. Ogsł.: cz. *díl* 'część; tom', r. dial. *del* 'podział; część; los, dola', cs. *dělъ* 'część'. Psł. **dělъ* 'dzielenie, podział; część całości', odpowiada stwniem. *teil* m 'część, porcja, doza' (dziś niem. *Teil* m 'ts.'), z prapostaci **dʰai̯-lo-* od pie. pierwiastka **dʰai̯-* 'dzielić'. Zob. *dzielić*.

działać (stp. też *dziełać*) od XV w. 'robić, tworzyć, być czynnym, występować w jakiejś sprawie; funkcjonować', 'wywierać wpływ, wrażenie, wywoływać reakcję, oddziaływać', stp. też 'postępować', 'czynić, wykonywać, wytwarzać', 'czynić jakimś, zamieniać w coś'. Ogsł.: cz. *dělat* 'czynić, robić; pracować; tworzyć, wytwarzać, wyrabiać', r. *délat'* 'robić, wyrabiać, wytwarzać; czynić, wykonywać; postępować, działać', scs. *dělati* 'czynić, robić, pracować; wykonywać coś, tworzyć'. Psł. **dělati* 'stawiać, kłaść coś trwałego, budować; robić, czynić, pracować; być czynnym, postępować', czas. odrzecz. od psł. **dělo* 'kładzenie, stawianie czegoś (np. budynku); robienie, wykonywanie pracy, działanie' (zob. *dzieło*). — Od tego *działacz*.

działo od XV w. 'rodzaj broni palnej', stp. 'machina do wyrzucania pocisków, katapulta', dial. *działo* (*dziåło*), kasz. *ʒało* 'przędza lniana przygotowana do przędzenia; zdr. *działko*. Por. cz. *dělo* 'działo, armata'. Tego samego pochodzenia co *dzieło* (zob.), we wtórnym, specjalnym znaczeniu, ale w regularnej postaci fonetycznej (psł. **dělo* > p. *działo*), podczas gdy *dzieło*, zachowujące pierwotne znaczenie, ma nieregularną polską postać.

dziarski 'pełen życia, energii, temperamentu, ochoczy, żwawy', stp. od XV w. *darski* 'ts.', dial. *darski* / *dziarski* 'ts.'; por. z innym przyr. dial. *dziarny* 'dziarski', kasz. *ʒarni* 'ts.'. Ogsł.: cz. arch. *drzký* 'zuchwały, bezczelny; śmiały, odważny; żwawy, rześki', stcz. też 'wyuzdany, rozpasany', r. *dérzkij* 'grubiański, arogancki, bezczelny; zuchwały, śmiały', daw. i dial. *derzkój* 'odważny, dzielny; pewny siebie; energiczny, rzutki; zawzięty; szybki, gwałtowny', bg. *drъzъk* 'nieustraszony; zuchwały, hardy; bezczelny, arogancki'. Psł. **dŕzъkъ* 'odważny, śmiały, mężny; zbyt śmiały, zuchwały, bezczelny', z przyr. **-kъ* nawarstwionym na pierwotny

przym. **dŕzъ* [< **dirzŭ-*] 'ts.', który zapewne należał do tematów na *-ŭ-*, por. stpr. *dyrsos gyntos* 'dzielni ludzie', gr. *thrasýs* 'śmiały, hardy, zuchwały', stind. *dhr̥sú-* 'zdatny, zręczny, nadający się do czegoś'; do tej prapostaci należą może kasz.-słowiń. *ʒërzi* / *ʒirzi* 'odważny, śmiały, mężny; żwawy, rześki; energiczny, rzutki', cz. *drzý*, stcz. też *drzí* 'śmiały; zuchwały, natrętny', r. daw. *dérzyj* 'śmiały, odważny; zuchwały, bezczelny; porywczy, gwałtowny', scs. *drьzъ* / *drъzъ* 'odważny, śmiały; zuchwały; zdecydowany, rezolutny', jeśli nie są to kontynuanty przymiotnika **dŕzъ* [< **dirzo-*] z tematycznym *-o-*. Kontynuuje pie. przym. **dʰr̥s-ŭ-* od pierwiastka **dʰers-* 'odważać się, być śmiałym, dzielnym', jednak niezbyt jasne jest słow. *-z-* w miejsce pie. **-s-*. — Od tego *dziarskość*.

dziatki mn od XIV w. 'dzieci, dziatwa', w stp. też 'potomstwo względem rodziców', rzadko 'potomstwo zwierząt, ptaków', kasz. *ʒâtki* mn 'dzieci, dziatwa'. Por. dł. *źetki* mn 'małe dzieci, niemowlęta', słc. arch. *dietky* mn 'dzieci', r. *détki* mn 'dzieci'. Psł. dial. **dětьky* / **dětъky* ż mn 'dzieci, dzieciątka', zdr. od psł. **děti* mn 'dzieci, dziatwa' (zob. *dzieci*).

dziatwa od XVII w. 'dzieci'. Por. słc. *detva* 'młodzież', r. *detvá* 'larwy pszczół, młode pszczoły', dial. 'dzieci', ukr. dial. *ditvá* (*detvá*) 'dzieci', *dètvá* 'larwy i poczwarki pszczół', br. *dzjatvá* 'larwy pszczół, młode pszczoły', 'dzieci'. Psł. dial. **dětva* 'niedojrzałe potomstwo, dzieci', rzecz. zbiorowy od psł. **dětь* 'dzieci' (zob. *dzieci*), z przyr. **-va*.

dziąsło od XIV w., stp. XV w. i dial. też *dąsna* ż, daw. XVI w. *dziąsná* mn, dziś dial. *dziąsna* / *dziązna* mn 'dziąsła', dial. też np. *dziąstwo* / *zdziąsło* 'dziąsło', kasz. *ʒǫsło* / *dǫsło* i *dǫsňa* ż 'ts.'. Ogsł.: dł. *źěsno*, dial. *źěsna* ż, stcz. *dásno*, cz. *dáseň*, r. *desná*, ch./s. *dêsna*. Psł. **dęsna* 'dziąsło', z wcześniejszego **dęt-sna*, będącego derywatem od pie. **dent-* / **dn̥t-* / **dont-* 'ząb' (por. w tym znaczeniu lit. *dantìs*, stwniem. *zand*, łac. *dens, dentis*, stind. *dán*, bier. *dántam*), z przyr. **-sna*. Pierwotne znaczenie 'to, w czym osadzone są zęby' (w językach słow. występuje też oboczne znaczenie 'szczęka', np. w tym znaczeniu gł. *dźasno*, ch. daw. *desna*). Wyjściowy rzecz. żeński na *-a* z czasem był rozumiany jako forma l. mn rzecz. rodzaju nijakiego, stąd wtórnie dotworzona forma l. pj na *-o* (*dziąsna* ż pj → *dziąsła* > *dziąsła* n mn → *dziąsło* n pj). Polska postać *dziąsło* ma *ł* < *n* w rezultacie odpodobnienia na odległość *ę - n* > *ę - ł*.

dzieci mn od XIV w. 'małoletni; potomstwo względem rodziców', kasz. *ʒecë* mn 'dzieci'. Ogsł.: cz. *děti* mn, r. *déti* mn, scs. *děti* mn. Psł. **děti* mn 'dzieci, dziatwa', wtórna forma l. mn od psł. rzecz. zbiorowego **dětь* [< **doi̯-ti-*] ż 'ts.' (szczątkowo poświadczonego w płdsł.: cs. *dětь* 'dzieci', stch. *dijet*, *-ti* ż 'ts.'), utworzonego za pomocą przyr. **-tь* od psł. **dojiti* 'ssać' (zob. *doić*), pierwotne znaczenie 'to, co ssie (pierś)'. — Od tego *dziecina* → *dziecinny* → *zdziecinnieć*.

dzięcię *dziecięcia* od XIV w. 'dziecko; potomek' (w stp. XIV w. wyjątkowo wtórna postać oparta na przypadkach zależnych *dziecięcie*; w XVI w. *dzicię* / *dziecię*; w gwarach *dziecię* i wtórna forma *dziecio*), w stp. rzadko 'pisklę', kasz. *ʒecą*, *ʒecąca* 'dziecko'; zdr. *dzieciątko*. Ogsł.: cz. *díte*, *-ete*, r. *ditjá*, *-játi*, ch./s. *dijète*, *djèteta*. Psł. **dětę*, **dętęte* 'dziecko', forma syngulatywna od psł. rzecz. zbiorowego **dětь* 'dzieci, dziatwa' (zob. *dzieci*), z przyr. **-ęt-*, tworzącym przede wszystkim nazwy młodych istot. — Od tego *dziecięcy*.

dziecko od XV w. (ale w XIII w. nazwa osobowa *Dziec(z)ko*), kasz. *ʒecko* 'dziecko'. Por. dł. *źiško* 'dzieciątko, dziecinka', gł. *dźećko* 'ts.', cz. poet. i lud. *děcko* 'dziecko', dial. pejoratywnie o dziecku, słc. ekspresywne *decko* 'dziecko'. Od psł. **dětь* 'dziecko' (zob. *dzieci*), forma pejoratywna z przyr. **-ьsko* (jak np. *babsko*, zob. *baba*).

dziedzic od XIV w. 'osoba mająca prawo dziedziczenia, spadkobierca; następca, potomek', 'właściciel ziemski', kasz. *ʒeʒëc* 'właściciel ziemski, dziedzic'. Ogsł.: cz. *dědic* 'spadkobierca', stcz. 'właściciel odziedziczonego majątku; kmieć osiadły', r. arch. i dial. *dédič'* 'potomek, spadkobierca', ch./s. arch. *djèdić* 'ts.'. Psł. **dědićь* 'potomek dziadka, spadkobierca po dziadku, potomek rodu dziedziczący majątek rodowy po przodkach', od psł. **dědъ* 'dziadek, przo-

dek, protoplasta' (zob. *dziad*), z przyr. **-itь* (> p. *-ic*) tworzącym nazwy potomków w linii męskiej (co do budowy por. *księżyc*). — Od tego *dziedzictwo*; *dziedziczyć* (*odziedziczyć*, *wydziedziczyć*), *dziedziczny*.

dziedzina 'zakres, dział, sfera działania, gałąź wiedzy' (w tym nowszym znaczeniu od XIX w.), dawniej od XIV w. 'dziedziczna posiadłość, majątek, włości', w stp. XII–XV w. 'obszar ziemi o określonej powierzchni, gospodarstwo chłopskie, miara ziemi'. Ogsł.: cz. *dědina* 'wieś, osada', arch. 'dziedziczny majątek rodowy, grunt otrzymany w spadku, majątek ziemski', strus. *dědina* 'majątek, spadek po dziadku, po przodkach; obyczaj, prawo przodków', cs. *dědina* 'posiadłość dziedziczna'. Psł. **dědina* 'spadek otrzymany po dziadku, po przodkach', od psł. **dědъ* 'dziadek, przodek, protoplasta' (zob. *dziad*), z przyr. **-ina*.

dziedziniec *dziedzińca* od XIX w. 'podworzec', por. w XVI w. wyjątkowe (u Budnego) *dzieciniec* 'twierdza wewnętrzna w grodzie, przen. wnętrze, środek'. Zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *dětinьcь* 'twierdza wewnętrzna, główny trzon obronny grodu' (w twierdzy wewnętrznej chroniły się dzieci i inne osoby nie biorące udziału w obronie grodu), r. hist. *detínec* 'wewnętrzna, umocniona część miasta, twierdza' < psł. **dětinьcь* 'coś związanego z dziećmi, przeznaczonego dla dzieci', z wtórnym przekształceniem postaci (*dzieciniec* > *dziedziniec*) pod wpływem odrębnego etymologicznie *dziedzina* (zob.).

dziegieć *dziegcia* od XV w. 'gęsta ciemnobrunatna ciecz uzyskiwana przez destylację rozkładową drewna', kasz. *ʒegc* 'dziegieć'. Płnsł.: cz. *dehet*, *-htu*, r. *dëgot'* 'ts.'. Psł. **degъtь* 'smoła, dziegieć', dokładny odpowiednik: lit. *degùtas* 'ts.', będące derywatem od lit. *dègti* 'palić'. W słow. pierwotne *†degti* uległo przekształceniu w rezultacie asymilacji spółgłosek **deg-* >**geg-* > **žeg-*, zob. *żgać*. — Od tego *dziegciowy*.

dzielić *dzielę* od XIV w., kasz. *ʒelëc* 'dzielić'; z przedr. *oddzielić*, *podzielić*, *przedzielić*, *przydzielić*, *rozdzielić*, *udzielić*, *wydzielić*, *zdzielić* 'mocno uderzyć'; wielokr. *-dzielać*: z przedr. np. *oddzielać*, *przydzielać*, *rozdzielać*, *udzielać*. Ogsł.: cz. *dělit*, r. *delít'*, scs. *děliti*, *dělją* 'dzielić, rozdzielać'. Psł. **děliti* 'rozkładać coś na części, rozdzielać, rozdrabniać; rozdzielać na części, dając różnym osobom, przydzielać', czas. odrzecz. od psł. **dělъ* 'dzielenie, podział; część całości, kawałek' (zob. *dział*). — Od tego *działka*; od czas. przedrostkowych *nadział*, *oddział*, *podział* 'podzielenie na części, rozdzielenie' (w XVI w. 'rozdzielenie, rozdział; zróżnicowanie'), *przedział*, *przydział*, *rozdział*, *udział* (→ *udziałowy* → *udziałowiec*), *wydział* (dial. 'część wydzielona', *na wydział* 'na akord'); *oddzielny* 'osobny, odrębny', *podzielny* 'dający się podzielić' (stp. XV w. 'graniczny, oddzielający coś od czegoś', w XVI w. 'dzielący się na dwie zróżnicowane części'), *rozdzielny* 'oddzielny', *udzielny* 'niezależny, niezawisły, suwerenny'.

dzielnica od XVI w. 'wyodrębniona, wydzielona część jakiegoś obszaru, np. kraju, miasta; region, prowincja', stp. od XIV w. 'odziedziczona lub nabyta część majątku', w XV w. 'ogrodzony kawał ziemi, może też samo ogrodzenie', 'gałąź szlacheckiego rodu', wyjątkowo 'podział', w XVI w. 'różnica, rozdwojenie, niezgoda', w XVII w. 'to, co jedno od drugiego oddziela, np. miedza', 'wydzielona część czegoś', np. *dzielnice w księgach* 'kolumny, szpalty', w XVIII w. *dzielnica wojska abo artyleryi* 'dywizja, znaczna ich [tj. wojsk] część', dial. *dzielnica* 'część lasu'. Por. gł. *dźelnica* 'część miasta, dzielnica', strus. *dělьnica* 'część, dział, udział', ukr. *dilnýcja* 'jednostka administracyjno-terytorialna', 'działka gruntu; odcinek obszaru', dial. 'wydzielona część do pracy w polu; rów graniczny; granica; ogrodzenie zagrody, wsi', ch./s. *diònica* (*dionica*) 'parcela; odcinek; akcja bankowa', dial. 'część ziemi należąca do jednego właściciela, przypadająca komuś przy podziale majątku', przest. 'dzielnica miasta, rejon; granica, miedza'. Słow. **dělьnica* 'oddzielona, wydzielona, wyodrębniona część czegoś, jakiegoś obszaru', z przyr. **-ica* od przym. **dělьnъ* 'dotyczący działu, podziału, związany z podziałem, dzieleniem, dający się dzielić, podzielny' (od psł. **dělъ* 'dzielenie, podział; część całości', zob. *dział*).

dzielny od XVI w. 'umiejący sobie radzić, dobrze się sprawiający', 'dobry, energiczny, czynny', 'waleczny, bitny, mężny', 'wytrzymały, silny, ognisty (o koniu)', przest. 'skutecznie działający, mogący dużo zdziałać; skuteczny, potężny', daw. 'pracujący, działający (o pszczołach)', 'mocny, tęgi, silny', 'rozsądny, roztropny', dial. też 'duży, okazały, dobrze rozwinięty'. Ogsł.: cz. *delný* 'pracujący; pracowity; roboczy', r. *dél'nyj* 'zdolny do pracy, sprawny; rzeczowy, rozsądny, roztropny, zdolny, dzielny; zdatny do obróbki', cs. *dělьnъ* 'zdatny do działania, skuteczny'. Psł. **dělьnъ* 'związany z robotą, pracą, roboczy, pracujący, działający, dobrze pracujący, gorliwy w pracy, zdatny, zdolny do pracy', przym. od psł. **dělo* 'robienie, wykonywanie pracy, działanie, praca, robota, wynik, rezultat, owoc pracy' (zob. *dzieło*), z przyr. **-ьnъ*.

dzieło (stp. od XIV w. *działo*) 'czyn, praca, działanie, uczynek', 'rzecz wykonana, wynik, rezultat, owoc pracy czy działania', stp. *działo* też 'czynność, wykonanie czegoś, uczynek, praca', 'sposób wykonania, sztuka', 'określonej wielkości działka robocza w kopalni soli'. Ogsł.: cz. *dílo* 'wykonywanie pracy, praca, czynność, robota, zajęcie, zatrudnienie', r. *délo* 'robota, praca, zajęcie; fach; dziedzina; czyn, uczynek; rzecz, sprawa, dzieje', scs. *dělo*, *-la* (wtórnie też dop. *dělese*) 'praca, zatrudnienie; czyn, uczynek; wynik pracy, wytwór, rezultat działalności; rzecz, sprawa'. Psł. **dělo* 'kładzenie, stawianie czegoś (np. budynku); robienie, wykonywanie pracy, działanie, praca, robota, wynik, rezultat, owoc pracy', pierwotna nazwa czynności od psł. **děti*, **deďǫ* 'położyć, postawić, umieścić coś gdzieś; zrobić, uczynić, wykonać coś' (zob. *dziać się*), z przyr. **-lo*. W polskim kontynuant psł. **dělo*, mający pierwotnie jedną, stp. postać *działo*, wtórnie rozszczepiony na dwa wyrazy z odrębną semantyką (co rozpoczęte w XV w., normalne od XVI w.): *działo* (zob.) i *dzieło*, ten drugi w nieregularnej postaci z *-e-* uogólnionym w całym paradygmacie z miejsc. l. pj *dziele*, l. mn *dzielech*.

dzień *dnia* od XIV w. 'okres od wschodu do zachodu słońca', 'doba', w stp. też 'termin sądowy', 'czas, chwila', kasz. *ʒèń*, *dńa* 'dzień'; zdr. *dzionek*. Ogsł.: cz. *den*, *dne*, r. *den'*, *dnja*, scs. *dьnь*, *dьne* (rzadziej wtórny dop. *dьni*) 'dzień'. Psł. **dьnь* 'dzień' (pierwotnie temat spółgłoskowy na *-n-*, w językach słow. sekundarnie przechodzący do tematów samogłoskowych na *-i-* lub *-jo-*), najbliższe wyrazy pokrewne: lit. *dienà*, łot. *diena* 'dzień', stind. *dínam* 'ts.', por. też goc. *sin-teins* przym. 'codzienny', łac. *nun-dinae* mn 'targ dziewiątego dnia'. Z pie. **di-n-* od pierwiastka **dei̯-* / **di-* 'świecić, błyszczeć', pierwotne znaczenie 'czas, kiedy jest jasno' (od tego pierwiastka także inaczej utworzone, prapokrewne nazwy dnia w innych językach ie., np. łac. *dies*). — Od tego *dzienny* (→ *dziennik* → *dziennikarz* → *dziennikarstwo*).

dziergać od XVIII w. 'obszywać gęstym ściegiem brzeg tkaniny; haftować, wyszywać', 'usuwać z łodyg lnu główki nasienne', dial. *dzierzgać* 'usuwać z łodyg lnu główki nasienne za pomocą specjalnego narzędzia', 'tkać, robić na drutach', kasz. *ʒeržgac* 'zdzierać główki lnu; obrywać, wykruszać nasienie (np. brukwi, owsa)', przen. 'uciekać', *ʒergac są* 'trzeć się, czochrać się; przedzierać się przez coś', *ʒeržgnǫc* (*ʒer(g)nǫc*, *ʒergnǫc*) 'trzeć, ocierać (o bucie)', 'prać w rękach; prać na tarce; wyżymać', 'zrywać jagody; zdzierać liście z gałęzi', 'obrywać główki lnu', 'łuskać', 'bić kogoś'. Ogsł.: dł. *źergaś* 'oczyszczać len przez międlenie', 'obrywać, rwać, zrywać liście', 'robić pętle, węzły', cz. dial. *dřhat péří* 'drzeć, skubać pierze', *odrhati* 'obedrzeć, obszarpać', r. *dërgat'* 'szarpać, targać, wyrywać, wyszarpywać', przen. 'szarpać kogoś, dokuczać komuś', dial. też 'pleść sznurek w rękach', słwń. przest. *dŕgati* 'trzeć, pocierać; wycierać; szorować; czyścić (np. buty szczotką); zamiatać', *dŕzati* 'skrobać, trzeć, drapać, zdrapywać; zdzierać (np. korę, łyko z drzewa)', 'skubać trawę', 'czesać, rozczesywać len', 'grzebać, wygrzebywać'. Psł. **dьrgati* (> **dьrzati*) 'targać, szarpać, drzeć, zrywać, obrywać; trzeć, rozcierać; robić pętle, węzły', pokrewne z lit. *dìrgti*, *dìrgstu* 'tracić sprężystość, słabnąć, usychać, chudnąć', *dìrginti*, *-inu* 'poruszać, potrząsać, trząść;

wzburzać, drażnić, gniewać; psuć coś', *dìrgyti, -gau* 'dotykać, poruszać; napinać łuk', por. też stang. *tergan* [< **targjan*] 'szarpać, ciągnąć', śrwniem. *zergen* 'rwać, szarpać, ciągnąć', od pie. **der-egh-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **der-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *drzeć*).

dzierżawa (stp. też *dzirżawa / dzirżewa*) od XV w. 'dzierżawienie; opłata dzierżawna', stp. także 'majątek ziemski, posiadłość', 'posiadanie czegoś, władanie czymś', daw. 'obszar państwa, kraju będący w czyimś władaniu'. Ogsł.: cz. *država* 'posiadłość, terytorium', r. *deržáva* 'państwo', scs. *drъžava* 'moc, siła, władza'. Psł. **dŕžava* 'trzymanie, podtrzymywanie, utrzymywanie' > 'posiadanie, władanie, panowanie' (> 'to, czym się włada, majątek, posiadłość'), nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. **dŕžati* 'trzymać, utrzymywać, posiadać, mieć' (zob. *dzierżyć*), z przyr. **-va*. — Od tego *dzierżawić → dzierżawca*.

dzierżyć *dzierżę*, daw. od XIV w. *dzierżać / dzierżeć, dzierży* (stp. też *dzirżeć, dzirży*) 'trzymać', praw. 'mieć we władaniu, posiadać', stp. także 'sprawować, pełnić (funkcję), odbywać, odprawiać (sesje sądowe)', 'zachowywać coś, przestrzegać czegoś', 'uważać, uznawać za kogoś, za coś', 'zachowywać coś w pewnym miejscu lub stanie', 'zawierać, mieścić w sobie', 'wytrzymywać, znosić'. Ogsł.: cz. *držet, držím* 'trzymać; trzymać się; przestrzegać czegoś, dotrzymywać czegoś; hodować; szanować kogoś, coś, mieć do czegoś zamiłowanie', przest. 'pełnić, wykonywać', r. *deržát'* 'trzymać; przechowywać; chronić; powstrzymywać, zatrzymywać; utrzymywać; zarządzać, władać', scs. *drъžati* (*drьžati*), *drъžǫ* 'trzymać; mieć; więzić; trwać, utrzymywać się; mieć w mocy, władać, rządzić'. Psł. **dŕžati, *dŕžǫ, *dŕžitь* [< **dīrg-ē-, *dīrg-ī-*] 'trzymać (ręką); zatrzymywać, powstrzymywać siłą; podtrzymywać, utrzymywać; posiadać, mieć coś, władać czymś; utrzymywać, hodować, dawać utrzymanie', pokrewne z awest. *dražaite* 'trzyma, dzierży, ma przy sobie, prowadzi'. Od pie. **dhereǵh-* 'trzymać, dzierżyć, trzymać się mocno; mocny, trwały' (z rozszerzeniem **-ǵh-* od pie. pierwiastka **dher(ə)-* 'trzymać', na którym oparte jest np. lit. *derėti, derù* 'być przydatnym, użytecznym', stind. *dhārāyati* 'trzyma, nosi, zawiera').

dziesiąty liczeb. porządkowy od XIV w., kasz. *ʒesǫti*. Ogsł.: cz. *desátý*, r. *desjátyj*, scs. *desętъ* (*desętyi*). Psł. **desętъ* 'dziesiąty', dokładne odpowiedniki: lit. *dešim̃tas*, łot. *desimitais*, gr. *dékatos* 'dziesiąty', z pie. liczeb. porządkowego **deḱm̥-to-* 'ts.' (od pie. liczeb. głównego **deḱm̥* '10', zob. *dziesięć*). — Od tego *dziesiątek, dziesiątka, dziesięcina*.

dziesięć liczeb. główny od XIV w., stp. *dziesięć*, dop. *dziesiąci*, kasz. *ʒesąc / ʒesińc*. Ogsł.: cz. *deset*, r. *désjat'*, scs. *desętь*. Psł. **desętь* ż 'dziesiątka; dziesięć', dokładny odpowiednik tylko w bałt.: lit. *dešimtìs* ż 'dziesięć'; forma z przyr. **-ь* (może rzecz. abstr.) od pierwotnego psł. liczeb. głównego **desę, *desęte* '10' (por. lit. *dẽšimt*, łot. daw. *desimt*), kontynuującego pie. postać **deḱm̥t* (z przyr. **-t* od pie. liczeb. głównego **deḱm̥* '10', od którego łac. *decem*, gr. *déka*, stind. *daśa* '10').

dziewiąty liczeb. porządkowy od XIV w., kasz. *ʒevǫti*. Ogsł.: cz. *devátý*, r. *devjátyj*, scs. *devętъ*. Psł. **devętъ* 'dziewiąty', dokładne odpowiedniki w tym samym znaczeniu w bałt.: lit. *deviñtas*, łot. *devitais* 'ts.', z pierwotnym *n-*: stpr. *newīnts*, goc. *niunda*, toch. B *ñunte*, gr. *énatos*, z pie. **neu̯n-to-* 'dziewiąty' (przym. od pie. liczeb. głównego **neu̯n* '9', zob. *dziewięć*). — Od tego *dziewiątka*.

dziewica od XIV w. 'virgo', stp. 'dziewczyna, panna, kobieta niezamężna'. Ogsł.: cz. *děvice* ż 'dziewczyna, panna', r. *devíca* 'ts.', scs. *děvica* 'dziewczyna; dziewica'. Psł. **děvica* 'dziewczyna, panna', pierwotne zdr. od psł. **děva* 'dziewica, dziewczyna' (por. cz. przest. *děva* 'dziewica, dziewczyna, dziewoja', r. poet. przest. *déva* 'dziewica, panna', dial. 'dziewczyna', scs. *děva* 'dziewica'), będącego urzeczownikowioną formą rodzaju żeńskiego psł. przym. **děvъ* 'dziewiczy, niewinny' (por. strus. *děvaja* 'dziewicza, niewinna, czysta', r. dial. *dévyj* 'dziewczęcy, panieński', stch. czak. *div*, kajk. *devi* 'dziewiczy, niewinny, czysty, o kobiecie i mężczyźnie'). Podstawowy przym. **děvъ* od

psł. czas. **dojiti* 'karmić piersią; ssać' (zob. *doić*), z przyr. **-vъ* < **-u̯o-* (co do budowy por. *żywy*); pierwotne znaczenie formy żeńskiej **děva* 'ssąca (pierś)', stąd 'niemowlę płci żeńskiej' > 'dziewczynka' > 'dziewczyna, młoda kobieta'. — Od tego *dziewiczy, dziewictwo.*

dziewięć *dziewięciu* liczeb. główny od XIV w., stp. XIV–XVIII w. *dziewięć, dziewiąci* (*dziewięci*), kasz. *ʒev́ąc* / *ʒev́ińc*. Ogsł.: cz. *devět, devíti*, r. *dévjat́, devjatí*, scs. *devętь, devęti*. Psł. **devętь* 'dziewięć, dziewiątka', pokrewne z lit. *devynì*, stpr. *newīnts*, łac. *novem*, gr. *ennéa*, stind. *náva*. Kontynuuje pie. liczeb. główny **neu̯n̥* '9'; w słow. i bałt. postaci z wtórnym nagłosowym **d-* (zamiast oczekiwanego pierwotnego **n-*) prawdopodobnie pod wpływem kolejnego liczebnika (psł. **desętь*, lit. *dešimtìs*, zob. *dziesięć*).

dziewięćdziesiąt liczeb. główny od XV w., kasz. *ʒev́ąʒesąt*. Ogsł.: cz. *devadesát*, stcz. *devatdesát*, ukr. dial. *dev'jatdesját*, scs. *devętь desętь*, ch./s. *devedèset*. Psł. **devętь desętь* '90', zestawienie liczeb. **devętь* (zob. *dziewięć*) i **desętь*, dop. l. mn od **desętь* (zob. *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dziewięć dziesiątek'. — Od tego *dziewięćdziesiąty.*

dziewięćset liczeb. główny od XV w., w XVI w. częściej *dziewięć set*. Ogsł.: cz. *devět set*, stcz. *devatset*, r. *devjat́sot*, ch./s. *dèvetstō*, daw. *devètsat*. Psł. **devętь sъtъ* '900', zestawienie liczeb. **devętь* (zob. *dziewięć*) i **sъtъ*, dop. l. mn od **sъto* 'sto' (zob. *sto*). — Od tego *dziewięćsetny.*

dziewiętnaście liczeb. główny od XV w., stp. też *dziewięćnaćcie* / *dziewięćnacie*. Ogsł.: cz. *devatenáct*, r. *devjatnádcat́*, scs. *devętь na desęte*, ch./s. *devètnaest*, daw. *devetnadeste*. Psł. **devętь na desęte* '19', zestawienie złożone z liczeb. **devętь* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *dziewięć, na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dziewięć na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie, -ćcie, -cie, -ście*). — Od tego *dziewiętnasty* → *dziewiętnasta*, liczeb. zbiorowy *dziewiętnaścioro.*

dziewka przest. 'niezamężna dziewczyna wiejska, służąca na wsi', dziś głównie 'kobieta lekkiego prowadzenia się; prostytutka', stp. od XIV w. i dziś dial. neutralne znaczeniowo 'panna, dziewczyna, kobieta niezamężna', 'córka', 'służąca', w tych znaczeniach też kasz. *ʒėvka*; zdr. *dzieweczka*; zgr. (derywat wsteczny) *dziewa* 'młoda, dorosła dziewczyna, dziewoja'. Współcześnie w języku ogólnym w gwarowej postaci *dziwka* 'kobieta lekkiego prowadzenia się; prostytutka', zgr. (derywat wsteczny) *dziwa*. Ogsł.: cz. *dívka* 'dziewczyna, panna', r. przest. *dévka* 'wiejska dziewczyna', dial. 'dziewczyna, młoda, niezamężna kobieta; córka', ch./s. dial. *djēvka* 'dziewczyna; panna młoda'. Psł. **děvъka* 'dziewczynka, dziewczyna', zdr. od psł. **děva* 'dziewica, dziewczyna' (zob. *dziewica*), od którego także *dziewoja* przest. (dziś żart.) 'młoda, dorodna dziewczyna', *dziewucha* 'rubasznie, czasem życzliwie, serdecznie o dziewczynce, dziewczynie, przeważnie wiejskiej', zdr. *dziewuszka*. — Od tego *dziewczę*; *dziewczyna* → *dziewczynka.*

dzieża od XIV w. 'duże drewniane naczynie do rozczyniania ciasta na chleb', kasz. *dėža* / *ǯiža* 'dzieża', przen. 'żarłok'; zdr. *dzieżka*. Ogsł.: cz. *díž(e)* ż, r. dial. *dežá*, słwń. *déža* 'ts.'. Psł. **děža* [< **děg-ja* < **doi̯g-i̯ā*] 'drewniane naczynie (używane zwykle do rozczyniania ciasta na chleb)', od pie. **dʰeiǵʰ-* 'miesić glinę, ciasto, kształtować' (por. stind. *déhmi* 'mażę, nacieram, lepię', goc. *ga-digan* 'miesić, tworzyć z gliny', łac. *fingō, fingere* 'kształtować, tworzyć coś, zwłaszcza z gliny, wosku'), **dʰoi̯ǵʰo-* 'coś uformowanego, ukształtowanego, nasyp, wał' (por. goc. *daigs* 'ciasto', dziś niem. *Teig* 'ts.', gr. *toîkhos* 'ściana, mur', stind. *deha-* m, n 'ciało', *dehī* ż 'nasyp, wał, tama'). Pierwotnie zapewne nazwa czynności 'mieszanie, wyrabianie (gliny, ciasta), kształtowanie', skonkretyzowane w 'to, w czym się miesi, wyrabia (ciasto)'.

dzięcielina od XIX w. reg. 'różne gatunki roślin pastewnych z rodziny motylkowatych: lucerny sierpowatej, esparcety siewnej, koniczyny białej', u Mickiewicza 'gatunek białej koniczyny o różowym odcieniu'; wcześniej jako nazwa innych roślin: w XVI w. 'macierzanka', w XVII–XVIII w. 'kanian-

ka', 'rodzaj wyki'. Ogsł.: dł. *źěšelina* 'koniczyna', dial. też inne rośliny: 'nostrzyk', 'wyka ptasia', cz. dial. *dětelina* / *dětělina* / *ďatelina* 'koniczyna', br. *dzjácelina* 'ts.', ch. *djètelina* 'ts.'. Psł. **dętelina* 'różne rośliny (motylkowate), zwłaszcza koniczyna i jej odmiany', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ina* od psł. **dętelь* (/ **dętьlь*) m 'koniczyna' (por. w tym znaczeniu dł. *źěšel* ż / *dźaćel* m, stcz. *dětel*, cz. *jetel*, dial. *jatel*, r. dial. *djátla*, ch. dial. *djètel*), bez pewnej etymologii. Nie można wykluczyć związku z psł. **dętelъ* / **dęt(ь)lъ* 'dzięcioł' (zob. *dzięcioł*), byłaby to chyba nazwa roślin o różnobarwnych, pstrokatych kwiatach w nawiązaniu do pstrokatego ubarwienia dzięciołów.

dzięcioł od XV w. 'ptak Picus', dial. też *dzięciół* / *dzięcził* / *dzięciór* / *dzięcior* / *dzięciuch*, kasz. *ʒązeł* /*ʒązół*, *-oła* / *ʒëzół* / *ʒëzón*: *dązół*. Ogsł.: cz. *datel*, r. *djátel*, ch./s. *djètao*. Psł. **dętelъ* / **dęteľъ* (może też **dęt(ь)lъ*) 'dzięcioł, Picus', bez pewnej etymologii. Ze względu na charakterystyczną właściwość ptaka, wykuwającego mocnym, dłutowatym dziobem otwory w drzewie, prawdopodobnie nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-telъ* / **-telъ* od psł. **del(b)ti* 'drążyć, żłobić, wydrążać, np. dziurę' (zob. *dłubać*), zatem z rozwojem fonetycznym **delb-tel-* > **del-tel-* > **den-tel-* (z odpodobnieniem na odległość spółgłosek **l - ł* > **n - l*) > **dętel-*, pierwotne znaczenie byłoby zatem 'ten, który dłubie, wydrąża, żłobi'.

dzięki od XIV w. 'podziękowanie, wyraz wdzięczności', stp. i dial. *dzięk* i *dzięka* 'podziękowanie, wdzięczność', kasz. *ʒąka* / *ʒëka* 'podzięka, zapłata'. Por. cz. *dík*, stcz. *diek* 'podziękowanie, dzięki'. Zapożyczenie ze stwniem. *denke* 'podziękowania' (dziś niem. *Dank* 'podziękowanie'), związanego etymologicznie z niem. *denken* 'myśleć' (pierwotnie zapewne 'myśl o doznanym dobrodziejstwie' > 'wdzięczność'). — Od tego *dziękczynny*. Por. *dziękować*. Zob. *wdzięk*.

dziękować od XV w. 'wyrażać dzięki', kasz. *ʒąkovac* / *ʒëkovac* 'dziękować'; z przedr. *podziękować*. Por. cz. *děkovat* 'dziękować; być wdzięcznym', słc. *ďakovať* 'ts'. Czas. odrzecz. od *dzięk* / *dzięka*, *dzięki* 'podziękowanie, wdzięczność' (zob. *dzięki*). — Od czas. przedrostkowego *podzięka*.

dziki od XIV w. 'nieoswojony', kasz. *ʒëki* 'dziki, niedomowy, nieuprawny; leśny, polny; zdenerwowany'. Płnsł.: gł. *dźiki*, r. *díkij* 'dziki'. Psł. **dikъ* 'dziki', dokładne odpowiedniki: lit. *dýkas* 'pusty, próżny; daremny; niepotrzebny, nadaremny; bezczynny', łot. *dīks* 'pusty, opustoszały; bezczynny' (jeśli nie są to zapożyczenia z słow., czego nie można wykluczyć). Przym. z przyr. **-kъ*, od tej samej podstawy, od której synonimiczny psł. przym. **divъ* / **divьjь* 'dziki' (por. p. daw. *dziwy* 'dziki', kasz. *ʒëv'i* 'dziki, polny; pierwotny; nielegalny', r. daw. *divij* 'dziki', scs. *divii* 'ts.') z przyr. **-vъ*, ale pochodzenie rdzenia **di-* niejasne. — Od tego *dzik*; *dzicz*; *dziczyzna*; *dzikus*; *dzikość*; *dziczeć* (*zdziczeć*).

dziobać *dziobię* (reg. i dial. też *dzióbać*, *dzióbię*) 'uderzać, kłuć dziobem, jeść, chwytając dziobem (o ptakach)', 'uderzać czymś ostrym, kłuć, grzebać', daw. XVI w. *dziubać* 'uderzać czymś ostro zakończonym, kłuć, rąbać', w XVII w. 'żłobić', kasz. *ʒobac* 'dziobać; jeść z niechęcią', *ʒëbac* [< **ʒubać*] 'dziobać'; z przedr. *podziobać* (stp. *pozobać*), *wydziobać*, *zadziobać*; wielokr. *-dziobywać*: z przedr. *wydziobywać*, *zadziobywać*; jednokr. *dziobnąć*. Kontaminacja daw. XV–XVII w. *zobać* 'jeść, gryźć, dzióbać, żreć' i daw. *dziubać* 'uderzać czymś ostro zakończonym, kłuć, rąbać; żłobić'. Pierwszy czasownik ma odpowiedniki w cz. *zobat* 'dziobać', r. dial. *zobáť* 'ts.', ch./s. *zóbati*, *zȍbljēm* 'dziobać ziarna (o ptakach); chrupać owies (o koniach); zrywać i zjadać owoce, np. winogrona (o człowieku)', scs. *pozobati* 'zjeść', kontynuuje psł. **zobati* 'uderzać, chwytać dziobem, jeść ziarna, dziobać', czas. odrzecz. od psł. **zobъ* 'dziób' (zob. *dziób*). Czas. *dziubać* odpowiada cz. *ďoubat*, lud. *ďubat* 'dziobać, dziabać', słc. *ďubať* 'dziobać, uderzać dziobem', r. dial. *djúbať* 'dziobać (o ptakach); brać (o rybie chwytającej się na wędkę); jeść powoli, niewiele', *djúbnuť* 'uderzyć', br. *dzjúbať* 'dziobać (o ptakach); uderzać czymś ostrym'; zapewne ekspresywny wyraz bez dalszej etymolo-

gii, bywa też wyprowadzany z pie. *$^*d^heu̯b^{(h)}$-* 'głęboki; dłubać'.

dziób *dzioba* (*dzióba*) 'wydłużona, przednia część głowy ptaków obejmująca otwór gębowy', 'przednia część okrętu, statku, łodzi; wydłużone, wystające zakończenie przedmiotu', *dzioby* mn 'blizny na twarzy, najczęściej po ospie', kasz. *ʒób*, *ʒoba* 'dziób u ptaków'; zdr. *dziobek* (reg. *dzióbek*). Ogsł.: dł. *zob* 'dziób', słc. *zob* 'ts.; dziubanie', strus. *zobъ* 'wole', r. *zob* 'gardziel (u ptaków); wole', br. dial. *zob* 'wole'. Psł. **zobъ* 'dziób; wole (u ptaków)', z najbliższym odpowiednikiem w celt.: stirl. *gop*, irl. *gob* 'dziób, usta', z pie. **ǵobʰo-* od pierwiastka **ǵebʰ-* 'jeść, żreć' (od którego np. lit. *žė́bti*, *žėbiù* 'jeść powoli', *žėbė́ti* 'jeść, dziobać'). W wyrazie polskim *dź-* zapewne pod wpływem *dziobać* i rodziny czas. *dziubać* (zob. *dziobać*), por. kasz. *ʒëba* [< **ʒuba*] 'nos, szczególnie koniec nosa; dziób; pypeć', r. dial. *djúbka* 'dziób; nos, koniec nosa; zaostrzony koniec czegoś', br. *dzjúba* 'dziób ptaka; cienki, ostry koniec czegoś'.

dziś przysł. od XIV w. 'w dniu bieżącym', też *dzisiaj* (dial. *dzisiej*) 'ts.', stp. także *dzińsia* / *dzisia* / *dzisi*, kasz. *ʒis* / *ʒisa* (*ʒisâ*) 'dziś, obecnie, współcześnie'. Ogsł.: dł. *źens* / *źins*, gł. *dźens*, cz. *dnes*, strus. *dьnьsь*, późniejsze *dnesь*, r. przest. i dial. *dnes'*, scs. *dьnьsь* / *dьnesь* / *dьnь sь*, ch./s. *dànas* 'dziś'. Psł. **dьnьsь* / **dьnь sь* 'w dniu bieżącym, dziś', użyte w funkcji przysłówka wyrażenie syntaktyczne **dьnь sь* 'dzień ten', psł. **dьnь* (zob. *dzień*) i zaimek **sь* 'ten właśnie, ten najbliższy'. Polska postać *dziś* z pierwotnego niezrośniętego w jeden wyraz wyrażenia **dьnь sь*, które winno się rozwinąć w **dzieńś* (por. gł. *dźens*, dł. *źens*), z czego **dzińś* (por. stp. *dzińsia*) z przejściem *e* > *i* przed *ń* i dalej (w rezultacie uproszczenia grupy spółgłoskowej *ńś* > *ś*) *dziś*. Formy *dzisia* i *dzisiaj* na wzór innych przysłówków, np. *wczora* / *wczoraj* (zob.). — Od tego *dzisiejszy*.

dziupla od XVIII w. 'wypróchniałe wnętrze pnia lub konaru drzewa', dial. *dziubla* / *dziupel* m, ż / *dziupnia* / *dupla* / *dubla*, *dupel*, stp. *dziuṕ* / *dziuḃ* i *duṕ* / *dub* 'dziupla'. Ogsł.: stcz. *dúpě* ż 'wgłębienie, jama, nora', r. dial. *dúpljá* 'dziupla; wypróchniały wnątrz pień drzewa', ch./s. *dúplja* 'dziupla; jama, nora, grota, jaskinia; naturalne zagłębienie; dziura, otwór'. Psł. **duṕa* (może też **ďuṕa*) 'jama, dziura, dziupla', od pie. **dʰeu̯-p-* / **dʰeu̯-b-* 'głęboki, wydrążony' (zob. *dno*, *dupa*), z przyr. **-ja*. Polska postać *dziupla* może z wcześniejszej *†dzupla* [< **ďuṕa*], zmiana *dz-* > *dź-* przez upodobnienie do palatalnego **-ṕ-* w drugiej sylabie (**dz - ṕ* > *dź - pl*). Jeden z niewielu polskich przykładów z *l* epentetycznym (**ṕ* > *pl'*) w zgłosce końcowej wyrazu (por. *grobla*, *kropla*).

dziura od XV w. (stp. od XIV w., dziś dial. też *dura*, w XVI w. *dzura*) 'otwór w jakimś przedmiocie', 'jama, nora', 'brak jakiegoś elementu, puste miejsce, luka', pot. 'miejscowość prowincjonalna; źle urządzony, zaniedbany lokal', dial. *dziura* / *dura* też 'dziupla', 'dół na ziemniaki', 'przerębel', 'skaza w płótnie', kasz. *ʒura* / *dura* 'dziura', 'przerębel'; zdr. *dziurka*. Płnsł.: dł. daw. i dial. *źura*, cz. *ďoura*, dial. *dzúra*, słc. dial. *dura* / *dzúra* / *ďúra* / *dz'ura*, ukr. dial. *djurá* / *dzjúrá* 'otwór, zagłębienie'. Psł. **dura* / **ďura* 'otwór, szpara, szczelina; zagłębienie, wydrążenie, jama', w językach słow. poświadczone są także postaci z innymi samogłoskami rdzennymi: **dera* (p. daw. od XV w. *dziora* / *dzióra*, kasz. *ʒera*), **děra* (np. cz. *díra*, stcz. *diera*), **dira* (np. scs. *dira*), **dora* (p. dial. *dóra* / *dura*), **dyra* (p. dial. *dyra*), zwykle uznawane za rzeczowniki odczas. od psł. **derti*, **dьrǫ* 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać' (zob. *drzeć*), z pierwotnym znaczeniem 'rozdarcie'. To objaśnienie nie tłumaczy jednak psł. **dura* / **dura* (a także psł. **dyra*) z innymi samogłoskami rdzennymi, powstały one może przez skrzyżowanie psł. **dera* / **děra* / **dira* / **dora* z bliskoznacznymi **dupa* / **duṕa* / **duṕa* (zob. *dupa*, *dziupla*), możliwe jest też oddziaływanie jakichś innych rodzin wyrazowych. Mniej prawdopodobne wydaje się wyprowadzanie psł. **dura* / **ďura* z wcześniejszych prapostaci **dou̯rā* / **deu̯rā* jakoby od pie. **dʰeu̯-* 'drążyć' (?), z przyr. **-rā*, z zaskakującym podobieństwem takich derywatów do bliskoznacznych wyrazów zawierających *-r-* należące do rdzenia. Polska postać

dziura z wcześniejszej *dzura*, *dź-* chyba pod wpływem *dziora* / *dzióra*. — Od tego *dziurawy* → *dziurawić*.

dziw od XIV w. (stp. też *dziwo*) 'rzecz dziwna, niezwykła, zdumiewająca', przest. 'zdziwienie, podziw, dziwienie się' (dziś tylko *(aż) dziw bierze*), kasz. *ʒiv*, *ʒëvu* 'dziw, zdziwienie, podziw'. Ogsł.: cz. *div* 'coś dziwnego, niezwykłego, cud; zdziwienie, zdumienie', r. arch. *div* 'cud', dial. 'zdziwienie, zdumienie', scs. *divъ* 'coś niezwykłego, cud; podziw, zdumienie'. Psł. **divъ* 'oglądanie z podziwem, podziwianie; podziw, zachwyt, zdziwienie, zdumienie; to, co wzbudza podziw, zachwyt, zdumienie', rzecz. odczas. od psł. **diviti*, **divǫ* 'patrzeć z podziwem, obserwować; wprawiać w podziw, w zdumienie, wywoływać podziw, zdumienie, zachwyt' (zob. *dziwić*). — Od tego *dziwak*; *dziwować się*.

dziwić od XV w. 'wprawiać w podziw, w zdumienie', *dziwić się* 'doznawać zdziwienia, być zdziwionym, okazywać zdziwienie', stp. *dziwić (się)* 'zdumiewać się; przyglądać się bacznie, patrzeć z uwagą; mieć coś za złe, obwiniać o coś', kasz. *ʒëvic* 'dziwić, zdumiewać, wprawiać w podziw', *ʒëvic są* 'dziwić się'; z przedr. *nadziwić się*, *zadziwić*, *zdziwić*; wielokr. *-dziwiać*: z przedr. *podziwiać*, *wydziwiać*, *zadziwiać*. Ogsł.: cz. *divit se* 'dziwić się', r. *divíť*, *divljú* 'zadziwiać, zdumiewać', *divíťsja* 'zdumiewać się, dziwować się, podziwiać', scs. *diviti sę* 'zdumiewać się'. Psł. **diviti*, **divǫ* 'patrzeć z podziwem, obserwować; wprawiać w podziw, w zdumienie, powodować podziw, zdumienie, zachwyt', **diviti sę* 'doznawać zdziwienia, zdumienia', prawdopodobnie prastary czas. odprzym. od pie. **dīu̯o-* (por. stind. *dīváḥ*, gr. *dîos* 'niebiański, boski', łac. *dīus* 'ts.', a także p. daw. *dziwy* 'dziwaczny, niezwykły', dial. 'cudowny, czarodziejski', cz. *divý muž* 'mistyczna istota, faun', r. dial. *dívyj* 'budzący podziw, zdumiewający; przepiękny, cudowny', sprowadzane do psł. **divъ* 'zachwycający, zdumiewający, niezwykły, związany z istotami i zjawiskami niezwykłymi, nadprzyrodzonymi'). Ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **dei̯(ə)-* / **dī-* 'jaśnieć, lśnić, świecić'. Pierwotne znaczenie słow. 'patrzeć z podziwem, obserwować' zapewne z wcześniejszego hipotetycznego 'jaśnieć, błyszczeć' (jak psł. **ględati* 'patrzeć, spoglądać', p. *oglądać*, *spoglądać*, z pie. **ǵʰlend-* 'błyszczeć'). — Od czas. przedrostkowego *podziw* 'uznanie, zachwyt', w XVI w. 'zdumienie, zwykle połączone z dodatkowymi silnymi emocjami, jak strach lub szyderstwo', 'potwór, monstrum', *na podziw* / *nad podziw* 'bardzo'.

dziwny od XIV w. (stp. też *dziwni*) 'niezwykły, osobliwy', w stp. także 'cudowny', 'godny widzenia, podziwu', kasz. *ʒivni* : *ʒëvni* 'dziwny'. Ogsł.: cz. *divný* 'budzący podziw, zdziwienie, zadziwiający, osobliwy', r. *dívnyj* 'zadziwiający, cudny, przepiękny', dial. 'osobliwy, niezwykły', scs. *divьnъ* 'godny podziwu, wspaniały'. Psł. **divьnъ* 'godny widzenia, podziwu, budzący podziw, zdziwienie', przym. odczas. z przyr. *-ьnъ* od psł. **diviti* 'patrzeć z podziwem, obserwować; wprawiać w podziw, w zdumienie, budzić podziw, zdumienie, zachwyt' (zob. *dziwić*).

dzwon od XVI w., stp. od XV w. i dziś dial. *zwon*, kasz. *zvón*; zdr. *dzwonek*, stp. od XIV w. *zwonek*. Ogsł.: cz. *zvon* 'dzwon', r. *zvon* 'dzwonienie, dźwięk', ukr. *dzvin* 'dzwon', scs. *zvonъ* 'dźwięk, brzmienie'. Psł. **zvonъ* pierwotna nazwa czynności 'dźwięczenie, rozbrzmiewanie', wtórnie skonkretyzowana w 'to, co dźwięczy, rozbrzmiewa, dzwoni', rzecz. odczas. od psł. **zvьněti* 'głośno dźwięczeć, brzmieć, rozbrzmiewać' (por. stp. w Psałterzu floriańskim *wznieć* 'brzmieć, dźwięczeć' z przestawką grupy spółgłoskowej **zwn-* > *wzn-*, kasz. *zńic*, *zńi* 'szumieć w uszach, w głowie', cz. *znít*, stcz. *zvnieti* / *vznieti* 'wydawać dźwięk, dźwięczeć, brzmieć, rozbrzmiewać, opiewać', r. *zvenéť* 'dzwonić; dźwięczeć', cs. *zvьněti* 'dźwięczeć, brzmieć', stch. *zvanjeti* 'rozbrzmiewać, rozlegać się'; od pie. **ǵʰu̯en-* 'dźwięczeć'), z alternacją samogłoski rdzennej **ь* ⇒ **o*. — Od tego *dzwonić*; *dzwonowy*; *dzwonnik* (stp. *dzwonik* / *zwonik*); *dzwonnica* (stp. *dzwonica* / *zwonica*).

dzwono od XV w. (stp. i dial. też *zwono*) 'część składowa drewnianego obwodu koła u wozu', 'kawałek ryby przeciętej poprzecz-

nie' (w tym znaczeniu częściej zdr. *dzwonko*), w stp. także 'kręg kręgosłupa', kasz. *zvono* / *zvono* 'część drewnianego obwodu koła', *zvonko* 'kawałek ryby pociętej poprzecznie'. Ogsł.: dł. *zwono* / *zweno* (*zẃeno*) 'dzwonko ryby', 'część drewnianego obwodu koła', *zwjeno* 'ts.', r. *zvenó* 'część składowa czegoś, ogniwo', 'dzwonko ryby', dial. 'kręg', s. dial. *zvȍno* 'kawałek ryby przeciętej poprzecznie', mac. dial. *dzvono* 'kawałek ryby'. Psł. **zvono* (/ **zveno*), pierwotnie zapewne 'coś wygiętego, zaokrąglonego, półokrągłego: część składowa obwodu koła, kręg, odcięty poprzecznie kawałek ryby', może więc od pie. **ĝʰeu̯-* : **ĝʰu̯-* 'ukośny, krzywy', z przyr. **-eno* / **-ono*; ze względów semantycznych mniej prawdopodobne wychodzenie z rzekomego pierwotnego znaczenia 'otwór, odstęp, przestrzeń między jakimiś elementami, przedmiot z otworem' i łączenia z pie. **ĝʰēu̯-* 'rozwierać się, stać otworem'. Nie przekonują próby oddzielania wyrazu ze znaczeniem 'dzwonko ryby' i wyprowadzanie go z prapostaci *†zъveno*, jakoby od nie znanej Słowianom nazwy ryby *†zъvь*, poświadczonej w bałt., np. lit. *žuvìs* 'ryba'.

dźwięczeć od XVI w. 'brzmieć, rozbrzmiewać, wydawać dźwięk', stp. od XV w. *źwięczeć* / *źwiękczeć* 'dźwięczeć, rozlegać się (o głosie); ćwierkać'; z przedr. *rozdźwięczeć się*, *wydźwięczeć*, *zadźwięczeć*; jednokr. *dźwięknąć*. Por. r. dial. *zvjačát'* : *zvjákat'* 'szumieć, dźwięczeć', ch./s. *zvèčati* 'brzęczeć; dzwonić'. Psł. **zvęčati* 'brzmieć, dźwięczeć', czas. odrzecz. od psł. **zvękъ* 'dźwięk' (zob. *dźwięk*). — Od tego *dźwięczny* → *dźwięczność*; od czas. przedrostkowych *rozdźwięk*, *wydźwięk*.

dźwięk od XIV w. (stp. też *źwięk*) 'brzmienie czegoś, głos, szmer, hałas, zgrzyt, stuk', stp. 'dźwięk, głos, odgłos'. Por. ch./s. *zvȇk* (/ *zvèka*) 'brzęk, brzęczenie; szczęk, chrzęst; dźwięk'. Psł. **zvękъ* 'dźwięk', z pie. **ĝʰu̯en-ko-* lub **ĝʰu̯n̥-ko-* od pie. pierwiastka **ĝʰu̯en-* 'dźwięczeć' (zob. *dzwon*). W językach słow. lepiej są poświadczone pokrewne postaci ze znaczeniem 'dźwięk', sprowadzające się do psł. **zvǫkъ* [< pie. **ĝʰu̯on-ko-*], por. cz. *zvuk*, r. *zvuk*, ch./s. *zvȗk* 'ts.'. — Od tego *dźwiękowy*.

dźwigać od XVI w. 'podnosić, unosić w górę z wysiłkiem', 'nosić, przenosić z trudem z miejsca na miejsce', 'być obarczonym czymś', stp. XV w. 'ściągać, pobierać (o opłatach)' (ale *podźwigać* 'podnosić', *dźwignąć* 'podnieść'), kasz. *dvigac* / *ʒvigac* 'dźwigać'; jednokr. *dźwignąć*, *udźwignąć*, *wydźwignąć*. Ogsł.: cz. *zdvíhat* 'podnosić, wznosić', dial. *dvihat'* 'podnosić z wysiłkiem coś ciężkiego; budzić', r. *dvígat'*, *dvígaju* / *dvížu* 'ruszać z miejsca, przesuwać; wprawiać w ruch, poruszać; kierować', scs. *dvidzati*, *dvižǫ* 'poruszać, ruszać'. Psł. **dvigati* (> **dvidzati*) 'podnosić, unosić w górę; ruszać, poruszać', czas. wielokr. od psł. **dvigti*, **dvigǫ* 'podnosić, unosić w górę' (por. ch./s. *dìći*, *dȉgnēm*, daw. i dial. *dvići* 'podnieść, dźwignąć', słwń. dial. *vzdíći*, *vzdíżem* 'podnieść, unieść w górę, wznieść', na odpowiedni czas. z przedr. *po-* wskazuje także stp. XV w. rzecz. odsłowny *podźwiżenie* 'podniesienie'). Etymologia podstawowego **dvigti* niepewna. Może w związku ze stang. *twiccian* 'pociągnąć, szarpnąć' (dziś ang. *twitch* 'szarpnąć, pociągnąć; ściągnąć, wykrzywić; drgać'), stwniem. *zwic* 'uderzenie, pchnięcie', niem. *zwicken* 'szczypać' (< pgerm. zach. **twikkjōn*), łączonymi z germ. odpowiednikiem liczeb. *dwa*; w takim razie pierwotnym znaczeniem czas. **dvigti* byłoby chyba 'złapać, pociągnąć (w górę), np. za dwa końce'.

dżdżownica od XVI w. 'glista ziemna, Lumbricus terrestris', daw. *dżdżewnica*, dial. *gżownica* i *deszczownica*. Por. w tym znaczeniu gł. *dešćownica*, cz. daw. *dešťovnice*, słwń. daw. *dežévnica*; poza tym w innych znaczeniach: p. daw. *dżdżewnica* 'woda deszczowa, deszczówka', cz. daw. *dešťovnice* 'ts.', r. daw. *doždevnica* 'ts.', bg. dial. *dъždóvnica* 'ts.', 'traszka', 'salamandra'. Od przym. **dъždževьnъ* 'związany z deszczem, deszczowy' (por. daw. XVI w. *dżdżewny*, stp. i dial. *deszczowny* 'deszczowy; dżdżysty'; z przyr. **-ev-ьnъ* od psł. **dъždžь* 'deszcz', zob. *deszcz*), z przyr. *-ica*. Nazwa dżdżownicy w związku z jej masowym pojawianiem się na powierzchni w czasie deszczu i po deszczu.

E

e! od XV w. wykrz. na wyrażenie zniechęcenia, zniecierpliwienia, zdziwienia, wątpliwości, w stp. na wyrażenie uczucia bólu, ubolewania, lekceważenia. Ogsł.: cz. *e!* / *é!*, r. *è!*, dial. *e!* / *ë!*, ch./s. *ê!*, dial. *ȅ!*. Psł. **e!* wykrz. wyrażający różne stany uczuciowe. Pierwotny wykrzyknik (pie. **e!* / **ē!*), znany też innym językom ie. w podobnych funkcjach, np. lit. *ē!* i *ė!*, gr. *ἐ*, *ἒ!*, *ἔ*, *ἕ!* 'ej!'.

ech! wykrz. od XVI w. na wyrażenie zniecierpliwienia, zniechęcenia, niezadowolenia, niedowierzania, żalu, rozpaczy, lekceważenia, sprzeciwu, westchnienia, też *eh!* wykrz. wyrażający lekceważenie, zniechęcenie, zniecierpliwienie, niezadowolenie. Ogsł.: cz. *ech!*, r. *èch!*, dial. *ëch!*, ch./s. *ȅh!*. Psł. **echъ!* wykrz. na wyrażenie różnych stanów uczuciowych. Pierwotny wykrzyknik, mający odpowiedniki w podobnych funkcjach w innych językach ie., np. lit. *èk!*, ang. *eh!*, łac. *eh!* 'ej!, hej!', franc. *eh!* 'ej!'.

ej! od XIV w. wykrz. na wyrażenie przestrogi, pogróżki, niedowierzania, też okrzyk przywołujący kogoś, wzywający do czegoś, w stp. XIV–XV w. wykrz. wyrażający zadowolenie 'tak! tak!', żal, narzekanie 'ach!, ej!', w XVI w. okrzyk nawoływania, przynaglania, pobudzania, zachęty, wykrz. wyrażający różne stany uczuciowe, 'przecież, wszak'; też *ejże!*, postać wzmocniona part. *-że* (zob.). Ogsł. cz. *ej!*, r. *ej!*, *ej!*, ch./s. *ȅj!* Psł. **ejь!* (*ei!*) wykrz. na wyrażenie przywoływania, przynaglania, zachęty, zadowolenia, zachwytu, zdumienia, niezadowolenia, żalu. Pierwotny wykrzyknik, mający odpowiedniki w podobnych funkcjach w innych językach ie., np. lit. *ẽi!* / *éi!* / *ëi!* / *ĕi!*, łot. *ei!*, niem. *ei!*, łac. *ei!*

F

fajka od XVIII w. 'przyrząd do palenia tytoniu', daw. *fajfka* i *faja* (dziś wtórne zgr. od *fajka*), dial. *fajfa* i *fajfka* / *fajka*. Zapożyczenie z niem. *Pfeife* 'rurka, piszczałka, fajka', przejętego ze śrłac. *pipa* 'piszczałka, rura' (od łac. *pīpire* / *pipiare* 'piszczeć').

fala od XVI w. 'spiętrzenie wody, wał wodny', daw. i dial. 'burza, nawałnica, deszcz albo grad z wiatrem', 'smuga deszczu, ulewy', dial. także 'chmura (pogodna, deszczowa), chmurki nad ziemią', kasz. *fala* 'chmura deszczowa; krótkotrwały deszcz'. Zapożyczenie z niem. *Welle* 'fala; wał', śrwniem. *welle*, przy czym trudność sprawia *f-* z niem. *w-* (ale por. kasz. *vała* 'fala; chmura deszczowa', z oczekiwanym *v-*). — Od tego *falować* (dial. *falować* 'chorować lekko').

fałd od XV w. i *fałda* od XVII w. 'zmarszczka, zagięcie czegoś, zakładka w materiale', stp. od XV w. *fałd* 'fałd, zmarszczka, zakładka', dial. *fałda* (*fâłda*) 'wygórowanie materiału; zmarszczka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *valde* (dziś niem. *Falte*) 'fałda, zmarszczka, zakładka'. — Od tego *fałdować*, *pofałdować*, *sfałdować*.

fałsz od XV w. 'niezgodność z prawdą; nieszczerość, obłuda, kłamstwo', stp. też XV w. 'błędność (wyroku)'. Zapożyczenie ze śrwniem. *valsch* (dziś niem. *falsch*) 'fałszywy; fałsz' (z łac. *falsus* 'ts.'). — Od tego *fałszywy*, *fałszować*, *fałszerz*.

farba od XV w. 'barwa, kolor', od XVI w. 'barwnik służący do malowania lub farbowania', kasz. *farba* / *farva* 'farba, barwa,

maść'. Zapożyczenie z niem. *Farbe* 'farba; barwa, kolor', późniejsze od bliskoznacznego *barwa* (zob.).

fartuch od XVI w., stp. w XV w. *fertuch* 'jakaś część odzieży', dial. *fartuch* też 'wełniana zapaska (jako część stroju kobiecego)', 'wełniana samodziałowa peleryna noszona przez kobiety na ramionach', 'spódnica niewełniana', kasz. *fartuχ* 'fartuch'; zdr. *fartuszek*. Por. cz. przest. i dial. *fěrtoch* / *fěrtuch* 'fartuch'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vortouch* (dziś niem. *Fürtuch*) 'fartuch' (dosłownie 'chusta przed czymś'), przy czym niejasne -*a*- w polskiej postaci zapewne pod wpływem jakiejś niemieckiej formy gwarowej z *var*- < *vor*-.

fasola od XVII w. 'roślina uprawna Phaseolus, jej nasiona i strąki, potrawa z jej nasion', wcześniej w XVI w. *faseol*, *fazoły* mn 'groszek, Lathyrus sativus', w XVII w. u Knapskiego *fazyjoli* / *fazoli*, dial. *fasola* / *fazåla* / *fazål* 'Phasoleus vulgaris'. Zapożyczenie ze śrwniem. *fasōl* / *phasōl*, niem. dial. *Fasole* 'fasola' (co ze śrłac. *fassolius* / *fasellus* < łac. *phaseolus* / *phasēlus* 'ts.', przejętego z gr. *phásēlos* 'ts.').

figa od XV w. (stp. też *fig* / *fik*) 'owoc drzewa figowego', 'drzewo figowe, figowiec', stp. XV w. *figa* 'figa właściwa, drzewo lub jego owoc, Ficus carica; figomorwa, Ficus sycomorus', *wielka figa* 'przytulia pospolita, Galium mollugo', *figi podawać* 'szydzić, urągać gestami rąk z charakterystycznym złożeniem palców', kasz. *f́iga*, zdr. *f́ižka* 'figa' tylko w zwrocie *dostac f́igą* (*f́ižką*) *z maką* 'nic nie otrzymać'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vīge* 'figa' (ostatecznie z łac. *fīcus* 'ts.'). Zwrot *pokazać figę* zapewne z włos. *far la fica* 'wyśmiewać gestem urągającym'. — Od tego *figowy* → *figowiec*.

figiel *figla* 'psota, żart, psikus', w XVI w. 'niegodziwy czyn, sprawka, zbytek', 'podstęp, wybieg, fortel', 'żart, złośliwy żart, psikus', 'sztuczka magiczna', dial. 'psota, psikus, żart', *figle* mn 'figle, żarty', kasz. *f́igle* mn 'ts.'. Por. cz. daw. *figl* 'zabawa, krotochwile', dial. *figl* / *figl'* / *figel'* 'oszustwo, podstęp, wykręt'. Niewątpliwie zapożyczenie, prawdopodobnie ze śrłac. *vigiliae* 'nocne czuwanie' (zob. *wigilia*), 'hałaśliwe nocne obchodzenie domów i kościołów, czuwanie przy zmarłych, połączone z pijatykami, czarami, gusłami', przejęte za pośrednictwem niemieckim (uzasadniającym *f*-), np. śrwniem. *vigilje*. Znaczenia 'niegodziwy czyn, sztuczka magiczna, fortel, żart' nawiązują do zachowań uczestników takich średniowiecznych zwyczajów, potępianych wówczas przez Kościół. — Od tego *figlarz* 'zwodziciel, matacz, oszust, krętacz; aktor, kuglarz, mim', dial. 'figlarz, psotnik', kasz. *f́iglåř* 'ts.'; *figlować* 'używać wybiegu, wykrętu, podstępu, oszukiwać; rozprawiać, wdawać się w rozmowy', może też 'brać udział w harcach przed potyczką, bitwą', dial. 'psocić', 'żartować, stroić żarty' (por. stp. XV w. *wyfiglować się* 'ujść, umknąć').

fikać od XIX w. 'wywijać rękami, nogami, wierzgać, skakać', dial. *fikać* / *figać* 'fikać, wierzgać'; jednokr. *fiknąć*. Por. cz. dial. *fikat* 'smagać; targać, szarpać; tryskać', r. dial. *fíkat'* 'świstać', ch./s. *fíkati* 'świstać, wydawać głos *fi*, *fi*'. Od *fik!* wykrz. na wyrażenie upadku, przewrócenia się lub bezpośrednio od dźwkn. *fi*, *fi* naśladującego różne odgłosy, np. świstania. — Od tego *fikuśny* pot. 'wymyślny, zabawny, śmieszny' (utworzone może na wzór niejasnego *frymuśny* 'wymyślny, wyszukany, niezwykły').

filiżanka od XVIII w. Por. ch./s. *fìldžan* (reg. też *fìndžan*), bg. *fildžan* 'filiżanka'. Zapożyczenie z tur. *fincan*, lud. *filcan* (wymowa *findżan* i *fildżan*) 'filiżanka' (co za pośrednictwem arab. *finğan* z pers. *pingān* 'płytka miska, taca').

fiołek 'roślina ozdobna Viola', stp. XV w. *fijołek* 'Viola odorata', w XVI w. *fijołek* / *fijałek*, rzadziej *fijołka* / *fijałka*, w XVII–XVIII w. też *fiałek* 'Viola, zwłaszcza Viola odorata', dial. *fijałek* (*fijåłek*) / *fijołek* / *fijałka* i *chwiåłek* (*chfijałek*) 'ts.'. Por. cz. *fiala* i *fialka*, stcz. też *fiola* / *fijola* 'fiołek'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vīol* / *vīole* / *vīel* (dziś niem. *Viole* ż) 'fiołek' (co z łac. *viola* 'kolor fioletowy; fiołek').

firanka 'ozdobna zasłona na okno', w XVI w. *firank* (*firhang*, *firhank*) 'zasłona wisząca np. u okien lub łoża', reg. *firana* 'firanka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vürhanc* / *vorhanc* (dziś niem. *Vorhang*) 'firanka'.

flak od XIV w., zwykle *flaki* mn 'kiszki, jelita, wnętrzności zwierzęce', 'potrawa z przyżołądków wołowych lub cielęcych' (zdr. *flaczki*), *flak* 'przedmiot obwisły, zmięty, flakowaty', stp. XV w. *flak* 'kiszka, jelito', *flaki* mn od XIV w. 'część żołądka bydlęcego (tzw. księgi) i potrawa z niej przyrządzona', dial. *flak* (koc. *flaka*) 'jelito zwierzęce; brzuch zwierzęcia', *flaki* mn 'wnętrzności (ludzkie i zwierzęce); potrawa z flaków zwierzęcych', kasz. *flaka* 'jelito', *flaki* mn 'wnętrzności u człowieka i zwierząt'. Por. cz. *flák* 'wielki kawał (chleba, mięsa)', *flek* 'łata; plama; miejsce', stcz. *flek* 'kawałek (materiału, roli)', słwń. *fláka* 'szmata, łachman'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vlëc*, *vlëcke* 'kawałek; kawałek materiału, szmata, kawałek pokrojonych wnętrzności; kawałek ziemi, plac, miejsce', dziś niem. *Flecke* mn 'flaki (potrawa)'.

flaszka od XIV w. 'naczynie szklane z wąską szyjką i małym otworem, butelka', *flasza* 'duża flaszka, butla', w stp. *flaszka* 'rodzaj naczynia na wino', *flasza* 'rodzaj naczynia', kasz. *flaška* 'flaszka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vlasche* (dziś niem. *Flasche*) 'butelka, flaszka' (od niem. *flechten* 'pleść', pierwotnie zapewne 'oplecione czymś naczynie').

frasować się od XVI w. 'martwić się', w XVI w. *frasować* (wyjątkowo *fresować*) 'dręczyć, nękać, niepokoić, martwić', *frasować się* (wyjątkowo *fresować się*) 'smucić się, troskać się, martwić się; starać się o coś z troską', 'uskarżać się, żalić się, narzekać, obwiniać, spierać się; oburzać się, gniewać się'; z przedr. *zafrasować się*. Por. stcz. *fresovati sě* 'martwić się, troszczyć się', słc. *fresovať sa* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *fressen* 'zjadać, żreć', przen. 'martwić, trapić'. — Od tego *frasobliwy* od XVI w. 'zmartwiony, zafrasowany', w XVI w. zdecydowanie przeważa pierwotna postać *frasowliwy* 'strapiony, stroskany, zmartwiony, przygnębiony', 'zasmucający, napełniający troską, przysparzający kłopotu', 'skłonny do smutku, do zmartwienia', 'rozgniewany'; *frasunek* od XVI w. (kiedy też rzadsze formy *frasunk* i *fresunek* / *fresunk*) 'zmartwienie, zgryzota, troska, kłopot', wyraz utworzony na wzór zapożyczeń typu *kierunek*, *rachunek* (gdzie *-unek* z niem. *-ung* tworzącego nazwy czynności).

fraszka od XVI w. 'bagatela, drobnostka, błahostka', 'rodzaj krótkiego wiersza', *fraszki* przest. 'drobne przedmioty do ozdoby lub zabawy, błyskotki', w XVI w. *fraszki* 'wymysły, plotki, bajki', 'chytre, fałszywe zabiegi', dial. koc. i kasz. *fraszka* także 'piosenka'. Zapożyczenie z włos. *frasche* mn 'głupstwa, bzdury' (od *frasca* 'gałązka').

frunąć od XIX w. 'przemieścić się w powietrzu za pomocą skrzydeł, lecieć', dial. też *frujnąć*; z przedr. *odfrunąć*, *pofrunąć*, *przyfrunąć*, *sfrunąć*, *wyfrunąć*. *Frunąć* w wyniku uproszczenia grupy spółgłoskowej (*-gn-* / *-kn-* > *-n-*) z poświadczonych w gwarach postaci *frugnąć* / *fruknąć* 'frunąć' (por. też dial. *frygnąć* 'frunąć', *fiurgnąć* / *fiurnąć* 'wzlecieć, frunąć', kasz. *furgnǫc* / *fërgnǫc* 'frunąć, pierzchnąć, furknąć, drapnąć, uciec', *furgnǫc* : *furnǫc* 'frunąć; spiesznie uciec, pierzchnąć') od dial. *frugać* / *frukać* 'fruwać', *furgać* 'fruwać, latać w powietrzu; lecieć, przylatywać', 'łopotać skrzydłami', *furkać* 'fruwać', kasz. *frügac* / *furgac* 'fruwać, latać' (por. także dial. *frygać* 'fruwać', *fiurgać* 'latać, fruwać; spieszyć się, lecieć', kasz. *furgac* 'lecieć (o ptaku); śpiesznie uciekać, pierzchać' oraz dial. *fiurać* 'fruwać, latać, unosić się w powietrzu', kasz. *furac* 'ts.'). Czas. pochodzenia dźwkn. (z charakterystyczną zmiennością postaci), oparty na imitacji odgłosu powstającego przy szybkim wzlatywaniu, łopotaniu skrzydłami, pierzchaniu ptaków *frr!*, *fru!*, z częstym w tego rodzaju wyrazach przyr. *-g-* / *-k-*; por. podobne np. słwń. *fŕkati* 'pierzchać; rzucać', mac. *frka* 'pierzchać', bg. *chvъ́rkam*, dial. *fъ́rkam* 'latać, lecieć, pierzchać'. Od *frunąć* wtórnie utworzony czas. wielokr. *fruwać* 'przemieszczać się w powietrzu za pomocą skrzydeł, latać; unosić się w powietrzu' (na wzór par czasowników typu *sunąć* : *suwać*, *płynąć* : *pływać*). Zob. też *frygać*, *furczeć*.

frygać pot. 'szybko chodzić, krzątać się zwinnie, biegać', reg. 'jeść szybko, z apetytem', dial. *frygać* 'rzucać kamieniem' (też 'fruwać'), *frygnąć* 'rzucić', 'frunąć', 'wprawić

w ruch wirowy', *fyrgać* 'rzucać kamieniem'. Por. bg. *chvъrgam*, dial. *fъrgam / vъrgam* 'rzucać z łoskotem' (a także pokrewne, z innym przyrostkiem, cz. *chrlit* 'wyrzucać, wypluwać', ch. dial. *hrliti* 'spieszyć się', bg. *chvъrlja* 'rzucić, rzucać', mac. *frli* 'rzucić'). Czas. pochodzenia dźwkn., od interi. typu *fr!* oddających odgłos czegoś rzucanego. — Od tego *fryga* 'zabawka dziecinna kręcąca się w kółko, bąk', przen. 'ktoś zwinny, ruchliwy', dial. 'mątewka, drewienko rosochate do mieszania płynów'.

fujarka od XVII w. (daw. też *fojarka*) 'rodzaj piszczałki', dial. (też *fujèra / fulara*) 'instrument muzyczny zrobiony z kory wierzbowej'; *fujara* też przen. 'niedołęga'. Por. cz. *fujara*, słc. *fujara*, ukr. *fujára* 'piszczałka'. Zapewne z rum. *fluerà / fluer* 'piszczałka', wyraz rozpowszechniony prawdopodobnie przez pasterzy wołoskich, w gwarach polskich (i sąsiednich) przekształcony na drodze etymologii ludowej przez skojarzenie z p. dial. płd. *fujać* 'dąć, wiać' i wyrazami pokrewnymi (por. np. cz. dial. moraw. *fujigať* 'huczeć, świszczeć'). W polskim języku ogólnym ostatecznie z gwar karpackich.

fukać od XV w. 'parskać, prychać', pot. 'odzywać się do kogoś burkliwie, opryskliwie, złościć się na kogoś, strofować kogoś', stp. 'burczeć, pokrzykiwać na kogoś', w XVI w. 'łajać, karcić, gromić, obruszać się', dial. 'prychać', 'burczeć na kogoś, łajać', 'krzyczeć (zwłaszcza na dziecko)'; również *fuczeć* od XV w. 'pokrzykiwać na kogoś, wymyślać komuś, występować z hałaśliwymi pretensjami', w XVI w. 'szumieć, huczeć', dial. 'dyszeć', 'złościć się; sapać ze złości'; jednokr. *fuknąć*, z przedr. *ofuknąć* 'odezwać się, krzyknąć ostro, strofująco, gniewnie' (od tego wielokr. *ofukiwać*). Ogsł.: cz. *foukat* 'wiać, dmuchać, dąć', *foukat si* 'nadymać się, puszyć się', *fučet* 'dąć, wiać; świstać, gwizdać; sapać', r. *fúkať* 'dmuchać', ukr. *fúkaty* 'dąć; ganić, łajać', *fučáty* 'sapać', słwń. *fûkati* 'dąć, dmuchać', *fúčati* 'świstać (o wietrze)'. Czas. pochodzenia dźwkn. z przyr. *-k-* (*fukać* : *fuczeć* jak np. *krzykać* : *krzyczeć*, *sykać* : *syczeć*), od wykrz. *fu!* naśladującego sapanie, dyszenie, dmuchanie, wianie.

fura od XV w. (stp. też *fora*, w XVI w. wyjątkowe *wora*) 'wóz' (w XVI w. 'środek transportu zarówno lądowego, jak i wodnego'), 'jednorazowy ładunek na wozie' (przen. 'wielka ilość'), stp. też 'wożenie, przewóz, przewiezienie czegoś', 'opłata dla furmana', 'komora celna, cło', 'podróż', dial. *fura / fora* 'wóz, zwykle załadowany; ilość czegoś mieszcząca się na wozie', kasz. *fòra* 'wóz naładowany'. Por. cz. *fůra* 'wóz', stcz. *fóra* też 'jazda', słc. *fúra* 'wóz'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vuore*, niem. *Fuhre* 'jazda; wóz'.

furczeć 'warkotać, terkotać, łopotać, furkotać', *furkać* 'ts.', 'zrywać się do lotu, przelatywać z głośnym łopotaniem skrzydeł', dial. *furczeć / fruczeć* 'furczeć', *furczeć / farczeć* 'chrapać', *furkać / farkać* 'parskać (o głosie konia)', *furgać* 'fruwać, latać w powietrzu; lecieć, przylatywać', 'łopotać skrzydłami', 'besztać kogoś', *furkać* 'fruwać', *fiurać* 'fruwać, latać, unosić się w powietrzu', *fiurgać* 'ts., lecieć, spieszyć się', kasz. *furgac* 'fruwać, latać', 'gromić kogoś', *furac* 'fruwać', *furgac* 'lecieć (o ptaku); uciekać, pierzchać', *furgnǫc / fërgnǫc* 'frunąć, pierzchnąć, furknąć, drapnąć, uciec'. Od dźwkn. interi. *fur!*, *fr!* o wzlocie ptaka, trzepotaniu skrzydłami i innych podobnych odgłosach. — Od tego czas. intensywny (z przyr. *-ot-*) *furkotać* 'wydawać furkot, furczeć' (dial. 'terkotać', kasz. *fłërkotac* 'stukać, o kołowrotku; pyskować') → rzecz. *furkot*.

furta od XV w. (stp. też *forta*, w XVI w. wyjątkowo także *chworta*) 'brama', dial. 'wrota od podwórza'; zdr. *furtka*, stp. od XV w. *fortka* (w XVI w. wyjątkowo *chwortka*) 'bramka, drzwiczki; ujście, otwór', dial. *furtka / fórtka* 'drzwiczki w płocie lub stodole, w chlewiku, w piecu kuchennym i chlebowym'. Zapożyczenie ze śrwniem. *phorte* 'brama' (dziś niem. *Pforte* 'ts.'), przejętego z kolei z łac. *porta* 'brama'.

fus zwykle *fusy* mn 'osad na dnie płynu, męty', stp. 1389 r. *fus* czy *fuz* 'pozostałości z przetopionej woszczyny po wyciśnięciu wosku', od XVI w. *fus / fuz* 'osad, męty, fusy' (w tym znaczeniu też *fuza*), 'zanieczyszczenia, odpady wydzielające się przy wytapianiu lub przetapianiu kruszców i metali', kasz. *fusë* mn 'osad po ugotowaniu (np. w kawie)'. Niewątpliwie zapożyczenie,

ale jego źródła nie udało się dotychczas jednoznacznie ustalić.

futro od XV w. 'wyprawiona skóra zwierzęca z włosem', 'błam futrzany, odzienie wierzchnie podbite futrem', dial. 'podszewka; watolina', *futer* 'podszewka; skóra wyściełająca wnętrze obuwia', kasz. *futer* / *fuder* 'podszewka', słowiń. *vüder* 'ts.'; zdr. *futerko*. Por. też *futrówka* 'warstwa skóry, materiału wyściełająca wnętrze obuwia'. Zapożyczenie z niem. *Futter* n 'podszewka' (: 'skrzydło okienne, futryna', zob. *futryna*), śrwniem. *vuoter* 'podszewka; futerał' (i 'futryna'); formy kasz.-słowiń. z dniem. *föder*, śrdniem. *vôder* 'podszewka'. Na gruncie polskim doszło do zmiany znaczenia 'podszewka' > 'ocieplająca podszewka, podszyte pod odzienie skórki zwierzęce, futrzane podbicie' > 'odzienie podbite skórkami, wyprawioną skórą z włosem, kożuch' > 'wyprawiona skóra zwierzęca z włosem'. — Od tego *futrzak, futrzany, futrzarz* → *futrzarski, futrzarstwo*; od zdr. *futerko* → *futerkowy*.

futryna od XIX w. 'rama okienna, odrzwia', por. dial. *futra* 'ts.', *futro* 'ts.', 'belka drewniana leżąca na osi wozu; próg wozu, na którym spoczywa oś', kasz. *futrë* mn 'futryna, odrzwia', *futer* 'belka leżąca na osi'. Zapożyczenie z tego samego źródła co *futro*: niem. *Futter* n 'skrzydło okienne, futryna' (: 'podszewka', zob. *futro*), śrwniem. *vuoter* 'futryna', 'podszewka; futerał'.

G

gacić *gacę* od XV w. 'okładać mchem, słomą, liśćmi itp. ściany budynku dla ocieplenia', 'robić groblę, tamę', stp. i dial. 'kłaść faszynę na drodze przez mokradła; zarzucać coś gałęziami i chrustem', dial. też 'grodzić na błotach, na wodzie; stawiać, naprawiać płot; przykrywać słomą stóg zboża lub siana'. Ogsł.: cz. *hatit* 'robić tamę, groblę; mościć drogę, wykładać ją gałęziami, chrustem', r. *gatit'* 'ts.; okładać słomą ściany budynku', ch./s. *gàtiti* 'regulować tok wody za pomocą tamy, grobli'. Psł. **gatiti* 'robić drogę przez bagna, błota przez wyścielanie gałęziami, kłodami, pniami; budować tamę, groblę z gałęzi, ziemi, kamieni; okładać, osłaniać coś gałęziami, chrustem, słomą itp.', czas. odrzecz. od psł. **gatь* 'droga (przez bagna, błota) wyłożona kłodami, pniami, gałęziami, chrustem, rodzaj pomostu; wiązki gałęzi, chrustu do moszczenia drogi' (por. p. *gać* 'materiał do gacenia', 'grobla z faszyny lub drewna; droga wymoszczona faszyną', cz. *hať* 'ścieżka, droga na grząskim terenie zrobiona z faszyny, żerdzi, pni; wiązki prętów, faszyna do umacniania podłoża', r. *gat'* 'pomost przez bagniste miejsce; droga wymoszczona faszyną', ch./s. *gȁt* 'jaz, grobla, tama'). Podstawowy rzecz. **gatь* pokrewny z łot. *gãts* 'chód, droga', stind. *gātuḥ* 'chód, droga, miejsce', pierwotna nazwa czynności (skonkretyzowana w nazwę miejsca) z przyr. **-tь* od pie. **gʷā-* 'iść' (od którego np. lit. *góti, góju* 'iść szybko, pędzić', łot. *gāju* 'szedłem').

gacie mn od XVI w. 'kalesony', daw. i dziś dial. 'spodnie', dial. też 'luźne letnie spodnie (z płótna lnianego); spodnie wełniane lub lniane', 'długa sierść na nogach niedźwiedzia', w stp. XV–XVI w. starsza postać *gace* mn 'spodnie; fartuszek kąpielowy zasłaniający części wstydliwe; pas, opaska na biodra'; zdr. *gatki*. Ogsł.: cz. daw. *hace* ż mn 'spodnie', stcz. *hácě* / *hacě* 'pas, opaska na biodra; kalesony; spodnie', r. *gáči* mn 'uda', daw. i dial. 'spodnie; nogawki', cs.-bg. *gaštę* ż mn 'spodnie', ch./s. *gȁće* ż mn 'kalesony; spodnie; majtki', 'pióra na nogach ptaków; długa sierść na nogach zwierząt'. Psł. **gatě* (płnsł.) / **gatę* (płdsł.) mn (od formy l. pj **gat'a*, por. r. *gáča* 'udo') 'prymitywne

okrycie nóg, goleni, ud, opaska na biodra; rodzaj spodni'. Psł. **gaťa* [< **gat-ja*] to prawdopodobnie pierwotna nazwa czynności od psł. **gatiti* 'okładać, osłaniać coś (gałęziami, chrustem, słomą itp.)' (zob. *gacić*) z przyr. **-ja*, wtórnie skonkretyzowana w 'osłona, okrycie', zastosowana jako nazwa okrycia dolnych części ciała (składającego się wówczas z odrębnych, osobno nakładanych elementów, stąd użycie rzeczownika w l. mnogiej). Pierwotna, regularna polska postać *gace* była wyłączna w XV w., przeważała jeszcze w XVI w., kiedy pojawia się wtórna forma *gacie*, z *-ć-* może pod wpływem *gać, gacić*.

gad od XV w. (stp. i dial. *gâd*) 'zwierzę należące do gromady gadów, Reptilia', pot. 'zwierzę, stworzenie budzące obrzydzenie, grozę, najczęściej o wężu', stp. i dziś dial. zbiorowo 'drobne, budzące wstręt stworzenia, robactwo, insekty, pasożyty', w gwarach także 'drób', 'zwierzęta domowe', przen. 'człowiek podły, fałszywy, nikczemny'. Ogsł.: cz. *had* 'wąż, żmija', przen. 'podły, nikczemny człowiek', r. *gad* 'gad, płaz; szkodliwe zwierzęta i owady', scs. *gadъ* 'wąż, żmija; szkodliwe robactwo'. Psł. **gadъ* 'zwierzę budzące wstręt, obrzydzenie; wąż, żmija', rzecz. odczas. od psł. **žadati (sę)* [< **žědati* < **gēd-*] 'brzydzić się, odczuwać wstręt' (por. stp. *żadać się* 'brzydzić się, wzdragać się'), z alternacją samogłoski rdzennej **ě* ⇒ **a* (por. *raz, sad*). Pierwotne znaczenie 'to, co budzi wstręt, obrzydzenie'. Por. *gadzina*.

gadać od XV w. 'opowiadać, mówić, rozmawiać', stp. 'zgadywać, odgadywać' (dziś w gwarach), 'prorokować, wróżyć, domyślać się', 'dysputować, rozważać; spierać się, sprzeczać się', 'mówić nieżyczliwie, wygadywać', 'oceniać, szacować'; z przedr. *nagadać, obgadać, pogadać, przegadać, przygadać, rozgadać się, wygadać, zagadać, zgadać się*; wielokr. *-gadywać*: z przedr. *obgadywać, odgadywać, wygadywać, zgadywać*; jednokr. *-gadnąć*: z przedr. *odgadnąć, zagadnąć, zgadnąć*. Ogsł.: cz. *hádat* 'domyślać się, przypuszczać, zgadywać, odgadywać', 'prorokować, wieszczyć, przepowiadać', daw. 'sądzić, oceniać, szacować', r. *gadáť* 'domyślać się, zgadywać; przepowiadać przyszłość, wróżyć', słwń. *gádati* 'zgadywać, odgadywać; gawędzić, mówić; pleść, bajdurzyć'. Psł. **gadati* 'domyślać się, odgadywać, wróżyć; rozważać, oceniać, szacować; spierać się, dysputować; rozmawiać, mówić', pierwotnie czas. wielokr. od psł. **goditi* 'wyczekiwać na odpowiedni czas, dogodną okazję, celować, trafiać; być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać; postępować, działać odpowiednio, przygotowywać, porządkować; uzgadniać coś, umawiać się, ustalać warunki, doprowadzać do porozumienia, zgody; zapowiadać, przepowiadać, wróżyć' (zob. *godzić*), z przyr. **-a-* i z właściwym takim czasownikom wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. — Od tego *gadka* od XV w. 'rozmowa, pogawędka, mowa', 'bajka; plotka, domysł', w stp. także 'spór słowny, dyskusja'; od czas. przedrostkowych *pogaduszka, zagadka*.

gadzina od XVI w. 'zwierzę pełzające, jadowite, płaz, gad; wszelkie stworzenie budzące wstręt', przen. 'człowiek nikczemny, podły', dial. 'żywy inwentarz, zwierzęta domowe, ptactwo domowe'. Ogsł.: słc. dial. *hadzina* 'drób; plugastwo, paskudztwo; śmieci, odpadki; robactwo, wszy', r. *gádina* 'pełzający gad lub płaz', 'wzbudzające wstręt małe zwierzątka lub insekty', dial. 'wąż, żmija; wstrętne stworzenie (np. mysz, szczur, jaszczurka)', ch./s. *gàdina* 'obrzydliwe, ohydne stworzenie; wstrętny człowiek'. Psł. **gadina* 'coś wstrętnego, budzącego obrzydzenie; wąż, żmija; małe, pełzające lub szybko się poruszające stworzenia, gady, płazy, robactwo, pasożyty', od psł. **gadъ* 'to, co budzi wstręt, obrzydzenie' (zob. *gad*), z przyr. **-ina*.

gaj od XIV w. 'niewielki las', stp. od XV w. też 'ścięte krzaki, gałęzie, chrust' (dziś przest. 'zielone liście, gałęzie, zieleń'), w XVI w. też 'miejsce kultu pogańskiego', 'prawo korzystania z określonych płodów lasów i rzek', dial. *gaj* / *gâj* także 'część lasu ograniczona przesiekami; zagajnik', 'pojedyncze drzewo rosnące, także owocowe; zielona gałąź'; zdr. *gaik*. Ogsł.: cz. *háj* 'gaj, lasek', r. *gaj* 'lasek, niewielki zagajnik', ch./s. *gâj* 'mały las, zazwyczaj założony lub utrzymywany przez

człowieka; ogrodzony kawałek lasu'. Psł. *gajь 'wyodrębniony, chroniony, ogrodzony mały las będący miejscem pogańskiego kultu, święty lasek, gdzie nie można wstępować', rzecz. odczas. od psł. *gajiti 'powodować, by coś żyło, rozwijało się, rosło' > 'pielęgnować, doglądać' (zob. *zagaić*). Pierwotne znaczenie 'las pielęgnowany, chroniony (z powodu przeznaczenia kultowego)'. — Od tego *gajowy*. Por. *zagajnik*.

gałąź *gałęzi* ż od XV w. 'pęd wyrastający z pnia drzewa', przen. 'odnoga, odgałęzienie czegoś; dziedzina czegoś', kasz. *gałǫz* : *gałąza*; zdr. *gałązka*. Płnsł.: cz. *haluz* ż, przest. i dial. *haluza*, ukr. *hálúz'* / *halúza* / *holúza*, br. dial. *halúza* 'gałąź'. Psł. dial. *galǫzъ (i zapewne *galǫza) ż 'gałąź, konar', pierwotnie prawdopodobnie 'goły pręt, gałąź bez liści', łączone ze wschsł. *galъ 'pusty, goły, nieporośnięty' (por. r. dial. *gáloe boloto* 'bezleśne bagno', ukr. daw. *halyj* 'niezarośnięty, czysty', br. dial. *hálny* 'odkryty, bezleśny'; od psł. *golъ 'pusty, goły', zob. *goły*, ze wzdłużeniem samogłoski *o → *a), ale wydzielany w takim przypadku przyr. *-ǫzъ czy *-ǫza nie jest poza tym znany. Może więc prastare przekształcenie pie. rzecz. heteroklitycznego (z alternacją tematycznego *-r/n-) *gŏlr̥-g : *gōlnés 'gałąź' (por. orm. *kolr* 'ts.'), wyraz słow. trzeba by wyprowadzać z wczesnej prapostaci *gōl-on-ǵ-ī- bądź *gōl-n̥-ǵ-ī (z pie. przyr. *-ǵ- występującym w nazwach drzew, roślin; wyraz byłby częściowo podobny pod względem archaicznej struktury do psł. *želǫdъ 'żołądek', *želǫdь 'żołądź', zob. *żołądek*, *żołądź*). — Od tego *rozgałęzić się*, *rozgałęziony*.

gałka od XVI w. 'przedmiot kulisty, kulka', stp. XIV w. 'kopuła na szczycie namiotu' (od XVI w. 'ozdobna głowica różnych przedmiotów, kuliste zwieńczenie budowli'), od XV w. 'kulka do gry', daw. też 'owoce niektórych roślin', 'narośl', dial. 'kluski'; wtórne zgr. *gała* 'kula, gałka', dial. też 'narośl na ciele', pot. *gały* mn 'oczy', 'kluski', w gwarach także 'jądra'. Ogsł.: cz. *hálka* 'galasówka', dial. łaskie *gały* mn pogardl. 'nogi', r. daw. i dial. *gálka* 'gałka, kulka', dial. też *gála* 'pałka do zabawy dziecięcej', słwń. dial. *gālka* 'galasówka'. Psł. *gala 'przedmiot o kształcie kulistym, obłym; ulepiona, ugnieciona kulka, gałka', zdr. *galъka, prapokrewne z łac. *galla* [< *g̥l-nā lub *g̥l-nā] 'narośl na liściach, owocach, pędach dębu, galasówka', stind. *gula-* 'przedmiot kulisty, kula, gałka, piłka, perła', od pie. *gel- 'ugniatać, tworzyć grudki; coś okrągłego, kulistego'.

ganek *ganku* od XV w. 'przybudówka przed wejściem do budynku', stp. XV w. też 'płaski dach, taras', w XVI w. także 'altana ogrodowa lub pergola', 'korytarz; ukryty chodnik, tajemne lub podziemne przejście', 'rodzaj sceny, estrady', 'wnęka z miejscem do siedzenia', 'pomost okrętowy', 'wał ziemny, grobla', 'podwórze dla drobiu'. Zapożyczenie ze śrwniem. *ganc*, dziś niem. *Gang* 'ganek, przedsionek, korytarz, przejście'.

ganiać 'biegać, pędzić, uganiać się; ścigać, starać się złapać; popędzać, poganiać', stp. od XV w. tylko z przedr. *poganiać* 'pędzić, gnać przed sobą', od XVI w. *naganiać* 'goniąc, gromadzić', dziś też *odganiać*, *przeganiać*, *rozganiać*, *wyganiać*, *zaganiać*. Ogsł.: stcz. *háneti* 'biegać, pędzić, gonić', cz. tylko z przedr. np. *pohánet* 'poganiać, popędzać', ukr. *hanjáty* 'gonić, pędzić; prześladować', scs. z przedr. *izganjati* 'wyganiać', *proganjati* 'wypędzać, przeganiać'. Psł. *gańati 'biegać, gonić tam i z powrotem, przeganiać', czas. wielokr. od psł. *goniti (zob. *gonić*), z typowym dla takich czasowników wzdłużeniem samogłoski rdzennej *o → *a. — Od czas. przedrostkowego *naganka* od XIX w. 'napędzający zwierzynę w czasie polowania' (wtórne zapewne późniejsze, od XX w. *nagonka* 'ts.', w nawiązaniu do *nagonić*, zob. *gonić*).

ganić *ganię* od XV w. 'krytykować, oceniać nieprzychylnie, potępiać', stp. też 'hańbić, lżyć, zniesławiać', 'rzucać obelgi, złorzeczyć', 'skarżyć, pozywać do sądu', 'apelować od wyroku sądowego'; z przedr. *przyganić*, *zganić*, stp. *naganić* 'przyganić, postawić zarzut, oskarżyć, zakwestionować coś'; wielokr. *przyganiać*. Zachsł.: cz. *hanit* (/ *hanět*) 'ganić', słc. *haniť* 'przyganiać, krytykować' (formy wschsł., np. ukr. *hányty* 'przyganiać, potępiać, łajać', daw. 'zniesławiać, bezcześcić', prawdopodobnie zapożyczone

z polskiego). Psł. dial. **ganiti* 'prześladować słowami, strofować, łajać; złorzeczyć, lżyć', czas. kauzat. od psł. **goniti* 'ścigać, pędzić, gonić' (zob. *gonić*), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Pierwotne znaczenie zapewne 'powodować (słowami), że ktoś jest przepędzany, przeganiany'. — Od tego *nagana* 'upomnienie' (stp. 'przygana, zarzut') → *naganny*; *przygana*. Zob. też *hańba*.

garb od XV w. 'silne skrzywienie kręgosłupa tworzące wypukłość na plecach lub na klatce piersiowej', 'wszelka wypukłość, wzniesienie, wybrzuszenie', w gwarach także 'zmarszczka', 'muszla ślimaka', stp. XV–XVI w. też 'gruczoł na szyi, wole', 'wypukłość na drzewie, sęk'; zdr. *garbek*. Ogsł.: cz. *hrb* 'garb', r. *gorb* 'ts.; plecy', bg. *gъrb* 'plecy'. Psł. **gърbъ* [< **gürbo-*] 'wygięcie, wybrzuszenie, nierówność, wypukłość (na ciele, w terenie)', pokrewne ze stpr. *grabis* (zapewne mylny zapis zamiast *garbis*) 'góra', w nazwach miejscowych też *garbs* 'ts.', por. też śrirl. *gerbach* [< **gʷrbā-*] 'zmarszczony', isl. *korpa* 'zmarszczka', prawdopodobnie od pie. **ger-b-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **ger-* 'skręcać, zwijać; wyginać, zginać'. Pierwotne znaczenie zapewne 'wygięcie' > 'wzniesienie, wypukłość'. — Od tego *garbić (się), zgarbić się*; *zgarbiony*; *garbaty*; *garbus*.

garbować od XVI w. 'wyprawiać (skórę)'; z przedr. *wygarbować* (też 'zbić'). Zapożyczenie ze śrwniem. *gerwen / garwen / gerben* 'robić, przygotowywać, garbować'. Od XV w. *garbarz* 'rzemieślnik wyprawiający skórę', ze śrwniem. *gerwer* 'ts.'. — Od tego *garbarnia*.

gardło od XIV w., dial. też *garło*; zdr. *gardziołko* (daw. *gardłko / garlko*). Ogsł.: cz. *hrdlo*, r. *górlo*, ch./s. *grlo* 'ts.'. Psł. **gṛdlo* [< **gür-dlo-*] 'gardziel, przełyk, szyja', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *gurklỹs* 'podgardle, wole', daw. *gurklė* 'gardło', łot. *gurklis* 'gardło, podgardle', stpr. *gurcle* 'gardło'. Nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od pie. **gʷer(ə)-* 'pożerać, pochłaniać' (por. *żreć*). Por. pokrewne *źródło*. — Od tego *gardłowy*; *gardłować*; od wyrażenia przyimkowego *podgardle* od XVI w. 'przód szyi' (por. daw. od XV w. *podgardłek* 'podbródek; wole; wyodrębniające się części anatomiczne na szyi różnych zwierząt, np. korale u ptaków, zwisający fałd skóry pod szyją wołu'; w XVI w. *podgardło* 'podgardle; wole').

gardzić *gardzę* od XIV w. 'nie szanować, lekceważyć, odtrącać coś', 'okazywać pogardę', stp. XV–XVI w. *gardzić się* 'brzydzić się', 'nie chcieć, odrzucać', kasz. *garʒëc* 'okazywać pogardę'; z przedr. *pogardzić, wzgardzić*; wielokr. *-gardzać*: z przedr. *pogardzać, wzgardzać*. Ogsł.: cz. *hrdit* 'czynić pysznym, dumnym', r. daw. *gorditi* 'odnosić się z pogardą, lekceważeniem' (dial. *gordít'* 'być pysznym, zarozumiałym'), dziś *gordít'sja* 'chlubić się, szczycić się; być dumnym z czegoś', cs. *grъditi, grъždǫ* 'czynić dumnym, pysznym, wyniosłym', *grъditi sę* 'pysznić się, chełpić się, być wyniosłym, zarozumiałym'. Psł. **gṛditi, *gṛďǫ* 'czynić zarozumiałym, wyniosłym; pogardzać, lekceważyć', czas. odprzym. od psł. **gṛdъ* 'ogromny, silny', 'wspaniały, majestatyczny, śmiały', 'zdający sobie sprawę ze swej siły, godności, wyniosły, pyszny, butny', 'budzący grozę, straszny' (o pochodzeniu zob. *hardy*). — Od czas. przedrostkowych *pogarda, wzgarda*.

gardziel ż od XV w. 'gardło', dial. *gârdziel / gârzdziel* też 'grdyka', kasz. *gârʒel (gârʒël)* 'gardziel'. Wariant wcześniejszej postaci *garciel*: stp. XV w. *garciel* (też *garzciel, garściel*, jeszcze w XVI w. wyjątkowe *garściel* w tekście wydanym w Toruniu, 1581 r.) 'tylna część jamy ustnej, gardło, szyja; (u zwierząt) wole, podgardle; otwór, wylot', kasz. *gârcël* ż 'gardło, gardziel'; udźwięcznienie *rć* > *rʒ́* (*garciel* > *gardziel*) może pod wpływem bliskoznacznego *gardło*. Pierwotne *garciel* od psł. **gṛtь* ż 'gardło, gardziel' (zachowanego szczątkowo w dł. *gjarś* ż 'ts.', zob. *krtań*), z przyr. *-el* < **-elь*; podstawowe psł. **gṛtь* [< **gür-tĭ-*] to archaiczna nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) z przyr. **-tĭ-* > **-tь*, od pie. **gʷer(ə)-* 'pożerać, pochłaniać', psł. czas. **žerti, *žьrǫ* 'żreć, połykać, pochłaniać' (zob. *żreć, gardło*). Por. *grdyka, krtań*.

garnąć od XV w. 'przysuwać do siebie, przytulać, obejmować', stp. też *ogardnąć* (z wcześniejszego **ogartnąć*, z udźwięcznieniem gru-

py spółgłoskowej *tn > dn*) 'ogarnąć'; dziś z przedr. *ogarnąć, przygarnąć, rozgarnąć, wygarnąć, zagarnąć*; wielokr. *-garniać*: z przedr. *ogarniać, rozgarniać, zagarniać*. Ogsł.: cz. *hrnout* 'zgarniać, zbierać; grabić', r. dial. *gornút'* 'zbierać, grabić (np. siano); przyciągać do siebie', ch./s. *gȑnuti* 'grabić, zgarniać'. Psł. **gr̥(t)nǫti* 'zacząć zgarnianie, rozgarnianie, przyciągać do siebie, przysuwać, przesuwać', czas. inchoat. od psł. czas. wielokr. **gr̥tati* 'zgarniać, rozgarniać' (w polskim zachowanego szczątkowo, tylko z przedr.: *ogartać* 'ubierać się', *wygartać* 'wygrzebywać, wygarniać popiół z pieca', por. r. dial. *gortát'* 'zgarniać; grabić, zgrabiać, np. siano; składać, układać, np. odzież', ch./s. *gȑtati* 'zbierać, zgarniać'), od **gr̥t-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **ger-* 'zgarniać, zbierać'.

garnek *garnka* od XV w. 'naczynie do gotowania i przechowywania potraw', dial. *gârnek* też 'duży garnek; gliniane lub kamienne naczynie do przechowywania mleka', kasz. *gark* 'garnek'; zdr. *garnczek, garnuszek*. Odpowiedniki w zachsł.: płb. *gornåk*, gł. daw. i dial. *hornk*, cz. *hrnek*, słc. *hrnok*; w pozostałych językach słow. z innymi przyr., np. r. *goršók* (< **gornćók*, dop. **gornćka > *gornška*), ch./s. *gȑne*, bg. *gərné*, mn *gŕnci*. Pierwotne zdr. **gr̥nъkъ* 'wypalone naczynie gliniane' z przyr. **-ъkъ* od psł. **gr̥nъ / *gr̥no* 'ognisko, palenisko, piec (garncarski, kowalski)', por. strus. *gъrnъ / grъnъ / gornъ* 'palenisko, ognisko, piec; naczynie z rozżarzonymi węglami; kocioł, kociołek, garnek', r. *gorn / gornó* 'palenisko, ognisko; piec kowalski, hutniczy, do wypalania wyrobów ceramicznych', ukr. *horn* (*hóren*) / *hórno* 'palenisko, ognisko; piec garncarski'. Rzecz. podstawowy **gr̥nъ* ma odpowiedniki w łac. *fornus / furnus* 'piec', stind. *ghr̥ṇá-* 'żar'. Z pie. **gʷʰr-no-* 'żar, palenisko, piec', od pierwiastka **gʷʰer-* 'gorący' (zob. *gorzeć, gorący, grzać, żar*). Por. *garniec*.

garniec *garnca* od XVI w. 'dawna polska miara objętości; naczynie o pojemności jednego garnca', stp. od XV w. i dial. też 'naczynie, garnek'. Ogsł.: cz. *hrnec*, ukr. *hornéc'*, ch./s. *gȑnac* 'garnek'. Psł. **gr̥nьcь* 'wypalone naczynie gliniane', zdr. od psł. **gr̥nъ* 'ognisko, palenisko, piec (garncarski, kowalski)' (zob. *garnek*), z przyr. **-ьcь*. — Od tego *garncarz* 'rzemieślnik wyrabiający naczynia z gliny' → *garncarski, garncarstwo*.

garść ż od XV w. 'dłoń złożona w sposób umożliwiający zaczerpnięcie, uchwycenie, objęcie czegoś', 'tyle, ile się zmieści w tak złożonej dłoni', dial. też *garzć* (także 'ilość zżętego zboża, wchodząca w skład snopka, leżąca luzem na polu'); zdr. *garstka*. Ogsł.: cz. *hrst*, r. *gorst'*, scs. *grъstь*. Psł. **gr̥stь* [< **gr̥t-tь*] ż 'garść', od psł. **gr̥tati* 'zgarniać, rozgarniać' (zob. *garnąć*), z przyr. **-tь*. Pierwotnie rzecz. abstr. z przypuszczalnym znaczeniem 'zgarnianie', skonkretyzowanym w 'to, czym się zgarnia, zbiera'. — Od wyrażenia przyimkowego *nadgarstek*.

gasić *gaszę* od XVI w. (w XV w. z przedr., np. *ugasić, zgasić*) 'powodować, że coś przestaje się palić, świecić'; z przedr. *dogasić, pogasić, ugasić, wygasić, zagasić, zgasić*; wielokr. *-gaszać*: z przedr. *dogaszać, wygaszać*; jednokr. *gasnąć, wygasnąć, zgasnąć*. Ogsł.: cz. *hasit*, r. *gasít'*, scs. *gasiti*. Psł. **gasiti* 'powodować, że coś znika, gaśnie, przestaje się palić, przestaje się świecić', którego struktura wskazuje na pierwotny czas. kauzat. (z typową wymianą samogłoski rdzennej **e ⇒ *a*), jednak bez motywacji na gruncie słow., bowiem oczekiwany czas. podstawowy *†žesti* [< **ges-*] w słow. nie zachował się, poświadczony jest jednak w bałt.: lit. *gèsti* 'zanikać (o ogniu, o świetle), gasnąć', przen. 'słabnąć, cichnąć, ustawać, zanikać'. Ostateczną podstawą wyrazu był pie. pierwiastek **(z)gʷes-* 'gasić'. — Od tego *gaśnica*.

gawędzić od XVIII w. 'rozmawiać swobodnie, poufale; gwarzyć', w gwarach przede wszystkim 'przeszkadzać', 'zajmować bez potrzeby czas'; z przedr. *pogawędzić*. Zapewne ekspresywny czas. odrzecz. od p. daw. XVI w. *gawęda*, w XVII w. *gawędź* 'pospólstwo, hołota, gawiedź', dial. młp. *gawedź* (*e < ę*) i *gawędzina* 'ptactwo domowe, drób' (por. też daw. XVI w. *gawiędź* 'pospólstwo, gawiedź', kasz. *gåvą̇ʒ / gåvąʒ / gåveʒ* 'drób'), związanych etymologicznie z *gawiedź* (zob.), utworzonych od tej samej podstawy, ale z przyr. **-ǫdь / *-ędь*. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'zachowywać się jak hała-

stra, gawiedź', stąd 'przeszkadzać w jakimś zajęciu, w pracy' > 'zajmować niepotrzebnie czas', a z tego — 'zajmować czas gadaniem, rozmową, gwarzyć'. — Od tego *gawęda* 'swobodna towarzyska rozmowa, pogawędka', 'opowiadanie, opowieść, pogadanka', daw. od XVI w. 'bajda, fantazja', w XVIII w. osobowe 'papla, gaduła', dial. 'ten, co przeszkadza, zajmuje bez potrzeby czas', 'to, co przeszkadza'; *gawędziarz* → *gawędziarski*, *gawędziarstwo*; od czas. przedrostkowego *pogawędka*.

gawiedź ż od XVI w. 'pospólstwo, hałastra, motłoch', daw. 'tłum', dial. 'wielka gromada (młodych ludzi, kobiet)', 'wszelki drobiazg w domu: dzieci, kury, drób', 'inwentarz żywy, bydło', 'robactwo w dużej ilości; wszy', kasz. *gâvė̃ʒ* / *gâbė̃ʒ* 'liczna rodzina; tłum (szczególnie kobiet)'. Ogsł.: cz. *havěť* ż 'drobne zwierzęta, dzieci; drób, ptactwo; robactwo; hołota, motłoch, gawiedź', r. dial. *gáveď* ż 'coś ohydnego, budzącego wstręt; żaby, jaszczurki, owady budzące wstręt', bg. dial. *gáved* m i ż 'dzikie zwierzę; dzikie zwierzęta'. Psł. **gavědь* ż 'coś budzącego wstręt, wywołującego obrzydzenie (np. robactwo, owady, gady, płazy)' > 'duża ilość czegoś drobnego, zwłaszcza robactwa, owadów, drobnych zwierząt', od psł. **gaviti* 'czynić szpetnym, wstrętnym, wywoływać odrazę, obrzydzenie, wstręt' (por. p. dial. ciesz. *ogawić się* 'mozolić się', cz. *ohavit* 'czynić brzydkim, szkaradnym, szpecić', *ohavit si* 'brzydzić się, czuć wstręt do czegoś', ch. dial. *gaviti se* 'odczuwać wstręt, brzydzić się', cs. *ogaviti* 'zaniepokoić, dokuczyć, naprzykrzyć się'), z przyr. **-ědь* tworzącym rzeczowniki z odcieniem zbiorowym (co do budowy por. *czeladź*). Zachsł. pejoratywne znaczenie 'pospólstwo, motłoch, hołota' powstało z 'duża ilość robactwa, owadów, małych zwierząt'. Podstawowy psł. **gaviti* to prawdopodobnie czas. kauzat. od pie. **gʷōu̯-* 'zanieczyszczać, zeszpecać; plugawić' (por. stind. *guváti* 'oddaje kał'). Zob. pokrewne *gówno*.

gaworzyć od XVII w. 'wydawać pierwsze dźwięki będące zalążkiem mowy artykułowanej (o niemowlętach)', 'gwarzyć, gawędzić', dial. 'krzyczeć, hałasować'. Dokładny odpowiednik tylko w cz. dial. *havořiti* 'mówić, gwarzyć, hałasować'. Zachsł. **gavoriti*, wariant psł. **govoriti* 'robić hałas, gwar, wrzawę; wydawać dźwięki będące zaczątkiem mowy artykułowanej' (zob. *gwarzyć*).

gawron od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Gawron*) 'ptak Corvus frugilegus', daw. od XV w. też 'kruk', dial. niekiedy 'jastrząb', 'mewa'. Ogsł.: cz. *havran* 'gawron', ukr. dial. *havrán* 'kruk', ch./s. *gȁvrān* 'kruk'. Psł. **gavornъ* 'gawron, kruk', w związku z psł. **vornъ* 'kruk' (por. p. daw. *wron*, cz. *vran*, r. *vóron*, ch./s. *vrȃn*; zob. też *skowronek*), **vorna* 'wrona' (zob. *wrona*), człon **ga-*, może mający wartość ekspresywną, niejasnego pochodzenia, podobnie jak jego wariant **ka-* w **kavornъ* 'kruk' (por. ch. dial. *kȁvran*, słwń. *kâvran*), **kavorna* 'wrona, gawron' (por. dł. *karwona*, słwń. *kavrána*), zestawiany często z *ko-*, np. w lit. *kóvarnis* 'gawron, kawka'.

gazda m od XVII w. reg. 'właściciel gospodarstwa wiejskiego na Podhalu, gospodarz', w XVI w. wyjątkowe 'pan, gospodarz'. Por. cz. dial. *gazda* 'gospodarz', słc. *gazda* 'chłop, wieśniak; gospodarz', ukr. *gázda* / *gazdá* i *házda* / *hazdá* 'gospodarz', ch. *gȁzda* 'gospodarz, właściciel; bogacz', słwń. *gȃzda* 'gospodarz'. Zapożyczenie z węg. *gazda* 'gospodarz' (prawdopodobnie za pośrednictwem słowackim), uznawanego za przejęte ze słow., prawdopodobnie z ch. *gȍspod* 'pan', *gospòda* 'państwo, pan i pani' (zob. *gospoda*). — Od tego *gaździna*; *gazdować*.

gąbka (daw. *gębka*) od XV w. 'prymitywne zwierzę morskie Euspongia officinalis', 'przyrząd do mycia ze szkieletu gąbki morskiej lub z tworzywa dobrze wchłaniającego wodę', dial. *gąbka* / *gębka* jako nazwa grzybów, np. 'purchawka', zwykle 'huba drzewna' (i stąd 'hubka do niecenia ognia'), stp. np. *gąbka modrzewiowa*, *niedźwiedzia* 'huba drzewna', stp. i dial. *gąbka* także jako zdr. od *gęba* bez odcienia pejoratywnego. Płnsł.: cz. *hubka* 'hubka', też zdr. od *houba* 'gąbka, grzybek', r. *gúbka* 'gąbka morska', 'gąbka', 'huba drzewna', też zdr. od *gúba* 'warga'. Psł. dial. **gǫbъka*, zdr. od psł. **gǫba* 'miękka, mięsista narośl na ciele człowieka, zwierzęcia lub na roślinie', 'grzyb, także pa-

sożytniczy, żyjący na drzewie, huba' (: 'warga, policzek, pysk, twarz, usta'), o pochodzeniu zob. *gęba*. Por. *huba*.

gąsienica od XV w. 'larwa motyla, liszka', w XVI w. i dziś dial. też *wąsienica* / *wąsionka*, w gwarach także *gąsiona* / *gąsionka* (w XVI w. *gąsianka*) i *wąsiel*, kasz. *vǫsevńica* / *vǫsovńica*, także *vˈǫsńica* / *vˈǫsevka* / *vˈǫsónka* / *vǫson* / *vǫsńik* (również postaci przekształcone przez etymologię ludową: *gǫsevńica*, *gąstˈevńica*, *dǫsˈevńica*). Ogsł.: słc. *húsenica*, r. *gúsenica*, ch./s. *gùsjenica*. Psł. **ǫsěnica* 'larwa motyla, gąsienica', urzeczownikowiony za pomocą przyr. **-ica* psł. przym. **ǫsěnъ* 'mający włosy, włochaty', z przyr. **-ěnъ* od psł. **(v)ǫsъ* 'włosy, zarost (na twarzy)' (zob. *wąs*). Pierwotne znaczenie 'włochata, kosmata, kudłata (larwa)'. Nagłosowe *g-* to spółgłoska protetyczna.

gbur od XVI w. 'człowiek nieokrzesany, prostak', daw. 'wieśniak, chłop, kmieć', do dziś w części gwar (płn. Polska, Wielkopolska, płn. Śląsk) bez odcienia pejoratywnego 'chłop, zwłaszcza zamożny, właściciel gospodarstwa rolnego (najczęściej dużego), gospodarz', kasz. *gbur* 'chłop, posiadający własną chatę i ziemię, włościanin, gospodarz, rolnik'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gebūr* / *gebūre* m 'sąsiad; chłop; prostak', dniem. *gebūr* 'chłop, kolonista; sąsiad'.

gdakać *gdacze* od XV w. 'wydawać charakterystyczny głos (o kurze)', stp. też 'wiele mówić, paplać; przechwalać się', daw. 'gderać, zrzędzić', dial. też np. *dgakać* / *grdakać* 'gdakać', kasz. *gdâkac* / *dâkac* / *daχtac*, słowiń. *dgakac* 'ts.'; z przedr. *zagdakać*; jednokr. *gdaknąć*. Czas. dźwkn. oparty na rozmaicie słyszanym głosie gdaczącej kury, por. w znaczeniu 'gdakać' np. cz. *kdákat*, r. *kudákat'* / *kudáchtat'*, ukr. *kudkudákaty*, ch./s. *kakodákati*.

gderać *gderam* / *gderzę* od XVIII w. (daw. *gdyrać*) 'zrzędzić, utyskiwać'. Prawdopodobnie ekspresywny czas. z przyr. *-yr-* > *-er-* (por. *gmerać*) od rdzenia *gd-* w stp. *gdakać* 'wiele mówić, paplać; przechwalać się', daw. 'gderać, zrzędzić' (zob. *gdakać*), co do znaczenia por. np. r. dial. *kvókat'* 'kwokać (o głosie kury)' >'jęczeć, stękać, gderać, zrzędzić, skarżyć się'.

gdy od XIV w. sp., w stp. zaimek pytajny 'kiedy?' i nieokreślony 'kiedyś, kiedykolwiek', dial. też *dy* 'gdy'. Por. gł. *hdy* 'kiedy; kiedyś; kiedykolwiek', cz. *kdy* 'ts.', ch./s. *kàda* / *kàdā* i *kȃd*, dial. też *kàdi* 'kiedy'. Psł. **kъdy* / **kъda* 'kiedy', od zaimka **kъ* < pie. **kᵘo-* (zob. *kto*, *ki*), z enklityczną part. **-dy* / **-da* (por. pokrewne lit. *kadà* 'kiedy', stind. *kadā́*, awest. *kadā*). Por. *nigdy*, *niegdyś* i *kiedy*.

gdzie od XIV w. przysł. 'w którym miejscu', 'dokąd', w stp. też 'kiedy', 'gdzieś, gdziekolwiek', dial. też *dzie* 'gdzie'. Ogsł.: cz. *kde*, r. *gde*, scs. *kъde*, ch./s. *gdjȅ* 'gdzie'. Psł. **kъde* 'gdzie', od pie. pierwiastka zaimkowego **ku-* / **kᵘ-* (por. *kto*, *ki*), z enklityczną part. **-de* < pie. **-dhe*, por. stind. *kúha*, awest. *kudā* 'gdzie', osk. *puf* 'ts.', cymr. *cwt* 'gdzie, dokąd' (wyrazy sprowadzane do pie. **kŭ-dhe*). Por. *nigdzie*.

gęba od XV w. (ale już w XII w. nazwa osobowa *Gęba*) 'twarz, usta, pysk', stp. też 'gąbka morska, Euspongia officinalis', 'grzyb trufla', daw. 'otwór (np. naczynia, sieci, armaty)', 'ujście rzeki', dial. 'twarz ludzka', 'usta', 'pysk zwierzęcia, zwłaszcza krowy', 'dołek w pieczywie'. Ogsł.: cz. *houba* 'grzyb; huba; gąbka morska, gąbka do mycia', *huba* 'pysk; usta; twarz', r. *gubá* 'warga; huba', dial. 'grzyb; narośl na ciele; podbródek; krawędź, brzeg', scs. *gǫba* 'gąbka'. Psł. **gǫba* 'miękka, mięsista narośl na ciele ludzkim, zwierzęcym, na roślinie', 'grzyb, także pasożytniczy, żyjący na drzewie, huba', przen. 'warga, policzek, pysk, twarz, usta', dokładnie odpowiada łot. *gum̃ba* 'narośl, guz; wzniesienie', por. też lit. *gum̃bas* m 'wypukłość, narośl'. Z infiksem nosowym od pie. **gʰeu̯b(h)-* 'wyginać, uwypuklać'. Pierwotne znaczenie 'coś wypukłego', stąd 'narośl na ciele' i dalej 'grzyb' (zob. *gąbka*) oraz 'wypukłe części ciała: warga, policzek, usta'. Por. *huba*.

gęgać od XVI w. (daw. *gągać*) 'wydawać głos (o gęsiach)', przen. 'mówić przez nos, bełkotać; gadać bezmyślnie lub nudno'; jednokr. *gęgnąć*. Por. bliskie p. dial. *gagać* 'gęgać', cz. dial. *gágat'* 'gęgać; kwakać (o głosie kaczki)', r. dial. *gágat'* 'gęgać', 'krzyczeć, wrzeszczeć', słwń. *gâgati* 'gęgać', pot. 'mówić, gadać'. Wszystkie od naśladowania głosu gęsi *gę*, *gę*, *ga*, *ga*. — Od tego intensywny czas. *gęgotać* → rzecz. *gęgot*.

gęsty od XV w. 'skupiony, zwarty, zbity', 'zawiesisty', rzadko 'częsty', daw. też 'liczny', dial. także 'jędrny, tęgi', kasz. *gąsti* 'gęsty; mętny (o wodzie)'. Ogsł.: cz. *hustý* 'gęsty, zwarty; mocny, dźwięczny (o głosie); wielki, silny', r. *gustój* 'gęsty', ch./s. *gŭst* 'gęsty; częsty'. Psł. **gǫstъ* 'złożony z wielu części leżących blisko siebie, zwarty, ścisły', prawdopodobnie ostatecznie od pie. pierwiastka **gem-* 'ściskać rękami, chwytać' (od którego też psł. **žęti*, **žьmǫ* 'gnieść, cisnąć, ugniatać, wygniatać, wyciskać', zob. *wyżąć*, z rdzennym **o* psł. **gomola* / **gomoľa* 'ugnieciona bryła jakiejś masy', zob. *gomółka*), bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowił może pierwotny psł. imiesłów bierny *†gǫtъ* [< **gom-to-*] 'zgnieciony, ściśnięty' (jakby należący do niepoświadczonego psł. czas. *†gǫti*, **gъmǫ*), na który wskazują pochodne przym.: cz. dial. *hutný* 'gęsty, krzepki, masywny', słc. *hutný* 'gęsty' i derywowany rzecz. (z przyr. **-ь*) r. dial. *guť* 'zarośla, miejsce trudne do przejścia' (zapewne 'gęstwina'). W takim razie psł. **gǫstъ* z pierwotnym znaczeniem 'ściśnięty, zbity' z prapostaci **gomt-to-*, z przyr. **-to-* > psł. **-tъ*; zakończenie **-stъ* jak w psł. przymiotnikach **čęstъ* 'gęsty; częsty', **tļstъ* 'tłusty' (zob. *częsty*, *tłusty*). — Od tego *gęstość*; *gąszcz*, *gęstwa* → *gęstwina*; *gęstnieć*; *zagęścić*.

gęś ż od XIV w. 'ptak Anser (dziki i hodowany)', kasz. *gąs*; zdr. *gąska*. Ogsł.: słc. *hus ż*, r. *gus'* m, słwń. *gôs* ż. Psł. **gǫsь* ż 'gęś, Anser', pokrewne nazwom tego ptaka w innych językach ie.: lit. *žąsìs*, stwniem. *gans* (dziś niem. *Gans*), gr. *khḗn*, łac. *anser* [< **hanser*], stind. *haṁsá-* m, *haṁsī́* ż 'ts.'. Kontynuują one pie. **ǵhan-s-* 'gęś', z czego winna się rozwinąć psł. postać *†zǫsь* (= lit. *žąsìs*); kłopotliwe *g-*, które próbowano objaśnić na różne sposoby, najłatwiej wytłumaczyć oddziaływaniem na nazwę ptaka naśladowania jego charakterystycznego głosu (zob. *gęgać*). — Od tego przym. *gęsi*; *gąsior* od XV w. 'samiec gęsi' (wtórnie 'pękata butla z wąską szyją', 'rodzaj dybów'), z przyr. *-or* (por. *kaczor*, zob. *kaczka*).

gęśle mn od XIV w. (stp. też *gęśli*) 'dawny prymitywny ludowy smyczkowy instrument muzyczny', w stp. też wyjątkowo *gęśl* / *gąśl*. Ogsł.: cz. *housle* 'skrzypce', ukr. *husli* 'dawny instrument strunowy', scs. *gǫsli* 'instrument strunowy'. Psł. **gǫsli* [< **gǫd-sli*] ż mn 'strunowy instrument muzyczny', nazwa narzędzia z przyr. **-slь* od psł. **gǫsti*, **gǫdǫ* 'wydawać przeciągły odgłos, brzęczeć, buczeć, szumieć', wtórnie 'grać na instrumencie strunowym' (por. stp. *gąść*, *gędę* 'grać na instrumencie strunowym', od XVII w. nowy bezokol. *gędzić* 'grać na harfie, na dudach; brzdąkać, przygrywać', słc. *húsť* 'grać na instrumencie muzycznym', 'huczeć; piszczeć; bzykać', r. przest. *gusti*, *gužú* / *gudú* 'grać na instrumencie strunowym (np. na gęślach)', 'gwizdać', dial. też 'śpiewać', 'głośno brzmieć, o dzwonie', 'ryczeć; wyć', 'brzęczeć, szumieć', scs. *gǫsti*, *gǫdǫ* 'grać na instrumencie strunowym'). Podstawowy czas. **gǫsti* (pokrewny z lit. *gaũsti*, *gaudžiù* 'głośno brzmieć, dźwięczeć; brzęczeć, szumieć', łot. *gaũst* 'użalać się, biadać, lamentować') od pie. dźwkn. pierwiastka **gŏu̯-* / **gou̯ə-* / **gū-* 'wołać, krzyczeć', utworzony za pomocą archaicznego przyr. **-de/do-* (jak np. *jadę*, zob. *jechać*); samogłoska nosowa była pierwotnie właściwa tylko tematowi czasu teraźn. z infiksem nosowym (**gu-n-de-tĭ* > psł. **gǫde-tь* 3. osoba l. pj), wtórnie została uogólniona w całej odmianie czasownika (por. np. *siąść*, *żądać*).

giąć *gnę* od XVII w. 'schylać, pochylać ku dołowi, kłonić ku ziemi, uginać', 'nadawać czemuś trwałą krzywiznę, wyginać', kasz. *gic* / *gǫc*, *gńe* 'giąć, schylać, uginać', przen. 'iść przed siebie'; z przedr. *nagiąć*, *odgiąć*, *przegiąć*, *przygiąć*, *wygiąć*, *zagiąć*, *zgiąć*; wielokr. *-ginać*: z przedr. *naginać*, *odginać*, *przeginać*, *przyginać*, *wyginać*, *zaginać*, *zginać*. Ogsł.: cz. *hnout*, *hnu* 'poruszyć, ruszyć; wzruszyć', r. *gnut'*, *gnu* 'giąć', scs. z przedr. *sъgъnǫti* 'zgiąć', *razgъnǫti* 'otworzyć, rozwinąć'. Psł. **gъnǫti*, **gъnǫ* (< **gъbnǫti*, **gъbnǫ*, z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **bn* > **n*) 'zginać', najbliższym odpowiednikiem jest łot. *gubt* 'zakrzywiać się; wyginać się; pochylać się'. Prawdopodobnie od pie. **gʰeu̯b^(h)-* 'giąć, zakrzywiać' (od którego np. stang. *géap* 'krzywy'). W polskim oczekiwana forma bezokol. *†gnąć* (poświadczone w XVI w. *gnąć* 'poruszyć' zapoży-

czone ze stcz. *hnúti* 'ts.'); forma *giąć* wtórnie dotworzona do form czasu teraźn. *gnę, gnie* na wzór czas. typu *tnę, tnie* : *ciąć, klnę, klnie* : *kląć, żnę, żnie* : *żąć*. — Od imiesłowu biernego *gięty* → *giętki* od XV w. 'dający się giąć, uginać, elastyczny, sprężysty' (st. wyższy *giętszy*) → *giętkość*.

gibać od XV w. (dziś przest. i dial.) 'giąć, zginać', dial. też 'chwiać, kołysać', *gibać się* 'ruszać się', kasz. *gibac* 'zginać', *gibac są* 'schylać się'. Ogsł.: cz. *hýbat* 'poruszać', dial. 'iść, biec', 'rzucać', r. dial. *gibát'* 'giąć, zginać', *gybát'* 'lekko poruszać, kołysać', scs. *gybati* 'ginąć', *prěgybati* 'zginać'. Psł. **gybati* 'zginać', czas. wielokr. od psł. **gъ(b)nǫti* 'giąć, zginać' (zob. *giąć*), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y* (z wcześniejszego **ŭ* → **ū*). — Od czas. przedrostkowego *wygibać się* → *wygibasy* mn 'nienaturalne, dziwaczne ruchy ciała', z przyr. *-as* (por. dial. *wygib* 'sposób wyjścia z trudnego położenia', koc. *vigibi* mn 'przesadne ruchy ciała podczas tańca', kasz. *vᵘëgibë* mn 'ts.').

gibki 'giętki, sprężysty, zwinny, zręczny' od XVI w. (ale pochodny rzecz. *gibkość* od XV w.), kasz. *gibki* 'giętki, ruchliwy', przen. 'wymowny, giętki'. Ogsł.: cz. *hybký* 'ruchliwy, chyży; zwinny', r. *gíbkij* 'giętki', ch./s. *gȉbak* 'ts.'. Psł. **gybъkъ* 'łatwy do zgięcia, giętki', przym. odczas. od psł. **gybati* 'zginać' (zob. *gibać*), z przyr. **-ъkъ*. — Od tego *gibkość*.

giez *gza* od XV w. 'owad Hypoderma'. Tylko polskie (stąd zapożyczone ukr. *hedz* / *gedz* / *gedz'* 'giez', słc. dial. *gzec* / *gzel* 'wiercipięta, człowiek ruchliwy'), ale w łuż. i wschsł. istnieje pokrewny wyraz z rdzennym *-y-*: dł. *gizk* 'ślepak, owad', br. *hiz* 'mucha, ślepak', dial. 'nerwowe zachowanie się bydła spowodowane ukąszeniami owadów; nerwowa bieganina'. Psł. dial. **gъzъ* (/ **gyzъ*) 'giez, ślepak, bąk', pokrewne z lit. dial. *gužà* 'kupa robactwa', *gužuls* 'rój mrówek, robactwa', *gužėti* 'roić się, mrowić się', dalsza etymologia niepewna, może wyraz pochodzenia dźwkn. Por. *gzić się*.

gil od XV w. 'ptak Pyrrhula pyrrhula', dial. *gil* / *giel* 'ts.', *gil* 'sopel lodu'. Płnsł.: cz. *hýl* (*hejl*) 'gil', dial. *chytil hyla* 'ma nos czerwony od mrozu', ukr. dial. *gyl'* / *hyl'* 'gil', br. *hil'* 'gil'. Psł. (?) dial. **gylь* 'gil', bez prawdopodobnej etymologii.

ginąć *ginę* od XV w. 'tracić życie, szczególnie śmiercią gwałtowną; przestawać istnieć', 'stawać się mniej wyraźnym, niewidocznym, znikać, zanikać', 'gubić się, zapodziewać się, przepadać', stp. też 'ustawać, słabnąć', kasz. *ginǫc* 'ginąć, zapodziewać się, przepadać, znikać; niknąć dla oka lub ucha; tracić życie, ponosić śmierć'; z przedr. *wyginąć, zaginąć*. Ogsł.: cz. *hynout* 'przepadać; umierać', r. *gíbnut'*, dial. *gínut'* 'niszczeć, umierać, znikać', scs. *gy(b)nǫti* 'ginąć'. Psł. **gy(b)nǫti* 'przepadać, znikać; słabnąć, opadać z sił, być bliskim śmierci, kończyć życie', w związku etymologicznym z psł. **gubiti, *gybati, *gъbnǫti* (zob. *gubić, gibać, giąć*). Archaiczny czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* w opozycji do psł. czas. kauzat. **gubiti* 'powodować, że coś lub ktoś ginie, znika, przestaje istnieć' (zob. *gubić*, gdzie też o wymianie samogłosek rdzennych). Pierwotne znaczenie 'zacząć się zginać (ze starości, słabości), pochylać się' > 'znikać, przepadać' : 'słabnąć, opadać z sił, tracić życie'.

glina od XV w., kasz. *glëna*; zdr. *glinka*. Ogsł.: cz. *hlína*, r. *glína*, ch./s. *glína*. Psł. **glina* 'glina', od pie. pierwiastka **glei̯-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić' (por. np. lit. *gliẽti, gliejù* 'smarować, lepić'), z przyr. **-nā*. Pierwotne znaczenie 'kleista, lepka ziemia'. — Od tego *gliniany* → *glinianka*; *gliniasty*.

glista od XV w. 'robak pasożytujący w jelitach, Ascaris lumbricoides', 'dżdżownica', stp. XV w. *glista gnojna* 'robak kloaczny albo owsik', w gwarach też *glizda* 'dżdżownica; robak Ascaris', *glizdwa* 'dżdżownica', kasz. *glistwa* / *glistew* 'glista ludzka, Ascaris lumbricoides; dżdżownica'. Ogsł.: cz. *hlísta*, r. *glistá*, ch./s. *glísta* 'glista'. Psł. **glista* [< **glit-ta*] 'robak (zwłaszcza pasożytujący w jelitach ludzkich i zwierzęcych); dżdżownica', derywat z przyr. **-ta* urzeczownikowiający pierwotny, niezachowany w słow. przym. *†glitъ* [< **glī-to-* czy **glei̯-to-*] zapewne 'śliski, lepki', odpowiadający lub pokrewne z lit. *glitùs* / *glytùs* 'śliski, gładki, lepki', związanym etymologicznie z lit. *gliẽti, gliejù* 'mazać, smarować, lepić', osta-

tecznie od pie. pierwiastka **glei̯-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić' (zob. *glina*, *gliwieć*, *glon*). Pierwotne znaczenie 'śliski, lepki robak'.

gliwieć *gliwieje* od XIX w. 'psuć się, rozkładać się (o serze); gnić (o owocach)', dial. *glewieć* / *glèwieć*; z przedr. *zgliwieć*, *zgliwiały*. Płnsł.: cz. dial. *hlivět* 'wegetować, żyć nędznie', słc. *hlivieť* 'próżnować, gnuśnieć; gnić, wegetować', dial. 'polegiwać w chorobie', r. dial. *glivét'* 'pokrywać się śluzem', ukr. dial. *hlyvíty* 'psuć się (o serze, kaszy)'. Psł. dial. **glivěti* 'psuć się, rozkładać się, zmieniać się w mazistą, kleistą masę, pokrywać się śluzem', czas. odrzecz. od psł. **gliva* / **glivъ* 'coś oślizgłego, śluzowatego, kleistego, lepkiego' > 'grzyb' (por. p. dial. *gliwa* 'huba drzewna', cz. *hlíva* 'gatunek grzyba', strus. *gliva* 'śluz, muł, ił', ch./s. *glji̇̀va* 'grzyb', też gł. *hliwk* 'żywica drzew owocowych', słc. dial. *hľiv* 'gatunek grzyba', słwń. *glívec* 'ts.'). Podstawowe psł. rzecz. **gliva* / **glivъ* mają odpowiedniki w lit. *gléivos* / *gléivės* ż mn 'śluz', *gleĩvas* m 'ts.', łot. *glīve* 'glon; śluz', stwniem. *klīwa* : *klīa* 'otręby' (dziś niem. *Kleie* 'ts.'), od pie. pierwiastka **glei̯-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego' (zob. *glina*, *glista*). Por. *grzyb*.

glon od XVII w., zwykle *glony* mn 'rośliny wodne, algi', wcześniej od XVI w. *glan* 'gęsta, śliska zawiesina w wodzie lub innym płynie, śluz, maź', dial. *glân* / *glon* 'alga; ziele rosnące na wodzie', *glan* 'gnój gęsi albo kurzy', kasz. *glonk* 'odchody gęsie'. Ogsł.: cz. *hlen* 'śluz, kleista wydzielina', słc. *hlien* 'ts.; muł', str. *glěnъ* 'wilgoć; sok; śluz', słwń. *glên* 'muł', dial. 'śluz; lepki osad w cieczy; zielone algi w studniach, na stojących wodach; rzęsa na stojącej wodzie'. Psł. **glěnъ* [< **gloi̯-no-*] 'lepka, ciągnąca się substancja, śluz', od pie. pierwiastka **glei̯-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić' (zob. *glina*, *glista*, *gliwieć*), archaiczny rzecz. z przyr. **-nъ* < **-no-* i wymianą rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* > psł. **ě*. Regularna polska postać *glan* (z przegłosem **ě* > *a*) poświadczona w stp. *glân*, dial. *glan* / *glân*, nowsza postać *glon* z rozwojem *á* > *o* przed *n*.

gładki od XV w. 'mający równą powierzchnię', st. wyższy *gładszy*. Ogsł.: cz. *hladký*, r. *gládkij*, scs. *gladъkъ*. Psł. **gladъkъ* 'mający równą powierzchnię, gładki', od pierwotnej postaci niezachowanego psł. przym. *†gladъ* 'gładki, równy' (należącego do tematów na *-ŭ-*, odpowiadającego lit. *glodùs* 'gładki, równy', por. też stwniem. *glat*, dziś niem. *glatt* 'gładki, równy, śliski', łac. *glaber* 'gładki, łysy'), z nawarstwieniem przyr. **-kъ* (co do budowy por. np. *krótki*, *słodki*). Podstawowy przym. *†gladъ* z pie. **g^{h}lād^h-ŭ-* mającego zapewne znaczenie 'błyszczący, gładki', prawdopodobnie pokrewnego z pie. **g^{h}lend$^{(h)}$-* 'świecić, patrzeć' (zob. *oglądać*). Zob. *gładzić*.

gładzić *gładzę* od XV w. 'przesuwać po czymś delikatnie ręką', 'czynić coś gładkim, usuwać nierówności', książk. 'unicestwiać'; z przedr. *ogładzić*, *pogładzić*, *wygładzić*; zob. też *zgładzić*; wielokr. *-gładzać*: z przedr. *wygładzać*. Ogsł.: cz. *hladit*, r. *gládit'*, scs. *gladiti* 'czynić gładkim'. Psł. **gladiti*, **gladʼǫ* 'czynić gładkim, równym', czas. odprzym. od wczesnej psł. postaci *†gladъ* 'gładki, równy' (zob. *gładki*). — Od czas. przedrostkowych *ogłada*. Zob. też *zagłada*.

głaskać *głaszczę* od XV w. 'przesuwać delikatnie ręką po czymś, zwykle z pieszczotą', w stp. też 'lizać', 'łagodnie się z kimś obchodzić, rozpieszczać', 'pochlebiać, ujmować pochlebstwem', w XVI w. 'koić, łagodzić, uspokajać', 'upiększać, zdobić', kasz. *głaskac* 'głaskać, muskać'; z przedr. *pogłaskać*, *ugłaskać*, *zagłaskać*; wielokr. *-głaskiwać*: z przedr. *zagłaskiwać*; jednokr. *głasnąć*. Por. cz. dial. moraw. *hlaskat*, słc. dial. wsch. *hláskac*, ukr. daw. *glaskaty* / *hlaskaty* 'głaskać' (wszystkie w sąsiedztwie polskim, chyba stąd zapożyczone). Z pierwotnego **gładskać* < **glad-sk-ati*, czas. zdrobniały z przyr. **-sk-* od p. *gładzić*, psł. **gladiti* (zob. *gładzić*).

głaz 'duży kamień', stp. XV w. 'kamyk zaokrąglony przez prąd rzeki, otoczak', w XVI w. 'kamyki, żwir i inne twarde, bryłowate materiały; krzemień', dial. 'kamyk; rodzaj skały, łupek; kamienie podpierające podwaliny drewnianej chałupy'. Por. stcz. *hlázek* 'szklany paciorek (vitrellum)', *hlazec* 'jakiś kamyk', strus. *stekljanyi glazky* może 'szklane paciorki', r. *glaz* 'oko' (pierwotnie 'gałka oczna', od podobieństwa kształtu do

kulki szklanej czy okrągłego kamienia, por. r. dial. *šarý* mn 'oczy, gałki oczne' : *šar* 'kula', p. pot. *gały* 'oczy', zob. *gałka*); w płdsł. szczątkowo poświadczone w nazwach terenowych, np. bg. *Glaz* i *Bratanov glaz* 'nazwa kamienistego wzgórza'. Psł. **glazъ* 'niewielki, gładki, kulisty kamyk, otoczak; bursztynowa, szklana kulka, paciorek', wyraz niejasnego pochodzenia. Często przyjmuje się wczesne zapożyczenie z pgerm. **glāza-*, kontynuowanego przez stang. *glær* 'bursztyn, żywica', stwniem. *glās* 'bursztyn' (por. też łac.-germ. *glēsum* 'ts.', łac. *glaesum* 'ts.'), od pie. **g^hlēso-* 'błyszczący, lśniący' (od pie. pierwiastka **ĝ^hel-* / **g^hel-* 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać'; pierwotne znaczenie byłoby 'lśniący, połyskujący, gładki, różnobarwny kamyk', 'bursztynowa lub szklana kulka, paciorek'.

głąb *głąba* (daw. dop. *głęba)* od XVI w. (ale już w XIII w. nazwa osobowa *Głąb*) 'zgrubiała łodyga roślin kapustnych', stp. XVI w. też 'łodyga, pęd; obgryziony owoc, ogryzek', 'guz weneryczny', rzadko 'słup, kolumna', przen. 'człowiek tępy, głupi, niezdolny'. Zachsł.: dł. *głub* 'kaczan; burak czerwony', gł. *hłub* (daw. też *lub, łub*) 'kaczan kapusty; nóżka grzyba', cz. *hloub* 'zielona łodyga, badyl; kaczan kapusty; nóżka grzyba', słc. *hlúb* 'kaczan; zgrubiała część liścia; nóżka grzyba', przen. 'prostak, głupiec'. Psł. dial. **glǫbъ* 'krótka, zgrubiała, twarda część rośliny (łodyga, nasada liścia, głąb)', za dokładny odpowiednik można uznać lit. *lámbas* 'głąb; soczysty liść wraz z łodygą, łodyga; szczypiorek' (jeśli w wyrazie tym zaszło uproszczenie **gl-* > *l-*), por. też stnord. *kleppr* 'bryła, gruda', *klumba* 'maczuga', niem. *Klumpen* 'bryła', ang. *clamb* 'kupa ziemi'. Podstawą było pie. **gle-m-b^h-* (wyraz słow. kontynuuje jednak prapostać **glo-m-b^h-*), forma z infiksem nosowym od pie. pierwiastka **geleb^{(h)}-* / **gleb^{(h)}-* 'zgniatać, ściskać'. Pierwotne znaczenie zatem 'coś zgniecionego, zbitego, twardego'.

głębia od XV w. 'toń, głęboka woda, głębina; głębokość', od XVI w. też *głąb* (daw. *głąb́* / *głęb́*), *głębi* ż 'ts.', *w głąb* 'do wewnątrz, w dół, w dal, głęboko', dial. *głąb* (*głąb́*) i *głąbia* / *głębia* 'głębokość, głębia', kasz. *gląbă* 'ts.'. Por. cz. *hloub* ż, stcz. *hlúbě* ż, r. *glub'* ż, bg. *glъb* ż, słwń. daw. *glōb* ż (*v glob* 'do wewnątrz, w dół, głęboko'. Psł. **glǫba* ż / **glǫbь* ż 'głębokość, głębina', rzeczowniki abstr. od psł. przym. **glǫbъ* 'głęboki' (zob. *głęboki*), z przyr. **-ja* i **-ь*. Od tej samej podstawy z przyr. *-ina*: *głębina* od XV w. (por. cz. *hlubina*, r. *glubiná*, scs. *glǫbina*).

głębić 'kopać, drążyć, pogłębiać' (jeszcze u Lindego bez przykładu, z odesłaniem do czas. przedrostkowych), dial. *głąbic* 'wiercić otwór', 'pogłębiać'; z przedr. *pogłębić, wgłębic się, zagłębić, zgłębić*, rzecz. odsłowne *wgłębienie, zagłębienie*; wielokr. *-głębiać*: z przedr. *pogłębiać, zagłębiać, zgłębiać*. Por. cz. *hloubit* 'kopać, zagłębiać się, dłubać', r. dial. *glúbit'* 'pogłębiać', scs. z przedr. *vъglǫbiti* 'wetknąć, wbić', *uglǫbiti* 'pogłębić'. Psł. **glǫbiti* 'czynić głębokim, pogłębiać', czas. odprzym. od psł. **glǫbъ* 'głęboki' (zob. *głęboki*). — Od czas. przedrostkowych *zagłębie* 'obszar, na którym występują i są eksploatowane złoża kopalin użytecznych'.

głęboki od XV w. 'mający dużą odległość od powierzchni do dna', 'mający dużą rozciągłość, odległość od brzegu ku wnętrzu', st. wyższy *głębszy*; przysł. *głęboko*, st. wyższy *głębiej*. Ogsł.: cz. *hluboký*, r. *glubókij*, scs. *glǫbokъ*. Psł. **glǫbokъ* 'głęboki', od szczątkowo zachowanego psł. przym. **glǫbъ* 'głęboki' (por. w tym znaczeniu cz. rzadkie, poet. *hlubý* / *hloubý*, r. dial. *glúbyj*, ukr. dial. *hlúbyj*; w polskim w derywatach, np. daw. XVI w. i dziś dial. *głębość* 'toń, głęboka woda'), z przyr. **-okъ* (występującym w kilku przymiotnikach ze znaczeniem 'wielki jakimiś rozmiarami', por. *szeroki, wysoki, daleki*); na przym. **glǫbъ* oparty jest st. wyższy *głębszy* i *głębiej* (< psł. **glǫbьjь* m, **glǫbьši* ż, **glǫbe* n 'głębszy, głębsza, głębsze'). Podstawowy przym. **glǫbъ* bez całkiem pewnej etymologii. Może kontynuuje postać z infiksem nosowym, pie. **glo-m-b^h-o-* lub **glu-m-b^h-o-*: pierwsza przypuszczalna prapostać od pie. bazy **geleb^h-* 'skrobać, skrobiąc, wydrążyć, wyżłobić' (zob. *żłób*), druga byłaby od pie. **gleu̯b^h-* 'ryć, żłobić, rozszczepiać' (por. np. gr. *glýphō* 'żłobię, wydrążam, wyrzynam', łac. *glūbō, glūbere* 'obłupywać, obdzierać').

W obu wypadkach pierwotnym znaczeniem psł. †*glǫbъ* byłoby 'wydrążony, wyżłobiony, wyryty', z którego mogło powstać 'głęboki'. Trudności napotykają częste zestawienia ze stind. *gambhīrá-* 'głęboki' bądź z lit. *gilùs* 'ts.', *gelmė̃* 'głębia, głębina'. — Od tego *głębokość*.

głodomór od XIX w. 'ten, kto głoduje, przymiera głodem', dial. też *głodomórz* 'biedak, nędzarz'. Por. cz. *hladomor* 'klęska głodu, głód', arch. 'ten, kto głoduje, kto jest głodzony', słc. *hladomor* (też *hladomora*) 'klęska głodu, pomór ludzi spowodowany głodem', ch./s. przest. *gladòmor* 'dręczenie głodem' (też *gladòmora* 'klęska głodu, pomór spowodowany głodem'). Słow. **goldomorъ* (i **goldomora*) 'męczenie, dręczenie głodem' i 'ten, kto głoduje, przymiera głodem', złożenie z pierwszym członem psł. **goldъ* (zob. *głód*), człon drugi **morъ* (i **mora*) od psł. **merti* 'mrzeć, umierać' (zob. *mrzeć*), por. stp. *mrzeć głód, mrzeć głodem, mrzeć od głodu*, dziś *mrzeć z głodu* 'cierpieć głód, głodować', stcz. *hlad mřieti* 'ts.', dł. *głodomreś* 'ts.'.

głodzić od XVII w. 'nie dawać pożywienia lub je ograniczać, trzymać o głodzie, morzyć głodem', od XVI w. *głodzić się* 'cierpieć głód, głodować'; z przedr. *wygłodzić* (*wygłodzony*), *zagłodzić*. Ogsł.: dł. *głožiś*, r. dial. *golodít'*, ch./s. dial. *gláditi*, por. też scs. *gladivъ* 'głodny, zgłodniały'. Psł. **golditi*, **golďǫ* 'nie dawać, pozbawiać pożywienia, morzyć głodem', czas. odrzecz. od psł. **goldъ* (zob. *głód*).

głos od XIV w. Ogsł.: cz. *hlas*, r. *gólos*, scs. *glasъ*. Psł. **golsъ* 'dźwięk, głos, szmer, odgłos', dokładny odpowiednik: lit. wyjątkowe *galsas* 'odgłos', por. też oset. *yalas* 'głos, dźwięk', stnord. *kall* 'wołanie'. Z prapostaci **gal-so-*, od pie. **gal-* 'wołać, krzyczeć', z przyr. *-*so*- > psł. *-*sъ*. — Od tego *głosować*. Por. *głosić, głośny*.

głosić *głoszę* od XV w. 'podawać do wiadomości, oznajmiać; rozgłaszać', przest. 'mówić, wygłaszać; komunikować; sławić', stp. 'krzyczeć, śpiewać, ćwierkać (o ptakach)'; z przedr. *ogłosić, rozgłosić, wygłosić*; wielokr. *-głaszać*: tylko z przedr. *ogłaszać, rozgłaszać, wygłaszać*. Ogsł.: cz. *hlásit* 'oznajmiać, ogłaszać', r. *golosít', golosíú* 'mówić głośno, krzyczeć, śpiewać', scs. *glasiti, glašǫ* 'wołać, przywoływać'. Psł. **golsiti*, **golšǫ* 'wydawać głos, mówić głośno, wołać', czas. odrzecz. od psł. **golsъ* 'dźwięk, głos, szmer, odgłos' (zob. *głos*). — Od czas. przedrostkowych *odgłos, pogłos* (por. daw. XVI w. *pogłosie* 'pogłos, echo'), *rozgłos*; *pogłoska*; *rozgłośny* → *rozgłośnia*.

głośny (daw. i dziś dial. też *głośni*) od XVI w. 'wypowiadany głosem, słyszalny, dobrze słyszalny', 'wydający (silny) głos', 'donośny, hałaśliwy, huczny', 'znany, sławny, znamienity', daw. 'wyraźny'. Ogsł.: cz. *hlásný* 'zawiadamiający, ostrzegawczy', *hlasný* 'dźwięczny, donośny; znany, sławny', r. *golosnój* / *gólosnyj* 'wyrażony głosem; donośny, gromki, dźwięczny', słwń. *glásen* 'dobrze słyszalny, donośny, dźwięczny'. Psł. **golsьnъ* 'związany z głosem, dotyczący głosu; słyszalny, donośny; taki, o którym się mówi, znany, sławny', przym. od psł. **golsъ* 'dźwięk, głos, szmer, odgłos', z przyr. *-*ьnъ*. — Od tego *nagłośnić, pogłośnić*.

głowa od XIII w. 'część ciała zawierająca mózg', także 'jednostka, osoba, człowiek; sztuka bydła', 'zwierzchnik, przełożony, gospodarz', daw. od XIII w. 'kara pieniężna za zabójstwo; zabójstwo', 'rodzaj daniny', w stp. też 'główna część czegoś, początek, źródło czegoś; to, co najważniejsze', dial. także np. 'główka kapusty'; zdr. *główka*. Ogsł.: cz. *hlava*, r. *golová*, scs. *glava*. Psł. **golva* 'głowa', dokładne odpowiedniki: lit. *galvà* 'głowa', łot. *galva* 'ts.', stpr. *gallū, galwo* 'ts.', por. też orm. *gluχ* [< **gʰōlū-* czy **gʰōlū-ko-*] 'ts.'. Ie. dialektyczny (przede wszystkim bałtosł.) innowacyjny wyraz anatomiczny, bez pewnej etymologii. Zwykle łączy się z psł. **golъ* 'goły, łysy' (zob. *goły*), przyjmując pierwotne znaczenie 'goła czaszka'; miałby to być urzeczownikowiony pie. przym. **golu̯o-* 'goły, nagi, łysy'. Zestawiano także z psł. **žьly*, **žьlъve* 'obrzęk, guzowata narośl, guz, opuchnięty gruczoł' (por. p. dial. *żółw* 'wrzód za uchem; choroba wymienia; jakaś choroba wewnętrzna u ludzi', *żółwie* mn 'guzy na nogach krowy', cz. *žluva* 'opuchlizna u konia', dial. *žuva* 'wrzód na wymieniu krowy', strus. *želvь* 'guz,

obrzmienie, opuchlizna', r. dial. *želva* 'zapalenie gruczołów szyjnych', słwń. *žélva* 'fistuła, przetoka', *želve* mn 'skrofuły, skrofuliczne wrzody'), stnord. *kollr* 'okrągły szczyt drzewa, góry; głowa, czaszka' bądź z psł. **žely, želъve* 'żółw' (zob. *żółw*). Wyraz miałby pierwotnie oznaczać 'coś kulistego' (co do znaczenia por. też np. lit. dial. *gaužė ż* 'głowa' : *gaũžtis* 'zwijać się w kłębek', zob. *guz*) względnie 'skorupę, czaszkę'. — Od tego *głowica, głowizna; głowić się*; od wyrażeń przyimkowych *nagłówek, zagłówek* (w XVI w. 'poduszka'); złożenie *półgłówek* (dosłownie 'mający pół głowy'). Zob. też *głownia, główny, pogłowie*.

głownia od XV w. 'płonące lub tlące się polano; nie dopalony kawał drewna', dial. (też *głównia*) także 'choroba jęczmienia wywołana grzybem pasożytniczym'. Ogsł.: dł. *głowńa* 'płonące polano', r. *golovnjá* 'nie dopalone polano', 'choroba zbóż i innych roślin, śnieć', ch./s. *glávnja* 'płonące polano, drewno; nie dopalone polano, resztki nie dopalonego drewna; pochodnia; grube polano przygotowane do spalenia', 'wspólna nazwa dla grzybków Tilletia i Ustilago wywołujących choroby zbóż i innych roślin; śnieć; sporysz'. Psł. **golvъńa* 'kawałek palącego się polana, płonące polano, nie dopalona część polana' (wtórnie 'choroba zbóż, śnieć, sporysz' od wyglądu porażonych, jakby spalonych ziaren), od psł. **golva* (zob. *głowa*) z przyr. **-ъńa* lub od przym. **golvьnъ* 'dotyczący głowy' > 'przedni' (zob. *główny*), z przyr. **-ja*, pierwotnie zapewne 'przednia, czołowa, paląca się część polana' (por. ch./s. *glávnja* 'przednia część polana przygotowanego do tradycyjnego palenia w wigilię Bożego Narodzenia').

głód *głodu* od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Głod*) 'stan organizmu związany z niedoborem lub brakiem pożywienia' (przen. też 'chęć, pragnienie posiadania czegoś'), 'brak żywności wywołany nieurodzajem, klęskami żywiołowymi, wojną itp.' Ogsł.: cz. *hlad*, r. *gólod*, scs. *gladъ*. Psł. **goldъ* 'łaknienie, pragnienie' > 'uczucie czczości spowodowane brakiem lub niedostatkiem pożywienia; brak lub niedostatek pożywienia', archaiczny rzecz. odczas. z wymianą rdzennego **l̥* ⇒ **ol* od psł. **žl̥děti* 'silnie pragnąć, łaknąć, pożądać czegoś' (por. cs. *žlъděti* / *žlъděti, žlъždǫ* 'pożądać czegoś, pragnąć', ch./s. *žúdjeti, žûdīm* 'silnie, bardzo pragnąć kogoś, czegoś, tęsknić za kimś, za czymś'; reliktem tego czas. jest zapewne p. dial. płd. rzecz. *pożołdy* 'łakocie, smakołyki'). Psł. **goldъ* ma odpowiedniki w stind. *gárdha-* 'żądza, pragnienie', awest. *gərəda-* 'ts.'. Podstawowy psł. czas. **žl̥děti* od pie. **gʰeldʰ-* 'pragnąć, pożądać' (od którego też stind. *gŕ̥dhayati* 'jest chciwy, łapczywy, łakomy'). — Od tego *głodny* → *głodnieć, wygłodnieć, zgłodnieć; głodować* 'mieć za mało pożywienia, cierpieć głód' → *głodówka*. Por. *głodzić*.

głóg *głogu* od XV w. 'kolczasty krzew Crataegus', w stp. też 'jeżyna, ostrężyna', 'krzew ciernisty w ogóle', 'owoc dzikiej róży', dial. także 'dzika róża, Rosa canina', 'tarnina, Prunus spinosa'. Ogsł.: cz. *hloh* 'Crataegus', stcz. też 'roślina ciernista, kolczasta', r. daw. *glog* 'dereń, Cornus foemina i sanguinea', dial. *glod* (dysymilacja *g - g > g - d*) 'Crataegus', ch./s. *glȍg* 'Crataegus i jego owoce'. Psł. **glogъ* 'ciernisty, kolczasty krzew', zapewne od pie. **glōgʰ-* / **gləgʰ-* 'kolec, ostry, wystający koniec' (por. gr. *glõkhes* mn 'ości kłosa', *glōkhís* pj 'sterczący koniec; ostrze strzały', *glõssa* 'język'). W takim razie pierwotne znaczenie 'krzew kolczasty, kłujący'.

główny (daw. i dziś dial. także *głowny*) od XIV w. 'najważniejszy, nadrzędny, podstawowy, istotny, zasadniczy, zwierzchni, naczelny', stp. od XV w. też 'pozostający w związku z głową jako częścią ciała', 'przypadający na głowę, tj. na osobę', 'dotyczący głowy, tzn. zabójstwa' (por. *głowna* 'kara pieniężna za zabójstwo', *głowne* 'odszkodowanie lub kara za zabójstwo; podatek'), od XVI w. 'wielki', 'ogólny, powszechny'. Ogsł.: cz. *hlavní* (stcz. też *hlavný*), r. *golovnój*, scs. *glavьnъ*. Psł. **golvьnъ* 'dotyczący głowy, związany z głową', przen. 'najważniejszy, podstawowy, istotny; przedni, naczelny; wyróżniający się wśród innych', przym. od psł. **golva* (zob. *głowa*), z przyr. **-ьnъ*.

głuchnąć od XVIII w. 'tracić słuch'; z przedr. *ogłuchnąć*. Por. cz. *hluchnout*, ukr. *hlúchnuty*, ch./s. *glùhnuti*. Słow. **gluchnǫti* 'stawać się głuchym, tracić słuch; stawać się przy-

głuszonym, słabo słyszalnym', od psł. przym. **głuchъ* 'niesłyszący, głuchy' lub jego kontynuantów w językach słow. (zob. *głuchy*). Nowszy wyraz, który zastąpił starszy psł. czas. **glъchnǫti* z tym samym znaczeniem, poświadczony w dawnej polszczyźnie (do XVII w.) z przedr. *o-* i z różnie przekształcaną nagłosową grupą spółgłoskową **głch-* < **glъch-*: stp. XV w. *okchnąć* 'stać się niemym', *okchły* 'ogłuchły', później *okłnąć* > *olknąć* / *oknąć* / *olchnąć* 'ogłuchnąć', por. cz. daw. *hlehnouti* 'głuchnąć', r. *glóchnuť* 'tracić słuch; gasnąć; zarastać, dziczeć', bg. *glъ́chna* 'głuchnąć, cichnąć w oddali, zamierać'. Psł. **glъchnǫti* to czas. inchoat. związany z psł. **glušiti* 'pozbawiać możliwości słyszenia, zagłuszać, tłumić' (zob. *głuszyć*), z właściwą archaicznym czasownikom z przyr. *-*nǫ-* redukcją samogłoski rdzennej (zob. *schnąć, ślepnąć*), w tym wyrazie **u* ⇒ **ъ* (z wcześniejszej zmiany **ou̯* ⇒ **ŭ*).

głuchy od XIV w. 'niesłyszący lub słabo słyszący', 'taki, który nie chce słuchać', 'mało dźwięczny, przytłumiony, niewyraźny', 'nie do przebycia; oddalony, ustronny', 'nie mający otworów, zamurowany, ślepy (np. o ścianie)', w XVI w. 'opętany, upośledzony umysłowo; tknięty szałem religijnym', daw. i dial. 'nie rodzący, nie wydający owocu; pusty, bez ziarna, bez jądra', dial. też 'niewłaściwy, nieprawdziwy, fałszywy', 'tępy, nieostry'. Ogsł.: cz. *hluchý*, r. *gluchój*, scs. *gluchъ*. Psł. **gluchъ* [< **glou̯so-*] 'niesłyszący, niedosłyszący, głuchy', prapokrewne z lit. *glùšas* 'głupi, głupkowaty; głuchy', niewykluczony też związek z różniącymi się nagłosową spółgłoską lit. dial. *klùsas* 'głuchawy', łot. *kluss* 'cichy, spokojny'. Może od pie. **g(e)leu̯-* (od pie. pierwiastka **gel-* 'gnieść, ściskać, ugniatać, ulepiać', por. np. lit. *glaũsti, glaudžiù* 'naciskać, tulić, ściskać', *glaudùs* 'gładko przylegający, ciasny, ścisły, szczelny', przen. 'potulny, cichy'), z przyr. *-*so-* > psł. *-*sъ* (por. *lichy, kusy*). Pierwotnym znaczeniem psł. **gluchъ* było prawdopodobnie 'ściśnięty, przytłumiony, pozbawiony ujścia, zatkany' > 'mający zatkane uszy'. — Od tego *głusza* 'pustkowie, odludzie', 'głucha cisza, martwota' (co do budowy por. *susza*); *głuszec* od XVI w. 'ptak Tetrao urogallus', przest. 'człowiek głuchy'.

głupi od XIV w. 'nieinteligentny, ograniczony, tępy; nierozsądny; niedoświadczony, naiwny', stp. i dial. 'chory umysłowo, szalony, obłąkany', daw. też 'prostacki, nieuczony', pot. 'niepotrzebny; nieważny, błahy'; pierwotna postać *głupy* poświadczona w gwarach (forma *głupi* ukształtowana pod wpływem przysłówka: daw. i dial. *głupie* [< **glupě*] 'niemądrze, nierozsądnie, źle'). Ogsł.: cz. *hloupý* 'nierozumny, tępy; niepotrzebny, mało ważny', daw. i dial. 'szalony, niespełna rozumu', r. *glúpyj* 'durny, głupi', pot. 'niedojrzały, naiwny; prosty, prymitywny, tandetny', dial. 'ciemny, nierozgarnięty, nieuczony', 'słaby, bezsilny (o rękach, nogach)', *glupaja noč'* 'ciemna, późna noc', br. dial. *hlúpy* 'głuchy; niedostępny, trudno dostępny', *hlupa noč* 'północ, środek nocy', słwń. *glúp* 'głupi', dial. 'głuchy'. Psł. **glupъ* 'całkowicie zaciemniony; ciemny na umyśle, nierozumny, nie rozumiejący, niedoświadczony, tępy, głupi; obłąkany, szalony', bez odpowiedników ie., wyraz jest zatem innowacją psł. W materiale słow. są dobrze widoczne związki znaczeniowe z *głuchy*, prawdopodobnie oba wyrazy są pokrewne. Zapewne z prapostaci **glou̯-po-* od pie. **g(e)leu̯-* (należącego do pie. pierwiastka **gel-* 'gnieść, ściskać, ugniatać, ulepiać', zob. *głuchy*), z rzadkim (i niepewnym) przyr. *-*po-* > *-*pъ* (por. *chłop*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'ściśnięty, przytłumiony, zagłuszony, przysłonięty, pozbawiony światła, zaciemniony', najpierw chyba o roślinach (zagłuszonych, pozbawionych światła przez inne rośliny), wtórnie o czymś całkowicie zaciemnionym, np. o nocy, stąd przeniesione na właściwości umysłowe, psychiczne człowieka 'ciemny na umyśle, nierozumny, nie rozumiejący, niedoświadczony, tępy, głupi', 'odurzony, obłąkany, szalony'. Przyjmowany nieraz związek z pie. **gleu̯-* 'być wesołym' nie tłumaczy wszystkich znaczeń wyrazu. — Od tego *głupiec, głupek*; *głupieć, ogłupieć, zgłupieć*; *głupota*; *głupstwo*; *wygłupić się* (dial. *wygłupić* 'wywieść w pole, oszukać').

głuszyć od XVI w. 'uniemożliwiać słyszenie, tłumić', 'zagłuszać rozrost (o roślinach)', łow. 'zabijać lub dobijać przez ogłuszenie'; z przedr. *ogłuszyć, zagłuszyć*; wielokr. *-głuszać*: z przedr. *ogłuszać, zagłuszać*. Ogsł.: cz. *hlušit*, r. *glušit'*, ch./s. *glúšiti*. Psł. **glušiti* 'pozbawiać możliwości słyszenia; tłumić, zagłuszać dźwięki', pierwotny czas. kauzat. od psł. **glъchnǫti* 'stawać się głuchym, tracić słuch, przestawać słyszeć' (zob. *głuchnąć*), z wymianą rdzennego **ъ* ⇒ **u* (z wcześniejszej alternacji **ŭ* ⇒ **ou̯*), na który nawarstwiał się czas. odprzym. od psł. **gluchъ*, p. *głuchy* (zob. *głuchy*).

gmach od XIV w. 'wielki, okazały budynek', stp. 'dom, budowla, budynek; mieszkanie, pokój, pomieszczenie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gemach* 'miejsce odpoczynku i pielęgnacji, pokój, mieszkanie', wcześniej 'spokój, wygoda, przyjemność; pielęgnacja' (dziś niem. *Gemach* 'pokój, apartament, komnata').

gmatwać od XVI w. 'plątać, wikłać'; z przedr. *pogmatwać, zagmatwać*. Por. daw. *gmatać* 'gmatwać', dial. *gmatusić* 'tłoczyć, dusić'. Por. cz. *hmatat*, daw. *hmatávati* 'macać', słc. *hmatať* i *hmatkať* 'dotykać rękami', ukr. *mátáty* 'gnieść; giąć'. Niezbyt jasne. Może od tego samego rdzenia **gъm-* co p. *gmerać*, daw. i dial. *giemzić*, psł. **gъm-ъz-iti* / **gъm-ъz-ati* 'pełzać, wić się; roić się, mrowić się (o robactwie, insektach)' (zob. *gmerać*). Budowa czas. polskiego sugeruje, że jego podstawę mógłby stanowić rzecz. **gmatwa* (por. w XVII w. u J. Przybylskiego *gmatwa* 'chaos', jeśli nie jest to indywidualny derywat wsteczny od *gmatwać*) < **gъma-tva*, przypuszczalnie nazwa czynności z przyr. **-tva* (por. *modlitwa*) od niepoświadczonego czas. *†gъmati* może 'poruszać bezładnie, wikłać, gnieść' (przeciw temu jednak formy bez *-w-*: p. *gmatać* i odpowiadające mu postaci słow.). Niewykluczony jakiś związek ze słwń. daw. i dial. *gomòt* 'ścisk, tłok, zgiełk; zamęt, chaos', ukr. dial. *hómit, hómotu* 'hałas, wrzask, zgiełk', r. dial. *gomotít'* 'krzyczeć, wrzeszczeć', opartych na dźwkn. pierwiastku **gom-*. — Od tego *gmatwanina*.

gmerać od XV w. (daw. i dial. też *gmyrać*) 'grzebać w czymś', przen. 'zawzięcie w czymś szukać, szperać', *gmerać się* 'guzdrać się, grzebać się', stp. wyjątkowe XV w. *gmyrać* 'pełzać, roić się' (poświadczony tylko imiesłów *gmyrząca*), kasz. *gmeřëc są* / *gmerʒec są* 'guzdrać się'. Por. słc. *hmýriť sa* 'roić się, mrowić się', dial. 'wiercić się', r. dial. *gmýrit'* 'grzebać się z czymś, guzdrać się; być osowiałym, nieruchawym'. Czas. ekspresywny z przyr. *-yr-*, pokrewny z inaczej zbudowanym stp. XVI w. *giemzać* 'mrowić (o odczuciu fizycznym)' (*jakby mrówki giemzały* u Falimierza), dial. np. 'lekko nacierać, gładzić', 'gryźć bezzębnymi dziąsłami; jeść powoli; człapać, dreptać' (< **gъm-ъz-ati*), stp. XVI w. *giemzić* 'mrowić', w XVII w. i dial. 'łaskotać', w gwarach też 'czynić zabiegi koło czegoś; powoli chodzić', *giemzi* 'siąpi (o deszczu)' (< **gъm-ъz-iti*). Podstawą był rdzeń **gъm-* (poświadczony w ch./s. rzecz. zbiorowym *gȁmad* ż 'robactwo', por. też **gym-* w r. dial. *gímít'* 'powodować hałas przy poruszaniu się'), pochodzenia dźwkn. (z inną samogłoską rdzenną **gom-* w stp. XVI w. *gomonić* 'hałasować, zrzędzić', od XV w. *gomon* 'wrzawa, hałas, zgiełk, zamieszanie, niepokój'). Pierwotne znaczenie 'poruszać się z szumem, roić się, mrowić się (o dużej ilości owadów), pełzać', stąd 'poruszać niezdarnie kończynami (jak owady), poruszać się niezdarnie' i dalej 'grzebać w czymś'.

gmin od XV w. 'lud, pospólstwo', stp. 'wielka ilość, tłum, gromada ludzi; grupa ludzi zorganizowanych w jakiś sposób', 'ogół mieszczan danej miejscowości'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gemein(e)* 'wspólny' (dziś niem. *gemein* 'wspólny, pospolity'). — Od tego *gminny* 'pospolity, prostacki, trywialny, wulgarny', *nagminny* 'powszechny, pospolity'.

gmina 'jednostka podziału administracyjnego', 'stowarzyszenie, związek religijny, społeczność religijna', w XVI w. 'niższa warstwa społeczna', 'rada miejska'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gemeine* 'wspólna posiadłość, będąca własnością jakiejś społeczności', niem. daw. *Gemeine* 'gmina', dziś niem. *Gemeinde* 'ts.' (od przym. *gemein(e)* 'wspólny', zob. *gmin*). — Od tego *gminny* 'odnoszący się do gminy'.

gnać *gnam* (stp. od XIV w., a dziś dial. czas teraźn. *żonę, żeniesz*) 'pędzić; gonić, ścigać; mknąć'; z przedr. *pognać, przegnać, przygnać, wygnać, zagnać*; wielokr. *gonic* (zob.). Ogsł.: cz. *hnát, ženu*, r. *gnať, gonjú*, ukr. *hnáty, ženú*, scs. *gъnati, żenǫ*. Psł. **gъnati, *żenǫ* [< **genōm*] 'pędzić przed sobą (bydło), zmuszać do posuwania się do przodu; ścigać, gonić kogoś, coś', pokrewne z lit. *giñti, genù* 'pędzić', łot. *dzìt, dzęnu* 'ts.', stpr. *guntwei* 'ts.', łac. *(of)fendō, (of)endere* 'trącać, uderzać', gr. *theínō* 'biję, siekę', stind. *hánti* 'bije, zabija' (nowsze *hánati* 'uderza, zabija'), het. *kuenzi* 'uderza', od pie. **gʷʰen-* 'bić' (fakty ie. wskazują na pierwotny czas. atematyczny). Samogłoska rdzenna **ъ* w psł. bezokoliczniku **gъnati* jak w psł. **zъvati* (zob. *zwać*). Pierwotne znaczenie 'popędzać, pędzić zwierzęta, uderzając je, bijąc, pędzić biczem'. Por. *wygon, zagon*.

gnat od XV w. 'kość', dial. też 'goleń', 'kostka u nogi', 'narośl, guzek', '(gruba) ość rybia', 'poprzeczna belka łącząca stramy dwu sanic'. Zachsł. i płdsł.: cz. *hnát* 'długa kość w kończynach, zwykle obrana z mięsa, kość goleniowa, udowa', ch./s. *gnjȁt* (daw. *gnat*) 'goleń, kość goleniowa; noga'. Psł. dial. **gnatъ* 'długa kość w kończynach zwierzęcych i ludzkich (zwłaszcza kość goleniowa)', niejasnego pochodzenia. Może prapokrewne z wyrazami germ. sprowadzanymi do pie. **gnotu-* (niem. *Knoten* 'węzeł; guz; sęk, kolanko', norw. *knott* 'sęk, sękata gałąź', stnord. *knǫtr* 'kula, gruda'), w takim razie psł. **gnatъ* kontynuowałoby wcześniejszą postać **gnōto-* z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'kość ze zgrubieniami, wyrostkami, jakby sękata'.

gnębić *gnębię* od XV w. (stp. *gnąbić*) 'uciskać, prześladować', 'wywoływać niepokój, przygnębienie; trapić, dręczyć, nękać', słowiń. *gnąbic* 'uciskać, gnębić'; z przedr. *pognębić, przygnębić, zgnębić*. Por. r. dial. *gnobíť* 'męczyć, obarczać licznymi zajęciami, obowiązkami', *gonóbiť* 'męczyć, dręczyć; robić coś, zwłaszcza mozolnie, powoli; gorliwie się czymś zajmować; zbierać, gromadzić', ukr. *hnobýty* 'uciskać, ciemiężyć; eksploatować', przest. i dial. *honóbyty* 'ts.; dążyć, usiłować, starać się coś zrobić, robić porządnie, zadowalać; pielęgnować, pieścić', słwń. daw. *gonobiti* 'niszczyć, unicestwiać'. Psł. dial. **gnobiti* / **gonobiti* 'męczyć, dręczyć, unicestwiać, niszczyć', z odpowiednikiem w lit. *ganābyti* 'unicestwiać, zabijać, niszczyć; męczyć, dręczyć', od pie. *gnebʰ-* (może też **genebʰ-* / **genobʰ-*), utworzonych od pie. pierwiastka **gen-* 'ściskać, uciskać'. Polska postać *gnębić*, stp. *gnąbić* z pierwotnego **gnobiti*, z unosowieniem **o* > *ą* pod wpływem poprzedzającego *n* (podobnie jak *księga* < **kniga* < psł. *kъniga*, zob. *księga*).

gniady od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Gniady*) 'jasnobrązowy z odcieniem szarawym lub czerwonawym (o maści konia)'. Ogsł.: cz. *hnědý* 'koloru kasztanowego lub czekoladowego', r. *gnedój* 'gniady, ciemnoryży', ch./s. *gnjȅd* 'koloru czerwonożółtawego lub żółtawobrunatnego'. Psł. **gnědъ* 'koloru brązowego', bez pewnej dalszej etymologii. Nie można wykluczyć związku z psł. **gnětiti* 'niecić, rozpalać ogień' (zob. *niecić*), **gnědъ* mógłby być przymiotnikiem odczas. z pierwotnym znaczeniem 'mający barwę czegoś opalonego, spalonego', ale oczekiwalibyśmy postaci *†gnětъ*; w takim wypadku trzeba by dopuścić oddziaływanie przymiotników z zakończeniem *-dъ*, np. **blědъ, *snědъ* (zob. *blady, śniady*).

gniazdo od XIV w. 'lęgowisko ptaków', przen. 'siedlisko, ośrodek', stp. też 'gałąź rodu szlacheckiego związana uznawanym jeszcze pokrewieństwem', daw. 'dom rodzinny; rodzina, ród, ojczyzna'; zdr. *gniazdko*. Ogsł.: cz. *hnízdo*, r. *gnezdó*, scs. *gnězdo*. Psł. **gnězdo* 'gniazdo', pokrewne ze stind. *nīḍáḥ* m : *nīḍám* n 'miejsce spoczynku, lęgowisko, gniazdo', orm. *nist* 'siedzenie, siedlisko, siedziba', łac. *nidus* 'gniazdo', śrirl. *net* 'gniazdo', cymr. *nyth* 'ts.; mieszkanie, miejsce pobytu', stwniem. *nest* 'gniazdo; legowisko ssaków' (dziś niem. *Nest* 'gniazdo'). Wyrazy te sprowadza się do pie. **nizdo-* 'siedlisko, gniazdo', będącego złożeniem z pierwszym członem pie. **ni-* 'na dół, w dół, ku dołowi' (por. *niski*) i z drugim członem **zdo-* związanym etymologicznie z pie. **sed-* 'siedzieć, siadać' (zob. *siedzieć*). Pierwotne znaczenie pie. **nizdo-* to 'siadanie, osiadanie na stale', stąd wtórnie 'miejsce pobytu, spoczyn-

ku' > 'miejsce pobytu, schronienia zwierząt, gniazdo, legowisko'. Pie. **nizdo-* uległo na gruncie psł. przeobrażeniom (oczekiwalibyśmy regularnej psł. postaci *†nьzdo*), w formie słow. niejasne jest nagłosowe **g-* oraz rdzenne **-ě-*. — Od tego *gnieździć się*, daw. 'wić gniazdo' (stp. *gnieździć* 'budować gniazdo'); *gniazdować*.

gnić *gniję* od XV w. 'rozkładać się, psuć się, butwieć', daw. i dziś dial. 'gnuśnieć, nic nie robić'. Ogsł.: cz. *hnít*, r. *gnit'*, scs. *gniti*, *gniję*. Psł. **gniti*, **gnъjǫ* 'psuć się, rozkładać się, butwieć, próchnieć', kontynuuje zapewne pie. **gʰnēi̯- / gʰnī-* 'trzeć, rozcierać', por. gr. *khniei* [< **gʰnei-*] 'rozpada się na drobne cząstki' oraz prapokrewne (z rozszerzeniem **-d(h)-*) stang. *gnīdan* 'trzeć, rozcierać', niem. dial. *gneist* 'łupież', *gnist* 'zanieczyszczenie skóry, strup', łot. *gnīde* 'wytarta, chropowata lub brudna skóra'. Pierwotne znaczenie 'trzeć, rozcierać' i, zapewne, 'ulegać roztarciu, rozdrobnieniu', stąd 'rozpadać się na drobne cząstki' > 'rozkładać się, butwieć, próchnieć, gnić'.

gnida od XV w. 'jajko wszy'. Ogsł.: cz. *hnida*, r. *gnída*, ch./s. *gnjìda*. Psł. **gnida* 'jajko wszy, przyczepione do włosów', najbliższe odpowiedniki w bałt. i germ.: lit. *glìnda* [< **gninda*] 'gnida', łot. *gnīda* 'ts.', stisl. *gnit* ż 'ts.', wszystkie z pie. **gʰnīdā* 'gnida', należącego zapewne do pie. pierwiastka **gʰen-* 'trzeć, rozcierać; coś roztartego, drobnego, małego, odrobina'.

gnieść *gniotę* od XV w. 'przyciskać mocno, zgniatać, ugniatać, miażdżyć', 'miąć, ściskać', 'uwierać, uciskać'; z przedr. *pognieść*, *przygnieść*, *rozgnieść*, *ugnieść*, *wgnieść*, *wygnieść*, *zagnieść*, *zgnieść*; wielokr. *gniatać* (tylko dial.), w języku liter. z przedr. *przygniatać*, *rozgniatać*, *wygniatać*, *zagniatać*, *zgniatać*. Ogsł.: cz. *hníst*, *hnětu*, r. *gnestí*, *gnetú*, scs. *gnesti*, *gnetǫ*. Psł. **gnesti*, **gnetǫ* 'gnieść, uciskać', wielokr. **gnětati*, z dokładnym odpowiednikiem w germ.: stwniem. *knetan* (dziś niem. *kneten*), stang. *cnedan* [< pgerm. **knud-* < **gnet-*] 'gnieść, ugniatać, wygniatać, miesić'. Z pierwotnego **gnet-* od pie. pierwiastka **gen-* 'ściskać, szczypać, zgniatać'. — Od czas. przedrostkowego *nagniotek*.

gniew od XIV w. 'złość, wzburzenie, wściekłość, irytacja', stp. XV w. też 'bunt, rozruchy', *gniewy* mn 'niesnaski, kłótnie'. Ogsł.: cz. *hnev*, r. *gnev*, scs. *gněvъ*. Psł. **gněvъ* 'stan silnego podniecenia wywołany niezadowoleniem; oburzenie, złość, wściekłość', bez pewnej etymologii. Może od niezachowanego psł. czas. *†gněti* 'palić, zapalać, rozpalać' (jego reliktem mogłoby być słabo udokumentowane, niepewne r. dial. *gnet'* 'rozpalać'), zapewne wariantu fonetycznego psł. **zněti* 'tlić się, słabo się palić, żarzyć się' (zob. *znój*, *znicz*), pokrewnego z psł. **gnětiti* 'niecić, rozniecać, rozpalać ogień' (zob. *niecić*); w takim razie psł. **gně-vъ* byłoby derywatem z przyr. **-vъ*, z pierwotnym znaczeniem 'rozpalenie, podniecenie' (co do związku gniewu z paleniem, płonięciem por. polskie frazy *rozpalić się gniewem*, *pałać gniewem*, *płomień gniewu*). — Od tego *gniewać (się)*, *pogniewać się*, *rozgniewać*, *zagniewany*; *gniewny*.

gnoić *gnoję* od 1500 r. 'powodować gnicie, dopuszczać do gnicia', 'nawozić ziemię, zwłaszcza obornikiem', stp. 'nawozić', 'wydalać kał', dial. też 'wypróżniać się (o zwierzętach)'. Ogsł.: cz. *hnojit* 'nawozić ziemię gnojem', stcz. 'powodować gnicie; powodować ropienie', r. *gnoít'* 'powodować gnicie', dial. 'powodować ropienie; nawozić', bg. *gnojá* 'ropieć, jątrzyć się', dial. 'powodować gnicie', 'nawozić ziemię gnojem'. Psł. **gnojiti* 'powodować gnicie; powodować ropienie, wydzielać ropę', czas. kauzat. od psł. **gniti* 'psuć się, rozkładać się, butwieć, próchnieć' (zob. *gnić*), z właściwą takim czasownikom wymianą rdzennego **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej alternacji **ei̯* ⇒ **oi̯*). Na ten wyraz nawarstwiło się nowsze słow. **gnojiti* 'nawozić glebę gnojem', czas. odrzecz. od psł. **gnojь*, p. *gnój* (zob.).

gnój *gnoju* od XV w. 'obornik, nawóz', stp. też 'odchody, kał', 'nieczystości, odpadki, rzeczy zgniłe, cuchnące, odrażające', 'wydzielina, ropa', dial. 'nawóz zwierzęcy, roślinny, sztuczny'. Ogsł.: cz. *hnůj* 'gnój', r. *gnoj* 'ropa', dial. 'nawóz, odchody', scs. *gnoi* 'gnój, nawóz; ropa, materia; wrzód, ropiejąca rana'. Psł. **gnojь* 'coś gnijącego lub zgniłego' > 'odchody zwierzęce zmieszane

z podściółką i przegniłe, nawóz do użyźniania gleby', rzecz. odczas. od psł. *gniti (zob. gnić), z wymianą rdzennego *i ⇒ *oj (z wcześniejszej alternacji *ei̯ ⇒ *oi̯), jak np. w psł. *liti : *lojь (zob. łój), *napiti : *napojь (zob. napój).

gnuśny od XV w. 'niechętny do działania, ospały, ociężały, powolny' (stp. 'leniwy, opieszały'), 'właściwy człowiekowi apatycznemu, wywołany apatią, próżniaczy'. Ogsł.: cz. hnusný 'obrzydliwy, wstrętny, ohydny', r. gnúsnyj 'odrażający, nikczemny, podły', dial. 'brzydki', scs. gnusьnъ 'wstrętny, odrażający, obrzydliwy'. Psł. *gnusьnъ 'wzbudzający wstręt, obrzydzenie, odrazę', przym. z przyr. *-ьnъ od psł. czas. odrzeczownikowego *gnusiti 'brudzić, zanieczyszczać, czynić wstrętnym, odrażającym' (por. stp. XV w. gnusić 'być leniwym, opieszałym', dial. gnusić się 'guzdrać się', cz. hnusit 'obrzydzać', strus. gnusiti 'zanieczyszczać, kalać; odczuwać obrzydzenie', słwń. gnúsiti 'zanieczyszczać, plamić, czynić wstrętnym, odrażającym; mieć wstręt, brzydzić się') lub od stanowiącego jego podstawę psł. rzecz. *gnusъ 'coś roztartego, zmierzwionego, nieczystego, wywołującego odrazę, wstręt, obrzydzenie' (por. p. daw. od XV w. gnus 'człowiek gnuśny, leniwy, powolny', cz. hnus 'odraza, wstręt; coś odrażającego', r. gnus 'drobne owady, drobne szkodniki pól', ch./s. gnûs 'coś wstrętnego, odrażającego: nieczystości, kał zwierzęcy, gnój; ktoś wstrętny, niegodziwy'). Podstawowy dla całej rodziny wyrazowej psł. *gnusъ od pie. *gʰn-ou̯- / *gʰn-eu̯- (należącego do pierwiastka *gʰen- 'trzeć, rozcierać'), z przyr. *-sъ < *-so- (co do budowy por. np. głos, kęs, kłos). — Od tego gnuśność; gnuśnieć.

godło od XIII w. 'znak wyróżniający, emblemat, symbol', stp. 'umowny krzyk, wołanie goniących przestępcę lub hasło wzywające do gonienia', 'rycerskie zawołanie rodowe', 'herb, znak rozpoznawczy', w XVI w. też 'wróżba, prognoza', kasz. godło 'omen, znak: niesamowite zjawisko zapowiadające najczęściej śmierć', 'nowina, wieść', słowiń. godło ćëńic 'ogłaszać, oznajmiać'. Odpowiednik tylko w łuż.: dł. gódło 'przezwisko; zagadka' (z polskiego zapożyczone ukr. daw. godlo, kchodlo 'ród, plemię', dziś kódlo obelżywie i familiarnie 'plemię, nasienie', br. pot. kódla n 'dom; rodzina, ród'). Zachsł. *godlo 'to, co służy do umówienia, uzgodnienia, ustalenia, zapowiedź czegoś: umówione, uzgodnione wołanie, umówiony, uzgodniony znak; wróżba, zagadka', pierwotnie nazwa narzędzia z przyr. *-dlo od psł. *goditi 'umawiać, uzgadniać; zgadywać, wróżyć' (zob. godzić). Por. hasło.

godny (godzien) od XV w. 'wart czegoś, zasługujący na coś, stosowny, odpowiedni', 'zasługujący na szacunek; wzbudzający szacunek', dial. 'duży, znaczny', 'gotów, skłonny', kasz. godni 'godny, zacny, szlachetny, odpowiedni, właściwy, zasługujący na coś'. Ogsł.: cz. hodný 'dobry, łaskawy, uprzejmy; grzeczny, posłuszny; wart czegoś, godny', stcz. 'odpowiedni, należyty, stosowny', r. gódnyj 'zdatny, przydatny, nadający się', cs. godьnъ 'miły, drogi'. Psł. *godьnъ 'odpowiedni, stosowny, nadający się, właściwy', przym. odczas. od psł. *goditi 'być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać' (zob. godzić), z przyr. *-ьnъ. — Od tego godność.

gody mn od XIV w. 'uroczystość, zwłaszcza weselna, połączona z wystawnym przyjęciem', przest., dziś dial. 'święta Bożego Narodzenia, Nowego Roku' (stp. 'cały okres od Bożego Narodzenia do Trzech Króli lub do lutego jako okres świąteczny i tradycyjny termin umów i płatności'), stp. też 'święto w ogóle', 'uczta z jakiejś okazji', dial. również 'świętowanie, radość, błogość; odpoczynek', 'wesele', 'uczta żałobna, stypa', 'termin godzenia i odprawiania służby', kasz. godë mn 'czas między Bożym Narodzeniem a Nowym Rokiem; święta Bożego Narodzenia'. Ogsł.: cz. hod 'duże święto', hody mn 'przyjęcie, uczta, biesiada', vhod przysł. 'w porę', r. god 'rok', scs. godъ 'określony czas; rok; święto'. Psł. *godъ 'coś dogodnego dla kogoś, odpowiadającego komuś, przyjemnego dla kogoś' : 'dogodny, odpowiedni na coś czas, odpowiednia pora (np. na zawieranie małżeństw, świętowanie)' (> 'termin, określony czas, pora'), prapokrewny ze śrdniem. gaden 'być odpowiednim, pasować; podobać się, przypadać do gustu',

śrwniem. *gaten* 'stykać się ściśle, pasować', goc. *gōþs* 'dobry, dzielny', stwniem. *guot*, niem. *gut*, ang. *good* 'dobry', od pie. pierwiastka **gʰedʰ- / *gʰodʰ-* 'łączyć, dopasowywać, być ściśle złączonym'. — Od tego *godowy*.

godzić *godzę* od XIV w. 'doprowadzać do porozumienia, do zgody', 'łączyć coś z czymś', 'celować, mierzyć, trafiać; uderzać, nacierać, napadać', przest. 'najmować kogoś, umawiać się do pracy', *godzi się* 'należy, trzeba, przystoi, wypada', kasz. *goʒëc* 'jednać, godzić; umawiać się z kimś o pracę, najmować kogoś; mierzyć czymś w kogoś'; z przedr. *dogodzić, pogodzić, ugodzić, wygodzić, zgodzić*; wielokr. *-gadzać*: z przedr. *dogadzać, zgadzać się*. Ogsł.: cz. *hodit* 'rzucić, cisnąć; potrząsnąć; machnąć', r. *godít', gožú* 'zwlekać; oczekiwać', dial. 'dogadzać; hodować; celować, mierzyć, rzucać do celu', scs. *goditi, goždǫ* 'godzić się, przychylić się'. Psł. **goditi, *godǫ* 'wyczekiwać na odpowiedni czas, dogodną okazję, celować, trafiać; być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać', czas. odrzecz. od psł. **godъ* 'coś dogodnego dla kogoś, odpowiadającego komuś, przyjemnego dla kogoś; dogodny, odpowiedni czas; określony czas, pora' (zob. *gody*). — Od tego *godziwy* od XVI w. 'odpowiedni, właściwy, rzetelny, uczciwy', w XVI w. 'zdatny, zdolny, nadający się', też *niegodziwy*, zob. też *godny*; od czas. przedrostkowych *pogoda, przygoda, ugoda* (→ *ugodowy*), *wygoda, zgoda*; *dogodny, przygodny, wygodny* (daw. 'punktualny, trafny', dial. 'pożyteczny'), *zgodny*.

godzina od XIV w. 'miara czasu, 1/24 część doby', 'pewien okres, pora, chwila, termin', stp. (dziś w wyrażeniach, zwrotach frazeologicznych) 'pora ważnych wydarzeń' (np. *dobra godzina, czarna godzina, ostatnia godzina*), 'właściwa pora' (*nadeszła godzina* 'odpowiedni moment'). Ogsł.: cz. *hodina* 'godzina', 'określony odcinek czasu, pora, chwila', r. *godína* 'czas, czasy', daw. i dial. 'rok', scs. *godina* 'określona, stosowna chwila, stosowny czas; miara czasu, godzina', ch./s. *gȍdina* 'rok'. Psł. **godina* 'odpowiedni, określony czas, odpowiednia pora' > 'pewien okres', od psł. **godъ* 'dogodny, odpowiedni czas; odcinek czasu, określony czas, pora' (zob. *gody*), z przyr. **-ina*. — Od tego *godzinny*; *godzinki* 'nabożeństwo do Matki Boskiej, składające się z modlitw śpiewanych; takie modlitwy'.

goić *goję* od XVI w. (stp. w XV w. z przedr. *zagoić*) 'powodować zabliźnienie się miejsc skaleczonych, ran, wrzodów, leczyć je, opatrywać; leczyć obrażenia lub schorzenia (zwłaszcza zewnętrzne)', 'mieć właściwości lecznicze (o substancjach i zabiegach)', przen. 'wpływać na coś kojąco, łagodzić, koić, uśmierzać', w XVI w. też 'łatać, reperować', w XVII w. 'karmić, tuczyć', kasz. *gojic / gojec* 'leczyć, szczególnie rany'; z przedr. *wygoić, zagoić*. Ogsł.: cz. *hojit* 'leczyć', r. dial. *góit'* 'leczyć rany; starać się, otaczać troską; dobrze karmić, odżywiać', ch./s. *gòjiti* 'tuczyć, karmić, odżywiać; hodować (zwierzęta), uprawiać (rośliny)', dial. 'leczyć, uzdrawiać'. Psł. **gojiti* 'powodować, że ktoś, coś żyje, ożywiać, pokrzepiać, umożliwiać życie', archaiczny czas. kauzat. od psł. **žiti* (zob. *żyć*), z alternacją rdzennego **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej wymiany **ei̯* ⇒ **oi̯*).

goleń ż (później m) od XVI w. 'podudzie, część nogi między kolanem a stopą', stp. XV w. 'kość goleniowa, podudzie', w XVI w. też 'nagolenica, nagolennik (część zbroi)', 'dolna część pędu', 'kolanko na łodydze winorośli', dial. także 'przednia część nogi między kolanem i stopą; wierzch nogi', 'łydka', 'noga zwierzęcia, ptaka, owada', kasz. *goléń* ż 'goleń, podudzie'. Ogsł.: cz. *holeň* 'przednia część nogi, goleń; kość goleniowa; cholewa', r. *gólen'* 'goleń', scs. *golenь* 'goleń, noga'. Psł. **golenь* ż 'kość nie pokryta mięśniami, goła', pierwotnie rzecz. abstr. (wtórnie skonkretyzowany w 'to, co jest gołe, nieokryte') od psł. przym. **golъ* (zob. *goły*), z przyr. **-enь*.

golić od XV w. 'usuwać włosy, zarost twarzy brzytwą lub żyletką', pot. 'oszukiwać, pozbawiać pieniędzy', żart. 'pić, popijać (wódkę itd.)', stp. XV w. *golić kijem* 'bić, walić' (dial. 'walić, żgać'), dial. też 'strzyc włosy lub wełnę', 'zdejmować korę z drzewa', przen. 'pędzić', kasz. *golëc* 'golić; zdzierać korę z drzewa'; z przedr. *ogolić, wygolić, zgolić*; wielokr. *-galać*: tylko z przedr. *wyga-*

lać; jednokr. *golnąć* 'wypić (wódkę)'. Ogsł.: cz. *holit* 'golić', r. *golit'* 'czynić gołym, obnażać', słwń. *golìti* 'czynić łysym, pozbawiać włosów, sierści, pierza, kory; strzyc'. Psł. **goliti*, **golʼǫ* 'czynić gołym' > 'usuwać zarost, włosy; pozbawiać kory', czas. odprzym. od psł. **golъ* (zob. *goły*).

gołąb *gołębia* od XV w. 'ptak Columbus', stp. i dziś dial. *gołąb́*, dial. też *gołęb́*; zdr. *gołąbek*, kasz. *gołǫbk* 'gołąb'. Ogsł.: cz. *holub*, r. *gólub́*, scs. *golǫbь*. Psł. **golǫbь* m 'gołąb, Columbus' (pierwotnie temat na *-ĭ-*, który w językach słow. przeszedł do tematów na *-jo-*), w niejasnym stosunku do bliskiego (ale nie identycznego, z bezdźwięczną nagłosową spółgłoską) łac. *colombus* i *colomba* [< **kol-on-bho-*] 'gołąb'. — Od tego *gołębica*; *gołębi*; *gołębnik*.

goły od XV w. (ale nazwy osobowe *Goły*, *Goł* już w XII w.) 'nagi, obnażony, nie odziany', 'pozbawiony naturalnego okrycia, nieporośnięty, pozbawiony włosów, sierści, piór, liści', 'niczym nie osłonięty, nie pokryty', 'występujący bez dodatków, uzupełnień, sam', pot. 'biedny, niezamożny', dial. też 'niewypełniony, pusty'; *zgoła* 'całkiem, zupełnie, absolutnie, w ogóle', przest. 'krótko mówiąc, jednym słowem, po prostu'. Ogsł.: cz. *holý* 'łysy, nieporośnięty; pozbawiony okrycia, nagi; prosty, nieozdobny, pusty; czysty, istny, prawdziwy, sam jeden', r. *gólyj* 'nagi; niczym nie pokryty; pusty, pozbawiony ozdób, dodatków', przen. 'biedny, ubogi', scs. *golъ* 'nagi'. Psł. **golъ* 'pozbawiony naturalnego pokrycia, nieporośnięty, łysy; nie okryty, nie osłonięty ubraniem, nagi', odpowiednik w germ.: stwniem. *kalo*, dziś niem. *kahl* 'łysy, goły, nieowłosiony; ogołocony', stang. *calu*, dziś ang. *callow* 'nieopierzony, niedoświadczony; nizinny', z pie. **galo-*. — Od tego *golec*, *golizna*. Zob. też *hołota*, *ogołocić*.

gomółka od XV w. 'serek ukształtowany w formie bryły kulistej, owalnej lub innej', dial. 'kulista bryłka czegoś miękkiego (np. mięsa, masła, błota)', 'szklana gałka, wprawiana dawniej jako szyba w ołowiane ramki w oknach', 'rodzaj sieci na ryby, podobnej do połowy olbrzymiego bochna chleba', dial. także *gomułka* 'bryła suszonego sera; ciasto z tartych ziemniaków', też *gomóła* 'bryła miękkiej masy o kształcie okrągłym lub owalnym', dial. *gomuła* 'kula śnieżna', pejor. 'usta, gęba'. Ogsł.: gł. *homoła* 'pałka prosa', cz. *homole* ż 'ścięty stożek; kopulasty wierzchołek górski', strus. *gomola* / *gomolja* 'bryła, gruda', słwń. *gomólja* 'bryła, gruda (np. sera, masła)', dial. *gomóla* 'nieurodzajny grunt powstały z rozpadu łupków'. Psł. **gomola* (/ **gomoľa*) 'ugnieciona bryła jakiejś masy', z przyr. *-*ola* / *-*oľa* od psł. czas. **žęti* [< **gem-*], **žьmǫ* 'cisnąć, gnieść, tłoczyć' (zob. *wyżąć*).

gonić *gonię* od XIV w. 'biec, podążać za kimś, usiłując go dopędzić, złapać', 'biec, iść, jechać szybko', 'popędzać, poganiać', kasz. *gońic* 'biec, żeby dopędzić; biegać'; z przedr. *dogonić*, *nagonić*, *odgonić*, *pogonić*, *przegonić*, *przygonić*, *rozgonić*, *wygonić*, *zagonić*; wielokr. *ganiać* (zob.). Ogsł.: cz. *honit*, r. dial. *gonít'*, *gonjú*, scs. *goniti*, *gonjǫ* 'prześladować; dążyć do czegoś; pędzić'. Psł. **goniti*, **gońǫ* 'poganiać, popędzać zwierzę lub stado, pędzić przed sobą; biec za kimś, za czymś, by go złapać, ścigać', czas. wielokr. od psł. **gъnati*, **ženǫ* 'pędzić przed sobą; ścigać, gonić' (zob. *gnać*), oparty na temacie czasu teraźn. **žen-* < **gen-*, z właściwą archaicznym czasownikom tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o* (co do budowy por. np. *wodzić*, *wozić*). — Od tego *goniec*. Zob. też *gonitwa*, *pogoń*.

gonitwa od XIII w. (w XVI w. rzadko *gońtwa*) 'gonienie, bieganina, uganianie się, ściganie się, pościg', daw. 'popisy rycerskie', rzadko 'ludzie goniący, ścigający, pogoń', stp. XIII–XVI w. *dziesięcina w gonitwę* 'powinność feudalna dziesięcina', w XIV w. 'wspólne gonienie', kasz. *gońitva* 'polowanie'. Ogsł.: cz. *honitva* 'obwód, rejon; diecezja' (dziś *honitba* 'polowanie; teren myśliwski, rejon łowiecki'), ukr. *honýtva* 'pościg, pogoń; szybka jazda', słwń. *gonîtev*, dial. *gonîtva* 'pędzenie, wygon bydła'. Psł. **gonitva* 'gonienie, ściganie, pogoń; wypędzanie, wyganianie; polowanie', nazwa czynności z przyr. *-*tva* (por. np. *klątwa*, *modlitwa*) od psł. **goniti* 'poganiać, popędzać zwierzę lub stado, pędzić przed sobą; biec za kimś, za czymś, by go złapać, ścigać' (zob. *gonić*).

gorący od XV w. 'mający wysoką temperaturę, silnie nagrzany, silnie grzejący, upalny', przen. 'pełen uczucia, serdeczny; gwałtowny, zapalczywy; namiętny, żarliwy', w stp. też 'doraźny, natychmiastowy' (*gorące prawo*), kasz. *gorǫci* 'gorący, ciepły, upalny; porywczy'. Por. cz. *horoucí* 'gorejący; gorący', r. *gorjáčij* 'gorący', scs. *gorę*, dop. *goręšta* / *gorǫšta* 'płonący, palący się'. Uprzymiotnikowiony psł. imiesłów czynny czasu teraźn. **gorę*, dop. **gorǫťa* (< **goręt-*) 'palący się, płonący, gorejący, świecący' od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeć*). — Od tego *gorączka* → *gorączkować, rozgorączkowany*.

gorczyca od XV w. 'roślina ognicha, Sinapis', 'nasiona gorczycy używane w lecznictwie i do wyrobu np. musztardy', stp. *gorczyca* / *gorzczyca* 'Sinapis; goryczka, Gentiana', dial. 'ognicha lub roślina do niej podobna', 'rodzaj potrawy', kasz. *gorčëca* 'gorczyca'. Ogsł.: cz. *hořčice* ż 'roślina z rodziny Sinapis', 'musztarda', dial. *horčica* też 'coś gorzkiego', r. *gorčíca* 'Sinapis i jej nasiona; starte nasiona używane jako przyprawa; musztarda', dial. też nazwy innych roślin, np. 'rdest ziemnowodny; rdest ostrogorzki', bg. *gorčíca* 'musztarda', dial. 'roślina o piekącym, gorzkim smaku (np. skrzyp polny)'. Psł. **gorьčica* 'coś wyróżniającego się piekącym, palącym, gorzkim smakiem, roślina o takim smaku', od psł. przym. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, piekącym, gorzkim smaku' (zob. *gorzki*), z przyr. **-ica*.

gorliwy od XVI w. 'wykazujący dużo zapału, pilności, wytrwałości, wielką dbałość', dial. (też *górliwy*) 'porywczy, zapalczywy; ambitny; zły, zgryźliwy; wymagający', w XVI w. także *gorzliwy* 'zapamiętały, gorący; zaciekły, zażarty, zajadły, gwałtowny; zazdrosny, zawistny', 'rzetelny, sumienny; żarliwy', kasz. *gorlëvi* 'gorliwy, pilny'. Por. cz. *horlivý* 'żarliwy, bardzo pilny; namiętny, pełen zapału', stcz. także 'palny, gorący (o ogniu)', r. dial. *gorlivyj* 'dumny, pyszny, butny', ch./s. *górljiv* 'palny, łatwo palny; gorący, rozpalony', przen. 'żarliwy; porywczy; pełen zapału; pracowity, pilny, sumienny, rzetelny; wartościowy, cenny; ofiarny; szybki; skrzętny, ruchliwy; uprzejmy, serdeczny, troskliwy'. Słow. **gorlivъ* 'palący się, płonący, płomienny, gorący; pełen zapału, żarliwy w wykonywaniu czegoś; gorący, porywczy, zaciekły, zapalczywy', od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeć*), z przyr. **-l-ivъ*. — Od tego *gorliwość*.

gorszy od XV w. jako st. wyższy do *zły*, w gwarach też w funkcji przysł. 'bardziej' (np. *gorszy chory* 'bardziej chory'). Por. cz. *horší*, r. *góršij*, scs. *gorьši*. Psł. **gorьjьši* forma rodzaju żeńskiego (**gorьjь* m, **gore* n) w funkcji st. wyższego do przym. **zъlъ* 'zły' (zob. *zły*), od rdzenia psł. przym. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, palącym smaku' (zob. *gorzki*), pierwotne znaczenie 'bardziej palący, gorzki' > 'nieprzyjemny, zły' > 'gorszy'. Tu też przysł. *gorzej* od XVI w. jako st. wyższy od *źle* od XVI w., stp. XV w. *gorze*, kasz. *goře* (por. np. cz. *huře* / *hůř* przysł., r. dial. *góre* / *góree* 'gorzej, trudniej, ciężej, bardziej dotkliwie'), psł. **gore* przysł. w funkcji st. wyższego od przysł. **zъlě* 'źle'. — Od tego *gorszyć* od XVI w. 'wywierać zły, demoralizujący wpływ; wywoływać oburzenie', w stp. XV w. *gorszyć się* 'być w gorszym położeniu', dial. *gorszyć się* 'gniewać się'; z przedr. *pogorszyć, zgorszyć* (→ *zgorszenie*).

gorycz ż od XVIII w. 'gorzki smak', 'substancja o gorzkim smaku, goryczka', przen. 'rozgoryczenie, rozczarowanie, smutek, żal, udręka', dial. też *gorzycz* 'gorzkość, coś gorzkiego', stp. XV w. tylko bot. 'sporysz zbożowy, Claviceps purpurea', w XVI w. 'woń utożsamiana z zapachem gorzkich jadalnych rzeczy'. Od daw. przym. *gorki* (zob. *gorzki*), utworzone na wzór *słodycz*. — Od tego *goryczka*; *rozgoryczyć*.

gorzałka od XVI w. 'wódka', wtórne zgr. *gorzała* (z polskiego zapożyczone cz. *koralka*, dial. *goralka*, słc. dial. *goralka* / *goržalka* 'ts.', wyraz polski był wzorem dla r. *gorélka* 'ts.', por. też ukr. *horílka* 'ts.'). Od imiesłowu czasu przeszłego **gorzały* (por. *ogorzały, zagorzały*, stp. *pogorzały*) czasownika *gorzeć* (zob.), z przyr. *-ka*. Pierwotnie 'wódka palona', co do znaczenia por. *przepalanka* 'rodzaj wódki' (: *przepalać*), cz. *pálenka* 'wódka' (: *pálit* 'palić'). Od tej samej podstawy *gorzelnia* od XIX w. 'zakład przemysłowy

produkujący alkohol etylowy metodą fermentacji', dawniej XVII–XVIII w. *gorzalnia*; od tego *gorzelnik* → *gorzelnictwo*.

gorzeć *gorzeję* (przest. *goreć*) od XV w. 'palić się, płonąć', daw. też 'gorączkować, mieć podwyższoną ciepłotę, być w stanie zapalnym', 'być wysuszonym, spieczonym, wypalonym przez żar, upał', dial. *gorzeć* / *goreć* / *gorać* 'palić się, paląc się, świecić'; z przedr. *ogorzeć* 'mocno się opalić' (*ogorzały* 'bardzo opalony', stp. XV w. 'rumiany, przypieczony, o chlebie'), *rozgorzeć* 'rozpalić się, zapłonąć; przybrać na sile, wybuchnąć', *zagorzały* 'bardzo gorliwy, żarliwy, zawzięty', daw. 'wyschły, zeschły, uschły, spalony słońcem' (stp. XV w. *zagorzeć się* 'zapalić się, zapłonąć'). Ogsł.: cz. *hořet*, r. *goréť*, scs. *gorěti*. Psł. **gorěti*, **gorǫ* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić', dokładne odpowiedniki: lit. *garė́ti* 'zamieniać się w parę, ulatniać się, parować', daw. 'palić się, gorzeć', *garė́tis* 'wybuchać gniewem', łot. *garê-tiês* 'wypalać się (o piecu)', por. pokrewne gr. *thérō* 'ogrzewam', *théromai* 'ogrzewam się (np. przy ogniu)', śrirl. *gorim* / *guirim* 'rozgrzewam, ogrzewam, palę'; od pie. pierwiastka **g^{wh}er-* / **g^{wh}or-* 'gorący, ciepły' (zob. też *garnek*, *żar*, *żarzyć*). Pierwotnie również w psł. czas. atematyczny, na co wskazuje struktura imiesłowu czynnego czasu teraźn. **gorę*, **gorǫťa* (zob. *gorący*). Por. też *gorzałka*, *gorzki*. — Od czas. przedrostkowych *pogorzelec* 'człowiek, który stracił mienie wskutek pożaru' (← stp. *pogorzały* 'który spłonął', *pogorzeć* 'spalić się; zapalić się'); *pogorzelisko* od XVI w. 'miejsce, gdzie był pożar'; *zgorzel*.

gorzki od XV w. 'mający smak przeciwstawny słodkiemu', przen. przykry, nieprzyjemny, trudny do zniesienia; bolesny, pozbawiony radości', stp. też *gorki* / *gorski* / *gorżki* (ostatnia postać także dziś w gwarach, gdzie również *gorztki*), kasz. *gořki* 'gorzki; przykry, bolesny, trudny do zniesienia'. Ogsł.: cz. *hořký* 'gorzki; przykry, bolesny, cierpiący; zły, rozgniewany, złośliwy', r. *górʹkij* 'gorzki; gryzący (np. o dymie); bolesny; smutny, żałosny, rozgoryczony; nieszczęsny', scs. *gorьkъ* 'gorzki', ch./s. *górak* 'gorzki, o nieprzyjemnym smaku, zapachu; nieprzyjemny, bolesny; trudny do zniesienia, dojmujący; zapalczywy; niezadowolony, zgryźliwy, dokuczliwy; zabójczy, trujący'. Psł. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, palącym smaku', przym. odczas. od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeć*), z wyjątkowym przyr. **-ьkъ* (por. też *ciężki*). Nie można wykluczyć, że bezpośrednią podstawę psł. **gorьkъ* stanowił niezachowany odczas. przym. *†gorь* (por. **gorьjь*, zob. *gorszy*), należący do arch., utraconego przez słow. typu przymiotników na *-ĭ-*; w takim razie **gorьkъ* byłby postacią nowszą, z nawarstwieniem przyr. **-kъ* (co dobrze jest poświadczone w przymiotnikach należących pierwotnie do tematów na *-ŭ-*, zob. np. *słodki*). Pierwotne znaczenie 'taki, który pali, piecze'. — Od tego *gorzkawy*; *gorzkość*. Zob. też *gorzknieć*, *gorycz*.

gorzknieć *gorzknieję* od XVI w. 'stawać się gorzkim', 'stawać się zgorzkniałym, wpadać w apatię, zobojętnienie'; z przedr. *zgorzknieć*, *zgorzkniały*. Daw. od XVII w. i dial. *gorzknąć* 'nabierać gorzkiego smaku, stawać się gorzkim', przen. 'brzydnąć, tracić urok; kwaśnieć, tetryczeć, zrażać się, zniechęcać się, wpadać w apatię; stawać się przykrym, nieprzyjemnym'. Por. cz. *hořknout* 'stawać się gorzkim, gorzknieć', przen. 'zrażać się, zniechęcać się; stawać się przykrym, nieprzyjemnym', r. *górknuť* 'nabierać gorzkiego smaku, gorzknieć'. Psł. dial. **gorьknǫti* 'nabierać gorzkiego smaku, stawać się gorzkim', czas. odprzym. od psł. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, palącym smaku' (zob. *gorzki*). W polskim starsza postać *gorzknąć* wyparta przez nowszą *gorzknieć*, por. np. *istnąć* → *istnieć*.

gospoda od XIV w. 'karczma, dom zajezdny, jadłodajnia', przest. 'dom korzystający stale z usług jednej osoby', daw. 'mieszkanie, stancja, kwatera przeznaczona na krótki pobyt', stp. 'dom zajezdny, miejsce postoju w czasie podróży, kwatera wynajęta na krótki pobyt (zwykle wraz z utrzymaniem)', w XVI w. 'prywatny dom mieszkalny, gospodarstwo; miejsce stałego pobytu; gościna, schronienie', wyjątkowo osobowo 'przełożony, zwierzchnik'. Ogsł.: gł. *hospoda* 'gospoda, oberża, zajazd', 'częstowanie,

ugoszczenie', cz. *hospoda* 'gospoda, karczma, zajazd', 'karczmarz', *býti hospodou* 'gościć gdzieś', stcz. *hospoda* m 'pan domu, gospodarz', ż 'pani domu, gospodyni', r. *gospodá* 'panowie, państwo', dial. *gospóda* 'domostwo, całe gospodarstwo i dom; pokoje, izby mieszkalne', scs. *gospoda* 'gospoda, zajazd', ch./s. *gòspoda* 'panowie, państwo'. Psł. **gospoda* 'panowie, pan i pani, państwo, gospodarze, władcy, członkowie wyższej warstwy społecznej', archaiczny rzecz. zbiorowy z przyr. **-a* od psł. **gospodь* 'gospodarz, pan, władca' (por. stcz. *hospod* 'pan', r. *gospód'* 'Pan Bóg', daw. 'władca, pan', scs. *gospodь* 'pan; gospodarz, właściciel; władca; Pan Bóg', ch./s. *gȍspōd* 'Bóg', daw. 'władca, pan'; w polskim nie zachowane, wyjątkowe dial. podl. *gospód*, woł. *gospodzie* 'pan' zapożyczone prawdopodobnie ze wschsł.). Znaczenia 'gościna, goszczenie' > 'dom pana, dom gościnny, zajazd, kwatera' są nowsze, rozwinęły się wtórnie ze znaczenia zbiorowego, jak w łac. *hospitium* 'gościna, ugoszczenie' : 'dom gościnny, kwatera gościnna, zajazd, przytułek'.

gospodarz od XIV w. Ogsł.: cz. *hospodář*, ukr. *hospódar*, cs. *gospodarь*, ch./s. *gospòdār*. Słow. **gospodařь* 'pan domu, głowa rodziny, zarządca, władca', od psł. **gospodь* 'gospodarz, pan, władca', **gospodinъ* 'ts.' (zob. *gospodyni*) lub **gospoda* 'panowie, pan i pani, państwo, gospodarze, władcy, członkowie wyższej warstwy społecznej' (zob. *gospoda*), utworzone na wzór produktywnego typu nazw wykonawców czynności z przyr. **-ařь* (por. np. *garncarz, lekarz, stolarz*). — Od tego *gospodarka* → *gospodarczy*; *gospodarny* → *gospodarność*; *gospodarstwo*; *gospodarować*.

gospodyni od XV w. Ogsł.: cz. *hospodyně*, stcz. *hospodyni*, ukr. *hospodýnja*, scs. *gospodyni* 'pani, gospodyni', ch./s. *gospòdinja* 'ts.'. Psł. **gospodyńi* ż 'kobieta stojąca na czele rodziny, domu, żona gospodarza, gospodyni', forma żeńska z przyr. **-yńi* od psł. **gospodь* 'gospodarz, pan, władca' (zob. *gospoda*), **gospodinъ* 'ts.' (por. stp. od XIII w. *gospodzin* 'pan, zwykle o Bogu', stcz. *hospodin* 'pan; Pan Bóg', r. *gospodín* 'pan; władca; człowiek należący do wyższych klas społecznych', scs. *gospodinъ* 'pan', ch./s. *gospòdin* 'pan'). — Od tego *gosposia* 'pomoc domowa', zdr. utworzone zapewne na wzór zdrobniałych imion osobowych typu *Basia, Joasia, Krysia*.

gościć *goszczę* od XVI w. (od XV w. z przedr. *zagościć się*) 'przyjmować, podejmować kogoś u siebie', 'być w gościnie, bawić gdzieś'; z przedr. *ugościć, zagościć*; wielokr. *-gaszczać*: z przedr. *ugaszczać*. Ogsł.: cz. *hostit* 'gościć, podejmować, częstować', r. *gostít'* 'przebywać w gościnie', dial. 'przyjmować kogoś u siebie, częstować', scs. *gostiti* 'podejmować, ugaszczać'. Psł. **gostiti, *gošćǫ* [< **gostjǫ*] 'podejmować kogoś, gościć u siebie; przebywać w gościnie', czas. odrzecz. od psł. **gostь* (zob. *gość*). — Od tego *gościna* → *gościnny* → *gościnność*; *gościniec* 'szeroka droga wiejska, trakt', przest. 'podarunek przywieziony z podróży', daw. 'zajazd, karczma'.

gość od XIV w. 'osoba przybyła lub przybywająca w gościnę, w odwiedziny, z wizytą', stp. 'przybysz, obcy, cudzoziemiec (szczególnie obcy kupiec)', 'człowiek mieszkający daleko od sądu', 'człowiek nie mający w danym mieście praw miejskich'. Ogsł.: cz. *host*, r. *gost'*, scs. *gostь*. Psł. **gostь*, **gosti* m (temat na *-ĭ-*) 'przybysz, obcy' > 'osoba przybyła w odwiedziny, zaproszona w gościnę, gość', dokładnie odpowiada goc. *gasts* 'obcy, cudzoziemiec' (dziś niem. *Gast* 'gość, obcy, przyjezdny'), łac. *hostis* 'wróg, nieprzyjaciel' (pierwotnie 'obcy'), wszystkie z pie. **g^hostis* 'przybysz, obcy'. — Od tego *gościec* od XVII w. 'reumatyzm' (por. cz. *hostec* 'ts.', dial. 'wysypka; łupież', słc. *hostec* 'reumatyzm', dial. 'liszaj', ukr. *hostéc'* 'reumatyzm'), eufemiczna nazwa choroby.

gotować od XVI w. 'przyrządzać, warzyć pożywienie', wcześniej od XIV w. 'przygotowywać, przysposabiać', *gotować się* 'przygotowywać się'; z przedr. *nagotować, przegotować, przygotować, rozgotować, ugotować, wygotować, zagotować, zgotować*. Ogsł.: cz. *hotovat* 'przygotowywać', ukr. *hotuváty* 'przygotowywać; gotować, warzyć', scs. *gotovati* 'przygotowywać'. Psł. **gotovati* 'czynić gotowym, całkowicie wykonanym, przygotowanym, przysposobionym, przygo-

towywać, przysposabiać', czas. odprzym. od psł. **gotovъ* 'skończony, całkowicie wykonany; przyrządzony, przygotowany, przysposobiony' (zob. *gotowy*). Znaczenie 'warzyć pożywienie' z wcześniejszego 'przygotowywać coś do jedzenia, pożywienie'.

gotowy, *gotów* od XIV w. 'całkowicie wykonany, sporządzony', 'przysposobiony, przygotowany', 'zdecydowany na coś, skłonny, zdolny do czegoś', kasz. *gotovi* 'przygotowany; zdecydowany na coś, zdolny do czegoś; gotowany (o potrawach)'. Ogsł.: cz. *hotový* 'sporządzony, przygotowany', 'chętny, skłonny', 'prawdziwy, autentyczny, rzeczywisty', r. *gotóvyj* i *gotóv* 'który zrobił, wykonał coś całkowicie (o człowieku)', 'skończony, całkowicie wykonany; przygotowany, przysposobiony', *gotóv* też 'martwy; pijany do nieprzytomności', scs. *gotovъ* 'przygotowany, przysposobiony; skłonny, zdecydowany'. Psł. **gotovъ* 'skończony, całkowicie wykonany; przyrządzony, przygotowany, przysposobiony; skłonny, zdecydowany', bez pewnej dalszej etymologii. — Od tego *gotówka*, *gotowizna*. Zob. też *pogotowie*.

goździk, reg. *gwoździk* od XV w. 'roślina ozdobna Dianthus', *goździki* 'wysuszone pączki goździkowca, używane jako aromatyczna przyprawa korzenna', stp. od XV w. *gwoździk* / *goździk* 'goździk', *wielki goździk* 'zasuszony pączek kwiatowy drzewa azjatyckiego Eugenia caryophyllata, używany jako przyprawa kuchenna', dial. *goździk* też 'drucik przy sprzączce'. Pierwotne zdr. od *gwóźdź* (zob.), użyte przenośnie na oznaczenie podobnych wyglądem zasuszonych pączków rośliny i wtórnie jako nazwa samej rośliny.

góra od XV w. (ale już w XII w. *Gora* jako nazwa własna) 'większe wzniesienie terenu', 'stos, sterta, kupa', 'część czegoś położona wyżej niż inne', reg. 'strych, poddasze', kasz. *góra* 'góra; strych; stos, kupa, sterta, wielka ilość; przestrzeń wyższa, wysokość; prawo, słuszność, racja'; zdr. *górka*. Ogsł.: cz. *hora* 'góra', r. *gorá* 'góra; sterta, hałda czegoś', dial. 'brzeg, wysoki brzeg; ląd; strych, poddasze', scs. *gora* 'góra', ch./s. *gòra* 'góra, wzgórze; las'. Psł. **gora* 'wzniesienie ponad otaczający teren, pagórek, góra' (> 'strome zbocze, wysoki brzeg rzeki', 'zbocze wzniesienia porośnięte lasem; las'), pokrewne z lit. *girià* 'las', łot. *dziŗa* 'ts.', stind. *giríḥ* m 'wzgórze, wyżyna', awest. *gaʻriš* 'góra, pasmo górskie', alb. *gur* 'skała', od pie. **gʷer-* 'góra, las'. — Od tego *górny*, *górski*, *górować*, *wygórować*; *pogórze*. Zob. też *góral*, *górnik*, *pagórek*, *wzgórze*.

góral od XVIII w. 'mieszkaniec gór', dial. też *gorâl* (*gorol*) 'ts.'. Por. cz. *horal* 'ts.', słc. *horal* 'ts.'. Od *góry* mn (zob. *góra*), z przyr. *-al* (co do budowy por. np. *brzydal*). Do języka liter. przejęte z gwar płd. (może z gwary podhalańskiej), gdzie prawdopodobnie jest zapożyczeniem ze słowackiego bądź z czeskiego. — Od tego *góralka*; *góralski* → *góralszczyzna*.

górnik od XVI w. 'pracownik kopalni', daw. XVI w. *gornik* 'mieszkaniec gór, góral', 'człowiek trudniący się wydobywaniem i obróbką minerałów'. Por. cz. *horník* 'górnik'. Od p. daw. od XVI w. *góra* 'kopalnia', cz. daw. *hory* mn 'kopalnie', będące kalką śrwniem. *bërc* 'góra; kopalnia' (dziś niem. *Berg* 'góra', *Bergwerk* 'kopalnia'). Nie można wykluczyć, że p. *górnik*, cz. *horník* to kalka niem. *Bergmann* 'górnik', *Bergleute* 'górnicy'. — Od tego *górniczy*, *górnictwo*.

gówno od XV w. 'odchody, kał, nieczystości', przen. 'o czymś, o kimś mało wartościowym, mało ważnym, lekceważonym; nic', dial. *gówna* mn też 'ropa, wydzielina wrzodu'; zdr. *gówienko*. Ogsł.: cz. *hovno*, r. dial. *govnó*, ch./s. *gôvno*. Psł. **govьno* 'kał (zwłaszcza ludzki)', słow. innowacja od pie. **gʷōu̯-* (/ ** gʷū-*) 'gnój, odchody, kał', por. pokrewne orm. *ku* 'gnój', stind. *gūthaḥ* / *gūtham* 'brud, kał', *guváti* 'załatwia potrzebę naturalną, wypróżnia się'. Wyraz słow. utworzony za pomocą przyr. **-ьno* (tak samo jak bliskoznaczne psł. **lajьno*, zob. *łajno*). — Od tego *gówniarz*, *gówniany*.

gra od XVI w. 'zabawa towarzyska, granie; rozgrywka', 'przybory, przedmioty do grania', 'wykonywanie melodii na instrumencie muzycznym', 'odtwarzanie postaci utworu scenicznego', daw. od XV w. *igra* 'przedstawienie, widowisko', w XV w. też 'naigrawanie się, wyśmiewanie się', w XVI w. 'figiel, żart', 'śpiew połączony z grą na in-

strumencie muzycznym'; zdr. *gierka*. Ogsł.: cz. *hra* 'zabawa; gra; igranie, igraszka; sztuka (teatralna)', r. *igrá* 'gra; zabawa; igraszka', scs. *igra* 'zabawa, taniec'. Psł. **jъgra* 'obrzędowa zabawa z tańcami, pląsy, igrzysko', wyraz utworzony na gruncie psł. prawdopodobnie od pie. pierwiastka **aig-* 'ruszać (się) gwałtownie, żwawo, wymachiwać, wywijać, trząść' (od którego np. stind. *ejati* / *ījati* / *iṅgati* 'porusza się'), pierwotnie zapewne nazwa czynności ('żywe poruszanie się, skakanie') z przyr. **-ra*. Zob. *grać, igrać*.

grab od XV w. 'drzewo Carpinus betulus', kasz. *grâb, graba* 'ts.'. Ogsł.: cz. dial. *hrab*, r. *grab*, ch./s. *grȁb*, por. też stcz. *hrabr* (wtórne *habr* z dysymilacją *r* - *r* > ø - *r*), słwń. dial. *grâber, -bra* (w języku liter. *gáber, -bra*), ch./s. dial. *gràbar* / *gàbar, -bra*, bg. *gábъr*, tu prawdopodobnie należy p. dial. płn.-wsch. *gab* 'wiąz', z Litwy *gabina* 'ts.' (z pierwotnego **grabr* > **gabr* > *gab*, z dysymilacyjnym zanikiem *r* w pierwszej sylabie i następnie zanikiem końcowego *-r*). Psł. **grabъ* / **grabrъ* 'drzewo grab, Carpinus betulus'; starsza zapewne postać **grabrъ*, z przyr. **-rъ*, występującym także w innych nazwach botanicznych, np. **dǫbrъ* 'dąb', **bobrъ* 'bób' (zob. *dąbrowa, bób*); w postaci **grabъ* można widzieć zarówno pierwotny wariant bez tego przyrostka, jak i formę wtórną, powstałą w rezultacie zmiany fonetycznej **grabrъ* > **grabъ* (z dysymilacją *r* - *r* > *r* - ø). Dalsza etymologia wyłącznie słow. wyrazu niepewna. — Od tego *grabina, grabowy*.

grabarz od XIV w. 'człowiek trudniący się kopaniem grobów, grzebaniem zmarłych', stp. też 'kopacz'. Zapożyczenie ze śrwniem. *grabaere* (dziś niem. *Gräber*) 'kopacz; grabarz'.

grabić od XV w. 'wyrównywać grabiami powierzchnię ziemi', 'zgarniać grabiami (siano, zżęte zboże, śmieci itp.)', 'zabierać, odbierać coś siłą, rabować, łupić'; z przedr. *wygrabić, zagrabić*; wielokr. *-grabiać*: tylko z przedr. *zagrabiać, zgrabiać*. Ogsł.: cz. dial. *hrabiti* 'zgarniać coś; łupić', r. *grábit'* 'łupić, rabować', 'zgarniać grabiami', dial. też 'brać, chwytać rękami', scs. *grabiti* 'łupić, rabować'. Psł. **grabiti, *grabǫ* 'zgarniać (do siebie, w swoją stronę)' > 'zgarniać do siebie, dla siebie, rabować', czas. kauzat. od psł. **grebti* 'grzebać, kopać, ryć', z archaiczną wymianą rdzennej samogłoski **e* ⇒ **a*. Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś jest zgarnięte, zagarnięte'. — Od tego rzecz. odczas. *graba* posp. 'ręka', pierwotnie chyba 'to, czym się chwyta, zgarnia', por. kasz. *grabc* ż [< **grabca*] i *grabolec* 'pazur, stopa u niektórych ptaków, np. kury, jastrzębia', przen. 'wielka dłoń'. Zob. też *grabież*.

grabie mn od XIV w. 'narzędzie do zgarniania (np. siana, słomy, liści)', w gwarach płn. starsza postać z *-l-*: *grable* 'ts.', kasz. *grable* mn 'ts.'; zdr. *grabki*. Ogsł. w tym samym znaczeniu: płb. *groble* ż mn, dł. *grabe* mn, gł. *hrabje*, cz. *hrábě*, słc. *hrable*, r. *grábli* (dial. też *grablja* ż), ukr. *hrabli*. Psł. dial. płn. **grablě* (/ płd. **grablę*) mn 'grabie', od psł. **grabiti* 'zgarniać', z przyr. **-ľa*, por. bliskie pod względem budowy lit. *grė̃blys* 'ts.', łot. *grèblis* 'ts.'. Zachsł. postaci bez *-l-* wtórne, z usunięciem tej spółgłoski, widocznie mylnie uznanej za *l* epentetyczne (por. polskie wyrazy z takim *l*, np. *grobla, kropla*). Por. *grabieć*.

grabieć *grabieje* od XVIII w. 'drętwieć z zimna, sztywnieć (o rękach)', dial. płn. też *grableć* 'ts.', kasz. *grablec, grableje* 'ts.'; z przedr. *zgrabieć* 'zdrętwieć, zesztywnieć', *zgrabiały* 'zdrętwiały, zesztywniały'. Czas. odrzecz. od p. *grabie*, dial. *grable* (zob. *grabie*), pierwotne znaczenie 'stawać się podobnym do grabi, sztywnym jak grabie'.

grabież ż od XVI w. 'rabunek', przest. 'zrabowane rzeczy', daw. też 'konfiskata', wyraz znany różnym gwarom ludowym (z polskiego: cz. *hrabež* 'grabież'). Por. strus. *grabežь* m 'grabież; zagrabione mienie', r. *grabëž* m 'grabież', dial. 'grabienie siana', ch./s. *grȁbež* m, ż 'grabież; to, co zagrabione'. Od *grabić* (zob.), psł. **grabiti*, nazwa czynności ('grabienie' > 'zabieranie siłą, rabowanie') z przyr. **-ežь*. Wobec dużej produktywności tego przyrostka, nie jest pewne, czy uzasadniona jest rekonstrukcja wspólnej prapostaci **grabežь*. — Od tego *grabieżca* → *grabieżczy*.

grać I *gram* od XV w. 'bawić się, zajmować się czymś dla rozrywki', 'wydobywać tony, melodię z instrumentu muzycznego', stp.

'bawić się, grać w jakąś grę; uprawiać grę hazardową', w XVI w. też 'żartować, drwić, kpić z kogoś', 'poruszać czymś szybko, przebierać; falować', eufemistycznie 'spółkować', kasz. *grac*, *graje* i *gravac*, *grâvâ* 'bawić się w grę; grać na instrumencie; spółkować; rządzić, być gospodarzem; procesować się'; z przedr. *nagrać*, *odegrać*, *ograć*, *pograć*, *przegrać*, *rozegrać*, *wygrać*, *zagrać*, *zgrać się*; wielokr. *grywać*, też z przedr. np. *nagrywać*, *przegrywać*, *rozgrywać*, *wygrywać*, *zagrywać*, *zgrywać się*. Ogsł.: cz. *hrát*, r. *igrát'*, scs. *igrati*. Psł. **jьgrati*, **jьgrajǫ* 'uczestniczyć w (obrzędowej) zabawie, skakać, pląsać, żywo się poruszać', czas. odrzecz. od psł. **jьgra* 'obrzędowa zabawa z tańcami, pląsy, igrzysko' (zob. *gra*). Starsza postać *igrać* (zob.), zanik *i-* < psł. **jь-* jak w *gra*, *kra*, *skra*, *skrzyć się* (: *igra*, *ikra*, *iskra*, *iskrzyć się*). — Od tego *gracz*, *grajek* (dial. też *grajca*, obie formy oparte na pierwotnym temacie czasu teraźn. *graje-*); od czas. przedrostkowych, np. *przygrywka*, *rozgrywka*, *zagrywka*.

grać II *gra* (dial. też *graje*) myśl. od XVIII w. 'wydawać charakterystyczny głos (o tokujących samcach np. głuszców, cietrzewi)', dial. 'szczekać ostro i zaciekle podczas gonu (o psach myśliwskich)', 'gęgać (o dzikich gęsiach)', kasz. *grac*, *graje* 'szumieć (o wodzie, wzburzonym morzu, lesie, też o pszczołach przygotowujących się do rojenia)'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *grajati* 'krakać (o wronach)', r. dial. *grajat'* : *grat'*, *graju* 'krakać (o wronach, gawronach); kwakać (o kaczkach)', 'krzyczeć; kłócić się; hałaśliwie się bawić, ogłuszając krzykiem; głośno się śmiać; naśmiewać się, wyśmiewać się', ch./s. *gràjati* 'czynić wrzawę, krzyczeć, hałasować', 'krakać, ćwierkać, piać (o głosach różnych ptaków)', dial. 'mówić, gadać'. Psł. **grati*, **grajǫ* (wtórny bezokol. **grajati* pod wpływem czasu teraźn.) 'wydawać głos (np. krakać), czynić wrzawę, hałasować (zwłaszcza o dużych ptakach)', czas. pochodzenia dźwkn., por. podobne lit. *gróti*, *gróju* 'krakać; wyć', stwniem. *krāen* 'krakać' (dziś niem. *krähen* 'piać'). Zob. *zgraja*.

grad od XV w. 'opad atmosferyczny w postaci bryłek lodu', kasz. *grâd*, *gradu* 'ts.'. Ogsł.: cz. *hrad*, r. *grad*, scs. *gradъ*. Psł. **gradъ* 'grad', dokładny odpowiednik: lit. *grúodas* 'zmarznięte bryły ziemi; skorupa lodowa na śniegu', por. też pokrewne łac. *grandō* 'grad', orm. *karkut* [< **ga-grōdo-*] 'ts.', z pie. **grōd-* / **grəd-* 'grad'. — Od tego *gradowy*, *gradobicie*.

granica od XIII w. 'linia zamykająca lub oddzielająca określony obszar', daw. XVI w. 'zakres działania lub pojęcia, norma, reguła, prawo', kasz. *grańca* (*granca*) / *grʹańica* 'granica, miedza; kres, koniec'. Ogsł.: cz. *hranice*, r. *granica*, ch./s. *grànica*. Psł. **granica* 'linia graniczna oddzielająca jeden teren od drugiego', od psł. **granь* 'ostra krawędź', z przyr. **-ica*, pierwotne znaczenie zapewne 'krawędź czegoś, kres czegoś' (mniej prawdopodobne 'linia wyznaczona znakami naciętymi na drzewach' lub łączenie z psł. **grana* 'gałąź, gałązka' i przyjmowanie wyjściowego znaczenia 'granica terenu oznaczona wbitymi gałązkami'). — Od tego *graniczny*; od wyrażeń przyimkowych *pogranicze* od XVI w. 'terytorium, obszar przy granicy' → *pograniczny*; *przygraniczny*, *zagraniczny*.

grań ż od XV w. 'ostra krawędź, kant', 'wąski grzbiet górski stromo opadający na obie strony, krawędź utworzona przez stykające się zbocza', stp. od XIII w. 'granica, obwód, obręb; znak graniczny', w XVI w. 'okres, czas' (np. *psia grań* 'kanikuła'), dial. 'skaliste wzniesienie'. Płnsł.: cz. *hran* ż 'róg, kant', strus. *granь* ż 'znak graniczny (wycięty na drzewie)', r. *grań* ż 'granica, rubież', dial. 'kant, krawędź'. Psł. **granь* ż 'ostra krawędź' (pierwotnie 'coś wystającego, kanciastego, ostrego'), z przyr. **-nь* od pie. **gʰrō-* (**gʰrē-* / **gʰrə-*) 'wystawać, być ostro zakończonym' (por. podobnie zbudowane stwniem. *grana* 'wąs', dziś niem. *Granne* 'wąs kłosa; szczecina'). — Od tego *graniasty* (dial. też *graniaty*) 'kanciasty'. Por. *granica*.

grat 'sprzęt, zwłaszcza stary, bezużyteczny', w XVI w. 'sprzęt (używany w gospodarstwie domowym, przy ceremoniach kościelnych, w wojsku)', *stare graty* 'stare rzeczy, rupiecie', w XV w. *grat* 'niewieścia wyprawa ślubna (odzież, pościel, naczynia domowego gospodarstwa kobiecego)'. Por. stcz. *grad* /

gród / *gerad* 'niewieścia wyprawa ślubna', słc. dial. *gráty* / *graty*/ *gróty* / *hroty* mn 'naczynia, narzędzia; odzież'. Zapożyczenie ze śrwniem. *geraete* 'sprzęty domowe, wyposażenie, zaopatrzenie'.

grdyka od XVIII w. 'jabłko Adama', daw. też *grdyca* i *grdycze* 'ts.', w gwarach liczne warianty: *grdyka* / *grdyk* / *grdyca* / *grzdyca* / *grzdyk* / *grzdyka* / *krtyk* / *krtyka* / *krztyca* / *krztyk* / *krztyka* / *rztyka* 'ts.; krtań, gardło, wole'. Wyłącznie polskie. Zapewne od tego samego rdzenia **grъd-* co *krtań* (zob.; por. też dial. *grdunić* 'pić łapczywie, dużymi łykami'), ale wobec wielości postaci historycznych i gwarowych niejasna budowa wyrazu.

grobla od XV w. 'wał ziemny usypany w celu spiętrzenia wody w rzece, rozdzielenia wód stojących (np. stawów), zabezpieczenia przed wylaniem', w XVI w. też 'szaniec', w gwarach także 'jakikolwiek nasyp', 'zaspa śnieżna', 'kretowisko', 'nasyp do ładowania bydła na wóz', 'wał wymłóconego, nieoczyszczonego ziarna', 'kopiec do przechowywania ziemniaków'; dial. też *grobel* ż, m 'grobla', w stp. XV w. również *grobia* 'grobla'. Ogsł.: dł. *grobla* 'rów; kanał', stcz. *hróbě* ż 'kupa, stos', 'wzgórek', 'kurhan, grób', słc. *hrobla* 'stos ziemi lub kamieni', 'kopiec na ziemniaki', przest. 'grób', dial. 'wykop przy drodze', strus. *groblja* 'rów, fosa', 'wał, nasyp', 'zapora, tama', 'grób', słwń. *gróblja* 'stos kamieni'. Psł. **groba* [< **grob-ja*] 'dół, rów', 'nasyp, kopiec', od psł. czas. **grebti* 'grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi' (zob. *grzebać*), pierwotna nazwa czynności 'grzebanie' z przyr. **-ja* i z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o* (por. *grób*). Jeden z niewielu polskich przykładów z *l* epentetycznym (**b́ > bl'*) w zgłosce końcowej wyrazu (por. *dziupla*, *kropla*).

groch od XV w. 'uprawna roślina strączkowa Pisum sativum i jej nasiona', w gwarach też 'fasola', kasz. *groχ* 'ts.'; zdr. *groszek*. Ogsł.: cz. *hrách*, r. *goróch*, ch./s. *grȃh*. Psł. **gorchъ* [< **gorso-*] 'roślina strączkowa groch, Pisum sativum, i jej owoce', pokrewne z lit. *gar̃šas* / *garšvà* 'podagrycznik pospolity, Aegopodium podagraria', łot. *gā̃ršas* / *gārsa* / *gā̃rsa* 'ts.', por. też (z rdzennym **e*) śrwniem. *gers* (dziś niem. *Giersch*) 'ts.'. Pierwotnie nazwa podagrycznika, chwastu rosnącego wśród upraw ogrodowych (w przeszłości używanego na pokarm), w słow. przeniesiona na inną, uprawną roślinę.

grodzić od XIV w. 'otaczać płotem, stawiać ogrodzenie', 'stanowić ogrodzenie, przegrodę, oddzielać, odgradzać', kasz. *grozëc* 'grodzić, otaczać płotem', 'pleść, wyplatać (np. kosz)', 'robić na drutach', też postać bez przestawki *garzëc* 'grodzić, robić płot, otaczać płotem'; z przedr. np. *ogrodzić*, *zagrodzić*; wielokr. *-gradzać*: z przedr. np. *ogradzać*, *przegradzać*, *zagradzać*. Ogsł.: cz. *hradit* 'umacniać, ogradzać; chronić, strzec', r. *gorodit'* 'ogradzać', scs. *graditi* 'budować'. Psł. **gorditi* 'stawiać ogrodzenie, przegrodę, zagrodę, przegradzać, zagradzać', czas. odrzecz. od psł. **gordъ* 'przegroda; miejsce odgrodzone lub przegrodzone' (zob. *gród*). Występujące w materiale słow. znaczenia 'pleść, wyplatać, splatać', 'robić na drutach', tkackie 'przewlekać nici wątku przez nici osnowy' sugerują, że czas. odrzecz. mógł się zmieszać ze starym czasownikiem kauzatywnym **gorditi* (zapewne 'powodować, że coś jest otoczone, oplecione' > 'opleść, spleść') od pie. **gʰer-dʰ-* 'otaczać, ogradzać' (z regularną alternacją samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*); nie można jednak wykluczyć wtórności znaczenia 'pleść, wyplatać, splatać' (i dalszych) w rezultacie specjalizacji 'robić ogrodzenie, płot, przegrodę' > 'wyplatać (z prętów, gałęzi) ogrodzenie, płot itp.'. — Od czas. przedrostkowych *przegroda* od XIV w. 'przegrodzenie' (w stp. 'płot, ogrodzenie, teren ogrodzony'). Zob. też *ogród*, *nagrodzić*, *zagroda*.

grom od XV w. 'piorun, grzmot', daw. też 'huk, trzask, potężny odgłos', przen. 'groźba, pogróżka; nagły cios', dial. 'belemnit', kasz. *gróm* / *grom* 'grom, huk piorunu', przen. 'cios'. Ogsł.: cz. *hrom*, r. *grom*, scs. *gromъ*. Psł. **gromъ* 'grzmot, piorun, huk piorunu', archaiczny rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **grъměti* 'huczeć, grzmieć' (zob. *grzmieć*), mający odpowiedniki w niektórych językach ie.: gr. *khrómos* 'trzask, wrzawa; rżenie', stwniem. *gram* 'gniewny', pers. *yaram* 'złość, gniew', sprowadzane do pie. **gʰrom-o-* (od pie. pierwiastka **gʰrem-* 'huczeć, dudnić, grzmieć').

gromada od XV w. 'większa liczba jednostek zebranych w jednym miejscu, grupa, zespół', 'wieś, osada; mieszkańcy wsi, osady; rada, zebranie mieszkańców wsi, będącej jednostką administracyjną', stp. i dial. 'kupa, stos, pęk (przedmiotów konkretnych, np. drew, kamieni)', 'tłum ludzi', 'grupa zwierząt, stado, trzoda', 'wielka ilość', kasz. *gromada* 'gromada, wielka ilość, grupa; kupa; stos drewna przeznaczonego na węgiel drzewny'; zdr. *gromadka.* Tu też należy (z wtórnym chyba *-u-* w rezultacie rozwoju *om* > *um*) stp. *grumada kamienia* 'kupa, stos, sterta', *grumadki* mn 'stosy drewna, chrustu, zapalane dla uczczenia pamięci zmarłych' (por. dial. *poukładali gałęzie na grumadki*), dial. *grumatka* 'kopka zboża; kupa mierzwy na polu'. Ogsł.: cz. *hromada* 'kupa, stos (przedmiotów); grupa ludzi, tłum; stado zwierząt', 'zgromadzenie ludzi, zebranie', arch. 'wspólnota rodowa', lud. 'wielka ilość, wiele, mnóstwo', r. *gromáda* 'coś ogromnych rozmiarów, ogrom; mnóstwo czegoś, kupa', dial. 'zebranie ludności wiejskiej; tłum; szum, hałas', ch./s. *gròmada* (daw. i dial. też *gramàda*) 'wielki masyw skalny; wielki kawał czegoś (np. kamienia, skały); wielka ilość, mnóstwo', scs. *gramada* 'kupa, stos'. Psł. **gromada* (i wtórna zapewne **gramada* z asymilacją samogłosek *o - a* > *a - a*) 'duża ilość przedmiotów, zwierząt lub osób zgromadzonych w jednym miejscu' (pierwotnie 'to, co zgarnięte, zebrane w jednym miejscu'), od pie. **grem-* należącego do pierwiastka **ger-* 'zgarniać, zbierać', z wyjątkowym przyr. **-ada.* Por. pokrewne lit. *gramatas* 'gromada', *gramantas* 'wielka bryła', a także stind. *grama-* 'wielka ilość; kupa; wieś, gmina; drużyna wojskowa', łac. *gremium* 'garść, naręcze; łono', śrłac. 'zespół, kolegium'. — Od tego *gromadny, gromadzki, gromadzić* (*zgromadzić, zgromadzenie*).

gromić od XVI w. 'ostro napominać, surowo krytykować, strofować, łajać, karcić', 'zadawać klęskę, zwyciężać, rozbijać', kasz. *gromic* 'ostro napominać, łajać'; z przedr. *zgromić.* Ogsł.: gł. *hromić* 'huczeć, grzmieć', cz. *hromit* 'razić, porażać', r. *gromít'* 'burzyć, niszczyć, rozbijać, zwyciężać', dial. 'łajać, besztać, rugać', ch./s. *gròmiti* 'grzmieć, huczeć jak grom'. Psł. **gromiti, *gromię* 'huczeć, grzmieć; zadawać klęskę, rozbijać, unicestwiać, zwyciężać', czas. odrzecz. od psł. **gromъ* (zob. *grom*). — Od tego *gromki* 'głośny, donośny, hałaśliwy, huczny'. Zob. też *pogrom.*

gromnica od XV w. 'świeca poświęcona, zapalana przy umierającym, w czasie burzy do odwracania piorunów', stp. i dziś dial. 'święto Matki Boskiej Gromnicznej'; por. też dial. *gromica*, kasz. *grˡomica* 'gromnica'. Od daw. (od XVI w.) przym. *gromny* 'odnoszący się do gromu, pioruna', z przyr. *-ica.*

grono od XVI w. 'grupa ludzi związanych pokrewieństwem, przyjaźnią, wspólną pracą, zainteresowaniami', 'kwiatostan składający się z kwiatów osadzonych na bocznych szypułkach odchodzących od wydłużonej osi głównej', od XV w. 'owocostan złożony z wielu owoców, jagód' (stp. XV w. 'winne grono, cała kiść', dziś pot. i dial. 'kiść drobnych owoców, zwłaszcza winogron'), dial. mazow. też 'garść lnu', kasz. *grono* 'kwiat; bukiet kwiatów; gromada; kępka'; zdr. *gronko.* Por. r. daw. *grona* ż 'kiść winogron', dial. *gróna* 'kwiatostan winorośli; kiść winogron, jarzębiny, owsa, orzechów', *grunó* 'kiść winogron', ukr. *hróno* 'ts.', ch./s. dial. *grúno* 'kiść winogron'. Psł. **grona* ż 'pęczek owoców lub kwiatów na jednej łodyżce', archaiczny rzecz. zbiorowy z przyr. **-ā*, od którego wtórne singulativum **grono* 'ts.', od pie. **gʰrə-n-* (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **gʰrē- / *gʰrō- / *gʰrə-* 'rosnąć, puszczać pędy'. — Od tego złożenie *winogrono = winne grono* (zob. *wino*).

gronostaj od XV w. (w XIV w. nazwa osobowa *Gronostaj*) 'drapieżnik Mustela erminea', w gwarach zwykle *gronostal / gronostâl* 'ts.'. Płnsł. i słwń.: cz. *hranostaj* 'gronostaj i jego futerko', r. *gornostáj* (dial. *gornostál' / gornostár' / gornostáň*) 'ts.', słwń. dial. *gránoselj / gránezelj / grajneželj* 'łaska, łasica', *granozelj* 'gronostaj'. Słow. **gornostalь / *gornostajь* 'gronostaj i jego futerko', dalsza etymologia niepewna. Ponieważ drogocenne skóry gronostaja były od dawna przedmiotem handlu międzynarodowego, jest prawdopodobne, że nazwa zwierzęcia

i uzyskiwanych zeń skórek została przez Słowian przejęta od obcych kupców. Zapewne więc zapożyczenie, wskazywano jako możliwe źródło przypuszczalne stdniem. †*harmestagl* [< **harmenes-tagl-*] / †*harmastal* [< **harmenes-tail-*] 'ogon gronostaja', może też 'futerko gronostaja' (por. realnie zaświadczone śrwniem. *hermezagel* 'ogon gronostaja'), złożenia z germ. nazwą zwierzęcia (stwniem. *harmo*, dziś niem. *Hermelin* 'gronostaj') jako pierwszym członem, członem drugim są germ. wyrazy oznaczające ogon (np. stwniem. *zagal*, stang. *taegel*, ang. *tail*, por. też goc. *tagl* 'włosy, sierść').

grosz od XIV w. 'setna część złotego', stp. 'moneta srebrna o różnej wartości w różnych czasach (np. 1/48 lub 1/36 grzywny)'. Zapożyczenie ze stcz. *groš* 'rodzaj pieniądza', które ze śrłac. *(denarius) grossus* 'gruby denar' (w przeciwstawieniu do cienkich monet z blachy). — Od tego *grosik*, *grosiwo*, *groszowy*.

grot od XVI w. (ale już w XIII w. nazwa osobowa *Grot*) 'ostre zakończenie różnych rodzajów broni drzewcowej, strzały; strzała', 'dłuto kamieniarskie', daw. XVI–XVII w. 'metalowe zakończenie drzewca chorągwi; chorągiew, sztandar, proporzec', dial. 'ostrze; strzała'. Zachsł.: cz. *hrot* 'ostre zakończenie, szpic (np. kopii, włóczni)', słc. *hrot* 'ts.' (z polskiego zapożyczone stukr. *grotъ* 'ostrze strzały, dzida; metalowe zakończenie drzewca chorągwi', r. daw. *grot* > *drot* 'kopia, włócznia; ostre zakończenie np. oszczepu, ostrze, szpic; metalowe zakończenie drzewca chorągwi, chorągiew'). Psł. dial. **grotъ* 'ostre zakończenie (strzały, oszczepu, włóczni); strzała, oszczep, włócznia', najbliższe odpowiedniki: śrwniem. *grât* 'ość; grzbiet góry', niem. *Grat* 'ostrze; krawędź, narożnik', z pie. **gʰrə-to-* od pierwiastka **gʰrē-* / **gʰrō-* / **gʰrə-* 'być ostro zakończonym, wystawać' (por. *grań*).

groza od XV w. 'cecha rzeczy lub zjawiska wywołująca strach, przerażenie', 'silne uczucie lęku, trwogi, przerażenia wobec niebezpieczeństwa', stp. XV–XVII w. też 'groźba, pogróżka; znak zapowiadający coś strasznego', daw. także 'kara, sankcja karna', 'terror, strach', 'potęga, władza'. Ogsł.: cz. *hrůza* 'przerażenie, zgroza, strach; groźba, pogróżka; okropność, koszmar', r. *grozá* 'burza; grzmot z błyskawicą, deszczem lub gradem; coś, co wywołuje strach, przerażenie', pot. 'pogróżki', dial. 'pogróżka, groźba; surowa władza; surowy człowiek; bitka', scs. *groza* 'strach, trwoga, przerażenie, postrach, okropność'. Psł. **groza* 'to, co powoduje nieprzyjemne uczucia (np. lęku, strachu, trwogi, przerażenia); strach, lęk, przerażenie', pokrewne z lit. *grąžóti* 'grozić' (jeśli nie jest to zapożyczenie ze słow.), łot. *gręzuôt* 'ts.', stirl. *garg(g)* 'okrutny, dziki', gr. *gorgós* 'dziki, srogi, straszny', orm. *karcem* 'boję się', od pie. dźwkn. pierwiastka **garǵ-* / **gorǵ-* / **groǵ-* oznaczającego zapewne dźwięki wydawane ze strachu. Niewykluczony jednak też związek z zawierającymi pierwotne **-s-* lit. *grasà* 'groźba, pogróżka; surowość, srogość', *grasùs* 'groźny, zagrażający; odrażający, odpychający', *grė̃sti* 'grozić, zagrażać; budzić wstręt'. — Od tego *groźny*; por. też *grozić*. Zob. *zgroza*.

grozić *grożę* od XV w. 'straszyć zapowiedzią czegoś, zwłaszcza złego, zapowiadać coś', 'stwarzać stan niebezpieczeństwa, być niebezpiecznym, zagrażać', 'wyjawiać nieprzyjazne zamiary, nastawać; zagrażać czymś', kasz. *grozëc*, *grozi* 'grozić'; z przedr. *pogrozić* 'zapowiedzieć coś złego; wypowiedzieć groźbę, postraszyć', *zagrozić*; wielokr. *-grażać*: tylko z przedr. *odgrażać się*, *wygrażać*, *zagrażać*. Ogsł.: cz. *hrozit* 'straszyć, wygrażać, odgrażać się; zapowiadać się, zagrażać (o niebezpieczeństwie, nieprzyjemnej sytuacji)', r. *grozít'*, *grožú* 'wygrażać (np. ręką)', 'zagrażać, grozić czymś (np. więzieniem); zwiastować, zapowiadać coś strasznego, niedobrego', 'nadchodzić, zbliżać się (o niebezpieczeństwie, nieszczęściu)', ch./s. *gròziti* 'zagrażać, stwarzać niebezpieczeństwo'. Psł. **groziti*, **grožǫ* 'powodować grozę, straszyć czymś złym, nieprzyjemnym, zapowiadać coś złego, nieprzyjemnego', czas. odrzecz. od psł. **groza* 'to, co powoduje nieprzyjemne uczucia (np. lęku, strachu, trwogi, przerażenia); strach, lęk, przerażenie' (zob. *groza*). — Od tego *groźba* (od XVI w.); od czas. przedrostkowego *pogróżka* (daw. też *pogrozka*) 'groźba, odgrażanie się, przestroga',

w XVI w. także 'znak zapowiadający coś złego' (por. stp. *pogroza*, w XVI w. też *pogroża* 'groźba, pogróżka').

grób *grobu* od XV w. 'miejsce pochówku zmarłego', dial. 'trumna', kasz. *grób*, *grobu* 'grób, mogiła', 'miejsce na polu nie obsiane przez niedopatrzenie'; zdr. *grobek*. Ogsł.: cz. *hrob* 'grób; kopiec wzniesiony na grobie; płyta nagrobna', r. *grob* 'trumna', przest. i dial. 'grób, grobowiec', scs. *grobъ* 'grób, grobowiec, nagrobek', w cs. też 'jama, dół'. Psł. **grobъ* 'wygrzebana jama, dół' > 'miejsce pochówku', rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **grebti* 'grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi' (zob. *grzebać*), z właściwą starszym rzecz. tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. — Od tego *grobowy* → *grobowiec*; *nagrobny*, *nagrobek*; *pozagrobowy*.

gród *grodu* 'pierwotnie osada obronna usytuowana w trudno dostępnych miejscach', w X–XIII w. 'warowna siedziba księcia, ośrodek lokalnej władzy wojskowej, administracyjnej i gospodarczej', od XIV w. 'siedziba starosty sprawującego sądownictwo', kasz. (bez przestawki) *gard* 'gród; ogród' (prawdopodobnie sztucznie ożywiony archaizm, wyraz zachowany wszakże w pomorskich nazwach miejscowych, np. *Starogard*, *Białogard*); zdr. *gródek*. Ogsł.: cz. *hrad* 'zamek', 'przegrodzone miejsce w rzece', r. *górod* 'miasto', scs. *gradъ* 'miasto; twierdza, gród warowny; wał, mur obronny; ogród'. Psł. **gordъ* 'ogrodzenie, zagroda, przegroda' > 'miejsce zagrodzone, odgrodzone, umocnione', odpowiada lit. *gar̃das* 'ogrodzenie; zagroda, przegroda', łot. *gar̃ds* 'przegroda, zagroda dla świń', goc. *gards* 'dom', stdniem. *gard* 'ogrodzenie, zagroda', kontynuuje pie. **g^{h}ord^h-o-s* 'ogrodzenie, zagroda' (od pie. *⁑ǵ^{h}er-d^h-* 'otaczać, ogradzać'). — Od tego *grodowy*, *grodzki*, *grodzisko*, *podegrodzie*.

grubianin od XVIII w. 'człowiek źle wychowany, ordynarny, gbur', daw. XVI–XVIII w. *grubijan* 'ts.' (dziś dial. 'ordynus, impertynent', też 'grubas'), w XVI–XVII w. także starsza postać *grobian* / *grobijan* 'człowiek nieokrzesany, gbur'. Por. cz. *hrubián* / *grubián* / *krobián*, słc. *grobian*, ch./s. *grubijan* 'grubianin'. Zapożyczenie z niem. *Grobian* 'grubianin, gbur' (od niem. *grob* 'gruby, prostacki, ordynarny'), z wtórną adideacją do *gruby* (widoczną też w innych językach słow.), stąd *-u-*. — Od tego *grubiański* → *grubiaństwo*.

gruby od XV w. 'niecienki', też 'tęgi, otyły', 'niski, głuchy, przytłumiony (o dźwiękach, głosie)', dial. także *gręby* 'mający zmarszczki', 'cierpki' (por. stp. nazwy osobowe *Grąba*, *Gręba*), kasz. *grëbi* też 'razowy, gruboziarnisty', 'ciężki, ważny', 'zsiadły, gęsty (o mleku)'. Ogsł.: cz. *hrubý* 'składający się z większych kawałków, części; gruby, niecienki, otyły; szorstki, chropowaty', dawne 'duży, wielki', r. *grúbyj* 'surowy, nie obrobiony, szorstki, ostry; niekulturalny, wulgarny', ch./s. *grȗb* 'szorstki, grubiański; chropowaty', też formy z rdzenną samogłoską nosową: scs. *grǫbъ* 'prosty, nieokrzesany, niewykształcony', słwń. *grôb* 'szorstki; gruby; duży, poważny'. Psł. **grubъ* / **grǫbъ* (warianty ze starą obocznością rdzennych **ǫ* / **u*) 'surowy, nie obrobiony, szorstki; mający dużą objętość, znaczny przekrój poprzeczny, gruby, otyły', z najbliższymi pokrewnymi wyrazami w bałt.: lit. *gramblùs* 'gruby, nieokrzesany' (: *grùbti*, *grumbù* 'chropowacieć, drętwieć, kostnieć'), łot. *grum̃ba* 'zmarszczka' (: *grumbt* 'marszczyć się'), zapewne z wcześniejszego **grumbo-* < pie. *⁑ǵ^{h}ru-m-b^h-o-*, derywatu z infiksem nosowym od pie. **g^{h}reu̯-b^h-* (będącego rozszerzeniem pie. *⁑ǵ^{h}rēu̯-* / **g^{h}rəu̯-* 'trzeć, rozcierać'). Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'szorstki, chropowaty, nierówny', stąd 'surowy, nieobrobiony, niezgrabny' (przen. o człowieku 'prosty, nieokrzesany, niewychowany') > 'gruby, tłusty, tęgi, obszerny'. — Od tego *grubieć*, *grubnąć*, *pogrubić*.

gruchać 'wydawać głos, o gołębiach (przen. o ludziach)' (w gwarach w tym znaczeniu też *grukać* / *grugać* i *gruszyć*), dial. 'stukać; jeść, chrupać', *gruchać się* 'wierzgać, brykać (o koniach)', kasz. *gruχac* (/ *grušëc*) 'gruchać (o gołębiach); przepowiadać; kaszleć'; jednokr. *gruchnąć* 'zabrzmieć głośno, gwałtownie, huknąć; strzelić, wystrzelić; gwałtownie uderzyć, rzucić, grzmotnąć; nagle, gwałtownie pójść, pobiec, rzucić się, runąć'.

Ogsł.: cz. dial. *hrouchat* 'bić, tłuc, strzelać', r. dial. *grúchat'* 'gnieść, wgniatać; bronować', ch./s. *grùhati* 'huczeć, grzmieć; brzmieć, rozlegać się; uderzać, tłuc z odgłosem; młócić'. Psł. **gruchati* 'uderzać, bić, tłuc', dok. **gruchnǫti*, czas. pochodzenia dźwkn., oparty na interi., por. np. ch./s. *gru!* (często *gru-gru!*) 'naśladowanie silnego, przytłumionego odgłosu (np. uderzenia, wystrzału), głosu żurawia, turkawki', słwń. *grugru!* 'naśladowanie głosu gołębia, turkawki'. — Od tego *gruchotač* 'miażdżyć, druzgotać, łamać, niszczyć', 'wydawać charakterystyczny przerywany, głuchy odgłos, turkotać, łoskotać', *pogruchotać, zgruchotać* (czas. intensywny z przyr. **-ot-*); *gruchot* 'silny łoskot, odgłos spadających, uderzających o coś przedmiotów', pot. 'rzecz zniszczona, zużyta, stara'.

gruczoł od XV w. 'narząd człowieka lub zwierzęcia wydzielający pewne substancje niezbędne do funkcjonowania organizmu', stp. 'guz, nabrzmienie gruczołowe'. Dokładny odpowiednik tylko br. dial. *hručóly* mn 'twarde kawałki, grudki w tłuczonych ziemniakach'. W związku z p. dial. *grucza* 'guz', *gruce* mn 'gruczoły; guzy w gardle i każda choroba gardła, np. dyfteryt; garb', *gruca* 'człowiek ciężki, odęty', *gruc* m 'duży gruczoł', kasz. *grëča* 'narośl', słwń. *grúča* 'gruda, bryła; stos, kupa', ch. dial. kajk. *grùča* 'bukiet, wiązanka (np. jagód)', *gručica* 'wiązka cebuli'; wyrazy te kontynuują psł. **gruća* [< **gruk-ja*] 'coś zwiniętego, zbitego, gruda, bryła', od pie. **greu̯-k-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **ger-* 'skręcać, zwijać'. Zatem p. *gruczoł* z prapostaci **gručelъ*, prawdopodobnie 'coś mającego kształt grudy, bryły', z przyr. **-elъ* (por. np. *kwiczoł*). Mniej prawdopodobne wyprowadzanie z prapostaci *†gr̥čelъ* (poza polskim niepoświadczonej), z rozwojem **r̥ > ru* (właściwym przede wszystkim wyrazom dźwkn., ekspresywnym, por. np. *mruczeć, mrugać*).

gruda od XIII w. 'bryła, kawałek (np. ziemi)', 'zmarznięta ziemia (np. na drodze)', stp. XV w. 'żwir, teren żwirowaty', w XVI w. 'bryła soli', też weterynaryjne 'wypryskowe zapalenie skóry w okolicy pęcin tylnych nóg u koni i bydła', kasz. *grëda* 'gruda'; zdr. *grudka*. Ogsł.: cz. *hrouda* 'kawałek zbitej ziemi, gliny; zbita masa (np. masła, sera, śniegu)', r. *grúda* 'kupa, stos, sterta; grudka, bryła', dial. 'kawałek; wyschnięta bryła ziemi; zamarznięte błoto na drodze', ch./s. *grùda* 'kawałek czegoś twardego, zbitego (np. ziemi, śniegu, sera); ziemia, grunt, teren'. Psł. **gruda* 'bryła (zbitej masy, twardej lub zmarzniętej ziemi)', pokrewne lit. *graudùs* 'kruchy, łamliwy', łot. *graûds* 'ziarno', stnord. *grautr* 'kasza', od pie. **gʰreu̯dʰ-* 'rozcierać, tłuc, kruszyć'. Pierwotne znaczenie 'coś rozłupanego, rozkruszonego, roztłuczonego' > 'odłupany kawałek czegoś twardego (np. zmarzniętej czy wysuszonej ziemi)'. Por. *grudzień*.

grudzień *grudnia* od XV w. 'dwunasty miesiąc', stp. też 'listopad'. Płnsł.: słc. dial. *hruden* 'październik', strus. *grudenъ* 'listopad', r. daw. *grúdeń* 'grudzień lub listopad', ukr. *hrudeń* 'grudzień', stukr. 'listopad', br. dial. *hrudzeń* 'grudzień', por. też stcz. *hruden* 'miesiąc między grudniem a styczniem', strus. *grudьnъ* 'listopad', słwń. *grúden* 'grudzień'. Psł. **grudьńь* [< **grudьn-jь*] 'okres, gdy ziemia jest zmarznięta, pokryta grudami', od przym. **grudьnъ* 'pełen grud, pokryty grudami, wyboisty, nierówny' (np. ukr. dial. *hrudnýj* 'nierówny, wyboisty', br. *hrúdnoe vrémja* 'czas, kiedy ziemia pokryta jest grudami'), z przyr. **-jь* tworzącym rzecz. odprzymiotnikowe. Wyraz zbudowany jak kilka innych nazw miesięcy, por. *kwiecień, sierpień, styczeń, wrzesień*.

grunt od XV w. (daw. i dial. też *gront* / *grąt*) 'ziemia, gleba, własność ziemska; powierzchnia ziemi, teren', 'dno zbiornika wodnego', 'podstawa, zasada, istota'. Zapożyczenie ze śrwniem. *grunt*, dziś niem. *Grund* 'dno; ziemia; dolina; fundament; podstawa, powód'. — Od tego *gruntowy*; *gruntować, ugruntować*; *gruntowny, gruntownie*.

grusza od XVIII w. 'drzewo owocowe Pirus', wcześniej, od XIV w. i dziś dial. *gruszka* 'ts.', od XV w. 'owoc gruszy'; dial. płn. też *krusza* 'grusza', daw. od XV w. *kruszka* 'grusza', dial. *kruszka* 'owoc gruszy', kasz. *krëška* / *kruška* 'grusza i jej owoc', przen. 'rosochate, sękate drzewo, szczególnie karłowata sosna przypominająca gruszę'. Ogsł.,

ale formy z *g-* tylko płnsł.: cz. *hruše*, r. *grúša*; w zachsł. i płdsł. także formy z *k-*: dł. *kšuška* (daw. *kruška*) 'owoc gruszy', gł. dial. *kruška* 'ts.', bg. *krúša* 'grusza i jej owoc'. Psł. **gruša / *kruša* 'drzewo owocowe grusza, Pirus, i jego owoc', mające odpowiedniki tylko w bałt.: łot. *kraûsis*, dial. *grauše* 'grusza i jej owoc', lit. *kriáušė / kráušė* 'ts.', stpr. *crausy* 'grusza', *crausios* mn 'gruszki'. Prawdopodobnie bałtosł. zapożyczenie z nieznanego źródła wschodniego, por. kurdyjskie *korēši* 'gruszka' (które również może być pożyczką z tej samej lub pokrewnej podstawowej formy w nie ustalonym języku).

gruz od XV w. 'odłamki rozkruszonego muru, cegieł, kamienia itp.', 'materiał skalny luźny, składający się z kawałków', *gruzy* mn 'rumowiska, ruiny, zgliszcza', kasz. *gruz* 'gruz; bryła, gruda'. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone ukr. *hruz* 'odłamki kamieni, cegieł itp.', br. dial. *hrúzy* mn 'kawałki cegły'), ale por. pokrewne zapewne bg. dial. *grúza* 'gomółka sera'. Prawdopodobnie kontynuuje psł. dial. **gruzъ* 'coś rozkruszonego, rozdrobnionego, zmiażdżonego' > 'kawałki, odłamki', odpowiadającego lit. *gráužas* 'gruby żwir' (por. też z inną samogłoską rdzenną łot. *gruzis* 'pyłek, ziarenko', *gruži* mn 'gruz, żwir'), od pie. **ghrēu̯-ǵ-* 'rozcierać, druzgotać, miażdżyć' (tj. oparte na tym samym rdzeniu co *gruda*).

gruzeł *gruzła* 'bryłka, grudka', dial. też *gruziel / gruzoł* 'ts.', kasz. *grużel / grëżel, -żla* 'grudka, bryła; narośl na korzeniach roślin okopowych; sakiewka'; też dawne i dial. *gruzła* 'bryła, gruda', *gruźla* 'grudka ziemi', kasz. *grużla* 'grudka, bryła; narośl, guz'. Por. dł. *gruzla*, dial. *gruzła* 'gruda, bryła (zwykle ziemi)', gł. *hruzl / hruzła / hruzla* 'gruda, bryła'. Zachsł. **gruzьlъ / *gruzьla* 'grudka, bryłka', pochodne od psł. **gruzъ* (zob. *gruz*), z przyr. **-ьlъ* (też **-ьla*). — Od tego *gruźlica*.

gryźć *gryzę* od XV w. 'ciąć, miażdżyć, rozrywać, chwytać zębami', 'kaleczyć, ranić zębami, kąsać', 'wywoływać uczucie łaskotania, pieczenia, swędzenia, drapać', przen. 'trapić, niepokoić, dręczyć, martwić', kasz. *grëzc, grëze* 'gryźć; żreć, żuć', 'dokuczać (o sumieniu)'; z przedr. *odgryźć, ogryźć, pogryźć, przegryźć, rozgryźć, ugryźć, wgryźć się, wygryźć, zagryźć, zgryźć*. Ogsł.: cz. *hrýzt*, r. *gryzt'*, scs. *grysti, gryzǫ*. Psł. **gryzti, *gryzǫ* 'rozdrabniać zębami; ranić zębami, kąsać', pokrewne z lit. *gráužti, gráužiu* 'gryźć zębami', łot. *graũzt, grãžu* 'ts.', gr. *brýkhō* 'zgrzytam zębami', z samogłoską rdzenną *ū* (odpowiadającą słow. *-y-*) lit. *grūžtis* 'kłujący ból brzucha, kolka'. Od pie. **gu̯rēu̯-ǵh- / *gu̯rū-ǵh-* 'zgrzytać zębami; gryźć, kąsać'. — Od tego *gryzoń, zgryzota* (daw. *gryzota* 'zmartwienie', dial. 'ból, kłucie w brzuchu'); od czas. przedrostkowego *ogryzek* 'ogryziony, nie dojedzony kawałek'.

grzać *grzeję* od XVI w. 'podwyższać temperaturę czegoś, czynić coś cieplejszym', 'wydzielać ciepło', posp. 'bić, walić, strzelać', dial. też 'bić; pędzić', kasz. *grâc, greje* 'grzać; smażyć'; z przedr. *nagrzać, ogrzać, podgrzać, przygrzać, rozgrzać, wygrzać, zagrzać, zgrzać (się)*; wielokr. *-grzewać*: z przedr. np. *nagrzewać, ogrzewać, rozgrzewać, wygrzewać, zagrzewać, zgrzewać*. Ogsł.: cz. *hřát, hřeje* (stcz. *hřieti, hřeju*), r. *gret', greju*, scs. *grejati, grějǫ* i *grějati sę / grěti sę* 'grzać (się)'. Psł. **grěti / *grějati, *grějǫ* 'wydawać, przekazywać ciepło; czynić ciepłym, gorącym', od pie. **gu̯hr-ē-* (poświadczonego też np. w łot. *grēmens* 'pieczenie w gardle, zgaga'), należącego do pierwiastka **gu̯her-* 'gorący, ciepły' (por. *garnek, żar, żarzyć*). Polski bezokol. *grzać* (stp. i dial. *grzâć*) ze ściągnięcia wcześniejszej formy **grzejać* < psł. **grějati*. — Od tego *grzaniec, grzanka*; od czas. przedrostkowych *rozgrzewka, zgrzewka*.

grząski (dawniej *grzęski*) od XVII w. 'taki, w którym się zapada, grzęźnie, bagnisty, błotnisty, podmokły (o gruncie)'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: strus. *gręzъkъ* 'grząski, bagienny', r. dial. *grjázkij / grjazkój* 'grząski, lepki, błotnisty', ukr. *hrjażkyj* 'grząski, pokryty błotem; brudny, zabrudzony', br. *hrázki* 'pokryty błotem; grząski, bagienny'. Słow. (wschsł.?) **gręzъkъ* 'taki, w którym się grzęźnie, grząski, pokryty błotem', przym. odczas. od psł. **gręznǫti* (zob. *grzęznąć*), z przyr. **-ъkъ*. Późno poświadczony wyraz polski może niezależnie utworzony od czas. *grzęznąć* lub jest rezul-

tatem polonizacji zapożyczenia wschsł., por. w XVI w. zapożyczone z ukr. *hraski* (i *hrazisty*) 'grząski, błotnisty' (u Stryjkowskiego), *hruski* 'ts.' (u Paprockiego).

grzbiet od końca XV w. (stp. *grzebt* / *grzebiet*) 'część tułowia od karku do krzyża (u zwierząt), plecy (u ludzi)', 'górna lub tylna część czegoś, krawędź', 'górna część łańcucha górskiego, szczyt wzniesienia, góry', dial. też *grzbiot* / *grzybt* / *grzybiet* / *zgrzbiet* / *zgrzybt* / *zgrzeb* 'grzbiet, plecy'; też z nagłosowym *ch-* i *k-*: stp. od XIV w. *chrzbiet* / *chrzebiet* / *chrzebt* / *chrzybiet* / *krzebiet* / *krzebt* 'ts.', daw. też *chrzypt* 'grzbiet, kość grzbietowa', w XVII w. *skrzept* 'kość grzbietowa świni ze słoniną', dial. *krzybiet* / *skrzybiet* / *chrzybiec* / *krzybiec* / *krzypiec* / *chrzybon* 'ts.', kasz. *χřebt* / *χřebet* / *křebt* 'grzbiet, plecy'. Ogsł.: stcz. *chřbet* / *chřibet*, cz. *hřbet*, dial. *hřibet* / *křibet*, r. *chrebét*, scs. *chrъbъtъ* / *chribъtъ*, ch./s. *hȑbat* 'grzbiet'. Psł. **chrъbъtъ* / **chribъtъ* 'grzbiet, krawędź czegoś', derywaty z przyr. **-ъtъ* (bliskim przyr. **-ъtь*, zob. np. *łokieć*) od psł. rzeczowników **chrъbъ* / **chribъ* (mających też wariant **chripъ* / **skripъ*) 'wypukłość, krawędź, grzbiet czegoś' (por. stcz. *chrb*, cz. *chřib* 'wzniesienie, wzgórze, grzbiet góry', słc. dial. *chríbovä* mn 'szczyty', ukr. *chreb* 'kręg (w kręgosłupie)', cs. *chribъ* 'plecy', słwń. *hrìb* 'wzniesienie, wzgórze' oraz r. dial. *chrip* 'grzbiet, plecy; grzbiet konia; tylna część karku konia', ukr. dial. *chrýpy* mn w wyrażeniu *vidbyty chrýpy* 'o silnym uderzeniu w plecy' i p. dial. płn. *skrzyp* 'grzbiet dachu; kręgosłup', kasz. *skřëp* 'ts.'). Podstawowe rzecz. **chrъbъ* / **chribъ* / **chripъ* / **skripъ* bez pewnej etymologii. Postaci w rodzaju p. daw. *skrzept*, dial. *skrzybiet*, *skrzyp*, kasz. *skřëp* sugerują, że **ch-* w tej rodzinie wyrazowej powstało z grupy spółgłoskowej **sk-*. Nagłosowe *g-* w wyrazie polskim wtórne, w wyniku rozwoju *chrzbiet* > *krzbiet* > (z ujednoliceniem pod względem dźwięczności całej nagłosowej grupy spółgłoskowej) *grzbiet* (podobnie jak w cz. *hřbet*). Pierwotna polska regularna odmiana *chrzbiet*, dop. *chrzebtu* > *grzbiet*, dop. *grzebtu*; różnorodność postaci dawnych i gwarowych wynika także z wyrównań w obrębie paradygmatu (uogólnianie tematu mian. lub tematu przypadków zależnych), w formach gwarowych widać również zastępowanie pierwotnego przyrostka przez przyrostki żywe, np. *-ec*, *-on*.

grzebać *grzebię* od XVI w. 'rozgarniać, rozrzucać coś, przerzucać, szukając, przetrząsać, gmerać w czymś', 'składać do grobu, chować', *grzebać się* 'robić coś powoli, guzdrać się', kasz. *gřebac* 'grzebać, rozrzucać, szukać, przewracać', *gřebac są* 'guzdrać się'; z przedr. *odgrzebać*, *pogrzebać*, *rozgrzebać*, *wygrzebać*, *zagrzebać*; wielokr. *-grzebywać*: z przedr. *rozgrzebywać*, *wygrzebywać*, *zagrzebywać*; jednokr. *grzebnąć*. Por. dł. *grěbaś* 'grzebać, skrobać, drapać'. Czas. wielokr., który wyparł stp. XVI–XVII w. *grześć*, *grzebę* / *grzebię* 'kopać; grzebać, chować zmarłego', dial. 'grzebać, rozgrzebywać (np. o kurach)', dziś w języku liter. tylko *pogrześć*, *pogrzebię* 'pogrzebać, pochować zmarłego'. Ogsł.: stcz. *hřésti*, *hřebu* 'grzebać, chować', r. *grestí* (dial. *grebstí*), *grebú* 'wiosłować; zgarniać na kupę', dial. 'chwytać, łapać', scs. *greti*, *grebǫ* 'wiosłować', *pogreti* 'pogrzebać, pochować; zakopać'. Psł. **gre(b)ti*, **grebǫ* 'skrobać, drapać; grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi; rozgarniać wodę, wiosłować', pokrewne z łot. *grebt*, *grebju* / *grebu* 'drążyć, drapać', lit. *grė̃bti*, *grė́bu* 'grabić, zgarniać' (z rdzennym **ē*), stszwedz. *græva* [< **greban*] 'kopać, grzebać', z pie. **gʰrebʰ-* 'chwytać, łapać, zgarniać, zgrabiać'. Zob. *pogrzeb*.

grzebień od XVI w. 'przyrząd toaletowy do czesania lub upinania włosów', 'mięsisty wyrostek na głowie i dziobie niektórych ptaków; zębate wyrostki wzdłuż grzbietu i ogona niektórych gadów', dial. też np. 'przyrząd do przybijania wątku', 'grzbiet strzechy, kalenica', 'przystrzyżona grzywa konia', kasz. *gřebëń*, *-eńa* 'grzebień do czesania, upinania włosów; zgrzebło', 'wyrostek mięsisty na głowie niektórych ptaków', 'przycięta grzywa konia', 'krawędź brzegu morskiego, do którego dochodzi rozbijająca się fala', 'wielka fala', *grebeńe* mn 'dół, jama, wybój na drodze'. Ogsł.: cz. *hřeben*, r. *grében'*, ch./s. *grȅbēn*. Psł. **grebenь*, **grebene* 'grzebień, szczotka do wyczesywania lnu,

konopi, wełny, przędzy; grzebień do włosów', od psł. **grebti*, **grebǫ* 'skrobać, drapać' (zob. *grzebać*), z przyr. **-enъ* (tylko wyjątkowo tworzącym nazwy narzędzi). Rekonstruowana nieraz psł. forma mian. **greby* nie ma oparcia w materiale słow.; nie musi na nią wskazywać polskie zdr. *grzebyk* 'mały grzebień', prawdopodobnie utworzone na wzór takich wyrazów, jak *jęczmyk*, *kamyk*, *krzemyk*, *płomyk*, *promyk*, *strumyk* (zob. *jęczmień*, *kamień*, *krzemień*, *płomień*, *promień*, *strumień*).

grzech od XIV w. 'złamanie przykazań i zakazów religijnych', 'przewinienie, uchybienie, błąd', kasz. *gřěχ* 'grzech', też 'zły duch', żart. 'człowiek będący przyczyną grzechu, pokusy'. Ogsł.: cz. *hřích*, r. *grech*, scs. *grěchъ*. Psł. **grěchъ* 'błąd, pomyłka, uchybienie', na znaczenie przedchrześcijańskie wskazuje częste 'błąd, pomyłka, niedopatrzenie', występujące zwłaszcza w słownictwie rolniczym i tkackim (np. p. dial. *grzecha* i *ogrzech* 'wolny pas w zasiewie na polu lub nie zaorany przez nieuwagę oracza kawałek ziemi', r. dial. *grechvá* i *ógrech* 'ominięte, nie zaorane lub źle zaorane miejsce', ukr. *ógrech* 'ts.', br. dial. *hrech* 'zagon ominięty podczas siewu czy orki', ch./s. *grìješka* 'błąd tkacki, pomyłka przy tkaniu'). Zapewne pokrewne z lit. *graižùs* 'kręty, krzywy', łot. *grèizs* 'krzywy, pochyły, ukośny'. W takim razie psł. **grěchъ* kontynuuje bałtosł. **groi̯-so-* z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'skrzywienie, odchylenie od czegoś', z którego realnie poświadczone 'błąd, pomyłka, uchybienie' (co do rozwoju znaczenia por. łac. *peccātum* 'błąd, pomyłka, uchybienie; wykroczenie, grzech' : *peccāre* 'potknąć się, pomylić się; popełnić wykroczenie', gr. *hamartía* 'błąd, przewinienie, uchybienie; wina, grzech' : *hamartánō* 'błądzę, chybiam celu, mylę się; nie trafiam w coś, grzeszę, zaniedbywam'). Wątpliwe jest częste uznawanie psł. **grěchъ* za derywat od psł. **grěti* 'wydawać, przekazywać ciepło; czynić ciepłym, gorącym' (zob. *grzać*), przy czym pochodny rzecz. miałby oznaczać 'coś piekącego, palącego' > 'to, co pali sumienie' i jako związany z chrześcijańskim pojmowaniem grzechu i sumienia musiałby powstać dopiero w czasach chrześcijańskich. — Od tego *grzeszyć* 'popełniać grzech, grzechy, łamać zakazy religijne', *zgrzeszyć* (zob. też *rozgrzeszyć*); *grzeszny* → *grzesznik*, *grzesznica*.

grzechotać od XVII w. 'wydawać, wywoływać grzechot', dial. też *grzechotać* / *grzegotać* 'turkotać', *grzechotać* / *grechotać* 'rechotać, skrzeczeć (o żabie)'; *grzechot* 'przerywany odgłos uderzających o siebie twardych przedmiotów; przerywany huk wystrzałów', dial. też 'stary, mocno zniszczony przedmiot, gruchot; stary, niedołężny człowiek', kasz. *gřeχotac* 'grzechotać, turkotać; wiele mówić, gadać, pleść'. Por. cz. dial. *hřehtat* 'klekotać', ukr. dial. *hréchit*, *-otu* 'gruz, rumowisko; drobne kamienie, żwir, tłuczeń, szuter; skalista góra; kamieniste pole', bg. dial. *grechot* 'duża ilość zawiązanych owoców na drzewach'. Wariant fonetyczny p. rzadkiego *grochotać* 'stukać, łoskotać' (słowiń. *groχotac* 'turkotać, szczękać, robić łoskot, grzechotać, grzmieć; druzgotać, rozwalać; łajać, besztać'), *grochot* 'stuk, łoskot', por. cz. daw. *hrochotati* 'hałasować, trzaskać', *hrochot* 'grzmot, huk, trzask; chrząkanie, charczenie, skrzypienie', r. *grochotát'* 'powodować wielki hałas', pot. i dial. 'śmiać się głośno', *gróchot* 'huk, trzask', pot. i dial. 'głośny śmiech', ch./s. *grohòtati* 'śmiać się głośno; rozbrzmiewać (o śmiechu); stukać, grzechotać, turkotać; huczeć', *grȍhōt* 'gromki śmiech; huk, łoskot, grzmot; kamienie osuwające się po stromym zboczu; drobne kamienie, żwir; kupa kamieni'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-*, pochodzenia dźwkn. — Od tego *grzechotka*, *grzechotnik*.

grzeczny od XVI w. (daw. też *krzeczny*) 'dobrze wychowany, uprzejmy, układny; (o dzieciach) posłuszny, spokojny', 'będący wyrazem uprzejmości, dobrego wychowania', daw. 'będący do rzeczy, odpowiedni, należyty, stosowny', 'pełen zalet'. Od stp. wyrażenia przyimkowego *k rzeczy* 'do rzeczy' (zob. *ku*, *rzecz*), z udźwięcznieniem *krz-* > *grz-*. — Od tego *grzeczność*, *ugrzeczniony*; *niegrzeczny*.

grzęda I od XVI w. 'drążek, na którym odpoczywa ptactwo domowe', stp. od XV w. i dial. 'drążek do wieszania odzieży, rodzaj

wieszaka (w domach wiejskich)', dial. także 'półka na łyżki', 'dyszel pługa', 'deska, w której tkwi górny koniec drążka do obracania żaren', kasz. *gř́ąda* 'drążek w kurniku dla kur', 'dyszel pługa'. Ogsł.: cz. *hřada* 'grzęda dla kur', stcz. i dial. 'belka podtrzymująca strop', r. dial. *grjadá* 'belka, żerdź', ch./s. *grėda* 'belka (zwłaszcza używana do celów budowlanych); kładka', mac. dial. *grénda* 'belka pod powałą'. Psł. **gręda* 'pozioma belka, drąg, żerdź', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *grindà* 'pojedyncza deska podłogi' (też *grindìs* i *griñdas* 'ts.'), łot. *grìda* 'deska, podłoga', por. też pokrewne stnord. *grind* 'krata, ogrodzenie', stwniem. *grintil* 'belka, zasuwa; grządziel pługa', łac. *grunda* [< **g^{h}rond^{h}ā*] 'wiązanie dachowe', *sug-grunda* 'okap', od pie. **g^{h}rend^h-* 'belka'.

grzęda II od XV w. 'pas ziemi uprawnej w ogrodzie lub na polu odgraniczony rowkami, grządka', 'wydłużona, wypukła, o niedużej wysokości forma rzeźby skorupy ziemskiej'; zdr. *grządka*. Ogsł.: dł. *greda* 'grządka', gł. *hrjada* 'zagon, grządka', r. *grjadá* 'grządka; podłużne wzniesienie terenu', ch./s. *grėda* 'grządka; teren wzniesiony, suche wzniesienie; wydłużony grzbiet górski'. Psł. **gręda* 'podłużne wzniesienie terenu; pas ziemi uprawnej ograniczony rowkami (bruzdami), grządka', może pokrewne z lit. *pãgrindas* 'podstawa', stirl. *grindell* 'dno jeziora, podziemie', ang. *ground* 'dno; tło; podstawa; ziemia, grunt; podłoga', stwniem. *grunt* 'grunt, ziemia, posiadłość', dziś niem. *Grund* 'dno; ziemia; dolina; fundament; podstawa, powód' (zob. zapożyczone *grunt*). Pierwotnym znaczeniem było może 'kawałek ziemi uprawnej, zagon (z powodu uprawy, kopania czy orania wyższy od otoczenia)'.

grzęznąć od XVIII w. 'zagłębiać się w czymś grząskim, pogrążać się, zapadać się; więznąć', daw. też *grząznąć* 'ts.', dial. także *grząść, grzęznę* 'ts.'; z przedr. *ugrzęznąć*. Ogsł.: słc. dial. *hriaznuť* 'zapadać się w śniegu, grzęznąć w błocie', r. *grjáznuť* 'zapadać się, więznąć w czymś lepkim, grząskim', ch./s. *grèznuti* 'zanurzać się, grzęznąć w wodzie, błocie, śniegu'. Psł. **gręznǫti* 'zacząć pogrążać się, zapadać się w czymś, tonąć, grzęznąć', czas. inchoat. z przyr. *-*nǫ*-, pokrewny z lit. *grim̃sti, grimstù* 'pogrążać się, grzęznąć, zanurzać się, tonąć', łot. *grim̃t, -stu* 'ts.'. Por. *grząski, pogrążyć*. — Od tego *grzęzawisko*.

grzmieć *grzmię* od XIV w. 'głośno, hucznie rozbrzmiewać, rozlegać się', 'mówić głośno, dobitnie, z groźbą lub naganą', *grzmi* 'rozlega się grzmot', kasz. *gřḿâc, gřḿi* / *gřěḿâc, gřěḿi* 'grzmieć; łajać, fukać, wymyślać; trzaskać (o ogniu)'; z przedr. *zagrzmieć*. Ogsł.: cz. *hřmít* 'grzmieć; powodować wielki hałas', r. *gremét'* 'grzmieć; huczeć; mówić bardzo głośno', scs. *grьměti* 'grzmieć'. Psł. **grьměti* 'huczeć, grzmieć', archaiczny czasownik stanu ze zredukowaną samogłoską rdzenną **ĭ* >**ь*, w związku etymologicznym z psł. **gromъ* (zob. *grom*). Pokrewny z lit. dial. *grumėti* 'grzmieć', stpr. *grumins* 'daleki grzmot'. Od pie. **g^{h}rem-* 'huczeć, dudnić, grzmieć'. Por. *grzmocić, grzmot*.

grzmocić od XVIII w. 'mocno bić, uderzać, walić', kasz. *gřmocëc* 'ts.; grzmieć'; jednokr. *grzmotnąć* (też 'rzucić coś z siłą, z rozmachem', pot. 'spaść z hałasem, runąć', 'spowodować nagły odgłos, huknąć'. Tego samego pochodzenia co przest. *grzmotać*. Zob. *grzmot*.

grzmot od XV w. 'huk towarzyszący wyładowaniu elektrycznemu', 'silny huk, trzask', przen. pot. i dial. 'o kobiecie tęgiej, dobrze zbudowanej', kasz. *gřmot* / *gřěmot* 'grzmot; belemnit, strzałka piorunowa'. Ogsł.: cz. *hřmot* 'wielki hałas, huk, zgiełk', br. dial. *hrymót* 'wielki hałas, huk', *hrymóty* mn 'burza', bg. dial. *grъ̀mot* 'grzmot'. Psł. **grьmotъ* 'huk, zwłaszcza towarzyszący wyładowaniom atmosferycznym, grzmot', rzecz. odczas. od psł. **grьmotati* 'powodować lub wydawać huk' (por. p. przest. *grzmotać* 'bić mocno, walić, uderzać', daw. 'grzmieć', kasz. *gřmotac* 'bić, uderzać; grzmieć', słc. *hrmotať* 'hałasować, łoskotać, łomotać', ukr. *hrymotáty* 'huczeć, hałasować', słwń. *grmotáti* 'hałasować, grzmieć'), będącego czas. intensywnym od psł. **grьměti* (zob. *grzmieć*), z przyr. *-*ot*-. Por. *grzmocić*.

grzyb od XV w. 'roślina plechowa Fungus' (w gwarach często tylko 'grzyb jadalny, zwłaszcza prawdziwek'), przen. 'stary czło-

wiek', dial. też 'huba drzewna', 'kożuszek na ugotowanym mleku', kasz. *gřib*, *gřeba* 'grzyb', przen. 'człowiek stary', 'garb'; zdr. *grzybek*. Płnsł.: cz. *hřib* 'prawdziwek, borowik; grzyb', r. *grib* 'grzyb'; wyrazy płdsł. (np. słwń. *grîb* 'prawdziwek') są może zapożyczeniami (drogą książkową) z języków płnsł. Psł. dial. **gribъ* 'grzyb', dalsza etymologia niejasna. Zwykle łączy się z psł. **gliva* 'coś oślizgłego, śluzowatego, kleistego, lepkiego' > 'grzyb' (por. p. dial. *gliwa* 'huba drzewna', zob. *gliwieć*), przyjmując archaiczną, nietypową dla słow., oboczność *l* / *r* (por. lit. *grietì* 'zbierać śmietanę', *greĩmas* 'śmietana; śluzowaty osad w wodzie' : *glietì* 'smarować, kleić', *gléima* 'śluz', pie. **glei̯-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić'). — Od tego *grzybny*, *grzybowy*, *grzybieć* 'starzeć się', *zgrzybiały*.

grzywa od XV w. 'długie włosy pokrywające tylną część głowy i kark niektórych zwierząt', dial. (też *grzyba*) także 'nie zżęta kępka zboża, trawy', 'nie zaorany kawałek pola', 'podłużna wyniosłość, grzbiet', kasz. *gřeva* / *gřeba* 'fala morska'; zdr. *grzywka*. Ogsł.: cz. *hříva* 'grzywa', r. *griva* 'ts.; podłużne wzniesienie o stokach pokrytych lasem, niewysoki grzbiet górski; podłużna mielizna', ch./s. *grìva* 'grzywa', dial. 'kępa trawy ominięta podczas koszenia', 'szyja, kark'. Psł. **griva* 'długie włosy pokrywające kark zwierzęcia', dokładne odpowiedniki: stind. *grīvā*, awest. *grīvā* 'tylna część karku, kark', kontynuuje pie. **gʷrīu̯ā* 'szyja; okolica gardła, gardzieli' (należące do pie. pierwiastka **gʷer-* 'pochłaniać, połykać'), pierwotnie więc zapewne 'to, czym się połyka, pochłania (pożywienie), gardziel'. W słow. wtórne znaczenie 'włosy rosnące na karku' powstało w rezultacie zawężenia znaczenia: 'kark (porośnięty włosami)' > 'włosy na karku' (co do rozwoju semantycznego por. stind. *mányā* 'kark' i odpowiadające mu stwniem. *mana* 'grzywa', niem. *Mähne* 'ts.'). Starsze znaczenie anatomiczne 'kark, szyja' zachowało się w słow. szczątkowo (pośrednio wskazuje nań pochodny psł. przym. **grivьnъ* 'odnoszący się do karku, szyi' i rzecz. **grivьna* 'ozdoba na szyję, naszyjnik', zob. *grzywna*), z tego starszego znaczenia pochodzi niewątpliwie odrębne wtórne znaczenie topograficzne 'podłużne wzniesienie, wzgórze', od przypuszczalnego wczesnego znaczenia 'kark porośnięty włosami' mogą pochodzić takie znaczenia topograficzne jak słwń. dial. *gríva* 'miedza porośnięta trawą', r. *gríva* 'podłużne wzniesienie porośnięte lasem'. — Od tego *grzywiasty*.

grzywna od XIV w. 'kara pieniężna', dawniej 'określona ilość drogiego kruszcu (zwykle srebra) służąca jako jednostka płatnicza', 'inne przedmioty spełniające tę samą funkcję (np. wiązka skórek zwierzęcych)', 'jednostka monetarna (o różnej wartości w różnych okresach)', dial. 'zastaw'. Ogsł.: cz. daw. *hřivna* 'jednostka monetarna; jednostka wagi równa ½ funta', r. *grívna* 'podstawowa jednostka pieniężna w dawnej Rusi', 'naszyjnik', cs. *grivьna* 'naszyjnik; naramiennik; moneta', słwń. *grívna* 'naszyjnik', ch./s. *grîvna* dawniej 'naszyjnik', 'rodzaj srebrnego pieniądza; jednostka wagi', nowsze 'bransoleta', 'metalowe kółko (np. służące do łączenia kosy z kosiskiem)'. Psł. **grivьna* 'ozdoba na szyję, naszyjnik', urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **grivьnъ* 'odnoszący się do karku, szyi' (por. strus. *grivnyj* 'noszony na szyi', a także cz. *hřivní sádlo* 'sadło z końskiego karku', słwń. *grívno pečenje* 'pieczeń z karkówki'), utworzonego za pomocą przyr. **-ьnъ* od psł. **griva* w pierwotnym znaczeniu anatomicznym 'kark, szyja' (zob. *grzywa*). Nazwa ozdoby na szyję (z drogiego metalu, głównie chyba ze srebra), która w warunkach handlu wymiennego stawała się jednostką płatniczą (monetarną, wagową), por. podobny rozwój znaczeniowy stnord. *baugr* 'pierścień' > 'pieniądze'. Polskie znaczenie 'kara pieniężna' z dawnego 'określona ilość drogiego kruszcu (zwykle srebra) służąca jako jednostka płatnicza', gdyż to ona była często używana w dawnych czasach przy określaniu wymiaru kar pieniężnych.

gubić *gubię* od XV w. 'dopuszczać, żeby coś zginęło, tracić przez nieuwagę', 'doprowadzać do zguby, upadku, klęski, narażać na zgubę, śmierć', 'niszczyć, zabijać', kasz. *gu-*

bić 'gubić, tracić'; z przedr. *pogubić, zagubić, zgubić*. Ogsł.: cz. *hubit* 'niszczyć', r. *gubít', gubljú* 'niszczyć, marnować; zabijać', dial. 'tracić przez nieuwagę, gubić', scs. *gubiti, gubljǫ* 'tracić, niszczyć'. Psł. **gubiti, *gubǫ* 'powodować, że coś lub ktoś ginie, znika, przestaje istnieć' (> 'doprowadzać do zniszczenia, unicestwienia, zatraty, niszczyć, zabijać'), czas. kauzat. od psł. **gybnǫti* 'ginąć, przestawać istnieć, znikać' (zob. *ginąć*), z alternacją samogłoski rdzennej **y* ⇒ **u* (z wcześniejszej wymiany **ū* ⇒ **ou*), por. taki sam stosunek wokalizmu rdzennego np. w psł. **stydnǫti* 'stygnąć' : **studiti* 'powodować, że coś stygnie', **vyknǫti* 'nabierać nawyku' : **učiti* 'powodować, że ktoś przywyka, uczyć' (zob. *stygnąć, studzić, nawyknąć, uczyć*). — Od czas. przedrostkowego *zguba*.

gulgotać *gulgocze* (*gulgoce*) 'bulgotać', przen. 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale, bełkotać', dial. *gulgotać / gulać* 'wydawać głos (o indykach)', kasz. *gulgotac* 'ts.; mówić szybko i niewyraźnie, bełkotać; szumieć, szemrać, szeleścić'. Od interi. *gul, gul!* pochodzenia dźwkn., por. dial. *gul, gul!, gulu, gulu!* 'przywoływanie indyków', kasz. *gul, gul, gul!* 'naśladowanie głosu indyka i wykrz. używany przy wabieniu tych ptaków'. — Od tego *gulgot*.

gumno od XIV w. 'stodoła', 'klepisko w stodole', 'podwórze gospodarskie wraz z budynkami gospodarczymi', daw. też 'miejsce przeznaczone do młócenia', 'część podwórza przeznaczona do przechowywania zboża w snopach', przen. 'zboże, zbiory, bogactwo', 'kraj dostarczający obficie zboża', kasz. *gumno* 'stodoła', *gumna* i *gumnë* mn 'zabudowania gospodarskie, opłotki'. Ogsł.: cz. *humno* 'klepisko w stodole', r. *gumnó* 'ogrodzone miejsce, gdzie się zwozi zboże; klepisko w stodole', dial. też 'stodoła, szopa; chłopska zagroda', scs. *gumьno* 'klepisko w stodole', może też 'stodoła'. Psł. **gumьno* 'miejsce, na którym się młóci', archaiczne złożenie z pierwszym członem psł. *†gu-*, etymologicznie tożsamym z **gov-* w psł. **govędo* 'bydło rogate' (pierwotne **gou̯-* z regularnym rozwojem w **gu-* przed spółgłoską i w **gov-* przed samogłoską); człon drugi psł. *†-mьno*, rzecz. odczas. od psł. **mьnǫ, *męti* 'ugniatać, wygniatać' (zob. *miąć*). Pierwotne znaczenie 'miejsce, gdzie bydło (przepędzane po rozłożonym zbożu) wygniata ziarno'; taki prastary sposób młócenia zboża był dobrze znany Słowianom (do niedawna stosowany był zwłaszcza na Bałkanach).

gusła mn od XV w. 'zabobony, przesądy, wróżby; obrzędy towarzyszące czarom, zaklęciom', w XVI w. też l. pj *gusło* 'treść wróżby, przepowiednia', dial. *gusła*, koc. *gusva*, kasz. *gusła / gusva* 'gusła, zabobony, czary'. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone ukr. daw. *húsla / huslá* 'zabobony'), ale wyrazy pochodne wskazują, że w przeszłości wyraz istniał w łużyckim: dł. *gusłowaś* 'zaklinać, czarować', *guslaŕ* 'czarownik' (por. p. od XVI w. *guślarz*, daw. też *gusłarz* 'czarownik, zaklinacz'). Może z wcześniejszego **gud-slo* lub **gǫd-slo* (l. mn **gudsla* lub **gǫdsla*), w którym można widzieć nazwę czynności z przyr. **-slo* od psł. **gǫsti, *gǫdǫ* 'grać na instrumencie strunowym' (zob. *gęśle*), względnie od wariantu *†gusti, †gudǫ* (ze starą obocznością **u / *ǫ*; por. pokrewne lit. *gaũsti, gaudžiù* 'głośno brzmieć, dźwięczeć; brzęczeć, szumieć' z *-au-* = słow. *-u-*); na taką oboczność wskazuje też bg. *gúsla / gъ́sla* 'instrument strunowy, gęśle'. Pierwotne znaczenie 'granie na instrumencie strunowym, na gęślach', stąd prawdopodobnie 'wprawianie muzyką w stan ekstazy' > 'obrzędy magiczne (odprawiane z towarzyszeniem muzyki)'.

guz od XV w. 'obrzmienie, (kuliste) zgrubienie na ciele', przest. 'duży ozdobny guzik' (dial. 'guzik'), kasz. *guz* 'guzik do zapinania; wypukłość na zewnętrznej stronie chleba'; zdr. *guzek* 'mały guz'. W stp. XVI w. też *gąz* 'guz, obrzmienie'. Por. r. dial. *guz* (też *gúzá* ż i *guzó* n) 'guz', 'pośladki', 'dolna część snopa', słwń. *gôza* 'tyłek', ch./s. *gȗz* (też *gúza* ż) 'tyłek, pośladki; szerszy koniec (np. jaja)', bg. *gъz* 'tyłek'. Psł. **guzъ / *gǫzъ* 'wypukłość, coś wypukłego', od pie. pierwiastka **geu̯ǵ-* 'robić wypukłym, krzywym', por. z jednej strony lit. dial. *gaužė̃* ż 'głowa', *gaũžtis* 'zwijać się w kłębek' (z dyftongiem rdzennym *-au-* odpowiadającym słow. *-u-* w prapostaci **guzъ*), z drugiej zaś z infik-

sem nosowym stpr. *gunsix* 'guz', lit. dial. *gunžỹs* 'grdyka' (z *-un-* odpowiadającym psł. *-ǫ- w odmiance *gǫzъ). — Od tego *guzik* 'przedmiot służący do zapinania', 'przycisk', pierwotne zdr. od *guz*, który oznaczał też 'guzik (ozdobny)'.

guzdrać się pot. i dial. 'robić coś bardzo powoli, grzebać się', w gwarach też *kuzdrać się* 'ts.', daw. u Lindego *kustrać się* 'leniwie brać się do czegoś', kasz. *kuzdrac są, kuzdře są* i *kustřëc są, kustři są* 'guzdrać się'. Zapewne w związku z bliskimi głosowo ekspresywnymi czasownikami: słc. *kustriť* / *kuštriť* 'targać, trzepać', dial. *kuzdiruť sa* 'wiercić się, kręcić się', bg. *kústrja* 'podjudzać, podsycać', dial. *kústra (se)* też 'wywoływać pragnienie, żądzę'. Może należałoby się tu dopatrywać psł. *kustriti czy *kustrati, bez dalszej prawdopodobnej etymologii. W formie polskiej wtórne, zapewne związane z ekspresywnym charakterem wyrazu, udźwięcznienie spółgłosek: rozwój *kustrać* > *kuzdrać* > *guzdrać*. — Od tego *guzdrała, guzdralski*.

gwałt od XIV w. (stp. też *gewałt*) 'przemoc, zniewolenie siłą', 'zamieszanie, krzyk, awantura', *na gwałt* 'pod przymusem konieczności, w wielkim pośpiechu', stp. też 'siła, moc', 'bezczelność, zuchwalstwo', dial. *gwałtem* 'natychmiast, usilnie'. Por. gł. *gwałt* 'moc, siła, potęga; przemoc, gwałt', cz. *kvalt* 'pośpiech', arch. 'gwałt, przemoc'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gewalt* 'przemoc, moc, władza; mnóstwo' (dziś niem. *Gewalt* 'ts'.). — Od tego *gwałcić (pogwałcić, zgwałcić)*; *gwałtowny*.

gwar od XV w. 'mieszanina wielu głosów i odgłosów zlewających się w jedną całość, hałas, zgiełk', daw. 'rozmowa, gwarzenie, gawęda', stp. 'hałas, gwar, niepokój'. Wyłącznie polskie. Rzecz. odczas. od *gwarzyć* (zob.). Por. *gwara*.

gwara 'terytorialna odmiana języka narodowego', 'mowa środowiska zawodowego lub miejskiego, żargon', dial. też 'mowa, rozmowa', *gwary* mn 'hałasy', 'gawęda, gadanie', stp. XVI w. 'mowa, sposób mówienia, wymowa', dawniej także osobowe *gwara* 'gaduła'. Wyłącznie polskie. Rzecz. odczas. od *gwarzyć* (zob.). Por. *gwar*.

gwarzyć od XV w. 'prowadzić poufałą rozmowę, gawędzić', 'mówić, rozmawiać, opowiadać', daw. od XV w. 'czynić zgiełk, hałasować', rzadko 'gaworzyć (o dziecku); mówić niezrozumiale', kasz.-słowiń. *gvařëc, gvaři* 'gawędzić, mówić, rozmawiać; mówić niezrozumiale' (z polskiego zapożyczone słc. dial. *hvarec* / *(h)varic* 'mówić', ukr. dial. *hváryty* 'ts.'). Z postaci *gъvariti, będącej wariantem psł. *govoriti 'robić hałas, gwar, wrzawę; wydawać dźwięki będące zaczątkiem mowy artykułowanej' > 'mówić' (p. daw. XV–XVII w. *goworzyć* 'mówić', kasz. *govořëc* 'gadać, gwarzyć, gawędzić, rozmawiać', *govařëc* 'gawędzić, gwarzyć, gadać, przebywać w towarzystwie; dobrze chodzić, o wozie; szumieć; wydawać głos, o zasypiających gęsiach', cz. *hovořit* 'mówić, rozmawiać', r. *govoríť* 'mówić', scs. *govoriti* 'robić hałas, hałasować', cs. 'mówić'), czas. ekspresywnego z przyr. *-or-, prapokrewnego z łot. *gaurât* 'huczeć, szumieć' i dalej z lit. *gaũsti, gaudžiù* 'głucho brzmieć, huczeć; brzęczeć, dźwięczeć', łot. *gaũst* i *gàudât* 'biadolić, lamentować, opłakiwać', gr. *goáō* [< *gou̯áō*] 'narzekam, opłakuję', stind. *gavate* 'brzmi, rozbrzmiewa'; ostateczną podstawą był pie. pierwiastek dźwkn. *gou̯(ə)- : *gōu̯- 'krzyczeć, wrzeszczeć, wołać'. Por. *gwar, gwara, gaworzyć*.

gwiazda od XIV w. 'ciało niebieskie', też przen. 'przedmiot, figura przypominająca kształtem lub blaskiem gwiazdę', 'biała plama, znamię na głowie zwierzęcia', kasz. *gvâzda* także 'piasta u koła'; zdr. *gwiazdka*. Ogsł.: cz. *hvězda* 'gwiazda; przedmiot przypominający gwiazdę; jasne znamię u zwierzęcia', r. *zvezdá* 'gwiazda; przedmiot w kształcie gwiazdy; białe piętno na głowie zwierzęcia', dial. 'bielmo na oku', 'siniak na twarzy', 'plama na odzieży', *zvezdá jasnaja* 'błyskawica', scs. *dzvězda* 'gwiazda'. Psł. *gvězda 'gwiazda', najbliższe wyrazy w bałt.: lit. *žvaigždě̃* (dial. *žvaigzdė* / *žvaizdě̃*) 'gwiazda', łot. *zvàigzne* 'ts.'. Dalsza etymologia niepewna. Znaczenie wyrazu najlepiej wyjaśniałoby zestawienie z lit. *gaĩdras* 'światło na niebie', *gaidrùs* 'jasny', gr. *phaidrós* 'jasny, świecący', od pie. *g^{uh}ēi̯- 'jasny, świecący', ale w takim razie nieznane były-

by powody wystąpienia psł. *-v-*. — Od tego *gwiaździsty, gwiezdny.*

gwizdać *gwiżdżę* (dial. też *gwizdam*) od XV w. 'wydawać gwizd', pot. 'lekceważyć kogoś, nie liczyć się z kimś', kasz. *gvizdac* 'gwizdać; nie dbać o kogoś lub o coś'; z przedr. *wygwizdać, zagwizdać*; jednokr. *gwizdnąć* (pot. też 'ukraść', 'uderzyć'). Zachsł.: dł. *gwizdaś* 'gwizdać, świstać', cz. *hvízdat* 'ts.'; we wschsł. i płdsł. **zvizdati*: cs.-rus. *zvizdati* 'gwizdać, świstać', r. dial. *zvíznut'* 'silnie uderzyć', słwń. *zvízdati / zvízgati* 'gwizdać, świstać', cs. *dzvizdati* 'ts.'. Zachsł. **gvizdati* 'świstać, gwizdać', postać z wtórnym **g-* zamiast wschsł. i płdsł. **zvizdati* 'ts.'; rozwój **zvizdati* > **gvizdati* zapewne w wyniku odpodobnienia na odległość (**zv - zd* > **gv- zd*). Psł. **zvizdati*, odmianka psł. **svistati* 'świstać, gwizdać' (zob. *świstać*), z pie. **sue̯i-zd-*, od pie. dźwkn. pierwiastka **sue̯i-* : **sui̯-* 'syczeć, świstać, gwizdać'. — Od tego *gwizd, gwizdek.*

gwoli od XVII w. przyimek z dop. lub cel. 'ze względu na coś, z powodu czegoś, względem czegoś', dawniej od XV w. *gwoli* przysł. 'według woli, zgodnie z wolą'. Por. cz. *kvůli* przyimek 'na, z powodu, ze względu na', słc. *kvôli* przyimek 'dla, ze względu na', przysł. 'według woli, przyjemnie'. Z wyrażenia przyimkowego *k woli* 'do woli' (zob. *ku* i *wola*), z udźwięcznieniem *kw* > *gw.*

gwóźdź *gwoździa* od XV w., stp. i dial. też *góźdź, goździa* (czasem w znaczeniu zbiorowym 'gwoździe'), kasz. *gózʒ* też 'szczebel w drabinie'; zdr. *gwoździk*. Ogsł.: dł. *góźdź*, słc. dial. *hvozd'*, r. *gvozd'*, scs. *gvozdь* m 'gwóźdź'. Psł. **gvozdь* m 'kawałek ostro zakończonego drewna, drewniany gwóźdź', w związku etymologicznym z psł. **gvozdъ* 'las' : 'drewniany gwóźdź' (por. stp. XV w. *gozd* 'las', cz. *hvozd* 'wielki, gęsty las, puszcza', br. *hvozd* 'drewniany gwóźdź', na dawniejsze znaczenie 'las' wskazują nazwy topograficzne, ch./s. *gvȍzd*, dial. *gȍzd* 'wielki, gęsty las, puszcza'), dalsza etymologia niepewna. Może pokrewne z goc. *gazds* 'kolec', stisl. *gaddr* 'kolec, szpic', śrirl. *gat* 'gałązka wierzbowa' (sprowadzanymi do pie. **gʰazdʰ-*) i dalej ze śrirl. *gass* 'kiełek wschodzącej rośliny', łac. *hasta* 'tyka, oszczep, kół' (sprowadzanymi do pie. **gʰast-*); to objaśnienie dobrze tłumaczy znaczenia wyrazów słow. (pierwotne byłoby znaczenie 'drewniany kołek, kolec'), napotyka wszakże trudności fonetyczne (brak przekonującego objaśnienia psł. *-v-*). — Od tego *gwoździć, przygwoździć, zagwoździć*. Zob. też *goździk.*

gzić się *gzi się* (dial. też *gździć się*) od XVI w. 'biegać z bólu od ukąszenia gzów (o zwierzętach, szczególnie o bydle); niespokojnym zachowaniem ujawniać popęd płciowy, zaspokajać popęd płciowy (o zwierzętach)', kasz. *gzëc są, gzëje są* 'ts.; spieszyć się'. Por. płb. *gâzė* 'gzi się, wścieka się, bodzie (o bydle)'. Czas. odrzecz. od *giez* (zob.).

H

haft od XVI w. 'wzór, ornament wyszyty na tkaninie; wyszywanie wzoru, ornamentu, haftowanie', daw. od XV w. *haft* (w stp. może *hafta*) 'szew na ranie, zszycie brzegów rany'. Por. cz. lud. *heft* 'fastryga'. Zapożyczenie ze śrwniem. *haft* (dziś niem. *Haft*) 'to, czym się spaja, więzy, węzeł, spojenie, wiązanie'. Związane z tym p. *haftować* od XV w. (stp. i dziś dial. *aftować*) 'wyszywać, przetykać tkaninę nićmi, naszywać ozdobę' od śrwniem. *heften* 'spinać, umacniać, wiązać; szyć, fastrygować'.

haftka od XV w. (stp. i dial. też *aftka*) 'rodzaj zapinki', daw. 'sprzączka, zapinka', 'pętlica', 'obrączka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *haft* (dziś niem. *Haft*) 'to, czym się coś spaja, zapina, sprzączka, haftka' (zob. *haft*), przyswojone za pomocą przyr. *-ka.*

hak od XV w. 'metalowy pręt zagięty na końcu', stp. w XV w. 'narzędzie z zakrzywionym końcem używane do różnych czynności (np. bosak, hak u drzwi, okna)', 'motyka', 'mur jakiegoś specjalnego kształtu', w XVI w. też 'szpon, ostrze, kolec, szpic', 'miara powierzchni ziemi', 'mielizna', 'fortel, wybieg, podstęp', 'trudności, niebezpieczeństwo, klęska, ostateczność', dial. 'hak do wieszania', 'motyka', 'narzędzie do ściągania gnoju z wozu'; zdr. *haczyk*. Zapożyczenie ze śrwniem. *hāke / hāken* (dziś niem. *Haken*) 'hak; rodzaj pługa; miara ziemi'.

halka od XIX w. 'część damskiej bielizny', przejęte do języka ogólnego z gwar: dial. mazow., podl. *chalka* 'spodnia spódnica (z samodziału wełnianego), tkanina na taką spódnicę', będące zdr. z przyr. *-ka* od dial. płn. *chała* 'wierzchnia odzież, suknia, liche ubranie, płócienne ubranie', *chały* mn 'ubranie, odzież wierzchnia; stare, liche ubranie używane do roboty; łachmany', kasz. *χałë* mn pejor. 'odzież'. Por. r. dial. *chalë* 'stara, znoszona odzież, starzyzna', br. dial. *chal'* ż 'starzyzna, szmaty, łachmany', ch./s. *hàljina* 'strój, szata, suknia; odzież, ubiór', *háljak* 'rodzaj żakietu', daw. i dial. *hȁlja* 'rodzaj wierzchniej odzieży', słwń. *hálja* 'rodzaj obszernego wierzchniego okrycia'. Kontynuuje psł. **chala* 'to, co ogarnia, osłania, okrycie, odzież', rzecz. odczas. od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' (por. r. *chólit'* 'troskliwie pielęgnować, otaczać pieczą, utrzymywać w porządku, w czystości', ukr. reg. *cholýty* 'czyścić', tu należy kasz. *rozχolëc są* 'poodpinać się, o odzieży', *rozχoloni* 'nie zapięty pod szyją'), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Pisownia z *h-* błędna, na jej przyjęcie mogło oddziałać imię bohaterki popularnej opery Moniuszki *Halka*.

hałas od XVI w. 'głośne dźwięki, stuk, trzask, huk, gwar, krzyki zakłócające spokój, wrzawa, zgiełk, harmider', daw. też 'zamieszanie, niepokój', 'kłótnia', 'kłopot, trudność'. Zapożyczenie z ukr. *hálas* 'krzyk, wrzask' (dial. też *háljas* 'lament, krzyk, głośny płacz'), por. br. *hálas* 'ts.', pokrewnego (chociaż przyr. *-as* nie całkiem jasny) z ukr. *hálaj* 'krzykacz', *halákaty* (dial. *haljákaty*) 'krzyczeć, wrzeszczeć; łajać', br. dial. *halákać* : *haljákać* 'ts.', r. dial. *gálit'* 'śmiać się, naśmiewać się; dokazywać; obijać się; krzyczeć w gniewie', *galúch* 'śmiech, chichot, głośna, wesoła zabawa', *galáčit'* 'głośno mówić, krzyczeć, hałasować; głośno się śmiać; żyć hulaszczo', p. daw. i dial. *gałuch* 'hałas, gwar', *gałuszyć* 'hałasować, czynić wrzawę', kasz. *gałovac* 'wołać, krzyczeć', cz. daw. *haliti se* 'głośno się śmiać', stcz. *halati* 'paplać', słc. *halákať / halačiť* 'krzyczeć, wrzeszczeć; głośno śpiewać'; podstawą tych wyrazów psł. **galiti* czy **galati* 'głośno mówić, krzyczeć, wrzeszczeć', pokrewne z goc. *gōljan* 'witać się, pozdrawiać, stwniem. *galan* 'śpiewać', stisl. *gala* 'krzyczeć', od pie. **gal- / gʰel-* 'krzyczeć, wołać' (zob. *głos*). — Od tego *hałasować* (por. ukr. *halasuváty* 'ts'.); *hałaśliwy* (por. ukr. *halaslývyj* 'ts.') → *hałaśliwość*.

hamować od XVI w. 'zmniejszać prędkość, zatrzymywać, zwalniać', 'utrudniać coś, przeszkadzać, powstrzymywać, powściągać', daw. także 'nie pozwalać iść dalej, zatrzymywać, zagradzać drogę; więzić, aresztować; skąpić', 'zmuszać, namawiać, nakłaniać', w stp. XV w. 'nie dopuszczać, sprzeciwiać się (w procesie sądowym)'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hamen* (dziś niem. *hemmen*) 'hamować', pierwotnie 'zakładać pęta na nogi zwierząt, pętać'. Zob. *hamulec*.

hamulec od XVI w. 'urządzenie do zatrzymywania lub zmniejszania prędkości ruchomych części mechanizmów, maszyn, pojazdów', w XVI w. też 'lina do zatrzymywania i ciągnięcia tratwy'. Zapożyczenie z niem. złożenia *Hemmholz* 'hamulec' (dosłownie 'drzewo do hamowania', człon pierwszy od niem. *hemmen* 'hamować', człon drugi niem. *Holz* 'drzewo, drewno').

handel *handlu* od XVI w. (wyjątkowo *andel* u Reja) 'kupno i sprzedaż, wymiana towarowa', daw. XVI w. także 'przedmiot handlu, towar; dobra materialne', 'dokonywanie transakcji, działalność, zajęcie, zawód; przedsiębiorstwo, interes, sprawa'; *handlować* od XVI w. 'zajmować się handlem', daw. też 'postępować'; *handlarz* od XVIII w. 'zajmujący się handlem', dial. też *handlerz* (*handlirz*). Por. cz. lud. *handl* 'handel', *handlovat*

'handlować', cz. *handlíř* 'handlarz'. Zapożyczone z niem. *Handel* 'handel', pierwotnie 'rękodzieło', 'czynienie, postępowanie, trudnienie się czymś', *handeln* 'działać, zajmować się czymś; handlować, targować się' (od *Hand* 'ręka', etymologiczne znaczenie 'chwytać rękami'), *Händler* 'handlarz' (w śrwniem. *handler* 'wykonujący coś, zajmujący się czymś'). Znaczenia związane z kupnem i sprzedażą powstały na gruncie niemieckim w rezultacie specjalizacji ogólniejszych znaczeń odnoszących się do różnorodnych działań człowieka.

hańba od XVI w. 'wielki wstyd, ujma, niesława', w XVI w. 'ganienie, potępianie', 'poniżenie, upokorzenie, zniesławienie, obrażenie', 'wstyd, wstydzenie się z powodu niewłaściwego postępowania, obawa przed krytyką', 'rzecz hańbiąca, czyn haniebny; grzech, występek'. Fonetyczny bohemizm z czeskim *h-* (cz. *hanba* 'wstyd, ujma, niesława, utrata czci'), który wyparł postać rodzimą: stp. XIV–XV w. (wychodzące z użycia w XVI w.) *gańba* 'obraźliwe wyśmiewanie się, szydzenie; obraza', 'stan zawstydzenia, wstydzenie się, wstyd', 'zła sława, zła opinia', 'zarzut', 'to, co budzi odrazę, zły uczynek, rzecz odrażająca', 'rażący brak ogłady, prostactwo', dial. 'ganienie, obmawianie; nagana'. Stp. *gańba*, cz. *hanba* (dial. *haňba*) z płnsł. **ganъba* 'ganienie, potępianie, przygana; znieważanie, pozbawianie czci; utrata czci, niesława, wstyd', pierwotna nazwa czynności z przyr. **-ъba* (por. np. *prośba*, *służba*) od psł. **ganiti* 'prześladować słowami, strofować, łajać; złorzeczyć, lżyć' (zob. *ganić*). — Od tego *haniebny*. Zob. też *hańbić*.

hańbić od XV w. 'okrywać hańbą, bezcześcić, zniesławiać', w XVI w. 'ganić', 'poniżać, upokarzać, urągać, zniesławiać; obrażać, znieważać, szydzić'; z przedr. *pohańbić*, *zhańbić*. Bohemizm fonetyczny z czeskim *h-* (por. cz. *hanbit se* 'wstydzić się'), który wyparł postać rodzimą wyrazu: stp. XV w. (wyjątkowe jeszcze w XVI w.) *gańbić* 'karcić, czynić wyrzuty, strofować, zawstydzać', 'zniesławiać, obmawiać, przedstawiać w złym świetle'. Cz. *hanbit*, stp. *gańbić* to czas. odrzecz. od cz. *hanba*, stp. *gańba* (zob. *hańba*).

harc od XVI w., zwykle *harce* mn 'swawolna zabawa, gonitwy, skoki, popisy zręczności, zwłaszcza w jeździe konnej', daw. od XVI w. *harc* (rzadko *herc*) w pierwotnym znaczeniu 'potykanie się, starcie pojedynczych, lekko uzbrojonych wojowników przed bitwą ogólną; utarczka zbrojna, początek bitwy'. Zapożyczenie ze stcz. *harc* 'pojedyncze starcie bojowe, potyczka, utarczka', przejętego z kolei zapewne z węg. *harc* 'bój, bitwa'. Związane z tym *harcować* od XVI w. 'wyprawiać harce, dokazywać, swawolić, skakać, hasać', daw. 'prowadzić utarczkę (przeważnie konno) w pojedynkę, odbywać harce przed bitwą, także bić się, walczyć', 'skakać, uganiać się na koniu, popisywać się zręcznością w sztuce rycerskiej; szybko się poruszać, robić zamieszanie; robić, co się chce, powodować kimś albo czymś', zapożyczone ze stcz. *harcovati* 'odbywać harce przed bitwą, walczyć w pojedynkę' (dziś cz. *harcovat* 'walczyć, atakować; włóczyć się, podróżować'), będącego czas. odrzecz. od stcz. *harc*. — Od tego *harcownik* 'żołnierz biorący udział w harcach'. Por. *harcerz*.

harcerz od XX w. 'członek polskiej organizacji skautowskiej (harcerstwa)'. Ożywienie w nowym znaczeniu dawnego (od XV w.) wyrazu *harcerz* 'żołnierz lekkozbrojny potykający się w pojedynkę z wrogiem przed bitwą, harcownik', zapożyczonego ze stcz. *harcieř* 'harcownik', cz. przest. *harcíř* też 'pionier, skaut' (zapewne od stcz. *harcovati* 'odbywać harce przed bitwą'). — Od tego *harcerka*, *harcerski*, *harcerstwo*; *harcerzyk*.

hardy od XVI w. 'dumny, pyszny, wyniosły, butny; zuchwały, nieposłuszny, krnąbrny', w XVI w. też 'ogarnięty szlachetną dumą, wspaniały, wzniosły', dial. (zwykle *chardy*, też *ardy*) także 'kłótliwy, złośliwy', 'groźny, niebezpieczny, niepoczciwy', 'ostry, szorstki, arogancki, opryskliwy', 'wybredny', 'nieustępliwy, zawzięty', kasz. *hardi* 'hardy, dumny, wyniosły'. Fonetyczny bohemizm z czeskim *h-* (cz. *hrdý*), który wyparł postać rodzimą: p. daw. od XVI w. (kiedy wyjątkowe, tylko u Reja) *gardy* 'dumny, pyszny, wyniosły, butny, zarozumiały; zuchwały, krnąbrny, nieposłuszny, napastliwy, arogancki', 'wspaniały, wzniosły', 'wybredny',

dial. *gar(d)ny* 'kapryśny, wybredny w jedzeniu' (zob. też *gardzić*). Ogsł.: cz. *hrdý* 'dumny; odważny; pyszny, butny, zarozumiały, wyniosły', 'wspaniały, świetny, znamienity', r. *górdyj* 'dumny; zachowujący swoją godność; wykazujący swoją władzę, siłę, znaczenie, ważność', 'wspaniały, okazały', 'zarozumiały, wyniosły', scs. *grъdъ* 'hardy, dumny, pyszny, wyniosły', 'majestatyczny, wspaniały, znakomity', 'przejmujący grozą, straszny'. Psł. **gr̥dъ* 'ogromny, silny', 'wspaniały, majestatyczny, śmiały', 'zdający sobie sprawę ze swej siły, godności, wyniosły, pyszny, butny', 'budzący grozę, straszny', bez pewnej etymologii. — Od tego *hardość*.

harmider od XVII w. (daw. *charmider* i *armider*) 'wrzawa, zgiełk, zamieszanie'. Może zapożyczenie z ukr. *harmýder* (dial. *harmíder*) 'ts.', por. br. *harmídar* 'ts.' (dial. też 'zbiegowisko, tłum'), r. dial. *garmídar* 'ts.'. Pochodzenie wyrazu wschsł. niejasne, dopuszcza się pożyczkę z pers. *yarmidan* 'kłócić się, sprzeczać się; gniewać się; ryczeć' za pośrednictwem któregoś z języków rodziny tureckiej (jednak bez wskazania konkretnego języka i odpowiedniego wyrazu w nim). Inne, równie niepewne objaśnienie przyjmuje, że wyraz powstał na gruncie polskim, utworzony od nazwy XVII-wiecznej tureckiej jaskini zbójeckiej na Bałkanach *haramı deres*, w polskich źródłach z XVII w. *Harmideres* (od tur. *haramı* 'rozbójnik', *dere* 'wąwóz, dół'), którą przenieśli i spopularyzowali ówcześni polscy podróżnicy po Półwyspie Bałkańskim.

hasać od XVI w. 'biegać, brykać, wyprawiać harce', 'spędzać czas na beztroskich zabawach', 'tańczyć z werwą, żywo, ochoczo', dial. 'podskakiwać w tańcu'. Wyraz znany też sąsiednim językom słow., do których prawdopodobnie został zapożyczony z polskiego: cz. daw. *hasati* 'harcować' (w słownikach Jungmanna i Kotta, zapewne przejęte drogą książkową, jak wiele innych wyrazów, ze słownika Lindego), słc. dial. *hasať* 'tańczyć, podskakiwać', br. dial. *hasác'* i *hajsác'* 'biegać (z wywieszonym językiem)', ukr. pot. *hasáty* i *hajsáty* 'biegać w różnych kierunkach; bywać w różnych miejscach', 'biegać, skakać, chętnie tańczyć', r. dial. płd. *gasát'* 'skakać; harcować na koniu'. Od dźwkn. okrzyku *hasa!*

hasło 'myśl przewodnia, idea, dewiza', 'znak, sygnał do działania', 'umówiony wyraz lub wyrażenie rozpoznawcze (przeważnie w wojsku)', stp. około 1500 r. *hasło* 'wojskowe zawołanie rozpoznawcze', w XVI w. *hasło* (rzadko *asło*) 'znak, sygnał (słowny lub inny) rozpoznawczy, ostrzegawczy, porozumiewawczy, obronny; symbol; dowód, świadectwo; zapowiedź; odznaka, godło, emblemat', 'myśl, idea przewodnia, wytyczna postępowania, dewiza'. Zapożyczenie z cz. *heslo* 'hasło, umówione słowo jako znak; dewiza', 'wieść; wezwanie', 'tytuł, nagłówek', 'nazwa rodowa', stcz. też 'przysłowie, porzekadło', dial. 'krzyk' (z czeskiego zapożyczone też do innych języków słow., np. gł. *heslo* 'hasło', słwń. *gêslo* 'ts.'). Wyraz czeski niejasnego pochodzenia, może z pierwotnego **gъd-slo*, przypuszczalnie z przyr. **-slo* (tworzącym nazwy narzędzi), jednak oczekiwany podstawowy czasownik nie jest poświadczony, niezbyt pewne jest przyjmowanie rdzenia *†gъd-* jako wariantu **god-* w psł. **goditi* (zob. *godzić*). W polskim wyrazie dziwi *-a-*, które może pojawiło się w wyniku wtórnego zbliżenia do rodziny czas. *gadać*.

hej! od XVI w. wykrz. zwracający uwagę, przywołujący, wyrażający radość, żal, stp. XV w. *hejże* wykrz. wyrażający zdumienie i oburzenie 'ejże', dial. *hej* (*chej*) także zawołanie na konia, aby ruszył z miejsca, aby skręcił w prawo, zawołanie na krowę, aby szła dalej, kasz. *hej!* wykrz. zwracający uwagę, wyrażający zachętę, używany przy odpędzaniu gęsi i kaczek. Ogsł.: cz. *hej!*, ukr. *hej!*, ch./s. *hèj!*. Pierwotny wykrzyknik, znany też innym językom ie., np. niem. *hei!*, łac. *hei!*

hejnał 'melodia grana przez trębacza z wieży kościelnej, ratuszowej (o określonej porze)', 'sygnał grany na trąbce', daw. od XVI w. *hejnał* (*hejnâł*) 'jutrzenka, zorza', 'pieśń grana przez trębacza na trąbce, pierwotnie o wschodzie słońca, z wieży kościelnej lub w obozie wojskowym; pieśń budząca, pobudka, sygnał alarmowy'. Zapożyczenie z węg. *hajnal* 'jutrzenka, zorza, świt', które

na gruncie polskim (w słownictwie wojskowym) otrzymało nowe znaczenie 'pieśń, melodia grana przez trębacza o świcie (jako pobudka)', stąd dalsze znaczenia. — Od tego *hejnalista*.

hen przysł. 'gdzieś, daleko, wysoko, w dal, z dala', dial. *hen* (*chen*) 'tam, gdzieś tam', mazow. *henoj* 'tam', kasz. *hène!* (*ène!*) i *h'ènele* wykrz. zwracający uwagę na coś odległego: 'patrz! oto tam!'. Por. cz. dial. *hen* 'tam, oto tam', ukr. *hen* 'oto tam, daleko (w przestrzeni i czasie)', ch./s. *ĕno* 'ot!, oto tam!' (przy wskazywaniu na przedmiot dalszy). Psł. **eno!* interi. 'oto!, ot!', przysł. 'ot tam, daleko', złożone z psł. part. wskazującej **e* 'oto' (por. ch./s. *è* / *ê*, ze spółgłoską protetyczną *hê* part. 'oto, oto patrz; wtedy', bg. *e* 'oto', mac. *e* 'oto, oto patrz'), wzmocnionej part. **no*. Postać *hen* z wcześniejszego **heno* (zachowanego w dial. *heno-j*) < **eno*, z protetycznym *h-*.

herb od XV w. 'znak dziedziczny w rodach szlacheckich', 'godło państwa, prowincji, miasta, instytucji, odznaka'. Zapożyczenie ze stcz. *herb* / *erb* 'herb', będącego pożyczką ze śrwniem. *erbe* 'dziedzictwo' (dziś niem. *Erbe* 'dziedzictwo, spadek, spuścizna; spadkobierca, dziedzic'), z rozwojem znaczenia (zapewne na gruncie czeskim) 'dziedzictwo' > 'dziedziczny znak w rodzie rycerskim'. — Od tego *herbarz*.

herbata od XVIII w. 'wiecznie zielony krzew z rodzaju Camellia (dawniej zaliczany do rodzaju Thea), pochodzący z Chin i Indii; jego suszone młode liście i sporządzany z nich napój', w gwarach często *harbata* (*charbata*), *arbata* (z polskiego przejęte ukr. reg. zach. *herbáta* / *harbáta*, br. *herbáta*, lit. *arbatà*). Zapożyczone prawdopodobnie z handlowej nazwy odpowiednio spreparowanych liści herbacianych, zapewne z hol. *herba thee* (stąd też wł. *erba te*; Holendrzy pierwsi przywieźli herbatę do Europy około r. 1610); nazwa składa się z łac. *herba* 'zioło' i nazwy rośliny *thee* (por. np. niem. *Tee*, ang. *tea* 'herbata') względnie jej zlatynizowanej postaci *thea*, zapożyczonej z chińskiego płd. *tê* 'herbata (roślina)'; z innej dialektycznej postaci chińskiej *ch'a-ye* 'herbaciane liście' zapożyczone ros. *čaj* 'herbata', przejęte przez inne języki słow. (zob. *czajnik*). — Od tego *herbaciany*, *herbaciarnia*, *herbatnik*.

het przysł. 'daleko, dalej, w dal, z dala, długo, dawno', dial. *het* (*chet*) 'daleko', 'dawno', kasz. *het* przysł. 'hen, gdzieś; dawno'. Por. słc. lud. *het* 'precz!', r. *èto* part. 'oto, to', ukr. *het* przysł. 'w dal, bardzo daleko', wykrz. 'precz!', ch./s. *ĕto* 'oto (przy wskazywaniu kogoś, czegoś znajdującego się blisko)', dial. *ĕt!* 'ot!'. Psł. **eto!* interi. 'oto!, ot!', przysł. 'oto tu, tutaj, blisko', złożone z psł. part. wskazującej **e* 'oto' (zob. *hen*), wzmocnionej part. **to* pochodzenia zaimkowego (por. *kto*). Postać *het* z wcześniejszego **heto* < **eto*, z protetycznym *h-* (por. *hen*).

hodować od XVI w. 'pielęgnować, uprawiać, wychowywać', w XVI w. (u Stryjkowskiego) 'czcić, otaczać kultem religijnym' (*hodować święta* 'obchodzić święta'); z przedr. *wyhodować*. Zapożyczenie ze stukr. *hodováty*, dziś ukr. *hoduváty* 'karmić; utrzymywać', kontynuującego psł. **godovati* 'świętować, ucztować; dogadzać, dopomagać do wzrostu, karmić, wychowywać' (czas. odrzecz. od psł. **godъ* 'coś dogodnego, odpowiedniego, przyjemnego; dogodny, odpowiedni czas, okres, pora', zob. *gody*, *godzina*). Rodzimym odpowiednikiem tego wyrazu było stp. XV–XVII w. *godować* 'biesiadować, ucztować', w XVI w. też 'świętować, weselić się; uczestniczyć w uczcie weselnej', dziś zachowane tylko w kasz. *godovac* 'przeżywać święta Bożego Narodzenia'. — Od tego *hodowca* → *hodowczyni*. Zob. też *hodowla*.

hodowla od XIX w. 'opieka nad wzrostem i rozwojem zwierząt lub roślin'; por. dial. wsch. *chodownia*, *chodówka* 'hodowla'. Zapożyczenie ze stukr. *hodovlja*, ukr. *hodívlja* 'hodowla', będącego nazwą czynności od stukr. *hodováty*, ukr. *hoduváty* 'karmić; utrzymywać' (zob. *hodować*), z przyr. *-ja* (ze wschsł. rozwojem **vj* > *vl'*, por. *budowla*). — Od tego *hodowlany*.

hojny od XVI w. 'szczodrze udzielający, obficie obdarowujący', 'zamożny, majętny, zasobny', 'obfitujący', 'płodny, żyzny, urodzajny', 'obfity, bogaty, szczodrze udzielany', dial. *chojny* 'hojny'. Postać głosowa (*h-*)

wskazuje na zapożyczenie z cz. *hojný* 'obfity, bogaty; liczny, mnogi', przest. 'szczodry', kontynuującego psł. **gojьnъ* 'bogaty, obfity, zasobny; urodzajny, żyzny' (dial. też 'mający właściwości lecznicze', 'dobrze odkarmiony, utuczony'), przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **gojiti* 'powodować, że ktoś, coś żyje, ożywiać, pokrzepiać, umożliwiać życie' (zob. *goić*).

hołd od XV w. 'wyraz czci, uwielbienia, zachwytu', hist. 'akt uległości lennika zwierzchniemu panu', stp. XV–XVI w. *hołd / ołd* 'przysięga wierności poddańczej'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hulde* 'przychylność, życzliwość, łaska; pozwolenie, zezwolenie; oddanie, uległość, wierność; hołd; usłużność' (dziś niem. *Huld* 'łaska; łaskawość, życzliwość'). — Od tego *hołdować* od XV w. 'być zwolennikiem, wyznawcą czegoś', hist. 'składać hołd poddańczy, lenny', 'czynić hołdownikiem, poddanym', w stp. XV w. *hołdować* 'uznawać się lennikiem, przyrzekać wierną służbę', w XVI w. *hołdować / ołdować* też 'być posłusznym wobec kogoś możniejszego', 'zmuszać do złożenia hołdu; zmuszać do posłuszeństwa, uległości, służenia'.

hołota od XVIII w. 'męty społeczne, motłoch', dawniej też 'pospólstwo', dial. *chołota* (też *hałota*) 'zgraja', 'biedna część ludności wiejskiej'. Zapożyczenie z ukr. *hołóta* 'uboga ludność, biedota, pospólstwo, motłoch', kontynuującego psł. **golota* 'właściwość gołego, gołość, coś gołego', w płnsł. 'biedni ludzie, biedota'. Por. rodzime p. od XV w. *gołota* rzadkie 'ludzie biedni, gmin, biedota', 'człowiek biedny, z gminu', daw. 'uboga, bezrolna szlachta', 'zubożały szlachcic bez majątku ziemskiego', stp. od XV w. *gołota* 'człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły, najmujący się do służby; rybałt, wagant, komediant, hultaj' (współcześnie nazwisko *Gołota*), wyjątkowe dziś w gwarach (w okolicy Opoczna) *gołota* 'biedna część ludności wiejskiej'. Zob. też *ogołocić*.

hoży od XVII w. 'krzepki, dziarski, urodziwy, kwitnący zdrowiem'. Postać głosowa (*h-*, *-ż-*) wskazuje na zapożyczenie ze stukr. *hożyj* 'dobry, zdatny, nadający się', dziś ukr. *hóżyj* 'ładny; czysty, świeży', pot. 'jasny, ciepły, słoneczny', 'stosowny, przydatny', kontynuującego wschsł. **godъ* [< **god-jъ*] 'odpowiedni, stosowny; dobry, ładny', przym. z przyr. **-jъ* od psł. **goditi* 'wyczekiwać na odpowiedni czas, dogodną okazję, celować, trafiać; być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać' (zob. *godzić*).

huba od XV w. 'grzyb pasożytniczy żyjący na drzewie, Polyporus', w gwarach *huba* (wymawiane *yuba*, *chuba*, *juba*) 'Polyporus; hubka w krzesiwie'; zdr. *hubka* 'wysuszony miąższ huby (lub inny materiał łatwo się tlący), używany do rozniecania ognia za pomocą krzesiwa'. Zapożyczenie ze stcz. *húba*, cz. *houba* 'grzyb; gąbka'. Wyraz etymologicznie tożsamy z rodzimym *gęba* (zob.).

huczeć od XVI w. (w XV w. z przedr. *wz-huczeć*) 'wydawać głośny, niski dźwięk, rozbrzmiewać niskimi dźwiękami', daw. też 'krzyczeć, hałasować, ryczeć', dial. też 'dudnić, buczeć', 'gruchać (o gołębiach, o głosie sowy); bardzo głośno mówić', 'przejawiać popęd płciowy (o świni)'; *hukać* od XVI w. 'wydawać niski, żałosny głos (o ptakach, np. o sowach i gołębiach, w gwarach też o kukułkach)', dial. także 'głośno uderzać, walić; strzelać', 'trzaskać; głośno mówić, krzyczeć', *hukać się* 'objawiać popęd płciowy (o świni)'; z przedr. *zahuczeć*; jednokr. *huknąć*. Por. cz. *hučet* 'wydawać głuchy odgłos, huczeć', 'mówić mrukliwie, burczeć, mruczeć', 'karcić, strofować', r. dial. *gučát'* 'huczeć, brzmieć; dźwięczeć, dzwonić', słwń. dial. *gučáti* 'huczeć, hałasować'. Psł. **gučati* i **gukati* 'wydawać głuche dźwięki przypominające *gu*', czasowniki pochodzenia dźwkn., od interi. *gu!*, mającej może też odmianki *chu!*, *hu!*, oddającej głuche, dudniące dźwięki. — Od tego *huk*, *huczny*.

hufiec 'jednostka niektórych organizacji (np. harcerstwa)', od XVI w. *hufiec / ufiec* 'oddział wojska, zastęp żołnierzy, szyk; gromada, grupa (ludzi), stado (zwierząt domowych)'. Pierwotne zdr. od *(h)uf*: stp. od XV w. *uf* 'zastęp, oddział wojska odpowiednio uformowany, hufiec; gromada, grupa', w XVI w. też *hufa* 'hufiec, zastęp'. Podstawowy rzecz. *huf* (> *uf* z zanikiem *h-*, jak np. w stp. *asło* < *hasło*, *ołd* < *hołd*) zapożyczony ze śrwniem. *hūfe* 'kupa, stos; gro-

mada ludzi (zwłaszcza uzbrojonych)' (dziś niem. *Haufe(n)* m 'kupa, sterta, stos; tłum, gromada, mnóstwo').

hulać od XVII w. 'spędzać czas na hulankach, tracić czas i pieniądze na zabawy, pijatyki; bawić się beztrosko', 'nie znać hamulców w postępowaniu, rozbijać się, hasać', w gwarach zwykle *chulać* (*χulać*, czasem *yulać*, też *u̯ulać* / *ulać*; wyjątkowa postać *gulać* z okolic Olsztyna) 'tańczyć; bawić się wesoło, bez umiaru podczas zabawy tanecznej'; *hulnąć* (*chulnąć*) 'skoczyć'. Zapożyczenie ze wschsł., por. ukr. *huljáty* 'spacerować; chodzić, jeździć, wałęsać się; mieć wolny czas; bawić się, hulać, biesiadować; bawić się gdzieś; tańczyć; grać w coś', br. *huljáć* 'bawić się, swawolić; przechadzać się; nie pracować, być wolnym' < psł. dial. **gul'ati* 'igrać, tańczyć, śpiewać, bawić się, weselić się, szaleć', prawdopodobnie oparte ostatecznie na pie. pierwiastku pochodzenia dźwkn. **gou̯(ə)-* 'krzyczeć, wrzeszczeć, wołać' (por. *gaworzyć, gwarzyć*). — Od tego również zapożyczone *hulaka* (por. ukr. *huljáka*), *hulaszczy* (por. ukr. *huljáščyj*), *hulanka* (por. ukr. *húljánka*).

hultaj od XVI w. 'nicpoń, łobuz, szelma', w XVI w. *hultaj*, rzadziej *hułtaj*, wyjątkowo *ultaj* i *hołtaj* 'człowiek nieosiadły, nie trudniący się żadną pracą, włóczęga, bezdomny, obieżyświat, próżniak', u Klonowica 'łajdak, szubrawiec, łotr'. Zapożyczenie z ukr. *hul'taj*, dial. *hol'tjaj* : *hil'tjaj*, daw. *hol'taj* 'leń, próżniak; włóczęga; hulaka' (por. br. dial. *hul'taj*, r. dial. *gul'taj* 'leń, próżniak'), będącego derywatem od ukr. *hólyj* 'goły', psł. **golъ* (zob. *goły*), z przyr. *-taj*, *-tjaj* (tworzącymi we wschsł. rzeczowniki pejoratywne); ukr. postaci *hul'taj* / *hul'tjaj* wtórne, z *-u-* pod wpływem ukr. czas. *huljáty* (zob. *hulać*). — Od tego *hultajski*, *hultajstwo*.

hurkotać od XIX w. 'turkotać, stukać, dudnić', dial. *hurkotać* / *hurgotać* / *hurchotać* 'turkotać (np. o odgłosie kół wozu toczącego się po kamienistej drodze); terkotać', *hurgotać* 'burczeć, pomrukiwać'; *hurkot* 'hałas, łomot, turkot, rumor'. Por. dł. *hurkotaś* 'gruchać (o gołębiach)', cz. *hrkotat* 'turkotać; szybko i mocno bić (o sercu)', r. dial. *gorgotát'* 'gęgać; głośno krzyczeć, wrzeszczeć', ukr. *hurkotáty* 'strzelać, trzaskać; łomotać, walić'. Czas. intensywny z przyr. **-ot-* (bez tego przyr. np. p. dial. *hurczeć* / *churczeć* 'turkotać') pochodzenia dźwkn., od interi. typu *gr-*, *gur-*, *hur-* naśladujących terkotanie, turkotanie, trzaskanie i podobne odgłosy.

hurma od XVI w. 'tłum, gromada, chmara', *hurmą* i *hurmem* (narz. w funkcji przysłówka) 'gromadnie, tłumnie', daw. też *hurm* 'zamieszanie, hałas; tłum; hufiec', dial. *hurm* i *hurma* (*yurma*) / *urma* 'stado owiec, bydła; gromada; tłum', *ᵘurmem* 'szybko', kasz. *χurma* / *urma* 'duża ilość czegoś, tłum, mnóstwo; stado', zdr. *ᶦuremka* 'gromadka, garstka'. Postać głosowa (*h-*, gwarowe *y-*, nieraz ginące) wskazuje na zapożyczenie z ukraińskiego, por. ukr. dial. *húrmá*, w języku liter. *húrbá* / *júrbá* / *júrmá* 'tłum, gromada', a także r. *gur̂bá*, dial. *gurmá* 'gromada, kupa', br. dial. *hurmá* 'ts.'. Wyrazy wschsł. są uznawane za zapożyczenie z języków tureckich, np. tur. *yirme*, tatar. dial. *jïrma*, *jigirmä* / *jigirbä*, kirg. *jirma* 'stado', kazach. *džijrma* 'niewielkie stada, na jakie dzielono bydło przekazywane przez narzeczonego rodzicom narzeczonej w czasie wesela'.

hurt od XVIII w. 'sprzedaż lub kupno większych ilości towaru', *hurtem* (narz. w funkcji przysłówka) 'w całości, zbiorowo, w dużej ilości, wszystko razem', daw. XVIII w. *hurt* / *urt* i *hort* 'płot ruchomy do ogradzania na polu owiec, bydła', 'stado, trzoda, owce', dial. *hurt* 'stado', *urta* 'zagroda w polu dla owiec'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hurt* 'plecione ogrodzenie dla owiec' (dziś niem. *Hürde* 'płot, opłotowanie'). Na gruncie polskim z pierwotnego znaczenia 'plecione ogrodzenie dla owiec' powstało wtórne 'zawartość takiego ogrodzenia, tj. trzoda, całe stado' i dalej 'całość, ogół, wszystko razem, większa liczba czegoś' (stąd zapożyczone do wschsł., np. ukr. *hurt* 'grupa, zespół; tłum; stado', przysł. 'licznie'). — Od tego *hurtowy*, *hurtownia*, *hurtownik*.

huśtać od XVIII w. 'bujać, kołysać, kolebać', dial. *huśtać* / *chuśtać* też 'poruszać kołyską', *chujtać* 'skakać', *hujdać* 'huśtać', *husiać się* 'huśtać się', *chuždać* 'huśtać', kasz. *hustac*

są / *huzdac są* / *hužǯëc są* 'huśtać się', *uzdac* 'drżeć', 'jeździć na saneczkach', 'kołysać, kolebać', *uzdac są* 'huśtać się', *ozdac* 'kołysać'. Por. bliskie ukr. *húcaty* / *húckaty* 'podrzucać dziecko na rękach', br. *húškac'* / *hutác'* / *hutášic'* 'kołysać'. Od dźwkn. interi. *huś! huś!* przy kołysaniu, podrzucaniu, podskakiwaniu. — Od tego *huśtawka* (w gwarach też *huździawka*).

huta od XIV w. (w XVI w. wyjątkowo też *uta*) 'zakład przemysłowy przetwarzający surowiec metali i minerałów na produkty przemysłowe'. Por. cz. *huť* ż 'huta', słc. *huta* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hütte* 'chata, buda', 'huta' (dziś niem. *Hütte* 'chata, chałupa; schronisko; huta'). — Od tego *hutnik* → *hutniczy* → *hutnictwo*.

hycać 'skakać, podskakiwać (zwykle o zającach, żabach)', dial. *chycać* / *chicać* / *hysać* 'skakać; pędzić, biec, podskakując' (od tego dial. *hysak* 'konik polny'). Por. cz. *hyčkat* 'huśtać, kołysać; pieścić, rozpieszczać'. Czas. pochodzenia dźwkn., por. dial. *hyc* wyraz oznaczający nagły skok, ucieczkę lub inny nagły ruch, *χyc!* wykrz. zastępujący czas. *skoczyć*. Por. bliskie *kicać*.

I

i sp. od XIV w., kasz. *ji* / *i* / *ė* 'i'. Ogsł.: cz. *i*, r. *i*, scs. *i*. Psł. **i* spójnik łączny 'i', z pie. **ei̯*, będącego formą miejsc. pj zaimka wskazującego **e-* 'ten, on'.

igła od XV w. 'narzędzie do szycia', 'przedmiot przypominający takie narzędzie', 'szpilka drzewa iglastego', dial. śl., warm.-mazur. *jegła*, dial. też 'żerdź do prowadzenia i podtrzymywania sieci pod lodem, chochla', kasz. *jigła* / *jegła* 'igła'; zdr. *igiełka*. Ogsł.: cz. *jehla*, dial. też *jahla* i *ihla*, r. *iglá*, cs. *igla*, ch./s. *igla*, ch. dial. czak. *jaglȁ*. Psł. **jьgъla* 'igła', wyraz wyłącznie słow., bez odpowiedników ie. Znaczenie 'narzędzie do szycia' prawdopodobnie nie jest pierwotne. W językach słow. szczątkowo poświadczone są inne znaczenia wyrazu bądź jego pochodnych, np. 'żerdź', 'zatyczka w jarzmie'. Może więc od psł. **jьgo* 'jarzmo' (por. p. dial. *jigo* / *jugo* 'jarzmo; belka łącząca dzioby sań; biegun u kołyski', kasz. *jigo* 'jarzmo', *jugo* 'jarzmo dla jednego wołu'), derywat z przyr. **-ъla* oznaczający najpierw 'zatyczkę w jarzmie', wtórnie 'spiczasty, zaostrzony kołek, używany do różnych celów, może też jako rodzaj igły ułatwiającej przewlekanie (np. sznura), plecenie czegoś (np. sieci)' i dopiero z czasem '(metalowe) narzędzie do szycia z uszkiem'. — Od tego *iglica*; *igliwie* (dial. też *(j)igliwo*, kasz. *jiglevė*) zbiorowo 'o igłach (liściach) drzew iglastych'.

igrać od XV w. 'robić sobie z czegoś zabawkę, igraszkę, traktować lekceważąco albo jak zabawkę', poet. 'migać, migotać, mienić się', stp. (zwykle w postaci *jigrać*) też 'pląsać; harcować; grać', w XVI w. także 'miotać, poruszać w sposób odbiegający od normalnego stanu, obyczaju (szybko, chaotycznie), burzyć (o morzu)', dial. *(j)igrać* 'psocić, żartować, bawić się, figlować'; wielokr. *-igrawać*: z przedr. *naigrawać się* 'naśmiewać się, kpić'. Ogsł.: cz. *hrát* 'grać; bawić się', r. *igrát'* 'grać, igrać', scs. *igrati* 'skakać, tańczyć, bawić się'. Psł. **jьgrati*, **jьgrajǫ* 'uczestniczyć w (obrzędowej) zabawie, skakać, pląsać, żywo się poruszać', czas. odrzecz. od psł. **jьgra* 'obrzędowa zabawa, tańce, pląsy' (zob. *gra*). — Od tego *igraszka* 'bawienie się, igranie, zabawa', 'to, czym się ktoś bawi, zabawka, rzecz małej wagi, drobiazg, błahostka'; *igrzysko*, zwykle *igrzyska* mn 'zawody, imprezy publiczne'.

ikra od XV w. 'jajka rybie', stp. *ikry* mn 'ts.', *ikro* 'jajko rybie', dial. *(j)ikra* 'ts.', kasz. *jikro* / *kro* 'ikra ryby'. Ogsł.: cz. *jikra* 'ikra', r. *ikrá* 'kawior', ukr. *íkra* 'jajka ryb', dial. 'wymię

krowy', ch./s. *ìkra* 'ikra'; por. też w znaczeniu 'łydka' p. daw. XVIII w. i dial. *ikra*, dial. też *ikro*, kasz. *kro*, słc. *ikra*, r. *ikrá*, bg. dial. *íkra*. Psł. **jikra* (bądź **jьkra*) 'jajka rybie' i zapewne 'mięsień na łydce, łydka', pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'miękka gruda czegoś (zlepionych jaj rybich, mięśnia łydki, wymienia), nabrzmienie' (zob. też *kra*), jest więc możliwe, że wyraz kontynuuje pie. rzecz. heteroklityczny **i̯ékur̥(t)*, dop. **i̯ekunés*, z którego też śrirl. *i(u)chair* 'ikra' oraz łac. *iecur*, dop. *iecoris* / *iecinoris* 'wątroba', gr. *hē̃par* 'ts.', stind. *yakr̥t*, dop. *yaknáḥ* 'ts.', lit. *jãknos* 'ts.'; za przynależnością wyrazu słow. do archaicznego typu rzeczowników z wymianą tematycznego *-r/n- przemawia zwłaszcza oboczność gł. *jikro* / *jikno* 'ikra'. Wyjściowy wyraz pie. oznaczał może pierwotnie 'miękki organ ciała'.

ile od XV w. 'jak wiele', stp. *ile* / *jele* zaimek liczebny 'ile, jak wiele', *ile-ile* / *jele-jele* sp. 'czy-czy, czy to-czy to, bądź to-bądź też', *jeli* 'jaki', dial. *(j)ile* / *(j)ila* / *jela* 'ile'; por. stp. *ilko* / *jelko*, *ilkoż* / *jelkoż* 'ile, jak wiele', *jeliko* 'ile, jak daleko', dial. *ilek* / *jelek* 'ile', kasz. *jilko tilko* przysł. 'nieco, trochę'. Por. stcz. *jeli* 'aż gdy, gdy, dopiero', *jeliko* 'ile, jak wiele, jak bardzo, o ile', cz. *jelikož* 'gdyż, ponieważ', arch. 'jako', r. *éle* 'ledwo', scs. *jelě* 'ledwo', *jeli* 'o ile', *jelь* 'jak daleko, jak wiele, jak bardzo', *jelьma* / *jelьmi* 'ile, w jakim stopniu'. Psł. **jelě* 'jak wiele', złożone z zaimka względnego **jь*, **ja*, **je* (zob. *iż*) i part. **lě* (zob. *ale*, *lecz*); p. *ile* kontynuuje prawdopodobnie oboczną prapostać **jьlě*, z zaimkiem rodzaju męskiego **jь* jako członem pierwszym. — Od tego *ilość* oraz złożenia *ilekroć*, *iloczyn*, *iloraz* (o członach drugich zob. *-kroć*, *czynić*, *raz*).

ił od XV w. 'drobnoziarnista skała osadowa', stp. i dial. często *jił*, w gwarach także *jeł*. Ogsł.: cz. *jíl* 'ił, glina', r. *il* (dial. też *ilá* ż) 'ił, muł, szlam', ch./s. daw. *il* m 'glina', dziś *ȉla* ż 'ił', ch. dial. czak. *jilo* n 'glina, ił'. Psł. **jьlъ*, **jьlu* (pierwotnie temat na *-ŭ-*) 'ił, glina, muł', pokrewne z gr. *ī̃lýs* 'szlam, błoto', łot. *īls* przym. 'bardzo ciemny', z pie. **īlu-* 'muł, szlam; ciemny, brudny'. — Od tego *ilasty*, *iłowy*, *iłowaty*.

imać *imam* od XIV w. przest. 'chwytać, brać', dziś *imać się* 'chwytać (się), brać (się)', stp. *jimać* 'łapać, chwytać', dial. *imać się* 'brać się, chwytać się', kasz. *jëmac*, *jimâ* 'chwytać, brać', *jëmac są* / *jimac są* 'imać się kogoś lub czegoś'; por. kasz. *jimnǫc są* 'pójść w zapasy'; z przedr. *pojmać* 'schwytać, złapać'. Ogsł.: cz. *jímati*, *jímám*, r. przest. *imát'*, *émlju*, scs. *imati*, *jemljǫ* (wyjątkowo też *jemati*, *jemljǫ*) 'brać, chwytać'. Psł. **jьmati* 'brać, chwytać, łapać', czas. wielokr. od psł. **ęti*, **jьmǫ* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć' (zob. *jąć*).

imadło 'uchwyt do przytrzymywania przedmiotów podczas obróbki', też 'szczypce, kleszcze chirurgiczne', kasz. *jimadło* 'imadło'. Por. gł. *jimadło* 'uchwyt', cz. *madlo* 'poręcz; rękojeść, uchwyt; łęk', słc. *madlá* mn 'łęki', r. dial. *ímálo* 'przynęta', 'uzda', 'lasso', 'urządzenie do chwytania zwierząt'. Od *imać* (zob.), nazwa narzędzia z przyr. *-dło*. Różnorodność znaczeń w językach słow. wskazuje, że formalnie identyczny wyraz powstał niezależnie na różnych terenach słow.

imię *imienia* od XIV w. 'osobiste miano człowieka', też 'nazwa, nazwisko', przen. 'sława, rozgłos, reputacja, opinia', kasz. *jimą*, *jimeńa* (także *jimono* i *mono*) 'imię'. Ogsł.: cz. *jméno*, stcz. *jmě*, *jmene*, r. *ímja*, *ímeni*, scs. *imę*, *imene*. Psł. **jьmę*, **jьmene* [< **īmen-* < **inmen-* < **n̥men-*] 'imię, nazwa', kontynuuje prapostać **n̥men*, nie znaną innym językom ie., prawdopodobnie wtórną w stosunku do pie. **en-men* 'imię', do której należą mające to samo znaczenie stpr. *emmens* / *emnes*, alb. *emën* / *emër*, stirl. *ainmm*. W innych językach ie. w znaczeniu 'imię' bliskie, pokrewne wyrazy z tym samym przyr. *-men*, ale z inną postacią pierwiastka, sprowadzane do pie. **(o)nō-men*, np. stind. *nā́ma*, awest. *nāma*, łac. *nōmen*, gr. *ónoma*. — Od tego *imienny*, *imiennik*, *imienniczka*, *imieniny*.

inaczej od XV w. 'w inny sposób, odmiennie', 'w przeciwnym razie', 'innymi słowy, czyli', stp. *inaczej* / *inacej* 'inaczej, w inny sposób', dial. *inacz* / *inacze* / *(j)inaczej* / *(j)inaksz(e)* / *(j)nakszej* 'inaczej, odmien-

nie'. Por. stp. *inako* od XIV w. 'inaczej, w inny sposób; w innym wypadku, poza tym', *inak* XV w. 'inaczej, w inny sposób; czyli, innymi słowy', dial. *(j)inak* 'inaczej', kasz. *jinak* przysł. 'inaczej'. Ogsł.: cz. *jináč* / *jinak* 'inaczej; poza tym; w przeciwnym razie', r. *ínáče* 'inaczej, nie tak; w przeciwnym razie', scs. *inače* 'jeszcze, więcej, inaczej', *inako* 'inaczej'. Psł. **jьnače* / **jьnako* 'inaczej, odmiennie', przysł. od psł. przym. **jьnakъ* 'inny, odmienny' (por. stp. XV w. *inaki* 'inny', *inakszy* XV w. 'inny', dial. *jinakši* 'inny, nie ten sam', cz. *jinaký* 'inny, odmienny', r. *inákij* 'inny, odmienny'). Podstawowy przym. **jьnakъ* to derywat od psł. **jьnъ* 'inny' (zob. *inny*), z przyr. **-akъ* (co do budowy por. np. *jednaki, owaki*).

indyk od końca XVI w. 'ptak hodowlany Meleagris domestica', dial. też *indych* / *hindyk* / *jendyk* / *jendych*. Urzeczownikowiony przym. zapożyczony z łac. *indicus* 'indyjski'; ptak został przywieziony w XVI w. z Ameryki, znanej wówczas pod nazwą Indie Zachodnie, por. p. daw. XVI–XVII w. *indyjski kur* 'ts.', a także nazwy indyka w innych językach europejskich, np. franc. *coq d'Inde*, niem. daw. *indianisch han* (dosłownie 'indyjski kogut'). — Od tego *indor* (dial. też *indór* / *jendor* / *jendór*) 'samiec indyka', z przyr. *-or* (utworzone na wzór nazw samców *gąsior, kaczor*); *rozindyczyć się*.

indziej przest. 'na innym, w innym miejscu, na inne miejsce' (dziś tylko w wyrażeniach *gdzie indziej, kiedy indziej, nigdzie indziej, wszędzie indziej*), daw. od 1400 r. *indzie* 'w innym miejscu', dial. *indzie* (*indzi*) / *indziej*, kasz. *jinȝe* 'ts.'. Ogsł.: gł. *hindźe* 'w innym miejscu', r. dial. *índe* / *índi* 'na inne miejsce, w innym miejscu; gdzieś; kiedyś; innym razem', scs. *inъdě* 'w innym miejscu'. Psł. **jьnъde* 'w innym miejscu, gdzie indziej', przysł. utworzony od psł. przym. **jьnъ* 'inny' (zob. *inny*), z part. *-ъde* (co do budowy por. *gdzie*).

inny od XV w. (stp. i dziś dial. też *jenny*) 'nie ten sam, nie taki sam; drugi, dalszy, pozostały; nie taki sam, różny, odmienny'. Starsza postać w stp. od XIV w. *iny* / *ini* / *jeni* 'nie ten (taki) sam, nie ten wymieniony, pozostały', rzadko 'jeden, jedyny', dziś zachowana w gwarach: *iny* 'inny', *inszy* / *jenszy* 'inny', kasz. *jini* i *jinši* 'inny'. Ogsł.: cz. *jiný* 'inny', r. *inój* 'inny, nie ten', scs. *inъ* 'inny'. Psł. **(j)inъ* 'inny, nie ten', z pie. **ei̯no-* (lub **ēi̯no-*) 'jeden', najbliższy odpowiednik w bałt.: lit. *víenas* [< **v-ēi̯no-*] 'jeden', łot. *viêns* 'ts.', por. też postaci ze znaczeniem 'jeden' kontynuujące pie. **oi̯no-*, np. stpr. *ains*, goc. *ains*, stwniem. *ein* (dziś niem. *eins*), łac. *ūnus* < stłac. *oinos*; zob. także *jeden*. Słow. znaczenie 'inny, nie ten' powstało z pierwotnego 'jeden', zapewne przez ogniwo pośrednie 'jeden z kilku, któryś, jakiś'. W polskim pierwotna postać *iny* została rozszerzona przez przymiotnikowy przyr. *-ny* (por. *istny*).

iskać 'wybierać robactwo z włosów, piór' od XVI w. (ale już w XIII w. derywat *iskarz* 'szukający śladów zwierzyny, tropiciel śladów'), dial. *wiskać* / *hiskać*, kasz. *vikac*, *viskå* / *višće* 'iskać', przen. 'plewić'. Ogsł.: cz. *viskat* (dial. *ískat*) 'iskać', stcz. *jískati* 'szukać', r. *iskát'* 'szukać', przest. 'chcieć coś zrobić', dial. 'wypraszać coś; interesować się czymś', scs. *iskati, iskǫ* / *ištǫ* 'szukać; dążyć, chcieć; prosić', bg. *ískam* (dial. *íšta*) 'chcieć'. Psł. **jьskati*, **jьščǫ* 'szukać', pokrewne z lit. *ieškóti* 'szukać', łot. *ieskât* 'iskać', stwniem. *eiskōn* 'żądać' (dziś niem. *heischen* 'żądać, domagać się, prosić o coś'), stind. *icchāti* [< **is-sk-*] 'szuka, życzy sobie', wszystkie od pie. pierwiastka **ai̯s-* 'życzyć sobie, chcieć, szukać' (por. stind. *éšati* 'szuka'), z pie. przyr. czasownikowym **-sk-* / **-sḱ-*. Polskie znaczenie powstało w rezultacie specjalizacji pierwotnego 'szukać' > 'szukać pasożytów'. Por. *zyskać*.

iskra od XV w. 'rozżarzona cząstka płonącego ciała, oderwana od całości'; zdr. *iskierka*. Ogsł.: cz. *jiskra*, r. *ískra*, scs. *iskra*. Psł. **jьskra* 'iskra' [< **ei̯skrā*], związane etymologicznie z psł. **ěskra* 'ts.' (zob. *jaskra, jaskrawy*), od pie. **ai̯sk-* 'jasny, świecący' (zob. *jasny*), z przyr. **-ra* (por. np. *gra*). Zob. też *skra*.

iskrzyć od XV w. 'sypać iskrami', *iskrzyć się* 'lśnić migotliwym blaskiem, błyszczeć', kasz. *jiskrëc są* 'iskrzyć się, błyszczeć'; z przedr. *roziskrzyć się, zaiskrzyć*. Ogsł.: cz. *jiskřit*, r. *iskrítsja*, ch./s. *ìskriti se*. Psł. **jьskriti* 'sy-

pać iskrami, iskrzyć', czas. odrzecz. od psł. **jьskra* (zob. *iskra*). Por. *skrzyć*.

istny od XIV w. 'istotny, prawdziwy, rzeczywisty', stp. *istny / istni / isny* 'wspomniany, rzeczony, wiadomy; główny, podstawowy; zgodny z rzeczywistością lub z prawem; materialny, realny', kasz. *jistni* (też *jisni* i *justni*) 'ten sam, wierutny'. Starsza postać bez przyr. *-ny*: stp. od XIV w. *isty* 'wspomniany, rzeczony, wiadomy; przekonany, nie mający wątpliwości; prawdziwy, niewątpliwy, niemylny, pewny; główny, podstawowy', dial. *isty* 'prawdziwy, rzeczywisty, nieskażony; ten sam', kasz. *jisti* 'ten sam, wierutny'. Ogsł.: cz. *jistý* 'pewny, niewątpliwy, oczywisty; niezawodny; bezpieczny; ustalony, określony; pewien, jakiś', r. *ístyj* 'szczery, rzeczywisty, prawdziwy', scs. *istъ* (*istyi*) 'ten sam, ten', ch./s. *ȉstī* 'ts.'. Psł. **jьstъ* 'ten sam', za najbliższy odpowiednik bywa uznawane łot. *īsts* 'prawdziwy, szczery, właściwy, rzeczywisty' (podejrzewane jednak o zapożyczenie ze wschsł.), dalsze pokrewieństwo niepewne. Może z pierwotnego **id-to-*, od pie. zaimka **īd* 'ten'. W polskim pierwotna postać *isty* została rozszerzona przez przymiotnikowy przyr. *-ny* (por. *inny*). — Od starszej postaci *isty* przysł.: *iście* od XV w. 'naprawdę, niewątpliwie, zupełnie' (z pochodzenia forma miejsc. pj **jьstě*, por. np. cz. *jistě* przysł. 'na pewno, niewątpliwie, niezawodnie; zapewne, prawdopodobnie'); stp. od XIV w. *iste* 'właśnie' (z formy określonej rodzaju nijakiego **jьsto-je*), dziś z przyim. *zaiste* przest. 'istotnie, rzeczywiście' (stp. 'zaprawdę'); dial. *isto* 'naprawdę, rzeczywiście'. Od *istny*: *istnieć, istnieję* od XIX w. (wcześniej, od XVIII w. *istnąć*) 'mieć miejsce w rzeczywistości, być, trwać, egzystować, żyć' → *istnienie* (por. stp. XV w. wyjątkowe *istnienie* 'to, co w bycie istotne, główne').

istota od XV w. 'żywy organizm, osoba, stworzenie', 'osobowość, charakter', 'to, co jest w czymś zasadnicze, podstawowe, grunt, założenie', *w istocie* 'naprawdę, rzeczywiście', stp. 'poświadczanie, stwierdzanie, umacnianie aktu prawnego, złożenie oświadczenia, czynność poświadczająca; dowód uprawnienia', w XVI w. też 'majątek'. Por. cz. *jistota* 'pewność, rzecz pewna; pewność siebie, opanowanie; zabezpieczenie, poręczenie, kaucja, gwarancja', br. *istóta* 'prawdziwe, rzeczywiste położenie czegoś', słwń. *istóta* 'identyczność'. Psł. **jьstota* 'pewność, prawdziwość, rzeczywistość', rzecz. abstr. (wtórnie konkretyzowany) z przyr. **-ota* od psł. przym. **jьstъ* 'ten sam' (zob. *istny*). — Od tego *istotny, istotnie*.

iść *idę* 'przenosić się z miejsca na miejsce, stąpać, kroczyć', 'udawać się, skierowywać się', w stp. od XIV w. starsza postać bezokol. *ić, idę*, kasz. *jic / hic / isc, (j)i¬e* 'iść'; z przedr. *dojść, najść, nadejść* (stp. od XV w. *nadyć / nadić*, daw. *nadnić*), *obejść, odejść* (stp. od XIV w. *odejć / odjić / odyć / odyść*), *podejść, pójść, przejść, przyjść, rozejść się, ujść, wejść, wyjść, zajść, zejść*. Ogsł.: cz. *jít, jdu*, r. *idtí, idú*, scs. *iti, idǫ*. Psł. **jьti, *jьdǫ* 'iść', odpowiada lit. *eĩti, einù* (daw. *eimi*) 'iść', łot. *iêt* 'ts.', stind. *éti* 'idzie', gr. *eími* 'idę', łac. *īre* 'iść', z pie. **ei̯- / *ī-* 'iść'. Fakty ie. wskazują na pierwotny czas. atematyczny; w słow. wyraz został przeniesiony do klasy czasowników tematycznych przez dodanie w czasie teraźn. przyr. **-de/do-* (psł. **jь-de-tъ* 3. osoba l. pj 'idzie'). Pierwotny polski bezokol. *ić* (< psł. **jьti*); postać *iść* z wtórnego **jьdti* czy **idti* (por. r. *idtí*), opartego na temacie czasu teraźn. **jьd-*, z regularnym rozwojem grupy spółgłoskowej **dt* > **tt* > **st* (przekształcenia tej grupy spółgłoskowej wskazują, że wtórny bezokol. musiał powstać wcześnie, w okresie prapolskim, przed zmianą zakończenia bezokol. **-ti* > **-ci* >- *ć*). O formach czasu przeszłego zob. *szedł*.

iwa od XV w. 'gatunek wierzby, Salix caprea', dial. też *jewa* 'czeremcha', *wiwa* 'iwa', kasz. *jiva*, słowiń. *vìva* 'wierzba'. Ogsł.: cz. *jíva*, r. *íva*, ch./s. *ȉva*. Psł. **jьva* 'wierzba Salix caprea', dokładne odpowiedniki w bałt. i germ.: lit. *ievà* 'czeremcha', łot. *iẽva* 'ts.', stwniem. *īva* 'cis' (dziś niem. *Eibe* 'ts.'), por. też pokrewne gr. *oíē / óa* 'jarząb'. Z pie. **ei̯-u̯ā / *ei̯-u̯o-* oznaczającego drzewa z czerwonym, czerwonawym drewnem (od pie. przym. **ei̯-* 'czerwonawy, barwny').

izba od XV w. 'pomieszczenie mieszkalne, pokój', stp. też *(j)izdba / (j)istba / histba*

'chata, izba', dial. też *żba* / *zdba* 'izba; chata; strych', kasz. *jizba* (*ibza*) / (*j*)*izdeba* / *jisteba* 'izba, pokój'; zdr. *izdebka* (dial. też *izbetka*). Ogsł.: cz. *jizba* 'izba wiejska', strus. *istъba* 'dom, łaźnia', r. *izbá* 'chata', dial. 'dom mieszkalny składający się z jednego pomieszczenia z piecem; ogrzewana część budynku mieszkalnego; izba', bg. *ízba* (daw., reg. *ístъba*) 'piwnica; chata, ziemianka', ch./s. dial. *izba* / *izba* 'komora, izba; pomieszczenie, zwykle podziemne, piwnica; stajnia'. Psł. **jьstъba* 'ogrzewane pomieszczenie mieszkalne; pomieszczenie podziemne, ziemianka', pierwotnie zapewne 'prymitywna łaźnia parowa, sauna (w ziemiance)', zapożyczenie z łac. lud. **extūfa* / **extūfa* 'łaźnia parowa' (kontynuowanego np. przez wł. *stufa* 'piec; cieplarnia', franc. *étuve*, stfranc. *estuve* 'łaźnia; suszarnia, suszarka', prowans. *éstuba* 'łaźnia parowa'), będącego derywatem od łac. lud. *extūfāre* 'parować' (które od gr. *týphō* 'wywoływać dym, dymić; wykadzić, wykurzyć dymem'), z tego samego źródła niezależnie zapożyczony bliski wyraz germ. (stwniem. *stuba* 'pomieszczenie ogrzewane, zwłaszcza łaźnia', dziś niem. *Stube* 'pokój, izba').

iż sp. od XIV w. 'że; ponieważ', stp. *iż(e)* / *hiż(e)* sp. 'że; ponieważ; aby; jak', part. 'a zaraz, a już', ze stp. XIV–XV w. *jiż(e)* m, *jaż(e)* ż, *jeż(e)* n 'który' (od XV w. wypierane przez *który*, zob.). Por. strus. *iže*, *jaže*, *ježe*, scs. *iže*, *jaže*, *ježe* 'który'. Psł. **jьže*, *jaže*, **ježe* 'który', od psł. zaimka względnego **jь*, **ja*, **je* 'który' wzmocnionego part. **že* (zob. *-że*). Psł. **jь*, **ja*, **je*, odpowiadające zaimkom względnym w innych językach ie. (por. gr. *hós*, *hḗ*, *hó*, stind. *yás*, *yā́*, *yád*, awest. *yō*, *yā*, *yat̰* 'który, która, które'), z pie. **i̯o-* 'który'. Zob. *że*.

J

ja zaimek osobowy od XIII w. (w stp. XV w. wyjątkowo archaiczna forma *jaz*), dial. *jå* 'ja'. Ogsł.: cz. *já*, stcz. też *jáz*, strus. *jazъ* / *ja*, r. *ja*, scs. *azъ* / *jazъ*. Psł. **azъ* / **jazъ* / **ja* 'ja'; najstarsza psł. postać prawdopodobnie **jězъ* > **jazъ* >**azъ*; panująca w językach słow. forma *ja* z wcześniejszej **jaz*, z nieregularnym zanikiem wygłosowego *-z* (< *-zъ*) w często używanym wyrazie. Najbliższe odpowiedniki w tym samym znaczeniu: stind. *ahám*, awest. *azəm*, goc. *ik*, stwniem. *ih* (dziś niem. *ich*), łac. *egō*, gr. *egṓ* / *egṓn*. Fakty innych języków ie. wskazują na pie. zaimek 1. osoby *$eǵ^{(h)}om$*, podczas gdy formy słow. wyprowadzać trzeba z bliskiej prapostaci *$ēǵ^{(h)}om$*, z niejasną długością nagłosowej samogłoski. Formy przypadków zależnych *mnie* (dop., cel., miejsc.), *mię* (bier.), *mną* (narz.) kontynuują psł. **mene* (dop.), **mъně* (cel., miejsc.), **mę* (bier.), **mъnǫ* (narz.), oparte na pie. **me-* będącym podstawą przypadków zależnych zaimka osobowego dla pierwszej osoby l. pj.

jabłko od XV w. (stp. też *jebłko*) 'owoc jabłoni', dial. też 'jabłoń', także o innych kulistych owocach, np. 'owoc kasztanowca w zielonej łupinie; ziemniak', 'grdyka, jabłko Adama', 'mięśnie konia uwypuklone pod skórą', kasz. *jabko* 'jabłko', 'źrenica' (= *očnė jabko*), 'rzepka w kolanie', *jabka* mn 'kręgi, koła na sierści konia, świadczące o jego dobrym wyglądzie'; zdr. *jabłuszko*. Ogsł.: cz. *jablko*, r. *jábloko*, cs. (*j*)*ablъko* (/ (*j*)*ablъka* ż), słwń. *jábolko*. Psł. **ablъko* 'owoc jabłoni, jabłko', od pie. dial. **āblū-* 'jabłko' (rozszerzonego w słow. za pomocą przyr. *-ko-*, nawarstwionego na wcześniejszy temat na *-ū-*; pierwotne pie. **ābl-* 'jabłoń' należało do tematów spółgłoskowych na *-l-*), por. pokrewne lit. *obuolýs* / *óbuolas* 'jabłko', łot.

ābuolis / *ābuolds* 'ts.'. — Od tego *jabłkowy*, *jabłeczny*.

jabłoń ż od XV w. (stp. też *jebłoń*) 'drzewo owocowe Malus', dial. też *jabłonia*, kasz. *jabłṓń*, *-ońe* 'jabłoń' (też 'pelargonia, Geranium'); zdr. *jabłonka*. Ogsł.: cz. *jabloň* 'jabłoń', r. *jáblon'* 'ts.', cs. *(j)ablanь* 'ts.', ch./s. *jȁblan* m 'topola włoska, Populus pyramidalis', daw. i dial. 'jabłoń'. Psł. **ablonь* (/ **ablanь*) ż 'drzewo owocowe jabłoń, Malus', od pie. **ābl-* 'jabłoń' (zob. *jabłko*), z przyr. **-onь* / **-anь*.

jad od XIV w. 'substancja trująca wytwarzana przez organizmy żywe', dial. 'złość, wściekłość, gniew', kasz. *jâd* 'jad, trucizna', 'złośliwość', 'drobny grad'. Ogsł.: cz. *jed* 'trucizna, jad', r. *jad* (dial. też *ed* / *ad*) 'trucizna, jad', scs. *jadъ* 'ts.'. Psł. **ědъ* 'wydzielina toksyczna w gruczołach niektórych zwierząt, substancja toksyczna wydzielana przez rośliny, trucizna', prawdopodobnie rzecz. odczas. od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] 'jeść' (zob. *jeść*), z pierwotnym znaczeniem 'jedzenie, jadło, pokarm' (por. cs. *ědъ* 'jedzenie, pokarm'). W takim razie rozwój znaczenia 'jedzenie, pokarm' > 'trucizna', przy czym nowe znaczenie uznać trzeba za eufemistyczne (gdyż, jak pisze Brückner, *„jad* zadawano w jadle" i, trzeba dodać, w napojach); podobny rozwój znaczeniowy występuje też w innych językach, np. franc. *poison* 'trucizna' < łac. *pōtiōnem*, bier. od łac. *pōtiō* 'napój, picie; lekarstwo' i 'trucizna'. — Od tego *jadowy* (od XV w.), *jadowity* (od XV w.).

jadać od XV w. 'często lub czasami jeść, stołować się', kasz. *jadac*, *jâdâ* 'jadać'; z przedr. *najadać się*, *objadać*, *podjadać* (daw. 'podgryzać od spodu'), *pojadać*, *przejadać*, *ujadać*, *wyjadać*, *zajadać*, *zjadać*. Ogsł.: cz. *jídat*, r. *edát'*, słwń. *jėdati*, scs. tylko z przedr. *sъn-ědati* 'zjadać' (zob. *śniadanie*). Psł. **ědati* 'jadać, wielokrotnie jeść', czas. wielokr. od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] 'jeść' (zob. *jeść*). — Od tego *jadalny*, *jadalnia*; od czas. przedrostkowego *podjadek*: *turkuć podjadek* 'owad Gryllotalpa gryllotalpa, żywiący się korzonkami kiełkujących roślin' (daw. XVI w. *podjadek* 'to, czym można sobie podjeść, jedzenie').

jadło od XV w. (daw. też *jedło*) 'pokarm, żywność, pożywienie, jedzenie'. Ogsł.: cz. *jídlo* 'jedzenie, pożywienie, strawa; danie, posiłek', r. dial. *élo* 'pokarm', ch./s. *jèlo* 'pokarm, pożywienie, potrawa; posiłek; artykuły spożywcze'. Psł. **ědlo* 'czynność jedzenia' > 'to, co się je, pokarm, pożywienie', pierwotnie nazwa czynności od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] (zob. *jeść*), z przyr. **-lo*. — Od tego złożenia *jadłodajnia*, *jadłospis*.

jaga tylko *baba-jaga* 'wiedźma' od XIX w. Zapożyczenie z r. *bába-jagá* 'zła wiedźma w postaci staruchy' (o pochodzeniu zob. rodzime *jędza*). Innego pochodzenia jest kasz. *jaga* 'kobieta pyskata' (od *jagovac* 'szczekać; gromić, besztać, łajać').

jagła od XV w. 'kasza z prosa', stp. *jagły* mn 'otłuczone ziarna prosa; kasza z prosa', też *jagły morskie* 'roślina Lithospermum officinale', dial. *jagły* (*jegły*) 'kasza jaglana', kasz. *jagła* 'proso, gryka, bukwita'. Ogsł.: cz. *jáhla* 'ziarno prosa bez łuski', *jáhly* mn 'kasza jaglana, jagły', strus. *jaglъ* 'kasza', słwń. *jâgla* 'ziarno prosa', *jâgli* mn 'kasza jaglana'. Psł. **jagъla* (może też **jagъlъ* m i **jagъlo* n) 'ziarno prosa obtłuczone, bez łuski', wyraz wyłącznie słow., bez pewnej dalszej etymologii. — Od tego *jaglany*.

jagnię *jagnięcia* od XV w. (stp. też *jegnię*) 'młoda owca', kasz. *jagńą*, *-ńęca* / *-ńąca* 'jagnię'; zdr. *jagniątko*. Ogsł.: cz. *jehně*, *jehněte*, ukr. *jahnjá*, *janjáty*, scs. *agnę*, *agnęte*. Psł. **agnę*, **agnęte* 'młoda owca, jagnię', z przyr. **-ęt-* (tworzącym nazwy młodych istot) od niezachowanego psł. rzecz. *†agnъ*, na który pośrednio wskazują też inne utworzone odeń derywaty: pierwotne psł. zdr. **agnьcь* 'jagnię' (por. stcz. *jěhnec* 'jagnię', r. *ágnec* 'baranek ofiarny, hostia', scs. *(j)agnьcь* 'jagnię, baranek') i czas. odrzecz. **agniti (sę)* 'kocić się, o owcy' (por. dł. *jagniś se*, r. *jagnít'sja*, ch./s. *jȁgnjiti* / *jȁgnjiti se*). Pierwotne psł. *†agnъ* pokrewne z łac. *agnus* 'jagnię', gr. *amnós* < *abnós* [< **agu̯nos*] 'ts.', irl. *ūan*, cymr. *oen* [< **ognos* < pie. **oguhnos*] 'ts.'; wyrazy te sprowadzają się do pie. **āgu̯ʰno-* / **ōgu̯ʰno-* 'jagnię', wyraz słow. różni się od nich długością samogłoski nagłosowej (kontynuuje prapostać **āgu̯ʰno-* lub **ōgu̯ʰno-*,

z dotychczas nie wyjaśnionym wzdłużeniem samogłoski nagłosowej). — Od tego *jagnięcy*.

jagoda od XV w. 'rodzaj owocu' (też w nazwach roślin, np. *jagoda* lub *czarna jagoda* 'borówka czernica, Vaccinium myrtillus', *wilcza jagoda* 'pokrzyk, Atropa belladonna'), stp., dziś poet. 'policzek', kasz. *jagoda* 'borówka czernica; jakikolwiek owoc o soczystej i mięsistej owocni (np. truskawka, poziomka, jałowiec)', 'lico, policzek'; zdr. *jagódka*. Ogsł.: cz. *jahoda* 'poziomka; jagoda', stcz. też 'policzek', r. *jágoda* 'jagoda', dial. 'poziomka; borówka', scs. *agoda* 'owoc (drzewa)'. Psł. **agoda* 'jagoda', uważane zwykle za derywat od psł. rzecz. *†(j)aga* (na którego istnienie może wskazywać psł. złożenie **vin-jaga* 'jagoda winnej latorośli, winna latorośl', por. ch./s. *vìnjaga* 'dzikie wino; powojnik'), mającego odpowiedniki w lit. *úoga* 'jagoda', łot. *uôga* 'ts.'. Niejasna jest jednak funkcja rzadkiego przyr. **-oda* (występującego także w *lebioda*, *łoboda*, *swoboda*). — Od tego *jagodowy*, *jagodzianka*, *jagodowisko*.

jajo starsza postać *jaje* od XV w., stp. od XV w. *jajce* / *jejce*, od XV w. *jajko*, kasz. *jaje* / *jajo* 'jajko', *jãjko* 'jajko'; zdr. *jajeczko*. Ogsł.: cz. *vejce*, dial. *jajo* i *jajko*, r. *jajcó*, ukr. *jajcé*, dial. *jájko*, scs. *aice*, ch./s. *jaje*, zdr. *jajce*. Psł. **aje* 'jajo', zdr. **ajьce* i (płnsł.) **ajьko*, pokrewne z mającymi to samo znaczenie stwniem. *ei* (dziś niem. *Ei*), stnord. *egg*, goc. *ada* [< pgerm. **ai̯i̯a-* / **ai̯a-*], orm. *ju*, *jvoj* [< **i̯ōi̯o-*], gr. *ōón* [< **ōu̯om*], łac. *ōvum* [< **ōu̯om*]. Z pie. dial. **ōi̯o-* < **ōu̯i̯o-* 'jajo', będącego prawdopodobnie derywatem (ze wzdłużoną samogłoską nagłosową) od pie. **au̯is* 'ptak' (por. łac. *avis* 'ts.'). — Od tego *jajowy*, *jajowaty*, *jajeczny* (→ *jajecznica*), *jajnik*.

jaki od XV w., stp. zaimek pytajny 'jaki, jakiż, jak wielki', względny, nieokreślony 'jakiś', kasz. *jaki*; przysł. *jako*, stp. od XIV w. *jako* / *jeko* przysł. zaimkowy pytający 'jak, w jaki sposób', przysł. zaimkowy względny '(taki) jak, (tyle) ile, (to samo) co; to jest, mianowicie; właśnie', też przysł. wprowadzający zdania np. sposobowe, czasowe, przyczynowe, podmiotowe, także przysł. nieokreślony 'jakoś, w jakiś sposób'; *jak* od XV w., w stp. *jak* rzadsze od *jako*, w tych samych funkcjach. Por. cz. *jaký* 'jaki', r. dial. *jakój* 'ts.', scs. *jakъ* 'ts.' (w gł. i w płdsł. we wtórnym znaczeniu 'silny, mocny': gł. *jakny* 'mocny, silny, trwały; tęgi, krępy; jędrny', ch./s. *jȁk* 'silny, mocny, potężny; gwałtowny'). Psł. **jakъ* 'jaki, który', z dokładnym odpowiednikiem w bałt. (lit. *jóks* / *jõks* 'jakiś, któryś; żaden, nikt'), od psł. zaimka względnego **jь* < pie. **i̯o-* (zob. *iż*), z przyr. **-akъ* (co do budowy por. *owaki*, *taki*). — Od tego *jakość* → *jakościowy*; *jakiś*; *jakikolwiek* 'dowolny, jaki bądź; którykolwiek' (stp. XV w. *jakikolwie* 'jakikolwiek, każdy').

jałmużna od XV w. (stp. też *jamużna* / *jełmużna*) 'wsparcie dane ubogiemu, datek'. Zapożyczenie ze stcz. *almužna* 'jałmużna', przejętego ze stwniem. *almōsan* / *alamuosan* 'ts.' (dziś niem. *Almosen* 'ts.'), będącego pożyczką ze śrłac. *alimosina*, łac. *elēmosina* (*eleemosyna*) 'ts.', którego źródłem było gr. *eleēmosýnē* 'litość; jałmużna'.

jałowiec *jałowca* od XV w. 'iglasty krzew Juniperus', kasz. *jałóvc* / *jałȯvec* 'ts.'. Płnsł.: cz. *jalovec* 'ts.', r. dial. *jálovec*. Psł. dial. **jalovьcь* 'jałowiec', od psł. **jalovъ* 'jałowy, nieurodzajny, niepłodny' (zob. *jałowy*), z przyr. **-ьcь*. Roślinę nazwano tak z tego powodu, że często nie ma owoców (co do znaczenia por. łac. *iūniperus* 'jałowiec' : *iūnix* 'jałówka'). — Od tego *jałowcowy* (→ *jałowcówka*).

jałowy od XV w. 'nie mająca potomstwa, bezpłodna (o samicy zwierząt)', 'nieurodzajny, dający małe plony lub nie dający ich w ogóle' (przen. 'pozbawiony treści, wyrazu, bezwartościowy, bezużyteczny'), 'nie okraszony, mało pożywny (o pokarmach)', 'sterylny, aseptyczny', techn. 'bezużyteczny', stp. 'niepłodny; nieużyteczny, nie rodzący użytecznych owoców', kasz. *jałovi* 'jałowy, nieurodzajny; bez tłuszczu; pusty'. Ogsł.: cz. *jalový* 'jałowy; czczy, pusty; płonny; nieużyteczny', r. *jálovyj* 'jałowy', ch./s. *jȁlov* 'jałowy, bezpłodny, płonny, marny'. Psł. **jalovъ* 'jałowy, nieurodzajny, niepłodny', zapewne pokrewne z gr. *hálios* [< pie. **i̯ali̯o-*] 'jałowy, niepłodny, bezowocny', w takim razie przym. psł. kontynuuje przypuszczalną formę pie. **i̯aleu̯o-*. — Od tego *jałówka*

i *jałowica* 'młoda krowa nie mająca jeszcze potomstwa'; *jałowość; jałowieć, wyjałowić.* Zob. też *jałowiec.*

jama od XIII w. 'znaczne wgłębienie gruntu, dół, loch, jaskinia', kasz. *jama* 'jama, nora, dół wydrążony w ziemi, służący za piwnicę', 'kuchnia', rubasznie 'usta, gęba', *jamë* mn 'wyboje na drogach'; zdr. *jamka*. Ogsł.: cz. *jáma* 'dół, jama; kopalnia', r. *jáma* 'jama, dół, loch', scs. *jama* 'jama'. Psł. **jama* 'dół, jama', zapewne od pie. pierwiastka **i̯ăm-* 'kopać' (do którego zalicza się gr. *di-amáō* 'wykopuję', *ámē* 'motyka'), zatem pierwotne znaczenie 'to, co jest wykopane'. — Od tego *jamisty, jamnik.*

jar od XVI w. 'wąwóz, parów'. Prawdopodobnie zapożyczenie z ukr. *jar* 'jar, wąwóz, parów w lesie' (dial. podh. *jarek* 'potoczek, rów' zapożyczone ze słc. *jarek* 'ts.'), por. też r. *jar* 'jar', cz. *jarek* 'rów wymyty przez wodę, bruzda', słwń. *járek* 'rów, jar, wąwóz; kanał, fosa'. Zapewne zapożyczenie z tur. *jar* 'przepaść, urwista skała; stromy brzeg; wir, odmęt' do wschsł., skąd różnymi drogami przeszło do innych języków słow.

jarmark od XV w. 'targ odbywający się regularnie (dawniej raz w roku) w określonym czasie', stp. 'podarunek przywieziony z jarmarku', w gwarach często *jarmak* lub *jarmarek*, kasz. *jârmark* 'jarmark'. Por. cz. *jarmark* 'doroczny targ'. Zapożyczenie ze śrwniem. *jārmarket*, dziś niem. *Jahrmarkt* 'doroczny targ' (złożenie z niem. *Jahr* 'rok' i *Markt* 'targ'). — Od tego *jarmarczny.*

jary I od XIV w. 'siany na wiosnę (o zbożu)', stp. też 'przeznaczony pod wiosenny zasiew zboża (o polu)', w XVI w. też 'jasny, biały, czysty, klarowny, przedni' (por. stp. XV w. *jarzany* 'biały, jasny, świeży (o wosku)', *jarzęcy / jerzęcy* 'ts.', od XVI w. *jarzęcy / jarzący / jaręcy* 'czysty, jasny, klarowny, przedni': *jaręca mąka, miód jarzęcy, wosk jarzęcy*), 'bystry, rwący, wezbrany w czasie wiosny' (te ostatnie znaczenia mogą jednak należeć do *jary* II), kasz. *jari* 'jary, tegoroczny, wiosenny'. Ogsł.: stcz. *jarý* 'wiosenny', cz. dial. *jarý žito* 'jare zboże', strus. *jaryj* 'wiosenny, jary', ch./s. *jārī* 'jary, wiosenny, letni, tegoroczny'. Psł. **jarъ* 'wiosenny', od tej samej podstawy co psł. rzecz. **jarъ / *jaro / *jara* 'wiosna' (por. p. daw. od XV w. *jarz* 'wiosna; zasiew wiosenny', daw. i dziś dial. też *jar* 'ts.', cz. *jaro* 'wiosna', *jař* 'zboże jare', stcz. *jěř* 'wiosna', strus. *jara* 'wiosna', *jarъ* 'zboże jare', ukr. *jar* ż 'wiosna, zasiew wiosenny', ch./s. *jār* ż 'zasiew wiosenny', *nà jār* 'na wiosnę'), pokrewny z goc. *jēr* 'rok', stwniem. *jār* (dziś niem. *Jahr*) 'ts.', stang. *gēar* (dziś ang. *year*) 'ts.', gr. *hóra* 'pora roku; rok; czas, odpowiednia pora', awest. *yārə* 'rok', wszystkie od pie. **i̯ēro- / *i̯ōro-* 'rok, wiosna'.

jary II od XV w. 'krzepki, czerstwy, dziarski' (dziś tylko w wyrażeniu *stary, ale jary*), stp. 'krzepki, jurny, rozwiązły', kasz. *jari* 'czerstwy, krzepki, dziarski', 'przeraźliwy, krzykliwy (o głosie)'; por. daw. w XVI w. *jarki* 'prędki, szybki, rączy'. Ogsł.: dł. *jěry* 'porywczy; nieokrzesany; bezlitosny', stdł. 'bujny, jurny, lubieżny', gł. *jěry* 'cierpki', cz. *jarý* 'żwawy, dziarski', r. *járyj* 'zawzięty, zażarty', scs. *jarъ* 'srogi, surowy', słwń. *jār* 'gwałtowny, gniewny'. Psł. **jarъ* 'palący, piekący, mocny', zestawiane z gr. *dzōrós* 'czysty, krzepki (o winie)', później 'czynny, żwawy', oba wyrazy zapewne z pie. **i̯ōro-* 'rozdrażniony'.

jarząb *jarzębu / jarzęba* od XVIII w. 'drzewo lub krzew Sorbus', dial. *jarząb / jabrząb / jabrządź* i *jarząbek / jabrząbek*, kasz. *jařˡǫbk / jařëbâk* 'Sorbus aucuparia'; wcześniej, od XV w. *jarzębina* 'drzewo Sorbus aucuparia', dial. *jarzębina / jabrzębina / abrzędzina*, kasz. *jařąb́ina / jařëbina / jˡařb́ina*, słowiń. *řëb́ina* 'ts.'. Ogsł.: cz. *jeřáb*, dial. też *jařab*, r. *rjabína*, ukr. *horobýna*, dial. *orobýna / orjabýna*, słwń. *jerebina* 'owoc jarzębu'. Psł. **ěrębъ / *erębъ / *orębъ / *rębъ* 'jarzębina i jej owoce', od pie. przym. **ĕrĕb(h)- / *ŏrŏb(h)-* 'ciemnoczerwony, brązowy' (por. stwniem. *erpf* 'ciemny, ciemnobrunatny', stisl. *iapr* 'brunatny', gr. *orphnós* 'ciemny'), w słow. z unosowieniem samogłoski rdzennej. Drzewo nazwano od charakterystycznych czerwonych owoców.

jarząbek *jarząbka* od XVI w. 'ptak łowny Tetrastes bonasia', kasz. *jařˡǫbk* 'kogut jarzębiaty'; w stp. od XV w. i dziś dial. *jarząb* 'jarząbek'. Por. cz. *jeřáb* 'żuraw', *jeřábek* 'jarząbek', br. dial. *órab* 'jarząbek', ch. dial.

czak. *järëb* / *ôreb* 'kuropatwa'. Psł. **ěręb*ъ 'jarząbek', od tej samej pie. podstawy co nazwa drzewa *jarząb* (zob.). — Od tego *jarzębaty* / *jarzębiaty* 'nakrapiany jednym kolorem (czarnym lub brązowym), pstrokaty (o ptakach)', kasz. *jařąbati* / *jařąbati* 'pstrokaty, nakrapiany, siwy'.

jarzmo od XIV w. (stp. też *jerzmo* / *jirzmo*) 'drewniana uprząż dla bydła roboczego', przen. 'ciężar, brzemię, pęta, niewola', techn. 'urządzenie lub część mechanizmu przytrzymująca, wzmacniająca, spinająca coś', kasz. *jeřmo* / *jëřmo* / *jëřmo* / *jiřmo* 'jarzmo', przen. 'odzież zbyt obszerna'. Ogsł.: słc. *jarmo*, r. *jarmó* (dial. *armó* 'drewniana część sochy'), scs. *jarьmъ*, ch./s. *jàram*, *-rma*. Psł. **arьmo* / **arьmъ* 'drewniana uprząż na woły, jarzmo', od pie. **ar(ə)-* 'łączyć, spajać' (por. prapokrewne gr. *armós* 'spojenie, przymocowanie; kołek', *árma* 'zaprzęg, wóz bojowy', łac. *arma* 'broń, zbroja, sprzęt'), z przyr. **-ьmo* / **-ьmъ*. Pierwotne znaczenie 'to, co łączy, spaja zwierzę pociągowe z ciągnionym przez nie narzędziem do orania lub pojazdem'. — Od tego *jarzmowy*.

jarzyć się od XIX w. 'żarząc się, świecić słabym blaskiem', 'błyszczeć się, lśnić; wyglądać jaskrawo, barwnie, płonąć barwami', kasz. *jařëc* 'żarzyć, palić'; z przedr. *rozjarzyć*. Ogsł.: gł. *jěrić so* 'paczyć się (z gorąca), krzywić się; boleć; gniewać się', r. *jarítsja* 'wpadać we wściekłość; szaleć', scs. *jariti sę* 'gniewać się', ch./s. *járiti* 'podsycać ogień; jątrzyć'. Psł. **jariti* 'płonąć, grzać', czas. odprzym. od psł. **jarъ* 'palący, piekący, mocny' (zob. *jary* II).

jarzyna 'roślina warzywna, warzywo', 'potrawa z warzyw', stp. od XIV w. *jarzyna* / *jerzyna* 'zboże jare, siane na wiosnę', 'kasza (głównie ze zbóż jarych)'; zdr. *jarzynka*. Od przym. *jary* 'wiosenny' (zob. *jary* I), z przyr. *-ina*. Pierwotne znaczenie 'wiosenne rośliny'. Od tej samej podstawy (z semantycznym nawiązaniem do *jarzyna* 'potrawa z warzyw') późne sztuczne neologizmy: *jarski* od XX w. 'składający się z jarzyn, bezmięsny', *jarosz* od XIX w. 'wegetarianin'.

jasiek *jaśka* od XVIII w. 'mała poduszka pod głowę'. Zapewne zapożyczenie z ukr. *jásyk* 'poduszeczka', które etymologia ludowa przekształciła przez skojarzenie z imieniem własnym *Jasiek* (od *Jaś*, zdr. od *Jan*). Wyraz ukr. zapożyczony z tur. *yastık* 'poduszka' (skąd też np. ch./s. *jàstuk* 'ts.', bg. *jastъk* 'ts.'). Innego pochodzenia *jasiek* 'odmiana fasoli o dużych ziarnach, jej ziarna', prawdopodobnie od imienia *Jasiek*.

jaskier *jaskra* od XV w. 'roślina Ranunculus', stp. też 'roślina jaskółcze ziele', może także 'żółtawy (o maści końskiej)', dial. również *askier* 'jaskier', *jazgier* 'ts.; roślina brodawnik, Leontodon'. Por. słc. daw. *jásker* 'roślina Batrachium' (zapewne z polskiego zapożyczone np. ukr. dial. *jáskír* / *jáskor* 'jaskier'). Urzeczownikowiony przym. *jaskry* 'bardzo jasny, rażący blaskiem oczy', psł. dial. **ěskrъ* 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący' (zob. *jaskrawy*). Rośliny nazwane tak z powodu jaskrawej barwy kwiatów. Por. *jaskra*.

jaskinia od XIV w. 'pieczara, grota', w stp. XV–XVI w. starsza postać *jaskini*. Płnsł.: cz. *jeskyně* ż 'jaskinia', ukr. *jaskýnja* 'ts.'. Psł. dial. **ěskyńi* (może z wcześniejszego **ězkyńi*) ż 'naturalne wydrążenie w skale, jaskinia, pieczara', prawdopodobnie od niezachowanego psł. przym. *†ěskъ* (czy też pierwotnie *†ěz-kъ*) 'wydrążony', z przyr. **-yńi* (co do budowy por. *pustynia*, *świątynia*); w takim razie pierwotne znaczenie 'miejsce wydrążone'. Na hipotetyczny psł. przym. *†ěskъ* czy *†ězkъ* mogą wskazywać przypuszczalne derywaty: dł. dial. *jaśk* 'wlot pewnego typu sieci', słc. *jask* 'tunel', słwń. *jâšek* 'zbiornik wody; dół z wodą', por. związane z tym p. daw. i dial. *jaszcz* 'naczynie drewniane (głównie na masło)', daw. *jaszczek* 'ts.; małe pudełko', dial. *jaszczyk* 'naczynie na masło; pokrywka osłaniająca otwór w wierzchu maselnicy, przez który przechodzi kij'. Prawdopodobnie pokrewne z p. dial. *jaźwa* 'jama; nora borsuka', cz. *jizva* (arch. *jízva*) 'blizna', r. *jázva* 'rana, ranka', daw. 'szczelina, szczerba', scs. *jazva* 'rana', ch./s. *jàzva* 'jama, dziura, nora; jaskinia; rana (nie gojąca się)' < psł. **ězva* 'pęknięcie, rysa (w skórze, w ziemi); rana, ślad po ranie, blizna; dziura, jama, nora' i dalej z lit. *áiža* 'szczelina, szpara', łot. *aĩza* 'ts.' i dalej z lit. *ìžti*, *yžtù* 'pękać', *eižti*, *eižiù* 'łuskać', *éižėti*

'pękać, rozrywać się; łuskać'. Ostateczną podstawą było pie. *aįǵ- 'pękać'. — Od tego *jaskiniowy* (→ *jaskiniowiec*).

jaskółka od XV w. 'ptak Hirundo', w stp. też *jastkołka* / *jastkułka* 'ts.' (także 'roślina jaskółcze ziele, Chelidonium maius'), kasz. *jaskułka* (*jaskulka*) / *jask*ʲ*ulëca* 'jaskółka'; zdr. *jaskółeczka*. Odpowiednik tylko w dł. *jaskolica*, dial. *wjaskolica* 'jaskółka'. Zapewne lokalne przekształcenie ogsł. nazwy tego ptaka z rdzeniem **last-*, zwłaszcza słow. **lastovica* / **lastavica* (por. np. słc. *lastovica*, r. *lástočka*, daw. i dial. *lástka*, dial. też *lástovica*, ch./s. *lȁstavica*, dial. *lȁstovica*), skojarzonej przez etymologię ludową z kontynuantami psł. **jaskati* 'krzyczeć piskliwie, cienkim głosem, piszczeć' (zob. *jazgotać*).

jaskra 'choroba oczu, glaukoma', dial. 'iskra', stp. XV w. 'chrząszcz majowy, Melolontha vulgaris', daw. XVI–XVII w. *jaskierki* mn 'gatunek astra, Aster amellus'; pochodne przym.: stp. XV w. *jaskrzawy* 'z bielmem na rogówce (o oku)', XVI w. *jaskrowaty* 'iskrzący się, wydający blaski (o oczach)', XVIII w. *jaskrawy koń* 'koń mający białe oczy'. Por. br. dial. *jáskorka* 'iskierka'. Psł. dial. **ěskra* 'iskra', urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **ěskrъ* 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący' (zob. *jaskrawy*). Por. *jaskier*.

jaskrawy od XVI w. 'mający barwę intensywną, rażący oczy kolorem lub blaskiem, mocno świecący, barwny', przen. 'bardzo wyraźny, dobitny, oczywisty, skrajny, rażący'. Por. gł. *jaskrawy* 'mający intensywną barwę, rażący oczy kolorem, mocno świecący', ukr. *jaskrávyj* 'dający silne, oślepiające światło; mający intensywną barwę', br. *jaskrávy* 'wyraźny; jasny, przekonujący'. Przym. z przyr. *-awy* od p. daw. (XVIII w.) *jaskry* 'bardzo jasny, rażący blaskiem oczy', stp. XV w. *jaskier* 'żółtawy (o maści końskiej)', kasz. *jaskri* 'gwiaździsty, jasny; jaskrawy, jasny, żywy (o kolorach)'; por. stp. XV w. *jaskrzek* 'jaskier'. Psł. dial. **ěskrъ* [< **aįsk-ro-*] 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący', archaiczny przym. z przyr. *-rъ* < *-ro-* (co do budowy por. np. *dobry, mądry, modry, mokry*), od pie. **aįsk-* 'jasny, świecący' (zob. *iskra*).

Por. różniący się przyr. przym. *jasny*, psł. **ěsnъ* [< **ěsk-nъ*] (zob. *jasny*).

jasło zwykle *jasła* mn 'dwustronne koryto z drabinami, w które kładzie się paszę', też ryb. 'krata lub siatka, przez którą przepuszcza się wodę w stawie podczas wybierania ryb', stp. od XIV w. *jasły* / *jesły* czy może *jaśli* / *jeśli* mn 'żłób na paszę dla bydła'; zdr. *jasełka* mn 'widowisko mające za treść narodzenie Jezusa; szopka', stp. od XIV w. *jasłka* czy *jaśłki* (w XVI w. *jaśłki*, w XVII w. *jasłka*) mn 'żłóbek betlejemski'. Ogsł.: cz. *jesle* ż mn 'żłobek; żłób; jasełka', r. dial. *jásla* mn 'drabina ze żłobem dla zakładania siana bydłu, koniom', scs. *jasli* ż mn 'żłób'. Psł. **ěsli* [< **ěd-sli*] ż mn / **ěsla* [< **ěd-sla*] n mn 'urządzenie do karmienia bydła i koni: drabiny lub żłób z drągów w formie połączonych drabin do zakładania siana, słomy', od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] 'jeść' (zob. *jeść*), nazwa narzędzia z przyr. *-slь* / *-slo*; forma l. mn jest typowa dla wielu prastarych wyrazów oznaczających narzędzia, urządzenia złożone z dwu lub kilku części (por. np. *krosna*, zob. *krosno*).

jasny od XV w. 'świecący, błyszczący, jaskrawy; pełen światła, dobrze oświetlony, widny, pogodny; zbliżony kolorem do białego, przejrzysty', stp. 'lśniący, błyszczący, lśniąco biały', 'piękny', 'pogodny', 'doskonały, sprawny', 'dostojny, sławny', kasz. *jasni* 'jasny; siwy, biały, jasnowłosy; pogodny, bezchmurny'. Ogsł.: cz. *jasný* 'jasny; trzeźwy, bystry; przejrzysty, zrozumiały; czysty, dźwięczny; pogodny, radosny', r. *jásnyj* 'jasny, światły; oczywisty, widoczny; wyraźny, zrozumiały', scs. *jasnъ* 'pogodny; jasny, wyraźny'. Psł. **ěsnъ* 'świecący, błyszczący; pełen światła, widny, bezchmurny, pogodny; nie ciemny, zbliżony barwą do białego, nie zmącony, przezroczysty', zwykle zestawiane z lit. *áiškus* 'jasny', wyprowadzane więc z wcześniejszej prapostaci **ěsk-nъ* [< **aįsk-no-*], pokrewnej z psł. **ěsk-rъ* [< **aįsk-ro-*] 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący' (zob. *jaskrawy*), od pie. **aįsk-* 'jasny, świecący' (por. *iskra*, *jaskra*, *jaskrawy*). — Od tego *jaśnieć, przejaśnieć, zajaśnieć*; *objaśnić* (daw. od XV w. 'rozsławić, uświetnić', 'oświecić, rozjaśnić'), *rozjaśnić, wyjaśnić*.

jastrząb *jastrzębia* 'ptak Accipiter', od XVI w. *jastrząb́, -ębia*, pierwotnie odmiana twardotematowa: stp. od XV w. *jastrząb, -ba* (i *jestrząb*, z dial. płn. przejściem *ja-* > *je-*), dial. *jastrząb* / *jastrzęb* / *jastrąb* 'ts.', kasz. *jastřib* / *jastřǫb, -ba* 'jastrząb gołębiarz, Astur palumbarius', por. kasz. *jastroχ* 'jastrząb, Accipiter gentilis'. Ogsł.: cz. *jestřáb*, stcz. i dial. *jastřáb*, r. *jástreb*, ch./s. *jâstrēb*. Psł. **astrębъ* 'jastrząb', prawdopodobnie od psł. przym. *†astrъ* 'szybki, bystry' (na który wskazuje słc. dial. *jaster* 'szybkie, bystre spojrzenie', ukr. dial. *jáster* 'jastrząb' i derywaty, np. cz. dial. *jastřiť* 'bystro patrzeć', słc. *jastriť* 'patrzeć przenikliwie, bystro spoglądać'), z rzadkim przyr. **-ębъ* (por. *jarząb* i bliskie pod względem budowy nazwy ptaków *gołąb, jarząb*, zob. *jarząbek*). Podstawowy przym. *†astrъ* [< **ās-ro-*] (z wstawnym *-t-*, por. *ostry, struga*), zapewne z poza tym niepoświadczonego pie. **ōḱ-ro-*, paralelnego do pie. **ōḱ-u-* 'szybki' (z którego np. gr. *ōkýs*, stind. *āśú-*, awest. *āsu-* 'szybki'). Pierwotne znaczenie zatem 'ptak szybki, bystry', w związku z szybkością lotu tego drapieżnika w czasie ataku na upatrzoną ofiarę albo też z jego bystrym wzrokiem pozwalającym wypatrzyć łup z dużej wysokości. Paralelę semantyczną można widzieć w łac. *accipiter* 'duży ptak drapieżny, jastrząb', pierwotnym złożeniu pokrewnym z gr. *ōký-pteros* 'szybko lecący'. — Od tego *jastrzębi*.

jaszczurka od XVI w. 'gad Lacerta', stp. XV–XVII w. *jaszczorka* / *jeszczorka*, kasz. *v̇eščörka* / *v̇iščörka* 'Lacerta agilis'; z innym przyr.: stp. XV w. *jeszczerzyca* (i *wieszczerzyca*, z protetycznym *w-*), kasz. *v̇ešč̍eřëca* / *v̇išč̍eřëca* 'Lacerta agilis'. Ogsł.: cz. *ještěrka* i *ještěrice*, r. *jáščerka* i *jáščerica*, słwń. dial. *jâščerica*. Psł. **aščerъka* / **aščerica* (czy raczej **ěščerъka* / **ěščerica*) 'jaszczurka', prawdopodobnie nazwy samicy (z przyr. **-ъka* i **-ica*) od psł. **aščerъ* (bądź **ěščerъ*) 'zwierzę z gromady gadów Sauria, zwłaszcza jaszczurka, salamandra' (por. stp. XV w. *jaszczor* 'jaszczurka', cz. *ještěr* 'smok', stcz. *ješčěr* też 'jaszczurka', ukr. *jáščir, jáščera* 'jaszczur, salamandra', scs. *ašterъ* 'jaszczurka'), bez pewnej dalszej etymologii. Nie można wykluczyć związku z podstawą **ěsk-* psł. **ěsk-yńi* 'jaskinia, pieczara' czy utworzonym od niej rzecz. **ěščь* [< **ěsk-jь*] (zob. *jaskinia*), w takim razie podstawowy rzecz. **ěščerъ* [< **ěsk-erъ* lub **ěšč-erъ*] byłby derywatem z przyr. **-erъ* tworzącym nazwy samców (por. *gąsior, kaczor*, zob. *gęś* i *kaczka*), z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'zwierzę jaskiniowe'.

jatka od XIV w. 'kram, sklep z mięsem', daw. 'miejsce uboju bydła, rzeźnia', przen. (zwykle *jatki* mn, początkowo *jatki mięsne*) 'o krwawej bitwie, bójce, rzezi', stp. 'kramik, budka z żywnością (mięsem, rybami, chlebem), z wyrobami i usługami rzemieślniczymi (np. szewskimi, krawieckimi)', w XVI w. 'budka, szałas, namiot przenośny'. Zachsł.: dł. daw. *jatka* 'rzeźnia', gł. *jětka* 'chata', *hětki* mn 'budki, kramy', cz. *jatka*, zwykle *jatky* mn 'rzeźnia', przen. 'rzeź, masakra', dial. *jatka* 'sklep mięsny', stcz. *jatka* 'chatka, nędzna chałupa; świątynia pogańska; jaskinia' (z polskiego zapewne zapożyczone ukr. *játka* 'budka, kramik na jarmarku, zwłaszcza z mięsem', dial. 'przybudówka koło chaty', br. arch. *játka* 'budka, ruchomy kram z mięsem', *játki* mn 'budki z artykułami spożywczymi'). Psł. dial. **jatъka* to zapewne 'mała przenośna budka, mały szałas, namiot', zdr. z przyr. **-ъka* od psł. **jata* 'przenośna, ruchoma budka, szałas, namiot' (zob. *wiata*).

jawa od XV w. (stp. w XV w. jeden przykład *na jawie*) 'stan świadomego reagowania na bodźce zewnętrzne; rzeczywistość', daw. też *jaw* (w XVI w. częstsze od *jawa*) 'jawa', dziś *wyjść na jaw* 'stać się wiadomym, znanym', kasz. *java* 'jawa'. Por. cz. *jev* m 'zjawisko', słc. *jav* 'ts.'. Rzecz. wtórnie utworzony na podstawie pierwotnego przysł. *na jawie* od XV w. 'nie we śnie, w rzeczywistości', w XVI w. też 'na wolnej przestrzeni, nie pod dachem', kasz. *na jav̇e* 'na jawie'; por. cz. *najevě* 'w stanie czuwania, nie we śnie', *býti najevě* 'być jasnym, widocznym', r. *najáve* 'jawnie, widocznie, jasno', scs. *(j)avě* 'jawnie, publicznie; jasno, otwarcie; rzeczywiście, faktycznie'. Psł. przysł. **avě* 'w stanie czuwania, nie we śnie', pokrewny z lit. daw. *ovyje* 'na jawie, nie we śnie', stind. *āvíṣ*

'jawnie', awest. *āviš* 'ts.', ostatecznie od pie. **au̯-* 'postrzegać zmysłami, pojmować'.

jawić się od XVII w. (ale od XIV w. z przedr.) 'stawać się widocznym, wynurzać się z tła', przest. *jawić* 'czynić jawnym, okazać, objawić'; z przedr. *objawić* od XIV w., *przejawić* (stp. od XV w. *przejawić* 'umożliwić zobaczenie, pokazać', w XIV w. *przejawienie* 'ukazanie się'), *wyjawić, zjawić się* od XIV w.; wielokr. *jawiać się* daw. od XVI w. 'stawiać się przed kimś, przedstawiać się', dziś tylko z przedr. *objawiać, przejawiać, wyjawiać, zjawiać się*. Ogsł.: cz. *jevit* 'przejawiać, okazywać', *jevit se* 'przejawiać się, uwidaczniać się', r. *javít'* 'objawić, okazać, przedstawić', scs. *(j)aviti, (j)avljǫ* 'ujawnić, pokazać, okazać, objawić, podać do wiadomości'. Psł. **aviti, *avjǫ* 'czynić jawnym, widocznym, znanym', czas. odprzysłówkowy od psł. **avě* 'w stanie czuwania, nie we śnie' (zob. *jawa*). — Od czas. przedrostkowych *objaw, przejaw*; *zjawa*; *zjawisko*.

jawny od XIV w. 'nieukrywany, publiczny; wyraźny, oczywisty', stp. *jawny / jawni / jewni* 'nieskrywany, nietajny, widoczny, oczywisty, wiadomy, znany; mający urzędowy charakter, publiczny; wszystkim dostępny, dla wszystkich otwarty', w XVI w. też 'wydatny, okazały', 'znajdujący się na otwartej przestrzeni, pod gołym niebem', 'posiadający wylot, otwarty', kasz. *javni / jâvni* 'jawny, publiczny, głośny'. Ogsł.: dł. *jawny* 'otwarty, odkryty, publicznie widomy, jasny, wyraźny', r. *jávnyj (jáven)* 'jawny, widoczny, oczywisty', ch./s. *jȃvan* 'jawny, publiczny'. Psł. **avьnъ* 'nieskryty, publicznie wiadomy, widoczny', przym. odprzysłówkowy z przyr. **-ьnъ* od psł. **avě* 'w stanie czuwania, nie we śnie' (zob. *jawa*).

jawor od XII w. 'drzewo Acer'. Ogsł.: cz. *javor* 'klon', r. *jávor*, bg. *jávor* (dial. *ávor*), w scs. tylko przym. *avorovъ* 'jaworowy'. Psł. **avorъ* 'jawor, Acer', wczesne zapożyczenie z któregoś języka germ., może ze stwniem. płd. (bawarskiego, szwajcarskiego) **āhor* 'jawor' (z którego niem. dial. w Karyntii *ǫr* 'ts.'), będącego wariantem stwniem. *ahorn* (dziś niem. *Ahorn*) 'ts.'. Wyraz germ. pokrewny z łac. *ācer* 'jawor', gr. *ákastos* 'ts.', prawdopodobnie od pie. **ak-* 'ostry', nazwa drzewa z powodu kształtu liści.

jaz od XIII w. 'zapora na rzece, tama', 'rodzaj płotu zastawianego na rzece, jeziorze dla połowu ryb', kasz. *jâz, jazu* 'przegroda w poprzek rzeki dla wstrzymywania i łowienia ryb'. Ogsł.: cz. *jez* 'jaz', r. daw. i dial. *ez* (dial. też *jaz*) 'przegroda na rzece, rodzaj płotu z wikliny', ch./s. *jȃz* 'parów, jar, przepaść'. Psł. **ězъ* 'naturalna lub sztuczna przegroda na rzece, na jeziorze', pokrewne z lit. *ežė̃* 'miedza, granica; bruzda między grządkami; płytkie miejsce w zalewie', łot. *eža* 'miedza', stpr. *asy* [< **azē*] 'miedza', orm. *ezr* 'brzeg, granica', prawdopodobnie z pie. rzecz. pierwiastkowego **ēǵʰ- / *eǵʰ-* lub pie. rzecz. heteroklitycznego **ēǵʰ-r̥, *eǵʰ-en-* 'jaz, tama, nasyp' (wtórnie może 'brzeg, miedza'). Zob. pokrewne *jezioro*.

jazda od XV w. 'jechanie, podróż', 'wojsko walczące konno, konnica', w stp. też 'wyprawa wojenna, przemarsz', kasz. *jazda* 'jazda' (słowiń. *jazda* 'kołek, o który opiera się wiosło; otwór z burcie łodzi na widełki wiosłowe'). Ogsł.: cz. *jízda* 'jazda, podróż, przejazd; konnica', r. *ezdá* 'jazda', bg. *jazdá* 'jazda', słwń. *jézda* 'jazda (wierzchem)'. Psł. **jazda / *jězda* 'jeżdżenie, jazda, podróż', archaiczna nazwa czynności od psł. czas. **jati, *jadǫ* bądź **jěti, *jědǫ* 'jechać' (zob. *jechać*), z przyr. **-zda* (co do budowy por. *bruzda, uzda*); nie można wykluczyć, że wyraz jest oparty na temacie czasu teraźn. **jad- / *jěd-* i został utworzony za pomocą przyr. **-da* (**jad-da / *jěd-da > *jazda / *jězda*, z regularną zmianą fonetyczną **dd > *zd*, paralelną do częstej zmiany bezdźwięcznej grupy spółgłoskowej **tt > *st*).

jazgarz od XVIII w. 'ryba Acerina cernua', daw. XVII w. *jazgierz*, dial. *jazgar / jazgier* 'ts.'. Por. ukr. dial. *jazhar / jázgur / jázhir* i *jaškar / jazkar* 'ts.', br. dial. *jadžgár / jažhúr* 'ts.'. Płnsł. **ězgarъ* (może też **ězgorъ / *ězgurъ / *ězgъrъ*) 'jazgarz', od rdzenia **ězg-*, por. bliskie wyrazy w bałt.: lit. *ežegỹs / egžlỹs*, dial. *ežgỹs* i *ežgẽ* 'jazgarz', stpr. *assegis* 'okoń' (formy bałt. zdają się wskazywać na pierwotne **ězg-*, podczas gdy wyrazy słow. na **ězg-*), z przyr. z *-r-*. Od tego samego rdzenia inaczej utworzone p. daw.

od XV w. i dziś dial. *jażdż* (stp. też *jaszcz* i *jeżdżyk*, w XVII w. *jeździk*) 'jazgarz', kasz. *jâžž*, *jažža* 'ts.', por. cz. *ježdík* 'ts.', słc. dial. *ježdík* 'ts.', z prapostaci **ežďžь* < **ězg-jь*. Rdzeń **ězg-* może pokrewny (ale szczegóły stosunku obu postaci niejasne) z psł. **ežь* 'jeż' < pie. **eghi-* 'żmija' (zob. *jeż*), nazwy ryby miały przypuszczalnie pierwotne znaczenie 'podobny do jeża, mający jego cechy', powodem nazwania były kolce na głowie ryby i jej kolczasta płetwa grzbietowa.

jazgotać *jazgoczę* (*jazgocę*) od początku XX w. 'mówić, rozmawiać krzykliwie, piskliwie', 'wydawać głośne, hałaśliwe dźwięki, hałasować', kasz. *jazgotac* 'pleść, gadać'; *jazgot* 'wrzawa, harmider, głosy przeraźliwe, przykre', kasz. 'gadanina, paplanina; gaduła, człowiek szwargoczący', słowiń. 'gwara, żargon'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* od **jazgać*, na który wskazuje dial. (na Kujawach) rzecz. odsłowny *jazganie* 'jazgotanie', kasz. *jazgac* 'szczekać, ujadać; dużo mówić, pleść' (por. też kasz. *jazgolëc* 'biadać, stękać, jęczeć, piszczeć', z przyr. *-ol-*). Podstawowy czas. **jazgać* to wariant fonetyczny czas. **jaskać*, poświadczonego w kasz. *jaskac*, *jaśćą* 'papłać, pleść; szczekać, ujadać (o psie)', por. też jego wariant morfologiczny: p. dial. płd. *jaszczeć* 'jazgotać, mówić bez przerwy, szybko; (piskliwie) krzyczeć; krzykliwie śpiewać; krzyczeć, kłócić się'. Czas. **jaskać* (kasz. *jaskac*) ma odpowiedniki w zachsł. i płdsł.: cz. *jaskat* 'krzyczeć, piszczeć', dial. 'wykrzykiwać z radości', słc. *jaskať* 'ts.', słwń. *jâskati* 'głośno krzyczeć; gdakać' (por. także wariant z *-s-* : cz. *jásat* 'wykrzykiwać z radości', dial. 'gadać bez przerwy', słc. *jasať* 'radować się; wiwatować; szaleć'). Psł. **jaskati* (*/ *jasati*) 'krzyczeć piskliwie, cienkim głosem, piszczeć', czas. z przyr. **-sk-* (*/ *-s-*) od dźwkn. wykrz. *ja!*. — Od tego *jazgotliwy*.

jaź od XVII w. 'ryba Leuciscus idus', stp. od XIV w. *jazic* 'jaź; jesiotr, Acipenser sturio', w XVI w. także *jaźwica* 'jaź'. Ogsł.: dł. *jaz*, gł. *jaz* i *jazyca*, r. *jaź*, ch./s. *jâz*, słwń. *jêz*. Psł. **jazь* (czy może **ězь*) 'jaź', bez prawdopodobnej etymologii.

jaźń ż 'świadomość własnej osobowości'. Sztucznie utworzony w 1. połowie XIX w. przez B. Trentowskiego termin filozoficzny, od zaimka *ja* (zob.) z przyr. *-źń* (wyabstrahowanym z wyrazów typu *bojaźń*, *przyjaźń*). Od tej samej podstawy z innymi przyr., np. cz. *jáství*, ch. *jástvo* 'ts.'.

jąć, *jął*, *jęła* czas. używany współcześnie tylko w bezokol. i w czasie przeszłym 'zacząć, począć', *jąć się* 'zabrać się, wziąć się do czegoś, zacząć coś robić', stp. od XIV w. *jąć*, *imę* (z pełną odmianą) 'wziąć, chwycić, trzymać; wziąć w pęta, więzy, areszt, pojmać w niewolę', 'złowić (ryby)', 'wziąć, przyjąć', 'ująć, zamknąć brzegami', 'pojąć, zrozumieć', 'zacząć (świadomie) jakąś czynność', *jąć się kogoś, czegoś* 'chwycić jako swoją własność, zgłosić pretensje jako do swej własności; posłużyć się kimś, czymś jako środkiem prawnym', kasz. *jǫc* / *jic*, *jǫł*, *jęła* 'zacząć', *jǫc są* / *jic są* 'wziąć się do czegoś, chwycić się'; pełną odmianę zachowały czas. przedrostkowe: *nająć* (→ *podnająć*, *wynająć*), *odjąć* (stp. też *otjąć*), *pojąć*, *podjąć*, *przejąć*, *przyjąć*, *ująć*, *wyjąć*, *wziąć* (zob.), *zająć* (stp. 'pożyczyć', 'zagarnąć, zabrać'), czas teraźn. *najmę*, *odejmę*, *pojmę* itd.; wielokr. *-jmować*: tylko z przedr., np. *najmować*, *odejmować*, *pojmować*, *przyjmować*. Ogsł.: cz. *jmout*, *jmu*, stcz. *jieti*, *jmu*, r. dial. *jať*, *imú* / *mu*, scs. *jęti*, *imǫ*. 'ująć, chwycić' Psł. **(j)ęti*, **(j)ьmǫ* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć', najbliższe odpowiedniki: lit. *im̃ti*, *imù* (dial. też *(j)emù*) 'wziąć, chwycić; otrzymać; zacząć', *im̃tis* 'wziąć się, zabrać się do czegoś; wziąć sobie; zmagać się, walczyć', łot. *jem̃t* (*jim̃t*), *jẽmu* 'wziąć', stpr. *īmt* 'ts.', por. też łac. *emō*, *emere* 'kupować, nabywać; pozyskiwać sobie, zjednywać, zdobywać'. Od pie. **em-* 'wziąć, brać'.

jądro od XV w. 'ziarno w łupinie lub pestce owocu', 'gruczoł płciowy męski', przen. 'wnętrze, środek czegoś', stp. 'nasiono, ziarno, pestka w owocu', 'najlepsza część produktów rolnych, sam miąższ', kasz. *jǫdro* 'ziarno owocu znajdujące się w pestce'. Ogsł.: cz. *jádro* 'pestka, jądro', r. *jadró* 'kula; jądro; rdzeń, istota', słwń. *jêdro* 'jądro'. Psł. **jędro* 'jądro', zapewne urzeczownikowiony psł. przym. **jędrъ* 'jędrny, krzepki, silny, tęgi' (zob. *jędrny*), pierwotne znaczenie 'to, co jest jędrne, twarde'.

jąkać od XV w. 'mówić niepłynnie, nieskładnie, niewyraźnie', *jąkać się* 'mieć wadę wymowy, zacinać się, mówić niepłynnie', daw. *jękać* 'jęczeć, narzekać; jąkać', dial. 'postękiwać', kasz. *jǫkac są* / *jikac są* 'jąkać się'; z przedr. *wyjąkać*; jednokr. *jęknąć* 'wydać jęki z powodu bólu', stp. XVI w. *jąknąć* 'bąknąć, pisnąć', dial. 'silnie walnąć', dziś *zająknąć się*. Zachsł. i płdsł.: dł. *jèkaś (se)* 'jąkać się; dyszeć, dostawać zadyszki', cz. *jekat* 'wydawać jęki', *jíkat* 'piszczeć, jąkać się', ch./s. *jèkati* 'jęczeć; rozlegać się, rozbrzmiewać', *jècati* 'płakać, łkać; jąkać się'. Psł. **ękati* (> **ęcati*) 'wydawać niewyraźne dźwięki, jęki; bełkotać, zacinać się przy mówieniu', w związku etymologicznym z psł. **ęćati* 'wydawać żałosne dźwięki, jęki, jęczeć, stękać, zawodzić' (zob. *jęczeć*). — Od tego *jąkała*.

jątrzyć od XVI w. 'wywoływać ropienie', od XV w. *jątrzyć się* 'nie chcieć się goić, ropieć (np. o ranie)', kasz. *jǫtřëc są* 'jątrzyć się, ropieć', 'złościć się, gniewać się'. Ogsł.: cz. *jitřit* 'jątrzyć, drażnić', ukr. *játryty* 'podrażniać (np. ranę); wywoływać ból, swędzenie', dial. *jatryty ohon'* 'rozniecać ogień', *jatryty koho* 'drażnić, rozdrażniać', scs. z przedr. *ob-ętriti* 'zapalić, rozpalić (o namiętnościach)', *obętriti sę* 'rozpalić się, rozżarzyć się'. Psł. **ętriti* 'powodować stan zapalny, ropienie, drażnić, rozdrażniać', czas. odrzecz. od psł. **ętro*, mn **ętra* 'organy wewnętrzne, wnętrzności, wątroba' (por. cz. *játra* mn 'wątroba', r. *játró*, mn *játra* 'wnętrzności', ch./s. *jètra* mn / *jètra* ż 'wątroba'). Podstawowy rzecz. **ętro* od pie. **ĕn-tro-* 'wnętrzności' (: **en-tero-* 'wewnętrzny'). Pierwotne znaczenie czas. prawdopodobnie 'drażnić wnętrze, wnętrzności (o procesie chorobowym, stanie zapalnym organów wewnętrznych)'.

jechać *jadę* od XIV w. (stp. też *jachać, jadę*) 'przemieszczać się za pomocą środków lokomocji', stp. także 'napadać, najeżdżać', kasz. *jaχac* / *jeχac, jadą, jeʒe* / *jaχóm, jaχâ* 'jechać'; z przyr. np. *dojechać, najechać, odjechać, przyjechać, wyjechać, zajechać*. Ogsł.: cz. *jechati, jechám*, r. *échat', édu*, scs. *jachati, jadǫ*, słwń. *jâhati, jâham* / *jâšem*. Psł. **jachati* / **ěchati* 'jechać', intensywny czas. z przyr. **-cha-* (por. np. *machać, wąchać*) od psł. **jati, *jadǫ* bądź **jěti, *jědǫ* 'jechać', por. stp. XIV–XVI w. **jać* czy **jeć*, zaświadczone są tylko formy czasu przeszłego *jał, jała, jało, jeli* 'udawać się gdzieś, wyprawiać się, jechać', tak samo do niedawna w kasz. **jac* czy **jec*, realnie zaświadczone są formy *jâł, jała, jeli* / *jelë* 'jechać', dł. *jěś, jědu* 'ts.', gł. *jěć, jědu* 'ts.', cz. *jeti, jedu*, stcz. *jěti, jědu* 'szybko iść, jechać', scs. *prějavъ* 'przeprawiwszy się' (imiesłów czynny czasu przeszłego wskazujący na bezokol. **prě-jati*, z przedr. *prě-*); w części języków słow. (jak w polskim) pozostałościami tego czas. są tylko formy czasu teraźn., np. r. *édu* 'jadę' (bezokol. *échat'*). Podstawowy psł. czas. **ěti* czy **jati* (czas teraźn. **ědǫ* czy **jadǫ* z przyr. **-de/do-*, jak w psł. **jьdǫ*, p. *idę*, zob. *iść*) pokrewny z lit. *jóti, jóju* 'jechać konno', łot. *jât* 'jeździć', stind. *yā́ti* 'idzie, jedzie', od pie. **i̯ā-* 'iść, poruszać się' (utworzonego od pie. pierwiastka **ei̯-* 'iść', zob. *iść*). Por. *jazda, jeździć*.

jeden *jedna, jedno* od XIV w. (stp. też *jaden*) liczeb. główny, kasz. *jeden* też 'pewien, jakiś'. Ogsł.: cz. '1' *jeden*, r. *odín*, scs. *jedinъ*, ch./s. *jèdan*. Psł. **edinъ* 'jeden', wtórnie przekształcone w części języków słow. w **edьnъ* pod wpływem licznych przymiotników z przyr. **-ьnъ*. Pierwotna postać **edinъ* (kontynuowana przez stp. *jedziny*, zob. *jedyny*) to złożenie part. wzmacniającej, uogólniającej pochodzenia zaimkowego **ed-* (występującej też np. w psł. **edъva*, zob. *ledwie*) jako członu pierwszego, z członem drugim **inъ* o pierwotnym znaczeniu 'jeden', zob. *inny*. W polskim oczekiwalibyśmy postaci *†jedzien*, zamiast którego *jeden* z *-d-* przez analogię do regularnych form *jednego, jednemu* itd., *jedna, jedno*. — Od tego *jednoraki* (utworzone na wzór *czworaki*, zob.); *jedność* (stp. od XV w. 'niepodzielność, wspólność istoty', 'zgoda, jednomyślność', 'społeczność', 'wzajemne stosunki, obcowanie, przebywanie ze sobą') → *jednostka*; liczne złożone przym., np. *jednolity, jednostajny*, stp. od XV w. *jednostajny* / *jenostajny* 'jednakowy, jednolity', 'tylko jeden, pojedynczy', 'nie dający się rozwiązać, mocny'.

jedenaście liczeb. główny od XIV w., stp. też *jedennaście* / *jedennaćcie* / *jedennacie* / *jednaćcie*, kasz. *jednâsce*. Ogsł.: cz. *jedenáct*, r. *odínnadcat'*, ch./s. *jedànaest*. Psł. **edinъ na desętе* > **edьnъ na desętе* '11', zestawienie złożone z liczeb. **edinъ* > **edьnъ* i wyrażenia przyimkowego **na desętе* (zob. *jeden*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'jeden na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desętе* (> p. *-dcie*, *-ćcie*, *-cie*, *-ście*), zob. *czternaście*. — Od tego liczeb. porządkowy *jedenasty* → *jedenastka*; liczeb. zbiorowy *jedenaścioro*.

jednać od XV w. 'usposabiać do siebie przychylnie, pozyskiwać, zjednywać', 'doprowadzać do zgody, godzić', stp. też 'najmować, przyjmować do służby', w XIV–XVIII w. jako termin prawny 'godzić, doprowadzać do zgody, rozsądzać'; z przedr. *pojednać*, *przejednać*, *wyjednać*, *zjednać*. Zachsł.: gł. *jednać* 'jednać, pojednywać; pertraktować, negocjować, obradować; traktować (o czymś); działać', cz. *jednat* 'działać, postępować; układać się; godzić, najmować', słc. *jednať sa* 'targować się'. Czas. odliczebnikowy od **edьnъ* (zob. *jeden*), pierwotne znaczenie 'powodować stawanie się jednym, jednakim, jednolitym, łączyć w jedno'.

jednaki od XIV w. 'taki sam, jednakowy', w stp. *jednaki* / *janaki* / *jenaki* 'ts.', kasz. *jednaki* 'jednaki, jednakowy'. Też *jednak* od XVI w. 'mimo wszystko, przecież', kasz. *jednak* sp. 'jednak, przecież, wszakże', przysł. 'jednakowo, w podobny sposób, tak samo', ze stp. od XIV w. *jednako* (*jenako* / *janako*) 'jednakowo, tak samo, równo', 'jednak, przecież', dziś dial. *jednako* 'jednakowo'. Ogsł.: cz. *jednaký* 'jednaki, równy', w stcz. też 'pojedynczy', r. *odinákij* 'jednakowy, równy', dial. 'jedyny, pojedynczy', ch./s. *jèdnāk* 'równy, jednakowy'. Psł. **edinakъ*, późniejsze słow. **edьnakъ* 'jedyny; pojedynczy, niezłożony; taki sam, jednakowy; taki sam, niezmienny', przysł. **edinako* > **edьnako*, od psł. **edinъ* > **edьnъ* 'jeden' (zob. *jeden*), z przyr. **-akъ* (co do budowy por. *owaki*, *siaki*, *taki*). — Od tego *jednakowy*.

jednoczyć od XVI w. 'łączyć w całość'; z przedr. *zjednoczyć*. Zachsł.: gł. *je(d)nočić* 'jednoczyć, łączyć', cz. *jednotit* 'ts.', słc. *jednotiť* 'przerywać, przerzedzać'. Czas. odrzecz. od stp. od XIV w. *jednota* 'wspólność, jedność; zgoda, jednomyślność; zgromadzenie', por. gł. *jednota* 'jedność, zgoda, zgodność', cz., słc. *jednota* 'jedność; towarzystwo, stowarzyszenie, związek', utworzonego od liczeb. **edьnъ* (zob. *jeden*), z przyr. *-ota*. W polskim oczekiwalibyśmy postaci czas. †*jednocić*, †*jednocę*, forma *jednoczyć* ma wtórne *-cz-*, może przez analogię do słabo udokumentowanego *jednaczyć* 'czynić jednakim, równać' (od *jednaki*).

jedwab *jedwabiu* od XIV w. 'rodzaj tkaniny', dial. też np. *jedbab* / *jedbaw* / *jedwaw* / *niedwab* 'ts.', kasz. *jedvâb* (też *ńedvâb*), *-vabu* / *-vabu* 'ts.'. Por. cz. *hedvábí* / *hedbáví* n, poet. *hedváb* / *hedbáv*, strus. (cs.-rus.) *godoblь* / *godovablь* / *godovaplь*. Wędrowny wyraz, za źródło uważa się germ. **gudwabja-* 'droga delikatna tkanina, jedwab'. Do polskiego zapożyczony zapewne ze stcz. *hedváb*. — Od tego *jedwabny* → *jedwabnik*.

jedyny od XIV w. (stp. też *jedziny*) 'tylko jeden; nie mający sobie równego; ukochany, wybrany', stp. także 'samotny, opuszczony'. Kontynuuje psł. liczeb. **edinъ* 'jeden' (zob. *jeden*). Polską zamianę pierwotnej, regularnej postaci *jedziny* przez *jedyny* objaśnia się analogią do liczeb. *jeden* i jego rodziny wyrazowej, zawierających *-d-*.

jegomość od XVI w. (kiedy często *jego mość*, a zwykle *jego miłość*) 'człowiek zazwyczaj starszy, nieznajomy; jakiś człowiek', daw. 'tytuł grzecznościowy używany w stosunku do osób pochodzenia szlacheckiego, pana, gospodarza domu', daw., dziś lud. 'tytuł używany w stosunku do księdza', kasz. *jegomosc*, *-ca* / *-cė* 'tytuł, którym zwracano się do dziedzica i księdza'. Zrost daw. od XVI w. tytułu grzecznościowego *Jego Mość*, będącego skróceniem często używanego stp. *Jego Miłość*, tytułu grzecznościowego używanego w stosunku do osób o wyższym statusie społecznym. Analogicznie powstał też rzecz. *jejmość* w odniesieniu do kobiety (dziś 'kobieta nieznajoma, zwykle starsza i tęga', kasz. *jėmosc* 'tytuł, którym zwraca-

no się do dziedziczki; przezwisko kobiety udającej panią') z daw. od XVI w. *Jej Mość*, od tytułu grzecznościowego *Jej Miłość*. Zob. *mość*.

jeleń od XIV w. 'zwierzę Cervus elaphus', dial. też *leleń*, kasz. *jeléń, -eńa* 'jeleń'; zdr. *jelonek*. Ogsł.: cz. *jelen*, r. *olén'*, przest. i dial. *eléń*, scs. *jelenь, jelene*. Psł. **elenь* (dial. też **olenь*) 'jeleń, Cervus elaphus', rzecz. należący pierwotnie do utraconej deklinacji spółgłoskowej na *-n-* (por. scs. dop. *jelene*), mający dokładne odpowiedniki w stlit. *elenis* 'jeleń', gr. *énelos* [< **élenos*] 'jelonek', por. też bliskie lit. *élnias* / *élnis* 'jeleń', cymr. *elain* [< **elənī*] 'łania', gr. *ellós* [< **elnós*] 'jelonek'. Od pie. **el-en-* 'jeleń'. Por. *łania*.

jelito od XV w. 'część przewodu pokarmowego, kiszka', 'rodzaj wędliny w nadzianym jelicie, kiełbasa', *jelita* mn 'wnętrzności', dial. też *lelito* (wyjątkowe już w XVI w.). Ogsł.: cz. *jelito* 'kiszka kaszana', ukr. dial. *jalytý* mn 'wnętrzności', ch. dial. czak. *jèlito* (*jelîto* / *jelĩto*) 'rodzaj kiełbasy' i *ȍlito* (*olȉto*) 'jelito, kiszka'. Psł. **elito* (/ **olito*) 'jelito, kiszka', jeden ze słow. wyrazów anatomicznych bez pewnej dalszej etymologii.

jełczeć *jełczeje* od XIX w. 'rozkładać się (o tłuszczach i olejach)', kasz. *jåłćec* 'jełczeć'. Późne poświadczenie wyrazu sugeruje zapożyczenie ze wschsł., por. r. dial. *elčát'* 'ts.', *élknut'* 'gorzknieć, jełczeć', br. dial. *élknuc'* 'gorzknieć'. Stąd zapożyczone także p. reg. wsch. *jełki* / *iłki* 'zepsuty, gorzkawy, zjełczały', por. br. dial. *élkij* 'zgorzkniały, ostry w smaku, z nieprzyjemnym zapachem', ukr. reg. *ílkyj* / *jelkýj* 'gorzki, zgorzkniały', r. *élkij* 'gorzki, zgorzkniały', bez pewnej etymologii.

jemioła od XV w. 'roślina pasożytująca na drzewach, Viscum (album)' (w XV–XVI w. też *wodna jemioła* 'gatunek gąbki słodkowodnej, Spongilla lacustris'), stp. w XV w. także *jemioł* (daw. XVIII w. *jemiel*) i *jemiało*, w XV–XVI w. *jemioło* 'jemioła', dial. też (*j*)*amioła* / *imioła* 'ts.'. Ogsł.: cz. dial. *jemela*, ukr. dial. *emeła* / *hemeła*, bg. dial. *émila*; por. też r. *oméla*, ukr. *oméla*, dial. też *imelá*, słwń. *oméla*, dial. także *iméla*. Psł. **emela* (/ **omela* / **jьmela*) 'roślina pasożytująca na drzewach, jemioła, Viscum (album)', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *āmalas*, daw. i dial. *emalas* / *ėmalas* 'jemioła', łot. *amuls* / *amuols* / *āmals* / *āmuls* / *ęmuols* 'ts.'. Dalsza etymologia niejasna. Zmienność nagłosu wyrazu (**emela* / **jьmela*, a zwłaszcza mająca duży zasięg postać **omela*, nie dająca się w takim przypadku objaśnić) nie przemawia za dopatrywaniem się tu nazwy wykonawcy czynności (z przyr. **-ela*) od psł. czas. **ęti*, **jьmǫ* 'wziąć, chwycić, schwytać, złapać, ująć' (zob. *jąć*) z pierwotnym znaczeniem 'ta, co chwyta, łapie', chociaż właściwości rośliny, z której lep był używany do chwytania ptaków, uzasadniałyby takie objaśnienie. Nie można wykluczyć zapożyczenia z nieznanego źródła, zwłaszcza że ta niezwykła roślina odgrywała znaczną rolę w kulturze Słowian (i innych ludów), gdyż przypisywano jej moc magiczną i w związku z tym okazywano cześć. — Od tego *jemiołuszka* (dial. *jemiełucha* / *jemiełuszka* / *imiołuszka*) 'ptak Bombycilla garrulus'.

jeniec *jeńca* od XVI w. 'żołnierz wzięty do niewoli', w stp. XIV–XVI w. wcześniejsza postać *jęciec*, dop. *jętca* / *jęcca*, od XV w. też dop. *jeńca* 'ts.; więzień'. Forma mian. *jeniec* wtórnie utworzona na podstawie form przypadków zależnych: dop. *jeńca* < *jęcca*. Por. cz. *jatec, -tce* 'jeniec', strus. *jatьcь* 'ten, kto chwyta kogoś w celu doprowadzenia do sądu', r. daw. *játec, -tca* 'ts.'. Płnsł. **ętьcь* 'ten, kto został pojmany, schwytany' i 'ten, kto chwyta kogoś', utworzone za pomocą przyr. **-ьcь* od imiesłowu biernego czasu przeszłego **ętъ* 'ujęty, schwytany' od psł. czas. **ęti* 'wziąć, chwycić, schwytać, złapać, ująć' (zob. *jąć*).

jesień ż od XIV w. 'pora roku między latem a zimą', kasz. *jeséń* / *jesiń, -eńe* 'ts.'. Ogsł.: cz. *jeseń*, r. *ósen'*, dial. *ésen'*, ch./s. *jèsên*. Psł. **esenь* (/ **osenь*) ż 'jesień', najbliższe odpowiedniki: stpr. *assanis* 'jesień', goc. *asans* 'pora żniw, lato', gr. *-ōrā* [< **osara*] poświadczone jako drugi człon złożenia *op-ōrā* 'pora zbioru owoców, jesień', wszystkie z pie. rzecz. heteroklitycznego **os-r̥*, dop. **es-(e)ns* 'żniwa, czas zbiorów, jesień'. Wyraz słow. oparty na pie. temacie przypadków zależnych **esen-* (i wtórnym **osen-*, z **o-* przez analogię do pie. mian. **osr̥*),

z przyporządkowaniem wyrazu do psł. tematów na *-ī-*. — Od tego *jesienny, jesionka.*

jesion 'drzewo Fraxinus', przest. *jasion*, stp. od XIV w. *jasień / jesień*, dial. *jesion / jesień / jasion / jasień* 'jesion', kasz. *jasón, -ona* 'jesion wyniosły, Fraxinus excelsior'. Ogsł.: cz. *jasan*, dial. *jaseň / jasen*, stcz. *jasen / jasan*, r. *jásen'*, ukr. *jásen'* (dial. *jasin'*) / *jásen*, ch./s. *jàsen*. Psł. **(j)asenь / *(j)asenъ* m 'jesion', prapokrewne z lit. *úosis* 'jesion', łot. *uôsis* 'ts.', stpr. *woasis* 'ts.', łac. *ornus* [< **os-en-os*] 'gatunek jesionu', cymr. *onnen* [< **ōsnā*] 'jesion', od pie. **ōs* 'jesion', starego wyrazu pierwiastkowego, który w słow. został rozszerzony za pomocą przyr. **-en-*.

jesiotr od XIV w. 'ryba Acipenser sturio', stp. XV w. też wyjątkowe *jasiotr*, dial. *jesioter*, kasz. *jasoter, -tra* (też *jastrón*) 'ts.'. Ogsł.: cz. *jeseter*, ukr. dial. *jásétr*, ch./s. dial. *jèsetar*; we wschsł. też z nagłosowym *o-*: strus. *osetrъ*, r. *osëtr*, ukr. *osetér*. Psł. **esetrъ / *osetrъ* 'jesiotr, Acipenser sturio', prapokrewne ze stpr. *esketres* 'jesiotr', lit. daw. *ešketras* 'wieloryb', dziś (z wtórnym *-r-*) *erškētas*, dial. *arškētas* i *erškētras* 'jesiotr'. Wyraz słow. z prapostaci **ak-etro- / *ok-etro-* i (wtórnej?) **ek-etro-* od pie. pierwiastka **ak- / *ok-* 'ostry' (zob. *ostry*). Nazwa ryby związana z ostrymi, spiczastymi elementami na jej ciele: kolcami płetwy grzbietowej, ogonowej, piersiowej, kostnymi tarczami, szczególnie spiczastymi wzdłuż grzbietu.

jestem *jesteś, jest* od połowy XV w., w stp. XIV–XVI w. pierwotne postaci *jeśm* 'jestem', *jeś* 'jesteś', *jest*, wyjątkowo *jeść* 'jest'. Por. cz. *jsem, jsi, jest*, strus. *esmь, esi, estь*, scs. *jesmь, jesi, jestъ*. Psł. **esmь, *esi, *estь* 'jestem, jesteś, jest', archaiczny czas. atematyczny w funkcji czasu teraźn. do psł. **byti* 'istnieć, żyć; być obecnym, przebywać, znajdować się; zdarzyć się, stać się, odbyć się' (zob. *być*), mający dokładne odpowiedniki w lit. daw. *esmì, esi, esti*, stind. *ásmi, asi, asti*, gr. *eimí* [< **esmi*], *essí* (forma dorycka), *estí*. Z pie. **és-mi* 'jestem', **es-si* 'jesteś' (psł. **esi* kontynuuje inną prapostać **es-ei̯* z końcówką 3. osoby l. pj **-ei̯* znaną części języków ie. w czas. tematycznych), **es-ti* 'jest' od pie. pierwiastka **es- / *s-* 'być'. Nowsze polskie formy *jestem, jesteś* są oparte na formie 3. osoby l. pj *jest*, psł. **estь*, z końcówkami *-em, -eś* na wzór form czasu przeszłego typu *byłem, byłeś, był* (< psł. **bylъ esmь* 'byłem', **bylъ esi* 'byłeś', **bylъ estь* 'był'). Zob. *są*.

jestestwo od XVI w. 'istota wewnętrzna, natura człowieka'. Por. stcz. *jestvo* 'istota', strus., cs.-rus. od XI w. *(j)estьstvo* 'natura, istota', r. *estestvó* 'istota, natura rzeczy; przyroda', scs. *(j)estьstvo* 'natura, istota; byt, bytność'. Do polskiego zapożyczone prawdopodobnie ze strus., cs.-rus. *(j)estьstvo*, ostatecznym źródłem wyrazu w językach słow. było scs. *(j)estьstvo*, rzecz. abstr. od 3. osoby l. pj *jestъ* 'jest' (zob. *jestem*) z przyr. *-ьstvo*, utworzona na gruncie scs. kalka gr. *usía* 'istota; byt, istnienie' (od gr. *ūsa* ż imiesłów czasu teraźn. do *eimí* 'jestem', z przyr. *-ia*).

jeszcze przysł. od XIV w. 'nadal, dalej, ciągle', dial. *jeszcze/ jeszczek* 'ts.', kasz. *jeś* (*jėś, jiś*) 'jeszcze'. Ogsł.: cz. *ješte*, r. *eščë*, scs. *ješte*. Psł. **ešče* przysł. 'nadal, ciągle; dotąd, dotychczas', bez pewnej etymologii. Może z pierwotnego **e-s-t'e*, w którym można widzieć złożenie part. deiktycznej **e-* (por. np. bg. *e* 'oto, patrz oto', ch./s. *ȅ/ё* 'ts.'; wtedy') z part. **t'e* (występującą np. w scs. *ašte* 'jeżeli, gdyby; choćby; czy'); *-s-* miałoby być elementem ruchomym, jak w psł. przedr. **-lo* : **-slo*, **-na* : **-sna*.

jeść *jem* od XIV w. 'przyjmować pokarm', kasz. *jesc, jėm* 'ts.'; z przedr. *dojeść, najeść się, objeść, pojeść, podjeść, przejeść, ujeść, wyjeść, zjeść*; wielokr. *jadać* (zob.). Ogsł.: cz. *jíst, jím*, r. *est', em*, scs. *jasti, jamь, jasi*. Psł. **ěsti, *ěmь* [< **ědti, *ědmь*] 'spożywać pokarmy, jeść', archaiczny czas. atematyczny, dokładne odpowiedniki: lit. *ėsti, ėdu* (stlit. *ėmi*) 'żreć, jeść; kąsać, gryźć', łot. *ēst, ęmu* (dziś *ędu*) 'jeść, żreć', stpr. *īst* 'jeść', wszystkie z pie. **ed-* 'jeść'.

jeśli sp. 'jeżeli', stp. XV w. *jesli / jestli*, w XVI w. najczęściej *jestli*, rzadziej *jeśli*, rzadko *jezli / jeżli* 'jeżeli; czy', dial. *jeśli* (*jeźli*) 'ts.'. Zrost ze stp. XIV w. *jest li* 'czy jest?' (zob. *jestem* i *li*).

jezioro od XIV w. (stp. też *jeziero*), dial. też *jezior* (*jęzór*), *jeździór*, kasz. *jezoro / j̈ezero* 'ts.'; zdr. *jeziorko*. Ogsł.: cz. *jezero*, strus. *(j)ezero / ozero*, r. *ózero*, dial. *ezero*, scs.

jezero. Psł. **ezero* 'jezioro', z dokładnymi odpowiednikami w bałt.: lit. *ežeras*, dial. *ažeras* 'jezioro', łot. *ezers* (*ezars*) 'ts.', stpr. *assaran* n 'ts.', od pie. rzecz. pierwiastkowego **ēǵh- / *eǵh-* lub pie. rzecz. heteroklitycznego **ēǵh-r̥, *eǵh-en-* 'jaz, tama, nasyp', wtórnie może 'brzeg, miedza' (zob. *jaz*).

jeździć *jeżdżę* od XIV w. 'przebywać odległość jakimś środkiem lokomocji, podróżować, udawać się gdzieś; prowadzić pojazd', stp. też 'najeżdżać, napadać', kasz. *jezʒëc, jezʒi* 'jeździć'; z przedr. *objeździć, pojeździć, przejeździć, ujeździć, wyjeździć, zajeździć, zjeździć*; wielokr. *jeżdżać* dial. 'jeździć często, wielokrotnie', w języku liter. tylko z przedr., np. *dojeżdżać, najeżdżać, odjeżdżać, przejeżdżać, wyjeżdżać.* Ogsł.: cz. *jezdit*, r. *ézdit', ézžu*, cs. *jazditi, jaždǫ*, ch./s. *jèzditi.* Psł. **ězditi, *ěždžǫ* 'jeździć', czas. odrzecz. od psł. **ězda* 'jeżdżenie, jazda, podróż' (zob. *jazda*). — Od tego *jeździec*; *jezdny* → *jezdnia*; od czas. przedrostkowych (częściowo poświadczonych dawniej, np. w XVI w. *najeździć* 'wkraczać zbrojnie, napadać') liczne rzecz. odczas.: *dojazd, objazd, odjazd, najazd, podjazd, pojazd, przejazd* (stp. XV w. 'przybycie, stawienie się'), *przyjazd, rozjazd, wjazd, wyjazd, zajazd* 'rodzaj hotelu, karczma, gospoda', hist. 'zajęcie siłą posiadłości jako egzekucja wyroku sądowego dokonana przez stronę wygrywającą'; *zjazd*; *najeźdźca* (daw. XVI w. *najeżdżca*); *przyjezdny, wyjezdne*; *zajezdnia.*

jeż od XV w. (ale nazwa osobowa *Jeż* już w XII w.) 'zwierzę Erinaceus europaeus', w gwarach też 'snopek do poszywania dachu', kasz. *jěž, ježa* 'jeż', *jeże* mn 'roślina ostrożeń polny, Cirsium arvense; kluski ziemniaczane'; zdr. *jeżyk.* Ogsł.: cz. *ježek*, r. *ëž, ežá*, ch./s. *jëž* 'jeż'. Psł. **ežь* [< **ez-i̯o-*] m 'jeż, Erinaceus europaeus', dokładnie odpowiadający mającym to samo znaczenie lit. *ežỹs / ežis / ežỹs*, łot. *ezis*, por. też pokrewne stwniem. *igil* (dziś niem. *Igel*), gr. *ekhînos*, wszystkie utworzone od pie. **eghi-* 'żmija' (por. gr. *ékhis* 'żmija', stind. *áhi-* 'ts.'). Pierwotne znaczenie zapewne 'związany ze żmiją, pożerający żmije', nawiązuje do pożytecznego dla ludzi pożerania przez jeże niebezpiecznych gadów. Por. *jeżyć, jeżyna.*

jeżeli od XVI w. sp. 'jeśli', daw. od XVI w. i dziś dial. także part. pytajna 'czy', dial. *jeżeli / eżeli* (*żeli*) 'ts.', kasz. *ježle* (*ažle, ëžle, žle*) 'jeżeli'. Zrost starej formy czasownikowej *je* 'jest' (por. *jestem*) z part. wzmacniającą *że* (zob. *-że*) i part. pytajną *li* 'czy' (zob. *li*).

jeżyć od XVI w. 'wznosić, stroszyć, podnosić (o włosach)', daw. też 'dokuczać, trapić, gnębić, martwić', *jeżyć się* 'być nastroszonym, wznosić się, sterczeć jak kolce jeża', daw. XVI w. też 'sierdzić się, srożyć się', kasz. *ježëc są* 'powstawać, stroszyć się; burzyć się (o morzu)'; z przedr. *najeżyć, zjeżyć.* Ogsł.: cz. *ježit* 'jeżyć, stroszyć', r. *ëžit'* 'ściskać, marszczyć, kurczyć', *ëžit'sja* 'kulić się (np. z zimna)', ch./s. *jéžiti se* 'jeżyć się; wzdragać się'. Psł. **ežiti* 'stroszyć, podnosić (włosy, sierść) jak jeż kolce', **ežiti sę* 'podnosić się, stroszyć się', czas. odrzecz. od psł. **ežь* (zob. *jeż*).

jeżyna od XV w. 'roślina Rubus fruticosus', dial. *jeżyna* (*jężyna*) / *jażyna* 'ts.', *jeżyny* mn 'owoce tej rośliny', koc. *jażina*, kasz. *jažëna* 'jeżyna'. Ogsł. (ale we wschsł. z nagłosowym *o-*): cz. *ježiny* mn 'sterczące włosy; gęste włoski na częściach roślin', ch./s. *jèžina* 'jeżyna', r. *ožína* 'jeżyna'. Psł. **ežina* (/ **ožina*) 'roślina pokryta kolcami', od psł. **ežь* 'jeż' (zob. *jeż*), z przyr. **-ina.*

jęczeć od XV w. 'wydawać przeciągłe, żałosne dźwięki', kasz. *jąčec / jìčec* 'jęczeć, stękać; cicho szumieć (o morzu)'; z przedr. *wyjęczeć, zajęczeć*; jednokr. *jęknąć.* Ogsł.: cz. *ječet* 'jęczeć; wrzeszczeć, wyć, buczeć', ukr. *jačáty* 'żałośnie krzyczeć (o łabędziach)', pot. 'krzyczeć, hałasować (o ludziach)', ch./s. *jèčati* 'jęczeć, stękać; rozlegać się'. Psł. **ęčati* 'wydawać żałosne dźwięki, jęki, jęczeć, stękać, zawodzić', od pie. dźwkn. pierwiastka **enk-* 'wzdychać, stękać, jęczeć', por. pokrewne np. alb. *ankón* [< **enk-*] 'jęczeć, stękać, biadać, narzekać', lit. *iñkšti* 'skowyczeć, piszczeć', *uñkšti* 'skomleć', łac. *uncāre* 'o głosie niedźwiedzia'. — Od tego *jęk.* Por. *jąkać.*

jęczmień od XV w. 'zboże Hordeum vulgare', kasz. *jąčm̃iń / jìčm̃iń, -m̃eńa* 'jęczmień', też z archaiczną postacią mian. l. pj *jąčmë / jìčmė* [< **ęčьmy*], dop. *jąčm̃eńa / jìčm̃eńa*

'ts.'. Ogsł.: cz. *ječmen*, r. *jačmén*, *-menjá*, cs. *(j)ęč(ь)my*, *-mene* / *(j)ęčьmenь*. Psł. **ęčьmy*, **ęčьmene*, bier. **ęčьmenь* 'jęczmień, Hordeum vulgare', wyraz powstały na gruncie słow., bez odpowiedników ie. Zapewne od pie. **ank-* 'zginać', z przyr. **-ī-men-*. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'zginanie, zgięcie', roślinę nazwano tak z powodu charakterystycznego zginania się, pochylania, zwisania dojrzałych kłosów. Zdr. *jęczmyk* 'wrzodzik na powiece', daw. też 'mały jęczmień', dial. również 'jęczmień' z psł. **ęčьmy-kъ* 'jęczmień' (por. cz. dial. *ječmyk* / *jačmyk* 'wrzodzik na powiece', ch./s. *jèčmīk* 'jęczmień', 'wrzodzik na powiece', cs.-rus. *jačьmykъ* 'jęczmień') z przyr. **-kъ* (przenoszącym wyraz do licznej klasy rzecz. z tematycznym *-o-*), nawarstwionym na pierwotny mian. **ęčьmy* (co do budowy por. np. *grzebyk*, *kamyk*, *krzemyk*, *płomyk*, *promyk*, *strumyk*, zob. *grzebień*, *kamień*, *krzemień*, *płomień*, *promień*, *strumień*); jak świadczą inne języki słow., wyraz pierwotnie nie był zdrobnieniem.

jędrny od XV w. 'zwarty, twardy, sprężysty; zdrowo wyglądający', dial. *jędrzny* 'jędrny', kasz. *jądrni* / *jądřni* 'jędrny; wspaniały, doskonały, budzący podziw; miękki, delikatny w dotknięciu, pulchny; wartościowy (o mięsie)'. Por. cz. *jadrný* 'jędrny, mocny, krzepki; czysty', r. *jadrënyj* 'jędrny, mocny, krzepki'. Psł. **jędrьnъ* 'jędrny, krzepki, czerstwy, tęgi', z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na pierwotny psł. przym. **jędrъ* 'ts.' (por. r. dial. *jádryj* 'jędrny, twardy, soczysty; krzepki, mocny, rześki', scs. *(j)ędrъ* 'szybki, prędki', bg. *édър* 'gruby, wielki, tęgi', ch./s. *jédar* 'jędrny, pełny; tęgi; czerstwy'), mający prawdopodobny odpowiednik w gr. *hadrós* [< **i̯ndro-*] 'dojrzały, silny, krępy', ostatecznie może od pie. pierwiastka **oi̯d-* 'puchnąć, nabrzmiewać'. Por. *jądro*. — Od tego *jędrnieć*.

jędza od XV w. 'postać bajkowa uosabiająca zło, wiedźma', przen. 'złośnica, sekutnica', stp. od XV w. 'kobieta zajmująca się czarami, wiedźma, czarownica', 'demon, potwór', w XVI w. też 'złe bóstwo; wampir, upiór; mitologiczna bogini', kasz. *jąʒa* / *jąza* / *jiʒa* / *jiza* 'jędza, złośnica; wiedźma, czarownica'. Ogsł.: cz. dial. *jaza* 'zła kobieta', stcz. *jeze* ż 'bajkowa istota w postaci złej kobiety; czarownica, wiedźma', r. *jagá*, zwykle *bába-jagá* 'zła wiedźma w postaci staruchy', dial. *jagá* 'zła, kłótliwa kobieta', scs. *jędza* 'niemoc, słabość, choroba, boleść'. Psł. **ęga* > **ędza* (**dz* jest rezultatem III palatalizacji **g*) 'niemoc, choroba', z wtórną personifikacją 'zła istota mogąca spowodować niemoc, chorobę, wiedźma, czarownica', prawdopodobnie pierwotny rzecz. abstr. od bałtosł. pierwiastka **ing-*, odmianki pie. **aig-* 'rozdrażniony, zły, szorstki, opryskliwy; chory'.

język od XIV w. 'narząd w jamie ustnej', 'mowa określonego narodu', stp. też 'naród, plemię', kasz. *jązëk* 'język', 'mowa, jęźyk, dialekt', 'Półwysep Helski', 'część drewnianej igły do wiązania sieci'; zdr. *języczek*. Ogsł.: cz. *jazyk* 'język, mowa' , r. *jazýk* 'ts.', scs. *językъ* 'ts.' (też 'lud'), *języci* mn 'poganie'. Psł. **ęzykъ* 'narząd w jamie ustnej, język' (i, może, 'mowa określonego ludu, plemienia'), wtórna postać utworzona od wczesnego psł. *†inzū-* [< **n̥ǵʰū-*] (temat na **-ū-* rodzaju męskiego), z nawarstwieniem przyr. **-ko-*, który przeniósł wyraz z ginącego typu deklinacyjnego do licznych tematów na *-o-*. Pokrewny ze stpr. *insuwis*, lit. *liežùvis*, stłac. *dingua*, łac. *lingua*, goc. *tuggo*, stwniem. *zunga* (dziś niem. *Zunge*), stind. *jihvā́*, awest. *hizvā-* ż / *hizū-* m, wszystkie ze znaczeniem 'język (jako część ciała)' z pie. **dn̥ǵʰū-* 'ts.'; w części języków ie. nieregularnemu przekształceniu uległ nagłos wyrazu (czasem przez skojarzenie z czasownikiem oznaczającym 'lizać', jak lit. *liežùvis*, łac. *lingua*), w słow. (i częściowo w bałt.) doszło do zaniku początkowego **d-*. Nazwę ważnego organu mowy wtórnie przenoszono na samą mowę, zwłaszcza na mowę określonej społeczności i dalej na nosicieli danej mowy, na lud, plemię, naród. — Od tego *językowy*; zgr. *jęzor* (dial. *jęzor* / *jęzór* pejor. o języku, 'język zwierzęcia', 'ząbek gorsetu'), z charakterystycznym skróceniem podstawy wyrazu, z przyr. *-or*. Zob. też *ozór*.

jodła od XVI w. 'drzewo Abies', stp. od XV w. *jedla* i *jedl* ż, dziś dial. *jodła* / *jodla* / *jedła* / *jedla* / *jadła* (*jagła*) / *jedl* ż 'świerk', 'jodła';

zdr. *jodełka*. Ogsł.: cz. *jedle* ż, stcz. *jedla* i *jedl* ż, dial. *jedla*, r. *el'* ż 'świerk', dial. *ëla* 'ts.', ch./s. *jela* (*jêla*) 'jodła; świerk', dial. *jëlva* / *jálva* 'ts.'. Psł. **edla* (/ **edlь* ż, **edľa*) 'świerk, Picea; jodła, Abies', odpowiedniki tylko w bałt.: lit. *ẽglė* ż 'świerk, jodła', dial. *ãglė* ż 'ts.', łot. *egle* ż 'świerk pospolity, Picea excelsa', stpr. *addle* 'ts.'. Prawdopodobnie urzeczownikowiony pie. przym. **edʰ-lo-* 'kłujący' (od pierwiastka **edʰ-* 'ostry'), pierwotnie wyraz oznaczał zapewne różne drzewa iglaste, zwłaszcza podobne do siebie świerk i jodłę. — Od tego *jodłowy, jedlina*.

jucha od XVI w. 'krew zwierzęca, posoka', stp. od XV w. i dial. 'wywar z mięsa, zupa przyrządzona z krwi zwierzęcej', 'wywar z ziół, z owoców', 'sok roślinny', 'sos', dial. także 'jelito zwierzęce nadziane kaszą zmieszaną z krwią', też często jako przekleństwo, kasz. *juχa* 'krew zwierzęca, szczególnie końska i psia; błoto na drogach; masło rzadkie, źle wyrobione', słowiń. 'zupa'. Ogsł.: cz. przest. *jícha* (dial. *jucha*) 'sos, sok; zupa, polewka', *jíška* 'zasmażka', r. *uchá* 'zupa rybna', ukr. dial. *juchá* 'polewka, zupa (mięsna, rybna itd.)', *júcha* też 'krew, krew z ropą, ropa', ch./s. *júha* 'zupa, polewka, rosół', s. dial. *júva* 'sok z kiszonej kapusty'. Psł. **jucha* [< **i̯ousā*] 'rodzaj potrawy (polewki, zupy), przyrządzanej z mięsa, z wywaru mięsa, z krwi zwierzęcej' (stąd wtórne 'krew zwierzęca, krew z ropą'), pokrewne z lit. *jū̃šė* ż 'zupa rybna', stpr. *juse* 'rosół', łac. *iūs, iūris* 'sos, polewka', stind. *yūṣ* / *yūṣá-* 'wywar z mięsa, polewka', od pie. **i̯ō(u̯)s-* / **i̯ūs-* 'wywar z mięsa, polewka' (uważanego za derywat od pie. **i̯eu̯-* 'mieszać przy przyrządzaniu jadła', por. lit. *jaũti, jaunù* 'mieszać, przyrządzać jadło dla świń', stind. *yáuti* 'miesza'). — Od tego *rozjuszyć* 'doprowadzić do wściekłości', pierwotnie zapewne 'wzburzyć krew'.

judzić *judzę* od XIX w. 'podstępnie namawiać do konfliktu, siać niezgodę, jątrzyć'; z przedr. *podjudzić*, wielokr. *podjudzać*. Późne poświadczenie wyrazu (po raz pierwszy wystąpił jako regionalizm w *Słowniku wileńskim*) i ograniczenie do gwar wsch. wskazuje na zapożyczenie ze wschsł., por. ukr. *júdyty* 'kusić, podszczuwać, podżegać', br. *júdzic'* 'postępować obłudnie, chytrze; obmawiać, oczerniać', dial. *júdyty* 'oszukiwać' (poza tym w płdsł.: bg. *júdja* 'kusić, łudzić, oszukiwać', *júdja se* 'wykrzywiać się, robić grymasy'). Psł. dial. **juditi* 'łudzić, kusić', czas. odrzecz. od psł. dial. **juda* 'zły duch, nieczysta siła' (por. ukr. dial. *júda* 'zły duch, nieczysta siła', bg. *júda* 'zła rusałka, personifikacja wichury, huraganu'), pokrewnego z lit. *jaudà* 'pokusa, przynęta', *jaudùs* 'drażliwy, popędliwy', *jáudytis* 'szaleć, swawolić', łot. *jaudît* 'poruszać', stind. *yodhati* 'walczy', *ud-yodhati* 'burzy się (o wodzie); unosi się, wybucha gniewem', od pie. **i̯ou̯(ə)dʰ-* 'poruszać się gwałtownie, walczyć'. Wtórnie kojarzone z imieniem zdradzieckiego apostoła *Judy — Judasza* (por. np. ukr. *júda* 'judasz, zdrajca, podżegacz').

juhas od XIX w. 'pasterz owiec w Tatrach'. Zapożyczenie z węg. *juhasz* 'pasterz owiec' (od węg. *juh* 'owca'), prawdopodobnie za pośrednictwem słc. *juhas* 'pasterz owiec', por. też w tym znaczeniu cz. dial. *juhas*, ukr. dial. łemk. *juhás*.

juki mn od XVI w. 'skórzane torby do przewożenia towarów, zwykle na grzbietach zwierząt'. Zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *jukъ* 'ładunek, ciężar', ukr. *juk* / *v'juk* 'ładunek, ciężar, bela', r. *v'juk*, dial. *juk* 'ts.', przejętym z tur. *jük* 'ładunek, ciężar przewożony na grzbiecie zwierzęcia'. — Od tego *juczny*; *objuczyć*.

junak od XVI w. (daw. też *jónak*) 'młody mężczyzna popisujący się odwagą, śmiałek, zuch', dawniej także 'młody mężczyzna, młodzieniec'. Ogsł.: cz. *junák* / *jonák* 'młodzieniec; chwat, śmiałek, bohater', ukr. *junák* 'młodzieniec; zuch, chwat', ch./s. *jùnāk* 'bohater, zuch, dzielny młodzieniec'. Psł. **junakъ* 'młody mężczyzna, młodzieniec', z przyr. **-akъ* od psł. przym. **junъ* 'młody' (por. w tym znaczeniu cz. poet. *juný*, strus. *unyi*, scs. *junъ*; w polskim jego reliktem jest dial. *juni* 'młody' z okolic Opoczna, jeśli jest to autentyczny wyraz gwarowy, poza tym w derywatach, np. stp. *junosza* 'młodzieniec; pan młody, nowożeniec albo narzeczony', *juniec* 'młody byk, młody wół', dial. *junię* 'cielę', *junica* 'jałówka', w stp. imionach

dwuczłonowych zachowanych w nazwach miejscowych, np. *Jinowłodz*, dawniejsze *Junowłodz*, *Jinowrocław*), identycznego z lit. *jáunas* 'młody', łot. *jaûns* 'ts.' i pokrewnego z łac. *iuvenis* 'ts.', stind. *yúvan-* 'ts.', od pie. **i̯eu̯-* 'młody'.

jurny od XVI w. (daw. też *jurzny*) 'namiętny, zmysłowy, rozpustny', dial. *jurny* 'żywotny'. Por. gł. *jurny* 'pożądliwy, lubieżny', stsłc. *jurný* 'zmysłowy, namiętny'; z innymi przyr. r. *júrkij* 'zwinny, żwawy', dial. 'rześki, dziarski, żwawy', też *jurkój* 'pochyły; śliski', ukr. dial. *jurlývyj* 'żwawy, szybki'. Przym. z przyr. *-ny* od p. daw. *jurzyć* 'jątrzyć, pobudzać do gniewu, waśnić, podburzać', dial. 'podburzać, podjudzać, kusić, drażnić, pobudzać do gniewu', daw. XVII–XVIII w. *jurzyć się* 'unosić się, srożyć się, sierdzić się, burzyć się', kasz. *juřëc* 'podburzać', *juřëc są* 'gniewać się; jątrzyć się; mocno fermentować', por. ukr. *júrýty* 'biegać; szaleć; psocić, swawolić', ch./s. *júriti* 'pędzić, biec, gnać, mknąć; gonić, ścigać; przymuszać do ruchu, siłą wypierać', *júriti se* 'gonić się; biegać dookoła', może też cz. dial. *juřiti* 'padać (o śniegu)'; psł. **juriti* 'szaleć, pędzić, gnać', wyprowadzane od pie. **i̯our-*.

jutro od XIV w. 'dzień następujący bezpośrednio po dzisiejszym', w stp. XIV–XVI w. też w pierwotnym znaczeniu 'rano, ranek', od XV w. też w funkcji przysł. 'następnego dnia, nazajutrz' (daw. w tym znaczeniu także *z jutra*, *za jutra*), kasz. *jutro* / *jitro* (*itro*, *vitro*) 'jutro' i przysł. 'jutro'. Ogsł.: cz. *jitro* 'rano, ranek, poranek', r. *útro* 'rano, poranek', scs. *utro* / *jutro* 'ranek', przysł. 'rano, wcześnie'. Psł. **utro* 'rano, ranek' prawdopodobnie pokrewne z lit. *aušrà* 'zorza poranna', stind. *uṣā́ḥ* 'ts.', *usrá-* 'poranny', łac. *aurōra* 'zorza poranna', stwniem. *ōstar* 'wschodni', stang. *ēaste* (dziś ang. *east*) 'wschód'. W takim razie z pie. **āu̯s-ro-* 'świt, czas świtania, zorza poranna' (od pie. **au̯es-* 'świtać, rozwidniać się'), które winno się regularnie rozwinąć w psł. postać **ustro* (z rozwojem grupy spółgłoskowej **sr* > **str*, por. *ostry*, *siostra*, *struga*), szczątkowo zachowaną w scs. *zaustra* 'rankiem', mac. *dzastra* [< **za ustra*] 'rano; jutro', por. też stp. *justrzejszy* 'jutrzejszy', *justrzenka* 'jutrzenka', *nazajustrz* 'nazajutrz'. Rozwój **ustro* > **utro* prawdopodobnie w rezultacie upodobnienia spółgłosek na odległość i następnie wypadnięcia spółgłoski **z - s* > **z - z* > *z - ø* w wyrażeniach przyimkowych typu **za ustra*, **izъ ustra*. — Od tego *jutrzejszy* (utworzone jak *dzisiejszy*, por. stp. przysł. *jutrze* 'jutro', z pierwotnego miejsc. od *jutro*); od wyrażenia przyimkowego *nazajutrz* od XV w. 'następnego dnia', stp. też 'rano' (por. stp. *nazajutra* 'nazajutrz'). Zob. *jutrzenka*, *jutrznia*.

jutrzenka od XV w. (daw. XVI w. też *justrzenka*) 'gwiazda poranna (planeta Wenus)', dial. *jutrzenka* / *jutrzanka* 'świtanie, zorza', 'pierwsza gwiazda', 'gwiazda poranna', kasz. *ʲutřónka* 'jutrzenka', *vitřenka* / *ᵛitrónka* 'Jutrzenka, Gwiazda Poranna'. Por. cz. *jitřenka* 'gwiazda poranna', słc. *jutrenka*. Uniwerbizacja stp. XV w. *jutrzna gwiazda* i *jutrzenna gwiazda* 'gwiazda poranna, jutrzenka', por. r. *útrennaja zvezdá* 'ts.', słwń. *jutranja zvezda* 'ts.' (od stp. przym. *jutrzny* czy *jutrzni* 'poranny', psł. **utrьnъ* i, może, **utrěnъ* 'poranny', zob. *jutrznia*).

jutrznia 'modlitwa odprawiana przed wschodem słońca', stp. od XIV w. 'poranek, czas ranny', 'część brewiarza odmawiana o świcie albo w nocy', 'miara powierzchni pola', dial. 'jutrzenka', 'nabożeństwo kościelne odprawiane w nocy lub przed świtem', kasz. *vitřńá* 'Jutrzenka, Gwiazda Poranna, Wenus', 'nabożeństwo odprawiane przed świtem, zwłaszcza rezurekcja'. Od psł. przym. **utrьnъ* 'poranny' (por. w tym znaczeniu stp. XV w. *jutrzny* czy *jutrzni*, gł. *jut(r)ny*, r. *útrennyj*, scs. *(j)utrńi*), z przyr. **-ja* (por. np. *wieczerza*).

już od XIV w. przysł., w stp. też starsza postać *juże*. Ogsł.: cz. *již*, stcz. *již(e)*, r. *užé*, scs. *juže*. Psł. **juže* 'już, teraz', z partykułą **-že* (zob. *-że*) nawarstwioną na pierwotny przysł. **ju* 'już, teraz'. Archaiczną postać **ju* (bez part. **-že*) zachowały niektóre gwary polskie: *ju* 'już', kasz. *ju* (*jü*) 'już', por. także strus. *(j)u* 'teraz, tedy, zatem', scs. *(j)u* 'już'. Psł. **ju* ma odpowiedniki w lit. *jaũ* 'już', łot. *jàu* 'ts.', goc. *ju*, stwniem. *ju* (*iu*) 'ts.', kontynuuje pie. **i̯ou̯*, przysł. od pie. zaimka **i̯o-* 'ten' (zob. *on*).

K

kabłąk od XVIII w. reg. 'zakrzywienie, wygięcie w łuk, w półkole, przedmiot tak wygięty, pałąk' (stąd w specjalnych terminologiach), dial. wsch. 'wygięta część różnych narzędzi, np. jarzma, kosy, sieci rybackiej'; zdr. *kabłączek*. Późne poświadczenie i ograniczenie wyrazu do gwar wsch. (w innych dialektach zwykle *obłąk*, wyraz poświadczony od XV w.) wskazuje na zapożyczenie z ukr. dial. *kablúk* 'kabłąk, łuk; wygięty przedmiot; łęk siodła', por. też r. dial. *kablúk* 'kołnierz koszuli; wygięcie gzymsu'. Wyraz wschsł. oparty zapewne na wtórnej podstawie **blǫk* 'zagięcie, zakrzywienie' (por. wyjątkowe p. dial. młp. *błąk* 'zagięcie'), wydzielonej w rezultacie fałszywego podziału słowotwórczego psł. **ob-lǫkъ* 'zagięcie, zakrzywienie; przedmiot zgięty, zakrzywiony w półkole' (zob. *obłąk*) > **o-blǫkъ*, z rzadkim, prawdopodobnie ekspresywnym przedr. *ka-* (zob. *kadłub*); nie można też wykluczyć powstania z wcześniejszej postaci **ka-oblǫkъ* > (ze ściągnięciem samogłosek) **kablǫkъ*.

kaczka od XV w. 'hodowany i dziki ptak Anas', kasz. *kačka* 'ts.'. Zachsł. w tym znaczeniu: cz. lud. *káča*, *kačka*, słc. *kačka* / *kačica* (i *kača* 'głupia gęś, o kobiecie'). Lokalna, zachsł. innowacja **kača*, zdr. **kačьka* / **kačica* 'kaczka', od dźwkn. naśladowania głosu ptaka, por. p. dial. *kacz*, *kacz!*, *kač*, *kač!* przywoływanie kaczek, gł. *kač!* odpędzanie kaczek, cz. *káč!* naśladowanie głosu kaczki (por. też *kwakač* oparte na podobnym *kwa!* i bliskie cz. *kachna* 'kaczka'). Wyraz wyparł prawie całkowicie na obszarze zachsł. starszą, psł. nazwę tego ptaka **ǫty*, **ǫtъve* (por. strus. *uty*, *utъve*, r. *útka*, ch./s. *ȕtva*), w zachsł. tylko dł. *hušica*. — Od tego *kaczątko*; *kaczor* od XV w. 'samiec kaczki' (co do budowy por. *gąsior*, zob. *gęś*); *kaczyniec* od XV w. 'roślina Caltha o żółtych kwiatach' (uznawane za kalkę śrłac. *anetaria* 'kaczyniec' : łac. *anas* 'kaczka').

kadłub od XV w. 'tułów', 'element konstrukcji stanowiący jej trzon', 'wydrążony kloc drewna używany jako naczynie' (w tym znaczeniu stp. XV w. *kadłub* / *karłub*, w XVI w. *kadłuba*), dial. też 'stare, wypróchniałe drzewo; coś zniszczonego od środka; dziupla; cembrowina; brzuch zwierzęcia'; zdr. *kadłubek*; por. stp. XIII w. *kadłubka* 'źródło (zapewne ocembrowane wydrążonym pniem)'. Por. cz. *kadlub* 'kloc drewna wydrążony wewnątrz; forma odlewnicza', dial. 'klatka piersiowa; kadłub zabitej gęsi (bez skrzydeł i szyi)', słc. *kadlub* 'koryto, żłób; wyrwa (zrobiona przez wodę); przerębel; forma odlewnicza; brzuch', ukr. *kádovb* 'kadłub, tułów', dial. 'wielka beczka; rodzaj cembrowiny z wydrążonego pnia', br. dial. *kádovba* 'beczka z wydrążonego pnia'. Płnsł. **kadl̥bъ* / **kadl̥ba* 'coś wydrążonego, wydłubanego', rzecz. odczas. *†dl̥bъ* / *†dl̥ba* od psł. **dl̥bati* 'dłubać' (zob. *dłubać*) z rzadkim przedr. **ka-* (por. *kabłąk*).

kadzić *kadzę* od XV w. 'palić kadzidło, aromatyczne zioła', przen. 'pochlebiać, przesadnie chwalić', kasz. *kaʒëc* 'kadzić; palić tytoń; dymić się; pierdzieć'; z przedr. *okadzić*; wielokr. *okadzać*. Ogsł.: cz. *kadit*, r. *kadít'*, *kažú*, scs. *kaditi*, *každǫ* 'kadzić'. Psł. **kaditi*, **kaďǫ* [< **kōd-*] 'powodować wydzielanie produktów spalania (dymu, czadu), palić, dymić', zapewne pierwotny czas. kauzat. (którego czasownikowa podstawa derywacyjna *†kēd-* nie zachowała się) w związku etymologicznym z psł. **čadъ* [< **kēd-o-*] 'lotne produkty spalania, parowania: dym, opar, mgiełka, sadza' (zob. *czad*), z pierwotną wymianą samogłoski rdzennej **ē* ⇒ **ō* > **a*. — Od tego *kadzidło* (od XIV w.), *kadzielnica*.

kadź ż od XIV w. 'duże naczynie w kształcie ściętego stożka', stp. 'rodzaj beczki'. Ogsł.: cz. *káď*, r. daw. i dial. *kad'*, cs. *kadь*, ch./s. daw. *kȃd* ż (dziś *kȃda*) 'kadź, wanna'. Słow. **kadь* ż 'rodzaj naczynia, kadź, ceber', zapożyczenie z gr. *kádion*, będącego zdr. od

gr. *kádos* 'kadź, wiadro, naczynie' (wyraz przejęty zapewne najpierw przez Słowian płd., do polskiego może ze wschsł.).

kafel od XVI w. 'płytka z wypalonej gliny pokryta glazurą', starsza postać od XV w. *kachel* 'kafel', 'piec, otwór pieca wyłożony kaflami', dial. *kachel* / *kachla* i *kafel* / *kafla*, prócz tych znaczeń także 'miska', kasz. *kaχel* / *kaχla* 'miska gliniana; misa gliniana do rozcierania tytoniu na tabakę; kafel do stawiania pieców'. Por. cz. *kachel* 'kafel', słwń. *kāhla* 'kafel; nocnik'. Zapożyczenie z niem. *Kachel* 'kafel', śrwniem. *kachel(e)* 'gliniane naczynie', stwniem. *kahhala* 'ts.' (co przejęte z łac. lud. **ca(c)alus* 'naczynie kuchenne', a to ostatecznie z gr. *kákkabos* 'patelnia do smażenia').

kaftan od XVI w. 'rodzaj kurtki', stp. XV w. *kawtan* 'rodzaj płaszcza', w XVI w. *kaftan* / *koftan* 'określenie ogólne różnych rodzajów górnej części ubioru męskiego; górna część uzbrojenia, szyta z kilku warstw skóry lub płótna', daw. też 'szata turecka z lekkiego materiału', dial. *kaftan* 'długie okrycie wierzchnie; kurtka sukienna'; zdr. *kaftanik*. Por. cz. *kaftan* 'długie wierzchnie odzienie orientalne', r. *kaftán* 'długie wierzchnie odzienie', ukr. *kaftán* / *kaptán* 'ts.; kurtka', ch./s. *kàftān* 'rodzaj długiego męskiego i damskiego płaszcza orientalnego'. Wędrowne zapożyczenie z tur. *kaftan* 'rodzaj długiego wierzchniego okrycia' (wyraz ostatecznie pochodzenia perskiego), przejęte też do innych języków europejskich.

kaganiec *kagańca* od XVI w. 'plecionka zakładana zwierzętom na pysk' (daw. też 'munsztuk, wędzidło'), 'naczynie z palącym się wewnątrz ogniem służące do oświetlania, lampa olejowa', stp. XV w. 'świecznik, lichtarz, koszyczek metalowy na świecę czy lampę, lampa'; *kaganek* od XVI w. (w XV w. jako nazwa własna) 'rodzaj prymitywnej lampy, naczynie z knotem palącym się (np. w oleju)', dial. *kaganek* / *gaganek* także 'łuczywo'; podstawę wyrazów stanowiła słabo poświadczona dawna (XVII w.) postać *kagan* 'rodzaj lampy, kaganek', pierwotne znaczenie zapewne 'koszyk metalowy, druciany o dwojakim zastosowaniu: osłaniający świecę, lampę lub zakładany zwierzętom na pysk'. Por. stdł. *kagan* 'siatka na pysk, kaganiec', cz. *kahan* 'kaganek; lampa; palnik', *kahanec* / *kahánek* 'kaganek', słc. *kahan* 'kaganek; lampa, lampka; palnik', *kahanec* 'znicz', r. dial. *káganéc* 'rodzaj prymitywnej latarki', *kagánok* 'kociołek wstawiony do pieca', ukr. *kahanec'* 'panewka', dial. *káhanec'* 'siatka na pysk'. Niejasne. Nie można wykluczyć wędrownego zapożyczenia z gr. *tágēnon* / *tḗganon*, śrgr. *tḗganon* / *tēgánion* 'patelnia, tygiel', z upodobnieniem spółgłosek *t* - *g* > *k* - *g* (i *g* - *g*), por. bliższe greckiej postaci r. *tágan* 'rodzaj podstawki pod naczynie (kocioł) przy gotowaniu wprost na ogniu', cs. *taganъ* 'patelnia, tygiel' (objaśnienie to napotyka jednak trudności natury fonetycznej, gdyż w śrgr., z którego musiało być dokonane zapożyczenie, nie jest poświadczona postać z *-a-* w pierwszej sylabie, czyżby więc w słow. zaszło również upodobnienie samogłoski w pierwszej sylabie do *-a-* w sylabie drugiej?).

kajać się od XIV w. 'przyznawać się ze skruchą do winy, żałować swoich czynów', stp. *kajać (się)* też 'spowiadać się, wyznawać grzechy', daw. też 'litować się, okazywać miłosierdzie', 'bać się, wystrzegać się', 'ustępować, folgować, łagodnieć'; z przedr. *pokajać się*. Ogsł.: cz. *kát* 'żałować, kajając się', *kát se*, *kaji se* 'kajać się', r. *kajat'sja* 'kajać się, wyrażać skruchę; przyznawać się', arch. *kajat'* 'potępiać, napominać, zmuszać do kajania się', scs. *kajati sę* 'kajać się, czynić pokutę', *okajati* 'opłakiwać'. Psł. **kajati* 'doprowadzać do wyrażenia żalu, skruchy za uczynek, zmuszać do zadośćuczynienia za wyrządzone krzywdy', z pie. **ku̯ōi̯-* od pie. pierwiastka **ku̯ei̯-* 'zapłacić jako zadośćuczynienie, odpokutować', por. pokrewne stind. *cáyate* 'mści się, karze', awest. *čikayat̰* 'ma pokutować, karać, mścić się', gr. *tínō* 'pokutuję', *tínomai* 'karzę, zmuszam do pokuty, mszczę się' (por. psł. **cěna*, zob. *cena*).

kajdany mn od XVI w. 'okowy, pęta'; zdr. *kajdanki*. Zapożyczenie z ukr. *kajdány* 'ts.', wyraz pochodzenia orientalnego.

kalać od XV w. 'brudzić, plamić, walać', przen. 'okrywać hańbą, zniesławiać', stp. 'brudzić, tarzać w błocie', dial. też 'zanieczyszczać błotem, kałem'; z przedr. *pokalać*,

skalać. Ogsł.: cz. *kalet* 'wypróżniać się; kalać, brudzić, plamić; szkalować', ukr. *kaljáty* 'wypróżniać się; brudzić', scs. *kaljati sę* 'brudzić się, plamić się'. Psł. **kaľati* 'zabrudzać, wielokrotnie zanieczyszczać błotem, szlamem', czas. wielokr. z przyr. **-ja-* od psł. **kaliti* 'brudzić, zanieczyszczać błotem, szlamem' (por. stp. *kalić* 'brudzić błotem, plamić; kalać, zniesławiać', dziś dial. też 'mącić', 'bielić', cz. *kalit* 'mącić, zanieczyszczać; kazić, psuć', ukr. *kalýty* 'mazać wapnem, gliną, bielić', ch./s. *káliti* 'brudzić, plamić'), będącego czas. odrzecz. od psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam' (zob. *kał*).

kaleka m, ż od XVI w. 'człowiek ułomny, inwalida', daw. XVI–XVII w. i dziś dial. *kalika*, kasz. *kalėka* 'ts.'. Por. słc. *kalika* 'kaleka; inwalida', r. *kaléka* 'kaleka', ukr. *kalíka* 'kaleka', br. *kaléka* 'ts.'. Zapożyczenie ze wschsł.: postać *kalika* z ukr. *kalíka* 'kaleka', forma zaś *kaleka* z br. *kaléka* 'ts.'. Wyraz wschsł. przejęty z tur. *kalık* 'niedostateczny, brakujący, mający jakiś defekt, ułomny'. — Od tego *kaleki* 'ułomny'; *kaleczyć* (daw. też *kaliczyć*) 'ranić, uszkadzać ciało', daw. 'robić kaleką', kasz. *kalėčëc* 'kaleczyć', z przedr. *okaleczyć, skaleczyć* (por. słc. *kaličiť* 'kaleczyć, kiereszować', r. *kalėčit'* 'kaleczyć, uszkadzać, ranić').

kalina od XV w. 'drzewo lub krzew Viburnum'; zdr. *kalinka*. Ogsł.: cz. *kalina*, r. *kalína*, ch./s. *kàlina*. Psł. **kalina* 'kalina, Viburnum', od psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam' (zob. *kał*), z przyr. **-ina*. Wyraz oznaczający zapewne najpierw podmokły, wilgotny teren (por. ch./s. *kàlina* 'błoto, rozmiękła ziemia', słwń. *kalína* 'kałuża'), przeniesiony na roślinę występującą na takim terenie, prawdopodobnie na kalinę koralową Viburnum opulus, rosnącą w wilgotnych lasach i zaroślach.

kał od XVI w. 'odchody ludzkie i zwierzęce, nieczystości', wcześniej od XV w. i dziś dial. 'błoto; muł; fusy', 'bagno, moczar', dial. też 'kałuża błotnista na drodze; bajoro na łące', kasz. *kål, kału* 'błoto (szczególnie na drogach); muł'. Ogsł.: cz. *kal* 'muł, szlam, błoto; osad', r. *kal* 'kał, łajno, odchody, nieczystości', scs. *kalъ* 'muł, błoto, brud'. Psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam, mętna ciecz', bez pewnej etymologii. Możliwe jest zestawienie z gr. *pēlos* (doryckim *pālos*) 'glina; błoto, muł, bagno', w takim razie wyraz kontynuowałby pie. **k^u̯ālo-* (jeśli gr. *k-* z pie. **k^u̯-*, gdyż może być również refleksem pie. **p-*) bądź pokrewieństwo z gr. *kēlís* (doryckim *kālís*) 'plama, brud', łac. *cālīgō* 'mgła, ciemność', *cālidus* 'z białą plamą na czole (o koniu)', lit. *kalýbas* / *kalývas* 'z białą szyją (o psie)', przy czym wyraz słow. trzeba by wyprowadzać z prapostaci **kālo-* oznaczającej różne barwy i plamy.

kałuża od XV w. 'płytkie zagłębienie z błotnistą wodą', stp. też 'dół, rów błotnisty; ściek; mały stawek', stp. od XV w. i dial. także *kałuż* ż 'kałuża', w gwarach również *kaluża* (*kaluzä*) 'ts.'. Ogsł.: cz. *kaluž* ż 'kałuża', r. dial. *kalúža* / *kaljúža* 'ts.', ch./s. *kàljuža* 'kałuża, bajoro'. Psł. **kaluža* / **kaľuža* 'błotniste miejsce, kałuża', od psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam' (zob. *kał*), z przyr. *-uža*.

kamień od XIV w. 'bryła skalna, jej odłamek', kasz. *kam̃in* / *kamin* / *kamiń* (*kąmiń*) / *kamen*, też *kam*, dop. *kam̃eńa* (niekiedy *kam*, dop. *kama*) 'kamień'. Ogsł.: cz. *kámen*, r. *kámen'*, scs. *kamy, kamene*. Psł. **kamy*, **kamene*, bier. **kamenь* 'kamień', pokrewne z lit. *akmuõ, akmeñs* 'ts.', łot. *akmens* 'ts.', gr. *ákmōn* 'kowadło', stind. *áśmā, áśman-* 'kamień, skała', awest. *asman-* 'ts.'. Sprowadzane do pie. **ăk-mōn, *ăk-men-* 'kamień, skała', uznawanego za derywat z przyr. **-men-* od pie. **ăk-* 'ostry' (zob. *ostry*). W słow. spodziewalibyśmy się postaci †*osmy*, †*osmene*; nie jest jasne, dlaczego w słow. (jak i w bałt.) mamy *k-* zamiast oczekiwanego kontynuantu pie. **k̑* (słow. *s*, lit. *š*, łot. *s*), równie zagadkowa jest słow. przestawka początku wyrazu i wzdłużenie samogłoski rdzennej (pie. **ăk-* > psł. **kā-*). Zdr. *kamyk* od XV w., z psł. **kamykъ* 'kamień' od psł. mian. **kamy* z nawarstwieniem strukturalnego przyr. **-kъ* (przenoszącego wyraz do innego typu deklinacyjnego, por. tak samo utworzone *grzebyk, jęczmyk, promyk, strumyk*, zob. *grzebień, jęczmień, promień, strumień*); jak świadczą inne języki słow., wyraz pierwotnie nie był zdrobnieniem. — Od tego *kamienisty*; *kamienny* → *kamiennik*; *ka-*

mienica; *kamieniec*; *kamienieć* 'twardnieć, przekształcać się w kamień', *skamieniały*.

kania od XV w. 'ptak drapieżny Milvus', 'jadalny grzyb Lepiota procera', kasz. *kańa* 'ptak Milvus'. Ogsł.: cz. *káně* ż 'myszołów', r. dial. *kánjá* 'kania', ch./s. *kȁnja* 'kania'. Psł. **kańa* 'ptak kania', może wyraz pochodzenia dźwkn. od charakterystycznego, jednostajnego głosu ptaka. Nazwa grzyba zapewne wtórna, powody przeniesienia z ptaka niezbyt jasne.

kapa od XVI w. 'ozdobne nakrycie łóżka, narzuta; rodzaj końskiej derki', 'osłona na oczy zakładana płochliwym koniom', 'długa, ozdobna szata liturgiczna w kształcie peleryny', daw. też 'męskie okrycie wierzchnie, rodzaj płaszcza lub peleryny', dial. także 'skórzane wiązanie łączące części cepów', 'skórzane obicie wierzchołka chomąta', 'rodzaj daszka nad piecem kuchennym, okap', kasz. *kåpa* 'nakrycie głowy, kaptur; słomiane nakrycie głowy używane przez kolędników', *kapa* 'słomiane nakrycie ula'; por. stp. XV w. *kapica* 'wierzchnie odzienie mnichów, habit, kaptur'. Zapożyczenie z łac. późnego *cappa* 'rodzaj nakrycia głowy; płaszcz z kapturem', śrłac. 'rodzaj szaty świeckiej i zakonnej'.

kapać *kapię* od XV w. 'spadać, ściekać kroplami; lać wolno kroplami', kasz. *kapac* 'spadać kroplami, kapać; powoli się schodzić'; z przedr. *nakapać*, *pokapać*, *skapać*; jednokr. *kapnąć*. Ogsł.: cz. *kapat* 'kapać; wkraplać, sączyć', r. *kápat'* 'kapać', scs. *kapati*, *kaplję* 'kapać'. Psł. **kapati*, **kapę* 'spadać, ściekać kroplami, kapać', pokrewne z lit. *kapnóti* 'kapać (o deszczu)', zapewne pochodzenia dźwkn., od onomatopei *kap*, *kap* naśladującej dźwięk powstający przy spadaniu na coś kropel wody lub innej cieczy. — Od tego *kapka* 'kropla; niewielka ilość, odrobinka'.

kapela od XVIII w. 'zespół muzykantów, orkiestra', por. daw. od XVI w. *kapella* 'kaplica'. Por. cz. *kapela* 'zespół muzykantów', r. *kapélla* 'chór; katolicka kaplica', ch./s. *kàpela* 'kaplica; kapela'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappella* 'kaplica' , por. wł. *capella* 'zespół muzykantów'. Rozwój znaczenia 'kaplica' > 'chór, zespół muzyczny występujący w kaplicy' > 'chór, zespół muzyczny'.

kapelan 'kapłan pełniący obowiązki przy jakiejś instytucji, organizacji', daw. od XV w. 'kapłan pełniący obowiązki przy małym kościele, kaplicy, przy boku jakiejś osoby (np. króla, biskupa), kapłan nadworny'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappellanus* 'duchowny pełniący obowiązki przy kaplicy' (od *cappella* 'kaplica', zob. *kaplica*). Zob. *kapłan*.

kapelusz od XVI w. 'rodzaj nakrycia głowy' (daw. też 'czepiec kobiecy w kształcie zawoju'), 'główka grzyba'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappellus* 'rodzaj nakrycia głowy' (zdr. od łac. *cappa* 'rodzaj nakrycia głowy; płaszcz z kapturem', zob. *kapa*), od którego wł. *cappelo* 'kapelusz', franc. *chapeau* 'ts.'.

kaplica od XV w. 'mały kościół, nieduże pomieszczenie z ołtarzem', kasz. *kaplëca* 'kaplica', daw. od XVI w. *kapella* 'kaplica'; zdr. *kapliczka*. Por. cz. *kaple* ż 'kaplica'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappella* 'kaplica'.

kapłan od XIV w. 'osoba uprawniona do pełnienia czynności związanych z kultem religijnym', dial. (Orawa) *kapłan* / *kapłân* też 'wikariusz'; por. stp. od XIV w. *kapła* 'urząd kapelana wraz z przynależnym uposażeniem'. Por. cz. *kaplan* 'wikariusz'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappellanus* 'duchowny pełniący obowiązki przy kaplicy' (od śrłac. *cappella* 'kaplica', zob. *kapela*, *kaplica*). — Od tego *kapłański*, *kapłaństwo*; *kapłanka*.

kaprawy od XVIII w. 'łzawiący, ropiejący, zaczerwieniony (o oczach, powiekach); mający chore, ropiejące oczy, zaczerwienione powieki'. Późne poświadczenie wyrazu izolowanego na gruncie polskim wskazuje na zapożyczenie z ukr. *kaprávyj* (dial. *koprávyj*) 'kaprawy' lub ze słc. *kapravý* (nowsze z przestawką *karpavý*) 'ts.', gdyż w tych językach jest zachowana podstawa słowotwórcza przymiotników z przyr. *-*avъ*, por. ukr. dial. *kópra* 'śluz z oczu', słc. *kapra* 'ts.', kontynuujące psł. dial. **kapra* 'to, co kapie, śluz z oczu', pierwotną nazwę czynności (wtórnie skonkretyzowaną) od psł. **kapati* 'ściekać kroplami, kapać' (zob. *kapać*) z przyr. *-*ra* (co do budowy por. *gra*).

kaptur od XIV w. 'nakrycie głowy w kształcie stożka, przypięte lub przyszyte do wierzchniego okrycia', 'stożkowata osłona pewnych przedmiotów', stp. i dial. też 'na-

krycie głowy lub oczu, nakładane niektórym zwierzętom, ptakom', dial. 'skórzane wiązanie łączące części cepów', 'okap'; zdr. *kapturek*. Por. stcz. *kaptour* / *kaptúr* 'kaptur', strus. *kap(ъ)turъ* / *kaptura* 'ciepła czapka', r. *kapturá* 'kaptur', ukr. *káptúr* 'kaptur; czepiec', br. *kaptúr* 'czapka z nausznikami'. Niewątpliwie zapożyczenie, ale źródło wyrazu nieustalone. Trudności semantyczne napotyka wyprowadzanie z łac. *captūra* 'łapanie, łowienie'; wyraz wschsł. musiał być zapożyczony z polskiego. Równie niepewne przyjmowanie zapożyczenia ze strus. *kap(ъ)turъ*, przy czym objaśnianie wyrazu wschsł. jako pożyczki z języków tureckich napotyka trudności morfologiczne: źródłem mogłoby być tylko *kaptyrga* / *kapturga* 'duży, głęboki worek' (przy czym całkiem niejasne byłoby usunięcie tur. przyr. *-ga*; podawane często jako źródło wyrazu wschsł. tur. *kaptur* to forma czasownikowa). — Od tego *zakapturzyć się, zakapturzony.*

kapusta od XV w 'roślina warzywna Brassica oleracea', w stp. XIV w. też 'młode listki', kasz. *kapusta* 'kapusta'. Por. cz. *kapusta*, r. *kapústa*, słwń. dial. *kapūsta*. Zapożyczenie romańskie, ostatecznym źródłem jest zapewne postać powstała przez kontaminację śrłac. *compos(i)ta* 'kapusta kiszona, konserwowana' ze śrłac. *caputium* 'główka kapusty'. — Od tego *kapuściany*; *kapuśniak* 'zupa z kapusty', 'drobny deszcz, mżawka', zdr. *kapuśniaczek* (w gwarach pierwotne znaczenie 'deszcz padający w okresie sadzenia kapusty').

kara od XVI w. 'środek represyjny stosowany wobec osób, które popełniły przestępstwo, naruszyły normy prawne lub obyczajowe', w stp. i dziś w gwarach też 'karność', kasz. *kara* 'kara'. Ogsł.: cz. przest. *kára* 'skarcenie, nagana', r. *kára* 'kara', cs. *kara* 'kłótnia, spór', ch./s. daw. *kara* 'łajanie, nagana; kłótnia, spór; pręgierz'. Psł. **kara* 'upokarzanie, poniżanie; łajanie, lżenie, strofowanie, nagana', rzecz. odczas. (pierwotna nazwa czynności, wtórnie skonkretyzowana) od psł. **koriti* (zob. *korzyć się*) z właściwym starym derywatom tego typu wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Por. *karać*.

karać *karzę* od XIV w. 'wymierzać karę', stp. XIV–XVI w. 'ostro napominać, strofować, ganić, karcić', 'lżyć', 'powściągać, ukrócać', kasz. *karac* 'karać'; z przedr. *pokarać, skarać, ukarać*. Ogsł.: cz. *kárat* 'karcić, strofować; wytykać', arch. 'karać', r. *karát'* 'karać', cs. *karati* 'bić, karać', *karati sę* 'walczyć; kłócić się; gniewać się', ch./s. *kárati* 'ganić, łajać, karcić; karać'. Psł. **karati*, **karajǫ* 'upokarzać, ostro napominać, strofować, łajać' (> 'wymierzać karę'), czas. odrzecz. od psł. **kara* (zob. *kara*).

karaś od XV w. 'ryba słodkowodna Carassius vulgaris', zdr. *karasek*. Ogsł. w tym znaczeniu: cz. *karas*, r. *karás'*, ch./s. *kàrāš* / *kàrāš*. Psł. **karasь* 'karaś' (ze słow. zapożyczone niem. *Karausche* 'ts.' oraz nłac. *carassius* w terminologii zoologicznej), pochodzenie wyrazu nieznane, podejrzewa się pożyczkę z jakiegoś dotychczas nie ustalonego języka.

karb od XV w. 'nacięcie, znak od nacięcia', stp. 'nacięcie na drzewie', 'rejestr, spis w postaci nacięć na kiju' (dziś *na karb* 'na rachunek', daw. też 'na kredyt'), daw. 'odpowiedzialność, karność', dial. *karb* 'zmarszczka', 'zagłębienie w czymś (np. w ziemniaku)', *karby* mn 'deszczułka, drewno karbowane używane jako znak', kasz. *kårb*, *karbu* 'odpowiedzialność, karb', 'sposób' (*na svój kårb* 'w sposób sobie właściwy'). Zapożyczenie ze śrwniem. *kërbe* / *kërp* 'nacięcie, karb; laseczka z nacięciami do liczenia' (dziś niem. *Kerbe* 'karb, nacięcie'). — Od tego *karbować* od XVI w. 'czynić nacięcia na drewnianej tabliczce lub kiju w celu sporządzenia rachunku'.

karcić *karcę* 'ganić, napominać, strofować, karać', stp. XV w. *karcić się* 'kłócić się, wadzić się', dial. *kartać* 'namawiać, nakłaniać', *kartać się* 'kajać się; powściągać się'; z przedr. *skarcić* od XV w. Por. cz. dial. *kartit* 'ganić; psuć; tępić, np. myszy', słc. dial. *kartac* 'karać, karcić', ukr. *kartýty* 'karcić, strofować' (wszystkie może z polskiego). W związku semantycznym z *karać*, zapewne więc czas. ekspresywny **karъtiti* / **karъtati*, z przyr. **-ъt-* (por. np. *szeptać*) od psł. **karati* 'upokarzać, ostro napominać, strofować, łajać' lub od jego polskiego kontynuantu *karać* (zob.). Z powodu różnic znaczeniowych ma-

ło prawdopodobne, by wyraz kontynuował psł. dial. **kṛtiti*, z którego np. ukr. *kortíty* 'kusić, nęcić, zachciewać się', ch./s. daw. *kr̀titi* 'męczyć; łamać, kruszyć', bg. *kъ̀rtja* 'wydzierać, wyrywać, odłamywać' (zob. *korcić*).

karczma od XIV w. (stp. też *kaczma* z uproszczeniem grupy *rczm* > *czm*, w XVI w. także wyjątkowe *karzczma*) 'gospoda, oberża', kasz. *karčma* 'ts.'. Ogsł.: cz. *krčma* 'ts.', strus. *kъrčьma* (*krъčьma*) / *korčma* 'ts.; mocny napój', r. przest. *korčmá* 'karczma', ch./s. *kȑčma* 'gospoda, oberża, szynk; handel towarami łokciowymi; reszta, resztka', w scs. tylko derywat *krъčьmljavati* 'kupczyć, szachrować'. Psł. **kṛčьma* 'gospoda, karczma', dalsza etymologia niepewna. Może derywat z przyr. **-ьma* od psł. **kṛčiti* 'usuwać krzewy i drzewa, karczować' (zob. *karczować*), w takim razie pierwotne byłoby znaczenie 'budynek (zajazd, oberża) na karczowisku' (takie obiekty, obsługujące podróżnych, umieszczane były widocznie często poza terenem zabudowanym, przy ruchliwych drogach na wykarczowanym terenie). — Od tego *karczemny*; *karczmarz* (→ *karczmarka*).

karczować od XVIII w. 'usuwać, wycinać drzewa i krzewy wraz z korzeniami', kasz. *karčovac* 'ts.'; z przedr. *wykarczować*. Por. r. *korčevát'* 'karczować'. Czas. odrzecz. p. daw. od XIV w. *karcz* 'pniak i korzenie pozostające w ziemi po ścięciu drzewa, przeznaczone do wykopania; miejsce po wycięciu lasu przed usunięciem z ziemi pniaków z korzeniami', stp. i dial. 'krzak', kasz. *kârč* 'wykarczowany pień', por. stcz. *krč* 'pniak z korzeniami', ukr. *korč* 'ts., pień', dial. 'krzew, krzak', słwń. *kȓč* / *kȓča* 'miejsce wykarczowane'. Podstawowy rzecz. **kṛčь* [< **kṛk-jь*] 'pniak z korzeniami (po ściętym drzewie)' niepewnego pochodzenia, może od pie. **(s)ker-k-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć'. — Od tego *karczowisko*, *karczunek*, *karczownik*.

kark od XVI w. 'tylna część szyi', kasz. *kark* 'kark'; zdr. *karczek*. Ogsł.: cz. *krk* 'kark, szyja, gardło', stukr. *korkъ* 'szyja', ch. dial. *kȑk* 'szyja; gardło, krtań'. Psł. **kṛkъ* 'kark, szyja', pokrewne ze stind. *kṛ́kāta-* 'kręgi szyjne', celt. (gal.) *cricon* 'gardło', z pie. **kṛko-* 'kark' (od pie. **(s)ker-k-* 'kręcić, obracać'). Pierwotne znaczenie 'to, co się obraca, kręci' (co do znaczenia por. ch./s. *vrât* 'szyja, kark' < psł. **vortъ* od psł. **vṛtěti* 'kręcić, obracać').

karma od XVIII w. 'pasza dla zwierząt', kasz. *kârma* 'pasza'; daw. i dial. też *karm* 'pożywienie, pokarm', kasz. *kârm* 'ts.'; wcześniej, od XIV w. *karmia* 'pokarm, posiłek, jedzenie, potrawa'. Ogsł.: słc. dial. *krma* 'pasza (dla bydła); pokarm (dla niemowlęcia)', br. dial. *karmá* / *kórma* 'pokarm', scs. *krъma* 'pokarm, pożywienie'. Psł. **kṛma* / **kṛmъ* / **kṛḿa* 'pokarm, pożywienie', rzeczowniki odczas. (pierwotne nazwy czynności 'karmienie, żywienie', wtórnie skonkretyzowane) od psł. **kṛmiti* 'dawać pożywienie, żywić, karmić' (zob. *karmić*), postać **kṛḿa* z przyr. **-ja*.

karmić *karmię* od XIV w. 'żywić potomstwo własnym mlekiem', 'dawać jeść, żywić, tuczyć', kasz. *kârḿic* (też *kârńic*) 'żywić, karmić, tuczyć'; z przedr. *nakarmić*, *wykarmić*. Ogsł.: cz. *krmit* 'karmić; tuczyć', r. *kormít'* 'karmić, żywić; wychowywać', scs. *krъmiti* 'karmić, tuczyć'. Psł. **kṛmiti* 'dawać pożywienie, żywić, karmić', od pie. **(s)ker-m-*, będącego derywatem od pie. pierwiastka **(s)ker-* 'krajać, ciąć'. Pierwotne znaczenie zapewne 'krajać pożywienie'. — Od tego *karmnik*. Zob. *pokarm*.

karp *karpia* od XV w. 'ryba Cyprinus carpio', kasz. *karp*, *karpa* 'karp'. Ogsł., ale postaci niejednolite: wyrazowi polskiemu odpowiadają cz. *kapr* (z przestawką *-rp* > *-pr*), r. *karp*, ukr. dial. *karp*, br. *karp*, słwń. *kàrp*, zapewne zapożyczone z niem. *Karpfen* 'karp'.

kartofel *kartofla* od XVIII w. 'ziemniak, roślina uprawna Solanum tuberosum i jej jadalna bulwa'. Zapożyczenie z niem. *Kartoffel* 'ts.'.

kary od XVI w. 'czarny (o maści konia)', daw. też 'ciemny (o maści bobra)'. Zapożyczenie z ukr. *káryj* 'czarny, ciemny' (wyraz znany też pozostałym językom wschsł.), co przejęte z tur. *kara* 'czarny, ciemny'.

karzeł *karła* od XV w. 'człowiek bardzo niskiego wzrostu', 'baśniowa istota, gnom, krasnoludek, skrzat', w XVI w. też 'człowiek, chłop, facet', kasz. *kareł*, *karła* 'karzeł'; zdr. *karzełek*. Może zapożyczenie ze

śrwniem. *karl* 'człowiek, mąż, ukochany' (dziś niem. *Kerl* 'chłop, facet, człowiek'). — Od tego *karlica*; *karleć* 'maleć, karłowacieć'; *karłowaty* → *karłowacieć*.

kasza od XVI w. (ale w XV w. nazwa osobowa *Kaszka*) 'oczyszczone, grubo zmielone ziarno zbożowe; potrawa z takich ziaren'; zdr. *kaszka*. Ogsł.: cz. *kaše* ż 'kasza, papka; piure', r. *káša* 'kasza', ch./s. *kȁša* 'krupy, kasza; papka', scs. *kašica* 'potrawa z krup'. Psł. **kaša* [< **kas-ja*] 'kasza', etymologia niepewna. Ponieważ kaszę uzyskiwano przez usuwanie (zdzieranie, obtłukiwanie) łusek z ziaren, możliwe, że wyraz jest oparty na pie. pierwiastku **kes-* 'drapać, skrobać, przegrzebywać, przeczesywać' (zob. *czesać*, *kosa* I, II): rzecz. **kaša* byłby nazwą czynności (wtórnie skonkretyzowaną) z przyr. **-ja* od czas. z rdzeniem w postaci **kos-* (jak np. w lit. *kàsti* 'kopać, ryć'), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*; w takim razie pierwotnie 'drapanie, skrobanie', wtórnie 'to, co uzyskano przez drapanie, skrobanie; ziarna oczyszczone z łusek'. Mniej prawdopodobny związek z lit. *kóšti*, *kóšiu* 'cedzić; przewiewać' (i pokrewnymi); w tym przypadku wyraz słow. miałby najpierw oznaczać przecedzoną potrawę z grubo zmielonych ziaren zbożowych.

kaszel od XV w. Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *kašel*, *-šle*, r. *kášel'*, *-šlja*, ch./s. *kȁšalj*, *-šlja*. Psł. **kašlь* [< **kasljo-*] 'kaszel', pokrewne z lit. *kosulỹs* 'kaszel', łot. *kãšļi* mn 'koklusz', od pie. **ku̯ās-* / **ku̯əs-* 'kaszleć' (por. lit. *kósti* / *kósėti* 'kaszleć', stind. *kā́sate* 'kaszle', *kāsa-* 'kaszel', stwniem. *h(w)uosto* 'kaszel'), z przyr. **-lь*. — Od tego *kaszlać* od XV w., nowsze też *kaszleć* oraz *kasłać* (jak *słać*, zob. *słać* II), por. cz. *kašlat*, r. *kášljat'*, ch./s. *kȁšljati* < psł. **kašľati* 'mieć kaszel, kaszlać'.

kat od XV w. 'wykonawca kar cielesnych i kary śmierci', kasz. *kat* też 'zły duch'. Zachsł.: gł. *kat*, cz. *kat*, słc. *kat*. Zachsł. **katъ* 'kat', może rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy czynności) od psł. **katati* 'toczyć, walcować, gnieść', poświadczonego jednak tylko we wschsł. (por. r. *katát'* 'wozić; toczyć; maglować; walcować; wałkować, gnieść'). Rozwój znaczeniowy byłby jak w łac. *tortor* 'kat, pachołek kata': *torquēre* 'kręcić, okręcać, toczyć, wykręcać, torturować'. — Od tego *katować*; *katownia* 'miejsce zadawania tortur, męczarni' (daw. też 'tortura, męczarnia, męka', przen. 'czyn godny ciężkiej kary', 'udręka moralna'). Por. *katusze*.

katar od XVI w. 'zapalenie błony śluzowej', w XVI–XVII w. też *katarrus*. Zapożyczenie z łac. *catarrhus* 'nieżyt, katar', będącego pożyczką z gr. *katárrhus* 'spływanie; katar' (od gr. *katarrhéō* 'spływam', *rhéo* 'cieknę').

katusze mn 'tortury, męczarnie; duchowe udręki', w XVI w. *katusza* czy *katusz* 'męka albo miejsce zadawania tortur', w XVII w. *katusza* / *katusz* 'katownia, miejsce męczarni'. Od *kat* (zob.), pierwotnie zapewne 'miejsce zadawania tortur', może utworzone na wzór rzecz. *ratusz* 'siedziba władz miejskich' (zob.), gdyż w dawnych wiekach w ratuszu znajdowały się pomieszczenia, w których miejski kat torturował podejrzanych w czasie śledztwa i wykonywał kary cielesne.

kawaler od XVI w. 'nieżonaty mężczyzna; młody mężczyzna', 'osoba odznaczona orderem', daw. 'rycerz', 'żołnierz konny', w XVI w. 'pracownik zajmujący się końmi', 'członek zakonu kawalerów maltańskich', 'szlachcic francuski lub hiszpański'. Por. cz. *kavalír* 'rycerz; szlachcic; mężczyzna rycerski', ch./s. *kavàlīr* 'mężczyzna rycerski, dystyngowany pan'. Zapożyczenie z wł. *cavaliere* 'jeździec, kawalerzysta; kawaler (orderu); rycerz' (od wł. *cavallo* 'koń'). Dzisiejsze polskie podstawowe znaczenie 'nieżonaty mężczyzna', od XVII w., rozwinęło się z 'rycerz, szlachcic, zwłaszcza młody'.

kawał od XVIII w. 'część całości', 'dowcip, żart', kasz. *kavał* 'kawał'; por. daw. XVI w. *kawal* / *kawel* 'kawał pola, zagon, działka', kasz. *kavel* 'kawał patyka, służący za los do wyciągania; wylosowany przydział pola; los, przeznaczenie'; zdr. *kawałek* od XVI w. (daw. także *kabałek*). Najwcześniej, od XV w., poświadczona postać daw. (do XVIII w.) i dziś dial. *kawalec* (stp. też *kabalec*) 'kawałek, część całości', 'część wydzielona losem', kasz. *kavalc* 'duży kawał całości, bryła, gruda'. Najstarsza postać *kawalec* zapożyczo-

na ze śrdniem. *kavele* 'drewno do losowania, los; wylosowany udział' (por. hol. *kavel* 'działka, parcela; część', niem. dial. *Kabel* 'udział, los'), z przyr. *-ec* przyswajającym wyraz obcy, zastąpiona z czasem przez wtórne *kawałek*. Podstawowa dziś forma *kawał* to derywat wsteczny od *kawałek, kawalec*. *Kawał* w znaczeniu 'dowcip, żart' jest kalką niem. *Stückchen* 'ts.' : *Stück* 'kawałek'.

kawka od XV w. 'ptak Coloeus monedula', kasz. *kâvka* 'ts.'. Ogsł.: cz. *kavka*, r. dial. *kávka*, ch. dial. *kȃvka*. Psł. **kavъka* 'kawka', zapewne pierwotne zdr. od słabo zachowanego psł. **kava* 'kawka' (por. p. daw. od XVII w. i dziś dial. *kawa* 'kawka', ukr. dial. *káva* 'ts.'), mającego odpowiednik w lit. *kóva* 'kawka', por. też lit. *kóvas* 'gawron', dial. 'kawka'. Od pie. dźwkn. pierwiastka **kāu̯-* 'wyć, ryczeć, krzyczeć' (por. stind. *káuti* 'krzyczy', zob. także *kukać*), zatem pierwotne znaczenie nazwy ptaka 'ta, co krzyczy'.

kazać *każę* od XIV w. 'wydawać rozkaz, polecenie; sprawiać, że coś się dzieje, zmuszać do czegoś', przest. 'wygłaszać kazanie', stp. 'polecić, rozkazać, nakazać, zarządzić, sprawić, aby coś się stało', 'nauczać zasad moralnych, mówić kazanie', 'przekazać, powierzyć', 'ukazywać, pokazywać', kasz. *kazac, kâže* 'kazać'; z przedr. *nakazać, okazać, pokazać, przekazać, rozkazać, skazać, ukazać, wskazać, wykazać, zakazać*; wielokr. *-kazywać*, z przedr. np. *nakazywać, okazywać, pokazywać, skazywać, wskazywać, wykazywać, zakazywać*. Ogsł.: cz. *kázat* 'kazać, nakazywać, rozkazywać', 'wygłaszać kazanie', stcz. *kázati* też 'pokazywać; karać; wychowywać', r. *kazát'* 'pokazywać; mieć wygląd, być podobnym', *kazátsja* 'wydawać się; mieć wygląd', scs. *kazati, kažǫ* 'pokazać, wyjaśnić; upomnieć'. Psł. **kazati, *kažǫ* 'umożliwić widzenie, oglądanie, pokazać', 'mówić, powiadać, głosić; polecać, rozkazywać', prawdopodobnie prapokrewne np. ze stind. *kā́śate* 'zjawia się; błyszczy, świeci', awest. *ākasat̰* 'spostrzegł', gr. *tékmōr* 'znak, cecha'. Wyrazy w innych językach ie. kontynuują pie. **kᵘek- / *kᵘōk-* 'błyszczeć, pokazywać (się); widzieć', natomiast za podstawę psł. **kazati* trzeba przyjąć wariant pie. pierwiastka z dźwięczną drugą spółgłoską **kᵘōǵ-* (/ **kᵘeǵ-*). — Od tego *kazanie* 'homilia' (stp. od XIV w. 'mowa, przemówienie, szczególnie w sprawach religijno-etycznych, kazanie', 'rozkaz, polecenie', 'nauczanie religijno-etyczne, działalność nauczycielska', 'sentencja sądowa, wyrok sądowy'); *kazalnica* od XVI w. (daw. też *kazadlnica / kazadnica*); od czas. przedrostkowych *nakaz, okaz* (daw. XVI w. 'popis, przegląd'), *pokaz, przekaz, rozkaz, wykaz, zakaz* (daw. XVII w. *zakazy* 'umizgi, zaloty', por. *zakazać* daw. 'przykazać, zapowiedzieć, zlecić', *zakazać się* 'zalecić się', 'popisać się, zaprezentować się'); *przykazanie*; *okazały* (daw. 'widoczny'); *zakazany*. Zob. *kaźń*.

kazić *każę* od XIV w. 'psuć, niszczyć', stp. też 'burzyć, pustoszyć; rozbijać', 'dręczyć', 'naruszać, łamać, przekraczać', 'niweczyć, odrzucać', 'unieważniać, anulować', kasz. *kazëc* 'psuć, niszczyć', *kazëc są* 'psuć się, tłuc się; rozbijać się (o spienionej fali)'; z przedr. *skazić, zakazić*; wielokr. *-każać*: z przedr. *zakażać*. Ogsł.: cz. *kazit* 'psuć, niszczyć; deprawować', ukr. *kazýty* 'psuć, szpecić; rozbijać', scs. *kaziti, kažǫ* 'psuć, niszczyć'. Psł. **kaziti, *kažǫ* 'psuć, niszczyć', czas. kauzat. od psł. **čeznǫti* [< **kez-*] 'niknąć, zanikać, słabnąć, więdnąć, schnąć; znikać, ginąć', p. *szeznąć* 'zginąć, zniknąć', z wymianą i wzdłużeniem samogłoski rdzennej $*e \Rightarrow *\bar{o} > *a$. Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś niknie, słabnie, więdnie, schnie'. — Od czas. przedrostkowych *skażenie, zakażenie*; *skaza*; *zakaźny*.

kaźń ż od XIV w. (stp. też *kaźnia*) 'męka, cierpienie fizyczne', w stp. także 'rozkaz, polecenie', 'karność, dyscyplina obyczajowa, surowość obyczajów', 'władza, moc', 'kara, poskromienie', 'więzienie, ciemnica'. Ogsł.: cz. *kázeň, -zně* ż 'dyscyplina, karność', r. *kazn'* ż 'stracenie, egzekucja; kara', scs. *kaznь* ż 'postanowienie, zarządzenie; kara'. Psł. **kaznь* ż 'karanie, kara; polecenie, postanowienie', pierwotna nazwa czynności od psł. **kazati* 'umożliwić widzenie, oglądanie, pokazać; mówić, powiadać, głosić; polecać, rozkazywać' (zob. *kazać*), z przyr. **-nь*.

każdy od XIV w. 'wszelki, jakikolwiek bądź; poszczególny', stp. od XIV w., dziś dial. *kożdy*, w stp. wyjątkowo także *kieżdy*, kasz.

každi / *koždi* i *kajždi* / *kojždi*. Ogsł.: cz. *každý*, r. *kåždyj*, scs. *kъžьdo* / *kožьdo* / *kъžde*. Psł. **kъžьdo* / **kъžьde*, zapewne też **kožьdo* / **kožьde* i **kažьdo* / **kažьde* 'każdy, wszelki', pierwotnie zapewne 'ktokolwiek' (wyraz bezrodzajowy), złożenie z zaimka pytajnego **kъ* 'kto' (zob. *kto*) i part. uogólniającej *-*žь-do* / *-*žь-de*; nie całkiem jasne postaci z **ko-* i **ka-*, może kontynuują one inne formy przypadkowe pie. zaimka (**ko-* z pie. mian. m **kᵘo-*, **ka-* z pie. mian. ż **kᵘā-*). Pierwotnie odmieniał się pierwszy człon wyrazu, człon *-*žьdo* pozostawał nieodmienny (por. np. scs. dop. *kogo-žьdo*, cel. *komu-žьdo*), wtórnie przeniesiono morfemy fleksyjne na koniec wyrazu, który w związku z tym na wzór przymiotników przybrał postać **kъžьdъ-jь*.

kądziel ż od XV w. 'przędziwo (len, konopie, wełna) przygotowane do przędzenia, nawinięte na przęślicy', 'drewniany drążek, na który nakłada się przędziwo, przęślica', kasz. *kǫʒėl* 'len lub wełna przygotowane do przędzenia', 'wiosło z kilku otworami, w które wkłada się specjalny drążek z wędkami', *kǫʒela* 'przęślica', *kˡǫʒelka* 'kulka lnu'. Ogsł.: cz. *koudel* ż 'pakuły, kłaki', r. *kudél'* (dial. *kudéla*) 'kądziel', ch./s. *kùdjelja* 'konopie; pakuły, wyczeski lnu, konopi', dial. 'przęślica'. Psł. **kǫdělь* ż / **kǫděľa* 'przędziwo; przyrząd do przędzenia, przęślica', bez pewnej etymologii. Zapewne w związku etymologicznym z równie niezbyt jasnym psł. **kǫderъ* 'lok zwijających się włosów, kędzior' i jego wariantami (zob. *kędzior*, por. też *kudły*). Podstawę tych wyrazów stanowił prawdopodobnie słow. rdzeń **kǫd-*, w którym może trzeba widzieć kontynuant pie. **kon-d-* od pie. pierwiastka **ken(ə)-* 'skrobać, trzeć, rozcierać' (zob. *kęs*).

kąkol od XV w. (ale od XIII w. jako nazwa osobowa) 'chwast zbożowy Agrostemma githago', dial. też *kakól*, kasz. *kǫkol* 'ts.'. Ogsł.: cz. *koukol*, r. *kúkol'*, słwń. *kókolj*. Psł. **kǫkoľь* 'kąkol', zapewne z pierwotnego **konkol-jь* < **kolkol-jь* (z odpodobnieniem na odległość spółgłosek **l* - *l* > **n* - *l*), derywatu z przyr. *-*jь* od psł. **kolkolъ* 'narzędzie dźwiękowe (z wypalanej gliny) typu grzechotki czy kołatki', wtórnie 'dzwonek, dzwon' (por. płb. *klâtöl* 'dzwon, dzwonek', wtórnie 'zegar', strus. *kolokolъ* 'dzwon', r. *kolokól* 'ts.', cs. *klakolъ* 'ts.', bg. daw. *klakolna* / *klъkolna* 'ts.'), prawdopodobnie pokrewnego z lit. *kañkalas* [< **kalkalas*] 'dzwonek, brzękadło' i 'roślina dzwonek okrągłolistny', *kankalìjos* mn 'roślina dzwonki polne'. Podstawowe psł. **kolkolъ* od pie. **kel-* 'wołać, krzyczeć, dźwięczeć, brzmieć' z podwojeniem sylaby. Kąkol nazwano tak z powodu dzwonkowatego kształtu kwiatów.

kąpać od XV w. (daw. *kępać*) 'zanurzać, moczyć w wodzie', kasz. *kǫpac* 'kąpać'; z przedr. *skąpać*, *wykąpać*. Ogsł.: cz. *koupat (se)*, r. *kupát'(sja)*, ch./s. *kúpati (se)*, scs. *pokǫpati sę* 'umyć się'. Psł. **kǫpati* 'zanurzać w wodzie, kąpać, myć', **kǫpati sę* 'zanurzać się w wodzie, kąpać się, myć się', bez pewnej dalszej etymologii: mało prawdopodobne łączenie z psł. **čępěti* / **čepěti* 'siedzieć w kucki, kucać' (por. p. daw. i dial. *czępieć* 'ts.'), przy czym jakoby pochodne (za pośrednictwem jakiegoś nieposwiadczonego rzecz. w rodzaju †*kǫpa*) **kǫpati (sę)* miałoby pierwotnie oznaczać 'zanurzać (się) w wodzie w pozycji kucznej, myć (się) kucając', całkiem nie przekonują próby wiązania z psł. **konopa* / **konopь* 'konopie' (zob. *konopie*). Zob. *kąpiel*.

kąpiel ż od XV w. 'kąpanie (się)', stp. też 'sadzawka, miejsce kąpieli', *kąpiele* mn 'zabiegi lecznicze; zakład kąpielowy, miejscowość kąpielowa', kasz. *kǫpele* mn 'mydliny po kąpieli', 'trzęsawiska'. Ogsł.: cz. *koupel* ż 'kąpanie (się); woda do kąpieli', r. *kupél'* ż 'chrzcielnica', scs. *kǫpělь* 'kąpiel, miejsce kąpieli'. Psł. **kǫpělь* ż 'zanurzanie (się) w wodzie, kąpanie (się)', pierwotna nazwa czynności od psł. **kǫpati* (zob. *kąpać*), z przyr. *-*ělь* (co do budowy por. np. *kądziel*). — Od tego *kąpielowy* → *kąpielówki*; *kąpielisko*.

kąsać od XV w. (stp. też *kęsać*) 'szarpać zębami, kłuć żądłem, gryźć', kasz. *kąsac*, *kǫsâ* 'gryźć'; z przedr. *pokąsać*. Por. stp. *kąsić* 'gryźć', kasz. *kąsëc*, *kǫsi* 'ugryźć', dziś tylko z przedr. *przekąsić*, *ukąsić*, *zakąsić*. Ogsł.: cz. *kousat* 'gryźć, kąsać', r. *kusát'* 'ts.', bg. *kъ̀sam* 'drzeć, rozrywać na kawałki', słwń. *kosáti* 'rozcinać na kawałki'. Psł. **kǫsati* /

*kęsiti 'rozrywać, rozszarpywać, rozgryzać na kawałki', czas. odrzecz. od psł. *kęsъ 'kawałek odkąszony, ugryziony' (zob. *kęs*). — Od czas. przedrostkowych *ukąszenie*; *przekąska*, *zakąska*, też *przekąs*.

kąt od XIV w. 'miejsce między dwiema stykającymi się powierzchniami (np. ścianami), róg', stp. (dziś pot.) też 'oddalona, ustronna, końcowa część terenu', 'miejsce ustronne, zakątek, zakamarek', kasz. *kǫt* 'kąt, róg; mieszkanie, przytułek, schronienie, dach nad głową; miejsce; strona, okolica'; zdr. *kącik*. Ogsł.: cz. *kout* 'kąt; zakątek', r. dial. *kut* 'kąt; zaułek', ch./s. *kût* 'kąt', mac. dial. *kъnt* 'podstawa ogniska domowego'. Psł. **kǫtъ* 'wewnętrzna strona zetknięcia się dwu ścian', prawdopodobnie z pierwotnego **kamp-to-* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **pt* > **t*), derywatu z przyr. *-*to-* od pie. **kamp-* 'giąć, wyginać', od którego także pokrewne (bez przyr. *-*to-*) lit. *kam̃pas* 'kąt, węgieł; kabłąk nad chomątem', gr. *kampḗ* 'zgięcie, skrzywienie', łac. *campus* 'pole'. — Od tego *kątowy*, *kątownica*, *kątownik*; od wyrażeń przyimkowych *pokątny* od XVI w. 'potajemny, sekretny, skryty', 'prywatny, niepubliczny', 'nielegalny, podejrzany', 'niezgodny z powszechnie obowiązującymi tendencjami, o ograniczonym zasięgu', przysł. *pokątnie* (od XVI w. 'potajemnie, skrycie, niejawnie', 'bez pozwolenia, aprobaty, nieoficjalnie'; *przekątna*; *zakątek*.

kciuk od XVI w. 'wielki palec u ręki', w XV w. 'palec serdeczny', dial. płd. też *krzciuk* / *kszciuk* / *ściuk* / *ciuk*, rzadziej *krciug* i *krtak* 'duży palec u ręki', 'duży palec u nogi', 'część palca', 'kawałek gałęzi, drewna; wiór'. Wyłącznie polskie. Pierwotna postać zapewne *krzciuk* (i może **krściuk* > *kciuk*), chyba derywat od stp. i dial. *krzcić* / *krścić* 'chrzcić' (zob. *chrzcić*), z rzadkim przyr. *-uk*. W takim razie etymologiczne znaczenie 'ten, który chrzci' (wielkim palcem, umoczonym w oleju świętym, kapłan w czasie chrztu namaszcza dziecko w kształcie krzyża).

kędy od XIV w. przysł. 'którędy, w którą stronę, dokąd; gdzie, w którym miejscu; gdziekolwiek', dial. też 'skąd'. Ogsł. (ale z niejednorodnymi zakończeniami): cz. *kudy* 'kędy; jak', r. *kudá* 'dokąd, gdzie', dial. *kudý* 'ts.', ukr. *kudý* 'ts.', bg. *kъdé* 'ts.', scs. *kǫdě* / *kǫdu* 'skąd'. Psł. **kǫda* / **kǫdy* / **kǫdu* / **kǫdě* 'skąd, którą drogą', od zaimka pytajnego **kъ* 'kto' (zob. *kto*), być może od formy bier. ż (psł. †*kǫ*), z różnymi partykułami (też pochodzenia zaimkowego) zawierającymi *-d-* (por. *gdzie*, *kiedy*, *wtedy*). — Od tego *dokąd*, *odkąd*, *poniekąd*, *skąd*, *znikąd* (z utratą końcowej samogłoski).

kędzior od XVI w. 'pasmo wijących się włosów, lok', daw. od XV w. *kędzierz* 'kędzior, lok, kręcące się włosy', *koń kędzierz* 'koń z kędzierzawą grzywą i ogonem'. Ogsł.: cz. *kadeř* ż 'kędzior, kędziory', r. *kúdri* mn 'kędziory, loki', słwń. *kóder* / *kódra* 'kędzior, lok'. Psł. **kǫderъ* (**kǫdeŕь*) /**kǫdera* / **kǫdra* 'lok zwijających się włosów, kędzior', od słow. rdzenia **kǫd-* poświadczonego też w psł. **kǫdělь* 'przędziwo; przęślica' (zob. *kądziel*), z przyr. *-*erъ* (i jego odmiankami). — Od tego *kędzierzawy* (stp. XV w. *kędzierzawy* / *kędzierawy* 'kręty, pofalowany, pomarszczony, o włosach i liściach)'.

kępa od XV w. (w XIV w. jako nazwa własna lasku) 'skupisko drzew, krzewów, kwiatów', 'mała wyniosłość na podmokłym terenie lub wysepka porosła krzewami i drzewami', kasz. *kąpa* 'kępa drzew; wzgórze, pagórek; płat wyciętej murawy, cegła torfu'; zdr. *kępka*. Płnsł.: dł. *kupa* 'kępa', gł. *kupa* 'wyspa; wzgórze, wzniesienie', r. *kúpa* 'kępa (drzew, krzewów)'; w płdsł. tylko derywat z przyr. *-*ina*: scs. *kǫpina* 'krzak, krzew; jeżyna', słwń. *kopína* 'jeżyna'. Psł. **kǫpa* 'coś wygiętego, wypukłego, wznoszącego się ponad otoczenie (np. wzniesienie terenu, grupa drzew, krzewów przypominająca wzniesienie)', dokładne odpowiedniki: lit. *kùmpa* 'zgrubienie, nabrzmienie; narośl, guz, garb', łot. *kumpa* 'garb, wypukłość', por. też lit. *kum̃pas* 'krzywy, zgięty', *kum̃pti* 'krzywić się'. Od pie. **kamp-* 'giąć, wyginać' (zob. *kąt*).

kęs od XV w. 'kawałek czegoś jadalnego', 'kawałek, część, pewna ilość czegoś, trochę, nieco'; zdr. *kąsek*. Ogsł.: cz. *kus*, r. *kus*, słwń. *kôs*, bg. *kъs*. Psł. **kǫsъ* [< **kond-so-*] 'kawałek odkąszony, ugryziony', od niepoświadczonego w słow. czasownika (miałby psł. postać †*kǫsti* [< **kǫd-ti*], †*kǫdǫ*) odpowia-

dającego lit. *kąsti, kándu* 'kąsać', łot. *kuôst, kuôdu* 'ts.', por. też stind. *khā́dati* [< **kn̥d-*] 'rozgryza, je', z przyr. **-so-* (co do budowy por. np. *bies*). Ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **ken(ə)-* 'skrobać, trzeć, rozcierać'.

ki *kiego*, stp. XV w. *ki, ka, ko* 'jaki, który'. Ogsł.: cz. *ký* 'który?, jaki?', słc. *ký, ká, ké* 'który, jaki', r. przest. i dial. *koj, kája, kóe* 'jaki?, który?', scs. *kyjь (ky), kaja, koje* 'jaki?, który?'. Psł. **kъjь, *kaja, *koje* 'który, jaki', złożenie z zaimka pytajnego **kъ* (od pie. pierwiastka zaimkowego **kʷo-*, zob. *kto*) i zaimka anaforycznego **jь, *ja, *je* (zob. *on*).

kibic od XIX w. 'obserwujący grę', daw. też 'elegant, facet'. Zapożyczenie z niem. *Kiebitz* 'kibic' (znaczenie przen.; znaczenie podstawowe 'ptak czajka'), por. też niem. dial. *kiebitz* 'człowiek wścibski, wtrącający się do nie swoich spraw'. — Od tego *kibicować*.

kibić ż 'część tułowia od ramion po biodra, talia (kobieca), figura', dawniej w XVII w. 'pałąk, drewniana część łuku'; por. daw. XVII–XVIII w. *kibitny* 'smukły, giętki, gibki'. Zapożyczenie z r. daw. *kibit'* ż 'obłąk, pałąk, wygięta drewniana część łuku' (wyraz pochodzenia orientalnego). Powstałe na gruncie polskim przen. znaczenie 'talia (kobieca), figura' nawiązuje do smukłości, gibkości tej części ciała.

kicać od XIX w. 'skakać z przypadaniem do ziemi (np. o zającu)', dial. *kicać się* 'walać się'. Por. cz. dial. *kickat / gickat* 'skakać na jednej nodze', słc. *kyckať* 'rozrzucać, rozsypywać; plamić', ukr. reg. *kycjáty* 'dotykać (w zabawie w ciuciubabkę)', ch./s. dial. *kìćkati* 'gonić, pędzić'. Od dźwkn. wykrz. *kic!* na wyrażenie skoku (np. zająca), por. też np. ukr. reg. *kic!* i *kyc!* na wyrażenie toczenia się.

kichać *kicham* od XV w., kasz. *kiχac, kiχã / kiše* 'kichać; lekceważyć sobie coś'; z przedr. *nakichać, wykichać się*; jednokr. *kichnąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *kýchat*, słwń. *kíhati*, bg. *kícham*. Psł. dial. **kychati* 'kichać', pierwotnie czas. wielokr. od psł. jednokr. **kъchnǫti* 'kichnąć' (w tym znaczeniu stp. XV w. *kchnąć*, słwń. *kéhniti*, ch./s. daw. *kahnuti*, cs. *kъchnovenije* 'kichnięcie'; postać wyparta w językach słow. przez nowszą **kychnǫti*, np. p. od XV w. *kichnąć*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ → *y*. Podstawowy czas. **kъchnǫti* jest pochodzenia dźwkn., od odgłosu kichnięcia, por. np. słwń. *kèh* [< **kъchъ*] 'kichnięcie'.

kiecka 'spódnica, sukienka', stp. XV w. *kiecka / kiecek* 'rodzaj długiej wierzchniej płóciennej szaty, ochronny fartuch', w XVI w. *kiecka* 'proste płócienne okrycie kobiece, rodzaj chusty', dial. *kiecka* 'kapota męska; bluza płócienna; spódnica (płócienna na co dzień, wełniana od święta); sukienka'; daw. też *kiecza* 'okrycie narzucane na zbroję', *kieca* 'droga szata; gunia; kapa; koc', w XVI w. 'grube wierzchnie okrycie męskie', dial. *kieca* 'spódnica', *keca* 'sukienka dziecięca'. Por. cz. dial. *keček* 'krótka spódnica', ukr. reg. *kéca* 'koc', ch./s. dial. *kȅča* 'gunia góralska', *kȅče* 'biała czapka pilśniowa', bg. *keće* 'pilśń, pilśniowa derka'. Pierwotna polska postać *kieca* (dial. *keca*) zapewne zapożyczona z ukr. *kéca*, które (jak i inne wyrazy słow.) przejęte z tur. *keçe* 'pilśń, gruba tkanina wełniana', z przeniesieniem nazwy tkaniny na sporządzane z niej okrycia.

kiedy przysł. od XIV w. (stp. też *kiegdy*) 'w jakim czasie', kasz. *kedë* 'kiedy', w stp. XIV–XV w. pierwotna postać *kiegdy*. Ogsł.: stcz. *kehdy*, cz. dial. *kedy / kedi*, r. dial. *kogdý* (liter. *kogdá*), scs. *kogda / kъgda*. Psł. **kъg(ъ)dy (/ *kъg(ъ)da / *kog(ъ)da)* przysł. zaimkowy pytajny 'kiedy', od pie. pierwiastka zaimkowego **kʷo-* (zob. *ki, kto*), z part. **-g(ъ)dy / *-g(ъ)da*, co do budowy por. *gdy, wtedy*.

kielich od XIV w. 'ozdobne naczynie do picia, puchar', najpierw głównie 'naczynie mszalne', bot. 'zewnętrzna część okwiatu osłaniająca pąk', dial. też *kieluch*, kasz. *keliχ*; zdr. *kieliszek*. Por. dł. i gł. *keluch* (daw. *kelich*), cz. *kalich*, stcz. też *kelich*, słwń. *kélih* 'kielich'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kelich / kelch* 'kielich' (dziś niem. *Kelch* 'ts.').

kielnia od XVI w. 'łopatka murarska', w XVI w. też 'naczynie do czerpania wody', 'skrzynia na drobny bagaż w powozie', dial. *kielnia* także 'torba do karmienia przy wozie dwu koni'; por. stp. od XV w. *kiella / killa* 'czerpak służący do nabierania wody, za-

prawy murarskiej itp., kielnia', może też 'rodzaj skrzyni stanowiący część bryczki lub powozu' (dziś to znaczenie w gwarach, zwłaszcza 'skrzynia w tylnej części wozu, tył wozu'), kasz. *kela* 'kielnia'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kelle* (dziś niem. *Kelle*) 'łopatka murarska', w znaczeniu odnoszącym się do pojazdów konnych, z niem. złożeń *Schoss-kelle* i *Wagen-kelle* 'schowek na wozie (np. na pakunki)'. Na gruncie polskim wyraz otrzymał przyr. *-nia*, zwykle tworzący nazwy miejsca.

kieł *kła* od XV w. 'ostry ząb', 'kiełek rośliny', dial. 'duży ząb dzika', 'duży kiełek', kasz. *kło* n 'korzeń zęba, zwłaszcza wypróchniałego; kiełek'; zdr. *kiełek* 'część nowej rośliny wyrastająca z nasienia'. Ogsł.: cz. *kel, klu*, r. dial. *kly* / *ıkly* mn, ch./s. *kàljac* / *kàljak* 'kieł', *kàlac* i *klîca* 'kiełek'. Psł. **kъlъ* 'kieł', 'kiełek', pokrewne lit. *kùlti* 'młócić; pukać, bić', łot. *kult* 'ts.' i dalej z psł. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' (zob. *kłuć*). Pierwotne znaczenie 'to, co kłuje, rozrywa'. — Od zdr. *kiełek*: *kiełkować* 'wypuszczać kiełki'.

kiełb *kiełbia* od XV w. (stp. *kiełb́*, dziś dial. np. *kełp*[ś]) 'ryba Gobio gobio', kasz. *kełb, kełba* 'ts.'; zdr. *kiełbik*. Bliskie nazwy tej ryby tylko we wschsł.: r. dial. *kolb'* / *kolbá*, ukr. dial. *kóvbeľ* / *kóvbyk* / *kóvbeń*. Psł. dial. **kl̥bь* [< **kl̥b-jь*] 'kiełb', niejasnego pochodzenia, zestawia się zwykle z równie niejasnym alb. *kulb* 'gatunek ryby słodkowodnej'; próbowano łączyć je z również niejasnym łac. *clupea* 'drobna ryba rzeczna', z germ. **kalba-* 'cielę, byczek' (niem. *Kalb* 'cielę'). Nie można wykluczyć powstania nazwy ryby na gruncie słow., od psł. dial. **kl̥bъ* 'coś wypukłego, napchanego, kłębiastego' (por. cz. *kloub* 'staw, przegub; kłąb', r. dial. *kólby* mn 'wysepki lasu wśród pól uprawnych', ukr. dial. *kovb* 'żołądek świni', br. dial. *koŭb* 'ts., żołądek bydła; węzeł z włosów, zawiązanych z tyłu głowy'), w takim wypadku powodem nazwania ryby byłaby jej wyraźnie duża głowa.

kiełbasa od XV w. 'wyrób wędliniarski', kasz. *kełbasa* / *kâłbasa* 'kiełbasa'; por. stp. XV w. *kiełbodziej* 'narzędzie do nadziewania kiełbas'. Ogsł. (ale postaci niejednolite): cz. *klobása* 'biała kiełbasa; sucha kiełbasa', r. *kolbasá* (dial. *kolobás* m) 'kiełbasa', ch./s. *kobàsa* (dial. *kubàsa* / *klobàsa*) 'kiełbasa', słwń. *klobása* 'kiełbasa; pręga'. Wskazują na prapostaci **kl̥basa* i **kolbasa* (może też inne, np. **klobasa*), pochodzenie niepewne. Jeśli pierwotna jest prapostać **kl̥basa*, to może od psł. dial. **kl̥bъ* 'coś wypukłego, napchanego, kłębiastego' (por. cz. *kloub* 'staw, przegub; kłąb', r. dial. *kólby* mn 'wysepki lasu wśród pól uprawnych', ukr. dial. *kovb* 'żołądek świni', br. dial. *koŭb* 'ts., żołądek bydła; węzeł z włosów, zawiązanych z tyłu głowy'), ale niezbyt jasna budowa (przyr. **-asa* ?). Nie można wykluczyć zapożyczenia. — Od tego *kiełbasiany*.

kiep *kpa* od XVI w. 'człowiek głupi, dureń, gamoń', stp. od XV w. 'żeński organ płciowy, cunnus', słowiń. *ḱep* 'nicpoń, huncwot'. Zachsł.: cz. przest. i dial. *kep, kepa* m 'bezwstydnik', daw. *kep, kpa* / *kpu* 'vulva', słc. dial. *kiep* 'przezwisko nieczystego' (z polskiego zapożyczone ukr. *kep* 'dureń', r. dial. *kep* 'ts.'). Psł. dial. **kъpъ* 'vulva, cunnus', etymologia niepewna: może pokrewne z gr. *kýpē* 'pieczara, jama', stind. *kū́pa-* 'ts.', od pie. **keu̯p-* 'zagłębienie'. Pierwotnym znaczeniem byłoby 'zagłębienie, wgłębienie, jama', stąd 'vulva, cunnus', wtórnie użyte jako pejoratywne określenie człowieka głupiego, niezdarnego, nieczystego, bezwstydnego (podobnie jak w wypadku innych nazw części ciała, np. *dupa*). — Od tego *kiepski* 'lichy, marny, nędzny, zły', reg. 'słaby, schorowany, chory'. Zob. też *kpić*.

kiermasz 'doroczny jarmark; okresowa sprzedaż towarów', reg. 'odpust', stp. od 1500 r. 'doroczne święto w dzień patrona kościoła, odpust uroczysty', w XVI w. też 'targowisko, miejsce sprzedaży pod gołym niebem', dial. *kiermasz* / *kiermâsz* 'odpust, jarmark'. Por. gł. *kermuš* / *kermuša* 'poświęcenie kościoła', cz. daw. *karmaš* 'odpust', dial. 'poczęstunek po pogrzebie lub po wywodzie położnicy', ch. dial. *kèrmes* 'odpust'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kirmësse* / *kirchmësse* 'uroczysta msza z okazji poświęcenia kościoła' (skrócenie wcześniejszego **kirch-wîh-mësse*, złożenia *kirche* 'kościół', *wîhen* 'święcić' i *mësse* 'msza').

kierować od XVI w. 'nadawać kierunek; prowadzić, wysyłać gdzieś; nakierowywać, celować', 'prowadzić pojazd', 'zarządzać kimś, czymś, stać na czele czegoś', kasz. *kerovac*; z przedr. *nakierować, pokierować, skierować*. Zapożyczenie z niem. *kehren* 'obracać, przewracać, odwracać; kierować, zwracać'. — Od tego *kierownik* → *kierowniczka, kierownica*; *kierunek* od XVIII w. → *ukierunkować*.

kieszeń od XVII w. ż 'woreczek przyszyty do ubrania', w XVI w. *kieszenia* / *kiesienia* (czy *kiesień*) / *kieszynia* / *kiesinia* 'ts.', kasz. *ḱešėń, -eńe* / *kešeńa* (też chyba skrócone *ḱeš* ż) 'kieszeń'; zdr. *kieszonka*. Najbardziej prawdopodobna etymologia W. Smoczyńskiego: wyraz polski zapożyczony z br. *kišén'*, dial. *kišénja* 'kieszeń' (stąd też ukr. *kyšénja*, r. dial. płd.-zach. *kišénja* / *kišén'*), będącego pożyczką z lit. *kišẽnė*, dial. *kešẽnė* 'kieszeń w ubraniu; kieszeń u siodła; sąsiek w stodole, służący do składania zżętego zboża w małej ilości' (wyraz litewski ma być z pochodzenia nazwą czynności z przyr. *-enė* od lit. *kišti, kišù* 'sunąć coś', *į-kišti* 'wsunąć coś do czegoś; wetknąć, wepchnąć', wtórnie skonkretyzowaną w 'to, do czego się coś wsuwa'). — Od zdr. *kieszonka*: *kieszonkowy* → *kieszonkowiec*.

kij od XIII w. 'drąg drewniany, patyk, laska', *kije* mn 'uderzenia kijem, bicie', stp. XV–XVI w. 'kłoda, dyby', kasz. *kij* 'kij, laska; młode, proste, gładkie drzewko'; zdr. *kijek*. Ogsł.: cz. *kyj* 'kij, maczuga', r. dial. *kij* 'kij, pałka', słwń. *kij* 'drewniany młot, maczuga'. Psł. **kyjь* [< **kū-jo-*] 'młot, maczuga, kij', nazwa narzędzia od psł. czas. **kuti* 'bić, uderzać' (zob. *kuć*), z przyr. **-jь* i archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **u* ⇒ **y* (z wcześniejszej alternacji **ou̯* ⇒ **ū*), odpowiedniki: lit. *kū́jis* 'ciężki młot kowalski', stpr. *cugis* 'młot', por. też łot. *kũja* 'maczuga, kij'. Pierwotne znaczenie 'to, czym się bije, uderza'. — Od tego stp. *kijań* / *kijan* 'proste narzędzie drewniane', od niego *kijanka* (w stp. zdr. od *kijan*).

kikut od XVI w. 'część kończyny, palca pozostała po amputacji', 'pozostałość po czymś, co zostało wykorzystane lub zniszczone'. Por. słc. dial. *kikut* 'kikut ręki'. Z innym przyr. stp. *kikieć* 'kciuk', p. reg. wsch. 'kikut (np. ręki, nogi)', kasz. *kikc* (/ *kiks*) 'kikut; pozostała część rogu po strąceniu' < pp. **kykъtь*. Obie postaci (pierwotne **kykutъ* i **kykъtь*) od psł. **kyka* 'coś zgiętego, skręconego, zwiniętego', por. stp. 1270 r. *Kika* 'przezwisko chłopa, który utracił rękę', derywat w słowiń. *kikată jegła* 'szpilka', słc. dial. *kyka* 'kikut, okaleczony człowiek; laska, pałka; wypchany włosiem worek używany jako podkładka pod czepiec', r. daw. i dial. *kíka* 'kobiecy ubiór głowy', scs. *kyka* 'włosy', słwń. *kíka* 'kosmyk włosów; pypeć'. Pokrewne z łot. *kūķītis* 'karzeł', *kūkša* 'staruszka pochylona wiekiem', z innym wokalizmem rdzennym lit. *kaũkas* 'duch domowy, skrzat', *kùkis* 'hak, haczyk', *kukà* 'maczuga', *kukė̃* 'gruba część pałki', łot. *kauka* 'czupryna, czub', *kùoks* 'drzewo, laska, kij'. Od pie. **keu̯-k-* / **kou̯-k-* / **ku-k-* 'krzywić, zginać, skręcać'.

kilim od XVII w. 'barwny, wzorzysty dywan', daw. i dziś dial. 'derka do okrywania koni lub ludzi'. Por. cz. *kelim* / *kilim*, ukr. *kýlym*, ch./s. *ćìlim* / *kìlim* 'kilim'. Zapożyczenie z tur. *kilim* 'mały kobierzec, dywan'.

kilka od XVI w. liczeb. nieokreślony 'nieokreślona liczba większa od dwóch, a mniejsza od dziesięciu', stp. od XV w. *kiele* 'ile', *kile* / *kilo* 'ile; kilka', *kilko* / *kielko* 'kilka', 'ile, jak wiele', *kilki* / *kielki* 'jak wielki', kasz. *kile* 'kilka'. Z psł. **koliko* 'ile', złożonego z zaimka pytajnego **ko-* 'kto' (zob. *kto*), part. **li* (zob. *li*) i przyr. **-ko*. W polskim *-il-* (*kilka*), daw. *-el-* (*kielko*) zapewne pod wpływem *ile*, stp. *jele* (zob. *ile*); końcowe *-a* z często używanych form przypadkowych (dop. pj, mian.-bier. mn) wyrazu dawniej odmienianego. — Od tego *kilkoro*; *kilkadziesiąt* (stp. XV w. *kielkodziesiąt*, kasz. *kilezesǫt*); *kilkanaście* (stp. XV w. *kielkonaćcie* / *kilkonaćcie*, kasz. *kilenâsce*), wszystkie utworzone na wzór odpowiednich liczebników (np. *pięcioro, pięćdziesiąt, piętnaście*).

kilof od XV w. 'metalowe narzędzie do rozbijania np. skał', stp. *kilof* / *kilow* 'pewien rodzaj młota, używanego także jako broń, rodzaj czekana', w XVI w. *kilof* 'kawałek żelaza osadzony na długim trzonku (używa-

ny jako broń, jako narzędzie)'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kîlhouwe* 'kilof w kształcie klina do kruszenia miękkich skał' (złożenie z *kîl* 'klin' i *houwe* 'kilof, oskard, motyka'), dziś niem. *Keilhaue* 'kilof, czekan'.

kiła od XVI w. 'choroba weneryczna, lues', wcześniej od XV w. 'przepuklina, ruptura'. Ogsł.: cz. *kýla* 'przepuklina, ruptura', r. *kilá* 'guzowate obrzmienie; narośl na drzewach, korzeniach', ch./s. *kȉla* 'przepuklina; opuchlizna; narośl na roślinach; gruda (śniegu)'. Psł. **kyla* [< **kūlā*] 'nabrzmienie, narośl', odpowiada lit. *kū́la* 'zgrubienie, obrzmienie, narośl, guz', *kúlas* 'przepuklina, ruptura', por. też pokrewne stisl. *haull* 'przepuklina', stwniem. *hōla* 'ts.', gr. *kḗlē* 'nabrzmienie, opuchlizna; przepuklina', z pie. **kūlā* / **kāu̯(ə)lā* 'obrzęk, obrzmienie, przepuklina'.

kipieć *kipię* od XV w. 'wrzeć, gotować się', kasz. *kipec* 'kipieć, wrzeć'; z przedr. *wykipieć*. Ogsł.: cz. *kypět* 'kipieć; tryskać', r. *kipét'* 'kipieć, wrzeć; burzyć się, kotłować się', scs. *kypěti* 'kipieć, wrzeć; przelewać się, być w nadmiarze'. Psł. **kypěti* 'kipieć, wrzeć, kotłować się', odpowiada lit. *kūpė́ti* 'kipieć, wrzeć', łot. *kùpêt* 'dymić, kurzyć się', stind. *kúpyati* 'wpada w gniew, kipi gniewem', łac. *cupiō, cupere* 'pragnąć, pożądać', od pie. **kūp-* / **ku̯əp-* / **keu̯(e)p-* 'dymić, wrzeć, kipieć, gotować'.

kisić *kiszę* od XVIII w. 'poddawać fermentacji, kwasić, zakwaszać', od XVII w. *ukisić się* 'ukisnąć', dziś także *zakisić*. Por. słc. *kýšiť* 'kwasić', dial. *kysiť sa* 'kisnąć'. Późny czas. utworzony od *kisnąć* na wzór arch. czas. kauzat. na *-ić* (np. *wodzić*). Starym czas. ze znaczeniem kauzatywnym jest *kwasić*.

kisiel 'rodzaj galaretki', stp. od XV w. 'potrawa z zakwaszonej mąki owsianej'. Płnsł.: gł. *kisel* 'kwas', cz. *kysel* 'kisiel', słc. *kyseľ* 'rodzaj kwaśnej polewki', r. *kiséľ* 'potrawa z zakwaszonej mąki owsianej'. Psł. dial. **kyselъ* 'coś zakwaszonego, zwłaszcza potrawa z zakwaszonej mąki owsianej', od psł. **kysěti* 'kisnąć, fermentować' (por. p. od XV w. *kisieć* 'kisnąć, fermentować', scs. *vъskisěti* 'skisnąć, skwaśnieć', pokrewne z *kisnąć*, zob.), z przyr. **-ělъ* (co do budowy por. *kądziel, kąpiel*).

kisnąć od XVI w. 'ulegać fermentacji, kwaśnieć, kisić się'; z przedr. *skisnąć*. Ogsł.: cz. *kysnout* 'kisnąć, kwaśnieć', r. *kísnuť* 'ts.', ch./s. *kȉsnuti* 'moknąć (na deszczu); kisnąć, kwaśnieć, fermentować'. Psł. **kysnǫti* 'zacząć ulegać fermentacji, zacząć kwaśnieć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od pie. **kūt-s-*, od pie. **ku̯at-* / **ku̯āt-* 'kwasić, kisić'. Zob. *kwasić*.

kiszka od XVI w. (ale w XV w. nazwa własna) 'część przewodu pokarmowego, część jelita', 'jelito z nadzieniem, rodzaj wędliny, kaszanka'. Płnsł.: cz. dial. *kyška* 'kiszka wątrobiana' (jeśli nie z polskiego), r. *kišká* 'jelito, kiszka; szlauch'. Psł. dial. **kyšьka* 'wnętrzności lub ich część, jelito', przypuszczalnie pierwotne zdr. z przyr. **-ьka* od psł. **kyša* [< **kys-ja*] 'coś skwaśniałego, kwaśnego, nawilżonego' (por. cz. dial. *kyša* 'kwaśne mleko', r. dial. *kíša* 'kwaśne ciasto, rozczyn', bg. *kíša* 'chlapa, słota', ch./s. *kȉša* 'deszcz'; tu należy p. dial. śl. *kiszka* 'kwaśne mleko'), będącego derywatem (nazwą czynności wtórnie skonkretyzowaną) z przyr. **-ja* (por. np. *burza, grobla, kasza*) od psł. **kysěti* 'kisić', **kysnǫti* 'zacząć ulegać fermentacji, kwaśnieć' (zob. *kisnąć*). Hipotetyczne wcześniejsze znaczenie 'to, co (łatwo) ulega fermentacji, kwaśnieje' > 'wnętrzności zwierzęce'.

kiść ż od XV w. 'pęk, grono, wiecha', w XVI w. 'kwiatostan w postaci kłosków wyrastających z jednej wspólnej łodygi'; w stp. także w specjalnym znaczeniu 'roczna zapłata, uiszczana miodem, za dzierżawienie pańskiej barci', w XVI w. 'opłata za pilnowanie barci'. Ogsł.: cz. dial. *kysť* 'pęk, wiązanka, bukiet', r. *kist'* 'kiść, pęk, grono; dłoń wraz z palcami, kiść ręki; frędzla; pędzel', bg. dial. *kíska* [< **kístka*] 'bukiet, pęk, kiść; frędzla'. Psł. **kystь* [< **kyt-tь*] 'pęk, kiść, wiązanka', zapewne od psł. **kyta* 'grono, pęk, wiązka' (zob. *kita*), z przyr. **-tь*.

kita 'pióra, włosy, nici itp. zebrane w wiązkę, pęk, służące jako ozdoba nakrycia głowy lub uprzęży, pióropusz, czub', 'puszysty ogon zwierzęcia', 'kwiatostan tworzący wiechę, kiść', stp. od XII w. 'określonej wielkości wiązka lnu lub konopi', w XV w. 'wiecha, kiść, strąk', w XVI w. też 'kłąb włókna,

z którego przędzie się nici', 'pióropusz'; zdr. *kitka*. Ogsł.: stcz. *kyta* 'grono, kiść, wiązka, bukiet', cz. *kytice* ż 'bukiet', *kytka* 'ts.', reg. 'kwiat, kwiatek', r. dial. *kíta* 'wijący się pęd roślinny; wiązka siana', ch./s. *kȉta* 'wiązanka, bukiet'. Psł. **kyta* 'grono, pęk, wiązka', prawdopodobnie od psł. **kyti* 'kiwać' (zob. *kiwać*), z przyr. *-ta*, zapewne zatem pierwotne znaczenie 'to, co się kiwa, chwieje, kołysze' lub 'to, czym się macha'.

kiwać *kiwam* od XV w. 'rytmicznie poruszać czymś raz w jedną, raz w drugą stronę, kołysać', kasz. *kivac*, *kive* 'kiwać'; z przedr. *pokiwać*, *wykiwać*; jednokr. *kiwnąć* (w XVI w. częściej *kinąć*), zob. *skinąć*. Ogsł.: cz. *kývat*, r. *kiváť*, scs. *pokyvati* 'pokiwać, skinąć'. Psł. **kyvati*, **kyvajǫ* 'machać, kiwać', pierwotny czas. wielokr. od szczątkowo poświadczonego psł. **kъvati*, **kъvǫ* / **kyti*, **kyjǫ* 'kiwać' (scs. **kъvati*, na które wskazuje forma 3. osoby l. mn imperfektum *kvaachǫ* 'kiwali głowami' w Kodeksie supraskim, śrbg. *kъvaachǫ* 'ts.', cs.-rus. *kyti*, *kyjǫ* 'kiwać'), prapokrewnego z łac. *cēvō*, *cēvere* / *cēveō*, *cēvēre* 'kręcić tyłkiem, machać ogonem (o psie)', od pie. pierwiastka **kē̆u̯-* 'ruszać, machać, chwiać'. Zob. *skinąć*.

klacz ż od XVI w. 'kobyła', stp. XV–XVII w. i dziś dial. *klacza*, kasz. *klać* ż 'klacz'; zdr. *klaczka*. Zapożyczenie ze wschsł.: ukr. *kljač*, reg. *kljáča* 'kobyła', r. *kljáča* 'szkapa', dial. 'kobyła', wyprowadzanego z psł. dial. **klęča* [< **klęk-ja*] 'coś zgiętego, wykrzywionego; szkapa, kobyła' od psł. **klęk-* 'zginać, zakrzywiać; uginać kolana, podkurczać nogi' (zob. *klęczeć*). Oryginalną polską postacią byłoby *†klęcza*, szczątkowo zachowane w gwarze podegrodzkiej (na zachód od Nowego Sącza) jako zdr. **klęczę*, **klęczęcia* (gwarowy zapis *klą̈ⁿcą* / *klåncą*, dop. *klą̈ćą̈ća*) 'kobyłka', może też w nazwisku *Klenczon*.

klamka od XVI w. 'rodzaj zamka u drzwi', kasz. *klamka* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *klam* / *klame* / *klamme* 'klamra (dziś niem. *Klemme* 'zacisk, zaciskacz sprężynowy; kleszcze; imadło'), przyswojone za pomocą przyr. *-ka*.

klamra od XIV w. 'żelazo do spinania czegoś', 'rodzaj zapięcia', daw. od XVI w. i dziś dial. *klambra* 'klamra'. Zapożyczenie ze śrwniem. *klam(m)er* / *klamere* 'klamra' (dziś niem. *Klammer* ż 'klamra, sprzączka, uchwyt').

klapać *klapię* (daw. też *klapam*) od XVII w. 'uderzać czymś płaskim o coś, powodując powstanie charakterystycznego dźwięku', 'poruszać szczęką, szczękać zębami, dziobem', daw. także 'klaskać', kasz. *klapac* 'plotkować'; jednokr. *klapnąć*. Por. cz. dial. *kľapat* 'pukać, stukać, klepać', słc. dial. *kľapať* 'siedzieć w kucki', r. dial. *kljápať* 'pleść głupstwa'. Od dźwkn. wykrz. *klap!* naśladującego odgłos uderzenia, upadku.

klaskać *klaskam* / *klaszczę* od XV w. 'powodować odgłos, uderzając dłonią w dłoń', daw. też 'szczękać zębami', kasz. *klaskac*, *klašče* 'klaskać, bić brawo'; z przedr. *oklaskać*, *zaklaskać*; wielokr. *-klaskiwać*: z przedr. *oklaskiwać*; jednokr. *klasnąć*, *przyklasnąć*. Ogsł.: dł. *klaskaś* 'klaskać, plaskać, chlastać, trzaskać z bicza; pluskać', r. dial. *kleskáť* / *klëskať* 'klaskać, plaskać, chlastać, trzaskać z bicza', ukr. dial. *kljáskaty* 'ts.; mlaskać', słwń. *klesniti* 'klasnąć, plasnąć, mlasnąć'. Psł. **klěskati* (zapewne też **kleskati* i **kľaskati*) 'uderzać z odgłosem, trzaskać, plaskać, klaskać', od dźwkn. wykrz. naśladującego odgłos mocnego uderzenia (także uderzenia w coś), chlastania, trzaskania, plaskania, por. np. p. *klask!*, gł. *kles!*, r. dial. *klesk!*, słwń. *klesk!*. — Od czas. przedrostkowego *oklaski* mn.

klasztor od XIV w., kasz. *klåštór*, *-oru* 'klasztor'. Zapożyczenie, jak wiele terminów chrześcijańskich, ze stcz.: stcz. hipotetyczne *†klášťor*, na które wskazuje też słc. *kláštor* (w zabytkach stcz. występują postaci *klášter* i *klášteř*), co przejęte ze stwniem. *klōstar* 'klasztor'. Por. cz. *klášter*, gł. *klóštr*, słwń. *klóšter*. Ostatecznym źródłem wyrazu jest śrłac. *clostrum* z łac. *claustrum* 'zamknięcie, zamek, rygiel; miejsce zamknięte, warownia, klasztor' (od łac. *claudō*, *claudere* 'zamykać, zagradzać, otaczać').

klatka od XV w. 'pomieszczenie z prętów lub krat, służące do hodowli lub transportu zwierząt, ptaków', 'małe, ciasne, duszne pomieszczenie', stp. *klatka* / *kletka* 'szopa, buda, komórka; klatka, kojec', w XVI w. też

'sidła, łapka, pułapka', kasz. *klâtka* 'klatka'; tu należy też *klitka* 'małe, ciasne, nędzne pomieszczenie', przejęta do języka ogólnego w postaci gwarowej *klitka* < *klėtka*. Ogsł.: słc. *klietka* 'klatka', r. *klétka* 'klatka; kratka; komórka', scs. *klětъka* 'cela'. Psł. **klětъka* 'prymitywne, byle jak zrobione, małe pomieszczenie', pierwotne zdr. z przyr. **-ъka* od psł. **klětъ* ż 'prymitywne, byle jak zrobione pomieszczenie, schronienie, szałas, buda, komora, izdebka' (por. p. daw. od XV w. *kleć* ż 'prowizoryczne, byle jak zrobione pomieszczenie, szopa, buda; dobudówka, komora', stp. też 'skrzynia, paka', w XVI w. 'klatka', r. *kleť* 'komora, spiżarnia, spichlerz; klatka wyciągowa (w kopalni)', scs. *klětъ* 'komora, izba, cela'), dokładne odpowiedniki tylko w bałt.: lit. *klėtis* 'spichlerz', łot. *klēts* 'spichlerz, komora'. Zapewne wyraz bałtosł. **klēti-*, pokrewny z goc. *hleiþra* 'chata, namiot', śrirl. *clíath* 'plecionka z gałązek, płot, ogrodzenie', gr. *klisía* 'chata, namiot', od pie. **klei̯-* 'opierać, skłaniać'. Por. *klecić*.

kląć *klnę* od XIV w. 'złorzeczyć, przeklinać, źle życzyć', stp. też 'wykląć, ekskomunikować', *kląć się* 'przysięgać, zaklinać się', daw. 'złorzeczyć komuś, przeklinać', kasz. *klǫc* / *klic, klńe* (*klëńe*) 'kląć'; z przedr. *okląć, przekląć, skląć, wykląć, zakląć*; wielokr. *-klinać*: *oklinać, przeklinać, wyklinać, zaklinać*. Ogsł.: cz. *klít, kleji* 'kląć, przeklinać', r. *kljasť, kljanú* 'kląć, przeklinać, złorzeczyć', *kljásťsja* 'przysięgać, zaklinać się', scs. *klęti, klъnǫ* 'kląć, przeklinać'. Psł. **klęti, *klъnǫ* 'kląć, przeklinać, złorzeczyć, wyklinać', **klęti sę* 'zaklinać się, składać przysięgę', prapokrewne z łot. daw. *klentēt* 'przeklinać', stpr. *klantemmai* (1. osoba l. mn czasu teraźn.) 'przeklinamy', ostatecznie może od pie. **kel-* 'wołać, krzyczeć, hałasować, rozbrzmiewać' (do którego należą np. łac. *clāmō, clamāre* 'krzyczeć, głośno wołać', gr. *klónos* 'zamieszanie, zgiełk bitewny', stang. *hlimman* 'dźwięczeć, rozbrzmiewać, szumieć'). — Od tego *przekleństwo, zaklęcie*. Zob. też *klątwa*.

kląskać *kląskam* od XVI w. 'plaskać, klaskać językiem', stp. *klęskać, klęszczę* / *klęskam* / *kląskam* też 'klaskać w dłonie', 'mlaskać', dial. *kląskać* / *klęskać* także 'cmokać', 'tupać (o koniach)', kasz. *klǫskac, klǫskâ* / *klǫšće* 'mlaskać podczas jedzenia', *klǫščec, klǫšći* 'ts.', *kluskac, kluskâ* / *klušce* 'ts.' oraz archaiczna postać bez *-k-* *klǫsac, klǫsâ* 'ts.'. Odpowiednikiem może być np. ukr. dial. *kljáskaty* 'klaskać, plaskać, chlastać, trzaskać; mlaskać' (jeśli nie pochodzi z prapostaci **kľaskati*). Może pierwotne **klęsati* i **klęskati*, warianty fonetyczne (i morfologiczne) psł. czasowników pochodzenia dźwkn. **klěskati* / **kleskati* / **kľaskati* 'uderzać z odgłosem, trzaskać, plaskać, klaskać' (zob. *klaskać*), z ekspresywnym unosowieniem samogłoski rdzennej.

klątwa od XIV w. (daw. też *klątew*) 'przeklęcie, wyklęcie kogoś', 'ekskomunika', stp. także 'sąd, wyrok', 'groźba kary', w XVI w. 'przysięga, zaklinanie się', 'przekleństwo'. Ogsł.: cz. *kletba* 'klątwa, przekleństwo', r. *kljátva* 'przysięga', przest. 'klątwa, przekleństwo', scs. *klętva* 'przysięga; przekleństwo'. Psł. **klętva* 'klątwa, przekleństwo; przysięga', pierwotna nazwa czynności od psł. **klęti* 'kląć, przeklinać, złorzeczyć, wyklinać', **klęti sę* 'zaklinać się, składać przysięgę' (zob. *kląć*), z przyr. **-tva* (co do budowy por. *brzytwa, gonitwa, modlitwa*).

klecić *klecę* od XVI w. 'budować coś z pośpiechem, nieudolnie, z lichych materiałów; tworzyć coś mozolnie, nieudolnie', w XVI w. 'pleść głupstwa', 'płodzić coś', kasz. *klëcëc, klëci* 'skutkować, działać skutecznie'; z przedr. *sklecić*. Por. r. dial. *kletíť* 'układać na krzyż, w kratkę', *kletíť péstreď* 'tkać prostą, konopną tkaninę', bg. dial. *zaklétjam* 'zamykam'. Czas. odrzecz. od p. daw. *kleć* 'prowizoryczne, byle jak zrobione pomieszczenie', psł. **klětъ* 'prymitywny budynek, szałas' (zob. *klatka*), pierwotne znaczenie 'budować szałas, prymitywny budynek'.

klej od XV w. 'substancja służąca do klejenia, łączenia czegoś', daw. 'każda substancja kleista, lepka (np. żywica, smoła)', stp. XV–XVII w. i dziś dial. też *klij*, kasz. *klij* / *klej* 'klej'; zdr. *kleik* 'kleisty wywar z kaszy, ziaren zbożowych' (daw. *klejek* / *kliek*). Ogsł.: cz. przest. i dial. *klí* / *klej* (dziś *klih*), r. *klej*, słwń. *klêj*. Psł. **kъlejь* / **kъlьjь* 'substancja

kleista, lepka', prapokrewne z gr. *kólla* [< **kolia*] 'klej', śrdniem. *helen* 'kleić', wyprowadzanych z pie. **kol(ē)i-* 'klej'. — Od tego *kleić* (daw. *kliić*) od XV w., z przedr. *nakleić* (→ *naklejka*), *okleić* (→ *okleina*), *przykleić*, *rozkleić*, *skleić* (→ *sklejka*), *zakleić*.

klejnot od XIV w. 'rzecz drogocenna, drogi, szlachetny kamień, wyrób jubilerski', stp. *klejnot* / *klenot* (w XVI w. też *klinot* / *klijnot*) 'kosztowności, kosztowne naczynia', 'szczyt syszaka, znak rozpoznawczy na hełmie' > 'herb, znak rodowy', 'oznaki, insygnia władzy', 'piętno'. Por. cz. *klenot* 'rzecz drogocenna', stcz. *klénot* / *klejnot* 'znak rozpoznawczy na hełmie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kleinôt* / *kleinât* / *kleinœte* / *kleinœde* / *kleinet* 'drobiazg wykonany artystycznie, klejnot, błyskotka; odznaka, znak rozpoznawczy na hełmie rycerskim; herb', dziś niem. *Kleinod* 'klejnot; kosztowności' (od śrwniem. *klein(e)* 'śliczny, delikatny, wykwintny; drobny, miałki, cienki', pierwotnie 'błyszczący, gładki', dziś niem. *klein* 'mały').

klekotać od XV w. 'wydawać głos, stukając dziobem (o bocianie)', stp. 'stukać, kołatać', daw. 'wiele i niezbyt mądrze mówić, pyskować', kasz. *klekotac* 'klekotać (o bocianie); terkotać, grzechotać; trajkotać, paplać, klepać', *klekot* 'klekot bociana; warkot, terkot, grzechot; trajkotanie, paplanina', 'gaduła; stary zegar'; por. stp. od XV w. *klektać*, *klekcę* 'uderzać, stukać, kołatać', w XVI w. 'klaskać', 'pleść głupstwa, wiele mówić', kasz. *klektac*, *klekce* 'gadać, pleść, paplać'. Ogsł.: cz. *klekotat* 'klekotać, kłapać', *klektat* 'klekotać, kłapać; wstrząsać, potrząsać', r. *klekotáť* 'klekotać, krzyczeć (o orle)', słwń. *klekotáti* / *kleketáti* 'klekotać, krakać, grzechotać, stukać'. Psł. **klekotati* / **klekъtati* 'wydawać, powodować powtarzający się, głuchy głos', czas. intensywne z przyr. **-ot-* / **-ъt-* od poświadczonego tylko we wschsł. czas. **klekati* (por. strus. *klekati* 'mocno bić, o sercu', br. dial. *klékac'* 'klekotać, o bocianie'), pochodzenia dźwkn.

kleń od XVI w. 'ryba Leuciscus cephalus', kasz. *kléń* 'ts.'. Ogsł.: gł. *klen* 'płoć', słc. *kleň* 'kleń', r. *klen'* 'ts.', ch./s. *klìjen* 'ts.'. Psł. **klenь* czy **klěnь* 'kleń', bez prawdopodobnej etymologii. Niepewny związek z psł. **k(ъ)linъ* 'klin' (zob. *klin*), nazwa miałaby nawiązywać do klinowatego kształtu ryby (ale tak nazwane mogłyby być przecież i liczne inne gatunki ryb), niejasna przy tym struktura wyrazu (czyżby zamiana przyr. **-inъ* przyr. **-enь* czy **-ěnь* przez analogię do innych nazw ryb, por. np. *lipień?*). Wątpliwe także łączenie postaci **klenь* z psł. nazwą drzewa **klenъ* (zob. *klon*), jakoby od czasu tarła tej ryby, przypadającego na okres kwitnienia klonów.

klepać *klepię* 'ubijać, uderzać, stukając, wygładzać', stp. od XIV w. 'kuć, bić metal (dla nadania formy)', w XVI w. też 'obmawiać, szkalować', daw. i dial. też 'kłapać, szczękać zębami', 'naprzykrzać się komuś', kasz. *klepac* 'z lekka uderzać dłonią; pukać; młócić cepami; czyścić len z paździerzy za pomocą międlicy; ostrzyć, wyklepywać kosę; gadać, pleść; grać w karty', 'klekotać (o bocianie)'; z przedr. *poklepać*, *uklepać*, *wyklepać*, *zaklepać*; wielokr. *-klepywać*: z przedr. *poklepywać*, *uklepywać*, *zaklepywać*; jednokr. *klepnąć*. Ogsł.: cz. *klepat* 'stukać, pukać, klepać; trzepać; trząść', r. *klepáť* 'nitować; oczerniać', scs. *klepati*, *kleplję* 'dawać znak, wskazywać'. Psł. **klepati* 'stukać, pukać, klepać', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *klepisko* 'miejsce młocki'; *klepka* od XV w. 'deszczułka z twardego drewna do układania posadzek, do wyrobów bednarskich, do poszycia szkieletu łodzi, jachtu itp.', kasz. *klepka* też 'gont, dranica do pokrywania dachu'.

kleszcz od XV w. 'pajęczak Ixodes ricinus', kasz. *klëšč* 'ts.', 'belka wzmacniająca mury'. Ogsł.: cz. *klíšť* m 'kleszcz', r. *klešč* 'kleszcz', słwń. *klèšč* (*klèšč*) 'chrząszcz jelonek'. Psł. **klěščь* [< **klěst-jь*] 'kleszcz', nazwa wykonawcy czynności od psł. **klěstiti* 'ściskać, zgniatać, np. kleszczami' (por. stp. *kleścić*, *kleszczę* i *kleśnić*, nowsze *kleszczyć* 'kastrować', cz. *klestit* 'okrzesywać drzewa; kastrować; karczować; torować', r. dial. *klestíť* 'ściskać, gnieść', scs. z przedr. *sъklěstiti* 'ścisnąć, związać'), z przyr. **-jь* (co do budowy por. np. *chrząszcz*, *leszcz*). Podstawowy czas. **klěstiti* od pie. **kleik-* '(boleśnie) ściskać, uciskać, zgniatać, szczypać'.

kleszcze mn od XV w. 'szczypce, obcęgi', 'dwudzielne zakończenie odnóży niektórych pajęczaków i skorupiaków', w XVI w. też 'klamra', dial. np. 'drewniane pałąki u chomąta'; por. kasz. *klěščka* 'duża drewniana igła sieciarska', 'rodzaj drewnianych kleszczy'. Ogsł.: cz. *kleště* ż mn 'kleszcze, obcęgi', r. *klěšči* mn 'kleszcze; szczypce, obcęgi', ch./s. *klijèšta* 'kleszcze'. Psł. **klěšča* [< **klěst-ja*] 'narzędzie do ściskania, zgniatania', skonkretyzowana pierwotna nazwa czynności 'ściskanie, zgniatanie', z przyr. **-ja* od psł. **klěstiti* 'ściskać, zgniatać' (zob. *kleszcz*).

klęczeć *klęczę* od XIV w. 'wspierać się na ugiętych kolanach', kasz. *kląčëc* / *klěčec* 'klęczeć'; wielokr. *klękać*, z przedr. *przyklękać, uklękać*; jednokr. *klęknąć*, z przedr. *przyklęknąć, uklęknąć*. Ogsł.: cz. *klečet*, ukr. *kljáčaty*, scs. *klęčati*, *klęčǫ* 'klęczeć'. Psł. **klęčati*, **klęčǫ* 'klęczeć', wielokr. **klękati*, obie postaci oparte na podstawowym psł. *†klękti*, odpowiadającym lit. *klénkti* 'iść prędko', pokrewnym z lit. dial. *klénkėti* 'iść prędko (utykając)', łot. *klencēt* 'kuleć, utykać', śrwniem. *lenken* 'krzywić', stnord. *hlykkr* 'krzywizna', wszystkie od pie. **klenk-* / **kleng-* 'zginać, zwijać, skręcać'. Pierwotne znaczenie 'krzywić się, być zgiętym' (jego reliktem jest np. p. dial. *zakląknąć się* 'wykrzywić się w dół, zapaść się'). — Od tego *klęcznik*; *klęczki* mn (*na klęczkach, na klęczki, z klęczek* 'w pozycji klęczącej, z pozycji klęczącej').

klęska od XVI w. 'porażka', daw. XVI–XVII w. też *kleska* i *klęsta, klęstka* oraz *kliska* / *kliszka* 'coś złego, wielkie nieszczęście, szkoda, strata'. Por. stcz. *kléska* 'wada, uchybienie' oraz cz. *poklesek* 'przewinienie, błąd', arch. *pokléska* 'przewinienie, błąd; upadek', słc. *pokles* 'obniżenie, spadek', *poklesok* 'nietakt, gafa'. Zachsł. **klęsъka* 'zapadnięcie się, upadek', nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) od psł. **klęsati*, **klęsnǫti* 'opadać, spadać, zapadać się' (zob. *klęsnąć*), z przyr. **-ъka*.

klęsnąć *klęśnie* od XVI w. (z przedr. *sklęsnąć* od XV w.) 'zapadać się, uginać się, opadać; tęchnąć (o obrzęku)', zwykle z przedr. *sklęsnąć* od XV w., daw. od XVI w. *klęsnąć* / *klesnąć* 'tracić opuchlinę, tęchnąć, chudnąć', też dok. 'zapaść się', dial. *klęsać* 'ściskać, gnieść, miąć', *sklęsać* 'stłoczyć; gratami pozastawiać'; z przedr. także *wklęsać* 'stawać się wklęsłym, wgłębionym; zapadać się', *zaklęsać* 'zapadać się, osuwać się głębiej', *wklęsnąć* 'stać się wklęsłym; zapaść się' (od tego *wklęsły* 'wgłębiony, zapadły, zapadnięty'), *zaklęsnąć* 'zapaść się, osunąć się głębiej'. Zachsł. i płdsł.: cz. *klesat* 'padać, opadać, spadać, upadać', *klesnout* 'opaść, spaść, upaść', słc. *klesať* 'opadać, spadać; obniżać się, zniżać się; osiadać', *klesnúť* 'opaść, spaść, obniżyć się', słwń. *klésniti* 'zachwiać się', bg. dial. *klésam (sa)* 'poruszać do przodu i do tyłu tylną częścią ciała'. Psł. **klęsati* 'opadać, spadać, zapadać się', jednokr. **klęsnǫti*, prawdopodobnie z pierwotnego **klen-s-ati*, czas. intensywnego z przyr. **-s-* od pie. **kle-n-* 'pochylać, zginać' (zob. *kłonić*).

klin od XIV w. 'kawałek drewna lub metalu używany jako proste narzędzie do rozszczepiania twardych materiałów', też 'różne przedmioty w kształcie trójkąta (np. kawał pola, materiału)', daw. także 'brzeg szaty, podołek', 'łono matki', 'przepuklina', kasz. *klin*. Ogsł.: cz. *klín*, r. *klin*, ch./s. *klîn* 'klin'. Psł. **kъlinъ* czy **klinъ* 'narzędzie do rozszczepiania, klin', związany etymologicznie z psł. czas. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym; rozszczepiać, rozłupywać' (zob. *kłuć*), zapewne z przyr. **-inъ*, ale szczegóły budowy niezbyt jasne.

kloc od XV w. 'ścięty, obrobiony pień', stp. XVI w. 'bryła', 'tułów bez głowy', kasz. *kloc* 'kłoda, kloc', 'duży kawał (np. chleba, masła)'; zdr. *klocek*. Zapożyczenie ze śrwniem. *kloz* 'bryła, pniak, kloc' (dziś niem. *Klotz* 'pień, kloc, kłoda').

klon od XV w. 'drzewo Acer' (w stp. może też 'jesion, Fraxinus'), kasz. *klòn*. Ogsł.: cz. *klen*, r. *klën*, ch./s. *klȇn*. Psł. **klenъ* 'klon, jesion', pokrewne z niem. *Lehne*, stang. *hlyn*, gr. *glīnos* / *gleīnos* 'gatunek klonu kreteńskiego'. Por. też lit. *klẽvas* 'klon'.

klucz od XV w. 'narzędzie do zamykania i otwierania zamków, kłódek', stp. też 'narzędzie w kształcie haka', w XVI w. także 'podpora w kształcie rozwidlonej u góry

żerdzi', od XVI w. również 'zespół majątków ziemskich', kasz. *kluč* 'klucz'; zdr. *kluczyk*. Ogsł.: cz. *klíč* 'klucz', stcz. *klúč* też 'narzędzie w kształcie haka, drąg zakrzywiony', r. *ključ*, *-čá* 'klucz', scs. *kljućь* 'klucz'. Psł. **kľučь* 'coś zakrzywionego', z przyr. **-jь* od psł. **kľuka* [< **klēu̯-kā*] 'zakrzywienie; zakrzywiony, rozwidlony drąg, hak' (por. p. daw. od XVI w., dial. *kluka* 'hak, drąg zakończony rozwidleniem', kasz. *kluka* 'zakrzywiona laska, za pomocą której sołtys zwołuje zebranie; bosak drewniany do wyciągania wiadra ze studni', *klëka* 'jarzmo na jednego wołu; laska sołecka; klamka; hak, haczyk; zagięta rura, kolanko; zakręt rzeki lub drogi', cz. *klika* 'klamka; korba; coś krzywego, zagiętego', stcz. *kľuka* 'hak, drąg zakończony hakiem lub rozwidleniem', r. *kljuká* 'zakrzywiony kij, drąg', *kljukí* mn 'kule, szczudła', słwń. *kljúka* 'zakrzywiony przedmiot, hak, haczyk, zakrzywiony drąg; klamka, zasuwa; klamra'). Podstawowe psł. **kľuka* to archaiczny derywat z przyr. **-kā* (co do budowy por. *rzeka*) od pie. **klēu̯-* (/ **klāu̯-*) 'hak, zakrzywiony, rozwidlony drąg' : 'zahaczać (się), zaczepiać (się); zaryglowywać, zamykać', por. prapokrewne lit. *kliū́ti*, *kliūvù* 'zawisnąć, zaczepić się; zawadzać, przeszkadzać', *kliū́tis* / *kliūtìs* 'przeszkoda', łot. *kļaût*, *kļaûju* 'nachylać, naginać', łac. *clāvis* 'klucz; drąg, belka, zasuwa', *clāvus* 'gwóźdź', gr. *kleís* (jońskie *klēís*, doryckie *kláïs*) 'zasuwa, zapora, rygiel; klucz', *kleíō* (jońskie *klēíō*) 'zamykam, zasuwam, zagradzam'. — Od tego *kluczowy*; *klucznik*; *kluczyć* 'iść, jechać, posuwać się do celu okrężną drogą, zmieniając kierunek, zbaczać z drogi, krążyć' (por. w XVI w. *kluczować* 'kluczyć, biec zygzakiem'; od *klucz* w pierwotnym znaczeniu 'coś zakrzywionego'). Zob. *wykluczyć*.

kłuć się *kluje się* 'lęgnąć się, wydobywać się z jaja (o pisklętach)', kasz. *klëc są*, *klëje są* 'lęgnąć się, wydobywać się z jaja (o pisklętach)', 'wydobywać się z ziemi, wschodzić (o roślinach)', przen. 'zanosić się, szykować się'; z przedr. *wykluć się* 'wylęgnąć się', wielokr. *wykluwać się* 'wylęgać się'. Starsza postać w stp. od XV w. *klwać* 'uderzać w coś dziobem, dziobać, dziobem wykuwać', por. *wyklunąć* 'wylęgnąć się'. Ogsł.: stcz. *klvati*, *kluju* 'dziobać', r. *klevát'*, *kljujú* 'dziobać; chwytać przynętę (o rybie)', ch./s. *kljùvati*, *kljûjēm* 'dziobać'. Psł. **klьvati*, **kľujǫ* 'dziobać, uderzać dziobem', prapokrewne z lit. *kliū́ti*, *kliūvù* 'zawisnąć, zaczepić się', łot. *kļaûtiês*, *kļaûnuôs* 'oprzeć się o coś', od pie. **klēu̯-* 'zahaczać (się), zaczepiać (się); zaryglowywać, zamykać'.

kluska i *klusek*, zwykle *kluski* mn 'potrawa z ciasta', w XVI w. *klosek* / *klusek* 'mączna potrawa: ugotowane bryłki ciasta', kasz. *klôska* 'kluska', *klôsk* / *klusk* 'ts.'; zgr. *klucha*. Zapożyczenie z niem. *Kloss* 'bryła, skiba; kluska', przyswojone za pomocą przyr. *-ka* i *-ek*.

kłak od XVI w. 'nieforemny, zmierzwiony, zlepiony pęk, strzęp jakiegoś materiału puszystego', *kłaki* mn 'krótkie włókna lnu lub konopi zostające na szczotce po wyczesaniu, pakuły', pogardl. 'sierść, włosy, zwłaszcza zmierzwione, pozlepiane', dial. też 'przędziwo, zwłaszcza gorsze', 'garstka słomy, siana'. Por. cz. *klk* 'kłaczek, strzępek', anat. 'kosmek', stcz. *kluk*, zwłaszcza *kluky* mn 'kłaki, pakuły, zgrzebie; strzępki, płatki', r. *klok* 'kłak, pęczek, kosmyk, garstka (włosów, sierści, siana); strzęp', cs. *klъkъ* 'wątek tkaniny', ch./s. daw. i dial. *kûk* 'kłaki, pakuły, najprostsze przędziwo'. Wyrazy słow. wskazują na psł. **klъkъ* 'pakuły, wyczeski lnu i konopi' > 'pęk, strzęp (np. wełny, włosów)', prawdopodobnie od niezachowanego psł. czas. *†kъlti* 'uderzać, bić', równego lit. *kùlti*, *kuliù* 'młócić, bić', łot. *kul̃t* 'ts.' (pokrewnego z psł. **kolti*, zob. *kłuć*). Z psł. **klъkъ* oczekiwalibyśmy polskiej postaci *†kłek*, wyraz polski kontynuuje zatem prapostać **klakъ*.

kłamać *kłamię* od XV w. 'mówić nieprawdę', przest. 'udawać coś', daw. 'przeczyć, nie być w zgodzie z czymś', stp. *kłamać*, *kłamam* 'oszukiwać, zwodzić, mówić nieprawdę', 'szydzić; żartować'; z przedr. *nakłamać*, *okłamać*, *przekłamać*, *skłamać*; wielokr. *-kłamywać*; z przedr. *okłamywać*. Zachsł. i słwń.: cz. *klamat* 'mylić, wprowadzać w błąd; okłamywać, oszukiwać', słc. *klamat'* 'kłamać, okłamywać; mylić; oszukiwać; zdradzać', ch./s. dial. *klàmati* (*klȁmati*) 'chwiać,

kołysać', słwń. *klamáti* 'chodzić powoli, niezgrabnie, zataczać się'. Psł. dial. **klamati* 'chwiać, kołysać', zapewne pierwotnie czas. wielokr. (z regularnym wzdłużeniem rdzennego **o* → **ō* > **a*), od przypuszczalnego pie. **kle-m-* / **klo-m-* 'pochylać, zginać' (paralelnego do **kle-n-*, zob. *kłonić, klęsnąć*), rozszerzenia pie. pierwiastka **kel-* 'schylać, zginać'. Znaczenie 'oszukiwać, zwodzić, mówić nieprawdę' rozwinęło się z pierwotnego 'chwiać, kołysać' zapewne poprzez ogniwo pośrednie 'wprowadzać w stan chwiejności, kiwać'. — Od tego *kłam* od XIV w. 'fałsz, nieprawda' (stp. 'szyderstwo, drwiny, żart; pośmiewisko; błąd, pomyłka'); *kłamstwo* od XV w.; *kłamca* → *kłamczuch*; *kłamliwy*.

kłaniać się od XV w. 'składać ukłon'; z przedr. *nakłaniać, skłaniać*. Ogsł.: cz. *klanet* 'pochylać, skłaniać, uginać', *klanet se* 'pochylać się, uginać się; kłaniać się, oddawać cześć', r. *klánjat'sja* 'kłaniać się, pozdrawiać', scs. *klanjati* 'skłaniać, chylić, uginać', *klanjati sę* 'kłaniać się, padać na kolana, korzyć się'. Psł. **klańati* [< **klan-ja-ti*], **klańajǫ* 'pochylać, skłaniać, uginać', czas. wielokr. od psł. **kloniti* (zob. *kłonić*), z przyr. **-ja-* i z charakterystycznym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*.

kłapać *kłapię* (daw. też *kłapam*) od XVI w. 'szczękać; uderzać, stukać, powodując powstanie głuchego odgłosu'. Ogsł.: cz. *klapat* 'klapać, stukać', dial. *klapat* 'trzepać len; spieszyć się', *klápat* 'mówić głupstwa', ukr. dial. *klápaty* 'kłapać, klepać, człapać; paplać', ch./s. dial. *klàpati* 'stukać, pukać, kołatać'. Psł. **klapati* 'uderzać z odgłosem, stukać, pukać, szczękać', czas. pochodzenia dźwkn.

kłaść *kładę* od XIV w. 'umieszczać', stp. też 'dawać', 'składać, przedstawiać, okazywać', 'zakładać, zasadzać, opierać coś na czymś, widzieć coś w czymś, uważać, sądzić, liczyć', 'czynić', kasz. *kłasc, kładą* 'kłaść'; z przedr. *nakłaść, pokłaść*; wielokr. *kładać* stp. XV w. 'nakładać', poza tym tylko z przedr. *dokładać, nakładać, odkładać, okładać, podkładać, pokładać, przedkładać, przekładać, przykładać, rozkładać, składać, układać, wkładać, wykładać, zakładać*. Ogsł.: cz. *klást, kladu* 'kłaść', r. *klast', kladú* 'kłaść, układać, składać; murować; nieść się (o drobiu)', scs. *klasti, kladǫ* 'kłaść, nakładać'. Psł. **klasti* [< **kladti*], **kladǫ* 'stawiać w pozycji leżącej, płasko kłaść, układać', najbliższe odpowiedniki w germ.: goc. *af-hlaþan* 'nakłaść, naładować', stang. *hladan* 'nakładać, ładować', stwniem. *(h)ladan* (dziś niem. *laden*) 'ts.', z pie. **klā-dʰ-* (/ **kla-t-*) 'płasko kłaść, układać', por. bez rozszerzenia *-d-*: lit. *klóti, klóju* 'kłaść, układać; słać, rozścielać'. — Od tego *kładka* 'prowizoryczny, prymitywny mostek (np. pień, belka, deska przełożona przez strumień)'; od czas. przedrostkowych *nakład* (stp. od XV w. 'wydatki, koszty, zapłata za coś, środki potrzebne do wykonania czegoś', 'to, czego nakładziono, co położono'), *okład* 'to, czym jest coś obłożone, warstwa coś pokrywająca; kompres, okładanie kompresem' (daw. 'okładka, oprawa', 'to, co na kogoś nałożono, czym kogoś obciążono, podatek', *(z) okładem* 'z naddatkiem, z nawiązką, więcej niż')', *podkład* (stp. 'miękka podkładka, zwłaszcza pod siodło', w XVI w. też 'żelazna podstawka do układania drew w palenisku', 'podstawa pod młyn wodny', 'podkładanie, umieszczanie czegoś pod czymś'), *pokład, przekład, przykład, rozkład, skład, układ, wkład, wykład, zakład*; *nakładka, okładka, podkładka, składka, wkładka, zakładka*; *przykładny, składny, układny*.

kłąb *kłębu* od XV w. 'coś poplątanego, mającego kulisty kształt', 'wypukła kość u nasady karku (u konia i bydła)', 'zgrubiona, podziemna część łodygi rośliny', w stp. też 'zwój nici', dial. *kłąb* / *kłęb* 'duży kłębek', 'kłąb u zwierząt', kasz. *kłǫb, kłąba* 'coś skłębionego lub ułożonego w kształt kuli', 'kości obręczy biodrowej (u zwierząt)'; zdr. *kłębek*. Ogsł.: cz. *kloub* 'staw, przegub; wypukłość (zwłaszcza kości w stawie), kolanko w źdźble; wiązka, zwitek czesanego lnu; kłąb dymu', r. *klub* 'zwój, kłąb', słwń. *klóbek* / *klobkô* 'zwój, kłąb, kłębek'. Psł. **klǫbъ* (/ **klǫbo*) 'coś kuliście zwiniętego, skręconego, kłąb', bez pewnej etymologii. — Od tego *kłębić, kłębiasty*.

kłoda od XIV w. 'pień, kloc', stp. 'pień z otworami do zamykania nóg więźnia, dyby', 'pień wydrążony, rodzaj beczki; na-

czynie stanowiące miarę pojemności', dial. 'kloc', 'duża beczka; beczka na kapustę', 'ul w drzewie', kasz. *kłoda* 'duży kawał drewna, kloc'. Ogsł.: cz. *kláda* 'kłoda, kloc', przest. 'narzędzie tortur, dyby', r. *kolóda* 'kłoda, kloc, pień; koryto, żłób', ch./s. *klȁda* 'kłoda, kloc, belka', *klȁde* mn 'dyby'. Psł. **kolda* 'duży kawał drewna, kłoda, kloc', z pie. **koldā*, od pie. **kel-d-* (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **kel(ə)-* 'uderzać, ciąć, rąbać', zob. *kłuć*), por. pokrewne goc. *halts*, stnord., stang. *holt*, stwniem. *holz*, dziś niem. *Holz* 'drewno'. Pierwotne znaczenie 'coś odszczepionego, odłupanego', wyraz oznaczał więc najpierw 'odszczepiony kawał drewna'. Por. *kłódka*.

kłonica od XV w. 'jeden z czterech drążków umieszczonych w osiach wozu, przytrzymujących drabinę', dial. *kłonica* / *kłomnica* 'ts.', kasz. *kłonica* (*kłońic* / *klonc*) 'kłonica'. Zachsł. i słwń.: dł. *kłonica* 'kłonica; maczuga', cz. *klanice* ż 'kłonica', dial. 'pionowy palik w płozach sań', słwń. *klanica* 'polano, szczapa'. Psł. dial. **kolnica* 'odłupany, odszczepiony kawał, kloc, szczapa', od psł. imiesłowu biernego czasu przeszłego **kolnъ* 'rozszczepiony, łupany' (por. cz. *klaný*, ch./s. *klȃn* 'ts.'), z przyr. **-ica*. Podstawowy imiesłów **kolnъ* od psł. czas. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym; rozszczepiać, rozłupywać' (zob. *kłuć*).

kłonić *kłonię* od XV w. 'pochylać, nachylać', stp. 'nakłaniać, przekonywać', od XVI w. *kłonić się* 'pochylać się, schylać się', przen. 'skłaniać się, mieć nadzieję'; z przedr. *nakłonić, pokłonić, skłonić, ukłonić się*. Ogsł.: cz. *klonit* 'skłaniać, pochylać, opuszczać', r. *klonít'*, *klonjú* 'nachylać, naginać; zmierzać', scs. *kloniti* 'chylić, skłaniać'. Psł. **kloniti*, **klońǫ* 'chylić, pochylać, zginać', prawdopodobnie pierwotnie czas. wielokr. od niezaświadczonego *†klęti* [< **klen-ti*] od pie. **kle-n-* 'pochylać, zginać', będącego derywatem od pie. **kel-* 'schylać, zginać' (pie. wariant **kel-* 'ts.' jest kontynuowany w psł. **sloniti* 'opierać', zob. *osłonić*). — Od czas. przedrostkowych *pokłon, skłon, ukłon*.

kłopot od XV w. 'trudna, skomplikowana lub przykra sytuacja, budząca niepokój, zmuszająca do szczególnych zabiegów, starań', stp. też 'spór, zwada, kłótnia', dial. *kłopot* / *chłopot* także 'deska, w której tkwi górny koniec drążka do obracania żaren', kasz. *kłopot* / *χłopot* 'kłopot, zmartwienie, zgryzota'. Ogsł.: cz. *klopota* 'utrapienie, bieda; harówka', r. *chlópoty* 'troski, zabiegi, fatyga', scs. *klopotъ* 'szum, zgiełk'. Psł. **klopotъ* / **chlopotъ* 'stukot, tupot, zgiełk, szum, łoskot' > 'niepokój' > 'troska, zmartwienie, utrapienie', od dźwkn. czas. **klopati* (por. np. p. daw. XVII w. *kłopać* 'trapić', cz. *klopati* 'klepać, pukać, stukać', ch./s. *klópati* 'tupotać, turkotać', daw. i dial. 'kołatać, stukać; bić, tłuc'), z przyr. **-otъ* (możliwe, że podstawą rzeczownika był intensywny czas. z przyr. **-ot-*, por. np. p. *kłopotać się*). — Od tego *kłopotać się, zakłopotany*; *kłopotliwy*.

kłos od XV w., dial. także *kłoso*, kasz. *kłos* (również z przenośnymi chyba znaczeniami 'jajko o dwóch żółtkach', 'kukiełka z resztek ciasta'); zdr. *kłosek* (dial. *kłósek*, też *kłósko* / *kłóska*). Ogsł.: cz. *klas*, r. *kólos*, scs. *klasъ*. Psł. **kolsъ* 'kłos', pokrewne z alb. *kall* [< **kalsa-*] 'ts.'. Z pierwotnego **kol-so-*, od pie. **kel-* 'kłuć' (zob. *kłuć*), z przyr. **-so-* (co do budowy por. *głos*). Etymologiczne znaczenie 'to, co kłuje, kolec', wyraz oznaczał więc najpierw kłujący z powodu ości kłos niektórych roślin, zwłaszcza zbóż. — Od tego *kłosić się* 'wypuszczać kłosy'; od wyrażenia przyimkowego *pokłosie*.

kłócić *kłócę* od XVI w. 'gwałtownie mieszać, wstrząsać', 'mącić, wprowadzać niepokój', 'doprowadzać do niezgody', daw. XVI w. 'kołatać', dial. też 'robić masło', 'pleść, gadać; wymyślać, łajać; gniewać się na kogoś', *kłócić się* 'spierać się; nie zgadzać się', kasz. *kłócëc, kłóci* 'doprowadzać do kłótni', *kłócëc są* 'kłócić się'; z przedr. *pokłócić się, skłócić, wykłócić się, zakłócić*; wielokr. *-kłócać*: z przedr. *skłócać, wykłócać się, zakłócać*. Ogsł.: cz. *klátit* 'trząść, kołysać; strząsać (owoce)', r. *kolotít'* 'bić, grzmocić, tłuc', scs. *klatiti, klaštǫ* 'wstrząsać, kołysać', *klatiti sę* 'chwiać się, wahać się'. Psł. **koltiti*, **kolťǫ* 'wstrząsać, mieszać, wyprowadzać ze stanu spokoju', **koltiti sę* 'spierać się, swarzyć się', w związku etymologicznym z psł. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' (zob. *kłuć*),

ale bezpośrednią podstawą był zapewne rzecz. odczas. **koltъ* / **kolto*, derywowany od psł. **kolti* (co do budowy por. *młócić*). Zob. *kłótnia*.

kłódka od XIV w. 'rodzaj przenośnego zamka, spinającego skoble i haki (np. przy drzwiach)', stp. *kłódka* / *kłótka* 'zamek, kłódka, zasuwa, zapora', dial. *kłódka* / *kłodka* i *kłótka* / *kłotka* 'rodzaj zamka', 'mała kłoda, pniak', 'trzonek (noża, widelca)', 'beleczka w grabiach, w której tkwią zęby', 'belka na osi wozu; piasta', 'beczułka', kasz. *kłódka* 'kłódka' (zdr. *kłódečka* / *kłótečka* / *kłotuška*). Płnsł.: cz. *kladka* 'mała kłoda; zasuwa, zawora; blok, krążek', dial. 'trzonek (np. sierpa)', 'kłódka', r. *kolódka* 'mała kłoda; kopyto szewskie; trzonek (np. noża); dyby'. Psł. dial. **koldъka* to zdr. od psł. **kolda* 'duży kawał drewna, kłoda, kloc' (zob. *kłoda*), z przyr. **-ъka*. Pierwotne znaczenie 'mała kłoda, klocek', w specjalnych użyciach 'mała kłoda służąca jako zapora, zasuwa do zamykania czegoś', z czasem przeniesione na nowocześniejsze urządzenie do zamykania. Por. *kładka* (zob. *kłaść*).

kłótnia od XVI w. 'sprzeczka, zwada', daw. i dial. 'zamieszanie, zamęt, niezgoda', kasz. *kłótńå* 'sprzeczka, spór, kłótnia'. Por. r. dial. *kolotnjá* 'wieczna kłótnia, swary', ukr. dial. *kolotnjá* 'kłótnia, sprzeczka, bójka', por. też ch./s. *klátnja* 'wałęsanie się, włóczęga; urojenie, złuda'. Psł. dial. **koltьńa* 'zamieszanie, zamęt, niezgoda, zwada, kłótnia', pierwotna nazwa czynności od psł. **koltiti* 'wstrząsać, mieszać, wyprowadzać ze stanu spokoju', **koltiti sę* 'spierać się, swarzyć się' (zob. *kłócić*), z przyr. **-ьńa* (co do budowy por. *brednia*).

kłuć *kłuję* (arch. *kolę*) 'przebijać czymś spiczastym, ostro zakończonym, ranić przez ukłucie', 'ostro boleć, dolegać (o objawach choroby)', stp. od XV w. *kłóć*, *kolę* 'żgać, przebijać, godzić czymś spiczasto zakończonym; przybijać', 'walczyć na kopie w turnieju', dial. *kłóć*, *kole*, kasz. *kłoc*, *kole* / *koli* 'kłuć, ranić, zabijać przez ukłucie; zabijać'; z przedr. *nakłuć*, *pokłuć*, *przekłuć*, *skłuć*, *wykłuć*, *zakłuć*; wielokr. *-kłuwać*: tylko z przedr. *nakłuwać*, *przekłuwać*, *wykłuwać*, *zakłuwać*. Ogsł.: cz. przest. *kláti*, *klám* (arch. *kolu*, dial. *kolu*) 'kłuć; razić, zabijać', dial. 'bóść; rozłupywać', r. *kolót*, *koljú* 'kłuć; przebijać, zabijać, zarzynać; rozłupywać; tłuc, rozbijać na kawałki', scs. *klati*, *kolję* 'zakłuwać, zarzynać'. Psł. **kolti*, **kol'ǫ* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' > 'rozszczepiać, rozłupywać', dokładnie odpowiada lit. *kálti*, *kalù* 'bić młotem, kuć; żłobić dłutem', łot. *kalt* 'kuć, uderzać', por. też pokrewne łac. *per-cellō*, *-cellere* 'uderzyć, popchnąć, przewrócić, powalić; ugodzić, zadać cios', *clādēs* 'uraza; szkoda, strata, zguba', gr. *kláō* 'łamię', od pie. **kel(ə)-* 'uderzać, ciąć, rąbać'.

kmieć od XIII w. 'zamożny gospodarz, chłop, wieśniak', daw. 'chłop mający własne gospodarstwo na prawie czynszowym', stp. też 'wysoki urzędnik państwowy'. Ogsł.: cz. *kmet* 'starzec; ławnik', arch. 'kmieć, chłop', stcz. 'zarządca grodu książęcego; członek sądu ziemskiego, sędzia; głowa rodu', strus. *k(ъ)metь* 'wojownik, rycerz', r. daw. *kmet'* 'chłop, wieśniak; młodzieniec; żołnierz, wojownik', ch./s. *kmêt* 'chłop, rolnik; chłop dzierżawiący gospodarstwo; sołtys, radny, ławnik; sędzia polubowny, rozjemca', sts. 'możnowładca, wasal'. Słow. **kъmetь* 'wielmoża, wysoki urzędnik' > 'zamożny chłop; wieśniak', zapożyczenie z jakiejś romańskiej formy **comēte(m)* czy **cumēte(m)*, kontynuującej bier. pj łac. *comes*, dop. *comitis* 'towarzysz panującego, wodza; członek orszaku władcy', później na oznaczenie różnych urzędników. — Od tego zdr. *kmiotek* (od którego z kolei wtórne zgr. *kmiot*); *kmiecy*.

kminek od XVI w. 'roślina Cuminum cyminum', wcześniej od XV w. *kmin* 'ts.; kminek zwyczajny, Carum carvi', dial. *kminek*, kasz. *kḿink* 'ts.'. Por. cz., słc. *kmín* 'ts.' (z zachsł. wyraz przejęty do płdsł. i wschsł.). Zachsł. **kъminъ* 'kmin', zapożyczenie ze stwniem. *kumīn* 'kminek', co przejęte z łac. *cumīnum* 'ts.' (które również mogło być źródłem wyrazu słow.), będącego z kolei pożyczką z gr. *kýminon* 'ts.' pochodzenia orientalnego.

knebel od XVI w. 'zwitek szmat wepchnięty komuś siłą do ust w celu uniemożliwienia mu wydobycia głosu', 'kołek drewniany', w XVI w. *knebel* / *knobel* 'kołek, niewielki przedmiot służący do podtrzymywania, unieruchomienia czegoś', dial. *knebel*

'kołek do wiązania snopów na polu', kasz. *knėbel, -bla* 'kawał patyka służący jako zatyczka'. Zapożyczenie z niem. *Knebel* 'zatyczka; knebel'. — Od tego *kneblować, zakneblować.*

knieja od XIV w. 'dziki, gęsty las', stp. XIV–XV w. 'pewna określona część lasu (np. do polowania)', w XVI w. 'wielki, gęsty las, schronienie zwierząt', kasz. *kńeja* (*kńejă, kneja*) 'krzaki, gęsty las'. Ogsł.: cz. *Kníje*, stcz. *Knieje* nazwa miejscowa, r. arch. *knejá* 'las otoczony polami; gęste zarośla; rejon polowań', ch./s. *Kneja* nazwy terenowe (np. lasu). Psł. dial. **kъnéja* to zapewne 'gęsty, dziki, trudny do przebycia las, gdzie jest dużo (zwalonych) pni', od psł. dial. **kъnъ* czy **kъnь* '(obrąbany) pień drzewa, kloc': p. daw. XVII w. *kien, kna* 'obcięty pień drzewa, konar', dial. *kień* 'kłoda, kloc, pień drzewa', *do kna / do knu* 'do cna, zupełnie', cz. daw. *knivý* 'zdrewniały', dial. *dokna* 'całkiem, do końca', ch. dial. czak. *knjȁst* 'kaleki, ułomny', słwń. *knjást* 'ts.', *knjâček* 'sękaty kloc, pień' (por. też pochodne zachsł. **kъmy, *kъmene* [< **kъn-men-*]: dł. *kmeń* 'gałąź, pęd, pień', gł. *kmjen* 'ts.', cz. *kmen* 'pień drzewa; plemię, ród, pokolenie', słc. *kmeň* 'ts.'). Wyraz utworzony za pomocą przyr. **-éja* (co do budowy por. np. *pierzeja*). Podstawowy rzecz. **kъnъ* bądź **kъnь* jest prawdopodobnie pokrewny z lit. *kū́nas* 'ciało'. Nie jest jasne, czy tego samego pochodzenia są formalnie identyczne wyrazy, głównie nazwy sieci: p. daw. XVI w. *knieja* 'rodzaj sieci', r. dial. *knejá* 'sieć rybacka', 'matnia niewodu', 'sznurek, na którym zawiesza się niewód', 'worek z sieci do przewożenia żywych ryb', 'część wnętrzności zwierzęcych'. Por. *konar.*

knot od XV w. 'gruba, skręcona nić paląca się w świecy, taśma bawełniana paląca się w lampie naftowej, olejnej', stp. też *knot ranny* 'pasmo lub kłąb nici służący jako opatrunek'. Por. cz. *knot* 'knot'. Zapożyczenie ze śrwniem. *knote* (/ *knode*) 'zgrubienie, węzeł' (dziś niem. *Knoten* 'węzeł, supeł; guz; sęk, kolanko').

knuć *knuję*, przest. *knować, knowam* 'obmyślać, planować potajemnie coś złego', stp. od XVI w. *knować, knuję* 'zamyślać coś na czyjąś niekorzyść, skrycie coś planować; obmyślać, układać', daw. 'ciąć, rąbać, rozłupywać drzewo', kasz. *knovac, knėje* 'rąbać, ciąć', przen. 'szybko jeść'. Wyłącznie polskie (stąd ukr. dial. *knuváty* 'knuć'), pierwotnie *knować, knuję* (wtórny bezokol. *knuć* na podstawie czasu teraźn., tak samo jak np. *kuć, snuć*, zob.), zapewne czas. odrzecz. od p. daw. *kien, kna* 'obcięty pień drzewa, konar' (dial. *kień* 'kłoda, kloc, pień drzewa'), psł. dial. **kъnъ* czy **kъnь* 'obrąbany pień drzewa, kloc' (zob. *knieja*), zatem pierwotnym byłoby znaczenie 'przygotowywać kłodę, obrąbywać, obcinać (z gałęzi, sęków) pień drzewa, rąbać, ciąć, rozłupywać drzewo', z którego przez przypuszczalne ogniwo 'przygotowywać coś' rozwinąć się mogło nowe znaczenie 'układać, obmyślać coś' > 'obmyślać potajemnie coś złego'.

kobiałka od XVI w. 'rodzaj koszyka z wikliny lub łyka', dial. 'koszyk, pudełko, torba, worek', kasz. *kobâłka* 'kosz z przykrywką z łyka lub wikliny', p. od XV w., dziś przest. i dial. *kobiel* ż / *kobiela* 'kobiałka', w XVI w. może też 'workowata sieć rybacka', kasz. *kobėl, -ele* ż 'podłużny kosz bez pałąka na sieczkę; kosz na ryby z pokrywą, noszony na plecach'. Por. gł. *kobjel* 'kobiałka; fałda, zmarszczka', cz. *kabela* 'torba, torebka', ukr. dial. *kobéla* 'kobiałka, koszyk, sakwa; rodzaj sieci rybackiej'. Uważane zwykle za zapożyczenie ze śrwniem. *kobel* 'licha chatka; kurnik; chlew dla świń; pudło powozu', jednak występujące w językach słow. znaczenia 'wypukłość, okrągłość, nabrzmiałość; przedmioty o kształcie kulistym, wypukłym' sugerują możliwość jako podstawy psł. **kobelь* czy **kobělь* 'coś zaokrąglonego, zakrzywionego', pokrewnego z p. *skobel* (zob.).

kobierzec *kobierca* od XIV w. 'dywan' (w XV w. wyjątkowe *kobierz* 'ts.'), w XVI w. też 'mata', kasz. *kobėrc* m / *kobeřė* n 'łopian, Arctium lappa'. Por. cz. *koberec* 'dywan, kobierzec', stcz. *kober* 'cienki płaszcz', *kobeřec* 'kobierzec', ch. daw. dial. kajk. *kober* 'derka', r. *kovër* 'kobierzec'. Prawdopodobnie zapożyczenie z języków tureckich, por. kipcz. *köwer* (od XIII w.) i *köbez* 'dywan', tatar. *köbes* 'ts.'.

kobieta od XVI w. 'dorosła osoba płci żeńskiej', najpierw od XVI w. 'pogardliwie lub lekceważąco o osobie płci żeńskiej, też o prowadzącej rozwiązły tryb życia', w znaczeniu neutralnym powszechne od XVIII w., dial. *kobita*, też *kobiéta* / *kobieta* często 'żona', kasz. *kˡoběta* 'mężatka, żona, baba'. Wyłącznie polskie, pierwotnie ekspresywny wyraz, bez pewnej etymologii. Nie mają wystarczającego uzasadnienia liczne próby etymologii na gruncie słow., gdyż wyraz jest najprawdopodobniej polską innowacją, ale i jej rodzima (ani obca, zapożyczona) podstawa nie jest dotychczas ustalona. Niejasna także struktura wyrazu, domniemany przyr. *-'eta* poza tym nie istnieje, może pierwotna postać *kobita* z przyr. *-ita* (jak np. *najmita*).

kobyła od XIV w. 'samica konia, klacz', dial. też na oznaczenie różnych przedmiotów (np. podstawki ułatwiającej obróbkę drewna), kasz. *koběła* / *kobła* 'kobyła, klacz', 'rodzaj ławki dla przytrzymywania drzewa, aby je można wygodniej obrabiać'; zdr. *kobyłka*. Ogsł.: cz. *kobyla* 'kobyła', r. *kobýla*, scs. *kobyla* 'ts.'. Psł. **kobyla* 'samica konia, klacz', etymologia niepewna, prawdopodobnie jednak w związku z również niejasną nazwą konia (psł. **koňь*, zob. *koń*) oraz z łac. *caballus* 'koń, zwłaszcza koń roboczy lub wałach; szkapa', gr. *kabállēs* 'koń roboczy'. Na trudności fonetyczne i morfologiczne natrafia próba uznania psł. **kobyla* za derywat z przyr. **-la* od hipotetycznego psł. rzecz. *†koby* (miałaby to być nazwa samicy z przyr. *-y*), wyprowadzanego z równie niepewnej pie. prapostaci **kábō(n)* 'koń', poświadczonej w łac. *cabō* 'koń', pośrednio też w derywatach: łac. *caballus* 'koń, zwłaszcza koń roboczy lub wałach; szkapa', gr. *kabállēs* 'koń roboczy' (z prapostaci **kábō(n)* musiałoby powstać psł. *†koby*, *†kobene*, jak psł. **kamy*, **kamene*, zob. *kamień*, a w takim wypadku końcowe **-y* nie mogłoby być słow. przyr. tworzącym nazwy samic). — Od tego *kobyli*.

koc od XVI w. 'gruba tkanina służąca jako przykrycie', stp. od XV w. 'skórki zwierzęce z włosem (futro), dawane sędziemu za niesłuszne, nie potwierdzone w sądzie wyższym zaskarżenie jego wyroku', w XVI w. może też 'danina w postaci skórek owczych'. Por. stcz. *koc* 'rodzaj płaszcza'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kotze*, stwniem. *kozzo* / *chozza* 'gruby, włochaty materiał wełniany; koc, płaszcz, odzienie z takiego materiału' (dziś niem. *Kotze* 'koc').

kochać od XIV w. 'darzyć miłością, bardzo lubić', stp. od XIV w. *kochać (się)* / *chochać (się)* 'znajdować w kimś, czymś przyjemność, mieć upodobanie, doznawać przyjemności, cieszyć się', 'sprawiać komuś przyjemność, rozweselać; dogadzać, sprzyjać, pieścić; podobać się, być przyjemnym', w XVI w. też 'mnożyć, rozwijać, powodować wzrost czegoś', *kochać się* 'dobrze się rozwijać w korzystnym dla siebie środowisku naturalnym; wzrastać, powiększać swoją długość'; kasz. *koχac* 'kochać, miłować, lubić', *koχac są* 'obejmować się, ściskać się'; z przedr. *pokochać*, *rozkochać*, *ukochać* (też 'objąć ramionami, uściskać'), *zakochać się*, por. w XVI w. *wykochać* 'wyhodować, wypielęgnować', *wykochać się* 'wybujać, wyrosnąć bujnie', dial. *skochać się* 'złączyć się', kasz. *obkoχac* 'wycałować ze wszystkich stron', *vėkoχac* 'objąć ramionami, uściskać'; wielokr. *-kochiwać*; z przedr. *podkochiwać się*, *rozkochiwać*, *zakochiwać się*. Płnsł.: cz. *kochat* 'kochać; radować, sprawiać radość', *kochat se* 'lubować się w czymś, rozkoszować się; pieścić się', r. dial. *kocháť* 'pieścić, otaczać troskliwą opieką', *kocháťsja* 'rosnąć, rozwijać się; pieścić się'. Psł. dial. **kochati*, prawdopodobnie ekspresywny wariant psł. **kosati* 'dotykać, poruszać', **kosnǫti* 'dotknąć, poruszyć' (zob. *podkasać*), z przyr. *-ch-* tworzącym ekspresywne czas. (por. np. *machać*, *zwichnąć*, a także p. *żachnąć się*, ukr. *procháty* 'prosić', r. dial. *prochát'* 'ts.': psł. **prositi*, zob. *prosić*). Pierwotne znaczenie zapewne 'lekko, delikatnie dotykać, głaskać', stąd 'pieścić (> całować, obejmować ramionami, ściskać), dogadzać komuś' i dalej 'pielęgnować, hodować, powodować rozwój, wzrost' i 'sprawiać komuś przyjemność, radować kogoś, okazywać przychylne uczucia, miłować'. — Od tego *kochany* (pierwotny imiesłów bierny czasu przeszłego) → *kochanek*, *kochanka*; *ukochany*. Zob. *rozkosz*.

kocić się od XVI w. 'rodzić potomstwo (o niektórych zwierzętach)', w XVI w. też 'płodzić potomstwo', stp. XV w. *skocić się* 'okocić się (o owcy)', kasz. *kocëc są* 'kocić się'; z przedr. *okocić się, wykocić się.* Ogsł.: cz. *kotit se* 'kocić się', r. *kotítsja* 'kocić się', dial. *kotíť* 'rodzić młode', ch./s. *kòtiti* 'rodzić młode', *kòtiti se* 'rodzić się, kocić się, lęgnąć się'. Psł. **kotiti sę, *kotę sę* 'rodzić młode (o różnych zwierzętach)', forma zwrotna psł. **kotiti* 'rzucać, miotać; przewracać; toczyć' (por. stp. XV w. *rozkocić się* 'pęknąć (o naczyniu, brzuchu)', daw. i dial. *ukocił się wrzód* 'wyrzucił się, zrobił się', dial. płd. *kocić się* 'powoli coś robić; iść ciężko', cz. *kotit* 'walić, obalać, wywracać', stcz. *kotiti* 'ciskać, rzucać', strus. *kotitisja* 'toczyć się, katulać się', r. *katíť* 'toczyć; pędzić, jechać', słwń. *prekotíti* 'przewrócić, obalić'). Podstawowe **kotiti* może pokrewne z irl. *caithid* [< **katei̯eti*] 'rzuca, miota', z przypuszczalnego pie. **kat-* 'wprawiać w ruch, rzucać, miotać'. — Od tego *kotny*; od XV w. *kotna* 'brzemienna (o owcy)', kasz. *kotnâ.*

kocioł *kotła* od XVI w. 'duże naczynie metalowe do gotowania', stp. od XIV w. i dziś dial. *kocieł, kotła* 'ts.', od XVI w. też 'rodzaj bębna', nowsze także 'okrągława zapadlina terenu', 'miejsce otoczone (np. w czasie polowania, działań wojennych), otoczenie', kasz. *koceł, -cła* 'kocioł'; zdr. *kociołek* od 1499 r. (daw. i dial. *kociełek*). Ogsł.: cz. *kotel, -tle / -tlu*, r. *kotël, -tlá*, scs. *kotьlъ*. Psł. **kotьlъ* 'kocioł', zapożyczenie z germ., prawdopodobnie z goc. **katils* 'kocioł' (poświadczona tylko forma dop. l. mn *katilē*), por. stwniem. *kezzil*, dziś niem. *Kessel* 'ts.' (wyraz germański to pożyczka z łac. *catillus*, zdr. od *catīnus* 'tygiel; misa, czara'). Polska postać *kocioł* (jeszcze przez Lindego uznawana za niepoprawną) ma nieregularne *-'o-*, jak np. *kozioł, osioł.* — Od tego *kotlina* od XVI w. 'zagłębienie terenu otoczone wzniesieniami' (daw. też 'zagłębienie, w którym umieszcza się kocioł', dial. także 'palenisko pieca; popielnik; wgłębienie, w którym się pali ogień w kuźni'), pierwotne znaczenie 'zagłębienie w kształcie kotła'; *kotłować* 'mieszać coś gwałtownie', zwykle *kotłować się* 'gwałtownie się poruszać, wirować, kręcić się' (znaczenie w nawiązaniu do zwrotów *kipieć jak w kotle, wrzeć jak w kotle* 'odbywać się w sposób gwałtowny i bezładny, burzyć się, kotłować się') → *kotłowanina* 'kłębienie się, wirowanie; zamieszanie, zamęt' (dial. 'zamieć').

koczować od XVI w. 'prowadzić nieosiadły, wędrowny tryb życia; przenosić się z miejsca na miejsce', w XVI w. 'uprowadzać cudzych poddanych'. Zapożyczenie ze wschsł.: strus. *kočevati* 'stać obozem, obozować', r. *kočeváť* 'koczować', ukr. *kočuváty* 'wędrować, koczować', br. *kačavác'* 'ts.', będącego pożyczką turecką, por. tur. *köč-* 'koczować, prowadzić wędrowny tryb życia'. — Od tego *koczownik* 'człowiek koczujący' (w XVI w. 'człowiek uprowadzający cudzych poddanych' (→ *koczowniczy*), *koczowisko* 'obóz, często zmieniane miejsce postoju' (w XVI w. też 'legowisko zwierząt').

kogut od XV w. 'samiec kury'; zdr. *kogutek* (daw. też 'kurek u strzelby'), *kogucik*. Płnsł.: dł. daw. *kogot*, cz. *kohout*, słc. *kohút*, r. dial. *kógut*, ukr. dial. *kóhút*, br. dial. *kahút*. Prawdopodobnie przekształcenie psł. **kokotъ* 'kogut' (por. stp. i dziś dial. *kokot*, stcz. *kokot*, r. dial. *kókot*, ch./s. *kȍkōt*), opartego na dźwkn. imitacji głosu kury, koguta *ko, ko* (zob. *kokosz*).

koić *koję* od XV w. 'uspokajać, łagodzić, uśmierzać', kasz. *kojic* 'uspokajać kołysaniem'; z przedr. *ukoić, ukojenie.* Ogsł.: gł. *kojić* 'pocieszać', cz. *kojit* 'karmić (piersią)', książk. 'koić, łagodzić, uśmierzać', ukr. *koïty* 'robić coś niedobrego, wyrabiać, wyczyniać', słwń. *kojíti* 'wychowywać, hodować', scs. tylko z przedr. *pokojiti* 'uspokoić, pokrzepić'. Psł. **kojiti* 'uspokajać, uśmierzać', czas. kauzat. od psł. *†čiti* [< **kei̯-*] 'spoczywać' (zob. *spocząć*), z regularną wymianą rdzennego **ei̯* (> **i*) ⇒ **oi̯*. Pierwotne znaczenie 'powodować, że ktoś (coś) spoczywa, jest w stanie spoczynku, uspokojenia'. Zob. *pokój* I, *spokój.*

kojarzyć od XVII w. 'łączyć, zespalać', daw. 'zawierać ugodę, pokój', 'sprzyjać komuś', 'knuć, klecić', *kojarzyć się* 'szczęścić się, darzyć się', kasz. *kojařëc* 'łączyć małżeństwo, żenić'; z przedr. *rozkojarzyć, skoja-*

rzyć. Wyłącznie polskie, bez pewnej etymologii. Łączone zwykle z *koić* (zob.), ale budowa niejasna (przyr. *-ar-* ?), ewentualna bezpośrednia podstawa *kojar-* czy *kojarz-* poza tym nieznana.

kojec *kojca* 'rodzaj kosza lub klatki dla zwierząt hodowlanych; mała zagroda dla takich zwierząt', 'rodzaj niewielkiego ogrodzenia dla małego dziecka', dial. też 'przegroda w spichrzu na ziarno', 'skrzynia na zboże', stp. od XV w. *kociec*, dop. *kocca* / *kojca* 'klatka, kojec'. Forma mian. *kojec* wtórna, oparta na formach przypadków zależnych: dop. *kojca* < *kocca* (co do rozwoju *cc* > *jc* por. np. *ojciec*). Ogsł.: cz. lud. *kotec*, *-tce* 'kojec', arch. 'stragan', strus. *kotьcь* 'klatka; gniazdo', ch./s. *kòtac*, *kòca* 'kojec; stajenka dla owiec, kóz'. Psł. **kotьcь* 'klatka, budka, niewielkie ogrodzone pomieszczenie', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od słabo zachowanego psł. **kotъ* 'budka, pomieszczenie dla zwierząt' (por. stcz. *kot* (*kót*) 'budka, kramik', ch./s. dial. *kôt* 'chlew, chlewik, stajenka dla owiec; klatka, kojec'). Podstawowy rzecz. **kotъ* nie ma pewnej etymologii, nie można wykluczyć zapożyczenia z irańskiego, por. awest. *kata-* [< **kn̥-ta-*] 'pomieszczenie, komora' (od irań. *kan-* 'kopać', pierwotnie zapewne 'wykopane, podziemne pomieszczenie').

kokosz ż od XV w. 'kura', dial. też *kokosza*, kasz. *kokoš* 'kokosz, kura; gołębica'; zdr. *kokoszka*. Ogsł.: dł., gł. *kokoš* ż 'kura', cz. daw. *kokoš* m 'kogut', dial. *kokošek* 'kogucik', ukr. dial. *kókoš* m 'kogut; kurek u strzelby', scs. *kokošь* ż 'kura', ch./s. *kȍkōš* ż 'kura'. Psł. **kokošь* 'kura, kogut', od dźwkn. *ko*, *ko* imitującego głos kury, koguta (od którego też p. daw. i dial. *kokać* 'wydawać głos *ko, ko*', gł. *kokać* 'kwokać', słwń. *kókati* 'ts.'). — Od tego pot. *kokosić się* 'kręcić się, wiercić się', przest. *kokoszyć się* 'puszyć się, nadymać się, pysznić się', daw. XVI w. 'srożyć się, grozić; starać się o dobro; przesadnie się stroić, upiększać', kasz. *kokošëc są* 'złościć się' (por. daw. *kokoszyć* 'czynić nadętym, wbijać w pychę', dial. 'spółkować').

kolano od XIV w. 'część nogi, staw kolanowy', 'zakręt rzeki', kasz. *kᵘolano* / *kᵘoleno* 'kolano; kolanko, węzeł w źdźbłach roślin trawiastych; zakręt rzeki lub drogi; zagięty kawał rury; żebro kadłuba łodzi'; zdr. *kolanko*. Ogsł.: cz. *koleno* 'kolano; kolanko; pokolenie, generacja', r. *koléno* 'kolano; kolanko; pokolenie, plemię, ród', ch./s. *kòljeno* 'kolano; kolanko; pokolenie, generacja, ród'. Psł. **kolěno* 'kolano', pokrewne z lit. *kelė̃nas* 'kolano; rzepka w kolanie' i dalej z lit. *kelỹs* 'kolano', dial. *kẽlias* 'kolanko', łot. *celis* 'kolano', por. też gr. *kō̃lon* 'staw, przegub', łac. *collum* 'szyja', goc. *hals*, niem. *Hals* 'ts.', wszystkie od pie. pierwiastka **ku̯el-* 'obracać, kręcić' (por. *koło*). Pierwotne znaczenie 'ruchoma, zginająca się część ciała'. Por. *pokolenie*.

kolarz od XX w. 'uprawiający jazdę na rowerze'. Por. w tym znaczeniu cz. *kolař*, gł. *kolesaŕ*, słwń. *kolẹ̑sar*, bg. *koloezdáč*. Od *koło* pot. i dial. 'rower' (kalka niem. *Rad* 'koło' i 'rower'), częściowa kalka niem. złożenia *Radfahrer* 'kolarz'.

kolczyk 'ozdoba zawieszana w przekłutym płatku ucha', daw. od XVI w. 'kółeczko metalowe', dial. *kulczyk* też 'przywieszka w uchu zwierząt hodowlanych', kasz. *kolćëk* 'kółko w nozdrzach byka'. Od stp. *kolce* 'kółko, ogniwo (też służące jako ozdoba, kolczyk)', będącego zdr. od *koło* (zob. *koło*), z przyr. *-ik*.

kolebać *kolebię* od XVI w. (daw. też *cholebać*) 'kołysać, chwiać', stp. od XV w. *kolebać się* / *cholebać się* 'kołysać się, chwiać się', kasz. *kolëbac*, *kolibe* / *kolëbe* 'kołysać; robić masło w specjalnej kołysce', *kolëbac są* 'kołysać się, chwiać się'. Ogsł.: cz. *kolébat* 'kołysać', r. *kolebát'* 'kołysać, poruszać, wstrząsać', scs. *kolěbati*, *kolěblję* 'poruszać, potrząsać'. Psł. **kolěbati* 'poruszać, potrząsać, kołysać', niezbyt jasny ekspresywny wyraz, przypuszczalnie pochodzenia dźwkn., jak bliskie *klebotać* / *chlebotać* 'poruszać tam i z powrotem, chwiać, obruszać, kołysać; potrząsać jajkiem, wywołując chlupotanie jego zawartości; mącić płyn' (zob. *chłeptać*), r. dial. *chlebestát'* 'kołysać się, chwiać się', przy czym możliwe przekształcenie początku wyrazu pod wpływem rodziny psł. **kolo* 'koło' (por. np. stp. *kolić* 'krążyć, chodzić w koło', cz. *kolácet se* 'chwiać się, kołysać się'). Mało prawdopodobne dopatrywanie

się tu przedr. **ko-* wobec braku odpowiedniego słow. wyrazu bezprzedrostkowego. — Od tego *kolebka* (daw. i dial. *kolibka*) 'kołyska', przen. 'miejsce, gdzie coś powstało, zaczęło się', daw. też 'wiszące łóżko, rodzaj hamaka', 'pojazd na pasach (często dostosowany do leżenia w podróży)', kasz. *kolibka* 'kołyska' (*kolibka do masła* 'rodzaj kołyski do robienia masła').

kolec *kolca* od XVIII w. 'wydłużony przedmiot o spiczastym, kłującym końcu', 'twardy, ostro zakończony wyrostek na roślinach, podobny wyrostek na ciele niektórych zwierząt', dial. *kolce* mn 'sosnowe szpilki', kasz. *kolc* 'to, co kłuje, kolec', *kolce* mn 'roślina łopian pajęczynowaty, Arctium tomentosum'. Nazwa narzędzia z przyr. *-ec* od *kłóć, kolę* 'żgać, przebijać, godzić czymś spiczasto zakończonym' (zob. *kłuć*). — Od tego *kolczasty*, przest. *kolczaty, kolczatka*.

kolej ż od XVI w. 'następstwo według ustalonego porządku, kolejność', nowsze 'komunikacja za pomocą pociągów, droga żelazna', przest. i dial. 'ślad pozostawiony przez koła, koleina', por. stp. XV w. *koleja* 'ślad wyciśnięty kołami wozów, tor, droga', 'ustalony porządek, następstwo według pewnego porządku'. Ogsł.: cz. *kolej* ż 'koleina; tor kolejowy', stcz. *kolějě* ż 'koleina', r. *kolejá* 'koleina', dial. 'kolej, kolejka', słwń. *koleja* 'ślad wozu'. Psł. **koleja* 'ślad pozostawiony przez koła, koleina', od psł. **kolo* 'koło' (zob. *koło*), z przyr. **-eja*. Polska postać *kolej* wtórna z wcześniejszego *koleja*. — Od tego *kolejka, kolejny → kolejność*; *koleina*; *wykoleić (się)*.

kolęda 'pieśń religijna mówiąca o narodzeniu Chrystusa', 'obrzęd ludowy w okresie świąt Bożego Narodzenia: obchodzenie domów przez kolędników', 'duszpasterska wizyta w okresie świąt Bożego Narodzenia', stp. od XIII w. 'podarunek noworoczny dawany około świąt Bożego Narodzenia', 'danina pobierana przez duchowieństwo od parafian w okresie świąt Bożego Narodzenia', dial. też 'dar, podarunek; wiano; zadatek', kasz. *kolęda* 'kolęda; zwyczaj odwiedzania parafian przez proboszcza w okresie świąt Bożego Narodzenia'. Por. cz. *koleda* 'pieśń religijna, kolęda; kolędowanie; dar dawany kolędnikom; podarunek noworoczny', stcz. *kolada* / *koleda* 'podarunek gwiazdkowy', r. *koljadá* 'kolęda', scs. *kolęda* 'święto Nowego Roku', ch. *kóleda* (dial. czak. *kolēdva*) 'pieśń śpiewana przez kolędników', daw. 'Boże Narodzenie', 'kolędnicy'. Słow. **kolęda* 'Nowy Rok, Boże Narodzenie, obrzędy, pieśni, podarunki związane z tymi uroczystościami', zapożyczenie z łac. *calendae* 'pierwszy dzień miesiąca' lub jego wczesnego romańskiego kontynuantu (na gruncie romańskim powstało znaczenie 'święta Bożego Narodzenia'). — Od tego *kolędować, kolędnik*.

kolka 'ostre, gwałtowne bóle w jamie brzusznej', daw. od XVI w. *kolika* 'choroba (objaw chorobowy) charakteryzująca się ostrym bólem spowodowanym stanem zapalnym w przewodzie pokarmowym lub w płucach', dial. też 'choroba konia, schorzenie przewodu pokarmowego', kasz. *kolka* 'ból w brzuchu, kolka', słowiń. *kolika* 'ts.'. Por. r. *kóliki* mn 'kolka, kłucie, rżnięcie'. Zapożyczenie ze śrłac. *colica (passio)* 'każda bolesna choroba wnętrzności' (przejętego z gr. *kōlikḗ nósos* 'choroba jelit' od gr. *kṓlon* 'jelito grube'). Przekształcenie postaci *kolika* > *kolka* pod wpływem *kolka* 'kłujący wyrostek rośliny, cierń, kolec; szpilka sosnowa', 'ryba ciernik, Gasterosteus aculeatus', kasz. *kolka* też 'roślina poziewnik pstry, Galeopsis speciosa', *kolki* mn 'rżysko', będącego derywatem z przyr. *-ka* od daw. *kłóć, kolę* 'żgać, przebijać, godzić czymś spiczasto zakończonym' (zob. *kłuć*).

kołacz od XV w. 'obrzędowe pieczywo weselne lub świąteczne', stp. 'rodzaj pieczonego, zwykle okrągłego i płaskiego ciasta; bochenek', kasz. *kołåč* 'bułka'. Ogsł.: cz. *koláč* 'kołacz, okrągłe ciastko; placek', r. *kaláč* (dial. też *koláč*) 'kołacz', ch./s. *kòlāč* 'ciasto, kołacz; podarunek'. Psł. **kolačь* 'obrzędowe pieczywo w kształcie koła', od psł. **kolo* 'koło', z przyr. **-ačь*.

kołatać od XV w. 'stukać, pukać, łomotać', przen. 'usilnie prosić, domagać się', stp. też 'nękać, gnębić, trapić', daw. także 'bić, atakować', 'gwałtownie wstrząsać, rzucać', dial. również 'klekotać'; z przedr. *wykołatać* 'wyprosić'. Płnsł.: cz. dial. *kolatať* (/ *kolátit*)

'potrząsać, kołysać', stcz. *kolátati* (/ *kolotati* / *koltati*) 'wprawiać w ruch, potrząsać, miotać', ukr. dial. *kolátáty* (/ *kolotáty*) 'kołatać, bić, uderzać'. Psł. dial. **kolatati* 'wstrząsać, potrząsać, uderzać, łomotać', prawdopodobnie od psł. **koltiti* 'wstrząsać, mieszać, wyprowadzać ze stanu spokoju' (zob. *kłócić*), może czas. wielokr., ale pierwsze *-a-* niejasne, może przez analogię do innych czas. zakończonych na *-atati*. — Od tego *kołatka*.

kołdra 'część pościeli', stp. od XIV w. 'tkanina służąca jako przykrycie łóżka, ściany, podłogi: koc, kołdra, zasłona, opona, kobierzec', daw. 'rodzaj płaszcza'; zdr. *kołderka*. Por. cz. przest. *koltra* 'zasłona, draperia, kurtyna', słwń. *kólter* / *kóltra* 'kołdra'. Zapożyczenie z wł. daw. *coltra* 'pokrycie, przykrycie', dziś *coltre* 'kołdra; całun', ze względu na postać wyrazu mniej prawdopodobne zapożyczenie ze śrwniem. *kolter* 'przykrycie łóżka i osoby, kołdra' (ostatecznym źródłem było łac. *culcitra* 'poduszka, materac'). Na gruncie polskim zmiana *ltr* > *łdr*.

kołnierz od XIV w. 'wykończenie ubrania przy szyi', w stp. od XIV w. *kołnierz* / *konlerz* / *kunlerz* 'kołnierz; naszyjnik', w XVI w. *kołnierz* / *kołnierz*, wyjątkowo *kolmierz* / *kołmierz* / *kornierz* 'ts.; obroża', dial. też *kołmierz* 'kołnierz', kasz. *kolnèř* / *kolńèř* / *kolḿèř* 'kołnierz' (z polskiego zapożyczone do wschsł., np. ukr. *kómir*, dial. *kóvnir* / *kómnir* / *kóvmir* 'kołnierz'). Por. gł. *kornar* 'kołnierz', ch./s. *kólijer* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kolner* / *koller* / *kollier* 'kołnierz; chomąto' (przejętego ze stfranc. *collier* 'część zbroi osłaniająca szyję; naszyjnik; chomąto', a to z kolei ze śrłac. *collare* / *collarium* 'kołnierz; rodzaj pelerynki; naszyjnik', utworzonego od łac. *collum* 'szyja').

koło od XIV w. 'część płaszczyzny ograniczona okręgiem', 'krąg', 'okrągła część pojazdu umożliwiająca mu ruch przez toczenie', też w funkcji przyimka *koło* 'tuż, obok, w pobliżu', 'w przybliżeniu, około', stp. *w kole* 'naokoło, wokół' (dial. 'w pobliżu, obok, przy, u, około, mniej więcej'), *wkoło* 'dookoła, wokoło', kasz. *koło* 'koło pojazdu', 'rower' (zob. *kolarz*), 'krąg świetlny naokoło księżyca', 'krąg'; zdr. *kółko* (kasz. *kółko* też 'kołowrotek do przędzenia'). Ogsł.: cz. *kolo*, r. *kolesó* 'koło', scs. *kolo*, *kolese* 'koło, krąg, tarcza'. Psł. **kolo*, **kolese* 'koło, krąg', pokrewne ze stpr. *kelan* 'koło', łot. *-celes* 'ts.' w złożeniu *du-celes* 'wóz dwukołowy, dwukółka', stnord. *hvel* 'koło', gr. *pólos* 'oś; biegun', łac. *colus* 'przęślica, kądziel', wszystkie od pie. **kuel-* 'obracać się, krążyć dookoła'. — Od tego *kołować* 'zataczać koła, krążyć, wirować', 'obchodzić coś kołem, nadkładać drogi' (kasz. *kołovac* 'zataczać koło, krążyć, robić zakręt', 'jechać rowerem'); *kołowaty* 'owalny' → *kołowacieć* 'dostawać kołowacizny (o zwierzętach)', przen. 'tracić orientację (o ludziach)', *kołowacizna* 'choroba zwierząt (owiec, kóz), objawiająca się niepokojem i kręceniem się w kółko'. Zob. *kołodziéj*, *kołowrót*, *okolić*, *okolica*, *około*.

kołodziej od XV w. (ale od XIV w. nazwa osobowa *Kołodziéj*, dziś częste nazwisko) 'rzemieślnik wyrabiający wozy, ich części', kasz. *kołoʒéj* 'kołodziej'. Płnsł.: dł. *kołoźéj* 'kołodziej', cz. daw. *koloděj* 'ts.', dziś 'grzyb Boletus luridus', dial. 'dureń; szachraj', ukr. *kolodíj* 'kołodziej'. Psł. dial. **kolodějь* 'ten, kto robi koła, wozy', złożenie z psł. **kolo* 'koło' (zob. *koło*) i nazwy wykonawcy czynności **dějь* 'ten, kto coś robi, wykonuje' (od psł. **dějati* 'robić, czynić, wykonywać coś', zob. *dziać*).

kołowrót od XV w. 'prosta maszyna (koło, wał) służąca do wyciągania ciężarów', stp. też 'część kuszy służąca do jej napinania', 'wrzeciono', 'rodzaj zapory na drodze, wrota zamykające wejście do wsi', 'rodzaj sieci', dial. także 'ruchoma, obracająca się na sworzniu belka z kłonicami w przedniej części wozu, kierownik', 'wał z łańcuchem do wyciągania wiadra ze studni', również *kołowrot* 'zawroty głowy', kasz. *kołovrót*, *-otu* 'kołowrót do przędzenia, kręcenia powrozów, wyciągania wody ze studni; wrota obracające się na zaciosanych kołkach'; zdr. *kołowrotek* 'przyrząd do przędzenia'. Ogsł.: cz. *kolovrat* i *kolovrátek* 'kołowrotek', r. *kolovorót* 'świder, wkrętak', dial. 'wir', ch./s. *kȍlovrāt* 'wir; kołowrotek'. Psł. **kolovortъ* 'to, co się obraca w koło, co się kręci', złożenie z pierwszym członem psł. **kolo* 'koło, krąg' (zob. *koło*), człon drugi **vortъ* to

rzecz. odczas. od psł. **vь̊rtěti* 'obracać, kręcić, wiercić' (zob. *wiercić*) z właściwą archaicznym derywatom wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or*.

kołtun od XVI w. 'zbity kłąb włosów powstały z powodu brudu i wszawicy', przen. 'człowiek zacofany, ciemny, ograniczony, obskurant', dial. też 'człowiek o zmierzwionych włosach', 'przezwisko mieszczanina', 'roślina widłak, Lycopodium', kasz. *kåłtón* / *kåłtun* 'kołtun'. Zapożyczenie z ukr. *kovtún* 'kołtun' < psł. dial. **kḷtunъ* 'ts.' od psł. dial. **kḷtati* 'poruszać, kołysać, chwiać' (por. p. dial. *kiełtać* / *kiełdać* / *giełdać* 'chwiać, ruszać, kręcić, mieszać; mleć; rżnąć tępym narzędziem', *kiełtać się* 'chwiać się, kołysać się', r. dial. *koltát'* 'kołysać, poruszać, chwiać, potrząsać; chromać', mac. dial. *sa klъ̀ta* 'chwiać się, poruszać się'), z przyr. **-unъ* (tworzącym nazwy wykonawców czynności i nazwy czynności, por. *biegun*, *piastun*, *opiekun*). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co się porusza, kołysze, chwieje' > 'kołyszący się zbity kłąb włosów na głowie'.

kołysać *kołyszę* od XV w. 'huśtać, bujać, chwiać, kiwać', dial. też *kołychać* 'ts.'; z przedr. *pokołysać*, *ukołysać*. Por. cz. dial. *kolísať* 'kołysać', r. *kolychát'* 'kołysać, wstrząsać', dial. też *kolysát'* 'ts.', słwń. *kolė́hati* 'ts.'. Psł. dial. **kolychati* / **kolysati* 'kołysać, chwiać', czas. intensywny z przyr. **-ych-* / **-ys-* od psł. **koliti* 'krążyć, kręcić się' (zob. *okolić*), co do budowy por. np. strus. *kopysati* 'bić kopytem o ziemię (o koniu)' : *kopati* 'ts.' (zob. *kopyść*). — Od tego *kołyska*; *kołysanka*.

komar od XV w. 'owad Culex', stp. i dial. też *komor*, w gwarach także *komara*. Ogsł. w tym znaczeniu: cz. *komár*, r. *komár*, dial. *komár* / *komár'*, bg. *komár*, dial. *kómar*. Psł. **komarъ* (/ **komarь*) 'komar', prapokrewne ze stpr. *camus* 'trzmiel', lit. *kamãnė* 'trzmiel, dzika pszczoła', dial. *kaminė* 'dzika pszczoła', łot. *kamane* / *kamine* 'trzmiel, dzika pszczoła', wszystkie od pie. dźwkn. pierwiastka **kem-* / **kom-* 'brzęczeć, bzyczeć'. Pierwotne znaczenie '(uporczywie) brzęczący owad'.

komin 'przewód odprowadzający dym', daw. od XIV w., dziś dial. 'palenisko (z otworem odprowadzającym dym), kominek, obmurowane palenisko z płytą kuchenną', kasz. *kom̃in* 'komin'; zdr. *kominek* 'mały komin; otwarte palenisko przylegające do ściany lub umieszczone w ścianie, specjalnie obudowane', dial. 'blaszany kapturek w lampie naftowej; lampka własnej roboty'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kamīn* 'palenisko, kominek; komin' (dziś niem. *Kamin* 'kominek; komin'), co przejęte z łac. *camīnus* 'piec, kominek; szczeliny wulkanu, z których wydobywa się ogień' (będącego pożyczką z gr. *kámīnos* 'piec, np. piekarski, garncarski'). — Od tego *kominiarz* → *kominiarka* 'rodzaj czapki'.

komnata 'pokój mieszkalny w zamku, pałacu, dworze', stp. od 1400 r. *komnata* / *kownata* 'jakiś osobny budynek albo izba, pokój (ogrzewany kominkiem)', daw. 'komora; sypialnia; izba, pokój ogrzewany', dial. 'komora; mniejsza izba obok sieni'. Por. stcz. *komňata* 'pokój mieszkalny; sypialnia', cz. *komnata* 'pokój obszerny, pięknie urządzony', strus. *komnata* 'budowla na dworze arcybiskupim, przeznaczona na zgromadzenia i przyjęcia', słwń. *kómnata* 'komora, szczególnie do przechowywania cennych przedmiotów; sypialnia'. Zapożyczenie ze śrłac. *caminata* / *camnata* 'pokój ogrzewany kominkiem; dom' (od łac. *caminus* 'piec, kominek', zob. *komin*).

komora od XIV w. 'pomieszczenie, gdzie się przechowuje żywność, mniej używaną odzież itp.', 'niewielka izba mieszkalna', 'jakakolwiek zamknięta przestrzeń, pomieszczenie', przest. 'graniczny urząd celny' (dziś *komora celna*), stp. też 'skarbiec', 'skarb książęcy, państwowy'; zdr. *komórka*. Por. cz. *komora* 'komora, izba', ukr. *komóra* 'komora, magazyn', ch./s. *kòmora* 'pokój, izba, komora', cs. *komora* 'sklepienie; skarbiec'. Zapożyczenie z łac. *camara* / *camera* 'sklepienie', w śrłac. 'izba, pokój, mieszkanie' i znaczenia specjalne, np. 'jadalnia', 'sypialnia', 'skarbiec' (wyraz przejęty z gr. *kamárā* 'sklepienie; izba ze sklepionym sufitem'). — Od tego *komornik* 'urzędnik państwowy dokonujący czynności egzekucyjnych', stp. 'zarządzający komorą, doglądający komory; urzędnik do różnych poruczeń', daw. od

XVI w., dziś lud. 'mieszkający w cudzym domu, kątem'. Zob. *zakamarek*.

komża od XV w. 'część obrzędowego stroju kapłańskiego', kasz. *komežka* 'komża; koloratka'. Zapożyczenie ze stcz. *komžě* 'komża; szata świecka', cz. *komže* 'komża', będącego pożyczką z łac. późnego *camisa* / *camisia* 'koszula noszona przez żołnierzy i kapłanów (jako bielizna lub odzienie wierzchnie)'.

konać od XV w. 'umierać', w stp. od XIV w. też 'działać, czynić, czynić dalej', 'rozpatrywać, załatwiać', 'działać w sądzie jako strona procesowa', 'starać się, zabiegać o coś', 'udowodnić, załatwić', 'doprowadzać do końca czynność zaczętą', *konać się* 'kończyć się, być ograniczonym', kasz. *konac* 'konać, umierać'; z przedr. *skonać, przekonać*, zob. też *dokonać, pokonać, wykonać*. Ogsł.: cz. *konat* 'dokonywać, wykonywać, robić', dial. *konať* 'umierać, konać', r. dial. *konáť* 'kończyć, doprowadzać do końca; konać, umierać', słwń. *konáti* 'skończyć'. Psł. **konati* 'kończyć, doprowadzać do końca, wykonywać', czas. odrzecz. od psł. **konъ* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (zob. *koniec*). Znaczenie 'umierać' powstało z 'kończyć życie'.

konar od XVIII w. 'gruba gałąź wyrastająca z pnia drzewa', dial. *konar* (*konâr*) / *konârz* 'ts.'. Płnsł.: cz. dial. *konár* / *koňár* 'gruba gałąź drzew liściastych', słc. *konár* 'konar, gałąź', ukr. dial. *konár* 'gruba gałąź odchodząca od pnia'. Psł. dial. **konarъ* 'gruba gałąź, konar', przypuszczalnie związane etymologicznie z psł. dial. **kъnъ* czy **kъnь* 'obrąbany pień drzewa, kloc' (zob. *knieja*), zapewne zawiera przyr. **-arъ* (por. *komar*), jednak bezpośrednia podstawa derywacyjna z rdzennym *-o-* (**kon-*) niejasna.

konew *konwi* ż od XV w. 'duże naczynie z uchem', dial. *konew* / *konwa* / *konwia* 'naczynie do noszenia i przechowywania wody'; zdr. *konewka* 'naczynie do podlewania'. Por. płb. *tönâi̯* 'konewka, dzban', cz. *konev*, dial. *konva*, słc. *konva*, dial. *kanva*, r. dial. *konóv'*, ukr. *kínva*. Słow. **kony*, **konъve*, bier. **konъvь* 'rodzaj naczynia, konew', zapożyczenie z germ., ale bezpośrednie źródło nie całkiem pewne, może było nim stwniem. *channa*, dziś niem. *Kanne* 'konewka, dzbanek'.

koniczyna od XVII w. 'roślina uprawna Trifolium', kasz. *końičëna* 'koniczyna rozesłana, Trifolium repens'. Od daw. (od XVI w.), dziś dial. *konicz* i *konik* 'koniczyna, Trifolium', z przyr. *-ina* tworzącym także rzecz. zbiorowe (por. *dzięcielina*). Podstawowe *konicz* i *konik* od *koń* (zob.), pierwotne znaczenie 'końska roślina, roślina dla koni'.

koniec *końca* od XIV w. (stp. też *końc*) 'miejsce, gdzie się jakaś rzecz kończy', 'czas, gdy się coś kończy', stp. także 'śmierć', 'wynik', 'cel', kasz. *kóńc* / *kónc* / *kuńc* 'koniec, skraj, brzeg, róg, kraniec, czubek', 'kres, schyłek, zakończenie', 'śmierć, koniec życia', 'szczyt dachu, wozu', 'kawałek'. Ogsł.: cz. *konec*, r. *konéc*, scs. *konьcь* 'koniec'. Psł. **konьcь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od psł. **konъ* / **konь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (por. dł. *kón* 'pozór; termin', strus. *konъ* 'granica, początek, koniec', r. *kon* 'zakreślone miejsce, cel, do którego należy trafić przy różnych grach; pula', dial. 'początek, granica, koniec; kolej, porządek', ch./s. *od kȍna do kȍna* 'od początku do końca', tu należy p. daw. *po-kon* 'koniec', dial. 'początek'). Psł. **konъ* / **konь* to rzecz. odczas., pierwotne nazwy czynności 'zaczęcie, rozpoczęcie' od psł. *†čęti, †čьnǫ* [< **ken-*] 'zacząć, rozpocząć' (zob. *począć*), z wymianą rdzennego **en* (> **ę* przed spółgłoską) ⇒ **on* (przed samogłoską), z przyr. **-ъ* i **-ь*.

konieczny 'nieuchronny, niezbędny, nieodzowny', stp. od XV w. *konieczny* / *konieczni* 'będący na końcu, końcowy; ostateczny, całkowity, zupełny, doskonały', w XVI w. też 'decydujący, ostatecznie rozstrzygający, nie mogący ulec zmianie', 'pierwotny, podstawowy', kasz. *kóńečni* 'końcowy, graniczny, ostatni'. Ogsł.: cz. *konečný* 'końcowy', r. *konéčnyj* 'końcowy, ostatni; ostateczny', ch./s. *kȍnačan* 'końcowy; ostateczny'. Psł. **konьčьnъ* 'będący na końcu, końcowy, ostateczny', przym. od psł. **konьcь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (zob. *koniec*), z przyr. **-ьnъ*. Polskie znaczenie 'nieuchronny, niezbędny, nieodzowny' rozwinęło się z wcześniejszego 'ostateczny'.

konopie mn od XV w. 'roślina uprawna Cannabis sativa', stp. *konop* / *konopia* i *kono-*

pie mn 'ts.', w XVI w. *konop* / *konopia* i *konopie* mn 'ts.', kasz. *konople* mn 'konopie'. Ogsł.: cz. *konopě* ż *konopí*, r. *konoplja* 'konopie', ch./s. *kònoplja*, zwykle mn *kònoplje*. Psł. **konopa* / **konopъ* 'konopie', pokrewne z germ. **hanapa-* (por. stwniem. *hanaf*, dziś niem. *Hanf* 'ts.'), gr. *kánnabis* 'ts.' (stąd łac. *cannabis* 'ts.'), orm. *kanap*ᶜ / *kanep*ᶜ 'ts.', pers. *kanab* 'ts.'. Wyraz jest zapewne prastarym zapożyczeniem orientalnym z nieustalonego języka. — Od tego *konopny*.

koń od XIV w. 'zwierzę hodowlane Equus caballus domesticus', kasz. *kóń, końa* 'ts.'; zdr. *konik*. Ogsł.: cz. *kůň, koně*, r. *kon'*, scs. *konь*. Psł. **konь* 'koń', bez pewnej etymologii. Przypuszczalnie w związku etymologicznym z psł. **komonь* 'koń' (por. cz. poet. *komoň* 'rumak', arch. *komonstvo* 'świta, orszak, drużyna', cs. *komonь* 'koń'), psł. **kobyla* 'kobyła, klacz' (zob. *kobyła*) oraz z łac. *caballus* 'koń, zwłaszcza koń roboczy lub wałach; szkapa', gr. *kabállēs* 'koń roboczy', ale wzajemny stosunek tych wszystkich wyrazów niejasny. Dyskusyjna jest rekonstrukcja (na podstawie przytoczonych wyrazów) wyjściowej pie. prapostaci **kábō(n)*, dop. **kabnés*, bier. **kábonm̥* 'koń'.

kończyć od XV w. 'doprowadzać coś do końca, stanowić zakończenie', 'zaprzestawać czegoś, kłaść czemuś kres', kasz. *kóńčëc* 'kończyć', 'konać, umierać'; z przedr. *dokończyć, skończyć, ukończyć, wykończyć, zakończyć*; wielokr. *-kańczać, -kończać*; z przedr. *wykańczać, wykończać*. Ogsł.: cz. *končit* 'kończyć', r. *kónčit'* 'kończyć, skończyć', ch./s. daw. *kònćiti* 'kończyć'. Psł. **konьčiti* 'doprowadzać do końca, osiągać koniec', czas. odrzecz. od psł. **konьcь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (zob. *koniec*).

kończyna od XIX w. 'ręka lub noga (u człowieka), narząd ruchu (u kręgowców)', daw. od XVI w. 'koniec, kraniec, kres, coś najdalszego, ostatniego, ostatek'. Por. cz. *končina* 'koniec, kraniec, (daleka) kraina', r. *končína* 'zgon, śmierć', przest. 'koniec', scs. *konьčina* 'koniec, kres, koniec życia'. Od *koniec* (zob.), z przyr. *-ina*, pierwotne znaczenie 'to, co się znajduje na końcu'.

kopa od XIV w. '60 sztuk', 'stóg zboża lub siana', stp. też 'jednostka pieniężna zawierająca 60 groszy', dial. także 'snopki ustawione na polu do schnięcia', 'zaspa śnieżna', kasz. *kopa* '60 sztuk', *kᵘòpica* 'kopa (np. siana, torfu)'; zdr. *kopka* 'mały stóg'. Ogsł.: cz. *kopa* '60 sztuk; sterta siana, słomy; mnóstwo, kupa', r. dial. *kópá* '60 sztuk; sterta siana; tłum, zbiegowisko', ch./s. *kȍpa* 'sterta, kopa (np. zboża)'. Psł. **kopa* 'kupa, stos' > 'pewna ilość sztuk', rzecz. odczas. od psł. **kopati* 'ryć, kopać' (zob. *kopać*), pierwotne znaczenie 'kupa skopanej, wykopanej ziemi, kopiec'.

kopać *kopię* od XIV w. 'wydobywać na wierzch ziemię, ryć; wydobywać ziemiopłody, kopaliny z ziemi', 'uderzać nogą', 'uderzać w ramię po wystrzale (o broni palnej)', stp. też 'karczować pod uprawę, ryć, kopać', kasz. *kopac, kopë* 'uderzać nogą; uderzać w ramię po wystrzale (o broni palnej)', 'wydobywać ziemię łopatą, grzebać, ryć, orać'; z przedr. *nakopać, odkopać, okopać, pokopać, przekopać, rozkopać, skopać, wkopać, wykopać, zakopać*; wielokr. *-kopywać*: z przedr. np. *okopywać, przekopywać, zakopywać*; jednokr. *kopnąć*. Ogsł.: cz. *kopat*, r. *kopát'*, scs. *kopati, kopają* 'kopać'. Psł. **kopati, *kopajǫ* 'uderzać nogą, kopytem', 'grzebać, ryć, wydobywać ziemię', dokładny odpowiednik w bałt.: lit. *kapóti* 'rąbać, siekać, łupać drzewo; bić, chłostać; dziobać', łot. *kapât* 'rąbać, siekać; bić; okopywać, kopać ziemię', pierwotny czas. wielokr., którego podstawa nie zachowała się w słow. (w psł. miałaby postać †*kopti*), istnieje jednak w bałt.: lit. *kapti* 'bić, ciąć, rąbać, siekać, ścinać drzewa', por. gr. *kóptō* 'biję, uderzam; odcinam, odrąbuję; tłukę, stukam; dziobię', od pie. **(s)kăp-* / **(s)kĕp-* 'obrabiać ostrym narzędziem, ciąć'. — Od tego *kopacz, kopalny, kopalina, kopniak*, zob. też *kopalnia*; od czas. przedrostkowych *okop, przekop, wykop; wykopki*.

kopalnia od XVII w. 'przedsiębiorstwo górnicze wydobywające kopaliny użyteczne', przen. 'skarbnica, bogate źródło czegoś (zwłaszcza wiedzy)'. Od *kopać* (zob.), z przyr. *-alnia* tworzącym nazwy miejsca wykonywania czynności (por. np. *bawialnia, pocze-*

kalnia, przymierzalnia), zapewne kalka łac. *fodīna* 'kopalnia' (od *fodere* 'kopać').

kopeć *kopcia* od XV w. 'gęsty dym z sadzą; osad z sadzy'. Płnsł.: dł. *kopś* m 'spalona część knota, kopeć', cz. *kopt*, stcz. *kopet* 'kopeć, sadza', r. *kópoť, -poti* ż 'ts.', dial. 'kurz, proch; pył śnieżny; opary w czasie silnego mrozu', br. dial. *kópot* m / *kópoc'* ż 'kopeć, dym ze smolnego łuczywa'. Psł. dial. **kopъtь* 'sadza, dym (z palącego się smolnego łuczywa)', zapewne prapokrewne z lit. *kvãpas* 'tchnienie, woń, zapach', łac. *vapor* 'para, opary; kopeć, dym', gr. *kapnós* 'dym; piana, pył wodny', od pie. **ku̯ep-* / **ku̯əp-* / **kūp-* 'dymić, gotować się, wrzeć' (por. *kipieć, kwapić się*), z przyr. **-ъtь* (por. *dziegieć*). — Od tego *kopcić*, z przedr. *okopcić*; pot. *kopciuch* 'niechluj, brudas' (→ *Kopciuszek*, imię bajkowej postaci, od którego rzecz. pospolity *kopciuszek*).

koper *kopru* 'roślina uprawna Anethum graveolens', daw. od XIV w. *kopr* (stp. też *koprz*) 'koper ogrodowy; koper włoski' (i inne rośliny)'; zdr. *koperek* (kasz. *koperk* 'koper'). Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *kopr*, słc. *kôpor*, r. *ukróp*, dial. *kopr* / *kopër*, ukr. *krip, krópu*, dial. *kóper*, br. *krop*, scs. *koprъ*, ch./s. *kȍpar*. Pierwotna postać i dalsza etymologia niepewne. Może psł. **kropъ* > **koprъ* (z przestawką) 'koper', podstawowe znaczenie 'ukrop, war' (zob. *ukrop*), roślina miałaby zostać nazwana z powodu charakterystycznego ostrego smaku.

kopiec *kopca* od XIV w. 'wzgórek, wzniesienie (najczęściej sztucznie usypane)', 'dół do przechowywania ziemniaków', dial. także 'kupa kamieni jako granica własności; kamień graniczny', 'kretowisko', 'mrowisko', 'stos, kupa, kopa (np. siana)', kasz. *kopc* 'kamień graniczny', 'dół do przechowywania brukwi, ziemniaków itd.'; zdr. *kopczyk*. Płnsł.: cz. *kopec* 'pagórek, górka', ukr. *kopéc'* 'kopiec graniczny', dial. 'pagórek', 'dół na ziemniaki'. Psł. dial. **kopьcь* 'mała kupa skopanej ziemi, kopczyk', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od psł. **kopъ* 'kupa, sterta skopanej, wykopanej ziemi, kopiec' i, zapewne, 'to, co wykopane, dół w ziemi' (por. stcz. *kop* 'pagórek', r. dial. *kop* 'zagłębienie wykopane w ziemi', 'rodzaj stogu siana', bg. daw. *kop* 'kopanie'), będącego rzecz. odczas. od psł. **kopati* 'ryć, kopać' (zob. *kopać*), paralelnym do psł. **kopa* (zob. *kopa*).

kopyść ż od XVI w. 'łyżka lub łopatka z długim trzonkiem', stp. od XV w. *kopystka* 'drewniana łopatka do mieszania', dial. też np. 'oblana cementem deseczka do ostrzenia kosy', 'wiosło', kasz. *kopesc* 'drewniana łopatka do mieszania obroku'. Płnsł.: cz. *kopisť* ż 'łopatka do mieszania ciasta', r. dial. *kopýsť* ż 'podłużna łopatka do mieszania czegoś'; na większy zasięg może wskazywać odrębne znaczeniowo s. dial. *kȍpīst* ż 'goleń; duża kość'. Psł. **kopystь* ż 'rodzaj łopatki do mieszania czegoś', niewątpliwie w związku z psł. **kopati* 'grzebać, ryć' (zob. *kopać*), ale budowa niejasna, gdyż przyr. **-ystь* nie jest poza tym poświadczony. Może bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowił utworzony od **kopati* ekspresywny, intensywny czas. **kop-ys-ati* 'mocno kopać' (por. strus. *kopysati* 'uderzać kopytem o ziemię, kopać ziemię kopytem, o koniu', ukr. dial. *kopyšýtysja* 'krzątać się, roić się' i bliskie mu p. reg. *kopsać* 'kopać'), od którego utworzono by rzecz. za pomocą przyr. **-tь* (**kopys-tь*). Nie można też wykluczyć derywatu od psł. **kopyto* 'kopyto' (zob. *kopyto*), w takim wypadku **kopystь* kontynuowałaby wcześniejszą postać **kopyt-tь* z przyr. **-tь*, z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'przedmiot przypominający kształtem kopyto'.

kopyto od XV w. 'zrogowaciałe zakończenie ostatnich członów palców u ssaków kopytnych', 'przyrząd szewski w kształcie ludzkiej stopy', kasz. *kᵘopëto* 'kopyto'; zdr. *kopytko*. Ogsł.: cz. *kopyto*, r. *kopýto*, ch./s. *kópito*. Psł. **kopyto* 'kopyto', prawdopodobnie od psł. **kopati* 'kopać, uderzać nogą' (zob. *kopać*), z rzadkim przyr. **-yto* (por. *koryto*). Pierwotnym znaczeniem zatem byłoby 'to, co kopie, czym koń uderza, kopie' (co związane z obserwacją kopiących [się] koni) bądź 'to, czym (koń) uderza w ziemię, grzebie w ziemi'. Jest prawdopodobne, że wyraz pierwotnie oznaczał tylko kopyto końskie, za czym zdaje się przemawiać sytuacja w pewnych gwarach polskich, gdzie *kopyto* oznacza część nogi konia, natomiast

rozdwojone kopyta innych zwierząt noszą odrębne nazwy (kopyto krowy to *rać, racica*, kopytka świni to *ratki*).

kora od XVI w. ʻtkanka okrywająca pień i konary drzew', kasz. *kóra* ʻkora'. Ogsł.: cz. *kůra* / *kora* ʻkora; skórka, skorupa', r. *korá* ʻkora; skorupa, powłoka', ch./s. *kȍra* ʻkora, skórka, skorupa'. Psł. **kora* ʻkora, skóra, skorupa, powłoka', rzecz. odczas. od psł. **čerti* [< **ker-*] ʻciąć, nacinać, oddzielać' > ʻobłupywać korę z drzew' (zob. *czart*) z właściwą archaicznym derywatom wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie ʻto, co się odcina, oddziela, obłupuje (z drzew)', w związku z szerokim zastosowaniem kory drzewnej u dawnych Słowian. Por. *skóra*. — Od tego *kornik* (dial. ʻpasożyt żerujący pod korą lub w drewnie'; por. np. cz. *kůrovec* ʻkornik'); *korować, okorować*.

korba od XVI w. (daw. też *kurba*) ʻczęść mechanizmu dźwigniowego', dial. też np. ʻrękojeść kosiska'. Por. cz. daw. *kurba* ʻkorba'. Zapożyczenie z niem. daw. *Kurbe* ʻkorba', śrwniem., stwniem. *kurbe* ʻkorba przy studni' (przejęte z łac. lud. **curba* od łac. *curvus* ʻzakrzywiony, zgięty').

korcić *korcę* od XVIII w. ʻnęcić, kusić'. Postać fonetyczna (*-or-*) wskazuje na zapożyczenie ze wschsł., por. r. dial. *kortíť* ʻkusić, nęcić', *kortéť* ʻczekać z utęsknieniem, wyczekiwać, pragnąć, chcieć; kusić, nęcić', ukr. *kortíty* ʻkusić, nęcić, zachciewać się' (odpowiedni czas. też w płdsł.: ch./s. daw. *kȑtiti* ʻmęczyć; łamać, kruszyć', dial. ʻwahać się, ociągać się', bg. *kъ́rtja* ʻwydzierać, wyrywać, odłamywać', dial. ʻobalać', ʻdomagać się natarczywie'). Wyrazy te kontynuują psł. dial. **kr̥titi*, **kr̥ťǫ* ʻodcinać, odłamywać, kruszyć' > ʻdręczyć, męczyć, kusić', od pie. **(s)ker-t-* ʻciąć, odcinać' (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ker-* ʻciąć', zob. *czart, -kroć*).

korek *korka* ʻmasa korkowa, surowiec uzyskiwany z kory niektórych drzew (dąb korkowy, korkowiec amurski)', ʻzatyczka do butelki itp. z masy korkowej lub innej substancji', w XVI w. *korek* / *kork* ʻdąb korkowy, Quercus suber', ʻjakiś wytwór z kory tego drzewa'. Zapożyczenie z niem. *Kork* ʻkorek', śrdniem. *korck* ʻdrzewo korkowe' (co ostatecznie z hiszp. *corcho* ʻkora dębu korkowego; masa korkowa, korek', wyraz niejasnego pochodzenia). — Od tego *korkować, odkorkować, zakorkować*; złożenie *korkociąg* ʻprzyrząd do wyciagania korków z butelek' (kalka z niem. *Korkzieher, Propfenzieher* ʻts.', od *Kork* i *Propfen* ʻkorek', *ziehen* ʻciągnąć').

korona od XIV w. (stp. też *koruna* / *krona*) ʻsymbol władzy monarchy', ʻprzybranie głowy, diadem, wieniec', ʻgórne rozgałęzienie drzewa', w stp. też ʻkrólestwo', dial. także ʻwieniec ślubny', kasz. *koruna* / *koróna* / *korona* ʻkorona; wieniec dożynkowy', ʻporoże jelenia'; zdr. *koronka* ʻmała korona', ʻozdobna tkanina ażurowa' (od podobieństwa misternych, kosztownych dawniej koronek do ozdobnej korony królewskiej), ʻmodlitwa podobna do różańca; sznur paciorków przesuwanych w palcach podczas odmawiania tej modlitwy', kasz. *korònka* / *korinka* / *kᵘorunka* ʻróżaniec'. Por. cz. *koruna*, r. *króna*, cs. *kruna* ʻkorona' Zapożyczenie z łac. *corōna* ʻwieniec; korona, diadem', w łac. kościelnej też ʻróżaniec' (co z gr. *korṓnē* ʻpierścień, kółko; coś zgiętego, kabłąkowatego'). — Od tego *koronować* od XIV w., stp. też *korunować* (por. łac. *corōnāre* ʻwieńczyć'), *ukoronować*; *koronacja* (z łac. *corōnātiō* ʻwieńczenie').

koryto od XIII w. ʻrodzaj podłużnego naczynia', ʻłożysko rzeki', dial. też ʻżłób', kasz. *korëto* (*korto*) ʻkoryto do karmienia i pojenia zwierząt domowych; koryto do pieczenia chleba', ʻjar, parów, wądół, wąwóz', ʻstara łódka'; zdr. *korytko*. Ogsł.: cz. *koryto*, r. *korýto*, ch./s. *kòrito* ʻkoryto, balia; łożysko rzeki'. Psł. **koryto* ʻrodzaj długiego naczynia, koryto', bez pewnej etymologii, może od słabo poświadczonego czas. **koriti* ʻzdzierać korę z drzewa' (por. r. dial. *koríť*, ukr. dial. *korýty*, br. dial. *karýc'*, ʻts.'), będącego czas. wielokr. lub kauzat. od psł. **čerti*, **čьrǫ* ʻciąć, nacinać, oddzielać, obłupywać korę' (zob. *kora*), nazwa rezultatu czynności z rzadkim przyr. **-yto* (zob. *kopyto*, gdzie przyr. tworzył nazwę narzędzia). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie ʻto, co zostało nacięte' czy też ʻto, co powstało w wyniku obróbki, obcięcia, obdarcia kory', co jednak

nie najlepiej tłumaczy nazwę naczynia wydłubanego w pniu drzewa.

korzec *korca* od XV w. 'jednostka miary ciał sypkich', stp. też 'rodzaj skrzynki czy korytka na obwodzie koła młyńskiego', kasz. *korc* 'korzec'. Ogsł.: cz. *korec* 'stara miara ziarna', stcz. *kořec* 'naczynie na ciała sypkie i płyny; miara objętości', r. dial. *koréc* 'czerpak (z kory brzozowej, drewniany, metalowy, np. do wody); kubek; szufelka (do ziarna, do mąki); miara objętości ziarna', scs. *korьcь* 'miara objętości, korzec'. Psł. **korьcь* 'rodzaj naczynia', od psł. **kora* 'kora' (zob. *kora*), z przyr. **-ьcь*, pierwotne znaczenie 'wyrób (naczynie) z kory'.

korzeń od XV w. 'dolna część rośliny tkwiąca w ziemi', stp. też 'pokolenie, szczep, plemię, potomstwo, ród, początek rodu', 'dolna część, podstawa, fundament', 'sam początek, pierwociny', kasz. *kořěń, -eńa* 'korzeń; narząd kopulacyjny u konia; pochodzenie'; zdr. *korzonek*. Ogsł.: cz. *kořen*, r. *kóren'*, *-rnja*, scs. *korenь*. Psł. **korę*, **korene*, bier. **korenь* 'korzeń', łączone z lit. *kerėti* 'puszczać korzenie, pędy, krzewić, rozrastać się', *kẽras* 'krzak, pień, karcz', łot. *cęrs* 'krzak, krzew; korzenie drzewa'. — Od tego rzecz. zbiorowy *korzenie* od XIV w.; *korzenny*; *ukorzenić, wykorzenić, zakorzenić się*.

korzyć się od XV w. 'okazywać pokorę', stp. XV–XVI w. *korzyć* 'poniżać, zmuszać do uległości, pokory'; z przedr. *ukorzyć się*, *upokorzyć* (zob.). Ogsł.: cz. *kořit se* 'korzyć się, kłaniać się', r. *korít'* 'wymawiać, wytykać, czynić wyrzuty', scs. *koriti* 'łajać, lżyć'. Psł. **koriti*, **korǫ* 'łajać, lżyć, czynić wyrzuty', prapokrewne z łot. *karinât* 'szarpać, podniecać, drażnić', stwniem. *harawēn* 'wyszydzać', łac. *carinō, cārināre* 'lżyć, łajać', irl. *caire* 'nagana', gr. *kárnē* 'kara', wszystkie od pie. **kar-* 'lżyć, karcić'. — Od tego *korny* 'posłuszny, uległy, pokorny'. Zob. też *pokora, przekora*.

korzyść ż 'pożytek, zysk', stp. od XIV w. 'zdobycz, łup', 'dobra materialne, majątek', kasz. *kořësc* (*kořëst*) ż 'korzyść, zysk'. Ogsł.: cz. *kořist* ż 'łup, zdobycz; zysk, pożytek', r. *korýst'* ż 'osobista korzyść, interes osobisty, chęć zysku, chciwość', scs. *koristь* ż 'łup, zdobycz'. Psł. **koristь* czy może **korystь* ż 'zdobycz, łup', niepewna pierwotna postać, budowa (domniemany przyr. **-istь* czy **-ystь* poza tym nieznany, por. *kopyść*) i etymologia. Może pierwotne **koristь* 'łup wojenny', które mogłoby kontynuować hipotetyczne archaiczne pie. złożenie **korī-dʰ(ə)tĭ-* 'poddanie grabieży, plądrowaniu', z pierwszym członem od pie. **koro-* / **korio-* 'wojna, wyprawa wojenna', człon drugi rzecz. abstr. z przyr. **-tĭ-* od pie. **dʰə-* / **dʰē-* 'kłaść, stawiać' (zob. *dziać*). Niejasny jest stosunek do tego wyrazu p. *korzyść* i *korzystka* 'rękojeść sochy', dial. *korzystka* 'poprzeczka motowidła; rękojeść kosiska; rękojeść poprzeczna na trzonku rydla; poprzeczka w wozie'. — Od tego *korzystać* (→ *skorzystać, wykorzystać*), *korzystny*.

kos od XV w. 'ptak Turdus merula'. Ogsł.: cz. *kos* 'kos', r. daw. i dial. *kos* 'szpak', dial. *kosík* 'kos', ch./s. *kôs* 'kos'. Psł. **kosъ* [< **kop-so-*] 'kos, Turdus merula', pokrewne z gr. *kópsikhos* 'ts.', na tej podstawie rekonstruuje się pie. **kopso-* 'kos' (może od pie. pierwiastka dźwkn. **kop-*).

kosa I od XIV w. 'narzędzie do ścinania zboża i trawy'. Ogsł.: cz. *kosa*, r. *kosá*, ch./s. *kòsa*. Psł. **kosa* 'kosa', rzecz. odczas. (w funkcji nazwy narzędzia) od psł. **česati* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, czesać', wtórnie zapewne 'ciąć ukośnymi ruchami, ucinać na ukos' (zob. *czesać*), z właściwą archaicznym derywatom tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'to, czym się ścina na ukos'. Por. *kosić*.

kosa II od XVI w., zwykle *kosy* mn 'długie, splecione włosy, warkocze', daw. też 'grzywa', stp. XV w. *kosa* 'pióro', dial. 'warkocz'. Ogsł.: stcz. *kosa* 'włosy na głowie', r. *kosá* 'warkocz', ch./s. *kòsa* 'włosy; sierść'. Psł. **kosa* 'włosy (rozczesane, uczesane)', rzecz. odczas. od psł. **česati* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, czesać' (zob. *czesać*), z właściwą starszym rzecz. tego typu wymianą **e* ⇒ **o*. Por. *kosmaty, kosmyk*.

kosić *koszę* od XV w. 'siec, ciąć kosą', kasz. rzadkie *kosëc* 'kosić'; z przedr. *skosić, wykosić*; wielokr. *-kaszać*: z przedr. *wykaszać*. Ogsł.: cz. *kosit*, r. *kosít'*, *košú*, ch./s. *kòsiti*. Psł. **kositi*, **košǫ* 'ciąć, siec kosą', czas. odrzecz. od psł. **kosa* 'kosa' (zob. *kosa* I).

— Od tego *kosiarz*, *košba* 'koszenie'. Por. *pokos*.

kosmaty od XIV w. 'włochaty, kudłaty, owłosiony', kasz. *kosmati* 'obrośnięty włosami, włochaty; źle wykonany, nieudolny, wadliwy; niedołężny, niezdarny, ociężały; pagórkowaty, falisty'. Ogsł.: cz. *kosmatý*, r. *kosmátyj*, ch./s. *kòsmat* 'kosmaty, włochaty'. Psł. **kosmatъ* '(obficie) obrośnięty włosami, włochaty, kudłaty', przym. z przyr. **-atъ* (por. np. *kudłaty*, *włochaty*) od psł. **kosmъ* 'włos, pęczek włosów, włókien' (zob. *kosmyk*).

kosmyk od XIX w. 'pasemko włosów', dawniej 'ogon zająca'. Zdr. od p. daw. od XVI w. *kosm* 'włos, pasmo, splot włosów; strzępek wełny, przędzy', zdr. *kosmek*, kasz. *kosmo* i *kosměń*, *-eńa* 'część grzbietu konia, krowy'; por. też termin biologiczny *kosmek*, mn *kosmki* 'wypustki na powierzchniach czynnych różnych narządów (np. jelit)'. Ogsł.: cz. daw. *kosm* 'włos', poet. *kosma* 'lok', r. *kósmy* mn 'kudły, kosmyki', bg. *kosъm* 'włos, sierść'. Psł. **kosmъ* (/ **kosma*) 'włos, pęczek włosów, włókien', derywat od psł. **kosa* 'warkocz, włosy' (zob. *kosa* II), z przyr. **-mъ* / **-ma*.

kostur (daw. też *kosztur*) od XVI w. (w XV w. nazwa osobowa *Kostur*) 'kościana lub drewniana laska', 'pręt, drąg żelazny lub drewniany okuty żelazem do rozbijania twardej ziemi, pręt do zgarniania, rozgarniania ognia w palenisku', daw. XVI w. *kostur* też 'drąg, kij okuty żelazem lub zaostrzony, używany jako broń lub rodzaj wiosła', dial. też *koštur* / *kostor* 'kij, laska; zwisająca belka u żurawia studziennego', kasz. *koštur* 'drzewo karłowate'. Ogsł.: cz. dial. *kostúr* 'sucha gałąź; sękaty kij', r. dial. *kóstur* 'pałka, kostur', *kóstur'* ż 'ryba Pelecus cultratus', ch./s. *kȍstūr* 'szkielet'. Psł. **kosturъ* (/ **kostura*) 'coś kościanego, zrobionego z kości', ekspresywny derywat z przyr. **-urъ* / **-ura* od psł. **kostь* 'kość' (zob. *kość*).

kosy od XVIII w. 'krzywy, pochyły, ukośny', dial. też 'zezowaty'; na dawność wyrazu wskazuje poświadczone od XVI w. złożenie *kosonogi* 'koślawy, krzywy', w XV w. nazwa własna *Kosonog*. Ogsł.: cz. *kosý* 'skośny, ukośny', r. *kosój* 'ukośny, skośny; zezowaty', ch./s. *kȍs* 'ukośny, pochyły'. Psł. **kosъ* 'ukośny, skośny, krzywy', przym. odczas. od psł. **česati* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, czesać', wtórnie zapewne 'ciąć ukośnymi ruchami, ucinać na ukos' (zob. *czesać*), z właściwą archaicznym derywatom tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*, por. paralelny psł. rzecz. **kosa* od tej samej podstawy (zob. *kosa* I). Pierwotne znaczenie 'ucięty na ukos'. — Od tego *skos*, *ukos*; *skośny*, *ukośny*.

kosz od XIV w. 'naczynie plecione', kasz. *koš* 'kosz'; zdr. *koszyk*. Ogsł.: cz. *koš* (stcz. *kóš*, daw. i dziś dial. *kůš*, *koše*), r. dial. *koš*, *košá*, scs. *košь*, ch./s. *kȏš* (też 'stodoła pleciona z wikliny'). Psł. **košь* [< **kos-jь*] 'plecione naczynie lub urządzenie', z pie. **ku̯as-i̯o-* 'plecionka, pleciony kosz'. Por. prapokrewne łac. *quālum* [< **ku̯aslom*] 'koszyk'.

koszary mn od XVIII w. 'zamknięty obszar wraz z zespołem budynków, w których kwaterują żołnierze'. Swoista adaptacja zapożyczonego z niem. od XVIII w. wyrazu *kasarnia* 'koszary' lub jego niem. źródła *Kasarne* 'ts.' przez skojarzenie (najpierw może żartobliwe) z podobnym głosowo i mającym wspólne elementy znaczeniowe ('zamknięty, ogrodzony teren będący miejscem pobytu kogoś, czegoś') reg. *koszar* / *koszara* 'przenośna zagroda dla owiec lub bydła', dial. (głównie na Podkarpaciu) *koszar* / *koszara* 'płot ruchomy do ogradzania owiec na hali; ogrodzone pastwisko', 'kojec pleciony z wikliny; wielki kosz', stp. XV w. *koszar* czy *koszara* 'ogrodzenie dla owiec lub innych zwierząt domowych'. Wyraz, należący do karpackiego słownictwa pasterskiego (por. też np. cz. dial. *košár* 'ogrodzenie dla owiec', słc. *košiar* 'ts.', dial. *košar* 'szałas', ukr. *košára*, dial. też *kóšar* 'zagroda dla owiec, bydła'), został rozprzestrzeniony przez wędrownych pasterzy górskich (por. rum. *coșar* / *coșară* 'obora dla bydła', dial. *cășare* 'zagroda dla owiec', węg. *kosár* 'ts.; kosz, koszyk'). Ostatecznie jest pochodzenia płdsł. (por. np. bg. *košára* 'zagroda dla bydła, zwłaszcza dla owiec', dial. 'ul; szałas', dial. *kóšar* 'ul', ch./s. *kòšara* 'pleciona obora dla zwierząt domowych', dial. 'chlew dla świń', 'kosz', *kȍšār* 'kosz do łowienia ryb'), z płdsł. **košara* / **košarъ* 'wielki kosz; pleciony przenośny płot do ogradzania miejsca

wypasu, pobytu zwierząt; teren zamknięty przenośnym plecionym płotem, zagroda' (od psł. **košь* 'plecione naczynie lub urządzenie', zob. *kosz*). — Od tego *koszarować, skoszarować.*

koszt od XVI w. 'suma pieniędzy wydatkowana na coś, nakład pieniężny na określony cel, wartość, cena', daw. 'wydatek, rozchód; fundusz na pokrycie jakichś wydatków'. Por. stcz. *košt* 'wydatek, nakład', cz. przest. i lud. *kost* 'wikt, utrzymanie', ch./s. *kòšta* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kost(e)* 'środki pieniężne na coś, wydatek, nakład; wartość, cena', 'jadło, pożywienie, wikt, utrzymanie' (dziś niem. *Kosten* 'koszty, koszt'), będącego pożyczką ze śrłac. *costus* / *costa* 'wydatek, koszt, nakład'. — Od tego złożenie *kosztorys* od XIX w. 'obliczenie przewidywanych kosztów' (o członie drugim zob. *rys*). Por. *kosztować* I.

kosztować I od XV w. 'stanowić koszt, wymagać wydatków', 'wymagać czegoś, wynikać z poniesionego trudu, wysiłku, wyrzeczeń itp., być przyczyną negatywnych doznań', kasz. *koštovac* / *koštac* 'kosztować'; z przedr. *wykosztować się*. Por. cz. przest. i lud. *koštovat*, ch./s. *kòštati* / *kòštovati*. Zapożyczenie ze śrwniem. *kosten* 'robić wydatki; być wartym, kosztować' (dziś niem. *kosten* 'kosztować'). — Od tego *kosztowny* od XV w. 'mający dużą wartość, drogocenny' (stp. 'wiele kosztujący, cenny', daw. też 'skuteczny, pomocny') → *kosztowność* od XV w. 'wysoka wartość', *kosztowności* 'rzeczy drogocenne'.

kosztować II od XV w. 'próbować smakiem, badać smak potraw, napojów', 'poznawać, doświadczać'; z przedr. *skosztować, zakosztować*. Por. stcz. *koštovati* 'próbować, doświadczać', cz. przest. i lud. *koštovat* 'próbować smakiem', ch./s. *kȍštati* 'ts.'. Zapożyczenie ze stwniem. *kosten* 'doświadczać, badać, próbować, kosztować' (dziś niem. *kosten* 'kosztować, próbować').

koszula od XIV w. 'rodzaj górnej bielizny noszonej bezpośrednio na ciele', kasz. *košëla* / *košla* / *košula* 'koszula; komża noszona przez służbę kościelną'; zdr. *koszulka*. Por. cz. *košile* ż 'koszula', r. dial. *košúlja* 'męska lub kobieca wierzchnia odzież futrzana; ciepła wierzchnia odzież powszednia', 'odzież płócienna; koszula', ch./s. *kòšulja* 'koszula'. Słow. **košuľa* 'rodzaj wierzchniej odzieży' (wtórnie 'spodnia odzież, bielizna, koszula'), zapożyczenie z łac. lud. *căsula* 'płaszcz z kapturem' (znaczenie przenośne, pierwotnie 'chatka, szałas, namiot', zdr. od łac. *casa* 'chata, szałas'). Wyraz przejęty najpierw zapewne przez mających styczność z obszarem romańskim Słowian płd. (stąd przeniknął do płnsł.), *-š-* sugeruje bowiem bezpośrednie ludowe źródło północnowłoskie, chyba wenecko-furlandzkie.

kościół *kościoła* od XIV w. 'świątynia chrześcijańska, zwłaszcza katolicka', wtórnie 'organizacja religijna, zwłaszcza chrześcijańska, grupująca wyznawców jednej religii', kasz. *koscół, -oła* 'kościół'; zdr. *kościółek*. Zapożyczone w okresie przyjmowania chrześcijaństwa ze stcz. *kostel* 'świątynia chrześcijańska; chrześcijańska organizacja wyznaniowa; cmentarz', będącego pożyczką ze stwniem. *kástel* 'zamek, twierdza', przejętego z kolei z łac. *castellum* 'miejsce obwarowane, zamek, twierdza'. Rozwój znaczenia 'zamek, twierdza' > 'świątynia chrześcijańska' w związku z lokalizacją pierwszych kościołów na ziemiach słow. w kompleksach zamkowych i z ich wyglądem przypominającym zamki z powodu wież i umocnionych murów. — Od tego *kościelny.*

kość ż od XIV w. 'część szkieletu', dial. też 'goleń', 'pestka', koc. *kość* m, kasz. *kosc* m 'kość, gnat'; zdr. *kostka*. Ogsł.: cz. *kost* ż, r. *kost'*, scs. *kostь*. Psł. **kostь* ż 'kość', pokrewne z mającymi to samo znaczenie łac. *os, ossis*, alb. *asht*, stind. *ásthi-*, awest. *asti-*, het. *ḫaštāi*, kontynuującymi pie. **osti-* 'kość'. Wyraz pie. winien się rozwinąć w psł. *†ostь* (psł. **ostь* 'ość' jest innego pochodzenia, zob. *ość*), niejasne jest więc nagłosowe **k-* (podobnie jak w psł. **koza*, zob. *koza*), przy czym dopuszcza się możliwość kontaminacji z jakąś inną rodziną wyrazową, której pozostałości można się dopatrywać w łac. *costa* 'żebro, bok ciała'. — Od tego *kościec* 'szkielet' (por. r. dial. *kostéc* 'plecy', ch./s. *kòštac* w wyrażeniu *uhvatiti se u koštac* 'chwycić się za bary'); *kościsty*; *kostny* → *kostnica, kostnieć, skostnieć* (*skostniały*);

pot. *kostucha* 'wyobrażenie śmierci w postaci kościotrupa z kosą'; anat. *okostna*; złożenie *kościotrup* 'szkielet człowieka' (człon drugi zob. *trup*).

kot od XV w. 'zwierzę domowe Felis domestica'; zdr. *kotek*. Głównie płnsł.: cz. dial. *kot*, r. *kot*; w płdsł. słabo poświadczone, np. bg. dial. *kot* 'kot'. Słow. **kotъ* 'kot', zapożyczone zapewne na przełomie I i II tysiąclecia z łac. (późnego, od IV w.) *cattus* 'kot, kocur', przejętego w tym znaczeniu też do innych języków ie. (por. stpr. *catto*, lit. *katė*, stwniem. *kazza*, dziś niem. *Katze*, irl. *catt*). — Od tego *kotka*, *kocię*, *koci*, *kocur* 'samiec kota' (por. np. cz. *kocour* 'ts.' < **kot-jurъ*).

kotwica od XV w. Pierwotne zdr. z przyr. *-ica* od stp. XV w. *kotew* czy *kotwa* 'kotwica', dziś termin techniczny, budowlany *kotew* / *kotwa* 'element (np. stalowy) łączący części konstrukcji, urządzenia z konstrukcjami budowlanymi', por. kasz. *kotev*, *-tve* 'kotwica'. Ogsł.: cz. *kotva*, ukr. *kítvá*, bg. *kótva*. Słow. **koty*, **kotъve*, bier. **kotъvь* 'kotwica', pierwotnie może 'samica kota, kocica' (por. płb. *tötâį* [< **koty*] 'kot'), rzecz. żeński od słow. **kotъ* 'kot' (zob. *kot*), z przyr. **-y* (por. *kurwa*). Znaczenie 'kotwica' wtórne, zapewne przez skojarzenie łap kotwicy, wbijających się np. w dno, z zaopatrzonymi w pazury łapami kota, zwłaszcza wspinającego się. — Od tego *kotwiczyć*, *zakotwiczyć*.

kowadło od XVI w. 'podstawa do ręcznego kucia przedmiotów metalowych', stp. XV w. 'to, co się da kuć: kruszec, metal', kasz. *kovadło* 'kowadło'; zdr. *kowadełko*. Ogsł.: cz. *kovadlo*, r. dial. *kovála* 'kowadło; młot', słwń. *kovála* 'kowadło'. Psł. **kovadlo* 'to, co służy do kucia metalu, kowadło, młot', nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od psł. **kovati* (zob. *kuć*).

kowal od XV w. 'rzemieślnik zajmujący się kuciem, obróbką żelaza, wyrobem przedmiotów metalowych', kasz. *kovâl* 'ts.'. Płnsł.: dł. *kowal*, cz. dial. *koval*, r. dial. *kóválʹ* (też 'kowadło; wielki młot drewniany; urządzenie do głuszenia ryb'), br. *kavál'*. Psł. dial. **kovalь* 'ten, kto kuje, kowal', nazwa wykonawcy czynności od psł. **kovati* (zob. *kuć*), utworzona od tematu bezokol. **kova-* za pomocą przyr. **-lь* (co do budowy por. np. p. *śmierdziel* 'ten, kto śmierdzi' < psł. dial. **smŕdělь* 'śmierdziel' od psł. **smŕdě-ti*). — Od tego *kowalski*, *kowalstwo*.

koza od XV w. 'zwierzę hodowlane Capra hircus'; zdr. *kózka*. Ogsł.: cz. *koza*, r. *kozá*, scs. *koza*. Psł. **koza* 'koza', prapokrewne z lit. *ožỹs* 'kozioł', *ožkà* 'koza', stind. *ajā-*, *ajikā* 'koza', kontynuującymi pie. **ăĝ-* 'koza'. W takim razie spodziewalibyśmy się słow. postaci *†oza* (por. pozostające w związku etymologicznym z pie. **ăĝ-* 'koza': cs. *azno* / *jaz(ь)no* 'skóra zdarta ze zwierzęcia' < psł. **azьno* zapewne 'skóra kozia', lit. *ožìnis* 'koźli, z kozła', stind. *ajínam* 'skóra'). Niejasna jest geneza słow. nagłosowego **k-* (podobnie jak w *kość*, zob.). — Od tego *kozi*; *kozica*; złożenie *kozodój* 'ptak Caprimulgus', stp. też 'pasterz kóz' (z członem drugim od *doić*, zob.), kalka łac. *caprimulgus* 'ptak lelek kozodój; ten, kto doi kozy, pastuch' (łac. *capra* 'koza', *mulgēre* 'doić'; nazwa związana z pradawnym wierzeniem, że latający nocą lelek wysysa kozom mleko).

kozioł *kozła* (daw. od XIV w. i dziś dial. *kozieł*, *kozła*, forma powszechna jeszcze w XIX w.) 'samiec kozy', przen. o rozmaitych urządzeniach, przyrządach, np. *kozły* mn 'drążki zbite w skos, używane jako stojaki, podpórki', stp. *kozieł* też 'krokiew, część konstrukcji dachu', 'roślina kozłek lekarski, Valeriana officinalis', dial. *kozieł* / *kozioł* / *koziół*, kasz. *kozeł*, *-zła*; zdr. *koziołek*, daw. *kozłek* (dziś w nazwie rośliny *kozłek lekarski*). Ogsł.: cz. *kozel*, *-zla*, r. *kozël*, scs. *kozьlъ*. Psł. **kozьlъ* 'kozioł', nazwa samca od psł. **koza* (zob. *koza*), z przyr. **-ьlъ*. — Od tego *koźlę* (→ *koźlątko*); *koźli*.

kożuch od XV w. 'futro, błam futrzany', 'stężała warstwa na ugotowanym mleku', kasz. *kožëχ* 'futro, kożuch'; zdr. *kożuszek*. Ogsł.: cz. *kožich* (dial. *kožuch*) 'futro', r. *kožúch* 'kożuch', ch./s. *kòžuh* 'kożuch, futro'. Psł. **kožuchъ* 'skóra zwierzęca z włosem; odzienie z takiej skóry', derywat z przyr. **-uchъ* od psł. **koža* [< **koz-ja*] 'skóra' (por. stp. XV–XVI w. *koża*, w XVII w. *kuża* / *kuza* 'skóra zwierzęca', dial. *koża* 'skóra z włosiem; wierzchnia stężała warstwa, np. kożuch na mleku', cz. *kůže* 'skóra; skórka owoców', r. *kóža* 'ts.', dial. 'kora drzew', scs.

koża 'skóra'). Psł. **koża* to derywat od psł. **koza* (zob. *koza*) z przyr. **-ja*, z pierwotnym znaczeniem 'skóra kozia'.

kół *koła* od XIV w. 'gruby kij, pal, drąg, żerdź'; zdr. *kołek*, por. kasz. *kólc* 'pałka, maczuga; słup, pal; kołek w płocie, sztacheta; duży kawał (mięsa, chleba)'. Ogsł.: cz. *kůl*, *kůlu* / *kolu* 'kołek, pal', r. *kol* 'kół, kołek, tyka; kij, pałka', scs. *kolъ* 'kołek, pal'. Psł. **kolъ* 'gruby kij, pal', rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' (zob. *kłuć*), pierwotne znaczenie 'kawał drewna odłupany za pomocą ostrego narzędzia (topora, siekiery)'.

kpić *kpię* od XVI w. 'drwić, szydzić, okazywać lekceważenie'; z przedr. *okpić, wykpić, zakpić*. Czas. odrzecz. od *kiep* (zob.). — Od tego *kpina* 'drwina, szyderstwo, lekceważenie, żart' (por. dial. koc. *kepki*, kasz. *kepki* mn 'żarty, drwiny', *kłepkovac* 'drwić, naśmiewać się'); *kpiarz* 'prześmiewca, żartowniś'.

kra od XV w. 'kawałki lodu płynące z wodą', stp. też 'kawał, bryła'; nie jest jasne, czy należy tu odrębne znaczeniowo kasz. *kra* / *vkra* 'mała przerębel (do przesuwania niewodu, łowienia węgorzy, nabierania wody)'. Ogsł. (ale słabo, szczątkowo zachowane w płdsł.): cz. *kra* 'kra', r. *ikrá* (daw. *kra*) 'kra', dial. *krýcy* mn 'bryły zmarzniętego nawozu', ukr. dial. *krýc'a* 'twarda, tłusta glina', por. ch. dial. *kreja* 'pływające w wodzie drobne kawałki lodu, kra', *kréja* 'kostka' (*kreja cukra* 'kostka cukru)'. Psł. **jьkra* 'bryła, gruda czegoś', etymologicznie tożsame z psł. **jьkra* 'miękka gruda czegoś (zlepionych jaj rybich, mięśnia łydki, wymienia), nabrzmienie' (o pochodzeniu zob. *ikra*), z zanikiem nagłosowego **jь-* jak w *grać, gra* (zob.).

kraina od XV w. 'prowincja, region', stp. 'dzielnica, okręg, terytorium objęte granicami, granica', 'brzeg, skraj'. Ogsł.: cz. *krajina* 'kraj, kraina, region, teren; pejzaż, krajobraz; okolica; deska okorkowa, zrzynek', r. dial. *krajna* 'koniec, kres', *kraínka* 'koniec', cs. *kraina* 'skraj, brzeg, wybrzeże'. Psł. **krajina* 'skraj, brzeg, kraniec, granica czegoś' > 'pas ziemi leżący na krańcu czegoś, na granicy lub w granicach czegoś, okolica, kraina', od psł. **krajь* (zob. *kraj*), z przyr. **-ina* (co do budowy por. np. *dolina*, zob. *dół*).

kraj od XIV w. 'państwo, ojczyzna; okolice, strony, kraina', przest. 'kraniec, koniec, skraj', w stp. 'granica terytorium, terytorium objęte granicami, okolica, okręg', 'brzeg, skraj, strona, zewnętrzna strona', kasz. *kràj, kraju* 'kraj, państwo, ojczyzna; najbliższa okolica; ląd stały; skraj pola', *kràj* 'ostrze u pługa krojące ziemię, lemiesz'; zdr. *kraik*. Ogsł.: cz. *kraj* 'skraj, krawędź, brzeg; początek; kraj, kraina, region, okolica; okręg; prowincja, wieś', r. *kraj* 'skraj, krawędź, brzeg; kraniec, koniec; kraina, prowincja, terytorium; dzielnica, okolica', scs. *krajь* 'skraj, kraniec, brzeg, wybrzeże morskie'. Psł. **krajь* 'brzeg, krawędź, skraj, granica czegoś' > 'pas ziemi leżący na krańcu czegoś, na granicy lub w granicach czegoś, okolica, kraina', rzecz. odczas. od psł. **krojiti* 'powodować oddzielenie, rozdzielenie' > 'oddzielać, rozszczepiać, odcinać, odkrawać, kroić' (zob. *kroić*) ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a* jako dodatkowym środkiem derywacji (por. np. *twarz, war*). Pierwotne znaczenie zapewne 'odkrojenie, odcięcie' > 'rezultat odkrojenia, odcięcia, skraj, krawędź'. Zob. *skraj*.

krajać od XV w. 'ciąć, rozcinać', kasz. *krajac* 'kroić'. Ogsł.: cz. *krajet, -jím* 'krajać, kroić', r. dial. *krajáť* 'kroić, wykrawać', ch. dial. *krajati* 'kroić, ciąć'. Psł. **krajati* 'oddzielać, odcinać, rozcinać', czas. wielokr. od psł. **krojiti* 'powodować oddzielenie, rozdzielenie' > 'oddzielać, rozszczepiać, odcinać, odkrawać, kroić' (zob. *kroić*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*.

krajobraz od XIX w. 'widok okolicy; obraz przedstawiający okolicę, pejzaż'. Złożenie *krajobraz* (zob. *kraj* i *obraz*), półkalka niem. *Landschaft* 'krajobraz, pejzaż' lub franc. *paysage* 'ts.' (gdzie pierwszy człon niem. *Land*, franc. *pays* 'kraj').

krakać *kracze* od XVI w. 'wydawać charakterystyczny skrzek (np. o wronach, krukach)', por. kasz. *kraka* 'wrona'; z przedr. *wykrakać, zakrakać*; jednokr. *kraknąć*. Ogsł.: cz. *krákat* 'krakać', r. dial. *krákať* 'krakać (o wronie), kwakać (o kaczce), gęgać (o gęsi), skrzeczeć (o żabie)', ch. daw. *krákati*

'krakać'. Psł. **krakati*, **kračǫ* 'skrzeczeć, krakać', od dźwkn. imitacji głosu pewnych ptaków, zwierząt, np. p. *kra, kra!*

kram od XIII w. (stp. też *krom*) 'budka targowa, stragan', daw. 'sprzedawany towar', pot. i dial. 'rupiecie', 'zamęt, zamieszanie', kasz. *kròm* 'niewielki sklep, kram'; zdr. *kramik*. Por. cz. *krám* 'kram, stragan, sklep', słwń. *krâm* / *krâma* 'towary kramarskie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *krâm* 'prymitywny sklepik, budka, stragan', dziś niem. *Kram* 'towary kramarskie; graty, rupiecie, śmieci', dial. 'buda kramarska, kramik'. — Od tego *kramarz* → *kramarka*.

kraniec *krańca* od XV w. 'koniec, kres, granica; krawędź, skraj', dial. *krańc* np. 'drewniane obramowanie obudowy studni', *kranc* 'pas stalowy łączący oś z nasadem wozu', kasz. *krańc* m 'obwód koła u wozu', stp. XV w. *kraniec* 'rodzaj czepca, przepaska na włosy', por. stp. XV w. *kranc* 'ozdoba, wieniec na szczycie domu, szafy, hełmu'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kranz* 'wieniec', 'obrzeżenie, obramowanie; brzeg (naczynia)' (dziś niem. *Kranz* 'wieniec; wianek').

krasa od XIV w. 'piękno, uroda', stp. też 'barwa, kolor', 'świetność, wspaniałość', daw. 'tłusta zaprawa potraw, omasta, tłuszcz', kasz.-słowiń. *krâsa* 'kolor, barwa, ubarwienie (np. twarzy), rumieniec; piękno, uroda'. Ogsł.: cz. *krása* 'piękno, piękność', stcz. 'światłość, blask; kolor czerwony, jasnoczerwony', r. *krasá* 'piękno; ozdoba, upiększenie', scs. *krasa* 'piękno; ozdoba'. Psł. **krasa* 'kolor ognia, czerwień; jasność, piękno, świetność, wspaniałość, ozdoba', zapewne pokrewne z łot. *kaȓsa* 'upał, gorąco', *kaȓsêt* 'rozpalać, rozgrzewać', *kaȓsts* 'gorący', lit. *kárštas* 'ts.', *karštìs* 'upał, gorąco', ostatecznie od pie. pierwiastka **ker-* lub **kʷer-* 'palić, palić się, płonąć'. Zob. *krasić*, *krasny*.

krasić *kraszę* od XV w. 'zaprawiać jedzenie okrasą, tłuszczem', stp., dziś poet. 'zdobić, upiększać', stp. i dziś dial. także 'barwić, farbować', reg. 'barwić (zwłaszcza jaja wielkanocne)', kasz. *krasëc* 'zaprawiać jedzenie okrasą, tłuszczem'; z przedr. *okrasić* od XV w. 'ozdobić, upiększyć', 'omaścić', przest. 'barwić, malować, zwłaszcza na czerwono'. Ogsł.: cz. *krásit* 'zdobić, upiększać', r. *krásit'* 'barwić, malować; zdobić, upiększać', scs. *krasiti*, *krašǫ* 'zdobić; chełpić się'. Psł. **krasiti*, **krašǫ* 'barwić (na czerwono), zdobić, upiększać, udoskonalać coś' (wtórnie 'udoskonalać jedzenie, doprawiać przez dodanie tłuszczu, okrasy, maścić'), czas. odrzecz. od psł. **krasa* 'kolor ognia, czerwień; jasność, piękno, świetność, wspaniałość, ozdoba' (zob. *krasa*). — Od czas. przedrostkowego *okrasa* 'omasta' (stp. od XV w. 'ozdoba, piękność').

krasnoludek od XIX w. 'maleńka istota baśniowa podobna do człowieka, dobry duszek', mn *krasnoludki*, zrost z poświadczonego w gwarach płn. *krasne ludki* 'krasnoludki', por. daw. XVI w. *krasni ludzie* 'jakieś duszki' (pierwotnie zapewne 'dobrzy, piękni ludzie' lub 'czerwoni ludzie' — od koloru czapeczki), w wyniku uniwerbizacji powstało dial. płn. *kraśnię*, mn *kraśnięta*, kasz. *krâsńą*, *-eca* / *-ąca* 'drobny duch domowy podobny do człowieka'; zob. *krasny* i *ludzie*. — Od tego przez ekspresywne skrócenie *krasnal* 'krasnoludek'.

krasny od XIV w. (stp. też *kraśni*) 'czerwony, barwny; piękny, urodziwy, wspaniały', stp. 'czerwony', 'ładny, śliczny, piękny, wspaniały', 'dobry, wyborny, znakomity', w XVI w. także 'rosły', 'tłusty, gruby', dial. 'ładny', kasz.-słowiń. *krâsni* 'kolorowy; rumiany na twarzy, ładny'; w stp. st. wyższy *krasszy*. Ogsł.: cz. *krásný* 'piękny, ładny', r. *krásnyj* 'czerwony', scs. *krasьnъ* 'lśniący, piękny, wspaniały'. Psł. **krasьnъ* 'lśniący, błyszczący, jasny; barwny, czerwony, piękny, wspaniały', młodsza postać przym. z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na szczątkowo zachowany pierwotny psł. przym. **krasъ* 'barwny, kolorowy, pstry, czerwony' (por. p. dial. *krasy* 'łaciaty, pstry, zwykle o bydle czarnym lub czerwonym z białymi plamami, też np. o kolorowej fasoli', ukr. dial. *krásyj* 'pstry, srokaty'; na tę postać wskazują także postaci st. wyższego: stp. *krasszy*, stcz. *kraší* / *krašší*, strus. *krašši*, r. *kráše*). Podstawowy przym. **krasъ* od tej samej podstawy co paralelny rzecz. **krasa* (zob. *krasa*). — Od tego *pokraśnieć* 'zaczerwienić się'.

kraść *kradnę* (dial. *kradę*) od XIV w. 'potajemnie przywłaszczać sobie cudzą rzecz', kasz. *krasc*, *kradńe* / *kraʒe* 'kraść'; z przedr.

okraść, przekraść się 'ukradkiem się przedostać' (stp. XV w. *przekraść* 'ominąć ukradkiem, potajemnie'), *skraść, ukraść, wkraść się* 'dostać się gdzieś', *wykraść, zakraść się*; wielokr. *kradać* stp. od XVI w. i dziś dial., kasz. *kradac, krâdâ*, w języku liter. tylko z przedr., np. *okradać, podkradać, skradać się, wkradać się, wykradać, zakradać się*; jednokr. *kradnąć*. Ogsł.: cz. *krást, kradu* 'kraść', *krást se* 'skradać się', r. *krasť, kradú* 'kraść', *krásťsja* 'podkradać się, zakradać się', scs. *krasti, kradǫ* 'kraść'. Psł. **krasti* [< **kradti*], **kradǫ* 'zabierać potajemnie, przywłaszczać sobie', **krasti sę* 'przemieszczać się, dostawać się gdzieś potajemnie, ukradkiem', prapokrewne z łot. *krât, krāju* 'zbierać, skupiać', lit. *kráuti, kráunu* 'układać, kłaść; pakować; ładować; gromadzić', od pie. **krā(u̯)- / *krəu̯- / *krū-* 'gromadzić, skupiać, ukrywać' (por. *kryć*). Podstawę psł. czasownika stanowiły formy czasu teraźn. z przyr. **-de/do-* (zob. *iść*), np. 3. osoba l. pj **kra-de-tъ* 'kradnie', temat **kra-d-* uogólniono wtórnie w całej odmianie. W polskim formy czasu teraźn. *kradnę, kradniesz* itd. przeniesione z czas. jednokr. *kradnąć, kradnę*; pierwotne formy *kradę, kradziesz, kradzie* zachowane częściowo w gwarach. — Od tego *kradzież* ż od XV w. (dial. też *kradzieża*, kasz. *krazëž / krazëža*), z przyr. *-eż* (zob. *drapieżca*).

krata od XVI w. 'konstrukcja ze skrzyżowanych ze sobą prostych elementów (np. prętów)', 'deseń (np. na tkaninie), wzór geometryczny w postaci kwadratów lub prostokątów', kasz. *krâta* 'ts.'; zdr. *kratka*. Zapożyczenie ze śrłac. *crata / grata* 'krata, ogrodzenie, brama, przeszkoda; ruszt' (od łac. *crātis* 'plecionka, płot, ogrodzenie'). — Od tego *kraciasty*; *zakratować*.

krawat od XVIII w., daw. 'trójkątna chustka wiązana pod szyją', reg. *krawatka*, dial. też *karvat, karbatka*. Por. cz. *kravata*, daw. *kravát*, ch./s. *kravàta*, słwń. *kraváta* 'krawat'. Zapożyczenie z franc. *cravate* 'krawat; wstęga, wstążka; chustka trójkątna do bandażowania', w XVII w. 'chustka wiązana pod szyją na sposób chorwacki; chusta noszona przez zaciężnych żołnierzy chorwackich', też 'Chorwat' i 'zaciężny żołnierz lekkiej kawalerii chorwackiej', co ostatecznie z ch. *Hȑvāt* 'Chorwat' (etnonim bez pewnej etymologii).

krawędź ż od XV w. (daw. i dial. *krawądź*) 'ostry brzeg, skraj'. Wyłącznie polskie. Od psł. **kravati* 'krajać', p. *-krawać* (zob. *okrawać*), dziwi jednak rzadki psł. przyr. **-ǫdь*, występujący poza tym tylko w prastarych rzeczownikach (por. *łabędź, żołądź*). — Od tego przym. *krawężny* (*-ż-* przez analogię do przymiotników typu *mosiężny, pieniężny*) → *krawężnik* 'obrzeżenie krawędzi (zwłaszcza chodnika)'.

krawiec *krawca* od XV w. 'rzemieślnik szyjący odzież', kasz. *kravc / krâvc* 'ts.'. Por. dł., gł. *krawc*, ukr. *kravéc'*, br. *kravéc*. Płnsł. **kravьcь* 'ten, kto kroi, tnie tkaniny i szyje z nich odzież', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ьcь* (por. np. *szewc*) od psł. **kravati* 'krajać' (zob. *okrawać*). — Od tego *krawcowa* od XV w. (najpierw 'żona krawca', od XIX w. 'kobieta zawodowo szyjąca odzież, szwaczka').

krąg *kręgu* od XV w. 'obwód, linia kolista', 'przestrzeń zamknięta linią kolistą', 'przedmiot kształtu kolistego', stp. 'kółko, pierścień', 'splot, zwój', *kręgi* mn 'kości tworzące kręgosłup' (od tego nowsza postać l. pj *kręg* 'część składowa kręgosłupa'), *kręgi* daw. też 'słoje drzewa', kasz. *krǫg, krąga* 'obwód kształtu kolistego; koło świetlne naokoło księżyca; dysk, krąg z drzewa używany w pewnej grze; dawne ciasto obrzędowe w postaci wieńca'; zdr. *krążek*. Ogsł.: cz. *kruh* 'koło, kółko; krąg, grono, zespół', r. *krug* 'koło, okrąg, obwód; grono, zespół', scs. *krǫgъ* 'koło, krąg'. Psł. **krǫgъ* 'coś skręconego, zwiniętego, zwój, koło, krąg, przedmiot o kształcie koła, kuli', pokrewny ze stwniem. *hring* (dziś niem. *Ring*) 'pierścień, obręcz; koło, kółko', *(h)ringan* 'obracać, kręcić, wić; krążyć; walczyć' (dziś niem. *ringen* 'wykręcać; mocować się'), ang. *ring* 'pierścień; koło, kółko, obrączka, krąg, krążek', umbr. *cringatro* 'przepaska, pas', z pie. **(s)krongʰ-* od pie. **(s)kreng⁽ʰ⁾-* 'kręcić, zwijać' (derywowanego od pie. pierwiastka **(s)ker-* 'wyginać, krzywić, kręcić', por. *krzywy*). — Od tego złożenie *kręgosłup* (o członie drugim zob. *słup*). Zob. też *okrąg*.

krągły od XVI w. 'kształt koła, kuli, walca', dial. wsch. *kręgły miesiąc* 'pełnia księżyca', kasz. *krągłi* 'okrągły, zaokrąglony'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. *krúglyj* 'okrągły, kulisty; cały, całkowity, pełny', bg. *krъ́gъl* 'krągły, kulisty', słwń. *krógel* 'ts.'. Psł. **krǫglъ* 'okrągły, kulisty', od pie. **(s)kreng(h)-* 'kręcić, zwijać' (zob. *krąg*), z przyr. **-lъ*. Zob. *okrągły*.

krążyć od XV w. (daw. *krężyć*) 'zataczać kręgi, kołować', 'chodzić dookoła, tu i tam, okrężną drogą, kręcić się, błąkać się', 'przechodzić od jednego do drugiego', 'obiegać układ zamknięty'; z przedr. *okrążyć* 'zatoczyć krąg dokoła kogoś, czegoś, obejść, objechać (drogą okrężną); obwieść dokoła, otoczyć, okolić; oblec, osaczyć ze wszystkich stron', stp. od XV w. 'obstąpić, otoczyć, oblec; nadać kształt obły, zaokrąglić'; wielokr. *okrążać*. Ogsł.: cz. *kroužit* 'krążyć, zataczać kręgi; toczyć, wytaczać', r. *kružít'* 'krążyć, wirować, obiegać w koło', ch./s. *krúžiti* 'krążyć, wirować, zataczać koło; wodzić (okiem); kursować'. Psł. **krǫžiti* 'robić, zataczać koła, kręgi', czas. odrzecz. od psł. **krǫgъ* 'coś skręconego, zwiniętego, zwój, koło, krąg, przedmiot o kształcie koła, kuli' (zob. *krąg*). — Od czas. przedrostkowego *okrężny*.

kreda od XVI w. 'biały wapień używany do pisania, bielenia itp.', stp. XV w. *krejda* 'ts.', w XVI w. *kreta*, wyjątkowo *kreda* 'ts.', 'glinka o różnym zabarwieniu i różnym zastosowaniu', daw. XVII–XVIII w. *kryda* 'kreda'; zdr. *kredka* 'laseczka z masy złożonej z kredy lub gipsu z domieszką barwnika i kleju służąca do pisania, malowania' (wtórnie 'ołówek z kolorowym grafitem', 'szminka do ust, ołówek do brwi'), w XVI w. 'kawałek kredy do pisania'. Por. cz. *křída*, dial. *krejda*, stcz. *křěda* / *kréda*, słc. *krieda*, ch./s. *kréda*, ch. daw. *kreta* i *krajda*. Zapożyczenie ze śrwniem. *krīde*, śrdniem. *krīte*, niem. *Kreide* 'kreda', przejętego z kolei z łac. *crēta* 'kreda' (stąd bezpośrednio zapożyczone p. daw. *kreta*).

kres od XV w. (daw. i dial. też *krys*) 'linia graniczna, kraniec', 'moment ostateczny', *kresy* 'część kraju leżąca blisko granicy', stp. 'linia nakreślona, wyryta, koło, krąg; okrąg', kasz. *krẽz* 'krąg, okrąg, koło; obwód, powiat'. Zapożyczenie ze śrniem., śrdniem. *krēs* (śrwniem. *kreiz*) 'krąg, koło, linia kolista, obszar określony linią kolistą, okręg' (dziś niem. *Kreis* 'koło, obwód, obręb; powiat').

kreska od XVI w. (daw., dziś dial. też *kryska* i *krèska*) 'krótka lub cienka linia'; zgr. *krecha* (jak np. *flacha* od *flaszka*). Prawdopodobnie derywat od p. (daw. od XVI w). *kresić* / *krysić* 'robić kreski lub linie; znaczyć kreską, robić znak' (zob. *kreślić*), nazwa rezultatu czynności z przyr. *-ka*.

kreślić *kreślę* od XVI w. (daw. *kryślić*) 'robić kreski, linie lub znaki, rysować'; z przedr. *nakreślić, określić, podkreślić, pokreślić, przekreślić, skreślić, wykreślić, zakreślić*. Daw. od XVI w. też *kresić* / *krysić* 'robić kreski lub linie; znaczyć kreską, robić znak'. Por. dł. *kresliś*, gł. *krješlić* 'rysować, kreślić'. Zapożyczenie ze śrdniem. *krisselen* czy niem. daw. *kritzeln* 'robić kreski, kreślić' (dziś niem. *kritzeln* 'gryzmolić, bazgrać'); daw. *kresić* / *krysić* ze śrwniem. *kritzen* 'robić, wycinać kreski, linie, kreślić'.

kret od XV w. 'zwierzę Talpa europaea', kasz. *kret* też 'człowiek podstępny, zwłaszcza gdy jest małego wzrostu', 'penis'; zdr. *krecik*. Ogsł.: cz. *krtek*, stcz. *krt*, r. *krot*, ch./s. *kr̂t*. Psł. **krъtъ* 'kret', prawdopodobnie prapokrewne z lit. *kertùs, kertùkas, kirstùkas* 'ryjówka' i z odległym, inaczej zbudowanym (ale ostatecznie opartym na tym samym pie. pierwiastku) lit. *kùrmis* 'kret'. Wyraz słow. z prapostaci **krŭ-to-*, od pie. **(s)ker-t-* 'ciąć, dłubać' (należącego do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać', zob. *czart*), pierwotne znaczenie zatem 'zwierzę dłubiące, ryjące w ziemi'. — Od tego *kretowisko*.

krew *krwi* ż, stp. od XIV w. *krew, krwie* (dop. też *krwiej* / *krewie* / *krzwie*), w XIV–XV w. poświadczona jeszcze pierwotna postać mian. *kry* 'krew', kasz. *krev, krëv́e* / *krv́i*, też *krv́a* / *krëv́a* 'krew', 'pochodzenie, pokrewieństwo, ród, rasa'. Ogsł.: cz. *krev, krve*, r. *krov', króvi*, scs. *krъvь, krъve* / *krъvi*, słwń. *krî* / *kȓv, krvî*. Psł. **kry, *krъve*, bier. **krъvь* 'krew', dokładne odpowiedniki: awest. *xrū-* ż 'surowe, krwiste mięso', gr. *kréa* [< **kreu̯a*] 'mięso', śrirl. *crú, cráu* / *cró* [< **krūs*, dop. **kru̯os*] 'krew', por. też pokrewne lit. *kraũ-*

jas 'krew', stpr. *krawian* 'ts.', stind. *kravíh* 'surowe mięso'. Z pie. **krū- / *kreu̯-* 'mięso surowe, krwiste, ociekające krwią'. W słow. (i niektórych innych językach ie.) rozwój znaczenia 'surowe, krwiste mięso' > 'to, czym ocieka takie mięso, krew'. — Od tego *krwisty, krwawy* → *krwawić, krwawica*; *krewny* od XIV w. 'mający w żyłach tę samą krew, związany węzłami krwi, pochodzący z tego samego rodu' (stp. też 'związany z krwią, krwawy, skrwawiony', kasz. *krevni* 'krewny', 'dłużny, winien'); *krewki* od XIX w. 'porywczy, gwałtowny, pełen temperamentu'; złożenie *krwotok* (o członie drugim zob. *tok*).

kręcić *kręcę* od XV w. 'nadawać czemuś ruch obrotowy, obracać, toczyć', kasz. *krącëc* 'kręcić; kłamać, wykręcać się', *krącëc są* 'kręcić się, obracać się w koło'; z przedr. *dokręcić, nakręcić, odkręcić, okręcić, pokręcić, przekręcić, przykręcić, skręcić, ukręcić, wykręcić, zakręcić*; wielokr. *-kręcać*: z przedr. *dokręcać, nakręcać, odkręcać, skręcać* itd. Ogsł.: cz. *kroutit* 'kręcić, skręcać; przekręcać', r. *krutít'*, *kručú* 'obracać w koło, na wszystkie strony, kręcić, wprawiać w ruch wirowy; wirować; zwijać, skręcać, krępować; wyginać', cs. *krǫtiti sę, krǫštǫ sę* 'kręcić się, obracać się'. Psł. **krǫtiti, *krǫťǫ* 'obracać w koło, wprawiać w ruch wirowy', czas. kauzat. od psł. **krętati* 'wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać' (zob. *krzątać się*). Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś się obraca dokoła'. — Od tego *kręt, krętacz*; od czas. przedrostkowych *przekręt, skręt, wkręt, wykręt, zakręt*; *nakrętka*; *pokrętło*; *pokrętny* (kasz. *p'okrątni* 'dziwaczny, cudaczny, śmieszny'), *wykrętny*.

krępować od XVI w. 'wiązać, ściągać mocno, ograniczać swobodę ruchów', 'żenować, budzić zakłopotanie', w XVI w. 'brać w dyby, pęta', *krępować się* 'odczuwać zażenowanie, być onieśmielonym', daw. XVI–XVII w. też *krepować* 'krępować', dial. *krampować* 'wiązać, zakładać pęta', kasz. *krąpovac* 'wiązać, pętać' (też *krąpac* 'zamykać na skobel'), słowiń. *krąpovac* 'zamykać na skobel'; z przedr. *skrępować* (*skrępowany, skrępowanie*). Zapożyczenie z niem. daw. i dial. *krampen* 'spinać, wiązać klamrami; zamykać na hak, na skobel, na klamrę' (od niem. *Krampe* 'klamra, skobel').

krępy od XVI w. 'niewysoki, lecz mocno zbudowany, o szerokich ramionach', kasz. *krąpi* 'krępy, przysadzisty'. Por. stcz. *krupý* 'gruby', cs. *krǫpъ* 'mały, drobny', bg. dial. *krъp / krap / krôp* 'krótki, niewysoki, niski', ch. dial. kajk. *krôpi* 'niewielki, okrągły', daw. *krūp* 'niewysoki, niewielki, mały; otyły, korpulentny'. Psł. **krǫpъ* [< **krompo-*] 'krótki, niewysoki, a gruby, mocno zbudowany' (w językach słow. lepiej jest poświadczona młodsza forma **krǫpьnъ* z nawarstwionym przyr. *-ьnъ*, por. np. r. *krúpnyj* 'gruby, gruboziarnisty; duży, rosły; wielki, znaczny, poważny', ch./s. *krúpan* 'gruby, zażywny; wielki, duży, masywny, tęgi'), od pie. **(s)kremp- / *(s)kremb-* 'kurczyć (się), marszczyć (się)', z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*, por. pokrewne lit. *skramblỹs* 'brzuchaty karzeł', stpr. *sen-skrempūsnan* bier. pj 'zmarszczka', śrwniem. *schrimpfen* 'zmarszczyć (się), skurczyć (się)', niem. *schrumpfen* 'marszczyć się', ang. *shrimp* 'karzeł'. Pierwotne znaczenie 'skurczony' > 'krótki, niewysoki, a gruby'.

kręty od XVI w. 'w kształcie powyginanej, falistej, spiralnej linii, pełen zakrętów, kręcony', przen. 'pokrętny, nieszczery, podstępny' (w stp. XV w. tylko *kręta miętka* = *kędzierzawa miętka* 'Mentha silvestris var. crispata'), daw. od XVI w. też 'wykrętny, pełen wybiegów', 'wijący się, wyginający się', daw. i dziś dial. także 'pokręcony, powyginany', kasz. *krąti* 'kręty, zygzakowaty; nieszczery, podstępny'. Ogsł.: cz. *krutý* 'okrutny; surowy, ostry', dial. 'skręcony, kręty, krzywy; nieposłuszny, krnąbrny', r. *krutój* 'spadzisty, stromy, urwisty; gęsty, tęgi, twardy; surowy, okrutny; nagły, gwałtowny', dial. 'silnie skręcony, zwinięty; zręczny, zwinny, obrotny', ch./s. *krût* 'sztywny, twardy; surowy; ogromny; dumny; okrutny', dial. 'tęgi, gruby', daw. 'silny, mocny; gęsty'. Psł. **krǫtъ* 'kręcony, (silnie) skręcony, pokręcony, powyginany, zwinięty; kręcący się, obrotny, zwinny, przebiegły', przym. odczas. od psł. **krętati* 'wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać' (zob. *krzątać się*), z wymianą rdzennego **ę* ⇒ **ǫ*.

krnąbrny od XV w. 'uparty, przekorny, nieposłuszny', stp. od XV w. *krnąbrny / krznąbny / krąbrny / krnąbny* 'nieposłuszny, oporny, buntujący się, zuchwały, bezczelny, hardy', dial. *krąbrni* 'krnąbrny'. Jeśli pierwotna jest postać *krąbrny* (poświadczona w stp. i w gwarach), to wyraz trzeba uznać za zapożyczenie ze śrwniem. *krumber* i *krump / kromp / krumb* 'krzywy', przen. 'niesprawiedliwy, nieprawy, niesłuszny, nieuczciwy, nierzetelny, zły, przewrotny' (dziś niem. *krumm* 'krzywy'), przyswojone za pomocą częstego przymiotnikowego przyr. *-ny*. Z powodu dwu niezwykłych grup spółgłoskowych wyraz ulegał różnym przekształceniom; współczesna postać *krnąbrny* powstała zapewne z *krąbrny* przez upodobnienie początkowej grupy *kr-* do drugiej grupy *-brn-*, stąd wtórnie *krn-*.

krochmal od XV w. 'delikatna mączka stosowana do celów spożywczych, do usztywniania tkanin', stp. XV w. *krochmal / kraftmal* 'delikatna mączka pszenna uzyskiwana przez moczenie tłuczonego ziarna'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kraftmël / krachtmël* (dziś niem. *Kraftmehl*) 'delikatna mączka pszenna, zawierająca najbardziej odżywcze składniki, skrobia' (złożenie ze śrwniem. *kraft* 'siła, moc' i *mël* 'mąka', etymologiczne znaczenie 'mąka posilająca, dająca siły'). — Od tego *krochmalić, ukrochmalić*.

krocie mn od XVIII w. 'wielka liczba, ilość czegoś (zwykle pieniędzy)'. Późna polska innowacja, oparta na stp. *kroć* (zob. *-kroć*).

kroczyć od XVI w. 'iść wolno dużymi krokami, stąpać', 'zmierzać do celu, starać się coś osiągnąć', kasz. *kroćëc* 'kroczyć'; z przedr. *okroczyć, przekroczyć, rozkroczyć się, wkroczyć*; wielokr. *-kraczać*: z przedr. *przekraczać, rozkraczać się, wykraczać*. Ogsł.: cz. przest. i dial. *kročit* 'stąpać, iść', br. dial. *kröčic'* 'śledzić, tropić', scs. *okročiti* 'otoczyć, okrążyć', ch./s. *kròčiti* 'stąpnąć, zrobić wielki krok'. Psł. **kročiti* 'robić kroki, stąpać', czas. odrzecz. od psł. **krokъ* 'krok' (zob. *krok*). — Od czas. przedrostkowych *rozkrok, wykrok*.

-kroć w wyrazach złożonych (z pierwszym członem liczebnikowym, zaimkowym, przymiotnikowym) zastępuje słowo *raz, razy*, np. *dwakroć, ilekroć, częstokroć, wielekroć, kilkakroć*; daw. XVI–XVII w. jako samodzielny wyraz (np. *czwarty, piąty kroć* 'czwarty, piąty raz'), kasz. *kroc* (np. *dva kroc* 'dwa razy') i *krót* (np. *sto krót* 'sto razy'). Ogsł.: cz. *-krát*, scs. *kratъ*, ch./s. daw. *-krât*. Psł. **kortь* ż / **kortъ* m 'raz', z odpowiednikami lub pokrewnymi wyrazami w bałt.: lit. *kar̃tas* 'raz', *kartà* 'rząd, szereg, kolejność', *kártis* 'długi rząd, szereg', łot. *kàrta* 'warstwa, kolejność, rząd; słój drzewa; raz', od pie. **(s)ker-t-* 'ciąć, odcinać' (zob. *czart*), z przyr. **-ь* : **-ъ* i z właściwą arch. rzecz. odczas. wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'cięcie, raz', podobnie jak w synonimicznym, odczasownikowym psł. **razъ* (zob. *raz*). — Od tego *-krotny* (np. *dwukrotny*). Zob. *krocie*.

krogulec od XIV w. 'ptak drapieżny Accipiter nisus'. Ogsł.: stcz. *krahujec*, cz. *krahujec*, rzadko *krahuj*, daw. i dial. *krahul* i *krahulec*, ukr. dial. *krahúlec'*, ch./s. *kràgùj*, daw. i dial. *kràgūlj*. Psł. **korgujь* 'krogulec', prawdopodobnie zapożyczenie z języków tur., por. śrtur. *qyrquj* 'sokół przyuczony do łowów', kuman. *korguj* 'gatunek jastrzębia'.

kroić *kroję* od XV w. 'ciąć, rozcinać', 'ciąć materiał, nadając określony kształt', kasz. *krojic, kroji* 'kroić'; z przedr. *nakroić, okroić, pokroić, przekroić, rozkroić, skroić, wykroić*; wielokr. *-krawać* zob. *okrawać*. Ogsł.: cz. przest. *krojiti* 'ciąć, krajać', r. *kroít', krojú* 'krajać', ch./s. *kròjiti* 'kroić, krajać, przykrawać'. Psł. **krojiti* 'powodować oddzielenie, rozdzielenie' > 'oddzielać, rozszczepiać, odcinać, odkrawać, kroić', pierwotny czas. kauzat. od niezachowanego w słow. czasownika (który w psł. miałby zapewne postać *†kriti* [< **krei̯-tei̯*]) od pie. **(s)krei̯-* 'ciąć, oddzielać, rozdzielać' (ostatecznie należące do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć'), por. łot. *krìet, kreju* 'oddzielać, zbierać śmietankę', *kriját* 'obdzierać skórę', łac. *cernō* [< **crinō*], *cernere* 'rozdzielać, oddzielać (np. przez przesiewanie); rozstrzygać, decydować; spostrzegać', gr. *krínō* 'oddzielam, odróżniam'. — Od tego *krój* od XV w. 'kształt, forma, fason', przest. 'wzór, model, typ, styl, kształt, sposób', stp. i dial. też 'nóż żelazny stano-

wiący część pługa'; od czas. przedrostkowych *pokrój, przekrój, wykrój.*

krok od XVI w. 'ruch wykonywany przy chodzeniu, stąpnięcie; charakterystyczny sposób stawiania nóg (np. w tańcu, marszu)', przen. 'czyn, działanie, posunięcie', pot. 'część ubrania okrywająca krocze', kasz. *krok* 'krok; krocze'. Ogsł., ale w postaciach nie dających się sprowadzić do jednej wspólnej prapostaci. Pochodzenia p. *krok* nie da się ustalić jednoznacznie: może odpowiadać np. cz. *krok*, słc. *krok*, ch./s. *krȍk* 'krok' (czyli kontynuować prapostać **krokъ*) bądź r. dial. *kórók* 'szynka; biodro', bg. *krak* 'noga', ch./s. *krâk* 'długa noga; wydłużona część przedmiotu; odgałęzienie' (pochodzącym z prapostaci **korkъ*); na jeszcze inną prapostać wskazuje np. ch./s. *kòrak* 'krok'. Psł. **krokъ* /**korkъ* / **korakъ* 'noga' (> 'stąpnięcie' > 'krok'), przypuszczalnie pokrewne z lit. *kárka* 'część świńskiej nogi; staw skokowy u konia; część nogi owada', może też z alb. *krahë* 'ręka, ramię', stind. *kiṣku-* 'przedramię', chyba ostatecznie od pie. **(s)ker-* 'kręcić, obracać, zginać, wyginać, krzywić, kręcić' (por. *krzywy*), ale powody różnorodności postaci słow. niejasne. W takim razie pierwotnym byłoby znaczenie 'zginająca się, ruchoma część ciała'. — Od tego *krocze*. Zob. *kroczyć, krokiew, okrakiem.*

krokiew *krokwi* ż 'pochyła belka podtrzymująca pokrycie dachu', daw. od XV w. i dziś dial. *krokwa*, w gwarach też *krokwia*, kasz. *krokev* / *krokvá* 'ts.'. Płnsł. i słwń.: cz. *krokev, -kve* / *krokva* 'krokiew', r. dial. *krókva* 'krokiew; wygięty pień drzewa, pień z bocznymi korzeniami', słwń. *krôkva* 'krokiew'. Psł. dial. **kroky, *krokъve*, bier. **krokъvь* 'krokiew', od psł. **krokъ* 'noga' (zob. *krok*) lub **kročiti* 'robić kroki, stąpać', z przyr. *-y, -ъv-* < **-ū*, nazwa belek w kształcie litery *A* przez skojarzenie z rozkraczonymi nogami.

kromka od XV w. 'odcięty kawałek chleba', stp. XV w. też *kroma* 'ts.', kasz. *kròma* i *krómka* / *skrómka* 'kromka'; dial. także *krom* 'pajda chleba'. Płnsł.: płb. *krümkə* 'piętka chleba', gł. *kroma*, zdr. *kromka* 'brzeg, kant, skraj, krawędź', r. *krómka* 'skraj, obwód, obręb', daw. i dial. 'odcięty kawałek (np. chleba)', w tych znaczeniach też daw. i dial. *kromá*. Psł. **kroma* / **kromъ* 'coś odciętego, skraj, krawędź, brzeg; odkrajany, odcięty kawałek czegoś', zdr. **kromъka*, od pie. **(s)krem-* / **(s)krəm-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ker-* 'krajać, ciąć' (zob. *kora, skóra*).

kropić *kropię* od XV w. 'pryskać, polewać kroplami', 'padać kroplami (o deszczu)', pot. 'uderzać, bić', kasz. *kropic* 'kropić'; z przedr. *pokropić, skropić, wkropić, zakropić*; wielokr. *-krapiać*; z przedr. *nakrapiać, skrapiać*; jednokr. *kropnąć*. Ogsł.: cz. *kropit* 'kropić, skrapiać', r. *kropít', kropljú* 'spryskiwać, skrapiać; mżyć, padać kroplami', pot. 'bić, siec', scs. *kropiti, kropljǫ* 'pryskać, skrapiać'. Psł. **kropiti, *kropǫ* 'pryskać, skrapiać, zraszać; padać kroplami, kapać', zapewne od podstawy pochodzenia dźwkn. (jak bliskoznaczne **kapati*, zob. *kapać*), pierwotnie przypuszczalnie 'z szumem, głośno polewać, skrapiać, zraszać' i 'z szumem, szelestem lać, padać (o deszczu)', por. bliskie łac. *crepō, crepāre* 'chrzęścić, szumieć, szeleścić (też o padającym deszczu, gradzie), skrzypieć, trzeszczeć'. — Od tego *kropidło, kropielnica* 'naczynie na wodę święconą'.

kropka 'małe kółko, drobna plamka; znak graficzny w kształcie okrągłego punktu', stp. XV w. 'kropla', kasz. *kropka* 'kropka; mała okrągła plamka; źrenica'. Por. dł. dial. *kšopka*, daw. *chropka* 'kropelka', stcz. *krópka* 'ts.', słc. *krópka* 'ts.', br. *krópka* 'ts.; kropeczka'. Pierwotne zdr. z przyr. **-ka* < **-ъka* od słabo poświadczonego psł. **kropa* 'kropla', por. dł. dial. *kšopa* / *chropa* 'kropla', słc. *kropa* 'ts.', może też scs. *kropa* 'kropla' (jeden raz w Kodeksie supraskim, przez większość badaczy czytane *kroplja*, por. *kropla*) oraz słwń. *kropa* 'źródło' (p. *kropa* to wtórne zgr. od *kropka*). Podstawowe **kropa* to rzecz. odczas. od psł. **kropiti* (zob. *kropić*).

kropla od XV w., w stp. też *kropia* 'mała cząstka płynu', kasz. *kropla* 'kropla', 'wódka; lekarstwo płynne odmierzane kroplami'; zdr. *kropelka*. Ogsł.: stcz. *krópě* ż 'kropla; kropka', strus. *kroplja* 'kropla', r. dial. *króplja* 'ts.', scs. *kroplja* 'ts.'. Psł. **kropʼa* [< **krop-ja*] 'kropla', rzecz. odczas. od psł. czas. **kropiti* (zob. *kropić*), z przyr. **-ja*.

W *kropla* jeden z niewielu polskich przykładów *l* epentetycznego (**p̌ > pl'*) w zgłosce końcowej wyrazu (por. *dziupla, grobla*). — Od tego *kroplisty; kroplowy → kroplówka; skroplić.*

krosno 'ręczny warsztat tkacki; maszyna włókiennicza do wyrobu tkanin', w budownictwie 'rodzaj ramy okiennej', stp. od XV w. i dial. *krosna* mn 'warsztat tkacki wraz z rozpiętym płótnem', daw. też 'ramy do rozciągania płótna', 'pomost, rusztowanie', 'drewniana skrzynka do przenoszenia czegoś', dial. także 'zbite na krzyż drążki, np. kozły do rżnięcia drzewa, krzyżaki mocujące górne snopki strzechy', kasz. *krosna* mn 'warsztat tkacki', 'dwie drabinki przedzielające w poprzek maślnicę w postaci kołyski', 'klatka dla kwoki, zbita ze szczebli'. Ogsł.: cz. *krosna* ż 'kosz (drewniana skrzynka) do noszenia ciężarów na plecach', dial. 'warsztat tkacki', r. *krósna* mn 'ręczny warsztat tkacki; nici, osnowa rozpięte na takim warsztacie', dial. *krósnó* też 'przędza rozpięta na warsztacie tkackim; proste płótno, zwłaszcza świeżo utkane', ch. dial. *kròsno* 'nawój w warsztacie tkackim', *kròsna* mn 'warsztat tkacki', daw. i dial. też *kròsna* ż 'warsztat tkacki; nawój w takim warsztacie'. Psł. **krosno* prawdopodobnie 'ruchoma, obracająca się część warsztatu tkackiego: nawój, wał, na który nawija się osnowa, płótno', l. mn **krosna* 'dwa nawoje składające się na warsztat tkacki, warsztat tkacki', zapewne z pierwotnego **krot-sno*, od pie. **kret- / *kert-* 'kręcić, obracać', z przyr. **-sno*. Pierwotne znaczenie zatem 'to, co się obraca'.

krosta od XV w. 'chorobliwy wyprysk na skórze', dial. też *chrosta* 'ts.', *krosty / chrosty* mn 'ospa', kasz. *krosta* 'krosta; szczepienie przeciwko ospie; gwiazda'. Ogsł.: cz. *chrasta / chrásta* 'krosta, strup, parchy, świerzb', r. *korósta* 'strupień, świerzb, krosty', scs. *krasta* 'trąd, parchy, krosty'. Psł. **korsta* 'twarda wierzchnia warstwa (np. rany, wrzodu), nierówność, chropowatość skóry, wyprysk na skórze, krosta', od niezachowanego w słow. czasownika *†korsti*, odpowiadającego lit. *karšti, karšiù* 'czesać, gręplować wełnę; czyścić konia zgrzebłem', łot. *kãrst, kãršu / kãrsu* 'ts.', łac. *carrō, carrere* 'gręplować, czesać wełnę' (od pie. **kars-* 'drapać, skrobać'), rzecz. utworzony za pomocą przyr. **-ta* (por. np. *pięta, rota* I). Pierwotnie zapewne nazwa czynności 'drapanie, czochranie, skrobanie', wtórnie skonkretyzowane w nazwę rezultatu czynności 'to, co jest wynikiem drapania, czochrania, skrobania' > 'twarda, nierówna, chropowata powierzchnia (na skórze)'.

krowa od XIV w. 'rogate zwierzę domowe', stp. XII–XIV w. też 'danina składana w postaci krowy', kasz. *krova*, daw. bez przestawki *karva* (por. *karv̌i* 'krowi' w nazwie rośliny *karv̌ȧ trâva* 'szczotlicha siwa, Corynephorus canescens', *kârvʲiṅc* 'nawóz krowi, krowieniec', *kʲarv̌ina* 'trzoda składająca się z krów, cieląt i wołów'); zdr. *krówka*. Ogsł.: cz. *kráva*, r. *koróva*, ch./s. *krȁva*. Psł. **korva* 'krowa', najbliższy odpowiednik w bałt.: lit. *kárvė* 'ts.', dalej prapokrewne z łac. *cervus* 'jeleń', *cerva* 'łania', gr. *keraós* [< **keraṷós*] 'rogaty', stwniem. *hiruz*, dziś niem. *Hirsch* 'jeleń', ostatecznie od pie. **ker(ə)-* czy **k̑er(ə)-* 'róg; głowa; wierzchołek, szczyt'. Pierwotne znaczenie zatem 'zwierzę rogate'. Ponieważ pokrewne wyrazy słow. wskazują na kontynuację pie. **ker(ə)-* z palatalną spółgłoską (por. psł. **sŕna*, zob. *sarna*), nie można wykluczyć, że psł. **korva* (i lit. *kárvė*) to zapożyczenia z jakiegoś języka ie. należącego do grupy kentum (w której pie. **k̑ > k*). — Od tego *krowi* od XV w. (< psł. **korvьjь*).

król od XIV w. 'władca koronowany'. Ogsł.: cz. *král*, r. *koról'*, *korol'á*, ch./s. *krȃlj*, *krȁlja*, dial. czak. *krãlj*, *krãljȁ*. Psł. późne **korľь* 'władca, panujący, król', zapożyczone na przełomie VIII i IX w. *Kar(a)l* imię Karola Wielkiego (od r. 768 króla a od r. 800 cesarza Franków). Imię własne dobrze znanego Słowianom wybitnego władcy stało się wyrazem pospolitym oznaczającym koronowanego władcę (zob. też *cesarz*). — Od tego *królowa, królewicz* (stp. od XIV w. *królewic / krolowic*), *królewna, królewski, królestwo, królować.*

królik od XV w. 'gryzoń Oryctolagus cuniculus, Lepus cuniculus', daw. od XV w. i dziś dial. *król*, kasz. *król* 'ts.'. Por. cz., słc. *králik* 'ts.'. Kalka ze śrwniem. *küniklīn*,

niem. daw. *küniglin* 'królik' (zapożyczonego z łac. *cuniculus* 'ts.'), mylnie skojarzonego na gruncie niem. ze śrwniem. *künik*, dziś niem. *König* 'król' i zinterpretowanego przez etymologię ludową jako 'mały król'. — Od tego *królica* 'samica królika'.

krótki od XIV w. 'mający małą długość, niedługi; trwający przez niedługi okres; zwięzły, lakoniczny', kasz. *krótki* 'krótki, niedługi; bliski, niedaleki; gęsty (o potrawach); niewysoki; pokorny, potulny'; st. wyższy *krótszy*. Ogsł.: cz. *krátký*, r. *korótkij*, ch./s. *krátak* 'krótki'. Psł. **kortъkъ* 'o małej długości, niedługi', młodsza postać przym. z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na wcześniejszą psł. postać przym. *†kortъ* (wskazują nań formy st. wyższego p. *krótszy*, przysł. *krócej*, cz. *kratší*, ukr. *korótšyj*, ch./s. *krȁćī*, a także derywaty, zob. *skrócić*), mającą dokładny odpowiednik w lit. *kartùs* 'gorzki' (znaczenie wtórne, chyba z wcześniejszego 'ostry, gryzący'), por. też pokrewne łac. *curtus* [< **kr̥tó-*] 'skrócony, obcięty', irl. *cert* 'mały', stind. *kaṭú-* [< **kr̥tú-*] 'ostry, gryzący', wszystkie od pie. **(s)ker-t-* należącego do pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, obcinać' (zob. *-kroć*). Pierwotne znaczenie 'obcięty, odcięty, skrócony'. — Od tego *wkrótce* od XV w. 'w krótkim czasie, wnet, niebawem', z wyrażenia przyimkowego *w krótce* (miejsc. pj od *krótki*).

krtań ż 'górna część tchawicy', stp. od XIV w. *krtań* / *grtań* m, w XVI w. też *krztań* 'gardło wraz z podniebieniem, gardziel, grdyka', dial. *krtań* / *krztań* 'krtań'. Z wcześniejszego *grtań* ż 'gardziel, grdyka', wyjątkowo poświadczonego w XV w., z upodobnieniem grupy spółgłoskowej pod względem dźwięczności *grt-* > *krt-*. Wyraz polski kontynuuje prapostać **grъtanь* z **rъ* < **rŭ* (z wczesną psł. przestawką **-ŭr-* > **-rŭ-*, jeszcze przed rozwojem wczesnego psł. **ŭr* > **r̥*). Ogsł.: cz. *hrtan* m 'krtań; gardło, gardziel', *chrtán* (pot. *krtán*) 'gardło, gardziel, paszcza zwierzęcia', 'gardło, przełyk; krtań u człowieka', r. *gortán'* ż 'górna część krtani', przest. i dial. 'gardło, gardziel; grdyka', scs. *grъtanь* ż / *grъtanъ* m 'gardło; krtań'. Psł. **gr̥tanь* / **grъtanь* m (temat na *-ĭ-*) 'gardziel, gardło', z przyr. **-anь* od psł. **gr̥tь* ż 'gardło, gardziel' (zachowanego szczątkowo w dł. *gjarś* ż 'ts.', por. utworzone od tego rzecz. stp. XV w. *garciel* ż 'tylna część jamy ustnej, gardło, szyja', kasz. *gårcël* ż 'gardło', zob. *gardziel*). Psł. **gr̥tь* to archaiczny derywat od psł. czas. **žerti*, **žьrǫ* 'żreć, połykać, pochłaniać', pie. **gʷer-* 'połykać' (zob. *żreć*), z przyr. **-tь*; pierwotnie była to nazwa czynności ('żarcie'), wtórnie nazwa narzędzia 'to, czym się żre, paszcza, gardziel'.

kruchta od XV w. 'przedsionek kościoła', w stp. XV–XVI w. *kruchta* / *krukta* też 'podziemie kościoła, krypta', 'kaplica', dial. także 'zakrystia', kasz. *krëχta* 'kruchta'. Por. cz. *kruchta* 'chór w kościele', dial. 'zakrystia', w stcz. 'krypta; galeryjka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gruft* / *kruft* 'dół, wydrążenie, pieczara; krypta' (dziś niem. *Gruft* 'krypta; grobowiec'), przejętego z łac. lud. *crupta* 'krypta; grota', łac. *crypta* 'ts.' (< gr. *kryptḗ* 'podziemne sklepienie, krypta').

kruchy od XVI w. 'łatwo się łamiący, kruszący; miękki, nietwardy', kasz. *krëχi* 'kruchy, łamliwy, spróchniały; dający się łatwo żuć; słaby, wątły; niepewny, krytyczny; nieuzbrojony, liczebnie słaby'; por. stp. XV w. *kruchki* 'kruchy, łamliwy' (w nazwie rośliny *kruchkie drzewo* 'kruszyna pospolita'). Por. cz. *kruchý* 'kruchy', rzadko 'twardy, szerstwiały', r. dial. *kruchój* 'łatwo się kruszący, łamliwy (o drzewie)'. Płnsł. **kruchъ* 'łamiący się, łamliwy, łatwo się kruszący', przym. odczas. od psł. **krušiti* 'rozbijać, łamać na drobne kawałki' (zob. *kruszyć*). — Od tego *kruszyna* od XV w. 'krzew Rhamnus frangula', dial. też 'czeremcha', 'jarzębina' (por. cz. *krušina* bot. 'kruszyna', r. *krušína* 'ts.'), nazwa krzewu od kruchego, łamliwego drewna; *kruszeć* 'stawać się kruchym', *skruszeć*, *skruszony*.

kruczeć od XVI w. 'burczeć w brzuchu' (stp. XV w. *kruczenie* 'burczenie w brzuchu'), 'wydawać głos (o żurawiu)', dial. też 'krakać', 'gruchać (o gołębiach)', 'chrząkać (o świni)', 'skrzeczeć (o żabach)'; por. stp. i dial. *krukać* 'wydawać głos (o niektórych zwierzętach)', 'krakać', dial. 'gruchać', 'burczeć w brzuchu'. Ogsł.: cz. *kručet* 'burczeć w brzuchu; chrząkać (o świni); mruczeć', dial. 'rechotać (o żabach)', ukr. dial. *kručáty* 'krakać; chrząkać (o świni)', bg. dial. *kručá*

'wydawać głos *kru, kru*; burczeć w brzuchu'. Psł. **kručati, *kručitь* 'wydawać chrapliwy, burczący dźwięk', czas. pochodzenia dźwkn., od interi. **kru!* (por. np. słc. *krú-krú!* 'naśladowanie głosu gołębia').

kruczek od XIX w. 'wykręt, wybieg prawny', daw. XVII w. 'haczyk', 'kurek' (w XVI w. 'człowiek wykrętny, krętacz, matacz'), dial. (przeważnie wsch., mazow.) 'pręt zakrzywiony, rodzaj haka; pogrzebacz'. Zapożyczenie ze wschsł.: ukr. *krjučók*, dial. *kručók* 'haczyk; wykręt, kruczek; intrygi, matactwa', br. *kručók* 'wykręt, kruczek', por. też r. *krjučók*, dial. *krućók* 'haczyk, haftka; wywijas, zakrętas; wybieg, wykręt; matacz, krętacz'. Wyrazy wschsł. to zdr. od wschsł. **krjukъ / *krukъ* 'hak, przedmiot zakrzywiony' (por. strus. od XIV w. *krjukъ* 'hak; sprzączka, klamra; waga', r. *krjuk* 'hak; droga okólna; rodzaj kosy; dawny znak nutowy', dial. 'kij zakrzywiony, pogrzebacz; rodzaj haka do zrzucania nawozu', ukr. *krjuk / kruk* 'hak; żerdź z hakiem u żurawia do zawieszania wiadra'), zapożyczonego ze stnord. *krōkr* 'hak, zakrzywienie, zgięcie; droga okrężna; podstęp, chytrość'.

kruk od XV w. 'ptak Corvus corax', w gwarach też 'gawron', kasz. *krëk* 'kruk', *krëčk* 'gawron, Corvus frugilegus', *krëka* 'wrona'. Płnsł.: słc. *kruk* 'kruk', r. dial. *kruk* 'gawron', ukr. *kruk* (dial. też *krjuk*) 'kruk', dial. 'żuraw'. Psł. dial. **krukъ* 'kruk', rzecz. odczas. od psł. **krukati* 'wydawać chrapliwe dźwięki, krakać' (por. stp. *krukać* 'wydawać głos, o niektórych zwierzętach', daw. i dial. 'krakać', w gwarach też 'gruchać, o gołębiach', 'burczeć w brzuchu', cz. dial. *krukat* 'chrząkać, o prosięciu', ukr. dial. *kr(j)úkaty* 'krakać', też o głosie żurawia, żaby, bg. dial. *krúkam* 'wydawać głos *kru, kru!*; burczeć w brzuchu'); czas. pochodzenia dźwkn. (por. np. słc. *krú-krú!* interi. oznaczająca naśladowanie głosu gołębia).

krupa, zwykle *krupy* mn od XV w. 'oczyszczone i łuszczone, drobno pokruszone surowe ziarno zbożowe; kasza', 'opad atmosferyczny w kształcie grudek lodu lub śniegu', stp. *krupy* 'otłuczone ziarno, kasza lub polewka z takich ziarn', 'grad', kasz. *krëpë / krupë* mn 'kasza', przen. 'kaszka, drobny śnieg'; zdr. *krupka*. Ogsł.: cz. *kroupa* 'kasza, krupy; grad', r. *krupá* 'kasza', ch./s. *krúpa* 'drobny grad; kasza jęczmienna'. Psł. **krupa* 'otłuczone, ołuszczone ziarno', pokrewne z lit. *kraupùs* 'przeraźliwy, straszny, pełen grozy', łac. *scrūpus* 'ostry kamyk; niepewność, niepokój', alb. *kripë / krypë* [< **krūpā*] 'sól', od pie. **krou̯-p- / *krū-p-* utworzonego od pie. pierwiastka **krou̯- / *kru-* 'uderzać, tłuc, rozbijać, łamać'. — Od tego *krupnik* 'rodzaj zupy'.

kruszec *kruszcu* od XV w. 'minerał metaliczny, ruda', stp. też 'bryła soli kamiennej'. Ogsł.: cz. *krušec, -šce* 'kryształ bliźniaczy kasyterytu', ukr. reg. *krúšec', -šcja* 'minerał, ruda', cs. *krušьcь* 'metal', ch./s. *krúšac, -šca* 'gruda, kawałek (soli)'. Psł. **krušьcь* 'odłamany kawałek, okruch, bryłka, grudka', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od psł. **kruchъ* 'odłamany kawał, bryła, gruda', por. stp. XV w. *kruch* 'gatunek gleby', daw. od XVII w. i dial. 'kawał, bryła, gruda (np. soli, żelaza, lodu)', dial. 'okruch, okruszyna' (też stp. w XIV w. *krusz* 'grudka soli'), cz. arch. *kruch* 'kawał, bryła', r. daw. i dial. *kruch* 'bryła, kawał, odłamek, odprysk, szczapa', cs. *kruchъ* 'ułamek, kawałek (np. chleba)', ch. *krūh* 'chleb'. Podstawowe **kruchъ* to rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **krušiti* 'rozbijać, łamać na drobne kawałki' (zob. *kruszyć*).

kruszyć od XVI w. (od XIV w. z przedr.) 'rozdrabniać', stp. tylko z przedr., np. *rozkruszyć, skruszyć*, kasz. *krëšëc / krušëc* 'kruszyć, łamać na drobne kawałki; młócić; zacierać ręce z uciechy'; z przedr. *nakruszyć, pokruszyć, rozkruszyć, skruszyć, wykruszyć*; wielokr. *-kruszać*: z przedr. np. *rozkruszać, wykruszać (się)*. Ogsł.: cz. *krušit* 'gnębić, trapić', r. *krušít'*, *krušú* 'kruszyć, rozbijać, druzgotać', scs. z przedr. *sъkrušiti* 'złamać, zdruzgotać, rozerwać'. Psł. **krušiti* 'rozbijać, łamać na drobne kawałki', czas. wielokr. od psł. **krъšiti* [< **krŭch-ī-* < **krŭs-ī-*] 'rozbijać na kawałki, łamać, kruszyć, rozdrabniać' (por. p. daw. od XVI w. *krszyć* 'łamać na drobne kawałki, kruszyć, drobić', dial. *krzyć / ksyć* 'kruszyć, np. chleb, wykruszać, np. zboże', r. *krošít'* 'kruszyć, drobić, rozdrabniać; niszczyć, tępić', ch./s. *kr̀šiti*

'łamać, kruszyć, drobić'), z wymianą samogłoski rdzennej *ъ ⇒ *u (z wcześniejszej alternacji *ū ⇒ *ou̯). Podstawowy czas. *krъšiti pokrewny z lit. krùšti, krušù 'tłuc, rozbijać', gr. krúō 'tłukę, biję', od pie. *kreu̯-s- / *krou̯-s- 'uderzać, tłuc, rozbijać, łamać'. — Od tego *kruszyna* od XVI w. 'odrobina, drobna odkruszona cząstka'. Zob. też *okruch*, *skrucha*.

krużganek od XVI w. (daw. też *krożganek* / *kroczganek* / *krusczganek* / *krusganek*) 'długi ganek biegnący wzdłuż ściany budynku', daw. także 'kruchta, przedsionek'. Zapożyczenie ze śrniem. *krūzeganc*, śrwniem. *kriuzeganc* / *kriuzganc* (dziś niem. *Kreuzgang*) 'procesja z krzyżem; ganek, korytarz otaczający dziedziniec, np. w klasztorach, kościołach' (złożenie ze śrwniem. *kriuz(e)* 'krzyż' i *ganc* 'ganek, przedsionek, korytarz, przejście', zob. *ganek*).

kryć *kryję* od XIV w. 'zasłaniać od widoku, chować, umieszczać w schowku; taić', 'nakładać coś na coś, pokrywać, powlekać czymś', kasz. *krëc*, *krëje* 'kryć, chować, taić'; z przedr. *nakryć*, *odkryć*, *okryć*, *pokryć*, *przykryć*, *skryć*, *wykryć*, *zakryć*; wielokr. *-krywać*, np. *nakrywać*, *odkrywać*, *okrywać*, *przykrywać*. Ogsł.: cz. *krýt*, *kryji* 'kryć, przykrywać, zakrywać; pokrywać', r. *kryť*, *krόju* 'kryć, okrywać, pokrywać, zakrywać', scs. *kryti*, *kryjǫ* 'przykrywać, pokrywać, osłaniać, skrywać, taić'. Psł. **kryti*, **kryjǫ* 'kłaść jedno na drugim, przykrywać, osłaniać, chować', pokrewne z lit. *kráuti*, *kráuju* 'stawiać jedno na drugim, nakładać, układać', łot. *kr̨aũt* (*kraũt*), *kr̨aũju* 'układać na kupę, nakładać, ładować', z rdzennym *ū* (= słow. *y*) lit. *krūsnis* 'kupa kamieni', *krūvà* 'kupa, stos', por. też gr. *kryptō* 'ukrywam, zasłaniam, taję'. Od pie. **krāu̯- / *krū-* 'składać na kupę, przykrywać, skrywać'. — Od tego *kryjówka*; od czas. przedrostkowych *pokrywa*, *pokrywka*. Zob. też *pokrowiec*.

krynica od XV w. 'źródło, zdrój', stp. XV w. też *krnica* 'strumień', w XVI w. także *krynnica* / *krzyn(n)ica*, w stp. również 'zbiornik wody (np. deszczowej)'. Por. strus. *krinica* 'źródło', r. dial. *krinica* / *krynica* 'źródło, zdrój, studnia; dół, w którym się zbiera woda; strumień', ukr. *krynýcja* 'źródło, zdrój, studnia; dół, do którego spływa woda ze źródła', br. *krynica* 'źródło, zdrój', słwń. *krníca* 'głębokie miejsce w wodzie, wir wodny; kotlina'. Pierwotna polska postać *krzynica* poświadczona w XVI w.; forma *krynica* ma *-ry-* może pod wpływem ukraińskim. Znaczenia 'wydrążenie, jama, w której zbiera się woda' > 'źródło, zdrój' wtórne, powstały przez przeniesienie (prawdopodobnie ze względu na podobieństwo kształtu desygnatów) z psł. **krinica* 'wydrążone naczynie, rodzaj niecek, misy' (por. dł. *kśinica* 'miska do ucierania; naczynie na masło, faska', gł. *křinca* 'faska, zwłaszcza na masło', strus. *krinica* 'półmisek, miska', r. dial. *krínica* 'garnek, dzbanek', scs. *krinica* 'dzbanek', słwń. *kníca* 'okrągłe naczynie wydłubane w drzewie, niecka, dzieża'). Psł. **krinica* to pierwotne zdr. od psł. **krina* 'rodzaj naczynia wydrążonego w drewnie' (por. dł. *kśina* 'misa', strus. *krina* 'miara zboża', r. dial. *krína*, częściej *krínka* / *krýnka* 'dzbanek, garnek, dzieża', też 'dół napełniony wodą', bg. *krína* 'drewniane naczynie, miara zboża'), prawdopodobnie pokrewnego z łac. *scrinium* 'okrągłe pudełko, puszka do przechowywania papierów, maści itp.' (zob. *skrzynia*).

krypta od XVI w. 'pomieszczenie w podziemiach kościoła', daw. 'loch podziemny, pieczara'. Por. cz. *krypta*, r. *krípta*, bg. *krípta* 'krypta'. Zapożyczenie z łac. *crypta* 'sklepione pomieszczenie podziemne, kryty korytarz; grota, pieczara' (przejętego z gr. *kryptḗ* 'podziemne sklepienie').

krzak od XVI w. 'krzew', dial. *krzâk*, kasz. *kŕăk* 'krzak'; zdr. *krzaczek*. Por. cz. dial. las. *křak*, słc. dial. *kriak* / *krak*, ukr. dial. *krjak* / *krak*. Z przyr. *-ak* od p. daw. od XIV w., dziś dial. *kierz*, *krza* / *krzu* 'krzak, krzew', stp. też 'zarośla', kasz. *keř* 'krzak, krzew', por. stp. XVI w. *kierzek* 'nieduża roślina', dial. 'krzak'. Podstawowe p. *kierz* ma odpowiedniki w płnsł.: cz. *keř*, *kře* / *keře* 'ts.', strus. *kъrъ* / *korъ* 'miejsce wykarczowane pod uprawę; niewielki las, zarośla na miejscu wykarczowanego lasu', r. dial. *kor'* 'korzeń', 'wysepka porośnięta lasem; wysokie za-

rośla, krzaki'. Psł. dial. **kъrь* 'krzak, krzew' (zob. *krzew*), pokrewne z *korzeń* (zob.). — Od tego *krzaczasty*.

krzątać się od XVII w. 'poruszać się żwawo, sprawnie przy jakiejś pracy', 'zabiegać, starać się o załatwienie czegoś', dial. 'spieszyć się'; jednokr. z przedr. *zakrzątnąć się*; por. stp. XV w. wyjątkowe *krzącić się* 'być w ciągłym ruchu'. Ogsł.: dł. *kśětaś* 'kręcić, wykręcać; krzywić, łamać, gwałtownie uderzać', *kśětaś se* 'kręcić się, wyginać się, krzywić się; dręczyć się, męczyć się, borykać się', r. dial. *krjátat' / krétat'* 'ruszać z miejsca, poruszać', *krjatát'* 'przewracać', *krjátát'sja* 'ruszać się z miejsca; przygotowywać się', ch./s. *krétati* 'poruszać, wprawiać w ruch; płoszyć (dzikie zwierzęta); wyruszać, kierować się', *krétati se* 'poruszać się, obracać się, krążyć'. Psł. **krętati, *kręt'ǫ* 'wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać, zwijać', czas. oparty na pierwotnym czasie teraźn. z infiksem nosowym **kri-n-tįō* (> psł. **kręt'ǫ*); samogłoska nosowa właściwa więc była początkowo tylko psł. formom czasu teraźn., wtórnie została uogólniona w całym paradygmacie. Najbliższy odpowiednik z infiksem nosowym: stind. *kṛṇátti* 'skręca nić, przędzie' (por. też pokrewne lit. *krañtas* 'stromy brzeg', łot. *krañts* 'brzeg', z wokalizmem odpowiadającym psł. **krǫtiti*, zob. *kręcić*). Od pie. **kert-* 'kręcić, skręcać' (por. np. stpr. *corto* 'płot', goc. *haúrds* 'plecione wrota', łac. *crātes* 'plecionka, płot, ogrodzenie'). — Od tego *krzątanina*. Zob. też *skrzętny*.

krzemień od XV w. 'rodzaj skały osadowej', kasz. *křem / křemë, -mèńa* 'krzemień'. Ogsł.: cz. *křemen*, r. *kremén'*, *-mnjá*, cs. *kremy / kremenь*, *kremene*, ch./s. *krèmēn*, dial. *krèm*, *krèmena*, czak. *kremi*, *kremena*. Psł. **kremy*, **kremene*, bier. **kremenь* 'krzemień', pokrewne z łot. *krę̄ms / krams* 'krzemień', lit. dial. *krams* 'ts.', od pie. pierwiastka **(s)ker-* 'krajać, ciąć', lub raczej od jego rozszerzenia **(s)krem-* (zob. *kromka*), z przyr. **-men-* (co do budowy por. np. *kamień*, *płomień*, *promień*). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co tnie, służy do cięcia, krajania', na oznaczenie kawałków krzemienia używanych w odległej przeszłości jako tnące narzędzia. Zdr. *krzemyk* z psł. **kremy-kъ* 'krzemień' (por. słc. *kremik* 'krzem', strus. *kremykъ* 'krzemień', słwń. *kremik* 'ts.') od psł. mian. **kremy* z nawarstwieniem strukturalnego przyr. **-kъ* (przenoszącego wyraz do innego typu deklinacyjnego, por. tak samo utworzone *grzebyk*, *jęczmyk*, *kamyk*, *płomyk*, *promyk*, *strumyk*, zob. *grzebień*, *jęczmień*, *kamień*, *płomień*, *promień*, *strumień*); jak świadczą inne języki słow., wyraz pierwotnie nie był zdrobnieniem. — Od tego *krzemienny*, *krzemionka* oraz sztucznie utworzony (przez skrócenie) termin chemiczny *krzem* 'pierwiastek Si'.

krzepić *krzepię* od XVI w. (od XIV w. z przedr. *pokrzepić*) 'czynić krzepkim, wzmacniać', 'podnosić na duchu, napawać nadzieją', daw. też 'wytężać siły', kasz. *křepic* 'wzmacniać; utwierdzać; usztywniać'; z przedr. *pokrzepić* od XIV w. 'dodać sił, mocy, otuchy', w XVI w. 'orzeźwić', *pokrzepić się* od XIV w.; wielokr. *pokrzepiać*; też czas. inchoat. *krzepnąć* 'przechodzić ze stanu ciekłego w stały (o płynach)', daw. 'sztywnieć, drętwieć', z przedr. *okrzepnąć*, *skrzepnąć*, *zakrzepnąć*. Ogsł.: słc. *krepiť sa* 'kulić się', r. *krepít'* 'wzmacniać, umacniać, pokrzepiać; mocować, przymocowywać; wiązać', scs. *krěpiti* 'wzmacniać, pokrzepiać'. Psł. **krěpiti* 'czynić stężałym, stwardniałym, sztywnym, mocnym, silnym', czas. odprzym. od psł. **krěpъ* 'mocny, silny, pełen tężyzny, siły' (zob. *krzepki*). — Od tego rzecz. odczas. *krzepa* 'tężyzna fizyczna, siła'; od czas. przedrostkowych *skrzep*, *zakrzep*.

krzepki od XV w. 'mocny, silny, rześki', w stp. 'twardy, sztywny', daw. 'dziarski, żwawy', 'pewny, solidny, mocny, stały'. Ogsł.: cz. *křepký* 'krzepki, rześki; raźny, żwawy; czerstwy, dziarski', r. *krépkij* 'mocny, silny, trwały, twardy; krzepki, czerstwy, tęgi', scs. *krěpъkъ* 'silny, mocny, możny, potężny'. Psł. **krěpъkъ* 'mocny, silny, pełen tężyzny, siły', młodsza postać przym. z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na wczesne psł. **krěpъ* 'ts.' (por. cz. *křepý* 'krzepki, rześki; raźny, żwawy; czerstwy, dziarski', cs.-rus. *krěpyi* 'silny, mocny; mężny, dzielny, dziarski', scs. *krěpъ* 'silny, mocny, twardy'). Podstawowy przym. **krěpъ* pokrewny ze stisl. *hraefa* 'cierpieć,

znosić', wal. *craff* 'silny', wszystkie od pie. *krep- 'silny'.

krzesać *krzeszę* (daw. i dziś dial. *krzosać, krzeszę*) od XVI w. 'wydobywać iskry (przez uderzanie narzędziem stalowym o krzemień)', 'ciosać, obcinać, przycinać', daw. 'uderzać, bić, ciąć', dial. podh. 'uderzać mocno nogami w tańcu' (por. *krzesany* 'rodzaj szybkiego tańca'), kasz. *křosac, křeše / křosâ* 'krzesać, wydobywać iskry', 'rozszczepiać, łupać', 'ciosać, obcinać'; z przedr. *okrzesać, wykrzesać*. Ogsł.: cz. *křesat* 'krzesać (ogień); ciosać', ukr. *kresáty* 'krzesać (ogień); uderzać, siec, bić; szybko, żywo się poruszać (np. w tańcu)', dial. 'ciosać, podcinać, podkrzesywać', ch./s. *krèsati* 'krzesać (ogień); ciosać, obciosywać, okrzesywać drzewo'. Psł. **kresati, *krešǫ* 'wydobywać ogień, iskry (za pomocą uderzania odpowiednim narzędziem, krzesiwem o krzemień)', zapewne od pie. **ker-s-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **ker-* czy **k̑ᵘer-* 'palić, palić się, płonąć' (por. *krasa*). W takim razie znaczenie 'uderzać czymś w coś, ciąć, obcinać, obciosywać, łupać' wtórne, powstało z 'uderzać krzesiwem o krzemień w celu wydobycia iskier'. — Od tego *krzesiwo* 'narzędzie do krzesania ognia' (co do budowy por. *ogniwo*).

krzesło od XVI w. 'mebel do siedzenia z oparciem', daw. XVI–XVII w. *krzasło* 'stołek z oparciem', w gwarach *krzesło / krzasło* (wyjątkowo *krzosło*) 'stołek z oparciem', często też 'przęsło plecionego płotu, płot', 'górna część przodka wozu, w której osadzone są kłonice'; zdr. *krzesełko*. Płnsł.: cz. *křeslo* 'fotel; krzesło', dial. 'sidła na ptaki', r. *kréslo* 'fotel', dial. też 'część sań; stołek z oparciem; urządzenie pomagające bartnikowi wspiąć się do barci', ukr. *krísło* 'stołek z poręczami, fotel, krzesło', dial. 'drążek z boku sań, zapobiegający przewracaniu się'. Psł. **kreslo / *krěslo* zapewne 'coś skręconego, splecionego, plecionka' (znaczenie 'siedzenie, stołek, krzesło' raczej wtórne, przypuszczalnie ze specjalizacji ogólniejszego 'przedmiot pleciony'), prawdopodobnie z wcześniejszych prapostaci **kret-slo / *krēt-slo* z przyr. **-slo* od pie. **kret- / *kert- / *kerət-* 'kręcić, skręcać razem, splatać' (należących ostatecznie do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'kręcić, giąć').

krzew od XVI w. 'krzak', kasz. *křev* 'ts.'. Por. cz. dial. *křib / kříb* 'krzak'. Zapewne postać oznaczająca pojedynczy przedmiot, utworzona wtórnie od rzecz. zbiorowego (podobnie jak *liść*, zob.): p. daw. od XV w. i dziś dial. *krzewie* (stp. też *krzowie*) 'krzaki, zarośla, gęstwina', por. cz. *křoví*, dial. *křeví / keřoví* n 'zarośla', słc. dial. *krievä* 'ts.'. Zachsł. rzecz. zbiorowy **kъřevьje* od psł. dial. **kъřь* 'krzak, krzew' (zob. *krzak*), z przyr. **-ov-ьje* (> **-'ev-ьje*). Podstawę wyrazu polskiego mógł też stanowić inny rzecz. zbiorowy z przyr. *-'ew-ina*: p. daw. od XV w. *krzewina* 'krzaki, zarośla, gęstwina' (por. kasz. *křevina* 'krzew'), od którego p. od XVII w. *krzewinka* 'niska, rozgałęziająca się przy ziemi roślina'. Mniej prawdopodobne urzeczownikowienie przym. **kъřevъ* 'odnoszący się do krzaka, krzewu' (por. p. daw. XVI w. *krzowy* 'ts.', cz. daw. *keřový / křový* 'ts.', dial. *křovej* 'porośnięty krzakami'). — Od tego *krzewić* od XVII w. 'rozpowszechniać, propagować', wcześniej, od XV w. *krzewić się* 'rozrastać się, rozgałęziać się (o roślinach)', 'rozpowszechniać się, szerzyć się', w stp. 'wypuszczać gałęzie, nowe pędy', z przedr. *rozkrzewić, wykrzewić*.

krzta od XVII w. 'odrobina', daw. *krszta / krta*, dial. *krta* 'ts.'. Por. ukr. *krýchta* 'okruch, okruszyna, odrobina' oraz r. dial. *króchot'* ż 'odrobina, okruszyna', *króchti* mn 'okruszyny, okruchy', słwń. *krhèt, -htà* 'odłamany kawałek, okruch'. Psł. **krъchъta / *krъchъtь* 'odrobina, okruszyna', od psł. **krъcha* 'odrobina, okruszyna' (por. np. r. *krochá*, ukr. *krychá* 'ts.'; od tego p. daw. *krszyna* > *krzyna* 'odrobina, okruszyna', zdr. *krzynka*), z przyr. **-ъta / *-ъtь* w niezbyt jasnej funkcji. — Od tego *krztyna / krzyna* 'niewielka ilość, odrobina'.

krztusić się od XVI w. (dawniej też *krtusić się*) 'silnie napadowo kaszleć, dławić się, dusić się', daw. także 'dławiąc się, wymiotować, mieć torsje', rzadkie *krztusić*, dial. *krztusić / krtusić* 'dławić, dusić'; z przedr. *wykrztusić, zakrztusić się*. Por. cz. *rdousit* [< **hrdousiti*] 'dusić, dławić', daw. *hrtousiti (se)* 'dusić (się), dławić (się)', dial. *hrtúsit sa*

'handryczyć się, kłócić się', *chrtúsit* 'dusić, dławić', *chrtósit* 'ciężko kaszleć', słc. *hrdúsiť* 'dusić, dławić', dial. *krtúsiť* / *krtúšiť* 'ts.'. Od niepoświadczonego p. *†krtus* czy *†krztus* 'krtań, gardziel', realnie istniejącego cz. *hrtús* 'gardło, gardziel, krtań', utworzonego od tej samej podstawy co *krtań* (zob.), z tworzącym ekspresywne rzeczowniki przyr. *-us*. Pierwotne znaczenie zapewne 'ściskać, zatykać gardło, krtań'.

krzyczeć od XV w. 'mówić, wołać bardzo głośno, podniesionym głosem; strofować kogoś, wymyślać mu', kasz. *křěcec, křěči* / *křiće* 'wrzeszczeć, krzyczeć; głośno płakać'; z przedr. *nakrzyczeć, okrzyczeć, pokrzyczeć, wykrzyczeć, zakrzyczeć*; wielokr. *krzykać*; jednokr. *krzyknąć, okrzyknąć, skrzyknąć, zakrzyknąć*. Ogsł.: cz. *křičet* 'krzyczeć', r. *kričáť, kričú* 'wołać głośno, wrzeszczeć, hałasować', scs. *kričati, kričǫ* 'krzyczeć, wrzeszczeć; głośno narzekać'. Psł. **kričati, *kričǫ* 'wydawać donośny głos, krzyczeć, wrzeszczeć', pokrewne z lit. *krýkti* / *krýkšti* 'głośno krzyczeć, wrzeszczeć, piszczeć, kwakać', od pie. **krei̯-k-*, będącego derywatem od pie. dźwkn. pierwiastka **ker-* oznaczającego naturalne chrapliwe dźwięki. — Od tego *krzyk, krzykacz*; od czas. przedrostkowego *okrzyk* 'głośne zawołanie, krzyknięcie'.

krzywda od XIV w. 'szkoda materialna albo moralna, którą ktoś ponosi lub niesprawiedliwie wyrządza, czyn szkodliwy, bezprawny, niesprawiedliwość, wyzysk', w stp. też 'nieprawda, kłamstwo, fałsz, fałszywe oskarżenie, obmowa, obelga, zniewaga', kasz. *křivda* 'krzywda'. Ogsł.: cz. *křivda* 'bezprawie, niesprawiedliwość', stcz. też 'nieprawda, kłamstwo', r. *krívda* 'nieprawda, niesprawiedliwość, kłamstwo', cs. *krivьda* 'wina'. Psł. **krivьda* 'nieprawda, fałsz; niesprawiedliwość, bezprawie; wina', od psł. **krivъ* 'nieprosty, zakrzywiony, wygięty' > 'nieprawy, niesprawiedliwy; fałszywy, zły, winien' (zob. *krzywy*), z rzadkim przyr. **-ьda* (co do budowy por. *prawda*). — Od tego *krzywdzić*.

krzywy od XIV w. 'nieprosty, skrzywiony, zgięty, skośny', stp. też 'fałszywy, nieprawdziwy, oszukańczy', 'niesprawiedliwy, niesłuszny, zły', 'winny, zasługujący na karę', kasz. *křëvi* 'nieprosty, krzywy', 'garbaty, koślawy', 'podrobiony, imitowany, sztuczny; obłudny, nieszczery, fałszywy, błędny; niechętny, nieprzyjemny, pyskaty; nielegalny; niejadalny, trujący (o grzybach)'. Ogsł.: cz. *křivý* 'krzywy; fałszywy', dial. 'chromy', r. *krivój* 'krzywy; jednooki', przest. 'fałszywy, niesłuszny, niesprawiedliwy', dial. 'chromy', cs. *krivъ* 'zakrzywiony, wygięty, ukośny; zezowaty; nieprawy, zły; winien'. Psł. **krivъ* 'nieprosty, wygięty, zakrzywiony', przen. 'nieprawy, niesprawiedliwy; fałszywy, zły, winien', dokładny odpowiednik: lit. *kreĩvas* 'zakrzywiony, krzywy, ukośny, pochyły; zezowaty; fałszywy, nieprawdziwy', por. też pokrewne łac. *curvus* 'zgięty, zakrzywiony, zaokrąglony', gr. *kyrtós* 'garbaty, wypukły'. Przym. od pie. **(s)krei̯-* 'wyginać, krzywić, kręcić' (należącego do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ts.'), z przyr. **-vъ* < **-u̯o-* (co do budowy por. *lewy, prawy, żywy*). — Od tego *krzywić*. Por. *krzywda*.

krzyż od XIV w. 'przedmiot, figura z dwóch linii złożonych na krzyż; rodzaj dawnej szubienicy; symbol chrześcijaństwa, krucyfiks', 'część kręgosłupa, plecy', kasz. *křiž*; zdr. *krzyżyk*. Wczesne zapożyczenie (wraz z innymi wyrazami odnoszącymi się do chrześcijaństwa) ze stcz. *křiž* 'krzyż', por. cz. *kříž*, scs. *križь*, ch. *krîž*. Ostatecznym źródłem wyrazu słow. było łac. *crux, crucis* 'krzyż, pal, szubienica', ale postać fonetyczna wskazuje na skomplikowaną drogę zapożyczenia. Wyraz musiał być przejęty w VII lub VIII w. z rom. **krǫ(d)že* 'krzyż', por. np. weneckie *kroże*, istroromańskie *krùzę* (co z łac. lud. *crọce(m)* < łac. bier. pj *crucem* od łac. klasycznego *crux*), przez zachodnią część Słowian płd. (przodków językowych Chorwatów i Słoweńców) w postaci **kryžь*, z której (po przejściu na tym terenie *y > i*) powstała nowsza forma **križь* (por. ch. *krîž*, słwń. *kríž*), przeniesiona z kolei na obszar czesko-morawski jako **křižь* (z palatalizacją **r > ř* przed nowym *i*) > stcz. *křiž*. — Od tego *krzyżak; krzyżowy; krzyżować, pokrzyżować, skrzyżować, ukrzyżować*.

ksiądz *księdza*, woł. *księże* (w stp. skrócona postać *ksze*), l. mn *księża* od XIV w. 'duchowny chrześcijański', w stp. też 'książę, wódz; pan', także jako tytuł dawany wład-

com, duchownym, kasz. *ksi3* 'pastor', 'duchowny katolicki', *ksǫ3* (*ksam3* / *ksem3* / *ksun3*), woł. *ksąže*, l. mn *ksąža* (*ksąžâ*) 'ksiądz'. Ogsł.: cz. *kněz* 'kapłan', stcz. też 'władca, książę, pan', r. *knjaz'* 'książę', scs. *kъnędzь* / *kъnęzь* 'książę, władca, panujący, przełożony'. Psł. **kъnędzь* [< **kъnęgъ*] 'panujący, władca, książę', zapożyczone z germ. **kuningaz* 'król', por. stwniem. *kuning*, niem. *König* 'król'. Polska postać *ksiądz* powstała w XIII w. z pierwotnej **kniądz* w rezultacie polskiej zmiany **kń* > *kś*. Forma l. mn *księża* to z pochodzenia pierwotny rzecz. zbiorowy **kъnęžьja* [< **kъnęg-ьja*] z przyr. **-ьja* (co do budowy por. *bracia*, zob. *brat*). Znaczenie 'duchowny, kapłan', powstałe z pierwotnego 'pan', jest innowacją zachsł., związaną ze średniowiecznym tytułowaniem osób duchownych, co jest kalką śrłac. *dominus* 'pan', używanego również w tytułowaniu duchownych. Por. *książę*, *księżyc*.

książę *księcia* od XIV w. (dop. *księcia*, cel. *księciu* itd. od XVI w., ze skrócenia dawniejszych form l. pj *książęcia*, *książęciu* itd.; w l. mn zachowane pierwotne formy *książęta*, *książąt* itd.) 'niekoronowany władca; członek rodziny panującej, członek arystokratycznego rodu', w XIV w. wyjątkowo 'syn księcia', kasz. *ksǫžą*, *ksǫžěca* 'książę'. Płnsł.: cz. *kníže*, *-ete* m 'książę', stcz. *kniežě*, *-ěte* n też 'syn księcia', strus. *k(ъ)nęžę* 'syn księcia', r. *knjažáta* mn 'młodzi· synowie księcia', daw. l. pj *knjažá* 'małoletni syn księcia'. Psł. dial. **kъnęžę*, **kъnęžęte* 'młodociany syn władcy, księcia', od psł. **kъnęgъ* 'panujący, władca, książę' (zob. *ksiądz*), z przyr. **-ęt-* tworzącym nazwy młodych istot. Zmiana znaczenia 'syn księcia' > 'książę' związana jest ze starą zmianą znaczenia wyrazu podstawowego *ksiądz* na 'osoba duchowna, kapłan'. Nowe znaczenie wyrazu powodowało wczesną tendencję do zamiany pierwotnego rodzaju nijakiego na rodzaj męski. — Od tego *księżna*; *księstwo* < *książstwo*. Zob. też *księżyc*.

księga od XIV w. 'książka', stp. *księga* i *księgi* mn 'dzieło pisane, utwór, księga, książka (też w formie zwoju)', dial. *księgi* mn 'część żołądka krowy', kasz. *ksąga* 'księga', *ksągi* mn 'część żołądka krowy'; zdr. *książka*. Ogsł.: cz. *kniha* 'książka, księga', *knížka*, r. *kníga* 'księga, książka', scs. *kъńigy* mn 'litery, pismo; list, posłanie; księga, książka; część księgi, tom'. Psł. **kъniga* może 'księga, zwój' (czy może 'pismo, litery' ?), zapewne zapożyczenie, ale jego źródło niepewne. Prawdopodobnie pożyczka orientalna, może przejęcie wyrazu pokrewnego ze stur. *äküing* 'księga', zapożyczonego także do węg. *könyv* 'książka'; wyraz turecki to przypuszczalnie pożyczka ze starochińskiego *k'üen* / *k'üjən* 'zwój'. Wskazywano także na inne hipotetyczne źródła zapożyczenia, np. asyryjskie *kunnukku* 'pieczęć'. Polska postać *księga* powstała z wcześniejszej **knięga* (ze zmianą **kń* > *kś*, zob. *ksiądz*); samogłoska *-ę-* wtórna w wyniku unosowienia *i* po *ń*, z pp. **kniga* < psł. **kъniga*. — Od tego *księgarz* → *księgarnia*; *księgowy* → *księgować*.

księżyc od XV w. 'naturalny satelita Ziemi', w stp. też 'miesiąc kalendarzowy', wyjątkowo w XIV w. (w Kazaniach świętokrzyskich) w pierwotnym znaczeniu 'syn księcia', kasz. *ksąžëc* 'księżyc; miesiąc'. Ogsł. w znaczeniu 'syn księcia, małoletni książę': stcz. *kněžic*, r. *knjážič*, cs. *kn꙼ęžištь*. Psł. **kъnęžitь* 'syn księcia', od psł. **kъnęgъ* 'panujący, władca, książę' (zob. *ksiądz*), z przyr. **-itь* tworzącym rzecz. odojcowskie (por. *królewicz*, zob. *król*). Znaczenie 'naturalny satelita Ziemi' jest polską innowacją, rozwinęło się z pierwotnego 'syn księcia' (prawdopodobnie poprzez ogniwo pośrednie 'władca' lub podobne) w związku z wielką czcią okazywaną księżycowi przez Słowian, pierwotnie odnoszone było prawdopodobnie do księżyca na nowiu (młodego); podobny rozwój znaczenia wykazuje płb. *tėną3* 'księżyc' : 'król; szlachcic; junkier' (< psł. **kъnędzь*, zob. *ksiądz*). Polska postać *księżyc* powstała z pierwotnej **knieżyc* (o zmianie **kń* > *kś* zob. *ksiądz*).

kształt od XVI w. (stp. od XV w. *kstałt*) 'forma zewnętrzna przedmiotu, wygląd, postać; układ, budowa, porządek, kompozycja czegoś', stp. 'postać, figura, forma, wyobrażenie'. Por. stcz. *kštalt* / *křtalt* 'postać, forma, kształt', cz. przest. *křtalt* 'postawa, postać, piękny wygląd'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gestalt* 'forma, postać, kształt, wygląd; stan,

właściwość, rodzaj' (od *(ge)-stellen* 'ustawiać, porządkować, kształtować'), co do zaniku *-e-* por. *gmach, gmina.* — Od tego *kształtny* (w XVI w. jeszcze *kstałtny*) 'mający ładny kształt, zgrabny, dobrze zbudowany'; *kształcić* 'uczyć, edukować' (znaczenie wtórne, z dawniejszego 'nadawać określony kształt, formować, kształtować', 'upiększać, ozdabiać', 'rozwijać, doskonalić'), z przedr. *przekształcić, wykształcić* → *wykształcenie*; *kształtować* (w XVI w. jeszcze *kstałtować*) 'nadawać kształt, format, formować', z przedr. *ukształtować.*

kto *kogo* od XIV w. (stp. i dial. też *chto*), kasz. *χto.* Ogsł.: cz. *kdo* (stcz. też *kto*), *koho*, r. *kto, kogó*, scs. *kъto, kogo.* Psł. **kъto* 'kto', pokrewne z lit. *kàs* 'kto, co', łot. *kas* 'ts.', goc. *hwas* 'kto', stind. *káḥ* 'kto', łac. *quī* 'kto, który', wszystkie od pie. pierwiastka zaimkowego **kʷo-* 'kto'. W słow. postać mianownika rozszerzona za pomocą part. **to*, przypadki zależne (dop. **kogo*, cel. **komu* itd.) bez tego rozszerzenia. — Od tego *ktoś* od XV w.; *ktokolwiek.*

który od XIV w. (stp. i dial. też *chtóry / ftóry / tkóry*). Zachsł. i słwń.: dł. daw. *chtery* 'który', cz. *který* 'który, jaki; któryś, jakiś, którykolwiek', słc. *ktorý* 'który', słwń. *ktéri / katéri* 'który; któryś, niektóry'. Psł. dial. **kъterъ / *kъtorъ*, warianty mających większe zasięgi postaci **koterъ / *kotorъ / *kotrъ* 'który z dwóch, który' (por. np. słc. *koterý / kotorý / kotrý*, r. *kotóryj*, scs. *kotorъ / kotoryi / koteryi* 'który, jaki'), z pie. **kʷo-ter-o- / *kʷo-tor-o- / *kʷo-tr-o-* od pie. zaimka pytajnego **kʷo-* 'kto' (zob. *kto*) z przyr. **-ter- / *-tor- / *-tr-*, wyrażającym pierwotnie opozycję dwóch osób lub przedmiotów, por. stind. *katará-* 'który z dwóch', awest. *katāra-* 'kto z dwu', gr. *póteros* 'który z dwóch, któryś z dwóch', goc. *hvaþar* 'kto z dwóch', lit. *katràs*, dial. *kataràs* 'kto, który z dwóch, który'. — Od tego *którędy* 'którą drogą' (utworzone na wzór przysł. typu *tędy, owędy*).

ku przyimek z cel. od XIV w., w stp. od XIV w. i dziś dial. też *k* 'w kierunku, do'. Ogsł.: cz. *k / ke / ku*, r. *k / ko*, scs. *kъ*, bg. *kъm.* Psł. **kъ* (*/ *kъn*) [< **kom*] przyimek 'w kierunku, ku, do', odpowiada zapewne stind. *kám* part. wzmacniająca celownik, awest. *kąm* 'dla, ze względu na'. Niejasne pochodzenie wariantu *ku*, raczej nie fonetyczne, przypuszczalnie powstał w rezultacie skrzyżowania z przyimkiem *u* (jak gwarowe *pu* z kontaminacji *ku* i *po*), nie można też wykluczyć oddziaływania na postać przyimka końcówki cel. pj *-u* w częstych rzeczownikach rodzaju męskiego i nijakiego (np. daw. *k brzegu, k miastu, k polu* > *ku brzegu, ku miastu, ku polu*). Nie jest prawdopodobne, by pierwotną była postać **ku*, gdyż rzekomo wtórne **kъ* jest jedyną postacią występującą w najwcześniejszych tekstach słow.

kubek *kubka* od XIV w. 'naczynie do picia', stp. też 'puchar, kielich, dzbanek', dial. 'kieliszek', 'pochewka na osełkę', 'pokrywa maselnicy'; zdr. *kubeczek.* Por. dł. *kubk* zdr. 'kubeczek', r. *kúbok, -bka* 'kubek'. Pierwotne zdr. od (niezachowanego w polskim) psł. dial. **kubъ* 'naczynie płytkie, z niewielkim zagłębieniem, wydrążeniem (np. z drewna)' (por. dł. *kub* 'kubek, puchar', słc. dial. *kúb* 'pochewka na osełkę', r. *kub* m 'kocioł do destylacji cieczy', ukr. dial. *kub* 'naczynie wydrążone z drewna'; na taki rzecz. wskazują też polskie derywaty, np. dial. *kubik* 'pochewka na osełkę', stp. od XVI w. *kubyszek* zdr. 'kubeczek'), pokrewne z gr. *kýbos* 'duże naczynie gliniane', *kýmbos* 'kielich, kubek, puchar', stind. *kumbháḥ* 'garnek, dzbanek', awest. *χumba-* 'garnek; wgłębienie' (wyraz słow. wskazuje na pie. postać **ko̯ub⁽ʰ⁾-*, w innych językach ie. kontynuowana jest prapostać **kub⁽ʰ⁾-* bądź z infiksem nosowym **kumb⁽ʰ⁾-*), wszystkie od pie. **keu̯b⁽ʰ⁾-* (będącego rozszerzeniem pierwiastka **keu̯(ə)-* 'giąć, zginać, wyginać'). Pierwotne znaczenie może 'wygięcie, zagłębienie' > 'naczynie płytkie, z niewielkim zagłębieniem, wydrążeniem (np. z drewna), do czerpania wody'.

kubeł *kubła* od XV w. 'wiadro', dial. też *kubel / kubiał* i *kubło* 'ts.', także 'pochwa na osełkę'. Por. strus. *kublъ* 'miara objętości, kubeł', r. dial. *kúbel / kubél* 'podłużny koszyk na odzież; kobiałka z kory brzozowej; kadź', ukr. dial. *kúbel* 'rodzaj ula z przykryciem', *kúblo* 'ts.; kadź', *kúbló* 'naczynie wydrążone z drewna', br. *kúbel* 'rodzaj

beczki, cebra'. Psł. dial. (czy słow.) **kubьlъ* (> **kubъlъ / *kubьlь*) 'rodzaj naczynia, wiadro', zapożyczenie ze stwniem. **kubil* 'wiadro', por. śrwniem. *kübel* 'okrągłe, szerokie naczynie drewniane, wiadro'.

kucać od XIX w. 'przysiadać na zgiętych kolanach, skuliwszy się'; jednokr. *kucnąć*, z przedr. *przykucnąć*. Przejęte w XIX w. do języka ogólnego z gwar mazurzących, wcześniej poświadczone (od XVII w.) w postaci *kuczeć, kuczę* 'kucać', współcześnie zachowanej w niemazurzących gwarach (też we wtórnej postaci *kuczyć* 'ts.', 'przyczaić się'), również kasz. *kučëc* 'kucać', *skučëc są* 'skulić się'; jednokr. daw. i dial. *kucznąć*, kasz. *kučnǫc* 'kucnąć'. Por. słc. dial. *kúčec / kučic* 'siedzieć w kucki, kucać', słwń. *kúčati* 'ts.; opadać'. Psł. dial. **kučati* [< **kuk-ě-ti*] 'kucać', od pie. **kou̯-k-* (/ **keu̯-k-*) 'krzywić, zginać, skręcać' (rozszerzenia pie. pierwiastka **keu̯(ə)-* 'zginać, wyginać'), por. należące tu lit. *kùkti* 'pochylać się', łot. *kukt* 'krzywić się; siadać w kucki', stind. *kucáti* 'krzywi się, kurczy się'. — Od tego *kucki* (daw. i dial. *kuczki*) mn 'przysiad na zgiętych kolanach, przykucnięcie' (por. także kasz. *ukučk* w zwrocie *sezec na* ˡ*ukučku* 'siedzieć w kucki').

kucharz od XV w. (ale już w XIV w. jako nazwa osobowa). Por. cz. *kuchař*, ch. *kȕhār*, s. *kȕvār*. Słow. **kuchaŕь* 'kucharz', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-aŕь* od słow. **kuchati* 'gotować' (poświadczonego w tym znaczeniu w płdsł.: ch. *kȕhati*, s. *kȕvati*, słwń. *kúhati*), zapożyczonego ze stwniem. *kohhōn* 'gotować' (dziś niem. *kochen* 'ts.'), co z kolei zostało przejęte z łac. *coquere* 'ts.' (od tego samego pie. pierwiastka co p. *piec*, zob. *piec* II). — Od tego *kucharka*; *kucharski*.

kuchnia od XV w. (stp. i dial. *kuchniā*) 'pomieszczenie do gotowania i przyrządzania potraw', 'sposób przyrządzania potraw, potrawy przyrządzane', 'urządzenie do gotowania, piec kuchenny', kasz. *kuχńa*; zdr. *kuchenka*. Por. cz. *kuchyn(ě)* ż 'kuchnia', ch./s. *kùhinja* 'ts.' (we wschsł. zapewne z polskiego, np. r. *kúchnja* 'ts.', ukr. *kúchnja* 'ts.'). Zapożyczenie ze stwniem. późnego *kuchīna / chuhkina* 'kuchnia' (por. śrwniem. *kuchen / küchen* i *kuche / küche*, dziś niem. *Küche* 'ts.'), co z łac. *coquīna* 'kuchnia; sztuka kucharska', lud. *cocīna* (przekształcenie łac. klasycznego *culīna* 'kuchnia' pod wpływem czas. *coquere* 'gotować'). Zakończenie *-nia* pod wpływem nazw miejsca z przyr. *-nia*. — Od tego *kuchenny*.

kuchta ż 'pomocnica domowa', wcześniej *kuchta* m: stp. XIV–XV w. 'kucharz', później 'pomocnik kucharza, gorszy kucharz', kasz. *kuχta* 'osoba rozwiązła, rozpustnik, rozpustnica' (od tego *kuχcëc* 'cudzołożyć'). Por. cz. *kuchta* 'kucharka', stcz. 'kucharz', ch. daw. *kuhta* 'pomocnik kucharza', słwń. *kûhta* 'ts.'. Słow. **kuchъta*, rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy czynności) od słow. **kuchъtiti* zapewne 'byle jak, źle gotować, pitrasić' (poświadczonego w cz. *kuchtit* 'ts.', por. stcz. derywat *kuchtič* 'kuchcik'), będącego czas. ekspr. od słow. **kuchati* 'gotować' (zob. *kucharz*), z przyr. **-ъt-* (por. *szeptać*). Nie można wykluczyć, że rzecz. powstał na gruncie czeskim i stąd został przejęty przez inne języki słow. — Od tego *kuchcik* od XV w. 'pomocnik kucharza'.

kuć *kuję* 'obrabiać plastycznie metal', 'okuwać metalem', 'podkuwać', 'rąbać, kruszyć (skałę), wyrąbywać, wykuwać coś w twardym materiale', 'uderzać w coś, stukać' (bezokol. *kuć* od XVI w., częsty od XVIII w.), w stp. od XIV w. starsza postać *kować, kuję* 'bić metal młotem; bić monetę; zakuwać w kajdany', kasz. *kuc, kuje* 'podkuwać'; z przedr. *okuć, podkuć, przekuć, przykuć, rozkuć, skuć, ukuć, wykuć, zakuć*; wielokr. *-kuwać*: z przedr. *okuwać, podkuwać, przekuwać, przykuwać* itd. Ogsł.: cz. *kovat, kovu / kovám* 'kuć', *kout, kuji* 'kuć; przygotowywać, knuć', r. *kováť, kujú* 'kuć', scs. *kovati, kovǫ* 'kuć, okuwać'. Psł. **kovati, *kovǫ / *kujǫ* 'bić metal młotem, kuć, okuwać', pokrewne z lit. *káuti, káuju, kóviau* 'bić, ciąć; zabijać', łot. *kaût, kaûju / kâvu* 'ts.', stwniem. *houwan*, dziś niem. *hauen* 'bić, ciąć, rąbać, siekać, kuć', toch. A *ko-*, B *kau-* 'zabijać'. Od pie. **kāu̯- / *kəu̯-* 'bić, ciąć, siec', na gruncie słow. specjalizacja znaczenia w 'bić, obrabiać metal młotem'. Polski bezokol. *kuć* wtórny, oparty na czasie teraźn. *kuję*. Por. *kowadło, kowal, kuźnia, okowa, podkowa*.

kudły mn od XVI w. (ale w XIV w. nazwa własna *Kudła*) 'zmierzwione, poplątane, potargane włosy, długa, gęsta sierść', w XVI w. *kudła* 'kosmyk włosów; kudłaty człowiek lub pies', *kudły* mn 'sierść ze skóry zwierzęcej', dial. *kudły* 'potargane włosy', też *kudło* 'kłak, kędzior', kasz. *kudłë* mn 'kłaki', *kudło* n 'stara sieć'. Por. cz. dial. *kudla* 'włos, sierść', *kudly* mn 'rozczochrane włosy', *kudle* mn 'włosy, kudły', r. dial. *kúdly* mn 'splątane, rozczochrane włosy'. Płnsł. **kǫdъla* 'włos, kosmyk włosów, sierść (długa, zmierzwiona)', od słow. rdzenia **kǫd-* (zob. *kądziel, kędzior*); *-u-* w wyrazie polskim niejasne, nie można wykluczyć starej oboczności **ǫ* / **u* lub zapożyczenia z któregoś języka słow. z rozwojem **ǫ* > *u*. — Od tego *kudłaty* od XVI w., *kudłacz*.

kufel *kufla* od XVI w. 'szklane naczynie z uchem do picia (zwłaszcza piwa)', w XVI w. *kufel* / *kofel* 'naczynie z jednym uchem do picia wina lub piwa', stp. od XV w. *kuflik* / *koflik* 'naczyńko do picia, kubek, kielich, czarka', dial. *kufel* też 'pochwa na osełkę', kasz. *kufel* 'duży garnek'. Por. cz. *koflík* 'filiżanka', dial. *kofl'a* 'blaszany garnuszek'. Zapożyczenie ze śrwniem. *küefel* 'kadź, beczułka', dziś niem. dial. *küfel* 'beczułka', *kuffel* 'kufel' (będącego zdr. od śrwniem. *kuofe* 'kadź, beczka', niem. *Kufe* 'ts.', dial. 'gliniane lub szklane naczynie do picia, kufel, filiżanka'; ten podstawowy wyraz też został zapożyczony do polskiego: stp. od XV w. *kufa* 'wielka beczka, kadź', daw. też 'naczynie do picia', dziś dial. śl. 'kufel').

kukać od XVI w. 'o głosie kukułki' (w gwarach też 'kumkać, o głosie żaby'), stp. XV–XVI w. i dziś dial. 'wołać, zawodzić, narzekać', kasz. *kukac*, *kuče* / *kukă* 'kukać; nawoływać się, wydając dźwięk *kukuk*; gruchać (o zakochanych); upić się'. Ogsł.: cz. *kukat* 'kukać', r. daw. i dial. *kúkat'* 'wydawać dźwięk; szemrać, utyskiwać', ch./s. *kùkati* 'biadać, narzekać, opłakiwać; kukać'. Psł. **kukati* 'wydawać charakterystyczny głos (o kukułce)', czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania głosu kukułki *kuku!, kukuk!*

kukła od XIX w. 'lalka, manekin', w XVII w. (u Paska) *kukla* 'lalka, posąg wyobrażający kobietę'; zdr. *kukiełka* 'lalka teatralna', przest. 'zabawka dziecinna, prymitywna lalka z gałganków'. Por. cz. *kukla* 'kaptur', 'poczwarka', strus. *kuk(ъ)la* 'lalka, kukiełka; aktor, komediant', *kukly* mn 'prymitywny teatr kukiełkowy', r. *kúkla* 'lalka', *kúkolka* 'laleczka; poczwarka'. Wyraz polski prawdopodobnie przejęty ze wschsł., zapożyczonego ze śrgr. *kūkla*, ngr. *kúkla* 'lalka' (co ze śrłac. *cuculla* 'kaptur', por. p. daw. od XVI w. *kukła* 'kaptur'). Innego pochodzenia jest reg. *kukiełka* 'okrągła lub podłużna bułka, często ze słodkiego ciasta', dial. *kukiełka* / *kukiołka* / *kukiołko* 'podłużna bułka (często pieczywo świąteczne, obrzędowe)', zdr. od daw. od XV w. i dziś dial. *kukła* (w XVI w. też *kukla*) 'rodzaj podłużnego pieczywa, kukiełka', kasz. *kukła* 'mały bochenek chleba, upieczony najczęściej z resztek ciasta, kukiełka', z prapostaci **kukъla* (pokrewnej z lit. *kuk(u)lỹs* 'bochenek chleba'), ostatecznie od pie. **keu̯k-* 'krzywić, zginać, skręcać'.

kukułka od XVI w. (daw. i dziś dial. też *kukółka*) 'ptak Cuculus canorus', kasz. *kukulëca*; dawniej i w gwarach w tym znaczeniu także inne, bliskie postaci: stp. XV w. i dziś dial. *kukawka*, dial. też np. *kukałka*, kasz. *k'ukâvka* / *k'ukòvka* / *kuk'avica* / *k'ukucka* / *k'ukułka*. Por. w tym znaczeniu cz. *kukačka*, r. *kukúška*, ch./s. *kùkavica* (też 'tchórz'); podobne nazwy ptaka również w innych językach, np. łac. *cucullus*, niem. *Kuckuck*, ang. *cuckoo*.

kula I od XV w. 'bryła kulista', 'pocisk, nabój do strzelania', stp. XV w. 'pocisk metalowy lub kamienny w kształcie kuli'; zdr. *kulka*. Por. dł., gł. *kula*, cz. *koule* / *kule* ż 'kula'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kūle* 'przedmiot kulisty, gałka, kula' (dziś niem. *Kugel* 'ts.'). — Od tego *kulisty*.

kula II od XVI w. 'kij z poprzeczką używany jako podpora dla chromych', stp. XV w. 'kij na końcu zakrzywiony albo zakończony odnogą', 'laska lub kij przekazywane od chaty do chaty, zwołujące na zebranie' (dziś w tym znaczeniu w gwarach), daw. i dial. też 'młot drewniany', 'krzywy kij, zakrzywione drewno', w gwarach także w różnych

specjalnych znaczeniach, np. 'żuraw u studni; żerdka u żurawia, do której przyczepia się wiadro; kij z zaczepami do wyciągania wody ze studni', 'żelazny hak na końcu dyszla', 'część jarzma', 'kłonica u wozu'. Por. dł. *kula* 'kij; narzędzie do klepania lnu; laska przekazywana od chaty do chaty, zwołująca na zebranie', słc. dial. *kul'a* 'żerdka z hakiem do wyciągania wiadra z wodą ze studni'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kiule*, śrdniem. *küle* (dziś niem. *Keule*) 'pałka, laska, kij', por. niem. dial. *kulle* / *kula* / *keule* 'żuraw u studni; laska przekazywana od chaty do chaty, zwołująca na zebranie'.

kuleć *kuleję* od XVIII w. 'utykać na nogę'; z przedr. *okuleć*; por. daw. w XVI w. *kulać (się)* 'kuleć, chromać, utykać na nogę', dial. *kulać* 'kuleć'. Por. ukr. dial. *kuljáty*, br. dial. *kuljác'* 'ts.'. Związane etymologicznie z *kulić* (zob.), por. też mac. dial. *kul* 'kulawy', słwń. *kūlj* 'ze zniekształconymi rogami, bez rogów', ostatecznie od pie. **keu̯-* 'krzywić, zginać, skręcać'. Pierwotne znaczenie zapewne 'być skrzywionym, zgiętym'. — Od tego *kulawy* od XV w. 'chromy, utykający na nogę' (przen. 'lichy, marny'), dial. 'kaleki' (np. *kulawy na rękę*), kasz. *kulavi* 'chromy, utykający na nogę', przen. 'lichy, marny, kiepski, chwiejący się'.

kulić *kulę* od XVI w. 'kurczyć, zwijać', *kulić się* 'kurczyć się, zwijać się (w kłębek)'; z przedr. *skulić się*, kasz. *skulëc są* 'zwinąć się w kłębek'. Por. ukr. *kúlytysja* 'kurczyć się, zginać się', dial. *kúlyty* 'kurczyć, zginać, zwijać', s. dial. wsch. *kúli se* 'zgina się w pasie, garbi się (przy pracy)', ch. dial. czak. *kujit se* [< **kuljìti se*] 'skradać się', *prikúljen* 'zgarbiony'. Psł. **kuliti*, **kul'ǫ* 'zginać, zwijać', **kuliti sę* 'zginać się, zwijać się, kurczyć się', wariant fonetyczny lepiej poświadczonego synonimicznego psł. **chuliti (sę)*, por. p. dial. młp. *chulić się* 'chować się przez schylanie', *schulić się* 'schować się, skurczyć się', cz. *choulit se* 'kurczyć się, kulić się, tulić się', ch. daw. i dial. *hȕliti se* 'zginać się', czak. *hȕliti se* 'skradać się', słwń. *húliti se* 'ts.'. Zapewne z pierwotnych **skou̯-l-* (> psł. **chuliti*) / **kou̯-l-* (> psł. **kuliti*), utworzonych od pie. pierwiastka **(s)keu̯-* 'krzywić, zginać, skręcać'. Zob. też *chylić*.

kulik od XV w. 'ptak brodzący Numenius', stp. *kulik* / *kulig* 'kulik wielki', kasz. *kulik* / *kulin* 'ts.'. Ogsł.: cz. *kulík* 'siewka', r. *kulík* (dial. *kulíga*) 'Numenius', ch. dial. *kulik* 'Oedicnemus oedicnemus, Charadrius'. Psł. **kulikъ* / **kuligъ* 'kulik i (może) ptaki podobne', zapewne wyraz pochodzenia dźwkn. (od głosu ptaka, słyszanego jako *kulik*, *kulik*, *kulik*), por. bliskie stind. *kulīka* 'jakiś ptak', lit. *kúolinga* 'kulik'.

kulsza od XVI w. 'biodro, kość biodrowa', dial. wsch. też 'udo'. Zapożyczenie z lit. *kùlšė* 'górna część uda; biodro'. Współcześnie w użyciu tylko pochodny przym. *kulszowy* w terminologii medycznej, np. *rwa kulszowa* 'ischias'.

kum od 1500 r. 'ojciec chrzestny', *kuma* 'matka chrzestna'. Por. słc. dial. *kum* 'ojciec chrzestny', *kuma* 'matka chrzestna', r. *kum* 'ojciec chrzestny', *kumá* 'matka chrzestna', ch./s. *kȗm* 'ojciec chrzestny; świadek przy ślubie; pobratymiec', *kúma* 'matka chrzestna'. Płdsł. **kuma* 'matka chrzestna', ekspresywne skrócone zdr. od łac. lud. bałkańskiego *cómmetra* / *cómmäter* 'matka chrzestna' (dosłownie 'współmatka'), do którego dotworzono postać rodzaju męskiego **kumъ* (zob. też *kumoter*). Od Słowian płd. oba wyrazy przejęli inni Słowianie, do polskiego trafiły one zapewne za pośrednictwem wschsł. — Od tego zdr. *kumoszka*, *kumosia*; *kumać się* od XVI w. 'bratać się, zaprzyjaźniać się' < 'spowinowacać się przez trzymanie dziecka do chrztu, stawać się kumem, kumą', *skumać się*.

kumoter od XX w. 'bliski znajomy, przyjaciel, kum', 'ktoś należący do kliki', dial. *kumoter* / *kumotr* 'ojciec chrzestny', *kumotra* 'matka chrzestna'. Por. cz. dial. *kumoter* 'ojciec chrzestny', słc. dial. *kumoter* 'ts.'. Postać powstała w gwarach przez skrzyżowanie stp. *kmotr* i *kum* (zob.). Stp. od XV w. *kmotr* 'ojciec chrzestny, kum', *kmotra* / *komotra* 'matka chrzestna, kuma', kasz. *kmoter* (por. cz. *kmotr* 'kum', *kmotra* 'kuma', r. dial. *kmotr* 'kum', scs. *kъmotra* 'kuma') ze słow. **kъmotra* 'matka chrzestna', zapożyczonego z łac. *commāter* 'matka chrzestna' (dosłownie 'współmatka'), do którego dotworzono postać rodzaju męskiego **kъmotrъ* (w łac.

odróżnienie *commāter* 'matka chrzestna' i *compater* 'ojciec chrzestny'). — Od tego *kumoterski, kumoterstwo.*

kuna od XV w. 'zwierzę drapieżne Mustela martes i jego futerko', w stp. też 'obręcz żelazna zakładana na szyję przestępcy', dial. 'górne umocowanie słupa, na którym obraca się wrótnia w stodole', 'rodzaj zamknięcia drzwi'. Ogsł.: cz. *kuna*, r. *kuná*, ch./s. *kúna* 'kuna', daw. 'pieniądz' (dziś ch. *kúna* 'podstawowa jednostka pieniężna w Chorwacji'). Psł. **kuna* 'kuna', prapokrewne ze stpr. *caune* [< **kaunįā*] 'kuna' oraz z lit. *kiáunė* / *kiaunė̃* [< **keunįā*] 'ts.', łot. *caũna* 'ts.'. Dalej niejasne. Innego pochodzenia jest kasz. *kuna* 'suka', przen. 'stara krowa', 'rodzaj gry w karty'.

kunszt od XV w. 'wysoki poziom umiejętności, zdolności, mistrzostwo, doskonałość, artyzm w działaniu, wykonywaniu czegoś', 'zawód, rzemiosło', stp. od XV w. 'żart, figiel, dowcip', daw. (też *kuńszt* / *kunst* / *kuńst* / *konszt* / *kończt* / *kónszt*) 'coś wykonanego sprytnie, umiejętnie, artystycznie', kasz. *kuńšt* 'kunszt'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kunst* 'wiedza, znajomość, mądrość; zręczność, sztuka' (dziś niem. *Kunst* 'sztuka, sztuczka; umiejętność, zręczność, kunszt'). — Od tego *kunsztowny.*

kupa od XV w. 'stos, sterta' (> 'odchody, kał'), 'gromada, stado', dial. też 'zaspa śnieżna', 'dużo, mnóstwo', kasz. *kupa* 'kupa, stos, gromada'; zdr. *kupka*. Ogsł.: cz. *kupa* 'kupa, stos; gromada; kopulasty szczyt', r. dial. *kupá* 'kupa, sterta', bg. dial. *kúpá* 'kopa siana', mac. dial. *kúpa* 'stos, kupa'; por. scs. *kupъ* 'kupa, stos, sterta'. Psł. **kupa* (dial. **kupъ*) 'kupa, stos, sterta (przedmiotów), gromada (ludzi, zwierząt)', pokrewne z lit. *káupas* / *kaũpas* 'kupa, stos; szczyt, czub', stwniem. *hauf* 'kupa' (dziś niem. *Haufe* 'kupa, sterta, stos; tłum, gromada, mnóstwo'), stpers. *kaufa-*, awest. *kaofa-* 'góra, grzbiet górski; garb', od pie. **kou̯-p-* 'kupa, stos, góra' (będącego rozszerzeniem od pie. pierwiastka **keu̯-* 'zginać, sklepiać'). Pierwotne znaczenie zapewne 'coś wygiętego, wybrzuszonego, zasklepionego'. Zob. też *skupić.*

kuper *kupra* od XVII w. (daw. też *kupr*) 'tylna część tułowia u ptaków, nasada ogona', przen. 'tyłek', dial. też 'węzeł warkocza'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. *kupér* / *kupr* 'koniec kości krzyżowej u człowieka i u zwierząt; nasada ogona u ptaków, kuper', ukr. *kúper, kúpra* 'ts.', dial. *kúpra* 'ts.'. Psł. dial. **kuprъ* 'koniec kości krzyżowej, nasada ogona, kuper', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *kaũpras* 'wypukłość; pagórek, wzniesienie, szczyt góry', *kauprà* 'garb', łot. *kàupre* 'pagórek', por. też prapokrewne (z rdzennym **-ŭ-*) lit. *kuprà* 'garb', łot. *kuprs* 'ts.', stwniem. *hovar* [< **kupro-*] 'ts.', zapewne w związku etymologicznym z psł. **kupъ* / **kupa* 'kupa' (zob. *kupa*), z przyr. **-rъ.*

kupić *kupię* od XIV w. 'nabyć coś za pewną cenę, za zapłatę', kasz. *kupic* 'kupić; przekupić', przen. 'pozyskać; skraść; zarazić się, zawszyć się'; z przedr. *dokupić, nakupić, odkupić, okupić* (stp. od XIV w. 'odzyskać za pieniądze, wykupić', 'zadośćuczynić', 'odkupić, zbawić'), *podkupić, przekupić, skupić* 'zakupić' (innego pochodzenia *skupić* 'zgromadzić, zebrać', zob.), *wykupić, zakupić*; wielokr. tylko z przedr., np. *odkupywać, przekupywać, wykupywać*. Ogsł.: cz. *koupit*, r. *kupít'*, scs. *kupiti, kuplję*. Psł. **kupiti, *kupję* 'nabyć, kupić', zapożyczenie z germ. **kaupōn* / **kaupjan* 'trudnić się handlem, kupiectwem, handlować' (w tym znaczeniu np. goc. *kaupōn*, stnord. *kaupa*, stwniem. *kouffen*, dziś niem. *kaufen*), którego ostateczną podstawą było łac. *caupō, caupōnis* 'szynkarz, karczmarz, oberżysta'. Por. *kupować*. — Od tego *kupiec* (→ *kupczyć, kupczyk, kupiecki, kupiectwo*), *kupno, kupny*; od czas. przedrostkowych np. *okup* 'wymuszona zapłata za uzyskanie, odzyskanie kogoś, czegoś' (stp. od XIV w. 'pieniądze za wykupienie czegoś, wykup'), *skup, wykup, zakup*; *przekupień* 'drobny kupiec, handlarz' (por. stp. *kupień* 'nabywca, kupujący'), *przekupka*; *przekupny* 'dający się przekupić, sprzedajny'.

kupować od XIV w. 'nabywać coś za pewną cenę, za zapłatę'. Ogsł.: cz. *kupovat*, ukr. *kupuváty*, scs. *kupovati*. Psł. **kupovati* 'dokonywać kupna, zakupu, nabywać', czas. odrzecz. od psł. **kupъ* 'kupowanie, kupno, nabywanie' (por. stp. od XV w. *kup* 'kupienie, kup-

no, akt nabycia', dziś dial. śl. *kup* 'kupno', kasz. *kup* 'zakup', cz. *kup* 'kupno, zakup, kupowanie', br. dial. *kup* 'kupno, zakup', cs. *kupъ* 'kupowanie, kupno; handel'), będącego nazwą czynności od psł. **kupiti* 'nabyć, kupić' (zob. *kupić*). Pierwotnie czas. pokrewny z *kupić* (derywacja **kupiti* → **kupъ* → **kupovati*), wtórnie w polskim (i w innych językach słow.) stał się czasownikiem niedokonanym od dokonanego *kupić*.

kur od XV w. 'samiec kury, kogut', stp. od XVI w. też 'samiec innych ptaków kurowatych' (np. *kur indyjski* 'indyk', *kur pustelny* 'głuszec'), kasz. *kur* 'kogut; samiec gołębi; człowiek wszczynający kłótnie'. Ogsł. w znaczeniu 'kogut': cz. *kur*, r. *kur*, scs. *kurъ*. Psł. **kurъ* 'kogut', od naśladowania głosu wydawanego przez ptaka, por. np. p. dial. *kur!* 'odpędzanie lub wabienie drobiu', ukr. dial. *kur-kur-kur!* 'przywoływanie indyków' (pochodzenia dźwkn. są też inne słow. nazwy kury i jej samca, zob. *kogut, kokosz*). — Od tego zdr. *kurek* stp. i dial. 'kogut, kogucik', dziś w języku ogólnym we wtórnych, metaforycznych znaczeniach 'kran', 'języczek spustowy w broni palnej', 'przedmiot wyobrażający koguta (np. rodzaj chorągiewki na dachu)', w gwarach np. 'zatyczka u pługa', 'penis', kasz. *kurk* także 'włosy uczesane z przedziałkiem lub na jeża'.

kura od XIV w. 'ptak domowy Gallus domestica', 'samica ptaków kurowatych', najpierw poświadczona forma *kury* mn 'koguty i ich samice'; zdr. *kurka* 'młoda, mała kura' (wtórnie też 'grzyb pieprznik jadalny'). Ogsł. w znaczeniu 'kura': cz. dial. *kura* (stcz. *kury* / *kúry* mn 'koguty i kury'), słc. *kura* 'kura', r. *kúrica* 'kura' (*kúry* mn 'koguty i kury'), słwń. *kúra*. Psł. **kura* 'kura', od psł. **kurъ* 'kogut', z przyr. **-a* tworzącym formy żeńskie od męskich. — Od tego *kurnik*.

kurcz od XV w. 'skurcz'. Ogsł.: cz. dial. *krč* m, ż 'kurcz', r. *kórči* mn 'kurcz, kurcze', ch. dial. kajk. i czak. *křč* m 'kurcz'. Psł. **kṛčь* m 'kurcz', rzecz. odczas. od psł. **kṛčiti* 'skręcać, zginać, ściągać, ściskać, marszczyć' (zob. *kurczyć*). — Od tego *kurczowy*, przysł. *kurczowo*.

kurczę *kurczęcia* od XV w. 'pisklę kury'. Por. słc. *kurča, -aťa* 'ts.', ukr. *kurčá, -áty* 'ts.'. Od zdr. *kurka* 'młoda kura' (zob. *kura*), z przyr. *-ę* tworzącym nazwy młodych istot. Wyraz zastąpił starszy rzecz. stp. od XIV w. *kurzę, kurzęcia* 'kurczę' (dziś szczątkowo zachowany w gwarach peryferycznych, np. kasz. *kuřą, kuřěca*), kontynuujący psł. **kurę, *kuręte* 'pisklę kury'. — Od tego *kurczątko* i *kurczak* (wypierający formę *kurczę*).

kurczyć od XV w. 'skracać, ściągać, kulić, zmniejszać', stp. też 'uciskać, krępować', *kurczyć się* 'ściągać się, skracać się, kulić się', stp. także 'ograniczać się, oszczędzać, skąpić', 'płaszczyć się, upokarzać się'; z przedr. *podkurczyć, rozkurczyć, skurczyć*; wielokr. *-kurczać*: z przedr. *podkurczać, rozkurczać, skurczać*. Ogsł.: cz. *krčit* 'marszczyć, krzywić', r. *kórčit'* 'kurczyć; skręcać z bólu', słwń. *kŕčiti* 'skręcać, zginać, kurczyć', cs. *sъkrъčiti* 'ściągnąć, skurczyć'. Psł. **kṛčiti* [< **kürk-ī-*] 'skręcać, zginać, ściągać, ściskać, marszczyć', od pie. **(s)ker-k-* 'zginać, skręcać, wykrzywiać' (będącego postacią rozszerzoną pie. pierwiastka **(s)ker-* 'kręcić, obracać, zginać; ściskać; marszczyć'), od którego utworzono także łac. *circus* 'linia kołowa, pierścień', gr. *kírkos* 'obręcz; krążący ptak'. W polskim rozwój **ṛ* > *ur*, zob. *mruczeć, mrugać*. — Od czas. przedrostkowych *pokurcz* 'o niepozornym, brzydkim psie mieszańcu, o niepozornym, brzydkim człowieku' (por. daw. XVI w. *pokurczyć* 'skłębić, o włosach', *pokurczyć się* 'zmniejszyć swoją wielkość przez ściągnięcie, skurczenie się', *pokurczony* przen. 'upokorzony, poniżony', *pokurczać* 'marszczyć, ściągać', *pokurczały* 'skurczony, zgarbiony'), *rozkurcz, skurcz*.

kuropatwa od XV w. 'ptak Perdix perdix', w stp. XV w. wyjątkowe *kuropetwa*, dial. też *koropatwa* / *kropatwa* / *kropadwa*, kasz. *kuropatka* / *kuropâška*. Ogsł.: cz. *koroptev, -tve*, stcz. *kuroptva*, r. *kuropátka*, ch./s. daw. *kuroptva*. Psł. **kuropъty, *kuropъtъve* (/ **kuropъta*; zdr. **kuropъtъka*) 'kuropatwa', złożenie z pierwszym członem psł. **kurъ* 'kogut' lub **kura* 'kura' (zob. *kur, kura*), człon drugi psł. **pъta* 'ptak' (zob. *ptak*). Pierwotne znaczenie 'ptak podobny do nielotnych kur, mający ich właściwości'.

kurta od XVI w. 'krótkie wierzchnie okrycie'; zdr. *kurtka*. Zapożyczenie, może z rum.

scurtă 'kurtka; krótki kożuch', nie można wykluczyć pośrednictwa (albo i źródła pożyczki) węg. *kurta* 'krótki' (ostatecznym źródłem tych wyrazów jest łac. *curtus* 'skrócony, obcięty').

kurwa od XV w. (przym. *kurwi* od XIV w.), w stp. chyba też **kurew*, dop. *kurwie* (w wyrażeniu *kurwie macierze syn*), kasz. *kurva*. Ogsł.: cz. *kurva*, r. *kúrva*, ch./s. *kȕrva*. Psł. **kury*, **kurъve*, bier. **kurъvь* 'kobieta lekkich obyczajów', przypuszczalnie pierwotna forma żeńska z przyr. **-y* od psł. **kurъ* 'kogut' (zob. *kur*), pierwotne znaczenie byłoby zatem 'kura, kokoszka', wtórnie na oznaczenie kobiety nie przestrzegającej przyjętych zasad zachowania seksualnego (rozwój znaczenia jak np. we franc. *poule* 'kura' > 'kokota', *cocotte* 'kokoszka, kura' > 'kobieta lekkich obyczajów', skąd p. od XIX w. *kokota* 'ts., utrzymanka'). W językach słow. wyrazy należące do tej rodziny nieraz mają odniesienia do sfery seksualności (np. bg. lud. *kur* 'penis', ch./s. *kȕrac* 'ts.'). Wyraz powstał na gruncie psł.; nieuzasadnione są próby poszukiwania rzekomych odpowiedników ie. (np. stwniem. *huora*, niem. *Hure* 'nierządnica, dziewka, prostytutka' < pgerm. **hōra* < pie. **kar-*, któremu musiałaby odpowiadać psł. postać *†kora* lub *†kory*) lub przyjmowanie zapożyczenia. — Od tego *kurwi*, *kurewski*, *kurwić się*, *kurwiarz*; z wyrażenia przyimkowego *skurwysyn*.

kurzyć od XIV w. 'podnosić tumany pyłu, kurzu, prószyć', daw. i dial. 'palić tak, aby szedł dym, wypalać', 'dymić, okadzać', 'sypać, padać, prószyć (o śniegu)', kasz. *kuřëc* 'wzniecać kurzawę; śnieżyć, mżyć; palić tytoń; wędzić; kadzić; kłamać, zmyślać, przechwalać się'; z przedr. *nakurzyć*, *odkurzyć*, *okurzyć*, *rozkurzyć*, *wykurzyć*, *zakurzyć*. Ogsł.: cz. *kouřit* 'palić (papierosy); dymić; parować, kurzyć się', r. *kurít'* 'palić, kurzyć; kadzić; pędzić (wódkę)', scs. *kuriti sę* 'unosić się (o dymie)'. Psł. **kuriti*, **kurjǫ* 'palić, powodując wydzielanie się dymu, dymić, kadzić', pokrewne z lit. *kùrti*, *kuriù* 'wzniecać ogień, palić', łot. *kuȓt* 'ts.' i dalej z goc. *haúri* 'węgiel', stisl. *hyrr* 'ogień', stind. *kūḍayāti* 'zapali', *kuṇḍate* 'płonie', toch. B *kurk* 'piec'. Ostatecznie zapewne od pie. pierwiastka **ker(ə)-* 'palić się, płonąć, żarzyć się'. — Od tego *kurz* od XVII w. 'pył, proch' (dial. 'dym'); *kurny* 'dymny, zadymiony'; *kurzawa*.

kusić *kuszę* od XIV w. 'zachęcać, namawiać do czegoś', 'wabić, prowokować', stp. 'poddawać próbie, wypróbowywać, wystawiać na próbę', 'wystawiać na pokusy, usilnie namawiać do złego', 'kosztować smakiem, próbować', 'sprawdzać, badać', *kusić się* 'ćwiczyć się, zaprawiać się', kasz. *kusëc*, *kusi* 'kusić'; z przedr. *pokusić się*, *skusić*. Ogsł.: cz. dial. *kusit sa* 'chełpić się; porywać się na kogoś', w języku liter. np. *okusiti* 'skosztować, spróbować, poddać próbie', strus. *kusiti*, *kušu* 'próbować smaku, kosztować', r. *vkusít'*, *vkušú* 'zakosztować, spróbować, doświadczyć', scs. *iskusiti*, *iskušǫ* 'poddać próbie, doświadczyć, skusić, wystawić na pokuszenie', ch./s. daw. *kȕsiti* 'próbować, doświadczać'. Psł. **kusiti*, **kušǫ* 'próbować (smakiem), poddawać próbie, doświadczać; wodzić na pokuszenie, skłaniać do złego', zapożyczenie z goc. *kausjan* 'kosztować, próbować, doświadczać'. — Od tego *kuszenie*, *pokuszenie*; *kusiciel* (→ *kusicielka*). Zob. *pokusa*, *zakusy*.

kusy od XV w. 'krótko obcięty', dial. też 'diabeł', kasz. *kusi* 'kusy, krótki', przen. 'ubogi, skromny, biedny; nieurodzajny'. Od XVII w. wypiera z języka liter. zwykłą wcześniej postać *kęsy* (poświadczoną od XV w.) 'krótki, krótko ubrany, krótko ucięty', 'z obciętym ogonem, bez ogona (zwłaszcza o psie)', 'mały, niedostateczny', dziś kasz. *kąsi* 'kusy, krótki'. Ogsł.: cz. *kusý* 'niepełny, niezupełny, niedostateczny', dial. 'bez ogona', ukr. dial. *kúsyj* 'bez ogona, krótki', cs. *kǫsъ* 'kusy, z obciętym ogonem', bg. *kъs* 'krótki, kusy; niski', dial. też *kus* 'krótki, bez ogona lub z krótkim ogonem', mac. dial. *kus* 'niski; krótki' (*kúsu kósmi* 'krótkie włosy'). Psł. **kǫsъ* [< **kond-so-*] 'odgryziony, odkąszony' (> 'skrócony, krótki'), przym. utworzony od tej samej podstawy co rzecz. *kęs* (zob.), z przyr. **-so-* (co do budowy por. *głuchy*, *lichy* i np. psł. **rusъ* [< **roud^h-so-*] 'czerwonawy, rudawy', p. daw. *rusy* 'rudy, ryży'). Polski wariant *kusy* ma dokładny co do rdzennego *-u-* odpowiednik w bg.

dial. i mac. dial. *kus* (rozwój **ǫ* > *u* w części języków słow. uniemożliwia odróżnienie postaci z **ǫ* i **u*); zgodność tych faktów pozwala przyjmować istnienie obok przym. **kǫsъ* starego wariantu **kusъ*, z obocznością **ǫ* / **u*.

kuśnierz od XV w. 'rzemieślnik zajmujący się szyciem i naprawą odzieży ze skór futerkowych', stp. też *kurśnierz* / *kurśnirz* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kürsenære* / *kürs(e)ner* / *kurszner* 'kuśnierz' (dziś niem. *Kürschner* 'ts.').

kuźnia od XVI w. 'warsztat kowalski', stp. XV w. *kuźń* czy *kuźnia* 'mennica, jej stempel, moneta', daw. też 'kucie, sposób kucia', w gwarach *kuźnia* / *kuźniá* 'warsztat kowalski', kasz. *kuzńâ* 'ts.'. Ogsł.: słc. dial. *kúzńa*, r. dial. *kúznja*, bg. dial. *kúznja* 'kuźnia'. Psł. **kuznьja* 'warsztat kowalski', wyraz utworzony na wzór nazw miejsca z przyr. **-ьnja* od psł. **kuznь* 'obróbka metalu, kucie' > 'przedmioty kute z metalu' (por. stp. XV w. *kuźń*, *kuźni* 'moneta', strus. *kuznь* 'to, co kute z metalu, np. naczynia, ozdoby', cs. *kuznь* 'przedmioty kute z metalu'), będącego nazwą czynności z przyr. **-znь* od psł. **kovati*, **kovǫ* / **kujǫ* 'bić metal młotem, kuć, okuwać' (zob. *kuć*).

kwakać od XVI w. 'o głosie kaczki', dawniej i w gwarach też 'o głosie wrony, kawki', kasz. *kvakac*, *kvaći* 'wydawać głos (o kaczkach i żabach)'; z przedr. *zakwakać*; jednokr. *kwaknąć*. Por. także dial. śl. *kwaczeć* 'o głosie żab', kasz. *kvaćec* 'o głosie kaczek'. Ogsł.: cz. *kvákat* 'rechotać, kumkać (o żabach), kwakać (o kaczkach), krakać, skrzeczeć (o wronach); paplać, gadać', r. *kvákat'* 'kwakać, kumkać', ch./s. *kvákati* 'o głosie żab, wron'. Psł. **kvakati* 'wydawać dźwięk *kwa-kwa* (o żabach, niektórych ptakach)', czas. pochodzenia dźwkn. od interi. **kva* imitującej głos wydawany przez pewne zwierzęta.

kwapić się od XV w. 'mieć ochotę na rozpoczęcie czegoś, brać się energicznie za coś', stp. *kwapić (się)* 'spiesznie albo wcześnie coś robić', 'popędzać coś, poruszać', kasz. *překvapic* 'wyjść poza brzegi naczynia, wykipieć'. Płnsł.: cz. *kvapit* 'spieszyć (się)', ukr. *kvápyty* 'pobudzać do pośpiechu, popędzać', *kvápytysja* 'spieszyć się; patrzeć na coś pożądliwie, ulegać pokusie'. Psł. dial. **kvapiti*, **kvapjǫ* 'popędzać, pobudzać do pośpiechu', **kvapiti sę* 'spieszyć się', czas. kauzat. od psł. **kypěti* 'kipieć, wrzeć' (zob. *kipieć*), z wymianą rdzennego **y* ⇒ **va* (z wcześniejszej alternacji **ū* ⇒ **u̯ā*), jak np. w *kwasić* (zob.). Pierwotne znaczenie 'powodować, że ktoś się gotuje, kipi wewnętrznie, wrze, tj. doznaje gwałtownych uczuć, gorączkuje się, spieszy się, rwie się do zrobienia czegoś'. — Od daw. czas. przedrostkowego *skwapiać się* 'gorączkować się, naglić, spieszyć się', przym. *skwapliwy* 'gorliwy w wykonywaniu czegoś, chętny, skory, szybki', przysł. *skwapliwie* (por. też daw. *skwapny* 'pochopny, spieszny, skłonny, skory', *skwapnie* 'pochopnie, pospiesznie, gorączkowo').

kwas od XV w. (ale już w r. 1136 nazwa osobowa *Kwasek*) 'substancja o kwaśnym smaku i charakterystycznym zapachu, kwaśny smak i zapach', 'zakwaszony zaczyn do ciasta chlebowego', kasz. *kvas* 'mąka zalana wodą, odstawiona do fermentacji, używana potem do wypieku chleba i dla nadania potrawom kwaśnego smaku; rodzaj zupy'; zdr. *kwasek*. Ogsł.: cz. *kvas* 'kwas, zakwas, zaczyn; ferment, wrzenie', przest. 'uczta, gody', r. *kvas* 'kwas', scs. *kvasъ* 'zaczyn, zakwas; sfermentowany napój'. Psł. **kvasъ* 'zaczyn, zakwas; kwaśny smak, coś kwaśnego, sfermentowanego, kwaskowaty napój', archaiczny rzecz. od psł. **kysnǫti* 'kisnąć, fermentować', z wymianą rdzennego **y* ⇒ **va* (z wcześniejszej alternacji **ū* ⇒ **u̯ā*).

kwasić *kwaszę* od XV w. 'powodować fermentację, czynić kwaśnym, kisić', kasz. *kvasëc* 'kwasić, kisić'; z przedr. *skwasić*, *zakwasić*; wielokr. *-kwaszać*: z przedr. *zakwaszać*. Ogsł.: cz. *kvasit* 'kwasić, zakwaszać, kisić; kwaśnieć, fermentować', przest. 'kipieć, wrzeć', r. *kvásit'* 'kisić, zakwaszać', ch./s. *kvȁsiti* 'moczyć, zwilżać', daw. 'powodować fermentację, kisić'. Psł. **kvasiti*, **kvašǫ* 'powodować, że coś kiśnie, fermentuje', czas. kauzat. od psł. **kysnǫti* 'kisnąć, fermentować' (zob. *kisnąć*), z wymianą rdzennego **y* ⇒ **va* (z wcześniejszej alternacji **ū* ⇒ **u̯ā*), zob. *kwas*.

kwaśny od XV w. 'mający cierpki smak; nieprzyjemny, drażniący, typowy dla fermen-

tujących produktów (o zapachu)', 'będący oznaką złego nastroju, niezadowolenia, rozczarowania; w złym humorze, niezadowolony (o człowieku)', kasz. *kvasni* 'kwaśny, cierpki; kiszony; posępny, ponury'. Ogsł.: cz. *kvasný* 'fermentacyjny, związany z kwaszeniem', r. *kvásnyj* 'kiszony, zakwaszony, kwaśny', scs. *kvasьnъ* 'sfermentowany, kwaśny'. Psł. **kvasьnъ* 'mający smak kwasu, kwaśny, cierpki', przym. od psł. **kvasъ* 'zaczyn, zakwas; kwaśny smak, coś kwaśnego, sfermentowanego, kwaskowaty napój' (zob. *kwas*), z przyr. **-ьnъ*. Na pierwotny przym. odrzecz. nawarstwiały się późniejsze, powstające na gruncie poszczególnych języków słow. przym. odczas. od psł. **kvasiti* 'powodować kiśnięcie, fermentację' (zob. *kwasić*), utworzone za pomocą tego samego przyr., stąd znaczenia 'kiszony', 'skwaszony', 'sfermentowany'.

kwękać od XVII w. 'stękać, utyskiwać', dial. też *kwiąkać* / *kwiękać* 'stękać, jęczeć, pojękiwać, cherlać'; także *kwęczeć* 'kwękać'. Por. cz. dial. *kvečeti* 'jęczeć', r. dial. *kvjákat'* 'prosić natrętnie, z płaczem', stch. *kvekati* 'kwilić, płakać', słwń. *kvékati* 'kwilić, skomleć, krzyczeć (też o głosie zająca)', *kvećáti* 'o głosie zająca'. Czas. pochodzenia dźwkn., podobne też w innych językach ie., np. lit. *kveñkšti* / *kvañkšti* 'sapać, dyszeć, rzęzić', łot. *kvinkt* 'skomleć (o psie), kwiczeć (o prosiętach)', niem. *quengeln* 'narzekać, kwękać'.

kwiat od XV w. 'roślina kwitnąca', 'część rośliny zawierająca organy rozrodcze'; zdr. *kwiatek*. Ogsł.: cz. *květ*, r. *cvet*, scs. *cvětъ*. Psł. **květъ* (> **cvětъ*) 'kwiat', z pie. **ku̯oi̯to-* 'biały, jasny', od pie. **ku̯ei̯-t-* 'świecić się; jasny, biały', wariantu (z twardą spółgłoską nagłosową) pie. bazy **ku̯ei̯-t-* 'ts.' (od której psł. **světъ* [< **ku̯oi̯to-*] 'światło; świat', zob. *świat*); por. pokrewny psł. czas. **kvisti*, **kvьtǫ* 'kwitnąć, rozkwitać' i jego rodzinę wyrazową (zob. *kwitnąć*). Wyraz słow. to zapewne urzeczownikowiony przym. z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'coś białego, jasnego', oznaczał zatem najpierw kwiat o jasnej, białej barwie. — Od tego *kwiecie* (rzecz. zbiorowy); *kwiecisty*; *kwietny* → *kwietnik*; *kwiaciarz* (→ *kwiaciarka*, *kwiaciarstwo*) → *kwiaciarnia*; *ukwiecić* (daw. XVIII w. bez przedr. *kwiecić* 'zdobić, pokrywać kwiatami'). Zob. też *kwiecień*.

kwiczeć od XV w. 'wydawać wysoki, nieprzyjemny, przeciągły głos (np. o świni)', kasz. *kvičec* 'kwiczeć'; wielokr. *kwikać*; jednokr. *kwiknąć*. Ogsł.: cz. *kvičet* 'kwiczeć, skowyczeć', przen. 'piszczeć, jęczeć', r. dial. *kvičát'* / *cvičát'* 'kwiczeć', słwń. *kvíčati* 'kwilić, skomleć; szczebiotać, świergotać', *cvíčati* 'kwiczeć, piszczeć, kwilić, skomleć; świergotać'. Psł. **kvičati* 'wydawać ostry, piskliwy głos', czas. pochodzenia dźwkn., por. *kwilić*. — Od tego *kwik*.

kwiczoł od XVI w. 'ptak Turdus pilaris', w XVI w. też *kwiczał*, dial. *kwiczâl* / *kwiczâl* / *kwiczala*. Płnsł.: cz. *kvíčala* (stcz. i dial. też *kvíčela*) 'kwiczoł', słc. dial. *kvíčela* / *kvíčala* (też *cvičel* / *cvičal* / *cvíčala* / *čvíčala*) 'ts.', ukr. dial. *kvyčóla* / *kvičal'* 'ts.'. Niemożliwe jest ustalenie jednej prapostaci, podstawowa polska forma zapewne z **kvičelъ* (poza tym **kvičelь*, **kvičela* i, chyba wtórne, **kvičalъ*, **kvičalь*, **kvičala*), wszystkie z podobnymi przyrostkami (**-elъ*, **-elь*, **-ela*) od psł. **kvičati* 'wydawać ostry, piskliwy głos' (zob. *kwiczeć*). Podstawowe znaczenie 'ten, który kwiczy, kwiczący', co zgadza się z charakterystycznym głosem kwiczoła, opisywanym jako ciąg tonów kwiczących i skrzypiących.

kwiecień *kwietnia* od XV w. 'czwarty miesiąc roku'. Por. cz. *květen*, *-tna* 'maj', ukr. *kvíten'*, *-tnja*, dial. *cvíten'* 'kwiecień', stch. *cvjetanj* 'maj', bg. dial. *cvéten* 'kwiecień'. Psł. **květьńь* 'okres kwitnienia roślin', od psł. **květъ* 'kwiat' (zob. *kwiat*), z przyr. **-ьńь* (co do budowy por. *grudzień*, *sierpień*, *wrzesień*).

kwilić od XVI w. 'płakać, popłakiwać cicho', stp. XV w. *kwielić* 'piszczeć, cicho popłakiwać', 'głośno jęczeć, wyć', 'świergotać, paplać', kasz. *kvìlëc* / *kvìlac* 'kwilić, popłakiwać'; z przedr. *zakwilić*. Ogsł.: cz. *kvílet* / *kvılit* 'lamentować, żałośnie narzekać, jęczeć', r. dial. *kvílit'sja* / *cvílit'sja* 'płakać, szlochać (o dzieciach)', cs. *cviliti* / *cvilěti* 'płakać, opłakiwać, głośno narzekać'. Psł. **kviliti* / **kvilěti*, **kvil'ǫ* (> **cviliti* / **cvilěti*,

cviľǫ) 'wydawać żałosne dźwięki, piszczeć, żałośnie płakać, lamentować', czas. pochodzenia dźwkn., oparty na **kvi-* w *kwikać*, *kwiczeć* (zob. *kwiczeć*), utworzony za pomocą przyr. **-l-* (por. np. tak samo zbudowane p. dial. *krulić* 'chrząkać, kwiczeć': stp. i dial. *krukać* 'wydawać głos, o niektórych zwierzętach, np. krakać, gruchać', dial. też 'burczeć, o brzuchu'; por. też *wikłać*).

kwitnąć od XV w. 'okrywać się kwiatami, wydawać kwiat' (w stp. też 'jaśnieć, błyszczeć'), 'pokrywać się plamkami, pleśnią (o chlebie, serze, paznokciach)', dial. także *kwnąć*, *kwnę* / *kfnąć*, *kfnę* (także z przestawką *fknąć* / *tknąć* / *tchnąć*) 'kwitnąć; pleśnieć (np. o pieczywie)', kasz. *kvitnǫc* 'ts.; pokrywać się białymi plamkami (o paznokciach)'; z przedr. *przekwitnąć*, *rozkwitnąć*, *zakwitnąć*. Ogsł.: stcz. *kvitnúti* / *kvetnúti* 'kwitnąć', cz. dial. *kvitnúť* 'ts.', ukr. reg. *kvynúty* 'ts.', bg. *cъ́fna* 'zakwitnąć'. Psł. **kvьtnǫti*, **kvьtnǫ* (> **cvьtnǫti*, **cvьtnǫ*) 'zacząć kwitnąć, zakwitać, rozkwitać', czas. inchoat. od psł. **kvьtěti*, **kvьťǫ* 'kwitnąć, rozkwitać', por. p. dial. *kwcieć* / *kwścieć* (*kścieć* / *kszcieć* / *krzcieć*) 'kwitnąć'. Pierwotnym polskim kontynuantem psł. **kvьtnǫti* było **kwtnąć*, zachowane w gwarowym *kwnąć* i jego wariantach fonetycznych. Postać *kwitnąć* wtórna, ma *-i-* pod wpływem stp. XV w. *kwiść*, 3. osoba l. mn *kłwtą* 'być okrytym kwiatami, okrywać się kwiatami', dial. *kwiść* / *kwić* 'kwitnąć', kasz. *kv̄isc* (tylko w bezokol.) 'ts.', por. cz. *kvést* / *kvíst*, *kvetu* 'kwitnąć', r. *cvestí*, *cvetú* 'kwitnąć; pleśnieć', scs. *cvisti*, *cvьtǫ* 'kwitnąć'. Podstawowe dla całej rodziny psł. **kvisti* [< **kvitti*], **kvьtǫ* (> **cvisti*, **cvьtǫ*) 'kwitnąć', od pie. **ku̯ei̯-t-* 'świecić się; jasny, biały', które jest wariantem (z twardą spółgłoską nagłosową) pie. bazy **k̑u̯ei̯-t-* 'ts.' poświadczonej w psł. **svьtěti*, **svьťǫ* 'świecić', **světiti sę* 'świecić się', **světъ* 'świat' (zob. *świtać*, *świecić*, *świat*).

kwokać od XVI w. 'o głosie kury'. Ogsł.: cz. *kvokat* 'kwokać', dial. też 'stękać, narzekać', r. dial. *kvókať* 'gdakać', 'jęczeć, stękać, gderać, zrzędzić, skarżyć się', słwń. *kvôkati* / *kvôcati* 'kwokać', 'stękać'. Psł. **kvokati*, **kvočetь* 'gdakać (o głosie kury chcącej znieść jajko lub wodzącej kurczęta)', czas. pochodzenia dźwkn. od naśladowania głosu wydawanego przez kurę, por. np. p. *kwo-kwo! kwok-kwok!* — Od tego *kwoka*, *kwoczka*.

L

lać *leję* od XV w. 'powodować, że coś płynie, cieknie', 'ciec obficie, strumieniem; padać obficie (o deszczu)', 'odlewać przedmioty', pot. i dial. 'bić mocno, walić', daw. 'płynąć, spływać, lać się, rozlewać się'; z przedr. *dolać*, *nalać*, *odlać*, *podlać*, *polać*, *przelać*, *przylać*, *rozlać*, *ulać*, *wlać*, *wylać*, *zalać*, *zlać*; niedok. *-lewać*: tylko z przedr., np. *nalewać*, *podlewać*, *rozlewać*, *wlewać*. Ogsł.: cz. *lít*, *liji* / *leji* 'lać, nalewać; odlewać; mocno padać, lać', ukr. *ľljáty* (dial. *lijaty*), *ľljdju* 'lać', scs. *lijati*, *lejǫ* 'lać'. Psł. **lьjati*, **lějǫ* 'powodować, że coś płynie, cieknie', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *líeti*, *líeju* / *lejù* (stlit. *léju*) 'lać, wylewać; odlewać', łot. *liêt*, *leju* / *leju* 'lać, wylewać; bić', por. też np. stind. *vi-lināti* 'rozlewa się', wszystkie od pie. **lei̯-* 'lać, ciec'. — Od wielokrotnych czas. przedrostkowych *odlew*, *wylew*, *przelew*, *rozlew*, *wlew*, *zalew*, *zlew*; *dolewka*, *nalewka* 'napój alkoholowy przyrządzony przez zalanie spirytusem owoców' (daw. od XV w. 'naczynie do nalewania płynów, dzbanek'), *przelewki* mn, *wylewka*, *zlewki* mn; *rozlewisko*; *rozlewny*, *wylewny*.

lala od XVIII w., zwykle *lalka* 'zabawka dziecinna, mająca miniaturową postać ludzką', przen. 'osoba ładna, strojna, ale ograni-

czona i próżna', dial. *lala* też 'nieznajomy, obcy', *lalka* 'źrenica', kasz. *lâla* 'tuman, safanduła, głupiec'. Por. płb. *ľoľə* 'ojciec, tata', cz. dial. *ľaľa* i *ľaľka* 'zabawka dziecinna, lalka', 'człowiek obcy', słc. *ľaľo* 'głupiec, błazen', r. dial. *ljálja* 'dzieciątko', 'lalka', 'człowiek gnuśny, ślamazarny, cichy', *ljáľka* 'lalka', bg. *lála* 'błazen', dial. *lálo* pieszczotliwa nazwa starszego brata. Słow. **ľaľa* na oznaczenie niektórych członków rodziny, dziecka oraz zabawki dziecinnej, mającej postać ludzką. Wyraz języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby (por. np. *baba*, *mama*, *tata*); podobne wyrazy występują w różnych innych językach, por. np. kurd. *lalu* 'wuj', mordwińskie *ľaľa* / *ľeľa* 'starszy brat'.

las od XIII w.; zdr. *lasek*. Ogsł.: cz. *les* 'las; drzewostan', dial. 'drewno, materiał budowlany', stcz. też 'listowie, liście, pędy, gałązki', r. *les* 'las; drzewa zrąbane, drewno', scs. *lěsъ* 'las; drzewa', s. *lēs*, ch. *lȉjes* 'drzewo, drewno budowlane', reg. 'las', słwń. *lẹ̑s* 'drzewo, drewno; kawałek drewna, kij, laska'. Psł. **lěsъ* 'teren porośnięty drzewami (zwłaszcza liściastymi)', bez pewnej etymologii. Zwykle łączy się (mimo trudności akcentowych) ze stang. *lǣs*, *lǣswe* ż [< **lēso-* / **lēsu̯ā*] 'pastwisko, łąka', w takim razie **lěsъ* < **lēso-* pierwotnie oznaczałby 'teren porośnięty roślinami (drzewami, trawą)'. Trudności fonetyczne napotyka inna wersja etymologiczna: wychodzenie z przypuszczalnego pierwotnego znaczenia 'listowie, liście i pędy roślin' i łączenie psł. **lěsъ* z lit. *láiškas* / *láiškas* 'liść roślinny' (zob. *list*, *liść*); psł. **lěsъ* miałoby kontynuować wcześniejszą postać **lo̯iso-*, która wszakże winna się regularnie rozwinąć w nie istniejące słow. **lěchъ*. — Od tego *lesisty*; *leśny* → *leśnik* → *leśniczy* → *leśniczówka*; *zalesić*.

laska od XIV w. 'pręt, kij, zwłaszcza do podpierania się', stp. też 'oznaka władzy, szczególnie sędziowskiej'. Ogsł.: dł., gł. *lěska* 'pręt leszczynowy', ukr. dial. *líska* 'kij, laska', słwń. *léska* 'pręt'. Psł. **lěska* 'pręt, kij leszczynowy', etymologicznie tożsame z psł. **lěska* 'leszczyna' (zob. *leszczyna*), z rozwojem znaczenia 'leszczyna, krzew Corylus avellana' > 'pręt, kij z leszczyny'.

latać od XIV w. 'unosić się w powietrzu, fruwać', przen. 'szybko się poruszać, biegać', dial. *lâtać*, kasz. *latac*, *lâtâ* 'latać, fruwać, krążyć; biegać; trząść się, poruszać się'; z przedr. *nalatać się*, *polatać*, *zalatać się*; wielokr. *-latywać*: tylko z przedr. *dolatywać*, *nalatywać*, *nadlatywać*, *odlatywać*, *polatywać*, *przelatywać*, *zalatywać*, *zlatywać się*. Ogsł.: cz. *létat*, r. *letát'*, cs. *lětati* 'latać'. Psł. **lětati* 'latać', czas. wielokr. od psł. **letěti* (zob. *lecieć*), z charakterystycznym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* → **ē* > **ě*. — Od tego *latawiec* 'zabawka puszczana na sznurku w powietrzu' (daw. 'istota, przedmiot unoszące się w powietrzu'); *latawica* 'kobieta goniąca za rozrywkami'.

lato od XIV w. 'najcieplejsza pora roku', 'rok', 'wiek ludzkiego życia', *lata* mn w funkcji l. mn do *rok*. Ogsł.: cz. *léto* 'lato; rok', r. *léto*, scs. *lěto* 'rok; czas', wyjątkowo 'lato'. Psł. **lěto* 'ciepła pora roku', prawdopodobnie urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego niezachowanego przym. *†lětъ*, etymologicznie tożsamego z lit. *lėtas* 'łagodny, spokojny, cichy; powolny, ustępliwy', łot. *lęts* 'lekki, łatwy' (por. pokrewne, z innym przyr. lit. *lė̃nas* / *lėnas* 'łagodny, cichy, spokojny; powolny', łac. *lēnis* 'łagodny, umiarkowany, spokojny', zob. też *leniwy*), od pie. pierwiastka **lē-* 'zelżeć, rozluźnić, pofolgować' (por. goc. *lētan* 'zostawić, puścić, zaniechać'). W takim razie pierwotne znaczenie rzecz. **lěto* zapewne 'czas łagodny, okres, kiedy zelżało zimno'; początkowo wyraz mógł oznaczać całą cieplejszą część roku, po ustąpieniu chłodów (tj. wiosnę i lato), na co zdają się wskazywać takie poświadczenia, jak np. dł. *lěto* 'wiosna' i 'lato', p. dial. *letnie (letne) zboże* 'zboże jare, siane na wiosnę'. — Od tego *letni* (stp. też *letny*) 'dotyczący lata, właściwy latu', 'trochę ciepły, ciepławy' → *letnik* i *letnisko*; *leciwy*; *-lecie* w złożeniach, np. *dziesięciolecie*, *stulecie*.

latorośl ż od XV w. 'młody pęd rośliny', przen. 'potomek, dziecko', stp. *latorośl* / *latorośtl* i *latoroślka* (też *latorość* / *ratolość*) 'młody pęd jednoroczny'. Ogsł.: cz. *letorostl* i *letorasl* ż, *letorost* m, r. *létorosl'* (/ *létorost'*), scs. *lětoraslь* ż 'młody pęd'. Psł. **lětoorstlь* ż 'jednoroczny pęd, to, co przyrosło w ciągu

lata', złożenie z psł. *lěto (zob. *lato*) i rzecz. *orstlъ [< *orst-slъ] od psł. *orsti 'rosnąć' (zob. *rosnąć*), z przyr. *-slъ.

łąc się *lęgnie się* (daw. *lęże się*) od XVI w. (od XV w. z przedr.) i *lęgnąć się* (daw. *łągnąć się*) od XVI w. 'wykluwać się z jajka; rodzić się, przychodzić na świat', daw. 'gnieździć się, przebywać, żyć (o zwierzętach)', daw. od XVI w. też niezwrotne *łąc*, *lęże* i *łągnąć* 'rodzić, wydawać na świat potomstwo przez wysiadywanie (o ptakach)'; z przedr. *wyłąc się*, *załąc się*; wielokr. *lęgać* daw. od XVI w. i dial., dziś z przedr. *wylęgać się* od XV w., *zalęgać się* od XV w. Zachsł. i płdsł.: gł. daw. *lac*, *lahu* 'wylęgać', *lahnyć* 'wylęgać, rodzić', *lahnyć so* 'wylęgać się, rodzić się, wykluwać się z jaj', cz. *líhnout* 'wylęgać', *líhnout se* 'wykluwać się, rodzić się', ch./s. *lèći*, *lèžēm* 'wylęgać, rodzić', *lèći se* 'wylęgać się, rodzić się'. Psł. dial. *lęgti, *lęgǫ 'wysiadywać z jaj (o ptakach), wydawać na świat, rodzić', *lęgti sę 'wykluwać się z jaj, rodzić się, przychodzić na świat', tożsame z psł. *legti, *lęgǫ 'rozpocząć leżenie, położyć się, legnąć' (zob. *lec*), z wtórnym uogólnieniem rdzenia *lęg- (z infiksem nosowym, właściwym pierwotnie formom czasu teraźn.) w całym paradygmacie. Rozwój znaczenia 'lec, położyć się (w celu wysiedzenia jaj, urodzenia potomstwa)' > 'wysiadywać z jaj, wydawać na świat potomstwo'. — Od tego *łąg* / *lęg*; od czas. przedrostkowego *wyłąg* / *wylęg*.

ląd od XVI w. (daw. też *land*) 'stały grunt, suchy, stały obszar kuli ziemskiej; kontynent'. Zapożyczenie ze śrwniem. *lant*, *landes* 'ląd, ziemia, kraj, kraj rodzinny' (dziś niem. *Land* 'ląd, ziemia; pole, rola, grunt; kraj'). — Od tego *lądowy*; *lądować*, od XVI w. 'przybić do brzegu', z przedr. *wylądować*.

lebioda od XV w. 'chwast Chenopodium, roślina lecznicza Chenopodium album', stp. XV w. *lebioda* 'łoboda ogrodowa, Atriplex hortense', *biała lebioda* 'Clinopodium vulgare', *głucha lebioda* 'komosa mierzliwa, Chenopodium vulvaria'; też *łoboda* od XV w. 'roślina ogrodowa Atriplex hortensis (dawniej uprawiana jako jarzyna)', dial. 'Chenopodium'. Ogsł.: cz. *lebeda*, r. *lebedá*, słwń. *lebéda*, dial. *leboda*. Psł. *elboda, wtórnie z ujednoliceniem samogłosek w dwóch pierwszych sylabach *elbeda / *olboda przypuszczalnie 'roślina z białymi liśćmi', zapewne prapokrewne z łac. *albus* 'biały, siwy, blady, jasny', gr. *alphós* 'biała wysypka na ciele', od pie. *albʰo- 'biały' (zob. *łabędź*).

lec *legnę* i *legnąć*, *legnę* 'położyć się, rozciągnąć się na czymś', 'stracić życie, polec, zginąć', w stp. od XV w. starsza odmiana *lec*, *lęże* 'położyć się, ułożyć się, upaść, zostać położonym', 'położyć się obozem, oblec'; z przedr. *oblec*, *polec*, *ulec*, *zlec*; wielokr. *legać* 'kłaść się, wylegiwać się', 'leżeć, sypiać', z przedr. *dolegać*, *nalegać*, *oblegać*, *podlegać*, *polegać* (stp. 'leżeć'), *przylegać*, *rozlegać się*, *ulegać*, *wylegać*, *zalegać*; nowszy czas. wielokr. *legiwać* 'często leżeć', z przedr. *wylegiwać się*. Ogsł.: stcz. *léci*, *lahu* 'położyć się', r. *leč'*, *ljágu* 'lec, położyć się', scs. *lešti*, *lęgǫ* 'położyć się, legnąć'. Psł. *legti, *lęgǫ 'rozpocząć leżenie, położyć się (do snu), legnąć; paść, upaść, opaść' (wielokr. *lěgati, z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej *e → ē > *ě), czas. inchoat. od psł. *ležati (zob. *leżeć*), oparty na pie. pierwiastku *legʰ- 'położyć się'. W czasie teraźn. -ę- jako rezultat infiksu nosowego (*le-n-gʰ-), tak jak w psł. *sędǫ 'siądę, usiądę' (zob. *siąść*). Polska postać *legnąć* to pierwotny czas. jednokr. z przyr. -*nǫ*-; z niego formy czasu teraźn. *legnę*, *legniesz* itd., przeniesione także do podstawowego czas. *lec*. Zob. też *łąc się*.

lecieć *lecę* od XV w. 'unosić się w powietrzu, fruwać', 'szybko biec'; z przedr. *dolecieć*, *odlecieć*, *polecieć*, *przelecieć*, *przylecieć*, *rozlecieć się*, *ulecieć*, *wlecieć*, *wylecieć*, *wzlecieć*, *zalecieć*, *zlecieć*; wielokr. *latać* (zob.). Ogsł.: cz. *letět*, r. *letét'*, *lečú*, scs. *letěti*, *leštǫ*. Psł. *letěti, *leťǫ (pierwotnie czas teraźn. *letǫ) [< *lekt-] 'unosić się w powietrzu', prapokrewne z lit. *lė̃kti*, *lekiù* 'lecieć; biec, pędzić', łot. *lèkt*, *lecu* 'skakać; lecieć' i dalej, zapewne, ze śrwniem. *lecken* 'wierzgać, skakać' (niem. przest. *löcken* 'wierzgać'), gr. *laktídzō* 'wierzgam, kopię nogą', od pie. *lek- 'skakać, ruszać się, poruszać się'. Punktem wyjścia do ukształtowania się wyrazu psł. były formy czasu teraźn. z przyr. *-te/to-, tj. *lek-te- / *lek-to-, pierwotne psł. formy 1. osoby l. pj *lektǫ, 3. osoby l. mn *lektǫtъ (wskazują na nie p. dial. *letę* 'lecę', *letą*

'lecą'), w których doszło do regularnego uproszczenia grupy spółgłoskowej *kt > *t (zachodzącego tylko przed tylnymi samogłoskami); nowy temat *let- [< *lekt-] został uogólniony w całej odmianie czas. — Od tego *lot* (por. cz. *let*, r. *lët*, ch./s. *lêt*) → *lotny* → *lotnik* (→ *lotniczy*), *lotnisko*, też złożenie *samolot*; od czas. przedrostkowych *nalot*, *odlot*, *polot* od XVI w. 'inwencja twórcza, żywość, łatwość, lekkość w sposobie rozumowania, myślenia, wyrażania się' (daw. XVI w. 'bieg przyśpieszony'), *przelot*, *przylot*, *wlot*, *wylot*, *wzlot*, *zlot*; *ulotka*; *przelotny*, *ulotny*.

lecz od XV w. sp. przeciwstawny 'ale', w stp. też 'jak tylko, chyba tylko; choć, chociaż'. Por. dł. *lěc* / *lec* 'czy; chociaż, choć', cz. *leč* 'ale, lecz; chyba że', stcz. 'chyba że, jak tylko, jeżeli tylko; tylko jeżeli, tylko gdy; albo'. Zachsł. *lěče czy *leče 'tylko jeżeli, tylko gdy; chyba tylko, jak tylko', znaczenie przeciwstawne 'ale' rozwinęło się z wcześniejszego ograniczającego. Złożenie z psł. part. *lě / *le (por. stp. od XIV w. part. wzmacniająca, w XV–XVI w. *le* sp. przeciwstawny 'ale, jednak, tylko; ale tylko', dziś kasz. *le* part. wzmacniająca tryb rozkazujący i przysł. 'tylko, jedynie', stcz. *le* 'ale, a, i, przecież', strus. *le* / *lě* 'ledwo', bg. *le* part. wzmacniająca, dial. przysł. i sp. 'tylko, tylko co; gdy, skoro', sp. 'ale'; por. też *ale*, *byle*) i wzmacniającej part. enklitycznej *če (zob. *acz*). Zanik pierwotnego końcowego *-e*, podobnie jak np. w *acz*, *aż*, *cóż*, *iż*.

leczyć od XV w. 'uzdrawiać, uwalniać od choroby'; z przedr. *uleczyć*, *wyleczyć*, *zaleczyć*; wielokr. *uleczać*. Ogsł.: cz. *léčit*, r. *lečít'*, *lečú*, cs. *lěčiti*. Psł. *lěčiti, *lěčǫ 'leczyć, kurować, uzdrawiać', zwykle uznawane za czas. odrzecz. od psł. *lěkъ 'to, czym się leczy, środek leczniczy, lekarstwo', objaśnianego jako zapożyczenie niepoświadczonego wyrazu germ. (zob. *lek*). Zasadnie kwestionowane jest przyjmowanie starego zapożyczenia z germ. *lēkjan 'leczyć, uzdrawiać' bądź pierwotnego pokrewieństwa wyrazu słow. i germ. Formalnie psł. *lěčiti dokładnie odpowiada lit. *laikýti* 'sprawiać, żeby coś zostało lub pozostało' (będącego czas. kauzat. od lit. *lìkti*, *liekù* 'zostać, pozostać', które od pie. pierwiastka *leįkᵘ- / *likᵘ- 'pozostawać, pozostawiać'), może zatem z pierwotnego 'sprawiać, by coś zostało, pozostało' rozwinęło się specjalne znaczenie 'sprawiać, by ktoś pozostał przy życiu, by zachował zdrowie' > 'utrzymać przy życiu, w zdrowiu' > 'leczyć'; niepewne. — Od tego *leczenie*, *leczniczy*, *lecznictwo*; od czas. przedrostkowego *uleczalny*.

ledwie i *ledwo* przysł., part. od XVI w., w stp. XV w. *ledwo* / *jedwo* 'ledwie, z trudnością; zaledwie, skoro tylko', wyjątkowe stp. *ledwa* / *ledwej*. W stp. XV w. poświadczone także pierwotne postaci z nagłosowym *j-*: *jedwo* / *jedwa* 'ledwie, zaledwie', *jedwe* 'ledwie, z trudnością'. Ogsł.: cz. *jedva* (/ *ledva*) 'ledwo, z trudem, mało', r. *edvá* 'z trudem; w małym stopniu, ledwo', scs. *jedъva* / *(j)edva* 'ledwie, z trudem'; z wtórnym nagłosowym *l-* (zapewne pod wpływem part.) *le / *lě w płnsł.: stcz. *ledva* / *ledvy* 'ledwie, z trudem', cz. *ledva* 'zaledwie', dial. *ledvé* 'ledwie, z trudem', r. dial. *ledvá* / *ledvé* 'tylko, zaledwie'. Psł. *ed(ъ)va przysł. (wtórnie part.) 'tylko, ledwie, zaledwie', złożenie z pierwszym członem *ed- part. wzmacniająca, uogólniająca pochodzenia zaimkowego (zob. *jeden*), członem drugim jest niepoświadczona w słow. samodzielnie part. †*va*, równa lit. *võs* 'ledwie, zaledwie; skoro, jak tylko' i, może, stind. *vā* 'albo; nawet, zapewne'. Part. *ed- wzmacniała znaczenie 'ledwie, zaledwie' wyrażone przez człon drugi.

legowisko od XVI w. 'miejsce do leżenia, posłanie, leże, barłóg', kasz. *legoviščë* 'ts.'. Por. cz. daw. *lehoviště*, dial. łaskie *lehovisko*, ukr. dial. *lehóvysko* / *lehóvyšče*, bg. *legóvište*. Nazwa miejsca z przyr. *-owisko* (/ *-owiszcze*) od stp. od XV w. *legać* 'leżeć, legiwać' (zob. *lec*).

lej od XV w. (stp. też *lij*) 'przyrząd do zlewania płynów', nowsze przen. 'stożkowaty dół (np. po uderzeniu bomby)'; zdr. *lejek* (stp. też *lijek*). Ogsł.: cz. dial. *lejík* 'lejek', ch. dial. czak. *lêj*, *lêjā* 'duży lejek', por. r. *léjka* 'lejek; polewaczka'. Psł. *lějь 'przyrząd do lania, polewania', rzecz. odczas. (w funkcji nazwy narzędzia, pierwotnie może nazwa czynno-

ści 'lanie') od psł. **lьjati, *lějǫ* 'powodować, że coś płynie, cieknie' (zob. *lać*).

lejc, zwykle *lejce* mn od XV w. (stp. też *lec*) 'pas rzemienny służący do kierowania koniem'. Por. cz. dial. *lácaly* / *lácary* mn 'lejce', słc. *liace* mn 'ts.'. Zapożyczenie ze średniem. *leitseil* (śrdniem. *leidesēl*, niem. *Leitseil*, daw. i dial. *leetsel*) 'powróz, lina do prowadzenia, kierowania; smycz; lejc; lina żaglowa' (złożenie z pierwszym członem od niem. *leiten* 'prowadzić, kierować', członem drugim jest niem. rzecz. *Seil* 'powróz, lina'); zanik końcowego *-el* chyba w gwarach niemieckich.

lek od XV w. 'środek leczniczy'. Ogsł.: cz. *lék*, ukr. *lik*, ch./s. *lijek* (*lêk*). Psł. **lěkъ* 'to, czym się leczy, środek leczniczy, lekarstwo', rzecz. odczas. od psł. **lěčiti* 'leczyć, kurować, uzdrawiać' (zob. *leczyć*). Zwykle przyjmuje się odwrotny stosunek derywacji (**lěkъ → *lěčiti*), przy czym **lěkъ* miałby być zapożyczeniem z niepoświadczonego germ. rzecz. *†lēka-*, odtwarzanego na podstawie goc. *lēkeis* 'lekarz', *lēkinōn* 'leczyć, uzdrawiać', stwniem. *lāhki* 'lekarz', *lāchinōn* 'leczyć, uzdrawiać' (wyrazy germ. najczęściej są uznawane za pożyczki z celt., por. np. irl. *liaig* 'lekarz'). Por. *lekarz*.

lekarz od XV w. Ogsł.: cz. *lékař*, r. *lékar'* (dial. też 'znachor'), słwń. *lekár*, *-rja* (też 'aptekarz'. Psł. **lěkarь* 'ten, kto dostarcza leków, leczy', od psł. **lěkъ* 'środek leczniczy, lekarstwo', z przyr. **-arь*. — Od tego *lekarka*; *lekarski*, *lekarstwo* 'środek leczniczy, lek' (stp. też 'leczenie').

lekceważyć 'mało kogoś cenić, nie przywiązywać do czegoś wagi', z łączną pisownią od XIX w., zrost wcześniej (od XVI w.) poświadczonych osobnych wyrazów *lekce ważyć*, nieraz przedzielanych innymi (np. *lekce sobie ważę* u Knapskiego). Od przysł. *lekce* 'lekko, słabo, mało' (zob. *lekki*) i *ważyć* 'określać ciężar, odmierzać za pomocą wagi; poważać, cenić, szanować' (zob.). Połączenie wyrazowe *lekce ważyć* jest zapewne kalką łac. *parvi pendere* 'mało szanować, lekceważyć' (łac. *parvus* 'mały', *pendere* 'ważyć; cenić, szanować').

lekki od XV w. (stp. też *leki*) 'nieciężki', stp. także 'zwinny, ruchliwy, nieociężały', 'umiarkowany, łatwy do zniesienia, do wykonania, nieprzykry', 'spokojny, powolny, nieszybki', 'cichy', 'delikatny, subtelny', 'nierozważny, lekkomyślny'; przysł. *lekko* i *lekce* 'lekko, słabo, mało; niepoważnie' (< **lьgъcě*). Ogsł.: cz. *lehký* 'lekki; łatwy', r. *lëgkij* 'lekki; łatwy; słaby', scs. *lьgъkъ* 'lekki'. Psł. **lьgъkъ* 'mający niewielki ciężar, lekki', z przyr. **-kъ* od szczątkowo zachowanego psł. przym. **lьgъ* 'lekki' (por. p. dial. płd. *lgi* 'łagodny, niesilny', *lgo* przysł. 'łagodnie, niemroźnie'), należącego do tematów na *-ŭ-* (co do budowy por. np. *cienki*). Podstawowy przym. **lьgъ* pokrewny z lit. *leñgvas* 'lekki; łatwy', niem. *leicht* 'lekki', ang. *light* 'lekki', łac. *levis* 'lekki', gr. *elakhýs* 'mały', stind. *laghú-* 'lekki, szybki', od pie. **legᵘʰ-* 'lekki, mały'. — Od tego *lekkość*.

lelek *lelka* od XVI w. 'ptak kozodój, Caprimulgus europaeus', stp. od XV w. 'jakiś ptak nocny; jakiś gatunek sowy', dial. (z odmianą *lelek*, *leleka*) też 'nietoperz', 'mała sowa', kasz. *lelek*, *leleka* 'świergotek łąkowy', 'głuptas; popychadło', 'zły duch, diabeł', 'błędny ognik'. Płnsł.: cz. *lelek*, *-lka* 'lelek kozodój', stcz. 'ślepowron, Nycticorax', r. daw. i dial. *lélek*, *léleka* / *lelék* 'lelek; nietoperz', ukr. dial. *lelék* 'nietoperz' (por. wschsł. i płdsł. postaci z rdzennym *-i-*, np. r. daw. i dial. *lilók* / *lilék* / *lílek* 'lelek', słwń. *lîlek* 'nietoperz'). Rekonstruuje się psł. **lelьkъ* (/ **lilьkъ*) 'lelek kozodój', pokrewny z lit. *lelis* / *lelys* 'ts.', łot. *lēlis* / *lelis* 'ts.' [< pbałt. **lelja-*]. Prawdopodobnie od psł. **leleti (sę)* / **lelějati (sę)* 'chwiać (się), kołysać (się)' (por. stp. *lelejać* 'kołysać, chwiać', *lelejać się* 'kołysać się, chwiać się, zataczać się', dial. *lelać* 'kołysać, bawić, pieścić', kasz. *lelac są* 'umizgać się'; wyraz pochodzenia dźwkn.), z przyr. **-ьkъ*, pierwotne znaczenie byłoby 'ten, który się chwieje, kołysze' (lelek kozodój wyróżnia się chwiejnym, kołyszącym się lotem). Jest też możliwe nazwanie ptaka od charakterystycznego głosu: podstawą nazwy mógłby być psł. dial. czas. dźwkn. **lelekati* 'krzyczeć *le*, *le*, lamentować, zawodzić' (por. ch./s. *lelekati* 'zawodzić, wołać *lèle!*'); w takim razie trzeba by rekonstruować prapostać **lelekъ* (za którą przemawiają formy przypadków zależ-

nych w gwarach, np. dop. l. pj: p. *leleka*, r. *léleka* / *leléka*), będącą rzecz. odczas. ze znaczeniem 'ten, który krzyczy *le*, *le*, który zawodzi'.

lemiesz od XV w. (stp. też *lemięsz* / *limiesz* / *lemiężi*) 'ostrze pługa' (w stp. i w gwarach też w szerszym znaczeniu 'lemiesz pługa, radła wraz z odkładnicą'), dial. w różnych postaciach, np. *lemiesz* / *lemiąsz* / *lemiąz* / *lęmies* / *jemiesz*, kasz. *leḿež* / *leḿiž* / *leḿǫž* 'lemiesz'. Ogsł.: słc. *lemeš* 'lemiesz', dial. 'radło', r. *léméch*, dial. *léméš* 'lemiesz', ch./s. *lèmeš*, dial. *lèmež* 'ts.; radło'. Psł. **lemešь* (/ **lemežь*) 'ostrze radła ryjące, rozłamujące, kruszące ziemię', odpowiedniki tylko w bałt.: lit. *lēmežis*, dial. *lamežis* 'drewniana część radła, pługa, do której przymocowuje się lemiesz', łot. *lemesis* 'lemiesz'. Od pie. pierwiastka **lem-* 'łamać, kruszyć, bić' (por. gł. *lemić* 'łamać', ch./s. *lijèmati* 'bić, walić', pokrewne z lit. *lìmti* 'łamać', stnord. *lemja* 'bić'), z przyr. **-ešь*, **-ežь* (może pierwotne **lem-es-i̯o-*, temat na *-es-* z nawarstwionym przyr. **-i̯o-*). Podstawowe znaczenie 'narzędzie łamiące, kruszące ziemię'.

len *lnu* od XIV w. 'roślina uprawna Linum usitatissimum'. Ogsł.: cz. *len*, *lnu*, r. *lën*, *l'na* / *l'nu*, ch./s. *lân*, *lána*. Psł. **lьnъ* 'len', dokładne odpowiedniki z rdzennym *-ĭ-*: lit. *lìnas*, łot. *lins*, stpr. *linno*, gr. *línon* 'ts.', por. też nazwy tej rośliny z rdzennym *-ī-*: łac. *līnum*, stwniem. *līn* (dziś niem. *Lein*). Z pie. **līno-* 'len', prawdopodobnie pochodzenia przedindoeuropejskiego. — Od tego *lniany*.

lenić się od XV w. 'nie chcieć się czymś zająć, ociągać się, być opieszałym, gnuśnym'. Ogsł.: cz. *lenit*, r. *leníťsja*, scs. *lěniti sę*. Psł. **lěniti sę* 'być leniwym', czas. odprzym. od psł. **lěnъ* 'leniwy, gnuśny, opieszały, powolny' (zob. *leniwy*).

leniwy od XIV w. 'niechętny do wysiłku, gnuśny, opieszały', 'powolny, nieszybki'. Ogsł.: cz. *lenivý*, r. *lenívyj*, scs. *lěnivъ*. Przym. **lěnivъ* od psł. **lěnъ* 'leniwy, gnuśny, opieszały, powolny' (por. stp. XV w. *leny* 'leniwy, gnuśny, ociągający się', cz. *líný* 'leniwy; mdły, słaby', r. dial. *lenój* 'leniwy', scs. *lěnъ* 'leniwy'). Podstawowy przym. **lěnъ* ma dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *lě̃nas* / *lėnas* 'spokojny, cichy, łagodny, słaby, powolny', łot. *lȇns* / *lēns* 'powolny, łagodny, spokojny; leniwy, opieszały', por. też łac. *lēnis* 'łagodny, powolny'; z pie. przym. **lē-no-* 'słaby, powolny, łagodny' od pie. pierwiastka **lē-* 'rozluźniać, folgować, słabnąć'. — Od tego *leniwiec*; *lenistwo*; *rozleniwić się*.

leń od XVI w. 'człowiek leniwy, próżniak'. Por. ukr. reg. *lin'* / *len'* 'ts.'. Od stp. *leny* 'leniwy, gnuśny, ociągający się', psł. **lěnъ* (zob. *leniwy*), z przyr. **-jь* urzeczownikowiającym przymiotnik.

lep od XV w. 'kleista substancja, służąca do chwytania owadów, drobnego ptactwa', przen. 'sidła, pułapka'. Ogsł.: cz. *lep* 'lep, klej', ukr. dial. *lip* 'klej', cs. *lěpъ* 'klej, środek do przylepiania, plaster'. Psł. **lěpъ* 'środek do lepienia, kleista substancja', rzecz. odczas. od psł. **lьpěti* 'lgnąć, przylegać, przywierać, przyklejać się, lepić się' (zob. *lgnąć*), z archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **ь* [< **ĭ*] ⇒ **ě* (z wcześniejszej wymiany **ĭ* ⇒ **oi̯*; por. *kwiat*, *świat*); dokładny odpowiednik stind. *lēpa-* m 'smarowanie, smar, maść' jest zapewne wyrazem utworzonym paralelnie, niezależnie.

lepić *lepię* od XV w. 'formować, kształtować coś z plastycznego materiału; kleić, sklejać', stp. też 'pokrywać gliną, wapnem itp.'; z przedr. *dolepić*, *nalepić*, *oblepić*, *odlepić*, *przylepić*, *rozlepić*, *ulepić*, *wlepić*, *wylepić*, *zalepić*, *zlepić*; wielokr. *-lepiać*: z przedr. np. *nalepiać*, *oblepiać*, *przylepiać*. Ogsł.: cz. *lepit* 'lepić, kleić, naklejać, przyklejać; zlepiać, sklejać', r. *lepíť* 'lepić, kleić', scs. *pri-lěpiti* 'przykleić, przylepić'. Psł. **lěpiti*, **lěpǫ* 'powodować, że coś przywiera, przykleja się', czas. kauzat. od psł. **lьpěti* 'przylegać, być przyklejonym' (zob. *lgnąć*), z archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **ь* [< **ĭ*] ⇒ **ě*. — Od tego *lepki* 'kleisty, klejący' (stp. XV w. *lipki* 'lepiący się, klejący się', *lipkie oczy* 'kaprawe, ropiejące oczy'); *lepianka*; od czas. przedrostkowych *nalepa* od XVI w. (daw. 'przypiecek, zapiecek'), *polepa*; *nalepka*; *zlepek*.

lepiej od XIV w. (stp. XV w. i dziś dial. też *lepie* / *lepi*) st. wyższy od *dobrze*. Ogsł.: cz. *lépe*, stcz. *lépe* / *lepéje* 'lepiej', br. *lépej* 'ts.', ch./s. dial. *ljȅplje* 'ładniej'. Psł. **lěpe* [< **lěp-je*] / **lěpěje* st. wyższy od psł. przysł.

lěpo 'ładnie, pięknie; odpowiednio, stosownie' (co od psł. przym. *lěpъ* 'ładny, piękny, odpowiedni, stosowny', zob. *lepszy*).

lepszy od XIV w. st. wyższy od *dobry*, dial. też 'silniejszy; zdrowszy; bogatszy'. Ogsł.: cz. *lepší* 'lepszy', ukr. *lípšyj* 'ts.', ch./s. *ljèpšī* 'piękniejszy, ładniejszy'. Psł. *lěpь*, *lěpьši*, *lěpe* st. wyższy od psł. przym. *lěpъ* 'odpowiedni, stosowny; ładny, piękny', por. cz. poet. *lepý* 'piękny, śliczny', stcz. też 'dobry', r. daw. i dial. *lépyj* 'ładny', scs. *lěpъ* 'piękny, odpowiedni, właściwy, należyty, potrzebny' (por. *lepiej*). Podstawowy przym. *lěpъ* kontynuuje pie. *loip-o-* od pie. *leip-* 'smarować tłuszczem, lepić' (zob. *lgnąć*). — Od tego *polepszyć* od XV w. 'zmienić na lepsze, poprawić, naprawić', *ulepszyć*.

leszcz od XVI w. 'ryba Abramis brama'. Odpowiedniki tylko we wschsł. w tym samym znaczeniu: strus. *leščь*, r. *lešč*, *leščá*, ukr. *ljašč*, *ljaščá* (dial. też *lešč* / *lišč*), br. *lešč*, *ljaščá*. Psł. dial. *leščь* [< *lesk-jь*] 'leszcz', wiązane z psł. dźwkn. czas. *leskati* / *leščati* (por. r. dial. *léskat'* / *leščát'* 'klaskać, łoskotać, trzaskać, chlastać, plaskać; huczeć, hałasować', słwń. *leskáti* 'trzaskać, trzeszczeć'). Ponieważ jednak występują nazwy tej ryby z nagłosową grupą spółgłoskową (stp. od XIV w. *kleszcz*, kasz. *klěšč*, por. dł. *klěšć* (też 'krąp'), stcz. *dlešč*, cz. *dlešec*, dial. *dlešť*), nie jest wykluczone, że wszystkie nazwy leszcza należy sprowadzać do prapostaci *klešćь* (od dźwkn. czas. *kleskati*, zob. *klaskać*), ze zmianą *kl-* > *dl* lub uproszczeniem *kl-* > *l-*.

leszczyna od XV w. 'krzew Corylus avellana', 'krzewy leszczynowe, zarośla leszczynowe', dial. też *laszczyna*. Ogsł.: dł., gł. *leščina*, r. *leščína*, słwń. *leščína*. Słow. *lěščina* 'krzewy, zarośla leszczynowe', rzecz. zbiorowy z przyr. *-ina* od psł. *lěska* 'leszczyna' (por. w tym znaczeniu p. dial. *laska*, kasz. też *lâska*, cz. *líska*, ukr. dial. *líska*, ch./s. *ljèska*). Podstawowy rzecz. *lěska* bez przekonującej etymologii. Niepewny jest przyjmowany nieraz związek z psł. *lěsъ* 'teren porośnięty drzewami, las' (zob. *las*), jakoby z pierwotnym znaczeniem *lěska* 'krzew (użytkowy) rosnący w lesie'; dyskusyjne także zestawienie z bliskoznacznymi wyrazami bałt. (mającymi wszakże inną niż wyraz słow. samogłoskę rdzenną i ponadto inną budowę): stpr. *laxde* ż 'leszczyna', lit. *lazdà* / *lazà* 'pałka, laska', dial. 'leszczyna', łot. *la(g)zda* / *lę(g)zda* 'leszczyna'.

lew *lwa* od XIV w. 'egzotyczny drapieżnik Felis leo'. Ogsł.: cz. *lev*, *lva*, r. *lev*, *l'va*, scs. *lьvъ*, *lьva*. Psł. *lьvъ* 'lew', zapożyczenie z germ., por. stwniem. *levo*, niem. *Löwe* 'lew'; do germ. zapożyczone z łac. *leo*, *leonis* 'lew', a to z gr. *léōn* 'ts.' (wyraz ostatecznie zapewne pochodzenia semickiego). — Od tego *lwica*; *lwi*.

lewy od XIV w. 'znajdujący się po tej stronie co serce', przen. 'o spodniej, wewnętrznej stronie tkaniny, ubrania itp.'. Ogsł.: cz. *levý*, r. *lévyj*, scs. *lěvъ*. Psł. *lěvъ* 'lewy', dokładne odpowiedniki: łac. *laevus* 'lewy', też 'zakrzywiony, pochylony', gr. *laiós* [< *laiu̯os*] 'lewy', por. także prapokrewne lit. dial. *iš-laivóti* 'wykręcać, robić zakręty'. Z pie. *laiu̯o-* 'krzywy, zakrzywiony'. Znaczenie 'lewy' rozwinęło się z pierwotnego 'krzywy', co potwierdzają takie paralele jak ch. dial. *krîv* 'krzywy' > 'lewy', bg. dial. *kríva rъka* 'lewa ręka'. — Od tego *lewica* 'lewa ręka', nowsze od XIX w. 'radykalny kierunek polityczno-społeczny, odpowiednie partie polityczne czy odłam partii, organizacji' (→ *lewicowy* → *lewicowiec*); *na odlew* przysł. 'o uderzeniu, ruchu ręką: z rozmachem, gwałtownie'; dawniej też 'z lewej, od lewej strony', daw. od XV w. *odlew* 'od lewej strony' (np. *uderzyć odlew*; z wyrażenia przyimkowego *od lewa*, por. analogiczne *z lewa* 'z lewej strony', *z prawa* 'z prawej strony').

leźć *lezę* od XV w. 'iść, posuwać się wolno; wchodzić na górę, wspinać się, wdrapywać się', w stp. *leźć* z regularnymi postaciami czasu teraźn. *leźć*, *lazę*, *leziesz* 'czołgać się, pełzać; iść'; z przedr. *poleźć*, *przyleźć*, *wleźć*, *wyleźć*, *zaleźć*, *zleźć*; wielokr. *łazić* (zob.). Ogsł.: cz. *lézt*, *lezu* 'leźć, łazić; wyłazić, włazić', r. *lezt'*, *lézu* 'włazić; przełazić; wyłazić, wypadać', cs. *lěsti*, *lězǫ* 'iść, stąpać', scs. tylko z przedr. *iz-lěsti* 'wyjść', *vъ-lěsti* 'wejść'. Psł. *lězti*, *lězǫ* 'pełzać, posuwać się powoli, z trudem, wlec się', prapokrewne ze stpr. *līse* 'pełza, czołga się', łot. *lēzêt* 'iść powo-

li, skradając się', *léžuôt* 'iść bardzo wolno, skradać się' i dalej z lit. *lė̃kštas* 'łagodnie pochyły; płytki', stisl. *lāgr* 'niski', ang. *low* 'niski, niewysoki; nizinny; dolny', wszystkie od pie. **lēǵʰ-* 'niski; pełzać po ziemi' (będącego zapewne wariantem pie. pierwiastka **legʰ-* 'leżeć', zob. *leżeć*).

leżeć od XIV w. 'być w pozycji poziomej', 'znajdować się, być położonym, zajmować jakieś miejsce', 'rozpościerać się', stp. też 'trwać, pozostawać', 'przebywać', 'oblegać', 'być umieszczonym, znajdować się', 'rozciągać się, być położonym', 'trwać bez ruchu, nie ruszać się', 'podlegać', 'zależeć od czegoś', 'polegać, zasadzać się na czymś'; z przedr. *poleżeć, przeleżeć, uleżeć się, zleżeć się*; zob. też *należeć*. Ogsł.: cz. *ležet* 'leżeć; obozować', r. *ležáť, ležú* 'leżeć; znajdować się; być obowiązkiem, spoczywać na kimś', scs. *ležati, ležǫ* 'leżeć'. Psł. **ležati, *ležǫ* [< **leg-ē-ti, *legjǫ*] 'leżeć', czas. stanu od psł. **legti* 'rozpocząć leżenie, położyć się (do snu), legnąć; paść, upaść, opaść' (zob. *lec*). — Od tego *leże* od XIX w. 'miejsce do leżenia, spania; legowisko zwierząt', wtórna postać rodzaju nijakiego (*leże* n < *leże* mn) od daw. od XVI w. *leża* 'miejsce do leżenia, spania; kwatera, obozowisko wojska' (< **lež-ja*); *leżak*; *leżanka*.

lędźwie mn od XIV w. 'część pleców między żebrami a miednicą', pot. 'uda', stp. od XIV w. *lędźwie* n i *lędźwie* / *lędźwia* mn 'ts.', daw. też 'nerki'. Ogsł.: cz. *ledvi* 'wnętrzności, wnętrze', r. przest. *ljádveja* 'udo', *ljážka* 'udo', scs. *lędviję* ż mn 'lędźwie'. Psł. **lędvьje* 'lędźwie, nerki', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od psł. **lędvo* 'lędźwie, nerka' (por. np. dł. daw. *ladwo* / *ladwjo* 'lędźwie', ch. daw. czak. *ledva* mn 'lędźwie, nerki' oraz p. daw. XVI w. *lędźwa* ż 'wewnętrzna górna część uda', stp. XV w. *lędźwica* / *lędwica* 'nerka', w XVI w. *lędźwica* też 'wewnętrzna górna część uda; kuper ptasi; czyste mięso bez kości i tłuszczu u zwierząt i ptaków', *lędźwina* 'nerka'), pokrewnego z łac. *lumbus* [< **londʰ-u̯o-*], mn *lumbī* 'lędźwie', stwniem. *lenti* ż [< **londʰ-u̯īn-*] 'nerka', *lentī(n)* mn 'nerki, lędźwie', stisl. *lend* ż 'lędźwie', wszystkie od pie. **lendʰ-* 'lędźwie; nerka'. Zob. *polędwica*.

lękać się od XV w. (stp. też bez zaimka zwrotnego *lękać*) 'bać się, odczuwać strach', 'niepokoić się o coś', stp. także 'straszyć, wywoływać czyjś lęk, strach', kasz. *ląkac są* / *lëkac są* 'lękać się'; jednokr. *lęknąć* stp. od XV w. 'przestraszyć się, przerazić się', też niedok. 'bać się, przerażać się', dziś tylko z przedr. *przelęknąć się, ulęknąć się, zlęknąć się*, por. też *nieulękły, wylękły*. Ogsł.: cz. *lekat* 'straszyć, przerażać', ukr. *ljakáty* 'przerażać, straszyć', *ljakátysja* 'bać się, przerażać się', scs. *lęcati* 'zastawiać sidła', *sъlęcati* 'krzywić, zginać'. Psł. **lękati* (> **lęcati*) 'wyginać się, zginać się' > 'wyginać się ze strachu, przerażenia', czas. wielokr. od psł. **lękti, *lękǫ* 'giąć, krzywić; wyginać, naciągać, napinać' (por. stp. od XV w. formy czasu przeszłego *lękł się, lękła się*, dziś z przedr. *przelą̨kł się, zlą̨kł się*, wskazujące na czas. **ląc się* 'przestraszyć się, przerazić się', gł. *lac, laku* 'zastawiać sidła', scs. *sъlęšti, sъlękǫ* 'zgiąć, skrzywić'). Podstawowy psł. czas. **lękti* ma dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *leñkti, lenkiù* 'giąć, zginać, naginać, chylić', *leñktis* 'schylać się, kłaniać się; omijać', od pie. **lenk-* 'zginać, krzywić'. — Od tego rzecz. odczas. *lęk* od XVI w. 'uczucie trwogi, obawa, strach', kasz. *ląk* / *lëk* 'ts.'; *lękliwy*.

lgnąć *lgnę* od XVI w. 'grzęznąć, więznąć w czymś', 'przylepiać się do czegoś, przywierać', 'garnąć się do kogoś, czegoś, pragnąć zbliżenia', daw. od XVI w. *lnąć* w tych samych znaczeniach; w stp. czas. przedrostkowe *przylnąć* od XIV w. 'przywrzeć, przylepić się mocno' (dziś *przylgnąć*), *uglnąć* 'ugrzęznąć, uwięznąć w czymś grząskim'; kasz. *lnǫc* / *lgnǫc* 'garnąć się, czuć sympatię do kogoś'. Ogsł.: cz. *lnout* 'ściśle przylegać do czegoś; garnąć się do kogoś, czegoś', r. *l'nut'* 'tulić się; lgnąć', scs. z przedr. *prilьnǫti* 'przylgnąć, przylepić się', ch./s. *priònuti* 'przylgnąć'. Psł. **lьnǫti* [< **lьpnǫti*] 'zacząć przylegać do czegoś, przylgnąć, przywrzeć, przykleić się', czas. inchoat. od psł. **lьpěti* 'przylegać, być przyklejonym' (por. stp. XV w. wyjątkowe *lpieć* 'przylegać, trzymać się mocno', cz. *lpět* / *lpit* 'lgnąć, lepić się, przylepiać się; trzymać się czegoś, obstawać przy czymś', stcz. *lpieti, lpu* 'lepić się, lgnąć, przywierać', cs. *lьpěti* 'przylepiać się, przy-

legać', scs. z przedr. *prilъpěti* 'przylgnąć, przywrzeć'). Podstawowe psł. **lъpěti* to archaiczny czas. wyrażający stan z charakterystyczną zredukowaną samogłoską rdzenną **ъ*, pokrewny z lit. *lipti, limpù* 'lgnąć', stind. *limpáti* 'maże', strona bierna *lipyáte* 'jest przylepiony, lepi się, lgnie', od pie. **leịp-* 'lepić' (zob. pokrewne *lepić*). W polskim z wcześniejszej postaci *lnąć* powstała nowsza *lgnąć*, z wtórnym wstawnym *-g-* (jak np. w stp. *zgłoba* < *złoba* < psł. **zъloba*).

li part. od XIV w. 'czy'. Ogsł.: cz. *li* part. 'czy', sp. 'jeśli, jeżeli', r. *li* part. 'czy, czyż', scs. *li* 'czy'. Psł. **li* part. uwydatniająca, wzmacniająca, uogólniająca, odpowiada lit. *-li* part. wzmacniająca (np. *nù-li* 'teraz' : *nù* 'ts.'), łot. *-lei*, może od pie. rdzenia zaimkowego **ol-* / **lo-*.

lichtarz od XV w. 'świecznik'. Zapożyczenie ze śrwniem. *liuhtaere* (dziś niem. *Leuchter*) 'świecznik' (od śrwniem. *liuhten*, niem. *leuchten* 'świecić'), z zastąpieniem niem. przyr. *-er(e)* przez p. *-arz*.

lichwa od XIV w. (stp. też *lifa*) 'pożyczanie pieniędzy na wysoki procent', w stp. 'dochód, procent od pożyczanych pieniędzy, często bardzo wysoki'. Ogsł.: cz. *lichva*, r. *lichvá*, scs. *lichva* 'lichwa, zysk'. Psł. **lichva* 'pożyczka, pożyczanie pieniędzy na procent', zapożyczenie z germ., zapewne z goc. *†leihwa* (pgerm. **līhwo*) 'pożyczka', rekonstruowanego na podstawie czasowników: goc. *leihwan* 'pożyczać', stwniem. *līhan* (dziś niem. *leihen*) 'ts.'. — Od tego *lichwiarz* → *lichwiarski, lichwiarstwo.*

lichy od XIV w. 'nędzny, marny', stp. przede wszystkim 'niesprawiedliwy, niegodziwy, zły'; urzeczownikowiony przym. *licho* 'zły duch'. Ogsł.: cz. *lichý* 'nieparzysty; lichy, błahy, marny; bezpodstawny, nieuzasadniony', r. *lichój* 'zły', scs. *lichъ* 'nadmierny, zbytni; zbyteczny, bezużyteczny, zły; pozbawiony czegoś'. Psł. **lichъ* [< **leịk-so-*] 'stanowiący resztę, pozostały, zbyteczny, bezużyteczny' > 'niewiele wart, marny, nędzny', 'nieparzysty', od pie. **leịku-* 'pozostawać, pozostawiać' (od którego np. scs. *otъlěkъ* 'ostatek, reszta', lit. *ãt-laiks* 'ostatek, reszta'), przym. z przyr. **-so-* (co do budowy por. np. *kusy*).

lico, starsze od XIV w. *lice* 'twarz, oblicze', 'zewnętrzna powierzchnia', stp. od XIV w. *lice* 'twarz, oblicze, policzek', 'postać, kształt', 'oczywisty dowód winy'; zdr. *liczko*. Ogsł.: cz. *líce* 'twarz, oblicze', stcz. 'policzek; szczęka; zewnętrzna, właściwa strona czegoś', r. *licó* 'twarz, oblicze; osoba; zewnętrzna strona czegoś (np. tkaniny)', dial. 'policzek', scs. *lice* 'twarz; policzek; postać; osoba; powierzchnia'; starsza postać z pierwotnym **-k-* szczątkowo zachowana w płdsł.: bg. dial. *líko*, mac. dial. *liko* 'twarz, oblicze; ktoś odpowiedni, dobrana para', por. też strus. *likъ* 'twarz, oblicze, r. przest. *lik* 'ts.; wygląd zewnętrzny'. Psł. **liko* > **lice* n (**k* > **c* w rezultacie III palatalizacji) / **likъ* m 'twarz, oblicze; zewnętrzna, wierzchnia strona czegoś; zewnętrzny wygląd, postać, forma', zapewne rzecz. odczas. od psł. **ličiti* 'kształtować, formować, zdobić; być widocznym, być podobnym' (zob. *liczyć*). Zob. *policzek*.

licować 'być stosownym, harmonizować z czymś, pasować do czegoś' (zwykle *nie licować*), 'wykładać powierzchnię budowli kamieniem, płytami itp.', przest. 'wygładzać powierzchnię', 'spajać szczelnie, równać', dial. 'zgadzać się, pasować', 'obrabiać i wygładzać powierzchnię (np. muru)', 'łączyć krokwie u szczytu', 'wiązać snopki poszycia z łatą', w stp. od XV w. termin prawny 'wszczynać postępowanie sądowe przeciwko sprawcy złapanemu na gorącym uczynku; dokonywać oględzin dowodu winy'. Por. cz. *lícovat* 'obrabiać styczne powierzchnie, elementy czegoś; zazębiać się, zachodzić na siebie', r. *licevát'* 'nicować tkaninę; wykładać powierzchnię (np. płytami)', daw. 'nadawać ładny wygląd, ozdabiać'. Słow. **licevati*, czas. odrzecz. od psł. **lice* 'zewnętrzna, wierzchnia strona czegoś; zewnętrzny wygląd, postać, forma' (zob. *lico*).

liczba od XIV w. 'pojęcie i znak, za pomocą którego wyraża się ilość', stp. 'ilość, poczet, grono', w stp. też 'określona górna granica ilościowa', 'rachunek, obrachunek', 'sposób liczenia wartości, wartość', 'spis'. Por. gł. *ličba* 'cyfra, liczba, ilość', strus. *ličьba* 'sposób liczenia wartości', r. dial. *líčba* 'liczenie,

rachunek'. Płnsł. *ličьba 'liczenie, rachowanie', pierwotnie nazwa czynności wtórnie skonkretyzowana w 'to, co policzone, ilość' i 'to, za pomocą czego się liczy, liczba, cyfra'), od płnsł. *ličiti 'rachować, liczyć' (zob. *liczyć*), z przyr. *-ьba (co do budowy por. np. *drużba*, *służba*). — Od tego *liczbowy*; *liczebny* 'ilościowy, liczny, znaczny pod względem liczby' (dawniej od XVI w. 'odnoszący się do liczby, liczenia, liczbowy') → *liczebnik*, *liczebność*.

liczyć od XIV w. 'rachować', stp. też 'uważać, podawać za coś', 'uzasadniać zarzuty'; z przedr. *doliczyć, naliczyć, obliczyć, odliczyć, podliczyć, policzyć, przeliczyć, rozliczyć, wliczyć, wyliczyć, zaliczyć, zliczyć*; wielokr. *-liczać*: z przedr. np. *doliczać, naliczać, przeliczać, wyliczać, zaliczać*. Ogsł.: gł. *ličić* 'liczyć, rachować', cz. *líčit* 'opisywać, przedstawiać; szminkować, malować', dial. 'rachować', r. daw. i dial. *ličít'* 'rachować', 3. osoba l. pj *ličít* 'przystoi, godzi się, wypada', cs. *ličiti* 'podawać do wiadomości, obwieszczać', bg. *lica* 'być widocznym, wpadać w oczy; być podobnym', dial. 'ogłaszać, obwieszczać'. Psł. *ličiti 'kształtować, formować, zdobić', 'być widocznym, być podobnym', w płnsł. 'rachować, liczyć', pokrewne z lit. *lykuoti* 'dokonywać obrachunku, liczyć', może też z łot. *līkt* 'dobijać targu, godzić się', łac. *liceo*, *licere* 'być wystawionym na sprzedaż'. — Od tego *liczny, licznik; liczydło*; od czas. przedrostkowych *zaliczka, wyliczanka*.

lin od XIV w. 'ryba Tinca vulgaris'. Ogsł.: cz. *lín* 'ts.', stcz. *lín*, r. *lin'*, dial. *lьn*, ch./s. *lьnj*, daw. *lьn*. Psł. *lьnъ (i, zapewne, [< *lin-jь]) 'lin', z odpowiednikami w bałt.: stp. *linis*, lit. *lynas*, łot. *līnis* 'ts.'. Bałtosł. *lī-no-, od pie. pierwiastka *(s)lei- 'śluzowaty, lepki, śliski', od którego też stwniem. *slīo*, niem. *Schleie* 'lin'. Rybę nazwano od charakterystycznej śliskiej, śluzowatej skóry.

lina od XV w.; zdr. *linka*. Zapożyczenie ze śrwniem. *līne* 'lina, linka, sznur', dziś niem. *Leine* 'ts.; smycz' (od germ. *līna- 'len', pierwotnie więc 'lniany powróz, sznur').

linieć *linieję* od XV w. 'okresowo zmieniać sierść, upierzenie, skórę', stp. 'wypadać (o włosach)'; z przedr. *wylinieć*. Ogsł.: stcz. *líneti* 'okresowo zmieniać sierść; wypadać (o włosach)', ukr. dial. *lynity* 'płowieć, blaknąć; tracić włosy, obłazić', bg. *linéja* 'tracić siły, marnieć, więdnąć', dial. 'zmieniać sierść, pióra'. Psł. *lineti, *linějǫ 'tracić siły, marnieć', 'tracić sierść, włosy, pióra', czas. odprzym. od niezachowanego psł. †linъ, równego lit. *leĩnas* 'cienki, słaby, giętki', śrwniem. *līn* / *lin* 'słaby, zły' (z pie. przym. *lei-no- 'chudy, wysmukły, słaby', od pie. pierwiastka *lei- 'zanikać, więdnąć').

lipa od XIV w. 'drzewo liściaste Tilia'; zdr. *lipka*. Ogsł.: cz. *lípa*, r. *lípa*, ch./s. *lıpa*. Psł. *lipa [< *leipa] 'lipa', dokładny odpowiednik w bałt.: lit. *líepa*, łot. *liepa* 'ts.'. Wyraz bałtosł., prawdopodobnie w związku etymologicznym z psł. *lьpeti, *lьpnǫti 'lgnąć, przylegać, przywierać, przyklejać się' (zob. *lgnąć*), zatem drzewo zostało nazwane od charakterystycznego śluzowatego, lepkiego łyka (łyko lipowe było przez dawnych Słowian używane do wyrobu różnych przedmiotów, np. koszyków, łapci). — Od tego *lipowy*; por. *lipiec*.

lipiec *lipca* od XV w. 'siódmy miesiąc roku', stp. też 'miód lipowy'. Por. r. *lípec* 'miód lipowy', daw. 'siódmy miesiąc', ukr. *lypec'* 'miód lipowy', dial. 'siódmy miesiąc', br. *lípec* 'miód lipowy'. Słow. *lipьcь 'coś związanego z lipą, z lipami', z przyr. *-ьcь od psł. *lipa 'lipa' (zob. *lipa*). Nazwa miesiąca z pierwotnego 'okres lip, ich kwitnienia', por. od tej samej podstawy (inaczej zbudowane) stp. i dziś dial. *lipień* 'lipiec' (słc. daw. *lipeň* 'czerwiec', ch. *lîpanj* 'ts.'), a także np. lit. *líepos menuo* 'lipiec' (dosłownie 'miesiąc lip').

lipień od XIV w. 'ryba Thymallus vulgaris'. Ogsł. (ale z niejednolitym przyr.): cz. *lipan* / *lipaň* i *lipen* / *lipeň*, słc. *lipeň*, br. dial. *lipen'*, ch./s. *lìpan*, dial. *lıpanj*. Psł. *lipenъ / *lipenь 'lipień', bez pewnej etymologii.

lis od XV w. 'zwierzę Ulpes vulpes', kasz. *les* 'ts.'. Ogsł.: gł. *lis* 'lis (samiec)', ukr. *lys* 'lis, lisica', scs. *lisъ* 'lis'. Psł. *lisъ 'lis', pokrewne ze stpr. *lape*, lit. *lape*, łot. *lapsa*, stind. *lopāśá-*, gr. *alṓpeks*, łac. *volpes* / *vulpes*. Podstawą tych wyrazów, różniących się częściowo z powodu przekształceń związanych z tabu, było zapewne pie. *(u)leipso- 'lis'. — Od

tego *lisi*; *lisica* 'samica lisa'; *liszka* od XV w. 'lis', dziś 'lisica', daw. 'młody lis, lisek', wtórnie *liszka* 'larwa motyla, gąsienica' od XV w. (nazwana tak z powodu włochatości niektórych gatunków, zob. *gąsienica*), dial. także 'grzyb pieprznik jadalny, Cantharellus cibarius' (od rudego koloru, właściwego lisom).

list od XIV w. 'pismo skierowane do kogoś; to, na czym napisano takie pismo', w stp. 'liść', 'karta (papieru, książki)', daw. także 'cienka warstwa, arkusz, blaszka' (np. *złoto w listach*), dial. *list* 'liść', kasz. *lëst* 'liść', 'list', 'kartka papieru'. Ogsł.: cz. *list* 'liść', 'karta, kartka, arkusz; świadectwo, akt, dokument; gazeta, pismo', arch. 'list', r. *list* 'liść; arkusz, kartka', scs. *listъ* 'liść', ch./s. *lȉst* 'liść', 'kartka (w książce); gazeta; pismo, list'. Psł. **listъ* [< **leisto-*] 'liść', bliskie wyrazy (różniące się jednak rdzennym dyftongiem i budową) w bałt.: lit. *laĩškas* / *láiškas* 'liść; kartka papieru; dokument urzędowy; list', łot. *laiska* 'liść na łodydze lnu, źdźble zboża', stpr. *laisken* bier. pj 'książkę' (kontynuują pbałt. **laiskā-*). Z pie. **leis-to-* / **lois-ko-* 'liść'. — Od tego rzecz. zbior. *listowie* od XVIII w. 'liście, ogół liści', daw. XVI w. wyjątkowe *liściewie* 'liście' (por. r. *listvá* 'listowie, liście', scs. *listvije* 'ts.'); złożenie *listonosz*, kalka niem. *Briefträger* 'ts.' (*Brief* 'list', *Träger* 'ten, co nosi').

listopad od XV w. 'jedenasty miesiąc roku', stp. też 'październik'. Por. cz. *listopad* 'listopad', 'opadanie liści', r. *listopád* 'opadanie liści', dial. 'jesień', 'wrzesień', ch. *lìstopād* 'październik', 'czas opadania liści; kupa opadłych liści'. Słow. **listopadъ* 'opadanie liści jesienią; okres opadania liści', złożenie z pierwszym członem psł. **listъ* 'liść' (zob. *list*, *liść*), człon drugi **padъ* to rzecz. odczas. od psł. **pasti*, **padǫ* 'paść, spaść, upaść', wielokr. **padati* (zob. *paść* I).

listwa od XV w. 'długa, wąska deseczka', daw. 'wąski pasek materiału (np. do obszywania brzegów stroju)', dial. też *listew* ż 'listwa'; zdr. *listewka*. Zapożyczenie ze śrwniem. *līste* 'listwa' (dziś niem. *Leiste* 'listwa, listewka; taśma; obszywka, krajka; pachwina'). Na gruncie słow. wyraz został przyporządkowany do tematów na *-ū-* (por. np. *bukiew*, *marchew*); por. bez tej właściwości cz. *lišta* 'listwa', słc. *lišta* 'ts.'.

liszaj od XV w. 'rodzaj choroby skóry', stp. też 'roślina szalej jadowity, Cicuta virosa', *liszaje* mn 'porosty'. Ogsł.: cz. *lišej* 'liszaj', r. *lišáj* 'porost; liszaj', ch./s. *lȉšaj* 'liszaj; rodzaj wrzodu'. Psł. **lišajь* [< **lich-ějь*] 'wyprysk, wykwit na skórze', od psł. **lichъ* (zob. *lichy*) lub **licho* 'zły duch' (przym. w funkcji rzeczownika), z przyr. **-ějь*. Pierwotne znaczenie zapewne 'coś złego' (por. np. r. dial. *licháj* 'choroba skóry; wrzód, czyrak') bądź 'coś spowodowanego przez złego ducha'. Znaczenie 'porost' wtórne, od podobieństwa takich roślin do liszajów na skórze.

liść od XVI w. 'organ rośliny'; zdr. *listek*. Postać oznaczająca pojedynczy przedmiot, utworzona wtórnie od rzecz. zbiorowego (podobnie jak np. *krzew*, zob.): p. od XV w. *liście* 'ogół liści, listowie' (w stp. wyjątkowo w XIV w. 'dokumenty prawne'), por. cz. *listí* n zbior. 'liście, listowie', ch./s. *lȉšće* 'liście, listowie'. Psł. **listьje* 'liście, listowie', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od psł. **listъ* 'liść' (zob. *list*).

litość ż od XVI w. 'współczucie; miłosierdzie', dial. *litošć*. Z wcześniejszej, poświadczonej od XV w. postaci *lutość* (z rozwojem *lu* > *li*), zachowanej jeszcze w gwarach. Ogsł.: cz. *lítost* 'żal; współczucie, litość', r. *ljútost'* 'okrucieństwo, srogość', scs. *ljutostь* 'ostrość, surowość, srogość'. Psł. **ľutostь* pierwotnie 'srogość, surowość, wściekłość', rzecz. abstr. z przyr. **-ostь* od psł. przym. **ľutъ* 'srogi, okrutny, dziki; ostry, piekący' (zob. *luty*). W zachsł. w wyrażeniu **ľuto mi estь* 'odczuwam boleść, cierpienie, przykrość, żal mi kogoś, żałuję, współczuję' (por. stp. *luto mi* / *lito mi* 'żal mi, współczuję, lituję') pojawiło się wtórne znaczenie przysł. 'współczujący, miłosierny', na tym terenie rzecz. abstr. ma nowsze znaczenie 'żal, współczucie, litość'.

litować się od XVI w. 'współczuć, mieć zmiłowanie, być skłonnym do przebaczenia', w stp. od XV–XVI w. w pierwotnej postaci *lutować (się)* też 'żałować'; z przedr. *ulitować się*, *zlitować się*. Por. stcz. *ľutovati* / *litovati* 'żałować, współczuć, okazywać współ-

czucie', cz. *litovat* 'żałować, litować się, współczuć', r. *ljutováť* 'srożyć się', dial. *ljútovat'* 'gniewać się', cs. *ljutovati* 'być niezadowolonym, smutnym'. Czas. odprzym. od psł. **ľutъ* 'srogi, okrutny, dziki; ostry, piekący' (zob. *luty*), co do zachsł. znaczenia 'żałować, współczuć, okazywać miłosierdzie' zob. *litość*.

lizać *liżę* od XIV w.; z przedr. *oblizać, podlizać się, ulizać się, wylizać, zlizać*; wielokr. *oblizywać, podlizywać się, wylizywać, zlizywać*; jednokr. *liznąć*. Ogsł.: cz. *lízat*, r. *lizáť*, *ližú*, scs. *lizati, ližǫ*. Psł. **lьzati, *ližǫ* 'lizać', pokrewne z lit. *liẽžti, liežiù* 'lizać', stind. *rḗḍhi* 'liże', łac. *lingō, lingere* 'lizać', wszystkie z pie. **leigʰ-* 'lizać'. — Od tego *lizus, lizawka*.

los od XIV w. 'przedmiot, za pomocą którego dokonuje się losowania', 'dola, przeznaczenie, traf, przypadek', stp. też 'losowanie'. Por. gł. *lós*, cz. *los*. Zapożyczenie ze śrwniem. *lōʒ* m, n 'los; dola, przeznaczenie; rzucanie losu, wróżenie za pomocą losu' (dziś niem. *Los* n 'los [na loterię]; dola, przeznaczenie; parcela'). — Od tego *losowy; losować*.

lód *lodu* od XV w. 'woda ścięta mrozem'. Ogsł.: cz. *led, ledu*, r. *lëd, lda*, dial. *lëd, lëdu*, scs. *ledъ, leda*. Psł. **ledъ, *ledu* (temat na *-ŭ-*) 'lód', odpowiada lit. *lẽdas* 'lód', *ledaĩ* mn 'grad', w bałt. też temat na *-ŭ-*: lit. dial. *ledùs* 'lód', łot. *lę̄dus* 'ts.'. Nowsze od XVIII w. *lody* mn 'rodzaj mrożonego deseru' jest kalką franc. *glace* 'lód' i 'lody' (por. niem. *Eis* w obu znaczeniach, z franc.). — Od tego *lodowy* → *lodowiec, lodowisko, lodowaty* → *lodowacieć; oblodzić, zalodzić* (bez przedr. kasz. *lożëc* 'powodować zamarzanie, zamrażać').

lśnić od XIX w. 'błyszczeć, dawać blask, świecić', wcześniej, od XVI w. forma zwrotna *lśnić się* 'ts.', stp. XV w. *ślnić* 'błyszczeć, mieć blask, połysk, świecić'; z przedr. *olśnić, zalśnić*; daw. od XVI w. *lsnąć się* (też *lśnąć* i *lśknąć się*) 'błyszczeć, lśnić się, jaśnieć', stp. XV w. (z przestawką) *ślnący się* 'błyszczący, świecący'; daw. także z nagłosowym *ł-*: *łsnąć się, łśnieć*. Por. stcz. *lsknúti (sě)* 'błyszczeć, lśnić się', cz. *lesknout se* 'ts.', słc. *lesknúť sa* 'ts.', ch. dial. *lasnuti* 'ts.'. Psł. dial. **lъsknǫti sę* 'zaczynać błyszczeć, lśnić się, jaśnieć', czas. inchoat. od psł. **lъščati* [< **lъskěti*], **lъśćǫ* [< **lъskjǫ*] 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć' (por. stp. XV–XVI w. *lszczeć (się)* / *łszczeć (się)* 'błyszczeć, lśnić', stcz. *lščieti sě* 'ts.', ukr. dial. *luščáty(sja)* 'ts.', ch. daw. *laščati se*, dial. czak. *lašćēt se* 'ts.', s. dial. *lâšćēt (se)* 'ts.'). Podstawowe psł. **lъśćati*, archaiczny czas. stanu z pierwotnego **lŭk-sk-* czy **lūk-sk-* od pie. **leu̯k-* / **leu̯-k-* 'świecić, lśnić' (zob. *łuczywo, łuna*) z pie. przyr. **-ske-* (por. *iskać*). Polskie postaci z *l-* wskazują na **lьsknǫti, *lьskati*, z wtórną przednią półsamogłoską **ь* w wyniku zmieszania pierwotnych postaci **lъsknǫti, *lъskati, *lъśćati* z bliskoznacznym psł. **blьščati* 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić' i jego rodziną wyrazową (zob. *blask, błyszczeć*).

lub sp. od końca XV w. 'albo, czy też'. Skrócenie z zanikiem *-o* (jak i w innych sp. i przysł., por. np. *jak, owak, tak, tam*) od XVI w. wypierające pierwotny stp. (poświadczony od XV w.) sp. *lubo* 'czyli; albo, albo też; i, a, zarówno jak', przest. 'choć, chociaż'. Ogsł.: stcz. *lubo* 'oby', *libo ... libo* 'albo ... albo, bądź ... bądź też', str. *ljubo* 'albo', *ljubo ... ljubo* 'bądź ... bądź to', scs. *ljubo* 'albo, lub; choćby, gdyby nawet', *ljubo ... ljubo* 'albo ... albo też, bądź ... bądź to'. Psł. **ľubo*, przysł. od psł. przym. **ľubъ* 'miły, przyjemny, kochany' (zob. *luby*), użyty w funkcji spójnika, która rozwinęła się z przeciwstawno-rozłącznych połączeń **ľubo ... ľubo* 'miło ... lub miło' > 'albo ... albo, bądź ... bądź też'.

lubić od XV w. 'znajdować upodobanie, mieć skłonność do kogoś lub czegoś, czuć sympatię', stp. też *lubić się* 'być miłym, podobać się', 'uchodzić za pożądane, wydawać się właściwym'; z przedr. *polubić, ulubiony*. Ogsł.: cz. *líbit* 'raczyć, chcieć', stcz. *lúbiti, -bu* 'lubić, miłować; całować', r. *ljubíť, ljubljú* 'kochać, miłować, lubić', scs. *ljubiti, ljubljǫ* 'miłować, lubić; pragnąć, chcieć'. Psł. **ľubiti, *ľubǫ* 'uważać coś za miłe, kogoś za miłego, czuć sympatię do czegoś lub kogoś, mieć upodobanie w czymś lub w kimś', czas. odprzym. od psł. **lubъ* 'miły, przyjemny, kochany' (zob. *luby*).

lubieżny od XVI w. 'zmysłowy, namiętny, rozpustny', stp. od XV w. *lubiezny* / *lubieżni* / *libiezny* zwykle 'miły, przyjemny, rozkoszny'. Ogsł.: cz. *líbezný* 'wdzięczny, powabny, przemiły, przyjemny', r. *ljubéznyj* 'miły, uprzejmy; drogi', scs. *ljubьznъ* 'łaskawy, miły, luby'. Psł. **ľubьznъ* 'miły, przyjemny, łaskawy', zapewne przym. odrzecz. od słabo poświadczonego psł. **ľubъznь* ż 'miłość' (por. ch./s. daw. *ljȕbezan* ż 'miłość', słwń. *ljubẹ̄zen* ż 'ts.'), utworzonego od psł. **ľubiti* (zob. *lubić*) za pomocą przyr. **-ъznь* (co do budowy por. bliskie p. *przyjazny*, *żyzny* obok *przyjaźń*, stp. *żyźń*, zob. *żyzny*). W polskim zmiana *lubiezny* > *lubieżny*, z *-ż-* może przez analogię do przymiotników typu *drapieżny*. Znaczenie 'zmysłowy, namiętny, rozpustny' wtórne. — Od tego *lubieżność*.

luby od XIV w. 'miły, przyjemny, kochany', stp. też 'rozmiłowany, znajdujący upodobanie w kimś, w czymś', 'pożądany, upragniony', 'związany z rozkoszą cielesną, rozkoszny'. Ogsł.: cz. *libý* 'miły, przyjemny', r. *ljubój* 'którykolwiek, jakikolwiek, dowolny', scs. *ljubъ* 'miły, przyjemny'. Psł. **ľubъ* [< **leubo-*] 'miły, przyjemny, kochany', dokładny odpowiednik w germ.: goc. *liufs*, stwniem. *liob* (dziś niem. *lieb*) 'miły, kochany'. Z pie. **leubʰo-* 'miły, kochany', przym. od pie. pierwiastka **leubʰ-* 'lubić, kochać, pożądać'. — Od tego *lubować się*. Zob. też *lubić*.

lud od XIV w. 'pracujące warstwy społeczeństwa; ludność wiejska', 'grupa etniczna', stp. 'ludzie w ogóle, ród ludzki', 'rzesza, tłum', 'poddani, chłopi, słudzy', 'plemię, naród, społeczeństwo, obywatele, poddani, mieszkańcy (miasta, państwa itd.)', 'wierni, wyznawcy religii', daw. 'mężczyźni'; zdr. *ludek*. Por. cz. *lid* 'lud', r. *ljud* 'ludzie, lud', scs. *ljudъ* 'naród, lud'. Psł. dial. **ľudъ* [< **leudo-*] 'zbiorowisko ludzi (zwłaszcza związanych wspólnym pochodzeniem i językiem)', dokładny odpowiednik: stwniem. *liut* 'lud', z pie. **leudʰo-* od pie. **leudʰ-* 'rosnąć, wyrastać' (por. goc. *liudan* 'rosnąć', stind. *ródhati* 'rośnie'). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co wyrosło' > 'pokolenie, ród'. — Od tego *ludny* 'pełen ludzi', daw. 'zaludniony' (→ *ludność*; *wyludnić*, *zaludnić*, daw. bez przedr. *ludnić* 'czynić ludnym, pełnym ludzi'); *ludowy* 'dotyczący ludu, właściwy ludowi'.

ludzie od XIV w. (daw. w XVI w. też *ludzi*) 'zbiorowość lub jednostki charakteryzujące się cechami i obyczajami właściwymi ludziom', stp. także 'poddani, chłopi, słudzy', dial. 'domownicy, służba'. Ogsł.: cz. *lidé*, pot. *lidi* mn, stcz. *ľude* / *ľudie* 'ludzie', r. *ljúdi* mn, scs. *ljudije* / *ljudii* 'ludzie; naród, tłum; lud, podwładni; ludzie świeccy'. Psł. **ľudьje* 'ludzie', pokrewne z lit. *liáudis* ż 'lud wiejski, pospólstwo; lud, naród', łot. *ļàudis* m mn 'ludzie, lud, naród', stwniem. *liuti* m mn 'ludzie' (dziś niem. *Leute* 'ts.'), od pie. **leudʰ-i-* 'ludzie', od pierwiastka **leudʰ-* 'rosnąć, wyrastać' (zob. *lud*). — Od tego *ludzki* od XIV w. → *ludzkość*.

lunąć od XVI w. 'spaść gwałtownie (o deszczu); wypłynąć gwałtownym strumieniem', pot. 'chlusnąć', dial. też 'uderzyć, trzasnąć', w XVI w. pierwotna postać *linąć* (wyjątkowe *lunąć*) 'opaść gwałtownie gęstymi kroplami lub wylać się wartkim strumieniem', 'spowodować gwałtowny opad, chlusnąć wodą', *linąć się* 'gwałtownie i obficie wylać się', 'popłynąć', w stp. XV w. poświadczona tylko z przedr. *wylinąć* 'wylać', dial. wyjątkowe *linąć* 'ciec'. Ogsł.: cz. *linout se* 'lać się, płynąć', r. dial. *línut'* 'nalać; chlusnąć; polać się obficie (o deszczu)', ch./s. *línuti* 'polać się nagle'. Psł. **linǫti* 'zacząć lać, chlustać, padać', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **liti*, **lьjǫ* 'lać' (por. stp. od XIV w. *przelić* 'przelać', *wylić* 'wylać', cz. *lít*, *lIji* 'lać, nalewać; odlewać; mocno padać, lać', r. *lit'*, *l'ju* 'lać; odlewać', scs. *izliti*, *-lljǫ* 'wylać', *proliti* 'przelać'), bliskie z lit. *lýti*, *lýja* 'padać, lać (o deszczu); zalewać, oblewać', łot. *lìt*, *liju* 'lać się, rozlewać się; padać (o deszczu)', od pie. **lẽi-* 'powodować płynięcie, cieknięcie, płynąć, ciec' (zob. *lać*). W polskim zmiana *li* > *lu* (por. np. stp. *licemiernik* > *lucemiernik*).

luty od XIV w. 'drugi miesiąc roku', w stp. XV w. też 'styczeń'. Przym. w funkcji rzeczownika; w funkcji przymiotnikowej *luty* 'srogi, okrutny, dziki' (np. u H. Sienkiewicza) przejęte ze wschsł., rodzime chyba

w gwarach, np. 'zupełny, czysty', *luty czas* 'zimno, ostre powietrze'. Ogsł.: cz. *litý* 'wściekły, dziki; zawzięty', r. *ljútyj* 'okrutny, srogi', scs. *ljutъ* 'dziki, okrutny, srogi; trudny do zniesienia; gwałtowny', ch./s. *ljût* 'gniewny; ostry; zacięty, zaciekły; srogi, surowy; wściekły'. Psł. *ľutъ 'srogi, okrutny, dziki; ostry, piekący', prawdopodobnie z prapostaci *leu̯-to- będącej pierwotnym imiesłowem biernym od pie. pierwiastka czasownikowego *leu̯(ə)- 'odcinać, oddzielać'. W takim razie pierwotnym było przypuszczalnie znaczenie 'odcięty, z ostrą krawędzią', z którego rozwinęły się realnie istniejące znaczenia, przede wszystkim 'ostry, piekący'.

lżej od XV w. st. wyższy od *lekko*, w stp. też 'łagodniej, ciszej'. Por. dł. *ldžej*, daw. *lžej*, cs. *lъžeje*. Psł. *lъžeje [< *lъg-eje] 'lżej', st. wyższy od psł. przysł. *lъgo 'lekko' (por. p. dial. płd. *lgo* 'łagodnie, niemroźnie', zob. *lekki*), z tworzącym formy st. wyższego przyr. *-ejь (por. np. *lepiej*, *łatwiej*). Od tej podstawy też *lżejszy*, od XV w. st. wyższy od *lekki* < *lъžejьši.

lżyć *lżę* od XVI w. 'znieważać słowami, obrzucać obelgami', w stp. i dial. we wcześniejszym znaczeniu 'czynić lżejszym, ujmować ciężaru, nieść ulgę, łagodzić', słowiń. *lžëc* 'czynić lżejszym, ułatwiać', stp. od XV w. z przedr. *obelżyć* 'zmniejszyć, złagodzić, uśmierzyć', wielokr. *obelżać* 'dawać ulgę, łagodzić, zmniejszać stopień nasilenia', 'lekceważyć, pomijać', dziś w języku liter. tylko z przedr. *ulżyć* 'uczynić łatwiejszym, znośniejszym' (por. *ulga*). Czas. od przym. *lgi*, zachowanego w gwarach: dial. *lgi* 'łagodny, niesilny', *lgo* przysł. 'łagodnie, niemroźnie' < psł. *lъgъ 'lekki' (o pochodzeniu zob. *lekki*, por. też *lżej*). Pierwotne znaczenie 'czynić lekkim, lżejszym', znaczenie 'znieważać' rozwinęło się z niego prawdopodobnie jako początkowo kontekstowe w dawnych frazach typu *powažność lžyć* 'powagę umniejszać, osłabiać' > 'powagę znieważać'. Zob. *obelga*.

Ł

łabędź od XVI w. 'ptak Cygnus', daw. od XV w. i dziś dial. *łabęć*, dial. śl. *łabęt* / *łabąd*, kasz. *łabąc* / *łabąʒ*. Zachsł. i płdsł.: cz. *labuť* ż, stcz. *labut* / *labud*, słc. *labuť* ż, dial. *labuď* / *labuda*, ch./s. *lȁbūd*, daw. i dial. *lȁbūt*. Psł. dial. *olbǫdь / *olbǫtь 'łabędź', ze starymi wariantami na innych terenach słow.: płdsł. *olbędь / *olbętь, wschsł. i płdsł. *elbedь (por. r. *lébed'*, bg. *lébed*, słwń. *lebẹ́d*). Odpowiedniki ie. ma tylko postać *elbedь (por. stwniem. *albiz* / *elbiz*, stnord. *álpt* / *ǫlpt* 'ts.'), od pie. przym. *alb^{h}o- 'biały' (por. łac. *albus* 'biały, siwy, jasny, świetlisty', gr. *alphós* 'biała wysypka na ciele'), pierwotnie wyraz oznaczał więc łabędzia białego, nazwanego od barwy upierzenia. — Od tego *łabędzi* (daw. *łabęci*).

łach od XVII w. 'licha, stara, zniszczona odzież; zniszczony kawałek tkaniny, łachman, szmata', dial. *łach* / *łacha* też 'odzież, ubranie, szaty weselne', 'bielizna', kasz. *łaχë* mn 'łachmany, szaty; ubranie w ogóle'; zdr. *łaszek*. Płnsł.: cz. dial. *lach* / *łach* 'stara, zniszczona odzież', słc. dial. *lach* / *lacha*, mn *lachy* 'ts.', ukr. dial. *lach* / *lácha*, mn *láchy* 'łachmany, łachy', 'odzież, ubranie (także świąteczne); bielizna'. Psł. dial. *lachъ 'nędzna, podarta odzież, łachman, szmata', zapewne z pierwotnej prapostaci *lāk-so- (z przyr. *-so-, por. np. *kęs*), prapokrewne z lit. *lãkatas* 'łachman, szmata', łot. *lakats* 'sukno', gr. *lakís*, *lakídos* 'poszarpana odzież, łachman, szmata, strzęp', *lakídzō* 'szarpię, drę', łac. *lacer* 'podarty, poszar-

pany; połamany', *lacinia* 'skrawek, szata, odzienie', *lacerāre* 'drzeć, szarpać, niszczyć'. Ostateczną podstawę stanowił pie. pierwiastek **lēk- / *lək-* 'rozdzierać'. Pierwotne znaczenie 'coś rozdartego, podartego'. — Od tego *łachman* od XVI w. 'stare, zniszczone ubranie; szmata' (w XVI w. tylko *łachmany* mn), dial. też 'wszelka odzież, ubranie (nawet nowe)' (< płnsł. **lachmanъ* 'nędzna, podarta odzież, łachman, szmata', z przyr. **-manъ*).

łacha od XIV w. 'odnoga rzeki lub dawne jej koryto', 'piaszczysta mielizna rzeki', daw. też *lacha*, kasz. *łaχa* 'kałuża'. Zapożyczenie ze śrwniem. *lache* 'kałuża, teren bagnisty' (dziś niem. *Lache* 'kałuża, bajoro', daw. i dial. 'jezioro', dniem. 'błotnista łąka; pas ziemi często zalewany przez wodę; woda stojąca w dawnym korycie rzecznym lub na terenie zalewanym przez rzekę').

łachudra 'człowiek nędzny, szubrawiec, drań', dial. też 'człowiek w podartym ubraniu, obdartus', w gwarach płn. także *łachuder* 'oberwaniec, obdartus', kasz. *ḷaχuder* 'ts.'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. dial. *lachúdra* 'człowiek wyczerpany fizycznie i duchowo; człowiek niechlujny, z rozczochranymi włosami; kobieta obdarta, brudna, biedna', br. dial. *lachúdra* 'kobieta niechlujna, z rozczochranymi włosami', 'wymięta, podarta odzież'. Płnsł. **lachudъra* 'człowiek w podartym ubraniu, obdartus', złożenie z pierwszym członem psł. **lachъ* 'nędzna, podarta odzież, łachman, szmata' (zob. *łach*), człon drugi **dъra* od psł. **derti*, **dъrǫ* 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać' (zob. *drzeć*).

ład od XVI w. 'harmonijny układ, porządek'. Odpowiedniki we wschsł. i szczątkowo w płdsł.: r. *lad* 'zgoda, ład; harmonia; sposób, maniera' (stąd zapożyczone cz. *lad* 'ład'), ukr. *lad* 'ts.', s. dial. *lad* zapewne 'ład, porządek, zgoda' (tylko we frazach *níje na sámo svojōm ládu* 'nie ma czystego sumienia', *níje na svojôm ládu* 'jest pomylony, narwany'). Psł. dial. **ladъ* 'harmonijny układ czegoś, porządek', bez pewnej etymologii. — Od tego *uładzić* 'uporządkować'.

ładny od XVI w. 'przystojny, przyjemny, zgrabny, kształtny', 'bezdeszczowy, pogodny (o pogodzie)', 'znaczny, spory, pokaźny', dial. też 'okazały, pokaźny, dość duży; czysty'. Płnsł.: cz. *ladný* 'piękny, śliczny; powabny, pełen gracji; harmonijny', r. *ládnyj* 'dobrze zbudowany, harmonijny, zgrabny; dobrze zrobiony, doprowadzony do porządku; porządny, dobry, dzielny; zgodny', dial. 'odpowiedni, zdatny, przydatny; wielki', *ládno* 'dobrze, spokojnie'. Psł. dial. **ladьnъ* 'ułożony w sposób harmonijny, uporządkowany' > 'porządny, starannie, dobrze, estetycznie zrobiony, dobrze zbudowany; sprawiający estetyczne wrażenie', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. rzecz. **ladъ* 'harmonijny układ czegoś, porządek' (zob. *ład*).

ładować od XVI w. 'umieszczać coś w czymś, na czymś'; z przedr. *naładować*, *przeładować*, *wyładować*, *załadować*. Por. cz. *ládovat* 'ładować', słc. *ládovat'* 'ts.'. Zapożyczone ze śrwniem. *laden*, niem. *laden* 'nakładać, napełniać, ładować, nabijać (broń)'. — Od tego *ładownica*; od czas. przedrostkowych *przeładunek*, *wyładunek*, *załadunek* (utworzone na wzór *ładunek*, zob.).

ładunek od XVI w. 'towar ładowany na środek transportu', 'materiał wybuchowy w pocisku', daw. 'napełnianie towarami', 'towary przewożone środkami transportu', 'odmierzona porcja prochu do wsypania w lufę'. Zapożyczone ze śrwniem. *ladunge*, dziś niem. *Ladung* 'ładowanie, ładunek, nabój' (nazwa czynności od śrwniem. *laden*, niem. *laden* 'nakładać, napełniać, ładować, nabijać (broń)', zob. *ładować*).

łagodny od XV w. 'nastawiony życzliwie, przyjaźnie, dobrotliwy; wyrażający dobroć, życzliwość; niesurowy; wyrażający małą intensywność cechy', stp. też 'miły, przyjemny'. Ogsł.: cz. *lahodný* 'przyjemny, miły; delikatny', r. daw. *lágodnyj* 'pożądany, dogodny, przyjemny', ch./s. *lȁgodan* 'przyjemny, miły; wygodny'. Psł. **lagodьnъ* 'dogodny, odpowiedni, umiarkowany, przyjemny, miły, dobrotliwy', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. rzecz. **lagoda* 'porządek, harmonia; dogodność, zgodność, łagodność' (por. p. daw. XVI w. *łagoda* 'ujmujący sposób bycia', kasz. *łagoda* 'łagodność, dobroć', cz. *lahoda* 'przyjemność; wdzięk', r. dial. *lágóda* 'ład, porządek, spokój; łagodność, dobroć', ch./s. *lȁ-*

goda 'przyjemność, zadowolenie'). Podstawowe psł. **lagoda* to zapewne pierwotnie rzecz. abstr. z przyr. **-oda* (co do budowy por. *swoboda*) od słabo poświadczonych psł. rzecz. **laga* 'to, co jest ułożone, podłożone' (por. r. dial. *lága* 'poprzeczna belka w budynku', br. dial. *lága* 'podkład, do którego przybija się podłogę'; dokładny odpowiednik w bałt.: lit. dial. *lóga* / *logà* 'kupa, stos; warstwa; kolejność', łot. *lāga* 'warstwa, porządek; dzielność, zdatność'), prawdopodobnie rzecz. odczas. od psł. **lagati* 'składać, układać, podkładać' (por. cz. daw. *láhám* 'kładę', r. dial. *lágať* 'bić', ch./s. daw. *lagati* 'kłaść, składać'), czas. wielokr. od psł. **ložiti* 'powodować, że coś leży, opadło, kłaść' (zob. *łożyć*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. — Od tego *łagodność, łagodnieć*.

łagodzić od XV w. 'powodować, by coś stało się mniej surowe, mniej intensywne; zażegnywać, powściągać coś', kasz. *łagoʒëc* 'łagodzić, uspokajać, koić'; z przedr. *ułagodzić, załagodzić, złagodzić*. Ogsł.: cz. *lahodit* 'sprawiać przyjemność; schlebiać', ukr. *láhodyty* 'przygotowywać, naprawiać, poprawiać', dial. 'załatwiać; łagodzić, uspokajać, koić', ch./s. *lȁgoditi* 'pieścić, dogadzać', daw. 'przygotowywać, porządkować, układać; ułatwiać; pochlebiać'. Psł. **lagoditi, *lagoďǫ* 'porządkować, układać; dostosowywać, przygotowywać; dogadzać; powściągać, uspokajać, czynić spokojnym, łagodnym, miłym', czas. odrzecz. od psł. **lagoda* 'porządek, harmonia; dogodność, zgodność, łagodność' (zob. *łagodny*).

łajać od XIV w. 'udzielać ostrej reprymendy, krzyczeć na kogoś, strofować, besztać', w stp. też 'zaskarżyć, zakwestionować (wyrok sądowy, przepisy)', kasz. *łajac* 'szczekać', 'besztać, wymyślać, łajać'; z przedr. *połajać, wyłajać, złajać*. Ogsł.: cz. *lát, laji* / *laju* 'wymyślać, łajać, besztać', r. *lájať* 'szczekać', scs. *lajati* 'szczekać; lżyć, łajać'. Psł. **lajati, *lajǫ* 'szczekać', pokrewne z lit. *lóti, lóju* 'szczekać; ganić, łajać; szkalować', łot. *lât, làju* 'ts.', łac. *lātrō, lātrāre* 'szczekać; wrzeszczeć, besztać, łajać', stind. *rấyati* 'szczeka', wszystkie od pie. pierwiastka pochodzenia dźwkn. **lā-* 'szczekać'. Znaczenie 'strofować, ganić, besztać' wtórne.

łajdak od XVIII w. 'człowiek niegodziwy, łotr, hultaj'. Zapożyczenie z cz. *lajdák* 'wałkoń, próżniak, nierób', będącego derywatem od cz. pot. *lajdati (se)* 'wałęsać się, obijać się'.

łajno od XV w. 'odchody zwierzęce', w stp. też 'odchody ludzkie'. Ogsł.: cz. *lejno*, ukr. *lajnó*, słwń. *lajno*. Psł. **lajьno* 'odchody (zwierzęce), kał', bez pewnej etymologii. Może od pie. **lēį-* 'powodować płynięcie, cieknięcie, płynąć, ciec' (zob. *lać*), z przyr. **-ьno* (co do budowy por. *gówno*), w takim razie z wymianą rdzennego **ē* ⇒ **ō* > **a*. Pierwotnie wyraz oznaczałby zatem rzadkie odchody zwierzęce.

łaknąć od XV w. 'odczuwać głód', przen. 'pożądać, pragnąć', dial. też 'odczuwać pragnienie', 'być chciwym, sknerą'. Por. cs.-rus. *laknuti* 'odczuwać głód', słwń. *lákniti, lâknem* 'zgłodnieć'. Psł. **olknǫti* 'zacząć być głodnym, odczuć głód', czas. inchoat. od psł. **olkati, *olčǫ* 'być głodnym, odczuwać, cierpieć głód' (por. stp. XV w. *łaczący* 'łaknący, głodny', cz. *lákat* 'wzbudzać chęć, pragnienie; wabić, nęcić', stcz. *lákati* 'być żądnym, chciwym, pożądać, pragnąć; wabić, nęcić; dybać, czyhać', scs. *lakati, lačǫ* i bez przestawki *al(ъ)kati, al(ъ)čǫ* 'być głodnym, cierpieć głód, pościć'). Podstawowy czas. **olkati, *olčǫ* pokrewny z lit. *álkti, álkstu* 'cierpieć głód, łaknąć, pożądać', łot. *alkt, alkstu* 'mieć pragnienie, łaknąć, pożądać', stirl. *alc* 'złośliwy', od pie. **elk-* / **elək-* 'głodny, zgłodniały, zły'.

łakocie (daw. *łakoci*) mn od XVI w. 'słodycze, przysmaki, smakołyki', w stp. też *łakoć* ż 'smakołyk', 'przynęta'; por. także daw. *łakota* 'przysmak, smakołyk', stp. 'apetyt, łakomstwo, obżarstwo, kasz. *łakota* 'apetyt, chęć, chętka, pożądanie'. Por. cz. *lakota* 'łakomstwo, żądza, skąpstwo', dial. *lakotě* ż mn 'oskoma, chęć zjedzenia', słwń. *lákota* 'głód', arch. *lākot* ż 'głód, żądza'. Psł. dial. **olkotь* / **olkota* 'coś łakomego', od psł. **olkati* 'być głodnym, odczuwać, cierpieć głód' (zob. *łaknąć, łakomy*), z przyr. **-otь* / **-ota* (zob. *łękotka*).

łakomy od XV w., w stp. 'chciwy', 'chciwy jedzenia'. Ogsł.: cz. *lakomý* 'skąpy; chciwy', r. *lákomyj* 'łakomy, chciwy; smaczny', scs. *lakomъ* 'żarłoczny, chciwy jedzenia'. Psł.

olkomъ 'łaknący, chciwy jedzenia', imiesłów bierny czasu teraźn. od czas. *olkati*, *olčǫ* 'być głodnym, odczuwać, cierpieć głód' (zob. *łaknąć*). — Od tego *łakomstwo*; *łakomić się*.

łamać od XV w.; z przedr. *odłamać, połamać, przełamać, rozłamać, włamać (się), wyłamać, załamać, złamać*; wielokr. *-łamywać*: z przedr. *odłamywać, przełamywać, rozłamywać, włamywać (się), wyłamywać, załamywać*. Ogsł.: cz. *lámat*, ukr. *lamáty*, scs. z przedr. *prělamati* 'przełamać, rozłamać'. Psł. *lamati* 'łamać, łupać, kruszyć', czas. wielokr. od psł. *lomiti* 'powodować, że coś się wygina, łamie, kruszy, łupać, kruszyć' (por. p. daw. XIV–XVII w., dziś dial. *łomić* 'łamać, rozbijać na kawałki', stp. też 'wywoływać atak kurczu, drgawek, dręczyć, trapić', cz. *lomit* 'łamać', r. *lomít'* 'łamać', scs. *lomiti, lomljǫ* 'łamać'), z właściwym takim czas. wzdłużeniem samogłoski rdzennej *o → *a. Podstawowy czas. *lomiti to czas. kauzat. od pie. *lem- 'łamać'. — Od tego *łamy*; *łamaga*; od czas. przedrostkowych *odłam, rozłam*; *odłamek*; *włamywacz*.

łan od XIV w. 'pole, niwa, ziemia uprawna pod zasiew, zasiana zbożem; zboże rosnące na niej', w stp. 'miara powierzchni pola'. Zapożyczenie ze stcz. *lán* 'miara powierzchni pola, włóka, łan' (dziś cz. *lán* też 'rozległa, równa płaszczyzna'), będącego pożyczką ze śrwniem. *lehen / lein* 'miara powierzchni ziemi' (pierwotnie 'kawał ziemi nadany przez pana wasalowi, lenno').

łania od XVI w. 'samica jelenia', w stp. od XV w. *łani* 'ts.'. Ogsł.: cz. *laň* ż, stcz. *laní*, strus. *lanьja*, r. *lan'* ż, cs. *lani* (scs. może *alъnii* bez przestawki, rekonstruowane na podstawie mylnego zapisu *mъnii* w Kodeksie supraskim). Psł. *olni* ż 'samica jelenia, łania', pokrewne z lit. *álnė / élnė* 'ts.', stpr. *alne*, cymr. *elain* [< *elanī] 'ts.'. Kontynuuje pie. *alənī (/ *elənī) 'samica jelenia, łania', formę żeńską z pie. przyr. *-ī (> psł. *-i) od pie. *el-en- / *el-n̥- 'jeleń', psł. *elenь* 'ts.' (zob. *jeleń*).

łańcuch od XIV w. (stp. też *łancuch / leńcuch / lejcuch / lęcuch*, w XVI w. zwykle *łancuch / łańcuch*, wyjątkowo *lencuch / łącuch / ancuch*) 'zespół połączonych ze sobą ogniw (zwłaszcza metalowych)'; zdr. *łańcuszek*. Zapożyczone ze śrwniem. *lannzug* 'łańcuch' (złożenie z *lanne* 'łańcuch' i *zuc, zuges* 'ciąg, ciągnięcie, coś ciągnącego się, narzędzie do ciągnięcia').

łapa od XVI w. 'noga zwierzęcia nie mającego kopyt, noga ptaka', rubasz. 'ludzka dłoń; ręka', też o różnych częściach sprzętów i narzędzi, np. w gwarach 'obity blachą koniec stępy do tłuczenia prosa', 'żerdka podtrzymująca drabinę, za którą zakłada się paszę dla bydła'; zdr. *łapka*. Ogsł.: r. *lápa* 'łapa', bg. *lápa* 'łapa zwierzęcia; wielka dłoń', por. też formy z wtórnym *tl- / dl-*: cz. *tlapa*, dial. *dlapa* 'łapa zwierzęcia', słc. *tlapa / dlapa* 'ts.'. Psł. *lapa* 'kończyna zwierzęcia, łapa', dokładne odpowiedniki: lit. *lópa* 'łapa', łot. *lãpa* 'ts.', goc. *lōfa* 'dłoń'. Z pie. *lōpā 'ręka, łapa', od pie. pierwiastka *lēp- / *lōp- / *ləp- 'być płaskim; coś szerokiego, płaskiego (np. dłoń, stopa, łopatka)'; por. *łopata, łopian, łopuch* (wyrazy oparte na tym samym pierwiastku, z inną, pierwotnie krótką samogłoską rdzenną). — Od tego *łapówka* (por. daw. *łapowe* 'ts.', pot. *brać w łapę*), *łapownik, łapówkarz, łapówkarstwo*.

łapać od XIV w. 'chwytać, porywać'; z przedr. *nałapać, połapać, wyłapać, złapać*; wielokr. *-łapywać*: z przedr. *wyłapywać*. Ogsł.: cz. *lapat*, r. *lápat'*, słwń. *lápati*. Psł. *lapati* 'chwytać, porywać, łowić', czas. wielokr. od psł. *lapiti* 'schwytać, złapać, złowić' (por. p. dial. *łapić* 'chwytać, porywać, ujmować', w stp. od XIV w. z przedr. *połapić* 'pochwycić, pojmać', *ułapić* 'ująć, pojmać', *złapić* 'ująć, chwycić'; zob. też *obłapić*). Podstawowy czas. *lapiti od dźwkn. wykrzyknika *lapъ!* (por. p. *łap!* na oznaczenie nagłego, gwałtownego chwycenia). — Od tego *łapka* 'przyrząd do łapania zwierząt, paść, pułapka' (por. stp. XV w. *łapa* 'potrzask, pułapka').

łapczywy od XVII w. 'chciwy, pożądliwy, łakomy', rzadko 'chwytający się, czepiający się czegoś', daw. 'skory, pochopny do czegoś'. Przym. z przyr. *-wy* od dial. *łapczyć się* 'łakomić się na coś', kasz. *łapčëc* 'chwytać chciwie', utworzonego chyba od wykrz. *łap!* na oznaczenie nagłego, gwałtownego chwycenia (zob. *łapać*), na wzór daw. i dial. czasowników typu *burczyć, brzęczyć, kwoczyć*.

łasica od XV w. 'zwierzę Mustela nivalis', od XVI w. też *łaska* 'ts.'. Ogsł.: cz. *lasice*, dial. *laska*, ukr. *lásycja*, dial. *láska*, ch./s. *lȁsica*. Psł. **lasica*, dial. też **lasъka* 'łasica, łaska', zapewne derywaty z przyr. **-ica* i **-ъka* od szczątkowo zachowanego psł. przym. **lasъ* oznaczającego jakieś barwy (por. ukr. dial. *lásyj* 'czarny lub rudy z białym brzuchem albo piersią (o maści bydła)', bg. dial. *las* 'mający lśniącą, czarną sierść, o koniu, mule', ch./s. *lȁsast* 'wyróżniajacy się białym podbrzuszem i ciemnym grzbietem, o zwierzętach', a także r. *lása*, dial. *lasá* 'lśniąca plama, smuga'), mającego dokładny odpowiednik w łot. *luõss* 'żółty z odcieniem szarym, płowy'. Zwierzę byłoby więc nazwane od ubarwienia sierści.

łasić się *łaszę się* od XVI w. 'przymilać się, pochlebiać, nadskakiwać', 'przymilać się, ocierać się pieszczotliwie (o zwierzętach)', stp. też 'być obłudnym, udawać', daw. 'być chciwym, łaknąć czegoś', kasz. *łasëc są* 'przymilać się (o ludziach i zwierzętach)', 'mieć chęć na coś'; z przedr. *połasić się* 'połakomić się'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. dial. *lásit'* 'przymilać się, przypochlebiać się', ukr. *lásytysja* 'przymilać się, schlebiać; łakomić się, przejawiać ochotę', dial. *lásyty* 'nęcić, kusić; łaskotać, podniecać, wzbudzać pożądanie', br. dial. *lásicca* 'przymilać się, łasić się, schlebiać'. Płnsł. **lasiti*, **lašǫ* 'nęcić, kusić', **lasiti sę* 'przymilać się, schlebiać; łakomić się', czas. odprzym. od psł. dial. **lasъ* 'łakomy, chciwy, pożądliwy' (zob. *łasy*).

łaska od XIV w., stp. 'życzliwość, względy, przychylność', 'miłość', 'miłosierdzie, litość, dobroć'. Ogsł.: cz. *láska* 'miłość', r. *láska* 'pieszczota', cs. *laska* 'łaszenie się, schlebianie'. Psł. **laska* 'pieszczenie, pieszczota, przymilanie się', prawdopodobnie rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **laskati* 'okazywać pożądanie, miłość, głaskać, pieścić, przymilać się', nie można też wykluczyć, że kontynuuje przedsłow. rzecz. **lās-sk-ā* od pie. **lās-* 'żądny, pożądliwy, łakomy, chciwy, swawolny', paralelny do psł. czas. **laskati* (zob. *łaskotać*). — Od tego *łaskawy* (por. cz. *laskavý* 'łaskawy, uprzejmy; życzliwy', r. *láskovyj* 'pieszczotliwy, łagodny') → *łaskawca* (stp. *łaskawiec*), *łaskawość*, *obłaskawić*.

łaskotać od XVII w. 'muskać, dotykać lekko, łechtać'; por. stp. XV w. *łasktać* 'drażnić, łaskotać, łechtać'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* (i *-t-* < **-ъt-*) od stp. XV w. *łaskać* 'głaskać' (w XIV–XVI w. *łaskanie* 'błaganie, przepraszanie, łagodzenie', 'uczucie przyjemne, radość'), któremu odpowiada cz. *laskat* 'pieścić', r. *laskát'* 'pieścić, głaskać', scs. *laskati* 'zwodzić, mamić; przymilać się, schlebiać', ch./s. *lȁskati* 'przymilać się, łasić się, schlebiać'. Podstawowe psł. **laskati* 'okazywać pożądanie, miłość, głaskać, pieścić, przymilać się', przypuszczalnie z prapostaci **lās-sk-* (z pie. czasownikowym przyr. **-sk-*), pokrewne z lit. *lokšnùs* [< **lāsk-nus*] 'wrażliwy, czuły', łac. *lascīvus* 'figlarny, swawolny, rozpustny, lubieżny' i dalej z gr. *lilaiomai* [< **li-lasiomai*] 'pragnę, pożądam, tęsknię', stind. *lā́ṣati* [< **la-lsati*] 'gra, igra', goc. *lustus* [< **ḷs-tu-*], stwniem. *lust*, niem. *Lust* 'ochota, chęć; przyjemność, rozkosz; pożądliwość', od pie. **lās- / *las-* 'żądny, pożądliwy, łakomy, chciwy, swawolny'. Zob. *łaska*.

łasy od XVI w. 'łakomy, chciwy, żądny', kasz. *łasi* 'ts.'. Odpowiedniki we wschsł.: r. dial. *lásyj* 'łakomy, pożądliwy, chciwy; łaszący się, przymilający się', ukr. *lásyj* 'łakomy, pożądliwy; budzący pożądliwość', br. *lásy* 'ts.'. Psł. dial. **lasъ* [< **lās-o-*] 'łakomy, chciwy, pożądliwy', przym. od pie. **lās-* 'żądny, pożądliwy, łakomy, chciwy, swawolny' (zob. *łaskotać*).

łaszczyć się od XVIII w. 'przymilać się, zabiegać o łaski', kasz. *łaščëc są* 'mieć chęć na coś, łakomić się', 'łasić się, przymilać się'; z przedr. *połaszczyć się*. Późne poświadczenie wyrazu wskazuje na zapożyczenie z ukr. *láščytysja* 'łasić się, przymilać się', dial. *láščyty* 'pieścić', por. strus. *laščiti* 'przymilać się, nęcić, kusić', r. dial. *láščit'* 'ts.', br. *láščyc'* 'pieścić, głaskać', *láščycca* 'przymilać się, łasić się'. Wschsł. **laščiti* 'głaskać, pieścić, nęcić', **laščiti sę* 'łasić się, przymilać się; łakomić się', czas. odrzecz. od psł. **laska* 'pieszczenie, pieszczota, przymilanie się' (zob. *łaska*).

łata I od XVI w. 'kawałek tkaniny, skóry wszyty w miejsce podarte', 'plama w innym

kolorze niż tło', dial. też 'szmata, łachman', stp. XIV–XV w. *łaty* mn 'pancerz'; zdr. *łatka*. Ogsł.: cz. *lata* 'łata, łatka', 'płat, płatek', *lata* / *láta* 'szmata', *látka* 'materiał; materia, substancja; przedmiot, temat', r. *láty* mn 'pancerz, zbroja', dial. *láta* 'łata, łatka', ch./s. *làtica* 'płatek kwiatu; klin pod rękawem koszuli'. Psł. **lata* 'płat, płatek; wstawka, łata (na odzieży, obuwiu)', bez pewnej etymologii.

łata II od XV w. 'pozioma belka w wiązaniu dachu', daw. 'żerdź drewniana'. Por. cz. *lať* ż 'łata, żerdź, listwa', słwń. *láta* 'z grubsza obrobiona deska, listwa; łata'. Zapożyczenie ze śrwniem. *latte* / *late*, dziś niem. *Latte* 'belka, żerdka, łata'.

łatać od XVI w. 'przyszywać, wstawiać łaty; reperować', dial. 'bić, łoić'; z przedr. *połatać, załatać*. Płnsł.: cz. *látat* 'łatać, cerować', r. *latát'* 'łatać'. Psł. dial. **latati* 'przyszywać, wstawiać łaty', czas. odrzecz. od psł. **lata* 'płat, płatek; wstawka, łata (na odzieży, obuwiu)' (zob. *łata* I).

łatwy od XV w. (stp. też *łatwi*) 'nie sprawiający trudności', daw. też 'przychylny', przysł. *łatwo* od XV w. (daw. od XVI w. *łatwie*) 'bez trudu, prosto'; por. stp. od XV w. *łacwi* 'łatwy', dziś dial. *łacwy* 'ts.', daw. od XV w. także *łacny* 'łatwy; skłonny, podatny; łagodny, miłosierny, dobry; wolny, swobodny', *łacno* 'bez trudu'. Wyraz wyłącznie polski (stąd zapewne zapożyczone ukr. dial. *látvyj* 'lekki, nietrudny', br. dial. *látvy* 'ts.'). Psł. dial. **latvъ* / **laťvъ* i **laťьnъ* zapewne 'dający się chwycić (bez trudu), pochwycić, ująć', od psł. dial. **latiti* 'chwycić, ująć' (por. cs. *latiti, laštǫ* 'pojmać, schwytać', ch./s. *làtiti* 'chwycić', *làtiti se* 'zabrać się do czegoś, zająć się czymś', słwń. *látiti se* 'ts.', br. dial. *látacca* 'łatwo coś uzyskiwać, korzystać z cudzego; żywić się, dorabiać się; przypochlebiać się'), wielokr. **laťati* (por. ch./s. *làćati se* 'chwytać się, brać się do czegoś'), z przyr. **-vъ, *-ьnъ*. Podstawowy czas. **latiti* ostatecznie oparty zapewne na pie. pierwiastku **lā-* 'kryć się, ukrywać się'. — Od tego *łatwość; ułatwić, załatwić* (bez przedr. dial. *łatwić* 'ułatwiać zdobycie czegoś').

ława od XVI w. 'sprzęt do siedzenia dla kilku osób', stp. od XIV w. 'kładka przez wodę', XV w. 'kram, stragan'; zdr. *ławka* (stp. od XV w. 'sprzęt do siedzenia; kładka', w gwarach często 'kładka'). Ogsł.: cz. *lavice* ż 'ławka, ława', *lávka* 'kładka, mostek; ławka, ławeczka', stcz. i dial. *lava* 'ława, ławka', r. *lávka* 'ława, ławka; sklep', słwń. *láva* 'komin; kredens'. Psł. **lava* 'sprzęt do siedzenia, ława', dokładne odpowiedniki w bałt. (jeśli nie są to zapożyczenia ze słow.): lit. *lóva* 'łoże, łóżko; grzęda, grządka; długa ławka; łożysko rzeki', łot. *lâva* 'ławka w łaźni parowej; prycza, ława do spania; warstwa słomy lub gałęzi pod stogiem', zapewne od pie. **lēu̯-* / **ləu̯-* 'kamień' (por. gr. *lâas* [< **lēu̯as*] 'kamień', alb. *lerë* 'skała'). W takim razie pierwotnym znaczeniem byłoby 'kamień do siedzenia, kamienna ława'. — Od tego *ławica* 'wydma, mielizna; warstwa, pokład; duże skupisko płynących ryb', stp. od XIV w. 'ławka do siedzenia czy też kładka przez potok', 'ława sądowa, na której zasiadali przysięgli w sądach prawa niemieckiego; zespół przysięgłych, sąd', dial. *ławice* mn 'płozy sań', kasz. *ławica* 'ławka; kładka'; *ławnik* 'przysięgły zasiadający w ławie sądowej'.

łazić *łażę* od XV w. (ale w XIV w. z przedr. *nałazić* 'znajdować coś') 'posuwać się wolno, ciężko, niezgrabnie, wlec się, włóczyć się, pełzać', 'chodzić, wspinając się, np. po drzewach', w stp. przede wszystkim 'pełzać, czołgać się, chodzić na czworakach', daw. od XVI w. też 'wpełzać, wsuwać się do wewnątrz', 'przechodzić przez ciasne przejście, pochylając się, wkradać się'; z przedr. *obłazić, odłazić, podłazić, przełazić, przyłazić, włazić, wyłazić, złazić*. Ogsł.: słc. *laziť* 'pełzać, czołgać się; leniwie chodzić, wlec się; wspinać się, wdrapywać się', r. *lázit'* 'łazić, włóczyć się', cs. *laziti, lažǫ* 'pełzać', w scs. tylko z przedr., np. *izlaziti* 'wychodzić, wykraczać', *vъlaziti* 'wchodzić, wstępować'. Psł. **laziti* 'pełzać, czołgać się, wspinać się, posuwać się wolno, z trudem, wlec się', czas. wielokr. od psł. **lězti* 'pełzać, posuwać się powoli, z trudem, wlec się' (zob. *leźć*), z wymianą samogłoski rdzennej **ě* ⇒ **a* (por. *razić, sadzić*). — Od tego *łazik*; *łazęga* 'włóczęga', stp. od XIII w. *łazęka* 'członek grupy rolników wędrownych', w XV w. 'wywia-

dowca, szpieg', kasz. płn. *laząka* 'łazęga, próżniak'; od czas. przedrostkowego *wlaz*.

łaźnia od XV w. 'pomieszczenie do kąpania się', dial. 'suszarnia lnu, konopi'; zdr. *łazienka* od XVI w. Płnsł.: cz. *lázeň, -zně* ż 'kąpiel; łaźnia', *lázně* mn 'łaźnia, kąpielisko', strus. *lazьnja* 'łaźnia parowa', r. dial. *láznja* 'ts.'. Psł. dial. **lazьńa* / **laznь* 'pomieszczenie z urządzeniami do kąpieli parowej, rodzaj prymitywnej sauny (mieszczącej się zapewne w ziemiance)', od psł. **laziti* 'pełzać, czołgać się, wspinać się, posuwać się wolno, z trudem, wlec się' (zob. *łazić*), z przyr. **-ьńa* (/ **-nь*). Pierwotne znaczenie zapewne 'pomieszczenie (w ziemiance), do którego się włazi, złazi'.

łączyć *łączę* (stp. *łęczyć, łączę*) od XVI w. 'tworzyć całość, jednoczyć, zespalać', stp. od XV w. 'odłączać, rozłączać, separować'; z przedr. *dołączyć, odłączyć, podłączyć, połączyć, przełączyć, przyłączyć, rozłączyć, włączyć, wyłączyć, załączyć, złączyć*. Ogsł.: stcz. *lúčiti* 'oddzielać, rozdzielać', cz. *loučit* 'ts.', przest. 'spajać, jednoczyć', *loučit se* 'żegnać się; rozstawać się', strus. *lučiti* 'rozszczepiać, oddzielać', *lučitisja* 'oddalać się, oddzielać się', r. *otlučít'* 'odłączyć; wyłączyć, wykląć', *slučít'* 'sparzyć, połączyć zwierzęta w pary', scs. *lǫčiti* 'dzielić, oddzielać', ch./s. *lúčiti* 'ts.', ch. daw. 'spajać, łączyć, jednoczyć'. Psł. **lǫčiti* 'giąć, zginać, wyginać', czas. wielokr. od psł. **lękti* 'giąć, wyginać, wykrzywiać' (zob. *lękać*), z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ* (por. dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *lankýti* 'nachylać, zginać; odwiedzać, nawiedzać', łot. *lùocît* 'zginać, kierować, poruszać'). Z pierwotnego znaczenia 'giąć, zginać, wyginać' rozwinęły się nowsze przeciwstawne znaczenia 'oddzielać, rozdzielać, odłączać' i 'spajać, jednoczyć, łączyć', przy czym na rozwój semantyczny musiały oddziałać czasowniki przedrostkowe: z jednej strony psł. **orz-lǫčiti, *otъ-lǫčiti*, p. *rozłączyć, odłączyć* 'oddzielić', z drugiej psł. **sъ-lǫčiti*, p. *złączyć* 'spoić'. — Od tego *łączny, łącze, łącznik*; od czas. przedrostkowych *rozłąka*; *wyłączny*; *wyłącznik, załącznik*.

łąka od XIII w. 'obszar porośnięty trawą', kasz. *łǫka* 'ts.', *łąka* 'zatoka w jeziorze', 'krzywizna półkolista, łuk, zakręt', 'łuk jako element architektoniczny'; zdr. *łączka*. Ogsł.: cz. *louka* 'łąka', r. *luká* 'łęk; łuk, zakręt (np. drogi), zakole (rzeki), łąka w zakolu rzeki', ch./s. *lúka* 'port, przystań', scs. *lǫka* 'chytrość, przebiegłość; złość'. Psł. **lǫka* 'wygięcie, krzywizna, coś krzywego, wygiętego' > 'zakole rzeki, teren położony w zakolu rzeki, nad rzeką (porośnięty trawą lub zalesiony)', rzecz. odczas. od psł. **lękti* 'giąć, wyginać, krzywić, wykrzywiać' (zob. *lękać, łęk*), z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*.

łątka od XVII w. 'owad z rzędu ważek, Agrion', stp. od XV w. 'lalka, marionetka' (por. w XVI w. *łąta* 'lalka'). Por. cz. *loutka* 'lalka, kukiełka, marionetka', ukr. reg. *lútka* 'gatunek ważki', ch./s. *lȗtka* 'lalka, kukiełka'. Psł. dial. **lǫtъka* 'kukiełka, lalka (zrobiona z lipowego łyka)', od psł. **lǫtъ* 'łyko lipowe' (zob. *łęt*), z przyr. **-ъka*. Znaczenie 'gatunek ważki' wtórne, przeniesione z nazwy lalki w nawiązaniu do barwności, lekkości, smukłości owada.

łeb *łba* od XIV w. 'głowa zwierzęcia', pejor. 'głowa ludzka'; zdr. *łebek*, wtórnie *łepek* (oparte na temacie przypadków zależnych, np. dop. *łebka*, wymawiany *łepka*). Ogsł.: cz. *leb* ż, rzadko *leb* m 'czaszka', przen. 'głowa, łeb', r. *lob, lba* 'czoło', cs. *lъbъ* 'czaszka' (w scs. tylko pochodny przym. *lъbьnъ*: *lъbьno mě sto* 'Golgota'), ch. dial. czak. *lȃb* 'czaszka, głowa'. Psł. **lъbъ* 'czaszka', zapewne z pierwotnego **lŭb^h-o-* od pie. **leub^h-* 'łupić, usuwać powłokę, korę, łupinę'. Pierwotne znaczenie 'coś, z czego usunięto powłokę, wierzchnią warstwę', wyraz oznaczał więc najpierw gołe kości czaszki, bez skóry i mięsa. — Od tego *łebski* 'mający tęgą głowę (łeb), mądry, sprytny, zdolny'.

łechtać od XVI w. 'łaskotać, muskać, drażnić', stp. od XV w. *łektać* (częstsze w XVI w. od *łechtać*) 'ts.', w XVI w. też *łachtać* 'drażnić, łaskotać, głaskać'; z przedr. *połechtać*. Odpowiednik tylko w cz. *lechtat* (też *lochtat*) 'łaskotać, łechtać'. Zachsł. **lъchъtati* 'łaskotać', wariant fonetyczny prapostaci **lъskъtati* (por. stp. od XV w. *łesktać* 'łechtać', stcz. *lesktati* 'łaskotać, łechtać' oraz ukr. dial. *leskotity* 'łaskotać', *leskotatysja* 'łaskotać się'), czas. intensywny z przyr. **-ъt-* (por. *deptać*,

szeptać), pochodzący może z pierwotnego **laskъtati* (por. stp. XV w. *łasktać* 'drażnić, łaskotać, łechtać', zob. *łaskotać*). Przypuszczalna zmiana **laskъtati* > **lъskъtati* tłumaczy się widoczną w starych słow. czasownikach ekspresywnych tendencją do ujednolicenia samogłoski rdzennej i samogłoski przyrostka, por. np. p. *deptać* < **dъpъtati*, stp. *reptać* < **rъpъtati*. — Od tego *łechtaczka*.

łęg od XIII w. (stp. *łąg*, *łęgu*) 'podmokła łąka, zwykle w dolinie rzeki', 'las liściasty w dolinie rzeki', w stp. 'las, zagajnik, pole, łąka lub pastwisko, najczęściej położone nad rzeką bądź na nizinie, podmokłe lub zalewane wodą', daw. wyjątkowe 'łukowata linia, krzywizna', dial. *łęg* / *łąg*, mn *łęgi* 'zalewana nizina nadrzeczna, porośnięta wikliną, zaroślami; łąka, pastwisko nadrzeczne, podmokłe zarośla, las na terenie podmokłym; miejsce zalane wodą, bagno; równina, nizina', kasz. *łǫg* / *ług* 'łąka wśród pól'. Ogsł.: cz. *luh* 'łąka; podmokła łąka, łęg; nadrzeczny las', r. *lug* 'łąka, błonie', scs. *lǫgъ* 'gaj, lasek'. Psł. **lǫgъ* 'wygięcie, krzywizna; obniżenie terenu (zapewne w zakolu rzeki), zalewane wodą, podmokłe, bagniste, porośnięte trawą, zaroślami, drzewami', rzecz. etymologicznie tożsamy z psł. dial. przym. **lǫgъ* 'giętki, gibki' (poświadczonym tylko w kasz. *łągi* 'giętki, gibki, zwinny', pochodna postać z przyr. *-ny* < **-ьnъ*: p. dial. wlkp., śl. *łężny* 'giętki', kasz. *łąžni* 'gibki, giętki, zwinny, mocny'), od pie. **leng-* 'giąć, wyginać, krzywić', z właściwą archaicznym rzeczownikom tego typu wymianą rdzennego **en* ⇒ **on* > **ǫ*.

łęk od XV w. 'wygięta w górę część siodła', w XVI w. też 'obłąk u kuszy', daw. 'półkole, kabłąk, łuk', dial. 'łuk jako broń', 'obręcz z leszczyny', *łęki* mn 'nosy płóz'; por. stp. od XIV w. *łęczysko* / *łęczyszcze* 'łuk', 'brama triumfalna w kształcie łuku', *łękawa* i *łękawica* / *łękawka* 'coś, co ma kształt łuku, wygięcie, krzywizna, linia wężykowata'. Ogsł.: cz. *luk* 'łuk jako broń; półkolista krzywizna, obłąk', r. *luk* 'łuk jako broń', dial. 'obłąk, kabłąk', scs. *lǫkъ* 'łuk'. Psł. **lǫkъ* 'wygięcie, krzywizna; przedmiot wygięty w półkole, łuk', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności wtórnie skonkretyzowana) od psł. **lękti* 'giąć, wyginać, krzywić' (zob. *lękać*). Zob. *łękotka*, *łuk*.

łękotka 'ruchoma chrząstkowata część stawu kolanowego, w kształcie pierścienia', stp. od XV w. *łąkotka* 'coś, co ma kształt łuku, wygięcie, krzywizna, wężykowata lub wygięta w łuk linia'. Zdr. z przyr. *-ka* od stp. (od XV w.) *łąkoć* 'coś, co ma kształt łuku, wygięcie, krzywizna, linia wężykowata', dziś dial. śl. 'dzwono koła wozu', por. cz. *loukoť* ż 'dzwono (u koła)', dial. 'drzewo wygięte łukowato', strus. *lukotь* 'pętla; koło', r. dial. *lúkoť* 'rosocha, rozwidlenie; podstawa sochy', cs. *lǫkotь* 'hak; krzywizna koła, pętla'. Wyrazy te kontynuują psł. **lǫkotь* ż 'wygięcie, krzywizna, coś wygiętego', rzecz. abstr. z przyr. **-otь* (co do budowy por. np. *dobroć*, zob. *dobry*, *łakocie*) od psł. przym. **lǫkъ* 'zakrzywiony, wygięty' (por. strus. *lukyi* 'krzywy, zgięty', scs. *lǫkъ* 'podstępny, przebiegły, chytry', cs. 'zakrzywiony, wygięty', tego samego pochodzenia, co psł. rzecz. **lǫkъ*, zob. *łęk*).

łęt od XVII w., zwykle *łęty* mn 'nać ziemniaczana', dial. też *łęta* 'ts.', kasz. *łątë* mn 'badyle, zwłaszcza nać ziemniaczana'. Płnsł.: cz. dial. *lut* 'łyko', r. dial. *lut* 'pręt po zdarciu kory i łyka', *luta* 'lipa', *lut* / *luť* ż 'łyko (lipowe)', br. dial. *lut* 'młoda lipa, gałąź lipy, z której odziera się korę wraz z łykiem; odarta kora, łyko z lipy' (w płdsł. występuje derywat od tego wyrazu, np. ch./s. *lȕtka* 'lalka, kukiełka', zob. *łątka*). Psł. dial. **lǫtъ* 'łyko z młodej lipy', pokrewne z lit. *lentà* 'deska', stnord. *lind* ż 'lipa', stwniem. *linta* / *linda* 'ts.' (dziś niem. *Linde* ż 'ts.', dial. *lind* n 'łyko'), od pie. przym. **lento-* 'giętki, gibki; uległy' (od którego też np. łac. *lentus* 'giętki, elastyczny, sprężysty, mocny; ciągliwy, lepki'). Polskie znaczenie 'nać, badyle' powstało przypuszczalnie z wtórnego 'pręty obdarte z kory i łyka' (poświadczonego w rosyjskim).

łgać *łżę* (daw. i dial. *łgą*) od XV w. 'mówić nieprawdę, kłamać'; w gwarach także z wtórnym bezokol. *łżyć* / *łżeć*, kasz. *łgac*, *łže* / *łgá* i *łžec*, *łže*; z przedr. *nałgać*, *wyłgać się*, *załgać się*, *zełgać*; wielokr. *-łgiwać*: z przedr. *wyłgiwać się*. Ogsł.: cz. *lhát*, *lžu*

'kłamać, łgać', r. *lgat', lgu* 'kłamać, łgać', scs. *lъgati, lъžǫ* 'kłamać'. Psł. **lъgati, *lъžǫ* 'mówić nieprawdę, kłamać, zwodzić', pokrewne z goc. *liugan*, stwniem. *liogan* [< **leugʰ-*] 'kłamać, mówić nieprawdę', może też z łot. *lũgt* 'prosić', od pie. **leugʰ-* 'kłamać, łgać'. — Od tego *łgarz* → *łgarstwo*.

łkać od XIV w. 'głośno szlochać, płakać, wydając krótkie, urywane dźwięki, zanosić się od płaczu'; z przedr. *załkać*; jednokr. daw. (u Troca) *łknąć* jako forma czasu przyszłego od *łkać*, dziś tylko z przedr. *połknąć* 'łykając, zjeść lub wypić coś', *przełknąć* 'przesunąć ślinę lub pokarm z jamy ustnej do żołądka'. Płnsł.: cz. *lkát* 'łkać', br. dial. *lkac'* 'łykać, połykać'. Psł. dial. **lъkati* 'wydawać krótkie, urywane dźwięki (przy płaczu, szlochaniu, połykaniu, utrudnionym oddychaniu)', pokrewne z lit. *lùkinti* 'chciwie pić', śrwniem. *slucken* 'połykać, łykać; szlochać' (dziś niem. *schlucken* 'łykać, połykać, przełykać; mieć czkawkę'), gr. *lýdzō* 'mam czkawkę; szlocham; trzęsę się', wszystkie od pie. **(s)leuk-* (/ **(s)leug-*) 'łykać, połykać'.

łobuz od XIX w. 'urwis, nicpoń, psotnik; chuligan, drań, łajdak'. Prawdopodobnie użyta na określenie negatywnie ocenianego człowieka nazwa pewnych roślin (punkt wyjścia mogło stanowić znaczenie 'szkodliwe zielsko, chwast'), por. stp. XV w. *łobuzie* 'gęstwina, krzaki, zarośla', dial. *łobuzie* / *jabłuzio* 'tatarak pospolity', w XVI w. *łobozg* 'chwast', daw. od XVI w. *łabuzie* n 'zarośla, krzaki', psł. **lobuzъ* / **lobozъ* / **lobazъ* (/ **labuzъ* / **labozъ* / **labazъ*) 'chwast, zielsko', których dalsza etymologia niejasna. — Od tego *łobuziak*; *łobuzeria* (z przyr. *-eria*, por. np. *cyganeria*) → *łobuzerski*; *łobuzować*.

łodyga od XV w. 'naziemna część rośliny', stp. od XV w. 'górna część pędu rośliny, główka nasienna', daw. też 'głąb', dial. także 'źdźbło'; zdr. *łodyżka*, stp. *łodyżka* 'kostka w nodze zwierzęcej'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: strus. *lodyga* 'podstawa (np. kolumny)', 'kostka do gry', r. dial. *lodýga* 'kostka u nogi nad stawem skokowym; kość znad kopyta zwierzęcia (używana do gry); kość goleniowa, zakończenie kości goleniowej', *lodýžka* 'kostka w nodze', br. dial. *lodýha* 'pusta wewnątrz łodyga, źdźbło; część nogi od kolana do pięty' (z polskiego cz. *lodyha* 'łodyga'). Psł. dial. **oldyga* 'pusty wewnątrz pęd rośliny, pusta łodyga, źdźbło', wtórnie 'kość nogi (goleniowa, podudzia), kostka', od pie. **äldʰ-* 'wydrążony pień drzewa, koryto' (por. *łódź*), z wyjątkowym przyr. **-y-ga* (bezpośrednią podstawę **oldy-* stanowił może derywowany od pie. **äldʰ-* słabo poświadczony psł. rzecz. **oldy*, **oldъve* [< **äldʰ-ū-*] 'wydrążony pień drzewa, koryto', na który wskazuje ukr. dial. **lódva* 'szeroka, gruba deska', ch. dial. czak. *lȃdva* 'czółno wydłubane z pnia drzewa', w takim razie **oldy-ga* z przyr. **-ga*, por. *struga*).

łoić *łoję* 'bić, walić' od XVIII w. znaczenie przen., w pierwotnym znaczeniu 'smarować łojem' od XVII w. (z przedr. od XVI w., np. *ułojony* 'łojem natarty' u Mączyńskiego), dial. 'walić, bić, smagać biczem', kasz. *łojic* 'nacierać łojem; gotować, smażyć na łoju', 'bić'; z przedr. *złoić (skórę)* 'zbić'. Ogsł.: słc. *lojiť* 'smarować łojem', ukr. dial. *loïty* 'ts.', ch./s. *lòjiti* 'ts.', przen. 'pochlebiać, schlebiać'. Psł. **lojiti* 'smarować, nacierać łojem', czas. odrzecz. od psł. **lojь* 'topiony tłuszcz zwierzęcy' (zob. *łój*).

łokieć od XV w. 'staw łączący ramię z przedramieniem, część ręki, gdzie znajduje się ten staw', 'dawna jednostka długości'. Ogsł.: cz. *loket*, *-kte* / *-ktu* 'łokieć (też jako miara)', r. *lókot'*, scs. *lakъtь*, *lakъte* 'łokieć, staw łokciowy (też jako miara długości)'. Psł. **olkъtь*, **olkъte* / **olkъti* m 'łokieć' (pierwotnie rzecz. należący do utraconych już w epoce psł. tematów spółgłoskowych na *-t-*), prapokrewne z lit. *úolektis* m / *uolektìs* ż 'łokieć jako miara długości', łot. *uôlekts* 'ts.; przedramię', stpr. *woltis* 'przedramię', *woaltis* 'łokieć jako miara długości' i (z krótką samogłoską nagłosową i innym przyr.) lit. *alkū́nė* ż 'łokieć; przedramię; zakręt (np. rzeki)', stpr. *alkunis* 'łokieć', łot. *ę̀lkuone* / *ę̀lkũne* 'łokieć', *ę̀lkuons* / *ę̀lkuonis* 'zakręt, wygięcie', ostatecznie od pie. **el-* 'zginać, wyginać, giąć'. Za pozostałości pierwotnej postaci bez przyr. **-ъtь* †*olkъ* [< **olkŭ-*] 'łokieć' (por. łot. *èlks* 'łokieć, ramię', gr. *ōlaks* 'przedramię, łokieć') uważa się kasz. *łokoma* / *łokomą* / *łąkóm* przysł. 'razem, obok siebie, równolegle', przyim. 'obok' i s. dial. *lȁkom*

'prawie że, nieomal', interpretowane jako formy narz. l. pj *olkomъ 'łokciem'.

łom 'drąg stalowy do rozbijania, kruszenia, podważania czegoś' od XIX w., od XVI w. 'pokruszone, odłupane kawałki czegoś, złom; odłam skalny, blok skalny', stp. od XIV w. 'las powalony wiatrem', 'ułamany kawałek chleba', 'trzask, łoskot, łomot', w XVI w. *uchwycić się w łomy* 'mocować się, zmagać', dial. 'las wyłamany', 'drzewo złamane przez burzę', 'pokruszone, odłamane kawałki czegoś, złom', kasz. *łóm* 'opadłe suche gałęzie, chrust; odpadki, złom'. Por. cz. *lom* 'kamieniołom', 'załamanie; złamanie, złamana powierzchnia', r. *lom* 'łom, drąg żelazny', 'odpadki, kawałki, okruchy', ch./s. *lȍm* 'łamanie, złamanie', 'coś połamanego, zgniecionego, stratowanego, złom, połamane gałęzie', 'odgłos łamania, uderzania, łomot, łoskot, trzask'. Słow. *lomъ, rzecz. odczas. (w funkcji nazwy czynności, rezultatu czynności, narzędzia) od psł. *lomiti 'powodować, że coś się wygina, łamie, kruszy, łupać, kruszyć' (zob. *łamać*). Zob. *przełom*, *wyłom*.

łomotać od XVI w. (w XV w. z przedr. *połomotać*) 'stukać, walić; dudnić', pot. 'bić, uderzać', daw. od XVI w. 'łamać z łoskotem, druzgotać' (stp. *połomotać* 'połamać, zniszczyć'), dial. 'łamać'; z przedr. *załomotać*; jednokr. *łomotnąć*. Ogsł.: cz. daw. *lomotati* 'łamać z trzaskiem', ukr. dial. *lomotáty* 'łamać (o bólu w stawach)', ch./s. *lomòtati* 'wydawać łoskot, trzask', dial. 'łamać, przełamywać; paplać'. Psł. *lomotati 'łamać z trzaskiem, z łoskotem', czas. intensywny z przyr. *-ot-* od psł. *lomiti 'powodować, że coś się wygina, łamie, kruszy, łupać, kruszyć' (zob. *łamać*), wielokr. *lomati 'łamać' (por. p. daw. od XVI w. i dial. *łomać*, r. *lomát'*, ch. daw. *lomati*).

łono od XIV w. 'miejsce na kolanach osoby siedzącej', 'brzuch, jego dolna część; części rodne kobiety i mężczyzny', daw. też 'zanadrze', 'naręcze', 'podołek'. Ogsł.: cz. *lůno* 'łono', r. *lóno* 'pierś, brzuch, łono; wnętrze, powierzchnia (ziemi, wody)', daw. 'podołek, kolana', scs. *lono* 'łono'. Psł. *lono [< *log-sno] 'łono matki', bliskie budową ze scs. *ložesno* 'ts.', słwń. dial. *ložesna* 'ts.', r. *ložesná* 'ts.' < psł. *ložesno [< *log-es-no] 'ts.', archaiczne derywaty z przyr. *-sno / *-es-no od pie. *legʰ- 'leżeć' (zob. *lec*, *leżeć*), z wymianą samogłoski rdzennej *e ⇒ *o; w postaci *lono uproszczenie grupy spółgłoskowej *gsn > *n (jak w *łuna*, zob.). Pierwotne znaczenie zapewne 'miejsce, gdzie leży płód, macica'.

łopata od XV w. 'narzędzie do kopania lub przerzucania rzeczy sypkich', także o innych podobnych przedmiotach, np. 'narzędzie do wkładania pieczywa do pieca', 'szufla', 'płaska, szersza część wiosła', kasz. *łopata* też 'płaska drewniana łyżka do mieszania obroku'; zdr. *łopatka* (też w znaczeniu anat. 'jedna z dwóch płaskich, trójkątnych kości pasa barkowego', 'przednia ćwiartka tuszy zwierzęcej'). Ogsł.: cz. *lopata* 'łopata', r. *lopáta* 'ts.', scs. *lopata* 'szufla do wiania zboża'. Psł. *lopata 'coś płaskiego, narzędzie składające się z płaskiego kawałka drewna i długiego trzonka, łopata', pokrewne z lit. *lópeta* / *lopetà* 'łopata, rydel; lemiesz; kość łopatkowa', łot. *lâpsta* 'łopata, rydel; kość łopatkowa', *lâputa* 'łopata', stpr. *lopto* 'łopata, rydel'. Wyraz słow. to prawdopodobnie urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego przym. †*lopatъ* 'charakteryzujący się, wyróżniający się dużą, płaską częścią, płaskim składnikiem', z przyr. *-atъ zapewne od psł. rzecz. *lopъ 'coś płaskiego, (duży) liść' (który od pie. pierwiastka *lēp- / *lōp- / *ləp- 'być płaskim; coś szerokiego, płaskiego', zob. *łapa*, *łopian*, *łopuch*).

łopian od XV w. 'roślina Arctium lappa', daw. i dziś dial. też *łopion*. Dokładnymi odpowiednikami są płdsł. nazwy dziewanny (Verbascum): ch./s. *lòpen*, bg. dial. *lopján* / *lópén*; por. z innymi, bliskimi przyr. cz. dial. *lopón* / *lopoň* / *lopúň* 'łopian'. Psł. dial. *lopěnъ 'roślina z dużymi liśćmi (łopuch, łopian, dziewanna)', od szczątkowo zachowanego psł. *lopъ 'coś płaskiego, (duży) liść' (poświadczonego w mac. dial. *lop* 'roślina wodna występująca w Jeziorze Ochrydzkim'), równego lit. *lãpas* 'liść', por. też łot. *lapa* 'ts.' (zob. *łopuch*), z rzadkim przyr. *-ěnъ. Podstawowy rzecz. *lopъ od pie. *lēp- / *lōp- / *ləp- 'być płaskim; coś szerokiego, płaskiego' (zob. *łopata*).

łopotać od XV w. 'wydawać charakterystyczny odgłos powstający wskutek uderzenia jakiejś płaszczyzny o powietrze', w stp. tylko 'kąsać, urażać', dial. 'stukać, pukać'. Por. r. *lopotát'* 'szwargotać; gaworzyć; szemrać', dial. 'bełkotać, bredzić; hałasować; łopotać skrzydłami', ch./s. *lopòtati* 'stukać, pobrzękiwać', też cz. *lopotit se* 'trudzić się, harować, męczyć się'. Psł. **lopotati* 'uderzać z odgłosem, wydawać trzaski, niewyraźne, nieartykułowane dźwięki', czas. intensywny z przyr. *-ot-* od psł. **lopati* 'uderzać w coś płasko z odgłosem, klepać, walić' (por. p. dial. kresowe *łopać* 'uderzać, stukać', cz. dial. las. *łopać* 'pić, żłopać', r. *lópat'* 'jeść chciwie, żreć; pić, chlać', dial. 'bić, grzmocić, walić; wrzeszczeć, krzyczeć', *lópat'sja* 'pękać', słwń. *lópati* 'uderzać płasko w coś, klepać, walić; pękać; jeść chciwie, chłeptać'). Podstawowy czas. **lopati* prawdopodobnie od pie. **lēp- / *lōp- / *ləp-* 'być płaskim; coś szerokiego, płaskiego'.

łopuch od XVII w. 'gatunek łopianu', *łopucha* 'pospolity chwast Raphanus raphanistrum', stp. XV w. *łopucha* 'jakaś roślina'. Ogsł.: cz. *lopuch / łopucha* 'łopian, łopuch', r. *lopúch* 'łopian, łopuch', ch./s. *lòpuh* 'nazwa kilku roślin wyróżniających się wielkimi liśćmi'. Psł. **lopuchъ / *lopucha* 'roślina z wielkimi liśćmi', od szczątkowo zachowanego psł. **lopъ* '(duży) liść' (zob. *łopian*), z przyr. **-uchъ*, **-ucha*.

łoskotać od XVI w. 'silnie stukać, łomotać, wydawać silny, głuchy odgłos', daw. *łoskotać się* 'hałasować'; od XVI w. *łoskot* 'hałas, huk'. Por. cz. *loskotat* 'trzaskać, szczękać', r. dial. *loskotát'* 'paplać, pleść, trajkotać; hałasować, huczeć'. Płnsł. **loskotati* 'stukać, łomotać, trzaskać', czas. intensywny z przyr. *-ot-* od psł. **loskati* 'uderzać z odgłosem, chlastać, trzaskać' (por. cz. dial. *loskati* 'trzaskać', r. dial. *lóskat'* 'bić, chlastać, trzaskać; uderzać czymś po wodzie; szczękać zębami; łupać, gryźć orzechy', słwń. *lôskati* 'pluskać; paplać, pleść, trajkotać'). Podstawowy czas. **loskati*, pokrewny z lit. *laskúoti* 'wesoło śpiewać; paplać, pleść', *lazgúoti* 'paplać, pleść', zapewne pochodzenia dźwkn.

łosoś od XV w. 'ryba Salmo salar'. Płnsł.: cz. *losos*, r. *lósos'* (w płdsł. zapożyczone z tych języków, np. ch./s. *lȍsos*). Psł. dial. **lososь* m (pierwotnie temat na *-ĭ-*), pokrewne z lit. *lašašà / lašišà / lãšis* 'łosoś', łot. *lasis* 'ts.', stwniem. *lahs* (dziś niem. *Lachs*) 'ts.', oset. *læsæg* 'ts.', toch. B *laks* 'ryba'. Podstawą była pie. nazwa łososia **lak̑s* (pierwotnie temat spółgłoskowy, wtórnie rozszerzone **lak̑s-o-*). Postać słow. trzeba wyprowadzać z **lak̑s-o-k̑-i-*, z nawarstwieniem pie. przyr. **-k̑-i-* na wcześniejszą pie. formę **lak̑s-o-*; najbliższe pod względem budowy postaci w bałt.: lit. *lašašà* [< **lak̑so-k̑-ā*], *lašišà* [< **lak̑s-i-k̑-ā*]. Przyjmuje się, że podstawą pie. nazwy **lak̑s-o-* był pierwiastek **lak̑-* 'pokrywać cętkami, nakrapiać' (por. lit. *lãšas* 'kropla', łot. *lâse / lãse* 'kropla; plama wyróżniająca się barwą'), zatem nazwa byłaby związana z cętkami, plamkami występującymi na skórze ryby.

łoś od XV w. 'zwierzę Alces alces'. Płnsł.: cz. *los*, strus. *losь*, *losi* m, r. *loś* (w płdsł. zapożyczone z rosyjskiego, np. ch./s. *lȍs*). Psł. dial. **olsь*, **olsi* m 'łoś' (pierwotnie temat na *-ĭ-*), z dokładnym odpowiednikiem w germ.: stnord. *elgr* 'łoś', szwedz. *älg* 'ts.'. Wyraz słow. i germ. z pie. dial. **ol-k̑-ĭ-* 'łoś', por. też pokrewne wyrazy ie. sprowadzające się do pie. **el-k̑-*: stwniem. *elho / elaho*, stang. *eolh* 'łoś' (z germ. zapożyczone łac. *alcē*, mn *alcēs* 'ts.', gr. *álkē* 'ts.'). — Od tego *łosica*, *łosza* 'samica łosia', *łoszak* 'młody łoś', przym. *łosi*.

łotr od XV w. 'łajdak, niegodziwiec', stp. 'rozbójnik, zbójca, złoczyńca, rabuś, opryszek, łotr', dial. też *łoter* 'łotr', kasz. *łoter / loter* 'ts.'; zdr. *łotrzyk*. Por. cz. *lotr* 'łotr, drań, łajdak, nicpoń', arch. 'rozbójnik'. Zapożyczenie ze śrwniem. *lot(t)er* 'człowiek niecny, nicpoń, ladaco; kuglarz, błazen, trefniś', dziś niem. *Lotter(bube)* 'łajdak, łotr' (od śrwniem. przym. *loter* 'lekki, błahy, lekkomyślny, płochy, swawolny'). — Od tego *łotrowski*, *łotrostwo*.

łowić *łowię* od XV w. (od XIV w. z przedr.) 'łowić, chwytać (ryby, rzadziej inne zwierzęta)', 'natężać uwagę, aby coś usłyszeć, zobaczyć', dial. też 'szukać', kasz. *łovic* 'łapać, chwytać (zwłaszcza ryby)'; z przedr. *nałowić* 'łowiąc, schwytać', *obłowić się* od XVI w. 'dużo zyskać, skorzystać' (daw. *ob-*

łowić 'osiągnąć zysk, skorzystać'), *wyłowić* od XIV w. 'łowiąc, wydobyć', *złowić* od XV w. 'łowiąc, schwytać, pojmać'; wielokr. *ławiać* daw. od XVI w., dziś tylko z przedr. *wyławiać*. Ogsł.: cz. *lovit* 'łowić, polować', r. *lovít', lovljú, lóviš'* 'łapać, chwytać, łowić', scs. *loviti, lovljǫ* 'chwytać, łowić'. Psł. **loviti, *lovǫ* 'starać się schwytać, złapać', mające dokładny odpowiednik w lit. *lãvyti* 'przyuczać, ćwiczyć, kształcić, rozwijać' (jeśli nie jest to zapożyczenie ze wschsł.), dalej pokrewne z goc. *laun*, stwniem. *lōn*, niem. *Lohn* 'wynagrodzenie, zarobek, zapłata', łac. *lucrum* 'zysk, korzyść', gr. *apo-laýō* [< *-lau̯ō*] 'używać czegoś, mieć korzyść, korzystać z czegoś', *leíā / lēíē*, doryckie *lāíā* [< **lāu̯íā*] 'łup, zdobycz (także myśliwska); grabież, rabunek', od pie. **lāu̯-* 'zdobywać (łup), pozyskiwać, chwytać'. — Od tego *łowca, łowczy, łowiecki, łowiectwo, łowisko*; zob. też *łów*; od czas. przedrostkowego *połów* od XVI w. 'łowienie ryb', 'to, co zostało złowione' (por. stp. od XV w. *połowić* 'łowiąc, pochwytać, połapać', w XVI w. 'ująć, złapać, schwytać wiele ptaków, zwierząt, ryb').

łoza od XIV w. 'wierzba szara, Salix cinerea', stp. 'drzewo lub krzew wierzby', od XVI w. 'winna macica, winorośl', daw. też 'gałązka, witka (zwłaszcza wierzbowa)', zbiorowo 'zarośla wierzbowe', 'gałęzie, pędy, rózgi, pręty'. Ogsł.: stcz. *loza* 'winorośl', r. *lozá* 'łoza, wić, witka, rózga', *vinográdnaja lozá* 'winorośl', ch./s. *lòza* 'winorośl', 'giętki pręt, gałązka', dial. 'las, zagajnik'. Psł. **loza* 'giętki pręt, pęd, witka, gałązka', bez pewnej etymologii. — Od tego *łozina* 'zarośla wierzbowe'.

łoże od XIV w. 'duże, wspaniałe łóżko' (dawniej w ogóle 'łóżko, posłanie'), 'obsada, podstawa czegoś', stp. też 'obsada koła młyńskiego', 'zagłębienie terenu, w którym zbiera się woda (np. rzeki lub stawu), łożysko'; pierwotne zdr. *łóżko* od XIV w. 'sprzęt do leżenia i spania', stp. i dial. też 'proste łóżko, prycza; małe łóżko', w XVI–XVII w. także 'sprzęt do siedzenia'. Ogsł.: cz. *lože* n 'łoże, łóżko; łożysko; podstawa', r. *lóže* 'łoże, łóżko; łożysko; osada strzelby', scs. *lože* 'łoże, łóżko, posłanie; sypialnia; legowisko dzikich zwierząt'. Psł. **lože* n [< **log-je*] 'miejsce, gdzie ktoś lub coś leży, łoże, łóżko, legowisko, łożysko', od psł. **ležati* [< **leg-ē-*] 'leżeć', z przyr. **-je* i wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. — Od tego *łożnica, łożysko*.

łożyć od XVI w. 'ponosić koszty, opłacać coś', w XVI w. 'stawiać na zakład', przen. 'poświęcać, składać w ofierze w imię wyższej wartości', stp. XV w. *łożyć się* 'udawać chęć, zamiar', w XVI w. *łożący się* 'mający stosunek płciowy'; z przedr. *dołożyć, nałożyć, obłożyć, podłożyć, położyć* od XV w., *przełożyć, przyłożyć, rozłożyć, ułożyć, włożyć* od XV w., *wyłożyć, założyć, złożyć*. Ogsł.: cz. *ložit* 'kłaść, stawiać; nałożyć, naładować, nakładać, ładować', r. pot. *ložít'* 'kłaść, układać', *ložítsja* 'kłaść się', scs. tylko z przedr., np. *naložiti* 'nałożyć', *položiti* 'położyć, postawić; uczynić', cs. *ložiti* 'kłaść, stawiać'. Psł. **ložiti* 'powodować, że coś leży, opadło, kłaść', czas. kauzat. od psł. **legti* 'położyć się, opaść' (zob. *lec*) z charakterystyczną wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. — Od czas. przedrostkowych *podłoże, złoże*; *obłożny, położna* 'akuszerka' (→ *położnik, położnictwo*).

łódź *łodzi* od XIV w. 'mały statek wodny', w stp. *łodzia / łodź*, kasz. *łoʒa*; zdr. *łódka* (też 'czółenko tkackie'). Ogsł.: cz. *loď* ż, stcz. *lodí* ż / *lodie* n, r. *ladjá* (dial. *lódjá*), zdr. *lódka*, scs. *ladii* i (bez przestawki) *alъdii* ż 'łódź', ch./s. *lâda* 'okręt, statek'; por. też ch. dial. czak. *lâdva* 'czółno wydłubane z pnia drzewa' (sugerujące prapostać **oldy, *oldъve*, zob. *łodyga*). Psł. **oldьji* ż 'mały statek wodny, czółno (zapewne w kształcie koryta) wydłubane z pnia drzewa, dłubanka', pokrewne z lit. *aldijà / eldijà* 'czółno wydłubane, dłubanka, łódź', od pie. **āld^h-* 'wydrążony pień drzewa, koryto'. Śladu pierwotnego znaczenia 'koryto' można się dopatrywać w słwń. dial. *ládja* 'miejsce w kanale młyńskim umocnione deskami, bezpośrednio pod rynną'.

łój *łoju* od XV w. 'bardzo gęsty, twardy tłuszcz, otrzymywany przez wytopienie tkanki tłuszczowej', 'tłusta wydzielina gruczołów łojowych'. Ogsł.: cz. *lůj, loje* m 'łój', r. dial. *loj* 'topiony tłuszcz zwierzęcy', ch./s. *lôj* 'tłuszcz zwierzęcy; wydzielina gruczo-

łów łojowych'. Psł. **lojь* 'topiony tłuszcz zwierzęcy', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności 'lanie (się)', wtórnie skonkretyzowane w 'to, co się leje, roztopiony tłuszcz') od psł. **liti*, **lьję* 'powodować płynięcie, lać' (< pie. **lei-* 'lać, ciec'; zob. *lać*, *lunąć*), z wymianą **ei* (> **i*) ⇒ **oi* > *oj* (regularnie zachowane przed samogłoską). — Od tego *łojowy*. Zob. *łoić*.

łów od XV w. 'polowanie, łowienie', w stp. też 'to, co złowiono, upolowano; prawo połowu', od XVI w. *łowy* mn 'polowanie, łowienie'. Ogsł.: cz. *lov* 'polowanie, łowy, połów', r. *lov* 'łów, połów', scs. *lovъ* 'polowanie, łowy, łowienie'. Psł. **lovъ* 'chwytanie, łapanie, łowienie zwierząt', rzecz. odczas. (nazwa czynności) od psł. **loviti* 'chwytać, łapać' (zob. *łowić*).

łuczywo od XV w. (stp. też *łyczywo*) 'szczapa, drzazga używana do oświetlania', kasz. *ł'ëćëvo* 'łuczywo'. Zachsł.: dł. *łucywo*, gł. *łučwo*, dial. *łučiwo*, cz. dial. *lučivo*, słc. *lučivo*. Psł. dial. **lučivo* 'wiązka smolnych szczap, drzazg używana do oświetlania, łuczywo', od psł. **lučь* / **luča* 'światło' (por. cz. *louč* 'pochodnia', r. *luč* 'promień', scs. *luča* 'promień; łuczywo, pochodnia', ch./s. *lûč* ż, m 'łuczywo; światło, promień'; w polskim niepoświadczone), z przyr. **-ivo* tworzącym rzecz. zbiorowe (por. np. *mięsiwo*, *żelaziwo*). Podstawowe rzecz. **lučь* [< **louk-i-*] / **luča* [< **louk-iā*] pokrewne np. z łac. *lūx*, *lūcis* [< **louk-s*] 'światło, blask', stind. *rocíṣ* [< **louk-i-*] 'ts.', stpr. *luckis* 'polano, szczapa', od pie. **leuk-* 'świecić'.

łudzić *łudzę* od XV w. 'oszukiwać, zwodzić, mamić', *łudzić się* 'mieć nadzieję, oczekiwania bez pokrycia'; z przedr. *wyłudzić*, dawniej też np. *ułudzić* 'wabiąc, zwieść, oszukać, omamić', *złudzić* 'wabiąc, wprowadzić w błąd, oszukać, zwieść', stp. od XIV w. *obłudzić* 'podejść, oszukać, okłamać, zwieść'; wielokr. *wyłudzać*. Ogsł.: cz. *loudit* 'wyłudzać; wabić, uwodzić; wywoływać', r. dial. *ludit'*, *lužú* 'oszukiwać, zwodzić', cs. *luditi*, *luždǫ* 'oszukiwać, zwodzić'. Psł. **luditi*, **luďǫ* [< **loud-*] 'wabiąc, oszukiwać, zwodzić; kusić, wabić, nęcić', pierwotny czas. kauzat. od pie. **leud-* 'chylić się, kulić się, pochylać się', z regularną wymianą rdzennego **eu* ⇒ **ou* > psł. **u*. Przypuszczalne wcześniejsze znaczenie 'powodować, że ktoś się chyli, pochyla się przed kimś, przychyla się do kogoś, czegoś'. — Od czas. przedrostkowych *złudzenie*; *obłuda* 'nieszczere, dwulicowe zachowanie, działanie; fałsz, hipokryzja, udawanie' (stp. od XV w. też 'przywidzenie, widziadło, mara', 'złudzenie, zawodne myśli, pragnienia; brednia, głupstwo, niedorzeczność', daw. także 'powab, przynęta', *obłuda oczna* 'bielmo'), *ułuda*, *złuda*; *obłudny* (→ *obłudnik*), *złudny*.

ług od XV w. 'wodny roztwór wodorotlenku sodu lub potasu; środek do prania'. Por. cz. *louh* 'ług, wodorotlenek'. Zapożyczenie ze średniem. *lūg*, śrwniem. *louge*, stwniem. *louga* 'ług'. — Od tego *ługować*.

łuk od XV w. 'broń wyrzucająca strzały', 'coś wygiętego, element architektoniczny w kształcie części elipsy', w XVI w. 'tęcza', 'wygięta łukowato część siodła'; zdr. *łuczek*. Etymologicznie tożsame z *łęk* (zob.), por. stp. od XIV w. *łęczysko* / *łęczyszcze* 'łuk', 'brama triumfalna w kształcie łuku'. Postać, ze względu na *-u-*, prawdopodobnie zapożyczona ze stcz. *luk* 'łuk' czy strus. *lukъ* 'ts.'. Mało prawdopodobne, by rdzenne *-u-* było rezultatem starej słow. oboczności **ǫ* / **u*.

łuna od XIII w. 'odblask silnego światła, wielkiego ognia, pożaru', stp. też 'księżyc', dial. 'zorza', 'tęcza'. Ogsł.: cz. poet. *luna* 'księżyc', stcz. też 'promień, światło, blask bijący od ognia', r. *luná* 'księżyc', dial. 'zorza; odblask na niebie, łuna', scs. *luna* 'księżyc' (w cs. 'blask księżyca'). Psł. **luna* 'światło, blask, odblask' > 'księżyc', pokrewne ze stpr. *lauxnos* ż mn 'gwiazdy', łac. *lūna* (stłac. *losna*) 'księżyc; blask księżyca; miesiąc', śrirl. *lūan* [< **louksno-*] 'światło; księżyc'. Zatem psł. **luna* z wcześniejszej prapostaci **louk-s-nā*, z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **ksn* > **n* (podobna zmiana fonetyczna w psł. **lono* < **logsno*, zob. *łono*), od pie. **leuk-* 'świecić; jasny, świecący, lśniący'. Pierwotne znaczenie 'to, co świeci, światło, blask, odblask'.

łup od XIV w. 'zdobycz wojenna, myśliwska, pochodząca z grabieży', stp. też 'grabież, grabienie, rabunek', 'łuszcząca się, pękająca skóra' (w XV w. *wężowy łup* 'skóra zrzuco-

na przez węża', dial. 'kora', 'łupież'. Ogsł.: cz. *lup* 'grabienie, grabież, rabunek', 'zdobycz, łup', 'łupież', ukr. *lup* 'zdobycz wojenna', 'grabieżca, rabuś', daw. 'padłe zwierzę, z którego zdarto skórę', ch. dial. czak. *lúp* 'skorupa, łupina'. Psł. **lupъ* 'zdzieranie, obdzieranie (kory, skóry itp.); grabienie, rabowanie' > 'to, co zdarte, obdarte (kora, skóra, skorupa itp.); to, co zagrabione, zrabowane, zdobycz', rzecz. odczas. (nazwa czynności wtórnie konkretyzowana) od psł. **lupiti* 'usuwać, zdzierać zewnętrzną warstwę, łupinę, skórkę, skórę, korę' (zob. *łupić*).

łupać *łupię* od XVI w. (ale z przedr. od XV w.) 'rozszczepiać, rozłupywać, rozbijać na kawałki', 'łamać (o bólu)', nowsze 'obdzierać ze skóry', 'uderzać, walić z trzaskiem', dial. 'rąbać drzewo', 'stukać, uderzać'; z przedr. *obłupać* 'zedrzeć skórę, korę, łupinę; odbić, odrąbać kawałek', *odłupać* 'oddzielić, odrąbać', *rozłupać* 'rozrąbać, rozpłatać, rozszczepić'; wielokr. *-łupywać* tylko z przedr., np. *obłupywać, odłupywać, rozłupywać* (stp. *-łupować*, np. *obłupować, odłupować*); jednokr. *łupnąć*. Ogsł.: cz. *loupat* 'obierać, łuskać, obłupywać; łypać (oczami); łamać, łupać', ukr. *lupáty* 'odbić, odłupywać kawałki; rozbijając, łamać; oddzierać wierzchnią warstwę', ch./s. *lúpati, lûpām* 'uderzać z głuchym odgłosem, tłuc, łomotać; rozbijać, łamać'. Psł. **lupati, *lupajǫ* 'odłamywać, odbijać część od całości; uderzać, walić z głuchym odgłosem; obłupywać, obdzierać, wyłuskiwać', czas. wielokr. od psł. **lupiti* (zob. *łupić*).

łupić *łupię* od XIV w. 'zdzierać, usuwać skórę, korę, łupinę, skorupę', 'ograbiać, okradać, rabować', w stp. też 'brać zastaw przymusowy', kasz. *łupic* 'rwać, drzeć', *łẽpic* 'bić, walić'; z przedr. *obłupić, wyłupić* 'wyjąć, wydłubać' (*wyłupić oczy*), *złupić*; wielokr. *-łupiać*: z przedr. *wyłupiać*. Ogsł.: cz. *loupit* 'rabować, grabić', dial. 'łuskać', 'bić', r. *lupít', luplјú* 'bić, łupić; obdzierać, obierać', ch. *lúpiti, lûpīm* 'łuskać (np. groch, kukurydzę)'. Psł. **lupiti, lupǫ* 'usuwać, zdzierać zewnętrzną warstwę, łupinę, skórkę, skórę, korę', znaczenie i budowa wskazują na pierwotny czas. wielokr., mający dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *laupýti, laupaũ* 'łupać, rozbijać na kawałki, rozkruszać; obdzierać ze skóry, drzeć, zdzierać; grabić, rabować', łot. *làupît* 'usuwać łupinę, skórkę, skorupę'. Podstawowy czas. (prawdopodobnie †*lъpti* z rdzeniem **lъp-* < **lūp-*) niezachowany w słow., istnieje jednak w bałt.: lit. *lùpti, lupù* 'usunąć, zedrzeć, wydrzeć (łupinę, korę, skórę); rwać, drzeć; wydzierać skądś, wydobywać; brać gwałtem, grabić', łot. *lupt, lupju* 'usuwać łupinę, skórkę, łuskać', *lupt, lupu* 'łuszczyć się', por. też stind. *lumpáti* 'łamie, uszkadza', wszystkie od pie. **leu̯p-* 'obdzierać, zrywać (np. łuski, korę), uszkadzać'.

łupież od XVI w. 'łuszczenie się powierzchownych warstw naskórka; płatki łuszczącego się naskórka', stp. od XV w. 'zdarta skóra zwierzęca z włosem, futro, błam', 'grabież, rabunek', 'zdobycz wojenna, łup', w XVI w. też 'bielmo'. Ogsł.: cz. *loupež* ż (stcz. *lúpež* m) 'grabież, rabunek; rzecz zrabowana, łup', strus. *lupežь* 'grabienie, rabowanie', r. dial. *lupėž* m 'grabież, rabunek; kara cielesna, lanie', ukr. dial. *lúpiž* m, ż 'kawałki drzewa, z których zdarto korę', 'obdzieranie zwierząt ze skóry', ch./s. *lûpež* m 'złodziej, rozbójnik', cs. *lupežь* m 'grabież, rabunek'. Psł. **lupežь* 'obdzieranie, łupienie, grabienie', nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. **lupiti* 'usuwać, zdzierać zewnętrzną warstwę, łupinę, skórkę, skórę, korę' (zob. *łupić*), z przyr. **-ežь* (co do budowy por. *grabież, kradzież*). — Od tego daw. od XVI w. *łupieżyć* 'zajmować się łupiestwem, rabować, grabić' → *łupieżca* od XVI w. 'grabieżca, rabuś', *łupiestwo* [< **łupieżstwo*] od XVI w. 'grabież, rabunek'.

łupina od XV w. 'skórka, powłoka owoców, korzeni jadalnych', w stp. i dial. też 'powłoka, skóra, łuska (np. rybia), skorupa (np. jajka)', dial. 'kora, cienka kora'; zdr. *łupinka*. Ogsł.: cz. przest. *lupina* 'łupina, łuska (np. rybia)', br. *lupína* 'skórka, łupina, skorupa', ch./s. *lùpina* 'skórka okrywająca owoce, łupina (np. orzecha, kasztana); skorupa jajka', daw. 'łuska', 'skorupa ślimaka' Psł. **lupina* 'powłoka, zewnętrzna osłona czegoś, skórka, kora, łupina, skorupa, łuska', nazwa rezultatu czynności (pierwotnie 'to, co się

usuwa, zdziera z czegoś, usuwana zewnętrzna warstwa, osłona') od psł. **lupiti* 'usuwać, zdzierać zewnętrzną warstwę, łupinę, skórkę, skórę, korę' (zob. *łupić*), z przyr. **-ina*.

łuska od XV w. 'cienka płytka kostna lub rogowa, albo szeregi zachodzących na siebie takich płytek, pokrywające ciało ryb, gadów', 'sucha okrywa nasion i owoców, łupina, plewa', 'cząstka zrogowaciałego naskórka', stp. 'łupież', 'zaćma, katarakta, bielmo', daw. 'twarda wierzchnia warstwa czegoś', nowe 'metalowa rurka okrywająca pocisk' (kalka z niem. *Hülse* 'ts.' < 'łuska, łupina, skórka'). Ogsł.: cz. *luska* 'strąk, strączek', dial. 'łupina ziemniaka', r. dial. *luská* (liter. *luzgá*) 'łuska, łupina', ch./s. *ljȕska*, ch. daw. *lȕska* 'łuska, łupina, plewa'. Psł. **luska* 'zewnętrzna osłona nasion, owoców, jaj, ciała ryb, łuska, łupina, plewa, skorupa' (por. łot. *laûska* 'odłamek, trzaska, drzazga, skorupa'). Rzecz. odczas. od psł. **luskati* 'oddzielać, odrywać, odcinać, usuwać zewnętrzną osłonkę, łuskę, łupinę, wydobywać, obierać z łuski, łupiny, wierzchniej osłony' (pierwotnie nazwa czynności 'oddzielanie, odrywanie, odcinanie, usuwanie zewnętrznej osłony', wtórnie nazwa rezultatu czynności 'to, co się oddziela, odrywa, odcina, usuwa' > 'łuska, łupina, plewa, skorupa'). Zob. *łuskać*.

łuskać *łuskam* (daw. i dziś dial. *łuszczę*) od XVI w. 'obierać, wydobywać z łuski, łupiny, wierzchniej osłony, skórki', daw. 'wydobywać coś', 'skrzypieć, chrzęścić, chrobotać'; z przedr. *wyłuskać*. Ogsł.: cz. *louskat* 'łupać, rozłupywać, łuskać; prztykać, strzelać palcami; łypać', r. *lúskat'* 'wydobywać z łuski, z łupiny', słwń. *lúskati* 'ts.; oczyszczać rybę z łusek'. Psł. **luskati* 'oddzielać, odrywać, odcinać, usuwać zewnętrzną osłonkę, łuskę, łupinę, wydobywać, obierać z łuski, łupiny, wierzchniej osłony', od pie. **leu̯-sk-*, będącego derywatem z czasownikowym przyr. **-sk-* od pie. pierwiastka **leu̯(ə)-* 'odcinać, oddzielać'. Zob. *łuska, łuszczyć*.

łuszczyć od XVIII w. (w XV w. z przedr. *złuszczyć*) 'obierać, wydobywać z łuski, łupiny, strąka', przen. 'obdzierać, rabować', *łuszczyć się* 'odpadać cienkimi warstwami, odłupywać się (np. o skórze)'; z przedr. *wyłuszczyć* 'przedstawić, wyłożyć szczegółowo', daw. od XVI w. 'wyłuskać', dial. 'wydzielić (np. część majątku)', *złuszczyć* 'obłupić z czegoś zewnętrzną warstwę, łuskę, korę, spowodować łuszczenie się (np. skóry)', w stp. XV w. 'chwycić gwałtownie, porwać'. Ogsł.: cz. *luštit* 'łuskać', przen. 'odgadywać, rozwiązywać; rozszyfrowywać', r. *luščít'* 'łuskać, wyłuskiwać', ch./s. *ljȗštiti*, ch. daw. *lȗštiti* 'ts.'. Psł. **luščiti* 'usuwać zewnętrzną warstwę, zewnętrzną osłonę, łuskę, łupinę', czas. odrzecz. od psł. **luska* 'zewnętrzna osłona nasion, owoców, jaj, ciała ryb, łuska, łupina, plewa, skorupa' (zob. *łuska*).

łut (dawniej *łót*) od XIV w. 'dawna mała jednostka ciężaru' (dziś tylko *łut szczęścia* 'odrobina'). Por. cz. *lot* 'łut'. Zapożyczenie ze śrwniem. *lōt* 'jednostka ciężaru' (dziś niem *Lot* 'łut; pion, sonda').

łydka (dawniej od XV w. *łytka*) 'mięsista część nogi między kolanem a stopą', dial. także 'miękkie miejsce pod kolanem', 'pośladek', 'udo'. Ogsł.: stcz. *lýtka* 'łydka; goleń' (dziś cz. *lýtko* 'łydka'), r. *lýtka* 'ts.', dial. też 'udo, kość udowa; udziec, szynka; stopa; pięta; cała noga', słwń. dial. *lîtka* 'łydka'. Może psł. **lydъka* czy **lytъka* 'mięsista część nogi (łydka, podudzie, udo)', bez pewnej etymologii, niepewna także pierwotna prapostać, zwłaszcza wobec istnienia także innych, bliskich wyrazów, np. p. daw. XV–XVII w., dziś rzadkie w niektórych gwarach płn. *łyst*, dial. też *łysta* i *łystwa* (por. słc. dial. *lyst* 'łydka', *lista* 'goleń', strus. *lystъ* / *lysto* 'goleń', ukr. dial. *lýsta* / *lyst'* 'łydka', ch./s. *lîst* 'ts.', mac. dial. *listo* 'ts.'), wskazujących na psł. dial. **lystъ* / **lysta* / **lysto* [< **lyd-t-* czy **lyt-t-*] 'łydka, goleń'.

łykać od XVII w. 'przesuwać pokarm, napój, ślinę z jamy ustnej do przewodu pokarmowego', stp. od XV w. 'łkać, głośno płakać, szlochać'; z przedr. *połykać, przełykać*; jednokr. *-łknąć*: z przedr. *połknąć, przełknąć*; nowsze *łyknąć*. Ogsł.: cz. *lykat* 'połykać, pochłaniać', ukr. dial. *lýkaty* 'ts.', słwń. *lîkati* 'chłeptać, łykać'. Psł. **lykati* 'łykać, połykać; łkać', czas. wielokr. od psł. **lъkati* 'wydawać krótkie, urywane dźwięki (przy płaczu, szlochaniu, połykaniu, utrudnionym oddychaniu)' (zob. *łkać*), z typowym

wzdłużeniem samogłoski rdzennej *ъ → *y (z wcześniejszego *ū → ū). — Od tego *łyk* 'łyknięcie, ilość płynu, jaką się przełyka za jednym razem' (też *łyk, łyk!* interi. na oznaczenie łykania, picia łykami, szybkiego jedzenia) → zdr. *łyczek*; od czas. przedrostkowego *przełyk* 'przedni odcinek przewodu pokarmowego'.

łyko od XV w. 'wewnętrzna część kory drzewa', daw. 'to, co wiąże, wiązadło, wić, powróz z łyka' (*łyka* mn 'więzy, pęta', *brać w łyka* 'brać do niewoli, pozbawiać wolności'); daw. od XVI w. także *łyk* 'łyko', dial. *łyki* mn 'łyko obdarte z wierzby', koc. *łik*, kasz. *łëk* 'żylasta, łykowata warstwa w mięsie, w roślinach'. Ogsł.: cz. *lýko*, r. *lýko*, ch./s. *lȉko* (też *lȉka* ż). Psł. **lyko* 'łyko (odarte z młodych drzew liściastych, zwłaszcza z lipy)', za dokładne odpowiedniki z tym samym znaczeniem uznaje się stpr. *lunkan* n, lit. *lùnkas*, łot. *lũks*. Kontynuuje bałtosł. **lūnka-* n 'łyko', z infiksem nosowym od pie. **leu̯-k-* będącego derywatem od pie. pierwiastka **leu̯(ə)-* 'odcinać, oddzielać'. Etymologiczne znaczenie zatem 'to, co się oddziela, odcina, odrywa, obdziera (z drzewa)'. U dawnych Słowian pasma łyka służyły do wyrobu różnych przedmiotów, zwłaszcza koszy i prymitywnego obuwia (łapci). — Od tego *łykowaty* 'włóknisty, żyłowaty, podobny do łyka'.

łypać od XVIII w. 'spoglądać, błyskając oczyma, zerkać, rzucać okiem'; jednokr. *łypnąć*. Zapożyczenie ze wschsł.: ukr. dial. *lýpaty* 'rzucać okiem, zerkać, mrugać' (też 'słabo się palić, o ogniu'), br. *lýpac'* 'mrugać, łypać oczyma' (starsze postaci z nagłosowym *gl-*: ukr. dial. *hlýpaty* 'łypać oczyma, zerkać', r. arch. *glipát'* 'spoglądać, oglądać się', cs.-rus. XVII w. *glipati* 'spoglądać, patrzeć').

łysy od XIV w. 'bez włosów', stp. też 'mający białą plamę na czole (o zwierzęciu)', 'pozbawiony roślinności, nieporośnięty (o górze)' (w tych znaczeniach także dial., np. kasz. *łësi*). Ogsł.: cz. *lysý*, r. *lýsyj*, ch./s. *lȉs*. Psł. **lysъ* [<*lūk-o-] 'pozbawiony porostu, włosów, roślinności, goły', prapokrewne ze stind. *rúśant-* 'jasny, biały, błyszczący', od pie. **leu̯k-* 'świecić; jasny, świecący'. Pierwotne znaczenie zatem 'świecący, błyszczący (z powodu braku pokrycia, włosów)'. — Od tego *łysina*; *łysieć*, *wyłysieć*.

łyżka od XV w. 'narzędzie do nabierania pokarmu', w XVI w. też rzadko *łożka*, wyjątkowo *łeżka*, dial. *łyżka* i *łeżka* oraz dalsze postaci, kasz. *łëžka* 'łyżka'; zdr. *łyżeczka*. Ogsł., ale niejednolite postaci, różniące się samogłoską rdzenną i przyrostkami. P. *łyżka*, dial. *łyżyca* odpowiadają (z tym samym znaczeniem) cz. dial. *lyžka*, słc. *lyžica*, reg. *lyžka*, r. dial. *lýžka*, ukr. daw. i dial. *lýžka*, br. *lýžka*; stp. i dial. *łežka* ma odpowiedniki w cz. *lžice* ż 'łyżka', r. *lóžka* 'ts.', cs. *lъžica* 'ts.', s. daw. i dial. *lȁžica*, ch. *žlȉca* 'ts.'. Psł. **lъžьka* / **lъžica* i **lyžьka* / **lyžica* to pierwotne zdr. z przyr. **-ica* i **-ьka* od niezachowanego psł. *†lъga* [< **lŭgā*] 'łyżka' (na wyraz ten wskazuje też wyjątkowy kasz. derywat: słowiń. *łg̊et* 'kielnia' < **lъg-ъtъ*) i od przypuszczalnego wariantu *†lyga* [< **lūgā*], pierwsza z tych rekonstruowanych prapostaci ma odpowiednik w alb. *lugë* 'łyżka' (por. też alb. *lug* / *luk*, *lugu* 'wydrążenie, koryto, drewniana rynna', *lugatë* 'wiosło, łopata'). Prawdopodobnie z pie. dial. **lŭgā* (i **lūgā* [?]), od pie. pierwiastka **leu̯-* / **lu-* / **lū-* 'odcinać, oddzielać' (od tego np. stind. *lunā́ti* / *lunóti* 'tnie, odcina'), z pie. przyr. **-gā* (por. np. *struga*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'odcięty, odłupany kawałek drewna', z dalszą specjalizacją znaczenia 'kawałek drewna używany jako narzędzie do nabierania pokarmów, drewniana łyżka' (co do znaczenia por. np. ang. *spoon* 'łyżka' = stwniem. *spān* 'drzazga', od pie. **spē-* 'podłużny, płaski kawałek drewna').

łyżwa od XIX w., zwykle *łyżwy* mn 'przyrząd do ślizgania się po lodzie', 'płozy u sań', reg. wsch. 'narty', daw. XVIII w. *łyżwa* 'płaskie podługowate czółno; ponton', dial. 'statek do spławiania zboża'; wyraz dobrze poświadczony w gwarach Małopolski, Mazowsza, Polski płn. (z płd. gwarami kasz. włącznie), co sugeruje jego rodzimy charakter. Odpowiedniki tylko we wschsł.: ukr. *lýžva* 'narta', reg. i dial. 'łyżwa', br. dial. *lýžby* mn 'narty', r. dial. *lýžva* 'rodzaj statku rzecznego'. Płnsł. **lyži*, **lyžьve*, bier. **lyžьvь* 'przyrząd do szybkiego poruszania się po lodzie i śniegu, rodzaj płozy przymocowywanej

do obuwia', związane etymologicznie ze wschsł. **łyża* w tym samym znaczeniu (por. strus. *łyža* 'narta', r. *lýža*, zwykle *lýži* mn 'narty; płozy', br. *lýžy* mn 'narty'; z rosyjskiego zapożyczone p. daw. *łyża*, zwykle *łyże* mn 'narty', cz. *lyže* ż 'narta'). Pokrewne z r. dial. *lyzgát'* 'ślizgać się po lodzie', bg. dial. *lъ́zgam* i *lúzgam* 'posuwać coś po śliskiej powierzchni' i dalej z łot. *lužas* 'długie narty myśliwskie', lit. *šliūžės* mn 'łyżwy', z pie. **(s)leu̯g-* 'ślizgać się'.— Od tego *łyżwiarz, łyżwiarstwo.*

łza od XV w. (postać przeważająca od XVI w.) 'ciecz wydzielająca się z oczu (pod wpływem jakichś podniet)', stp. w XIV w. *slza* (dop. mn *slez*), w XIV–XVI w. *słza*, w XIV–XVII w. także *złza*, XVI w. rzadko *łzza*, w gwarach wiele różnych postaci, np. *łza / lza / wza / zła / słuza / ślâza / śloza*, kasz. *łza / łiz'a / łuz'a* 'łza'; zdr. *łezka*. Ogsł.: cz. *slza* 'łza', 'kropla (np. wody), wina', r. *slezá* 'łza', 'kropelka soku, rosy, wilgoci', scs. *slьza / slъza* 'łza', ch./s. *sȕza* 'łza', dial. 'kropla', *sȕze* mn 'płacz', 'sok sączący się z winorośli lub drzewa', 'krople wosku kapiące z zapalonej świecy'. Psł. **slьza* 'łza', 'kropla soku, wilgoci', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **slьznǫti* 'zacząć wydzielać z siebie wilgoć, wilgotną, lepką substancję, pokrywać się wilgotną, lepką, śluzowatą substancją' (por. cz. *slznout* 'stać się śliskim, oślizłym', a także p. daw. *śliznąć* 'pokrywać się jakby śliną i przez to stawać się śliskim, oślizłym (np. o mięsie), z wtórnym *-i-* pod wpływem wyrazów pokrewnych), będącego czasownikiem inchoat. (z typową dla takich archaicznych wyrazów wymianą samogłoski rdzennej **i* ⇒ **ь*, por. *schnąć*, a także *głuchnąć, ślepnąć*) od psł. **sliziti* 'wydzielać z siebie, sączyć wilgoć, wilgotną, lepką substancję' (por. p. daw. *ślizieć* 'stawać się śliskim, wilgotnieć, np. o słoninie', słc. *slizit'* 'przemakać, przepuszczać ciecz', ukr. *slyzýty* 'sączyć się', ch. dial. czak. *slìzit / slȉzēt* 'powoli ciec, sączyć się'), z pie. **slei̯-g-* 'śluzowaty; ślizgać się' (zob. *ślaz, śliski*). Pierwotne znaczenie psł. **slьza* to zapewne 'wydzielanie z siebie wilgotnej, lepkiej, śluzowatej substancji', wtórnie skonkretyzowane w 'wydzielina z oczu, łza', 'wydzielina (np. z roślin), kropla wilgoci, soku'. Wyraz polski uległ skomplikowanym zmianom fonetycznym: *slza* > *słza* (stwardnienie pierwotnego **l'* przed *z*) > *złza* (upodobnienie *s - z* > *z - z*) > *łzza* (z przestawką *zł-* > *łz-*); zwycięska postać *łza* (przeważająca od XVI w.) powstała raczej z częstej *słza* przez zanik pierwszej spółgłoski szczelinowej (*s - z* > *ø - z*). — Od tego *łzawy* → *łzawić, załzawiony.*

M

macać od XV w. 'rozpoznawać, wyczuwać coś za pomocą dotyku, próbować, badać coś, dotykając palcami', kasz. *macac* 'macać, dotykać'; z przedr. *namacać, obmacać, wymacać*; wielokr. *-macywać*: z przedr. *obmacywać, wymacywać.* Por. też dial. wlkp. *makać* 'macać, bić', 'sprawdzać palcem, czy kury mają jajka w steku, macać kury', kasz. *maklac* 'macać, wyczuwać za pomocą dotyku, dotykać'. Płnsł.: stcz. *máčěti* 'obmacywać', słc. *macat'* 'macać, szukać po omacku; obmacywać', ukr. *mácaty* 'macać', ale może tu też należeć bg. *mácam* 'brudzić, plamić, mazać', dial. 'przyciskać, uciskać; uderzać', por. także dł. *makaś* 'macać, szukać', *makaś se* 'dotykać się; zgadzać się, odpowiadać sobie', gł. *makać* 'macać; chodzić niepewnie, po omacku', cz. *makat* 'macać, dotykać; harować, ciężko pracować', słc. *makat'* 'macać, dotykać'. Psł. **makati / *macati* 'dotykać, wyczuwać, rozpoznawać za pomocą dotyku, obmacywać, macać'; stosunek obu po-

staci nie całkiem jasny, różnie objaśniany, prawdopodobnie jednak pierwotną postacią jest **makati*, a **macati* jej ekspresywnym wariantem. Zapewne pokrewne z łot. *màkt, màcu* 'uciskać, przyciskać, przygniatać, męczyć', wł. *ammaccare* 'ściskać' (od łac. **maccare* < **mācāre*), od pie. **māk-* 'gnieść, ściskać, uciskać'. Pierwotne znaczenie zatem 'gnieść, uciskać przez dotykanie rękami'. Z powodów semantycznych dyskusyjny jest związek z lit. *mokė́ti* 'umieć; znać', *mókyti* 'uczyć', łot. *mâcet* 'wiedzieć, umieć', stpr. *mukint* 'uczyć'. — Od tego *macka*, zwykle mn *macki* 'narządy dotykowe i chwytne u wielu zwierząt bezkręgowych, czułki'; od przedrostkowego daw. *omacać* 'wymacać dokoła, zbadać za pomocą dotyku': daw. od XVI w. *omacek* 'niemożność widzenia czegokolwiek, ciemność', dziś tylko w użyciu przysłówkowym *omackiem, po omacku* 'nie widząc (z powodu ciemności lub braku zdolności widzenia), kierując się dotykiem, macając rękami w ciemności, na ślepo', daw. też *omacką* 'po ciemku, po omacku, potajemnie, skrycie, ukradkiem'.

machać od XV w. 'wykonywać szybkie, jednostajne, wahadłowe ruchy', pot. 'robić, wykonywać coś szybko', dial. też 'prać bieliznę', kasz. *mâχac* 'ciężko pracować, harować'; z przedr. *pomachać, zamachać*; wielokr. *-machiwać*: z przedr. *wymachiwać*; jednokr. *machnąć, zamachnąć się*. Ogsł.: cz. *máchat*, r. *machát*, ch./s. *máhati, mȃšēm* 'machać'. Psł. **machati* 'machać', czas. intensywny z przyr. **-ch-* (co do budowy por. *jechać*) od psł. **mati, *majǫ*, wtórnie **majati, *majǫ* 'machać, wywijać' (por. strus. *ma(j)ati* 'machać; dawać znaki', ukr. *majaty* 'kołysać się, powiewać; machać, wywijać; widnieć w oddali, majaczyć', dial. 'migotać', słwń. *majáti* 'chwiać, kiwać, ruszać', a także np. gł. *mawać* 'machać, powiewać, wywijać, ruszać', scs. *pomanǫti* 'kiwnąć, skinąć, dać znak', p. dial. *zamanąwszy* 'ni stąd, ni zowąd, nagle' od niepoświadczonego p. *†za-manąć*). Podstawowy psł. czas. **mati* ma odpowiedniki w bałt.: lit. *móti, móju* 'machać, kiwać ręką, dawać znak', łot. *mãt, màju* 'ts.', por. też pokrewne stind. *māyā́* 'widziadło, mara, iluzja', wszystkie od pie. **mā-* 'machać, kiwać, dawać znaki'. — Od czas. przedrostkowych *rozmach* (por. cz. *rozmach* 'dynamika, prężność; rozmach'), *wymach, zamach*.

macica od XV w. 'narząd rodny, w którym rozwija się płód (u kobiet i samic ssaków)', 'główny korzeń, pień jako podstawa rozgałęzień', stp. XV w. też 'matka', 'winna latorośl, jej krzak, gałązka', 'źródło strumienia lub rzeki', w XIV w. 'matnia, worek u sieci' (dziś kasz. *macëca* 'ts.'). Ogsł.: cz. *matice* 'muterka, nakrętka; macierz', strus. *matica* 'matka', 'początek, podstawa', r. *mática* 'belka podtrzymująca sufit', 'matnia niewodu', scs. *matica ognьnaja* 'piekło', cs. *matica* 'źródło; magnes'. Psł. **matica* 'narząd rodny u kobiety, macica; to, co stanowi podstawę, początek czegoś (np. główny korzeń drzewa)', od psł. **mati* 'matka' (zob. *mać*), z przyr. **-ica*.

macierz ż od XIV w. 'matka' (też w gwarach), dziś tylko przen. 'ojczyzna' (także termin matematyczny, techniczny). Por. dł. *maśeŕ* (też 'macica'), gł. *maćer*, r. *máter'*, bg. dial. *mater*. Tego samego pochodzenia co *mać* (< psł. **mati, *matere* 'matka'), wyraz oparty na psł. bier. **materь*. — Od tego *macierzysty*; daw. od XIV w. *macierzyn(y)* 'związany z matką, należący do matki' → *macierzyński* od XVI w., *macierzyństwo* od XVI w. 'bycie matką'.

macierzanka od XVI w. 'roślina Thymus'. Uniwerbizacja daw. od XV w. *macierza duszka* 'macierzanka' (por. daw. przym. od XV w. *macierzy* 'związany z matką, należący do matki', por. *macierz*); analogiczne nazwy tej rośliny też w innych językach, np. stcz. *mateřie dúška*, cz. *mateřídouška*, r. daw. *mátkina dúška*, ch./s. *majčina dušica*, por. też śrłac. od VII w. *matris animula* 'ts.' (które mogło być kalkowane u Słowian). Podstawą nazwy jest pradawne podanie ludowe o wcieleniu się duszy przedwcześnie zmarłej matki w tę roślinę.

maciora od XVII w. 'samica świni, dzika (mająca potomstwo)', daw. od XV w. *maciory* mn 'matki', dial. też *maciory, maciórki (macierki)* mn 'łodygi nasienne konopi; ziemniaki zasadzone, sadzeniaki', stp. od XV w. *maciorka pczelna* 'matka, królowa pszczół'. Por. dł. *mašera* 'samica zwierząt',

dial. 'matka', br. dial. *mácera* 'matka', *mácerka* 'młoda, niedoświadczona matka', 'samica zwierząt, ptaków z potomstwem', *mácerka* / *mácjarka* 'konopie z nasieniem; ziemniak sadzeniak'. Tego samego pochodzenia co *macierz* (zob.), z przejściem wyrazu do rzecz. żeńskich na *-a*; punkt wyjścia zmiany deklinacji mogły stanowić formy przypadkowe, jak mian.-bier. mn *maciory*, należące genetycznie do paradygmatu rzecz. *macierz*, interpretowane jako formy od mian. pj *maciora*.

macocha od 1399 r. (w stp. XV–XVI w. też *macecha*) 'żona ojca w stosunku do jego dzieci z wcześniejszego małżeństwa', dial. *macocha* / *macecha* / *macycha*, kasz. *macexa*. Ogsł.: cz. *macecha* (przest. i dial. *macocha*), r. *máčecha*, ch./s. *mȁćeha*. Psł. **mačecha* 'macocha', od psł. **mati* 'matka' (zob. *mać*), z przyr. **-'echa* tworzącym rzeczowniki nacechowane ujemnie. — Od tego *macoszy, po macoszemu*.

maczuga od XV w. 'kij gruby, pałka; prymitywna broń w postaci pałki ze zgrubieniem na końcu', kasz. *mačuga* 'maczuga, pałka'. Por. ukr. dial. *mačúga* 'ts.', ch./s. *màčuga* 'ts.'. Zapożyczenie z rum. *măciucă* 'kij, pałka' (wyprowadzanego z rom. **matteūca* 'pałka, maczuga').

mać ż od XIV w. 'matka', w stp. odmiana *mać, macierze*, w l. mn *macory*. Ogsł.: cz. *máti* 'matka', r. *mat'* 'matka', scs. *mati, matere*. Psł. **mati, *matere* 'matka', termin pokrewieństwa pochodzenia pie., por. lit. *mótė*, dop. *móteřs* 'kobieta' (pierwotne znaczenie 'matka' zachowane w derywatach, np. *pāmotė* 'macocha'), łot. *māte*, stwniem. *muoter* (dziś niem. *Mutter*), łac. *māter, mātris*, gr. *mḗtēr*, stind. *mātā́* 'matka', wszystkie z pie. **mātḗr* 'matka'.

magiel *magla* od XIX w., dawniej od XVIII w. *magiel, magli* ż 'ts.', reg. wlkp. *męgla*, kasz. *mągla* 'przyrząd do wygładzania wypranej bielizny'. Por. cz. *mangl* / *mandl*, słc. *mangeľ* / *mangľa* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *Mangel* ż 'magiel'. — Od tego *maglować*, reg. *męglować*, kasz. *mąglovac* 'wygładzać wypraną bieliznę', daw. od XVI w. *maglować* 'ozdabiać, upiększać', por. kasz. *mąglac* 'gnieść, dusić, miąć, miętosić; maglować'.

maić *maję* od XVII w. 'przybierać, stroić zielonymi gałązkami, liśćmi, kwiatami'; z przedr. *umaić* 'przystroić zielenią, zielonymi gałęziami'. Czas. odrzecz. od p. daw. od XVI w. *maj* 'ścięte zielone gałązki lub drzewka; zieleń', 'choinka obnoszona przez dziewczęta wiejskie w poniedziałek wielkanocny; słomiana kukła przybrana ziołami i liśćmi, obnoszona przez chłopców wiejskich w Zielone Świątki', w XVI w. 'zielone rośliny; ścięte zielone gałęzie lub kwiaty, używane jako ozdoba; zielsko', dziś *maik* 'ludowy zwyczaj witania wiosny, polegający na obnoszeniu po wsi przystrojonej zielonej gałęzi albo drzewka i śpiewaniu tradycyjnych pieśni, także sama gałąź lub drzewko', por. cz. *maj(e)* 'rytualne drzewko przystrojone kwiatami i wstążkami', słc. *maj* 'drzewko ustawiane przed oknem ukochanej', ukr. *maj* 'zieleń, którą zdobi się chaty na Zielone Świątki', ch. dial. czak. *mȁj* (*màj*) 'przystrojona zielona gałąź noszona przez kolędników w czasie karnawału lub umieszczana pod oknem dziewczyny; rytualne zielone drzewko ustawiane przed domem w noc przed 1 maja', 'choinka bożonarodzeniowa', słwń. *maj* 'rytualne drzewko przystrojone kwiatami i wstążkami'. Od nazwy miesiąca *maj* (zob.), przeniesionej na zielone drzewka, gałęzie, zieleń, używane pierwotnie w ludowych obrzędach witania wiosny.

maj od XV w. 'piąty miesiąc roku'. Por. cz. *máj*, r. *maj*, scs. *majь* 'maj'. Zapożyczenie z łac. *(mēnsis) Māius* 'miesiąc poświęcony bogini Mai' (od łac. *Maia* 'rzymska bogini przyrody'). — Od tego *majowy* → *majówka*.

majaczyć od XVII w. 'zarysowywać się, ukazywać się niewyraźnie, mgliście', 'widzieć majaki, mieć przywidzenia, halucynacje; bredzić', daw. 'krążyć, okrążać, kołować', 'mamić, wykręcać się', dial. 'bredzić w gorączce', 'tracić, marnować czas'. Zapożyczenie z r. *majáčit'* 'majaczyć, widnieć, migotać w dali', pot. 'objaśniać, pokazywać znakami', będącego czas. odrzeczownikowym od wschsł. **majakъ* 'widziadło, widmo', 'znak widziany z daleka' (zob. *majak*).

majak od XVII w. 'widziadło, przywidzenie, urojenie, halucynacja', daw. 'złudna obietnica, wybieg, wykręt', 'znak (wojenny) spe-

cjalnie ustawiony', *majakiem krążąc* 'nieprostą drogą', dial. *majaki* mn 'błędne ogniki'. Zapożyczenie z ukr. dial. *maják* 'zjawa' bądź z r. daw. *maják* 'umowny znak, sygnał', 'wieża obserwacyjna lub sygnałowa; strażnica' (dziś 'latarnia morska'), dial. 'podobizna przedmiotu, człowieka'. Wschsł. **majakъ* z podstawowym znaczeniem 'znak widziany z daleka' > 'widziadło, widmo' to derywat od psł. **majati* 'machać (np. ręką), wywijać', wtórnie zapewne 'dawać znaki (przez machanie, wywijanie czymś)' (zob. *machać, majtać*).

majątek od XVIII w. 'posiadłość ziemska', 'ogół dóbr należących do danej osoby czy instytucji, mienie, bogactwo'. Por. cz. *majetek* 'majątek, mienie', słc. *majetok* 'ts.'. Od tematu imiesłowu czasu teraźn. **jьmajęt-* (na którym oparty jest p. imiesłów *mający*) psł. czasownika **jьměti* 'mieć, posiadać' (zob. *mieć*), z przyr. *-ek* < **-ъkъ*; zob. *majętny*. Późno poświadczony wyraz polski może zapożyczony z czeskiego.

majętny od XVI w. 'bogaty, dostatni, zamożny'. Por. cz. *majetný* 'majętny, zamożny, bogaty', słc. *majetný* 'ts.'. Od tematu imiesłowu czasu teraźn. **jьmajęt-* (zob. *majątek*), z przyr. *-ny* < **-ьnъ* (por. tak samo utworzony *umiejętny*). — Od tego *majętność*.

majster od XVIII w. 'mistrz rzemiosła'. Zapożyczenie z niem. *Meister* 'ts.' (co ostatecznie z łac. *magister*). Wcześniejsze stp. XV w. *maister* 'uczony, biegły w czymś', daw. od XVI w. *maister* lub *magister* 'uniwersytecki wykładowca tzw. nauk wyzwolonych', przen. 'mistrz, znawca, nauczyciel' i dzisiejsze *magister* 'tytuł absolwenta wyższych studiów' zapożyczone bezpośrednio z łac. *magister* 'przełożony, kierownik, dozorca, naczelnik, mistrz; nauczyciel; doradca, przewodnik'. Zob. *mistrz*.

majtać od XX w. 'machać, wywijać, kiwać', też *majdać* 'ts.'; dial. *majtać* 'poruszać, machać; przebierać nogami', kasz. *majtac* 'machać, wywijać', *p'omajtac* 'poprzewracać, popsuć'; jednokr. *majtnąć*. Por. ukr. dial. *majdaty* 'machać (ogonem)', *majtaláty* / *majtoláty* 'dyndać, machać; kołysać się'. Czas. intensywny z przyr. **-'ъt-* (< **-ъt-*, co do budowy por. np. *szeptać*) od psł. **majati* (pierwotnie **mati*), **mają* 'machać, wywijać' (zob. *machać*).

majtek od XVII w. 'marynarz'. Zapożyczone, jak prawie całe słownictwo odnoszące się do żeglugi morskiej. Źródłem wyrazu było zapewne hol. *maat*, zdr. *maatje* 'towarzysz, kolega; marynarz', por. dniem. *mat* 'towarzysz, kompan', *maat* 'ts., zwłaszcza pomocnik szypra, sternika, bosmana', śrdniem. *māt* m / *mate* n 'towarzysz, kompan, pomocnik (zwłaszcza w języku żeglarzy)'.

majtki od XIX w. 'dolna część bielizny damskiej; krótkie spodenki chłopięce', dawniej 'spodnie męskie', u Bandtkiego 'strój marynarski'. Pierwotnie zapewne 'szerokie, krótkie spodnie męskie, spięte pod kolanami', w dawnej polszczyźnie (od XVI w.) nazywane *marynałami* (podobna do nich była w przeszłości także dolna część bielizny damskiej, sięgająca kolan, zawiązywana pod kolanami), charakterystyczny element ubioru dawnych marynarzy. Zatem od *majtek* 'marynarz' (zob.).

mak od XV w. 'roślina Papaver, jej nasiona'; zdr. *maczek*. Ogsł.: cz. *mák*, r. *mak*, ch./s. *màk*. Psł. **makъ* 'mak', w związku ze stwniem. *māho*, śrwniem. *māhen* / *mān* (dziś niem. *Mohn*) 'mak', gr. *mḗkōn* (dorycki *mákōn*) 'mak lekarski, Papaver somniferum'. Roślina, uprawiana od starożytności (np. przez Sumerów), rozprzestrzeniała się z obszaru śródziemnomorskiego lub z Azji, ostatecznym źródłem jej nazwy jest zapewne jakiś nieustalony starożytny język z tych regionów. — Od tego *makowy* → *makówka, makowiec*.

malarz od XV w. (stp. też *malar* / *maler* / *malerz*) 'ten, kto maluje lub rysuje', 'rzemieślnik malujący mieszkania', w XVI w. wyjątkowo 'przepisywacz rękopisu, kopista'. Por. cz. *malíř*, słc. *maliar*, ch./s. *màler*. Zapożyczenie z niem. *Maler* 'malarz', śrwniem. *mālære* 'artysta' (od niem. *malen* 'malować').

malina od XV w. 'krzew Rubus idaeus i jego owoc', dial. *czarne maliny* 'jeżyny', kasz. *maliny* mn 'poziomki'. Ogsł.: cz. *malina*, r. *malína*, ch./s. *màlina* 'malina'. Psł. **malina* 'malina', prawdopodobnie w związku etymologicznym z lit. *mėlynas* 'niebieski', *mėlýnė* 'borówka, czernica', łot. *mẹ̄lns* 'czar-

ny', *měļš* 'ciemnoniebieski, fiołkowy', stpr. *melne* 'niebieska plama', stwniem. *māl* 'plama, siniec', łac. *mulleus* 'purpurowy', gr. *mélas* 'czarny', stind. *maliná-* 'brudny, czarny', wszystkie od pie. pierwiastka **mel(ə)-* oznaczającego różne barwy, zwłaszcza ich ciemne odcienie. Zatem nazwa rośliny od koloru jej dojrzałych owoców. — Od tego *malinowy* (także na oznaczenie koloru), *maliniak* 'zarośla maliny'.

malować od XV w. 'pokrywać coś farbą, lakierem itp., nadawać kolor, barwić; tworzyć dzieło malarskie, pokrywać malowidłami, wzorami'. Por. cz. *malovat*, słc. *maľovať*, ukr. *maljuváty*, ch./s. *málati*. Zapożyczenie z niem. *malen* 'malować', śrwniem. *mâlen* 'oznaczać; kreślić, farbować, malować'. — Od tego *malowidło*; *malunek*.

małpa od XV w. 'ssak z podrzędu małp (Antropoidea)', dial. też *małupa*; zdr. *małpka*. Zapożyczenie z niem. *Maulaffe* 'małpa' (złożenie z niem. *Maul* 'pysk, paszcza' i *Affe* 'małpa', dosłownie 'małpa z rozwartym pyskiem', por. niem. *Maulaffen feilhalten* 'gapić się'). — Od tego *małpi*; *małpować*.

mały od XIV w. 'mający niewielkie rozmiary; bardzo młody, niedorosły; niedługo trwający, krótki; niewiele znaczący, błahy'; st. wyższy *mniejszy* (zob.). Ogsł.: cz. *malý*, r. *mályj*, scs. *malъ*. Psł. **malъ* 'mający niewielkie rozmiary, mały', prapokrewne z gr. *mē̃lon* 'drobne bydło, owce', łac. *malus* 'zły' (< 'mały, nieznaczny'), stirl. *míl* 'zwierzę' i dalej z wyrazami zawierającymi nagłosowe *s-*: goc. *smals* 'mały, nieznaczny', stwniem. *small* 'ts.' (dziś niem. *schmal* 'wąski; kusy, szczupły'), ang. *small* 'mały, niewielki, drobny'. Od pie. **(s)mōl- / *(s)mēl-* 'mały'. — Od tego *maleńki* (→ *maleństwo*), *malutki*; *malec*; *maleć*, *zmaleć*. — St. wyższy należy genetycznie do innego przym., zob. *mniejszy*.

małż od XV w. (daw. XVI w. *mâłż*) 'mięczak z gromady Lamellibranchiata', w XV w. też przym. *smałżowy* 'przynależny do małży'. Zapewne tożsame z p. dial. *smâz* [< **smâłż*] 'ślimak', *smałż* 'grzyb Boletus esculentus', kasz. *smòlš* i *smòlšk* (*smâłžk*) 'ślimak bez skorupy', płb. *mą̊uz* 'ślimak', słc. *mlže* mn 'małże', strus. *smolžь* 'ślimak', br. *smoŭž* 'ts.'. Psł. dial. **(s)mļžь* 'ślimak', bez pewnej dalszej etymologii. Niejasne jednak polskie *-ał-* jako kontynuant psł. **ļ*, oczekiwalibyśmy postaci *†mołż* bądź *†smołż* (z rozwojem **ļ* > *oł*, jak psł. **mļviti* > stp. *mołwić*, zob. *mówić*). — Od tego *małżowina* od XVI w. 'skorupa, muszla mięczaka' (daw. też 'małż'), *małżowina uszna* 'część ucha zewnętrznego'.

małżonek 'mąż', *małżonka* 'żona', stp. XV w. *małżonka* / *małżenka* 'żona prawnie poślubiona'. Zapożyczenie ze stcz. *malžen* 'małżonek, mąż', *malženka* 'małżonka, żona' (dziś w tych znaczeniach cz. *manžel* i *manželka*), por. słc. *manžel* 'mąż, małżonek', *manželka* 'żona, małżonka', cs. *malъžena* m pdw 'mąż i żona, małżonkowie'. Słow. **malъžena* 'mąż i żona, małżonkowie', złożenie typu scs. *bratъsestra* 'brat i siostra, rodzeństwo', częściowa kalka ze stwniem. *mâlwip* 'małżonka', w której człon pierwszy to zapożyczenie ze stwniem. *mâl* / *mahal* (por. niem. *Gemahl* 'małżonek'), człon drugi **-žena* jest przekładem stwniem. *wîp* 'żona'. Całe złożenie sekundarnie zinterpretowano na gruncie słow. jako nazwę żony (z powodu drugiego członu **žena* 'żona, kobieta'), w związku z tym wtórnie dotworzono formę męską **malъženъ* 'małżonek, mąż' (podobnie jak np. *kum* od *kuma*, *wdowiec* od *wdowa*). — Od tego *małżeński* (stp. XV–XVI w. też *manżelski*) 'dotyczący małżeństwa, odnoszący się do małżeństwa'; *małżeństwo* od XV w. 'związek małżeński; małżonkowie', w XVI w. rzadko też *manżeństwo* / *mażeństwo* / *manżelstwo* (por. cz. *manželství* 'ts.').

mama 'pieszczotliwie o matce', stp. XV w. 'macocha', 'mamka, piastunka'. Ogsł.: cz. *máma* 'mama, matka', r. *máma* 'ts.; mamka, niańka', *mámka* 'mamka', ch./s. *máma* / *mȁma* 'mama, matka'. Psł. **mama* 'mama', wyraz z języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby (por. *baba*, *tata*); podobne wyrazy też w innych językach, por. np. lit. *mamà*, dial. *momà*, łot. *mama*, łac. *mamma*, gr. *mámma* / *mámmē* (także bez podwojenia: gr. *mâ* 'matka', stind. *mā* 'ts.'). — Od tego *mamusia*, *mamuśka*.

mamić od XV w. 'zwodzić fałszywymi pozorami, bałamucić; wabić, nęcić'; z przedr. *omamić*. Zachsł. i płdsł.: cz. *mámit* 'łudzić, oszukiwać, zwodzić; wyłudzać; wabić, nęcić', ch./s. *mámiti* 'wabić, mamić', słwń. *mamiti* 'zwodzić, łudzić, mamić; wabić, nęcić'. Psł. dial. **mamiti* 'wabić, nęcić, zwodzić', zapewne czas. odrzecz. od psł. **mamъ / *mama* 'wabienie, mamienie' (por. cz. *mam* 'mamienie, złuda', dial. 'złudzenie, przywidzenie', słc. *mam* 'złuda, ułuda, mamidło; miraż', ch./s. *mâm / máma* 'mamienie, wabienie; przynęta', dial. 'przynęta na ryby'; por. też cs. przym. *mamъ* 'głupi'). Podstawowe **mamъ / *mama* to archaiczne derywaty od psł. czas. **mati > *majati, *mają* 'machać' (zob. *machać*) względnie bezpośrednio od pie. pierwiastka **mā-* 'machać, kiwać, dawać znaki', z przyr. **-mъ / *-ma*, z pierwotnym znaczeniem 'kiwanie ręką, dawanie znaków w celu przywabienia, zwabienia'; por. pokrewne *manić*. Nie przekonują próby objaśnienia **mamiti* jako wtórnego przekształcenia psł. **maniti*. — Od tego *mamidło*; od czas. przedrostkowego *omam* 'halucynacja, przywidzenie, złudzenie; omamienie, oczarowanie, otumanienie'.

mamka od XV w. 'karmicielka, piastunka', stp. XIV–XV w. też 'jakaś bliska krewna albo powinowata, ciotka, stryjenka, macocha, nieślubna żona', 'położna', dial. też 'mama, mamusia', 'smoczek', kasz. *mamka* 'mama'. Ogsł.: cz. *mamka* 'matka', dial. 'mamka, niańka', r. *mámka* 'mamka, niańka', reg. 'matka, mama', bg. dial. *mámka* 'mama, mamusia'. Psł. **mamъka* 'mama, mamusia', zdr. od psł. **mama* (zob. *mama*), w znaczeniu 'spełniająca rolę matki, karmiąca dziecko'.

mamlać *mamle* od XIX w. i *mamleć* (też *mamłać*) 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale, jakby się coś miało w ustach, mamrotać; jeść powoli, nieudolnie, obracając pokarm językiem, śliniąc się', dial. *mamlać* 'mlaskać językiem, ustami; mówić niezrozumiale, niewyraźnie, po dziecinnemu; gadać, pleść', 'o sposobie jedzenia, żucia starego człowieka', *mamleć* 'jeść bezzębnymi ustami', *mamlać* 'jeść nieudolnie, obracając językiem pokarm', *mamlać / mamłać* 'mówić niewyraźnie, bąkać pod nosem, mówić bez związku, paplać', *mamlić* 'jeść, nie mając zębów, a przez to długo i powoli gryźć jedzenie'. Por. gł. *mamlić* 'bajdurzyć, bredzić', cz. *mamlat* 'żuć', dial. 'jeść, mamlać; gadać', r. dial. *mámljat' / mámlit'* 'powoli żuć, jeść; mówić powoli, niewyraźnie, mamrotać'. Psł. **mamъľati / *mamъliti*, czas. pochodzenia dźwkn. (od imitacji odgłosu głośnego żucia, jedzenia, mlaskania), z częstym w takich czasownikach przyr. **-ъl-*, por. bez tego przyrostka p. dial. *mamać, mamkać* dziec. 'jeść'.

mamrotać od XVI w. 'mówić półgłosem, niewyraźnie, niezrozumiale; mruczeć pod nosem', kasz.-słowiń. *mamrotac* 'ts.'; z przedr. *wymamrotać*. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* od p. daw. od XVI w., dziś dial. *mamrać* (może też *mamrzeć*) 'wydawać mrukliwe dźwięki, cicho lub niewyraźnie mówić, mamrotać, mruczeć', dial. też *mamrzyć* 'mamrotać'. Podstawowy czas. *mamrać* z pierwotnej postaci **marmrać* (z wypadnięciem pierwszego *-r-*: *r - r > ø - r*) < psł. **mr̥mъrati* 'wydawać mrukliwe dźwięki, warczeć, burczeć' (por. cz. daw. *mrmrati* 'warczeć, burczeć', słwń. *mrmráti* 'warczeć, mamrotać'). Psł. **mr̥mъrati* pochodzenia dźwkn., z częstym w takich czasownikach podwojeniem sylaby (pierwotne **mŭr-mŭr-*).

manić od XIX w. 'zwodzić, wyprowadzać w pole, oszukiwać, okpiwać; łudzić' (dial. też 'kłamać, okłamywać'), *manić się* 'łudzić się; robić ceregiele, krępować się', kasz.-słowiń. *mańic* 'łudzić, mamić, zwodzić, wprowadzać w błąd, cyganić'. Ogsł.: dł. *maniś* 'oszukiwać, zwodzić', r. *manit'* 'przywoływać znakiem palców, kiwaniem ręką; mamić, łudzić, oszukiwać', ukr. *manýty* 'mamić, łudzić, zwodzić, oszukiwać', bg. dial. *mánja* 'mamić'. Psł. **maniti* 'wabić, mamić', czas. odrzecz. od psł. rzecz. **manъ* 'wabienie, mamienie' (por. p. dial. *man* 'omamienie, złudzenie', strus. *manъ* 'złudzenie', r. dial. *man* 'kłamca, łgarz; zły duch, żyjący w domu, łaźni lub na dzwonnicy'), od psł. czas. **mati > *majati, *mają* 'machać' (zob. *machać*) względnie bezpośrednio od pie. pierwiastka **mā-* 'machać, kiwać, dawać znaki', z przyr. **-nъ < *-no-*,

zob. paralelne *mamić*. Późno poświadczony wyraz polski można podejrzewać o zapożyczenie z ukr. *manýty*, jednak jego obecność w gwarach płn. (także kaszubskich, a nawet w izolowanej już wtedy gwarze słowińskiej) sugeruje rodzimy charakter.

manowce mn 'błędne drogi; bezdroża, wertepy', daw. XVI–XVII w. *manowiec* 'bezdroże', *manowie* n 'ts.'. Zapożyczenie z ukr. *manivéc'* (dial. *manovéc'*), mn *manivcí* 'okrężna droga; błędna trasa, bezdroże', por. też r. dial. *manavéc* 'pobocze drogi', *echat' manavcóm* 'jechać poboczem drogi lub po bezdrożu', *mánóv'em* / *manóv'ju* 'na przełaj, po bezdrożu'. Od ukr. *manýty* 'mamić, łudzić, zwodzić, oszukiwać', psł. **maniti* 'wabić, mamić' (zob. *manić*) względnie od związanego z tym wschsł. **manovati*, por. strus. *manovati* 'kiwać głową, dawać znak ręką lub głową, zachęcając do czegoś', r. dial. *mánovat'* 'iść po bezdrożu'. Pierwotne znaczenie zapewne 'zwodząca, błędna trasa, prowadząca na bezdroża, nie prowadząca do celu'.

mańka od XVI w. (daw. też *manka*) 'lewa ręka', *zażyć z mańki* 'oszukać, zwieść', daw. 'pokonać podstępnie, atakiem z niespodziewanej (lewej) strony', dial. *mańka* / *majka* też 'człowiek leworęczny'. Zapożyczenie z wł. *manca* 'lewa ręka; lewa strona' (por. wł. *manco* 'wadliwy; lewy', *mancina* 'lewa ręka', *mancino* 'mańkut', z łac. *mancus* 'ułomny, kaleki, niezupełny'). — Od tego *mańkut* (dial. też *majkut*) od XVIII w. 'człowiek leworęczny', daw. 'lewa ręka', utworzone na wzór rzadkich rzeczowników z przyr. *-ut* (por. np. *kikut*).

mara od XV w. 'widziadło senne; marzenie, urojenie', 'upiór, zmora', dial. 'cień zmarłego'. Płnsł.: słc. *mara* 'widziadło, urojenie; choroba', *slepá mara* 'ćma', r. *mára* 'widziadło, urojenie, miraż; mgła, opary'. Psł. dial. **mara* 'widziadło, przywidzenie, urojenie', prawdopodobnie od pie. **mer-* 'błyszczeć, lśnić, migać' lub od opartych na tym pierwiastku słow. czasowników, np. ukr. *mrýty* 'marzyć, roić, śnić; zaciemniać', ukr. *mríty* 'być ledwo widocznym, majaczyć (w dali); świecić', dial. 'pobłyskiwać, migotać' (zob. *marzyć*).

marchew *marchwi* ż od XIV w. 'roślina uprawna Daucus carota i jej jadalny korzeń', dial. też *marechwia* / *marekwia*, kasz. *marχev*, *-χve* / *marχva* / *marχvâ*, w słowiń. archaiczna postać fleksyjna mian. *marχi*, dop. *marχve* i wtórna od niej forma mian. *marχa*. Ogsł.: dł. *marchej*, *-chwje*, cz. *mrkva* / *mrkev*, r. *morkóv*, dial. *mórkvá* / *morkóva*, słwń. *mrkev* / *mŕkva*. Psł. **mŕchy*, **mŕchъve*, bier. **mŕchъvь* / **mŕky*, **mŕkъve*, bier. **mŕkъvь* ż 'marchew', zapożyczenie z germ. **murχō-* 'marchew', por. stwniem. *mor(a)ha* / *morha*, dziś niem. *Möhre* 'marchew'. Dopuszcza się też pokrewieństwo słow. i germ. nazw tej rośliny.

markotny od XVI w. 'przygnębiony, strapiony, smutny', dial. 'zmartwiony', kasz. *markotni* 'markotny, niezadowolony, smutny'. Por. słc. *mrkotný* 'markotny', r. dial. *mórkótnyj* 'pochmurny, deszczowy, chłodny (o pogodzie)'. Przym. z przyr. *-ny* < **-ьnъ* od psł. czas. **mŕkotati* 'wydawać mrukliwe dźwięki, wyrażać w ten sposób np. niezadowolenie' (por. stp. XV–XVI w. i dziś dial. *markotać* 'wydawać mrukliwe dźwięki, mamrotać, gniewnie szeptać, mruczeć, zrzędzić', dial. też *markotać się* 'martwić się', r. dial. *morkotát'* 'mruczeć, warczeć; martwić się', ch./s. dial. *mrkòtati* 'wyrażać niezadowolenie') bądź od pochodnego odeń rzecz. **mŕkota* (por. kasz. *markota* 'człowiek ciągle niezadowolony, ciągle stękający', cz. dial. las. *markota* 'melancholia', por. też p. daw. od XVI w. *markot* 'odgłos szemrania, mruczenia, szurania itp.; mamrotanie, mruczenie, dąsy', 'kłótnik lub zrzęda, gaduła'). Podstawowe **mŕkotati* to czas. intensywny z przyr. **-ot-* od psł. **mŕkati* 'wydawać różne dźwięki (głównie o zwierzętach)' (por. kasz. *mërkac* 'mruczeć, o kocie', słc. dial. *mŕkat'* 'ryczeć', r. dial. *mýrkat'* 'mruczeć, o kocie; warczeć; ryczeć, o krowie; beczeć, o owcy; wydawać jakiś dźwięk, bąkać, mówić niewyraźnie; piszczeć, krzyczeć; cicho śpiewać', bg. *mъ̀rkam* 'mruczeć; warczeć'), będącego czas. pochodzenia dźwkn., pokrewnym z *mruczeć* (zob.). — Od tego *markotnieć*.

marnotrawić od XV w. 'marnować, trwonić'. Złożenie z pierwszym członem od przym.

marny (zob.) i *trawić* w dawnym znaczeniu 'niszczyć, pożerać, pochłaniać, zużywać; trwonić, tracić, marnotrawić, wydatkować' (zob. *trawić*). Pierwotne znaczenie 'zbytecznie niszczyć, tracić'. — Od tego *marnotrawca*, *marnotrawny*, *marnotrawstwo*.

marny od XIV w. 'mało wart, lichy, nędzny', daw. 'nie mający, nie mogący mieć celu, znaczenia, próżny, bezskuteczny, bezcelowy, czczy', dial. 'zły, kiepski', 'brzydki', 'ubogi, biedny'. Ogsł.: cz. *marný* 'nadaremny, bezskuteczny, bezcelowy; zbyteczny, nieistotny', słc. *márny* 'zbyteczny, daremny, niepotrzebny; pusty, próżny; drobny, maleńki', ukr. *márnyj* 'bezużyteczny, bezskuteczny; błahy; daremny, próżny', słwń. *máren* 'próżny, błahy'. Psł. **marьnъ* zapewne 'urojony, bez znaczenia, nieistotny, błahy, czczy', przym. odczas. od psł. **mariti* 'powodować, że coś się ukazuje, pojawia, majaczy we śnie, że coś się roi' (zob. *marzyć*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *marnieć* od XVIII w. 'stawać się marnym; marnować się, niszczeć, ginąć; mizernieć'; *marnować* od XVII w. 'trwonić, niszczyć, tracić', zob. też *marnotrawić*.

marszczyć od XVI w. 'robić zmarszczki, fałdy, pokrywać zmarszczkami, fałdować', stp. XV w. *marszczyć się* 'pokrywać się zmarszczkami, zsychać się'; z przedr. *pomarszczyć*, *zmarszczyć*. Ogsł.: cz. z przedr. *smrštit* 'skurczyć' (podstawowe *mrštit* 'rzucić, cisnąć'), r. *mórščit'* 'marszczyć, fałdować', ch./s. *mr̀štiti* 'marszczyć', *mr̀štiti se* 'marszczyć się, chmurzyć się, dąsać się, zżymać się'. Psł. **mьrščiti* [< **mьrsk-ī-ti*] 'robić zmarszczki, fałdy', **mьrščiti sę* 'pokrywać się zmarszczkami', od pie. **mer-* 'błyszczeć, lśnić, migotać' (zob. *merdać*), z przyr. czasownikowym **-sk-* (por. *iskać*). Pierwotne znaczenie może 'pokrywać lśniącymi, migocącymi (w słońcu) drobnymi falami, zmarszczkami, o wodzie'. — Od czas. przedrostkowego *zmarszczka*.

martwić od XV w. (daw. XVI w. też *miartwić*) 'wyrządzać przykrość, powodować smutek, zmartwienie, zgryzotę, kłopotać, nękać, niepokoić, smucić', daw. 'sprawiać, że coś drętwieje', 'umartwiać', stp. XV–XVI w. 'czynić martwym, uśmiercać'; z przedr. *zamartwić się* 'nieustannie się martwić, dręczyć się', *zmartwić*, stp. XV w. *umartwić* / *umirtwić* 'zabić, uśmiercić', 'odmówić sobie czegoś, zadać swemu ciału jakieś cierpienia', 'spowodować zdrętwienie' → *umartwienie* od XV w. (stp. też 'odrętwienie'); wielokr. *-martwiać*: z przedr. *umartwiać (się)* (stp. od XV w. *umartwiać* / *umiertwiać* / *umirtwiać*) 'odmawiać sobie czegoś, zadawać swemu ciału jakieś cierpienia', *zamartwiać się*. Ogsł.: cz. *mrtvit* 'czynić martwym', r. *mertvít'* 'pozbawiać życia, gubić', słwń. *mrtviti* 'czynić martwym; osłabiać'. Psł. **mьrtviti*, **mьrtvǫ* 'czynić martwym, powodować zdrętwienie', czas. odprzym. od psł. **mьrtvъ* (zob. *martwy*).

martwy od XV w. 'taki, który nie żyje', stp. też *miartwy* i *miertwy*, kasz. *mârtvi*, słowiń. *mârtvi* 'ts.'. Ogsł.: cz. *mrtvý*, r. *mërtvyj*, scs. *mrъtvъ*. Psł. **mьrtvъ* 'umarły, nieżywy' ma dokładny odpowiednik w łac. *mortuus* 'zmarły; martwy', oba wyrazy kontynuują prapostać **mr̥tu̯o-*, będącą prawdopodobnie przekształceniem pie. **mr̥-to-* 'umarły, martwy' (od pie. pierwiastka **mer-* 'mrzeć, umierać', zob. *mrzeć*), z wtórnym przyr. **-u̯o-* przez analogię do przeciwstawnego znaczeniowo pie. **gʷī-u̯o-* 'żyjący, żywy' (zob. *żywy*). Regularne kontynuanty pie. **mr̥-to-* w stind. *mr̥tá-* 'martwy', gr. *brotós* 'śmiertelny', goc. *maúrþr* 'zabójstwo'. — Od tego *martwieć* (stp. XV w. *miertwieć*) 'drętwieć, tracić czucie, obumierać', *zmartwieć*; zob. też *martwić*.

marudzić od XVIII w. 'guzdrać się, grzebać się', 'ględzić, nudzić, gderać, zrzędzić; grymasić, kaprysić', *maruda* 'człowiek ślamazarny, guzdrała', *marudny* 'ślamazarny, opieszały; żmudny, uciążliwy', dial. 'grymaszący, płaczliwy', *maruder* (daw. *maroder*) 'żołnierz niekarny, samowolnie oddalający się od oddziału, zwykle w celach rabunkowych'. Por. cz. pot. *marod* 'chory', słc. *maród* 'chory, pacjent', też nieodmienny przym. 'chory', *marodér* 'guzdrała; maruder, niekarny żołnierz'. Wyrazy polskie może od niem. *marode* 'zmęczony, wyczerpany', niem. austriackiego *marod* 'chory'. Ostatecznym źródłem jest franc. *maraud* 'łobuz, łajdak', por. też franc. *marauder* 'splądrować ogród, pole (o żołnierzach); kraść owoce, jarzyny, drób (z ogrodów, pól, kurników)', *maraudeur* 'złodziej polny, ogrodowy'.

mary mn od XIV w. 'nosze dla zmarłych'. Zapożyczenie ze stcz. *mary* (gdzie też wcześniejsza postać *páry*) mn 'ts.', co z kolei zostało zapożyczone ze śrwniem. *bāre* 'lektyka; nosze' (dziś niem. *Bahre* 'nosze; mary'). Wtórne *m-* powstało na gruncie czeskim pod wpływem rodziny wyrazowej cz. *mřít* 'umierać'.

marynarka od XIX w. 'górna część garnituru męskiego', dawniej 'kurtka kroju marynarskiego'. Zapożyczenie z wł. *marinara* 'kurtka marynarza' (od wł. *marina* 'flota morska').

marynarz od XVI w. Zapożyczenie z niem. *Mariner* 'marynarz', które ostatecznie z łac. *marīnārius* od łac. *marīnus* 'morski' (od łac. *mare* 'morze', zob. *morze*). — Od tego *marynarka* 'flota'.

marzec *marca* od XV w. 'trzeci miesiąc roku', kasz. *marc* 'ts.'. Por. stcz. *mařec* / *marc*, słc. *marec*. Zapożyczenie ze śrwniem. *marz* (dziś niem. *März*) 'marzec', przejętego z łac. *Mārtius mensis* 'miesiąc poświęcony bogu Marsowi' (od łac. *Mars, Martis* 'bóg Mars'), który w pierwotnym kalendarzu rzymskim był pierwszym miesiącem roku.

marznąć od XVI w. 'ścinać się, krzepnąć od mrozu, zamarzać', 'odczuwać, cierpieć zimno, ziębnąć', 'ginąć, ulegać zniszczeniu wskutek działania mrozu, zimna, wymarzać', stp. XV w. *marznący* 'bardzo zimny', kasz. *ṁařnǫc* 'zamieniać się w lód', 'odczuwać zimno'; z przedr. *odmarznąć, przemarznąć, przymarznąć, umarznąć, wymarznąć, zamarznąć, zmarznąć*; wielokr. *-marzać*: z przedr. *odmarzać, przemarzać, przymarzać, zamarzać*. Ogsł.: cz. *mrznout*, r. *mërznut'*, scs. *mrъznǫti*. Psł. **mŕznǫti* 'marznąć, krzepnąć', czas. inchoat. od psł. **mŕziti* 'ziębić, mrozić', które od pie. **mer(ə)ǵ-* 'butwieć, próchnieć, gnić, namakać', z innowacją znaczeniową na gruncie słow.

marzyć od XV w. 'rozmyślać o rzeczach przyjemnych, najczęściej nierealnych, fantazjować; stwarzać w wyobraźni obraz czegoś, myśleć o urzeczywistnieniu czegoś upragnionego, bardzo czegoś pragnąć; śnić, roić we śnie', kasz. *mařëc* 'marzyć'; z przedr. *wymarzyć, rozmarzyć się, zamarzyć*. Znaczeniowo bliskie słc. *mariť sa* 'wydawać się; pojawiać się; śnić się', ukr. *máryty* 'marzyć, śnić, roić'. Prawdopodobnie w związku etymologicznym z ukr. *mrýty* 'marzyć, roić, śnić; zaciemniać', *mríty* 'być ledwo widocznym, majaczyć (w dali); świecić', dial. 'połyskiwać, migotać', r. dial. *mret'* 'majaczyć, być widocznym z oddali, we mgle; migotać, przeświecać przez coś', w których można się dopatrywać reliktów psł. dial. czas. **mьrěti* / **mьriti* 'migotać, majaczyć, być ledwo widocznym, pojawiać się, roić się', od pie. **mer-* 'błyszczeć, lśnić, migać' (zob. *mara*). Zatem p. *marzyć* z podstawowym znaczeniem 'śnić, roić we śnie' (wtórnie też 'roić na jawie, fantazjować, myśleć o urzeczywistnieniu czegoś)' oraz jego formalne i semantyczne odpowiedniki kontynuują przypuszczalnie psł. dial. **mariti* 'powodować, że coś się ukazuje, pojawia, roi się', archaiczny czas. kauzat. od psł. **mьrěti* / **mьriti*, z rdzennym **a* jak w pokrewnym psł. **mara* 'widziadło, przywidzenie, urojenie', p. *mara*; nie można także wykluczyć, że **mariti* to czas. odrzecz. od **mara*. — Od tego *marzenie, marzyciel*, zob. też *marny, mrzonka*.

masarz 'rzeźnik wyrabiający wędliny'. Zaświadczone dopiero w *Słowniku warszawskim* zapożyczenie z cz. daw. *masař* 'rzeźnik, kat', stcz. *masař* 'ts.' (z **męsařь* od psł. **męso*, zob. *mięso*). — Od tego *masarka, masarski, masarstwo, masarnia*.

masło od XV w. 'tłuszcz otrzymywany ze śmietany'; zdr. *masełko*. Ogsł.: cz. *máslo* 'ts.', dial. też 'woskowina uszna; leczniczy wywar z bzu', r. *máslo* 'masło; olej, oliwa', scs. *maslo* 'oliwa, maść'. Psł. **maslo* [< **maz-slo*] 'masło; olej, oliwa' od psł. **mazati* (zob. *mazać*), z przyr. **-slo*. Pierwotne znaczenie 'to, czym się maże, smaruje, mazidło, smarowidło'. — Od tego *maślany, maślak* 'grzyb Boletus luteus' (nazwa motywowana śluzowatą powierzchnią kapelusza), *maselnica* (lud. *maślnica* / *maśnica*), *maślanka*.

maść I ż od XV w. 'półstała substancja służąca jako lek stosowany zewnętrznie', w stp. też 'krem, olejek kosmetyczny, pachnidło'. Ogsł.: cz. *mast* 'maść', dial. *masť* 'tłuszcz', r. dial. *mast'* 'smar, pomada', scs. *mastь*

'tłuszcz'. Psł. **mastь* [< **maz-tъ*] 'to, czym się coś maże, smaruje, namaszcza, powleka, smarowidło, smar, maść', od psł. **mazati* 'mazać, smarować, namaszczać' (zob. *mazać*), z przyr. **-tь*. — Od tego *maścić, namaścić* (→ *namaszczenie, ostatnie namaszczenie* 'sakrament chorych'), *omaścić* 'przyprawić potrawy, dodać tłuszczu' (→ *omasta*).

maść II ż 'barwa sierści u zwierząt', stp. XV w. 'farba, barwnik'. Por. r. *mast'* 'kolor sierści zwierząt (zwłaszcza koni); kolor w kartach', ch./s. dial. *mast* 'kolor, barwa; karnacja skóry; barwa sierści zwierząt'. Psł. **mastь* ż 'barwnik, farba, kolor, barwa sierści zwierząt' etymologicznie tożsame z *maść* I. Znaczenie 'kolor, barwa' rozwinęło się ze 'smarowidło, smar, maść', widocznie dawni Słowianie używali do mazania, powlekania jakichś powierzchni barwiących smarowideł. — Od tego *umaszczenie*.

matacz od XVI w. 'szalbierz, krętacz', w XVI w. też 'sztukmistrz, kuglarz'. Por. cz. żarg. *matač* 'złodziej', słc. dial. *mátač* 'straszydło, ten, kto zakłóca spokój', mac. *matač* 'intrygant'. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-acz* od p. daw. *matać* 'nawijać (nici, przędzę itp.) na coś, obwijać wokół czegoś, zwijać w motek', 'posługiwać się matactwami, intrygować, oszukiwać, mataczyć', dial. 'bałamucić', stp. XV w. *matać się* 'miotać się, rzucać się', por. słc. *mátať* 'straszyć (o duchach); snuć się, kręcić się; męczyć, trapić', ch. dial. *matati* 'nęcić, wabić (np. ryby); żądać, wymagać'. Czasowniki te sprowadza się do psł. dial. **matati* 'zwodzić, mamić, bałamucić', opartego na pie. pierwiastku **mā-* 'machać, kiwać ręką' (zob. *machać, majak, mamić, manić*). Znaczenia p. *matać* 'nawijać, obwijać, zwijać' sugerują raczej nowszy czas. wielokr. od *motać* (zob.), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej *o* → *a*; jest prawdopodobne, że na starsze *matać* 'oszukiwać, intrygować, bałamucić' < psł. **matati* nawarstwił się nowszy czas. wielokr. od *motać*. — Od tego *mataczyć, matactwo*.

matka od XIV w. 'rodzicielka', stp. XV w. też *pierłowa matka* 'macica perłowa'; zdr. *mateczka*. Ogsł.: cz. *matka*, r. *mátka*, ch./s. *mäjka*. Psł. **matъka* 'matka', zdr. od psł. **mati* (zob. *mać*) z przyr. **-ъka*. — Od tego *matczyn; matkować*; liczne ekspresywne zdrobnienia, np. *matuś, matusia, matuchna, matula*.

matnia od XVI w. 'workowata część sieci rybackich', 'sidła, pułapka na zwierzynę' (przen. 'sytuacja bez wyjścia; pułapka, zasadzka'), kasz. *matńâ* 'koniec sieci w kształcie worka zwężającego się ku tyłowi'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: strus. *matnja*, r. *matnjá* / *motnjá*, ukr. *matnjá*, br. dial. *matnjá*. Psł. dial. **matъńa* 'workowata część sieci, matnia', zapewne od psł. **mati* 'matka' (zob. *mać*), z przyr. **-ъńa* (co do budowy por. np. *głownia*); związek z psł. **mati* poświadczają inne nazwy matni związane z wyrazami oznaczającymi matkę, np. stp. *macica*, kasz. *macëca*, r. *mática* (zob. *macica*).

mazać *mażę* od XV w. 'smarować, powlekać coś czymś', przen. 'kalać, plugawić, bezcześcić', *mazać się* pot. i dial. 'płakać, mazgaić się'; z przedr. *namazać, rozmazać, wymazać, zamazać, zmazać*; wielokr. *-mazywać*: *rozmazywać, wymazywać, zamazywać, zmazywać*; jednokr. *maznąć*. Ogsł.: cz. *mazat* 'mazać, smarować', r. *mázat'* 'mazać; brudzić', scs. *mazati, mažǫ* 'smarować, maścić'. Psł. **mazati, *mažǫ* 'mazać, smarować, namaszczać', od pie. **maǵ-* 'gnieść, ugniatać, uciskać, smarować' (od którego też np. łot. *iz-muõzêt* 'przechytrzyć', gr. *magē̃nai* 'gnieść'). — Od tego *mazak, mazidło*; od czas. przedrostkowych *zmaza; wymaz*.

maź ż od XV w. 'gęsta, lepka substancja; smar', dial. też *mazia* 'smar'. Ogsł.: cz. *maz* 'maź, smar; klej', r. *maź* 'maź, smarowidło, pasta; maść', ch./s. *mâz* 'lepka substancja do smarowania, lepienia'. Psł. **mazь* ż 'to, co jest używane do mazania, smarowania, smar, smarowidło', od psł. **mazati* (zob. *mazać*), z przyr. **-ь*. Pierwotnie prawdopodobnie nazwa czynności 'mazanie', wtórnie skonkretyzowana w 'to, czym się maże'.

mącić *mącę* od XIV w. (stp. też *męcić*) 'czynić mętnym, nieprzeźroczystym; zanieczyszczać, burzyć, bełtać', 'wprowadzać nieporządek, zamieszanie, zamęt, niepokoić, zakłócać', stp. 'gnębić, dręczyć, trapić, prześladować, dokuczać', 'wzburzać, trząść', kasz.

mącëc, mǫci 'mącić'; z przedr. *namącić, zamącić* (stp. *zamącić / zamęcić* 'zaniepokoić, zmartwić, zasmucić, strapić, przygnębić, udręczyć, prześladować', 'wytrącić ze stanu równowagi, spoczynku, zatrząść, poruszyć'), *zmącić*. Ogsł.: cz. *moutit* 'czynić mętnym (o wodzie)', 'niepokoić; zasmucać', r. *mutít', mučú* 'czynić mętnym', przen. 'powodować niepokój, niezgodę, niezadowolenie', scs. *mǫtiti, mǫštǫ* 'plątać, mieszać; gnieść, uciskać'. Psł. **mǫtiti, *mǫťǫ* 'mieszać, bełtać, wprowadzać zamieszanie', czas. wielokr. od psł. **męsti, *mętǫ* 'mieszać, bełtać, mącić coś' (por. cz. *mást, matu* 'gmatwać, bałamucić; zbijać z tropu; nie odróżniać, mieszać', r. *mjastí, mjatú* 'doprowadzać do zamieszania, mącić; niepokoić, trwożyć', ch./s. *mésti, mètēm* 'miąć; miesić, zagniatać, robić masło'), z właściwą takim czasownikom wymianą samogłoski rdzennej **ę ⇒ *ǫ*. Podstawowy czas. **męsti* [< **męt-ti*], odpowiadający lit. *mę̃sti, menčiù* 'mieszać', pokrewny też ze stind. *mánthati* 'miesza', z pie. **ment-* 'mieszać, bełtać, poruszać, obracając'. — Od tego *męt* od XVI w. 'zanieczyszczenie płynu', 'zamęt, chaos, zamieszanie, niejasność', *męty* mn 'szumowiny' (stp. XV w. *męty* mn 'zanieczyszczenie płynu, osad w naczyniach z płynami'); *mętny* od XVI w. 'zawierający męty, zawiesinę; słabo widoczny, niewyraźny'; od czas. przedrostkowych *odmęt* od XVI w. 'głęboka, wzburzona woda, otchłań, toń', *zamęt* 'zamieszanie' (stp. od XIV w. 'strapienie, udręczenie, ucisk', *zamętek* 'ts.'), zob. też *smętek, smutek*.

mądry od XIII w. 'mający dużą wiedzę, inteligencję, doświadczenie, rozumny, rozsądny; znamionujący erudycję, rozum, rozsądek; sprytny, przebiegły, chytry'; st. wyższy *mądrzejszy / mędrszy*. Ogsł.: cz. *moudrý*, r. *múdryj*, scs. *mǫdrъ*. Psł. **mǫdrъ* 'rozumny, rozsądny, przebiegły, sprytny', odpowiada lit. *mañdras / mandrùs* 'mądry; zręczny; śmiały, zuchwały', łot. *muôdrs* 'ts.', stwniem. *muntar* 'gorliwy, żwawy, rześki', niem. *munter* 'żwawy, rześki, żywy, wesoły', wszystkie z pie. **mondʰ-ro-* 'żywy, żwawy, rześki', derywatu z przyr. **-ro-* od pie. **mendʰ-* 'rozmyślać', dosłownie 'położyć myśl' (por. goc. *mundōn* 'spoglądać', gr. *manthanō* 'uczę się', stind. *mandhātar-* 'zamyślony, skupiony'). — Od tego *mędrzec*; *mądrala*; *mądrość*; *przemądrzały, wymądrzać się*; *zmądrzeć*.

mąka od XIV w. 'zmielone ziarna zbóż'; zdr. *mączka*. Ogsł.: cz. *mouka*, r. *muká*, scs. *mǫka*, ch. dial. czak. *mūkȁ*. Psł. **mǫka* 'rozgniecione, roztarte, stłuczone, zmielone ziarna, mąka', archaiczny rzecz. (pierwotnie nazwa czynności 'gniecenie, rozgniatanie, tłuczenie', wtórnie skonkretyzowana w nazwę rezultatu czynności 'to, co jest rozgniecione, stłuczone') od pie. **menk-* 'gnieść, rozgniatać, tłuc' (zob. *miękki*), z wymianą rdzennego **en ⇒ *on > *ǫ*. Zob. *męka*, gdzie dokładniej o stosunku postaci *mąka* i *męka*. — Od tego *mączny*.

mąż *męża* od XIV w. 'małżonek', 'mężczyzna', kasz. *mǫž, mąža* 'mężczyzna; małżonek'. Ogsł.: cz. *muž* 'mężczyzna; małżonek', r. *muž* 'małżonek', przest. 'mężczyzna', scs. *mǫžь* 'mężczyzna'. Psł. **mǫžь* 'mężczyzna', prapokrewne ze stind. *mánu-* i *mánuṣ-* 'człowiek, mężczyzna', goc. *manna*, stwniem. *mann* 'mężczyzna, mąż', niem. *Mann*, ang. *man* 'człowiek'. Wyrazy ie. kontynuują prapostać pie. **manu-* lub **monu-* 'mężczyzna, człowiek' (pochodną może od pie. pierwiastka **men-* 'myśleć', por. *mądry, pamięć*), natomiast psł. **mǫžь* z pierwotnej postaci **man-gi̯o-* czy **man-gī-*, z przyr. **-g-i̯o-* lub **-g-ī-*. — Od tego *męski* od XV w. (daw. też *mężski / mężki / męzski*); *męstwo* od XV w. (daw. też *mężstwo / męzstwo / mężtwo*) 'dzielność, odwaga, śmiałość', stp. też 'wiek męski'; *mężny* od XV w. 'odważny, dzielny, męski', stp. XIV–XV w. też 'należący do męża, małżonka'; *mężatka* od XV w. 'kobieta zamężna' (por. stp. XV w. *mężata* 'zamężna'); zob. też *mężczyzna*.

mdły od XIV w. 'pobudzający do wymiotów, nudności, mdlący, pozbawiony smaku', 'słabo świecący, mglisty, zamglony, blady, nikły', 'pozbawiony wyrazu, ekspresji, żywości, barwności, mało wyrazisty', stp. *mdły* (*medł*) / *mgły* / *młdy* 'słaby, wątły, bezsilny, wycieńczony', dial. *mgły* 'mdły, bez smaku', *metły* (*metłi*) 'ts., mało słony', kasz. *mdłi / mgłi / medłi / metłi* 'mdły, niesłony; mdły,

wywołujący nudności; słaby, wątły, omdlały, wyczerpany, bezsilny, zamglony', też nieodmienne *met* (< **metł* < **medł*) 'słaby, osłabiony'. Ogsł.: dł. *mdły*, dial. *medły* 'słaby, bezsilny; martwy; wycieńczony', daw. *módły* 'słaby, bezsilny, zmęczony; martwy', gł. *modły* 'obwisły, zwieszony, niewyprężony; wątły, słaby, bez energii, bezsilny; zmęczony, wycieńczony, osłabiony', cz. *mdlý* 'słaby, wątły; zmęczony; matowy, słaby (o świetle); bez smaku, mdły', słwń. *medèl, -dlà* 'słaby, bez wyrazu, mdły, wiotki; chudy', ukr. dial. przysł. *mlo* 'źle, niedobrze'. Psł. **mъdьlъ* 'słaby, bezsilny, wątły', przym. z przyr. **-ьlъ* od psł. **mъděti* 'być słabym, zmęczonym' (por. r. dial. *modéť* 'męczyć się, nużyć się; gnuśnie pracować, ślęczeć nad czymś; zwlekać, odwlekać; niknąć, chudnąć; słabo się tlić, palić; gnić', cs. *izmъděti* 'osłabnąć', *mъždati* 'omdlewać, słabnąć'), prawdopodobnie pokrewnego z lit. *maũsti, maudžiù* 'drzeć, ćmić, strzykać; tęsknić', od pie. *mau̯-d-* 'słaby, osłabiony, przyćmiony, ciemny', łączone też z psł. **muditi* 'tracić czas, zwlekać, ociągać się' (zob. *żmudny*). — Od tego *mdławy*; *mdłość* 'brak wyrazistości, ekspresji', *mdłości* mn 'nudności'; *mdleć* od XV w. (stp. i dial. też *mgleć*) 'omdlewać, tracić siły, słabnąć', *omdleć, zemdleć*, wielokr. *omdlewać*; *mdlić* 'wywoływać mdłości, nudności', *zemdlić*.

mech *mchu* od XV w. 'porost Muscus', w stp. wyjątkowo też 'pierze, puch'; zdr. *meszek* 'delikatne, gęste, krótkie włoski na skórze, na liściach, owocach, na powierzchni tkanin'. Ogsł.: cz. *mech*, r. *moch*, ch./s. *mâh*. Psł. **mъchъ* [< **mūso-*] 'mech, porost', prapokrewne z lit. *mùsos* 'pleśń', *mūsas* (zwykle *mūsaĩ* mn) 'ts.', stwniem. *mos* 'mech; bagno' (dziś niem. *Moos* 'mech'), ang. *moss* 'mech; torfowisko', łac. *muscus* 'mech'. Z pie. **mūs-* (/ **meu̯s-*) 'mech', utworzonego od pie. pierwiastka **meu̯-* 'wilgotny, mokry' (zob. *myć*). Pierwotne znaczenie 'wilgotny, mokry porost' (gdyż mech zwykle zachowuje wilgoć) bądź 'porost na wilgotnym, mokrym miejscu'. — Od tego *omszeć, omszały*.

mendel od XV w. '15 sztuk', 'kopka zboża', stp. XV w. *mandel* czy *mędel* 'miara ilości zawierająca 15 sztuk', dial. 'kopa zboża'. Zapożyczenie ze śrwniem. *mandel* ż '15 sztuk'.

merdać 'kręcić, machać ogonem (o psach)', daw. od XVI w. *mardać* 'machać ogonem', dial. *myrdać*; z przedr. *pomerdać, zamerdać*; jednokr. *merdnąć*. Ogsł.: cz. *mrdat* 'ruszać, kręcić, machać, kiwać, trząść', strus. *mordati* 'wykrzywiać się, robić grymasy', ch./s. *mȑdati* 'merdać, kiwać, poruszać się'. Psł. **mr̥dati* 'migać, machać, kiwać', od pie. **mer-dʰ-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **mer-* 'błyszczeć, lśnić, migać'. Regularna polska postać *mardać* (z *ar* < psł. **r̥*); *merdać* < *myrdać* z gwarowym kontynuantem psł. **r̥* > **yr* > **er*.

męczyć od XIV w. 'zadawać męki, torturować; powodować zmęczenie, sprawiać przykrość, dokuczać, nękać', pot. 'robić coś z wysiłkiem, zbyt długo', kasz. *mą̇čėč* 'męczyć'; z przedr. *namęczyć, przemęczyć, umęczyć, wymęczyć, zamęczyć, zmęczyć*; wielokr. *przemęczać, zamęczać*. Ogsł.: cz. *mučit* 'zadawać męki; dręczyć (fizycznie lub moralnie)', r. *múčiť* 'męczyć, dręczyć, trapić, torturować, mordować', scs. *mǫčiti* 'katować, dręczyć; karać'. Psł. **mǫčiti* 'zadawać męki, męczyć, dręczyć', czas. odrzecz. od psł. **mǫka* 'gniecenie, rozgniatanie, tłuczenie' (zob. *męka*). — Od tego *męczarnia, męczennik* → *męczennica*.

męka od XIV w. 'dotkliwe cierpienie fizyczne lub moralne', 'ból fizyczny zadawany celowo, tortury', stp. też 'naturalne cierpienie fizyczne'. Ogsł.: cz. *muka* 'męka', r. *múka* 'męka, męczarnia, udręka, katusza', scs. *mǫka* 'męka', ch./s. *mȕka* 'męka, trud, mozół; kłopot; męczarnia; plaga, katusza, udręka', dial. czak. *mȕka* 'męka, trud'. Psł. **mǫka* 'gniecenie, rozgniatanie, tłuczenie', nazwa czynności od pie. **menk-* 'gnieść, rozgniatać, tłuc' (zob. *miękki*), z wymianą rdzennego **en* ⇒ **on* > **ǫ*. Psł. **mǫka* już w epoce psł. rozszczepione na dwa leksemy różniące się akcentuacją i znaczeniem: jako nazwa czynności z akcentem na sylabie pierwszej (por. r. *múka*, ch. dial. czak. *mȕka*) i jako nazwa rezultatu czynności 'rozgniecione, stłuczone, roztarte, zmielone ziarna, mąka' z akcentem końcowym (por. r. *muká* 'mąka', ch. dial. czak. *mūkȁ*

'ts.'). W polskim odbiciem psł. zróżnicowania akcentowo-iloczasowego etymologicznie tożsamych wyrazów są postaci z różnymi rdzennymi samogłoskami nosowymi: *męka* z *-ę-* kontynuującym stp. krótką samogłoskę nosową oraz *mąka* z *-ą-* kontynuującym stp. długą samogłoskę nosową (zob. *mąka*).

mężczyzna od XV w. (stp. też *mężczyna*) 'dorosły człowiek płci męskiej'. Por. dł. *mužcyna* 'mężczyzna', też zbiorowo 'mężczyźni', r. *mužčína* 'mężczyzna', bg. dial. *mъščiná* 'mężczyzna; samiec'. Słow. **mǫžьščina* 'mężczyzna', od przym. dzierżawczego **mǫžьskъ* 'właściwy mężczyźnie, męski', p. *męski* (zob. *mąż*), z przyr. **-ina* urzeczownikowiającym przymiotnik. W polskim zamiana przyr. *-ina* przez ekspansywny *-izna* (por. np. *obczyzna, ojczyzna*).

mgła od XV w. Ogsł.: cz. *mlha*, przest. i dial. *mhla*, r. *mgla*, cs. *mъgla*. Psł. **mъgla* 'mgła', dokładne odpowiedniki: lit. *miglà* 'mgła', łot. *migla* 'ts.', gr. *omíkhlē* 'ts.; ciemność, mrok', stind. *mēghás* 'obłok'. Kontynuuje pie. **mĭgʰ-lā* 'mgła, chmura', derywat od pie. **meigʰ-* 'migać, migotać, mrugać; ciemno (przed oczami)'. — Od tego *mglisty, mgławy* → *mgławica*; *mglić, zamglić*.

mgnienie od XV w. 'mrugnięcie; chwila, moment', stp. XV w. *okamgnienie* 'czas potrzebny na mrugnięcie okiem, chwilka'. Por. r. *mgnovénie* 'mgnienie, moment'. Rzecz. odsłowny od stp. XV w. *mgnąć* 'mrugnąć, poruszyć okiem' (por. stcz. *mehnúti* 'poruszyć', *mehnúti okem, očima* 'mrugnąć', cz. *mehnout se* 'poruszyć się', strus. *mъgnuti* / *megnuti* 'mignąć', słwń. *megníti* 'mrugnąć okiem'), kontynuującego psł. **mъgnǫti* 'zacząć migać, mrugnąć, mignąć', czas. inchoat. od psł. **migati* 'mrugać, migać' (zob. *migać*), z charakterystyczną dla archaicznych czas. z przyr. **-nǫ-* redukcją samogłoski rdzennej **i* → **ь* (z wcześniejszego skrócenia **ī* → **ĭ*).

miał od XV w. 'drobno roztarta, pokruszona substancja; drobne cząsteczki jakiejś substancji', dial. *miåł* 'rzecz miałka, drobna (zwykle o drobnym torfie, węglu); mieszanina wszelkiego rodzaju, rumowisko'. Ogsł.: dł. *měł* 'jądro ziarenka zawierające mąkę; drobna, delikatna mąka', r. *mel* 'kreda', scs. *mělъ* 'wapno', ch. dial. czak. *mêl* / *mȇl* m 'drobny piasek; sypka ziemia', *mîl* m 'łacha piachu, mielizna w morzu'. Psł. **mělъ* [< **mēlo-*] 'drobne cząsteczki roztartej, zmielonej, pokruszonej substancji', od pie. **mel(ə)-* 'rozkruszać, rozdrabniać, mleć' (zob. *mleć, miałki*).

miałki od XV w. 'drobny, drobno pokruszony, drobno zmielony', stp. i dziś dial. też 'płytki, niegłęboki', kasz. *ḿałki* 'drobny, sypki', 'niegłęboki, płytki', 'piaszczysty'. Ogsł.: cz. *melký* 'płytki', r. *mélkij* 'drobny, miałki; płytki; nieznaczny, powierzchowny', ukr. *milkýj* 'płytki, niegłęboki', 'drobny, drobno zmielony', stch. *miok* 'płytki'. Psł. **mělъkъ* 'pokruszony, drobno zmielony; płytki', wtórna postać z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na psł. przym. **mělъ* 'ts.' (por. p. daw. *miely* 'miałki', płb. *ḿolė* 'ts.', cz. przest. *mělý* 'ts.'). Podstawowy przym. **mělъ* [< **mēlo-*] od pie. **mel(ə)-* 'rozkruszać, rozdrabniać, mleć' (zob. *mleć*), pierwotne znaczenie 'rozdrobniony, pokruszony'.

miano od XVI w. 'nazwa, tytuł', w XVI w. (też *miono*) 'imię własne, nazwa osobowa; imię, przydomek, nazwa plemienna', 'nazwa pospolita jednostkowa lub nadana członkom jakiegoś zespołu', kasz. *ḿono* 'imię; nazwisko rodowe', przen. 'reputacja, opinia, honor'. Por. gł. *mjeno* 'nazwisko; imieniny', *křćenske mjeno* 'imię', stcz. *meno* / *méno* 'imię', słc. *meno* 'imię; nazwisko; nazwa', pot. 'imieniny'. Zachsł. **měno* 'nazwa', od psł. **měniti* 'nazywać kogoś czymś' (zob. *mienić*). Wyraz ulegał oddziaływaniu kontynuantów bliskoznacznego psł. **jьmę* 'imię' (zob. *imię*), co tłumaczy rodzaj nijaki wyrazu oraz wtórne rdzenne **e*, widoczne także w p. daw. *miono*, kasz. *ḿono*. Zob. *mianować*.

mianować od XV w. 'powołać w jakimś charakterze, na jakieś stanowisko, wyznaczyć', stp. też 'wymienić nazwę, nazwać', 'wymieniać z zachwytem, sławić', 'zawołać po nazwisku, imieniu, wywołać, przywołać', dial. 'nazywać', kasz. *vëḿonovac* 'wymienić po imieniu'; z przedr. *przemianować* 'zmienić nazwę na inną'. Por. gł. *mjenować* 'nazywać', słc. *menovať* 'nazwać (nazywać) po imieniu, wymienić (wymieniać); miano-

wać; nazywać'. Czas. odrzecz. od zachsł. *měno, p. *miano* (zob.). — Od tego *mianowicie* od XV w. 'a więc; to jest, czyli', stp. 'imiennie, po imieniu', w XVI w. też 'w sposób oczywisty, wyraźnie mówiąc, jednoznacznie; zwłaszcza, szczególnie, przede wszystkim, bardziej niż inne', 'ściśle(j), dokładnie(j) mówiąc, czyli, jako to, a więc, na przykład, co następuje' (por. daw. XVI–XVIII w. *mianowity* 'wyraźny, pewny, wyraźnie oznajmiony, określony, wymieniony w szczegółach; wyznaczony'); termin matematyczny i gramatyczny *mianownik* (ten ostatni to kalka z łac. *casus nominativus*).

miara od XIII w. (stp. też *miera*) 'umowna wielkość do określania innych wielkości', 'przyrząd do mierzenia', stp. także 'pomiar, czynność mierzenia', 'górna granica tego, co się komu należy, należna ilość', 'określony system mierniczy', 'rozmiar, wskazana wielkość', 'danina w zbożu lub mące uiszczana za zmielenie zboża w młynie'; zdr. *miarka*. Ogsł.: cz. *míra* 'miara; miarka', 'nastrój, humor; sposób', r. *méra* 'jednostka miary; przyrząd do mierzenia; wielkość, rozmiar, stopień czegoś', 'czynność, zbiór czynności, środków do realizacji czegoś', scs. *měra* 'miara'. Psł. **měra* 'mierzenie; miara, przyrząd do mierzenia, jednostka miary', pierwotna nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od pie. **mē-* 'wyznaczać coś, mierzyć, odmierzać' (por. łac. *mētior*, *mētīrī* 'mierzyć, odmierzać', gr. *métron* 'miara', stind. *mā́ti* 'mierzy'), z przyr. **-ra* (co do budowy por. np. *gra*). Nie można wykluczyć, że przyr. **-ra* jest reliktem archaicznego pie. rzeczownika heteroklitycznego z wymianą przyrostkowego **-r/n-*, za czym przemawia istnienie psł. postaci **měnъ* 'miara, przyrząd do mierzenia, jednostka miary', co przypomina oboczność stind. *mā́tra-* ż 'miara' : *mānam* n 'ts.'.

miarkować od XVI w. 'stosować do czegoś jakąś miarę, miarkę, ściśle odmierzać', przest. 'utrzymywać w odpowiednich rozmiarach, granicach, ograniczać, powściągać', 'domyślać się czegoś, zauważać coś', w XVI w. też 'obliczać', 'oceniać', 'kierować ku czemuś, kształtować, urządzać, organizować', 'śpiewać lub czytać rytmicznie, harmonijnie', *miarkować się* 'zrównywać się', 'porównywać się z kimś', 'hamować się, ulegać ograniczeniom, utrzymywać się w równowadze', 'gospodarzyć swoimi zasobami, rządzić się', 'orientować się'; z przedr. *zmiarkować*, *umiarkowany* (w XVI w. *umiarkować* 'naregulować, nastawić, nastroić', *umiarkować się* 'ustawić się, ustosunkować się'). Czas. odrzecz. od *miarka* (zob. *miara*), na który przypuszczalnie nawarstwiło się zapożyczenie z niem. *merken* 'spostrzegać, zauważać, zmiarkować, odczuwać', 'rozumieć, poznawać', 'uważać', *sich merken* 'pamiętać', co by tłumaczyło semantykę czasownika.

miast 'zamiast', ze starszej postaci stp. od XV w. *miasto* / *miesto* 'zamiast, w miejsce', dziś dial. *miasto* 'ts.'. Por. cz. *místo* przysł. i przyim. 'zamiast', ukr. pot. *místo* 'ts.', ch./s. *mjȅsto* 'ts.'. Bier. pj **město* 'miejsce' (zob. *miasto*) w funkcji przysł. i przyimka. Zanik końcowego *-o*, jak np. w *jako* > *jak*, *tamo* > *tam*. Zob. *zamiast*.

miasto od XIV w. (stp. też *miesto*) 'miejscowość typu miejskiego', stp. (i dziś dial.) także 'miejsce', wyjątkowo 'podstawa, fundament'; zdr. *miasteczko*, w stp. też *miesteczko* (utworzone od stp. zdr. *miastko* od XIV w. 'małe miejsce; małe miasto, miasteczko, miejscowość'). Ogsł.: cz. *místo* 'miejsce; miejscowość; posada, praca, etat', r. *mésto* 'miejsce, przestrzeń, grunt, plac, teren; posada, stanowisko; funkcja; strona, okolica', scs. *město* 'miejsce, plac'. Psł. **město* [< **mět-to*] 'miejsce', zapewne pokrewne z lit. *maĩstas* 'żywność, pożywienie' i dalej z lit. *misti*, *mintù* 'karmić się, żywić się', łot. *mist*, *mìtu* 'zamieszkiwać, przebywać', awest. *mitayaiti*, *miϑnaⁱti* 'żyje, przebywa' (i *maēϑanəm* n 'miejsce pobytu, mieszkanie, dom'), od pie. bazy **mei̯t-* 'miejsce pobytu, mieszkanie'. Pierwotne znaczenie zatem 'miejsce pobytu'. Polski rozwój znaczeniowy 'miejsce' > 'miejscowość, miasto' może pod wpływem czeskim (cz. *místo* 'miasto'), gdzie jest zapewne kalką śrwniem. *stat* 'miejsce' : 'miasto' (dziś niem. *Statt* / *Stätte* 'miejsce' : *Stadt* 'miasto'). — Od tego *mieścina*; *miejski* (stp. od XIII w. *mieski* *miescski* / *miescki* / *miejscki*) 'należący do miasta, związany z miastem, odnoszący się

do miasta'; *mieszczanin* od r. 1400 (stp. też *miaszczanin* / *mieszczenin* / *mieszczan*) 'mieszkaniec, obywatel miasta', *mieszczka* od XV w. 'mieszkanka miasta'. Zob. *miejsce*.

miauczeć 'o kocie: wydawać dźwięk *miau*'; z przedr. *zamiauczeć*; jednokr. *miauknąć*. Por. r. *mjaúkat'* 'miauczeć'. Czas. pochodzenia dźwkn. od wykrz. naśladującego głos kota (p. *miau*, r. *mjáu*); od podobnej imitacji miauczenia np. p. daw. XVI w. (u Volckmara) *miąkać* 'miauczeć'.

miazga od XV w. 'bezkształtna, spoista masa powstała na skutek rozbicia, zgniecenia, stłuczenia, starcia czegoś', stp. i dial. też 'tkanka twórcza znajdująca się między korą a drewnem drzewa', 'sok uzyskany z naciętego pnia drzewa', kasz. *m̊âzga* 'gęsty sok drzewny, miazga'. Ogsł.: stcz. *miezha* 'sok roślinny' (dziś cz. *míza* 'sok drzewny; limfa'), r. *mezgá* 'miazga; pulpa, wytłoczyny', ch./s. *mézga* 'sok drzewny', dial. czak. *mẽzgȁ* 'soki puszczane przez drzewa na wiosnę'. Psł. **mězga* [< **moizgā* < **moiǵʰ-gā*] 'sok roślinny, gęsty sok drzewny' > 'rozgnieciona, puszczająca soki masa roślinna', derywat z przyr. **-ga* (por. *struga*) od pie. **meiǵʰ-* 'puszczać wodę, oddawać mocz; ciec' (od którego np. lit. *mĩšti*, *mėžù* 'oddawać mocz', łot. *mìzt* 'ts.', stang. *mīgan* 'ts.', łac. *meiere* 'ts.', stind. *méhati* 'oddaje mocz'), pierwotne znaczenie 'soki puszczane przez rośliny, drzewa, wyciekające z nich (np. po nacięciu pnia, zmiażdżeniu rośliny)'. — Od tego *miażdżyć* od XIX w. 'gnieść, kruszyć, tłuc na miazgę, rozgniatać, rozkruszać' (por. daw. XVI w. *miażdżyć się* 'wytwarzać miazgę drzewną').

miąć *mnę* od XV w. 'przez dotykanie, ściskanie pozbawiać gładkości, równości, gnieść', stp. 'kruszyć, rozcierać na mąkę', dial. 'międlić len, konopie', kasz. *m̊ic*, *mną* 'miąć, gnieść'; z przedr. *pomiąć*, *wymiąć*, *zmiąć*. Ogsł.: słc. *mäť*, *mne* 'gnieść, miętosić', r. *mjat'*, *mnu* 'miąć, gnieść; międlić (len)', słwń. *méti*, *mánem* 'trzeć, pocierać, przecierać; dreptać; ociągać się'. Psł. **męti*, **mьnǫ* 'gnieść, miąć, rozgniatać, rozcierać', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *mìnti*, *minù* 'deptać', łot. *mīt*, *minu* 'ts.', por. też gr. *mateō* [< **mn̥-teu-ō*] 'depczę, stąpam'. Od pie. **men-* 'stąpać, deptać'. Pierwotnie wyraz oznaczał zapewne 'gnieść, rozgniatać przez stąpanie, deptanie po czymś'.

miąższ m 'masa tkankowa, tkanka komórkowa roślinna lub zwierzęca', dial. *miąsz* 'ts.', daw. od XVI w. *mięsz* / *miąsz* / *miąższ* 'grubość, szerokość w przekroju'. Por. ukr. *m'jaz* m 'mięsień, muskuł', reg. *mjaz* m i *mjaz'* ż 'muskuł; gęstość, grubość ciała; otyłość; trwałość, moc (drzewa); biel drzewa', *mjáznúty* 'stawać się gęstym', też gł. *mjasko* 'miąższ'. Zapewne psł. (dial.?) **męzь* (czy **męzъ*) 'mięsień; miąższ', od tego samego pierwiastka co *mięso* (zob.), z przyr. **-ь* czy też **-ъ*; udźwięcznienie *s* > *z* przypuszczalnie pod wpływem pokrewnego psł. **mězdra* [< **mēms-rā*] 'miąższ, błonka' (por. p. dial. *miązdra* / *mięzdra* i *miązgra* 'tkanka twórcza znajdująca się między korą a drewnem drzewa', cz. *mázdra* 'błonka, skórka', ch./s. *mézdra* 'błonka; miąższ'). Polska postać *miąższ* wtórna, *-ższ* prawdopodobnie pod wpływem przym. *miąższy* (zob.).

miąższy od XV w. 'gruby, masywny, gęsty, ciężki', w stp. XV w. *miąższy* / *miąszy* 'gruby, tłusty, mięsisty; gęsty', 'pełen rozwagi, namysłu, niepowierzchowny'; por. też daw. *miąższeć* / *mięższeć* / *miąszeć* / *mięszeć* 'stawać się grubym, grubieć'. Wyłącznie polskie. St. wyższy od niezachowanego psł. przym. *†męzъ*, na który wskazuje także słabo poświadczona wtórna postać **męzъkъ* (z nawarstwionym przyr. **-ъkъ*, jak np. *miękki*, *prędki*, *słodki*) 'mięsisty, tłusty, gruby', por. ukr. *mjaskýj* 'mięsisty, soczysty, miękki', *mjazkýj* 'gęsty, gruby, masywny', może też gł. *mjasko* 'miąższ' (jeśli jest to urzeczownikowiony przym.). Podstawowy przym. *†męzъ* od pie. **mēmso-* 'mięso' (zob. *mięso*), dźwięczne **-z-* (zamiast oczekiwanego **-s-*) prawdopodobnie pod wpływem psł. pokrewnego **mězdra* (zob. *miąższ*).

miech od początku XIII w. 'wór, worek, torba, sakwa', od XV w. 'urządzenie do tłoczenia powietrza w piecach kowalskich i hutniczych, przy instrumentach muzycznych', stp. XV w. także 'futerał na instrumenty muzyczne', w XIII w. 'rodzaj daniny uiszczanej przez rybaków w rybach', w gwarach powszechne 'wór, worek', też 'miara zboża',

kasz. *mеχ* także 'workowate zakończenie sieci, matnia', 'przewód pokarmowy u ssaków przeżuwających'; zdr. *mieszek*. Ogsł.: cz. *měch* 'miech przy instrumentach muzycznych; miech kowalski', przest. i dial. 'worek', też 'rodzaj sieci rybackiej i myśliwskiej', r. *mech* 'futro zwierzęcia', 'miech kowalski, miech przy instrumencie muzycznym', *mechá* mn 'wyprawiona skóra zwierzęcia futerkowego', *mechí* mn 'worek skórzany', scs. *měchъ* 'worek skórzany'. Psł. **měchъ* [< **mai̯so-*] 'skórzany worek, torba', odpowiada lit. dial. *maĩšas* 'duży worek' (/ *máišė* i *máiša* 'wielki siatkowy worek na siano'), łot. *màiss* 'worek', stpr. *moasis* 'miech kowalski', por. też stisl. *meiss* m 'pleciony kosz do przenoszenia czegoś', stwniem. *meisa* 'urządzenie do przenoszenia ciężarów na plecach'; najstarsze znaczenie zachowane w indoirańskim: stind. *mēṣás* 'baran, owca; runo owcze, skóra', awest. *maēša-* m, *maēšī* ż 'owca'. Z pie. **moi̯sos* czy **mai̯sos* 'owca; skóra owcza'. Pierwotne znaczenie '(wyprawiona) skóra owcza' > 'naczynie, pojemnik (worek, torba, bukłak), sporządzone z takiej skóry'.

miecz od XIV w. 'broń sieczna; broń, oręż', od XV w. termin budowlany 'ukośna belka podpierająca i wiążąca w trójkąt poziomą belkę w dachu ze wspierającym ją słupem', dial. 'narzędzie do oczyszczania lnu z paździerzy (kształtem przypominające miecz), ruchoma część międlicy', 'poprzeczna belka, podpora ukośna (np. we wrotach, drzwiach); płaski szczebel drabiny wozu; listwa łącząca słupki brony'; także (ze względu na podobieństwo do kształtu miecza) 'roślina ozdobna Gladiolus' (dziś *mieczyk*), stp. XV w. 'Lonicera caprifolium'. Ogsł.: cz. *meč* 'miecz', dial. 'poprzeczna żerdź w wozie drabiniastym', r. *meč* 'miecz', scs. *mečь* / *mъčь* 'miecz; nóż', ch./s. *mȁč* 'miecz'. Psł. **mečь* [< **mek-jo-*] (też **mъčь* [< **mīk-jo-*], przypuszczalnie postać młodsza) 'rodzaj długiego noża z dwoma ostrzami, broń sieczna, miecz', bliskie z pgerm. **mēkja-*, poświadczonym np. w goc. *mēki*, stang. *mǣki*, stnord. *mœkir* 'miecz'. Wyraz słow. nie został zapożyczony z germ. (gdyż różnią się one iloczasem samogłoski rdzennej) ani germański ze słow., raczej oba zostały przejęte z jakiegoś wspólnego, nieustalonego źródła. Nazwy broni były (i są) często zapożyczane. Powtarzające się w językach słow. (zwłaszcza w gwarach) znaczenie 'poprzeczna belka, żerdź, podpora' zapewne wtórne.

mieć *mam* od XIV w. 'posiadać, być właścicielem', stp. *imieć* / *himieć* / *jemieć* / *jmieć*, *imam* też 'trzymać (w rękach, u siebie), przechowywać', 'odznaczać się czymś, być jakimś', 'wykonywać jakąś czynność; podlegać jakiejś czynności, doznawać', 'uważać za coś, za kogoś', 'musieć, mieć obowiązek; mieć zamiar, chcieć; móc'; wielokr. *miewać*. Ogsł.: cz. *mít*, *mám*, stcz. *jmieti*, r. *imét'*, *iméju*, scs. *iměti*, *imamь* / *iměję* 'mieć, posiadać'. Psł. **jьměti*, **jьmamь* 'mieć, posiadać', od pie. **em-* 'wziąć, brać' (zob. *jąć*).

miedza od XIV w. 'granica między polami', dial. też *między*, kasz. *mеʒa* / *mеza* / *mеzа* 'miedza, granica; ścieżka, dróżka'. Ogsł.: cz. *mez*, *meze* ż (stcz. *mezě* ż, dial. *meza*) 'miedza; granica', r. *mežá* 'miedza; przedział', scs. *mežda* 'droga'. Psł. **meďa* 'miedza, granica', urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego przym. *†medь* [< **med-i̯o-*] zapewne 'położony w środku, środkowy', w słow. zachowanego, jak się uważa, poza tym tylko w skostniałej formie miejsc. l. pdw **meďu* w funkcji przysłówka, wtórnie przyimka 'pośrodku, między' (por. scs. *meždu* 'między', ch./s. *medu* 'między, pomiędzy'); zob. też *między*. Prapokrewne z lit. *mẽdis* 'drzewo', dial. *mẽdžias* m, *mẽdė* ż 'las', łot. *mežš* 'ts.', stpr. *median* 'drzewo' oraz z łac. *medius* 'średni', goc. *midjis* 'położony w środku', stind. *mádhyas* 'średni'. Kontynuuje pie. przym. **medʰi̯o-* 'środkowy, średni'.

miedź ż od XV w. 'metal półszlachetny Cu', 'przedmiot zrobiony z tego metalu', przest. 'monety miedziane, miedziaki', stp. także 'stopy miedzi z innymi metalami: brąz, spiż', kasz. *mеʒ* 'miedź'. Ogsł.: cz. *měď*, r. *med'*, scs. *mědь*. Psł. **mědь* ż 'miedź', bez pewnej etymologii. — Od tego *miedziany*, *miedziak*, *miednica* (pierwotnie 'naczynie, misa miedziana').

miejsce od XVI w. 'wolna przestrzeń, którą można zająć, zapełnić czymś; część okreś-

lonej przestrzeni, teren lub pomieszczenie służące określonym celom; pozycja, ranga, rola, funkcja', stp. od XV w. *miestce* / *mieśćce* / *mieśce (miesce)*, w XVI w. także *miejstce* / *miejśce*, kasz. *ḿescė* 'miejsce; gospodarstwo; posada; błony płodowe, łożysko (u zwierząt)'. Ogsł.: cz. *městce* 'miasteczko', 'plamka', ukr. *mísce* 'miejsce', bg. *mestcé* 'małe miejsce'. Psł. **městьce* 'mały fragment przestrzeni, mały obszar', zdr. od psł. **město* 'miejsce, obszar, teren' (zob. *miasto*) z przyr. **-ьce*. Pierwotna polska postać *mieśćce* z dalszym rozwojem grupy spółgłoskowej *śćc* > *jśc* > *jsc*. Zmiana znaczeniowa podstawowej postaci *miasto* (zob.) spowodowała, że jej funkcję zaczęło pełnić zdrobnienie *miejsce*. — Od tego *miejscowy* (*zamiejscowy*) → *miejscówka*, *miejscowość*; *umiejscowić*.

mielizna od XVIII w. 'płytkie miejsce w rzece, morzu, jeziorze', kasz. *ḿ*ˡ*elëzna* / *ḿ*ˡ*elëna* 'mielizna'. Od stp. XV–XVI w. *miel* ż 'płytkie miejsce w wodzie, mielizna', daw. też *miela* 'ts.', z przyr. *-izna* (i *-ina*). Podstawowy rzecz. *miel* / *miela* od tej samej podstawy co *miał* (zob.).

mienić *mienię* od XV w. 'nadawać miano, nazywać; uważać, mieć za kogoś, coś', stp. też 'myśleć o czymś, mieć coś na myśli, chcieć czegoś', daw. 'mówić, wypowiadać', dial. 'nazywać'; z przedr. *nadmienić* od XVI w. 'zrobić wzmiankę, napomknąć', *wymienić*; wielokr. *nadmieniać*, *wymieniać*. Ogsł.: cz. *mínit* 'zamierzać; sądzić, uważać, mniemać; mieć na myśli', strus. *měniti* 'myśleć o czymś, mieć coś na myśli, rozumieć; uważać za kogoś, coś; nazywać, wymieniać; wspominać', scs. *měniti*, *měńǫ* 'mniemać, myśleć, sądzić, uważać'. Psł. **měniti* 'mniemać, sądzić, myśleć; nazywać kogoś czymś', pokrewne ze stwniem. *meina* 'myśl, mniemanie, zamierzenie', *meinen* 'myśleć, mówić', stang. *mān* 'pogląd, opinia; wspomnienie', *mœnan* 'myśleć, mówić; opłakiwać', od pie. **mei̯-no-* 'mniemanie, pogląd, zamiar'.

mienić się od XV w. 'zmieniać barwę, odcienie barwy; lśnić, skrzyć się', daw. od XVI w. 'zmieniać się, stawać się innym', 'różnić się, być innym', 'następować po sobie', stp. od XV w. *mienić* 'czynić innym, zmieniać, odmieniać', 'wymieniać na coś innego', daw. też 'różnić się, być innym', 'pstrzyć (się) kolorami', *mienić się w sobie* 'wymieniać na coś innego', dial. *mienić* 'zmieniać', kasz. *ḿeńic* 'zmieniać', *ḿeńic są* 'mienić się'; z przedr. *odmienić*, *przemienić*, *rozmienić*, *wymienić*, *zamienić*, *zmienić*; wielokr. *mieniać*, stp. od XV w. *mieniać (się)* 'wymieniać się czymś nawzajem', dial. *mieniać się* 'zamieniać się, wymieniać się; handlować', kasz. *ḿeńac* 'zamieniać, wymieniać', z przedr. np. *odmieniać*, *rozmieniać*, *zamieniać*. Ogsł.: cz. *měnit* 'zmieniać; zamieniać, wymieniać', *měnit se* 'zmieniać się; zamieniać się', r. dial. *meníť* 'zamieniać, wymieniać', *meníťsja* 'przemienić się, zmienić się', scs. *měniti*, *měńǫ* 'zmieniać, przeobrażać'. Psł. **měniti*, **měńǫ* 'dokonywać zmiany, wymiany, zamiany', czas. odrzecz. od psł. **měna* 'zmiana' (por. p. daw. od XIV w., dziś dial. *miana* 'zmiana', cz. *měna* 'waluta', r. *ména* 'zmiana', scs. *měna* 'zmiana'). Podstawowy psł. rzecz. **měna* pokrewny z lit. *maĩnas* 'zamiana, wymiana', łot. *maîna* / *maiņa* 'ts.', goc. *ga-mains* 'wspólny', łac. *com-mūnis* (< stłac. *commoinis*) 'ts.', *mūnus*, *mūneris* 'zadanie do wykonania, obowiązek (obywatelski); objaw uprzejmości, dobrodziejstwo, przysługa, prezent'. Od pie. **moi̯-* 'zmieniać', z przyr. **-nā*. — Od czas. przedrostkowych rzeczowniki odczas. *odmiana*, *przemiana*, *wymiana*, *zamiana* (w stp. też *zamiena*) od XV w. 'danie albo otrzymanie czegoś za coś', *zmiana*, od nich przymiotniki *odmienny, wymienny, zamienny, zmienny.*

mienie n od XIV w. 'majątek, dobytek', stp. XV w. też 'posiadanie', 'bycie, istnienie', w XVI w. także 'położenie, sytuacja', stp. od XIV w. *imienie* 'mienie, posiadłość (głównie ziemska)', 'posiadanie', 'kierowanie, zarządzanie czymś'. Ogsł.: cz. *jmění* 'mienie, majątek', r. *iménie* 'majątek, mienie, posiadłość, dobra', scs. *iměnije* 'mienie, majątek, posiadłość'. Psł. **jьměnьje* 'posiadanie', wtórnie w wyniku konkretyzacji 'to, co się posiada, posiadłość, majątek', rzecz. odsłowny od psł. **jьměti* 'mieć, posiadać' (zob. *mieć*).

mierzchnąć od XVIII w., wcześniej, od XV w. i dziś dial. *mierzknąć* 'tracić blask, gasnąć,

ciemnieć, szarzeć', stp. XV w. *omi(e)rzknąć, pomi(e)rzknąć, zamirzknąć* 'stracić blask, ściemnieć, przyćmić się', daw. *zamierzknąć* 'zapóźnić się', *zamierzknienie* 'ciemność, zaciemnienie, mrok' (dziś tylko uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów *zamierzchły*), dziś *zmierzchnąć*. Ogsł.: cz. *mrknout* 'mrugnąć, zamigotać', r. *mérknut'* 'ciemnieć, szarzeć, gasnąć', scs. *mrъknǫti* 'ciemnieć', ch./s. *mr̂knuti* 'zmierzchnąć się, ściemnić się; ściemnieć (przed oczyma); zemdleć'. Psł. **mr̥knǫti* 'zacząć się ściemniać, ciemnieć, pogrążać się w mroku', czas. inchoat. od psł. **mr̥kati* 'ciemnieć, ściemniać się (o zapadaniu zmierzchu, wieczoru)' (por. stp. XV w. *mirzkać* 'ciemnieć', XVI–XVII w. *mierzkać* 'zmierzchać się, ściemniać się', *mierzkać się / mirzkać się* 'ts.', dial. *mierzkać / mierzchać (się)* 'ts.', zob. *zmierzchać*). Podstawowy czas. **mr̥kati*, pokrewny z lit. *mérkti, mérkiu* 'mrugać oczyma', *markýti* 'ts.', *marknótas* 'mglisty', stwniem. *morgan* 'poranek, rano', od pie. **mer(ə)k-* 'migać, migotać przed oczami; ściemniać się' (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **mer-* 'błyszczeć, lśnić, migać').

mierzić *mierżę* od XVI w. 'wzbudzać wstręt, odrazę, obrzydzenie, niechęć', stp. od XV w. *mierzieć / mirzieć* 'wywoływać wstręt, obrzydzenie, niechęć, pogardę', *mi(e)rziony* 'wstrętny, niemiły, hańbiący', dial. *mierzieć*: *mierziało go* 'nie podobało mu się', kasz. *mi̊ěrzëc* 'wzbudzać odrazę, razić kogoś'; z przedr. *zmierzić*; jednokr. *mierznąć* od XVI w. 'stawać się niemiłym, wstrętnym, budzącym niechęć, odrazę', w XVI w. 'zacząć wzbudzać w kimś niechęć, odrazę', z przedr. *obmierznąć, zmierznąć*. Ogsł.: cz. *mrzet* 'gniewać, złościć, mierzić, martwić', r. *merzít'* 'czynić wstrętnym, ohydnym, wzbudzać odrazę do kogoś, czegoś', scs. *mrъzěti* 'być wstrętnym, odrażającym, wzbudzać odrazę, wstręt', ch./s. *mŕziti*, dial. *mŕzjeti* 'nienawidzić'. Psł. **mr̥ziti* 'ziębić, mrozić' > 'sprawiać, że coś jest nienawistne, wstrętne, odrażające, wzbudza złość, nienawiść, wstręt, obrzydzenie', **mr̥zěti* 'marznąć, ziębnąć' > 'odczuwać złość, nienawiść, wstręt, obrzydzenie', w związku etymologicznym z psł. **mr̥znǫti* 'marznąć, krzepnąć' (zob. *marznąć*), od pie. **mer(ə)ǵ-* 'butwieć, próchnieć, gnić, namakać'.

mierzwa od XV w. (stp. i dial. *mirzwa*) 'stargana, zmierzwiona słoma; odchody zwierzęce zmieszane ze ściółką'. Ogsł.: cz. *mrva* 'gnój, mierzwa, obornik', przen. 'źdźiebełko, drobnostka', ukr. dial. *mérvá* 'stargana, zmierzwiona albo zgniła słoma, mierzwa; gnój; muł', ch./s. *mr̂va* 'okruszyna, odrobina'. Psł. **mr̥va* 'coś drobnego, pokruszonego; pokruszona, starta, zmięta, zmierzwiona słoma', od pie. **mer-* 'trzeć, rozcierać, rozdrabniać', z przyr. **-va* [< **u̯-ā*], por. pokrewne cymr. *merw* [< **mer-u̯i-*] 'wiotki, słaby', stirl. *meirb* 'nieżywy, martwy', stwniem. *maro, marawi / mur(u)wi* 'kruchy, słaby, dojrzały'. — Od tego *mierzwić* 'wprowadzać w stan nieładu, czochrać, burzyć (zwykle o włosach)', *zmierzwić, zmierzwiony*.

mierzyć *mierzę* od XV w. 'określać ilość, wielkość czegoś, wymierzać, odmierzać; przymierzać', 'brać na cel, celować'; z przedr. *namierzyć, odmierzyć, pomierzyć, przemierzyć, przymierzyć, wymierzyć, zamierzyć* (stp. od XIV w. 'wytyczyć granicę', 'wyznaczyć, wybrać, np. cel, czas'), *zamierzyć się* (stp. 'obmyślić jakiś czyn', 'podnieść broń do uderzenia, do ciosu'), *zmierzyć*; wielokr. *-mierzać*: z przedr. *namierzać, odmierzać, przemierzać, przymierzać, wymierzać, zamierzać, zmierzać*. Ogsł.: cz. *měřit* 'mierzyć, celować; zmierzać', r. *mérit'* 'mierzyć; przymierzać', scs. *měriti* 'mierzyć', też 'sprzeczać się'. Psł. **měriti, *měrǫ* 'mierzyć, odmierzać, przymierzać; celować, godzić czymś w kogoś', czas. odrzecz. od psł. **měra* 'mierzenie; miara, przyrząd do mierzenia, jednostka miary' (zob. *miara*). — Od tego *mierny* od XV w. 'niewielki pod względem miary, wielkości, ilości, siły, średni; nie wznoszący się ponad przeciętność' (stp. *mierny / mierzny* 'służący do mierzenia; dający się zmierzyć, ograniczony, nieduży; wymierzony; odnoszący się do miary jako opłaty za mielenie zboża') → *mierność, miernota*; od czas. przedrostkowych *namiar, pomiar, umiar* od XV w. (stp. 'ilość czegoś taka, jaka się komuś należy, należna, właściwa ilość', 'właściwy zakres, zasięg', w XVI w. 'proporcja'; od stp. *umierzyć*

'wyznaczyć określoną ilość czegoś, odmierzyć', *umierzenie* 'umiarkowanie, powściągliwość', por. r. *umérit'* 'pohamować, złagodzić, uśmierzyć, powściągnąć, poskromić'), *wymiar, zamiar* od XV w. 'to, co chcemy uczynić, zamysł' (w stp. też 'określony, ograniczony odcinek czegoś', w XIII w. niepewne 'danina solna', daw. *na zamiar, nad zamiar* 'nazbyt, nadto, nadmiernie'), por. *zamierzenie; niepomierny, niezmierny* od XV w. 'bez miary, ogromny' (daw. 'niezmierzony'), *wymierny.*

miesiąc od XIV w. 'dwunasta część roku' i 'księżyc'; zdr. *miesiączek.* Ogsł.: cz. *měsíc* 'księżyc; miesiąc', r. *mésjac* 'ts.', scs. *měsęcь* 'ts.'. Psł. **měsęcь* [< **měsę-kъ*] 'księżyc; miesiąc księżycowy', z przyr. **-ko-* nawarstwionym na pierwotną postać *†měsę* [< **mēs-īn-* < **mēs-n̥-*], prapokrewne ie. wyrazy różnią się od słow. postacią rdzenia i budową: lit. *mėnuo, mėnsis* 'księżyc; miesiąc', łot. *mēnesis* 'miesiąc', *mēness* 'księżyc', łac. *mēnsis* 'miesiąc', gr. *meís / mḗn, mēnós* 'miesiąc; półksiężyc, sierp księżyca'; psł. **měsęcь* zapewne od pie. *mē-s-* 'księżyc' (por. stind. *mā́s*, awest. *mā* 'miesiąc, księżyc'). W polskim w znaczeniu podstawowym wypierany przez innowację *księżyc* (zob.). — Od tego *miesięczny, miesiączka* → *miesiączkować.*

miesić *mieszę* od XV w. 'mieszać, ugniatając (np. ciasto)'; z przedr. *wymiesić, zamiesić.* Ogsł.: cz. *mísit* 'mieszać', *mísit těsto* 'miesić ciasto', r. *mesít', mešú, mésiš'* 'miesić, zagniatać, ugniatać, wyrabiać (np. ciasto, glinę)', scs. *měsiti, měšǫ* 'mieszać'. Psł. **měsiti* [< **moi̯k-ī-*], **měšǫ* 'mieszać, mieszać ugniatając, miesić', odpowiada lit. *maišýti* 'mieszać', łot. *màisît* 'ts.', stind. *mekṣayati* 'miesza', wszystkie od pie. **mei̯k-* 'mieszać'. Budowa psł. czasownika wskazuje, że z pochodzenia jest to czas. kauzat. z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że coś jest zmieszane' od niezachowanego w słow. czasownika (może psł. *†misti* [< **mei̯k-tei̯*] 'mieszać', które odpowiadałoby lit. *miẽšti* 'ts.').

mieszać od XV w. 'łączyć razem różne substancje, przedmioty, osoby', 'niesłusznie utożsamiać różne pojęcia', stp. też 'powodować, wywoływać niezgodę', *mieszać rzeczą* 'zmieniać zeznania, mówić niejasno, plątać się w wypowiedziach', dial. też *mięszać* 'mieszać'; z przedr. *pomieszać, przemieszać, przymieszać, rozmieszać, wmieszać się, wymieszać, zamieszać* (stp. XV w. 'zakłócić, zamącić czymś', por. *zamieszanie* od XV w. 'zakłócenie spokoju, zamęt; zamieszki, rozruchy', w stp. też 'kłótnia, spór', 'zła, wietrzna, zmienna pogoda'), *zmieszać, zmieszać się.* Ogsł.: słc. *miešať* 'mieszać', r. *mešát'* 'mieszać, poruszać; plątać', scs. z przedr. *sъměšati* 'zmieszać', ch./s. *miješati* 'mieszać'. Psł. **měšati* [< **měs-ja-ti*] 'mieszać, wyrabiać coś przez mieszanie', czas. wielokr. od psł. **měsiti* 'mieszać, miesić' (zob. *miesić*), z przyr. **-ja-*. — Od tego *mieszanina, mieszanka*; od czas. przedrostkowego *zamieszki* mn 'rozruchy, niepokoje' (stp. XV w. 'ucisk, udręka', 'popłoch, zamęt').

mieszkać od XIV w. (stp. i dial. też *mięszkać*, z wtórnym *-ę-* pod wpływem poprzedzającego nosowego *m̀*) 'przebywać gdzieś stale lub czasowo, żyć, zajmować lokal', stp. 'trwać w czymś, robić coś bez przerwy', 'zwlekać, ociągać się', dziś przest. (zwykle z przeczeniem) *nie mieszkać* 'nie zwlekać', też z przedr. *omieszkać* 'nie stawić się gdzieś, opuścić coś' (stp. XV w. *omieszkać / omiaszkać / omięszkać* 'zaniedbać', 'odwlekać, opóźniać'), z przeczeniem *nie omieszkać* 'nie zaniedbać sposobności zrobienia czegoś'; *zamieszkać*; wielokr. *-mieszkiwać*, z przedr. *zamieszkiwać.* Płnsł.: cz. *meškat* 'ociągać się, guzdrać się', książk. 'przebywać gdzieś, zamieszkiwać', przest. i dial. 'przeszkadzać w pracy', słc. *meškať* 'spóźniać się, zwlekać, odkładać', arch. 'zatrzymywać się, być gdzieś', dial. też 'opuszczać, zaniedbywać', r. *méškat'* 'zwlekać z czymś, marudzić; zatrzymywać się gdzieś'. Psł. **měšьkati* 'zatrzymywać się gdzieś, wstrzymywać, opóźniać (się)', prawdopodobnie od psł. **měšati* 'mieszać, wyrabiać coś przez mieszanie' (zob. *mieszać*), czas. ekspresywny, intensywny z przyr. **-ьk-* (tworzącym zwykle czasowniki zdrobniałe, por. np. dł. *běžkaś*, gł. *běžkać*, słc. *bežkať* 'chodzić, biegać, o dzieciach' od psł. **běžati* 'szybko się poruszać, iść, jechać; uciekać', zob. *bieżeć*). Pierwotne znaczenie zapewne 'długo czy po trochu mieszać coś, wyrabiać coś, zajmować

się czymś wymagającym wytrwałości, dłuższego czasu' > 'robić coś długo, bez przerwy, zatrzymywać się przy jakiejś czynności, przebywać długo, stale przy czymś, gdzieś' > 'robić coś powoli, zwlekać, ociągać się, guzdrać się' : 'przeszkadzać w czymś'. — Od tego *mieszkanie, mieszkaniec, mieszkanka.*

mieścić *mieszczę* od XVIII w. (ale z przedrostkami od XV w.) 'zawierać w sobie, obejmować', daw. 'wyznaczać miejsce, lokować', kasz. *ḿescëc* 'lokować'; z przedr. *pomieścić* od XV w., *umieścić, zamieścić, zmieścić* od XV w.; wielokr. *-mieszczać*: z przedr. *przemieszczać, rozmieszczać, umieszczać, zamieszczać.* Ogsł.: cz. *místit* 'lokować', r. *mestíťsja* 'zajmować miejsce', daw. *mestíť* 'umieszczać, rozmieszczać; osiedlać', bg. *méstja* 'przemieszczać, przenosić'. Psł. **městiti*, **męśćǫ* 'umieszczać, lokować', czas. odrzecz. od psł. **město* 'miejsce' (zob. *miasto*).

mieść *miotę, miecie* (daw. *miece*) od XIV w. 'zgarniać, zmiatać z jakiejś powierzchni', 'silnie wiać (o wietrze)', stp. 'sprzątać, czyścić', daw. XVI–XVII w. i dziś dial. 'rzucać, ciskać', daw. *mieść się* 'gwałtownie się rzucać, poruszać', kasz. *ḿesc, ḿotǫ* 'czyścić miotłą; rzucać'; z przedr. *odmieść, wymieść, zamieść*; wielokr. *-miatać*: tylko z przedr. *odmiatać, pomiatać, wymiatać, zamiatać, zmiatać.* Ogsł.: cz. *mést, metu* 'sprzątać, czyścić miotłą', 'rzucać, ciskać; szybko czymś poruszać', r. *mestí, metú* 'czyścić miotłą', 'rozwiewać, przenosić z miejsca na miejsce', scs. *mesti, metǫ* 'rzucać', ch./s. *mèsti, mètēm* 'mieść, zamiatać, zmiatać', *mèsti se* 'plątać się'. Psł. **mesti*, **metǫ* 'rzucać, ciskać; wiać, rozwiewać; zgarniać, zmiatać', wielokr. **mětati* (z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* → *ē* > **ě*), dokładne odpowiedniki: lit. *mèsti, metù* 'rzucać', łot. *mest, metu* 'ts.', od pie. **met-* 'mieszać, obracać, kręcić'. Zob. *miotać.*

międlica od XVI w. (daw. XVI w., dziś dial. *miądlica*) 'przyrząd do łamania słomy lnianej lub konopnej w celu oddzielenia włókna od paździerzy'. Ogsł.: cz. *mědlice* (dial. też *mědlica*), r. *mjálica*, bg. *mélica.* Psł. **mędlica* 'przyrząd do łamania słomy lnianej lub konopnej', z przyr. *-*ica* od psł. **mędlo* 'przyrząd do obróbki (oddzielenia paździerzy od włókna) lnu, konopi' (por. r. przest. i dial. *mjálo*, br. dial. *mjála* n, w języku liter. 'tłuczek do rozcierania produktów żywnościowych'). Podstawowy rzecz. **mędlo* to nazwa narzędzia z przyr. *-*dlo* od psł. czas. **męti*, **mьnǫ* 'gnieść, miąć, rozgniatać, rozcierać' (zob. *miąć*).

międlić (dial. też *miądlić*) 'dokonywać wstępnej obróbki lnu, konopi' (w XVI w. rzecz. odsłowny *miedlenie* albo *międlenie*), pot. 'gnieść, ugniatać, miąć', 'mówić, opowiadać długo, nudno, mętnie, jałowo'. Zachsł.: cz. *mědlit len* 'międlić len', dial. *mědlit si oči* 'trzeć oczy', słc. *mädliť* 'gnieść, rozgniatać, miętosić; macać; kruszyć, drobić'; por. też r. dial. *mjáliť* 'jeść, żreć'. Psł. dial. **mędliti* 'łamać słomę lnianą, konopną za pomocą międlicy', czas. odrzecz. od psł. **mędlo* 'przyrząd do międlenia lnu, konopi, międlica' (zob. *międlica*).

między od XVI w. przyim. z narz. lub bier. 'pomiędzy, pośród', stp. od XIV w. (częste jeszcze w XVI w.) i dziś dial. *miedzy*, kasz. *ḿeʒ́e* 'między'. Por. cz. *mezi* 'między, pomiędzy; wśród', strus. *meži* 'między', r. *mež* 'ts.'. Psł. **medi*, skostniała forma miejsc. l. pj psł. rzeczownika **meda* 'miedza, granica', użyta w funkcji przyimka; por. psł. **medu* 'między' (zob. *miedza*). Samogłoska nosowa wtórna, pod wpływem poprzedzającego *ḿ* (jak w stp. i dial. *mięszkać* < *mieszkać*, dial. *mięszać* < *mieszać*, zob. też *księga*).

miękki od XV w. (stp. też *mieki*, daw. i dial. także *miętki*) 'nietwardy, niesztywny'. Ogsł.: cz. *mekký*, r. *mjágkij*, scs. *mękъkъ.* Psł. **mękъkъ* 'nietwardy, poddający się uciskowi', z przyr. *-*ъkъ* nawarstwionym na starszą, niezachowaną psł. postać przym. †*mękъ* [< *menk-ŭ-*] 'nietwardy, miękki', pierwotnie zapewne 'zgnieciony, rozgnieciony, stłuczony', od pie. **menk-* 'gnieść, rozgniatać, tłuc' (od którego też np. lit. *mìnkti* 'gnieść', *mìnkštas* 'miękki'). Na pierwotną postać †*mękъ* wskazują derywaty, np. p. *miękisz* 'tkanka tworząca miękkie części roślin; miękka część czegoś jadalnego', dial. 'miękka część czegokolwiek' < psł. **męk-yśь* 'coś miękkiego', p. *mięczak* 'typ zwierząt bezkręgowych, Mollusca', pot. 'człowiek słaby, miękki, bez charakteru'. — Od tego *mięk-*

kość; miękczyć, rozmiękczyć, zmiękczyć; mięknąć, zmięknąć.

mięso od XIV w. 'jadalne części zabitych zwierząt', 'miękkie części organizmu ludzkiego', stp. i dial. też *dzikie mięso* 'nadmiernie rozrosła ziarnina w ranie lub wrzodzie'. Ogsł.: cz. *maso* (dial. też 'miąższ owoców'), r. *mjáso* (też 'miąższ owoców'), scs. *męso*. Psł. **męso* 'miękkie części organizmu zwierzęcego lub ludzkiego, mięso', pokrewne z mającymi to samo znaczenie stpr. *mensā*, lit. dial. *meisa*, łot. *mìesa* (też 'ciało'), goc. *mimz* (bier. pj), stind. *māṁsám* n 'mięso', z pie. **mēmso-* 'mięso'. — Od tego *mięsny, mięsisty; mięsień* 'muskuł' → *umięśniony; mięsiwo* (rzecz. zbiorowy z przyr. *-iwo*, jak np. *łuczywo, żelaziwo*).

mięta od XV w. 'roślina Mentha'. Ogsł.: cz. *máta*, r. *mjáta* / *mjátva*, ch./s. *mèta* / *mêtva*. Psł. **męta* (/ **męty*, **mętъve*) 'mięta', wczesne zapożyczenie z łac. *mentha* 'mięta', przejętego z gr. *mínthē* 'ts.' (do tego języka wyraz zapożyczono z nieznanego źródła).

migać 'ukazywać się na chwilę w ruchu, świecąc, błyskając', 'przesuwać się szybko w polu widzenia, świecić nierównym lub przerywanym światłem', stp. od XIV w. 'szybko poruszać oczami czy powiekami, dając tym jakieś znaki (np. przyzywanie, lekceważenie), mrugać', w XVI w. też 'poruszać wargami', dial. 'dawać znaki, machać; merdać', 'błyskać się', 'pobłyskiwać'; jednokr. *mignąć*. Ogsł.: cz. *mihat* 'migać; migotliwie świecić', stcz. 'mrugać', r. *migát'* 'mrugać oczyma; mrugać, dawać znaki; migotać, skrzyć się', scs. z przedr. *pomizati* 'migać'. Psł. **migati*, **migajǫ* 'mrugać, migać', pokrewne z lit. *miegóti* 'spać', *mìgti, mingù* 'zasypiać', łot. *miêgt, miêdzu* 'zamykać oczy', stpr. *meicte* 'spać', z pie. **meiǵʰ-* 'migać, migotać, mrugać'. — Od tego *mig*, częściej *migi* mn 'znaki porozumiewawcze wykonywane przez głuchoniemych', daw. 'migotliwy blask, drgający błysk, lśnienie', *migiem, w mig* 'szybko, w okamgnieniu', kasz. *m̓ig* 'mrugnięcie oka; znak dawany oczyma'. Por. *mgnienie, migotać.*

migotać *migocze* (daw. *migoce*) od XVII w. 'świecić nierównym lub przerywanym światłem, mienić się; dać się widzieć raz po raz przez krótką chwilę', 'być w ruchu, poruszać się szybko, rzucając błyski', dial. 'błyskać się'; też od XVI w. *migotać się* (wyjątkowo *miegotać się* i *mięgotać się*) 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać'; z przedr. *zamigotać*. Płnsł.: cz. *mihotat* 'szybko czymś poruszać', *mihotat (se)* 'świecić, błyszczeć, migotać', ukr. *myhotáty* 'błyszczeć, lśnić, migać', por. też słwń. *migetáti* 'mrugać (oczyma); migać, błyszczeć', ch./s. *mìgoljiti se* 'kręcić się niespokojnie'. Psł. **migotati* 'intensywnie mrugać (oczyma); szybko czymś poruszać, migać, błyskać', czas. intensywny z przyr. **-ot-* od psł. **migati* (zob. *migać*). — Od tego *migot, migotliwy.*

mijać od XV w. 'przechodzić, przejeżdżać, przesuwać się obok kogoś, czegoś, zostawiając za sobą kogoś, coś', 'upływać, przechodzić, kończyć się'; z przedr. *omijać, pomijać, przemijać, wymijać.* Zachsł.: dł. *mijaś se* 'przechodzić mimo', cz. *míjet* 'mijać; przemijać, upływać'. Czas. wielokr. **mijati* wtórnie utworzony od psł. **minǫti* (zob. *minąć*) na wzór par czasowników typu **vinǫti* : **vijati* (zob. *wić* II). — Od tego *mijanka.*

milczeć od XIV w. 'nie wydawać głosu, nic nie mówić', stp. też 'biernie, spokojnie się zachowywać, nie reagować, w milczeniu coś znosić, nie sprzeciwiać się', '(w stosunkach prawnych) nie upominać się o swoje prawa, nie wnosić skargi', kasz. *målčëc* 'milczeć', 'cierpnąć, drętwieć (o kończynach)'; z przedr. *zmilczeć*; jednokr. *milknąć*, kasz. *målknǫc* / *m̓ilknǫc* 'milknąć; cierpnąć, drętwieć' (por. też *målk* / *zmålk* 'chwilowy bezwład w rękach lub nogach'), z przedr. *umilknąć, zamilknąć.* Ogsł.: cz. *mlčet, mlknout* (dial. *mlknúť* też 'cierpnąć, drętwieć', por. także *mlklý* 'słaby, lichy, o ziarnie'), r. *molčát', mólknut'* (dial. też 'cierpnąć, drętwieć'), scs. *mlьčati, mlьčǫ*, cs. *mlъknǫti*. Psł. **mľčati, *mľčǫ* 'nie wydawać głosu, milczeć, zachowywać się spokojnie', **mľknǫti* 'przestawać się odzywać, milknąć'. Dalsza etymologia niepewna. — Od tego *milczenie, milczek.*

miłosierdzie n od XIV w. (stp. też *miłosirdzie*) 'współczucie okazywane komuś, litość', stp. także 'miłość, przychylność, sympatia', kasz. *m̓iłoserʒė* 'miłosierdzie'. Ogsł.:

cz. *milosrdí*, r. *milosérdie*, scs. *milosrъdije*. Słow. **milosŕdьje* 'miłosierdzie, litość', od przym. **milosŕdъ* 'miłosierny, litościwy' (zob. *miłosierny*), z przyr. **-ьje*. Do polskiego zapewne przejęte ze staroczeskiego.

miłosierny od XV w. (stp. też *miłosierdny*) 'pełen miłosierdzia, okazujący miłosierdzie', dial. też 'lichy, wynędzniały', kasz. *ḿiłoserni* 'miłosierny'. Por. cz. *milosrdný*, r. *milosérdnyj*, scs. *milosrъdьnъ*. Słow. **milosŕdьnъ*, młodsza postać z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na starszą **milosŕdъ*, poświadczoną w strus. *milosьrdyi*, r. przest. *milosérdyj*, scs. *milosrъdъ*. Podstawowe słow. **milosŕdъ* 'miłosierny, litościwy', złożenie z pierwszym członem od psł. przym. **milъ* 'sprawiający przyjemne wrażenie, przyjemny, życzliwy; drogi, kochany; budzący współczucie, miłosierdzie' (zob. *miły*), człon drugi od psł. **sŕdъ* (od którego psł. **sŕdьce* 'serce', zob. *serce*), zapewne kalka z goc. *armhairts*, stwniem. *armherz* 'miłosierny, litościwy' lub łac. *misericors* 'miłosierny, litościwy, łaskawy'. Do polskiego zapewne przejęte ze staroczeskiego.

miłość ż od XIV w. 'umiłowanie, kochanie kogoś, czegoś; namiętne uczucie do osoby płci przeciwnej', stp. też 'miłosierdzie, zmiłowanie, współczucie, litość', 'łaska, łaskawość, przychylność, życzliwość, względy', dial. także 'zadowolenie', kasz. *ḿiłosc* 'miłość'. Ogsł.: cz. *milost* ż 'łaska; ułaskawienie', r. *mílost'* 'łaska, miłosierdzie, wielkoduszność; dobrodziejstwo, dar', scs. *milostь* 'litość, łaska'. Psł. **milostь* 'serdeczny, życzliwy stosunek do kogoś, czegoś; łaska, łaskawość; upodobanie w kimś, czymś; współczucie, miłosierdzie, litość', odprzymiotnikowy rzecz. abstr. od psł. **milъ* (zob. *miły*), z przyr. **-ostь*. — Od tego *miłostka*, *miłościwy*, *miłosny* → *miłośnik*, *miłośnica*. Zob. też *mość*, *jegomość*.

miły od XIV w. 'sprawiający przyjemność, ujmujący, sympatyczny, przyjemny; kochany, bliski, drogi'; st. wyższy *milszy*. Ogsł.: cz. *milý*, r. *mílyj*, scs. *milъ*. Psł. **milъ* 'sprawiający przyjemne wrażenie, przyjemny, życzliwy; drogi, kochany; budzący współczucie, miłosierdzie', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *mielas* 'miły, przyjemny, uprzejmy; cały, wszystek', *mýlas* 'miły, kochany', łot. *mîļš* 'łagodny, miły, kochany', stpr. *mijls* 'miły, kochany', por. też gr. *meîlos* 'miły dar', *mílikhos* 'miły, delikatny, łagodny', wszystkie od pie. pierwiastka **mēi̯-* / **mōi̯-* / **mī-* 'drogi, miły, przyjemny, łagodny', z przyr. **-lo-*. — Od tego *umilić*, *przymilać się*; *miłować*, *umiłować*, *zmiłować się*; zob. też *miłość*, *miłosierdzie*, *miłosierny*.

mimo od XIV w. (w stp. też *miemo*) przyim. 'wbrew czemuś, pomimo', przest. 'blisko, obok, koło', daw. przysł. 'niedaleko, blisko, obok', kasz. *ńimo* przysł. 'obok', 'choć, chociaż', przyim. 'mimo'. Ogsł.: cz. *mimo*, r. *mímo*, scs. *mimo*. Psł. **mimo* 'blisko, koło czegoś, obok, niedaleko, nieopodal (przy przechodzeniu, przejeżdżaniu, mijaniu czegoś)', przysł. z przyr. **-mo* (jak psł. **tamo* 'tam', zob. *tam*, por. też *darmo*), utworzony od pie. pierwiastka **mei̯-* 'iść, podróżować' (od którego też psł. czas. **minǫti*, zob. *minąć*).

minąć *minę* od XIV w. 'upłynąć, kończyć się', 'przejść, przejechać obok'; z przedr. *ominąć*, *pominąć*, *przeminąć*, *wyminąć*. Ogsł.: cz. *minout* 'upłynąć, przejść, przeminąć; stać się, zdarzyć się; przejść obok', przest. i dial. 'umrzeć', r. *minút'* 'przejść, przejechać obok kogoś, czegoś', scs. *minǫti*, *minǫ* 'przejść mimo; przeminąć'. Psł. **minǫti*, **minǫ* 'przejść mimo' od pie. pierwiastka **mei̯-* 'iść, podróżować' (zob. *mimo*). Zob. *mijać*.

miot od XVIII w. 'rzut, rzucanie', 'potomstwo zwierząt pochodzące z jednej ciąży, z jednego lęgu', myśl. 'polowanie na przestrzeni otoczonej przez myśliwych i nagonkę, taka przestrzeń', słowiń. *ḿot* 'rzut'. Por. cz. rzadkie *met* 'rzucanie, ciskanie', ukr. dial. *met* 'mgnienie, moment', 'rzut; strzał', 'sposób łowienia ryb za pomocą jazu z kamieni', słwń. *mèt* 'rzut; pasowanie się, mocowanie się', 'rodzaj, gatunek'. Rzecz. odczas. od *mieść*, *miotać* (zob.).

miotać od XV w. 'rzucać, ciskać', 'chwiać czymś, szarpać, kołysać', *miotać się* 'rzucać się, ciskać się', dial. 'zamierzać bić', stp. też *miotać się ku czemuś*, *w coś* 'chciwie się garnąć do czegoś, gwałtownie starać się brać w czymś udział', kasz. *ḿotac* 'rzucać'. Ogsł.: cz. *metat* 'rzucać, ciskać', 'sprzątać, czy-

ścić', r. *metát*, *mečú* 'rzucać, ciskać; rozrzucać; składać, układać, rzucając (np. siano)', 'wydawać na świat potomstwo, rodzić młode (o niektórych zwierzętach)', scs. *metati*, *meštǫ* / *metajǫ* 'rzucać'. Psł. **metati*, **metǫ* 'rzucać, ciskać', archaiczny czas. wielokr. od psł. **mesti*, **metǫ* 'rzucać, ciskać; wiać, rozwiewać; zgarniać, czyścić miotłą' (zob. *mieść*) bez wzdłużenia samogłoski rdzennej.

miotła od XV w. 'pęk rózeg jako narzędzie do zamiatania' (dial. też *mietła*), stp. XIV–XV w. 'wiązka gałązek do wymierzania chłosty', dial. także *miotła* / *mietła* 'roślina mietlica zbożowa, Agrostis spica venti'; zdr. *miotełka*. Ogsł.: cz. *metla* 'pęk rózeg do bicia', 'bezlistna gałązka', przest. i dial. 'miotła', stcz. 'gałąź, rózga', r. *metlá* 'miotła', 'roślina mietlica', cs. *metla* 'gałązka', ch./s. *mètla* 'miotła', też nazwa różnych roślin, np. 'bylica pospolita, Artemisia vulgaris'. Psł. **metъla* 'miotła' (por. wczesne zapożyczenie ze słow.: rum. *mătură*, dial. *metură* 'miotła' < słow. **metūla*), nazwa narzędzia od psł. **mesti*, **metǫ* 'rzucać, ciskać; wiać, rozwiewać; zgarniać, zmiatać' (zob. *mieść*) z przyr. **-ъla*. — Od tego *miotlasty*; *mietlica*.

miód od XIV w. 'miód naturalny, produkt pszczeli', 'poddany fermentacji napój z miodu z dodatkiem chmielu lub korzeni; miód pitny, sycony'. Ogsł.: cz. *med* 'miód; miód pitny', r. *mëd* 'miód; napój chmielowy z miodu', scs. *medъ*, *-du* 'miód'. Psł. **medъ*, **medu* 'miód naturalny; miód pitny, sycony, napój przyrządzony z miodu' (temat na *-ŭ-*), dokładne odpowiedniki: lit. *medùs* 'miód', stpr. *meddo* 'ts.', łot. *medus* 'ts.; miód pitny', stwniem. *metu*, *mitu* 'miód pitny' (dziś niem. *Met* 'ts.'), stisl. *mjǫðr* 'miód naturalny; miód pitny'), stind. *mádhu* n 'słodki napój, coś słodkiego; miód; mleko', gr. *méthy* 'wino'. Z pie. **med^{h}u* 'słodki napój, miód, zwłaszcza miód pitny' (z pochodzenia urzeczownikowiony przym. z przypuszczalnym znaczeniem 'słodki'). — Od tego *miodowy*.

mir 'posłuch, uznanie, poważanie, szacunek ogółu', stp. od XIV w. *mir* / *mier* 'pokój, bezpieczeństwo, pomyślność, szczęście', 'przymierze, przyjaźń', 'porządek publiczny', 'gwarancja albo stan bezpieczeństwa, stan szczególnej ochrony prawnej', 'stan spokojnego, niekwestionowanego posiadania, wykonywania swoich uprawnień', daw. 'ślub, przysięga, słowo, zapewnienie', dial. płn. *mir* / *mier* 'pokój, zgoda, spokój', kasz. *m̓ir* 'spokój'. Ogsł.: cz. *mir* 'pokój; spokój', r. *mir* 'spokój, cisza; pokój', 'świat; kula ziemska', scs. *mirъ* 'pokój; świat'. Psł. **mirъ* 'spokój, cisza; zgoda, pokój', z dokładnym odpowiednikiem w bałt.: stlit. *mieras* 'pokój', łot. *miêrs* 'pokój, spokój, cisza', od pie. pierwiastka **mei̯-* 'drogi, miły, przyjemny' (zob. *miły*), z przyr. **-rъ* < **-ro-* (co do budowy por. np. *dar*). Polskie znaczenie 'poważanie, szacunek' wtórne, rozwinęło się zapewne ze 'stan niekwestionowanego posiadania, wykonywania swoich uprawnień'. Zob. *przymierze*, *uśmierzyć*.

misa od XV w. 'rodzaj naczynia; coś o kształcie takiego naczynia', zdr. *miska* 'naczynie podobne do spłaszczonej półkuli'. Ogsł.: cz. *mísa* 'misa, miska, półmisek', r. *mísa* 'misa, miska', *míska* 'miska', scs. *misa* 'miska'. Słow. **misa* 'rodzaj naczynia, misa', zapożyczenie z łac. lud. *mēsa* 'stół' < łac. *mēnsa* 'ts.', może za pośrednictwem germ., por. goc. *mēs* 'stół'. Przypuszczalny rozwój znaczenia 'stół, drewniany krąg stanowiący blat stołu' > 'drewniana podkładka, deska do podawania jedzenia, rodzaj tacy' > 'rodzaj prymitywnego naczynia, misa' poświadczają (zachowujące także ogniwa pośrednie rozwoju semantycznego) słow. kontynuanty psł. bliskoznacznego **bľudъ* / **bľudo* / **bľuda* (por. p. w XVI w. *bluda* 'miska', kasz. *bluda* 'gliniana miska'), zapożyczone zapewne z goc. *biuþs*, *biudis* 'stół', por. też stisl. *bjōdr* 'stół, deska, miska, półmisek'. — Od tego *półmisek*.

mistrz od XV w. 'człowiek przewyższający innych umiejętnością czegoś, biegłością w czymś; człowiek uznawany za wzór, za przewodnika w jakiejś dziedzinie, nauczyciel', 'dyplomowany rzemieślnik, majster', 'przełożony zgromadzenia, zakonu rycerskiego', stp. *mistrz* / *mistr* 'człowiek wykształcony, uczony, nauczyciel, magister', 'rzemieślnik o najwyższych kwalifikacjach'. Por. cz. *mistr* 'majster, mistrz'. Zapożyczenie z łac. *magister* 'przełożony, kierownik,

dozorca, naczelnik, mistrz; nauczyciel; doradca, przewodnik' (w średniowieczu wymawianego *ma(j)ister*, por. stp. *maister* 'uczony, biegły w czymś', zob. *majster*), prawdopodobnie za pośrednictwem stcz. *mistr* / *místr* / *mistř* 'mistrz, znawca, uczony, nauczyciel', z redukcją pierwszej sylaby w często używanym tytule (podobnie do *mość* < *miłość*).

miś od XVI w. 'pieszczotliwie, żartobliwie o niedźwiedziu, niedźwiadku', 'zabawka dziecięca wyobrażająca niedźwiadka', też *misiek* od XVI w., *misio*. Por. r. *míša* / *míška* / *mišúk* 'niedźwiedź', ukr. reg. *mys'* / *myšúk* 'ts.'. Prawdopodobnie ze starego słow. **mešьka* czy **mèšьka*, hipokorystycznego skrócenia (może związanego z tabu w środowisku myśliwych unikających właściwej nazwy zwierzęcia) z psł. **medvědь* 'niedźwiedź' (zob. *niedźwiedź*), *-i-* przypuszczalnie wtórne pod wpływem imienia *Michał* (czy jego zdrobnień) bądź imion typu stp. *Miszko, Miszka*.

mknąć od XV w. 'poruszać się bardzo szybko', stp. 'upływać, mijać (o czasie)', daw. od XVI w. 'posuwać, sunąć; unosić, porywać ze sobą', daw. od XV w. *mknąć się* 'czołgać się, pełzać, posuwać się'; z przedr. *pomknąć* (→ *napomknąć* od XVI w. 'poddać komuś myśl'), *przemknąć, umknąć, wymknąć się*, zob. też *zamknąć*; wielokr. *mykać* stp. XV w. 'ciągnąć raz po raz, pociągać, smykać', daw. od XVI w. 'pomykać, posuwać, sunąć; uciekać; obrywać, skubać', dial. 'kłaść; przymykać (oczy); obrywać (liście)', w XIX w. *mykać się* 'przesuwać, przemykać się', z przedr. *pomykać* (→ *napomykać* od XVI w. 'zachęcać, naprowadzać'), *przemykać, umykać, wymykać się* (daw. XVII w. 'wysuwać się'); por. też *myknąć* 'uciec szybko, niepostrzeżenie, ukradkiem'. Ogsł.: cz. *mknout se* 'cisnąć się, tłoczyć się', daw. *mknouti* 'poruszać', dial. *mknuť* 'przesunąć się, posunąć', br. dial. *mknuc'* 'posuwać, popychać do przodu; ruszyć, pociągnąć; biec; uderzyć', ch./s. *màknuti* 'ruszyć, poruszyć, posunąć, usunąć'. Psł. **mъknǫti* 'zacząć się ruszać, poruszać, cisnąć', czas. inchoat. w związku etymologicznym z psł. czas. wielokr. **mykati* 'czynić szybkie ruchy, szybko czymś poruszać; skubać, rwać', z właściwą archaicznym czas. z przyr. **-nǫ-* zredukowaną samogłoską rdzenną **ъ*, pokrewne z lit. *mùkti, munkù* 'uchodzić, umykać; spieszyć się', *maũkti* 'nasuwać, naciągać; zdzierać, łupić', łot. *mukt, mùku* 'odłączać się, odpadać; uciekać; zapadać się (w bagno)', stind. *muk-* 'uwalniać, oswobadzać', wszystkie od pie. **(s)meu̯k-* 'zrobić szybki ruch'. Zob. *smykać*.

mlaskać od XVI w. 'wydawać odgłos podobny do cmokania', 'chlupotać, pluskać', dial. też *mlaszczeć* 'cmokać, mlaskać'; z przedr. *zamlaskać*; jednokr. *mlasnąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *mlaskat* 'cmokać; chlupotać', *mlaštět* 'cmokać, mlaskać', bg. *mljáskam* 'mlaskać przy jedzeniu; głośno całować', lud. *mljášta* 'mlaskać, cmokać (przy jedzeniu, mówieniu)'. Psł. **mľaskati* / **mľaščati* 'wydawać cmokający dźwięk, cmokać, mlaskać', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *mlask, mlaskanie*.

mlecz m od XV w. 'roślina Sonchus', 'płyn nasienny u samców ryb, mleczko rybie', 'sok roślinny', w XVI w. *mlecz na gębie* 'mleko pod nosem (o młodych ludziach)', stp. też w nazwach roślin, np. *mlecz, wilczy mlecz* 'wilczomlecz obrotny, Tithymalus helioscopius', *mały, ostry, świni, wieprzy, żywy mlecz* 'mlecz kolczasty, Sonchus asper', dial. 'Euphorbia', 'mniszek pospolity, Taraxacum vulgaris', kasz. *mlëč* 'mleczko rybie; różne gatunki roślin zawierających sok białej barwy'. Ogsł.: cz. *mlíč* (stcz. i dial. *mléč*) 'nazwa różnych roślin', ukr. dial. *mołoč* 'roślina Sonchus', *dykomołoč* 'roślina Euphorbia', ch./s. *mllječ* 'nazwa różnych roślin, np. Euphorbia, Sonchus, Taraxacum officinalis', dial. *mléč* / *mlíč* 'jakaś mała ryba'. Psł. **melčь* [< **melk-jь*] m 'substancja przypominająca (białą barwą, konsystencją) mleko' (stąd 'roślina zawierająca sok podobny do mleka'), urzeczownikowiony przym. **melčь* [< **melk-jь*] 'mleczny, zawierający mleko, podobny do mleka' od psł. **melko* (zob. *mleko*), z przyr. **-jь*.

mleć *mielę* od XIV w. 'przerabiać zboże na mąkę', przen. 'poruszać, obracać czymś; jeść wolno, żuć; obracać językiem', kasz. *młoc, ḿele* 'mleć', przen. 'wiele jeść; merdać

(ogonem, o psie); jechać drogą piaszczystą'; z przedr. *przemleć, zemleć*. Ogsł.: cz. *mlít, melu*, r. *molót', meljú, méleš'*, scs. *mlěti, meljǫ* 'mleć'. Psł. **melti*, **meľǫ* 'mleć', pokrewne z lit. *málti, malù* 'mleć', stwniem. *malan* 'ts.' (dziś niem. *mahlen* 'ts.'), łac. *molere* 'mleć', gr. *mýllō* 'kruszę', od pie. **mel(ə)-* 'rozkruszać, rozdrabniać, mleć'. — Od czas. przedrostkowego *przemiał*.

mleko od XV w. 'płyn wydzielany z gruczołów mlecznych samic ssaków', 'biaława ciecz zawarta w komórkach roślin'. Ogsł.: cz. *mléko*, r. *molokó*, scs. *mlěko*. Psł. **melko* 'mleko', zwykle uznawane (ze względu na *-k-* zamiast oczekiwanego *-z-* < pie. **ǵ*) za zapożyczenie z germ. **meluk / *miluk* 'mleko' (por. np. niem. *Milch*, ang. *milk*), kontynuującego pie. pierwiastek **melǵ-* 'doić' (od którego psł. **melzti* 'doić, ssać', z regularnym *-z-*, por. pochodne p. *młodziwo* 'pierwsze mleko'). Jest jednak możliwe, że wyraz słow. jest rodzimy, kontynuuje odmiankę pie. pierwiastka **melk-* 'mleko'. — Od tego *mleczny*; *mleczarz* → *mleczarnia*; por. *mlecz*.

młody od XIV w. 'niestary'; st. wyższy *młodszy*. Ogsł.: cz. *mladý*, r. *molodój* (*mólod*), scs. *mladъ*. Psł. **moldъ* 'młody', pokrewne ze stpr. *maldai* 'dzieci', *maldian* (bier.) 'źrebię', stang. *meltan* 'topnieć, mięknąć' (dziś ang. *melt* 'topnieć, rozpuszczać się, rozpływać się'), łac. *mollis* 'miękki', gr. *méldomai* 'rozpuszczę, roztopię', stind. *mr̥du-* 'miękki, delikatny', od pie. **meld-* 'miękki, delikatny, słaby' (utworzonego od pie. pierwiastka **mel(ə)-* 'rozkruszać, rozdrabniać, mleć', zob. *mleć*). W słow. rozwój znaczenia 'słaby' > 'młody' (analogiczny do rozwoju antonimu 'mocny, silny' > 'stary', zob. *stary*). Wyraz wyparł starszy psł. przym. **junъ* 'młody' (zob. *junak*). — Od tego *młodzik, młodzian, młodzieniec* (→ *młodzieńczy*); *młodość*; *młodzież* (→ *młodzieżowy* → *młodzieżowiec*); *odmłodzić*; *młodnieć, odmłodnieć*.

młokos od XVI w. 'dorastający chłopiec, młodzik, wyrostek, smarkacz'. Por. r. *molokosós* 'niedojrzały, a pewny siebie człowiek', ukr. *molokosós* 'ts.', cz. *mlékosos* 'osesek', słwń. *mlekosès* 'niedoświadczony młody człowiek'. Sprowadzane do prapostaci **melkosъsъ* 'taki, który ssie mleko, osesek', złożenia z pierwszym członem psł. **melko* 'mleko' (zob. *mleko*), człon drugi od psł. **sъsati* 'ssać' (zob. *ssać*). W polskim oczekiwalibyśmy postaci **mlekoses*, forma *młokos* jest zapewne zapożyczeniem ze wschsł. *molokosos*, częściowo spolonizowanym (*-ło* zamiast *-oło-*), ze ściągnięciem końca wyrazu *-osos* > *-os* (przypuszczalny rozwój **mołokosos* > **młokosos* > *młokos*).

młot od XV w. 'narzędzie do obróbki metali, kamieni', dial. też 'drewniane narzędzie do rozbijania brył na polu'; zdr. *młotek*. Ogsł.: cz. *mlat* 'rodzaj dawnej broni w kształcie młota; stalowa pałka używana w kamieniołomach, w górnictwie', r. *mólot* 'wielki, ciężki młot do kucia metali, kruszenia kamieni', scs. *mlatъ* 'młot'. Psł. **moltъ* 'narzędzie do rozbijania, kruszenia, kucia, młot', archaiczny rzecz. od pie. **mel(ə)-* 'rozkruszać, rozdrabniać, mleć', psł. czas. **melti* (zob. *mleć*) z przyr. **-tъ* i z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Za dokładny odpowiednik uznaje się śrirl. *molt* [< celt. **molto-*] 'kastrowany baran, skop', zestawia się go też z łac. *marculus* [< **mol-tlo-s*] 'młotek', *malleus* 'młot, pałka, topór'.

młócić od XV w. 'wyłuskiwać ziarna z kłosów, strąków, posługując się odpowiednimi narzędziami', przen. 'uderzać, tłuc, bić, walić; powtarzać coś w kółko, niepotrzebnie; jeść prędko, żarłocznie'; z przedr. *namłócić, omłócić, wymłócić*. Ogsł.: cz. *mlátit* 'młócić; szybko rzucać, miotać; tłuc, bić', r. *molotít', moločú* 'młócić', pot. 'uderzać, bić, tłuc', ch./s. *mlátiti* 'młócić; bić, tłuc; strącać kijem owoce z drzewa'. Psł. **moltiti*, **molťǫ* 'uderzać, tłuc, walić' > 'przez uderzanie (kijem, cepami) wydobywać ziarno z kłosów', czas. odrzecz. od psł. **moltъ* 'narzędzie do rozbijania, kruszenia, kucia, młot' (zob. *młot*). — Od tego *młocka* 'młócenie' → *młockarnia*; od czas. przedrostkowego *omłoty* mn 'młócenie'.

młyn od XIV w. 'zakład przerabiający zboże na mąkę, kaszę itp., z urządzeniami napędzanymi mechanicznie', kasz. *mlin / młun / mun / mujn* 'młyn', 'wir w morzu'; zdr. *młynek* 'mały młyn; urządzenie do mie-

lenia, rozdrabniania (zwłaszcza produktów spożywczych)', dial. też 'maszyna do czyszczenia wymłóconego ziarna', *młyniec* 'nagły, szybki ruch wirowy, obrót, wywinięcie czymś'. Ogsł.: cz. *mlýn*, r. dial. *mlin*, ch./s. *mlȉn* (dial. ch. też *malȉn*). Słow. **mъlinъ* 'młyn wodny', zapożyczenie ze stwniem. *mulīn* 'młyn', przejętego z kolei z późnego łac. *molīna* / *molīnum* 'młyn' (od łac. *molere* 'mleć'). Znajomość młynów wodnych i wiatrowych szerzyła się w Europie z terenów romańskich, wcześniej Słowianie (jak i inni północni Europejczycy) znali tylko ręczne urządzenie do przerobu ziarna na mąkę lub kaszę, zob. *żarna*. — Od tego *młyński*; *młynarz* → *młynarka, młynarstwo*.

mnich od XV w. 'zakonnik, członek wspólnoty religijnej'. Por. cz. *mnich*, r. dial. *mnich*, cs. *mъnichъ* (*mьnichъ, mnichъ*), słwń. *menẹ̀h*. Słow. **mъnichъ* 'mnich, zakonnik', zapożyczenie ze stwniem. *munih* 'ts.' (dziś niem. *Mönch*), przejętego ze śrłac. *monicus* < łac. *monachus*, a to z gr. *monachós* 'pustelnik' (dosłownie 'jedyny, samotny' od gr. *mónos* 'sam, jedyny'). — Od tego *mniszy, mniszka*.

mniejszy od XIV w. st. wyższy od *mały*; przysł. *mniej* od XIV w. Ogsł.: cz. *menší*, przysł. *méně*, r. *méńšij*, przysł. *ménee*, scs. *mьnii, mьńьši, mьńe*, przysł. *mьńe*, ch./s. *mȁnji*, przysł. *mȁnje*. Psł. **mьńьjь, *mьńьši*, **mьńe* 'mniejszy, mniejsza, mniejsze', przysł. **mьńe* 'mniej', z pie. **minįo-*, będącego formą stopnia wyższego od pie. przym. **mīnū-* 'mały', por. pokrewne goc. *mins* 'mniej', *minniza* 'mniejszy', stwniem. *minniro* 'niklejszy, mniejszy, gorszy' (dziś niem. *minder* 'mniejszy, gorszy'), łac. *minor* 'mniejszy', *minus* 'mniej', *minimus* 'najmniejszy', *minuere* 'zmniejszać', gr. *minýthō* 'zmniejszam', stind. *minóti* 'zmniejsza', wszystkie od pie. **mi-n-* (co od pie. pierwiastka **mei̯-* 'zmniejszać'). — Od tego *mniejszość*; *pomniejszyć, zmniejszyć*.

mniemać od XV w. 'uważać, sądzić, przypuszczać, być zdania', stp. *mniemać* / *mnimać* też 'cenić, szacować'. Od psł. imiesłowu biernego czasu teraźn. **mniemy* < **mьněmъ* (por. r. *mnímyj* 'pozorny, złudny, rzekomy') od stp. czasownika *mnieć, mni* 'mniemać, przypuszczać, sądzić, uważać, być zdania', psł. **mьněti* 'myśleć, sądzić, mniemać, przypuszczać' (zob. *pomnieć*).

mnogi od XIV w. 'będący w wielkiej liczbie, liczny, obfity', stp. XV w. też 'wielki', 'niejeden'. Ogsł.: cz. *mnohý* 'liczny; wielki, znaczny; niektóry', r. *mnógij* 'liczny', przest. 'wielki', scs. *mъnogъ* 'liczny; wielki, znaczny'. Psł. **mъnogъ* 'liczny; znaczny, wielki', prapokrewne z goc. *manags* 'niejeden, liczny', stwniem. *manag* 'niejeden, liczny; znaczny', stisl. *margr* [< **mangr*] 'mnóstwo', 'wielki, silny; niejeden, liczny', stirl. *menicc* 'obfity; częsty', stind. *maghá-* 'dar, podarunek', wszystkie od pie. **men(e)gʰ-* / **mon(e)gʰ-* / **mn̥gʰ-* 'obfity, liczny; obficie dawać'. — Od tego *mnogość*; zob. też *mnożyć, mnóstwo*.

mnożyć *mnożę* od XV w. 'powiększać coś, przysparzać czegoś', 'rozmnażać, rozpleniać' (w stp. też 'płodzić'), 'wykonywać działanie mnożenia', stp. *mnożyć się* 'róść'; z przedr. *namnożyć, pomnożyć, przemnożyć, rozmnożyć*; wielokr. *-mnażać*: z przedr. *pomnażać, rozmnażać*. Ogsł.: cz. dial. *množiť* 'siać (zboże), sadzić (ziemniaki)', *množit se* 'roić się', r. *mnóžiť* 'mnożyć, pomnażać', scs. *mъnožiti sę* 'rozmnażać się'. Psł. **mъnožiti* 'czynić licznym, liczniejszym, pomnażać, rozmnażać', **mъnožiti sę* 'mnożyć się, rozmnażać się', czas. odprzym. od psł. **mъnogъ* 'liczny; znaczny, wielki' (zob. *mnogi*).

mnóstwo od XIV w. 'wielka ilość', stp. *mnostwo* / *mnożstwo* też 'ogrom, wielkość, obfitość', 'tłum, lud, pospólstwo'. Por. cz. *množství* 'ilość; mnóstwo', r. *mnóžestvo* 'mnóstwo, wielość, wielka ilość', scs. *mъnožьstvo* 'wielka ilość, mnóstwo'. Słow. **mъnožьstvo* 'wielka ilość, mnóstwo', rzecz. abstr. z przyr. **-ьstvo* od psł. **mъnogъ* 'liczny; znaczny, wielki' (zob. *mnogi*).

moc ż od XIV w. 'siła, potęga'. Ogsł.: cz. *moc* ż 'moc, siła; władza', r. *moč'* 'moc, siła', scs. *moštь* ż 'siła, potęga', *mošti* mn 'relikwie'. Psł. **mogtь* ż 'siła, potęga, moc', rzecz. abstr. od psł. czas. **mogti, *mogǫ* 'być w możności, w stanie coś zrobić, móc' (zob. *móc*), z przyr. **-tь*, por. dokładny odpowiednik w germ.: goc. *mahts* [< **magʰ-ti-*] 'moc', niem. *Macht* 'siła, moc, potęga', ang. *might* 'ts.'. — Od tego *mocarz* od XV w.

'człowiek o wielkiej sile fizycznej lub duchowej; władca' → *mocarny, mocarstwo*; *mocować* 'przytwierdzać, przymocowywać' (stp. XV w. 'mieć siły, być mocnym'), *przymocować, umocować, zamocować*. Zob. *mocny*.

mocny od XIV w. 'silny, potężny, krzepki, odporny, trwały'. Ogsł.: cz. *mocný* 'mocny, silny, potężny; gruby', r. dial. *móčnyj* 'silny, krzepki, tęgi; potężny' (w r. języku liter. cerkiewizm *móščnyj* 'silny, potężny; bardzo wielki, znaczny'), scs. *moštьnъ* 'możny, wpływowy, silny'. Psł. **mogtьnъ* 'silny, krzepki', przym. odrzecz. od psł. **mogtь* 'siła, potęga, moc' (zob. *moc*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *umocnić, wzmocnić*.

mocz m od XV w. 'uryna'. Ogsł.: cz. *moč* m i ż 'ts.', r. *močá* 'ts.', dial. *moč'* ż 'wilgoć', ch./s. dial. *mȍča* 'wilgoć; deszczowa pogoda; mokre, wilgotne miejsce; zmoczony kawałek chleba', *môč* m 'mocz', bg. dial. *moč* ż 'ts.'. Psł. **močь* ż 'wilgoć; uryna', od pie. **măk-* 'wilgotny, mokry' (zob. *moczyć, mokry*), z przyr. **-ь*. — Od tego *mocznik*.

moczar m od XV w. (daw. też *moczara*), zwykle *moczary* mn 'teren podmokły, bagno, mokradło', por. kasz. *močarstva* mn 'moczary'. Ogsł.: słc. *močiar* (dial. *močar*) 'miejsce pokryte płytką, stojącą wodą i porośnięte roślinami wodnymi', ukr. *móčar, močarí* mn 'trzęsawisko, grzęzawisko', ch./s. *mȍčār* 'mokradło, bagno', dial. 'wilgoć po deszczu'; por. też ch./s. *mȍčvar* ż / *mȍčvara* 'błoto, bagno', słwń. *močvara* 'ts.', *močvîrje* 'ts.'. Słow. **močarъ* 'miejsce mokre, mokradło' zapewne od psł. **močiti* 'powodować, że coś jest mokre, czynić mokrym, zwilżać', z rzadkim przyr. **-arъ*.

moczyć od XV w. 'czynić mokrym, polewać płynem, zwilżać', 'trzymać coś w płynie w celu nasączenia wodą, zmiękczenia', stp. i dial. 'trzymać konopie, len w wodzie celem łatwiejszego oddzielenia włókna przy międleniu'; z przedr. *namoczyć, przemoczyć, rozmoczyć, wymoczyć, zamoczyć, zmoczyć*; wielokr. *maczać* 'zanurzać w płynie, w mące, cukrze itp.', z przedr. *namaczać, zamaczać*. Ogsł.: cz. *močit* 'czynić mokrym; zanurzać w cieczy; oddawać mocz', r. *močít'* 'czynić mokrym; trzymać w wodzie', *močít'sja* 'oddawać mocz', scs. *močiti, močǫ* 'maczać, zwilżać'. Psł. **močiti, *močǫ* 'powodować, że coś jest mokre, czynić mokrym, zwilżać', pierwotny czas. kauzat. od pie. **măk-* 'wilgotny, mokry' (zob. *mokry*).

modlić się od XIV w. (stp. też *moglić się*) 'odmawiać, czytać modlitwę', w stp. XV w. także bez zaimka zwrotnego *modlić* (*moglić*) 'ts.'; z przedr. *pomodlić się, wymodlić*. Ogsł.: cz. *modlit se* 'modlić się', r. *molít', moljú* 'błagać o coś', *molít'sja* 'modlić się; robić znak krzyża, żegnać się', scs. *moliti, moljǫ* 'modlić się', *moliti sę* 'ts., błagać'. Psł. **modliti, *modľǫ* 'upraszać, prosić, błagać', **modliti sę* 'zwracać się z prośbą, błaganiem', prawdopodobnie z przestawką grupy spółgłoskowej z pierwotnego *†molditi*, odpowiadającego lit. *maldýti* 'uspokajać, uśmierzać, koić, zaspokajać', które jest czas. wielokr. od lit. *melsti, meldžiù* 'prosić'; zatem psł. **modliti* < *†molditi* to pierwotnie czas. wielokr. ze znaczeniem 'upraszać' od niezachowanego podstawowego *†melsti* [< **meld-ti*] 'prosić', kontynuującego pie. **meldʰ-* 'kierować do bóstwa rytualne słowa, prośby', od którego także niem. *melden* 'oznajmiać, donosić, meldować', orm. *malthʿem* 'proszę', het. *maltai* 'prosi'.

modlitwa od XIV w., dial. też *modlitew* ż, kasz. *modlëtva* / *modlëtev, -tvë*. Ogsł.: stcz. *modlitva*, cz. *motlidba*, r. *molítva*, scs. *molitva*. Psł. *modlitva* 'prośba (do bóstwa); ofiara, dar ofiarny', nazwa czynności od psł. **modliti* (zob. *modlić się*), z przyr. **-tva*. — Od tego *modlitewny, modlitewnik*.

modły mn 'modlitwy', dawniej pj *modła* 'modlitwa; prośba', stp. od XIV w. 'akt prośby i czci, przedkładanie próśb; oddawanie czci' (*modła bałwańska, pogańska* 'bałwochwalstwo'), 'ofiara, składanie ofiary', 'posąg, wizerunek bóstwa pogańskiego', 'miejsce kultu pogańskiego (ołtarz, świątynia, gaj)'. Zachsł.: gł. *modla* 'bożek, bożyszcze', cz. *modla* 'wizerunek bóstwa pogańskiego; bożyszcze, idol', stcz. też 'miejsce modlitwy; świątynia', słc. *modla* 'posąg bóstwa pogańskiego', przen. 'bożyszcze, idol'. Psł. dial. **modla* 'oddawanie czci', nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana, stąd 'przedmiot czci, kultu', 'miejsce kultu') od psł. **modliti* (zob. *modlić się*).

modry od XV w. 'intensywnie niebieski, ciemnoniebieski, ciemnobłękitny', stp. 'niebieski lub fiołkowy', kasz. *modri* 'modry'. Zachsł. i płdsł.: cz. *modrý* 'niebieski, błękitny, modry, siny', ch. *mòdar* 'niebieski'. Psł. **modrъ* 'niebieski, ciemnoniebieski', przym. utworzony za pomocą przyr. **-rъ* < **-ro-* (co do budowy por. np. *mądry, mokry*), prawdopodobnie prapokrewny z łac. *madidus* 'mokry, wilgotny', *madēre* 'być mokrym, wilgotnym, ociekać', gr. *madáō* 'wilgotnieć, rozpływać się, gnić', od pie. **mād-* 'mokry; ściekać'. W takim razie pierwotne znaczenie wyrazu byłoby 'mający barwę czegoś wilgotnego, mokrego (czy może barwę wody?)'.

modrzew *modrzewia* od XV w. (w stp. *modrzéw*, dial. *modrzej*) 'drzewo iglaste zrzucające igły na zimę, Larix' (w stp. także przym. *modrzejowy* 'z modrzewiowego drzewa'; już od XIII w. nazwy miejscowe: w r. 1228 zapis *Modreouic*, który zapewne trzeba czytać *Modrzewiowice* lub *Modrzejowice*, potem *Modrzewice*, dziś *Modrzejowice*); w gwarach również *moždrzew* (zapisy *móždžyf, moždžef, mozdžef*), *moždžeń, moždžel, modrzeń* i *modrodrzew, modre drzewo*. W tej postaci wyłącznie polskie (stąd zapewne książkowe pożyczki: cz. daw. *modřev* 'modrzew', słc. daw. XVIII w. *modrev*). Postać *modrzéw* prawdopodobnie powstała poprzez skrzyżowanie niezachowanego chyba bezpośrednio (gdyż niepewna jest interpretacja szumiących afrykat w zapisach gwarowych, pochodzących z terenów mazurzących) wyrazu †*moždžéw*, prapokrewnego ze wschsł. nazwą jałowca (r. *možževel'nik, možževel'*, daw. *možževl'* < psł. **moždževь*), z inną nazwą modrzewia utworzoną od psł. przym. **modrъ* 'niebieski, ciemnoniebieski' (zob. *modry*): p. dial. *modrzeń*, cz. *modřín*, słc. *modrín*, ukr. *modreń, modryna*, br. *madryna* (dwie ostatnie uważane niekiedy za polonizmy). Taka interpretacja pozwala uniknąć mnożenia wątpliwych derywatów z nie znanym skądinąd „przyrostkiem" **-evь*. Za takim ujęciem przemawia także geografia wyrazu; formy wskazujące na pierwotne *moždžeń* występują na skrajnym południu (Beskidy Zachodnie), postać *moždrzew* poświadczona jest z jednej strony we wsch. Małopolsce (Staszowskie, Tarnobrzeskie, Kolbuszowskie), z drugiej — na Mazurach, forma *modrzew* przeważa w Wielkopolsce, *modrodrzew* na Mazowszu. Wielość nazw modrzewia w słow. znajduje motywację w jego przerywanym, wyspowym zasięgu. Dalsza etymologia postaci **moždževь* niezupełnie jasna; może należy ją łączyć z rdzeniem **mozg-* w znaczeniu 'węzeł, wiązać' (por. lit. *mãzgas* 'węzeł, supeł; guz, sęk', *mazgúoti* 'wiązać supły'), uzasadnieniem semantycznym mógłby być wygląd gałązek modrzewia ze zgrubieniami, kiedy są pozbawione igieł, przypominających wówczas sznurki z zawiązanymi rzędem supełkami, ale niejasna pozostaje budowa wyrazu (osobliwy „przyrostek" **-evь* trudno utożsamiać ze zbiorowym **-ovьje* / **-'evьje*, z uwagi na epentetyczne *-l-* we wschsł.), a także pierwotne znaczenie ('modrzew' czy 'jałowiec'?).

mogiła 'grób; nasyp ziemny w miejscu, gdzie jest ktoś pochowany', stp. od XIII w. 'naturalna lub sztucznie usypana kupa ziemi, kamieni, kopiec (graniczny albo nagrobny), kurhan, pagórek', dial. 'dół, jama; kopiec na ziemniaki', 'zaspa śnieżna', kasz. *mogiła* 'nasyp ziemi nad grobem; stos kamieni'; por. stp. XIV–XV w. *mogiłki* mn 'pagórki, niewielkie wzniesienia terenu, kopce graniczne, może też nagrobne', dial. *mogiłki* 'cmentarz', *mogiełki* 'doły na ziemniaki', kasz. *mogiłka* 'gaj, mały las na otwartym polu'. Ogsł.: cz. *mohyla* 'kurhan, mogiła; kopiec', r. *mogíla* 'grób, mogiła; nasyp nagrobny; wielki kurhan, w którym wg podań grzebano bohaterów', dial. 'kurhan, wzgórze w ogóle', bg. *mogíla* 'wzgórze, kurhan, kopiec'. Psł. **mogyla* 'nasyp, kopiec, pagórek', bez pewnej etymologii. Zestawia się z rum. *măgură* 'wzgórze, pagórek' (stąd zapożyczone polskie nazwy górskie *Magura*), alb. *magulë* 'ts.', również niejasnego pochodzenia.

moknąć od XVI w. (od XV w. z przedr. *zmoknąć*) 'stawać się mokrym', 'być zanurzonym w płynie', kasz. *moknǫc są* 'pocić się'; z przedr. *namoknąć, przemoknąć, zmoknąć*. Płnsł.: cz. *moknout* 'moknąć', r. *móknut'* 'stawać się mokrym; leżeć w cieczy (np.

w celu zmiękczenia)', 'wydzielać ropę (o ranie)'. Psł. **moknǫti* 'stawać się mokrym', czas. inchoat. od psł. kauzatywnego **močiti* 'powodować, że coś jest mokre, czynić mokrym, zwilżać' (zob. *moczyć*).

mokry od XIII w. 'przesiąknięty lub ociekający wodą lub innym płynem, przemoczony; zwilżony, wilgotny'. Ogsł.: cz. *mokrý*, r. *mókryj*, cs. *mokrъ*. Psł. **mokrъ* 'wilgotny, mokry', od pie. **mǎk-* 'ts.', przym. z przyr. **-ro-* > **-rъ* (co do budowy por. np. *dobry, mądry, modry*). — Od tego *mokradło* od XV w. 'teren podmokły, grząski, trzęsawisko' (daw. od XVI w. i dziś *mokradla* ż i *mokradlina* 'ts.', w gwarach też *mokradel* m, *mokradle* n).

mord od XVI w. 'okrutne pozbawienie życia', stp. XV w. *wilczy mord* 'czerniec gronkowy, Actaea spicata'. Por. cz. *mord* 'mord'. Zapożyczenie z niem. *Mord* 'morderstwo, mord'. Zob. *morderca, mordować.*

morda od XVIII w. 'pysk, paszcza zwierzęcia', wulg. 'twarz, usta człowieka', w XVI w. *mordaty* 'mający brzydką twarz o nieproporcjonalnie dużych ustach'. Zapożyczenie ze wschsł.: r. *mórda* (dial. też *mýrda*) 'ryj, pysk zwierząt', pejor. 'twarz człowieka, morda', dial. 'dolna część twarzy; usta', ukr. *mórda* 'gęba, pysk, ryj, morda', dial. 'ryj świni; pysk konia; nozdrza krowy, byka', br. *mórda* 'gęba, pysk, morda', dial. 'policzek', 'pysk zwierząt'. Wyrazy wschsł. kontynuują prapostać **mṛda*, będącą rzecz. odczas. od psł. **mṛdati* 'machać, kiwać, merdać' (zob. *merdać*). Pierwotnie zapewne 'pysk zwierząt przeżuwających (krowy, owcy), poruszający się miarowo w czasie przeżuwania paszy'.

morderca od XVI w. 'zabójca', utworzone za pomocą przyr. *-ca* (na wzór nazw wykonawców czynności typu *mówca*) od stp. od XIV w. *morderz* (też *mordarz / moldarz*) 'zabójca', zapożyczonego ze śrwniem. *morder* (dziś niem. *Mörder*) 'ts.'. Od tej samej podstawy *morderstwo* od XV w. 'zabójstwo'.

mordować od XV w. 'zabijać (ludzi)', 'męczyć, zadawać cierpienia, torturować; zmuszać do nadmiernego wysiłku', *mordować się* 'męczyć się, trudzić się'; z przedr. *wymordować, zamordować*. Por. cz. *mordovat* 'mordować, męczyć, niszczyć'. Zapożyczenie z niem. *morden* 'mordować, zabijać' (por. *mord, morderca*). — Od tego *mordęga* od XIX w. 'udręka, męczarnia, męka', dial. 'cierpienie, bardzo wytężona praca, kłopoty życiowe' (utworzone jak np. *włóczęga* 'włóczenie się').

morwa od XV w. 'drzewo owocowe Morus'. Zapożyczenie z łac. *mōrum* 'morwa' (które przejęte z gr. *mõron / móron* 'czarna morwa; jeżyna').

morze od XIV w. 'część oceanu, wielki, zamknięty obszar wodny', stp. też 'mniejszy naturalny zbiornik wodny, jezioro'. Ogsł.: cz. *moře*, r. *móre*, scs. *more*. Psł. **moře* 'morze', pokrewne z lit. *mãrios, mãrės* mn 'zalew', dial. 'morze', łot. *mare / mąra* 'zalew', stpr. *mary* [< **marē*] 'ts.', goc. *marei* 'morze', łac. *mare* 'morze'. Z pie. **mari* 'morze, stojąca woda', które na gruncie psł. zostało rozszerzone za pomocą przyr. **-o-* (**mări-o-* > **mărịo-* > **moře*). — Od tego *morski.*

morzyć *morzę* od XV w. (z przedr. od XIV w.) 'zadawać komuś śmierć; męczyć, dręczyć kogoś powoli', stp. 'pozbawiać życia, uśmiercać, zabijać' (por. u Lindego „robić, że kto mrze, czyli umiera, mordować kogo na śmierć"), 'umartwiać, męczyć', 'ogarniać, opanowywać (o śnie)'; współcześnie żywe w związkach frazeologicznych *morzyć głodem* 'nie dawać jeść, głodzić', *sen morzy* 'ogarnia', dial. 'głodzić', 'męczyć', kasz. *mořëc* 'dusić; męczyć, dręczyć'; z przedr. *umorzyć* od XIV w. 'zmniejszyć lub zlikwidować zobowiązania pieniężne', 'zakończyć postępowanie sądowe lub administracyjne' (w stp. 'uśmiercić, zabić, zniszczyć', 'uznać za nieważne, unieważnić', dial. 'zagłodzić, doprowadzić do śmierci', 'uczynić, obwołać martwym'), *zamorzyć*; wielokr. *umarzać*. Ogsł.: cz. *mořit* 'niszczyć, męczyć, dręczyć', r. *moríť, morjú* 'niszczyć, tępić; zamęczać, morzyć; zaprawiać, wytrawiać, bejcować', ch./s. *mòriti* 'niszczyć, unicestwiać, zabijać; męczyć, trudzić', scs. tylko z przedr., np. *izmoriti* 'zabić', *umoriti* 'ts.'. Psł. **moriti, *morǫ* 'powodować, że ktoś, coś umiera, zadawać śmierć, uśmiercać, zabijać' (> 'dręczyć, męczyć'), czas. kauzat. od psł. **merti, *mьrǫ* 'tracić życie, umierać' (zob. *mrzeć*),

z właściwą takim wyrazom wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o* (por. paralelnie utworzone lit. *marìnti* 'zabijać', stind. *māráyati* 'zabija'). Zob. *umór, zmora.*

mosiądz m od XV w. 'stop miedzi z cynkiem i innymi metalami', kasz. *mosǫg, -sągu* / *mosǫʒ, -sąʒu* 'ts.'. Zachsł.: dł. *mósez* m, gł. *mosaz* m, cz. *mosaz* ż, słc. *mosadz* ż (z polskiego zapożyczone ukr. dial. *mosjáž, -ž* może pod wpływem p. *mosiężny*). Psł. dial. **mosęgъ* > **mosędzь* (*-dz-* w rezultacie III palatalizacji *-g-*) 'stop miedzi z innymi metalami', zapożyczenie ze stwniem. **massing*, por. śrwniem. wczesne *messinc*, późniejsze *missinc* / *möschinc*, śrdniem. *missink*, stang. *mæs(t)ling*, stisl. *massing* / *messing*. — Od tego *mosiężny* (przym. utworzony od wcześniejszej postaci **mosiąg*, zachowanej w kasz. *mosǫg*).

most od XV w.; zdr. *mostek* (też w znaczeniu anat.). Ogsł.: cz. *most*, r. *most, móstá*, ch./s. *mȍst*. Psł. **mostъ* [< **mot-tъ*] 'kładka łącząca brzegi rzeki, pomost na bagnie', rzecz. od psł. czas. **mesti, *metǫ* 'rzucać, ciskać' (zob. *miotać*), z przyr. **-tъ* i z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o* (por. *młot*). Pierwotne znaczenie 'to, co rzucone (na wodę, na bagno), co przerzucone (z jednego brzegu na drugi)'. Zob. *mościć.*

moszna od XV w. anat. 'worek mieszczący jądra', stp. też 'mieszek, torba, worek'. Ogsł.: cz. *mošna* 'torba, worek', r. *mošná* 'sakiewka na pieniądze', dial. *mošná* / *mošnjá* 'worek jądrowy (u zwierząt)', 'wole ptaków', scs. *mošьna* 'torba', ch./s. *mȍšnja* 'ts.', *mȍšnje* mn 'worek jądrowy męski'. Psł. **mošьna* [< **mochĭnā* < **măk-s-ĭnā*] 'worek, torba; worek jądrowy męski', pokrewne z lit. *makšnà*, mn *mākštys* / *mākšnos* 'worek; sakiewka na pieniądze', *makštìs* ż 'pochwa, futerał', *mẽkeris* 'sakiewka na pieniądze; woreczek na tytoń'. Wyraz kontynuuje zapewne bałtosł. **măk-s-ĭnā* od pie. **mak-* '(skórzany) worek', od którego lit. *mākas* 'worek; sakiewka na pieniądze', łot. *maks* m 'pochwa, futerał', niem. *Magen* 'żołądek', wal. *megin* 'worek'.

mościć *moszczę* od XVI w. 'wykładać, wyścielać czymś', *mościć drogę, most* 'budować drogę, most', w XVI w. *rzeki mościć* 'zaopatrywać w mosty'; z przedr. *wymościć*. Ogsł.: cz. *mostit* 'stawiać most', r. *mostít', mošćú* 'brukować; układać deski, belki, mościć', ch./s. *mòstiti* 'stawiać most'. Psł. **mostiti, *mošćǫ* 'układać most, pomost', czas. odrzecz. od psł. **mostъ* (zob. *most*). Por. *pomost.*

mość od XVI w. część składowa tytułów grzecznościowych, np. *wasza królewska mość.* Nieregularne skrócenie rzecz. *miłość* w często używanych grzecznościowych tytułach *jego miłość, ich miłość* itd., zob. *jegomość.*

motać od XVI w. 'nawijać (nici, przędzę itp.) na coś, zwijać w motek', 'plątać, wikłać, gmatwać (nici, pasma czegoś)', 'robić intrygi; kręcić, wichrzyć'; z przedr. *namotać, wymotać się, zamotać.* Ogsł.: cz. *motat* 'motać, nawijać, zwijać, skręcać; plątać, wikłać, gmatwać', r. *motát', motaju* 'nawijać nici', ch./s. *mòtati* 'zwijać, motać, nawijać'. Psł. **motati* 'motać, kręcić, potrząsać, kołysać' (dokładny odpowiednik: lit. *matóti* 'machać, wymachiwać; zwijać, nawijać, np. nici'), czas. wielokr. od psł. **mesti, *metǫ* 'rzucać, ciskać; wiać, rozwiewać; zgarniać, zmiatać' (zob. *mieść*), z wymianą rdzennej samogłoski **e* ⇒ **o.* — Od tego *motek* 'zwinięta np. przędza', *motowidło* 'przyrząd do nawijania przędzy z wrzeciona'.

motyka od XV w. 'narzędzie do kopania ziemi'; zdr. *motyczka*. Ogsł.: cz. *motyka*, r. *motýga*, dial. *motýka*, ch./s. *mòtika*. Psł. (czy słow.) **motyka* 'narzędzie do kopania ziemi, motyka', z niepewną etymologią: przyjmuje się albo rodzimą genezę wyrazu, albo jego zapożyczenie, przy czym obie wersje napotykają trudności. Może od pie. pierwiastka **mat-* 'kopać, dłubać' (od którego stind. *matyá-* 'brona', łac. *mateola* 'rodzaj młota', stwniem. *medela* 'pług'), z rzadkim przyr. **-yka* (który nie jest bodaj poświadczony w psł. nazwach narzędzi). Zastanawia jednak uderzająca bliskość ze stang. *mattoc* 'motyka', ang. *mattoc* 'oskard', cymr. *matog* 'motyka', uznawanymi za zapożyczenia z łac. lud. **mattiūca* 'motyka' (bez kontynuantów w językach romańskich); nie jest jasne, jakimi drogami miałoby dotrzeć do Słowian ewentualne zapożyczenie z które-

goś z tych języków (z ludowej łaciny, celtyckiego czy zachodniogermańskiego).

motyl od XV w. 'owad Lepidoptera', dial. też 'ćma'; zdr. *motylek*. Ogsł. (ale z różnicami w samogłosce rdzennej i przyrostkowej): cz. *motýl*, r. *motýl'*, słwń. *metúlj*, ch. *mètilj*. Psł. **motylь* / **metylь* / **metuľь* 'motyl', od psł. **mesti* 'wiać, rozwiewać, kołysać', **motati* 'motać, kręcić, potrząsać, kołysać' (zob. *mieść*, *motać*), z przyr. *-*ylь* / *-*uľь*. Pierwotne znaczenie 'taki, który lata nierówno, trzepocąc'. — Od tego *motylica* 'pasożyt Distomum hepaticum i wywołana przez niego choroba'.

mowa od XIV w. 'wypowiadanie czegoś, mówienie, zdolność mówienia', 'sposób mówienia, wymowa', 'dłuższa wypowiedź, przemówienie', 'język, dialekt', w stp. XIV–XV w. też pierwotna postać *mołwa*. Ogsł.: cz. *mluva* 'mowa, język', r. *molvá* 'wieść, pogłoska, gadka; opinia; sława', scs. *mlъva* 'hałas, szum, wzburzenie, tumult', 'puste gadanie, paplanina', cs. 'hałas, krzyk'. Psł. **mlva* 'wydawanie różnych odgłosów, np. brzęczenie, mruczenie, burczenie, krzyk, hałas, szum' > 'wydawanie (jednostajnego) głosu, paplanie, gadanie' > 'mówienie, mowa', rzecz. odczas. od psł. **mlviti* (zob. *mówić*). Zob. *niemowa*.

mozół *mozołu* 'trud, wysiłek, mordęga', daw. XVIII–XIX w. też *mozoła* 'ts.', wcześniej od XV w., dziś med. i dial. *modzel* m 'odcisk, nagniotek'. Ogsł.: cz. *mozol* 'odcisk', przen. 'praca, mozół, harówka', słc. *mozoľ* 'odcisk', przen. 'trud, wysiłek', r. *mózol'* ż 'odcisk, nagniotek', ch. *mȍzol* / *mȍzolj* / *mȍzūlj* 'czyrak'. Psł. **mozolъ* / **mozolь* m / *mozolь* 'guz, odcisk, nagniotek', zapewne prapokrewne ze stwniem. *masar* 'sęk, naróśl na drzewie', *mâsa* 'blizna', lit. *mãzgas* 'węzeł, supeł; guz, sęk', z przyr. *-*olъ* / *-*olь* / *-*oľь*. — Od tego *mozolić się* 'trudzić się, wysilać się, biedzić się, męczyć się', przest. *mozolić* 'trudzić, forsować, męczyć', *mozolny*.

moździerz od XV w. 'naczynie (kuchenne, laboratoryjne) z tłuczkiem do ucierania', 'rodzaj działa', stp. XV–XVI w. *modżerz* / *mozderz* / *możgierz* / *możderz* / *możdzerz* / *możdżerz* 'naczynie z tłuczkiem, służące do ucierania na miałki proszek przypraw kuchennych i środków leczniczych', 'rodzaj działa o krótkiej lufie i dużym kalibrze'. Postaci głosowe wskazują na zapożyczenie ze stcz. *možieř* / *moždieř* / *mozdieř* / *moždřieř* 'moździerz' (dziś cz. *moždíř* / *hmoždíř* 'ts.'), będącego pożyczką ze śrwniem. *morsaere* 'moździerz' (dziś niem. *Mörser* 'ts.'), przejętego z kolei z łac. *mortārium* 'moździerz i każde inne naczynie metalowe'.

możny od XVI w. 'bogaty, potężny', dial. 'bogaty'. Ogsł.: cz. *možný* 'możliwy', pot. i dial. 'bogaty', ukr. *móžnyj* 'potężny, silny; zamożny', dial. 'możliwy', bg. dial. *móžen* 'silny, mocny; bogaty', słwń. *móžen* 'możliwy'. Psł. **možьnъ* 'taki, który jest w stanie (coś zrobić, czegoś dokonać)', przym. odczas. z przyr. *-*ьnъ* od psł. **mogti* 'być w stanie, móc' (zob. *móc*); por. *zamożny*. Od tego *można* od XVI w. przysł. 'jest rzeczą możliwą, nie ma przeszkody, da się zrobić', 'wolno coś komuś' (por. cz. *možná* przysł. 'można, jest rzeczą możliwą; może, być może', ukr. *móžna* 'można'), z elipsy dawnego zwrotu *jest rzecz można* (np. *uczynić*) 'jest rzeczą możliwą (uczynić)'.

móc *mogę*, *możesz* od XIV w. 'być w stanie coś zrobić; zdołać; mieć prawo, być uprawnionym do czegoś'; z przedr. *pomóc*, *przemóc*, *wymóc*, *zaniemóc*, *zmóc*; wielokr. *magać* wyjątkowe w XVI w., z przedr. *pomagać*, *wymagać*, *zmagać się*, zob. też *domagać*. Ogsł.: cz. *moci*, *mohu*, r. *moč'*, *mogú*, *móžeš'*, scs. *mošti*, *mogǫ*, *možeši*. Psł. **mogti*, **mogǫ*, **možešь* 'być w stanie, móc', wielokr. **magati* (z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*), pokrewne z goc., stwniem. *magan*, *mag* 'móc' (dziś niem. *mögen* 'ts.'), stind. *maghá-* 'moc, siła, bogactwo', lit. *mãgulas* 'liczny', wszystkie od pie. **măgʰ*- 'móc, być zdolnym'. — Od tego *może* od XVI w. forma 3. osoby l. pj czasu teraźn. w funkcji partykuły, z elipsy wyrażenia *być może, że*; *możliwy* od XIX w. 'taki, który da się urzeczywistnić; ewentualny, przypuszczalny', pot. 'dość dobry, niezły, jaki taki' (por. ukr. *možlývyj* 'możliwy, prawdopodobny', może z polskiego) → *możliwość*; zob. też *możny*; od czas. przedrostkowych *wymóg*, *zapomoga*; zob. też *pomoc*.

mój, *moja, moje* zaimek dzierżawczy od XIV w. Ogsł.: cz. *můj, má (moje), mé (moje)*, r. *moj, mojá, moë*, scs. *moi, moja, moje*. Psł. **mojь* 'mój', dokładny odpowiednik w tym samym znaczeniu: stpr. *mais* [< **majas*], bliskie też goc. *meins*, niem. *mein* [< **mei-no-*], łac. *meus* [< **meįo-*], wszystkie od pie. **moįos* (/ **moį* / **meį*) 'mój', utworzonych od pie. **me-* będącego podstawą przypadków zależnych zaimka osobowego dla 1. osoby l. pj (zob. *ja*).

mól *mola* od XV w. 'owad Tineola biselliella'. Ogsł.: cz. *mol*, r. *mol'* ż, scs. *molь* m. Psł. **mol'ь* 'mól', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-jь* (co do budowy por. np. *chrząszcz, stróż*) od pie. **mel(ə)-* 'rozkruszać, rozdrabniać, mleć' (zob. *mleć*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'ten, który rozdrabnia, miele' odnosiło się zapewne do toczących, niszczących coś gąsienic owadów, w pierwszym rzędzie do gąsienic mola odzieżowego, żerujących na odzieży.

mówić od XIV w., w stp. XIV–XV w. i dziś dial. śl. pierwotna postać *mołwić*; z przedr. *namówić, obmówić, odmówić, omówić, przemówić, rozmówić się, umówić, wmówić, wymówić, zamówić, zmówić*; wielokr. *mawiać*, z przedr. np. *namawiać, obmawiać, przemawiać, rozmawiać, wymawiać*. Ogsł.: cz. *mluvit* 'mówić', r. *mólvit'* 'rzec, powiedzieć, powiadać', scs. *mlъviti* 'huczeć, szumieć, powodować wzburzenie, burzyć (się), buntować (się)', 'nadmiernie się troszczyć o coś, niepokoić się', *mlъvljenije* 'puste gadanie, paplanina', cs. *mlъviti* 'huczeć, krzyczeć', słwń. dial. *mólviti* 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale', 'sarkać, gderać', 'głośno dźwięczeć, huczeć', 'gruchać (o gołębiach)', 'brzęczeć (np. o pszczołach)', ch. dial. czak. daw. *muvit se* 'głośno się przeciw czemuś burzyć, protestować'. Psł. **mļviti, *mļvǫ* 'wydawać różne odgłosy, np. brzęczeć, mruczeć, burczeć (o zwierzętach), krzyczeć, hałasować, szumieć (o ludziach)', pierwotne znaczenie zachowane w płdsł., wtórnie 'wydawać (jednostajny) głos, paplać, pleść (bez sensu, bez celu)' > 'mówić', prawdopodobnie pochodzenia dźwkn. — Od tego *mówca* → *mówczyni*, zob. też *mowa, niemowlę*; od czas. przedrostkowych *namowa* (stp. XV w. 'perswazja, zachęta, rada'), *obmowa* 'mówienie o kimś źle, złośliwie' (daw. 'narada, omówienie, negocjacje, rokowania; przemowa; tłumaczenie się, usprawiedliwianie się'), *odmowa, przemowa, rozmowa, umowa* (stp. też *umołwa*) od XIV w., w stp. 'ugoda, układ, porozumienie; rozmowa, dysputa; chęć porozumienia, ustępliwość', *wymowa, zmowa*; *wymówka*.

mózg od XV w. (daw. *mózg, mozgu*), nowsze też 'umysł, rozum', stp. (i dziś dial.) 'szpik kostny', *kamieniowy mozg* 'ropa naftowa, olej skalny'; zdr. *móżdżek*. Ogsł.: cz. *mozek, -zku* 'mózg', stcz. *mozg* / *mozh* / *mozk* / *mozek* 'mózg; szpik kostny', r. *mozg* 'mózg', cs. *mozgъ* 'szpik kostny' (w scs. tylko przym. *moždanъ* 'zawierający tłuszcz lub szpik'), ch./s. *mȍzak* 'mózg'. Psł. **mozgъ* 'szpik kostny, mózg', pokrewne ze stpr. *muzgeno* 'szpik kostny', lit. *smãgenys* i *smãgenės* 'mózg; szpik kostny', stwniem. *mar(a)g* [< **mazga-*], dziś niem. *Mark* 'rdzeń, szpik, miąższ', stind. *smajján- smajjā́* 'szpik kostny', awest. *mazga-* 'szpik kostny, mózg', wszystkie z pie. **mozg^(h)o-* 'szpik kostny, mózg'.

mroczyć od XVI w. (w XV w. z przedrostkami) 'zaciemniać, pogrążać w ciemnościach', *mroczyć się* 'ciemnieć, zachmurzać się, ściemniać się, zmierzchać się', daw. XVI w. też 'zasępiać się, smutnieć', stp. od XV w. tylko z przedr., np. *pomroczyć się* 'pogrążyć się w ciemności', dial. *mroczyć się* 'zmierzchać', kasz. *mroćëc* 'ściemniać, zaciemniać', *mroćëc są* 'ściemniać się, zmierzchać się', w słowiń. też bez przestawki *marčëc, marči* 'ściemniać, zaciemniać', *marčëc są* 'ściemniać się'; z przedr. *zamroczyć*. Ogsł.: dł. *mrocyś* 'chmurzyć, zaciemniać', *mrocyś se* 'ciemnieć, chmurzyć się', r. *moróčit'* 'zwodzić, oszukiwać, zawracać głowę', dial. 'stawać się pochmurnym, chmurzyć się; ściemniać się', *moróčit'sja* 'zachmurzać się, zasępiać się; tracić rozsądek', ch./s. *mráčiti* 'napełniać mrokiem, czynić ciemnym; psuć; oczerniać, szkalować', *mráčiti se* 'mroczyć się, zaciemniać się, zachmurzać się, ciemnieć, zmierzchać się'. Psł. **morčiti* 'czynić ciemnym, mrocznym', **morčiti sę* 'stawać

się ciemnym, mrocznym', czas. odrzecz. od psł. **morkъ* 'zmrok, ciemność' (zob. *mrok*). — Od tego *mroczek*, zwykle *mroczki* mn 'zaburzenia wzrokowe polegające na zamgleniach w polu widzenia', w XVI w. *mroczek* 'człowiek chorobliwie mrużący oczy' (por. cz. *mráček*, *-čku* 'chmurka'); od czas. przedrostkowego *pomroka* 'zmrok, zmierzch, cień, mrok' (por. stp. *pomroczyć się* 'pogrążyć się w ciemności') → *pomroczny*.

mrok od XV w. 'światło stopniowo gasnące, zmierzch, zmrok, pomroka, cień, ciemność', stp. 'zmierzch, zapadanie ciemności', w XVI w. też 'ciemność, głębokie ciemności, ciemna chmura, gęsta mgła', dial. 'zmierzch; chmura', kasz. *mrok* / *mroχ* 'mrok, zmierzch', bez przestawki słowiń. *mark* 'ciemność, mrok'. Ogsł.: dł. *mrok* 'ciemna chmura; burza', ukr. *mórok* 'mrok, ciemność', scs. *mrakъ* 'ts.'. Psł. **morkъ* 'mrok, ciemność', rzecz. odczas. od psł. **mŕknǫti* 'ciemnieć' (zob. *mierzchnąć*), z archaiczną wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or* (por. *mróz*). Zob. *zmrok*. — Od tego *mroczny*.

mrowić się od XIX w. 'będąc w wielkiej liczbie, poruszać się w różnych kierunkach, roić się', *mrowienie* 'drżenie mięśni', kasz. *mrovic są* 'roić się', gdzie też forma bez przestawki *marvic są* 'mrowić się, roić się', 'źle się palić, tlić się', słowiń. *marvic (są)* 'mieć dreszcze, ciarki, drżeć, dygotać'. Ogsł.: dł. *mrojś se* 'roić się (o mrówkach); mrowić się', gł. *mrowić so* 'mrowić się, roić się', ch./s. rzadkie *mráviti* 'powodować ciarki, mrowie, drażnić, niepokoić'. Słow. **morviti (sę)* 'poruszać się, kręcić się jak mrówki, roić się', czas. odrzecz. od psł. **morvь* 'mrówka' (zob. *mrówka*).

mrówka od XV w. 'owad Formica'. Ogsł. (ale postaci niejednolite, różniące się przyrostkami): płb. *morvě*, gł. *mrovja*, słc. *mravec*, strus. *morovii*, r. *muravej*, słwń. *mrávlja*/ *mrâv* / *mrâvec*, bg. *mráva* i *mrávka*. Psł. **morvь* / **morvьjь* 'mrówka', pokrewne z nazwami tego owada w innych językach ie.: stisl. *maurr*, śrirl. *moirb*, łac. *formīca*, gr. *mýrmēks* / *býrmāks* / *órmikas*, awest. *maoriš* / *maoiri-*, stind. *vamraḥ*, wszystkie z pie. **moru̯o-* / **moru̯ī-* 'mrówka', ale nieraz w przekształconej postaci (ze zmianą spółgłosek), przypuszczalnie z powodu tabu. — Od tego *mrówczy*; od podstawy *mrow-* (bez przyr. *-ka*) *mrowie* od XVI w. 'duże skupisko mrówek', dziś 'mnóstwo, gromada (np. ludzi)', 'dreszcz, ciarki', rzecz. zbior. z przyr. **-ьje* (por. słwń. *mrâvje* zbior. 'mrówki'); *mrowisko*; zob. też *mrowić się*.

mróz *mrozu* od XV w. 'temperatura powietrza poniżej 0°C', daw. też 'zamarznięta rosa lub mgła, szron, szadź, lód', kasz. *mróz*, *mrozu* 'mróz', w kasz.-słowiń. też bez przestawki *mârz* 'ts.'. Ogsł.: płb. (bez przestawki) *morz*, cz. *mráz*, r. *moróz*, scs. *mrazъ*. Psł. **morzъ* 'mróz', rzecz. odczas. od psł. **mŕziti* 'ziębić, mrozić' (zob. *marznąć*), z wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or* (por. *mrok*). — Od tego *mrozić*, z przedr. *odmrozić*, *przemrozić*, *przymrozić*, *rozmrozić*, *wymrozić*, *zamrozić*, *zmrozić*; wielokr. np. *odmrażać*, *rozmrażać*, *zamrażać*; od *przymrozić* → *przymrozek* (por. stp. XV w. *przymrozie* 'szron, mróz').

mruczeć od XVI w. 'wydawać charakterystyczny głos (o niektórych zwierzętach)', 'mówić cicho, niewyraźnie, niezrozumiale, nucić, śpiewać bez słów, mamrotać', 'niezbyt głośno narzekać, szemrać, protestować', dial. też *marczeć* 'mruczeć (o kocie)', *marczyć* 'warczeć (o psie)', w takich znaczeniach także *murczyć*, *myrczeć*, *murczeć*, *marczeć*, również *mrakać* 'miauczeć', kasz. *mrěčec* 'wydawać głos, mruczeć (o niektórych zwierzętach); mruczeć, niewyraźnie, cicho mówić, śpiewać; szemrać, robić wyrzuty', *mruczy* 'warczy (o psie); mruczy (o kocie)'; z przedr. *wymruczeć*, *zamruczeć*; wielokr. *-mrukiwać*, z przedr. *pomrukiwać*; jednokr. *mruknąć*. Ogsł.: cz. *mrčet*, r. *murčat'*, słwń. *mŕčati* 'mruczeć'. Psł. **mŗčati* 'wydawać mrukliwe, warkotliwe dźwięki', czas. pochodzenia dźwkn. W polskim obok regularnego rozwoju **ŗ* > *ar* (dial. *marczeć*) też rzadszy rozwój w *yr* (dial. *myrczeć*) oraz w *ur* (dial. *murczeć*, które uległo przestawce *ur* > *ru*, por. *mrugać*). — Od tego *mruk*, *mruczek*, *mrukliwy*.

mrugać od XVI w. 'poruszać szybko powiekami; migotać', w XVI w. też *margać* 'machać ogonem', daw. i dial. *margać* 'kiwać, machać, ruszać, kręcić (np. ogonem), merdać; poruszać', dial. *margać się* 'ruszać się', *mrygać* 'mrugać', kasz. *mrugac* 'mrugać;

migotać', *murgac* 'świecić nierównym lub przerywanym światłem', *mërgac* 'mrugać; migotać; zataczać kręgi, błyszczeć (o wodzie); błyskać się; szybko poruszać, machać, merdać; biegać, jechać szybko'; z przedr. *zamrugać*; jednokr. *mrugnąć*. Płnsł.: cz. dial. *mrgat* / *mrgac* 'poruszać, machać, kręcić', r. *morgát'* 'mrugać', dial. też *mýrgat'* 'parskać', *mýrgatsja* 'chwiać się, kiwać się, włóczyć się', *mirgát'* 'mrugać', ukr. *morháty* 'mrugać'. Psł. **mrgati* 'poruszać czymś szybko; poruszać powiekami, oczami, mrugać', jednokr. **mrgnǫti*, pokrewne z lit. *mirgėti* 'migotać, błyskać się', łot. *mirdzêt* 'ts.', stisl. *myrkr* 'pochmurny', od pie. **mer-gᵘ-* (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **mer-* 'błyszczeć, lśnić, migać'). W polskim obok regularnego rozwoju **r̥ > ar* też rzadszy rozwój w *ur* (kasz. *murgac > mërgac*), które uległo przestawce *ur > ru* (por. *mruczeć*).

mrużyć od XVI w. 'przymykać oczy', kasz. *mrużëc* 'mrużyć', *mrëżëc są* 'dąsać się'; z przedr. *przymrużyć, zmrużyć*. Z przestawką (prawdopodobnie przez skojarzenie z *mrugać*) z pierwotnego **mżurzyć < *mьżuriti*, por. cz. *mžourat* 'mrużyć (oczy), mrugać (oczyma); mrugać, migotać (o świetle)', dial. *mřúžiť / mžúžiť* 'mrużyć' oraz z przestawką początkowych spółgłosek cz. daw. *žmouřiti / žmúřiti* 'mrużyć', słc. *žmúriť* 'ts.', r. *žmúrit'* 'ts.', ukr. *žmúryty* 'ts.', ch./s. *žmúriti* 'zamykać oczy', słwń. *žmúriti* 'mrugać'. Psł. **mьžuriti* 'mrużyć, zamykać, przymykać (oczy), mrugać (oczyma)', czas. intensywny z przyr. **-ur-* od psł. **mьžati* 'mrużyć, drzemać', por. p. daw. od XVI w. *mżeć* 'zamykać, przymykać oczy; drzemać', w XIX w. *mżyć* 'śnić; marzyć we śnie', dial. *mżyć* 'mrugać', *mzyć* (z mazurzeniem) *na co* 'pragnąć, pożądać czegoś', stcz. *mžieti* 'mrugać oczyma', r. dial. *mžat'* 'drzemać', *mžit'* 'mrużyć oczy; znajdować się w półśnie, być nieprzytomnym', słwń. *mežáti*, dial. *žmáti* 'mieć oczy zamknięte'. Podstawowe psł. **mьžati* związane etymologicznie z *migać* (zob.), od pie. **meigʰ-* 'migać, migotać, mrugać'.

mrzeć *mrę, marł* od XIV w. 'tracić życie, przestawać żyć, umierać, konać', daw. XVI w. też bezpodmiotowo 'panuje mór, zaraza, epidemia', także (zwłaszcza u J. Mączyńskiego) przen. 'bardzo chcieć, pożądać czegoś' (np. *mrzeć na miłość* 'bardzo kochać', dziś *umierać z miłości*); z przedr. *umrzeć* od XIV w. (pierwotny imiesłów *umarły*, stp. też *umerły* od XIV w. 'nieżywy, martwy'), *wymrzeć, zamrzeć, zemrzeć*; wielokr. *-mierać*, z przedr. *obumierać, umierać, wymierać, zamierać*. Ogsł.: cz. *mřít, mřu / mru*, r. lud. *meréť, mru*, scs. *mrěti, mьrǫ*. Psł. **merti*, **mьrǫ* (imiesłów czasu przeszłego **mŕlъ*) 'tracić życie, umierać', pokrewne lit. *mir̃ti*, *mìrštu* 'umierać', łot. *mir̃t, mir̃stu* 'ts.', łac. *morior* 'ts.', stind. *márate* 'umiera', wszystkie z pie. **mer-* 'umierać'.

mrzonka od XIX w. 'marzenie, urojenie, złudzenie' (stąd przejęte kasz. *mřònki* mn 'ts.' u pisarzy A. Majkowskiego i J. Karnowskiego, w gwarach nie notowane). Wyłącznie polskie, wygląda na derywat z przyr. *-ka* od imiesłowu biernego czasu przeszłego *†mrzony* (por. daw. XVI w. *mrzenie* 'wewnętrzny ból brzucha', innego jednak pochodzenia, od *mrzeć*) < **mьrenъ* od czas. **mьriti*, por. ukr. *mrýty* 'marzyć, roić, śnić; zaciemniać'. Późne poświadczenie i książkowy charakter wyrazu przemawiają za jego sztucznym utworzeniem na podstawie ukr. *mríjnyj* 'ledwo widoczny, majaczący; złudny, urojony', od ukr. *mríty* 'być ledwo widocznym, majaczyć (w dali); świecić', dial. 'pobłyskiwać, migotać' (zob. *marzyć, mara, marny*).

msza od XIV w. Jak wiele innych terminów chrześcijańskich, zapożyczone ze stcz. *mšě*, cz. *mše*, por. słc. *(o)mša*, strus. *mša* 'nabożeństwo katolickie', scs. *mьša*, ch. dial. *màša*, słwń. *máša*. Słow. **mьša* 'msza' zapożyczone (może za pośrednictwem stwniem. *missa / messa*) z łac. kościelnego *missa* 'ts.', a to od kończącego mszę wezwania kapłana *Ite, missa est*. Łac. *missa* to forma rodzaju żeńskiego imiesłowu biernego *missus* od łac. *mittere* 'posłać, wysłać, odesłać, uwolnić, rozpuścić (zgromadzenie)'. Przym. *mszalny* 'odnoszący się do mszy' (zastąpił stp. przym. *meszny* 'ts'.) od łac. *missalis* 'ts.'. Na łac. *missali* oparte łac. kościelne *missale* 'księga liturgiczna zawierająca teksty mszy', zapożyczone do polskiego jako *mszał* 'ts.'.

mszyca od XV w. 'drobny owad z rodziny Aphidina', kasz. *mšëce* / *šëce* mn 'mszyce'. Ogsł.: cz. *mšice* 'mszyca', r. dial. *mšíca* 'komary, drobne owady', scs. *mъšica* 'komar; szarańcza'. Psł. **mъšica* 'drobny owad: mszyca, komar', pierwotne zdrobnienie z przyr. **-ica* od psł. *†mъša* [< **mūsi̯ā*] (por. pochodne z przyr. **-ъka*: p. *meszka* 'drobny owad z rzędu muchówek, mustyk', r. *moška* 'meszka'), najbliższe odpowiedniki: lit. *musë* / *musià* / *musìs* 'mucha', łot. *muša* 'komar', gr. *myĩa* / *mỹa* [< **musi̯a*] 'mucha', łac. *musca* 'ts.', stwniem. *muska* 'komar, meszka'. Pokrewne z mającym inną samogłoskę rdzenną wyrazem *mucha* (zob.).

mścić (się) *mszczę (się)* od XV w. 'brać za coś odwet, wywierać zemstę'; z przedr. *pomścić, zemścić się*. Ogsł.: cz. *mstít (se)*, r. *mstit'*, *mšču*, scs. *mъstiti, mъštǫ*. Psł. **mъstiti (sę)*, **mъščǫ (sę)* 'brać odwet za coś, mścić się', czas. odrzecz. od psł. **mъstь* ż (może też **mъsta*) 'odwet, rewanż za doznane zło, zemsta' (por. w tym znaczeniu p. daw. XVI–XVII w. *msta*, kasz. *msta*, cz. *msta*, r. *mest'*, scs. *mъstь*, bg. *mъst*). Podstawowe rzeczowniki **mъstь* / **mъsta* [< **mъt-tь* / **mъt-ta*] z pierwotnych **mĭt-tĭ-* / **mĭt-tā*, z przyr. **-tĭ-* / **-tā* od pie. **mei̯-t-* 'zmieniać, wymieniać' (od którego także psł. **mitě* przysł. 'na zmianę, na przemian', **mitъ* 'ukośny, poprzeczny'). Pierwotne znaczenie 'wzajemna wymiana czegoś, rewanż', wtórnie zawężone do 'rewanż, odwet za coś złego, za wyrządzoną krzywdę'. — Od tego *mściwy* → *mściwość*; *mściciel*; od czas. przedrostkowych *pomsta* od XIV w. 'odwet za krzywdę, kara' (→ *pomstować* 'przeklinać, wymyślać głośno, złorzeczyć'), *zemsta*.

mucha od XV w. 'owad Musca domestica', w gwarach też o innych owadach, np. *szkląca mucha* 'świetlik, robaczek świętojański'; zdr. *muszka*. Ogsł.: cz. *moucha*, r. *múcha*, scs. *mucha*. Psł. **mucha* [< **mousā*] 'mucha', pokrewne (z rdzennym *-ū-*) z psł. **mъšica* (zob. *mszyca*), lit. *musë* / *musià* / *musìs* ż 'mucha', łot. *muša* 'komar', gr. *myĩa* / *mỹa* [< **musi̯a*] 'mucha', łac. *musca* 'ts.', też (z rdzennym *-ū-*) łot. *mūša* 'ts.', stpr. *muso* [< **mūsā* ?] 'ts.'. Od pie. **mū-* / **mus-* 'komar, mucha' (pochodzenia dźwkn., od odgłosu wydawanego przez latające owady); wyraz słow. wyróżnia się rdzennym **u* pochodzenia dyftongicznego (< **-ou̯-*), podczas gdy w innych językach ie. rdzenne **ŭ* lub **ū*.

muchomor od XV w. 'grzyb trujący Amanita muscaria', dial. *muchomór*. Por. cz. *muchomůrka*, daw. *muchomorka* i *muchomor* 'ts.'. Złożenie, człon pierwszy *mucha* (zob.), człon drugi *-mor* to rzecz. odczas. od *morzyć* (zob.), etymologiczne znaczenie 'to, co morzy, zabija muchy'.

muczeć 'wydawać niski, przeciągły głos (o bydle)', też *mukać* 'ts.'. Por. cz. dial. *mukat* 'muczeć', r. dial. *múkat'* 'ts.', ch./s. *múkati, mūčēm* 'ryczeć (o krowie)'. Psł. **mukati* / **mučati* 'o głosie bydła', czas. pochodzenia dźwkn., podstawę stanowiła interi. **mu* naśladująca głos bydła. Podobne czasowniki też w innych językach ie., np. lit. *mūkti* 'ryczeć', śrwniem. *mûhen* 'ts.', łac. *mūgīre* 'ryczeć, huczeć, trzeszczeć'.

muł I od XV w. 'grząski osad, błoto, szlam', kasz. *muł* 'muł, szlam'. Ogsł.: dł. *mul* 'szlam', cz. *mul* 'miał', słc. *múľ* 'muł, szlam', r. *mul* / *mul'* 'ts.', ch./s. *mūlj* 'muł, szlam, błoto'. Psł. **mulъ* / **mulь* 'błoto, muł, szlam', derywaty utworzone (za pomocą przyr. **-lъ* / **-lь*) od pie. **meu̯-* / **meu̯ə-* / **mū-* 'wilgotny, mokry' i 'myć, obmywać' (zob. *myć*). Pierwotne znaczenie zapewne 'mokra, nasiąknięta wilgocią ziemia'. — Od tego *mulić, zamulić*; *mulisty*.

muł II od XIV w. 'zwierzę pochodzące ze skrzyżowania klaczy konia z ogierem osła, Equus mulus'. Por. cz. *mul*, r. *mul*, ch. dial. czak. *mũl, mūlȁ*, też słc. *mula* 'mulica', słwń. *múla* 'muł'. Zapożyczenie z łac. *mūlus* 'muł'. — Od tego *mulica*.

mur od XV w. 'ściana z cegły, kamienia, pustaków itp.', daw. też 'wszelkie ogrodzenie; przegroda'; zdr. *murek*. Zapożyczenie ze stwniem. *mûre* / *mûr* (dziś niem. *Mauer*) 'mur', przejętego z łac. *mūrus* 'mur, wał'. — Od tego *murować* → *murarz* → *murarstwo*.

murawa od XVI w. 'gęsta trawa pokrywająca jakąś przestrzeń, trawnik'. Por. r. *muravá* 'jasnozielona młoda trawa', dial. 'trawa łąkowa', słwń. *murâva* 'miękka trawa koło domów i dróg'. Urzeczownikowiona for-

ma rodzaju żeńskiego przym. *muravъ (por. p. dial. *murawy* 'zielony', cz. *mouravý* 'ciemnoszary', r. dial. *murávyj* 'zielony', bg. *múrav* 'zielonkawy'), utworzonego od psł. rzecz. *mura / *murъ 'coś ciemnego', pokrewnego, np. z gr. *mauros* 'ciemny'.

murszeć *murszeje* od XIX w. 'próchnieć', kasz. *muršec* 'murszeć, próchnieć, pleśnieć'; z przedr. *zmurszeć, zmurszały*, w XVI w. *murszasty* 'spróchniały', u Lindego *morszaty / morszysty* 'zbutwiały', dial. *murszywy* 'spróchniały'; por. daw. *morsz* 'próchno', dial. *murch* 'świeże próchno', kasz. *murš / mulš* m 'pleśń'. Zapożyczenie z niem. *morsch* 'zbutwiały, spróchniały', *morschen* 'butwieć, próchnieć'.

Murzyn od XIV w. 'człowiek należący do rasy czarnej'. Książkowe zapożyczenie (dla potrzeb przekładu Biblii) ze stcz. *muřin / múřěnín* 'ts.', por. cz. przest. *mouřenín* 'ts.', słc. przest. *murín* 'ts.', co przejęte z łac. *Maurus* 'Maur, północnoafrykański Murzyn'.

musieć *muszę* od XIV w. 'podlegać jakiejś konieczności, nie móc postąpić inaczej; uważać coś za swą powinność, obowiązek, być zobowiązanym; koniecznie chcieć', stp. *musieć / musić* 'być zniewolonym do czegoś, mieć obowiązek coś zrobić', dial. *musieć / musić* 'musieć'; postać *musić* dziś w czas. przedrostkowych *przymusić, wymusić, zmusić*; wielokr. *muszać* dial., poza tym z przedr. *przymuszać, wymuszać, zmuszać*. Por. gł. dial. *musyć* 'musieć', cz. *muset / musit* 'ts.'. Zapożyczenie ze stwniem. *muozan* 'móc, śmieć' (dziś niem. *müssen* 'musieć', por. ang. *must* 'ts.'). Związany z tym rzecz. *mus* 'konieczność działania, przymus, potrzeba' zapożyczony z niem. *Muß* '(nieodzowna) konieczność, mus, przymus'. — Od czas. przedrostkowego *przymus*.

muskać od XV w. 'dotykać, głaskać, gładzić lekko, delikatnie', dial. też 'powlekać, smarować' (*omuskać* 'oczyścić, obielić'), *muskać się* 'często patrzeć się do lustra i poprawiać na sobie toaletę', kasz. *muskac* 'muskać, gładzić'; jednokr. *musnąć*; też ekspresywny wariant z udźwięcznieniem *-sk-* > *-zg-*: dial. *muzgać* 'chlebem albo ziemniakami wycierać resztki tłuszczu, sosu z talerza, miski, patelni', *muzgać się* 'stroić się, upiększać się; czyścić się (o kocie)', 'pobrudzić się, powalać się', kasz. *umuzgac są* 'pobrudzić się'. Por. słc. dial. *muskac* 'wyrównywać glinianą podłogę', ukr. dial. *múckaty* 'brudzić', ch. dial. czak. *mȕskot* [< *mȕskāti] / *muzgât* 'ssać, mamlać', *mȕzot* [< *mȕzāti] 'lizać'. Pochodzenie niejasne. Może czas. intensywny z przyr. *-sk- (por. *głaskać*) od niepoświadczonego w słow. czasownika, który mógł być równy lit. *máuti, máuju* 'przeciągać ręką, gładzić, ciągnąć'.

my, dop. *nas* od XIV w. zaimek dla 1. osoby l. mn. Ogsł.: cz. *my, nás*, r. *my, nas*, scs. *my, nasъ*. Psł. zaimek osobowy dla 1. osoby l. mn *my 'my', kontynuuje pie. *mes lub *mēs 'my' (por. z *-ē- stpr. *mes*, lit. *mẽs*, z *-ē- łot. *mẽs*). Oczekiwalibyśmy słow. formy †*me* lub †*mě*, końcowe *-y* jest słow. innowacją, wprowadzone przez analogię do psł. zaimka osobowego dla 2. osoby l. mn *vy (zob. *wy*). Formy psł. przypadków zależnych (dop. *nasъ, cel. *namъ itd.) oparte na rdzeniu *nō-: dop. *nasъ (jak i stpr. dop. *nuoson*) kontynuuje pie. dop. *nōsom, z końcówką dopełniacza od rdzenia występującego w łac. mian. i bier. *nōs* 'my, nas', z krótką samogłoską rdzenną też w stind. *naḥ*, alb. *na* 'nas'.

myć *myję* od XIV w. 'usuwać brud za pomocą wody', daw. przen. 'zmykać, uciekać', dial. też 'prać'; z przedr. *podmyć, obmyć, przemyć, rozmyć, umyć, wymyć, zmyć*; wielokr. *-mywać*: z przedr. np. *obmywać, przemywać, rozmywać, umywać się, zmywać*. Ogsł.: cz. *mýt, myji*, r. *myt', móju*, scs. *myti, myjǫ*. Psł. *myti, *mъjǫ 'myć', prapokrewne z łot. *maût, mauju* 'pływać, zanurzać', lit. *máudyti, máudau* 'kąpać (się), myć', stpr. *au-músnan* ż bier. pj 'mycie, obmywanie', stwniem. *muzzan* 'czyścić', stind. *mū́tram* n 'mocz', awest. *mūϑəm* 'brud'. Od pie. *meu̯- / *meu̯ə- / *mū- 'wilgotny, mokry' i 'myć, obmywać'. — Od tego *mydło* (zob.); od czas. przedrostkowych *pomywacz* → *pomywaczka*; *umywalka*; *zmywarka*.

mydło od XIV w. 'substancja używana do mycia, prania', stp. też w nazwach roślin, np. *kacze mydło* 'połonicznik, Hernaria glabra', *psie mydło* 'mydlnica lekarska, Saponaria officinalis'; zdr. *mydełko*. Ogsł.: cz.

mýdlo, r. *mýlo*, cs. *mylo*. Psł. **mydlo* 'substancja, środek służące do mycia', nazwa narzędzia od psł. **myti* (zob. *myć*), z przyr. **-dlo*. — Od tego *mydelniczka*; *mydlić* (*namydlić*, *rozmydlić*, *wymydlić*), *mydliny*.

mylić od XVI w. (ale w XV w. z przedrostkami) 'wprowadzać w błąd, zwodzić, łudzić', daw. 'zmieniać porządek czegoś, plątać, gmatwać, psuć, przeszkadzać', 'zwlekać', 'chybiać, nie trafiać; zawodzić'; z przedr. *omylić się* od XV w., *pomylić*, *zmylić*, stp. też np. *namylić* 'pomylić'. Płnsł.: cz. *mýlit* 'wprowadzać w błąd; przeszkadzać; wprawiać w zakłopotanie', stcz. 'powodować niepewność, wątpliwość', ukr. reg. *mylýty* 'wprowadzać w błąd; wprawiać w zakłopotanie'. Psł. dial. **myliti* 'wprowadzać w błąd, zwodzić', etymologia niepewna. Budowa wyrazu i semantyka wskazuje na pierwotny czas. kauzat., jednak hipotetyczny czas. podstawowy nie jest poświadczony. Samogłoska rdzenna **y* może z regularnego w takich czasownikach wzdłużenia **ъ* (z wcześniejszego **ŭ* → **ū* > **y*), w takim razie podstawowy czas. zawierałby rdzeń **mъl-* [< **mŭl-* < pie. **ml̥-*], najbliższymi pokrewnymi wyrazami byłyby zatem różniące się budową lit. *mùldyti* 'pleść, bajać, fantazjować', łot. *mùldêt* 'ts.'. Ostateczną podstawą był zapewne pie. pierwiastek **mel-* 'oszukiwać, kłamać' (od którego np. lit. *mẽlas* 'kłamstwo', *melúoti* 'kłamać'), jednak zasadność rekonstrukcji takiego pierwiastka bywa ostatnio kwestionowana. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'powodować, że ktoś jest oszukany, okłamany' > 'wprowadzać w błąd, zwodzić'. — Od tego *mylka* 'pomyłka'; od czas. przedrostkowych *omyłka* 'błąd, pomyłka' (por. stp. XV w. *omył* 'nieuwaga, roztargnienie; wątpliwość; głupstwo, niedorzeczność', daw. XVII w. *omyła* 'omyłka, pomyłka'), *pomyłka*, *zmyłka*.

mysz ż od XV w. 'niewielki gryzoń z rodziny myszowatych (Muridae)', stp. też *wodna mysz* 'Crossopus fodiens', w gwarach często *mysza* 'mysz'; zdr. *myszka*. Ogsł.: cz. *myš*, r. *myš'* ż (dial. też *myš* m i *myšá*), scs. *myšь*. Psł. **myšь* ż 'mysz', odpowiada stwniem. *mūs* 'mysz; muskuł' (dziś niem. *Maus* 'mysz'), łac. *mūs* 'ts.', gr. *mȳs* 'mysz; szczur; muskuł', stind. *mū́ṣ-* m i ż 'mysz; szczur'. Kontynuuje pie. **mūs-* 'mysz; muskuł, mięsień' (może od pie. **meu̯-s-* 'szybko się poruszać; kraść'), rzecz. należący pierwotnie do tematów spółgłoskowych, który w psł. przeszedł do tematów na *-ĭ-*. — Od tego *mysi* (też w złożeniu *mysikrólik* 'maleńki ptak Regulus regulus', człon drugi zdr. od *król*, zob.); *myszaty*.

myśl ż od XIV w. 'czynność umysłu, myślenie, rozum, umysł, świadomość', 'wynik rozmyślań, skutek myślenia'. Ogsł.: cz. *mysl*, r. *mysl'*, scs. *myslь*. Psł. **myslь* ż [< **myd-slь* < pie. **mūdʰ-slĭ-*] 'myślenie, myśl', bez odpowiedników w językach ie., od pie. **meu̯dʰ-* 'uważać na coś, myśleć o czymś' (od którego lit. *maũsti*, *maudžiù* 'pragnąć czegoś, tęsknić', goc. *ga-maudjan* 'przypominać', gr. *mȳ́thos* 'słowo, mowa; powiedzenie, przysłowie; pogłoska, wieść; opowiadanie, legenda, mit, bajka'), z przyr. **-slĭ-* > psł. **-slь*. Zob. *myśleć*.

myśleć *myślę* (daw. od XIV w. i dziś dial. *myślić*, *myślę*) 'rozumować', 'pamiętać o kimś, o czymś, dbać, troszczyć się', 'nosić się z zamiarem, zamierzać, chcieć coś zrobić'; z przedr. *domyślić się*, *namyślić się*, *pomyśleć*, *przemyśleć*, *rozmyślić się*, *umyślić*, *wymyślić*, *zamyślić się*, *zmyślić*; wielokr. *myślać* dial. 'myśleć', poza tym z przedr. np. *domyślać się*, *rozmyślać*, *zmyślać*. Ogsł.: cz. *myslet* / *myslit*, r. *mýslit'*, scs. *mysliti*, *myšlją*. Psł. **mysliti*, *myslʼą* 'myśleć, rozmyślać', czas. odrzecz. od psł. **myslь* (zob. *myśl*). Polski bezokol. *myśleć* wtórny (pierwotny *myślić* zachowany współcześnie w czas. przedrostkowych), przez analogię do czasowników typu *widzieć* (w obu przypadkach formy czasu teraźn. na *-i-*: *myśli* : *widzi*). — Od tego *myślenie*; *myśliciel*; zob. też *myśliwy*; od czas. przedrostkowych *namysł*, *pomysł* od XVI w. (daw. XVI w. 'myśl, umysł, rozum; pomyślenie, pojmowanie, rozumowanie', 'mniemanie, pogląd, zdanie, opinia, wyobrażenie', 'zamysł, plan; sposób', 'sens, znaczenie, treść'), *umysł*, *wymysł* (dial. 'nowość', 'przysmak', *wymysły* 'złorzeczenia', daw. XVI w. *wymysłek* 'wymysł, wynalazek,

pomysł', 'mędrek, człowiek pomysłowy'), *zamysł, zmysł*, zob. też *przemysł; domyślny, pomyślny, umyślny, wymyślny*. Zob. *myśliwy*.

myśliwy od XVI w. 'ten, kto poluje na zwierzynę, łowca', w XVI w. też w funkcji przym. 'zajmujący się łowiectwem, rozmiłowany w łowiectwie', od tego daw., dziś dial. *myśliwiec* 'myśliwy, łowca' (nowe 'samolot myśliwski; pilot takiego samolotu'), por. cz. *myslivec* 'myśliwy', pot. 'leśniczy', słc. *myslivec* 'myśliwy' (z polskiego ukr. *myslývec'* 'myśliwy', br. dial. *myslivca* 'ts.'). Przym. użyty w funkcji rzeczownika, por. w pierwotnej funkcji stp. od XV w. *myśliwy* 'myślący, rozmyślający o czymś, skupiony, uważny', 'zmyślony, udany', por. cz. *myslivý* 'myślący, rozmyślający', ukr. *myslývyj* 'rozumny, pojętny'. Od p. *myśleć*, psł. **mysliti* (zob. *myśleć*), przym. z przyr. *-iwy* < **-ivъ*. Rozwój znaczeniowy 'myślący, rozmyślający, rozumny' > 'łowca' w związku z uznawaniem łowiectwa za zajęcie wymagające rozumu, przemyślności, sprytu. — Od tego *myśliwski, myślistwo*.

myto od XIV w. '(w dawnej Polsce) opłata za przejście, przejazd lub przewóz (drogą, mostem, rzeką), cło, miejsce pobierania takiej opłaty', stp. też 'zapłata, wynagrodzenie, cena, wartość', 'różnego rodzaju daniny i opłaty oraz miejsce ich pobierania'. Ogsł.: cz. *mýto* 'opłata za używanie dróg', r. *mýto* / *myt* 'myto', scs. *myto* 'wynagrodzenie, podarunek'. Psł. **myto* 'opłata za przejście, przejazd, przewóz, cło', zapożyczenie ze stwniem. *mūta* 'cło'. Zob. *przemycić*.

mżyć *mży* 'rosić, padać, siąpić (o drobnym deszczu), kasz. *mžëc* / *mžâc, mži* 'mżyć, siąpić'. Płnsł.: cz. *mžít* 'drobno padać; zraszać', r. dial. *mžit'* 'siąpić (o deszczu); padać (o zimnej, mokrej mgle)'. Psł. dial. **mьžiti* 'drobno padać, kropić, rosić, mżyć', pierwotnie zapewne **mьziti, *mьžǫ* [< **mьzjǫ*] (por. stcz. *mzieti* 'mizernieć, chorować', cz. dial. *mzet* 'butwieć', słwń. *mezéti* / *mzéti, -zím* 'wyciekać, wypływać, sączyć się', sprowadzane do psł. **mьzěti*), prapokrewne z lit. *mį̃sti, mę̃žù* 'moknąć', *mė́žti, mė́žu* 'nawozić; wyrzucać nawóz', łot. *mêzt, mēzu* 'wyrzucać nawóz', śrwniem. *mīgen* 'oddawać mocz', łac. *meiō* 'moczę', *mingō* 'moczę, oddaję mocz', stind. *méhati* 'moknie'. Od pie. **meiǵʰ-* 'moczyć, moknąć'. — Od tego *mżawka* 'drobny deszcz' (por. dial. *mżawa* 'ts.', kasz. *mžava* 'deszcz').

N

na przyim. od XIV w. Ogsł.: cz. *na*, r. *na*, scs. *na*. Psł. **na* 'na' (najpierw w funkcji lokalnej 'na coś, na wierzch czegoś', 'na czymś, na wierzchu czegoś'), odpowiada lit. *nuõ* 'od, z', łot. *nùo* 'od', stpr. *no* / *na* 'na', z pie. **nō* będącego wariantem pie. **anō* i **an* 'w górę, wzwyż' (por. goc. *ana* 'na, wzwyż', stwniem. *an* 'na' (dziś niem. *an* 'na'), gr. *aná* 'na, po, przez, podczas', *ánō* przysł. 'w górę, do góry, wzwyż; dawniej, ongiś', przyim. 'ponad, powyżej', awest. *ana* 'przez'. Wtórnie przedr. *na-*, ogsł., psł. **na-*.

nabiał od XV w. 'przetwory, produkty z mleka', w XVI w. też *nabielnie* 'ts.'. Por. cz. dial. *nabjeł* / *náběl'* 'mleko i produkty z mleka', ukr. dial. *nabíl* 'ts.'. Od *nabielić*, poświadczonego jednak w innych znaczeniach: XVI w. *nabielić* 'wybielić wiele', u Lindego 'po wierzchu pobielić, dosyć wybielić'. Por. *podbiał*.

nabożny od XIV w. 'pobożny', stp. też 'pokorny'. Por. cz. *nábožný* 'pobożny'. Od wyrażenia przyimkowego *na boga* (zob. *bóg*). — Od tego *nabożeństwo* 'ceremonia religijna, obrzęd religijny', stp. też 'pobożność, pobożne postępowanie', 'pokora, skrucha'.

nabój 'jednostka amunicji broni palnej', od XVIII w. 'proch i kula, użyte do nabicia

broni palnej, ładunek'; w innych znaczeniach stp. XV w. *nabój* 'najazd, napad', dial. 'śnieg ubity, ujeżdżona droga', kasz. *nˡâboje* mn 'nieużytki rolne'. Ogsł.: cz. *náboj* 'nabój, ładunek', 'piasta', r. dial. *nabój* 'nabój, ładunek', 'deska przybita do górnej krawędzi burty w celu jej podwyższenia; ubity plac do młocki, klepisko; zaspa śnieżna', ch./s. *nȁbōj* 'nabój, ładunek', 'ziemia z plewami, ze słomą, którą nabija się przestrzeń między deskami w ścianie, w podłodze; uklepana ziemia; rana z otarcia nogi, obrzęk ropny na stopie'. Słow. **nabojь*, rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **na-biti* 'nabić', p. *nabić* (o pochodzeniu zob. *bić*), z wymianą samogłoski rdzennej jak w pokrewnym *bój* (zob.). Znaczenie 'ładunek' związane z dawnym sposobem ładowania (nabijania) broni palnej.

nabrzęknąć 'nabrzmieć, napuchnąć', od XVI w. *nabrzękły* 'nabrzmiały, napuchnięty'; też *obrzęknąć* 'opuchnąć'; wielokr. *nabrzękać, obrzękać*; bez przedrostka daw. *brzęknąć* 'obrzmiewać, pęcznieć'. Por. r. *nabrjáknut'* 'napęcznieć', dial. *brjáknut'* 'przesiąkać wilgocią, moknąć; nabrzmiewać', ukr. *brjáknuty* 'pęcznieć', ch./s. *nabréknuti* 'nabrzmieć, napęcznieć; spuchnąć', dial. *bréknuti* 'napęcznieć, nabrzmieć; powiększyć się'. Psł. **bręknǫti* 'obrzmiewać, nabrzmiewać, pęcznieć', czas. dok. od psł. **bręčati* / **brękati* 'wydawać dźwięk, dźwięczeć, brzęczeć' (zob. *brzęczeć*), rozwój znaczenia 'wydawać dźwięk, głos' > 'pęcznieć, nabrzmiewać' jak w *brzmieć* 'dźwięczeć, brzęczeć' > 'pęcznieć, puchnąć' (zob. *nabrzmieć*).

nabrzmieć od XVII w. 'napęcznieć, napuchnąć', daw. 'wezbrać', dial. *nabrnięty* 'nabrzękły, obrzmiały'; *obrzmieć* 'napęcznieć, opuchnąć'; wielokr. *nabrzmiewać, obrzmiewać*; bez przedr. daw. od XVII w. *brzmieć, brzmi* (w XVIII w. *brzmieć, brzmieje*) 'puchnąć, pęcznieć', dial. śl. *brnůńć, brńe* 'puchnąć, pęcznieć'. Płnsł.: cz. dial. *nabrňet'* 'napuchnąć, obrzęknąć', słc. dial. *nabriňec* 'ts.', r. dial. *brenét'* 'puchnąć, obrzmiewać; dojrzewać, napełniać się, rumienić się', ukr. *bryníty* / *breníty* 'pęcznieć, obrzmiewać; dojrzewać', br. *brynjác'* 'puchnąć, obrzmiewać'. Psł. dial. **brьněti*, **brьnéjǫ* 'pęcznieć, puchnąć, obrzmiewać', etymologicznie tożsame z psł. **brьněti* 'wydawać dźwięk, dźwięczeć, brzęczeć' (zob. *brzmieć*), co do rozwoju znaczenia zob. *nabrzęknąć*.

nabytek 'to, co zostało nabyte', stp. XV–XVI w. 'majątek, mienie', kasz. *nabëtk* 'nabytek, zdobycz; dziecko pozamałżeńskie'. Por. cz. *nábytek* 'meble, umeblowanie', stcz. 'majątek, mienie; bydło', br. *nabýtak* 'własność; nabytek', dial. 'bydło', 'kupiona rzecz'. Słow. **nabytъkъ* 'to, co nabyte, osiągnięte', utworzone jak pokrewne *dobytek, zbytek* (zob.) od imiesłowu **nabytъ* od przedrostkowego czas. **na-byti* 'osiągnąć coś, zdobyć, nabyć', p. *nabyć* 'otrzymać coś, kupić; osiągnąć', stp. 'dojść do czegoś, osiągnąć coś, uzyskać, posiąść', o pochodzeniu zob. *być*.

naczelny od XVI w. 'znajdujący się na czele, główny, ważny'. Od wyrażenia przyimkowego *na czele* (zob. *czoło*). — Od tego *naczelnik* 'zwierzchnik, przełożony' (daw. od XVI w. 'ozdoba czoła').

naczynie 'przedmiot użytkowy służący do przechowywania, przyrządzania lub umieszczania różnorodnych zawartości', stp. od XV w. *naczynie* zbior. 'narzędzia, przyrządy, instrumenty', 'naczynie domowe, garnek', od XIV w. 'z grubsza obrobiony materiał drzewny', daw. 'instrument, narzędzie, sprzęt', np. *naczynie wodne* 'okręt, statek', dial. także 'mebel, sprzęt'. Por. cz. *náčiní* n 'sprzęty, narzędzia, przybory', ukr. dial. *načín'n'e* / *načín'n'a* / *načín'e* 'naczynia kuchenne; komplet oprzyrządowania tkackiego'. Słow. **načinьje* 'narzędzia, przybory', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od psł. **načinъ* 'narzędzie, przybór, naczynie; sposób' (por. stp. XV w. *naczyn* 'narzędzie, instrument', cz. *náčin* 'narzędzie, instrument', dial. też 'naczynia, naczynie', r. dial. *načín* 'początek, rozpoczęta praca', ch./s. *náčin* 'sposób, metoda, tryb'), będącego rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **na-činiti* 'zrobić, sprawić, spowodować, sporządzić' (zob. *czynić*).

nać ż od XV w. 'liście i łodygi roślin okopowych', dial. zwykle 'liście i łodygi ziemniaków', 'liście marchwi'; zdr. *natka*. Ogsł.: cz. *nať* ż 'nadziemna część rośliny (łodygi,

liście, czasem też kwiaty)', ukr. reg. *nat'* ż 'wąs rośliny', słwń. *nât* ż 'liście i łodygi roślin okopowych'. Psł. **natь* ż 'liście i łodygi roślin', prawdopodobny odpowiednik: stpr. *noatis* [< **nātē*] 'pokrzywa', por. pokrewne (z innymi przyrostkami) lit. *natrė̃ / nõterė* 'ts.', łot. *nâtre* 'ts.' i zapewne stwniem. *nazza* [< **natōn*] 'ts.', pochodne stwniem. *nezzila*, śrwniem. *nezzel* (dziś niem. *Nessel*) 'ts.', stang. *net(e)le / netel* 'ts.'. Odpowiedniki ie. sugerują przeniesienie w słow. nazwy pokrzywy na łodygi z liśćmi pewnych roślin uprawnych. Dalsza etymologia niepewna, może od pie. **ned- / *net-* 'skręcać razem, wiązać, łączyć'.

nad, *nade* przyim. od XIV w. Ogsł.: cz. *nad*, *nade*, r. *nad*, scs. *nadъ*. Psł. **nadъ* 'nad', od psł. przyimka **na* (zob. *na*), utworzone jak psł. **podъ* 'pod' od psł. **po* (zob. *po*, *pod*), **perdъ* 'przed' od psł. **per-* (zob. *przed*), psł. **zadъ* 'tył' od psł. **za* (zob. *za*, *zad*). Wtórnie przedr. *nad-*, ogsł., psł. **nad-*.

nadal 'w dalszym ciągu', stp. XV w. 'dalej (o stosunkach przestrzennych)'. Por. cz. *nadále* przysł. 'nadal, na przyszłość, w dalszym ciągu'. Z wyrażenia przyimkowego *na dal* (zob. *na*, *dal*).

nader od XVI w. przysł. 'bardzo', w XVI w. też rzadko *nadder* i *nadert* 'nazbyt, zbytnio, więcej niż trzeba; bardzo'. Z wyrażenia przyimkowego *†nad dert*, zapożyczonego z cz. *nad drt* (cz. *drt* 'coś potłuczonego, rozbitego na kawałki; drobne cząstki, drobiny; opiłki, trociny', por. *drtiny* mn 'trociny, drewniane wiórki', *drtit* 'kruszyć, rozkruszać, rozdrabniać', od psł. **derti*, zob. *drzeć*). Pierwotne znaczenie wyrażenia przyimkowego *nad drt* 'nad odrobinę', stąd 'nieco więcej' > 'szczególnie', 'bardzo'.

nadobny od XV w. 'pełen powabu, piękny, dorodny, przystojny', stp. 'piękny, zgrabny, kształtny, stosowny, taki jak należy', daw. 'ładny, miły, piękny, przystojny, urodziwy, śliczny', słowiń. *nâdobni* 'urodziwy, przystojny'. Ogsł.: cz. *nádobný* 'ładny, przystojny', r. przest. *nádobnyj* 'konieczny, potrzebny', dial. *nadóbnyj* 'dobry', s. dial. *nàdoban* 'celowy'. Słow. **nadobьnъ* 'taki jak potrzeba, jak należy, odpowiedni, stosowny, potrzebny, kształtny' to przym. od rzecz. **nadoba* 'coś stosownego, odpowiedniego do czegoś, zwłaszcza stosowne narzędzie, naczynie, sprzęt' (por. p. daw. od XVI w. *nadoba* 'naczynie', 'piękno, uroda', słowiń. *nâdoba* 'uroda', stp. *nadobie* 'sprzęt, naczynie', w XVI w. 'narzędzie; naczynie', cz. *nádoba* 'naczynie', *nádobí* 'naczynia; narzędzia', stcz. *nadobie* 'sprzęt, narzędzia; naczynia', br. *nadóba* 'sprzęty'), od psł. wyrażenia przyimkowego **na době* 'odpowiednio, stosownie, tak jak trzeba, jak potrzeba, w porę' (por. p. daw. *na dobie* 'w porę', cz. daw. *na době byti* 'być dojrzałym', strus. *nadobě* 'trzeba, potrzeba', r. dial. *nádobe* 'ts.'), które od psł. rzecz. **doba* 'to, co jest odpowiednie, stosowne, właściwe', zob. *doba*).

nadzieja od XIV w. 'oczekiwanie spełnienia czegoś pożądanego', kasz. *nâʒéja / nâdéja* 'ts.'. Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *naděje* ż, r. dial. *nadéja*, cs. *naděja*, słwń. *nâdẹja*. Psł. **naděja* 'nadzieja, oczekiwanie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **na-děјati sę* 'spodziewać się, mieć nadzieję, oczekiwać' (por. stp. *nadziać się* 'spodziewać się, mieć nadzieję, przypuszczać', scs. *nadějati sę* 'oczekiwać, spodziewać się'), z przedr. **na-* od psł. **dějati sę* 'odbywać się, zdarzać się, zachodzić, stawać się; podziewać się, przepadać, znikać' (zob. *dziać się*). — Od wyrażenia przyimkowego *bez nadziei*: *beznadzieja*, *beznadziejny*.

nadzór od XIX w. 'nadzorowanie, kontrolowanie, pilnowanie; opieka', kasz. *nadzór / nâdzór* 'ts.'. Por. cz. *nadzor* 'nadzór', r. *nadzór* 'nadzorowanie', słwń. *nadzòr* 'nadzór', wszędzie bez wcześniejszych poświadczeń. Kalka niem. *Aufsicht* 'dozór, nadzór', w nawiązaniu do *dozór* (zob.). — Od tego *nadzorować* → *nadzorca*.

nagabnąć 'zwrócić się z żądaniem lub prośbą, zaczepić'; wielokr. *nagabywać*; stp. od XIV w. *nagabać* 'prześladować, dręczyć, napastować, dokuczać', 'pozywać, niepokoić pozwami sądowymi lub zaprzeczeniem praw', daw. też 'pobudzać, drażniąc, podniecać'; bez przedrostka daw. od XIV w., dziś dial. *gabać* 'zaczepiać, niepokoić, dokuczać, dręczyć, nękać', stp. też 'chcieć coś zagarnąć, usilnie o coś zabiegać' (jako termin prawny 'oskarżać, zaskarżać'), 'naprzy-

krzać się, nalegać', dial. 'lekko uderzać', 'zaczepiać, napastować'. Ogsł.: cz. dial. *habat* 'brać, przywłaszczać sobie', słc. *habat'* 'zgarniać, zagarniać, zabierać siłą', ukr. dial. *hábaty* 'chwytać', bg. dial. *gábam* 'oszukiwać, okłamywać, wyprowadzać w pole'. Psł. **gabati* 'chwytać, łapczywie brać, zabierać, zagarniać' > 'zaczepiać, napastować, dręczyć', prapokrewne z lit. *gobėtis* 'pożądać, gorąco pragnąć; łakomić się na coś', dial. *guõbti* 'zgarniać, gromadzić', *gabénti* 'przewozić, przenosić', stirl. *gaibid* 'bierze, chwyta; otrzymuje', łac. *habeō* 'trzymam, mam', wszystkie od pie. **gʰabʰ-* 'chwytać, brać'.

nagi od XV w. 'nieubrany, obnażony, goły', 'nieowłosiony, nieopierzony, bezlistny, niezalesiony, pustynny', daw. też 'bez upiększeń, bez osłonek, prosty, zwyczajny' (dziś *naga prawda*), 'nie mający zbroi', 'nędzny, ubogi'. Ogsł.: cz. *nahý*, r. *nagój*, scs. *nagъ* 'nagi, goły'. Psł. **nagъ* 'nagi, goły, niczym nie pokryty, nie osłonięty', dokładne odpowiedniki: lit. *núogas* 'nagi', łot. *nuôgs* 'ts.', por. też pokrewne goc. *naqaþs*, niem. *nackt* 'nagi, goły, obnażony, ogołocony', ang. *naked* 'goły', łac. *nūdus* 'nagi, goły', stind. *nagná-* 'ts.', od pie. **nŏgʷo-* 'nagi' (w słow. i bałt. kontynuowana jest prapostać **nōgʷo-* z długą samogłoską rdzenną **ō*, w innych językach z krótkim **ŏ*). — Od tego *nagość*; *nagus*; *obnażyć* od XV w. 'rozebrać do naga, uczynić nagim; pozbawić coś osłony, odsłonić, odkryć', wielokr. *obnażać* (bez przedr. w XVI w. *nażyć* 'czynić nagim', por. np. stcz. *nažiti* 'ts.').

nagietek 'roślina ozdobna Calendula', też *nogietek*, stp. od XV w. *nogietek* / *nogtek* 'nagietek lekarski, Calendula officinalis' (też inne rośliny, np. *nogtek ogrodowy* 'szafran polski, krokus'), *nogiet* 'nagietek lekarski', dial. *nogietek* / *nagiętek* i *nogietek* / *nokietek* / *nogiętek* 'nagietek'. Pierwotna postać *nogietek* to zdr. od p. daw. od XV w., dziś dial. *nogieć* / *nokieć* 'pazur' (w stp. też 'choroba oczu koni i bydła', *sowi nogieć* 'różne cierniste krzewy: ostrężyna, głóg itp.'), por. cz. *nehet*, r. *nógot'*, ch./s. *nȍkat* 'paznokieć', z psł. **nogъtь* 'paznokieć, pazur', odpowiadającego lit. *nagùtis* 'paznokieć, pazur', stpr. *nagutis* 'paznokieć', związanego etymologicznie z *noga* (zob.). Nazwa rośliny od jej owoców, składających się z wielu cząstek przypominających kształtem pazury zwierzęce (por. dial. *pazurek* 'nagietek'). W związku z wyjściem z użycia wyrazu podstawowego *nogieć* nazwa rośliny przekształcana była przez etymologię ludową, która skojarzyła wyraz z przym. *nagi* (zob.), stąd *nagietek*, bądź z imiesłowem biernym *nagięty* (zob. *giąć*), stąd dial. *nagiętek*.

nagły od XIV w. 'zaskakujący, niespodziewany, raptowny', 'nie cierpiący zwłoki, pilny, natychmiastowy', stp. 'prędki, szybki, gwałtowny'; przysł. *nagle* 'w sposób nieoczekiwany, zaskakujący, naraz, wtem, raptownie'. Ogsł.: cz. *náhlý* 'nagły, raptowny; pochopny', r. *náglyj* 'zuchwały, bezczelny', ch./s. *nâgao* 'nagły, natarczywy, raptowny, porywczy, gwałtowny'. Psł. **naglъ* 'gwałtowny, raptowny, niespodziewany', bez pewnej etymologii, różnie objaśniano też strukturę wyrazu: wydzielano rdzeń **nag-* i przyr. **-lъ* (bądź **-ъlъ*) albo rdzeń **gl-* i przedr. **na-*. Bardziej prawdopodobna jest pierwsza możliwość: przymiotnik z przyr. **-lъ* (tworzącym przymiotniki od podstaw czasownikowych, por. np. *rychły*), od nieposwiadczonego w słow. czasownika z rdzeniem **nag-*, który mógłby odpowiadać lit. *nogėtis* 'chcieć, śmieć' (pokrewnemu może z psł. **snaga* 'czystość; staranie; siła, moc', por. p. dial. *snaga* 'czystość; staranie', cz. *snaha* 'dążenie, dążność, usiłowanie', ch./s. *snága* 'siła, moc; potęga; dzielność'). Pierwotnym znaczeniem w takim razie byłoby 'silny, mocny, gwałtowny'. — Od tego *naglić*, *ponaglić*, *przynaglić*.

nagrodzić od XVI w. 'dać nagrodę, obdarzyć czymś w nagrodę, odwdzięczyć się, wynagrodzić', 'wyrównać, zrekompensować, naprawić', daw. 'naprawić wyrządzoną szkodę lub krzywdę, wziąć na siebie jakieś cierpienie za wyrządzone zło', 'dać zapłatę według zasługi, odpłacić', 'zastąpić kimś, czymś', daw. i dial. też *nadgrodzić* 'nagrodzić'; z przedr. *wynagrodzić*, *wynagrodzenie*; wielokr. *nagradzać*, *wynagradzać*. Ogsł.: cz. *nahradit* 'wynagrodzić, zrekompensować; zastąpić', str. XVI w. *nagoroditi* 'wyrównać, wynagrodzić (straty)', ukr. *nahorodýty*

'nagrodzić, wynagrodzić', ch./s. *nagráditi* 'nagrodzić, wynagrodzić'. Psł. **nagorditi* 'dać zapłatę, odszkodowanie, rekompensatę', z przedr. **na-* od psł. **gorditi* 'stawiać ogrodzenie, przegrodę, zagrodę, odgradzać, przegradzać, zagradzać' (zob. *grodzić*). Znaczenie 'dać zapłatę, odszkodowanie, rekompensatę' przedrostkowego **nagorditi* rozwinęło się prawdopodobnie z wcześniejszego 'odgrodzić, wydzielić czy przydzielić coś (np. część posiadanej ziemi, działkę) jako zapłatę, odwdzięczenie się, odszkodowanie, rekompensatę za coś'. — Od tego rzecz. odczas. *nagroda* od XVI w. 'wyróżnienie za zasługi, osiągnięte wyniki itp.', 'odszkodowanie, rekompensata' (por. np. cz. *náhrada* 'odszkodowanie, rekompensata, wynagrodzenie; zastępstwo').

najem *najmu* od XV w. 'wynajęcie, wydzierżawienie', daw. 'dzierżawa', 'wynagrodzenie, zapłata'. Por. cz. *najem, -jmu* 'dzierżawa, najem; komorne', r. *naëm, najma* (dial. *naím*) 'wynajęcie', ch./s. *najam, -jma* 'wynajęcie, najem; czynsz, dzierżawa'. Słow. **najьmъ* 'wynajęcie, najem', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **na-jęti, *na-jьmǫ* 'nająć', p. *nająć, najmę* (zob. *jąć*), oparty na temacie czasu teraźn. **na-jьm-* (por. analogicznie utworzone *sejm*). Na wzór tego wyrazu powstały nowsze derywaty od czasowników z dalszymi przedrostkami: *podnajem* (← *podnająć*), *wynajem* (← *wynająć*). — Od tego *najemny* → *najemnik*; *najemca*.

najmita m, wcześniej od XVI w. *najmit* 'człowiek wynajmujący się do pracy za zapłatę'. Od przedrostkowego czas. *nająć, najmę* (zob. *najem*), z przyr. *-it* / *-ita*.

naleśnik od XVIII w. 'rodzaj ciasta'. Por. cz. *nálesník* 'chleb pieczony na liściu', r. dial. *nalístnik* 'placek upieczony na liściach kapusty, ciemierzycy lub na blasze', ukr. *nalýsnyk* (dial. *nalýstnyk*) 'naleśnik', dial. 'kaczan kukurydzy, pieczony na liściu kapusty', dial. też *nálisnyky* 'naleśniki', br. *nalísnik*, dial. *nalésnik* 'naleśnik'. Przypuszczalnie od wyrażenia przyimkowego **na lěsě* 'na kracie', por. p. *lasa* 'plecionka z prętów, drewniana krata', cz. *lísa* 'plecionka z prętów (np. do suszenia owoców)', r. *lesá* 'rusztowanie', dial. 'pleciony płot', ch./s. *ljësa* 'plecionka z prętów, trzciny; krata (np. do suszenia owoców, kukurydzy); pleciony płot' < psł. **lěsa* 'plecionka z gałązek, prętów, krata, plecione ogrodzenie'. W takim razie pierwotnie byłoby to jakieś ciasto pieczone na drewnianej kracie, plecionce pełniącej rolę rusztu. Nie można jednak wykluczyć, że podstawę stanowiło wyrażenie przyimkowe **na listě* 'na liściu' (od psł. **listъ* 'liść', zob. *list*) i że byłoby to ciasto pieczone na dużym liściu (np. kapusty). Jest także możliwe, że pierwotnie chodziło o dwa różne wyrazy (**nalěsьnikъ* i **nalistьnikъ*), nazywające dwa różne rodzaje wypieku.

należeć od XVI w. 'być czyjąś własnością', 'być częścią, elementem czegoś, zaliczać się do czegoś', 'brać udział w czymś, być uczestnikiem czegoś', daw. (często *należeć komuś, czemuś*), też 'dotyczyć, odnosić się do kogoś, czegoś, mieć z kimś lub czymś związek', 'zasadzać się, polegać na czymś, być ważnym, koniecznym', 'być przeznaczonym, służyć', *należy* i *należało* 'trzeba, powinno się', *należeć się* 'przysługiwać'; z przedr. *przynależeć*. Por. cz. *náležet* 'być własnością, należeć; przysługiwać, być z czymś związanym', r. *naležát'* 'odleżeć, zrobić sobie odleżyny; wyleżeć, przez leżenie uczynić wygodnym', daw. 'być czyjąś własnością; gorliwie się czymś zajmować', scs. *naležati* 'leżeć na czymś; naciskać, nalegać'. Psł. **naležati* 'leżeć na czymś; być częścią czegoś; być związanym z czymś, przysługiwać komuś, czemuś', z przedr. **na-* od psł. **ležati* 'leżeć' (zob. *leżeć*. Znaczenie 'być czyjąś własnością' powstało zapewne za pośrednictwem konstrukcji *należeć czemuś* 'być położonym na czymś, leżeć na czymś' > 'zaliczać się do czegoś, stanowić część składową, element czegoś' i chyba wtórnej *należeć komuś* 'zaliczać się do kogoś, odnosić się do kogoś'. — Od tego *należny* od XVI w. 'przysługujący, należący się komuś, czemuś', daw. 'odpowiedni, właściwy', 'podlegający', 'wchodzący w skład, należący do czegoś', 'korzystny, potrzebny' (→ *należność*, daw. 'nieodłączna część składowa; korzyść, dochód'), *należyty* od XVI w. 'taki jak należy, właściwy, stosowny, odpowiedni', w XVI w. też 'dotyczący czegoś, od-

noszący się', 'pożyteczny', 'ważny, istotny' (por. cz. *náležitý* 'należyty, słuszny, właściwy, stosowny'), daw. XVI–XVII w. także *należysty* 'istotny, doniosły, ważny'; od czas. przedrostkowego *przynależny* —› *przynależność*.

nałóg od XV w. 'zły, szkodliwy nawyk; zakorzenione przyzwyczajenie', daw. 'nawyk, przyzwyczajenie'. Por. dł. *nałog* 'przyzwyczajenie, nawyk; zwyczaj, obyczaj; sposób; styl', ukr. reg. *nálih* / *náloh* 'przyzwyczajenie, nawyk, mania', *naloha* 'ts.', br. dial. *nalóh* 'złe przyzwyczajenie, nałóg'. Płnsł. **nalogъ* / **naloga* 'przyzwyczajenie, nawyk', rzecz. odczas. od przedrostkowego **na-ložiti* 'nałożyć', z przedr. **na-* od psł. **ložiti* 'kłaść na czymś, układać' i, może, 'układać do czegoś, przyzwyczajać, wdrażać' (zob. *łożyć*), por. p. *nałożyć się* 'przyzwyczaić się', gł. *naložić so* 'przysposobić się, przyzwyczaić się'.

namiastka od XIX w. 'produkt zastępczy, surogat'. Od p. daw. *namiast* 'zamiast' (zob. *namiestnik*). Neologizm utworzony niezależnie od stp. (od XIV w.) *namiastek* / *namiestek* 'ten, kto wcześniej zajmował jakieś miejsce, poprzednik, przodek', 'następca, spadkobierca, dziedzic', 'zastępca' (por. cz. *náměstek* 'zastępca'), mającego tę samą podstawę.

namiestnik hist. '(w zaborach) zastępca panującego w zarządzaniu państwem lub prowincją', '(w dawnej kawalerii polskiej) niższy oficer, zastępca rotmistrza', stp. od XIV w. *namiestnik* / *namiastnik* 'zastępca, ten, kto zastępuje właściwą osobę, urzędnik zastępujący wyższą władzę', 'następca, spadkobierca, dziedzic', w XVI w. też 'poprzednik'. Od p. daw. *namiast* 'zamiast', por. cz. *namísto* 'zamiast', słc. *namiesto* 'ts.', ukr. dial. *námisť* 'ts.', ch./s. *nàmjesto* 'ts.' (wszystkie z wyrażeń przyimkowych **na město* 'na miejsce', **na městě* 'na miejscu' od psł. **město* 'miejsce', zob. *miasto* i *miast*).

namiętny od XVI w. 'odznaczający się gwałtownością uczuć'. Przym. z przyr. *-ny* od p. daw. XVI–XVII w. *namięta* 'gwałtowne uczucie, namiętność', zamiast oczekiwanego *†nanieta* (jak *podnieta* z innym przedrostkiem). Podstawowe *namięta* to rzecz. odczas. od daw. *na-mięcić*, gwarowej odmianki przedrostkowego *na-niecić* 'rozniecić, rozpalić' (z *m-* i wtórną samogłoską nosową pod wpływem poprzedzającej spółgłoski nosowej), por. stp. *namiecić* 'rozniecić, rozpalić' = *na-niecić*, stp. *-miecić* 'niecić' (zob. *niecić*). — Od tego *namiętność* od XVI w.; *roznamiętnić się* (stp. 1500 r. 'wzruszyć się, rozczulić się, zlitować się').

namiot od XV w. 'przenośne pomieszczenie z tkaniny lub skór rozpinanych na rusztowaniu', daw. od XV w. też 'zasłona okalająca łoże, baldachim nad łóżkiem, tronem itp.', 'narzuta', 'namiotanie, to, co namiotane', dial. 'stos chrustu, kamieni, drzewa na starych zgliszczach', *namioty* 'zaspy śnieżne', kasz. *nåmot* 'świeżo ścięte gałęzie, zanurzone w jeziorze, by w nich ryby mogły składać ikrę'. Ogsł.: cz. *námet* 'zaspa', daw. 'narzucana kupa śmieci', ukr. *namét* (dial. *namit*) 'namiot', dial. też 'szałas', 'nasyp, sztucznie usypany pagórek', 'zaspa', słwń. *namèt* 'nagromadzone, ponarzucane przedmioty'. Psł. **nametъ* 'coś narzucanego, nasypanego, ponarzucane, rzucone na coś przedmioty', 'narzucane przykrycie czegoś', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **na-metati* 'ponarzucać' (por. p. daw. *namiotać* 'nawrzucać, ponarzucać'), od psł. **metati* 'rzucać' (zob. *miotać*). Znaczenie 'przenośne pomieszczenie z tkaniny lub skór rozpinanych na rusztowaniu' rozwinęło się prawdopodobnie z wcześniejszego 'narzucane przykrycie czegoś', wyraz oznaczał więc najpierw zewnętrzne pokrycie szałasu czy przenośnego pomieszczenia, a następnie tego rodzaju pomieszczenie.

naparstek od XV w. 'osłona palca przy szyciu', w XVI w. i dziś dial. też *naparztek* (*nåparsztek* / *nåpasztek*), kasz. *nåparstk* 'ts.'. Por. cz. *náprstek* 'naparstek', r. *napërstok* 'ts.', daw. 'pierścień nakładany na duży palec prawej ręki (przy strzelaniu z łuku)', dial. też 'pierścień nakładany na wrzeciono', ch./s. *nàprstak* (dial. *nàpȓstak*) 'naparstek', dial. 'palec w rękawiczce'. Słow. **na-pьrstъkъ* 'to, co się umieszcza na palcu', od wyrażenia przyimkowego **na pьrstě* 'na palcu'. Podstawowe psł. **pьrstъ* 'palec' (por. cz. *prst*, r. dial. *pérst*, scs. *prъstъ*), mające odpo-

wiedniki w lit. *pir̃štas* 'palec', łot. *pirksts* 'ts.', stind. *pr̥sthá-* 'sterczący grzbiet, wierzch', z pie. **pr̥sto-* 'coś sterczącego, wystającego na zewnątrz, do góry' (złożenie pie. **pr̥-* 'na wierzch, na zewnątrz' z członem drugim **sto-* od pie. **stā-* 'stać', zob. *stać* I). Zob. *pierścień*.

napaść ż od XVI w. 'napadnięcie, zwykle zbrojne', daw. od XVI w. 'nieszczęście, bieda, przymus', w XVI w. też 'choroba bydła', daw. 'choroba, dolegliwość'. Ogsł.: cz. *nápast* 'napaść', r. *napást'* ż 'nieszczęście, bieda, utrapienie', scs. *napastь* 'nieszczęście, bieda; intrygi'. Psł. **napastь* [< **napad-tь*] ż 'napaść, bieda, nieszczęście, zło', od psł. czas. przedrostkowego **na-pasti*, **na-padǫ* 'napaść, spaść' (p. *napaść*, *napadnę* 'zaatakować', stp. od XV w. 'spotkać, przydarzyć się, przytrafić się', w XVI w. także 'dosięgnąć, złapać', 'podpaść, ulec', zob. *paść* I), pierwotnie nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) z przyr. **-tь*. — Od tego *napastować* 'wywrzeć, wywierać nacisk psychiczny, presję, zmusić, zmuszać'; *napastnik*; *napastliwy*.

napatoczyć się od XIX w. 'nawinąć się', dial. 'natknąć się na kogoś', 'zjawić się niespodziewanie'; bez przedr. dial. koc. *patoczyć się* 'przychodzić bez zaproszenia', kasz. *patočëc są* 'przychodzić bez zaproszenia, nie w porę'. Przejęty z gwar czas. odrzecz. od *patoka* (zob.). 'to, co spływa; to, co się toczy'.

napawać 'powodować doznawanie jakichś uczuć', przest. 'powodować przenikanie w coś płynów, wilgoci', daw. od XV w. 'poić, dawać pić', w XVI w. też 'napełniać (o zbiornikach wodnych)', 'nasycać, zwilżać'. Czas. wielokr. od *napoić* 'dać pić' (o pochodzeniu zob. *poić*), utworzony na wzór *dawać* (*nadawać*, *podawać*). Zob. *spawać*.

napletek 'praeputium', w XVI w. w pierwotnej postaci *napłetek* 'ts.'. W związku z p. *płeć*, psł. **plьtь* ż 'skóra ludzka, barwa skóry, cera' (zob. *płeć*), od wyrażenia przyimkowego *na płci* < **na plьti* z urzeczownikowiającym przyr. *-(e)k* < **-ъkъ*. Pierwotne znaczenie 'to, co jest na organie płciowym'. Wtórna postać z *-l-* niejasna, może przekształcenie wyrazu przez etymologię ludową w rezultacie skojarzenia z jakimś innym wyrazem, np. z rodziną czas. *pleść*, imiesłowem *napleciony*.

napój od XV w. 'płyn przeznaczony do picia', daw. 'picie, przyjmowanie pokarmów płynnych', 'pojenie, napojenie' (np. *napój bydła* 'pojenie bydła'), w XVI w. wyjątkowe 'źródło, wodopój', kasz. *nápój* 'płytkie miejsce w jeziorze lub rzece, w którym poją bydło'. Ogsł.: cz. *nápoj* 'napój', r. dial. *napój* 'pojenie; płyn do picia (zwykle leczniczy lub trujący); pijatyka, hulanka', ch./s. *nápoj* 'picie; napój'. Psł. **napojь* 'pojenie, napojenie' (stąd 'płyn przeznaczony do picia, napój' i 'miejsce pojenia bydła, wodopój'), rzecz. odczas. (nazwa czynności wtórnie skonkretyzowana) od psł. przedrostkowego **na-piti* 'napić', **na-pojiti* 'dać pić, zaspokoić pragnienie' (zob. *pić* I, *poić*).

napór od XVIII w. 'gwałtowny, silny nacisk, silne parcie'. Por. cz. *nápor* 'ts.', r. *napór* 'napór, naparcie, napieranie, natarczywość; usiłowanie; parcie, nacisk', ch./s. *nápor* 'napór, wysiłek, trud; natężenie, usiłowanie'. Słow. **naporъ* 'parcie, silny nacisk', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **na-perti*, **na-pьrǫ* 'naprzeć, natrzeć, nacisnąć' (por. p. *naprzeć*, zob. *przeć*), z wymianą rdzennej samogłoski **e* $\Rightarrow$ **o*. Na dawność wyrazu w polskim może wskazywać stp. XV w. *naporny* 'uparty, natrętny; bezczelny, obraźliwy, obelżywy', w XVI w. 'natarczywy, napierający się', *napornie* 'gwałtownie, zuchwale'.

naręcze n od XVII w. 'pewna ilość, liczba czegoś; tyle, ile da się unieść na ręku, wiązka', dial. 'o ręce zgiętej w momencie niesienia czegoś', stp. XV w. 'część zbroi osłaniająca rękę'; zdr. *narączko*. Ogsł.: cz. *náručí* n 'przestrzeń między wyprostowanymi, rozpiętymi rękami; ilość czegoś mieszcząca się w objęciach', ukr. dial. *narúččja* 'ts.', ch./s. *nárūčje* 'ts.'. Słow. **narǫčьje* 'to, co jest niesione na ręce, co się mieści na ręce', od wyrażenia przyimkowego **na rǫcě* 'na ręce' (miejsc. psł. **rǫka*, zob. *na*, *ręka*), z przyr. **-ьje*. Od tej samej podstawy przym. *naręczny*, w XVI w. *naręczny* / *naręczni* 'będący w zasięgu ręki, łatwo dostępny', 'idący w zaprzęgu z prawej strony dyszla (o koniu)'.

narośl od XVIII w., od *narosły* 'który narósł' (imiesłów od przedrostkowego *naróść* / *narosnąć*, zob. *rosnąć*), wyraz utworzony chyba na wzór *latorośl* (zob.).

naród od XV w. 'nacja', 'lud', stp. 'plemię, lud', 'pokolenie', 'ród, rodzina, krewni', 'potomstwo, dzieci', daw. 'ród', 'rodzaj', 'rodzina', 'płeć', 'genealogia', dial. 'ludzie'; stp. XV w. też *naroda* 'ród, potomstwo'. Ogsł.: stcz. *národ* 'wszystko, co się narodziło, co obrodziło, stworzenia, płody, plony; gatunek zwierząt, ród ludzki, płeć; naród, narodowość, plemię; krewni, pokolenie, potomstwo', cz. *národ* 'naród', pot. 'lud; ludzie', r. *naród* 'naród; lud; ludzie', scs. *narodъ* 'naród; lud, ludzie, gromada'. Psł. **narodъ* 'to, co się narodziło, urodziło, obrodziło', rzecz. odczas. (nazwa czynności wtórnie skonkretyzowana) od psł. przedrostkowego **na-roditi* 'urodzić', p. *narodzić* (o pochodzeniu zob. *rodzić*). Pierwotne znaczenie 'narodzenie', stąd 'to, co się narodziło, urodziło', z czego dalsze znaczenia.

narów od XVI w. 'wada, przywara, zły zwyczaj', w XVI w. 'zły nawyk'. Ogsł.: cz. *mrav* (z odpodobnieniem *n - r* > *m - r*, pierwotna postać *nrav* w stcz.) 'zwyczaj, obyczaj; moralność', r. dial. *nórov* 'chęć, pragnienie; postępowanie', scs. *nravъ* 'natura, usposobienie, zwyczaj', ch./s. *nárav* 'natura; usposobienie, charakter; sposób bycia'. Psł. **norvъ* 'skłonność, usposobienie, charakter; zwyczaj', pokrewne z lit. *nóras* 'chęć, ochota, pragnienie, życzenie', *norėti*, *nóriu* 'chcieć, mieć ochotę, pragnąć' i dalej z lit. *nertėti* 'złościć się', *nartinti* 'złościć', stpr. *nertien* (bier. pj) 'gniew', *er-nertimai* 'gniewamy się', cymr. *nerth* 'siła', stind. *sūnára-* 'pełen sił, młodzieńczy', awest. *hunara-* 'cudowna siła', wszystkie od pie. **ner-* / **aner* (**əner*) 'siła, energia', **nerio-* / **nōro-* 'silny, męski'; wyraz słow., nie mający dokładnych odpowiedników ie., jest zapewne psł. innowacją od pie. **ner-* / **nor-* z przyr. **-uo-*, może pierwotnym przymiotnikiem. W p. *narów* wtórne *-a-*, rozbijające grupę spółgłoskową *nr-* powstałą po przestawce. — Od tego *narowić się*, *narowisty*.

narta, zwykle mn *narty*, od XVI w. 'specjalnie przyrządzone deski służące do poruszania się po śniegu', w XV w. *narty* mn 'przyszwy trzewików czy też może rzemienie, którymi przywiązywano obuwie do nóg', *nart* 'las, wyróżniający się w jakiś sposób ukształtowaniem terenu', dial. *nart* 'górna część stopy między palcami a kostką, podbicie'. Por. cz. *nárt* 'podbicie stopy, wierzch buta', słwń. *nârt* 'część nogi nad kostką, górna część stopy', ch./s. dial. *nàratak* 'szpic buta'. Derywat od wyrażenia przyimkowego **na rъtě* 'na szpicu, na końcu', psł. **rъtъ* 'coś wysuniętego ku przodowi lub ku górze, ostre zakończenie, ostry szpic, czubek czegoś' (por. kasz. *retk* 'cypel, przylądek', płb. *rât* 'pysk, dziób; gęba', cz. *ret*, *rtu* 'warga', strus. *rъtъ* 'ostrze, dziób', r. *rot*, *rta* 'usta; gęba', słwń. *ȓt* 'ostrze, szpic; ostro zakończony szczyt; dziób łodzi; przylądek, cypel'). Psł. **rъtъ* [< **rū-to-*] to zapewne urzeczownikowiony pierwotny przym. odczas. (lub pierwotny imiesłów) od pie. **reu-* 'kopać, ryć', psł. **ryti*, **rъjǫ* 'ryć', **rъvati* 'rwać'.

narząd od XIX w. 'część organizmu, pełniąca określoną funkcję', dawniej od XV w. 'narzędzie, przyrząd, urządzenie', w XVI w. *przyrodzony narząd* 'genitalia'. Por. r. *narjád* 'strój', ch./s. *náred* 'sprzęt rolniczy'. Słow. **narędъ* 'to, co jest przygotowane, przystosowane do czegoś', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **na-ręditi* 'uporządkować, przygotować, przystosować do czegoś', p. *narządzić* 'przygotować coś' (o pochodzeniu zob. *rządzić*). — Od tego *narzędzie* od XVI w. 'przyrząd, instrument', dial. też 'instrument muzyczny', wcześniej od XVI w. w znaczeniu zbiorowym 'przybory, instrumenty; środki działania' (por. np. cz. *nářadí* n 'narzędzia, instrumenty'), rzecz. zbior. z przyr. -'*e* < psł. **-ьje*, który wtórnie utracił znaczenie zbiorowe, stąd forma l. mn *narzędzia*.

narzecze od XX w. 'regionalna odmiana języka, też dialekt, gwara', wcześniej w XIX w. 'język, mowa'. Zapożyczenie z r. *naréčie* 'dialekt' (stąd też cz. *nářečí* n 'dialekt, gwara'), od r. *reč'* 'mowa' (zob. *rzecz*).

narzeczony od XVIII w. 'mężczyzna zaręczony', *narzeczona* 'kobieta zaręczona', daw. od XV w. *narzeczony* 'umówiony, ustało-

ny', 'wybrany, mianowany', 'przyrzeczony, obiecany', 'wyżej wzmiankowany, wymieniony', 'zakwestionowany, podważony'. Od p. daw. od XIV w. *narzec* 'powiedzieć, wymienić, oznaczyć', 'przyrzec' (też 'uczynić zarzut, zakwestionować, zaskarżyć'), w XVI w. 'obiecać (o małżeństwie)', psł. **na-rekti* 'przyrzec' (też 'nazwać, określić, ustalić', 'obwinić, uczynić zarzut', por. *narzekać*), od psł. **rekti* 'rzec, powiedzieć' (zob. *rzec*). — Od tego *narzeczeństwo*.

narzekać od XV w. 'utyskiwać, żalić się, skarżyć się, biadać', rzadko 'czynić zarzuty', daw. 'wyznawać, mówić', 'wzdragać się przed czymś (o zwierzętach)', dial. także 'obiecywać', 'wydawać głos (o kurze)'. Ogsł.: cz. *naříkat* 'biadać, lamentować; jęczeć; utyskiwać', stcz. *nařiekati* też 'rościć pretensje, wysuwać roszczenia prawne; oskarżać, obwiniać; zaskarżać', r. *narekát'* 'nazywać, nadawać imię; wyznaczać, wybierać', 'obwiniać, czynić zarzuty', słwń. *narékati* 'wyznaczać, mianować; dyktować', *mrtve narékati* 'opłakiwać zmarłych'. Psł. **narěkati* 'nazywać, określać, ustalać; przyrzekać; obwiniać, czynić zarzuty; opłakiwać zmarłego, biadać, lamentować', czas. wielokr. od psł. przedrostkowego **na-rekti* 'nazwać, określić, ustalić; przyrzec; obwinić, uczynić zarzut' (por. p. daw. od XIV w. *narzec* 'powiedzieć, wymienić, wyznaczyć', 'uczynić zarzut, zakwestionować, zaskarżyć', 'przyrzec'; o pochodzeniu zob. *rzec*), z właściwym takim wyrazom wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* → **ē* > **ě*.

nasienie od XIV w. 'ziarno', 'sperma', stp. też 'zasiew, zasiewy, zboże rosnące', 'potomstwo, ród, pokolenie, plemię' (dziś dial., w języku literackim we frazeologii, np. *diabelskie nasienie*), dial. 'zasiew', 'zarodek roślin nasiennych', 'siemię lniane; nasiona lnu przeznaczone na siew', kasz. *naseńė* 'nasienie roślin', 'potomstwo, ród, plemię'. Odpowiedniki we wschsł.: r. dial. *nasénne* 'nasiona przeznaczone na siew', *nasénnja* 'ts.; ziarenka, pestki słonecznika', ukr. *nasínnja* n 'ziarno', 'ziarno, nasiona przeznaczone na siew; nasiona, pestki słonecznika, arbuza', pot. 'potomstwo'. Słow. **nasěnьje* 'nasienie, ziarno wysiewane, przeznaczone na siew', rzecz. odsłowny (nazwa czynności 'nasianie, zasianie', wtórnie skonkretyzowana w 'to, co się zasiewa, wysiewa') od przedrostkowego czas. **na-sěti* 'nasiać' (zob. *siać* I). — Od tego zdr. *nasionko* (daw. *nasienko*, dial. *nasienki* mn 'nasiona konopi'); *nasienny*.

nasz zaimek dzierżawczy od XIV w. Ogsł.: cz. *náš*, r. *naš*, scs. *našь*. Psł. **našь* [< **nas-jь*] 'nasz', utworzony od psł. **nasъ*, dop. zaimka dla 1. osoby l. mn (zob. *my*), za pomocą przyr. **-i̯o-* (tak jak *mój, twój, wasz*).

naszyjnik (stp. wyjątkowo *naszejnik*) od XVI w. 'ozdoba noszona na szyi', stp. od XIV w. i dial. 'część uprzęży końskiej'. Por. gł. *našijnik* 'naszyjnik, kolia', ukr. *našyjnyk* 'obroża; część uprzęży końskiej', bg. *naší́jnik* 'naszyjnik; obroża'. Od wyrażenia przyimkowego *na szyję* (zob. *szyja*).

naśladować od XIV w. 'wzorować się na kimś, na czymś; odtwarzać, udawać, przedstawiać kogoś, coś', stp. *naśladować* / *naśledować* 'iść za kimś; następować (w czasie)', 'towarzyszyć', 'brać za wzór, wzorować się', 'być posłusznym, wiernym, spełniać czyjąś wolę, zgadzać się', 'starać się coś osiągnąć, zrealizować', 'postępować, zachowywać się', 'wieść do czegoś'. Ogsł.: cz. *následovat* 'postępować, iść (za kimś); następować; naśladować', r. *naslédovat'* 'dziedziczyć, odziedziczyć; być następcą', ch./s. *násljedovati* 'naśladować'. Słow. **naslědovati* 'iść, stąpać za kimś, następować po kimś, po czymś', z przedr. **na-* od słow. **slědovati* 'iść po śladach' (zob. *prześladować*), czasownika odrzecz. od psł. **slědъ* 'ślad' (zob. *ślad*). — Od tego *naśladowca*.

natarczywy od XVIII w. 'narzucający się, żądający czegoś natrętnie, nieustępliwy, agresywny'. Przym. z przyr. *-iwy* od przedrostkowego czas. *†na-tarkać* czy *†na-tarczeć*, por. dial. młp. *terkać* 'dotykać kogoś', młp. i śl. *terknąć* / *tyrknąć* 'dotknąć kogoś; popchnąć (np. kamień nogą)', kasz. *tarčëc są* 'włóczyć się', a także ch./s. *tȑčati, -čīm* 'biec, biegać, chodzić szybko, latać, gnać, pędzić; szybko się poruszać (np. konno, pojazdem), szybko płynąć', mac. *trča* 'chodzić szybko w specjalny sposób', z psł. **(s)tṛkati* 'popychać, szturchać, trącać; wpychać, wtykać,

wsuwać', dok. **(s)tьrčati* (zob. *utarczka*). Od tej samej podstawy daw. od XVII w. *natarczka* 'natarcie, atak'.

natręt 'intruz, ktoś natarczywy', stp. XV w. 'opętany', w XVI w. 'wszędobylski, natarczywy, intruz', 'głupi, szalony', 'natarczywość', daw. 'przychylne zrządzenie, działanie po myśli'. Rzecz. odczas. od p. przedrostkowego daw. *natrącić się* 'rzucić się, natrzeć' (zob. *trącić*). — Od tego *natrętny* od XVI w. 'naprzykrzający się, natarczywy'.

natychmiast od XIV w. 'od razu, zaraz, bez zwłoki, wnet' (w XV w. też *natymiast*), kasz. *natĕχm̄ast / natėχm̄ast / natiχm̄ast / natĕχm̄âst* 'natychmiast, zaraz, od razu'. Od wyrażenia *na tych miastach* 'na tych miejscach', ze skróceniem na wzór *miast, zamiast* (zob.).

nauczyciel od XV w. Por. stcz. *naučitel*, r. dial. *naučítel'*, ch./s. przest. *naùčitelj*. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-ciel* < **-telь*, od p. przedrostkowego *nauczyć*, psł. **na-učiti* 'nauczyć' (zob. *uczyć*). Wyraz wyparł stp. *uczyciel* 'nauczyciel', por. cz. *učitel*, r. *učítel'*, ch./s. *ùčitelj* < słow. **učitelь* 'nauczyciel', od psł. **učiti* 'uczyć, nauczać'. — Od tego *nauczycielka*.

nauka od XIV w. 'ogół wiedzy ludzkiej, dyscyplina badawcza, teoria, doktryna', 'uczenie, kształcenie siebie lub kogoś', 'pouczenie, wskazówka', stp. od XIV w. 'ogólny zasób wiadomości, umiejętności, wiedza, poglądy', 'pouczenie, powiadomienie, informacja, rada, zbiór pouczeń', 'uczenie się, studia', dial. 'nauka katechizmu, przygotowywanie dzieci do pierwszej komunii', 'kazanie'. Por. cz. *nauka*, r. *naúka*, ch./s. *náuka* i *náuk*. Słow. **nauka / *naukъ* 'uczenie', rzecz. odczasownikowe (pierwotnie nazwy czynności) od psł. przedrostkowego **na-učiti* 'nauczyć', p. *nauczyć* (zob. *uczyć*).

nawał 'przytłaczające mnóstwo, natłok', stp. XV w. 'gwałtowne, nagłe uderzenie', w XVI w. 'silna fala; gwałtowne opady lub silny wiatr', daw. 'fala, bałwan', 'nawała, natłok'; też *nawała* 'napad, natarcie', stp. XV w. *nawała* 'nawałnica, burza, wzburzone fale', 'gwałtowne, nagłe uderzenie', w XVI w. 'silna fala; gwałtowne opady lub silny wiatr'. Por. cz. *nával* 'tłok, ścisk; gromada, kupa; uderzenie, napór; przypływ', r. *navál* 'zwał', *navál̄om* 'luzem, na kupę', ch./s. *nàvala / návala* 'napad, atak; natłok, ścisk; napływ; przypływ, uderzenie', słwń. *navàl* 'nawał, fala; atak, napad'. Słow. **navalъ / *navala* 'natoczenie, napędzenie, narzucanie czegoś, natarcie, uderzenie', rzeczowniki odczas. od przedrostkowego **na-valiti* 'natoczyć, napędzić, nagnać, narzucać, nawalić, natrzeć, uderzyć' (por. p. *nawalić* 'waląc jedno po drugim, zgromadzić wiele czegoś w jednym miejscu', z przedr. **na-* od psł. **valiti* 'toczyć, pędzić, obalać, zwalać, uderzać' (zob. *walić*). — Od tego *nawałnica*, dial. też *nawalnica* 'burza z ulewnym deszczem' (← stp. *nawałny* czy *nawalny* 'gwałtowny, nagły, burzliwy', dial. *nawalny* 'raptowny, rzęsisty, o deszczu').

nawet od XVI w. part. 'nadto, także, również, w dodatku, zresztą; choćby, chociażby', daw. przysł. 'na koniec, w końcu, na ostatek, wreszcie'. Z dawnego wyrażenia przyimkowego *na wet* 'na deser, na koniec', zob. *wet*.

nawias od XVIII w. 'znak pisarski', wcześniej od XVII w. 'coś biegnącego łukiem, parabola', *nawiasem* 'łukowato, parabolicznie; przypadkowo, trafem; bokiem, ubocznie' (dziś *nawiasem mówiąc* 'mówiąc mimochodem, przy okazji'). Por. cz. rzadkie *návěs* 'coś zawieszonego', r. *navés* 'wiata, daszek na słupach', dial. też 'dolna część dachu wystająca poza ścianę, okap', bg. dial. *navés* 'wiata'. Słow. **navěsъ* 'coś wiszącego, zawieszonego na czymś, nad czymś', od przedrostkowego **na-věsiti* 'zawiesić na czymś' (por. p. *nawiesić* 'powiesić nad czymś'), od psł. **věsiti* 'wieszać' (zob. *wieszać*). Dzisiejsze znaczenie od łukowatego kształtu znaku pisarskiego.

nawóz od XVI w. 'substancja organiczna lub mineralna, zawierająca składniki pokarmowe roślin, dostarczana glebie w celu użyźnienia jej; gnój, obornik'. Ogsł.: cz. *návoz* 'przywożenie, nawożenie; to, co powstało w wyniku nawiezienia czegoś', r. *navóz* 'gnój, obornik', dial. 'przywóz różnych towarów na targ', słwń. *navòz* 'zwózka, przywóz, dowóz', 'pomost'. Psł. **navozъ* 'przywożenie, przywóz', nazwa czynności (z wtórną kon-

kretyzacją, stąd 'to, co się nawozi na pole, nawóz') od psł. przedrostkowego **na-vezti*, **na-vezǫ* 'nawieźć, przywieźć', p. *nawieźć*, od psł. **vezti* 'wieźć' (zob. *wieźć*), z właściwą takim wyrazom wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

nawyknąć od XV w. 'nabrać przyzwyczajenia, przyzwyczaić się, wdrożyć się', stp. 'nauczyć się'; z innymi przedrostkami *odwyknąć* od XV w. (stp. *otwyknąć*) 'wyzbyć się dotychczasowych nawyków, odzwyczaić się', *przywyknąć* 'przyzwyczaić się'; bez przedrostka stp. od XV w. *wyknąć* 'uczyć się', 'przyuczać się, przywykać, przyzwyczajać się, wdrażać się', kasz. *veknǫc* 'przyzwyczajać się'; wielokr. *nawykać*, *odwykać*, *przywykać*. Ogsł., np. cz. *navyknout* 'przyzwyczaić', *navyknout si* 'przyzwyczaić się, przywyknąć', *navykat* 'przyzwyczajać', *navykat si* 'przyzwyczajać się', r. *privyknut'* 'przyzwyczaić się, przywyknąć', *privykat'* 'przyzwyczajać się, przyuczać się, wdrażać się', scs. *vyknǫti* 'uczyć się', *navyknǫti* 'nauczyć się', *navycati* 'uczyć się'. Psł. **vyknǫti* [< **uk-no-*] 'zaczynać się przyzwyczajać, nabierać przyzwyczajenia, nawyku, wprawy, uczyć się czegoś' (od tego czas. wielokr. **-vykati*), czas. inchoat. w ścisłym związku z psł. czas. kauzatywnym **učiti* 'powodować, że ktoś nabiera przyzwyczajeń, nawyków, wprawy, umiejętności, wdrażać, przyuczać do czegoś' (zob. *uczyć*), prapokrewny ze stpr. *iaukint* 'wprawiać się, uczyć się', lit. *jaukìnti* 'oswajać; poskramiać (zwierzę)', goc. *bi-uchts* 'zwykły', stind. *ucyati* 'znajduje zadowolenie; ma zwyczaj', *ókas* 'zadowolenie', od pie. **euk-* 'przyzwyczaić się, przywyknąć'. Por. *obyczaj*, *zwyczaj*, *zwykły*. — Od tych czas. *nawyk*, *odwyk*,

nerka od 1500 r. Zapożyczenie z niem. *Niere* 'nerka', przyswojone za pomocą przyr. *-ka*.

nęcić 'pociągać, działać pociągająco, wabić, przywabiać', stp. XV w. 'napędzać, naganiać', daw. XVI w. (u J. Wujka) *nucić* 'nęcić', kasz. *nącec* 'wabić, kusić, nęcić'; z przedr. *przynęcić*, daw. *ponęcić*; wielokr. *-nęcać*, stp. *ponęcać* 'przynęcać, pociągać', *znęcać się*. Zachsł. i szczątkowo płdsł.: dł. *nuśiś* 'zmuszać, zniewalać, nakłaniać', gł. *nućić* 'ts.; naglić, przynaglać', cz. *nutit* 'zmuszać, zniewalać; wmuszać coś (w kogoś, w siebie); wymuszać coś, z trudem coś osiągać, z trudem coś robić', w płdsł. tylko ch. dial. czak. *nutit* 'proponować, częstować', *ponutit* 'zaproponować, poczęstować'. Psł. **nutiti* (wtórne **nǫtiti*, z przejściem **u* > **ǫ* pod wpływem poprzedzającego *n-*) 'zmuszać, zniewalać, wywierać nacisk', prapokrewne ze stpr. *nautins* (bier. mn) 'potrzeba', goc. *nauþs* 'potrzeba, kłopot' (dziś niem. *Not* 'potrzeba, konieczność; bieda, nędza; kłopot, trudność, opresja', ang. *need* 'potrzeba'). Z pie. **nau-t-* od pierwiastka **nau-* 'męczyć, dręczyć' (por. *nudzić*). — Od czas. przedrostkowych *ponętny* (por. stp. *ponęta* 'przynęta', w XVI w. 'przynęta, to, co kusi, nęci; zachęta', daw. od XVI w. *ponęcić* 'przynęcić'); *przynęta*, *zanęta*.

nędza od XIV w. 'ubóstwo, bieda, niedostatek środków do życia', w stp. w szerszym znaczeniu 'brak środków do życia, wielka bieda, przykre, ciężkie położenie, ubóstwo, niedostatek, niedola, nieszczęście', w XVI w. 'niedola', 'niedoskonałość, słabość, ułomność', 'niegodziwość, zło', kasz. *nąʒa* 'niedostatek, nędza'. Ogsł.: cz. *nouze* ż 'nędza, bieda; brak; konieczność, potrzeba; trudność', r. przest. i dial. *nužá* 'nędza, bieda', scs. *nužda* / *nǫžda* 'przemoc, gwałt; potrzeba, konieczność; cierpienie, udręka', słwń. *nuja* 'potrzeba, konieczność'. Psł. **nuďa* [< **nud-ja*] (wtórne **nǫďa*, z przejściem **u* > **ǫ* pod wpływem poprzedzającego *n-*) 'przemoc, bieda, strapienie', pierwotna nazwa czynności z przedr. **-ja* od psł. **nuditi* 'zmuszać, zniewalać, wywierać nacisk, męczyć, trapić' (zob. *nudzić*). — Od tego *nędzny* → *nędznik*, *wynędznieć*; *nędzarz*.

nękać od XV w. 'ustawicznie dręczyć, trapić, niepokoić, dokuczać', stp. 'usilnie namawiać, nakłaniać, przynaglać, przymuszać', dial. *nąkać* 'napominać, napędzać do roboty', *nukać* 'namawiać, upraszać, zachęcać, napominać, przypominać, pędzić (do roboty); popędzać, nakłaniać do pośpiechu', 'wołać wciąż na kogoś *nu, nu!*', 'mówić niezdecydowanie, z przerwami', 'robić coś bardzo wolno', kasz. *nekac* / *nąkac* 'pędzić, gnać, gonić', 'szybko biec, jechać, pędzić', 'spieszyć się podczas roboty', 'popędzać,

przynaglać, domagać się, zmuszać'. Ogsł.: dł. *nukaś* 'zachęcać, popędzać; zmuszać, nalegać, nakłaniać; męczyć, dręczyć', słc. *núkať* 'proponować coś komuś; zachęcać, nakłaniać', r. *nukát'* 'popędzać konia za pomocą okrzyku *nu!*; popędzać, poganiać, przynaglać', ch./s. *nûkati* 'nakłaniać, namawiać; zachęcać'. Psł. **nukati* 'popędzać, poganiać; zachęcać, nakłaniać, zmuszać', czas. z przyr. **-k-* od wykrzyknika pochodzenia dźwkn. **nu*, wyrażającego naleganie, zachętę, nacisk (por. p. daw. i dial. *nu* part. wzmacniająco-intensyfikująca, wyrażająca zachętę, naleganie, nacisk 'dalej!, śmiało!', cz. *nu* 'no'; zob. *nuże*). P. *nękać* ma wtórną samogłoskę nosową zapewne w rezultacie przejścia **u* > **ǫ* pod wpływem poprzedzającego *n-* (por. *nęcić, nędza*).

ni od XIV w. part. przecząca, też sp. 'ani'. Ogsł.: cz. *ni*, r. *ni*, ch./s. *ni*. Psł. **ni* part. przecząca, odpowiada lit. *neĭ* 'ani, ni', łot. *nei* / *ni* 'ni', stłac. *nei* / *ni* 'nie', z pie. **nei̯* < **ne ei̯*.

niania, *niańka* od XIX w. 'opiekunka dziecka, piastunka', daw. *nana* 'matka', dial. *nana* 'matka, mama; niańka', *nanka* 'matka', kasz. *nana* i *nanka* / *nańka* 'matka; opiekunka dziecka, niańka; położna, dawniej wiejska baba pomagająca przy porodach', też *nena* i *nenka* oraz *nëna* i *nënka* 'matka'. Por. cz. dial. *nána* 'niańka', słc. *ňaňa* 'ciotka; sposób zwracania się do starszej kobiety', dial. *nena* / *néna* 'ciotka', r. *njánja* 'niańka', dial. 'starsza siostra', ukr. *njánja* 'niania', *nénja* 'matka', ch./s. *nána* 'matka, starsza kobieta; babka', dial. też *néna* (*nêna, nēna*) i *nenka* 'matka; starsza siostra; stara kobieta'. Wyrazy języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby o podstawie dźwkn.; z charakterem wyrazu związane są nieregularne zmiany fonetyczne, np. zmiękczenie samogłosek w polskim. — Od tego *niańczyć*.

niby od XVI w. part. 'jakoby'. Por. ukr. *níby*, br. dial. *níbý* 'jakby, jakoby'. Z *ni by* (zob. *ni, by*).

nic *niczego* zaimek przeczący 'żadna rzecz', stp. od XIV w. *niczs* / *nics* / *nic(z)so* / *nic*. Ogsł.: cz. *nic*, stcz. *ničso* / *ničs(e)* / *ničse* / *nice*, słc. *nič*, słwń. *nìč* / *ničésar* / *níča* 'nic', por. r. *ničtó*. Psł. **ničь* (/ *ničьso* / **ničьto*) 'nic', złożenie **ni* (zob. *ni*) i **čь* (zob. *co*). P. *nic* z wcześniejszego *niczso*, o pochodzeniu stp. *czso* i jego rozwoju zob. *co*. — Od tego *nicość*.

nice n od XVI w. przysł. *na nice* 'na lewą, odwrotną stronę materiału', daw. 'na odwrót, na opak', wyjątkowo wtórnie *nice* jako rzecz., np. *obraca się nicem* 'lewą, gorszą stroną' (XVII w., u Potockiego), *chowamy nice* 'lewą, niewidoczną, gorszą stronę' (XVIII w., u Zabłockiego), *całe nice ziemskiej kuli* (XIX w.). Ogsł.: stcz. *nicè* i *nic* przysł. 'w dół, twarzą ku ziemi', *nicí* 'na twarz', cz. przest. *nicí* 'pochylony twarzą ku ziemi; zwisający ku ziemi (o roślinie)', daw. *nice* przysł. 'w dół, (twarzą) ku ziemi, na twarz', 'w pochylonej postawie; pokornie', r. *nic* przysł. 'twarzą w dół', dial. *nánic* 'ts.; na lewą stronę, na nice', ukr. *nýcyj* 'niski, karłowaty, nikczemny', reg. 'pokorny', scs. *nicь* przym. 'nachylony do przodu, ku przodowi', *iznica* 'z dołu, z ukosa'. Psł. **nicь* [< **nikъ*, **k* > **c* w wyniku III palatalizacji) 'przygięty, pochylony; nachylony twarzą ku ziemi; odwrócony licem, prawą stroną do spodu (o szatach, tkaninach)', pokrewny ze stind. *nīcā́* 'na dół, w dół', *nīcā́t* 'z dołu', łot. *nīca* [< **nīki̯ā*] 'miejsce w dole rzeki', z pie. **nī-k-*, będącego derywatem od pie. **ni-* / **nei̯-* 'na dół, w dół' (zob. *niski*). — Od tego *nicować* od XV w. 'przerabiać, odnawiać jakąś część ubrania, przewracając tkaninę na lewą stronę, na nice', daw. 'przekręcać, wypaczać, wywracać; anulować, niweczyć', *przenicować*.

nicpoń od XIX w. 'człowiek lekkomyślny, bezwartościowy', urzeczownikowione wyrażenie przyimkowe *nic poń* 'nic po nim' (zob. *nic, po* i *on*), por. dial. *nicpoty* 'nie mający żadnej wartości'.

niczyj od XV w. 'do nikogo nie należący'. Ogsł.: cz. *ničí*, r. *ničéj*, *nič'já*, *nič'ë*, ch./s. *nìčijī*. Psł. **ničьjь* 'niczyj', złożenie **ni* (zob. *ni*) i **čьjь* (zob. *czyj*).

nić ż od XV w.; zdr. *nitka*. Ogsł.: cz. *nit* ż, r. *nit'* ż, ch./s. *nȉt*. Psł. **nitь* ż 'nić', dokładny odpowiednik w bałt.: lit. *nýtis* 'wątek', od pie. pierwiastka **nēi̯-* 'prząść', z przyr. **-tь*, pierwotnie zapewne nazwa czynności 'przę-

dzenie', wtórnie skonkretyzowana w nazwę rezultatu czynności 'to, co uprzędzione, nić'. — Od tego *niciany*.

nie od XIV w. part. przecząca. Ogsł.: cz. *ne*, r. *ne*, scs. *ne*. Psł. **ne* 'nie', odpowiada lit. *ne*, łac. *ne-*, gr. *ne-*, stind. *ná*, wszystkie z pie. negacji **ne* 'nie'.

niebawem przysł. od XVIII w. 'po upływie krótkiego czasu, wkrótce'. Por. br. dial. *njabávam* 'ts.'. Zaprzeczony przysł. †*bawem* (od *bawić* w dawnym znaczeniu 'zatrzymywać, zwlekać'), utworzony na wzór przysłówków typu *chyłkiem*, *ukradkiem*, ze znaczeniem 'nie zwlekając'.

niebieski 'mający barwę pogodnego nieba, błękitny, modry, lazurowy', 'dotyczący nieba', stp. od XIV w. *niebieski* / *niebiesski* (czy *niebieški*) 'odnoszący się do nieba, firmamentu, do przestworu nadziemnego'. Ogsł.: cz. *nebeský* 'dotyczący nieba; niebiański, cudowny', stcz. też 'błękitny', br. *njabéski* 'dotyczący nieba; błękitny', ch./s. *nèbeskī* 'dotyczący nieba, niebieski, niebiański'. Psł. **nebesьskъ* 'dotyczący nieba, odnoszący się do nieba', przym. dzierżawczy od tematu **nebes-* psł. rzecz. **nebo*, **nebese* (zob. *niebo*). Znaczenie 'mający barwę nieba, błękitny, niebieski' jest innowacją niektórych języków płnsł. — Od tego *niebieszczeć*, *niebieszczyć się*.

niebo od XIV w. (stp. też *niebie* n) 'firmament', 'wyobrażana siedziba Boga, raj', *niebiosa* mn od XIV w. Ogsł.: cz. *nebe* 'niebo', *nebesa* mn 'baldachim', r. *nébo* 'niebo', *nebesá* mn 'niebiosa, niebo', *nëbo* 'podniebienie', scs. *nebo*, *nebese* 'niebo'. Psł. **nebo*, **nebese* 'firmament, niebo' (temat na *-es-*), dokładne odpowiedniki: stind. *nábhaḥ* n 'opar, wilgoć, mgła, chmura; niebo, przestworza', awest. *nabah-* n mn 'niebo, przestworza', gr. *néphos* n 'chmura, chmury', het. *nepiš-* n 'niebo', por. też z wtórnym *d-* (upodobnienie **n – b > d – b*) lit. *debesìs* 'obłok, chmura', łot. *debess* 'niebo'. Z pie. **neb^hos-* 'para, opary, mgła, chmura', od pie. pierwiastka **neb^h-* 'mokry, wilgotny'. Znaczenie 'firmament, niebo, przestworza' rozwinęło się zapewne z wcześniejszego 'chmura, obłok (na niebie)'. Religijne znaczenie 'siedziba Boga, raj' przejęte ze stcz. *nebo* 'ts.' wraz z innymi terminami chrześcijańskimi. — Od tego *niebiański*, *niebianin*, zob. też *niebieski*; od wyrażenia przyimkowego *podniebny*, zob. też *podniebienie*.

nieboga od XVI w. 'osoba budząca współczucie, nieszczęśliwa, biedna', 'ukochana kobieta; narzeczona' (dziś w przysłowiu *Nie ma złej drogi do swojej niebogi*), dial. 'nieszczęśnica; nieboszczka', kasz. *ńeboga* 'biedna kobieta'. Por. cz. *neboha* 'nieszczęśnica', stcz. też *neboh* 'nieszczęśnik; nieboszczyk', r. dial. *nebóga* m, ż / *nebog* m 'biedak, nieszczęśnik', 'kaleka', ukr. *nebóha* 'siostrzenica, bratanica; miła, kochana', dial. 'biedaczka'. Urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego (w niektórych językach słow. też rodzaju męskiego) psł. przym. **nebogъ* 'nie mający żadnego majątku, własności, szczęścia, biedny, nieszczęsny' (por. stp. XVI w. *niebogi* 'nieszczęśliwy, godny litości', cz. *nebohý* 'biedny, ubogi; nieszczęsny', strus. *nebogъ* / *nebogyi* 'biedny, nieszczęsny; nikczemny, godny pogardy', ukr. *nebóhyj* 'biedny', scs. *nebogъ* 'nieszczęsny, ubogi', ch./s. *nèbōg* 'biedny, ubogi, nieszczęsny'), postać z przeczeniem **ne* (zob. *nie*) związana etymologicznie z psł. **bogъ* 'udział, dola, bogactwo, szczęście' (zob. *bogaty*, *bóg*).

nieborak od XV w. 'biedak (ze współczuciem o człowieku lub zwierzęciu)', stp. 'człowiek (lub każda istota żywa) nieszczęśliwy, godny pożałowania, politowania', w XVI–XVII w. *nieboras* 'człowiek godny pożałowania, litości', kasz. *ńeborák* 'nieborak', *ńeboras* / *ńeborus* 'ts.'. Od niezachowanego †*niebora* poświadczonego wszakże w kasz. *ńebora* 'nieborak', będącego rzecz. odczas. (nazwą działacza) od zaprzeczonego psł. **ne boriti (sę)*, **ne borti (sę)* 'nie zmagać się, nie mocować się, nie walczyć' (por. stp. imię *Niebór*), por. psł. **boriti (sę)* i **borti (sę)* 'zmagać się, mocować się, walczyć' (zob. *broń*; w polskim relikty psł. czasowników zachowane tylko w członach *borzy-*, *-bór* licznych stp. nazw osobowych, np. *Borzysław*, *Bolebor*, *Racibór*, dziś w pochodnych od nich nazwach miejscowych, np. *Racibórz*). Na pierwotne znaczenie rzecz. †*niebora* wskazuje kasz. *bora* 'siłacz, atleta' (por. też kasz. *bořëš* 'bogacz wiejski, właściciel

gospodarstwa'). Od psł. *boriti (sę), *borti (sę) 'zmagać się, mocować się, walczyć'; postać z przeczeniem miała więc prawdopodobnie znaczenie 'ktoś bezsilny, słabeusz', stąd w derywatach 'ktoś godny pożałowania, litości'. Mało prawdopodobny przyjmowany często związek z bliskoznacznym *nieborzę* (zob.), dopuszczający niezwykłą w polskim wymianę *ż* > *r*. — Od tego *nieboraczek*, *nieboraczka*.

nieboszczyk od XV w. (stp. też *niebożczyk*) 'człowiek zmarły', kasz. *ńebòščëk* 'ts.'. Por. cz. *nebožtík* 'nieboszczyk', stcz. *nebožčík* 'nieborak, biedak; nieboszczyk', ukr. *nebížčyk* / *nebóžčyk* 'nieboszczyk; nieborak', br. *njabóžčyk* / *njabóščyk* / *nebóščyk* 'zmarły człowiek'. Właściwa, zgodna z zasadami polskiej ortografii byłaby postać *niebożczyk* występująca w stp. (upowszechnienie się fonetycznej pisowni *nieboszczyk* związane z utratą poczucia związku wyrazu z jego rodziną), z przyr. *-ik* (< **-ikъ*) od stp. XV w. *niebożc* 'nieboszczyk', w XVI w. 'nieszczęsna istota, nieborak', por. stcz. *nebožec* 'nieborak, biedak; nieboszczyk', ch. daw. *nebožac* 'biedak, nieborak', słwń. *nebôžec* 'ts.'. Słow. **nebožьcь* 'biedak, nieszczęśnik', od psł. przym. **nebogъ* 'nie mający żadnego majątku, własności, szczęścia, biedny, nieszczęsny' (zob. *nieboga*), z przyr. **-ьcь*. Paralelnym derywatem żeńskim od tej samej podstawy jest *nieboszczka* (właściwie **niebożczka*) 'kobieta zmarła', z przyr. *-ka*, oraz stp. XVI w. *nieboszczyca* (właściwie **niebożczyca*), dziś kasz. *ńebòščëca* 'ts.', z przyr. *-ica*, natomiast stp. XV w. *niebożka* 'ts.' to bezpośredni derywat z przyr. *-ka* od przym. *niebogi* lub od rzecz. *nieboga* 'nieszczęśnica' (zob. *nieboga*).

niebożę *niebożęcia* 'nieszczęśliwe stworzenie, biedactwo, nieborak (ze współczuciem o biednej, słabej istocie)', stp. XV w. *nieboże* 'ts.'; zdr. *niebożątko* od XV w. Por. cz. *nebože, -žete* 'nieborak, biedak', stcz. *nebožátko* 'niebożątko, biedactwo; biedaczek, głuptas; ubogi, człowiek bez znaczenia', ukr. *nebožá, -žáty* 'niebożątko', słwń. *nebôže, -žeta* 'ts.'. Słow. **nebožę*, **nebožęte* 'biedna, nieszczęśliwa istota, biedak, biedaczek, nieborak', od zaprzeczonego przym. **nebogъ* 'nie mający żadnego majątku, własności, szczęścia, biedny, nieszczęsny' (zob. *nieboga*), z przyr. **-ęt-* (pierwotnie tworzącym nazwy młodych istot, wtórnie zdrobnienia, także z nacechowaniem ujemnym, z odcieniem politowania, lekceważenia).

niech od XV w., *niechaj* od XV w. part. będąca częścią trybu rozkazującego w 3. osobie l. pj i mn, rzadziej w 1. osobie l. pj, part. życząca 'oby', stp. od XV w. też *niecha*, *niechać* / *niechci* / *niechaci* / *niechajć* 'ts.'. Por. stcz. *nechaj*, *nechajť*, cz. *nech* (*nechť*, *nechať*), ukr. *nechaj*, pot. *nech*, słwń. *naj* 'niech'. Pierwotnie forma 2. osoby l. pj czasownika: stp. od XV w. *niechać* 'nie ruszać, zostawić; nie zajmować się czymś, nie troskać się o coś', 'przestać coś czynić, przestać wypełniać, zaniechać, zaniedbać', 'zostawić, opuścić, ominąć, porzucić', 'pozwolić, dopuścić', 'nie chcieć', rozkaźnik *niechaj*, *niechajcie* w połączeniu z bezokol. innego czasownika wyrażał tryb rozkazujący tego czasownika w zaprzeczeniu, np. *niechajcie złe czynić* 'nie czyńcie złego'; dziś tylko z przedr. *poniechać* 'zrezygnować z czegoś, zaniechać', *zaniechać* od XV w. 'przerwać działanie, odłożyć na potem'. Ogsł.: cz. *nechat* 'zostawić, zapomnieć, rzucić, zaniechać; pozwolić; przekazać, oddać; polecić', ukr. *necháty* 'zaniechać', bg. *nechaja* 'nie dbać, nie troszczyć się', słwń. *nèhati* 'przestać, skończyć'. Psł. **nechajati* (wtórnie **nechati*, ze ściągnięciem **-aja-* > **-a-*) 'nie dbać, nie starać się', czas. zaprzeczony od psł. **chajati* 'dbać, starać się' (por. bg. *chaja* 'dbać, troszczyć się', ch./s. *hȁjati* 'dbać o kogoś, o coś, zważać na kogoś, na coś'). Podstawowy czas. **chajati* bez pewnej etymologii. Punktem wyjścia dla funkcji part. życzącej było znaczenie 'zostaw, pozwól', np. stp. XV w. *niechaj mie, ać powiem* 'pozwól, abym powiedział' > 'pozwól, niech powiem'. Polska forma *niech* (i jej słow. odpowiedniki) wtórna, ze skrócenia *niechaj* w wyniku częstego użycia tej formy.

niechęć ż 'brak chęci, ochoty; nieżyczliwość, uprzedzenie', stp. XV w. 'niesmak, odraza, wstręt, uprzedzenie, nieprzychylność', kasz. *ńeχąc* 'niechęć, nieżyczliwość, uprzedzenie'; daw. *niechuć* 'animozja, niechęć' (zob. *chuć*).

Por. cz. *nechuť* 'niechęć, odraza, wstręt, antypatia; brak apetytu', stcz. *nechut* 'niechęć; niesmaczny pokarm lub napój; nieprzyjemność; niezadowolenie, gniew; nienawiść, zatarg; czyn haniebny', słc. *nechuť* 'niechęć; niesmak; wstręt, obrzydzenie'. Z przeczeniem *nie-* od *chęć* (zob.). — Od tego *niechętny*; *zniechęcić*, wielokr. *zniechęcać*.

niechlujny od XVIII w. 'odznaczający się brakiem dbałości o czystość i porządek, zaniedbany, brudny, nieporządny', przen. 'zawierający liczne błędy, niestaranny'; *niechluj* od XIX w. 'człowiek nie dbający o porządny wygląd, brudas, flejtuch', *niechluja* m, ż od XVIII w. 'ts.'; z polskiego ukr. dial. *nechl'ujnyj* 'niechlujny, brudny', *nichl'ujnyj* 'niezdolny', br. dial. *njachljujny* 'niechlujny' oraz ukr. *nechljuj* 'niechluj', *nechljuja* 'niechlujna kobieta', br. dial. *njachljuj* / *nechljuj*, *njechljuja*, r. dial. *nechljuj*. P. *niechlujny* z pierwotnego _*niechludźny_, zaprzeczonego przym. z przyr. *-ny* < _*-ьnъ_ od p. *chludzić* 'dbać o czystość, czyścić', o pochodzeniu zob. *schludny*. Rzeczowniki *niechluj*, *niechluja* wtórnie utworzone od *niechlujny*, zapewne przez uniwerbizację połączeń typu *niechlujny człowiek*, *niechlujna kobieta*.

niechybny od XVI w. 'taki, który z pewnością nastąpi, nie dający się uniknąć, zupełnie pewny, nieuchronny, niezawodny', w XVI w. 'nieomylny, niezawodny', daw. 'celny, nieomylny'; przysł. *niechybnie*. Przym. z przyr. *-ny* od zaprzeczonego czas. *nie chybić* 'nie trafić' (zob. *chybić*); por. daw. XVI w. *niechyba* 'sprawa niewątpliwa'.

niecić 'rozpalać, zapalać, rozniecać (ogień)' od XVI w. (w XV w. *-miecić* z przedrostkami, np. *namiecić* 'rozniecić, rozpalić', *podmiecić* 'podpalić, rozpalić', *rozmiecić* 'rozniecić'), przen. 'wzniecać, wzbudzać, powodować', dial. też *miecić* (*mńecić*), kasz. *ḿecëc* / *ńecëc* 'rozniecać ogień'; z przedr. *podniecić*, *rozniecić*, *wzniecić*; wielokr. *-niecać*: z przedr. np. *podniecać*, *rozniecać*, *wzniecać*. Ogsł.: cz. *nítit* 'rozniecać ogień; wzbudzać zapał, pobudzać', strus. *gnětiti* 'rozpalać', r. dial. *gnetiť* 'rozpalać ogień', ukr. *hnitýty* 'przyrumieniać, podsmażać, przypiekać', scs. *vъzgnětiti* 'rozpalić, rozniecić ogień', słwń. *nétiti* 'rozpalać, zapalać; palić'. Psł. _*gnětiti_, _*gnětʼǫ_ 'rozpalać, rozniecać ogień', prawdopodobnie pierwotnie czas. kauzat. (na co wskazuje budowa wyrazu, semantyka, a także akcentuacja), jednak oczekiwany czas. podstawowy (*†gnisti*, *†gnьtǫ*?) w słow. nie jest poświadczony. Może pokrewne ze stang. *gnīdan* 'trzeć, rozcierać', stwniem. *gnītan* / *knītan* 'ts.', od pie. _*g_^{h}_en-_, _*g_^{h}_n-ei̯-_, _*g_^{h}_n-ei̯-d_$^{(h)}$_-_ 'ts.'; w takim razie wyraz słow., którego podstawą byłby pie. wariant _*g_^{h}_n-ei̯-t_$^{(h)}$_-_, miałby pierwotne znaczenie 'trzeć (drewno o drewno) w celu uzyskania, rozniecenia ognia' (w związku z pradawną techniką rozniecania ognia przez tarcie). — Od czas. przedrostkowych *podnieta* (daw. też *podniata*) od XV w. 'to, co skłania do czegoś', stp. też 'zapalenie, rozpalenie, podsycanie ognia' (por. cz. *podnět* m 'podnieta, pobudka, impuls'); zob. też *namiętny*.

niecka, zwykle *niecki* mn, 'podłużne naczynie, półkoliście wydrążone w jednym kawałku drewna', przen. 'podłużne obniżenie terenu', stp. od XV w. *niecki* mn 'płaskie naczynie drewniane; kosz na chleb', w XVI w. też 'rodzaj sita, przetak', 'naczynie miedziane na płyny', 'rodzaj pułapki na ptaki', kasz. *ńecka* też 'prostokątna deska obita wystającymi listwami, służąca do przenoszenia haczyków z przynętą'. Ogsł.: cz. *necky* mn, r. dial. *nóčva*, cs. *nъštvi* mn, ch./s. *nȁćve* mn. Psł. _*nьkťi_, _*nьkťьve_ 'rodzaj naczynia drewnianego, wydrążonego w drewnie', bez pewnej etymologii.

niecny 'niegodziwy, nikczemny, haniebny', stp. XV w. *nieczsny* 'nieuczciwy, niegodziwy; niemądry, głupi', w XVI w. *niecny* 'niemoralny, skłonny do złego'. Z przeczeniem *nie-* (zob. *nie*) od p. *cny* 'cnotliwy, zacny, szlachetny, prawy, dostojny, czcigodny', w stp. też 'nieposzlakowany; niewinny' (zob. *cny*). — Od tego *niecnota* od XVI w. 'niegodziwiec, łotr, nikczemnik', daw. 'rozpusta, rozwiązłość, niecnotliwość, występek, złość; występny człowiek', kasz. *ńecnota* 'wstyd', 'niegodziwy postępek, wada, grzech', 'łobuz', utworzone jak *cnota* (zob.).

nieco od XV w. 'trochę', stp. XV w. *nieczso* / *niecso* / *nieco* 'trochę', 'coś, cokolwiek', kasz. *ńeco* 'ts.'. Dokładne odpowiedniki w zachsł.:

dł. *něco* 'coś', cz. *něco* 'coś; coś niecoś, trochę', stcz. *něčso* / *něco* 'coś', słc. *niečo* 'coś; trochę', por. też dł. daw. i dial. *něšto* 'coś', gł. *něšto* 'ts.', strus. *něčьto* 'coś', r. *néčto* 'coś', scs. *něčьto* 'coś', ch./s. *něšto* 'coś', dial. czak. *něč* / *nèč*, dop. *nèčesa* 'ts.'. Od psł. **čь* (**čьso* / **čьto*) 'co' (zob. *co*), z **ně-* / **ne-* tworzącym nieokreślone zaimki i przysłówki zaimkowe.

niedobitek od XVIII w., zwykle *niedobitki* mn 'osoby ocalałe z jakiegoś pogromu, z jakiejś porażki, resztki wojska rozgromionego w bitwie', u Lindego też 'litery w druku nie dobite, nie dodrukowane, niezupełnie wybite'. Od imiesłowu biernego *nie dobity* 'nie zabity całkiem', daw. XVI w. 'nie dający się zabić' (od zaprzeczonego czas. *dobić*, o pochodzeniu zob. *bić*), utworzone jak *dostatek*, *niedostatek*, *podatek*.

niedołęga od XVI w. 'człowiek nieudolny', daw. 'niedołęźność, niedomoga, niewydolność', kasz. *ńedołąga* 'człowiek niesprawny, kaleka'. Ogsł. (ale w płdsł. zachowane szczątkowo): cz. *nedoluha* 'choroba, słabość', dial. 'głupiec, dureń', słc. *nedoluha* 'niepogoda', ukr. *nedolúha* 'słabość, wadliwość, ułomność', dial. 'człowiek słaby, wątły', br. dial. *nedalúha* 'człowiek niezdolny, niezaradny, niedorajda; istota od urodzenia niedorozwinięta, nienormalna', ch. dial. kajk. *nedologa* 'niedołęga'. Psł. dial. **ne-dolǫga* 'niedawanie sobie rady z czymś, niesprawność, niezaradność', 'człowiek niesprawny, niezaradny, niezdolny do wykonywania czegoś', derywat z przeczeniem **ne-* (zob. *nie*) od psł. rzecz. **dolǫga* 'dawanie sobie rady z czymś, sprawność, zaradność', 'człowiek sprawny, zaradny, zdolny do wykonywania czegoś' zachowanego tylko w polskim materiale onomastycznym: stp. nazwa osobowa i nazwa herbu *Dołęga*, dziś nazwy miejscowe *Dołęgi* (kasz. *dołąga* 'niedołęga, tuman' powstało wtórnie z *ńedołąga*, jak wskazuje znaczenie). Podstawowy rzecz.**dolǫga* to derywat od psł. czas. **dolati* 'dawać sobie radę z kimś, z czymś, pokonywać kogoś, przezwyciężać coś' (zob. *podołać*), z przyr. **-ǫga*.

niedołężny od XVI w. 'nie mający sprawności fizycznej, nieudolny, niezdarny, ocię- żały', daw. 'upośledzony fizycznie, słaby', kasz. *ńedołąžni* 'ułomny, słaby'; por. daw. *niedołężliwy* 'niedołężny, nieudolny'. Ogsł. (ale w płdsł. zachowane szczątkowo): cz. dial. *nedolužný* 'chorowity, cherlawy; niedorozwinięty fizycznie lub umysłowo', r. dial. *nedolúžnyj* 'chorowity, niezdrowy, słaby; nieporadny, nieudolny', br. *nedalúžny* 'słaby, niezdrowy, cherlawy; niezręczny, niezgrabny, nieudolny, niezdatny do czegoś', ch. dial. kajk. *nedol̕ǫžen* 'nieudolny, niezdarny, niezgrabny, niesprawny'. Słow. **nedolǫžьnъ* 'nie mogący czemuś podołać, sprostać, nieudolny, niesprawny', nowsza postać przym. z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na wcześniejsze psł. **nedolǫgъ* 'ts.' (por. r. dial. *nedolúglj* 'chory, niezdrowy, słaby; słabo pracujący; niezręczny, niezdarny', *nedolúgoj* 'cherlawy, wątły', ukr. *nedolúhyj* 'słaby fizycznie, wątły; nieudolny, nieobrotny', br. dial. *nedalúhi* 'słaby, niezaradny; cherlawy, wątły'; na możliwość istnienia w przeszłości p. *†niedołęgi* wskazuje zapożyczone br. dial. *nedoléngi* 'niesprawny, nieudolny' z *-en-* oddającym polskie *ę*). Podstawowe **nedolǫgъ* to zapewne archaiczny przym. od psł. rzecz. **nedolǫga* 'niedawanie sobie rady z czymś, niesprawność, niezaradność' (zob. *niedołęga*).

niedziela od XIV w. 'siódmy dzień tygodnia', stp. i dial. też 'tydzień'. Ogsł.: cz. *nedele* ż 'niedziela; tydzień', r. *nedélja* 'tydzień', scs. *nedělja* 'niedziela'. Słow. **neděľa* 'dzień, w który się nie pracuje, niedziela', od psł. zaprzeczonego czas. **nedělati* 'nie pracować' (zob. *działać*), z przyr. **-ja*, zapewne kalka łac. *feria*, *diēs feriata* 'niedziela'. Jak inne wyrazy związane z chrześcijaństwem, przejęte chyba za pośrednictwem staroczeskim. — Od tego *niedzielny*.

niedźwiedź od XV w. 'Ursus arctos', stp. XV–XVI w. *miedźwiedź* 'ts.' (postać istniejąca do dziś w gwarach, np. kasz. *ḿedvèʒ*); zdr. *niedźwiadek*. Ogsł.: cz. *medvěd* (stcz. też *nedvěd*), r. *medvéd'* (dial. też *vedméd'*), ch./s. *mèdvjed*. Psł. **medvědь* 'niedźwiedź', złożenie **medu-ědъ* (> **medųědъ* > **medvědь*), pierwszy człon **medu* dop. od psł. **medъ* (zob. *miód*), drugi człon rzecz. odczas. od psł. **ěsti* (zob. *jeść*), etymologiczne znacze-

nie 'zjadacz miodu'. Wyraz powstał prawdopodobnie w rezultacie tabu, unikania właściwej nazwy groźnego zwierzęcia (może w środowisku dawnych myśliwych), zastąpił więc jakąś jego wcześniejszą, niezachowaną nazwę. P. *niedźwiedź* < *miedźwiedź* z wtórnym *ń-* (por. też stcz. *nedvěd*) w wyniku odpodobnienia na odległość spółgłosek wargowych *ḿ - v́* > *ń - v́*.

niegdyś od XV w. 'kiedyś, ongiś', stp. od XV w. *niegdy* / *niedy* / *niehdy* 'kiedyś, ongiś, pewnego razu; niekiedy, czasem', daw. i dial. *niegdy* 'czasami, niekiedy'; stp. też *niegda* 'kiedyś, ongiś; kiedy, kiedykolwiek, pewnego razu'. Zachsł.: gł. *něhdy* 'niegdyś, ongiś, kiedyś', cz. *někdy* 'czasem, niekiedy; kiedyś, pewnego razu', słc. *niekdy* 'niekiedy, czasem, od czasu do czasu; kiedyś'. Psł. dial. **někъdy* / **nekъdy* i **někъda* / **nekъda* 'kiedyś, niekiedy, czasem; dawniej, ongiś', od psł. **kъdy* / **kъda* 'kiedy' (zob. *gdy*), z **ně-* / **ne-* tworzącym nieokreślone zaimki i przysłówki zaimkowe. Polska postać *niegdyś* z part. *-ś* (zob.).

niejaki od XV w. 'pewien, jakiś', 'nieznaczny, niewielki', w XVI w. 'ten, a nie inny', 'jeden z wielu możliwych, dowolny, którykolwiek'; *niejako* 'jak gdyby, poniekąd, w pewnym stopniu'. Por. dł. daw. *nějaki* 'jakiś', cz. *nějaký* 'jakiś', *nějak* 'jakoś', słc. *nejaký* 'jakiś; niejaki', *nějak(o)* 'jakoś, w jakiś sposób', br. dial. *néjaki* 'jakiś'. Płnsł. **nějakъ* / **nějakъ* 'jakiś, któryś', od psł. **jakъ* 'jaki, który' (zob. *jaki*), z **ně-* / **ne-* tworzącym nieokreślone zaimki i przysłówki zaimkowe.

niekiedy od XIV w. 'co pewien czas, w niektórych wypadkach, czasem', stp. *niekiedy* / *niekiegdy* 'kiedyś, w jakimś czasie', 'kiedykolwiek', kasz. *ńekedė* 'ts.'. Ogsł.: słc. *niekedy* 'niekiedy, czasem, od czasu do czasu; kiedyś', r. *nékogda* 'niegdyś, ongiś', dial. też *nékogdý* 'niekiedy', scs. *někъgda* / *někogda* 'kiedyś, kiedykolwiek, pewnego razu'. Psł. **někъg(ъ)dy* / *nekъg(ъ)dy* 'niekiedy, czasem, w jakimś czasie, ongiś', od psł. **kъg(ъ)dy* (/ **kъg(ъ)da* / **kog(ъ)da*) 'kiedy' (zob. *kiedy*), z **ně-* / **ne-* tworzącym nieokreślone zaimki i przysłówki zaimkowe.

niemal od XVI w. przysł. 'prawie, bez mała, około, blisko', stp. XV–XVI w. *niemalem* 'niemal, prawie'; też *niemalże*. Por. cz. dial. *němal'* 'prawie, około', r. dial. *nemál'* 'dużo', part. 'jakby, wydaje się', br. dial. *nemál'* 'bez mała, prawie'. Od wyrażenia *nie mało* (zob. *mały*). Por. *omal*.

niemoc ż od XIV w. 'brak sił fizycznych, osłabienie, słabość; niedomaganie, choroba', 'brak siły wewnętrznej, energii, hartu, bezsilność, bierność', stp. 'słabość, osłabienie, brak sił', 'choroba, cierpienie fizyczne, boleść', 'zepsucie moralne, grzech, przewinienie'. Ogsł.: cz. *nemoc* 'choroba', r. *némoč'* 'choroba', ch./s. *nèmōć* 'niemoc, bezsilność; bezwładność; bezradność'. Psł. **nemogtь* ż 'bezsilność', rzecz. abstr. z przyr. **-tь* od psł. zaprzeczonego czas. **ne mogti* 'nie móc' (zob. *móc*); por. *moc*.

niemowa od XVIII w. 'człowiek pozbawiony zdolności mówienia; głuchoniemy', kasz. *ńemova* 'człowiek niemy; człowiek małomówny, mruk'; wcześniej w XVI w. *niemowa* 'niezdolność mówienia'. Por. cz. *nemluva* 'ten, który mało mówi'. Rzecz. odczas. od zaprzeczonego *nie mówić* (zob. *mówić*). Od tej samej podstawy daw. *niemowy* 'niemy', *niemowny* / *niemówny* 'małomówny', daw. XVI w. też 'niemy; milczący'.

niemowlę od XVI w. 'małe dziecko jeszcze nie umiejące mówić', w XVI w. wyjątkowo *niemowię*, stp. XV w. *niemowiątko* 'niemowlę', w XVI w. *niemowiątko*, rzadko *niemowlątko* 'dziecko, niemowlę'. Por. stcz. *nemlúvě*, cz. *nemluvně*, ukr. *nemovljá*, br. *nemaŭlja* 'niemowlę'. Pierwotna postać *niemowię* od zaprzeczonego czas. *nie mówić* (zob. *mówić*), z przyr. *-ę* (< psł. **-ęt-*), tworzącym nazwy młodych istot. Postać *niemowlę* prawdopodobnie pod wpływem form wschsł. (por. ukr. *nemovljá*, br. *nemaŭlja*). — Od tego *niemowlęcy* → *niemowlęctwo*.

niemy od XIV w. 'nie mający zdolności mówienia', stp. też 'taki, którego nie godzi się wymieniać, nazywać' (*niemy grzech* 'zboczenie seksualne'), 'nieprawomocny, nieważny', 'bezskuteczny, daremny'. Ogsł.: cz. *němý*, r. *nemój*, ch./s. *nȉjem*. Psł. **němъ* 'pozbawiony zdolności mówienia' i, zapewne, 'mówiący niezrozumiale, obcym, niezrozumiałym językiem'. Prawdopodobnie z pierwotnego *†měmъ* 'bełkocący, niewyraźnie,

niezrozumiale mówiący' (*†mĕmъ* > **nĕmъ*, z odpodobnieniem *m - m* > *n - m*), związanego etymologicznie z łot. *mèms* 'niemy', *męmulis* 'jąkający się, niewyraźnie, niezrozumiale mówiący', het. *memahhi* 'mówię', *memiįa(n)-* 'mowa, słowo; gadanina; rzecz, przedmiot', może też z niem. *mummeln* 'bełkotać, jąkać się', ang. *mumble* 'mamrotać', szwedz. *mimra* 'poruszać wargami', wszystkie pochodzenia dźwkn. — Od tego *niemota* 'niezdolność do posługiwania się mową', daw. 'nieme stworzenie, niemowa'; nazwa etniczna *Niemiec* (por. cz. *Němec*, r. *némec*, ch./s. *Nijèmac* oraz stcz. *němec* 'niemy człowiek', ch./s. dial. *nijèmac* 'ts.') < psł. **nĕmьcь* 'ten, kto nie ma zdolności mówienia', 'ten, kto mówi niezrozumiale, niezrozumiałym językiem', zawężonego do tych cudzoziemców, z którymi dawni Słowianie najczęściej się stykali; *niemieć*, *oniemieć* od XV w. 'stać się niemym, zamilknąć'.

nienawidzić od XIV w. 'odczuwać silną wrogość', stp. też 'lekceważyć, odczuwać niechęć, pogardę'. Ogsł.: cz. *nenávidět*, r. *nenavídet'*, ch./s. *nenávidjeti*. Psł. **nenavidĕti*, **nenavidǫ* 'nie chcieć patrzeć na kogoś, nie chcieć kogoś widzieć, odczuwać wrogość do kogoś', zaprzeczona forma psł. **navidĕti* 'widywać się, odwiedzać, żyć w zgodzie, lubić, miłować kogoś' (por. stp. XV w. *nawidzieć* 'kochać, miłować kogoś, mieć w kimś upodobanie'), z przedr. **na-* od psł. **vidĕti* 'widzieć' (zob. *widzieć*).

nienawiść ż od XIV w. 'uczucie silnej niechęci, wrogości', stp. też 'lekceważenie, pogarda', 'prześladowanie', 'zazdrość'. Ogsł.: cz. *nenávist*, r. *nénavist'*, scs. *nenavistь*, ch./s. *nenávist* 'nienawiść'. Psł. **nenavistь* [< **nenavid-tь*] ż 'niechęć do patrzenia na kogoś, niechęć do widzenia kogoś, nielubienie, uczucie wrogości', od psł. czas. **nenavidĕti* 'nie chcieć patrzeć na kogoś, nie chcieć kogoś widzieć, odczuwać wrogość do kogoś' (zob. *nienawidzić*), z przyr. **-tь* (por. pokrewne *zawiść*). — Od tego *nienawistny*.

nieraz od XVI w. 'często, wielokrotnie; czasem, niekiedy', w XVI w. 'nie jeden raz, często, wielokroć'. Z przeczeniem *nie-* od *raz* (zob.).

nierząd od XV w. 'czyny naruszające normy moralno-obyczajowe; prostytucja', stp. 'przestępstwo, naruszenie prawa', w XVI w. 'brak ustalonego porządku, rozprzężenie, zamęt, zamieszanie, chaos, nieład, anarchia', 'nadużycie, wykroczenie, bezprawie, gwałt; nieprawość, występek, grzech', 'rozpusta', daw. 'anarchia'. Por. cz. *neřád* 'świństwo, paskudztwo, brudy', 'łajdak, świntuch; bestia', ch./s. *nèrēd* 'nieporządek, nieład; bezrząd; zamieszanie, zamęt', *nèrēdi* mn 'rozruchy'. Słow. **nerędъ* 'brak uporządkowania, porządku, nieporządek, nieład', z przeczeniem **ne-* (zob. *nie*) od psł. **rędъ* 'szereg, rząd' > 'miejsce w szeregu, kolejność, następstwo; uporządkowanie, porządek, ład' (zob. *rząd* I). — Od tego *nierządny*, w XVI w. 'rozpustny, sprośny, rozwiązły, uprawiający prostytucję', 'nie przestrzegający ustalonego porządku, wprowadzający nieład, zamieszanie, niedbały', 'niezgodny z normami moralnymi i obyczajowymi' → *nierządnica* od XVI w.

niesamowity od XIX w. 'niepokojący, budzący lęk; niezwykły, ogromny'; przysł. *niesamowicie*. Zapożyczenie z ukr. *nesamovýtyj* 'niesamodzielny; bardzo silny, ogromny' (utworzonego z przeczeniem od *samyj* 'sam', zob. *sam*).

niesforny od XVI w. 'niezdyscyplinowany, nieposłuszny, buntowniczy', w XVI w. *niestworny*, rzadziej *niesworny*, wyjątkowo *niesforny* 'niezgodny, niekarny', 'przewrotny, nieprawy'; stp. XV w. *niesworność* 'sprzeczka, kłótnia, niezgoda, nieporozumienie', w XVI w. *niestworność* / *niesworność* / *niesforność* 'niezgoda, niekarność, kłótnia', w XVI w. *niestwora* / *niestfora* / *nieswora* / *niesfora* 'niezgoda, niekarność, kłótnia'. Por. cz. *nesvorný* 'niezgodny, skłócony', słc. *nesvorný* 'niezgodny; skłócony; niezgrany', ukr. dial. *nesvórnyj* 'nieujarzmiony, nieokiełznany'; bez przeczenia p. daw. od XVI w. *sworny* / *sforny* / *zworny* 'zgodny, zgodliwy' (*sworność* / *sforność* 'jednomyślność, zgoda, zgodność'), cz. *svorný* 'zgodny, jednomyślny', słc. *svorný* 'ts.'. Przym. od *sfora* (daw. *swora*) 'gromada psów myśliwskich', 'para lub więcej psów gończych, uwiązanych do rzemienia lub sznura (linki)', 'rzemień lub sznur (linka), służący do prowadzenia psów gończych, smycz', *niesforny* pierwotnie o psie 'nie należący do

sfory, nie przywiązany do sznura, smyczy z innymi psami gończymi, nieujarzmiony', stąd 'nieposłuszny, niezdyscyplinowany' i dalsze znaczenia. Daw. *niestworny* wskazuje na wtórne kojarzenie wyrazu ze *stwór, stworzyć, tworzyć*.

niesnaska, zwykle *niesnaski* mn 'sprzeczki, kłótnie, nieporozumienia', stp. XV w. *niesnazka* 'zatarg, kłótnia', w XVI w. *niesnaska*, rzadko *niesnaszka*, wyjątkowo *niesnażka / niesnacka / nieznaszka* 'spór, zatarg, zwada, sprzeczka, kłótnia, nieporozumienie, zamieszanie, rozruchy', 'błąd, wada, grzech', 'defekt, skaza, szkoda'. Zapożyczenie ze stcz. *nesnázka* 'zatarg, kłótnia', 'trudność, kłopot; zmartwienie; wątpliwość, niepewność' (por. w tych znaczeniach stcz. *nesnázě* i cz. *nesnáz* 'trudność, kłopot'), od cz. przest. *nesnaditi se* 'być w konflikcie, w sporze' (związanego etymologicznie z rodziną p. *snadź*, zob.).

niestety od XVI w., przysł., uwydatnia, że coś nie jest po myśli mówiącego, w XVI w. *niestety*, wyjątkowe *niestyty / niestoty* oraz *niestocie*, wyjątkowo *niestojcie*, wyraża żal, ubolewanie. Ze stp. od XV w. *niestojcie / niestocie* okrzyk wzywający pomocy przeciw przestępcy 'łapaj!, gwałtu!', 'biada!, niestety!', pierwotnie *nie stójcie!* (od *stać*, zob. *stać* II).

nieszpory mn 'nabożeństwo wieczorne', stp. od XV w. *nieszpór / mieszpór / mięszpór* 'nabożeństwo wieczorne', w gwarach często *nieszpór*. Zapożyczenie ze stcz. *nešpor / mešpor* 'nieszpory', cz. *nešpory* 'ts.', co z łac. *vesperae* 'nabożeństwo wieczorne' (od łac. *vesper* 'wieczór'). Na gruncie czeskim zmiana **v- > m- (mešpor*, może pod wpływem cz. *mše* 'msza') i dalsze odpodobnienie spółgłosek na odległość *m- p > n - p*.

nieść *niosę* od XIV w.; z przedr. *donieść, odnieść, przenieść, przynieść, roznieść, unieść, wnieść, wynieść, wznieść, zanieść, znieść*; wielokr. *nosić* (zob.). Ogsł.: cz. *nésti*, r. *nésti*, scs. *nesti, nesǫ*. Psł. **nesti, *nesǫ* 'nieść', odpowiada lit. *nèšti, nešù* 'nieść', łot. *nest* 'ts.', stind. *nā́śati* 'dosięga', od pie. pierwiastka **nek-* 'dosięgnąć, schwytać; nieść'. — Od czas. przedrostkowych *doniesienie, uniesienie* (stp. XV w. 'porwanie, uprowadzenie'); *donos; doniosły, podniosły* od XVIII w. (stp. XV w. *podniosły / podniesły* 'wyższy niż otaczający teren', 'wyprostowany, podniesiony', w XVI w. *podniosły* 'wysoki, wyższy niż otoczenie, podniesiony ku górze, wyprostowany', 'pyszny, hardy'), *wyniosły, wzniosły*.

nietoperz 'latający ssak Vespertilio', stp. XV–XVI w. *nietopyrz*, w XVI w. *nietoperz / niedoperz / niedopyrz*, dial. *nietoperz / nietopierz / niedoperz / niedopierz*, też *latoperz / latopierz*. Ogsł.: cz. *netopýr*, r. *netopýr'*, ch. *nètopīr*. Psł. **netopyrь* 'nietoperz', prastare złożenie z pierwszym członem z pie. **nekʷt-* 'noc' (zob. *noc*), człon drugi nie całkiem jasny, może związany ze scs. *prěti* i *pariti* 'lecieć', r. *perét'* 'iść' (z pierwiastkiem **per-*). Pierwotne znaczenie zapewne 'latający nocą'. Nieprzejrzystość wyrazu powodowała jego różnorakie wykolejenia w języku ludowym.

nieuk od XV w. 'człowiek nieuczony, nie umiejący, nie znający się na rzeczy', 'dziecko nie robiące postępów w szkole', stp. też 'nie nauczony pracować (o wole)'. Por. cz. *neuk*, r. *néuk*, ch./s. *nèuk* przym. 'nieuczony, niewyuczony; niewyćwiczony; niedoświadczony'. Słow. **neukъ* 'nie nauczony czegoś, nie przyuczony do czegoś', rzecz. odczas. od zaprzeczonego **ne učiti* 'nie uczyć' (zob. *uczyć*). — Od tego *nieuctwo*.

niewiasta od XIV w. (stp. też *niewiesta*) 'kobieta (zwłaszcza zamężna)', stp. także 'żona syna, synowa; żona brata', w XVI w. również 'służąca, gospodyni; samica zwierzęcia', dial. 'synowa', kasz. *ńievasta / ńasta* 'kobieta; zamężna kobieta'. Ogsł.: cz. *nevěsta* 'panna na wydaniu; narzeczona; panna młoda; synowa', r. *nevésta* 'narzeczona; panna młoda; panna na wydaniu', ch./s. **nèvjesta* 'panna młoda, oblubienica; młoda żona; synowa; żona brata'. Psł. **nevěsta* 'dziewczyna wprowadzona do rodu jako żona któregoś z jego członków; panna młoda, narzeczona; młoda mężatka, synowa, bratowa', bez pewnej etymologii. Prawdopodobnie z pierwotnego **ne-u̯oi̯d-tā* 'nieznana (rodzinie pana młodego)', od wcześniejszej postaci zaprzeczonego czas. **nevěděti* 'nie wiedzieć, nie znać' (zob. *wiedzieć*). — Od tego *niewieści; zniewieścieć*.

niewola od XV w. 'brak wolności', stp. XV–XVI w. 'konieczność, mus, przymus', w XVI w. też 'nieszczęście', *od niewoli* 'leniwy, od niechcenia, opieszały', kasz. *ńevolă* 'niewola; śnieżyca, zadymka'. Ogsł.: cz. *nevole* ż 'niechęć, niezadowolenie', przest. 'niezgoda, spór, kłótnia', r. *nevólja* 'niewola; konieczność, przymus', scs. *nevolja* 'niewola', ch./s. *nèvolja* 'nędza, bieda; nieszczęście; niedola, opresja; troska; kłopoty, tarapaty'. Psł. **nevol'a* 'brak woli, przymus, niedola, brak wolności', z przeczeniem **ne-* (zob. *nie*) od psł. **vol'a* 'wola' (zob. *wola*). — Od tego *niewolnik* (kasz. 'jeniec, zakładnik') (→ *niewolnictwo*); *zniewolić* (daw. *niewolić* 'przymuszać, zmuszać').

niewód od XIII w. 'rodzaj dużej sieci rybackiej', dial. też *niewódź* 'ts.', kasz. *ńevód* 'ts.'. Ogsł.: cz. *nevod* 'duża sieć rybacka', r. *névod* 'największa sieć rybacka', scs. *nevodъ* 'niewód'. Psł. **nevodъ* 'duża sieć rybacka', pochodzenie niepewne. Może z przeczeniem **ne* (zob. *nie*) od **vodъ* 'to, co się wiedzie, prowadzi, przeciąga', rzecz. odczas. od psł. **vesti*, **vedǫ* 'wieść, prowadzić' (zob. *wieść* II), z właściwą archaicznym rzecz. wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. W takim razie wyraz z przeczeniem musiałby pierwotnie oznaczać dużą sieć zastawną, umiejscowioną w wodzie (np. przymocowaną przy przegrodzie, jazie w rzece), w przeciwstawieniu do innych sieci, ciągnionych przez ludzi bądź przez łodzie rybackie (jednakże u Słowian **nevodъ* oznacza sieć ciągnioną). Zastanawiają bliskie nazwy niewodu w innych językach ie., np. lit. *vãdas*, łot. *vads*, niem. *Watte*, ang. *wadu*, skłaniające do przypuszczenia, że pierwotnie wyraz mógł mieć postać *†vodъ* (bez pewnej dalszej etymologii), przeczenie **ne-* miałoby zostać dodane wtórnie z powodu tabu (dla zmylenia ryb względnie wodnych duchów, by nie przeszkadzały w połowie). Dodatkowym utrudnieniem jest istnienie niezbyt odległych ugrofińskich nazw niewodu (por. fiń. *nuotta*, est. *nõt*), sugerujące możliwość przejęcia nazwy sieci z nieznanego substratu przedindoeuropejskiego.

nieżyt od XV w. 'zapalenie błony śluzowej jakiegoś narządu (np. nosa, jelit, żołądka), połączone ze wzmożonym wydzielaniem śluzu, katar', stp. 'pęcherz, bąbel, krosta, wrzód'. Ogsł.: płb. *niząit* 'ropień, wrzód', cz. *nežit* (też *nežid*, z *-d* przez skrzyżowanie z *žid* 'żyd') 'ts.', ukr. *néžyt* / *néžyd* m 'katar', bg. *nežít* 'zapalenie dziąseł i jamy ustnej'. Psł. **nežitъ* (/ **nežitь*) przypuszczalnie 'rana nie gojąca się', z przeczeniem **ne* (zob. *nie*), od niepoświadczonego samodzielnie psł. rzecz. *†žitъ* (por. bliskie pod względem budowy psł. **žito* 'to, co daje życie, co służy do życia, do utrzymania życia, pożywienie', zob. *żyto*), z pie. **gʷei̯-to-* (por. np. stkornw. *buit* 'potrawa'), będącego derywatem od pie. **gʷei̯-* 'żyć' (zob. *żyć*, por. też *goić*). Mniej prawdopodobny bezpośredni derywat od psł. zaprzeczonego czas. **ne žiti* 'nie żyć' (zob. *żyć*).

nigdy od XIV w. (w stp. też *nidy* i *nigda*) 'w żadnym czasie, ani razu', stp. też 'niegdyś', dial. *nigdzie* / *nigda* (*niga*), kasz. *ńigdë* 'nigdy'. Ogsł.: cz. *nikdy* i *nikdá* / *nikda*, strus. *nikъdy* / *nikъgdy*, br. dial. *níhdy*, scs. *nikъda*, słwń. *nîkda* / *nigdi*. Psł. **nikъdy* / **nikъda* 'nigdy', od psł. **kъdy* / **kъda* 'kiedy' (zob. *gdy*), z negacją **ni-* (zob. *ni*).

nigdzie od XV w. 'w żadnym miejscu, do żadnego miejsca, donikąd', kasz. *ńigʒe*. Ogsł.: cz. *nikde* 'nigdzie', stcz. *nikdě* / *nikde* 'nigdzie; donikąd', strus. *nikъde* / *nigdě* 'nigdzie; donikąd', r. *nigdé* 'nigdzie', scs. *nikъde(že)* 'nigdzie'. Psł. **nikъde* 'w żadnym miejscu, nigdzie', od psł. **kъde* 'gdzie' (zob. *gdzie*), z negacją **ni-* (zob. *ni*).

nijaki od XVI w. 'nie mający żadnych cech charakterystycznych, niczym się nie wyróżniający'; przysł. *nijako*, *nijak*. Z przeczeniem *ni-* (zob. *ni*) od *jaki* (zob.).

nikczemny od XVI w. 'niegodziwy, podły, haniebny', daw. i dziś dial. *nikczemny* / *niczemny* 'mało ważny, nieważny; niegroźny, nieznaczny; niedołężny, nieudolny, niezdatny; podły, ciemny, fałszywy', *nikczemnie* 'bezcelowo, daremnie'. Przym. z przyr. *-ny* od wyrażenia *ni k czemu* 'do niczego' (zob. *ni*, *ku*, *co*), z archaiczną kolejnością przeczenia i przyimka (zob. *niwecz*); por. bliskie kasz. *ńidoć* / *ńidoče* / *ńidočego* 'do niczego'. — Od tego *nikczemność*; *nikczemnieć*; *nikczemnik*.

niknąć od XVI w. 'stawać się niewidocznym, ginąć z oczu, znikać', 'przestawać istnieć, ginąć, zanikać', 'mizernieć, chudnąć, słabnąć', kasz. *ńiknǫc* 'przemijać, zanikać, znikać'; z przedr. od XV w. np. *przeniknąć, uniknąć, wniknąć, wyniknąć, zaniknąć, zniknąć*. Ogsł.: cz. *niknout* 'zanikać', r. *níknut'* 'pochylać się, schylać się; podupadać, słabnąć, marnieć', ch. dial. *niknuti* 'schylić się, pochylić się'. Psł. **niknǫti* 'schylać się, pochylać się; znikać, ginąć', czas. inchoat. od psł. **nikati* 'chylić się, pochylać się' (zob. *przeniknąć*). — Od tego *nikły* (uprzymiotnikowiony imiesłów).

nikt *nikogo* od XIV w. Ogsł.: cz. *nikdo*, r. *niktó*, scs. *nikъto*, ch. *nitko*, s. *niko*. Psł. **nikъto*, dop. **nikogo* 'żaden człowiek, nikt', od psł. zaimka **kъto* 'kto' (zob. *kto*), z negacją **ni-* (zob. *ni*).

niniejszy od XV w. 'ten oto, ten właśnie', stp. XV–XVI w. *niniejszy / ninieszy* 'obecny, teraźniejszy'. Od stp. od XIV w. *ninie* czy *nynie* (w XVI w. *ninie / nynie*) 'teraz, obecnie, w czasie, który jest, który niedawno minął lub który wkrótce nadejdzie', por. kasz. *ńińa / ńińa* 'teraz'. Ogsł.: cz. *nyní* (stcz. *nynie*) 'teraz, obecnie', strus. *nyně / nynja* 'ts.', r. *nýne* 'ts.', scs. *nyně / nynja* 'ts.'. Psł. **nyně* 'teraz', dokładny odpowiednik: lit. *nūnaĩ* 'dziś; obecnie, teraz', por. łac. *nunc* 'teraz, więc', gr. *ný(n) / nŷn* 'teraz', też stind. *nūnám* 'ts.', od pie. **nū-* 'teraz', rozszerzanego często przez kolejne **-n-*: **nū-n-* (bez rozszerzenia np. stind. *nú* 'teraz', łot. *nu* 'ts.'); przysłówek związany etymologicznie prawdopodobnie z pie. **neu̯o-* 'nowy' (zob. *nowy*), z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'na nowo, właśnie teraz'.

niski od XIV w. 'niewysoki'; st. wyższy *niższy*. Ogsł.: cz. *nízký*, r. *nízkij*, ch./s. *nìzak*. Psł. **nizъkъ* 'niewysoki, niski', z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na wcześniejszą psł. postać **nizъ* 'ts.' (na którą wskazują urzeczownikowione przymiotniki, np. p. dial. *niz* 'dół, dolina', cz. *niz* 'nizina', r. *niz* 'spód, spodnia część; nisko położone miejsce, dolina, dół', przest. 'dolny bieg rzeki'), **nizъ* przysł. 'nisko, w dole, w dół' (por. np. scs. *nizъ* 'w dole, w dół', *nizu* 'ts.', słwń. *niz* 'w dół, wzdłuż'). Podstawowe **nizъ* od pie. **ni-* / **nei̯-* 'na dół, w dół', od którego stind. *ní* 'w dół', awest. *nī* 'ts.', por. też pokrewne stind. *nitarā́m* 'w dół', stwniem. *nidar*, niem. *nieder* 'niski, niższy', przysł. 'na dół, w dół'; trudność sprawia końcowe **-zъ*, które może przez analogię do psł. przyimków, np. **jьzъ* 'z' (zob. *z*), **čerzъ* 'przez', **perzъ* 'przez' (zob. *przez*). Por. *poniżyć*.

niszczeć *niszczeję* od XVI w. 'ulegać niszczeniu, psuć się', daw. 'ginąć, niknąć', kasz. *ńiščec* 'marnieć, niszczeć', 'zdychać (o bydle)'. Por. strus. *niščati*, r. *niščát'* 'ubożeć, biednieć'. Czas. odprzym. od psł. **niščь* 'biedny, nędzny' (zob. *niszczyć*). Pierwotne znaczenie 'stawać się biednym, nędznym, marnieć, psuć się'.

niszczyć 'unicestwiać, pustoszyć, tępić, wypleniać', 'powodować zużywanie się, psucie się', stp. XV w. 'tępić, karać', kasz. *ńiščëc* 'niszczyć, niweczyć', 'powodować psucie, zużycie się', 'wycieńczać (o chorobach)'; z przedr. *wyniszczyć, zniszczyć*. Ogsł.: cz. daw. *ništiti* 'niszczyć', r. *níščit'* 'doprowadzać do nędzy', dial. 'niszczyć', ch./s. *nìštiti* 'zabijać, tępić; obalać'. Psł. **niščiti* 'czynić biednym, nędznym, doprowadzać do nędzy, do upadku, do wyniszczenia', czas. odprzym. od psł. **niščь* 'biedny, nędzny' (por. r. *níščij* 'nędzny; ubogi; żebrzący', scs. *ništь* 'biedny, ubogi'; w polskim przym. niepoświadczony, ale pośrednio wskazuje nań pochodny rzecz.: stp. XV w. *niszczota* 'bieda, nędza' i stp. nazwa osobowa *Niszczota*, kasz. *ńiščota* 'marnotrawstwo; mężczyzna marnotrawny, rozrzutny, nieoszczędny'). Podstawowy przym. **niščь* [< **nī-st-i̯o-* lub **nīs-ti̯o-*] od pie. **ni-* / **nei̯-* 'na dół, w dół' (zob. *niski*). Zob. *niszczeć*. — Od tego *niszczyciel*.

niuchać od XVIII w. 'wciągać w nos (tabakę)'; 'pociągać nosem, wąchać, węszyć', pot. 'szperać, myszkować, tropić, węszyć', dial. też *niąchać* 'niuchać'; z przedr. *wyniuchać*; jednokr. *niuchnąć*. Ogsł.: cz. *ňuchat*, r. *njúchat'*, słwń. *njúhati*. Psł. **ňuchati* 'wąchać, niuchać', pokrewne ze stang. *nēosian / nīosian* 'przeszukiwać' (z pierwotnego 'węszyć'), norw. *nosa* 'wąchać', od pie. **neu̯s-* 'wąchać'. — Od tego *niuch*.

niwa 'ziemia uprawna, pole, rola, łan' od XIV w. (ale już w r. 1204 *niwne* 'danina

płacona od ziemi uprawnej na rzecz pana feudalnego'), daw. XIV–XVII w. zazwyczaj 'pole świeżo po wykarczowaniu, nowina, świeżo zaorane pole'. Ogsł.: cz. *niva* 'ziemia uprawna, rola', poet. 'kraj, ziemia', dial. 'równe pole, równina; zagon; wygon; miedza, ścieżka polna', r. *níva* 'zasiane, orne pole', 'zboże rosnące na polu', dial. 'karczowisko; łąka do koszenia; mały lasek; kawałek pola lub łąki', scs. *niva* / *ńiva* 'pole, rola'. Psł. **niva* 'pole przygotowane pod uprawę przez karczowanie, nowina' > 'ziemia orna, rola', pokrewne z gr. *neiós* [< **neiu̯os*] 'pole, niwa', z pie. **nēi̯u̯ā* 'ts.'.

niwecz od XV w., *w niwecz, wniwecz* 'do szczętu, całkiem, zupełnie' (dziś we frazie *obrócić coś wniwecz* 'pozbawić coś wszelkiego znaczenia, unicestwić, zniszczyć'). Por. cz. *vniveč* 'wniwecz'. Z pierwotnego wyrażenia **ni vъ čь* 'w nic' (dosłownie 'ni w co'), złożonego z przeczenia **ni* (zob. *ni*), przyimka **vъ* (zob. *w*) i bier. zaimka **čь* 'co' (zob. *co*), z archaiczną kolejnością przeczenia i przyimka (por. *ni k czemu* 'do niczego', zob. *nikczemny*). Zatarcie struktury spowodowało ponowne dodanie przyimka w postaci *w niwecz*. — Od tego *niweczyć* od XVIII w. 'obracać wniwecz, unicestwiać, niszczyć, udaremniać', kasz. *ńivećëc* 'psuć, niszczyć'; z przedr. *zniweczyć*.

nizać *nižę* od XIX w. 'nawlekać coś na nitkę, sznurek'; z przedr. *nanizać*. Ogsł.: dł. *nizaś* 'nizać', r. *nizát'* 'nawlekać; przebijać', cs. *nizati* 'przewiercać, przebijać', ch./s. *nízati*, *nížēm* 'nizać, nawlekać'. Psł. **nizati*, **nižǫ* 'wbijać na coś, nawlekać na coś', czas. wielokr. od psł. **nьzti*, **nьžǫ* 'kłuć, przebijać, wbijać w coś' (por. np. r. *vonzít'* 'wbić, wrazić', *pronzít'* 'przebić, przeszyć', scs. *vъnisti*, *vъnьzǫ* 'wetknąć, wbić', *vъnьznǫti* 'ts.', *vъnьziti* 'wetknąć', *unьznǫti* 'wetknąć') z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ь* → **i*. Podstawowy czas. **nьzti* od pie. **neǵʰ-* 'przecinać, kłuć'. Zob. *nóż*.

nizina od XV w. 'dolina, okolica niżej położona', dial. też *niżyna*. Ogsł.: stcz. *nízina* / *nížina*, cz. *nížina*, r. *nizína*, ch./s. *nìzina*. Psł. **nizina* 'teren położony nisko, niżej od czegoś', od psł. przym. **nizъ* 'niski' (zob. *niski*), z przyr. **-ina*. — Od tego *nizinny*.

niż I part. porównawcza (po formach st. wyższego i innych wyrażeniach stanowiących treść porównania, stp. od XIV w. *niże* / *niż* też sp. 'zanim, nim', 'ale, lecz, ale raczej, ale chyba'. Por. dł. daw. i dial. *niž* part. porównawcza, r. *níže* sp. 'nawet nie, nawet', scs. *ni že* 'ani'. Psł. **ni že* sp. rozłączny 'ani, ani nie, nawet nie', sp. porównawczy 'jak', part. porównawcza, zestawienie spójnika rozłącznego **ni* 'ani' (zob. *ni*) i part. wzmacniającej **že* (zob. *-że*).

niż II od XIX w. 'nizina, zwłaszcza bardzo rozległa', 'obszar niskiego ciśnienia atmosferycznego', dial. też *niżå* 'nizina, głębia'. Por. dł. *niž* ż 'nizina, głębia', cz. *niž* ż / *niža* 'nizina', słwń. *níža* 'nizina'. Od psł. **nizъ* 'niski' (zob. *niski*), z przyr. **-jь*.

noc ż od XIV w. 'czas od zachodu do wschodu słońca'. Ogsł.: cz. *noc*, r. *noč'*, scs. *noštь*. Psł. **noktь* ż 'noc', w tym samym znaczeniu lit. *naktìs*, łot. *nakts*, goc. *nahts* ż, łac. *nox, noctis*, stind. *nák*, mn *náktīḥ*. Kontynuują pie. rzecz. atematyczny **nókʷts*, dop. *nékʷts* 'noc', który w słow. (i bałt.) został przeniesiony do tematów na *-ĭ-*. — Od tego *nocny* (→ *nocnik* 'nocne naczynie', dial. też 'nocleg'); *nocować, przenocować, zanocować*. Por. *nocleg*.

nocleg od XV w. 'wypoczynek nocny poza domem, miejsce tego wypoczynku', kasz. *noclëg*. Płnsł.: cz. *nocleh*, słc. *nocľah*, r. *nočlég*, ukr. *nočlíh*. Słow. **noktьlěgъ* 'nocne leżenie, nocny spoczynek', złożenie z psł. **noktь* 'noc' (zob. *noc*) i rzecz. **lěgъ* od czas. **legti* 'lec, położyć', ale typ złożenia (rzecz. + rzecz., bez spójki *-o-*) jest w słow. niezwykły, por. jednak scs. *bratъsestra* 'brat i siostra, rodzeństwo', cs. *malъžena* 'mąż i żona, małżonkowie' (zob. *małżonek*). Nie można wykluczyć, że mamy tu dawną kalkę jakiegoś obcego złożenia.

noga od XIV w. Ogsł.: cz. *noha*, r. *nogá*, scs. *noga*. Psł. **noga* 'kończyna zwierzęcia, dolna kończyna człowieka', dokładny odpowiednik: lit. *nagà* 'kopyto, racica', por. stpr. *nage* 'noga, stopa'. Bałtosł. innowacja, pierwotny rzecz. zbiorowy z przyr. **-ā* od pie. **nogʰ-* 'paznokieć, pazur' (zob. *paznokieć*) z początkowym znaczeniem 'paznokcie, pazury', z czego przez przypuszczalne pośred-

nie 'stopa z pazurami, kończyna z pazurami (u zwierząt)' rozwinęło się neutralne znaczenie 'noga zwierzęcia, kończyna dolna człowieka'. Wyraz wyparł w epoce psł. jakąś starszą nazwę kończyny dolnej, prawdopodobnie kontynuant pie. **ped-* 'noga' (por. np. łac. *pēs, pedis*, gr. *pús, podós*). — Od tego *nożny*; *nogawka* 'część spodni', stp. XV w. *nogawica* 'część odzieży okrywająca nogę' (por. cz. *nohavice* ż, strus. *nogavica*, ch./s. *nògavica*; co do budowy por. *rękaw* i *rękawica*, zob. *ręka*).

nora od XVI w. (daw. XVIII w. też *nóra*) 'jama w ziemi służąca za kryjówkę zwierzęciu', przen. 'nędzne mieszkanie', daw. XVI–XVII w. *nory* mn 'nurty, głębie'. Ogsł.: cz. *nora* 'nora, pieczara, rozpadlina skalna; nędzne mieszkanie', r. *norá* 'nora; podskórna rana, wrzód', słwń. *nora* 'jama, dół, dziura, zapadlina'. Psł. **nora* 'jama, dziura (w ziemi), zagłębienie', rzecz. odczas. od psł. **nerti, *nъrǫ* 'zanurzyć się, pogrążyć się' (zob. *nurzać*), z właściwą takim wyrazom wymianą **e* ⇒ **o*; por. też pokrewne np. łot. dial. wsch. *nora* 'jama, dziura', stnord. *nōr* n 'przesmyk, cieśnina, wąska zatoka'.

nos od XIV w.; zdr. *nosek*. Ogsł.: cz. *nos*, r. *nos*, scs. *nosъ*. Psł. **nosъ* 'nos', pokrewne z mającymi to samo znaczenie lit. *nósis*, stwniem. *nasa* (dziś niem. *Nase*), łac. *nāsum / nāsus*, stind. *nā́sā*, wszystkie od pie. **nas-* 'nos'. Por. *nozdrze*.

nosić *noszę* od XIV w., daw. 'stroić, ubierać, odziewać strojnie', 'obmawiać'; z przedr. *donosić, odnosić, ponosić, przenosić, przynosić, roznosić, unosić, wnosić, wynosić, zanosić, znosić*. Ogsł.: cz. *nosit*, r. *nosit'*, scs. *nositi* 'nosić'. Psł. **nositi*, czas. wielokr. od psł. **nesti* (zob. *nieść*), z właściwą starszym tego typu czasownikom wymianą **e* ⇒ **o*. — Od tego *nosidła* mn 'przyrząd do noszenia', dial. *nosidło*; *nośny* (daw. 'trwały, noszący się dobrze'); od czas. przedrostkowych *donos, wynos*; *donośny, odnośny, przenośny, znośny*; zob. też *nosze*.

nosze mn od XV w. 'sprzęt do noszenia ciężarów', 'kładziony na ramiona drążek do noszenia wiader, konewek'. Ogsł.: cz. *nůše* ż 'kosz do noszenia na plecach', r. *nóša* 'noszony ciężar', słwń *nóša* 'noszenie', 'ubiór, strój'. Psł. **noša* [< **nos-ja*] 'noszenie', nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana w 'to, co się nosi' i 'to, co służy do noszenia') od psł. czas. wielokr. **nositi* (zob. *nosić*), z przyr. **-ja* (co do budowy por. np. *nędza, przędza, żądza*).

nowy od XIV w. Ogsł.: cz. *nový*, r. *nóvyj*, scs. *novъ*. Psł. **novъ* 'nowy', dokładne odpowiedniki w tym samym znaczeniu: stlit. *navas* (dziś lit. *naũjas*), łac. *novus*, gr. *néos* [< **néu̯os*], stind. *nava-*, wszystkie z pie. przym. **neu̯o-* 'nowy'. — Od tego *nowina* (daw. 'nowość; nowa rola, nowy grunt'); *nowość*; *nów, nowiu* (stp. *now, nowa*) 'nowy księżyc, pierwsza faza Księżyca'; *odnowić* → *odnowa, ponowić* → *ponowny, wznowić*.

nozdrze od XV w., zwykle *nozdrza* mn 'otwory zewnętrzne nosa', stp. *nozdrze / nozdrza* 'otwór nosowy'. Ogsł.: cz. *nozdra*, r. *nozdrjá*, scs. *nozdri* mn, ch./s. *nȍzdrva / nȍzdra*, słwń. *nozdȓv* ż / *nozdrvî* ż. Psł. **nozdra / *nozdrь* 'otwór nosowy, nozdrze', mające odpowiednik w lit. *nasraĩ* mn 'paszcza', z pie. **nasrā*, będącego prawdopodobnie urzeczowników formą rodzaju żeńskiego pie. przym. **nas-ro-* 'nosowy, należący do nosa' (z przyr. **-ro-* od pie. **nas-* 'nos', zob. *nos*). W słow. rozwój fonetyczny **nosr-* > **nozr-* > **nozdr-* (udźwięcznienie grupy spółgłoskowej i wstawne *-d-* rozbijające tę grupę).

nożyce mn od XV w. 'przyrząd do cięcia', daw. XVI w. też 'zakończenia odnóży u niektórych skorupiaków, szczypce; szczypce do knotów świec', daw. XVII w. *nożyca* 'nożyczki'; zdr. *nożyczki*. Por. gł. *nožicy* mn 'nożyce', strus. *nožici* (pierwotna forma mian.-bier. l. pdw) 'ts.', ch./s. *nȍžice* mn 'ts.'. Psł. **nožica*, zwykle l. mn **nožicě* (płnsł.) / **nožicę* (płdsł.) 'narzędzie do cięcia składające się z dwu połączonych ruchomych ostrzy', od psł. **nožь* 'nóż', z przyr. *-ica*. Pierwotnie chyba 'przyrząd do cięcia złożony z połączonych noży'.

nóż *noża* od XIV w.; zdr. *nożyk*. Ogsł.: cz. *nůž*, r. *nož*, scs. *nožь* 'nóż, miecz'. Psł. **nožь* [< **noz-jь*] 'nóż', od psł. **nьzti* 'kłuć, przebijać, wbijać w coś' (od pie. **neǵʰ-* 'przecinać, kłuć', zob. *nizać*), z przyr. **jь* tworzącym m.in. nazwy narzędzi. Pierwotne

znaczenie 'to, co przebija, wbija się w coś', początkowo zatem wyraz oznaczał rodzaj ostrego narzędzia do wbijania w coś, do nabijania czegoś (znaczenie 'narzędzie do krojenia' jest więc wtórne).

nuda od XVI w. 'niemiłe uczucie wywołane przez bezczynność, monotonię', 'rzecz nudna, wywołująca znudzenie', w XVI w. *nuda* 'nudność, złe samopoczucie' (tylko *na nudy* 'do obrzydzenia' u Paprockiego), dial. (z okolic Augustowa) 'tęsknota, melancholia'. Zapożyczenie ze wschsł., por. ukr. reg. *nudá* 'uczucie znudzenia; mdłości, nudności', br. *nudá* 'znudzenie', dial. 'wszy; ubóstwo, głód; żałość, żal; nudny człowiek', r. przest. *nudá* 'przymus, ucisk, presja', pot. 'monotonne zajmowanie się czymś', dial. 'insekty, owady nękające bydło', 'kiepskie, marne życie', 'choroba, zwłaszcza skórna (np. krosty, świerzb)', 'mdłości, nudności'. Wschsł. **nuda* 'przymus, ucisk, presja', 'nieprzyjemne, złe samopoczucie' (z tego 'czynniki wywołujące złe samopoczucie, np. choroba, bezczynność'), czas. odrzecz. od psł. **nuditi* 'zmuszać, zniewalać, wywierać nacisk, męczyć, trapić' (zob. *nudzić*); niezależnym derywatem od tej samej podstawy jest słwń. *nȗda* 'praca najemna'. — Od tego *nudny* 'wywołujący uczucie znudzenia', przest. 'wywołujący mdłości, nudności', daw. 'znudzony' (por. np. ukr. *nudnýj* 'wywołujący uczucie nudy, znudzenia', dial. 'mdły, ckliwy, wywołujący mdłości') → *nudność*, por. też daw. *nudnieć* 'markotnieć, sowieć'.

nudzić *nudzę* od XVIII w. 'wywoływać uczucie nudy, znudzenia; naprzykrzać się, marudzić; mdlić, powodować mdłości', dial. *nudzić* 'gnębić, trapić; tęsknić', wcześniej stp. od XIV w. *nędzić* 'gnębić, nękać, dręczyć, trapić, umartwiać; wycieńczać fizycznie', dial. *nędzić* 'nudzić, mdlić; wychudzić, wycieńczyć, zmizerować; nędznie spędzać czas, harować', słowiń. *nązëc* 'męczyć', *nązëc są* 'męczyć się, dręczyć się'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. przest. *nudit'* 'przymuszać', dial. też 'męczyć, dręczyć, nużyć; trwożyć; mdlić, nudzić', ukr. *núdyty* 'mdlić, nudzić', *núdytysja* 'nudzić się', scs. *nuditi, nuždǫ* / *nǫditi, nǫždǫ* 'wywierać nacisk, presję, uciskać, gnębić; zmuszać, przymuszać do czegoś', bg. *núdja* 'zmuszać, przymuszać', ch./s. *nȕditi* 'oferować, proponować; zapraszać; nalegać; zachęcać do jedzenia, częstować; ofiarowywać'. Psł. **nuditi* (wtórne **nǫditi*, z przejściem **u* > **ǫ* pod wpływem poprzedzającego *n*-) 'zmuszać, zniewalać, wywierać nacisk, męczyć, trapić', pokrewne z psł. **nutiti* (zob. *nęcić*). Od pie. **nau̯-d-*, od pierwiastka **nau̯-* 'męczyć, dręczyć' (zob. *nęcić*). Polskie *nudzić* w znaczeniu 'wywoływać uczucie nudy, znudzenia' może zapożyczone z ukraińskiego (zob. *nuda, nużyć*).

nurek od XVII w. 'człowiek opuszczający się na dno morza, jeziora itp.', 'całkowite zanurzenie się w wodę, skok w wodę' (w tym znaczeniu też *nur*, w zwrocie *dać nura*), w XVI w. *norkiem* / *nórkiem* 'w zanurzeniu', najpierw nazwa nurkującego ptaka: stp. XV w. *norek* 'perkoz, Pediceps cristatus', dziś *nurek* pot. 'nazwa różnych ptaków wodnych (np. kaczek, perkozów)', stp. 1500 r. *nor* 'ts.', dziś *nur* 'ptak wodny Gavia', dial. *nor* 'dzika kaczka; borsuk', słowiń. *nór* 'dzika kaczka'. Por. ukr. dial. *nur* 'ptak wodny Colymbus septentrionalis' oraz gł. *nór* 'miejsce do zanurzania, zanurzenie', cz. *nor* 'zanurzenie', bg. dial. *nor* 'ptak Phloerocorax', ch. daw. *norom* (narz. pj) 'tonąc, pogrążając się'. Słow. **norъ* / **nurъ* 'zanurzanie się, nurkowanie', **norъ* / **nurъ* i **norъkъ* / **nurъkъ*, **norъcь* / **nurъcь* 'istota, zwierzę pogrążające się, nurzające się w głębi wody, ziemi', rzeczowniki od psł. **noriti* / **nuriti* zanurzać, pogrążać, **noriti sę* / **nuriti sę* 'zanurzać się, pogrążać się' (zob. *nurzać*). — Od tego *nurkować* od XVIII w.

nurt od XVI w. 'strumień wody w środku rzeki płynący z większą szybkością niż pozostała masa wody, bieg rzeki', *nurty* mn 'wody rzeki, fale, odmęty', daw. *nurt* / *nort* 'prąd w rzece'; daw. XVII w. też *nurta* 'głębia, głębina, otchłań' (z polskiego ukr. *nurt* / *núrta* 'głębina, odmęt, wir wodny', br. dial. *nort* 'nurt; głębina, odmęt'). Może z prapostaci **norъtъ* / **nurъtъ* od psł. **noriti* / **nuriti* 'zanurzać, pogrążać' (zob. *nurzać*), ale zarówno prapostaci, jak i budowa niepewne. — Od tego *nurtować* od XIX w.

'przenikać coś na wskroś, do głębi; dawać się odczuć (o chorobach); dręczyć, gnębić'.

nurzać od XVI w. 'zagłębiać coś w czymś, zwykle w płynie', *nurzać się* 'pogrążać, zagłębiać się w czymś', dial. *norzać się* 'nurzać się'; z przedr. *wynurzać się, zanurzać się.* Czas. wielokr. od p. rzadkiego *nurzyć* 'zanurzać', stp. tylko z przedr. *unurzyć, wnurzyć, wynurzyć* (daw. XVI w. *wynorzyć* 'wydobyć, wynurzyć'), *wynurzyć się, zanurzyć się,* w XVI w. *zanorzyć się* 'pogrążyć się w wodzie'. Por. gł. *nurić* i *nórić* 'zanurzać, pogrążać', cz. *nořit* 'ts.; zwilżać, moczyć', poet. 'wynurzać, wysuwać', r. dial. *núriť* 'zanurzać', *nóriť* 'wypatrywać, szukać, węszyć', *nóriť rybu* 'łowić ryby niewodem pod lodem', ch. *nòriti* 'zanurzać się, pogrążać się; nurkować', dial. *núriti* 'zanurzać'. W polskim doszło (z przyczyn fonetycznych, rozwoju *nor-* > *nór-* > *nur-*) do zmieszania dwu pokrewnych czasowników: psł. **noriti* 'zanurzać, pogrążać', czas. kauzat. (z regularną wymianą **e* ⇒ **o*) od psł. *†nerti, *nьrǫ* 'zanurzyć się, pogrążyć się' (mającego odpowiednik w lit. *nérti* 'zanurzać się, nurkować'), oraz bliskiego, mającego inną samogłoskę rdzenną **nuriti* 'zanurzać, pogrążać'.

nuże, *nuż* od XV w. part. wzmacniająco-intensyfikująca w połączeniu z bezokol. (np. *nuże wstawać!*); w połączeniu z rozkaźnikiem wyraża zachętę, naleganie, nacisk 'dalej!, śmiało!' (np. *nuże, wstań!*), od XVII w. *nuż* jako ekspresywna part. pytajna 'a może?, być może?' (np. *nuż mi się uda?*), stp. *nuże / nuż* 'okrzyk zachęcający, ponaglający', wyraz nawiązujący 'a więc, oto', kasz. *něž / něže / něžej* 'nuże, szybko, dalej'. Por. cz. *nuže*, słc. *nuž*, r. *nu že*, dial. *nuž* part. pytajna 'czyż nie', przysł. 'być może; wtem'. Połączenie psł. partykuł **nu* i **že* (zob. *-że*). Part. **nu* wyrażająca naleganie, zachętę, nacisk i różne stany emocjonalne, poświadczona w p. daw. od XVI w. (i dziś dial.) *nu* part. wzmacniająco-intensyfikująca, wyrażająca zachętę, naleganie, nacisk 'dalej!, śmiało!', dial. *nu* 'nuże' (por. cz. *nu* wykrz. 'no', r. *nu* wykrz. 'nuże!, śmiało!, dalej!', part. wzmacniająca dla podkreślenia treści wyrazu, part. pytajna 'czyżby?, czyż?', modalna 'być może', ch./s. dial. *nù* 'nuże!, śmiało!, no!', 'oto!, patrz!', też jako wzmocnienie rozkazu), pierwotnie zapewne interi. pochodzenia dźwkn., podobne np. lit. *nu* 'no!, więc!, nuże!, śmiało'.

nużyć *nużę* od XVIII w. 'powodować zmęczenie, znużenie, męczyć, wyczerpywać'; z przedr. *znużyć, znużony.* Czas. odrzecz. od p. daw. od XVII w. *nuża* 'trud, zmęczenie, znużenie', zapożyczonego z ukr. *núža* 'wszy; muchy', dial. 'bieda, nędza, trud' (z psł. **nuďa* 'przemoc, bieda, strapienie', zob. *nędza*).

O

o od XIV w. przyim., daw. też *ob.* Ogsł.: cz. *o, ob*, r. *o, ob*, scs. *o, obъ / obъ.* Psł. **o, *obъ* powstały prawdopodobnie ze spłynięcia się dwu przyimków ie.: pie. **obʰi* 'koło, około' (z którego np. stind. *abhí* 'ku, przez', łac. przedr. *ob-*) oraz pie. **opi / *epi* (z którego lit. *ap-* 'o-, ob-', *apiẽ* 'o', stind. *api* 'jeszcze'). Postać **o* powstała chyba wtórnie z **ob* z zanikiem *-b* przed spółgłoskami. Wtórnie przedr. *ob-, o-*, ogsł., psł. **ob-, *o-*.

o! wykrz. od XIV w. Ogsł.: cz. *ó!*, r. *o!*, ch./s. *o.* Psł. **o!*, pierwotny wykrz. wyrażający np. zdziwienie, podziw, por. np. niem. *oh!*, łac. *o!, oh!*, gr. *ó!, ō̃!* Od tego z rozszerzeniem *och!, oj!.*

oba, *obaj, oboje* od XIV w. Ogsł.: cz. *oba* 'oba, obaj, obie', *oba dva* 'obydwa, obydwaj', r. *óba*, scs. *oba.* Psł. **oba* 'oba', odpowiada lit. *abù* [< pie. **abʰo-*] 'obaj, oboje, obie', dalej pokrewne z goc. *bai* 'oba', niem. *beide*

'oba', ang. *both* 'ts.', łac. *ambō* 'obaj', gr. *ámphō* 'obaj, oboje, obie, oba', stind. *ubhau* 'oba', wszystkie z pie. **amb^h^o-* 'oba'.

obalić od XVI w. 'spowodować upadek, przewrócić, zrzucić, strącić', od XIV w. *obalić się* 'wywrócić się, upaść, runąć'; wielokr. *obalać*. Por. cz. *obalit* 'opakować, zapakować; obtoczyć', *obalit se* 'okryć się', stcz. *obaliti* / *obvaliti* 'obalić', r. *obvalít'*, dial. *obálít'* 'ts.', ch./s. *obáliti* 'obalić, przewrócić, zwalić, zrzucić; zniżyć cenę'. Psł. czas. przedrostkowy **ob-valiti* 'otoczyć; zwalić, przewrócić', z przedr. **ob-* od psł. **valiti* 'toczyć, pędzić, obalać, zwalać, uderzać' (zob. *walić*).

obarczyć od XVIII w. 'włożyć komuś ciężar na barki, obładować, objuczyć', 'nałożyć na kogoś jakiś obowiązek', 'czynić odpowiedzialnym za coś'; wielokr. *obarczać*. Czas. odrzecz. od *barki* 'ramiona' (zob. *bark*).

obarzanek i *obwarzanek* od XIV w. 'rodzaj ciasta w kształcie zlepionego końcami wałka'. Od imiesłowu biernego *obarzany* / *obwarzany* 'obgotowywany' od przedrostkowego czas. *obarzyć* / *obwarzyć* 'obgotować', psł. **ob-variti* 'obgotować' (od psł. **variti* 'gotować', zob. *warzyć*). Nazwa od sposobu przygotowywania wyrobu.

obawiać się od XVI w. 'odczuwać strach, trwogę, lęk, niepokoić się, lękać się', daw. XVI w. też 'spodziewać się czegoś złego'. Przekształcenie (pod wpływem etymologicznie odrębnych czas. wielokr. *nabawiać się*, *zabawiać się*, zob. *bawić*) starszej postaci *obawać się* w XVI w. 'spodziewać się czegoś złego', 'bać się, czuć strach; czuć przed kimś respekt'. Pierwotne *obawać się*, mające odpowiednik w cz. *obávat se* 'obawiać się', z przedrostkowego **o-bojawać się* (cz. **o-bojavati se*), czas. wielokr. od stp. **o-bojać się* (od stp. **bojać się* 'bać się', zob. *bać się*) z regularnym ściągnięciem *-oja-* > *-a-*. — Od tego rzecz. odczas. *obawa* od XVIII w. 'stan, uczucie niepewności, niepokoju, lęk' (por. cz. *obava* 'obawa, strach', może zapożyczone z polskiego).

obcas od XIX w., daw. *abcas*. Zapożyczenie z niem. *Absatz* 'obcas', wykolejenie postaci wyrazów pochodzenia obcego częste w języku ludowym.

obcęgi mn od XVII w. (daw. *obcągi*), w XVI w. *hebcągi*. Zapożyczenie z niem. *Heb(e)zange* 'obcęgi kowalskie (do chwytania, podnoszenia żelaza)' (złożenie z niem. *Hebe* od *heben* 'podnosić' i *Zange* 'obcęgi', zob. *cęgi*). Przekształcenie początku wyrazu przez skojarzenie z przedr. *ob-*.

obchód 'obejście', stp. od XV w. 'obrzęd', 'postępowanie, zachowanie się, sposób życia', 'zajęcie, zatrudnienie, praca', 'dochód, zysk', w XVI w. też 'uroczyste obchodzenie, święcenie jakiegoś wydarzenia', dziś *obchody* mn 'ts.'. Por. cz. *obchod* 'handel; sklep'. Od *obchodzić* 'świętować, czcić uroczyście, celebrować', 'okrążać, chodzić w koło' (zob. *chodzić*).

obcować od XV w. 'przebywać, przestawać z kimś, współżyć, utrzymywać ścisły kontakt, stosunki towarzyskie', 'mieć w czymś udział, uczestniczyć', 'zachowywać się w pewien sposób, postępować, żyć', 'spółkować'. Por. cz. *obcovat* 'obcować; spółkować'. Czas. odprzym. od p. *obcy* w pierwotnym znaczeniu 'wspólny' (zob. *obcy*).

obcy od XV w. 'nie należący do jakiegoś kręgu osób, rzeczy, spraw; niewłaściwy komuś, nie objęty czyimś zainteresowaniem', daw. też 'cudzy, nie swój', 'nie będący własnością albo elementem czegoś', 'niewłaściwy, nieprawdziwy', 'nie będący uczestnikiem, odsunięty od czegoś'. Por. strus. *obьćii* 'wspólny', scs. *obьštь* 'ts.', ch. *ôpćī* 'ogólny, powszechny, pospolity'. Psł. **obьťь* 'wspólny, nie swój', z pie. **ob^h^itio-*, derywatu od pie. **ob^h^i* 'koło, około' (zob. *o*), z przyr. **-tio-*, pierwotne znaczenie 'taki, który jest wokół' > 'wspólny'. — Od tego *obcość*; *wyobcować się*; zob. też *obczyzna*, *obecny*.

obczyzna 'obce kraje, zagranica', stp. od XV w. 'człowiek nie należący do wspólnoty rodowej, występujący jako świadek w sądzie', w XVI w. też 'teren nie będący własnością użytkownika'. Por. cz. hist. *občina* 'wspólnota gminna; gminne pole, gminne pastwisko', scs. *obьština* 'wspólnota', ch. *ôpćina* 'gmina'. Psł. **obьťina* 'wspólnota, wspólna własność, teren wspólnie użytkowany, będący pod wspólnym zarządem', z przyr. **-ina* od psł. przym. **obьťь* 'wspólny, nie swój'. W polskim zastąpiono pierwotny przyr. *-ina* przez ekspansywny *-izna* (por. np. *ojczyzna*). Na stary wyraz w pol-

skim nawarstwiły się nowsze derywaty od *obcy* 'cudzy', stąd *obczyzna* 'obce kraje', stp. 'obcy człowiek'.

obecny od XVI w. 'osobiście przy czymś będący, znajdujący się gdzieś w danej chwili', 'dzisiejszy, współczesny, teraźniejszy', stp. od XV w. *obiecny* 'powszechny' (*obiecnie* 'publicznie, jawnie'), w XVI w. *obecny*, wyjątkowo *obiecny* 'będący gdzieś osobiście, znajdujący się we własnej osobie, przytomny', 'spełniony osobiście, we własnej osobie', 'teraźniejszy', 'wspólny, publiczny, powszechny', 'pospolity', 'wszechstronny'. Por. cz. *obecný* 'ogólny, powszechny, pospolity', słc. *obecný* 'gminny; publiczny; prosty, zwyczajny'. Psł. **obьťьnъ* 'związany ze wspólnotą', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **obьťь* 'wspólnota' (stp. XV w. *obec* czy *obiec* 'powoływanie w określonych zwyczajowo wypadkach grupy świadków o nieposzlakowanej opinii, z dawien dawna osiadłych w danej okolicy', w XVI w. *obec*, rzadko *obiec* 'społeczność, grupa', *w obec* 'powszechnie, na ogół', *obec* 'ogółem', dziś przyim. *wobec*, zob.; por. cz. *obec*, *obce* ż 'gmina, gromada; stowarzyszenie, korporacja, organizacja', słc. *obec*, *obci* 'gmina; miejscowość, wieś; mieszkańcy gminy; społeczność'), zapewne urzeczownikowionego psł. przym. **obьťь* 'wspólny' (zob. *obcy*). Polskie postaci *obec*, *obecny* (z twardym *b*) pod wpływem czeskim.

obejrzeć od XV w. 'patrząc, poznać coś, zapoznać się z czymś, przypatrzyć się', stp. od XV w. *obeźrzeć* / *obeźreć* / *oberzieć* / *obejźrzeć* / *obejrzeć* 'zobaczyć, dostrzec, oglądnąć', 'popatrzeć, spojrzeć, rzucić okiem na coś', 'wypatrzyć, odkryć', 'rozważyć, zastanowić się', 'zatroszczyć się, zadbać', w XVI w. *obeźrzeć* / *obejźrzeć* / *obejrzeć* / *obeźreć*. Ogsł.: cz. *obezřít* 'obejrzeć', r. *obozrét'* 'obejrzeć, przejrzeć', ch./s. *obàzreti se* 'obejrzeć się, oglądnąć się dookoła siebie; zwrócić uwagę na coś'. Psł. **obzьrěti* 'obejrzeć, oglądnąć', z przedr. **ob-* od psł. **zьrěti*, **zьrǫ* 'patrzeć, spoglądać, widzieć' (zob. *spojrzeć*).

obelga od XVIII w. 'ubliżenie komuś słowem, obraza; obraźliwe słowa, zniewaga'. Rzecz. odczas. od daw. (od XVI w.) przedrostkowego *obelżyć* 'znieważyć, zhańbić', *obelżać* 'znieważać, obrażać' (od *lżyć*, zob.), por. rzecz. odsłowny *obelżenie* od XVI w. 'znieważenie, obraza'. W innym znaczeniu stp. XV w. *obelżyć* 'zmniejszyć, złagodzić, uśmierzyć', *obelżać* 'dawać ulgę, łagodzić, zmniejszać stopień nasilenia', 'lekceważyć, pomijać' (por. *ulżyć*, zob. *lżyć*, *ulga*). Od tego czasownika też *obelżywy* od XVI w. 'uwłaczający, znieważający, obraźliwy'.

obfity od XV w. 'liczny, suty, hojny', stp. od XV w. *obfity* / *opływity* 'liczny, wielki, pełny, nadmierny', 'opływający w coś, obfitujący, przepełniony czymś', 'płodny, urodzajny', w XVI w. *obfity*, rzadziej *okwity* / *okfity* / *obkwity* / *opływity* 'obfity, żyzny, obfitujący, hojny, liczny'; przysł. *obficie*, daw. *obpływicie* / *ochwicie* / *okwicie* / *okwito* / *opłficie* / *opływicie* / *opwicie* 'hojnie, obficie, szczodrze'. Najstarsza forma *opływity* czy może *obpływity*, z których pozostałe w rezultacie przekształceń niezwykłej grupy spółgłoskowej *pływ* czy *bpływ*. Prawdopodobnie od psł. przedrostkowego **o(b)plъvati* 'opływać' od psł. **plъvati* 'pływać' (por. stp. XIV w. wyjątkowe *pływieć* czy *pływieć* 'płynąć'; w związku z psł. **plyti* 'płynąć', stosunek **plъvati* : **plyti* jak psł. **rъvati* : **ryti*, zob. *rwać*, *ryć*), o pochodzeniu zob. *płynąć*. Pierwotne znaczenie 'opływający w coś'. — Od tego *obfitość*; *obfitować*.

obiad od XV w. 'główny posiłek, spożywany koło południa'. Ogsł.: cz. *oběd* 'obiad', r. *obéd*, scs. *obědъ* 'wspólne jedzenie, uczta'. Psł. **obědъ* 'obiad', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-ěsti* 'objeść ze wszystkich stron, wszystko', **oběsti sę* 'najeść się do syta' (zob. *jeść*). Pierwotne znaczenie byłoby 'obfity posiłek', ale semantyka wyrazu bywa też objaśniana inaczej, zwłaszcza prawdopodobne jest pierwotne 'wspólne jedzenie'. — Od tego *obiedni* (*poobiedni*, *przedobiedni*), *obiadowy*; *obiadować*.

obiecać od XIV w. 'dać obietnicę, przyrzec'; z przedr. *przyobiecać*; wielokr. *obiecywać*. Por. r. *obeščát'* 'obiecać, przyrzec, obiecywać, przyrzekać; zapowiadać, rokować coś', scs. *oběštati* 'obiecać, przyrzec', ch./s. *obèćati* 'obiecać, przyrzec'. Psł. **obvěťati* 'przyrzekać, przyobiecywać', czas. wielokr. od psł.

przedrostkowego **ob-větiti*, **ob-věťǫ* 'przyrzec, obiecać', z przedr. **o(b)-* od psł. **větiti* 'mówić, rozmawiać', wielokr. **věťati* (por. scs. *věštati* 'mówić, oznajmiać'), o pochodzeniu zob. *wiec*. — Od imiesłowu *obiecany* → *obiecanka*.

obietnica od XVI w. 'wyrażenie gotowości lub chęci zrobienia czegoś', 'to, co obiecane, przedmiot podjętego zobowiązania, spełnienie obietnicy', stp. od XIV w. 'dar ofiarny, ofiara', 'ślubowanie', w XVI w. także 'przepowiednia, zrządzenie, wola'. Od psł. przym. **obvětьnъ* 'związany z przyrzeczeniem, obietnicą', utworzonego od psł. **obvětъ* / **obvětь* 'przyrzeczenie, obietnica', por. stcz. *obět* ż, cz. *oběť* 'ofiara, ofiarowanie', r. *obét* 'ślub, śluby, ślubowanie; przyrzeczenie, zobowiązanie', scs. *obětъ* 'obietnica, przyrzeczenie; ślubowanie'. Psł. **obvětъ* > *obětъ* to rzecz. odczas. od przedrostkowego psł. **ob-větiti* 'przyrzec, obiecać' (zob. *obiecać*).

objętość ż od XVIII w. Rzecz. abstrakcyjny z przyr. *-ość* od imiesłowu biernego *objęty* od czas. *objąć* 'otoczyć ramionami, rękami, uścisnąć', 'opasać, otoczyć, okrążyć, okolić', 'zawrzeć, skupić, zmieścić', z przedr. *ob-* od *jąć* (zob.).

oblec *oblekę* (nowsze *oblokę*) od XIV w. 'ubrać, odziać; powlec, pokryć, obciągnąć', wielokr. *oblekać*. Ogsł.: cz. *obléc*, *obleku* 'ubrać, odziać', r. *obolóč'*, *obolokú* 'pokryć, powlec, obciągnąć; ubrać, odziać', scs. *oblěšti*, *oblěkǫ* 'owinąć, odziać, ubrać'. Psł. **ob-velkti*, **ob-velkǫ* 'powlec czymś, naciągnąć coś na coś' > 'pokryć czymś, okryć' > 'okryć odzieniem, ubrać', czas. z przedr. **ob-* od psł. **velkti* 'wlec, ciągnąć' (zob. *wlec*).

obleśny 'przejawiający skłonność do rozpusty, będący przejawem tej skłonności, lubieżny', daw. XVI w. *obleśny* / *obleszny* 'faryzejski, nieszczery, obłudny, przypochlebny, przymilny', *obleszczywy* 'obłudny, układny', *obleśność* 'przymilność, przypochlebność'. Z pierwotnej postaci **obleśćny*, por. cz. *obelstný* 'nieprzychylny', r. dial. *óblestnyj* 'przypochlebny, nieszczery, obłudny', ukr. *oblésnyj* 'przypochlebny, przymilny'; wszystkie z psł. **oblьstьnъ*, przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. przedrostkowego czas. **ob-lьstiti* 'podstępnie podejść, zwieść, oszukać' (por. cz. *obelstít* 'okpić, oszukać', r. *obol'stít'* 'zwieść, skusić, uwieść', scs. *oblьstiti* 'przechytrzyć, oszukać'), z przedr. **ob-* od psł. **lьstiti* 'podstępnie podchodzić, oszukiwać, zwodzić' (por. stp. *przelścić* 'podstępnie podejść, okłamać, oszukać', stcz. *lstíti* 'okłamywać, oszukiwać', r. *l'stit'* 'pochlebiać, schlebiać', scs. *lьstiti* 'oszukiwać, zwodzić, kusić'). Podstawowe **lьstiti* to czas. odrzecz. od psł. **lьstь* ż 'przebiegłość, podstęp, oszustwo, obłuda' (por. stp. XIV–XVI w. *leść*, *lści* 'podstęp, zdrada, oszustwo, obłuda, chytrość', cz. *lest*, *lsti* 'podstęp, chytrość, oszustwo', r. *lest'* ż 'pochlebstwo, schlebianie', daw. 'chytrość, podstęp, obłuda', scs. *lьstь* ż 'podstęp, chytrość; pokusa; błądzenie, błąd'), zapożyczonego z goc. *lists* 'przebiegłość, chytrość'.

oblicze od XIV w. 'twarz, lice', 'sylwetka duchowa, charakter, aspekt, strona', przest. 'powierzchnia, przestrzeń', stp. XIV–XV w. też 'wygląd; forma, kształt, wzór'. Ogsł.: stcz. *oblíčie* 'twarz, oblicze', r. *oblíč'e* 'wygląd zewnętrzny; twarz', scs. *obličije* 'kształt zewnętrzny, obraz'. Psł. **obličьje* 'wygląd zewnętrzny, kształt, postać; twarz, oblicze', od wyrażenia przyimkowego **ob lice* (zob. *lico*) z przyr. **-ьje*.

oblubieniec od XV w. 'narzeczony, pan młody', *oblubienica* (stp. też *oblubieńca*) 'narzeczona, panna młoda', w stp. także 'ulubienica, wybranka'. Od imiesłowu biernego *oblubiony* od stp. *oblubić* 'zaślubić, poślubić kogoś', 'dać za żonę', 'upodobać sobie, wybrać' (por. stp. *oblubienie* 'zaręczyny, zaślubiny'), urzeczownikowionego za pomocą przyr. *-ec*, *-ica* (jak np. *ulubieniec*, *ulubienica*). Dalej zob. *lubić*.

obłapić od XIV w. 'objąć, otoczyć ręką lub ramieniem, ścisnąć', kasz. *obłapic* 'objąć, uścisnąć'; wielokr. *obłapiać*. Por. r. *oblápit'* 'objąć, ścisnąć', br. *ablápić* 'ts.'. Z przedr. *ob-* od *łapić*, dziś zachowanego w gwarach płd.: dial. *łapić* 'chwytać, porywać, ujmować', w stp. od XIV w. tylko z przedr. *połapić* 'pochwycić, pojmać', *ułapić* 'ująć, pojmać' (dziś przest.), *złapić* 'ująć, chwycić'. Ogsł.: cz. *lapit* 'złapać, schwycić', r. *lápit'*

'chwytać, łapać', ch./s. *lâpiti* 'złapać, schwytać'. Psł. **lapiti*, **lapǫ* 'schwytać, złapać, złowić', o pochodzeniu zob. *łapać*.

obława od XVII w. 'polowanie z naganką na grubego zwierza; naganka, obławnicy', dziś 'akcja policyjna lub wojskowa polegająca na obstawieniu terenu i masowych aresztowaniach', daw. *obławą* 'kupą, tłumnie'. Zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *oblava* 'oddział wojska, wojsko', r. *obláva* 'okrążenie, otoczenie jakiegoś miejsca w celu zatrzymania, schwytania kogoś; polowanie z naganką; ludzie biorący udział w takiej akcji lub w polowaniu', ukr. *obláva* 'polowanie z naganką', reg. 'tłum, ludzie otaczający kogoś', br. *abláva* 'obława'. Wschsł. **oblava* 'łowienie, chwytanie (zwierzyny) przez otoczenie miejsca polowania', rzecz. odczas. od przedrostkowego **ob-loviti* 'łowić dokoła', por. p. daw. od XVI w. *obławiać* 'polować', *obłowić* 'złowić', *obłowić się* 'zdobyć dużo łupów podczas polowania', dziś 'wiele zyskać, zdobyć' (od psł. **loviti* 'starać się schwytać, złapać', zob. *łowić*).

obłąk od XV w. 'przedmiot zakrzywiony w półkole (np. uchwyt koszyka)', 'element architektoniczny w kształcie półkola, części elipsy', stp. XV w. też 'drewniany kabłąk nad chomątem w zaprzęgu jednokonnym'; zdr. *obłączek*. Ogsł.: gł. *wobłuk* 'łuk; kabłąk, obłąk; zaokrąglenie, okrągłość; sklepienie; rama', cz. *oblouk* 'łuk', r. dial. *oblúk* 'krawędź wozu, sań', ch./s. *òbluk* 'obłąk; łęk', słwń. *oblòk* 'sklepienie, łuk'. Psł. **oblǫkъ* 'zagięcie, zakrzywienie; przedmiot zgięty, zakrzywiony w półkole', rzecz. odczas. od szczątkowo zachowanego psł. przedrostkowego **ob-lękti* 'zgiąć, skrzywić (w półkole)' (por. gł. *woblac, woblaku* 'obstawić sidłami; usidlić'; o podstawowym psł. **lękti* zob. *lękać się*), z właściwą starszym tego typu rzeczownikom wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*. Por. *kabłąk*, *pałąk*.

obłąkany od XIX w. 'dotknięty obłędem, cierpiący na obłęd; będący wyrazem obłędu', imiesłów bierny od przedrostkowego czas. *obłąkać* (o pochodzeniu zob. *błąkać się*).

obłęd 'choroba psychiczna, pomieszanie zmysłów', daw. od XVI w. *obłąd, obłędu* 'błąd, pomyłka', 'zbłądzenie z drogi, błąkanie się', 'kołująca, kręta, okólna droga', stp. XV w. *obłęd* czy *obłąd* 'przywidzenie, zwidzenie, widziadło'. Por. gł. *wobłud* 'złudzenie, złuda; choroba psychiczna', cz. *oblud* 'oszukanie, omamienie', ukr. dial. *oblud* 'imię złego ducha'. Rzecz. odczas. od p. daw. *obłądzić (się) / obłędzić (się)* 'omylić się, pomylić się, zbłądzić, błąkać się', por. też gł. *wobłudźić* 'zmylić, zwieść', cz. *obloudit* 'omamić, oszukać' (czas. z przedr. **o(b)-* od psł. **blǫditi* 'postępować niewłaściwie; być w błędzie, popełniać błąd; odstępować od właściwej drogi, mylić drogę', zob. *błądzić*).

obłok od XIV w. 'lekka chmura', stp. 'chmura, mgła, zasłona z mgły', daw. XVI–XVIII w. też 'chmara, mnóstwo, tłum', dial. 'lot dzikich gołębi, siewek, turkawek', wyjątkowo w gwarach także *owłok* 'obłok'. Ogsł.: cz. *oblak* 'obłok; mnóstwo', dial. 'ciężka, czarna chmura zakrywająca całe niebo lub jego część', r. dial. *óbolok* (/ *óboloko*) 'chmura', scs. *oblakъ* 'chmura, obłok'. Psł. **obolkъ* [< **obvolkъ*] 'to, co powleka, pokrywa (niebo)' > 'chmura, obłok', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-velkti* 'oblec' (zob. *oblec*), z właściwą starszym tego typu rzeczownikom wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

obły od XV w. 'mający kształt podłużny i zaokrąglony', daw. też *obli* 'okrągły, owalny'. Ogsł.: cz. *oblý* 'owalny, zaokrąglony, obły', r. dial. *óblyj* 'owalny, cylindryczny', ch./s. *ȍbao* / *ȍbal* 'obły, okrągławy; owalny; walcowaty'. Psł. przym. **obьlъ* 'zaokrąglony', wyprowadzany z wcześniejszej postaci **ob-vьlъ* zawierającej przedr. **ob-*, zestawianej z mającymi ten sam przedrostek lit. *ap-valùs* 'okrągły', łot. *ap-vâļš* 'ts.', por. także stnord. *valr* 'ts.', **-vьlъ* od pie. pierwiastka **u̯el-* 'toczyć, zwijać, kręcić' (zob. *walić*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'obtoczony, zaokrąglony przez toczenie, owijanie'.

obojczyk 'kość obręczy barkowej łącząca mostek z górną częścią łopatki', stp. XV w. 'część zbroi osłaniająca szyję', daw. 'kołnierzyk', 'napierśnik', 'obroża'; por. (z innym przyr.) stp. XV w. *obojczek* / *obojeczek* / *obujeczek* 'część zbroi osłaniająca szyję'. Pierwotne zdr. od stp. od XV w. *obojek* / *obujek*

'kołnierz, wycięcie w tunice do wkładania jej przez głowę', 'obręcz żelazna umocowana u słupa, muru itp., zakładana na szyję przestępcy, kuna', dial. *obojek* / *obójek* 'kołnierz, kołnierzyk; obroża'; por. cz. *obojek* 'obroża', ch. dial. *obojak* 'kawałek płótna służący do owijania goleni (np. przy pracy na roli); wełniany kocyk; szeroki fartuch, zapaska'. Słow. **obvojьkъ* 'to, co owija, oplata coś dokoła', od psł. przedrostkowego czas. **ob-viti* 'owinąć, opleść dokoła' (od psł. **viti*, **vьjǫ* 'przez zwijanie nadawać czemuś owalny, kolisty kształt; wić, splatać; obracać', zob. *wić* II), z przyr. **-ьkъ* i z wymianą rdzennego **ei̯* (> **i*) ⇒ **oi̯* (por. pokrewne *zawój, zwój*). Obojczyk nazwano tak z powodu kształtu tej kości.

obojętny 'nie okazujący zainteresowania kimś lub czymś; nie budzący żywszych uczuć, czyjegoś zainteresowania; pozbawiony cech charakterystycznych, nijaki', stp. XV w. 'obłudny, udany, podstępny', daw. 'oburęki, używający do roboty obu rąk z równą łatwością', 'dwojaki', 'obosieczny', 'dwuznaczny', 'nierozstrzygnięty, niestały', 'dwulicowy, chytry; obustronny', 'usłużny, zgodny, układny'. Por. gł. *wobojotny* 'dwojaki', cz. *obojetný* 'niezdecydowany, chwiejny, dwuznaczny; dwulicowy, obłudny, fałszywy', 'dwupłciowy, hermafrodytyczny', stslc. *obojatný* 'dający się wziąć oboma rękami, mający dwa uchwyty'. Zachsł. **obojętьnъ* 'dający się wziąć z dwu stron, obiema rękami', złożenie z pierwszym członem od zaimka **oba* (zob.), człon drugi imiesłów bierny **(j)ętъ* od czas. **ęti* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć' (zob. *jąć*), z przymiotnikowym przyr. **-ьnъ*. — Od tego *obojętność, zobojętnieć*.

obok przysł. od XVII w. 'przy boku, z boku, w pobliżu', też przyim. z dop. 'w pobliżu; wraz z, na równi z (czym), oprócz (czego)', od poświadczonego od XV w. wyrażenia przyimkowego *o bok* 'przy boku, w bezpośrednim sąsiedztwie', zob. *bok*. — Od tego *oboczny* od XVII w. 'będący obok, w najbliższym sąsiedztwie', dziś w terminologii językoznawczej 'będący wariantem'.

obopólny od XV w. 'obustronny, wzajemny', w stp. XV w. *obopólny* / *obapólny* 'znajdujący się z dwóch stron czegoś'. Por. cz. *obapolný* 'obopólny, wzajemny'. Przym. z przyr. *-ny* < **-ьnъ* od stp. od XV w. *obopół* / *obapół* przysł. 'po obu stronach czegoś', złożonego z zaimka *oba* (zob.) i *pół* 'połowa' (zob.); por. daw. od XVI w. *opolny* 'wzajemny, obopólny'.

obora od XIV w. 'budynek dla bydła rogatego', stp. 'zagrodzony teren, gdzie przetrzymywano zwierzęta domowe', dial. 'podwórze', 'miejsce ogrodzone dla bydła', 'ogrodzone pastwisko, ogrodzony las', 'gnojowisko', 'najgłębsze miejsce w stawie, gdzie się gromadzą ryby'. Ogsł.: stcz. *obora* 'ogrodzenie, obwarowanie; zwierzyniec; całość, ogół', cz. *obora* 'ogrodzona część lasu dla hodowli dzikiej zwierzyny, zwierzyniec', daw. 'miejsce ogrodzone dla zwierząt (drobiu, bydła, koni)', r. dial. *obóra* / *obvóra* 'ogrodzenie dla bydła', słwń. *obôra* 'ogrodzone pole, pastwisko'. Psł. **obvora* > **obora* 'miejsce zamknięte, ogrodzone (dookoła, ze wszystkich stron), zagrodzone', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-verti* 'zamknąć, ogrodzić (dookoła, ze wszystkich stron), zagrodzić' (por. stp. XVI w. *obewrzeć* 'zamknąć kogoś lub coś w czymś'), z przedr. **ob-* 'dookoła' od psł. **verti*, **vьrǫ* 'wetknąć, wsadzić, przycisnąć; zawrzeć, zamknąć' (zob. *odewrzeć, zawrzeć*), z właściwą starszym tego typu rzeczownikom wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. — Od tego *obornik*.

obowiązek *obowiązku* od XVI w. 'konieczność zrobienia czegoś, powinność, zobowiązanie', przest. 'praca w charakterze pomocy domowej, służba', *obowiązki* mn 'czynności, funkcje związane z piastowaniem stanowiska, urzędu itp.'. Od p. daw. *obowiązać* 'objąć powinnością, nałożyć obowiązek, zobowiązać' (zob. *obowiązywać*); por. daw. XVI w. *obwiązek* 'obowiązek, powinność' (od daw. *obwiązać* 'obowiązać, zobowiązać').

obowiązywać od XVI w., dawniej *obowięzywać*, w XVI–XVII w. *obowięzować* 'być czyimś obowiązkiem, być powszechnie uznaną zasadą, zwyczajem, prawem, mieć moc prawną'. Czas. wielokr. od daw. od XV w. *obowiązać* 'objąć powinnością, nałożyć obowiązek, zobowiązać' (dziś zacho-

wany imiesłów bierny *obowiązany* 'zobowiązany; poczuwający się do zobowiązań, wdzięczny' oraz czas. przedrostkowy *zobowiązać*), ostatecznie etymologicznie tożsame z *obwiązać* 'związać dookoła, opasać', od *wiązać* (zob.), z podwójnym przedr. *ob-o-* (*o-wiązać* → *ob-owiązać*), por. dawne postaci z pojedynczym przedr. *o(b)-*: *obwiązać* 'obowiązać, zobowiązać' (wielokr. *obwięzować* 'zobowiązywać'), stp. XV w. *obiązać się* 'zobowiązać się' (i 'obwiązać się'). Od psł. przedrostkowego **ob-vęzati* 'związać dookoła, obwiązać' (od **vęzati* 'wiązać'), por. np. scs. *obęzati* 'obwiązać', słwń. *obvezáti* 'założyć opatrunek', 'zobowiązać', przest. 'obwiązać', ch./s. *obavézati* 'zobowiązać'.

obóz od XV w. 'zespół namiotów i taborów usytuowanych pod gołym niebem, przeznaczonych na dłuższy postój', stp. od XV w. 'umocnione miejsce pod gołym niebem, w którym zbiera się i przebywa wojsko w toku wyprawy wojennej', kasz. *obóz* 'stodoła'. Ogsł.: gł. *wobwóz* 'barykada z wozów', strus. *obozъ* 'kolumna wozów z ładunkiem, tabory; tabory wojskowe; umocniony obóz otoczony wozami; umocnione miejsce; zapasy wojskowe, sprzęt wojenny, trofea wojenne', r. *obóz* (dial. też *obvóz*) 'tabory', dial. 'kulig', *obóz teter'* 'stado cietrzewi', cs. *obozъ* 'ciężary, bagaże'. Psł. **obozъ* < **obvozъ* 'to, co się wiezie, przewozi z miejsca na miejsce' > 'ciężary, bagaże; tabory; miejsce czasowego pobytu wojska', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-vezti*, **ob-vezǫ* 'wioząc kogoś lub coś, objechać wiele miejsc' (p. *obwieźć*, *obwiozę*, zob. *wieźć*), z właściwą starszym tego typu rzeczownikom wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*.

obraz 'dzieło plastyczne wykonane na jakiejś płaszczyźnie za pomocą farb, kredek, ołówka itp.; widok kogoś lub czegoś, krajobraz, scena; całokształt jakichś spraw, opis czegoś', stp. od XIV w. 'rzeźba, posąg, statua, ryty wizerunek; kształt, postać, figura, forma'; zdr. *obrazek*. Ogsł.: cz. *obraz* 'malowidło, wizerunek; odbicie, przedstawienie czegoś; ideał', r. *óbraz* 'postać, wizerunek; wyobrażenie, artystyczne przedstawienie kogoś, czegoś; sposób', 'ikona, obraz święty', scs. *obrazъ* 'kształt, wygląd, podobizna, podobieństwo; sposób; znak, znamię; posąg, statua; zjawa; charakter'. Psł. **obrazъ* 'to, co wyrzezane, wycięte, przedmiot wycięty, wyrzeźbiony' > 'ryty wizerunek, rzeźba, relief' > 'podobizna (także malowana), kształt, postać', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-raziti* 'obciąć, wyciąć, wyrzeźbić', z przedr. **ob-* od psł. **raziti* 'ciąć, siec, zadawać ciosy, uderzać' (zob. *razić*, por. też *obrazić*).

obrazić 'ubliżyć, znieważyć; wykroczyć przeciw czemuś', stp. XV w. 'uderzyć, zranić, skaleczyć', 'uderzyć w coś, trącić, stuknąć, stłuc coś', 'urazić, dotknąć, znieważyć', 'poruszyć, wzruszyć, wstrząsnąć', daw. 'okaleczyć, poranić, zranić', *obrazić się* 'skaleczyć się, stłuc się, uderzyć się, zranić się'; wielokr. *obrażać*. Ogsł.: cz. *obrazit* 'uderzyć; zranić, skaleczyć', ukr. *obrázyty* 'obrazić', scs. *obraziti sę* 'uderzyć się, zderzyć się'. Psł. **obraziti*, **obražǫ* 'zadać cios, uderzyć, zranić, okaleczyć', 'ostro oddziałać na zmysły, na umysł, poruszyć, dotknąć, urazić', z przedr. **ob-* od psł. **raziti* 'ciąć, siec, zadawać ciosy, uderzać; mocno oddziaływać na zmysły lub na umysł' (zob. *razić*). — Od tego *obraza* od XV w. 'zniewaga; obrażenie się, poczucie się obrażonym; naruszenie czegoś, wykroczenie przeciw czemuś (np. przeciw prawu, przepisom', stp. XV w. 'przymówka, przygana, zniewaga, obelga', daw. 'obrzydliwość, odraza', 'rana, uszkodzenie', 'krzywda, szkoda'; *obraźliwy*.

obręb 'obszar ograniczony czymś, teren, zasięg', 'brzeg tkaniny zagięty i przyszyty', stp. XV w. *obrąb* 'ogrodzenie obronne, fortyfikacja', *w obrąb* 'dookoła', w XVI w. *obrąb*, *-ębu* też 'lamówka, obramowanie'; zdr. *obrąbek*. Por. stp. XV w. *obręba* 'kraj, brzeg przedmiotu, obramowanie', 'zagroda chłopska'. Ogsł.: cz. *obrub* i *obruba* 'obręb, obrębienie; obramowanie; cembrowina', r. *obrúb*, 'obrąbanie; miejsce obrąbane' br. dial. *óbrúba* 'cembrowina studni', ch./s. *òbrub*, dial. też *ȍbruba* 'obrąbek; obramowanie'. Psł. **obrǫbъ* / **obrǫba* 'obrąbany, obcięty brzeg czegoś, skraj', rzeczowniki odczas. od przedrostkowego **ob-rǫbiti* 'obrąbać, obciąć dookoła' (por. stp. XV w. *obrębić* 'poobcinać', w XIV w. 'naznaczyć za pomocą

znaków wyciętych na drzewach'), od psł. **rǫbiti* 'ciąć, siec' (zob. *rąbać*).

obręcz ż od XV w. 'opaska z metalu, kółko'; zdr. *obrączka*. Ogsł.: cz. *obruč*, ukr. *obrúč*, ch./s. *òbruč*. Psł. **obrǫčь* [< **obrǫk-ь*] ż 'metalowe kółko, bransoleta nakładana na rękę', od wyrażenia przyimkowego **ob rǫcě* (dokładniej od jego wcześniejszej postaci **äb rankai̯*) 'wokół ręki' (zob. *ręka*), z przyr. **-ь*, por. identyczne pod względem budowy lit. *aprankis* 'bransoletka' (od *rankà* 'ręka').

obrok od XV w. 'pokarm treściwy, zwłaszcza pasza dla koni', przest. 'racja żywności, pożywienie, utrzymanie, dzienny wikt', daw. też 'czynsz, podatek w gotówce płacony dziedzicowi przez poddanego', stp. od XIV w. 'uposażenie w postaci daniny lub powinności ze strony poddanych', w XV w. wyjątkowo także 'odzież', dial. 'wikt dawany ludziom i koniom; roczne wyżywienie dawane ludziom według umowy'. Ogsł.: cz. *obrok* 'pasza dla koni', przest. 'roczny dochód, prebenda, beneficjum', hist. 'danina w naturze', r. *obrók* 'opłata pieniężna lub w naturze pobierana przez dziedzica od chłopa pańszczyźnianego; czynsz za oddaną w dzierżawę ziemię, majątek', scs. *obrokъ* 'płaca, żołd, danina, podatek, haracz'. Psł. **obrokъ* 'przyrzeczenie, umowa' > 'to, co umówione, przyrzeczone, np. umówiona opłata, płaca, danina, ustalona porcja żywności', rzecz. odczas. (nazwa czynności wtórnie skonkretyzowana) od psł. przedrostkowego **ob-rekti* 'omówić coś, umówić się, przyrzec coś', z przedr. **ob-* od psł. **rekti* 'rzec, powiedzieć' (zob. *rzec*), z wymianą rdzennego **e ⇒ *o* (por. *rok*).

obrona od XV w. 'bronienie kogoś lub czegoś, bronienie się; ten, kto broni, obrońca, obrońcy', stp. też 'posiadanie, zawiadywanie'. Ogsł.: cz. *obrana* 'obrona', r. *oboróna* 'obrona', dial. 'środki obrony, broń', ch./s. *òbrana* 'obrona, ochrona; obrońca'. Psł. **o(b)borna* 'bronienie, obrona, ochrona', rzecz. odczas. (nazwa czynności) od psł. przedrostkowego **o(b)-borniti* 'osłonić (orężnie), ochronić, obronić', p. *obronić* (od psł. **borniti* 'osłaniać orężem, bronią, strzec, chronić', zob. *bronić, brama*). Od podstawowego czas. też *obrońca*.

obroża 'opaska zakładana psu na szyję', też 'pas sierści albo piór innej barwy otaczający szyję niektórych zwierząt, ptaków', stp. od XV w. *obróż* 'obroża', wyjątkowo 'ozdobny łańcuch noszony na szyi', w gwarach w różnych postaciach, np. *obróż, obrożyja / obrozyja, obrzoza, owroza, owrózka* 'obroża'; zdr. *obróżka*. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone ukr. dial. *obrižka* 'część knuta z rzemienia lub sznurka', br. reg. *abróžak* i *abróžka* 'obroża'), jednak archaiczna budowa wskazuje na jego powstanie w okresie przedpolskim. Może więc z psł. dial. **ob(v)orža* [< **obvorz-ja*] 'to, co jest obwiązane wokół czegoś, np. wokół szyi' > 'naszyjnik, obroża', wyraz utworzony od psł. przedrostkowego czas. **ob-verzti* 'obwiązać' (o podstawowym **verzti* zob. *powrósło, powróz*), z przyr. **-ja* i z typową dla archaicznych rzecz. odczasownikowych wymianą samogłoski rdzennej **e ⇒ *o*.

obrócić *obrócę* od XIV w.; wielokr. *obracać*. Ogsł.: cz. *obrátit*, r. *oborotít'*, scs. *obratiti*. Psł. **obvortiti* 'obrócić, odwrócić', z przedr. **ob-* od psł. **vortiti* 'kręcić, obracać' (zob. *wrócić*), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **bv > *v* (por. *obłok, obora, obóz, obrót*). — Od tego *obrotny* (por. cz. *obratný* 'zwinny, zręczny, zgrabny').

obrót od XVI w. (daw. *obrot*) 'obrócenie (się)', daw. 'obrotność, przebiegłość, spryt, zręczność', *obroty* mn 'opały, tarapaty'. Ogsł.: cz. *obrat* 'obrót, zwrot; zmiana', r. *oborót* 'obrót; obieg; odwrotna strona; kierunek; zwrot', ch./s. *òbrat* 'zwrot, obrót'. Psł. **o(b)vortъ* 'obrót, zwrot', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. przedrostkowego **ob-vortiti* 'obrócić' (od psł. **vortiti* 'kręcić, obracać', zob. *wrócić*), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **bv > *v* (zob. *obrócić*).

obrus 'nakrycie na stół jadalny', stp. od XV w. 'prześcieradło, obrus, ręcznik', dial. też 'chustka'. Ogsł.: cz. dial. *obrus* 'ręcznik; kobieca chustka', r. dial. *obrús* 'obrus', bg. reg. *obrús* 'ręcznik, chusta, serweta'. Psł. **o(b)brusъ* 'kawałek materiału do wycierania, ścierka (do rąk)', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-brusiti* 'otrzeć, obtoczyć, oczyścić powierzchnię' (por. p. dial.

obrusić 'wypolerować, obtoczyć', słc. *obrúsiť* 'wypolerować, oczyścić powierzchnię', r. dial. *obrusíť* 'oberwać, obskubać', słwń. *obrúsiti* 'obtoczyć dookoła'). Podstawowe psł. **brusiti* 'trzeć, ścierać, szlifować' (por. p. *brusić* 'ostrzyć osełką, kamieniem, szlifować', stp. XIII w. w pierwszym zapisanym zdaniu polskim *pobruszę* 'pomielę na żarnach', dial. śl. i młp. *brusić* 'mleć na żarnach', cz. *brousit* 'ocierać, wygładzać, szlifować; ostrzyć', ukr. *brusýty* 'ostrzyć kamieniem', ch./s. *brúsiti* 'drapać, strugać, ścierać; ostrzyć, szlifować'), czas. wielokr. od psł. **brъsnǫti* 'zetrzeć, zeskrobać, ściągnąć tarciem', ostatecznie od pie. **bʰreu̯-k- / *bʰreu̯-k-* 'pocierać, muskać'.

obrzęd 'zespół czynności, praktyk towarzyszących jakiejś uroczystości, ceremonia, ceremoniał, obyczaj', też *obrząd* 'ts.; doprowadzenie do porządku, oporządzenie', stp. od XIV w. *obrząd* 'układ, umowa, obietnica, przyrzeczenie, przymierze; sposób', *oprawiać bożym obrzędem* 'udzielać komunii'; dial. 'zrządzenie; nabożeństwo, ceremonia'; też *obrządek* 'ceremonia; zespół codziennych prac gospodarskich', 'odrębna liturgia wewnątrz jednego wyznania'. Ogsł.: cz. *obřad* 'rytuał, ceremonia', r. *obrjád* 'obrzęd, obrządek, rytuał', ch./s. *òbrēd* 'obrzęd, obrządek, ceremonia, rytuał; obyczaj'. Słow. **obrędъ* 'obrząd, obrządek', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-ręditi* 'oporządzić, przygotować, przysposobić' (por. p. *obrządzić* 'oporządzić', stp. XV w. *obrzędzić* 'wykonać, uczynić; rozporządzić, nakazać, polecić, zdecydować; spowodować, sprawić; przygotować, przysposobić'), o pochodzeniu zob. *rządzić, rząd*. Nowszy rzecz., zachowujący samogłoskę **ę* właściwą podstawowemu czasownikowi (o starszym derywacie, z wymianą rdzennego **ę* ⇒ **ǫ*, zob. *orędzie*).

obszar 'ograniczona, zwykle duża część przestrzeni, rozległy teren', daw. XVII–XVIII w. 'przestrzeń; wielkie pastwisko, rozległe pole nieuprawne', wcześniej stp. od XIII w. *obszar / abszar / habszar / aberszar / oberszar / obyrszar* 'część gospodarstwa rolnego poza wymierzonym łanem, grunt przyległy, należący dodatkowo do gospodarstwa, nadwyżka ziemi, powstała przy podziale na łany'. Z polskiego ukr. *óbšar* 'obszar; zasięg', br. *abšár* 'obszar; duża działka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *oberschar*, niem. daw. *obirschar* 'działka oddzielona, nadwyżka gruntu pozostała po jego pomiarze'. Na gruncie pierwotnego znaczenia 'działka pola' rozwinęło się ogólne 'przestrzeń, rozległy teren'. Do pierwotnego znaczenia nawiązuje derywat: *obszarnik* od XIX w. 'posiadacz wielkiego majątku ziemskiego'.

obszerny od XVIII w. (ale w XVI w. przysł. *obszyrnie*) 'zajmujący duży obszar, przestronny, szeroki; długi; szczegółowy', przest. 'zakrojony na szeroką skalę', przysł. *obszernie*. Por. cz. *obšírný* 'obszerny, wyczerpujący'. Od daw. od XVI w. przysł. *obszerz* 'wokół, wszerz, na szerokość', które z wyrażenia przyimkowego *ob szerz*, zob. *o*, *szerz*.

obuch 'tępa strona siekiery, topora', stp. XV w. 'rodzaj broni, siekierka na długim toporzysku'; zdr. *obuszek*. Por. cz. *obuch*, słc. *obuch*, r. *obúch*, słwń. *obûh* 'obuch'. Psł. dial. **obuchъ* 'to, co jest wokół ucha, tj. wokół otworu w toporze, siekierze, do którego wstawiona jest rękojeść', złożenie **ob* (zob. *o*) i psł. **ucho* we wtórnym znaczeniu 'otwór do nawlekania, wstawiania, osadzania czegoś'.

obuć *obuję* 'włożyć buty', stp. XV w. 'włożyć trzewiki', daw. od XVI w. i dziś dial. 'przywdziać, ubrać, wdziać', dial. też *obuć koło* 'nałożyć na szprychy nowe dzwono', kasz. *obuc* 'wdziać obuwie, ubranie, suknię, bieliznę'; wielokr. *obuwać*. Ogsł.: cz. *obout*, *obuji* 'włożyć buty', r. *obuť*, *obuju* 'ts.', dial. też 'nałożyć, wdziać (odzież)', scs. *obuti* 'obuć', ch./s. *òbuti*, *òbujēm* 'obuć', też 'podkuć (konia)', dial. 'nałożyć obręcz na koło', 'założyć kolczyki'. Psł. **obuti*, **obujǫ* 'nałożyć obuwie, odzież', czas. z przedr. **ob-* od niezachowanego samodzielnie w językach słow. *†uti*, odpowiadającego lit. *aũti* 'obuwać', łot. *aut* 'ts.', dalsze pokrewne wyrazy z przedrostkami: lit. *apaũti* 'obuwać', *išaũti* 'zezuwać', łac. *induō* 'wdzieję, włożę', *exuō* 'wyzuję, wyciągnę, zdejmę', wszystkie od pie. **eu̯-* 'oblec, obuć'. Psł. **ob-uti* ma paralelę w bałt.: lit. *ap-aũti* 'obuwać' (i *apaũtas* 'obuwie'). Zob. też *wyzuć, wzuć, zezuć*. — Od

wielokr. *obuwać*: *obuwie* od XVI w. (daw. też *obówie*) 'buty', stp. *obów* ż 'ts.', daw. także *obuwiny* mn 'ts.' (por. cz. *obuv* ż 'obuwie', r. *óbuv'* ż 'ts.', słwń. *obûv* ż 'ts.; obręcz koła wozu').

obwód 'linia okalająca jakąś płaszczyznę lub bryłę', 'terytorium wydzielone jako jednostka administracyjna', daw. i stp. 'koło, okrąg, obręcz, przestrzeń obwiedziona jakąś linią, granicą', 'kontur, szkic', 'obwarowanie', stp. XV w. 'peryferia, teren przygraniczny', w stp. XVI w. też *obód* 'obręcz, okrąg', dial. 'obręcz koła wozu sporządzona z jednego kawałka kolisto zgiętego drewna'. Ogsł.: cz. *obvod* 'zamknięta linia, obwód; skraj terenu; okręg, rejon', r. *óbod* 'obręcz koła; pierścień lub obręcz służące do połączenia czegoś', daw. 'linia otaczająca coś', ch./s. *ȍbōd* 'obramowanie, otoczka, rąb różnych przedmiotów (np. rondo kapelusza)'. Psł. **obvodъ* (> **obodъ*) 'to, co otacza coś, linia otaczająca, ograniczająca coś', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-vesti*, **ob-vedǫ* 'oprowadzić dokoła, otoczyć, okrążyć czymś' (p. *obwieść, obwiodę* 'otoczyć czymś, opasać, okolić, obramować; oprowadzić', stp. 'przeprowadzić okrężną drogą; otoczyć czymś, skrępować, poskromić'), z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*.

oby od XV w., stp. 'bodaj, niechaj, niech'. Zrost przyimka *o* i *by* (zob.).

obyczaj od XIV w. 'zwyczaj; nawyk, przyzwyczajenie; sposób życia, prowadzenia się', stp. też 'sposób', 'obrzęd, ceremonia', 'korzyść, pożytek', 'właściwość, natura', daw. 'sposób'. Ogsł.: cz. *obyčej*, r. *obýčaj*, scs. *obyčai* 'obyczaj, zwyczaj'. Psł. **obyčajь* [< **ob-vyk-ějь*] 'to, do czego się przywykło, zwyczaj, obyczaj', od psł. przedrostkowego czas. **ob-vyknǫti* 'przywyknąć, nawyknąć' (stp. *obyknąć* 'przyzwyczaić się, przywyknąć, mieć zwyczaj', zob. *nawyknąć*), z przyr. **-ějь*. Por. *zwyczaj*. — Od tego *obyczajny* (→ *nieobyczajny*); *obyczajowy*.

obywatel od XVI w. 'członek społeczeństwa danego państwa', 'stały mieszkaniec jakiegoś terenu, miasta (dawniej: posiadający nieruchomość w danej miejscowości)'. Zapożyczenie z cz. *obyvatel* 'mieszkaniec', będącego derywatem od *obývat* 'mieszkać, zamieszkiwać' (por. p. daw. *obywać* 'przebywać, zamieszkiwać, przemieszkiwać', o pochodzeniu zob. *bywać*). Próbą polonizacji wyrazu była w XVI w. forma *obywaciel* 'mieszkaniec'.

ocaleć *ocaleję* od XVIII w. 'uniknąć śmierci, zagłady, zniszczenia, uratować się, wyjść cało'. Por. cz. przest. *celeti* 'goić się', r. *ucelét'* 'ocaleć, wyjść cało, zachować się', scs. *cěléti* 'stawać się zdrowym'. Psł. **cěléti* 'stawać się całym, zdrowym, goić się', czas. odprzym. od psł. **cělъ* 'nienaruszony, wszystek, pełny, zupełny; zdrowy; prawdziwy' (zob. *cały*).

ocalić od XVIII w. 'wybawić, uratować, uchronić przed zagładą, zniszczeniem, zachować w całości'; bez przedr. daw. XVIII w. *calić* 'zachowywać w całości, ochraniać', stp. XV w. wyjątkowe *celić* (czy *cylić*) 'naprawiać', dial. *celić* 'cucić omdlałego', *calić* 'łączyć w całość, komasować' (por. cz. przest. *celiti* 'leczyć, goić', scs. *cěliti* 'uzdrawiać; czynić całym, zdrowym') od psł. **cělъ* 'nienaruszony, wszystek, pełny, zupełny; zdrowy; prawdziwy' (zob. *cały*).

ocet *octu* od XIV w. 'roztwór wodny kwasu octowego', stp. 'skwaśniałe wino'. Ogsł.: cz. *ocet, octa*, ukr. *ócet, óctu*, scs. *ocьtъ*. Psł. **ocьtъ* 'ocet', zapożyczenie z jakiejś formy romańskiej, kontynuującej łac. *ăcētum* 'ocet'.

ochłonąć od XVIII w. 'przyjść do siebie po silnym przeżyciu, wzruszeniu, odzyskać równowagę, uspokoić się', 'ostygnąć'. Por. cz. *ochladnout* 'ochłonąć'. Z przedr. *o-* od p. daw. *chłodnąć* 'stygnąć', zob. *chłodzić*.

ochota 'chęć, pociąg do czegoś, pragnienie czegoś; radość, wesołość, humor, pogoda ducha', przest. 'gościnność, uprzejmość' od XVI w. (ale w XV w. przym. *ochotny* 'życzliwy, przyjazny, łaskawy, uprzejmy'), dial. też 'zabawa z tańcami; zabawa, uczta w przeddzień wesela'. Płnsł.: płb. *vǻχötǫ* [< **ochotǫ*] bier. pj 'zdrowie' (też przym. *vǻχötnė* [< **ochotьnъjь*] 'zdrów, rześki'), cz. *ochota* 'gotowość, chęć, uczynność, usłużność; pożądliwość, chciwość', słc. *ochota* 'uprzejmość, łaskawość, dobra wola'; we wschsł. też z grupą spółgłoskową *-chv-*: strus. *ochvota* 'radość, zadowolenie', r. dial. *ochvóta* 'pragnienie, chęć, skłonność do cze-

goś; polowanie', ukr. dial. *ochvóta* 'pragnienie, chęć, zadowolenie', br. *achvóta* 'chęć, pragnienie'. Psł. dial. **o(b)chota* 'pragnienie, chęć', rzecz. odczas. od przedrostkowego **o(b)-chotěti* (od psł. **chotěti* 'chcieć', zob. *chcieć*). Niewykluczone jednak, że na taki wyraz nawarstwił się psł. rzecz. **ochvota*, może od psł. przym. **ochvъ* 'żwawy, rześki, wesoły' (poświadczonego w płb. *vâχvĕ* 'zdrów, rześki' i pośrednio w stcz. derywacie *ochviti* 'rozbudzać, wzbudzać, pobudzać') bądź **o(b)chvota* 'łapanie, polowanie', związany etymologicznie z psł. **chvatati* 'chwytać' (zob. *chwycić*). — Od tego stp. *ochotny* 'rześki, żwawy, skwapliwy' → *ochotnik*; *rozochocić się*; przym. *ochoczy* zapożyczony z ukr. *ochócyj* 'ts.' (od *och(v)ota*).

ochrona od XVI w. 'zabezpieczenie przed zniszczeniem, uszkodzeniem itp.; to, co ochrania, zabezpiecza, osłania, osłona; straż'. Ogsł.: cz. *ochrana* 'opieka, ochrona, osłona; straż', ukr. *ochoróna* 'opieka, strzeżenie, ochrona; straż', słwń. *ohrāna* 'utrzymanie, zachowanie, uratowanie'. Słow. **o(b)chorna* 'ochronienie, osłonięcie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-chorniti* 'ochronić, osłonić, ostrzec', p. od XVI w. *ochronić* 'zabezpieczyć, osłonić, ostrzec przed niebezpieczeństwem, szkodą itp.' (o pochodzeniu zob. *chronić*).

ocknąć się od XVI w. 'obudzić się, oprzytomnieć', daw. też *ocknąć* 'ts.' (nowsze *ocknąć* 'obudzić, ocucić kogoś ze snu, wyrwać z zadumy' wtórnie od zwrotnego *ocknąć się*). Por. cz. *octnout se* / *ocitnout se* 'dostać się, wpaść, znaleźć się gdzieś, popaść w coś', r. *ocnúťsja* 'ocknąć się, oprzytomnieć', dial. *očknútsja* też 'obudzić się'. Psł. **oťъtnǫti* [< **ot-jъtnǫti*] 'zacząć przywracać zdolność odbierania wrażeń zmysłowych, odczuwania, spostrzegania, czynić przytomnym', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **oťutiti* [< **ot-jutiti*] 'przywrócić zdolność odbierania wrażeń zmysłowych, odczuwania, spostrzegania, przywrócić przytomność' (zob. *ocucić*), z właściwą tego typu archaicznym czas. redukcją samogłoski rdzennej **u* ⇒ **ъ* (z wcześniejszej zmiany **ou̯* ⇒ **ü*) i dalej z regularnym przejściem **ъ* > **ь* po palatalnej spółgłosce), por. np. psł. **glъchnǫti*, **sъchnǫti* (zob. *głuchnąć*, *schnąć*). Pierwotna polska postać **octnąć* > *ocknąć*, ze zmianą grupy spółgłoskowej **ctn* > *ckn*. — Od tego czas. wielokr. *ocykać się* od XVII w. 'budzić się, przytomnieć' (por. cz. *ocitat se* 'dostawać się, wpadać, znajdować się gdzieś, popadać w coś'), utworzony na wzór par typu *dotknąć* : *dotykać*, *popchnąć* : *popychać*.

ocucić od XIV w. 'wyrwać kogoś z omdlenia, zamroczenia, zamyślenia, snu itp., przywrócić do przytomności', stp. 'obudzić, przywrócić przytomność', *ocucić się* 'zbudzić się, ocknąć się, odzyskać przytomność', stp. też 'uświadomić sobie', kasz. *ocucëc* 'obudzić ze snu'; wielokr. *ocucać (się)*. Por. r. *očutítsja* 'znaleźć się', cs. *oštutiti* 'czuć, odczuć, spostrzec', *oštutiti sę* 'oprzytomnieć', ch./s. *oćútjeti*, *òćūtīm* 'odczuć, poczuć; spostrzec, dostrzec'. Psł. **oťutiti* [< **ot-jutiti*] 'przywrócić zdolność odbierania wrażeń zmysłowych, odczuwania, spostrzegania, przywrócić przytomność', z przedr. **ot-* od niezachowanego psł. *†jutiti* [< **jau̯t-*] 'czuć, odczuwać, odbierać wrażenia zmysłowe, spostrzegać', pokrewnego z lit. *at-jaũsti* 'współczuć', *jaũsti*, *jaučiù* 'czuć, odczuwać, wyczuwać', *jùsti*, *juntù* 'czuć, odczuwać', *jautrùs* 'czuły, delikatny, wrażliwy'. Zob. *cucić*.

oczywisty od XVI w. 'nie budzący wątpliwości, bezsporny, pewny', stp. XV w. *oczywisty rok* 'termin sądowy, pozostający w związku ze znalezieniem u kogoś oczywistego dowodu winy'; przysł. *oczywiście* 'bez wątpienia, na pewno', stp. od XV w. *oczywiście* / *oczwiście* 'osobiście, we własnej osobie', 'w oczy, w obecności zainteresowanego'. Por. cz. *očivistě* 'bez wątpienia', a także np. r. *očevídno* 'widocznie, wyraźnie, oczywiście', *očevídnyj* 'oczywisty, niewątpliwy', ch./s. *očèvidan* 'oczywisty, widoczny; naoczny; poglądowy; jasny'. Złożenie z *oczy* (zob. *oko*) i **vistъ* < **vid-tъ* od psł. **viděti* 'widzieć' (zob. *widzieć*). Pierwotne znaczenie 'taki, który był widziany przez kogoś na własne oczy'.

od, *ode* przyim. od XIV w., stp. też *ot*. Ogsł.: cz. *od*, stcz. *ot* / *od*, r. *ot*, scs. *otъ*, ch./s. *od*.

Psł. **ot*, wtórnie **otъ* przyim. z dop. wyraża punkt początkowy, wyjściowy czynności, moment początkowy czynności 'począwszy od', przyczynę 'z powodu', źródło, dawcę, sprawcę czynności 'od, przez', pokrewne z lit. *at-*, *ati-*, *ata-* 'od-', łot. *at-* 'od-' i zapewne też z łac. *at* 'ale, tymczasem; jednak, a przecież', stind. *áti* 'przez', z pie. przyimka **ato* / **ati* 'na zewnątrz czegoś, poza; z powrotem; tu, w tę stronę'. Pierwotna funkcja lokalna: punkt, od którego rozpoczyna się lub wychodzi czynność, inne funkcje wtórne. Wtórnie przedr. *od-*, stp. też *ot-*, ogsł., psł. **ot-*, **otъ-*.

oddychać od XVI w. 'wciągać powietrze do płuc i wypuszczać je', 'doznawać uczucia ulgi, pozbywać się strachu, obawy, uspokajać się', daw. 'odpoczywać po czymś'. Ogsł.: cz. *oddychat* / *oddýchat* 'oddychać', r. *otdychát'* 'odpoczywać, wypoczywać', dial. 'uspokajać oddech; przychodzić do siebie, ożywać', scs. *otъdychati* 'oddychać'. Psł. **otъdychati* 'czerpać powietrze, łapać oddech, uspokajać oddech (np. po wysiłku)', czas. z przedr. **otъ-* od psł. **dychati* (zob. *dychać*).

odetchnąć od XV w. 'wciągnąć powietrze do płuc i wypuścić je', 'wytchnąć, odpocząć, uspokoić się'. Por. cz. *oddechnout* 'zaczerpnąć powietrza; odpocząć, uspokoić się', r. *otdochnút'* 'odpocząć, wypocząć', dial. 'wyrównać, uspokoić oddech; przyjść do siebie, ocknąć się', ch./s. *odàhnuti* 'zaczerpnąć powietrza, odetchnąć; odsapnąć, odpocząć'. Psł. **otъdъchnǫti* 'zaczerpnąć powietrza, złapać oddech, uspokoić oddech (po wysiłku), odpocząć', czas. dok. od psł. **otъdychati* (zob. *oddychać*), z regularną w takich czasownikach wymianą rdzennego **y* ⇒ **ъ*. — Od tego *oddech* 'oddychanie; powietrze wydychane, wydech', stp. XV w. 'przepływ, odpływ powietrza, powiew, tchnienie', daw. XVII w. *oddech*, *odetchu* 'oddech, wytchnienie' (por. np. cz. *oddech* 'oddech; odpoczynek, wypoczynek, wytchnienie').

odewrzeć *odewrę* od XV w. (daw. też *otewrzeć*, *otewrę*) 'otworzyć, rozewrzeć', stp. także 'wyjawić, wyznać'; wielokr. *otwierać* od XV w., stp. i dial. też *otwirać*. Por. cz. *otevřit*, *otevru* 'otworzyć; wyjawić, odkryć', ch. *odàvrijeti*, *òdavrēm* 'wyciągnąć kołek z jarzma (np. chcąc wyprząc wołu); odpędzić', słwń. *odvréti*, *odvrèm* 'otworzyć'. Psł. dial. **ot-verti*, **ot-vьrǫ* 'otworzyć, rozewrzeć', wielokr. **otъvirati* (oparty na temacie czasu teraźn. **otvьr-* ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ь* → **i*, z wcześniejszego wzdłużenia **ĭ* → **ī*), z przedr. **ot(ъ)-* od psł. **verti*, **vьrǫ* 'otwierać, zamykać' (zob. *zawrzeć*), por. pokrewne lit. *atvérti*, *àtveriu* 'otwierać', łot. *atvērt* 'ts.'. Zob. *otworzyć*.

odłóg od XVI w. 'pole nieuprawiane przez dłuższy czas', dial. *odłóg* / *otłóg*, też 'pole w ogóle nie uprawiane, nieużytek', daw. 'oddalenie, odległość; odległy kawał ziemi; zaniechanie uprawy ziemi', por. stp. XV w. *otłoga* 'pole przez jakiś czas nie uprawiane', dial. *odłoga* 'ts.', w XVI w. *odłoga* 'puszczenie w niepamięć, odłożenie', kasz. *leżec odłogą* 'być nie uprawianą (o ziemi)'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *otlogъ* 'stok, spadzistość; łąka', ukr. dial. *vidlíh*, *vidlohu* 'odłóg', bg. dial. *otlóg* 'stok góry', słwń. *odlòg* 'odroczenie, zwłoka'. Psł. **otъlogъ* / **otъloga* 'odłożenie czegoś na bok, na stronę, przełożenie na inny czas', nazwy czynności (wtórnie konkretyzowane 'to, co odłożone, pozostawione na jakiś czas' > 'pole nie uprawiane') od psł. przedrostkowego czas. **otъ-legti* 'odkładać na bok, na jakiś czas' czy **otъ-ložiti* 'odłożyć na bok, na jakiś czas' (por. p. *odłożyć*, stp. od XV w. też *otłożyć* 'odsunąć na bok, na stronę; zostawić na później, odroczyć, odwlec'), od psł. **legti*, **ložiti* (zob. *lec*, *łożyć*).

odnoga 'podłużna część biegnąca w bok od całości (np. od pnia, drogi, rzeki itd.)', stp. od XIV w. *odnoga* / *otnoga* 'gałązka, latorośl', 'odgałęzienie np. rzeki, łąki', dial. *odnoga* / *otnoga* 'konar wyrastający bezpośrednio z pnia', 'mały rożek odrastający od rogu jelenia', też *odnóg* / *otnóg* 'odnoga, rozgałęzienie'; zdr. *odnóżka*. Por. cz. *odnož* 'odnoga, pęd'. Z wyrażenia przyimkowego *od nogi* (zob. *noga*). Od tego też *odnóże* od XX w. 'narząd ruchu stawonogów', dial. *odnoże* 'konary'.

odpoczynek *odpoczynku* od XVI w. 'odpoczywanie, wypoczynek'. Por. gł. *wotpoćink*, cz. *odpočinek*, ukr. *vidpočýnok*, br. *adpa-*

ćýnak, ch. rzadkie *otpòćinak*, słwń. wyjątkowe *odpočînek*. Słow. **otъpočinъkъ* 'przerwa w pracy dla nabrania sił, wypoczynek', od przedrostkowego **otъpočinǫti* 'odpocząć, wypocząć' (por. stp. od XIV w. *odpoczynąć / otpoczynąć* 'wytchnąć, odetchnąć, znaleźć odpoczynek, wytchnienie, spokój'), o pochodzeniu zob. *począć*.

odpowiedź ż od XV w. (stp. też *otpowiedź*) 'ustna lub pisemna reakcja na pytanie; reakcja na coś', daw. 'pogróżka, wyzwanie, zapowiedź wojny', 'niezgoda, waśń, rozbrat'. Por. cz. *odpověď* ż 'odpowiedź'. Psł. **otpovědь* ż 'odpowiedź', od psł. przedrostkowego **ot-pověděti* 'odpowiedzieć' (o pochodzeniu zob. *powiedzieć, wiedzieć*), z przyr. **-ь*. Zob. *wypowiedź*.

odpust 'lokalna uroczystość kościelna z okazji święta patrona danego kościoła; kiermasz towarzyszący tej uroczystości', rel. 'darowanie przez Kościół kary za grzechy', stp. XV w. *odpust / otpust* też 'przebaczenie, darowanie winy i jej skutków', 'zwłoka'. Por. ch./s. *òtpust* 'odprawa; zwolnienie (z pracy), wydalenie, dymisja; rozgrzeszenie'. Słow. **otъpustъ* 'odpuszczenie czegoś, zwolnienie od czegoś', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności, wtórnie konkretyzowana) od psł. przedrostkowego **otъ-pustiti* 'odpuścić, uwolnić', p. *odpuścić*, z przedr. **otъ-* od psł. **pustiti* 'uczynić pustym, uwolnić' (zob. *puścić*).

odrobina 'drobna cząsteczka, bardzo mała ilość', stp. od XV w. 'okruszyna, okruch', daw. 'okruch, okruszyna'; zdr. *odrobinka*. Od *odrobić* 'podrobić' (zob. *drobić*), utworzone chyba na wzór *drobina* (zob.).

odroczyć od XVIII w. 'wstrzymać bieg jakiejś sprawy, odkładając ją na późniejszy termin, odwlec'; wielokr. *odraczać*. Czas. odrzecz. od *rok* 'wyznaczony przeciąg czasu na dokonanie pewnych czynności, ostatni dzień tego okresu, termin' (zob. *rok*).

odsetek 'procent', postać l. pj mylnie odtworzona od *odsetki* mn, formy l. mn od *odsetka* 'procent od kapitału', co od daw. wyrażenia przyimkowego *od sta* 'od stu' (zob. *od, sto*).

odwilż ż od XVIII w. 'ocieplenie w zimie, połączone z topnieniem śniegu', w gwarach liczne odmianki, np. *odwilża, odwilg, odwilga, odwildza, odwilcz* (*odwilc*), *zwilcz, rozwilż*, daw. i dial. także *wilża*. Wyłącznie polskie. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *odwilgnąć* 'stać się wilgotnym, namoknąć' (por. *wilgnąć*, zob. *wilżyć*).

odyniec *odyńca* od XVI w. 'stary dzik (rzadziej żubr) żyjący przeważnie samotnie, z dala od stada'. Zapożyczenie z ukr. *odynéc'* 'stare zwierzę żyjące samotnie' (też 'człowiek samotny, bez rodziny; samotnik; jedyny syn'), utworzonego od ukr. *odýn* 'jeden; jedyny; samotny' (etymologicznie tożsamego z p. *jeden, jedyny*).

odziać *odzieję* od XV w. 'okryć, ubrać, przyodziać'; z przedr. *przyodziać*; wielokr. *odziewać, przyodziewać*. Ogsł.: cz. *odít, oději* 'ubrać; pokryć, przykryć', r. *odét', odénu* 'ubrać; pokryć, okryć, owinąć, obić czymś', scs. *oděti, odeždǫ / oděję* 'odziać, ubrać'. Psł. **oděti, *oděďǫ / *oděję* 'umieścić coś wokół czegoś, obłożyć czymś' > 'okryć czymś, okryć odzieżą, ubraniem, ubrać', z przedr. **o(b)-* od psł. **děti* 'położyć, postawić, umieścić coś gdzieś; zrobić, uczynić, wykonać coś' (zob. *dziać*). — Od tego *odzienie*. Zob. *odzież*.

odzież ż od XVII w. 'ubranie, garderoba', daw. w XVII w. też *odzieża*, dial. *odziża* 'ts.'. Postać fonetyczna (-*ż*-) wskazuje na zapożyczenie z ukr. *odéža / ódiž* ż 'odzież, ubranie', por. też r. *odéža*, dial. *odëž'*, br. *adzéža* 'ts.', z psł. **oděďa*, ze wschsł. *ž* < psł. **ď*. Rodzimą postacią było daw. XVI–XVII w. *odziedza* 'okrycie, powłoka, pokrywa; błona okrywająca coś na ciele', odpowiadające np. słc. *odedza* 'ubranie, odzież', r. *odéža* 'ts.; wykładzina', ukr. *odéža*, scs. *odežda* 'ubranie, odzież'. Psł. **odeďa* [< **oded-ja*] 'to, co służy do okrycia; odzież, ubranie, strój', pierwotnie nazwa czynności 'okrycie' (wtórnie skonkretyzowana) z przyr. **-ja* od psł. **oděti, *odeďǫ* 'okryć np. odzieżą, ubrać' (zob. *odziać*), wyraz oparty na temacie czasu teraźn. **oded-*. — Od tego *odzieżowy*.

odziomek *odziomka* (stp. XV w. i dziś dial. *odziemek*) 'dolna część pnia drzewa', dial. *odziemek* też 'dolna część koszuli kobiecej'; por. dial. *odziem* 'odziomek', 'dolna część snopa'. Od wyrażenia przyimkowego *od ziemi* (zob. *ziemia*).

odźwierny od XVI w. 'człowiek pilnujący drzwi, bramy, portier', daw. XVI w. też *odwierny*. Przym. z przyr. *-ny* utworzony zapewne od wyrażenia przyimkowego *od dźwierzy* (stp. *dźwierze / dźwirze* 'drzwi', zob. *drzwi*), z pierwotnym znaczeniem 'który jest od drzwi, który zajmuje się drzwiami, pilnuje ich'. Grupa spółgłoskowa *ddźẃ* (*dʒ́v́*) upraszczana dwojako: w *dźẃ* (*ʒ́v́*) lub *dẃ* (*dv́*).

ofiara od XIV w. (stp. też *ofiera*) 'darowanie, złożenie czegoś na jakiś cel; to, co się daje, ofiarowuje, dar', 'dar składany Bogu, bóstwu, mocom nadprzyrodzonym, duchom', 'poświęcenie, oddanie, wyrzeczenie się czegoś cennego dla kogoś lub na coś', 'osoba, która doznała szkody, bezradna wobec czegoś, wobec czyjejś przemocy' (od tego pot. 'człowiek niezdarny, fajtłapa, niedołęga, oferma'). Zapożyczenie ze stcz. *oféra* 'ofiara, ofiarowanie', a to ze śrwniem. *opfer / ophar*, stwniem. *opfar / offar* (dziś niem. *Opfer*) 'ofiara', będącego rzecz. odczas. od stwniem. *opfarōn*, śrwniem. *opfern* 'ofiarować, składać ofiarę'. — Od tego *ofiarować* od XIV w. (stp. też *ofierować*) 'złożyć w darze, podarować', *zaofiarować*; *ofiarny* 'gotowy do ofiar, skłonny do poświęceń; dotyczący ofiary składanej Bogu, bóstwu'.

ogar od XIV w. (stp. też *ogarz*) 'pies gończy'. Por. cz. *ohař*, słc. *ohar*. Do języków zachsł. zapożyczone zapewne z węg. *agár* 'ts.', a to przejęte prawdopodobnie z płdsł. (por. np. słwń. *ogar / oger*), które zapożyczono z kolei z tur. *ägär* 'pies' (do języków tureckich wyraz został chyba przejęty z języków kaukaskich). Nie przekonują próby uznania wyrazu za rodzimy, jakoby ze słow. **o(b)garъ* 'coś opalonego ze wszystkich stron, nadpalonego' (zob. *ogarek*), z rzekomym pierwotnym znaczeniem 'pies podpalany'.

ogarek od XVI w. 'mały, nie dopalony do końca kawałek świecy, papierosa, knota itp.', dial. 'kawałek czegoś nie dopalonego (zwłaszcza drewna), głownia, niedopałek; w ogóle mały kawałek czegokolwiek; kaganek (z olejem)', w gwarach też *ogar* 'kawałek nie dopalonego łuczywa, drzewo nie dopalone, głownia'. Por. cz. *oharek* 'głownia, ożóg; niedopałek, ogarek', r. *ogárok* 'ogarek', dial. 'nie dopalony kawałek łuczywa', *ogárki* mn 'resztki spalonego lasu', *ogár* 'resztki nie dopalonych świec, ogarki; opalenizna'. Słow. **o(b)garъ* i **o(b)garъkъ* 'coś opalonego ze wszystkich stron, nadpalonego, nie spalonego do końca', rzeczowniki odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)garati* 'opalać, spalać dookoła, powierzchownie' (por. słc. *ohárať / obhárať* 'opalać', r. *obgaráť* 'ts.'), z przedr. **ob-* od psł. **garati* 'palić się, spalać się' (por. cz. *hárat* 'silnie płonąć, palić się', słc. *hárať* 'ts.' i np. scs. *sъ-garati* 'spalać się, dopalać się'), czasownika wielokr. od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeć*).

ogień od XIV w., w stp. też 'zaognienie, stan zapalny'; zdr. *ogienek*. Ogsł.: cz. *oheň*, r. *ogón'*, scs. *ognь* 'ogień'. Psł. **ognь* 'ogień', pokrewne z mającymi to samo znaczenie lit. *ugnìs*, łot. *uguns*, łac. *ignis*, stind. *agnís*. Z pie. **ógnis*, dop. *égnis* 'ogień'. — Od tego *ogniowy*, *ognisty*; *rozognić*, *zaognić*; zob. też *ognisko*, *ogniwo*.

ogier od XVIII w. 'nie trzebiony samiec konia'. Por. r. dial. *ogér*, ukr. *óhyr*, dial. *óher / óger*, bg. *ajgъ́r*, s. *àjgīr*. Zapożyczenie z języków tureckich, por. tur. *aygir* 'źrebiec', uzb. *ajgir* 'ts.'. Do polskiego przejęte za pośrednictwem ukraińskim.

oglądać od XV w. (stp. *oględać*) 'patrząc z różnych stron, poznawać coś, przypatrywać się czemuś; widzieć kogoś, coś, patrzeć na kogoś, na coś', stp. też 'dokonywać prawnych oględzin, wizji', wyjątkowo 'zażądać, upomnieć się', od XV w. także *oglądać się* 'odwracać się, patrząc do tyłu; patrzeć na wszystkie strony; brać coś pod uwagę', dial. (też *obglądać*) także 'spodziewać się, zawierzać komuś'; jednokr. *oglądnąć*. Ogsł.: cz. *ohledat* 'patrzeć, przyglądać się, badać, robić wizję', ukr. *ohljadáty* 'ts.', scs. *oględati sę* 'rozglądać się'. Psł. **o(b)ględati* 'patrzeć, patrząc poznawać', z przedr. **ob-* od psł. **ględati* 'patrzeć, wypatrywać; doglądać, opiekować się' (por. stp. od XIV w. *ględać* 'patrzeć; wypatrywać czegoś, kogoś, szukać; mieć wzgląd na coś, dbać o coś', cz. *hledat* 'szukać, poszukiwać; spodziewać się, domyślać się', r. dial. *gljádať* 'obejrzeć', scs. *ględati* 'patrzeć'). Podstawowy psł. **ględati*

to czas. wielokr. od psł. czasownika stanu **ględěti* 'patrzeć' (por. stp. XV w. *ględzieć* 'patrzeć', cz. *hledět* 'patrzeć, spoglądać; starać się, dbać; uwzględniać, brać pod uwagę', r. *gljadét'* 'patrzeć', ch. dial. kajk. *gledêti* 'patrzeć, spoglądać'), pokrewny z łot. dial. *glendi* 'szukaj', śrang. *glenten* 'rzucić spojrzenie, spojrzeć', norw. dial. *gletta* 'ts.', śrwniem. *glinzen* 'błyszczeć', ostatecznie od pie. **gʰel- / *ǵʰel-* 'błyszczeć, jaśnieć'. Zob. też *doglądać*. — Od tego *ogląd*; *oględziny* mn od XVI w. 'oglądanie czegoś', 'pierwsza wizyta u rodziców narzeczonej lub narzeczonego'.

ognisko od XV w. 'palący się stos drewna', daw. (dziś dial.) 'palenisko', nowsze przen. 'punkt centralny, ośrodek, miejsce będące siedliskiem lub źródłem czegoś', kasz. *ˈogńisko* 'miejsce, na którym rozpala się ogień'. Zachsł.: cz. arch. i dial. *ohnisko* 'palenisko, kominek; ognisko na polu lub miejsce, gdzie było ognisko', książk. 'punkt centralny, ośrodek', słc. *ohnisko* 'palenisko; rodzaj prymitywnego pieca; punkt centralny, ośrodek'; poza tym z przyr. **-išče*, np. kasz. *ˈogńišče* 'miejsce, na którym rozpala się ogień; ławica piasku w morzu, mielizna', cz. *ohniště* (stcz. *ohnišće*) 'palenisko', r. *ogníšče* 'pogorzelisko; ognisko w polu, lesie; wypalone miejsce po wyciętym lesie', ch./s. *ògnjīšte* 'palenisko, zwłaszcza w domu, rozpalony ogień', przen. 'dom'. Psł. **ognisko / *ognišče* 'miejsce, na którym rozpala się ogień', nazwa miejsca z przyr. **-isko / *-išče* od psł. **ognь* (zob. *ogień*). Wyraz oznaczał pierwotnie zarówno prymitywne otwarte palenisko w izbie, jak i ogień rozpalony na otwartej przestrzeni. Znaczenie 'punkt centralny, ośrodek, miejsce będące siedliskiem lub źródłem czegoś' (powtarzające się w kilku językach słow.) związane jest z centralnym położeniem paleniska w dawnym słowiańskim domu.

ogniwo od XVI w. 'jedno z kółek tworzących łańcuch', 'komórka instytucji społecznej, partyjnej', 'źródło stałego prądu elektrycznego', daw. od XV w. 'krzesiwo', daw. też 'narzędzie stalowe do ostrzenia noży', w XVI w. również 'belka poprzeczna łącząca dwie belki pionowe', dial. 'spojenie żelazne u sochy; drewniane spojenie bocznych desek wozu'; zdr. *ogniwko*. Ogsł.: cz. *ohnivo* 'krzesiwo', dial. 'ogniwo łańcucha', r. *ognívo* 'krzesiwo', dial. *ognívó* też 'poprzeczna belka, deska spajająca, mocująca coś, np. na statkach rzecznych, w budowlach; kość grzbietowa ptaków', ukr. *ohnývo* 'stalowa płytka w zamku strzelby skałkowej, w którą uderza krzemień', dial. 'kółko', 'ogniwo łańcucha', przest. i dial. *óhnývo* 'krzesiwo', bg. *ognivo* 'krzesiwo'. Niezbyt jasne. Jeśli podstawowe jest znaczenie 'narzędzie (metalowe), którym uderzano w krzemień dla wydobycia z niego iskier, krzesiwo', to zapewne psł. **ognivo* pochodzi od psł. czas. **ogniti* 'powodować powstawanie, uzyskiwanie ognia' (por. np. p. *rozognić* 'rozpalić, rozżarzyć, rozgrzać silnie; rozgorączkować, podniecić, roznamiętnić', dial. *ognić* 'zaogniać, jątrzyć'; czas. odrzecz. od psł. **ognь* 'ogień', zob. *ogień*), z przyr. **-ivo* (por. zwłaszcza bliskoznaczne *krzesiwo*, zob. *krzesać*, a także np. *pieczywo*), z pierwotnym znaczeniem 'to, co służy do uzyskiwania, krzesania ognia, krzesiwo' (por. np. ch./s. *ògnjilo* 'krzesiwo', utworzone od tej samej podstawy za pomocą przyr. **-dlo*). W takim razie znaczenia 'kółko', 'kółko stanowiące część składową łańcucha' wtórne, od podobieństwa kształtu do dawnego krzesiwa; ze znaczenia 'ogniwo łańcucha (spajające jego części składowe)' przeniesione na różnego rodzaju elementy spajające składniki czegoś, łączące coś. Mniej prawdopodobne przyjmowanie prapostaci **o(b)gъ(b)nivo* (od psł. przedrostkowego **o(b)-gъ(b)nǫti* 'zgiąć, wygiąć', zob. *giąć*) z domniemanym pierwotnym znaczeniem 'coś zgiętego, wygiętego'.

ogołocić od XVI w. 'zabrać wszystko, pozbawić całkowicie czegoś, sprawić, że coś staje się gołe, puste', dial. 'okraść'; wielokr. *ogołacać*, *ogałacać*. Od *gołota* w pierwotnym, niepoświadczonym w polskim znaczeniu 'właściwość gołego, gołość, coś gołego' (zob. *hołota*).

ogon od XIV w. 'tylna część ciała złożona z drobniejszych kręgów (u zwierząt kręgowych)', 'pęk włosia (np. u konia), pęk piór (u ptaków) wyrastających z tylnej części

ciała', 'końcowa, zwykle zwężająca się część jakiegoś przedmiotu', stp. też 'penis'; zdr. *ogonek*. Por. dł. *hogon*, gł. *wohon*, cz. *ohon* 'ogon' (z polskiego zapożyczone br. *ahón*, r. dial. zach. *ógon*). Zachsł. **ogonъ* 'ogon', rzecz. odczas. od przedrostkowego **o(b)-goniti sę* 'opędzić się' (por. p. *oganiać się* 'opędzać się, np. od owadów'), od psł. **goniti* 'poganiać, popędzać zwierzę lub stado, pędzić przed sobą; biec za kimś, za czymś, by go złapać, ścigać' (zob. *gonić*). Pierwotne znaczenie zapewne 'oganianie się, opędzanie się (od much, gzów)', stąd 'to, czym się zwierzę ogania, opędza'.

ogół 'zespół przedmiotów, zjawisk, osób, tworzących pewną całość', 'społeczeństwo, społeczność, powszechność', przest. 'całość, całokształt, ogólny zarys czegoś', *ogółem* 'razem, w sumie, w całości', *na ogół* 'biorąc pod uwagę całokształt, nie wnikając w szczegóły; przeważnie, zazwyczaj', *w ogóle* 'ogólnie biorąc, podsumowując, w sumie', w zdaniach zaprzeczonych 'zupełnie, wcale, ani trochę', stp. XV w. *ogułem* 'w całości', w XVI w. *ogułem / ogołem* 'ujmując wszystko (wszystkich) razem, łącznie, w całości', 'podstępnie, zdradliwie', dial. *ogóle* i *na ogólach* 'konwenansowo, powierzchownie, na niby, na pozór', kasz. *ogłem* 'ogółem', *ogło* przysł. 'nagle', *na ogło* 'na ogół'. Odpowiedniki we wschsł.: r. dial. *ogúl* 'towar hurtowy; handel hurtowy', pot. *ogúlom* 'hurtem', pot. 'hurmem', ukr. dial. *vohúl* 'wspólna praca przy żniwach', *ohúlom* 'hurtem; w ogóle', br. *ahúl* 'hurt; krąg', *ahúlam* 'razem, wspólnie'. Płnsł. **o(b)gulъ* przypuszczalnie 'to, co jest okrążone, otoczone, całość', może rzecz. odczas. od przedrostkowego **o(b)-gul'ati* 'otoczyć, okrążyć w tańcu' (od psł. **gul'ati* 'igrać, tańczyć, śpiewać, bawić się, weselić się, szaleć', zob. *hulać*). W polskim rozwój *oguł* > *ogół* w rezultacie obniżenia artykulacji *u* > *o* >*ó* przed *ł* (por. podobnie *ogurek* > *ogórek*, *okuń* > *okoń*). — Od tego *ogólny* (w XVI w. *ogulmy* 'dotyczący wszystkich, zawierający wszystko', *ogulnie / ogolnie / ogulmie* 'łącznie, obejmując wszystkich; ogólnikowo, niedokładnie'; postaci *ogulmy*, *ogulmie* nie całkiem jasne, *-m-* może przez analogię do *ogułem*, *ogółem*) → *ogólnik* → *ogólnikowy*, *uogólnić*.

ogórek od XIV w. (w stp. zwykle *ogurek* i *ogurki* mn) 'roślina warzywna Cucumis sativus i jej owoc', dial. *ogórki* mn też 'gatunek jabłek; śliwki zepsute bez pestek'. Por. w znaczeniu 'ogórek' cz. *okurka*, słc. *uhorka*, r. *oguréc*, dial. *ogurėk*, ch. dial. kajk. *ȕgorak / vȕgorec*, słwń. dial. *ogūrek / ugūrek / ugôrka*. Wyrazy te sprowadzają się do słow. prapostaci **ogur-* i **ǫgur-* (z przyr. **-ьcь*, **-ъkъ*, **-ъka*), pierwsza, poświadczona m.in. w polskim, zapożyczona ze śrgr. *áuguros* 'ogórek', druga zaś ze śrgr. wariantu *ánguron* 'ts.', obie formy greckie z pierwotnym znaczeniem 'niedojrzały, zielony' (jeśli słuszne jest wyprowadzanie z gr. *áōros* 'niedojrzały, przedwczesny'; nazwa byłaby związana ze spożywaniem ogórków jeszcze niedojrzałych, zielonych). Za pośrednictwem słow. nazwa tego warzywa przejęta do języków germ. (np. niem. *Gurke*, hol. *a(u)gurk*, duń. *agurk*); zwrotnym zapożyczeniem z niem. *Gurke* jest kasz. *gurka* 'ogórek'. W polskim *ogurek* > *ogórek*, w rezultacie obniżenia artykulacji *u* > *o* > *ó* przed *r* (por. podobnie *oguł* > *ogół*, *okuń* > *okoń*), przy czym etymologia ludowa mogła skojarzyć wyraz z rodziną p. *góra*.

ogrom od XVII w. 'duże rozmiary, wielkość czegoś, wielka ilość czegoś'. Por. stcz. *ohrom* 'grzmot, huk; przestrach', *ohroma* 'napad, uderzenie; nieszczęście, zmartwienie', słc. dial. *ohroma* 'kupa', ukr. dial. *ohróma* 'niezwykła wielkość, wielka ilość'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego p. daw. XVI w. *ogromić* 'przestraszyć, napełnić trwogą', stp. XV w. *ogromiony* 'przestraszony, napełniony trwogą' (por. cz. *ohromit* 'zdumieć; oszołomić; wstrząsnąć; przerazić', słc. *ohromiť* 'przerazić; oszołomić; zaskoczyć'; zob. *gromić*). Pierwotne znaczenie 'przerażenie hukiem, grzmotami, napełnienie trwogą z powodu grzmotów, huku' > 'coś, co wstrząsa człowiekiem, zdumiewa go, przeraża'. Od tej samej podstawy *ogromny* od XVI w. 'wielki, dużych rozmiarów, dużej liczebności, mocny', daw. XVI w. też 'wspaniały, okazały', 'bardzo głośny, donośny', 'budzący strach, trwogę, przerażający', 'odrażający,

brzydki', 'haniebny, niegodny', w XVII w. 'grzmiący', dial. 'bogaty, wielki', por. cz. *ohromný* 'ogromny; wspaniały, świetny', r. *ogrómnyj* 'ogromny, olbrzymi, wielki', ch./s. *ógrõman* 'ogromny, olbrzymi, niezmierny, potężny'.

ogród od XIII w. 'teren zajęty pod uprawę warzyw, kwiatów, drzew i krzewów owocowych, zwykle ogrodzony', stp. 'ogrodzony kawał ziemi, leżący w pobliżu zabudowań gospodarskich, na którym siano zboże, sadzono jarzyny, zioła i drzewa owocowe, też gospodarstwo zagrodnika', dial. także 'podwórze', w kasz. *ogród* 'ogród', *ogrodë* mn 'pola położone tuż za zabudowaniami gospodarskimi', również bez przestawki *ogard* / *ogârd* 'ogród, sad'; zdr. *ogródek*. Ogsł.: cz. daw. *ohrad* 'miejsce ogrodzone; ogród', r. *ogoród* 'ogródek', dial. 'ogrodzenie z żerdzi', słwń. *ogràd* 'ogrodzone miejsce; ogród (zwłaszcza warzywny)'. Psł. **o(b)gordъ* 'teren ogrodzony, otoczony ogrodzeniem', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-gorditi* 'otoczyć ogrodzeniem, umocnieniem', p. *ogrodzić* (zob. *grodzić*). — Od tego *ogrodnik* → *ogrodniczy, ogrodnictwo*.

ohyda od XVI w. (daw. XVI w. też *ohida* / *ochida*) 'to, co jest wstrętne, budzące obrzydzenie, odrazę, obrzydliwość', 'cecha czegoś ohydnego, budzącego wstręt, obrzydzenie, odrazę', w XVI w. 'niechęć, odraza; hańba, niesława', 'wzbudzanie odrazy do czegoś', 'ktoś lub coś budzący niechęć, odrazę'; daw. XVI w. (u Ł. Górnickiego) *ohyzda* 'hańba, wstyd'. Por. słc. lud. *ohyda* 'obrzydzenie, wstręt', ukr. *ohyda* 'obrzydzenie, wstręt, odraza', rzecz. odczas. od przedrostkowego **o(b)-gyditi* / **o(b)-gyzditi* 'uczynić wstrętnym, zanieczyścić, upaprać', od psł. **gyditi* / **gyzditi* 'czynić wstrętnym, zanieczyszczać, paprać' (por. p. dial. *giździć* 'zanieczyszczać; oczerniać; zawstydzać', *giździć się* 'kompromitować się, zhańbić się', cz. *hyzdit* 'szpecić; ganić; obmawiać, oczerniać', słc. *hyzdiť* 'szpecić; ganić, znieważać', dial. *hydiť* 'szpecić', ukr. *hýdyty* 'paskudzić, brudzić; obrzydzać, zohydzać', daw. 'znieważać'). Podstawowe psł. **gyditi* / **gyzditi* to czasowniki odrzecz. od psł. **gydъ* / **gyda* i **gyzdъ* / **gyzda* 'coś budzącego wstręt, obrzydzenie' (od czego stp. i dziś dial. *gid* 'brzydota, ohyda; człowiek budzący wstręt', dial. też 'brud', w gwarach także *gizd* 'człowiek nieporządny, brudny', 'coś obrzydliwego, szkodliwego, np. brud, błoto, chwast', *gizda* 'brud, błoto'), ostatecznie od pie. **g^{u}ū-d^{h}-*, będącego derywatem od pie. **g^{u}ōu̯-* / **g^{u}ū-* 'gnój, kał, odchody, coś wstrętnego'. Polskie postaci z *-h-* pod wpływem czeskim bądź ruskim. — Od tego *ohydny, ohydzić* (por. daw. XVI–XVII w. *hydzić* 'obrzydzać, zohydzać'), *zohydzić*.

ojciec *ojca* 'mężczyzna mający dziecko (dzieci) w stosunku do tego dziecka', w l. mn 'przodkowie, protoplaści', przest. i dial. 'rodzice', stp. od XIV w. *ociec, oćca* / *otca* / *oca* 'ojciec; przodek, protoplasta, założyciel rodu', w l. mn 'rodzice', w gwarach zwykle *ociec, ojca*, kasz. *ojc, ojca* 'ojciec'. Ogsł.: cz. *otec, otce* 'ojciec; przodek, protoplasta', r. *ótec, otcá* 'ts.', scs. *otьcь* 'ojciec'. Psł. **otьcь* 'ojciec', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od wcześniejszego **otъ* (czy może **otь* ?), bezpośrednio zachowanego tylko w cz. dial. *ot* 'ojciec', a pośrednio w cs. przym. *otьnъ* 'dotyczący ojca, ojcowski', r. dial. *ótnij* 'należący do ojca, właściwy ojcu lub przodkom', *bezotnyj* 'nie mający ojca' i, zapewne, w r. dial. *ótik* 'samiec ptaka, zwierzęcia', *otëk* 'ojciec'. Podstawą była pie. reduplikowana pieszczotliwa nazwa ojca oraz matki (z mowy dzieci) **at-ta*, por. łac. *atta* m 'ojciec, tatuś', goc. *atta* 'ojciec', gr. *átta* 'tatku!, ojczulku!', alb. *at* 'ojciec' (też stind. *attā* 'matka, najstarsza siostra matki'). Podobne nazwy ojca istnieją też w językach nieindoeuropejskich (por. np. tur. *ata*, węg. *atya*, fiń. dial. *ättä*, kabardyńskie *hade*). Współczesna polska postać mian. *ojciec* (zamiast starszej *ociec*) jest wtórna, oparta na temacie przypadków zależnych *ojc-* (dop. *ojca* < *oćca*, cel. *ojcu* < *oćcu* itd.), w których grupa spółgłoskowa *ćc* rozwinęła się w *jc* (por. np. *Grójec, Grójca* < **Gródziec, *Gródźca*). Por. *tata*. — Od tego *ojcowski, ojcowizna, ojcostwo, ojczysty*, zob. też *ojczym, ojczyzna*.

ojczym od XV w. (stp. też *oćczym* / *otczym* / *oczszym* / *oczym*) 'mąż matki w stosunku do jej dzieci z poprzedniego małżeństwa'.

Ogsł.: cz. *otčím*, r. *ótčim*, cs. *otъčimъ*, słwń. *očim*. Psł. **otъčimъ* 'ojczym', od **otъčiti* 'czynić ojcem' (czas. odrzecz. od psł. **otъcь*, zob. *ojciec*), z przyr. **-imъ* (co do budowy por. *pobratym*, zob. *pobratymiec*). Pierwotne znaczenie 'ten, który staje się ojcem, spełnia obowiązki ojcowskie'.

ojczyzna od XIV w. 'kraj, w którym się ktoś urodził, którego jest obywatelem, ziemia ojczysta, rodzinna', stp. od XIV w. *oćczyzna / oczszyzna / otczyzna / otszyzna / ojczyzna* też 'majątek dziedziczony po ojcu, dziedzictwo, ojcowizna, sukcesja' Ogsł.: cz. *otčina* 'ziemia ojczysta, ojczyzna', r. przest. *otčízna* 'ojczyzna', scs. *otъčina* 'ts.'. Psł. **otъčina* 'dziedzictwo po ojcu, ojcowizna', od psł. **otъcь* 'ojciec', z przyr. **-ina*. W polskim zastąpiono pierwotny przyr. *-ina* przez ekspansywny *-izna* (por. np. *ojcowizna*, *mężczyzna*, *obczyzna*).

okap od XVIII w. 'część dachu wystająca poza ścianę', 'daszek nad paleniskiem, kominem w kuchni, piecem piekarskim', dial. też 'snop do nakrywania kopy siana', 'rondo kapelusza'. Por. cz., słc. *okap* 'wystająca część dachu', ukr. *ókap* 'ts.; gzyms nad oknem; daszek nad wejściem; daszek nad paleniskiem, kominem', słwń. *okàp* 'wystająca część dachu'. Słow. **o(b)kapъ*, rzecz. odczas. od przedrostkowego **o(b)-kapati* 'okapać', p. *okapać*, pierwotne znaczenie zapewne 'okapywanie', z czego w wyniku konkretyzacji 'to, co służy do okapywania, skapywania (wody deszczowej), wystająca część dachu' i dalej przeniesione na podobne desygnaty, np. na daszek nad paleniskiem.

oklep przysł. od XVI w., zwykle *na oklep* 'bez kulbaki, bez siodła', dial. też 'na gołą nogę (o noszeniu butów)' (w tym znaczeniu także *na oklepkę*). Por. r. dial. *óchljab'* i *ochlép'ju* przysł. 'bez siodła', ukr. *óchljap* przysł. 'ts.', br. dial. *óklip* przysł. 'wierzchem, bez siodła'. Ze słow. wyrażenia przyimkowego **ob klepъ*, rzecz. **klepъ* od psł. **klepati*, zob. *klepać*. Pierwotne znaczenie 'z klepaniem, uderzaniem, klepiąc (tyłkiem o grzbiet zwierzęcia w czasie jazdy wierzchem)'.

okno od XIV w. 'otwór w ścianie, w którym jest osadzona oszklona rama; szyba okienna; otwór, dziura w czymś; szyb górniczy', stp. też 'otwór studni, przez który wyciągano solankę na powierzchnię; 'zasuwy, śluzy, które jakoby powstrzymują wody niebieskie przed nagłym opadnięciem na ziemię (w Biblii)', dial. 'otwór prowadzący do zagrody dla owiec; otwory spustowe w przekopach; otwór napełniony wodą w grząskim bagnie', kasz. *okno* 'ujście pochwy; jedna z przegródek w skrzyni; pętla sieci; przegroda w ścianie o konstrukcji drewnianej, wypełniona gliną lub ceglanym murem; wejście do ula'; zdr. *okienko*. Ogsł.: cz. *okno* 'okno', daw. 'ujście pochwy', r. *oknó* 'okno; otwór w jakimś przedmiocie; prześwit, miejsce wolne od czegoś; resztki zbiornika wodnego na bagnie, w kształcie odkrytego zagłębienia', ch./s. *òkno* 'szyb górniczy; szyba okienna; śluza, upust; przegroda w spichlerzu; przęsło mostu', daw. 'okno', dial. 'niezarośnięte miejsce na bagnie'. Psł. **okъno* 'otwór w czymś, zwłaszcza otwór w ścianie pomieszczenia do wpuszczania światła i powietrza', zapewne też 'podobne otwory w innych przedmiotach; odsłonięte, niezarośnięte miejsce (np. na wodzie)', od psł. **oko* (zob. *oko*) z przyr. **-ъno*. Pierwotne znaczenie 'otwór w ścianie do patrzenia, wpuszczania światła', zapewne z 'coś podobnego kształtem lub funkcją do oka'. — Od tego *okienny* → *okiennica*.

oko 'narząd wzroku', mn *oczy* od XIV w., też *oko*, mn *oka* 'przedmiot przypominający kształtem oko: kamień w pierścionku, krążek tłuszczu na powierzchni płynu, pętelka w dzianinie, pętla sieci, liny; odsłonięte miejsce na zarośniętej powierzchni wody, niewielka okrągła lśniąca powierzchnia wody', dial. 'pętla z włosia lub drutu do chwytania zwierząt; zalążek nowego kiełka'; zdr. *oczko*. Ogsł.: cz. *oko*, mn *oči*, r. przest. i w utartych zwrotach *óko*, mn *óči* (daw. też *očesá*), scs. *oko*, *očese*, l. pdw *oči*. Psł. **oko*, **očese* (l. pdw *oči*, mn *očesa*) 'narząd wzroku, oko', pokrewne z lit. *akis* 'oko', łot. *acs* 'oko', stpr. *ackis* 'oczy', goc. *augō* 'oko', stwniem. *ouga* 'oko' (dziś niem. *Auge* 'ts.'), łac. *oculus* 'oko', gr. *ṓps / óps* 'oko', *ósse* 'oczy', stind. *ákṣi*, *akṣnáḥ* 'oko', awest. *aši* 'oczy'. Od pie. rzecz. odpierwiastkowego **okᵘ-* 'oko' (utworzonego od pie.

pierwiastka **ok"-* 'patrzeć'). — Od tego *oczny*; od wyrażeń przyimkowych *na oczy, za oczy*: *naoczny → unaocznić, zaoczny.*

okolica od XIV w. 'obszar rozciągający się wokół jakiegoś miejsca, obszar stanowiący pewną całość lub część całości', przest. 'osada drobnoszlachecka, zaścianek', dial. też 'ogrodzone podwórze'. Ogsł.: cz. przest. *okolice* 'okolica', r. *okólica* 'ogrodzenie, żywopłot otaczający wieś lub jej część', przest. i pot. 'okolica', 'okrężna droga', ch./s. *òkolica* 'okolica, otoczenie, kraj', dial. 'teren wokół domu, podwórze'. Psł. **o(b)kolica* 'teren rozciągający się wokół czegoś, otoczenie', rzecz. z przyr. **-ica* od psł. **o(b)kolъ* 'to, co otacza coś dookoła, okrąża, opasuje lub co jest otoczone, ogrodzone, ogrodzenie' (stąd p. przest. *okoł* / *okół* od XIV w. 'miejsce przyległe do czegoś, otoczenie; teren ograniczony, otoczony np. murem, płotem; ogrodzona część wygonu lub podwórza przeznaczona dla bydła lub koni, okólnik; obwód koła, okrąg; okrążenie, objazd', stp. wyjątkowe też 'namiot; wykrętne postępowanie', dial. 'stodoła'), od wyrażenia przyimkowego (wtórnie przysł. i przyimka) **ob kolo* 'dookoła, ze wszystkich stron; w pobliżu; w przybliżeniu, mniej więcej' (zob. *około*). — Od tego *okoliczny → okoliczność.*

okolić od XV w. 'otoczyć dookoła, okrążyć', 'utworzyć obwódkę, obrzeżenie, obramowanie'; wielokr. *okalać*. Por. stcz. *okoliti* 'zakreślić wokół czegoś magiczny krąg', r. dial. *okólit'* 'chodzić wokół czegoś; objeżdżać, obchodzić', ch./s. *okòliti* / *opkòliti* 'okrążyć; ogrodzić, obwiązać dookoła'. Psł. **o(b)koliti* 'otoczyć dookoła, okrążyć', z przedr. **o(b)-* od psł. **koliti* 'krążyć, kręcić się'. — Od tego *okólny* od XVI w. 'biegnący dookoła czegoś, okrążający coś, okrężny' (por. np. ch./s. *ȍkōlnī* 'pobliski, okoliczny, sąsiedzki') *→ okólnik.*

około przysł. od XIV w. 'w przybliżeniu', stp. 'dookoła, ze wszystkich stron; okrągło, po linii kolistej', też przyim. *około* 'dookoła, wokół, ze wszystkich stron, w pobliżu czegoś, przy czymś', w znaczeniu czasowym 'w pobliżu, w okresie', przest. 'co do, w związku, w sprawie'. Ogsł.: cz. *okolo* przysł. 'wokół, dokoła, dookoła; naokoło, obok', przyim. 'dookoła, wokół; obok; w przybliżeniu', r. *ókolo* przysł. 'dookoła, wokół', przyim. 'koło, w pobliżu, przy; w przybliżeniu', ch./s. *ȍkolo* przysł. 'około, kołem; w przybliżeniu, mniej więcej', przyim. 'wokoło, około'. Psł. **ob kolo* wyrażenie przyimkowe 'wokół koła', w funkcji przysłówka i przyimka z dop. 'dookoła, ze wszystkich stron; w pobliżu; w przybliżeniu, mniej więcej' (przyim. **ob*, zob. *o*, i psł. **kolo* 'koło, krąg', zob. *koło*).

okoń (stp. też *okuń*) od XIV w. 'ryba Perca fluviatilis', kasz. *okoń* / *okun* i *okonk* / *okunk* 'ts.'. Ogsł.: cz. *okoun*, r. *ókun'*, ch./s. *ȍkūn*. Psł. **okunь* 'okoń', zapewne od psł. **oko* (zob. *oko*), z przyr. **-unь* [< **un-jь*], pierwotnie chyba 'ryba z osobliwymi, wyróżniającymi się czymś oczyma'. Nazwa może związana z obserwacją, że oczy okonia (po szybkim wyciągnięciu z głębi, z powodu gwałtownej zmiany ciśnienia) wyglądają, jakby zaszły krwią i są wytrzeszczone (kaszubska ludowa opowieść uznaje te cechy za rezultat wysiłku ryby przy wyciąganiu z dna jeziora klucza zgubionego przez św. Piotra). W polskim rozwój fonetyczny *okuń* > *okoń* w rezultacie obniżenia artykulacji *u* > *o* przed *ń*.

okowa, zwykle mn *okowy* od XV w. 'pęta żelazne, kajdany', daw. 'okucie', stp. XV w. wyjątkowo też *okowa* 'wiadro (zapewne okute)'; także *oków* 'pęta żelazne, łańcuchy, kajdany', przest. 'okucie'. Por. cz. *okov* 'naczynie do czerpania wody ze studni', r. *okóva* i mn *okóvy* 'kajdany, łańcuchy', ukr. reg. *okóva* 'okucie', słwń. *okôva* 'ts.', ch./s. *òkov* 'okucie', 'kajdany, pęta, okowy', *òkovi* mn 'więzy, kajdany', daw. *okova* 'kajdany, pęta'. Słow. **o(b)kova* / **o(b)kovъ* 'okucie, okuwanie' > 'to, czym się okuwa, skuwa; coś okutego', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwy czynności, wtórnie skonkretyzowane) od psł. czas. przedrostkowego **o(b)-kovati* 'okuć' (od psł. **kovati* 'kuć, okuwać', zob. *kuć*). Por. *podkowa.*

okrakiem przysł. od XVIII w. 'obejmując coś rozstawionymi nogami'; por. dial. *okraka* 'konar drzewa; socha żurawia studziennego', *okraczka* 'rozwidlony koniec motowidła'.

Od czas. *okraczyć* 'objąć rozstawionymi nogami', wtórnego od wielokr. *okraczać* 'obejmować nogami', utworzonego od *okroczyć* 'objąć, otoczyć nogami' (por. scs. *okročiti* 'otoczyć, okrążyć', zob. *kroczyć*), z wymianą rdzennego *o* ⇒ *a* (jak np. *krajać* od *kroić*). Zob. *rozkraczyć*.

okrawać od XV w. 'obcinać, obrzynać', też z innymi przedr.: *odkrawać, przekrawać, przykrawać* 'przycinać, przystosowywać', *rozkrawać* od XIV w. 'rozcinać', *skrawać, wykrawać, zakrawać* 'być do czegoś podobnym, wyglądać na coś', daw. XVI–XVII w. 'zatrącać, mówić w sposób przypominający jakiś język', dial. *zakrawać z kimś* 'zadzierać'. Por. gł. *přikrawać* 'przykrawać', cz. dial. *okravač* 'okrawać', *překravač* 'przekrawać', ukr. dial. *pokraváty* 'ciąć na kawałki'. Słow. **kravati* 'ciąć, krajać' (zob. *krawiec*), czas. wielokr. od psł. **krajati* 'krajać', **krojiti* 'kroić' (zob. *krajać, kroić*), utworzonego jak *dawać, stawać, napawać* (zob.). — Od czas. przedrostkowych *okrawek* 'odkrojony kawałek, skrawek, ścinek, zrzynek', *skrawek* 'kawałek'.

okrąg *okręgu* od XIV w. i *okręg* 'obwód, linia kształtu kolistego; przestrzeń zamknięta linią kolistą, przedmiot kształtu kolistego, krąg', dziś zwykle *okręg* 'pewien obszar ziemi: jednostka administracyjna, obwód, rejon, obszar odznaczający się pewnymi właściwościami, wykorzystywany do pewnych celów', stp. od XIV w. *okrąg* 'przedmiot w kształcie koła; koło (zarówno obwód, jak i powierzchnia), krąg, obręcz; okolica, sąsiedztwo; cykliczny bieg czasu, cykl, obieg, przebieg; splot, zwój', dial. 'rondo kapelusza', kasz. *okrąg* 'okolica; koło świetlne wokół księżyca'. Ogsł.: cz. *okruh*, 'krąg, koło; okręg, zakres', r. *ókrug* 'okrąg, okręg', ch./s. *ȍkrūg* 'okręg, krąg, obwód'. Psł. **o(b)krǫgъ* 'linia kształtu kolistego, obwód; przestrzeń zamknięta linią kolistą', od psł. **krǫgъ* (zob. *krąg*) z przedr. **ob-*.

okrągły od XV w. (w nazwach własnych od XIII w.) 'krągły, zaokrąglony, kolisty', też 'cały, równy, pełny (o przeciągu czasu, sumie)', 'gładki, potoczysty, układny', dial. też *okręgły* 'okrągły'. Ogsł.: cz. *okrouhlý*, r. *okrúglyj*, słwń. *okrógel*. Psł. **o(b)krǫglъ* 'mający kształt koła, kuli, walca, zaokrąglony, obły', z przedr. **ob-* od psł. **krǫglъ* (zob. *krągły*). — Od tego *zaokrąglić*.

okres od XVI w. (daw. też *okrys*) 'czas trwania czegoś, pora, faza, stadium', 'odcinek czasu wyodrębniony ze względu na jakieś ważne wydarzenie historyczne, kulturalne itp.', 'część roku szkolnego', daw. XVI w. 'powierzchnia obwiedziona jakimiś granicami: koło, wyodrębniony obszar, strefa'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego p. daw. *okresić* (stp. XV w. *okrysić*) 'wytyczyć granicę' (od daw. *kresić* / *krysić* 'robić kreski lub linie; znaczyć kreską, robić znak', zob. *kreślić*).

okręt od końca XV w. 'statek', kasz. *okrąt* (z polskiego zapożyczone r. dial. *ókrut* 'statek', ukr. daw. *okrút* 'ts.; skrzynia', słc. *okrut* 'łódź', lit. *ãkrentas* / *ãkrantas* 'statek'). Odpowiada ch. dial. czak. *ȍkrūt* 'naczynie w ogóle; beczka', cs.-ch. *okrǫtъ* 'naczynie'. Psł. dial. **o(b)krǫtъ* 'to, co jest kręcone, plecione' > 'plecione naczynie' > 'naczynie w ogóle' > 'pojazd wodny, statek' (co do ostatniego znaczenia por. *statek*), rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-krǫtiti* 'opleść, owinąć' (p. *okręcić* 'owinąć, opasać, opleść; kręcić, obracać w koło, poruszać na wszystkie strony'), z przedr. **o(b)-* od psł. **krǫtiti* 'obracać w koło, wprawiać w ruch wirowy' (zob. *kręcić*). Dzisiejsze zróżnicowanie znaczeniowe (*okręt* 'jednostka pływająca marynarki wojennej', pot. 'duży statek morski' : *statek* 'większa jednostka pływająca') wtórne. — Od tego *okrętowy, okrętować, zaokrętować*.

okropny od XV w. 'budzący grozę, strach, przerażający, straszny, straszliwy; rozpaczliwy, beznadziejny', 'ogromny, olbrzymi, bardzo intensywny', 'pozbawiony cech dodatnich; zły; szpetny, brzydki', dial. 'bardzo wielki, olbrzymi', 'bardzo skuteczny', kasz. *okropni* 'straszny; olbrzymi, gigantyczny'. Wyłącznie polskie (stąd br. dial. *akrópny* 'straszny; silny'). Przym. z przyr. *-ny* od przedrostkowego czas. *okropić* od XIV w. 'spryskać, pokropić' (zob. *kropić*), na możliwość uzasadnienia znaczeniowego wskazuje stcz. *pokropiti* 'pokropić, skropić' i 'ochlapać, pochlapać, pobrudzić (błotem, kałem)'. Pierwotne znaczenie zatem prawdo-

podobnie 'ochlapany (np. błotem, nieczystościami), pobrudzony, bardzo brudny', stąd dalsze 'odrażający, przerażający, budzący grozę (swym wyglądem)' > 'budzący grozę (np. wielkością), ogromny, olbrzymi, bardzo intensywny' (częściowo podobny rozwój znaczeniowy wykazuje *straszny*, zob. *strach*). — Od tego *okropieństwo*.

okruch od XVI w. 'drobny odkruszony kawałek czegoś, odłamek, kruszyna, okruszyna', przest. także *okrucha* 'ts.'; zdr. *okruszek*, dial. *okruszka*. Por. cz. dial. *okruški* ż mn 'łupiny jabłek, ziemniaków itp.', słc. *okruch* 'kromka chleba lub sera', ukr. *okrúška* 'odrobina, okruszyna', słwń. *okrûšek* 'odłamany kawałek (np. kamienia)'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *okruszyć* 'krusząc, obłupać', *okruszyć się* 'poodpadać z wierzchu drobnymi cząstkami, krusząc się, opaść' (zob. *kruszyć*). Por. *okruszyna*.

okruszyna od XVIII w. 'drobny odkruszony kawałek czegoś, odłamek, kruszyna, okruch', w XVII w. wyjątkowe *okrzyszyna* 'ts.'; zdr. *okruszynka*. Por. słc. dial. *okrušina*, częściej *okrušinka* i *okrušinky* mn 'ts.', ukr. *okrúšyna* 'ts.' (prawdopodobnie są to zapożyczenia z polskiego). Rzecz. odczas. od przedr. *okruszyć* 'krusząc, obłupać', *okruszyć się* 'poodpadać z wierzchu drobnymi cząstkami, krusząc się, opaść' (zob. *kruszyć*), z przyr. *-ina*. Por. *kruszyna* (zob. *kruchy*), *okruch*.

okrutny od XV w. 'nie znający litości, srogi, nieludzki, nieubłagany; wyrażający okrucieństwo', przest. (dziś dial.) 'wielki, ogromny', kasz. *okrutni* / *okrëtni* 'srogi, okrutny'. Por. stcz. *ukrutný* 'okrutny, bezlitosny; groźny, straszny; surowy, ostry; ciężki', cz. *ukrutný* 'okrutny, bezlitosny, nieludzki; olbrzymi, ogromny, straszny, niezmierny', strus. XIV w. *okrutьně* przysł. 'surowo, okrutnie', w XVI w. *okrutьnyi* 'srogi', r. dial. *okrútnyj* 'szybki, żwawy, zręczny; dobry, smaczny; staranny', ch./s. *ȍkrūt* i *ȍkrūtan* 'okrutny, surowy'. W związku etymologicznym z p. *kręty*, psł. **krǫtъ* 'kręcony, (silnie) skręcony, pokręcony, powyginany, zwinięty; kręcący się, obrotny, zwinny, przebiegły', którego kontynuanty mają m.in. znaczenia odpowiadające p. *okrutny* (por. np. cz. *krutý* 'okrutny; surowy, ostry', r. *krutój* 'surowy, okrutny', ch./s. *krût* 'ts.'), zob. *kręty*. Od psł. przedrostkowego **o(b)-krǫtiti* 'okręcić dokoła', p. *okręcić* (o pochodzeniu zob. *kręcić*). W polskim oczekiwalibyśmy postaci *okrętny* (por. daw. rzadkie *okrętny* 'ruchliwy, żwawy', w XVI w. 'wijący się, wygięty, spiralny', słowiń. *okrǫtni* 'okrutny'), ze względu na *-u-* podejrzewane o zapożyczenie ze stcz. *ukrutný*, od którego różni się jednak przedrostkiem. Ponieważ wyraz jest dobrze poświadczony także w gwarach, nie można całkiem wykluczyć starej oboczności rdzennej samogłoski **ǫ* / **u* (por. np. *okutać*). — Od tego *okrutnik*, *okrutnica*, *okrucieństwo*.

okutać od XIX w. 'owinąć, otulić', też *zakutać* 'zawinąć'; bez przedr. dial. *kutać* 'otulać'. Por. cz. dial. *zakutat se* 'zagrzebać się, otulić się', słc. dial. *okutať* 'zawinąć, otulić', r. *kútať* 'owijać, okrywać, otulać', scs. *sъkǫtati* 'uśmierzyć, uspokoić, uciszyć', bg. dial. *kútam* (*kúta* / *kútėm*) 'chować, skrywać; hodować, pielęgnować, wychowywać, troszczyć się' i *kъ́tam* 'skrywać, ciułać, chować; krzątać się, pracować koło domu', s. dial. *kùtati* 'kryć, ukrywać'. Psł. **kutati* / **kǫtati* 'okrywać, osłaniać, otulać', ze starą obocznością rdzennej samogłoski **u* / **ǫ*. Postać **kutati* od pie. **(s)keu̯-t-* 'pokrywać, osłaniać, okrywać', odmianka **kǫtati* (na którą wskazuje scs. *-kǫtati*, bg. dial. *kъ́tam*), pokrewna ze stpr. *kūnti* 'dogląda, ma staranie', *po-kūnst* / *pa-kūnst* 'strzec, chronić', od tej samej podstawy z infiksem nosowym pierwotnie właściwym tylko formom czasu teraźn. Początkowo w psł. chyba bezokol. **kutati*, czas teraźn. **kǫťǫ*.

olbrzym od XVI w. 'odznaczający się wielkim, nieprzeciętnym wzrostem', wcześniej stp. XV–XVI w. *obrzym* 'mocarz, olbrzym, wielkolud'. Por. gł. *hober* 'olbrzym', cz. *obr* 'olbrzym', słc. *obor* 'olbrzym, wielkolud, kolos', słwń. *ober* 'olbrzym'. Od dawnej słow. nazwy Awarów, por. cs. *Ob(ъ)rinъ* 'Awar', słwń. *Ober* 'ts.'; u różnych ludów istnieją podania przedstawiające dawnych mieszkańców jakichś terenów, wymarłe dawne ludy jako ludzi o niezwykle wielkim wzroście lub nieprzeciętnie wielkiej sile, por. np. stp. XV w. *stolin* 'olbrzym', w XVI w.

(w słowniku Mączyńskiego) *stoliman* / *stołym* / *stolin* / *stwolin* 'olbrzym, wielkolud', kasz. *stolem* / *stolim* / *stolëm* 'dawny olbrzym żyjący na Kaszubach', strus. *ispolinъ* 'olbrzym', r. *ispolín* 'ts.', scs. *ispolinъ* 'ts.', z psł. **(jь)spolinъ* 'olbrzym, wielkolud', wyprowadzane od nazwy starożytnego ludu *Spali* (gr. *Spáli*). Stp. *obrzym* z prapostaci **ob(ъ)rinъ* (z przyr. **-inъ* > p. *-in*, jak np. *Rusin*, *Polanin*), przejście *-n* > *-m* może przez analogię do wyrazów typu *ojczym*, *pobratym* (ale por. też dawne *stołym*, *stoliman*). W późniejszej postaci *olbrzym* niejasne *-l-*, nie można wykluczyć oddziaływania bliskoznacznych *stoliman* / *stolin* / *stwolin*, zawierających *-l-*. — Od tego *olbrzymi* → *wyolbrzymić*.

olcha 'drzewo Alnus' od XVIII w. (ale pochodne nazwy np. *Olchawa*, *Olchowo* od XIV–XV w.). Ogsł.: słc. dial. *olcha*, r. *ol'chá*, ch./s. *jóha*. Psł. **olьcha* / **elьcha* [< **ălīsā* / **ēlīsā*] 'olcha, Alnus', najbliższy odpowiednik z tym samym znaczeniem w germ.: stwniem. *elira*, stisl. *ǫlr* [< **alisō-*], pokrewne z lit. *alksnis* / *elksnis*, dial. *al̃ksnis* 'olcha', łot. *àlksnis* / *èlksnis* 'ts.', łac. *alnus* 'ts.'. Ostateczną podstawą był prawdopodobnie pie. pierwiastek **ol-* / **al-* / **el-* 'biały, jasny', wyraz zapewne oznaczał początkowo olchę szarą (Alnus incana), wtórnie został uogólniony także na olchę czarną (Alnus glutinosa). Zob. *olsza*.

olej od XIV w. 'płynny tłuszcz wyciskany z oliwek i innych roślin', stp. też 'olejek eteryczny wytwarzany z różnych roślin'; zdr. *olejek*. Por. cz. *olej*, r. dial. *olej*, scs. *olejь*; por. też ch./s. *ũlje* 'oliwa, olej', słwń. *ólje* 'ts.'. Zapożyczenie z łac. *oleum*, młodsza forma *olium* 'oliwa' (wyraz łac. zapożyczony z gr. *élaion*, daw. *élaiu̯on* 'oliwa, olej', gdzie został przejęty z nieznanego języka). — Od tego *oleisty*, *olejny*.

oliwa od XV w. 'olej wyciśnięty z owoców oliwki', stp. też 'oliwka, drzewo oliwkowe'. Por. cz. *oliva* 'oliwa'. Zapożyczenie z niem. *Olive* 'oliwa' lub bezpośrednio z łac. *olīva* 'oliwa; drzewo oliwne' (przejętego z gr. **elaíu̯a*, będącego starszą formą gr. *elaía* 'oliwa'). — Od tego *oliwka*; *oliwny*; *oliwić*, *naoliwić*.

olsza od XIV w. 'drzewo Alnus'. Zachsł. i płdsł.: cz. *olše*, słwń. *ólša*. Psł. **olьša* (/ **elьša*) 'olcha, Alnus', z przyr. **-ja* od psł. **olьcha* / **elьcha* 'olcha' (zob. *olcha*). — Od tego *olszyna*.

ołów *ołowiu* (dawniej dop. *ołowu*) od XV w. 'metal Pb'. Ogsł.: dł. *wuloj*, gł. *wołoj*, cz. *olovo* 'ołów', r. *ólovo* 'cyna', ch./s. *ȍlovo* 'ołów'. Psł. **olovo* (może też **olovъ* m) 'ołów', niejasnego pochodzenia, bliskie postaci bałt. (lit. *álvas*, łot. *alvs*, stpr. *alvis* 'ts.') podejrzewa się o zapożyczenie ze słow. Nie można wykluczyć związku etymologicznego z ie. przymiotnikami oznaczającymi kolory (stwniem. *ëlo* 'żółty', łac. *albus* 'biały', gr. *alphós* 'ts.'), ołów nazwano by zatem od charakterystycznej ciemnoszarej barwy, ale budowa wyrazu byłaby niejasna. — Od tego *ołowiany*; zob. *ołówek*.

ołówek od XVIII w. 'przyrząd do pisania, rysowania, kreślenia', dawniej 'sztyfcik do pisania, rysik'. Por. ch./s. *ȍlōvka* 'ołówek'. Kalka niem. *Bleistift* 'ołówek', dosłownie 'ołowiany sztyfcik' (niem. *Blei* 'ołów', *Stift* 'sztyft, sztyfcik; trzpień').

ołtarz od XIV w. (stp. też *ałtarz*) 'miejsce składania ofiar, stół ofiarny', dial. także *ółtarz* / *oltarz* / *óltarz* / *ontarz* / *óntarz*; zdr. *ołtarzyk*. Zapożyczone (jak i inne terminy chrześcijańskie) ze stcz. *oltář* 'ołtarz', przejętego za pośrednictwem stwniem. *altāri* 'ts.' z łac. późnego *altāre* 'ts.' < łac. *altāria* 'ołtarz' (od łac. *altus* 'wysoki', pierwotne znaczenie 'wysokie miejsce, podwyższenie').

omal od XVIII w. 'prawie, niemal', por. daw. XVII w. *omale* 'mało, niewiele'; z przeczeniem *nieomal*. Od wyrażenia przyimkowego *o mało* (zob. *mały*).

omsknąć się od XVII w. 'ześlizgnąć się, obsunąć się z czegoś', daw. *omsknąć* 'osmykać' (u Syreniusza); też *wymsknąć się* 'wyślizgnąć się'; bez przedr. w XVI w. (u Klonowica) *msknąć się* 'poruszać się szybko, zwinnie jak wąż, mknąć, płynąć'. Z przestawką ze **smknąć* < **smъknǫti* od *smykać* (zob.).

on, *ona*, *ono* od XIV w. zaimek dla 3. osoby l. pj, daw. 'tamten'. Ogsł.: cz. *on*, r. *on*, scs. *onъ*. Psł. zaimek wskazujący **onъ* 'ten dalszy, tamten', dokładny odpowiednik: lit. *anàs* 'tamten', por. też pokrewne awest.

ana- 'ten', het. *anni-* 'tamten', gr. *énē* 'pojutrze' (< 'tamtego dnia'), od pie. zaimkowego **eno-* / **ono-* / **no-* oznaczającego oddalone przedmioty i osoby. Zamiana znaczenia 'ten dalszy, tamten' > 'ten' związana z rozpadem pierwotnego słow. systemu zaimków wskazujących, odziedziczonego z pie. Zaimek wskazujący **onъ*, **ona*, **ono*, wtórnie użyty jako mian. zaimka osobowego dla 3. osoby, zastąpił w tej funkcji pierwotny psł. zaimek anaforyczny, a następnie wcześniejszy zaimek osobowy dla 3. osoby **jь*, **ja*, **je* 'on, ona, ono' (pokrewny z lit. *jìs, jì* 'on, ona', goc. *is* 'on', stwniem. *er, ir*, dziś niem. *er* 'on', łac. *is, ea, id* 'ten, ta, to', stind. *ayám* 'on', z pie. zaimka wskazującego **is* 'ten, on', z którym na gruncie słow. spłynął się pie. zaimek względny **i̯os*). W przypadkach zależnych utrzymały się formy od zaimka **jь*, **ja*, **je*: p. *jego, jemu, jej* itd. (enklityczne *go, mu*) z psł. **jego*, **jemu*, **jejь* itd.; z przyimkami np. *do niego, doń, zań, od niej, z nią, za nim*, z *n-* uogólnionym z połączeń niektórych form z przyimkami zakończonymi w przeszłości na *-n* (**sъn* 'z', **vъn* 'w'), np. psł. narz. **sъn jьmь* > p. *z nim*, miejsc. **vъn jejь* > p. *w niej*.

onegdaj przysł. od XVI w. 'dawniej niż wczoraj, przedwczoraj', stp. XV w. *onegda* 'niedawno, w tych dniach', XVI w. *onegda* 'kiedyś, przedwczoraj', *onegdajszy* 'niedawny, przedwczorajszy', por. daw. od XVI w., dziś dial. *onegdy* 'w on czas, dawniej niż wczoraj', *onegdyś* 'niegdyś'. Ogsł.: cz. *onehda* / *onehdy* 'niedawno', r. dial. *ónógdá* / *ónógdý* 'niedawno; wczoraj; przed tygodniem, w tygodniu', 'kiedyś, dawno; niekiedy', ch./s. daw. *onagda* 'wtedy'. Psł. **onъgъda* / **onъgъdy* przysł. 'w tamtym czasie, dawniej', od zaimka **onъ* 'ten dalszy, tamten' (zob. *on*), z part. **-ъgъda* / **-ъgъdy* (por. *gdy, kiedy, wtedy*). Z prapostaci **onъgъdy* też *ongi* od XVI w. 'dawniej, kiedyś, swojego czasu', *ongiś* 'ts.' (wzmocnione part. *-ś*), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej (po zaniku półsamogłosek) *ngd* > *ng*.

onuca od XV w. 'kawałek tkaniny do owijania stopy'. Ogsł.: cz. *onuce* 'ts.', r. *onúča* 'ts.', br. *anúča* 'szmata', scs. *onušta* 'obuwie, sandały', słwń. *onúča* (dial. też *vnúča*) 'onuca'. Psł. **onuťa* [< **on-u-tja*] 'rodzaj okrycia nogi, kawałek płótna do owijania stopy, onuca', z przedr. **-ťa* (por. *proca*) od przedrostkowego czas. †*vъn-uti*, †*vъn-ujǫ* 'wdziać, założyć okrycie nóg' (o nie zachowanym podstawowym czas. †*uti* 'oblekać, nakładać obuwie, odzież' zob. *obuć, zzuć*), z regularną wymianą w archaicznych rzeczownikach czasownikowego przedr. **vъ(n)-* przez rzeczownikowy przedr. **on-* > **ǫ-* (**vъn-* ⇒ **ǫ-*, zob. *wą-*).

opak od XIV w. przysł. 'w odwrotnym kierunku, porządku, niż trzeba, przeciwnie, niż powinno być', dziś tylko w wyrażeniu *na opak* 'ts.'. Por. stcz. *opak* 'odwrotnie, na opak; z powrotem, do tyłu, wstecz; na plecach', cz. *opak* 'odwrotność, przeciwieństwo', *naopak* 'odwrotnie, przeciwnie, na odwrót', r. dial. *ópak(o)* 'wstecz; tyłem; w dół; na odwrót, na opak', scs. *opaky* 'odwrotnie, na opak; do tyłu, wstecz; inaczej', ch./s. *ȍpāk (ȍpākī)* 'zły, przewrotny, okrutny; złośliwy', 'odwrotny' (*ȍpākā strana* 'lewa strona'). Psł. przym. **opakъ* 'odwrotny', przysł. **opako* 'na odwrót, na opak; do tyłu, wstecz', zapewne pokrewne ze stisl. *ǫfugr* 'zwrócony w inną stronę; odwrócony; wrogi', stwniem. *abuh* 'ts.', stind. *ápākaḥ* 'z boku; znajdujący się z tyłu', *ápāñc-* 'odwrócony do tyłu', łac. *opācus* 'cienisty, ciemny, ponury' (zapewne z wcześniejszego 'przeciwległy'), lit. *apačià* 'spód, dół', łot. *apakša* 'ts.', orm. *haka-* 'przeciw', wszystkie od pie. **apo-* 'od, precz'; zastanawiają jednak liczne słow. wyrazy bez *o-* (zob. *paczyć, wspak*), możliwe jest więc, że pierwotną była postać **pak-*, a *o-* byłoby w takim razie przedrostkiem lub przyimkiem **o(b)-*. — Od tego *opaczny* 'robiony, rozumiany na opak, odwrotnie, niż trzeba, błędny, niestosowny, dziwaczny', daw. (od XVI w.) 'odwrotny, zwrócony w odwrotnym kierunku', 'nie taki, jak być powinien: przewrotny, fałszywy, niedorzeczny; źle działający', dial. też 'przeciwny, nieprzychylny', 'śmieszny, oryginalny; odwrotny, lewy', *opacznie* 'odwrotnie, niewłaściwie, błędnie, na opak'.

opałka reg. od XVI w. 'półokrągły kosz (bez pałąka) pleciony z wikliny', daw. od XVI w. też 'urządzenie, szufla do wiania zboża',

dial. 'koszyk na ziemniaki; kosz na węgiel', 'kołyska zawieszona na żerdziach w polu'; por. dial. *opała* 'kosz z wikliny'. Por. cz. *opálka* 'rzeszoto do przesiewania ziarna', słc. *opálka* 'pleciony koszyk bez pałąka', ukr. dial. *opálka* / *opávka* 'sakwa na paszę dla koni; koszyk na ziemniaki; niecki; naczynie do przesiewania ziarna'. Psł. **o(b)palъka* 'urządzenie, naczynie (kosz, koryto, niecki, rzeszoto, szufla) do oczyszczania ziarna z plew', z przyr. **-ъka* od psł. przedrostkowego czas. **o(b)-palati* 'czyścić ziarno z plew (przez potrząsanie, podrzucanie ziarna na odpowiednim naczyniu)' (por. p. daw. od XVI w. *opałać* 'wiać zboże; wstrząsać, chwiać; bić, okładać', stcz. *opálati* 'czyścić ziarno z plew, przetrząsać'). Podstawowe **palati* to czas. wielokr. (ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → *a*) od psł. **polti*, **polʼǫ* 'wprawiać w ruch, potrząsać czymś, podrzucać coś, wymachiwać czymś' > 'wysiewać plewy z ziarna przez podrzucanie (np. na nieckach), wiać zboże' i 'wypluskiwać, wychlapywać wodę' (por. p. dial. *płóć*, *pole (płuje)* 'oczyszczać ziarno z plew, poruszając, potrząsając nieckami, podrzucając je na nieckach', gł. dial. *płóć*, *płoje* 'poruszać, potrząsać nieckami', r. dial. *polóť* 'oczyszczać z plew', słwń. *pláti*, *póljem* 'powodować falowanie, burzyć (np. wodę); wylewać, wychlapywać wodę z czegoś; oczyszczać z plew, wiać ziarno'), ostatecznie od pie. **pel-* 'lać, wylewać, wysypywać, trząść, potrząsać'.

opały mn od XVIII w. 'tarapaty'. Zapewne zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *opalъka* 'gniew', r. hist. *opála* 'carski gniew, niełaska', ukr. *opálá* 'niełaska', dial. 'gniew', br. *apála* 'niełaska'. Wyrazy wschsł. od psł. przedrostkowego **o(b)-paliti* 'opalić' (zob. *palić*), z przenośnym znaczeniem 'to, co jest dokuczliwe'. Niezależnie utworzone od tej samej podstawy p. *opał* 'to, co służy do opalania, palenia', stp. XV w. *opałka* 'podpałka'.

opat od XIV w. 'przełożony klasztoru'. Zapożyczone (jak i inne terminy chrześcijańskie) ze stcz. *opat* 'ts,', co przejęte ze stbaw. **appat*, będącego wariantem stwniem. *abbat* (dziś niem. *Abt*) 'ts.', a to z łac. *abbās*, *abbātis* 'ts.', przejętego z kolei z gr. *abbâ* / *ábbas* 'ojciec', będącego zapożyczeniem semickim (z aram. *abbā* 'ojciec', z pochodzenia wyrazu języka dziecinnego typu *baba*, *tata*, zob. też *papież*).

opatrzność ż od XV w. 'nieustanna opieka bóstwa nad światem, los, zrządzenie losu', stp. *opatrzność* / *opatrność* 'roztropność, przezorność; dbałość, opieka', daw. 'ostrożność, roztropność, przezorność', 'doglądanie, dozór, opieka'. Por. stcz. *opatrnost* / *opatřnost* 'doglądanie; wzgląd; troska, opieka; roztropność, przezorność'. Rzecz. abstr. z przyr. *-ość* od p. daw. *opatrzny* (stp. też *opatrny*) 'oględny, ostrożny, roztropny, przezorny, przewidujący, zapobiegliwy', 'opatrzony, zabezpieczony, zaopatrzony', będącego przym. od *opatrzyć* 'zadbać, zatroszczyć się o kogoś', 'zapobiec', daw. 'rozpatrzyć', 'obejrzeć, spostrzec', 'sprawić, obmyślić, załatwić' (o pochodzeniu zob. *patrzeć*), z przyr. *-ny*.

opatulić od XIX w. 'starannie okryć przed zimnem'. Przejęty z gwar czas. odrzecz. od dial. *patuła* 'rodzaj chusty', będącego derywatem od przedrostkowego czas. *po-tulić* 'otulić' z zamianą czasownikowego przedr. *po-* przez rzeczownikowy *pa-* (por. np. *pasieka*, *patoka*).

opieka od XIV w. 'troszczenie się, dbanie o kogoś, doglądanie, pilnowanie kogoś, czegoś, strzeżenie, dozór', stp. 'kuratela nad nieletnimi', daw. XVI–XVII w. *opiek* 'opieka'. Wyłącznie polskie; stąd zapożyczone cz. *opeka* 'ochrona, kuratela' i wschsł.: ukr. *opíka* 'opieka, kuratela', br. *apéka* 'nadzór, opieka; opieka prawna, kuratela; ochrona, obrona', r. *opéka* 'opieka prawna, kuratela; ludzie lub instytucje sprawujące opiekę; troszczenie się o kogoś, pilnowanie kogoś' (już strus. XIV w. *opekalъnikъ* 'opiekun', *opekanije* 'opieka, troska, nadzór'), z kolei z rosyjskiego przejęte bg. liter. *opéka* 'opieka prawna, kuratela', ch. daw. (u jednego leksykografa) *opeka* 'opieka'. Rzecz. odczas. od stp. *opiekać się* 'opiekować się' (czas. wielokr. od przedrostkowego *opiec*, zob. *piec* II), o występującym w rodzinie czas. *piec się* znaczeniu 'starać się, troszczyć się', zob. *piecza*. Staropolska kalka łac. *procuratio* 'opieka'. — Od tego *opiekować się* od XVI w. 'otaczać opieką', *zaopiekować się*. Zob. *opiekun*.

opiekun od XV w. 'ten, kto się kimś, czymś opiekuje, kto się o kogoś troszczy, dba', w stp. też 'ten, kto sprawuje przewidzianą prawem opiekę nad dziećmi lub kobietami i ich majątkiem', w XVI w. wyjątkowo *opiekon*. Od p. daw. *opiekać się* 'opiekować się' (zob. *opieka*), nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-un* (por. *biegun, piastun*). — Od tego *opiekunka, opiekuńczy → opiekuńczość*.

opieszały od XVI w. 'powolny, ospały, leniwy, nie lubiący się spieszyć, ociągający się, ociężały'. Por. cz. *opešalý* 'powolny, marudny', 'pieszy, pieszo idący', ukr. *opišilyj* (i *opíšnyj*) 'leniwy, powolny'. Uprzymiotnikowiony psł. imiesłów czasu przeszłego **o(b)pěšalъ* od przedrostkowego czas. **o(b)-pěšati* 'stać się pieszym, stracić konia' > 'stać się powolnym, czynić coś wolno' (por. p. XVI w. *opieszać* 'opóźniać, czynić coś wolno', strus. *opěšati* 'stać się pieszym', ukr. *opišíty* 'stracić zwierzę pociągowe i posługiwać się własnymi rękami lub nogami; stawać się powolnym, niedbałym', słwń. *opéšati* 'stracić siły, osłabnąć; zbankrutować', ch. daw. *opješati* 'stracić siły, osłabnąć', cs. *opěšati* 'ts.', *opěšiti* 'zmęczyć, utrudzić'); por. też p. daw. XVII w. (wyjątkowe u Potockiego) *opieszyć* 'uczynić pieszym, pozbawić konia', cz. daw. *opěšiti* 'ts.', strus. *opěšiti* 'uczynić pieszym; pozbawić ptaka skrzydeł', r. *opéšiť* 'stracić konia; zmieszać się, skonsternować, oniemieć ze zdziwienia', daw. też 'ustać od biegu, chodu'. Czas. odprzym. od psł. **pěšь* 'pieszy' (zob. *pieszy*), z przedr. **o(b)-*.

opiewać od XV w. 'opisywać, rozsławiać, wychwalać', '(o piśmie, dokumencie) zawierać pewną treść, brzmieć, orzekać, wymieniać', w XVI w. 'śpiewać coś albo o czymś', 'podawać do wiadomości, brzmieć, głosić (o tekście)', daw. od XVI w. 'wtórować, przyśpiewywać'. Z przedr. *o(b)-* od psł. **pěvati* 'śpiewać', czasownika wielokr. od psł. **pěti* 'śpiewać' (zob. *piać, śpiewać*).

opilstwo od XV w. 'nałogowe nadużywanie napojów alkoholowych', stp. 'upijanie się, pijaństwo', w XVI w. też 'upicie się, zamroczenie alkoholem'. Od stp. od XV w. *opiły* 'taki, który dużo wypił napojów alkoholowych, pijany', '(o napojach) wywołujący zamroczenie alkoholowe', w XVI w. 'zamroczony alkoholem, pijany', 'nadużywający alkoholu, pijak, alkoholik', 'pijacki, charakterystyczny dla pijaka', 'który się napił do syta; nasiąknięty' (uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów od przedrostkowego *opić (się)*, zob. *pić* I), z przyr. *-stwo* tworzącym rzeczowniki abstr.

opłatek od XIV w. 'cienki płatek ciasta z pszennej mąki, najczęściej używany jako hostia'. Zapożyczenie ze stcz. *oplatek* (/ *oplatka*) 'opłatek, hostia' (stąd przejęte też scs. *oplat(ъkъ)* 'ts.', a z niego z kolei r. daw. *oplatok* 'ts.'), por. cz. *oplatek* i *oplatka* 'opłatek; wafel, andrut'. Wyraz czeski zapożyczony ze stbawar. **oplāta* 'hostia', będącego pożyczką z łac. późnego *oblāta* 'hostia' (etymologiczne znaczenie 'przyniesiona, ofiarowana', z łac. formy żeńskiej imiesłowu biernego *oblata* od przedrostkowego czas. *offerre* 'nieść naprzeciw; ofiarować, przynieść').

opodal przysł. 'w pewnej odległości', przyim. 'w pobliżu, obok czegoś', w stp. od XV w. przysł. 'daleko'. Por. cz. *opodál* 'opodal, niedaleko'. Z przyimkiem *o* (jak np. *omal*) lub przedr. *o-* od stp. XV w. *podal* 'daleko, z dala', stcz. *podál* 'opodal; daleko, w znacznej odległości', które od wyrażenia przyimkowego *po dali* (zob. *dal*).

opoka od XIV w. 'skała, kamień, podłoże skaliste', 'miękka skała wapienna', kasz. *opoka* 'bagno, torfowisko (zwłaszcza w morzu); skała, kamień'. Ogsl. (ale w postaciach fonetycznych różniących się samogłoską rdzenną): cz. *opuka* 'kamień, margiel; kruszący się kamień, którego główny składnik stanowi glina; wapienny kamień powstały z osadzenia wapiennych cząstek w wodzie', stcz. *opoka* / *opuka* 'skała', r. *opóka* 'osadowa skała wapienna zawierająca krzemionkę, margiel', dial. 'glina do zalepiania szpar w izbie, do odlewów', 'miękka i krucha materia', 'szron na drzewach', słwń. *opoka* 'łupkowaty margiel', ch. dial. czak. *opȕka* 'cegła, dachówka'. Psł. **o(b)poka* (/ **o(b)puka*, **o(b)pǫka*) 'rodzaj gruntu, skały zawierającej wapień i krzemionkę, glinę zmieszaną z wapniem, skała wapienna', rzeczowniki odczas. od psł. przedrostkowych **o(b)-pokati* / **o(b)-pukati* / **o(b)-pǫkati* 'popękać

(dokoła, ze wszystkich stron, na całej powierzchni), rozpadać się na kawałki' (o pochodzeniu zob. *pękać*). Pierwotne znaczenie 'to, co (łatwo) pęka, rozpada się na kawałki'.

opona od XX w. 'rodzaj obręczy gumowej nakładanej na koło pojazdu', wcześniej od XIV w. (dziś książk.) 'zasłona okrywająca, opinająca coś, tkanina ozdobna, okrycie, pokrycie, pokrowiec, powłoka', w stp. też 'kobierzec, dywan, kilim'. Ogsł.: cz. *opona* 'kurtyna, zasłona', dial. 'przepona', ukr. *opóna* 'zasłona, kotara', scs. *opona* 'zasłona'. Psł. **o(b)pona* 'to, co opięte, rozpięte na czymś, co powleka, opina coś, osłona, powłoka', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-pęti*, **o(b)-pьnǫ* 'opiąć', z przedr. **ob-* od psł. **pęti*, **pьnǫ* 'opinać, napinać, spinać' (zob. *piąć się*), z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. Współczesne znaczenie 'rodzaj obręczy gumowej nakładanej na koło pojazdu' jest innowacją semantyczną.

opowieść od XIX w. Przekształcenie *powieść* (zob.) pod wpływem *opowiedzieć*, *opowiadać* (zob. *powiedzieć*).

opój od XVIII w. 'pijak', daw. XVII w. 'opilstwo, pijaństwo', dial. 'choroba koni'. Rzecz. odczas. od *opić się* 'upić się', od XVI w. *opoić* 'dać komuś wiele trunków do wypicia, upić', stp. *opojony* 'napojony', od XVI w. 'który się upił; pijak', 'odurzony, zamroczony, pijany', por. daw. od XV w. 'pijak'. O pochodzeniu zob. *pić* I, *poić*.

opór od XVIII w. 'przeciwstawianie się, opieranie się cudzej woli, przemocy', 'opieranie się', 'przeszkoda, trudności natury psychicznej', daw. 'podpora, podpórka', dial. 'zanokcica', daw. też *opora* 'podpora, podpórka', stp. XV w. 'pożytek, korzyść'. Por. cz. *opor* 'oparcie, podpora; opieranie się, przeszkoda', *opora* 'podpora, oparcie; pomoc', r. *opór* 'opieranie się; oparcie; podpora', *vo ves' opór* 'bardzo szybko, gwałtownie, pędem', *opóra* 'oparcie, podpora; opieranie się', ch./s. daw. *opor* 'opieranie się, przeciwstawianie się' (dziś przym. *ȍpor* 'oporny; twardy; przykry; ostry, gorzki, cierpki'), *opora* 'opieranie się, opór'. Słow. **o(b)porъ* i **o(b)pora* 'opieranie (się), przeciwstawianie (się), opór', rzecz. odczasownikowe (nazwy czynności, wtórnie skonkretyzowane) od psł. przedrostkowego czas. **o(b)-perti*, **o(b)-pьrǫ* 'oprzeć', **o(b)-perti sę* 'oprzeć się', p. *oprzeć*, *oprzeć się* (o pochodzeniu zob. *przeć* I), z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. — Od tego *oporny*, *opornik*.

opryszek od XVIII w. 'rabuś, zbój', wtórne zgr. *oprych* 'chuligan, awanturnik; bandyta'. Zapożyczenie z ukr. *oprýšok* hist. 'powstaniec', dial. 'rozbójnik, złoczyńca; awanturnik', bez pewnej etymologii.

opuszka 'wypukła część palca', 'kuliste wydęcie niektórych naczyń krwionośnych, zgrubienie miejscowe niektórych narządów ciała'. Wyłącznie polskie, utworzone za pomocą przyr. *-ka* od stp. XV w. *opuchać* 'nabrzmiewać, puchnąć' (zob. *puchnąć*), por. też daw. XVI w. *opuszeć* 'stawać się wzdętym, opuchniętym', *opuszyć się* 'urosnąć jak ciasto w dzieży' (o pochodzeniu zob. *puchnąć*).

orać *orzę* od XIV w. 'spulchniać ziemię przez oddzielanie i odwracanie skib'; z przedr. *poorać*, *przeorać*, *rozorać*, *wyorać*, *zaorać*, *zorać*; wielokr. *-orywać*: tylko z przedr. *przeorywać*, *rozorywać*, *worywać*, *zaorywać*. Ogsł.: cz. *orat*, *oru*, r. reg. *orát'*, *orú / orjú*, scs. *orati*, *orjǫ*. Psł. **orati*, **ořǫ* (pierwotnie zapewne *†orti*, **ořǫ*) 'orać', odpowiada mającym to samo znaczenie lit. *árti*, *ariù*, łot. *aȓt*, *aru*, łac. *arō*, *arāre*, ir. *airim*, gr. *aróō*. Kontynuuje pie. wyraz z zakresu uprawy ziemi **ar(ə)-* 'orać' (pierwotnie prawdopodobnie czas. atematyczny), należący do pierwiastka **arə-* 'rozdzielać' (pierwotne znaczenie 'rozdzielać ziemię (za pomocą odpowiedniego narzędzia'). — Od tego *orka*, *orny*, *oracz*. Zob. *rola* I, *radło*.

oraz sp. łączący 'a także, i', wcześniej od XVI w. przysł. 'jednocześnie, zarazem'. Od wyrażenia przyimkowego *o raz* (jak np. *o włos*) na oznaczenie bliskości w czasie, bezpośredniego następstwa, równoczesności czegoś, zob. *o*, *raz*, por. też *zaraz*. Nowa funkcja spójnikowa 'a także, i' powstała ze znanego wcześniej połączenia *i oraz* 'i zarazem', przez opuszczenie sp. *i*.

orczyk od XV w. 'poziomo zawieszony drążek przy wozie lub pługu, na który zakłada się postronki uprzęży', obecnie też na oznaczenie podobnego drążka np. na wyciągu

narciarskim. Por. gł. *worćik* 'orczyk' (z polskiego ukr. *órčyk*, br. *vórčyk* 'ts.'). Zapożyczenie ze śrwniem. *ortschît* 'orczyk', dziś niem. *Ortscheit* 'orczyk' (złożenie ze śrwniem. *ort* 'ostry koniec' i *schît* 'polano'), z adaptacją wyrazu obcego pochodzenia do rzeczowników z przyr. *-ik*.

orędować od XIV w. 'prosić za kimś, wstawiać się', w stp. też 'przekazywać wiadomość, zlecenie', w XVI w. dok. i niedok. także 'przedstawiać (przedstawić) sprawy w czyimś imieniu, zawiadamiać, oznajmiać (oznajmić)'. Por. stcz. *orudovati* / *orodovati* 'prosić, wstawiać się za kimś', cz. *orodovat* 'ts.', r. *orúdovat'* 'posługiwać się, manipulować, operować; rozporządzać, rządzić; grasować, działać', scs. *orǫdovati* 'urządzać'. Słow. **o(b)rǫdovati* 'doglądać czegoś, kierować czymś, wydając polecenia, dbać o coś, o kogoś, wstawiać się za kimś', 'przygotowywać, urządzać coś, posługiwać się czymś (np. narzędziami), działać', czas. odrzecz. od psł. **o(b)rǫdъ* / **o(b)rǫda* 'doglądanie czegoś, kierowanie czymś', 'to, co jest uporządkowane, przygotowane do czegoś, to, co służy do przygotowania czegoś' (zob. *orędzie*). — Od tego *orędownik* → *orędowniczka*.

orędzie od XIV w. (daw. też *orądzie*) n 'uroczyste oświadczenie, oznajmienie, odezwa, apel', stp. 'wiadomość przesłana przez posła, uroczyste oświadczenie', 'posłowanie, misja poselska', dial. 'wiadomość, doniesienie, oznajmienie, ogłoszenie; prośba', kasz. *orązė* 'jakikolwiek przedmiot znajdujący się w danej chwili pod ręką'; por. dial. *orędź* 'wiadomość, doniesienie; prośba, wstawienie się', kasz. *orąʒ* / *orǫʒ* 'pretekst', *orąʒa* 'okazja, sposobność'; tu należy p. daw. *na dorędziu* 'w pogotowiu, pod ręką', dziś *na podorędziu* 'ts.', kasz. *dorąʒė* w wyrażeniu *na dorąʒim* / *na dorąʒu* 'ts.'. Ogsł.: stcz. *orudie* / *orodie* 'narzędzia; naczynie, naczynia różnego rodzaju; wyposażenie, sprzęty, komplet przyborów do czegoś; uzbrojenie, broń; klejnoty', cz. daw. *orudí* n 'narzędzia, instrumenty, broń', r. *orúdie* 'narzędzie', 'działo', dial. też *orúd'e* 'potrzeba, konieczność, sprawa', 'broń', scs. *orǫdije* 'rzecz, sprawa, czyn', ch./s. *òrūde* 'narzędzie, przyrząd, sprzęty, utensylia; działo'. Psł. **o(b)rǫdьje* 'potrzebne narzędzia, przyrządy, instrumenty, naczynia', 'to, co służy do doglądania czegoś, kierowania, zarządzania czymś', rzecz. zbiorowy od psł. **o(b)rǫdъ* / **o(b)rǫda* 'doglądanie czegoś, kierowanie czymś', 'to, co jest uporządkowane, przygotowane do czegoś, to, co służy do przygotowania czegoś, narzędzie, instrument, naczynie' (por. stcz. *orod* < **orud* 'naczynie na rzeczy płynne i sypkie', str. *oruda* 'obramowanie, wykończenie', r. dial. *obrúda* 'uzda', *orúdy* mn 'broń', *orúd'ż* 'ts.', ukr. przest. *orúda* 'kierowanie', dial. 'praca, troska', słwń. *orôd* m, ż 'narzędzie, instrument'), w których można widzieć rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ob-rę̂diti* 'uporządkować, oporządzić, przygotować, przysposobić; zadbać o coś, pokierować czymś' (zob. *obrzęd*; o podstawowym psł. **rę̂diti* 'ustawiać w szeregu, szeregować, porządkować, wprowadzać ład; doglądać czegoś, dbać o coś; kierować czymś, rozporządzać, rządzić, władać' zob. *rządzić*), z właściwą archaicznym rzeczownikom wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*. Specyficzne polskie znaczenia 'posłowanie, misja poselska', 'wiadomość, doniesienie, oznajmienie, oświadczenie' rozwinęły się zapewne z wcześniejszego 'to, co służy do doglądania czegoś, kierowania, zarządzania czymś', ale szczegóły rozwoju semantycznego nie są jasne, pewne światło na to rzucają znaczenia czas. *orędować* (zob.).

oręż m od XVI w. 'narzędzie walki, broń, uzbrojenie', wcześniej stp. od XV w. *oręże* 'broń, uzbrojenie, sprzęt wojenny', 'naczynia'. Ogsł.: cz. daw. *oruží* 'broń, uzbrojenie, narzędzia', r. *orúžie* 'broń, oręż', dial. też 'praca, zajęcie', *ruž'e* 'karabin, strzelba', dial. *oruž'e* / *orúž'e* 'karabin, strzelba; broń', scs. *orǫžije* 'broń, oręż; miecz', ch./s. *òrūžje* 'broń, oręż; zbroja, rynsztunek'. Psł. **o(b)rǫžьje* 'wyposażenie, sprzęty, narzędzia, zwłaszcza narzędzia walki, uzbrojenie, broń', pierwotny rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od hipotetycznego, słabo udokumentowanego rzecz. **o(b)rǫga* 'ubiór, strój' (tylko r. dial. *obrúga* 'tradycyjny świąteczny ubiór, strój ludowy; całe ludowe nakrycie głowy', *obrúgi* mn 'przybranie głowy z piór

kaczora'), bliskiego (także pod względem struktury) lit. *aprangà* 'ubiór, strój' (od przedrostkowego lit. *ap-reñgti* 'ubierać') i dalej pokrewnego z lit. *rangà* 'obstalunek', *įranga* 'urządzenie, wyposażenie', *reñgti* 'przygotowywać; ubierać', śrwniem. *ranc* 'szybki ruch wirowy', niem. *sich ranken* 'piąć się, wić się'. Podstawą tych wyrazów było zapewne pie. **u̯reng-* 'obracać, kręcić' od pierwiastka **u̯er-* 'kręcić, zginać, wyginać'. Polska postać *oręż* m 'narzędzie walki' wtórnie utworzona od pierwotnego zbior. *oręże* n 'narzędzia walki' (jak np. *krzew, liść* od zbior. *krzewie, liście*, zob. *krzew, liść*). — Od tego *orężny*.

orszak od 1500 r. 'drużyna, świta, asysta', w XVI w. *orszak*, wyjątkowo *orsag* / *orsak* też 'dwór, dworzanie, słudzy; drużyna, oddział wojska, poczet, zespół', 'zespół ludzi gdzieś zgromadzonych, świadkowie i uczestnicy zdarzenia, gromada, tłum', dial. 'grono ludzi idących za młodą parą'. Niewątpliwie zapożyczenie, może z węg. *ország* 'kraj, państwo', daw. *uraszág* 'siedziba, rezydencja pana, magnata', pierwotnie przypuszczalnie przejęte w znaczeniu 'dwór', z rozwojem semantycznym analogicznym do p. *dwór* 'rezydencja panującego lub magnata' > 'otoczenie panującego lub magnata, dworzanie, słudzy', stąd dalej 'dworzanie, słudzy, drużyna towarzysząca panującemu lub magnatowi, świta, asysta' i pejoratywnie 'gromada, tłum'.

orzech od XV w. 'owoc suchy o zdrewniałej łupinie', 'roślina (drzewo lub krzew) mająca takie owoce' (*orzech laskowy* 'leszczyna, Corylus avelana', *orzech włoski* 'Iuglans regia'), dial. 'narośl na korzeniach skrzypu'; zdr. *orzeszek*. Ogsł.: cz. *ořech*, r. *orêch*, cs. *orěchъ*, ch./s. *òrah*, dial. czak. *orèh* / *orìh*. Psł. **orěchъ* 'orzech (owoc i drzewo)', pokrewne chyba z lit. przest. *ríešas* (dziś zdr. *ríešutas* / *riešutỹs*) 'orzech laskowy', łot. *riẽksts* 'orzech, orzech laskowy', stpr. *-reisis* w złożeniu *bucca-reisis* 'owoc buka, bukiew'. Wyrazy bałt. wskazują na pierwotne **rēi̯sa-* m, podczas gdy psł. **orěchъ* sugeruje rdzenne **-āi̯-* (tj. wcześniejszą postać **rāi̯sa-* m); nagłosowe *o-* w wyrazie słow. może wtórne. Dalsze nawiązania ie. niepewne, por. alb. *arrë* 'orzech', gr. *árya* 'orzechy' (tłumaczyłyby one jednak psł. nagłosowe **o-*). Wyraz może został zapożyczony już w epoce pie. z języków kaukaskich. — Od tego *orzechowy*.

orzeł *orła* od XV w. 'ptak Aquila', dial. też *orzoł* (z *-o-* jak w *kocioł, osioł*), *oreł*; zdr. *orlik* 'mniejszy orzeł' i *orzełek* 'symbol orła'. Ogsł.: cz. *orel*, r. *orël*, scs. *orьlъ*. Psł. **orьlъ* 'orzeł', najbliższe pod względem budowy odpowiedniki w bałt.: lit. *erẽlis* 'orzeł', dial. *arẽlis* 'ts.', w dalszym pokrewieństwie z lit. *ẽras* / *āras* 'ts.', goc. *ara*, stwniem. *aro* 'ts.' (dziś niem. *Aar* 'ts.'), stbret. *erer* 'ts.', gr. *órnis* 'ptak', orm. *oror* 'mewa, kania', het. *ḫara-* 'orzeł', wszystkie od pie. **er-* / **or-* 'wielki ptak, orzeł'; w słow. wyraz z przyr. **-ьlъ*, tworzącym nazwy samców (por. *kozioł*). — Od tego *orli, orlica*.

osa od 1500 r. 'owad Vespa rufa'. Ogsł.: cz. *vosa* (dial. *osa*), r. *osá*, ch./s. *òsa*. Psł. **(v)osa* 'osa', odpowiada lit. *vapsà* / *vapsvà*, stpr. *wobse*, stwniem. *wefsa* / *wafsa* / *waspa* (dziś niem. *Wespe*), łac. *vespa*, wszystkie z pie. **u̯obʰsā* 'osa'.

osaczyć od XVI w. 'otoczyć, okrążyć, uniemożliwiając wydostanie się, wpędzić kogoś w zasadzkę, w matnię', 'zatrzymać zwierzynę do chwili dojścia do niej myśliwego (o psie)'; wielokr. *osaczać*. Czas. wielokr. (ze wzdłużeniem rdzennego *o* → *a*) od stp. od XV w. *osoczyć* 'oskarżyć, obwinić (przeważnie niesłusznie), oszkalować', XVI–XVII w. 'osaczyć (zwierzynę)', stp. XV w. *osoczenie* 'fałszywe oskarżenie, donos' (por. też stp. *osoczca* 'oskarżyciel, oszczerca', *osoka* 'oskarżenie, oszczerstwo'), od psł. **sočiti* 'ścigać, tropić; obwiniać, oskarżać' (por. p. daw. *soczyć* 'oskarżać, obwiniać, spotwarzać, szkalować', 'osaczać, polować, ścigać', 'okrwawiać, obmazywać', r. *sočít'*, *sočú* 'ścigać, tropić', ukr. *sočýty* 'czyhać, dybać', ch./s. *sòčiti* 'chwytać złodzieja; swatać'). Podstawowe **sočiti* pokrewne z lit. *sakýti*, *sakaũ* 'mówić', łot. *sacît*, *saku* 'ts.', stwniem. *sagēn* 'mówić' (dziś niem. *sagen* 'mówić, powiadać'), łac. *īn-seque* (2. osoba l. pj rozkaźnika) 'powiedz', od pie. **sekᵘ̯-* 'tropić, śledzić; spostrzegać, zauważać, patrzeć; mówić'.

osada 'niewielka miejscowość będąca skupiskiem ludności osiadłej, nierolniczej', sport. 'załoga łodzi wioślarskiej', stp. od XV w. 'główne osiedle pewnej okolicy', 'ludzie należący do jakiejś wspólnoty; parafianie', od 1208 r. w specjalnym znaczeniu 'przedstawiciele ludności chłopskiej, zamieszkałej na terenie osiedla, wsi, biorący udział w pracach przy rozgraniczaniu posiadłości ziemskich', w XVI w. 'osiedle, miejsce zamieszkane przez osadzoną ludność, terytorium zamieszkane, siedlisko', 'mieszkańcy osiedla; ludność żyjąca na jakimś terytorium', 'miejsce dogodne do osiedlenia się', 'zasiedlenie pustego miejsca', 'to, w czym coś jest osadzone, umocowane, oprawa; podstawa, fundament', 'posiedzenie', dial. też 'gospodarstwo wraz z ziemią', 'ramy w grzebieniu tkackim'. Ogsł.: cz. *osada* 'osada, osiedle; kolonia, obóz; parafia', r. *osáda* 'oblężenie', *osádka* 'osiadanie', bg. *obsáda* 'oblężenie'. Słow. **o(b)sada* 'obsadzenie, osadzenie, umieszczenie gdzieś', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności, wtórnie konkretyzowana) od psł. przedrostkowego **o(b)-saditi* 'obsadzić, osadzić, umieścić', z przedr. **ob-* od psł. **saditi* 'sadowić, umieszczać, osadzać; zasadzać, sadzić rośliny' (o pochodzeniu zob. *sadzić*). — Od tego *osadnik* → *osadniczy* → *osadnictwo*.

osełka od XVI w. 'podłużny kamień do ostrzenia', *osełka masła* 'podługowata, owalna sztuka ugniecionego masła', kasz. *oska* [< **osłka*] 'zakalec w pieczywie', *osełka* 'ts.; osełka'. Pierwotne zdr. z przyr. *-ka* od stp. i p. daw. (do XVIII w.) *osła* 'podłużny kamień do ostrzenia, osełka', dziś szczątkowo zachowanego w gwarach: *oswa* (= *osu̯a*) 'osełka', kasz. *osła* 'zakalec w pieczywie; osełka' (por. też dial. przym. *osłowy*: *piasek osłowy* 'piasek utarty z osełki'). Ogsł.: słc. *osla* 'osełka; zakalec w chlebie', r. *oslá* (dial. też *ósla*) 'osełka', dial. 'zakalec', słwń. *ósla* 'osełka'. Psł. **osla* 'kamień do ostrzenia, osełka', z przyr. **-la* od pie. **ăk-* 'ostry' (zob. *ostry, oset*); inna wersja etymologiczna wiąże psł. **osla* z pie. **ăk-* 'kamień'.

osesek *oseska* od 1500 r. 'dziecko lub mały ssak w pierwszym okresie życia', stp. 'młode zwierzę ssące'. Por. str. XVI w. *ososokъ* 'prosię', r. dial. *osósok* / *obsósok* 'młode zwierzę ssące (prosię, cielę, źrebię) lub to, które dopiero co przestało się żywić mlekiem matki'. Pierwotne zdr. z przyr. *-ek* < **-ъkъ* od stp. XV w. *oses* 'młode zwierzę ssące', mającego odpowiedniki w cz. daw. *oses* 'malutkie prosię', słc. dial. *oses* 'ts.', str. XVII w. *ososъ* 'malutkie ssące prosię', r. dial. *osós* 'ts.'. Płnsł. **o(b)sъsъ* 'dziecko lub młode ssaka ssące, wysysające mleko matki', rzecz. odczas. od przedrostkowego **o(b)-sъsati* od psł. czas. **sъsati* 'ssać' (zob. *ssać*). W polskim przy regularnym rozwoju półsamogłosek oczekiwalibyśmy postaci mian. **ossek* (poświadczonej w XVI w. u Volckmara jako *osek* 'osesek', z uproszczeniem **ss > s*), dop. *oseska*; istniejąca postać mian. *osesek* wtórnie utworzona na podstawie przypadków zależnych.

oset od XV w. 'roślina Carduus', w stp. też inne rośliny, np. 'dziewięćsił', 'głóg', 'krzak ciernisty', 'galasówka na owocach róży polnej'. Ogsł.: cz. *oset*, r. *osót*, bg. *osъt*. Psł. **osъtъ* 'oset', dokładny odpowiednik w lit. *ãšutas* 'włosie', od pie. **ăk-* 'ostry' (zob. *ostry, osełka*), z przyr. **-ъtъ*. Pierwotne znaczenie 'coś ostrego, ostra (tj. kłująca) roślina'.

osiedle 'niewielkie skupisko budynków miejskich lub wiejskich', stp. od XV w. 'siedziba, zagroda, gospodarstwo wraz z zabudowaniami', dial. 'większe gospodarstwo'. Por. stcz. *osědlé* 'stała siedziba, siedlisko; trwały majątek', r. dial. *osél'e* 'okolica; teren wokół osady', 'wszystko, co jest potrzebne do prowadzenia gospodarstwa'. Słow. **o(b)sedlьje* zapewne 'to, co jest wokół wsi: teren wokół wsi, siedlisko, gospodarstwo poza terenem wsi', od wyrażenia przyimkowego **ob sedlě* 'wokół wsi' (od psł. **sedlo* 'wieś, osada', zob. *sioło*). Wyraz czeski ma *-ě-* wtórne, pod wpływem rodziny psł. czas. **sěsti* 'siąść', **sěděti* 'siedzieć' (zob. *siąść, siedzieć*), por. *osiedlić*.

osiedlić 'umożliwić zamieszkanie gdzieś, osadzić', stp. XV w. 'zbudować budynki mieszkalne i gospodarcze'; *osiedlić się* 'osiąść na stałe, zamieszkać gdzieś'; także z innymi przedr.: *przesiedlić* od XV w. 'przenieść na inne miejsce', *wysiedlić* 'zmusić do opuszczenia miejsca zamieszkania, usunąć ze

stałej siedziby', *zasiedlić* 'osadzić na stały pobyt, zaludnić'; bez przedr. daw. XVI w. *siedlić się* / *sidlić się* 'gnieździć się'. Ogsł.: cz. *sídlit* 'mieszkać, przebywać; mieć siedzibę, rezydować', *osídlit* 'zasiedlić', *přesídlit se* 'przesiedlić się', słc. *osídliť* 'zasiedlić', r. *selítsja* 'osiedlać się, osiadać na ziemi', dial. *oselíť* 'osiedlić', scs. *seliti* 'zasiedlać', ch./s. *sèliti* 'przesiedlać, przeprowadzać', *nasèliti* 'osiedlić, zaludnić'. Psł. **sedliti* 'osadzać na stały pobyt we wsi, w osadzie, osiedlać', czas. odrzecz. od psł. **sedlo* 'wieś, osada' (zob. *sioło*), w zachsł. widoczne jest wtórne oddziaływanie rodziny psł. czas. **sěsti* 'siąść', **sěděti* 'siedzieć' (zob. *siąść, siedzieć*) także na wyraz podstawowy, por. p. daw. XVI–XVII w. *siadło* 'gniazdo, siedlisko'. Zob. *siedlisko*.

osiem *ośmiu* liczeb. główny, daw. od XIV w. i dziś dial. *ośm, ośmi*, w gwarach często *osiem* (wymawiane *osim* lub *osiym*). Ogsł.: cz. *osm, osmi*, r. *vósem, vos'mi*, scs. *osmь*. Psł. **osmь*, dop. **osmi* '8', liczeb. główny utworzony w epoce psł. za pomocą przyr. **-ь* od liczeb. porządkowego **osmъ* (zob. *ósmy*) przez analogię do innych liczeb. głównych, np. **pętь* (zob. *pięć*), **šestь* (zob. *sześć*), **sedmь* (zob. *siedem*), **devętь* (zob. *dziewięć*), obok liczeb. porządkowych **pętъ* (zob. *piąty*), **šestъ* (zob. *szósty*), **sedmъ* (zob. *siódmy*), **devętъ* (zob. *dziewiąty*). Bezpośredni kontynuant pie. liczeb. głównego **oḱtó(u̯)* 'osiem' (por. np. goc. *ahtau*, stwniem. *ahto*, niem. *acht*, ang. *eight*, łac. *octō*, gr. *oktṓ*, stind. *aṣṭā́* / *aṣṭáu*) nie zachował się u Słowian.

osiemdziesiąt liczeb. główny od XIV w., w stp. zwykle *ośmdziesiąt*. Ogsł.: cz. *osmdesát*, r. *vósem'desjat*, scs. *osmь desętъ*, ch./s. *osamdèsēt*. Psł. **osmь desętъ*, nowsze **osmь dьsętъ* '80', pierwotnie 'osiem dziesiątek', od liczeb. **osmь* (zob. *osiem*) i **desętъ* będącego dop. l. mn od psł. **desętь* (zob. *dziesięć*). — Od tego *osiemdziesiąty* → *osiemdziesiątka, osiemdziesięcioro*.

osiemnaście liczeb. główny od XIV w., stp. *ośmnaście* / *ośmnaćcie* / *ośmnatcie* / *ośmnacie* i *ośmynaćcie*. Ogsł.: cz. *osmnáct*, r. *vosemnadcat'*, cs. *osmь na desęte*, ch./s. *osàmnaest*. Psł. **osmь na desęte*, nowsze **osmь na dьsęte* '18', zestawienie złożone z liczeb. **osmь* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *osiem, na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'osiem na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie, -ćcie, -cie, -ście*), zob. *czternaście*. — Od tego liczeb. porządkowy *osiemnasty* → *osiemnastka*; liczeb. zbiorowy *osiemnaścioro*.

osiemset liczeb. główny od XV w., stp. i dial. *ōśmset*. Ogsł.: cz. *osm set*, r. *vosemsót*, ch./s. *ōsam stō*. Psł. **osmь sъtъ* '800', zestawienie liczeb. **osmь* (zob. *osiem*) i **sъtъ*, dop. mn od **sъto* 'sto' (zob. *sto*). — Od tego *osiemsetny*.

osierdzie od XV w. 'błona surowicza obejmująca serce kręgowców', stp. też 'wnętrzności, a także organy wewnętrzne w górnej części tułowia (serce, płuca, wątroba)', 'złość, gniew, nienawiść, odraza'. Por. cz. *osrdí* n 'wnętrzności, podroby; przepona', stcz. *osrdie* 'wewnętrzne organy, wnętrzności', r. *osérdie*, dial. *osérdě* 'ts.', ukr. *osérdja* n 'środek, centrum; ośrodek, rdzeń, miękisz'. Psł. **o(b)sьrdьje* 'to, co jest w środku (organizmu), wokół serca', z przedr. **ob-* (zob. *o*) i przyr. **-ьje* od wczesnego psł. **sьrdь* będącego podstawą pochodnego psł. **sьrdьce* 'serce' (zob. *serce*).

osika od XV w. 'drzewo Populus tremula; drewno osikowe', też *osina* 'drewno osikowe', dial. *osika* / *osica* / *osina* 'osika', także *osa* 'ts.'. Ogsł. (w poszczególnych językach głównie postaci z różnymi przyrostkami): gł. *wosyca*, cz. *osika*, r. *osína*, ukr. *osyka, osýna*, słwń. *osika* / *jesika*; bez przyr. gł. *wosa*. Psł. **osa* [< **opsa*] 'osika', pokrewne lit. *ėpušė* / *àpušė* ż, łot. *apse*, stpr. *abse*, stwniem. *aspa* (dziś niem. *Espe* 'osika'), z pie. **apsā* 'osika'.

osioł *osła* 'zwierzę Equus asinus', stp. od XIV w. i dziś dial. *osieł, osła*; zdr. *osiołek*. Ogsł.: cz. *osel, osla*, r. *osël, oslá*, scs. *osьlъ*. Psł. **osьlъ* 'osioł', zapożyczenie z goc. *asilus* 'osioł' (przejętego z kolei z łac. *asinus* 'osioł'). Nowsza polska postać *osioł* ma *-o-* jak np. *kocioł* (zob.). — Od tego *oślę, oślica, ośli*.

oskard od XV w. 'rodzaj kilofa z jednym ostrzem spiczastym i ostrym, drugim spłaszczonym, żelazne narzędzie do kruszenia murów, kamieni itp.', daw. też *oszkard* 'ts.', dial. *oskard* (*oskar*) / *oskârb* też 'obosieczny młotek do kucia kamienia młyńskiego lub kamienia w żarnach'. Ogsł.: cz. *oškrd* / *oškrt* 'młot do nacinania, ostrzenia kamienia młyńskiego; rodzaj dłuta do obróbki kamienia', r. *oskórd* 'siekiera, topór', dial. 'narzędzie do nacinania kamienia żarnowego', scs. *oskrъdъ* 'narzędzie do ciosania kamienia, dłuto'. Psł. **o(b)skr̥dъ* (/ **o(b)skr̥da* / *o(b)skr̥dь* ż) 'narzędzie służące do łupania, nacinania (np. kamienia żarnowego)', zestawiane ze stpr. *scurdis* 'motyka' (podejrzewanym jednak o zapożyczenie ze staropolskiego), związane etymologicznie z lit. *į-skìrsti*, *į-skirstù* 'popękać (o skórze)', *skeȓsti*, *skerdžiù* 'rżnąć, zarzynać, zakłuwać (świnię)', łot. *šķḕrst*, *šķḕržu* 'łupać, krajać' [< pbałt. **skerdįō* 'krajać, łupać']. Zapewne więc rzecz. odczas. (w funkcji nazwy narzędzia) od nie zaświadczonego psł. przedrostkowego *†o(b)-skr̥sti*, *†o(b)-skr̥dǫ* 'okrawać, obłupywać' od pie. **(s)ker-d-* będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć'.

oskoma od XVIII w. 'apetyt na coś', stp. od XV w. *oskomina*, zwykle *oskominy* mn 'drętwienie zębów', 'apetyt, gwałtowna chęć zjedzenia czegoś', w XVI w. 'uczucie drętwienia zębów', w tych znaczeniach też *skoma*, *skomina*, kasz. *oskoma* / *skoma* 'apetyt na coś', *oskomina* 'cierpnięcie, drętwienie zębów'; por. stp. i dial. *oskomieć* 'ścierpnąć od czegoś kwaśnego (o zębach)'. Ogsł. w tych znaczeniach: cz. *oskomina*, r. *oskóma*, *oskómina*, bg. *skómina*, dial. *oskómina*, słwń. *skomína* 'oskoma, chęć, chętka; ciarki, dreszcze; pożądanie, pragnienie, żądza'. Psł. **skoma* i **o(b)skoma* 'cierpnięcie, drętwienie zębów', od psł. **ščьměti* 'ściskać' (por. r. *ščemít'* 'ściskać', słwń. *ščeméti* / *ščmíti* 'swędzieć, drapać; szczypać'), od pie. **(s)kem-* 'ściskać'.

oskrzele n od XIX w. 'odgałęzienie tchawicy wnikające do płuc', dawniej w XVI w. *oskrzele* mn 'płetwy', 'kleszcze raka, skorpiona', 'skorupa ostrygi (?)', 'skrzele', dial. 'skrzele ryby'. Z przedr. *o-* od *skrzele* 'narząd oddechowy ryb i niektórych płazów' (zob.).

osłonić od XVII w. 'okryć, zakryć czymś, zabezpieczyć, uczynić niewidocznym', 'obronić, zwłaszcza w walce', w XVI w. *osłonić się* 'zasłonić się'; też z innymi przedr.: *odsłonić* 'uczynić widocznym, odkryć, obnażyć, pokazać; usunąć to, co zasłania' (stp. 1500 r. *otsłonić* 'odkryć, usunąć osłonę'), *przesłonić*; *zasłonić*; wielokr. *słaniać się* 'iść chwiejnym krokiem, zataczać się, chwiać się', z przedr. *osłaniać*, *przesłaniać*, *zasłaniać*. Ogsł. (ale w większości języków tylko z przedrostkami): cz. *clonit* 'zasłaniać', stcz. *zasloniti* / *zacloniti* 'zakryć, zasłonić, zacienić; schować, ochronić', r. *prislonít'* 'oprzeć o coś, wesprzeć czymś', pot. 'przystawić do czegoś', ch./s. *oslòniti se* 'wesprzeć się, oprzeć się; polegać na kimś'. Psł. **sloniti*, **slonǫ* 'pochylać coś, opierać coś na czymś, pokrywać czymś, osłaniać', wielokr. **slaňati* (z regularnym wzdłużeniem rdzennego **o* → **a*), pokrewne z lit. *šlíeti* 'opierać, podpierać', łac. *clīnāre* 'pochylać, zginać, krzywić', gr. *klínō* 'zginam, opieram na czymś', stind. *śrā́yati* 'opiera, kładzie na czymś', od pie. **k̑lei̯-n-*, będącego derywatem od pie. pierwiastka **k̑el-* 'pochylać, opierać' (którego wariant **kel-* stanowił ostateczną podstawę psł. **kloniti*, zob. *kłonić*). — Od czas. przedrostkowych *odsłona*, *osłona*, *przesłona*, *zasłona*.

osnowa od XVI w. 'nici biegnące wzdłuż tkaniny, przeplatane wątkiem', 'nici nawinięte na krosna', dziś 'podstawa, fundament; ciąg, pasmo; treść, temat (np. utworu literackiego)', stp. XV w. 'jakaś część urządzenia młyna', dial. też 'zwinięta przędza do tkania', 'dolna część plecionki boków kosza', 'deseczki pokrywające przestrzeń między podwójną płatwą a powałą', daw. także *osnow* m 'nici nawinięte na krosna', dial. *osnowie* n 'ts.'. Ogsł.: cz. *osnova*, r. *osnóva*, słwń. *osnôva*. Psł. **o(b)snova* 'nici nawinięte na krosna (w tkaninie biegnące wzdłuż, przeplatane wątkiem)', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-snovati* 'nawinąć nici na krosna, przygotować osnowę do założenia na krosna' (por. p. daw. *osnować*

'snując nić, otoczyć nią coś; nawinąć osnowę na krosna', przen. 'oprzeć dzieło na jakiejś podstawie', w nowszych czasach zastąpione przez *osnuć*, zob. *snuć*). Znaczenie 'podstawa, podwalina, fundament, założenie, treść, temat' jest przenośne, gdyż *osnowa* stanowi „podstawę" tkaniny.

osoba od XV w. 'jednostka ludzka', stp. też 'zespół czyichś istotnych cech', 'zewnętrzny kształt, forma', 'gatunek, rodzaj'. Ogsł.: cz. *osoba* 'osoba', r. *osóba* 'ts.', przest. 'osobistość', słwń. *osôba* / *oséba* 'osoba', por. scs. przysł. *osobь* 'osobno, pojedynczo'. Słow. **osoba* od wyrażenia przyimkowego **o(b) sobě* 'o sobie' (zob. *się*), por. stp. *osobie* 'pojedynczo, z osobna; szczególnie, zwłaszcza', stcz. *osobě* 'osobno; szczególnie, zwłaszcza'. Pierwotne znaczenie 'ten, kto jest sam ze sobą, sam na sam, pojedyncza osoba, jednostka'. — Od tego *osobisty* (→ *osobistość*); *osobliwy*; *uosobić*, wielokr. *uosabiać*, *uosobienie*.

osobny od XV w. 'wydzielony, odrębny', stp. też 'samotny, ustronny', 'odmienny, wyjątkowy, niezwykły', 'tylko do określonego celu przeznaczony', 'osobisty, własny', 'właściwy jednostce', daw. także 'lubiący samotność'; przysł. *osobno*, stp. też *osobnie*. Por. cz. *osobní* 'osobisty, indywidualny; personalny; osobowy', słc. *osobný* 'osobisty; osobowy; subiektywny', ukr. *osóbnyj* 'osobny, osobisty', ch. *ȍsoban* 'osobisty; osobowy'. Słow. **osobьnъ* 'będący sam ze sobą, sam na sam, pojedynczy, oddzielny, odrębny', przysł. **osobьně* 'pojedynczo, oddzielnie, odrębnie', od wyrażenia przyimkowego **o(b) sobě* 'o sobie' (zob. *osoba*). Na starszy przym. nawarstwiały się nowsze derywaty od *osoba*. — Od tego *osobnik* (daw. XVI w. 'człowiek nie należący do żadnego stronnictwa', 'ten, kto przyjmuje komunię św. pod dwiema postaciami', *osobnikiem* 'pojedynczo, oddzielnie'); *osobność* daw. 'wyjątkowość, niezwykłość, coś, co zwraca uwagę', 'odosobnienie', 'własność osobista, prywatna', 'gatunek, rodzaj, typ', dziś *na osobności* (daw. też *w osobności*); *odosobnić*.

ospa od XVI w. 'otręby ze zboża', nowsze 'wirusowa choroba zakaźna'; por. stp. od XV w. *ośpice* mn 'wysypka na skórze, krosty, pryszcze, wrzodziki', dial. *ośpica* 'ślad po ospie'. Ogsł.: cz. daw. *ospa* 'otręby; ospa', r. *óspa* 'ospa (choroba)', ch./s. *ȍspa* 'odra; ospa; wysypka; bąbel, pęcherz', scs. *ospy* mn 'wysypka'. Psł. **o(b)sъpa* 'to, co obsypuje', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-suti*, **o(b)-sъpǫ* 'obsypać' (o podstawowym psł. **suti* 'sypać' zob. *sypać*), oparty na temacie czasu teraźn. **o(b)sъp-*. Znaczenie 'otręby' z 'to, czym się obsypuje karmę dla zwierząt domowych, osypka z otrąb', nazwa choroby od wysypki na ciele chorego.

ostatek od XIV w. 'pozostałość, reszta', stp. też 'pozostałe po kimś rzeczy, dobra', 'końcowa część, zakończenie, koniec; tylna część', 'końcowa, najbardziej w czasie odległa część', w XVI w. także 'ostatnie rzeczy, czyny', *ostatki* mn 'zapusty, ostatnie dni karnawału', *na ostatku* 'na końcu'. Ogsł.: cz. *ostatek* 'ostatek, reszta', *ostatky* mn 'zwłoki, szczątki', reg. 'ostatki, zapusty', r. *ostátok* 'reszta, resztka, szczątek', ch./s. *ostátak* 'ts.; pozostałość'. Słow. **o(b)statъkъ* 'reszta, pozostałość', od imiesłowu biernego **o(b)statъ* od przedrostkowego czas. **ob-stati* 'pozostać' (zob. *stać* I, *zostać*). — Od tego *ostateczny* → *ostateczność*.

ostatni od 1401 r. (stp. XV w. też *ostatny*, rzadsze w XVI w., dziś dial.) 'końcowy, taki, po którym nie ma następnego', stp. też 'pozostały, będący resztą; inny'. Por. cz. *ostatní* 'pozostały; inny', słc. *ostatný* 'pozostały, inny; ostatni', r. pot. *ostátnij* 'ostatni, pozostały', dial. *ostátnyj* 'ostatni, końcowy, skrajny; miniony; ostateczny'. Płnsł. **o(b)statьnъ* 'taki, który pozostał, pozostały, będący resztą', przym. z przyr. *-ny* < **ьnъ* od imiesłowu biernego **o(b)statъ* od przedrostkowego czas. psł. **ob-stati* 'pozostać', p. *ostać*, *ostanę* (od psł. **stati*, **stanǫ* 'zacząć stać, stanąć, zatrzymać się', zob. *stać* I, *zostać*).

ostęp od XVI w. 'trudno dostępne miejsce w puszczy, w którym mają legowiska dzikie zwierzęta, matecznik', od XVI w. 'zasadzka, pułapka'. Rzecz. odczas. od stp. przedrostkowego *ostąpić* 'obstąpić, otoczyć' (od przest. *stąpić* 'wejść, wstąpić gdzieś, przybyć, zrobić gdzieś pierwszy krok; postawić

nogę, stopę, idąc, zrobić krok', zob. *stąpać*). Pierwotne znaczenie 'coś obstąpionego, otoczonego'.

ostoja od XIX w. 'oparcie, podpora, fundament', 'miejsce stałego przebywania zwierzyny, zapewniające ochronę przed niesprzyjającymi czynnikami, drapieżnikami itp.', dial. 'stanowisko myśliwskie'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *ostać (się)*, *ostoję (się)* 'pozostać' (o pochodzeniu zob. *stać* II).

ostrew *ostrwi* od 1402 r. 'rodzaj drabiny w postaci słupa z poprzecznymi żerdkami, służącymi jako szczeble', stp. *ostrew* / *ostrwa* 'pień drzewa z długimi, wystającymi sękami' (w opisie herbu), w XVI w. *ostrew* 'żerdź rosochata, gałąź, żerdź z obciętymi krótko bocznymi gałęziami, używana jako brona', 'drzewce chorągwi', 'kolec, cierń', 'ostre zakończenie, ostrze', dial. 'palik z poprzecznymi kołkami lub żerdka z gałązkami, z długimi sękami do suszenia siana, koniczyny', zdr. *ostrewka*. Ogsł.: cz. *ostrev*, r. dial. *óstrov'*, br. dial. *astróva*, ch./s. *ȍstrva*. Psł. **ostry*, **ostrъve*, bier. **ostrъvь* 'ostrew', od psł. przym. **ostrъ* (zob. *ostry*), z przyr. **-y*, **-ъve*.

ostrężyna od XV w. 'roślina Rubus plicatus', stp. XV w. *ostrożyna* i mn *ostrożyny* 'jeżyna, Rubus fruticosa', w XVI w. *ostrożyna* / *ostrężyna* / *ostrzeżyna* / *ostrzężyna* 'jeżyna; jeżyna popielica, Rubus caesius', też 'cierń, kolec ciernistego krzewu', 'żerdź rosochata, gałąź', dial. *ostrężyna* / *ostrążyna* 'jeżyna, pęd rośliny Rubus okryty kolcami', daw. i dziś dial. *ostręga* 'jeżyna', dial. także 'ostrewka do suszenia koniczyny, siana'. Por. cz. *ostružina* 'ostrężyna, jeżyna', ch./s. *ȍstruga* 'ostroga, bodziec', 'jeżyna'. Psł. **ostrǫga* 'coś ostrego, kolec, pęd rośliny z kolcami' > 'kolczasta, sękata żerdź, kolczasty krzew, jeżyna', od psł. przym. **ostrъ* (zob. *ostry*), z przyr. **-ǫga* (utworzone jak np. psł. **pьstrǫga* 'pstrąg' od przym. **pьstrъ* 'pstry, różnobarwny', zob. *pstrąg*, *pstry*).

ostroga od XV w., dial. *ostroga* / *ostróg* 'kostny wyrostek z tyłu nogi koguta'; por. stp. XV w. *ostróg* 'ostrokół', w XIII w. 'teren otoczony ostrokołem, warownia'. Ogsł. w znaczeniu 'ostroga': stcz. *ostroha*, dziś cz. *ostruha*, r. *ostrogá*, ch./s. *ȍstroga*; por. też br. dial. *astrahi* mn 'urządzenie do suszenia snopów zboża'. Psł. **ostroga* 'coś ostrego; ostroga', od psł. przym. **ostrъ* (zob. *ostry*), z przyr. **-oga*. — Od tego *ostróżka* (stp. od XV w. *ostróżki* mn) 'roślina Delphinium consolida'.

ostrożny od XV w. 'działający z rozwagą, uważny, przezorny; będący wyrazem czyjejś rozwagi, zrobiony z rozwagą, uważnie', stp. 'przebiegły, sprytny'. Por. stcz. *ostražný* 'ostrożny; zapewniający ochronę, obronę', słc. przest. *ostražný* 'ostrożny; czujny, baczny', r. *ostoróžnyj* 'ostrożny, rozważny'. Płnsł. **o(b)storžьnъ* 'czujny, baczny, rozważny', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **o(b)storga* 'ostrzeganie, strzeżenie, ochrona' (por. stp. XVI w. i dziś dial. *ostroga* 'przestroga, zastrzeżenie', stcz. *ostraha* 'ostrzeganie, ochrona, straż, strzeżenie; czujność, ostrożność', ukr. *ostoróha* 'przestroga, ostrzeżenie') i/lub psł. **o(b)storžь* / **o(b)storža* 'strzeżenie, ochrona' (por. p. daw. XVII w. *ostroża* 'ostrożność, piecza', stcz. *ostraž* ż 'straż, ochrona', r. dial. *ostoróža* 'rozwaga, przezorność, oszczędność, oglądanie się na coś', ch. daw. *ostraža* 'straż'). Podstawowe rzeczowniki od psł. przedrostkowego czas. **o(b)-stergti* 'ostrzec, przestrzec, obronić', p. *ostrzec* 'przestrzec, uprzedzić', stp. też 'ustrzec od czegoś, obronić', 'zastosować się do czegoś, dotrzymać czegoś' (zob. *strzec*).

ostrów *ostrowu* od XIII w. 'wyspa', daw. od XVI w. i dial. też 'kawałek pola między łąkami a rowami', 'kępa porośnięta roślinnością', dial. także 'coś w terenie otoczone czymś innym', 'przestrzeń lasu z sześćdziesięcioma barciami', liczne nazwy miejscowe, terenowe i wodne: *Ostrów*, też *Ostrowo* i *Ostrowie*, *Ostrowiec*, kasz. *ostróv*, *-óva* 'wyspa (na rzece lub jeziorze); półwysep; wzniesienie na łące lub polu; uprawny kawałek pola wśród łąk; łąka nad rzeką; krzaki i zarośla na łące'; zdr. (dial.) *ostrówek*. Ogsł.: cz. *ostrov*, *-va* 'wyspa; miejsce lub okolica różniące się od otoczenia', r. *óstrov*, *-va* 'wyspa; miejsce różniące się od otoczenia', dial. 'wzniesienie na bagnie; niewielki, oddzielny las, kawałek lasu (np. wśród bagien), kępa drzew; miejsce porośnięte dzikim lasem, wysoką trawą', scs. *ostrovъ*

'wyspa; strumień', por. też s. *ôstrvo* 'wyspa'. Psł. **o(b)strovъ* 'wyspa (na rzece, na jeziorze)', z przedr. *o(b)-* od pierwiastka **sreu-* 'płynąć', ze wstawnym *-t-* (*-sr-* > *-str-*, jak np. w *ostry, struga*), por. cs. *ostrujati* 'oblewać', strus. *ostrujenije* 'potok, struga', r. *ostrujáť* 'opływać, otaczać (o wodzie)', *ostruíť* 'opłynąć'. Pierwotne znaczenie 'miejsce opływane, otoczone wodą'.

ostry od XIV w. Ogsł.: cz. *ostrý*, r. *óstryj*, scs. *ostrъ*. Psł. **ostrъ* 'ostry', odpowiada stlit. *aštras* (dziś *aštrùs*) 'ostry', łac. *ācer* 'ostry, tnący, spiczasty', gr. *ákros* 'wysoki, stromy', stind. *áśri-* 'róg, skraj, ostrze', z pie. **ak-ro-* (/ **ak-ri-*), od pie. **āk-* 'ostry'. W wyrazie słow. *-t-* wstawne (z regularnym rozwojem grupy spółgłoskowej *-sr-* > *-str-*, por. *pstry, struga*). — Od tego *ostrość*; *ostrzyć, naostrzyć, zaostrzyć*; *ostrze* od XVI w. 'ostra, tnąca krawędź' (z przyr. **-ьje*); zob. też *ostrew, ostrężyna, ostroga*.

oszczep od XV w. 'broń składająca się z długiego drzewca i osadzonego na nim grotu, włócznia, dzida', kasz. *oščep* 'łupanie drzewa za pomocą siekiery'; por. dial. *oszczepisko* 'dzierżak cepów; grabisko, drążek u grabi'. Płnsł.: dł. *wóščep* 'drzazga', cz. *oštěp*, przest. *oštíp* 'oszczep, włócznia', stcz. *oščiep* 'dzida, włócznia', słc. *oštep* 'dzida', ukr. dial. *óščep* 'zrąb', r. dial. *oščép'e* 'drobne drwa, drzazgi'; por. też dziwne formy bez palatalizacji, ze *-sk-* przed przednią samogłoską: r. przest. *oskép* 'oszczep, dzida, włócznia', br. *asképak, -pka* 'odłamek, odprysk; szczapa, drzazga'. Psł. **oščepъ* 'obłupywanie, odszczypywanie, ociosywanie (drewna)', wtórnie 'to, co odłupane, drzazga, szczapa' > 'ostro zakończony kawałek drewna używany jako broń', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **o(b)-ščepati* 'obłupać, ociosać' (por. gł. *woščepać*, r. *oščepáť*), z przedr. **o(b)-* od psł. **ščepati* 'łupać, rozszczepiać' (zob. *szczepić*).

oszust od XVI w. (ale w XV w. nazwa osobowa *Oszust* i derywat *oszustwo*) 'człowiek oszukujący, świadomie wprowadzający kogoś w błąd'. Rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy czynności) od daw. XVII w. *oszustać* 'okłamać, zwieść, wprowadzić w błąd', por. r. dial. *ošústať* 'oszukać, nabrać kogoś', br. dial. *ašústac'* 'oszukać, przechytrzyć', z przedr. *o-* od p. daw. w XVII w. *szustać* 'zamieniać, zmieniać', 'trzepotać' (też *szust* 'trzepot, szelest, szum'), por. cz. daw. *šoustat* 'ciągnąć tu i tam, drapać, trzeć' (dziś 'spółkować'), słc. *šústať* 'lać, chlustać', 'szeleścić; świszczeć', *šustnúť* 'chlusnąć, sypnąć', 'runąć, zwalić się', 'chlasnąć', 'zaszeleścić, zaświszczeć', *šústac'* 'działać szybko i głośno; szeleścić', pot. *šúsnuc'* 'obsunąć się, spaść; z rozmachem sypnąć', dial. 'zamienić się czymś szybko, bez oglądania', słwń. *šústati* / *šustéti* 'szumieć, szeleścić', *šústniti* 'runąć z łoskotem'. Czasowniki ekspresywne pochodzenia dźwkn. Znaczenie czasownika przedrostkowego 'zwieść, wprowadzić w błąd, nabrać kogoś' zapewne z 'omamić, przywabić, zwabić jakimś hałasem' (por. *oszukać*, zob. *szukać*). — Od tego *oszustka*; *oszustwo*, stp. 1407 r. 'podstęp, wprowadzenie w błąd'.

oś ż od XIV w.; zdr. *ośka*, daw. i dial. *oska*. Ogsł.: cz. *os*, r. *os'*, ch./s. *ôs*. Psł. **osь* ż 'oś', dokładne odpowiedniki: lit. *ašìs* 'oś; sążeń (np. drzewa opałowego)', łot. *ass* 'ts.', stpr. *assis* 'oś', stwniem. *ahsa* ż 'oś' (dziś niem. *Achse* 'ts.'), łac. *axis* m 'oś', stind. *ákṣaḥ* m 'oś', wszystkie z pie. **aks-* / **ağs-* 'oś'.

oścień *ościenia* od XVI w. 'narzędzie rybackie w postaci ostrych widełek osadzonych na drewnianym trzonku', stp. XV w. *ościen* (też *osn*, mian. oparty na formach przypadków zależnych, np. dop. *osna* < *ostna*) 'coś ostro zakończonego (np. bodziec do poganiania zwierząt, kolec, cierń)'. Ogsł.: cz. *osten* 'cierń, kolec', stcz. też 'pręt do poganiania bydła', słc. *osteň* 'kolec', r. arch. *ostén* 'oścień, kolec', scs. *ostьnъ* 'kolec'. Psł. **ostьnъ* 'kolec, cierń, kij z ostrym końcem: bodziec do poganiania bydła, oścień do łowienia ryb', od psł. **ostь* (zob. *ość*), z przyr. **-ьnъ*, por. dokładny odpowiednik: lit. *akstinas* 'bodziec do poganiania wołów, ostry koniec tego narzędzia, kolec, cierń'. Pierwotna polska postać *ościen*, forma *oścień* wtórna, może przez analogię do rzeczowników typu *korzeń, płomień, rdzeń*.

oścież: przysł. *na oścież*, dawniej bez przyimka *oścież* 'na całą szerokość (o otwarciu drzwi, okien)'; też *roścież* 'ts.', *na roścież* od XVIII w. 'na oścież', przekształcone z *oścież*

(zastąpienie *o-* przez przedr. *roz-* przez analogię do wyrazów typu *rozwierać* 'szeroko otwierać', por. identyczną zmianę *otwierać* > dial. *roztwierać* 'otwierać'); także daw. *na ścież* XVIII w. 'na oścież', *na ścieżą* od XVI w. 'ts.', *na ścieżaj* XVIII w. 'ts.'. Por. cz. daw. *ostěž* ż 'otwarcie, niezamknięcie', r. *nastéž'* 'na oścież', ukr. *návstiž*, dial. *nástež, nasteží / nastežý, nastežín', navstyžéj, navstyžén'* 'ts.', słwń. *na (ves) stežaj* 'na całą szerokość, na oścież'. Podstawą tych wyrażeń przyimkowych (**o ścież, na ścież, na ścieżaj* itd.), pełniących funkcję przysłówków, był pośrednio w nich poświadczony psł. rzecz. **stežь* 'drąg, wokół którego układa się stóg, na którym obracają się drzwi, wrota, dawny zawias' (por. też słwń. *stéžje* 'drąg, wokół którego układa się stóg'), od którego utworzone psł. **stežajь* 'ts.' (por. p. *ścieżaje* mn 'zawiasy', stp. XV w. *ścieżaja / ścieżeja* 'czop, na którym obracają się drzwi', 'wspornik ziemi, którą sobie wyobrażano jako płaski krąg', 'podstawa sfer niebieskich czy też przestrzeń napowietrzna', dial. *ścieżaj / ściężaj* 'oś wrótni zakończona czopem wpuszczonym w podwalinę stodoły', cz. *stežaj* 'zawias', słwń. *stežaj* 'ts.') od pie. **steg-* 'drąg, kół, podpora'. Znaczenie 'na całą szerokość' powstało we frazach typu **otwierać na ścież, o ścież, na ścieżaj* z pierwotnym znaczeniem 'otwierać aż do drągów, na których obracają się wrota itp., otwierać na całe zawiasy'. — Wtórnie, sztucznie od przysł. *(na) oścież* urobiono rzeczowniki (terminy budowlane) *ościeże* 'wewnętrzna powierzchnia otworu okiennego lub drzwiowego', *ościeżnica* 'futryna', *ościeżyna* 'okładzina otworu okiennego lub drzwiowego'.

ość ż od XV w. 'cienka kostka rybia', 'włoskowaty wyrostek będący wydłużeniem, zakończeniem organów roślinnych', stp. XV w. 'coś ostro zakończonego: igła, kolec, cierń', stp. i dial. 'ostro zakończony kij albo widły, służące do łowienia ryb', dial. 'oścień, osęka', 'łuska z ziarna zboża'. Ogsł.: cz. daw. *ost / osť*, r. *osť*, słwń. *ôst*. Psł. **ostь* ż 'coś ostro zakończonego, kolec, ość (na kłosie zbóż)', odpowiada lit. *akstìs / akstis* 'rożen', z pie. **ăkstí-* 'coś ostrego', derywatu od pie. pierwiastka **ăk-* 'ostry' (zob. *ostry*). Znaczenie 'cienka kostka rybia' wtórne, przeniesione z cienkich roślinnych ości (np. na kłosach). Zob. *oścień*.

ośrodek od XIX w. 'środkowy, centralny punkt czegoś, centrum', wcześniej, od XVI w. *ośrzodek* 'środek chleba', dial. *ośrodek / ośrzodek*, też np. *ostrzódek / orsiodek / orsiódek* 'ośrodek; miękisz chleba'. Por. cz. daw. *ostředek* 'nie zorany środek pola', ukr. *oserédok* 'centrum; rdzeń, jądro; nadzienie, farsz', ch./s. *òsredak* 'to, co leży pośrodku; grządka; miejsce otoczone wodą'. Słow. **o(b)serdъkъ* 'to, co znajduje się w środku', od wyrażenia przyimkowego **ob serdь* i **ob serdi* 'w środku' (por. p. daw. *o śród / o śrzód* i *ośród / ośrzód* 'w środku', dł. *hosřež / hosřeži*, daw. i dial. *wósřež / wósřeži* przysł. 'ts.', przyim. 'wśród', strus. *oseredь / oseredi* 'w środku'), psł. **serdь* 'środek czegoś' (zob. *środek*). Zob. *pośród, wśród*.

oświata od XVII w. 'stan, proces upowszechniania wykształcenia i kultury w społeczeństwie', wcześniej, od XV w. 'światło, jasność (umożliwiająca widzenie)'. Por. cz. *osvěta* 'oświata', stcz. 'światło, blask, światłość, jasność; sława, chwała' (z polskiego br. *asvéta* 'oświata'). Rzecz. odczas. z pierwotnym znaczeniem 'oświecenie, oświetlenie' od przedrostkowego **o(b)světiti* 'oświecić', p. *oświecić* (o pochodzeniu zob. *świecić*).

otchłań ż od XIV w. 'przepaść, bezdenna głębia', stp. *otchłań / odchłań / otkłań* (w XVI w. *odchłań / otchłań*, wyjątkowo *odtchłań*) 'wielka głębia, przepaść pochłaniająca', 'miejsce pobytu dusz zmarłych, czyściec, piekło'. Zapewne od przedrostkowego wielokr. **ot-chłaniać* (zob. *chłonąć*), z pierwotnym znaczeniem 'to, co pochłania'.

otręby mn od XV w. 'łuski z ziarna pozostałe po mieleniu', kasz. *otrąbё* mn 'ts.'. Ogsł.: cz. *otruba*, zwykle *otruby* mn 'otręby', r. *ótrubi* mn 'otręby', słwń. *otrôbi* mn 'otręby'. Psł. **otrǫba / *otrǫbъ* 'łuski z ziaren oddzielone, obtłuczone', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ot-rǫbiti* 'odrąbać' (od psł. **rǫbiti* 'ciąć, siec', zob. *rąbać*), pierwotne znaczenie 'to, co jest odrąbane, usunięte przez rąbanie, uderzanie' (pierwotnie otręby powstawały przy obtłukiwaniu ziarna w stępie).

otworzyć od XIV w. Ogsł.: słc. *otvoriť*, r. *otvoriť, otvorjú*, scs. *otvoriti*, ch./s. *otvòriti* 'otworzyć, odemknąć; rozchylić, odchylić'. Psł. **otvoriti* 'spowodować, że coś jest rozwarte, otwarte', czas. kauzat. od psł. przedrostkowego **ot-verti*, **ot-vьrǫ* 'otworzyć, rozewrzeć' (zob. *odewrzeć*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

otwór od XVI w. Ogsł.: cz. *otvor* 'otwór', ukr. *ótvir, ótvoru* 'ts.', ch./s. *òtvor* 'otwór, wylot, ujście'. Psł. **otvorъ* 'otwarcie, odemknięcie', rzecz. odczas. (nazwa czynności, wtórnie skonkretyzowana, stąd 'to, co jest otwarte, rozwarte, otwór, dziura, szpara') od psł. przedrostkowego czas. **ot-verti* 'otworzyć, rozewrzeć' (zob. *odewrzeć*), z typową wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

owad od XVI w. 'insekt', daw. i dziś dial. zbiorowo 'owady', dial. też 'bydło', w gwarach także *owada* 'owad'. Ogsł.: cz. *ovád* 'bąk, ślepak', r. *óvod*, dial. *ovád* 'giez', ch./s. *òbad* / *ȍvad* 'bąk, giez; żądło'. Psł. **ovadъ* 'insekt, owad', bez pewnej etymologii, może pokrewne z lit. *úodas* 'komar', łot. *uôds* 'ts.'.

owaki od XV w. 'innego rodzaju, inny'; przysł. *owak*, daw. *owako* 'w inny sposób, inaczej'. Por. cz. *ovak* 'inaczej', ukr. *ovák* 'ts.', daw. *ovakij* 'inny', ch./s. *ovàko* 'w ten sposób'. Psł. **ovakъ* 'taki jak tamten, inny', przysł. **ovako* 'tak jak tamten, inaczej', od psł. zaimka **ovъ* 'tamten' (zob. *ów*), z przyr. **-akъ*, **-ako* (co do budowy por. np. *jaki, taki* i *jako, tako*, zob. *jak, tak*).

owca od XIV w. 'zwierzę hodowlane Ovis', zdr. *owieczka*. Ogsł.: cz. *ovce* ż, r. *ovcá*, scs. *ovьca*. Psł. **ovьca* [< **ovь-ka*] 'owca'. Pierwotne zdr. z przyr. **-ьca* (< **-ĭ-kā*, genetycznie przyr. **-kā* nawarstwiony na samogłoskę tematyczną **-ĭ-*). Dokładny odpowiednik: stind. *aviká* 'owca', poza tym bez przyrostka: lit. *avìs*, łot. *avs*, łac. *ovis*, gr. *óis*, stind. *ávis* 'ts.'. Pie. nazwa hodowlanego zwierzęcia **ou̯ĭ-s* 'owca'. Oczekiwana wcześniejsza słow. postać *†ovь* niezachowana, pośrednio na jej istnienie może wskazywać utworzona od niej pochodna nazwa samca **ovьnъ* 'baran' (por. stp. wyjątkowe w Psałterzu floriańskim *owien* 'baran czy jagnię', cz. *oven* 'baran', r. *ovén* 'ts.', cs. *ovьnъ* 'ts.', por. lit. *ãvinas* 'ts.', stpr. *awins* 'ts.'). — Od tego *owczy, owczarz* (→ *owczarek, owczarnia, owczarstwo*).

owędy przysł. od XV w. 'inną drogą, tamtędy', w XVI w. też 'w bliżej nieokreślonym kierunku; w bliżej nieokreślonym miejscu'; od XVI w. też *owedy* (wyjątkowo *owędy*) 'w bliżej nieokreślonym czasie'. Por. strus. *ovudu*, scs. *ovǫdu*, cs. *ovǫdu*, ch./s. *òvudā* / *ovùdā* i *òvudije* / *ovùdije* 'tędy', słwń. dial. *ovôd* 'tędy, tą drogą'. Psł. **ovǫdy* / **ovǫda* / **ovǫde* 'tą drogą, tędy; inną drogą, tamtędy', od psł. zaimka **ovъ* 'tamten' (zob. *ów*), z przyr. **-ǫdy* / **-ǫda* / **-ǫdě* / **-ǫdu* (por. *kędy, tędy*).

owies *owsa* od XIV w. 'zboże Avena i jego ziarno'; zdr. *owsik*. Ogsł.: cz. *oves*, r. *ovës*, ch./s. *òvas*. Psł. **ovьsъ* 'owies', pokrewne z lit. *avižà* 'ziarno owsa', *ãvižos* mn 'owies', łot. *àuza*, mn *àuzas* 'ts.', łac. *avēna* [< **avesna* < **ou̯iǵ-snā*] 'ts.', wszystkie od pie. **ou̯iǵ-* 'owies'. Oczekiwalibyśmy psł. postaci *†ovьzъ*, z regularnym **z* < pie. **ǵ*; jest wątpliwe, by reliktami takiej prapostaci były lokalne formy płdsł.: s. dial. *ȏvaz* 'owies', mac. dial. *uvéz* 'ts.' (w których mamy raczej wtórne udźwięcznienie *-s* > *-z*). By wyjaśnić bezdźwięczne **s*, wyprowadza się nieraz psł. **ovьsъ* z hipotetycznej prapostaci **ou̯iǵ-so-* z przyr. **-so-* (por. np. *bies, głos, kęs, kłos*), z przypuszczalnym upodobnieniem i uproszczeniem grupy spółgłoskowej (**ǵs* > **ks* > *ss* > *s*). — Od tego *owsik*; *owsiany* → *owsianka*.

owoc od XIV w. 'płód drzew i krzewów owocowych'. Ogsł.: cz. *ovoce* n 'owoc, owoce', ukr. *óvoč* 'owoc', scs. *ovoštь* 'owoc', *ovoštije* 'owoce, płody', ch./s. *vȍće* n 'owoce, owoc'. Psł. **ovoktь* 'owoc, płód', prawdopodobnie z wcześniejszego **ou̯og-tĭ-* od pie. pierwiastka **au̯eg-* / **u̯ōg-* / **au̯g-* 'mnożyć, powiększać, wzrastać' (od którego lit. *áugti* 'rosnąć', łot. *augt* 'ts.', niem. *wachsen* 'ts.', łac. *augēre* 'rosnąć, powiększać się'), z przyr. **-tь*. Pierwotne znaczenie 'rośnięcie, przyrost' > 'to, co rośnie, przyrasta, wzrasta'. — Od tego *owocny, owocowy*; *owocować, zaowocować*.

owszem od XV w. (w stp. też *oszwem*, z przestawką spółgłosek) 'oczywiście, naturalnie',

książk. 'przeciwnie, wręcz przeciwnie', stp. 'całkiem, całkowicie, zupełnie; w ogóle, wcale, zgoła', 'na pewno, oczywiście, naturalnie, bez wątpienia', 'szczególnie, zwłaszcza', 'więcej, bardziej'. Por. stcz. *ovšem* 'całkowicie, zupełnie, ze wszystkim; bardzo, zwłaszcza, szczególnie; zawsze i wszędzie; rzeczywiście, na pewno', cz. *ovšem* sp. 'ale, lecz, jednakże', przysł. 'owszem, ma się rozumieć, bez wątpienia, oczywiście'. Z wyrażenia przyimkowego *o wszem* 'o wszystkim', cz. *o všem*, z przyimkiem *o* (zob.) i formą miejsc. pj *wszem* od szczątkowo w polskim zachowanego psł. zaimka **vьchъ* 'wszystek, cały' (zob. *wszego*, *wszystek*). Z pierwotnego znaczenia 'o wszystkim' rozwinęło się 'całkiem, całkowicie, zupełnie' i dalsze znaczenia.

ozimy od XV w. (stp. i dziś dial. też *ozimi*) 'siany jesienią (o zbożu)', dial. także 'ze zboża ozimego'. Por. cz. *ozimý* 'ts.', r. *ozimyj* 'ts.'. Od wyrażenia przyimkowego **ob zimǫ* 'w zimie, zimą' czy może **ob zimě* 'około zimy, w okresie zimy, na zimę' (zob. *zima*). W wyrazie tym kryje się zapewne szersze pierwotnie znaczenie psł. **zima*, obejmującego przypuszczalnie także późną jesień. — Od tego *ozimina* 'zboże siane jesienią'.

ozór od XV w. 'język, zwłaszcza język zwierzęcia, jęzor', 'potrawa z języka bydlęcego'; zdr. *ozorek*. W związku z *język*, *jęzor* (zob. *język*), ale niejasne *o-*, czyżby pejoratywne przekształcenie z niby-ruskim *o-* na wzór par typu p. *jeden*, *jeleń* : wschsł. *odin*, *olen'*?

ożóg od XV w. (stp. i dziś dial. też *ożeg*) 'kij do poprawiania ognia w piecu piekarskim, do wygarniania żużlu i popiołu z pieca kowalskiego', 'tląca się głownia, opalone drzewo', daw. XVII w. 'ogarek', dial. 'kij z haczykiem służący do otwierania i zamykania drzwiczek w suficie kurnej chaty'. Ogsł.: cz. *ožeh* 'ożóg', stcz. 'opalony kij, drąg; rygiel', ukr. *óžoh* 'ożóg', ch./s. *òžeg* 'ożóg, pogrzebacz; łopatka do węgla; rodzaj naczynia do pieczenia', 'opalenizna, oparzelizna'. Psł. **o(b)žegъ* 'opalenie' > 'coś opalonego', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności, wtórnie skonkretyzowana) od psł. przedrostkowego **o(b)-žegti* 'opalić' (por. stp. od XV w. *ożec* / *obżec* 'opalić, przypalić, przypiec', *ożżenie* 'oparzenie, oparzelizna', *ożżony* 'opalony'; zob. *żgać*). Regularna polska postać *ożeg*; *-o-* (*-ó-*) w *ożóg*, dop. *ożoga* może przez analogię do rzeczowników na *-óg* (np. *próg*) lub w wyniku zmiany *że* > *żo* (por. ukr. *ožoh*).

Ó

ósmy liczeb. porządkowy od XIV w. Ogsł.: cz. *osmý*, r. *vos'mój*, scs. *osmъ* i *osmyi*. Psł. **osmъ* 'ósmy', dokładne odpowiedniki: lit. *āšmas*, stpr. *asmus*, stind. *aṣṭamáḥ*, awest. *aštəmō*. Z pie. liczeb. porządkowego **okt-mo-* 'ósmy', utworzonego od pie. liczeb. głównego **oktō(u̯)* 'osiem' (zob. *osiem*).

ów, *owa*, *owo* od XV w. zaimek 'tamten, tamta, tamto' (w gwarach w tym znaczeniu też *ówny*), w stp. może także 'ten', *ten i ów* 'niektóry; ten lub inny'; wtórnie również w funkcji part. lub sp. (stp. *owo* / *owa* 'oto, oto właśnie', dial. *owo* 'oto; niby'), a także w funkcji przysł. (dial. *ow* / *owtu* 'tu, w tym miejscu'). Ogsł.: dł. *howen*, *hova*, *howo* / *hewon*, *hewa*, *hewo* 'tamten; poprzedni', r. dial. *ov* / *óvyj* 'inny, jakiś', scs. *ovъ*, *ova*, *ovo* 'ten', *ovъ — ovъ* 'jeden — drugi'. Psł. **ovъ* zaimek wskazujący na osobę lub przedmiot dalszy 'tamten' (w językach płdsł. też 'ten, który znajduje się w pobliżu, blisko'), dokładne odpowiedniki: stind. *ava-* 'tamten', awest. *ava-* 'ts.'; z pie. **au̯o-* 'tamten'. Pojawienie się w polskim (i w innych

językach słow.) obok wcześniejszego znaczenia 'tamten' także znaczenia 'ten' jest związane z rozchwianiem i przeobrażeniem w słow. pierwotnego systemu zaimkowego, odziedziczonego z epoki pie. Por. *owędy*, *ówdzie*.

ówczesny od XVIII w. 'istniejący w czasach, o których była mowa', daw. też *owoczesny* 'ts.'; przysł. *ówcześnie*, daw. *owocześnie*. Od wyrażenia *ów czas* 'tamten czas' (por. *wówczas*, 'w owym czasie, wtedy').

ówdzie, *owdzie* przysł. od XV w. 'w innym miejscu, nie tutaj, gdzie indziej'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł. w znaczeniu 'tu': strus. *ovdě*, scs. *ovъde* / *ovъdě*, ch./s. *óvdje*. Psł. **ovъde* 'w innym miejscu, gdzie indziej' : 'w tym miejscu, tu', przysł. od psł. zaimka wskazującego **ovъ* 'tamten' (zob. *ów*), utworzony jak *gdzie* (zob.). Różnica znaczeń przysłówka wynika ze zróżnicowania znaczeniowego kontynuantów psł. zaimka ('tamten' : 'ten').

P

pa- przedr. rzeczownikowy, w derywatach odczas. odpowiadający przedr. *po-*, w derywatach odrzecz. wprowadzający znaczenie 'podobny do'. Ogsł.: cz. *pa-*, r. *pa-*, scs. *pa-*. Psł. **pa-* przedr. imienny, ze wzdłużenia samogłoski **o* → **ō* > **a* w pierwotnym przysł. **po* (późniejszym przyim. **po* i przedr. **po-*) < pie. **pos* (zob. *po*), kiedy stawał się on pierwszym członem złożenia.

pacha od XV w. 'wgłębienie między wewnętrzną stroną ramienia a bokiem klatki piersiowej', daw. od XVI w. też 'pazucha, zanadrze', 'pachwina', w XVI w. także 'odnoga rzeki lub jeziora', 'wgłębienie czy żłobkowanie', stp. XIV w. *pachy* mn 'pochwa', dial. *pacha* / *pācha* 'ramię' (też w znaczeniach specjalnych, np. 'zakończenie rączek pługa, uchwyt', 'część sąsieka'), kasz. *pâχa* 'pacha'. Por. gł. *podpach* 'pacha', cz. *pachy* mn 'w staroczeskim stroju rodzaj przywieszek z materiału na ramionach lub na łokciach', r. *pach*, dial. *pachá* 'pachwina', ukr. *pach* 'pachwina', dial. *páchá* 'pacha', *páchvá* 'ts.', br. *pácha*, dial. *páchvá* 'ts.', bg. *pácha*, dial. *pach* 'bok ciała, pachwina'. Bez pewnej jednolitej prapostaci; przypuszczalnie psł. **pachъ* / **pacha*, wschsł. też **pachy*, **pachъve* 'bok ciała, bok klatki piersiowej pod ramieniem, pacha'. Pochodzenie niepewne, może z pie. **pōk-s-*, co od pie. **pŏk-s-* / **pŏgr-* 'ramię, biodro, lędźwie, bok', w takim razie w najbliższym pokrewieństwie z łot. *paksis* 'kąt w domu', stind. *pákṣa-* m 'ramię, skrzydło', *pákṣas-* n 'bok', w dalszym pokrewieństwie z łac. *pectus* 'pierś', toch. A *päśśäṃ*, B *päścane* 'piersi, biust'. Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'bok ciała'.

pachnieć od XIX w. 'wydzielać woń, zapach', wypiera starszą postać od XVI w. *pachnąć*; z przedr. *zapachnieć*. Ogsł.: cz. *páchnout* 'śmierdzieć, cuchnąć; pachnieć', r. *páchnuť* 'pachnieć', *pachnúť* 'wionąć, powiać', ukr. *páchnúty* 'powiać, zadąć', w płdsł. poświadczone szczątkowo: ch. dial. czak. *pahnȕt* 'cuchnąć, śmierdzieć'. Psł. dial. **pachnǫti* 'zacząć wiać, powiać, wionąć', wtórnie 'powiać wonią, zapachem, śmierdzieć, cuchnąć, pachnieć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **pachati*, **pašǫ* 'wiać, dąć', por. p. daw. od XVI w. *pachać* 'owiewać zapachem, okadzać', dial. 'buchać (o rozchodzeniu się ciepła)', 'wąchać', 'palić papierosy', gł. *pachać* 'parować; dymić; palić (tytoń)', strus. *pachati* 'wiać', r. *pachát'* 'dąć, mieść', ch./s. *påhati*, *pȃšēm* / *pàhati*, *pȁšēm* 'zdmuchiwać; odkurzać', słwń. *páhati* 'machać, wachlować; lekko wiać, dmuchać; rozdmuchiwać, rozniecać'. Podstawowy czas. **pa-*

chati od pie. **pēs-* 'dąć, wiać'. Młodsza polska postać *pachnieć*, jak np. *gęstnieć, rzednieć*. Por. *zapach*.

pachołek od r. 1400 'sługa, parobek, czeladnik', stp. też 'chłopiec, młodzieniec', dial. 'chłopak, syn, parobek, młody chłop, kawaler, czeladnik', kasz. *paχâłk* 'chłopiec uczący się rzemiosła'; por. stp. *pachoł* 'woźny, sługa'. Płnsł.: cz. *pacholek* 'parobek (zwykle do koni); sługa, służący', arch. 'sługa, woźny', dial. 'młody mężczyzna, młodzieniec', r. *páchołok* 'chłopiec, podrostek', dial. 'rozpieszczony, leniwy chłopiec'; por. gł. *pachoł* 'chłopak, pachołek; chłop, facet', ukr. daw. *pachól* 'chłop pańszczyźniany, najmita'. Psł. dial. **pacholъkъ* i **pacholъ* 'chłopiec, sługa', zapewne rzecz. odczasownikowy od czas. przedrostkowego **po-choliti* 'otoczyć opieką, troską' (od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać, utrzymywać w czystości, pielęgnować, pieścić', por. r. *chólit'* 'pieścić, otaczać troskliwą opieką'; zob. *chłonąć, chłop, cholewa*), z właściwą archaicznym derywatom zamianą czasownikowego przedr. **po-* przez imienny przedr. **pa-*. Pierwotne znaczenie zapewne 'chłopiec wzięty pod opiekę, wychowanek pełniący funkcje służebne'. — Od tego *pacholę, pacholęcy*.

pachwina od XVIII w. 'zagłębienie między dolną boczną częścią brzucha a wewnętrzną powierzchnią górnej części uda', kasz. *pˡaχvina* też 'żelazo wygięte po obu końcach dla podtrzymywania drabin z boku na żniwnym wozie'. Zapożyczenie z ukr. *pachvýna* 'pachwina', por. br. *pachvína* 'pachwina', dial. *pachvíny* mn 'część ciała od nóg do żeber'. Podstawa wyrazu tylko we wschsł.: ukr. dial. *páchvá* 'pacha', br. dial. *pachvá* 'ts.' (zob. *pacha*).

pacierz od XIV w. 'modlitwa, zbiór modlitw', w XVI w. 'koralik; różaniec, naszyjnik, sznur korali', 'poszczególny kręg w kręgosłupie', *pacierze* mn 'kręgosłup', później *pacierz* 'kręgosłup, krzyż (część ciała)'; zdr. *paciorek* od XVI w. 'koralik (z dziurką do nawlekania)', daw. *paciorki* mn 'różaniec'. Zapożyczenie ze stcz. *páteř* 'modlitwa Ojcze nasz, modlitwa w ogóle, różaniec' (dziś cz. *páteř* 'kręgosłup, stos pacierzowy'), które z łac. *Pater noster*, pierwszych słów modlitwy Ojcze nasz. Dalsze znaczenia rozwinęły się z 'różaniec', najpierw 'modlitwa na różańcu', potem 'przedmiot do takiej modlitwy złożony z nanizanych paciorków', stąd wtórnie podobny 'sznur korali, naszyjnik', 'kręgosłup (złożony z kręgów)' i ich poszczególne składniki ('koralik', 'kręg').

pacnąć 'upaść', dial. 'uderzyć'; też dial. *pacać* 'bić, uderzać (zwłaszcza rękami)'. Por. cz. dial. *pácat* 'bić, tłuc', ukr. *pácaty* 'bić, dać klapsa'. Od dźwkn. *pac!* wykrz. imitującego odgłos uderzenia, upadku. — Od tego *packa* 'przyrząd do zabijania much', dial. 'pałka, np. do ubijania kapusty' (por. cz. *packa* 'łapa, łapka', ch./s. *pàcka* 'packa na muchy; uderzenie rózgą', ukr. dial. *páca* 'uderzenie dłonią, klaps').

paczyć od XVIII w. 'wykrzywiać, wyginać'; z przedr. *spaczyć, wypaczyć*, wielokr. *wypaczać*. Ogsł.: cz. *páčit* 'wyłamywać, wyważać (drzwi); wyciągać, wydobywać', ukr. daw. *pačytysja* 'wykrzywiać się', słwń. *páčiti* 'krzywić; wypaczać'. Postaci wtórne w stosunku do **opačiti* (por. daw. XVI w. *opaczyć* 'odwracać, paczyć, przeinaczać, przekręcać, wypaczać', stcz. *opáčiti* 'obrócić, odwrócić, przewrócić; zwrócić, odpłacić; powtarzać, znowu mówić; spełnić'), powstałe w rezultacie fałszywego podziału morfologicznego, wydzielenia przedr. *o-* (por. *cucić* z *ocucić*). Podstawowe **opačiti* 'odwrócić' od psł. przym. **opakъ* 'odwrotny', przysł. **opako* 'na odwrót, na opak; do tyłu, wstecz' (zob. *opak, wspak*).

paćkać 'brudzić czymś mazistym', dial. *paćkać* i *paciać* 'nurzać w czymś rzadkim (np. w błocie); chciwie jeść, nabierać pełno na łyżkę', *paćkać* 'mazać, brudzić; lepić z gliny', kasz. *paćkac* 'gryzmolić, bazgrać, nieudolnie haftować, malować'; z przedr. *napaćkać, popaćkać, zapaćkać*. Por. cz. *packat* 'partaczyć, fuszerować, knocić', r. *páckat'* 'brudzić, plamić, brukać; bazgrać', ch./s. *pàckati* 'paćkać; babrać; bazgrać; robić kleksy', słwń. *packáti* 'plamić, mazać', *páčkati se* 'pluskać się'. Od dźwkn. interi. *pac!* (por. *pacnąć*); podobne np. niem. *patschen* 'pluskać; wdepnąć (w wodę); klaskać'.

padalec od XV w. 'beznoga jaszczurka Anguis fragilis', stp. też 'żmija rogata, Cerestes

cornutus'; daw. XVI w. *padalica* 'padalec'. Por. ukr. dial. *pádalec'* 'padalec'. Od imiesłowu *padały* 'taki, który pada, upada' (od *padać*, zob. *paść* I), nazwa od sposobu poruszania się zwierzęcia.

padlina od XVIII w. 'ciało, mięso zdechłego zwierzęcia'; przest. *padło* 'ts.'. Od *padły* 'zdechły' (stp. XV w. 'upadły', daw. 'przewrócony, wywrócony'), pierwotnego imiesłowu od *paść* 'upaść, przewrócić się, zwalić się; zginąć, zdechnąć' (zob. *paść* I).

padół od XIV w. 'nizina, dolina, wąwóz', przen. 'świat doczesny', dial. (też *pâdół*) 'dół, dolina; wąwóz; podołek', kasz. *padół* 'nizina, dolina'; por. stp. od XIV w. i dial. *padołek* 'dolinka; podołek', stp. także *padole* 'dolina, nizina', daw. u Trotza *padolina* 'nizina'. Płnsł.: cz. *padol* / *pádol* 'mała dolina', dial. 'naturalne zagłębienie w ziemi; jama wyżłobiona przez wodę; dół na ziemniaki; nierówność na heblowanym drewnie', ukr. dial. *pádil*, *-dolu* 'dolina, wądół; nizinne miejsce', daw. 'szeroki rów; jama na padlinę'. Psł. dial. **padolъ* 'miejsce przypominające dół, dolinę, położone nisko', od psł. **dolъ* 'otwór, jama, zagłębienie w ziemi; teren, miejsce położone nisko, nizina, dolina; dolna część czegoś, spód' (zob. *dół*) z przedr. **pa-* wprowadzającym znaczenie 'podobny' (zob. *pa-*).

pagórek od XIV w. 'nieduże wzniesienie, wzgórze'; por. stp. XV w. *pagór* 'wzniesienie, góra', dial. 'małe wzgórze; nieduże wzniesienie', 'nieużytek porosły trawą', w XVI w. *pagóra* 'wzgórze', słowiń. *pagórka* 'pagórek, wzgórze'. Płnsł.: cz. *pahorek* 'małe wzniesienie, wzgórek; wzniesienie nad powierzchnię ziemi', r. dial. *págorok* (/ *pagúrok*) 'niewielkie wzniesienie, pagórek', ukr. *páhorok* (dial. też *páhirok*) 'niewysoka górka, wzgórze'; por. cz. poet. *pahor* 'górka, pagórek', słc. poet. *pahor* 'niewielkie wzniesienie, wzgórze'. Psł. dial. **pagorъ* i **pagorъkъ* 'niewielkie wzniesienie, pagórek', od psł. **gora* 'góra' (zob. *góra*) z przedr. **pa-* wprowadzającym znaczenie 'podobny' (zob. *pa-*).

pająk od XV w. 'Aranea', kasz. *pajik* / *pajk* [< **pajękъ*] 'ts.'. Ogsł.: cz. *pavouk*, r. *paúk*, cs. *paǫkъ* (> *paukъ*), por. scs. *pa(j)ǫčina* 'pajęczyna'. Psł. **paǫkъ* (/ **paękъ*) 'pająk', archaiczne złożenie z przedr. **pa-* i poza tym niezachowanym starym rzecz. odczas. *†ǫkъ*, prapokrewnym z lit. *anka* 'pętla, węzeł', stind. *aṅká-* m 'zgięcie, wygięcie', od pie. pierwiastka **ank-* (/ **ang-*) 'zginać, wyginać'. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'to, co jest podobne do wygiętego, pałąkowatego przedmiotu'. — Od tego *pajączek*, *pajęczyna*, *pajęczak*.

paka od XVIII w. 'rodzaj skrzyni; duża paczka', daw. 'pakiet', daw. XVIII–XIX w. też *pak* 'paczka, pakunek'; zdr. *paczka* od XVIII w. 'pakunek, zawiniątko, przesyłka pocztowa', 'plik, stos', pot. 'grupa ludzi zaprzyjaźnionych, kompania'. Zapożyczenie z niem. *Pack* 'paka, paczka, pakunek; plik'.

pakować 'układać coś w paczkę, wkładać do walizki, skrzyni itp.', w XVI w. *pakowanie* 'umieszczanie czegoś w odpowiednim pojemniku'; z przedr. *opakować*, *przepakować*, *rozpakować*, *spakować*, *wpakować*, *wypakować*, *zapakować*. Por. cz. *pakovat* 'pakować', r. *pakovát'* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *packen* 'chwytać, łapać; pakować'. — Od tego *pakunek*, por. niem. *Packung* 'opakowanie, paczka'.

pakuły mn od XVIII w. 'krótkie włókna lnu lub konopi, oddzielone od długich przez czesanie i trzepanie'. Por. w tym znaczeniu r. *páklja*, ukr. *páklja*, dial. *pákulje*, br. *pákulle*, dial. *pákullja*. Zapożyczenie z lit. *pãkulos* mn 'pakuły', por. łot. *pakulas* 'ts.' (związane z lit. *kùlti* 'młócić, bić, wybijać', *kálti* 'kuć, stukać, uderzać młotkiem', pokrewne z *kłuć*, zob.).

pal od XV w. 'słup'; zdr. *palik*. Zapożyczenie ze śrwniem. *pfâl* 'kół, pal' (dziś niem. *Pfahl* 'pal, słup, kołek'), przejętego z kolei z łac. *pālus* 'pal'.

palec od XIV w. Ogsł.: cz. *palec* 'kciuk', r. *pálec* 'palec', ch./s. *pȁlac* 'kciuk'. Psł. **palьcь* 'kciuk', prawdopodobnie od niezachowanego psł. przym. *†palъ* 'gruby' < pie. **pōlo-* 'gruby, mocny' (por. łac. *pollex* 'kciuk' od pie. wariantu **polo-*, łac. *polleō*, *pollēre* 'być silnym, mocnym, mieć znaczenie'), z przyr. **-ьcь*, który urzeczownikowił pierwotny przymiotnik; por. *pałka*. Pierwotne znaczenie 'gruby palec, kciuk', w polskim uogólnione na wszystkie palce (wyraz wy-

parł kontynuant psł. **pьrstъ* 'palec', zachowany tylko w derywatach, zob. *naparstek, pierścień*). — Od tego *palczasty*; zgr. *paluch* (daw. XVI w. 'to, co się wkłada na palce lub ręce: naparstek, kajdany', stp. XV w. *paluchy* mn 'roślina zimowit jesienny, Colchicum autumnale') z przyr. *-uch* (→ zdr. *paluszek*).

palić od XV w.; z przedr. *nadpalić, napalić, odpalić, opalić, podpalić, popalić, przepalić, przypalić, rozpalić, spalić, wypalić, zapalić*; wielokr. *-palać* tylko z przedr., np. *opalać, rozpalać, spalać, wypalać*. Ogsł.: cz. *pálit*, r. *palíť, paljú*, scs. *paliti, paljǫ*. Psł. **paliti, *paľǫ* 'powodować, że coś płonie, zapalać', czas. kauzat. od psł. **polěti* 'palić się, płonąć' (por. stcz. *polěti*, strus. *polěti*, scs. *polěti*; w polskim niezachowane; zob. *pałać, płonąć, płomień*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Podstawowe psł. **polěti* od pie. pierwiastka **pel- / *pol-* 'palić się, płonąć', poświadczonego np. w lit. *pelenaĩ* mn 'popiół' (zob. *popiół*), stisl. *flōr* 'ciepły'. — Od tego *palacz, palnik*; od czas. przedrostkowych *opał* (daw. XVII w. 'gorącość, upał', dial. 'palenie w piecu'), *zapał, niewypał*; *podpałka, rozpałka, zapałka*; zob. też *opały*.

pałac od XV w. 'okazały gmach, reprezentacyjna budowla', daw. też 'komnata, sala'. Por. cz. *palác* 'pałac'. Zapożyczenie z wł. *palazzo* 'pałac', które z łac. *palātium* 'dwór cesarski, pałac' (od nazwy jednego z rzymskich wzgórz *Palātium*, na którym znajdowała się siedziba cesarzy rzymskich).

pałać od XV w. 'świecić się jasno', daw. 'palić się płomieniem', 'być w stanie zapalnym, mieć podwyższoną temperaturę ciała', 'być opanowanym przez silne uczucie (np. miłości)'; z przedr. *zapałać*. Por. ukr. *paláty* 'palić się, płonąć', br. *paláć* 'palić się jasnym płomieniem; jasno świecić'. Psł. **palati* 'palić się, płonąć', czas. wielokr. od psł. **polěti* 'palić się, płonąć' (zob. *palić, płonąć*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*.

pałąk od XVI w. 'kabłąk u różnych przedmiotów', stp. XV w. *pałuki* mn 'przykrycie wozu lub sań, rozpięte na kabłąkach; jakiś kabłąk lub kółko' (tu należy zapewne nazwa krainy *Pałuki*, nazwa miejscowa *Pałuki* na Mazowszu). Wyłącznie polskie. Od *łęk* 'wygięta w górę część siodła', daw. 'półkole, kabłąk, łuk', *łuk* 'coś wygiętego; broń wyrzucająca strzały' (zob. *łęk, łuk*), z przedr. *pa-* wprowadzającym znaczenie 'podobny', pierwotne znaczenie 'podobny do łęku, łuku, mający kształt łęku, łuku'. Zob. *obłąk*. Odrębne znaczeniowo p. dial. *pałąk*, często *pałąki* mn 'niziny zarosłe trawą' (też częste nazwy łąk, pastwisk *Pałęk / Pałąk, Pałęka, Pałęki / Pałąki*), mające odpowiedniki w cz. *palouk* 'gorsza łąka, zwykle niewielka i położona na zboczu, mało wilgotna, łączka, polanka', dial. 'trawnik, murawa', ukr. dial. *palúka* 'nizina porosła trawą', ch./s. *pàlućak / pàlućac* 'mała łąka nad wodą o nieprawidłowym kształcie, każda łąka nad wodą', z przedr. *pa-* od psł. **lǫka / *lǫkъ* 'wygięcie, zakole rzeki; teren położony w zakolu rzeki, łęg, łąka' (zob. *łąka*).

pałka od XV w. 'gruby kij, zwykle tępo zakończony', daw. od XV w., dziś dial. *palica* 'ts.'; forma *pała* jest wtórnym zgr. (typu *flacha, laga*). Ogsł.: cz. *palice* ż 'młot (drewniany), pałka; łodyga, kolba', r. *pálka* 'pałka, kij, laska', daw. *pálica* 'kij', ch./s. *pàlica* 'kij, laska, pałka'. Psł. **pala* 'gruby kij, pałka', zdr. **palъka / *palica*, prawdopodobnie urzeczownikowiony psł. przym. *†palъ* 'gruby', z pie. **pōlo-* 'gruby' (zob. *palec*).

pamięć ż od XIV w. 'zdolność umysłu do przyswajania, utrwalania i przypominania doznanych wrażeń, przeżyć, wiadomości', 'pamiętanie, wspominanie', daw. 'przytomność, świadomość'. Ogsł.: cz. *paměť*, r. *pámjať*, scs. *pamętь*. Psł. **pamętь* ż 'wspomnienie, przypomnienie czegoś, pamięć', archaiczne złożenie z członem pierwszym **pa-* wnoszącym znaczenie 'później, późniejszy' (zob. *pa-*), człon drugi **mętь* 'myśl' jest identyczny z lit. *mintìs* 'myśl', łac. *mēns, mentis* 'myśl, rozum', stind. *matí-* 'myśl, mniemanie' (por. też lit. *at-mintìs* 'pamięć', *iš-mintìs* 'ts.', goc. *ga-munds* 'ts.'), z pie. **mén-ti-s*, dop. **mn̥-téi̯-s* 'myśl' od pie. pierwiastka **men-* 'myśleć' (zob. *pomnieć*). Pierwotne znaczenie 'późniejsza myśl, przypomnienie, wspomnienie'. — Od tego *pamiętać* od XIV w., z przedr. *opamiętać się*,

zapamiętać, wielokr. *rozpamiętywać* (por. stp. *rozpamiętać (się)* 'rozważyć w myśli, wspomnieć coś'), *zapamiętywać*; *pamiątka* od XV w. 'podarek, upominek związany z pamięcią o czymś, o kimś', daw. 'pamiętanie i to, co się pamięta, wspomnienie', 'to, co upamiętnia, nie pozwala zapomnieć' (por. cz. *památka* 'pamięć, pamiątka; zabytek', r. *pámjatka* 'notatka, spis spraw do załatwienia; poradnik, regulamin', przest. 'pamiątka').

pan od XIII w. 'ten, kto ma władzę nad kimś, nad czymś', 'tytuł grzecznościowy', stp. 'kasztelan', 'dostojnik', 'szlachcic posiadający dobra ziemskie i chłopów, dziedzic', 'tytuł grzecznościowy, dawany wysoko postawionym osobom przynależnym do stanu rycerskiego (szlacheckiego), wyjątkowo osobom pochodzenia nieszlacheckiego', 'mężczyzna stojący na czele gospodarstwa, właściciel domu', 'mąż, małżonek'. Zachsł.: dł. lud. *pan* 'pan, władca', daw. 'dworzanin', gł. lud. *pan* 'pan, władca', stcz. wyjątkowe w XIII w. *hpán*, poza tym *pán* 'szlachcic, członek najwyższej warstwy szlacheckiej; władca, dostojnik, zarządzający czymś; gospodarz, mistrz; właściciel; głowa rodziny, małżonek', cz. *pán* 'pan; mężczyzna', pot. 'mąż', też *pan* jako forma grzecznościowa 'pan', słc. *pán* 'pan'. Etymologia i pierwotna postać niepewne. Ze względu na stcz. *hpán* rekonstruuje się zwykle psł. dial. **gъpanъ* 'władca, pan', zapewne pokrewne ze stind. *gup-* 'strzec, pilnować, chronić', *-gup* 'strzegący', *gopāḥ* 'stróż, pasterz', *gopāyáti* 'strzeże, pilnuje', podstawą byłoby pie. dial. **geup-* 'chować, strzec', z przyr. **-anъ*. W takim razie pierwotnym byłoby znaczenie 'ten, który strzeże, stoi na straży czegoś'. — Od tego *panicz* od XVI w. (stp. od XIV w. *panic* 'syn osoby nazywanej panem, młody szlachcic, też szlachcic w ogóle', co do budowy por. *księżyc*); *pański* → *pańszczyzna*. Zob. też *pani, panna, panoszyć się, panować, państwo, wspaniały*.

pancerz od XIV w. (stp. też *pancyrz*) 'część dawnej zbroi rycerskiej', 'osłona zabezpieczająca, zwłaszcza z blachy lub płyt stalowych', 'twarda okrywa ciała niektórych zwierząt'. Por. cz. *pancéř* / *pancíř*, słc. *pancier*, r. *páncyr'*, ch./s. *pàncīr* 'pancerz'. Zapożyczenie ze śrwniem. *panzier* / *panzer* 'pancerz, zbroja' (dziś niem. *Panzer* 'ts.; opancerzenie'), co ze śrłac. *pancerium* i *panceria* 'zbroja', opartego na łac. *pantex* 'brzuch; jelito' (pierwotne znaczenie 'to, co chroni brzuch'). — Od tego *pancerny*; *opancerzyć*.

panew *panwi* od XIV w. (daw. też *panwa*) 'płytkie metalowe naczynie o dużej powierzchni używane dawniej do gotowania, smażenia, dziś mające zastosowanie w warzelniach soli', 'część łożyska ślizgowego', stp. 'metalowe naczynie kuchenne, rodzaj rondla, patelni', w XVI w. także 'łożysko, w którym się obraca trzon steru', kasz. *panev* 'patelnia'; zdr. *panewka* 'część łożyska ślizgowego', anat. 'zagłębienie w kości, w którym mieści się główka drugiej kości', hist. 'w dawnej skałkowej broni palnej: zagłębienie na proch w górnej części lufy' (dziś tylko frazeologizm *spaliło na panewce* 'nie udało się, spełzło na niczym, zawiodło'), daw. od 1500 r. 'metalowe naczynie kuchenne, rodzaj rondelka, patelni', kasz. *panevka* 'mała patelnia'. Por. cz. *pánev*, słc. *panva*, ch./s. *pànica*, cs.-rus. *pany* 'rodzaj naczynia'. Psł. **pany*, **panъve*, bier. **panъvь* 'rodzaj metalowego naczynia, rondel, patelnia', zapożyczenie ze stwniem. *phanna* 'patelnia' (co z łac. lud. *panna* < **patna* < łac. *patina* 'patelnia, półmisek', przejętego z kolei z gr. *patánē* 'rodzaj półmiska').

pani od XIV w. 'kobieta; forma grzecznościowa; kobieta mająca władzę nad kimś, nad czymś, władczyni; gospodyni', stp. 'kobieta, najczęściej zamężna, należąca do wyższych warstw społecznych i posiadająca majątek', 'żona, zwłaszcza żona kasztelana lub innego dostojnika', 'kobieta posiadająca majątek, władzę, władczyni, właścicielka, gospodyni', 'kobieta'. Zachsł.: stcz. *paní*, wyjątkowo w XIV w. *hpaní* 'pani, dojrzała kobieta; szlachcianka; żona władcy, dostojnika; zarządzająca czymś, władczyni, gospodyni', cz. *paní* 'pani; pani feudalna, właścicielka, pracodawczyni; małżonka', słc. *pani* 'pani'. Psł. **gъpanьji* 'żona władcy, pana; kobieta należąca do warstwy panującej', archaiczna forma żeńska od psł. **gъpanъ* 'władca, pan' (zob. *pan*), z przyr. **-ьji* < pie. **-ī* (por.

np. stind. *deví*, dop. *devyā́ḥ* 'bogini' : *devá-* 'bóg', zob. też *łania*).

panna od XIV w. 'kobieta niezamężna', stp. 'niezamężna dziewczyna z pańskiego lub szlacheckiego rodu, młoda kobieta przed zamążpójściem, dziewica', rzadko 'kobieta zamężna, pani'. Zachsł.: stcz. *panna* i *hpanna* 'niezamężna kobieta; zakonnica; panna służebna', cz. *panna* 'dziewica; panna', słc. *panna* 'dziewica'. Psł. **gъpanьna* 'córka pana', urzeczownikowiona forma żeńska pierwotnego przym. **gъpanьnъ* 'należący do władcy, pana' od psł. **gъpanъ* 'władca, pan', z przyr. **-ьnъ* (por. tak samo zbudowane *królewna, księżna*). — Od tego *panienka* od XVI w., *panieński, panieństwo.*

panoszyć się 'wynosić się nad innych, chcieć panować, przewodzić', od XVI w. 'wzbogacać się'; daw. od XVI w. *panoszyć* 'wzbogacać; dawać większą władzę, dodawać wartości, znaczenia'. Czas. odrzecz. od stp. (od XIV w.) *panosza* 'niższy szlachcic, zależny od możniejszej szlachty, sługa, pachołek', rzadziej 'rycerz', wyjątkowo 'szlachcic', w XVI w. 'człowiek wysokiego stanu', 'niższy szlachcic, zależny od możniejszego'. Pierwotne znaczenie 'zachowywać się, postępować jak panosza'. Podstawowy rzecz. *panosza* od *pan* (zob.), z przyr. *-osza.*

panować od XIV w. 'sprawować władzę, władać, rządzić', od XVI w. 'dominować, podporządkowywać sobie, mieć uprzywilejowaną pozycję', 'być właścicielem, rozporządzać, użytkować', 'występować, trwać, szerzyć się, znajdować się'; z przedr. *opanować, zapanować.* Por. cz. *panovat* 'panować, władać, królować; dominować, przeważać', słc. *panovať* 'panować'. Czas. odrzecz. od *pan* (zob.), pierwotne znaczenie 'pełnić obowiązki pana, władcy'.

pantofel od XVI w., dawniej często *pantofla* 'but, zwłaszcza lekki'. Por. cz. *pantófel*, słc. *pantofľa*, r. *pantúfel'* ż, ukr. *pantóflja* / *pantófel'*, br. *pantópel'* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *Pantoffel* 'pantofel', a to z franc. *pantoufle*, wł. *pantofola* 'ts.', za domniemane ostateczne źródło uważa się niepoświadczone (i budzące zastrzeżenia natury fonetycznej) śrgr. †*pantófellos*, przypuszczalnie złożenie z gr. *pān*, dop. *pantós* 'wszystek' i *fellós* 'korek', dosłownie 'cały z korka', zatem pierwotnie 'but z korka' czy 'but z podeszwą korkową'.

państwo od XV w. 'terytorium podległe czyjejś władzy, stanowiące pewną całość polityczną', stp. 'władza, panowanie, uprawnienia związane z posiadaniem dóbr', 'terytorium, ziemia, podległe władzy króla, księcia, kasztelana, pana feudalnego', 'dobra, majątek, może też posiadacze majątku', od XVI w. też 'ludzie należący do najwyższych warstw społecznych, magnaci, szlachta, ziemiaństwo', dziś 'pan i pani, małżeństwo'. Por. cz. *panstvo* hist. 'panowie, arystokracja, magnaci, szlachta', daw. 'chlebodawcy, państwo', *panství* 'panowanie, władza, rządy; dobra, włości, posiadłość', słc. *panstvo* 'panowanie, rządy', 'panowie', 'majątek, dobra'. Rzecz. abstr. i rzecz. zbiorowy z przyr. *-stwo* od *pan.* — Od tego *państwowy.*

papier od XVI w. (daw. też *papir* / *papiér*) 'materiał piśmienniczy'. Por. stcz. *papier* / *papieř*, cz. *papír*, ch./s. *pȁpīr.* Zapożyczenie ze śrwniem. *paper* / *papyr* (dziś niem. *Papier*) 'papier', które za pośrednictwem stfranc. *papier* zostało przejęte z katal. *paper* 'papier', będącego romańskim kontynuantem (użytym na oznaczenie nowego w ówczesnej Europie materiału piśmienniczego) łac. *papȳrus* / *papȳrum* 'papirus', zapożyczonego z kolei z gr. *pápȳros* 'roślina Cyperus papyrus (rosnąca w dolinie Nilu) i wyrabiany z niej ówczesny materiał piśmienniczy, papirus'; wyraz grecki ze staroegipskiego *pa-per-aa* 'należący do faraona' (w starożytnym Egipcie manufaktury produkujące papirus były własnością panującego). — Od tego *papiernik* (daw. *papirnik*) od XVI w. 'wytwórca papieru' (por. daw. *papierny* / *papirny* 'papierowy; przeznaczony do wyrobu papieru') → *papierniczy; papiernia.*

papieros od XIX w. Por r. *papirósa* 'ts.'. Nazwa wyrobu tytoniowego w papierowej gilzie czy w bibułce utworzona od *papier* (zob.), *-os* prawdopodobnie przez analogię l. mn *papierosy* do hiszp. *cigarros* mn 'cygara'.

papież od XIV w. 'biskup rzymski, głowa Kościoła katolickiego'. Por. cz. *papež*, scs. *papežь*, słwń. *pāpež.* Zapożyczenie ze stwniem.

babes 'papież' (dziś niem. *Papst* 'ts.'), przejętego ze stfranc. *papes* 'ts.', co z łac. *pāpa* 'ojciec', później 'biskup' i 'papież', a to z kolei z gr. *páppas* 'ojciec, tatuś' (z pochodzenia wyraz języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby, jak np. p. *mama, tata*). — Od tego *papieski* (daw. *papieżski*), *papiestwo*.

paplać od XVII w., daw. XVI w. *plapać* / *płapać*, XVII–XVIII w. *plaplać* 'mówić dużo i bez potrzeby, pleść', dial. *paplać* 'ts.', *paplać się* 'babrać się, taplać się'; z przedr. *wypaplać*. Czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *papla*, *paplanina*.

paprać *paprzę* od XV w. 'brudzić, walać; robić coś niechlujnie', w XVI w. *paprać się* 'grzebać w ziemi (o ptakach)', dial. 'brudzić, paskudzić, smarować nieczysto, bazgrać; grzebać (np. w misce); robić leniwie, źle', kasz. *paprac* 'pracować powoli'; z przedr. *popaprać*, *spaprać*, *upaprać*, *zapaprać*. Pochodzenia dźwkn., odmianka fonetyczna *babrać* (zob.). — Od tego *papranina*.

paproch od XX w. 'drobna cząsteczka, okruch', wyraz przejęty z gwar: dial. *paprochy* mn 'okruchy, okruszyny; okruchy z siana'. Rzecz. odczas. od *poprószyć* 'posypać czymś drobnym', z wymianą czasownikowego przedr. *po-* na rzeczownikowy *pa-* (zob.).

paproć ż od XV w. 'roślina zarodnikowa Filix'; zdr. *paprotka*. Ogsł.: cz. dial. *paprot*, r. *páporot'*, ch./s. *pȁprāt* (w językach słow. też wtórnie przekształcone postaci, np. cz. dial. *prapradí* n 'paprocie', ch. dial. *praprat* / *praprut*, słwń. *pràprot*, dial. *pràprat* 'paproć'). Psł. **paportь* ż 'paproć', pokrewne z lit. *papar̃tis* 'ts.', łot. *papards* 'ts.'. Prawdopodobnie złożenie z przedr. **pa-* (zob. *pa-*) i niepoświadczonego samodzielnie psł. *†portь*, kontynuującego pie. **porti-* 'skrzydło' (por. lit. *partỹs* 'roślina Botrychium', śrirl. *raith* 'paproć', pokrewne ze stind. *parṇá-* 'liść', awest. *parəna-* 'pióro, skrzydło', stwniem. *farn* 'paproć'). Pierwotne znaczenie 'coś podobnego (kształtem) do ptasiego skrzydła'.

papuć od XVII w., zwykle *papucie* mn 'pantofle domowe, zwykle miękkie'. Por. cz. *papuče* 'papucie, kapcie', ch./s. *pàpuča* 'pantofel domowy'. Zapożyczenie z tur. *papuç* 'trzewik', prawdopodobnie za pośrednictwem węg. *papucs* 'pantofel'. Wyraz turecki został zapożyczony z pers. *pāpūš* 'trzewik'.

papuga od XV w. 'egzotyczny ptak Psittacus'; zdr. *papużka*. Por. cz. *papoušek*, stcz. *papúch* 'papuga'. Zapożyczenie ze śrwniem. *papegān* / *papigān* 'ts.', co z stfranc. *papegai*, hiszp. *papagayo* 'ts.'. Do języków europejskich nazwę ptaka zapożyczono z arab. *babbaġā*[c] 'papuga'.

para I od XV w. 'ciało w stanie lotnym', stp. i dial. 'opar, wyziew', 'dech, oddech, tchnienie', dial. też 'dusza zwierzęca', kasz. *para* 'para; oddech'; w gwarach także *par* 'para wodna; upał, duchota, duszno, upalnie'. Ogsł.: cz. *pára* 'para; opar, opary', ukr. *pára* 'para, opary', słwń. *pāra* / *pār* 'para'; por. r. *par* 'para, opary'. Psł. **para* / **parъ* 'para, opary, wyziewy', rzeczowniki odczas. (nazwy rezultatu czynności) od psł. **pariti* 'powodować, że coś ulega działaniu wilgoci i ciepła, ogrzewać, okładać czymś gorącym, oblewać wrzątkiem' (zob. *parzyć*). — Od tego *parny* (→ *parnik*), *parowy* (→ *parowiec*); *parować*, *wyparować*, *zaparować*.

para II od XV w. 'dwie sztuki, dwie osoby, dwoje zwierząt', *parę*, *paru* liczeb. nieokreślony na oznaczenie liczby od dwóch do dziesięciu włącznie, kasz. *pâra* 'para', *pârą* 'parę'; zdr. *parka*. Por. cz. *pár* 'para', 'parę, kilka', r. *pára* 'para', słwń. *pár* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *par* 'gatunek, rodzaj', *pâr* / *par* 'równy innemu; parzysty', dziś niem. *Paar* 'para', *paar* 'kilka, parę', co przejęte z łac. *pār* 'towarzysz, towarzyszka, mąż, żona; para', przym. *pār* 'równy, równo położony; parzysty'. — Od tego *parzysty, nieparzysty*; *parzyć się* 'łączyć się w pary (o zwierzętach)' (por. cz. *pářit se* 'parzyć się', ch./s. *páriti* 'łączyć w pary', *páriti se* 'parzyć się').

parać się od XVI w. 'zajmować się, trudnić się czymś', daw. też 'przebywać gdzieś', dial. *parać* 'pruć', 'robić źle, partaczyć', słwiń. *parac*, *pårają* 'pruć, rozpruwać', kasz. *rozparac* 'ts.'. Ogsł.: cz. *párat* 'pruć; patroszyć', *párat se* 'pruć się', 'dłubać (w zębach)', ekspr. 'cackać się (z kimś, czymś), dłubać w czymś, guzdrać się, żmudnie pracować', ch./s. *párati* 'pruć, rozpruwać, rozcinać;

patroszyć', słwń. *parati* 'pruć'. Psł. **parati* 'pruć, rozpruwać, drzeć', czas. wielokr. od psł. **porti* 'pruć' (zob. *pruć*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Polskie znaczenie 'zajmować się czymś' wtórne, z 'pruć, długo zajmować się pruciem, guzdrać się'.

parch od XV w. 'choroba skóry, strupy, krosty jako jej objawy', 'choroba roślin, tworzenie się na nich plam i narośli', daw. też 'zagrzybienie muru', dial. też 'świerzb', 'roślina pasożytnicza, zwłaszcza na lnie', kasz. *parχ* 'parch'. Por. dł. *parch* 'parch, świerzb', gł. *prach* 'ts.', słwń. *prh* 'pleśń, próchno, pylista ziemia, popiół'. Psł. **pr̥chъ* 'to, co się rozsypuje, spierzchnięcie (np. skóry), wysypka, krosty, strupy', rzecz. odczas. od psł. **prchati* 'rozsypywać się, rozpraszać się, pierzchać' (zob. *pierzchać, purchawka*). — Od tego *parchaty, parszywy*; *parszywieć, sparszywieć*.

parcieć *parcieje* od XVII w. 'tracić soczystość, jędrność (o owocach, warzywach)'; z przedr. *sparcieć, sparciały*. Por. r. *pórtitʹ* 'psuć, uszkadzać; marnować'. Od **ьrtъ* 'zepsuty, sparciały', imiesłowu biernego od psł. **pъreti* 'ulegać działaniu wilgoci i ciepła, psuć się, gnić' (zob. *przeć* II)

pardwa od XV w. 'ptak pardwa mszarna, Lagopus lagopus', daw. też 'gatunek dropia, strepet, Otis tetrax'. Wyłącznie polskie, niezbyt jasne. Może z prapostaci **pr̥dy, *pr̥dъve*, zbudowanej jak psł. **kuropъty, *kuropъtъve* 'kuropatwa' (zob. *kuropatwa*), **ǫty, *ǫtъve* 'kaczka' (zob. *kaczka*). Podstawę mógłby stanowić psł. czas. **pr̥deti* 'oddawać głośno gazy' (zob. *pierdzieć*), *-ar-* < **r̥* w rezultacie regularnego rozwoju przed niepalatalnym *d*, jak w (związanych z czas. *pierdzieć*) stp. nazwach osobowych *Pard* XIII w., *Pardołek* XV w., dial. młp. *pardać* 'ledwie istnieć, ledwie, z trudem żyć, wegetować', *pardać się* 'poniewierać się, wałęsać się, włóczyć się', *dopardać* 'dopiąć czegoś, osiągnąć coś z trudem', *napardać się, upardać się* 'umęczyć się, zmordować się'. Ptaka nazwano przypuszczalnie od wzlatywania z trudem, z głośnym trzepotaniem skrzydeł, skojarzonym widocznie z odgłosami innej czynności fizjologicznej.

parob[illegible]od XIV w. 'sługa, służący; młodzieniec', [illegible]p. też 'robotnik pracujący w żupie solnej [illegible]a rzecz księcia', dial. 'syn gospodarski; k[illegible]waler; robotnik'. Płnsł.: cz. *parobek* 'niew[illegible]ik, sługa', dial. 'wyrostek, młodzieniec, [illegible]waler', r. daw. *parobok* 'chłopiec; sługa, [illegible]użący'; por. cz. książk. *parob* 'niewolni[illegible] sługa', słc. *parob* 'sługa', dial. 'stary ka[illegible]ler'. Psł. dial. **paorbъ* i **paorbъkъ* 'człow[illegible]k komuś podporządkowany, podwładn[illegible] sługa', od psł. **orbъ* 'niewolnik' (zob. [illegible]*bić*), z przedr. **pa-* wprowadzającym [illegible]aczenie 'podobny', pierwotne znaczeni[illegible]ktoś podobny (obowiązkami, statusem s[illegible]łecznym) do niewolnika, pracujący jak ni[illegible]olnik'.

parów [illegible] XVII w. 'wąska dolina wyżłobiona przez [illegible]odę, wąwóz, jar'; por. stp. XIII w. *parow*[illegible] 'dolina', dziś dial. 'wąwóz, kałuża, rów w[illegible]żłobiony przez wodę; miejsce grząskie, [illegible]gno', kasz. *p|arova* 'parów, wąwóz, jar'. Z[illegible]chsł.: dł. dial. *parowk* (*parok*) 'parów', [illegible]. *parow* 'skarpa', cz. poet. *parov* 'rów, [illegible]rób'. Sprowadza się do prapostaci **paro*[illegible] / **parova* 'to, co wyryte (np. przez [illegible]ów, jar', rzeczowników odczas. (nazwy rezultatu czynności) od psł. przedrostkowego **po-ryti, *po-ryjǫ* 'poryć, zryć' (zob. *ryć*), z właściwą archaicznym derywatom zamianą czasownikowego przedr. **po-* przez imienny przedr. **pa-* i z archaiczną wymianą rdzennego **y* ⇒ **ov* (zob. *rów*).

parskać od XVI w. 'kichać, prychać', daw. też 'pryskać, opryskiwać', 'dyszeć, ziać', 'syczeć', dial. także *parzkać* 'bryzgać, parskać', kasz. *parskac* 'parskać (o koniu)'; jednokr. *pars(k)nąć*. Ogsł.: cz. *prskat* 'parskać, prychać; trzaskać (o płomieniu); pryskać, bryzgać', r. dial. *pórskatʹ* 'wybuchać nagle śmiechem; pierzchać', ch./s. *prskati* 'pryskać, bryzgać, tryskać'. Psł. **pr̥skati* 'kichać, prychać, parskać', pokrewne z lit. *purkšti* 'tryskać, pryskać; parskać, prychać', łot. *purkstet* 'parskać, prychać, kichać', od pie. **per-s-* 'tryskać, bryzgać, kropić; kichać, parskać, prychać' (rozszerzenie pie. pierwiastka **per-* 'ts.').

part od XVI w. 'grube płótno konopne lub lniane; taśma pleciona ze szpagatu', dial. 'grube zgrzebne płótno', kasz. *part* też

'tkanina zawierająca mały procent wełny'. Ogsł.: słc. dial. *prtok* 'obrus', r. dial. *port* 'gruba tkanina', ukr. dial. *port* 'nić z konopi lub lnu w tkaninie wełnianej; rodzaj płóciennej chusty', scs. *prъtъ* 'kawał tkaniny', ch. dial. *pȑt* '(lniana) odzież'. Psł. **pъrtъ* 'grube płótno lniane lub konopne' to zapewne pierwotny imiesłów bierny **pъrtъ* od psł. **porti*, **porǫ* 'pruć, drzeć, rozcinać' (zob. *pruć*), w takim razie po urzeczownikowieniu wyraz mógł oznaczać 'odpruty, oddarty kawałek tkaniny'. Por. *partacz*, *portki*.

partacz od XV w. 'człowiek pracujący źle, niedbale, nieumiejętnie, kiepski rzemieślnik', daw. 'rzemieślnik nie należący do cechu, pracujący pokątnie', 'ten, kto trudni się naprawą starych rzeczy'. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-acz* od słabo poświadczonego czas. *partać* w XVI w. 'haftować (?)' (por. też kasz. *parcëc* 'partaczyć'), od którego także czas. intensywny z przyr. *-ol-* (por. np. *biadolić*, zob. *biadać*): daw. od XVI w. *partolić* 'wykonywać zawód, nie będąc członkiem cechu', dziś ekspr. *spartolić* 'zrobić coś byle jak, spartaczyć'. Por. (inaczej zbudowane) cz. *prták*, ekspr. *prták* 'szewc reperujący stare buty', słc. dial. *prta* i *prtiak* 'mężczyzna wykonujący także prace kobiece'. Od tej samej podstawy *partanina* 'niewielka, niepopłatna robota, dłubanina'. Podstawowe dla całej rodziny *partać* to czas. odrzecz. od *part* (zob.), pierwotnie zatem 'szyć coś z grubej prymitywnej tkaniny'.

parzyć od XV w. 'zalewać wrzątkiem' (stp. 'oblewać wrzątkiem'), od XVI w. 'powodować odczuwanie wielkiego gorąca; powodować bolesne przypieczenie skóry; poddawać działaniu gorącej pary, kąpieli, okładu', 'wywoływać podrażnienie skóry; mieć właściwości wywoływania takiego podrażnienia', 'przegrzewać, trzymać w cieple'; z przedr. *naparzyć*, *odparzyć*, *oparzyć*, *sparzyć*, *wyparzyć*, *zaparzyć*. Ogsł.: cz. *pařit* 'parzyć, wyparzać', r. *párit'* 'gotować na parze, parzyć; wyparzać; dopiekać, przypiekać, prażyć, palić; parować', ch./s. *päriti* 'parzyć, ogrzewać; wyparzać; robić gorące okłady'. Psł. **pariti*, **parję* 'powodować, że coś ulega działaniu wilgoci i ciepła, ogrzewać, okładać czymś gorącym, oblewać wrzątkiem', czas. kauzat. od psł. **pъrěti*, **pъréjǫ* 'ulegać działaniu wilgoci i ciepła, psuć się' (zob. *przeć* II), utworzony jak *warzyć* 'gotować'. — Od czas. przedrostkowych *napar*, *opar*.

pas od XIV w.; zdr. *pasek*. Ogsł.: cz. *pás*, r. *pójas*, scs. *pojasъ*, ch./s. *pòjās*. Psł. **pojasъ* 'pas, przepaska', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **po-jasati* 'przepasać, przewiązać' (por. stp. XIV–XVI w. *pasać*, *paszę* 'przewiązywać wokół bioder', zob. *rozpasać*, cs., strus. *pojasati* 'otaczać, obwiązywać pasem, opasywać'); podstawowy psł. czas. **jasati* 'przepasywać, przewiązywać' (por. cz. dial. *jasat'* 'drzeć odzież', może z wcześniejszego 'drzeć pasami', strus. *jasalo* 'pas, opaska') pokrewny z lit. *júosti*, *júosmi* 'opasać, przepasać, obwiązać', łot. *juozt*, *juožu* 'ts.' (por. też gr. *zṓnnȳmi* 'opasuję', a także lit. *júosta* 'pas', gr. *zṓnē* 'ts.', stind. *yāh-* 'sznur do przewiązywania się'), z pie. **i̯ōs-* 'opasywać'. Polska postać *pas* winna powstać ze ściągnięcia z **pojas*, zatem w stp. i dziś w gwarach oczekiwalibyśmy formy †*pâs*, tymczasem wyraz ma zawsze niepochylone *-a-* (*-â-* występuje regularnie w zdr. *pâsek*). Może więc zapożyczenie ściągniętej postaci ze stcz. *pás* 'pas'. Znaczenie 'część ciała, talia' wtórne, z 'miejsce, gdzie się zawiązuje pas'. Zob. *pasować* I, *pasować się*, *zapasy*.

pasieka od XV w. 'miejsce, gdzie stoją ule z pszczołami', stp. od XIV w. 'las, zagajnik; łąka leśna', w XVI w. 'polana w lesie, gdzie wypasa się bydło', 'zasieki ze ściętych drzew', 'piwnica', 'kręta droga', dial. też 'poręba, polana; łąka; kawał pola zarośniętego krzakami; pastwisko'. Ogsł.: cz. *paseka* 'poręba, polana; drewno z wykarczowanego lasu', dial. 'osada, pole na karczowisku', r. *páseka* 'pasieka, barć', daw. 'ogrodzenie, zasiek', dial. 'pole, młody zagajnik na miejscu wyciętego lasu; kawałek lasu przeznaczony do wyrębu; karczowisko', br. *páseka* 'poręba, zagajnik, gdzie stoją ule', ch. dial. czak. *pāsika* 'poręba, karczowisko (na którym się uprawia zboże)'. Psł. **pasěka* 'to, co wycięte, miejsce, gdzie wycięto las, poręba', rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. przedrostkowego **po-sěkti* 'ściąć, wyciąć' (por. np. scs. *posěkti* 'ts.'; zob. *siec*), z właściwą archaicznym derywatom za-

mianą czasownikowego przedr. *po- przez imienny przedr. *pa-. Znaczenie 'miejsce, gdzie stoją ule' wtórne, związane z częstym wykorzystywaniem polan i miejsc, gdzie las został wycięty (tj. poręb), do ustawiania uli z pszczołami (zwłaszcza w okresie kwitnienia drzew).

pasierb 'syn męża lub żony z poprzedniego małżeństwa', stp. od XIV w. *pasirzb* / *pasirb* / *pasierzb*, kasz. *pasëřb* / *paseřb*. Płnsł.: strus. *pasrъbъ*, r. dial. *páserb*, ukr. *páserb*, br. dial. *páserb* (por. też słc. dial. *paserbice* 'pasierby', zapewne z polskiego). Psł. dial. **pasŕbъ* 'pasierb', pierwotne złożenie **pa-* w znaczeniu 'podobny' (zob. *pa-*) i rzecz. odczasownikowego *†sŕbъ* 'ten, co ssie, dziecko' od psł. **sŕbati* 'chłeptać, ssać' (zob. *siorbać*), pierwotne znaczenie złożenia prawdopodobnie 'dziecko nie wykarmione własną piersią, niewłasne dziecko'. — Od tego *pasierbica*.

paskuda od XVII w. (ale w XV w. nazwa osobowa *Paskuda*) 'zło, szkoda', daw. 'nieczystości, brudy', dial. 'potwór; człowiek zły, niedobry; człowiek wyrządzający szkodę; złodziej; diabeł', 'rzecz brzydka, paskudztwo', 'szkoda', 'niepogoda, słota, szaruga', *paskudy* mn 'śmieci', *robić na paskudę* 'popełniać sprośność', *wyrządzać paskudę* 'dokuczać', też *paskud* 'wydzielina z wrzodu, ropa', kasz. *paskuda* 'partacz; człowiek brzydki, odrażający; człowiek zły, przykry, nieznośny; tłusta świnia; uosobienie snu'. Płnsł.: cz. dial. *paskuda* 'szkoda; psota', 'swawolnik, wiercipięta', 'smakołyk, przysmak', słc. *paskuda* 'ktoś odrażający, kreatura', r. dial. *páskúda* 'coś wstrętnego, odrażającego', 'psucie', ukr. *paskúda* 'wszetecznik, świntuch, obrzydliwiec', br. pot. *paskúda* 'brzydki, ohydny, niesumienny człowiek', dial. 'coś wstrętnego, odrażającego'. Psł. dial. **paskǫda* / **paskuda* od przedrostkowego czas. **poskǫditi* / **poskuditi* z przypuszczalnym znaczeniem 'uczynić ubogim, biednym, lichym, bardzo marnym, zepsuć, uszkodzić' (por. stp. wyjątkowe XV w. *poskundzić się* 'zniesławić, zhańbić' w Biblii królowej Zofii, wskazujące chyba na **poskądzić*), z wymianą czasownikowego przyr. **po-* na rzeczownikowy **pa-* (zob. *pa-*). Podstawowy czas. **po-skǫditi* związany etymologicznie z psł. **skǫdъ* 'skąpy; biedny, ubogi, lichy' (por. scs. *skǫdъ* 'biedny, ubogi, niedostateczny', r. *skúdnyj* 'skąpy; biedny, ubogi', bg. *oskъ́den* 'będący w niewystarczającej ilości, skąpy, niedostateczny', ch./s. *òskudan* 'niewystarczający, niepełny, słaby, lichy; biedny, ubogi', a także scs. *oskǫděti* 'stawać się lichym, marnym, wyczerpywać się, zanikać, umierać', r. *skudét'* 'ubożeć, wyczerpywać się'), należącym do rodziny psł. **ščęditi* 'szczędzić, oszczędzać' (zob. *szczędzić*). Pierwotne znaczenie derywatu zapewne 'uczynienie czegoś lub kogoś ubogim, biednym, lichym, bardzo marnym, zepsucie, uszkodzenie, szkoda' > 'coś biednego, ubogiego, bardzo marnego, a przez to niemiłego, odrażającego; ktoś biedny, ubogi, bardzo marny, niemiły, odrażający' (por. r. dial. przym. *paskúdyj* 'biedny, ubogi', *paskúdnyj* 'biedny, ubogi, nędzny; lichy, marny, stary; niedobry'), z czego mogły się rozwinąć dalsze pejoratywne znaczenia. Polskie *paskuda* rodzime (za czym przemawia doskonałe poświadczenie całej rodziny wyrazowej w gwarach), *-u-* prawdopodobnie ze starej oboczności **ǫ* / **u*. — Od tego *paskudzić* od XV w. 'zanieczyszczać, brudzić', 'robić coś źle, partaczyć', stp. XV w. 'cudzołożyć', kasz. *paskuʒëc* 'partaczyć', z przedr. *napaskudzić, spaskudzić, zapaskudzić* (por. np. cz. dial. *paskudit* / *paškudit* 'psuć; dokazywać, psocić; delektować się', ukr. *paskúdyty* 'paskudzić, brudzić, psuć', br. *paskúdzic'* 'brudzić, psuć, szkodzić'); *paskudny* od XVIII w. 'odrażający, okropny, brzydki; lichy; zły, przykry, nieznośny, niebezpieczny' (por. np. r. *paskúdnyj* 'paskudny, szkaradny, łajdacki') → *paskudnik* od XVII w. 'człowiek paskudny, brzydki, brudny, niecny' (dial. 'narośl na oku konia', 'choroba zwierzęcia, wzdęcie', kasz. 'czarownik'); *paskudztwo* od XVIII w. 'coś budzącego wstręt, odrazę; obrzydliwość; nieczystości, brudy'.

pasmo od XV w. 'określona ilość uprzędzionych, równolegle ułożonych nitek, mieszcząca się na motowidle', 'rzeczy, przedmioty w układzie ciągłym, wydłużonym, przypominającym wstęgę, pas', daw. też 'opaska opatrunkowa, bandaż, taśma', dial. 'oddzie-

lona część nici w motku przędzy; określona ilość (np. 40, 60) nitek oddzielnie przewiązanych'; zdr. *pasemko*. Ogsł.: cz. *pásmo* 'motek przędziwa', r. *pásmo* 'część motka przędzy', ch./s. *pȁsmo* 'pasmo, motek; wątek'. Psł. **pasmo* 'pęk, określona ilość nici, przędzy (np. w osnowie tkackiej), pasmo', najbliższy odpowiednik łot. *puosms* / *puosma* 'odległość między dwoma końcowymi punktami; ilość lnu wysnuwana z kądzieli, zawarta między dwoma palcami, pęk', por. też pokrewne stwniem. *fasa* / *faso* 'włókno', niem. *Faser* 'ts.', zapewne od pie. **pes-* / **pēs-* 'dmuchać, powiewać', z przyr. **-mo*.

pasować I od XVI w. 'dokonywać pasowania, powoływać do stanu rycerskiego', dawniej też wtórnie 'powoł(yw)ać kogoś na coś; udzielać święceń kapłańskich'; także stp. XV–XVI w. *pasać, paszę* 'pasować na rycerza'. Por. stcz. *pasovati*, cz. *pasovat* 'pasować'. Od *pas* (zob.) w znaczeniu 'obdarować pasem rycerskim'.

pasować II od XIX w. 'być odpowiednim, właściwym, nadawać się', 'dobrze przylegać, przystawać', 'dostosowywać, dopasowywać', kasz. *pasovac* 'dobrze przylegać, przystawać, pasować; odpowiadać, stosować się', *pasuje* / *pasëje* 'uchodzi, wypada'; z przedr. *dopasować*. Por. cz. *pasovat* 'dobrze leżeć, pasować'. Zapożyczenie z niem. *passen* 'dobrze leżeć, pasować; być stosownym, odpowiednim, odpowiadać, nadawać się' (co za pośrednictwem śrhol. *passen* z franc. *passer* 'iść, przechodzić').

pasować się od XVI w. 'mocować się, zmagać się, walczyć z przeciwnikiem'. Por. cz. przest. *pasovat se* 'ts.'. Od wyrażeń *brać się za pasy, chodzić za pasy* 'mocować się, walczyć, trzymając się za pasy' (od *pas*, zob.), w związku z czym *zapasy* (zob.).

pasożyt 'człowiek żyjący cudzym kosztem, darmozjad', 'organizm zwierzęcy lub roślinny bytujący na innym organizmie', od XV w. w etymologicznie uzasadnionej pisowni *pasorzyt* 'darmozjad, pasożyt', stp. XV–XVI w. też *pasirzyt* 'ts.'. Złożenie, człon pierwszy od *paść* 'paść, wypasać' (zob. *paść* II), człon drugi od p. daw. (zachowanego w gwarach) *rzyć* 'tyłek' (por. cz. *řiť*, cs. *ritь*, ch. *rȉt*), z psł. **ritь* 'ts.', pokrewnego z lit. *rietas* 'udo'. Pierwotne znaczenie złożenia 'ten, który pasie swój tyłek'. — Od tego *pasożytniczy, pasożytować*.

pasterz od XV w. (od XIV w. *pastyrz*) 'pasący bydło'. Ogsł.: cz. *pastýř*, r. *pástyr'*, scs. *pastyrь* 'pasterz'. Psł. **pastyrь* 'pasący bydło, pasterz', od psł. **pasti* 'paść bydło, doglądać bydła na pastwisku' (zob. *paść* II), z wyjątkowym przyr. **-tyŕь* (< **-t-yŕь*, jak np. **-t-uchъ*, zob. *pastuch*). — Od tego *pasterski, pasterstwo*.

pastuch od XIV w. 'pasterz'. Ogsł.: cz. *pastuch*, r. *pastúch* 'pasterz', scs. *pastuchъ* 'pasterz'. Psł. **pastuchъ* 'pasterz', od psł. **pasti, *pasǫ* 'pilnować, doglądać bydła na pastwisku, paść, wypasać' (zob. *paść* II), z przyr. **-tuchъ* (co do budowy por. np. r. *petúch* 'kogut' < psł. dial. **pětuchъ* 'ts.' od psł. **pěti* 'śpiewać, piać', r. *pet'* 'ts.').

pastwa od XV w. 'pokarm, żer; zdobycz, łup', stp. 'pastwisko; pasza; pasienie; prawo wypasu', w XVI w. 'pastwisko', 'pasienie, wypasanie, żerowanie', 'pokarm zwierzęcy', dial. 'pasienie, pasza', kasz. *pastva* / *pastev* 'pasza; pastwisko', na Helu 'kasztan, Castanea sativa'. Ogsł.: cz. *pastva* 'pasienie, wypas; uczta; pasza', słc. *pastva* 'wypas; pastwisko; pasza zielona', przen. 'rozkosz, przyjemność', ukr. *pástva* 'wierni jednej parafii, parafianie', dial. 'pasienie, wypas', ch./s. *pȁstva* 'trzódka duchowna, wierni'. Psł. **pastva* 'pasienie, wypas', od psł. **pasti, *pasǫ* 'paść, wypasać' (zob. *paść* II), nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana w 'pasza, pokarm', 'pastwisko' i 'pasąca się trzoda') z przyr. **-tva* (por. *bitwa, modlitwa*). — Od tego *pastewny*. Zob. *pastwić się, pastwisko*.

pastwić się od XVI w. 'znęcać się, dręczyć', daw. od XVI w. też 'karmić się, żywić się', od XV w. *pastwić* 'paść, karmić'. Czas. odrzecz. od *pastwa* (zob.), znaczenie 'znęcać się, dręczyć' zapewne z wcześniejszego 'pożerać w sposób okrutny', co wynikało z obserwacji zachowań niektórych zwierząt w czasie pożerania upolowanej ofiary.

pastwisko od XV w. 'miejsce wypasu bydła', daw. i dial. też *paswisko* / *paświsko* 'ts.', kasz. *pastv́isko* / *pastv́išće* 'ts.'. Por. cz. *pastvisko* 'ts.', słc. *pastvisko* 'ts.'; też cz. *pastviště* 'pastwisko', r. *pástbišće* 'pastwisko'. Od

pastwa 'pasienie, wypas', nazwa miejsca z przyr. **-isko* / **-išče*, pierwotne znaczenie 'miejsce pasienia, wypasu'.

pasza od XV w. 'pożywienie zwierząt gospodarskich', daw. XVI w. 'pastwisko', dial. 'miejsce żerowania zajęcy'. Ogsł.: słc. *páša* 'wypas', ukr. *páša* 'trawa na pastwisku, pastwisko', ch./s. *pāša* 'pasza, pastwisko'. Psł. **paša* [< **pas-ja*] 'pasienie, wypas', nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. **pasti* (zob. *paść* II), z przyr. **-ja*.

paszcza od XVII w. 'otwór gębowy zwierząt (zwłaszcza drapieżnych)', rubasz. 'jama ustna, usta'. Por. cz. dial. *pašča* 'pysk, paszcza', ukr. *pášča* 'paszcza', dial. *paščá* 'szczęka', br. *pášča* 'paszcza'. Zapewne ekspresywne skrócenie kontynuantów płnsł. **paščeka* 'paszcza, pysk' (zob. *paszczęka*).

paszczęka od XVI w. 'paszcza, pysk', wcześniej, od XIV w. *paszczeka* 'otwór gębowy u zwierząt, pysk, paszcza', obelż. 'jama ustna, usta, twarz', dial. *paszczeka* 'pysk, morda u zwierząt', pogardl. 'usta'. Por. cz. *paštěka* 'paszcza', r. dial. *páščeka* 'szczęka, policzek', ukr. *paščéka* 'paszcza', dial. *paščéky* mn 'szczęki', br. dial. *páščaka* 'dolna szczęka'. Płnsł. **paščeka* 'paszcza, pysk', z przedr. **pa-* (zob. *pa-*) od psł. **ščeka* 'dolna część twarzy' (zob. *szczęka*), pierwotne znaczenie może 'to, co jest podobne do szczęki, co ma kształt szczęki'.

paść I *padnę* od XIV w. 'przewrócić się, zwalić się', 'zginąć gwałtowną śmiercią', 'spuścić się szybko z góry na dół, zlecieć'; z przedr. *napaść* 'zaatakować' (stp. od XV w. 'spotkać, przydarzyć się, przytrafić się', w XVI w. także 'dosięgnąć, złapać', 'podpaść, ulec'), *odpaść, opaść, przypaść, rozpaść się, spaść, upaść, wpaść, wypaść, zapaść*; wielokr. *padać*, z przedr. *napadać, odpadać, opadać, przepadać, przypadać, rozpadać się, spadać, upadać, wpadać, wypadać, zapadać*. Ogsł.: stcz. *pásti, padu* (dziś cz. *padnout*), r. *past', padú*, scs. *pasti, padǫ*. Psł. **pasti*, **padǫ* 'paść, spaść, upaść, przewrócić się', wielokr. **padati*, pokrewne ze stind. *pádyatē* 'pada', awest. *paⁱδya-* / *paⁱϑya-* 'przesuwać się w dół', stang. *ge-fetan*, stwniem. *gi-fezzan* 'paść', od pie. **ped-* 'paść'. Niejasna jest słow. długa samogłoska rdzenna *-a-* < **-ō-* w formie **pasti*. W związku z tym nie można wykluczyć, że wcześniejszy był czas. wielokr. **padati* (od pie. **ped-*, z wymianą samogłoski rdzennej i z właściwym czasownikom wielokr. jej wzdłużeniem **e* ⇒ **ō* > **a*; ogniwem pośrednim byłby chyba niezachowany czas. z rdzennym **-o-*, tj. *†pod-*). Do **padati* w takim razie dotworzono by czas. **pasti*, **padǫ* z zachowaniem długiej samogłoski rdzennej uzasadnionej tylko w czas. wielokrotnym. — Od czas. przedrostkowych *napad, odpad, opad, rozpad*; *odpadek, przepadek, przypadek, spadek, upadek, wypadek*; *wpadka, zapadka*.

paść II *pasę* od XIV w. 'pilnować bydła, owiec na pastwisku; dawać jedzenie, karmić'; wielokr. *napaść, opaść, wypaść*; wielokr. *pasać*, z przedr. *wypasać*. Ogsł.: cz. *pást, pasu*, r. *pastí, pasú*, scs. *pasti, pasǫ*. Psł. **pasti*, **pasǫ* 'pilnować, doglądać bydła na pastwisku, paść, wypasać', pokrewne z łac. *pāscō, pāscere* 'paść', toch. A *pās-*, B *pāst-* 'strzec', het. *paḫḫaš-* / *paḫš-* 'strzec, pilnować', z pie. **pā-s-* 'karmić, paść' (rozszerzenie pie. pierwiastka **pā-* 'karmić, żywić, paść', od którego np. gr. *patéomai* 'jem i piję', goc. *fōdjan* 'karmić', ang. *food* 'pożywienie'). Zob. *pasożyt, pasterz, pastuch, pastwa, pastwisko, pasza*.

patelnia od XVIII w. 'płaskie naczynie kuchenne', daw. od XVI w. w starszej postaci *patella* / *patela* 'płaskie naczynie, zwłaszcza kuchenne', 'przenośne naczynie z kraty lub płyty metalowej, na której żarzy się ogień, służące do ogrzewania'. Zapożyczenie ze śrłac. *patella* 'patelnia', co z łac. lud. *patella* 'ts.', pochodzącego z łac. *patina* 'patelnia, półmisek' (por. zapożyczoną inną drogą *panew*). Pierwotne zapożyczenie *patel(l)a* otrzymało przyr. *-nia* jak *kielnia* (wobec stp. *kiella*, zob. *kielnia*). Zdr. *patelka* utworzone od stp. *patela* (por. też kasz. *patelka* 'kotlarz'), dziś zwykle *patelenka* (od *patelnia*).

patoka od XVI w. 'miód oddzielony od wosku, czysty miód płynny', dial. też 'płynny tłuszcz', 'gęsta potrawa', 'miejsce zalane wodą, wilgotne, bagniste; wielka głębia w rzece', stp. *patoki* mn 'liche, cienkie piwo'. Ogsł.: cz. *patoky* mn 'liche, cienkie, zwietrzałe piwo; zlewki', r. *pátoka* 'brzecz-

ka, patoka', ch./s. *pàtoka* 'słaba wódka spływająca na końcu z kotła'. Psł. **patoka* 'to, co spływa, co płynie, co jest płynne' od psł. czas. przedrostkowego **po-tekti* 'pociec, popłynąć' (zob. *ciec*) z właściwym archaicznym rzecz. odczas. wzdłużeniem samogłoski w przedrostku **po-* → **pa-* (zob. *pa-*). Zob. *napatoczyć się*.

patrochy mn od XVI w. łow. 'niejadalne wnętrzności zwierząt łownych'. Zapewne zapożyczone ze wschsł. (jak sporo innych wyrazów łowieckich), por. br. *pátrachi* mn 'wnętrzności' oraz r. *pótroch*, mn *potrochá* 'podroby', ukr. *pótroch* / *pótruch*, mn *potruchý* 'wnętrzności, trzewia, podroby', br. *patrachí* mn (dial. *pótrachi* / *pótrochi* i *pótroch*) 'wnętrzności', utworzone od psł. **trocha* 'drobina, odrobina' (zob. *trochę*). Pokrewnym rodzimym wyrazem jest dial. *patroch* 'pyłek, drobne okruchy', 'drobny mak wysypujący się z makówek', 'dziki mak, którego dojrzałe makówki otwierają się same i przez dziurki wysypują nasienie'. — Od tego *patroszyć* 'wyjmować ze zwierzęcia wnętrzności', *wypatroszyć*.

patrzeć *patrzę*, pierwotnie *patrzyć*, *patrzę* od XV w. 'kierować oczy na kogoś, coś, spoglądać, widzieć, zobaczyć', 'oczekiwać, czekać na coś', 'szukać', 'zważać na coś, brać pod uwagę; przestrzegać czegoś', 'dążyć do czegoś, chcieć czegoś', 'strzec się czegoś', 'dotyczyć czegoś', 'zajmować się czymś', dial. także 'należeć; należeć się'; z przedr. *opatrzyć* od XV w. 'naprawić, doprowadzić do porządku; wyposażyć w coś potrzebnego, niezbędnego; oczyścić ranę i założyć opatrunek', stp. 'zobaczyć, obejrzeć', 'zbadać, wypróbować, przekonać się', 'zdecydować, rozstrzygnąć', 'zadbać, zatroszczyć się o kogoś', 'zapobiec', daw. też 'rozpatrzyć', 'sprawić, obmyślić, załatwić', *opatrzyć się* 'zabezpieczyć się' (→ *zaopatrzyć* 'wyposażyć'), *popatrzyć*, *upatrzyć*, *wpatrzyć się*, *zapatrzyć się*; wielokr. *-patrywać*: z przedr.: *opatrywać* (→ *zaopatrywać*), *popatrywać*, *upatrywać*, *wpatrywać się*, *wypatrywać*, *zapatrywać się*. Por. cz. *patřit* 'należeć, odnosić się (do kogoś)', książk. 'patrzeć, spoglądać', *pátrat* 'poszukiwać, tropić, śledzić, badać', słc. *patriť* 'należeć; dotyczyć', *pátrať* 'śledzić, tropić', ukr. dial. *pátryty* 'patrzeć, spoglądać, spostrzegać', br. dial. *pátryc'* 'szukać, wypatrywać', ch. dial. *pàtriti* 'należeć do kogoś; przynosić korzyść'. Psł. dial. **patriti* (może też **patrati*) 'kierować wzrok na coś, spoglądać, patrzeć, wypatrywać czegoś; dbać o coś, troszczyć się; przynosić korzyść, należeć do kogoś', bez pewnej etymologii. Najbardziej prawdopodobne wydaje się dopatrywanie się tu archaicznego czas. odrzecz. od pie. **pātro-* 'pożywienie, pasza, karma, karmienie' (poświadczonego w stwniem. *fuotar*, śrwniem. *vuoter*, niem. *Futter* 'pasza, karma, obrok', orm. *haurán* 'stado'), od pie. pierwiastka **pā-* 'karmić, żywić, paść' (zob. *paść* II), z pie. przyr. **-tro-*. W takim razie psł. **patriti* / **patrati* miałyby pierwotne znaczenie 'dawać pożywienie, karmę, paszę, karmić, hodować', stąd 'zaopatrywać, dbać o coś, doglądać czegoś, kogoś' > 'kierować wzrok na coś, na kogoś, patrzeć, wypatrywać'. — Od czas. przedrostkowego *opatrunek*. Zob. *opatrzność*.

patyk od XVI w. (daw. też *patyka*) 'suchy pręt, kijek, cienkie drewienko', w gwarach też w specjalnych znaczeniach, np. 'cienka listewka w bronie', 'deska, w której tkwi górny koniec drążka do obracania żaren', *patyki* mn i *patyk* 'przegroda, zagroda, ogrodzenie, np. dla cieląt i źrebiąt, owiec itd.; kojec; chlewik'; zdr. *patyczek*. Por. cz. dial. las. *patyk* 'kij', słc. *patýk* 'ts.', ukr. *patýk* / *patýka* 'kij, patyk', br. dial. *patýk* 'kawałek kija', *patýka* 'kij, pręt'. Płnsł. **patykъ* / **patyka* 'kij, patyk; to, co się wtyka', od przedrostkowego czas. **po-tykati* 'wtykać, zatykać', p. daw. *potykać* 'dotykać, wtykać, zatykać' (zob. *tknąć*), z właściwym archaicznym rzecz. odczas. wzdłużeniem samogłoski w przedrostku **po-* → **pa-* (zob. *pa-*). Pierwotne znaczenie 'to, co się wtyka w coś', widoczne w p. dial. *patyk* 'przegroda, zagroda, ogrodzenie'.

paw *pawia* od XV w. (w XIV w. nazwa osobowa *Paw*), stp. *paw*, *pawa* 'ptak Pavo cristatus'. Por. cz. *páv* 'ts.'. Zapożyczenie ze stwniem. *phāwe* 'paw', które za pośrednictwem jakiegoś wyrazu romańskiego z łac. *pāvō* 'ts.' (co przejęte z nieustalonego języka orientalnego).

pazerny od XX w., w XIX–XX w. też *pażerny* / *pażyrny* 'żarłoczny, chciwy', przejęte z gwar (*pazerny* w postaci z mazurzeniem), gdzie *pażerny* / *pazerny* / *pazyrny* 'chciwy, łakomy, żarłoczny, drapieżny'. Od rzecz. *pażera* / *pażyra* z przypuszczalnym znaczeniem 'ten, który chciwie, żarłocznie pożera; kto się z kimś żre, użera', poświadczonego jednak w znaczeniach wtórnych: stp. XV w. *pażyra* (czy *pazyra*) 'ogórecznik lekarski, Borrago officinalis', dial. *pazera* 'człowiek lubiący kląć', *pazyra* 'kłótliwa baba', od przedrostkowego czas. *pożerać* 'zjadać łapczywie', *pożreć się* 'pokłócić się gwałtownie, zażarcie', z wymianą czasownikowego przedr. *po-* na rzeczownikowy *pa-* (zob.).

paznokieć od XVI w., wcześniej, od XIV w., *paznogieć*, dial. *paznogieć* / *paznocheć* / *paznokieć* i *paznochć* / *paznokć*, kasz. *paznokc* / *pagznokc* / *pazgnoc*. Ogsł.: cz. *pazneht* 'racica', pejor. 'łapa; kopyto', strus. *paznogъtь* 'końcowy człon palca; dolna część nogi zwierzęcej nad kopytem', r. dial. *paznógť* / *paznókť* 'człon palca, na którym rośnie paznokieć', scs. *paznegъtь* 'kopyto'. Psł. **paznogъtь* / **paznegъtь* 'część kończyny z paznokciami, pazurami', od psł. **nogъtь* / **negъtь* 'paznokieć, pazur' (por. p. daw. i dial. *nogieć* / *nokieć*, cz. *nehet*, *-htu*, r. *nógoť*, ch./s. *nȍkat*), odpowiadające lit. *nagùtis* 'paznokieć, pazur', stpr. *nagutis* 'paznokieć', związane etymologicznie z *noga* (zob.), z przedr. *paz-* (por. *paździerze*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'to, co jest pod paznokciem, pod pazurem', tj. 'to, na czym znajduje się paznokieć, pazur'. W polskim wyraz zmienił znaczenie na 'płytka rogowa pokrywająca powierzchnię grzbietową ostatnich członów palcowatych u człowieka', wypierając starszy wyraz z tym znaczeniem *nogieć* / *nokieć*.

pazucha od XVI w. 'pacha', 'miejsce pod ubraniem na piersi, zanadrze', dial. też 'kąt w budowli, tworzony przez stykające się ściany', kasz. *pˡazëχa* 'pazucha'. Ogsł.: słc. *pazucha* 'pacha', r. *pázucha* 'pazucha, zanadrze', scs. *pazucha* 'zanadrze, pierś, naręcze; pacha', ch./s. *pȁzuh* m / *pȁzuho* n, dial. *pȁzuha* / *pȁzduha* 'pazucha, pacha', słwń. *pȃzduha* 'pazucha, pacha', *pȃzha* 'ts.'. Niewątpliwie wyraz pochodzenia psł., jednak niepewna jest pierwotna postać i etymologia. Najbardziej prawdopodobny związek z p. dial. *paza* 'wyżłobienie w belce służące jako zaczep do spojenia z drugą belką', strus. *pazъ* 'ts.', r. *paz* 'rowek, wyżłobienie, fuga', słwń. dial. *pȃz* 'łącze, miejsce styku, fuga'. W takim razie psł. **pazucha*, ekspresywny derywat od psł. **pazъ* / **paza* 'miejsce styku, połączenia dwóch części (pod kątem), wyżłobienie służące do połączenia dwóch części' z przyr. *-ucha*, oznaczałby najpierw 'miejsce, gdzie się coś styka pod kątem, wgłębienie', wtórnie 'zakątek na piersiach pod ubraniem w okolicy pachy, zanadrze', a potem 'wgłębienie między wewnętrzną stroną ramienia a bokiem klatki piersiowej, pacha'. Psł. **pazъ* (od którego derywatem zachsł. **paźa* [< **paz-ja*] 'pacha', por. stp. *paża*, cz. *paže*, słc. dial. *paža*), zapewne od pie. **pag-* / **pak-* 'przymocować, przywiązać, przystosować'.

pazur od XVI w. 'paznokieć zwierzęcia', dial. też *pazdur*, *pazura*, *pazor* / *pazdor* 'ts.', 'paznokieć człowieka', kasz. *pazura* 'pazur, szpon; ręka, dłoń'; zdr. *pazurek*. Płnsł.: cz. *pazour* 'pazur, szpon', r. dial. *pazúr* 'pazur', ukr. *pázur* 'pazur, szpon'; por. dł. *pazora* 'pazur', gł. *pazor* 'ts.', ukr. dial. *pázor* 'palec u nogi, pazur', *pázoŕ* 'pazur, szpon'. Psł. dial. **pazurъ* / **pazorъ* 'pazur, szpon', niezbyt jasne, może ekspresywne skrócenie psł. **paznogъtь* 'część kończyny z paznokciami, pazurami' (zob. *paznokieć*), z przyr. **-urъ* / **-orъ*.

październik od XV w. 'dziesiąty miesiąc roku', kasz. *pazʒeřńik* 'ts.'. Od *paździerze* (zob.), nazwa jesiennego okresu międlenia lnu i konopi, pozyskiwania paździerzy, por. w XVI w. *październy*, przym. w funkcji rzecz. 'październik' (pierwotnie 'odnoszący się do paździerzy').

paździerze od XV w. (stp. i dial. *paździrze*) 'wewnętrzne części łodygi lnu, konopi, odpadające przy międleniu', kasz. *pazʒeřė* 'skórka pokrywająca włókno lnu'. Ogsł.: cz. *pazdeří* n 'paździerze', ukr. dial. *pazdír'ja* n. 'ts.', słwń. *pazdẹ̑rje* 'ts.'. Psł. **pazderьje* 'niewłókniste części łodyg lnu, konopi, odpadające przy międleniu, paździerze', rzecz.

zbiorowy z przyr. *-ьje od psł. *pazderъ 'niewłóknista część łodygi lnu, konopi, odpadająca przy międleniu' (por. p. daw. od XVI w. i dial. paździor 'sucha cząsteczka rośliny, źdźbło', stp. XV-XVI w. paździoro 'ts.', kasz. pl'azʒorë mn 'skórka pokrywająca włókno lnu', słc. pazder 'paździerz', r. dial. pázder 'ts.', słwń. pazdér 'ts.'), zachsł. też *pazderь ż 'ts.' (por. p. daw. i dial. paździerz ż, nowsze ze zmianą rodzaju paździerz m 'skórka pokrywająca włókno lnu, konopi', w tym znaczeniu dł. pazdźeŕ ż i m, gł. pazdźer ż, słc. pazder ż). Podstawowe rzecz. *pazderъ / *pazderь to derywaty od psł. *derti 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać; zdzierać (skórę ze zwierzęcia, korę z drzewa), łupić; drapać, skrobać' (zob. drzeć), z przedr. *paz- (zob. paznokieć). Pierwotne znaczenie 'to, co odpada przy darciu (międleniu) lnu'. Zob. październik.

pąk od XV w. (stp. pęk) 'zawiązek łodygi, liścia lub kwiatu'; zdr. pączek 'mały pąk'. Por. cz. puk 'pąk, pączek; kant', słc. puk 'pąk, pączek'. Zachsł. *pǫkъ 'pąk', rzecz. odczas. od psł. *pǫkati 'puszczać liście, rozwijać się' (zob. pękać). Niezależnym derywatem od psł. *pǫkati / *pukati 'stukać, uderzać, trzaskać; łamać się, rozłupywać się, pękać z trzaskiem, z hukiem' jest p. pęk 'dźwięk powstający przy pękaniu czegoś', por. dł. puk 'huk, trzask, uderzenie; rysa, szczelina, pęknięcie', cz. puk 'pęknięcie, szczelina', słwń. pòk 'trzask, łoskot; uderzenie batem', 'szczelina, rysa'.

pątnik od XV w. 'pielgrzym', stp. też 'podróżny, wędrowiec'. Ogsł.: cz. poutník 'podróżny; pielgrzym', r. pútnik 'podróżny, wędrowiec', scs. pǫtьnikъ 'podróżny, przechodzień'. Psł. *pǫtьnikъ 'podróżny, wędrowiec', od psł. *pǫtь m 'droga', por. stp. XV w. pąć ż 'wędrówka, podróż w dalekie strony', dial. 'droga; podróż, pielgrzymka', cz. pouť 'droga; podróż', r. puť m 'droga; podróż, podróżowanie', scs. pǫtь 'droga'. Podstawowe psł. *pǫtь pokrewne ze stpr. pintis 'droga', łac. pōns, pontis 'most', gr. pátos [< *pn̥t-o-] 'ścieżka', póntos 'morze' (pierwotnie 'przeprawa, droga morska'), stind. pánthā- 'droga', z pie. *pont- / *pn̥t- 'droga, przejście' (od pie. *pent- 'iść, przejść').

pchać od XV w. 'posuwać przed sobą, napierając na coś, przesuwać; wkładać, wpychać'; z przedr. dopchać się, napchać, wepchać, zapchać; wielokr. pychać stp. XV w. 'przebijać, przenikać; popychać, potrącać', z przedr. napychać, odpychać, popychać, rozpychać, spychać, wpychać, wypychać, zapychać; jednokr. pchnąć, odepchnąć, opchnąć, popchnąć, wepchnąć, zepchnąć. Ogsł.: cz. píchat 'kłuć, nakłuwać', r. picháť 'pchać, szturchać, popychać', ukr. pcháty 'pchać, popychać; wpychać', słwń. pháti / peháti 'pchać, popychać, odpychać; szturchać'. Psł. *pьchati [< *pĭs-ā-] 'pchać, popychać, posuwać', wielokr. *pichati (z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej *ь → *i), prapokrewne z lit. paisýti 'młócić (zboże)', łac. pinsō, pīnsere 'tłuc, rozcierać, mleć', gr. ptíssō 'tłukę w stępie, w moździerzu; wieję, przesiewam ziarno', stind. pináṣṭi 'tłucze, miele', od pie. *pei̯s- / *pis- 'tłuc, miażdżyć, kruszyć' (por. piasta). W polskim oczekiwalibyśmy czas. wielokr. †pichać, jednak od najdawniejszych czasów poświadczona jest forma (-)pychać, z niejasnym -y-, może analogicznym do czasowników typu dychać, pychać.

pchła od XV w. 'owad Pulex irritans', w gwarach też pcha / pka / pła / płecha, w gwarach peryferycznych postaci z pierwotnym b-: błecha / błycha; zdr. pchełka od XVI w., daw. XVI-XVII w. płeszka 'pchła', w stp. XV w. błeszka 'gatunek babki' (i błesznik 'rdest plamisty, Polygonum persicaria', por. dziś bot. babka płesznik 'Plantago psyllium'). Ogsł.: cz. blecha, stcz. blcha, r. blochá, słwń. bólha, bg. bъlchá. Psł. *blъcha [< *blŭsā] 'pchła', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. blusà, łot. blusa 'ts.', w innych językach ie. bliskie (ale nie identyczne) nazwy owada, np. gr. psýlla, psýllēs [< *blusi̯ā], stind. plúši-, łac. pūlex [< *pusl-]. Polska postać pchła powstała w rezultacie przekształcenia pierwotnej *błcha (por. w XVI w. dop. l. mn błech / płech): przestawienie i upodobnienie pod względem dźwięczności grupy spółgłoskowej *błch > pchł.

pełnić od XIV w. 'wykonywać, sprawować, wypełniać, spełniać, odbywać', daw. 'napełniać', 'pić, przepijać do kogoś'; z przedr. dopełnić, napełnić, popełnić; przepełnić, speł-

nić, wypełnić, zapełnić; wielokr. *-pełniać*: z przedr. *dopełniać, popełniać, przepełniać, spełniać, wypełniać, zapełniać.* Ogsł.: cz. *plnit* 'napełniać; spełniać, wypełniać coś', r. *pól-nit'* 'pogrubiać', ch./s. *pùniti* 'pełnić, wypełniać, zapełniać', 'spełniać, realizować'. Psł. **pl̥niti* 'czynić pełnym, napełniać, wypełniać' (z czego dalsze znaczenia), czas. odprzym. od psł. **pl̥nъ* (zob. *pełny*).

pełny, *pełen* od XIV w. 'zawierający wiele czegoś, obficie zaopatrzony', 'owładnięty, przeniknięty czymś, przepełniony'. Ogsł.: cz. *plný* 'pełny, zapełniony; zupełny, całkowity; okrągły, pulchny, tłusty', r. *pólnyj* 'pełny; otyły, tłusty; całkowity, kompletny', scs. *plьnъ* 'pełny'. Psł. **pl̥nъ* 'napełniony, wypełniony czymś całkowicie; cały, całkowity, zupełny, kompletny', dokładnie odpowiada lit. *pìlnas*, łot. *pilns*, stind. *pūrṇás*, awest. *pərəna-*, goc. *fulls*, wszystkie z pie. **pl̥-no-* 'nalany, napełniony', od pie. pierwiastka **pel(ə)-* 'lać, polewać, nalewać, sypać, nasypywać, napełniać' (od którego np. lit. *pìlti* 'lać, wylewać'). — Od tego *pełnia, niespełna* (stp. 'niezupełnie, niekompletnie'). Zob. *pełnić.*

pełzać od XVIII w. (w XVI w. z przedr. *spełzać*) 'czołgać się, przesuwać się', 'piąć się, wić się (o roślinach)', 'ukazywać się i niknąć, palić się niepewnie, migotać, pełgać (o płomieniu, świetle)'; *pełznąć* 'pełzać, czołgać się', 'tracić intensywność, blaknąć, płowieć (o kolorach)', dial. też 'wypadać (o włosach)'. Ogsł.: stcz. *plzati* 'pełzać, leźć', słc. *plznuť* 'linieć; wypadać (o włosach, sierści)', dial. *plz(i)eť* 'linieć; łysieć', r. *pólzat'* 'pełzać', scs. *plьzati* 'ts.'. Psł. **pl̥zati* 'poruszać się po jakiejś powierzchni na brzuchu, czołgać się', czas. wielokr. od psł. **pelzti, pl̥zǫ* czy może **pl̥zti, *pelzǫ* 'pełzać, czołgać się', por. p. dial. *pleźć się, plozę się* 'pełzać, czołgać się', r. *polztí, polzú* 'pełzać, czołgać się; piąć się, wić się', ch. dial. *pústi, -zēm* 'czołgać się, pełzać; wypadać (o włosach)', cs. *plьsti, -zǫ* 'pełzać, czołgać się'. Podstawowy psł. czas. **pl̥zti* czy **pelzti* bez pewnych odpowiedników ie., zapewne więc psł. innowacja, może od pie. **pel-ǵʰ-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **pel-* 'poruszać się tam i z powrotem'. Zob. *płoza.*

perła od XIV w., w stp. też *pierła / piorła*, w XVI w. *perła*, rzadko *parła* i *pierła*; zdr. *perełka*. Por. cz. *perla*, r. *perl*, ch./s. *pèrla*. Zapożyczenie z niem. *Perle*, stwniem. *perula / perala* 'perła', co z łac. lud. **perla* (czy **perula*), które z łac. *perna* 'szynka', wtórnie (przez podobieństwo kształtu) 'rodzaj muszli'. — Od tego *perlić się, perlisty.*

perz od XV w. (stp. *pyrz*) 'pospolity chwast polny Agropyron repens' (dawniej też inne uciążliwe w rolnictwie rośliny, np. oset). Ogsł.: cz. *pýr / pýř* 'perz', r. *pyrej* 'perz', ch./s. *pîr* 'pszenica; orkisz, szpelc'. Psł. **pyrъ* 'odmiana pszenicy, pszenica szpelc, Triticum spelta' (od tego zachsł. **pyŕь* [< **pyr-jь*], wschsł. **pyrъjь* 'perz'), pokrewne z lit. *pūras* 'ziarno pszenicy', *pūraĩ* mn 'pszenica ozima', łot. *pūŗi* 'pszenica ozima', stpr. *pure* ż 'stokłosa żytnia, Bromus secalinus', stang. *fyrs* 'perz', gr. *pȳrós* 'pszenica, ziarno pszenicy', wszystkie od pie. **pūro-* 'ziarno, zboże'. Dawna nazwa gatunku zboża, po zarzuceniu jego uprawy przeniesiona na pospolity chwast.

perzyna (stp. i dial. też *pyrzyna*) od XV w. 'to, co się pali lub zostało zniszczone pożarem, zgliszcze', stp. 'proch, pył, gorący, rozżarzony węgiel, tlący się popiół', dial. *pyrzyny* 'popiół z węgla', *perzyny* 'popiół ze słomy', kasz. *pˡërëna / përna* 'odrobina, niewielka ilość'; por. daw. od XV w. *perz* (stp. *pyrz*) 'rozżarzony węgiel, popiół gorący, żarzący się, popielisko, zgliszcze', *perzenie / perzynie* 'ts.', a także daw. *perzyć się* 'zapalać się', w XVI w. 'pysznić się; złościć się' (zob. *zaperzyć się*). Por. dł. *pyrina* 'popiół, iskra', cz. dial. *pýř* 'żar pod popiołem', r. dial. *pýrej* 'podpałka'. Psł. **pyrь* i **pyrina* 'gorący, żarzący się popiół', pokrewne z gr. *pȳ̃r, pyrós* 'ogień', stwniem. *fiur* 'ogień' (dziś niem. *Feuer* 'ts.'), irl. *úr* 'ts.', łac. *pūrus* 'czysty', od pie. **peu̯ōr- / *pūr-* 'ogień'.

pestka od XVI w., wcześniej stp. od XIV w. i dial. *pecka* 'twarda warstwa owocni z zawartym w niej nasieniem' (*-st-* wtórne, prawdopodobnie pod wpływem synonimicznego *kostka*, zob. *kość*), w XVI w. też 'kulka, grudka', dial. też 'kamień służący do podparcia i zamocowania jakiegoś elementu, jako fundament pod węgłem domu; kamień

lub kloc podkładany pod przycieś budynku; kamień na miedzy jako znak graniczny', 'bochenek chleba'. Ogsł.: cz. *pecka* 'pestka', 'kamień w polu', r. *póčka* 'pączek, zarodek', 'nerka', dial. 'okrągły kamień', ch. dial. czak. *pàčka*, kajk. *pečka* 'pestka różnych owoców; jagoda winogrona; jagoda winogrona bez łupiny; łupina jagody winogrona'. Psł. **pъťьka* 'niewielki okrągły przedmiot (np. grudka, kamyk, pestka, pączek)', zdr. z przyr. *-ьka od psł. **pъťa* [< **pŭt-jā*] 'coś zaokrąglonego, okrągłego (np. gruda, kamień)' (na wyraz podstawowy wskazują fakty polskie: daw. XVII w. *pce* mn 'legary w piwnicy pod beczkami, podstawki', dial. *peca* 'bryła gliny, wapna, śniegu, błota, ziemi', 'plaster miodu', 'bochen chleba'). Podstawowy rzecz. **pъťa* prapokrewny z lit. *paũtas* 'jajo, jądro', łot. *pàuts* 'ts.' i dalej z lit. *pùsti, puntù* 'nabrzmiewać, puchnąć', od pie. **pu-t-* będącego rozszerzeniem pierwiastka **pū-* / **peu̯-* / **pou̯-* 'nadęty, nabrzmiały, napęczniały'.

pewny od XV w., *pewien* 'taki, który niewątpliwie nastąpi', 'godny zaufania', 'niewątpliwy, udowodniony', 'niezawodny, skuteczny', 'całkowicie przekonany, nie mający wątpliwości, ufny', 'bezpieczny', *pewien* 'jakiś, bliżej nieokreślony; jeden z wielu, niejaki, niektóry', stp. *pewny* 'określony, wyznaczony', 'wzbudzający zaufanie, dobry, wypróbowany', 'ustalony, stały, trwały, mocny, niewzruszony', 'wolny od niebezpieczeństw', 'doskonały'; przysł. *pewnie* 'w sposób zdecydowany, śmiały, bez wahania, sprawnie; prawdopodobnie, chyba', *pewno* 'prawdopodobnie', *na pewno* 'bez wątpienia, z pewnością'. Odpowiedniki tylko w cz. i słc.: cz. *pevný* 'stały, trwały, wytrzymały; mocny, silny; zdecydowany, twardy', słc. *pevný* 'silny, mocny; stały, trwały; pewny, zdecydowany'. Zachsł. przym. **pъvьnъ* 'taki, co do którego można żywić przekonanie, że spełni oczekiwania, nadzieje, któremu można ufać, godny zaufania, niezawodny', od psł. czas. **pъvati* 'być o czymś przekonanym, spodziewać się, mieć nadzieję' (por. stp. XIV–XV w. *pwać* 'ufać, mieć nadzieję', *pwa* 'nadzieja'), o pochodzeniu zob. *ufać*. — Od tego *zapewne* przysł. (por. stp. XV w. *zapewnie* 'na pewno, niewątpliwie'); *upewnić* od XV w., *zapewnić*.

pęcherz (stp. od XIV w. *pęchyrz*, w XVI w. też *pęchirz* / *pęchierz*) 'narząd ludzki lub zwierzęcy, w którym gromadzi się mocz', 'nabrzmiałość na skórze, bąbel', daw. i dial. 'wysuszony pęcherz moczowy zwierząt, służący jako rodzaj worka', kasz. *pąχěř* / *pąχâř* 'pęcherz moczowy; pęcherz pławny u ryb', 'bąbel na ciele'; zdr. *pęcherzyk*. Płnsł.: dł. *puchoŕ* 'pęcherz, bąbel, pęcherz moczowy', gł. *pucher, -rja* 'ts.', cz. *puchýř* 'pęcherz, bąbel', dial. 'pęcherz moczowy świni, worek zrobiony z tego pęcherza', słc. *puchor* 'żołądek ptaków', ukr. *puchýr, -rja* 'bąbel', dial. 'pęcherz moczowy'. Psł. dial. **pǫchyŕь* (/ **pǫchoŕь*) 'utwór błoniasty wypełniony cieczą, pęcherz, bąbel', od psł. czas. **puchati* 'chuchać, dmuchać; ciężko oddychać, sapać; pęcznieć, nadymać się' (zob. *puchnąć*) i/lub jego wariantu (z wtórną samogłoską nosową, z nierzadką starą słow. obocznością **u* / **ǫ*) **pǫchati* 'ts.' (por. p. daw. od XVI w. *pąchać* 'węszyć', dial. też 'oddychać', *pąchać się* 'gzić się, brykać, o bydle'), z przyr. *-*yŕь* / *-*oŕь*. Na pierwotne rdzenne **ǫ* wskazuje wyraz polski, w innych językach *-u-* może pochodzić zarówno z psł. **ǫ*, jak i **u*.

pęcznieć *pęcznieję* od XVI w. 'nabrzmiewać'; z przedr. *napęcznieć, spęcznieć*. Por. dł. *pucnjeś* 'pęcznieć', dial. *pucnić* 'pęcznieć, nabrzmiewać (zwłaszcza o pączkach drzew)', ukr. dial. *pućnity* 'pęcznieć, nabrzmiewać'. Prawdopodobnie z pierwotnego **pęcznąć* < **pǫčnǫti*, wtórna postać *pęcznieć*, jak *gęstnieć, rzednieć* za wcześniejsze *gęstnąć, rzednąć*. Psł. **pǫčnǫti* (może też **pučnǫti*) 'zacząć się nadymać, wzdymać' > 'nabrzmiewać' to czas. inchoat. z przyr. *-*nǫ*- od psł. **pǫčiti* / **pučiti* 'nadymać, wzdymać, czynić pękatym, wypukłym', por. p. dial. *pęczyć* 'uwypuklać się', 'wydobywać się na wierzch', *pęczeć* 'pęcznieć', *puczyć* 'wypinać', 'męczyć, gnieść', stp. XV w. *wypuczyć się* (może też *wypęczyć się*) 'stać się wypukłym, wystającym nad powierzchnię', stcz. *pučiti* / *pučěti (sě)* 'pączkować, rozwijać się', cz. *pučet* 'pączkować', dial. *pučiti se* 'pysznić się', r. *púčit'* 'wzdymać, rozpierać; wytrzeszczać

oczy', bg. *pъča* 'wypinać, wysuwać do przodu', ch. dial. *púćiti* 'nadymać się, pękać od nadęcia; rozszczepiać, łamać, rozbijać; wypuszczać pąki', słwń. *póčiti* 'strzelić; uderzyć; pęknąć, trzasnąć; dostać przepukliny'. Podstawowe psł. **pǫćiti* / **pučiti* to zapewne czas. kauzat. od psł. **pǫkati* / **pukati* 'pękać' (zob. *pękać*), z pierwotnym znaczeniem 'powodować (przez nadęcie, wzdęcie, nabrzmienie), że coś pęka'. Zob. *wypukły*.

pęd *pędu* od XV w. (daw. też *pąd*) 'bardzo szybkie posuwanie się naprzód, pędzenie, szybki bieg', 'wewnętrzna potrzeba, skłonność, zamiłowanie do czegoś, popęd', 'część rośliny, łodyga', daw. 'prąd rzeki, nurt, bieg'. Por. cz. *pud* 'popęd, instynkt', przest. 'podnieta, bodziec, impuls', słc. *pud* 'instynkt; skłonność, popęd', ukr. dial. *pud* 'strach'. Rzecz. odczas. od *pędzić* (zob.).

pędrak od XVII w. 'larwa chrząszcza' (w gwarach np. *pendrâk* / *pyndrâk* / *pąndrâk* / *pandrok* 'ts.'), stp. od XV w. *panrów* / *pandrów* / *pamrow*, w XVI–XVII w. też skrócone *pandr* 'robak żyjący w mięsie, w drzewie, pędrak', kasz. *ponarva* / *p*ᵘ*onara* / *ponór* 'larwa, pędrak', 'rodzaj robaka', 'poczwarka'. Ogsł.: cz. *ponrava* / *pondrav*, słc. *pandrav(a)* / *pandrák*, strus. *ponorovь* / *ponorovъ*, r. *ponorov*, ch./s. *pùndrav* / *pàmrāv* / *pàndrv*, bg. *pondrák* 'larwa chrząszcza, pędrak'. Różnorodność postaci w językach słow. utrudnia odtworzenie wspólnej prapostaci. Prawdopodobnie psł. **ponorvъ* 'larwa, pędrak, robak' od psł. czas. przedrostkowego **po-noriti* 'zanurzyć, pogrążyć' czy zwrotnego **po-noriti sę* 'zanurzyć się, pogrążyć się' (por. np. cz. *ponořit (se)* 'zanurzyć (się)'; o pochodzeniu zob. *nurzać*), z przyr. **-vъ* (przyr. z *-v-* zawiera też pokrewne lit. *narvà* 'komórka w plastrze pszczelim'). Pierwotne znaczenie 'to, co się pogrąża, zanurza w czymś', wyraz oznaczał bowiem larwy owadów żyjące w ziemi, otworach, mięsie itp. Pojawiające się w niektórych językach początkowe *pa-* (stp. *pan(d)row*, słc. *pandrav(a)*, ch./s. *pàmrāv*) może pod wpływem rzeczowników z przedr. *pa-* (zob. np. *padół*, *pamięć*, *pasierb*). W części języków słow. grupa spółgłoskowa *-nr-* (powstała po tzw. przestawce płynnych **-norv-* > *-nrov-* / *-nrav-*) została rozbita przez wstawne *-d-* (*-nr-* > *-ndr-*, por. np. cs. *ponrěti* / *pondrěti* 'zanurzyć' < psł. **po-nerti*). Z nieprzejrzystością struktury wyrazu związane było tworzenie nowszych derywatów z ucięciem części wyrazów: stp. *pandrow* → **pandr-ak* (por. p. dial. *pandrok*, słc. *pandrák*, bg. *pondrák*); w polskim doszło do unosowienia samogłoski przed *n*: **pandrak* > **pąndrak* (por. dial. *pąndrâk*) > **pądrak* (z zanikiem *-n-*) > *pędrak*.

pędzel od XVII w., daw. w XVI w. *penzel*, w XVIII w. *pendzel*; zdr. *pędzelek*. Zapożyczenie ze śrwniem. *pensel* (dziś niem. *Pinsel*) 'pędzel', przejętego (za pośrednictwem stfranc. *pincel*) z łac. lud. **pēnicellus* < łac. *pēnicillus* 'ts.', związanego z łac. *pēniculus* 'ogonek' (zdr. od łac. *pēnis* 'ogon; członek męski').

pędzić od XV w. 'pobudzać do biegu, gonić, gnać; wypędzać, wyganiać, przepędzać', dziś też 'bardzo szybko posuwać się naprzód', 'nakłaniać do pośpiechu, ponaglać, popędzać', 'wprawiać w ruch, napędzać'; z przedr. *napędzić*, *opędzić się*, *popędzić*, *rozpędzić*, *spędzić*, *wypędzić*, *zapędzić*; wielokr. *-pędzać*, np. *napędzać*, *popędzać*, *wypędzać*. Ogsł.: cz. *pudit* 'pobudzać, skłaniać do czegoś', przest. 'gnać, poganiać', r. *púdít'*, *púžu* 'straszyć, płoszyć, wypędzać', ch./s. dial. *púditi* 'gnać, gonić, wypędzać; płoszyć, straszyć'. Psł. **pǫditi*, **pǫdǫ* 'zmuszać do posuwania się naprzód, do biegu, gnać, poganiać', pokrewne z lit. *spándyti* 'zakładać oka, wnyki', łac. *pendere* 'wieszać', od pie. **(s)pen-d-* 'ciągnąć, napinać' (rozszerzenie pie. pierwiastka **(s)pen-* 'ciągnąć'). Słow. znaczenie 'zmuszać, pobudzać do biegu, gnać, poganiać' rozwinęło się z pierwotnego 'ciągnąć'. — Od czas. przedrostkowych *napęd*, *popęd* (daw. XVI w. *popąd* 'ruch, pęd; szybki nurt rzeki'), *rozpęd*, *spęd*, *zapęd*. Zob. *pęd*.

pęk od XVII w. 'większa liczba jednorodnych przedmiotów, wiązka, bukiet, naręcze, kępa', 'bezładny stos, kłąb, plik', dial. 'kępka nieżżętego zboża', 'okrągły klocek', 'miejsce największej szerokości naczynia, beczki', 'węzeł', 'garb', kasz. *pąk* 'wiązka łodyg, słomy, włosów, włókien', 'gromada ludzi',

'stos, plik', ryb. 'sygnalizacyjna beczułka na toni; beczułka utrzymująca sieć na wodzie'; zdr. *pęczek* 'mała wiązka', tu zapewne też *pączek* 'ciastko o kształcie kulistym' (por. dial. *pąk* 'placuszek upieczony w popiele', 'kluski z ziemniaków, pyzy'). Por. gł. daw. *puk* 'pokos trawy', strus. *pukъ* 'pęk, wiązka', r. *puk* 'ts.', ukr. *puk* 'ts.', dial. 'koniec palca, opuszka; łodyga (np. cebuli)', dial. *púka* 'pęk, wiązka', *pućók* i *púčka* 'ts.; bukiet', cs.-s. *pǫkъ* 'wiązka'. Psł. **pǫkъ* 'coś pękatego, zwłaszcza pękata wiązka czegoś, kępa', rzecz. odczas. od psł. **pǫčiti* 'nadymać, wzdymać, czynić pękatym, wypukłym' (zob. *pęcznieć*). — Od tego *pękaty* od XVI w. 'zaokrąglony, szerszy pośrodku, gruby; otyły, brzuchaty'.

pękać od XV w. 'rozłamywać się', stp. *pękać się* od XV w. 'pękać; puszczać pączki', w XVI w. 'rozłamywać się; wypuszczać młode pędy, kiełkować'; z przedr. *popękać*, *spękać*; jednokr. *pęknąć*, z przedr. *rozpęknąć się*. Ogsł.: cz. *pukat* 'pękać', r. dial. *púkat'* 'trzaskać, pękać z trzaskiem, klepać; obijać cepami ości z jęczmienia, już wymłóconą słomę, młócić groch, soczewicę; pękać (o pączkach)', ch./s. *pùcati* 'trzaskać; strzelać', *pùknuti* 'trzasnąć'. Psł. **pǫkati* / **pukati* 'pękać z trzaskiem, trzaskać, trzeszczeć', czas. pochodzenia dźwkn. Zob. *pukać*.

pępek od XV w. 'blizna, guzek po pępowinie', stp. *pępek* lub *pąpek* (w XVI w. *pępek*) też 'galasówka owoców dzikiej róży', w XVI w. 'pępowina', 'żołądek ptaka, zwłaszcza drobiu', 'otwór, przez który ryba składa ikrę', dial. *pępek*, rzadziej *pęp* także 'żołądek ptasi', 'pęczek', 'gatunek grzybów', 'ostatnia kępka nieżżętego zboża', 'skaza na płótnie', kasz. *pąpk* 'pępek; żołądek drobiu'; daw. i dial. także podstawowy rzecz. *pęp* / *pąp*: stp. *stryjów pęp* 'roślina mniszek pospolity, Taraxacum vulgare', w XVI w. *pęp* 'pępek', *pąp* 'pączek, pąk', w XVII w. *pąpie* 'pąki', dial. *pęp*, kasz. *pąp* 'guz skórny, kaszak', 'wole (u ptaków)', 'przybierający księżyc obrócony półkolem do ziemi', słowiń. 'pępek'. Ogsł.: dł. *pup* 'pępek; każda wypukłość, szczególnie na skórze; garb; brzuch; żołądek kury, gęsi; pączek', cz. *pupek* 'pępek', r. *pup* 'ts.', *pupók* 'ts.', ch./s. *pûp* 'pąk, pączek', *púpak* 'ts.; pępek'. Psł. **pǫpъ* 'nabrzmienie, napęcznienie, wypukłość, wybrzuszenie', zdr. **pǫpъkъ*, w związku etymologicznym z lit. *pam̃pti*, *pampstù* 'nadymać się, puchnąć, pęcznieć, nabrzmiewać', *pamplỹs* 'brzuchacz, grubas', *pùmpa* 'gałka; grążel żółty', łot. *pàmpt* 'nadymać, wydymać', *pèmpis* 'wielki brzuch', łac. *pampinus* 'liście winnej latorośli', od pie. dźwkn. **pamp-* 'nadmuchiwać, nadymać'.

pętać od XIV w. 'zakładać pęta na przednie nogi koni, bydła itp.', 'pozbawiać swobody ruchów, wiązać, krępować', *pętać się* 'włóczyć się, wałęsać się; kręcić się', daw. XVI w. 'zajmować się, interesować się czymś, oddawać się czemuś'; z przedr. *opętać* 'opanować, ogarnąć swym wpływem, uzależnić, uwikłać', *spętać*. Ogsł.: cz. *poutat* 'związywać, nakładać pęta, kajdany; wiązać, krępować; przywiązywać, wiązać, łączyć', r. *pútat'* 'plątać, gmatwać, wikłać; wplątywać; mącić w głowie; nakładać pęta', ch./s. dial. *putati* 'zakładać pęta, kajdanki'. Psł. **pǫtati* 'zakładać pęta, spętywać', czas. odrzecz. od psł. **pǫto* (zob. *pęto*).

pętla 'kawałek nitki, taśmy, sznura, powrozu itp. ułożony w pierścień', 'zakręt, zwłaszcza bardzo kręty; skręt', dial. *pętle* mn 'kokarda'; zdr. *pętelka*, daw. od XVI w. *pętlica* (w XVI w. zwykle *petlica*, wyjątkowo *pętlica*) 'pętelka z tkaniny lub metalu stanowiąca część zapięcia lub przybrania szaty', 'więzy', dial. 'pętla z włosia końskiego', młp. 'pęcina', kasz. *petlëca* 'pętla'. Ogsł.: cz. *petlice* ż 'pętelka z tkaniny; skobel', r. *pétlja* 'pętla', ch./s. *pètlja* 'spinka, zapinka, klamra', dial. 'szypułka owocu; łodyga kwiatu'. Psł. **petьľa* 'kawałek sznura, taśmy itp. związany w kształt pierścienia', może zapożyczone z germ. **fetil-*, por. stwniem. *fezzil* 'powróz, pęta', stnord. *fetill* 'ts.', stang. *fetil* 'pas' (w związku etymologicznym z niem. *fassen* 'chwytać, łapać'). Polska postać *pętla* wtórna, samogłoska nosowa zapewne w rezultacie kontaminacji z bliskoznacznym *pęto* (zob.).

pęto od XIV w., dziś zwykle *pęta* mn 'więzy na nogi lub ręce, okowy, kajdany; więzy zakładane na nogi zwierzętom'. Ogsł.: cz. *pouto* 'pęto, pęta, kajdany, okowy', r. *púty* mn 'pę-

ta, więzy', ch./s. *pûto* 'ts.'. Psł. *pǫto* 'narzędzie do wiązania, związywania, pęta, więzy', archaiczny rzecz. od psł. *pęti, *pьnǫ 'piąć, napinać, naciągać' (zob. *piąć się*) z przyr. *-to* i z wymianą rdzennego *en ⇒ *on > *ǫ, por. bliskie lit. *pántis* 'pęto, wiązadło', stpr. *panto* 'ts.'. — Od tego *pęcina* od XVII w.

piać *pieję* od XIV w. 'wydawać charakterystyczny głos (o kogucie); mówić cienkim, ostrym głosem', żart. 'chwalić, sławić, opiewać', stp. od XIV w. *piać, poję* 'śpiewać, wyśpiewywać, opiewać, zwłaszcza czyjąś chwałę, cześć', w XVI w. *piâć, piéję* 'śpiewać; opiewać', 'wydawać głos, o kogucie', dial. *piâć* 'śpiewać, o kogucie', kasz. *pâć, peje* 'piać; mówić cienkim głosem'; z przedr. *zapiać*. Ze ściągnięciem z pierwotnego *piějać, piěję < *pějati, *pějǫ, wtórnej formy utworzonej chyba na wzór czasowników typu psł. *sějati, *vějati > p. *siać, wiać* (zob.) od psł. *pěti, *pojǫ 'śpiewać'. W stp. XIV–XV w. formy *poje* 'śpiewa', *pojmy* 'śpiewajmy', *pojcie* 'śpiewajcie', *pojąc* 'śpiewając' należą genetycznie do psł. *pěti, *pojǫ, natomiast bezokol. *piać* kontynuuje psł. *pějati; formy *piał, piała* mogą kontynuować zarówno psł. *pělъ, *pěla (od *pěti), jak i psł. *pějalъ, *pějala (od *pějati). Podstawowe psł. *pěti, *pojǫ bez prawdopodobnej etymologii, nie przekonują próby łączenia z psł. *piti 'pić' (zob. *pić* I). Por. *śpiewać*. — Od tego rzecz. odsłowny *pienie* 'pieśń, śpiew', stp. od XIV w. *pienie / pianie* 'śpiew, śpiewanie, pieśń, utwór śpiewany, przeznaczony do śpiewania', 'pianie, śpiew koguta', w XVI w. *pienie* też 'wydawanie melodyjnych dźwięków: śpiew człowieka, ptaków, dźwięki instrumentów muzycznych', 'śpiew koguta' (w tym znaczeniu wyjątkowo też *pianie*); postać *pienie* od psł. *pěti, *pianie* zaś od p. *piać*.

piana od XV w. 'pęcherzykowata masa tworząca się na powierzchni niektórych płynów'; zdr. *pianka*. Ogsł.: cz. *pěna*, r. *péna*, scs. *pěna*. Psł. *pěna [< *poi̯nā] 'piana', pokrewne z lit. *spáinė / spáinė* ż 'piana', stpr. *spoayno* 'piana na warzonym piwie', por. też stwniem. *feim* 'piana', stang. *fām* 'ts.' (dziś ang. *foam* 'ts.'), łac. *spūma* 'ts.', stind. *phéna-* 'ts.', od pie. *(s)poi̯-n- (/ *(s)poi̯-m- 'piana'. — Od tego *pienić się* od XV w. 'wydzielać pianę lub ślinę', od XVI w. *pienić* 'pokrywać pianą lub śliną', z przedr. *spienić się, zapienić się; pienisty*.

piasek od XIV w., daw. też 'pył powstający przy polerowaniu', 'popiół', dial. *piâsek*, kasz. *pâsk*; wtórne zgr. *piach*, dial. *piâch*, kasz. *pâχ*. Ogsł.: cz. *písek*, r. *pesók*, scs. *pěsъkъ* 'piasek'. Psł. *pěsъkъ 'piasek', zestawiane ze stind. *pāṁsú- / pāṁsuká-* 'piasek, pył', awest. *pąsnu-* 'ts.', od pie. *pēs- / *pēns- 'pył, piasek'. — Od tego *piaskowy* → *piaskowiec, piaskownica; piaszczysty*.

piasta od XV w. 'środkowa część koła u wozu, w której znajduje się oś i zbiegają się szprychy', kasz. *pasta* 'ts.'. Ogsł.: dł., gł. *pěsta* 'tłuczek, stępor; piasta koła', stcz. *piest* 'tłuczek', cz. *píst*, przest. *písta* 'piasta koła', *píst* przest. i dial. też 'tłuczek', r. *pest* 'ubijak, tłuczek, stępor', słwń. *pésto / pésta* 'piasta koła', ch. dial. kajk. *pešća* 'piasta'. Psł. *pěsta / *pěstъ / *pěsto [< *poi̯s-tā / *poi̯sto-] 'tłuczek, stępa; piasta koła', pokrewne z lit. *piestà*, dial. *pi̇̃estas* 'tłuczek, stępa', łot. *pìesta / piests* 'drewniany moździerz, stępa', od pie. *pei̯s- 'tłuc, miażdżyć, kruszyć' (zob. *pchać*), z wymianą rdzennego *ei̯ ⇒ *oi̯ > *ě*. Znaczenie 'piasta' wtórne, przez skojarzenie części koła, w której znajduje się oś (w dawnych wozach chybocząca się w czasie jazdy), ze stępą z poruszającym się w niej tłuczkiem w czasie obróbki np. ziarna.

piastować od XV w. 'nosić na ręku, pielęgnować, niańczyć', 'nosić, nieść, trzymać coś pieczołowicie', kasz. *pastovac* 'nosić dziecko na ręku; używać, posługiwać się (o wyrazach, słowach)'. Ogsł.: cz. *pěstovat* 'pielęgnować, hodować; zajmować się czymś, uprawiać coś', r. *péstovat'* 'pielęgnować, piastować, niańczyć', słwń. *péstovati* 'nosić na rękach, głaskać'. Psł. *pěstovati 'pielęgnować, niańczyć', czas. odrzecz. od *pěsta / *pěstъ / *pěsto 'piasta koła', który wtórnie stał się czasownikiem niedokonanym od psł. *pěstiti (zob. *pieścić*), por. taką samą reinterpretację psł. *kupovati (zob. *kupować*). Pierwotnym znaczeniem psł. *pěstovati* było zapewne 'trzymać coś tak jak piasta koło' (w dawnych, prymitywnych wozach oś chybotała się w piaście w czasie jazdy).

piastun od XV w. 'opiekun dzieci', stp. 'opiekun, wychowawca, karmiciel, wspomoży-

ciel', dial. też 'palik podpierający młode drzewko', myśl. 'młody niedźwiedź będący przy matce'; *piastunka* od XV w. 'niańka'. Ogsł.: cz. *pěstoun* 'opiekun', przest. 'wychowawca', r. przest. *pestún* 'opiekun; troskliwy wychowawca', scs. *pěstunъ* 'wychowawca', słwń. *pestūn* 'opiekun dzieci'. Psł. **pěstunъ* 'opiekun, piastun', od psł. **pěstiti* 'opiekować się, pielęgnować' (zob. *pieścić*), nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-unъ* (por. np. *biegun, opiekun, piorun*).

piąć się *pnę się* od XV w. 'posuwać się w górę, wspinać się, wznosić się', 'rosnąc, czepiać się podpory (o roślinach)', daw. *piąć* 'posuwać się wolno, z trudem', kasz. *ṕǫc* / *ṕic, pńe* 'uciekać', *ṕǫc są* / *ṕic są* 'wspinać się'; z przedr. *dopiąć, napiąć, odpiąć, przypiąć, rozpiąć, wspiąć się, wypiąć się, zapiąć*; wielokr. *-pinać*: z przedr. *dopinać, napinać, odpinać, przypinać, rozpinać, wspinać się, wypinać się, zapinać*. Ogsł.: dł. *pěś, pnu* 'wyciągać, naprężać; zapinać', gł. *pjeć, pnu* 'ts.', cz. poet. *pnout, pnu* 'naciągać; wspinać się, wznosić się; owijać się wokół czegoś', ukr. *pnúty* i *p'jastý, pnu* 'wypinać, uwydatniać; wybałuszać oczy', słwń. *péti, pnêm* 'naciągać'. Psł. **pęti, *pьnǫ* 'napinać, naciągać, rozciągać; wznosić, podnosić', z dokładnymi odpowiednikami w bałt.: lit. *pìnti, pinù* 'pleść, splatać', łot. *pît, pinu* 'ts.', por. też pokrewne goc. *spinnan* 'prząść', niem. *spinnen* 'ts.', *spannen* 'naciągać, napinać', gr. *pénomai* 'przygotować, przyrządzić; trudzić się, pracować; potrzebować', od pie. **(s)pen-* 'ciągnąć, naciągać, napinać'.

piątek od XV w. 'piąty dzień tygodnia'. Por. gł. *pjatk*, cz. *patek*, słc. *piatok*, scs. *pętъkъ*, bg. *pétъk*, ch./s. *pétak*, słwń. *pétek*. Zachsł. i płdsł. **pętъkъ* 'piątek' (we wschsł. inaczej zbudowany wyraz: r. *pjátnica*, ukr. *p'játnycja*, br. *pjátnica*), od psł. **pętъ* 'piąty' (zob. *piąty*), zapewne uniwerbizacja wyrażenia **pętъ dьnь* 'piąty dzień'.

piąty od XIV w. liczeb. porządkowy. Ogsł.: cz. *pátý*, r. *pjátyj*, scs. *pętъ*. Psł. **pętъ* 'piąty', pokrewny np. z lit. *peñktas* 'piąty', gr. *pémptos* 'ts.', łac. *quīntus* 'ts.', goc. *fimfta* 'ts.', stind. *pañcathá-* 'ts.', z pie. **penkᵘ-to-* 'piąty', utworzonego za pomocą przyr. **-to-* od pie. liczeb. głównego **penkᵘe* 'pięć' (por. np. stind. *páñca*, gr. *pénte*, łac. *quīnque*, goc. *fimf*, niem. *fünf*, ang. *five*), którego bezpośredni kontynuant u Słowian się nie zachował. Zob. *pięć*.

pić I *piję* od XIV w.; z przedr. *napić się, popić, przepić, rozpić się, spić się, wypić, zapić się*; wielokr. *pijać, popijać, przepijać, rozpijać, spijać, wypijać*. Ogsł.: cz. *pít, piji*, r. *pit', pju*, scs. *piti, pijǫ*. Psł. **piti, *pьjǫ* 'pić', wielokr. **pьjati*, pokrewny z gr. *pī́nō* (dial. *pṓnō*) 'piję', alb. *pi* 'ts.', stind. *pītás* 'opity', *pītís* 'picie, napój' (z podwojeniem sylaby łac. *bibō* [< **pibō*], *bibere* 'pić', stind. *píbati* 'pije'), w dalszym pokrewieństwie z lit. *puotà* 'pijatyka, libacja', łac. *pōtus* 'picie, napój', gr. *pósis* 'ts.', wszystkie od pie. **pōi-* / **pī-* 'pić'. — Od tego *pijalny, pijalnia, pitny*; *pijak* → *pijaczka, pijaczek, pijacki*; *pijatyka*; *pijus*; od *pijany* (pierwotny imiesłów bierny) → *pijaństwo, pijanica*; od czas. przedrostkowych *napój, opój, napitek*. Zob. *pić* II, *pijawka*.

pić II *pije* 'gnieść, uwierać, cisnąć (o butach, o ubraniu)'; z przedr. *wpić* 'zagłębić, wcisnąć, wbić w jakieś ciało coś ostrego', *wpić się* 'o czymś ostrym, sztywnym uciskającym: wcisnąć się w coś', 'mocno przywrzeć do czegoś', wielokr. *wpijać się*. Por. bg. pot. *pie me* 'boli mnie ostro wewnątrz', słwń. *pije me* 'męczy, irytuje mnie', częściej z przedrostkami: słc. *pripit̕ sa* 'utkwić (spojrzenie)', r. *vpít'sja* 'wbić się, przeniknąć głęboko (o czymś ostrym, cienkim)', ukr. *vpýtysja* / *upýtysja* 'ts.', 'mocno przylgnąć, wczepić się w coś', br. *upícca* 'wbić się, głęboko przeniknąć w coś', bg. *vpíja se* 'wbić się w coś, wczepić się', ch./s. *prìpiti* 'przywrzeć do czegoś, mocno przylgnąć', *ùpiti se* 'wbić się, wejść w coś', 'przylgnąć', 'wessać się'. Psł. **piti, *pьjǫ* 'mocno przywierać, przylegać do czegoś' > 'gnieść, uwierać, cisnąć' (za jego samodzielnością przemawiają pochodne czas., zob. *spoić, spawać*), etymologicznie tożsame z psł. **piti* 'pić' (zob. *pić* I), z którego wyodrębniło się w rezultacie rozwoju znaczeniowego 'pić' > 'przywierać', zapewne poprzez pośrednie kontekstowe znaczenia 'wciągać w siebie, wchłaniać ciecz, wilgoć', 'pić, przywierając ustami'.

piec I m od XIV w. 'urządzenie ogrzewnicze', dial. 'piec chlebowy', 'kuchnia do gotowania', 'piec do ogrzewania', kasz. *ṕec* 'piec

chlebowy' (*péck* 'piec pokojowy'); zdr. *piecyk*. Ogsł.: cz. *pec* ż, r. *peč'* ż, scs. *peštь*. Psł. **pektь* 'pieczenie' > 'urządzenie do pieczenia mięsa, chleba' (wtórnie, i chyba późno, 'urządzenie do ogrzewania pomieszczenia'), pierwotnie nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) z przyr. **-tь* od psł. czas. **pekti*, **pekǫ* 'piec' (zob. *piec* II). — Od tego *piecuch*; *zapiecek*.

piec II *piekę* od XV w. 'poddawać produkt spożywczy działaniu wysokiej temperatury', 'parzyć, palić'; z przedr. *przypiec, spiec, upiec, wypiec, zapiec*; wielokr. *piekać* (XVI w.), z przedr. *dopiekać* 'dokuczać', *opiekać, zapiekać, przypiekać, wypiekać, spiekać*. Ogsł.: cz. *péci / pécti* (pot. *pect / pict*), *peku / peču* 'piec; przypiekać', r. *peč', pekú* 'piec, prażyć; grzać, palić (o słońcu)', scs. *pešti, pekǫ* 'piec'. Psł. **pekti*, **pekǫ* 'piec', pokrewne z lit. *kèpti* (z przestawką spółgłosek) 'piec, smażyć', stind. *pácati* 'gotuje, piecze, smaży', awest. *pačaᵗi* 'gotuje, piecze', alb. *pjek* 'piekę', od pie. **pekᵘ-* 'przyrządzać jedzenie, gotować, piec'.

piechota od XV w. 'żołnierze walczący pieszo, piesze wojsko', daw. 'robotnicy rolni pracujący ręcznie, bez sprzężaju', dial. 'gatunek fasoli (która nie pnie się na tyczki)', 'pończochy i skarpetki'; *piechotą* i *na piechotę* 'pieszo'. Por. cz. *pěchota* 'piesze wojsko', arch. i dial. 'chodzący pieszo', r. *pechóta* 'piesze wojsko'. Słow. **pěchota* 'chodzenie pieszo', od przym. **pěchъ* 'idący, chodzący piechotą, pieszy' (por. cz. daw. *pěchý* 'idący, chodzący piechotą, pieszy, r. dial. *péchij* 'ts.'), pierwotnie rzecz. abstr. z przyr. *-ota*, ze znaczeniem 'bycie pieszym'. Podstawowe **pěchъ* to przym. odczas. od słow. **pěšitii* 'stawać się pieszym' (zapewne wtórnej postaci bezprzedrostkowej od dobrze poświadczonego **o(b)pěšiti* 'stracić konia, stać się pieszym', zob. *opieszały*), *-ch-* przez analogię do par wyrazów typu psł. **polchъ* : **polšiti* (zob. *płochy, płoszyć*). — Od tego *piechur* od XVIII w. 'ten, kto chodzi pieszo; pieszy żołnierz', ekspresywny, pejoratywny derywat z przyr. *-ur* od skróconej podstawy *piech-ota*.

piecza od XIV w. 'dbałość, troskliwość, staranie', daw. też 'wzgląd, branie pod uwagę, liczenie się z kimś, z czymś', 'pilne przyglądanie się, obserwowanie, kontrolowanie'. Por. cz. *péče* ż 'opieka, troskliwość, troska, staranie', r. dial. *péča* 'troski, kłopoty; zmartwienie'. Psł. **peča* [< **pek-ja*] 'troska, zmartwienie', od psł. **pekti* 'piec', **pekti sę* 'troszczyć się' (we wtórnym znaczeniu poświadczonym np. w stcz. *péci sě, peku sě* 'dbać, starać się, troszczyć się o coś'), z przyr. **-ja*. Zob. *opieka, pieczołowity*.

pieczara od XVI w. (daw. też *pieczora / pieczura*) 'jaskinia, grota', dial. 'nora'. Postać fonetyczna wyrazu (*cz* zamiast oczekiwanego *c*) wskazuje na zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *pečera* 'pieczara, jaskinia, grota', r. dial. *pečóra* 'ts.', ukr. *pečéra* 'ts.', dial. 'jama, rów, nora; miejsce dla ognia', a także scs. *peštera* 'jaskinia, pieczara', przen. 'kryjówka', bg. *pěšterá* 'pieczara, jaskinia'. Słow. **pektera* 'jama, jaskinia, grota', z przyr. **-era* od psł. **pektь* 'piec' (zob. *piec* I), por. też scs. *peštь* 'jaskinia, pieczara', ch./s. *pècina* 'ts.; skała, głaz', słwń. dial. *péč* 'jama, grota, zwłaszcza w skale'; ogniwem pośrednim w rozwoju semantycznym 'piec' > 'jama, jaskinia' było znaczenie 'jama, w której się urządza piec, rozpala ogień' (por. ukr. dial. *pečéra* 'miejsce dla ognia').

pieczarka od XVIII w. 'grzyb jadalny Agaricus campestris' (w gwarach też np. *piekara, piekarka*), dial. *pieczarki* mn 'owoce suszone'. Por. cz. *pečárka* (też 'suszone lub na pół upieczone owoce'), r. *pečeríca / pečúra*, ukr. *pečerýcja*, ch./s. *pèčūrka* 'pieczarka'. Słow. **pečara* [< **pekěra*] / **pečura* 'coś pieczonego; pieczarka', od psł. **pekti* 'piec', p. *piec* (zob. *piec* II), z przyr. **-ěra / *-'ura*. Pieczarki spożywano widocznie po upieczeniu.

pieczeń ż od XV w. 'mięso pieczone', daw. od XV w. i dial. też *pieczenia* 'ts.', kasz. *péčeń* 'pieczeń'. Por. cz. *pečeně* ż 'pieczeń', słc. *pečeň* 'wątroba, wątróbka', r. *péčen'* ż 'wątroba'. Słow. **pečenь* ż 'to, co upieczone, pieczone mięso', od psł. *pekti* 'piec' (zob. *piec* II), z przyr. *-en-ь*.

pieczęć ż od XIV w.; zdr. *pieczątka*. Ogsł.: cz. *pečeť* ż 'pieczęć', przen. 'piętno, znak charakterystyczny', r. *pečát'* ż 'pieczęć; piętno, znamię, stygmat', scs. *pečatь* 'pieczęć', ch./s.

pěčat 'ts.'. Niewątpliwie psł., ale prapostać niepewna, przypuszczalnie **pečatь* ż 'pieczęć', nie ma też pewnej etymologii. Związek z psł. czas. **pekti* 'piec' (zob. *piec* II) byłby do przyjęcia ze względów znaczeniowych (pierwotnie do wypalania znaków czy pieczętowania używano bowiem rozgrzanych stempli metalowych), jednakże jest nieprawdopodobny z powodu braku rzekomego przyr. **-atь* czy **-ětь* względnie **-ętь*. Raczej wczesne zapożyczenie, chyba z jakiegoś języka orientalnego, por. np. gruz. *bečedi* 'pieczęć'. W takim razie p. *pieczęć* ma wtórną samogłoskę nosową. — Od tego *pieczętować, przypieczętować, rozpieczętować, zapieczętować.*

pieczołowity od XVI w. 'dbający o kogoś, o coś, troskliwy, staranny', daw. od XVI w. 'troszczący się, zabiegający o coś; zatroskany, niespokojny'. Od p. daw. (od XV w.) *pieczołować (się)*, stp. też *pieczałować się* 'starać się, troszczyć się, trudzić się, zabiegać o coś; martwić się, niepokoić się', zapożyczonego ze stcz. *†pečelovati* (na które wskazuje stcz. rzecz. odsłowny *pečelovánie* 'piecza, troska, staranie') bądź ze strus. *pečalovatisja* 'boleć, żałować, trapić się; troszczyć się, niepokoić się; zabiegać o coś, prosić'; są to czas. odrzecz. od psł. dial. **pečalь* [< **pekělь*] 'smutek, troska' (por. strus. *pečalь* 'troska, opieka; ból, cierpienie, męka; zmartwienie, smutek', r. *pečál'* 'smutek', scs. *pečalь* 'męka, cierpienie; smutek; troska; niepokój, obawa'), derywatu z przyr. **-ělь* od psł. **pekti sę* 'troszczyć się' (należącego do **pekti* 'piec', zob. *piec* II).

pieczywo od XVI w. 'chleb, wyroby piekarnicze', daw. też 'jednorazowo upieczona ilość chleba', 'pieczenie'. Por. cz. *pečivo* 'pieczywo', ch./s. *pècīvo* 'pieczywo; pieczeń; pieczony baran'. Słow. **pečivo* 'to, co upieczone', od psł. **pekti* 'piec' (zob. *piec* II), z przyr. **-ivo* (por. *łuczywo*).

pieg od XX w., wcześniej, od XV w., *piega*, zwykle *piegi* mn 'drobne, żółtobrunatne plamki na skórze', kasz. *ṕega*, zwykle mn *ṕegi* 'ts.'. Por. cz. *piha* 'pieg', ch./s. *pjèga* 'pieg, plama, znamię; kropka', słwń. *péga* 'pieg; plama'. Psł. **pěga* 'barwna plama, plamka', zapewne urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **pěgъ* [< **poįgo-*] 'różnobarwny, pstry' (por. r. *pégij* 'pstrokaty, srokaty', cs. *pěgъ* 'ts.'), od pie. **peįg-* 'malować, barwić, kreślić' (por. łac. *pingō, pingere* 'kreślić, malować, powlekać', stind. *pin̥kte* 'maluje'). Dzisiejsze p. *pieg* to mylnie odtworzona forma l. pj od *piegi* mn, będącego formą l. mn rzeczownika *piega.* — Od tego *piegowaty.*

piekarz od XV w. (ale nazwa miejscowa *Piekary* od XIII w.) 'trudniący się wypiekiem pieczywa'. Ogsł.: cz. *pekař*, r. *pékar'*, ch./s. *pèkār*. Psł. **pekařь* 'ten, który piecze (chleb)', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ařь* od psł. **pekti* 'piec' (zob. *piec* II). — Od tego *piekarczyk; piekarnia* od XV w. → *piekarnik.*

piekło od XV w. 'siedziba złych duchów i dusz potępionych bądź czekających na zbawienie', stp. XIV–XVI w. też *pkieł* 'piekło', 'diabeł'. Ogsł.: stcz., cz. *peklo* 'piekło', r. *péklo* 'piekło; skwar, żar', ch./s. *pàkao* m 'piekło', scs. *pьcьlъ* 'smoła', słwń. *pekèl* 'piekło'. Psł. **pьkъlъ* 'smoła', pokrewne z łac. *pix* 'smoła', gr. *píssa* 'ts.', stwniem. *pëh* 'smoła' (dziś niem. *Pech* 'ts.'), od pie. **pik-* 'smoła'. Znaczenie religijne wyrazu powstało na gruncie staroczeskim jako kalka śrwniem. *pech* 'smoła' i 'piekło' (na podstawie wyobrażeń o piekielnych mękach grzeszników w gorącej smole), tu też wyraz zmienił rodzaj na nijaki (przypuszczalnie przez analogię do przeciwstawnego stcz. *nebo* n 'niebo'). Jako termin chrześcijański przejęte do polskiego ze stcz. *peklo* 'piekło', podobnie jak wiele innych wyrazów z tego zakresu. Pozostałością rodzimego wyrazu jest zapewne stp. *pkieł*, regularny kontynuant psł. **pъkļъ*. — Od tego *piekielny; pieklić się* 'robić awantury' (kasz. *ṕeklëc są* 'trudzić się, męczyć się').

pielesze mn 'własny dom, własne mieszkanie', daw. XVI–XVII w. *pielesz* (też *peles*) 'legowisko zwierzęcia, siedlisko; liche łóżko', dial. *pielesz (pieles)* 'posłanie', 'legowisko (np. psa)', 'miejsce, gdzie się lęgną owce', 'barłóg w chlewie', 'zaciszne ustronie', 'miejsce, gdzie składa się owoce, by się uleżały', *pielech*, zwykle *pielechy* mn 'pościel', 'odzież w nieładzie, brudy', kasz. *ṕ'elëχë* mn 'reszta zboża zgrabiona po związaniu snopów; po-

wój'. Zachsł.: stłuż. *peleš* 'jaskinia', cz. *peleš* ż 'gniazdo, barłóg, jaskinia, melina, nora', *pelech* 'barłóg, legowisko', stcz. *peleš(ě)* 'barłóg; jaskinia', słc. *peleš* 'spelunka', *pelech* 'barłóg, spelunka'. Prapostać i etymologia niepewne. Nie można wykluczyć pokrewieństwa z *pielucha*: pierwotnie mogłyby to być rzecz. **pelechъ*, **pelecha*, **pelešь*, ekspresywne derywaty od psł. **pelena* 'pielucha', utworzone jak zachsł. **pel'ucha* (zob. *pielucha*), ale z przyr. **-echъ* / **-echa*, **-ešь*, w użyciu zwykle były zapewne formy l. mn **peleši* / **pelechy* 'pieluchy, to, co jest na posłaniu (pierwotnie dziecięcym)', stąd realnie poświadczone znaczenia 'pościel', 'posłanie, legowisko, barłóg', 'odzież w nieładzie, brudna', 'coś zwiniętego (zgarnięte zboże, powój)'; za taką interpretacją przemawiają stcz. *pelúch* i *pelušě* 'barłóg; jaskinia', utworzone od tej samej podstawy za pomocą pokrewnych przyr. *-úch*, *-ušě* (< psł. **-uchъ*, **-uša*).

pielęgnować od XVIII w., daw. *pielęgować* 'doglądać kogoś lub czegoś, troszczyć się o kogoś lub coś', *pielegować* 'opiekować się' (w XVI w. *pielegowanie* 'opiekowanie się kimś'), dial. też *pielegować* i *pielęgować*, *pielęgnąć*, *pielęzić*. Zapożyczenie z niem. *pflegen* 'pielęgnować, doglądać, opiekować się kimś, czymś, dbać o kogoś', ale zmiany postaci na gruncie polskim niejasne (oczekiwalibyśmy †*plegać* bądź †*plegować*), przypuszczalnie oddziałała inna rodzina wyrazowa, prawdopodobnie *pielucha*, bowiem czas. odnosił się dawniej chyba głównie do doglądania i przewijania niemowląt. Na kształtowanie się postaci wskazują fakty gwarowe: od *pielegować* czas. jednokr. †*pielegnąć*, wtórnie *pielęgnąć* (z *-ę-* przez upodobnienie do grupy spółgłoskowej *gn*), od tego *pielęgnować* z zachowaniem *-n-* z czas. jednokrotnego. — Od tego *pielęgniarz* → *pielęgniarka*; *pielęgnacja* (na wzór zapożyczeń na *-acja*).

pielgrzym od XV w. 'pątnik', dawniej 'podróżnik, wędrowiec, przybywający z obcych stron, obcy'. Zapożyczenie z niem. *Pilgrim* (śrwniem. *pilgerīn* / *bilgerīn*) 'pielgrzym, pątnik', które ze śrłac. *pelegrinus* (por. np. wł. *pellegrino* 'pielgrzym, pątnik'), a to z łac. *peregrīnus* 'zagraniczny, obcy; cudzoziemiec'. — Od tego *pielgrzymować* od XV w., *pielgrzymka* od XVI w.

pielucha od XV w., zwykle *pieluchy* mn 'powijaki niemowlęce', kasz. *ṕeluχa* 'pielucha'; zdr. *pieluszka*. Płnsł.: dł. *pjelucha*, gł. *pjelcha*, cz. dial. *pěluška*, słc. *pel'ucha*, *pel'uška*, ukr. dial. *peljúcha*, br. dial. *pjaljúški* / *peljúški* mn. Psł. dial. **pel'ucha* 'pielucha, pieluszka', prawdopodobnie ekspresywny derywat z przyr. **-'ucha* od psł. **pel-ena* 'pielucha' (por. r. *pelená*, scs. *pelena*, ch./s. *pèlena*), pokrewnego np. z łac. *pellis* 'skóra, futro', gr. *pélas* 'ts.', od pie. **pel-* 'okrywać, osłaniać'.

pieniądz od XIV w. 'środek płatniczy, moneta lub banknot obiegowy'; zdr. *pieniążek*. Ogsł.: cz. *peníz*, r. *pénjaz'*, scs. *pěnędzь*. Psł. **pěnędzь* [< **pěnęgъ*] 'środek płatniczy, pieniądz', zapożyczenie ze stwniem. *pfenni(n)g* / *pfending* 'pieniądz', stdniem. *penning* 'ts.', niem. *Pfennig* 'setna część marki' (a to przypuszczalnie z łac. *pondus* 'waga, ciężar').

pień *pnia* od XV w. 'główny pęd drzewa', 'ul z pnia drzewa; barć, ul', stp. też 'ród', kasz. *ṕeń* także 'tułów; korzeń zęba'; zdr. *pieniek*. Ogsł.: cz. *peň*, *pně*, r. *pen'*, cs. *pьnь*, ch./s. *pânj* 'pień'. Psł. **pьňь* [< **pьn-jь*] 'pień', prapokrewne ze śrdniem. *vīne* 'stos drzewa', gr. *pínaks* 'deska, tarcica; płyta, tablica; taca, talerz', stind. *pínāka-* 'pałka, kij', od pie. **pin-* 'kawałek drzewa'. — Od tego *pniak*; od wyrażenia przyimkowego *opieńka* 'grzyb Armillaria mellea (rosnący na pniu, wokół pnia)', dial. też *opieniek* 'ts.'.

pieprz od XV w. 'roślina Piper nigrum i jej nasiona, stanowiące przyprawę do potraw', w stp. częściej *pierz*, dop. *pieprzu* 'ts.' (też *długi pierz* 'Piper chaba', *polski pierz* 'kolendra, Coriandrum sativum'), kasz. *ṕepř* 'pieprz'. Ogsł.: stcz. *pepř* / *peř*, cz. *pepř*, r. *pérec*, cs. *pьprь*, ch./s. *pàpar*. Psł. **pьpьrь* 'pieprz', zapożyczone z łac. *piper* 'ts.' (co z kolei z gr. *péperi* 'ts.', uznawanego za pożyczkę ze stind. *pippalī* 'ts.', prawdopodobnie nieindoeuropejskiego pochodzenia). Regularny polski kontynuant mian. *pierz* < **ppierz* < psł. **pьpьrь*, postać *pieprz* przez uogólnienie w całej odmianie tematu przypadków zależnych (dop. *pieprzu*, psł.

pьpьra). — Od tego *pieprzyk* 'brązowa plamka na skórze'; *pieprzny*, stp. od 1500 r. *pierzny*, daw. XVI–XVIII w. i dziś dial. *pierny* 'przyprawiony pieprzem'; *pieprzyć*; zob. też *piernik*.

pierdolić od XVI w. 'pleść głupstwa, gadać bez potrzeby', wulg. 'lekceważąco, pogardliwie kogoś traktować', 'mieć stosunek płciowy'; z przedr. np. *odpierdolić (się)*, *przypierdolić*, *wypierdolić*, *zapierdolić*. Czas. intensywny z przyr. *-ol-* (por. *biadolić*) od *pierdzieć* (zob.). Pierwotne znaczenie 'mocno, intensywnie pierdzieć', z czego powstały różne znaczenia pejoratywne, np. 'mówić głupio, niedorzecznie, bez sensu'. — Od tego *pierdoła* 'człowiek stary, niedołężny, gadający głupstwa, niedołęga'.

pierdzieć od XV w. (stp. też *pirdzieć*) 'oddawać głośno gazy'; jednokr. *pierdnąć*, daw. i dial. *piardnąć*. Ogsł.: cz. *prdět*, r. *perdét*, ch./s. *pr̀djeti*. Psł. **pьrděti*, **pьrdǫ* 'ts.', pokrewne np. z lit. *pérsti*, *pérdžiu*, łot. *pirst*, *pęrdu*, stwniem. *ferzan*, wszystkie z pie. **perd-* 'ts'. Zob. *pardwa*.

piernik od XV w. (stp. też *pierznik*) 'ciasto z miodem i korzeniami', stp. 'ciasto przyprawione miodem i pieprzem', kasz. *pěrńik* / *pěřńik* 'piernik'. Por. cz. *perník* 'piernik'. Od stp. (od 1500 r.) *pierzny*, daw. XVI–XVIII w. i dial. *pierny* 'przyprawiony pieprzem' (zob. *pieprz*).

pieróg od XIV w. (stp. i dial. *pirog*) 'rodzaj ciasta z nadzieniem'. Por. cz. *piroh* 'pieróg', słc. *piroh* 'pieróg pieczony', strus. *pirogъ* 'pszenny chleb', r. *piróg* 'pieróg', ukr. *pyrih* 'ts.'. Psł. **pirogъ* z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'rodzaj wyrobu z ciasta, spożywanego na ucztach', z przyr. *-*ogъ* (por. *twaróg*) od psł. **pirъ* 'picie, pijatyka, libacja, uczta (kiedy się pije)' (por. ros. *pir* 'uczta, bankiet', scs. *pirъ* 'uczta, libacja, śniadanie', ch./s. *pȋr* 'uczta', dial. 'biesiada weselna'), będącego derywatem od psł. **piti* 'pić' (zob. *pić* I), z przyr. *-*rъ* (co do budowy por. *dar*).

pierś ż od XIV w., często *piersi* (stp. *piersi* / *pirsi* / *pirzsi*) mn 'przednia górna część tułowia między szyją a brzuchem', *pierś* 'u kobiet: jeden z dwu gruczołów otoczonych tkanką tłuszczową, wydzielających mleko po urodzeniu dziecka', *piersi* mn 'biust', kasz. *pěrs* i *pěrsë* mn 'pierś, piersi', też 'drewniana część wozu, w której tkwi oś'. Ogsł.: stcz. *prs* m 'pierś, zanadrze', *prsi* pdw i mn ż, m 'piersi', cz. *prs* m 'pierś', *prsa* mn 'pierś, piersi', r. przest. *pérsi* mn 'piersi', scs. *prъsi* mn 'ts.', ch./s. *pȑsi* mn 'ts.'. Psł. **pьrsь* ż 'pierś', pdw **prsi* 'piersi', pokrewne z lit. dial. *pìršys* 'klatka piersiowa konia', stind. *páršu-* 'żebro', awest. *parəsu-* 'ts.', z pie. **perk-* 'żebro'. Pierwotne znaczenie zatem 'okolica żeber, klatka piersiowa'. — Od tego *popiersie* od XIX w. (por. cz. *poprsí* n 'piersi, biust; górna część ciała ludzkiego, pierś; popiersie', ch./s. *pòpr̄sje* 'popiersie, biust; napierśnik').

pierścień od XV w. (stp. też *pierzcień* / *pierzścień* / *pirścień*, w XVI w. także *pierzcień*) 'obrączka, pierścionek; krąg, obręcz', dial. np. *piestrzeń* / *pieszczeń*, kasz. *pěrscėń* / *pěstřėń* 'pierścień; obręcz'; zdr. *pierścionek*. Ogsł.: cz. *prsten*, r. *pérsten'*, scs. *prъstenь* 'ts.'. Psł. **pьrstenь* 'noszona na palcu ozdoba w kształcie obrączki', utworzone od psł. **pьrstъ* 'palec' (zob. *naparstek*) z przyr. *-*enь*.

pierwiastka od XVI w. (daw. też *pirwiastka* i *pierwastka*) 'pierwszy raz rodząca (o kobiecie i samicach zwierząt), pierworódka', 'pierwsza uczestniczka czegoś', kasz. *pěrvâstka* 'młoda krowa po pierwszym ocieleniu, młoda maciora mająca po raz pierwszy prosięta'. Por. r. dial. *pervéstina* 'krowa, która się po raz pierwszy ocieliła', ukr. *pérvistka* 'ts.', ch. *pȑveskinja* [< **prvestkinja*] 'pierwszy raz rodząca (o kobiecie i samicach zwierząt)'. Od niepoświadczonego samodzielnie przym. †*pьrvěstъ* (może też †*pьrvestъ*, zob. *pierwiosnek*) 'taki, który znajduje się na samym początku, pierwszy' (pośrednio może nań wskazywać cs. *prъvěšьnъ* 'pierwszy', jeśli pochodzi z wcześniejszego **prъvěstьnъ*), zapewne derywatu oznaczającego nasilenie cechy (czy prastarej formy stopnia najwyższego) od psł. **pьrvъ* 'pierwszy' (zob.), z niezbyt jasnym przyr. *-*ěstъ* (*-*estъ*), będącym prawdopodobnie reliktem pie. *-*sto-* tworzącego formy st. najwyższego, por. np. stang. st. najwyższy *forwest* / *forwost* 'pierwszy'. Od tej samej podstawy *pierwiastek* od XVI w. 'istotna część

składowa jakiejś całości, czynnik, element, składnik', w XVI w. *pierwiastek / pirwiastek* 'pierwszy sprawca lub uczestnik czegoś', 'zawiązek, zalążek, zadatek', *pierwiastki* mn 'pierwszy zbiór plonów przeznaczony na ofiarę dla Boga (w Starym Testamencie)'.

pierwiosnek 'roślina Primula officinalis', daw. od XVI w. *pierwosnka / pirwosnka* 'pierwiosnka lekarska, Primula officinalis', od XVII w. *pierwiosnka* 'ts.'. Por. słc. dial. *prviesienka* 'ts.', ukr. dial. *pervésnicja* 'ts.'. Prawdopodobnie od niezachowanego psł. przym. *†pŕvesnъ*, pochodzącego zapewne z wcześniejszego *†pŕvest-nъ*, utworzonego od psł. *†pŕvestъ* 'taki, który znajduje się na samym początku, pierwszy' (zob. *pierwiastka*), z przyr. **-nъ* (por. np. *jasny, przaśny*); realnie poświadczony jest wariant psł. **pŕvěsnъ* (< **pŕvěst-nъ*), w cs. *prъvěsnъ* 'pierworodny' i, może, p. XVI w. *pierwiastnki* 'pierwotny, dawny, początkowy' (por. też cs. *prъvěsnьcь* 'syn pierworodny', słwń. *prvesnica* 'pierworódka, o kobiecie; krowa z pierwszym cielęciem'). Pierwotne znaczenie 'roślina kwitnąca najpierw, na samym początku (wiosny)'. Nawiązanie do *wiosna* (jakoby *†pierwo-wiosnka*) raczej wtórne.

pierwocina od XVI w., zwykle *pierwociny* (daw. też *pirwociny*) mn 'początki, zaczątki, zalążki', 'pierwsze utwory', daw. od XVI w. 'pierwszy zbiór plonów przeznaczony na ofiarę dla Boga (w Starym Testamencie)'. Od p. daw. XVI–XVII w. *pierwoć* 'początek jakiegoś okresu', *na pierwoci* 'na początku; dawniej', rzecz. abstr. od stp. przym. *pierwy* (*pirwy*) 'pierwszy' (zob. *pierwszy*), z przyr. *-oć* (jak np. *dobroć*, zob. *dobry*).

pierwotny od XVI w. 'dawny, odległy w czasie, przedhistoryczny', 'prymitywny', 'początkowy, pierwszy', w XVI w. 'należący do pierwszego zbioru plonów przeznaczonego na ofiarę dla Boga'. Por. cz. *prvotní* 'pierwotny', słwń. *prvóten* 'ts.'. Przym. odrzecz. od p. daw. *pierwoć* 'początek jakiegoś okresu' (zob. *pierwocina*) lub od niepoświadczonego *†pierwota* (por. np. stcz. *prvota* 'początek; pierwsze dary ofiarne dla Boga'), od którego zapewne daw. od XVI w. *pierwotki / pirwotki* mn 'pierwsze dary ofiarne dla Boga', *na pierwotku* 'na początku; dawniej', dial. *pirwotek* 'początek', dial. *napi(e)rwotku* 'na początku', *z pierwotku* 'z początku'.

pierwszy od XV w. (stp. też *pirwszy / pirszy / pirzwszy*), liczeb. porządkowy odpowiadający liczbie *jeden*, 'stojący na samym czele ciągu obiektów żywych lub martwych, zjawisk, zdarzeń, terminów', 'główny, zasadniczy, najważniejszy', 'najlepszy, przodujący, pierwszorzędny', kasz. *pěrši* 'pierwszy'. St. wyższy od stp. od XIV w. *pierwy / pierzwy / pirwy / pirwi / pirzwy* 'pierwszy w kolejności', 'wczesny, stanowiący początkowe stadium czegoś', 'poprzedni, pierwotny', 'najważniejszy, najlepszy', dial. rzadko *pierwy*; przysł. *pierwej* od XIV w. (stp. też *pirwej / pirzwej*) 'wpierw, wcześniej, przedtem', daw. też 'najpierw, naprzód, przede wszystkim; po pierwsze, po raz pierwszy', kasz. *pěrvé* 'dawniej, ongiś, kiedyś'. Por. cz. *prvý* 'pierwszy', r. *pérvyj* 'ts.', scs. *prъvъ*, ch./s. *prvī*. Psł. **pŕvъ* 'stojący na czele, na przedzie, przedni, pierwszy', najbliższe odpowiedniki: stind. *pū́rva-* 'przedni, pierwszy', alb. *parë* 'pierwszy', z pie. **pr̥-u̯o-* 'przedni, pierwszy', z przyr. **-u̯o-* (w innych językach ie. pokrewne wyrazy z innymi przyrostkami, np. lit. *pìrmas* 'pierwszy; najlepszy', łac. *prīmus* 'najprzedniejszy; pierwszy; najznakomitszy, najznaczniejszy', gr. *prō̃tos* 'pierwszy; przedni, czołowy'). Ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **per- / *pr̥-* 'przeprowadzać, przeprawiać'.

pierzchać od XV w. (stp. *pirzchać*) 'uciekać w popłochu, rozpraszać się; pękać', stp. 'gniewać się, burzyć się'; jednokr. *pierzchnąć*, z przedr.: *rozpierzchnąć się, spierzchnąć*. Ogsł.: gł. *porchać* 'parskać, fukać, prychać', *porchnyć* 'unieść się gniewem, zaperzyć się', cz. *prchat* 'zmykać, uciekać; ulatniać się', r. *poporchát'* 'fruwać, przelatywać z miejsca na miejsce', *vsporchnút'* 'ulecieć, pofrunąć', ch./s. *pȑhati* 'trzepotać skrzydłami, fruwać', *pȑhnuti* 'zatrzepotać skrzydłami; frunąć; pierzchnąć, rozpierzchnąć się; zlecieć, odlecieć'. Psł. **pŕchati / *pr̥chati* 'parskać, prychać, furkotać', przen. 'unosić się, burzyć się, denerwować' i 'rozsypywać się, rozpraszać się, pierzchać', czas. wielokr. od psł. czas. inchoat. **pŕchnǫti / *pr̥chnǫti* 'zacząć parskać, prychać, furkotać; zacząć sypać

się, rozpraszać się, pierzchać', będącego derywatem do psł. **pŕšati* (i, może, **pŗšati*) 'prószyć, padać, sypać się; furkotać', poświadczonego w p. daw. od XVI w. *pierszeć*, wtórnie *pierszyć* 'prószyć, sypać się (o śniegu, pyle, iskrach)', cz. *pršet* 'padać (o deszczu); sypać się', ch./s. *pŕšiti* 'prószyć (o śniegu), mżyć (o deszczu); fruwać; unosić się'. Podstawowe psł. **pŕšati* [< **pŕchē-* < **pĭrs-ē-*] od pie. **pers-* 'prószyć, pryskać', por. np. toch. A, B *pärs-* 'kropić', het. *papparš-* 'ts.' (zob. *proch, prószyć*). — Od tego *pierzchliwy* 'lękliwy, płochliwy', dial. 'niespokojny; skłonny do czegoś' (por. stp. *pierzchanie* i *pierzchliwość* 'popędliwość, gniew, porywczość', gł. *porchliwy* 'zapalczywy, porywczy, popędliwy').

pierze od XIV w. 'pióra i puch pokrywające ptaka, upierzenie', 'odpowiednio przygotowane pióra ptasie, którymi się napycha poduszki i pierzyny'. Ogsł.: cz. *peří*, r. *pér'ja*, ch./s. *pȅrje*. Psł. **perьje* 'pióra, upierzenie', rzecz. zbiorowy od psł. **pero* (zob. *pióro*), z przyr. **-ьje*. — Od tego *pierzasty*; *pierzyć się, opierzyć się*.

pierzeja od XV w. (stp. też *pierzaja*) 'frontowa ściana zabudowy ulicy lub placu', stp. 'zabudowana strona ulicy lub placu, część, strona (zwłaszcza ulicy, rynku)', w XVI w. też 'drzwi dwuskrzydłowe albo skrzydło drzwi', dial. 'ulica', podh. 'kołek na pasie skórzanym, na którym się wiesza odzież w mieszkaniach górali tatrzańskich'. Bliski rzecz. tylko w cz. *peřej* ż 'próg skalny; kaskada' (stąd słc. *perej*) i r. dial. *perejá* 'specjalna rurka, rodzaj nakładki nadziewanej na koniec rurki idącej od miechu kowalskiego'. Zapewne od psł. **periti* 'przebijać, nabijać, wbijać, wstawiać, nastawiać coś' (zob. *przepierzyć*), z przyr. **-ěja* (co do budowy por. *wierzeje*), pierwotne znaczenie byłoby przypuszczalnie 'coś wbitego, ustawionego, nastawionego, nałożonego', za czym przemawia zwłaszcza gwarowe 'kołek na pasie skórzanym' (niewątpliwie 'wstawiony, wbity w pas').

pierzyna od XIV w. 'wsypa wypełniona pierzem, do przykrywania się', stp. 'rodzaj kołdry lub materaca wypełnionego pierzem'. Por. cz. *peřina* 'pierzyna', r. *perína* 'ts.', ch./s. *pèrina* 'pierzyna, piernat'. Słow. **perina* 'to, co jest zrobione z piór, z pierza', od psł. **perьje* 'pierze' (zob. *pierze*).

pies od XIV w. 'zwierzę hodowane Canis canis'; zdr. *piesek* (stp. XV w. *psek, pieska*). Ogsł.: cz. *pes, psa*, r. *pës*, scs. *pьsъ*, ch./s. *pȁs*. Psł. **pьsъ* 'pies', innowacja słow. (zastąpiła pie. **k̑uon-* 'pies', zachowane w tym znaczeniu np. w lit. *šuõ*, niem. *Hund*, łac. *canis*, gr. *kýōn*), bez odpowiedników ie. i bez pewnej etymologii. Z licznych prób objaśnienia pochodzenia wyrazu najbardziej prawdopodobne wychodzenie z dźwkn. interi. *ps!* używanej do wabienia psów. — Od tego *psi* [< **pьs-ьjь*]; *pieski* 'psi' (< **pieśski*, por. np. ch./s. *pȁskī* przysł. 'po psiemu' < psł. **pьs-ьskъ*); *psina*. Zob. *psota, psuć*.

pieszczota od XVI w. 'pieszczenie kogoś', w XVI w. *pieszczota*, wyjątkowo *pieściota* 'pobłażliwość, łagodność, wyrozumiałość, dobroć; okazywanie czułości, miłości', 'delikatność, subtelność', 'próżność, skłonność do zbytku i wygód; przepych, dobrobyt, zbytek, zbytkowne przedmioty'. Zapewne od niezachowanego †*pieszczca* [< **pěst-ja*] 'okazywanie czułości, miłości, pieszczenie', nazwy czynności z przyr. **-ja* od psł. **pěstiti* 'kołysać na rękach, nosić na rękach; opiekować się, pielęgnować', zob. *pieścić*). — Od tego *pieszczotliwy* 'czuły, serdeczny', w XVI w. 'zniewieściały' (*pieszczotliwość* 'słabość, niemoc').

pieszy od XIII w. 'idący piechotą', 'przeznaczony dla ludzi idących na piechotę; odbywany pieszo', stp. też 'związany z chodzeniem na piechotę'; przysł. *pieszo*. Ogsł.: cz. *pěší*, r. *pěšij*, scs. *pěšь* 'pieszy'. Psł. **pěšь* 'idący, chodzący pieszo', pokrewne z lit. *pėščias* 'pieszy', prawdopodobnie z pie. **pēdsi̯o-* < **pēdsi-o-*, będącego derywatem od pie. **pēd-si-* miejsc. mn 'na nogach' od pie. **pēd-* 'noga' (por. np. łac. *pēs, pedis*, gr. *poús, podós*, goc. *fōtus*, niem. *Fuß*, ang. *foot* 'noga').

pieścić *pieszczę* od XV w. 'okazywać czułość przez głaskanie, tulenie, całowanie', stp. też 'przez nadmierną opiekę rozleniwiać', kasz. *pěščěc* 'pieścić'; z przedr. *rozpieścić*, wielokr. *rozpieszczać*. Ogsł.: cz. *pěstit* 'hodować, uprawiać; pielęgnować', ukr. *pestýty* 'głaskać, tulić, kołysać', słwń. *péstiti* 'nosić na rękach,

głaskać'. Psł. *pěstiti, *pěšćǫ [< *pěstjǫ] 'kołysać na rękach, nosić na rękach; opiekować się, pielęgnować', czas. odrzecz. od *pěsta / *pěstъ / *pěsto 'piasta koła', pierwotne znaczenie 'trzymać coś tak, jak piasta koło'; w dawnych, prymitywnych wozach oś musiała być osadzona w piaście dość luźno, chybotała się w czasie jazdy, stąd wtórne użycie czasownika w znaczeniu 'kołysać (dziecko) na rękach' i dalej 'nosić na rękach, niańczyć, tulić, pielęgnować (małe dziecko)' > 'okazywać czułość (dziecku) przez noszenie go na rękach, tulenie, głaskanie, całowanie'. — Od tego *pieszczoch* od XVI w. (nazwa osobowa *Pieszczoch* w 1400 r.), daw. 'ulubieniec' → *pieszczoszek* od XVI w. 'pieszczoch' (w XVI w. też *pieszczeszek* i *pieścioszek* 'ulubieniec', 'ktoś wydelikacony, przywykły do wygód; elegant, strojniś').

pieśń ż od XIV w., dial. też *pieśnia* 'utwór do śpiewania, piosenka', kasz. *ṕesń* i *ṕesńa* / *ṕesńä* / *ṕosna* 'pieśń'. Ogsł.: cz. *píseň, -sně* ż, r. *pésnja* 'pieśń, śpiew', książk. *pesn'* 'pieśń', scs. *pěsnь* 'pieśń'. Psł. *pěsnь 'śpiewanie' > 'to, co się śpiewa, piosenka, pieśń', pierwotnie nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) od psł. *pěti 'śpiewać' (zob. *piać, opiewać, śpiewać*), z przyr. *-snь. Zdr. *piosenka* (daw. od XVI w. *piosnka*) ma nieregularne *-o-*, por. kasz. *ṕ[l]esónka* / *ṕ[l]esenka* 'piosenka', stp. XIV–XV w. *piasnka* / *piąsnka* < *pěsnъka. — Od tego *pieśniarz*; od zdr. *piosenka*: *piosenkarz* → *piosenkarka*.

pietruszka od XV w. (stp. też *piotruszka*) 'warzywo Petroselinum sativum', kasz. *ṕotrěška* / *ṕetrěška* 'ts.'; por. stp. XV w. *piotruziele* / *pietruziele* (czy może *piotrużele* / *pietrużele*) 'pietruszka'. Por. cz. *petržel* ż 'pietruszka'. Zapożyczenie z łac. *petroselinum* 'pietruszka', co z gr. *petrosélīnon* (złożenie z gr. *pétros* 'skała, kamień' i *sélīnon* 'seler').

piewca od XIX w. 'ten, kto sławi kogoś, coś w swej twórczości', zapewne zapożyczenie z r. *pevéc, -vcá* 'śpiewak', przest. 'poeta', ze zmianą przyr. *-ec* na częsty w polskim *-ca* (por. cz. *pěvec* 'śpiewak', arch. 'piewca', scs. *pěvьcь* 'pieśniarz; śpiewak', od psł. *pěti 'śpiewać', zob. *piać, opiewać, śpiewać*).

pięć od XIV w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *pět*, r. *pjat'*, scs. *pętь*. Psł. *pętь 'pięć', liczeb. główny utworzony od psł. liczeb. porządkowego *pętъ 'piąty' (< pie. *penk[u̯]to- 'ts.', zob. *piąty*), za pomocą przyr. *-ь (por. *dziewięć, dziesięć*). Pie. liczeb. główny *penk[u̯]e 'pięć' (por. np. lit. *penkì*, goc. *fimf*, niem. *fünf*, ang. *five*, łac. *quīnque*, gr. *pénte*, stind. *páñca*) nie zachował się w słow., por. *pięść*.

pięćdziesiąt od XIV w. liczeb. główny, stp. też *piętdziesiąt* / *pięćdziesiąt*. Ogsł.: cz. *padesát*, słc. *päťdesiat*, r. *pjat'desját*, scs. *pętь desętь*, ch./s. *pedèsēt*. Psł. *pętь desętь '50', zestawienie liczeb. *pętь (zob. *pięć*) i *desętъ, dop. mn od *desętь (zob. *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'pięć dziesiątek'. — Od tego *pięćdziesiąty*.

pięćset od XIV w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *pět set*, r. *pjat'sót*, scs. *pętь sъtъ*. Psł. *pętь sъtъ '500', zestawienie liczeb. *pętь (zob. *pięć*) i *sъtъ, dop. mn od *sъto (zob. *sto*), pierwotne znaczenie 'pięć setek'. — Od tego *pięćsetny* → *pięćsetka*.

piędź od XV w. (daw. *piądź, piędzi*) ż 'dawna miara długości równa odległości od końca kciuka do końca środkowego palca rozpostartej dłoni'. Ogsł.: cz. *píď*, r. *pjad'*, scs. *pędь*. Psł. *pędь ż 'miara długości równa odległości od końca kciuka do końca środkowego palca rozpostartej dłoni', archaiczny rzecz. z przyr. *-ь (< *-ĭ-), prapokrewny z łac. *pendō, pendere* 'wieszać, powiesić', *pendeō, pendere* 'wisieć, zwisać' i dalej z (zawierającymi ruchome *s-*) lit. *spę́sti, spéndžiu* 'stawiać sidła', stwniem. *spanna* 'piędź' (niem. *Spanne* 'ts.'), niem. *spannen* 'napinać', od pie. *(s)pen-d- 'ciągnąć, napinać'. Wyraz zawiera ten sam pierwiastek co *piąć* (zob. *piąć się*).

piękny od XIV w. 'bardzo ładny', daw. od XV w. *piekny*, w gwarach często *piekny, pikny* (co jednak po części z uproszczenia ludowej wymowy *pinkny*). Zachsł.: dł. i gł. *pěkny* 'grzeczny, przyzwoity; ładny; delikatny, subtelny', cz. *pěkný* 'ładny, piękny', słc. *pekný* 'ładny'. Prawdopodobnie także p. †*piękry* 'piękny', poświadczone w derywatach: daw. od XVI w. *piękrzyć* / *piększyć* 'czynić pięknym, ozdabiać' (zob. *upiększyć*), *piękroszka* 'rzecz upiększająca, ozdo-

ba', 'ten, kto się zajmuje upiększaniem'. Wyrazy o ograniczonym zasięgu, tylko zachsł., może jednak psł. dial. *pěknъ / *pěkrъ, bez pewnej etymologii. Najbardziej prawdopodobne wydaje się łączenie ze stwniem. *fēh* 'pstry', *fēhen* 'upiększać, zdobić', gr. *poikílos* 'pstry, barwny, kolorowy; wzorzysty; malowany', od pie. *poi̯k- 'pstry, barwny' (por. scs. przym. *pěgъ* 'pstry' z pokrewnego pie. *poi̯g-, zob. *pieg*; w słow. też kontynuanty pie. wariantu *pei̯k-, zob. *pisać, pstry*). Przym. *pěk-nъ / *pěk-rъ z pierwotnym znaczeniem 'pstry, barwny, kolorowy, zdobny' byłyby zatem utworzone za pomocą przyr. *-nъ (por. np. *jasny, przaśny*) i *-rъ (por. np. *mądry, mokry*). W takim razie samogłoska nosowa w polskim wtórna. — Od tego *piękno*; *piękność*; *pięknieć*.

pięść ż od XV w. 'dłoń ze zgiętymi, skurczonymi palcami'; zdr. *piąstka*. Ogsł.: cz. *pěst*, r. *pjast'*, cs. *pęstь*. Psł. *pęstь ż 'dłoń z zaciśniętymi palcami, pięść', dokładny odpowiednik w pgerm. *funhsti-: stwniem. *fūst* 'pięść' (dziś niem. *Faust* 'ts.'), stang. *fȳst* 'ts.', por. też lit. *kùmstė* 'ts.', łot. *kumste* 'ts.' (z wtórną zmianą nagłosowej spółgłoski, zamiast *pumstė), zapewne z pie. *pn̥kʷsti-, złożenia z pierwszym członem od pie. liczeb. *penkʷe 'pięć' (zob. *pięć*), człon drugi *sti- derywat od pie. *stā- 'stać' (zob. *stać* I). Pierwotnym znaczeniem było przypuszczalnie 'stan pięciu (palców razem)'. — Od tego *pięściarz* od XVIII w.

pięta od XV w. (ale już w XIV w. nazwy osobowe *Pięta, Piętka*) 'tylna część stopy; część buta, pończochy, skarpety okrywająca piętę', dial. też 'najszersza, tylna część kosy; tylna część pługa sunąca po ziemi', kasz. *pąta* też 'kromka chleba, pierwszy kawałek odcięty z bochenka; pierwsza deska ścięta z drzewa'; zdr. *piętka*. Ogsł.: cz. *pata*, r. *pjatá*, scs. *pęta*. Psł. *pęta 'tylna część stopy; tylna wygięta część czegoś', pokrewne ze stpr. *pentis* 'pięta', lit. *péntis* 'pięta; gruby koniec; obuch siekiery, piętka kosy', łot. *piēte / pietis* 'obuch siekiery, część grabi; część skarpety na pięcie', zapewne też z afgańskim *pūnda* [< *pāntā] 'pięta', prawdopodobnie od pie. *(s)pen- 'ciągnąć, naciągać, napinać', psł. *pęti, *pьnǫ 'napinać, naciągać, rozciągać' (zob. *piąć się*), z przyr. *-tā. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'to, co jest napięte, naciągnięte' > 'napięta, naciągnięta część ciała' (co do rozwoju znaczenia por. np. niem. *Spann* 'podbicie, górna część stopy' : *spannen* 'napinać, rozpinać'). — Od wyrażenia przyimkowego *na pięcie*: *napiętek* od XVI w. 'tylna część buta osłaniająca piętę', dial. 'obcas buta' (por. słwń. *napêtek* 'obcas').

piętnaście od XIV w. liczeb. główny, w stp. też *pięćnadzieście / piętnadzieście / pięćnaćcie / pięćnaście* i dalsze odmianki. Ogsł.: cz. *patnáct*, r. *pjatnádcat'*, scs. *pętь na desęte*, ch./s. *pètnaest*. Psł. *pętь na desęte '15', zestawienie złożone z liczeb. *pętь i wyrażenia przyimkowego *na desęte (zob. *pięć, na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'pięć na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie, -ćcie, -cie, -ście*), zob. *czternaście*. — Od tego liczeb. porządkowy *piętnasty* → *piętnastka*; liczeb. zbiorowy *piętnaścioro*.

piętno od XV w. (daw. *piątno*) 'znak, znamię; cecha charakterystyczna; plama, plamka (np. na skórze), blizna, znamię', stp. 'znak wypalony na skórze konia, krowy'. Por. strus. *pętьno* 'stempel, pieczęć, znak', r. *pjatnó* 'plama', ukr. reg. *pjátnó* 'plama, znamię, znak', bg. *petnó* 'znamię, plama', mac. *petno* 'pieg'. Słow. *pętьno 'znak, znamię', pierwotnie może 'ślad, odbicie stóp zwierzęcia na ziemi, na śniegu', w takim razie od psł. *pęta 'pięta', może substantywizowana forma rodzaju nijakiego przym. *pętьnъ 'odnoszący się do pięty'. — Od tego *piętnować* (daw. od XVI w. *piątnować*), *napiętnować*.

piętro od XV w. 'kondygnacja', daw. XVIII w. *piątro* 'stopień', dial. *piętro / piątro* 'strych, poddasze; strych w stodole (do składania np. koniczyny, siana); rusztowanie z drągów nad klepiskiem', stp. XV w. *przętr* 'strop i przestrzeń nad nim, strych, izba na piętrze', w XVI w. *przętr / przętro* 'górna kondygnacja budynku; galeria, taras', w tych znaczeniach także daw. i dial. *przętr / przęter / przętro / przętrz / przętrze*, kasz. *přąter / přątro* 'strych, sufit, pułap', słowiń. *přąter*

/ *prątř* również 'baldachim', 'podniebienie'. Ogsł.: cz. *patro* 'piętro; rusztowanie nad klepiskiem', 'podniebienie', r. dial. *pjátra* / *pjáter'*, zwykle *pjátry* mn 'okap; fronton; balkon; pomost z żerdzi pod dachem dla składania np. słomy', s. dial. *pètar* 'rusztowanie z desek pod sufitem, strych', słwń. *pétro* 'strych na siano', *péter* 'ts.; strych suszarni na zboże; poddasze; rusztowanie, pomost w stajni lub nad klepiskiem'; wariant *przętr(o)* ma odpowiedniki w zachsł.: płb. *prọ̊t(p)rü* 'strych wykorzystywany do przechowywania zboża, siana', dł. *pśětś* 'rusztowanie pod dachem do przechowywania zboża, siana i innych płodów rolnych; strych na zboże, siano', gł. *přatr* 'więźba dachu w stodole'. Psł. **pętro* / **pętrъ* 'rusztowanie z drągów (np. do składania siana, słomy); pomost, pomieszczenie na takim rusztowaniu, poddasze, strych', od psł. czas. **pęti*, **pьnǫ* 'piąć, rozpinać', z przyr. **-trъ* / **-tro*. Pierwotne znaczenie 'to, co jest rozpięte nad czymś (np. nad klepiskiem)'. Zachsł. warianty **prętrъ* / **prętro* wtórne, z *-r-* zapewne pod wpływem psł. czas. **prętati* 'sprzątać, układać' (zob. *sprzątać*), z którym etymologia ludowa skojarzyła nazwę konstrukcji z drągów wykorzystywanej do składowania, uprzątania pewnych produktów rolnych. — Od tego *piętrzyć* od XVI w. 'układać w coraz większy stos, gromadzić, wznosząc coraz wyżej, warstwami jedno nad drugim', *spiętrzyć*.

piguła od XVI w., kiedy zwykle *piłuła*, rzadko *pilłuła* i *piguła* 'lekarstwo uformowane w małą kulkę'; zdr. *pigułka* od XVI w. (kiedy przeważnie *piłułka*, rzadziej *pigułka*, wyjątkowo *pilłułka*, *pikułka*). Zapożyczenie z łac. *pilula* 'pigułka' (zdr. od łac. *pila* 'piłka, kulka', zob. *piłka*). Postać *piguła* powstała przez odpodobnienie na odległość spółgłosek *łł* / *ł - ł* > *g* (*k*) - *ł*; podobne odpodobnienia w tym wyrazie występują też w innych językach słow., np. ch. *pilula* 'pigułka', daw. także *pinula*, dial. *pirula*.

pijawka od XV w. 'pierścienica Hirudo medicinalis', kasz. *p̍ʲijòvka* 'pijawka' (też 'grdyka', 'tęcza'); w stp. XV w. też *pijawica* 'pijawka', także 'pijak, pijanica'. Ogsł.: cz. *pijavka* / *pijavice*, r. *pijávka* / *p'jávka*, słwń. *pijávka*, ch./s. *pìjavica* 'pijawka'. Psł. **pьjavъka* / **pьjavica* 'pijawka', od psł. **pьjati* 'pijać' (czas. wielokr. od psł. **piti*, zob. *pić* I).

pikać od XVI w. 'wydawać głos niski, słaby, krótki, popiskiwać', 'stukać (o sercu)', w XVI w. też 'drżeć', stp. XV w. 'oddawać mocz', dial. 'dyszeć', 'przenikać, jakby szpilką kłuć (o bólu)', kasz. *pikac* 'poganiać woły, kłując je zaostrzonym kijem'; jednokr. *piknąć* 'ukłuć', kasz. *p̍iknǫc* 'lekko ukłuć'; z przedr. *spiknąć się* 'zetknąć się z kimś, sprzymierzyć się', stp. 1500 r. *spiknąć się* 'sprzysiąc się, zmówić'. Por. dł. *pikaś* 'popiskiwać', gł. *pikać* 'dziobać', r. *píkat'* 'wydawać pisk (o ptakach)', bg. *pikája* 'oddawać mocz, sikać', dial. *píkam* też 'popiskiwać (o małych kurczętach)', słwń. *píkati* 'kłuć, dźgać'. Wszystkie od dźwkn. *pi*, imitującego różne dźwięki i odgłosy, np. pisk ptasi (zob. *piszczeć*), oddawanie moczu (por. p. dziecięce *pi-pi!*) itd.

pilch od XV w. (ale nazwa osobowa *Pilch* od XIV w.) 'gryzoń Myoxus glis', dial. też 'kret', 'gatunek dużej myszy'. Ogsł.: cz. *plch* 'popielica, pilch', stcz. 'mysz', dial. 'świstak', ukr. *povch* 'popielica; mysz polna', ch./s. *pûh* 'popielica, Myoxus glis'. Psł. **pḷchъ* 'pilch, popielica', zapewne prapokrewne z lit. *pelė̃* 'mysz', łot. *pele* 'ts.'. Podstawą byłby pie. pierwiastek **pel-* 'szary, popielaty, blady; pstry' (zob. *płowy*, *pleśń*), zwierzę nazwano by więc od barwy cenionego futra, trudności napotyka jednak objaśnienie budowy słowotwórczej i postaci głosowej wyrazu słow.: trzeba by przyjąć wczesną psł. formę wyjściową **pīl-so-* (z przyr. **-so-* ?), ale przy tym niejasny jest rozwój **s* > **ch* (który nie powinien zachodzić po *l*).

pilić od XVI w. 'naglić, przynaglać, popędzać', w XVI w. 'doglądać; zabiegać, starać się; mieć baczenie, zwracać uwagę', w XVII w. 'pilnować', dial. *pilić* 'popędzać, naglić, przyśpieszać; nalegać na szybkie wykonanie' i *pilać* 'pilnować, strzec; zwracać na coś uwagę'; z przedr. *przypilić* 'przynaglić'. Por. stcz. *píliti*, *pílu* i *píleti*, *píleju* 'być gorliwym, starać się, gorliwie się zajmować, dążyć do czegoś', cz. przest. *píliti* 'spieszyć się', daw. 'ubiegać się o coś gorliwie, troszczyć się, gorliwie coś wykonywać', *píliti se* 'pilnie

pracować', ukr. dial. *pylýty* 'przynaglać, popędzać; uważać, bystrze obserwować', słwń. *píliti se* 'uczyć się, starać się'. Psł. dial. **piliti* 'naglić, przynaglać, popędzać, zachęcać do czegoś, dbać o coś' to przypuszczalnie czas. wielokr. od **pelti*, **pьlǫ* 'pędzić, popędzać, przynaglać' (szczątkowo poświadczonego w słwń. dial. *pléti* 'pędzić kogoś, pospieszać'), oparty na prawdopodobnym temacie czasu teraźn. **pьl-* (z **-ь-*, jak np. w psł. **dьrǫ* 'drę', **mьrǫ* 'mrę, umieram', **tьrǫ* 'trę', zob. *drzeć, mrzeć, trzeć*) z regularnym wzdłużeniem rdzennego **ь* → **i* (wyrazem pokrewnym, opartym na temacie bezokol. **pel-*, byłoby zatem p. daw. XVI w. *pielać* 'podążać', mające odpowiedniki w słc. reg. *pelať* 'uciekać, gnać, pędzić', ch. reg. *péljati* 'prowadzić, wieść; wieźć; dźwigać', słwń. *péljati* 'wieźć; wieść, prowadzić'). Podstawowy czas. **pelti* pokrewny np. z łac. *pellō, pellere* 'wprawiać w ruch; wypędzić, wygnać', gr. *pélō* 'ruszam się, poruszam się; idę', *peláō* i *peládzō* 'przybliżam się, zbliżam się', od pie. **pel(ə)-* 'wprawiać w ruch; poruszać się'. Od tego nazwa czynności **piľa* [< **pil-ja*] poświadczona w stcz. *píle* 'żarliwość, zapał, dążenie; staranie, dbałość' (*píle jest* 'trzeba, jest konieczne', *píle jest mi* 'staram się, dbam, leży mi na sercu'), cz. *píle* ż 'pilność, gorliwość, pracowitość', odpowiedni rzecz. †*pila* istniał w przeszłości zapewne również w polskim, skoro od niego utworzono czas. odrzecz. *pilować* (poświadczony w XV–XVII w. i w gwarach): stp. XV w. *pilować* 'pracować pilnie', w XVI w. 'zajmować się czymś, poświęcać się czemuś', 'starać się, zabiegać', 'strzec, bronić, chronić', 'doglądać', 'postępować zgodnie z czymś', kasz. *pilovac* 'pilnować, śledzić, czatować'. Niepewna jest przynależność do tej rodziny wyrazowej przym. *pili, niepili*: dial. *pili* 'swój, krewny', w gwarach częściej zaprzeczone *niepili* 'nie spokrewniony, nie należący do rodziny, do sukcesji; obcy, nieznajomy, cudzy', stp. XV w. *niepili* 'obcy, nie należący do korporacji, rodziny', w XVI w. 'obcy, nieznajomy'. Zob. *pilny*.

pilny od XV w. 'wymagający natychmiastowego wykonania', 'zajmujący się czymś gorliwie, pracowity, staranny', przest. 'baczny, czujny', daw. też 'żarliwy, usilny, uważny', 'konieczny, nagły, ważny', 'starannie, czujnie, z dbałością wykonany, dokładny', kasz. *pilni* 'pilny'. Por. gł. *pilny* 'pilny, pracowity', cz. *pilný* 'pilny, gorliwy, pracowity; naglący, nie cierpiący zwłoki', r. dial. *pílnyj* 'gorliwy', ukr. *pýľnyj* 'pilny; uważny'. Psł. **pilьnъ* 'wykonujący coś szybko, gorliwie, starannie', przym. z przyr. **-ьnъ* od czas. **piliti* 'naglić, przynaglać, popędzać, zachęcać do czegoś, dbać o coś' (zob. *pilić*). — Od tego *pilnować* od XVI w. 'strzec, doglądać, zajmować się, dbać', daw. też 'trzymać się czegoś, postępować zgodnie z czymś, przestrzegać czegoś', 'obserwować, zwracać uwagę; brać pod uwagę; czekać na stosowny moment; czyhać', z przedr. *przypilnować, upilnować*.

pilśń ż od XIV w. (daw. też *pilśnia*) 'rodzaj gęstego, zbitego materiału z wełny lub sierści' (daw. XVI w. także *piśłń*, dial. *pliśń* 'ts.'); daw. i dial. też *pilść* 'ts.'. Ogsł.: cz. *plst* / *plsť* ż, r. przest. i dial. *polsť* ż, ch./s. *pûst* m, ż. Psł. **pьl̥stь* ż 'pilśń', powstały na gruncie psł. derywat z przyr. **-tь* od niezachowanej podstawy †*pils-*, prapokrewnej z łac. *pilleus* / *pilleum* [< **pilseios*] 'kapelusz pilśniowy', gr. *pîlos* [< **pilsos*] 'pilśń', zapewne też stwniem. *filz* 'pilśń'. Ponieważ pilśń otrzymywano przez tłoczenie, maglowanie wełny lub sierści namoczonej w gorącej wodzie, prawdopodobny jest związek etymologiczny z łac. *pellō, pellere* 'uderzać, bić', stwniem. *falzen* 'uderzać'. Polska postać *pilśń* < *pilść*, przekształcona zapewne pod wpływem *pleśń*. — Od tego *pilśniowy*.

piła od XV w. 'narzędzie do przecinania materiałów'; zdr. *piłka*. Ogsł.: cz. *pila* 'piła; tartak', r. *pilá* 'piła', ch./s. *píla* 'ts.'. Psł. **pila* 'jakieś narzędzie do obróbki drewna i, zapewne, metalu' (piły w dzisiejszym rozumieniu nie były jeszcze wówczas znane), wczesne zapożyczenie z germ. **fīlō* 'pilnik': stwniem. *fīla*, stsas. *fīla*, stang. *fīl* (dziś niem. *Feile*, ang. *file* 'ts.'). — Od tego *pilnik* od XV w. 'narzędzie do obrabiania metali'; *piłować* 'rznąć, przecinać piłą, piłką; ścierać, wygładzać pilnikiem', *opiłować* → *opiłek*, zwykle *opiłki* mn 'drobne wióry powstające przy obróbce metalu pilnikiem'.

piłka od XIV w. 'kula służąca do gry', daw. *piła* od 1500 r. (w XVI w. też *pieła*) 'piłka do gry', w XVI w. także 'mała kulka, kulista bryłka'. Zapożyczenie z łac. *pila* 'piłka, kulka'. Zob. *piguła*.

piołun od XV w. 'roślina Artemisia absinthium', stp. od XV w. też *piołon* i *piołyn*, w XVI w. zwykle *piołyn*, rzadziej *piołun*, wyjątkowo *pielun*, dial. *piołyn* / *piełyn* / *pielun*, kasz. *połun* / *pełun* / *połn* 'ts.'. Ogsł.: cz. *pelyněk*, *-ňku*, dial. *peluň* / *pelyň*, r. *polýn'*, scs. *pelynъ* / *pelynь*, ch./s. *pèlin*. Psł. **pelunъ* (/ **pelynъ* / **polynъ*) 'piołun', prawdopodobnie od pie. **pel-* / **pol-* 'palić się, być gorącym' (zob. należące ostatecznie do tego pierwiastka *palić*, *płonąć*, *płomień*), z przyr. **-unъ* / **-ynъ*. Pierwotne znaczenie 'paląca, piekąca roślina', piołun nazwano tak ze względu na jego gorzki, piekący smak.

piorun od XV w. (w XIV w. nazwa osobowa *Piorun*) 'grom', dial. też *pieron* / *pierón* (częste w przekleństwach), kasz. *porën* / *porun* 'piorun'. Por. cz. *perun* 'grom', r. przest. *perún* 'grom, błyskawica'. Psł. **perunъ* 'grom, piorun, błyskawica' (też **Perunъ* 'słowiańskie bóstwo gromu, gromowładne'), pierwotna nazwa wykonawcy czynności od psł. czas. **pьrati*, **perǫ* 'bić, uderzać, razić' (zob. *prać*), z przyr. **-unъ* (por. np. *biegun*, *opiekun*, *piastun*).

pióro od XIV w. 'składnik upierzenia', od XV w. 'narzędzie do pisania atramentem, dawniej zrobione z pióra ptasiego lub trzciny'; zdr. *piórko*. Ogsł.: cz. *pero* / *péro*, r. *peró*, scs. *pero*, ch./s. *pèro*. Psł. **pero* 'pióro', pokrewne z lit. *spar̃nas* 'skrzydło', łot. *spàrns* 'ts.', stind. *parṇa* 'pióro, liść', awest. *parəna-* 'pióro', łac. *penna* 'ts.', gr. *pterón* 'ts.', od pie. **p(t)er-* / **p(t)en-* 'pióro' (derywaty od pie. pierwiastka **pet-* 'lecieć'). Zob. *pierze*.

pisać od XIV w. 'kreślić na papierze itd. litery, cyfry; tworzyć, układać coś na piśmie'; z przedr. *dopisać*, *napisać*, *odpisać*, *opisać*, *podpisać*, *popisać* 'utrwalić na piśmie, zapisać, spisać', *sam siebie popisać* 'zaprezentować siebie', *popisać się* od XVI w. 'pokazać się, dać się poznać, zaprezentować siebie, pochwalić się', *przepisać*, *przypisać*, *rozpisać*, *spisać*, *wpisać*, *wypisać*, *zapisać*; wielokr. *pisywać*, z przedr. np. *opisywać*, *przepisywać*, *spisywać*, *wpisywać*. Ogsł.: cz. *psát*, *píšu* / *píši* 'pisać', r. *pisát'*, scs. *pьsati*, *pišǫ*. Psł. **pьsati*, **pišǫ* oznaczało zapewne 'rysować, ryć, wyskrobywać, kreślić (czy wycinać) znaki, malować'; ówcześni Słowianie nie znali jeszcze pisma, znaczenie 'pisać' nowsze, poprasłowiańskie. Pierwotne znaczenie zachowane w pochodnym p. *pisanka* 'jajko malowane, ozdobione ornamentem', por. gł. *pisany* 'kolorowy, barwny; pstry, pstrokaty' (: 'pisany'), *pisanic* 'kolorować; pstrzyć'. Pokrewne z lit. *piẽšti* 'rysować, malować', stpr. *peisāi* 'piszą', stind. *piṃkte* 'maluje', łac. *pingō*, *pingere* 'kreślić, malować, powlekać', z pie. **peik̂-* 'oznaczać przez rysowanie lub malowanie; kolorowy, barwny' (por. też *pieg*, *piękny*, *pstry*). — Od tego *pisak*, *pisarz*, zob. też *pismo*; od czas. przedrostkowych *napis*, *opis*, *podpis*, *popis* (w XVI w. 'spisywanie, sporządzanie spisu; spisywanie, rejestrowanie żołnierzy połączone z prezentacją'), *przepis*, *przypis*, *spis*, *wpis*, *wypis*, *zapis*; *spisek*; *zapiska*.

pisklę *pisklęcia* od XVIII w. 'młody, niedawno wylęgły ptak'. Por. cz. *pískle* 'nieopierzony młody ptak', słc. *piskľa* 'pisklę', ukr. *pyskljá* 'młody ptak', br. dial. *piskljá* 'kurczę'. Płnsł. **pisklę*, **pisklęte* 'młody ptak', od psł. **piskati* 'piskać, piszczeć' (zob. *piszczeć*), z przyr. **-lę* tworzącym nazwy młodych istot (por. *niemowlę*; wariant przyr. **-ę*, z *-l-* wydzielonym zapewne z jakichś podstaw słowotwórczych).

piskorz od XV w. (ale nazwa osobowa *Piskorz* od XII w.) 'ryba Misgurnus fossilis'. Por. cz. *piskoř* 'ts.', ch. *pìskor* / *pìškor* 'murena', słwń. *piškúr*, dial. *piškór* / *piškór* 'minóg'; wtórnie przekształcone formy: r. *peskár'* 'piskorz', bg. *piskál* 'ts.'. Psł. **piskorь* 'piskorz (i chyba inne ryby z rodziny piskorzowatych)', nazwa wykonawcy czynności od psł. **piskati* 'piskać, piszczeć' (zob. *piszczeć*), z przyr. **-orь* (co do budowy por. *tchórz*). Nazwa ryby związana z jej zdolnością do wydawania pisków.

pismo od XV w. 'zespół znaków graficznych, alfabet; pisanie; tekst napisany', dial. też 'list'; kasz. także *pismą* 'pismo, wezwanie na piśmie, akt, dokument', *pismono*, zwykle mn *pismona* 'ts.'. Ogsł.: dł. *pismo* 'czynność

pisania; pismo', cz. *písmo* 'pismo', r. *pis'mó* 'list; pisanie; pismo', cs. *pismo* 'pisanie, pismo'; por. też cz. *písmeno*, daw. *písmě, písměne* 'litera', dawniej 'drewniana tabliczka do pisania', r. *pis'mená* mn 'litery', scs. *pismę, pismene* 'litera; pismo'. Słow. **pisъmo* 'pisanie, pismo', nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. **pьsati, *pišǫ* 'rysować, ryć, malować', w nowszym znaczeniu 'pisać' (zob. *pisać*), z przyr. **-ъmo* (co do budowy por. np. *widmo*). — Od tego *pisemny, piśmienny* → *piśmiennictwo*.

piszczeć od XVI w. 'wydawać ostry, cienki, przenikliwy głos, dźwięk'; z przedr. *zapiszczeć*; wielokr. *piskać*; jednokr. *pisnąć*. Ogsł.: cz. *pištět* 'piszczeć', *pískat* 'gwizdać, świstać; grać na instrumencie; piszczeć, bzykać', r. *piščát'* 'piszczeć, skwierczeć; kwilić', scs. *piskati* 'grać na flecie', ch./s. *pištati* 'piszczeć, świstać, gwizdać; skrzypieć; grać na piszczałce', *pȉskati* 'piszczeć; gwizdać'. Psł. **piskati, piščǫ* / **piščati, *piščǫ* 'wydawać ostry, wysoki, przenikliwy głos, dźwięk', oparte ostatecznie na dźwkn. *pi*, imitacji różnych odgłosów, zwłaszcza ptasiego pisku, por. podobne lit. *pyškėti* 'trzaskać (z bicza), trzeszczeć (o lodzie)', łot. *pīkstēt* 'piszczeć (o myszach)'. — Od tego *pisk*.

piszczel ż od XVIII w. 'jedna z dwu kości podudzia', dial. 'przednia część nogi między kolanem a stopą', wcześniej od XV w. 'dęty instrument muzyczny w kształcie rury, piszczałka', 'rodzaj armaty', dial. *piszczała* 'fujarka'. Ogsł.: cz. *píštěl* ż 'przetoka, fistuła', dial. 'instrument muzyczny', *píščel* / *píšťala* 'kość goleniowa', r. daw. *piščál'* 'rodzaj broni palnej', dial. 'piszczałka, fujarka', bg. *pištjál* 'kość piszczelowa', słwń. *piščál* 'piszczałka, fujarka', 'kość piszczelowa'. Psł. **piščalь* [< **piskělь*] ż 'dęty instrument wydający wysokie, piskliwe tony (sporządzany z odpowiednio spreparowanej kości zwierzęcej)', wtórnie 'długa, pusta wewnątrz kość goleniowa (zwierzęca, ludzka)', nazwa narzędzia z przyr. **-ělь* od psł. **piščati* 'wydawać ostry, wysoki, przenikliwy głos, dźwięk' (zob. *piszczeć*). — Od tego *piszczałka*.

piwnica od XV w. 'podziemne pomieszczenie służące do przechowywania zapasów na zimę', dawniej 'winiarnia lub szynk mieszczące się w sklepionej podziemnej izbie' (dziś 'lokal kawiarniano-rozrywkowy w takim pomieszczeniu'). Por. *pivnice* 'piwiarnia', przest. 'magazyn piwa', dial. 'piwnica', ukr. *pyvnýcja* 'podziemna spiżarnia do trzymania napojów; piwiarnia, szynk', słwń. *pívnica* 'szynk, winiarnia; podziemna winiarnia'. Od przym. **pivьnъ* 'odnoszący się do napitków, napoi', p. *piwny* od XV w. 'związany z piwem, dotyczący piwa' (zob. *piwo*), pierwotne znaczenie 'pomieszczenie (zwykle podziemne), w którym przechowywano i sprzedawano napoje (piwo, wino)', por. p. daw. *dom piwny, karczma piwna* 'piwiarnia'.

piwo od XIV w. 'napój otrzymywany przez fermentację ze słodu jęczmiennego, chmielu, drożdży i wody'. Ogsł.: cz. *pivo* 'piwo', r. *pívo* 'ts.', scs. *pivo* 'napój'. Psł. **pivo* 'napitek, napój' (pierwotne znaczenie dobrze zachowane w językach płdsł., np. ch./s. *pȉvo* 'napój, picie'), od psł. **piti* 'pić' (zob. *pić*), z przyr. **-(i)vo*. W językach płnsł. pierwotne znaczenie 'napitek, napój' uległo zawężeniu w 'rodzaj napoju wyrabianego z ekstraktu słodowego z dodatkiem chmielu' (wypierając prastarą psł. nazwę piwa **olъ*). — Od tego *piwny*; *piwiarnia*; *piwosz*.

plac od XV w. (stp. też *plec*) 'miejsce wydzielone, zwłaszcza pod zabudowę, miejsce, na którym stoi budynek, wraz z terenem wokół niego', daw. 'miejsce pojedynku, walki'; zdr. *placyk*. Por. cz. *plac* 'miejsce'. Zapożyczenie z niem. *Platz* 'miejsce; działka', które za pośrednictwem romańskim (por. np. franc. *place* 'plac') przejęte z gr. *plateîa* 'szeroka droga, ulica, plac' (od gr. *platýs* 'szeroki, płaski', por. *płoć*).

placek od XV w. 'rodzaj płaskiego ciasta', stp. 'rodzaj płaskiego pieczywa z niesfermentowanego ciasta', daw. XVI w. też 'okrągły kawałek jakiejś masy', w gwarach o płaskich wypiekach, smażonych potrawach z różnych surowców. Por. cz. *placka* 'placek'. Zapewne zapożyczenie z niem. reg. (od XIV w.) *Platz*, dziś głównie zdr. *Plätzchen* 'wypieki różnego rodzaju' (np. *Kartoffelplatz* 'placek ziemniaczany'), łączone z niem. *platzen* 'pękać, trzaskać'.

plama od XVII w. (w XVI w. wyjątkowe, w niejasnym znaczeniu) 'znak, miejsce na powierzchni czegoś, wyodrębniające się inną barwą', przen. 'hańbiące piętno, skaza', dial. też 'flegma', kasz. *plama* 'plama; znamię na skórze'; zdr. *plamka*. Przekształcenie pierwotnej postaci *plana* 'plama', poświadczonej w XVI–XVII w. (w XVI w. 'skaza; trąd', 'oko w sieci', 'błona'; por. kasz. *plana* 'cień rzucony przez chmurę na morze'), kontynuującej psł. **plěna* 'cienka płytka, warstewka, łuska oddzielająca się od metalu, kamienia', wtórnie 'szczerbina, uszkodzenie powstające (np. na metalowym przedmiocie) przez oddzielenie się, odpadnięcie warstewki, płytki, kawałeczka metalu; pęknięcie, szczelina (w metalu, kamieniu)', por. cz. dial. *plena* 'pęknięcie w żelazie', słc. *plena* 'szczerba, warstwa rdzy na żelazie', r. *plená* 'szczelina; pęknięcie w metalu, kamieniu', ukr. *pliná* 'pęknięcie w metalu', dial. *pliná* 'odłamek, odprysk; pęknięcie, rysa w kutym metalu', słwń. dial. *pléna* 'pęknięcie, szczerba, złuszczenie (np. na żelazie); cienka płytka, łupek; warstwa gontów, słomy lub dachówek na dachu', *plèn* 'szczerba, odprysk na ostrzu (np. noża, siekiery)', scs. *plěnъ* 'pęknięcie'. Psł. **plěna* w podanym znaczeniu jest tożsama z psł. **plěna* 'to, co okrywa, otacza; skórka, błonka; pielucha' (por. cz. *plena* / *pléna* / *plína* 'chusta, pielucha; błona, skórka', r. *plená* i *plënka* 'błona; kożuch na zagotowanym mleku', bg. dial. *pléna* / *pljána* 'pielucha', ch. dial. czak. *plẽnȁ* 'pielucha', słwń. *pléna* 'łuska'), mającym odpowiednik w lit. *plėnė̃* 'cienka skórka, błonka (np. na jajku, mleku, oku), rogówka', od pie. **plē-* / **pelə-* 'okrywać, osłaniać; skóra, błona; okrycie, chusta'. Polskie *plama* z niejasnym *-m-*, podobnie jak stp. *brona* > *broma* (zob. *brama*). — Od tego *plamić, poplamić, splamić*; *plamisty*.

plaskać od XVI w. 'uderzać o coś płaską powierzchnią, dłonią', 'wydawać odgłos plaśnięcia, padać z takim odgłosem', daw. 'policzkować', dial. 'pluskać'; jednokr. *plasnąć*; por. stp. XV w. *pleskanie* 'klaskanie'. Ogsł.: cz. *pleskat* (lud. *plaskat* / *pláskat*) 'wydawać dźwięk przypominający plaśnięcie, mlaśnięcie; dawać klapsy; formować coś płaskimi uderzeniami; klaskać', słc. *plieskať*, reg. *pliaskať* 'plaskać; bić, uderzać, chlastać, pluskać', r. *pleskát'* 'pluskać', przest. 'klaskać', dial. 'uderzyć', scs. *pleskati, pleštǫ* 'klaskać', ch./s. *pljèskati* 'ts.'. Psł. **pleskati*, może też **plěskati* i **pľaskati* 'uderzać płaską powierzchnią, z odgłosem', od dźwkn. imitacji odgłosu uderzenia (np. p. *plask!*, cz. *plesk!*, bg. *pljas!, ples!*), por. np. bliskie lit. *pleškėti* 'trzaskać, trzeszczeć; pluskać; turkotać'.

plądrować od XVI w., ale dawniej pisane *plondrować* / *plundrować* 'rabować, łupić'; z przedr. *splądrować*. Por. stcz. *plundrovati* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *plündern*, śrdniem. *plundern* 'grabić, łupić, plądrować'.

pląsać od XIV w. (stp. *plęsać*) 'tańczyć, hasać', stp. też 'klaskać', 'podskakiwać'. Ogsł.: cz. *plesat* 'radować się, weselić się, wydawać okrzyki radości; balować', przest. 'tańczyć', r. *pljasát', pljašú* 'tańczyć (zwykle tańce ludowe)', scs. *plęsati, plęšǫ* 'tańczyć', ch./s. *plésati* 'ts.'. Psł. **plęsati* 'weselić się, wydawać okrzyki radości, skakać, tańczyć' (stąd zapożyczone goc. *plinsjan* 'tańczyć'), zapewne pierwotny czas. wielokr. od niezachowanego u Słowian czas. *†plęsti*, równego lit. *plę̃šti, plęšiù* 'tańczyć; wydawać okrzyki radości', stlit. *pląšti* 'ts.'; dalsza etymologia wyrazu bałtosł. nie jest jasna. — Od tego *pląs* (daw. od XVI w. *plęs*) 'skoczne tany, taniec'; *pląsawica*.

plątać *plączę* / *plątam* od XVII w. 'gmatwać, motać, wikłać', pot. 'brać jedno za drugie, niesłusznie coś z czymś utożsamiać', *plątać się* (*nogi się plączą*, daw. od XVI w. *nogi się plątają* 'nie może iść prosto', por. w XV w. *Plątonogi* 'ten, któremu plączą się nogi'), stp. XV w. 'mieszać się do czegoś, wdawać się w coś', w XVI w. 'włóczyć się, błąkać się', 'wiązać się, oplątywać się', 'być splątanym'; z przedr. *poplątać, rozplątać, wplątać się, zaplątać*. Prawdopodobnie nowszy czas. wielokr. od niezachowanego p. *†plęść, †plętę*, psł. *†plęsti, †plętǫ*, na które wskazuje bardziej archaiczny czas. wielokr. **plǫtati* (z regularną wymianą rdzennego **ę* $\Rightarrow$ **ǫ*) poświadczony we wschsł.: r. *plutát'* 'błądzić', ukr. *plútaty* 'ts.', br. dial. *plútac'* 'ts.; błąkać się; kłamać'. Pokrewne z p. *pleść*, podstawę

stanowiły może przypuszczalne psł. formy czasu teraźn. †*plętǫ* z infiksem nosowym (jak np. psł. **sędǫ* 'siądę', zob. *siąść*) do bezokol. **plesti* 'pleść, splatać, oplatać, wyplatać' (zob. *pleść*). — Od tego *plątanina*.

plecy mn od XVI w. (stp. XV w. *plece*) 'tylna strona tułowia od ramion do pasa', w XVI w. *plec* ż / *plec* m, *plece* n, *pleca* ż 'część ręki (u zwierzęcia przedniej nogi) przylegająca bezpośrednio do tułowia, ramię, łopatka, bark', 'zwichnięcie stawu barkowego u konia', *plecy* (wyjątkowo *pleca*) mn 'pas barkowy, ramiona, niekiedy cała tylna część tułowia od pasa do karku (też grzbiet u zwierząt)', dial. też *pleco* 'ramię', śl. *pleca* mn 'plecy', kasz. *plecë* mn 'plecy'. Ogsł.: cz. *plec* ż, *plece* mn 'barki, plecy (nad łopatkami)', r. *plečó* 'bark, ramię', *pleči* mn pot. 'wywatowane ramiona w odzieży wierzchniej; ramię jakiegoś przedmiotu (np. dźwigni)', scs. *plešte* 'ramię', l. pdw *pleśti* 'grzbiet, plecy, tył'. Psł. **pleťe* [< **plet-i̯o-*] n 'ramię, bark, przyległa górna część pleców', pokrewne z łot. *plęcs* / *plece* 'ramię, bark', śrirl. *leithe* [< **pleti̯ā-*] 'łopatka', het. *paltana-* 'łopatka zwierzęcia ofiarnego', od pie. **plet-* 'szeroki, płaski', przyr. **-je*. Pierwotne znaczenie 'szeroka, płaska część ciała'. Polskie *plecy* kontynuuje psł. formę l. pdw **pleťi* 'dwa ramiona, dwa barki' (podobnie jak *oczy, uszy*, zob. *oko, ucho*), znaczenie 'grzbiet, tył ciała' jest wtórne. — Od wyrażeń przyimkowych *zaplecze*; *poplecznik* od XVIII w.

pleć *pielę* od XV w. 'wyrywać, usuwać chwasty'; *plewić* od XVI w. (z przedr. od XV w.) 'ts.', *wyplewić* od XV w.; *pielić* od XIX w. 'ts.', *opielić, wypielić*. Ogsł.: stcz. *pléti, plevu*, cz. *plít, pleji* 'pleć', r. *polót', poljú* 'pleć, opielać', scs. *plěti, plěvǫ* 'plewić, wykorzeniać', słwń. *pléti, plévem* / *plejem* 'plewić; wyciągać coś od kogoś, rabować'. Psł. **pelti, *pelvǫ* 'wyrywać, usuwać chwasty, plewić', pokrewne z lit. *plė̃šti* 'drzeć, rozdzierać, rozrywać; zdzierać; rabować, grabić', stwniem. *spaltan* (dziś niem. *spalten*) 'łupać', stind. *phálati* 'pęka', *sphāláti* 'rozrywa', *sphaṭati* 'rwie', od pie. **(s)pel-* 'łupać, odłupywać, odszczepiać, odrywać'. Polska postać *plewić* (por. też np. ch. *plijéviti* 'plewić') wtórna, oparta na temacie czasu teraźn. *plewi-* (psł. **pelvǫ*, 3. osoba **pelvi-tъ*), najnowsza postać *pielić* jak reg. *mielić, ścielić* od *mleć, słać*.

plemię *plemienia* od XIV w. 'grupa rodów wywodząca się od wspólnego przodka', przest. 'potomstwo, pokolenie, ród' (już stp.), 'ród lub grupa rodów szlacheckich związana wspólnym pochodzeniem albo zawołaniem i godłem herbowym', w XVI w. też 'ród, rodzina', 'naród, lud, społeczność ludzka', 'ludzie', 'pokolenie'. Ogsł.: cz. *plémě, -ene* 'plemię, ród, pokolenie', r. *plémja, -eni* 'plemię, ród', scs. *plemę, -ene* 'ród'. Psł. **plemę, *plemene* 'rodzina, ród, plemię', prawdopodobnie z pierwotnego **pled-men-* (od rdzenia **pled-* z przyr. **-men-*), pokrewnego z psł. **plodъ* 'płód' (zob. *płód*), zawierającego ten sam rdzeń w postaci **plod-*. — Od tego *plemienny*; *plemnik* (por. daw. XVI w. *plemię* 'męskie komórki rozrodcze, sperma', *plemię męskie* 'ts.').

pienić się od XVII w. 'rozmnażać się, mnożyć się', 'bujnie rosnąć (o roślinach)', daw. *plenić* od XVII w. i dial. 'rodzić'; z przedr. *rozplenić się* 'rozmnożyć się'. Czas. odrzecz. od *plon*, psł. **pelnъ* 'zysk, korzyść; urodzaj' (zob. *plon*).

pleść *plotę* od XV w. 'splatać, wyplatać, zaplatać', 'mówić bez sensu, bez zastanowienia, gadać, paplać'; z przedr. *opleść, rozpleść, spleść, upleść, wpleść, zapleść*; wielokr. *-platać* tylko z przedr.: *oplatać, rozplatać, splatać, wplatać, wyplatać, zaplatać*. Ogsł.: cz. *plést, pletu* 'pleść, wić, wyplatać, dziać, robić na drutach; mieszać, plątać; wprowadzać w błąd, zbijać z tropu, mylić; mówić bez sensu', r. *plestí, pletú* 'pleść, splatać, wić; gadać głupstwa', scs. *plesti, pletǫ* 'pleść, splatać'. Psł. **plesti* [< **plet-ti*], **pletǫ* 'pleść, splatać, oplatać, wyplatać', wielokr. **plětati*, pokrewne ze stwniem. *flehtan* (dziś niem. *flechten*) 'pleść, splatać, wyplatać', łac. *plectō, plectere* 'pleść, splatać', z pie. **plekt-*, będącego rozszerzeniem pie. **plek-* 'pleść, splatać' (od którego łac. *plicō, plicāre* 'zwijać', gr. *plékō* 'plotę, splatam, wiję, kręcę'). Zob. *plątać*. — Od tego *plotka* od XVI w. 'nie sprawdzona lub kłamliwa pogłoska' (daw. 'głupstwa, brednie, mówienie byle czego', 'plotkarz, plotkarka', 'coś uplecionego, plecionka') → *plotkarz* → *plotkarka*, *plotkować*; *pleciuga* 'papla, gaduła, plotkarz,

plotkarka'; *plecionka* (← *pleciony*), zob. też *płot*; od czas. przedrostkowych *oplot*, *splot*.

pleśń ż od XV w. 'zielonkawy nalot', dial. *pleśń* / *pleśnia*, kasz. *plesńa* 'ts.'. Ogsł.: cz. *plíseń*, *-sně* ż, r. *plésen'*, cs. *plěsnь*. Psł. **plěsnь* ż 'pleśń', i, zapewne, **plěsъ* [< **plē-so-*] 'szary, zielonkawoszary osad, nalot, pleśń' (na tę drugą postać wskazują: kasz. *ples* m 'pleśń', stch. *plljes* 'ts.', ch. dial. *plîs* m 'warstwa brudu, zwłaszcza na ludzkiej skórze, brud; pleśń', słwń. dial. *plẽs* 'pleśń'), pokrewne z lit. *pelėsis* 'pleśń', *pelėti* 'pleśnieć' (a także z bardziej odległym r. dial. *pelësyj* 'szary, plamisty', słwń. dial. *pelésast* 'plamisty'), od pie. **pe(ə)l-* 'szary, popielaty, blady; pstry' (zob. *pilch*, *płowy*). Postać **plěsnь* utworzona za pomocą przyr. **-snь*, jej zaś wariant **plěsъ* za pomocą przyr. **-sъ* < **-so-* (por. np. *bies*, *kłos*), nie można jednak wykluczyć, że **plěsnь* powstała przez nawarstwienie przyr. **-(s)nь* na starszy rzecz. **plěsъ*.

plewa, zwykle *plewy* mn, od XV w. 'odpadki pozostałe po wymłóceniu zboża i odwianiu ziarna (drobne części kłosa, osłony ziarna); łuski obite przy łuszczeniu nasion', 'u roślin trawiastych małe listki obejmujące z dwu stron kłos lub jego części', dial. też *plowy* / *plówy*. Ogsł.: cz. *pleva* (daw. *pléva*) 'plewa', ukr. *polóva* 'plewa', scs. *plěva* 'ts.'. Psł. **pelva* 'łuska okrywająca ziarno w kłosie zboża', dokładny odpowiednik stpr. *pelwo* 'plewa', pokrewne z lit. *pėlūs* mn 'plewy', *pelaĩ* mn 'ts.', łot. *pęlus* mn 'ts.', *pęlavas* mn 'ts.', stind. *palā́vās* 'plewa', łac. *palea* [< **palēva*] 'ts.', z pie. **pelǭus*, **peluós* 'plewa'.

pliszka od XV w. 'ptak Motacilla, zwłaszcza pliszka biała, Motacilla alba', dial. np. *pliska*, *plizga*, *plistka*, *pliszczka*, *pliskwa*, *plistwa*, *pluska*, kasz. *plëska* / *plëška* / *pliška*. Ogsł.: dł. *spliska*, dial. *spliška*, *splistka*, *spliška*, gł. *pliška* / *spliška*, cz. dial. *pliska*, *pliskva*, *pleska*, r. *plíska*, dial. *plíška*, *plístka*, ch./s. *plȉska*. Psł. **pliska* 'pliszka', pochodzenie dźwkn. od głosu ptaka (słyszanego np. jako *biuiss*), por. też np. dł. *plišćaś* 'jęczeć, kwilić', słwń. *pliskati* 'szemrać', oparte na dźwkn. rdzeniu **plisk-*.

plon od XIV w. 'zbiór, żniwo', stp. 'łup, zdobycz wojenna' (uznawane za bohemizm), w XVI w. też 'niewola', 'dobytek (najczęściej w bydle)', dial. 'przyrost ziarna, obfitość zbiorów, zwłaszcza zboża', 'ziarno, które samo wykrusza się z kłosów', 'ostatni pokos przy żniwie', 'mały snopek zboża ozdobiony kwiatami, ofiarowany właścicielowi pola', 'dożynki', kasz. *plòn* 'plon, żniwo', 'trzy pokosy siana zgrabione razem', 'wieniec żniwny', 'dożynki'. Ogsł.: cz. *plen* 'łup, rabunek', r. przest. *polón* 'niewola; jeńcy, niewolnicy', ch./s. *plljen* 'łup, zdobycz', słwń. *plẹ́n* 'ts.'. Psł. **pelnъ* 'zdobycz (wojenna), łup; zysk, korzyść; urodzaj', pokrewne z lit. *pelnas* 'dochód, zysk', łot. *pèļņa* 'zysk, korzyść', stind. *paṇas* 'obiecana nagroda', z pie. **pel-no-* 'zysk, zarobek' (od pierwiastka **pel-* 'sprzedać, zarobić, zyskać').

plucha od XIX w. 'brzydka, dżdżysta pogoda' (też w gwarach); także *pluchota* od XVIII w. 'niepogoda', dial. *pluchota* / *pluchta* 'dżdżysta pogoda, słota', kasz. *pluχota* 'słota, szczególnie śnieg z deszczem'. Por. ukr. dial. *pljuchóta* 'śnieg z deszczem i wiatrem'. Od czas. †*pluchać*, odpowiadającego r. dial. *pljúchat'* 'lać, przelewać', *pljúchat'sja* 'iść po błocie; pluskać się w wodzie; pryskać', br. *pljúchac'* 'pluskać, pryskać', *pljuchnúc'* 'polać, lunąć', będących ekspresywnymi wariantami kontynuantów psł. **pl'uskati* (zob. *pluskać*). Na związek z czas. *pluskać* wskazują też p. dial. *plusk* 'słota, plucha, dżdżysta pogoda', *pluskawica* 'ts.', *pluskota* 'ts.; pluskanie'.

pluć *pluję* od XVI w. 'wyrzucać z ust ślinę lub flegmę', daw. od XV w. (dziś przest.) *plwać*, *plwam*, od XVI w. też *plwać*, *pluję*; z przedr. *napluć*, *opluć*, *wypluć* i *naplwać*, *oplwać*, *wyplwać*; wielokr. *-pluwać*: z przedr. *opluwać*, *spluwać*, *wypluwać*; jednokr. *plunąć*, *splunąć*. Ogsł.: cz. *plivat*, przest. *plvat*, ekspr. i reg. *plít*, *pliji*, dial. *pl'uť*, *pl'uju*, stcz. *pl'váti*, r. *plevát'*, *pljujú*, scs. *plьvati*, *pljujǫ*. Psł. **plьvati*, **pl'ujǫ* [< **pi̯ū̯-ā-tei̯* < **pi̯ū-ā-*, **pi̯eu̯-i̯ō*] (z *l* epentetycznym w sylabie rdzennej), pokrewny z lit. *spiáuti*, *spiáuju* 'pluć', łot. *spļaut* 'ts.', goc. *speiwan* (dziś niem. *speien*) 'ts.', łac. *spuō*, *spuere* 'ts.', gr. *ptýō* 'pluję', stind. *ṣṭhī́vati* 'pluje', wszystkie od pie. **(s)pi̯ēu̯-* 'pluć' (pochodzenia dźwkn.). Pierwotna odmiana w polskim *plwać*, *pluję*, wtórnie uogólniono w całym paradygmacie albo temat bezokolicznika (stąd *plwać*,

plwam), albo temat czasu teraźn. (stąd *pluć*, *pluję*). — Od tego *plwocina* od XV w. 'ślina wypluta'. Zob. *plugawy*.

plugawy od XV w. 'obrzydliwy, budzący odrazę, brudny', daw. XVI w. też 'marny, lichy, byle jaki; prostacki, pospolity', kasz. *plëgavi* 'nieczysty, obrzydliwy, wzbudzający wstręt; gorzki; zły, brzydki (o pogodzie)'. Por. słc. *pľuhavý* 'ohydny, wstrętny, paskudny (także o pogodzie)', r. *pljugávyj* 'obrzydliwy, plugawy; niepozorny, lichy, brzydki'. Przym. odrzecz. z przyr. *-awy* < **-avъ* od p. daw. *pluga* / *plug* 'brud, splugawienie, nieczystość', dial. *plug* 'ropa, materia', *pluga* 'deszcz rzęsisty' (w gwarach też derywaty, np. *plugacz* 'człowiek niechlujny; bezwstydnik, bluźnierca; diabeł'), kasz. *pluga* 'śnieg z deszczem', *plëga* 'stara odzież (np. sukienka, ubranie, rękawica)', por. słc. *pľuha* (też *pľuhák* i *pľuhavec*) 'potwór, paskuda, bydlę', ukr. *pljúha* 'brzydka kobieta', a także pochodne czasowniki: stcz. *plíhati* 'brukać, brudzić', słc. *pľuhať sa* 'włóczyć się'. Podstawę całej rodziny wyrazowej (z różnorodnymi, głównie pejoratywnymi znaczeniami) stanowił zapewne psł. dial. (płnsł.) rzecz. **pľuga* 'to, czym się pluje, ślina, plwocina' > 'coś przypominającego plwociny, coś obrzydliwego jak plwociny, nieczystego, wstrętnego', od tematu czasu teraźn. psł. czas. **plьvati*, **pľujǫ* 'pluć' (zob. *pluć*), z przyr. **-ga* (co do budowy por. *struga*). — Od tego *plugawić* od XVI w., *splugawić*; *plugastwo* (daw. też *plugawstwo* / *plugactwo*) od 1500 r.

pluskać od XV w. 'przelewać się, rozlewać się z charakterystycznym odgłosem (o cieczy); uderzać o powierzchnię cieczy z odgłosem, powodować plusk'; z przedr. *opluskać*, *wypluskać*; jednokr. *plusnąć*, dial. też *plusknąć*, kasz. *plusknąc* / *plusnąc* 'skoczyć do wody'; wielokr. *-pluskiwać*: z przedr. *wypluskiwać*. Ogsł.: cz. *pliskat*, ukr. *pljúskaty*, słwń. *pljúskati* 'pluskać'. Psł. **pľuskati* 'lać, przelewać, poruszać ciecz z charakterystycznym odgłosem', pokrewne z lit. *pliauškúoti* 'poruszać się w cieczy, wywołując charakterystyczny odgłos', *pliáuškuoti* 'mlaskać', pochodzenie dźwkn., por. p. *plusk* wykrz. imitujący odgłos spowodowany uderzeniem w ciecz, rozlewanie się cieczy.

pluskwa od XV w. 'owad Cimex lectularius'. Wyłącznie polskie (stąd br. dial. *pljúskva* 'ts.'). Najbliższe odpowiedniki: ukr. dial. *pljúšča* 'pluskwa', br. dial. *pljúska* 'ts.'. Pokrewne z kasz. *plëšćva* i *plušćka* / *plëšćka* 'płaski, niedojrzały strąk', *plëšćëc* 'robić coś płaskim, spłaszczać', r. *pljusk* 'spłaszczone miejsce jakiegoś przedmiotu', *pljúščit'* 'spłaszczać, rozpłaszczać', *pljuská* 'kielich kwiatu', cs.-s. *pljuska* 'łuska', które wskazują na psł. przym. **pľuskъ* [< **pleu̯-sko-*] 'płaski', zachowany w ukr. dial. *pljuskýj* 'płaski, równy', pokrewny z lit. *pliaũskė* / *plauskà* 'duży, odłupany kawał drewna', łot. *plaũksta* / *plàusta* 'dłoń' (por. *płytki*). *Pluskwa* zatem z pp. **pľusky*, **pľuskъve*, bier. **pluskъvь*, od **pľuskъ* 'płaski', z przyr. **-y*, **-ъv-*, pierwotne znaczenie 'płaski, spłaszczony owad', jak p. daw. i dial. *płoszczyca* 'pluskwa', cz. dial. *ploštice*, słc. *ploštica*, ukr. dial. *plošćyca* 'ts.', od psł. **ploskъ* 'płaski' (zob. *płaski*).

płachta od XIV w. 'duża chusta płócienna, kawał płótna używany do różnych celów', stp. też 'rodzaj sieci rybackiej', kasz. *płaχta* 'płachta, prześcieradło'. Ogsł.: płb. *ploχtə* 'płachta (lniana), prześcieradło, obrus, serweta', cz. *plachta* 'płachta, plandeka; żagiel', dial. 'prześcieradło, obrus', r. *pláchta* 'rodzaj grubej tkaniny; kawał takiej tkaniny używany jako chodnik, zapaska', przest. 'zgrzebna odzież, włosiennica', dial. 'chustka na głowę; spódnica', ch. *plȁhta* 'prześcieradło; obrus'. Psł. **plachъta* 'duży, szeroki kawał grubej tkaniny', zapewne od psł. **placha* 'coś płaskiego i szerokiego' (zob. *spłacheć*), z przyr. **-ъta* (por. *szczypta*, zob. *szczypać*).

płacić od XIV w., stp. też 'mieć pewną wartość, kosztować, być wartym'; z przedr. *dopłacić*, *odpłacić*, *opłacić*, *przepłacić*, *spłacić*, *wpłacić*, *wypłacić*, *zapłacić*; wielokr. *-płacać*: tylko z przedr. *dopłacać*, *odpłacać*, *spłacać*, *wypłacać*. Ogsł.: cz. *platit* 'płacić, wynagradzać pieniędzmi', 'ponosić konsekwencje czegoś', 'być w cenie, mieć wartość; być cenionym, poważanym', r. *platít'*, *plačú* 'płacić; odwdzięczać się', ch./s. *plátiti* 'płacić'. Psł. **platiti*, **plaťǫ* 'dawać zapłatę za coś', z wcześniejszego 'dawać kawałki płótna (spełniające funkcję środka płatnicze-

go)', czas. odrzecz. od psł. *platъ* 'kawał tkaniny, płótna' (zob. *płat*). Rozwój znaczeniowy związany z używaniem przez dawnych Słowian kawałków płótna (zapewne specjalnie tkanego) jako środka płatniczego. — Od tego *płaca* od XV w., stp. 'opłata sądowa', 'kara pieniężna, odszkodowanie', 'danina, kontrybucja' < **plaťa* [< **plat-ja*] (por. np. ch./s. *pláća* 'płaca, zapłata, pensja; opłata; nagroda'); *płatny* od XV w., stp. 'należny z racji płatu (tj. czynszu lub odsetek); taki, od którego płaci się płat (tj. czynsz); ten, który płaci płat (tj. czynsz)', 'mający wartość'; od czas. przedrostkowych *dopłata, nadpłata, opłata, przedpłata, spłata, wpłata, wypłata, zapłata*.

płacz od XIV w. Ogsł.: cz. *pláč*, r. *plač*, scs. *plačь*. Psł. **plačь* [< **plak-jь*] 'płakanie, płacz', nazwa czynności od psł. **plakati* (zob. *płakać*), z przyr. **-jь*.

płakać od XIV w.; z przedr. *opłakać, popłakać się, rozpłakać się, wypłakać się, zapłakać*; wielokr. *-płakiwać*: tylko z przedr. *opłakiwać, popłakiwać, wypłakiwać się*. Ogsł.: cz. *plakat* 'płakać', r. *plákať* 'płakać, szlochać; opłakiwać', *plákaťsja* 'skarżyć się na coś', scs. *plakati (sę)* 'płakać, wylewać łzy; opłakiwać'. Psł. **plakati*, **plačǫ* 'płakać', **plakati sę* 'opłakiwać', prapokrewne z lit. *plàkti* 'chłostać, smagać, bić', gr. *plḗssō* 'biję, uderzam, rażę', od pie. **plāk-* 'tłuc'. Starsza była zapewne postać zwrotna **plakati sę* z pierwotnym znaczeniem 'bić się w piersi na znak żałoby (i przy tym biadać, płakać)', por. prapokrewne łac. *plangō, plangere* 'uderzać' i 'opłakiwać, głośno narzekać, płakać'. Wyraz należał przypuszczalnie do słow. słownictwa związanego z obrzędem pogrzebowym. Por. *płacz*. — Od tego *płaczek, płaczka, płaksa* od XV w. 'skłonny do płaczu, mazgaj, beksa' (por. r. *pláksa* 'płaksa, beksa').

płaski od XV w. 'spłaszczony, równy', stp. *płaski* czy *plaski* 'niepękaty, niewypukły', dial. *płaski*, często *plaski* (poświadczone już w XVI w.) 'płaski; płytki'; por. stp. XIV w. *płoski* 'równy, gładki, bez wyniosłości'. Słow. odpowiedniki ma tylko postać *płoski*, por. cz. *ploský*, r. *plóskij*, scs. *ploskъ*. Wyraz polski wskazuje na prapostać **plaskъ*, poza tym psł. **ploskъ* 'płaski', obie postaci, różniące się pierwotnie długością samogłoski rdzennej (**ā / *ă*), zapewne z pierwotnych **plāt-sko- / *plăt-sko-* od pie. **plāt- / *plăt-* 'płaski, równy; wyrównywać'. Gwarowe *plaski, plaskaty* może przez kontaminację *płaski* z utraconym przym. *†pluski* < psł. **pľuskъ* 'płaski' (por. ukr. dial. *pljuskýj* 'płaski, równy'), poświadczonym tylko w derywacie *pluskwa* (zob.). — Od tego *płaszczyzna*; *płaszczyć* od XVI w. 'czynić płaskim', *płaszczyć się* 'zachowywać się uniżenie', daw. od XVI w. 'stawać się płaskim; przypadać do ziemi (o zwierzętach)', *spłaszczyć, spłaszczony*. Zob. *płaszcz*.

płaszcz od XIV w. 'rodzaj wierzchniego okrycia'; zdr. *płaszczyk*. Ogsł.: cz. *plášť* ż 'płaszcz', r. *plašč'* 'płaszcz, opończa, peleryna', scs. *plaštъ* 'wierzchnie okrycie'. Psł. **plaščь* [< **plask-jь*] m 'wierzchnie okrycie ochronne, rodzaj peleryny' (pierwotnie chyba takie okrycie w postaci maty plecionej ze słomy lub trzciny, wiązane z przodu, zwisające płasko, zakrywające wypukłości ciała), od psł. przym. **plaskъ* (zob. *płaski*) z przyr. **-jь*.

płat od XV w. 'kawałek materiału, zwłaszcza płótna; płaski kawałek, cienka warstwa czegoś', dial. 'kawał tkaniny, zwłaszcza płóciennej', 'płachta, szmata', kasz. *płat* 'łata'; w stp. od XIV w. też w specjalnych znaczeniach: 'procent od pożyczonej sumy', 'czynsz, renta płacona od roli, zagrody itp.', 'spłata części spadkowej', 'podatek', 'wynagrodzenie, zapłata', 'dochód'; zdr. *płatek*. Ogsł.: cz. *plát* 'płyta; płat, połeć', r. przest. *plat* 'chusta', scs. *platъ* 'tkanina, płótno; knot'. Psł. **platъ* 'kawał tkaniny, płótna', prawdopodobnie w związku etymologicznym z psł. **poltьno* 'tkanina lniana, płótno', pie. **pol-to-* (zob. *płótno*), w takim razie kontynuuje pie. **plō-to-* (od pie. pierwiastka **pel(ə)-* 'okrywać, osłaniać; skóra, błona; okrycie, chusta'). Zob. *płatać, płacić*.

płatać od XVI w. (z przedr. *rozpłatać* od XV w.) 'ciąć na płaty, na kawałki, rozrąbywać wzdłuż; zadawać cios nożem, szablą, mieczem itp.', 'robić komuś to, czego się nie spodziewa, wyrządzać, wyprawiać, wyczyniać' (*płatać figle*), dial. 'bić, kaleczyć; kaleczyć kłami (o dziku)', kasz. *płatac* 'łatać'; z przedr. *rozpłatać, spłatać, wypłatać*. Ogsł.:

gł. *płatać* 'łatać; cerować', ukr. *plat́aty* 'ciąć na kawałki, na płaty', dial. 'łatać, naprawiać; odłupywać, odłamywać', słwń. *plátati* 'rozłupywać, rozszczepiać'. Psł. **platati* 'rozcinać na kawałki, płaty', czas. odrzecz. od psł. **platъ* 'kawał tkaniny, płótna' (zob. *płat*).

pławić od XV w. 'zanurzać, moczyć w wodzie, wpędzać, wrzucać do wody', stp. też 'przeprowadzać przez wodę', daw. 'wozić, przewozić, transportować wodą' (używane jeszcze w XIX w., zachowane w gwarach, dziś *spławić, spławiać*), 'przeprawiać, przewozić na drugi brzeg rzeki, jeziora', daw. XV w. też 'topić, przetapiać metal', *pławić się* 'zanurzać się, kąpać się', stp. 'płynąć, przeprawiać się wodą'; z przedr. *spławić*, wielokr. *spławiać*. Ogsł.: cz. *plavit* 'spławiać (drewno); pławić (konie); płukać, przepłukiwać', r. *plávit', -vlju* 'topić, roztapiać', 'spławiać', dial. 'kąpać zwierzęta', 'rozpuszczać coś w wodzie', słwń. *plaviti* 'spławiać; podróżować wodą, żeglować', 'topić, roztapiać'. Psł. **plaviti, *plavǫ* 'topić, przetapiać (np. wosk, metal); zanurzać w wodzie, transportować wodą, spławiać', czas. kauzat. z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że coś płynie, pływa' od psł. **pluti, *plovǫ* 'poruszać się po wodzie, płynąć' (por. stcz. *plúti, plovu* 'płynąć', cz. *plout, pluji* 'ts.', scs. *pluti, plovǫ* 'ts.'), oparty na temacie czasu teraźn. **plov-* z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Czas. **pluti, *plovǫ*, podstawowy dla całej rodziny wyrazowej (zob. *płynąć, pływać*), ma najbliższe odpowiedniki w lit. *pláuti, pláunu / pláuju* 'myć, płukać', łot. *plaũst, plaũžu* 'namaczać, czynić mokrym', stwniem. *floum* 'spływ, ściek', ang. *flow* 'ciec', łac. *pluit, pluere* 'padać (o deszczu)', gr. *pléō* 'pływam, płynę', stind. *plávate* 'pływa', toch. A, B *plu-* 'latać, unosić się w powietrzu', wszystkie od pie. **pleu̯-* 'padać (o deszczu); ciec, toczyć się, płynąć; pływać; latać, fruwać' (co od pie. pierwiastka **pel-* 'ciec, lać, poruszać').

płaz od XVI w. 'zwierzę z gromady Amphibia', pot. 'zwierzę pełzające', w XVI w. *płaz / płaza* 'zwierzę z gromady płazów lub gadów'. Rzecz. odczas. od stp. od XV w. *płazić (się)* 'czołgać się, pełzać', w XVI w. też *płazać (się)* 'ts.', lub od stp. *płozić* 'pełzać, czołgać się (o płazach, gadach)', w XVI w. też *płozać* 'ts.'; czasowniki związane z *pełzać* (zob.). W innych językach słow. w odpowiednim znaczeniu wyrazy sprowadzające się do psł. **polzъ* 'zwierzę pełzające' (por. cz. *plaz* 'gad', r. *póloz* 'żmija niejadowita', bg. *plaz* 'gatunek węża'), etymologicznie tożsame z psł. **polzъ / *polza* 'płoza' (zob. *płoza*).

płeć *płci* od XV w. 'zespół właściwości charakteryzujących osobniki męskie i żeńskie; osobniki o tych właściwościach', przest. 'cera, karnacja', stp. 'ciało ludzkie', 'stworzenie, istota żyjąca', 'skóra'. Ogsł.: stcz. *plt / plet* ż 'ciało, skóra', cz. *pleť* ż 'cera, karnacja', przest. 'płeć', r. *plot'* 'ciało', scs. *plъtь* ż 'ciało ludzkie', ch./s. *pût* ż 'ciało; kolor skóry, cera'. Psł. **plъtь* [< **plŭ-tĭ-*] ż 'skóra ludzka, barwa skóry, cera', pokrewne z lit. *plutà* 'skórka (chleba, słoniny); skorupa, powłoka', łot. *pluta* 'ciało; skóra, barwa skóry, cera', zapewne od pie. pierwiastka **pel(ə)-* 'okrywać, osłaniać; skóra, błona; okrycie, chusta' (zob. *plama, płat, płótno*).

płetwa od XVII w. 'narząd ruchu u ryb', od XIX w. *pletwa* 'błona między palcami nóg niektórych ptaków wodnych i ssaków; płetwa', od XVII w. *płytwa* 'płetwa', w XVI w. *plutwa* 'ts.' (może bohemizm), dial. *płetwa / pletwa* 'ts.', kasz. *pletva* i *płatva* 'ts.'. Pierwotnie zapewne *płytwa* (ewentualnie też **płutwa*), por. stcz. *plútva / plýtva* 'płetwa; skrzela', cz. *ploutev* ż 'płetwa', dial. *plytva / plejtva* 'ts.', słc. *plutva* 'płetwa', z prapostaci **plytva* i **plutva*, od psł. **plyti* i **pluti* 'płynąć' (zob. *pławić, płynąć, pływać*), z przyr. **-tva* (tworzącym nazwy czynności, por. *modlitwa*), pierwotnie zapewne 'pływanie', wtórnie 'to, co służy do pływania'. Niejasne jednak polskie postaci sugerujące jakoby rdzenne **-ъ-* (*płetwa*, dodatkową trudność stanowi *-l-* w *pletwa*, notowanej także w gwarach, np. w okolicy Malborka, Radomia, Opoczna), może jednak wtórne, z gwarową zmianą fonetyczną *y* > *e* w sąsiedztwie *ł*; niepewne.

płochy od XV w. 'niestały w uczuciach; lekkomyślny, nierozważny', stp. 'swawolny, nieposkromiony', 'lekkomyślny, nieopanowa-

ny', daw. od XVI w. też 'bojaźliwy, lękliwy, płochliwy, niespokojny; dziki, nieokiełznany, szalony; zły, negatywny, marny'. Ogsł.: cz. *plachý* 'płochliwy, strachliwy, bojaźliwy', książk. 'przemijający, niestały', stcz. też 'dziki, zdziczały', ukr. dial. *polóchyj* 'lękliwy, bojaźliwy', słwń. *plàh* 'płochy, płochliwy, bojaźliwy, nieśmiały'. Psł. **polchъ* 'zaniepokojony, spłoszony, przestraszony', z przyr. **-chъ* (por. *strach*) od pie. **polo-* 'strach, zaniepokojenie', derywatu od pie. pierwiastka **pel-* 'niepokoić' (od którego np. stnord. *fǿla* 'przestraszyć', *felms-fullr* 'przestraszony', goc. *us-filma* 'ts.'). Zob. *płoszyć*.

płoć ż od XVIII w. 'ryba Leuciscus rutilus', wcześniej od XIV w. *płocica* (w stp. też 'kiełb'), od XVI w. *płotka*, w stp. XV w. także *płota* 'płoć'. Płnsł.: cz. *plotice*, r. *plotvá*, *plotvíca* / *plotíca*, ukr. *plit'* / *plítka* / *plótvá*. Psł. dial. **plotь* / **ploty*, **plotъve* 'płoć', może od niezachowanego psł. przym. *†plotъ* 'płaski' (temat na *-ŭ-*?), równego lit. *platùs* 'szeroki', gr. *platýs* 'szeroki, płaski', z przyr. **-ĭ-* > **-ь* i **-ū-* > **-y*, **-ъv-*; niepewne.

płodzić od XIV w. 'poczynać nowe życie', stp. też 'przynosić plon, wydawać owoce, nasiona', 'rozmnażać', 'robić, czynić'; z przedr. *napłodzić*, *spłodzić*. Ogsł.: cz. *plodit* 'owocować; płodzić, rodzić', r. *plodít'* 'wydawać potomstwo; hodować, rozmnażać (zwierzęta, rośliny); dawać owoce, plony, urodzaj', ch./s. *plòditi* 'rodzić, plenić', *plòditi se* 'rozmnażać się'. Psł. **ploditi* 'wydawać płody, rodzić', **ploditi sę* 'rozmnażać się', czas. odrzecz. od psł. **plodъ* (zob. *płód*). — Od tego *płodny* → *płodność*.

płomień od XIV w. 'ogień, język ognia', daw. od XVI w. i dial. *płomię*, *płomienia* 'ts.', kasz. *płoḿēń* i *płom*, *płoḿeńa* 'ts.'. Ogsł.: cz. *plamen*, r. przest. *pólymja* 'płomień', ukr. dial. *pólomin'* ż i *pólom'ja* n, scs. *plamy*, *plamene*, ch./s. *plàmēn*, dial. *plȁme*, *plȁmena*. Psł. **polmy*, **polmene*, bier. **polmenь* 'płomień', od psł. czas. **polěti* 'palić się, płonąć' (zob. *palić*, *płonąć*), z przyr. **-men-* (> psł. **-my*, **-mene*). Zdr. *płomyk*, z psł. **polmy-kъ* 'płomień' (por. stcz. *plamýk* 'płomień', ch. dial. czak. *plȁmik* 'ts.') od psł. mian. **polmy* z nawarstwieniem strukturalnego przyr. **-kъ* (przenoszącego wyraz do innego typu deklinacyjnego, por. tak samo utworzone *grzebyk*, *jęczmyk*, *kamyk*, *krzemyk*, *promyk*, *strumyk*, zob. *grzebień*, *jęczmień*, *kamień*, *krzemień*, *promień*, *strumień*); jak świadczą inne języki słow., wyraz pierwotnie nie był zdrobnieniem. — Od tego *płomienny*; od wyrażenia przyimkowego *podpłomyk* od XV w. 'placek pieczony na żarze lub w popiele' (por. daw. XVI w. *podpłomny* / *podpłomienny chleb* 'chleb pieczony na żarze').

płonąć od XVI w. (od XV w. z przedr. *opłonąć*, *zapłonąć*) 'palić się płomieniem', 'silnie świecić, błyszczeć, jaśnieć'; z przedr. *spłonąć*, *zapłonąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *planout* 'płonąć, palić się, pałać', ch./s. *plànuti* 'zapłonąć, buchnąć płomieniem; zaiskrzyć się; unieść się gniewem, oburzyć się', scs. z przedr. *vъsplanǫti sę* 'zapalić się, zapłonąć (gniewem)'. Psł. **polnǫti* 'zacząć się palić, zapalić się, zapłonąć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **polěti* 'palić się, płonąć' (zob. *palić*, *płomień*). — Od czas. przedrostkowego *zapłon*.

płonić od XVIII w. 'wywoływać rumieniec, rumienić, czerwienić', *płonić się* 'rumienić się', *zapłonić się* 'okryć się rumieńcem, zarumienić się'. Sztucznie utworzone od *płonąć*, podstawę stanowiła zapewne mylna interpretacja rzecz. odsłownego *zapłonienie* 'okrycie się rumieńcem' (będącego derywatem od *zapłonąć* 'stać się rozpalonym, gorącym, okryć się rumieńcem') jako rzekomo pochodnego od czas. *zapłonić się* (jak np. *zaczerwienienie* od *zaczerwienić się*, *przesilenie* od *przesilić*).

płonny od XV w. 'daremny, próżny, zbyteczny, nieużyteczny', przest. i dial. 'jałowy, nieurodzajny', wtórna postać z nawarstwieniem się przyr. *-ny* (por. np. *inny*, *istny*) na daw. od XV w. *płony* 'nieurodzajny, jałowy, nieuprawny, dziki (o ziemi)', 'nieszczepiony, dziki (o drzewach)', dial. 'lichy, marny, nędzny, biedny', 'słaby', 'niesmaczny, niesłony (o pożywieniu)', 'czysty, pusty (o polu)', 'zgrzebny (o płótnie)'; daw. *płono* przysł. 'daremnie, próżno'. Zachsł. i słwń.: gł. *płony* 'równy, gładki; płaski, płytki; nieurodzajny, jałowy, niepłodny; dziki, nieszczepiony', cz. *planý* 'dziki (o roślinach); nie-

płodny, nieurodzajny; jałowy; bezużyteczny, próżny, czczy; bezpodstawny, nieuzasadniony', słwń. *plân* 'goły, nieporośnięty, otwarty (o terenie); równy, płaski'. Psł. dial. **polnъ* 'równy, otwarty, nieporośnięty (drzewami), pusty, goły (o terenie, polu)' > 'nieurodzajny, niepłodny, jałowy', z pie. **pol-no-* (w innych językach ie. pokrewne wyrazy kontynuujące pie. prapostać **plā-no-*: lit. *plónas* 'cienki', łac. *plānus* 'równy, płaski'), od pie. pierwiastka **pel- / *plā-* 'równy i płaski' (por. *pole*). Pierwotne znaczenie zapewne 'pusty, otwarty'. — Od tego *niepłonny*, w XVI w. *nieplony* 'istotny, ważny, niebłahy', 'nienadaremny, skuteczny'.

płoszyć od XVI w. (z przedr. np. *popłoszyć, spłoszyć* od XV w., kiedy też *płoszać* 'płoszyć, straszyć, odganiać') 'strasząc, wywoływać ucieczkę, budzić popłoch'; z przedr. *spłoszyć, przepłoszyć, wypłoszyć*; wielokr. *-płaszać*: z przedr. *przepłaszać, wypłaszać*. Ogsł.: cz. *plašit* 'płoszyć, straszyć, budzić lęk', r. *pološít'* 'płoszyć', ch./s. *plášiti* 'straszyć; trwożyć; płoszyć, wypłaszać'. Psł. **polšiti* 'straszyć, płoszyć', czas. odprzym. od psł. **polchъ* 'zaniepokojony, spłoszony, przestraszony' (zob. *płochy*). — Od czas. przedrostkowego stp. XV w. *popłoszyć* 'przestraszyć, przerazić': *popłoch* od XV w. 'nagły strach, tumult, zamieszanie wywołane trwogą, panika', stp. 'zamieszanie, niebezpieczeństwo', w XVI w. 'niebezpieczeństwo, strach, trwoga'.

płot od XIV w. 'ogrodzenie, parkan', XVI w. 'grodza pleciona z chrustu', dial. też 'sieć na grubego zwierza'; zdr. *płotek*. Ogsł.: cz. *plot* 'płot', r. *plot, -tá* 'tratwa; pomost z pni lub desek na wodzie', dial. też 'płot', scs. *plotъ* 'płot'. Psł. **plotъ* 'coś plecionego (np. ogrodzenie plecione z prętów, z chrustu)', rzecz. odczas. od psł. **plesti, *pletǫ* (zob. *pleść*) z właściwą takim archaicznym derywatom wymianą **e ⇒ *o*. — Od wyrażenia przyimkowego *opłotek*, mn *opłotki*.

płowy od XIV w. 'żółtawy z odcieniem szarym', dial. 'żółty (o sierści)', 'brudnorudawy (o wole)', 'spłowiały na słońcu'. Ogsł.: cz. *plavý* 'płowy, jasny, blond; bułany (o koniu)', r. *polóvyj / polovój* 'bladożółty', ukr. *polovyj* 'żółty, koloru dojrzałego zboża; jasnorudy (o maści)', scs. *plavъ* 'żółtawy, złocisty (o barwie dojrzałego zboża)', ch./s. *plâv* 'niebieski, modry'. Psł. **polvъ* 'jasny, blady, szarawy', dokładne odpowiedniki: lit. *pal̃vas* 'blady, bladożółty', stwniem. *falo* 'rumiany', z pie. **polu̯o-* 'blady, popielaty', por. pokrewne łac. *pallidus* 'blady', gr. *poliós* [< **poliu̯ós*] 'szary, siwy (o włosach)', wszystkie od pie. pierwiastka **pel-* 'szary, popielaty, siwy' (zob. *pilch, pleśń*). — Od tego *płowieć* 'tracić pierwotną intensywność barwy, blaknąć; stawać się płowym, nabierać barwy żółtawej, żółknąć (o roślinach)', *spłowieć, wypłowieć*.

płoza od XVI w. 'część sań, która sunie po śniegu', daw. od XVI w., dziś dial. *płoza / płóz* 'część pługa opierająca się tylnym końcem o dno bruzdy'. Ogsł.: stcz. *plaz* 'stroma, śliska droga; przesmyk', cz. *plaz* 'płoza', dial. *płazy* mn 'żelaza pod radlicami pługa', r. *póloz* 'płoza sań; belka do podnoszenia ciężarów', dial. 'kil statku', ch. *plâz* m 'płoza; deska pługa; lawina śnieżna', słwń. *plâz / pláza* 'część pługa; miejsce, po którym pług ześlizguje się i nie chce orać'. Psł. **polza / *polzъ* 'długa, płaska powierzchnia ułatwiająca ślizganie, przesuwanie jakiegoś przedmiotu', rzecz. odczas. od psł. **pelzti, *pl̥zǫ* czy **pl̥zti, *pelzǫ* 'pełzać, czołgać się' (zob. *pełzać*), z wymianą rdzennego **el ⇒ *ol*.

płód od XIV w. 'zarodek, dziecko w łonie matki', stp. też 'potomek, potomstwo', 'ród, plemię, pokolenie, potomność', 'owoc, plony ziemi' (dziś *płody* mn 'wszelkie dobra natury'), 'rodzaj, gatunek'. Ogsł.: cz. *plod* 'owoc; płód', r. *plod* 'owoc; płód', dial. też 'potomek; młode zwierząt', scs. *plodъ* 'owoc'. Psł. **plodъ* 'owoc; nowy organizm powstający w organizmie matki' (temat na *-ŭ-*), z pie. **plodŭ-*, z którego zapewne też stirl. *loth* 'źrebię', wal. *llwdn* 'młode zwierzę', od pie. pierwiastka **pel-* 'lać, napełniać', por. *plemię*. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'to, co napełnia łono matki'.

płótno od XIV w. 'tkanina lniana lub bawełniana'; zdr. *płócienko*. Ogsł.: cz. *plátno*, r. *polotnó*, ch./s. *plátno*. Psł. **poltьno* 'tkanina lniana, płótno', od pie. **polto-*, poświadczonego w stind. *paṭa-* [< **palta-*]

'tkanina, materiał; odzież, szata; chusta, płachta, obrus', z przyr. *-ъno. Podstawowe pie. *pol-to- od pie. pierwiastka *pel(ə)- 'okrywać, osłaniać; skóra, błona; okrycie, chusta' (zob. *plama*), pierwotne znaczenie zapewne 'tkanina służąca do okrycia'. — Od tego *płócienny*.

płuco, zwykle mn *płuca*, pierwotnie od XV w. *płuce* 'narząd oddechowy'. Ogsł.: cz. *plíce* mn, strus. *pljuća*, scs. *plušta* / *pljušta* mn 'płuca', ch./s. *plūća* ż, *plúće* n 'płuco, płuca'. Psł. *pluťe / *pľuťe n 'płuco', *pluťa / *pľuťa mn 'płuca', pokrewne z lit. *plaũčiai* mn 'płuca', łot. *plàuši* mn 'ts.', stpr. *plauti* mn 'płuca', z pie. *pleu̯-ti̯o- / *plou̯-ti̯o- od pie. *pleu̯- 'pływać' (por. utworzone od tego samego pierwiastka gr. *pleúmōn* (postać jońska; w attyckim *pneúmōn*) 'płuca', łac. *pulmō* 'ts.' < pie. *pleu̯-mon-). Nazwa płuc nawiązuje do ich lekkości umożliwiającej pływanie na wodzie (por. r. *lëgkoe* 'płuca' z *lëgkij* 'lekki').

pług od XIII w. 'narzędzie do orania'. Ogsł.: cz. *pluh*, r. *plug*, cs. *plugъ*. Psł. *plugъ 'pług', zapożyczone (wraz z desygnatem, udoskonalonym narzędziem do orki) z germ.: pgerm. *plōgaz 'pług', z którego stwniem., śrwniem. *pfluoc*, śrdniem. *ploch*, niem. *Pflug*, stisl. *plōgr*, ang. *plough*. Wyraz germ. o nie ustalonym ostatecznie pochodzeniu, jednak doszukiwanie się zapożyczenia ze słow. jest bezpodstawne.

płukać, daw. od XV w. *płokać*, potem *płókać*, *płóczę* 'myć, czyścić przez zanurzanie w wodzie', kasz. *płokac* 'płukać; prać'; z przedr. *opłukać*, *popłukać*, *przepłukać*, *spłukać*, *wypłukać*; wielokr. *-płukiwać*: z przedr. np. *przepłukiwać*, *spłukiwać*. Ogsł.: cz. *plákat*, ukr. *polókaty*, scs. *plakati*, *plačǫ* 'prać, płukać', ch./s. *plákati* 'płukać, przepłukiwać'. Psł. *polkati 'obmywać, oczyszczać coś przez zanurzenie w cieczy lub przepuszczanie cieczy przez coś, płukać', ekspresywny czas. z przyr. *-k- (por. *błąkać się*, *brukać*) od psł. *polti, *poľǫ 'wprawiać w ruch, potrząsać czymś, podrzucać coś, wymachiwać czymś' > 'wypluskiwać, wychlapywać wodę' (i 'wysiewać plewy z ziarna przez podrzucanie, np. na nieckach, wiać zboże'; zob. *opałka*). — Od czas. przedrostkowego *popłuczyny*.

płyn od XVIII w. 'ciecz'. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone cz. *plyn* 'gaz', z którego z kolei ch./s. i słwń. *plîn* 'ts.'), sztucznie utworzone jako rzecz. odczas. od *płynąć* (zob.). — Od tego *płynny*.

płynąć od XIV w. 'ciec, lać się', 'posuwać się po powierzchni wody', stp. też 'rozpływać się, topić się', 'spuścić się obficie jak deszcz, sprawić, by coś spłynęło obficie'; z przedr. *dopłynąć*, *odpłynąć*, *opłynąć*, *popłynąć*, *przepłynąć*, *przypłynąć*, *rozpłynąć się*, *spłynąć*, *wpłynąć*, *wypłynąć*. Ogsł.: cz. *plynout* 'płynąć; wypływać, wynikać', br. dial. *plýnuc'* 'ciec; przypłynąć, przepłynąć; nieść się, roznosić się, rozchodzić się', ch./s. *plínuti* 'zalać; wpłynąć'. Psł. *plynǫti 'zacząć ciec, zacząć pływać', czas. inchoat. od psł. *plyti, *plyvǫ 'płynąć' (zob. *pływać*), z przyr. *-nǫ-.

płyta od XVIII w.; zdr. *płytka*. Zapożyczenie z ukr. *plýta* 'płaski kawałek kamienia, metalu, płyta', por. strus. *plita* 'kamień, cegła', r. *plitá* 'płyta, tablica', cs. *plita* 'płyta', bg. dial. *plíta* 'cegła; płyta'. Pochodzenie wyrazu wschsł. i płdsł. (jeśli wyrazy płdsł. nie z rosyjskiego) niepewne, prawdopodobnie zapożyczenie z gr. *plínthos* 'cegła, płytka', ale dopuszcza się też pokrewieństwo tych wyrazów.

płytki od XVI w. 'niegłęboki', w XVI w. 'mający małą głębokość (o naczyniach)', 'płaski i cienki (np. o ostrzu)', kasz. *płitki* 'cienki i płaski; płytki'. Ogsł.: cz. *plytký* 'płytki, próżny, powierzchowny', dial. *plýtký* 'niegłęboki', ukr. dial. *plytkýj* 'niegłęboki', ch./s. *plítak* 'niegłęboki', przen. 'nie mający znaczenia, wartości, powierzchowny'. Psł. *plytъkъ 'płytki, niegłęboki', od szczątkowo zachowanego przym. *plytъ (por. kasz.-słowiń. *pliti* [< *płyty] 'cienki i całkiem płaski', ch. dial. czak. *plit* 'płytki'), z przyr. *-ъkъ. Podstawowy przym. *plytъ z prapostaci *plū-tŭ-, przypuszczalnie od pie. *pləu-t-, derywatu od pie. pierwiastka *pelə- 'szeroki, płaski', por. łot. *plaũksta* 'dłoń', łac. *plautus* 'szeroki, płaski' oraz lit. *plaũtas* 'półka (w łaźni)', *plaũtai* mn 'nary, legowisko', łot. *plauts* 'półka', łac. *pluteus* 'deska; stół, pulpit, półka; balustrada, ogrodzenie; ściana ochronna, przedpiersie'. W takim razie pierwotne znaczenie 'szeroki, płaski' > 'płaski i cienki' > 'niegłęboki, płytki'. Ze

względu na znaczenie 'płaski i cienki' nie przekonuje łączenie z rodziną p. *płynąć*. — Od pierwotnej postaci **płytъ*: *płycizna* 'płytkie miejsce (np. w rzece)'.

pływać od XV w. 'utrzymywać się na powierzchni wody; wykonywać określone ruchy w celu posuwania się po powierzchni wody lub w wodzie; poruszać się po wodzie łodzią, statkiem itp.', *pływać w czymś* 'opływać, obfitować', stp. *pływać* też 'brać początek, powstawać', pot. *pływać* 'wypowiadać się o czymś ogólnikowo, powierzchownie', kasz. *plëvac, plivâ* 'pływać'; z przedr. *dopływać, napływać, odpływać, opływać, podpływać, popływać, przepływać, wpływać, wypływać*. Ogsł.: cz. *plývat*, ukr. *plyváty*, cs. *plyvati*. Psł. **plyvati*, **plyvajǫ* 'poruszać się po wodzie, pływać', czas. wielokr. od psł. **plyti*, **plyvǫ* / **plyjǫ* 'płynąć' (por. stp. XV w. *płyć* 'płynąć, lać się; spuścić niby deszcz', cz. dial. *plyt* 'płynąć', r. *plyť, plyvú* 'ts.; żeglować', ch./s. daw. i dial. *plìti, plìjēm* 'płynąć; żeglować, płynąć statkiem'). Podstawowy czas. **plyti* związany etymologicznie z psł. **pluti* 'poruszać się po wodzie, płynąć' (o pochodzeniu zob. *pławić*). W polskim pierwotny czas. wielokr. *pływać* zastąpił utracony czasownik podstawowy (jego reliktem jest stp. XV w. *płyło* 'płynęło' w Psałterzu puławskim). Zob. *płynąć*. — Od tego *pływak*; od czas. przedrostkowych *dopływ, napływ, odpływ, przypływ, wpływ*.

po przyim. z bier., miejsc. i cel., w licznych funkcjach. Ogsł.: cz. *po*, r. *po*, scs. *po*. Psł. **po* najpierw przysł., potem przyim. w różnych znaczeniach, odpowiada np. lit. *pò*, łot. *pa*, z pie. **pos* 'przy, za, po'. Możliwe, że psł. **po* kontynuuje także pie. **(a)po* 'od, precz'. Wtórnie przedr. *po-*, ogsł., psł. **po-*. Zob. *pa-*.

pobłażać od XV w. 'być wyrozumiałym', stp. 'sprzyjać, być życzliwym'. Czas. wielokr. od stp. XV w. *pobłożyć* 'sprzyjać, być życzliwym' (od *błogi*, zob.).

pobożny od XV w., stp. 'żyjący zgodnie z przepisami religijnymi', 'pokorny', 'zbawienny, korzystny, pożyteczny'. Por. cz. *pobožný* 'pobożny, religijny'. Od wyrażenia przyimkowego *po Bogu* 'według Boga' (zob. *bóg*). — Od tego *pobożność*.

pobór od XIII w. 'powoływanie, powołanie do wojska', 'czerpanie z jakiegoś źródła, zaopatrywanie się w coś', 'zbieranie, ściąganie, egzekwowanie należności, opłat', stp. 'podatek, danina', *pobory* mn 'wynagrodzenie za pracę, pensja', daw. 'podatek nadzwyczajny płacony przez chłopów i szlachtę zagrodową od łanu'. Por. strus. *poborъ* 'podatek', r. *pobór* 'wysokie podatki'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *pobrać*, psł. **po-bьrati*, **poberǫ* 'pobrać' (zob. *brać* II), z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. W związku z tym *poborca* od XV w. 'urzędnik ściągający podatki, czynsze, daniny itp.', zapewne przekształcenie stp. XV w. *pobierca* 'ts.', utworzonego od czas. wielokr. *pobierać*.

pobratymiec od XIX w. 'człowiek pochodzący z tego samego szczepu; przyjaciel, wierny druh', dawniej od XVI w. *pobratym* 'członek tego samego plemienia, narodu; wierny, oddany przyjaciel' (postać z *-ty-* pod wpływem ukr. *pobratým*, w XVII w. poświadczona oczekiwana polska czy spolonizowana postać *pobracim*). Por. cz. *pobratim* 'członek tego samego plemienia, narodu', r. *pobratím* 'człowiek uznany za brata', pot. 'najbliższy przyjaciel', dial. 'kuzyn', cs. *pobratimъ* 'człowiek uznany za brata', od przedrostkowego czas. **po-bratiti* 'zbratać' (zob. *brat*), z przyr. *-imъ* jak *ojczym* (zob.).

pobudka od XV w. 'budzenie', stp. 'stróż nocny', 'bodziec, zachęta, podnieta', 'mechanizm dzwoniący w zegarze'. Od przedrostkowego czas. *pobudzić* (o pochodzeniu zob. *budzić*), z przyr. *-ka*. Od tego samego podstawowego czas. *pobudliwy* od XIX w.

pochodnia od XV w. 'smolne łuczywo, pakuły czy szmaty nasycone smołą i osadzone na szczapie, używane do oświetlania'. Por. dł. *pochornja* (*rn* < *dn*), daw. dial. *pochodnja* 'pochodnia; płomyk', cz. *pochodeň*, *-dně* ż 'pochodnia', stcz. *pochodně* (/ *pochodnicě*) 'ts.', słc. *pochodeň* ż 'ts.'. Zachsł. **pochodьňa*, od przym. **pochodьnъ* (od rzecz. **pochodъ* 'przemieszczanie się, obchód, pochód, wyprawa' lub bezpośrednio od czas. **pochoditi* 'odwiedzić, obejść', zob. *pochód*), urzeczownikowionego za pomocą przyr. **-ja*, pierwotne znaczenie 'coś związanego z pochodem, obchodem' (smolne pochodnie były

używane do oświetlania, np. w czasie nocnego obchodzenia, wizytowania kogoś, czegoś). Jest prawdopodobne, że wyraz jest rezultatem uniwerbizacji jakiejś starszej, niezachowanej nazwy dwuwyrazowej, może †*pochodьna lučь* 'łuczywo używane w czasie obchodzenia, wizytowania, przemieszczania się' (zachsł. i płdsł. **lučь* 'drewno na łuczywo, łuczywo', zob. *łuczywo*).

pochopny od XV w. 'prędki, skory, chętny do czegoś, zbyt skłonny', stp. 'skłonny do czegoś', w XVI w. też 'zdolny, pojętny', 'bystry, wartki'. Por. stcz. *pochopný* 'pojętny; zdolny, sposobny; zajęty czymś'. Od stp. od XV w. *pochopić* 'porwać', w XVI w. 'chwycić', 'zrozumieć', por. cz. *pochopit* 'zrozumieć, pojąć', o podstawowym *chopić* zob. *chapać*.

pochód od XV w. 'uroczysty marsz', stp. 'przejście', 'krok, chód, sposób chodzenia', 'pochodzenie, rodowód', 'początek, źródło'. Por. cz. *pochod* 'pochód, marsz', r. *pochód* 'wyprawa wojenna, kampania', ch./s. *pòhod* 'pochód; wyprawa wojenna; odwiedziny', *pòhode* mn 'wizyta, odwiedziny'. Słow. **pochodъ* 'posuwanie się naprzód, kroczenie, marsz', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **po-choditi* 'spędzić czas na chodzeniu, przejść się; wywodzić się z czegoś, brać swój początek z czegoś, pochodzić', p. *pochodzić* 'przejść się, pospacerować; wywodzić się z czegoś, skądś, mieć przyczynę w czymś', przest. 'być podobnym' (od psł. **choditi*, zob. *chodzić*). Od tej samej podstawy *pochodny* od XVI w. 'pochodzący od czegoś', w XVI w. 'żwawy, raźny, czy też posuwisty'.

pochwa od XIV w., daw. też *pochew* ż 'futerał na broń sieczną lub krótką broń palną', anat. 'vagina', 'rodzaj osłony otaczającej niektóre części roślin', stp. *pochwa* i *pochwy* mn 'rzemień podogonowy w uprzęży końskiej', dial. 'naczynie z wodą na osełkę do kosy', kasz. *poχva* 'futerał; opróżniony strąk'; zdr. *pochewka*. Ogsł. (ale w płdsł. słabo poświadczone): cz. *pochva* 'futerał na broń sieczną', anat. 'vagina', przest. *pochvy* mn 'rzemień podogonowy w uprzęży końskiej', r. dial. *pochvá* / *pachvá* 'ts.', ch./s. daw. i dial. *pohve* ż mn 'ts.', słwń. *pohvine* mn 'ts.'. Psł. **pochъva* 'pokrowiec, futerał, w który się coś chowa, osłona', bez pewnej etymologii. Dyskusyjne zarówno wiązanie z *szyć* (zob. *poszwa*), jak i z psł. **chovati*, p. *chować* (zob.).

pochyły od XV w. 'zgięty ku dołowi, odchylony od pionu'. Por. ukr. *pochýłyj*, ukr. *pachíły*, cs. *pochylъ*. Przym. odczas. od czas. przedrostkowego *pochylić* 'zgiąć, schylić' (zob. *chylić*). — Od tego *pochylnia*.

pociecha od XV w. 'pocieszenie; to, co pociesza; ten, który pociesza', w XVI w. też 'radość, szczęście, satysfakcja, przyjemność, nagroda, sukces, dobro', 'wynagrodzenie, zapłata', kasz. *poceχa* 'pociecha'. Por. cz. *potěcha* 'pociecha, pocieszenie', r. *potécha* 'pociecha, uciecha, rozrywka, zabawa'. Słow. **potěcha* 'pocieszenie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **po-těšiti* 'pocieszyć, ucieszyć', p. *pocieszyć* (zob. *cieszyć*). Zob. *uciecha*. — Od tego *pocieszny*.

pocisk od XVI w. 'nabój', daw. 'rzut, ciśnięcie', 'to, czym się rzuca, ciska: broń drzewcowa, kamienie'. Rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego *po-ciskać* 'rzucać, miotać' (zob. *ciskać*).

począć *pocznę* od XIV w. 'zacząć, rozpocząć', dziś przede wszystkim 'dać początek życiu, zajść w ciążę'; z przedr. *napocząć*, *odpocząć* 'spocząć, wypocząć' (por. stp. od XIV w. *odpoczynąć* / *otpoczynąć* 'wytchnąć, odetchnąć, znaleźć odpoczynek, wytchnienie, spokój'), *rozpocząć*, *spocząć*, *wypocząć*, *zapocząć*; wielokr. *poczynać*, *napoczynać*, *rozpoczynać*, *zaczynać* i wtórne *odpoczywać*, *spoczywać*, *wypoczywać*. Ogsł.: cz. *počít*, *-čnu* 'zacząć, rozpocząć; zrobić, uczynić; dać początek życiu', r. przest. i dial. *počáť*, *-čnú* 'zacząć, rozpocząć', cs. *počęti*, *-čьnǫ* 'ts.'. Psł. **po-čęti*, **po-čьnǫ* 'zacząć, rozpocząć', z przedr. **po-* od psł. †*čęti*, †*čьnǫ* 'zacząć, rozpocząć' (w językach słow. poświadczonego tylko w czas. przedrostkowych, zob. też *wszcząć*, *zacząć*; por. także *koniec*, *skon*), opartego na pie. pierwiastku **ken-* 'wyrastać, wypuszczać pędy, pojawiać się, zaczynać (się)'. Por. *początek*.

początek od XIV w. 'rozpoczęcie (się) czegoś, to, od czego się coś zaczyna', 'powód, przyczyna', dziś też 'geneza'. Ogsł.: cz. *počátek*,

r. *počátok*, ch./s. *počėtak*. Psł. **počętъkъ* 'początek', od imiesłowu biernego **počętъ* (p. *poczęty*) psł. czas. przedrostkowego **počęti* 'zacząć, rozpocząć' (zob. *począć*), co do budowy por. np. *dobytek, podatek*.

poczciwy od XV w. (stp. też *poćciwy* / *potciwy*) 'życzliwy, przyjazny, dobroduszny, zacny', stp. 'godny czci, poważny, szanowany', w XVI w. 'pełen zalet moralnych, cnotliwy, uczciwy, przyzwoity, pobożny', 'przynoszący cześć, honor, godny szacunku, chlubny, zaszczytny, honorowy', 'godny szacunku', 'życzliwy', 'odpowiednio dobry, godny, godziwy, stosowny, przyzwoity; dobry', kasz. *potcëvi* 'poczciwy, przyjazny, zacny'. Por. cz. *poctivý* 'uczciwy, prawy; sumienny, rzetelny, solidny'. Przym. od słow. rzecz. **počьstь* 'uczczenie, cześć, honor' (zob. *poczesny*). Pierwotna polska postać **poczściwy*, grupa spółgłoskowa **cźć* uległa upodobnieniu i uproszczeniu w *ćć, tć, czć*. — Od tego *poczciwiec, poczciwina*.

poczesny od XIV w. (stp. też *poczestny* / *poczeszny*) 'zaszczytny, okazały, ważny', stp. 'czcigodny, poważany', 'skromny, budzący szacunek swą skromnością', 'nieskazitelny, czysty, dziewiczy', 'stosowny, należny', 'prawowity, legalny'. Por. cz. *počestný* 'uczciwy, prawy; niewinny, cnotliwy, przyzwoity', ch./s. *pȍčāsnī* 'honorowy, zaszczytny; tytularny'. Słow. **počьstьnъ* 'czcigodny, zaszczytny, honorowy', przym. od słow. rzecz. **počьstь* 'uczczenie, cześć, honor' (por. cz. *počest* 'cześć', r. *póčest'* 'honor, zaszczyt, cześć', ch./s. *pȍčāst* ż 'cześć, hołd, zaszczyt'), będącego rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego czas. **počьstiti* 'oddać, okazać cześć, uczcić', które od psł. **čьstiti* 'oddawać cześć' (zob. *czcić*).

poczet *pocztu* od XVI w. 'zespół osób (dawniej też rzeczy)' (*poczet sztandarowy* 'uroczysta asysta sztandaru'), daw. 'obrachunek, rachunek, rachuba' (dziś np. *dać na poczet* 'dać jako zaliczkę'), w XVI w. też 'ilość', 'sprawozdanie, rozliczenie czegoś', 'spis, wykaz, wyliczenie', 'następstwo, sukcesja', 'dar, podarunek', 'żołd'. Por. cz. *počet* 'ilość, liczba; rachunek', cs. *počьtъ* 'wyliczanie', r. *počët* 'cześć, honor, uszanowanie, zaszczyt, poważanie', ukr. *póčet* 'świta'. Psł. **počьtъ* 'liczenie; uznawanie, okazywanie poważania, szacunku', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego czas, **po-čísti*, **po-čьtǫ* 'policzyć; uznać, okazać poważanie, uczcić' (por. p. daw. XVI w. *poczyść* 'uznać, potraktować; zaliczyć, potraktować jako część całej liczby', r. przest. *počést', počtú* 'uznać, zaliczyć', scs. *počisti, počьtǫ* 'policzyć, przeczytać; uczcić'), od psł. **čisti*, **čьtǫ* 'liczyć, rachować; mniemać, sądzić, zważać, uważać na kogoś' (zob. *czytać*).

poczęstunek od XIX w. Od przedrostkowego czas. *poczęstować* (zob. *częstować*), utworzone jak *rachunek, rysunek*.

poczwara od XV w. 'istota, postać odrażająca, zjawa, potwór, pokraka, straszydło', kasz. *počvara* 'potwór, pokraka; człowiek zły moralnie'. Por. ukr. *počvára* 'widmo; potwór', *póčvar* ż 'czyn niecny, występek, wybryk', br. *pačvára* 'pokraka, potwór, monstrum'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego czas. **počvariti*, p. dial. *poczwarzyć się* 'pokłócić się, pogniewać się', kasz. *počvařëc* 'popsuć', które od psł. **čvariti* / **čvěriti* 'gadać, pleść, mówić niezrozumiale, bajać', 'zamawiać, wróżyć, czarować', por. p. daw. od XVII w. *czwarzyć* 'udawać, symulować; kłócić się', *czwarzyć się* 'udawać, że się nie chce, droczyć się', stp. XV w. *ćwierzyć się* 'zabawiać się, cieszyć się', *oćwierzyć się* 'udawać, maskować się', w XVI w. wyjątkowe *czwierzący* 'udający znawcę, wymądrzający się', dial. *czwarzyć* 'źle szyć', *czwarzyć się* 'pracować powoli, grzebać się', br. dial. *čv'éryc'* 'czynić coś dziwnego, niezwykłego', s. dial. *čvariti* 'czynić czary', słwń. *čvériti* 'bajać, paplać'. Podstawowy czas. może pochodzenia dźwkn. Płnsł. **počvara* 'czyn niecny, wybryk', 'istota odrażająca, monstrum' zapewne w nawiązaniu do pojawiającego się w czasownikach znaczenia 'czynić coś dziwnego, czarować'. — Od tego *poczwarka*.

pod przyim. z narz. Ogsł.: cz. *pod, pode*, r. *pod*, scs. *podъ*. Psł. **podъ* 'pod', od psł. przyimka **po* (zob. *po*), z *-*dъ*, jak w psł. **nadъ*, **perdъ*, **zadъ* (zob. *nad, przed, zad*). Wtórnie przedr. *pod-*, ogsł., psł. **pod(ъ)-*.

podarek od XVI w. 'dar, prezent'. Por. r. *podárok* 'podarunek, upominek', ch./s. *podárak, -rka* 'podarunek'. Od przedrostko-

wego czas. *podarować* (zob. *darować*). Od tej samej podstawy *podarunek* od XVII w. 'dar, prezent', utworzony jak *poczęstunek*, *pakunek*.

podatek od XV w. 'świadczenie dla państwa', stp. 'świadczenie pobierane przez pana lub sołtysa od chłopów', kasz. *podatk* 'podatek'. Por. ch./s. *podátak*, *-tka* 'dane, fakt stwierdzony'. Od przedrostkowego czas. *podać* (zob. *dać*), co do budowy por. *dodatek*, *wydatek*, *zadatek*.

podbechtać 'podburzyć, podjudzić'; wielokr. *podbechtywać*; bez przedr. rzadsze *bechtać* 'judzić, jątrzyć, podburzać', daw. XVII w. *bektać* 'ts.', *nabektać* 'namówić' (z polskiego ukr. reg. *pidbéchtaty* 'podburzyć, podjudzić', wielokr. *pidbéchtuvaty*). Por. bg. *bъ́chtja* 'bić, uderzać, grzmocić', *bъ́chtja se* 'harować, męczyć się', ch./s. *bàhtati* / *bàktati* 'trzaskać, stukać; iść ciężko, tupać; parskać, sapać', *bàhtati se* / *bàktati se* 'mozolić się, trudzić się, męczyć się', słwń. *bèhtati se* 'bawić się, igrać; trudzić się, męczyć się'. Psł. **bъchъtati* czas. intensywny z przyr. **-ъt-* (por. np. *szeptać*) od psł. **bъchati* 'powodować hałas, padać z hałasem, uderzać' (por. p. dial. młp. *bechać* 'lać jak z cebra, o deszczu', *bechnąć* 'walnąć, rzucić', cz. dial. *bechať* 'trzaskać, strzelać', br. dial. *bóchac'* 'pluskać, lać wodę; chciwie jeść; bić w bęben', ch. daw. *bahati* 'wydawać szmer, hałas, tupać', dial. czak. *bāhàt* 'trwonić, marnotrawić', *bōhàt* też 'przechwalać się, pysznić się'). Podstawowy czas. **bъchati* związany etymologicznie z psł. **buchati* 'mocno bić, walić, łomotać; gwałtownie się rozprzestrzeniać, nabrzmiewać' (zob. *buchać*).

podbiał od XV w. 'roślina Tussilago farfara', w XVI w. też 'rdest wężownik, Polygonum bistorta', dial. *podbiåł*, kasz. *podbël* / *podbåłtk* 'podbiał'. Ogsł.: cz. *podběl*, r. *podbél*, ch. *pòdbjel* (*pòbio*). Psł. **pod(ъ)bělъ* 'podbiał', złożenie z psł. przyim. **podъ* (zob. *pod*) i przym. **bělъ* 'biały' (zob. *biały*), nazwa związana z jasną barwą spodu liści rośliny.

podeszwa od XV w. 'spód stopy; spód obuwia', daw. od XVI w. 'podwalina, fundament', dial. też *podeszew* ż, kasz. *podešev* 'spód stopy, podeszwa'. Por. cz. *podešev*, *-šve*, daw. *podšev* ż 'ts.', słc. *podošva*, r. *podóšva*, strus. *podъšъva*. Płnsł. **podъšьvь* ż 'to, co jest podszyte', z przedr. **pod-* (zob. *pod*) od psł. **šiti* 'szyć' (zob. *szyć*), por. psł. **šьvъ* 'szew' (zob. *szew*).

podkasać od XV w. 'podciągnąć, podwinąć dół ubrania, podpasać', stp. XV w. 'opasać, otoczyć, ścisnąć pasem, sznurem'; *zakasać* (*rękawy*) od XV w. 'podwinąć'; bez przedr. stp. od XV w. *kasać* 'otaczać, opasywać, ściskać', daw. od XVI w. 'szykować się, przygotowywać się; porywać się', słowiń. *kasac* 'podgiąć do góry'. Ogsł.: gł. *kasać* 'podkasywać; sznurować', cz. *kasat* 'podkasywać, podwijać', r. *kasátsja* 'dotykać się, ruszać, poruszać, trącać; tyczyć się, obchodzić; stykać się, graniczyć', dial. *kasát'* 'poruszać', scs. *kasati sę* 'dotykać się'. Psł. **kasati* 'dotykać', czas. wielokr. od psł. **kosati* 'dotykać, poruszać' (por. r. dial. *kósát'* 'bić, tłuc; rąbać, ciosać; kraść coś z ogrodu', *kósát'sja* 'bić się', ch./s. dial. *kósati se* 'kłócić się'), **kosnǫti* 'dotknąć, poruszyć' (por. r. *kosnútsja* 'dotknąć się', *kosnút'* 'dotknąć', scs. *kosnǫti sę* 'dotknąć się'), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Podstawowe psł. **kosati*, **kosnǫti* (niepoświadczone w polskim i w pozostałych językach zachsł.) zapewne pokrewne z psł. **česati* 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać' (od pie. **kes-* 'drapać, skrobać', zob. *czesać*), znaczenie 'dotykać, poruszać' mogło się rozwinąć z wcześniejszego 'drapać, skrobać'.

podkowa od XV w.; zdr. *podkówka*. Ogsł.: cz. *podkova*, r. *podkóva*, bg. *podkóva* (por. też cs. *podъkovъ*, słwń. *pódkev*). Psł. **podъkova* / **podъkovъ* i **podъkovь* 'podkowa', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **podъ-kovati* 'podkuć', stp. *podkować* 'przybić podkowę, podkuć żelazem' (zob. *kuć*).

podłoga od XV w. 'posadzka', stp. też 'podstawa, podpora, fundament', kasz. *podłoga* 'podłoga; dno pieca chlebowego'. Por. cz. *podlaha* / *podloha* 'podłoga', r. *podlóga* 'podstawa', ch./s. *pòdloga* 'podwalina, podstawa; podkładka; grunt, założenie, baza', słwń. *podlága* 'podłoże; podstawa; tło'. Rzecz. odczas. od p. *podłożyć*, psł. **podložiti* 'podłożyć', zob. *łożyć*.

podług od XIV w. przyim. 'według'. Por. dł. *podług* 'wzdłuż', strus. *podъlgъ* / *podolgъ*

przyim. 'przy, obok; wzdłuż; po, do', scs. *podlъgъ* przysł. i przyim. 'wzdłuż'. Z wyrażenia przyimkowego **po dľgъ* 'na długość, wzdłuż' (złożonego z psł. przyimka **po*, zob. *po* i przym. **dľgъ* 'długi', zob. *długi*). Zob. *według*.

podłużny od XIX w., w XVI w. *podłużni* 'położony wzdłuż'; daw. od XVI w. *podłuż* przysł. i przyim. 'wzdłuż', por. ukr. *podóvž* przysł. i przyim. 'wzdłuż', słwń. *podolž* przysł. 'wzdłuż', psł. wyrażenie przyimkowe **po dľžь* 'w kierunku długości, w kierunku, w którym się coś rozciąga', złożone z psł. przyim. **po* (zob. *po*) i rzecz. **dľžь* ż 'długość' (por. stp. *dłuż* 'rozciągłość w przestrzeni, długość; rozciągłość w czasie'; od psł. przym. **dľgъ* 'długi', zob. *długi*). Zob. *wzdłuż*.

podły od XVI w. 'nikczemny, niegodziwy', w XVI w. 'bezwartościowy, mało warty, nisko ceniony, mało ważny', 'mały, niepozorny', 'krótki, zwięzły', 'zły w ocenie moralnej', w stp. XIV–XV w. tylko *podlejszy* / *podleszy* 'nie tak dobry jak porównywana podstawa, ustępujący w jakości, mniej wart'. Najpierw *podleszy* / *podlejszy*, od p. daw. od XV w. i dial. *podle* przysł. 'w pobliżu, blisko, obok', przyim. z dop. 'w pobliżu, w bezpośrednim sąsiedztwie, obok, koło, przy', 'zgodnie z czymś, według', 'oprócz, niezależnie od czegoś', 'około, w przybliżeniu' (por. cz. *podle* przysł. 'w pobliżu, blisko, obok', r. *pódle* przysł. 'bardzo blisko, obok', słwń. dial. *póle* przysł. 'obok, koło'), z psł. wyrażenia przyimkowego **po dьlě* 'na długość, wzdłuż' (przyim. **po*, zob. *po* i cel. rzecz. **dьľa* 'długość', zob. *dla*). Wyraz utworzony jak *dzisiejszy, wczorajszy* (zob. *dziś, wczoraj*), ważną paralelę stanowi cz. *vedlejší* 'sąsiedni, przyległy, będący obok; podrzędny, drugorzędny' od *vedle* przysł. 'obok, tuż obok; bokiem, z boku'. Pierwotne znaczenie 'ten, który jest w pobliżu, obok, przyległy' > 'poboczny, podrzędny, drugorzędny' > 'mniej wart, mniej ważny (od głównego, zasadniczego), mało znaczący, mało ważny, marny'. Postać *podły* wtórnie utworzona od stp. *podle(j)szy*, interpretowanego mylnie jako stopień wyższy. Z polskiego przejęte bezpośrednio (lub za pośrednictwem rosyjskim) do innych języków słow., np. cz. *podlý* 'podły, nikczemny, niecny', r. od XVII w. *pódlyj* 'podły, nikczemny, niegodziwy', daw. 'niskiej jakości, lichy', ukr. *pídlyj* 'podły, nikczemny'. — Od tego *podłość*; *upodlić, upodlenie*.

podmiot od XIX w. 'część zdania'. Por. cz. *podmět*. Kalka łac. *subiectus* 'ts.'. Dawniej od XVI w. *podmiot* w innych znaczeniach: w XVI w. 'obcy i zwykle zniekształcający element w tekście; błąd literowy', 'kłamstwo, fałsz', 'pokusa, sugestia', 'podrzutek', 'zastępca', 'fałszywa osłona', por. stp. XV w. *podmiota* 'kupa, stos', od przedrostkowego czas. *podmieść* (zob. *mieść*).

podniebienie od XV w. 'górna część jamy ustnej', stp. też 'pułap, strop, sklepienie', 'piętro', daw. od XVI w. także 'baldachim', 'sklepienie niebieskie', dial. również 'sklepienie pieca chlebowego'; por. stp. od XV w. *podniebie* 'pułap, sklepienie', 'namiot', w XVI w. 'przestrzeń pod niebem: sklepienie niebieskie, miejsce wysoko nad ziemią', 'baldachim', dial. 'podniebienie', 'sufit', kasz. *podńebė* 'obłoki; horyzont', 'sufit'. Por. ukr. *pidnebénnja* n 'podniebienie; sklepienie pieca', br. *padnjabénne* 'ts.', dial. też 'strop' oraz stcz. *podnebie* 'przestrzeń pod niebem, atmosfera', cz. *podnebí* 'klimat', dial. 'podniebienie'. Od wyrażenia przyimkowego *pod niebem* (zob. *niebo*), pierwotna więc postać *podniebie, podniebienie* zaś zapewne przez analogię do bliskoznacznego *sklepienie* (od *sklepić*).

podnóże 'miejsce przylegające do podstawy wzniesienia, ściany itp.', daw. od XVI w. *podnoże* 'podnóżek', dial. 'pedał w warsztacie tkackim'; stp. XV w. *podnoż* 'dolna część nogi'. Por. np. słwń. *podnóžje* 'podnóże; fundament, postument, cokół'. Od wyrażenia przyimkowego *pod nogą* czy *pod nogami* (zob. *noga*). Od tej samej podstawy *podnóżek* od XV w. 'stołeczek pod nogi', dial. *podnożek* / *podnóżek* też 'pedał w warsztacie tkackim' (por. np. słwń. *podnóžek* 'podnóżek').

podobać się od XIV w. 'wywierać, wywrzeć przyjemne, dodatnie wrażenie, wydawać się, wydać się miłym, sympatycznym', stp. 'być przyjemnym, miłym, przypadać do gustu',

'być podobnym', dial. mazur. 'być podobnym'; daw. od XVI w. też niezwrotne *podobać* 'znajdować w czymś upodobanie, lubić'; z przedr. *przypodobać się, spodobać się, upodobać*. Ogsł: cz. *podobat se* 'być podobnym; wydawać się, być prawdopodobnym; przypadać do gustu', przest. 'darzyć się, powodzić się', r. *podobáť* 'odpowiadać, godzić się, wypadać', scs. *podobati* 'godzić się, wypadać; trzeba, należy'. Słow. **podobati* 'być podobnym, stosownym, odpowiednim', czas. odrzecz. od słow. **podoba* 'podobieństwo, stosowność, odpowiedniość' (por. stp. od XV w. *podoba* 'postać, podobieństwo', 'figura, podobizna', w XVI w. też 'upodobanie', 'prawdopodobieństwo, możliwość', 'sposób', dial. *na podobę* 'podobnie do', *w podobie* 'ts.', kasz. *podoba* w zwrocie *na podobą* 'na podobieństwo', cz. *podoba* 'podobieństwo; postać, postawa; kształt, figura; podobizna', ukr. *podóba* 'obraz, powierzchowność; podobieństwo', scs. *podoba* 'stosowność, odpowiedniość', słwń. *podóba* 'wizerunek, obraz, obrazek; postać, osoba, figura; wygląd, obraz; kształt, forma'). Podstawowe **podoba* to rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego czas. **po-dobiti* 'kształtować, nadawać kształt, formować', **podobiti sę* 'być podobnym, upodobniać się' (co od psł. **doba* 'to, co jest odpowiednie, stosowne, właściwe', zob. *doba*). Zob. *podobizna, podobny, zdobić*.

podobizna od XV w. 'wizerunek', stp. 'figura, posąg'. Od stp. *podoba* 'postać, podobieństwo', 'figura, podobizna' (zob. *podobać się*), z przyr. *-izna*.

podobny od XIV w. 'taki sam lub prawie taki sam, identyczny lub zbliżony pod jakimś względem', stp. też 'stosowny, właściwy, odpowiedni, należyty', 'kształtny, harmonijny, mogący się podobać, ładny', 'możliwy, prawdopodobny', daw. także 'podatny, skłonny', 'mogący się podobać, ładny, piękny, stosowny'; *podobno* 'może, chyba, widocznie', stp. 'słusznie, należycie, dobrze', 'możliwie, prawdopodobnie, łatwo', daw. też 'tak samo, tak właśnie, również', 'właściwie, odpowiednio, stosownie, należycie, dobrze, w sposób uzasadniony', 'prawdopodobnie, wiarygodnie, przekonywająco', 'możliwie, wykonalnie'. Ogsł.: cz. *podobný* 'podobny', przest. 'prawdopodobny', dial. 'ładny, urodziwy', r. *podóbnyj* 'podobny', scs. *podobьnъ* 'ts.; stosowny, odpowiedni'. Słow. **podobьnъ* 'podobny', przym. odczas. od przedrostkowego czas. **po-dobiti sę* 'być podobnym, upodobnić się' (zob. *podobać się, zdobić*). — Od tego *podobieństwo* od XIV w.; *upodobnić*.

podołać od XVI w. 'dać sobie radę, potrafić coś zrobić'; też z innymi przedr.: *wydołać, zdołać* od XV w.; bez przedrostka daw. XVI w. *dolać* 'dawać sobie radę, radzić sobie', 'mieć siły, być zdolnym do zrobienia czegoś', dial. 'walczyć'; por. też pokrewne dial. *dolić się* / *dólić się* 'darzyć się, udawać się, dobrze się chować (o zwierzętach domowych)'. Por. stcz. *dolati* 'odpierać, bronić', *dolati se* 'walczyć z czymś', ukr. *doláty* 'pokonywać, zwyciężać; pokonywać trudności; opanowywać, ogarniać'. Psł. **dolati, *dolajǫ* 'dawać sobie radę z kimś, z czymś, pokonywać, przezwyciężać coś, zwyciężać kogoś', czas. odrzecz. od psł. **doľa* / **dola* 'część; wydzielona część, dział, udział; powodzenie lub niepowodzenie, dobry lub zły los, przeznaczenie' (zob. *dola*), pierwotne znaczenie 'miewać, uzyskiwać powodzenie, szczęście' > 'dawać sobie radę' > 'przezwyciężać, zwyciężać'.

podołek od XIV w. 'wklęsłość, wgłębienie tworzące się z przodu sukni, fartucha, np. gdy się siedzi', stp. 'kraj, brzeg (płaszcza, sukni), najczęściej dolny', w XVI w. 'dolny skraj szaty; wgłębienie powstałe po uniesieniu brzegu szaty', 'dolna część brzucha; genitalia', dial. 'dolna część koszuli kobiecej'; por. stp. XIV–XV w. *podoł* 'nizina, dolina, dół'. Por. cz. *podolek* 'dolna część koszuli lub sukni', r. *podól* 'brzeg odzieży; podstawa góry; niskie miejsce nad rzeką', daw. *podólok* 'dolny brzeg sukni, płaszcza'. Płnsł. **podolъ* i **podolъkъ* 'dolna część, dolny brzeg odzieży', od wyrażenia przyimkowego **po dolu* 'dołem, na dole' (psł. **po*, zob. *po*, i **dolъ*, zob. *dół*).

podówczas od XVIII w. Z wyrażenia *pod ów czas*, por. *ówczesny*.

podpora od XV w. 'to, na czym się coś opiera, co drugą rzecz podtrzymuje; osoba bę-

dąca oparciem', stp. też 'pokrzepienie, pomoc, wsparcie', w XVI w. także 'poręcz, balustrada', 'zapora, barykada'; zdr. *podpórka*. Por. cz. *podpora* 'oparcie, wsparcie, ostoja; wsparcie, zapomoga, zasiłek', r. *podpóra* 'podpora; oparcie, ostoja', ch./s. *pȍtpora* 'podpora, podstawa; poparcie, wsparcie'. Słow. **podъpora* 'to, na czym się coś opiera, wspiera', czas. odrzecz. od przedrostkowego czas. **podъ-perti* 'podeprzeć', p. *podeprzeć* (zob. *przeć* I), z archaiczną wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*.

podręczny od XVII w., od wyrażenia przyimkowego *pod ręką*, por. XVI w. *podręcze* 'miejsce pod ręką'. — Od tego *podręcznik*.

podróż od XVIII w. 'przebywanie dłuższej drogi, podróżowanie', w XVI w. 'powinność dostarczania podwód i przewożenia produktów dworskich, a także podróżowania w poselstwie'. Z poświadczonego w XVI w. *podroże* n 'częste przebywanie w drodze' (por. ukr. dial. *podorížža* n / *podoróže* / *podoríže* 'podróż, podróżowanie', w języku liter. *pódorož*, rzadziej *pódoriž* ż 'podróż'), od wyrażenia przyimkowego *po drodze* (zob. *droga*), por. też inaczej utworzone od takiego samego wyrażenia dł. *pódrožstwo* 'podróż, wyjazd za granicę, wędrówka, pielgrzymka; obczyzna'. Pierwotne znaczenie 'przemieszczanie się po drodze'.

podróżny od XV w. (daw. też *podróżni*) 'mający związek z podróżą', stp. też 'będący w podróży, wyruszający w podróż (o ludziach)', od XVI w. także 'przybysz, przychodzień'. Por. gł. *podróžny* 'podróżny; uliczny', ukr. *podoróžnij* 'przydrożny; podróżny; podróżnik'. Od wyrażenia przyimkowego *po drodze* (zob. *podróż*, *droga*), pierwotne znaczenie 'taki, który przemieszcza się po drodze'. — Od tego *podróżnik* od XV w. 'podróżny, wędrowiec, przybysz', też nazwy roślin: 'cykoria podróżnik, Cichorium intybus' od XV w., 'babka, Plantago' od XV w. (w XVI w. również inne rośliny, np. 'rdest ptasi, Polygonum aviculare').

podszewka od XVI w. 'cienka tkanina podszyta pod sztukę odzieży', w XVI w. też 'podszywanie, podbijanie tkaniną lub futrem'. Od przedrostkowego czas. *podszyć* (zob. *szyć*), utworzone na wzór *podszewka* (zob. *poszwa*).

poduszczyć (daw. *poduścić*, *poduszczę*) 'namówić do czegoś, zwłaszcza do złego, podburzyć, podjudzić', stp. od XV w. *poduścić* 'podstępnie doradzić, namówić, podpowiedzieć, podniecić', w XVI w. *poduszczyć* (wyjątkowo *poduścić*) też 'wzniecić, wywołać coś', 'dać znak do działania'; wielokr. *poduszczać*. Por. r. *naustít'* 'namówić, poduszczyć, podjudzić', *nauščát'* 'poduszczać, pobudzać, podjudzać', scs. *ustiti*, *uštǫ* 'namawiać, zachęcać, napominać', *naustiti* 'namówić, nakłonić, podjudzić', *poustiti* 'napomnieć, namówić, nakłonić do czegoś, zachęcić', *pouštati* 'napominać, podtrzymywać na duchu', *pouštenьje* 'gorliwość, zapał, chęć', *poustьnъ* 'chętny, ochoczy', ch./s. *izústiti* 'wypowiedzieć, wyrzec; przemówić', przest. *naústiti* 'namówić do czegoś', dial. 'podburzyć, podjudzić', *zaústiti* 'przemówić; otworzyć usta, by przemówić'. Słow. **ustiti*, **uščǫ* 'otwierać usta, by mówić; mówić, przemawiać, pouczać, namawiać', czas. odrzecz. od psł. **usta* 'usta' (zob. *usta*). Znaczenie 'namawiać do czegoś, nakłaniać, podburzać, podjudzać' powstało prawdopodobnie w czas. przedrostkowych, jak np. w p. *podmówić* 'namówić, nakłonić do czegoś, zwłaszcza do złego postępku', r. *podgovorít'* 'podmówić, podburzyć, podjudzić' (od *govorít'* 'mówić'). Wyraz dobrze tłumaczy się na gruncie słow., nie ma więc podstaw do doszukiwania się tu rzekomych pozostałości pie. pierwiastka **us-* 'palić'.

poduszka od XV w. 'miękka podkładka pod głowę', daw. XVI w. też 'miękka podkładka pod uprząż', 'rodzaj peruczki'; zgr. *poducha*. Por. stcz. *poducha*, cz. *poduška* 'poduszka', r. *podúška* 'poduszka', ukr. *podúška* 'ts.', *podúcha* 'ts.'. Płnsł. **poducha*, zdr. **podušьka* 'miękka podkładka, poduszka', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego czas. **po-duchati* 'powiać, nadąć, podmuchać, pochuchać' (od psł. **duchati* 'wiać, dąć; dmuchać, chuchać', będącego ekspresywnym czas. z przyr. **-ch-* od psł. **duti*, **dujǫ* 'wiać, dąć', **duti sę* 'nadymać się, wzdymać się'. Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co jest nadęte, wzdęte (przez miękki wkład, np. pierze, puch)'. Wyraz jest zatem pokrewny z p. przest. *duchna* od XVI w. 'duża podusz-

ka', daw. XVII w. 'czepek puchowy; jasiek' (por. cz. *duchna* 'wielka, ciężka pierzyna', ch./s. *dùhnja* (*dūnja*) 'pierzyna'), z psł. dial. **duchъna* 'przykrycie sporządzone z puchu, pierza, pierzyna' od psł. **duchati*.

podwórze od XIV w. 'ogrodzony plac przy domu', stp. 'przestrzeń, w której znajdował się dom mieszkalny pana i budynki gospodarskie, przestrzeń między budynkami', 'dziedziniec zamku królewskiego', w XVI w. też 'dwór, folwark', dial. 'plac między budynkami gospodarskimi i chałupą'; zdr. *podwórko*. Por. r. przest. *podvór'e* 'zajazd, dom zajezdny', ukr. *podvír'ja* n 'podwórze; obejście, zagroda'. Od wyrażenia przyimkowego *po dworze* (zob. *po*, *dwór*), pierwotne znaczenie 'to, co jest wokół dworu, przy dworze'. Postać *podworzec* / *podwórzec* od XIX w. 'podwórze', znana też gwarom, utworzona na podstawie wyrażeń przyimkowych *na podworcu* / *na podwórcu* 'na dworze, poza budynkiem'.

podżegać od XVI w. 'namawiać, skłaniać do złego, podburzać, podjudzać', wcześniej stp. XIV–XV w. 'rozpalać, rozniecać', w XVI w. 'podpalać'; por. stp. XV w. *podżeganie* 'stan zapalny skóry'. Czas. wielokr. od daw. (od XV w.) *podżec*, *podżegę* 'podpalić', z przedr. *pod-* od stp. *żec*, *żgę* 'palić', por. z innym przedr. stp. od XV w. *ożec* / *obżec* 'opalić, przypalić, przypiec', *ożżenie* 'oparzenie, oparzelizna', *ożżony* 'opalony' (zob. też *ożóg*, *pożoga*). Podstawowe stp. *żec* ma odpowiedniki z tym samym znaczeniem w stcz. *žéci*, *žehu*, r. *žeč'* (dial. *žeči*), *žgu*, scs. *žešti*, *žegǫ*, ch./s. *žèći*, *žȅžēm*. Wszystkie kontynuują psł. **žegti*, **žьgǫ* / **žegǫ* 'palić', z wczesnej psł. postaci **geg-*, która powstała w rezultacie upodobnienia spółgłosek na odległość z pierwotnego **deg-* (zachowanego w psł. **degъtь* 'smoła, dziegieć', zob. *dziegieć*), pokrewnego z lit. *dègti*, *degù* 'palić', stind. *dáhati* 'pali', awest. *dažaiti* 'pali, płonie', od pie. pierwiastka **dʰegʷʰ-* 'palić, płonąć'. Zob. *żgać*. — Od tego *podżegacz* 'namawiający do złego', daw. od XVI w. 'podpalacz'.

poganin od XV w. (stp. też *paganin*). Por. stcz. *pohan* (rzadko *pahan*), cz. *pohan*, scs. *poganinъ* / *poganъ*, ch./s. *pòganin* 'poganin'. Zapożyczenie ze stcz. *pohan*, a to (zapewne za pośrednictwem płdsł.) z łac. lud. **pagānus* 'poganin', co z łac. *pāgānus* 'mieszkaniec wsi, wieśniak', pierwotnie przym. 'wiejski' od łac. *pāgus* 'okręg, gmina; wieś, ludność wiejska' (chrześcijaństwo pierwotnie w czasach rzymskich szerzyło się głównie w miastach, ludność wiejska dłużej pozostawała przy starej wierze). — Od tego *poganka* od XV w., *pogański* od XIV w., *pogaństwo* od XIV w.

pogląd od XVIII w. 'sąd, opinia, zapatrywanie się na coś, punkt widzenia'. Por. cz. *pohled* 'spojrzenie; pogląd; widok', ukr. *póhljad* 'pogląd, spojrzenie', ch./s. *pògled* 'wejrzenie, wgląd; spojrzenie; wzrok; pogląd, zapatrywanie (się); widok; wzgląd'. Rzecz. odczas. od daw. *poglądać* (stp. *poględać*), zob. *spoglądać*.

pogłowie od XVI w. 'zespół jednostek (o zwierzętach), ogół zwierząt na jakimś terenie', daw. też 'zespół jednostek ludzkich', stp. od XV w. 'jednostka ludzka, osoba', 'płeć, rodzaj', 'jednostka zwierzęca', od XIII w. 'danina na rzecz panującego płacona od głowy, tj. od osoby'. Por. cz. *pohlaví* 'płeć'. Od wyrażenia przyimkowego *po głowie* (zob. *głowa*), pierwotne znaczenie 'to, co przypada na (jedną) głowę'.

pogoda od XVI w. 'warunki atmosferyczne; dobre warunki atmosferyczne', stp. XV w. 'sposobność, dogodna chwila', od XVI w. 'sprzyjające okoliczności, pomyślna sytuacja, odpowiednia pora, okazja', kasz. *pogoda* 'pogoda; słoneczna, piękna pogoda' i 'odpowiednia pora'. Ogsł.: stcz. *pohoda* 'wygoda, komfort', cz. *pohoda* 'pogoda', r. *pogóda* 'pogoda', ukr. *pohóda* 'pogoda; dobra pogoda; burza, deszcz, śnieg', 'zgoda', ch./s. daw. *pogoda* 'zgoda'. Słow. **pogoda* 'zgoda; odpowiednia pora, ładny czas, ładna pogoda', od czas. przedrostkowego **po-goditi* 'doprowadzić do zgody, porozumienia, pojednać', p. *pogodzić* 'ts.' (od psł. **goditi* 'być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać', zob. *godzić*). — Od tego *pogodny*.

pogoń ż od XV w. 'pościg', stp. też 'obowiązek ścigania nieprzyjaciela', daw. od XVI w. też *pogonia* 'ściganie, pościg'. Por. r. *pogónja* 'pogoń, pościg', ukr. *pohónja*, dial. *pogón'* / *pohín'* 'ts.', br. *pahónja*, dial. *pahón'* / *pahón*

'ts.', słwń. *pogòn* 'pogoń'. Od czas. przedrostkowego **po-goniti*, p. *pogonić* (od psł. **goniti* 'poganiać, popędzać, pędzić przed sobą; biec za kimś, za czymś, by go złapać, ścigać', zob. *gonić*).

pogotowie od XIX w. 'stan gotowości do działania', 'instytucja udzielająca doraźnej pomocy', *być w pogotowiu* 'być w gotowości', daw. od XVI w. przysł. *pogotowie* 'w gotowości', 'tym bardziej', 'również', *pogotowiu* 'w gotowości', 'tym bardziej', 'również, także, tym samym', 'z kolei', *pogotowu* 'w gotowości', 'na dodatek'. Od wyrażenia przyimkowego stp. XV w. *po gotowu* / *po gotowiu* 'tym samym, przez to, jak z tego wynika, co za tym idzie', od przym. *gotowy* (zob.).

pogrążyć od XV w. (stp. *pogrężyć*, w XVI w. także wyjątkowe *pogrązić*) 'zagłębić, zanurzyć w czymś', 'przyczynić się do czyjejś zguby', stp. 'pochłonąć, zalać, zatopić', *pogrążyć się* 'zapaść się, głęboko ugrzęznąć w czymś', w XVI w. 'zagłębić się w wodzie, zatonąć', 'zapaść się pod ziemię'; wielokr. *pogrążać (się)*; bez przedr. przest. *grążyć* (daw. od XVI w. *grązić*) 'zanurzać, zatapiać, topić', dial. *grązić* / *gręzić* 'ciągnąć w dół, powodując zanurzenie'. Por. cz. *hroužit* / *hrouzit* 'zanurzać, zatapiać', r. *gruzít́*, *grúžu* 'opuszczać na dno, zatapiać; zanurzać', scs. *pogrǫziti* 'zanurzyć, zatopić', *pogrǫziti sę* 'utonąć'. Psł. **grǫziti*, **grǫžǫ* 'powodować, że coś grzęźnie', czas. kauzat. od psł. **gręznǫti* 'zacząć pogrążać się, zapadać się w czymś, tonąć, grzęznąć' (zob. *grzęznąć*), z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*.

pogrom od XVI w. 'przegrana bitwa, klęska; spustoszenie, zadanie szkód'. Por. r. *pogróm* 'pogrom, klęska'. Rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego *pogromić* od XVI w. 'pokonać, zadać klęskę' (zob. *gromić*). Od tej samej podstawy *pogromca* od XVIII w. 'zwycięzca', od XIX w. 'treser zwierząt w cyrku'.

pogrzeb od XV w. 'chowanie zmarłego', stp. też 'miejsce chowania zmarłego, grób, grobowiec, cmentarz', kasz. *pogřeb* 'pogrzeb'. Ogsł.: cz. *pohřeb* 'pogrzeb', przest. 'grób', r. *pógreb* 'piwnica', ch./s. *pògreb* 'pogrzeb'. Słow. **pogrebъ* 'grzebanie, składanie zmarłych do grobu', 'to, co wygrzebane, wykopane, wykopany dół (zwłaszcza piwnica, grób)', rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego **po-gre(b)ti*, **pogrebǫ* 'grzebiąc, zakopać, wykopać', p. *pogrześć*, *pogrzebię* (daw. *pogrzebę*) 'pogrzebać, pochować zmarłego' (od psł. **gre(b)ti*, **grebǫ* 'skrobać, drapać; grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi', zob. *grzebać*).

pogrzebacz od XVI w. 'przyrząd do rozgarniania węgla, popiołu'. Nazwa narzędzia z przyr. *-acz* od przedrostkowego czas. *pogrzebać* (zob. *grzebać*).

poić *poję* od XVI w. (w XV w. z przedrostkami *napoić*, *upoić*) 'dawać pić', kasz. *pojic* 'ts.'; z przedr. *napoić*, *spoić*, *upoić*, *wpoić*; wielokr. *wpajać* (stp. XV w. 'przyswajać sobie coś'). Ogsł.: cz. *pojit*, r. *poít́*, scs. *poiti*, *pojǫ*. Psł. **pojiti* 'powodować, że ktoś lub coś pije, dawać pić', czas. kauzat. od psł. **piti* (zob. *pić* I) z wymianą rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* > **i* ⇒ **oj* (por. np. *gnić* : *gnoić*). — Od czas. przedrostkowych *upojny*, *upojenie* (por. r. *upoénie* 'upojenie, zachwyt').

pojedynczy od XVIII w. 'występujący sam jeden, oddzielnie, osobno; jednostkowy, poszczególny', 'niezłożony, składający się z jednego tylko elementu', przym. od daw. (od XVI w.) *pojedynek* 'osobna jednostka', zwykle narz. (w funkcji przysł.) *pojedynkiem* w XVI w. 'pojedynczo, indywidualnie: każdy z osobna, jeden po drugim; każdego (każdemu) z osobna, jednego po drugim; sam jeden, bez towarzystwa; sam na sam, jeden na jednego, z jednym' (stp. XV w. *pojedzinkiem* 'pojedynczo, oddzielnie'), dziś *w pojedynkę* 'pojedynczo, po jednemu, samotnie', co od wyrażenia przyimkowego *po jednemu* (stp. *po jedzinemu*), zob. *jeden*, *jedyny*. Od tego wyrażenia przyimkowego też *pojedynek* od XVI w. 'walka dwóch (uzbrojonych) przeciwników' → *pojedynkować się* (daw. od XVII w. *pojedynkować*) 'bić się w pojedynku, toczyć pojedynek', w XVI w. 'trzymać się z dala od innych, żyć samotnie'.

pojemny od XVI w. 'mogący dużo pomieścić', w XVI w. *bańka*, *śklenica pojemna* 'do której ścieka płyn po destylacji'. Od *pojąć* 'pomieścić' (zob. *jąć*). — Od tego *pojemnik*, *pojemność*.

pokarm od XV w. 'środki żywnościowe, jedzenie, pożywienie'. Rzecz. odczas. od stp. *pokarmić* 'dać jeść' (zob. *karmić*).

pokolenie od XIV w. 'generacja', 'potomstwo tych samych rodziców', 'ród, szczep, plemię', 'dynastia, linia', daw. 'rodzaj', dial. też 'pokrewieństwo'. Ogsł.: cz. *pokolení* 'generacja; potomstwo tych samych rodziców; ród, plemię; płeć', r. *pokolénie* 'potomstwo; generacja', ch./s. *pokoljénje* 'potomstwo; pochodzenie'. Psł. **pokolěnьje* 'ogół potomstwa rodu, plemienia', od wyrażenia przyimkowego **po kolěnu* od psł. **kolěno*, które oprócz znaczenia anatomicznego 'kolano' miało też znaczenie 'pokolenie, ród, plemię' (por. cz. *koleno* 'pokolenie, generacja', r. *koléno* 'pokolenie, plemię, ród', ch./s. *kòljeno* 'ts.'; zob. *kolano*), co do tych znaczeń por. też łac. *genū* (*genus*) 'kolano' i *genus* 'ród, rodzaj, grupa, pochodzenie; potomek, potomstwo; szczep, plemię, lud, naród'.

pokonać od XV w. 'zwyciężyć, pobić; przezwyciężyć, zwalczyć, opanować', stp. 'dowieść czegoś, zwyciężyć kogoś sądownie'; wielokr. *pokonywać*. Płnsł.: cz. *pokonat* 'wykonać', przest. 'przekonać, przemóc', dial. 'skonać, umrzeć', r. dial. *pokonát'* 'wykończyć, dokończyć; ukarać; spustoszyć; zabić, pozbawić życia'. Psł. dial. **pokonati* 'zakończyć, skończyć', z przedr. **po-* od psł. **konati* (zob. *konać*). Por. *dokonać*, *przekonać*, *wykonać*.

pokora od XIV w. 'brak zarozumiałości, pychy, potulność, uległość, uniżoność', stp. 'publiczne upokorzenie się winowajcy i prośba o przebaczenie', daw. 'akt publiczny, w którym winowajca lub hołdownik zdawał się na łaskę i niełaskę mściciela krzywdy lub przyjmującego hołd', dial. 'żałoba'. Ogsł.: cz. *pokora* 'pokora', przest. 'obrzęd, przy którym winowajca prosił o łaskę', ukr. *pokóra* 'skrucha, uległość, potulność; posłuszeństwo', ch./s. *pòkora* 'kara', daw. 'męka; nieszczęście, zło; podległość, poddaństwo', dial. 'pokuta'. Psł. **pokora* 'uległość, upokorzenie', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-koriti* (zob. *upokorzyć*). — Od tego *pokorny* od XV w. 'mający poczucie własnej niższości, uległy, uniżony, skromny; wyrażający pokorę'.

pokos od XIV w. 'skoszona trawa, zboże leżące na polu', stp. 'wał zboża, trawy, leżący na polu po jednym przejściu pracującego kosiarza', daw. też 'sianokos, koszenie trawy'. Por. cz. *pokos* 'pokos', ukr. *pokís*, *-kósu* 'pokos; miejsce, gdzie się kosi'. Rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego daw. od XV w. *pokosić* 'skosić, ściąć kosą' (zob. *kosić*).

pokost od XV w. 'preparat żywiczno-olejowy stosowany do impregnacji drewna, produkcji farb itp.', w XVI w. też 'lubryka, glinka czerwona' (z polskiego zapożyczone np. cz. *pokost*, ukr. dial. *pókóst* / *pokíst*, za pośrednictwem czeskim ch. *pȍkost*). Rzecz. odczas. od p. czas. przedrostkowego *pokościć* 'powlec, pociągnąć pokostem' (stp. XIV w. *pokoszczenie* 'powleczenie pokostem'), bez przedr. daw. od XVI w. *kościć* 'powlekać pokostem' (por. r. dial. *kostít'* 'brudzić, walać, śmiecić; psuć; oddawać kał', br. dial. *kascíc'* 'oddawać kał', stąd p. dial. z Litwy *kościć* 'paskudzić, oddawać kał', ukr. lud. *kostýty* 'wykładać, ozdabiać kością, kostkami, kolorowymi muszelkami'). Podstawowe *kościć* to czas. odrzecz. od *kość* (zob.).

pokot łow. 'zwierzyna ubita na polowaniu, ułożona szeregiem podług hierarchii łowieckiej', wtórnie utworzone od przysł. *pokotem* od XVII w. 'jeden obok drugiego, jeden za drugim, rzędem, szeregiem'. Zapożyczenie z ukr. *pókotom* 'pokotem', dial. 'wszyscy razem', narz. pj rzeczownika w funkcji przysł., por. ukr *pokít*, *-kótu* 'pochylona powierzchnia czegoś; schyłek', rzecz. odczas. od ukr. *pokotýty* 'potoczyć', *kotýty(sja)* 'toczyć (się); kocić się', z psł. **kotiti* 'rzucać, miotać; przewracać; toczyć' (zob. *kocić się*).

pokój I od XIV w. 'stosunek między państwami, które nie prowadzą ze sobą wojny, sytuacja, w której państwo, naród itp. nie jest w stanie wojny', 'układ o zakończeniu działań wojennych', 'spokój, stan wypływający z braku trosk i kłopotów, równowaga ducha i umysłu'. Ogsł.: cz. *pokoj* 'spokój', r. *pokój* 'spokój, spoczynek, cisza', scs. *pokoi* 'ts.'. Psł. **pokojь* 'stan spoczynku, odpoczynku, spokój, pokój', rzecz. odczas. (nazwa czynności, wtórnie nazwa rezultatu czynności) od psł. czas. przedrostkowego **po-čiti* 'odpocząć, spocząć' (zob. *odpocząć*,

spocząć, wypocząć), z wymianą samogłoski rdzennej **i* ⇒ **oi*. Por. *spokój*. — Od tego *pokojowy*; *niepokój* od XV w. 'zakłócenie spokoju, nadmiar trosk, bojaźń, niepewność' → *niepokoić* od XVI w. 'nie dawać spokoju, zakłócać spokój, wzbudzać niepokój' (daw. też 'dręczyć, trapić, trwożyć, nękać'), *zaniepokoić*.

pokój II od XV w. 'część mieszkania, izba mieszkalna', w XVI w. 'prywatna część wnętrza domu (mogąca się składać z kilku pomieszczeń), pomieszczenie mieszkalne', 'kancelaria królewska', 'pomieszczenia dla różnych celów', 'ustęp, ubikacja'; zdr. *pokoik*. Por. cz. *pokoj* 'pokój', r. przest. *pokój* 'pokój, komnata, apartament', br. *pakój* 'ts.'. Etymologicznie tożsame z *pokój* 'spokój' (zob. *pokój* I), znaczenie 'pomieszczenie mieszkalne, izba' rozwinęło się z 'miejsce zażywania spokoju, odpoczynku, spoczynku'. — Od tego *pokojowy* → *pokojowiec*, *pokojówka*; od wyrażenia przyimkowego *przedpokój*.

pokraka od XVI w. 'o osobie rażąco niezgrabnej, niekształtnej (rzadziej w odniesieniu do zwierząt, przedmiotów)' (stąd ukr. dial. *pokráka* 'pokraka'); *pokraczny* 'szpetny, niekształtny, niezgrabny'. Rzecz. i przym. odczas. od †*pokraczać*, czas. wielokr. od czas. przedrostkowego *pokroczyć* 'krocząc, postąpić, pójść' (zob. *okrakiem*, *rozkraczyć*), por. *pokrakować* 'kroczyć, postępować'. Pierwotne znaczenie zapewne 'coś odchodzącego, odstającego od głównej części (na kształt kroku, rozkraczonych nóg), rozwidlonego' (na co wskazuje dial. *pokraka* 'konar wyrastający bezpośrednio z pnia', por. dial. *rozkraka* 'odnoga drzewa, konar' od *rozkraczyć* 'szeroko rozstawić, rozłożyć nogi), wtórnie 'coś niezgrabnego, ktoś niezgrabny'.

pokrowiec od XVI w. 'nakrycie ochronne na jakimś przedmiocie'. Por. ch./s. *pokrövac* 'pokrowiec; koc, derka; pokrywka, wieko'. Pierwotne zdr. z przyr. *-ec* < **-ьcь* od stp. od XIV w. *pokrow* 'pokrycie, okrycie; pokrywka, przykrywka naczynia', w XVI w. 'przykrycie na siedzenie lub siodło', dial. *pokrów* / *pokrowa* 'denko do nakrywania beczki', por. cz. *pokrov* 'tkanina do przykrywania, przykrycie, narzuta', r. *pokróv* 'zasłona, osłona, przykrycie, pokrycie; obrona, ochrona; naskórek', scs. *pokrovъ* 'dach, strzecha', przen. 'schronienie, przytułek; ochrona, obrona', ch./s. *pòkrov* 'całun; powłoka śnieżna', daw. też 'dach', 'płaszcz', 'obrona, ochrona'. Psł. **pokrovъ* 'to, czym się coś pokrywa, okrywa', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **pokryti* 'położyć na wierzchu czegoś, pokryć, okryć' (o pochodzeniu zob. *kryć*).

pokrzywa od XV w. 'roślina Urtica dioica', wcześniej od XIII w. *koprzywa* 'ts.', w XV–XVI w. *koprzywa* / *pokrzywa*, dial. *pokrzywa* i *koprzywa*, kasz. *pokřëva* (też 'jakikolwiek chwast'), słowiń. *kopřëva* 'pokrzywa'; por. stp. 1472 r. *koperwy wieliki* mn 'pokrzywa zwyczajna'. W polskim zmiana *koprzywa* (od XIII w.) > *pokrzywa* (od XV w.), z przestawką spółgłosek *k - p* > *p - k-*, przy czym nie bez znaczenia było skojarzenie początku wyrazu z przedr. *po-*; chronologię zmiany potwierdzają też nazwy osobowe: *Koprzywa* od XIII w., *Pokrzywa* od XV w. Por. cz. *kopřiva*, cs. *kopriva*, ch./s. *kòpriva*; z przestawką spółgłosek (inną niż w polskim) strus. *kropiva* / *krapiva*, r. *krapíva*, ukr. *kropyvá*. Psł. **kopriva* 'pokrzywa' czy może **kropiva*, bez pewnej etymologii; dyskusyjne jest zarówno wiązanie z cs. *koprina* 'jedwab', ch./s. *kòprena* 'woal, zasłona, welon, tren', daw. 'bardzo cienka, przezroczysta tkanina' (w przeszłości włókna pokrzyw wykorzystywano do wyrobu jakichś tkanin), jak i łączenie z *koper* czy z *ukrop*. — Od tego *pokrzywka* 'rodzaj wysypki' (kalka łac. *urticaria* 'ts.'; por. daw. XVI w. zdr. od *pokrzywa* 'Urtica'), 'ptak płochacz pokrzywnica, Prunella modularis' (por. ukr. dial. *pokrývka* 'ptak Sylvia').

pokusa od XIV w. 'to, co kusi, podnieta, chęć do czegoś; próba, na jaką się kogoś wystawia', stp. 'namowa, poduszczenie do czegoś złego, zdrożnego, poddanie próbie moralnej', w XVI w. też 'zło', 'zjawa, zwid, straszydło; czary', kasz. *pokusa* 'zły duch, zwłaszcza zwodzący ludzi do błot lub przybierający postać dziewczyny kuszącej, uwodzącej młodzieńca'. Rzecz. odczas. od stp. *pokusić* 'doświadczyć kogoś, poddać próbie; przesłuchać, wypytać', 'skosztować, do-

świadczyć czegoś na sobie', *pokusić się* 'zmierzyć z kimś siły, stoczyć walkę', 'odważyć się na coś'; o pochodzeniu zob. *kusić*.

pokuta od XIV w. 'kara za jakieś wykroczenie, kara mająca stanowić zadośćuczynienie za grzech', stp. 'dobrowolnie na siebie przyjęte umartwienie albo kara wyznaczona jako zadośćuczynienie za grzech', 'kara, środek represyjny, też opłata sądowa', w XVI w. także 'sakrament spowiedzi'. Zapożyczenie ze stcz. *pokuta* 'kara, wymierzenie kary; kara pieniężna, grzywna; procent, zysk', cz. *pokuta* 'kara pieniężna, grzywna', przest. 'kara', rzecz. odczas. od stcz. *pokutiti* 'ukarać, wymierzyć karę', objaśnianego jako czas. przedrostkowy od psł. **kǫtati* / **kutati* 'okrywać, osłaniać, otulać' > 'uśmierzać, uspokajać, otaczać opieką' (zob. *okutać*); pierwotne znaczenie rzecz. *pokuta* według tego objaśnienia to 'uspokojenie, zaspokojenie, zadośćuczynienie'. Nie można jednak wykluczyć, że wyraz należy do rodziny psł. **kutiti* / **kutati* 'czynić coś, krzątać się, grzebać w czymś' (o którym zob. *skutek*). — Od tego *pokutny* od XVI w.; *pokutować* od XV w. 'czynić pokutę' (por. cz. *pokutovat* 'nakładać karę, karać'), *odpokutować*.

polana od XV w. 'miejsce w lesie niezadrzewione, pole, łąka otoczone lasem', dial. też 'pastwisko w górach'; zdr. *polanka*. Ogsł.: cz. dial. *polana* 'polana, hala', słc. *poľana* 'łąka górska; łąka w lesie', r. *poljána* 'polana', dial. 'działka, kawałek ziemi ornej', ch./s. *poljàna* 'polana; równina, równia; błonie', dial. 'plac, rynek'. Psł. **poľana* 'miejsce w lesie niezadrzewione, porośnięte trawą, pole, łąka, otoczone lasem' od psł. **poľe* 'równa, pusta płaszczyzna' (zob. *pole*), z przyr. **-ana*.

polano od XVIII w. 'kawał drewna, bierwiono'. Ogsł.: cz. *poleno* 'polano, szczapa', strus. *polěno* 'krótki kawałek drewna', r. *poléno* 'polano, szczapa, bierwiono', ukr. *políno* 'ts.', ch./s. *pòljeno* 'polano, szczapa; kłoda'. Psł. **polěno* 'kawał drewna', prawdopodobnie urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego imiesłowu biernego **polěnъ* od psł. czas. **polěti* 'palić się, płonąć' (zob. *palić, płonąć*), pierwotne znaczenie 'to co się pali, co jest palone'. Późne poświadczenie wyrazu polskiego sugeruje zapożyczenie ze wschsł.

pole od XIV w. 'obszar ziemi przeznaczonej pod uprawę, uprawianej, ziemia uprawna', 'obszar, teren, plac pokryty czymś, przeznaczony na coś' (przen. 'dziedzina, zakres, teren działania, sposobność, okazja'), reg. 'teren otaczający dom' (*wyjść na pole* 'na zewnątrz, na dwór, na podwórze'), stp. też 'łąka, rozległa równina, błonie, otwarta przestrzeń', 'przestrzeń na zewnątrz budynku', w XVI w. też 'polowanie', 'powierzchnia, tło znaku herbowego; jeden z kwadratów na szachownicy', 'miara powierzchni gruntu'; zdr. *pólko*. Ogsł.: cz. *pole* 'pole', r. *póle* 'pole, rola, łan; tło; margines; rondo kapelusza', scs. *polje* 'pole, rola; równina'. Psł. **poľe* 'równa, pusta płaszczyzna, pole, ziemia uprawna', z pie. **pol-i̯o-* od pie. pierwiastka **pel-* 'równy, szeroki'. — Od tego *polny* (stp. też *polni*), *polowy*. Zob. też *polować*. — Od *pole* (zapewne we wcześniejszym znaczeniu 'otwarta przestrzeń, równina') także *Polanie* (od X w., najpierw zapisywane w zlatynizowanych postaciach, np. *Poloni, Polani, Poliani*), nazwa średniowiecznego związku plemiennego na terenie Wielkopolski, z etymologicznym znaczeniem 'mieszkańcy pól'; od nazwy plemiennej przym. *polski*, najpierw 'odnoszący się do Polan', od którego (w rezultacie uniwerbizacji wyrażenia *ziemia polska*, por. łac. *terra Poloniae*) urzeczownikowiona forma *Polska* (daw. miejsc. pj *w Polszcze*), w węższym znaczeniu 'ziemia Polan', następnie jako nazwa całego państwa (w początkach XI w. łac. *Polonia regio* i *Polonia* na oznaczenie całego władztwa Bolesława Chrobrego); od XIV w. dawne terytorium Polan przybrało nazwę *Wielkopolska* (łac. *Polonia maior*), później zaś przyłączona do państwa dzielnica — *Małopolska* (łac. *Polonia minor*). Z kolei od nazwy państwa *Polska* utworzono nazwy mieszkańców *Polacy, Polak, Polka*.

polecić *polecę* od XIV w. 'nałożyć obowiązek, kazać, zlecić; dać pod opiekę, powierzyć; zarekomendować, zalecić', stp. też 'dać, podarować, przydzielić'; też z innymi przedr.: *zalecić* od XV w. 'polecić', stp. 'polecić czy-

jejś życzliwości, poprosić o życzliwość', *zalecić się* 'przypodobać się, przymilić się'; *zlecić* od XVI w. 'powierzyć coś komuś'; wielokr. *polecać, zalecać* 'zachwalać, rekomendować', stp. XV w. 'polecać czyjejś życzliwości, prosić o życzliwość', *zalecać się* 'starać się o względy, umizgać się', daw. XVII w. *zalecać się* 'chełpić się, popisywać się', *zlecać*. Por. np. strus. *polětiti* 'powierzyć, poruczyć', br. dial. *zalécic'* 'zapewnić, zawiadomić uprzednio'. Psł. **lětěti, *lěťǫ* 'powierzać opiece, przekazywać, dawać', czas. odrzecz. od psł. **lětь* ż 'swoboda, wolność', **estь lětь* 'wolno, można' (por. strus. *lětь (estь)* 'można, wolno, jest dozwolone', r. dial. *let'* 'ts.', scs. *lětь jestъ* i *lětьjǫ jestъ* 'ts.', mac. dial. *ljät* ż 'wolny czas'). Podstawowe **lětь* to zapewne rzecz. abstr. z przyr. *-ь od niezachowanego psł. przym. *†lětъ* 'łagodny, spokojny, powolny, przychylny', na który wskazuje chyba stcz. *letný* 'dozwolony, przychylny' (z nawarstwionym przyr. *-ný* < **-ьnъ*) oraz rzecz. *lato* (zob.), por. też lit. *lě̃tas* 'łagodny, spokojny, cichy; powolny, ustępliwy', łot. *lę̄ts* 'lekki, łatwy'. Zob. *zaleta, zaloty.*

polewka od XV w. (daw. też *poliwka*) 'zupa jarzynowa lub owocowa, wywar z jarzyn, owoców, mięsa, odpowiednio przyprawiony', stp. też 'polewanie, oblewanie', w XVI w. wyjątkowe 'ten, kto się żywi na czyjś koszt, pasożyt'. Por. cz. *polévka* / *polívka* 'zupa', słc. *polievka* 'ts.'. Od stp. *polewać* 'pokrywać coś płynem, oblewać, moczyć' (o pochodzeniu zob. *lać*).

polędwica od XVI w. (daw. też *polędźwica*) 'mięso z części lędźwiowej tuszy mięsnej zwierzęcia, pieczeń, wędlina z tego mięsa', w XVI w. także 'przednia część szyi pod gardłem u zwierzęcia'; zdr. *polędwiczka* od XVI w. Od wyrażenia przyimkowego *po lędźwiach* (zob. *lędźwie*). Rozwój fonetyczny *polędźwica* > *polędwica* w rezultacie odpodobnienia grupy spółgłoskowej *dźẃ* (*ʒ́v́*) > *dẃ*.

policzek od XV w. 'część twarzy', od XIV w. 'uderzenie w twarz', w XVI w. też 'dolna część przyłbicy osłaniająca policzki', 'boczne belki w konstrukcji drewnianej'. Od wyrażenia przyimkowego *po licu* 'po twarzy' (zob. *lico*). — Od tego *policzkować* od XIV w. 'bić po twarzy', *spoliczkować.*

polować od XVI w. 'tropić i zabijać zwierzynę łowną', pot. 'starać się uzyskać, zdobyć coś'; z przedr. *upolować, zapolować.* Por. r. *polevát'*, ukr. *poljuváty*, br. *paljaváć'* 'polować'. Od *pole* (zob.), pierwotne znaczenie 'tropić, łowić zwierzynę łowną na polach'. — Od tego rzecz. odsłowny *polowanie* od XVI w.

poła od XV w. 'dolna część, róg jednej połowy ubioru rozpinającego się z przodu', stp. XIV w. 'jedno z dwu skrzydeł niewodu rybackiego' (w XVI w. 'jedna z dwóch części sieci na ptaki'), w XVI w. 'przykrycie', 'żagiel', 'jedna z dwóch przednich części zapinanego ubioru', 'połowa', daw. od XVI w. (dziś dial.) 'płat tkaniny' (*poła płótna*), od XVII w. 'dolna część sukni, podołek', dial. też 'połowa', 'część ciała w pasie; biodra', 'torba do karmienia koni', kasz. *półka* 'jedna z dwóch części koszuli męskiej; jedna z licznych części, z których składała się dawna długa suknia kobieca'. Ogsł.: cz. dial. *pola* 'połowa; poła', strus. *pola* 'kawałek tkaniny, zasłona', r. *polá* 'poła', dial. 'połowa, połówka', scs. *pola rizьna* 'połowa szaty, poła', ch./s. *pȍla* 'połowa, pół', dial. 'poła; płat tkaniny'. Psł. **pola* 'jedna z dwóch części czegoś, połowa, połówka', od psł. **polъ* 'połowa' (zob. *pół*).

połać ż od XVI w. 'część jakiegoś obszaru, jakiejś przestrzeni, szmat, płat', w XVI w. 'teren z zabudowaniami, przylegający z jednej strony do drogi wiodącej przez wieś, pierzeja', dial. *połać* = *połeć* 'duży kawał, płat (mięsa, słoniny)', *połatka* 'siedzenie między dwoma drzewami do strzelania do niedźwiedzi i dzików do zboża przychodzących', *połatki* mn 'łóżko'. Najbliższe znaczeniem ukr. dial. *paláť* 'jeden rząd chat wzdłuż ulicy', por. także strus. *polati* mn 'chór, górna część cerkwi; skarbiec (w cerkwi)', str. XVII w. *polatь* 'pomost pod sufitem od pieca do ściany', *polati* mn 'ts.', 'górne pomocnicze pomieszczenie, zwłaszcza w budynkach gospodarczych; przybudówka, balkon', r. *poláti* mn 'pomost do spania', myśl. 'ambona, pomost', dial. *poláť* ż 'półka (np. w łaźni)', br. *paláci* mn, dial. *paláty*

'półka w łaźni'. Wyrazy wschsł. wskazują na związek z psł. **polъ* 'deska' < 'odszczepany kawał drewna' (zob. *półka*), ale budowa niejasna.

połeć *połcia* od XV w. (w XIV w. nazwa osobowa *Połeć*) 'duży płat słoniny lub mięsa', w XVI w. 'wielki kawał mięsa, stanowiący połowę ubitego i rozkrojonego wzdłuż zwierzęcia' (dziś dial. *połeć* 'połowa tuszy świńskiej', 'duży kawał, płat mięsa, słoniny'); w XVI w. też *połta* / *połt* m 'połeć', zdr. *połtek* / *połetek*, dial. *połetek* 'połowa tuszy'. Płnsł.: cz. *polt* m 'płat słoniny', dial. 'połowa słoniny z całego wieprza', r. *pólot'* / *polt'* ż 'połowa tuszy świńskiej lub baraniej'. Psł. dial. **polъtь* 'płat mięsa, słoniny z połowy zwierzęcia rozciętego wzdłuż' (w płdsł. prapostać **poltь*, por. słwń. *plât* ż 'strona'), od psł. **polъ* 'pół, połowa' (zob. *pół*), z przyr. **-ъtь* (por. np. *łokieć*, *paznokieć*).

połóg od XV w. 'okres poporodowy', daw. 'poród', stp. 'rodzenie dziecka, okres, przez jaki kobieta po urodzeniu dziecka przebywa w odosobnieniu', w XVI w. też 'łoże, legowisko, miejsce do spania', *być połogiem* 'położyć się, upaść, tj. zostać zabitym'. Ogsł.: stcz. *poloh* 'okres po porodzie', cz. *poloha* 'położenie, pozycja', r. *pólog* 'zasłona, kotara, portiera', ukr. *póloh* 'ts.', *polóhy* mn 'połóg, poród', ch./s. *pòlog* 'jajo podłożone samiczce', 'powalone zboże', 'depozyt, zastaw'. Psł. **pologъ* / **pologa* 'położenie (się), upadnięcie, zlegnięcie', rzeczowniki odczas. (pierwotnie nazwy czynności, z różną konkretyzacją w językach słow.) od psł. czas. przedrostkowego **po-legti* 'paść, upaść, położyć (się), zlec', p. *polec* 'zginąć, paść' (o pochodzeniu zob. *lec*). — Od tego *położna* 'akuszerka', *położny* 'akuszer', *położnica* od XVI w. 'kobieta, która niedawno urodziła, leżąca w połogu, także będąca w trakcie porodu' (w XVI w. też 'łożnica, sypialnia małżeńska', 'nałożnica').

południe od XIV w. 'środek dnia', 'strona świata, w której słońce wznosi się najwyżej', w XVI w. *południe*, rzadko *połdnie* / *pułdnie*, dial. *połednie*. Ogsł.: cz. *poledne*, r. *pólden'*, scs. *poludьne*, ch./s. *pódne* < *poldne* 'środek dnia'. Zrośnięcie się psł. połączeń wyrazowych **polu dьne* / **polъ dьne* 'połowa dnia, południe' (istniało zapewne także złożenie **poldьne*, na które wskazuje ch. daw. *pladne* 'południe'), złożonych z psł. **polъ* 'pół' względnie z dop. **polu* (zob. *pół*) i dop. **dьne* psł. rzecz. **dьnь* 'dzień' (zob. *dzień*). Jako wtórna nazwa strony świata, w której słońce świeci w środku dnia, wyparło psł. **jugъ* 'południe; wiatr południowy', szczątkowo zachowane w derywacie: daw. od XV w. i dial. *jużyna* 'podwieczorek'.

połysk od XVIII w. 'odblask, lśnienie'. Rzecz. odczas. od p. od XVI w., dziś przest. *połyskać (się)* 'lśnić, błyszczeć, świecić', dziś tylko wielokr. *połyskiwać* 'rozsiewać blask, lśnić, błyszczeć, świecić', co od p. daw. od XV w., dziś dial. *łyskać* 'błyskać', *łyskać się* 'błyszczeć, lśnić; błyskać się' (por. słc. dial. *liskac śe* 'błyskać się', ukr. dial. *lýskáty* 'lśnić, błyszczeć, połyskiwać; błyskać się', ch. dial. czak. *liskati* 'błyskać, lśnić', *liskati se* 'błyszczeć, lśnić się'). Psł. **lyskati* 'błyszczeć, lśnić', czas. wielokr. od psł. **lъsknǫti* 'połyskiwać, błyszczeć, lśnić', o którym zob. *lśnić*.

pomnieć *pomnę* od XIV w. 'mieć, zachowywać w pamięci, nie zapominać, pamiętać', 'zważać na coś, mieć coś na względzie', stp. *pomnieć*, *pomnię* też wyjątkowo 'zapomnieć', daw. także 'wspominać, przypominać sobie'; z przedr. *napomnieć*, *przypomnieć*, *upomnieć*, *wspomnieć*, *wypomnieć*, *zapomnieć*; wielokr. *-pominać*: z przedr. *dopominać się*, *napominać*, *przypominać*, *upominać*, *wspominać*, *wypominać*, *zapominać*. Bez przedrostka stp. *mnieć*, *mni* 'mniemać, przypuszczać, sądzić, uważać, być zdania', por. cz. *mnít*, r. *mnit'*, scs. *mьněti*, *mьńǫ*. Psł. **mьněti*, **mьńǫ* 'myśleć, sądzić, uważać, mniemać', pokrewne z lit. *minėti*, *menù* 'wspominać, wymieniać', łot. *minēt*, *minu* 'wymieniać', łac. *meminī*, *meminisse* 'przypominać sobie, pamiętać, wspominać', het. *memma-* 'mówić', wszystkie od pie. **men-* 'myśleć' (zob. *pamięć*).

pomnik od XVIII w., kalka łac. *monumentum* 'pomnik', stworzona przez J. I. Przybylskiego. Z polskiego zapożyczone cz. *pomník* (stąd dł., gł. *pomnik*, słc. *pomník*), br. *pomnik*.

pomoc ż od XIV w. 'wspieranie kogoś; osoba, osoby pomagające, wspierające', stp. 'udzie-

lanie wsparcia, wspomożenie, poratowanie, wsparcie, ratunek', 'pożyczka zwrotna udzielana przez pana kmieciowi na zagospodarowanie się', 'pomocnik', od XIII w. 'jakaś powinność na rzecz pana, ciążąca na chłopach', w XVI w. też 'powinność uczestniczenia poddanych w pilnych robotach polowych na rzecz dworu', 'podatek na rzecz króla lub państwa'. Ogsł.: cz. *pomoc*, ukr. *pómič*, *-moči*, scs. *pomoštь* 'pomoc'. Psł. **pomogtь* 'pomoc', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-mogti* 'pomóc', p. *pomóc* od XIV w. 'udzielić pomocy, wesprzeć' (zob. *móc*). — Od tego *pomocny* → *pomocnik*, *pomocnica*.

pomost od XVI w. 'rodzaj podwyższenia, platformy, podłogi z desek ułożonej nad czymś', 'rodzaj mostu, kładki', w XVI w. prawdopodobnie 'deska boczna w wozie gospodarskim' (dziś dial. *pomosty* mn 'deski boczne wozu'), dial. też 'deska spodnia wozu', 'pomost z desek przed ulem'. Por. słc. dial. *pomost* 'belka pod deskami w podłodze, legar', r. *pomóst* 'pomost, mostek, platforma', przest. 'szafot, rusztowanie', ch./s. *pòmost* 'bruk; podłoga z grubych desek w zabudowaniach gospodarczych; górny przedsionek w cerkwi'. Słow. **pomostъ* 'rodzaj podłogi, nawierzchni, kładki, zrobionych z desek, tarcicy, belek', rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego **po-mostiti* 'pokryć, wyłożyć czymś', p. daw. *pomościć* 'wyłożyć tarcicą', od psł. **mostiti*, **mošćǫ* 'układać most, pomost' (o pochodzeniu zob. *mościć*).

pomór od XIX w. 'masowe umieranie, padanie; choroba śmiertelna, epidemia, zaraza, mór', wcześniej, od XVI w., *pomorek* 'morowe powietrze, epidemia', dial. *pomorek* 'pomór' z gwar wsch. (z Tykocina i okolic Przasnysza). Późne poświadczenie i geografia wyrazu gwarowego wskazują na zapożyczenie ze wschsł., por. ukr. *pomír* 'śmiertelna choroba, zaraza, mór', br. przest. i dial. *pamórak* 'mór, zaraza', dial. też *pamór* 'ts.' (poza tym wyraz znany też innym językom słow., np. słc. dial. *pomora* 'zguba, zagłada', ch./s. *pòmor* 'pomór, mór, dżuma; śmiertelność; rzeź', od psł. czas. przedrostkowego **po-merti* 'zemrzeć', zob. *mrzeć*).

pomyje mn od XV w. 'brudna woda po umyciu naczyń, przeważnie z resztkami jedzenia', w XVI w. też 'popłuczyny, zlewki', 'płyn wydzielany przez sepię'. Ogsł.: cz. *pomyje* mn 'pomyje', r. *pomói* mn 'pomyje', dial. 'rzadkie, jałowe jedzenie', ukr. *pomýï* mn 'pomyje', bg. *pomija* 'pomyje; jedzenie dla bydła rozmoczone w wodzie', ch. dial. *pȍmije* mn, daw. czak. też *pomija* 'pomyje'. Psł. **pomъja* (zwykle l. mn) 'brudna woda po umyciu naczyń kuchennych (używana zapewne do karmienia zwierząt domowych)', od psł. czas. przedrostkowego **po-myti*, **pomъjǫ* 'usunąć brud za pomocą wody, zmyć', p. *pomyć* 'ts.', od psł. **myti*, **mъjǫ* 'myć' (zob. *myć*), z przyr. **-ja*.

poniedziałek od XV w. 'pierwszy po niedzieli dzień tygodnia'. Por. cz. dial. *pondělek*, słc. *pondelok*, ukr. *ponedílok*, br. *panjadzélak*, słwń. *pon(e)dẹ̀ljek*. Słow. **ponedělъkъ* 'dzień następujący po niedzieli', uniwerbizacja wyrażenia **(dъnъ) po neděli* 'dzień po niedzieli' (zob. *niedziela*); u innych Słowian też nazwy tego dnia utworzone od tej samej podstawy, za pomocą innych przyrostków, np. cz. *pondělí*, r. *ponedél'nik*.

ponieważ od XVI w. (daw. wyjątkowe też *poniewadż* / *poniewadz*) sp. 'bo, gdyż', daw. też 'skoro tak, wobec tego, że', 'choć, mimo że'. Por. stcz. *poněvad(ž)* / *poňavadž* / *poňovadž* 'ponieważ, gdyż; bowiem, bo; póki, dopóki; kiedy, gdy', cz. *poněvadž* 'ponieważ, gdyż, bo'. Podstawę stanowiło słow. **poňe*, wtórnie **poně*, powstałe z wyrażenia przyimkowego **po ňe*, złożonego z przyim. **po* (zob. *po*) i zaimka **jь* (zob. *iż*, *on*), por. stcz. *poně* przysł. 'chyba, być może, zapewne; czy', strus. *pone* 'ponieważ, gdyż', scs. *poňe* 'dlatego, ponieważ; o ile', *poně* 'chociaż, choćby', bg. *pone* 'przynajmniej, choć'. Pierwotna postać wzmacniana była partykułami, np. *†va* (zob. *ledwie*), por. strus. *poneva* 'od tego czasu', **že* (zob. *-że*), por. stcz. *poňadž* / *poňaž* / *poniž* = *poněvad(ž)*, strus. *poneže* 'ponieważ, gdyż', scs. *poňeže* 'dlatego, ponieważ; o ile', bg. *ponèže* 'bo, ponieważ; skoro tak; wobec tego, że'. W p. *ponieważ*, cz. *poněvadž* występują obie te partykuły.

poniewierać 'traktować z pogardą, źle się obchodzić, maltretować', *poniewierać się* 'doznawać złego losu, znosić przykrości, nie-

wygody; tułać się, być w poniewierce', 'być nieporządnie, byle gdzie rzuconym, leżeć bez ochrony (o rzeczach)', w XVI w. *poniewierać się* 'tułać się, błąkać się'. Wyłącznie polskie (stąd cz. dial. las. *poněvirac* 'gardzić kimś, nie zważać na kogoś, źle się z kimś obchodzić; pogardzać, pomiatać czymś', słc. *ponevirať sa* 'tułać się, wałęsać się, leniuchować; być byle gdzie rzuconym, poniewierać się', ukr. *ponevirjáty* 'źle traktować, maltretować, znęcać się; powstrzymywać, zagłuszać'). Z przedr. *po-* od niezaświadczonego zaprzeczonego czas. *†nie-wierać*. Podstawowy niezachowany czas. *†wierać* (odpowiadający np. r. dial. *viráť* 'rzucać coś bez ładu, jak popadło', por. s. dial. *povíram se* 'włóczę się, tułam się') kontynuuje psł. **virati*, czas. wielokr. od psł. **verti*, **vьrǫ* 'zamykać, zawierać; kryć, chować'. Pierwotne znaczenie 'nie ukrywać, nie kryć, nie chować czegoś, pozostawiać bez opieki, bez ładu, byle gdzie'. — Od tego *poniewierka* 'życie pełne przykrości, niewygód, nędzne, tułacze; złe traktowanie; poniewieranie (się)'.

poniżyć *poniżę* od XV w. (daw. XVI w. wyjątkowo *ponizić*) 'obrazić godność, upokorzyć', stp. też 'umniejszyć czyjąś ważność, wartość, odebrać znaczenie', daw. także 'zgnębić, ucisnąć', 'skasować, unieważnić', *poniżyć się* 'stracić znaczenie'; też z innymi przedr. *obniżyć* 'uczynić niższym', *zniżyć* 'uczynić niższym, obniżyć', daw. też *uniżyć* 'obniżyć, zniżyć, pochylić; upokorzyć'; bez przedr. daw. od XVI w. *niżyć* 'lekceważyć, pomniejszać znaczenie czegoś; poniżać, upokarzać', *niżyć się* 'być pokornym, uległym', kasz. *ńižëc* 'poniżać'; wielokr. *poniżać, obniżać, uniżać, zniżać*. Por. cz. *nížit* 'obniżać, zniżać, schylać; poniżać, upokarzać', strus. *niziti, nižu* 'poskramiać, uśmierzać', *nizitisja* 'zmniejszać się', scs. *niziti sę, nižǫ sę* 'zmniejszać się, stawać się małym'. Psł. **niziti, *nižǫ / *nižiti* 'czynić niskim, obniżać, zniżać', czas. odprzym. od psł. **nizъ* 'niski' (zob. *niski*), postać **nižiti* oparta na temacie st. wyższego **niž-* (p. *niższy*). — Od czas. przedrostkowych *poniżony, uniżony; poniżenie; obniżka, zniżka*.

ponury od XVI w. 'przygnębiony, posępny, smutny', w XVI w. też 'patrzący w ziemię (o sposobie bycia i wyglądzie człowieka)', 'przytłumiony, przygaszony, tlący się' (stąd cz. *ponurý* 'ponury, ciemny; posępny'). Por. r. *ponúryj* 'ponury, posępny, przygnębiony', ukr. *ponúryj* 'ts.'. Od przedrostkowego czas. *po-nurzyć* 'pochylić, schylić' (też 'włożyć do wody, umieścić w wodzie'; zob. *nurzać*), por. *nurzyć oczy w ziemię* 'być ponurym, spuszczać głowę', w XVI w. *ponurkiem* przysł. 'pochmurnie, posępnie, patrząc w ziemię'. Pierwotne znaczenie 'mający pochyloną, spuszczoną głowę, patrzący w ziemię'.

pończocha od XVI w. 'rodzaj okrycia nogi', w XVI w. *pończocha / puńczocha / pączocha / pańczocha* 'część ubrania okrywająca nogę; rodzaj długiej skarpety sięgającej kolan (lub powyżej), uszytej z sukna lub zamszu; część zbroi: nagolennik'; zdr. *pończoszka*. Por. cz. *punčocha* 'pończocha'. Zapożyczenie ze śrwniem. *buntschuoch* 'but z rzemieniami do obwiązywania nogi' (dziś niem. *Bundschuh* 'półbucik z paskiem; dawny but chłopski'), będącego złożeniem śrwniem. *bunt* 'wiązanie' (niem. *binden* 'wiązać') i *schuoch* 'but'. Do polskiego przejęte za pośrednictwem czeskim, gdzie powstało znaczenie 'rodzaj długiej skarpety, pończocha (przywiązywana dawniej do nogi tasiemkami)'.

popiół od XIV w., w XVI w. też 'potaż, substancja otrzymywana z popiołu drzewnego', 'osad wytrącający się przy topieniu metalu (np. ołowiu, srebra)'. Ogsł.: cz. *popel*, r. *pópel / pépel*, scs. *popelъ / pepelъ*, ch./s. *pèpeo, pèpela*, dial. czak. też *pȍpel* (*pȍpēl*). Psł. **popelъ / *pepelъ* 'popiół', od pie. **pel- / *pol-* 'palić się, płonąć' (zob. *palić, płonąć*) z podwojeniem sylaby, pokrewne ze stpr. *pelanne* ż 'popiół', lit. *pelenaĩ* mn 'ts.', *plė̃nys* mn 'płatki popiołu'. — Od tego *popielaty* od XVI w. (daw. *popielasty*) 'podobny kolorem do popiołu'; *popielec* od XV w. (w XVI w. też *popiół*); *popielica* 'gryzoń Glis glis', od XIV w. *popielice* mn 'skórki tego zwierzęcia'.

popręg od XV w. (stp. *poprąg, -ęgu*) 'pas przytrzymujący siodło lub kulbakę', w XVI w. prawdopodobnie też 'rodzaj taśmy tapicerskiej', dial. *popręg / poprąg* i *popręga* 'po-

pręg'. Ogsł.: cz. *popruh* 'pas, popręg', słc. *popruh* 'wąski pas do noszenia ciężkich przedmiotów, do umocowania, zawieszenia czegoś', ukr. *poprúha* 'popręg', ch./s. *pòprug* 'ts.'. Psł. **poprǫgъ* / **poprǫga* 'wąski pas jakiegoś materiału podtrzymujący coś, rzemień podtrzymujący siodło', rzeczowniki odczas. od przedrostkowego czas. **po-pręgti* 'napiąć, naciągnąć' (por. ch./s. dial. *poprěći, pòprěgnēm* 'napiąć, naciągnąć', słwń. *popréći, poprěžem* 'zaprząc', od psł. **pręgti* 'napinać, naprężać', zob. *sprząc*), z wymianą rdzennego **ę* ⇒ **ǫ*.

poprzek od XV w. 'prostopadle do czegoś', dziś *w poprzek* 'ts.', stp. *poprzeki* 'w poprzek', XVI–XVII w. 'prostopadle', daw. od XVI w. *poprzeko* 'prostopadle, wszerz'. Por. r. *poperëk* 'w poprzek, poprzecznie', ukr. *poperék* przysł. i przyim. 'w poprzek'. Z wyrażenia przyimkowego *po przeko*, por. stp. XV w. *przeko* 'ts.', w XVI w. 'przeciwnie, na odwrót', *przek* 'ukos, kierunek ukośny, krzyżujące się linie', stp. wyjątkowe *przeki* 'w poprzek', kasz. *přěki* przyim. z dop. 'w poprzek', *přěk* przysł. 'w poprzek', przyim. z cel. 'przeciw', gł. *prěki* 'w poprzek, na ukos', słc. dial. *na priek* 'ts.', *v prieky* 'ts.', strus. *perekъ* 'szerokość', *u pereku* 'w poprzek, wszerz', scs. *vъprěky* 'przeciw, naprzeciw', bg. *prjáko* przysł. 'prosto, wprost, bezpośrednio', przyim. 'przez, poprzez; za; ponad', ch./s. *prijeko* przysł. 'naprzeciwko; na gwałt', przyim. 'w poprzek; przez, poprzez; na wierzch czegoś, na; ponad; podczas'. Podstawę stanowił psł. przym. **perkъ* 'poprzeczny, leżący w poprzek, naprzeciwko czegoś', przysł. **perko* 'poprzecznie, w poprzek, naprzeciwko', utworzony od psł. **per* 'przez, przed' (zob. *prze-*), z przyr. **-kъ*. — Od tego *poprzeczny* od XV w. 'idący w poprzek, prostopadły, przecinający się z podstawowym kierunkiem', daw. też 'przeciwny do wymaganego, przekorny', 'krewny z bocznej linii drzewa genealogicznego'; *poprzeczka*.

pora od XVI w. 'czas, okres', w XVII–XVIII w. 'pełnia sił', kasz. *pora* 'położenie, sytuacja, warunki, w jakich się ktoś znajduje'. Ogsł.: cz. dial. *pora* 'pora', r. *porá* 'pora, okres', br. *pará* 'ts.; odpowiedni czas', bg. lud. *póra* 'wiek' (*moja pora čovek* 'człowiek w moim wieku'), cs. *pora* 'siła, moc, gwałtowność'. Psł. **pora* 'parcie, napieranie; wysiłek, siła, pełnia sił; czas, okres wysiłku, wytężonej pracy', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **perti* 'przeć' (zob. *przeć*), z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*.

porać się od XV w. 'wykonywać coś z trudem, mozołem, z trudnością dawać sobie radę z czymś, trudzić się', dial. *porać* 'być zatrudnionym', *porać się* 'krzątać się, ruszać się, rzucać się, spieszyć się'; z przedr. *uporać się*. Por. dł. *poraś* 'pracować, być w ruchu, krzątać się', *poraś se* 'ruszać się, poruszać się, krzątać się, zabierać się do czegoś, iść, nadciągać, przychodzić ', r. dial. *pórat'* 'robić', *póraťsja* 'zajmować się gospodarstwem, pracami kuchennymi', ukr. *póraty* 'zaprowadzać ład, porządek podczas zajęć domowych, gospodarskich; doglądać', *póratysja* 'wykonywać prace domowe, zajmować się gospodarstwem'. Psł. dial. **porati* 'wysilać się, wykonywać coś z wysiłkiem', czas. odrzecz. od psł. **pora* (zob. *pora*).

poranek od XVI w. 'wczesna pora dnia, ranek'. Od wyrażenia przyimkowego *po ranu* 'rankiem' (zob. *rano*). Od tego też *poranny* od XVI w.

porażka od XV w. 'klęska, przegrana', stp. od XV w. *porazka* czy *porażka* 'ts.', daw. od XVI w. *porażka* też 'zadanie klęski', 'bitwa, potyczka, walka', 'zabicie, zagłada'. Por. cz. *porážka* 'ubój, rzeź; porażka, przegrana'. Od stp. *porazić* 'uderzyć, zadać cios, zabić', 'pokonać, zwyciężyć', 'dotknąć (chorobą, nieszczęściem)' (zob. *razić*).

poręcz ż od XIX w., wcześniej od XV w. *poręcze* 'oparcie przy schodach, bariera, balustrada; oparcie krzesła'. Od wyrażenia przyimkowego *po ręce* 'przy ręce, pod ręką' (zob. *ręka*). Od tej samej podstawy *poręczny* 'dostosowany do ręki, wygodny w użyciu; będący pod ręką, stosowny, odpowiedni', w XVI w. 'dogodny, sprzyjający', może też 'pospolity, zwykły'.

portki mn od XVI w. 'spodnie, szczególnie z grubego, prostego materiału', dial. 'spodnie z białego, domowego płótna konopnego', kasz. *portki* 'spodnie'. Zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *portky* / *portki* 'spodnie',

r. *portki* 'ts.', ukr. *portký* 'spodnie', br. *portkí* 'spodnie' oraz strus. *pъr(ъ)tъkъ* / *portok* 'kawałek tkaniny', ukr. dial. *portók* 'obrus, serweta; kawałek płótna'. Wschsł. **pr̥tъkъ* 'kawał grubego, prostego płótna lnianego lub konopnego, chusta', **pr̥tъky* mn 'spodnie z takiej tkaniny', od psł. **pr̥tъ* 'grube płótno lniane lub konopne' (zob. *part*), por. stp. XV w. *port* 'grube płótno, odzież z tego płótna' (z terenów ruskich, zapożyczone ze stukr. *port* 'ts.').

porucznik 'oficer w stopniu niższym od kapitana', hist. 'oficer, któremu poruczano określone zadanie', od XVI w. 'niższy oficer, adiutant'; daw. także w innych znaczeniach, np. w XVI w. 'namiestnik, zarządca, włodarz, zastępca, pomocnik', 'poręczyciel'. Zapożyczenie ze stcz. *poručník* '(prawny) zastępca, pełnomocnik', dziś cz. 'opiekun, kurator' (od stcz. *poručiti* 'powierzyć, przekazać, dać pod opiekę', zob. *poruczyć*).

poruczyć od XVI w. 'powierzyć, oddać z zaufaniem', daw. 'oddać pod osąd', 'rozkazać, nakazać', *poruczać* od XV w. 'polecać, powierzać', w XVI w. też 'zwracać uwagę, zalecać, oddawać pod osąd', 'wydawać polecenia, nakazywać, rozkazywać'. Zapożyczenie ze stcz. *poručiti* 'powierzyć, przekazać, dać pod opiekę' (dziś cz. *poručit* 'rozkazać, nakazać, polecić; zamówić'), odpowiadającego p. *poręczyć* 'zagwarantować, zaręczyć' (zob. *ręczyć*). Zob. *porucznik*.

porządek od XVI w. 'regularny układ, ład; następowanie po sobie według ustalonej kolejności', w XVI w. też 'sposób postępowania, zasada, reguła, norma'. Por. cz. *pořádek* 'porządek; kolejność', r. *porjádok* 'porządek, ład; kolejność, szyk; sposób, metoda; ustrój; charakter', ch./s. *pòredak* 'porządek, ład; układ; szyk'. Słow. **porędъkъ* 'kolejność, szyk, ład, porządek', od przedrostkowego czas. **po-rędíti* 'ustawić w szeregu, uporządkować, wprowadzić ład' (od psł. **rędíti* 'ustawiać w szeregu, szeregować, porządkować, wprowadzać ład', zob. *rządzić*). Od tej samej podstawy *porządny* od XV w. 'właściwy, taki jak należy', daw. 'uporządkowany' (por. np. cz. *pořádný* 'schludny, dbający o porządek; porządny, przyzwoity', pot. 'solidny, należyty'). — Od tego *porządkować, uporządkować*.

porzeczka 'porzeczka czerwona, Ribes rubrum, porzeczka czarna, Ribes nigrum', stp. od 1500 r. *porzeczki* mn 'ts.'. Od stp. *porzecze* od XIV w. 'teren położony nad rzeką', gdyż dzikie porzeczki często rosną nad rzekami, w dawnych korytach rzecznych.

posada od XIX w. 'stałe miejsce pracy, urząd, stanowisko', kalka niem. *Stellung* 'ts.'; dawniej w odmiennych znaczeniach, np. od XVI w. 'podstawa, fundament' (często *podstawy* mn), stp. XIII–XIV w. *posada* 'obowiązek trzymania straży przez chłopów w grodach', w XVI w. *posada* / *possada* 'terytorium zamieszkane przez osiadłą ludność, osada; siedlisko, mieszkanie'. Różnorodne znaczenia mają też słow. odpowiedniki, np. cz. *posada* 'kojec, klatka', r. hist. *posád* 'podgrodzie; przedmieście', ukr. *posáda* 'posada', ch./s. *pòsada* 'załoga, garnizon'. Wszystkie od psł. czas. przedrostkowego **posaditi*, p. *posadzić* (zob. *sadzić*).

posadzka od XVII w. 'podłoga'; por. daw. XVI w. *posadka* 'ts.'. Od wielokr. czas. *posadzać* w znaczeniu 'osadzać, układać' (o pochodzeniu zob. *sadzić*). Dawniej w innych znaczeniach: *posadzka* od XVI w. 'zasadzenie się w celu obrony', por. też stp. *posadka* 'miejsce obronne, twierdza, zamek', 'załoga wojskowa', 'wyprawa wojenna', w XVI w. 'umocnienie, zabezpieczenie'.

posag od XIV w. 'majątek wnoszony przez żonę mężowi w związku z zawarciem małżeństwa', kasz. *posåg* / *sposåg* (*s-* pod wpływem synonimicznego *sposób*, zob. *sposób*) 'posag'. Ogsł.: cz. przest. *posah* 'posag', strus. *posagъ* 'zamążpójście, małżeństwo; zawarcie związku małżeńskiego, ślub', r. dial. *poság* / *posága* 'ts.', 'posag', ukr. *posáh* 'ts.', cs. *posagъ* 'małżeństwo'. Psł. **posagъ* / **posaga* 'zawarcie związku małżeńskiego, zamążpójście', rzecz odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-sagati*, **po-sagnǫti*, por. strus. *posagati* 'wychodzić za mąż; nawiązywać stosunki miłosne, seksualne', *posagnuti* 'wyjść za mąż', scs. *posagati* 'wychodzić za mąż', *posagnǫti* 'wyjść za mąż', śrbg. *posagati* 'wychodzić za mąż; nawiązywać stosunki seksualne'; bez przedr. śrbg. *sagati* 'wychodzić za mąż'. Podstawowy psł. czas. **sagati* [< *sōg-*] pokrewny z lit. *sègti*, *segù* 'przy-

mocowywać, przypinać, zapinać', wielokr. *sagýti* 'ts.', łot. *segt, sedzu* 'przykrywać', irl. *suanem* [< **sogn-*] 'sznur, lina', stind. *sajati* 'zawiesza', od pie. **seg-* 'przymocowywać; dotykać' (por. pokrewne psł. **sęgti* 'sięgać po coś', zob. *sięgać*). Znaczenie 'majątek wnoszony przez żonę mężowi w związku z zawarciem małżeństwa' wtórne, rozwinęło się z wcześniejszego 'wychodzenie za mąż, zamążpójście'. — Od tego *posażny*; stp. XV w. *posażyć* 'dawać posag córce', dziś tylko z przedr. *uposażyć* 'zaopatrzyć w środki finansowe, materialne' (→ *uposażenie*), *wyposażyć* 'zaopatrzyć', przest. 'dać posag' (→ *wyposażenie*).

posąg od XVI w. 'statua, figura'; zdr. *posążek*. Wyłącznie polskie. Z prapostaci **posǫgъ*, zapewne rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego **po-sęgti* 'sięgnąć ręką po coś, dotknąć, wziąć coś do ręki' (por. stp. XV w. *posiąc* / *posięgnąć* 'przywłaszczyć sobie, objąć w posiadanie', ch./s. *poséći, pòsēgnēm* i *poségnuti* 'sięgnąć ręką po coś; ująć się za kimś, zaopiekować się', scs. wielokr. *posędzati* 'dotknąć, pomacać'; od psł. **sęgti* 'wyciągnąć rękę w celu wzięcia, chwycenia, dotknięcia czegoś', zob. *sięgać*), z właściwą tego typu archaicznym rzecz. wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*. Pierwotne znaczenie może 'dotknięcie, chwycenie czegoś ręką', stąd 'to, czego się dotyka ręką, co się bierze do ręki (zapewne przy składaniu uroczystej przysięgi)'. Mimo archaicznej budowy wyraz powstał może w okresie chrześcijaństwa, nie musiał oznaczać jakichś świętych dla poganina przedmiotów (o dotykaniu, chwytaniu ziemi zob. *przysiąc*), lecz mógł od razu oznaczać przedmioty święte dla chrześcijanina (krucyfiks czy podobizny świętych), na których kładła rękę osoba składająca uroczyste ślubowanie, przysięgę. Por. pokrewne wyrazy (również o zasięgach ograniczonych do części obszaru słow.) analogicznie utworzone od czasowników z innymi przedrostkami, np. r. *dosúg* 'czas wolny, wywczasy', *nedosúg* 'brak wolnego czasu', ukr. *dosúhyj* 'podstarzały, krzepki', br. *dasúžy* 'zręczny, zwinny, staranny' < **dosǫgъ* pierwotnie zapewne 'to, co dosięgnięte, osiągnięte' (od **do-sęgti* 'dosięgnąć'), słc. dial. *osuha* 'szron, szadź; wilgotna mgła', ukr. *osúha* 'tłuste lub rdzawe plamy na wodzie lub innej cieczy', 'nalot (wysypka) na spierzchniętych wargach', dial. *(v)osúha* 'osad w oleju; rodzaj pleśni', 'para na szybie', br. dial. *osúha* 'pot', 'szron, szadź', ch. dial. czak. *osȕga* 'płócienna wstążka (w stroju ludowym); gatunek pająka' < **o(b)sǫga* 'to, co obejmuje, ogarnia coś', stąd 'to, co osiada na czymś, osad (np. szron, para, pot), nalot' i 'to, co obejmuje, wiąże, łączy coś, taśma, wstęga' (od **ob-sęgti* 'sięgnąć dookoła, ogarnąć').

poseł od XVI w. 'członek izby poselskiej', dziś 'członek sejmu, parlamentarzysta', wcześniej od XIV w. 'posłaniec, wysłannik' (dziś 'ambasador'), dial. *posły* mn 'pszczoły, które w czasie wyrojenia lecą szukać nowego siedliska dla młodego roju', kasz. *poseł* 'posłaniec; poseł'. Ogsł.: cz. *posel* 'posłaniec, goniec', r. *posól* 'poseł, ambasador', ch./s. *pòsao* 'praca, robota; zajęcie; sprawa, interes; funkcja, zadanie, czynność', słwń. *pósel* 'praca, robota; sprawa' i 'służący, sługa, chłopiec na posyłki, posługaczka'. Psł. **posъlъ* pierwotnie zapewne 'posłanie, posyłanie, wysyłanie kogoś w jakimś celu', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-sъlati* 'posłać, wysłać' (od psł. **sъlati* 'słać, posyłać, wysyłać', zob. *słać* I), nazwa czynności, z której u części Słowian wtórnie powstała nazwa wykonawcy czynności 'ten, kogo posłano, posłaniec, wysłannik' (rozwój znaczeniowy jak np. w p. *służba* 'służenie' > 'ci, którzy służą'), w innych językach słow. ukształtowało się znaczenie 'zajęcie, robota, praca'. Por. *posłaniec*. — Od tego *poselski* (w stp. XV w. *poselska słowa* 'słowa lekkomyślne, żartobliwe'); *poselstwo* od XIV w.; żeńska forma *posłanka* 'członkini sejmu' w związku z *posłaniec* (zob.; w stp. *posełkini* 'służąca' od *poseł*); *posłować*.

posiadacz od XV w. 'właściciel'. Nazwa wykonawcy czynności od *posiadać* od XV w. 'mieć coś do użytkowania albo na własność' (zob. *siadać*).

posiadłość od XVI w. 'posesja, majątek ziemski, nieruchomość', w XVI w. wyjątkowo 'majątek'. Od *posiadły* od XV w. 'zasiedlo-

ny', *diabłem posiadły* 'opętany', w XVI w. 'będący w posiadaniu', imiesłów od stp. *posieść* 'wziąć w używanie albo na własność; opanować kogoś, zawładnąć kimś', *posieść (się)* 'osiedlić się' (zob. *siąść*).

posiłek od XVI w. 'to, co daje siłę, wzmacnia, pokarm; jedzenie, przyjmowanie pokarmu', *posiłki* mn 'grupa ludzi, wojska itp. przysłana na pomoc', daw. *posiłek* też 'wzmocnienie, dodanie sił (np. przez pokarm i napój)', 'pomoc, wsparcie', 'wojska wspomagające, oddziały stojące w odwodzie'. Od czas. przedrostkowego *posilić (się)* 'wzmocnić (się)' (od *silić (się)*, zob. *siła*). Por. *wysiłek, zasiłek*. — Od tego *posiłkować* od XVI w. 'wspomagać'.

poskromić od XVIII w. 'opanować, powstrzymać, powściągnąć kogoś w jakichś dążeniach', przest. 'uczynić uległym, posłusznym, wytresować (zwierzę)', dial. *poskromić* i *uskromić* 'uspokoić kogoś', 'sprzątnąć, uporządkować coś', 'uporać się z robotą, skończyć pracę', *poskromić się* i *uskromić się* 'uspokoić się; uporać się z robotą', stp. XV w. *uskromić* 'uśmierzyć, złagodzić, ukoić; przejednać, przebłagać, zyskać czyjąś łaskę'; wielokr. *poskramiać*. Z przedr. *po-* od daw. XVI w. *skromić* 'powściągać, poskramiać, ukracać, uśmierzać', dial. *skromić* 'poskramiać', kasz. *skrom̓ic* / *skrọ̈m̓ic* 'skąpić, oszczędzać'. Por. br. dial. *skromíc'* 'uspokajać, uśmierzać', ukr. dial. *uskromýty* 'poskromić, uczynić uległym'. Z pierwotnego **sъkromiti* 'czynić powściągliwym, umiarkowanym, spokojnym, uległym', czas. utworzony od podstawy psł. **sъkrom-ьnъ* 'o ograniczonych rozmiarach, niewielki, niepokaźny', przen. 'ograniczony czymś (np. zwyczajami), powściągliwy, umiarkowany, skromny' (zob. *skromny*).

posłaniec od XV w. 'człowiek wysłany do wykonania jakiegoś zlecenia', stp. 'wysłannik, poseł', daw. też 'delegat, reprezentant, przedstawiciel'. Por. gł. *póslanc* 'poseł, ambasador', cz. *poslanec* 'poseł, deputowany', r. *poslánec* 'posłaniec, goniec, kurier', słwń. *poslánec* 'poseł; posłaniec, wysłannik'. Od imiesłowu biernego **posъlanъ*, p. *posłany* od czas. **po-sъlati* 'posłać, wysłać', p. *posłać* (zob. *poseł*, o pochodzeniu *słać* I).

posoka od XV w. 'krew rannej lub zabitej grubej zwierzyny', stp. 'krew', w XVI w. 'krew (głównie zwierzęca) poza układem krwionośnym', daw. XVI w. *posok* 'ts.', dial. *posoka* też 'zupa z krwi'. Por. stcz. *posoka* 'sok drzewny, sos, substancja odżywcza', ukr. *posóka* 'krew z ropą, krew', br. dial. *pasóka* 'krew świni, krew zabitego zwierzęcia; krew cieknąca z rany, krew z ropą; zgęstniała krew'. Płnsł. **posoka* 'to, co wypływa, wycieka: sok z drzewa, krew np. z rany', rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego **po-sočiti* 'puścić soki, zacząć wypływać, wyciekać' (od psł. **sočiti* 'puszczać sok, kapać', czas. odrzecz. od psł. **sokъ* 'sok', zob. *sok*).

pospolity od XIV w. 'często się zdarzający, wszędzie spotykany; zwykły, zwyczajny; trywialny, prostacki', stp. też 'wspólny', 'dotyczący wszystkich', 'miejski, należący do tzw. pospólstwa', 'powszechnie przyjęty, uznany, obowiązujący', 'istotny', 'wyjątkowy, niezwykły', daw. też 'publiczny, urzędowy, państwowy, komunalny, gminny'. Por. cz. książk. *pospolitý* 'wspólny'. Przym. od przysł. *pospołu* 'wspólnie, razem, równocześnie' (zob.). — Od tego *pospolitować się* od XV w.

pospołu przysł. od XIV w. 'wspólnie, razem, równocześnie', stp. też 'jednakowo', daw. też 'w tym samym miejscu, blisko siebie', 'na równi, jednakowo', 'także, również', kasz. *p'ospołu* / *p'ospole* / *pospół* 'razem, wspólnie, wespół'. Por. cz. *pospolu* 'razem, wspólnie'. Z wyrażenia przyimkowego *po społu*, od stp. od XIV w. *społu* 'razem z innymi, wspólnie', o pochodzeniu zob. *społem, wespół*.

pospólstwo od XIV w. (stp. też *postpolstwo* / *postwolstwo*) 'ubogie mieszczaństwo, lud wiejski; motłoch', stp. 'wspólnota majątkowa', 'społeczeństwo, ogół ludności', 'towarzystwo, towarzysze podróży', 'średnia warstwa mieszczaństwa', 'obcowanie z kimś, przebywanie w czyimś towarzystwie', *w postwolstwie* 'razem, solidarnie', w XVI w. 'zbiorowość ludzka; ludzie (bez względu na przynależność społeczną)', 'duża grupa ludzi; ludność, mieszkańcy, obywatele', 'ludzie oceniani jako gorsi; niższe warstwy społeczne', 'stado ptaków', 'przynależność do

wspólnoty; współżycie i współdziałanie', 'zebranie, zgromadzenie', 'nierząd, prostytucja'. Od przysł. *pospołu* 'wspólnie, razem, równocześnie', pierwotne znaczenie zapewne abstrakcyjne 'bycie razem, przebywanie, obcowanie z kimś, w czyimś towarzystwie'.

post od XIV w. Por. cz. *půst, postu*, r. *post*, scs. *postъ*. Słow. **postъ* 'post', zapożyczenie ze stwniem. *fasta* 'post' (od stwniem. *fastēn* 'pościć', pierwotnie 'powstrzymywać się, być wstrzemięźliwym'). — Od tego *pościć* od XV w.; *postny*.

postać ż od XIV w. 'forma, kształt, wygląd', stp. 'ród, plemię', 'rodzaj, płeć', 'wygląd zewnętrzny człowieka, postawa, wzrost', w XVI w. 'natura, istota, substancja; forma istnienia; forma', 'osoba', 'wygląd, powierzchowność, sylwetka, kształt', 'część jakiejś całości', 'pozór, podobieństwo, udawanie'; por. kasz. *postacjă* 'figura ludzka, postać, sylwetka; zjawa-sobowtór'. Por. cz. *postať* ż 'całość właściwości cielesnych, postawa; podstawa, podkład; niezmienna zasada', ukr. *póstať* ż 'figura', br. *póstac'* ż 'figura; postawa, postać', dial. 'twarz, lico'; w innym znaczeniu p. dial. *postać* 'rząd żniwiarzy, kosiarzy na polu, przestrzeń pola, którą oni zajmują', cz. dial. *postať* 'część pola, którą żeńcy zbierają za jednym razem', strus. *postatь* 'strona, część', r. dial. *póstať* ż 'pas pola obsianego zbożem, który kosiarze koszą za jednym nawrotem', ch./s. *pòstāt* 'część pracy, którą np. żniwiarze wykonują za jednym razem'. Psł. **postatь* 'postawienie, ustawienie czegoś; postawa, kształt, wygląd czegoś', od psł. czas. przedrostkowego **postati* 'postawić, ustawić, zatrzymać się, zjawić się', p. *postać* (od psł. **stati, *stanǫ*, zob. *stać* I), z przyr. **-tь*.

postawa od XV w. 'układ ciała i jego wygląd', 'nastawienie, stanowisko, poglądy', stp. 'postać, wygląd zewnętrzny, kształt', 'wzrost', 'zespół istotnych cech', w XVI w. też 'wyobrażenie', 'położenie, układ', 'ustosunkowanie do kogoś lub czegoś', 'natura, źródło, istota', kasz. *postava* 'układ ciała i jego wygląd; konstrukcja kosza składająca się z pałąka i żeber'. Ogsł.: cz. *postava* 'postać, figura', ukr. *postáva* 'wygląd zewnętrzny, postać; układ ciała, poza', ch./s. *pòstava* 'poduszka; zbiornik ściekającego płynu'. Słow. **postava* 'postawienie, ustawienie' > 'sposób, w jaki coś jest postawione, ustawione, kształt, wygląd tego, co jest postawione, ustawione', rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego **po-staviti* 'postawić, ustawić', p. *postawić* (z przedr. **po-* od psł. **staviti* 'powodować, że coś stoi', zob. *stawić*).

postradać od XV w. 'ponieść stratę; stracić, utracić'; dawniej też bez przedr. od XV w. *stradać* 'być, zostać pozbawionym czegoś, stracić coś', stp. także 'stać się ubogim'. Ogsł.: dł. *tšadaś* (daw. *stradaś*) 'biedować, cierpieć biedę', gł. *tradać* 'cierpieć z powodu braku czegoś, odczuwać brak, niedostatek; pragnąć czegoś, tęsknić za czymś', cz. *strádat* 'cierpieć biedę, niedostatek, żyć w nędzy; cierpieć z powodu czegoś', *postrádat* 'odczuwać brak, cierpieć z powodu braku; nie mieć czegoś', r. *stradát'* 'cierpieć fizycznie lub psychicznie; chorować, być chorym', *postradát'* 'ucierpieć, przecierpieć; ponieść straty', scs. *stradati* 'cierpieć; nie mieć czegoś, odczuwać brak'. Psł. **stradati* 'cierpieć' (może też 'cierpieć biedę, niedostatek, biedować'), czas. ostatecznie należący do pie. pierwiastka **(s)trē- / *(s)ter-, *(s)terə-* 'sztywny, zdrętwiały'.

poszlaka od XVIII w. 'okoliczność przemawiająca na niekorzyść oskarżonego'. Rzecz. odczas. od p. daw. od XVI w. *poszlakować / pošlakować* 'wyśledzić, wypatrzyć', *poszlakowanie* 'zostawianie śladów' (dziś *nieposzlakowany* 'nienaganny' od XVII w.), co od *szlak* 'ślad, trop' (zob.).

poszwa od XV w. 'powłoka na pierzynę, kołdrę itp.', 'wsypa', daw. 'futerał na broń sieczną, pochwa', kasz. *pòšev / pòšva / pòšńa* 'poszwa'; zdr. *poszewka*. Por. cz. daw. *pošva* 'futerał na broń sieczną, pochwa', 'odcinek kanału rodnego żeńskich narządów płciowych, pochwa', słc. *pošva* 'pochwa' (w obu znaczeniach), też 'rodzaj osłony otaczającej niektóre części roślin', ukr. *pošévka / pošývka* 'poszwa, poszewka', ch./s. *pòšva* 'futryna (u drzwi, okien)'. Prawdopodobnie mamy tu dwa różne wyrazy: **pošьva*, rzecz. odczas. od *poszyć* 'pokryć coś za pomocą szycia', psł. **po-šiti* (zob. *szyć*), oraz przekształcenie

pochъva (zob. *pochwa*) → **pośъva* pod wpływem wyrazu poprzedniego bądź przez skojarzenie z rodziną czas. *szyć*.

pościel ż od 1500 r. 'to, co służy do spania; bielizna pościelowa', 'posłanie, łóżko', stp. od XIV w. *pościela*, dial. *pościel* 'łóżko', 'warstwa zboża rozłożonego do młocki', kasz. *poscèl* / *poscela* 'pościel'. Ogsł.: cz. *postel* ż 'łóżko, posłanie', dial. też 'podściółka dla bydła', r. *postél'* ż, dial. *postélja* 'pościel', scs. *postelja* 'łóżko', ch./s. *pòstelja* 'posłanie, łóżko wyposażone do spania', słwń. *póstelj* / *póstelja* 'łóżko'. Psł. **postel'a* / **postelь* ż 'to, co rozłożone, rozścielone, przygotowane do spania, posłanie', od przedrostkowego czas. **po-stьlati* 'pościelić, rozścielić, zaścielić' (zob. *słać* II), z przyr. *-*ja* i *-*ь*.

poślad od XVI w. 'ziarno gorszego gatunku pozostałe po wianiu zboża', kasz. *poslåd* 'ts.; drobne rybki'. Por. cz. *posled* 'koniec, ostatek', r. *posléd* 'łożysko', ukr. *poslid* 'poślad; odchody, kał ptasi', 'łożysko'. Słow. **poslědъ* 'to, co jest na końcu, na ostatku, z tyłu, ostatek, pozostałość', od wyrażenia przyimkowego **po slědě* 'na końcu, z tyłu' (przyim. **po*, zob. *po* i miejsc. pj psł. **slědъ* 'ślad', zob. *ślad*).

pośladek od XIV w. (stp. też *pośledek*) 'tylna część ciała, tyłek', daw. 'tył, część najbardziej oddalona od przodu', stp. także 'potomek, następca', 'okres najbardziej oddalony w czasie, koniec', 'ostatnia część, reszta', dial. 'tylna część wozu, półwozie tylne', kasz. *poslådk* 'ziarno gorszego gatunku, poślad', 'klaps w pośladek'. Ogsł.: cz. *posledek* 'koniec, ostatek', ukr. *poslídok* 'koniec, ostatek', scs. *na poslědъkъ* 'w końcu, wreszcie', ch./s. *posljedak* 'koniec', 'potomstwo', dial. 'potomek'. Słow. **poslědъkъ* 'ostatnia część czegoś, pozostałość, ostatek, koniec', od wyrażenia przyimkowego **po slědě* 'na końcu, z tyłu' (zob. *poślad*), z przyr. *-*ъkъ*.

pośledni od XIV w. 'lichy, drugorzędny, gorszego gatunku', stp. 'będący na końcu, ostatni, późniejszy', 'pozostały, będący resztą całości', 'tylny', 'mało wartościowy, lichy, gorszy', kasz. *poslèdni* 'ostatni'. Ogsł.: cz. *poslední* 'ostatni', r. *poslédnlj* 'ostatni', scs. *poslědьnъ* 'ostatni', ch./s. *pòsljednjī* 'ostatni, ostateczny'. Słow. **poslědьnъ* / **poslědьńь* 'będący z tyłu, na końcu, ostatni', od wyrażenia przyimkowego **po slědě* 'na końcu, z tyłu' (zob. *poślad*), z przyr. *-*ьnъ*.

poślubić od XV w. 'pojąć za żonę', stp. 'zawrzeć z kimś związek małżeński', 'zawrzeć umowę', '(uroczyście) przyrzec, obiecać', 'zgodzić się'; też *zaślubić* od XV w. 'wziąć z kimś ślub, poślubić kogoś', stp. 'dać za żonę', 'przyrzec, zobowiązać się; zawrzeć przymierze, układ, umowę' (→ *zaślubiny* 'ceremonia ślubna, ślub'); bez przedr. stp. od XIV w. *ślubić* 'obiecać, przyrzec, zobowiązać się, przysiąc', 'zaślubić'. Por. cz. *slíbit* 'obiecać, przyrzec', słc. *sľúbiť* 'ts.'. Zachsł. **sъľubiti* 'złożyć uroczyście przyrzeczenie, obietnicę', z przedr. **sъ-* (zob. *z*) od psł. **ľubiti* 'uważać coś za miłe, kogoś za miłego, czuć sympatię do czegoś lub kogoś, mieć upodobanie w czymś lub w kimś' (zob. *lubić*). Zob. *ślub*.

pośmiewisko od XVI w. 'wyśmiewanie się, wyszydzanie, kpiny, szyderstwo', 'przedmiot szyderstwa'. Od stp. *pośmiewać (się)* 'szydzić, drwić, urągać', kasz. *posmevac są* 'ts.' (por. kasz. *posmëvki* mn 'drwiny, kpiny', *posmëvca* 'szyderca, kpiarz'), z przyr. *-isko*.

pośpiech od XV w. 'szybkie działanie, spieszenie się', stp. też 'pomyślność, powodzenie', daw. 'szybkość, prędkość'. Ogsł.: cz. *pospěch*, r. *pospéch*, scs. *pospěchъ*, ch./s. *pòspjeh* 'pośpiech'. Psł. **pospěchъ* 'śpieszenie się, pośpiech', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-spěšiti* 'pospieszyć', p. *pośpieszyć* (zob. *śpieszyć*).

pośredni od XV w. (stp. i dial. *pośrzedni* / *pośrzedny* i *pośrzodni* / *pośrzodny*) 'nie odnoszący się do czegoś bezpośrednio, uboczny; mający cechy wspólne dla dwóch rzeczy, przejściowy', daw. i dziś dial. 'położony pośrodku, środkowy', 'średni co do wielkości'. Por. gł. *posrě(d)ni* 'środkowy; mierny, średni, przeciętny', ukr. *poserédnij* 'środkowy; uboczny; pośredniczący, przejściowy', scs. *posrědьnъ* 'środkowy'. Słow. **poserdьńь* 'będący w środku, pośrodku', przym. od przysł. **poserdь* 'w środku, pośrodku' (zob. *pośród*). — Od tego *pośrednik* od XV w. (stp. *pośrzednik*) 'ten, kto pośredniczy', kasz. *postředńik* 'pośrednik' → *pośredniczyć*, *pośrednictwo*.

pośród od XIV w. (stp. też *pośrzód*, dial. *postrzód*) przyim. z dop. 'wśród', stp. przysł. 'w środku, na środku', przyim. 'wśród, między, pomiędzy; w ciągu, w połowie odcinka czasowego'. Od wyrażenia przyimkowego **po serdi* 'po środku, na środku, w środku' (psł. przyim. **po*, zob. *po* i rzecz. **serdь* 'środek', zob. *średni*).

pot od XV w. Ogsł.: cz. *pot*, r. *pot*, scs. *potъ*. Psł. **potъ* 'pot', z pie. **pok^u̯-to-*, będącego derywatem od pie. pierwiastka **pek^u̯-* 'piec' (zob. *piec* II), z przyr. **-tъ* < **-to-*. Pierwotne znaczenie 'coś piekącego' (co do genezy znaczenia por. bliskoznaczne *znój*). — Od tego *pocić się* od XV w. 'wydalać pot, pokrywać się potem', *przepocić*, *spocić*, *wypocić* (→ *wypociny* mn), *zapocić*.

potem od XIV w. (stp. i dial. też *potym*) 'później, następnie', 'dalej, następnie', przest. 'co więcej, nadto, wreszcie' (zwykle *a potem*). Ogsł.: cz. *potom*, r. *potóm*, scs. *potomь*. Psł. przysł. **potomь* 'w chwili następującej po czymś, następnie, po jakimś czasie, później', z wyrażenia przyimkowego **po tomь* 'po tym' (przyim. **po*, zob. *po* i miejsc. zaimka wskazującego **tъ* 'ten', zob. *ten*).

potęga od XVI w. 'siła w działaniu, skuteczność, moc', 'przewaga w czymś, wielkie znaczenie, władza', 'ktoś potężny, coś potężnego'. Por. ukr. *potúha*, br. *patúha*, r. *potúgi* mn 'kurcze' (*rodovye potugi* 'parcia porodowe'), 'zmaganie się, wysiłek'. Płnsł. **potǫga* 'pociąganie, naciąganie, działanie', rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego **po-tęgti* 'pociągnąć' (z przedr. **po-* od psł. **tęgti* 'ciągnąć', zob. *ciągać*), z właściwą archaicznym rzeczownikom wymianą rdzennego **ę* ⇒ **ǫ*. — Od tego *potężny* od XVI w. 'bardzo mocny, wielki, ogromny; bardzo głośny, donośny; bardzo intensywny, silnie działający', 'będący potęgą, wpływowy', daw. też 'skuteczny', 'biegły w czymś', 'groźny, mogący zaszkodzić', 'oporny' (por. np. ukr. *potúžnyj* 'potężny, mocny, silny'); *potęgować* 'nasilać, wzmagać'.

potoczny od XVI w. 'często, stale się zdarzający; często, powszechnie używany, zwykły, codzienny', daw. też 'bieżący', 'obecny, teraźniejszy', 'mniej ważny, drugorzędny', stp. XIV–XV w. *potoczna* (*poteczna*) *wina* 'kara sądowa, płacona zapewne za niezgodne z prawem wykonanie przysięgi'. Od czas. *potoczyć* 'sprawić, by się coś toczyło, przesuwało', *potoczyć się* 'zacząć się rozwijać, odbywać, trwać; popłynąć', daw. 'zdarzyć się, stać się, przybrać jakiś obrót' (zob. *toczyć*).

potok od XIV w. Ogsł.: cz. *potok*, r. *potók*, scs. *potokъ*. Psł. **potokъ* 'mała rzeczka, potok, strumień', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-tekti* 'pociec, popłynąć' (zob. *ciec*), z wymianą **e* ⇒ **o*. Starszym derywatem od tego samego przedrostkowego czas. jest *patoka* (zob.).

potomek od XVI w. (daw. też *potumek* / *potonek* / *potunek*) 'syn, córka, następca w linii prostej', daw. także 'spadkobierca, dziedzic', 'następca'. Por. cz. *potomek*, r. *potómok*, bg. *potómъk*. Słow. **potomъkъ* 'ten, który jest po kimś, następuje w czasie po kimś', od wyrażenia przyimkowego **po tomь* 'po tym, potem, później' (zob. *potem*). Od tej samej podstawy *potomny* od XVI w. 'przyszły, późniejszy, następny', daw. też 'dziedziczny, przysługujący prawem dziedziczenia', 'dawny, przeszły', *potomni* mn 'przyszłe pokolenia; potomkowie' (por. cz. *potomní* 'późniejszy, przyszły', ukr. *potómnyj* 'przyszły', scs. *potomьnъ* 'następny') → *potomność* 'przyszłe pokolenia; potomkowie, następcy; czasy przyszłe'; *potomstwo* od XVI w. (też *potumstwo* / *potunstwo* / *potemstwo*) 'potomkowie', w XVI w. także 'następstwo, następowanie; dziedzictwo, sukcesja' (por. cz. *potomstvo*, r. *potómstvo*, ch./s. *potómstvo*), rzecz. abstr. (wtórnie ze znaczeniem zbiorowości) z przyr. **-ьstvo*. Na archaiczność wyrazów wskazuje zawarta w nich forma miejsc. **tomь* (od zaimka **tъ* 'ten', zob. *ten*), zachowana jeszcze tylko w przym. *przytomny* (zob.).

potop od XIV w. 'powódź, masa wody, zalanie masą wody', daw. też 'woda powodzi, toń, topiel', w stp. także 'zatopienie, zatonięcie (okrętu)', kasz. *potop* 'powódź, ulewny deszcz'. Ogsł.: cz. *potopa* 'potop, powódź', r. *potóp* 'ts.', dial. *potópa* 'grząskie błoto', ukr. *potóp*, dial. *potópa* 'potop, powódź', ch./s. *pòtop* 'ts.; utonięcie, zatonięcie'. Słow. **potopъ* / **potopa* 'zatopienie, zalanie; wielki rozlew wód, powódź obej-

mująca duże obszary', rzeczowniki odczas. od czas. przedrostkowego **po-topiti* 'utopić, zatopić; zalać, pozalewać, pozatapiać', p. *potopić* 'utopić, zatopić; zalać' (od psł. **topiti* 'zatapiać, pogrążać w wodzie, topić', zob. *topić* I).

potrawa od XV w. 'pożywienie odpowiednio przyrządzone; danie', w stp. szersze znaczenie 'pożywienie, pokarm', też 'pastwisko', dial. 'jedzenie dla bydła: sucha trawa pomieszana ze słomą', kasz. *potrava* 'potrawa'. Por. cz. *potrava* 'potrawa, pokarm, pożywienie, strawa', br. dial. *patráva* 'jedzenie' (też w innych znaczeniach, np. r. *potráva* 'stratowanie zasiewów przez bydło', dial. 'przynęta na drobne zwierzęta i ryby', ukr. *potráva* 'stratowanie zasiewów przez bydło'). Rzecz. odczas. od stp. *potrawić* 'zużyć, zniszczyć', daw. od XVI w. 'stracić; roztrwonić', 'zjeść wiele' (o pochodzeniu zob. *trawić*), pierwotne znaczenie 'to, co się zużyje (przy jedzeniu)'; w innych językach wyrazy w związku ze znaczeniem odpowiedniego czasownika 'zużyć, zniszczyć'. — Od tego *potrawka* 'rodzaj potrawy', daw. od XVI w. zdr. od *potrawa*. Zob. *strawa*.

potrzeba od XIV w. 'to, co jest nieodzowne, konieczność, mus; rzeczy niezbędne, warunki utrzymania', przest. 'trudna sytuacja', stp. też 'posługa', 'to, co do czegoś przynależy, jest niezbędnym dodatkiem, uzupełnieniem', 'użytek, używanie, zastosowanie', od XVI w. także 'walka, wojna, wyprawa wojenna, bitwa, potyczka'; od XVI w. też w funkcji czas. (daw. od XVI w., dziś pot. i dial. skrócona forma *potrza*) 'coś jest potrzebne, trzeba, należy, wypada', w stp. XV–XVI w. *potrzeb* 'należy, wypada, trzeba' (w XVI w. też rzecz. *potrzeb* m, ż 'to, co jest potrzebne, nieodzowne, konieczne; tyle, ile trzeba, dosyć'), z pierwotnego *potrzeba jest*, z zanikiem czas. Ogsł.: cz. *potřeba*, r. przest. *potréba*, scs. *potrěba* 'potrzeba, konieczność', *na potrěbǫ byti* 'być na korzyść', ch./s. *pȍtreba* 'potrzeba, zapotrzebowanie; konieczność'. Psł. **poterba* 'to, co jest potrzebne, nieodzowne, bezwzględna konieczność, mus', rzecz. odczas. od psł. **poterbovati* 'odczuwać brak, niedostatek czegoś, pragnąć, chcieć czegoś usilnie' (zob. *potrzebować*). — Od tego *potrzebny* od XV w. 'niezbędny, konieczny, nieodzowny'.

potrzebować od XIV w. 'odczuwać potrzebę czegoś, musieć korzystać z czegoś', daw. 'żądać pomocy, przysługi, wymagać, domagać się'. Ogsł.: cz. *poterbovat* 'potrzebować', r. *potrébovat'* 'zażądać', *potrébovat'sja* 'być potrzebnym', ch./s. *pòtrebovati* 'zapotrzebować, potrzebować', scs. *potrěbovanije* 'potrzeba'. Psł. **poterbovati* 'odczuwać brak, niedostatek czegoś, pragnąć, chcieć czegoś usilnie', z przedr. **po-* od psł. **terbovati* 'wymagać czegoś, potrzebować' (por. np. scs. *trěbovati* 'odczuwać potrzebę, konieczność; domagać się', r. *trébovat'* 'domagać się', ch./s. *trȅbati* 'potrzebować; należeć się, przydać się na coś'), o pochodzeniu i prapostaci zob. *trzeba*. Zob. *potrzeba*.

potwarz od XIV w. 'bezpodstawne zarzuty, oszczerstwo, oczernianie, obmowa, kalumnia' (stąd stbr. XV w. *potvarъ* / *potvarь* 'fałszywe oskarżenie'); por. stp. *potwarzyć* od XIV w. 'bezpodstawnie oskarżyć, obwinić', *potwarzać* od XIV w. 'rzucać oszczerstwa, stawiać bezpodstawne zarzuty, oczerniać, szkalować, obmawiać' → *potwarca*; bez przedr. słowiń. *tvařëc* 'drażnić, denerwować, szkalować'. Od czas. **potvoriti* w znaczeniu 'przetworzyć, przekształcić, zmienić' (zob. *potwora*), por. zwłaszcza ch./s. *potvòriti* 'posądzać kogoś; obwiniać, spotwarzać, oczerniać'. Wyraz ukształtowany na wzór *twarz* (zob.). Powstanie znaczenia niezbyt jasne.

potwora od XVI w. 'istota, rzecz lub zjawisko osobliwe, niespotykane, dziwoląg', w XVI w. też 'twór, wytwór, produkt', 'budowa, kształt, wygląd zewnętrzny', 'brzydki człowiek, brzydkie zwierzę; ktoś zły, budzący odrazę moralną; ktoś prymitywny, nieokrzesany, prostak'; nowsza postać *potwór* od XIX w. 'monstrum, maszkara, straszydło', 'człowiek zwyrodniały, pozbawiony ludzkich uczuć, okrutnik', w XVIII w. 'zwyrodniały, nienormalny noworodek'. Por. stcz. *potvora* 'potwór, stwór, monstrum; półzwierzę, satyr, faun; żywa istota, zwierzę, stworzenie; bałwan, posążek bożka', cz. *potvora* 'potwór, bestia, straszydło; szubrawiec, łajdak, drań', ukr. *potvóra* 'potwór', ch./s. *pȍtvora* 'potwarz, oszczerstwo', br.

dial. *patvóra* 'swawola; swawolnik', r. *potvóry* mn 'czary'. Płnsł. **potvora* 'twór, wytwór; stwór, stworzenie, żywa istota', 'coś przetworzonego, przekształconego, dziwacznego, monstrum', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **potvoriti* w dwu znaczeniach: 'utworzyć, stworzyć' i 'przetworzyć, przekształcić, zmienić', por. XVI w. *potworzać* 'kształtować, tworzyć', stcz. *potvořiti sě* 'błaznować, stroić miny, grymasy; oszpecać się', cz. *potvořit* 'zniekształcać; oszpecać, zohydzać', r. *potvorít'* 'zaczarować, zmienić', scs. *potvoriti* 'przekształcić, przetworzyć' (o pochodzeniu zob. *tworzyć*). Od tej samej podstawy *potworny* od XVI w. 'budzący przerażenie, grozę, straszny, okropny', 'bardzo brzydki, odrażający', 'bardzo wielki, ogromny', daw. też 'dziwaczny, różny od wszystkiego, co znane', 'zły, niegodziwy, niesprawiedliwy' → *potworność*.

potyczka od XVI w. 'niewielka bitwa, utarczka', daw. 'natarcie, bitwa'. Por. cz. *potyčka* 'potyczka, utarczka'. Od *potykać się* 'bić się, walczyć' (por. *spotykać*, zob. *tykać* II).

potylica od XVI w. 'tył głowy'. Por. ukr. *potýlycja* 'potylica, kark', br. *patýlica* 'ts.', a także ch./s. *pótiljak* 'potylica'. Od wyrażenia przyimkowego **po tylě* 'z tyłu, na tyle' (zob. *tył*), pierwotne znaczenie 'to, co jest z tyłu, na tylnej części głowy'.

powab 'pociągające właściwości, cechy, urok, czar, wdzięk', daw. od XVI w. *powab / powaba* 'zachęta', stp. XV w. *powaba* 'początek zabawy, może też wezwanie do współudziału'; daw. od XIV w. i dial. *powaba* w specjalnym znaczeniu 'obowiązek świadczenia robocizny przez chłopów na rzecz pana w okresie cięższych i pilniejszych robót'. Por. cz. *půvab* 'powab, wdzięk, czar, urok'. Rzecz. odczas. od stp. *powabić* od XIV w. 'zachęcić do zbliżenia się; wezwać, przywołać', w XVI w. 'zachęcić, nakłonić, namówić, sprowokować', od *wabić* (zob.). — Od tego *powabny* od XV w. 'pociągający, pełen powabu, wdzięku', daw. też 'zachęcający, miły; uwodzący'.

powiat od XIV w. 'jednostka terytorialnego podziału państwa', stp. *powiat / powiet* 'okręg sądowy, obejmujący jurysdykcją sądu ziemskiego i grodzkiego zamieszkałą w nim szlachtę, będący również obszarem działania samorządu szlacheckiego i jego instytucji', daw. 'prowincja, kraina, region, okolica', także 'mieszkańcy powiatu'. Por. r. *povét* 'powiat', ukr. *povít* 'ts.', bg. dial. *povét* 'okręg'. Psł. **povětъ* 'teren stanowiący jakąś jednostkę samorządową czy administracyjną', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-větiti* 'powiedzieć, powiadomić' (od psł. **větiti* 'mówić, rozmawiać', por. scs. *věštati* 'rozmawiać'); w językach słow. także z innymi przedr., np. **otъvětъ* 'odpowiedź' (por. r. *otvét* 'odpowiedź') od **otъ-větiti* 'odpowiedzieć'; o podstawowym czas. **větiti* zob. *wiec*. Pierwotne znaczenie może 'powiedzenie, powiadomienie', z czego przypuszczalnie 'ludzie, których się powiadamia o czymś, zwołuje w jakimś celu (np. dla rozstrzygnięcia ważnych spraw publicznych, na wiec), zgromadzenie ludności czy jej uprawnionych przedstawicieli' > 'teren, na którym się ludzi powiadamia czy może zwołuje (np. na zgromadzenie), którego mieszkańcy bądź ich przedstawiciele uczestniczą w rozstrzyganiu ważnych spraw publicznych'.

powidła mn od XV w. 'przetwór smażony z owoców, głównie śliwek' (stąd zapewne r. *povídlo*, ukr. *povýdlo*). Por. cz. *povidla* mn 'ts.'. Zapewne od przedrostkowego czas. *powić* (zob. *wić* II), z przyr. *-dło* wskazującym na pierwotną nazwę narzędzia (por. kasz. *p'ovidło* 'motowidło'). Najpierw przypuszczalnie 'to, czym się miesza nieustannie ruchem kolistym podgrzewaną masę owocową', w l. mn nazwa przeniesiona na uzyskiwany w ten sposób owocowy produkt spożywczy.

powiedzieć *powiem* od XIV w. 'wyrazić coś słowami, mówiąc, oznajmić'; z przedr. *odpowiedzieć, opowiedzieć, podpowiedzieć, przepowiedzieć, wypowiedzieć, zapowiedzieć*; wielokr. *powiadać* od XIV w., z przedr. *odpowiadać, opowiadać, podpowiadać, przepowiadać, rozpowiadać, spowiadać się, wypowiadać, zapowiadać*. Ogsł.: cz. *povědět* 'powiedzieć', *povídat* 'mówić, opowiadać', r. *povédat'* 'opowiedzieć, wyjawić, zwierzyć się', scs. *pověděti, pověmь* (i archaiczna forma 1. osoby l. pj *pověđě*) 'powiedzieć, oznaj-

mić; ogłosić, rozgłosić; pokazać, poświadczyć', *povědati* 'opowiadać, oznajmiać; ogłaszać, rozgłaszać; pokazywać, poświadczać'. Psł. **pověděti*, **pověmь* 'powiedzieć, oznajmić', wielokr. **povědati*, z przedr. **po-* (zob. *po-*) od psł. **věděti*, **věmь* 'wiedzieć' (zob. *wiedzieć*). Najpierw powstała zapewne postać **povědati* z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'powiadamiać o tym, co się wie, oznajmiać to, co jest wiadome, znane', do niej dotworzono **pověděti* przez analogię do **věděti*. — Od czas. przedrostkowych *odpowiedni*; *odpowiedzialny*. Zob. też *odpowiedź*, *wypowiedź*, *zapowiedź*; *opowieść*, *powieść*.

powieka od XIV w. 'ruchoma fałda skórna, mogąca zakryć gałkę oczną'. Por. ukr. *povíka*, dial. *pavíko* 'ts.', br. *pavéka* 'powieka'. Płnsł. **pověka* 'powieka', od psł. **věka* / **věko* 'przykrycie, wieko' i 'powieka' (w tym drugim znaczeniu wschsł. i płdsł.: strus. *věko*, r. *véko*, ukr. *víko*, scs. *věko*, słwń. *véka*), funkcja przedr. **po-* niejasna.

powierzchnia od XVIII w. 'zewnętrzna, wierzchnia strona', 'obszar, przestrzeń o rozmiarach ograniczonych'. Urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego daw. (od XVI w.) przym. *powierzchni* / *powirzchni* (od XVII w. też *powierzchny*) 'będący na zewnątrz, odbywający się na powierzchni, przebywający na powierzchni', od wyrażenia przyimkowego *po wierzchu* (zob. *wierzch*).

powierzchowny od XVI w. 'będący na zewnątrz, na powierzchni czegoś', 'nie wnikający w istotę rzeczy, pobieżny', od wyrażenia przyimkowego *po wierzchu* (zob. *wierzch*), *-ow-* z powodu pierwotnej przynależności psł. **vŕchъ* do tematów na *-ŭ-*.

powieść ż od XIX w. 'dłuższy utwór epicki pisany prozą', zastosowanie w nowym znaczeniu dawniejszego wyrazu: stp. od XIV w. *powieść* 'powiedzenie, mowa; wieść, rozgłos, zła lub dobra sława; opowieść, opowiadanie; przypowieść, krótka opowieść z ukrytym moralnym sensem', w XVI w. 'to, co ktoś powiedział albo napisał, wypowiedź', 'opowieść, relacja o jakimś zdarzeniu, omówienie jakiejś sprawy', 'informacja, wiadomość, przekaz słowny', 'sentencja, przysłowie, przypowieść', 'przepowiednia, proroctwo', 'wieść, pogłoska, fama; opinia'; zdr. *powiastka* (daw. też *powiestka*) od XVI w. 'krótkie opowiadanie, nowelka', daw. 'wypowiedź', 'pogłoska, plotka', kasz. *pov̂åstka* 'krótkie opowiadanie, bajka'. Por. cz. *pověst* 'podanie, opowieść, legenda; pogłoska; opinia, reputacja', r. *póvest'* 'opowieść, opowiadanie', scs. *pověstь* 'opowieść; wyrok, pouczenie', ch. *pȍvijest* 'dzieje, historia'. Psł. **pověstь* [< **povèd-tь*] 'opowieść, opowiadanie', od psł. przedrostkowego czas. **po-věděti* 'powiedzieć' czy **po-vědati* 'powiadać, opowiadać' (zob. *powiedzieć*), z przyr. **-tь*.

powietrze od XIV w. 'mieszanina gazów tworząca atmosferę', daw. 'zaraza, epidemia', stp. też 'stan pogody, klimat; wiatr; niebo, sklepienie niebieskie', *morowe*, *złe powietrze* 'zaraza, mór', daw. także 'przestrzeń między niebem a ziemią, przestworza'. Por. cz. *povětří* n 'powietrze', słc. *povetrie* 'powietrze; klimat', r. *povétrie* 'epidemia, pomór', *morovóe povétrie* 'morowe powietrze', ukr. *povítrja* n 'powietrze'. Płnsł. **povětrьje* 'warunki atmosferyczne, stan pogody, powietrze', od wyrażenia przyimkowego **po větru* 'na wietrze, według wiatru' (przyim. **po*, zob. *po* i cel. psł. **větrъ* 'wiatr', zob. *wiatr*), z przyr. **-ьje*.

powijak od XIX w. 'rodzaj pieluchy'. Por. słc. *povijak* (/ *povijan* i *povojník*) 'powijak'. Od czas. *powijać* 'owijać, okręcać pieluszkami', por. w XVI w. *powijanie* 'długi pas płócienny służący do krępowania rączek i nóżek niemowlęcia', z przyr. *-ak*.

powinien od XV w. 'zobowiązany, zmuszony do czegoś, należny', daw. *powinien* / *powinny* też 'obowiązujący, należny, słuszny', 'nieuchronny, pewny', 'poddany, podległy', 'potrzebny', 'posłuszny, usłużny', 'wdzięczny', 'pozostający w bliskich związkach osobistych, zwłaszcza pokrewieństwa lub powinowactwa'. Por. cz. *povinný* 'obowiązkowy', *je povinen* 'jest zobowiązany', r. *povínnyj* 'winien, winny'. Od wyrażenia przyimkowego *po winie* 'według zobowiązania, powinności' (zob. *wina*). — Od tego *powinność* od XV w. 'obowiązek, to, co należy zrobić, wypełnić, konieczność', daw. też 'świadczenia związane z poddańczą pozycją

społeczną; roboty pańszczyźniane', 'to, co się komuś należy', 'rzeczy potrzebne', 'bliskie związki między ludźmi, zwłaszcza pokrewieństwo i powinowactwo'.

powinowaty od XVI w. 'krewny', daw. 'będący krewnym, powinowatym lub przyjacielem; współrodak lub współwyznawca' (także w funkcji rzecz.), 'zobowiązany do czegoś', 'obowiązujący, należny, słuszny', 'nieuchronny, pewny', 'poddany, podległy', 'prawowity', 'wdzięczny komuś za coś'. Prawdopodobnie od czas. †*powinować* (por. daw. XVI w. rzecz. odsłowny *powinowanie* 'obwinienie, oskarżenie'), odpowiadającego cz. *povinovat* 'mieć obowiązek', r. *povinóvat'sja* 'podporządkowywać się, okazywać posłuszeństwo, podporządkować się, okazać posłuszeństwo', w związku z *powinien* (zob.). — Od tego *powinowactwo* (daw. też *powinowatstwo* / *powinowastwo*, też *powinnowacstwo*) od XVI w. 'bliskie związki między ludźmi, zwłaszcza pokrewieństwo i powinowactwo', daw. XVI w. też 'obowiązek, powinność; konieczność, nieuchronność'.

powłoka od XVIII w. 'to, co powleka, pokrywa coś', daw. XVII w. 'włóczenie się, długa podróż', dial. 'włóczenie się', 'włóczęga', 'wleczona przynęta', kasz. *p*[o]*vłoka* / *povłók* 'pokrycie na pierzynę'; zdr. *powłoczka*. Por. cz. *povlak* 'powłoka, pokrywa; poszwa, poszewka; pokrowiec, futerał', r. *povolóka*: *glazá s povolókoj* 'oczy zamglone, oczy o powłóczystym spojrzeniu', ch./s. *pȍvlaka* 'śmietanka, kożuch na mleku'. Rzecz. odczas. od *powlec* 'pociągnąć', 'oblec, obciagnąć czymś' (o pochodzeniu zob. *wlec*), z wymianą rdzennego *e* ⇒ *o* na wzór archaicznych rzecz. odczasownikowych.

powoli przysł. od XVII w. 'pomału, wolno, stopniowo', dial. 'dobrowolnie; odpowiednio, pomyślnie, dobrze; według chęci'. Z wyrażenia przyimkowego *po woli* 'według woli, zgodnie z wolą' (zob. *wola*). Zob. *powolny*.

powolny od XV w. (stp. też *powolni*) 'ruszający się wolno, niespieszny, stopniowy', przest. 'stosujący się do czyjejś woli, uległy, posłuszny', stp. XV w. w tym drugim znaczeniu, a także 'dostosowany do życzenia, pożądany', daw. od XVI w. i dial. również 'łagodny, łaskawy, przychylny, życzliwy, sprzyjający', 'skłonny, chętny', 'podatny', 'nienagły'. Por. cz. *povolný* 'uległy, ustępliwy', ch./s. *pòvōljan* 'pomyślny, dodatni; odpowiedni; dogodny, korzystny; podatny'. Od wyrażenia przyimkowego *po woli* 'według woli, zgodnie z wolą (swoją, czyjąś)' (zob. *powoli, wola*). Zob. *dowolny*.

powód I od XVI w. 'przyczyna, racja, pobudka', daw. od XVI w. 'to, co sprawia, że ktoś podejmuje jakieś działanie, to, co wiedzie ku jakiemuś działaniu: zachęta, pobudka, podnieta; przyczyna', 'doradzanie, doradztwo', 'to, co nadaje kierunek ludzkiemu działaniu; obyczaj', 'wzór, przykład do naśladowania', 'początek, źródło, to, skąd coś pochodzi', 'przebieg, rozwój, tok wydarzeń, bieg spraw, powodzenie lub niepowodzenie', 'temat, treść wypowiedzi', 'inicjator, pomysłodawca, sprawca czegoś, ten, kto zachęca, namawia, nakłania do czegoś', 'ten, kto kieruje czymś lub czyimś postępowaniem; wódz, przywódca, przełożony', 'rzemień lub sznur do prowadzenia konia'; w innym znaczeniu stp. od XIII w. 'powinność dostarczenia środków transportu panującemu i jego urzędnikom'. Por. stcz. *póvod* 'prowadzenie, kierowanie; postępowanie sądowe; podnieta, bodziec, pouczenie; sprawca, twórca; przywódca; lejce, cugi', cz. *původ* 'pochodzenie; przyczyna', r. *póvod* 'powód, przyczyna, pobudka'. Słow. **povodъ* 'poprowadzenie, pokierowanie' > 'to lub ten, co wiedzie, prowadzi ku czemuś; to, co kimś kieruje, powoduje, przyczyna; to, co służy do prowadzenia, kierowania', rzecz. odczas. (nazwa czynności wtórnie konkretyzowana) od psł. czas. przedrostkowego **po-vesti*, **po-vedǫ* 'powieść, poprowadzić' (od psł. **vesti*, **vedǫ* 'wieść, prowadzić', zob. *wieść* II), z regularną wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. — Od tego *powodować*, od XVII w. *spowodować*.

powód II od XIV w. 'strona wnosząca powództwo do sądu', daw. 'strona skarżąca, oskarżyciel w procesie sądowym', stp. też 'opiekun prawny, pełnomocnik', 'prawo do wniesienia powództwa'. Rzecz. odczas. od stp. *powodzić* 'prowadzić, wieść' (czas. wielokr. od stp. *powieść* 'poprowadzić', zob.

wieść II), nazwa czynności 'prowadzenie oskarżenia, wnoszenie powództwa' i nazwa wykonawcy czynności 'ten, który prowadzi oskarżenie, oskarża'. — Od tego *powództwo* od XV w. 'wnoszenie sprawy do sądu przeciw innej osobie' (stp. XV–XVI w. *powodztwo* / *powodstwo* / *powodzstwo* 'prawo do wskazywania granic w procesie granicznym', stp. XII–XIV w. 'jakiś rodzaj kary sądowej').

powódź ż od XIV w. 'wielki, gwałtowny wylew wody na znacznym obszarze', daw. XVI w. też 'silny nurt wody', 'zatopienie'; por. stp. XIV–XV w. (tylko w psałterzach) *powodzie* 'powódź'. Por. dł. *powoź* 'wylew wody; rośliny rosnące na brzegu, których liście pływają po wodzie', gł. *powodź* 'wylew wody, powódź', cz. dial. *povod* 'powódź', r. dial. *póvod'* i *povóďe* 'ts.'. Od wyrażenia przyimkowego *po wodzie* (zob. *woda*), pierwotne znaczenie 'to, co wylewa się ponad (zwykły) poziom wody, co płynie po wodzie, wezbranie, wylew wody'; por. z innym przyr. stcz. *povodeň* i *povodně* 'wylew wody', ch./s. *pȍvodanj* 'wylew, powódź', *pȍvodan* 'wezbrany (o rzece); o pełnym stanie wody'.

powój od XV w. 'roślina Convolvulus arvensis', w stp. też inne wijące się rośliny, np. 'kanianka, Cuscuta epilinum', w XVI w. 'powojnik, Clematis', w XVI w. także ogólnie 'pnącze'. Por. ch./s. *pȍvōj* 'powijak, powijaki, pieluchy; bandaż, opatrunek, opaska', a także np. r. *povójnik* 'zawój, chustka na głowę'. Rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego *powić* 'owinąć, okręcić', psł. **po-viti* (o pochodzeniu zob. *wić* II), z wymianą rdzennego **i* (< **ei̯*) ⇒ **oi̯* (por. *rozwój, zwój*). Pierwotne znaczenie 'to, co się owija, okręca (wokół czegoś)'. — Od tego *powójnik* 'roślina Clematis'.

powrósło od XVI w., stp. od XV w. *powrzósło*, w XVI w. *powrosło* / *powrzosło* 'rodzaj powrozu, sznura skręconego ze słomy, kory wiklinowej itp.', dial. *powrósło* / *porwósło* / *porwiósło* / *prowósło* / *prowiąsło*, kasz. *provósło* 'ts.'. Ogsł.: cz. *povřislo* 'powrósło', ukr. dial. *perevésló* 'powrósło', ch. *povrijèslo* 'powróz; powrósło', słwń. *povréslo* 'powrósło; wiązadło'. Psł. **poverslo* [< **poverz-slo*] 'to, co służy do związywania, rodzaj powroza, zwłaszcza skręconego ze słomy, powrósło', nazwa narzędzia z przyr. **-slo* od psł. czas. przedrostkowego **po-verzti* 'powiązać, związać' (por. scs. *povrěsti, povrъzǫ* 'ts.'). Podstawowy psł. czas. **verzti*, **vьrzǫ* 'wiązać' (por. bg. *vrъ́zam* 'wiązać na węzeł', mac. *vrze* 'związać, zawiązać', ch./s. *vr̀sti se*, *vȓzēm se* 'plątać się, kręcić się koło czegoś, krzątać się; snuć się', z przenośnym znaczeniem ukr. *verzty̍* 'pleść głupstwa', br. *vjarzcí* 'bredzić'), pokrewny z lit. *veȓžti, veržiù* 'ściskać, skręcać, uwierać', stwniem. *wurgjan*, niem. *würgen* 'dusić, dławić', stisl. *virgill* 'powróz', od pie. **u̯er-ĝh-* 'skręcać, wiązać, zwężać, ściskać'. Por. *powróz*.

powróz od XIV w. 'gruby sznur', kasz. *povróz* / *porvóz* też 'powrósło', w słowiń. (i w sąsiednich, wymarłych już gwarach kasz.) bez przestawki *povårz* 'sznurek, powróz'. Ogsł.: stcz. *povraz* (dziś cz. *provaz*) 'sznur, lina, powróz', r. dial. *pávoroz* 'sznurek w woreczku na tytoń', ch./s. *pȍvrāz* 'powrósło; powróz; uchwyt'. Psł. **povorzъ* 'to, co służy do wiązania, sznur, powróz', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-verzti* 'powiązać, związać' (zob. *powrósło*).

powszechny od XVI w. (daw. też *powszechni*) 'dotyczący wszystkich, zwrócony do ogółu, odnoszący się do wszystkiego, zawierający wszystko, ogólny', 'ogólnie stosowany, znany, codzienny', w XVI w. wyjątkowo też 'przenoszący w dowolne miejsce'. Por. cz. *povšechný* 'ogólny, ogólnikowy'. Od wyrażenia *po wszech* 'po wszystkich (ludziach, krajach itd.)' (zob. *po, wszego*); por. cz. *všechen* 'wszystek; wszelki; cały'. — Od tego *rozpowszechnić, upowszechnić*.

powszedni od XIV w. (daw. też *powszedny*) 'codzienny, zwykły, zwyczajny', stp. także 'ciągły, nieustanny', 'ogólny, powszechny', kasz. *povšeden* 'na co dzień używany'; stp. *powszednie* / *poszwednie* od XV w. 'zwykle, zazwyczaj; ciagle, nieustannie; w niewielkim stopniu, lekko'. Od wyrażenia *po wsze dni* '(używany, czyniony) po wszystkie dni', tj. 'każdego dnia, zawsze, stale', stcz. *po vše dni* 'stale' (zob. *po, wszego, dzień*); por. też stcz. *všedně* 'każdego dnia; powszechnie, zwykle', *všedný* / *všední* 'codzienny, zwy-

kły'. — Od tego *powszednieć, spowszednieć, spowszedniały.*

poziom od XVIII w., daw. też *poziem* 'położenie, wysokość płaszczyzny prostopadłej w stosunku do pionu w danym miejscu', wtórnie 'stopień wykształcenia, kultury, faza rozwoju', *poziomy* od XVIII w. 'równoległy do podstawy, do ziemi'. Od wyrażenia przyimkowego *po ziemi* (zob. *ziemia*).

poziomka od XVI w. 'roślina Fragaria vesca', wcześniej od XV w. *poziemki* / *pozimki* mn 'ts.', w XVI w. *pozimki*, rzadziej *poziemki* mn, wyjątkowo *pozimek* / *pozimka* / *poziomka* 'ts.'. Por. r. *pazémka*, br. *pazëmka* 'ts.'. Od wyrażenia przyimkowego *po ziemi* (zob. *ziemia, poziom*), nazwa od płożących się pędów rośliny; postaci w rodzaju stp. *pozimki* wskazują na wtórne skojarzenia z *zima*.

pozór od XV w. 'wygląd, powierzchowne wrażenie, zwłaszcza łudzące', stp. 'widowisko, widok', daw. od XVI w. też 'wygląd, kształt', 'spojrzenie'. Ogsł.: cz. *pozor* 'uwaga', r. *pozór* 'hańba, wstyd', scs. *pozorъ* 'widowisko; hańba; zgromadzenie', ch. *pòzor* 'baczność, uwaga'. Psł. **pozorъ* 'spojrzenie, popatrzenie' > 'to, co się widzi, widowisko, widok, wygląd czegoś', rzecz. odczas. (nazwa czynności wtórnie konkretyzowana) od czas. psł. przedrostkowego **po-zьrěti* 'spojrzeć, popatrzeć' (zob. *spójrzeć*), z wymianą rdzennego **ьr* ⇒ **or* (jak w pokrewnych *dozór, wzrok*, zob.). — Od tego *pozorny* 'udany, złudny', daw. od XVI w. 'wspaniały, okazały, piękny, znakomity, godzien podziwu (zwykle o wyglądzie)', dziś kasz. *pozorni* 'piękny, ładny, przystojny' (z pierwotnego 'zwracający uwagę swym wyglądem, wyróżniający się wyglądem', por. z przeczeniem *niepozorny* 'nie zwracający uwagi swoim wyglądem, skromny, niepokaźny').

pożar od XV w. 'palenie się czegoś, pożoga', dial. 'żar'. Ogsł.: cz. *požár*, r. *požár*, ch./s. *pȍžār*. Psł. **požarъ* 'palenie się, pożar, pożoga', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-žariti* 'zapalić' (por. r. *požaríť* 'upiec, usmażyć', ch. dial. kajk. *požariti se* 'zapłonąć ze wstydu'), od psł. **žariti* 'powodować, że coś się pali, płonie, rozżarza' (zob. *żarzyć*).

pożoga od XIV w. (stp. też *pożega*, wyjątkowe w XVI w.) 'pożar, niszczenie ogniem, podpalenie'. Rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **po-žegti* 'spalić' (por. p. daw. XVI w. *pożec, pożże* 'spalić, zniszczyć ogniem; przypalić', *pożegać* 'palić, niszczyć ogniem'), co od psł. **žegti, *žьgǫ* 'palić' (zob. *żgać*). Zmiana *pożega* > *pożoga* jak w pokrewnym *ożeg* > *ożóg* (zob. *ożóg*).

pożyczyć od XIV w. 'dać lub wziąć coś pod warunkiem zwrotu', stp. też 'udzielać czegoś, zezwalać'; z przedr. *wypożyczyć, zapożyczyć się*; wielokr. *pożyczać*, z przedr. *wypożyczać, zapożyczać się*. Zachsł.: stcz. *požičiti* > *póžčiti* > *pójčiti* 'pożyczyć, udzielić pożyczki; wypożyczyć, udzielić czegoś, powierzyć, dać coś; pozwolić, zezwolić; dopuścić do czegoś, uznać coś', cz. *půjčit* 'pożyczyć', słc. *požičať* 'pożyczyć' (z polskiego zapożyczone strus. XIV w. *pozyčiti*, r. dial. zach. *pozyčiť*, br. *pazýčyc'* w tym samym znaczeniu). Pierwotna postać **požitьčiti*, czas. odrzecz. od słow. **požitьkъ* 'używanie czegoś, użytek, użyteczność, zysk, korzyść', p. *pożytek* (zob.). Podstawowe znaczenie 'dać komuś coś do używania, przekazać do korzystania'. Od *pożyczyć* utworzono wtórną postać *życzyć* (zob.). — Od tego *pożyczka* od XVI w. (daw. od XVI w. też *pożyczek*) 'danie lub wzięcie czegoś pod warunkiem zwrotu; to, co zostało pożyczone', w XV w. *na pożyczki* 'na kredyt', kasz. *požičk* / *požička* 'pożyczka'.

pożytek od XIV w. 'korzyść, zysk, dochód', stp. też 'potrzeba', stp. *pożytki* mn 'owoce, plony, korzyści (z pól, lasów, barci itd.)', w XVI w. 'płody rolne, urodzaj, plon', 'majętność lub jej część, ziemia lub urządzenia przynoszące korzyść', 'użytek, używanie', 'łup, zdobycz wojenna', *pożytki* 'rzeczy potrzebne', daw. 'dochód, zysk, plon, urodzaj, zbiór', dial. 'nektar w kwiatach zbierany przez pszczoły'. Por. cz. *požitek* 'przyjemność, rozkosz', 'zysk, korzyść', przest. 'urodzaj, plon', 'artykuły spożywcze, zwłaszcza smaczne', *požitky* mn 'pensja, płaca, pobory', r. pot. *požítki* mn 'majątek, mienie, manatki', dial. *požítok* 'korzyść, zysk', słwń. *požitek* 'użytek, używanie'. Słow. **požitьkъ* 'używanie czegoś, użytek, użyteczność, zysk, korzyść', od imiesłowu biernego **požitъ* od

czas. przedrostkowego **po-žiti* 'przeżyć pewien czas; zażyć czegoś, użyć, skorzystać z czegoś', p. *pożyć* 'jakiś czas pobyć przy życiu', daw. od XV w. 'zużyć, wykorzystać, wyciągnąć korzyści, skorzystać; doświadczyć, doznać', od XVI w. też 'użyć, zastosować', 'zjeść, spożyć', dł. *požyś* 'zażyć czegoś, użyć, skorzystać z czegoś, posłużyć się czymś (zob. *żyć*). Zob. *pożyczyć*. — Od tego *pożyteczny* od XVI w. 'przydatny, korzystny, przynoszący pożytek, pomocny', daw. też 'urodzajny, obfitujący w bogactwa naturalne', stp. XV w. *pożyteczno* 'pożytecznie'; *pożytkować, spożytkować*.

póki od XV w. 'jak długo, dokąd; jak daleko', dial. też *poka* 'póki'. Por. ukr. *póky* 'do tego czasu', br. *póki* 'ts.', r. *poká* 'póki'. Z wyrażenia przyimkowego **po ky* 'po które' (zapewne ze skrócenia przypuszczalnego wcześniejszego **po ky časy* 'po które czasy, dokąd'), złożonego z przyim. **po* (zob. *po*) i bier. mn psł. zaimka **kъ* 'który, jaki' (por. stp. XV w. *ki, ka, ko* 'jaki, który', zob. *ki*). — Od tego *dopóki*.

pół przysł. od XIV w. 'jedna z dwu równych części, połowa', w stp. rzecz. odmienny *pół / poł* 'połowa'. Ogsł.: cz. *půl*, r. *pol*, scs. *polъ* 'połowa'. Psł. **polъ* 'jedna z dwu części, połowa' (temat na *-ŭ-*, stąd w pochodnych wyrazach **-ov-*), pokrewne z łac. *spolium* 'łup, zdobycz; zdjęta skóra zwierzęca', stind. *phálati* 'pęka (na dwie części)', od pie. **(s)pel-* 'łupać, rozszczepiać, odłupywać, odrywać'. Pierwotne znaczenie 'odszczepany, odłupany od czegoś kawałek, oddzielona część'. — Od tego *połowa* od XV w. 'jedna z dwu (równych lub zbliżonych wielkością) części jakiejś całości' (zdr. *połówka* od XVI w.) → *połowica* od XIV w. 'połowa', daw. też 'wnętrze, środek', dial. 'połowa; środek', dziś tylko pot. żart. 'żona' (por. cz. *polovice* 'połowa, połówka', słwń. *polovíca* 'ts.', r. *polovína* 'ts.') → *połowiczny* od XVI w. 'odnoszący się do połowy, realizujący coś w połowie, częściowy' (daw. 'podzielony na połowy, przepołowiony'), *przepołowić* 'podzielić na pół' (w XVI–XVII w. *połowić* 'rozbijać na dwie części').

półka od XVI w. 'deska umocowana poziomo, przeznaczona do umieszczania na niej różnych przedmiotów', daw. od XVI w. i dziś dial. też *polica* 'ts.', w XVI w. 'szafka z półkami, skrzynia do przechowywania czegoś', 'skiba, zagon'. Ogsł.: cz. *police*, r. *pólka*, dial. *políca*, cs. *polica*, ch./s. *pòlica* 'półka'. Psł. **polъka / *polica* 'półka', derywaty z przyr. **-ъka / *-ica* od psł. **polъ* 'deska' (por. strus. *polъ* 'podłoga', r. *pol* m 'ts.', ukr. *pil, pólu* 'pomost do spania, prycza w wiejskiej chacie', reg. 'podłoga', br. *pol* 'prycza, legowisko'). Podstawowy rzecz. **polъ* z pierwotnym znaczeniem 'odszczepany kawał drewna' pokrewny np. ze stind. *phálakam* 'deska', stisl. *fjǫl* 'ts.', gr. *sphélas* 'wydrążony kloc drzewa', od pie. **(s)pel-* 'łupać, rozszczepiać, odłupywać, odrywać' (zob. *pół*).

północ od XV w. 'środek nocy', 'strona świata przeciwległa do południa', w gwarach często *północek* 'środek nocy'. Por. cz. *půlnoc* 'środek nocy', przest., książk. i dial. też 'północ (strona świata)', r. *pólnoč'* 'środek nocy', przest. 'północ (strona świata)', ch. *pónoć*, dial. *polnoć* 'środek nocy'. Zrośnięcie się psł. połączeń wyrazowych **polъ nokti / *polu nokti* 'połowa nocy, północ', złożonych z psł. **polъ* 'pół' względnie z dop. **polu* (zob. *pół*) i dop. **nokti* psł. rzecz. **noktь* 'noc' (zob. *noc*). Znaczenie 'strona świata przeciwległa do południa' wtórne, w polskim wyparło całkowicie psł. **sěverъ* w tym znaczeniu, zachowane szczątkowo w stp. nazwie miejscowej *Siewior* (od XII w., dziś *Siewierz*), por. też dial. *siewioreczka* 'drobny deszcz, mżawka'. — Od tego *północny*.

półtora od XIV w., stp. też *pułtora / powtora*, w XVI w. *połtora / pułtora*, wyjątkowo *połtera / potora / putora* 'jeden i pół', stp. i dial. także *półtory* 'ts.'. Por. strus. *poltora*, r. *poltorá*, ukr. *pivtorá*, br. *paŭtará* i *paŭtarý* (stbr. XIII w. *polutory grivny*). Płnsł. **polъ vъtora* 'jeden i pół drugiego, półtora', **polъ* (zob. *pół*) i dop. pj od **vъtorъ* 'drugi' (zob. *wtóry*), por. tak samo utworzone dawne liczebniki typu *półtrzecia* 'dwa i pół trzeciego', *półpięta / półpiąta* 'cztery i pół piątego'.

póty od 1400 r. 'do tego czasu, dopóty', stp. 'do tego miejsca, dotąd; dopóty, tak długo'. Por. ukr. *poty* 'do tego czasu, dopóty'. Zapewne ze skrócenia przypuszczalnych

wcześniejszych **po ty czasy* 'do tych czasów', **po ty miasta* 'do tych miejsc' (zob. *po, ten, czas, miasto*), wzór mogło stanowić starsze chyba *póki* (zob.). — Od tego *dopóty*.

późny od XVI w., stp. od XV w. *pozdny* 'końcowy w jakimś odcinku czasowym', 'pochodzący z końcowego odcinka jakiegoś czasu, młodszy', 'opieszały, spóźniający się', w XVI w. *pozny*, rzadko *pozdny*, wyjątkowo *poźny*, kasz. *pózdni* / *pozdni* 'późny'; przysł. *późno*, stp. od XV w. *pozno* (czy *poźno*) 'po zwykłym czasie', *pozdnie* 'pod koniec jakiegoś odcinka czasowego'. Ogsł.: cz. *pozdní* 'późny, spóźniony', r. *pózdnij* 'późny, spóźniony', scs. *pozdьnъ* 'powolny, niezdecydowany'. Psł. **pozdьnъ* 'późny', przym. od psł. przysł. **pozdě* 'późno' (por. stp. *poździe* 'późno; zbyt późno', dziś dial. płd. *poździe* i kasz. *poʒe* 'późno', cz. *pozdě* 'ts.', scs. *pozdě* 'ts.'). Przysł. **pozdě* to forma miejsc. l. pj niezachowanego psł. przym. *†pozdъ* 'późny', z wcześniejszego **pos-do-*, archaicznego złożenia z pierwszym członem pie. **pos-* 'przy, po' (zob. *po*), członem drugim był niezachowany samodzielnie rzecz. *†-dъ* od pie. **dʰē-* 'kłaść, stawiać' (zob. *dziać*). Pierwotne znaczenie 'postawiony przy czymś, po czymś, dodany później'.

pra- przedr. rzeczownikowy tworzący nazwy odległych przodków i potomków, wprowadza też znaczenie 'dawny, odległy w czasie' (np. *pradawny, pradzieje*). Ogsł.: cz. *pra-*, r. *pra-*, scs. *pra-*. Psł. **pra-* z pie. **prō-* 'do przodu, naprzód, na przedzie, z przodu', będącego odmianką pie. **pro-* 'ts.', kontynuowanego jako psł. **pro* przyim. i **pro-* przedr., w polskim, łużyckim, słowackim wypierany przez kontynuanty psł. **per, *per-* 'przez' (zob. *prze-*); **pro-* tylko w p. *prorok, prowadzić*, będących zapożyczeniami.

prababka od XVI w. 'matka babki', daw. od XIV w. *prababa* 'ts.'. Ogsł.: cz. *prabába*, r. *prabábuška*, cs. *prababa*. Psł. **prababa* 'matka babki lub dziadka', od psł. **baba* 'babka' (zob.) z przedr. *pra-* (zob.).

praca od XIV w. (daw. i dziś w części gwar też *prâca*) 'działalność zmierzająca do wytworzenia dóbr materialnych lub kulturalnych, zajęcie, robota', stp. 'wysiłek, zwłaszcza fizyczny, trud; działanie, czynienie', 'troska, staranie, opieka', 'utrapienie'. Zapożyczone ze stcz. *prácě* 'wysiłek', cz. *práce* ż 'praca, robota', mającego odpowiedniki w dł. *proca* 'trud, wysiłek, utrapienie', gł. *próca* 'trud, mozół, wysiłek'. Na oryginalną polską postać *†proca* wskazuje kilka razy poświadczone stp. *procować* 'wykonywać pracę; troszczyć się', imiesłów *procujący* 'wypełniony pracą'. Psł. dial. **porťa* [< **port-ja*] 'trud, wysiłek fizyczny; zajęcie fizyczne, robota, praca' to prawdopodobnie nazwa czynności z przyr. **-ja* od psł. **portiti* 'przeprowadzać, odprowadzać kogoś, towarzyszyć komuś, zostać posłanym z jakimś zadaniem' (poświadczonego tylko w płdsł.: słwń. daw. *prátiti* 'odprowadzać, towarzyszyć', dial. 'robić, wykonywać', *pratiti se* 'wybierać się w drogę', ch./s. *pràtiti* 'towarzyszyć, odprowadzać; iść za śladem, śledzić; eskortować, konwojować; wtórować, akompaniować', bg. *prátja* 'posłać'), opartego ostatecznie na pie. pierwiastku **per(ə)-* 'przeprowadzać, przeprawiać' (por. pokrewne goc. *farjan* 'podróżować', łac. *portō* [< **poritō*], *portāre* 'nieść, przynieść, wynieść'). Pierwotne znaczenie zapewne 'pokonywanie drogi, przeprowadzanie, odprowadzanie kogoś', stąd wtórne 'działanie, czynienie czegoś, trud, wysiłek fizyczny' > 'zajęcie fizyczne, robota, praca', rozwój semantyczny przypomina płdsł. **posъlъ* 'zajęcie, robota, praca' od psł. **poslati* 'posłać, wysłać' (zob. *poseł*).

pracować od XV w. (daw. też *prâcować*, stp. XV w. sporadycznie *procować*, zob. *praca*) 'wykonywać jakąś pracę', stp. też 'trudzić się', 'troszczyć się, zabiegać o coś'; z przedr. *napracować się, odpracować, opracować, popracować, przepracować, wypracować, zapracować*. Por. gł. *prócować so* 'starać się, trudzić się', cz. *pracovat* 'wykonywać pracę; funkcjonować'. Czas. odrzecz. od *praca* (zob.). — Od tego *pracowity*; *pracownia*; *pracownik* (por. daw. XVI w. *pracowny* 'robotny, gorliwy, oddany pracy; pracujący, wykonujący pracę').

prać *piorę* od XV w. 'przy użyciu wody doprowadzić bieliznę, odzież do stanu czystości', pot. 'bić mocno, sprawiać lanie', dial. też 'rzucać; uderzać, trzepotać (skrzydłami)', kasz. *prac, pe̋re* także 'młócić; głośno

uderzać o brzeg (o morzu); starać się, ubiegać się usilnie'; z przedr. *naprać, oprać, przeprać, sprać, uprać, wyprać*; wielokr. *pierać, opierać, przepierać*. Ogsł.: cz. *prát, peru* 'prać', 'bić, tłuc', ukr. *práty* 'prać; padać mocno (o deszczu)', dial. 'bić', ch./s. *prȁti, pȇrēm* 'prać, myć, umywać, zmywać'. Psł. **pьrati, *perǫ* 'bić, tłuc, uderzać, razić', pokrewne z lit. *peȓti* 'chlastać, chłostać, smagać', łac. *premō, premere* 'cisnąć, wyciskać, wytłaczać, przycisnąć', stind. *pṛ́t-* 'bój', od pie. **per-* 'bić'. Znaczenie 'oczyszczać przy użyciu wody' wtórne, związane z dawnym sposobem prania przez uderzanie kijanką. — Od tego *pracz* → *praczka*; *pralka*; *pralnia*.

pradziad od XV w. 'ojciec dziadka', *pradziadek*. Ogsł.: cz. *praděd*, r. *prádéd*, scs. *pradědъ*. Psł. **pradědъ* 'ojciec dziadka lub babki', od psł. **dědъ* 'dziadek' (zob. *dziad*) z przedr. *pra-* (zob.).

pragnąć od XV w. 'chcieć, pożądać czegoś', 'chcieć pić'; z przedr. *zapragnąć, spragniony, upragniony*. Zachsł.: gł. *prahnyć* 'wyschnąć', *prahnyć za ćim* 'tęsknić za czymś', cz. *prahnout* 'wysychać; tęsknić za czymś, pragnąć czegoś', słc. *prahnúť* 'tęsknić za kimś, za czymś' (z polskiego zapewne ukr. *práhnúty* 'pragnąć', br. *práhnuc'* 'mieć pragnienie; pożądać; pragnąć'). Psł. dial. **pragnǫti* 'schnąć, usychać, wysychać', związane etymologicznie z psł. **pražiti* 'wysuszać przez podgrzewanie, przypalanie, palić, piec, smażyć' (zob. *prażyć*), pokrewne z lit. *spragėti* 'pękać z trzaskiem od gorąca lub zimna, trzeszczeć', *sprãginti* 'sprawiać, że coś trzeszczy, szeleści', *sprógti* 'pękać; wybuchać', łot. *sprãgt* i *sprēgt* 'pękać, trzaskać', norw. *spraka* 'trzeszczeć', od pie. **(s)perəg- / *(s)prēg-* 'trzeszczeć, trzaskać, pękać' (pochodzenia dźwkn.). Z pierwotnego znaczenia 'trzeszczeć, trzaskać, pękać, np. od gorąca, z braku wilgoci' (zachowanego w słow. szczątkowo w pochodnym czasowniku, por. ch./s. *prȁžiti* 'pękać, trzaskać, wybuchać') powstało na gruncie słow. 'wysychać, usychać, schnąć', a z niego 'usychać z braku czegoś, tęsknić za czymś'.

praojciec od XVII w. 'najdawniejszy przodek'. Por. cz. *praotec*, r. przest. *praotec*, cs. *praotьcь*. Od *ojciec*, psł. **otьcь* (zob. *ojciec*), z przedr. *pra-* (zob.).

prasa od XV w. (stp. też *presa*) 'maszyna, przyrząd do wywierania nacisku na jakiś materiał, do gniecenia, tłoczenia', stp. 'urządzenie do wyciskania wina, oleju itp.', 'wałkownica, magiel', od XVI w. 'maszyna drukarska', dial. 'żelazko do prasowania'; zdr. *praska*. Zapożyczenie ze śrwniem. *prësse* 'prasa do wytłaczania winogron', stwniem. *p(f)ressa* 'ts.' (co ze śrłac. *pressa* 'prasa do wytłaczania winogron' od łac. *pressō, pressāre* 'uciskać, przygniatać'). Nowsze *prasa* 'ogół dzienników i czasopism, gazety' (przen. też 'dziennikarze') w wyniku zawężenia wcześniejszego znaczenia 'druki, wszystko, co jest tłoczone przez prasy (maszyny) drukarskie', zapewne pod wpływem franc. *presse* 'drukowanie, prasa; dzienniki, gazety'. — Od tego *prasować*: od XV w. 'wyciskać, wytłaczać, tłoczyć', daw. od XVI w. 'drukować książki', nowsze 'wygładzać tkaninę za pomocą gorącego żelazka' → *prasowacz* → *prasowaczka*; *prasowalnia*.

praskać od XVI w. 'uderzać w coś mocno, głośno, z trzaskiem', 'upadać z hukiem', 'rzucać z siłą, z trzaskiem', 'wydawać trzask, trzaskać', dial. 'rzucać, bić'; jednokr. *prasnąć*, daw. i dial. *prasknąć*. Por. cz. *praskat* 'rozpadać się z trzaskiem, pękać, wydając przy tym dźwięk', *práskat* 'trzeszczeć; powodować powstawanie dźwięku jak przy pękaniu; bić, tłuc', dial. 'trzaskać (np. z bicza)', ukr. *práskaty* 'pękać, trzaskać', ch./s. *prȁskati* 'trzaskać, trzeszczeć'. Psł. **praskati* 'trzeszczeć; powodować trzeszczenie, uderzać, trzaskać', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *prask* od XVI w. 'cios, uderzenie, raz' (daw. 'czas, pora, w szczególności pora nasilenia jakichś czynności', dial. 'wzięcie, powodzenie').

praszczur od XVI w. 'daleki przodek, protoplasta, antenat', w XVI w. 'potomek, prawnuk; krewny', daw. XVI w. *plaskur* 'prapradziad', w XVII w. 'praprawnuk', dial. *plazgur* 'daleki przodek, prapradziad', *plaskurzę / prask(u)lę / prazgulę / przasturzę, -ęcia* (przekształcenia pierwotnego **praszczurzę* lub **praskurzę*) 'dziecko prawnuków'. Por. strus. *prašćurъ* 'prapradziad; prapra-

wnuk', r. *prášćur* 'daleki przodek, antenat', ukr. *prášćur* 'daleki przodek', dial. 'ojciec pradziadka', scs. *prašturъ* 'praprawnuk'. Psł. **praščurъ* [< **praskjurъ* < **prō-skeuro-*] i, może, **praskurъ* [< **prō-skouro-*] 'prapradziad, daleki przodek; praprawnuk', pokrewne z lit. *prakūrėjas* 'protoplasta', złożenie z członem pierwszym tożsamym z psł. przedr. **pra-* (zob. *pra-*), mniej jasny człon drugi **-skurъ* / **-ščurъ*, zestawiany z gr. *he-kyrós* 'teść', stind. *śváśura-* 'teściowa', zapewne od pie. **(s)keur-* / **(s)kur-* 'teść'.

prawda od XIV w. 'prawdziwość, szczerość, rzetelność', stp. też 'rzeczywistość, stan faktyczny', 'wiedza, głównie religijna, objawiona', 'postępowanie zgodne z zasadami moralnymi lub prawnymi, sprawiedliwość'. Ogsł.: cz. *pravda* 'prawda', 'rzeczywistość, prawdziwość', 'prawo, sprawiedliwość', r. *právda* 'prawda; racja, słuszność; prawdziwość, szczerość, sprawiedliwość; szlachetność', scs. *pravъda* 'prawdziwość, prawda; sprawiedliwość; prawo'. Psł. **pravъda* 'słuszność, sprawiedliwość; prawdziwość, szczerość, rzeczywistość', od psł. przym. **pravъ* 'prosty; sprawny, właściwy, odpowiedni, stosowny' (zob. *prawy*) z przyr. **-ъda* (co do budowy por. *krzywda*). — Od tego *prawdziwy* od XIV w. 'zgodny z rzeczywistością, realny, rzeczywisty, naturalny' → *prawdziwek, prawdziwość*; od wyrażeń przyimkowych *wprawdzie, zaprawdę*.

prawić *prawię* od XIV w. 'mówić, wypowiadać coś, przemawiać', stp. też 'domagać się, zwłaszcza prawnie, występować z roszczeniami, skarżyć', daw. 'opowiadać, mówić', 'wykonywać, czynić', 'naprawiać', kasz. *pravic* 'mówić'; z przedr. *naprawić, odprawić, oprawić, poprawić, przeprawić, przyprawić, rozprawić (się), sprawić, uprawić, wprawić, wyprawić, zaprawić*; wielokr. np. *naprawiać, poprawiać, sprawiać, uprawiać, wyprawiać*. Ogsł.: cz. *pravit* 'mówić, powiadać', r. *právit'* 'poprawiać, naprawiać; korygować; prostować, wyrównywać', scs. *praviti, pravlję* 'prostować, wyprostowywać; kierować, skierowywać, naprowadzać'. Psł. **praviti* 'czynić prostym, prostować, naprostowywać; czynić sprawnym, właściwym, odpowiednim, stosownym', czas. odprzym. od psł. **pravъ* 'prosty; sprawny, właściwy, odpowiedni, stosowny' (zob. *prawy*); wtórne znaczenia (widoczne zwłaszcza w czas. przedrostkowych) 'poprawiać, ulepszać, doskonalić', 'kierować, skierowywać na właściwe miejsce, naprowadzać', 'czynić, robić', 'mówić słusznie, mówić prawdę' > 'mówić'. — Od czas. przedrostkowych *naprawa, odprawa, oprawa, poprawa, przeprawa, przyprawa, rozprawa, sprawa, uprawa, wprawa, wyprawa, zaprawa*; *poprawka, wyprawka*; *oprawny, poprawny, sprawny, wprawny*; *oprawca* 'ten, kto torturuje, bije, morduje kogoś' (stp. od XIV w. 'urzędnik, do którego obowiązków należało ściganie przestępstw zagrażających spokojowi publicznemu, justycjariusz; kat lub pomocnik kata; sprawujący władzę i opiekę, władca, opiekun', w XVI w. wyjątkowo 'ten, kto naprawia', daw. 'rabuś, zbir'), *sprawca*. Zob. *sprawiedliwy*.

prawidło od XV w. 'przyrząd służący do formowania, prostowania czegoś' (zwłaszcza 'forma do obuwia'), 'przyrząd drewniany do rozpinania skórek zwierzęcych', od XVII w. 'przepis, zasada, norma'. Ogsł.: cz. *pravidlo* 'zasada, reguła, przepis', r. *právilo* 'rama', przest. 'wiosło, drąg do sterowania', scs. *pravilo* 'reguła'. Psł. **pravidlo* 'przyrząd do prostowania, formowania czegoś, kierowania czymś', nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od psł. **praviti* 'czynić prostym, prostować, naprostowywać' (zob. *prawić*), wtórnie użyty w znaczeniu 'reguła, zasada'. — Od tego *prawidłowy* (→ *prawidłowość*).

prawnuk od XV w. (daw. też *prawnęk*) 'syn wnuka lub wnuczki', *prawnuczek* od XVI w.; stp. od XV w. *prawnuka* 'córka wnuka lub wnuczki', *prawnuczka* (daw. *prawnęczka*) od XV w. 'ts.'. Ogsł.: cz. *pravnuk*, r. *právnuk*, ch./s. *präunuk*. Psł. **pravъnukъ* 'prawnuk', od psł. **vъnukъ* 'wnuk' (zob. *wnuk*), z przedr. **pra-* (zob. *pra-*).

prawy od XIV w. 'znajdujący się po stronie przeciwnej niż serce człowieka', 'zewnętrzny, wierzchni, licowy (o stronie tkaniny, skóry itd.)', 'szlachetny, uczciwy', przest. 'zgodny z prawem, legalny, prawowity', stp. też 'prawdziwy, rzeczywisty', 'należyty, właściwy', 'związany z prawem', 'niewinny, oczyszczony z zarzutów', daw. także 'praw-

dziwy, rzeczywisty, realnie istniejący, niefałszywy, niezmyślony', 'przekazujący lub zawierający prawdę', 'bardzo podobny', 'wysokiego rodu', 'sprawiedliwy', 'prosty, nieskrzywiony'; przysł. *prawie* od XVI w. 'nieomal, w przybliżeniu, bez mała', stp. od XIV w. 'prawdziwie', 'słusznie, właściwie', 'zgodnie z prawem', 'właśnie, istotnie, naprawdę', daw. też 'zupełnie, całkowicie, całkiem', 'rzeczywiście, naprawdę, istotnie', 'prawidłowo, właściwie, należycie, sprawiedliwie', 'dokładnie, ściśle, akurat'. Ogsł.: cz. *pravý* 'prawy; prawicowy; prawdziwy, autentyczny; właściwy, odpowiedni, stosowny', r. *právyj* 'prawy; sprawiedliwy, słuszny', scs. *pravъ* 'prawy, równy; prawidłowy, sprawiedliwy; prawdziwy'. Psł. **pravъ* 'prosty; sprawny, właściwy, odpowiedni, stosowny', z pie. **prō-u̯o-*, pokrewny ze stind. *púrva-* 'pierwszy', toch. B *pärwe* 'ts.', stang. *forwest*, ang. *first* 'ts.', od pie. **prō-* 'do przodu, naprzód, na przedzie, z przodu' (zob. *pra-*). Pierwotne znaczenie 'idący na przedzie, do przodu, podążający naprzód, znajdujący się z przodu, na czele', stąd 'prosty' (najpierw chyba 'podążający naprzód, prosto do celu') i dalej 'sprawny, poprawny, właściwy, odpowiedni, stosowny' > 'uczciwy, sprawiedliwy'; płnsł. znaczenie 'znajdujący się po stronie przeciwnej niż serce człowieka' rozwinęło się ze 'sprawny, właściwy, odpowiedni', prawdopodobnie z wyrażeń typu **prava rǫka* 'ręka sprawna, odpowiednia do wykonywania wszelkich czynności' > 'ręka znajdująca się po stronie przeciwnej niż serce człowieka'. — Od tego *prawo* od XIV w. (urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego przym. *prawy*) → *prawny* → *prawnik* → *prawniczy*; *prawica* od XIV w. 'prawa ręka; prawa strona'. Zob. *prawda*, *prawić*, *prawidło*.

prażyć od XV w. 'palić, piec; przypiekać, przypalać', też 'intensywnie strzelać, razić gęstymi pociskami', dial. 'smażyć, piec; gotować, warzyć; licho gotować', kasz. *pražëc* 'smażyć, piec'; z przedr. *uprażyć*, *wyprażyć*. Ogsł.: cz. *pražit* 'wysuszać przez przypiekanie, wypalać; palić, piec (o słońcu); szybko strzelać do kogoś; wypalać las', ukr. *prážyty* 'smażyć', ch./s. *pržiti* 'smażyć, piec', 'pękać, trzaskać, wybuchać'. Psł. **pražiti* 'wysuszać przez podgrzewanie, przypalanie, przypiekanie, palić, piec, smażyć', czas. kauzat. od psł. **pragnǫti* 'schnąć, usychać, wysychać' (zob. *pragnąć*), pierwotne znaczenie 'powodować, że coś schnie, pęka, trzaska'.

prącie od XVIII w. 'penis'. Z daw. od XV w. *prącie* / *pręcie* w znaczeniu zbiorowym 'cienkie pręty, witki, rózgi, młode gałązki', 'pręciki kwiatu', w XVI w. 'gałązka, witka, łodyga', dial. *prącie* / *pręcie* 'wiklina'. Ogsł.: cz. *proutí* 'wiklina, łozina', r. *prutьe* 'gałązki, pędy, witki', scs. *prǫtije* 'gałązki, pędy', ch./s. *prȗće* 'pręty, witki, rózgi'. Psł. **prǫtьje*, rzecz. zbiorowy od psł. **prǫtъ* (zob. *pręt*), z przyr. **-ьje*. Zastanawia jednak wyjątkowe w XVI w. *prądzie męskie* 'penis', może w związku z poświadczonym w XVI w. rzecz. odsłownym *prędanie* 'wzbieranie' (w przykładzie o wrzodzie), wskazujące na czas. †*prędać* 'wzbierać' (związany etymologicznie z *prąd*, zob.). Możliwe jest zatem, że *prącie* to przekształcenie istniejącej wcześniej postaci *prądzie* przez skojarzenie z rodziną rzecz. *pręt*.

prąd od XV w. 'bieg, pęd, nurt wody', stp. 'potok, strumień', daw. i dial. 'stercząca z dna przeszkoda utrudniająca żeglugę: zwalony pień drzewa, skała podwodna', dial. też *pręd* 'płytka woda', *prędy* mn 'wiry?' (woda szybko bieżąca w kamienistych potokach górskich tworzy *prędy*). Ogsł.: cz. *proud* 'prąd (wody)', 'prąd (elektryczny)', 'strumień, kolumna', dial. *prúd* 'bród na rzece', r. *prud* 'staw', ch./s. *prȗd* 'piaszczysta ławica w rzece, mielizna; żwir, piasek'. Psł. **prǫdъ* 'szybki bieg, nurt wody', rzecz. odczas. od psł. **pręsti*, **prędǫ* 'wykonywać szybkie, gwałtowne ruchy, poruszać, machać ciałem lub częścią ciała' (por. r. *prjasť*, *prjadët* 'strzyc uszami', ukr. *prjásty*, *prjadú* 'wykonywać ruchy, poruszać, machać', mac. dial. *prénda se* 'denerwuję się', słwń. *oprésti*, *oprédem* 'upaść, wywrócić się; opaść z sił, zesłabnąć; zginąć, paść'; o pochodzeniu zob. *prząść*), z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*. Zob. *prędki*.

prążek, pierwotne zdr. od p. daw. *pręg* 'pręga; bruzda; smuga', dial. *prąg* 'belka ukośna

u żurawia studziennego', kasz. *prąg* 'pasmo, smuga, pręga' (por. cz. *pruh*, przest. i dial. *prouh* 'pas, smuga, pręga', ukr. *pruh* 'pasek, krajka; krawędź, linia podziału, granica', reg. 'smuga, pręga, siniec'), psł. **prǫgъ* 'znak na czymś w postaci długiego, wąskiego pasa, pręga', rzecz. odczas. od psł. **pręgti*, **pręgǫ* 'napinać, naprężać' (zob. *prężyć*, *sprząc*), z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*. Por. *pręga*.

precz od XIV w., stp. też *przecz*, przysł. '(stąd) na inne miejsce, gdzie indziej', dial. *precz* 'wciąż, ciągle, wszędzie'. Ogsł. (ale postaci niejednolite): dł. *pšec*, gł. *preč*, stcz. *přěč* / *přič* / *preč*, cz. *pryč*, słc. *preč*, strus. *procь* 'precz', r. *proč'* 'prócz', ukr. *prič* 'prócz; oprócz', słwń. *pròč* / *prèč*, scs. *pročь*, *proče*. Wyrazy wschsł. i płdsł. kontynuują psł. **pročь* przysł. 'poza, dalej' (zob. *prócz*), używane też w funkcji wykrz. 'precz!', od psł. przym. **prokъ* 'oddalony, stojący obok' (zob. *prócz*); stp. *przecz*, dł. *pšec*, stcz. *přěč*, słwń. *prèč* pochodzą z prapostaci **perčь* od psł. **perkъ* (zob. *poprzek*, *przeczyć*); natomiast p. *precz*, gł. *preč*, stcz. *preč*, słc. *preč* wskazują na niezbyt jasną prapostać **prъćь*, przypuszczalnie będącą przekształceniem psł. **pročь* z wtórnym **-ъ-*, wprowadzonym może przez analogię do bliskiego funkcją psł. **vъnъ* 'precz' (zob. *won*).

prędki od XV w. (daw. też *prętki* i *przętki*) 'szybki, zwinny, chyży', 'nagły, niespodziewany', 'spadzisty', kasz. *prądki* 'wczesny, wcześnie wstający; szybki, żwawy'. Ogsł.: cz. *prudký* 'prędki, szybki; silny, ostry; gwałtowny, nagły; porywczy', ukr. *prudkyj* 'szybki, gwałtowny, porywczy', słwń. *pródek* 'gorliwy, żarliwy, odważny, śmiały'. Psł. **prǫdъkъ* 'gwałtowny, nagły, szybki', przym. z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na starszą postać **prǫdъ* 'wykonujący szybkie, gwałtowne ruchy całym ciałem lub częścią ciała, trzęsący się, dygocący, drżący (np. z powodu zdenerwowania, niepokoju, strachu); gwałtowny, nagły, szybki', szczątkowo zachowaną w płdsł.: mac. dial. *prъnd* 'nerwowy', bg. dial. *prъd* / *prud* 'łatwo się denerwujący, porywczy; niecierpliwy; szybki; szybko płynący', s. dial. *prûd*, *prúda*, *prúdo* 'zaniepokojony, niespokojny, drażliwy; gniewny, porywczy; płochliwy; nieposkromiony, dziki; unikający towarzystwa', *prudá* 'drażliwa, nerwowa, denerwująca się (o owcy, która nie pozwala się chwytać za wymię przy dojeniu)'. Podstawowy przym. **prǫdъ* to derywat odczas. od psł. **pręsti*, **prędǫ* 'wykonywać szybkie, gwałtowne ruchy, poruszać, machać ciałem lub częścią ciała', z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ* (etymologicznie tożsamy z psł. rzecz. **prǫdъ*, zob. *prąd*).

pręga od XV w. (stp. *prąga*) 'znak na czymś, mający kształt długiego, wąskiego pasa; bruzda, smuga', 'mięso wołowe w ćwierci przedniej od łopatki do kolana', dial. też 'tęcza', kasz. *prąga* 'pas, smuga'. Ogsł.: cz. *prouha* / *pruha* 'siniec, pręga; pasmo, smuga', r. *prúga* 'sprężyna', słwń. *próga* 'podłużna plama, pręga, cętka; pas, smuga; siniec, szrama'. Psł. **prǫga* 'znak na czymś w postaci długiego, wąskiego pasa, pręga', rzecz. odczas. od psł. **pręgti*, **pręgǫ* 'napinać, naprężać' (zob. *prężyć*), z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*. Por. *prążek*, *sprężyna*.

pręt od XIV w. (daw. rzadkie też *przęt*) 'długi i cienki kawałek drewna, metalu', stp. 'kij, laska', 'miara długości, powierzchni i objętości', daw. 'łodyga, pęd rośliny, gałązka, witka, rózga', w gwarach często w różnych specjalnych znaczeniach, np. 'pręt łączący nogi pługa', 'połączenie zewnętrznych słupków brony', 'grzbiet kosy'; zdr. *pręcik*. Ogsł.: cz. *prut* 'pręt, witka, rózga; pręt metalowy, sztaba', r. *prut* 'pręt', cs. *prǫtъ* 'pręt, gałązka', ch./s. *prût* 'pręt, witka, rózga'. Psł. **prǫtъ* 'cienka młoda gałązka, witka, rózga', bez prawdopodobnej etymologii.

prężyć od XVII w. (ale *prężyć się* od XVI w.) 'napinać, naciągać; naprężać, wyprężać', *prężyć się* 'napinać, natężać mięśnie; wyprężać się', w XVI w. 'wypaczać się, skręcać się', kasz. *prãžëc są* 'wyprężać się, pysznić się, nadymać się'; z przedr. *naprężyć*, *odprężyć (się)*, *rozprężyć*, *sprężyć się*, *wyprężyć*; wielokr. *-prężać*: z przedr. *naprężać (się)*, *odprężać się*, *wyprężać (się)*. Ogsł.: cz. *pružit* 'naprężać, rozciągać', r. *prúžit'sja* 'napinać się, naprężać się, wytężać się', dial. *prúžit'* 'naciągać, naprężać; ściskać, rozpierać; naginać,

pochylać', ch./s. *prùžiti* 'podać, dostarczyć; wyciągnąć, rozciągnąć'. Psł. **prǫžiti* 'powodować, że coś jest napięte, naprężone, czynić napiętym, naprężonym, naciągać, napinać, naprężać', czas. kauzat. od psł. **pręgti*, **pręgǫ* 'napinać, naprężać' (zob. *sprząc*), z regularną wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ *-ǫ*. — Od tego *prężny, sprężysty*. Zob. *sprężyna*.

proboszcz od XV w. 'duchowny zarządzający parafią'. Zapewne zapożyczone ze stcz. *probošt* / *probost* 'proboszcz', cz. *probošt* 'przełożony kapituły', co z kolei ze stwniem. *probost* 'proboszcz' (dziś niem. *Propst* 'ts.'), a to ze śrłac. *propositus* / *praepositus* 'przełożony; proboszcz' < łac. *praepositus* 'przełożony' (urzeczownikowiony imiesłów bierny od łac. *praepōnere* 'kłaść, stawiać na przodzie, na czele').

proca od XV w. 'broń ręczna do ciskania kamieniami'. Por. scs. *prašta* 'ts.', mac. dial. *prášta* 'proca (zabawka dziecięca)', ch./s. *prȁća* 'proca', słwń. *práča* 'ts.'. Psł. dial. **porťa* 'ręczna broń miotająca, rażąca wyrzucanymi kamieniami, proca', nazwa narzędzia z przyr. *-ťa* (co do budowy por. np. *onuca*) od psł. czas. **pьrati*, **perǫ* 'bić, uderzać, razić' (zob. *prać*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Inaczej zbudowane (z przyr. *-kъ*) od tej samej podstawy stp. XV w. *prok* 'machina oblężnicza tłukąca lub miotająca; proca', cz. *prak* 'proca', strus. *porokъ* 'machina oblężnicza burząca lub miotająca' < psł. dial. (płnsł.) **por-kъ* 'broń miotająca, proca'.

proch od XIV w. 'drobne cząstki, pył, kurz, okruszyny', 'materiał wybuchowy', kasz. *proχ* też 'odłamki torfu, cegły, drobne kawałki bursztynu', 'drobne rybki'; zdr. *proszek*. Ogsł.: cz. *prach* 'kurz, proch; pył; proch strzelniczy; puch', r. *póroch* 'proch', scs. *prachъ* 'pył, proch'. Psł. **porchъ* [< **porso*-] 'drobne cząstki, odłamki, odpryski czegoś, pył, kurz', od pie. **pers*- 'prószyć, pryskać'. Zob. *prószyć*.

prom od XIV w. 'statek do przewozu przez rzeki, kanały itp.'. Ogsł.: cz. *prám* 'prom', r. *poróm* / *paróm* 'prom', dial. też 'pnie drewna powiązane do spławiania, spław drewna', ch./s. *prȁm* 'rodzaj statku, prom', *pràmac* 'przód okrętu'. Psł. **pormъ* 'duża tratwa, statek rzeczny o płaskim dnie do przeprawy', odpowiedniki w germ.: stwniem. *farm* 'prom, czółno', śrwniem. *varm* 'ts.', stisl. *farmr* 'ciężar, ładunek', z pie. **por-mo*-, będącego derywatem od pie. pierwiastka **per*- 'przeprowadzać, przeprawiać' (zob. *przepierzyć*).

promień od XV w. 'wiązka, smuga światła', stp. też 'pręt, rózga', daw. od XVI w. także 'coś podłużnego, wąskiego, np. rysa, smuga, pręga, pasmo włosów, kosmyk, nurt, strumień wody, rowek wycięty w drewnie, kamieniu', dial. również 'łodyga, włókno (lniane)', 'specjalnie skręcony len po wyczesaniu', 'kosmyk włosów', 'strumień (wody)'; daw. i dziś dial. też *promię, promienia* 'promień, pasmo, smuga'; w gwarach płn. (Kociewie, Bory Tucholskie, Krajna) bez przestawki *parmień* 'kilka źdźbeł słomy wziętych razem', koc. 'promień', kasz. *parḿėń* 'promień', 'garść rozproszonego lub źle zagrabionego zboża', 'pasmo, kosmyk włosów, jedno z trzech pasem włosów, z których składa się warkocz', 'nici przeznaczone na osnowę'. Zachsł. i płdsł.: gł. *promjeń* i *promjo, promjenja* 'pas, pasmo, smuga; motek; warkocz; odnoga rzeki; prąd morski; promień', cz. *pramen* 'źródło, zdrój; pasmo; kosmyk; promień', cs. *pramenь* 'nić', ch./s. *prȁmēn* 'kosmyk, pęczek włosów; smuga, promień', ch. daw. *prami, pramena* 'pęczek, wiązka'. Psł. dial. **pormy* / **pormę*, **pormene*, bier. **pormenь* 'pasmo, taśma, splot, wiązka (włókna, włosów)', od psł. **porti* 'pruć, drzeć' (zob. *pruć*), z przyr. *-men*- (co do budowy por. np. *płomień*). Pierwotne znaczenie 'coś oddartego, pasmo, taśma, splot', znaczenie 'smuga światła, promień' jest wtórne (co do rozwoju znaczenia por. np. ch./s. *trȁk* 'taśma, wstęga' : 'smuga światła, promień'). Zdr. *promyk* od XV w., utworzone jak *grzebyk, jęczmyk, kamyk, krzemyk, płomyk, strumyk* (zob. *grzebień, jęczmień, kamień, krzemień, płomień, strumień*). — Od tego *promienny, promienisty*; *promienieć*; *promienić* przest. 'wysyłać promienie, oświetlać', dziś z przedr. *opromienić, rozpromienić* się, wielokr. *opromieniać*; *promieniować*.

proporzec od XV w. 'chorągiew, sztandar', stp. 'mniejsza chorągiew wojskowa', 'żagiel', daw. 'oddział wojskowy, zastęp, rota'; zdr. *proporczyk*. Ogsł.: cz. *prapor* 'chorągiew, sztandar; batalion; chorągiewka pióra', cs. *praporъ* 'chorągiew; dzwonek', ch./s. *pràporac* 'brzękadło, dzwonek; janczary', ale we wschsł. tylko strus. *poroporъ* 'chorągiew' (poza tym r. *prápor*, ukr. *prápor* 'ts.' zapożyczone z cs.). Psł. **porporъ* 'chorągiew, proporzec', podwojony rdzeń **por-* od pie. pierwiastka **per-* 'lecieć' (zob. *pióro*). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co powiewa, lata w powietrzu'. W polskim zachowane tylko pierwotne zdr. **porporьcь*.

prorok od XIV w. 'człowiek przepowiadający rzeczy przyszłe'. Ogsł.: cz. *prorok* 'prorok; wróżbita', r. *prorók* 'prorok, wieszcz', scs. *prorokъ* 'prorok'. Psł. **prorokъ* 'ten, kto przepowiada, zapowiada (przyszłe wydarzenia)', rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy czynności) od psł. czas. przedrostkowego **pro-rekti* 'zapowiedzieć, przepowiedzieć' (od psł. **rekti* 'rzec, powiedzieć', zob. *rzec*); w polskim nie ma innych wyrazów z przedr. **pro-* (ale zob. jeszcze *prowadzić*), co zdaje się wskazywać, że *prorok* jako termin chrześcijański jest zapożyczeniem ze stcz. *prorok*. — Od tego *prorokini*; *proroczy*; *proroctwo*; *prorokować*.

prosić *proszę* od XIV w. 'zwracać się do kogoś pokornie lub nalegając, by coś uzyskać; zapraszać', daw. i dial. też 'pytać'; z przedr. *przeprosić, uprosić, wprosić się, wyprosić, zaprosić*; wielokr. *praszać* daw. i dial. (też kasz. *prašac*), dziś tylko z przedr. *przepraszać, upraszać, wypraszać, zapraszać*. Ogsł.: cz. *prosit* 'prosić', dial. 'żebrać', r. *prosít', prošú* 'prosić, upraszać, zapraszać', pot. 'żądać, chcieć', przest. 'ugaszczać, częstować', scs. *prositi, prošǫ* 'prosić, wypraszać; żądać, wymagać'. Psł. **prositi, *prošǫ* 'prosić; pytać, zapytywać; żądać, wymagać', dokładny odpowiednik: lit. *prašýti* 'prosić; żądać, domagać się czegoś', łot. *prasît* 'ts.; pytać', od pie. **prek-* (/ **perk-, *pr̥k-*) 'pytać, prosić', por. pokrewne stind. *praś-* '(sądowe) wypytywanie, przesłuchanie', awest. *frasā* 'pytanie', toch. *prak-* 'pytać', łac. *precor, precārī* 'prosić, modlić się, przyzywać', goc. *fraihan* 'pytać'.

prosić się od XVI w. 'rodzić potomstwo (o samicy świni), kasz. *prosëc są*, słowiń. bez przestawki *parsëc są* 'ts.'; z przedr. *oprosić się*. Ogsł.: cz. *prasit se*, r. *porosít'sja*, słwń. *prāsiti se*. Psł. **porsiti sę* 'prosić się', czas. odrzecz. od psł. **porsę* 'prosię' lub od niezachowanego psł. *†porsъ* 'wieprz, prosię' (zob. *prosię*). — Od tego przym. *prośna* (kasz. *prosnâ*, w gwarach płn. i w słowiń. bez przestawki *parsnâ*).

prosię *prosięcia* od XV w. 'młode świni' (dobrze zachowane w gwarach, w języku liter. wypierane przez mazow. *prosiak*), kasz. *prosą, prosąca* / *prosëca*, w gwarach płn. i w słowiń. bez przestawki *parsą, parsëca* 'ts.'. Ogsł.: płb. bez przestawki *porsą*, cz. *prase, -te*, br. *parasjá*, ch./s. *prâse, prâseta*; por. r. *porosënok* 'prosię', mn *porosjáta*. Psł. **porsę, *porsęte* 'prosię', nazwa młodej istoty z przyr. **-ęt-* od niezachowanego psł. *†porsъ* 'wieprz, prosię', na które wskazują stare derywaty: psł. **porsьcь* 'wieprzek' (por. ch./s. *prásac* 'wieprz, wieprzek', mac. *prasec* 'prosię; łydka'), psł. **porsica* 'maciora' (por. ch./s. *pràsica* 'ts.'); zob. też *prosić się*. Podstawowy rzecz. *†porsъ* miał dokładne odpowiedniki w lit. *paršas* 'prosię', stwniem. *far(a)h* 'ts.', łac. *porcus* 'wieprz', gr. *pórkos* 'ts.', wszystkie z pie. **porko-* 'wieprz, wieprzek'. — Od tego *prosiak*.

proso od XV w. 'roślina uprawna Panicum miliaceum'. Ogsł.: cz. *proso*, r. *próso*, ch./s. *prôso*. Psł. **proso* 'proso', bez prawdopodobnej etymologii.

prosty od XIV w. 'nieskrzywiony, niezgięty, wyprostowany, równy', 'zwykły, zwyczajny, niewyszukany; skromny, nie wyróżniający się', 'niezawiły, przystępny, zrozumiały', 'niezłożony', stp. też 'prawy, sprawiedliwy, szlachetny; słuszny, właściwy', 'mało ważny, błahy'. Ogsł.: cz. *prostý* 'prosty, zwyczajny, niezłożony; wolny od czegoś', r. *prostój* 'niezłożony; zwyczajny, zwykły; szczery, otwarty; niemądry, ciemny, tępy', scs. *prostъ* 'niezłożony; swobodny, wolny; prosty, wyprostowany, stojący', ch./s. *prôst* 'prosty, zwyczajny, skromny; niewychowany; prostacki, grubiański, ordynarny; prostodusz-

ny, naiwny'. Psł. **prostъ* 'prosty, niezgięty, wyprostowany, stojący prosto', przypuszczalnie z pie. **prosto-*, złożenia z pie. **pro-* 'do przodu, naprzód, na przedzie, z przodu' (zob. *pra-*) i **sto-*, w którym można widzieć derywat od pie. pierwiastka **stā-* 'stać' (zob. *stać* I), odpowiednikiem formalnym całego złożenia byłoby stind. *prastha-* 'równina górska, plac', odpowiedniki członu drugiego występują np. w lit. *at-stùs* 'oddalony', stind. *su-ṣṭhú-* 'będący w dobrym stanie'. W takim razie pierwotne znaczenie 'stojący z przodu, przed czymś, kimś', stąd 'stojący prosto, wyprostowany, niezgięty, prosty' i dalsze znaczenia przenośne, np. 'swobodnie stojący, wolny', 'zwykły, zwyczajny', 'niezłożony'; rozwój znaczeniowy częściowo jak w pokrewnym *prawy* (zob.). — Od tego *prostak* → *prostactwo*; *prostota*; *uprościć* (daw. i dial. *prościć* 'prostować').

prośba od XIV w. 'proszenie', dial. też 'mowa zapraszająca', *chodzić po prośbie* 'żebrać', kasz. *prosba* 'prośba'. Ogsł.: cz. *prosba* (lud. też 'żebranie'), r. *prós'ba*, ch./s. *prȍzba*. Psł. **prosьba* 'proszenie, prośba', nazwa czynności od psł. **prositi* 'prosić; pytać, zapytywać; żądać, wymagać' (zob. *prosić*), z przyr. **-ьba* (por. *służba*).

prowadzić od XV w. 'wieść kogoś; kierować kimś, czymś; sprawować nadzór, zarządzać', stp. też 'wprowadzać kogoś, wprowadzać się dokądś', *prowadzić się* 'sprawować się, postępować, zachowywać się', stp. 'wyprowadzać się'; z przedr. *doprowadzić, naprowadzić, odprowadzić, oprowadzić, poprowadzić, przeprowadzić, przyprowadzić, rozprowadzić, sprowadzić, uprowadzić, wprowadzić, wyprowadzić, zaprowadzić*; wielokr. *prowadzać*, z przedr. np. *oprowadzać, przeprowadzać, sprowadzać, wprowadzać*. Zapożyczenie z cz. *prováděti* 'oprowadzać; przeprowadzać, prowadzić', z przedr. *pro-* (w polskim nie występującym, zob. *prorok*) od psł. **voditi* (zob. *wodzić*), ze wzdłużeniem samogłoski *o* → *a* przeniesionym zapewne z czas. wielokr. kontynuującego prapostać **provaďati*, p. *prowadzać* (rdzeń w postaci *vád-* też w innych czeskich pokrewnych czasownikach, np. *navádět* 'naprowadzać; podjudzać', *podvádět* 'oszukiwać; zdradzać', *uvádět* 'wprowadzać, doprowadzać, wprawiać; przytaczać, wymieniać, przywodzić'). Ukr. *provadýty* 'prowadzić' może z polskiego.

próba od XVI w. Por. cz. *průba*, r. *próba*, ch./s. *pròba*. Zapożyczenie z niem. *Probe* 'próba; doświadczenie, eksperyment; próbka, wzorzec', co z łac. późnego *proba* 'próba, próbowanie' (związanego z łac. *probō, probāre* 'próbować, badać, oglądać, oceniać; czynić coś uznania godnym', co z kolei powiązane z łac. *probus* 'dobry, słuszny, stosowny'). — Od tego *próbka*; *próbny*; *próbować* od XVI w., *popróbować, spróbować, wypróbować*; *probówka*.

próchno od XV w. 'produkt rozpadu drewna'; dial. *próchny* 'spróchniały'. Płnsł.: cz. *práchno* 'próchno', słc. *práchno* 'próchno; hubka', ukr. *porochnó* 'próchno'. Psł. dial. **porchъno* 'próchno', od psł. **porchъ* 'drobne cząstki, odłamki, odpryski czegoś, pył, kurz' (zob. *proch*), z przyr. **-ъno*. — Od tego *próchnica*; *próchnieć, spróchnieć, spróchniały*.

prócz od XIV w. 'oprócz', stp. od XIV w. *procz* 'oprócz, z wyjątkiem', 'bez', 'poza', 'na zewnątrz', 'tylko', kasz. *próć* 'oprócz, z wyjątkiem; poza tym', *proč?* 'dlaczego?'. Ogsł.: cz. *proč* 'dlaczego, po co, w jakim celu', r. *proč'* 'precz', słwń. *pròč* przysł. 'aż, do, hen', 'dalej; stąd', też 'precz!'. Psł. **pročь* przysł. określający kierunek ruchu na zewnątrz, wyrażający oddalenie 'poza', 'dalej', od psł. rzecz. **prokъ* 'to, co się znajduje poza czymś, pozostałość, reszta' (por. strus. *prokъ* 'reszta, pozostałość', r. *prok* 'korzyść; wygoda', dial. 'reszta', ukr. *prik* 'reszta'), przym. **prokъ* 'znajdujący się poza czymś, pozostały, oddalony' (por. strus. *prokyi* 'stanowiący resztę, inny', scs. *prokъ* 'pozostały, inny', od tego stp. *prokny* 'wszystek', cz. daw. *prokný* 'wszystek, każdy'), który jest derywatem od pie. **pro* 'do przodu, naprzód, na przedzie, z przodu'. — Od tego (z przedr. *o-*, może z pierwotnego wyrażenia przyimkowego **o(b) pročь*) *oprócz* od XVI w. przyim. 'prócz', w XVI w. 'z wyjątkiem, tylko (nie)', 'bez, nie mając', 'bez uwzględnienia, wbrew', 'poza', 'niż', daw. XVI w. też sp. w funkcji wyłączającej 'z wy-

jątkiem', part. 'jedynie (nie), tylko (nie)' (por. np. strus. *oproćь* / *oproče* 'oprócz, poza', r. dial. *opróć* / *oproćí* / *oprиč* / *opričí* 'ts.', ukr. *óprić*, dial. *opríče* / *opróć* 'prócz'). Zob. *precz*.

próg od XV w., w gwarach też o różnych przedmiotach, np. 'poprzeczna belka na osi wozu', 'poprzeczka grabi, w której tkwią zęby', 'połączenie nosów płóz, nasad wozu, sań', 'kłoda, na której stoją krosna', 'podkład', kasz. *próg* 'próg', 'krawędź, skraj pierwszej głębiny od brzegu morza', w słowiń. i w nie istniejących już obecnie sąsiednich gwarach kasz. bez przestawki *pårg* 'próg'. Ogsł.: cz. *práh*, r. *poróg*, scs. *pragъ*. Psł. **porgъ* 'próg', pokrewne z lit. *pérgas* 'czółno rybackie (z jednego pnia)', stisl. *forkr* 'kij, pałka', stsas. *ferkal* 'rygiel, zasuwka', łac. *pergula* 'galeria, ganek', wszystkie od pie. **perg-* '(ociosany, obrobiony) pień'.

prószyć od XVI w. (ale z przedr. *rozproszyć* od XIV w.) 'sypać, padać (o czymś drobnym, sypkim, np. o śniegu)'; z przedr. *naprószyć*, *poprószyć*, *rozproszyć*, *zaprószyć*. Ogsł.: cz. *prášit* 'wzniecać kurz, kurzyć, otrzepywać z kurzu, odkurzać; zapylać', r. *porošít'* 'padać, prószyć (o śniegu); zasypywać, pokrywać ziemię (o śniegu); zaśmiecać czymś sypkim', bg. *práša* 'wzniecać kurz, kurzyć; pokrywać kurzem', dial. 'okopywać warzywa, winorośl', słwń. *prašíti* 'pokrywać cienką warstwą czegoś sypkiego', dial. *vino se praši* 'perli się'. Psł. **poršiti* 'powodować odpadanie, opadanie, unoszenie się drobnych cząstek czegoś, pyłu, kurzu; sypać coś miałkiego, posypywać, pokrywać czymś sypkim, pyłem, kurzem', czas. odrzecz. od psł. **porchъ* 'drobne cząstki, odłamki, odpryski czegoś, pył, kurz' (zob. *proch*).

próżny od XV w. (stp. *prozny* / *prożni*) 'wewnątrz pusty', 'pusty, opróżniony, nie użytkowany', 'mający o sobie wygórowane pojęcie, pyszny', stp. też 'marny, bezwartościowy', 'bezczynny', 'nic nie mający', 'wolny, nieskrępowany; wolny od zobowiązań, zarzutów, winy', 'nieważny', 'nierządny'. Ogsł.: cz. *prázdný* 'pusty, próżny', r. *poróžnij* (dial. *poróznij*) 'pusty, niezapełniony', scs. *prazdьnъ* 'pusty, niezajęty, niezapełniony; próżnujący, nic nie robiący', przen. 'zbyteczny; bezwładny'. Psł. **porzdьnъ* 'pusty wewnątrz, nienapełniony, niezapełniony', prawdopodobnie wtórna postać z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na wcześniejszy przym. *†porzdъ*, na który wskazuje cs. *neprazda ż* 'brzemienna, ciężarna' (też *neprazdьna* 'ts.'), zatem *†porzda ż* oznaczało przypuszczalnie 'niebrzemienna, bez płodu, nienapełniona płodem', co pozwala łączyć z psł. **porzъ* '(młode) zwierzę domowe' (por. gł. *prózdnik* 'młode zwierzę, cielę', strus. *porozъ* 'kozioł, baran', ch./s. *prâz* 'niekastrowany baran'). W takim razie *†porzdъ* byłoby derywatem od psł. **porzъ* z przyr. **-dъ* i znaczyłoby 'mający młode', odpowiednia forma żeńska *†porzda* 'mająca młode, karmiąca potomstwo, więc (jeszcze) nie brzemienna, bez płodu' > 'wewnątrz pusta'. — Od tego *próżniak*; *próżność*; *próżnia*; *opróżnić*, *wypróżnić* (bez przedr. stp. od XV w. *prożnić* 'czynić pustym, próżnym'); *próżnować*.

pruć *pruję*, daw. od XV w. *próć*, *porzę* 'rozdzielać coś zszytego', daw. 'rozrywać, rozcinać', 'orać ziemię', 'płynąć, zostawiając na wodzie bruzdę', 'psuć, niszczyć', dial. *próć* 'drzeć', kasz. *proc* / *porc*, *poře* 'pruć; rozrywać na połowę (o drągu)'; z przedr. *odpruć*, *rozpruć*, *spruć*, *wypruć*; wielokr. *-pruwać* tylko z przedr.: *odpruwać*, *rozpruwać*, *wypruwać*. Ogsł.: gł. *próć*, r. *porót'*, słwń. dial. *práti*, *pórjem*. Psł. **porti*, **porǫ* 'pruć, drzeć', prapokrewne z gr. *sparássō* 'odrywam, oddzielam, rozdzieram', stnord. *spiǫrr* 'oddarty kawałek, szmata', od pie. **(s)per-* 'rwać, szarpać'. Zob. *parać się*, *rozporek*.

prychać od XIX w. 'wydmuchiwać powietrze nozdrzami lub wargami, wydając charakterystyczny dźwięk, parskać', pot. 'mówić coś opryskliwie, niegrzecznie, fukać', dial. 'parskać, kichać'; jednokr. *prychnąć*. Por. ukr. *prýchaty* 'parskać, prychać', dial. 'kichać; pryskać', bg. dial. *prícham* 'sapać, dyszeć', cs. *prychanije* 'rżenie, chrząkanie'. Zapewne czas. wielokr. od psł. **prъchati* 'parskać' (por. słwń. *pŕhati* 'sapać, parskać', bg. *pъ́rcham* / *prъ́cham* 'parskać, prychać'), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y*; podstawowe **prъchati* związane etymologicznie z *pryskać* (zob.).

pryskać od XVI w. 'rozrzucać, wyrzucać krople lub drobne cząstki czegoś, rozpryskiwać coś, zraszać coś kroplami, obryzgiwać', 'wylatywać w postaci drobnych cząsteczek, kawałków, kropel', 'łamać się, kruszyć się, pękać w kawałki, rozlatywać się', 'pierzchać', daw. też 'parskać, kichać (o koniu)', dial. 'rzucać się, skakać', kasz. *priskac* 'pryskać, opryskiwać; lekko padać, kropić; uciekać, pierzchać'; z przedr. *opryskać, rozpryskać, spryskać*; jednokr. *prysnąć*; wielokr. *-pryskiwać*: z przedr.: *opryskiwać, rozpryskiwać*; stp. XV w. *pryskanie* 'źródło, tryskająca z ziemi woda'. Płnsł.: cz. *prýskat* / *pryskat* 'tryskać, strzykać', *prýskat se* 'trzaskać, pękać, odpryskiwać', r. *prýskat'* 'pryskać, tryskać', pot. 'padać drobnymi kroplami (o deszczu)', 'opryskiwać cieczą', 'pierzchać', 'wybuchać, parskać śmiechem'. Psł. **pryskati* 'tryskać, pryskać, bryzgać, strzykać (cieczą); pękać, rozlatywać się', pokrewne np. z lit. *praũsti, prausiù* 'myć twarz', łot. *praũslât* 'parskać, śmiać się ukradkiem', *spraũslât* 'parskać, pryskać', stind. *pruṣṇóti* 'pryska, wyrzuca (płyn)', *prúṣyati* 'tryska, pryska', stwniem. *prusten* 'parskać, sapać', od pie. **preu̯-s-* 'pryskać, tryskać, parskać, sapać', z częstym w słow. czasownikach (zwłaszcza dźwkn.) przyr. *-sk-*. Por. *parskać, prychać*. — Od czas. przedrostkowych *odprysk, rozprysk, wyprysk*; *opryskliwy*.

pryszcz od XV w. 'wyprysk na skórze; krosta', daw. też 'kiła', w kasz. *prišć* 'pryszcz, krosta', przen. 'chłopiec podrastający', 'placek drożdżowy z kruszonką'; zdr. *pryszczyk*. Ogsł.: słc. *pryšť* / *prišť* 'wyprysk, krosta', r. *pryšč* 'pryszcz', ch./s. *prišt* 'pryszcz, bąbel'. Psł. **pryščь* [< **prysk-jь*] 'pryszcz, wyprysk, bąbel', od psł. **pryskati* 'tryskać, pryskać, bryzgać, strzykać (cieczą); pękać, rozlatywać się' (zob. *pryskać*), z przyr. **-jь* (co do budowy por. np. *chrząszcz*), pierwotne znaczenie 'to, co wypryskuje'. — Od tego *pryszczaty, pryszczyca*.

przaśny od XV w. (w stp. *przasny*, daw. też *przesny*) 'nie poddany fermentacji, niezakwaszony (o pieczywie)', daw. od XV w. też 'świeży, o nie zmienionym smaku', 'wykarczowany i uprawiany (o polu)', 'nie dotknięty zarazą moralną', w XVI w. i dial. także 'surowy, niesycony (o miodzie)', 'słodki; niesłony, słabo zasolony (o wodzie)', *smoła przasna* 'smoła otrzymywana w procesie destylacji rozkładowej drewna', daw. i dial. 'nie mający wyraźnego smaku' (np. dial. *jadło przaśne* 'ani słodkie, ani kwaśne, ani gorzkie'), kasz. *přasni* 'pozbawiony wartości odżywczych, jałowy, mdły; zbutwiały', *přasnă voda* 'woda po deszczu z grzmotami, pomyślna dla połowu ryb'. Ogsł.: cz. *přesný* 'ścisły, dokładny, precyzyjny, punktualny', przest. 'autentyczny, prawdziwy', przest. i dial. 'niekwaszony (o chlebie)', r. *présnyj* 'niesłony, mdły', *présnyj chleb* 'chleb bez zakwaski', *présnaja voda* 'słodka woda', cs. *prěsьnъ* 'niesfermentowany', ch./s. *prijésan* 'surowy, nie gotowany; bez zakwaski (o chlebie)'. Psł. **prěsnъ* [< **prěsk-nъ*] (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **skn* > **sn*, por. *jasny*) 'świeży, niezakwaszony', pokrewne z lit. *prėskas* 'świeży, niezakwaszony', dalsza etymologia niejasna (z przyczyn fonetycznych wątpliwy jest związek ze stwniem. *frisc* 'świeży', niem. *frisch* 'ts.', ang. *fresh* 'ts.' < pgerm. **friska-* < pie. **prisko-*).

prząść *przędę* od XV w. 'przerabiać, snuć włókno na nici, przędzę'; z przedr. *uprząść*. Ogsł.: cz. *příst, předu*, r. *prjast', prjadú*, scs. *pręsti, prędǫ*. Psł. **pręsti* [< **pręd-ti*], **prędǫ* 'przerabiać włókno na nici, na przędzę', pokrewne z lit. *spręsti, spréndžiu* 'napinać, naciągać', łot. *spriêst, spriêžu* 'ts.', por. stang. *sprindel* 'sidła na ptaki', od pie. **(s)prend-* 'ciągnąć, napinać'. Znaczenie tkackie powstało w epoce psł. z 'napinać, naciągać włókno (przy wytwarzaniu nici)'. Pierwotne znaczenie 'napinać, naciągać' poświadczone jest w pochodnym rzecz. *przęsło* (zob.).

prze- przedr. Ogsł.: cz. *pře-*, r. *pere-*, scs. *prě-*, psł. **per-*. Pierwotnie przyim.: stp. od XIV w. *prze* 'przez; w czasie, w ciągu; w celu, dla; z powodu; ze względu na; za pośrednictwem; przy pomocy, za pomocą', kasz. *pře* / *pře* 'dla, z powodu; za', gł. *pře* 'dla, z powodu, ze względu na, przeciwko', słc. *pre* 'dla, z powodu, ze względu na, po', scs. *prě* 'przed', ch. *prije* przysł. 'przedtem, dawniej, wcześniej', przyim. 'przed'. Psł. **per* przyim. 'przez', odpowiada lit. *peř* 'przez; po, w; w ciągu, podczas; ponad', łac. *per*

'przez, po, na, wzdłuż; podczas, w czasie', gr. *per* 'przez, ponad'. Z pie. **per* 'przez; naokoło', od pie. **per-* 'przeprowadzać; przechodzić'.

przebaczyć od XV w. 'wybaczyć, darować winę, odpuścić', stp. 'przemyśleć dokładnie', daw. też 'zapomnieć, pominąć, zlekceważyć, zaniedbać', 'zauważyć, dostrzec', 'przewidzieć, przeczuć'; też *wybaczyć* od XVIII w. 'przebaczyć' daw. od XVI w. 'wypatrzyć, poznać'; wielokr. *przebaczać, wybaczać*. Od *baczyć* 'przypominać sobie' (zob.), znaczenie 'darować winę, odpuścić' z 'zapomnieć'.

przechera od XVI w. (daw. *przechyra*) 'człowiek chytry, przebiegły, sprytny, przewrotny, krętacz, obłudnik', w XVI w. 'człowiek przebiegły, podstępny, oszust, oszustka', dial. *przechéra* / *przechyra* 'człowiek lubiący się sprzeczać, drażnić', 'stary skąpiec, nieużyty', 'pyszałek', 'przekora'. Rzecz. odczas. od poświadczonego w gwarach *przecherać* 'sprzeczać się' (por. dial. *przechernik* 'człowiek kłótliwy, lubiący oponować'), z przedr. *prze-* zapewne od dial. *cherać* / *chyrać* 'niedomagać, przewlekle chorować, cherlać', *cherać się* 'kaszleć', kasz. *χërac* 'cherlać, kwękać' (por. br. dial. *chírac'* 'niedomagać, cherlać', słwń. *hírati* 'marnieć, więdnąć'), z psł. **chyrati* 'marnieć, niedomagać, chorować' (zob. *cherlać*). Oczekiwane pierwotne znaczenie 'człowiek niedomagający, chorowity, ciągle chorujący', stosunek do niego realnie poświadczonych znaczeń niejasny. Może ogniwem pośrednim w rozwoju znaczeniowym było hipotetyczne znaczenie 'ten, kto zwodzi, wprowadza w błąd, czy też szantażuje otoczenie swą chorowitością, (rzekomą) chorobą'; niepewne.

przecież, *przecie* 'oznacza przeciwstawienie, kontrast, wynikanie, rację czegoś', stp. XV w. *przedsie* 'w dalszym ciągu, mimo to', w XVI w. *przedsię*, rzadziej *przedsie* i *przecię*, rzadko *przecie, przećsię, przedcię*, wyjątkowo *przećsie* / *przećcie, przećcię* part. 'jednak, mimo to', 'przecież, jak wiadomo', 'na pewno, naprawdę, rzeczywiście, jestem przekonany, mówię wam', przysł. 'w dalszym ciągu, bez przerwy, nadal, wciąż', 'potem, następnie', *przedsięż* od XVI w. 'naprawdę, rzeczywiście, jestem przekonany'. Por. stcz. *předsě* / *předcě* 'naprzód, dalej, wciąż; jednak, przecież', cz. *přec(e)* 'jednak(że); przecież', słc. *predsa* 'przecież; jednak'. Wyjściowa postać *przedsie* > *przedsię* (= stcz. *předsě*), z wyrażenia przyimkowego złożonego z przyim. *przed* i zaimka *sie* / *się* (zob. *przed, się*), pierwotne znaczenie 'przed siebie' > 'do przodu, dalej' > 'w dalszym ciągu, nadal, wciąż, mimo to, jednak'. Postać *przecież* wzmocniona part. *-że* (zob.).

przeciętny od XIX w. 'nie odbiegający od normy, zwykły, średni', 'będący ilorazem sumy składników przez ich liczbę'. Kalka niem. *durchschnittlich* 'przeciętny; zwykły, zwyczajny, pospolity' (od *Durchschnitt* 'przekrój, przecięcie'); por. daw. od XVI w. *przecięty* 'cięciem podzielony; złożony z krótkich urywków'.

przeciw od XIV w., stp. też *przeciwo* przyim. z cel. 'na czyjąś niekorzyść, wbrew komuś, czemuś', 'w czyimś kierunku', 'naprzeciw, na wprost czegoś', 'w stosunku do kogoś, czegoś', daw. też 'na czyjąś korzyść', 'w porównaniu z kimś', 'przeciwnie, odwrotnie'. Dokładne odpowiedniki: dł. *pśećiwo* 'przeciwko; naprzeciw', gł. *přećiwo* 'przeciwko, wbrew', z prapostaci **pretivo*; w innych językach słow. kontynuowana jest prapostać **protivo*, np. cz. przest. i lud. *protiv* 'wbrew, przeciwko; względem, w stosunku do', r. *prótiv* 'przeciw, przeciwko, naprzeciwko; wbrew', scs. *protivъ* przysł. 'naprzeciwko, naprzeciw', *protivǫ* przysł. i przyim. 'naprzeciwko, wbrew, przeciw; zgodnie z, stosownie do', *protivo* przyim. 'przeciw; zgodnie z, według', ch./s. *pròtīv* 'przeciwko, wbrew'. Skostniałe formy wczesnego psł. przym. **protivъ*, dial. **pretivъ* 'znajdujący się po drugiej stronie, leżący naprzeciw, przeciwległy; przeciwstawny, odmienny; nieprzyjemny, nieprzyjazny' (zob. *przeciwny*), w funkcji przysłówków i, wtórnie, przyimków. — Od tego *przeciwko* od XV w., *naprzeciw* od XIV w. (stp. też *naprzeciwo*), *naprzeciwko* od XV w. Zob. *sprzeciwić się*.

przeciwny od XV w. 'leżący naprzeciw, przeciwległy; odwrotny', 'niezgodny z czymś, sprzeczny; odmienny, różny', 'sprzeciwiający się, nieprzyjazny', stp. też 'przykry, nieprzyjemny, wstrętny', 'uwłaczający, obelżywy',

'usilny, natarczywy', dial. także 'kapryśny, naprzykrzający się, łatwo się obrażający'. Dokładne odpowiedniki: dł. *pśeśiwny* 'nieprzychylny, wrogi; nieprzyjemny, przykry; oporny', gł. *přečiwny* 'ts.'; por. w takich znaczeniach cz. *protivný*, r. *protivnyj*, scs. *protivьnъ*. Psł. **protivьnъ*, dial. **pertivьnъ* 'znajdujący się po drugiej stronie, leżący naprzeciw, przeciwległy; przeciwstawny, odmienny; nieprzyjemny, nieprzyjazny', nowsza postać z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na starszy psł. przym. **protivъ* (z wtórnym zachsł. wariantem **pertivъ*) 'ts.', zachowany w postaci skostniałych form w funkcji przysłówków (i wtórnie przyimków), zob. *przeciw*. Podstawowy przym. **protivъ* / **pertivъ* utworzony za pomocą przyr. **-vъ* < **-u̯o-* (por. *prawy*) od psł. przysł. **proti*, dial. **preti* 'przeciw, naprzeciw, naprzeciwko' (por. p. dial. podh. *proci* 'naprzeciwko', cz. *proti* 'naprzeciw, naprzeciwko', r. dial. *próti*, dial. *prot'* 'naprzeciw', br. *préci* / *próci* 'naprzeciw', słwń. *próti* 'naprzeciw; przeciw, przeciwko'), pokrewnego z łot. *preti* 'naprzeciw', *pret* 'naprzeciwko, przed', gr. *protí* 'blisko, obok, koło, przy', stind. *práti* przyim. 'przeciw', przedr. *práti-* 'przeciw, z powrotem', wszystkie od pie. **pre* / **pro* należących do pierwiastka **per(ə)-* 'przeprowadzać, przeprawiać, przechodzić'. — Od tego *przeciwieństwo*; *przeciwnik*.

przecznica od XV w. 'poprzeczna ulica', stp. 'ogrodzona droga poprzeczna', 'część roli o zagonach biegnących poprzecznie'. Od stp. przym. *przeczny* / *przeczni* (od XIV w.) 'poprzeczny, w poprzek biegnący', 'sprzeciwiający się, oporny, swawolny', kasz. *přěčni* 'poprzeczny' (*přěčnā droga* 'przecznica'), por. cz. *příčný* 'poprzeczny, leżący w poprzek, na krzyż', słwń. *préčen* 'poprzeczny', przym. od psł. **perkъ* 'poprzeczny, leżący w poprzek, naprzeciwko czegoś', przysł. **perko* 'poprzecznie, w poprzek, naprzeciwko' (zob. *poprzek*).

przeczyć od XVI w. 'odmawiać słuszności, nie zgadzać się, negować, zaprzeczać', daw. też 'oszukiwać', 'sprzeczać się, nie zgadzać się'; z przedr. *zaprzeczyć*; wielokr. *sprzeczać się*, *zaprzeczać*. Ogsł.: cz. *příčit se* 'sprzeciwiać się, pozostawać w sprzeczności', r. *perečit'* 'mówić, robić na przekór, sprzeciwiać się', ch. *prijèčiti* 'przeszkadzać', *prijèčiti se* 'krzywo patrzeć na kogoś; sprzeciwiać się'. Psł. **perčiti* 'sprzeciwiać się, nie zgadzać się, przeszkadzać', czas. odprzym. od psł. **perkъ* 'poprzeczny, leżący w poprzek, naprzeciwko czegoś' (zob. *poprzek*). Pierwotne znaczenie zapewne 'stawać w poprzek', z czego przen. 'robić na przekór', 'przeszkadzać', 'sprzeciwiać się'. — Od tego *przeczenie*; od czas. przedrostkowego *sprzeczka*.

przeć I *prę* od XIV w. 'wywierać nacisk na coś; posuwać się, wznosić się z jakąś siłą, napierać, pchać, cisnąć', stp. *przeć (się)* 'skarżyć, toczyć spór sądowy; domagać się czegoś', 'zapierać się, zaprzeczać', daw. też 'wyrzekać się czegoś, wzbraniać się przed czymś, opierać się czemuś', dial. *przeć* 'uciskać, gnieść, uwierać; zapierać się'; z przedr. *oprzeć, poprzeć, przyprzeć, uprzeć się, wyprzeć się, zaprzeć się*; wielokr. *-pierać*: tylko z przedr. np. *opierać (się), popierać, wypierać (się)*. Ogsł. (ale w językach słow. często tylko czas. przedrostkowe): cz. przest. *přít se, pru se* 'spierać się, sprzeczać się', r. *peret'*, *pru* 'pchać się, napierać', scs. z przedr. *oprěti sę* 'oprzeć się, wesprzeć się', ch./s. z przedr. np. *ȕprijeti, ȕprēm* 'utkwić wzrok; przyprzeć; wytężyć', *zȁprijeti, zȁprēm* 'zamknąć; ustać, pozostać w tyle'. Psł. **perti, *pьrǫ* 'wywierać nacisk, cisnąć, gnieść, uciskać, ściskać; działać, postępować wbrew czemuś, komuś, sprzeciwiać się', pokrewne z lit. *spìrti, spiriù* 'kopać nogą; naciskać, cisnąć, uciskać; zmuszać, przymuszać', łot. *spert, spēru* 'wierzgać, kopać nogą', od pie. **(s)per-* 'podpierać, wspierać, opierać'. — Od tego *nieprzeparty* od XVI w. (daw. 'którego nie da się przekonać').

przeć II *przeje* od XVI w. 'psuć się, gnić, butwieć pod wpływem wilgoci i ciepła, odparzać się, zaparzać się', dial. 'palić, parzyć', 'zaparzać się' (np. *kasza przeje* 'praży się'), kasz. *přec, přeje* 'linieć, łuszczyć się, butwieć, psuć się'; z przedr. *wyprzeć* 'wyginąć, zmarnieć wskutek braku dostępu powietrza lub wskutek nadmiernej ilości wody', kasz. *vėpřec* 'wypróchnieć'. Ogsł.: dł. *hoprěś, hopreju* 'wyschnąć; zwiędnąć', słc. dial. *prieť* / *preť, prie* 'butwieć, gnić; odparzać się',

r. *preť*, *préju* 'butwieć, gnić; dogotowywać się (na małym ogniu)', pot. 'odparzać się', w płdsł. zachowany szczątkowo: s. dial. wsch. *isprél* 'wysuszony, sparciały (o owocach, warzywach)' i derywat *prénja* 'pleśń'. Psł. **pъrěti*, **pъréjǫ* 'ulegać działaniu wilgoci i ciepła, odparzać się, psuć się, butwieć, gnić', od pie. **per(ə)-* / **prē-* 'tryskać, pryskać, parskać, prychać'. Zob. *para* I, *parcieć*, *parzyć*.

przed, *przede* przyim. z narz., bier. Ogsł.: cz. *před*, r. *péred*, scs. *prědъ*, ch./s. *prëd*. Psł. **perdъ* 'przed, przy', utworzone od psł. przyim. **per* 'przez, przy', stp. *prze* (zob. *prze-*), z **-dъ* jak w psł. **nadъ*, p. *nad* (od psł. **na*), **podъ*, p. *pod* (od psł. **po*), **zadъ* (od psł. **za*). Wtórnie przedr. *przed-*, ogsł., psł. **perd(ъ)-*.

przedmiot od XVIII w. Por. cz. *předmět* 'przedmiot', r. *predmét* 'przedmiot; artykuł', ch./s. *prëdmet* 'przedmiot, sprawa; rzecz; temat, gałąź nauki'. Kalka łac. *obiectum* 'przedmiot, obiekt' (od łac. *obicere* 'rzucać, kłaść, stawiać'), w nawiązaniu do *mieść*, *miotać* (zob. *mieść*).

przedni od XIV w. 'znajdujący się na przodzie, z przodu, umieszczony od przodu', 'znakomity, doskonałej jakości, dobry', stp. 'pierwszy, znajdujący się na przodzie', 'dawniejszy, wyżej wymieniony, w czasie poprzedzający coś', kasz. *přědni* / *přěńi* 'znajdujący się na przodzie, z przodu'. Ogsł.: cz. *přední* 'przedni', przest. 'poprzedzający, pierwszy', słc. *predný* 'przedni', r. *perédnij* 'ts.', dial. też 'poprzedni, pierwszy', scs. *prědьńь* 'przedni; pierwszy', ch./s. *prëdnjī* 'przedni'. Psł. **perdьnъ* / **perdьńь* 'znajdujący się na przedzie, na czele, na początku; będący przed czymś, wcześniej, poprzedzający', od psł. **perdъ* 'przód' (zob. *przed*, *przód*), z przyr. **-ьnъ* i **-ьńь* < **-ьn-jь*.

przedrzeźniać od XVII w. (daw. też *przedrzyźniać*) 'naśladować złośliwie czyjeś gesty, mimikę, ruchy, sposób mówienia itp., ośmieszać, wyśmiewać się', kasz. *předřezńac są* 'drwić, wyśmiewać się, szydzić, płatać figle'; dial. *rozdrzaźnić* 'rozdrażnić'; daw. od XV w. i dial. *podrzeźniać* 'przedrzeźniać', stp. 'ubliżać, wyśmiewać'; bez przedr. dial. *drzaźnić* 'drażnić, podjudzać, podburzać', *drzaźnić się* 'droczyć się, przekomarzać się'. Por. dł. *dŕažniś* 'drażnić, denerwować', dial. *pódrežńać* / *pódŕeźńać* 'przedrzeźniać, kpić z kogoś, naśladować kogoś, drażniąc go, dokuczać', słc. dial. *podriežnať* 'wyśmiewać się, naśladować kogoś', bg. dial. *dréznjam* i *podréznjam* 'jestem podobny, naśladuję kogoś'. Psł. dial. **drězniti* 'powodować rozdrażnienie, złość, drażnić', wielokr. **drězńati*, zapewne odmianka fonetyczna psł. **drazniti* 'działać na zmysły, wywołując ich reakcję, pobudzać do gniewu, zaczepiać, napastować, przedrzeźniać' (zob. *drażnić*), oboczność rdzennego **a* / **ě* (z wcześniejszego **ā* / *ē*) występuje też w innych starych wyrazach, np. psł. **drazga* / **drězga* (zob. *drzazga*), **trava* / **trěva* (zob. *trawa*).

przedsiębrać *przedsiębiorę* od XVI w. 'przystępować do wykonania czegoś, decydować się na wykonanie czegoś', dawniej pisane zwykle oddzielnie *przedsie* / *przedsię brać* 'zamierzać, zamyślać, postanawiać, dążyć do czegoś', 'brać za przedmiot przemyśleń', 'uwzględniać, kształtować swoje działania lub myśli według czegoś', 'twierdzić, być zdania', 'chcieć', 'czynić, przystępować do działania, postępować jakoś'. Złożenie z przysł. *przedsie* / *przesię* 'przed siebie' (zob. *przecież*) i czas. *brać* II (zob.). Pierwotne znaczenie 'brać coś przed siebie' > 'brać za przedmiot przemyśleń, działań'. Zob. *przedsięwziąć*. — Od tego *przedsiębiorca* → *przedsiębiorczy*; *przedsiębiorstwo*.

przedsięwziąć od XVI w. 'przystąpić do wykonania czegoś, zdecydować się na wykonanie czegoś', dawniej zwykle pisane oddzielnie *przedsie* / *przedsię wziąć* i *wziąć przedsie* / *przedsię* 'powziąć zamiar, postanowić', 'wziąć za przedmiot rozmyślań, omówić, rozważyć', 'wziąć pod uwagę, uwzględnić', 'powziąć zdanie, przekonanie', 'zechcieć, uczynić przedmiotem starań, dążeń', 'uczynić coś, przystąpić do działania, postąpić jakoś'. Złożenie z przysł. *przedsie* / *przesię* 'przed siebie' (zob. *przecież*) i *wziąć* (zob. *jąć*). Pierwotne znaczenie 'wziąć coś przed siebie' > 'wziąć za przedmiot przemyśleń, działań'. Zob. *przedsiębrać*. — Od tego *przedsięwzięcie* od XVI w.

przegub od XVI w. (daw. też *przeguba*) 'staw', daw. 'zgięcie, skręt, linia falista', dial. *przegub* 'miejsce zgięcia nogi końskiej pod pęciną', *przeguba* 'podbicie, górna część stopy'; por. stp. XV w. *przegubie* 'staw, przegub', dial. 'ts.; podbicie'. Z przedr. *prze-* (zob.) od psł. **guba* / **gubъ* 'zgięcie, wygięcie, zakrzywienie' (co od psł. **gybati* 'zginąć', zob. *gibać*).

przekora od XIV w. 'robienie na złość, umyślne sprzeciwianie się, udawany sprzeciw', stp. 'zniewaga, przedmiot zniewagi, pośmiewiska', 'szkoda, strata', dial. 'człowiek przekorny'; też *przekór* od XVIII w.: *na przekór* 'wbrew woli, na złość'. Por. r. *perekóry* mn 'wyrzuty, wypominania; niesnaski, zwada', ch./s. *prijèkor* 'nagana, wyrzut, wymówka'. Rzecz. odczas. od daw. *przekorzyć się* 'działać na przekór, sprzeciwiać się' (por. np. ch./s. *prekóriti* 'zarzucić komuś coś, udzielić nagany'), zob. *korzyć się*.

przełaj *na przełaj* 'po przekątnej, na ukos, przecinając, omijając drogę', stp. XIII–XIV w. *przełaja* 'powinność łowiecka, polegająca na strzeżeniu zwierzyny w lasach panującego', w XIII w. może 'krótsza droga, boczna ścieżka', daw. *przełaj* / *przełaja* 'ubocze, ukrycie, kryjówka, zasadzka; boczna ścieżka skracająca drogę, boczne przejście', zwykle od XVI w. *z przełaja* i *z przełaje* 'z ukrycia, z ukosa'. Zapewne pp. **perlaja* / **perlajь*, rzecz. odczas. od niepoświadczonego czas. przedrostkowego *†per-lajati*, które od psł. **lajati* 'czyhać, czatować, robić zasadzkę', poświadczonego w scs. *lajati*, *lajǫ* 'czyhać, czatować', cs.-rus. *lajati* 'robić zasadzkę, czatować', ch. dial. czak. *lōjàt*, *lājōn* [< **lajàti*, **lȁjām*] 'zbierać się i odchodzić (posępnie, ze zwieszoną głową)', *lōjàt koga* 'sprawiać, że ktoś odchodzi, wypędzać kogoś' (bez pewnej dalszej etymologii). Pierwotne znaczenie p. *przełaj* / *przełaja* zapewne 'miejsce przegrodzone czy przygotowane w inny sposób do czatowania, czyhania, stosowne do zasadzenia się na kogoś, kryjówka, zasadzka', może też 'boczna droga, ścieżka, na której można się zasadzić na kogoś, na coś'.

przełom od XVII w. 'zwrot, moment zwrotny w czymś', daw. 'przełamanie', 'coś przełamanego'. Por. cz. *přelom* 'przełamanie, załamanie, zgięcie; przełom', r. *perelóm* 'przełamanie, przełamywanie; złamanie; przełom, zwrot', ch./s. *prijèlom* 'przełom, przełamanie; moment zwrotny; kryzys'. Rzecz. odczas. od stp. *przełomić* 'rozdzielić na części, przełamać, rozerwać', w XVI w. też 'pokonać, zwyciężyć', 'doprowadzić do zmiany czyjejś trwałej postawy, zdania, przekonania', 'postąpić wbrew czemuś', 'unieważnić' (od p. daw. i dial. *łomić* 'łamać, rozbijać na kawałki', zob. *łamać*).

przełożony od XV w. 'zwierzchnik, zarządzający', daw. też 'wywyższony, uznany za lepszego', 'przedstawiony, dany pod rozwagę', 'wybrany'. Pierwotnie imiesłów bierny od *przełożyć* w dawnym znaczeniu 'uczynić zwierzchnikiem, powierzyć władzę, urząd, obowiązek, sprawę do wykonania' (zob. *łożyć*).

przemoc od XVIII w. Od czas. przedrostkowego *przemóc*, *przemogę* 'pokonać, zwyciężyć kogoś w walce, pobić, zmóc siłą', 'wziąć górę, zyskać przewagę, przewyższyć' (o pochodzeniu zob. *móc*). Zob. *moc*.

przemycić od XIV w. 'przewieźć, przenieść przez granicę bez cła', stp. 'przekupić, zjednać sobie pieniędzmi lub darami', *przemycić się* 'ominąć cło'; wielokr. *przemycać*. Od *myto* (zob.). — Od tego *przemyt* od XV w. 'przemycanie, kontrabanda' (stp. *przemyt* / *przemyta* / *przemyto* 'ominięcie cła, uchylenie się od zapłacenia cła', 'łapówka'); *przemytnik*.

przemysł od XIX w. 'dział produkcji materialnej na wielką skalę'. Por. cz. *průmysl* 'ts.', słc. *priemysel* 'ts.', r. *promýšlennost'* 'ts.'. Użycie w nowym znaczeniu daw. od XVI w. *przemysł* 'pomysłowość, spryt, przemyślność', wg Lindego 'przemyśliwanie czynne nad zarobkiem, handlem, gospodarstwem', kalka internacjonalizmu *industria* (zapożyczonego z łac. *industria* 'pilność, skrzętność, zapobiegliwość, staranie; praca, działalność; znajomość rzeczy, biegłość w czymś; zamiar, celowe działanie'), które w różnych językach europejskich na drodze ewolucji semantycznej otrzymało stopniowo nowe znaczenie 'przemysł', w tym znaczeniu też p. daw. XVIII–XIX w. *industria* / *industryja*. P. *przemysł* w pierwotnym znaczeniu od

stp. XV w. *przemyślić* (dziś *przemyśleć*) 'zastanowić się, rozważyć', *przemyślać* 'zastanawiać się, rozważać' (o pochodzeniu zob. *myśleć*); od tego *przemyślny* od XVI w. 'umiejący sobie radzić, przedsiębiorczy, pomysłowy'.

przeniknąć od XV w. 'wcisnąć się, przedostać się do środka, przejść'; z innymi przedr. *wniknąć* od XVII w. 'dostać się w głąb, do wnętrza; zbadać, zgłębić coś', *wyniknąć* od XV w. 'stać się następstwem czegoś, powstać jako rezultat czegoś'; wielokr. *przenikać, wnikać, wynikać*. Psł. **niknǫti* 'wydostawać się na powierzchnię, wynurzać się; wyrastać, wschodzić, kiełkować; pojawiać się' (por. cz. *niknout* 'powstawać, zaczynać istnieć', strus. *niknuti* 'wyrastać, wschodzić', cs. *niknǫti* 'rosnąć, wyrastać, kiełkować; podnosić się', ch./s. *níknuti* 'wyrosnąć, wykiełkować', daw. 'powstać, zacząć istnieć; pojawić się, ukazać się'), wielokr. **nikati* 'wydostawać się na powierzchnię, wschodzić, kiełkować' (por. strus. *nikati, niču* 'wyrastać, wschodzić, kiełkować', scs. *nicati, nićǫ* 'kiełkować', ch./s. *nȉcati, nȉčēm* 'ts.', daw. 'wytryskać, wypływać'); pierwotne psł. **nikti*, **nikǫ* zachowane w ch./s. *nȉći* (z wtórnymi formami czasu teraźn. *nȉknēm*) 'wyrosnąć, wykiełkować'. Podstawowe psł. **nikti* ma najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *-nìkti, -ninkù* występujące tylko w czas. przedrostkowych, np. *įnìkti į dárbą* 'rzucić się do pracy', *ap-su-nìkti* 'rzucić się, napaść', *užnìkti* 'żarliwie, z zapałem oddawać się czemuś', łot. *apnikt, apnīku* 'być znudzonym, zmęczonym', *nikns* 'gwałtowny, zły, wściekły', por. też pokrewne stpr. *neikaut* 'przeobrazić, zmienić', lit. dial. *neikom* 'bardzo', łot. *naîks* 'szybki, gwałtowny', od pie. **nēik-* / **nīk-* / **nik-* 'napadać, gwałtownie, porywczo zaczynać'. Zob. *wynik*.

przepaść ż od XV w. 'głęboka rozpadlina, urwisko', stp. 'głęboka rozpadlina, głębina morska', 'piekło', dial. też *przepaścia* 'przepaść'. Por. słc. *priepasť* 'przepaść' oraz cz. *propast* 'ts.', r. *própast'* 'przepaść, otchłań', pot. 'wielka ilość, mnóstwo', ukr. dial. *própast'* 'upadek, zagłada; przepaść', scs. *propastь* 'przepaść, otchłań; jama, dół', ch./s. *prȍpāst* 'przepaść, otchłań; upadek, zagłada, ruina, zguba'. Psł. **propastь*, dial. **perpastь* [< **propad-tь* / **perpad-tь*] ż 'przepadnięcie, upadek, zagłada', 'to, w czym się przepada, znika, w co się zapada, przepaść', nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. czas. przedrostkowego **pro-pasti* / **per-pasti* 'przepaść' (z przedr. **pro-*, w zachsł. też **per-* od psł. **pasti*, **padǫ* 'paść, upaść', zob. *paść* I), z przyr. *-*tь*. — Od tego *przepastny* 'bardzo głęboki, bezdenny, niezgłębiony' (w stp. XV w. 'przezorny, roztropny'); *przepaścisty* 'ts.' (por. stp. XV w. *przepaściwy* 'przezorny, roztropny').

przepierzyć od XVIII w. 'przedzielić pomieszczenie prowizoryczną cienką ścianką', *przepierzenie* od XVIII w. 'prowizoryczna cienka ścianka dzieląca, przegradzająca pomieszczenie', dial. 'przegroda tymczasowa'. Przejęte z gwar, które widocznie zachowały relikt czas. †*pierzyć* przypuszczalnie ze znaczeniem 'wstawiać coś', odpowiadającego cz. dial. *přepeřit* 'przegrodzić, wstawić przepierzenie', *peření* 'szczyt domu', r. dial. *périt'* 'wstawiać szprychy do drewnianego koła; wbijać tyczki do grochu; robić kijem jamki w grządce na sadzenie rozsady', cs. *naperiti* 'przebić, wbić, nabić', ch./s. *pèriti, pèrīm* 'kierować ku czemuś, komuś, celować, mierzyć', *periti uši* 'stawiać uszy', *pèriti se* 'wznosić się, sterczeć', *napèriti* 'skierować, wymierzyć, wycelować', *ùperiti* 'skierować, wymierzyć', słwń. *périti* 'wstawiać zęby do bron, wbijać szprychy do koła', *napériti* 'przebić, napiąć, naciągnąć, napuścić', *vpériti* 'przebić, przeniknąć'. Psł. **periti* 'przebijać, nabijać, wbijać, wstawiać, nastawiać coś', pokrewne z gr. *peírō* 'przebijam, dziurawię, nadziewam; przeszywam kogoś czymś', *perónē* 'szpilka spinki, spinka, igła, szpila; nit, ćwiek; zatyczka', *póros* 'przejście', goc. *faran* 'podróżować', niem. *fahren* 'jechać', od pie. pierwiastka **per(ə)-* 'przeprowadzać, przeprawiać, przedzierać się'. Zob. *pierzeja*.

przepiórka od XV w., stp. XV–XVI w. też *przepierzyca* 'ptak Coturnix coturnix'. Ogsł. w tym samym znaczeniu (ale postaci różnorodne): gł. *přepjerka*, cz. *křepelka*, słc. *prepelica*, r. *pérepel*, ukr. *pérepel* / *perepelýcja*, dial. też np. *perepélka* / *perepérycja* / *perpelýcja*, br. *perapëlka*, bg. *prépelica* / *préperica*,

ch./s. *prèpelica* 'przepiórka'. Psł. **perpelь* i pochodne od tej formy **perpelica* / **perpelьka* 'przepiórka', od dźwkn. **per-pel-* (najpierw może podwojonego **pel-pel-*) oddającego głos ptaka.

przepona od XX w. anat. 'przegroda mięśniowa oddzielająca jamę klatki piersiowej od jamy brzusznej, diafragma', techn. 'rodzaj przegrody izolującej, oddzielającej coś od czegoś', wcześniej od XVI w. 'przeszkoda'. Ogsł.: cz. *přepona* 'przepona; przeciwprostokątna', r. *perepóna* 'przeszkoda; przegroda', *perepónka* 'błona, błonka', cs. *prěpona* 'zasłona'. Słow. **perpona* 'przegroda', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **per-pęti*, **per-pьnǫ* 'złączyć coś, spiąć, związać; naciągnąć, rozciągnąć' (por. p. *przepiąć* 'przekłuwając, złączyć, spiąć; inaczej spiąć, spiąć, opasując czymś'; od psł. **pęti*, zob. *piąć się*), z wymianą rdzennego **ę* ⇒ **on* (przed samogłoską, jak w pokrewnym *opona*, zob.).

przepuklina od XVII w. 'ruptura', od daw. *przepukły* 'taki, który coś przerwał i wyszedł na wierzch', imiesłowu od daw. i dial. *przepuknąć* 'przepęknąć' (od *puknąć* 'pęknąć', zob. *pukać*).

przepych od XVI w. 'widoczne bogactwo, wystawność, zbytek, okazałość'. Zapożyczenie z cz. *přepych* 'przepych, zbytek, luksus', będącego rzecz. odczas. od stcz. *přěpýchati se* 'z pychy wywyższać się, wynosić nad innych' (od stcz. *pýcha* 'pycha, buta, arogancja; przepych, wystawność', zob. *pycha*).

przerębel od XV w. (stp. *przerębl* czy *przerąbl* ż), też *przerębla* 'otwór wyrąbany w lodzie', dial. *przerąbel* / *przerębel* m, *przerębla* 'ts.'. Od stp. *przerębić* 'wyciąć, wyrąbać', zapewne pp. **přerǫbja* > **přerǫbľa* i, może, **přerǫbjь* > **přerǫbľ*, pierwotne nazwy czynności 'przerąbanie', wtórnie skonkretyzowane w 'to, co przerąbane, wyrąbane, wycięte (w lodzie)', z przyr. **-ja* i **-jь*; *l* epentetyczne jak w *grobla*, *kropla* (zob.). Por. inaczej zbudowane p. dial. *przeręba* 'przerębel', słc. *prieruba* 'ts.', r. *prórub'* 'ts.'.

przesmyk od XVIII w. (ale w XVI w. nazwa miejscowa *Przesmyk*) 'wąskie, ciasne przejście między czymś', 'wąski pas lądu między dwoma obszarami wód', dial. 'wąskie przejście wśród skał', 'nitka źle przerzucona w płótnie'. Por. cz. *přesmyk* 'przestawienie, przesunięcie; przepławka', słc. *priesmyk* 'przesmyk (górski)'. Rzecz. odczas. od *przesmyknąć się* 'przejść, przesunąć się, przedostać się gdzieś, przez coś zwinnie, szybko, ukradkiem, przemknąć się, prześliznąć się' (zob. *smykać*).

przestępca od XV w. 'człowiek dokonujący przestępstwa, przekraczający przepisy, prawo'. Nazwa wykonawcy czynności od *przestąpić* (stp. od XV w. *przestępić*) 'przejść, przekroczyć, przeniknąć', stp. 'postąpić wbrew czemuś, dokonać przestępstwa, przekroczyć przepisy, prawo itp., złamać ślub, przysięgę itp.' (od psł. **stǫpiti* 'postawić nogę, zrobić krok, stąpnąć', p. przest. *stąpić* 'wejść, wstąpić gdzieś, przybyć, zrobić gdzieś pierwszy krok; postawić nogę, stopę, idąc, zrobić krok', zob. *stąpić*). Od tej samej podstawy *przestępstwo* od XVI w. (por. stp. XV w. *przestęp* 'przestępstwo, przekroczenie prawa, przepisów itp., występek', *przestąpienie* 'ts.'); *przestępny* od XVI w. 'omijający coś, niestały, nieciągły', *rok przestępny* 'rok mający 366 dni, powtarzający się co 4 lata' (daw. od XV w. *przestępny* 'związany z przestępstwem, przestępczy').

przestronny od XV w., stp. też *przestrony* 'obszerny, rozległy, szeroki, szeroko otwarty', stp. XV w. przysł. *przestronno* / *przestrono* 'swobodnie, bez ograniczeń'. Por. cz. *prostranný* 'przestronny', dial. *prostraný* 'wolny, luźny, przestronny', strus. *prostoronyi* 'przestronny, obszerny', scs. *prostranъ* 'rozległy, przestronny; odległy', ch./s. *pròstran* 'przestronny, rozległy, obszerny; luźny'. Psł. **perstornъ* / **prostornъ* 'rozpostarty, rozciągnięty, rozległy', archaiczny przym. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **per-sterti* / **pro-sterti* 'rozpostrzeć, rozciągnąć, rozłożyć' (por. gł. *přestrěć*, *přestru* 'rozciągnąć, rozłożyć; zarzucić sieć, r. *prosterét'*, *prostrú* 'wyciągnąć, np. rękę; zwrócić wzrok, uwagę; rozpostrzeć', scs. *prost(ь)rěti*, *prostьrǫ* 'rozpostrzeć; rozciągnąć, wyciągnąć'), z przyr. **-nъ* (por. np. *słony*) i z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o* (zob. pokrewne *strona*).

przestrzeń ż od XVIII w., dial. 'belka główna pod belkowaniem pułapu'. Por. gł. *pře-*

strjeń / *přestřeń* / *přěstrjeń* ż 'przestrzeń, obszar, przestwór; rozciągłość; płaszczyzna, powierzchnia; dziedzina' (z polskiego?). Wygląda na archaiczny derywat od psł. **persterti* 'rozpostrzeć, rozciągnąć, rozłożyć' (zob. *przestronny, przestwór*), z przyr. **-nь*, co jednak wątpliwe ze względu na późne poświadczenie wyrazu. Może polonizacja ukr. *próstorin'* 'przestrzeń, przestworze, wielki, nieograniczony obszar' (chyba od *próstir* 'ts.', zob. *przestwór*). — Od tego *przestrzenny, rozprzestrzenić.*

przestwór od XVI w. 'szeroka, rozległa przestrzeń; nieograniczona powierzchnia lub rozciągająca się nad nią atmosfera'. Najbliższe odpowiedniki w zachsł.: stdł. *pśestwor* 'przestrzeń', słc. *priestor* 'ts.'; por. też cz. *prostor* / *prostora* 'przestwór; przestrzeń, zakres; teren, rejon', r. *prostór* 'przestwór, przestworze; obszar', bg. *prostór* 'przestwór, przestrzeń; swoboda, wolność', ch./s. *pròstor* 'przestrzeń; przestworze; pole; obszar; powierzchnia'. Psł. **perstorъ* / **prostorъ* 'to, co się rozpościera, rozległa przestrzeń', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowych **per-sterti* / **pro-sterti* 'rozpostrzeć, rozciągnąć, rozłożyć' (z przedr. **per-* / **pro-* od psł. **sterti*, **stьrǫ* 'rozpościerać, rozciągać, rozkładać', zob. *rozpostrzeć*). P. *przestwór* (i stdł. *pśestwor*) przekształcone przez etymologię ludową, przez skojarzenie z czas. *stworzyć* lub rzecz. *stwór*). — Od tego *przestworze.*

przeszły od XV w. 'miniony, dawny'. Por. cz. *prošlý* 'bywały; wygasły, przeterminowany', przest. 'przeszły, zeszły, miniony, ubiegły', r. *próšlyj* 'przeszły, zeszły, ubiegły', ch./s. *pròšlī* 'ts.'. Psł. **peršьdlъ* / **prošьdlъ*, imiesłowy od psł. czas. przedrostkowych **per-choditi* / **pro-choditi* 'przechodzić' (o pochodzeniu zob. *szedł*). — Od tego *przeszłość.*

prześcieradło od XV w., stp. też *prześciradło* 'płat tkaniny używanej jako część bielizny pościelowej; rodzaj dużego ręcznika'. Por. dł. *pśesćěradło* 'narzuta, kapa na łóżko, dywan', gł. *přesćěradło* 'dywan, kobierzec', słc. *prestieradlo* 'nakrycie, narzuta, kapa; obrus, serweta; prześcieradło'. Nazwa narzędzia z przyr. *-dło* < **-dlo* od przedrostkowego wielokr. czas. **perstirati* 'rozpościerać, rozciągać, rozkładać' (por. dł. *pśećěraś*, gł. *přesćěrać* 'rozciągać, rozpościerać; rozszerzać', słc. *prestierať* 'rozkładać, rozpościerać; nakrywać stół') od psł. **per-sterti*, **per-stьrǫ* 'rozpostrzeć, rozciągnąć, rozłożyć' (zob. *przestronny, przestwór, rozpostrzeć*). Pierwotne znaczenie 'to, co się rozpościera, rozkłada'.

prześladować od XV w. 'gnębić, dręczyć, napastować, ścigać we wrogich zamiarach'. Z przedr. *prze-* od słow. **slědovati* 'iść po śladach' (por. r. *slédovať* 'postępować, iść za kimś; następować; naśladować kogoś, wstępować w jego ślady; jechać, podróżować; wynikać', scs. *slědovanije*: *po slědovaniju* 'po kolei'), czasownika odrzecz. od psł. **slědъ* 'ślad' (zob. *ślad*). Por. *naśladować.* — Od tego *prześladowanie* od XV w., *prześladowca* od XV w.

przetak od XV w. 'rodzaj sita z większymi otworami do przesiewania ziarna' (stąd przejęte cz. dial. las. *přetak* 'gęste rzeszoto', ukr. dial. *preták* 'rzeszoto'). Por. bg. dial. *prótak* / *prótok* / *prótъk* 'skórzane rzeszoto z dużymi otworami; duże sito do przesiewania mąki', ch./s. *prȍtak* 'rzadkie sito'. Rzecz. odczas. od p. przedrostkowego wielokr. czas. *przetaczać* 'przesuwać coś, tocząc wokół osi, obracać coś, czymś' (zob. *toczyć*), wyrazy płdsł. od odpowiednich czas. z przedr. *pro-*. Pierwotnie 'rodzaj sita, którym przesiewa się ziarno, wykonując szerokie ruchy koliste'.

przez, *przeze* od XIV w. przyim. z bier., stp. i dial. też 'bez', kasz. *přez* 'przez, w ciągu czegoś, z powodu czegoś'. Ogsł.: cz. *přes*, strus. *perezъ*, r. dial. *pérez*, scs. *prězъ*. Psł. **perz(ъ)* 'przez', od psł. przyim. **per* 'przez, przy' (zob. *prze-*), *-zъ* jak w psł. **bezъ* 'bez', **čerzъ* 'przez', **jьzъ* 'z', **nizъ* 'w dół' (zob. *bez, z, niski*).

przezorny od XVII w. 'rozważny w postępowaniu, przewidujący następstwa, myślący o przyszłości, ostrożny, przenikliwy', 'wynikający z przewidywania, z ostrożności', daw. od XV w. 'przejrzysty, przezroczysty, klarowny'. Od daw. *przezór* 'przewidywanie, zdolność przewidywania, przezorność, przenikliwość', 'patrzenie przez palce, pobłażliwość', 'przegląd, przezieranie', rzecz. odczas. od *przejrzeć* od XIV w. (stp. też *przeźrzeć*) 'przeniknąć wzrokiem, spojrzeć

przez coś; zacząć widzieć; zobaczyć coś we właściwym świetle', stp. też 'zobaczyć dokładnie', 'przewidzieć, z góry postanowić' (od psł. **zъrěti* 'patrzeć', zob. *spojrzeć*); rzecz. utworzony jak np. pokrewne *pozór* (zob.).

przezroczysty od XV w. (daw. też *przeźrzoczysty*) 'przepuszczający światło, przejrzysty, klarowny; przeświecający na wylot, ażurowy', stp. 'przejrzysty, jasny', 'przenikliwy, bystry', daw. też 'w którym można się przejrzeć, błyszczący, polerowany'. Od nieposwiadczonego *†przezrok* < **perzorkъ* (zapewne 'patrzenie poprzez coś'), rzecz. odczas. od p. *przejrzeć* od XIV w. (stp. też *przeźrzeć*) 'przeniknąć wzrokiem, spojrzeć przez coś; zacząć widzieć; zobaczyć coś we właściwym świetle' (zob. *przezorny*), utworzonego jak pokrewne *wzrok* (zob.). Od tego podstawowego rzecz. też daw. *przezroczy / przeźroczy* 'przezroczysty', *przezrocze / przeźrocze* 'przejrzysta przestrzeń; malowidło albo pismo na tle przezroczystym, transparent; miejsce przezroczyste, ażur, dziura na wylot', *przezrocz / przeźrocz* ż 'przejrzysta przestrzeń'.

przędza od XV w. 'nitka skręcona z włókien, otrzymywana w wyniku przędzenia; przędziwo', przest. 'przędzenie'. Ogsł.: cz. *příze* 'przędza', r. *prjáža* 'przędza', dial. 'przędzenie', ch./s. *prèda* 'przędza, przędziwo; sieć'. Psł. **pręda* [< **pręd-ja*] 'przędzenie' > 'to, co się przędzie, co zostało sprzędzione, nici', nazwa czynności (wtórnie nazwa rezultatu czynności) od psł. **pręsti*, **prędǫ* 'przerabiać włókno na nici' (zob. *prząść*), z przyr. *-ja*.

przęsło od XV w. 'element konstrukcyjny zawarty między dwiema podporami' (np. *przęsło mostu*), 'część płotu między dwoma słupami' (znaczenie najczęstsze w gwarach), dial. także 'drąg w chlewie; pozioma żerdź w płocie', 'część pułapu między dwiema belkami; część ściany budynku wylepiona gliną', kasz. *přąsło* 'przegroda w stajni lub chlewie, najczęściej w postaci płotu'. Ogsł.: cz. *přáslo* 'część płotu między dwoma słupami', r. dial. *prjáslo* 'ts.; konstrukcja z żerdzi do suszenia snopów; ogrodzenie z żerdzi', ch./s. dial. *prèslo* 'przęsło płotu', 'dolina między dwoma wzgórzami, siodło'. Psł. **pręslo* [< **pręd-slo*] 'konstrukcja, która coś rozpina, naciąga, zwłaszcza część płotu rozpięta między dwoma słupami', nazwa narzędzia z przyr. *-slo* od psł. **pręsti*, **prędǫ* 'naciągać, napinać' (zob. *prząść*).

przęślica od XV w. 'część kołowrotka służąca do umocowania kądzieli; przy przędzeniu na wrzecionach: drążek służący do umocowania kądzieli'. Ogsł.: cz. *přeslice* ż 'kij, na który zakłada się kądziel; cały kołowrotek', r. *prjáslica* 'kołowrotek', ch./s. *prèslica* 'urządzenie do przędzenia'. Psł. **pręslica* 'urządzenie, przyrząd do przędzenia', od słabiej poświadczonego psł. **pręslo* [< **pręd-slo*] 'przyrząd do przędzenia' (por. r. dial. *prjáslo / presló* 'metalowe lub gliniane kółko nakładane na wrzeciono', słwń. dial. *préslo* 'urządzenie do przędzenia', mac. dial. *preslo* 'przędza', z przyr. **-ica* (co do budowy por. *międlica*). Podstawowe **pręslo* to nazwa narzędzia z przyr. **-slo* od psł. **pręsti*, **prędǫ* 'prząść' (zob. *prząść*), por. też *przęsło*.

przodek od XV w. 'poprzednik w rodzie, w rodzinie, w plemieniu', 'przednia część wozu', 'czoło chodnika, ściany, komory (w kopalni)', stp. też 'przód, przednia, najbardziej wysunięta część, frontowa strona, brzeg, skraj', 'to, co jest istotne, główne; przyczyna, powód', 'początek, pierwsze chwile czegoś', 'pierwszeństwo w czasie'. Ogsł.: stcz. *předek* 'początek, dawne czasy; poprzednik', cz. *předek* 'przodek; przednia część', słc. *predok* 'ts.', r. *peredók* 'przód, przodek, ch./s. *prèdak* 'przodek, antenat'. Psł. **perdъkъ* 'to, co jest na początku, na czele, przed czymś', 'ten, kto był przed kimś, poprzednik, przodek', od psł. przyim. **perdъ* 'przed' (zob. *przed*), z przyr. **-ъkъ*.

przód od XVI w. 'przednia część' (stp. od XIV w. *przód* przysł. 'przedtem, pierwej'). Por. cz. *před*, częściej *předek* 'przednia część, przodek', r. *péred / peréd* 'przód; przód buta, przyszwa'. Psł. **perdъ* 'przednia część czegoś', etymologicznie tożsame z psł. przyim. **perdъ* 'przed' (zob. *przed*). W polskim regularny rozwój **perdъ* > *przód*, podczas gdy przyimek *przed* ma nieregularne *-e-*. — Od tego *przodować* od XV w. (stp. 'iść przed czymś, poprzedzać'); *poprzedzić*, *uprzedzić*, *wyprzedzić*; *poprzedni*

→ *poprzednik, uprzedni*; od wyrażeń przyimkowych *naprzód* od XIV w. 'przed siebie, do przodu, na przedzie, przed innymi', 'wcześniej, przed czasem' (stp. 'najpierw, na samym początku', 'wcześniej, uprzednio, przedtem, z góry', 'przodem, na przedzie, na czele'), *wprzód*.

przy przyim. z miejsc. 'w pobliżu, w bezpośrednim sąsiedztwie'. Ogsł.: cz. *při*, r. *pri*, scs. *pri*. Psł. **pri* 'przy', odpowiada stpr. *prei* 'przy, do', lit. *prië* 'przy, do, ku', stłac. *prī* 'przed' (w łac. klasycznej tylko w złożeniach, np. *prīvus* 'własny, szczególny; wolny od'), wszystkie z pie. cel. kierunku **prei̯*, od pie. **per(ə)-* 'przeprowadzać, przeprawiać, przechodzić' (zob. *prze-*). Z tego przedr. *przy-*, ogsł., psł. **pri-*.

przybliżyć 'przysunąć bliżej, zbliżyć; przyspieszyć, skrócić termin', stp. od XIV w. *przybliżyć się* 'podejść bliżej, zbliżyć się', 'nadejść, nastać (o czasie)'; także *zbliżyć* od XVIII w. 'przybliżyć'; wielokr. *przybliżać (się), zbliżać (się)*; bez przedr. przest. *bliżyć* 'czynić bliskim, bliższym, przybliżać, zbliżać', stp. XV w. 'zbliżać się', kasz. *blëžëc* / *bležëc* 'przybliżać, zbliżać'. Por. cz. *blížit se* 'nadchodzić, zbliżać się', ukr. *blýzyty*, reg. *blýžyty* 'przybliżać', scs. *približiti sę* 'przybliżyć się, zbliżyć się', ch./s. *blíziti (se)* 'nadchodzić, zbliżać się'. Psł. **bliziti*, **bližǫ* 'czynić bliskim, przybliżać, zbliżać', może też **bližiti* 'ts.', czas. odprzym. od psł. **blizъ* 'bliski' (zob. *bliski*), postać **bližiti* oparta na temacie st. wyższego **bliž-* (p. *bliższy*). Zob. *ubliżyć*.

przybór od XIX w. 'wezbranie wody w jeziorze, w morzu', dial. *przybór* 'miejsce, gdzie podczas połowu wyciąga się sieć z rybami'. Rzecz. odczas. od *przybrać* 'podnieść się powyżej normalnego poziomu, wezbrać (o wodzie); powiększyć się, wzmóc się, wzrosnąć' (o pochodzeniu zob. *brać* II), zbudowane jak pokrewne *dobór, nabór, wybór, zabór*. Natomiast *przybór*, zwykle *przybory* mn od XIX w. 'przedmioty tworzące pewien komplet użytkowy, narzędzia', przest. 'komplet, zestaw przedmiotów', daw. 'przygotowanie' zapożyczone z ukr. *prýbor* 'przyrząd, przybory', r. *pribor* 'przyrząd, aparat; komplet, garnitur; serwis, nakrycie' (zapożyczone również np. cz. *přibor* 'nakrycie stołowe, sztućce', bg. *pribor* 'przyrząd, przybory'), co od czas. kontynuujących psł. przedrostkowe **pri-bьrati* 'zebrać, wziąć, zabrać; dobrać, nabrać'.

przybytek I od XV w. 'to, co przybyło, wzrost czegoś, przybycie'. Ogsł.: cz. *přibytek* 'przychód', r. przest. *pribytók* 'dochód, zysk, korzyść', scs. *pribytъkъ* 'zysk, korzyść'. Psł. **pribytъkъ* 'przybycie; przyrost, wzrost, zwiększenie czegoś', pierwotnie nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) od psł. czas. przedrostkowego **pri-byti* 'przyjść, przyjechać, przybyć, zjawić się gdzieś; zwiększyć się, powiększyć się', p. *przybyć* 'zjawić się gdzieś, przyjść, przyjechać, nadejść; powiększyć sobą liczbę, ilość czegoś' (o pochodzeniu zob. *być*), z przyr. **-t-ъkъ* (por. *dobytek, zabytek*).

przybytek II dziś książk. 'budowla, pomieszczenie będące czyjąś siedzibą, służące komuś za schronienie, świątynia, siedlisko czegoś', stp. od XV w. 'pomieszczenie służące za mieszkanie, miejsce schronienia', 'pokój, sypialnia', 'pobyt, zamieszkanie', w tych znaczeniach też stp. *przebytek*. Zapożyczenie ze stcz. *přiebytek* > *přibytek* (z rozwojem *ie* > *í*) 'miejsce zamieszkania, mieszkanie', cz. *přibytek* 'mieszkanie; dom mieszkalny' (od stcz. *přiebyti*, odpowiadającego p. *przebyć* 'być gdzieś jakiś czas, pobyć', o pochodzeniu zob. *być*).

przychód od XV w. 'przyrost mienia, dochód, zysk', stp. też 'wejście, otwór wejściowy', 'bieg (rzeki)'. Por. słc. *príchod* 'przyjście; przyjazd', r. *prichód* 'przyjście, nadejście, przybycie; dojście; przychód; parafia', hist. 'urząd skarbowy', ch./s. *príhod* 'dochód, przychód, zysk'. Słow. **prichodъ* 'przyjście, przybycie', wtórnie 'to, co przychodzi, przybywa, przyrasta', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **pri-choditi* 'przychodzić', p. *przychodzić* (zob. *chodzić*).

przycupnąć od XIX w. 'przykucnąć', przejęte do języka ogólnego z gwar mazurzących; bez przedr. pot. *cupnąć* (też dial. płd. *cupnąć*, wlkp. *ciupnąć*) 'przysiąść, kucnąć, przypaść do ziemi, przyczaić się', dial. płd. *cupieć* 'siedzieć w kucki, skurczywszy się, na ziemi'; z pierwotnym *cz-* p. daw. XVII w. *czup-*

nąč, kasz. *čěpnǫc* 'przysiąść w kucki, przycupnąć'. Por. cz. dial. las. *čupnuč* 'przysiąść, kucnąć, usiąść', słc. *čupnúť si* 'ts.', *čupieť* 'kucać, siedzieć w kucki', *čupiť sa* 'siedzieć skurczonym, schylonym, w kucki'. Zachsł. **čupěti* 'siedzieć na zgiętych kolanach, skuliwszy się, siedzieć w kucki', jednokr. **čupnǫti*, pokrewne z mającymi większe zasięgi psł. **čepěti* / **čępěti* / **čapěti* 'ts.', wszystkie zapewne pochodzenia dźwkn.

przyczyna od XV w. 'powód, racja', daw. 'przyczynienie, dodatek', 'wstawienie się za kimś, prośba, orędownictwo', stp. też 'współudział, pomoc', 'zastrzeżenie, warunek', 'stan, położenie', 'właściwość', 'sprawca', 'narzędzie', dial. 'coś dodanego, przyczynionego, nadsztukowanego', rzadko 'przygoda', 'czary'. Ogsł.: cz. *příčina* 'powód, racja', przest. 'cel; sprawa, okoliczność', stcz. też 'dodatek; zastrzeżenie, warunek; okoliczność; przypadek; sprawa, interes', r. *pričína* 'powód', dial. 'wina', 'znaki, po których rozpoznaje się coś mającego nastąpić', słwń. *pričȋna* 'powód, racja'. Słow. **pričina* 'dodanie, dołożenie; coś dodanego; powód, racja', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **pri-činiti* 'dołożyć, dodać, powiększyć, pomnożyć; zrobić coś, uczynić', p. *przyczynić* 'dołożyć, dodać; przyłożyć się do czegoś, pomóc w czymś; sprawić coś, być przyczyną czegoś' (o pochodzeniu zob. *czynić*).

przydomek od XVIII w. 'charakterystyczne miano, przezwisko', daw. 'dodatkowa nazwa własna (obok nazwiska rodowego), zwłaszcza rodziny, rodu', dial. 'nazwisko rodowe; przezwisko' (stąd cz. *přídomek* 'dodatkowe miano do rodzinnego nazwiska szlacheckiego', słc. *prídomok* 'tytuł szlachecki', ukr. dial. *prydómok* 'przezwisko'). Od wyrażenia przyimkowego *przy domu* (zob. *dom*), pierwotne znaczenie 'to, co jest przy domu, przy rodzinie zamieszkującej dom, przy domownikach, to, co im przysługuje, do nich należy' > 'charakterystyczna nazwa czy przezwisko rodziny, domowników (odróżniające ich od innych rodzin z tym samym herbem czy nazwiskiem)'. Kasz. *přitómk* 'przydomek szlachecki' prawdopodobnie przejęte z polskiego, z przekształceniem postaci przez analogię do kasz. *potómk* 'potomek'.

przygana od XIV w. 'upomnienie, nagana, strofowanie', przest. 'zarzut, powód do zarzutu', stp. też 'bluźnienie, urąganie', 'skaza, wada'. Por. cz. *příhana* 'hańba', rzadko 'nagana, obraza', słc. książk. *príhana* 'nagana, zganienie', ukr. dial. *pryhána* 'nagana, krytyka', br. dial. *prihána* 'zarzut' (wszystkie wyrazy może przejęte z polskiego). Rzecz. odczas. od *przyganić* 'osądzić coś krytycznie, potępić; postawić, uczynić zarzut' (o pochodzeniu zob. *ganić*).

przygoda od XIV w. 'wydarzenie niecodzienne, odbiegające od zwykłego trybu życia', przest. 'traf, przypadek', 'wypadek, okoliczność niepomyślna', daw. 'nieszczęście, cios, plaga, klęska', stp. też 'dogodny, odpowiedni czas, okazja', 'powodzenie', 'potrzeba', 'niebezpieczeństwo', 'występek'. Ogsł.: cz. *příhoda* 'przypadek, wypadek, traf, zajście', br. *pryhóda* 'zdarzenie, wydarzenie, zajście', dial. 'nieoczekiwane, nieprzyjemne zajście', 'wygoda', 'pomoc', ch./s. *prìgoda* / *prígoda* 'sposobność, okazja; przypadek, zdarzenie', daw. 'czas, kiedy się coś dzieje; niebezpieczeństwo; powód, przyczyna'. Słow. **prigoda* 'wydarzenie, zdarzenie', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **pri-goditi* 'przystosować, dostosować', **pri-goditi sę* 'zdarzyć się, przytrafić się', stp. *przygodzić się* 'zdarzyć się, przytrafić się, stać się przypadkiem', 'stać się stosownym, przydatnym, nadać się' (o pochodzeniu zob. *godzić*). Od tej samej podstawy *przygodny* od XV w. 'przypadkowy, nieprzewidziany, przelotny', stp. 'przypadkowy, przez los zrządzony', 'warunkowy', 'wędrowiec', *przygodna rzecz* 'przygoda, wydarzenie, okoliczność; wypadek'.

przyjaciel od XIV w. 'człowiek pozostający w bliskich, serdecznych stosunkach; człowiek sprzyjający komuś, protektor', w stp. też 'krewny, powinowaty', 'sędzia polubowny'. Ogsł.: cz. *přítel*, r. *prijátel*, scs. *prijatelь*. Psł. **prijatelь* 'ten, kto komuś sprzyja, jest komuś przychylny, życzliwy, jest z kimś zaprzyjaźniony', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-telь* od psł. czas. **prijati* 'sprzyjać, być przychylnym, życzliwym, okazywać przyjaźń' (zob. *sprzyjać*). — Od tego *przyjaciółka*, *przyjacielski*, *przyjacielstwo*; *nieprzyjaciel*.

przyjaźń ż od XIV w. 'bliskie, serdeczne, przyjacielskie stosunki', w stp. też 'opieka, pomoc prawna'. Ogsł.: cz. *přízeň, -zně* 'życzliwość, przychylność, sympatia', r. *prijázn'* 'życzliwość, przyjaźń; życzliwy stosunek, sprzyjanie', scs. *prijaznь* 'przyjaźń; przyjaciel'. Psł. **prijaznь* ż 'sprzyjanie komuś, życzliwość, przyjaźń', nazwa czynności od psł. czas. **prijati* 'sprzyjać, być przychylnym, życzliwym, okazywać przyjaźń' (zob. *sprzyjać*), z przyr. *-*znь*. — Od tego *przyjazny* (por. np. ch./s. *prȉjāzan* 'uprzejmy, grzeczny'; przym. utworzony jak np. *żyzny* od stp. *żyźń*, zob. *żyzny*); *przyjaźnić się*.

przyjemny od XV w. 'miły, sympatyczny', stp. 'miły, wdzięczny, wywołujący zadowolenie', 'pojednawczy', 'pojemny'. Por. cz. *příjemný*, słc. *príjemný* 'przyjemny, miły'. Od *przyjąć, przyjmę* 'wziąć' (zob. *jąć*), pierwotne znaczenie 'dający się przyjąć, będący do przyjęcia, do zaakceptowania'. — Od tego *przyjemność* od XV w.

przykry od XIV w. 'nieprzyjemny, uciążliwy', 'sprawiający kłopot', 'nieznośny', stp. 'stromy, spadzisty, trudny do przebycia', 'niemiły, dokuczliwy', 'szorstki, surowy, gniewny', w gwarach często 'stromy', kasz. *přikri* 'przykry, uciążliwy, nieznośny', 'spadzisty, stromy'. Płnsł.: cz. *příkrý* 'stromy, spadzisty; surowy, srogi, brutalny', słc. *prikrý* 'stromy; przykry, nieprzyjemny', ukr. *prýkryj* 'nieprzyjemny', dial. 'stromy; silny'. Psł. dial. **prikrъ* 'stromy, spadzisty; trudny, uciążliwy, dokuczliwy, nieprzyjemny', bez pewnej etymologii. Może archaiczne złożenie **pri-krъ* < **prei̯-kro-*, z pierwszym członem tożsamym z psł. przyimkiem **pri* (zob. *przy*), człon drugi od pie. **(s)ker-* 'ciąć' (zob. *kroić*), w takim razie pierwotnym byłoby znaczenie 'przycięty', z którego 'stromy, spadzisty, trudny do przebycia' > 'uciążliwy, dokuczliwy, nieprzyjemny' i dalsze znaczenia. — Od tego *przykrość*; *przykrzyć się*, *sprzykrzyć się*, *uprzykrzyć (się)*.

przyłbica od XIV w., stp. też *przełbica* 'rodzaj hełmu chroniącego głowę i twarz', nowsze, wtórne 'ruchoma zasłona w hełmie'. Zapożyczenie ze stcz. *přielbicě* > *přílbicě* (z rozwojem *ie* > *í*) 'przyłbica' (dziś cz. *přílbice* i wtórne *přílba* 'ts.'), ze stcz. *přie-* 'przez' i *leb* m, ż 'czaszka, głowa' (zob. *łeb*), pierwotne znaczenie 'przedmiot umieszczany na głowie, zakładany przez głowę, chroniący całą głowę (wraz z twarzą)'.

przymierze od XV w. (stp. też *przymirze*) 'sojusz, alians', stp. 'rozejm, pokój', 'układ, umowa, ugoda', 'zabezpieczenie komuś pobytu lub przejścia listem żelaznym lub konwojem', dial. 'przystęp'. Por. cz. *příměří* (daw. *přímíří*) 'rozejm; ugoda, kontrakt', daw. 'stan bezruchu', ukr. *prymýr'ja* n 'rozejm; pojednanie, zgoda', ch./s. *prìmīrje* 'rozejm, zawieszenie broni'. Słow. **primirьje* 'ugoda, układ, umowa, rozejm', rzecz. abstr. z przyr. *-*ьje* od słow. czas. przedrostkowego **pri-miriti* 'uspokoić, pojednać, pogodzić', p. daw. *przymierzyć (się)* 'łączyć się w przymierze, zawrzeć przymierze', *przymierzyć* 'złączyć, skojarzyć', dziś z przedr. *sprzymierzyć (się)* od XVI w. 'złączyć (się), związać (się) przymierzem', *sprzymierzony* → *sprzymierzeniec*; por. strus. *primiriti* 'zjednać; poskromić, ujarzmić', r. *primirít'* 'pogodzić, pojednać', scs. *primiriti* 'ts.', ch./s. *primíriti* 'uspokoić, załagodzić', *primíriti se* 'pogodzić się, pojednać się; uspokoić się; ułożyć się do spoczynku'. Podstawowy czas. **primiriti* z przedr. **pri-* od psł. **miriti* 'uspokajać' (zob. *uśmierzyć*), będącego czas. odrzecz. od psł. **mirъ* 'spokój, cisza; zgoda, pokój' (zob. *mir*).

przymiot od XVI w. 'cecha charakteru' (wcześniej w innym znaczeniu: stp. od XV w. 'wrzód, ropień, ropne zapalenie węzłów chłonnych', też 'roślina Senecio vulgaris', dial. 'krosty'). Zapewne przyswojenie wyrazu wschsł.: strus. *primetъ* / *primětъ* 'to, co narzucane', r. *priméta* 'znak (szczególny), oznaka, cecha; zapowiedź czegoś, wróżba, omen', ukr. *prymíta* (zwykle *prykméta*) 'przymiot, cecha; znak, oznaka', związanego etymologicznie z *mieść*, *miotać* (zob. *mieść*).

przymiotnik od XVIII w. 'część mowy'. Uniwerbizacja XVIII-wiecznego terminu gramatycznego *imię przymiotne* 'przymiotnik', będącego kalką łac. *nomen adiectivum* 'przymiotnik' (od *adicere* 'dodać, dołączyć, dorzucić').

przypadek od XV w. 'zdarzenie niespodziewane, zbieg okoliczności, traf', stp. XV w.

'to, co się komuś może należeć oprócz części spadkowej', dial. 'padaczka, epilepsja'; por. stp. XV w. *przypad* 'to, co się komuś może należeć oprócz części spadkowej', 'przypadek, czyn niezamierzony'. Por. cz. *případ* 'wypadek, przypadek', r. *pripádok* 'atak choroby; napad, np. kaszlu, gniewu'. Od *przypaść* 'zdarzyć się, trafić się, wypaść', stp. też 'dostać się w udziale' (o pochodzeniu zob. *paść* I). Termin gramatyczny *przypadek* od XVIII w. (zamiast używanego od XVI w. *spadek* i innych terminów), kalka łac. terminu gramatycznego *cāsus* (poza tym 'padnięcie, upadek; spadnięcie'). Por. *wypadek* (zob. *paść* I).

przyroda od XIX w. 'natura'. Późne poświadczenie wskazuje na zapożyczenie z r. *priróda* 'przyroda, natura; charakter, usposobienie; pochodzenie', skąd też w innych językach słow., np. cz. *příroda* 'przyroda; natura', ch./s. *príroda* 'natura; usposobienie, charakter'. R. *priróda*, jak i stcz. *příroda / přírod* 'natura, płeć', od czas. przedrostkowego **pri-roditi sę* 'wrodzić się' (od psł. **roditi* 'wydawać potomstwo, rodzić', zob. *rodzić*). Rodzimym wyrazem od tej podstawy jest p. *przyrodni* od XV w. (stp. i dial. *przyrodny*) 'mający wspólnego z kimś jednego z rodziców', stp. *przyrodny* też 'należący do tej samej rodziny', 'naturalny' (por. cz. *přírodný* 'dotyczący przyrody; naturalny', r. *priródnyj* 'naturalny; wrodzony, przyrodzony; z urodzenia, z pochodzenia, rodowity', ch./s. *prírodan* 'naturalny, wrodzony').

przysiąc *przysięgnę* (daw. *przysięgę*) od XIV w. 'stwierdzić, zaręczyć pod przysięgą, uroczyście ślubować, przyrzec'; z przedr. *poprzysiąc, sprzysiąc się, zaprzysiąc*; wielokr. *przysięgać*; jednokr. *przysięgnąć* od XV w. Ogsł.: cz. *přisáhnout* 'przysiąc', daw. *přisíci, přisahu / přisiehu* też 'chwycić, wziąć, dosięgnąć', ukr. *prysjahtý, prysjahnú* 'przysiąc', scs. *prisęšti, prisęgǫ* 'dotknąć, chwycić, pochwycić', słwń. *priséči, prisėžem* 'dosięgnąć', 'złożyć przysięgę'. Psł. **prisęgti, *prisęgǫ* 'dosięgnąć, dotknąć', czas. z przedr. **pri-* od psł. **sęgti* 'sięgnąć, dotknąć' (zob. *sięgać*). Znaczenie 'złożyć przysięgę, ślubowanie' wtórne, powstało prawdopodobnie we frazie **prisęgti zemǫ* 'dotykać, dosięgać ziemi, chwytać ziemię' > 'złożyć ślubowanie, przysięgę (na ziemię)', w związku z rytuałem uroczystego ślubowania u dawnych Słowian, w czasie którego składający je dotykał ziemi albo ją spożywał, całował lub trzymał w ręku. Pierwotna polska odmiana *przysiąc, przysięgę*; formy czasu teraźn. *przysięgnę, przysięgniesz* itd. przeniesione z czas. *przysięgnąć*. — Od tego rzecz. odczas. *przysięga* od XIV w. 'uroczyste ślubowanie, przyrzeczenie' (por. cz. *přísaha*, r. *prisjága*, scs. *prisęga* 'ts.)'.

przysłowie od XV w., stp. też 'przypowieść', 'opinia, pogląd, sąd ogółu', 'nazwa, przydomek'. Zapewne zapożyczenie ze stcz. *příslovie* 'przysłowie; przypowieść; potwarz, obelga, zniewaga; przysłówek' (dziś cz. *přísloví* 'przysłowie'), od wyrażenia przyimkowego odpowiadającego p. *przy słowie* (zob. *słowo*), prawdopodobnie kalka łac. *proverbium* 'przysłowie' (co z łac. *pro-* 'przed, na przedzie, na czele' i derywatu od *verbum* 'słowo'), ale w stcz. musiały wobec tego powstać dalsze znaczenia. Por. np. r. *poslóvica* 'przysłowie', ch./s. *pòslovica* 'ts.'.

przysłówek od XVIII w. 'część mowy'. Por. cz. *příslovce* 'ts'. Dosłownie 'to, co stoi przy słowie (tj. przy czasowniku)' (zob. *słowo*), kalka łac. *adverbium* 'przysłówek' (co z łac. *ad-* 'do, ku, przy' i derywatu od *verbum* 'słowo').

przystań od XIII w. 'miejsce, gdzie przybijają łodzie, mały port'. Por. r. *prístan'* 'przystań, port', ch. *prìstan* 'przystań'. Słow. **pristanъ* 'zatrzymanie się' > 'miejsce zatrzymania się, przybicia do brzegu', nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana w nazwę miejsca) od psł. czas. przedrostkowego **pri-stati, *pri-stanǫ* 'przystanąć, zatrzymać się, przyłączyć się; przybić do brzegu', p. *przystać, przystanąć* (zob. *stać* I), z przyr. **-nъ* (co do budowy por. np. *broń, kaźń*).

przystojny od XVI w. 'odznaczający się przyjemną powierzchownością', daw. i dial. 'porządny, schludnie ubrany', 'stosowny, odpowiedni'. Por. r. *pristójnyj* 'przyzwoity, godziwy, stateczny, porządny', ukr. *prystójnyj* 'ts.', ch./s. *prìstōjan* 'przyzwoity, grzeczny; stateczny; godziwy; dostateczny, wystarcza-

jący'. Od czas. przedrostkowego *przystać, przystóję* 'stać przy kimś, odpowiadać, pasować komuś, być stosownym, odpowiednim, należytym', *przystoi* 'należy, wypada' (zob. *stać* II). Pierwotne znaczenie 'odpowiadający komuś, odpowiedni, stosowny, należyty'.

przyszły od XV w. 'mający przyjść, nadejść, zdarzyć się', stp. od XV w. też 'ten, co przyszedł', 'wynikający'. Por. bg. dial. *príšъl zet* 'zięć, który zamieszkał w domu teściów'. Psł. imiesłów **prišьdlъ* od psł. czas. przedrostkowego **prichoditi* 'przychodzić, nadchodzić', zob. *szedł*. — Od tego *przyszłość*.

przyszwa od XV w. 'część buta okrywająca stopę od góry', stp. też 'wierzchnia strona stopy'. Od *przyszyć*, utworzone jak *podeszwa* (zob.).

przytomny od XIX w. 'będący w pełni świadomości', wcześniej, od XVI w. 'znajdujący się osobiście przy czymś, obecny', później też 'teraźniejszy', 'pomocny'. Por. cz. *přítomný* 'teraźniejszy; obecny', słc. *prítomný* 'ts.'. Od wyrażenia przyimkowego **pri tomъ* 'przy tym' (przyim. **pri*, zob. *przy* i miejsc. zaimka wskazującego **tъ* 'ten', zob. *ten*), por. słc. *pritom* przysł. 'równocześnie', pierwotne znaczenie 'ten, który jest przy tym, obecny'. — Od tego *oprzytomnieć, uprzytomnić*.

przytułek od XVIII w. 'schronienie; zakład opieki społecznej, schronisko'. Od *przytulić* 'przygarnąć' (zob. *tulić*), por. stp. XV w. *przytulenie* 'miejsce schronienia'.

przywara od XV w. 'zła skłonność, wada', pierwotne znaczenie 'resztki potrawy przywartej do ścianki naczynia', dial. 'jedzenie przypalone, które się trzyma dna garnka', podh. 'to, co przywrze do kawałka stali po podgrzaniu w ognisku kowalskim', kasz. *p'řivara* 'niesmaczna potrawa', *přëvara* 'zagotowane piwo z dodatkiem cukru i żółtka, zupa piwna'. Por. stcz. *přívar* 'przypalenizna (w garnku)', bg. dial. *privára* 'ts.'. Rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego *przywrzeć* 'przylgnąć, przykleić się' (zob. *zawrzeć*)'. Przenośne znaczenie 'zła skłonność, wada' z 'to, co do kogoś przywarło'; widoczne w wyrazach nawiązanie do *warzyć* 'gotować' (zob.) raczej wtórne.

przywilej od XIV w. 'szczególne uprawnienie, prawo korzystania ze szczególnych względów w jakimś zakresie', stp. 'dokument nadający lub potwierdzający jakieś uprawnienia', 'specjalne uprawnienia, szczególne prawo, nadanie', w gwarach we wtórnych znaczeniach: *przywilej* 'usposobienie, przyzwyczajenie, wada', 'narowy, nałogi', 'właściwość', *przywileja* 'nawyk, właściwość', koc. *prziwilija*, kasz. *přëvilija* 'kaprys, dziwactwo'. Zapożyczenie z łac. *privilegium* 'prawo wyjątkowe, pierwszeństwo, przywilej'.

przyzba (dial. też *przyżba*) od XIX w. 'wał, ława usypana z ziemi na zewnątrz domu' (znane gwarom mazowieckim, kujawskim, kieleckim), rzadko 'przybudówka'. Por. słc. dial. *prízba* 'dziedziniec; przedsionek', r. dial. *prízba* 'ubity nasyp, wał wokół zewnętrznych ścian chaty', 'część izby; pokoik, izdebka', ukr. *prýzba* 'usypany wał wokół zewnętrznych ścian chaty', br. *prýzba* 'ts.'. Późno poświadczony wyraz polski może został zapożyczony ze wschsł., gdzie jest derywatem od wyrażenia przyimkowego **pri jьstъbě* (zob. *izba*).

przyzwoity od XVI w. 'dobrze się prowadzący, nie budzący zastrzeżeń, porządny, moralny, czyniący zadość normom zwyczajowym', 'taki jak należy, odpowiedni, właściwy, dostateczny, dostatni', daw. też *przywoity* 'przyzwoity, przynależny, odpowiedni, stosowny'. Niejasne, gdyż oczekiwane podstawowe rzecz. *†przyzwój, †przywój* nie są poświadczone. Jeśli istniały, byłyby w związku ze stp. *przywinąć* (*†przyzwinąć*) 'przyłączyć się do kogoś, czegoś, sprzymierzyć się', daw. *zwinąć* 'przytulić, przygarnąć, przyhołubić' (por. np. słc. *privinúť* 'przytulić, przygarnąć'), zob. *wić* II. Pierwotne znaczenie byłoby przypuszczalnie 'taki, który się do kogoś przytulił, przyłączył, sprzymierzył się z kimś'. Równie niepewne dopatrywanie się tu pierwotnej postaci *†przyswoity*, od czas. *przyswoić* 'uczynić swoim' (zob. *swój*). — Od tego *przyzwoitka*.

psota 'figiel', przest. 'strata, szkoda, psucie', daw. od XV w. 'nierząd', dial. 'brzydka pogoda, słota', kasz. *psota* 'figiel; strata, szkoda'. Por. stdł. *psota* 'łajdak, nicpoń, nikczemnik', cz. *psota* 'słota, plucha, szaruga',

arch. 'bieda, nędza', 'podłość, nieprzyzwoitość', 'motłoch, hołota', ukr. dial. *psota* 'bieda, nędza', 'ubliżanie, wyzwiska', 'zła pogoda, słota', 'pieszczoch; człowiek wybredny, grymaszący'. Płnsł. **pъsota* 'coś bezwartościowego, złego, szkodliwego, szkoda', od psł. przym. **pъsъjь* 'psi' (zob. *pies*), z przyr. **-ota*. Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co jest psie, właściwe psu, przypisywane psom' (por. z innym przyr. cz. pot. *psina* 'heca, kawał, zabawa', ch./s. *psȉna* 'psota'); zabarwienie negatywne związane ze stosunkiem do tego zwierzęcia, widocznym też np. w związkach wyrazowych typu *psi grzyb* 'niejadalny grzyb', *psi czas*, *psia pogoda* 'zła, deszczowa pogoda', *psie życie* 'nędzne, podłe życie'. — Od tego *psotny* od XV w. 'lubiący płatać psoty' (stp. 'zły, występny, godny potępienia; rozpustny', 'dokuczliwy, trudny do zniesienia', 'nędzny, lichy, marny') → *psotnik* od XV w. 'figlarz' (stp. 'obłudnik, niegodziwiec'), *psotnica*; *psocić* 'płatać figle'. Zob. *psuć*.

pstrąg od 1400 r. 'ryba Salmo fario'. Ogsł.: dł. *pstrug*, gł. *pstruha*, cz., słc. *pstruh*, ukr. *pstruh*, słwń. *pestróga* 'ts.', ch./s. *pàstruga* 'Acipenser stellatus'; por. r. *pestrúcha* 'pstrąg'. Psł. **pъstrǫgъ* / **pъstrǫga* 'pstrąg', od psł. przym. **pъstrъ* 'wielobarwny, pstry' (zob. *pstry*), z przyr. **-ǫgъ* / **-ǫga*. Ryba nazwana tak z powodu pstrego ubarwienia.

pstrokaty od XVI w. 'pstry', 'pstrej maści (o zwierzęciu)'. Przekształcenie *srokaty* 'pstry, łaciaty, cętkowany' (przym. od *sroka*, zob.), przez skrzyżowanie z *pstry* (zob.).

pstry od XIII w. 'różnokolorowy, różnobarwny', w stp. też 'rozmaity, różnorodny', dial. 'łaciaty'. Ogsł.: cz. *pestrý* (stcz. *pester* / *pstrý*) 'pstry, pstrokaty, wielobarwny', r. *pёstryj* 'pstry, pstrokaty', słwń. *péster* 'różnokolorowy, pstry; rozmaity, urozmaicony'. Psł. **pъstrъ* [< **pĭs-ro-*] 'wielobarwny, pstry', z pie. **pĭk-ro-* 'malowany, rzeźbiony' (por. gr. *pikrós* 'ostry, gorzki, przykry'), od pie. pierwiastka **peik-* 'kolorowy, barwny' (zob. *pisać*). W wyrazie słow. *-t-* wstawne, rozbija pierwotną grupę spółgłoskową **sr* > **str* (por. np. *ostry*, *struga*). — Od tego *pstrzyć*, *upstrzyć*; zob. też *pstrąg*, *pstrokaty*.

pstrykać od XVIII w. 'strzelać palcami', daw. XVIII w. *pstrzykać*, dziś też *prztykać*; jednokr. *pstryknąć*. Czas. pochodzenia dźwkn., od imitacji odgłosu trzaskania palcami czy uderzania palcami w coś. — Od tego *pstryk*, *prztyk*.

psuć *psuję* od XV w. 'niszczyć, szkodę wyrządzać', daw. *psować*, *psuję*, od XV w. *popsować*, *popsuję* 'popsuć'; z przedr. *popsuć*, *zepsuć*. Por. stcz. *psúti* i *psovati* 'gnębić, dręczyć', cz. daw. *psouti* 'łajać, besztać', dial. *psut* 'ts.; niszczyć', r. dial. *psovát'* 'psuć', ch./s. *psóvati* 'kląć, przeklinać; łajać, wymyślać, lżyć; bluźnić'. Czas. odrzecz. od p. *pies*, psł. **pъsъ* (zob. *pies*), pierwotne znaczenie 'robić coś jak pies, na sposób psa'. Zob. *psota*.

pszczoła od XV w. (ale już w XIV w. nazwa osobowa *Bczołka*) 'owad Apis mellifica', daw. od XV w. i dial. *pczoła*, w gwarach też *pszoła* / *wczoła* / *piszczoła*, kasz. *pščoła* / *puščoła*; zdr. *pszczółka* (w XVI w. *pczołka*). Ogsł.: cz. *včela*, r. *pčelá*, scs. *bъčela*, w późniejszym tekście *bьčela*, ch./s. *pčèla*. Psł. **bъčela* 'pszczoła', przypuszczalnie od psł. dźwkn. rdzenia **bъk-*, **bъč-* związanego z psł. **bučati* 'wydawać niski, przeciągły głos, np. brzęczeć (o owadach)' (zob. *buczeć*), z przyr. **-ela*; pierwotnym byłoby znaczenie 'ta, co brzęczy' (co do znaczenia por. np. r. dial. *búčen'* 'osa'). Nie można jednak wykluczyć pierwotnej prapostaci **bьčela*, która pozostawałaby w jakimś związku z nazwami pszczoły w części języków ie.: lit. *bìtė*, stwniem. *bini* (dziś niem. *Biene*), stirl. *bech*. — Od tego *pszczeli*, *pszczelarz* (→ *pszczelarstwo*).

pszenica od XIV w. (stp. XV w. i dial. też *pszeńca*) 'zboże Triticum vulgare i jego ziarno'. Ogsł.: cz. *pšenice* ż, r. *pšeníca*, scs. *pъšenica* (też 'zboże'). Psł. **pъšenica* 'pszenica' od psł. **pъšenъ* 'roztłuczony, rozgnieciony', będącego imiesłowem biernym czasu przeszłego czas. **pъchati*, **pъšǫ* 'tłuc, obijać z łusek, rozgniatać ziarno' (zob. *pchać*), bądź od urzeczownikowionej formy tego imiesłowu **pъšeno* 'obtłuczone z łusek ziarno' (por. p. przest. *pszeno* 'wymłócone proso', cz. dial. *pšeno* 'ziarno prosa; jagły', r. *pšenó* 'kasza jaglana', słwń. *pšéno* 'ts.'). Zboże nazwano więc od sposobu przetwarzania jego ziarna na surowiec do przyrządzania pokarmów (podobnie jak łac. *triti-*

cum 'zboże wymłócone, tj. pszenica, bo żyta nie uprawiano' od *terō, terere, trīvi, trītum* 'trzeć, przecierać, młócić'). — Od tego *pszenny* (por. scs. *pьšenьnъ* 'pszenny', chyba utworzone bezpośrednio od **pьšeno*), *pszeniczny*.

ptak od XIV w., kasz. *ptåχ / vtåχ*. Ogsł. (ale z różnymi przyrostkami): cz. *pták*, r. *ptica*, ukr. *ptach / ptácha*, br. *ptach*, scs. *pъtica*, ch./s. *ptica*. Psł. **pъtakъ / *pъtachъ* i **pъtica* 'ptak', derywaty od niepoświadczonych psł. rzecz. *†pъtъ / †pъta* [< **pŭ-to- / *pŭ-tā*] 'ptak', pokrewnych z lit. *pùtė* 'ptak', *putýtis* 'ptaszek', łot. *putns* 'ptak' i dalej z łac. *pullus* [< **putslos*] 'pisklę, młode zwierzę', osk. *puklo-* [< **putlo-*] 'dziecko', stind. *putráḥ* 'syn, dziecko', *pótaḥ* 'młode zwierzę', por. też lit. *paũkštis* 'ptak', wszystkie wyrazy od pie. pierwiastka **pōu̯- / *pəu̯- / *pŭ-* 'mały, szczupły', często określającego młode zwierzęta, ptaki. W polskim obok *ptak* musiała w przeszłości istnieć postać *ptach* (poświadczona w kasz. *ptåχ > vtåχ*), od której utworzono wyrazy pochodne: zdr. *ptaszek* od XIV w.; przym. *ptasi*, stp. XV w. *ptaszy*, rzecz. zbiorowy *ptactwo* (stp. XV w. *ptastwo*) 'ptaki', *ptasznik, ptaszarnia*.

puch od XVI w. 'delikatne, miękkie piórka', 'miękkie, delikatne włoski; pierwsze owłosienie u ludzi', kasz. *puχ* 'kurz'. Ogsł.: cz. przest. 'puch', r. *puch* 'puch', br. *puch* 'ts.', dial. 'miękka sierść; miękkie odpadki, np. z owsa; plewy', słwń. *púh* 'puch, puszek'. Psł. **puchъ* zapewne 'coś lotnego, lekkiego: kurz, pył, lekkie piórka, puch', zapewne rzecz. odczas. od psł. **puchati* 'chuchać, dmuchać; ciężko oddychać, sapać; pęcznieć, nadymać się' (zob. *puchnąć*). Od tej samej podstawy z innym znaczeniem stp. XV w. *puch* 'para, opar, wyziew', dial. 'stęchlizna, smród; zaduch' (por. cz. *puch* 'zaduch, smród', słwń. 'wybuchająca para, dym'). — Od tego *puchaty, puszysty*.

puchacz od XV w. (daw. *puhacz*) 'gatunek sowy, Bubo bubo'. Por. ukr. *púhač*, br. *puháč*, r. *pugáč*. Pochodzenia dźwkn., od charakterystycznego głosu ptaka słyszanego jak głębokie *puhu*, por. p. dial. *puchać* 'wydawać głos (o puchaczu)', a także np. ukr. *púhu* imitujące głos puchacza oraz podobne nazwy ptaka: niem. *Uhu* 'puchacz' (imitacja głosu *puhu, uhu*), łac. *būbo* 'ts.', gr. *búas* 'ts.'.

puchar (daw. od XVIII w. pisane *puhar*) 'rodzaj kielicha'. Zapewne zapożyczenie (bezpośrednie lub pośrednie) z węg. *pohár* 'ts.', z którego też ukr. dial. *puhár / pohár* 'puchar', słc. *pohár* 'ts.; kieliszek; szklanka; słój', por. też ch./s. *pѐhār / pèhār*, słwń. *péhar* 'puchar'. Źródłem tych wyrazów jest jakiś romański kontynuant łac. lud. **bicārium* 'puchar' bądź zapożyczone stąd stwniem. *behhari*, śrwniem. *becher* (dziś niem. *Becher*) 'puchar, kielich; kubek' (ostatecznym źródłem było gr. *bīkos* 'gliniany dzban z rączką').

puchnąć od XVI w. (ale *opuchnąć, opuchły* od XV w.) 'stawać się obrzękniętym, nabrzmiewać'; z przedr. *opuchnąć, spuchnąć*. Ogsł.: cz. *puchnout* 'puchnąć', r. *púchnut'* 'puchnąć, nabrzmiewać', ch./s. *púhnuti* 'dmuchnąć, zadąć; powiać'. Psł. **puchnǫti* 'zacząć dmuchać, dąć; stawać się napęczniałym, nabrzmiałym', czas. inchoat. od psł. **puchati* 'chuchać, dmuchać; ciężko oddychać, sapać; pęcznieć, nadymać się' (por. p. daw. od XVI w. *puchać* 'chuchać, zionąć', dial. 'dmuchać; wiać, o wietrze; wąchać', stp. XV w. *opuchać* 'nabrzmiewać, puchnąć', dł. *puchaś* 'chuchać silnie, dmuchać, nadmuchiwać; nadymać', 'rozdymać się, pęcznieć', przen. 'chełpić się, chwalić się; gniewać się, złościć się', r. dial. *puchát'* 'nadymać się, pęcznieć', ch./s. *púhati, pûšēm / pûhām* 'dmuchać, dąć; trąbić; wiać; sapać'). Podstawowy czas. **puchati* pokrewny z lit. *pūsti, pučiù* 'dąć, wiać', *pùsti, puntù* 'nadymać', od pie. **peu̯-s-* (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **peu̯- / *pū-* 'dąć, nadymać (się), puchnąć'). — Od imiesłowu *opuchły*: *opuchlizna*, daw. *opuchlina*.

pudło I od XV w. 'duże pudełko, rodzaj skrzynki', 'część pojazdu', stp. 'skrzynka z lekkiego materiału służąca do przechowywania drobniejszych przedmiotów', 'naczynie na miód, jednostka objętości', dial. 'rodzaj podłużnej skrzyni', *pudla* 'skrzynia we młynie', kasz. *pudło* 'pudło', słowiń. 'drewniane naczynie do zawieszania'; zdr. *pudełko*. Por. cz. dial. *pudlo* 'miarka ziarna, małe naczynie z kory na jagody, z drewna na bryndzę',

słc. dial. *pudlo* 'skrzynka dawnych wędrownych handlarzy' (z polskiego ukr. dial. *púdlo* 'pudło', daw. i dial. *pudélko* 'szkatułka'). Zapożyczenie ze śrdniem. *pudel* 'puszka, torba', por. niem. dial. (na Pomorzu) *Pudel* 'czworokątne naczynie drewniane'.

pudło II od XVIII w. 'niecelny strzał', *pudłować* od XVIII w. 'chybiać w strzelaniu', *spudłować*. Zapożyczenia z niem. myśl. *Pudel* 'chybienie' (które ma pochodzić z niem. reg. *Prudel* 'ts.', a to w związku z niem. reg. *prudeln* 'tarzać się'), *pudeln* 'pudłować'.

pukać od XVIII w. 'lekko stukać, kołatać; strzelać, trzaskać', przest. 'hałasować; awanturować się', daw. też 'pękać', stp. XV w. *pukać się* 'pękać, rozwijać się (o pączkach)' (też *rozpukać się* 'pękać, rozrywać się', *rozpuknąć się* 'pęknąć, rozerwać się'), dial. 'stukać' (*pukać nogami* 'tupać'), 'pękać', *pukać (się)* 'zacząć się rozwijać (o pączkach drzew)'; z przedr. *zapukać*. Odpowiedniki zob. *pękać*, na *-u-* jednoznacznie wskazuje tylko bg. *púkam* 'powodować pęknięcie, tłuc, rozbijać; pękać, trzeszczeć, trzaskać, huczeć; strzelać, pukać', pot. 'umierać, zdychać; żreć', lud. 'przypiekać kukurydzę na silnym ogniu aż do popękania ziaren'. Odmianka fonetyczna psł. **pǫkati* 'pękać z trzaskiem' > 'trzaskać, stukać', ze starą obocznością rdzennego **ǫ* / **u*. Zob. *rozpuk*.

pulchny od XVIII w. 'mający budowę gąbczastą; miękki, delikatny', z przestawką spółgłosek (*lch* < *chl*) z wcześniejszej (XV–XVII w.) postaci *puchlny* od XV w. 'świeżo przekopany, wzruszony, miękki (o ziemi)'. Przym. z przyr. *-ny* od *puchły* (por. dial. *puchły* 'pulchny, o pieczywie', *puchli* 'sypki, o ziemi', z przestawką *pulchy* 'pulchny', cz. *pouchlý* 'jałowy, płony, próżny', dial. *púchlý* 'pulchny', r. *púchlyj* 'pulchny; tłusty', cs. *puchlъ* 'pusty, wydrążony'), imiesłowu od *puchnąć* (zob.). — Od tego *spulchnić*.

pułap od XVI w. 'drewniany strop, sufit', stp. XV w. *połap* 'strop, powała', w XVI w. *połap* / *pułap* 'sufit, strop', dial. *połap* / *pólap* / *pułap* 'sufit z desek leżących na poprzecznych belkach'. Pierwotna postać *połap* to zapewne półkalka niem. *Vorlaube* 'podcień' (z tłumaczeniem niem. *vor-* 'przez' jako *po-*), por. niem. *Laube* 'podcień; altanka', śrwniem. *loube* 'podcień, przykryta sala, przedsionek; galeria'; lepiej wyrazowi niem. odpowiada dial. kuj. *przyłap* 'okap chaty wysunięty na przód, wsparty na słupie', koc. 'przybudówka do przechowywania narzędzi rolniczych, często bez drzwi, kasz. *přiłapa* 'przybudówka do pomieszczenia wozów i narzędzi rolniczych'.

pułapka od XVI w. (daw. *połapka*) 'urządzenie do chwytania drobnych zwierząt', dial. *połapka* / *pułapka* 'łapka na myszy, szczury', daw. XVII–XVIII w. *połapa* 'sidło na ptaki'. Od czas. przedrostkowego *połapać* / *połapic* 'schwytać, pojmać' (zob. *łapać*), por. stp. XV w. *łapa* 'potrzask, pułapka', *łapka* 'ts.', utworzone od *łapać*.

pułk od XVI w., najpierw (od drugiej połowy XVI w.) *pol(e)k* i *pul(e)k*, potem *pólk* 'duży, samodzielny oddział wojska'. Jak wskazuje *oł* (> *ół* > *uł*), zapożyczenie ze strus. *polkъ* 'wojsko, siły wojskowe; duży oddział wojskowy; wyprawa wojenna; bitwa, bój', por. r. *polk* 'jednostka wojskowa, pułk', daw. 'tłum, horda, gromada', 'wyprawa wojenna', 'bój, bitwa', dial. 'obóz', cz. *pluk* 'pułk', 'tłum, ciżba, mnóstwo', przest. 'zastęp wojska w ogóle', scs. *plъkъ* 'gromada ludzi, tłum; lud', ch./s. *pûk* 'lud; pospólstwo'. Psł. **pḷkъ* 'gromada ludzi', zapożyczone z germ. **fulka-* n 'lud, ludzie, zbrojni ludzie', por. stwniem. *folk* (niem. *Volk*), stang. *folc* 'tłum, gromada ludzi'. Rodzimy polski kontynuant tego wyrazu miał postać †*pełk*, poświadczoną w średniowiecznych imionach *Świętopełk* od XIII w., *Przedpełk* od XIII w., *Pełko* od XV w. oraz w utworzonych od imion nazwach miejscowych *Pełki*, *Pełczyn*, *Przedpełce*. — Od tego *pułkowy*, *pułkownik*.

purchawka od XVI w. 'grzyb Lycoperdon', przen. 'pogardliwie o człowieku zarozumiałym, pyszałku', daw. w XVI w. 'ropień gruczołów na szyi, skrofuły', w XVIII w. 'nabrzmiałość na stawach', stp. XV w. *parchawka* 'grzyb Lycoperdon bovista' (por. daw. i dial. *parchawica* 'ts.', u Lindego też 'ropucha'), dial. *purchawka* / *pruchawka* / *porchówka* / *pyrchówka* 'ts.' (też 'poduszka'), kasz. *purchawka* / *purchówka* / *purchawica* 'purchawka'. Por. cz. *prchavka* 'roślina Ephemerum serratum', r. dial. *pórchovka*

'purchawka', słwń. *přhavka* 'dojrzała, miękka gruszka', a także dł. *parchajca* 'purchawka', gł. *perchawica* 'ts.', r. dial. *porochovíca* 'ts.', s. *přhavica* 'ts.'. Pierwotne zdr. od psł. **pr̥chava* (por. p. dial. *purchawa* 'purchawka', kasz. *purchawa* 'ts.', dł. dial. *perchawa* 'ts.', gł. *porchawa* 'ts.'), skonkretyzowanej nazwy czynności od psł. **pr̥chati* (/ *pŕ̥chati*) 'parskać, prychać, furkotać' i 'rozsypywać się, rozpraszać się, pierzchać' (por. p. kresowe *parchać* 'parskać', gł. *porchać* 'parskać, fukać, prychać', r. *porcháť* 'fruwać'; zob. *pierzchać*), z przyr. **-ava*. Pierwotne znaczenie 'pryskanie, tryskanie, sypanie się', wtórnie 'to, co tryska, pryska, sypie się'. Dawne polskie znaczenia 'ropień, skrofuły', 'nabrzmiałość' nawiązują do charakterystycznego wyglądu purchawki.

pustelnik od 1500 r. 'człowiek żyjący w odosobnieniu z pobudek religijnych, eremita', wcześniej stp. XV w. *pustenik* 'ts.'. Zapożyczenie ze stcz. *pústedlník* / *pústenník* / *pústeník* / *pústevník* 'ts.' (dziś cz. *poustevník* 'ts.'), którego źródłem było chyba scs. *pustynьnikъ* 'ts.' (od scs. *pustyńi* 'pustkowie, pustynia; pustelnia', zob. *pustynia*). Do tego dotworzone *pustelnia* od XIX w. 'erem' (por. cz. *poustevna* 'ts.').

pustoszyć od XVI w. (ale z przedrostkami od XV w.) 'zamieniać w pustkowie, dewastować, niszczyć'; z przedr. *spustoszyć*; też *pustoszeć* od XVI w. 'stawać się pustym', *opustoszeć* 'stać się pustym'. Wyraz polski zapewne przejęty ze wschsł., skoro XV-wieczne poświadczenia czas. przedrostkowych pochodzą przeważnie z dokumentów odnoszących się do Rusi Czerwonej: *opustoszyć* 'wyciąć, zniszczyć (las)', *spustoszyć* 'uczynić pustym, zniszczyć' (*spustoszenie* 'zniszczenie, ruina'), *wspustoszyć* 'opuścić, porzucić (dom)', *wypustoszyć* 'zamienić na pustkę, zniszczyć'. Por. strus. *pustošiti* XIII w. 'niszczyć, rujnować', cz. *pustošit* 'pustoszyć, dewastować, niszczyć', ch./s. *pustòšiti* 'pustoszyć, niszczyć, rujnować'. Czas. odrzecz. od słow. **pustošь*, por. strus. *pustošь* 'niezasiedlona ziemia', r. *pústoš'* ż 'pustkowie, ugór', ukr. reg. *pústóš* 'pustkowie', scs. *pustošь* ż 'pustkowie, pustka', ch./s. *pȕstoš* ż 'pustkowie, pustynia'; z ukr. zapożyczone p. przest. *pustosz* ż 'miejsce puste, niezaludnione, pustkowie', z br. też dial. (z Litwy i okolic Augustowa) *pustosz* 'miejsce nie zajęte pod uprawę; domostwo nie zamieszkane i gospodarstwo opuszczone'. Podstawowe **pustošь* od psł. **pustъ* 'opuszczony, opróżniony, niczym nie zapełniony, nie napełniony' (zob. *pusty*), z przyr. **-ošь*.

pustułka od XVI w. 'gatunek sokoła, Falco tinnunculus', stp. od XV w. *pustołka* / *postołka* 'ts.'. Por. stcz. *postolka*, cz. *poštolka*, słwń. *postólka*, r. *pustel'gá*, dial. *pustergá*, ukr. *pusteľhá*, dial. *pustoľhá* / *postiľhá*, br. *pustaľhá* 'pustułka'. Wobec zróżnicowania słow. form niepewna pierwotna postać i etymologia. Charakterystyczną cechą tego ptaka jest częste zawisanie w powietrzu (w czasie wypatrywania ofiary) w jednym miejscu, z trzepotaniem skrzydłami, może więc należy łączyć z psł. **postati* 'stanąć, zatrzymać się' (zob. *stać* I), w takim przypadku pierwotną postacią byłaby *†postola*, derywat z przyr. **-ola* (jak w psł. **gomola*, zob. *gomółka*), zdr. **postolъka*; wyraz ulegał przekształceniom głównie przez skojarzenie z przym. *pusty* (we wschsł. niejasne są postaci przyrostków).

pusty od XIV w. 'niczym nie napełniony, niczego nie zawierający', przen. 'nie mający wartości, bezcelowy, jałowy, czczy', 'wesoły, lekkomyślny, beztroski', stp. 'nie zamieszkany, bezludny, pustynny', 'zniszczony, spustoszony', 'opustoszały', 'nie mający dzieci, spadkobierców', 'pozbawiony pomocy, opuszczony, zapomniany', 'swawolny, lekkomyślny, nieposkromiony, dziki', *pusta wieczerza*, *pusty wieczór* 'nocne czuwanie przy zmarłym' (por. kasz. *pustâ noc* 'ts.'), kasz. *pusti* też 'jałowy, nieurodzajny'. Ogsł.: cz. *pustý* 'pusty, opustoszały, opuszczony; rozwiązły, wyuzdany; bezczelny, ordynarny', r. *pustój* 'pusty, próżny; daremny, czczy, płonny', scs. *pustъ* 'pusty, nie zamieszkany, bezludny; opuszczony, samotny'. Psł. **pustъ* 'opuszczony, opróżniony, niczym nie zapełniony, nie napełniony', dokładny odpowiednik w stpr. *pausto-* 'dziki' (w złożeniu *pausto-catto* 'dziki kot'), dalej pokrewne ze stpr. *paustre* 'pustkowie, pustynia', od pie. **pau̯s-* 'wypuścić, opróżnić' (por. np. gr. *paúō* [< **paúsō*]

'zatrzymuję, powstrzymuję'), z przyr. *-to-. — Od tego *pustka* → *pustkowie*. Zob. *pustoszyć, pustynia, puszcza, puścić*.

pustynia od XIV w. 'obszar pozbawiony widocznych przejawów życia, pozbawiony opadów', 'pustkowie, ziemia nie zamieszkana, nie uprawiana' (w tym znaczeniu już w stp.), dial. 'miejsce gołe, puste', koc. 'duża izba przeznaczona na uroczystości rodzinne', kasz. *pustińa* 'pole nieurodzajne, nie obsiane', 'duża izba przeznaczona dla dzieci'. Por. r. *pustýnja* 'pustynia', *pústynja / pústyn'* ż 'pustelnia, erem', scs. *pustyńi* 'pustkowie, pustynia; pustelnia', ch./s. *pústinja* 'pustynia; pustka, bezludzie; puszcza'; też cz. *pustina* 'pustkowie'. Psł. **pustyńi* 'pusty, nie zamieszkany teren, pustka, pustkowie', od psł. przym. **pustъ* 'opuszczony, opróżniony, niczym nie zapełniony, nie napełniony' (zob. *pusty*), z przyr. **-yńi* (co do budowy por. *jaskinia*).

puszcza od XIV w. 'las pierwotny; większy kompleks leśny', daw. 'las, bór', stp. też 'pustynia', w XVI w. 'miejsce samotne; pustelnia'. Por. stcz. *púščě / púšč* 'pustynia; pustkowie; samotnia, dziś cz. *poušť* 'pustynia; pustkowie', r. *púšča* 'puszcza', słwń. *púšča* 'opuszczone, nieuprawne pole; opuszczony ul'. Psł. **pušča* [< **pust-ja*] 'to, co jest puste, pusty, nie zamieszkany teren, pustkowie', od psł. przym. **pustъ* 'opuszczony, opróżniony, niczym nie zapełniony, nie napełniony' (zob. *pusty*), z przyr. **-ja* (co do budowy por. *susza*).

puszczyk od XV w. 'gatunek sowy, Strix aluco', dial. *puszcz* i *puszczyk* także 'puchacz' (z polskiego zapożyczone cz. *puštík*, ukr. *púščyk*). Pochodzenia dźwkn. od głosu ptaka, odzywającego się donośnym, szybko powtarzanym *hu, hu, huuu*, słyszanym chyba jako *pu* lub podobnie, na co wskazuje p. dial. *puczyć* 'wydawać głos (o puszczyku i sowie)'. Mało prawdopodobny przyjmowany nieraz związek z *puszcza* (zob.), jakoby 'ptak żyjący w puszczy', gdyż takie nazwanie mogłoby przysługiwać wielu różnym gatunkom ptaków.

puszka od XV w. 'rodzaj pudełka, zwykle z przykrywką; rodzaj szczelnego, jednostkowego opakowania', 'skarbonka', stp. 'skrzynka, pudełko'. Por. stcz. *puška* 'naczynie, puszka', br. *púška* 'puszka', słwń. *púša* 'szkatułka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *bhüse* 'szkatułka; czarodziejska szkatułka; żelazne okucia; działo', stwniem. (baw.) *puhsa* 'szkatułka', co z łac. *buxis, buxidis* 'pudełeczko, szkatułka, pojemniczek, zwłaszcza na maści itp.' (pierwotnie 'pudełeczko z drewna bukszpanowego', od łac. *buxus* 'bukszpan').

puszyć od XVI w. 'czynić puszystym, stroszyć, nadymać', *puszyć się* 'stroszyć pióra (o ptakach)', przen. 'być dumnym z czegoś, wynosić się nad innych, pysznić się', daw. i dial. 'rozdymać', dial. też 'pachnieć', kasz. *pušëc* 'sapać'; z przedr. *napuszyć się*. Por. cz. *pušit se* 'pysznić się', r. *pušíť* 'nastroszać', ukr. *pušýty* 'spulchniać ziemię', pot. 'czynić miękkim, puchatym', dial. 'nadymać, rozdymać', ch./s. *pùšiti* 'palić tytoń; dymić'. Psł. **pušiti* 'powodować, że się coś nadyma, rozdyma, staje puszystym', czas. kauzat. od psł. **puchati* 'chuchać, dmuchać; ciężko oddychać, sapać; pęcznieć, nadymać się', **puchnǫti* 'zacząć dmuchać, dąć; stawać się napęczniałym, nabrzmiałym' (zob. *puchnąć*).

puścić *puszczę* od XIV w. 'przestać trzymać ręką', 'sprawić, by coś leciało, poruszało się; uruchomić', 'pozwolić odejść, wydostać się, zwolnić; pozwolić wejść, dostać się gdzieś', 'wydać, wypuścić z siebie, wydalić'; z przedr. *dopuścić, napuścić, odpuścić, opuścić, popuścić, podpuścić, przepuścić, przypuścić, rozpuścić, spuścić, upuścić, wpuścić, wypuścić, zapuścić*; wielokr. *puszczać*, z przedr. np. *dopuszczać, opuszczać, wpuszczać, wypuszczać*. Ogsł.: cz. *pustit* 'puścić, wypuścić, zapuścić', r. *pustíť* 'puścić', scs. *pustiti* 'puścić, wypuścić, uwolnić; opuścić; wydać z siebie, wypuścić; posłać, wysłać'. Psł. **pustiti* 'wypuścić, uwolnić, zwolnić, przestać coś lub kogoś trzymać', czas. odprzym. od psł. **pustъ* 'opuszczony, opróżniony, niczym nie zapełniony, nie napełniony' (zob. *pusty*), pierwotne znaczenie zapewne 'uczynić pustym, opuścić, opróżnić'. — Od czas. przedrostkowych *opust* (por. stp. XIV w. *opusta* 'przepust, przejazd przez zastawę', dial. 'opuszczenie, zaniedbanie, np. gospodarstwa'), *przepust, spust, upust* (stp. od XIV w., dziś dial. *upust* i *upusta* 'urządzenie regulu-

jące wypływ wody ze stawu lub potoku'), *wpust; przepustka, wypustka*. Zob. też *odpust, rozpusta, spuścizna*.

pycha od XIV w. 'próżność, wyniosłość, zarozumiałość', stp. też *pych* 'ts.'. Por. dł., gł. *pycha* 'przepych, okazałość, wystawność; klejnoty, biżuteria; stroje', stcz. *pýcha* 'pycha, buta, arogancja; przepych, wystawność', cz. *pýcha* 'pycha; duma', słc. *pycha* 'ts.', a także dł. *pych* 'przepych; klejnoty', stcz. *pych* 'pycha, buta; przepych'. Zachsł. **pycha* / **pychъ* 'buta, pycha', rzeczowniki odczas. od psł. **pychati* 'dyszeć, sapać, dmuchać' (por. dł. *pychaś* 'dyszeć, sapać', stcz. *pýchati* 'być dumnym, zachowywać się butnie', r. *pychát'*, *pyšú* 'płonąć, gorzeć, pałać; buchać żarem; sapać, stękać; tryskać, dyszeć', słwń. *píhati, píšem* 'wiać, dąć; dmuchać, wydmuchiwać; warczeć, mruczeć'). Znaczenie 'buta, pycha' wtórne, powstało z wcześniejszego 'nadmuchanie, nadęcie się' (co do rozwoju znaczenia por. *buta*, kasz. *buχa* 'buta, pycha, zarozumiałość', zob. *buchać*). Podstawowy czas. **pychati* pokrewny z psł. **puchnǫti* (zob. *puchnąć*), prawdopodobnie czas. wielokr. od psł. czas. inchoat. **pъchnǫti*, z typowym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y* (z wcześniejszego **ŭ* → *ū*), por. np. *dychać*. — Od tego *pyszny* od XIV w. 'dumny, wyniosły, zarozumiały' (por. cz. *pyšný* 'pyszny, hardy, zarozumiały; dumny; wspaniały, okazały') → *pysznić się* od XV w. 'być pysznym, wynosić się, wywyższać się'.

pył od XVI w. 'drobniutkie sproszkowane ziarenka ziemi, piasku itp. unoszące się w powietrzu, kurz', dial. też 'popiół ze słomy', 'pyłek kwiatowy'; zdr. *pyłek*. Odpowiedniki tylko we wschsł. (cz. *pyl*, słc. *pyl'* zapożyczone z rosyjskiego lub polskiego): r. *pyl* 'zapał, ferwor, żarliwość, uniesienie', przest. i dial. 'silny żar, płomień', ukr. *pyl* 'kurz', 'pyłek kwiatowy', br. *pyl* 'kurz', dial. 'drobne włókienka unoszące się w powietrzu przy obróbce lnu; puszek powstający przy tkaniu', 'gniew, rozdrażnienie'; por. też r. *pyl'* ż 'pył, kurz, proch', 'pyłek kwiatowy', dial. 'zamieć, kurzawa śnieżna', 'piana na wodzie powstająca w czasie burzy'. Psł. dial. **pylъ* 'drobinki czegoś unoszące się w powietrzu, niesione przez wiatr', z pierwotnego **pū-lo-* od pie. **pū-* 'dąć, dmuchać'. — Od tego *pylić* 'wzniecać, rozsiewać pył; pokrywać pyłem, kurzem', 'wysypywać pyłek z pylników (o roślinach)', *opylić, rozpylić, zapylić*.

pysk od XV w. 'przednia część głowy zwierząt z otworem gębowym; sam otwór gębowy', wulg. 'o twarzy ludzkiej', stp. 'morda zwierzęcia, ryj świni' (też w nazwach roślin, np. *świni pysk, psi pysk* 'rozchodnik'), dial. 'pysk świni', 'pysk krowy', 'pysk innych zwierząt domowych', *pyski* mn 'policzki', 'nosy płóz sań', kasz. *pësk* 'pysk zwierząt; ludzka twarz, policzki, usta'; zdr. *pyszczek*. Płnsł. i słwń.: dł. *pysk* 'ryj, morda', dial. 'dziób ptasi', gł. *pysk* 'dziób; pysk, morda', stcz. *pysk* 'warga; pysk, ryj; ryjek', cz. *pysk* 'warga; pysk zwierząt', przen. 'gęba', słc. *pysk* 'wargi zwierząt, pysk; wargi sromowe', pot. 'pysk, gęba', r. dial. *pysk* 'morda', ukr. *pýsok* 'morda zwierzęcia, twarz człowieka', br. dial. *pysk* 'twarz', *pýska* ż 'policzek, uderzenie', słwń. daw. *píski* m mn 'wargi sromowe (alae matricis)'. Psł. dial. **pyskъ* 'przednia część głowy zwierząt z otworem gębowym, ryj, dziób, wargi', przypuszczalnie rzecz. odczas. od psł. **pyskati* czy **pyščati*, na które może wskazywać r. dial. *pýščit'* 'napychać, nadymać, wydymać', *pýščit'sja* 'pęcznieć, nadymać się', pokrewnego z psł. **pychati* 'dyszeć, sapać, dmuchać' (zob. *pycha*), z pierwotnego **pū-sk-* od pie. **pū-* 'dąć, nadymać (się), puchnąć' (zob. *puchnąć*). Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'coś nadętego, wydętego' (stąd 'zwierzęce wargi, otwór gębowy z wargami, ryj' > 'przednia część głowy zwierząt'), najbliższym pokrewnym wyrazem jest więc lit. *pū̃škas* 'pęcherz, wągier' (pierwotnie chyba 'coś wydętego'). — Od tego *pyskować* (stp. XV w. *wspyskować* 'wykrzykiwać, wywrzaskiwać'); *pyskaty*.

pytać od XIV w. 'zwracać się do kogoś w formie wymagającej odpowiedzi', przest. 'szukać', *nie pytać* 'nie zważać na coś, nie dbać', dial. 'prosić; żebrać; żądać'; z przedr. *odpytać, napytać (sobie), przepytać, spytać, wypytać, zapytać*; wielokr. *-pytywać*: z przedr. np. *przepytywać, rozpytywać, zapytywać*. Ogsł.: gł. *pytać* 'szukać, poszukiwać; śledzić', stcz. *ptáti* 'pytać; szukać', *pýtati* 'po-

szukiwać', cz. *ptát se* 'pytać, dopytywać się', dial. *pytati* / *pýtati* 'prosić; prosić o rękę', słc. *pýtať* 'prosić o coś; chcieć', *pýtať sa* 'pytać (się); domagać się', r. *pytát'* 'torturować', dial. 'próbować, usiłować, starać się', ukr. *pytáty* 'zadawać pytania', scs. *pytati* 'pytać'. Psł. **pъtati*, **pytajǫ* (czy może **pytati*, **pytajǫ*) 'zwracać się do kogoś w celu otrzymania odpowiedzi, prosić o coś', przypuszczalnie pokrewne z łac. *putō*, *putāre* 'cenić, szacować; zastanawiać się, rozważać; sądzić, mniemać, myśleć', toch. A *put-k-* 'osądzać, rozróżniać, odróżniać', z pie. **pūt-* od pie. pierwiastka **peu̯-* 'badać, pojmować, być rozumnym'. — Od czas. przedrostkowego *popyt* od XIX w.

pyza od XIX w., zwykle *pyzy* mn 'kluski gotowane z tartych surowych ziemniaków i mąki', pot. 'o tłustym, okrągłym dziecku' (*pyzy* mn 'tłuste, okrągłe policzki'), łow. 'nos żubra i łosia', dial. *pyza* / *pyzia* 'kluski w kształcie kulek z tartych ziemniaków, z kaszy gryczanej itd.', w gwarach też *pyza* 'człowiek mający dużą i tłustą twarz, tłuste policzki' (por. stp. nazwę osobową *Pyza* w XV w., *Pyzic* w XIV w., dziś nazwiska, np. *Pyzik*), 'tłuste dziecko', 'pysk'; *pyzaty* 'pełny, tłusty, okrągły'. Zapewne w związku z dł. dial. *pyzeliś se* 'pokrywać się pęcherzykami; tryskać, pryskać', r. pot. *pýžit'sja* 'nadymać się, pysznić się, zadzierać nosa', ukr. dial. *pýzytysja* 'ts.', *napýzytysja* 'nadąć się, udawać ważnego; wypiąć się', tu należy także stp. XV w. *pyzać* 'nie dbać, lekceważyć' (przypuszczalnie z domniemanego wcześniejszego 'nadymać się, zadzierać nosa, okazywać lekceważenie, wzgardę'), *wspyzać* 'zlekceważyć, wzgardzić', dziś pot. *zapyzieć* 'stać się zaniedbanym, zapomnianym, zaskorupiałym w poglądach', *zapyziały* 'niechlujny, zaniedbany, zapuszczony'. Podstawę tych wyrazów stanowił psł. rdzeń **pyz-* z prawdopodobnym pierwotnym znaczeniem 'nadymać (się), pęcznieć, puchnąć' względnie 'coś nadętego, napęczniałego, pękatego', z pie. **pū-ǵ-* / **pū-g-* (por. gr. *pȳgḗ* 'tyłek', stind. *púgaḥ* 'kupa; tłum'). W dalszym pokrewieństwie są (mające inną samogłoskę rdzenną) p. daw. *puź* 'buzia', dial. *puza* 'dziecko o dużej, rumianej twarzy', *puziaty* 'zbyt tłusty na twarzy i zarośnięty', *puzo* 'brzuch', kasz. *puza* 'twarz pucołowata; człowiek otyły, ociężały', 'pęczek piór po bokach głowy kury', gł. *puzor* 'pęcherz', r. *puzýr'* 'ts.', *púzo* 'brzuch', *puzátyj* 'pękaty, opasły, brzuchaty', dial. *púga* 'szerszy koniec jajka', *púgovina* 'wypukłość', z psł. **puz-* / **pug-* < pie. **pou̯-ǵ-* / **pou̯-g-* (por. np. lot. *pàuga* 'poduszka, miękki podkład chomąta', *paũgurs* 'wzgórze, pagórek'), wszystkie od pie. pierwiastka **peu̯-* / **pou̯-* / **pū-* 'nadymać się, puchnąć' (zob. *puchnąć*).

R

rabować od XVIII w.; z przedr. *zrabować*. Por. cz. *rabovat* 'rabować, plądrować; prowadzić gospodarkę rabunkową'. Zapożyczenie z niem. *rauben* 'rabować, porywać; łupić, grabić'. — Od tego *rabunek* → *rabunkowy*; *rabuś*.

rachować od XV w. 'liczyć, obliczać', stp. *rachować się* 'uzgadniać wysokość zapłaty', kasz. *raχovac* / *reχovac* 'liczyć; liczyć na kogoś'; z przedr. *porachować*, *wyrachować*, *zrachować*. Zapożyczenie ze śrwniem. *rechen* 'liczyć, rachować, obliczać' (z oboczną postacią *rechenen*, dziś niem. *rechnen* 'ts.'). Polskie *ra-* w miejsce niem. *re-* w wyniku tendencji do usuwania dialektycznego płn. *re-* pochodzącego z *ra-* (jak *redło* < *radło*), por. *ratować*. — Od tego *rachunek* od 1500 r., stp. 'liczenie, obliczanie' (por. śrwniem. *rech(e)nunge* 'liczenie, rachowanie, obliczanie'); *rachuba* od XV w. 'liczenie, obliczanie,

sposób liczenia' (niezwykła postać przyr. *-u-ba* wskazuje, że podstawę stanowił *rachunek* względnie jego niem. wzorzec); od czas. przedrostkowych *wyrachowanie*; *porachunki*, *rozrachunek*.

raczej od XVI w. 'właściwie, ściśle mówiąc; lepiej, słuszniej, chętniej', z wcześniejszej, od XV w., poświadczonej postaci *radszej* 'ściśle mówiąc, właściwie', st. wyższego od przysł. *rado* 'chętnie, z ochotą, z przyjemnością' (zob. *rad*), por. stp. XV w. *radniej* 'raczej, lepiej; chętniej'.

raczyć od XIV w. 'częstować, ugaszczać, podejmować gościnnie', przest. (dziś ironiczne) 'chcieć coś zrobić, uczynić coś z łaski', stp. 'chcieć, życzyć sobie', daw. XVI w. też 'woleć', 'sprzyjać', 'cenić, poważać', dial. *raczyć się* 'częstować się, ucztować', kasz. *račëc* 'zapraszać na wesele lub na czuwanie przy zmarłym i na pogrzeb; częstować, zapraszać do jedzenia'; z przedr. *uraczyć* 'poczęstować czymś ulubionym, przyjąć kogoś obfitym, smacznym jedzeniem'. Ogsł.: cz. *ráčit* 'raczyć, życzyć sobie, chcieć', r. dial. *ráčit'* 'chcieć, usiłować', scs. *račiti* 'mieć chęć, chcieć'. Psł. **račiti* 'mieć chęć, chcieć, życzyć sobie', od rdzenia **rōk-* związanego z **rěk-* (poświadczonym w psł. **rěčь*, zob. *rzecz* i np. lit. *rė̃kti*, *rėkiù* 'krzyczeć'), ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **rek-* 'krzyczeć, mówić'. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'krzyczeć, wołać o coś, mówić o czymś' > 'życzyć sobie czegoś, chcieć czegoś'. Niepewny związek z bliskimi znaczeniowo wyrazami germ.: stwniem. *(gi)ruochan* 'troszczyć się, dbać', niem. *geruhen* 'raczyć, łaskawie zechcieć', ang. *reck* 'dbać, troszczyć się', opartymi na pie. **reg-*.

rad od XIV w. 'zadowolony, ucieszony, uszczęśliwiony, kontent; chętny, skłonny, gotów', stp. 'chętnie, z ochotą, z własnej woli coś czyniący', *być rad* 'być zadowolonym, cieszyć się', w funkcji przysł. 'łatwo, zwykle, często'; przysł. *rado* od XV w. 'chętnie, z ochotą, z przyjemnością' (zob. też *raczej*). Ogsł.: cz. *rád* 'zadowolony, kontent', *mít rád* 'kochać, lubić', jako przysł. *rád* 'chętnie, z chęcią', r. *rad* 'zadowolony, kontent; chętny, gotów', scs. *radъ* 'zadowolony, kontent'. Psł. **radъ* 'zadowolony, radosny', zapewne prapokrewne ze stang. *rōt* 'radosny, wesoły', *ā-rētan* 'rozweselić', stisl. *rǿtask* 'stawać się wesołym', od pie. **rēd-* 'rozweselić; radosny'. Zob. *radość*, *radować (się)*.

rada od XIV w. (stp. też *reda*) 'zgromadzenie obradujące, instytucja doradcza lub decydująca w pewnych sprawach', 'to, co się doradza, porada', stp. także 'myśl, zamysł, postanowienie', 'radzenie nad czymś, obrady, narada, przedmiot narady'. Por. dł., gł. *rada* 'rada (miejska); radca, rajca; porada; narada, obrady', cz. *rada* 'rada; porada', słc. *rada* 'komitet, rada, kolegium; porada'. Zachsł. **rada* w znaczeniu 'zespół ludzi, zgromadzenie doradcze' to zapewne zapożyczenie ze stwniem. *rāt*, stsas. *rād* 'rada, zgromadzenie' (dziś niem. *Rat* 'radca; rada, zgromadzenie; porada'). W pozostałych znaczeniach może rzecz. odczas. od *radzić* (zob.). Zob. *rajca*.

radło od XIV w. (stp. i dial. płn. też *redło*, z gwarowym rozwojem *ra-* > *re-*) 'prymitywne drewniane narzędzie do orania', nowsze 'rodzaj pługa do obsypywania roślin, płużek', dial. też 'narzędzie do spulchniania ziemi i wyrywania perzu; żelazny pazur w takim narzędziu', 'lemiesz u płużka', 'konar drzewa', 'stary, bezużyteczny przedmiot'; stp. od XIII w. w specjalnym znaczeniu 'jednostka miary powierzchni ziemi'. Ogsł.: cz. *rádlo* 'dawne narzędzie do orania z radlicą, które tylko rozcina glebę; pług z dwoma skrzydłami, rozgarniający ziemię na dwie strony', r. *rálo* 'radło', dial. 'lemiesz', 'rodzaj brony', scs. *ralo* 'pług'. Psł. **ordlo* 'pierwotny prymitywny przyrząd do orania (sporządzany z odpowiednio dobranego rozwidlonego drzewa)', nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od pierwotnego psł. **orti* 'orać' (zob. *orać*), mająca bliskie odpowiedniki w bałt.: lit. *árklas* 'socha, pług', łot. *ar̃klis* 'pług', por. też np. łac. *arātrum* 'pług', gr. *áratron* 'ts.' (wyrazy te zawierają pie. przyr. **-tro-*).

radość od XIV w. Ogsł.: cz. *radost*, r. *rádost'*, scs. *radostь*. Psł. **radostь* 'zadowolenie, rozradowanie, wesoły nastrój', rzecz. abstr. z przyr. **-ostь* od psł. przym. **radъ* (zob. *rad*). — Od tego *radosny* (stp. XV w. *radostny*, por. stp. XV w. *radościen* 'radosny').

radować (się) od XIV w.; z przedr. *uradować się, uradowany*. Ogsł.: cz. *radovat se*, r. *rádovat'(sja)*, scs. *radovati sę*. Psł. **radovati* 'sprawiać radość, cieszyć', **radovati sę* 'cieszyć się, odczuwać radość', czas. odprzym. od psł. **radъ* (zob. *rad*), utworzony jak np. *miłować* (zob. *miły*).

radzić od XIV w. 'obradować, debatować, naradzać się', 'udzielać rad, porad, doradzać, zalecać', 'szukać sposobu, rady', *radzić sobie* 'znajdować na coś sposób, dawać sobie radę'; z przedr. *doradzić, naradzić się, poradzić, zaradzić*; wielokr. *-radzać*: z przedr. *doradzać, naradzać się*. Por. gł. *radźić* 'radzić, doradzać', *radźić so* 'udawać się, osiągać powodzenie', cz. *radit* 'radzić', słc. *radiť* 'radzić, doradzać; polecać, zalecać'. Czas. odrzecz. od *rada* (zob.), nie można jednak wykluczyć spłynięcia się z kontynuantami psł. **raditi* 'starać się, troszczyć się' (por. np. scs. *raditi, raždǫ* 'troszczyć się, niepokoić się', ch./s. *ráditi, rādīm* 'pracować, robić; zajmować się; postępować; starać się, działać; fermentować, o winie'). — Od tego *radny* 'członek rady' (stp. XV w. 'roztropny, mądry, rozważny'); od czas. przedrostkowych *narada, obrada, obrady* mn (por. p. daw. XVI w. *obradzić co* 'obmyślić', *obradzić kogo* 'poradzić') → *obradować, porada* od XVI w. 'rada, udzielenie wskazówek' (w XVI w. też 'narada, naradzanie się', 'umiejętność dawania rad, mądrość', 'zamiar, plan; zastanowienie się'); *poradny, nieporadny, zaradny*; *poradnik* (daw. XVI w. 'doradca'). Zob. *rajca*.

raić *raję* od XVI w. (z przedr. *naraić* od XV w.) 'polecać, proponować, rekomendować; swatać', kasz. *rajic* 'swatać'; z przedr. *naraić*, stp. od XV w. 'polecić, nastręczyć'. Czas. wtórnie utworzony od rzecz. *rajca* (zob.), z wydzieleniem rzekomego rdzenia *raj-*.

raj od XIV w. 'rajski ogród', 'niebo, miejsce przebywania po śmierci dusz sprawiedliwych'. Ogsł.: cz. *raj*, r. *raj*, scs. *rai*. Psł. **rajь* 'szczęśliwa, błogosławiona kraina', prawdopodobnie zapożyczenie z irańskiego: awest. *rāy-* n 'bogactwo, szczęście', por. też stind. *rayiḥ* / *rā́ḥ* m i ż 'dobro, posiadanie, bogactwo', *ragiḥ* 'dar, posiadanie' (podstawowy czas.: stind. *rā́ti* 'daje, pożycza'). Prawdopodobnie jedno z zapożyczeń staroirańskich z zakresu wierzeń religijnych (por. też np. *bóg, święty*) do psł. Wyraz znany był niewątpliwie pogańskim Słowianom w przypuszczalnym pierwotnym znaczeniu 'miejsce (kraina), gdzie panuje bogactwo, szczęście'; powszechne w językach słow. znaczenie 'miejsce przebywania po śmierci dusz błogosławionych, niebo' powstało na gruncie chrześcijańskim. Przyjmowana nieraz rodzimość psł. **rajь* i jego pokrewieństwo z wyrazami irańskimi i indyjskimi mniej prawdopodobne. — Od tego *rajski*.

rajca od XV w. 'członek rady miejskiej', *radca* od XV w. 'urzędnik odpowiedzialny za pewien dział', *radca prawny* 'doradca prawny', stp. od XV w. *radca / radźca / radźsa / rajdźca / rajdca / rajca* 'doradca', 'członek rady (miejskiej)'. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-ca* od *radzić* (zob.). Pierwotna postać *radźca*, w której grupa spółgłoskowa *dźc* > *ćc* ulegała różnym odpodobnieniom, w tym w *jćc* > *jc* (*rajca*; por. *ojciec*), *jćc* > *jtc* > *tc* (ortograficznie *dc*: *radca*). Zob. *raić*.

rak od XV w. 'skorupiak Astacus', nowszy od XVIII w. termin medyczny 'nowotwór złośliwy', 'schorzenie rośliny, narośl, rozrośnięta tkanka rośliny', także w różnych znaczeniach technicznych, np. *raki* mn 'żelazne klamry ułatwiające wchodzenie na słupy, drzewa, wspinaczkę', daw. XVIII w. 'urządzenie na statku, do którego przymocowuje się żagiel', dial. *rak* (płn. *rek*) też np. 'kawał drewna przymocowanego do osi wozu, służącego do zakładania orczyka', kasz. *rek* 'rak; nowotwór złośliwy; schorzenie drzewa'; zdr. *raczek*. Ogsł.: cz. *rak*, r. *rak*, ch./s. *ràk*. Niepewna pierwotna postać, zwykle rekonstruuje się psł. **rakъ*, ale nie można wykluczyć prapostaci **orkъ* z intonacją akutową (pod którą ogsł. rozwój **ăr-* > **rā-*, jak np. w psł. **ormo*, zob. *ramię*), prawdopodobne psł. znaczenie 'skorupiak słodkowodny Astacus, rak'. Bez pewnej etymologii; z różnych prób wiązania z rozmaitymi wyrazami ie. (np. gr. *karkínos* 'rak') najbardziej realistyczne wydaje się łączenie z lit. *erkė* / *árkė* 'kleszcz; drewniany kozioł', łot. *ērce* 'kleszcz bydlęcy; drewniany kozioł', łac. *ricinus* 'kleszcz'

i dalej z łac. *arcus* 'łuk; zakrzywienie, sklepienie', *arcuātus* 'kabłąkowato zakrzywiony, łukowaty', od pie. **arkᵘ̯-* 'coś wygiętego, wygięcie'. W takim razie psł. **orkъ* z etymologicznym znaczeniem 'coś wygiętego' w nawiązaniu do kształtu charakterystycznych, wielkich szczypców raka. Znaczenie '(złośliwy) nowotwór' nowsze, powstało w poszczególnych językach słow. pod wpływem łac. *cancer* 'rak; nowotwór', niem. *Krebs* 'ts.', dla których wzór stanowiło gr. *karkínos* 'rak', wtórnie 'złośliwy nowotwór', na podstawie wyobrażeń, że nowotwór pożera zaatakowany organ jak rak swą ofiarę.

rama od XIV w., stp. też *ram*; zdr. *ramka*. Por. dł. *ram*, gł. *rama*, cz. *rám*. Zapożyczenie ze śrwniem. *ram(e)* 'podpora, podpórka, stojak, stelaż, ramy; rama do haftowania, do tkania' (dziś niem. *Rahmen* 'rama, obramowanie'). — Od tego *obramować*, *obramowanie*.

ramię *ramienia* od XIV w. 'staw łączący łopatkę z barkiem, bark; część ręki od barku do stawu łokciowego, ręka', dial. też *ramień*; zdr. *ramiączko*. Ogsł.: cz. *rameno*, książk. *ramě*, r. daw. *rámo*, scs. *ramo*, ch./s. *rȁme*, *rȁmena* 'ramię'. Psł. **ormo*, wtórnie **ormę*, **ormene* 'ramię', pokrewne ze stpr. *irmo* 'ramię', goc. *arms* 'ręka', niem. *Arm* 'ramię, ręka', łac. *armus* 'ramię; łopatka', awest. *arəma* 'ręka, ramię', wszystkie z pie. **arəmo-* 'ręka, ramię'.

rana od XIV w. 'uszkodzenie ciała; pęknięcie, uszkodzenie tkanki rośliny', stp. 'cios, uderzenie; ślad na ciele po uderzeniu, uszkodzenie ciała na skutek uderzenia', wyjątkowo 'blizna'; zdr. *ranka*. Ogsł.: cz. *rána* 'rana; głębokie uszkodzenie tkanki rośliny', 'uderzenie; hałas spowodowany przez uderzenie', przen. 'klęska, nieszczęście', r. *rána* 'rana', scs. *rana* 'rana; cios, raz', przen. 'strapienie, cierpienie'. Psł. **rana* [< **u̯rō-nā*] (z regularnym uproszczeniem nagłosowego **u̯r-* > **r-*) 'głębokie zranienie, uszkodzenie ciała, rana', z bliskim odpowiednikiem w stind. *vraṇá-* m, n 'rana, rozdarcie, pęknięcie', por. też alb. *varrë* ż 'rana', *vras* 'zabijam'. Podstawą był pie. pierwiastek **u̯er-* 'rozerwać, zadrasnąć', pierwotnie więc 'rozdarcie, pęknięcie (na ciele)'. — Od tego *ranić*, *zranić*; *ranny* (stp. też *rany*) 'zraniony'.

ranny od XVI w. 'poranny', wcześniej, od XV w., stp. *rany* 'ts.', 'wczesny, wcześniejszy', kasz. *reni* 'poranny, wczesny, wcześnie dojrzewający, wcześnie wstający'. Ogsł.: cz. *raný* 'wczesny', *ranní* 'ranny, poranny', r. *ránnyj* 'wczesny; ranny, poranny', ch./s. *rȁnī* 'wczesny'. Psł. **ranъ* 'wczesny, poranny', przypuszczalnie z pie. **u̯rōd-no-* (nie znanego jednak innym językom ie.), od pie. **u̯erdʰ- / *u̯redʰ-* 'rosnąć, wznosić się' (zob. *ród*), od którego też gr. *órthros* 'świt, brzask'. W takim razie pierwotne byłoby znaczenie 'taki, który jest w czasie wznoszenia się (wschodu) słońca, o świcie, wczesnym rankiem'. Polskie *ranny* może być kontynuantem psł. **ranъ* z nawarstwionym przyr. *-ny* < **-ьnъ* (por. np. *istny*), ale możliwe też, że jest to derywat od rzecz. *rano* (zob.).

rano 'ranek, poranek', od XIV w. przysł. 'na początku dnia, rankiem, z rana', 'wcześnie', stp. też 'następnego dnia, nazajutrz'. Jako rzecz. zachsł.: gł. *ranjo* / *ranje* 'rano, ranek, poranek', cz. *ráno* 'ts.', też słwń. dial. w porannym pozdrowieniu *dobro rano* 'dzień dobry'; poza tym przysł. **rano*: cz. *ráno* 'rano, rankiem', r. *ráno* przysł. 'wcześnie', scs. *rano* przysł. 'wcześnie, rankiem', ch./s. *rȁno* przysł. 'wcześnie, rano'. Urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego psł. przym. **ranъ* 'wczesny' lub przysł. **rano* 'wcześnie, rankiem' (zob. *ranny*). — Od tego *ranek* 'poranek'. Zob. *poranek*.

raróg od XV w. 'ptak Falco cherrug', dial. *patrzy jak raróg* 'patrzy jak głupiec', koc. *raróg* / *reróg* 'człowiek natrętny, gość zbyt często się naprzykrzający', kasz. *rârόg* 'raróg', też 'człowiek kapryśny, rozpieszczony'. Płnsł.: cz. *raroh*, ukr. *rárih*, *-roha* (tu może też nazwa morskiego raka: ch. *ràrog* 'homar', dial. czak. *rãrȍg* / *ràrog* 'ts.', jeśli rzeczywiście jest to nazwa drapieżnego ptaka przeniesiona na drapieżnego raka). Psł. **rarogъ* 'raróg', od psł. **rarati* 'wydawać głośne, ostre dźwięki' (por. p. dial. *rarać* 'śpiewać, o skowronku') bądź od rzecz. **rarъ* 'szum' (por. cs. *rarъ* 'dźwięk, hałas'), z przyr. **-ogъ* (co do budowy por. *pieróg*, *twaróg*). Ptak nazwany od wydawanych dźwięków. Czas. **rarati*, rzecz. **rarъ*, od pie. pierwiastka dźwkn. **rā-* 'dźwięczeć, szumieć, huczeć' (od niego też np. r. daw. *rájat'* 'huczeć').

ratować od XVI w. (stp. od XV w. *retować*) 'przyjść z pomocą', dial. płn. (np. koc.) *retować*, kasz. *retovac* / *ratovac* i *retać* 'ratować'; z przedr. *poratować, uratować, wyratować*. Por. dł. *retowaś*, gł. *retować*, stcz. *retovati* 'ratować; pomagać; uwalniać, wybawiać; chronić'. Zapożyczenie ze śrwniem. *retten* 'ratować, uwalniać; gasić (pożar, ogień)', niem. *retten* 'ratować, ocalać'. Zmiana p. *retować* > *ratować* hiperpoprawna, związana z tendencją do usuwania dialektycznego płn. *re-* pochodzącego z *ra-* (jak *redło* < *radło*). — Od tego *ratownik* od XVI w. → *ratownictwo*; *ratunek* od XVI w. (stp. XV w. *ratunk*) 'pomoc w niebezpieczeństwie', kasz. *retënk* / *ratënk* 'ts.' (por. śrwniem. *rettigunge* / *rettunge* 'ratunek, pomoc', niem. *Rettung* 'ratunek').

ratusz od XV w. 'budynek będący siedzibą władz miejskich'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rathûs* (dziś niem. *Rathaus*) 'ratusz', złożenie śrwniem. *rat* 'rada' (zob. *rada*) i *hûs* 'dom', dosłownie 'dom rady (miejskiej)'.

raz od XV w. (stp. też *raza*) 'uderzenie, cios, sztych', 'jeden' (w liczeniu), '-kroć', 'wypadek, zdarzenie', daw. 'czyn, uczynek'; też w funkcji przysł. 'w pewnej chwili, kiedyś; nareszcie, wreszcie, w końcu; definitywnie, ostatecznie', *na razie* 'tymczasem', *od razu* 'bardzo szybko, zaraz, natychmiast'. Ogsł.: cz. *ráz* 'uderzenie, cios, cięcie', 'moment, chwilka', 'charakter, typ, zespół cech charakterystycznych', 'gatunek, rodzaj', 'nacisk', lud. 'kupa, stos', daw. 'odbicie, obraz wybity na monecie', 'bicie (monety)', r. *raz* 'jeden' (w liczeniu '-kroć'), *razý* mn 'ilość, liczba', pot. 'wypadki, zdarzenia', ch./s. *rȃz* 'deseczka do wyrównywania powierzchni mierzonej substancji; poziom'. Psł. **razъ* 'cięcie, uderzenie, cios, sztych', pierwotnie nazwa czynności od psł. czas. **rězati* 'ciąć, rżnąć, przecinać, nacinać' (zob. *rzezać*), z wymianą samogłoski rdzennej **ě* ⇒ **a* (z wcześniejszej wymiany **ē* ⇒ **ō*); por. paralelne formacje: lit. *rúožas* 'kreska, rysa, pręga; nacięcie', łot. *ruõza* 'smuga, pręga; łąka; rząd, szereg; nizina; wąwóz'. — Od wyrażeń przyimkowych przysł. *naraz, wraz, zaraz*.

razem od XVI w. przysł. 'wraz, jednocześnie; łącznie, wspólnie', daw. 'zarazem, jednocześnie', 'nagle'. Por. dł. *z razom* 'łącznie, wspólnie', słc. dial. *razem* 'nagle', a także cz. *ráz* / *raz* przysł. 'nagle, gwałtownie; jednego razu, jeden raz', słc. *ráz* przysł. 'w określonym czasie, pewnego razu; wreszcie, w końcu; rzeczywiście, w ogóle', r. *raz* przysł. 'jednokrotnie; kiedyś, pewnego razu, w pewnym momencie; nagle, raptownie', ukr. *raz* 'jednokrotnie; pewnego razu, jeden raz', br. *raz* 'pewnego razu'. Narzędnik rzecz. *raz* (zob.) w funkcji przysł.

razić *rażę* od XV w. 'obrażać poczucie estetyki, poczucie sprawiedliwości, uczciwości, sprawiać niemiłe wrażenie', 'zbyt silnie działać na wzrok, oślepiać; wywoływać porażenie, paraliż', stp. (dziś poet.) 'bić, uderzać', daw. też 'robić na kimś wrażenie, zwracać uwagę', daw. i dial. 'cuchnąć, śmierdzieć'; z przedr. *narazić, obrazić, porazić, przerazić* 'bardzo przestraszyć, przeszyć strachem' (daw. od XV w. 'wedrzeć się gdzieś, wniknąć, przeniknąć, przebić na wylot'), *wyrazić* (zob.), *zarazić, zrazić*; wielokr. *-rażać*: z przedr.: *narażać, obrażać, porażać, przerażać, wyrażać, zarażać*. Ogsł.: cz. *razit* 'bić, wybijać (pieniądze); torować sobie (drogę)', r. *razít'* 'uderzać, zadawać ciosy', ch./s. *raziti* 'siec, ciąć, zbijać, zwalać, obalać', scs. z przedr. np. *poraziti* 'uderzyć, trafić'. Psł. **raziti*, **rażǫ* 'ciąć, siec, zadawać ciosy, uderzać; ostro oddziaływać na zmysły lub na umysł', archaiczny czas. wielokr. od psł. **rězati* 'ciąć' (zob. *rzezać*), z wymianą rdzennego **ě* ⇒ **a* (jak np. w *leźć* → wielokr. *łazić*). — Od tego *raźny* od XVI w. 'żywy, ochoczy, żwawy, ruchliwy, rzutki' (por. cz. *rázný* 'energiczny, zdecydowany; sprężysty'); od czas. przedrostkowych *porażenie, przerażenie* od XV w. 'uczucie silnego lęku, trwoga', *wyrażenie*; *odraza* od XVIII w. 'uczucie niechęci, wstrętu, obrzydzenia; antypatia', daw. *odraz* 'odbicie' (por. np. ch./s. *òdraz* 'odbicie, odzwierciedlenie, odbijanie się promieni').

rąb *rębu* 'krawędź, brzeg, kant', stp. od XIV w. 'odzież, szata, chusta, bielizna, płótno', daw. *na ręby* 'na odwrót, na nice, na wywrót', kasz. *rǫb* 'szew', 'miejsce połączenia dwu elementów, spojenie; zmarszczka', *rąbë* mn 'odwrotna, lewa strona odzieży; nierówno-

ści na polu', *na rąbė* 'na odwrót; zdr. *rąbek* 'brzeg, skraj (np. chusty, odzieży, płótna), krawędź, kant', przest. 'kawałek, płat cienkiego płótna; cienkie płótno', daw. od XV w. 'cienka biała chusta noszona przez kobiety zamężne pod czepkiem', 'płócienny ubiór kobiecy, cienkie płótno', w gwarach np. 'ręcznik', 'duża chustka perkalowa noszona przez kobiety; chustka na głowę', 'całun', 'skraj, róg (np. fartucha)'. Ogsł.: stcz. *rub* 'szata; chusta', *ruby* mn 'szaty', cz. *rub* 'lewa, odwrotna strona', r. dial. *rub* 'grube okrycie, szmaty; szew', ch./s. *rȗb* 'krawędź, kant; obwódka, szlak, brzeg, skraj, rąbek; grań'. Psł. **rǫbъ* 'brzeg, skraj, krawędź; odcięty kawałek płótna', rzecz. odczas. od psł. **rǫbiti* 'ciąć, siec' czy wielokr. **rǫbati* 'rozcinać, ciąć, siec' (zob. *rąbać*). Pierwotne znaczenie 'to, co odcięte'. — Od tego *obrębić* 'wykończyć brzeg tkaniny' → *obrębek* / *obrąbek*.

rąbać od XV w. (stp. *rębać*) 'ścinać, wycinać (drzewa)', 'łupać, rozdrabniać na kawałki (np. drewno, lód) ostrym narzędziem', 'zadawać rany bronią sieczną'; z przedr. *odrąbać, porąbać, przerąbać, wyrąbać, zarąbać, zrąbać*. Ogsł.: cz. *rubat* (przest. *roubat*) 'ciąć, siekać; ucinać', r. *rubát'* 'ciąć, siekać', ch./s. dial. *rȕbati* 'ciąć, siec'. Psł. **rǫbati* 'rozcinać, ciąć, siec', czas. wielokr. od psł. **rǫbiti* 'ciąć, siec' (por. p. daw. od XIV w. *rębić* 'wycinać, ścinać las, drzewa, rąbać drzewo na kawałki; niszczyć uderzeniami siekiery', cz. *roubit* 'zakładać cembrowinę; szczepić (drzewka)', r. *rubít'* 'rąbać; siekać; ścinać, wycinać; ciąć; stawiać, budować z drewna, z bierwion', ch./s. *rúbiti* 'rąbać, wycinać'), pokrewnego z lit. *rémbėti* 'pokryć się bliznami, rysami; zatrzymać się w rozwoju', *rum̃bas* 'wcięcie, nacięcie, rysa; blizna', łot. *rùobît* 'wycinać, rzeźbić', od pie. bazy **remb-* 'rąbać, ciąć'. — Od tego *rąb* 'wycinanie drzew w lesie, cięcie'; od czas. przedrostkowych *poręba* od XIII w. 'miejsce, gdzie wyrąbano las' (stp. *porębić* 'ściąć; zniszczyć rąbaniem'); *wyrąb, zrąb*; *odrębny* od XIX w. 'odmienny od innych, niepodobny do innych'.

rączy od XIV w. 'szybki, prędki, bystry, żwawy, chyży, zwinny (zwykle o zwierzętach)'. Płnsł.: cz. *ručí* / *roučí* 'szybki, prędki, żwawy', słc. *rúči* 'sprawny, zdolny', ukr. *rúčyj* 'zręczny, zwinny, żwawy', br. dial. *rúčy* 'zdolny do pracy; silny, sprytny'. Psł. dial. **rǫčь* [< **rǫk-jь*] 'sprawny, zręczny, zwinny' > 'szybki, prędki, żwawy', zapewne przym. z przyr. **-jь* od psł. **rǫka* (zob. *ręka*), co do znaczenia por. p. *zręczny* 'zgrabny, zwinny, sprytny'. Mniej jest prawdopodobny przyjmowany często związek z wyrazami ie., np. ze stang. *ranc* 'dumny, śmiały, dzielny' lub ze stind. *ṛṇjáti* 'pośpiesza', *rjráḥ* 'szybki'.

rdest od XV w. 'roślina Polygonum', daw. też 'chwast', w gwarach w różnych postaciach, np. *rdes, drdest, drdes, derdes, dresc, grdes, grdest, drest, dreść*, kasz. *ďërdes* / *ďërdest* / *rdes* 'rdest'. Ogsł.: dł. *drest*, gł. *drěst* / *dróst*, cz. *rdest* / *rdesno*, r. *rdest*, ukr. *déres* / *drjasen* / *deresén'*, br. *drasën*, ch./s. *dresen* / *dresan*, słwń. *dresen*. Wyraz niewątpliwie pochodzenia psł., jednak ze względu na różnorodność postaci w językach słow. utrudniona jest rekonstrukcja prapostaci. Najbardziej prawdopodobne psł. **rъdrъstъ* 'rdest' od psł. przym. **rъdrъ* 'czerwonawy, rudy, brunatny' (por. strus. *rъdrъ* / *redrъ* / *redryj* / *rodryj* 'brunatny, rudy, czerwonawy, zwykle o umaszczeniu bydła', r. dial. *rëdryj* 'rudy, ryży, o bydle', ch. dial. czak. *řdar* 'czerwony'), budowa jednak nie całkiem jasna (przyr. **-ъstъ*?). Zmiany postaci w językach słow. wynikały z przekształceń grupy spółgłoskowej *rdr-* powstałej po zaniku półsamogłosek. W takim razie roślinę nazwano ze względu na charakterystyczne rdzawe zabarwienie liści (por. np. słc. *rudavec* 'rdest' od *rudý* 'czerwony', słwń. *rdríc* 'ts.' od psł. **rъdrъ*).

rdza od XV w. 'utleniona warstwa na metalu', 'grzyby Puccinia graminis pasożytujące na roślinach i tworzące na nich brunatnoceglaste plamy', dial. też np. *r-za, drdza, dr-za, dzyrdza*. Ogsł.: dł. *rza* 'rdza', r. *rža* (dziś liter. *ržávčina*) 'rdza; rdza na roślinach; brunatna warstwa na bagnie', scs. *rъžda* 'rdza'. Psł. **rъďa* 'brunatna skorodowana warstwa na wyrobach z żelaza; brunatnoceglaste plamy na roślinach tworzone przez pasożytujące na nich grzyby', pierwotnie rzecz. abstr. 'czerwień, barwa czerwona,

czerwonobrunatna' (z późniejszą konkretyzacją w 'coś czerwonego, czerwonobrunatnego' > 'rdza') z przyr. **-ja* od niezachowanego w słow. przym. *†rъdъ* 'czerwony' czy 'czerwonobrunatny' (równego lit. *rùdas* 'czerwonobrunatny', łot. *ruds* 'czerwonawy, czerwonobrunatny'); na gruncie psł. od tego utraconego przym. utworzono też czas. **rъděti* 'stawać się czerwonym, czerwienieć, rumienić się' (np. cz. *rdít se* 'rumienić się, czerwienić się', r. *rdet'* 'ts.; czerwienieć', dial. 'dojrzewać', słwń. *rdéti* 'czerwienieć, czerwienić się'; w polskim niepoświadczony). Psł. **rъdъ* należy do pie. pierwiastka **reud[h]-* 'czerwony'; por. pokrewne *ruda, rudy, rydz*. — Od tego *rdzawy, rdzewieć*.

rdzeń od XVIII w. 'tkanka miękiszowa wypełniająca łodygę, korzeń, środek pnia', stp. od XV w. *dr-zeń / zdr-zeń* 'ts.', 'istotna część, udział', *strzeń / strżeń / zdrżeń* 'zawartość, środek (pestki), rdzeń', daw. XV–XVII w. *zdrzeń / drzeń*, XVIII–XIX w. *drdzeń*, dial. np. *drdzeń / dr-zeń / drżeń / r-zeń / dzeń* 'rdzeń', 'najtwardsza część ropnia, rdzeń wrzodu'. Ogsł.: dł. *rdźeń / dzeń* 'rdzeń; miąższ owocu; szpik kostny', stcz. *stržen / střen* 'rdzeń (drzewa)', przen. 'wnętrze, istota, meritum', cz. *dřeň* 'rdzeń drzewa, miękisz, tkanka miękiszowa owoców, miazga zębowa, szpik kostny', przen. 'jądro, sedno, istota', dial. *stržeň, -žňa* 'rdzeń; oczko w ziemniaku; rdzeń wrzodu', r. *stéržen', -žnja* 'rdzeń; stosina pióra; szypułka', przen. 'jądro, sedno', słwń. *stržȇn* m 'głąb, jądro', przen. 'sedno, istota'; por. z innym znaczeniem r. *strežen'* 'najgłębsze miejsce w korycie rzecznym, o najszybszym nurcie, główny nurt rzeki', ukr. dial. *strýžen'* 'najgłębsze miejsce w rzece, jeziorze, toń; niewielka rzeczka, struga', słwń. dial. *stržȇn* 'nurt rzeki'. Psł. **strъžę*, **strъžene* 'tkanka miękiszowa drzewa, rdzeń; najgłębsze miejsce rzeki, nurt rzeki', od psł. **strъžь* [< **strigĭ-*] 'ts.' (por. r. dial. *strež' / strežá* 'nurt rzeki', s. dial. *střž* ż 'rdzeń drzewa'), prapokrewne ze stpr. *strigeno* ż 'mózg' i dalej ze szwedz. *streke* [< **strikan*] 'nurt rzeki', zapewne od pie. **streig-* będącego derywatem od pie. pierwiastka **ster-* 'pasmo, smuga, pręga'. Oczekiwana polska postać **strzżeń*, realnie istniejące postaci powstały w rezultacie różnych uproszczeń niezwykłej grupy spółgłoskowej **strż* i jej odmianki **zdrż* (udźwięcznionej pod wpływem *ż*).

rechotać od XIX w. 'wydawać głos (o żabach); śmiać się głośno, rubasznie'; też daw. od XVI w. *rzechotać* 'ts.', *rzegotać* 'rechotać', 'grzechotać, wydawać dźwięk', stp. od XV w. 'dużo mówić, paplać', dial. 'turkotać (o odgłosie kół wozu); rechotać, skrzeczeć (o żabach)', w gwarach w wielu postaciach: *rechotać / regotać / rekotać / rzechotać / rzekotać / rzegotać* 'skrzeczeć (o żabach, o srokach)', *rzechotać się* 'głośno i pusto śmiać się', kasz. *řeχotac* 'skrzeczeć (o żabach)', 'śmiać się głośno'; por. też stp. *rzektać* 'rżeć (o koniu), skrzeczeć (o sroce)', *rzektanie* 'głośny śmiech, chichot', dial. *rzechtać* 'skrzeczeć (o żabach)', *rzechce (się)* 'przejawia popęd płciowy (o świni)', *rechtać / rektać* 'wydawać głos, skrzeczeć (o żabach), chrząkać (o świni)', *rechać* 'chrząkać (o świni)'. Por. gł. *rjechtać* 'skrzeczeć, rechotać (o żabie), chrząkać (o świni)', stcz. *rechniti / rechtniti* 'szemrać, sarkać, wymyślać', cz. *řehotat* i *řeh(o)nit se* 'rechotać, chichotać', *řehtat* 'rżeć (o koniu); grzechotać', słc. *rehotať sa* i *rehúňat sa* 'zaśmiewać się w głos, rechotać', *rehtať* 'rżeć', r. *regotát'* 'zaśmiewać się, rechotać, wrzeszczeć', ukr. *rehotáty(sja)* 'ts.', ch. *regètati* 'skrzeczeć, rzechotać; terkotać'. Wszystkie postaci pochodzenia dźwkn.

rej od XVI w. 'szereg, rząd, łańcuch, sznur', dziś tylko *rej wodzić* 'przewodzić komuś, panować nad otoczeniem; zajmować pierwsze miejsce; dyrygować, rządzić', od czego *wodzirej* od 1500 r. 'ten, co prowadzi taniec', por. też daw. XVI w. *rej* 'przodownik, przywódca'. Por. cz. *rej* 'pląsy, taniec'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rei(e) / reige* 'rodzaj tańca, zwłaszcza wiosenny, letni korowód taneczny prowadzony przez pola' (dziś niem. *Reigen*, wcześniej *Reihen* 'korowód, taniec, pląsy'), co zapewne ze stfranc. *raie* o niepewnym znaczeniu ('rodzaj gry' czy może 'taniec'), przypuszczalnie pochodzenia celtyckiego.

rejestr od XV w. (stp. też *rejistr / rajistr*) 'spis spraw, osób, przedmiotów', stp. też 'wyciąg, skrót (z obszerniejszego dzieła)'. Por. cz. *rej-*

střík 'rejestr, indeks'. Zapożyczenie ze śrłac. *registrum* 'spis, wykaz'. — Od tego *rejestrować, rejestracja.*

reszta od XVII w., daw. od XVI w. też *reszt* 'pozostałość, ostatek'; zdr. *resztka*. Zapożyczenie z niem. *Rest* 'reszta, pozostałość; ostatek, resztka', co przejęte z wł. *resto* 'ts.' (od wł. *restare* 'pozostawać' < łac. *restāre* 'ts.'). — Od wyrażeń przyimkowych *nareszcie, wreszcie, zresztą.*

ręczyć od XIV w. 'gwarantować, dawać gwarancję, porękę', pot. 'być pewnym czegoś, spodziewać się, wierzyć'; z przedr. *doręczyć, poręczyć* (stp. 'dać na co porękę, gwarancję, zaręczyć; powierzyć, oddać pod opiekę, pod nadzór'), *wyręczyć* (daw. 'wybawić, wyzwolić'), *zaręczyć* (stp. 'przysiąc, zobowiązać się'), *zaręczyć się*; wielokr. *-ręczać*: z przedr. *doręczać, poręczać, wyręczać, zaręczać (się).* Ogsł.: cz. *ručit* 'ręczyć, poręczać', ukr. *ručýty* 'ts.', ch./s. *rúčiti* 'podawać rękę; poręczać, dawać gwarancję przez podanie ręki'. Psł. **ręčiti* 'podawać rękę na znak gwarancji, zapewnienia kogoś o czymś', czas. odrzecz. od psł. **ręka* (zob. *ręka*). — Od czas. przedrostkowych *poręczenie*; *poręczyciel* 'ten, kto udziela gwarancji' (w XV w. bohemizm *poręczyciel* 'ten, kto sporządził testament'); *poręka* od XV w. 'poręczenie, gwarancja, rękojmia' (stp. też 'poręczyciel'), *wyręka* 'wyręczenie' (dial. 'pomoc, wyręczenie', kasz. *vërąka* 'osoba gotowa zawsze kogoś wyręczyć, zastąpić'); *zaręczyny* mn. Zob. *stręczyć.*

ręka od XIV w. 'kończyna górna, przede wszystkim jej część końcowa z dłonią i palcami', w stp. częste też we wtórnych, przen. znaczeniach 'człowiek, jego działanie', 'posiadanie, władza, opieka, nadzór; władza, moc nad czymś', 'poręczenie, poręka, zabezpieczenie zobowiązania, wykonania wyroku itp.', 'miara miodu', *mocna ręka* 'oddział wojska'; zdr. *rączka* (też 'uchwyt, rękojeść'). Ogsł.: cz. *ruka*, r. *ruká*, scs. *ręka*. Psł. **ręka* 'ręka' dokładnie odpowiada lit. *rankà* 'ręka', łot. *rùoka* 'ts.', stpr. *rancko* 'ts.'; bałtosł. innowacja (prawdopodobnie wyparła jakąś starszą nazwę górnej kończyny). Na gruncie słow. wyraz niemotywowany, jednak podstawowy czas. występuje w bałt.: lit. *riñkti, renkù* 'zbierać', od pie. **u̯renk-* 'zbierać' (co od pie. pierwiastka **u̯er-* 'kręcić, wić'). Etymologiczne znaczenie 'ta, co zbiera, zgarnia' (co do rozwoju znaczenia por. p. wulg. *graba* 'ręka' od *grabić*). — Od tego *ręczny* → *ręcznik*. Zob. *rączy, ręczyć, rękaw, rękojeść, rękojmia, podręczny, zręczny.*

rękaw od XV w. 'część ubrania okrywająca rękę'. Ogsł.: cz. *rukáv* 'rękaw', r. *rukáv* 'rękaw; odnoga rzeki', ch./s. *rùkāv* 'rękaw; odnoga (np. rzeki), delta'. Psł. **rękavъ* 'rękaw', urzeczownikowiony psł. przym. **rękavъ* 'odnoszący się do ręki' (z przyr. **-avъ* od psł. **ręka*, zob. *ręka*). — Od tego *rękawica* od XV w. (por. cz. *rukavice*, r. *rukavíca*, ch./s. *rukàvica*), zdr. *rękawiczka*; od wyrażenia przyimkowego *zarękawek.*

rękojeść ż od XV w. (stp. też *rękowieść*) 'uchwyt, trzonek, rączka', dial. *rękojeść, rękojeście* 'ts.', *rękowieść* 'poręcz', kasz. *rąkovesc* 'poręcz'. Ogsł.: cz. *rukojeť* ż 'rękojeść, trzonek, uchwyt', *rukověť* ż 'ts.; podręcznik, poradnik', r. *rukojáť* ż i *rukojátka* 'rękojeść, rączka, trzonek', scs. *rękojętь / rękovętь* 'snop', ch./s. *rùkovēt* 'pęk, garść, wiązka, naręcze'. Psł. **rękojętь / *rękovętь* ż 'to, co się uchwyci ręką', złożenie z psł. **ręka* (zob. *ręka*) i rzecz. od psł. **(j)ęti* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć' (zob. *jąć*). W polskim oczekiwalibyśmy postaci **rękojęć / *rękowięć*, końcowe *-ść* przypuszczalnie pod wpływem jakichś innych rzecz. typu *kiść*. Mało prawdopodobne, by wyrazy polskie sprowadzały się do nie znanej poza tym prapostaci **rękojęt-tь* > **rękojęstь.*

rękojmia 'poręczenie', stp. od XIV w. *rękojmia / rękomia* 'ten, kto za kogoś ręczy, poręczyciel' (por. stp. od XIV w. *rękojemstwo / rękojemwstwo / rękojestwo / rękomstwo / rękowstwo* 'poręczenie, zabezpieczenie zobowiązania'). Por. cz. *rukojmí* 'zakładnik, poręczyciel, zakładniczka, poręczycielka'. Złożenie z *ręka* i derywatu od czasu teraźn. czas. *jąć*: stp. *imę*, psł. **jьmǫ* (zob. *jąć*), z przyr. *-ja*. Pierwotne znaczenie 'poręczyciel' w staropolskim i czeskim. — Od tego *rękojemca* 'poręczyciel'.

robak od XIV w. 'drobne zwierzę bezkręgowe, o wydłużonym kształcie ciała (np. larwa owadzia)', pot. 'owad, insekt, pasożyt', stp. *robak* / *chrobak* 'małe zwierzę, zwłaszcza owad i jego gąsienice, zwierzę pełzające (np. wąż)', dial. też *chrobak* (*hrobak*) 'robak', także 'każde małe zwierzątko ssące (np. kuna, jeż, szczur)', 'wilk', *robaki* 'owady, robaki, szczury, myszy, węże, jaszczurki', kasz. *χrobâk* 'kornik'; zdr. *robaczek* (stp. i dial. też *chrobaczek*). Por. cz. *chrobák* 'żuk', słc. *chrobák* 'chrząszcz'. Zachsł. **chrobakъ* 'chrząszcz, żuk, robak', od psł. czas. pochodzenia dźwkn. **chrobati* 'trzeszczeć, chrzęścić, chrupać' (zob. *chrobotać*), z przyr. *-ak* < **-akъ*. Pierwotne znaczenie 'ten, co chrzęści, chrupie'. — Od tego *robactwo* 'robaki' (stp. XV w. *robaczstwo* 'płazy i gady'); *robaczywy* → *robaczywieć*.

robić od XIV w. 'pracować, zwłaszcza fizycznie', 'wykonywać, wytwarzać, produkować', 'postępować, zachowywać się, sprawiać się', 'czynić, działać', daw. 'parać się, trudnić się, uprawiać'; z przedr. *dorobić (się)*, *narobić*, *obrobić*, *podrobić*, *porobić*, *przerobić*, *wyrobić*, *zarobić*, *zrobić*; wielokr. *rabiać*, z przedr. *dorabiać*, *obrabiać*, *porabiać*, *przerabiać*, *wyrabiać*, *zarabiać*. Ogsł.: cz. *robit* 'pracować (usilnie), zajmować się czymś; wyrabiać coś', r. *róbit'* 'pracować, trudzić się, wykonywać ciężką pracę', ch. *rábiti* 'służyć, być przydatnym; pracować; odrabiać pańszczyznę', daw. 'pomagać w pracy; postępować; troszczyć się'. Psł. **orbiti* 'spełniać obowiązki niewolnika, służyć, ciężko, niewolniczo pracować', czas. odrzecz. od psł. **orbъ* 'niewolnik' (por. np. cz. *rob*, poet. *rab* 'niewolnik', r. *rab* 'ts.; sługa; człowiek komuś podporządkowany', scs. *rabъ* / *robъ* 'niewolnik'; w polskim poświadczone tylko w derywatach: stp. *roba* 'niewolnica', w XV w. *robię* 'dziecko', mn *robięta* 'dzieci', zob. też *parobek*), od pie. **orbʰo-* 'osierocony, sierota' (czy też 'mały, dziecko'). — Od czas. przedrostkowych *przerób*, *wyrób*; *dorobek*, *urobek* (stp. 'zysk, dochód'), *zarobek*; *obróbka*, *podróbka*, *przeróbka*; *rozróba*. Zob. *robota*.

robota od XIV w. 'praca, działanie; rezultat pracy, dzieło, wyrób; zatrudnienie, posada', stp. też 'praca pańszczyźniana', 'niewola', dawniej i w gwarach w różnych wtórnych znaczeniach (np. 'materiał drzewny'), 'produkt pracy pszczół w ulu, plaster z wosku wyrobiony przez pszczoły'. Ogsł.: cz. *robota* 'praca pańszczyźniana; ciężka praca', przest. 'praca, trud; niewolnictwo, poddaństwo', ukr. *robóta* 'praca, trud; rezultat pracy', scs. *rabota* / *robota* 'niewola, niewolnictwo'. Psł. **orbota* 'bycie niewolnikiem, niewola' > 'spełnianie obowiązków niewolnika, ciężka, niewolnicza praca, praca bez zapłaty', rzecz. abstrakcyjny od psł. **orbiti* (zob. *robić*), z przyr. **-ota*. — Od tego *roboczy*; *robotny* (→ *robotnik*, *robotnica*); *robocizna*.

rodak 'ziomek, współziomek, człowiek tej samej narodowości', daw. 'krajan, człowiek pochodzący z tej samej okolicy', 'człowiek pochodzący z tego samego rodu'. Por. cz. *rodák* 'rodak, ziomek', daw. 'krewniak', ukr. reg. *rodák* 'krewniak', ch./s. *ròdāk* 'krewny, kuzyn', daw. 'ziomek', słwń. *roják* 'ziomek, krajan; członek rodu; krewny; tubylec'. Słow. **rodakъ* / **roďakъ* 'członek rodu, człowiek należący do tego samego rodu', z przyr. **-akъ* (i **-jakъ*) od psł. **rodъ* (zob. *ród*). — Od tego *rodaczka*.

rodzaj od XIV w. 'gatunek, odmiana', 'płeć', stp. też 'osoby pochodzące od wspólnego przodka, rodzina, ród, plemię, naród', 'generacja, pokolenie', 'pochodzenie, rodowód', 'narodziny, urodzenie', 'płodność', 'natura, przyrodzenie', daw. 'urodzaj', dial. 'ród'. Ogsł.: słc. przest. *rodzaj* 'gatunek, odmiana', strus. *rožaj* 'wydanie na świat potomstwa, urodzenie', 'płód', 'natura, charakter, właściwość', ukr. reg. *rožaj* 'urodzaj', 'pomyślny rozwój, wzrost; życie', ch./s. *ròđāj* 'poród, urodzenie, narodzenie; wschód słońca'. Słow. **roďajь* 'rodzenie, wydawanie na świat potomstwa, dawanie plonów; ród, potomstwo', od psł. **roditi* 'wydawać na świat potomstwo, dawać płody, owocować' (zob. *rodzić*), z przyr. **-jajь*. Zob. też *urodzaj*.

rodzeństwo od XVIII w. 'dzieci tych samych rodziców w stosunku do siebie'. Od przym. *rodzony* 'spokrewniony w prostej linii' (imiesłowu biernego od *rodzić*, zob.), z przyr. *-stwo*. Pierwotnie rzecz. abstr. 'pokrewień-

stwo w prostej linii', wtórnie 'osoby spokrewnione w prostej linii'.

rodzice mn od XV w. (daw. *rodzicy*) 'ojciec i matka', stp. *rodzic* 'krewny', daw. też 'autochton, rodak, krajan, ziomek', stp. także *rodzica* 'krewna; rodzicielka, matka'; dzisiejsze *rodzic* 'jedno z rodziców, ojciec lub matka' wtórnie utworzone od *rodzice*. Por. stcz. *rodic* / *rodič* 'potomek; krewny; rodak, ziomek; rodzic', cz. *rodić* 'rodzic, ojciec', *rodiće* mn 'rodzice', strus. *rodičь* 'krewny, krewniak', r. *ródič* 'ts.; członek rodu; współplemieniec', ukr. *ródyč* 'krewny', reg. 'rodzony brat'. Psł. **rodiťь* 'członek rodu, połączony węzłami krwi, krewny', od psł. **rodъ* 'ród', z przyr. **-iťь* (por. *księżyc*). Zob. *rodzina*.

rodzić od XIV w. 'wydawać na świat potomstwo', stp. też 'wydawać owoce, plony', 'pomnażać, powiększać', 'płodzić, zostać ojcem'; z przedr. *narodzić*, *obrodzić*, *odrodzić się*, *porodzić*, *rozrodzić (się)*, *wyrodzić się*, *zrodzić*; wielokr. *-radzać*: tylko z przedr., np. *odradzać się*, *wyradzać się*. Ogsł.: cz. *rodit*, r. *rodíť*, scs. *roditi*, *roždǫ*. Psł. **roditi*, *rodǫ* 'wydawać na świat potomstwo, dawać płody, owocować', czas. odrzecz. od psł. **rodъ* 'ród, plemię' (zob. *ród*). — Od tego *rodziciel* → *rodzicielka*, *rodzicielski*; *rodny* przest. 'płodny, rodzący, urodzajny', dziś 'rozrodczy' (*narząd rodny*); od czas. przedrostkowych *poród* od XVI w., *rozród*; *wyrodek*, *zarodek*; *wyrodny*; zob. też *naród*; *przyrodzenie* 'genitalia' (stp. od XIV w. 'zespół cech wrodzonych, usposobienie, skłonności', 'jeden z czterech pierwiastków, z których miał się składać wszechświat i człowiek', 'przyroda, świat', 'istota, stwór, stworzenie', 'rodzaj, gatunek', 'płeć', 'pokrewieństwo, powinowactwo', 'ród, rodzina'); *przyrodzony* od XIV w. 'naturalny, wrodzony', stp. też 'związany z kimś pochodzeniem od wspólnego przodka', 'związany z określonym urodzeniem, funkcją'; *przyrodni* od XIX w., daw. XV–XVIII w. *przyrodny* 'zrodzony z jednej matki, ale innego ojca, lub innej matki i jednego ojca', stp. też 'rodzony', 'należący do tej samej rodziny' (od *przyrodzić się* 'urodzić się później'). Zob. *naród*.

rodzimy od XIX w. 'właściwy danemu narodowi, krajowi, domowi, pochodzący z danego narodu, kraju, domu', daw. 'prawdziwy, z krwi i kości', dial. 'wrodzony, istniejący od urodzenia'. Por. r. *rodímyj* 'rodzinny, ojczysty, rodzimy', pot. (przy zwracaniu się do kogoś) 'drogi, kochany, kochanie', ukr. *rodýmyj* 'wrodzony, naturalny; ojczysty', reg. 'miejscowy, tutejszy', cs.-s. *rodimъ* 'krewny'. Psł. **rodimъ* 'rodzimy, rodzony, urodzony, rodzinny', imiesłów bierny czasu teraźn. od psł. **roditi* 'rodzić' (zob. *rodzić*).

rodzina od XIV w. 'małżonkowie i ich dzieci; krewni, powinowaci', stp. 'ród, naród, plemię', 'rodzice, ojciec i matka', 'pochodzenie', 'przyrodzone cechy i właściwości', dial. podh., śl. 'krewny, krewniak', śl. 'ojcowizna'. Ogsł.: stcz. *rodina* 'rodzina; pokrewieństwo', cz. *rodina* 'rodzina', r. *ródina* 'ojczyzna', ch./s. *rodìna* 'urodzaj'. Psł. **rodina* 'to, co związane z rodem, pokrewieństwo, spokrewnione osoby, członkowie tego samego rodu; spokrewniona osoba, członek rodu; ziemia rodowa', od psł. **rodъ* 'ród, plemię' (zob. *ród*), z przyr. **-ina*. Por. *rodzic*. — Od tego *rodzinny*.

rodzynek i *rodzynka* 'suszony owoc winnej latorośli', stp. od XIV w. *rozenka* / *rozynka* 'ts.'. Por. cz. *rozinka* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *Rosine* 'ts.'.

roić od XVIII w. 'myśleć o czymś nierealnym, fantazjować, marzyć', od XVII w. *roić się* 'majaczyć się, śnić się'; częściej od XV w. *roić się* 'wylatywać gromadnie (o pszczołach)', 'gromadnie, tłumnie poruszać się', daw. 'fermentować, wrzeć (o cieczach)', dial. *roić* 'fermentować', 'wzbierać, burzyć się (np. o morzu)', *roić się* 'niespokojnie siedzieć, wiercić się', kasz. *rojic* też 'iść szybko, uciekać', *rojic są* 'roić się (o pszczołach); być niespokojnym, wiercić się; dziać się; występować gromadnie, tłumnie'; z przedr. *uroić* 'zmyślić, stworzyć fikcję myślową', *wyroić się*, *zaroić się*. Ogsł.: cz. *rojit se* 'gromadnie wylatywać z ula, roić się (o pszczołach); gromadnie, tłumnie poruszać się, tłoczyć się', r. *roíťsja* 'roić się; latać rojem; pojawiać się stale, masowo, gromadnie', *roíť* 'zbierać się, skupiać się w rój', słwń. *rojíti* 'roić się; złościć się'. Psł. **rojiti (sę)* 'szybko, gwałtownie, intensywnie poruszać się; latać rojem, wylatywać rojem (zwłaszcza o pszczo-

łach)', czas. odrzecz. od psł. **rojь* 'poruszanie się, ożywiony, gwałtowny ruch; chmara latających owadów, zwłaszcza rojących się pszczół' (zob. *rój*). Polskie znaczenie 'fantazjować, marzyć' zapewne z przenośnego 'kłębić się (o myślach)', por. ukr. *roïtysja* 'kłębić się (o myślach)', słwń. *rojíti se* 'szaleć, kłębić się (o myślach)'.

rok od XIV w. 'jednostka rachuby czasu równa okresowi obiegu Ziemi wokół Słońca', daw. od XIV w. też 'wyznaczony przeciąg czasu na dokonanie pewnych czynności, ostatni dzień tego okresu, termin', *rok* i mn *roki* 'termin rozprawy sądowej, posiedzenia sądu, rozprawa sądowa', 'pozew', stp. także 'zabezpieczenie komuś pobytu lub przejścia listem żelaznym lub konwojem'; zdr. *roczek*. Ogsł.: cz. *rok* 'rok', r. *rok* 'los, przeznaczenie, dola, zrządzenie losu, fatum', scs. *rokъ* 'ustalony czas, termin', ch./s. *rôk* 'termin'. Psł. **rokъ* 'to, co jest powiedziane, umówione, uzgodnione, ustalone; umówiony, ustalony okres, termin', rzecz. odczas. od psł. **rekti* 'powiedzieć, rzec' (zob. *rzec*), z właściwą takim archaicznym derywatom wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'umawianie się, uzgadnianie czegoś' (wskazuje na nie zwłaszcza odrzecz. czas. *rokować* 'prowadzić rozmowy dyplomatyczne, pertraktować'), od tego 'to, co jest powiedziane, umówione', 'umówiony okres', znaczenie 'jednostka czasu równa okresowi obiegu Ziemi wokół Słońca' rozwinęło się z 'umówiony okres (np. zatrudnienia, wynajęcia do służby)', gdyż takie umowy zawierano zwykle na okres roczny. — Od tego *roczny* (→ *roczniak*, *rocznik*, *rocznica* → *rocznicowy*); *rokować* 'prowadzić rozmowy dyplomatyczne, pertraktować; spodziewać się czegoś po czymś, przepowiadać, prorokować, wróżyć coś komuś; stanowić zapowiedź czegoś, zapowiadać'.

rokita od XV w. 'wierzba rokita, Salix repens', dial. 'wierzba śląska, Salix silesiaca', kasz. *rʼokita* na oznaczenie różnych gatunków wierzby. Ogsł.: cz. *rokyta* (dial. też *rakyta*) 'iwa, Salix caprea', rzadko 'sitowie lub trzcina; krzak', dial. 'wiklina, Salix purpurea', r. *rakíta* (dial. też *rokíta*) 'różne, zwłaszcza drobne, gatunki wierzby, iwy', dial. 'topola', 'różne inne rośliny (np. pięciornik, Potentilla fruticosa)', ch./s. *ràkita* 'wiklina; iwa; trzmielina, Evonymus europaea'. Psł. **orkyta* [< **ork-ū-tā*] 'krzaczaste gatunki wierzby', niejasnego pochodzenia, może prapokrewne z gr. *árkeythos* 'jałowiec; cedr', *árkys* 'sieć', łot. *ẽrcis* 'jałowiec', *ẽrškis* 'krzak ciernisty', *ḗrkula* 'wrzeciono'. Ostateczną podstawą było chyba pie. **ark^{u}u-* 'wygięcie' (od którego też np. łac. *arcus* 'łuk', por. *rak*), wyraz oznaczałby zatem rośliny z wygiętymi, zwisającymi gałęziami.

rola I 'pole uprawne' od XIV w., dial. *rolâ* 'zaorane pole'. Ogsł.: cz. przest. książk. *role* ż (stcz. *rolí*) 'rola, pole', r. dial. *rolʼjá* 'rola', słwń. dial. *rāl* 'ts.'. Psł. **orlьji* / **orlьja* 'orka, uprawa roli; pole orne, zaorane', pierwotnie nazwa czynności (wtórnie rezultat czynności) od psł. **orati* 'orać' (zob. *orać*), z przyr. **-lьji* / **-lьja* (co do budowy por. *grabie*). Nie można wykluczyć, że pierwotnie były to derywaty z przyr. **-ьji* i **-ьja* od niezachowanego imiesłowu czasu przeszłego *†orlъ* od przypuszczalnej wcześniejszej psł. postaci czas. *†orti* 'orać'. W takim razie pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'to, co było wcześniej orane'. — Od tego *rolny* od XV w. 'dotyczący roli, związany z uprawą roli' → *rolnik* od XV w. 'ten, kto uprawia ziemię' → *rolniczy*, *rolnictwo*.

rola II od XVIII w. 'postać z utworu scenicznego, sztuki teatralnej, filmu, grana przez aktora', 'tekst wypowiadany przez aktora odtwarzającego postać jednego z bohaterów', 'udział, zaangażowanie w coś, waga, stopień tego zaangażowania; postawa, stanowisko, określona pozycja', u Lindego 'część sztuki, którą każdy aktor udawa z osobna' i 'lista, rejestr'. Por. cz. *role* ż 'rola; rólka'. Zapożyczenie z franc. *rôle* m 'rola (teatralna, filmowa itd.); znaczenie, wpływ', 'spis, lista, wykaz, rejestr', por. też niem. *Rolle* 'krążek, blok, wałek; szpulka, rolka; rulon; zwój, zwitek; rola (teatralna); znaczenie', co ze stfranc. *rol(l)e* 'zwój papieru czy pergaminu, rulon' (a to z łac. *rotula* / *rotulus*, zdr. od *rota* 'koło, krąg; walec)'. Na gruncie francuskim powstało specjalne, węższe znaczenie teatralne 'spisany tekst roli dla jednego aktora', z którego rozwinęło się 'rola

aktorska'. Wcześniejsze znaczenie 'zwój' zachowane w p. zdr. *rolka* 'zwój czegoś, przedmiot, na który się coś zwija, nawija' i w czas. *rolować* 'nawijać na rolkę, zwijać w rolkę', z przedr. *zrolować*.

ronić od XVI w. (z przedr. *uronić* od XV w.) 'tracić, upuszczać, gubić coś, wydzielać coś', 'rodzić przedwcześnie'; z przedr. *poronić* 'urodzić przedwcześnie', *uronić* od XV w. 'pozwolić wypaść, wyciec, upuścić, zgubić coś małego, drobnego; opuścić, pominąć, przeoczyć'. Ogsł.: cz. *ronit* 'ronić', r. *ronját'* 'ronić, upuszczać, tracić, gubić', ukr. *ronýty* 'ts.', ch./s. *ròniti* 'nurkować; zanurzać się', 'podrywać, rwać (brzeg)', 'lać' (*roniti suze* 'ronić łzy'), *ròniti se* 'obrywać się, osypywać się, kruszyć się'. Psł. **roniti* 'sprawiać, aby coś spadało, strącać, zrzucać, upuszczać; sprawiać, aby coś ciekło, kapało', prawdopodobnie czas. kauzat., ale jego podstawa (zapewne z rdzeniem **ren-*) nie jest w słow. poświadczona. Najbliższym wyrazem jest goc. **rannjan* w przedrostkowym *ur-rannjan* 'powodować, że coś wychodzi' (związane etymologicznie z goc. *rinnan* 'ciec', niem. *rinnen* 'ts.'), pokrewnymi przypuszczalnie również z gr. *rhanís* 'kropla', *rhaínō* 'kropię'. Te wyrazy od podstawowego pie. **ren- / *ron-* 'powodować, że coś ciecze', zapewne z wcześniejszego **er-en-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **er- / *or-* 'poruszać' (ostatecznie od tego pierwiastka także *rój*, *rzeka*, zob.).

ropa od XV w. 'gęsta ciecz gromadząca się w tkankach na skutek procesów zapalnych', *ropa naftowa* 'ciekły surowiec kopalny, z którego przez destylację otrzymuje się m.in. benzynę', stp. *ropa* 'gęsta, żółtawa wydzielina gromadząca się w ranach; ropa naftowa', kasz. *ropa* 'para wodna'. Por. r. dial. *rópa / rapá* 'stężony roztwór soli, solanka; nasycona solami woda słonych jezior', *ropá / rópa* 'ropa', ukr. *ropá* 'stężony roztwór soli; nasycona solami woda słonych jezior', dial. 'ropna wydzielina, ropa', 'pot', 'ropa naftowa', br. *rópa* 'ropna wydzielina, ropa', *rópa / rapá* 'nasycona solami woda słonych jezior, solanka', dial. *rópá* 'stężony roztwór soli; sok z solonego mięsa, ryby; wydzielina z ust i nosa nieboszczyka', słwń. *ropa* 'torf'. Psł. **ropa* 'gęsta ciecz (zagęszczona jakimiś dodatkami, zawiesiną, np. rozpuszczonymi solami)' o niejasnej etymologii. — Od tego *ropny*, *ropień*, *ropieć*, *zaropiały*.

ropucha od XVI w. 'gatunek żaby', dial. młp. też *chropucha / gropucha* 'żaba', w gwarach także *rapucha* 'ts.', kasz. *ropuχa* 'ropucha'. Por. cz. dial. *rapucha* 'ropucha' (liter. *ropucha* zapożyczone z polskiego), słc. *ropucha*, dial. *rapucha / repucha* 'ts.', r. dial. *ropúcha* 'ts.', ukr. *ropúcha*, dial. *ropávka / rapávka* 'ts.'. Pierwotna p. postać zapewne *chropucha*; por. z nagłosowym **k-* np. ukr. *koróֱpavka* 'ropucha', słwń. *krápavica* 'ts.'. Psł. **chorpucha / *korpucha* 'ropucha', od psł. **chorpa* (/ **skorpa / *korpa*) 'nierówna, chropowata, szorstka powierzchnia' (zob. *chropawy*).

rosa od XV w. 'kropelki wody osiadłe na czymś', stp. też 'deszcz, chmury deszczowe', *boża, miodowa rosa* 'spadź', *rosa szkodna* 'rdza zbożowa'. Ogsł.: cz. *rosa*, r. *rosá*, scs. *rosa*. Psł. **rosa* 'rosa', dokładne odpowiedniki: lit. *rasà* 'rosa', łot. *rasa* 'ts., drobny deszcz', por. też pokrewne łac. *rōs*, *rōris* m 'rosa', stind. *rása-* [< **rés-o-*] 'płyn', z pie. **ros-* 'ciec' (od pie. pierwiastka **eres-* 'ciec', od którego np. stind. *áršati* 'ciecze'). Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'cieknące, ściekające, spadające krople wody'. — Od tego *rosić* 'moczyć, zwilżać, pokrywać kroplami cieczy', 'drobno padać, mżyć (o deszczu)', stp. 'spuszczać deszcz', 'skrapiać, polewać', 'poddawać słomę lnianą, konopną działaniu wody', dial. 'trzymać na rosie dla skruszenia łodyg (o lnie)' → *roszenie* (dial. 'rozścielanie lnu w celu wystawienia go na działanie rosy') → *roszarnia*.

rosnąć *rosnę*, rzadko *róść*, *rosnę* 'rozwijać się, wzrastać; występować, znajdować się gdzieś, wegetować', 'zwiększać się, powiększać się, mnożyć się; nabierać mocy, wzmagać się', 'podnosić się na skutek fermentacji (o cieście)', stp. od XV w. *rość*, *rostę*, *roście* 'rosnąć', kasz. *rosc*, *rosce* 'rosnąć; wyrastać (o cieście); podnosić się (o przypływie morza); przybierać (o księżycu)'; z przedr. *dorosnąć*, *narosnąć*, *odrosnąć*, *porosnąć*, *przyrosnąć*, *rozrosnąć*, *wyrosnąć*, *zarosnąć*; wielokr. *-rastać*: z przyr. np. *dorastać*, *odra-*

stać, porastać, wyrastać. Ogsł.: cz. *růst, rostu* 'rosnąć, wzrastać, wyrastać', ukr. *rostý, rostú* 'rosnąć, wzrastać', scs. *rasti, rastǫ* 'rosnąć; wzrastać, rozwijać się, wzmacniać się'. Psł. **orsti, *orstǫ* 'rosnąć, wzrastać, wyrastać', prawdopodobnie od pie. **er(ə)-d(h)-* 'wysoki; rosnąć' (por. stirl. *ard* 'wysoki, wielki', łac. *arduus* 'stromy, spadzisty, sterczący, wysoki', a także łac. *arbor* 'drzewo'), będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **er-* 'wprawiać w ruch, powodować rośnięcie'. Zatem psł. **orsti* z wcześniejszego **ärd-tei̯*, z regularną zmianą fonetyczną **dt* > **tt* > **st*; ta sama zmiana w psł. formach czasu teraźn. utworzonych za pomocą przyr. **-te/to-*, np. 3. os. l. pj **orstetъ* < **ärd-te-tĭ*. — Od czas. przedrostkowych *odrost, porost, przyrost, rozrost, wyrost, zarost*; *odrostek, wyrostek*.

rosocha od XV w. (daw. też *rozsocha*) 'rozgałęziony pień drzewa', dial. 'gruba gałąź, konar', 'rozwidlona gałąź', kasz. *r'osoχa* 'rozwidlona gałąź; bujnie rozgałęzione drzewo; poroże jelenia', 'miednica'. Ogsł.: cz. *rozsocha* 'rozwidlona gałąź', r. *rossócha* 'rozwidlone drzewo', ch./s. *ràsohe* mn 'drzewo rosochate; widły; rączki u pługa'. Słow. **orz(ъ)socha* 'rozwidlona gałąź', od psł. **socha* 'rozwidlona gałąź' (zob. *socha*). Ponieważ psł. **socha* zyskiwało wtórne znaczenia (zwłaszcza 'narzędzie do orki'), dla podtrzymania pierwotnego znaczenia wyraz otrzymał przedr. **orz-* (zob. *roz-*), przypuszczalnie na wzór jakichś innych wyrazów. — Od tego *rosochaty*.

rosół od XV w. 'wywar z kości i mięsa z dodatkiem jarzyn, spożywany jako zupa', stp. 'osolona woda służąca do konserwowania mięsa, ryb; solanka', dial. 'wywar z mięsa i kości', 'rodzaj zupy ugotowanej na mięsie', 'słony płyn, w którym trzyma się np. sadło', daw. XVI–XVII w. przen. *w rosole* 'w kłopotach, tarapatach, w zgryzocie'. Ogsł.: gł. *rosoł* 'słona woda, zalewa do peklowania', cz. *rosol* 'galareta, galaretka', r. *rassól* 'sos od marynat, rosół', ch./s. *rásol* / *ráso*, *rásola* 'kwas z kapusty', bg. *razsól* 'osolona woda (np. do zalewania kapusty); kiszona kapusta'. Psł. **orzsolъ* 'solanka, woda nasycona solą lub innymi substancjami', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **orz-soliti* 'zaprawić solą' (od psł. **soliti* 'solić', zob. *solić*).

rościć *roszczę* 'żywić, zgłaszać prawo, pretensje do czegoś', stp. XV w. *rościć się* 'mnożyć się, rozmnażać się', *rozrościć się* 'rozrosnąć się, rozkrzewić się', w XVI w. *rościć* 'pobudzać do wzrostu, sprawiać, że coś rośnie', w XVII w. 'wywoływać, wzbudzać, wzmagać', *rościć w głowie* 'roić, zamyślać', *narościć* 'ukartować, uknuć, zastawić pułapkę', *wyrościć* 'wyhodować, wychować', *wyroszczony* 'wyrosły', *zarościć* 'dać zarosnąć, spowodować zarośnięcie', w XVI–XVII w. *zrościć* 'zespolić przez zrośnięcie, spowodować zrost', w XVII w. *rościć się* 'nadymać się, puszyć się'. Czas. odrzecz. od psł. **orstъ* [< **ord-to-*] 'rośnięcie, wzrost' (por. np. cz. *růst* 'wzrost, rośnięcie, rozwój'), od pie. **er(ə)-d(h)-* 'wysoki; rosnąć', z przyr. **-tъ*, pokrewny z psł. **orsti* 'rosnąć, wzrastać, wyrastać' (zob. *rosnąć*). Współczesne znaczenie 'żywić, zgłaszać pretensje' przypuszczalnie w związku z daw. 'wywoływać, wzbudzać, wzmagać'. — Od tego *roszczenie*.

roślina od XVIII w. Por. cz. *rostlina* 'ts.', ch./s. *ràslina* / *ràstlina* 'ts.'. Od imiesłowu *rosły* < **rostły* < psł. **orstlъ* (od psł. **ors(t)nǫti* 'rosnąć', zob. *rosnąć*) z przyr. **-ina*. — Od tego *roślinny* → *roślinność*.

rota I od XV w. 'tekst, formuła przyrzeczenia, przysięgi (zwłaszcza przed sądem), przysięga'. Ogsł.: stcz. *rota* 'przysięga, formuła przysięgi', r. dial. *rotá* 'przysięga; zaklęcie; ślubowanie, obietnica', ch. *ròta* 'przysięga; zaklęcie, zaklinanie; formuła przysięgi', słwń. *róta* 'przysięga'. Psł. **rota* 'przysięga, zaklęcie', z pie. **u̯r-o-tā* 'to, co powiedziane, wypowiedziane', pokrewne ze stind. *vratám* n 'nakaz, ustawa, ślub', awest. *urvata-* / *urvāta-* n 'postanowienie, nakaz', gr. *rhētós* [< **u̯rētós*] 'wypowiedziany, ustalony, umówiony', od pie. pierwiastka **u̯er-* 'mówić, uroczyście wypowiadać'.

rota II od XV w. 'oddział wojska'. Por. stcz. *rota* 'drużyna, zastęp, kompania', cz. 'jednostka wojskowa'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rot(e)* / *rotte* 'drużyna (wojskowa), towarzystwo', a to za pośrednictwem stfranc. *rote* 'ts.' ze śrłac. *rupta* 'grupa, oddział (łupieżczy)' (będącego urzeczownikowioną formą

rodzaju żeńskiego imiesłowu biernego od łac. *rumpere* 'rozłamać, rozerwać, rozbić'). Z tym związane *rotmistrz* od XV w. 'dowódca roty' (por. niem. *Rittmeister* 'ts.').

roz- przedr. Ogsł.: cz. *roz-*, ukr. *roz-*, scs. *raz-*; w funkcji przyim. tylko słwń. *raz* 'z' (np. *raz drevo pasti* 'spaść z drzewa'). Psł. przyim. **orz(ъ)* 'oddzielnie, z', przedr. **orz-*, od pie. **er-* 'oddzielać', *-z* przypuszczalnie pod wpływem psł. przyim. **bezъ*, **perzъ*, **vъzъ* (zob. *bez, przez, wz-*).

rozbitek 'ten, kto się uratował z rozbitego statku', *rozbitki* mn 'resztki rozgromionego wojska, niedobitki', daw. 'szczątki rozbitego okrętu, statku'. Por. cz. *rozbitek* 'część czegoś rozbitego, ułamek, fragment', ukr. *rozbýtok* 'ts.', słwń. dial. *razbîtki* mn 'części, ułamki, fragmenty'. Od imiesłowu biernego *rozbity* (< **orzbitъ*) przedrostkowego czas. *rozbić* 'uderzeniami rozłupać, rozdrobnić, stłuc; roztrzaskać; pokonać, rozproszyć nieprzyjaciela' (< psł. **orz-biti*; zob. *bić*), z przyr. *-(e)k*.

rozbój od XV w. 'napaść zbrojna połączona z grabieżą', stp. też 'rzecz pochodząca z grabieży'. Por. ukr. *rozbíj*, *-bóju* 'rozbój', scs. *razbojь* 'morderstwo, mord rabunkowy'. Słow. **orzbojь* 'rozbicie, zniszczenie kogoś, czegoś, napaść zbrojna połączona z grabieżą, rabunek, mord rabunkowy', rzecz. odczas. od przedrostkowego **orz-biti* 'rozbić' (por. p. *rozbić*, scs. *razbiti* 'rozbić, roztrzaskać, zniszczyć'), z wymianą samogłoski rdzennej jak w pokrewnym *bój* (zob.). — Od tego *rozbójnik* 'ten, kto uprawia rozbój, bandyta, zbój, opryszek' (por. cz. *rozbojník*, ukr. *rozbíjnyk*, scs. *razboinikъ* / *rozboinikъ*), słow. **orzbojьnikъ* 'ten, kto trudni się rozbojem, napada w celach rabunkowych, bandyta, grabieżca, rabuś' (bezpośrednią podstawę stanowił przym. **orzbojьnъ* 'dotyczący walki, grabieży, rozbójnika', por. p. daw. od XV w. *rozbojny* 'zbójecki, rozbójniczy', dial. *rozbójny* 'związany z rozbojem', ukr. *rozbíjnyj* 'ts.', słwń. *razbójen* 'zbójnicki, rozbójniczy').

rozbrat 'rozłam, niezgoda, sprzeczność', rzecz. odczas. od przedrostkowego *roz-bratać* 'zerwać stosunki braterskie', co od *bratać się* 'nawiązywać stosunki braterskie' (zob. *brat*).

rozchód 'wydatki pieniężne; rozprowadzenie, zbyt towarów, produktów'. Por. cz. *rozchod* 'rozejście się; pożegnanie, rozstanie'. Rzecz. odczas. od *rozchodzić się* m.in. 'być wydanym, roztrwonionym (o pieniądzach), znaleźć nabywców, zostać rozprzedanym (o towarach)', zob. *chodzić*.

rozejm od XVIII w. 'zawieszenie broni', w XVII w. *rozejm* 'ts.'. Rzecz. odczas. od stp. XIV–XV w. *rozjąć* 'odłożyć, odroczyć, ustalić na później', XV w. *rozejmać* (*rozemać* / *rozymać*) 'odkładać, odraczać', 'rozważać, roztrząsać, przemyśliwać' (o pochodzeniu zob. *jąć*), utworzony jak *najem*, por. też *sejm*. Pierwotne znaczenie 'odłożenie, odroczenie (walk)'. — Od tego *rozjemca*.

rozgrzeszyć 'odpuścić grzechy, przebaczyć', *rozgrzeszenie* od XVI w. 'odpuszczenie grzechów', stp. XV w. *rozrzeszyć* / *rozdrzeszyć* / *rozgrzeszyć* 'uwolnić od odpowiedzialności, udzielić rozgrzeszenia, przebaczyć', *rozdrzeszyć* 'oddzielić, odłączyć'. Por. stcz. *rozhřěšiti* 'rozgrzeszyć, dać rozgrzeszenie', cz. *rozhřešit* 'ts.'. Pierwotna postać *rozrzeszyć* (por. r. *razrešít' ot grechov* 'rozgrzeszyć', stcz. *rozřěšiti sè* 'rozpuścić się, stajać'), z przedr. *roz-* < psł. **orz-* od psł. **rěšiti* 'wiązać' (zob. *zrzeszyć*), kalka łac. *absolvere* 'odpuścić grzechy, udzielić rozgrzeszenia' (łac. klasyczne 'odwiązać, zwolnić, uwolnić, uznać za niewinnego'), z wtórnym nawiązaniem do *grzech, grzeszyć*.

rozkosz ż od XIV w. 'najwyższy stopień uczucia przyjemności, upojenia, radości; to, co wywołuje takie uczucie, rzecz przyjemna', stp. też 'radość, wesołość', daw. 'lubieżność'. Ogsł.: cz. *rozkoš* ż 'rozkosz; namiętność', r. *róskoš'* ż 'przepych, zbytek, luksus; bogactwo, wspaniałość', cs. *raskošь* 'przyjemność, rozkosz', ch./s. *ráskoš* 'przepych, zbytek, luksus; bogactwo'. Psł. **orzkošь* ż 'wzrastanie, rozrastanie, rośnięcie, krzewienie' > 'nadmierne wzrastanie, rozrastanie się' > 'nadmiar, zbytek' i 'sprawianie radości, przyjemności' > 'radość, przyjemność, stan uniesienia, upojenia', nazwa czynności z przyr. **-ь* od psł. przedrostkowego **orz-kochati* i **orz-košiti* 'hodować, powodować wzrost, rozkrzewiać; radować, sprawiać radość, przyjemność', por. p. *rozko-*

chać 'wywołać w kimś gorące uczucie miłości ku sobie', *rozkochać się* 'bardzo mocno, namiętnie kogoś pokochać', daw. XVI w. 'mocno się ucieszyć', XVI–XVII w. 'rozkrzewiać się, rozrastać się, stawać się bujnym', stcz. *rozkochati* 'rozweselić, rozradować', ukr. *rozkocháty* 'wzbudzić miłość; tuczyć (o bydle)'; dł. *rozkošyś* 'pieścić, rozpieszczać', ch./s. *ráskošiti (se)* 'cieszyć się, delektować', słwń. *raskošiti se* 'rozkrzewiać się', o pochodzeniu zob. *kochać*. — Od tego *rozkoszny* od XV w. 'sprawiający rozkosz, bardzo przyjemny dla zmysłów, miły, uroczy', przest. 'pełen rozkoszy', dial. też 'śliczny, ładny'; *rozkoszować się* 'doznawać rozkoszy, wielkiej przyjemności; delektować się czymś' (stp. XV w. *rozkoszować* 'używać rozkoszy, przyjemności').

rozkraczyć od XV w. 'szeroko rozstawić, rozłożyć (nogi)'. Postać wtórna od czas. wielokr. *rozkraczać* utworzonego od *rozkroczyć* 'rozstawić nogi', od którego rzecz. odczas. *rozkrok* 'rozstawienie nóg' (por. cz. *rozkrok* 'krocze; krok w spodniach'), z wymianą rdzennego *o* ⇒ *a*; por. dial. *rozkraka* 'odnoga drzewa, konar'. Zob. *kroczyć*, *krok*, *okrakiem*.

rozliczny od XV w. 'wieloraki, różnorodny, rozmaity, liczny'. Ogsł.: cz. *rozličný* 'rozmaity, różnorodny', rzadko 'różny, inny, odmienny', ukr. *rozlýčnyj* 'inny, odmienny; różnorodny, rozmaity', scs. *različьnъ* / *rozličьnъ* 'różny, odmienny, różnorodny'. Psł. **orzličьnъ* 'odróżniający się od czegoś, różniący się, odmienny, inny', przym. odczas. z przyr. **-ьnъ* od psł. przedrostkowego **orz-ličiti* 'ukształtować inaczej, odmienić (kształt), odróżnić', z przedr. **orz-* (zob. *roz-*) od psł. **ličiti* 'kształtować, formować, zdobić' (zob. *śliczny*).

rozmaity od XIV w. 'różnorodny, niejednakowy, różny', dial. też *rozmajty* 'ts.', też (z wstawną part. *-to-*) *roztomaity* 'rozmaity, różny'. Por. cz. *rozmanitý* 'rozmaity, różnorodny', słc. *rozmanitý*, daw. *rozmajitý* 'ts.'. Prawdopodobnie od niezachowanego zachsł. rzecz. *†orzmajь*, którego podstawę mógł stanowić czas. *†orz-majati* od psł. **majati*, **mają* 'machać, wywijać, dawać znaki' (zob. *machać*); zbliżenie do kontynuantów psł. **maniti* 'wabić, mamić' (zob. *manić*) chyba wtórne. — Od tego *urozmaicić*.

rozpaczać od XIV w. 'być pogrążonym w rozpaczy, desperować', stp. 'tracić nadzieję, wątpić', *rozpaczyć* 'zwątpić, utracić nadzieję'. Por. stcz. *rozpáčiti* 'doprowadzić do zakłopotania, zmieszania, wzbudzić wątpliwości', słc. przest. *rozpačiť sa* 'być zakłopotanym, wahać się'. Z przedr. *roz-* od p. *paczyć* 'wykrzywiać, wyginać', cz. *páčit* (zob. *paczyć*). Pierwotne znaczenie zapewne 'wykrzywiać w różne strony' > 'doprowadzić do zakłopotania, zmieszania, wzbudzić wątpliwości, stan desperacji'. — Od tego *rozpacz* od XIV w. 'uczucie beznadziejności, bezsilności, desperacja', stp. 'utrata nadziei, całkowite zwątpienie' (por. stcz. *rozpač* 'zakłopotanie, zmieszanie, niezdecydowanie, wahanie', słc. przest. *rozpač* 'zażenowanie, zakłopotanie, konsternacja'); *rozpaczliwy*.

rozpasać od XVI w. 'rozpiąć, odpiąć pas', dziś 'spowodować nadmierny rozrost czegoś, rozpętać, rozpuścić, rozbestwić' (tylko imiesłów bierny *rozpasany*). Z przedr. *roz-* od stp. XIV–XVI w. *pasać*, *paszę* 'przewiązywać wokół bioder'. Z pierwotnego znaczenia 'rozpiąć pas' wtórne 'rozpuścić, rozpętać'. Od stp. *pasać* też z innymi przedr. *opasać* 'obwiązać, otoczyć pasem', *przepasać* 'przewiązać pasem', *przypasać* 'przypiąć do pasa'. Podstawę stanowiło psł. **pojasati* 'przepasać, przewiązać', z przedr. **po-* od psł. **jasati* 'przepasywać, przewiązywać', które od pie. **i̯ōs-* 'opasywać' (zob. *pas*). — Od tych czasowników *opaska* (dial. 'zapaska'), *przepaska*, *podpaska*, *zapaska*.

rozporek 'rozcięcie w części ubrania', *rozpór* 'rozprucie, rozszczepienie, rozdzielenie; rozcięcie w ubraniu', stp. 1500 r. chyba 'przedział we włosach', kasz. *rozpór* 'rozprucie, rozcięcie', *rozpora* i *rozpórk* 'rozporek'. Ogsł.: gł. *rozpor* 'rozłączenie, rozdzielenie, oddzielenie', cz. dial. *rozporek* (liter. *rozparek*) 'rozporek', r. *raspórok* 'rozpruta część czegoś', ukr. reg. *rózpir*, *-poru* 'otwór, rozcięcie', ch./s. *ráspor* 'rozcięcie, rozprucie; rozcięcie w koszuli', daw. 'rozdarcie, rozłam', dial. *rásporak* 'rozporek'. Słow. **orzporъ* i **orzporъkъ* 'rozprucie, rozcięcie', nazwy czynności (wtórnie skonkretyzowa-

ne w 'szczelina, otwór, np. w odzieży') od psł. przedrostkowego czas. **orz-porti, *orz-porǫ* 'rozdzielić, rozerwać (w miejscu zeszytym, na szwie)' (por. p. *rozpruć, -pruję*, daw. *rozpróć, -porę*, o pochodzeniu zob. *pruć*).

rozpostrzeć od XV w. 'rozciągnąć, rozesłać, rozpiąć, rozłożyć', stp. *rozpostrzeć* / *rozprostrzeć* też 'wyciągnąć (ręce)', 'powalić, położyć trupem', 'złamać, przekroczyć'; wielokr. *rozpościerać*. Por. cz. *rozpostřít* 'rozpostrzeć, rozesłać', wielokr. *rozpostírat*. Z przedr. *roz-* od stp. XV w. *po-strzeć* 'rozłożyć, rozesłać', w XVI w. 'rozwinąć, rozciągnąć, rozpostrzeć', które od psł. **sterti, *stьrǫ* 'rozpościerać, rozciągać, rozkładać' (por. słc. *strieť, striem* 'rozkładać, rozpościerać', cs. *strěti, strǫ* 'ts.', słwń. daw. *stréti, strèm* 'ts.'; lepiej są poświadczone formy przedrostkowe, np. cz. *prostřít* 'rozpostrzeć; nakryć stół', r. *prosteréť, -strú* 'wyciągnąć; rozpostrzeć; doprowadzić, rozciągnąć', scs. *prostrěti, -stьrǫ* 'rozpostrzeć'), wielokr. **stirati* / **stěrati*, pokrewnego ze stind. *starati* 'ściele', awest. *staraˈti* 'ts.', a także z łac. *sternō, sternere* 'rozścielić, rozciągnąć, powalić na ziemię', gr. *stórnȳmi* 'rozpościeram, rozciągam, ścielę; rozrzucam, rozkładam', od pie. **ster-* 'rozpostrzeć'. Por. *strona, przestronny, przestwór, prześcieradło*.

rozpuk od XVIII w. 'rozpęknięcie się'. Por. cz. *rozpuk* 'rozkwitanie, rozkwit', bot. 'szalej, cykuta'. Rzecz. odczas. od daw. od XV w. *rozpukać się* 'pękać, rozrywać się', *rozpuknąć się* 'pęknąć, rozerwać się' (zob. *pukać, pękać*).

rozpusta od XVI w. 'niemoralność w zakresie spraw seksualnych, wyuzdanie, rozwiązłość, nierząd', stp. od XV w. *rozpust* 'rozluźnienie obyczajów, zepsucie moralne', 'opłata uiszczana na Rusi na rzecz władzy przeprowadzającej rozwód', dial. też *rozpust* 'rozpusta', kasz. *rozpusta* 'ts.', *rozpust* 'pijatyka, zabawa'. Por. cz. *rozpusta* m, ż 'psotnik, zbytnik, psotnica, zbytnica'. Rzecz. odczas. od *rozpuścić (się)*, por. stp. od XV w. *rozpuścić* 'roztopić, rozmiękczyć', 'rozrzucić', 'luźno opuścić, zluźnić', 'pozwolić odejść', 'rozluźnić, uwolnić od więzów moralnych', 'rozdwoić, rozdzielić', 'rozwinąć, rozciągnąć' (co z przedr. *roz-* od *puścić*, zob.). — Od tego *rozpustny* 'oddający się rozpuście, rozwiązły, wyuzdany; nacechowany rozpustą, niemoralny', stp. XV w. 'prowadzący do grzechu', 'grzeszny, dopuszczający się grzechu', 'leniwy, niedbały, lekkomyślny', 'niezdyscyplinowany, nieznośny' → *rozpustnik, rozpustnica*.

rozsądek od XVI w. (daw. też *rozsędek*) 'praktyczny rozum, rozwaga, roztropność', daw. 'decyzja, ocena, opinia, osąd, rozstrzygnięcie, wyrok', daw. też *rozsąd* od XV w. 'wyrok sądowy'. Por. cz. *rozsudek* 'wyrok, orzeczenie', ch./s. *ràsuda* 'rozsądzenie, ocena, osąd'. Od *rozsądzić* 'rozstrzygnąć sądownie, wydać wyrok', *rozsądzać* 'wydawać wyrok; rozpatrywać coś, omawiać', *rozsądzenie* 'zbadanie, rozpatrzenie'. Od tej samej podstawy *rozsądny*.

rozsierdzić od XVIII w. 'rozgniewać, rozzłościć, zirytować', *rozsierdzić się* 'wpaść w złość, rozgniewać się, rozzłościć się, zirytować się'; wielokr. *rozsierdzać (się)*; por. stp. XV w. *rosierdzie* 'gniew, zapalczywość, wzburzenie'; bez przedr. przest. *sierdzić* 'pobudzać do gniewu, złościć, gniewać', *sierdzić się* od XVI w. 'wybuchać gniewem, gniewać się, złościć się', dial. *sierdzić się* 'złościć się'. Por. słc. *srdiť* 'złościć, gniewać', *srdiť sa* 'gniewać się, złościć się, wściekać się', r. *serdíť* 'gniewać, złościć, irytować', *serdíťsja* 'gniewać się, złościć się, irytować się', cs. *srъditi sę* 'ts.', ch./s. *srditi* 'złościć, gniewać, irytować', *srditi se* 'złościć się, gniewać się'. Psł. **sьrditi* 'złościć, irytować', **sьrditi sę* 'złościć się, gniewać się', czas. odrzecz. od psł. **sьrdь* 'złość, gniew' (por. słc. *srd* m 'gniew, złość, wściekłość', ch./s. *srd* m, ż 'ts.', słwń. *sȓd* m 'wściekłość, szał, szaleństwo'), co z wczesnej psł. postaci **sьrdь* 'serce' (zob. *serce*), wtórne znaczenie związane z poglądem, że serce jest siedliskiem emocji.

rozstaj od XVI w., zwykle *rozstaje* mn 'miejsce, gdzie się rozchodzą lub przecinają, krzyżują drogi, rozdroże, skrzyżowanie'. Rzecz. odczas. od stp. przedrostkowego *rozstajać się* 'odchodzić w różne strony, rozłączać się', *rozstać się* 'pójść w różne strony, rozłączyć się' (zob. *stać* II). — Od tego *rozstajny* 'rozchodzący się w różne strony, rozgałęziający się, krzyżujący (o drogach)'.

rozterka 'doznawanie sprzecznych uczuć, niepokój wewnętrzny, wahanie', daw. od XV w. *rozterk* / *roztyrk* (w XV w. też *rozcirk*) 'niezgoda, niesnaska, spór, zwada, zamieszki'; por. w XVI w. (u P. Skargi) *rozterknik* 'intrygant, wichrzyciel'. Od czas. *rozterkać* / *roztyrkać*, por. stp. *roztyrknienie* 'niezgoda, spór, zwada', który od psł. **(s)tŗkati* 'popychać, szturchać, trącać; wpychać, wtykać, wsuwać' (zob. *natarczywy*, *usterka*).

roztoka 'dolina górska wyżłobiona przez potok; potok górski', stp. XV w. *roztoka* / *roztok* 'potok wraz z doliną, miejsce rozdzielenia się potoków', dial. podh. 'miejsce w górach, gdzie się wody schodzą; mały strumyk górski o brzegach porośniętych lasem'; por. daw. od XVII w. *roztok* 'rozlanie, roztop', dial. *roztoki* mn 'pora tajania śniegu'; przest. *roztocz* 'szeroko roztaczający się obszar, zwłaszcza wodny, otwarta przestrzeń', daw. 'rozpuszczenie, rozlanie', *roztocze* poet. 'otwarta przestrzeń'. Ogsł.: cz. *roztoka* (dial. też *raztoka* / *rắztoka*) 'zwężająca się dolina górska, którą spływa woda', 'miejsce, gdzie się rozdziela tok wody', ukr. *roztóka* 'miejsce, gdzie się rozdziela rzeka; rozwidlenie dróg', ch./s. dial. *rȁstoka* 'rozgałęzienie rzeki, delta, odnoga rzeki'. Psł. **orztoka* / **orztokъ* 'rozpłynięcie się, rozdzielenie się płynącej wody; miejsce, gdzie płynące wody (rzeka, strumień) rozdzielają się w różne strony', rzeczowniki odczas. (nazwy czynności wtórnie konkretyzowane) od psł. przedrostkowego **orz-tekti* 'popłynąć w różne strony, rozpłynąć się' (zob. *ciec*).

roztworzyć od XV w. 'otworzyć, rozewrzeć, rozchylić', stp. 'luźno puścić, zluźnić, zmiękczyć', stp. *roztwarzać* 'rozrzedzać, rozpuszczać, rozmiękczać', dial. *roztworzyć* 'otworzyć', 'rozrzedzić'. Z przedr. *roz-* (zob.) od *-tworzyć*, wyabstrahowanego z *otworzyć* (zob.) w wyniku mylnego podziału słowotwórczego (*o-tworzyć* zamiast rzeczywistego *ot-worzyć*). — Od tego *roztwór* 'ciało stałe rozpuszczone w cieczy lub ciecz rozprowadzona inną cieczą', por. stp. XV w. *roztworzenie* 'rozrzedzenie, rozpuszczenie czegoś gęstego; zmniejszenie natężenia czegoś'.

rozum od XIV w. 'władza poznawcza umysłu ludzkiego, umysł, inteligencja; umiejętność radzenia sobie w życiu, mądrość, roztropność, rozsądek', daw. 'fortel, pomysł, podstęp'. Ogsł.: cz. *rozum* 'rozum; zdanie, sąd, pogląd, pomysł', ukr. *rózum* 'rozum, umysł, intelekt', scs. *razumъ* 'rozum, intelekt; mądrość, rozumność', 'pojmowanie, rozumienie', 'myśl, myślenie', ch./s. *rȁzūm* 'rozum, rozsądek; umysł; zmysł'. Psł. **orzumъ* 'rozumienie, pojmowanie' > 'rozum, umysł', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności, wtórnie konkretyzowana) od psł. **orzuměti* 'pojąć, poznać, zrozumieć' (zob. *rozumieć*). — Od tego *rozumny*; *rozumować*.

rozumieć od XIV w. 'pojmować coś', daw. XVI w. 'uważać za coś'. Ogsł.: cz. *rozumět* 'rozumieć; znać się na czymś', ukr. *rozumity* 'rozumieć, pojmować', scs. *razuměti*, *razuméję* 'rozumieć, zrozumieć, pojmować, pojąć; być mądrym, zmądrzeć', 'poznać, poznawać; dowiedzieć się, dowiadywać się; zwracać uwagę'. Psł. **orzuměti* 'pojąć, poznać, zrozumieć', z przedr. **orz-* (p. *roz-*) od psł. **uměti* 'umieć' (zob. *umieć*).

rozwój od XIX w. Por. cz. *rozvoj* 'ts.', ch. *rázvōj* 'rozwój, rozrost; rozwinięcie; ewolucja; tok, przebieg'. Rzecz. odczas. od *rozwinąć się*, *rozwijać się* (o pochodzeniu zob. *wić* II), z wymianą rdzennego **i* ⇒ **oį* jak w pokrewnych *powój*, *zwój* (zob.).

rożen od XV w. 'pręt metalowy lub drewniany do pieczenia mięsa nad ogniem', od XVI w. w innych znaczeniach: 'rapier, szpada', 'palec wskazujący', *rożny* mn 'ostrokół, palisada'. Ogsł.: stcz. *rožen* 'rożen; spiczasta tyczka', cz. daw. *rožen* 'rożen', r. przest. i reg. *rožén* 'zaostrzony kół, pal; pułapka na dzikie zwierzęta drapieżne', mac. *ražen* 'rożen'; por. też cz. *rožeň* 'rożen', dawne 'kół, pal', ch./s. *rȁžanj* 'rożen'. Psł. **oržьnъ* (wtórne **oržьńь* < **oržьn-jь*) 'zaostrzony pal, kół; żerdź, pręt do pieczenia mięsa na wolnym ogniu', bez prawdopodobnej etymologii, przypuszczalny rdzeń **org-* nie został dotychczas odnaleziony w innych wyrazach. Z przyczyn fonetycznych nie do przyjęcia są próby łączenia z psł. **rogъ*, p. *róg* (zob.), gdyż sprzeciwiają się temu postaci płdsł. z nagłosowym *ra-*, podobnie na zestawianie z psł. **raziti*, **razъ*, p. *razić*, *raz* (zob.) nie pozwalają formy płnsł. z *ro-*. Szerząca się

polska postać *rożno* wtórna, błędnie utworzona na podstawie przypadków zależnych (dop. *rożna* itd.).

ród od XIV w. 'osoby pochodzące od wspólnego przodka', stp. też 'pochodzenie, urodzenie', 'gatunek, odmiana', 'płeć'. Ogsł.: cz. *rod* 'ród, rodzina, dynastia; pochodzenie', r. *rod* 'ród; pokolenie; gatunek, rodzina, rodzaj', scs. *rodъ* 'ród'. Psł. **rodъ* 'pokolenie, plemię', prapokrewne z lit. dial. *rasmė* [< **radsmė*] 'obfitość, urodzaj', łot. *rasme* 'powodzenie', gr. *orthós* 'wyprostowany, podniesiony, stojący prosto; prosty', stind. *várdhati*, imiesłów czasu przeszłego od *vṛddha-* 'rośnie, nasila się, rozprzestrzenia się', od pie. **uredʰ- / *uerdʰ-* 'rosnąć, rozrastać się, wznosić się'. Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co rośnie, wyrasta, co wyrosło'. Zob. *rodzić, naród.*

róg od XIV w. 'wyrostek kostny na głowie niektórych zwierząt', 'narożnik, miejsce zetknięcia się krawędzi jakiegoś przedmiotu'; zdr. *rożek*. Ogsł.: cz. *roh*, r. *rog*, scs. *rogъ*. Psł. **rogъ* 'róg', dokładne odpowiedniki z tym samym znaczeniem w bałt.: lit. *rãgas*, łot. *rags*, stpr. *ragis*, z prawdopodobną motywacją na gruncie bałt., por. lit. *rogsóti* 'sterczeć, wystawać', *regėti* 'widzieć'. Zapewne więc bałtosł. **reg-* 'sterczeć, wystawać', od czego pochodne **rog-o-* 'to, co sterczy' > 'róg'; dalsza etymologia niejasna. — Od tego *rogacz*, *rogaty* (→ *rogacizna* → *nierogacizna*), *rogowaty* (→ *rogowacieć*, *zrogowaciały*), *rogowy*; *poroże*; od wyrażenia przyimkowego *na rogu*: *narożny* → *narożnik*.

rój od XV w. 'pszczoły jednego gniazda lub ich część opuszczająca ul i zakładająca nowe gniazdo', 'chmara, kłębowisko lecących owadów', nowsze 'mnóstwo', kasz. *rój* też 'gromada ptaków, tłum ludzi', w funkcji przysł. 'wiele, dużo'. Ogsł.: cz. *roj* 'rój', 'tłum, ciżba', r. *roj* 'rój', 'chmara owadów', 'tłum, ciżba', cs. *roi* 'rój', ch./s. *rôj*, *ròja* 'rój', 'chmara latających much', daw. 'tłum, ciżba'. Psł. **rojь* 'poruszanie się, ożywiony, gwałtowny ruch; chmara latających owadów, zwłaszcza rojących się pszczół', odpowiada stind. *ráya-* m 'prąd, przepływ, bieg, pośpiech, gwałtowność', oba wyrazy z pie. **roi̯o-* od pie. pierwiastka **rei̯-* 'ciec' (zob. *rzeka*). Pierwotne znaczenie zapewne 'płynięcie, cieknięcie, tok' (por. *zdrój*). Zob. *roić.*

rów od XV w. 'przekop, podłużny dół wykopany w ziemi', stp. może też 'nasyp, wał' (znaczenie 'grób, mogiła' z czeskiego). Ogsł.: cz. *rov* 'mogiła, grób', r. *rov*, dop. *rva* (dial. też *rov*, dop. *róva*) 'rów, przekop, fosa', scs. *rovъ* 'dół'. Psł. **rovъ* 'podłużny dół wykopany w ziemi, wykop, przekop, rów', nazwa rezultatu czynności od psł. czas. **ryti*, **rъjǫ* 'ryć, kopać, żłobić' (zob. *ryć*), z wymianą rdzennego **ū* (> **y*) ⇒ **ou̯* > (przed samogłoską) **ov*; dokładny odpowiednik: lit. *rãvas* 'rów; wąwóz, parów; mały potok'.

rówieśnik od XVIII w. 'człowiek równy drugiemu wiekiem', daw. 'człowiek równy innemu stanowiskiem, znaczeniem'. Por. cz. *rovesník* 'rówieśnik', słc. *rovesník* 'ts.; przyjaciel, kolega', r. *rovésnik* 'rówieśnik', daw. też *ravésnik* 'ts.; człowiek równy innemu stanowiskiem, znaczeniem', ukr. *rovésnyk* 'rówieśnik', br. *ravésnik* 'ts.'; paralelnie również *rówieśnica* od XVII w. 'kobieta równa komuś wiekiem', wyraz mający odpowiedniki w tych samych językach. Od p. przest. *rówieśny* 'będący z kimś w jednym wieku, mający tyle samo lat', kasz. *rovesni* 'ts.', z psł. **orvesьnъ*, przym. z przyr. **-ьnъ* od niepoświadczonego samodzielnie rzecz. *†orvo, †orvese* (temat na *-es-*), pokrewnego z zawierającymi pie. przyr. **-es-* awest. *rawah-* n 'otwarta przestrzeń', śrirl. *róe* [< **rou̯esii̯ā*] 'równe pole' (zob. też *równy*).

równy od 1400 r. 'gładki, płaski; prosty, bez zakrzywień, niepowyginany', 'równający się czemuś, jednakowy, taki sam; dorównujący komuś', 'zrównoważony, spokojny, niezmienny', 'jednakowy, miarowy', stp. też 'przeciętnie wielki, w miarę wielki', 'zrównoważony, opanowany, cierpliwy', 'rzetelny, uczciwy'. Ogsł.: cz. *rovný* 'prosty, równy, gładki; jednakowy', r. *róvnyj* 'równy, gładki; prosty; jednakowy, równy; jednostajny, równomierny; zrównoważony, spokojny', scs. *ravьnъ* 'równy, równinny; podobny, jednakowy'. Psł. **orvьnъ* 'równy, gładki, płaski', przym. z przyr. **-ьnъ* od niezachowanej wcześniejszej postaci psł. *†orvъ* czy *†orvь* względnie od przedsł. **oru̯o-* czy

*orųĭ-, pokrewnego lub tożsamego ze stpr. *arwis* 'prawdziwy, pewny', por. też pokrewne niem. *Raum* 'przestrzeń, obszar, przestworze; miejsce; pomieszczenie, pokój', ang. *room* 'miejsce, wolna przestrzeń; pomieszczenie', irl. *róe* 'równe pole', łac. *rūs, rūris* 'wieś, posiadłość wiejska', awest. *ravah-* n 'otwarta przestrzeń', het. *aruna-* 'morze', wszystkie od pie. **(a)reu̯-* 'otworzyć, rozpostrzeć'. Pierwotne znaczenie psł. **orvьnъ* zapewne 'otwarty, rozpostarty, niczym nie zasłonięty'. — Od tego *równać, porównać, przyrównać, wyrównać, zrównać; równina* → *równinny.*

rózga od XV w. 'cienka gałązka bez liści, witka', przest. *rózgi* mn 'bicie rózgą, chłosta', stp. *rozga* 'gałązka, młody pęd', *winna rozga* 'winorośl'; zdr. *różdżka*. Ogsł.: stcz. *rozha* 'gałąź, gałązka, latorośl', r. *rózga* 'rózga', scs. *rozga / razga* 'latorośl, pęd, gałązka'. Psł. **rozga* 'pęd, latorośl, młoda gałązka', prawdopodobnie pokrewne z lit. *rèksti, rezgù* 'pleść, splatać, wiązać', stlit. *rekstis* 'kosz', łot. *režģēt* 'pleść, splatać', *režģis* 'plecionka', łac. *restis* 'powróz, lina, sznur', stind. *rājju-* 'ts.', od pie. **rezg-* 'pleść, splatać, wić'. Zatem pierwotne znaczenie 'pęd rośliny, gałązka odpowiednia do splatania, do przewiązywania czy przywiązywania czegoś'. Dawni Słowianie często używali splecionych giętkich gałązek jako różnego rodzaju wiązadeł (por. też *wić* I).

róża od XV w. 'krzew Rosa'; zdr. *różyczka*. Por. stcz. *róžě*, cz. *růže*. Zapożyczenie ze stwniem. *rōsa* 'ts.', co z łac. *rosa* 'ts.'. Zdr. *różyczka* od daw. *różyca* (por. cz. *růžice* 'różyczka'). — Od tego *różany*. Zob. *różaniec*.

różaniec od XVI w. 'rodzaj modlitwy i nabożeństwa w religii katolickiej', 'sznur paciorków służący do odliczania odmawianych modlitw (nie tylko u katolików, też np. u buddystów)'. Por. cz. *růženec* 'ts.'. Od przym. *różany* (zob. *róża*), kalka śrłac. *rosarium* 'ts.' (od łac. *rosārius* 'różany'), niem. *Rosenkranz* 'różaniec' (dosłownie 'wieniec różany'); seria modlitw do Najświętszej Panny Marii została przyrównana do różanego wieńca.

różny 'odmienny co do postaci, ilości, rozmaity, różnorodny, różnych rodzajów; różniący się od czegoś lub kogoś, inny, odmienny, nie taki sam', daw. 'ciężki, przykry, uciążliwy', stp. od XV w. *rozdny / rozny* też 'rozdzielony, oddzielony', 'nie ten sam, inny (o czasie)'. Ogsł.: cz. *různý* 'różny, różnorodny, rozmaity; inny', r. przest. *róznyj* (dziś liter. *ráznyj*) 'różny, odmienny, rozmaity', słwń. *rázen* 'różnorodny, rozliczny', scs. *razno* przysł. 'różnorodnie, niejednakowo; oddzielnie'. Psł. **orzьnъ* 'rozdzielony, oddzielny, osobny' > 'odmienny, inny; rozmaity, różnorodny' od psł. **orz(ъ)* 'oddzielnie, osobno' (zob. *roz-*), z przyr. **-ьnъ*. Prawdopodobnie najpierw powstał przysł. **orzьno* 'rozdzielnie, oddzielnie, osobno' (por. cz. *různo* 'osobno, oddzielnie; tu i tam', r. przest. i dial. *rozno* 'osobno, oddzielnie; rozmaicie, różnorodnie', scs. *razьno* 'oddzielnie; różnorodnie, niejednakowo'), od którego wtórnie utworzono przym. **orzьnъ*. — Od tego *różnić się* (*poróżnić się, rozróżnić, wyróżnić*), *różnica* → *różnicować; różność; różnorodny.*

rtęć ż od XV w. Identyczne z cz. *rtuť* ż, słc. *ortuť* ż, strus. od XII w. *rъtutь* ż, r. *rtuť*. Płnsł. **rъtǫtь* ż 'rtęć' niejasnego pochodzenia, przypuszczalnie zapożyczenie orientalne. Często jako źródło zapożyczenia przyjmuje się arab. *'uṭārid* 'rtęć' (w średniowiecznej literaturze alchemicznej, poza tym nazwa planety Merkury) za pośrednictwem tur. *utarıd* 'ts.', co napotyka trudności fonetyczne. Niepewne też łączenie z lit. *rìsti, ritù* 'toczyć', *riẽsti* 'wyginać, giąć, pochylać, kręcić, zwijać', podstawą miałoby być pie. **r̥t-* od pie. pierwiastka **ret-* 'uciekać, toczyć się' (nazwa związana byłaby zatem z wyglądem rozlanej rtęci, przybierającej kształt toczących się kulek).

rubaszny od XVIII w. 'swobodny, swawolny w sposobie bycia; odzwierciedlający taki sposób bycia'. Od daw. od XVII w. *rubaszyć się* 'spoufalać się', pierwotnie 'wymieniać koszule' (na dowód bliskich, poufałych stosunków), co od r. od XVI w. *rubáška* 'koszula' (później, od XVIII w., *rubácha* 'ts.'), co ostatecznie od psł. **rǫbъ* 'odcięty kawałek płótna' (zob. *rąb*).

rubież ż od XVI w. 'granica; obszar przygraniczny, kresy, pogranicze', daw. też 'rąba-

nina; mord, rzeź'. Zapożyczenie ze wschsł.: strus. *rubežь* 'nacięcie, znak wycięty na drzewie; miedza, granica; teren przygraniczny; przeszkoda', ukr. *rubíž, rubežú* 'rubież, granica; kraniec', r. *rubéž* m 'granica, kraniec, kres, skraj' < psł. **rǫbežь* 'cięcie, nacięcie; skraj, brzeg, koniec, granica', pierwotnie nazwa czynności z przyr. *-ežь* od psł. czas. **rǫbiti* 'rąbać' (zob. *rąbać*). Rodzima postać *rąbież* 'kraj, koniec; granica' szczątkowo zachowana w gwarach.

ruch od XVII w. Płnsł.: cz. *ruch*, słc. *ruch*, r. *ruch*. Psł. dial. **ruchъ* [< **rouso-*] 'poruszanie, ruch', rzecz. odczas. (nazwa czynności) od pierwotnego psł. *†rusti* 'ryć, kopać, kopiąc, przewracać, poruszać (np. ziemię)' bądź od psł. **rušiti* 'wprawiać w ruch, popychać, poruszać, naruszać, poruszając, obalać, zwalać' (o obu zob. *ruszyć*).

ruchomy od XVI w., *nieruchomy*. Pierwotny imiesłów bierny czasu teraźn. od niezachowanego psł. *†rusti* 'ryć, kopać, kopiąc, przewracać, poruszać (np. ziemię)' (zob. *ruszyć*), utworzony jak *rzekomy* od *rzec*, psł. **rekti*. — Od tego *uruchomić*.

ruczaj od XV w. 'potok, strumień'. Por. stcz. *řučéj* 'rwący potok, potok', cz. książk. *ručéj* 'bystry potok, strumień', dial. 'bystre miejsce w rzece', strus. *ručajь* 'niewielki potok, rzeczka', r. *ručéj*, dial. *ručáj* 'strumień, potok', bg. *rúčej* 'ts.'. Psł. **ručajь* [< **ruk-ējъ*] 'głośno płynący, huczący, szumiący potok', z przyr. **-ějь* (por. *obyczaj*) od psł. **rukati* / **ručati* 'ryczeć, buczeć, huczeć' (por. p. dial. koc. *rukać* 'oddawać głośno wiatry', kasz. *rukac* 'ts.; ryczeć', słc. *rúkať* 'ryczeć, buczeć', *ručať* 'ts.; huczeć (o buchającej wodzie, walącej się ziemi)', bg. *rúkna* 'trysnąć, buchnąć; rzucić się gwałtownie, ruszyć', *ručá* 'szemrać, szumieć, np. o płynącej wodzie; buczeć, huczeć', słwń. *rúkati* 'ryczeć, buczeć'). Stcz. *řučéj* nawiązuje do pokrewnego stcz. *řúti, řevu* 'ryczeć, wyć' (zob. *ruja*). Podstawowy czas. **rukati* / **ručati* pokrewny z psł. **rykati* / **ryčati* 'ryczeć' (zob. *ryczeć*), ostatecznie od pie. **reu̯-* / **rēu̯-* / **rū-* 'ryczeć, wyć; brzęczeć, mruczeć'. Wyraz polski zwykle uważano za pożyczkę ruską, za czym przemawia jego brak w gwarach, nie wiedziano jednak o jego XV-wiecznym poświadczeniu.

ruda od XIV w. 'surowiec mineralny, z którego uzyskuje się metale', stp. 'surowiec mineralny, z którego wytapia się żelazo, ruda darniowa i bagienna, wyjątkowo ruda innego metalu', też 'prymitywny zakład hutniczo-metalurgiczny, w którym wytapiano i obrabiano żelazo, zwykle połączony z odkrywkową kopalnią rudy, może też taka kopalnia', daw. 'rdza (na roślinach), zaraza (drzew)', dial. 'ropa; ropa z krwią', 'bagnisko, błoto', kasz. *rëda* 'mokry torf, rozmokła ziemia, błoto, muł', 'krew, szczególnie pomieszana z ropą', 'rdzawy osad na wodzie; czerwona woda na łąkach, w trzęsawisku, woda żółta od torfu'. Ogsł.: cz. *ruda* 'kruszec, minerał', daw. 'czerwona ziemia lub glina', lud. 'nalot (zwykle czerwonej barwy) na roślinach', r. *rudá* 'kruszec', dial. 'krew; krew wyciekająca z rany', scs. *ruda* 'kruszec; kopalnia'. Psł. **ruda* 'coś czerwonego; błoto rdzawe, czerwono zabarwione (przez zawartość żelaza), czerwona, rdzawa ziemia' (wtórnie 'bagienna lub darniowa ruda żelaza', z takiej rudy w dawnych czasach pozyskiwano żelazo), urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **rudъ* 'czerwony, czerwonawy' (zob. *rudy*).

rudy od XV w. 'rdzawy, ryży, czerwonobrązowy'. Ogsł.: cz. *rudý* 'czerwony, ciemnoczerwony, krwawy; rudy', r. dial. *rudój* 'rudy, ryży, jasnoczerwony, ciemnoczerwony', ch./s. *rûd* 'rudy, czerwonawy'. Psł. **rudъ* 'czerwony, czerwonawy', dokładnie odpowiada lit. *raũdas* 'czerwonawy, kasztanowaty', por. też pokrewne niem. *rot* 'czerwony', ang. *red* 'ts.', łac. *ruber* 'czerwony, zaczerwieniony', stind. *rudhirá-* 'czerwony', od pie. **reu̯dʰ-* 'czerwony'. Por. *ruda, rumiany, rydz, ryży, rdza*. — Od tego *rudzieć, wyrudzieć, zrudzieć*; *rudzielec*.

rugać od XX w. 'wymyślać, wyzywać, besztać, łajać', kasz. *rugac* 'ts.'; z przedr. *zrugać*. Zapożyczone z r. *rugát'(sja)* 'wymyślać, łajać, lżyć, urągać, pomstować', por. strus. (od XI w.) *rugatisja* 'naśmiewać się, urągać, łajać'. Zob. rodzime *urągać*.

ruja od XIX w. 'okres parzenia się zwierząt', daw. i dial. też 'gromada wilków pędzących za samicą w okresie rui'. Płnsł.: gł. *ruja* 'ryk jelenia; okres parzenia się zwierząt', słc. *ruja*

'ruja, cieczka', ukr. dial. *ruja* 'ruja'. Psł. dial. **ruja* 'ryczenie, ryk, czas ryczenia (w okresie rui)', pierwotna nazwa czynności od psł. czas. **řuti*, **revǫ* / **rovǫ* [< **reu̯-* / **reu̯-*] 'ryczeć' (por. stp. XV–XVI w. *rzuć* / *rzwać* / *rzwieć*, *rzuje* / *rzwie* 'ryczeć', stcz. *řúti*, *řevu*, dziś cz. *řvát*, *řvu* 'ryczeć, wyć', r. *revéť* 'ryczeć; wyć, huczeć', pot. 'płakać', ch./s. *rèvati*, *rèvēm* 'beczeć, ryczeć'), z przyr. **-ja* i archaiczną wymianą rdzennego **eu̯* ⇒ **ou̯* (czas. **reu̯-tei̯* > **řuti* → rzecz. **rou̯-i̯ā* > **ruja*). Nowszym derywatem jest cz. *říje*, stcz. *řujě* 'parzenie się płowej zwierzyny, okres parzenia się' (od stcz. *řúti*). Podstawowy psł. czas. **řuti* od pie. dźwkn. **reu̯-* / **rēu̯-* / **rū-* 'ryczeć, wyć; brzęczeć, mruczeć'. Późne poświadczenie p. *ruja* sugeruje zapożyczenie, może z ukr. *ruja*.

rumak od XVI w. 'rasowy, piękny koń; dawniej: koń bojowy, pochodzący z europejskiej części Turcji', daw. też *hromak* i *ohromak*. Por. strus. *argamakъ* / *orgamakъ* 'wschodni rasowy koń wierzchowy', r. daw. *argamák* 'ts.'. Zapożyczenie z języków tureckich, por. tatar. *aryamak* 'szlachetny koń arabski', ujgur. *aryumak*, tur. *argımak* 'koń', a także np. mong. *argamag*.

rumianek 'roślina Matricaria chamomilla', stp. XV w. *rumienek* / *rumionek* i *rumien* / *rumion* / *romien* 'ts.', też 'rumian, Anthemis', w XVI w. u Mączyńskiego *rumienek*. Podobne nazwy rumianku bądź innych roślin też u innych Słowian, np. cz. *rmen*, *rmenek*, *heřmánek*, słc. *rumanček*, *harmanček*, r. *romáška*, ukr. *román*, *romén*, *romáška*, bg. *roman*, *romon*, słwń. *rmân*. Wszystkie ostatecznie z łac. przym. *romānus* 'rzymski', stanowiącego człon określający łac. nazwę roślin, np. *chamaemellum romānum* 'rumianek rzymski'. Do polskiego przejęte z cz. *rmen*, *rmenek*, z przekształceniem postaci pod wpływem przym. *rumiany*.

rumiany od XV w. (stp. też *rumieny* / *rumiony*) 'czerwony, zaczerwieniony, zaróżowiony (o twarzy)', 'przyczerwieniony pod wpływem ognia (o potrawach, pieczywie)' (z polskiego: cz. *ruměný* 'zarumieniony, zaczerwieniony'). Ogsł.: stcz. *rumný* 'rumiany', r. *rumjánij* 'mający rumieńce; czerwony; różowy; różowobrązowy', scs. *ruměnъ* 'czerwony'. Psł. **ruměnъ* [< **rudměnъ* < **rou̯dʰ-mēn-*] 'jasnoczerwony, zaczerwieniony', od pie. **rou̯dʰ-* 'czerwony' (zob. *rudy*), z przyr. **-měnъ* (< **-mēn-*), por. formalnie bliskie słow. przymiotnikowi bałt. rzeczowniki: lit. *raumuõ*, *-meñs* 'muskuł, mięsień, chude mięso muskułu', łot. *raũmins* 'wędzone mięso'. — Od tego *rumienić (się)*, *zarumienić (się)*; *rumieniec*.

rumowisko od XIX w. 'gruzy, ruiny czegoś, kupa gruzów, gruzowisko', 'luźne odłamy skalne', książk. też *rumowie* 'gruzy, ruiny, gruzowisko'. Por. cz. *rum(ov)iště* 'wysypisko gruzu; gruzy, ruiny, rumowisko'. Od p. daw. *rum* 'szczątki potłuczonego muru, gruz, rumowisko; okruchy skalne', stp. XIV–XV w. *rum* / *rom* 'materiał budowlany (np. kamienie, piasek, gruz kamienny)', por. stp. XV w. *rumowanie* 'usuwanie rumowiska, gruzu', daw. *rumować* 'uprzątać, usuwać; robić miejsce; zrzucać; ograbiać, rabować, plądrować'; por. cz. *rum* 'gruz, rumowisko'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rûm* / *roum* 'to, co się usuwa, sprząta, gruz, śmieci, gnój' (por. niem. *räumen* 'opróżniać, zwalniać; sprzątać, uprzątać').

runąć od XVII w. 'upaść, zwalić się, rozpaść się w gruzy', 'gwałtownie ruszyć z miejsca, rzucić się', daw. 'trzasnąć, huknąć, zagrzmieć, gruchnąć, ryknąć'. Por. stcz. *runúti* 'upaść, zwalić się', r. *rúchnuť* 'runąć, upaść, zwalić się'. Z psł. **ruchnǫti* 'upaść, zwalić się', od psł. **rušiti* 'wprawiać w ruch, popychać, poruszać, naruszać, poruszając, obalać, zwalać' (zob. *ruszyć*).

runo od XV w. 'wełniste włosy na skórze owcy; ostrzyżona wełna owcza; skóra owcy wraz z wełną', wtórnie 'zespół małych krzewów, ziół, traw pokrywających glebę leśną' (zwykle *runo leśne*); wtórnie też *ruń* 'nisko, zwarcie rosnąca, zieleniejąca roślinność, wschodzące zboże'. Ogsł.: cz. *rouno*, r. *runó*, scs. *runo* 'wełna, skóra z wełną'. Psł. **runo* [< **rou̯-no*] 'wełna na ciele owcy, skóra owcy wraz z wełną', rzecz. odczas. z przyr. **-no*, od tego samego rdzenia co *rwać* (< psł. **rъvati*) z rdzennym wokalizmem *-u-* < **-ou̯-* (jak w lit. *ráuti* 'rwać, wyrywać, skubać', łot. *raût* 'wyrywać, drzeć'). Psł. **runo* to pierwotnie 'to, co wyrwane, wyskubane'

> 'wełna wyskubana z owcy', gdyż w dawnych czasach pozyskiwano wełnę owczą przez jej wyrywanie, wyskubywanie (co do rozwoju znaczenia por. łac. *vellus* 'wełna owcza' od *vellō* 'rwę, wyrywam, skubię').

rura od XV w., stp. 'rynna, rura wodociągowa', w gwarach często z odpodobnieniem spółgłosek, np. *ruła*; zdr. *rurka*. Por. cz. *roura* 'rura'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rôre* / *rœre* 'rura (też np. wodociągowa)' (dziś niem. *Röhre* 'rura, rurka'), co w związku z niem. *Rohr* 'trzcina' (i 'rura').

ruszt 'pręty żelazne bądź krata w palenisku pieca', 'konstrukcja nośna złożona z krzyżujących się belek', stp. XV w. *rost* czy *roszt* 'krata żelazna albo drewniana', 'zgrzebło, skrobaczka mająca kształt kratki', 'miara wydobytej rudy'; także *rusztowanie*, stp. od XV w. *rostowanie* / *rustowanie* 'drewniana prowizoryczna konstrukcja stosowana w budownictwie', dial. *rustowanie* 'ts.', por. również *rusztować* 'budować rusztowanie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rôst(e)* 'ruszt, stos; rusztowanie', dziś niem. *Rost* 'ruszt', *rüsten* 'wznosić rusztowanie'.

ruszyć od XV w. 'zacząć iść, jechać, odbywać drogę; przestać być nieruchomym; udać się, podążyć dokądś; zmieniać miejsce, położenie czegoś', 'wprawić coś w ruch, posunąć, popchnąć, poruszyć, dotknąć'; z przedr. *naruszyć, obruszyć* (stp. XV w. *obruszyć się* 'zachwiać się, poruszyć się'), *poruszyć, wyruszyć, wzruszyć* 'poruszając, zmieszać, przewrócić, spulchnić; wywołać poruszenie, rozczulić, roztkliwić', daw. 'uruchomić, poruszyć'; wielokr. *ruszać*, z przedr. *naruszać, poruszać, rozruszać, wyruszać, wzruszać*. Ogsł.: cz. *rušit* 'naruszać coś, znosić, kasować; unicestwiać, niszczyć', 'niepokoić, przeszkadzać w czymś', r. *rúšit'* 'łamać, niszczyć, rujnować', przen. 'naruszać', scs. *rušiti* 'burzyć, niszczyć, łamać'. Psł. **rušiti* [< **ruchi-* < **rou̯s-ī-*] 'wprawiać w ruch, popychać, poruszać, naruszać, poruszając, obalać, zwalać', budowa wskazuje na pierwotny czas. wielokr., prawdopodobnie od niezachowanego psł. *†rusti* 'ryć, kopać, kopiąc, przewracać, poruszać (np. ziemię)', które byłoby tożsame z lit. *raũsti, rausiù* 'ryć, kopać, grzebać', łot. *raust, raušu* 'grzebać, ryć', od pie. **reu̯-s-* 'ryć, kopać, rwać' (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **reu̯-* 'ts.', zob. *rwać, ryć*). — Od czas. przedrostkowych *odruch* 'żywiołowa reakcja na coś', *rozruch, rozruchy* (por. stp. XV w. *rozruch* 'zamieszanie, zgiełk'). Zob. *ruch, ruchomy, runąć*.

rwać *rwę* od XIV w. 'przerywać, rozrywać, rozdzierać, rozszarpywać; wyciągać skądś gwałtownie, wyrywać; mocno ciągnąć ku sobie, targać, szarpać; porywać', pot. i dial. 'szybko posuwać się naprzód, pędzić, gnać', *rwie* 'sprawia mocny ból', *rwać się* też 'mocno czegoś pragnąć, dążyć do czegoś'; z przedr. *narwać* (*narwany* 'porywczy, zwariowany', w XVI w. 'trochę rozerwany'), *oderwać, poderwać, porwać, przerwać, rozerwać, urwać, wyrwać, zerwać*; wielokr. *-rywać*: z przedr. np. *porywać, przerywać, rozrywać, zrywać*. Ogsł.: cz. *rvát, rvu*, stcz. *rváti, ruju* 'rwać, drzeć, rozrywać, rozdzierać; zrywać, zdzierać, wyrywać', r. *rvat', rvu* 'rwać, drzeć, szarpać, zrywać, wyrywać', scs. z przedr., np. *otъrъvati, -rъvǫ* 'odpychać, wypychać', *urъvati sę* 'oderwać się, wyrwać się'. Psł. **rъvati, *rъvǫ* / **rujǫ* 'rozrywać, rozszarpywać, przerywać; drzeć, targać', pokrewne z lit. *ráuti, ráuju* / *ráunu* 'wyrywać z korzeniami; skubać; odrywać, zrywać; wykopywać', łot. *raut, raũju* (dial. *raũnu*) 'wyrywać, wyciągać, szarpać', łac. *ruō, ruere* 'spadać, upadać, walić się; rzucać się', toch. A, B *ru-* 'rwać', od pie. **reu̯-* 'ryć, kopać, rwać' (zob. *ryć*). — Od czas. przedrostkowych *przerwa* (stp. XV w. 'rów'), *wyrwa; poryw, zryw; urywek* 'fragment', *wyrywki* mn, *podrywka, rozrywka; porywacz; porywczy*.

ryba od XIV w.; zdr. *rybka*. Ogsł.: cz. *ryba*, r. *rýba*, scs. *ryba*. Psł. **ryba* 'ryba', wyraz wyłącznie słow., bez pewnej etymologii. Prawdopodobnie innowacyjna nazwa ryby, która z powodu tabu zastąpiła jakąś starszą nazwę (np. odpowiadającą lit. *žuvìs* 'ryba'). Dotychczasowe próby objaśnienia genezy wyrazu nie przekonują, np. próby łączenia z psł. **ryti* 'ryć, kopać, żłobić' (zob. *ryć*), **rǫbati* 'rąbać, ciąć' (zob. *rąbać*), zestawianie z wyrazami germ. typu stwniem. *rūp(p)a* 'gąsienica'. — Od tego *rybi, rybny, rybak, rybactwo; rybitwa* 'ptak Sterna hi-

runda' (stp. *rybitw* od XIV w. 'ts.', 'rybak', *rybitwi* XV w. 'rybak', *rybitwa* 'łowienie ryb', kasz. *rëbitva* 'rybołówstwo', por. stcz. *rybitev, -tva* 'rybak', strus. *rybitvъ* 'rybak'); *narybiać* (od XVI w.) 'napełniać rybami' → *narybek*.

rycerz od XIV w. 'wojownik stanu szlacheckiego, szlachcic', w stp. też 'żołnierz, wojownik', 'goniec, woźny sądowy'. Por. stcz. *rytieř / rycieř / řitieř*, cz. *rytíř* 'rycerz'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rit(t)er* 'rycerz', pierwotnie 'jeździec' (od *reiten* 'jeździć konno'), prawdopodobnie za pośrednictwem czeskim. — Od tego *rycerski, rycerstwo*.

rychły od XIV w. 'taki, który ma wkrótce nastąpić, niedaleki', stp. 'wykonywany w krótkim czasie, ruchliwy, szybki', 'wykonujący bez zwłoki, chętny, ochotny', 'porywczy, popędliwy', 'wykonywany bez zwłoki, bez ociągania się', 'wczesny', daw. XVI–XVIII w. 'chyży, bystry, żwawy, prędki', dial. też 'wczesny', stp., dziś przest. 'od dawna istniejący, pochodzący z dawnego okresu, dawny'. Bliskie odpowiedniki znaczeniowe tylko w zachsł.: dł. *rychły* 'szybki, prędki', przen. 'dzielny', gł. *rychły* 'szybki, prędki', cz. *rychlý* 'ts.; zręczny, zwinny', słc. *rýchly* 'szybki, prędki'; w innych znaczeniach we wschsł.: r. *rýchlyj* 'pulchny, miękki; kruchy', pot. 'zwiotczały, zwiędły', dial. 'chory', ukr. *rýchlyj* 'pulchny, miękki; kruchy', br. *rýchly* 'ts.'. Płnsł. **rychlъ* 'taki, który się rusza, ruchliwy; taki, który poruszając się, wyrasta (np. o cieście), pulchny', zapewne pierwotny imiesłów czas. *†rychnǫti*, w etymologicznym związku z psł. **rušiti* 'wprawiać w ruch, popychać, poruszać, naruszać, poruszając, obalać, zwalać' (zob. *ruszyć*; co do budowy i wokalizmu por. np. psł. **plynǫti, *slynǫti* obok **pluti, *sluti*, zob. *płynąć, słynąć*).

rycina 'rysunek, reprodukcja fotografii (dodana zwykle do tekstu jako ilustracja)', stp. XV w. 'ryte wyobrażenie bożka pogańskiego, posąg', w XVI w. 'ryty obraz', 'bałwan pogański', dial. *ryciny* mn 'wyżłobienia wykute w kamieniu młyńskim'. Odpowiada gł. *ryćina* 'miedzioryt', 'rozkopane pole', cz. *rytina* 'miedzioryt', 'ryta ozdoba', 'rozkopane pole; miejsce zryte przez dziki', stcz. 'rzeźba, posąg', słc. *rytina* 'obraz wyryty w metalu, kamieniu, drzewie; grawiura'. Pierwotnie nazwa rezultatu czynności 'to, co wyryte, ryte', z przyr. *-ina*, od imiesłowu biernego *ryty* (psł. **rytъ*) od czas. *ryć*, psł. **ryti* (zob. *ryć*).

ryczeć od XIV w. 'wydawać donośny głos, ryk (o zwierzętach)', 'drzeć się, wrzeszczeć', 'huczeć, szumieć, rozbrzmiewać', stp. 'wydawać donośny głos (o zwierzętach); głośno jęczeć, krzyczeć (o ludziach)', kasz. *rëčec* 'ryczeć; głośno płakać, przeraźliwie krzyczeć, śpiewać, wrzeszczeć; grzmieć, szumieć, huczeć (np. o morzu)'; też daw. od XVI w. i dial. *rykać* 'ryczeć', dial. także *rykać* 'rżeć; głośno puszczać wiatry', kasz. *rëkac* 'głośno płakać, ryczeć, przeraźliwie krzyczeć, śpiewać, wrzeszczeć; objawiać chęć zaspokojenia popędu płciowego (o sarnach i jeleniach)'; jednokr. *ryknąć*. Ogsł.: cz. *ryčet*, r. *rykát'*, ch./s. *ríkati*, słwń. *ríčati*. Psł. **ryčati* [< **rūk-ē-*] i **rykati* 'ryczeć', od dźwkn. pie. pierwiastka **rū- / *reu̯- / *rēu̯-* 'ryczeć, wyć; brzęczeć, mruczeć', z przyr. **-k-*. — Od tego *ryk* od XV w.

ryć *ryję* od XV w. 'żłobić, drążyć otwory (np. w ziemi, drzewie, kamieniu)', stp. 'kopać, rydlem, motyką poruszać ziemię', 'rzeźbić, pokrywać powierzchnię czegoś rzeźbami, ornamentami, ozdabiać', lud. 'robić doły w ziemi, kopać, przekopywać, rozkopywać, grzebać, rozgrzebywać'; z przedr. *poryć, wryć się, zryć*. Ogsł.: cz. *rýt, ryji* 'kopać, ryć; rytować, grawerować; żłobić', r. *ryt', róju* 'ryć, kopać, grzebać, żłobić', scs. *ryti, rъjǫ* 'kopać, żłobić'. Psł. **ryti, *rъjǫ* 'ryć, kopać, żłobić', prapokrewne lit. *ráuti, ráuju / ráunu* 'wyrywać z korzeniami; skubać; odrywać, zrywać; wykopywać', łot. *raût, raũju* (dial. *raũnu*) 'wyrywać, wyciągać, szarpać', stisl. *ryja* 'wyrywać, skubać owczą wełnę', łac. *ruō, ruere* 'spadać, upadać, walić się; rzucać się'. Od pie. **reu̯- / *rū-* 'ryć, kopać, rwać' (zob. *rwać*). Zob. *rydel, ryj, rylec*.

rydel od XV w. (stp. *rydl*) 'narzędzie do kopania ziemi'; zdr. *rydelek*. Ogsł.: cz. *rydlo* 'rylec', r. *rýlo* 'ryj (świni)', wulg. 'morda, pysk', ukr. *rýlo* 'ryj', scs. *rylo* 'łopata, motyka', bg. *rílo* 'ryj', ch./s. *rȉlo* 'ryj (świni), trąba (słonia)'. Psł. **rydlo* 'to, czym się ry-

je, kopie', nazwa narzędzia z przyr. *-*dlo* od psł. **ryti* 'kopać, ryć' (zob. *ryć*). Przekształcenie polskiej postaci (**rydło* > *rydl*, później *rydel*) może przez analogię do bliskoznacznego *ryl* 'rydel, szpadel' (zob. *rylec*).

rydz od XV w. 'grzyb jadalny Lactarius deliciosus'. Por. płnsł. nazwy tego grzyba: dł., gł. *ryzyk*, cz. *ryzec*, słc. *rýdzik*, r. *rýžik*, ukr. *ryžók* / *rýžyk*, br. *rýžyk*. Urzeczownikowiony przym.: stp. XV–XVII w. *rydzy* 'czerwonożółty, rudy' (por. też daw. w XVII w. *rydzowaty* 'rudy, ryżawy'). Przym. jest wyrazem ogsł.: dł. *ryzy* 'rdzawy, ryży', gł. *ryzy* 'żółtozłoty, brunatnoczerwony, rudy', r. *rýžij* 'czerwonożółty, żółtoczerwony', ch./s. *rîđ* 'rudy, ryży, rdzawy; czerwony', kontynuującym psł. **ryďь* 'mający barwę pośrednią między czerwienią i żółcią, czerwonożółty, jasnorudy', utworzonym na gruncie psł. za pomocą przyr. *-*jo*- od pie. pierwiastka **rūdʰ*- 'czerwony, czerwonawy' (zob. też *ryży* i pokrewne *rdza*, *rudy*). Grzyb 'rydz, Lactarius deliciosus' nazwano tak od rdzawobrązowej barwy jego kapelusza.

ryj od XVIII w.; zdr. *ryjek*. Rzecz. odczas. od *ryć*, *ryję* (zob.).

rylec od XVIII w. 'przyrząd metalowy do rysowania, rycia'. Por. cz. *rylec* 'ts.', r. daw. *rýlec* 'rydelek, łopatka', słwń. *rílec* 'ryj; trąba (słonia); dziób, dzióbek; dziób okrętu'. Może późne zapożyczenie wyrazu technicznego z cz. *rylec*; formalnie zdr. z przyr. -*ec* od zachowanego w gwarach rzecz. *ryl* 'rydel, szpadel', 'ryj świni', kasz. *ril* 'długa, wąska łopata służąca do kopania torfu; sztywny daszek u czapki', por. stcz. *ryl* / *rýl* 'łopata, rydel', cz. dial. *rýl* 'ts.', 'nos', słc. *rýľ* 'ts.', ch./s. daw. *rîlj* 'zaostrzony kołek służący do rycia, kopania, wbijania', dial. 'żelazna łopata'. Psł. dial. **ryľь* 'narzędzie do rycia, kopania', nazwa narzędzia z przyr. *-*lь* od psł. **ryti* 'kopać, ryć' (zob. *ryć*).

rynek od 1400 r. 'plac targowy (w centrum miasta)', z polskiego zapożyczone do wschsł., np. r. *rýnok* 'rynek, targ'. Por. cz. *rynk* / *ryňk* 'rynek, plac'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rinc* / *ring* 'plac; plac walki' (też 'pierścień, koło, krąg'), niem. *Ring* 'rynek; ulica okrężna, okólna'. Do polskiego przejęte zapewne za pośrednictwem czeskim.

rys 'cecha charakterystyczna, właściwość', 'krótki opis, szkic', *rysy* mn 'układ linii twarzy', stp. XV w. *rys* 'rysa, pęknięcie, szczelina'; także *rysa* od XVI w. 'ślad wyżłobiony czymś ostrym, draśnięcie; pęknięcie, szpara, szczelina'. Por. cz. *rys* 'rys, zarys; cecha; rysunek', słwń. *rîs* 'kreska, linia; rysa; krąg', *rísa* 'kreska'. Zapożyczenie ze śrwniem. *riz* 'rozdarcie, pęknięcie, rysa, szpara, rana; zarys, obwód', *rizze* 'rozdarcie, rysa; koło, krąg', niem. *Riß* 'rozdarcie, pęknięcie, dziura; rysa, szczelina, szpara; zarys, szkic, plan' (od niem. *reissen* 'rwać, szarpać, targać'). — Od tego *rysopis* (człon drugi od *pisać*).

rysować od XVI w. 'kreślić, wykreślać; robić rysy, skazy, zadrapania'; z przedr. *narysować*, *porysować*, *przerysować*, *zarysować*. Por. cz. *rýsovat* 'kreślić, rysować; szkicować', słc. *rysovať* 'ts.' (z polskiego r. *risovát'*, ukr. *rysuváty* 'rysować'), też ch. *rìsati*, słwń. *rísati* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *rîzen* 'kreślić, rysować, pisać, wycinać, rzeźbić'. — Od tego *rysownik*, *rysunek*; od czas. przedrostkowego *zarys*.

ryś od XV w. 'drapieżnik Lynx lynx'. Ogsł.: cz. *rys*, r. *rys'*, ch./s. *rȉs*. Psł. **rysь* 'ryś', niewątpliwie pokrewne nazwom tego drapieżnika w innych językach ie., np. lit. *lū̃šis*, dial. *lųnšis*, łot. *lūsa* ż / *lūsis* m, stwniem. *luhs* (dziś niem. *Luchs*), gr. *lýnks*. Formy ie. sugerują, że słow. nazwa zwierzęcia miała pierwotnie prawdopodobnie postać †*lysь* [< **lūs-i*-], z nagłosowym **l*- (pokrewną psł. przym. **lysъ*, zob. *łysy*, od pie. **leuk*- 'jasny, biały'). Przekształcenie nazwy nastąpiło przypuszczalnie ze względu na tabu (unikanie właściwej nazwy przez myśliwych?), przy czym pierwotne †*lysь* zostało zmienione w **rysь*, zapewne przez skojarzenie wyrazu z psł. przym. **rysъ* [< **rūdʰ-so*-] 'czerwonawy, rudawy, ryży' (por. stp. XVI w. i dziś dial. *rysawy* 'rudawy', cz. daw. *rysý* 'czerwonawy', dziś *ryšavý* 'rudy, rudowłosy, rdzawy', stcz. *ryšlavý* 'czerwony, rudy'), tj. z wyrazem opartym na tym samym rdzeniu ie. co p. *rydz* (zob.), ale z innym przyrostkiem.

ryży od XIX w. 'żółtopomarańczowy, ceglasty (zwykle o włosach)'. Przym. wprowa-

dzony do języka literackiego przez A. Mickiewicza, przejęty z br. *rýžy* 'czerwonożółty, żółtoczerwony'; br. *rýžy* pochodzi z psł. przym. **ryďь* 'mający barwę pośrednią między czerwienią i żółcią, czerwonożółty, jasnorudy', którego rodzimym kontynuantem był daw. XV–XVII w. *rydzy* 'czerwonożółty, rudy', do dziś zachowany w nazwie grzyba *rydz* (zob.).

rzadki od XV w. 'mający małą gęstość, niegęsty, płynny, nieścisły, niezbity, rozproszony, rzadko rosnący', 'nieliczny', stp. też *rzadki w mowie* 'rzadko, niewiele mówiący', dial. także 'miękki (o drewnie); słaby, bez sił'; st. wyższy *rzadszy*. Ogsł.: cz. *řídký*, r. *rédkij*, scs. *rědъkъ*. Psł. **rědъkъ* 'niegęsty, o płynnej konsystencji, złożony z oddalonych od siebie elementów; pojawiający się w dużych odstępach czasu, nieczęsty', młodsza, powstała w epoce psł. postać przym. ze strukturalnym przyr. *-kъ, utworzona od wczesnego psł. przym. †*rědъ*, na który wskazują postaci bez przyr. *-kъ, zwłaszcza formy stopnia wyższego (np. p. *rzadszy*, cz. *řidší*, r. *réže*, ch./s. *rjȅđi*) oraz archaiczne wyrazy pochodne, np. p. daw. *rzedzić* 'czynić rzadkim, rozrzedzać' (dziś tylko z przedr. *przerzedzić*, *rozrzedzić* i *rzednąć* 'stawać się rzadkim'), cz. *ředina* / *řidina* 'coś rzadkiego; słabe, złe piwo; rzadka część lasu', r. reg. *redína* 'rzadka tkanina; rzadka część lasu', ch./s. dial. *rȅdina* 'rodzaj rzadkiego sita'. Psł. †*rědъ* ma dokładny odpowiednik w łot. *rę̃ds* 'nieszczelny, miękki', pokrewne jest wyrazom bałt. z innymi przyrostkami, np. lit. *rẽtas* 'nieszczelny, rzadki', łot. *ręts* 'ts.', *rę̃ns* 'nieszczelny, miękki', wszystkie od pie. pierwiastka **er(ə)-* / **(e)re-* 'luźny, nieszczelny, odstający'.

rząd I *rzędu* od XIV w. 'szereg ludzi lub przedmiotów umieszczonych jeden za drugim albo jeden obok drugiego', 'kolejność, kolej', daw. 'rodzaj, kategoria, klasa', 'poczet, grupa', 'ozdobna uprząż wierzchowca', 'ład, porządek', Ogsł.: cz. *řad* / *řád* 'szereg; kolejność, kolej', 'rachunek', zbiór prawideł, zasad, regulamin', 'zamknięta grupa społeczna poddana określonym regułom; zakon', 'order', 'kategoria, klasa, rodzaj', daw. 'prawo, sprawiedliwość; obyczaj, zwyczaj', r. *rjad* 'szereg, rząd; pokos; grupa, kategoria, rodzaj; pewna ilość, kilka, wiele', przest. 'kolejność, kolej', 'umowa, ugoda', dial. *pervyj rjad* 'pierwszy raz', scs. *rędъ* 'szereg; porządek; kategoria, klasa; gromada, tłum'. Psł. **rędъ* 'szereg, rząd' > 'miejsce w szeregu, kolejność, następstwo' i 'uporządkowanie, porządek, ład', pokrewne z lit. *rindà* 'rząd, linia', łot. *rinda* 'ts.' (które mają motywację czasownikową na gruncie bałt.: łot. *rist*, *riedu* 'doprowadzać do porządku'), prawdopodobnie z pie. **rn̥d-o-* 'uporządkowanie, porządek', od pie. **rend-* 'porządkować'.

rząd II *rządu* 'naczelny organ administracji państwa', od XVI w. 'sprawowanie władzy, panowanie, władza', daw. 'kierowniczy organ jakiejś instytucji', dial. 'urząd'; *rządy* mn 'rządzenie', stp. XV w. *rzędy* mn 'kierowanie, władanie'. Rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności, wtórnie skonkretyzowana) od *rządzić* 'sprawować władzę, panować, władać' (zob.).

rządzić od XV w. (stp. *rzędzić*) 'sprawować władzę, panować, władać', daw. i dziś dial. 'najmować, przyjmować do pracy', daw. w XVII w. *rządzić zegar* 'nakręcać zegar', dial. też 'być w porządku', 'mówić'; z przedr. *porządzić* (→ *oporządzić*, *rozporządzić*, *sporządzić*, *wyporządzić*), *przyrządzić*, *rozrządzić*, *urządzić*, *wyrządzić*, *zarządzić*, *zrządzić*; wielokr. *-rządzać*: z przedr. np. *przyrządzać*, *urządzać*, *zarządzać*. Ogsł.: cz. *řadit* 'porządkować, ustawiać, układać w jakimś porządku; ustalać miejsce, kolejność', *řídit* (daw. *řěditi*) 'kierować; doglądać; porządkować, doprowadzać do ładu', pot. 'zamawiać, starać się o coś', r. *rjadít'* 'ubierać, odziewać', przest. 'wprowadzać porządek; przygotowywać, urządzać; rozważać', pot. 'najmować do pracy', ch./s. *rèditi* 'porządkować, doprowadzać do ładu; przygotowywać; obrabiać, czyścić (np. zboże)', 'rządzić, władać; rozkazywać, polecać'. Psł. **ręditi*, **ręďǫ* 'ustawiać w szeregu, szeregować, porządkować, wprowadzać ład; doglądać czegoś, dbać o coś; kierować czymś, rozporządzać, rządzić, władać', czas. odrzecz. od psł. **rędъ* (zob. *rząd* I). — Od czas. przedrostkowych *przyrząd*, *rozrząd*. Zob. *narząd*, *urząd*.

rzec *rzeknę* (daw. i dial. *rzekę*) od XIV w. 'powiedzieć, przemówić', stp. 'mówić, powiadać', 'nazwać', 'przyrzec, obiecać', 'począć, zrobić', od XV w. *rzeczony* 'wspomniany, wymieniony'; z przedr. *odrzec, orzec, przyrzec, urzec, wyrzec się, zarzec się, zrzec się*; wielokr. *rzekać* daw. XVI w. 'zwać, nazywać' (por. dial. śl. *rzykać* 'mówić pacierze'), z przedr. *narzekać, orzekać, przyrzekać, urzekać, wyrzekać się, zrzekać się*. Ogsł.: stcz. *řeci, řku*, cz. *říci, řeknu* (książk. *řku*) 'powiedzieć', 'dać nazwę, nazwać', r. *reči, rekú* 'mówić, powiedzieć', scs. *rešti, rekǫ* 'mówić, powiedzieć'. Psł. **rekti, *rekǫ* 'mówić, powiedzieć, nazwać', prapokrewne z lit. *rė̃kti, rė̃kiù* 'krzyczeć' (wyraz bałt. z rdzennym *-ė-* < **ē*, w słow. krótkie *-ĕ-*), goc. *rahnjan* 'liczyć', stind. *racáyati* 'porządkuje, wykonuje, tworzy, przygotowuje', toch. A *rake*, B *raki* 'słowo, wyraz', wszystkie od pie. **rek-* 'krzyczeć, mówić', zapewne pochodzenia dźwkn. — Od czas. przedrostkowego *porzekadło*. Zob. *prorok, rok, rzecz, rzekomy, urok, wyrok*.

rzecz ż od XIV w. 'przedmiot materialny', 'temat, treść, wątek; przedmiot myśli, sprawa, treść wypowiedzi; czynność, czyn, postępek, fakt', daw. też 'to, co się mówi, mowa, mówienie, język, to, co zostało powiedziane, ustne polecenie, rozkaz, przyrzeczenie', 'abstrakcyjne pojęcie nazwane określającą przydawką, jakieś przeżycie, doznanie, dobro niematerialne', 'sprawa, problem, przedmiot prośby, skargi, sporu sądowego', 'działanie', 'fakt, zdarzenie, wydarzenie, wypadek, przypadek', 'czyn, uczynek, występek', 'powód, przyczyna'. Ogsł.: cz. *řeč* ż 'mowa; język; rozmowa; przemowa, przemówienie', *řeči* mn 'pogłoski, słuchy', r. *reč'* ż 'mowa; język; przemowa, przemówienie; wymowa', scs. *rěčь* ż 'słowo, wyraz; mowa; oskarżenie'. Psł. **rěčь* [< **rěk-ĭ-*] 'mówienie, mowa; słowo, wyraz' > 'treść, przedmiot mówienia' > 'przedmiot nazwany, rzecz', rzecz. abstr. z przyr. **-ь* od psł. **rekti* (zob. *rzec*), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* → **ē* > **ě*. — Od tego *rzeczowy, rzeczownik*.

rzeczpospolita, daw. też *rzecz pospolita* od XVI w. 'rzecz wspólna, dobro ogółu', 'społeczność, naród', 'stan polityczny', 'państwo', dziś w nazwie *Rzeczpospolita Polska*. Kalka łac. *res publica* i *respublica* 'rzecz publiczna' > 'sprawa publiczna, ustrój republikański', zapożyczonego jako *respublika*, później w postaci *republika* z franc. *république* 'republika'.

rzeka od XIV w.; zdr. *rzeczka*. Ogsł.: cz. *řeka*, r. *reká*, scs. *rěka*. Psł. **rěka* 'rzeka', z pierwotnego **roi̯-kā*, rzecz. z pie. przyr. **-kā-* od pie. pierwiastka **(e)rei-* 'płynąć, ciec', z etymologicznym znaczeniem 'to, co płynie, ciecze'; w innych językach ie. prapokrewne wyrazy utworzone są za pomocą innych przyrostków, np. łac. *rivus* [< **rei̯-u̯o-s*] 'strumień', stind. *ráya-* m 'prąd, nurt', śrirl. *rían* [< **rei̯-no-*] 'rzeka; droga', łot. *riete* 'mleko w piersi matki'. — Od tego *rzeczny, dorzecze*.

rzekomy 'pozorny, fałszywy', *rzekomo* 'zgodnie z tym, co ktoś mówi, ale nie z rzeczywistością, jakoby, niby', stp. od XV w. *rzekomo* / *rzkomo* 'pozornie, niby, jakoby', dial. *rzkomo* 'rzekomo'. Por. scs. *rekomъ* (*rekomyi*) 'nazwany, wymieniony; tak zwany'. Psł. **rekomъ*, imiesłów bierny czasu teraźn. od psł. czas. **rekti* 'mówić, powiedzieć, nazwać', p. *rzec* (zob.); postać *rzkomo* oparta na wtórnym temacie czasu teraźn. **rъk-*, por. stcz., cz. książk. 1. osoba *řku* < **rъkǫ*.

rzemień 'pas, pasek z grubej skóry', stp. około 1500 r. *rzemień* 'pas skórzany, skóra wyprawiona', daw. 'gruba wyprawiona skóra', XVI–XVII w. 'sakiewka, trzos', w kasz. archaiczna postać mian. *řemė* [< **řemy*], dop. *řemeńa* 'rzemień'. Ogsł.: cz. *řemen*, r. *remén'*, *remnjá*, scs. *remenь*, *remene*. Psł. **remy*, *remene*, bier. **remenь* 'wyprawiona skóra, pas z wyprawionej skóry', z pie. **re-men-* będącego derywatem z przyr. **-men-* od pie. **(a)re-* / **ar(ə)-* 'łączyć, spajać' (zob. *jarzmo*). Pierwotne znaczenie zatem 'to, co służy do łączenia, spajania'. Zdr. *rzemyk* utworzone jak np. *grzebyk, jęczmyk, kamyk, płomyk* (zob. *grzebień, jęczmień, kamień, płomień*). — Od tego *rzemienny*.

rzemiosło od XV w., daw. też *rzemiesło* i (z wtórnym unosowieniem samogłoski po *m*, por. *między*) *rzemięsło* (te trzy postaci już stp.) 'drobna wytwórczość, rękodzielnictwo', także 'zawód, fach, zajęcie, profe-

sja', stp. 'rodzaj zatrudnienia, zawód; cech rzemieślniczy', dial. również 'przyrządy, narzędzia; oprzyrządowanie', kasz. *řeṁosło* / *řeṁąsło* (i *řeṁąstvo*) 'rzemiosło'. Płnsł.: stdł. XVI w. *řeṁesło* 'rękodzielnictwo', gł. *rjemjesło* 'ts.'; cz. *řemeslo* 'ts.; zawód, fach, zajęcie, profesja', lud. 'narzędzia rzemieślnicze', słc. *remeslo* 'rękodzielnictwo', pot. 'fach, profesja', strus. *remeslo* / *remjaslo* 'sztuka, kunszt', r. *remesló* 'rękodzielnictwo; fach, zawód', ukr. *remesló* 'ts.', reg. 'narzędzia rzemieślnicze'. Psł. dial. **remeslo* 'praca ręczna, ręczna obróbka materiałów za pomocą narzędzi', derywat z przyr. **-lo* czy może **-slo* (o niejasnej funkcji) od niezachowanego poza tym w słow. tematu **remes-*, poświadczonego w bałt.: stlit. *remēsas* 'rzemieślnik', *remēstas* 'rękodzielnictwo, rzemiosło', łot. *remesis* 'rzemieślnik, cieśla', *raṁstit* 'rąbać tępym toporem; piłować tępą piłą', stpr. *romestue* 'topór', dalej związane zapewne z lit. *reṁti, remiù* 'przycinać', *ramtýti* 'rąbać', stang. *rémian* 'naprawiać, odnawiać'; ostateczną podstawą byłoby pie. **rem(ə)-* 'podpierać, podtrzymywać'. — Od tego *rzemieślnik, rzemieślniczy*

rzep od XV w. 'kulisty koszyczek, kwiatostan łopianu lub ostu z haczykami czepnymi' (*przyczepić się jak rzep do psiego ogona*), daw. od XV w. 'łopian większy, Arctium lappa', 'rzepień pospolity, Xantium strumarium', dial. *rzeṕ* i *rzepie* 'rzep', dial. także *rzepiej* 'łopian', *rzepik* 'roślina Agrimonia'. Por. stcz. cz. *řepík* 'roślina Agrimonia', stcz. 'łopian; rzepień, Xantium', strus. *rěpii* 'kolec, cierń', r. *repej, rep'já* 'łopian; kwiatostan łopianu', scs. *rěpii* mn 'osty', bg. *répej* 'łopian', dial. 'tarnina; trawiasta roślina z nasionami w kłujących torebkach przyczepiających się do odzieży, do wełny owiec'. Psł. **rěpъ* /**rěpъjь* 'chwytająca, czepliwa roślina', od psł. **rěpiti* 'chwytać, wczepiać się, przywierać' (zob. *wrzepić*). — Od *rzepień* 'roślina Xantium o pędach, liściach i okrywach kwiatowych pokrytych kolcami'.

rzepa od r. 1400 'roślina okopowa Brassica rapa', w stp. też inne rośliny: *rzymska rzepa* 'przestęp biały, Bryonia alba', *rzepa świerzepia* 'dziewięćsił bezłodygowy, Carlina acaulis', dial. (na Podhalu, Orawie) 'ziemniak'. Ogsł.: cz. *řepa* (dial. *řípa*) 'burak', r. *répa* 'rzepa', ch./s. *rēpa* 'burak', 'marchew', 'rzepa', dial. 'ziemniak'. Psł. **rěpa* 'roślina okopowa o grubym jadalnym korzeniu, rzepa, Brassica rapa vel rapifera', bliska nazwa roślin też w części języków ie., np. lit. *rópė* 'rzepa; ziemniak', stwniem. *ruoba* / *rāba* 'burak; rzepa' (dziś niem. *Rübe* 'ts.'), łac. *rāpum* / *rāpa* 'rzepa'. Wszystkie te wyrazy zostały zapożyczone w okresie przedhistorycznym z niewiadomego źródła. — Od tego *rzepak* 'roślina uprawna Brassica napus'.

rzesza od XIV w. 'duża ilość ludzi, gromada, tłum, ciżba', stp. *rzesza* / *rzysza* 'tłum, gromada, wielka ilość istot żywych', 'państwo' (dziś hist. *Rzesza Niemiecka*). Por. stcz. *říšě*, cz. *říše* ż 'monarchia, imperium, państwo, cesarstwo'. Zapożyczenie ze stwniem. *rīhhi* 'państwo, monarchia, cesarstwo' (dziś niem. *Reich* 'państwo'), co z germ. **rīkja-* przejętego z celtyckiego, por. śrirl. *rīge* 'królestwo', pokrewne z łac. *rēx* 'król'.

rzeszoto od XV w. 'rzadkie sito', stp. też 'miara zboża' Ogsł.: cz. *řešeto*, r. *rešetó*, ch./s. *rešèto*; por. r. *rešëtka* 'krata, sieć', ch./s. *rèšetka* 'krata'. Psł. **rešeto* [< **recheto*] 'rzadkie sito (prawdopodobnie rodzaj kraty, siatki splecionej z łyka)', zapewne prapokrewne z lit. *regztŷs*, dial. *rēkstis* 'kosz lub siatka do noszenia siana', *rẽgzti* 'pleść' i dalej z łac. *restis* 'powróz, lina, sznur', stind. *rájju-* 'ts.', od pie. **rezg-* 'pleść, splatać, wić' (por. *rózga*). Pierwotne znaczenie 'coś splecionego'. Wczesna psł. postać (przed I palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych) **recheto* powstała prawdopodobnie z wcześniejszej **reksetο*, gdzie **-ks-* z przestawki i ubezdźwięcznienia pie. **zg* (rozwój**zg* > **gz* > **ks* > **ch*).

rześki od XVII w. (daw. *rzeski*) 'pełen werwy, ochoty do życia, do pracy, czujący się świeżo, zdrowo; pełen świeżości, orzeźwiający'. Por. r. *rézkij* 'ostry, przenikliwy, gwałtowny', ukr. *rizkyj* 'ts.', ch./s. *rèzak* 'kwaskowaty, cierpki (o winie)', słwń. *rézek* 'ostry, przenikliwy; nieprzychylny'. Psł. **rězъkъ* 'ostry, energiczny, orzeźwiający', od psł. **rězati* 'ciąć' (zob. *rzezać*), z przyr. **-ъkъ* (por. od tej podstawy z innym przyr. p. XVI w. *rzeźny* 'chrapliwy, ostry (o głosie), cz. *řízný*

'zdecydowany, energiczny; ostry, cięty; mocny, silny, np. o piwie, pikantny'). Istnienie bliskiej postaci **rězvъ* (zob. *rzeźwy*) sugeruje, że **rězъkъ* może pochodzić od wcześniejszej, niepoświadczonej postaci przym. *†rězъ*, równej lit. *raižùs* 'ostry (o głosie, świetle)', z nawarstwieniem przyr. **-ъkъ* (por. np. *płytki, prędki, słodki*).

rzetelny od XVI w. 'uczciwy, sumienny, solidny, godny zaufania', 'należyty, właściwy, dokładny; prawdziwy, autentyczny', dial. 'zdrowy, krzepki, pełen życia, dobry, należyty', 'zuchowaty, przystojny, podobający się', kasz. *řetelni* 'rzetelny, sumienny, godny zaufania'; daw. od XVI w. *źrzetelny* 'widny, widoczny, przejrzysty, okazały', przysł. XVI–XVII w. *źrzetelnie* 'naocznie, widocznie, oczywiście'. Zapożyczenie ze stcz. *řetedlný*, cz. *zřetelný* 'wyraźny, jasny, zrozumiały' (od cz. *zřetel* 'wzgląd, branie pod uwagę, uwaga; aspekt, okoliczność', ostatecznie od cz. *zřít* 'patrzeć, spoglądać; widzieć', psł. **zъrěti* 'patrzeć, spoglądać', zob. *spojrzeć*).

rzewny od XVI w. (ale przysł. *rzewnie / rzewno* od XV w.) 'pełen żalu, smutku, melancholii, tkliwy, smętny', kasz. *řevni* 'wzruszający, czuły, tkliwy', 'głośny, szczery (o śmiechu)'; przysł. *rzewnie*, stp. od XV w. *rzewnie / rzewno* 'żałośnie, gorzko'. Por. ch./s. *rèvan / rêvan* 'gorliwy, pracowity, pilny', poza tym pochodne przym. z przyr. **-ivъ*: cz. *řevnivý* 'zazdrosny, zawistny', r. *revnívyj* 'zazdrosny', przest. 'gorliwy', scs. *rьvьnivъ* 'gorliwy; zawistny, swarliwy'. Psł. **revьnъ / *rьvьnъ* 'pełen emocji, wzruszony, zawistny, gorliwy', od psł. czas. **ruti*, **revǫ / *rovǫ* 'ryczeć', p. daw. *rzuć / rzwać / rzwieć, rzuje / rzwie* 'ts.' (zob. *ruja*). Pierwotne znaczenie 'ryczący', stąd zapewne 'okazujący emocje, pełen emocji' > 'zawistny', 'gorliwy'. — Od tego stp. XV w. *rzewnić się* 'rozpaczać, narzekać', dziś *rozrzewnić się* (od XV w.) 'wzruszyć się, rozczulić się'.

rzezać *rzeżę* od XIV w. 'rżnąć, ciąć, krajać', 'rzeźbić, ryć; wyrzynać, szlifować', stp. *rzazać / rzezać* 'krajać, ciąć, rozcinać; odcinać, ucinać; kastrować; ryć, wyrzynać, rzeźbić', daw. też 'nacinać, karbować', 'kastrować', 'zabijać, mordować', dial. też 'żąć', 'bić'; z przedr. *obrzezać* (stp. też *obrzazać*) 'rytualnie obciąć napletek', w stp. także 'obciąć, przyciąć'. Ogsł.: cz. *řezat, řežu*, r. *rézat, réžu*, scs. *rězati, rěžǫ*. Psł. **rězati, *rěžǫ* 'ciąć, rżnąć, przecinać, nadcinać', prapokrewne z lit. *rė̃žti, rė̃žiu* 'ciąć, drasnąć', łot. *riezt* 'ciąć', gr. *rhḗgnȳmi* 'łamię, rozbijam, roztrzaskuję; szarpię, rozdzieram', alb. *rrah* 'tłukę, rozbijam', od pie. **u̯rēǵ-* 'rozbijać, ciąć, tłuc'. Zob. *rżnąć*.

rzeź *ż* od XV w. 'ubój zwierząt', 'masowe zabijanie, mordowanie'. Odpowiedniki we wschsł. i w słwń.: r. *rez'* *ż* 'ostry, przenikliwy ból', daw. 'cięcie, rżnięcie', ukr. *riz'* *ż* 'ostry ból', 'nacięcie', reg. 'rzeźba, płaskorzeźba', br. *rez'* *ż* 'ostry ból', dial. 'sieczka', słwń. *réz* 'cięcie; nacięcie; wycinek; pokos (trawy); sieczka; ostrze', *réz* *ż* 'przecinka'. Psł. **rězь* *ż* 'cięcie, rżnięcie', nazwa czynności z przyr. **-ь* od psł. **rězati* 'ciąć, rżnąć' (zob. *rzezać*). — Od tego *rzeźny, rzeźnia, rzeźnik*.

rzeźba od XVIII w. 'rzeźbienie, rzeźbiarstwo; wyrzeźbiony obiekt, rzeźbiarskie dzieło artystyczne', daw. 'rzeź, mord, zabijanie'. Ogsł.: stcz. *řězba* 'cięcie, przycinanie (drzew)', cz. *řezba* 'cięcie; rzeźbienie', *řezba / řežba* 'gwałtowny bój, bitka', r. *rez'bá* 'rzeźbienie; rzeźba, płaskorzeźba', ch./s. *rèzba* 'rzeźba'. Słow. **rězьba* 'cięcie, rżnięcie', nazwa czynności od psł. **rězati* 'ciąć, rżnąć' (zob. *rzezać*), z przyr. **-ьba* (por. *prośba*). Znaczenie rezultatu czynności 'to, co wycięte, wyrzeźbione, wyrzeźbiony obiekt, rzeźba' powstało w rezultacie konkretyzacji pierwotnego znaczenia 'cięcie, rżnięcie, rzeźbienie'. — Od tego *rzeźbić, rzeźbiarz* → *rzeźbiarstwo*.

rzeźwy od XVI w. 'dziarski, żwawy, żywy, raźny, ruchliwy, zdrowy; orzeźwiający, odświeżający'. Por. r. *rézvyj* 'ruchliwy, żwawy, swawolny, figlarny; szybki, chyży, rączy', ukr. dial. *rízvyj* 'dziarski, żwawy, ruchliwy, swawolny'. Psł. dial. **rězvъ* 'ostry, energiczny, orzeźwiający', niewątpliwie w związku etymologicznym z psł. **rězati* 'ciąć' (zob. *rzezać*). Podstawę wyrazu stanowił może wcześniejszy, niezachowany przym. *†rězъ* 'ostry' (zapewne temat na *-ū-*), równy lit. *raižùs* 'ostry, o głosie, świetle' (zob. *rzeski*); co do **-vъ* por. ch. dial. czak. *plȉtav*, kajk.

daw. *plitev* 'płytki, niegłęboki', słwń. *plítev* 'ts.', z prapostaci **plytvъ* (od psł. **plytъ*, zob. *płytki*), w której **-v-* pozostaje w związku z przynależnością przym. do tematów na *-ū-* (przypuszczalnie pierwotnie forma dla rodzaju żeńskiego **plūtu̯ā* > **plytva*, analogicznie **rězvъ* z uogólnienia na pozostałe rodzaje formy żeńskiej **rězva* < **roiĝu̯ā*). — Od tego *orzeźwić* 'uczynić rzeźwym, rześkim, odświeżyć', wielokr. *orzeźwiać*.

rzeżucha od XIV w. 'roślina pieprzyca siewna, Lepidium sativum', stp. XIV–XV w. *rzeżucha* / *rzeżycha* / *rzerucha* / *rzerzucha* / *żerucha* / *żerzucha* 'ts.; pieprzyca gruzowa, Lepidium ruderale; rukiew wodna, Nasturtium officinale', *gęsia rzerzucha* 'tasznik pospolity, Capsella bursa pastoris', *włoska rzerzucha* 'pieprzyca szerokolistna, Lepidium latifolium'. Zachsł.: cz. *řeřicha* 'pieprzyca; nasturcja', stcz. *žeřucha* 'ts.', słc. *žerucha* 'ts.; stulisz, Sisymbrium; pszonak, Erysimum'. Prawdopodobnie najstarsza polska postać *żerzucha* z prapostaci **žeřucha* od psł. **žerti* 'żreć' (zob. *żreć*), z przyr. **-jucha*. Pierwotne znaczenie 'żrąca (tj. ostra w smaku) roślina'. Nie można także wykluczyć prapostaci **rěžucha* [< **rěz-jucha*] (od psł. **rězati* 'rżnąć, ciąć', zob. *rzezać*), na co zdają się wskazywać p. dial. *rzeżucha* / *rzażucha* / *rzeżęga* / *rzeżuga* 'ostra trawa'.

rzępolić 'grać nieumiejętnie, zwłaszcza na instrumencie strunowym', dial. 'grać słabo na skrzypcach; grać ostro i piskliwie na skrzypcach lub basetli', kasz. *řąpolëc* też 'nieudolnie ciąć, krajać'. Czas. intensywny z przyr. *-ol-* od p. dial. *rzępać* 'nieudolnie krajać (tępym nożem); rzępolić', *rzępieć na kim* 'dokuczać komuś mową', kasz. *řąpic* / *řëpic* 'oddychać z trudem, chrypieć, charczeć, rzęzić, (silnie) kaszleć', por. dł. *rjapiś* / *rjapaś* 'trzaskać z bicza; chłostać', gł. *rjapać* 'trzaskać, trzeszczeć, pękać z trzaskiem; skrzypieć', *rjapać so* 'chichotać głośno', cz. dial. *řapět* 'łoskotać, stukotać, hałasować', podstawą był więc czas. **rępiti* (czy też **rępati* bądź **rępěti*) 'wydawać dudniące, trzeszczące, skrzypiące dźwięki', pochodzenia dźwkn.

rzęsa 'włosek wyrastający z powieki', 'rodzaj rośliny pływającej, Lemma', stp. XV w. *rzęsa* czy *rząsa* 'rzęsa drobna, Lemma minor', dial. *rzęsa* też 'kłos owsa', kasz. *řąsa* 'włosek na powiece; roślina Lemma; rosa'. Ogsł.: cz. *řasa* (dial. *řása* / *řísa*) 'włoski na powiece ochraniające oko; fałd', 'kwiat, np. wierzby, leszczyny, topoli', dial. 'kłos owsa', r. *rjáska* 'rzęsa, Lemma', ch./s. *résa* 'frędzla; języczek (u górnego podniebienia); kwiatostan wierzby i brzozy, kotka; rzęsa'. Psł. **ręsa* przypuszczalnie 'coś strzępiastego, jak włoski na powiece', bez prawdopodobnej etymologii.

rzęsisty od XVI w. 'występujący w dużym natężeniu, obfity (np. o deszczu, oklaskach)', dial. też 'suty, pękaty, gruby; marszczony, fałdzisty', 'gęsty (o kłosach)', 'gruby (o warkoczu)', daw. także 'efektowny; zadzierzysty, dziarski', dial. również *rzęsity* 'rzęsisty'. Por. cz. *řasitý* 'obfitujący w rzęsę wodną', bg. *resísti* 'mający frędzle'. Przym. z przyr. *-isty* (/ *-ity*) od *rzęsa* (zob.). Też utworzone od tej samej podstawy z innym przyrostkiem p. dawne *rzęsny* / *rzęśny* 'rzęsisty' (por. np. słc. *riasny* 'gęsty (o rzęsach, trawie)', r. dial. *rjásnyj* 'gęsty, gęsto rosnący, obfity'). Znaczenie 'gęsto rosnący, gęsty, obfity' wynika z właściwości desygnatów rzecz. *rzęsa*, psł. **ręsa*.

rzęzić *rzężę* od XV w. 'oddychać ciężko, z wysiłkiem, chrapliwie i świszcząco, wydawać chrapliwy głos', stp. 'wydawać przykre dźwięki', dial. *rzężeć* / *rzęzieć*. Por. ch./s. *rèžati* 'ryczeć, warczeć, szczerząc zęby; grozić, burczeć, złościć się; jęczeć; powodować hałas, ryczeć (np. o wichrze, wodzie)', 'rżeć (o koniu)', dawne 'być rozwartym, ziać', słwń. *rėžati* 'pękać, być otwartym, pękniętym, ziać', 'burczeć, mruczeć, jazgotać; rżeć, szczerzyć zęby, brzydko się śmiać'. Psł. dial. **ręžati* 'być szeroko otwartym, rozwartym, mieć szeroko otwarte usta (i wydawać przy tym dźwięki)', zapewne czas. wielokr. od psł. **ręgnǫti* 'rozewrzeć się, ziać', o którym zob. *urągać*.

rzodkiew od XV w. 'roślina Raphanus sativus'; zdr. *rzodkiewka*. Por. dł. *řadkej*, *řadkwje*, gł. *rjedkej*, cz. *ředkev*, słc. *reďkev*, strus. *redъkovъ* / *retka*, r. *réd'ka*, ukr. dial. *red'kov* / *rod'kva*, bg. dial. *rъdъkva*, słwń. *rétkev* 'rzodkiew'. Psł. **redъky*, **redъkъve*, bier. **redъkъvъ* i **rъdъky*, **rъdъkъve*, bier.

**rъdъkъvъ* ‘rzodkiew’, zapożyczenie z germ. nazwy rośliny, por. stsas. *redik*, średniem. *rudich / rotich / redich / ratich*, średniem. *rudik* (dziś niem. *Rettich*), ang. *radish* (co przejęte z łac. *radīx*, bier. *radīcem* ‘korzeń’, wtórnie też ‘rzodkiew’).

rzucić od XIV w. ‘cisnąć; uderzyć kimś, czymś o coś; gwałtownie poruszyć, potrząsnąć, popchnąć’; z przedr. *dorzucić, narzucić, odrzucić, porzucić, przerzucić, rozrzucić, wrzucić, wyrzucić, zarzucić, zrzucić*; wielokr. *rzucać*, z przedr. np. *odrzucać, porzucać, rozrzucać, zarzucać*. Ogsł.: cz. *řítit se* ‘walić się, osuwać się, spadać, staczać się’, przen. ‘gnać, pędzić’ (*uřítit se* ‘oblać się potem’), poet. *rıtit* ‘rzucać szybko, ciskać’, daw. *routıti* ‘rzucać; spadać, upadać’, dial. *rútit se* ‘rozpadać się, rozwalać się’, słc. *rútiť sa* ‘spadać z hukiem; rozpadać się, rozwalać się; pędzić, uciekać, gnać’, strus. *rutitisja* ‘przewracać się’, r. dial. *rutít'* ‘rozlewać, wylewać (łzy)’, scs. *porǫtiti sę* ‘rozbić się, potłuc się’, cs. *rjutiti* ‘rzucić’, bg. lud. *rutja* ‘burzyć, obalać’, mac. *ruti (se)* ‘burzyć (się), łamać (się)’, słwń. dial. *rutíti / retíti / rotíti* ‘uszkodzić’. Psł. **rutiti* (/ **rutiti* / **rǫtiti*) [< **reut-ī- / *rout-ī- / *rou-n-t-ī-* ?] ‘miotać, ciskać, rzucać; burzyć, rozwalać’, zapewne od pie. **reu-t-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **reu-* ‘kopać’ (zob. *ryć, rwać*). — Od tego *rzut*; *rzutki*; od czas. przedrostkowych *narzut, odrzut* (→ *odrzutowy* → *odrzutowiec*), *przerzut, rozrzut, wrzut, wyrzut, zarzut* (stp. 1500 r. *zarzuta* ‘oskarżenie, zarzut’), *zrzut*; *narzuta*; *wyrzutek*.

rzygać od XV w. ‘wymiotować, mieć torsje’, też ‘tryskać, buchać, chlustać (czymś)’, stp. ‘czkać, bekać albo wymiotować’, daw. ‘czkać, odbijać z żołądka gazy, kwasy żołądkowe’, dial. ‘bryzgać’, *krew rzyga* ‘tryska, bucha, obficie cieknie’; z przedr. *narzygać, wyrzygać, zarzygać*; jednokr. *rzygnąć*. Ogsł.: cz. *říhat* ‘odbijać się’, r. *rygat'* ‘odbijać się’, *izrygat'* ‘wymiotować; wyrzucać, zionąć’, scs. *otъrigati* ‘wyrzucać z siebie, wypluwać’, cs. *rygati* ‘wymiotować’, ch./s. *rıgati* ‘ts.’, przen. ‘rzucać obelgi’. Psł. **rygati* ‘głośno wypuszczać przez gardło gazy z żołądka’, pokrewne z lit. *rúgti* ‘odbijać się, bekać’, *raugeti* ‘czkać, mieć czkawkę’, łac. *erugō, erugere* ‘zwymiotować’, gr. *ereygomai* ‘wymiotuję, wyrzucam’, od pie. **reug-* ‘wymiotować, odbijać się, wytryskiwać’. Polskie *rzygać*, cz. *říhat*, scs. *otъ-rigati* wskazują na wtórną prapostać **rigati*, z niejasnym przejściem **ry-* > **ri-*.

rżeć od XV w. ‘wydawać głos (o koniu)’, wtórnie ‘głośno się śmiać’, daw. (np. w XVI w.) *rzać, rżę*, stp. *rżeć / rżać / rdżać*, kasz. *rzac* ‘rżeć’; z przedr. *zarżeć*. Ogsł.: stcz. *rzati / hrzati*, cz. *ržat*, słc. *erdžať*, r. *ržat'* ch./s. *rzati*. Psł. **rъzati*, **rъžǫ* ‘wydawać głos (o koniu)’, z pierwotnego **ru-g-* od pie. pierwiastka **rěu- / *ru-* ‘ryczeć, wyć; brzęczeć, mruczeć’ (zob. *ruja, ryczeć*), por. pokrewne łac. *rugire* ‘ryczeć (o lwie)’, gr. homeryckie *erygónta* ‘ryczący’, *rydzō* ‘warczę, szczekam’, śrirl. *rucht* ‘ryk, ryczenie, wycie’. Pierwotna polska postać *rzać*, bezokol. *rżeć*, daw. *rżać* ma *-ż-* pod wpływem form czasu teraźn. *rżę* < psł. **rъžǫ* < **rъz-jǫ*.

rżnąć i *rznąć* od XVII w. ‘ciąć, przecinać, przerzynać, krajać; wycinać, wyrzynać, ryć, grawerować; zabijać, mordować (nożem itp.); wpijać się głęboko, wrzynać się; boleć mocno’, w gwarach najczęściej *rznąć*, ale też *rżnąć / rnąć* i *żnąć* (w gwarach mazurzących *znąć*) ‘uderzyć, trzasnąć’, ‘rzucić, cisnąć’, ‘upaść’, ‘pędzić, biec’, ‘grać na instrumencie’, ‘żąć’, kasz. *ržnǫc / rnǫc* ‘ciąć, krajać, piłować’, ‘zabijać zwierzęta’, ‘silnie uderzyć’, ‘rzucić’, ‘grać na instrumencie’, ‘boleć’, ‘mocno padać’; z przedr. *narżnąć, przerżnąć, urżnąć, wyrżnąć, zarżnąć, zerżnąć*; wielokr. *-rzynać*: tylko z przedr. *przerzynać, urzynać, wyrzynać, zarzynać, zrzynać*. Psł. dial. **rъznǫti* ‘zacząć ciąć, krajać, przecinać’, czas. inchoat. od psł. **rezati* ‘ciąć, rżnąć, przecinać, nadcinać’ (zob. *rzezać*), z przyr. **-nǫ-* i z redukcją samogłoski rdzennej **e* ⇒ **ъ* (jak np. w psł. **slъpnǫti* ‘ślepnąć’ ← **slěpiti*, zob. *ślepy*). Pierwotna polska postać **rzznąć* > **rżżnąć* > *rżnąć / rznąć* (z przekształceniami grupy spółgłoskowej **rz* > **rž* > *rż / r / ż*). Wielokr. *-rzynać* od postaci *rznąć*, por. cz. *říznout* ‘ciąć, zaciąć, ściąć’, pot. ekspr. ‘palnąć, trzasnąć, rąbnąć, uderzyć’.

rżysko od XV w. ‘pole po skoszonym zbożu, ściernisko; pole, z którego zebrano żyto,

żytnisko', stp. też 'części źdźbeł pozostałe po zżętym zbożu', kasz. *ržešče* 'żytnisko; ściernisko'. Por. cz. dial. *řísko* 'pole po życie', br. dial. *ržýsko* / *ržýska* / *iržýska* 'żytnisko; ściernisko'; w językach słow. głównie z przyr. **-išče*, np. gł. *ržišćo*, r. *ržíšče*, słwń. *ržíšče* 'żytnisko'. Nazwa miejsca z przyr. *-isko* od p. daw. i dial. *reż*, *rży* 'żyto', psł. **ržь* ż 'żyto' (stara nazwa zboża, dokładnie odpowiadająca lit. *rugỹs* 'żyto', łot. *rudzis* 'ziarno żyta', stpr. *rug(g)is* 'żyto', stnord. *rugr* 'ts.', z pie. **u̯rugʰi̯o-* 'żyto').

S

sad od XV w. 'ogród owocowy'. Ogsł.: cz. *sad* 'ogród owocowy; park', r. *sad* 'ogród owocowy, kwiatowy; park', dial. 'sadzenie roślin, nasion; sadzonki', scs. *sadъ* 'sadzenie, uprawa roślin; ogród; roślina, owoc'. Psł. **sadъ*, **sadu* (temat na *-ŭ-*) 'sadzenie, osadzanie w określonym miejscu', rzecz. odczas. od psł. **saditi* (zob. *sadzić*), nazwa czynności wtórnie konkretyzowana w 'to, co się sadzi (np. sadzonka, roślina, drzewo)' i 'to, co zostało zasadzone' (z tego ostatniego rozpowszechnione u Słowian znaczenie 'ogród owocowy'). Por. *sadowić*. — Od tego *sadowy*, *sadownik* (→ *sadownictwo*).

sadło od XV w. 'tkanka tłuszczowa wokół narządów wewnętrznych'. Ogsł.: cz. *sádlo*, r. *salo*, słwń. *sálo*. Psł. **sadlo* 'tłuszcz osadzający się wokół narządów wewnętrznych zwierząt; smalec wytopiony z tego tłuszczu', rzecz. odczas. z przyr. **-dlo* od psł. **saditi* (zob. *sadzić*), etymologiczne znaczenie 'to, co osiada, co się gdzieś osadza'.

sadowić od XV w. 'osadzać w wyznaczonym miejscu'; z przedr. *usadowić*. Czas. odrzecz. od psł. **sadъ* w pierwotnym znaczeniu 'sadzanie, osadzanie w określonym miejscu'; *-ow-* [< **-ou̯-*] jest śladem pierwotnej przynależności podstawowego rzecz. do tematów na *-ŭ-* (por. np. *stanowić*).

sadza od XV w., zwykle *sadze* mn 'osadzający się produkt spalania, kopeć'. Ogsł.: cz. *saze* ż, r. *saža*, bg. *sažda*. Psł. **saďa* 'kopeć, osad dymu, sadza', pierwotnie nazwa czynności z przyr. **-ja* od psł. **saditi* (zob. *sadzić*), z konkretyzacją znaczenia 'to, co się osadza' > 'sadza'; wyraz ma dokładne odpowiedniki w niektórych językach ie., np. lit. *súodžios* ż mn (/ *súodžiai* m mn) 'sadze', irl. *suide* [< **sōdi̯ā*] ż 'ts.', co przemawia za jego archaicznością.

sadzawka od XV w. 'mały staw'. Por. ukr. dial. *sádžavka* 'staw do hodowli ryb', na Polesiu *sážávka* 'ts.; studnia do zbierania wody; zagłębienie'. Z przyr. *-awka* od *sadzać* (zob. *sadzić*), co do motywacji wyrazu por. przykład z XVI w. „sadzawka... kędy ryby sadzają".

sadzić od XIV w. 'zasadzać rośliny', 'sadowić, usadzać; prosić o zajęcie miejsca', przest. 'osadzać, wstawiać; umieszczać gdzieś, nadziewać na coś', lud. *sadzić kurę, kwokę* 'wkładać jaja pod kwokę'; z przedr. *dosadzić*, *nasadzić*, *obsadzić*, *odsadzić* 'oddalić kogoś lub coś od kogoś lub czegoś, pozbawić dostępu, praw do czegoś' (stp. XV w. 'odstawić od piersi, przestać karmić piersią'), *osadzić*, *posadzić*, *przesadzić*, *rozsadzić*, *wsadzić*, *wysadzić*, *zasadzić*; wielokr. *sadzać* od XV w. 'sadowić, usadzać', daw. też 'osadzać, więzić', przest. 'umieszczać coś na czymś, wsuwać w coś, wsadzać', 'zasadzać (rośliny)', z przedr. *osadzać*, *przesadzać*, *wysadzać*, *zasadzać*. Ogsł.: cz. *sadit* 'sadzić rośliny', przest. 'położyć na miejscu, postawić, umieścić' (stcz. 'umieszczać'), r. *sadiť* 'sadzić rośliny; umieszczać, usadzać', scs. *saditi* 'sadzić rośliny'. Psł. **saditi*, **saďǫ* 'sadowić, umieszczać, osadzać; zasadzać, sadzić rośliny', wielokr. **saďati*, czas. kauzat. z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że

ktoś czy coś siedzi' od psł. **sěsti* (zob. *siąść*), z archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **ě* ⇒ **a* (z wcześniejszej alternacji **ē* ⇒ **ā*). — Od czas. przedrostkowych *osad*, *wsad*; *nasad* (daw. 'zasadzenie się, zasadzka'), *obsada*, *posada*, *przesada* (daw. 'wyższość, przewaga, przemożność'), *rozsada*; *nasadka*, *obsadka*, *przysadka*; *przesadny*. Zob. *zasada*.

sam od XIV w. (daw. i dial. też *samy*) 'istniejący osobno, oddzielony, pozostawiony bez innych, bez opieki, bez towarzystwa, samotny, odosobniony', 'działający, występujący samodzielnie, ulegający samoistnie jakiemuś procesowi, zmianie, przekształceniu'. Ogsł.: cz. *sám*, r. *sám* i *sámyj*, scs. *samъ*. Psł. **samъ* 'nie mający towarzystwa, taki, któremu nie towarzyszą inne przedmioty, samotny, osamotniony', dokładne odpowiedniki: awest. *hāma-* 'równy, ten sam', toch. B *somo* 'jedna, jedyna', z pie. **sōmo-*, por. z krótką samogłoską rdzenną **ŏ*: stind. *samá-* 'równy, jednaki', goc. *samo* 'ten sam', stang. *same* 'odpowiedni', gr. *homós* 'równy, jednaki, podobny', z pie. **somo- / *semo-*, wszystkie od pie. pierwiastka **sem-* 'jeden'. — Wyraz jest często pierwszym członem złożeń, np. *samodział* od XV w. 'sukno domowej roboty', *samodzielny*, *samoistny*, *samorząd*, *samorządny*. Zob. *samiec*, *samotny*.

samiec od XV w. 'zwierzę płci męskiej', w stp. szersze znaczenie 'istota płci męskiej (też o ludziach i roślinach)'. Por. cz. *samec* 'samiec', ch./s. *sámac* 'kawaler, nieżonaty; samotnik', słwń. *sámec* 'samiec', 'młodzieniec, kawaler'. Od *sam* (zob.), pierwotne znaczenie 'ten, który jest sam, samotny', użycie wyrazu na oznaczenie zwierząt płci męskiej związane z obserwacją, że samce różnych gatunków żyją oddzielnie, podczas gdy opieką nad potomstwem zajmują się samice. Wtórnie od *samiec* utworzony żeński odpowiednik *samica* od XV w. 'zwierzę płci żeńskiej', w stp. 'istota płci żeńskiej (też o ludziach i roślinach)', stp. od XIV w. także 'główne koryto rzeki'. — Od *samiec*: *samczy*, zdr. *samczyk*; od *samica*: zdr. *samiczka*.

samotny od XVIII w. 'żyjący w samotności, w odosobnieniu; znajdujący się na odludziu, ustronny'. Por. cz. *samotný* 'sam jeden; osamotniony, opuszczony', ukr. *samitnyj / samotnyj* 'osamotniony', słwń. *samóten* 'sam jeden, osamotniony'. Przym. z przyr. *-ny* od p. przest. *samota* 'samotność; bezludzie, pustkowie' (por. też np. cz. *samota* 'osamotnienie; odległe samotne miejsce; dom na odludziu', ukr. *samota* 'samotność', słwń. *samóta* 'samotność, pustkowie'), może już psł. **samota* 'odosobnienie, samotność', rzecz. abstrakcyjny od psł. **samъ* (zob. *sam*). — Od tego *samotnik*, *samotnica*, *samotność*, *osamotnić*.

sanie mn od XV w. 'pojazd na płozach do jeżdżenia po śniegu', w XIV w. wyjątkowo *sani* mn 'ts.'; zdr. *sanki*. Ogsł.: cz. *saně / sáně* ż mn, stcz. *sáni* mn, r. *sáni* mn, cs. *sani* mn, słwń. *sanî* mn. Psł. **sani* ż 'pojazd na płozach do jazdy po śniegu i po ziemi; płozy tego pojazdu', forma l. pdw od psł. **sanь* ż, szczątkowo zachowanego w części języków słow. (por. dł. *sana* 'płozy sań', gł. *sanja* 'ts.', słc. *sana* 'sanie', bg. dial. *san'a / sana* 'sanie'). Podstawowe **sanь* prawdopodobnie 'to, co się ślizga, co sunie, płoza' (por. cz. *saň* 'smok', cs. *sanь* 'gad', pierwotnie zapewne 'pełzające zwierzę'), bez pewnej etymologii. Zestawia się z lit. *šónas* 'bok', *šónkaulis* 'żebro' (drugi człon lit. *káulas* 'kość'), łot. *sãns* 'bok'. Być może wyjściowe było znaczenie 'żebro, kość' i wyraz oznaczał pierwotnie płozę sań zrobioną z kości. — Od tego *sanna*.

sapać od XV w. 'ciężko, głośno oddychać', daw. też 'chrapać', 'dąsać się, gniewnie parskać', daw. i dial. także *sapieć*, *sapi* 'ciężko, głośno oddychać', daw. również *sapić*, *sapi* 'sarkać, szemrać'; z przedr. *wysapać*, *zasapać się*; jednokr. *sapnąć*, z przedr. *odsapnąć*. Ogsł.: gł. *sapać* 'ciężko dyszeć; parskać; tryskać; płonąć', ukr. *sapaty* 'dyszeć', dial. też 'chrapać; buchać', słwń. *sápati* 'dyszeć; parskać; syczeć (o wężach)'. Psł. **sapati* 'ciężko oddychać, dyszeć', czas. wielokr. od psł. **sopti*, **sopǫ / *sopěti* 'głośno oddychać, ciężko dyszeć, sapać' (por. strus. *sopsti*, *sopu* 'grać na piszczałce', *sopěti*, *soplju* 'ts.', słwń. *sópsti*, *sópem* 'sapać; wdychać'), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Podstawowe psł. **sopti* jest pokrewne z lit.

svepúoti 'wdychać, dyszeć', łot. *svèpêt* 'ts.', *sepinêt* 'ciężko dyszeć i kaszlać', z pie. **su̯ep-* 'dyszeć, sapać'.

sarkać 'wyrażać niezadowolenie, narzekać, szemrać, utyskiwać', 'odzywać się nieuprzejmie, fukać, burczeć, mruczeć', w stp. 1500 r. wyjątkowo w pierwotnym znaczeniu 'powoli i głośno pić', jednokr. *sarknąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *srkat* 'siorbać', 'strzykać śliną', ch./s. *srkati* 'siorbać, chłeptać', bg. dial. *sъrka* 'ts.', mac. *srka* 'jeść łyżką coś płynnego, rzadkiego'. Psł. **sr̥kati* 'głośno wciągać ustami płynny pokarm, siorbać', czas. zdrobniały z przyr. *-k-* od psł. **sr̥bati* (zob. *siorbać*), utworzone jak *błąkać się*, *stękać* (zob.).

sarna od XV w. 'zwierzę Capreolus capreolus', dial. też *siarna*; zdr. *sarenka*. Ogsł.: cz. *srna*, r. *sérna*, ch./s. *sŕna*. Psł. **sŕna* 'sarna', z dokładnym odpowiednikiem w stłot. *sirna* 'sarna' (por. też bliskie łot. *stir̃na*, lit. *stìrna* 'ts.', nie całkiem jasne ze względu na nieoczekiwane *-t-*), dalej prapokrewne z (mającymi inne przyrostki) stpr. *sirvis* 'ts.', łac. *cervus* 'jeleń' i dalej np. z łac. *cornu* 'róg, rogi'. Od pie. **ker-* 'głowa, róg' (zob. też *krowa*), pierwotne znaczenie 'rogate zwierzę'. — Od tego *sarni* (stp. XV w. *siarni*).

są 3. osoba l. mn od *być*. Ogsł.: cz. *jsou*, scs. *sǫtъ*. Psł. **sǫtь* 3. osoba l. mn od **byti* (zob. *być*), por. np. łac. *sunt*, stind. *santi*, z pie. **s-o-nti* / **s-n̥ti* 'są', od pie. **es-* / **s-* 'być' (zob. *jest*).

są- przedr. rzeczownikowy. Ogsł.: cz. *sou-*, r. *su-*, scs. *sǫ-*. Psł. **sǫ-* przedr. imienny, wprowadza znaczenie 'razem, z' (odpowiadający czasownikowemu przedr. **sъn-* / **sъ-*), kontynuuje pie. **som* 'razem, z', por. *z*. Pierwotne **som* jako pierwszy człon złożeń rozwinęło się (po zrośnięciu się z członem drugim) w **sǫ-*, natomiast jako wyraz samodzielny rozwinęło się w psł. **sъn* (> **sъ*, zob. *z*).

sączyć od XVI w. (w XV w. z przedr. *wysączyć*) 'pić powoli, po trochu', 'po trochu wlewać płyn', 'wydzielać ciecz w niewielkich ilościach', 'cedzić, filtrować'; z przedr. *nasączyć*, *osączyć*, *przesączyć*, *wysączyć*; wielokr. *-sączać*: z przedr. *nasączać*, *przesączać*, *wysączać*. Por. strus. *sučitisja* 'suszyć się', scs. z przedr. *isǫčiti* 'wysuszyć, usunąć wilgoć', *prěsǫčiti* 'dać wyschnąć, wysuszyć', cs. *sǫčiti* 'suszyć'. Psł. **sǫčiti* 'powodować wyciekanie, przeciekanie cieczy, wysychanie', czas. kauzat. od psł. *†sekti*, *†sękǫ* (czy też *†sękti*, **sękǫ*) 'wyciekać' (zob. *siąkać*), z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*.

sąd od XIV w. 'organ wymiaru sprawiedliwości', 'rozprawa sądowa, proces', 'zdanie, opinia, pogląd'. Ogsł.: cz. *soud* 'sąd; proces; zdanie, opinia, pogląd', r. *sud*, *sudá* 'sąd', scs. *sǫdъ* 'rozprawa sądowa, proces; wyrok; sprawiedliwość', 'sąd, trybunał', 'sądzenie'. Psł. **sǫdъ* 'zdanie, opinia, pogląd; rozprawa sądowa; ci, którzy osądzają, sąd', z pie. **som-dʰo-* 'zestawienie, złożenie razem, złączenie', złożonego z pie. **som-* 'razem, z' (zob. *są-*, *z*) i derywatu od pie. **dʰē-* 'kłaść, stawiać' (zob. *dziać*), por. bliskie stind. *sam̐dhi-* 'złączenie; obcowanie; pokój; umowa', lit. *samdà* 'wynajem' (*samdýti* 'wynajmować, werbować'). Z pierwotnego znaczenia 'zestawienie, złożenie, złączenie' rozwinęło się zapewne 'składanie myśli, wyciąganie wniosków, ustalanie zdania, opinii, poglądu na temat kogoś lub czegoś' i dalej wyspecjalizowane 'osądzanie kogoś, rozprawa sądowa', z czego 'ci, którzy osądzają kogoś, rozstrzygają np. spory, sędziowie, sąd'. — Od tego *sądny*, *sądowy*, *sądownictwo*. Zob. *sądzić*, *sędzia*.

sądzić od XIV w. (stp. *sędzić*) 'sprawować sąd', 'oceniać, osądzać', 'być zdania, uważać, mniemać', przest. 'przyznawać, przeznaczać coś dla kogoś'; z przedr. *odsądzić*, *osądzić*, *posądzić*, *przesądzić*, *przysądzić*, *rozsądzić*, *zasądzić*. Ogsł.: cz. *soudit* 'sprawować sąd, sądzić; osądzać, oceniać; mniemać, uważać; przeznaczać coś dla kogoś', r. *sudít'* 'sądzić; mniemać', scs. *sǫditi* 'sądzić, osądzać; dochodzić do wniosku'. Psł. **sǫditi*, **sǫďǫ* 'wyrażać zdanie, oceniać, osądzać; sprawować sąd', czas. odrzecz. od psł. **sǫdъ* 'zdanie, opinia, pogląd; rozprawa sądowa; sąd' (zob. *sąd*). — Od czas. przedrostkowych *osąd*, *przesąd* → *przesądny*.

sąsiad od XIV w. 'mieszkający, znajdujący się obok'. Ogsł.: cz. *soused*, ukr. *susid*, scs. *sǫsědъ*. Psł. **sǫsědъ* 'ten, kto siedzi razem z kimś, obok kogoś, sąsiad', archaiczny rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy

czynności) od psł. przedrostkowego **sъ-sěsti (sę)* 'usiąść razem, obok siebie' (por. cs. *sъsěsti sę* 'razem usiąść'; zob. *siąść*), z przedr. **sǫ-* (wprowadzającym znaczenie 'razem, z') właściwym archaicznym derywatom od czas. z przedr. **sъ-* (wymiana przedr. **sъ-* ⇒ **sǫ-*). Por. podobnie zbudowane, pokrewne lit. *są-sėdos* ż mn 'siedzenie obok siebie', przysł. *sąsēdais sēdēti* 'siedzieć obok siebie', stind. *sam̦-sad-* 'zgromadzenie, zebranie'. — Od tego *sąsiadka, sąsiedni, sąsiedzki* (→ *sąsiedztwo*), *sąsiadować.*

sążeń od XV w. 'dawna jednostka długości', stp. XV w. też *sążenie* 'ts.'. Por. r. *sážen'*, dial. *sjážén'*, cs. *sęžьnь*, ch./s. dial. *sèžanj*, słwń. *sežénj*. Wyrazy słow. wskazują na prapostać **sęžьńь* 'miara długości, zasięg rozpostartych rąk, liczony od końca palców jednej dłoni do końca palców drugiej', od psł. **sęgti, sęgǫ* 'sięgać' (zob. *sięgać*), z przyr. **-enь* (por. *grzebień, rdzeń*). W polskim kontynuowana jest prapostać **sǫžьńь* (jeden ze staropolskich zapisów *syąszen* może wskazywać na postać *siążeń*), z rdzennym **ǫ* jak w pokrewnych rzecz. odczas.: stp. od XV w. i dial. *sąg* 'stos drzewa mający długość i wysokość jednego sążnia', *posąg* (zob.). — Od tego *sążnisty* 'odznaczający się potężnymi rozmiarami, bardzo długi'.

schab od XVII w. 'mięso z kością z odcinka piersiowo-lędźwiowego półtuszy wieprzowej', dial. 'mięso wieprzowe z żebrami', *schåby* mn 'wszelkie chude mięso, mięso przy kościach', kasz. *χabë* mn 'szkielet drobiu' oraz dial. *chaba / chab*, mn *chaby / skaby* 'żebro, żebra, kości sterczące spod skóry', 'wgłębienie na powierzchni ciała: w okolicy obojczyka (u człowieka), w okolicy kości krzyżowej (u zwierzęcia)', 'chude mięso', 'odpadki bydlęce', 'pogardliwie o zwierzętach domowych: chudy, stary koń, chuda, stara klacz, owca, świnia', kasz. *χaba* 'chuda krowa', por. też p. reg. *chabanina* 'liche mięso' (cz. dial. moraw. *chabanina* 'suche, liche mięso'), dial. *chabor / chabora* 'kość, gnat; świńska łopatka; chude zwierzę domowe', *chabory* 'żebra zwierząt; żebra ludzkie; mięso marnej jakości', *chrabury* 'kości, na których jest mało mięsa, ogryzione kości', *chaber* 'kość', *chabry* 'ochłapy', kasz. *χaber* 'kość grzbietowa drobiu obrana z mięsa'. Pierwotnie 'kość, żebro, kości, żebra' > 'mięso z żebrami', pochodzenie niejasne.

schadzka od XVI w. 'umówione potajemne spotkanie'. Od *schadzać się* 'spotykać się', stp. 'gromadzić się w jednym miejscu; spotykać się; stykać się; spółkować' (o pochodzeniu zob. *chadzać*).

schlebiać 'chwalić przesadnie albo bezpodstawnie dla przypodobania się', też *pochlebiać* (dok. *pochlebić* od XVI w.) 'ts.', *podchlebiać* 'ts.' *przypochlebiać (się)*, stp. XIV–XV w. *pochlebować* 'chwalić przesadnie albo bezpodstawnie dla przypodobania się'. Por. cz. *pochlebovat* 'pochlebiać, schlebiać', *pochlebit* 'pochlebić', słc. *pochlebovať* 'ts.', r. *pochlebit'* 'schlebić', ukr. *pochlibuvaty* 'pochlebiać'. Podstawę stanowił czas. odrzecz. od *chleb* (zob.), por. stcz. *chlebiti* 'żyć na czyimś chlebie, na czyjś koszt'. — Od tego *pochlebca* od XV w. 'ten, kto pochlebia komuś', *pochlebny, pochlebstwo* od XV w. 'pochwała przesadna lub bezpodstawna obliczona na przypodobanie się komuś; oszczerstwo, potwarz'; też stp. XV w. *pochlebnik* 'pochlebca', XIV–XV w. 'potwarca, oszczerca'.

schludny od XIX w. 'dbający o czystość, porządek, czysty, porządny'. Od czas. przedrostkowego *schludzić się* 'oporządzić się', por. dial. *chludzić* 'czyścić, robić porządek', *chludzić się* 'czyścić się, oporządzać się, ubierać się schludnie', kasz. *χluʒëc są / χlëʒëc są* 'oporządzać się, przebierać się, ubierać się w czystą odzież, bieliznę', bg. dial. *óchljudja* 'oczyszczę, oporządzę', s. dial. *ljúditi* (z właściwym licznym gwarom zanikiem *h-*) 'porządkować, czyścić, oporządzać', a także r. dial. *nechljúda* 'niechluj, brudas', br. dial. *nichljúdny* 'nieporządny, brudny, niechlujny' oraz (z nagłosowym *k-*) p. dial. śl. *kludzić* 'oporządzać, porządkować; sporządzać, sprawiać', stcz. *kľuditi* 'doprowadzać do porządku, spokoju, czyścić, sprzątać, zbierać', cz. *klídit* 'sprzątać, zbierać (np. plony)', strus. *kljuditi* 'mówić; żartować, drwić', r. dial. *kljúdit'sja* 'dokuczać'. Psł. **chľuditi / *kľuditi* 'czyścić, oczyszczać, porządkować, oporządzać', pokrewne z goc. *hlūtrs* 'czysty', stwniem. *hlūttar*, dziś niem. *lauter* 'czysty, szczery', gr. *klýdzō* 'obleję,

opłuczę, zmyję, spłuczę, oczyszczę'. Wyrazy ie. wyprowadza się z pie. **kleu̯-d-* 'spłukiwać, zmywać', będącego derywatem od pie. pierwiastka **k̑leu̯-* 'spłukiwać, zmywać, oczyszczać' (por. bez *-d-* lit. *šlúoti* 'mieść, zamiatać', z *š-* < pie. **k̑-*; łac. *cluō, cluere* 'czyścić'). Psł. **chl'uditi* / **kl'uditi* sugerują raczej pie. **(s)kleu̯-* lub nieregularny rozwój **(s)k̑leu̯-*. Zob. *niechlujny*.

schnąć od XV w. 'tracić wilgoć, usychać; tracić siły, słabnąć'; z przedr. *obeschnąć, oschnąć* (*oschły*), *przeschnąć, wyschnąć, zaschnąć, zeschnąć*; wielokr. *-sychać* tylko z przedr. *obsychać, przesychać, wysychać, zasychać, zesychać się*. Ogsł.: cz. *schnout*, r. *sóchnut'*, scs. *sъchnǫti*, ch./s. *sàhnuti*. Psł. **sъchnǫti* 'stawać się suchym, suszyć się, wysychać, usychać', w związku z psł. **sušiti* 'powodować, że coś jest suche', **suchъ* 'suchy' (zob. *suszyć, suchy*), czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* i z właściwą takim archaicznym czasownikom redukcją samogłoski rdzennej **-u-* ⇒ **-ъ-* (por. *głuchnąć*).

schody mn, stp. XV w. *schód* 'stopień', 'przepaść', dial. *schoda* 'stopień'; zdr. *schodek*, mn *schodki*. Por. cz. *schod* 'schodek, stopień'. Rzecz. odczas. od *schodzić* (zob. *chodzić*), pierwotne znaczenie 'to, po czym się schodzi (w dół)'.

sedno 'istota czegoś', daw. od XV w. i dial. *sadno* 'rana z obtarcia, odparzenia skóry u konia', XVI w. 'okaleczenie, otarcie, przetarcie (skóry)', kasz.-słowiń. *sâdno* 'rana z obtarcia, otarte miejsce'. Ogsł.: stcz. *sadno*, dziś cz. *sadmo*, r. *sadnó*, ch./s. *sádno*, słwń. *sádno* / *sédno* 'rana od siodła lub popręgu (na skórze konia)'. Psł. **sadъno* 'rana z obtarcia, odparzenia skóry u konia pod siodłem', bez pewnej etymologii, związek z psł. **sěděti* 'siedzieć', **saditi* 'posadzić' (zob. *siedzieć, sadzić*) dyskusyjny. Polskie znaczenie 'istota czegoś' rozwinęło się z 'otarte, bolesne miejsce', zapewne w połączeniach frazeologicznych typu daw. XVI w. *w sadno dotknąć* 'urazić'.

sejm 'najwyższy organ ustawodawczy', stp. od XV w. *sjem* i *sejm*, *sjemu* 'zjazd, zgromadzenie stanów, obradujące nad sprawami dotyczącymi całego kraju, prowincji lub ziemi; rada, zgromadzenie'; zdr. *sejmik*. Ogsł.: stcz. *snem*, *senma* 'sejm; związek', cz. *sněm* 'sejm', r. dial. *sojm* / *somn* 'zgromadzenie, zebranie wiejskie', scs. *sъnьmъ* 'zgromadzenie', ch./s. *sàjam* 'jarmark, targ; odpust'. Psł. **sъnьmъ* 'zebranie, zgromadzenie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **sъn-ęti sę*, **sъn-ьmǫ sę* 'zebrać się, zgromadzić się' (por. stcz. *snieti se, senmu se* / *sejmu se*, słc. *snat' sa*, scs. *sъnęti, sъnьmǫ* 'zebrać', *sъnęti sę* 'zebrać się', z przedr. **sъn-* 'razem', zob. *z*, od psł. **(j)ęti*, **(j)ьmǫ* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć', zob. *jąć*). Oczekiwana polska postać **sniem*, dop. **seńmu* > (z rozwojem grupy spółgłoskowej *ńm* > *jm*) *sejmu*; forma mian. *sejm* oparta na wtórnym temacie przypadków zależnych *sejm-*.

sen od XIV w. 'spanie; marzenie senne'. Ogsł.: cz. *sen, snu*, r. *son, sna*, scs. *sъnъ*. Psł. **sъnъ* [< **sъpnъ* < **sŭpno-*] 'spanie, sen', najbliższy odpowiednik: gr. *hýpnos* 'sen', por. też pokrewne łac. *somnus* 'sen', lit. *sàpnas* 'sen', łot. *sapns* / *sapnis* 'ts.', stind. *svápna-* 'spanie, sen'. Z pie. rzecz. heteroklitycznego **su̯épōr*, dop. **supnés* 'spanie', będącego derywatem od pie. **su̯ep-* 'spać' (zob. *spać*). Wyraz słow. oparty jest na temacie pie. przypadków zależnych **sŭpn-*.

seplenić i *szeplenić* 'wymawiać wadliwie spółgłoski szczelinowe zębowe i dziąsłowe; naśladować mowę dziecka', por. daw. XVI w. *szeplać* 'seplenić', dial. *sepielić* 'mówić niewyraźnie', *sepelić* 'seplenić, mazurzyć', *sepolić* 'seplenić; mówić niewyraźnie', kasz. *šepelëc* 'seplenić', cz. *šeplat* (/ *šiplat*) 'ts.', dial. las. *šepelit* 'szeptać', r. daw. *šepeláti* 'ts.', ch./s. dial. *šápljati* 'szeptać', bg. dial. *šepélim* 'seplenić'. Psł. **šьpьl'ati* 'szeptać, mówić wadliwie, jak dziecko, seplenić', od dźwkn. rdzenia **šьp-*, na którym oparte jest p. *szeptać* (zob.).

ser od XV w. (stp. i dial. *syr*). Ogsł.: cz. *sýr*, r. *syr*, scs. *syrъ*, ch./s. *sȉr*. Psł. **syrъ* 'ser', urzeczownikowiony psł. przym. **syrъ* 'surowy, nie obrobiony, niedojrzały, świeży, mokry' (por. kasz. *sër'i* 'wilgotny, mokry, podmokły; surowy, nie dogotowany; niedojrzały', gł. *syry* 'surowy, nie gotowany; wilgotny; obolały, ranny', cz. *syrý* 'zimny i wilgotny; surowy', r. *syrój* 'wilgotny, mo-

kry; słotny, o pogodzie; surowy, niewypieczony', scs. *syrъ* 'mokry; surowy', tu należy p. dial. *syrowy* / *srowy* 'surowy, nieugotowany; wilgotny, niewysuszony'), mający dokładne odpowiedniki w lit. *surus* 'słony', łot. *surs* 'gorzki, cierpki' (i urzeczownikowione lit. *suris* 'bardzo słony ser', stpr. *suris* 'ser'), stwniem. *sur* 'kwaśny, cierpki' (dziś niem. *sauer* 'ts.'), z pie. **su-ro-* / **sou-ro-* 'cierpki, słony, gorzki', pierwotnie zapewne 'wilgotny, mokry'.

serce od XIV w. (stp. też *sirce* / *sierce*), dial. *sierce*. Ogsł.: cz. *srdce*, r. *serdce*, scs. *srъdъce*, ch./s. *srce*. Psł. **sŕ̥dъce* [< **sĭrdĭ-ko*] 'serce', z przyr. **-ko-* (późniejsze **-ce* w rezultacie III palatalizacji) nawarstwionym na wcześniejszą postać **sŕ̥dь* [< **sĭrdĭ- < *kr̥d-ĭ-*] 'serce' (zachowaną w postaciach z wtórnym znaczeniem, por. słc. *srd* m 'gniew, złość, wściekłość', ch./s. *srd* m, ż 'ts.', słwń. *srd* m 'wściekłość, szał, szaleństwo'), odpowiadającą lit. *širdìs* 'serce', łot. *sirds* 'ts.', pokrewną z mającymi to samo znaczenie stpr. *seyr*, goc. *haírto*, stwniem. *herza* (dziś niem. *Herz*), stang. *heorte* (dziś ang. *heart*), łac. *cor*, *cordis*, gr. *kardía* (u Homera *kẽr*), orm. *sirt*, het. *kir*, dop. *kartiiaš*, a także stind. *kárdi*, wszystkie od pie. **kẽrd*, dop. *kr̥des* 'środek, wnętrze, serce' (por. też *rozsierdzić*, *średni*, *środa*, *środek*). Właściwa polska postać *sierce* poświadczona w stp. i zachowana do dziś w niektórych gwarach; forma *serce*, ustalająca się koło połowy XVI w., z twardym *s-* pod wpływem czeskim. — Od tego *serdeczny* (stp. od XV w. i dziś dial. też *sierdeczny*) → *serdeczność*.

serwatka od XV w. (stp. *syrwatka*) 'płyn odciśnięty przy wyrobie sera', dial. też *syrwatka* / *cyrwatka*, kresowe *surowatka*. Ogsł.: cz. *syrovatka* 'serwatka', dial. też 'maślanka', 'żętyca', r. *syrovotka* (reg. *syrovatka*) 'serwatka', bg. dial. *sirovatka* 'ts.'. Psł. **syrovatъka* 'serwatka', rzecz. od przym. **syrovatъ* 'przypominający wyglądem, konsystencją ser' (por. p. *serowaty* 'ts.', zob. *ser*), z przyr. *-ъka*.

sędzia m od XIII w. (stp. i dial. *sędzià*) 'osoba powołana do wymierzania sprawiedliwości'. Ogsł.: cz. arch. *sudı*, r. *suďjá*, scs. *sǫdii*, ch./s. *sùdija*. Psł. **sǫdьji* m 'sędzia', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ьji* od psł. **sǫditi* 'sądzić' (zob. *sądzić*). Pierwotna polska odmiana mian. *sędzia* (*sędzia*), dop. *sędzi* (i *sędziej*), cel. *sędzi*, biern. *sędzią*, od początku XV w. szerzy się odmiana przymiotnikowa: dop. *sędziego*, cel. *sędziemu*, biern. *sędziego*. Dziś pozostałością odmiany rzeczownikowej jest miejsc. pj *sędzi*. Nowe, od XX w., *sędzia* ż, dop. *sędzi* 'sędzina'. — Od tego *sędzina*; *sędziować*.

sędziwy od XVI w. 'w podeszłym wieku, stary', daw. XVIII w. 'stateczny, poważny', przest. od XVI w. 'posiwiały, siwy'. Pierwotna postać: daw. XVI w. i dziś dial. *szedziwy* 'stary', od XVII w. 'biały; szary; siwy', por. dł. *šeźiwy* 'siwy ze starości, posiwiały; stary', gł. *šedźiwy* 'siwy, posiwiały', cz. *šedivy* 'popielaty, szary; siwy, posiwiały', słc. *šedivy* 'ts.'. Przym. z przyr. *-iwy* < **-ivъ* od *szady* (zob. *szadź*), z regularnym *-e-* < **e* przed spółgłoską palatalną. Wtórne p. *sędziwy* zapewne w rezultacie mazurzenia i skojarzenia z *sędzia*.

sęk od XV w. 'dolna część uschniętej lub uciętej gałęzi pozostała przy pniu; podstawa gałęzi wrośnięta w drewno pnia, ślad po takiej podstawie (np. w desce)', w stp. też 'hak'; zdr. *sęczek*. Ogsł.: cz. *suk* 'sęk', r. *suk* 'konar, gałąź, sęk', scs. *sǫkъ* 'drzazga, trzaska'. Psł. **sǫkъ* 'sęk', pokrewne z lit. *at-šanke* / *at-šanka* 'haczyk', stnord. *har* [< germ. **hanha-*] 'uchwyt wiosła', stind. *śaṅku-* m 'spiczasty kołek, klin', od pie. **kank-* (/ **kak-*) 'gałąź, kołek'. — Od tego *sękaty*, *sękacz*.

sęp od XV w. 'ptak Vultur', dial. też 'jastrząb'. Ogsł.: cz. *sup* (przen. 'człowiek bezwzględny, okrutny'), ukr. dial. *sup*, ch./s. *sup*. Psł. **sǫpъ* 'ptak drapieżny sęp, Vultur', bez pewnej etymologii, może pochodzenia przedindoeuropejskiego. — Od tego w znaczeniu przenośnym w nawiązaniu do zachowania ptaka: *posępny* od XVI w. 'bardzo smutny, ponury, poważny', daw. też 'zachmurzony (o niebie)', kasz. *posepni* 'posępny, ponury, pochmurny', *posep* 'posępność, ponurość' (por. cz. *posupny* 'posępny, ponury', ukr. *posupyty* 'opuścić głowę', *posupytysja* 'nachmurzyć się', br. dial. *pasupić (vočy)* 'spuścić oczy', *pasupicca* 'nachmurzyć się', r. dial. *posupit'* 'nachmurzyć', *posupa* 'ktoś posępny, nachmurzony'); *zasępić się*.

sfora, dawniej od XVI w. *swora* 'gromada psów myśliwskich', 'para lub więcej psów gończych, uwiązanych do rzemienia lub sznura (linki)', 'rzemień lub sznur (linka), służący do prowadzenia psów gończych, smycz', dial. *swora* / *swóra* / *sfora* (też *szwora* / *cwora* / *czwora*) 'połączenie bijaka z dzierżakiem u cepów', 'drąg łączący przednią i tylną część wozu, rozwora', kasz. *svora* 'jedna z części składowych czegoś splecionego (warkocza, biczyska, powrozu)'. Ogsł.: cz. *svora* 'klamra', dial. 'połączenie bijaka z dzierżakiem cepów', r. *svóra* 'sznur, linka, taśma; sznur, linka do prowadzenia psów gończych; sfora', ukr. dial. *svóra* 'rozwora', *švóra* 'smycz do prowadzenia psów gończych; sznur, lina', cs.-s. *sъvora* 'klamra, sprzączka', ch./s. *svóra* (dial. *švóra*) 'rozwora'. Psł. **sъvora* 'to, co łączy, spaja, służy do połączenia, umocowania czegoś', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **sъ-verti*, **sъ-vьrǫ* 'zewrzeć, połączyć' (zob. *zawrzeć*), z właściwą starszym tego typu rzeczownikom wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Podstawowe dziś znaczenie 'gromada psów myśliwskich' powstało z 'grupa psów gończych, uwiązanych do rzemienia lub sznura (linki)', a to z kolei ze znaczenia 'smycz, sznur czy linka, do której przywiązano grupę psów myśliwskich' < 'to, co łączy, spaja (grupę psów)'. Zob. *niesforny*.

si, *sia*, *sio* zaim. 'ów, ten, tamten', stp. od XIV w. *si*, *siego* 'ten', dial. *si*, *sio* 'ts.', w języku liter. dziś tylko we frazeologii (*a to, a sio*; *ni to, ni sio*) oraz w formule życzeń *do siego roku* 'do przyszłego roku (abyśmy doczekali)'. Ogsł.: stcz. *sí*, ukr. *sej*, *sja* / *sjája*, *se* / *sée*, scs. *sь*, *si*, *se*. Psł. **sь* m, **si* ż, **se* n 'ten, ta, to', zaimek pochodzenia pie., odpowiadający np. lit. *šis*, *ši* 'ten, ta', stang. *hē*, ang. *he* 'on', łac. *cis* 'po tej stronie', het. *kā-*, *ki-* 'ten', z pie. **k̑is* m, **k̑ī* ż, *k̑e* n 'ten, ta, to'. Zob. *siaki*.

siać I *sieję* od XIV w. 'rzucać, sypać ziarno w zaoraną, skopaną ziemię, umieszczać nasiona w odpowiednio przygotowanej glebie', dial. też *siejać*, *sieje*; z przedr. *dosiać*, *nasiać*, *obsiać*, *posiać*, *wysiać*, *zasiać*; wielokr. *siewać*, dziś zwykle z przedr. *nasiewać*, *obsiewać*, *posiewać*, *wysiewać*, *zasiewać*. Ogsł.: cz. *sít*, *séji*, r. *séjat'*, *séju*, scs. *sěti* / *sějati*, *sějǫ*, ch. *sȉjati*, *sȉjēm*. Psł. **sěti*, **sějǫ* (też wtórny bezokolicznik **sějati*, oparty na temacie czasu teraźn.) 'rzucać, sypać ziarna w odpowiednio przygotowaną ziemię, siać', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *sėti*, *sėju* 'siać', łot. *sēt*, *sēju* 'ts.', por. też goc. *saian*, stwniem. *sāen* 'ts.' (dziś niem. *säen* 'ts.'), łac. *serō* [< **sisō*] 'ts.', od pie. **sē-* 'siać'. — Od wielokr. *siewać*: *siew*, *siewny*, *siewnik*, *siewca*; od czas. przedrostkowych *odsiew*, *wysiew*, *zasiewy* mn.

siać II *sieję* od XV w. 'przepuszczać, przesypywać przez sito (mąkę, ziarno itp.)', częściej z przedr. *przesiać*, wielokr. *przesiewać*. Postać bezokol. z kontrakcji wcześniejszej postaci **siejać*, jak wskazuje forma gwarowa *šåć* (> *šoć*) z *-å-* < *-éja-*. Ogsł.: cz. dawne *síti* 'przesiewać', r. pot. *séjat'* 'przesiewać (np. mąkę)', scs. *sěti* / *sějati*, *sějǫ* 'przesiewać', ch. *sȉjati*, *sȉjēm* 'przesiewać'. Psł. **sěti* / **sějati*, **sějǫ* 'przepuszczać przez sito (w celu oczyszczenia), przesiewać', formalnie identyczne z *siać* I (zob.), jednak na pierwotną odrębność wskazuje semantyka, a także osobne odpowiedniki bałt.: lit. *sijóti*, *sijóju* 'przesiewać', przen. 'rozsypywać, rozpraszać', 'drobno padać (o deszczu, śniegu)', łot. *sijât* 'przesiewać', 'drobno padać (o deszczu)'. Wyraz oparty na pie. rdzeniu **sei̯-* 'przesiewać', od którego utworzono też rzecz. *sito* (zob.).

siaki od XVIII w. zaim. nieokreślony 'nie taki, inny, owaki' (dziś tylko we frazeologii, np. *siaki i owaki*), przysł. *siako* i *siak* 'nie tak, inaczej' daw. XVII w. *sak* 'ts.'. Por. r. pot. *sjak*: *tak i sjak* 'tak i siak, tak i owak'. Od psł. zaimka **sь* m, **si* ż, **se* n 'ten, ta, to' (zob. *si*), utworzone jak *jaki*, *owaki*, *taki* (zob).

siano od XIV w. (stp. też *sieno*); zdr. *sianko*. Ogsł.: cz. *seno*, r. *séno*, scs. *sěno*. Psł. **sěno* 'skoszona i wysuszona trawa używana jako pasza dla bydła, siano', pokrewne z lit. *šiẽnas* 'siano', łot. *siens* 'ts.', gr. *koiná* mn 'pasza, karma', zapewne z pie. **koi̯-no-* 'trawa'. — Od tego *sienny* (→ *siennik*), *sianokosy*.

siara od XV w. (stp. też *szara*) 'mleko wydzielające się z gruczołów mlecznych w pierwszych dniach po porodzie', stp. XIV–XV w. *siara* / *szara* także 'siarka', od XV w. *siarka*

(stp. też *szarka*, u Mączyńskiego *sarka*) 'pierwiastek chemiczny S'. Ogsł.: gł. *syra* 'siarka', cz. *síra* 'ts.', *sirka*, strus. *sěra* 'siarka, smoła', r. *séra* 'siarka', dial. 'smoła', ukr. *sira* 'siarka' (zwykle *sirka* 'ts.'), br. *sera* 'ts.', cs. *sěra* 'ts.', bg. *sjára* 'ts.', s. dial. *sjěra* 'mleko wydzielające się w pierwszych dniach po porodzie'. Psł. **sěra* 'siarka' i 'mleko wydzielające się z gruczołów mlecznych w pierwszych dniach po porodzie'; nie jest pewne, które z tych znaczeń jest pierwotne, brak też pewnej etymologii. — Od tego *siarczysty*.

siąkać od XIX w. (z przedrostkami od XV w.) 'pociągać nosem; czyścić, wycierać nos, smarkać'; z przedr. *wsiąkać* od XV w., *wysiąkać*; jednokr. *siąknąć* (od XVI w. *sięknąć*), z przedr. *wsiąknąć, wysiąknąć*. Ogsł.: cz. *sákat* 'siąkać', *sáknout* 'siąknąć', r. dial. *sjáknut'* 'kapać', ukr. *sjákaty(sja)* 'siąkać', ch./s. *usèkati (se), ùsečēm (se)* 'siąkać, wycierać nos', *usèknuti* 'wysiąkać, wytrzeć nos'. Psł. **sękati* 'czyścić nos, usuwać wydzielinę z nosa', czas. wielokr. od psł. **sęknǫti* 'usunąć wydzielinę z nosa', będącego zapewne czas. inchoat. od nieposwiadczonego psł. *†sękti, †sękǫ* (czy może *†sekti, †sękǫ*, z infiksem nosowym właściwym pierwotnie formom czasu teraźn.) 'wyciekać', odpowiadającego lit. *sèkti, senkù* 'opadać; maleć, wyczerpywać się; marnieć, niszczyć się', łot. *sikt, sieku* 'wyschnąć', od pie. **sek-* 'wyciekać, wysychać, opadać (o wodzie)'. — Od czas. przedrostkowego *wysięk*. Zob. *sączyć*.

siąpić 'mżyć, kropić (o deszczu)'; dial. *siąpić*, ciesz. *siępieć / siąpieć* (gwarowe postaci *siympieć* i *siómpieć*) oraz *sipieć* 'ts.'. Niejasne; najbliższe znaczeniowo ch./s. *sípiti* 'mżyć, siąpić (o deszczu), prószyć (o śniegu)', które może być w związku etymologicznym z p. dial. płd. *sipieć* 'oddychać z trudem, ze świstem, dyszeć; mówić, mając chrypkę', cz. *sípět / sípat* 'chrypieć, syczeć', r. *sipét'* 'chrypieć, mieć chrypkę', słwń. *sípati* 'dyszeć, sapać', por. też z rdzennym *-u-* cz. *supět / supat* 'sapać, dyszeć, parskać'. Wyrazy te kontynuują psł. **sipati / *sipěti* 'chrypieć, oddychać z trudem, ze świstem, dyszeć', zapewne pochodzenia dźwkn. Znaczenie 'mżyć, kropić, prószyć' mogłoby się rozwinąć z 'parskać' (poświadczonego w cz. *supět / supat*), ale zagadkowe jest pojawienie się samogłoski nosowej w wyrazie polskim.

siąść *siądę* 'zająć miejsce, usiąść', stp. od XIV w. *sieść, siędę* 'ts.; zająć miejsce, przebywać, pozostać; zamieszkać, osiedlić się; zostać zasiedlonym, założonym, powstać'; z przedr. *dosiąść, posiąść* (stp. od XV w. *posieść, posiędzie* 'objąć w używanie albo na własność; opanować kogoś, zawładnąć kimś', *posieść (się)* 'osiedlić się', *posieść się* 'usiąść'), *przesiąść, przysiąść, rozsiąść się, wsiąść, wysiąść, zasiąść, zsiąść*; wielokr. *siadać* od XV w. (stp. też 'mieszkać, przebywać'), z przedr. *dosiadać, posiadać* od XV w. 'mieć coś do użytkowania albo na własność', *przesiadać się, przysiadać, rozsiadać się, wysiadać, zasiadać, zsiadać*. Wtórna postać bezokol. *siąść* (z samogłoską nosową pod wpływem czasu teraźn.) od XVIII w. Ogsł.: stcz. *siesti, sadu*, r. *sest', sjádu*, scs. *sěsti, sędǫ*, ch./s. *sjësti, sjëdnēm / sjëdēm*. Psł. **sěsti* [< **sěd-ti*], **sędǫ* 'przybrać pozycję siedzącą, siąść, osiąść', wielokr. **sědati*, pokrewne z lit. *sė́sti, sė́du / sė́stu* 'siadać, wsiąść, wsiadać, osiadać', łot. *sêst* 'usiąść', goc. *sitan* 'siedzieć', stwniem. *sizzen* 'ts.' (dziś niem. *sitzen*), ang. *sit* 'ts.', łac. *sedēre* 'ts.', gr. *hédzomai* 'siedzę, siadam', stind. *sīdati* 'siedzi', wszystkie z pie. **sed-* 'siedzieć'. W słow. i bałt. rdzeń **sēd-* z długą samogłoską. W psł. formach czasu teraźn. infiks nosowy: psł. **sęde-tь* 'siądzie' z wcześniejszego **si-n-de-tī* (por. stpr. imiesłów czasu teraźn. *sindats, syndens* 'siedząc'). Zob. *siedzieć*.

sidło od XIV w. 'urządzenie do chwytania zwierzyny, najczęściej w postaci pętli z włosia, drutu', dial. też 'siatka na ptaki', 'pasek przy chomącie do podtrzymywania dyszla przez konia', kasz. *sidlo* 'pętelka z wełny, bawełny, sznurka itp., będąca ogniwem w robocie dziewiarskiej lub siatkarskiej, oczko', 'sidło'. Ogsł.: cz. daw. i dial. *sídlo* (dziś *osidlo*) 'sidło; pętla ze sznura', r. *silók* 'sidło', dial. *siló* 'ts.; włosie z końskiego ogona służące do przygotowania sideł, sznura do wędki', scs. *silo / osilo* 'sidło'. Psł. **sidlo* 'pętla (zwłaszcza do chwytania ptaków, zwierzyny)', nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od

nie zachowanego czas. †siti [< *sei-], odpowiadającego np. lit. *sieti, sieju* 'wiązać, powiązać', stind. *syati* 'wiąże', od pie. pierwiastka **sei-* 'wiązać'; podstawę wyrazu stanowił więc pie. pierwiastek, na którym oparte są wyrazy *sieć, sito* (zob.). — Od tego *usidlić* od XV w. 'schwycić w sidła' (por. stp. od XV w. *sidlić* 'łapać w sieć').

siec *siekę* od XV w. 'kosić trawę, zboże', stp. też 'ścinać, obcinać', 'rąbać na części, ciąć, niszczyć', 'atakować bronią sieczną'; z przedr. *nasiec, wysiec*; wielokr. *siekać*. Ogsł.: cz. *sıci* / *sıct, seku* / *seču* 'kosić', r. *seč'*, *seku* 'siekać; bić, siec, smagać rózgami', scs. *sešti, sekǫ* 'ciąć, siec', ch./s. *sjeći, siječem* 'siec, siekać; rąbać; krajać; wyrzynać; ciąć, ścinać; przecinać'. Psł. **sekti, *sekǫ* 'ciąć ostrym narzędziem', dokładny odpowiednik z kontynuantem rdzennego **e*: lit. *į-sekti* 'wciąć', *iš-sekti* 'wyciąć, wydłubać'; pokrewne wyrazy w innych językach ie. zawierają krótkie rdzenne **e*, np. łac. *secare* 'ciąć, rozcinać, obcinać', wszystkie od pie. **sek-* 'obrabiać ostrym narzędziem'. — Od tego *sieczka*.

sieć ż od XIV w. (stp. też *siecia*); zdr. *siatka*. Ogsł.: cz. *sıť*, r. *set'*, scs. *setь*. Psł. **setь* ż 'sieć', pokrewne z łot. *saitis* 'coś służącego do wiązania, pęto, sznur', lit. *saĩtas* 'sznur, powróz, lina; więź', łac. *saeta* 'sierść, włos', stwniem. *seid* n 'sznur, sidła' (dziś niem. *Saite* 'struna'); motywacja czasownikowa wyrazu poświadczona w bałt.: lit. *sieti, sieju* 'wiązać, powiązać', łot. *sìet, sìenu* 'ts.', od pie. **sei-* 'wiązać' (por. też *sidło, sitowie*).

siedem liczeb. główny, stp. od XIV w. *siedm*, daw. *siedm*. Ogsł.: cz. *sedm*, r. *sem'*, scs. *sedmь*. Psł. **sedmь* '7', liczeb. główny utworzony od psł. liczeb. porządkowego **sedmъ* (zob. *siódmy*), z przyr. **-ь* tworzącym rzecz. abstrakcyjne (por. *pięć, sześć*). Pie. liczeb. główny **septṃ* 'siedem' (por. np. goc. *sibun*, niem. *sieben*, ang. *seven*, łac. *septem*, gr. *hepta*, stind. *saptá*) u Słowian nie zachowany.

siedemdziesiąt liczeb. główny, stp. od XIII w. *siedmdziesiąt* / *siedmidziesiąt* / *siedmiedziesiąt* / *siedmiodziesiąt*. Ogsł.: cz. *sedmdesat*, r. *sem'desjat*, scs. *sedmь desęt* Psł. **sedmь desętь* '70', zestawienie liczeb. **sedmь* (zob. *dziewięć*) i **desętь*, dop. mn od **desętь* (zob. *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'siedem dziesiątek'. — Od tego *siedemdziesiąty*.

siedemnaście liczeb. główny, daw. od XV w. *siedemnaście*. Ogsł.: cz. *sedmnact*, r. *semnadcat'*, ch./s. *sedamnaest*. Psł. **sedmь na desęte* '17', zestawienie złożone z liczeb. **sedmь* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *siedem, na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'siedem na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (np. *-dcie, -ćcie, -cie, -ście*), zob. *czternaście*. — Od tego liczeb. porządkowy *siedemnasty* → *siedemnastka*; liczeb. zbiorowy *siedemnaścioro*.

siedemset liczeb. główny, daw. od XV w. *siedemset*. Ogsł.: cz. *sedm set*, r. *sem'sót*, ch./s. *sedam sto*. Psł. **sedmь sъtъ* '700', zestawienie liczeb. **sedmь* (zob. *siedem*) i **sъtъ*, dop. mn od **sъto* 'sto' (zob. *sto*). — Od tego *siedemsetny*.

siedlisko 'miejsce, teren czyjegoś zamieszkania, mieszkanie, dom, siedziba', stp. od XIV w. *siedlisko* / *siadlisko* / *sielisko* 'gospodarstwo kmiece z zabudowaniami, rola należąca do gospodarstwa, dom; plac pod budowę, parcela', dial. 'miejsce ogrodzone przy chacie; całe obejście na wsi, zagroda; grunt, na którym stoją zabudowania gospodarskie', 'skupisko', 'siedzenie, mieszkanie'. Por. cz. dial. *sedlisko* / *sídlisko* 'miejsce pobytu', słc. *sedlisko* 'ts.'; także kasz. *sedlišče* 'siedlisko', cz. przest. *sedliště* (*sídliště*) 'siedziba, miejsce pobytu', r. *selišče* 'osada', scs. *selište* 'siedziba, siedlisko', ch./s. *selište* 'osada wiejska; miejsce, gdzie kiedyś była wieś'. Psł. **sedlišče* / **sedlisko* 'miejsce osadzenia, osiedlenia na stały pobyt', nazwa miejsca z przyr. **-išče* / **-isko* od psł. **sedliti* 'osadzać na stały pobyt we wsi, w osadzie, osiedlać', będącego czas. odrzecz. od psł. **sedlo* 'wieś, osada' (zob. *osiedlić*), w stp. *siadlisko*, cz. *sídlisko, sídliště* widoczne jest wtórne oddziaływanie rodziny psł. czas. **sěsti* 'siąść', **sedeti* 'siedzieć' (zob. *siąść, siedzieć*).

siedzieć od XIV w.; z przedr. *posiedzieć, przesiedzieć, wysiedzieć*. Ogsł.: cz. *sedet*, stcz. *sedětı*, strus. *sedeti* / *sideti*, r. *sidet'*, scs. *sedeti*, ch./s. *sjedjeti*. Psł. **sěděti, *sědǫ* 'siedzieć',

odpowiada lit. *sėdėti* 'siedzieć', łot. *sēdēt* 'ts.', z krótką samogłoską rdzenną łac. *sedeō, sedēre* 'ts.', dalej pokrewne z niem. *sitzen* 'ts.', ang. *sit* 'ts.', gr. *hédzomai* 'siedzę', stind. *sīdati* 'siedzi', wszystkie od pie. **sed-* 'siedzieć'. — Od tego *siedziba* 'miejsce pobytu, rezydencja' (por. *sadyba* 'ts.', zapożyczone z ukr. *sadýba* 'siedziba, siedlisko'). Zob. *siąść, sad, sadzić.*

siekiera od XIV w. (stp. też *siekira*); zdr. *siekierka*. Ogsł.: cz. *sekyra* / *sekera*, r. *sekira*, scs. *sekyra*. Psł. **sekyra* 'narzędzie do rąbania, siekiera' (wschsł. także **sokyra*, por. strus. *sokyra* / *sokira*, ukr. *sokýra*, br. *sakéra*), może prapokrewne z łac. *secūris* 'topór, siekiera', z pie. **sekūrā-* 'topór, siekiera' od pie. **sek-* 'obrabiać ostrym narzędziem' (inne słow. wyrazy należące do tego rdzenia mają jednak długą samogłoskę rdzenną **ē* > **e*, zob. *siec*), przy czym wyraz byłby na gruncie słow. izolowany pod względem budowy (brak przyr. **-yra*). Może więc raczej zapożyczenie z łac. *secūris* lub z jakiegoś innego źródła.

siemię *siemienia* od XIV w. 'nasienie' (dziś zwykle *siemię lniane* 'nasiona lnu'), stp. też 'sperma', 'potomstwo, ród, pokolenie, plemię'. Ogsł.: cz. *síme* / *sémě, semene* / *semeno* 'nasienie', r. *sémja, sémeni*, mn *semená* 'nasienie; sperma', dial. 'nasiona lnu', scs. *sěmę, -mene* 'nasienie; sperma', przen. 'potomstwo, ród, pokolenie, plemię'. Psł. **sěmę, *sěmene* 'nasienie', odpowiada stpr. *semen* 'nasienie', łac. *sēmen, seminis* 'ts.', stwniem. *sāmo* 'ts.', por. też lit. *sėmenys* 'siemię lniane', *sėmuõ, sėmeñs* 'ts.'. Z pie. **sē-men-*, pierwotnej nazwy czynności 'sianie' (wtórnie skonkretyzowanej w 'to, co się sieje, wysiewa, nasiona') od pie. **sē-* 'siać', psł. **sějati* 'ts.' (zob. *siać* I), z przyr. **-men-*.

sień ż od XV w. 'pomieszczenie pierwsze od wejścia, prowadzące do wnętrza domu', stp. 'przedsionek, krużganek; pokój, komnata, sala; pałac, dom', dial. też *sienie* mn 'przejście wewnątrz domu prowadzące do mieszkania'; zdr. *sionka* (z wtórnym *-o-*, zamiast oczekiwanego **sianka*). Ogsł.: cz. *síň* ż 'sala', arch. 'sień', anat. 'przedsionek', r. *séni* mn 'sień, przedsionek', ch./s. *sjènica* 'altanka'. Psł. **sěnь* 'część budynku, zapewne pomieszczenie przy wejściu, przy ścianie', prawdopodobnie pokrewne z lit. *siena* 'ściana; mur; granica', łot. *siena* 'ściana' (które od pie. pierwiastka **sei̯-* 'wiązać', zob. *sidło, sieć*), zatem z utworzonej od tego pierwiastka prapostaci **soi̯-nī-* z przyr. **-nī-* > psł. **-nь* i wymianą rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* (co do budowy por. np. *broń, dań*), zapewne nazwa rezultatu czynności 'coś wiązanego, plecionego' > 'pleciona ściana', przeniesione na 'część budynku, pomieszczenie przy takiej ścianie'. — Od wyrażenia przyimkowego *przedsionek* (por. cz. *předsíň* ż 'przedpokój, przedsionek').

siepać *siepię* (daw. *siepam*) od XIV w. 'szarpać, targać', dial. 'pulsować (o ropiejącym wrzodzie)', *siepać się* 'strzępić się, rozciągać się (o tkaninie)'; wielokr. *siepnąć*. Ogsł.: dł. *sepaś, -pam* 'stukać, pukać, uderzać (o pulsie, sercu)', w XVI w. 'dziobać ziarno (o ptakach)', cz. daw. *sepati* 'trząść', r. dial. *sipat'* 'szarpać, targać; ciągnąć, wlec', ukr. *sipaty* 'szarpać, ciągnąć, pociągać', bg. *sepna* 'ocknąć, otrząsnąć, obudzić ze snu, z zamyślenia; poruszyć głęboko; oprzytomnieć, otrzeźwieć', dial. *sep(v)am* 'hamować, przeszkadzać; powstrzymywać'. Psł. **sěpati* 'trząść, potrząsać czymś, szarpać, targać, ciągnąć coś', pokrewne z lit. *šaipýtis* 'szydzić, wyśmiewać się', *šiẽpti, šiepiù* 'wyszczerzać zęby', łot. *at-siept (zuobs)* 'szczerzyć zęby', por. też awest. *saēf-* 'machać', wszystkie od pie. **k̑eip-* 'wyginać coś, machać czymś'. Rozwój znaczenia w słow. poszedł w kierunku 'trząść, potrząsać czymś, szarpać, targać, ciągnąć coś' (natomiast w bałt. 'wyginać' > 'wykrzywiać twarz, szczerząc przy tym zęby'). — Od tego *siepacz* 'oprawca, bandyta, morderca będący na czyichś usługach'.

sierota od XIV w. (stp. też *sirota*) 'dziecko, którego rodzice zmarli', w stp. także 'osoba osamotniona po śmierci kogoś bliskiego'. Ogsł.: cz. *sirota*, r. *sirotá*, scs. *sirota*. Psł. **sirota* 'sierota', pierwotnie rzecz. abstr. 'osierocenie, osamotnienie' z przyr. **-ota* od psł. przym. **sirъ* 'osierocony, sam' (por. stcz. *sirý* 'osierocony, opuszczony', cz. *sirý* 'opuszczony, samotny', r. przest. *siryj* 'osierociały, osierocony', scs. *sirъ* 'ts.'). Podstawowy

przym. **sirъ* [< **kei̯-ro-*], pokrewny z lit. *šeirỹs* 'wdowiec', *šeirė̃* 'wdowa', awest. *saē-* 'osierocony', od pie. **kei̯-*, z przyr. **-ro-* (por. np. *mądry*, *mokry*, *szary*). — Od tego *sieroctwo*; *sierociniec*; *osierocić*.

sierp od XIV w. (stp. też *sirp* / *sirzp*) 'narzędzie do żęcia zboża, trawy', dial. np. *sierzp*. Ogsł.: cz. *srp*, r. *serp*, scs. *srъpъ*. Psł. **sŕpъ* 'sierp', prapokrewne z łot. *sirpis* / *sirps* 'sierp', gr. *hárpē* 'ts.' i dalej z łac. *sarpō* / *sarpiō* 'czyszczę; obcinam winną latorośl', może także ze stwniem. *sarf* 'ostry, szorstki, okrutny' (dziś niem. *scharf* 'ostry'), od pie. **serp-* 'obcinać; sierp'.

sierpień 'ósmy miesiąc roku', stp. XV w. *sirpień* / *sirzpień* 'ts.', dial. *sierzpień*. Por. cz. *srpen* 'sierpień', strus. *sьrpьnъ* 'ts.', r. dial. *sérpen'* 'ts.', ukr. *sérpen'* 'ts.', ch. *srpanj* 'lipiec'. Psł. **sŕpьnъ* 'okres żęcia zboża', od **sŕpъ* 'sierp', wyraz zbudowany jak inne nazwy miesięcy, zob. *grudzień*, *kwiecień*, *styczeń*, *wrzesień*.

sierść ż od XV w. (stp. i dial. też *sierć*) 'owłosienie zwierząt', reg. *szerść*. Ogsł.: cz. *srst* ż, strus. *sьrstь* / *serestь*, r. *šerst'* ż 'wełna, sierść', słwń. dial. *sȓst* ż. Psł. **sŕstь* ż 'owłosienie ciała zwierząt, sierść', najbliższy odpowiednik w stwniem. *hursti* (bier. mn) 'czupryna, czub', oba wyrazy z pie. **kr̥stī-*, od pie. **ker(s)-* 'szczecina, sztywne włosy; sterczeć, być szorstkim, chropowatym' (zob. *stroszyć*), do którego należy też np. lit. *šerỹs* 'szczecina', *šiurkštùs* 'szorstki; surowy, ostry'.

się zaimek zwrotny, stp. od XIV w. *sie* / *się*. Ogsł.: cz. *se*, r. *sja*, scs. *sę*. Psł. **sę* bier. od pie. rdzenia zaimkowego **se-* / **su̯e-* 'oddzielnie, sam dla siebie; się', dokładny odpowiednik: stpr. *sien* 'ts.', por. też np. goc. *sik*, niem. *sich*, łac. *sē*, gr. *he* 'się'. Formy dop. *siebie*, cel. *sobie* itd., psł. dop. **sebe*, cel. **sobě* itd. utworzone jak *ciebie*, *tobie*, zob. *ty*.

sięgać od XV w. 'wyciągać rękę, aby dostać do czegoś; dosięgać, dotykać; chwytać; obejmować, ogarniać', stp. *sięgać (się)* też 'zgłaszać pretensje'; z przedr. *dosięgać*, *osiągać*, *zasięgać*; jednokr. *sięgnąć*, z przedr. *dosięgnąć*, *osiągnąć* (daw. *osięgnąć*) 'wejść w posiadanie czegoś dzięki własnemu działaniu', 'dojść, dotrzeć do jakiegoś celu', 'objąć, ogarnąć', *zasięgnąć*. Ogsł.: cz. *sahat* 'dotykać; sięgać', ukr. *sjaháty*, słwń. *ségati* 'wyciągać rękę po coś, chwytać', scs. tylko z przedr., np. *osęzati* 'dotykać; obmacywać; chwytać'. Psł. **sęgati*, **sęžǫ* / **sęgajǫ* 'wyciągać rękę w celu wzięcia, chwycenia, dotknięcia czegoś', czas. wielokr. od psł. **sęgti*, *sęgǫ* 'sięgać po coś' (por. stp. XV w. *siąc*, *sięgło*, *sięgliby* 'dosięgnąć, dotknąć; zgłosić pretensje', strus. *sęšti*, *sęgu* 'wyciągnąć rękę po coś; dotknąć, poruszyć; pochwycić, chwycić; zabrać', słwń. *séči*, *sežem* 'sięgnąć', zwykle z przedr., np. p. przest. *dosiąc*, *dosięgę* 'dosięgnąć', cz. *dosíci*, *dosáhnu* 'osiągnąć coś', scs. *prisęšti*, *prisęgǫ* 'dotknąć, pochwycić', pokrewnego z lit. *sègti*, *segù* 'przymocowywać, przypinać, zapinać', łot. *segt*, *sedzu* 'przykrywać', stind. *sájati* 'zawiesza', z pie. **seg-* / **seng-* 'przymocowywać; dotykać'. Zob. *posąg*, *przysiąc*.

sikać od XVII w. (od XVI w. z przedr. *nasikać*, *wysikać*) 'oddawać mocz; tryskać'; z przedr. *nasikać*, *wysikać się*; jednokr. *siknąć*; por. stp. XV w. *sikadło* 'woda wytryskująca spod ziemi, źródło'. Ogsł.: słc. *síkať* 'strzykać, tryskać; oddawać mocz', r. dial. *síkat'* 'tryskać, sikać; oddawać mocz', słwń. *síkati* 'tryskać strumieniem'. Psł. **sikati* 'sikać, tryskać cienkim strumieniem', czas. wielokr. od psł. **sьkati* > **sьcati* (zob. *szczać*), z właściwym takim czasownikom wzdłużeniem samogłoski rdzennej (**ь* → **i*). — Od tego *sikawka* (stp. XV w. *sikawka* 'przyrząd do robienia lewatywy').

sikora od XV w. 'ptak Parus maior'; zdr. *sikorka*. Zachsł.: dł., gł. *sykora*, cz. *sýkora*, słc. *sýkorka*, dial. *sýkora* (ukr. dial. *sykorka* zapewne zapożyczone z polskiego lub słowackiego). Psł. **sykora* 'ptak Parus maior', od psł. **sykati* (zob. *syczeć*), nazwa nawiązująca do głosu ptaka przypominającego syczenie. W polskim wtórne *-i-*.

siła od XIV w., stp. też 'przemoc, gwałt', 'zdolność oddziaływania, wywoływania skutków, wysoka sprawność', 'mnóstwo, wielka liczba czegoś', dial. też 'dużo, wiele'. Ogsł.: cz. *síla* 'moc, energia; potęga; intensywność', lud. 'mnóstwo, masa, kupa czegoś', r. *síla* 'moc, potęga; energia; intensywność', lud. 'mnóstwo, wielka ilość', scs. *sila* 'moc,

potęga', *siły* mn 'gromady, kupy'. Psł. **sila* [< **seilā*] 'energia, moc, potęga', bliskie odpowiedniki tylko w bałt.: lit. *síela* / *sielà* 'dusza, duch, umysł', stpr. *selin* (bier. pj) 'pilność', *seilins* (bier. mn) 'zmysł', od pie. **se(i)-* 'napinać (się)'. Pierwotne znaczenie 'napinanie (się), napięcie'. — Od tego *silny*; *silić (się), nasilić (się), posilić się, przesilić się, wysilić się, zasilić*; *siłować, usiłować* od XIV w. 'starać się, zabiegać o coś, dążyć do czegoś' (stp. też 'wysilać się, trudzić, ciężko pracować', 'szydzić, drwić'); *osiłek* 'człowiek dobrze zbudowany, silny' (por. br. *asílak* 'istota mitologiczna; człowiek niezwykle silny', r. dial. *osílok* 'siłacz'). Zob. też *posiłek, wysiłek.*

siny od XV w. (daw. i dial. też *sini*) 'niebieskofioletowy, czasem z odcieniem szarym', reg. 'ciemnoniebieski', stp. od XV w. *siny* / *sini* 'niebieskofioletowy, może też ciemnoniebieski, niebieski wpadający w czarny', dial. *siny* / *sini* 'niebieski; ciemnoniebieski; zsiniały (o ciele, skórze)'. Ogsł.: cz. *siný* 'bladoniebieski, niebieskawy, modry', r. *sínij* '(jasno)granatowy, niebieski, siny', ch./s. *sînjī* 'siny, niebieski, modry'. Psł. **sinь* 'niebieski (różne odcienie tej barwy: od jasnoniebieskiego do ciemnoniebieskiego, granatowego)', przym. z przyr. **-ńь-* (< **-n-jo-*) od pie. pierwiastka **k̑i-* 'ciemnoszary' (por. oparte na tym samym pierwiastku *siwy*); w innych językach ie. prapokrewne wyrazy utworzone za pomocą innych przyrostków, np. lit. *šẽmas* 'siwy, popielatoszary, jasnoszary, niebieskoszary', stind. *śyāma-* 'czarny, czarnoszary, czarnoniebieski, czarnozielony'. Postać *siny* (i jej odpowiedniki u innych zach. Słowian) wtórna, ze stwardnieniem *-ń-* > *-n-* powstałym może pod wpływem przym. *siwy*. — Od tego *siniak* → *siniaczyć*; *siniec*; *sinieć, zsinieć.*

siodło od XIV w. 'siedzenie do jazdy wierzchem na zwierzęciu', 'rodzaj zagłębienia między dwoma wzniesieniami, przełęcz górska', też wtórnie na oznaczenie różnych przedmiotów przypominających kształtem siodło, np. stp. 'stołek', przest. i dial. 'przykrycie grzbietu strzechy', dial. 'siedzenie na wozie', 'nasad sań', 'próg'; zdr. *siodełko*. Ogsł.: cz. *sedlo*, r. *sedló*, ch./s. *sèdlo*. Psł. **sedъlo* 'siodło', nazwa narzędzia z przyr. **-ъlo* od pie. **sed-* 'siedzieć' (zob. *siąść, siedzieć*), pierwotne znaczenie 'to, na czym się siedzi'. Por. pokrewne, utworzone prawdopodobnie niezależnie od tej samej podstawy łac. *sella* 'stołek, krzesło; lektyka', goc. *sitls* 'siedzenie'; o zapożyczenie z psł. **sedъlo* podejrzewa się germ. nazwę siodła: stwniem. *satul* (dziś niem. *Sattel*), stang. *sadol* (dziś ang. *saddle*). — Od tego *siodlarz; siodłać, osiodłać.*

sioło od XV w. 'wieś, wioska, osada wiejska', postać może przejęta ze wschsł., na rodzime **siodło* wskazują wcześnie poświadczone nazwy miejscowe typu *Siedlno, Siedlec, Siedlce*, daw. XVI–XVII w. *siadło* 'gniazdo, siedlisko' (z wtórnym *-a-* pod wpływem *siadać*), daw. *siodłak* 'chłop', stp. od XIV w. *przysiodłek* 'przysiółek'. Ogsł.: stcz. *sedlo* 'osada, siedziba' (cz. *sedlák* 'wieśniak, chłop'), r. *seló* 'wieś', scs. *selo* 'pole, rola; miejsce zamieszkania, miejscowość', ch./s. *sèlo* 'wieś, przysiółek'. Psł. **sedlo* 'wieś', najbliższe odpowiedniki w germ.: goc. *sitls* 'siedzenie', stwniem. *sezzal* 'ts.' (dziś niem. *Sessel* 'fotel; krzesło'), wszystkie z pie. **sed-lo-* 'miejsce do siedzenia, siedzenie' (por. też łac. *sella* 'stołek, krzesło; lektyka', orm. *etł* 'miejsce, przestrzeń', z pie. **sed-lā*), od pie. **sed-* 'siedzieć' (zob. *siąść, siedzieć*). W psł. z pierwotnego znaczenia 'miejsce do siedzenia' rozwinęło się 'miejsce do osiedlenia się, zamieszkania, siedlisko'. Pierwotnie istniała zapewne różnica znaczeniowa między psł. **sedlo* i psł. **vьsь* 'wieś' (zob. *wieś*): drugi z tych wyrazów oznaczał 'zwartą osadę wiejską', **sedlo* natomiast przypuszczalnie 'miejsce osiedlenia się poza zwartą wiejską zabudową, tj. osobno położoną zagrodę (czy grupę zagród), siedlisko, przysiółek'. — Od tego *sielski*; *przysiółek*, stp. od XIV w. *przysiodłek* / *przysiadłek* 'grupa domów, mała niesamodzielna osada'. Zob. *osiedlić.*

siorbać 'pić płyn lub jeść płynną potrawę, głośno wciągając ją ustami, chlipać', daw. od XVI w. *sarbać* 'ts.; cedzić (przez zęby)', *sorbać* 'siorbać', *serbać* 'ts.', dial. *serbać* 'głośno wciągać płyn ustami, siorbać przy piciu', *syrbać* 'siorbać', *sorbać* 'ts.', *sierbać* 'siorbać, głośno wciągać płyn ustami', *sior-*

bać 'ts.', 'głośno jeść; jeść przez zęby', kasz. *sârbac* / *sarbac* / *sorbac* / *serbac* / *surbac* 'siorbać, chlipać, chłeptać', 'wciągać głośno powietrze ustami', przen. 'niepokoić się, drżeć o czyjś los, mimo woli głośno przy tym oddychając ustami', 'seplenić', 'mżyć, siąpić'; z przedr. *wysiorbać*; jednokr. *siorbnąć*. Ogsł.: r. dial. *serbát'* 'siorbać', ukr. *serbáty* 'ts.', słwń. *sŕbati* 'chłeptać, siorbać', scs. *srbanije* 'polewka, zupa'. Psł. **sьrbati* / **sьŕbati* 'pić, jeść, połykać coś rzadkiego, wciągając głośno płyn ustami, chłeptać, siorbać', pokrewne np. z lit. *sur̃bti, surbiù* 'ssać', łac. *sorbeō, sorbēre* 'połykać, chłeptać, wciągać w siebie; wchłaniać', gr. *rhophéō* 'chłepczę', od pie. **sr̥bʰ-* / **serbʰ-* i **srebʰ-* 'chłeptać, chlipać, pić'. W polskim obok **sьŕbati* (> dial. *sierbać*, zapewne też liter. i dial. *siorbać*, które powstało prawdopodobnie w rezultacie kontaminacji *sierbać* i *sorbać*) kontynuowany jest też wariant **sьrbati* (> daw. *sarbać*, dial. *serbać* / *syrbać*, tu chyba należy także *sorbać*).

siostra od XIV w. 'córka tych samych rodziców', 'zakonnica', stp. też 'krewna dalszego stopnia; kobieta należąca do tego samego rodu czy pokolenia'. Ogsł.: cz. *sestra*, r. *sestrá*, scs. *sestra*. Psł. **sestra* 'siostra', określenie pokrewieństwa pochodzenia pie., odpowiada lit. *sesuõ*, stind. *svásar-*, goc. *swistar* (dziś niem. *Schwester*), łac. *soror*. Kontynuuje pie. **s(u̯)esor-* 'siostra', rzecz. należący do tematów na *-r-*. W psł. wyraz przeszedł do tematów na *-ā*; w tej też epoce pojawiło się wtórne *-t-*, rozbijające grupę spółgłoskową *sr* > *str* (por. np. *ostry, struga*). — Od tego *siostrzyczka, siostrzany, siostrzeniec, siostrzenica*.

siódmy liczeb. porządkowy, stp. od r. 1400 *siodmy* / *siedmy*. Ogsł.: cz. *sedmý*, r. *sed'mój* (dial. *sèdmyj*), scs. *sedmyi*. Psł. **sedmъ* 'siódmy', kontynuuje pie. **septᵒmó-* 'siódmy' (por. np. stpr. *septmas, sepmas*, łac. *septimus*, stind. *saptamá-* 'siódmy'), liczeb. porządkowy utworzony od pie. liczeb. głównego **septm̥* 'siedem' (zob. *siedem*). W psł. asymilacja i uproszczenie grupy spółgłoskowej: **septᵒmó-* > **septmó-* > **se(b)dmъ* > **sedmъ*.

sito od XIV w.; zdr. *sitko*. Ogsł.: cz. *síto*, r. *síto*, ch./s. *sȉto*. Psł. **sito* 'narzędzie do przesiewania materiałów sypkich (np. zboża, mąki), sito', dokładnie odpowiada lit. *síetas* 'sito', łot. *siêts* m 'ts.; grzebień tkacki', z prapostaci **sēito-* od pie. **sēi̯-* 'przesiewać' (zob. *siać* II), z przyr. **-to-*.

sitowie od XV w. 'roślina Scirpus', stp. 'oczeret jeziorny i inne rośliny błotne z rodzaju Scirpus i Juncus'. Por. r. dial. *sitov'ë* 'sitowie', słwń. *sîtovje* 'ts.', dawne XVI w. 'Juncus', cs. *sitovije* 'Frutex palustris'. Rzecz. zbiorowy z przyr. *-owie* od p. daw. od XV w. *sit* 'roślina Juncus', stp. i dial. 'sitowie, Scirpus', dial. też *sić* 'ts.' (por. stcz. *sit* 'Juncus', br. *sit* 'ts.', słwń. *sit* 'Scirpus'), kontynuującego psł. **sitъ* 'rośliny rosnące w miejscach wilgotnych, podmokłych, Juncus, Scirpus'. Podstawowy rzecz. **sitъ* ma bliskie odpowiedniki w lit. *síetas* / *saĩtas* 'powróz', łot. *saite* 'wiązadło, pęto, sznur'; motywacja czasownikowa wyrazu poświadczona w bałt.: lit. *siẽti, siejù* 'wiązać', łot. *siet, sienu* 'ts.', pie. **sei̯-* 'wiązać' (por. też *sidło, sieć*). Nazwę roślin rosnących na terenach podmokłych utworzono od czas. ze znaczeniem 'wiązać', gdyż ich charakterystycznych długich, wąskich liści używano, jak świadczą dane etnograficzne, do wyplatania różnych przedmiotów (np. koszy, kapeluszy).

siwy od XIV w. 'białoszary, srebrzystobiały (o włosach), jasnopopielaty; mający siwe włosy, siwą sierść, siwe upierzenie', stp. 'białoszary (o maści koni i bydła)', 'niebieskofioletowy, może też ciemnoniebieski', dial. także 'niebieski, jasnoniebieski, ciemnoniebieski'. Ogsł.: cz. *sivý* 'siwy', r. *sívyj* 'siwy', ch./s. *sȉv* 'szary, popielaty; siwy'. Psł. **sivъ* 'białoszary, popielaty', dokładnie odpowiada lit. *šývas* 'biały, mający barwę pleśni (zwykle o maści koni); jasnoszary', stpr. *sywan* 'szary', z pie. **k̑ī-u̯o-* (por. z innym wokalizmem stind. *śyāvá-* 'brunatnoszary, ciemny', awest. *syāva-* 'czarny'), od pie. pierwiastka **k̑i-* 'ciemnoszary' (por. *siny*) z przyr. **-u̯o-* > psł. **-vъ*. — Od tego *siwek, siwak, siwizna, siwieć* (→ *osiwieć, posiwieć*).

skakać od XV w.; z przedr. *podskoczyć, przeskoczyć, wyskoczyć, zaskoczyć*. Ogsł.: cz. *skákat* 'skakać', r. *skakát'* 'skakać' (*skakát' na lošadi* 'jechać konno, galopować'), scs. *skakati* 'wykonywać skoki, podskakiwać;

weselić się, radować się'. Psł. **skakati* 'wykonywać skoki, poruszać się, skacząc, podskakiwać, podrygiwać', czas. wielokr. od psł. **skočiti* (zob. *skoczyć*) z właściwym takim czasownikom wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*.

skała od XIV w. 'wysoka góra kamienna o stromych zboczach, wielki głaz, wielka bryła kamienna', dial. też 'kamień, kamyk', przest. i dial. 'szczelina, szpara, rozpadlina, pęknięcie', stp. od XV w. 'szczelina, szpara w ziemi lub skale', kasz. *skała* 'szpara, rysa, szczelina'; zdr. *skałka* (daw. i dial. też 'drzazga, trzaska', dial. 'krzemyk do strzelby skałkowej lub do krzesania ognia', 'szczelina, szpara w desce lub ścianie'). Ogsł.: dł. *skała* 'rozpadlina, przepaść; jaskinia, pieczara', 'kamieniołom; warstwa, pokład w kopalni', daw. i dial. 'kamienna góra, bryła skalna, skała', cz. *skála* 'skała', dial. 'kamieniołom', r. *skalá* 'skała', dial. 'kamień', słwń. *skála* 'skała', dial. 'drzazga, trzaska; łuczywo'. Psł. **skala* 'bryła skalna, wielki kamień, głaz, kawał kamienia (też kawał odłupanego drewna, szczapa, drzazga)', 'pęknięcie, szczelina, szpara', pierwotnie zapewne 'coś rozszczepionego, rozłupanego' (stąd z jednej strony 'odłupany kawał kamienia, drewna', z drugiej 'rozszczepienie, pęknięcie, szczelina'), pokrewne lit. *skalà* 'szczapa; drzazga smolna, łuczywo; gont; rodzaj listwy w krosnach', łot. *skala* (też *skals* m) 'łuczywo'. Rzecz. odczas. (z regularnym wzdłużeniem rdzennego **o* → **a*) od psł. **skoliti* 'rozłupywać, rozszczepiać' (por. r. dial. *oskolít'* 'obłupać, ociosać dookoła'), będącego czas. wielokrotnym od nieposwiadczonego w słow. czasownika odpowiadającego lit. *skélti*, *skeliù* 'rozłupywać, rozszczepiać', łot. *šķelt*, *šķeļu* 'ts.' (od pie. pierwiastka **(s)kel-* 'ciąć'; pośrednim śladem takiego czas. w językach słow. jest pochodny rzecz. **ščelь*, zob. *szczelina*).

skarb od XIV w. 'rzeczy cenne, stanowiące czyjś majątek', stp. też 'skarbiec'. W tych znaczeniach wyłącznie polskie, ale por. cz. *skrblit* 'skąpić, ciułać', *skrblivý* 'skąpy', *skrblík* 'skąpiec, sknera', r. *skorb'* ż 'żałość, boleść, smutek, utrapienie, zgryzota; zmartwienie', scs. *skrъbь* ż 'troska', bg. *skrъb* ż 'smutek', ch./s. *skȓb* (dial. *škȓb*) ż 'troska, staranie, opieka', słwń. *skȓb* ż 'troska, zmartwienie, kłopot'. Psł. **skrъbь* 'troska, zmartwienie', od psł. **skrъbiti* / **skrъběti* 'starać się, troszczyć się', por. stp. *skarbić* 'zbierać, gromadzić rzeczy cenne, dobra materialne i duchowe', dziś *zaskarbić sobie* 'zdobyć, zapewnić sobie', cz. daw. *skrbiti* 'skąpić, ciułać' (dziś *skrblit* 'ts.'), r. *skorbét'* 'boleć nad kimś, czymś, smucić się', ukr. *skorbíty* 'ubolewać, żałować, martwić się, smucić się', scs. *skrъbiti*, *skrъbljǫ* 'starać się', *skrъběti*, *skrъbljǫ* 'ts.', ch./s. *skŕbiti* 'starać się, troszczyć się', *skŕbiti se* 'opiekować się, dokładać starań', słwń. *skrbéti* 'martwić się, niepokoić się, trapić się; dbać, troszczyć się, opiekować się', pokrewne ze stwniem. *scarf* (dziś niem. *scharf*) 'ostry', stirl. *cerb* 'ostry, przenikliwy', od pie. **(s)kerbʰ-* 'ciąć, obrabiać ostrym narzędziem'. Znaczenie 'rzeczy cenne, majątek' rozwinęło się z 'to, co jest przedmiotem czy rezultatem starań, troski (o dobra materialne)'. — Od tego *skarbiec*, *skarbnica*, *skarbnik*.

skarbonka, stp. XV w. *skarbona* 'ts.'. Przekształcenie (przez wtórne skojarzenie ze *skarb*) stp. *karbana* 'puszka na ofiary w świątyni, skarbonka' (por. cz. XVI w. *korbona* 'naczynie na losy na jarmarcznej loterii', dziś *karban* 'karciarstwo, gry hazardowe'), zapożyczonego ze śrłac. *carbona* / *carbanum* 'skrzynka na świątynne pieniądze, skarbiec' (por. śrłac. *corban* 'dar' z hebr. *korbān* 'dar ofiarny').

skarżyć od XV w. 'oskarżać; donosić', stp. 'narzekać, użalać się, uskarżać się', 'obwiniać, stawiać zarzuty; wszczynać sprawę sądową przez wystąpienie z oskarżeniem, roszczeniem', *skarżyć się* 'użalać się'; z przedr. *naskarżyć*, *oskarżyć*, *poskarżyć się*, *zaskarżyć*; wielokr. *-skarżać*: z przedr. *oskarżać*, *uskarżać się*, *zaskarżać*. Por. dł. *skjaržyś* (dial. *skaržyś*) 'narzekać, występować ze skargą', gł. *skoržić* 'narzekać, utyskiwać, żalić się, lamentować; wnosić skargę, procesować się'. Zachsł. **skřžiti* zapewne w związku z psł. **skrъgati*, **skrъžǫ* 'skrzeczeć, zgrzytać' (zob. *zgrzytać*), z rozwojem znaczeniowym 'skrze-

czeć' > 'lamentować, użalać się, uskarżać się'. — Od tego *skarga* od XV w. 'żalenie się, użalanie się, uskarżanie się; obwinianie, oskarżanie kogoś o coś'; od czas. przedrostkowego *oskarżyciel* → *oskarżycielski*.

skaza od XIV w. 'usterka, wada', stp. 'uszkodzenie, zniszczenie; szkoda, strata; rozpadlina, pęknięcie skały', dial. 'znak', 'nieprzyjemność; bieda', 'wada, błąd', 'skaza na płótnie'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *skazić* 'zepsuć, uszkodzić, naruszyć; zanieczyścić' (zob. *kazić*). — Od tego *nieskazitelny* od XVI w. 'nie mający skazy, plamy, nieskażony, niezanieczyszczony; nieposzlakowany, szlachetny, prawy, uczciwy', daw. XVI w. 'nie podlegający skazie, niezniszczalny, nieśmiertelny, wieczny'.

skąpy od XV w. 'nadmiernie oszczędny'. Ogsł.: cz. *skoupý* 'skąpy', r. *skupój* 'ts.', cs. *skǫpъ* 'ts.' (w scs. tylko derywat *skǫpostь* 'chciwość, skąpstwo'), bg. *skъp* 'drogi; skąpy', ch./s. *skûp* 'drogi; cenny, kosztowny'. Psł. **skǫpъ* 'skąpy', bez pewnej etymologii. Może z pierwotnego **skom-po-* od psł. **skoměti* / **skomiti* 'ściskać' (por. r. dial. *skomít'* 'ściskać, dławić, dusić', słwń. dial. *skométi* 'być otępiałym, tęsknić'), od pie. **(s)kem-* 'ściskać', z rzadkim przyr. **-po-* > **-pъ* (por. *chłop*). Pierwotne znaczenie byłoby 'taki, który ściska (tj. mocno trzyma, nie chcąc wypuścić z rąk, nie chcąc dać innym) to, co posiada' (co do znaczenia por. np. p. *dusigrosz* 'skąpiec, sknera', od *dusić* 'cisnąć, gnieść', *dusić pieniądze, złoto* itp. 'chować, nie wydawać, skąpić'). — Od tego *skąpić* (daw. też *skępić*); *skąpiec*; *skąpstwo*; *skąpiradło*.

skiba od XIV w. 'odkrojony pługiem wąski pas ziemi'; zdr. *skibka* 'mała kromka chleba'. Por. gł. *skiba* 'kawałek, pajda, kromka', r. dial. *skíba* 'kromka', też cz. *skýva* 'skiba; kromka'. Zapożyczenie ze stwniem. *scība* 'kromka, plasterek' (dziś niem. *Scheibe* 'ts.; krążek; szyba').

skinąć od XV w. 'dać znak ręką', stp. XV w. *skinąć* 'dać znak zgody ruchem powiek' i postać z zachowaną grupą spółgłoskową *skiwnąć* 'dać znak gestem' (por. stp. XV w. *skiwać* 'dawać znak gestem'), od *kiwać* (zob.).

sklep 'lokal przeznaczony do sprzedaży towarów', daw. od XV w. 'sklepienie', 'kazamata, loch, piwnica', dial. 'piwnica murowana (poza domem, pod podłogą izby)'; zdr. *sklepik*. Por. cz. *sklep* 'piwnica; winiarnia (w piwnicy)', r. *sklep* 'sklepienie', słwń. *sklèp* 'staw, przegub; łączenie, połączenie, łącze, złącze; wniosek; postanowienie, stwierdzenie; zakończenie, koniec'. Psł. **sъklepъ* 'sklepienie' > 'pomieszczenie ze sklepieniem, piwnica', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **sъ-kle(p)nǫti* 'połączyć, szczepić, przykryć sklepieniem' (zob. *sklepić*). Nowsze polskie znaczenie 'punkt sprzedaży' z 'pomieszczenie ze sklepieniem, piwnica', gdzie sprzedawano dawniej towary. — Od zdr. *sklepik*: *sklepikarz* → *sklepikarka*.

sklepić 'zrobić sklepienie, zasklepić', stp. od XV w. *sklepić* 'wyposażyć w sklepienie'; z przedr. *zasklepić (się)*; wielokr. *sklepiać*, z przedr. *zasklepiać (się)*. Por. cz. *sklenout* 'przykryć sklepieniem, nadać kształt sklepienia', słwń. *sklépati* 'łączyć, szczepiać, spinać; zawierać; kończyć, zamykać; wyciągać wnioski', *skleníti* 'złączyć, połączyć, szczepić, spiąć; zakończyć, zamknąć; zawrzeć; postanowić'. Psł. **sъklepiti* / **sъklepati* 'połączyć, szczepić, przykryć sklepieniem', z przedr. **sъ-* (zob. *z*) od psł. **klepiti* / **klepati* (por. cz. *klenout* 'sklepiać', r. *klepát'* 'nitować; łączyć na zakładkę', scs. *zaklenǫti* 'zamknąć'). Podstawowy czas. **klepati* / **klepiti*, **kle(p)nǫti* zapewne tożsamy z psł. **klepati* 'stukać, pukać, klepać' (zob. *klepać*), z rozwojem znaczenia 'klepać' > 'łączyć, zasklepiać, formować sklepienie (przez klepanie, wyklepywanie)'. — Od tego *sklepienie* od XV w. Zob. *sklep*.

sknera m od XVIII w. 'skąpiec', kasz. *sknëra* 'sknera, skąpiec, dusigrosz'. Rzecz. odczas. od p. *sknerać* 'narzekać, biadolić; popłakiwać', *sknérzyć* 'jęczeć', *sknerzyć* 'naprzykrzać się, kwiczeć (o świni)', por. cz. *knourat* 'kwilić, popiskiwać, skomleć, kwękać', przen. 'kwękać, utyskiwać, narzekać', dial. *knúrat* 'miauczeć' (i *knúrala* 'człowiek stale narzekający, by coś uzyskać'), *šknúrat* 'popiskiwać, skomleć, kwękać', *šknórat* 'ts.', br. dial. *skn'éryc'* 'stękać, kwękać', *skn'érycca*

'kaprysić', *sknáric'* 'wypraszać coś, męczyć prośbami'. Polskie dial. *skneráć, sknerzyć* i ich słow. odpowiedniki to czasowniki pochodzenia dźwkn., por. podobne lit. *kniùrti, kniùrstu* 'być płaczliwym, markotnym (o małych dzieciach)', niem. *knurren* 'warczeć, burczeć, kruczeć; mruczeć z niezadowoleniem', gr. *kinýromai* 'kwilę żałośnie, lamentuję'.

skobel 'żelazne uszko wbite dwoma końcami w futrynę drzwi, w wieko skrzyni itp., służące do zamykania', stp. XV w. *skobl* 'skobel', *skoblica* 'gwóźdź drewniany', dial. też 'zasuwa do zamykania drzwi', 'sworzeń u żurawia studziennego', *skoble* mn 'uchwyty na chomącie, do których przymocowane są pasy', kasz. *skobel* i *skobla* 'skobel', *skobël* ż 'zawias'. Por. dł. *skobla* 'skobel', gł. *skobla* 'skobel; klamra; zawias drzwiowy', cz. *skoble* ż 'żelazna klamerka w chomącie', stcz. 'hak', ch./s. *skobla* 'klamra'. Psł. dial. **skoblь* (też **skobla* i **skobľa*) 'zgięty pręt żelazny tworzący klamrę, hak', od psł. **skoba* 'zgięty pręt żelazny tworzący klamrę, hak' (por. p. rzadkie *skoba* 'skobel', kasz. *skoba* 'ts.', cz. *skoba* 'hak; klamra', r. *skobá* 'klamra, pałąk; podkówka', dial. 'skobel', ch./s. *skȍba* 'klamra żelazna, kotew'), pierwotnie zapewne 'coś zagiętego, skrzywionego, kabłąk', pokrewne z lit. *kabė̃* 'haczyk, haftka; klamra', *kablỹs* 'hak; kopacz, hak do zrzucania obornika', łot. *kablis* 'haftka', gr. *skambós* 'krzywy, zgięty, wygięty', od pie. **(s)kă(m)b-* 'krzywić, wyginać'.

skoczyć od XV w.; z przedr. *doskoczyć, obskoczyć, podskoczyć, przeskoczyć, wyskoczyć, zaskoczyć, zeskoczyć*. Ogsł.: cz. *skočit*, r. *skočít'*, *skočú*, scs. *skočiti*. Psł. **skočiti* 'wykonać skok', czas. odrzecz. od psł. **skokъ* 'skok' (zob. *skok*). — Od tego *skoczek, skoczny, skocznia*; od czas. przedrostkowych *podskok, przeskok, uskok, wyskok, zeskok*; *odskocznia*. Zob. *skakać*.

skok od XVI w. Por. cz. *skok*, ch./s. *skȍk*, słwń. *skòk*. Psł. **skokъ* 'skok', zapewne pokrewne z lit. *kuokinė* 'wieczorna zabawa z tańcami' (derywat od *†kuokas* 'skok, taniec'), *skúoć* 'hop!', przypuszczalnie od pie. **(s)kŏk-* 'szybko przesuwać się (w górę)', związanego etymologicznie z pie. **kăk- / *kāk-*, od których np. gr. *kākíō* 'wypływam', lit. *šókti* 'skakać'. Zob. *skakać, skoczyć*.

skomleć i *skomlić* od XVIII w. 'piszczeć, skowyczeć (o zwierzętach, zwłaszcza o psach), 'prosić o coś natrętnie; jęczeć, skarżyć się'; z przedr. *zaskomleć*; także *skamleć* i *skamłać* 'skomleć'. Ogsł.: cz. *skomlit* 'skowyczeć (o lisie)', dial. 'jęczeć, narzekać', r. dial. *skomlit'* 'cicho płakać; jęczeć; skowyczeć, piskliwie szczekać', ch./s. dial. *skomliti* 'pomrukiwać, protestować; mówić metaforycznie'. Psł. **skomliti* 'piszczeć, skowyczeć', pochodzenia dźwkn.

skon przest. 'śmierć, zgon, skonanie'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *skonać* 'skończyć życie, umrzeć' (zob. *konać*). Niezależnym derywatem od *skonać* 'dokonać' było stp. XV w. *skon* 'rzecz przez kogoś dokonana, uczynek', por. stcz. *skon* 'pełnia (księżyca)'. Zob. *zgon*.

skop od XV w. 'wykastrowany baran'. Ogsł.: stcz. *skop / škop*, cz. *skop*, dial. *škop*, ukr. dial. *skop*, ch./s. *skȍpac* 'wykastrowany baran', słwń. *skòpec* 'kastrat', scs. *skopьcь* 'eunuch'. Psł. **skopъ* 'wykastrowany baran', od psł. **skopiti* 'kastrować', pokrewne z łac. *capō* 'kapłon', gr. *skáptō* 'kopię', od pie. **(s)kep- / *(s)kap-* 'ciąć ostrym narzędziem'.

skorek od XVII w. 'owad z rzędu Dermaptera', *skorek pospolity* 'Forficula auricularia', w gwarach też *ćkorek / ćχorek* 'Dermaptera', kasz. *skórc* 'skorek pospolity, szczypawka', stp. XV w. *skwor* 'skorek, Forficula auricularia'. Por. cz. *škvor* (stcz. *škvor*, dial. *škor, ckor, škmor*) 'skorek, szczypawka', słc. *škvor* 'owad z rodziny Forficulidae'. Zachsł. **skvorъ*, zapewne od dźwkn. czasownika **skverti*, na który wskazuje zwłaszcza br. *skvjarcísja* 'wrzeszczeć, trzeszczeć, skwierczeć; ustawicznie płakać, piszczeć', ukr. dial. *skvérest'* ż 'skamlanie, skowyt, kwilenie, jęczenie, płacz', *skvérest'* wykrz. na oznaczenie krzyku ptaka, por. też ukr. dial. *skvereščáty* 'o głosie ptaków (np. sójki)', a także p. dial. *skwiérzyć* 'piszczeć', *skwierać* 'kwilić, popłakiwać', kasz. *skv̀eřec* 'wydawać głos, cykać, ćwierkać (o świerszczu)', słowiń. *skvirzec* 'płakać, piszczeć', ukr. dial. *skvýryty(sja)* 'płakać, chlipać; skomleć', *skvyrk* 'płacz, chlipanie', br. *skvjarcísja* 'wrzeszczeć, trzesz-

czeć, skwierczeć; ustawicznie płakać, piszczeć'. Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'to, co wydaje piszczący dźwięk, piszczy', co do znaczenia cz. dial. *pískavka* 'skorek'.

skorupa od XV w. 'twarda pokrywa, powłoka', 'kawałek rozbitego naczynia', stp. *skorupa* / *skorłupa* 'skorupa', dial. 'pokrywa, powłoka', 'pancerz żółwia', 'garnek gliniany', 'stłuczone naczynie', 'skorupa jaja', 'łuska', kasz. *skorëpa* 'skorupa'; zdr. *skorupka*; też w odmiennych postaciach, np. stp. XV w. *skorłupa* 'skorupa', dial. *skarupa* / *szkarupa*, także *skarłupa* 'skorupa jaja', kasz. *skl̓arupa* / *skarëpa* 'skorupa'. Ogsł. (ale postaci niejednolite): stcz. *skořupina* / *škořipina* / *škořepina*, cz. *skořápka*, *skořepina*, r. *skorlupá* 'skorupa, łupina', cs. *skralupa* 'skorupa', ch./s. *skòrupa* 'ts.', *skȍrūp* 'śmietana'. Psł. **skorupa* (i, może, **skořupa*) '(twarda) pokrywa, powłoka, skorupa', od psł. **skora* 'skóra, kora, powłoka' (zob. *skóra*), ale budowa niejasna, wątpliwe jest bowiem istnienie przyr. *-(j)upa*; wtórna postać **skorlupa* przez skojarzenie z psł. **lupiti* 'usuwać, zdzierać zewnętrzną warstwę, łupinę, skórkę, skórę, korę' (zob. *łupić*, *łupać*).

skory od XV w. 'szybki, rychły', sp. *skoro* 'jak tylko, z chwilą gdy; jeżeli, ponieważ, gdyż', dial. 'kiedy, gdy; ponieważ'. Ogsł.: cz. dial. *skorý* 'wczesny; szybki', r. *skóryj* 'szybki, prędki; rychły, mający wkrótce nastąpić; wykonany szybko, bez zwłoki', scs. *skorъ* 'szybki, prędki', ch./s. *skòrī* 'niedawny'. Psł. **skorъ* 'prędki, szybki, żwawy; rychły', prapokrewne ze stwniem. *scerōn* 'być krnąbrnym, rozpuszczonym', śrwniem. *schërn* 'śpieszyć', śrdniem. *scheren* 'pędzić, śpieszyć; urągać', od pie. **(s)ker(ə)-* 'skakać, śpieszyć'.

skowronek od XV w. 'ptak Alauda arvensis', w stp. może też 'słowik szary, Luscinia luscinia'. Dokładne odpowiedniki: słc. *škovránok* 'skowronek', r. dial. *skovorónok* 'ts.', por. też cs. *skovranьcь* 'ts.'; w części języków słow. wtórne zapewne, przekształcone w różny sposób postaci, np. cz. *skřivan* i *skřivánek* 'skowronek', r. *žávoronok* 'ts.', słwń. *škrjánec* 'ts.'. Niewątpliwie nazwa ptaka pochodzenia psł., ale ze względu na różnorodność form w językach słow. niepewna prapostać. Większość języków słow. sugeruje psł. **skovornъ(kъ)*. Nie można wykluczyć pierwotnego złożenia **skvoro-vornъ*, którego członem pierwszym byłoby psł. **skvorъ* / **skvorьcь* 'szpak', drugim zaś psł. **vornъ* 'wrona' (zob. *wrona*, *gawron*). Psł. **skvorъ* i **skvorьcь* / **skvorъkъ* (por. stp. i dial. *skorzec*, daw. *skorzek*, dial. też *skor(e)c* / *skork* / *skworc*, kasz. *skórc* / *skórć* / *skórk*, gł. *škórc*, cz. *skorec*, r. *skvoréc*, ch./s. *škvȏr* / *škvórac*) od dźwkn. czas. **skverti* (por. br. *skvjarcísja* 'wrzeszczeć, trzeszczeć, skwierczeć; ustawicznie płakać, piszczeć', ukr. dial. *skvéresť* 'skamlanie, skowyt, kwilenie, jęczenie, płacz', *skvéresť* interj. na oznaczenie krzyku ptaka, *skvereščáty* 'o głosie ptaków, np. sójki').

skowyczeć od 1500 r. 'skomleć (o psie)', dial. też 'zrzędzić, cicho jęczeć (jak pies)', kasz. *skòvičec* 'skomleć', stp. XV w. *skowyknąć* 'zaskomleć (o psie)'; z przedr. *zaskowyczeć*; też *skowytać* 'skowyczeć', *skowyt* 'skomlenie', dial. *skowyścić* 'skowyczeć'. Por. cz. *skovičet* 'skowyczeć', słwń. *skovíkati* 'hukać (o sowie, puchaczu)'. Zapewne od pie. dźwkn. pierwiastka **(s)kău̯-* / **(s)kĕu̯-* / **(s)kŭ-* 'wyć, beczeć, ryczeć'. Zob. *skuczeć*.

skóra od XIV w. 'powłoka ciała', stp. i dziś dial. też 'kora drzewa'; zdr. *skórka*. Ogsł.: cz. daw. *skora* 'kora', r. daw. *skorá* (dziś liter. *škúra*) 'skóra', słwń. *skórja* 'kora; skóra, skórka; skorupa; powłoka'. Psł. **skora* 'skóra, kora, powłoka', pokrewne z lit. *skarà* 'chusta, chustka', łot. *skara* 'szmata', niem. *Schar* 'gromada, tłum; stado; oddział, hufiec', wszystkie od pie. **(s)ker-* 'ciąć'. Pierwotne znaczenie 'to, co się odcina, oddziela, obłupuje', por. pokrewne *kora*. — Od tego *skórzany*; od wyrażeń przyimkowych *naskórek*; *podskórny*. Zob. *skorupa*.

skra od XVI w., zdr. *skierka*, stp. XV w. *skierka* 'najmniejsza cząstka czegoś', też 'odmiana astrów'. Wariant fonetyczny rzecz. *iskra* (zob.), z zanikiem nagłosowego *i-* (< **jь-*), podobnie jak np. w *gra*, *grać* I, *kra* (zob.).

skraj od XIX w. 'koniec, kraniec, brzeg, krawędź'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *skroić* bądź *skrajać* 'przyciąć, uciąć' (o pochodzeniu zob. *kroić*), utworzony na wzór *kraj* (zob.). — Od tego *skrajny* 'ostateczny, krańcowy, krańcowo różny', od

XV w. 'znajdujący się na skraju, na krańcu' → *skrajność*.

skrobać *skrobię* od XV w. 'zdrapywać, zdzierać wierzchnią warstwę, oczyszczać, wygładzać', pot. 'ryć, drapać', dial. 'obierać ziemniaki'; z przedr. *oskrobać, przeskrobać, wyskrobać, zeskrobać*; wielokr. *-skrobywać*: tylko z przedr. *zeskrobywać*; jednokr. *skrobnąć*. Ogsł.: cz. dial. *škrobat* 'strugać; obierać ziemniaki; oczerniać', br. *skrobac'* 'drapać; szastać, szurać', słwń. *škróbati* 'drapać; chrupać, jeść głośno'. Psł. **skrobati* 'drapać, zdrapywać, zeskrobywać', czas. wielokr. od psł. **skrebti*, **skrebǫ* 'drapać, zdrapywać, obdzierać, zeskrobywać' (por. słc. *škrieť, škrie* 'obdzierać, obcierać; być niemiłym, budzić wstręt', r. *skresti, skrebú* 'drapać, zdrapywać, zeskrobywać'), czas. pochodzenia dźwkn., por. np. lit. *skrabėti* 'szeleścić', łot. *skrabêt* 'drapać'.

skrobia 'biały proszek otrzymywany z ziemniaków, ryżu, kukurydzy, pszenicy', dial. 'miazga zeskrobana', daw. *skrób, skrobiu* 'krochmal', stp. XV w. *skrob* 'krochmal', 'świerzb'. Zachsł. i płdsł.: cz. *škrob* m 'krochmal; coś zeskrobanego', słwń. *skrob* / *škrob* 'krochmal; papka z mąki kukurydzianej', bg. *skrob* ż 'krochmal; rzadka kasza z mąki'. Psł. dial. **skrobь* / **skrobъ* 'to, co jest zeskrobane, uzyskane przez zeskrobanie', od psł. **skrebti* 'skrobać' (zob. *skrobać*), pierwotnie chyba nazwa czynności 'skrobanie', wtórnie skonkretyzowana w nazwę rezultatu czynności.

skromny 'niewyzywający, powściągliwy', 'nie dbający o rozgłos, uznanie, niezarozumiały', 'niewyszukany, niewystawny, prosty', 'nie mający dużych dochodów, niezamożny, nie przynoszący dużych zysków', 'niewielki, niepokaźny, ograniczony', stp. od XIV w. *skromny* 'niezarozumiały, pokorny; świadczący o braku pychy, o pokorze', kasz. *skròmni* 'oszczędny, skąpy; biedny, chudy'. Zachsł.: cz. *skromný* 'skromny, niezarozumiały', 'prosty, niewyszukany', 'nieznaczny, niepokaźny', słc. *skromný* 'skromny, powściągliwy; niepozorny; bezpretensjonalny' (z zachsł. zapożyczone np. r. *skrómnyj* 'skromny, niezarozumiały, powściągliwy; umiarkowany, niepokaźny', ch./s. *skrȍman* 'skromny, bezpretensjonalny, dyskretny; umiarkowany'). Psł. dial. **sъkromьnъ*, przym. z przedr. **sъ-* i przyr. **-ьnъ* od psł. **kromъ*, **kroma* 'coś odciętego, skraj, krawędź, brzeg; odkrajany kawałek czegoś' (por. *kromka*). Pierwotne znaczenie 'mający krawędzie, z krawędziami, brzegami, ograniczony krawędziami, brzegami', stąd w znaczeniu konkretnym 'o ograniczonych rozmiarach, niewielki, niepokaźny' i przen. 'ograniczony czymś (np. zwyczajami), powściągliwy, umiarkowany, skromny'. Zob. *poskromić*. — Od tego *skromność, nieskromny, nieskromność*.

skroń ż 'okolica głowy człowieka i ssaków wyznaczona zasięgiem kości skroniowej', stp. XV w. *skronia*, dial. *skroń* / *skronia* 'skroń', kasz. (bez przestawki) *skarńa* / *skarńä* 'skroń; lico, policzek'. Ogsł.: cz. *skráň* ż 'skroń', strus. *skoronь* ż 'ts.', słwń. *škrȃnj* / *škrȃnja* ż 'broda; szczęka; brzeg, krawędź'. Psł. **skornь* ż 'boczna część czaszki, głowy ludzkiej, skroń', bez pewnej etymologii.

skrócić od XV w. 'uczynić krótszym, mniejszym'; bez przedr. *krócić* od XVI w. 'czynić krótszym, skracać'; wielokr. *skracać*. Por. cz. *krátit* 'skracać', r. przest. *korotíť, koroćú* 'ts.', scs. *sъkratiti, sъkraštǫ* 'skrócić'. Psł. **kortiti*, **korťǫ* 'czynić krótkim, krótszym', czas. odprzym. od wczesnego psł. *†kortъ* 'niedługi, krótki' (zob. *krótki*). — Od tego *skrót*.

skrucha od XVI w. 'żal za wyrządzone zło, popełnione winy'. Rzecz. odczas. od stp. *skruszyć* 'wywołać skruchę, wzbudzić żal', *skruszenie* m.in. 'skrucha, żal za grzechy' (o pochodzeniu zob. *kruszyć*).

skrzat 'duszek domowy, krasnoludek', stp. XV w. *krzat* 'karzełek', *skrzatek* 'skrzat, krasnoludek', dial. *skrzat* i *skrzatek* 'istota mitologiczna niewielkiego wzrostu (często przyjmująca postać kurczęcia)', *skrzât* (*skrzot*) 'dziecko płaczliwe', 'człowiek lekkomyślny', kasz. *skřât* 'małe dziecko dokazujące'. Por. stcz. *skřietek* / *škřietek* 'diabełek, czart, skrzacik', cz. *skřet* 'skrzat', *skřítek* 'skrzat, gnom', słc. *škriatok* 'skrzat, chochlik'. Zapożyczenie ze stwniem. *scrato* 'skrzat' (dziś niem. *Schrat(t)* 'ts.').

skrzeczeć od XVI w. 'wydawać charakterystyczny głos podobny do skrzypienia,

trzeszczenia', pot. 'mówić piskliwym, przykro brzmiącym głosem; brzmieć skrzekliwie, piszczeć', dial. też 'płakać (o małym dziecku), popłakiwać, grymasić', kasz. *skřećec* 'skrzeczeć'; z przedr. *zaskrzeczeć*; także stp. 1500 r. *skrzekać* 'chrząkać, kwiczeć (o świni)', dial. 'skrzypieć'. Por. cz. *skřečet* 'skrzeczeć, krakać, wrzeszczeć', *skřekat* 'skrzeczeć; rechotać; piszczeć', słc. *škrečať* i *škriekať* 'skrzeczeć; krzyczeć, wrzeszczeć; skrzypieć, trzeszczeć', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *skrzek* od XVI w. (daw. też *skrek*) 'skrzeczący głos niektórych zwierząt', 'jajka płazów' (*żabi skrzek*), daw. 'ikra', dial. *skrzek* 'skrzeczenie', 'żabie jaja', 'szczeżuja', *skrzak* 'żabia ikra'.

skrzele od XV w., *skrzel* ż, *skrzela* ż, zwykle mn *skrzele* ż lub *skrzela* n 'narządy oddechowe zwierząt wodnych (np. ryb)', 'płetwy lub pokrywy skrzelowe', stp. XV w. *skrzele* / *krzele* 'narząd oddechowy ryb i niektórych płazów', dial. *skrzele* / *skrzale* 'ts.', 'płetwy ryb', kasz. *skřele* mn 'skrzela', 'płetwy ryb', 'pokrywa skrzelowa ryb', *skřel* / *křel* m 'krzyże, okolica lędźwiowa grzbietu, kość pacierzowa', *křel* też 'płetwa ryby'. Por. słc. *krela* 'skrzela', ch./s. *krȅlja*, zwykle mn *krȅlje* 'skrzela'. Psł. *(s)krěľa*, pdw *(s)krěli* 'płetwa', wtórnie 'pokrywa skrzelowa' > 'skrzela', z pierwotnego *(s)kroi̯-l- od niezachowanego w słow. czasownika †(s)kriti [< *(s)krei̯-tei̯] 'latać, lecieć', odpowiadającego lit. *skriẽti*, *skrejù* 'krążyć, latać, lecieć, trzepotać', od pie. *(s)krei̯- 'krążyć, obracać (się)' (por. *skrzydło*).

skrzętny 'staranny, zapobiegliwy', stp. XV w. *skrzętny* 'zaczepny, swarliwy', dial. też 'nudny, marudny, zrzędny, wiecznie płaczący, narzekający'. Od przedrostkowego czas. *skrzątać (się)*, o pochodzeniu zob. *krzątać się*.

skrzyć od XVIII w., z przedr. *zaskrzyć się*. Odmianka fonetyczna *iskrzyć* (zob.), z zanikiem *i-* jak w *gra*, *kra*, *skra* (zob.).

skrzydło od XV w. 'narząd lotu ptaków, nietoperzy, owadów', stp. i dziś dial. także *krzydło* 'ts.'; zdr. *skrzydełko* (stp. *skrzydłko* / *krzydłko*). Ogsł.: cz. *křídlo*, r. *kryló*, scs. *krilo*, ch./s. *krìlo*. Psł. *skridlo / *kridlo 'skrzydło', nazwa narzędzia z przyr. *-dlo od niezachowanego w słow. czasownika †(s)kriti 'latać, lecieć', odpowiadającego lit. *skriẽti*, *skrejù* 'krążyć, latać, lecieć, trzepotać', od pie. *(s)krei̯- 'krążyć, obracać (się)' (por. *skrzele*). — Od tego *skrzydlaty*; *oskrzydlić*, *uskrzydlić*.

skrzynia od XV w., stp. *skrzynia* / *krzynia* 'ts.'; zdr. *skrzynka* od XIV w. Ogsł.: stcz. *skříně* / *škříňě*, cz. *skříň*, r. dial. *skrínja*, scs. *skrinija*, ch./s. *škrȉnja*. Psł. *skrini 'skrzynia', zapożyczenie ze stwniem. *scrīni* 'skrzynia' (dziś niem. *Schrein* 'skrzynia, lada, szafa'), co z kolei z łac. *scrīnium* 'puszka, pudełko'.

skrzyp od XIV w. 'roślina Equisetum', kasz. *skřep* 'ts.'. Płnsł.: cz. dial. *škrip*, ukr. *skryp*. Psł. *skripъ 'skrzypienie, trzeszczenie, zgrzytanie', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. *skripěti / *skripati 'wydawać charakterystyczny odgłos wywołany np. tarciem, skrzypieć, trzeszczeć, zgrzytać' (zob. *skrzypieć*). W językach płnsł. w rezultacie konkretyzacji nazwy czynności powstało wtórne znaczenie 'roślina skrzypiąca, chrzęszcząca (np. przy zrywaniu), skrzyp, Equisetum', co do rozwoju znaczenia por. p. dial. *chrzęść* i *chrząstka* 'skrzyp' (od *chrzęścić*).

skrzypieć od XV w. 'wydawać charakterystyczny głos, skrzypienie', z przedr. *zaskrzypieć*; też *skrzypać*; jednokr. *skrzypnąć*; dial. także *zgrzypieć* 'skrzypieć'. Ogsł.: cz. *skřípět* 'skrzypieć', *skřípat* 'ts.', r. *skripét'* 'skrzypieć; zgrzytać', ch./s. *škrípati* 'skrzypieć; chrzęścić; zgrzytać zębami'. Psł. *skripěti / *škripati 'wydawać charakterystyczny odgłos wywołany np. tarciem, skrzypieć, trzeszczeć, zgrzytać', pochodzenia dźwkn. — Od tego *skrzypce* mn 'rodzaj strunowego instrumentu muzycznego', stp. XV w. *skrzypica* i *skrzypice* mn 'strunowy instrument muzyczny, może lutnia czy skrzypce'; zdr. *skrzypeczki*, *skrzypki* (por. np. r. *skrípka* 'skrzypce').

skubać *skubię* od XVI w. (z przedr. od XV w.); z przedr. *oskubać*, *wyskubać*, stp. tylko z przedr. *oskubać* od XV w., *wyskubać* od XV w.; wielokr. *-skubywać*: z przedr. *oskubywać*, *wyskubywać*; jednokr. *skubnąć*. Ogsł.: cz. *škubat*, ukr. *skubáty*, bg. *skúbja*. Psł. *skubati 'szarpać lekko, targać; wyrywać

(np. sierść, włosy, upierzenie), skubać', czas. wielokr. od psł. **skubti*, **skubǫ* 'pociągając lekko, wyrywać (np. sierść, pióra, trawę), targać' (por. p. XVI–XVIII w. *skuść*, *skubę* 'wyrywać, wyskubywać, skubać', w XVI w. *skuść się* 'guzdrać się, marudzić', dial. *skuść* / *skubść*, *skubię* 'skubać', słc. dial. *skúbsť* 'ts.', ukr. *skúbty*, dial. *skúbsty*, *skubú* 'odrywać, wyrywać, wyskubywać; szarpać, targać', ch./s. *skúpsti*, *skúbēm* 'wyrywać, wyskubywać'), pokrewnego z lit. *skùbti*, *skumbù* 'zaczynać się spieszyć', *skùbinti* 'przyspieszać', goc. *af-skiuban* 'odepchnąć, porzucić', stwniem. *scioban* 'posuwać, popychać', od pie. **skeu̯bʰ-* 'wykonywać szybkie ruchy, rzucać, suwać'.

skuczeć od XIX w. 'wydawać żałosny głos, skomleć'. Ogsł.: cz. *skučet* 'skomleć, skowyczeć, wyć', słc. *skučať* 'skomleć, jęczeć, narzekać', r. *skučát'* 'nudzić się, tęsknić', słwń. *skúčati* 'skomleć, wyć'. Psł. **skučati* [< **skuk-ěti*] 'skomleć, wyć, jęczeć', pokrewne z lit. *kaũkti* 'wyć', od pie. dźwkn. pierwiastka **(s)kău̯-* / **(s)kēu̯-* / **(s)kū-* 'wyć, beczeć, ryczeć' (zob. *skowyczeć*), z przyr. **-k-*.

skupić od XVI w. 'zgromadzić, zebrać razem, w jednym miejscu, umieścić coś jedno przy drugim', 'ześrodkować coś, skoncentrować, zespolić', *skupić się* 'skoncentrować na czymś myśli, uwagę'; wielokr. *skupiać (się)*. Ogsł.: cz. *skupit (se)* 'zgrupować (się), skupić (się), zgromadzić (się)', br. *skúpic'* 'zebrać, zgromadzić', scs. *sъkupiti*, *sъkupľǫ* 'zestawić, zebrać, zgromadzić', ch./s. *skȕpiti* 'zebrać, skupić; nazbierać, nagromadzić, zaoszczędzić; ścisnąć, ściągnąć'. Psł. **sъ-kupiti*, **sъ-kupǫ* 'zebrać razem, zgromadzić', z przedr. **sъ-* (zob. *z*) od psł. **kupiti* 'składać na kupę, zbierać, gromadzić, łączyć', por. p. daw. od XVI w. *kupić* 'gromadzić, zbierać, łączyć w gromady, kupy', cz. *kupit* 'kłaść na kupę, gromadzić, skupiać', r. dial. *kúpit'* 'gromadzić', ch./s. *kȕpiti* 'zbierać, gromadzić, skupiać; wchłaniać; ściągać, marszczyć'. Podstawowe **kupiti* to czas. odrzecz. od psł. **kupa* / **kupъ* 'kupa, stos, sterta (przedmiotów), gromada (ludzi, zwierząt)' (zob. *kupa*).

skutek od XIV w. 'to, co jest następstwem jakiegoś działania, wynik, rezultat', stp. 'czyn, uczynek, postępek, dzieło, praca', 'zakończenie działania, skutek'. Por. cz. *skutek* 'czyn', arch. 'rzeczywistość'. Od psł. przedrostkowego czas. **sъ-kutiti* 'uczynić coś, dokonać czegoś, działać' (por. np. stp. XV w. *skucic* 'doprowadzać do skutku, działać, czynić', stcz. *skutiti* 'uczynić, zrobić, popełnić, dokonać'), co od psł. **kutiti* 'czynić coś, krzątać się, grzebać w czymś'. Podstawowe psł. **kutiti* / **kutati* bez pewnej etymologii. — Od tego *skutkować*, *poskutkować*; *skuteczny*.

skwarzyć od XVII w. (z przedr. od XV w.) 'smażyć, topić tłuszcz na ogniu, wysmażyć, smażyć na tłuszczu, przysmażać', 'dokuczać skwarem, przypiekać mocno', dial. 'topić słoninę, tłuszcz'. Por. cz. *škvařit* 'topić, roztapiać, przetapiać; smażyć', r. *škvárit'* 'prażyć, smażyć; topić, roztapiać', ch./s. *čvàriti* 'topić (słoninę, tłuszcz); smażyć w ten sposób, że słychać skwierczenie'. Psł. **skvariti* 'powodować roztapianie, przetapianie, mocno przygrzewać, przypiekać, smażyć', czas. kauzat. od psł. **skverti*, **skvьrǫ* 'topić, roztapiać, rozpuszczać przez podgrzewanie, smażenie' (zob. *doskwierać*), z wymianą i wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* ⇒ **ō* > **a*. — Od tego *skwar* 'spiekota, upał, żar, gorąco' (stp. XV w. *skwara* 'upał, gorąco, spiekota'); *skwarek* / *skwarka* 'wysmażony kawałeczek słoniny, boczku, mięsa'.

skwierczeć 'wydawać charakterystyczny, trzeszczący odgłos (o smażących się skwarkach, tłuszczu, mięsie itp.)', pot. 'utyskiwać, uskarżać się', stp. XV w. *skwirczeć* 'dźwięczeć, rozlegać się (o głosie); kwilić, krzyczeć żałośnie (o ptakach)', daw. XVII w. 'świergotać; biadolić, narzekać', dial. *skwierczeć* (*skwierceć*, *skwirceć*) 'piszczeć, płakać; syczeć (o ptakach), piszczeć, świegotać; wydawać głos (o zającu, gdy jest schwytany przez psa); napierać się o coś natrętnie', kasz. *skv̀erčec* 'skwierczeć, skrzypieć', 'kwilić, płakać', 'cykać, ćwierkać (o świerszczu)', *skvarćëc* 'warczeć, mruczeć'. Por. ukr. *škvarčáty* 'skwierczeć (na ogniu)', ch./s. *skvŕčati* 'skwierczeć; skrzeczeć; trzeszczeć', a także cz. dial. *kvrčet* 'rechotać (o żabach)', ch./s. *kvr̀čati* 'wydawać głos *kvr*, np. mruczeć, chrząkać, rechotać; kruczeć, burczeć; skrzypieć; wrzeszczeć; kwilić (o dziecku)'. Czas. pochodzenia dźwkn.

słaby od XV w. 'bez sił, niemocny', stp. 'nieskory do wysiłku, opieszały'. Ogsł.: cz. *slabý*, r. *slábyj*, scs. *slabъ*, ch./s. *slȁb*. Psł. **slabъ* 'słaby, słabowity, osłabiony', odpowiada łot. *slābs* 'słabowity, mdły, oszołomiony, zaspany', dalej pokrewne z łot. *slābans* 'ts.', *slābêt* 'osłabnąć', lit. *slõbti* 'osłabnąć, omdleć', stwniem. *slaf*, niem. *schlaff* 'obwisły, wiotki; osłabiony, słaby', od pie. **(s)lēb- / *(s)lōb- / *(s)lāb-* 'luźno zwisać, być obwisłym, wiotkim'. — Od tego *słabowity*; *słabość*; *słabizna*; *osłabić*; *osłabnąć*, *zasłabnąć*.

słać I *ślę* od XIV w. 'wysyłać, wyprawiać'; z przedr. *nasłać*, *odesłać*, *posłać*, *przesłać*, *przysłać*, *wysłać*, *zesłać*; wielokr. *syłać* stp. XV w. 'wyprawiać, wysyłać', z przedr. np. *posyłać*, *przysyłać*, *wysyłać*. Ogsł.: cz. daw. *sláti*, *šlu*, r. *slat'*, *šlju*, scs. *sъlati*, *sъljǫ*, ch./s. *slȁti*, *šȁljēm*. Psł. **sъlati*, **sъľǫ* 'wyprawiać, wysyłać kogoś dokądś, przesyłać, przekazywać coś dokądś', wielokr. **sylati*, nie całkiem jasne, prawdopodobnie prapokrewne z goc. *saljan* 'składać w ofierze', stwniem. *sellen* 'przekazywać; sprzedawać', stang. *sellan* 'ts.' (dziś ang. *sell* 'sprzedawać'), gr. *heleîn* 'wziąć', od pie. **sel- / *sol- / *sḷ-* 'wziąć, schwytać'; psł. **sъlati* rozwinęło się przypuszczalnie z pierwotnego czas. kauzat. ze znaczeniem 'powodować, że ktoś coś bierze' > 'posyłać, by ktoś coś otrzymał'. — Od czas. przedrostkowych *posyłka* od XVI w. (daw. XVI w. 'zadanie specjalne wykonywane przez żołnierza wysłanego poza obóz', por. w XVI w. *posyłek* 'posłany podarunek'), *przesyłka*, *wysyłka*; *przesłanka* (por. stp. XV w. *przesłać* 'wybrać z góry, przeznaczyć', *przesłanie* 'wybranie z góry, przeznaczenie, los wyznaczony'). Zob. też *poseł*, *posłaniec*.

słać II *ścielę* 'rozkładać pościel, robić posłanie, stp. XV w. *słać* / *stłać* 'rozpościerać, płasko rozkładać'; z przedr. *posłać*, *usłać*, *zasłać*; też wtórne *ścielić* 'słać' (oparte na temacie czasu teraźn. *ściel-*), z przedr. *pościelić*, *zaścielić*. Ogsł.: cz. *stlát*, *stelu*, r. *stlat'*, *stelju*, słwń. *stláti*, *stéljem*, scs. z przedr. *postьlati*, *posteljǫ* 'posłać'. Psł. **stьlati*, **steľǫ* 'kłaść, nakładać warstwę czegoś, pokrywając jakąś powierzchnię, rozpościerać coś, rozkładać', prapokrewne łot. *slāt*, *slāju* 'układać, nakładać', gr. *stéllō* 'przygotować, posłać', łac. *lātus* 'szeroki', od pie. pierwiastka **(s)tel(ə)-* 'rozpostrzeć, wyrównać'. Zob. *pościel*.

sława od XIV w. 'wielki rozgłos, cześć, uznanie zdobyte zasługami, talentem, czynami, chwała', 'dobre imię; opinia, reputacja', dawne 'fama, wieść, słuch, pogłoska'. Ogsł.: cz. *sláva* 'wielkie uznanie i cześć za szczególne czyny, zasługi, chwała; uroczystość, uroczysty obchód czegoś; blask, okazałość, wystawność, przepych', r. *slava* 'sława, chwała; opinia, reputacja', scs. *slava* 'cześć, sława, chwała; wdzięczność; wspaniałość, okazałość, doskonałość; mniemanie, pogląd'. Psł. **slava* 'fama, wieść, pogłoska; dobre imię, reputacja, rozgłos, wielka cześć, chwała, sława', rzecz. odczas. od psł. **slaviti* (zob. *sławić*), por. pokrewne lit. *šlově* / *šlóvė* ż 'chwała, sława; dobre imię, honor', też z pierwotną krótką samogłoską rdzenną lit. dial. *šlavė* ż 'sława, cześć', łot. *slave* / *slava* 'sława; pochwała; pogłoska; opinia, reputacja'.

sławić od XIV w. 'głosić czyjąś sławę, chwałę, opiewać, chwalić, wychwalać; czynić sławnym', daw. 'głosić, opowiadać, rozgłaszać', też 'rozgłaszać coś z ujmą dla sławy, rzucać potwarz, oczerniać'; z przedr. *osławić* 'obmówić, oszkalować, zniesławić', *osławiony* 'mający głośną, ale nie najlepszą reputację, mający złą sławę' (por. cz. *oslavit* 'uczcić; wysławić'), zob. też *zniesławić*; wielokr. z przedr. *wysławiać*. Ogsł.: cz. *slavit* 'głosić sławę, cześć, chwałę, wielbić; urządzać uroczystości ku czci kogoś lub czegoś; odnosić sukces, święcić tryumf', r. *slavit'* 'oddawać cześć, wychwalać, wysławiać (także za pomocą pochwalnej pieśni)', pot. 'rozpowszechniać o kimś jakieś wiadomości (zwykle złe)', scs. *slaviti* 'sławić, chwalić'. Psł. **slaviti* 'opowiadać, rozgłaszać wieści, wiadomości (o kimś, o czymś); czynić szeroko znanym, sławnym, głosić czyjąś chwałę, wychwalać kogoś', czas. kauzat. od psł. **sluti*, **slovǫ* 'zwać się, nazywać się' (por. stp. XV–XVI w. *słuć*, *słowę* 'nazywać się, zwać się', cz. *slout*, *slovu* / *sluji* 'mieć imię, zwać się, nazywać się', 'być uważanym, poczytywanym za kogoś, za coś; być znanym, sławnym, słynąć', scs. *sluti*, *slovǫ* 'zwać się, nazy-

wać się', imiesłów *slovy* 'sławny', rzecz. odsłowny *slutije* 'opinia, renoma, sława', słwń. *slúti, slóvem* / *slújem* 'słynąć; brzmieć, rozbrzmiewać', *slúje se* 'mówi się, powiada się'), pokrewnego z łot. *slût* 'stać się znanym', *sluvêt* 'mieć opinię, reputację', *sludinat* 'głosić, ogłaszać', łac. *clueō, cluēre* 'nazywać się; być sławnym', gr. *kléō* 'głoszę, obwieszczam, chwalę, wielbię', od pie. **kleu-* 'słyszeć'. Psł. **slaviti* znaczyło więc pierwotnie 'powodować, że ktoś jest nazwany, znany'.

słodki od XIV w.; st. wyższy *słodszy*. Ogsł.: cz. *sladký*, ukr. *solódkyj*, scs. *sladъkъ*. Psł. **soldъkъ* 'mający przyjemny smak, smaczny; słodki; przyjemny, miły', z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na pierwotny przym. *†soldъ* 'ts.' (temat na *-ŭ-*), który ma dokładny odpowiednik w bałt.: lit. *saldùs* 'słodki', łot. *salds* 'ts.'. Z pie. **sal-dū-* zapewne 'przyprawiony solą, posolony' > 'mający przyjemny smak, smaczny' > 'słodki', ostateczną podstawą był pie. rzecz. pierwiastkowy **sal-* 'sól' (zob. *sól*). Zob. *słodycz, słodzić, słód.*

słodycz ż 'smak czegoś słodkiego', 'coś słodkiego, słodki płyn (np. nektar kwiatowy)', przen. 'miłe, przyjemne uczucie, przyjemny nastrój, błogość, rozkosz', 'dobroć, łagodność, delikatność, czułość', stp. XV w. *słodycz* 'roślina lukrecja, Glycyrrhiza glabra'; też *słodyczka* 'coś słodkiego', dial. 'rośliny Aquilegia vulgaris; Viscum album', stp. XV w. *słodyczka* 'Sium sisarum'. Por. słc. *sladič* m 'Polypodium vulgare', ukr. dial. *solodyč* m 'Glycyrrhiza; Polypodium vulgare', słwń. *sladìč* m 'słodki korzeń', dial. 'Polypodium vulgare'. Psł. **soldyčь* 'słodkość; coś słodkiego, smacznego, miłego, przyjemnego', pierwotnie rzecz. abstr. od psł. wczesnego *†soldъ* 'słodki; mający przyjemny smak, smaczny; przyjemny, miły' (zob. *słodki*), z przyr. **-yčь* (por. *gorycz*).

słodzić 'czynić słodkim', stp. XV w. *słodzić się* 'wydawać się słodkim, miłym, przyjemnym, pożądanym'; z przedr. *dosłodzić, nasłodzić, osłodzić, posłodzić, przesłodzić*; wielokr. *-sładzać*: z przedr. *dosładzać, osładzać.* Ogsł.: cz. *sladit*, r. *solodít'*, ch./s. *sláditi*. Psł. **solditi, *soldʼǫ* 'czynić przyjemnym, smacznym, słodkim, dodawać słodkiego smaku', czas. odprzym. od wczesnego psł. *†soldъ* 'słodki; mający przyjemny smak, smaczny; przyjemny, miły' (późniejsze psł. **soldъ-kъ*, zob. *słodki*). — Od czas. przedrostkowego *osłoda.*

słoma od XV w., zdr. *słomka*. Ogsł.: cz. *sláma*, r. *solóma*, ch./s. *slàma*. Psł. **solma* 'wymłócone źdźbła roślin zbożowych, słoma', najbliższe odpowiedniki w bałt.: stpr. *salme* 'słoma', łot. *salms* 'pojedyncze źdźbło', *salmi* mn 'słoma'. Z pie. **koləmā* 'źdźbło'; por. też pokrewne stwniem. *halm* (dziś niem. *Halm*) 'źdźbło', łac. *culmus* 'ts.; słoma; strzecha'. — Od tego *słomiany.*

słony od XV w. Ogsł.: cz. *slaný*, r. *sólono* 'słono', scs. *slanъ*. Psł. **solnъ* 'zawierający sól, mający smak soli', archaiczny przym. z przyr. **-nъ* od pie. **sal-* 'sól', psł. **solь* (zob. *sól*).

słoń od XV w. 'egzotyczne zwierzę Elephans maximus', stp. *słoń* / *słuń* i *wsłoń* / *wsłuń* 'ts.'. Ogsł.: cz. *slon*, r. *slon, sloná*, cs. *slonъ* (w scs. tylko derywat *slonovьnъ* 'z kości słoniowej'). Słow. **slonъ* czy **sionъ*, nazwa egzotycznego zwierzęcia, prawdopodobnie zapożyczona z jakiegoś języka orientalnego, por. tur. *arslan* 'lew', tatar., azerb. *aslan* 'ts.', kurd. *aslan* 'ts.', przeniesiona na inne zwierzę, ówczesnym Słowianom znane z pewnością tylko ze słyszenia, z wtórnym skojarzeniem z rodziną psł. **sloniti* 'pochylać coś, opierać coś na czymś, pokrywać czymś, osłaniać' (zob. *osłonić*).

słońce od XIV w. (stp. i dial. też *słuńce*). Ogsł.: cz. *slunce*, r. *sólnce*, scs. *slъnьce*, ch./s. *sûnce*. Psł. **sl̥nьce* 'słońce', z przyr. **-ko* (późniejsze **-ce* w rezultacie III palatalizacji) nawarstwionym na hipotetyczną wcześniejszą psł. postać **sl̥nь* [< **sūlnī-*] (por. *serce*). W epoce psł. pierwotna postać **sl̥nь* przechodziła do tematów na *-o-* (**sl̥nь* n → **sl̥no* n, por. p. dial. *słóno*, kasz. *słono* 'słońce', od tego zdr. p. *słonko*, kasz. *słônko* / *słunko*, cz. *slunko*, słc. *slnko*) albo nawarstwiały się na nią przyr. **-ko-* (**sl̥nь-ko-* > **sl̥nьce* > p. *słońce*), **-je* (**sl̥nь-je* > **sl̥nьje*, por. p. daw. *słonie*, dial. *słóno* / *słônie, słune* 'słońce', 'słonko'). Pierwotne **sl̥n-* bez przyrostków widoczne jest w derywatach, np. kasz. *słônic* 'wietrzyć na słońcu', *słônic są* 'wygrzewać się na słońcu', cz. *slunit se* 'ts., opalać się', słwń. dial. *solnéti* 'świecić

(o słońcu)', a także w złożeniach, np. cz. *slunovrat* 'przesilenie', r. przest. i reg. *solnovorót* 'ts.', *solnopėk* 'nasłonecznione miejsce; skwar', ch. *sȕnovrāt* 'narcyz', słwń. dial. *solnovrāt* 'jaskier; narcyz'. Wczesne psł. **sl̥n-* < **sūl-n-* było derywatem z przyr. **-n-* od pie. bazy **sū-l-*, nazwy słońca w innych językach ie. oparte są na pokrewnych bazach **sāu̯e-l- / *sāu̯o-l- / *suu̯é-l- / *su̯e-l- / *sū-l-* zawierających przyr. **-l-* (por. stpr. *saule*, lit. *sáulė*, łot. *saule*, łac. *sol*, gr. *hḗlios*, stind. *sū́rya-*) bądź na odpowiednich bazach z przyr. **-n-* (por. goc. *sunnō* n, stwniem. *sunna* ż i *sunno / sunne* m, niem. *Sonne*, stang. *sunne*, ang. *sun*).

słota od XVIII w. 'niepogoda, długotrwały deszcz, szaruga'. Ogsł.: cz. *slota* 'słota, szaruga', arch. 'kłopot, bieda, nędza; hołota, motłoch', r. dial. *slotá* 'deszcz ze śniegiem', cs. *slota* 'niepogoda', słwń. dial. *slota* 'deszczowa pogoda, deszcz ze śniegiem'. Psł. **slota* 'mokra, deszczowa pogoda', zapewne prapokrewne z lit. *šlapa* 'niepogoda, deszczowa pogoda', *šlãpias* 'mokry, wilgotny', gr. *klépas* 'wilgoć', w takim razie z wcześniejszego **slopta* z pie. **klop-tā* od pie. **klep-* 'wilgotny, mokry'.

słowik od XV w. 'ptak Luscinia'. Zachsł.: płb. *slåvai̯tě* mn 'słowiki', cz. *slavík*. Kontynuuje prapostać **solvikъ*, będącą derywatem od psł. **solvьjь* 'słowik' (por. r. *solovéj*, *-v'já*, bg. *slávej*, cs. *slavii*, też płb. *sålüv* [< **solovьjь*], nazwy ptaka od barwy upierzenia, opartej na szczątkowo zachowanym psł. przym. **solvъ* 'żółtawoszary' (por. r. *solovój* 'ts'.). W poszczególnych językach słow. na pierwotną postać rzecz. **solvьjь* nawarstwiały się różne sufiksy, w zachsł. **-ikъ*, na innych terenach np. **-ьcь* (słwń. *slávec*), **-ićь* (ch. dial. czak. *slavīć*, słwń. daw. i dial. *slavič*).

słowo od XIV w. 'wyraz', 'wypowiadanie się ustne lub pisemne, mowa, język', 'obietnica, przysięga, zobowiązanie, poręczenie', przest. 'czasownik', stp. też 'przysłowie', 'litera'; zdr. *słówko* (w stp. 'litera'). Ogsł.: cz. *slovo* 'słowo, wyraz', r. *slóvo*, mn *slová / slovesá* 'ts.', scs. *slovo, slovese* 'słowo, mowa; wypowiedź, wieść, kazanie; przykazanie, nauczanie', ch./s. *slȍvo* 'litera, czcionka, pismo', 'uroczysta przemowa'. Psł. **slovo, *slovese* 'to, co się słyszy' > 'wypowiedź, mowa, słowo', odpowiada gr. *kléos* [< *kléu̯os*] n 'pogłoska, wieść; sława, rozgłos', stind. *śrávas-* 'dźwięk; chwała, sława', awest. *sravah-* 'słowo', z pie. **kléu̯os*, dop. **kléu̯eses / *kléu̯esos* 'to, co się słyszy; pogłoska, wieść, sława', derywatu z przyr. **-es-* od pie. pierwiastka **kléu̯-* 'słyszeć'. — Od tego *słowny, słownik*; *wysłowić się, niewysłowiony*.

słód od XV w. 'skiełkowane ziarno zbóż (zwłaszcza jęczmienia), surowiec do produkcji piwa'. Ogsł.: cz. *slad*, r. *sólod*, ch./s. *slâd*. Psł. **soldъ* 'coś słodkiego; surowiec do produkcji piwa, słód', prawdopodobnie urzeczownikowiony przym. *†soldъ* 'słodki' (zob. *słodki*).

słój od XVIII w. 'cylindryczne naczynie szklane', 'warstwa komórek drewna wytworzona w ciągu jednego okresu wegetacji, widoczna na poprzecznym przekroju pnia jako pierścień'; zdr. *słoik*, daw. od XV w. *słojek* 'słoik'. Ogsł.: cz. *sloj* 'warstwa, pokład', *sluj* 'grota, pieczara, jaskinia', arch. 'rozpadlina', r. *sloj* 'słój, warstwa, pokład', ch./s. *slôj* 'warstwa, pokład; ławica', słwń. *slȍj* 'kałuża'. Psł. **sъlojь* 'coś zlanego razem', rzecz. odczas. (pierwotna nazwa czynności) od psł. czas. przedrostkowego **sъ-liti, *sъ-lьjǫ* 'zlać razem', p. *zlać* (dalej zob. *lać*), z wymianą **i* (< **ei̯*) ⇒ **oi̯* (jak w pokrewnym *łój*, zob.).

słuch od XV w. 'zdolność słyszenia, zmysł słyszenia', stp. też 'słyszenie, posłyszenie', 'to, co się słyszy, głos, dźwięk', 'wieść, fama', 'ucho (zwierzęcia)', *słuchy* mn 'fama, wieść, pogłoska', 'uszy zająca, królika, dzika' (daw. też 'uszy ludzkie'), przest. 'uległość, posłuszeństwo'. Ogsł.: cz. *sluch* 'słuch; wysłuchanie, zrozumienie, posłuch', r. *sluch* 'słuch; pogłoska, fama, wieść', scs. *sluchъ* 'zmysł słuchu, zdolność słyszenia', 'pogłoska, wieść, wiadomość'. Psł. **sluchъ* 'słyszenie, zdolność słyszenia; to, co się słyszy; narząd słuchu, ucho', pokrewne z awest. *sraoša* 'słuch', od pie. **kleu̯-s-* 'słyszeć'.

słuchać od XIV w.; z przedr. *nasłuchać się, podsłuchać, przesłuchać, wysłuchać, zasłuchać się*; wielokr. *nasłuchiwać, podsłuchiwać, przesłuchiwać, wysłuchiwać*. W związku etymologicznym ze *słuch* (zob.). — Od

czas. przedrostkowych *nasłuch*, *podsłuch*, *posłuch*; *posłuszny* (por. *słuszny*) → *posłuszeństwo*.

sługa m od XIV w. 'ten, kto spełnia posługi, służący', daw. 'niewolnik'. Ogsł.: cz. *sluha* m, r. *slugá* m, scs. *sluga* m. Psł. **sluga* 'ten, kto spełnia posługi, sługa', dokładny odpowiednik: lit. *slaugà* 'pielęgnowanie, doglądanie (chorych)', por. pokrewne lit. *slaugýti* 'pielęgnować, doglądać (chorych)', stirl. *slúag* 'wojsko, tłum', wal. *llu* 'wojsko'. Z pie. dial. (bałtosł. i celt.) **slougā* 'drużyna (wojowników)' > 'pomoc, posługa' > 'ten, kto pomaga, spełnia posługi'. — Od tego *posługiwać (się)*, *usługiwać*, *wysługiwać się*.

słup od XIV w. 'pionowy element konstrukcyjny budowli; pal, belka, kolumna itp., wolno stojące', 'coś uformowanego w kształt słupa', daw. 'pas, szlak', stp. XV w. też 'posąg, statua, rzeźba', kasz. *słup* 'słup'; zdr. *słupek*. Ogsł.: cz. *sloup*, r. *stolp*, scs. *stlъpъ*, ch./s. *stûp*. Psł. **stl̥pъ* 'słup, pal, kolumna wolno stojąca', odpowiada lit. *stul̃pas* 'słup, kolumna', łot. *stùlps* 'ts.; łydka', wszystkie z pie. **stl̥po-* od pie. **stel-p-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **stel-* 'postawić, przygotować'. Pierwotne znaczenie 'to, co się stawia (pionowo), co jest postawione'. — Od tego *osłupieć* 'znieruchomieć ze zdumienia, przerażenia' (pierwotnie 'stanąć jak słup, nieruchomo').

słuszny od XV w. 'zawierający rację, trafny; usprawiedliwiony, uzasadniony', przest. 'okazały, pokaźny, postawny', stp. 'stosowny, właściwy, odpowiedni, prawidłowy; należny, taki, który się komuś należy; dozwolony, zgodny z prawem, ważny; korzystny, pożyteczny', dial. 'duży; wysoki; dorosły; poważny, znaczny; porządny'. Płnsł.: dł. *słušny* 'sprawiedliwy, właściwy, godziwy, należyty', gł. *słušny* 'należny, należyty, przyzwoity', cz. *slušný* 'przyzwoity, uprzejmy, grzeczny; porządny, godziwy, niezły', ukr. *slúšnyj* 'słuszny; odpowiedni, właściwy'. Psł. dial. **slušьnъ* 'odpowiedni, stosowny, właściwy, porządny', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **slušati* 'słuchać, przysłuchiwać się', dial. płn. 'być przynależnym, należeć, przysługiwać komuś, czemuś, być stosownym, należytym, pasować' (por. stp. od XIV w. *słuszać* 'słuchać; należeć się, godzić się, przysługiwać; należeć, przynależeć', cz. *slušet* 'być odpowiednim, pasować', przest. 'należeć, przynależeć', r. *slúšat'* 'słuchać, nasłuchiwać, osłuchiwać; rozpoznawać', scs. *slušati* 'słuchać, nasłuchiwać, przysłuchiwać się'). Podstawowy czas. **slušati* od psł. **sluchъ* (zob. *słuch*). — Od tego *słuszność*.

służba od XIV w. Ogsł.: cz. *služba* 'służba', r. *slúžba* 'służba, urząd; nabożeństwo', scs. *služьba* 'służenie; liturgia', ch./s. *slùžba* 'służba, praca, posada; nabożeństwo', 'służba domowa, czeladź'. Psł. **služьba* 'spełnianie posług, usługiwanie, służenie', nazwa czynności z przyr. **-ьba* od psł. **služiti* 'pełnić obowiązki sługi, usługiwać, obsługiwać, służyć komuś, pracować dla kogoś' (zob. *służyć*). — Od tego *służbowy*; *służebny* → *służebnik*, *służebnica*; *służbista*.

służyć od XIV w. 'usługiwać, pracować; pełnić służbę'; z przedr. *dosłużyć się*, *obsłużyć*, *odsłużyć*, *posłużyć*, *przysłużyć się*, *usłużyć*, *wysłużyć*, *zasłużyć*. Ogsł.: cz. *sloužit* 'służyć, usługiwać; odbywać służbę, pracować', r. *služít'* 'służyć; odprawiać nabożeństwo', scs. *služiti* 'spełniać posługi przy kimś, wykonywać jakąś pracę dla kogoś, być komuś podporządkowanym'. Psł. **služiti* 'pełnić obowiązki sługi, usługiwać, obsługiwać, służyć komuś, pracować dla kogoś', czas. odrzecz. od psł. **sluga* 'ten, kto spełnia posługi' (zob. *sługa*). — Od czas. przedrostkowych *obsługa*, *posługa* od XV w. (stp. 'przysługa, usługa, usłużenie, pomoc', w XVI w. 'to, co się robi dla kogoś', 'użytek', 'obsługa sprzętu' → *posługacz*), *przysługa*, *usługa*, *wysługa*, *zasługa*; *usłużny*.

słychać 'można słyszeć, coś daje się słyszeć, coś się rozlega; coś jest wiadome, znane z opowiadań, mówi się o czymś', przest., dziś dial. wsch. 'coś daje się wyczuć węchem; czuć', przest. 'dowiadywać się o czymś z opowiadania innych, mieć wiadomości', stp. od XIV w. i dziś dial. 'słyszeć'. Płnsł.: cz. *slýchat* 'odbierać coś za pomocą słuchu, przysłuchiwać się czemuś; dowiadywać się o czymś ze słyszenia; przesłuchiwać', r. *slýchat'* 'coś się daje słyszeć; mieć jakieś wiadomości, znać ze słyszenia', 'czuć, odczuwać'. Słow. **slychati*, **slyšǫ*, formacja wtórna od psł. **slyša-*

ti 'odbierać wrażenia słuchowe, nie być głuchym, dowiadywać się o czymś ze słyszenia' (zob. *słyszeć*). — Od tego *słych* w pot. wyrażeniu *ani widu, ani słychu* (zob. *wid*).

słynąć od XV w. 'być sławnym, ogólnie znanym (z czegoś), mieć rozgłos', przest. 'dać się słyszeć, rozlegać się, rozbrzmiewać', stp. XV w. też 'być zwanym, nazywać się'; z przedr. *zasłynąć*; por. stp. XV w. *słunąć* 'słynąć'. Por. cz. *slynout* 'słynąć', br. dial. *slynuc'* 'mieć opinię, reputację'. Psł. dial. **slynǫti* 'być uznawanym za kogoś, uchodzić za kogoś, słynąć z czegoś', czas. inchoat. od psł. **sluti, slovǫ* 'zwać się, nazywać się' (zob. *sławić*), co do budowy por. *płynąć*. — Od tego *słynny*.

słyszeć od XIV w. 'odbierać wrażenia słuchowe'; z przedr. *dosłyszeć, posłyszeć, przesłyszeć się, zasłyszeć*. Ogsł.: cz. *slyšet* 'słyszeć', r. *slýšat'* 'słyszeć', scs. *slyšati* 'słyszeć', *slyšati sę* 'być znanym, słynąć'. Psł. **slyšati* 'odbierać wrażenia słuchowe, nie być głuchym, dowiadywać się o czymś ze słyszenia', od pie. **k̑leu̯-s-* 'słyszeć', od którego też np. stwniem. *hlosēn* 'słuchać', stind. *śróṣati* 'słucha', lit. *klausýti* 'słuchać'. Zob. *słuch, słuchać, słychać*.

smagać od XV w. 'uderzać biczem, rzemieniem; bić, chłostać, biczować', dial. też 'mocno padać (o deszczu)', 'iść prędko', 'rzucać'; z przedr. *wysmagać*; jednokr. *smagnąć*. Por. słc. *šmahnúť* 'zrobić szybki ruch ręką, kiwnąć', r. dial. *smagát'* 'bić, chłostać', ukr. *smaháty / šmaháty* 'ts.', *smáhnuty* 'uderzyć biczem'. Płnsł. **smagati* 'uderzać, chłostać, bić', **smagnǫti* 'uderzyć, smagnąć', zapewne prapokrewne z lit. *smōgti, smogiù* 'uderzyć, zadać cios, chłostać', *smōgis* 'cios, uderzenie'.

smagły I od XVIII w. 'ciemny, śniady, oliwkowy'. Por. dł. *smagły* 'zakalcowaty', cz. *smahlý* 'suchy, wysuszony', r. dial. *smáglyj* 'ciemnobrązowy', cs.-rus. *smaglъ* 'ciemny, brązowy'. Pierwotny imiesłów od psł. **smagnǫti* 'schnąć, wysychać, zasychać; przypiekać się, opalać się (od słońca), przybierając ciemną barwę', por. dł. *smagnuš* 'opalać się (na słońcu); schnąć, wysychać; płowieć, blaknąć', gł. *smahnyć* 'opalać się (w słońcu); blaknąć, płowieć', słc. dial. *smahnúť* 'schnąć', ukr. *smágnuty* 'piec się na słońcu, nagrzewać się, opalać się; schnąć, zsychać się', ch./s. *smàgnuti* 'opalić się, pociemnieć (od słońca, wiatru)'. Podstawowe **smagnǫti* to czas. inchoat. w związku etymologicznym z psł. **smažiti* 'powodować, że coś wysycha, przybiera ciemną barwę, opalać, przypiekać, prażyć, palić' (zob. *smażyć*).

smagły II od XV w. 'wysoki i szczupły, smukły', wyjątkowo 'smagający', dial. *smagły / śmagły* 'wysmukły, gibki', *smagły bicz* 'cięty', *smagło* przysł. 'prędko'. Pierwotny imiesłów od *smagnąć* 'uderzyć' (zob. *smagać*).

smak od XV w. (daw. i dziś dial. też *smaka*). Zapożyczenie ze śrwniem. *smac / smach / smacke* 'smak, zmysł smaku; smak czegoś, posmak' (dziś niem. *Geschmack* 'smak, posmak'). — Od tego *smakować, posmakować, zasmakować*; od czas. przedrostkowych *posmak* (daw. XVI w. 'spróbowanie, skosztowanie', 'przyjemność jedzenia, apetyt'), *przysmak*.

smalec 'tłuszcz wytopiony ze słoniny', stp. od XV w. *smalc*, dziś pot. i dial. często *szmalec*. Zapożyczenie ze śrwniem. *smalz* 'topiony tłuszcz, smalec; tłuszcz; masło', dziś niem. *Schmalz* 'smalec; topione masło'.

smalić od XVII w. 'przypiekać coś ogniem, opalać z wierzchu; grzać, opalać, piec', kasz. *smalëc są* 'tlić się' (i *smalëna* 'zgliszcza'); z przedr. *osmalić*. Płnsł.: dł. *smališ* 'opalać, palić', 'czernić', przen. 'złościć kogoś, dokuczać komuś', *smališ se* 'opalać się; zasychać, usychać', gł. *smalić* 'palić, opalać, przypalać', r. dial. *smalít'* 'palić, opalać', ukr. *smalýty* 'opalać; palić, piec (o słońcu)', pot. 'palić (np. papierosa), kurzyć, kopcić', 'szybko, zdecydowanie coś robić (np. strzelać), szybko biec', br. *smalic'* 'opalać ogniem (np. zabitą świnię); przypiekać, piec, palić (np. o słońcu)', pot. 'palić, kurzyć', dial. też 'bić', 'robić wymówki'. Psł. dial. **smaliti* 'przypiekać coś ogniem, opalać', pierwotny czas. wielokr. z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a* (z wcześniejszego **ă* → **ā*) od psł. **smoliti* 'powodować, że coś jest opalone, przypieczone', szczątkowo zachowanego w słwń. dial. *smolíti* 'palić, przypalać', *osmolíti se* 'opalić się, przypalić się'. Budowa i znaczenie podstawowego

**smoliti* sugeruje pierwotny czas. kauzat. od niezachowanego psł. *†smelti* z przypuszczalnym znaczeniem 'palić, przypalać', z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. Hipotetyczny podstawowy czas. *†smelti* pokrewny ze śrirl. *smál* / *smōl* / *smúal* ż 'ogień, żar, popiół', hol. *smölen*, hol. *smeulen* 'tlić się, żarzyć się' i dalej z lit. *smilkti*, *smilkstù* 'parować, dymić', od pie. **smel-* 'palić'. Zob. *smoła*.

smar od XV w. 'substancja do smarowania', stp. 'topiony tłuszcz zwierzęcy, łój, smalec'. Zapożyczenie ze śrwniem. *smër* m 'tłuszcz, tłuszcz świński' (dziś niem. reg. *Schmer* 'surowy tłuszcz świński, łój'). — Od tego *smarować* (→ *smarowidło*), *nasmarować*, *osmarować*, *posmarować*, *usmarować*, *wysmarować*, *zasmarować*.

smarkać od XVI w. 'mieć katar i czyścić nos z wydzieliny'; z przedr. *nasmarkać*, *wysmarkać*, *zasmarkać*; jednokr. *smarknąć* Ogsł.: cz. *smrkat* 'smarkać', r. *smorkát'(sja)* 'smarkać, wycierać nos', ch./s. *šmŕkati* / *šmr̂cati* 'pociągać nosem, smarkać; zażywać tabaki; pompować'. Psł. **smr̥kati* 'pociągać nosem, smarkać', pokrewne z lit. *smùrgas* 'śluz z nosa, smark', łot. *smurgât* 'brudzić, mazać', pers. *morg* 'smark', od pie. **smerk-* / **smerg-* 'smarkać'. — Od tego *smark*, *smarkacz* (stp. XV w. 'niechlujny młokos, nicpoń').

smażyć od XV w. 'poddawać produkt żywnościowy działaniu wysokiej temperatury, zwłaszcza przez utrzymywanie go w roztopionym tłuszczu', 'oddziaływać na kogoś, na coś gorącem; prażyć, palić', daw. przen. *smażyć się* 'głowę sobie suszyć, męczyć się; lękać się'; z przedr. *nasmażyć*, *odsmażyć*, *przysmażyć*, *zasmażyć*. Płnsł.: dł. *smažyš* 'suszyć, przypiekać; zostawiać pole ugorem', gł. *smažić* 'prażyć (np. na ruszcie)', cz. *smažit* 'smażyć', słc. *smažiť* 'prażyć, piec na rozgrzanym tłuszczu', r. dial. *smážit'* 'piec', ukr. *smážyty* 'prażyć, smażyć'. Psł. dial. **smažiti* 'powodować, że coś wysycha, przybiera ciemną barwę, opalać, przypiekać, prażyć, palić', prawdopodobnie pierwotny czas. kauzat. od psł. **smagnǫti* 'schnąć, wysychać, zasychać; przypiekać się, opalać się (na słońcu), przybierając ciemną barwę' (zob. *smagły* I), bez prawdopodobnej dalszej etymologii.

smętek poet. 'melancholia, zaduma, smutek', stp. od XIV w. 'strapienie, przygnębienie, dolegliwości', słowiń. *smątk* 'smutek, żałość'. Por. cz. *smutek*, *-tku* 'smutek; żałoba', ukr. *smútok*, *-tku* 'smutek', por. też inaczej zbudowane r. *smúta* 'zaburzenia; rozruchy', ch./s. *smȕta* 'zamieć, zawieja, zadymka' oraz cs. *sъmǫtъ* 'zamieszanie'. Słow. **sъmǫtъkъ* 'zmieszanie, zamieszanie' > 'smutek, zaduma', pierwotna nazwa czynności (wtórnie rezultat czynności) od psł. czas. przedrostkowego **sъ-mǫtiti* 'zmącić, zamącić, zmieszać' (por. stp. od XIV w. *smęcić* / *smącić* 'martwić, trapić, smucić, zmartwić, strapić, zasmucić; wzburzyć, zatrząść', kasz. *smącëc* 'zasmucać', *smącëc są* 'smucić się, pogrążać się w smętnym nastroju', r. *smutít'* 'zmącić, zamącić; zawstydzić, skonfundować', scs. *sъmǫtiti*, *-mǫštǫ* 'wprawić w ruch, potrząsnąć, zmącić; doprowadzić do zmieszania, wystraszyć; pobudzić, skłonić do czegoś', ch./s. *smútiti* 'zmieszać, zmącić; zdetonować, skonfundować; zdezorientować, wprowadzić w błąd'), o pochodzeniu zob. *mącić*. Zob. *smutek*.

smętny od XIV w. 'smutny, zasmucony, żałosny', stp. 'przygnębiony, strapiony', 'pobudzający do smutku, żalu, opłakany, żałosny', kasz.-słowiń. *smątni* 'smutny, zasmucony; ponury, pochmurny'. Por. scs. *sъmǫtьnъ* 'zmącony, mętny; wzburzony'. Przym. odczas. od psł. **sъ-mǫtiti* 'zmącić, zamącić, zmieszać' (zob. *smętek*). Zob. *smutny*.

smoczek od XVI w. Od *smokać* w znaczeniu 'ssać, cmokać': daw. *smokać* / *smukać* 'cmokać', dial. *smokać* 'cmokać na konie', a także daw. XVIII w. *smoktać* 'cmokać; chlipać, ssać; całować', dial. *smoktać* 'ssać', *smoktać się* 'dawać coś z niechęcią', kasz. *smlokotac* 'głośno jeść, mlaskać', por. r. dial. *smoktát'* 'ssać, wysysać, cmokając, wciągać w siebie', ukr. *smoktáty* 'ssać, wsysać, wysysać; powoli jeść, mamlać', br. *smaktác'* 'ts.; cmokać', mac. *smuka* / *šmuka* 'ssać', wszystkie pochodzenia dźwkn., jak bliskie *cmokać* (zob.).

smok od XIV w. 'mityczny groźny wąż skrzydlaty', kasz. *smok* 'zły duch w postaci smoka'. Ogsł.: cz. *zmok* 'smok', słc. *zmok* / *zmak* 'ts.', r. *smok* 'ts.; wąż morski', cs.

smokъ 'wąż; smok', bg. *smok* 'duży wąż Coluber', słwń. *smòk* 'smok'. Psł. **smokъ* 'jakaś istota mityczna pod postacią latającego gada lub pod postacią ludzką', bez pewnej etymologii.

smoła od XV w. 'substancja otrzymywana przez odpowiednie wypalanie drewna', dial. 'żywica', 'smar do wozu'; zdr. *smółka*. Ogsł.: cz. *smůla* / *smola*, r. *smola*, ch./s. *smòla*. Psł. **smola* 'żywica; smoła, substancja otrzymywana przez odpowiednie wypalanie drewna (sosnowego lub brzozowego)', pokrewne z lit. *smelà* 'smoła; żywica; smar do wozu', łot. *smęls*, zwykle *smęli* mn 'smolne drewno, łuczywo; żywica' i dalej z lit. *smélti* 'smarować się, stawać się brudnym; stawać się ciemnym, mętnym', od niepoświadczonego psł. *†smelti* 'palić, przypalać' (zob. *smalić*). — Od tego *smolić* 'czynić brudnym, brudzić, walać', przest. 'powlekać, smarować smołą', *smolny, smolisty*.

smrodzić od XIX w. (z przedr. od XVI w.) 'napełniać smrodem, wydawać smród', wulg. 'puszczać wiatry', kasz. *smrozëc* 'śmierdzieć, cuchnąć; smrodzić; puszczać wiatry', też bez przestawki *smarzëc* 'napełniać przykrym zapachem, zwłaszcza smażąc coś'; z przedr. *nasmrodzić, zasmrodzić*, wielokr. *zasmradzać*. Por. cz. *smradit*, ch./s. *smràditi*, słwń. *smráditi*. Psł. **smorditi*, **smorďǫ* 'powodować, że coś śmierdzi, cuchnie, czynić śmierdzącym, zasmradzać', czas. kauzat. od psł. **smŕděti* 'wydawać przykrą woń, cuchnąć' (zob. *śmierdzieć*) z wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or*.

smród od XV w. 'przykra woń', stp. też 'coś, co wywołuje odrazę, coś wstrętnego', kasz. *smród, smrodu* 'smród', *smrodë* mn 'pole nieurodzajne', też bez przestawki kasz. *smard* 'dusząca woń wydzielająca się z czegoś tlącego się, smażonego, swąd', słowiń. *smârd, smardu* 'smród, fetor'. Ogsł.: cz. *smrad*, r. dial. *smórod*, ch./s. *smrâd*. Psł. **smordъ* 'odrażająca woń, przykry zapach, fetor', dokładnie odpowiada lit. *smárdas* 'fetor, odór' (też *smardùs* 'śmierdzący'), łot. *smafds* 'zapach, woń', rzecz. odczas. od psł. **smorditi* 'powodować, że coś śmierdzi, cuchnie, czynić śmierdzącym, zasmradzać' (zob. *smrodzić*). — Od tego *smrodliwy*.

smucić od XV w. 'być przyczyną smutku, napełniać smutkiem', stp. 'martwić, trapić'; z przedr. *zasmucić*. Odmianka fonetyczna daw. od XIV w. *smęcić* / *smącić* 'martwić, trapić, smucić, zmartwić, strapić, zasmucić; wzburzyć, zatrząść' (por. też kasz. *smącëc* 'zasmucać', *smącëc są* 'smucić się, pogrążać się w smętnym nastroju'), *-u-* prawdopodobnie pod wpływem stcz. *smútiti* 'smucić'; o pochodzeniu zob. *smętek*. Zob. *smutek, smutny*.

smuga od XV w. 'wąski pas, pasmo czegoś (zwykle snującego się, unoszącego w powietrzu)', stp. *smuga* 'dolina, wydłużone obniżenie terenu', dial. 'pasmo, pręga', 'chmura, chmury', 'wąski pas pola, łąki', 'kotlinka między polami lub wzniesieniami', 'podmokła, nieurodzajna ziemia', 'trzęsawisko, bagno', 'strumyk, rowek, rzeczka', *smugi* mn 'zarośla w lesie'; też stp. XIV–XV w. *smug* 'dolina, obniżenie terenu, znajdujące się w takim obniżeniu obiekty (np. łąka, staw, potok itp.)', dial. *smug* 'pas twardej ziemi, porośniętej trawą, przy jeziorze, stawie, rzece', 'podmokły, bagnisty grunt, trzęsawisko', kasz. *smug* m 'łączka wśród pól, zwłaszcza podłużna, z małym stawem lub przecięta małym rowem', 'niewielka łączka, kawałek pola'. Ogsł.: cz. *šmouha* 'smuga, pas brudu', dial. *smuha* 'suche pastwisko', ukr. *smúha* 'smuga, pręga, pasmo; strefa, pas', dial. 'tęcza', też dial. *smuh* 'pasmo, pręga', słwń. *smúga* 'smuga, pasmo'. Psł. **smuga* / **smugъ* 'ciemne pasmo na jasnym tle, brudna pręga, linia, ciemny pas', pokrewne z lit. *smáugti, smáugiu* 'dusić, dławić', *sùsmaga* 'ściśnienie', łot. *smaugs* 'wysmukły', stisl. *smuga* / *smoga* 'kryjówka', śrwniem. *sich smougen* 'ścieśnić się', od pie. **(s)meug^h-*.

smukać od XVII w. przest. 'gładzić ręką, muskać', 'wciągać nosem, zażywać', dial. 'ukradkiem skubać i wynosić zboże ze stodoły, ze spichlerza', 'pocierając między palcami, obrywać, wykruszać nasiona, ziarna', kasz. *smukac* 'gładzić, głaskać, muskać, pieścić; lizać', 'pocierając między palcami, obrywać, wykruszać nasiona, ziarna'; jednokr. przest. *smuknąć* 'pogładzić, musnąć', kasz. *smuknǫc* 'rzucić, powalić', *smuknǫc są* 'ude-

rzyć się', *posmuknọc* 'pogłaskać'. Por. br. dial. *smúkac'* 'skubać, wyrywać; mocno ciec; rwać (o bólu)', ch./s. *smúcati se* 'ślizgać się; włóczyć się, wałęsać się', *smúknuti* 'czmychnąć; wśliznąć się; wyciągnąć (nóż)', słwń. *smúkati* 'skubać, obrywać, zrywać; przemykać', *smúkati se* 'łasić się; przemykać się', *smúkniti* 'przemknąć; wskoczyć, wpaść'. Psł. dial. **smukati* 'wykonywać szybkie, posuwiste ruchy, gładzić, pocierać, usuwać coś przez potarcie', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *smaũkti, smaukiù* 'zsuwać, ściągać, zdejmować; zwijać, podwijać; zmykać', łot. *šmàukt* 'zdejmować, ściągać (skórę); uciekać, zmykać, ulatniać się' (por. z innym wokalizmem lit. *smùkti, smunkù* 'spadać, opadać; wypadać; zapadać się, grzęznąć; umykać', łot. *smukt* 'poślizgnąć się', *šmukt* 'uciekać, umykać, wymykać się'), od pie. **(s)meuk-* 'śliski; ślizgać się, gładzić'. Zob. *smykać*.

smukły od XVII w. 'wysoki i szczupły, cienki, wysmukły', daw. XVII w. 'wymuskany, gładki', dial. 'chudy'. Por. dł. dial. *smukły* 'śliski, gładki', gł. dial. *smukły* 'ts.'. Pierwotny imiesłów od p. przest. *smuknąć* 'pogładzić, musnąć' (zob. *smukać*). Zob. *wysmukły*.

smutek od XV w. Odmianka fonetyczna rzecz. *smętek* (zob.), *-u-* prawdopodobnie pod wpływem stcz. *smutek* 'smutek'. Zob. *smucić, smutny*.

smutny od XV w., stp. 'przygnębiony, strapiony'. Odmianka fonetyczna przym. *smętny* (zob.), *-u-* prawdopodobnie pod wpływem stcz. *smutný* 'smutny'. Zob. *smucić, smutek*.

smycz ż od XVII w. 'rzemień lub linka do prowadzenia psa', dial. *smycza / smycz* i *smyczka* 'miara długości płótna równa czterem odległościom od jednego do drugiego ramienia snowadeł', 'ostra trawa'. Od p. *smykać*, psł. dial. **smykati* 'wlec, ciągnąć, pociągać, ściągać' (zob. *smykać*). Pierwotne znaczenie 'to, co się ciągnie, wlecze' i 'to, za pomocą czego coś się ciągnie, wlecze'. Zob. *smyczek*.

smyczek od XVII w. 'narzędzie do wydobywania dźwięku z niektórych instrumentów strunowych', też *smyk* 'ts.', dial. także 'połączenie słupków brony; rodzaj brony; krótkie drewniane sanki', *smyka* 'płoza sań', *smyki* mn 'rodzaj sań'. Por. dł. *smyk*, gł. *smyk*, cz. *smyček*, r. *smyčók*, ukr. *smyčók* 'smyczek'. Słow. **smykъ* i **smyčьkъ*, późna, poprasłowiańska innowacja z pierwotnym znaczeniem 'to, co się ciągnie, wlecze, czym się pociąga (po strunach)', rzecz. odczas. od kontynuantów psł. dial. **smykati* 'wlec, ciągnąć, pociągać, ściągać' (zob. *smykać*). Niezależnym derywatem od tej samej podstawy jest stp. XV w. *smyczek* 'czółno, łódź wydrążona z jednego pnia'.

smykać od XVI w. 'oskubywać, szczypać, rwać (np. kłosy, źdźbła, liście, przesuwając po nich dłonią)', 'czmychać, umykać, uciekać', dial. 'ciągnąć, włóczyć', 'kraść', *smykać się* 'wyślizgiwać się; raczkować (o dziecku); ciągnąć sanki; pociągać smyczkiem po strunach'; jednokr. *smyknąć* też 'zręcznie ściągnąć, wziąć, chwycić coś (ukradkiem), szybko ukraść', z przedr. *przesmyknąć się* 'przejść, przesunąć się, przedostać się gdzieś, przez coś zwinnie, szybko, ukradkiem, przemknąć się, prześliznąć się', *wysmyknąć się*. Ogsł.: cz. *smýkat* 'wlec, ciągnąć', r. dial. *smýkat'* 'targać, szarpać, pociągać; prać', ch./s. *smìcati* 'zdejmować, ściągać, zrywać; strącać, usuwać; ścinać, zgładzać, tępić'. Psł. dial. **smykati* 'wlec, ciągnąć, pociągać, ściągać', pokrewne z lit. *smùkti* 'spadać, opadać; wypadać; zapadać się, grzęznąć; umykać', *smaũkti* 'zdejmować, zsuwać; zawijać, podwijać', od pie. **(s)meuk-* 'wykonywać szybkie ruchy' (zob. *mknąć*). Zob. *omsknąć się, przesmyk, smycz, smyczek*.

snadnie od XV w. przysł. przest. 'łatwo, bez trudu, bez wysiłku', stp. *snadnie* 'bardzo pilnie, gorliwie', *snadno* 'łatwo, bez trudu', dial. *snadnie / sładnie* i *snadno / sładno* 'łatwo, prosto; zręcznie, wygodnie', kasz. *snadno / snadńe* 'łatwo, dobrze', *sụadńe* 'wnet', słowiń. *snadńe* 'płycej' (st. wyższy od *snâdko* 'płytko'); por. przym.: stp. XV w. *snadny* 'łatwy, prosty', dial. *snadny / sładny* 'dobry; łatwy, nietrudny'. Zachsł.: dł. *snadny* 'łatwy, nietrudny, nieznaczny', gł. *snadny* 'słaby; łatwy, nietrudny; nieznaczny, błahy, mało ważny', *snadnje* przysł. 'łatwo, bez

trudu', cz. *snadný* 'łatwy', *snadno* 'łatwo, z łatwością', słc. *snadný* 'łatwy', *snadno* 'łatwo'. Od przysł. **snadь* (zob. *snadź*) z przyr. *-ьnъ, *-ьno w funkcji strukturalnej (przenoszącej derywaty do produktywnych klas wyrazów); prawdopodobnie najpierw powstał przysł. **snadьno* / *snadьně*, a wtórnie na jego podstawie przym. **snadьnъ*.

snadź od XIV w. 'widocznie, zapewne, prawdopodobnie', stp. *snadź*, też *snad*, wyjątkowo *sna* 'przypadkiem, może, zapewne', kasz. *snâd* / *snad* 'teraz, zaraz, natychmiast'; por. *snadnie*. Zachsł.: dł. *snaź* 'może, być może; rzekomo, podobno', gł. *snadź* 'może, być może', cz. *snad* (dial. *snad'*) 'może, chyba, zapewne', słc. *snád* 'chyba, może, być może, prawdopodobnie, możliwe'. Skostniała forma mian. l. pj. psł. rzeczownika **snadь* ż, na terenie zachsł. używana w funkcji przysł., wyrazu modalnego; w pierwotnej funkcji rzeczownikowej wyraz zachowany szczątkowo: strus. *snadь* ż 'powierzchnia, górna część', por. też cs.-s. przym. *snadь* 'powierzchowny'. Psł. **snadь* '(upleciona, uprzędziona, utkana) wierzchnia warstwa, powierzchnia czegoś (?)' to prawdopodobnie archaiczny derywat z przyr. *-*dь*, bez motywacji na gruncie słow. (odpowiedni czasownik istnieje w bałt.: łot. *snāt, snāju* 'luźno skręcać, prząść', por. też łot. pochodny rzecz. *snāte, snāne, snāt(e)ne* ż 'lniane przykrycie'), zapewne od pie. pierwiastka *(*s*)*ne*- 'skręcać nici, prząść, tkać'. Znaczenie 'może, chyba, prawdopodobnie, zapewne' rozwinąć się musiało z wcześniejszego 'powierzchowny, powierzchownie'. Wyraz podejrzewany o zapożyczenie z czeskiego, za czym nie przemawia obecność całej rodziny wyrazowej w gwarach polskich (zapożyczona zapewne została stp. forma *snad*, zgodna z cz. *snad*).

snąć od XVIII w. (z przedr. od XV w.) 'tracić życie, ginąć (o rybach)', dial. 'mrzeć'; z przedr. *przysnąć, usnąć* od XV w., *zasnąć* od XV w. Por. cz. *usnout*, r. *usnút'*, ch./s. *ùsnuti* 'usnąć, zasnąć'. Psł. **sъpnǫti* 'zacząć spać, usypiać, zasypiać', czas. inchoat. od psł. **sъpati* 'spać' (zob. *spać*), z przyr. *-*nǫ*-. — Od tego *śnięty* 'nieżywy w wyniku uduszenia (o rybie)'.

snop od XIV w. 'duża wiązka zżętego zboża'; zdr. *snopek*. Ogsł.: cz. *snop*, r. *snop*, scs. *snopъ*. Psł. **snopъ* 'duża wiązka (zwłaszcza zżętego zboża, słomy), snop, pęk, wiązanka', zapewne pokrewne ze stwniem. *snuaba* 'wstążka, tasiemka', łac. *napurae* 'powrósło ze słomy', od pie. **snēp*- / **snōp*- / **snəp*- 'wiązać' (rozszerzenie pie. pierwiastka *(*s*)*nē*- 'skręcać razem'). Pierwotne znaczenie 'to, co jest związane'.

snuć *snuję* 'wyciągać, wysnuwać z czegoś nić, rozwijać z kłębka', 'skręcać nitkę z przędziwa za pomocą wrzeciona lub kołowrotka, prząść', 'tworzyć pajęczynę, oprzęd (o pająkach i larwach niektórych owadów)', daw. od XV w. *snować* 'prząść', dial. *snować* 'nawijać nici osnowy, robić osnowę', kasz. *snovac, snėją* / *snują* / *snovą* 'ts.'; z przedr. *osnuć, wysnuć, zasnuć*; wielokr. *-snuwać*, z przedr. *osnuwać, wysnuwać, zasnuwać*. Ogsł.: cz. *snovat, snovám* 'nawijać nici, robić osnowę', dial. *snovat sa* 'przechadzać się, snuć się', r. *snovát', snuju* 'przygotowywać osnowę do tkania; przewijać potrzebną dla osnowy ilość nici na wielki wał', przen. 'kręcić się, uwijać się', cs. *snuti, snovǫ* / *snujǫ* 'snuć', ch./s. *snòvati, snujēm* 'nawijać przędzę do tkania', przen. 'dawać podstawę do czegoś; kombinować coś, knuć', dial. *snovati se* 'wałęsać się bez zajęcia'. Psł. **snovati*, **snovǫ* 'nawijać nici na specjalne urządzenie, przygotowując osnowę do tkania', najbliższy odpowiednik w germ.: goc. *sniwan* 'pospieszać', dalej prapokrewne z łot. *snaujis* 'pętla', stisl. *snūa* 'wić, zwijać, pleść, zaplatać', gr. *neȳron* 'ścięgno, żyła; sznur skręcony ze ścięgien, cięciwa, struna; nerw', łac. *nervus* 'ścięgno, muskuł', od pie. **snēu̯*- 'kręcić, skręcać (nici)'. Zob. *osnowa*.

sobek od XVI w. 'egoista'. Por. stcz. *sobek* 'sobek, egoista', cz. *sobec* 'ts.', słc. *sebec* 'ts.'. Od cel. *sobie* (< psł. **sobě*) zaimka zwrotnego *się* (zob.), z pierwotnym znaczeniem 'ten, kto sprzyja tylko sobie, myśli tylko o sobie', por. stp. XV w. *sobić* 'brać sobie na własność, przywłaszczać, zagarniać bezprawnie'.

sobota od XV w. Zachsł. i płdsł.: płb. *sübotə*, dł., gł., cz., słc. *sobota*, słwń. *sobóta*, ch./s. daw. i dial. *sobota*, scs. *sobota* (/ *sǫbota*). Nazwa szóstego dnia tygodnia **sobota* zapo-

życzona ze śrłac. *sabbatum* 'sobota'. W części języków słow. występują formy sprowadzające się do prapostaci **sǫbota*: scs. *sǫbota* (/ *sǫbotъ* m), bg. *sъbota*, mac. *sabota*, dial. *sъmbuta*, ch./s. *sùbota* (z cs. zapożyczono r. *subbóta*, ukr., br. *subota*); postać z **-ǫ-* została przejęta ze śrgr. *ta sámbata* mn 'sobota' (może za pośrednictwem gockim). Ostatecznym źródłem tych wyrazów jest hebr. *šabbāth* 'dzień wolny od pracy'. — Od tego *sobótki* 'zwyczaje i obrzędy ludowe w noc letniego przesilenia'.

soból od XV w. 'zwierzę Martes zibellina'. Prawdopodobnie zapożyczenie ze strus. (od XI w.) *sobolь* 'skórka sobola; soból' (dziś r. *sóbol'*, ukr. *sóbol'*, br. *sóbal'* 'soból'), skąd (bezpośrednio lub pośrednio) wyraz przejęty także do innych języków słow. (por. cz. *sobol*, słc. *soboľ*, gł. *soboł*, słwń. *sobolj* 'ts.'), a za przypuszczalnym pośrednictwem zachsł. również do śrłac. *sabellum* / *sabellinus* 'ts.' (stąd wł. *zibellino*, franc. *zibelline* 'ts.'), śrwniem. (od XI w.) *zobel* 'soból, skórka sobola, futro sobole' (dziś niem. *Zobel* 'soból', szwedz. *sobel* 'ts.'). Pochodzenie wyrazu strus. niejasne.

socha od XIV w. 'dawne drewniane narzędzie do orania', stp. 'gałąź rozwidlona, słup drewniany rozwidlony, rosochaty; słup wyobrażający bóstwo pogańskie, posąg takiego bóstwa', 'miara powierzchni pola, tyle ile przez jeden dzień można zaorać jedną sochą', dial. np. 'rozwidlony słup żurawia studziennego', 'słup w konstrukcji budynku; podpora dachu w stodole', 'umocowanie kalenicy ze zbitych na krzyż drążków'. Ogsł.: cz. *socha* 'posąg, statua, rzeźba', arch. 'socha', r. *sochá* 'socha', ch./s. *sóha* 'drzewo rosochate; wieszak'. Psł. **socha* 'rozwidlone drzewo, rozwidlona gałąź' (wtórnie 'narzędzie do orki', 'rozwidlony słup' w związku z różnymi zastosowaniami rozwidlonego drzewa, rozwidlonej gałęzi), łączone z lit. *šakà* 'gałąź, odgałęzienie', goc. *hōha* 'pług', stind. *śákhā* 'gałąź', sprowadzanymi do pie. **kak^(h)ā* 'gałąź (z rozwidleniem)', co niepewne z przyczyn fonetycznych (dyskusyjne istnienie pie. aspirowanego **k^h* i jego rozwój w psł. **ch*), może raczej z pie. **kāk-sā* od pie. **kāk-* 'gałąź' (zob. *sęk*), z przyr. **-sā* (jak np. psł. **strěcha*, zob. *strzecha*). Zob. *rosocha*.

soczewica od XV w. 'roślina uprawna Ervum lens i jej jadalne nasiona', stp. *soczewica* / *szoczewica* / *szoczowica* 'soczewica jadalna', w XVI w. *szoczewica*, dial. *soczowica* / *szecowica* 'ts.'. Por. stcz. *sočevicě* / *sočovicě*, cz. *čočovice*, dial. *šešovica* / *šošovica* / *čečovica* / *čačovica*, strus. *sočevica*, r. *čečevíca*, dial. *sočevíca* 'ts.'. Płnsł. **sočevica* 'soczewica i jej nasiona', od psł. zbior. **sočivo* 'ts.' (por. np. ch./s. *sȍčivo* 'ts.'), zapewne od psł. **sočiti* 'gotować' (pierwotnie chyba 'namaczać, zmiękczać', od pie. **sue̯k^u̯-* 'być mokrym, wilgotnym, cieknącym', zob. *sok*), co do znaczenia por. *warzywo* od *warzyć* 'gotować' (zob.). — Od tego *soczewka*, nazwa ze względu na kształt przypominający ziarno soczewicy (por. np. *sȍčīvo* 'soczewica' i 'soczewka').

sok od XV w. 'płyn otrzymywany z roślin'; zdr. *soczek*. Ogsł.: cz. *sok*, r. *sok*, scs. *sokъ*. Psł. **sokъ* 'sok roślinny', pokrewne z lit. *sãkas* 'kropla, kawałek smoły', *sakaĩ* mn 'smoła', łot. *sakas*, *saki* 'ts.', gr. *hopós* 'sok roślinny, sok drzewa figowego', alb. *gjak* 'krew', toch. A *saku-*, B *sakwe* 'ropa' (por. także z lit. *svekas*, łot. *svaka*, *svęki* 'smoła'), z pie. **s(u̯)ok^u̯o-* 'sok roślinny, drzewny', co od pie. **sue̯k^u̯-* przypuszczalnie 'być mokrym, wilgotnym, cieknącym'.

sokół od XV w. 'ptak Falco peregrinus', stp. XIII w. w specjalnym znaczeniu 'powinność łowiecka związana z utrzymywaniem sokołów myśliwskich, z pilnowaniem gniazd sokolich'. Ogsł.: cz. *sokol*, r. *sókol*, bg. *sokol*. Psł. **sokolъ* 'ptak drapieżny Falco', niepewnego pochodzenia. Ponieważ od zamierzchłych czasów sokoły były wykorzystywane w polowaniach, jest możliwe, że psł. **sokolъ* to derywat od psł. **sočiti* 'ścigać, tropić', pie. **sek^u̯-* 'tropić, śledzić; spostrzegać, zauważać, patrzeć' (zob. *osaczyć*), z przyr. **-olъ*. Pierwotne zatem 'ten, który ściga (i chwyta) zdobycz'.

solić od XV w.; z przedr. *dosolić*, *nasolić*, *osolić*, *posolić*, *przesolić*, *zasolić*. Ogsł.: cz. *solit*, r. *solíť*, scs. *soliti*. Psł. **soliti* 'posypywać, przyprawiać, nasycać solą, czynić słonym', czas. odrzecz. od psł. **solь* (zob. *sól*). — Od tego *solanka*, *solnica* → *solniczka*.

sołtys 'osoba kierująca pracą wiejskich władz samorządowych najniższego szczebla', daw. od XIV w. *sołtys* / *sołtes* / *szałtys* / *szołtys(z)* 'pierwotnie dziedziczny właściciel majątku otrzymywanego od pana feudalnego w zamian za lokację wsi na prawie niemieckim, przewodniczący wiejskiej ławy sądowej i zarządzający wsią z ramienia pana', później, po XVI w. 'czasowy zwierzchnik administracji wiejskiej, mianowany przez pana wsi', dial. *sołtys* / *sałtys* / *szåłtys*, kasz. *šåłtis* / *šåłtës* 'sołtys'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schultheiʒe* 'ten, kto nakazywał, wyznaczał powinności lub świadczenia, sołtys' (dziś niem. *Schultheiß* 'sołtys'), złożenia z pierwszym członem śrwniem. *schult* / *schulde* 'powinność, obowiązek', niem. *Schuld* 'dług', człon drugi od śrwniem. *heiʒen* 'nakazywać, polecać'. Do polskiego wyraz dotarł zapewne w XIII w. wraz z kolonizacją niemiecką. Postać *sołtys* ma *s-* w rezultacie mazurzenia, z wcześniejszego *szołtys*. — Od uciętej podstawy *sołt-*: *sołecki* < **sołet-ski*, *sołectwo* < **sołetstwo*.

sopel od XV w. (stp. też *sopl*) 'wydłużony, zwisający stożek zamarzniętej cieczy skapującej skądś lub powstały z minerału rozpuszczonego w skapującej wodzie', dial. 'stożek zamarzniętej wody u strzechy' (w gwarach też *sumpel* / *supel* / *såpel* / *cåpel*). Ogsł.: cz. dial. *sopel* 'smark z nosa', słc. *sopel* 'smark; smarkacz', pot. 'wyrostek nad dziobem indyka', br. dial. *sopel'*, *-plja* 'smark z nosa; naciek lodowy', ch./s. dial. *sopalj* 'wyrostek nad dziobem indyka'; por. też r., ukr., br. *soplja*, mn *sopli* 'smarki', ch./s. daw. i dial. *sopol(j)* 'śluz z nosa; nos indyka', bg. *sopol* (dial. *sopol*) 'smark'. Psł. **sopъlь* (/ **sopolь*) m 'śluz z nosa, smark', rzecz. odczas. z przyr. **-ъlь* (/ **-ъlь*) od psł. **sopti* 'głośno oddychać, ciężko dyszeć, sapać' (np. słwń. *sópsti*, *sópem* 'głośno oddychać; parskać, sapać', ukr. *sopty* 'sapać'), pokrewnego p. *sapać* (zob.).

sosna od XIII w. 'drzewo Pinus silvestris', stp. od XV w. i dziś dial. też *sośnia* 'ts.'; zdr. *sosenka* (stp. XV w. *sosnka* i *sosienka*, dial. *sosienka*). Ogsł.: cz. *sosna*, r. *sosná*, w płdsł. zachowane szczątkowo, np. śrbg. XIV w. *sosna*, mac. nazwa miejscowa *Sosna*, słwń. *sosna* / *sósen* m 'sosna'. Psł. **sosna* 'drzewo sosna, Pinus silvestris', przypuszczalnie urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego pie. przym. **kasno-* 'szary', od którego także stpr. *sasins* 'zając' (por. p. *szarak* 'ts.'), stwniem. *hasan* 'szary', łac. *cānus* 'siwy, biały', osk. *casnar* 'starzec'. W takim razie drzewo zostało nazwane od barwy kory. — Od tego *sosnowy*.

sowa od XV w. 'ptak Strix', 'gatunek grzyba'; zdr. *sówka*. Ogsł.: cz. *sova*, r. *sová*, ch./s. *sȍva* / *sóva*. Psł. **sova* 'ptak Strix', od pie. pierwiastka dźwkn. **kĕu̯-* / **kău̯-* (/ **kēu̯-* / **kāu̯-*) 'wyć, ryczeć, krzyczeć' (por. np. gł. *sutać* 'krzyczeć jak puszczyk', lit. *šaũkti* 'krzyczeć' oraz ang. *howl* 'wyć', *owl* 'sowa', stind. *káuti* 'krzyczy, wrzeszczy', *koká* 'sowa', orm. *sag* [< **kau̯ā*] 'gęś'; zob. też *kawka*). Wyraz słow. kontynuuje zatem prapostać **kau̯ā*, ptak został nazwany od charakterystycznego głosu. — Od tego *sowi*; w nawiązaniu do apatycznego zachowania sów w dzień (ptaków aktywnych w nocy) *sowieć* 'stawać się osowiałym, smutnym', *osowieć* od XVII w., *osowiały* od XVI w. 'apatyczny, nieruchliwy, nieswój'.

sowity od XV w. 'obfity, suty, bogaty', stp. 'podwójny', 'szeroki, fałdzisty'. Od *suwać* (zob.), oparty na dawnym temacie czasu teraźn. *sow-* (psł. 1. osoba czasu teraźn. **sovǫ*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'posunięty, szeroki, rozłożysty'.

sójka od XV w. 'ptak Garrulus glandarius'. Ogsł.: cz. *sojka*, r. *sójka*, ch./s. *sȏjka*, daw. i dial. *šȍjka*. Psł. **sojьka* 'ptak sójka, Garrulus glandarius', pierwotne zdrobnienie od psł. **soja* 'sójka', którego kontynuant istniał w p. XVI–XVIII w.: *soja* 'sójka', por. też w tym samym znaczeniu np. cz. dial. *soja*, stcz. *soje*, r. przest. *sója*, słwń. *šója*. Psł. **soja* 'sójka' to prawdopodobnie rzecz. odczas. od psł. **sьjati* 'świecić jasno, lśnić, błyszczeć, jaśnieć, promienieć' (por. p. dial. *siać*, *sieje* 'świecić', zwykle w połączeniu *woda się sieje* 'świeci, błyszczy się, lśni', kasz. *sëjac*, *sëje* / *sëjå* 'pałać, buchać ciepłem'), pokrewnego np. z goc. *skeinan* 'świecić, lśnić', gr. *skía* 'cień', stind. *chāyā́* 'blask; cień', należącego do pie. pierwiastka **skāi-* / **skəi-* / **ski-* 'migotać, mienić się; od-

blask, cień'. Ptak został zapewne nazwany od charakterystycznego lśniącego, kolorowego upierzenia.

sól ż od XV w. Ogsł.: cz. *sůl*, r. *sol'*, scs. *solь*. Psł. **solь* ż 'sól', odpowiada mającym to samo znaczenie łot. *sāls*, łac. *sāl*, gr. *háls*. Pie. **sal-* 'sól', rzecz. atematyczny, w słow. przyporządkowany do tematów na *-ĭ-*. Por. *słodki*, *słony*. — Od tego *solny*. Zob. *słony*, *solić*.

spać *śpię* od XIV w.; z przedr. *odespać*, *przespać*, *wyspać się*, *zaspać*; wielokr. *sypiać*, z przedr. *usypiać*, *wysypiać się*, *zasypiać*. Ogsł.: cz. *spát*, r. *spat'*, cs. *sъpati*, *sъpljǫ*. Psł. **sъpati*, **sъpǫ* 'spać', pokrewne ze stang. *swefan* 'spać', łac. *sōpiō*, *sōpīre* 'uśpić', stind. *svápiti* 'śpi', het. *suppariia-* 'spać' (o dalszych nawiązaniach ie. zob. *sen*), wszystkie od pie. **suep-* / **sup-* 'spać'. — Od tego *śpioch* (zdr. *śpioszek*, mn *śpioszki*), *śpiączka* (od imiesłowu *śpiący*); od czas. przedrostkowego (daw. *ospać się* 'wyspać się dobrze') uprzymiotnikowiony imiesłów *ospały* od XVI w. 'skłonny do zbyt długiego spania, leniwy, niedbały', daw. 'który śpi' (por. cz. *ospalý* 'ospały, senny, śpiący; senny, usypiający; leniwy, powolny'). Zob. *snąć*, *uśpić*.

spadek od XV w. 'mienie przypadające komuś prawem dziedziczenia po zmarłym'. Od *spaść* w znaczeniu 'dostać się komuś', 'dostać się komuś w drodze spadku, przejść na czyjąś własność po zmarłym' (zob. *paść* I), z przyr. *-(e)k*. — Złożenie *spadkobierca* 'sukcesor' → *spadkobierczyni*.

spadź ż od XIX w. 'słodka ciecz występująca na liściach i gałązkach niektórych drzew'. Zapewne zapożyczenie z ukr. reg. *spad'* ż 'ts.', co od ukr. *spásty* 'spaść, upaść', *spadáty* 'spadać, opadać' (p. *spaść*, *spadać*, zob. *paść* I). Pierwotne znaczenie 'to, co spadło (jako słodka rosa)', co do znaczenia por. np. niem. *Honigtau* 'spadź' (dosłownie 'miodowa rosa'). — Od tego *spadziowy*.

spawać od XIX w. 'łączyć przedmioty przez stopienie ich w miejscu zetknięcia się lub za pomocą specjalnego stopionego spoiwa'; z przedr. *przyspawać*, *zaspawać*, *zespawać*. Czas. wielokr. od *spoić* (zob.), co do budowy por. *napawać*. — Od tego *spaw*, *spawacz*, *spawalny*, *spawalnia*, *spawalniczy*, *spawarka*.

spierać się od XVI w. 'sprzeczać się', dial. 'kłócić się (niezbyt ostro)', 'opierać się', 'wspierać się'. Czas. wielokr. od przedrostkowego *zeprzeć* się, por. daw. *przeć*, *przę* 'zaprzeczać, twierdzić, że coś jest nieprawdą, odrzucać, negować', z psł. **perti*, **pьrǫ* 'wywierać nacisk, cisnąć, gnieść, uciskać, ściskać; działać, postępować wbrew czemuś, komuś, sprzeciwiać się' (zob. *przeć* I).

spiż m 'stop miedzi, cyny i cynku', stp. XV w. *spiża* (czy *śpiża*) 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *spîse* 'spiż' (por. niem. *Glockenspeise* 'spiż dzwonowy').

spiżarnia od XV w. (daw. też *szpiżarnia* / *śpiżarnia*) 'pomieszczenie domowe, w którym się przechowuje produkty spożywcze', dial. także 'skrzynia na ziarno lub makę'; zdr. *spiżarka*. Por. cz. *spižírna* / *špižírna* 'spiżarnia'. Od stp. (od XV w.) *spiża* (czy *śpiża*) 'pokarm, prowiant' (por. stcz. *špížě* 'prowiant, żywność', cz. *špíž(e)* / *špíž(e)* daw. 'ts.', dziś 'spiżarnia'), zapożyczonego ze śrwniem. *spîse* 'jadło, pożywienie, wikt, prowiant; gospodarstwo domowe' (dziś niem. *Speise* 'pożywienie, jadło, jedzenie; potrawa, danie'), co ze śrłac. *spesa* < *spensa* < łac. *expēnsa (pecunia)* 'wydatek, koszt' (od łac. *expendere* 'wypłacić, zapłacić, wydać').

spłacheć od XV w. 'część jakiegoś obszaru, jakiejś płaszczyzny, powierzchni, kawał, płat, szmat', stp. 'niewielki kawałek roli, pola', też *płacheć* 'spłacheć'; zdr. *płachetek*. Pp. **plachъtь* 'kawał czegoś płaskiego, jakiejś płaszczyzny', od psł. **placha* 'coś płaskiego a szerokiego' (por. r. *plácha* 'łupana kłoda, łupany kloc', daw. 'pomost, szafot', ukr. *plácha* 'kłoda, pień, kloc; wielki, płaski kawał czegoś', dial. 'kawałek zoranego pola; przełupane polano; płachta, niewód bez matni', cs. *placha* 'polano'), z przyr. **-ъtь* (por. np. *połeć*). Podstawowy rzecz. **placha* w związku etymologicznym z psł. **plocha* 'płaszczyzna', **plaskъ* / **ploskъ* 'płaski' (zob. *płaski*).

spocząć *spocznę* 'usiąść, położyć się, zwykle dla odpoczynku, nabrania sił', 'zostać gdzieś położonym, umieszczonym, wspartym na czymś, znaleźć się gdzieś', stp. XV w. *spoczynąć* 'oddać ducha, umrzeć'; wielokr. *spoczywać*, z przedr. *s-* (zob. *z*)

od psł. **po-čiti* (zob. *pokój* I). — Od tego *spoczynek* 'odpoczynek, wytchnienie', 'sen'. Zob. *odpoczynek*.

spoglądać od XVIII w. 'kierować, zwracać wzrok, oczy; rzucać okiem, patrzeć', '(o oczach, wzroku) zatrzymywać się na kimś, na czymś, kierować się na kogoś, na coś'. Z przedr. *s-* (zob. *z*) od daw. *poglądać* (stp. *poględać*) od XV w. 'patrzeć', XVI w. *poglądać* / *poględać* 'postrzegać wzrokiem, oglądać, spoglądać, przyglądać się, patrzeć', 'myśleć o kimś, o czymś, zastanawiać się, rozpatrywać', co od psł. **ględati* 'patrzeć, wpatrywać się; doglądać, opiekować się' (zob. *oglądać*).

spoić *spoję* od XV w. 'złączyć ściśle różne przedmioty lub ich elementy, skleić, zlutować, zespawać', stp. też 'zjednoczyć, zespolić'; wielokr. *spajać*. Por. stdł. *spójiś* 'złączyć, połączyć', słc. *spojiť* 'połączyć, złączyć; zjednoczyć', ukr. *spojity* 'złączyć, zespolić', ch./s. *spòjiti* 'ts.; zespawać, zlutować', cs. *sъpojiti* 'złączyć'. Z przedr. **sъ-* od **pojiti* 'powodować, że coś mocno przywiera, przylega, że coś czegoś ściśle dotyka' > 'łączyć, zespalać', będącego czas. kauzat. od **piti* 'mocno przywierać, przylegać, ściśle czegoś dotykać' (zob. *pić* II). — Od tego *spoina*, *spoiwo*, *spoisty*, *spojówka*, *spójnia*, *spójny*. Zob. *spawać*.

spojrzeć *spojrzę*, stp. od XV w. *spoźrzeć* 'skierować, zwrócić wzrok, oczy; rzucić okiem, popatrzeć', '(o oczach, wzroku) zatrzymać się na kimś, na czymś, skierować się na kogoś, na coś', 'ująć, potraktować coś w pewien sposób, rozpatrzyć, rozważyć z jakiegoś punktu widzenia'; wielokr. *spozierać*. Psł. **po-zьrěti* 'spojrzeć, popatrzeć' (stp. od XV w. *pojźrzeć* / *poźrzeć* / *poźreć* 'spojrzeć, zobaczyć', w XVI w. najczęściej *poźrzeć* i *pojźrzeć*, rzadziej *pojrzeć*, rzadko *pojzreć*, wyjątkowo *poździrzeć*, *poźreć*, *pozdreć* 'popatrzeć, spojrzeć, zerknąć', 'skupić uwagę na kimś, na czymś, zainteresować się; zastanowić się, przemyśleć', por. np. strus. *pozьrěti* 'popatrzeć', ukr. *pozríty* 'ts.', scs. *pozьrěti* 'spojrzeć, skierować wzrok', słwń. *pozréti* 'popatrzeć'), z przedr. **po-* od psł. **zьrěti*, **zьrǫ* 'patrzeć' (por. kasz. *zdřec*, *zdři* 'patrzeć', cz. *zřít*, *zřím* 'patrzeć, spoglądać; widzieć', r. *zreť*, *zrju* 'widzieć; spoglądać', ukr. *zríty*, *zrju* 'patrzeć; widzieć', scs. *zьrěti*, *zьrjǫ* 'ts.'). Podstawowy czas. **zьrěti* pokrewny np. z lit. *žeréti* 'świecić się, błyszczeć', stwniem. *grāo*, niem. *grau* 'szary', stirl. *grían* 'słońce', od pie. **ĝʰer(ə)-* 'świecić się, błyszczeć' (zob. *zorza*). — Od tego *spojrzenie*. Zob. *wzrok*.

spokój od 1500 r. 'brak niepokoju; cisza, brak wstrząsów, hałasów', stp. 'brak trosk, kłopotów'. Por. gł. *spokoj* 'uspokojenie; pocieszenie, pociecha', ukr. *spókij* 'spokój'. Związane z *pokój*, psł. **pokojь* (zob. *pokój* I), z przedr. *s-* (zob. *z*). — Od tego *spokojny*; *uspokoić* (stp. 'obdarzyć pokojem, zapewnić pokój'; por. daw. *spokoić* 'uspokajać'), *uspokoić się*, *zaspokoić*.

społeczny od XVI w. 'wykonywany, realizowany przez ogół, zbiorowy, ogólny', daw. 'ogólny, wspólny'. Por. cz. *společný* 'wspólny', słc. *spoločný* 'wspólny, kolektywny'. Od *spółka*, daw. *spółek* (zob. *spółka*). — Od tego *społecznik*, *społeczność*, *społeczeństwo*, *uspołecznić*.

społem od XV w. 'razem z innymi, wspólnie'. Por. stcz. *spolem* 'razem', ukr. przest. *spólom* 'razem', słwń. dial. *spolom* 'ogólnie', ch. dial. kajk. *spôlum* 'całkiem, do końca'. Z wyrażenia przyimkowego **sъ polъmь* 'z (razem z) połową' (przyim. **sъ*, zob. *z* i narz. psł. **polъ* 'pół, połowa', zob. *pół*). Zob. *spółka*, *pospołu*.

spory od XVII w. 'niezbyt mały, dość duży', przest. 'szybki, prędki, chętny; wydajny, dzielny', dial. też 'wystarczający na długo; syty, pożywny'; por. stp. XV w. *sporość* 'powiększenie (co do ilości, wielkości), uczynienie liczniejszym, silniejszym, przyrost', *sporzyć się* 'powiększać się'. Ogsł.: cz. *sporý* 'zdolny do dużego wysiłku; obfity, duży', książk. 'słaby, marny; nieliczny', dial. 'obfity, wydajny; pożywny, syty; silny, mocny; oszczędny', r. *spóryj* 'sprawny', dial. 'wydajny; pożywny', słwń. *spòr* 'wydajny, obfity; syty, pożywny'. Psł. **sporъ* 'wydajny, korzystny; obfity', pokrewne z łac. *-sper* w *pro-sper* 'szczęśliwy, pomyślny', stind. *sphirá-* 'obfity, bogaty', stnord. *sparr* 'oszczędny, uważny' i dalej z psł. **spěti* 'udawać się'; rozwijać się, podążać; śpieszyć się'

(zob. *śpieszyć*), od pie. **spe-* 'udawać się, dobrze rosnąć', z przyr. **-ro-* (por. *mądry*). — Od tego *przysporzyć* od XV w. 'powiększyć ilościowo, pomnożyć', daw. bez przedr. *sporzyć* 'zdarzyć, błogosławić (o Bogu), przysparzać', *sporzyć się* 'mnożyć się'.

sposobić od XV w. przest. 'urządzać, przygotowywać; uczyć, kształcić, przysposabiać do czegoś', stp. 'przygotowywać', 'przywłaszczyć sobie', daw. też 'adoptować', 'zaopatrywać', dial. *sposobić* 'przygotowywać'; z przedr. *przysposobić, usposobić, usposobienie* 'temperament, natura' (stp. XV w. 'działanie', 'zdolność', 'przyrzeczenie'). Od słow. **posobiti* 'czynić coś, urządzać według siebie, na swoją miarę, dla swoich potrzeb', por. cz. *působit* 'sprawiać, powodować; oddziaływać, wpływać, wywierać wpływ, skutkować; działać, pracować', r. *posobit'* 'pomóc, dopomóc', czas. od wyrażenia przyimkowego **po sobě* 'według siebie' (zob. *po* i *się*). Zob. *sposób*.

sposób od XV w. 'określona metoda, forma wykonania, ujęcia czegoś, maniera, styl; środek, możliwość', stp. *sposob* i *sposoba* 'kształt, figura', kasz. *sposób* też 'wróżba, zapowiedź, szczególnie pomyślna; posag; okazja, sposobność', w funkcji przysł. 'wiele'. Płnsł.: cz. *způsob* 'sposób, metoda; sposób postępowania, zwyczaj, obyczaj, maniery; postać, kształt', słc. *spôsob* 'sposób, styl; maniery', r. *spósob* 'sposób, środek, metoda', ukr. *spósib, -sobu* 'ts.'. Słow. **sъposobъ* 'uczynienie, urządzenie, przygotowanie czegoś według siebie, na swoją miarę, według swoich potrzeb', rzecz. odczas. od przedrostkowego **sъ-posobiti* 'uczynić coś, urządzić według siebie, na swoją miarę, dla swoich potrzeb' (zob. *sposobić*). — Od tego *sposobny* 'odpowiedni, stosowny', dial. 'właściwy', 'zdolny (o człowieku, który wszystko potrafi sam zrobić)', kasz. *sposobni* 'piękny, ładny, śliczny' → *sposobność*.

spód *spodu* 'dolna część, dno, dolna strona', *na spodzie, pod spodem*, stp. XV w. *we spod* 'pod spodem, na dół, niżej'. Por. gł. *spód* 'spód', r. *ispód* 'spód; lewa strona (tkaniny)', dial. 'dół', ukr. *spid, spódu* 'spód, dolna część; dno; głębina; lewa strona (tkaniny)'. Słow. **jьzpodъ* 'spód, dół', urzeczownikowiony złożony przyim. **jьz podъ* (psł. **jьz* 'z', zob. *z*, i **podъ* 'pod', zob. *pod*), z którego p. przyim. *spod(e)*. — Od tego *spodek*; *spodni* → *spodnie, spódnica*.

spółdzielnia od XX w. 'zrzeszenie osób mające na celu prowadzenie przedsiębiorstwa handlowego, produkcyjnego, zakładu usługowego', 'lokal użytkowy, sklep będący własnością zrzeszenia spółdzielczego'. Kalka wcześniej używanego internacjonalizmu *kooperatywa* 'ts.' (ostateczną podstawą było łac. *co-operari* 'współpracować'), oparta na przest. *spółdziałać*, wypartym przez *współdziałać* (złożenie *spół*, zob. *wespół*, i *działać*, zob.), z przyr. *-nia*, tworzącym nazwy miejsca. Od tej samej podstawy *spółdzielca* 'członek spółdzielni' → *spółdzielczy*.

spółka od XVIII w. (daw. też *współka*), przest. 'wspólne działanie, wspólnota interesów, zamierzeń', *do spółki*, przest. *na spółkę* 'wspólnie, razem, łącznie z kimś', dial. też 'zboże mieszane (np. żyto z pszenicą)', *spółki* mn 'wspólne pastwiska, łąki, lasy itp.'; daw. od XVI w. *społek* 'towarzystwo, społeczność, wspólnota'. Por. gł. *społk* 'związek, sojusz, sprzymierzenie; wspólność, wspólnota; korporacja', cz. *spolek* 'stowarzyszenie, towarzystwo, związek, liga; sojusz, przymierze', przest. 'kontakty, związki', słc. *spolok* 'kółko, stowarzyszenie, zrzeszenie; sojusz, przymierze'. Od daw. (od XIV w.) przysł. *społu* 'razem z innymi, wspólnie' (zob. też *pospołu* 'wspólnie, razem'), gł. *społu* 'na pół; razem, wspólnie', cz. *spolu* 'wspólnie, razem; ze sobą, wzajemnie', od wyrażenia przyimkowego **sъ polu* 'z (razem z) połową' (przyim. **sъ*, zob. *z*, i dop. psł. **polъ* 'pół, połowa', zob. *pół*); por. daw. *spolić* 'łączyć, zespalać', dial. *spólić* 'zespolić', *spólny* 'wspólny'. — Od tego *spółkować* 'mieć stosunek płciowy', daw. i dial. 'współdziałać, łączyć się z kimś'.

spór *sporu* od XV w. 'sprzeczka, konflikt', w stp. też *spora* 'ts.'. Ogsł.: cz. *spor* 'spór, sprzeczka; rozprawa sądowa, proces; sprzeczność', słc. *spor* 'spór, sprzeczka, zatarg', r. *spor* 'spór, kłótnia, sprzeczka, polemika, dyskusja, dysputa', ch./s. *spȍr* 'spór, zatarg; proces sądowy'. Psł. **sъporъ* 'starcie, sprzeczka, zatarg', rzecz. odczas. od psł. przedrost-

kowego *sъ-perti sę* 'wejść w spór' (co od psł. *perti, *pьrǫ* 'wywierać nacisk, cisnąć, gnieść, uciskać, ściskać; działać, postępować wbrew czemuś, komuś, sprzeciwiać się', zob. *przeć* I), z wymianą rdzennego *e ⇒ *o. — Od tego *sporny*. Zob. *spierać się*.

sprawiedliwy 'postępujący zgodnie z nakazami etycznymi; uzasadniony, słuszny', stp. od XV w. 'uczciwy, prawy', 'zgodny z przepisami prawnymi', 'bezstronny', 'oczyszczony z zarzutów, usprawiedliwiony, niewinny', 'należyty, właściwy, rzetelny, nieoszukany' (z polskiego we wschsł., np. r. *spravedlívyj* 'sprawiedliwy, prawy, słuszny', stąd z kolei w płdsł.). Zapożyczenie ze stcz. *spravedlivý* 'sprawiedliwy; prawidłowy, właściwy, stosowny; prawdomówny, prawdziwy; porządny, rzetelny, sumienny; bogobojny' (dziś cz. *spravedlivý* 'sprawiedliwy'); w stcz. prawdopodobnie przekształcenie wcześniejszej postaci *spravedlný* 'ts.' pod wpływem przym. z zakończeniem *-dl-ivý* typu *bedlivý* 'baczny, uważny, troskliwy', *mlčědlivý* 'milczący, cichy', ostatecznie od stcz. *sprava*, tożsamego z p. *sprawa* (zob. *prawić*). — Od tego *sprawiedliwość*; *usprawiedliwić* (stp. od XV w. 'oczyścić z winy, grzechu'), *usprawiedliwić się* 'wytłumaczyć się, uzasadnić swoje postępowanie'.

sprężyna od XVII w. (w XVI w. u Mączyńskiego *sprzężyna*) 'przedmiot z materiału sprężystego, mający tendencję do rozprężania się', przen. 'czynnik sprawczy, bodziec', daw. 'pułapka, sidła zamykające się automatycznie', daw. od XVI w. też *prężyna* 'sprężyna; rodzaj sideł', dial. 'belka ukośna w żurawiu studziennym; żuraw studzienny', kasz. *prąžëna* 'sprężyna'. Ogsł. postać bez *s-*: cz. *pružina* 'sprężyna', dial. 'sprężysty pręt, giętka gałązka; pręga, smuga', r. *pružína* 'sprężyna', słwń. *prožína* 'ts.'. Psł. **prǫžina* 'sprężysty, elastyczny przedmiot', od psł. **prǫžiti* (zob. *prężyć*), z przyr. **-ina*. Polskie *sprężyna* w nawiązaniu do przedrostkowego czas. *sprężyć* 'napiąć, naprężyć'.

sprośny 'bezwstydny, nieprzyzwoity, rozpustny', stp. od XV w. *sprosny* / *sprostny* 'tani, bez wartości albo małej wartości, lichy, marny; niecny, niegodziwy, nikczemny', 'niemoralny, nieprzyzwoity; obraźliwy', 'wzbudzający wstręt, odrazę, wzgardę', 'skromny, niewyszukany; prosty, ubogi', 'surowy, gruby (o płótnie)', dial. *sprośny* 'prosty, nieuczony', kasz. *sprosni* / *sprostni* 'nieumiejętny, niezaradny, niezręczny, nieudolny, niezdarny; zwykły, prosty, niewyszukany', 'nieprzyzwoity'. Por. stcz. *sprostý* i *sprostný* / *sprostní* 'prosty, niewykształcony; głupi, niedorzeczny; niezłożony; prymitywny, nikczemny; lichy', cz. *sprostý* 'ordynarny, grubiański, wulgarny; brutalny', pot. 'prosty, zwyczajny', słc. *sprostý* 'głupi'. Przym. od wyrażenia przyimkowego *z prosta*, w prosty sposób' (zob. *prosty*).

spryt od XVIII w. 'zdolność szybkiego, praktycznego radzenia sobie, umiejętność postępowania tak, by uzyskać korzyść'. Zapożyczenie z franc. *esprit* 'duch, dusza; umysł, rozum; zmysł, zdolność, talent; dowcip, spryt; intencja, poczucie; myśl, sens'. — Od tego *sprytny, spryciarz*.

sprząc *sprzęgnę* i *sprzęgnąć* 'złączyć coś z czymś w pewną całość, zespolić', 'złączyć w jednym zaprzęgu parę, czwórkę lub więcej koni, wołów', stp. XV w. *sprząc się* 'połączyć w jednym zaprzęgu parę koni lub wołów należących do dwu różnych właścicieli'; też z innymi przedr.: *rozprząc* i *rozprzęgnąć* 'odłączyć od zaprzęgu; wprowadzić zamieszanie, bezład, zdezorganizować', *rozprząc się* i *rozprzęgnąć się* 'ulec dezorganizacji, rozluźnić się, rozstroić się', *wyprząc* i *wyprzęgnąć* 'odłączyć od zaprzęgu', *zaprząc* i *zaprzęgnąć* 'dołączyć do zaprzęgu'; wielokr. *rozprzęgać, sprzęgać, wyprzęgać, zaprzęgać*. Ogsł., z różnymi przedrostkami, np. cz. *spřáhnout* 'sprzęgnąć', r. *sprjáčʹ, sprjagú* 'sprzęgnąć', scs. *pripręšti, pripręgǫ* 'przyłączyć, złączyć', *sъpręgnǫti sę* 'ożenić się', ch./s. *spréći* / *sprégnuti, sprēgnēm* 'sprzęgnąć; zaprzęgnąć'. Psł. **pręgti, *pręgǫ* (wtórny bezokol. **pręgnǫti*) 'łączyć coś z czymś w pewną całość, zespalać, związywać', pokrewne z lit. *sprengti, sprengù* 'naciągnąć, zaciągnąć, ucisnąć', łot. *sprengt, sprenžu* 'zaciągnąć, zawiązać', *spraņgât* 'zawiązać', stwniem. *springa* 'potrzask, pułapka', gr. *spargáō* 'jestem pełny, nabrzmiały', od pie. **(s)prengʰ-*, które od pie. **(s)per-gʰ-* 'ciągnąć, wlec, szar-

pać' (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **sper-* 'kręcić, zwijać'). — Od tego *sprzężony, sprzężenie, sprzęgło; zaprzęg*. Zob. *sprzączka*.

sprzączka od XVIII w. 'rodzaj zapięcia', dial. *sprządzka* / *sprzędzka*; daw. od 1500 r. *prząckal przęcka* 'sprzączka, klamerka', u Lindego *przączka / przęczka / przęcka*. Por. cz. *přezka* 'ts.', r. *prjážka* 'ts.'. Od *sprząc, sprzęgnę* 'złączyć coś z czymś w pewną całość, zespolić', psł. **pręgti* (zob. *sprząc*). Pierwotna polska postać **prząžka* (czy **przężka*), widocznie z przekształceniami grupy spółgłoskowej **żk* > **szk* > *czk* / *ck*.

sprzątać od XVII w. 'doprowadzać coś do porządku, robić porządki', 'zbierać z pola (zboże, siano)', pot. 'zabierać, porywać; zjadać z wielkim apetytem, pałaszować'; z przedr. *posprzątać, wysprzątać*; z innymi przedr. *uprzątać, wyprzątać, zaprzątać* 'pochłaniać czyjąś uwagę, być przedmiotem zainteresowania; zajmować kogoś czymś'; jednokr. *sprzątnąć* (też 'zabić, uśmiercić, zgładzić'), stp. XV w. 'zebrać z pola', *uprzątnąć, wyprzątnąć, zaprzątnąć*. Por. słc. *spratať* 'sprzątnąć, posprzątać; wepchnąć, wcisnąć', br. dial. *sprátac'* 'sprzątnąć, posprzątać; ułożyć; ubrać; stracić, utracić', scs. *sъprętati* 'stłumić coś, powstrzymać; tłumić, powstrzymywać', 'owinąć zwłoki (przygotowując do pogrzebu)', ch./s. dial. *sprètati* 'wystrzelić'. Czas. z przedr. *s-* < **sъ-* od psł. **prętati* 'wsuwać, wkładać coś do czegoś, uprzątać' (por. r. *prjátať, prjáču* 'chować, ukrywać', br. dial. *prátac'* 'sprzątać; porządkować; czyścić; doglądać; chować' *prjátac'* 'wsuwać; nakładać, wdziewać', scs. *prętati* 'tłumić coś, przeszkadzać w czymś', ch./s. *prètati* 'posypywać popiołem; okładać chleb żarem, by się upiekł'). Podstawowy czas. **prętati* bez pewnej etymologii. — Od tego rzecz. odczas. *sprzęt* od XVI w. 'przedmiot użytkowy (mebel, narzędzie, naczynie itp.)', 'zbieranie płodów rolnych', dial. *sprzęt*, zwykle *sprzęty* mn 'narzędzia gospodarskie, rolnicze'.

sprzeciwić się od XV w. 'przeciwstawić się, zbuntować się, stawić opór', stp. też 'mieć wrogie zamiary wobec kogoś'. Z przedr. *s-* (zob. *z*) od daw. *przeciwić się* 'sprzeciwiać się', co od *przeciw* (zob.). — Od tego *sprzeciw* 'stawianie oporu, niezgadzanie się, protest'.

sprzedać od XIV w. 'odstąpić coś za pieniądze', 'zdradzić, wydać, oddać za korzyści materialne, zaprzedać', z przedr. *odsprzedać, rozsprzedać, wysprzedać*; wielokr. *sprzedawać*. Z przedr. *s-* (zob. *z*) od daw. (od XIV w.) *przedać* 'sprzedać', co z psł. **per-dati, *per-damь* 'przekazać, sprzedać', z przedr. **per-* (zob. *prze-*) od psł. **dati, *damь* 'dać' (zob. *dać*). — Od tego *sprzedaż* (w *wyprzedaż* zachowana dawniejsza podstawa bez *s-*).

sprzyjać od XVI w. 'być usposobionym przyjaźnie, przychylnie, być życzliwym, przychylnym', 'tworzyć dobre warunki do czegoś, dopisywać, służyć'. Z przedr. *s-* (zob. *z*) do *-przyjać*, por. stp. XV w. *przyjajać, przyjaję* 'sprzyjać, być życzliwym; życzyć komuś czegoś; zgadzać się na coś, pozwalać' (z wtórnym bezokol. opartym na temacie czasu teraźn. *przyjaje-*), daw. *przać* 'sprzyjać', dial. *prżåć, przaję* i *przajać* 'kochać, lubić kogoś, sprzyjać, być przychylnym'. Cz. *přát*, r. *prijáť*, scs. *prijati*. Psł. **prijati, *prijajǫ* 'sprzyjać komuś, być komuś przychylnym, życzliwym, okazywać sympatię', najbliższe (także pod względem budowy) odpowiedniki: goc. *frijōn* 'kochać', stind. *priyāyátē* 'traktuje serdecznie, przyjaźni się', por. też pokrewne np. stind. *priyá-* 'kochany, ulubiony', *prīti-* ż 'radość, zadowolenie', goc. *frijōnds* 'przyjaciel', niem. *Freund* 'ts.', wszystkie od pie. pierwiastka **prī-* (/ **prāi̯-, *prei̯-*) 'lubić, szanować, być spokojnym i pogodnym'.

spuścizna 'spadek, dziedzictwo', daw. *puścizna* od XV w. 'spadek', jeszcze wcześniej stp. od XIII w. *puścina* 'dobra przypadające komuś w spadku, spadek' (w XV w. też 'wyludniona, porzucona osada', 'pustynia'), od *puścić, spuścić* (zob. *puścić*).

srać od XVI w. (od XV w. z przedr. *usrać*) 'wydalać kał', daw. *srać, siorę, sierzesz* (takie stare formy czasu teraźn. zachowały się jeszcze w niektórych gwarach), nowsze formy czasu teraźn. *sram, srasz* itd. (już w XVI w., np. w słowniku Mączyńskiego) z uogólnienia w całej odmianie tematu

bezokol.; z przedr. *nasrać, wysrać (się), zesrać się*; wielokr. *srywać*. Ogsł.: cz. *srát, seru*, r. *srat', serú / serjú / sru*, ch./s. *sràti, sêrêm*. Psł. **sьrati, *serǫ* 'wydalać kał', związane etymologicznie z r. *sor* 'śmieci', pokrewne z łot. *sārni* 'brud, nieczystość', stisl. *skarn* 'gnój, brud', łac. *-cerda* [< **-scerda*] w złożeniach, np. *sū-cerda* 'kał świni', gr. *skõr*, dop. *skatós / skátus* 'gnój, gnojówka, kał', het. *śakkar* 'gnój, kał', od pie. **sker- / *sker-* 'wydalać kał; kał, gnój'. — Od tego *sracz* od XV w. 'wychodek, ustęp', *sraczka*.

srebro 'pierwiastek chemiczny Ag', 'wyroby ze srebra', stp. od XIV w. *śrebro / śrzebro / strzebro / jrzebro*, dial. np. *srebło / śrebło, ścebro / śrybno / ślybrno*, kasz. *srëbro / srëbło / strëbro*; zdr. *sreberko*. Ogsł.: cz. *stříbro*, stcz. *střiebro*, r. *serebró*, scs. *sьrebro*. Psł. **sьrebro* 'srebro', nazwa metalu występująca także w bałt. i germ.: stpr. *sirablis*, lit. *sidābras*, łot. *sidrabs*, goc. *silubr*, stwniem. *silabar* (dziś niem. *Silber*). Prastare zapożyczenie z jakiegoś nieindoeuropejskiego języka Bliskiego Wschodu, ostatecznego źródła doszukiwano się np. w asyryjskim *šarpu-* 'srebro'. — Od tego *srebrny*; *srebrzysty*; *srebrzyć, posrebrzyć*.

srogi od XV w. 'surowy, okrutny, budzący postrach', dial. *srogi* 'olbrzymi, wielki', kasz. *strōgi* 'groźny', 'silny, wielki, tęgi, okazały, walny', 'dobry, wyborny, wartościowy'. Ogsł. (ale w postaciach niezupełnie odpowiadających p. *srogi*): cz. *strohý* 'surowy, ostry, szorstki; prosty, zwięzły', słc. *strohý* 'ts.', r. *strógij* 'srogi, surowy, ostry, ścisły', bg. *strog* 'ts.', ch./s. *strȍg* 'srogi, surowy, ostry', słwń. *strog* 'ts.', zapewne psł. **strogъ* 'surowy, ostry, groźny', od pie. **(s)terg- / *(s)treg-*. W takim razie w polskim uproszczenie grupy spółgłoskowej **str* > **sr*, może hiperyzm jako reakcja na częsty proces odwrotny, rozbijania grupy spółgłoskowej *st* > *str*, postać kasz. *strōgi* byłaby zatem archaizmem fonetycznym. Niepokoją jednak postaci zdające się wskazywać na prapostać **sorgъ*: oprócz p. *srogi* także cs.-rus. *sragъ* 'straszny', r. dial. *soróga* 'człowiek mrukliwy, nieprzystępny', dł. daw. XVI w. i dial. *srožyś se* 'rzucać się, srożyć się'. Nie można wykluczyć, że mamy tu etymologicznie odrębny przym. pokrewny z lit. *sir̃gti, sergù* 'chorować', irl. *serg* 'choroba', goc. *saúrga* 'troska, zmartwienie', niem. *Sorge* 'troska, zmartwienie, utrapienie, kłopot'. Dziwi wszakże bliskość obu prapostaci (**sorgъ* i **strogъ*) i ich znaczeniowa identyczność. — Od tego *srogość*; *srożyć się*.

sroka od XIV w. 'ptak Pica pica', daw. i dial. też *syroka, seroka*; w kasz. także forma bez przestawki *sarka*. Ogsł.: cz. *straka*, r. *soróka*, ch./s. *svràka / svràka (śvràka)*. Psł. **sorka* 'ptak sroka, Pica pica', dokładnie odpowiada lit. *šárka* 'sroka', stpr. *sarke* 'ts.'. Ostateczną podstawą jest pie. **k̂er-* 'czarny, czarniawy', zatem ptak został nazwany od dominującej barwy upierzenia (postać **svorka*, sugerowana przez część języków słow., jest wtórna, powstała przez kontaminację **sorka* z psł. **svŕkati / *svŕčati* 'świergotać, ćwierkać', por. *świergotać*). — Od tego *srokaty* 'pstry, łaciaty, cętkowany' (zob. *pstrokaty*).

srom 'część zewnętrzna narządów płciowych u kobiet i samic ssaków', przest. i dziś książk. 'wstyd, hańba, niesława', stp. od XV w. 'wstyd', 'gorszące postępowanie'. Ogsł.: dł. *srom* 'wstyd', r. dial. *sórom* 'wstyd, hańba, niesława', scs. *sramъ / stramъ* 'wstyd, hańba'. Psł. **sormъ* 'wstyd, niesława, hańba', prapokrewne z awest. *fšarəma-* 'wstyd, uczucie wstydu', pers. *šarm* 'ts.', oset. *fsarm* 'wstyd, wstydliwość', stnord. *harmr* 'smutek, zmartwienie, troska', śrdniem. *har(a)m* 'zmartwienie; wstyd, hańba', niem. *Harm* 'zmartwienie; ciężka obraza', od pie. **kor-mo-* 'cierpienie, ból; hańba' (derywat od pie. pierwiastka **k̂er-*). — Od tego *sromota* (→ *sromotny*), *sromać* 'zawstydzać', *sromać się* 'wstydzić się'.

ssać *ssię* od XV w. 'pić, wyciągając z czegoś płyn ustami, pić mleko z piersi matki; trzymać w ustach (np. cukierek) i rozpuszczać stopniowo śliną; wchłaniać, wsysać', kasz. *ssac, ssą* 'ssać'; z przedr. *wyssać, zassać*. Ogsł.: cz. *sáti, sáji* (stcz. *ssáti, ssu*) 'ssać, wysysać, wchłaniać, chłonąć', r. *sosát', sosú* 'ssać', scs. *sъsati, sъsǫ* 'ssać, wsysać, wchłaniać; dawać mleko'. Psł. **sъsati* [< **sъp-s-ati*] 'ssać, wysysać', czas. intensywny z przyr. **-s-*, którego ostateczną podstawę stanowiła pie. baza

**seu̯-p- / *seu̯-b-* od rdzenia **seu̯-* 'sok; wyciskać sok; chłeptać, ssać, wysysać (np. sok)'. — Od tego *ssak.* Por. *osesek.*

stać I *stanę* od XIV w. 'powstać, zatrzymać się', *stać się* 'wydarzyć się'; z przedr. *dostać* (→ *przedostać, wydostać*), *nastać, przestać* (→ *poprzestać, zaprzestać*), *przystać, ustać, wstać, zastać*; zob. też *zostać*; wielokr. *stawać* (zob.); jednokr. *stanąć* (zob.). Ogsł.: cz. *stát se, stanu se* 'zostać kimś; stać się, wydarzyć się', stcz. *státi, stanu* 'stanąć; potrwać', r. *stat', stánu* 'stać się; zacząć; zatrzymać się; stanąć; kosztować', scs. *stati, stanǫ* 'stanąć', ch./s. *stȁti, stȁnēm* 'stanąć; nadepnąć; zatrzymać się; zmieścić się; dbać o coś; począć, zacząć'. Psł. **stati, *stanǫ* 'stanąć, zatrzymać się, podnieść się', czas. inchoat. od pie. **sta-* 'stać'. W słow. czasowniku zachowane pierwotne stosunki: przyr. **-ne/o-* występuje w czasie teraźn. i w formach na nim opartych (np. rozkaźn. **stani*, p. *stań*). Zob. *stanąć.* — Od tego *nieustanny* 'trwający ciągle, bez przerw'.

stać II *stoję* od XIV w., dial. też *stojać* 'stać; dbać, troszczyć się'; z przedr. *dostać, ostać się, postać, przestać, przystać, rozstać się, ustać, wystać, zastać.* Ogsł.: cz. *stát, stojím*, r. *stoját'*, scs. *stojati*, ch./s. *stòjati / stàjati, stòjīm* 'stać, być na nogach; trwać w bezruchu, nie ruszać się'. Psł. **stojati, *stojǫ* 'stać, nie ruszać się', wielokr. **stajati*, podstawę czas. stanowiły pie. formy czasu teraźn. **stə-i̯e/o-* (od pierwiastka **sta-* 'stać'), por. np. lit. *stóju* 'stoję' (bezokol. *stóti*), stwniem. *stēt* [< **stajiþ*] 'stoi' (bezokol. *stēn*), łac. *stō* [< **stai̯ō*] 'stoję' (bezokol. *stāre*), awest. *stāya-* 'postawić'. — Od tego *stoisko* (dial. 'koniec pola nie doorywany przy nawracaniu koni'), *stojak, stójka*; od czas. przedr. *postój, przestój, zastój.*

stadło od XV w. 'para małżeńska, małżeństwo, związek małżeński', 'para zwierząt', stp. od XIV w. też 'grupa ludzi związanych wspólnymi cechami, pozycją społeczną, uprawnieniami, obowiązkami', 'wiek życia ludzkiego', 'określona funkcja w społeczeństwie' (np. *wysokie stadło* 'wysoki urząd, stanowisko'), 'zewnętrzne i wewnętrzne warunki życia, sposób życia', dial. także 'stado'. Por. dł. *stadło* 'stado', gł. *stadło* 'ts.; gromada', cz. *stádlo* 'stałe miejsce wypalania węgla drzewnego', słc. dial. *stádlo* 'miejsce na pastwisku, gdzie bydło stoi w południe'. Zachsł. **stadlo* pierwotnie chyba nazwa czynności 'stanie, stawanie (razem)', od psł. **stati* 'stanąć, zatrzymać się, podnieść się' (zob. *stać* I), z przyr. **-dlo*, tworzącym przede wszystkim nazwy narzędzi, wtórnie m. in. nazwy czynności (zwłaszcza w płdsł.).

stado od XIV w. 'grupa zwierząt jednego gatunku'; zdr. *stadko.* Ogsł.: cz. *stádo*, r. *stádo*, scs. *stado.* Psł. **stado* 'gromada zwierząt, stado', od psł. **stati* 'stanąć, zatrzymać się, podnieść się' (zob. *stać* I), z rzadkim przyr. **-do.* Pierwotne znaczenie 'stojąca gromada zwierząt'. — Od tego *stadny* → *stadnina.*

stajnia od XV w. (stp. też *stania / stajeń*) 'pomieszczenie dla koni (lub dla innych zwierząt gospodarskich)'; zdr. *stajenka.* Płnsł.: cz. dial. *stajňa* 'stajnia', słc. *stajňa* (dial. też *stajeń*) 'ts.', r. dial. *stajnja* 'stajnia dla koni', ukr. *stajnja* 'ts.', dial. też 'obora, chlew', br. *stajnja* 'stajnia'. Psł. dial. **stajьňa* 'miejsce, gdzie się umieszcza zwierzęta gospodarskie, pomieszczenie dla nich', od psł. wielokr. **stajati* 'stawać' (zob. *stać* II), z przyr. **-ьňa.* — Od tego *stajenny.*

stan od XV w., stp. od XII w. 'powinność utrzymywania panującego i jego dworu, urzędników, drużyny w czasie podróży po kraju, ciążąca na ludności wiejskiej', w XV w. także 'pomieszczenie służące za mieszkanie, tymczasowe miejsce schronienia, najczęściej będące namiotem; szałas myśliwski; spichlerz', 'okręg, obwód', dial. 'dolna część koszuli kobiecej, podołek', 'część okrycia od ramion do pasa', *być w stanie* 'być w ciąży', kasz. *stón, stónu / stanu* 'położenie, w jakim ktoś lub coś się znajduje; część tułowia od ramion do pasa; część odzieży od ramion do bioder'. Ogsł.: cz. *stan* 'namiot', r. *stan* 'stan, figura, talia', 'obóz', 'warsztat', scs. *stanъ* 'obóz (wojskowy)', ch./s. *stȃn* 'mieszkanie, kwatera', 'krosna'. Psł. **stanъ* 'stanie, położenie; miejsce postoju, przebywania; to, co stoi, nieruchoma część czegoś', pokrewne ze stind. *sthā́na-* n 'stanie; pobyt; stanowisko', stpers. *stāna-* n 'miejsce', od psł. **stati, *sta-*

nǫ 'stanąć, zatrzymać się, podnieść się', pie. **stā-* 'stać' (zob. *stać* I), z przyr. **-nъ*. — Od tego *stanik* 'biustonosz; górna część sukni od ramion do pasa', dial. 'ubiór kobiecy z domowego płótna sięgający do pasa (dawny rodzaj biustonosza)', 'rodzaj damskiej kamizelki z czarnego aksamitu, sznurowanej z przodu i połączonej ze spódnicą'.

stanąć *stanę* od XVI w.; z przedr. *przystanąć*. Por. cz. *stanout* 'stanąć'. Wtórna postać czas. *stać, stanę* (zob. *stać* I), bezokol. utworzony od tematu czasu teraźn. *stane-* (z przyr. **-ne/no-*), por. p. *stanę*.

stanowić 'tworzyć coś, składać się na coś; być czynnikiem decydującym', stp. od XV w. 'mocno osadzać', 'powstrzymywać, powściągać', 'krzepić, umacniać, mnożyć siły', 'budować', 'umieszczać w stajni', *stanowić się* 'przebywać, obrać sobie stanowisko'; z przedr. *postanowić, ustanowić* (stp. 'uchwalić', 'wyznaczyć', 'zatrzymać w ruchu, w działaniu', 'umieścić, postawić', 'wykonać, zrealizować', 'nadać moc prawną, uprawomocnić', 'ugodzić, umówić do pracy', 'utrwalić pewien stan'), *zastanowić się*. Por. r. *stanovít'sja* 'stawać; stawać się, zostawać; robić się; kształtować się'. Czas. odrzecz. od psł. **stanъ* 'stanie, położenie; miejsce postoju, przebywania; to, co stoi, nieruchoma część czegoś' (zob. *stan*); *-ow-* [< **-ou̯-*] jest śladem pierwotnej przynależności podstawowego rzecz. do tematów na *-ŭ-* (por. np. *sadowić*). — Od tego *stanowisko* (dial. 'miejsce wspólnego odpoczynku bydła w południe'); *stanowczy*.

starać się od XVI w. 'zabiegać o coś', 'usiłować zrobić coś jak najlepiej, być gorliwym w pracy, w działaniu'; z przedr. *postarać się, wystarać się*. Ogsł.: cz. *starat se* 'troszczyć się, dbać, starać się; martwić się', r. *starát'sja* 'starać się, usiłować', ch. *stàrati se* 'dokładać starań; opiekować się czymś, dbać o coś; usiłować'. Psł. **starati sę* 'męczyć się z czymś, dążyć do czegoś, starać się o coś', pokrewne z lit. *stariñti* 'ciężko pracować', łot. *starîgs* 'gorliwy, usilny', niem. *starr* 'sztywny, zdrętwiały, nieruchomy; nieugięty, uparty', łac. *strēnuus* 'dziarski, silny, rześki, obrotny', gr. *stereós* 'twardy, solidny; mocny, silny, tęgi, krzepki', od pie. **(s)ter(ə)- / *(s)trē-*. — Od tego *staranie, staranny* → *staranność*.

starczyć od XV w. 'wystąpić w dostatecznej ilości, liczbie, nie zabraknąć, być dostatecznym powodem', starsza postać *statczyć* od XIV w.: stp. *statczyć / staczczyć / staczyć* też 'nadążać, podołać, dać radę, być w stanie, sprostać; trwać'; z przedr. *dostarczyć, nastarczyć, wystarczyć*; wielokr. *starczać*, z przedr. *dostarczać, nastarczać, wystarczać*. Por. cz. *stačit*, stcz. *statčiti*, słc. *stačiť*. Zachsł. **statъčiti* 'wystąpić w dostatecznej ilości, liczbie, wystarczyć', czas. odrzecz. od psł. **statъkъ* 'majątek, mienie, dobytek' (zob. *statek*). W polskim zmiana grupy spółgłoskowej *tcz* > *rcz*.

starosta 'naczelnik powiatu', 'osoba odpowiedzialna za pewną grupę ludzi, przewodząca im, kierująca nimi, kierownik', stp. od XIV w. 'początkowo namiestnik królewski sprawujący na określonym terytorium pełnię władzy w zastępstwie panującego, z czasem urzędnik sprawujący na określonym obszarze władzę administracyjną, sądowo-policyjną oraz zarząd dóbr królewskich', stp. też 'zwierzchnik, przełożony, zarządca, naczelnik', 'starzec; przodek', hist. 'naczelnik rodu u dawnych Słowian', daw. też 'przodek', dial. 'dawny urzędnik polski', 'stary', 'gospodarz weselny', 'rodzaj tańca'. Ogsł.: cz. *starosta* 'prezes, przewodniczący', przest. 'najstarszy członek rodu', strus. *starosta* 'starzec; przewodniczący, naczelnik, przywódca', r. *stárosta* 'przewodniczący, naczelnik, przywódca', słwń. *starosta* 'najstarszy z grona, prezes, przewodniczący, wójt'. Psł. **starosta* 'człowiek najstarszy wiekiem lub rangą, naczelnik, przywódca', od psł. przym. **starъ* (zob. *stary*). Pierwotnie rzecz. abstrakcyjny **starostь* 'bycie starym, starszym', który z powodu użycia w funkcji osobowej został przyporządkowany do rzeczowników na *-a* typu psł. **sluga,*vojevoda*, p. *sługa, wojewoda* (zob.). — Od tego *starostwo, starościna*.

stary od XIV w. 'mający wiele lat, niemłody', 'zużyty', 'nieświeży, nie nadający się do spożycia'. Ogsł.: cz. *starý*, r. *stáryj*, scs. *starъ*. Psł. **starъ* 'stary', archaiczny przym. z przyr. **-rъ* od rdzenia zawartego w psł.

stati (zob. *stać* I), dokładne odpowiedniki: lit. *stóras* 'gruby', stisl. *stórr* 'wielki, silny, ważny, męski', z pie. **stā-ro-* (por. też z inną samogłoską rdzenną stind. *sthirá-* 'silny, mocny, krzepki'). Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'stały, silny, mocny' > 'będący w pełni sił, krzepki' > 'niemłody, stary' (por. rozwój znaczeniowy psł. **moldъ* 'młody', zob. *młody*); psł. **starъ* jako innowacja semantyczna wypierał dawniejszy, odziedziczony z pie. przym. **vetъchъ* 'stary', zachowany szczątkowo (zob. *wiotki*). — Od tego *starość, starzec, starucha* (→ *staruszka*), *starowina, starka, starocie, starzyzna, starzeć się*; w licznych złożeniach, np. *starodawny, starożytny*.

stateczny od XV w. 'zrównoważony, poważny, rozważny', 'mający zdolność samodzielnego odzyskiwania równowagi', stp. też 'stały w uczuciach, niezmienny', 'właściwy, dobry'. Od stp. *statek* 'uporządkowane działanie, porządek' (zob. *statek*). — Od tego *stateczność, statecznik*.

statek 'jednostka pływająca, okręt' od XVII w., przest. *statki* mn 'naczynia, narzędzia, przybory' (dziś o naczyniach kuchennych), stp. od XIV w. 'mienie ruchome, zwłaszcza wyposażenie mieszkania, inwentarz żywy', 'narzędzie', 'uczynek, skutek uczynku', 'uporządkowane działanie, porządek', 'sposób życia, obyczaj', dial. 'dobytek, bydło domowe, inwentarz żywy', 'naczynie', 'wytrwałość'. Płnsł.: stcz. *statek* 'towar, mienie; moc, siła; pomoc, wsparcie; korzyść, zysk; podstawa', cz. *statek* 'mienie, majątek; większe gospodarstwo wiejskie', *statky* mn 'wartości', ukr. *státok* 'mienie, majątek', dial. 'bydło'. Psł. dial. **statъkъ* 'ustawienie, uporządkowanie, porządek', 'majątek, mienie, nieruchomość, dobytek', od imiesłowu biernego **statъ* do psł. **stati* 'stanąć, zatrzymać się, podnieść się' (zob. *stać* I), pierwotne znaczenie 'to, co stoi'. Polskie znaczenie 'jednostka pływająca, okręt' rozwinęło się z 'naczynie', co do rozwoju semantycznego por. *okręt*. Zob. *stateczny, ustatkować się*.

staw I od XV w. 'śródlądowy zbiornik wodny (naturalny lub utworzony sztucznie), sadzawka'; stp. zdr. *stawek*. Od *stawić* (zob.), pierwotnie 'coś zastawionego, odgrodzonego'.

staw II anat. 'ruchome połączenie kości, przegub'. Por. gł. *staw* 'kończyna', cz. *stav* 'przegub', słc. *stav* 'ts.', bg. *stava* 'ts.', ch. dial. czak. *stav* / *stava* 'staw, przegub'. Psł. **stavъ* / **stava* 'staw, przegub', rzecz. odczas. od psł. **staviti* (zob. *stawić*).

stawać *staję* 'wstawać, dźwigać się na nogi, przybierać położenie pionowe; zatrzymywać się', stp. od XV w. *stawać, stawam* 'bywać, przebywać, znajdować się', 'być obecnym w celu wzięcia udziału w rozprawie sądowej', 'słabnąć, tracić siły, moc, wartość', 'starczać, być do dyspozycji'; z przedr. *dostawać, nastawać, odstawać, wstawać, zastawać*. Ogsł.: cz. *stávat se* 'stawać się, zostawać; wydarzać się', ukr. *staváty(sja)* 'stawać (się), robić się, wynikać; wystarczać', cs. *stavati* 'stawać, ustawiać się'. Psł. **stavati* 'zatrzymywać się, podnosić się', czas. wielokr. (utworzony jak np. *bywać, dawać*) od psł. **stati*, **stanǫ* 'stanąć, zatrzymać się, podnieść się' (zob. *stać* I). Formy czasu teraźn. *staję* genetycznie należą do czas. *stajać*, psł. **stajati* 'stawać', będącego czas. wielokr. od psł. **stojati* 'stać' (zob. *stać* II).

stawić *stawię* od XIV w. 'umieścić, położyć', stp. też 'przedstawić przed sądem (świadka, przedmiot sporu itp.), doprowadzić na rozprawę', 'zbudować, postawić, budować, stawiać', *stawić się* 'przyby(wa)ć osobiście, zgłosić się, ukazać się', 'chełpić się, pysznić się, przechwalać się', 'przeszkodzić, być zawadą', 'udawać'; z przedr. *dostawić, nastawić, obstawić, odstawić, postawić, przedstawić, przestawić, przystawić, rozstawić, ustawić, wystawić, zastawić, zestawić*, zob. też *zostawić*; wielokr. *stawiać* od XIV w., z przedr. *dostawiać, nastawiać, przestawiać, wystawiać, zastawiać*. Ogsł.: cz. *stavit* 'zatrzymać, wstrzymać, zatamować, zatrzymywać, wstrzymywać, tamować; stawiać, budować', *stavět* 'stawiać, ustawiać, wystawiać; budować, wznosić; zatrzymywać się', r. *stávit'* 'stawiać, ustawiać', scs. *staviti* 'zatrzymać, powstrzymać, zabronić', *liky staviti* 'organizować tańce ze śpiewem', ch./s. *stȁviti* 'postawić, położyć; włożyć; zadać (pytanie)'. Psł. **staviti* 'powodować, że coś stoi', wielokr. **stavati*, czas. kauzat. od psł. **stojati* 'stać' (zob. *stać* II), por. bliskie lit.

stōvinti 'postawić' (: *stovėti* 'stać'). — Od tego *stawka*; od czas. przedrostkowych *rozstaw, zestaw; dostawa, obstawa, postawa, podstawa, wystawa, zastawa; przestawka, przystawka* (stp. XV w. 'mała miska'), *zastawka*. Zob. też *staw* II, *ustawa*.

stąpać od XV w. (daw. *stępać*) 'iść, chodzić, stawiać kroki', dawne 'przebierać nogami w miejscu, tupać'; jednokr. *stąpnąć*. Ogsł.: cz. *stoupat* 'kroczyć; wchodzić, wstępować; piąć się w górę', r. *stupát'* 'chodzić, kroczyć', scs. *stǫpati* 'iść, kroczyć'. Psł. **stǫpati* 'stawiać nogi, stopy przy chodzeniu, stawiać kroki, iść, chodzić', czas. wielokr. od psł. **stǫpiti* 'postawić nogę, zrobić krok, stąpnąć' (zob. *stąpić*).

stąpić od XV w. (stp. *stępić*) 'wejść, wstąpić gdzieś, przybyć, zrobić gdzieś pierwszy krok; postawić nogę, stopę, idąc, zrobić krok', stp. też 'wznieść się; wziąć udział; stanąć do walki'; z przedr. *dostąpić, nastąpić* (daw. *następić*) od XVI w. 'pojawić się w następstwie ustalonego porządku, odbyć się, wydarzyć się po czymś innym', 'powstać, zacząć się', 'stanąć na czymś, nadepnąć na coś' (stp. też 'będąc w ciągłym ruchu, znaleźć się w jakimś miejscu', 'pojawić się', 'zaatakować', 'przyciągnąć z wojskiem', 'przyjąć jakiś system religijny lub polityczny'), *odstąpić* (stp. *odstępić* / *otstępić* 'odejść, oddalić się, usunąć się', 'zrezygnować z pretensji do czegoś, zrzec się, ustąpić coś komuś', daw. 'opuścić, porzucić'), *postąpić* (stp. *postępić, postąpię* od XIV w. 'przemieścić się, przesunąć się, udać się w jakimś kierunku', 'odstąpić coś komuś', 'wykonać, wypełnić'), *przestąpić* od XV w. (stp. *przestępić*), *rozstąpić, ustąpić, wstąpić, zastąpić, zstąpić*; wielokr. *-stępować*: z przedr. *następować, postępować, przestępować, przystępować, występować, zastępować, zstępować*. Ogsł.: cz. przest. *stoupit* 'wstąpić', słc. *stúpiť* 'zrobić krok, stąpnąć; wkroczyć, wejść, wstąpić', r. *stupít'* 'postawić nogę, stąpnąć; wejść', scs. *stǫpiti, stǫplјǫ* 'iść, kroczyć'. Psł. **stǫpiti* 'postawić nogę, zrobić krok, stąpnąć', zapewne czas. kauzat. od niezachowanego psł. czas. *†stepti, †stępǫ* 'stąpnąć, stanąć' (zob. *stopa, stopień*), oparty na temacie czasu teraźn. **stęp-*. Podstawowy czas. *†stepti, † stępǫ* pokrewny z lit. *stapýtis* 'stać', *stìpti, stim̃pu* 'zesztywnieć, zmarznąć', od pie. **ste(m)p-*. — Od czas. przedrostkowych *odstęp* (stp. XV w. 'zrzeczenie się, ustąpienie', daw. 'odejście, odstąpienie, odwrót', *odstępek* 'odstępstwo'), *podstęp* (daw. *podstępek* 'podstęp, oszustwo'), *postęp* od XVI w., *przystęp* od XV w. 'dostęp', *rozstęp, wstęp, występ, zastęp; postępek* od XVI w.; *następny* od XVI w. 'następujący po kimś, kolejny', *podstępny, przestępny, przystępny, występny; odstępca, przestępca, zastępca*.

sterczeć, daw. *starczeć* 'wystawać ponad powierzchnię, odstawać od płaszczyzny; stać na sztorc', 'tkwić w miejscu, stać długo i bezczynnie'; daw. XVI–XVIII w. *stark* 'zawada, coś sterczącego na drodze, przeszkadzającego'; por. postać bez *s-*: kasz.-słowiń. *tarčec* 'tkwić, siedzieć', *tačec* (z uproszczeniem *rč* > *č*) 'ts.; sterczeć'. Odpowiada ukr. dial. *storčáty* 'wystawać ponad coś', słwń. *stŕčati* 'ts.', ch. dial. *stȑčati* 'ts.', por. należące do innej koniugacji kasz. *storčic* 'sterczeć', cz. *strčit* 'popchnąć, szturchnąć; wetknąć, wsadzić', bg. *stъ́rča* 'stać prosto; wystawać ponad coś', a także postaci bez *s-*: cz. *trčet* 'wystawać ponad coś, sterczeć; znajdować się gdzieś, w czymś, tkwić', r. *torčát'* 'ts.', ch./s. daw. *trčati* 'wystawać ponad coś, z czegoś, sterczeć'. Psł. **(s)tŕčati, *(s)tŕčitь* 'pionowo tkwić w czymś, wystawać z czegoś, nad jakąś powierzchnię, sterczeć', pierwotny czas. stanu oparty na ie. bazie **(s)ter-k-* od pie. pierwiastka **(s)ter-* 'być sztywnym, zesztywniałym'. W polskim kontynuowana jest prapostać z nagłosowym *s-* (dialektycznie w kasz. prapostać bez tej spółgłoski). Por. *usterka*.

sterta od XV w. 'kupa, stos', stp. *sterta* / *styrta* 'stóg siana, zboża'. Por. ukr. *stýrta* / *skýrta*, br. *skírta*, r. *skirdá* / *skird* 'sterta, stóg'. Zapożyczenie z lit. *stìrta* 'stóg siana' (por. też łot. *stir̃ta* 'rodzaj suszarni zboża na polu'), zapewne za pośrednictwem wschsł. (por. ukr. *stýrta*). Mało prawdopodobne dopatrywanie się tu wyrazu rodzimego.

stękać od XV w. 'wydawać jękliwy głos, ciężkie, głośne westchnienia; uskarżać się (zwłaszcza na ból), narzekać, wyrzekać',

'(o łosiu i jeleniu) wydawać charakterystyczny głos w okresie godowym'; z przedr. *wystękać, zastękać*; jednokr. *stęknąć*. Zachsł. i słwń.: cz. dial. *stukat* 'narzekać, stękać', słc. *stukať* 'ts.', słwń. *stókati* 'jęczeć, stękać, narzekać, żalić się'. Psł. dial. **stǫkati* [< **ston-k-a-ti* (z regularnym rozwojem **on* przed spółgłoską > **ǫ*)] 'stękać, narzekać', czas. zdrobniały z przyr. **-k-* (por. *błąkać się*) od psł. **stonati* 'jęczeć, stękać' (por. gł. *stonać* 'wzdychać, stękać, jęczeć', cz. *stonat* 'chorować, niedomagać', r. *stonát'* 'stękać, jęczeć'), należącego ostatecznie do pie. **(s)ten-* 'grzmieć, huczeć; jęczeć, stękać'.

sto od XIII w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *sto*, r. *sto*, scs. *sъto*. Psł. **sъto* '100', pokrewne lit. *šim̃tas*, stind. *śatám*, awest. *satəm*, łac. *centum*, gr. *hekatón*, goc. *hund*, kontynuujące pie. **k̑m̥tom* '100'. Rdzenne **-ъ-* w formie psł. niezbyt jasne, oczekiwalibyśmy bowiem prapostaci *†sęto* z **-ę-* odpowiadającym lit. *-im-* w *šim̃tas* (ale regularne **ę* w psł. **ty-sęťa*, zob. *tysiąc*). Być może w słow. rozwój pie. **k̑m̥tom* > **kümtom* > **sъnto* > (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej) **sъto*, chociaż dziwić może rozwój **m̥* > **üm* po pierwotnej spółgłosce palatalnej. Mało prawdopodobne przypuszczenia o zapożyczeniu psł. postaci **sъto* z innych języków ie. — Od tego *setka, setny* (dial. też 'dzielny; bardzo duży, okazały').

stocznia od XX w. 'zakład przemysłowy zajmujący się budową i remontem statków'. Od *stoczyć* 'tocząc, zsunąć coś z góry, zepchnąć w dół' (zob. *toczyć*), pierwotnie chyba 'miejsce, gdzie się spuszcza, zsuwa statki do wody' czy 'pochylnia, po której zsuwa się statki do wody'.

stodoła od XIV w. 'budynek gospodarski do przechowywania zboża, słomy, siana'. Por. cz. *stodola* 'ts.'. Zapożyczenie ze stwniem. *stadel* 'chlew, stajnia', śrwniem. *stadel* 'stodoła' (dziś niem. *Stadel* 'stodoła, szopa').

stok od XV w. 'pochyłość terenu, zbocze', stp. 'spadzistość'; zdr. *stoczek*. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *stoczyć (się)* 'tocząc, zsunąć (się) z góry' (zob. *toczyć*). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co się stacza w dół, co opada'. Innego pochodzenia daw. od XV w. *stok* 'strumień, potok; źródło', dial. też 'zbiornik wody; koryto do pojenia bydła' (por. r. *istok* 'źródło; początek', ch./s. *ìstok* 'wschód'), z psł. **jьztokъ* 'spłynięcie (się), ścieknięcie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **jьz-tekti* 'ściec' (por. p. *ściec* 'spłynąć', r. *istéč'* 'upłynąć; spłynąć', ch./s. *ìstèći* 'ts.'; od psł. **tekti* 'płynąć, ciec', zob. *ciec*).

stopa od XIV w. (ale od XIII w. zdr. *stopka*) 'część nogi', stp. też 'dolna część czegoś', 'miara długości', 'ślad'; zdr. *stopka*. Ogsł.: cz. *stopa* 'ślad, trop; miara długości, stopa', r. *stopá* 'stopa, noga', scs. *stopa* 'ślad, trop; krok'. Psł. **stopa* 'ślad stopy, stopa', rzecz. odczas. od niezachowanego psł. *†steptì* 'stąpnąć, stanąć' (zob. *stąpić*), z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*.

stopień od XV w. 'schód', stp. też 'miara długości', 'stan natężenia, intensywności'. Por. r. *stépen'* 'stopień', scs. *stepenь* 'stopień, schód'. Psł. **stepenь* 'schód, stopień', od niezachowanego psł. czas. *†stepti* 'stąpnąć, stanąć' (zob. *stąpać*), z przyr. **-enь*. Polski *stopień* ma *-o-* prawdopodobnie pod wpływem *stopa* (zob.), w innych językach słow. wyraz był przekształcany przez skojarzenie z kontynuantami psł. **stǫpiti* (zob. *stąpić*), por. np. cz. *stupeň* 'stopień, schodek; stadium, szczebel (np. rozwoju)', ch./s. *stȕpanj* 'stopień, szczebel'.

stos od XV w. 'kupa, sterta', 'sterta drewna przeznaczona do spalenia', dial. *stós* 'kupa, sterta'; też daw. od XVI w. 'cios, pchnięcie, raz, uderzenie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *stôȝ* 'kupa, sterta (np. drewna)' (też 'cios, uderzenie, pchnięcie'), dziś niem. *Stoß* 'stos, sterta, plik' (i 'pchnięcie, uderzenie, cios').

stosować od XVI w. 'wprowadzać coś w życie, w czyn, realizować; używać czegoś w jakimś celu', 'kierować, odnosić coś do kogoś, czegoś', daw. 'przytykać, przykładać, przysuwać, przystawiać', 'zestawiać, składać, układać', 'zestawiać, przyrównywać, przymierzać', 'przystosowywać, zastosowywać, używać czegoś'; z przedr. *przystosować, wystosować, zastosować*. Zapożyczenie ze śrwniem. *stôȝen* 'uderzając, trącając, dosuwać, przystawiać, poruszać, rozprzestrzeniać; ścieśniać, skupiać; ubijać, tłuc', dziś niem. *stoßen* 'uderzać, trącać, posuwać,

wtykać, wpychać'. Liczne znaczenia powstały na gruncie polskim, punkt wyjścia stanowiło dawne 'przytykać, przykładać, przysuwać, przystawiać'. — Od tego *stosunek* → *ustosunkować się* (daw. *stosunkować się*).

stóg od XIV w. 'sterta siana, zboża, słomy ułożona wokół drąga', daw. 'kupa, wielki stos czegokolwiek', dial. 'bróg'. Ogsł.: cz. *stoh* (przest. *stůh*) 'stóg', r. *stog* 'stóg', słwń. *stòg* 'drąg, wokół którego układa się stóg', 'stóg, sterta', 'szopa do suszenia zboża; stodoła'. Psł. **stogъ* 'sterta siana, zboża, słomy ułożona wokół drąga, stóg', prapokrewne ze stnord. *stakkr* 'stóg siana', *staki* 'drąg, żerdź', śrdniem. *stak* 'przegroda na rzece z pali i chrustu', lit. *stógas* 'dach, strzecha', łot. *stàgs* 'ts.'. — Od tego *stożek*.

stół od XIV w. 'mebel do spożywania przy nim posiłków, pisania, stawiania różnych przedmiotów', stp. też 'tron królewski', 'skarb książęcy lub biskupi', 'trybunał sądowy, instancja sądowa', przen. 'jedzenie, pożywienie, wikt, utrzymanie; sposób odżywiania się', daw. 'posiłek'. Ogsł.: cz. *stůl*, r. *stol*, scs. *stolъ* 'krzesło; tron'. Psł. **stolъ* 'stół; urządzenie do siedzenia', archaiczny rzecz. odczas. charakteryzujący się samogłoską rdzenną *-o-* (wymianą **e* ⇒ **o*) od psł. **stьlati*, **stel'ǫ* (zob. *słać* II), pokrewny z lit. *stãlas* 'stół', *pastõliai* mn 'pomost, rusztowanie', goc. *stōls* m 'krzesło'. Psł. **stolъ* oznaczało pierwotnie 'coś usłanego (na ziemi), posłanie służące do jedzenia i siedzenia na nim', później przeniesiono starą nazwę na nowocześniejsze sprzęty domowe: na stół składający się z blatu i podstawy bądź na sprzęt do siedzenia, co widoczne w derywatach: *stołek* od XV w. 'sprzęt do siedzenia', stp. też 'krzesło władcy, tron'; *stolec* od XIV w. 'tron, krzesło monarchy, biskupa', stp. 'stołek', 'krzesło władcy, tron' (przen. 'władza, panowanie, wysoka godność, dostojeństwo'), 'krzesło sędziego lub członka sądu; sąd, instancja sądowa', 'wzniesienie, kopiec', dial. np. 'stołek z oparciem', 'część wozu', 'belki podpierające krokwie', 'podstawa ula' (por. np. ukr. *stiléc'* 'krzesło, stołek', ch./s. *stòlac*, *stó(l)ca* 'stołek, krzesło'). — Od tego *stolnica*; *stolarz* od XV w.; *stolica* 'główne miasto' (stp. od XV w. 'stołek', 'krzesło władcy, tron'); *stołować (się)* → *stołownik*.

strach od XIV w. 'lęk, obawa, przerażenie, trwoga', stp. też 'zdolność wywoływania przerażenia, trwogi', 'zamieszanie, hałas wywołane strachem', 'straszydło'. Ogsł.: cz. *strach*, r. *strach*, scs. *strachъ*. Psł. **strachъ* 'strach, przerażenie, lęk', przypuszczalnie z wcześniejszego **strōg-so-* (z regularnym rozwojem **gs* > **ks* > **ch*), w związku z psł. **strogъ* 'surowy, ostry, groźny' (zob. *srogi*), od pie. **(s)terg-* / **(s)treg-*. — Od tego *straszny*. Zob. *straszyć*.

stragan od XVII w. 'kram', dial. 'drewniana konstrukcja, na której suszy się saradelę lub koniczynę'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schrage* 'pręt ukośny, krzyżulec, krzyżujące się drągi', dziś niem. *Schragen* 'kobylica, kozioł'.

straszyć od XV w. 'wzbudzać strach, przerażać, grozić czymś', stp. też *straszyć się* 'bać się, lękać się, odczuwać strach'; z przedr. *nastraszyć*, *odstraszyć*, *postraszyć*, *przestraszyć*, *wystraszyć*, *zastraszyć*; wielokr. *-straszać*: z przedr. *nastraszać*, *odstraszać*, *wystraszać*, *zastraszać*. Ogsł.: cz. *strašit*, r. *strašít'*, scs. *strašiti*. Psł. **strašiti*, **strašǫ* 'wzbudzać strach, przerażać', czas. odrzecz. od psł. **strachъ* (zob. *strach*). — Od tego *straszak*, *straszydło*; od czas. przedrostkowych *postrach* (w XVI w. 'strach, lęk, obawa', 'to, co wywołuje strach: groźba, pogróżka, zagrożenie, gniew, pogłoska, wieść, straszny przedmiot', 'kara, zapowiedź kary'), *przestrach*.

strawa od XIV w. 'środki spożywcze, żywność', stp. też 'wydatki pieniężne, zapłata za coś, koszty', dial. także 'pokarm dla zwierząt domowych'. Por. cz. *strava* 'wyżywienie, wikt; pożywienie, jedzenie', ukr. *stráva* 'ts.'. Psł. **sъtrava* 'jedzenie, pożywienie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **sъ-traviti* 'spowodować zużycie, zniszczyć, strawić', p. daw. *strawić* 'stracić, strwonić, wydać' (zob. *trawić*). Zob. *potrawa*.

straż ż 'strzeżenie, pilnowanie, dozór', 'człowiek lub grupa ludzi strzegąca czegoś lub kogoś, posterunek, warta', stp. XV w. *straża* 'czuwanie, czatowanie'. Zapożyczenie ze stcz. *strážě* / *stráž* ż 'straż, warta; strzeżenie,

opieka; strzeżone miejsce', cz. *stráž* ż 'straż, warta', kontynuującego psł. **storža* 'strzeżenie, pilnowanie, czuwanie', nazwę czynności od psł. **stergti* 'strzec, pilnować' (zob. *strzec*), z przyr. **-ja*. Rodzimym kontynuantem psł. **storža* jest stp. od XII w. *stroża* 'pilnowanie, strzeżenie kogoś lub czegoś, czuwanie, pełnienie nadzoru, dozór, warta, straż, piecza, opieka, obrona; człowiek albo ludzie pełniący straż; zasadzka; miejsce pobytu; powinność pełnienia straży w grodzie', daw. *stróża* 'stróż, strażnik, strażnicy', dial. 'pilnowanie wsi przez chłopów'. Zob. *stróż*. — Od tego *strażak*, *strażnik*, *strażnica*.

strąk od XV w. 'suchy, pękający owoc wielonasienny'; zdr. *strączek*. Ogsł.: cz. dial. *struk* 'strąk; ząbek czosnku', r. *struk*, zwykle *stručók* 'strączek', ch./s. *strûk* 'łodyga, gałązka; kibić, talia; wzrost, postawa', słwń. *strȍk* 'strąk; ząbek czosnku'. Psł. **strǫkъ* zapewne 'twarda, stwardniała część rośliny', prawdopodobnie z wcześniejszego **stru-n-ko-*, z unosowieniem od pie. **streu̯k-* 'być twardym', z którego pochodzi lit. *striùkas* 'krótki, odłamany', łot. *strùkuls* 'sopel' (pie. wariant **streu̯-n-g-* jest kontynuowany przez stlit. *strungas* 'krótki, odłamany, z przyciętym ogonem', śrwniem. *strūch*, niem. *Strauch* 'krzak, krzew'), wszystkie ostatecznie od pie. pierwiastka **(s)ter-* 'twardy, sztywny'.

stręczyć od XVII w. 'ułatwiać nierząd, nakłaniać do nierządu', przest. i dial. 'podsuwać, doradzać, polecać, rekomendować coś'; z przedr. *nastręczyć*. Wyłącznie polskie, łączone ze *strąk*, co nie tłumaczy znaczenia. Prawdopodobnie wyraz przejęty z gwar, gdzie *stręczyć* może być fonetyczną odmianką (z wstawnym *t* rozbijającym grupę spółgłoskową *sr* > *str*) czas. **sręczyć*, który w języku liter. miałby postać **zręczyć* (por. dial. *strękowiny* / *srękowiny* / *zrękowiny* 'zaręczyny'), z przedr. *s-* (jak np. w dial. *srucić* 'zrzucić', *srąb* 'zrąb'), od *ręczyć* (zob.). — Od tego *stręczyciel* → *stręczycielka*.

stroić *stroję* 'ubierać kogoś wytwornie, elegancko, ozdabiać, przystrajać', 'stanowić ozdobę, przybranie, zdobić', 'nadawać instrumentowi muzycznemu właściwy ton przez odpowiednie naciąganie strun', stp. od XIV w. 'czynić, sporządzać coś', dial. 'robić, przyrządzać, przygotowywać, organizować coś; ozdabiać'; z przedr. *nastroić* 'przygotować, przyrządzić', 'nadać określony, właściwy ton', *rozstroić*, *ustroić*, *wystroić*. Ogsł.: cz. *strojit* 'ubierać; urządzać, wyprawiać; przygotowywać się', r. *stróit'* 'układać; ustawiać coś w szeregu, formować; budować; robić', przest. 'stroić instrument muzyczny', scs. *stroiti* 'przygotowywać; rządzić, zarządzać', ch./s. *stròjiti* 'formować; garbować, wyprawiać skórę; kastrować'. Psł. **strojiti* 'porządkować, urządzać, przyrządzać, przygotowywać', czas. odrzecz. od psł. **strojь* 'ułożenie, uporządkowanie, porządek; coś ułożonego, uporządkowanego, przygotowanego do użycia' (zob. *strój*). — Od tego *strojny*; od czas. przedrostkowych *nastrój* (stp. XV w. 'naczynie, narzędzie, wyposażenie', w XVI w. 'to, co jest urządzone, przygotowane'), *rozstrój*, *ustrój*, *wystrój*.

stromy 'spadzisty, urwisty, mocno pochyły', w słownikach od XIX w. (najwcześniej u Mrongowiusza z przykładem z J.U. Niemcewicza), u pisarzy kresowych (A. Mickiewicz, J. Słowacki, B. Zaleski, I. Domeyko), brak poświadczeń w gwarach (rzadkie przykłady gwarowe zostały przejęte z języka liter.). Zapożyczenie (za pośrednictwem pisarzy kresowych) ze wschsł.: br. *strómy* 'spadzisty, urwisty, stromy', ukr. daw. i dial. *strómyj* 'ts.', strus. XV w. *stromyi* 'ts.' < psł. dial. **stromъ* 'wznoszący się pionowo w górę, sterczący, stojący prawie pionowo', przym. odczas. od psł. **strьměti* 'sterczeć, wystawać' (por. np. cz. *strmět* 'sterczeć, wystawać', ukr. dial. *strimíty* 'sterczeć', słwń. *strméti* 'tkwić, sterczeć, wystawać'), z wymianą samogłoski rdzennej **ь* ⇒ **o*. Derywatem od tego samego czasownika jest też psł. rzecz. **stromъ* 'coś wznoszącego się, sterczącego pionowo' (> 'pień drzewa' > 'drzewo rosnące'), w gwarach polskich (Śląsk, Orawa, Spisz) *strom* 'drzewo; drzewo owocowe' prawdopodobnie z cz., słc. *strom* 'drzewo', por. też ukr. dial. *strom* 'drzewo owocowe', ch. daw. *strom* 'pień, drzewo'.

strona od XIV w. 'każda z powierzchni ograniczających jakąś bryłę, bok, brzeg, ściana, krawędź czegoś, przestrzeń, miejsce na krawędzi czegoś', 'kierunek', 'terytorium, kraj, okolica', 'określona cecha (lub zespół cech) dająca się w czymś wyróżnić, jeden z aspektów czegoś', kasz. *strona* 'bok, ściana, przestrzeń na krawędzi czegoś (np. drogi); okolica; kierunek; stronica w książce; przednia strona, przód, front', szczątkowo zachowana też postać bez przestawki *stârna* 'strona'. Ogsł.: cz. *strana* 'strona, bok; stronica', r. *storoná* 'strona, bok; okolica, strony; kraj', scs. *strana* 'strona; kraj, (obca) okolica, teren; obce kraje'. Psł. **storna* 'przestrzeń; jedna z dwóch powierzchni czegoś, strona', archaiczny rzecz. odczas. z przyr. **-na* i samogłoską rdzenną *-o-* (z wymianą **e ⇒ *o*) od psł. **sterti*, **stьrǫ* 'rozpościerać, rozciągać, rozkładać' (zob. *rozpostrzeć*). — Od tego *stronica*, *stronić*, *stronnik*, *stronnictwo*; od wyrażenia przyimkowego *postronny* od XVI w. 'nie należący do danego grona, środowiska', w XVI w. 'obcy, nie swój, nie nasz', 'odległy, oddalony', 'boczny, z boku', 'zewnętrzny', 'poszczególny, lokalny', 'samotny, odosobniony', 'inny, nie ten'.

strop od XV w. 'pułap, powała', dial. też 'część dachu'. Ogsł.: cz. *strop* 'strop, sufit; pułap', r. dial. *strop* 'strych, poddasze; sufit, pułap', scs. *stropъ* 'strop, dach', ch. *strȍp* 'sufit, pułap, strop'. Psł. **stropъ* 'dach, poddasze, pułap, strop', pokrewne ze stnord., stang. *hrōf* 'strzecha' (dziś ang. *roof* 'dach; wierzch; strop'), śrdniem. *rôf* 'pokrywa, wieko; daszek', sprowadzanymi do pie. **k̑rā-po-* (por. też z innym przyr. goc. *hrot* [< **k̑rā-do-*] 'strzecha'), w takim razie psł. **stropъ* z wcześniejszego **sropъ* (z wstawnym *-t-*, por. np. *struga*), które zapewne z pie. **k̑rā-po-*.

stroszyć od XVIII w. 'podnosić do góry, czynić sterczącym (o włosach, piórach, sierści)'; z przedr. *nastroszyć*. Por. cs. *vъsrašiti* 'wyprostować, podnieść, wznieść', wielokr. *vъsrašati*. Psł. **soršiti* 'powodować, że włosy się podnoszą, jeżą, sterczą', czas. kauzat. od psł. **sŕchnǫti* 'zjeżyć się' (por. p. dial. *posierzchnąć* 'dostać gęsiej skórki', r. dial. *sérchnut'* 'cierpnąć, np. o ręce', ukr. *šérchnuty* 'stawać się szorstką, o skórze ludzkiej', cs. *vъsrъchlъ* 'szorstki') lub od psł. **sŕšati* 'jeżyć włosy', **sŕšiti* 'jeżyć się' (por. p. daw. XVI–XVII w. *nasierszały* i *nasierszony* 'najeżony, nastroszony', dial. *naszerszały* 'rozczochrany, kudłaty', stcz. *sršěti* 'lękać się, przerażać się; pierzchać, bojaźliwie uciekać', cz. *sršet* 'pryskać, tryskać; zionąć; płonąć', ch./s. *stršiti* 'sterczeć, jeżyć się, o włosach', słwń. *sršiti* / *sršéti* 'sterczeć, stroszyć, jeżyć'), z wymianą rdzennego **ŕ ⇒ *or*. Psł. *sŕchnǫti*, **sŕšati*, **sŕšiti* i pokrewny rzecz. **sŕchъ* 'najeżona sierść, szczecina' (por. p. dial. *sierzch* / *sierzk̑* / *sierzcha* 'sierść', ch./s. *sȓh*, mn *sȓsi* 'dreszcz, ciarki', słwń. *sȓh* 'ts.') oparte są ostatecznie na pie. pierwiastku **k̑er(s)-* 'szczecina, sztywne włosy; sterczeć, być szorstkim, chropowatym' (zob. *sierść*). W p. *stroszyć* we wcześniejszej grupie **sr* (powstałej po przestawce **sorš-* > **sroš-*) wstawne *-t-*: regularny rozwój grupy spółgłoskowej **sr* > *str* (por. też takie *-t-* w pokrewnym bg. *nastrъ́chvam* 'najeżyć się, drżeć').

strój 'ubranie, ubiór', stp. XV w. 'przyrząd, narzędzie, instrument', *bobrowy strój* 'wydzielina pewnych gruczołów bobra, o silnej woni i właściwościach leczniczych'; zdr. *stroik*. Ogsł.: cz. *stroj* 'maszyna', r. *stroj* 'ustrój; szyk, szereg, formacja', scs. *stroi* 'porządek, ład; zarządzanie; przeznaczenie', ch. *strȏj* 'szyk, szereg, linia; garbowanie skóry'. Psł. **strojь* 'ułożenie, uporządkowanie, porządek; coś ułożonego, uporządkowanego, przygotowanego do użycia', zwykle zestawiane z lit. *strãja* 'chlew, stajnia zasłane słomą', przypuszczalnie od pie. pierwiastka **(s)ter-* 'rozpostrzeć' (zob. *rozpostrzeć*, *strzecha*), od którego także łac. *struō*, *struere* 'układać warstwami, kłaść obok siebie, dopasowywać, porządkować, przysposabiać', goc. *straujan* 'sypać, rozsypać', niem. *Streu* 'słoma na podściółkę'. Pierwotne znaczenie zapewne 'rozpostarcie czegoś, ułożenie'.

stróż od XV w. 'strażnik, wartownik', w stp. też 'obrońca, protektor, opiekun', w gwarach także nazwy przedmiotów, np. 'pal, słup przed śluzą'. Por. r. *stórož* m 'stróż, dozorca, strażnik', scs. *stražь* m 'strażnik', bg. *straž* m 'ts.'. Psł. **storžь* 'ten, kto strzeże,

pilnuje czegoś lub kogoś, dozorca, strażnik', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-jь* od psł. **stergti* 'mieć pod strażą, pod opieką, dozorować, pilnować, doglądać' (zob. *strzec*), z wymianą rdzennej samogłoski **e ⇒ *o*. Zob. *straż*. — Od tego *stróżka*; *stróżować*; *stróżówka*.

struga od XIII w. 'mała rzeczka, strumień' (w stp. też *strug* m 'ts.'), 'pewna ilość cieczy płynącej, lejącej się wąskim pasmem'; zdr. *strużka*. Ogsł.: cz. *strouha* / *struha* 'sztuczne koryto wodne, rów, kanał', ukr. dial. *struhá* 'strumień', ch./s. *strȕga* 'koryto rzeki, łożysko potoku', dial. 'prąd wody, nurt'. Psł. **struga* 'strumień', dokładny odpowiednik łot. *straũga* 'niskie miejsce, gdzie można ugrzęznąć' (por. z innymi samogłoskami rdzennymi łot. *struga* 'błoto, bagno', *strũga* 'strumień wody'), z przyr. **-gā* od pie. **sreu̯-* 'płynąć, ciec' (*-t-* wtórne, wstawne, rozbijające grupę spółgłoskową **sr > str*, por. *strumień*). Etymologiczne znaczenie 'to, co płynie, ciecze'.

strugać od XV w. 'ścinać z czegoś podłużne wióry, wygładzać powierzchnię'; z przedr. *ostrugać, wystrugać, zastrugać*. Ogsł.: cz. *strouhat* 'trzeć; strugać, temperować', r. *strugát'* i *strogát'* 'heblować', ch./s. *strúgati* 'wygładzać, ociosywać, heblować; drapać, skrobać', dial. też *strgati, stržēm* (np. czak. *strgȁt*) 'ts.', scs. *strъgati, stružǫ* 'drapać, skrobać'. Psł. **strъgati, *stružǫ* (bezokol. **strugati* wtórny, oparty na formach czasu teraźn. z *-u-*) 'skrobać (ostrym narzędziem), zeskrobywać cienkimi warstwami', pokrewny z łot. *strũgât* 'budzić', stnord. *strjūka* 'ścierać, gładzić, polerować', od pie. **streu̯g-* 'ścierać, gładzić, obrabiać ostrym narzędziem'.

strumień od XIII w. 'potok, struga; pewna ilość cieczy płynącej, lejącej się wąskim pasmem'. Płnsł. i słwń.: cz. dial. *strumen* / *strumeň* 'potok, struga', r. *strúmen'* 'ts.', słwń. *strúmen* 'prąd wody, nurt; ramię rzeki'. Psł. **strumy, *strumene*, bier. **strumenь* 'potok, ruczaj, struga', dokładny odpowiednik: lit. dial. *straumuõ, -meñs* 'potok, ruczaj', od pie. pierwiastka **sreu̯-* 'płynąć, ciec', z przyr. **-men-* (co do budowy por. np. *płomień*), *-t-* wstawne (regularny rozwój grupy spółgłoskowej **sr > str*, por. *struga*). Etymologiczne znaczenie 'to, co ciecze, płynie'. Zdr. *strumyk* z psł. **strumy-kъ* 'strumień', od psł. mian. **strumy* z nawarstwieniem strukturalnego przyr. **-kъ* (przenoszącego wyraz do innego typu deklinacyjnego, por. np. *kamyk, płomyk, promyk*, zob. *kamień, płomień, promień*). Zob. *struga, ostrów*.

struna od XV w. 'sprężysta nić stanowiąca źródło dźwięku w muzycznych instrumentach strunowych', także 'elastyczna nić (zrobiona np. z jelit zwierzęcych), używana w chirurgii, do wyrobu rakiet tenisowych itp.', dawniej też 'cięciwa łuku', stp. także 'strunowy instrument muzyczny', 'nawój, wał w warsztacie tkackim, na który nawija się osnowę'. Ogsł.: dł. *tšuna* 'cięciwa; ścięgno', cz. *struna* 'struna', r. *struná* 'ts.', ch./s. *strȕna* 'ts.', 'sierść kozia', 'długi, ostry włos (zwykle zwierzęcy)', bg. *strúna* 'struna', 'długi włos z końskiego ogona lub grzywy'. Psł. **struna*; wyraz oznacza w językach słow. przede wszystkim 'strunę w instrumencie muzycznym', ale słabiej poświadczone odmienne znaczenia sugerują, że oznaczał pierwotnie 'rodzaj elastycznej nici czy sznurka, sporządzanych zapewne z długich włosów zwierzęcych (z wiązki czy splotu takich włosów), służących do ściągania, spinania czegoś (np. używanych jako cięciwa łuku)'; ogsł. znaczenie 'struna' jest zatem wtórne, powstało w rezultacie przeniesienia nazwy innego desygnatu (np. cięciwy łuku, może też cięciwy tzw. łuku muzycznego) na podobny realnie i funkcjonalnie zasadniczy element instrumentu strunowego, napiętą, elastyczną nić (czy wiązkę długich włosów zwierzęcych, jak w smyczku) stanowiącą źródło dźwięku. Wyraz prapokrewny ze stwniem. *stroum* / *strōm* 'sznurek', śrwniem. *strieme* 'pas, smuga, pręga' (por. też lit. *struniti* 'budować, stawiać', łac. *struere* 'nakładać warstwami, kłaść obok siebie; budować, wznosić'), od pie. rdzenia **streu̯-* 'smuga, pręga, pasmo, promień', z przyr. **-nā*. — Od tego *strunowy*.

strup od XV w. 'sucha skorupka na ranach i owrzodzeniach', dial. 'każda choroba skóry', *strupy* 'ospa; łupież'. Ogsł.: cz. *strup*, r. *strup*, scs. *strupъ* 'rana, zranienie'. Psł.

strupъ 'strup', prawdopodobnie prapokrewne z łot. *strups* 'krótki, tępy', stwniem. *strûben* 'najeżyć się, nastroszyć' (dziś niem. *struppig* 'zwichrzony, rozczochrany, kudłaty'), śrdniem. *strûf* 'nierówny, chropowaty, szorstki', gr. *strýphnós* 'cierpki, ostry; sztywny', z pie. **streu̯p- / *streu̯b(h)-* (od pie. pierwiastka **ster-* 'sztywny, twardy'). W takim razie etymologiczne znaczenie zapewne 'coś twardego, stwardniałego, chropowatego'.

strych od XV w. 'pomieszczenie między stropem a dachem, poddasze'; zdr. *stryszek*. Zapożyczenie ze śrwniem. *esterîch / esterich / estrich* 'posadzka kamienna; bruk uliczny', niem. *Estrich* 'klepisko; posadzka kamienna; wyłożenie podłogi, ściany itp. twardą, gładką masą' (co ze śrłac. *astracus / astricus* 'wylewka posadzkowa, bruk', a to z kolei z gr. *óstrakon* 'skorupa, skorupka; gliniane naczynie, skorupa takiego naczynia'). Pierwotnie zapewne 'strop pod dachem, pokryty polewą (np. glinianą) czy wyłożony jakąś masą'. Późniejszym zapożyczeniem z niem. *Estrich* jest termin budowlany *jastrych* 'wyłożenie podłogi, ściany itp. masą z różnych materiałów (np. gliny, gipsu, wapna, cementu itp.), twardą, trwałą i gładką, bez spoin', daw. od XVI w. *astrych / jastrych* 'mieszanina tłuczonych kamieni, cegły i wapna do wykładania i wylepiania podłóg (podobna do dzisiejszego lastryka); twarda posadzka, zwłaszcza wyłożona cegłą lub mieszaniną z tłuczonych kamieni, cegły i wapna; strop drewniany'.

stryczek 'sznur z pętlą do wieszania skazańców', stp. od XIV w. *stryk* 'sznur, powróz'. Zapożyczenie ze śrwniem. *stric* 'powróz, więzy, kajdany, sidła', niem. *Strick* 'powróz, stryczek'.

stryj od XIV w. 'brat ojca'; zdr. *stryjek*; dial. *stryc, stryk*. Ogsł.: cz. *stryj*, strus. *stryi / strъi / stroi*, r. *stroj*, cs. *stryi*; por. cz. *strýc*, ch./s. *strîc*, cs. *stryicь*. Psł. **strъjь* (bądź **stryjь*), zdr. **strъjьcь* 'brat ojca, stryj', zapewne pokrewne z łac. *patruus* 'brat ojca, stryj' i dalej z gr. *pátrōs* 'ts.', stind. *pitr̥vyá-* 'ts.', awest. *tūiryō* 'ts.', stwniem. *fetiro / fatirro*, niem. *Vetter* 'bratanek'. Podstawę psł. **strъjь* stanowiło zapewne pie. **pətru̯i̯o-* 'ojcowski', przym. od pie. **pəter-* 'ojciec' (por. np. łac. *pater* 'ojciec'), z wczesnego psł. urzeczownikowionego **ptrūi̯o-* (z przypuszczalnym znaczeniem 'ojcowski krewny, brat ojca') powstała postać **strъjь* z rozwojem grupy spółgłoskowej **ptr-* > **str-*. Nie mniej prawdopodobny jest związek etymologiczny z lit. *strūjus* 'dziadek, starzec', *strùjus* 'brat ojca, stryj, mąż ciotki', stirl. *sruith* [< **stru-ti-s*] 'stary, szacowny'. — Od tego *stryjenka, stryjowski, stryjostwo, stryjeczny*.

strzała od XIV w. 'pocisk wystrzeliwany z łuku, z kuszy itp.'; zdr. *strzałka*. Ogsł.: cz. *střela*, r. *strelá*, scs. *strěla*. Psł. **strěla* 'strzała', odpowiada lit. *strėlà* 'strzała', łot. *strę̂la* 'ts.; smuga, pręga; strumień wody', stwniem. *strâla* 'promień, promyk' (dziś niem. *Strahl* 'ts.'), z pie. dial. (słow.-bałt.-germ.) **strē-lā* 'smuga, pręga, promień, strzała', od pie. pierwiastka **ster-* 'ts.'.

strzec *strzegę* od XIV w. 'mieć pod dozorem, pilnować, chronić', stp. też 'zachowywać coś, stosować się do czegoś, przestrzegać czegoś', 'podglądać, obserwować w złych zamiarach, czyhać na kogoś'; z przedr. *ostrzec, przestrzec, spostrzec, zastrzec*; wielokr. *strzegać* daw. XVI w. 'pilnować; czyhać, dybać', dziś z przedr., np. *spostrzegać, przestrzegać, wystrzegać się, zastrzegać (się)*. Ogsł.: cz. daw. *stříci, střehu* 'pilnować, strzec', r. *steréč', steregú* 'strzec, doglądać; pilnować, urządzać zasadzkę', scs. *strěšti, strěgǫ* 'strzec, pilnować; być na straży; ochraniać'. Psł. **stergti, *stergǫ* 'mieć pod strażą, pod opieką, dozorować, pilnować, doglądać', przypuszczalnie pokrewne z gr. *stérgō* 'kocham, miłuję, lubię', od pie. **sterg-* 'dbać o coś, doglądać, opiekować się, pielęgnować'.

strzecha od XV w. 'słomiane lub trzcinowe pokrycie dachu, dach słomiany', stp. też 'buda, szałas'. Ogsł.: cz. *střecha*, r. *strechá*, scs. *strěcha* 'dach'. Psł. **strěcha* [< **stroi̯sā* < **stroi̯gsā*] 'słomiany dach', zapewne prapokrewne z lit. *striẽgti / stríegti* 'pokrywać dach słomą', *striẽgė* 'słomiane pokrycie dachu, strzecha', *straĩgas* 'żerdź w płocie', od pie. **strei̯-g-* 'pokrywać czymś' (co od pie. pierwiastka **ster-* 'rozpościerać', zob. *rozpostrzeć*). W takim razie **strěcha* z pie. **stroi̯g-sā* > **stroi̯ksa*, z rozwojem **ks* > **ch*.

strzelić od XV w. 'wypuścić pocisk, wypuścić strzałę z łuku, kuszy', 'wydać, spowodować odgłos przypominający strzelanie z broni palnej, uderzyć z trzaskiem, trzasnąć', 'wznieść się, unieść się, trysnąć, wybuchnąć', dial. 'palnąć, uderzyć', 'rzucić'; z przedr. *postrzelić, przestrzelić, wystrzelić, zastrzelić, zestrzelić*; wielokr. *strzelać*, z przedr. *ostrzelać, postrzelać, wystrzelać*. Ogsł.: cz. *střelit*, r. dial. *strélit'*, ch./s. *strijèliti*. Psł. **strěliti* 'wypuścić strzałę z łuku, z kuszy', wielokr. **strěl'ati*, czas. odrzecz. od psł. **strěla* (zob. *strzała*). Pierwotne znaczenie odnoszące się do wypuszczania strzał wtórnie przeniesione na wystrzeliwanie pocisków z broni palnej. — Od tego *strzał*; *strzelec, strzelnica*; *strzelba* 'broń myśliwska, fuzja', pierwotnie nazwa czynności z przyr. *-ba* (zachowane w gwarach znaczenie 'strzelanie, strzelanina'), wtórnie przeniesiona na narzędzie do strzelania; od czas. przedrostkowych *odstrzał, ostrzał, postrzał, wystrzał, zastrzał* (daw. od XVI w. 'postrzał, rana postrzałowa, strzała').

strzemię *strzemienia* 'specjalne oparcie dla stopy jeźdźca', stp. od XIV w. *strzemień* 'strzemię', dial. *strzemiono*; zdr. *strzemiączko*. Ogsł.: stcz. *(s)třemen* / *(s)třmen*, cz. *třmen*, r. *strémja, strémeni*, bg. *stréme*, ch./s. *strèmēn*, słwń. *stréme, strémena* i *strémen*. Psł. **stremę*, **stremene* i **stremenь* 'strzemię', przypuszczalnie z pie. **strebʰ-men-* 'coś zwiniętego, splecionego', od pie. **strebʰ-* 'zwijać, skręcać', por. gr. *strémma* 'coś skręconego, nitka, wątek; wywichnięcie, wykręcenie', *stréphō* 'obracam dokoła, wprawiam w ruch wirowy; skręcam, zaplatam, przędę'. Nazwa sugeruje, że Słowianie używali najpierw strzemion skręconych, splecionych np. z rzemienia.

strzępić od XVI w. 'robić strzępy, czynić strzępiastym, skubać, wystrzępiać'; z przedr. *postrzępić, wystrzępić*. Por. cz. *třepit* 'strzępić', *třepiti* 'wystrzępiać', słc. *strapit'* i *strapkat'* 'strzępić, targać'. Tu należy *strzęp* (daw. też *strzępa*) 'kawałek czegoś (np. tkaniny, papieru, skóry), zwykle oddarty, urwany, wiszący, postrzępiony, rzecz podarta, poszarpana'; zdr. *strzępek* od XIV w. 'mały strzęp', daw. 'kosmatość na tkaninie, nitka sterczą-ca z tkaniny', stp. 'frędzla', dial. 'frędzla u chustki na głowę; kawałek materiału, strzęp', por. cz. *střapec* / *třapec* 'frędzla; kitka', słc. *strapec* 'frędzla', 'kiść (np. winogron)', r. *trjápka* 'ścierka, szmata, łach'. Podstawą było zapewne psł. dial. **(s)trępiti* 'targać, robiąc strzępy, czynić strzępiastym', od rdzenia **(s)tręp-* < **(s)tremp-*, przypuszczalnie unosowionego wariantu pie. bazy **trep-*, od której ostatecznie p. *trzepać* (zob.).

strzyc *strzygę* od XV w. 'ciąć, obcinać, podcinać, ścinać (krótko); podcinać, ścinać włosy; ciąć zębami, gryźć, skubać (o zwierzętach)'; z przedr. *ostrzyc, przystrzyc, wystrzyc*; wielokr. *-strzygać*: z przedr. *postrzygać, przystrzygać, rozstrzygać* 'rozważywszy coś, postanawiać, decydować o czymś' (por. cz. *rozstřihat* 'rozciąć'), *wystrzygać*; jednokr. *strzygnąć* przest. 'nastawić (uszy), poruszyć nimi; uderzyć, smagnąć batem, rózgą'. Ogsł.: stcz. *stříci, střihu* (dziś cz. *stříhat*), r. *stric'*, *strigú*, scs. *strišti, strigǫ*. Psł. **strigti, strigǫ* 'strzyc', pokrewne ze stwniem. *strīhhan* 'gładzić, ukłuć', łac. *stringō, stringere* 'drasnąć, lekko dotknąć; zranić', *strigilis* 'skrobaczka', od pie. **streig-* 'uderzać; obrabiać za pomocą ostrego narzędzia'.

strzyga od XVII w. 'upiór, widmo w postaci kobiecej', 'według wierzeń ludowych dusza dziecka urodzonego z zębami i wcześnie zmarłego, przybierająca różne postaci i strasząca ludzi'. Por. słc. *striga* 'strzyga, czarownica, jędza, wiedźma', ch. dial. czak. *štrīga* 'wiedźma, zła kobieta'. Zapożyczenie ze śrłac. *striga* 'strzyga, wiedźma' (co od łac. *strix, strigis* ż 'sowa', zob. *strzyżyk*) bądź z odpowiedniej formy romańskiej (np. wł. weneckie *striga*).

strzykać 'wyciekać, wypływać przerywanym, silnym strumieniem, tryskać; powodować silny wytrysk czegoś', 'boleć przeszywająco, kłująco, z przerwami, raz po raz', 'wydawać głos właściwy niektórym ptakom, owadom, ćwierkać', stp. XV w. *strzykać* / *strykać* 'tryskać, lać się', może też 'roić się', dial. 'sprawiać ból', 'pluć przez zęby', kasz. *střikac* 'tryskać'; jednokr. *strzyknąć*, z przedr. *postrzyknąć, wstrzyknąć*. Płnsł.: gł. *třikać* 'rzucać, ciskać', cz. *stříkat* 'tryskać, pryskać', przen. 'rzucać, ciskać', słc. dial. *strikac*

'boleć z przerwami', br. *strikác'* 'kąsać, żądlić; ciąć pokrzywy'. Psł. dial. **strikati* 'tryskać, wytryskać, wypływać strumieniem', pokrewne z psł. **strěkati* 'ts.; kłuć, żgać' (por. stp. XV w. *strzekać* 'raz po raz sprawiać ból, dokuczać, nękać, o chorobie', słc. *striekať* 'wytryskać; wtryskiwać, wstrzykiwać', r. *strekát'* 'kłuć, żgać; szybko biec, uciekać; z siłą uderzać w coś', scs. *strěkati* 'kłuć, żgać'), dalsza etymologia niepewna. — Od tego *strzykawka* (stp. XV w. 'rurka z tłokiem wewnątrz'); od czas. przedrostkowego *zastrzyk*.

strzyżyk od XVI w. (daw. też *strzeżyk*) 'ptak Troglodytes', stp. od XV w. *strzeż* 'ts.', daw. (u Trotza) *strzeż / strzyż / strzyżyk / strzeżyk* 'mysikrólik'. Por. słc. *striežik / strížik* 'strzyżyk', r. *striž* 'jaskółka brzegówka', cs. *strižь* 'mysikrólik', słwń. *strižec* 'rudzik'. Psł. **strižь / *strěžь* 'jakiś mały ptak (strzyżyk, mysikrólik)', pokrewne z łac. *strix, strigis* ż 'sowa', gr. *strínks* 'ts.', od pie. dźwkn. **(s)treig-* 'piszczeć, skrzeczeć, ćwierkać', por. gr. *trídzō* 'wydaję przenikliwy głos, piszczę, skrzeczę, ćwierkam'.

studnia od XIV w. 'otwór w ziemi do wydobywania wody', stp. też 'naturalne źródło'; zdr. *studzienka*. Zachsł. i częściowo wschsł.: dł. *studńa* 'studnia', gł. *studnja* 'ts.; zdrój, źródło', cz. *studně / studňa* 'studnia', dial. *studňa* 'źródło, z którego można czerpać wodę', słc. *studna* 'studnia', ukr. dial. *stúdnja* 'ts.', br. *stúdnja* 'ts.'. Psł. dial. **studьńa* 'studnia', nazwa miejsca z przyr. **-ьńa* od psł. **studъ* 'zimno, chłód' (por. np. cs. *studъ* 'zimno', bg. *stud* 'ts.; mróz', częściej w znaczeniu przenośnym 'wstyd', np. cz. *stud*, r. dial. *stud*, scs. *studъ*), o pochodzeniu zob. *wstyd*. Pierwotnie więc 'zimne, chłodne miejsce' > 'zimne źródło, miejsce, skąd wydobywa się (zimna) woda'.

studzić od XV w. 'chłodzić, ochładzać, oziębiać', kasz. *stëʒëc* 'studzić, chłodzić'; z przedr. *ostudzić, wystudzić*. Ogsł.: cz. *studit*, r. *studít'*, bg. *studjá*. Psł. **studiti* 'powodować, by coś stygło, chłodzić, ochładzać, oziębiać', czas. kauzat. od psł. **stydnǫti* 'tracąc ciepło, stawać się zimnym, stygnąć' (zob. *stygnąć*), z wymianą samogłoski rdzennej **ū* ⇒ **ou* > **y* ⇒ *u* (por. psł. **vyknǫti* → **učiti*, zob. *nawyknąć* i *uczyć*).

stukać 'uderzając, wywoływać charakterystyczny odgłos, pukać, kołatać', stp. XV w. 'dawać znak ręką', dial. 'prać kijanką'; z przedr. *postukać, wystukać, zastukać*; jednokr. od XV w. *stuknąć* 'uderzyć czymś o coś, wpaść na coś', stp. też 'dać znak ręką'. Por. cz. dial. *stúkat* 'ubijać śmietanę w maselnicy', r. *stúkat'* 'uderzać, wydawać stuk, hałas przy uderzaniu, tłuczeniu'. Płnsł. **stukati* 'uderzać ze stukiem, stukać, pukać', czas. pochodzenia dźwkn., por. podobne łot. *stukât* 'iść małymi kroczkami (o dzieciach zaczynających chodzić)', *stuknît* 'uderzać ze stukiem', *stucinât* 'klekotać, kołatać'. — Od tego *stuk*; czas. intensywny *stukotać* → *stukot*.

styczeń od XV w. 'pierwszy miesiąc roku', stp. XV w. *styczeń / tyczeń* 'ts.', wyjątkowo 'luty'. Wyłącznie polska nazwa miesiąca, bliska stp. wyjątkowemu w XV w. *sieczeń* 'luty', słc. dial. *velký sečeň* 'styczeń', *malý sečeň* 'luty', strus. *sěčьnъ / sěčenъ* 'luty; styczeń', ukr. *síčen'* 'styczeń', br. *séčen'* 'styczeń', ch. *siječanj* 'styczeń', słwń. dial. *sečen* 'luty'. Wyrazy sprowadzane do prapostaci **sěčьńь*, oznaczającej zapewne zimowy okres, odpowiedni do wyrębu drzew w lesie i ich łatwiejszego transportu saniami (może też okres odpowiedni do przycinania drzew owocowych, mających w tym czasie najmniej soków), od psł. **sěča* 'cięcie, wyrąb drzew' (nazwa czynności od psł. **sěkti* 'ciąć ostrym narzędziem', zob. *siec*), z przyr. **-ьnь* (występującym także w innych nazwach miesięcy, por. *grudzień, kwiecień, sierpień, wrzesień*). W polskim przekształcono pierwotne *sieczeń* w *styczeń / tyczeń* przez skojarzenie z *tyka* 'drąg, tyczka' w nawiązaniu do pozyskiwanego w tym okresie rodzaju drewna użytkowego.

stygnąć od XVIII w. 'tracić ciepło, stawać się coraz chłodniejszym', wcześniej od XVI w. (z przedr. od XV w.) starsza postać *stydnąć* (dziś zachowana w gwarach), stp. XV w. *ostydnąć* 'wystygnąć, zziębnąć', *ostydły* 'wystudzony, letni'; z przedr. *ostygnąć, wystygnąć, zastygnąć*. Ogsł.: cz. *stydnout*, r. *stýnut'*, dial. *stýgnut'*, ukr. *stýhnuty*, ch./s. *sti-*

nuti. Psł. **stydnǫti* 'tracąc ciepło, stawać się zimnym', czas. inchoat. od psł. **styděti* 'chłodzić' (zob. *wstyd*), z przyr. **-nǫ-*.

stypa od XV w. 'poczęstunek po pogrzebie, uczta pogrzebowa'. Zapożyczenie z łac. *stips, stipis* ż 'datek, składka; jałmużna', pierwotnie zapewne 'jałmużna dawana ubogim po pogrzebie (by modlili się za duszę zmarłego)'.

suchy od XIV w. Ogsł.: cz. *suchý*, r. *suchój*, scs. *suchъ*. Psł. **suchъ* 'suchy', dokładne odpowiedniki: lit. *saũsas* 'suchy, chudy; pusty', łot. *sàuss* 'suchy, trzeźwy', gr. *haũos* 'suchy', wszystkie z pie. przym. **saus-o-* 'suchy', od pie. **saus-* 'schnąć; suchy'. — Od tego *suchość, suchoty*. Zob. *susza, suszyć, schnąć*.

suka od XVII w. 'samica psa i innych psowatych', 'obelżywie o kobiecie', w gwarach też nazwa różnych urządzeń, np. 'rodzaj hamulca przy wozie', 'część żaren', 'część warsztatu tkackiego', 'tylna część dwuskładowych sań'. Płnsł.: płb. *sauko / saiko* 'kobieta lekkich obyczajów', cz. dial. *suka* 'samica psa; zła kobieta', słc. *suka* 'ts.', r., ukr., br. *suka* 'samica psa; obelżywie o kobiecie'. Prawdopodobnie psł. dial. **suka* 'samica psa', niejasnego pochodzenia. Z przyczyn fonetycznych trudny jest do przyjęcia związek z istniejącymi w innych językach ie. nazwami psa, np. lit. *šuõ, šuñs*, stind. *śvā / śuvā, śúnas*, gr. *kýōn*, łac. *canis*, goc. *hunds*, kontynuującymi pie. **kuōn* 'pies'; wątpliwa jest rekonstrukcja psł. prapostaci **sǫka*, przeciwko której przemawiają fakty polskie i połabskie.

suknia 'wierzchni strój kobiecy', stp. od XIV w. 'wierzchni strój kobiecy lub męski', dawniej i dziś dial. (często *suknie* mn) 'strój wierzchni męski lub kobiecy; ubiór, ubranie'; zdr. *sukienka*. Ogsł.: cz. *sukně* 'spódnica', dawniej 'sukmana, fałdzista szata', ukr. *súknja* 'odzież, ubranie', dawniej 'odzież damska; sukienka, spódnica', dial. też 'siermięga', 'męski surdut', 'kożuch pokryty suknem', ch./s. *sȕknja* 'ubiór, szata (zwłaszcza kobieca); spódnica'. Psł. **sukъńa* 'wierzchnia odzież (męska lub kobieca) zrobiona z sukna', utworzone za pomocą przyr. **-ja* od psł. **sukъno* (zob. *sukno*).

sukno od XIV w. 'rodzaj tkaniny'. Ogsł.: cz. *sukno*, r. *suknó*, scs. *sukъno*. Psł. **sukъno* 'sukno', rzecz. odczas. z przyr. **-ъno* od psł. wyrazu tkackiego **sukati* 'skręcać, nawijać nici' (por. stp. od XV w. *sukać* 'skręcać razem kilka nitek', dial. *sukać* 'przewijać nici wątku na cewki za pomocą kołowrotka; kręcić, zwijać', 'skręcać nici w dłoniach', 'nawijać nici na cewki', 'pruć', 'zakasywać', cz. *soukat* 'zwijać, skręcać, np. powróz; szpulować, nawijać nici na szpulkę, cewkę', ukr. *sukáty, -káju* 'skręcać nici, powróz, linę; zwijać', ch./s. *súkati, sûćem / sûkam* 'kręcić, zwijać nici'), będącego czas. wielokr. od psł. **sъkati, *sъkǫ* 'skręcać (nici, przędzę, powróz); nawijać przędzę, nici (na cewkę)' (por. cz. *skáti, skám* 'skręcać razem kilka nitek', słc. przest. *skať, ská* 'splatać przez skręcanie, zwijanie, skręcać, zwijać, np. powróz; nawijać nici, przędzę', strus. *s(ъ)kati, s(ъ)ku* 'skręcać nić', r. dial. *skať, sku* 'skręcać nić, nawijać; rozwałkowywać ciasto'), pokrewnego z lit. *sùkti, sukù* 'kręcić, obracać', łot. *sukt* 'ts.'. Ostateczną podstawą jest pie. **seu̯-k-* należące do pie. pierwiastka **seu̯- / *su-* 'giąć, zginać, obracać, skręcać, napędzać, popędzać' (na gruncie słow. powstało specjalne znaczenie tkackie czasownika). — Od tego *sukienny* → *sukiennik* → *sukienniczy*.

sum od XV w. 'ryba Silurus glanis', pierwotna postać *som* w stp. od XV w. i w gwarach. Ogsł.: stcz. *som* (dziś cz. *sumec*, rzadziej *sumík*), r. *som*, słwń. *sòm*. Psł. **somъ* 'sum', z dokładnymi odpowiednikami tylko w bałt.: lit. *šãmas* 'sum', łot. *sams* 'ts.'. Może z pie. **kamo-* od pie. **kam-* 'kij, drąg' (por. gr. *kámaks* 'tyka, żerdź, kołek, pal'), w takim razie rybę, osiągającą często duże rozmiary, nazwano od wielkości ('ryba wielka jak drąg'?).

sumienie od XV w. 'zdolność oceny własnego postępowania, świadomość odpowiedzialności moralnej za swoje czyny', stp. XIV w. *sąmnienie*, od XV w. *sumnienie* (postać używana jeszcze w XIX w.) i *sumienie* 'sumienie', też 'myślenie, myśl', 'niepokój moralny, skrupuł'. Por. scs. *sǫmьněnije / sumьněnije* 'powątpiewanie, wątpienie, niezdecydowanie', *sъ sǫmьněnijemь* 'w sposób widoczny,

wyraźnie, jasno'. Pierwotna postać *sąmnienie*, rzecz. odsłowny (nazwa czynności) od słow. **sǫmьněti* 'mieć wątpliwości, wątpić' (por. stp. XV w. *sąmnieć się* 'mieć wątpliwości, sprzeciwiać się; bać się, lękać się, obawiać się czegoś', może też 'wstydzić się, żałować czegoś', strus. *sumьnětisja* 'wątpić, niepokoić się', ukr. *sumnýtysja* 'wątpić', scs. *sǫmьněti sę* 'wahać się, wątpić', ch./s. *súmnjati* 'wątpić, powątpiewać, mieć wątpliwości co do czegoś; podejrzewać, posądzać') będącego czas. odrzecz. od słow. **sǫmьńa* 'powątpiewanie, podejrzewanie' (por. cs.-s. *sumьnja* 'wątpliwość', ch./s. *súmnja* 'wątpliwość, powątpiewanie; posądzenie, podejrzenie'). Podstawowy rzecz. **sǫmьńa* to derywat od przedrostkowego czas. **sъ-mьněti* 'rozważać coś, mieć wątpliwości' (por. cs. *sъmьněti* 'rozstrzygać', *sъmьněti sę* 'wątpić, powątpiewać'); z przedr. **sъ-* od psł. **mьněti* 'myśleć, sądzić, uważać, mniemać' (zob. *pomnieć*), nazwa czynności z przyr. **-ja* i wymianą czasownikowego przedr. **sъ-* 'z, razem' na jego rzeczownikową postać **sǫ-* (**sъ-* ⇒ **sǫ-*). Rozwój stp. *sąmnienie* > *sumnienie* w rezultacie utraty nosowości *ą* przed *m*. — Od tego *sumienny*.

sunąć od XV w. 'iść, jechać, płynąć w jakimś kierunku gładko, posuwiście, posuwać się, toczyć się', przest. 'wlec coś po czymś, posuwać, przesuwać', daw. i dial. 'szybko ruszyć z miejsca, skoczyć, puścić się', daw. 'pchając, wkładać, wtykać, wsuwać', stp. XV w. *sunąć* 'sypnąć, rozrzucić', kasz. *sënǫc* 'przesuwać', 'iść, jechać, płynąć, mknąć', 'skoczyć'; z przedr. *nasunąć, osunąć się, posunąć, przesunąć, przysunąć, usunąć, wsunąć, wysunąć, zasunąć, zesunąć*. Ogsł.: cz. *sunout* 'pomału posuwać', r. *súnut'* 'wsunąć; wtrącić', ch./s. *sȕnuti* 'pchnąć, trącić; wpędzić, zepchnąć, wtrącić; rzucić się na coś'. Psł. **sunǫti* 'zacząć przesuwać, posuwać, pchnąć, posunąć, wepchnąć, wetknąć; przesuwać, posuwać; przesuwać się, posuwać się', czas. inchoat. od psł. **suti*, **sovǫ* 'popychać, wpychać, posuwać, przesuwać, wsuwać' (zob. *suwać*).

supeł *supła* 'węzeł'. Przejęte z gwar w postaci z mazurzeniem *supeł*, w gwarach też *szupeł* oraz *szypuł / sypuł, szypełek / sypełek* 'węzeł, węzełek, zawiniątko', kasz. *šipeł* 'supeł, węzeł'. Dalej niejasne, postaci z rdzennym *-y-* sugerują związek z *szypułka* (zob.), ale niejasny jest ewentualny związek znaczeń 'węzeł, zawiniątko' i 'łodyżka, na której jest osadzony kwiat lub owoc', 'stosina pióra ptasiego', 'zarodek pióra', chyba że ogniwem pośrednim było 'zalążek, zawiązek (kwiatu, owocu) mający kształt zwiniętej kulki, zawiniątka'. — Od tego *rozsupłać* 'rozwiązać, rozplątać', *wysupłać* 'wyjąć coś z czegoś związanego w supeł, wydostać z głębi czegoś'.

surowy od XV w. 'nie poddany obróbce, znajdujący się w pierwotnym stanie', 'srogi, śmiały', daw. *syrowy* 'świeży, nieuschnięty', 'nie poddany uprawie', w gwarach obok panującego *surowy* też *syrowy / srowy* 'surowy, nie ugotowany; wilgotny, nie wysuszony', kasz. *sërovi / srovi* 'wilgotny, mokry, podmokły; surowy, nie dogotowany; niedojrzały'. Por. r. *suróvyj* 'surowy, ostry, srogi', bg. *suróv* 'surowy, nie gotowany; ostry, srogi, okrutny' oraz cz. *syrový* 'surowy; wilgotny, zimny i wilgotny', strus. *syrovyi* 'surowy; wilgotny', ch./s. *sȉrov* 'surowy, nie gotowany, nie upieczony; nie obrobiony; niedojrzały; niewyschnięty, mokry'. Psł. **surovъ / *syrovъ* 'surowy, nie obrobiony, świeży, mokry' od psł. **surъ / *syrъ* 'surowy, nie obrobiony, niedojrzały, świeży, mokry', por. kasz. *sër'i / sri* 'wilgotny, mokry, podmokły; surowy, nie dogotowany; niedojrzały', dł. *syry* 'wilgotny; surowy', gł. *syry* 'surowy, nie gotowany; wilgotny; obolały, ranny', przen. 'pijany', cz. *syrý* 'zimny i wilgotny; surowy', r. *syrój* 'wilgotny, mokry; słotny (o pogodzie); surowy, niewypieczony', scs. *syrъ* 'mokry; surowy'. Psł. **syrъ / *surъ* 'surowy, nie obrobiony, niedojrzały, świeży, mokry', mające odpowiedniki w lit. *sūrùs* 'słony', łot. *sūrs* 'gorzki, cierpki', stwniem. *sûr* 'kwaśny, cierpki', z pie. **sū-ro-*, **sou̯-ro-* 'cierpki, słony, gorzki'. — Od tego *surowiec, surowica, surówka*.

suseł 'gryzoń Citellus', dial. 'świstak, Marmota marmota', stp. XV w. *susołek* 'futerko z susła'; kasz. *sus* 'suseł'. Por. strus. *susьlъ / susolъ*, poza tym pierwotne zdr.: gł. *suslik*, r. *súslik*, ukr. dial. *súslyk*, br. *súslik*, słwń.

süslik. Psł. **susъlъ* 'suseł', od psł. **susati* 'syczeć, świstać, szemrać, szeleścić' (por. p. dial. *susać* 'wydawać lekki szmer, szeleścić', cz. *suslit* 'szeleścić', słwń. dial. *súsati* 'podejrzewać', pierwotnie może 'syczeć'), z przyr. **-ъlъ* (utworzone jak np. p. *bargieł* 'ptak kowalik' < psł. **bŗgъlъ* 'ts.'). Zwierzę nazwano od wydawanych dźwięków (pierwotnie 'ten, który świszcze, syczy'). Istnieją też odmianki z inną samogłoską rdzenną: p. dial. śl. *sysoł* 'chomik', cz. *sysel* 'suseł', słc. *syseľ* 'ts.', bg. *sь̀sel* 'szczur', sprowadzające się do prapostaci **sysъlъ* i **sъsъlъ*, od psł. **sysati* 'świstać, syczeć' (por. słowiń. *sësac, sisają / sišą* 'syczeć', cs. *sysati* 'sykać, świstać', słwń. *sískati* 'syczeć'), **sъsati* (por. bg. *sь̀skam* 'syczę'). Podstawowe czasowniki pokrewne np. ze stwniem. *sūsōn*, niem. *sausen* 'huczeć, szumieć, świstać', oparte na pie. pierwiastku pochodzenia dźwkn. **sū-* oddającym syczenie (zob. *syczeć*), z przyr. **-s-*.

susza 'długotrwały okres bez deszczu, posucha; suchość, wysuszona gleba', daw. też 'ląd stały, suche miejsce', stp. XV w. 'suchy teren, ląd', 'suche, obumarłe drzewa lub gałęzie zbierane w lesie na opał', kasz. *sušâ* 'posucha'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. *súša* 'ląd', ukr., br. *súša* 'ląd; susza, posucha', scs. *suša* 'suchość; ląd stały', ch./s. *sȕša* 'suchość; suche miejsce, ląd stały; susza, posucha'. Psł. **suša* 'suchość', rzecz. abstrakcyjny (wtórnie skonkretyzowany) z przyr. **-ja* od psł. przym. **suchъ* (zob. *suchy*).

suszyć od XV w. 'czynić suchym, pozbawiać wilgoci'; z przedr. *osuszyć, przesuszyć, wysuszyć, zasuszyć*; wielokr. *-suszać* tylko z przedr., np. *osuszać, wysuszać, zasuszać*. Ogsł.: cz. *sušit*, r. *sušíť*, scs. *sušiti*. Psł. **sušiti, *sušǫ* 'powodować, że coś schnie, wysycha, usycha', czas. kauzat. od psł. **sъchnǫti* (zob. *schnąć*), z samogłoską rdzenną *-u-* < **-ou-* jak w pokrewnym lit. *saũsinti* 'osuszać, wysuszać' (czas. kauzat. od lit. *sùsti* 'schnąć, marnieć'). Na starszy czas. kauzat. mógł się nawarstwić czas. odprzym. od psł. **suchъ* (zob. *suchy*). — Od tego *suszarka, suszarnia*; od czas. przedrostkowych: *posucha* od XVII w. (od stp. *posuszyć* 'wysuszyć, spowodować zanik wody').

sutek od XVI w., też *sutka* 'gruczoł mleczny zakończony brodawką, sama brodawka', *sutki* mn 'piersi'. Niejasne, bez odpowiedników słow. Nie można wykluczyć związku z pie. **seu̯- / *su-* 'sok; wyciskać sok; chłeptać, ssać, wysysać (np. sok)', ale w materiale słow. nie widać odpowiedniej podstawy wyrazu polskiego.

suty 'obfity, duży; sowity, hojny, szczodry', 'luźny, fałdzisty, szeroki, obszerny', daw. XV–XVIII w. i dial. 'obsypany, posypany, usypany, wysadzany czymś', dial. 'obfity, szeroki; mocno namarszczony'; przysł. *suto* 'w dużej ilości, obficie; bogato'. Cz. *sutý* 'zsypany, wymłócony (o ziarnie)', 'pełny, sowity', ukr. daw. *súto* 'pełno', br. dial. *súto* 'dużo, pełno'. Pierwotny imiesłów bierny **sutъ* 'sypany, obsypany, posypany' od psł. **suti, *sъpǫ* 'sypać', p. daw. *suć* 'sypać, sypiąc, wznosić, usypywać; obsypywać, wysadzać, przetykać' (zob. *sypać*).

suwać od XV w. 'przemieszczać coś, ciągnąc, popychając', stp. 'poruszać, przemieszczać'; z przedr. *nasuwać, osuwać, posuwać, przesuwać, przysuwać, rozsuwać, usuwać, wsuwać, wysuwać, zasuwać, zsuwać*. Ogsł.: gł. *suwać* 'suwać, posuwać', *suwać so* 'posuwać się, zsuwać się; ślizgać się, ześlizgiwać się', r. *sováť, sujú* 'wsuwać, wsadzać, wpychać, wtykać; pędzić; popychać, wypychać; szturchać', *sováťsja* 'wtrącać się, wciskać się, pchać się', ch. dial. czak. *sȕvati* 'pchać, popychać, wpychać się', słwń. *súvati, súvam / sujem* i *sováti, sújem* 'odsuwać, przesuwać, wysuwać; uderzać, walić'. Psł. **suti, *sovǫ* (wtórny bezokol. **suvati*, przez analogię do czas. wielokr. typu **davati* 'dawać') 'popychać, wpychać, posuwać, przesuwać, wsuwać', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *šáuti, šáunu* 'strzelać (do celu); wsadzać, wsuwać (np. chleb do pieca)', łot. *šaũt, šaũnu*, dial. *saũt, saũnu* 'strzelać; suwać', por. też goc. *skēwjan* 'chodzić', stisl. *skœva* 'śpieszyć', od pie. **(s)keu̯-* 'miotać, ciskać; popychać, posuwać'. Zob. *sunąć*. — Od czas. przedrostkowych *osuwisko*; *zasuwa*; *wsuwka, zasuwka*; *posuwisty*. Zob. *sowity*.

swary mn 'kłótnie, sprzeczki, spory', od XIV w. *swar* 'sprzeczka, kłótnia, spór, niezgoda; karcenie, upominanie, strofowanie;

wewnętrzna rozterka, niepokój duszy', dial. *swara*, zwykle *swary* mn 'kłótnia, sprzeczka'. Ogsł.: gł. *swar* 'słowo obelżywe; nagana', *swary* mn 'słowa obelżywe; nagana; kłótnia', cz. *svár* m 'swary, kłótnia, spór, zatarg', r. *svára* 'ts.', ukr. *svar* / *svára* 'ts.', scs. *svarъ* 'swary, spór'. Psł. **svarъ* / **svara* 'upominanie, karcenie, strofowanie; sprzeczka, kłótnia, niezgoda', zapewne pokrewne z goc. *swaran* 'przysięgać', ang. *swear* 'przysięgać; kląć, przeklinać', stisl. *svǫr* 'odpowiedź', stind. *svárati* 'brzmi', od pie. **su̯er-* '(uroczyście) wypowiadać, brzmieć'. W słow. przypuszczalne pierwotne znaczenie '(głośne) wypowiadanie czegoś' rozwinęło się w 'upominanie, karcenie, strofowanie' i dalej w 'sprzeczka, kłótnia, niezgoda'. Zob. *swarzyć się*.

swarzyć się od XIV w. 'spierać się, kłócić się, sprzeczać się', stp. też *swarzyć* 'karcić, upominać, strofować'. Ogsł.: gł. *swarić* 'kłócić się; wymyślać', cz. *svářit se* 'kłócić się, sprzeczać się, spierać się', r. *svárit'sja* 'ts.', słwń. *svaríti* 'ostrzegać'. Psł. **svariti* 'karcić, upominać, strofować', **svariti sę* 'spierać się, kłócić się', czas. odrzecz. od psł. **svarъ* / **svara* 'upominanie, karcenie, strofowanie; sprzeczka, kłótnia, niezgoda' (zob. *swary*). — Od tego *swarliwy*.

swat od XV w. 'ten, kto swata, pośredniczy w zawarciu małżeństwa', stp. też 'starosta weselny', *swaty* mn 'swatanie', dial. 'zrękowiny'. Ogsł.: gł. *swat* 'drużba', r. *svat* 'swat', ch./s. *svȁt* 'drużba prowadzący narzeczoną do ślubu; gość weselny'. Psł. **svatъ* 'człowiek bliski, powinowaty, krewny' (stąd wtórnie 'krewny lub przyjaciel pośredniczący w zawarciu małżeństwa, dziewosłąb, swat'), pokrewne z lit. *svẽčias* 'gość', *svẽtimas* 'cudzy', gr. *étēs* [< **su̯e-t-*] 'krewniak, powinowaty', z pie. **su̯ō-to-* od pie. pierwiastka zaimkowego **su̯e-* / **su̯o-* 'swój' (zob. *swój*). — Od tego *swatka*; *swatać, wyswatać*.

swąd od XV w. 'dusząca woń, zapach spalenizny', dial. też 'odór, fetor, zaduch; dym', stp. *smąd* 'dym, swąd ze spalenizny', w gwarach także *smąd* / *smęd* 'zapach spalenizny; dym (z komina, z pieca), czad, śmierdzące powietrze', kasz. *smǫd* / *svǫd* 'zapach spalenizny, swąd, smród'. Ogsł., ale w innych językach słow. tylko postaci ze *sm-*, np. gł. *smud* 'spalenizna', cz. *smoud* 'swąd, spalenizna; dym', ukr. dial. *smud* 'zapach spalenizny', mac. *smad* 'ts.'. Psł. **svǫdъ* (z wtórnym wariantem **smǫdъ*) 'spalanie, woń spalenizny, swąd, dym', rzecz. odczas. od psł. **svǫditi* 'palić, kopcić, wędzić' (zob. *swędzić*).

swędzić i *swędzieć* od XVI w. (z przedr. od XV w.) 'być odczuwanym jako nieprzyjemne łaskotanie, wywołujące chęć drapania, świerzbić', przest. 'wydzielać swąd, kopcić, cuchnąć', daw. 'męczyć, nękać czymś', daw. *swędzić* 'napełniać swędem', *swędzić się* 'wędzić się', 'martwić się, trapić się'; z przedr. *zaswędzić*; dial. *smędzić* 'swędzić', 'pobolewać', *smądzić* / *smędzić* 'wędzić', 'źle gotować, przypalać, kopcić; opalać', 'kopcić, tlić się; dymić, palić (papierosy)', *smędzić się* 'palić się bardzo kiepsko', 'dymić; palić się z trudem', kasz. *svązëc* 'swędzić'. Ogsł.: cz. *smudit* 'palić, kopcić', ch./s. *smúditi* 'smolić; opalać', słwń. *smoditi* 'palić, przypalać'. Psł. **svǫditi* (wtórnie **smǫditi*) 'palić, kopcić, wędzić', czas. kauzat. od psł. **svęděti* 'być wysuszonym, być w żarze', pie. **(s)u̯end^h-* 'maleć, ubywać, zanikać, więdnąć' (zob. *świąd, więdnąć*). Polskie znaczenie 'świerzbić' z 'palić, piec'. Zob. *swąd*.

swoboda od XVI w. 'możliwość postępowania, zachowywania się według własnej woli, brak skrępowania, niezależność, wolność', 'naturalna łatwość zachowania się', *swobody* mn 'uprawnienia, przywileje, prawa do czegoś', stp. XV w. *świeboda* 'pan hojny, szczodry', 'zwolnienie od ciężarów na rzecz pana feudalnego', dziś dial. *świeboda* / *ślebioda* 'swoboda, wolność'. Ogsł.: cz. *svoboda* 'wolność, niezawisłość; wolny stan; uwolnienie od czegoś', r. *svobóda* 'wolność, niezależność, niepodległość', scs. *svoboda* 'wolność'. Psł. **svobodь* ż / **svoboda* i **sveboda* 'niezależność, niezawisłość, wolność', z rzadkim przyr. **-odь* / **-oda* od psł. przym. **svobъ* / **svebъ* [< **su̯o-b^{h}o-* / **su̯e-b^{h}o-*] 'należący do swego plemienia, mieszkający na własnej ziemi, będący u siebie' od pie. **su̯o-* / **su̯e-* 'swój, własny' (zob. *swój*). — Od tego *swobodny* (stp. XV w. *świebodny*); *oswobodzić* 'wyzwolić, uwolnić' (por. daw. *swobodzic* 'uwalniać, wyzwalać').

swój, *swoja*, *swoje* od XIV w. Ogsł.: cz. *svůj*, r. *svoj*, scs. *svoi*. Psł. **svojь* 'swój', pokrewne stpr. *swais* 'swój', od pie. zaimka dzierżawczego **suo-* 'swój', w słow. (i bałt.) rozszerzonego przez przyr. **-jo-* (co do budowy por. *mój, twój*). — Od tego *swojski*; *swoisty*; *oswoić, przyswoić*.

sycić od XVII w. (od XV w. z przedr.) 'czynić sytym, karmić do syta, nasycać', 'wzmacniać, krzepić', 'przenikać, napełniać coś (o świetle, zapachu itp.)', 'zaprawiać coś czymś', *sycić miód* 'przerabiać miód pszczeli na pitny'; z przedr. *nasycić* od XV w., *przesycić, zasycić*; wielokr. *nasycać, przesycać, zasycać*. Ogsł.: cz. *sytit* 'czynić sytym, nasycać, karmić', r. *sytíť* 'słodzić lub zaprawiać miodem; sycić miód', *sýtiť* 'nasycać, zaspokajać', ch./s. *sìtiti* 'czynić sytym, nasycać, karmić'. Psł. **sytiti* 'czynić sytym, nasycać', czas. odprzym. od psł. **sytъ* (zob. *syty*). — Od czas. przedrostkowego *przesyt*.

syczeć od XVIII w. 'wydawać syk', słowiń. *sëčec*, *sićą* 'ts.'; z przedr. *zasyczeć*; wielokr. *sykać*; jednokr. *syknąć*. Ogsł.: cz. *syčet, sykat*, r. *sykať*, ukr. *sycáty*, ch./s. *síkati*, słwń. *síćati*. Psł. **syćati* i **sykati* 'wydawać syk', oparte na pie. pierwiastku pochodzenia dźwkn. **sū-* oddającym syczenie.

syn od XIV w., zdr. *synek*. Ogsł.: cz. *syn*, r. *syn*, scs. *synъ*. Psł. **synъ*, **synu* 'syn' (temat na *-ŭ-*), nazwa pokrewieństwa pochodzenia pie., dokładnie odpowiadająca np. lit. *sūnùs*, goc. *sunus*, stind. *sūnú-*, kontynuuje pie. **sū-nŭ-* 'męski potomek, syn', pierwotnie 'urodzony' (od pie. pierwiastka **seu̯-* 'rodzić'). — Od tego *synowski, synowa, synalek*.

sypać *sypię* od XIV w. 'przesypywać, rzucać, napełniać, pokrywać czymś sypkim', z przedr. *nasypać, przesypać, przysypać, wysypać*; jednokr. *sypnąć*. Ogsł.: cz. *sypat*, r. *sypáť*, słwń. *sípati*. Psł. **sypati* 'rzucać czymś sypkim, napełniać czymś sypkim', czas. wielokr. od psł. **suti*, **sъpǫ* 'sypać' (por. p. daw. *suć*, *suję* 'sypać, sypiąc, wznosić, usypywać', w gwarach resztki starego czasu teraźniejszego, np. 3. os. l. pj *spie*, dial. też 'lać, wlewać', 'padać, lać, o deszczu', stcz. *sútí, spu* 'sypać', cz. przest. *souti, suji* 'sypać, zsypywać, zgarniać', strus. *suti, sъpu* 'sypać', cs. *suti, sъpǫ* 'ts.', słwń. *súti, spèm* / *sújem* 'sypać; opadać, osypywać się'). Czas. podstawowy **suti* [< **sōu̯p-tei̯*] jest prapokrewny z lit. *sùpti, supù* 'kołysać; owijać, otaczać', stpr. *suppis* 'grobla, nasyp', łac. *supō, supare* 'rzucać', ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **su̯ep-* z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'poruszać w tę i z powrotem, trząść', czasownik słow. oznaczał więc najpierw 'trząść, sypiąc, roztrząsać' (widoczne są też resztki znaczenia 'poruszać się szybko, biec, jechać'). — Od tego *sypki* 'łatwo się rozpadający na drobne cząstki, rozsypujący się, sypiący się'; od czas. przedrostkowych *nasyp, wsyp, wysyp, zsyp*; *wsypa*; *posypka, rozsypka, wysypka, zasypka*. Zob. *wyspa*.

syty od XIV w. 'taki, który zaspokoił swój głód', 'zawierający dużo łatwo przyswajalnych składników lub bardzo obfity (o pożywieniu)', kasz. *sëti* 'tłusty; tuczny', 'żyzny'. Ogsł.: cz. *sytý*, r. *sytój*, scs. *sytъ* 'syty'. Psł. **sytъ* 'taki, który się najadł, zaspokoił głód', pierwotny pie. przym. odczas. **sū-to-* 'napełniony, pełny', od pie. **seu̯-* 'napełniać się' (por. het. *sunnai* 'napełnia'). — Od tego *sytość*. Zob. *dosyć, sycić*.

szabla od XV w. 'broń ręczna o jednosiecznej głowni osadzonej w rękojeści'; zdr. *szabelka*. Por. cz. *šavle* ż, słc. *šabľa*, strus. w. *sablja*, r. *sáblja*, bg. *sábja*, ch./s. *sàblja* 'ts.'. Wyraz pochodzenia orientalnego (ostatecznie może z tunguskiego **sele-me*), do polskiego przejęty prawdopodobnie z węg. *szablya* (wymawianego z *s-*) 'szabla' (skąd chyba też strus. *sablja*), nie można jednak wykluczyć pożyczki ze strus., gdzie wyraz poświadczony jest już w X w. Na gruncie polskim zmiana nagłosowego *s-* > *sz-* związana prawdopodobnie z hiperpoprawnym unikaniem rzekomo zmazurzonego *s-*. — Od tego *szablista*.

szachy mn od XV w. 'rodzaj gry' (pierwotnie chyba 'komplet figur do tej gry'), stp. też *szach* 'figura król w grze w szachy'. Por. cz. *šachy* mn, ukr. *šach*, ch./s. *šȁh* 'szachy'. Gra pochodzi z Persji, nazwa od głównej figury 'król', pers. *šah* 'król, monarcha, władca'. Do polskiego przejęte bezpośrednio z niem. *Schach* (i *Schachspiel*) 'szachy'

lub za pośrednictwem czeskim. — Od tego *szachista*; *szachownica* od XV w.

szacować od XV w. 'określać wartość, podawać cenę czegoś; oceniać rozmiary, jakość czegoś', stp. też 'szanować, poważać, czcić kogoś'; z przedr. *oszacować*. Por. stcz. *šacovati* 'cenić, oceniać; wyzyskiwać, łupić'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schatzen* 'zbierać, gromadzić skarby, pieniądze', *schetzen* 'szacować, oceniać; opodatkować', niem. *schätzen* 'szacować, oceniać; cenić, poważać, szanować; uważać, sądzić'. Zob. *szacunek*.

szacunek od XVI w. 'cześć, poważanie, poszanowanie', 'określenie wartości, ocena, wycena', stp. XV w. *szacunk* 'oszacowanie, określenie wartości, ustalenie ceny; wartość ustalona na podstawie oszacowania, wyznaczona cena'. Por. stcz. *šacuňk* 'wykup; łupienie, wyzyskiwanie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schatzunge* / *schetzunge* 'szacowanie, ocena', niem. *Schatzung* 'szacowanie, ocena; poważanie'. Zob. *szacować*.

szadź ż od XVIII w. 'szron, okiść', też przejęta do języka liter. z gwar forma z mazurzeniem *sadź* (u Lindego także z wtórną samogłoską nosową *sądź*), dial. również *sać, saci*, rzadko *szedź* / *szeć* / *szat* 'ts.', w języku liter. *szadź* też 'siwy nalot na liściach roślin'. Por. cz. *šeď* ż 'szarość, szary kolor, szarzyzna', słc. *šed* ż 'szarość, szarzyzna; siwizna', ukr. dial. *sid'* ż 'siwizna'. Od stp. XV w. *szady* 'siwy, pokryty siwizną', dial. 'siwy, siwawy, koloru szronu; popielaty, szary; bury, brązowawy, czerwonobrązowy, czerwonoczarny, czerwonawy; płowy, szpakowaty', *szady mróz* 'szron' (w kasz. i niektórych sąsiednich gwarach *szady* we wtórnym znaczeniu 'rozczochrany, kędzierzawy; kudłaty; najeżony'), cz. *šedý* 'szary; siwy, posiwiały; popielaty', r. *sedój* 'biały, siwy', scs. *sědъ* 'szary, siwy'. Psł. **chědъ* [< **choi̯-do-*] > zachsł. **šadъ* (wschsł. i płdsł. **sědъ*) 'mający kolor popiołu, popielaty, szary, białawy, siwy'. Wczesna psł. postać **chědъ* (przed II palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych) oparta zapewne na tym samym rdzeniu co psł. wczesne **chěrъ* [< **choi̯-ro-*] > **šarъ* / **sěrъ* (zob. *szary*), utworzona za pomocą przyr. **-dъ* (występującego w starych nazwach barw, por. *blady, gniady*). Zob. *sędziwy*.

szalbierz od XVIII w. 'oszust, szachraj, krętacz', *szalbierka* 'oszustka' od XVI w. Zapożyczenie z cz. daw. *šalbíř* 'szalbierz, oszust', por. słc. *šaľbiar* 'ts.', utworzonego za pomocą obcego przyr. *-íř* (*-ieř*) od cz. *šalba* 'szalbierstwo, oszustwo', słc. *šaľba* 'omamienie, omam; szalbierstwo, oszustwo' (por. też p. XVI w. *oszalbić* 'oszukać, wprowadzić w błąd'), nazwy czynności z przyr. *-ba* od cz. *šálit* 'łudzić, mamić, zawodzić; oszukiwać' (zob. *szał*). — Od tego *szalbierstwo*.

szaleć *szaleję* od XV w. (stp. też *szeleć*) 'zachowywać się jak szaleniec, nie panować nad sobą', 'spędzać czas na zabawach, hulankach, pijatykach, bawić się, hulać', stp. od XV w. *szaleć* / *szeleć* 'tracić rozum, nierozsądnie postępować', kasz. *šalec* / *šelec* 'szaleć; bawić się, hulać'; z przedr. *oszaleć* od XVI w., *poszaleć*, *wyszaleć się*. Płnsł.: słc. *šalieť* 'być chorym umysłowo; zachowywać się jak umysłowo chory, robić głupstwa', r. *šaléť* 'stawać się szalonym, zwariowanym, tracić rozsądek'. Psł. **šalěti* 'stawać się szalonym', czas. odrzecz. od psł. **šalъ* 'zwodzenie, tumanienie; szaleństwo, furia, szał' (zob. *szał*). — Od tego *szalony* od XIV w. (stp. też *szaleny*), przysł. *szalenie* → *szaleniec*, *szaleństwo* od XIV w.

szał od XVIII w. 'furia; szaleństwo', 'hulaszcza zabawa, hulanka, orgia', kasz. *šåł* 'szał, furia; wścieklizna; wicher'. Por. r. dial. *šal* 'szaleństwo', ukr. *šal* 'stan nadmiernego wzburzenia, szał; nadzwyczajna siła, z jaką coś się przejawia; niepowstrzymany gniew; nadzwyczajna odwaga, zapał', br. *šal* 'szał; szaleństwa, swawole' (w płdsł. w znaczeniu 'żart': ch./s. *šála* 'żart, dowcip, figiel', słwń. *šála* 'ts.'). Psł. dial. **šalъ* 'zwodzenie, tumanienie; szaleństwo, furia, szał', rzecz. odczas. od psł. **šaliti* 'zwodzić, tumanić, szaleć', por. daw. od XVI w. *szalić* 'tumanić, mamić, durzyć, oszukiwać, okpiwać, zwodzić, ogłupiać, zaślepiać', daw. XVI–XVIII w. *oszalić* 'omamić, otumanić, oszukać', *oszalony* 'oszukany, otumaniony przez kogoś; zafałszowany, podrobiony', kasz. *šalëc* / *šålëc* 'zwodzić nadziejami, obietnicami, mamić, oszukiwać; wabić, nęcić, kusić', cz. *šálit* 'łudzić, mamić, zawodzić; oszukiwać', *ošálit* 'oszukać', r. *šalíť* 'wariować', ch./s. *šàliti se*

'żartować, dowcipkować, figlować'. Podstawowy czas. **šaliti* zapewne z wcześniejszego **kšel-ī-tei̯* przypuszczalnie z przestawką nagłosowej grupy spółgłoskowej od pie. pierwiastka **skel-* 'oddzielać, łupać, ciąć' (por. *skała, szczelina*).

szałas 'tymczasowe schronienie z gałęzi, chrustu; prymitywny domek (np. pasterzy w górach)', stp. XV w. *sałasz* 'prymitywny domek, buda, namiot', dial. 'ogrodzenie na polanie dla pasących się zwierząt'. Por. słc. *salaš*, r. *šálaš*, ukr. dial. *saláš* / *šaláš*, ch./s. *sàlāš* / *sàlāš*, bg. lud. *saláš* 'szałas'. Zapożyczenie z węg. *szállás* 'mieszkanie; postój, popas, biwak', bliski wyraz istnieje jednak także w językach tureckich, np. tur. *salaş* 'szałas, namiot', tatar. *šalaš* 'ts.'.

szamotać od XVII w. (z przedr. *o-* od XVI w.) 'gwałtownie szarpać, targać kogoś, kołysać, trząść czymś', *szamotać się* 'szarpać się, tarmosić się, borykać się, mocować się; trzepotać się, szastać się, miotać się, poruszać się gwałtownie tam i sam', w XVI w. *oszamotać* 'przewrócić, potrząsając', kasz. *šamotac* 'gwałtownie szarpać, targać', *šamotac są* 'szarpać się, mocować się z kimś; plątać się, gmatwać się'; stp. XV w. *szamocić* 'psuć, niszczyć', stp. XV w. wyjątkowe niepewne *oszemdać* czy może *oszemtać* (*potajemnie podchwaciłby, pogrążyłby, oszemdałby*, zapisane *osemdalby*; w *Słowniku staropolskim* sugestia odczytania *oszemiotać* 'podstępem okraść, oszukać'). Por. słc. *šemotiť* 'mamrotać, burczeć (pod nosem), gderać, zrzędzić', lud. *šemotiť (sa)* 'plątać się, kręcić się', ukr. dial. *šamotáty* 'szarpać', *šamotátysja* 'szarpać się; miotać się, zwijać się', br. *šamacéc'* 'szumieć; powodować lekki szum, ruszając coś', r. dial. *šemetát'* 'być bezczynnym, próżnować', bg. *šamatjá* 'hałasować', *šamatá* 'hałas, łoskot', tu należy też stcz. *ošemet* i *ošemetnost* 'fałsz, obłuda, kłamstwo, podstęp', cz. *ošemetný* 'nieprzyjemny, niebezpieczny, niepewny, drażliwy', przest. 'podstępny, fałszywy'. Słow. **šamotati* / **šametiti* (chyba też **šemotiti* / **šemetati*), czas. ekspresywne z przyr. **-ot-* / **-et-*, por. także odpowiednie czas. z przyr. **-l-*: p. daw. XVII–XVIII w. *oszemłać* 'oczochrać, otrzeć', XVI–XVIII w. *oszemłany* 'potargany, rozczochrany, zniszczony' i zapewne słwń. daw. *šamljáti* 'gadać od rzeczy; niezgrabnie chodzić; szperać, grzebać'. Ich podstawę stanowił czas. **šamati* (może też **šemati*) z przypuszczalnym znaczeniem 'powodować szum, szelest, hałas, np. trzeć czymś, kręcić czymś, szarpać coś z szumem, hałasem, robić coś, chodzić hałaśliwie, mówić, mamrocząc, sepleniąc', na który wskazują: gł. *šamać* 'trzeć, pocierać, nacierać, masować' (od tego *šamały* 'podły, nikczemny; nędzny, marny', *šamałc* 'staruszek pomarszczony; kaleka; nikczemnik, łotr, łajdak'), stcz. *šámati (sě)* 'niepewnie wymacywać, iść po omacku', r. *šámat'* 'seplenić; szeleścić; wlec się', *šámkat'* 'mamrotać; seplenić', ukr. dial. *šámaty* 'szeleścić', *šámnuty* 'zaszeleścić', *šámkaty* 'mówić niewyraźnie, sepleniąc', *šámkaty* 'chodzić lub robić coś szybko, pospiesznie', *šámkyj* 'szybki, sprytny', br. dial. *šámac'* 'skrobać, chrobotać', *šámnuc'* 'pisnąć, powiedzieć'. Zapewne pochodzenia dźwkn. od rdzenia **šam-* / **šem-*, od którego też np. słc. *šemoniť* 'mamrotać, burczeć (pod nosem), gderać, zrzędzić'.

szanować od XIV w. (stp. też *szonować*) 'czcić, poważać', stp. także 'ochraniać'; z przedr. *poszanować, uszanować*. Por. cz. przest. *šanovat* 'oszczędzać kogoś, coś, mieć wzgląd', słc. pot. *šanovať* 'dbać o coś, chronić; żałować, litować się'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schônen* 'traktować kogoś, coś, postępować z kimś, szanować kogoś, mieć wzgląd na kogoś, na coś', niem. *schonen* 'ochraniać, chronić; szanować, oszczędzać'. — Od tego *szanowny*.

szarańcza od XVI w. 'owad Locusta migratoria'. Zapożyczenie z r. *saranča* 'ts.' (poświadczonego jednak dopiero od XVII w.), br. *saranča* 'ts.', por. ukr. *saraná* 'ts.', co zostało przejęte z dawnych dialektów tureckich: w XI w. (u Mahmuda Kaszgirskiego) poświadczona postać *sa(y)ryyča* 'ts.', stkuman. XIII/XIV w. (w zabytku Codex cumanicus) *sarynčqa* 'ts.' (etymologiczne znaczenie 'żółtawy owad', od sttur. *saryy* 'żółty, rudy'). Polskie *sz-* hiperpoprawne, por. *szabla*.

szargać od XVII w. 'brudzić coś, niszczyć, poniewierać, obchodzić się z czymś niedba-

le', dial. *szargać się* 'chodzić po błocie, chlapać się', *szorgać się* 'szurgać się, smykać się, przesunąć się szybko (np. o kunie, wiewiórce)', kasz. *šargac* 'niszczyć (zwłaszcza ubranie na sobie)'; z przedr. *uszargać, zaszargać*. Por. r. *šárkat'* 'szurać, szurgać (nogami); szastać', *šárknut'* 'szurnąć; szastnąć; prasnąć', dial. *šárgat', obšárgat'* 'złapać rękami, wygładzić nierówności', ukr. *šárkaty* 'szurać, szastać', *šárknuty* 'szastnąć, szurgnąć, zaszastać', br. *šárkac'* 'szurać; stukać obcasami, szastać', *šárhac' / šórhac'* 'powodować szuranie, szurać (nogami); skrobać, trzeć; macać, szukając czegoś', dial. *šárhac'* 'mówić; lżyć, rugać', *šárhacca* 'ocierać się (o kogoś, coś)', *šárnuc'* 'szurnąć (nogą); machnąć; uderzyć; mocno szturchnąć'. Ekspresywny czas., związany z *szurać, szurgać* (zob.), zapewne pochodzenia dźwkn. Związek z r. *šárit'* 'szperać, szukać; macać', słwń. *šáriti* 'robić coś nieistotnego, grzebać, szperać' niepewny.

szarpać od XVI w. 'pociągać gwałtownymi ruchami, targać, tarmosić', 'urywać po kawałku, rozrywać na części, rwać, rozdzierać', 'wykonywać gwałtowny ruch', dial. 'biec szybko', kasz. *šarpac* 'targać, szarpać; urywać po kawałku, odrywać od czegoś, skubać, rwać, okradać'; z przedr. *obszarpać, poszarpać, rozszarpać, wyszarpać*; jednokr. *szarpnąć*, z przedr. *wyszarpnąć*; wielokr. *-szarpywać*: z przedr. *rozszarpywać, wyszarpywać*. Por. słc. *šarpat'* 'szarpać, targać', *ošarpat'* 'odrapać; obedrzeć; zniszczyć, połamać', r. *šárpat'* 'szarpać, targać, drapać, trzeć; grabić, rozwalać', ukr. *šárpaty(sja)* 'szarpać (się)', *šárpnuty* 'szarpnąć', br. *šárpać* 'trzeć o coś z odgłosem, szurać, trzeć, drapać po czymś; szukać', *šárpacca* 'drzeć się, niszczyć się (o odzieży, obuwiu)'. Zapewne od tej samej dźwkn. podstawy co *szargać, szurać, szurgać* (zob.), dyskusyjne jest wszakże istnienie przyr. *-p-*. Z przyczyn fonetycznych jest wątpliwe zapożyczenie ze śrwniem. *scharben / scherben* 'ciąć na drobne kawałki; skrobać', gdyż oczekiwalibyśmy słow. postaci z *-b-*. — Od tego *szarpanina* od XVI w.; od czas. przedr. *obszarpany* → *obszarpaniec*.

szary od XV w. 'mający kolor popiołu, ciemnosiwy, ciemnopopielaty', dial. też 'siwy', 'nie rozjaśniony światłem słonecznym, mroczny, niepogodny' (np. *szara godzina* 'pora dnia, kiedy zapada zmrok, szarówka'), przen. 'mało urozmaicony, jednostajny, nieciekawy, nudny, bezbarwny', 'niczym się nie wybijający, przeciętny, mało znaczący', kasz. *šari* 'szary, popielaty; mroczny, niepogodny; codzienny, zwykły, powszedni'. Ogsł., ale postać z *š-* tylko zachsł.: dł. *šery* 'popielaty', gł. *šery* 'ts.', cz. *šerý* 'słabo oświetlony, ciemny; mający barwę ciemną, zbliżoną do popielatej', 'niejasny, niewyrazisty, niewyraźny', przen. 'dawny i nieznany, tajemniczy', słc. *šerý* 'słabo oświetlony, ciemny; ciemno zabarwiony', 'dawny, nieznany, tajemniczy'; we wschsł. i płdsł. z regularnym nagłosowym *s-*: r. *séryj* 'koloru pośredniego między czarnym i białym; pochmurny', przen. 'mierny, nijaki, bezbarwny', słwń. *sȇr* 'popielaty; siwy'. Wczesne psł. **chěrъ* [< **choi̯-ro-*] > zachsł. **šarъ* (wschsł. i płdsł. **sěrъ*) 'mający kolor popiołu, popielaty, szary', prawdopodobnie prapokrewne stnord. *hárr* 'szary, siwowłosy', stwniem. *hēr* [< pgerm. **haira-*] 'godny, wyniosły', irl. *ciar* 'ciemny'. Wczesna psł. postać **chěrъ* (przed II palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych) oparta zapewne na tym samym rdzeniu co psł. **chědъ* [< **choi̯-do-*] > **šadъ / *sědъ* (zob. *szadź*), utworzona za pomocą przyr. **-rъ* (< **-ro-*), nierzadkiego w prastarych przymiotnikach (por. np. *bystry, mądry, modry, pstry*). — Od tego *szarak, szarość, szarówka, szaruga*; *szarzeć, zszarzeć*.

szastać od XVI w. 'wykonywać zamaszyste ruchy', pot. 'trwonić, wydawać nierozsądnie (pieniądze)', daw. 'prać, płukać', dial. 'rzucać na wszystkie strony', 'uderzać, bić', 'płukać bieliznę po wypraniu', *szastać się* 'uwijać się niepotrzebnie', kasz. *šastac* 'być niecierpliwym, poruszać się tu i tam; trząść, potrząsać'; jednokr. *szastnąć*, rzadziej *szasnąć*. Por. cz. dial. *šastat* 'smagać, ciąć', słc. dial. *šástat'* 'smagać, chłostać; szeleścić', r. *šástat'* 'czyścić ziarno z plew i zanieczyszczeń', 'łazić, włóczyć się, kręcić się', ukr. *šástaty* 'chodzić tu i tam, kręcić się', br. *šástac'* 'szeleścić', pot. 'ciąć, krajać'. Płnsł.

šastati 'wykonywać szybkie ruchy połączone z odgłosem', czas. od dźwkn. wykrzyknika naśladującego odgłos towarzyszący szybkiemu ruchowi (np. p. *szast*, r. *šast'*).

szata od XV w. 'odzienie, odzież', dial. też 'płótno do wyciskania sera'. Por. gł. *šat* 'ubiór, odzież; część ubrania; szata, suknia; pojedyncza sztuka bielizny', *šaty* mn 'bielizna', cz. *šat* 'szata, ubranie', *šatek* 'chustka na głowę; chusteczka do nosa', słc. *šata* 'odzienie, przyodziewek; chustka', poet. *šat* 'szaty', ukr. *šáta* 'ubranie, okrycie'. Psł. dial. **šata* / **šatъ* 'odzienie, przyodziewek, szata', zapożyczone wcześnie (przed I palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych) z germ. **hētaz*, kontynuowanego przez śrwniem. *hāʒ* 'ubiór, odzienie, kurtka', *hæz(e)* 'ts.', niem. dial. *Häß* 'szata, suknia'. — Od tego *szatnia* → *szatniarz* → *szatniarka*.

szatan od XV w. 'diabeł, zły duch'. Por. stcz. *šatan* / *šatanáš*, cz. *satan* / *satanáš*, r. *sataná*, słwń. *sátan* 'szatan', scs. *sotona*. Zapożyczenie z łac. *satanas* 'szatan, diabeł', co z gr. *satanâs* 'ts.' (a to z kolei z hebr. *sāṭān* 'przeciwnik, wróg'). Do języków słow. przejmowane bądź z łaciny, bądź bezpośrednio z greki, do polskiego za pośrednictwem stcz. *šatan*, z nagłosowym *š-*, prawdopodobnie pod wpływem wymowy niemieckiej.

szczać *szczę* od XV w. 'oddawać mocz', z przedr. *naszczać, oszczać, wyszczać się, zeszczać*; wielokr. *sikać* (zob.). Ogsł.: gł. *ščeć, šči*, cz. *scáti, sciji*, r. *scat', scu*, słwń. *scáti, ščím*. Psł. **sьkati* > **sьcati*, **sьčǫ* 'wydzielać z siebie ciecz' > 'oddawać mocz', pokrewne ze stwniem. *sīhan* (dziś niem. *seihen*) 'cedzić ciecz po kropelce', norw. *sige* 'sączyć się, wyciekać powoli', stind. *sécatē* 'wylewa', *siñcáti* 'ts.', gr. jońskie *ikmás, ikmádos* 'wilgoć', od pie. **seikᵘ̯-* 'wylewać; cedzić; ciec, płynąć; kapać'. Zob. *szczaw*.

szczapa od XVIII w. 'kawałek drewna odłupany z kloca', stp. XV w. *szczepa* 'ts.', dial. *szczapa* 'długi i cienki kawał odrąbanego drewna; gruba część rozłupanego drewna'. Por. gł. *ščěpa* 'polano' (*chuda ščěpa* 'chudy człowiek'), słwń. *ščápa* 'cherlak, chuchro', poza tym dł. *ščap* 'kij pastuszy', słc. dial. *ščap* / *štap* 'pręt, kij, rózga', r. dial. *ščap* 'nacięcie, karb', słwń. *ščáp* 'pałka, kij, laska', dial. 'szczep winnej latorośli', ch./s. *štâp* 'pałka, kij, laska'. Psł. **ščapa* / **ščapъ* 'odłupany kawałek drewna', od pie. **skēp-* 'łupać, rozłupywać, rozszczepiać', pokrewne np. z lit. *skẽpsnė* 'odcięty kawałek; kawałek materiału', łot. *šķèpele* 'odcięty kawałek', gr. *skē̃ptron* 'kij, laska', *sképarnon* 'topór, siekiera'. Zob. *szczepić*.

szczaw od XV w. 'roślina Rumex'. Ogsł.: dł. dial. *ščaw*, cz. dial. *ščáv* / *ščív*, słc. *štiav*, dial. *šťav* / *ščav*, br. dial. *ščaŭ*, ch./s. dial. *štav* / *ščav* / *šćav*, słwń. *ščàv*. Psł. **sьčavь* 'szczaw' od psł. **sьkati* 'wydzielać z siebie ciecz' (zob. *szczać*), urzeczownikowiony przym. **sьčavъ* [< **sьk-i̯avъ*] z przyr. **-i̯avъ*, z pierwotnym znaczeniem 'wydzielający z siebie sok, taki, z którego można otrzymać sok, przyrządzić zupę', po urzeczownikowieniu 'roślina soczysta, dająca sok' > 'szczaw'. Polskie *szczaw, szczawiu* zapewne ze **sьčav-jь*, z przyr. **-jь*, który urzeczownikowił przym. **sьčavъ*. W gwarach także liczne inne postaci, np. *szczawa* (z formy żeńskiej pierwotnego przymiotnika) oraz różne derywaty od podstawowego czas., np. *szczak, szczal, szczagiel*.

szczątek od XVI w. 'drobna resztka czegoś zniszczonego, rozbitego, ułamek, okruch, ostatek', stp. XV w. 'potomek; potomstwo', w XVI w. też *oszcządek* 'resztka, szczątek', daw. *szcząt, szczęt* 'pozostałość czegoś, resztka, szczątek', w XVI–XVII w. *szcząd* 'krzta, odrobina, resztka, szczypta', dziś wyrażenie przyimkowe *do szczętu* 'całkowicie, zupełnie', daw. *do szczędu* 'ts.'; por. kasz. *čǫd* / *čǫt* 'część, ilość'. Por. cs. *izčędije* 'potomstwo'. Etymologicznie związane z psł. **čędo* 'potomek, dziecko' (por. p. XVI w. *cędo* 'dziecko', strus. *čado* 'dziecko, syn lub córka', scs. *čędo* 'dziecko'), które od psł. *†tęti, †tьnǫ* 'zacząć, rozpocząć' (zob. *począć, wszcząć, zacząć*). Wyrazy polskie z pierwotnego **iz-čęd-* (**jьz-čędъ, *jьz-čęd-ъkъ*), przypuszczalnie od wyrażenia przyimkowego **jьz čęda* 'od dziecka'. Postaci *szcząt* / *szczęt, szczątek* mają *-t-* uogólnione z przypadków zależnych typu dop. *szczątku*, wymawianego *szczątku*, od czego wtórna forma mian. *szczątek*. — Od tego *doszczętny, doszczętnie*.

szczebel od XVI w. (stp. XV w. *szczebl*) 'stopień w drabinie', dial. też *stebel* / *zbel* / *dzbel* / *zdzbel* / *żdżbel* 'szczebel w drabinie; listwa łącząca końce drabiny wozowej', kasz. *ščebel* 'szczebel (w drabinie, w wozie drabiniastym); drążek między słupami w murze pruskim'; zdr. *szczebelek*. Por. słc. *štebel'*, dial. *stebel'* 'szczebel w drabinie', r. *ščebló* 'trzaska sosnowa', ukr. *ščabél'* 'szczebel', przest. 'stopień', br. dial. *ščébyl'*, mn *ščébly* 'drążki, do których przymocowuje się drabiny na wozie; szczeble w takiej drabinie'. Psł. dial. **ščeblъ* 'kawałek drewna, szczebel', od pie. **(s)kēb(h)-* 'ciąć ostrym narzędziem, łupać', od którego też ukr. *ščebáty* 'odszczypywać, obrywać' oraz pokrewne kasz. *skobic* 'zdzierać korę z drzewa' (por. lit. *skõbti*, *skobiù* / *skabiù* 'dłubać, drążyć, żłobić; rwać, skubać', *skabýti* 'rwać, zrywać, obrywać; szczypać, skubać', goc. *skaban* 'strzyc', niem. *schaben* 'skrobać, trzeć', łac. *scabō*, *scabere* 'drapać, skrobać'). Pierwotne znaczenie 'odszczepiony, oderwany kawałek drewna (używany jako szczebel w prymitywnej drabinie)'. Polskie dial. *stebel* / *zbel* / *dzbel* / *zdzbel* / *żdżbel*, słc. dial. *stebel'* 'szczebel w drabinie' sugerują pochodzenie z prapostaci **stъblь* (por. strus. *stьblь* / *steblь* 'pień drzewa', r. *stébel'* 'źdźbło', słwń. *stebèl* 'ts.; pień'), tego samego pochodzenia co psł. **stьblo* 'łodyga, pień', p. *źdźbło* (zob.), może więc w językach zachsł. doszło do spłynięcia dwu etymologicznie odrębnych, a znaczeniowo bliskich wyrazów **ščeblь* i **stьblь*.

szczebiotać od XV w. 'wydawać urywane, piskliwe dźwięki, świergotać (o ptakach); mówić podobnie jak ptak, paplać', daw. XV–XVIII w. też *szczebietać*, z przedr. *zaszczebiotać*. Płnsł. i słwń.: gł. *šćebotać*, cz. *štebetat* / *štebotat*, słc. *štebotat'*, r. *ščebetát'*, ukr. *ščebetáty*, br. *ščabjatác'*, słwń. *ščebetáti*. Psł. dial. **ščebetati* 'ćwierkać, świergotać (o ptakach, przen. o dzieciach, dziewczętach)', czas. pochodzenia dźwkn.; por. z innym przyr. kasz. *ščebelëc* 'gadać, pleść, bajdurzyć; skomleć'. — Od tego *szczebiot* od XV w. 'świergot'.

szczeć ż od XV w. 'twarda, stercząca sierść, sztywne włosy (świni i dzika)', też 'roślina Dipsacus', stp. XV w. *polna szczeć* 'roślina szczeć pospolita, Dipsacus silvestris', kasz. *ščec*, słowiń. też *čec* 'szczotka do czesania lnu'. Ogsł.: płb. *sâcit* 'szczecina; szczotka, zgrzebło', gł. *šćěc* 'szczotka', *čeć* 'chwast, kutas; grono, winogrono; pęczek, wiązka, kiść', cz. *štět'* 'szczecina', r. dial. *ščet'* 'ts.', ukr. reg. *ščet'* 'ts.; szczotka do czesania lnu', słwń. *ščę̑t* 'szczecina; oset'. Psł. **ščetь* / **četь* ż 'szczeć, szczecina; szczotka', może prapokrewne z lit. dial. *sketẽlis* 'grzbiet (zwierząt), sierść na grzbiecie, na karku' i dalej z lit. *(s)keterà* 'grzbiet', *(s)kẽsti*, *(s)kečiù* 'rozkładać, rozłożyć, rozszerzyć, rozciągnąć', pierwotne znaczenie może 'włosy, sierść porastające grzbiet'. — Od tego *szczecina* od XV w. 'twarde, sztywne włosy, sierść' (por. cz. *štětina* 'szczecina', r. *ščetína* 'ts.', słwń. *ščetína* 'ts.; włosie' oraz bg. *čétina* 'szczecina', mac. *četina* 'ts.', ch./s. *čètina* 'szczecina; igliwie'). Zob. *szczotka*.

szczegół 'jeden z drobnych składników jakiejś sytuacji, sprawy', 'okoliczność, wydarzenie, sprawa małej wagi; fakt jednostkowy, osobliwość' (u Lindego z żywego języka, bez poświadczeń historycznych), por. stp. XV w. *szczegielny* 'sam jeden, samotny', od XVI w. *szczególny* 'osobliwy, niezwykły, wyjątkowy, specjalny', przest. 'szczegółowy; jednostkowy, poszczególny', daw. XVI–XVIII w. 'sam jeden, jedyny', *poszczególny* od XVIII w. 'każdy z osobna, pojedynczo rozpatrywany, szczegółowy, oddzielny'. W związku ze strus. *čeglyi* / *čeklyi* 'prawdziwy, rzeczywisty', ukr. *ščéglyj* 'pojedynczy; osobliwy', br. dial. *čóklyj* 'prawdziwy, taki sam, identyczny', cs. *cěglъ* 'pojedynczy, sam', ch./s. *cȉglī* 'jedyny', *cȉglo* 'tylko', kontynuującymi psł. przym. **scěglъ* / **cěglъ* 'sam jeden, jedyny, jednostkowy', zapewne archaiczny przym. od pie. **kai̯-* 'sam jeden', z wyjątkowym przyr. **-glъ*. Polskie *szczegół* może wtórnie utworzone od wcześniej poświadczonego *szczególność* 'szczegół', które od przym. *szczególny*.

szczekać od XV w. 'wydawać głos właściwy psu', przen. 'obmawiać, oczerniać, szkalować, kłamać, zmyślać', dial. też 'wydawać głos (o orle)', 'kłamać, łgać'; z przedr. *naszczekać*, *oszczekać*, *wyszczekać*, *zaszczekać*; jednokr. *szczeknąć*. Ogsł.: cz. *štěkat* 'szczekać', 'ostro, przenikliwie krzyczeć, łajać,

pyskować', br. dial. *ščekác* 'łajać, besztać, wymyślać', słwń. *ščekáti* 'szczekać; skowyczeć, skomleć; biadać, narzekać, jęczeć, stękać'. Psł. **ščekati* 'wydawać głos (o psie), szczekać', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego czas. intensywny *szczekotać, szczekot.* Zob. *szczękać.*

szczelina od XVI w. 'wąski, długi otwór, szpara, rysa, rozpadlina', daw. też 'długi, cienki kawałek odszczepiony od czegoś'. Por. ukr. *ščil'* ż 'szczelina', *ščilýna* 'ts.', br. *ščýlina* 'ts.', dial. *ščèl'* 'ts.', r. *ščel'* 'szczelina, szpara, rozpadlina'. Psł. dial. **ščelь* 'szczelina, szpara', rzecz. z przyr. **-ь* od niezachowanego psł. czas. *†skelti*, odpowiadającego lit. *skélti, skeliù* 'rozrąbać, rozszczepić', łot. *šķelt, šķeļu* 'ts.' (od pie. pierwiastka **(s)kel-* 'ciąć, rozcinać'; w słow. szczątkowo poświadczony jest wielokr. czas. **skoliti* 'rozszczepiać, rozłupywać' i pochodny rzecz. **skala*, zob. *skała*). Ukr. *ščil', ščilýna* sugeruje rdzenne **ě*, które jest niewątpliwie wtórne (hipotetyczna prapostać **skěli-* musiałaby się rozwinąć w psł. *†ščalь*, por. słwń. dial. *ščálja* 'odłamek, drzazga'). — Od tego zapewne *szczelny* od XVIII w. 'ściśle przylegający, bez szczelin, szpar, nie przepuszczający cieczy, powietrza' (por. ukr. *ščil'nyj* 'ściśle przylegający', *ščíl'no* 'szczelnie, bez szpar, odstępów', 'uparcie, wytrwale, nieustannie'), z niejasnym znaczeniem, gdyż oczekiwalibyśmy takiego znaczenia, jakie ma zaprzeczony czas. *nieszczelny* 'nie przylegający ściśle, mający szczeliny, szpary, przepuszczający ciecz, powietrze' (nie można wykluczyć zapożyczenia z ukr.) → *uszczelnić*; prawdopodobnie istniał też czas. **szczelić* 'uszczelniać' (por. kasz. *obščelëc* 'uszczelnić'), **uszczelić*, na który wskazuje derywat *uszczelka.*

szczenię *szczenięcia* od XIV w. 'młode psa (też np. wilka, lisa)', przen. 'osoba niedorosła'. Ogsł.: gł. *ščenjo* 'szczenię; młode zwierzę', cz. *štěně, -ete*, ukr. *ščenjá, -njáty*, ch./s. *štène, -neta*. Psł. **ščenę, ščenęte* 'młode psa (też wilka, lisa)', nazwa młodej istoty z przyr. **-ęt-* od niezachowanego psł. *†ščenъ* 'młode zwierzę', na które wskazują stare derywaty: psł. **ščenьcь* 'szczenię' (por. stp. XV w. *szczeniec* 'szczenię'), **šteniti sę* 'rodzić szczenięta' (por. p. *szczenić się, oszczenić się*, gł. *ščenić so*), od pie. **skeno-*, utworzonego od pie. pierwiastka **(s)ken-* 'wyrastać, pojawiać się, zaczynać (się), wszczynać (się)', od którego też śrirl. *cinim* [< **keniō*] 'powstaję, wynikam', łac. *re-cēns* 'właśnie przychodzący, nowo narodzony, świeży, młody, nowy', gr. *kainós* 'nowy, świeży'. — Od tego *szczeniak, szczenić się, szczenny.*

szczepić od XIV w. 'uszlachetniać drzewa i krzewy przez przeniesienie gałązki (zraza) z rośliny szlachetnej na uszlachetnianą', nowsze 'wprowadzać do ustroju ludzkiego lub zwierzęcego określone antygeny powodujące powstanie przeciwciał'; daw. *szczepać* 'łupać na szczapy, rozszczepiać, rozłupywać'; z przedr. *odszczepić, przeszczepić, rozszczepić, wszczepić, zaszczepić.* Por. cz. *štěpit* 'rozszczepiać, rozdzielać', r. *ščepát'* 'łupać (na szczapy)', ukr. *ščepýty* 'szczepić', *ščepáty* 'szczepać', br. *ščapác'.* Psł. **ščepiti / *ščepati* 'łupać, rozszczepiać' > 'rozszczepiać drzewko, by je uszlachetnić przez włożenie zaszczepki w rozszczepienie', od pie. **(s)kep-* 'łupać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *szczapa*, od tego samego pierwiastka z długą samogłoską). — Od tego *szczep* od XIV w. 'drzewko uszlachetnione szczepieniem', 'zraz, latorośl do szczepienia drzewa', daw. 'szczepienie', przen. 'grupa rodów pokrewnych, plemię' (co do znaczenia por. np. u Kromera *Czechowie i Polacy z jednego szczepu wyniknęli*, tj. 'z jednego pnia, jednej latorośli'), daw. 'pień, dom, ród, rodzina, dynastia', dial. też 'drzewo łupane' (por. cz. *štěp* 'szczep, szczepione drzewko; zraz do szczepienia roślin', słc. *štep* 'szczepione drzewko; zraz, pęd, odrost', r. *ščepá* 'szczapa; szczapy, wióry; dranice', ukr. *ščépa* 'szczep, drzewko zaszczepione'); *szczepienie, szczepionka*; od czas. przedrostkowych *przeszczep; zaszczepka.*

szczerba od XVI w. (daw. też *szczerb*) 'miejsce pozostałe po odpadnięciu, wyłamaniu, odtłuczeniu cząstki czegoś, wyłom, wyrwa, luka', przest. 'ślad po cięciu szablą, mieczem, blizna, szrama', dial. 'szpara'; por. stp. od XIII w. *szczyrbiec* 'wyszczerbiony miecz królów polskich', *szczyrbak* XV w. 'roślina mlecz kolczasty, Sonchus asper', *szczyrbina / szczyrzbina* od XIII w. 'wcięcie, zagłębie-

nie (w ostrzu miecza); uszczerbek, strata; dachówka'. Ogsł.: dł., gł. *ščerba* 'szczerba, luka, wyrwa', cz. *štěrba* 'szczelina, szpara', r. dial. *ščerbá* 'puste miejsce po zębie', słwń. *ščŕba* / *škŕba* 'szczelina, szpara; szpara między zębami', *ščŕba* też 'czerep, skorupa'. Psł. **ščь̑rba* 'miejsce wyszczerbione', dokładnie odpowiada łot. *šķirba* 'szpara, rysa, szczelina', dalej prapokrewne z łot. *šķerbala* 'drzazga, trzaska', *skaȓba* 'ts.', *skaȓbs* 'ostry', lit. *skiȓbti* 'stawać się kwaśnym', stwniem. *scirbi* n. 'czerep, skorupa' (dziś niem. *Scherbe* ż 'ts.; stłuczka'), od pie. **(s)kerb(h)-* 'ciąć, obrabiać ostrym narzędziem'. — Od tego *szczerbaty*; *szczerbina*; *szczerbić*, *uszczerbić* (→ *uszczerbek*), *wyszczerbić*.

szczery od XV w. (stp. *szczyry*) 'nieskryty, otwarty, prawdomówny, niefałszywy', 'wolny od domieszek, czysty, sam, jednolity, prawdziwy', dial. też 'hojny'. Płnsł.: dł. *šćiry* 'czysty, szczery, niezafałszowany; uczciwy, rzetelny, prawdomówny; prosty, prostacki, naiwny', r. dial. *ščíryj* 'szczery; prawdziwy, rzeczywisty; czysty, bez domieszek', ukr. *ščýryj* 'szczery, otwarty; prawdziwy; czysty, bez domieszek; gorliwy, pilny', br. *ščýry* 'szczery, otwarty; prawdomówny; serdeczny; naturalny, czysty, bez domieszek'; por. też cz. *čirý* 'czysty, przezroczysty, przejrzysty; autentyczny; zupełny, całkowity', słc. *čírý* 'przezroczysty, przejrzysty; czysty, autentyczny; sam, jeden'. Psł. dial. **ščirъ* [< **skei̯ro-*] / **čirъ* [< **kei̯ro-*] 'czysty, przejrzysty, naturalny', pokrewny z goc. *skeirs* 'wyraźny, zrozumiały', stnord. *skírr* 'czysty, przezroczysty', niem. *schier* 'czysty, szczery; nierozcieńczony; sam', ang. *sheer* 'zwykły, zwyczajny, czysty, jawny; przejrzysty', stirl. *cír* 'czysty', wszystkie od pie. **(s)kei̯r-* (co od pie. **(s)kēi̯-* 'ciąć, krajać, oddzielać, odłączać').

szczerzyć od XVIII w., zwykle *szczerzyć zęby, kły* 'odchyliwszy wargi, pokazywać, odsłaniać zęby', *szczerzyć się* 'sterczeć, być widocznym, ostro się rysować', dial. 'pękać (o łupinach orzechów)'; z przedr. *wyszczerzyć*, też *oszczerzyć się*, daw. od XVI w. *oszczerzać* 'pokazywać zęby (zwykle w uśmiechu), *oszczyrzać się* / *oszczerzać się* 'pokazywać zęby, wyszczerzać (zwykle w uśmiechu); drwić, wyśmiewać się', *oszczerzać zęby (na kogoś)* 'śmiać się; drwić z kogoś'. Płnsł.: gł. *ščěrić* 'szczerzyć, wyszczerzać (zęby)', cz. *štířit* 'szczerzyć', *štířit se* 'żyć w niezgodzie; szczerzyć zęby, uśmiechać się', r. *ščérit'* 'szczerzyć'. Psł. dial. **ščeriti*, **ščeŕǫ* [< **sker-*] 'robić grymas twarzy, pokazując, odsłaniając zęby (w uśmiechu, w złości)', pokrewne z psł. **čěriti* 'rozdzierać, powodować rozdarcie, szczelinę; pokazywać, wyszczerzać zęby' (por. słc. *ceriť zuby* 'szczerzyć zęby', *ceriť sa* 'otwierać się, tworzyć szczelinę', 'śmiać się, szczerząc zęby', ch./s. *cěriti*, daw. *cjěriti* 'pokazywać, szczerzyć zęby', *cěriti se* 'pękać, tworzyć szczelinę, np. o ziemi, płótnie', 'śmiać się, szczerząc zęby'), kontynuującym pie. **(s)kai̯r-*. Psł. **ščeriti* od pie. **(s)ker-* 'ciąć' (por. *kora, skóra, trzewia*), pierwotne znaczenie 'rozcinać, tworzyć szparę, szczelinę', wtórnie zawężone do 'odsłaniać zęby, robić grymas twarzy, ukazując zęby'. — Od czas. przedrostkowego *oszczerca* od XVI w. 'człowiek obmawiający kogoś, rzucający oszczerstwa, kalumnie', pierwotnie XVI–XVII w. *oszczerca* / *oszczyrca* 'szyderca'; *oszczerstwo* od XVIII w. 'złośliwa obmowa, kalumnia, potwarz' (utworzone jak *morderstwo* : *morderca*, *szyderstwo* : *szyderca*).

szczędzić od XVI w. 'oszczędnie używać, skąpić, żałować, oszczędzać', kasz. *ščąʒëc* 'szczędzić, żałować'; z przedr. *oszczędzić* (→ *zaoszczędzić*); wielokr. *oszczędzać*, stp. od XV w. *oszczędzać* 'zwlekać, ociągać się', XV w. *oszczędać* 'zwlekać, ociągać się', od XVI w. 'żyć oszczędnie'. Ogsł.: gł. *šćedzić*, r. *ščadít'*, scs. *štęděti*, ch./s. *štèdjeti*. Psł. **ščęděti* [< **skend-ē-*] 'szczędzić, oszczędzać', od pie. **(s)ked-* 'rozszczepiać, rozrywać' (zob. *szczodry*), podstawą czas. psł. była postać rdzenia z infiksem nosowym **(s)ke-n-d-*, pierwotnie więc może formy czasu teraźn. z takim infiksem (jak np. psł. **sędǫ*, zob. *siąść*). Pierwotne znaczenie zapewne 'odrywać, oddzielać coś (od czegoś, od jakiejś całości), by nie dać komuś innemu, by zachować dla siebie, zaoszczędzić' (w innym kierunku poszedł rozwój pokrewnego psł. przym. **ščedrъ*, zob. *szczodry*). — Od czas. przedrostkowego *oszczędny* → *oszczędność*.

szczęka od XVI w. 'kość czaszki, w której osadzone są zęby', 'część twarzy, w której

osadzone są szczęki', daw. XVII–XVIII w. *szczoki* mn 'szczęki', dial. *szczeka / szczoka / szczęka* 'szczęka' (*szczoka* 'usta', *szczoki* mn 'policzki' w Augustowskiem niewątpliwie zapożyczone z ruskiego), dziś też nowsze *szczęki* techn. 'rodzaj uchwytu, zwykle dwuczęściowego, w różnych imadłach i przyrządach podobnych, przytrzymującego jakiś przedmiot', kasz. *ščąka* 'szczęka'. Wyraz z odpowiednikami we wschsł.: r. *ščeká* 'policzek', ukr. *ščoká* 'ts.', br. *ščaká* 'ts.'. Psł. dial. **ščeka* 'dolna część twarzy'. Dalsza etymologia niepewna, może prapokrewne ze stnord. *skogg* 'broda; szpic', *skagi* m 'przylądek, cypel'. Samogłoska nosowa w p. *szczęka* wtórna.

szczękać od XVII w. 'wydawać, powodować szczęk, brzękać, pobrzękiwać', *szczękać zębami* 'uderzać górnymi zębami o dolne', dial. 'kłapać zębami (o odyńcu)'; z przedr. *zaszczękać*; jednokr. *szczęknąć*; też rzadkie *szczękotać*, daw. *szczekotać* 'szczękać', kasz. *ščąkotac* 'szczękać zębami', stp. XV w. *szczektanie* 'zgrzytanie'. Por. dł. *šćakaś* 'skrzeczeć jak sroka', *šćakotaś* 'ts.', gł. *šćekotać* 'klekotać; skrzeczeć jak sroka', strus. *ščekotati* 'śpiewać', r. *ščekotát'* 'szczebiotać, paplać', br. *ščekatác'* 'ts.'. Czas. pochodzenia dźwkn. (por. *szczekać*), w polskim wtórna samogłoska nosowa. — Od tego *szczęk* 'brzęk, szczękanie, szczęknięcie'.

szczęście od XIV w. (stp. też *szczeście*) 'pomyślny los, pomyślność, powodzenie', 'uczucie wielkiego zadowolenia, upojenia, radości, szczęśliwość', 'splot pomyślnych okoliczności, korzystne zrządzenie losu, wydarzenie, pomyślny traf', stp. od XIV w. *szczęście / szczeście* 'pomyślność, pomyślny los', 'stan, uczucie wielkiego zadowolenia, radości', 'zrządzenie losu, los, przeznaczenie', 'prognostyk, zapowiedź szczęścia', kasz. *ščesce* 'szczęście, powodzenie'. Por. stcz. *sčěstie / šćěstie*, cz. *štěstí* n 'szczęście', r. *sčást'je* 'ts.'. Psł. dial. **sъčęstьje* 'powodzenie, pomyślność, szczęście', archaiczne złożenie z pierwszym członem **sъ-* < pie. **sŭ-* 'dobry' (por. *śmierć, zdrowy, zboże*), członem drugim jest psł. rzecz. **čęstь* 'wycinek, element składowy całości' (zob. *część*), z przyr. **-ьje*. Pierwotne znaczenie 'dobra część, dobry, pomyślny udział, dział (np. przy podziale zdobyczy, majątku)', dawni Słowianie widzieli więc powodzenie, pomyślność w uzyskaniu zadowalających korzyści materialnych. — Od tego *szczęsny* (→ *nieszczęsny, nieszczęśnik*), *szczęścić się* (*poszczęścić się*), *szczęśliwy* (→ *szczęśliwość*, daw. *szczęśliwić* 'czynić szczęśliwym, dawać szczęście', dziś z przedr. *uszczęśliwić*).

szczodrobliwy od XVI w. 'chętnie coś rozdający, hojny, szczodry', stp. XV w. *szczodrobliwie* 'hojnie, obficie'. Od stp. *szczodroba* 'hojność' (też niepewne wyjątkowe *szczodrob* 'hojny, szczodrobliwy', czy też 'dawca hojny'), będącego rzecz. abstr. od *szczodry* (zob.), z przyr. *-oba* (por. *choroba*).

szczodry od XIV w. 'hojny', stp. też 'obfity, bogaty'; przysł. *szczodrze*. Ogsł.: cz. *štědrý* 'szczodry, hojny; obfity, bogaty', r. *ščédryj* 'szczodry, hojny', scs. *štedrъ* 'miłosierny, litościwy; szczodry, wielkoduszny', bg. *štédъr* 'szczodry, hojny'. Psł. **ščedrъ* 'wielkoduszny, hojny', zapewne pokrewne z łot. *šķẹ̄dęrns* 'kawałek drewna, drzazga', ang. *scatter* 'rozrzucić, rozsypać, rozproszyć', gr. *skedánnȳmi* 'rozsypuję, rozpraszam', od pie. **(s)ked-* 'rozszczepiać, rozrywać' (co od pie. pierwiastka **sek-* 'obrabiać ostrym narzędziem', zob. *siec*). Psł. **ščedrъ* [< **sked-ro-*] byłoby zatem przym. odczas. z przyr. **-rъ* < **-ro-* (por. np. *mądry, mokry, stary*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'taki, który rozrywa, dzieli, rozdziela (swój majątek)' > 'taki, który daje, nie skąpi, wielkoduszny, hojny' (w odwrotnym kierunku poszedł rozwój znaczeniowy pokrewnego psł. czas. **ščęděti*, zob. *szczędzić*). — Od tego *szczodrość*. Zob. *szczodrobliwy*.

szczotka od XV w. 'narzędzie do czyszczenia, mycia, czesania, wygładzania', stp. 'narzędzie do czyszczenia włókien lnu', też w nazwach roślin, np. *szczotka polna* 'szczeć pospolita', *szczotki* mn 'centuria pospolita; jakaś ciernista roślina', dial. także 'pędzel do bielenia ścian', 'narzędzie do czesania lnu', kasz. *ščotka* 'szczotka; pas ziemi między koleinami na drodze polnej', *šćotki* mn 'roślina nawłoć późna'. Ogsł.: cz. *štetka* 'pędzel', r. *ščëtka* 'szczotka', słwń. *ščëtka* 'ts.'; por. bg. *čétka*, mac. *četka*, ch./s. *čëtka*

'szczotka'. Psł. **ščetъka / *četъka* 'szczotka', od psł. **ščetь / *četь* 'włosy, sierść, szczecina' (zob. *szczeć*), z przyr. **-ъka*, pierwotne znaczenie 'coś zrobionego ze sztywnych włosów, ze szczeciny'.

szczuć *szczuję* od XVI w. 'podjudzać psa do gonienia i atakowania', od XV w. (dziś przest.) *szczwać* 'ts.', kasz. *ščvac, ščve* 'podjudzać psa', przen. 'podburzać, podżegać przeciw komuś'; z przedr. *poszczuć* (stp. od XIV w. *poszczwać*), stp. od XIV w. *uszczwać* 'poszczuć'. Ogsł.: cz. *štvát, štvu* 'gonić, pędzić, prześladować; popędzać, poganiać; podżegać, podjudzać, podburzać; dokuczać, dogryzać', r. dial. *ščuvát'* 'szczuć', słwń. daw. *ščúti, ščujem*, dziś *ščúvati, ščúvam / ščujem* 'szczuć; podburzać, podjudzać'. Psł. **ščьvati, *ščujǫ* 'pobudzać, zachęcać do rzucenia się na kogoś, na coś, szczuć', od pie. **skeu̯-* 'rzucać, strzelać, szczuć', prapokrewne zapewne z wyrazami opartymi na pie. **skeu̯-d-*, np. stind. *códati* 'popędza, pogania, napiera', stang. *scēotan* 'ciskać, uderzać, strzelać', stwniem. *sciozan* 'strzelać, rzucać, szybko miotać', dziś niem. *schießen* 'strzelać'. — Od tego *szczwany* 'doświadczony, biegły w czymś, wytrawny, przebiegły, chytry' (uprzymiotnikowiony imiesłów bierny od *szczwać*), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *czwany*, dziś pot. postać z mazurzeniem *cwany* 'sprytny, przebiegły, chytry', pierwotne znaczenie 'szczuty' > 'taki, który nabrał doświadczenia, stał się przebiegły, sprytny (o szczutych zwierzętach)'.

szczudło od XVI w. 'kij z poprzeczką używany jako podpora', kasz. *škudło* 'szczudło', por. stp. XV w. *szczudłowaty* 'mający drewnianą nogę'. Por. cz. *štidla / štihla* 'szczudło' (innego pochodzenia słc. reg. *štuľa* 'szczudło', ch./s. *štùla* 'kula; proteza; szczudło'). Zapewne zapożyczenie ze śrwniem. *studel / stuodel* 'podpora, słupek, filar'.

szczupak od XVII w. 'ryba Esox lucius'. Por. br. *ščupák* 'ts.' oraz dł. *ščipeł* 'ts.'. Od p. daw. XVII–XVIII w. *szczupać* 'szczypać', psł. **ščupati* 'dotykać, szczypać' (zob. *szczupły*). Drapieżną rybę nazwano tak z powodu jej zachowania, szczypania ofiar. Wyraz wyparł z języka liter. i z części gwar starą nazwę tej ryby: stp. od XV w. i dziś dial. *szczuka*, kasz. *ščëka / ščuka* (por. cz. *štika*, r. *ščúka*, ch./s. *štȕka*), kontynuującą psł. **ščuka* 'szczupak', zapewne rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy czynności) od psł. **ščukati* 'szczypać'.

szczupły od XVI w. 'mający mało ciała, mało tłuszczu, niegruby, nieotyły, smukły, cienki', 'będący w niewielkiej ilości, liczbie, mający małą objętość; nieliczny, nieobfity, niewielki, ciasny, wąski'. Płnsł.: cz. *štiplý* 'smukły, delikatny', dial. *ščúplý* 'ts.; rozszczepiony, rozłupany', słc. *štúply* 'drobny, szczupły', r. *ščúplyj* 'wątły, mizerny', dial. 'miękki, pulchny; zwiotczały; zbutwiały', ukr. *ščúplyj* 'wątły, mizerny'. Psł. dial. **ščuplъ* 'niewielki, drobny, cienki', zapewne uprzymiotnikowiony imiesłów na *-l-* psł. czas. **ššu(p)nǫti* 'uszczypać' (por. p. dial. *szczupnąć* 'targnąć'), por. też psł. **ščupati* 'dotykać, szczypać' (p. daw. XVII–XVIII w. *szczupać* 'szczypać', r. *ščúpat'* 'dotykać, ruszać, macać', ukr. *ščúpaty* 'ts.', dial. 'szczypać, obrywać jagody, liście; paść się'). Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'uszczypnięty, odszczypnięty, uszczknięty, oderwany, oddzielony szczypaniem od czegoś', stąd 'mający niewielkie rozmiary, drobny, cienki' i dalej 'wątły, mizerny, smukły'. Podstawowe czas. **šču(p)nǫti* i **ščupati* bez pewnej etymologii, może z hipotetycznej przedsłow. prapostaci **skeu̯-p-*, w dalekim pokrewieństwie ze *szczypać* (zob.). — Od tego *szczupleć, wyszczupleć, zeszczupleć*; *uszczuplić*.

szczur 'gryzoń Rattus' od XVII w. (ale w XV–XVI w. *szczurek* może 'koszatka, Dryomys ritedula', w XV w. też nazwa osobowa *Szczurek*), dial. *szczur / szur*, kasz. *šur* 'szczur'. Ogsł.: dł. *šcurk* 'szczur', gł. *šurk* 'chomik' i *šćura* 'szczur', cz. dial. *štír* 'salamandra', *šč'ur* 'szczur', słc. *štúr* 'szczur', ukr. *ščur* 'szczur', ch. dial. (niepewne) *štur* 'salamandra'. Psł. **ščurъ* 'szczur (i zapewne inne zwierzęta)', bez pewnej etymologii.

szczycić się od XVII w. 'być dumnym z kogoś, czegoś, chlubić się, pysznić się kimś, czymś; słynąć z czegoś', daw. *szczycić* 'przynosić zaszczyt, sławę, uświetniać', stp. XV w. 'bronić, ochraniać, osłaniać'; z przedr. *zaszczycić* 'sprawić komuś zaszczyt', stp. od XIV w. 'obronić, ochronić, zasłonić; sprawić,

spowodować'; wielokr. *zaszczycać*. Ogsł.: cz. *štítit* 'chronić, osłaniać', 'mieć niechęć do czegoś, bronić się przed czymś', r. dial. *ščitíť* 'bronić, osłaniać', ch./s. *štítiti* 'bronić, osłaniać (zwłaszcza tarczą)'. Psł. **ščititi* 'chronić, ochraniać, osłaniać, bronić', czas. odrzecz. od psł. **ščitъ* 'tarcza; ochrona, osłona' (zob. *szczyt*). W polskim rozwój znaczenia związany zapewne z ewolucją znaczeniową podstawowego rzecz. *szczyt*, który zaczął oznaczać 'najwyższy punkt czegoś'. — Od tego *szczytny* 'przynoszący zaszczyt, chlubny, zaszczytny', 'wzniosły, podniosły, górnolotny', przest. 'wysoki, strzelisty', stp. XV w. 'należący do tego samego rodu'; od czas. przedrostkowego *zaszczyt* 'to, co stanowi powód do dumy, wyróżnienie, honor', *zaszczyty* mn 'wysokie, uprzywilejowane stanowiska, odznaczenia, dostojeństwa, honory'.

szczygieł od XV w. 'ptak Carduelis carduelis', dial. *szczygieł* / *szczygioł* 'ts.', stp. też *szczyglec* / *szczygłek* / *szczygołek* 'ts.'. Ogsł.: dł. *šćiglec* 'szczygieł', r. *ščegól, -glá* 'ts.', ukr. *ščýhol', -hlja* 'ts.', br. *ščygól, -glá* 'ts.', bg. *štíglec* 'ts.', słwń. *ščégljec* 'ts.' (z zachsł. zapożyczone niem. *Stieglitz* 'szczygieł'). Psł. **ščegъlъ* i, zapewne, **ščigъlъ* 'szczygieł', nazwa pochodzenia dźwkn., utworzona od głosu wabiącego szczygła. Rdzeń, na którym oparta jest nazwa ptaka, występuje też w czas.: cz. *štehotat* 'szczebiotać, świergotać (o ptakach)', słwń. *ščegljáti* 'ts.'.

szczypać od XVI w. 'boleśnie ściskać; skubać, zrywać coś', kasz. *ščipac* 'boleśnie ściskać; skubać (o zwierzętach)'; z przedr. *uszczypać, wyszczypać*; jednokr. *szczypnąć, uszczypnąć*. Ogsł.: cz. *štípat*, r. *ščipát'*, ch./s. *štípati*. Psł. **ščipati* 'szczypać, skubać', pokrewne z lit. *skiẽpti* 'dziurawić', *skiẽpyti* 'szczepić, zaszczepiać', stisl. *skipa* 'dzielić', łac. *scīpiō, scīpiōnis* 'laska, kij', od pie. **skei̯-p-* (/ **skei̯-b-*) 'ciąć, oddzielać', będącego rozszerzeniem pie. **(s)kē̆i̯-* 'ciąć, krajać, oddzielać, odłączać' (należącego ostatecznie do pie. pierwiastka **sek-* 'obrabiać ostrym narzędziem', zob. *siec*). — Od tego *szczypce* mn 'przyrząd mający dwa zaciskające się uchwyty, kleszcze; rozdwojone odnóża przednie niektórych skorupiaków', kasz. *ščėpce* mn też 'nożyce do obcinania żywopłotu', *ščipė* 'ts., szczypce', stp. XV w. wyjątkowe *szczyptki* 'szczypce' (por. np. r. *ščipcý* mn 'szczypce, kleszcze; obcęgi'); *szczypta* od XVI w. (daw. też *szczypt*) 'ilość substancji sypkiej, jaką można ująć końcami palców; odrobina'; *szczypawka*; od czas. przedrostkowego *uszczypliwy*. Zob. *szczypior*.

szczypior i *szczypiór* od XVIII w. 'zielone liście cebuli', daw. 'łodyga, źdźbło (trawy); chorągiewka pióra ptasiego'; zdr. *szczypiorek* też 'roślina Allium schoenoprasum (używana do potraw)'. Zapewne od *szczypać* (zob.), znaczenia 'łodyga, źdźbło' i 'chorągiewka pióra' sugerują pierwotne znaczenie 'to, co się szczypie, skubie, odrywa (np. zielone pędy zrywane z rosnącej cebuli)'; mniej jest prawdopodobne, by szczypior nazwano z powodu szczypiącego smaku.

szczyt od XVII w. 'punkt najwyższy, wierzch, wierzchołek, czubek czegoś, najwyżej wzniesiona część góry', 'najwyższy stopień czegoś, górna granica, punkt kulminacyjny', stp. od XIV w. 'tarcza, puklerz; tarcza herbowa, herb', 'górna część budowli, wierzchołek; mur', daw. 'górna część ściany budynku', dial. 'wierzchołek góry', 'kalenica, grzbiet dwuspadowego dachu', 'część ściany szczytowej, sięgającej od fundamentu do wierzchołka'. Ogsł.: cz. *škít* 'tarcza', 'ochrona, osłona', 'szczyt domu', 'wysoka góra, wierzchołek góry', r. *ščit* 'tarcza', 'osłona, zasłona', scs. *štitъ* 'tarcza'. Psł. **ščitъ* [< **skei̯to-*] 'tarcza, puklerz' > 'ochrona, osłona', z dokładnymi odpowiednikami w bałt. i celt.: lit. *skiẽtas* 'belka poprzeczna brony; grzebień tkacki, płocha', łot. *šķiets* 'belka; grzebień tkacki, płocha', stirl. *sciath* [< *skei̯to-*] 'tarcza', stbret. *scoit* 'ts.'; por. też pokrewne stpr. *staytan* 'ts.', łac. *scūtum* [< **scoitom*] 'ts.'. Z pie. **skei̯-to-* 'coś odciętego' > 'deska', od pie. **(s)kē̆i̯-* 'ciąć, krajać, oddzielać, odłączać'. W polskim rozwój znaczenia 'ochrona, osłona' > 'osłona (zwykle z desek) górnej, szczytowej części budynku' > 'górna część, wierzchołek budowli' > 'wierzchołek, wierzch, czubek czegoś'. Zob. *szczycić się*.

szedł, *szła, szło*, formy czasu przeszłego czas. *iść*. Ogsł.: cz. *šel* < *šedl, šla, šlo*, r. *šel, šla, šlo*, scs. *šьlъ, šьla, šьlo*. Psł. **šьdlъ, *šьdla, *šьdlo*,

imiesłów czasu przeszłego od psł. **choditi* 'chodzić' (zob. *chodzić*), z pierwotnej postaci **chid-l-*, z redukcją samogłoski rdzennej **o* → **ĭ* > **ь*. Formy *szła, szło* z uproszczeniem grupy spółgłoskowej (po zaniku półsamogłoski) *szdł* > *szł*. Pierwotnie formy należące do paradygmatu *chodzić*, wtórnie przeniesione do paradygmatu czas. *iść*.

szeleścić od XVII w. 'wydawać szelest'; z przedr. *zaszeleścić*; jednokr. *szelesnąć*; *szelest* 'cichy odgłos wydawany np. przez poruszane wiatrem liście', przest. 'szumne wystąpienie, pompa, szum'. Por. cz. *šelestit* 'szeleścić', *šelest* 'szelest, szmer', słc. *šelestiť* 'szeleścić, szumieć, szemrać', *šelest* 'szelest, szmer', r. *šelestét'* i *šelestít'* 'szeleścić', *šélest* 'szelest', ukr. *šelestíty* 'szeleścić', *šélest* 'szelest'. Płnsł. **šelestiti* 'szeleścić, szumieć', **šelestъ* 'szelest, szmer, szum', pochodzenia dźwkn.

szelka od XVII w., zwykle *szelki* mn 'dwa paski przekładane przez barki, podtrzymujące spodnie, spódnicę itd.', 'pas służący do przytrzymywania czegoś na sobie, do niesienia, ciągnięcia itp.', daw. 'pas w uprzęży końskiej', dial. *szelki* (też *szołki*) mn 'szelki do spodni', 'skórzane połączenie części cepów (bijaka z dzierżakiem)', kasz. *selki* 'szelki, zazwyczaj parciane, które rybacy przywiązują do długich lin i zakładają przez ramię przy wyciąganiu z morza niewodu'. Pierwotne zdr. od *szla* 'rodzaj uprzęży, parciane lub rzemienne pasy z postronkami, zakładane koniowi na kark i pierś; pas, rzemień służący do ciągnięcia, wiezienia czegoś, szelka' (w tym znaczeniu też *szleja*), dial. *szla* / *šla* 'uprząż na konia wykonana z parcianych pasów, parciane lub rzemienne pasy z postronkami, zakładane koniowi na kark i pierś', kasz. *sla* 'uprząż, część uprzęży końskiej'. Por. dł. *sal'a* 'szleja', dł., gł. *slě* mn 'szelki; uprząż', cz. *šle* mn 'szelki'. Zachsł. **šьl'a* / **sьl'a* 'pas, rzemień stanowiący część uprzęży, służący do ciągnięcia, przymocowywania czegoś', zapożyczenie ze stwniem. *silo* 'pas, rzemień, szleja', śrwniem. *sile* 'ts.'.

szelma od XVIII w. 'hultaj, nicpoń, łotr', stp. XV w. 'drapieżne zwierzę'. Por. cz. *šelma* 'zwierzę drapieżne, bestia', 'spryciarz, cwaniak, filut', stcz. też 'morowa zaraza, morowe powietrze', r. *šél'ma* 'szelma, hultaj'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schëlm(e)* / *schalm(e)* 'mór, pomór (zwłaszcza bydła); padlina (też jako obelga)', niem. *Schelm* 'filut, szelma', daw. 'łotr, łotrzyk'. — Od tego *szelmowski*.

szemrać od XV w. 'wydawać szmer, szumieć; mówić cicho i niewyraźnie, mruczeć, szeptać; wyrażać nieśmiało, nie całkiem otwarcie niezadowolenie, sarkać, narzekać', stp. XV w. 'głośno wyrażać niezadowolenie, sarkać, buntować się; wzdychać żałośnie, narzekać'; z przedr. *zaszemrać*. Por. dł. *šemriś* 'kręcić się, uwijać się, hałasować (zwłaszcza o dzieciach)', cz. dial. *šemrat* 'mruczeć, szemrać', słc. *šomrať* 'gderać, mruczeć, zrzędzić, szemrać'. Zachsł. **šьmъrati* / **šьmъriti* 'wydawać szmer, szelest, szum' (rekonstrukcję potwierdza rzecz. odczas. z równie regularnym rozwojem półsamogłosek: p. *szmer* 'cichy odgłos, szelest, szum nieznaczny, szemranie, cichy gwar', stp. XV w. 'rozruchy, burzenie się', też 'tymianek, Thymus vulgaris' < **šьmъrъ*), prawdopodobnie czas. intensywny z przyr. **-ъr-* od podstawy **šьm-*, może od niezaświadczonego *†šьm-nǫ-ti*, czas. inchoat. od psł. **šuměti* 'szumieć' (zob. *szumieć*) z właściwą takim czas. redukcją samogłoski rdzennej **u* → **ъ* (> **ь* po palatalnym **š*).

szeptać od XV w. 'mówić głosem przyciszonym; szemrać, niezbyt głośno wyrażać niezadowolenie'; z przedr. *poszeptać, wyszeptać*; jednokr. *szepnąć*. Ogsł.: cz. *šeptat*, r. *šeptát'*, scs. *šьpъtati*. Psł. **šьpъtati* 'mówić po cichu, głosem przyciszonym, szeptać', czas. intensywny z przyr. **-ъt-* od psł. **šьpati* 'ts.' (np. cz. *šepat*, ch./s. dial. *šapati*; w polskim czas. podstawowy nie zachował się, ale por. *seplenić*), będącego czas. pochodzenia dźwkn., por. np. bg. dial. *šъp!* 'wykrzyknik naśladujący szeptanie', br. dial. *šépú-šepu!* 'ts.'. — Od tego *szept*.

szereg od XVII w. 'rząd, ciąg utworzony z osób, rzeczy', 'pewna liczba czegoś, wiele'. Zapożyczenie z węg. *sereg* 'wojsko, armia; tłum, masa; mnóstwo'. — Od tego *szeregowy* (→ *szeregowiec*); *szeregować* 'klasyfikować, porządkować', daw. 'ustawiać w szeregu, w szeregi', *przeszeregować, uszeregować, zaszeregować*.

szeroki od XV w. (najpierw w postaci *szyroki*) 'mający określony wymiar poprzeczny; mający duży wymiar poprzeczny', 'zajmujący dużą przestrzeń, ciągnący się daleko, rozległy, rozłożysty', 'obszerny, nieobcisły (o ubraniu)', 'mający dużą skalę, dźwięczny (o głosie)'; st. wyższy *szerszy*. Ogsł.: cz. *široký*, r. *širókij*, scs. *širokъ*. Psł. **širokъ* 'otwarty, przestronny, rozległy; mający duży wymiar poprzeczny', z przyr. **-okъ* (por. *głęboki*, *wysoki*) od psł. przym. **širъ* 'ts.' (np. cz. *širý*, dawne *šírý* 'szeroki; zajmujący wielką przestrzeń; daleko się rozpościerający, otwarty, rozległy', r. dial. *širój* 'szeroki; otwarty', słwń. *šír* 'szeroki'), pokrewnego z goc. *skeirs* 'jasny', niem. *schier* 'czysty, szczery', stisl. *skīrr* 'czysty; jasny', sprowadzanymi do pie. **skai̯-r-* 'jasny, czysty' (od pie. **skei̯-* 'świecić; światło'). Zatem w psł. rozwój nagłosowej grupy **sk-* > **ch-* (może przez pośrednie stadium z przestawką **ks*: **sk-* > **ks-* > **ch-*) i później I palatalizacja **ch-* > **š-* (wczesne psł. **chīro-* czy **chei̯ro-* > psł. **širъ*); pierwotna grupa **sk-* (bez przejścia w **ch-*) zachowana w pokrewnym psł. **ščirъ* (zob. *szczery*). Z pierwotnego znaczenia 'jasny, czysty' na gruncie słow. rozwinęło się wtórne 'niczym nie przesłonięty, otwarty, rozległy (o terenie)' > 'szeroki'.

szerszeń od XVI w. (stp. od XV w. *sirszeń*, daw. *sierszeń*) 'owad Vespa crabro', kasz. *šëršeń*, słowiń. *seršel* 'ts.'. Ogsł.: cz. *sršeň*, r. *šéršen'*, cs. *srъšenь*, ch./s. *stršljên*, dial. *sřšën* / *sřšljën*. Psł. **sŕšenь* 'szerszeń', pokrewne z nazwami tego owada w bałt.: lit. *širšuõ*, *širšeñs*, łot. *sirsenis*, stpr. *sirsilis* i dalej ze stwniem. *hornūz* / *horaz* (dziś niem. *Hornisse*) 'ts.', łac. *crābro*, *crābrōnis* 'ts.', od pie. **(s)ker-* 'ciąć, kłuć, żgać', postaci słow. i bałt. oparte na **(s)kr̥s-*. Pierwotne znaczenie 'tnący, żądlący owad'. W polskim nagłosowe *sz-* w wyniku upodobnienia na odległość *ś - sz* > *sz - sz* (*sierszeń* > *szerszeń*).

szerz ż od XV w. (stp. i dziś dial. *szyrz*) 'szerokość', 'rozległość, przestronność, przestwór, obszar', *wszerz* przysł. 'w poprzek' dial. *na szyrz* 'na oścież', kasz. *šeř* ż 'szerokość'; daw. od XVI w., dziś dial. *szerza* 'szerokość', 'coś szerokiego; teren szeroki'. Ogsł.: cz. *šíř* ż 'szerokość; obszerność; rozległość, wielka przestrzeń', r. *šir'* ż 'szerokość; rozległość, przestworze', ch./s. *šîr* ż i m 'szerokość'. Psł. **širь* ż 'szerokość; szeroka przestrzeń, przestwór', rzecz. abstrakcyjny z przyr. **-ь* od psł. przym. **širъ* 'otwarty, przestronny, rozległy; szeroki' (zob. *szeroki*). Zob. *obszerny*.

szerzyć od XV w. (stp. *szyrzyć*) 'rozprzestrzeniać, roztaczać; czynić znanym, głośnym, rozgłaszać, upowszechniać, propagować', daw. od XV w. (dziś przest.) 'poszerzać, powiększać'; z przedr. *poszerzyć*, *rozszerzyć*; wielokr. *-szerzać*, z przedr. *poszerzać*, *rozszerzać*. Ogsł.: cz. *šířit* 'szerzyć, rozszerzać, rozprzestrzeniać', r. *šíriťsja* 'szerzyć się', ch./s. *šíriti* 'szerzyć, rozszerzać; rozwierać; rozciągać, rozpościerać'. Psł. **širiti* 'szerzyć, poszerzać, rozszerzać, rozprzestrzeniać', czas. odprzym. od psł. **širъ* 'otwarty, przestronny, rozległy; szeroki' (zob. *szeroki*).

szesnaście liczeb. główny, stp. XIV–XV w. *sześćnaście* / *szećnaście* (i dalsze odmianki), w XVI w. też *sześcinaście* / *szesnaście*. Ogsł.: cz. *šestnáct*, przest. *šestnácte*, stcz. *šestnádc*, r. *šestnádcat'*, scs. *šestь na desęte*. Psł. **šestь na desęte* 'szesnaście', zestawienie złożone z liczeb. **šestь* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *sześć*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'sześć na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie*, *-ćcie*, *-cie*, *-ście*), zob. *czternaście*. — Od tego liczeb. porządkowy *szesnasty* → *szesnastka*; liczeb. zbiorowy *szesnaścioro*.

sześć od XIV w. liczeb. główny, w stp. odmienne *sześć* (rzadziej *szeć*), dop. *sześci*. Ogsł.: cz. *šest*, r. *šest'*, scs. *šestь*. Psł. **šestь* ż 'sześć', liczeb. główny utworzony za pomocą przyr. **-ь* (zob. *pięć*) od psł. liczeb. porządkowego **šestъ* (zob. *szósty*). Pierwotny pie. liczeb. główny **su̯eks* / **seks* / **kseks* (np. łac. *sex*, gr. *héks*, goc. *saihs*, lit. *šešì*) nie zachował się u Słowian.

sześćdziesiąt od XIV w. liczeb. główny, stp. też *sześdziesiąt* / *szećdziesiąt*. Ogsł.: cz. *šedesát*, r. *šest'desját*, scs. *šestь desętь*, ch./s. *šezdèsēt*. Psł. **šestь desętь* '60', zestawienie liczeb. **šestь* (zob. *sześć*) i **desętь*, dop. mn od **desętь* (zob. *dziesięć*), pierwotne zna-

czenie 'sześć dziesiątek'. — Od tego *sześćdziesiąty.*

sześćset od XV w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *šest set*, r. *šestsót*, ch./s. *šêst stô*. Psł. **šestь sъtъ* '600', zestawienie liczeb. **šestь* (zob. *sześć*) i **sъtъ*, dop. mn od **sъto* 'sto' (zob. *sto*). — Od tego *sześćsetny.*

szew *szwu* od XV w. 'miejsce zszycia kawałków tkaniny itp. wraz z nićmi, którymi te kawałki zszyto, ścieg'. Ogsł.: cz. *šev, švu* 'szew', r. *šov* 'szew, ścieg', ch./s. *šâv, švà* 'ts.'. Psł. **šъvъ* 'szew, ścieg', związane etymologicznie z psł. **šiti* [< **si̯ū-tei̯*] 'szyć' (zob. *szyć*), postać wskazuje na wczesny derywat **si̯ū-o-* z regularnym rozwojem w **si̯ūu̯o-* (rozłożenie **u* > **uu̯* przed samogłoską) > **šъvъ* > **šьvъ* (**ъ* > *ь* po palatalnej spółgłosce).

szewc *szewca* 'rzemieślnik wyrabiający lub naprawiający obuwie', taka odmiana od XVIII w., z wtórną postacią mian. *szewc* przez analogię do przypadków zależnych: dop. *szewca*, cel. *szewcowi* itd.; dawniej od XV w. i do dziś w gwarach pierwotna regularna odmiana *szwiec, szewca*; kasz. *ševc* / *šev́ec* 'szewc'; zdr. *szewczyk*. Ogsł.: cz. *švec, ševce* 'szewc', r. daw. i lud. *švec, šveca* (dial. też *ševec, ševca*) 'krawiec', dial. 'szewc', cs. *šьvьcь* 'szewc', ch./s. dial. *šávac* 'krawiec'. Psł. **šьvьcь* 'ten, kto szyje (odzież, obuwie)', z pierwotnego **si̯ū-iko-* z regularnym rozwojem w **si̯ūu̯iko-* (rozłożenie **ū* > **ūu̯* przed samogłoską, por. lit. *siuvìkas* / *siuvìkis* 'szewc', stpr. *schuwikis* 'ts.') > **šъvьkъ* > **šьvьcь* (**ъ* > *ь* po palatalnej spółgłosce, **k* > **c* w rezultacie III palatalizacji), nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-īko-* > **-ьcь* od wcześniejszej postaci psł. czas. **šiti, *šьję* (zob. *szyć*). Zob. *szwaczka.*

szkapa od XV w. 'lichy, chudy koń', daw. XVI–XVII w. *szkapa* m. Por. cz. *škapa* 'ts.', słc. *škapa* 'ts.', r. dial. *škápa* 'ts.', *škába* 'kobyła', ukr. *škápa* 'szkapa', br. *škápa* 'ts.', a także strus. *škabatъ* 'koń'. Bez pewnej etymologii, oboczność *p* / *b* w wyrazach wschsł. sugeruje zapożyczenie z nieznanego źródła. Niezbyt pewne jest przyjmowanie pierwotnej postaci **skapa* łączonej z psł. **skopiti* 'kastrować' (zob. *skop*), z przypuszczalnym znaczeniem 'koń wykastrowany, wałach'.

szkaradny od XVI w. 'budzący wstręt, odrazę, bardzo brzydki, szpetny, bardzo zły, nikczemny; okropny, dokuczliwy, straszny', stp. XV w. *skaradny* 'brzydki, wstrętny, budzący odrazę; prostacki, nieokrzesany', *skarady* (od XVI w. *szkarady*) / *skaredy* / *skarzedy* 'brzydki, wstrętny, budzący odrazę; niezwykle ciężki, bardzo przykry; uwłaczający czci, obraźliwy'; też przest. *szkarada* 'to, co jest charakterystyczne dla rzeczy szkaradnej, brzydota; osoba, rzecz szkaradna, postępek budzący wstręt'. Por. dł. *škaŕeda* 'brud, nieczystość, plugastwo; intryganctwo', *škaŕedny*, daw. *škaŕedy* 'brudny, nieczysty, plugawy', gł. *škerjeda* 'plugastwo, paskudztwo', *škerjedny* 'plugawy, paskudny; kłótliwy', cz. *škaredý* 'brzydki, szpetny, szkaradny', *škareda* 'szpetny, szkaradny człowiek; szkaradztwo', słc. *škaredý* 'brzydki, paskudny, szkaradny', strus. *skarědyi* (*skarjadyi*) 'brudny, nieczysty; wstrętny, odrażający; haniebny, sromotny; rozpustny; przykry, uciążliwy', r. *skárednyj* 'skąpy', cs.-s. *skarędъ* 'wstrętny, szkaradny'. Sprowadzane do psł. prapostaci **skarědъ* / **skaradъ* / **skarędъ* 'brzydki, paskudny, budzący wstręt, odrazę', łączonych ze stisl. *skarn* 'gnój, brud', łac. *-cerda* [< **-scerda*] w złożeniach, np. *sū-cerda* 'kał świni', gr. *skō̃r*, dop. *skatós* / *skátus* 'gnój, gnojówka, kał', stind. *apa-skara-* 'ekskrementy', het. *šakkar* 'gnój, kał', z pie. **sker-(d)-* 'kał, gnój' (por. *srać*, oparte na pie. odmiance pierwiastka **sker-*), jednak budowa wyrazu niejasna (przyr. **-ědъ* / **-adъ* / **-ędъ* ?). W stp. także *szaradny* / *szaredny* / *szarzedny* / *szerzedny* 'brzydki, wstrętny, budzący odrazę', 'uwłaczający czci, obraźliwy', mające odpowiedniki w stcz. *šeredný* / *šeradný* / *šeřadný* / *šěřědný*, cz. *šeredny* 'szkaradny, ohydny, brzydki, potworny, szpetny', por. też dł. *šoradki* mn 'śmieci', przypuszczalnie oparte na wariancie rdzenia **kser-* (z przestawką spółgłosek z pie. **sker-*) > **cher-* > **šer-*. — Od tego *szkaradzić* od XVI w. 'czynić odrażającym', stp. *uskaradzić* 'zanieczyścić, uczynić odrażającym'; *szkaradzieństwo.*

szkło od XVIII w., wcześniej, od XV w. *ścklo* / *śkło* / *skło*, dial. *ścklo* / *śklo* / *stklo* / *szczklo* / *szklo*. Ogsł.: cz. *sklo*, stcz. *stklo*, r. *stekló*,

bg. *stъkló*. Psł. **stъklo* 'szkło; przedmioty ze szkła', zapożyczenie germ. z goc. *stikls* m 'puchar, kielich'. Na gruncie słow. powstało wtórne znaczenie 'materiał, z którego były sporządzane szklane kielichy, puchary' (Słowianie zapewne wcześniej szkła nie znali). Rodzaj nijaki wyrazu prawdopodobnie pod wpływem innych nazw materiałów typu *srebro, złoto, żelazo*. Najstarsza polska postać *śckło*, inne formy w wyniku rozwoju fonetycznego grupy spółgłoskowej *śck > śk / sk > szk*. — Od tego *szklany* → *szklanka, szklanica*; *szklić, oszklić, przeszklić, zaszklić*.

szkoda od XIV w. 'strata, uszczerbek', 'zniszczenie (w polu, lesie itd.)', 'miejsce, gdzie uczyniono szkodę', stp. też 'wynagrodzenie uczynionej szkody, kara umowna, odszkodowanie', 'niebezpieczeństwo'; w funkcji przysł. 'żal, przykro, należy żałować'. Por. cz. *škoda*, r. *škóda*, ch. *škȍda* 'szkoda'. Zapożyczenie ze stwniem. *scado* 'szkoda' (dziś niem. *Schaden* 'szkoda, uszkodzenie; strata, uszczerbek', *schade* 'szkoda'). — Od tego *szkodzić* od XV w., w stp. 'powodować stratę, uszczerbek, wyrządzać szkodę, krzywdzić; niszczyć; przeszkadzać, utrudniać, uniemożliwiać działanie', z przedr. *przeszkodzić* od XV w. (stp. 'zabronić wypłaty') → *przeszkoda*, *uszkodzić* od XV w. 'zepsuć, zniszczyć', stp. też 'pobić, zranić', 'wyrządzić szkodę', 'obwinić', *zaszkodzić*; *szkodnik, szkodliwy*; *szkodować* reg. 'żałować kogoś lub czegoś, oszczędzać, skąpić', daw. 'ponosić szkodę, tracić', stp. XV w. 'wyrządzać szkodę', dziś *odszkodowanie, poszkodowany*.

szkoła od XIV w. 'instytucja, której zadaniem jest kształcenie'. Por. cz. *škola*, r. *škóla*, ch./s. *škola*. Zapożyczenie z łac. *schola / scola* 'szkoła; lekcja, wykład, nauka; grono uczniów, szkoła filozoficzna' (też 'nisza w łaźni, w której oczekiwano na kąpiel lub wypoczywano po kąpieli; ława do siedzenia w miejscu publicznym; sala, klub'), co z gr. *scholḗ* 'wolny czas, bezczynność, spokój, odpoczynek', 'to, na co się poświęca czas: rozrywka, rozmowa, uczona dyskusja, dysputa, wykład; słuchacze, szkoła'. — Od tego *szkolny* → *szkolnictwo*; *szkolić, przeszkolić, wyszkolić*.

szlachta od XIV w. 'wyższa warstwa społeczna', stp. od XIV w. *ślachta / ślechta*. Por. cz. *šlechta*, r. *šljáchta* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *slahte* 'ród, plemię, szczep', *(ge)sleht(e) / geslaht(e)* 'ród, szczep, rodzina, szlachetne pochodzenie'. — Od tego *szlachcic* (stp. od XIV w. *ślachcic / ślechcic*) 'członek warstwy szlacheckiej' (z przyr. *-ic*, por. *księżyc, rodzic*); *szlachcianka*; *szlachecki*; *szlachetny* → *szlachetność*.

szlag od XV w. 'apopleksja'. Por. cz. pot. *šlak* 'szlag, apopleksja; diabeł, czart'. Zapożyczenie ze śrwniem. *slac, slages*, niem. *Schlag* 'cios, uderzenie; udar (mózgu), porażenie, apopleksja; bicie' (od *schlagen* 'bić, uderzać'). Zob. *szlak*.

szlak od XV w. (stp. też *ślak*) 'droga naturalna, trakt wytyczony przez chodzenie, jeżdżenie; droga, którą ktoś przebył', 'ślad, trop', 'ozdoba w formie barwnego paska na czymś' (od tego zdr. *szlaczek*), dial. *szlak / ślak*. Por. cz. *šlak* 'ślad, koleina', r. dial. *šljach* 'droga; ślad, ślad sani na śniegu', ukr. *šljach* 'droga'. Zapożyczenie ze śrwniem. *slag / slac* 'koleina, ślad, droga', niem. *Schlag* 'cios, uderzenie' (zob. *szlag*). Pierwotnie 'droga ubita, utarta'. Zob. *poszlaka*.

szlochać od XVIII w. 'głośno płakać, łkać'; z przedr. *zaszlochać*. Zapożyczenie ze śrwniem. *slucken* 'połykać, przełykać; łkać, szlochać', *sluchen* 'połykać, przełykać', dziś niem. *schluchzen* 'łkać, szlochać'.

szmat od XVI w. 'znaczna część jakiejś powierzchni, kawał; wielka ilość, dużo, sporo', daw. 'szmata', 'kawałek czegoś', też *szmata* od XVII w. 'kawał tkaniny, zwykle zniszczonej, podartej', daw. 'kawał, szmat'; zdr. *szmatka*. Por. ukr. *šmat* 'kawał', 'dużo, wielka ilość', dial. *šmáta* 'szmata', br. *šmat* 'oderwany kawałek czegoś', 'dużo, wiele', r. dial. *šmat* 'kawałek, oderwana, urwana część, płat', *šmátka* 'szmatka (np. do mycia naczyń)'. Bez pewnej etymologii, może od czasownika poświadczonego w br. *šmatác'* 'mocno szarpać, trząść', przypuszczalnie pokrewnego z cz. *šmatat* 'macać, dotykać', *chmatat* 'sięgać, wyciągać rękę po coś', *chmat* 'chwyt; wyciągnięcie ręki', dalej niejasne. — Od tego *szmatławy*; *zeszmacić się* (por. ukr. *šmátaty / šmatuváty* 'rozrywać, rozcinać na kawałki').

sznur od XIV w. (stp. i dziś dial. też *sznura*, daw. *snor*) 'cienki powróz'; zdr. *sznurek*, dial. także *sznurka* 'tasiemka do sznurowania, sznurowadło; wstążka, obszywka do sukni'. Por. stcz. *šnóra*, cz. *šňůra* 'sznur', r. *šnur* 'sznur, postronek'. Zapożyczenie ze śrwniem. *snuor* ż 'sznur, taśma, lina, powróz' (dziś niem. *Schnur* ż 'sznur, sznurek). — Od tego *sznurować* (*zasznurować*) → *sznurowadło, sznurówka*.

szopa od XV w. '(prowizoryczny) budynek gospodarczy', stp. też *szopa (pospolita)* 'gospoda, zajazd'; zdr. *szopka*, także 'obraz, model stajenki betlejemskiej; przenośny teatrzyk wyobrażający stajenkę betlejemską, jasełka', 'satyryczne widowisko teatralne, przeważnie kukiełkowe'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schopf(e)* 'budowla bez ścian, dach wsparty na słupach, szopa' (dziś niem. *Schuppen* 'szopa').

szorować od XVI w. 'myć, oczyszczać przez tarcie', 'ruszając się, trzeć, ocierać się o ziemię, o dno', pot. 'pędzić, posuwać się szybko, uciekać'; z przedr. *wyszorować*; też dial. *szurować* 'szorować; hałasować', *szarować* / *szerować* 'szorować, czyścić'. Por. dł. *šurowaś*, gł. *šurować* 'trzeć, ocierać, szorować', ukr. *šuruváty*, dial. *šaruváty* 'myć, szorować'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schiuren* / *schûren* 'szorować, zamiatać, czyścić', śrniem., śrdniem. *schuren* 'ts.', niem. *scheuren* 'ocierać, trzeć; szorować'.

szorstki od XVIII w. (daw. też *szerstki*) 'mający niegładką powierzchnię, chropowaty, kostropaty', 'przykry w obejściu, niełagodny, niedelikatny, surowy, opryskliwy', 'nieczysty, niedźwięczny, chrapliwy, brzmiący ostro (o dźwiękach, odgłosach)'. Zapożyczenie z ukr. *šerstkyj* 'szorstki, chropowaty', br. *šórstki* 'ts.', przym. od ukr. *šerst'* 'sierść' (zob. *sierść*). — Od tego *szorstkość*.

szósty od XIII w. liczeb. porządkowy. Ogsł.: cz. *šestý*, r. *šestój*, scs. *šestъ*. Psł. **šestъ* 'szósty', liczeb. porządkowy z przyr. **-tъ* (< **-to-*), odpowiadający budową pokrewnym liczeb. porządkowym 'szósty' w innych językach ie., np. lit. *šẽštas*, łac. *sextus*, gr. *héktos*, goc. *saíhsta*, stind. *ṣaṣṭás* (od pie. liczeb. głównego **su̯eḱs* / **seks* / **kseḱs* 'sześć'). Wyraz słow. z pie. postaci **kseks-to-* > wczesne psł. **chesto-* > psł. **šestъ*. Zob. *sześć*. — Od tego *szóstka*.

szpak od XV w. 'ptak Sturnus vulgaris', stp. też 'gatunek papugi'. Por. cz. *špaček* 'szpak'. Może zapożyczenie ze śrwniem. *spaz* / *spatze* 'wróbel'. — Od tego (w nawiązaniu do ubarwienia ptaka) *szpakowaty* 'mający z lekka siwe, siwiejące włosy; siwawy, siwiejący (o włosach); ciemnosiwy, dereszowaty (o maści końskiej)'.

szpara od XV w. (daw. i dial. też *spara*) 'podłużna szczelina, rozpadlina, podłużny, wąski otwór', 'przedział między częściami kopyta lub między palcami', stp. XV w. 'dolegliwe pęknięcie skóry, szpara na skórze', daw. (od XVI w.) *spara* / *spar* 'rozszczepienie; przedział między częściami kopyta lub między palcami', dial. *spara* (też *špara*) 'szczelina między belkami domu', 'przestrzeń między palcami, przylegające do siebie ścianki palców', 'szczelina', wlkp. *spara* / *szpara* 'gałąź rozwidlona', kasz. *spara* / *špara* 'szpara, szczelina', 'przestrzeń między palcami, zwłaszcza u nóg', słowiń. *spara* 'szpara między dwoma palcami (np. u gęsi)'; zdr. *szparka*. Płnsł.: cz. *spára* 'szpara, szczelina', słc. *špára* 'ts.', ukr. *špára* (dial. też *spára*) 'szczelina, szpara, rowek, żłobek', *špáry* mn 'ostry ból w palcach od mrozu', br. dial. *špar* 'żłobek, rowek, wycięcie, wyżłobienie w drewnie'. Prawdopodobnie psł. dial. **čьpara* / **čьparъ* 'to, co wydłubane, dłubaniem wyżłobione lub rozszczepione, podłużne wyżłobienie, rozszczepienie', rzecz. odczas. od psł. **čьpariti* / **čьparati* 'dłubać czymś ostrym, grzebać' (zob. *szperać*). W takim razie zmiana grupy spółgłoskowej (po zaniku półsamogłoski) **čp-* > **šp-*, niejasne jest jednak powtarzające się w różnych językach *sp-*, nie można wykluczyć zmieszania pierwotnych **čьpara* / **čьparъ* z **sъpara* / **sъparъ*, rzecz. odczasownikowymi od czas. przedrostkowego **sъ-parati* 'rozpruć, rozedrzeć', co od psł. **parati* 'pruć, rozpruwać, drzeć' (zob. *parać się*).

szperać od XVII w. 'szukać czegoś pilnie (zwykle w jakichś zakątkach, zakamarkach, w książkach)', daw. 'dochodzić, dociekać czegoś, zgłębiać, badać coś'. Por. dł. *šparaš* 'dłubać, grzebać', gł. *šparać* 'ts.', słc. *špárať*

'dłubać w czymś ostrym przedmiotem; grzebać', *šparchať* 'ts.', s. dial. *načpărıt se* 'nabić się na wystający złamany kawałek gałęzi, ukłuć się'. Psł. **čьparati / *čьpariti* 'dłubać czymś ostrym, grzebać', przy czym p. *szperać* zapewne z wcześniejszej postaci **czpyrać* z psł. odmianki słowotwórczej **čьpyrati*, na którą wskazuje także stcz. *čpýrati* 'poruszać czymś, dotykać czegoś, pełzać'; wszystkie od psł. **čepati* 'chwytać, łapać; dotykać, poruszać; zahaczać, przypinać, zawieszać, zaczepiać; zginać, wyginać', dok. **čepiti* (zob. *czepić*), ekspresywne czasowniki z przyr. **-ar-*, **-yr-* i redukcją samogłoski (**e* → **ь*) w pierwszej sylabie. — Od tego *szperacz* → *szperactwo*; *szperanina*. Zob. *szpara*.

szpetny od XVI w. 'bardzo brzydki; zły, haniebny', stp. od XV w. *szpatny* 'bardzo brzydki'. Por. dł. *špatny* (dial. *špetny*), gł. *špatny* 'zły, lichy, niedobry; mniejszej wartości, pośledni; błahy, nieznaczny, bezwartościowy', cz. *špatný* 'zły, niedobry, lichy; podły, nikczemny'. Bez pewnej etymologii. Mało prawdopodobne, że pochodzi od p. daw. *szpat / szpata / szpot* 'wada końska: wygięcie nogi' (z niem. *Spat* 'ts.'). — Od tego *szpecić* od XVIII w. (daw. od XVI w. *szpacić*) 'czynić szpetnym, brzydkim', z przedr. *oszpecić* (daw. *oszpacić*) od XVI w. 'uczynić brzydkim', daw. też 'zniekształcić, uszkodzić, okaleczyć', 'okryć hańbą, zniesławić, zbezcześcić; zgwałcić', *zeszpecić*, stp. XV w. *zeszpacić* 'uczynić brzydkim, oszpecić' (por. ukr. dial. *špetýty* 'lżyć, znieważać, rugać'); *szpetota*.

szpic od XIX w. 'ostre zakończenie czegoś, czubek, wierzchołek' (przest. w tym znaczeniu też *szpica*), *szpica* 'pododdział wojska wyznaczony do ubezpieczania kolumny', daw. od XV w. *szpica / špica* (stp. też *stpica*) 'czoło, front wojska, szyk bojowy', 'szczyt budynku'. Por. cz. *špice* ż 'ostrze; szpic, czubek, wierzchołek; szprycha', r. przest. *špic* 'czubek, wierzchołek'. Zapożyczenie ze śrwniem. *spitze* 'ostre zakończenie czegoś; szpic butów', niem. *Spitze* 'szpic', przym. *spitz* 'ostro zakończony, spiczasty, ostry'. — Od tego *spiczasty*.

szpiegować od XV w. 'podsłuchiwać potajemnie, śledzić kogoś; trudnić się szpiegostwem', stp. 'badać, śledzić, przepytywać'. Por. cz. *spehovat* 'szpiegować'. Zapożyczenie ze śrwniem. *spëhen* 'patrzeć, przypatrywać się, obserwować (szukając czegoś lub szpiegując kogoś, oceniając, wybierając coś)', dziś niem. *spähen* 'wypatrywać, śledzić, szpiegować'. — Od tego *szpieg* od XVI w. (daw. też *špieg*) 'agent obcego wywiadu', 'tajniak', daw. *szpiegi* mn 'szpiegowanie, przeszpiegi'; por. daw. *szpiegierz* 'szpiegowanie, przeszpiegi', stp. *szpiegierz / szpieglerz* 'szpieg, wywiadowca' (śrwniem. *spëhær / spëher* 'szpieg, szpicel, wywiadowca'); od czas. przedrostkowego *przeszpiegi* mn 'szpiegowanie'.

szpik 'miękka tkanka wypełniająca wolne przestrzenie w kościach', stp. XV w. *szpik / špik* 'koci mózg (uważany za środek nasenny)', 'galasówka na owocach róży polnej', dial. *szpiki / špiki* mn 'wydzieliny z nosa'. Por. cz. *špek* 'słonina'. Zapożyczenie z niem. *Speck* 'słonina, sadło'. — Od tego *szpikować, naszpikować*.

szpila 'igła z główką', stp. XV w. 'przedmiot drwin'; zdr. *szpilka*. Por. r. *špil'* m 'czubek, wierzchołek', *špil'ka* 'spinka do włosów', ukr. *špýl'ka* 'szpilka', br. *špil'ka* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *Spill(e)* 'szpilka, igła z główką', daw. 'dzida'. — Od tego *przyszpilić*.

szpital od XV w. (daw. i dziś dial. *špital*) 'zakład opieki leczniczej', dawniej 'przytułek dla ludzi bezdomnych, biednych, starych, schorowanych', stp. XV w. *szpital / špital* 'przytułek dla ubogich chorych'. Por. cz. *špitál* 'szpital', słwń. *špitâl* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *spitâl* 'szpital, dom opieki', niem. *Spital* 'szpital', co ze śrłac. *hospitale* 'schronisko dla podróżnych, chorych, ubogich itp. (zwłaszcza w klasztorach)', łac. *(cubiculum) hospitāle* 'pokój gościnny' (od łac. *hospes, hospitis* 'gość').

szpon od XVII w. 'ostry, zakrzywiony pazur ptaków drapieżnych', daw. *szpona* 'ts.', zwykle *szpony* mn 'pazury'. Zapewne z pierwotnego **spona* 'to, co spina' (por. np. ch./s. *spȍna* 'spinka, sprzączka, klamerka; pętla'), rzecz. odczas. od przedrostkowego *spiąć* (zob. *piąć się*).

szpula od XVIII w. 'cewka (do nawijania, np. nici)'; zdr. *szpulka*. Por. cz. *špulka* 'szpulka'. Zapożyczenie z niem. *Spule* 'cewka, szpula'.

szron 'osad lodowy powstały z zamarzniętej mgły', od XV w. *śron*, starsza postać *śrzon* od XV w. (jeszcze w XIX w., dziś dial.), dial. też 'zamarznięta skorupa śniegu', 'zmarznięte kuleczki białego śniegu', 'przymrozek', kasz. *šrón* 'rdza lub przedmiot pokryty rdzą'; por. dial. *szreń* / *szroń* / *sreń* 'szron'. Ogsł.: cz. dial. *střín* / *stříň* 'pierwszy cienki lód na wodzie', r. dial. *seren* / *serën* 'zlodowaciała skorupa na śniegu', słwń. *srên* / *srênj* 'szron; zlodowaciała skorupa na śniegu'. Psł. **sernъ* 'szron, szadź', urzeczownikowiona forma rodzaju męskiego psł. przym. **sernъ* 'biały, siwawy' (por. scs. *srěnъ* 'biały'); gwarowe *szreń* / *szroń* / *sreń* (jak i np. cz. dial. *stříň*, słwń. *srênj*) z prapostaci **serńь* < **sern-jь*, z przyr. **-jь* urzeczownikowiającym przymiotniki. Nazwa lodowego osadu od barwy zamarzniętej mgły, rosy. Podstawowy przym. **sernъ*, pokrewny z lit. *šeřkšnas* 'szarawy, siwawy, koloru szronu' i 'szron, szadź', z pie. **ker-sno-* od pie. pierwiastka **ḱer-* oznaczającego ciemne, brudne, szare odcienie barw. Oczekiwana p. postać **srzon*, dzisiejsza forma w rezultacie zmiany fonetycznej **sř* > *śř* > **šř* > *šr*.

sztorc od XVII w. (daw. też *storc*) 'krawędź, kant czegoś', *stanąć, postawić na sztorc*, *sztorcem* 'stanąć, postawić coś prostopadle, ostrym końcem, kantem do góry'. Zapożyczenie z ukr. *storć* przysł. 'sztorcem, dęba, w górę', przysł. od ukr. dial. *storčáty* 'wystawać ponad coś', psł. **(s)tṛčati* 'pionowo tkwić w czymś, wystawać z czegoś, nad jakąś powierzchnię, sterczeć' (zob. *sterczeć*).

sztuka od XIV w. (daw. i dziś dial. też *śtuka*) 'jedna, pojedyncza rzecz, jedno zwierzę, jednostka, egzemplarz', 'określona ilość tkaniny, zwój, bela', 'twórczość artystyczna obejmująca dzieła z zakresu malarstwa, muzyki, literatury, architektury, rzeźby', 'utwór dramatyczny przeznaczony do wystawienia na scenie', 'umiejętność; biegłość w wykonywaniu czegoś, talent, kunszt, mistrzostwo', 'czynność, czyn, działanie będące wyrazem zręczności, umiejętności, sprytu, siły itp.', 'zręczny postępek, fortel, wybieg, podstęp, intryga, figiel, sztuczka', 'przedmiot wykonany przez rzemieślnika wyzwalającego się na czeladnika lub majstra, świadczący o opanowaniu wymaganych umiejętności', daw. 'kawał, kawałek, część' (dziś *sztuka mięsa* 'kawałek gotowanego mięsa wołowego jako potrawa', od tego pot. *sztukamięs*, daw. *sztukamięsa*), 'sztuczne sposoby, coś sztucznego, nienaturalnego, fałszywego, sztuczność, udawanie, pozór'. Zapożyczenie ze śrwniem. *stuck(e)* / *stück(e)* 'część, kawałek czegoś, jednostka; rzecz, przedmiot, sprawa, interes, sposób; kawał tkaniny', niem. *Stück* 'kawałek czegoś, jednostka, sztuka; kawał, historia; sztuka teatralna, utwór muzyczny'. Na gruncie polskim powstały nowe znaczenia wyrazu, zwłaszcza 'twórczość artystyczna', zapewne w nawiązaniu do znanego już w stp. 'przedmiot wykonany przez rzemieślnika wyzwalającego się na czeladnika lub majstra, świadczący o opanowaniu wymaganych umiejętności, majstersztyk'. — Od tego *sztukować* od XV w. 'łączyć mniejsze części w całość, dołączać mniejszą część do większej', *dosztukować, przysztukować*; *sztuczny* 'zrobiony, wykonany przez człowieka, nie będący wytworem natury', 'nienaturalny, nieszczery, udany, wymuszony, pozorny, fałszywy', daw. 'wykonany z artyzmem, artystyczny, kunsztowny, misterny, wyszukany, wymyślny', 'sprytny, zmyślny, przebiegły, podstępny', stp. XV w. 'pochodzący ze zwoju, tzw. sztuki (o tkaninie)'.

szturchać od XVIII w. 'lekko uderzać, popychając, trącać łokciem, kułakiem albo końcem czegoś (np. kija, laski)', daw. i dial. *szturkać* / *szturgać* 'ts.'; z przedr. *poszturchać*, wielokr. *poszturchiwać*; jednokr. *szturchnąć*, stp. XV w. *sturknąć* 'zepchnąć, zrzucić'. Ekspresywne czas. z przyr. *-ch-* / *-k-* / *-g-* od daw., dziś dial. *szturać* 'lekko uderzać, trącać, szturchać', dial. *szturać* / *šturać* też 'kłuć, dźgać, uderzać czymś ostrym; bić; pchać, popychać; dłubać, wykonywać lekką pracę ręczną', kasz. *šturac* 'lekko popychać, szturchać; prowokować do kłótni, zaczepiać' (por. cz. *šťourat (se)* 'grzebać, szperać, dłubać; czepiać się', też *štouchat* 'szturchać', słc. *šťúrať* 'grzebać, gmerać; kłuć, dłubać, szturchać', *šťuriť* 'szturchnąć; wetknąć, wsa-

dzić', ukr. dial. *šturljáty* 'szturchać', *šturnúty* 'szturchnąć'), przypuszczalnie zapożyczonych ze śrwniem. *stürn* 'przegarniać, grzebać, dłubać; kłuć, poganiać'. Nie można wykluczyć związku (czy wtórnego zmieszania zapożyczenia) z bliskimi znaczeniowo kontynuantami psł. **stŗkati* 'popychać, trącać, uderzać' (zob. *usterka*), por. dł. *starkaś* 'popychać, szturchać, uderzać', daw. 'wypędzać, przepędzać', gł. *storkać* 'pchać, popychać, szturchać, potrącać, posuwać', cz. *strkat* 'ts.; wtykać, wkładać, wsuwać, wpychać', słc. *strkať* 'ts.', słwń. *stŕkati* 'strzepnąć, strącić; obudzić stukaniem', jednak rozwój *-ur-* < **ŗ* występuje tylko w polskim (zob. np. *mrugać*). — Od tego *szturchaniec*.

sztywny od XIX w. 'twardy, niewiotki; nie zginający się, wyprężony, zdrętwiały, zmartwiały', dial. też *sztybny* / *štybny*. Zapożyczenie ze śrwniem. *stîf*, śrdniem. *stîf*, dziś niem. *steif* 'sztywny, zesztywniały, zdrętwiały'. — Od tego *usztywnić*; *sztywnieć*, *zesztywnieć*.

szuba od XIV w. 'długie wierzchnie okrycie podbite futrem'. Por. cz. przest. *šuba* 'kożuch', r. *šúba* 'futro, szuba', ch. *šũba* 'długa suknia kobieca podbita futrem'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schûbe* / *schoube* 'długie wierzchnie okrycie', niem. *Schaube* 'ts.' (przejętego ze stfranc. XII w. *juba* 'ts.', zapożyczonego w okresie wypraw krzyżowych z arab. *ǧubba* 'wierzchnie okrycie z długimi rękawami').

szubienica od XV w. (stp. XV–XVI w. też *szybienica*) 'rodzaj rusztowania z poprzeczną belką, na której wiesza się skazańców'. Por. w tym znaczeniu dł. *šybjeńca*, gł. *šibjenca*, cz. *šibenice* ż, słc. *šibenica*, r. przest. *šíbenica*, ukr. *šýbenycja*, br. *šýbenica*. Płnsł. **šibenica*, zapewne od imiesłowu biernego **šibenъ* psł. czas. **šibiti* z wariantem **šibati* 'smagać czymś elastycznym, chłostać; bić, uderzać' (zob. *szybki*), pierwotnie prawdopodobnie nazwa miejsca z przyr. *-*ica*. W takim razie pierwotne znaczenie 'miejsce wymierzania chłosty', z którego, poprzez przypuszczalne pośrednie ogniwo 'miejsce wymierzania kar cielesnych (przez chłostanie, zakuwanie w dyby, wieszanie)', powstało nowe znaczenie 'urządzenie do wymierzania kary śmierci przez powieszenie'. Zmiana fonetyczna *szy-* > *szu-* w polskim niejasna. — Od tego *szubieniczny* → *szubienicznik*.

szufla od XVI w. 'rodzaj łopaty', daw. i dial. też *szufel* ż 'ts.'; zdr. *szufelka*. Zapożyczenie ze śrwniem. *schufel(e)* / *schüvel(e)*, niem. *Schaufel* 'szufla, łopata; szufelka, łopatka'.

szuflada od XVII w.; zdr. *szufladka*. Zapożyczenie z niem. *Schublade* 'szuflada'.

szuja m od XVI w. (daw. też *szuj*) 'człowiek nikczemny, podły, łotr, łajdak, szubrawiec', dial. 'grubianin, człowiek nieprzyzwoity', dawniej także zbiorowo 'łajdaki, motłoch, hałastra, hultajstwo'. Por. ukr. dial. *šuja* ż 'drańśtwo', *šuja* m 'drań, szubrawiec', br. dial. *šuja* ż 'drańśtwo; banda; bzdury, bajdy'. Urzeczownikowiony psł. przym. **šujь*, **šuja*, **šuje* 'lewy' (por. scs. *šui* 'lewy', ch./s. daw. i dial. czak. *šuj* 'ts.', słwń. dial. *šuj* 'ts.', ukr. dial. *šuj-bić* przysł. 'na lewo'), z pie. **seu̯i̯o-* 'lewy'. Urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego **šuja* oznaczała prawdopodobnie 'lewą stronę' (ta strona jest uznawana przez lud za gorszą), stąd dalej 'coś gorszego, złego' > 'drańśtwo, dranie, hultaje, łajdacy', a następnie osobowo w l. pj 'człowiek nikczemny, łajdak, łotr'.

szukać od XIV w. 'starać się coś znaleźć; dążyć do czegoś, zabiegać o coś', stp. też 'mścić się, wymierzać sprawiedliwość', 'ścigać, dochodzić sądownie, pozywać do sądu', kasz. *šekac*, *šukă* 'szukać'; z przedr. *odszukać*, *oszukać* od XV w. 'świadomie wprowadzić w błąd, zwieść, podejść', *poszukać*, *przeszukać*, *wyszukać*; wielokr. *-szukiwać*: z przedr. *oszukiwać*, *poszukiwać*, *przeszukiwać*, *wyszukiwać*. Zwykle uznawane za zapożyczenie ze śrwniem. *suochen* 'szukać, poszukiwać; badać; próbować; trudzić się, starać się; ścigać, prześladować', dniem. *söken*, niem. *suchen* 'szukać, poszukiwać; tropić; usiłować, starać się', co nie tłumaczy nagłosowego *sz-*. Raczej wyraz rodzimy, por. cz. pot. *šukat* 'łazić, szwendać się, kręcić się; krzątać się, wykonywać drobne prace', daw. 'szukać', dziś 'spółkować', r. *šukát'* 'szukać', ukr. *šukáty* 'ts.' (wyrazy wschsł. może zapożyczone z polskiego), a także gł. *šuknyć*

'szepnąć, podszepnąć', *šukotać* 'szeptać, podszeptywać', słc. *šuchtať sa* 'plątać się, włóczyć się; guzdrać się, grzebać się', r. *šúkať* 'szeptać', ukr. *šúkaty* 'szeptać, szemrać', ch. dial. czak. *šùkat* 'zachęcać, poduszczać do czegoś' (chyba nie należy tu słwń. *ošūkati* 'obciąć, przyciąć, np. pręt', *šúkati* 'obcinać, przycinać', *šúkati se* 'kurczyć się, zmniejszać się, zbiegać się'). Słow. **šukati*, czas. pochodzenia dźwkn., od onomatopeicznego rdzenia **šu-* (zob. *szumieć*), z częstym w takich czasownikach przyr. *-k-*. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'powodować szelest, szmer, szum', stąd 'cicho mówić, szeptać, szemrać' obok 'kręcić się, włóczyć się, łazić, chodzić, powodując szelest, hałas' (z tego zapewne 'chodzić z szelestem, hałaśliwie w poszukiwaniu czegoś, poszukiwać'). Z czas. przedrostkowych zwraca uwagę *oszukać* 'wprowadzić w błąd, zwieść, podejść', z niezbyt jasną genezą znaczenia, które przypuszczalnie powstało przez jakieś hipotetyczne ogniwo pośrednie, np. 'szelestem czy szmerem, szemraniem wprowadzać w błąd, zwodzić'; możliwość oddziaływania daw. *oszustać* 'okłamać, zwieść, wprowadzić w błąd' trudna do przyjęcia, gdyż ten czasownik poświadczony później, dopiero w XVII w. (zob. *oszust*).

szumieć *szumię* (daw. 3. os. l. pj *szumieje*, 3. os. l. mn *szumieją*) od XV w. 'wywoływać lub wydawać szum', przen. 'bawić się, hulać, szaleć, żyć hucznie', z przedr. *wyszumieć się, zaszumieć*. Ogsł.: cz. *šumět*, r. *šumét'*, ch./s. *šúmjeti*. Psł. **šuměti*, **šumǫ* / **šumějǫ* 'wywoływać lub wydawać szum, szmer, szelest', pochodzenia dźwkn., oparte na onomatopeicznym rdzeniu **šu-*, z przyr. *-m-*. — Od tego *szum* od XV w. 'niski, odgłos, silny, jednostajny szmer', 'zamieszanie, zamęt, zamieszki'; *szumny*.

szurać od XIX w. 'trzeć o coś ze szmerem, z szelestem'; jednokr. *szurnąć*. Por. gł. *šurać* 'trzeć, ocierać, szorować; człapać', cz. *šourat se* 'z trudem się wlec', dial. las. *šurať se* 'zataczać się', słc. *šúrať sa* 'poruszać się powoli, z trudem, wlec się'. Płnsł. **šurati* 'trzeć o coś ze szmerem, z szelestem', od dźwkn. rdzenia **šu-* (zob. *szumieć*), z przyr. **-r-*. Zob. *szurgać*.

szurgać od XVII w. 'trzeć o coś ze szmerem, z szelestem', kasz. *šurgac* 'szeleścić, szumieć, hałasować'; jednokr. *szurgnąć*; por. *szurgotać* 'szurać, szurgać', kasz. *šurgotac* 'szeleścić, szumieć, hałasować', *szurgot* (rzad. *szurkot*) 'szuranie, szelest', kasz. *šurgot* 'hałas, szelest'. Por. r. *šúrkať* 'szurać, drapać', ukr. dial. *šúrkaty* 'szurać nogami', *šúrchaty* 'szurać; szybko poruszać się w różnych kierunkach, śmigać', br. dial. *šúrkac'* 'szurać', *šurnúc'* 'rzucić się'. Ekspresywny czas. z przyr. *-g-* (we wschsł. *-k-* / *-ch-*) od **šurati* 'trzeć o coś ze szmerem, z szelestem' (zob. *szurać*).

szwaczka od XV w. 'kobieta zajmująca się szyciem', forma żeńska od poświadczonego w gwarach *szwacz* 'krawiec', nazwy wykonawcy czynności z przyr. *-acz* od *szyć* (zob.). Bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowił rdzeń **šьv-* < **si̯ū-* (o czym zob. *szewc*).

szwagier od XVI w. (daw. też *szwager*) 'mąż siostry, brat żony lub męża'. Zapożyczenie z niem. *Schwager* 'ts.'.

szwendać się od XIX w. 'wałęsać się, włóczyć się', dial. też *szwędać* się i *szwędrać się*. Zapewne w związku z cz. dial. mor. *švondat se* / *žvondat se* 'włóczyć się bez celu', *švondrat* 'wlec', ale pochodzenie niejasne. Może ekspresywne przekształcenie zapożyczenia z niem. *wandern* 'wędrować, włóczyć się' (zob. *wędrować*).

szyba od XVI w. 'szklana tafla'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schîbe* 'kula, gałka, krążek, koło, walec', w specjalnych znaczeniach np. 'koło garncarskie; szklana tafla, szyba', niem. *Scheibe* 'szyba; tarcza, krążek; plasterek, kromka'. Z tej samej podstawy też *szyb* 'otwór prowadzący z powierzchni ziemi w głąb kopalni', daw. od XV w. *szyba* 'ts.'.

szybki od XVIII w. 'prędki; natychmiastowy, niezwłoczny, rychły'. Ogsł.: cz. dial. *šibký* 'prędki, zwinny', słc. *šibký* 'obrotny, zręczny, prędki', r. *šibkij* 'prędki, chyży, żwawy', przest. 'silny, mocny', słwń. *šíbek* 'giętki, gibki; wysmukły, cienki; delikatny, słaby'. Psł. **šibъkъ* 'giętki, elastyczny; obrotny, zwinny, prędki', przym. odczas. z przyr. **-ъkъ* od psł. **šibati* 'smagać czymś elastycznym, chłostać; bić, uderzać; popychać, przesuwać' (np. p. dial. *szybać* 'bić,

razić, uderzać', *szybać kim* 'miotać, tłuc', *szybać się* 'tłuc się', słc. *šibať* 'smagać, chłostać; strzelać, ciskać; śmigać, puszczać pędy; mknąć', r. *šibát' / šibít'* 'cisnąć, uderzyć', ch./s. *šibati* 'smagać, chłostać, siec'). Podstawowy czas. **šibati*, zestawiany ze stind. *kṣipáti* 'rzuca, ciska', *kṣiprá-* 'szybki', przypuszczalnie z pie. **ksei̯-b-* 'miotać, wprawiać w szybki ruch'.

szybować od XVII w. 'unosić się w powietrzu, lecieć', daw. 'pchać kijami (np. łódź), wiosłować', dial. 'przesuwać, wywozić'. Por. cz. *šibovat / šíbovat* 'posuwać, przesuwać, manewrować', słc. *šibovať* 'przesuwać, popychać, przetaczać'. Zapożyczenie z niem. *schieben* 'suwać, posuwać, popychać'. — Od tego *szybowiec*.

szyć *szyję* od XV w. 'łączyć materiał (zwykle tkaninę) nicią nawleczoną w igłę', 'biec, lecieć, przeszywając powietrze, przebijać się przez powietrze' (*szyć strzałami* 'strzelać z łuku'), daw. 'przenikać, przebijać, przeszywać', przest. i dial. 'wyszywać, haftować', 'pokrywać, poszywać (np. chałupę słomą)', daw. przen. 'knuć', dial. 'zmyślać, łgać, opowiadać', dial. *szyć się* 'kryć się czy snuć się'; z przedr. *doszyć, naszyć, obszyć, poszyć* (stp. 'przyszyć coś z wierzchu, pokryć czymś; umocować słomiane pokrycie dachu'), *przeszyć, wyszyć, zaszyć, zeszyć*; wielokr. *szywać* (rzadkie i dial.), poza tym z przedr., np. *przyszywać, wyszywać, zaszywać, zeszywać*. Ogsł.: cz. *šít, šiji*, r. *šit', š'ju*, scs. *šiti, šiję*. Psł. **šiti* [< **si̯ūtei̯*], **šьjǫ* 'szyć', pokrewne z lit. *siū́ti, siuvù* 'szyć', łot. *šut, šuju* 'ts.', stind. *sīvyati* 'szyje, zszywa; wiąże; łączy', goc. *siujan* 'przyszywać', łac. *suō, suere* 'szyć', z pie. **si̯u-* 'szyć'. — Od czas. przedrostkowego *poszycie* od XV w. 'pokrycie dachu' (stp. 'słomiane pokrycie dachu, strzecha'). Zob. *szew, szewc, szwaczka, szydło*.

szydło od XV w. Ogsł.: cz. *šídlo*, r. *šilo* (dial. też 'igła, ostrze, żądło'), słwń. *šílo* (też 'igła drzewa szpilkowego'). Psł. **šidlo* 'ostre narzędzie do przekłuwania materiału (np. skóry) przy szyciu, szydło', nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od psł. **šiti* (zob. *szyć*), pierwotne znaczenie 'to, czym się szyje'.

szydzić od XVI w. (daw. też *szudzić*) 'wyśmiewać się, drwić, kpić, naigrawać się', dial. 'oszukiwać'; z przedr. *wyszydzić*. Por. dł. *šuźiś*, dial. *šyźiš* 'oszukiwać, mylić, zwodzić', gł. *wobšudźić* 'oszukać, zmylić; zawieść, sprawić zawód', cz. *šidit* (dial. las. *šudžić*) 'oszukiwać, okłamywać, krzywdzić; fałszować', daw. 'kpić, dokuczać, męczyć', słc. *šudiť* 'oszukiwać'. Zachsł. **šuditi* 'oszukiwać, zwodzić, okpiwać kogoś, kpić z kogoś', zapewne z pierwotnego **chjud-*, a to z pie. **skeu̯d-* (przypuszczalnie poprzez pośrednią postać **kseu̯d-* z przestawką spółgłosek i rozwojem **ks-* > psł. **ch-*), od pie. **(s)keu̯əd- / *(s)kūd-* 'krzyczeć; krzyczeć na kogoś, łajać kogoś, besztać, szydzić z kogoś, kpić, naśmiewać się', od którego też stisl. *skūta / skūti* 'drwiny, kpiny, szyderstwo, uszczypliwość', ang. *shout* 'krzyczeć, wrzeszczeć, ryczeć' oraz (bez ruchomego *s-*) gr. *kydázō* 'lżę, obrażam', stang. *hūsc* [< **kūd-sko-*], stwniem. *hosc* [< **kūd-sko-*] 'lżenie, szkalowanie, drwiny, szyderstwo, urąganie'. W takim razie pokrewne z psł. **kuditi* (bez ruchomego **s-*) 'ganić, łajać, łajaniem przepędzać' (por. p. dial. podl. *przekudzić* i *przykudzić* 'zepsuć, zbrzydzić, uprzykrzyć, znudzić', *przekuda* 'przekora', r. dial. *kúdit* 'przymuszać, nakłaniać', scs. *kuditi* 'ganić, potępiać, łajać', bg. dial. *kúdja* 'ganić; pędzić, przepędzać, gonić', ch./s. *kùditi* 'ganić, krytykować; przymawiać, potępiać'). — Od tego daw. od XVI w. *szyderz* 'szyderca' (por. cz. *šejdíř* 'kanciarz, szachraj, oszust'), a od tego z kolei *szyderca* 'ten, kto szydzi, kpiarz' (→ *szyderczy*) i *szyderstwo* od XVI w. 'drwina, kpina, urągowisko' (utworzone jak *morderca, morderstwo* od stp. *morderz*, zob. *morderca*).

szyja od XV w. 'część ciała między głową a tułowiem', daw. i dial. 'gardło', przen. 'wydłużona, zwężona część jakiegoś przedmiotu', 'wąski korytarz, chodnik, wąskie przejście, wąskie koryto rzeczne'; zdr. *szyjka*. Ogsł.: cz. *šíje* ż, r. *šeja*, scs. *šija* 'szyja, kark'. Psł. **šьja* 'szyja; kark', bez pewnej etymologii.

szyk I od XV w. 'określony porządek, sposób ustawienia', *szyki* mn 'wojsko ustawione w określonym porządku, szeregi', stp. *szyk* 'oddział wojska ustawiony do walki', dial. *szyk* 'zręczność', *szyki* mn 'urządzenia,

narzędzia'. Por. cz. *šik* 'szyk', stcz. 'szereg, szyk, sposób, porządek'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schic* 'sposób, metoda, szyk'. Zob. *szykować*.

szyk II od XIX w. 'elegancja, wykwint, wytworność'. Zapożyczenie z franc. *chic* 'szyk, elegancja'.

szykować od XV w. 'przygotowywać, przyrządzać', stp. 'ustawiać wojsko do walki; zarządzać; kierować się', *szykowanie* 'oddział wojska ustawiony do walki'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schicken* 'czynić, urządzać, wyprawiać, kształtować, ustawiać, układać w porządku, porządkować, szykować'. Zob. *szyk* I.

szyna od XIV w. 'stalowa belka odpowiednio ukształtowana (zwłaszcza stanowiąca część toru kolejowego, tramwajowego); pręt metalowy, sztabka metalowa, kawałek blachy, po których się coś przesuwa', stp. *szyna* / *szena* 'metalowa obręcz na koło wozu; rodzaj płyty metalowej', dial. 'sztaba żelazna', 'sztaba do podkucia sanic', 'obręcz koła', 'część pługa sunąca po ziemi'. Zapożyczenie ze śrwniem. *schîn(e)* 'sztaba, rura', niem. *Schiene* 'szyna'.

szynk od 1500 r. (stp. też *szynek*) 'karczma, gospoda', stp. także 'szynkarz, karczmarz'. Por. r. *šinók*, *šinkâ*, daw. *šink*, ukr. *šink* / *šinók*, br. *šynk*. Zapożyczenie ze śrwniem. *schenke* / *schenk*, niem. *Schenke* 'szynk, gospoda, karczma'. — Od tego *szynkarz* od XV w. 'karczmarz', *szynkarka* 'żona szynkarza', stp. też 'szafarka, rozdawczyni', daw. *szynkować* 'trudnić się wyszynkiem, sprzedawać piwo i miód', 'dawać, rozdawać, udzielać' (por. śrwniem. *schenken* 'nalewać, rozlewać').

szynka od XVIII w. 'tylna część półtuszy wieprzowej, wędlina z tego mięsa', stp. XV w. 'część zbroi okrywająca kończyny, nagolenica lub naramiennik'. Zapożyczenie z niem. *Schinken* 'szynka'.

szypułka od XVI w. 'łodyżka, na której jest osadzony kwiat lub owoc; pęd kwiatonośny', dial. 'część pióra ptasiego, stosina', dial. *szypuła* 'zarodek pierza', *szypuły* mn 'szpilki, igły sosnowe', por. p. dial. *szypa* 'wyrostek na ciele ptaka, z którego formuje się pióro', daw. od XV w. *szypka* 'łodyga, łodyżka, szypułka; część pióra ptasiego, szypułka, dutka', stp. XV–XVII w. *szyp* 'strzała' (dziś w terminologii zool. 'ryba Acipenser nudiventris'), gł. *šip* 'strzała; trzpień, sworzeń, kołek (żelazny); cierń, kolec', *šipa* 'niedojrzałe, rosnące pióro; dolna część stosiny pióra, dutka', *šipy* mn 'piórka okrywające skrzydła i ogon ptaka', cz. *šíp* 'strzała', dial. 'owoc dzikiej róży', r. *šip* 'kolec, cierń; ostry, twardy wyrostek na ciele niektórych zwierząt; niewielki występ na podkowach, podeszwach', ch./s. *šîp* 'ostrze, koniuszek; pal budowlany; dzika róża', daw. 'grot strzały, strzała; kopia, włócznia; rożen', ch. dial. *šipa* 'ostrze strzały', 'zatyczka przy krosnach'. Psł. **šipa* / **šipъ* 'coś ostrego, sterczącego (np. kolec, cierń)', bez pewnej dalszej etymologii: łączono z rodziną stind. *kṣipáti* 'rzuca, ciska' bądź zestawiano ze stang. *héopa* 'dzika róża, głóg', stwniem. *hiufo* 'tarnina' oraz ze stind. *śépa-* 'ogon; członek męski'.

szyszka od XV w. 'zdrewniały owocostan drzew iglastych', stp. też *szyszka borowa* 'sosna', *szyszka dębowa* 'kulista narośl na liściach dębu, galas, dębianka', *szyszki* mn 'jodła', daw. *szyszka* 'brodawka; guz na ciele', kasz. *šiška* / *šèška* 'szyszka'. Ogsł.: cz. *šiška* 'szyszka; podłużny bochenek, osełka (masła); kulka ciasta, kluska', słc. *šiška* 'szyszka; pączek', r. *šíška* 'szyszka; guz', ch./s. *šiška* 'szyszka'. Psł. **šišьka* 'szyszka', pierwotne zdr. od **šiša*, przypuszczalnie z wczesnego psł. **chīchjā* czy może **chīsjā*, bez pewnej dalszej etymologii. Nie można wykluczyć związku z (niejasnym etymologicznie) ch./s. *šíšati*, *šîšām* 'strzyc', bg. dial. *šíškam* 'kłuć'. Przyjmowane pierwotne znaczenie 'coś odciętego' nie tłumaczy znaczeń typu 'kulista narośl na liściach', 'kulka (np. ciasta)', 'guz'. Pociągające ze względów semantycznych (sugerujące bowiem pierwotne znaczenie 'pojemnik na nasiona') wyprowadzanie z pie. **(s)keu̯-* 'pojemnik, zbiornik' (do którego zalicza się gr. *kýstis* 'pęcherz; pęcherz moczowy; woreczek z pęcherza', stisl. *hauss* 'głowa, zwłaszcza zwierzęca; czaszka', szwedz. dial. *hös* 'czaszka' i z zastrzeżeniami stind. *kóśaḥ* 'zbiornik; skarbiec') napotyka trudności fonetyczne i słowotwórcze.

Ś

ściana od XIV w. 'pionowa płaszczyzna ograniczająca lub przedzielająca wnętrze budynku', 'bok czegoś', 'miejsce w kopalni, gdzie się wybiera ze złoża kopalinę', stp. też 'zagrodzenie zbudowane z kamieni, gliny, drewna, mur, płot', 'granica'; zdr. *ścianka*. Ogsł.: cz. *stěna* 'ściana', r. *stená* 'ściana, mur', scs. *stěna* 'mur obronny, wał; ściana, przegroda, ogrodzenie; skała, urwisko', ch./s. *stijèna* 'skała; kamień, głaz; urwisko'. Psł. **stěna* 'ściana', pokrewne z goc. *stains* 'kamień, skała', stwniem. *stein* 'ts.' (dziś niem. *Stein* 'ts.'), od pie. bazy **stei̯- / *sti-* 'stawać się twardym, twardnieć' (od której np. lit. *stìngti* 'twardnieć, marznąć', łot. *stingrs* 'twardy, stwardniały', gr. *stía* 'kominek', stind. *styā́yate* 'tężeje, staje się twardym'). Pierwotne znaczenie psł. **stěna* zapewne 'coś stwardniałego', z czego 'pleciona (z prętów) ściana pokryta, oblepiona gliną czy błotem (twardniejącym po wyschnięciu' (dawni Słowianie nie znali ścian kamiennych). — Od tego *ścienny*; od wyrażenia przyimkowego *o ścianę* 'przez ścianę': *ościenny* od XVIII w. 'położony po drugiej stronie granicy, odnoszący się do sąsiedniego państwa, terytorium'.

ścieg od XVIII w. (u Lindego też *ścig*) 'nitka przewleczona przy szyciu między jednym a drugim ukłuciem tkaniny igłą; rodzaj szwu, haftu', też 'sposób robienia na drutach', daw. 'cios szablą, raz, sztych'. Płnsł.: cz., słc. *steh* 'ścieg', r. *stežók* 'drobny ścieg', ukr. dial. *steh* 'ścieg'; por. stp. XV w. *ściegać* 'wyszywać, obszywać', cz. *přistehnout* 'przyszyć na wierzchu dużymi ściegami, przystebnować', r. *stegát'* 'pikować, stebnować'. Psł. dial. **stegъ* 'część nitki przewleczonej między dwoma sąsiednimi ukłuciami przy szyciu', prapokrewne z niem. *Stich* 'ukłucie; ścieg', *stecken* 'wtykać, wsuwać, wsadzać', *sticken* 'haftować, wyszywać', łac. *instīgō, īnstīgāre* 'podżegać, poduszczać', gr. *stígma* 'cętka, plama; znak wytatuowany na skórze, piętno', *stídzō* 'tatuuję; piętnuję, naznaczam', od pie. **(s)tei̯g- / *(s)tig-* 'kłuć, przebijać; ostry, spiczasty'.

ściek od XVIII w. 'rów, kanał odprowadzający zanieczyszczone wody', *ścieki* mn 'zanieczyszczone ciecze'. Rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego *ściekać*, o pochodzeniu zob. *ciec*.

ścierka od XV w. (stp. *ścirka*) 'kawałek materiału, szmata do wycierania, ścierania, mycia', stp. też 'ozdobne zakończenie rękawów w kształcie chustki'. Od czas. wielokr. *ścierać* (zob. *trzeć*). W innych językach słow. tak samo utworzone wyrazy w innych znaczeniach, np. słc. *stierka* 'szpachla', r. *stírka* 'pranie'.

ścierń ż od XV w. (stp. i dziś też *ściernie*) 'przyziemne części roślin uprawnych (głównie zbóż), pozostałe na polu po zżęciu; ściernisko'. Ogsł.: dł. *sćerńe* mn 'ścierń', cz. lud. *strn* 'ts.', r. dial. *stern'* ż / *sternjá* 'zżęte pole, ściernisko; ścierń', ch./s. *stȑn* ż 'zboże; ścierń, ściernisko'. Psł. **stьrnь* ż 'przyziemne, sterczące części źdźbeł zbóż pozostałe po zżęciu', odmianka (z nagłosowym **s-*) psł. **tьrnъ* 'ostry kolec rośliny, cierń' (zob. *cierń*), z pie. **(s)ter-n-* 'kłująca część rośliny' (derywatu od pie. pierwiastka **(s)ter-* 'być twardym, sztywnym, twardnieć'). — Od tego *ściernisko*.

ścierwo od XV w. (stp. *ścirwo*) 'padłe lub zabite zwierzę, już się rozkładające; mięso zwierzęcia padłego lub zabitego', dial. *ścierwo* i *ścierwa* 'każde mięso nie jadane przez ludzi', stp. od XV w. także *ścierw, ścirw, ścirzw* 'martwe ciało, trup', daw. *ścierw* m 'zabite lub padłe zwierzę, padlina; mięso zwierzęcia zabitego lub padłego', kasz. *sciř, sćëra / šćiř, šćëra / sciř* ż / *sćëř* ż 'ścierwo, padlina', 'topielec długo przebywający w morzu', pogardl. 'pies', 'zamoknięte zboże, siano; torf', 'ziemia zbytnio nasiąknięta wilgocią', 'człowiek leniwy, długo wylegujący się w łóżku, darmozjad', pogardl. 'mięso', 'na-

rośl rogowa pod kopytem końskim, strużyny powstałe przy jej usunięciu', 'niechęć do pracy, opieszałość, lenistwo'. Por. strus. *strъvъ* 'trup', bg. *strъv* ż 'padlina, mięso zostawione na przynętę', ch./s. *stȑv* m, ż 'rozkładające się zwłoki ludzkie lub zwierzęce', a także strus. *stervo* 'trup', r. *stérva*, dial. *stérvo* 'padlina'. Psł. **stŕvъ*, **stŕvi* ż (m?) 'rozkładający się trup zwierzęcia, padlina' (formy słow. na *-a*, *-o* chyba wtórne) od pie. **(s)ter-* 'nieczysta ciecz, gnój; rozkładać się', z przyr. **-vъ* < **-u̯-ĭ-*, pierwotne znaczenie 'to, co się rozkłada, gnije'.

ścieśnić od XV w. 'uczynić ciasnym, ciaśniejszym, zmniejszyć; ścisnąć', stp. 'powściągnąć, ograniczyć; skupić, zebrać razem'; wielokr. *ścieśniać*. Z przedr. *s-* (zob. *z*) od p. daw. od XVI w. *cieśnić* 'czynić ciasnym, zacieśniać; wypierać', *cieśnić się* 'stawać się ciasnym, ciaśniejszym', kasz. *cesńic* 'zacieśniać'. Czas. podstawowy jest ogsł.: cz. *těsnit* 'ścieśniać; ciasno przylegać', przest. 'zwierać, ściągać', r. *tesnít'* 'napierać, popychać, wypierać', przest. 'uciskać, prześladować', słwń. *tesníti* 'zacieśniać; ograniczać, krępować'. Psł. **těsniti* 'czynić ciasnym, ścieśniać, zacieśniać', czas. odprzym. od psł. **těsnъ* (zob. *ciasny*).

ścieżka od XV w. 'wąska droga, dróżka', kasz. *stežka* 'ścieżka', stp. XV w. *stedzka* 'ts.', dial. też *steczka* / *stecka* / *stedzka* 'ścieżka; przedział we włosach'. Pierwotne zdr. z przyr. *-ka* (< **-ъka*), występujące też w innych językach płnsł.: dł. *sćažka*, gł. *sćežka*, cz. *stezka*, dial. *stežka*, słc. *stezka*, strus. *stežka*, r. pot. *stëžka*, ukr. *stéžka*, br. *scéžka*, od psł. **stьdza* < **stьga* 'droga, ścieżka', por. stp. XIV–XV w. *stdza* / *scdza* / *sdza* 'ścieżka', płb. *staʒə*, stcz. *stzě*, strus. *stьzja* / *stьza*, r. przest. *stezjá*, dial. *stegá*, scs. *stьdza* / *stьza*, ch./s. *stàza*, słwń. *stezà*. Psł. **stьga* > (w rezultacie III palatalizacji) **stьdza* od pie. **steigʰ-* 'kroczyć, stąpać, wspinać się' (zob. *ścigać*). Polskie *ścieżka* z psł. **stьžьka*, będącego zdr. od psł. postaci bez rezultatu III palatalizacji **stьga*, natomiast od późniejszej psł. postaci **stьdza* zdr. **stьdzьka*, kontynuowane przez p. dial. *ściedzka* (*ściecka*) 'ścieżka; grzywka nad czołem'. Stp. *stedzka*, dial. *stedzka* (*stecka*) i *steczka* mają *st-* zapewne w wyniku odpodobnienia na odległość *ść* - *dz* > *st* - *dz*. W stp. i w gwarach jeszcze jedna postać: stp. od XIV w. *ściegna* 'droga, ścieżka, zwłaszcza droga do wypędzania bydła na pastwisko; pastwisko', dial. *stegna* 'ścieżka, dróżyna (zwłaszcza wydeptana przez pieszych); droga polna na własnym polu', *ściegna* 'droga między polami do przepędzania bydła; ziemia nieurodzajna; ścierń, pastwisko' (por. strus. *stьgna*, r. *stógna*, scs. *stьgna*, ch. dial. czak. *stàgna*), z psł. **stьgna* 'ścieżka, drożyna', z przyr. **-na* i z regularnie zachowanym *-g-* (które przed spółgłoską nie ulegało III palatalizacji). — Od tego *ścieżyna* → *ścieżynka*.

ścięgno od XVIII w. 'włóknista, niekurczliwa część mięśnia łącząca go z kością'. Od *ściągać* 'mocno związywać, ściskać czymś' (zob. *ciągać*), zapewne utworzone na wzór wyrazu oznaczającego inną część ciała: daw. od XVII w. *ściegno* 'część mięsista biodra' (por. cz., słc. *stehno* 'udo', r. przest. i dial. *stegnó* 'ts.', słwń. *stégno* 'górna część uda; udo; kość udowa'), kontynuującego psł. **stegno* 'udo', bez pewnej etymologii.

ścigać od XV w. 'gonić, tropić; poszukiwać kogoś przy pomocy organów prawa', stp. też 'iść, podążać za kimś', 'wychodzić naprzeciw', 'ze zrozumieniem czytać, badać', 'długo trwać'; jednokr. *ścignąć* daw. 'dogonić, dopędzić, dosięgnąć', stp. XV w. 'nadążać za czymś krokiem, dotrzymywać kroku', dial. 'zdążyć, zabrać się, wziąć się', z przedr. *doścignąć*, *prześcignąć*. Ogsł.: cz. *stíhat* 'ścigać, gonić; prześladować; śledzić', *stihnout* 'złapać, chwycić; zdążyć; spotkać, dotknąć (o nieszczęściach)', r. *dostíč'*, *dostígnu* 'dojść, dojechać, dotrzeć do jakiegoś miejsca; osiągnąć cel, granicę czegoś; dogonić, złapać, dosięgnąć', *dostígnut'* 'ts.', ch./s. *stići*, *stìgnēm* i *stìgnuti* 'dopędzić, dogonić, doścignąć; nadejść, przybyć; zdążyć; spotkać'. Psł. **stigti*, **stigǫ* 'dosięgnąć, dopędzić, dogonić' (wtórnie **stignǫti* 'ts.'), pokrewne z lit. *steĩgti* 'zakładać', łot. *steigt* 'śpieszyć', goc. *steigen* 'stąpać', niem. *steigen* 'wspinać się, rosnąć, wzrastać, wznosić się', gr. *steíkhō* 'idę, kroczę, udaję się', stind. *stighnóti* 'stąpa, kroczy', wszystkie od pie. **steigʰ-* 'kroczyć, stąpać, wspinać się'. — Od czas. przedrostkowych *pościg*, *wyścig*.

ściółka od XIX w. 'odpowiedni materiał (głównie słoma) rozkładany na legowiskach zwierząt gospodarskich, podściółka', *ściółka leśna* 'warstwa materiału organicznego zalegająca glebę leśną', dial. *ściółka* / *ściełka* 'warstwa sosnowych igieł, które spadły na ziemię, grabionych na ściółkę', *ścioła* 'ściółka'. Od *słać, ścielę* 'rozkładać pościel, robić posłanie, rozścielać coś'.

ścisły od XV w. 'gęsty, zbity, zwarty', 'sprecyzowany, dokładny', 'narzucający surowe reguły, skrupulatnie przestrzegany, surowy', 'właściwy, istotny, ograniczony', stp. 'wąski, ciasny'; przysł. *ściśle*. Pierwotny imiesłów czasu przeszłego od *ścisnąć* (o pochodzeniu zob. *ciskać*). — Od tego *ścisłość; uściślić*.

ślad od XIII w. 'odcisk (np. nóg, kół) po przejściu, przejeździe, trop', 'pozostałość po czymś', 'znikoma ilość', w stp. też w specjalnych znaczeniach 'miara powierzchni pola (około 14 ha)' (por. dial. 'pole; łan roli'), 'powinność ludności wiejskiej ścigania przestępcy do granicy sąsiedniej wsi'. Ogsł.: cz. *sled* 'ciąg, kolejność, następstwo', arch. 'ślad', r. *sled* 'ślad, trop', scs. *slědъ* 'ślad', *vъ slědъ, sъ slěda* 'z tyłu'. Psł. **slědъ* [< **sloido-*] 'ślad po przejechaniu pojazdu (sani, wozu), odcisk stóp, nóg', pokrewne z łot. *sliêde* 'ślad; koleina', lit. *slýsti* 'ślizgać się, wyślizgiwać się', *slidùs* 'śliski', stang. *slīdan* 'ślizgać się', śrwniem. *slîten* 'ts.', niem. *Schlitten* 'sanie', stind. *srédhati* 'ześlizguje się, błądzi', wszystkie od pie. **(s)leidʰ-* 'śliski; ślizgać się'. Pierwotne znaczenie zapewne 'wyślizgane miejsce, ślad po przejechaniu sani'.

ślamazara m, ż od XIX w. 'ktoś powolny, flegmatyczny, pozbawiony energii', *ślamazarny* (daw. *szlamazarny*) 'działający powoli, pozbawiony energii (o człowieku); powolny, będący wynikiem braku energii (o działalności ludzkiej, jej przejawach)', dial. *ślamaga* 'niedołęga, niezdara, ślamazara', kasz. *sľamaza* m, ż 'człowiek powolny, pozbawiony energii'. Ekspresywny wyraz z przyr. *-ara*, podstawę stanowiły rzecz. **ślamaza* i *ślamaga*, łączone z *szlam* (daw. i dial. *ślam*) 'grząski osad tworzący się na dnie i na brzegach wód, muł' (zapożyczonym z niem. *Schlamm* 'szlam, muł, ił, błoto'). Jednakże bliskie budową br. dial. *slimazárnyj* 'pobrudzony, pomazany śliną', *slimazúrnyj* 'ts.; brudny, pobrudzony' sugerują związek z psł. (niepewnym) **slimъ* czy **slima* 'śluz, ślina', do którego należą także p. dial. śl. *ślimaty* 'pobrudzony śliną' (*ślimatou̯ gamba* 'ośliniona gęba'), *ślimty* mn 'ślina' (zob. *ślimak*). Może zatem pierwotnie **ślimaza* i **ślimaga* z przypuszczalnym znaczeniem 'ten, kto się ślini, maże śliną, mazgaj' (por. też *ślimaczyć się* 'wydzielać lepką ciecz, ropieć', 'okazywać ślamazarność, popłakiwać; posuwać się bardzo powoli, wlec się'), wtórnie skojarzone z zapożyczeniem *ślam*.

ślaz od XV w. 'roślina malwa, Malva'. Ogsł.: cz. *sléz*, strus. *slězъ*, ukr. *slez* / *slyz*, bg. *slez*, ch./s. *slјêz*. Psł. **slězъ* 'prawoślaz, malwa, Malva neglecta', rzecz. odczas. od psł. **sliziti* 'wydzielać z siebie, sączyć wilgoć, wilgotną, lepką substancję' (< pie. **slei̯-ǵ-* 'śluzowaty; ślizgać się'), por. np. p. daw. *śliznąć* 'pokrywać się jakby śliną i przez to stawać się śliskim (np. o mięsie)', *śliżeć* 'stawać się śliskim, wilgotnieć (np. o słoninie)', słc. *slizіť* 'przemakać, przepuszczać ciecz', ukr. *slyzýty* 'sączyć się', ch./s. dial. *sliziti* / *slizeti* 'powoli ciec, sączyć się'. Psł. **slězъ*, derywat z wymianą rdzennej samogłoski **i* ⇒ **ě* (z wcześniejszej wymiany dyftongów **ei̯* ⇒ **oi̯*) pierwotnie oznaczał zapewne 'wydzielanie wilgoci, wilgotnej, lepkiej, śluzowatej, galaretowatej substancji'; wtórnie 'to, co wydziela taką substancję, z czego lub za pomocą czego uzyskuje się taką substancję', stąd w rezultacie specjalizacji realnie istniejące znaczenie 'roślina, z której otrzymuje się śluzowate substancje, śluzy (stosowane w medycynie ludowej)' > 'prawoślaz, malwa'. W wyniku innej specjalizacji powstało też znaczenie 'to, co powoduje ścinanie się, kiśnięcie mleka, podpuszczka' > 'część żołądka (cielęcego, owczego), trawieniec używany jako podpuszczka', poświadczone p. daw. *ślaz* 'czwarta komora żołądka u zwierząt przeżuwających, trawieniec', *ślaz cielęcy*, *ślazek* 'czwarty żołądek, tj. czwarta komora żołądka cielęcia, stosownie do potrzeby przygotowany w celu sprawienia zsiadania się słodkiego mleka; mleko w tym żołądku się znajdujące i w tymże celu używane',

dial. śl. *šlåz* (*šlous*) 'trawieniec', z Litwy *šlazek* 'brzuszek cielęcy' (por. cz. *slez* 'trawieniec', słc. *slez* 'ts.', ukr. *sliz* 'ts.', stbg. X w. *slězъ* 'ts.', ch. dial. czak. *slȅs*, dop. *slȅza* 'trawieniec owcy używany jako podpuszczka'); tu prawdopodobnie należy (z dalszym rozwojem znaczenia) kasz. *slåz, slazė* / *svåz* 'małe drewniane naczynie (miseczka) z przykrywką do przechowywania masła, sera, powideł itp.'.

śledzić od XVI w. 'szukać kogoś po śladach, iść niepostrzeżenie za kimś, obserwując go, tropić', 'przyglądać się, przysłuchiwać się z uwagą przebiegowi czegoś, uważnie obserwować'; z przedr. *prześledzić, wyśledzić*. Ogsł.: cz. *slídit* 'szpiegować, tropić', r. *sledít'* 'obserwować; pilnować, doglądać; tropić (zwierzynę)', scs. *slěditi* 'poszukiwać'. Psł. **slěditi*, **slědǫ* 'iść za kimś po jego śladach, iść tropem, tropić', czas. odrzecz. od psł. **slědъ* (zob. *ślad*).

śledziona od XVI w. stp. od XV w. *słodzona* (ale w XV w. też przym. *śleziony* 'związany ze śledzioną'), dial. *słodzona* i *słodzonka*, kasz. *sľezëna* / *slezona*, częściej *słozëna*, *słozëzna*, *słozona* 'ts.'. Ogsł.: cz. *slezina*, dial. *slezena*, słc. *slezina*, r. *selezënka*, ch./s. *slezèna*, dial. *slezina* / *sljezina* 'ts.'. Psł. **selzena* 'śledziona', pokrewne z bliskimi (ale nie identycznymi) nazwami tego organu w innych językach ie.: łac. *liēn*, gr. *splḗn*, stind. *plihán-*, awest. *spərəza*. Wyraz psł. z pie. **spelǵʰ-en-ā*, inne ie. nazwy śledziony od pie. **spelǵʰ-en* bądź **spelǵʰ*. W polskim oczekiwalibyśmy postaci *†śleziona*, *-dź-* wtórne, może pod wpływem postaci *słodzona* i **słodzina* (z którego kasz. *słozëna*), powstałych przez nawiązanie do rodziny *słodzić, słodki*.

śledź od XIII w. 'ryba morska Clupea harengus', kasz. *slėz*, *sleza* 'ts.'; zdr. *śledzik*. Por. płb. *slid* m, cz., słc. *sleď* m, strus. *selьdь*, r. *seľd'* i *selëdka*, ukr. dial. *(o)seledec'*, br. *seljadec'* (od zach. Słowian zapożyczone słwń. *sled*, ch./s. *sled*). Płnsł. **seldь* 'śledź', zapożyczenie z płn. języków germ.: stnord. *sild*, stszwedz. *sildi* (dziś szwedz. *sill*) 'śledź'.

ślepy od XV w. 'pozbawiony wzroku, nie mogący widzieć', 'nie mający wylotu, otworu, zamknięty na końcu'. Ogsł.: cz. *slepý*, r. *slepój*, scs. *slěpъ*. Psł. **slěpъ* 'ślepy, niewidomy', bez pewnej etymologii. Związek z bliskim formalnie lit. *slė̃pti* 'chować, ukrywać; taić, trzymać w tajemnicy', *slypėti* 'czaić się, kryć się' jest mało prawdopodobny ze względu na różnicę znaczeń, inne zestawienie z bliskim znaczeniowo lit. *žlìbas* 'niedowidzący, mający słaby wzrok', *žlìbti*, *žliñba* 'tracić wzrok, ślepnąć' napotyka trudności głosowe (lit. *ž-* nie odpowiada słow. *s-*). Nie można wykluczyć pochodzenia z wcześniejszej postaci **sloip-o-*, derywatu od pie. **(s)leip-* 'smarować tłuszczem, lepić' (por. bez ruchomego *s-* psł. **lěpiti* 'powodować, że coś przywiera, przykleja się', **lьpěti* 'przylegać, być przyklejonym', zob. *lepić, lgnąć*), z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'mający zlepione, sklejone, ropiejące oczy', co do znaczenia por. stp. XV w. *lipki* 'lepiący się, klejący się', *lipkie oczy* 'kaprawe, ropiejące oczy'. — Od tego *ślepie* n od XVIII w. 'oczy zwierzęcia', posp. 'oczy ludzkie'; *ślepiec*; *ślepota*; *oślepić, zaślepić*; *ślepnąć* 'tracić wzrok' (por. cz. *slepnout* 'ślepnąć', r. *slépnut'* 'ts.'), w stp. XV w. *oślnąć*, w XVI w. *olsnąć* 'oślepnąć' (por. np. stcz. *oslnúti* 'oślepnąć', dziś cz. *oslnit* 'olśnić, oślepić, oczarować'), z psł. **slьpnǫti* 'stawać się ślepym' (z redukcją samogłoski rdzennej **ě → ь*, por. np. *schnąć*).

ślęczeć od XVI w. 'oddawać się przez dłuższy czas jakiemuś mozolnemu zajęciu, wymagającemu siedzenia, przebywania w jednym miejscu' (stąd zapożyczone słc. dial. *slenčec* 'ts.'). Dokładnie odpowiada słwń. *slẹ́čati* 'siedzieć bez ruchu, przesiadywać, leniuchować', por. też dł. *slěc, slěku* / *slěcom* 'zdychać, padać (o zwierzętach)', *slěkaś* 'ts.', *slěknuś* 'zdechnąć', gł. *slakać* 'zdychać; być żądnym czegoś, dążyć do czegoś', *swěca slaka* 'świeca gaśnie', *slaknyć* 'zdechnąć', cz. dial. *oslaknút* 'rozleniwić się, opuścić się', *uslaknuť* 'przestawać, ustawać (o deszczu)', słwń. *slékniti* 'przysiąść'. Psł. **slękti*, **slękǫ* 'słabnąć, gnuśnieć, ustawać, nużyć się, stawać się powolnym, gnuśnym, leniwym' (wtórne **slęknǫti* 'ts.'), pokrewne z lit. *slìñkti, slenkù* 'pełznąć, posuwać się, toczyć się, poruszać się powoli; upływać; wypadać', *apsliñkti, apslinkstù* 'rozleniwić się', *slìnka*

'leń', *sliñkas* 'powolny, leniwy', łot. *sliñks* 'ts.', stwniem. *slingan* 'pleść, motać', *sik slingan* 'pełzać', wszystkie od pie. **slenk-* 'wić, kręcić; wić się, pełzać'.

śliczny od XV w. 'bardzo ładny, urodziwy'. Por. cz. *sličný* 'śliczny, piękny', ch./s. *slȉčan* 'podobny'. Psł. dial. **sъličьnъ* zapewne 'ukształtowany, uformowany, kształtny, zdobny' > 'ładny, piękny', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. czas. przedrostkowego **sъ-ličiti* 'ukształtować, uformować, ozdobić' (por. r. *sličiť* 'porównać, zestawić, skonfrontować', ch. *sličiti* 'być podobnym'), który od psł. **ličiti* 'kształtować, formować, zdobić' (zob. *liczyć*).

ślimak od XV w. 'mięczak Helix'. Ogsł.: cz. *slimák* 'ślimak bez skorupy', słc. *slimák* 'ślimak' ukr. *slymák* 'ślimak', bg. dial. *slimák* 'ts.'. Psł. **slimakъ* 'ślimak, Helix', pokrewne gr. *leímāks* 'ślimak bez skorupy' i dalej ze stnord. *slím* 'śluz', śrdniem. *slîm* 'śluz; muł, szlam', niem. *Schleim* m 'śluz, flegma; kleik', od pie. pierwiastka **(s)leim-* 'śluzowaty'. Zwierzę nazwano prawdopodobnie od wydzielanego przez nie śluzu, podstawę stanowiło może psł. (niepewne) **slimъ* czy **slima* 'śluz, ślina', por. ch. dial. *slim* 'śluz', słwń. daw. (1607 r.) *slima* 'śluz, ślina', a także p. dial. śl. *ślimati* 'pobrudzony śliną' (*ślimatoụ gamba* 'ośliniona gęba'), *ślimty* mn 'ślina', cz. dial. *slimaty* 'śliski', br. dial. *slimazárnyj* 'pobrudzony, pomazany śliną', *slimazúrnyj* 'ts.; brudny, pobrudzony'. — Od tego *ślimaczy*; *ślimaczyć się* 'wydzielać lepką ciecz, ropieć; okazywać ślamazarność, popłakiwać; posuwać się bardzo powoli, wlec się'.

ślina od XV w. 'wydzielina gruczołów ślinowych', stp. i dziś dial. też *śliny* mn 'ts.'. Ogsł.: cz. *slina*, r. daw. *sliná* (dziś *sljuná*), scs. *slina*. Psł. **slina* 'ślina', pokrewne z łot. *sliẽnas* mn 'ślina', łac. *linō*, *linere* 'mazać, pomazać', gr. *alínō* 'namażę' (z innym przyr. **-m-* np. stwniem. *slīm* 'śluz', niem. *Schleim* 'śluz; flegma; kleik'), wszystkie od pie. **(s)lei̯-* 'śluzowaty, kleisty'. — Od tego *ślinić (się)*, *obślinić*, *zaślinić*; *śliniak*.

śliski od XV w. 'mający gładką powierzchnię, mogącą powodować pośliźnięcie się, poślizg', dial. też *ślizgi* 'ts.'. Ogsł.: cz. *slizký* 'śliski, oślizły', słc. *slizký* 'śluzowaty, pokryty śluzem; obrzydliwy, wstrętny', *slizko* 'ślisko', 'obrzydliwie, odpychająco', ukr. *slyz'kyj* 'śliski', cs. *slizъkъ* 'ts.', ch. daw. *slizak* 'ts.', słwń. *slízek* 'ts.'. Psł. **slizъkъ* 'pokryty śluzem, śluzowaty, oślizły, śliski', od **slizъ* m / **slizь* ż (por. p. daw. *śliz* 'śluz', słowiń. *slîz* ż 'ts.', cz. *sliz* m 'szlam, śluz', słc. *sliz* ż 'śluz', r. *sliz'* ż 'śluz; śliski nalot', ukr. *slyz*, pot. *slyz'* 'ts.; ohyda, zgnilizna', ch. dial. czak. *sliz* 'coś śliskiego'), prapokrewnego ze stwniem. *slīh* 'muł', śrwniem. *slîch* / *slich* 'ts.', stnord. *slíkr* 'gładki', od pie. **slei̯-ĝ-* 'śluzowaty; ślizgać się, gładzić' (co od pie. pierwiastka **(s)lei̯-* 'śluzowaty, kleisty', od którego także pie. *sleu̯ĝ-*, zob. *śluz*, por. też *ślina*).

śliwa od XV w. 'drzewo owocowe Prunus', rzadko 'owoc tego drzewa' (w tym znaczeniu zwykle *śliwka*, w gwarach jednak często *śliwa*), przen. 'siniak, guz od uderzenia' (dial. 'odcisk, nagniotek, pęcherz'). Ogsł.: cz. *slíva*, r. *slíva*, słwń. *slíva*. Psł. **sliva* 'drzewo Prunus domestica i jego owoc', prapokrewne ze stwniem. *slêwa* / *slêha* [< **sloi̯-kᵘo-*], niem. *Schlehe* 'tarnina' i dalej z łac. *līvidus* 'siny, ciemny', stirl. *lī* 'kolor, blask'. Wyraz słow. to zapewne urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **slivъ* 'niebieski, siny' (por. słwń. dial. *slîv* 'niebieskawy, barwy śliwki', jeśli nie jest to przym. wtórnie utworzony od *slíva* 'śliwa, śliwka'), z pie. **slī-u̯o-* 'niebieskawy'. Nazwa drzewa pochodzi więc prawdopodobnie od niebieskawej, sinej barwy owocu.

śliz 'ryba Nemachilus barbatulus', stp. XV w. *śliż* 'jakaś mała rybka, może śliz', daw. 'śliz', daw. i dziś dial. *śliż* 'jakaś ryba'. Por. gł. *sliž* / *šliž* 'śliz', cz. dial. *sliž* / *slíž* / *šlíž* 'ryba kózka, Cobitis taenia', słc. *slíž*, dial. *šliž* / *slž* 'śliz', r. *sliz* 'ryba Blennius', ukr. *slyž* 'kózka, Cobitis barbatula', dial. 'śliz'. Płnsł. **slizъ* / **sližь* 'śliz', prawdopodobnie identyczne z psł. **slizъ* 'śluz, szlam', postać **sližь* < **sliz-jь* to derywat od tej podstawy z przyr. **-jь*. Nazwa ryby od śluzu, którym jest pokryta, i wynikającej stąd jej śliskości. Podstawowy rzecz. **slizъ* m / **slizь* ż (por. p. daw. *śliz* 'śluz', słowiń. *sliz* ż 'ts.', cz.

sliz m 'szlam, śluz', słc. *sliz* ż 'śluz', r. *sliz'* ż 'śluz; śliski nalot', ukr. *slyz*, pot. *slyz'* 'ts.', ch. dial. czak. *sliz* 'coś śliskiego') prapokrewny ze stwniem. *slīh* 'muł', śrwniem. *slîch* / *slich* 'ts.', stnord. *slīkr* 'gładki', od pie. **slei̯-ĝ-* 'śluzowaty; ślizgać się, gładzić'.

ślizgać się od XVIII w. 'posuwać się po gładkiej powierzchni'; z przedr. *wyślizgać*; jednokr. z przedr. *poślizgnąć się*, stp. XV w. *pośliznąć (się)* 'stracić równowagę na śliskiej powierzchni, zachwiać się, upaść', *wyślizgnąć się, ześlizgnąć się*; daw. od XVI w. *ślizać się* 'ślizgać się'. Por. r. dial. *slízgat'(sja)* 'ślizgać (się)', br. *slizhácca* 'ts.', mac. *slizga (se)* 'ts.', słwń. *slízgati* 'ślizgać się'. Psł. **slizgati*, ekspresywny czas. z przyr. **-g-* lub **-zg-* od **slizati*, który od pie. **slei̯-ĝ-* 'śluzowaty; ślizgać się, gładzić' (zob. *śliski*). — Od tego *ślizg*; *ślizgawica*, *ślizgawka*; od czas. przedrostkowych *poślizg*, *ześlizg*.

ślub od XIV w. (daw. też *szlub*) 'zawarcie związku małżeńskiego', przest. 'przysięga, przyrzeczenie, ślubowanie', stp. przede wszystkim 'obietnica, przyrzeczenie, zapewnienie, zobowiązanie, przysięga', 'układ, przymierze', *brać ślub* 'zawierać związek małżeński'. Por. cz. *slib* 'obietnica, przyrzeczenie; ślubowanie, przysięga', słc. *sľub* 'przyrzeczenie, ślubowanie, obietnica'. Zachsł. **sľubъ* 'uroczyste przyrzeczenie, ślubowanie, przysięga, obietnica', rzecz. odczas. od zachsł. **sъľubiti* 'złożyć uroczyście przyrzeczenie, obietnicę' (zob. *poślubić*). — Od tego *ślubny*, *ślubować*, *ślubowanie*.

ślusarz 'rzemieślnik wyrabiający zamki, klucze itp. drobne przedmioty metalowe', stp. od XV w. *ślosar* / *ślosarz* 'ts.'. Por. ukr. *sljúsar*, br. *slésar*, r. *slésar'*, bg. *slóser*. Zapożyczenie ze śrwniem. *sloȝȝer*, niem. *Schlosser* 'ślusarz' (od śrwniem. *sloȝ* / *slôȝ*, niem. *Schloss* 'zamek (u drzwi)'.

śluz od XVI w. 'wydzielina gruczołów śluzowych', daw. od XVI w. *śloz* 'śluz', dial. *śluz* 'pot owczy'. Ogsł.: cz. *sliz* 'śluz', strus. *sluzъ* 'wydzielina gruczołów śluzowych', r. dial. *sluz* 'oblodzenie, cienka warstwa lodu; woda na lodzie; śnieg zmarznięty z wierzchu', scs. *sluzъ* 'wilgoć; sok', bg., mac. *sluz* 'wydzielina gruczołów śluzowych', ch./s., słwń. *sluz* ż 'ts.'. Psł. **sluzъ* / **sluzь* 'wydzielina gruczołów ślinowych, śluz', łączone z lit. *šliaužti, šliaužiù* 'pełzać, czołgać się', *šliuožti, šliuožiù* 'ts.', łot. *šļuzât* / *šlužât* 'ślizgać się', od pie. **sleu̯ĝ-* 'ślizgać się, wyślizgiwać się'. Polskie *śl-* (zamiast oczekiwanego **sł-*) wtórne, zapewne pod wpływem p. daw. *ślîz* 'śluz' (zob. *śliz*).

śmiać się *śmieję się* od XIV w. 'objawiać wesołość za pomocą śmiechu', 'wyśmiewać się, drwić, lekceważyć'; z przedr. *obśmiać*, *uśmiać się*, *wyśmiać*, *zaśmiać się*; wielokr. *-śmiewać*: z przedr. *naśmiewać się*, *obśmiewać*, *prześmiewać się*, *wyśmiewać*, *zaśmiewać się*. Ogsł.: cz. *smát se*, *smeje se*, r. *smejáťsja*, *smejús'*, scs. *smijati sę*, *smeję sę*. Psł. **smьjati sę*, **smeję sę* 'śmiać się, wyśmiewać się, naśmiewać się', najbliższe odpowiedniki: łot. *smiêt*, *smeju* / *smeju* 'śmiać się', stind. *smáyate* 'śmieje się', od pie. **smei̯-* 'śmiać się'. Polski bezokol. *śmiać się* (dial. *śmiåć się*) z wcześniejszego **śmiejać się* (przez analogię do czasu teraźn. *śmieje się* < psł. **smejetь sę*), ze ściągnięciem *eja* > *å* > *a*. Zob. *śmiech*. — Od czas. przedrostkowego *prześmiewca*.

śmiały od XV w. 'odważny, nieustraszony, mężny', 'będący objawem czyjejś śmiałości, odwagi, pewności siebie', 'wykonany z rozmachem, energiczny', stp. też 'nierozważny, nieprzemyślany, zuchwały'. Ogsł.: cz. *smělý* 'śmiały, odważny', r. *smélyj* 'ts.', ch. *smìo* 'śmiały, odważny'. Psł. **sъmělъ* 'śmiały, odważny', pierwotny imiesłów czasu przeszłego od psł. **sъměti* 'mieć śmiałość, odwagę' (zob. *śmieć* II). — Od tego *śmiałek*; *śmiałość*; *ośmielić się*; *nieśmiały* → *onieśmielić* 'uczynić nieśmiałym, zażenowanym, pozbawić pewności siebie'.

śmiech od XV w. 'śmianie się; wyśmiewanie się', stp. 'żart, zabawa, figiel', 'naśmiewanie się, drwiny', daw. 'śmieszność', 'rzecz śmiechu warta, bagatelka'. Ogsł.: cz. *smích*, r. *smech*, scs. *směchъ*. Psł. **směchъ* 'śmianie się, śmiech; wyśmiewanie się', nazwa czynności z przyr. **-chъ* od psł. **smьjati sę*, **smeję sę* (zob. *śmiać się*). — Od tego *śmieszyć*, *rozśmieszyć*; *śmieszny*. Zob. *uśmiechać się*.

śmieć I m od XVI w. 'rzecz wyrzucona, zniszczona, bezużyteczna, resztka czegoś, pozo-

stałość, odpadek', od XIV w. *śmieci*, później też *śmiecie* mn 'odpadki, resztki, pozostałości, nieczystości', stp. także 'pył mączny'. Ogsł.: cz. *smeť* ż 'śmieć, śmieci', *smetí* n 'śmieci', słc. *smeť* 'śmieć', *smeti* mn 'śmieci', r. dial. *smét'je* 'plewy', ukr. *smíttja* n 'śmieci', słwń. *smèt* ż 'śmieć', *smetjè* 'śmieci'. Psł. **sъmetь* 'to, co zmiecione razem, na kupę', zbiorowe **sъmetьje* 'ts.' od psł. czas. przedrostkowego **sъ-mesti*, **sъ-metǫ* 'zmieść razem, na kupę' (zob. *mieść*). — Od tego *śmietnik*, *śmietnisko*; *śmiecić*, *naśmiecić*, *zaśmiecić*.

śmieć II *śmiem* od XIV w. 'mieć śmiałość, odwagę', dial. też 'móc'. Ogsł.: cz. *smět*, *smím* 'śmieć; móc', r. *smeť*, *sméju* 'śmieć, ośmielać się, mieć śmiałość, odwagę', scs. *sъměti*, *sъmějǫ* 'ts.', ch./s. *smjȅti*, *smȉjēm* 'ts.'. Psł. **sъměti*, **sъmějǫ* 'mieć śmiałość, odwagę', przypuszczalnie złożenie **sъ-* < pie. **sŭ-* 'dobry, dobrze, bardzo' (zob. *śmierć*, *zdrowy*) z niezachowanym samodzielnie psł. czas. *†měti*, *†mějǫ* wyprowadzanym z pie. **mē-* / **mō-* 'starać się, mieć silną wolę' (od którego np. gr. *maiomai* 'wyszukuję, upatruję, dążę do czegoś, pragnę czegoś'). Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'bardzo się starać, usilnie dążyć do czegoś' > 'mieć odwagę, śmiałość w staraniu o coś, w dążeniu do czegoś'. Zob. *śmiały*.

śmierć ż od XIV w. (stp. też *śmierzć* / *śmirzć* / *śmirć*) 'skończenie, utrata życia, zgon', stp. także 'śmierć uosobiona', 'mór, zaraza'. Ogsł.: cz. *smrt*, r. *smerť*, scs. *sъmrъtь*. Psł. **sъmŕtь* ż 'śmierć', zapewne archaiczne złożenie, z pierwszym członem **sъ-* z pie. **sŭ-* 'dobry' (zob. *zdrowy*), człon drugi pie. **mr̥tī-* 'śmierć' (por. w tym znaczeniu lit. *mirtìs*, łot. *mir̃te* / *mir̂te* / *mìrte*, łac. *mors*, *mortis*, awest. *mərətay-*), od pie. pierwiastka **mer-* 'umrzeć' (zob. *mrzeć*). Pierwotne znaczenie zatem 'dobra śmierć' > 'śmierć naturalna' (w przeciwstawieniu do śmierci nagłej, gwałtownej). Mniej jest prawdopodobne, by **sъmŕtь* była derywatem od psł. czas. przedrostkowego **sъ-merti* 'umrzeć', p. *zemrzeć*, gdyż wzorem dla postaci z przyr. **-tь* musiałby być psł. rzecz. *†mŕtь* (< pie. **mr̥tī-*), który nie jest w słow. poświadczony samodzielnie. — Od tego *śmiertelny* (→ *śmiertelnik*, *śmiertelność*), *nieśmiertelny*; *uśmiercić*; od wyrażeń przyimkowych *pośmiertny*, *przedśmiertny*.

śmierdzieć od XV w. (stp. też *śmirdzieć*) 'wydzielać przykrą, odrażającą woń, cuchnąć', daw. też 'nie podobać się, przykrzyć się komuś'; z przedr. *zaśmierdzieć (się)*; jednokr. *śmierdnąć*, z przedr. *prześmierdnąć*, *zaśmierdnąć*. Ogsł.: cz. *smrdět*, r. *smerdéť*, scs. *smrьděti*, *smrьždǫ*. Psł. **smŕděti*, **smŕďǫ* 'wydzielać przykrą woń, cuchnąć', czas. stanu z dokładnym odpowiednikiem w bałt.: lit. *smirdė́ti*, *smìrdžiu* 'śmierdzieć, cuchnąć', łot. *smirdêt* 'ts.', od pie. **smer-d-* 'śmierdzieć, cuchnąć'. — Od tego *śmierdziel*. Zob. *smrodzić*, *smród*.

śmietana od XVIII w. 'tłuszcz zbierający się na powierzchni mleka', daw. od XV w. *śmiotana* / *śmiatana*, dial. też *śmiętana*, kasz. *smotana*; zdr. *śmietanka*. Ogsł. w tym znaczeniu: płb. *sâmatonə*, gł. *smjetana*, cz. *smetana*, słc. *smotana* 'ts.', r. *smetána* 'ts.', ukr. *smetána*, br. *smjatána*, bg. *smetána*, ch. dial. *smètana*. Psł. **sъmetana* 'śmietana', urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego imiesłowu biernego **sъmetanъ* od psł. czas. przedrostkowego **sъ-metati* 'zrzucać, zbierać' (por. ch./s. *smètati* 'zdejmować, zrzucać' od psł. **metati* 'rzucać, ciskać', zob. *miotać*), pierwotne znaczenie 'to, co się zdejmuje, zbiera (z mleka)'. Polskie dial. *śmiętana* ma wtórną samogłoskę nosową pod wpływem poprzedzającego *m* (jak np. w *między*).

śmigać od XVI w. 'wykonywać szybki ruch czymś trzymanym w ręce; ciąć, uderzać z rozmachem, smagać, machać', 'poruszać się, posuwać się szybko, przelatywać, pędzić', 'wznosić się, wzbijać się', daw. 'miotać, rzucać'; jednokr. *śmignąć*. Por. cz. dial. *šmihať* 'smagać, chłostać', słc. lud. *šmihať* 'smagać; śmigać; machać', *šmihnúť* 'smagnąć; śmignąć; machnąć', r. *šmýgať* 'przemykać'. Zapewne odmianka fonetyczna psł. **svigati* 'machać, wywijać czymś, smagać' (z przejściem **sv-* > **sm-*, jak w psł. **svǫdъ* > **smǫdъ*, **svǫditi* > **smǫditi*, zob. *swąd*, *swędzić*), por. p. dial. *świgać* 'rzucać, ciskać, śmigać', *swignąć* 'rzucić, cisnąć', słc. *švihať* 'smagać; śmigać; machać', r. daw. i dial. *svi-*

gáť 'włóczyć się, wałęsać się; uciekać, czmychać', słwń. *švígati* 'śmigać, czmychać'. Psł. **svigati* zapewne pokrewne z lit. *sviegti* 'rzucić, uderzyć', *svaĩgti* 'odurzać się, upijać się', stwniem. *swīhhōn* 'błądzić, łazić, oszukiwać', od pie. **suei̯-g-*, będącego derywatem od pie. pierwiastka **suei̯-* 'krzywić, kręcić, wywijać, machać'. — Od tego *śmigło* 'zespół łopat obracanych silnikiem, wytwarzających ciąg potrzebny do lotu samolotu, helikoptera, jazdy sań silnikowych itp.', dial. 'skrzydło wiatraka'; *śmigły* 'smukły, wysoki', 'chyży, prędki, szybki, zwinny' (pierwotny imiesłów od *śmignąć*).

śniadanie od XIV w. 'posiłek poranny', dial. też *śniedanie*. Rzecz. odsłowny od *śniadać* od XV w. 'spożywać poranny posiłek, jeść śniadanie', dial. też 'jeść' (por. cz. *snídat* 'jeść śniadanie', r. przest. *snedáť* 'jeść, pożywiać się', scs. *sъnědati* 'zjadać, pożerać', słwń. *snédati* 'zjadać'), kontynuantu psł. **sъnědati*, **sъnědajǫ* 'zjadać, spożywać, pożywiać się', będącego czas. wielokr. od psł. **sъn-ěsti*, **sъn-ěmь* 'zjeść, spożyć' (por. stp. XV w. *snieść*, *śnie* 'zjeść, spożyć', cz. *sníst*, *sním* 'ts.', strus. *s(ъ)něsti*, *sněmь* 'ts.; pożreć, zniszczyć', scs. *sъněsti*, *sъněmь* 'zjeść; połknąć'), z przedr. **sъn-* 'z' (zob. *z*), od psł. **ěsti*, **ěmь* 'jeść' (zob. *jeść*).

śniady od XVI w. 'mający ciemną cerę; jasnobrązowy (zwykle o cerze)', daw. od XV w. *śmiady* 'jasnobrązowy, żółtobrązowy', dial. *śmiady* / *śniady* 'ciemny, źle upieczony (o chlebie)'. Por. stcz. *smědý* 'śniady, smagły, ciemny', cz. *snědý*, przest. *smědý* 'ciemnobrązowy, śniady', cs. *smědъ* 'ciemny', słwń. dial. *sméd* 'bladożółty', ch./s. *smȇd* 'brązowy, brunatny, ciemnokasztanowy; smagły, ciemny, śniady'; we wschsł. derywaty w nazwach własnych, por. r. nazwy wodne *Smedva*, *Smedovka*. Psł. **smědъ* 'mający odcień brązu, brązowy, ciemny', bez pewnej etymologii. Dyskusyjny jest związek przymiotnika z psł. nazwą metalu **mědь* (zob. *miedź*). Przyjmowaniu prapostaci **snědъ* (łączonej z psł. **gnětiti* 'rozpalać, rozniecać ogień', zob. *niecić*) sprzeciwiają się dane historyczne, w językach słow. bowiem wcześniej są poświadczone postaci ze **sm-*. — Od tego *śniedź* ż od XVIII w. 'patyna', daw. 'śniady kolor, rdza' (por. cz. *sněď* / *směď* ż 'śniada barwa') → *zaśniedzieć* 'pokryć się śniedzią', *zaśniedziały* 'pokryty śniedzią', w XVII w. 'przestarzały, zastarzały', w XVI w. u Mączyńskiego *zaśniedzony* 'zabrudzony, zanieczyszczony', por. też stp. XV w. *pośmiedzieć* 'ściemnieć, stać się ciemnym'.

śnić *śnię* od XVI w. 'mieć widzenie senne, widzieć coś we śnie', 'marzyć o czymś', stp. 1500 r. *śnić się* 'ukazywać się we śnie'. Ogsł.: cz. *snít* 'śnić, marzyć', r. *snítsja* 'śnić się', scs. *sъnije* 'widzenie senne, sen'. Psł. **sъniti* 'mieć widzenie senne, śnić', czas. odrzecz. od psł. **sъnъ* 'spanie, sen' (zob. *sen*).

śnieg od XIV w. Ogsł.: cz. *sníh*, r. *sneg*, scs. *sněgъ*. Psł. **sněgъ* 'śnieg', odpowiada lit. *sniẽgas* 'śnieg', *snaĩgas*, *snaĩgė* 'śnieżynka', łot. *sniegs* 'śnieg', stpr. *snaygis* 'ts.', goc. *snaiws* 'śnieg', z pie. **(s)noigʷʰo-* 'śnieg'. — Od tego *śniegowy*; *śnieżny*; *śnieżyć*, *odśnieżyć*, *ośnieżyć*, *zaśnieżyć*; *śnieżyca*.

śpieszyć i *spieszyć* od XV w. 'prędko iść, podążać, szybko coś robić', *śpieszyć się* 'wykonywać jakąś czynność szybko, z pośpiechem'; z przedr. *pospieszyć*, *przyspieszyć*. Ogsł.: cz. przest. *spěšit* / *spíšit* 'śpieszyć; śpieszyć się; przyspieszać', r. *spešíť* 'spieszyć (się), kwapić się, pędzić, gnać', scs. *spěšiti* 'starać się, dążyć do czegoś, przejawiać gorliwość; śpieszyć, szybko się poruszać'. Psł. **spěšiti* 'dążyć do czegoś', czas. odrzecz. od psł. **spěchъ* 'pośpiech' (por. p. przest. *śpiech* 'pośpiech', stp. 'czynności, działanie', dial. *śpiechem* przysł. 'zaraz', cz. *spěch* 'pośpiech', r. *spech* 'pośpiech, śpieszenie się, skwapliwość', scs. *spěchъ* 'staranie, gorliwość; dążenie do czegoś', słwń. *spẹ̑h* 'pośpiech; rozwój, postęp', *spẹ̑h imeti* 'dobrze się rozwijać, pomyślnie postępować naprzód'; zob. też *pośpiech*), które z kolei jest rzecz. z przyr. *-*chъ* (por. *śmiech*) od psł. czas. **spěti*, **spějǫ* 'udawać się' > 'rozwijać się, podążać' > 'śpieszyć się' (por. p. daw. *śpiać*, *śpieję* 'podążać, pośpieszać; mieć czas, być wolnym', cz. *spět*, *spěji* 'pośpieszać, zdążać; zmierzać; mijać, o czasie', r. *speť*, *spěju* 'dojrzewać', scs. *spěti*, *spějǫ* 'czynić postępy, rozwijać się'). Podstawowy czas. **spěti* jest identyczny z lit. *spė́ti*, *spė́ju* 'zdążyć; odgadywać, zgadywać',

łot. *spēt, spēju* 'móc, być w stanie', stind. *sphāyati* 'tyje, dobrze rośnie', od pie. **spe-* 'udawać się, dobrze rosnąć'. — Od tego *śpieszny / spieszny* od XIV w. 'pośpieszny, prędki, szybki', stp. też 'pomyślny'; od czas. przedrostkowego *pospieszny*.

śpiewać od XIV w. (stp. też *śpiwać*) 'wykonywać głosem melodię, utwór muzyczny', 'wydawać melodyjne dźwięki (o ptakach)', stp. także 'piać (o kogucie)', 'grać na instrumencie muzycznym'; z przedr. *pośpiewać, rozśpiewać się, wyśpiewać, zaśpiewać*; wielokr. *-śpiewywać*: z przedr. *podśpiewywać, wyśpiewywać*. Por. cz. *zpívat* 'śpiewać', słc. *spievať* 'ts.; opiewać, sławić', r. dial. *spevát'* 'śpiewać'. Z przedr. *s-*, psł. **sъ-* (zob. *z*) od psł. **pěvati* 'śpiewać', czas. wielokr. od psł. **pěti* 'śpiewać' (zob. *piać*), co do budowy por. *dawać*; por. też daw. od XV w. *śpiać* 'odśpiewać, zaśpiewać'. — Od tego *śpiew*; *śpiewak* (→ *śpiewaczka*); *śpiewka*; *śpiewny*, *śpiewnik*; od czas. przedrostkowych *przyśpiewka, zaśpiew*.

średni od XV w. (stp. też *śrzedni / strzedni*) 'znajdujący się pośrodku między małym i dużym; mierny, zwykły; przeciętny', stp. 'położony pośrodku; pośredni, przeciętny', kasz. *střědni* 'przeciętny, zwykły; środkowy; pośredni'. Ogsł.: cz. *střední* 'środkowy; pośredni; centralny, główny', ukr. *serédnij* 'średni, środkowy; pośredni; przeciętny', scs. *srědьnii* 'środkowy'. Psł. **serdьńь* 'środkowy', przym. z przyr. *-ьńь* < *-ьn-jь* od psł. **serdь* 'środek, punkt środkowy' (por. dł. daw. i dial. *śreź* ż, strus. *seredь*, bg. dial. *sred* ż, słwń. *sred* ż 'środek'), dokładnie odpowiadającego lit. dial. *šerdìs* ż 'rdzeń drzewa', łot. *sir̃de* 'ts.', od pie. **kērd*, **kr̥dés* 'środek, wnętrze, serce' (zob. *środa, serce*). — Od tego *średnica*; *średnik*.

środa od XV w. 'trzeci, środkowy dzień tygodnia', stp. też *śrzoda / jśroda*, daw. *śrzoda*; por. stp. od XIII w. *środa / śrzoda* 'prawo niemieckie przyjęte w wielu miejscowościach polskich za wzorem Środy Śląskiej'. Ogsł.: cz. *středa* 'środa', r. przest. i dial. *sereda* 'środa', 'środek', scs. *srěda* 'środa', 'środek' (*srědě* i *po srědě* 'w środku'). Psł. **serda* 'środek czegoś, punkt środkowy', wtórnie 'środkowy dzień tygodnia' (prawdopodobnie kalka stwniem. *mittawëcha* 'środa', dziś niem. *Mittwoch* 'ts.', por. też łac. lud. *media hebdomas*, stwł. *mezzedima* 'środa'). Pokrewne z psł. **serdь* ż 'środek czegoś, punkt środkowy' (zob. *średni*), a także z ie. nazwami serca, np. goc. *hairto*, gr. *kẽr* [< **kērd-*] (zob. też *serce*), od pie. **kērd, kr̥dés* 'środek, wnętrze, serce'.

środek od XIV w. (stp. też *śrzodek*) 'punkt centralny', 'wewnętrzna część, wnętrze', 'sposób, rada, narzędzie' (stąd dalsze znaczenia, np. 'specyfik farmaceutyczny, lek, zabieg'), daw. też 'pośrednictwo'. Ogsł.: cz. przest. *středek* 'punkt środkowy', ukr. dial. *serédok* 'punkt centralny', słwń. *sredek* 'ts.', 'środkowa część beczki', dial. 'miedza między dwoma polami'. Psł. **serdъkъ* 'centralny, wewnętrzny punkt czegoś, wnętrze', od psł. **serdь / *serda* 'środek, punkt środkowy' (zob. *średni, środa*).

świadek *świadka* od XIV w. (stp. też *świedek*) 'osoba powołana przez sąd w celu złożenia zeznań', 'osoba będąca przy czymś, mogąca stwierdzić to, co widziała'. Por. gł. *swedk*, cz. *svědek, -dka*, słc. *svedok, -dka*, ukr. *svídok, -dka*. Starsza postać wyrazu poświadczona w płdsł.: cs. *svědokъ*, bg. daw. *svedók*, ch./s. *svjèdok, svjedòka*, słwń. *svedòk, svedóka*. Psł. **sъvědokъ* 'ten, kto coś wie, kto dowiedział się czegoś', nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-okъ* (co do budowy por. *żarłok*, a także np. r. *edók, edoká* 'jedzący, smakosz', *igrók, igroká* 'gracz') od psł. przedrostkowego czas. **sъ-věděti* 'dowiedzieć się, wiedzieć, znać coś dobrze' (od psł. **věděti* 'wiedzieć', zob. *wiedzieć*). W polskim (jak i w innych językach płnsł.) wyraz został wtórnie przyporządkowany do nazw wykonawców czynności z przyr. *-(e)k* < psł. *-ъkъ*. — Od tego *świadczyć* od XIV w. (stp. też np. *świaczczyć / świedczyć*) 'być objawem, dowodem, świadectwem czegoś', 'występować w charakterze świadka, składać zeznania', 'czynić komuś coś dobrego, wykonywać coś na czyjąś rzecz', stp. także 'wypowiadać się, składać oświadczenie, wydawać urzędowe orzeczenia, zaświadczenia', 'potwierdzać coś', 'dowodzić, udowadniać', 'nakazywać, pouczać, napominać', 'upominać, ostrzegać', z przedr. *oświadczyć, poświad-*

czyć, zaświadczyć; *świadectwo* od XIV w. 'dokument świadczący o czyichś uprawnieniach, zaświadczenie pisemne, orzeczenie na piśmie', 'relacja, potwierdzenie faktu przez kogoś, kto był jego świadkiem', daw. 'zeznanie, świadczenie przed sądem', stp. też 'publiczne ogłoszenie, oświadczenie, urzędowe orzeczenie, zaświadczenie', 'materialna pamiątka jakiegoś zdarzenia, materialny dowód', 'pouczenie, nakaz, prawo'.

świadomy od XV w., też *świadom* 'dobrze wiedzący o czymś, wtajemniczony', stp. też 'znany komuś, wiadomy, jawny, nie skrywany, nietajny', 'zaprzyjaźniony, blisko z kimś żyjący'. Por. r. *svédomyj* 'wiedzący coś; znany, wiadomy'. Pierwotny imiesłów bierny czasu teraźn. **sъvědomъ* od psł. **sъ-věděti* 'dowiedzieć się, wiedzieć, znać coś dobrze' (por. np. scs. *sъvěděti, sъvěmь* 'wiedzieć, rozumieć'), od psł. **věděti* 'wiedzieć' (zob. *wiedzieć*). — Od tego *uświadomić, uświadomienie*. Zob. *wiadomy*.

świat od XIV w. 'glob ziemski, ziemia jako miejsce bytowania człowieka, warunki tego bytowania', 'okolica poza obrębem czyjegoś miejsca zamieszkania', stp. też 'ludzie, ludzkość', 'świt, świtanie'. Ogsł.: cz. *svet* 'świat', r. *svet* 'światło', 'świat, wszechświat', scs. *světъ* 'światło, jasność; ranek, światło dzienne, zorza; źródło światła, lampa', 'świat'. Psł. **světъ* 'światło' > 'świat', rzecz. odczas. od niezachowanego w słow. *†svisti* [< **svit-ti*], równego lit. *šviẽsti, šviečiù* 'świecić, oświetlać', z pie. **k̑u̯ei̯-t-* 'świecić się; jasny, biały' (zob. *świecić*), z wymianą rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* > **ě*. Z pierwotnego znaczenia 'światło' rozwinęło się wtórne 'świat', przypuszczalnie z wyrażeń typu *ujrzeć światło dzienne* 'urodzić się, przyjść na świat', *wyjść na światło* 'stać się jawnym, znanym ludziom (światu)', ale podobny rozwój znaczeniowy znany jest też innym językom ie., np. rum. *lume* 'świat' < łac. *lūmen* 'światło', stind. *loká-* 'świat' od pie. **leu̯k-* 'świecić, lśnić'. — Od tego *światowy* → *światowiec*; *świecki* od XIV w. 'laicki; nieduchowny, cywilny', stp. *świecski* / *świetski* / *świecki* 'dotyczący świata, istniejący na świecie', 'związany z doczesnym, ziemskim życiem, mający małą wartość duchową', 'nie należący do stanu duchownego, nie związany ze stanem duchownym' (por. np. słc. *svetský* 'ziemski, doczesny; świecki, laicki').

światło od XV w. Ogsł.: cz. *světlo*, ukr. *svitlo*, ch./s. *svjètlo*. Psł. **světьlo* 'światło', urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego psł. przym. **světьlъ* 'emanujący światło, świecący, jasny' (zob. *światły*). — Od tego *naświetlić, oświetlić, prześwietlić, wyświetlić*.

światły od XIV w. 'odznaczający się rozległością horyzontów myślowych, rozumny, oświecony', stp. 'jaśniejący światłem, promieniujący, świecący, błyszczący', 'białawy (o maści końskiej)', 'jasny, odznaczający się lśniącą białością', 'widny, pełen blasku', 'otoczony czcią, czcigodny, dostojny; okazały, wspaniały', 'niezmącony, przezroczysty', dial. 'biały, jasny (np. o chlebie)'. Ogsł.: cz. *světlý* 'jasny; znakomity, szlachetny; radosny, szczęśliwy', przest. 'widoczny, oczywisty, zrozumiały', r. *svétlyj* 'emanujący światło; dobrze oświetlony; błyszczący; jasny; świetlany, radosny', scs. *světьlъ* 'błyszczący; jasny, widny; czysty, klarowny'. Psł. **světьlъ* 'emanujący światło, świecący, jasny', przym. odczas. od psł. **světiti* (zob. *świecić*), z przyr. **-ьlъ*. — Od tego *światłość*; *świetlica* (przest. i dial. 'główna, paradna izba w wiejskiej chacie').

świąd od XIX w. 'swędzenie skóry'. Rzecz. odczas. od dial. *świędzieć* 'swędzić', por. scs. *prisvęnǫti* 'zwiędnąć', cs. *prisvęděti* 'osłabnąć, zwiędnąć', ch./s. dial. *posvèdjeti* 'nadpalić', przen. 'zapragnąć', *prisvèdjeti* 'przypalić, nadpalić', czak. *prisvēdit (se)* 'lekko się przypalić; opalić się od ognia, żaru'. Psł. **svęděti* 'być wysuszonym, być w żarze, przypalać się', pokrewne z psł. **svǫditi* 'palić, kopcić, wędzić' (zob. *swędzić*), **vędnǫti* 'tracić świeżość, wiotczeć, marnieć' (zob. *więdnąć*), od pie. **(s)u̯endʰ-* 'maleć, ubywać, zanikać, więdnąć'. Znaczenie 'swędzić' zapewne z 'być wysuszonym, przypalonym, przypieczonym'.

świątynia od XV w. 'budowla przeznaczona na miejsce kultu religijnego'. Ogsł.: cz. *svatyně* 'świątynia', r. *svjatýnja* 'świętość; przedmiot lub miejsce kultu religijnego', scs. *svętyni* 'świętość'. Psł. **svętyńi* ż 'świętość' > 'przedmiot święty lub miejsce święte',

rzecz. abstr. (wtórnie konkretyzowany) od psł. przym. **svętъ* (zob. *święty*), z przyr. **-yńi* (co do budowy por. np. *pustynia*). — Od tego *świątynny*.

świder od XV w. 'narzędzie do wiercenia otworów; wiertło', dial. też *świeder* i *świedrz*; zdr. *świderek*. Por. cz. *svider* / *svidr* / *svèdr*, ch. dial. czak. *svìdar* / *svèdar* i *svìdro*, słwń. *svéder* 'świder'. Lokalne przekształcenia psł. **svŕdьlъ* / **svŕdьlo* 'świder, wiertło' (por. r. dial. *svérdel* 'świder', cs. *svrъdьlъ* 'ts.', ch./s. *svȑdao* m, zwykle *svȑdlo* 'ts.'), punkt wyjścia stanowiły zapewne wtórne postaci z upodobnieniem spółgłosek na odległość **svŕdьrъ* / **svŕdьro* i później, już po rozwoju rdzennego **ŕ* (w polskim w *ir* > *er*), uproszczenie **r - r* > *ø - r*. W takim razie w polskim rozwój **svŕdьlъ* > **svŕdьrъ* > **świrder* / **świerder* > *świder* / *świerder* (ale rdzenne *-i-*, *-e-* w innych językach niejasne). Psł. **svŕdьlъ* / **svr̥dьlo* prapokrewne ze stwniem. *swert* (dziś niem. *Schwert*) 'miecz', od pie. **su̯er-d-* będącego derywatem od pierwiastka **su̯er-* 'ciąć, kłuć, wiercić'. — Od tego *świdrować*, *świdrowaty*.

świeca od XIV w. (stp. też *świca*) 'pałeczka z wosku, parafiny itp. z knotem w środku, służąca do oświetlania', w stp. w szerszym znaczeniu: zarówno 'sztuczne źródło światła: świeca, pochodnia, lampa', jak i 'naturalne źródło światła', a także 'światło, światłość, blask'; zdr. *świeczka*. Ogsł.: cz. *svíce*, r. *svečá*, scs. *svěšta*. Psł. **svěťa* [< **světja*] 'to, co świeci, źródło światła', z przyr. **-ja* od psł. **světiti* 'być źródłem światła, świecić' (zob. *świecić*). — Od tego *świecznik*.

świecić od XV w. 'być źródłem światła', 'oświetlać coś; palić światło', 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać; bieleć, jaśnieć', kasz. *svecëc*, *sveci* 'być źródłem światła, świecić'; z przedr. *oświecić*, *poświecić*, *zaświecić*; wielokr. *-świecać*: z przedr. *oświecać*, *poświecać*, *przyświecać*, *wyświecać*. Ogsł.: cz. *svítit* 'świecić', r. *svetíť*, *svečú* 'świecić, jaśnieć, lśnić; oświecać, oświetlać', scs. *světiti*, *svěštǫ* 'dawać światło, świecić'. Psł. **světiti*, **svěťǫ* 'być źródłem światła, świecić', dokładny odpowiednik: lit. *šváitýti*, *šváitaũ* 'oświetlać, świecić'. Pierwotny czas. wielokr. albo kauzat. od niezachowanego w słow. *†svisti* [< **svitti* < **su̯ei̯t-tei̯*], równego lit. *šviẽsti*, *šviečiù* 'świecić, oświetlać', z wymianą rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* > **i* ⇒ *ě*. Od pie. **ku̯ei̯-t-* 'świecić się; jasny, biały' (por. *kwiat*). — Od tego *świecidło*, zdr. *świecidełko*; *świetny* 'bardzo dobry, doskonały, wyśmienity', przest. 'sławny, znakomity', stp. XV w. *światny* w pierwotnym znaczeniu 'błyszczący, jaśniejący' → *uświetnić*; od czas. przedrostkowych *poświata* od XV w. 'blask, poblask', stp. 'światło', w XVI w. 'światło poza swoim źródłem, najczęściej rozproszone w ciemnej przestrzeni' (por. stp. XV w. *poświecić* 'oświetlić', *poświecenie* 'światło'). Zob. *oświata*.

świergotać od XVII w. (daw. też *świerzgotać*) 'wydawać krótkie, wysokie dźwięki (o ptakach); mówić wesoło, pieszczotliwie, szczebiotać', *świergot* 'szczebiot, świergotanie, ćwierkanie', dial. *świ(e)rgotać* 'ćwierkać', 'świergotać', *świergot* 'świerszcz (w zagadce)', kasz. *svër̃gotac* 'paplać, pleść, szczebiotać'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* od p. dial. *świrgać* 'świergotać', kasz. *svergac* 'dźwięczeć, rozbrzmiewać', *svirgac* 'gwizdać, świstać', *svirgnǫc* 'gwizdnąć, świsnąć', też *svergac* / *sverχac* 'bić kogoś'. Czas. ten to wariant fonetyczny (z częstym w wyrazach dźwkn. udźwięcznieniem spółgłoski) p. rzadkiego *świerkać* 'świergotać, ćwierkać', w stp. XV w. *świrkanie* 'cykanie, ćwierkanie (o świerszczu)', dial. *świerkać* 'ćwierkać', *świrkać* 'śpiewać (o ptakach), ćwierkać', kasz. *svirkac*, *svirkä* (też *sverkac*) 'świergotać, ćwierkać', 'cmokać'. Odpowiada gł. *švjerkać* 'brzęczeć, ćwierkać', cz. dial. *švrkat* 'ćwierkać', słc. *svrkať* 'cykać, ćwierkać (o świerszczu)'; por. też p. daw. *świerczeć* 'skwierczeć', dial. *świerczeć* (*świrczeć*) 'świerszczyć (o świerszczu); ćwierkać (o wróblu)'. Ogsł.: cz. *svrčet* 'wydawać ostry, skrzekliwy głos', r. *sverčáť*, *sverčú* 'ćwierkać (o świerszczu)', słwń. *svrčati* 'brzęczeć; gwizdać; świszczeć'. Psł. **svŕkati*, **svŕkajǫ* / **svŕčati*, **svŕčǫ* 'ćwierkać, świergotać', czas. dźwkn. (por. podobne *ćwierkać*), pokrewne z lit. *švirkšti*, *švìrkštu* 'brzęczeć, piszczeć, świszczeć', *švařkšti*, *švarkščiù* 'chrząkać', łot. *svìrkstêt* 'trzeszczeć; świszczeć'.

świerk od XVIII w. 'drzewo Picea excelsa', stp. XV w. *świrk* / *świrzk* 'ts.'; też reg. *smrek*

'świerk', stp. XV w. 'świerk; modrzew' (zapewne z czeskiego), dial. płd. (od Śląska Cieszyńskiego po Podkarpacie) *smrek* / *smerek* 'świerk' (do poszczególnych gwar zapożyczone z czeskiego, słowackiego, ukraińskiego). Por. cz. *smrk*, dial. *smrek* 'świerk', słc. *smrek* 'świerk', przest. 'modrzew', ukr. *smerék* / *smeréka* 'jodła', ch./s. *smrěka* 'jałowiec', ch. 'świerk', słwń. *smréka* 'świerk', por. też cs. *smrěča* 'cedr'. Psł. **smrkъ* / **smerkъ* / **smerka* 'drzewo iglaste', przypuszczalnie prapokrewne z orm. *meyr* 'cedr, sosna, świerk', może z pie. bazy **smer-k-* 'drzewo iglaste' (od pie. pierwiastka **smer-* 'las iglasty'. Polskie *świerk* < psł. **smŕkъ* ze zmianą grupy spółgłoskowej **śḿ-* > *śẃ-*.

świerszcz od XVIII w. 'owad Gryllus', daw. od XV w. *świercz* / *śwircz* 'ts.', *świrszczek* 'ts.', dial. *świercz* i *świerczek*, *świerszcz* i *świerszczek*, też *świerk* (*świrk*), kasz. *švjérč*; zdr. *świerszczyk*. Por. słc. *svrček*, r. *sverčók*, dial. *sverč* / *sverść*, ukr. *sverščók* / *sverščýk* i *sveršók*, br. dial. *sveršč* (poza tym bliskie wyrazy, np. cz. *cvrček*, ch./s. *cvŕčak*). Psł. dial. **svŕčь* 'świerszcz', od psł. **svŕčati* / **svŕkati* 'ćwierkać, świergotać' (zob. *świergotać*), z tworzącym nazwy wykonawców czynności przyr. **-jь*. Wygłosowe *-szcz* zapewne przez analogię do wyrazów typu *chrząszcz*, *kleszcz* (zob.).

świerzbieć i *świerzbić* od XVII w. 'swędzieć', stp. XV w. *świrbieć* 'ts.', kasz. *svjeřbec* / *svjeřbic* / *śeřbic* 'ts.'. Ogsł.: cz. *svrbět* 'świerzbieć, świerzbić, swędzieć', r. *sverbét'*, ch./s. *svŕbjeti*. Psł. **svŕběti* 'świerzbieć, swędzieć', dalsza etymologia niepewna. Może od pie. **su̯erbʰ-* 'kręcić, wiercić, kręcąc, trzeć, ścierać, pocierać', od którego np. łot. *svar̃psts* 'świder', *svārpstît* 'wiercić', stwniem. *suerban* 'trzeć, pocierać', pierwotnym znaczeniem byłoby w takim razie 'pocierać, trzeć'. — Od tego *świerzb* (stp. XV w. *świrzb* / *świrb*) 'pasożytnicza choroba skóry', daw. 'krosta'; starszym derywatem od tego czas. było psł. **svorbъ* 'świerzb' (z wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or*), poświadczone w kasz. *svârb*, *svarbu* 'świerzb' (por. też w tym samym znaczeniu cz. *svrab*, r. *svórob*, scs. *svrabъ*).

świeży od XV w. 'nie nadpsuty, zachowany w dobrym stanie; wyglądający młodo i zdrowo, hoży, czerstwy', 'nowy, nie znany wcześniej, dopiero co powstały lub wykonany; pochodzący z ostatniej chwili', 'oryginalny, niebanalny, nowy'. Ogsł.: cz. *svěží*, r. *svéžij*, bg. *svež*. Psł. **svěžь* [< **su̯oig-i̯o-* < pie. **su̯oigʰ-i̯o-*] 'taki, który od niedawna istnieje; czysty, nie zanieczyszczony, nie zepsuty, niezużyty; będący w stanie naturalnym, surowym, nie poddany obróbce (np. suszeniu, gotowaniu)', zestawiane z łot. *svaigs* 'świeży', lit. dial. *sviegas* 'ts.' (jeśli nie są one zapożyczeniami ze słow.) i dalej ze stisl. *sveigr* 'giętki; giętka gałąź', *sveigja* 'zginać, kręcić', przypuszczalnie od pie. **su̯ei̯-gʰ-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **su̯ei̯-* 'zginać, kręcić'. Pierwotnym znaczeniem było zatem 'mogący się giąć, giętki, jeszcze nie wyschnięty, nie zasuszony, świeży'. — Od tego *świeżość*; *odświeżyć*.

święty od XIV w. 'kanonizowany', 'cnotliwy, sprawiedliwy, bardzo dobry', 'będący przedmiotem czci religijnej, należący do przedmiotów kultu', 'taki, przeciw któremu nie można występować, nietykalny, nienaruszalny'. Ogsł.: cz. *svatý*, r. *svjatój*, scs. *svętъ*. Psł. **svętъ* 'będący przedmiotem czci religijnej, kultu', odpowiada lit. *šveñtas* 'święty', stpr. *swenta-* 'ts.' (w nazwach własnych, np. *Swente-garben*, z członem drugim *garbis* 'góra'), awest. *spənta-* 'święty', z pie. **ku̯en-to-*, derywatu od pie. **ku̯en-* 'świętować, uroczyście obchodzić' (od czego też łot. *svinêt* 'świętować', awest. *spanah-* 'świętość'). — Od tego *święto* (urzeczownikowiony przym.) → *świętować*; *świątek*; *świętość*; *święcić*, *poświęcić*, *wyświęcić*. Zob. *świątynia*.

świnia od XIV w. 'zwierzę hodowlane Sus domestica', przen. 'człowiek nieetyczny, podły', kasz. *svïńa* 'świnia; człowiek nieetyczny'; zdr. *świnka*. Ogsł.: cz. *svině*, r. *svin'já*, scs. *svinii*. Psł. **svinьji* ż 'świnia, Sus domestica', od psł. przym. **svinъ* 'właściwy świni, świński' (por. p. daw. *świni*, r. *svinój* 'świński', ukr. *svynyj*, scs. *svinъ* 'ts.', w funkcji rzecz. kasz. *svïn* m 'brudas; człowiek nieuczciwy; rozpustnik', r. dial. *svin* m 'świntuch jako wyzwisko'), z archaicznym przyr. **-ьji* < **-ī*, tworzącym głównie nazwy istot żeńskich (por. *łania*, *pani*). Pierwotnie zatem prawdopodobnie 'samica gatunku Sus

domestica'. Psł. przym. *svinъ kontynuuje pie. przym. *sui̯no- 'należący do świni, świński' (por. łac. suīnus 'ts.', łot. svīns 'pobrudzony, zanieczyszczony' oraz urzeczownikowione goc. swein, stwniem. swin, dziś niem. Schwein n 'świnia, wieprz'), od pie. rzecz. *sū-s 'świnia domowa' (por. w tym znaczeniu stwniem. sū, dziś niem. Sau, łac. sūs, gr. hŷs / sŷs, awest. hū-).

świstać *świszczę* / *świstam* od XVII w. 'wydawać świst, gwizd'; jednokr. *świsnąć*; też *świszczeć* od XVII w. 'wydawać świst'. Ogsł.: cz. *svistat* 'świstać; huczeć, szumieć; brzęczeć', *svištět* 'świstać (o wietrze)', r. *svistát'* / *svistét'* 'wydawać świst, gwizd; tryskać (o cieczy)', słwń. *svístati* 'bryzgać; smagać batem, bić, razić'. Psł. **svistati* 'wydawać świst, gwizd', wielokr. **sviśćati* [< **svistjati*], z pie. **sui̯ei̯-st-*, od pie. dźwkn. pierwiastka **sui̯ei̯-* / **sui̯-* 'syczeć, świstać, gwizdać', zob. *gwizdać*. — Od tego *świst*; *świstak*; *świstawka*.

świt od XV w. 'pora stopniowego rozjaśniania się nieba aż do momentu pojawienia się słońca, brzask'; por. kasz. *svitk* 'świt, brzask', 'światełko, płomyk; światło, promyk; błędny ognik'. Por. cz. *svit* 'blask, światło (księżyca, słońca)', słc. *svit* 'blask, światło; świt, brzask'. Rzecz. odczas. od psł. **svьtěti* 'świecić' lub od **svitati* 'świtać, dnieć' (zob. *świtać*).

świta od XIX w. 'asysta, orszak'. Por. cz. *svita*, r. *svíta*, ch./s. *svìta* 'ts.'. Zapożyczenie z franc. *suite* 'orszak' (też 'ciąg dalszy, rozwój; następstwo w czasie; skutek; powiązanie, związek; ciąg, szereg').

świtać od XV w. 'stawać się widocznym, ukazywać się, wstawać (o słońcu, księżycu, dniu)', *świta* 'rozwidnia się, dnieje', kasz. *svitac* 'świtać, dnieć', arch. 'gasnąć'; z przedr. *zaświtać*; wielokr. *prześwitywać* 'świecić, błyszczeć przez zasłonę, przeszkodę, przeświecać, przebłyskiwać'. Ogsł.: cz. *svítat* 'świtać', br. *svitác'* 'świtać, dnieć', scs. *svitati*, *svitajetъ* 'rozwidniać się', *svitati sę* 'świecić się, jaśnieć', ch./s. *svìtati* 'świtać, dnieć'. Psł. **svitati*, 3. osoba czasu teraźn. **svitajetъ* 'rozwidniać się, świtać, dnieć', czas. wielokr. od psł. **svьtěti*, **svьťǫ* 'świecić' (por. scs. *svьtěti*, *svьštǫ* 'ts.', ch./s. *svànuti* 'zaświtać, rozwidnić się' < psł. **svьtnǫti* 'zacząć świecić'), związane etymologicznie z psł. **světiti* 'być źródłem światła, świecić' (zob. *świecić*). — Od czas. przedrostkowego *prześwit* 'otwór przepuszczający światło; odstęp między dwoma przedmiotami'.

T

tablica od XV w. 'płyta, blat, tafla; tabela', stp. 'deska', 'obraz, malowidło, płaskorzeźba', 'wygładzona płytka służąca do pisania', 'tabliczka z cyframi używana przy nauce arytmetyki', 'oszlifowany drogi kamień z mocno ściętą górną powierzchnią'; zdr. *tabliczka*. Por. r. *tablíca* 'tablica, tabliczka, tabela', ch./s. *tàbla* 'tablica; tafla, blat; szyld; kawał pola'. Zapożyczenie z łac. *tabula* 'deska, tablica'. Etymologicznie z tym związana *tabela*, przejęta z niem. *Tabelle* 'tabela' (a to ostatecznie z łac. *tabella* 'deseczka, tabliczka'), oraz *tabletka*, zapożyczona z niem. *Tablette* 'tabletka', a to z franc. *tablette* 'tabletka; tabliczka, płytka' (zdr. od franc. *tableau* 'tablica; obraz, malowidło', którego ostatecznym źródłem było łac. *tabula*).

tabor od XV w. (daw. też *tabór*) 'zespół środków transportowych wiozących za wojskiem zaopatrzenie', 'ogół środków transportowych', 'liczna grupa ludzi wędrujących wspólnie lub zgromadzonych na postoju; obóz, obozowisko', daw. XV–XVII w. 'obóz wojskowy osłonięty wozami'. W pierwotnym znaczeniu 'warowny obóz wojenny otoczony kilkoma rzędami wozów, ułatwia-

jących obronę okrężną w otwartym polu' zapożyczone ze stcz. *tábor* 'ts.' (taki sposób obrony zastosowany został w XV w. przez husytów), dziś cz. *tábor* 'obóz; mityng, wiec' (z czeskiego też w innych językach, np. r. *tábor* 'tabor, obóz', ch./s. *tȁbor* 'obóz', także do języków niesłow., np. węg. *tábor* 'obozowisko, obóz'). Wyraz czeski wyprowadza się z nazwy własnej *Tabór*, miejscowości założonej przez husytów, której nazwę przeniesiono z biblijnej góry *Thabor* koło Nazaretu. Według innej wersji etymologicznej źródłem wyrazu ma być tur. *tabur* 'pułk, batalion, oddział wojska uformowany w kształcie kwadratu, przygotowany do obrony' (jednak i ten wyraz bywa podejrzewany o pośrednie przejęcie z czeskiego).

tabun od XX w. 'stado koni stepowych; duże stado koni, rzadziej bydła', przest. 'koń stepowy'. Zapożyczenie z ukr. *tabún* 'tabun', r. *tabún* 'ts.', przejętych z tatar. *tabun* 'stado, tabun'.

taca od XVIII w. 'rodzaj płaskiego naczynia', daw. od XVI w. 'czasza, czara, miska'. Por. cz. *tác* 'taca'. Zapożyczenie z niem. *Tatze* 'taca', przejętego z wł. *tazza* 'filiżanka', a to z arab. *ṭasa* 'filiżanka, misa'.

taczka, zwykle *taczki* mn od XV w. 'rodzaj ręcznego wózka na jednym kółku'. Por. cz. daw. *táčka* 'ts.', r. *táčka* 'taczka', ch./s. *tȁčke* / *tȁčke* ż mn 'taczki'. Słow. **tačьka* 'taczka', od psł. wielokr. **tačati* 'przesuwać coś, nadając mu ruch obrotowy', p. *taczać* 'posuwać naprzód coś okrągłego, kulać, turlać', stp. XV w. 'toczyć, posuwać' (o pochodzeniu zob. *toczyć*), nazwa narzędzia z przyr. **-ьka*.

taić *taję* od XV w. 'ukrywać, nie ujawniać'; z przedr. *utaić*, *zataić*, wielokr. *zatajać*. Ogsł.: cz. *tajit*, r. *taít'*, scs. *tajiti*. Psł. **tajiti* 'trzymać coś w tajemnicy, nie wyjawiać, ukrywać, zatajać', pokrewne z psł. **tatь* 'złodziej' (por. dł. *taś*, strus. *tatь*, r. daw. i dial. *tat'*, scs. *tatь*, ch./s. *tȃt* 'ts.'; pochodne od tego kasz. *tacëc* 'ukrywać coś', *tacëc są* 'czaić się, skradać się, podchodzić, czyhać na kogoś; kryć się, ukrywać się; przebywać chętnie w czyimś towarzystwie, przyjaźnić się' oraz stp. *otadźbić* 'ukraść', por. np. scs. *tatьba* 'kradzież, grabież') i dalej pokrewne ze stind. *taya-* 'ukradkowy', *tāyúḥ* 'złodziej', het. *taizzi* 'kraść', od pie. **(s)tā(i̯)-* 'ukrywać, skrywać, brać po kryjomu, kraść'. — Od tego *tajny* od XIV w. 'niejawny, tajemny, sekretny; utajniony, skryty', daw. 'tajemniczy, nieodgadniony' → *utajnić*. Zob. *tajemny*.

tajać *taję* od XV w. (daw. *tajeć*) 'topić się, topnieć, zmieniać się w płyn; rozmarzać pod wpływem ciepła, rozgrzewać się', dial. *tajić*, *taje* 'gotować (kaszę) pod przykrywką na małym ogniu' (*kasza tajona* 'kasza gotowana na małym ogniu)'; z przedr. *roztajać* 'roztopić się', *roztajały* 'stopiony'. Ogsł.: cz. *tát*, *taji* 'tajać, topnieć', r. *tájat'*, *táju* 'topnieć, roztapiać się', ch./s. *tàjati* 'topnieć, topić się; kapać, przeciekać, przesiąkać'. Psł. **tajati*, **tajǫ* 'topić się, topnieć', najbliższy odpowiednik: oset. *thayun* 'ts.', por. też pokrewne stwniem. *douwen* / *dewen* / *dōan* (dziś niem. *tauen*) 'tajać', ang. *thaw* 'ts.', gr. *tḗkō* / *tā́kō* 'stopię, roztopię, rozpuszczę', łac. *tābeō*, *tābēre* 'topnieć, znikać; ciec', wszystkie od pie. **tā-* 'topić, topnieć, rozpuszczać się, znikać'.

tajemny od XIV w. 'utrzymywany w tajemnicy, potajemny, tajny', stp. 'ukryty, niejawny', 'niedostępny dla rozumu ludzkiego, nadprzyrodzony, mistyczny', 'taki, który powinien być zachowany w tajemnicy, zastrzeżony dla wybranych', 'wtajemniczony'. Por. gł. daw. *tajomny* 'zatajony, ukryty', cz. *tajemný* 'tajemniczy, zagadkowy; skrywany, tajny', słc. *tajomný* 'tajemniczy, zagadkowy'. Przym. z przyr. *-ny* (< **-ьnъ*), nawarstwionym na pierwotny imiesłów **tajemъ* (od którego stp. XV w. *tajemy* 'niedostępny, ukryty', *tajemie* 'nie wprost, zawile', pochodny rzecz. *tajemstwo* 'sprawa tajna, ukryta; prawda nadprzyrodzona, mistyczna'). Imiesłów bierny czasu teraźn. **tajemъ* od psł. **tajiti* 'trzymać coś w tajemnicy, nie wyjawiać, ukrywać, zatajać' (zob. *taić*). — Od tego *tajemnica* → *tajemniczy*; *wtajemniczyć*; *potajemny* od XV w., *potajemnie* 'ukradkiem, niejawnie, w tajemnicy przed innymi'.

tak od XV w. wyraz stanowiący potwierdzenie, przysł. od *taki*, stp. od XIV w. *tako*, dziś tylko w wyrażeniach *jako tako*, *siako tako*

'nie najgorzej, znośnie; średnio, w przybliżeniu', dial. czasem *tako*, zwykle *tak*. Ogsł.: cz. *tak* 'tak; więc', r. *tak* 'tak, w ten sposób, istotnie; a więc, a zatem', scs. *tako* 'tak, w ten sposób', ch./s. *tàko* 'ts.'. Psł. **tako* 'tak, w ten sposób', przysł. od zaimka **takъ* 'taki' (zob. *taki*). — Od tego *także* 'również, też' (z part. *-że*, zob.); *potakiwać* od XVI w. (daw. 'zgadzać się, przyznawać rację'), *przytakiwać, przytaknąć*.

taki od XIV w. Ogsł.: cz. *taký* 'taki', r. *takój* 'taki, ten', scs. *takъ* 'taki'. Psł. **takъ* 'taki', dokładny odpowiednik: lit. *tóks, tokià* 'taki, taka'. Od pie. zaimka wskazującego **to-* 'ten' (zob. *ten*), co do budowy por. *jaki, owaki*. — Od tego *takowy* 'ten właśnie, o którym mowa, on właśnie; taki właśnie', dial. 'taki', 'ów' (*taki, takowy* 'ten'), też w funkcji part. 'przecież, jednak, wszakże' (por. cz. *takový* 'taki właśnie, tego rodzaju', r. *takóv* 'taki sam; taki właśnie', przest. *takovój* 'taki właśnie; ten, o którym była mowa', scs. *takovъ* 'taki'), zbudowane jak *jakowy(ś)* od *jaki*. Zob. *tak*.

talerz od XV w. 'naczynie stołowe do podawania potraw', stp. 'płaska misa drewniana lub metalowa'; zdr. *talerzyk*. Por. stcz. *talěř*, cz. *talíř*, r. *tarélka* 'talerz'. Zapożyczenie ze stwniem. *talier*, śrwniem. *teller / teler / telier* (dziś niem. *Teller*) 'talerz', które z wł. *tagliere* 'deska do krojenia mięsa' (co od łac. późnego *taliāre* 'kroić, rozkrawać').

tam przysł. od XIV w., stp. XIV–XV w. *tamo* (w XVI w. u Mączyńskiego już tylko *tam*), dial. *tam*, rzadko *tamo*, kasz. *tam*, rzadziej *tamo*. Ogsł.: cz. *tam* 'tam', przest. *tamo*, strus. *tamo / tamъ* 'tam', r. *tam* 'w tamtym miejscu; w tamtym kierunku', scs. *tamo* 'w tamtym miejscu; na tamto miejsce', ch./s. *tàmo* 'tam, w tamtym kierunku'. Psł. **tamo* 'w tamtym miejscu; w tamtym kierunku', przysł. z przyr. **-mo* od pie. rdzenia zaimkowego **to-* 'ten' (zob. *ten, tu*), por. pokrewne łot. *tām*: *nuo tām* 'stamtąd', gr. *tẽmos* 'wtedy, potem'.

tama od XIII w. 'budowla zatrzymująca bieg wody', stp. 'umocnienie bądź podwyższenie brzegów rzeki, wał', też 'obowiązek wspólnej pracy przy budowie lub naprawie tamy'. Zapożyczenie ze śrwniem. *tam* 'grobla, wał, tama' (dziś niem. *Damm* 'grobla, wał, tama; nasyp'). — Od tego *tamować, zatamować*.

tamten od XVIII w. 'znajdujący się tam, bardziej odległy w przestrzeni lub czasie niż ten'. Por. cz. *tamten* 'ts.'. Zrost przysł. *tam* (zob.) i zaim. *ten* (zob.). — Od tego *tamtejszy*, zapewne z wcześniejszego **tamteńszy*.

tamtędy od XVI w. 'tamtą drogą, przez tamto miejsce'. Zrost przysł. *tam* (zob.) i *tędy* (zob.).

tani od XVI w. 'niedrogi', stp. XV w. *tanie* przysł. 'za niską cenę, niedrogo', dial. śl. *tůńi*, wsch. (Lubartów) *tuni* 'tani', kasz. *tòni / tóńi* 'ts.'. Por. dł., gł. *tuni* 'tani', słc. dial. *tuni / tuný* 'ts.', strus. *tunii* 'bezpłatny; lepszy', *tune* 'darmo; bez przyczyny', r. przest. *túne* 'darmo, bezpłatnie; nadaremnie; bez przyczyny', ukr. reg. *túnyj* 'tani', scs. *tuńe* przysł. 'darmo, bezpłatnie', bg. w zwrocie *túna / túnja beda* 'niesłuszne obwinienie', słwń. dial. *tônj* 'tani'. Psł. **tuńь* 'daremny; darmowy, bezpłatny', najpierw prawdopodobnie przysł. **tuńe* 'na darmo, za darmo, bezpłatnie', bez pewnej etymologii. Niepewny związek z łot. *taūņa* 'leń', *taūņât* 'wahać się, ociągać się; wałęsać się, nie brać się do pracy' (psł. **tuńe* znaczyłoby najpierw zapewne 'bezczynnie, bez pożytku, na darmo'); nie przekonują próby łączenia z psł. **tьnъkъ* 'cienki' (zob. *cienki*). Na gruncie polskim rozwój fonetyczny pierwotnego *tuni* > **tąni* (z wtórnym stp. nosowym *a* pod wpływem *-n-*) > *tani* (z odnosowieniem **ąn* > *an*). — Od tego *tanieć, potanieć, stanieć*.

taniec od XV w. Por. cz. *tanec* 'ts.', r. *tánec* 'taniec, pląsy', ch. dial. *tànac* 'taniec'. Zapożyczenie ze śrwniem. *tanz* 'taniec', niem. *Tanz* 'ts.', co przejęte ze stfranc. *dance / danse* (a to ze stwniem. *dansôn* 'ciągnąć'). — Od tego *taneczny*; *tańcować* (por. śrwniem. *tanzen* 'tańczyć') → *potańcówka*; *tańczyć*; *tancerz* (por. śrwniem. *tanzer / tenzer* 'tancerz'); *tany* mn.

tarcica od XV w. (stp. też *tercica*) 'deska nie obrobiona'. Od *tarty* 'przetarty, utarty', co z psł. **tьrtъ*, imiesłowu biernego od psł. **terti*, p. *trzeć* (zob.).

tarcza od XIV w. (daw. też *tarcz*) 'część uzbrojenia ochronnego', 'półokrągła płasz-

czyzna z rysunkiem godła', 'płaszczyzna z koncentrycznymi kręgami służąca jako cel do strzelania', 'okrągła płaszczyzna, płaska powierzchnia czegoś'. Por. stcz. *tarč* / *terč* m i *tarčě* / *terčě* ż 'mała tarcza', cz. *terč* 'tarcza strzelnicza', r. *tarć* / *torč* 'mała tarcza', słwń. *târča* 'tarcza'. Zapożyczenie ze śrwniem. *tartsche* / *tarsche* / *tarze* 'mała, owalna tarcza', co przejęte ze stfranc. *targe* 'ts.' (będącego z kolei zapożyczeniem z germ. **targō* 'tarcza', kontynuowanego np. przez ang. *targe* 'okrągła tarcza, puklerz', *target* 'tarcza strzelnicza'). — Od tego *tarczyca* 'gruczoł dokrewny kręgowców', od XVII w. 'roślina Scutellaria', w XVI w. *tarczyczka* 'mała tarcza'.

targ od XIV w. 'sprzedaż i kupno towarów; plac targowy; skupisko sprzedających i kupujących', 'spór o cenę', 'handel, obrót; utarg', przest. 'sfera wymiany towarów, rynek', *targi* mn 'wystawa handlowa'. Ogsł.: cz. *trh* 'targ, rynek, targowisko; handel', r. *torg* 'handel', *torgí* mn 'licytacja, przetarg', scs. *trъgъ* 'rynek, targowisko', ch./s. *tȓg* 'rynek, plac; rynek zbytu, targ'. Psł. **tŕgъ* 'plac targowy, rynek, targowisko; sprzedaż i kupno towarów na tym placu, jarmark', bez pewnej etymologii. Zestawiane z lit. *tur̃gus* 'targ; plac targowy, rynek', łot. *tirgus* 'targ' (które są raczej zapożyczeniami ze strus. *tъrgъ* 'targ') oraz z alb. *tregë* 'targ', a także z nazwami miejscowymi w północnych Włoszech pochodzenia paleobałkańskiego: wenet. *Tergéste* (z czego wł. *Trieste* 'Triest'), w zlatynizowanej postaci wenet. *Opitergium* (dziś wł. *Oderzo*). Zob. *targować*.

targać od XV w. (stp. też *tergać*) 'ciągnąć gwałtownym ruchem, szarpać, wichrzyć, czochrać; wprawiać w gwałtowny ruch', pot. 'nieść, dźwigać', przest. 'drzeć, rwać, rozrywać', dial. 'rwać, urywać, wyrywać; dzielić na części'; z przedr. *potargać, roztargać, stargać, wytargać*; jednokr. *targnąć (się)*. Ogsł.: cz. *trhat* 'rwać, szarpać; zrywać; rozrywać, dzielić na siłę', ukr. *tórhaty* 'szarpać', ch./s. *tȑgati* 'szarpać, rwać; zrywać, zbierać', dial. też 'rwać, drzeć (o bólu)'. Psł. **tŕgati* 'szarpać, rwać', pokrewne z łac. *tergeō, tergere* 'wycierać, osuszać, czyścić; łaskotać', gr. *trṓgō* 'gryzę, chrupię, zjadam, jem', orm. *tʻurc* 'szczęka', toch. A, B *trask-* 'żuć', od pie. **ter-g-* będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **ter-* 'trzeć' (zob. *trzeć*). — Od czas. przedrostkowych *roztargnienie* od XV w. 'trudność w skupieniu uwagi na jednym przedmiocie, jednej czynności, nieuwaga', stp. 'podział, rozdział', 'spór, brak zgody prowadzący do zwady, zamieszek', 'rozproszenie (myśli), niepokój' (por. stp. *roztargnąć* 'siłą rozerwać na części, rozedrzeć; bezprawnie rozdzielić', 'skłócić', 'dręczyć, gnębić'); *zatarg* 'spór, sprzeczka, konflikt' (daw. XVIII w. *zatarga* 'zatarg, niesnaska, nieporozumienie').

targować od XIV w. 'zawierać transakcje handlowe, handlować', 'układać się o kupno czegoś na dogodniejszych warunkach', przest. 'mieć utarg, osiągać zysk', *targować się* 'spierać się o cenę'; z przedr. *utargować, wytargować*. Ogsł.: cz. *trhovat*, r. *torgovát'*, ch./s. *trgòvati* 'handlować'. Psł. **tŕgovati* 'handlować', czas. odrzecz. od psł. **tŕgъ* 'plac targowy, rynek, targowisko; sprzedaż i kupno towarów na tym placu, jarmark' (zob. *targ*). — Od tego *targowisko, targowica*; od czas. przedrostkowych *przetarg, utarg*.

tarka od XV w. 'przyrząd kuchenny do ucierania na miałko', 'narzędzie do prania bielizny', stp. *tarka* / *terka* / *tarłka* też 'moździerz', 'skrobaczka, zgrzebło', 'pilnik'. Odpowiedniki we wschsł.: r. *tërka* 'przyrząd kuchenny', 'młockarnia do koniczyny', dial. 'przyrząd do łuszczenia szyszek cedrowych', ukr. *térka* 'narzędzie kuchenne', br. *cërka* 'ts.', dial. 'narzędzie do prania bielizny'. Słow. **tŕka* 'narzędzie o chropowatej powierzchni służące do tarcia', od imiesłowu biernego czasu przeszłego **tŕtъ*, p. *tarty* od psł. **terti, *tъrǫ* 'trzeć' (zob. *trzeć*).

tarło od XVI w. 'okres godowy u ryb, składanie ikry', daw. 'miejsce, gdzie się ryby trą', stp. od XV w., przest. i dial. 'tarka, przyrząd do tarcia, rozcierania'. Ogsł.: cz. dial. *trdlo* 'przyrząd do tarcia, rozcierania, tłuczek; kijanka do prania', 'miejsce tarcia się ryb', ukr. *terló* 'okres i miejsce tarcia się ryb', br. *cërla* n 'naczynie do tarcia maku, ziemniaków', ch./s. dial. *tȑlo* 'miejsce tarcia się ryb; zimowa obora dla bydła'. Psł. **tŕdlo* 'to,

co służy do tarcia' > 'miejsce tarcia się ryb' (> 'okres tarcia się ryb, tarcie się ryb'), nazwa narzędzia z przyr. *-dlo* od psł. **terti*, **tьrǫ* 'trzeć', p. *trzeć się* 'odbywać tarło, o rybach' (zob. *trzeć*). W polskim uproszczenie grupy spółgłoskowej **rdł* > *rł*.

tarmosić *tarmoszę* od XVII w. (daw. też *tarmosać*) 'szarpać, targać', dial. *tarmosić* / *termosic* 'szarpać, trząść, potrząsać kimś (trzymając oburącz za ramiona), szamotać się', 'miąć, gnieść'. Por r. *tormošít'* 'tarmosić, targać, szarpać', dial. też *tormosít'* 'niepokoić, żądać', ukr. *termósyty* 'tarmosić', *tormošýty* 'tarmosić, targać, szarpać'; bliskim wyrazem jest inaczej zbudowane cz. *trmácet* 'fatygować, męczyć, trudzić', słc. *trmácať* 'wlec się', *utrmácať* 'wyczerpać, zmęczyć'. Ekspresywny, intensywny czas. z przyr. *-os-*, przypuszczalny podstawowy czas. zachowany w cz. daw. *trmati (se)* 'fatygować, męczyć, trudzić', słc. *trmať* 'tarmosić, szarpać', r. *tármat'* 'drzeć, szarpać', por. kasz. pochodny intensywny czas. (z przyr. *-ol-*) *tarmolëc są* 'nadchodzić (o nieproszonym gościu)', *přëtarmolëc są* 'przywlec się'. W takim razie od pierwotnego (psł.?) czas. **tŗmati* prawdopodobnie w znaczeniu 'szarpać, targać, rwać' lub podobnym, zapewne prapokrewnego z bliskoznacznym psł. **tŗgati* 'szarpać, rwać' (zob. *targać*); w słow. rdzeniu **tŗm-* można się dopatrywać postaci rozszerzonej przez przyr. **-m-* pie. pierwiastka **ter-* 'trzeć' (zob. *trzeć*).

tarnina od XVIII w. 'krzew ciernisty Prunus spinosa', 'zarośla tych krzewów', daw. *ciernina* 'krzak ciernisty; miejsce zarośnięte ciernistymi krzakami, zarośla cierniste'. Ogsł.: dł. *śernina* 'krzak ciernisty', gł. *ćernina* 'krzaki ciernistе, ciernie', cz. *trnina* 'ts.', r. *ternína* 'owoce tarniny', słwń. *trnína* 'tarnina; płot kolczasty', dial. 'owoce tarniny'. Psł. **tŗnina* 'krzaki ciernistе, zarośla kolczaste', od **tŗnъ* 'cierń' (pokrewny psł. **tŗnъ* 'ts.', zob. *cierń*), z przyr. **-ina*; por. stp. od XIV w. *tarn* 'krzew ciernisty, zarośla ciernistе; cierń, kolec', *tarnie* 'krzaki ciernistе, zarośla ciernistе', *tarnka* i *tarnki* / *tarki* mn 'tarnina i jej owoc'.

tartak od XVIII w. 'zakład przemysłowy zajmujący się przecieraniem drewna na tarcicę' (stąd zapożyczone ukr. *tarták* 'ts.', r. dial. płd. *tarták* 'ts.'). Od *tarty* w XVI w. 'przetarty, utarty', psł. imiesłów bierny **tŗtъ* od **terti*, **tьrǫ* 'trzeć' (zob. *trzeć*).

tarzać od XVI w. 'przewracać, przewalać po czymś pylącym, brudzącym', *tarzać się* 'przewracać się w czymś lub po czymś, nurzać się w czymś', daw. XVII w. i dial. *tarać się* 'tarzać się, taczać się, walać się'; por. XVI w. *potarzanie* 'wpuszczanie rozpalonych kamieni w wodę celem wywołania pary' (?). Por. słc. *tárať sa* 'włóczyć się, łazić, tułać się', cz. dial. *tarȧňat sa* 'włóczyć się, tułać się'. Zapewne czas. wielokr., z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej *o* → *a*, od **toriti* (por. np. cz. dial. *tořiť* 'iść po czyichś śladach'), derywatu od psł. **terti* 'trzeć' (zob. *trzeć*).

tasak od XVI w. 'narzędzie kuchenne: rodzaj siekierki do siekania i rąbania', 'narzędzie rolnicze w kształcie noża, maczety', daw. XVI–XVII w. *tesak* / *tasak* 'miecz krótki i szeroki', dial. *tasak* 'nóż z szerokim ostrzem'. Zapożyczenie z cz. *tesák* 'rodzaj miecza' (por. słc. *tesák* 'nóż myśliwski', *tesáky* mn 'kły'), co od cz. *tesat* 'ociosywać; wyrąbywać, wycinać, wykuwać', 'siekać, zadawać rany', przest. 'ścinać, rąbać' (zob. *ciosać*). Wtórna polska postać *tasak* ma niejasne *-a-*, ryzykowne byłoby przyjmowanie wpływu cz. *tasit* 'dobyć, wydobyć (np. miecz)', stcz. *přetasiti* 'przeciąć', *protasiti* 'przebić, wyciąć'.

taszczyć od XIX w. 'nieść, ciągnąć coś ciężkiego, niewygodnego, dźwigać z trudem', dial. 'ciągnąć coś z trudem', 'niepokoić kogoś sądownie, dopominając się o swoje'; też *taskać* 'taszczyć', dial. *taskać* 'wlec, ciągnąć, nieść coś z trudem', *taskać się* 'wlec się, gramolić się'; dial. także *tachać* 'ciągnąć, wlec, nieść z trudem' (stp. XV w. *tachnąć* 'iść, jechać, ciągnąć' uznawane za zapożyczenie ze stcz. *táhnúti* 'ciągnąć', zob. *ciągać*). Późne poświadczenie wyrazu wskazuje na zapożyczenie z r. *taskát'* 'dźwigać, taszczyć, ciągnąć; targać, ciągnąć (za włosy); kraść', *taskát'sja* 'wałęsać się, włóczyć się', *taščít'* 'dźwigać', *taščít'sja* 'wlec się', por. też ukr. *taskáty* 'ciągnąć; nieść, dźwigać', *taščýty* 'dźwigać'. Wyrazy wschsł. bez prawdopodobnej etymologii.

taśma od XVI w. 'rodzaj wstęgi, pasa', daw. 'pas tkany, zwykle z taniego włókna'; zdr. *tasiemka*. Zapożyczenie z języków tureckich (por. np. tatar. *tasma* 'wstęga, taśma', ujgur. *tasma* 'rzemień, pas skóry, wstęga', tur. *tasma* 'rzemień, taśma'), zapewne za pośrednictwem wschsł., por. strus. (od XV w.) *tjasma* 'wstęga', r. daw. *tasma* (dziś *tes'má*) 'taśma', ukr. *tás'má*, br. *tas'má* 'ts.'. — Od tego *tasiemiec* (stąd zapożyczone cz. *tasemnice* ż 'ts.').

tata od XV w. 'ojciec', też pieszczotl. *tato*, *tatuś* → *tatusiek*. Ogsł.: cz. *tata* (dial. *táta*), r. dial. *táta*, ch./s. *tȁta* / *táta*. Psł. **tata* 'ojciec (pieszczotl.), tata', wyraz należący do słownictwa dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby, por. podobne wyrazy w innych językach ie., np. łac. *tāta* 'ojciec; żywiciel', gr. *tétta* woł. 'ojczulku', stind. *tatás* 'ojciec', *tātas* 'ojciec; syn; ukochany', lit. *tė̃tis* i *tė́tytis* 'ojciec, tata'.

tatarak od XVIII w. 'roślina wodna Acorus', dial. *tatar* 'Acorus calamus', 'korbacz, bicz', *tatar(a)* / *tatera* 'tatarak', daw. *tatarskie ziele* 'tatarak'. Zapożyczenie z ukr. *tatárak* i *tatárs'ke zíllja* 'tatarak', utworzonego od nazwy etnicznej *tatáry* 'Tatarzy' (dawniej też nazwa różnych plemion tureckich, mongolskich), por. tatar. *tatar*, tur. *tatar* 'Tatar', sttur. *tatar* 'nazwa mieszkańca krainy w północnych Chinach'.

tchnąć od XV w. (stp. wyjątkowo *dchnąć*) 'zionąć czymś, wydzielać coś (np. chłód, woń)', daw. 'wdmuchnąć coś siłą wydechu' (dziś np. *tchnąć życie*), 'oddychać, odetchnąć; wdychać'; z przedr. *natchnąć* od XV w. 'poddać myśl, pomysł, pobudzić do czegoś, wzniecić, wzbudzić uczucie' (stp. *nadchnąć* / *natchnąć* 'tchnąć, chuchnąć, napełnić powietrzem', 'przesycić jakąś myślą, uczuciem, chęcią działania', 'splamić, skazić'), *odetchnąć* od XV w. 'wciągnąć powietrze do płuc i wypuścić je; doznać uczucia ulgi, wytchnąć, odpocząć, uspokoić się', *westchnąć* 'głęboko i głośno odetchnąć', *wytchnąć* 'odpocząć, wypocząć', daw. XVII w. 'obmierznąć, sprzykrzyć się'. Ogsł.: cz. *dechnout* (poet. też *tchnout*, stcz. *dchnúti*) 'wydawać (wydać) dech, tchnienie; oddychać (odetchnąć); ziać, zionąć (np. wonią)', r. *dochnút'* (daw. *dchnut'*) 'tchnąć', scs. z przedr., np. *izdъchnǫti* 'oddać ducha, umrzeć', *vъzdъchnǫti* 'westchnąć'. Psł. **dъchnǫti* 'wydawać tchnienie, dmuchać, wiać, chuchać; zionąć czymś, wydzielać (np. woń)', czas. inchoat. od pie. **dʰeu̯-s-* / **dʰu̯e-s-* 'prószyć, rozpraszać się, unosić się kłębami; wiać, dąć; parować, wyziewać' (zob. *dech*, *duch*), w opozycji do psł. wielokr. **dychati* 'dąć, wiać, dmuchać (o wietrze); oddychać (intensywnie, szybko, z trudem)' (zob. *dychać*), por. (z rdzenną samogłoską odpowiadającą psł. **ъ*) lit. *dùsti*, *duñsa* 'dusić się, z trudem oddychać; stawać się stęchłym, zepsutym, tęchnąć', łot. *dust*, *dusu* 'dyszeć, oddychać', *dusēt*, *dusu* 'wypoczywać, przychodzić do siebie'. — Od tego *tchnienie*; *tchawica*.

tchórz od XV w. 'zwierzę Mustela putorius', nowsze przen. 'człowiek bojaźliwy', stp. XV w. też *tórz*, dial. *tkórz* / *twórz* / *tórz* / *ćchórz* / *ćkórz*, kasz. *tvór* / *tkór*. Ogsł.: cz. *tchor* (stcz. *dchor*), dial. *schor* / *zhor*, r. *chor'*, dial. *tchor'*, ch./s. *tvȍr*, dial. *tor* / *hor* / *vor* / *for* / *por*. Psł. **dъchořь* 'tchórz, Mustela putorius', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ořь* od psł. **dъchnǫti* 'wydawać zapach, woń' (zob. *tchnąć*). Pierwotne znaczenie 'wydający (nieprzyjemną) woń'. Zwierzę nazwano tak ze względu na charakteryzujący je nieprzyjemny zapach (por. p. *śmierdziel* 'tchórz' od *śmierdzieć*); zachowanie zwierzęcia było podstawą do powstania przen. znaczenia 'człowiek bojaźliwy'. Nagłosowe **dъch-* po zaniku słabej półsamogłoski ulegało upodobnieniu pod względem dźwięczności (**dъch-* > **dch-* > *tch-*) i dalszym różnym przekształceniom, co widoczne jest także w polskich formach gwarowych. — Od tego *tchórzyć* 'postępować jak tchórz, bojaźliwie, bać się', *stchórzyć*; *tchórzliwy* 'lękliwy, bojaźliwy'; *tchórzostwo* 'lękliwość, bojaźliwość'.

tedy od XIV w. (dziś książk.) sp. 'więc, przeto', 'to, w takim razie, zatem', daw. i dial. 'wtedy, wtenczas', stp. *tedy* i *tegdy* (w XV w. też *teda* / *tegda*) 'wtedy, wówczas, w tamtym czasie', 'zatem, w takim wypadku', 'i, więc, przeto'. Ogsł.: cz. *tedy* 'więc, zatem, w takim razie', *tehdy* 'wtedy, wówczas', stcz. *tehdy* / *tehda* 'wtedy; więc, zatem', r. *togdá*

'wtedy', scs. *tъgda* / *tъda* 'ts.', ch./s. *tàdā* 'ts.'. Psł. **tъgъdy* / **tъgъda* 'wtedy, wtenczas', od zaimka wskazującego **tъ* 'ten' (zob. *ten*), z przyr. *-*gъdy* / *-*gъda* (por. *kiedy*). Zob. *wtedy*.

teka od XVIII w. 'teczka', 'zbiór rysunków, reprodukcji tworzących pewną całość'; zdr. *teczka* 'rodzaj torby, portfela', 'rodzaj okładki do przechowywania akt, dokumentów, rękopisów, rysunków, nut'. Zapożyczenie z łac. *theca* 'futerał, puzdro, pochwa, worek' (a to z gr. *thḗkē* 'miejsce schowania, skrytka').

ten *tego*, *ż ta*, *tej*, n *to* zaimek wskazujący od XIV w. Zachsł.: płb. *tǫ*, *tüg* [< **tъnъ*, **togo*], dł. *ten*, *togo*, gł. *tón* (dial. *ten*), *toho*, cz. *ten*, *toho*, słc. *ten*, *toho*. Kontynuują w rodzaju męskim prapostać **tъnъ*, złożoną z psł. zaimka wskazującego **tъ* (por. np. scs. *tъ*, *togo* 'ten', ch. dial. *tâ*, *toga* 'ten', płb. *tâ* 'kto') i *-*nъ* (zob. *on*); w innych językach słow. w rodzaju męskim złożenia z innym drugim członem, np. r. *tot* 'tamten' (< **tъ-tъ*), ukr. *toj*, br. *toj*, ch./s. *taj* (< **tъ-jь*). Psł. zaimek **tъ*, **ta*, **to* 'ten, ta, to' kontynuuje pie. zaimek **to-*, w rodzaju żeńskim **tā*, od którego też lit. *tàs*, *tà* 'ten, ta', goc. *þata*, niem. *der*, ang. *that*, gr. *tó* 'to', stind. *tád* 'to'. — Od tego *oto* od XV w. 'to jest, to właśnie', wzmocnione *otóż*, *ot* part. nadająca wypowiedzi odcień bagatelizowania, lekceważenia (por. cz. dial. *ot* 'oto', ukr. *ótó* 'oto', r. *vot* 'oto').

teraz od XV w. przysł. 'w tej chwili', stp. też 'dopiero co, ostatnio', dial. także *tera* (*terà*) i *terazy*, *terazki* 'teraz'. Z wyrażenia *ten raz*, w XVI w. *tenraz* 'teraz' (zob. *ten* i *raz*). — Od tego daw. XVI–XVII w. i dial. *teraźni* 'dzisiejszy, obecny, teraźniejszy', od którego *teraźniejszy* → *teraźniejszość*.

teść *teścia* 'ojciec żony lub męża', stp. od XIV w. *cieść* / *teść*, dop. *ćścia* / *ćcia* przede wszystkim 'ojciec żony', rzadziej 'ojciec męża; ojciec męża i żony', dial. *cieść* 'teść' (też *cieść* 'teściowa'); daw. *teścia* 'teściowa'. Ogsł.: cz. daw. *test* (dziś *tchán*) 'teść', r. *testʹ* 'ojciec żony', scs. *tьstь* 'ojciec żony', ch./s. *tâst* 'ojciec męża'. Psł. **tьstь*, **tьsti* (temat na *-ĭ-*) 'ojciec męża' (i **tьsťa* 'matka męża, teściowa'), pokrewne ze stpr. *tisties* 'teść', dalsza etymologia niejasna. Przypuszczalnie z pierwotnego **tĭt-tĭ-* z pie. przyr. *-*tĭ-* > psł. *-*tь* (por. *zięć*), od **tĭ-t-*, podwojonego pie. pierwiastka **tĭ-* / **te-* / **ta-*, pochodzącego z języka dziecięcego, występującego w nazwach pokrewieństwa, por. np. stpr. *thetis* 'dziadek', lit. *tė̃tis* 'tata', gr. *tétta* 'ojciec, tata', zob. też *ciotka*, *tata*. Regularna polska postać *cieść*, dop. *ćścia* > *tścia* (z odpodobnieniem grupy spółgłoskowej *ćść* > *tść*), od tego wtórna forma mian. *teść*. — Od tego *teściowa*.

też od XIV w. (stp. *teże* / *też*) 'także, również'. Ogsł.: gł. *též* 'też', cz. *též* 'także, również', słc. *tiež* 'ts.', r. *tóže* 'też, także, również, oraz, zarazem', scs. *tože* 'i, też; ale, jednak; przecież, mimo wszystko', słwń. *tóre(j)* 'więc'. Zachsł. **tъže*, wschsł. i płdsł. **tože* 'także, również, oraz', psł. zaimek wskazujący **tъ* 'ten', **to* 'to' (zob. *ten*) wzmocniony part. **že* (zob. *-że*).

tęchnąć od XVII w. (z przedr. od XV w.) 'stawać się stęchłym, zepsutym, spleśniałym', 'stawać się mniej nabrzmiałym (o wrzodach, opuchliźnie itp.)'; z przedr. *stęchnąć* 'zepsuć się w wilgoci, nabrać zapachu wilgoci, pleśni', 'zmniejszyć się, opaść (o obrzęku)', stp. XV w. 'utworzyć zagłębienie, podając się naciskowi', *zatęchnąć* 'stęchnąć, zbutwieć', stp. XV w. *potęchnąć* 'zmniejszyć się, stracić przyrodzoną moc, świeżość; zniknąć', XVI–XVII w. 'obniżyć swój poziom, opaść (o płynach i gazach)'; por. także stp. *potęchać* XV w. 'słabnąć, omdlewać', XVI w. 'obniżać poziom, opadać'. Ogsł.: cz. *tuchnout* 'stawać się stęchłym', r. *túchnutʹ* 'tęchnąć, stęchnąć', ch./s. *tȕhnuti* 'trącić, zalatywać nieprzyjemną wonią', słwń. *tohnéti* 'butwieć, murszeć; stawać się stęchłym, nabierać zapachu stęchlizny'. Psł. zapewne **tuchnǫti*, wtórnie **tǫchnǫti* (z rdzennym **ǫ* chyba pod wpływem przyr. *-*nǫ-*) 'opadać, zmniejszać się; tracić naturalną moc, świeżość, psuć się, butwieć', czas. inchoat. z przyr. *-*nǫ-* w związku etymologicznym z psł. kauzat. **tušiti* 'powodować, że coś cichnie, uspokaja się, opada, tłumić, gasić, dusić' (zob. *tuszyć*), pokrewny ze stpr. *tusnan* 'cichy', lit. *tausýtis* 'ucichnąć (o wietrze)', stind. *tosáyati* 'uspokaja, koi' (czas.

kauzat. od *tūṣyati* 'jest spokojny'), het. *dahušiia* 'czekać, spokojnie się patrzeć', od pie. **tous-* 'cichy, spokojny'. Pierwotne znaczenie zapewne 'cichnąć, uciszać się, uspokajać się'. — Od czas. przedrostkowego *stęchły* → *stęchlizna* (stp. *stęchlina*, daw. też *tęchlina* 'woń zgnilizny'); *zatęchły*.

tęcza od XV w. (daw. i dial. też *tęcz* ż) 'barwny łuk na niebie', daw. 'tęczówka', kasz. *tąča* / *tąč* ż 'przelotny, ulewny deszcz', 'chmura deszczowa', rzadko 'tęcza'. Ogsł.: płb. *tǫco* 'chmura', dł. *tyca* 'tęcza', gł. *tuča* 'chmura burzowa' (*tučel*, dial. *tučałka* 'tęcza'), strus. *tuča* 'deszcz; burza; chmura', r. *túča* 'chmura', ukr. *túča* 'burza', scs. *tǫča* 'deszcz, ulewa; śnieg', ch./s. *tȕča* 'grad, gradobicie', słwń. *tóča* 'grad'. Psł. **tǫča* [< **tǫk-ja*] 'chmura (deszczowa, burzowa, gradowa)', prapokrewne z lit. *tánkus* 'gęsty, ścisły, zbity', stind. *tanákti* 'ściska, zbija razem', *ātanakti* 'powoduje, że coś gęstnieje, ścina się', awest. *taxma-* 'mocny, silny, tęgi', od pie. **ten-k-* 'ściągać (się), zbierać (się), zbijać (się)' (utworzonego od pie. pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, wlec', zob. *cienki*, *toń*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'zbita masa', z tego 'chmura (deszczowa, burzowa, gradowa)' i dalej przenośnie w poszczególnych językach słow. 'burza, deszcz, gradobicie', w polskim i łużyckim 'tęcza (po deszczu)'. — Od tego *tęczowy* → *tęczówka*.

tędy od XIV w. przysł. 'tą drogą, po tej drodze, wzdłuż tej linii, przez to miejsce'. Ogsł.: cz. *tudy* 'tędy, tą drogą', r. *tudá* 'tam', scs. *tǫdě* 'tędy, tą drogą; stąd'. Psł. **tǫdy* (/ **tǫda* / **tǫdě* / **tǫde*) 'tą drogą, tędy', od psł. zaimka wskazującego **tъ* 'ten' (zob. *ten*), być może od formy bier. ż (psł. **tǫ*), z różnymi partykułami (też pochodzenia zaimkowego) zawierającymi *-d-* (zob. *kędy*). — Od tego *dotąd*, *odtąd* od XV w. (stp. też *ottąd*) 'od tego miejsca; od tego czasu', *potąd* od XV w. 'do tego miejsca', w XVI w. też 'do tego czasu', *stąd* 'z tego miejsca; z tego powodu, dlatego; od tej rzeczy, od tego' (z utratą końcowej samogłoski, por. *kędy*).

tęgi od XVI w. 'otyły; duży i mocny, dorodny', 'spory, masywny, gruby', 'wybitny w swej dziedzinie, wartościowy', 'wykonany z siłą, z rozmachem', dial. też 'wielki', 'mocny', 'dzielny', 'zamożny, bogaty', kasz. *tąg̃i* 'tęgi, silny, mocny'; st. wyższy *tęższy*. Ogsł.: cz. *tuhý* 'sztywny, skostniały, zmarznięty, twardy; zacięty, ostry', r. *tugój* 'ciasny', słwń. *tôg* 'sztywny, zesztywniały'. Psł. **tǫgъ* 'twardy, sztywny, naprężony', przym. od psł. **tęgti*, **tęgǫ* 'ciągnąć', pie. **teng^h-* 'ciągnąć, rozciągać, napinać' (zob. *ciągać*), z wymianą rdzennego **ę* ⇒ **ǫ*. Pierwotne znaczenie 'napięty, naciągnięty, naprężony'. — Od tego *tęgość*; *tężyzna*; *tężeć* 'przechodzić ze stanu ciekłego w stan stały, ścinać się; stawać się nieruchomym, sztywnym, drętwieć; wzmagać się' (→ *tężec*, *tężnia*), *stężeć*; *natężyć* 'uczynić intensywniejszym, wzmocnić, spotęgować, uintensywnić', *stężyć* 'zagęścić, zgęścić (zwłaszcza roztwór)', *wytężyć* 'wysilić, skupić, wzmóc'.

tępić od XV w. 'niszczyć, zwalczać, walczyć z czymś, prześladować, tłumić', 'czynić tępym, nieostrym, przytępiać', stp. 'czynić zarzuty, robić wymówki, łajać, ubliżać', 'ganić, potępiać', 'przeciwstawiać się, zwalczać', dial. 'tracić, marnotrawić', 'męczyć', kasz. *tąpic* 'czynić tępym; niszczyć, zwalczać, wypleniać, wykorzeniać'; z przedr. *otępić* 'uczynić tępym, niewrażliwym, biernym, ogłupić, zobojętnieć', *potępić* 'uznać coś za złe, zganić, napiętnować', 'pozbawić zbawienia, skazać na piekło', 'uczynić tępym, stępić', stp. od XIV w. 'uznać winnym, skazać sądownie, ukarać; zlekceważyć, wzgardzić, zaniedbać kogoś; usunąć', *przytępić*, *stępić*, *wytępić*; wielokr. *-tępiać*: z przedr. *potępiać*, *stępiać*. Ogsł.: cz. *tupit* 'czynić tępym, nieostrym; pozbawiać bystrości; lżyć, szkalować', r. *túpit'* 'czynić tępym, nieostrym', ch./s. *tȕpiti* 'ts.'. Psł. **tǫpiti* 'czynić nieostrym, tępym', czas. odprzym. od psł. **tǫpъ* 'nieostry, tępy' (zob. *tępy*). Dalsze znaczenie 'niszczyć, zwalczać, prześladować' rozwinęło się zapewne z pośredniego 'niszczyć coś (np. narzędzia) przez pozbawienie ostrości, stępienie'.

tępy od XV w. 'nieostry, stępiony', 'ociężały w myśleniu i działaniu, apatyczny, bierny; ograniczony umysłowo'. Ogsł.: cz. *tupý* 'tępy, stępiony; apatyczny, obojętny, stłumiony; przytępiony, osłabiony; ograniczony, nieinteligentny, głupi', r. *tupój* 'tępy, nieostry;

ścięty, zaokrąglony; bierny, bezmyślny', słwń. *tòp* 'tępy'. Psł. **tǫpъ* 'nieostry, tępy', prawdopodobnie z pie. **tompo-*, prapokrewne ze stwniem. *stumpf*, niem. *stumpf* 'tępy; przytępiony, niewrażliwy, otępiały; matowy' (z pie. **stm̥bo-*), od pie. **ste(m)p-* (/ **ste(m)b-*) 'postawić, umocnić, podeprzeć' (por. też np. gr. *stémbō* 'gniotę, tłukę'). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'zgnieciony, zmniejszony, skrócony'. Zestawia się też np. ze stnord. *þambr* 'tłusty, nadęty', wyprowadzając prapostać **tompo-* od pie. **temp-* 'napinać, naciągać' (zob. *cięciwa*). Zob. *tępić*.

tęsknić od XVI w. 'bardzo chcieć zobaczyć kogoś, coś, odczuwać tęsknotę', 'mocno pragnąć coś pozyskać, osiągnąć', daw. też 'nudzić się czymś', stp. od XV w. *tesknić sobie* 'smucić się, trapić się, rozpaczać', *tesknąć* 'odczuwać głęboki smutek, przygnębienie'; z przedr. *stęsknić się*, *zatęsknić*, *utęsknić* (dziś *utęskniony*, *utęsknienie*); por. z innym rozwojem początkowej grupy spółgłoskowej (**tъskn-* > **tskn-* > *ckn-*) stp. *cknić* 'przykrzyć sobie, upadać na duchu', *cknąć* 'odczuwać nudności' (w XVI w. *cknąć* / *cnąć* 'być w złym stanie psychicznym, buntować się wewnętrznie, narzekać, przykrzyć sobie, mieć czegoś dość; nudzić się', 'być w złym stanie fizycznym, odczuwać cierpienia, zwłaszcza mdłości'), dial. młp. i śl. *cnąć się* / *cnić się* 'tęsknić, przykrzyć się'. Por. cz. *tesknit* 'tęsknić', słc. *teskniť* 'ts.', *cnieť sa* 'ts.', br. *tosknić'* 'tęsknić, smucić się, martwić się, frasować się', cs. *sъtъsnǫti* [< **sъ-tъsknǫti*] 'zmartwić się'. Psł. dial. **tъskniti* (**tъsknǫti*) 'odczuwać głęboki smutek, przygnębienie (zwłaszcza z powodu braku kogoś, czegoś), smucić się, frasować się', zapewne czas. odprzym. od **tъsknъ* 'smutny, żałosny, przygnębiony' (zob. *tęskny*). Pierwotna polska postać *tesknić* (*-e-* < **ъ*) z wariantem *cnić*, w późniejszej postaci *tęsknić* wtórna samogłoska nosowa, prawdopodobnie pod wpływem *n* w następnej sylabie. Zob. *ckliwy*, *utyskiwać*.

tęskny od XVII w. 'smutny, żałosny, wyrażający smutek, żal', daw. 'odczuwający żal za kimś, za czymś, pragnący ujrzeć kogoś, coś', 'nudny, gnuśny', stp. XV w. *tesny* 'zaniepokojony, strwożony', *teskno* / *tesno* 'smutno, przykro'; por. z innym rozwojem początkowej grupy spółgłoskowej (**tъskn-* > **tskn-* > *ckn-*) dial. *ckno* 'tęskno; mdło, ckliwie'. Por. cz. *teskný* 'tęskny, smętny', słc. *teskny* 'ts.'. Psł. dial. **tъsknъ* 'smutny, żałosny, przygnębiony', archaiczny przym. z przyr. **-nъ* (por. *słony*) od psł. rzecz. **tъska* 'smutek, przygnębienie, złe samopoczucie, mdłości, nudności' (por. strus. *tъska* 'burza morska, sztorm; ciężkie, trudne położenie', r. *toská* 'tęsknota, smutek, nuda'). Podstawowy rzecz. **tъskъ* od pie. **tŭs-sk-*, a to od pie. bazy **teu̯s-* 'opróżniać' (zob. *czczy*). Pierwotna polska postać *teskny* (*-e-* < **ъ*) z wariantem *ckny*, w późniejszej postaci *tęskny* wtórna samogłoska nosowa, prawdopodobnie pod wpływem *n* w następnej sylabie. — Od tego *tęsknota* (por. cz., słc. *tesknota* 'ts.'). Zob. *ckliwy*, *tęsknić*.

tętent od XVI w. 'odgłos uderzających o ziemię kopyt biegnącego zwierzęcia, odgłos ludzkich kroków', rzadko też 'tętnienie, dźwięczenie, dudnienie', w XV–XVI w. jeszcze formy bez *-t*: *tęten* / *tenten*, *-tna* 'hałas, zgiełk, wrzawa'. Por. strus. *tutъnъ* / *tutъnъ* / *tutenъ* / *tutonъ* 'szum, huk, dudnienie, r. daw. *túten* 'szum, hałas, zgiełk, wrzawa, też o tupocie kopyt końskich', dial. *túten'* 'ts.', scs. *tǫtъnъ* 'odgłos, dźwięk, brzmienie', bg. *tъ̀ten* 'dudnienie, huczenie, huk', por. też ch./s. *tȗtanj*, *-tnja* 'huk, łoskot; grzmot', dial. 'dudnienie kopyt końskich; turkot kół; szum, hałas spowodowany przez większą ilość ludzi'. Psł. **tǫtъnъ* 'dudnienie, huczenie, huk', rzecz. odczas. od psł. **tǫtъnati* 'dudnieć, huczeć' (zob. *tętnić*).

tętnić od XV w. 'o kopytach, nogach uderzających o ziemię w biegu', 'płynąć rytmicznie (o krwi), pulsować (o sercu, tętnicach)', 'wydawać rytmiczny odgłos, brzmieć, dźwięczeć; rozbrzmiewać', daw. 'uderzać w coś, wywołując odgłos, dudnienie', stp. 'hałasować, czynić wrzawę' (*tętnanie* 'hałas, zgiełk, wrzawa, tupot'), daw. też *tętnieć* 'tętnić', 'wydawać rytmiczny odgłos, brzmieć, dźwięczeć; rozbrzmiewać', XVI–XVII w. też *tętnąć* 'tupać'. Por. strus. *tut(ъ)nuti* 'grzmieć, dudnić, huczeć', *tut(ъ)něti* 'ts.', *tut(ъ)nati* 'grzmieć, huczeć, buczeć', r. dial. *tútnuť* 'stukać, dudnić, huczeć', bg. *tъ̀tna* 'dudnić,

huczeć', dial. 'tupotać', ch./s. *tùtnjiti* 'huczeć, buczeć, grzmieć, rozlegać się'. Psł. **tǫtъnati* 'wydawać silny, przedłużający się odgłos, dudnić, huczeć', czas. pochodzenia dźwkn. z charakterystycznym podwojeniem rdzenia **tǫ-tъn-*, prapokrewny łac. *tonō, tonāre* 'grzmieć', stind. *tányati* 'szumi, dźwięczy, grzmi', stwniem. *donar* 'grzmot' (dziś niem. *Donner* 'grzmot, grom; huk'). — Od tego *tętno* od XVI w. 'pulsowanie krwi wyczuwalne w tętnicach; puls', daw. 'tętnica' (por. strus. *tutno* 'szum, łoskot, hałas', ukr. dial. *tutnó* 'dudnienie, łoskot') → *tętnica*. Zob. *tętent*.

tkać I od XVI w. 'wkładać, wsuwać, wpychać, wtykać', dial. 'pchać, wypychać; podsuwać coś komuś; dużo jeść'; z przedr. *odetkać, potkać (się)* daw. od 1400 r. 'w czasie drogi natknąć się na kogoś, spotkać kogoś, spotkać się z kimś; przytrafić się, zdarzyć się' (→ *napotkać, spotkać*), *przetkać, przytkać, zatkać*; wielokr. *tykać* (zob. *tykać* I). Por. dł. *tkaś* 'wtykać, wsadzać, zatykać', scs. *tъkati* 'dotykać, popychać, stukać'. Psł. **tъkati* 'dotykać, trącać, popychać, stukać, wpychać, wsadzać', związane etymologicznie z psł. **tъknǫti* 'dotknąć, trącić, poruszyć, stuknąć; wbić, wepchnąć' (zob. *tknąć*), pierwotnie może *†tъkti, †tъkǫ*. Zob. *tkać* II.

tkać II od XV w. 'robić z nici tkaninę na krosnach', dial. też *tkać, tkę, tczesz* 'ts.'; z przedr. *utkać*. Ogsł. w tym znaczeniu: cz. *tkát*, r. *tkat'*, scs. *tъkati*, ch./s. *tkàti*. Psł. **tъkati* 'tkać', pierwotnie zapewne *†tъkti, *tъkǫ* (por. p. dial. *tkę* 'tkam'), etymologicznie tożsame z *tkać* I (zob.), w specjalnym znaczeniu 'robić tkaninę', które rozwinęło się z 'wpychać, przetykać (na krosnach) nici wątku między prostopadle biegnącymi nićmi osnowy' (zob. *wątek*). — Od tego *tkacz* (→ *tkaczka, tkactwo*); *tkanina*; *tkanka* (stp. XV w. 'pas ozdobnej tkaniny używany do obramowania szat').

tkliwy od XVIII w. 'skłonny do okazywania czułości, serdeczności, współczucia; będący objawem czułości, serdeczności', daw. 'budzący czułość, wzruszenie, rozczulający', 'mocno odczuwany, dotkliwy'. Por. cz. *tklivý* 'tkliwy, wzruszający, rozczulający', słc. książk. *tklivý* 'ts.'. Przym. z przyr. *-iwy* (< psł. **-ivъ*) od pierwotnego imiesłowu **tъklъ* od psł. **tъknǫti* 'dotknąć, trącić, poruszyć, stuknąć; wbić, wepchnąć' (zob. *tknąć*). Pierwotne znaczenie 'taki, który dotyka'. — Od tego *tkliwość*; daw. *tkliwić* 'czynić tkliwym, rozrzewniać, wzruszać; śpiewać tkliwym głosem, kwilić', dziś *roztkliwić*.

tknąć od XIV w. 'zbliżyć się do czegoś aż do zetknięcia, poruszyć, trącić', 'uderzyć ręką, bronią, rózgą', 'opanować, ogarnąć (np. o uczuciach)', 'spaść na kogoś, dotknąć kogoś (np. o chorobie)', daw. 'poruszyć uczuciowo, urazić, dotknąć', stp. też 'wbijać w ziemię', 'pozwać do sądu, dotykając pozwanego, dokonać symbolicznego aresztu przez dotknięcie', stp. *tknąć się* 'powołać się na kogoś', 'dotyczyć czegoś'; z przedr. *dotknąć, natknąć się, potknąć się, przytknąć, utknąć, wetknąć, wytknąć, zatknąć, zetknąć*. Ogsł.: cz. *tknout* 'dotknąć', r. *tknut'* 'tknąć, dotknąć', scs. *tъknǫti* 'dotknąć, popchnąć, stuknąć', ch./s. *tàknuti* i *tàći, tàknēm* 'dotknąć'. Psł. **tъknǫti* 'dotknąć, trącić, poruszyć, stuknąć; wbić, wepchnąć', pokrewne z łot. *tukstēt* 'stukać, tłuc', *taucēt* 'tłuc w stępie', gr. *týkos* 'młot kamieniarski, kilof; topór wojenny', do pie. **(s)teu̯-k-*, będącego derywatem od pierwiastka **(s)teu̯-* 'uderzać, bić, tłuc'. Pierwotne znaczenie zapewne 'lekko uderzyć, stuknąć, szturchnąć'. Zob. *tkać* I, II, *tykać* I.

tkwić *tkwię* od XVI w. (z przedr. od XV w.) 'być umocowanym w czymś, włożonym, wetkniętym w coś, siedzieć w czymś mocno', 'trwać nieruchomo, pozostawać gdzieś długo', 'być w czymś zawartym, pozostawać trwale', stp. 1401 r. *zatkwić* zapewne 'ogrodzić wbitymi w ziemię tykami', daw. od XVI w. *tkwieć* 'sterczeć, tkwić', dial. też *tkwić, tkwiał* i *ktwić, ktwiał* 'tkwić', kasz. *tkv́ic / tkv́åc* 'tkwić, pozostawać nadal; polegać na czymś'; z przedr. *utkwić*. Wyłącznie polskie (cz. *tkvět / tkvít* 'tkwić' jest zapożyczeniem z polskiego, stąd chyba słc. książk. *tkviet'* 'tkwić, spoczywać'). Niewątpliwie w związku etymologicznym z *tkać* 'wkładać, wsuwać, wpychać, wtykać', *tknąć*, psł. **tъkati* 'dotykać, trącać, popychać, stukać, wpychać, wsadzać', **tъknǫti* 'dotknąć, trącić, poruszyć, stuknąć; wbić, wepchnąć'

(zob. *tkać* I, *tknąć*), pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'być wbitym, wepchniętym, wetkniętym w coś', ale budowa niejasna. Od tej samej podstawy inaczej zbudowane stp. *tczeć* 'tkwić', stcz. *tčieti, tču* 'tkwić, pozostawać, utrzymywać się'.

tleć od XVI w. (z przedr. od XV w.) 'palić się bez płomienia lub słabym, przytłumionym płomieniem, żarzyć się', stp. XV w. *zetleć* 'osłabnąć, zacząć niszczeć; powalać, ubrudzić', dial. *tleć, tleje* 'palić się powoli bez płomienia', 'próchnieć', 'tajać (o śniegu)', kasz. *tklec, tkleje* / *tkli* 'palić się słabo, tleć'; też *tlić się* 'palić się słabo, bez płomienia', dial. 'zapalać się; dopalać się', kasz. *tlëc są* 'słabo się palić'. Ogsł.: cz. *tlít* 'gnić, butwieć, próchnieć', r. *tlet'* 'rozkładać się, gnić, próchnieć, butwieć; tlić się, żarzyć się', scs. *tьlěti, tьlejǫ* 'rozpadać się', *tьliti, tьljǫ* 'narażać na rozpad, niszczyć', słwń. *tléti* 'tleć, tlić się'. Psł. **tьlěti* 'rozkładać się, rozpadać się, próchnieć, butwieć; tlić się, żarzyć się', niejasnego pochodzenia. Budowa dopuszcza czas. odrzecz. od psł. **tьlo* 'ziemia, grunt, dno, podłoga', pochodny czas. mógłby mieć pierwotne znaczenie 'zamieniać się w ziemię, rozpadać się w proch' > 'próchnieć, butwieć'; znaczenie 'tlić się, żarzyć się' było wtórne w nawiązaniu do świecenia próchna niektórych drzew. Mniej prawdopodobne tradycyjne objaśnienie, wiążące z lit. *tylėti* 'milczeć', *tìlti* 'ucichać, cichnąć', łot. *tilt* 'mięknąć', które od pie. **tel-* 'być spokojnym', z czego miałoby powstać znaczenie 'spokojnie się palić, żarzyć się'. Zob. *wątły*.

tlen od XIX w. 'pierwiastek chemiczny O', neologizm Jędrzeja Śniadeckiego (1856 r.), oparty na *tleć* (zob.).

tłamsić od XIX w. 'gnieść, miąć, miętosić', dial. też 'kotłować się (o atmosferze przed burzą)'; z przedr. *przytłamsić* 'przygnieść, przydusić', *stłamsić* 'zgnieść, zdusić, stłumić'. Czas. intensywny z przyr. *-s-* (por. *dąsać się*) od niepoświadczonego w polskim czas. odpowiadającego cz. *tlamat* 'jeść, żuć' (por. też cz. *tlampat* 'paplać, pleść', *tlemit se* 'śmiać się', *tlachat* 'paplać, gadać, pleść'), zapewne pochodzenia dźwkn.

tło od XV w. 'dalszy plan przestrzeni; jednolite zabarwienie czegoś, na które nakładany jest wzór, deseń', 'podłoże czegoś', daw. 'podłoga, posadzka, pomost', stp. XV w. 'podłoga', dial. 'dno pieca chlebowego, podłoga w piecu, dno paleniska, kominka', kasz. *tło* 'podłoga w piecu'. Ogsł.: cz. przest. i dial. *tlo* 'strop', r. daw. *tlo* 'dno, spód, podstawa', scs. *tьlo*: *na tьlěchъ* 'na ziemi, na twardym gruncie', ch./s. *tlȍ* (wtórnie też *tlȅ* i *tlȉ* ż mn) 'grunt, podstawa, tło'. Psł. **tьlo* 'ziemia, grunt, dno, podłoga', prapokrewne z lit. *tìlė* 'deseczka w podłodze łodzi; polano, szczapa', stpr. *talus* 'podłoga', niem. *Diele* 'podłoga; dyl, bal', stirl. *talam* 'grunt, ziemia', łac. *tellūs* 'ziemia; grunt, podłoga; posiadłość; kraj, okolica, obszar', stind. *tála-* n 'płaszczyzna, powierzchnia, równina; dłoń, podeszwa', wszystkie od pie. **tel-* 'płaski teren; deska'.

tłoczyć od XV w. 'wyciskać, wygniatać', 'drukować', 'nadawać czemuś określony kształt (za pomocą pras, tłoczarek)', przest. 'upychać ciasno, pchać, stłaczać', daw. 'gnieść, dusić, uciskać mocno, przygniatać', stp. 'deptać', 'popychać, naciskać na kogoś', 'trapić, dręczyć', kasz. *tłočëc* 'gnieść, dusić'; z przedr. *przytłoczyć, stłoczyć, wytłoczyć, zatłoczyć*. Ogsł.: cz. *tlačit* 'cisnąć, naciskać, przyciskać; pchać, popychać; wyciskać, wygniatać', ukr. *toločýty* 'deptać, tratować', ch./s. *tlȁčiti* 'tłoczyć, przyciskać; uciskać, gnębić'. Psł. **tolčiti* 'tłoczyć, ściskać, naciskać, przyciskać, gnieść', czas. wielokr. od psł. **telkti* 'bić, tłuc, gnieść' (zob. *tłuc*) bądź czas. odrzecz. od psł. **tolkъ* 'tłoczenie, ścisk, gniecenie' (zob. *tłok*). — Od tego *tłoczny*.

tłok od XVI w. 'ścisk, natłok, ciżba', 'element silnika tłoczący parę, powietrze, wodę itp.', daw. 'stempel do wytłaczania skóry; pieczęć do odciskania znaków wypukłych', daw. i dial. 'ugór, odłóg; pastwisko', kasz. *tłok* 'ścisk, ciżba'. Ogsł.: cz. *tlak* 'ciśnienie; nacisk, presja', r. dial. *tólók* 'tłok, tłuczek do ubijania ziemi', 'ugór, na którym się wypasa bydło; klepisko', słwń. *tlàk* 'dobrze ubita ziemia; ciśnienie'. Psł. **tolkъ* 'tłoczenie, ścisk, gniecenie; coś stłoczonego, zgniecionego, ugniecionego', rzecz. odczas. od psł. **telkti* 'bić, tłuc, gnieść' (zob. *tłuc*), z charakterystyczną wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Nowe znaczenie techniczne

'część składowa silnika lub pompy' wtórnie utworzone od *tłoczyć*.

tłuc *tłukę* od XV w. 'rozbijać na kawałki, miażdżyć, rozgniatać', 'uderzać wiele razy o coś, walić o coś; kołatać, stukać', pot. 'bić kogoś; zabijać, uśmiercać', *tłuc się* 'ulegać rozbiciu, rozlatywać się na kawałki', 'bić się wzajemnie', 'uderzać się, obijać się o coś, stukać', 'włóczyć się, obijać się'; z przedr. *potłuc, stłuc, wytłuc, zatłuc*. Ogsł.: cz. *tlouc, tluku* 'uderzać wiele razy o coś, walić; bić, tłuc; uderzeniem niszczyć coś, rozbijać; ranić', r. *tolóč', tolkú* 'tłuc, rozdrabniać', *tolóčsja* 'kręcić się; wałęsać się, włóczyć się, obijać się', scs. *tlěšti, tlъkǫ* 'pukać, bić, uderzać'. Psł. **telkti, *tľkǫ* 'bić, tłuc, gnieść', może pokrewne z lit. *tel̃kti, telkiù* 'zwoływać do wspólnej pracy; zbierać razem', *tel̃ktis* 'zbierać się do wspólnej pracy', *tìlkti, tílksu* 'być oswojonym', *aptìlkęs* 'utarty, rozparty', łot. *nuo-talcît* 'wychłostać, zbić', stkornw. *talch* [< **tḷko-*] 'otręby', od pie. (bałtosł. i celt.) **telek- / *telk-* 'uderzać, tłuc, bić'. Polski bezokol. *tłuc* (tak samo np. cz. *tlouc*) wtórny (zamiast oczekiwanego **tlec*), oparty na temacie czasu teraźn. *tłuk-* < **tľk-*. — Od tego *tłuczek*; od czas. przedrostkowego *stłuczka*.

tłum od XV w. 'wielka liczba ludzi zgromadzonych w jakimś miejscu; masy ludzkie, pospólstwo, gmin', w XV w. też 'stos drewna czy też kępa drzew', dial. śl. *tłuma* 'tłum' (z polskiego zapożyczone cz. książk. *tlum*, ukr. *tlum*, br. *tlum*). Łączone z psł. **tľpa* 'niezorganizowana grupa ludzi, gromada, tłum' (por. r. *tolpá* 'tłum, ciżba, rzesza', skąd zapewne cz. *tlupa* 'tłum, tłumek; skupisko drzew, roślin', scs. *tlъpa* 'gromada', bg. *tъlpá* 'tłum'), pokrewnym z lit. *talpà* 'wystarczające miejsce', łot. *talpa* 'miejsce', stind. *tálpas* m i *talpā* ż 'miejsce spoczynku' i dalej z lit. *til̃pti, telpù* 'mieścić się, zmieścić się, pomieścić się', łot. *tilpt, tęlpu* 'ts.', od pie. **telp-* 'mieścić się, mieć miejsce'. Wyraz polski miałby pochodzić z **tľmъ* < **tlp-mъ*, tj. od psł. **tľpa* rozszerzonego o przyr. **-mъ* w niejasnej funkcji. Nie można jednak wykluczyć, że *tłum* to rzecz. odczas. od *tłumić* we wtórnym znaczeniu 'przyciskać, ściskać' (zob. *tłumić*). — Od tego *tłumny*.

tłumacz od XV w. (stp. też *tołmacz / tułmacz*) 'ten, kto dokonuje przekładu z jednego języka na drugi', przest. 'interpretator, komentator', dial. *tłomacz*, kasz. *tłomâč* 'tłumacz'. Ogsł.: cz. *tlumač*, r. hist. *tolmáč, -čá*, ch./s. *tùmāč*. Słow. **tľmačь* 'ten, kto dokonuje przekładu z jednego języka na inny, kto wyjaśnia, objaśnia, interpretuje coś', stare zapożyczenie z języków tureckich, por. kuman. *tylmac*, kirg. *tilmäš*, ujgur. *tilmäči*, tur. *dilmac* 'tłumacz' (podstawę tych wyrazów stanowiło sttur. *tył* 'język, mowa').

tłumaczyć od XV w. (przest. *tłomaczyć*) 'wyjaśniać, interpretować, komentować', 'przekładać z jednego języka na drugi', 'usprawiedliwiać, uzasadniać', daw. 'wyrażać, wypowiadać swe myśli, mówić, porozumiewać się', dial. *tłumaczyć / tłomaczyć*, np. *tłumaczyć na książce* 'czytać', kasz. *tłomačëc* 'interpretować; przekładać z jednego języka na drugi; usprawiedliwiać'; z przedr. *przetłumaczyć, wytłumaczyć*. Ogsł.: cz. *tlumočit* (przest. *tlumačit*) 'przekładać; interpretować', r. *tolmáčit'* 'przekładać', dial. 'pojmować; objaśniać', ch./s. *tumàčiti* (dial. *tolmáčiti / tòmačiti*) 'objaśniać; przekładać; powiadać, głosić', 'rozumieć, pojmować', dial. *tumačiti misu* 'odprawiać mszę'. Słow. **tľmačiti, *tľmačǫ* 'przekładać z jednego języka na inny, objaśniać, wyjaśniać, interpretować', czas. odrzecz. od psł. **tľmačь* (zob. *tłumacz*).

tłumić od XV w. 'stosować środki zmierzające do likwidacji czegoś, nie dawać się czemuś rozwinąć, przygniatając to (zwykle ogień)', 'opanowywać jakiś odruch, nie okazywać po sobie czegoś', 'przyciszać, głuszyć', stp. XV w. 'ściskać, zgniatać; męczyć, dręczyć', *tłumić się* 'pchać się', kasz. *tłómic* 'wiele jeść, być żarłocznym'; z przedr. *stłumić*, stp. XV w. *potłumić* 'podbić, podporządkować sobie', *zatłumić* 'nie pozwolić wyrosnąć, zagłuszyć'. Por. słc. *tlmiť* 'tłumić; amortyzować' (z polskiego zapożyczone cz. *tlumit* 'tłumić, przytłumiać, ściszać, przyciemniać'). Przypuszczalnie czas. odrzecz. od *tłum* (zob.), z pierwotnym znaczeniem 'powodować ciżbę, ścisk, ściskać, zgniatać'. Nie można jednak wykluczyć pochodzenia od pie. pierwiastka **tel- / *tol- / *tļ-* 'być cichym, spo-

kojnym' (por. np. r. *tolít'* 'zaspokajać', ukr. dial. *tolýty* 'tłumić, uciszać', ch./s. *tòliti* 'uspokajać, uciszać, koić', psł. **toliti* 'uspokajać, koić', zob. *tulić*); wyraz mógłby kontynuować pierwotne **tl̥-m-* (z przyr. *-*m*-, por. *tarmosić*), zatem pierwotnie oznaczałby 'uspokajać, przyciszać, głuszyć, wygłuszać, zagłuszać', wtórnie 'uspokajać, zagłuszać przez przygniatanie, przyciskanie' > 'przyciskać, ściskać, zgniatać'. — Od tego *tłumik*.

tłumok od XV w. (przest. *tłomok*) 'tobół, zawiniątko', dial. *tłomok* / *tłómok* / *tłumok* 'ts.; płachta z jedzeniem przewieszona przez ramię', *tłomok* i *tłóm* 'wole ptaka'. Por. cz. książk. *tlumok* 'plecak'. Prawdopodobnie od *tłumić* w znaczeniu 'ściskać, zgniatać', z przyr. *-ok* (jak psł. **svědokъ*, zob. *świadek*, por. też np. p. *żarłok* 'ktoś jedzący dużo i łapczywie', r. *edók, edoká* 'jedzący, smakosz', *igrók, igroká* 'gracz'). Paralele słowotwórcze sugerowałyby nazwę wykonawcy czynności, jednak znaczenia 'tobół, zawiniątko', 'wole ptaka' wskazują raczej na pierwotne znaczenie 'to, co jest ściśnięte czy też napchane czymś'.

tłusty od XIV w. 'zawierający tłuszcz, dużo tłuszczu', daw. 'otyły, tęgi, spasiony, tuczny'. Ogsł.: cz. *tlustý* 'gruby; tłusty; tęgi, otyły', r. *tólstyj* 'gruby; tęgi, korpulentny', słwń. *tolst* 'tłusty'. Psł. **tl̥stъ* [< **tūlz-to-*] 'napęczniały, mający dużą objętość, gruby', pierwotny imiesłów bierny na *-t-* od nie zachowanego w słow. czasownika †*tl̥zti*, odpowiadającego lit. *tul̃žti, tul̃žtù* 'pęcznieć, nabrzmiewać (np. od wilgoci); mięknąć, butwieć', łot. *tulzt* 'nabrzmiewać'. Podstawą pierwotnego czasownika było zapewne pie. **tu-l-* / **tū-l-*, od pie. pierwiastka **teu̯(ə)-* / **tēu̯-* / **tū̆-* 'nabrzmiewać, obrzmiewać, puchnąć' (zob. *tyć, tył*). — Od tego *tłuścioch*; *tłuścić, utłuścić, zatłuścić*; *tłuszcz* [< **tl̥st-jь*]. Zob. *tłuszcza*.

tłuszcza od XV w. 'tłum ludzi ciemnych, motłoch, hołota; niechętnie o tłumie', pierwotnie bez zabarwienia ujemnego 'gromada (ludzi)' (ale już w XV w. wyjątkowe 'zbiegowisko ludzkie, zbuntowany tłum'). Por. r. *tólšča* 'grubość; gąszcz; masa; pokład', ukr. *tóvšča* '(gruba) warstwa', 'wielkie zbiorowisko ludzi lub zwierząt', przen. 'szeroki ogół, szerokie masy ludowe', cs. *tlъšta* 'grubość', cs.-s. XIII w. *tlъšča* 'gęsta mgła', ch./s. *tȕšta* 'wielka ilość, masa czegoś (np. ludzi, zwierząt, przedmiotów)', daw. 'grubość, otyłość', dial. kajk. *tošča* 'cień od koron drzew'. Psł. **tl̥šča* [< **tl̥st-ja*] 'napęcznienie, grubość' > 'to, co napęczniałe, grube, co ma dużą masę, dużą objętość', rzecz. abstrakcyjny od psł. przym. **tl̥stъ* 'napęczniały, mający dużą objętość, gruby' (zob. *tłusty*), z przyr. *-*ja*.

tobół od XIX w. 'duży, nieelegancki pakunek, bagaż, paka, tłumok' (forma wtórnie utworzona od *toboły* mn, nieznana jeszcze Lindemu), dial. *toboły* mn 'torby', zdr. *tobołek* 'pakunek, paczka, tłumok', dial. 'pakunek podróżny; zawiniątko'; daw. od XV w. *toboła* 'torba pasterska, podróżna', kasz. *tobole* mn 'paki'; zdr. daw. XV–XVII w. *tobołka* 'torba, sakwa', daw. i dial. 'torba pastusza'. Por. dł. *toboła* 'tornister, worek, torba; torba pastusza; chlebak', gł. *toboła* 'torba, tornister, walizka; skrzynia, pudło' (por. też zapożyczone z zachsł.: niem. *Tabel*, dawne *Tobel* 'koszyk'), cz. *tobola* / *tobole* ż 'torba podręczna, sakwa', dial. 'torba', strus. *tobolьcь* 'torba, worek', ukr. dial. *tobílka* / *tobívka* / *tabívka* 'torba skórzana noszona przez plecy; tornister', bg. dial. *tobúlja* 'mała torba', *tobólec* 'torba skórzana do noszenia na ramieniu', ch./s. *tòbolac, -ōlca* 'sakiewka na pieniądze', dial. 'woreczek na tytoń', 'pochewka na osełkę'. Zapewne psł. **tobola* 'torba, worek, sakwa', bez prawdopodobnej etymologii.

toczyć od XV w. 'obracając, posuwać, przesuwać coś na kołach, na rolkach itp.', 'prowadzić, wieść (np. wojnę, spór)', 'obrabiać skrawaniem na tokarce; nadawać kształt wyrobom ceramicznym na kole garncarskim', 'niszczyć (np. drewno), drążąc otwory, kanały', 'ściągać, spuszczać skądś płyn, lać', stp. też 'posuwać, rzucać, nadając ruch obrotowy', 'skręcać razem, splatać (nici)', 'rzeźbić, ryć'; z przedr. *otoczyć, potoczyć się, przetoczyć, roztoczyć, stoczyć, utoczyć, wytoczyć, zatoczyć*; wielokr. *taczać* od XV w. 'posuwać naprzód coś okrągłego, kulać, turlać', 'zataczać się', z przedr. *otaczać, przetaczać, roztaczać, staczać, wytaczać, zataczać (się).*

Ogsł.: cz. *točit* 'kręcić, obracać; nalewać (piwo)', r. *točít'* 'toczyć; obrabiać na tokarce; ostrzyć', scs. *točiti* 'wylewać (po kropli), toczyć; biec, biegać, śpieszyć się', ch./s. *tòčiti* 'nalewać; toczyć, wygryzać, niszczyć; obrabiać na tokarce; ostrzyć, szlifować'. Psł. **točiti* 'powodować, że coś płynie, ciecze', 'przesuwać coś, nadając mu ruch obrotowy', 'obrabiać przedmiot, obracając go', wielokr. **tačati*, czas. kauzat. od psł. **tekti* 'płynąć, ciec' (zob. *ciec*), z regularną wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o* (w wielokr. **tačati* wzdłużenie **o* → *a*). — Od tego *tokarz* od XIV w., stp. 'ten, kto wytacza okrągłe przedmioty z drewna' → *tokarnia*; od czas. przedrostkowych *otok* 'obramowanie, obwódka'; *przetoka*; *otoczka*. Zob. *taczka*, *tok*, *zatoka*.

tok od XIV w. 'przebieg, dzianie się, odbywanie się czegoś', 'bieg, kierunek czegoś', daw. 'cieczenie, płynięcie; ruch', 'prąd elektryczny', 'łoże rzemienne kopii', 'klepisko (w stodole)' (też dziś dial.), stp. od XIV w. 'naczynie na płyny, beczka', dial. także 'koryto, żłób', 'kłoda z wydrążeniem na sypkie rzeczy'. Ogsł.: cz. *tok* 'płynięcie; tok, przebieg, bieg; strumień', r. *tok* 'prąd, elektryczność', scs. *tokъ* 'gumno', *tokъ krъve* 'krwotok', ch./s. *tôk* / *tȍk* 'bieg, przebieg, obrót; nurt, prąd'. Psł. **tokъ* 'cieczenie, płynięcie; bieg czegoś, przebieg', 'to, co umożliwia cieczenie (np. koryto)', rzecz. odczas. od psł. **tekti* 'płynąć, ciec' (zob. *ciec*), z właściwą starszym tego typu derywatom wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Późniejszym rzecz. od tej samej podstawy jest *ciek* (zob.). Zob. *zatoka*.

tokować od XVIII w. 'w okresie godowym wydawać charakterystyczny głos wabiący samicę i wykonywać rodzaj tańca (o samcach niektórych ptaków, np. głuszców, cietrzewi)', dial. *tokowanie* 'parzenie się głuszca, cietrzewia', kasz. *tokovac* 'przejawiać chęć zaspokojenia popędu płciowego (o suce)'. Por. gł. *tokować* 'tokować', cz. daw. *tokovati*, dziś *tokat* 'ts., o cietrzewiach', r. *tokovát'* 'tokować'. Czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *tokowisko*.

tonąć od XV w. 'pogrążać się w wodzie, iść na dno, tracić życie przez pogrążenie się w wodzie', 'głęboko się pogrążać, zagłębiać się w czymś'; z przedr. *utonąć* od XIV w., *zatonąć*. Ogsł.: cz. *tonout*, r. *tonút'* (przest. i pot. *tópnut'*), ch./s. *tònuti*. Psł. **to(p)nǫti* 'zacząć się topić, pogrążać się w wodzie', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **topiti* 'zatapiać, pogrążać w wodzie, topić' (zob. *topić* I).

toń ż od XIV w. 'głębia', 'rejon połowów', stp. *tonia* / *toń* 'miejsce ciągnienia sieci na rzece lub jeziorze; głębina wodna', dziś dial. też *tonia* 'obszar wód głębokich lub oddalonych od brzegu, głębia', 'obszar połowów', daw. i dial. *tonie* mn 'przeręble, w których łowi się ryby', dial. 'małe jeziorka na łąkach', kasz. *tońá* 'obszar połowów; przestrzeń wodna na brzegu morza do zastawiania żaków; głębia; jednorazowe zapuszczenie sieci do głębi i wyciągnięcie jej stamtąd', także *topńá* 'grząski teren, trzęsawisko, bagno', 'odwilż'. Ogsł.: cz. *tůň* ż / *tůně* (dial. *touně*) 'stojąca głęboka woda; głębina w jeziorze, morzu', r. *tónja* (dial. też *ton'* ż) 'łowisko; zaciąg', słwń. *tônja* 'głębokie miejsce w wodzie; kałuża; błoto, bagno'. Psł. **tońa* [< **topńa*] 'głębokie miejsce w wodzie, głębia', nazwa miejsca z przyr. **-ńa* od psł. **topiti* 'powodować, że ktoś lub coś tonie, zatapiać, pogrążać w wodzie' (zob. *topić* I). Powtarzające się w językach słow. znaczenie 'zapuszczanie i wyciąganie sieci; miejsce ciągnienia sieci na rzece lub jeziorze, obszar połowów, łowisko' dopuszcza związek z pie. pierwiastkiem **ten-* 'ciągnąć, rozciągać'. Możliwe jest więc, że w słow. doszło do spłynięcia dwu genetycznie różnych wyrazów.

topić I *topię* od XV w. (z przedr. od XIV w.) 'zagłębiać, zanurzać w wodzie'; z przedr. *podtopić*, *potopić*, *utopić*, *wtopić się*, *zatopić*; wielokr. *-tapiać*: z przedr. *podtapiać*, *wtapiać się*, *zatapiać*. Ogsł.: cz. *topit*, r. *topít'*, ch./s. *tòpiti*, scs. *potopiti* 'utopić'. Psł. **topiti* 'powodować, że ktoś lub coś tonie, zatapiać, pogrążać w wodzie', czas. kauzat. związany z psł. **to(p)nǫti* 'zacząć się topić, pogrążać się w wodzie' (zob. *tonąć*), bez pewnej etymologii; nie można wykluczyć, że wyraz jest etymologicznie tożsamy z psł. **topiti* 'ogrzewać coś, palić w czymś; przez ogrzewanie zamieniać ciało stałe w płynne,

roztapiać' (zob. *topić* II), z przypuszczalnym rozwojem znaczenia 'roztapiać' > 'zanurzać w czymś roztopionym' > 'zanurzać w wodzie, zatapiać'. Zob. *potop*.

topić II *topię* od XV w. 'przez ogrzewanie zamieniać ciało stałe w płynne', *topić się* 'stawać się płynnym, tajać', dial. śl. *topić* 'palić (w piecu)'; z przedr. *przetopić, roztopić, stopić, wytopić*; wielokr. *-tapiać*: z przedr. *przetapiać, roztapiać, wytapiać*. Ogsł.: cz. *topit* 'palić (w piecu); zapalać ogień', 'wydzielać ciepło, grzać', 'roztapiać', r. *topít'* 'palić (w czymś); opalać, ogrzewać; roztapiać; prażyć', ch./s. *tòpiti* 'roztapiać', daw. dial. 'ogrzewać'. Psł. **topiti, *topǫ* 'ogrzewać coś, palić w czymś; przez ogrzewanie zamieniać ciało stałe w płynne, roztapiać', czas. kauzat. od niezachowanego psł. czas. *†tepti, †tepǫ* 'grzać, być ciepłym' bądź bezpośrednio od pie. pierwiastka **tep-* 'być ciepłym' (zob. *ciepły*). — Od czas. przedrostkowych *roztopy* mn, *stop, wytop*. Zob. *topnieć*.

topiel ż od XV w. 'głębokie miejsce w rzece, w jeziorze, grząskie bagno', stp. 'rozlewisko wodne, jezioro, bagno; niebezpieczna głębia wodna', kasz. *topel* / *topela*, zwykle *topele* mn 'grząskie bagno, trzęsawisko'. Od *topić* 'zanurzać w wodzie' (zob. *topić* I), z przyr. *-el* (co do budowy por. *kąpiel*). — Od tego *topielec* 'ten, kto się utopił', dial. 'istota żyjąca w wodzie i wciągająca do niej grzesznych ludzi'.

topnieć *topnieję* od XV w. 'przechodzić ze stanu stałego w ciekły', pot. 'zmniejszać się, ubywać'; z przedr. *stopnieć*. Czas. odprzym. od daw. *topny* 'łatwy do przetopienia, mogący być stopionym; roztopiony, stopiony', który od *topić* II (zob.). Może jednak z pierwotnego jednokr. *†topnąć*, jak np. *twardnieć* zamiast dawniejszego *twardnąć*.

topola od XV w. 'drzewo Populus nigra', w gwarach często *topól* ż. Ogsł. (ale postaci niejednolite): dł. *topoł* m, gł. *topol*, cz. *topol* m, dial. *topol'*, słc. *topoľ* m, r. *tópol'*, ukr. *topólja*, br. *tapólja*, ch./s. *topòla*, daw. i dial. *topol* m, słwń. *topóla*, dial. *topol* ż. Psł. **topolь* / **topolъ* i **topola* / **topola* 'topola', bez pewnej etymologii. Zmienność postaci morfologicznych sugeruje zapożyczenie, zapewne z łac. lud. **papulus* (co z łac. *pōpulus* 'topola'), skąd też stwniem. *papil*, niem. *Pappel* 'topola'; nagłosowe *t-* w słow. z odpodobnienia spółgłosek na odległość (**p - p > t - p*). Mniej prawdopodobne pokrewieństwo słow. i łac. nazwy drzewa.

topór od XV w. 'rodzaj siekiery', daw. 'broń obuchowa', dial. 'duża siekiera ciesielska', kasz. *topór* 'topór'; zdr. *toporek*. Ogsł.: cz. *topor* 'rękojeść, trzonek, toporzysko', r. *topór* 'topór, siekiera', 'dawna broń i ostre narzędzie katowskie', bg. hist. *topór* 'topór jako broń', dial. 'siekiera; specjalny rodzaj siekiery', słwń. *topór* 'rękojeść siekiery, kilofa; siekiera'. Psł. **toporъ* 'siekiera', przypuszczalnie zapożyczenie z iran. **tapara-* 'siekiera, topór' (por. śrpers. *tabrak*, npers. *teber*, kurd. *tefer* 'siekiera'); mniej prawdopodobny rodzimy derywat od psł. **tepti, *tepǫ* 'uderzać (także ostrym narzędziem), tłuc' (zob. *ciapać*), z przyr. **-orъ* (który jednak nie jest poświadczony w archaicznych nazwach narzędzi). — Od tego *toporny* 'wykonany z pospolitego materiału, mający ciężką budowę; z grubsza ciosany, niezgrabny, nieforemny', dial. 'zrobiony jakby toporem, grubo, niezręcznie' (por. cz. *toporný* 'sztywny, niezręczny, niezgrabny', r. *topórnyj* 'gruby, niezgrabny, jakby zrobiony toporem'); *toporzysko* 'uchwyt topora, siekiery'.

tor od XVII w. 'droga, trasa, po której porusza się jakiekolwiek ciało', 'droga ułożona z szyn, po której poruszają się pociągi, tramwaje', sport. 'trasa przeznaczona i przystosowana do rozgrywania zawodów sportowych', daw. 'odbycie jakiejś drogi, podróż', 'droga wydeptana, utarta, pełna śladów', dial. *tór* 'ślad', kasz. *tor* 'droga', *tur* (< **tór*) 'wyżłobienie, koleiny pozostawione przez koła pojazdów, płozy sań itp.'. Ogsł.: cz. *tor* 'wyjeżdżona część drogi', dial. 'ślad zwierzęcy', r. dial. *tor* 'utarta, wyjeżdżona droga; ubite i utarte miejsce', ch./s. *tȏr* 'zagroda, obora', dial. 'ślad'. Psł. **torъ* 'utarte, przetarte miejsce, utarta trasa, droga', rzecz. odczas. od psł. **terti* 'trzeć' (zob. *trzeć*), z typową dla takich rzecz. wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. — Od tego *torowisko*; *torować, utorować*. Zob. *zator*.

torba od XVIII w. 'rodzaj worka; podłużny woreczek używany jako opakowanie', dial. *torba* / *toryba* / *terba* 'sakwa do karmienia

koni', 'żołądek krowy', kasz. *torba* 'torba'; zdr. *torebka*. Por. cz. *torba*, r. *tórba*, ch./s. *tȍrba*. Zapewne zapożyczenie orientalne, por. tur. *torba* 'torba, sakwa'.

towar od XV w. 'rzeczy ruchome przeznaczone do kupna, sprzedaży, wymiany', stp. też 'majątek ruchomy wraz ze służbą'. Por. cz. *tovar* 'wyrób, produkt; towar', r. *továr* 'towar', ukr. *továr* 'majątek; bydło (rogate)', ch./s. *tòvar* 'towar; brzemię'. Słow. **tovarъ* 'majątek ruchomy, dobra handlowe', zapożyczenie orientalne, zapewne z języków tureckich, por. sttur. w XI w. (u Mahmuda Kaszgirskiego) *tavar* 'majątek; danina; dar', stujgur. *tawar* 'majątek; towar', nogaj. *tuvar* 'bydło', tur. *davar* 'bydło (drobne)', także mong. *tawar* 'towary, własność'.

towarzysz od XV w. 'kolega, kompan', daw. 'szlachcic zaciągający się do chorągwi husarskiej lub pancernej z własnym pocztem', 'czeladnik', dial. 'przyjaciel', 'narzeczony', 'czeladnik', kasz. *tovařëš* 'ten, kto przebywa, spędza czas z kimś'. Ogsł.: cz. *tovaryš* 'czeladnik', przest. 'kolega, kompan', strus. od XIV w. *tovariščь* 'współtowarzysz; uczestnik', r. *továrišč* (daw. też *tovariš*) 'towarzysz, kolega', przest. 'pomocnik', 'rówieśnik', 'zausznik', słwń. *tovāriš* 'kolega, kompan'. Słow. **tovarišь* (czy też **tovariščь*) 'kolega, kompan, druh', zapożyczenie orientalne, por. stujgur. *tawar* 'majątek; towar' i *eš* / *iš* 'towarzysz'. — Od tego *towarzyszyć, stowarzyszyć się*; *towarzyski*; *towarzystwo*.

toż od XV w. wzmocnione *to*, przest. 'a także, tak samo', daw. 'więc, tedy'. Od zaim. *to* (zob. *ten*), z part. *-ż* (zob. *-że*).

tożsamy od XIX w. 'ten sam lub taki sam, identyczny' (nieznane jeszcze Lindemu), daw. XVIII w. *tosamy* 'identyczny'. Od *toż* (zob.), dawniej *to* (zob. *ten*) i *sam* (zob.). — Od tego *tożsamość* 'identyczność' (daw. *tosamość* 'ts.').

tracić od XV w. 'przestawać coś mieć, pozbywać się czegoś', 'ponosić stratę materialną', 'marnować, trwonić', 'wydawać się gorszym, mniej wartym', 'wykonywać wyrok śmierci, pozbawiać życia', daw. 'marnować się', 'wykosztowywać się, trwonić pieniądze', kasz. *tracëc* 'przestawać coś mieć, tracić; marnować, trwonić; pozbawiać życia'; z przedr. *stracić, utracić, wytracić, zatracić się*. Ogsł.: cz. *tratit* 'tracić, ponosić szkodę', stcz. *tratiti* też 'niszczyć, marnować', r. *trátit'* 'wydawać; wydatkować, tracić, zużytkowywać', ch./s. *trȁtiti* 'marnować, tracić'. Psł. **tratiti* 'zużywać coś, niszczyć, marnować, pozbywać się czegoś', pierwotne znaczenie zapewne 'trzeć, rozcierać, rozdrabniać coś' > 'zużywać coś', prapokrewne z lit. *trúotas* 'brus, osełka', łot. *truōts* 'ts.', goc. *þrofjan* 'ćwiczyć', od pie. **trōt-* / **tēr-t-*, utworzonego od pierwiastka **ter-* 'trzeć' (zob. *trzeć*). — Od czas. przedrostkowych *strata, utrata*.

trafić od XV w. 'ugodzić w cel, dosięgnąć celu', daw. od XVI w. i dial. też *trefić*, także 'zdarzyć się', *trefić* (stp. *trafić*) 'układać w loki, karbować, fryzować (włosy)'; z przedr. *natrafić, potrafić* (daw. też *potrefić*) od XVI w. 'poradzić sobie z czymś, dokonać czegoś', daw. 'spotkać kogoś, natknąć się na kogoś, na coś, znaleźć', 'osiągnąć, uzyskać', 'ugodzić, uderzyć', 'utrafić w cel', 'zdarzyć się', *przytrafić się, utrafić*. Por. stcz. *trefiti sě* 'zdarzyć się, powieść się; trafić się; trafić gdzieś', cz. *trefit* 'trafić', ch. dial. *trȅfiti* 'trafić, utrafić; spotkać'. Zapożyczenie ze śrwniem. *treffen*, śrniem. wsch. *traffen* 'dosięgnąć, trafić, spotkać', niem. *treffen* 'trafić, utrafić; uderzyć, porazić'. Do polskiego przejęte najpierw w postaci *trafić*, postać *trefić* może pod wpływem czeskim i / lub niemieckim, mógł też oddziałać rodzimy dialektyczny rozwój *ra-* > *re-*. — Od tego *traf, trafny*.

tragarz od XV w. 'ten, kto trudni się noszeniem ciężarów', dial. *tragarz* / *stragarz* 'główna belka pod belkowaniem pułapu; podkład drewniany pod szynami'. Zapożyczenie ze śrwniem. *trager* / *treger* 'nosiciel, tragarz', niem. *Träger* 'nosiciel, przedstawiciel, wyznawca; tragarz, bagażowy; dźwigar, legar, belka'.

trapić od XV w. 'wyrządzać przykrość, martwić; dotkliwie dawać się odczuwać, dawać się we znaki', daw. 'nękać, niepokoić, gnębić, prześladować', stp. 'męczyć, dręczyć', kasz. *tråpic* 'kusić, wabić do czegoś, ciągnąć', 'pobudzać apetyt, dodawać apetytu', 'trapić, niepokoić, gnębić'; z przedr. *strapić* 'przyprawić kogoś o zmartwienie, troskę,

smutek, zmartwić', *strapiony* 'zmartwiony, smutny, stroskany', *strapienie* 'zmartwienie, kłopot, troska, zgryzota', przest. *utrapić* 'zmartwić, strapić' (dziś *utrapiony* 'zmartwiony, strapiony'), daw. 'udręczyć, zadać cierpienie; zgnębić', *utrapienie* 'kłopot, zmartwienie, zgryzota, troska; umartwienie'. Ogsł.: cz. *trápit* 'męczyć, dręczyć, gnębić', r. *toropít'* 'ponaglać, popędzać', *toropít'sja* 'spieszyć się', ch./s. *trȁpiti* 'trapić, męczyć, zamęczać'. Psł. **torpiti* 'zadawać ból, cierpienie, męczyć, dręczyć', czas. kauzat. od psł. **tŕpěti* 'odczuwać, przeżywać, znosić ból' (zob. *cierpieć*), z wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or*. Pierwotne znaczenie 'powodować, że ktoś cierpi'. Polskie *trapić* ma *-a-* pod wpływem stcz. *trápiti*; pierwotna postać polska zachowana słabiej: stp. XV w. też *tropić* 'nękać, męczyć, dręczyć', *utropić* 'znękać, zmęczyć, znużyć', daw. *tropić się* 'tracić pewność siebie, mieszać się', z przedr. *stropić się*.

tratować od XV w. (daw. też *tretować*) 'deptać coś w biegu', stp. też *tratować się* 'ranić koronę kopyta źle postawioną drugą nogą (o koniu)'; z przedr. *stratować*; por. stp. XV w. *trat* 'zranienie korony kopyta u koni od uderzenia kopytem drugiej nogi'. Zapożyczenie ze śrwniem. *trëten* / *trëtten* 'deptać; wchodzić, wstępować', niem. *treten* 'deptać'.

tratwa od XVIII w. (daw. i dial. też *tratew*) 'pnie drzew złączone do spławiania; rodzaj pomostu z belek, desek itp. do pływania', z przestawką spółgłosek *ft* (*wt*) > *tw* z wcześniejszego (od XV w.) *trafta* / *trawta* (też *tryfta*) 'pnie drzew złączone do spławiania'. Zapożyczenie ze śrwniem. *trift* 'spław drewna', niem. *Trift* 'spław drewna' (od śrwniem. *triften* 'pędzić, gnać, wprawiać w ruch, pchać, spychać'). Najbliższa wyrazowi niem. była stp. postać *tryfta*; niejasne rdzenne *-a-* powstało przypuszczalnie na gruncie polskim, chyba że podstawę zapożyczenia stanowiło niem. dial. (w dawnych Prusach Wschodnich) *Traft* 'tratwa', które jednak, jako izolowane na gruncie niem., raczej zostało przejęte z polskiego. W polskim wyraz został przyporządkowany do rzecz. na *-twa* (typu *płetwa*), z czym związana była przestawka spółgłosek, a także dawna oboczna postać *tratew*.

trawa od XIV w. 'rodzina roślin Gramineae' dial. 'wszelkie drobne rośliny dziko rosnące', kasz. *trâva* 'trawa'; zdr. *trawka*. Ogsł.: cz. *tráva*, r. *travá*, scs. *trava* / *trěva* 'trawa; młoda zieleń, trawiasty porost; rośliny', bg. *trevá* 'trawa', ch./s. *tráva* 'trawa; murawa; ziele'. Psł. **trava* (dial. **trěva*) 'trawa', rzecz. odczas. od psł. **truti*, *trovǫ* 'zużywać, jeść; truć' (zob. *truć*), oparty na temacie czasu teraźn. **trov-* ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a* (**ě* w postaci **trěva* niejasne). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co się zużywa, co się spasa, karma' > 'zielona pasza, rośliny zużywane na paszę, trawa (rosnąca, ścięta)'. — Od tego *trawnik*; *trawiasty*.

trawić od XV w. 'przetwarzać spożyty pokarm i przyswajać go sobie', dawniej także 'niszczyć, pożerać, pochłaniać, zużywać', 'trwonić, tracić, marnotrawić, wydatkować', *trawić czas* 'spędzać czas', stp. XV w. *trawić* 'niszczyć, spalać (o ogniu i innych siłach)', 'używać dóbr materialnych, też zużywać je lekkomyślnie, nadużywać ich, trwonić je'; z przedr. *przetrawić*, *strawić* 'przetworzyć spożyty pokarm i przyswoić go sobie; zniszczyć, zniweczyć, zrujnować; spędzić, przepędzić, zużyć (pewien czas)', *wytrawić* 'oddziałać kwasami na powierzchnię metalu, kryształu, szkła itd.; zniszczyć, przepalić, wypalić', daw. 'wyniszczyć, wytracić, wygubić', 'strawić, przetrawić', 'wyklarować napoje alkoholowe', stp. XV w. 'zużyć na swoje potrzeby, wydać; spaść, wypaść (bydłem)'. Ogsł.: cz. *trávit* 'trawić; spędzać czas, trawić; truć', r. *travít'* 'trawić, wytrawiać, wyżerać; truć, zatruwać, szczuć, dręczyć; spasać', scs. *traviti* 'spożywać, zjadać'. Psł. **traviti*, **travǫ* 'powodować zużywanie, niszczyć', czas. kauzat. od psł. **truti*, **trovǫ* 'zużywać, jeść; truć' (zob. *truć*), oparty na temacie czasu teraźn. **trov-*, ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. — Od czas. przedrostkowych *strawny* 'łatwy do strawienia', daw. 'łatwo, dobrze trawiący', 'odnoszący się do jedzenia, żywnościowy, spożywczy', *niestrawny*; *wytrawny* 'doświadczony, biegły w czymś, będący wyrazem czyjegoś doświadczenia, biegłości', 'zawierający mało cukru, niesłodki (o na-

pojach alkoholowych)', dawniej 'klarowny, wystały, przezroczysty (o napojach)'. Zob. *trawa, potrawa, strawa.*

trąba od XV w. 'rodzaj dętego blaszanego instrumentu muzycznego', 'bardzo silny wir powietrzny', 'silnie wydłużony narząd chwytny u niektórych zwierząt (np. słonia)', dial. też 'rura; komin', 'specjalnie zwinięty len lub pakuły przygotowane do przędzenia', kasz. *trǫba* 'trąba (instrument muzyczny); bardzo silny wir powietrzny; piasta koła'; zdr. *trąbka.* Ogsł.: cz. *trouba* 'trąba; rura; piecyk', r. *trubá* 'trąbka; komin; rura', scs. *trǫba* 'trąba (instrument muzyczny)', ch./s. *trúba* 'trąba, klakson, tuba; bela (np. płótna)'. Psł. **trǫba* 'trąba', nazwa instrumentu muzycznego zapożyczona bądź z germ. (por. stwniem. *trumba* 'trąba'), bądź z rom. (por. śrłac. *trumba* 'ts.', wł. *trumba* 'ts.'), znaczenia 'rura', 'zwój', 'wir powietrzny' wtórne. — Od tego *trąbić, zatrąbić* → *trębacz.*

trącić od XV w. 'lekko uderzyć, dotknąć', przest. 'wydzielać słabą, niemiłą woń, cuchnąć' (*trącić czymś* 'odznaczać się czymś w pewnym stopniu'), dial. 'sparaliżować', 'dać się czuć węchem', *trącić się* 'lekko uderzyć siebie nawzajem; stuknąć swoim kieliszkiem, szklanką z alkoholem o kieliszek, szklankę współbiesiadnika'; z przedr. *odtrącić, potrącić, przetrącić, strącić, utrącić, wtrącić, wytrącić*; wielokr. *trącać*, z przedr. np. *odtrącać, potrącać, strącać.* Ogsł.: cz. *troutit* 'pchnąć, trącić', r. *trutít'* 'naciskać, popychać', ch./s. *trúćati* 'rzucać', *trúćiti* 'rzucić'. Psł. **trǫtiti* 'lekko uderzyć, stuknąć, nacisnąć, popchnąć', prapokrewne z lit. *treñkti, trenkiù* 'stuknąć, uderzyć; wstrząsnąć; trzasnąć, cisnąć; śmierdzieć', wielokr. *trankýti* 'trzaskać; trząść', *trankùs* 'nierówny, wyboisty', łot. *triekt, trìcu* 'potłuc, rozgnieść; odpędzić', goc. *þreihan* 'ściskać', stsas. *thringan* 'naciskać, ściskać', stwniem. *drangôn* 'napierać', od pie. **trenk-* 'uderzać, trącać, stłaczać, ścieśniać, naciskać'. Punktem wyjścia do ukształtowania się wyrazu psł. były formy czasu teraźn. z przyr. **-te / to-*, tj. **tronk-te- / *tronk-to-*, pierwotne psł. formy 1. osoby l. pj **trǫktǫ*, 3. osoby l. mn **trǫktǫtъ*, w których doszło do regularnego uproszczenia grupy spółgłoskowej **kt* > **t* (zachodzącego tylko przed tylnymi samogłoskami, por. *lecieć*); nowy temat **trǫt-* [< **trǫkt-*] został uogólniony w całej odmianie czasownika. — Od czas. przedrostkowego *wtręt* 'to, co wtrącone', daw. (u P. Skargi) 'natręt, uzurpator'. Zob. *natręt, wstręt.*

trąd od XV w. 'przewlekła choroba zakaźna, powodująca zniekształcenie skóry i śluzówki oraz kończyn, lepra'; por. stp. XV w. *trędowacina* 'krosta, wysypka, wyprysk na skórze'. Por. cz. *trud* 'liszaj na twarzy, wyprysk na skórze', scs. *trǫdъ* 'choroba', *vodъnyi trǫdъ* 'puchlina wodna', s. dial. *trût* 'wrzód na palcu', słwń. *trôd* (dial. też *trôt*) 'wypadnięcie macicy po porodzie u krowy', dial. 'kolka'; w odrębnym znaczeniu cz. *troud* 'hubka', r. *trut* 'huba, hubka', ukr. *trut* 'huba', ch./s. *trûd / trût* 'huba, żagiew', słwń. dial. *trôd / trôt* 'huba'. Psł. **trǫdъ* 'jakaś choroba (zwłaszcza skórna); grzyb rosnący na drzewie, huba', pokrewne z lit. *trandìs* 'kornik; mól; zgnilizna, spróchniałe drewno', *trandėti* 'być pełnym moli', *trendėti* 'być toczonym przez robaki; zwietrzeć' i dalej z wal. *trwyddo* 'wiercić', stind. *tṛṇáti* 'wierci, łupie', od pie. **tre(n)d-*, co od pie. pierwiastka **ter-* 'trzeć' (zob. *trzeć*). Pierwotne znaczenie zapewne 'coś spróchniałego, zbutwiałego, stoczonego przez robaki'. — Od tego *trędowaty.*

treść ż od XVIII w. 'podstawowy, zasadniczy, najważniejszy element, składnik czegoś', 'to, co jest zawarte w wypowiedzi, przedmiot, temat, wątek, fabuła', od XVII w. 'substancja wypełniająca coś, zawartość', stp. od XV w. *treść / trześć* 'trzcina pospolita, Phragmites communis; pałka szerokolistna, Typha latifolia', 'przedmiot zrobiony z łodygi trzciny (np. piszczałka, fujarka)', 'wyciąg z czegoś, ekstrakt', dial. 'trzcina, część trzciny lub słomy między jednym a drugim kolankiem', 'część ogona krowy', 'jeden ze szczebelków, z których zrobiona jest płocha w krosnach', 'najprzedniejsze włókno lniane', 'substancja wypełniająca coś', 'sok'. Ogsł.: cz. *trsť / tresť* ż 'trzcina' (z polskiego zapewne 'sok, wyciąg z różnych substancji, ekstrakt, esencja', przen. 'istota, sens, sedno'), stcz. *tresť / trest* 'szuwar, trzcina', r. *trost'* 'cienka las-

ka', przest. 'łodyga trzciny', scs. *trъstъ* ż 'trzcina; pręt trzcinowy; pióro do pisania'. Psł. **trъstъ* 'trzcina, sitowie', prapokrewne z lit. *trušis* / *triušis* ż 'trzcina', *trùšiai* m mn 'zarośla trzcinowe, szuwary', łot. *trusis* 'sitowie', gr. *thrýon* [< **trusom*] 'sitowie', wszystkie od pie. **(s)ter-* 'twardy, sztywny'. Wyraz słow. utworzony za pomocą przyr. **-tъ*. Pierwotne znaczenie 'coś twardego, sztywnego, sztywna roślina'. Polskie znaczenie 'zawartość, treść, istota' jest przen., z wcześniejszego 'substancja wypełniająca coś, ekstrakt, esencja', najpierw widocznie 'wodnista zawartość trzciny, to, co da się wycisnąć z trzciny'. Zob. *trzcina*. — Od tego *treściwy*.

trochę od XV w. 'w małej ilości, liczbie, niedużo, niewiele', 'w pewnym stopniu, nie bardzo', 'niedługo, krótko, chwilkę', stp. 'krótko, przez chwilkę', bier. pj (w funkcji przysł.) od daw. (od XIV w., dziś przest.) *trocha* 'niewielka ilość, odrobina', dawniej też w funkcji przysł. *trocha* 'trochę', *po trochę* 'w niewielkiej ilości, w małych dawkach, stopniowo, po trosze; do pewnego stopnia, w pewnej mierze, częściowo, trochę'; zdr. *troszka*, też *troszkę* 'trochę'. Ogsł.: cz. *trocha* 'odrobina', *troška* 'odrobina, odrobinka', *trochu* 'trochę', *trošku* 'trochę, troszkę, odrobinę', r. dial. *trócha* 'odrobina', ch./s. *tròha* 'drobina, kruszyna'. Psł. **trocha* 'drobina, odrobina', bez pewnej etymologii, może pokrewne lub etymologicznie tożsame z psł. **troska* 'to, co jest rezultatem trzaskania, pryskania, odprysk' (zob. *troska*), z rozwojem **sk* > **ch*.

trociny od XVI w. 'drobne odpadki powstające przy piłowaniu drewna', dial. też *treciny* / *tręciny* 'ts.'. Od zachowanego w gwarach rzecz. *trot* 'trociny powstające przy rżnięciu drewna', *troty* mn 'trociny ze słomy i siana, nieczystości, prochy w zbożu lub ziarnie poślednim; gałązki drobne', tu może też kasz. *trât* 'odchody ludzkie i zwierzęce'. Podstawowe *trot* zapewne z pp. **tortъ*, derywatu z przyr. **-tъ* i wymianą samogłoski rdzennej **e* → **o* od psł. **terti* 'trzeć' (zob. *trzeć*). Pierwotne znaczenie 'to, co jest starte, co powstało w rezultacie tarcia'.

troje od XV w. 'trzy osoby'. Ogsł.: cz. *troje*, r. *tróe*, scs. *troi*, słwń. *trôj*, ch./s. *tròje*. Psł. **trojь* liczeb. mnożny, wielokr. 'potrójny, trojaki, trzy', pokrewne z lit. *treji* 'trzy', łot. *treji* 'trojaki', stind. *trayá-* 'ts.', z pie. **treio-* 'trojaki' (od pie. liczeb. **treies* 'trzy', zob. *trzy*). Psł. **trojь* ma *-o-* przez analogię do psł. **dvojь* 'dwu rodzajów, dwojaki; podwójny' (p. *dwoje, dwójka*, zob. *dwa*). — Od tego *trójca, trójka*; *trojaki, trojako*; *potrójny*.

trok od XVI w., często *troki* mn 'rzemień, pas, powróz do wiązania, przytraczania czegoś', stp. XV w. 'lok, pukiel, kędzior', dial. 'sznurek rzemienny służący do szycia pasów, rzemieni', 'rzemień u cepa', 'poła sukmany', kasz. *trok* 'przenośny żłób workowy do karmienia koni; dolna część, brzeg odzienia, chustki, poła'. Ogsł.: cz. dial. *trak* / *trák* 'popręg', *tráky* mn 'szelki', r. *toroká* mn 'rzemienie przy siodle do przymocowywania ładunku', ch./s. *trâk* 'taśma, wstęga, wstążka; lamówka, wypustka; pas kobiecy', 'promień'. Psł. **torkъ* 'sznurek, postronek, pasek, spleciona wąska taśma', prapokrewne ze stpr. *tarkue* [< **trakne*?] 'rzemień przy uprzęży końskiej', łot. *tẽrka* 'sznur do przymocowywania boi przy sieciach' i dalej z łac. *torqueō, torquēre* 'kręcić', gr. *átraktos* 'wrzeciono', stind. *tarkú-* 'ts.', prawdopodobnie od pie. **terk-* 'kręcić, wić'. Pierwotne znaczenie zapewne 'coś splecionego' > 'sznur, taśma splecione z wielu nici, sznurków'. — Od tego *troczyć* od XVIII w. 'wiązać, krępować trokami, rzemieniami; przywiązywać za pomocą troków', *przytroczyć*.

tron od XV w. 'krzesło władcy'. Por. cz. *trun* 'tron', stcz. *trón* 'ts.'. Zapożyczenie ze stwniem. *t(h)rōn* 'tron', stfranc. *tron(e)* 'ts.' (co z łac. *thronus* 'ts'.) bądź bezpośrednio z łac. *thronus*, przejętego z gr. *thrónos* 'stołek, krzesło; tron'.

trop od XVI w. 'odbicie stopy zwierzęcia na ziemi lub śniegu, ślad' (*zbić z tropu* 'wprawić w zakłopotanie, zmieszać, stropić', przest. 'wprowadzić w błąd pogoń, zmylić ślady'), daw. też 'stopa', 'sposób', 'droga', dial. także 'chód konia' (w Małopolsce), *w tych tropach* 'natychmiast', kasz. *tróp* 'ślad'. Odpowiedniki formalne i semantycz-

ne we wschsł.: ukr. dial. *trop* 'koński kłus z podskakiwaniem', *trip* 'ślad (?)', br. *trop*: *zbicca z tropu* 'zbić (się) z tropu, z prawidłowej drogi', dial. *trop* 'ślad' (por. też r. *tropá* 'wydeptana ścieżka', dial. 'ślad stopy zwierzęcia'); w płdsł. w odrębnym znaczeniu 'osad, pozostałość po czymś, wytłoczyny': słwń. *tróp* 'wytłoczyny z winogron', ch./s. dial. *trȍp* 'pozostałość po stopieniu wosku; osad z wina; wytłoczyny z winogron'. Psł. dial. **tropъ* (też **tropa*) 'ślad', rzecz. odczas. od psł. **trepati* 'uderzać, bić, szarpać, potrząsać' (zob. *trzepać*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*; por. prapokrewne łot. *trapa* 'wielka ilość, mnóstwo, tłum', alb. *trap* 'ścieżka', gr. *atrapós* 'wąska droga, ścieżka'. Pierwotne znaczenie 'to, co jest rezultatem uderzania w coś, bicia, potrząsania'.

tropić od XVIII w. 'ścigać zwierzynę, idąc jej tropem', 'śledzić, poszukiwać kogoś, ścigać'; z przedr. *stropić* 'pozbawić pewności siebie, zbić z tropu, zaskoczyć, speszyć, skonfundować', daw. 'wytropić; zmylić trop, zdezorientować', *wytropić* 'odnaleźć po tropie'. Odpowiedniki we wschsł.: r. *tropít'* 'iść po śladach zwierzęcia', dial. 'wydeptywać ścieżki', ukr. *tropýty* 'śledzić, iść po śladach', dial. 'wydeptywać drogę'. Psł. dial. **tropiti* 'iść po śladach, śledzić', czas. odrzecz. od psł. **tropъ* 'ślad'. — Od czas. przedrostkowego *roztropny* od XV w. 'rozważny, rozsądny, przezorny', stp. też 'będący wyrazem rozsądku, rozwagi, przezorności', 'słuszny' → *roztropność* od XV w. 'rozwaga, rozsądek, przezorność', stp. też 'skuteczne działanie, czynność efektywna'; *roztropek*.

troska od XV w. 'kłopot, zmartwienie, strapienie, smutek', 'opieka, ochrona', stp. *troski* mn 'drobne cząstki metalu powstające przy obróbce'. Por. cz. *troska* 'bardzo mały odłamek czegoś', *trosky* mn 'ruiny', stcz. *tróska* 'żużel, szlaka', strus. *troska* 'drąg, żerdź', ch./s. *trȍska* 'żużel, szlaka; odpadki metalu przy obróbce'. Psł. **troska* z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'to, co jest rezultatem trzaskania, pryskania, odprysk', prawdopodobnie rzecz. odczas. od przypuszczalnego psł. **troskati* 'pękać, trzaskać' (por. np. r. *tróskot* 'trzask, pękanie', lit. *traškėti* 'pękać'), zapewne prapokrewnego z *trzaskać* (zob.). Polskie znaczenie 'zmartwienie, strapienie' wtórne, jego powstanie nie całkiem jasne, przypuszczalnie przez niepoświadczone pośrednie ogniwo 'to, co sprawia jakiś kłopot, co jest kłopotliwe'. — Od tego *troskliwy* (stp. XV w. 'gorliwy, dbały') → *troskliwość*; *troszczyć się* od XVI w. 'przejawiać troskę, dbałość; kłopotać się, martwić się', przest. *troskać się* 'być przejętym troską, martwić się czymś, myśleć z troską', stp. od XV w. *troskać* 'poruszać wewnętrznie, niepokoić', *troskać się* 'trwożyć się, niepokoić się', 'starać się, dbać, zabiegać o coś', z przedr. *zatroskać się*, *zatroskany*.

truchleć od XVI w. 'bać się bardzo, drżeć ze strachu, drętwieć z przerażenia' (stp. XV w. *truchleć* 'smucić się, być smutnym' przejęte z czeskiego), dial. też 'gnić, butwieć', 'schnąć', kasz. *trëχlec* 'wątpić, tracić nadzieję', daw. 'gnić'; z przedr. *struchleć* 'bardzo się przestraszyć, znieruchomieć, zdrętwieć z przerażenia', przest. 'stracić siły, osłabnąć, zwiotczeć'. Por. daw. *truchło* 'zwłoki; próchno', słowiń. *strëü'i* 'kruchy, miękki, zbutwiały, spróchniały, zwietrzały'; stp. XV w. *truchły* 'smutny, przygnębiony, strapiony; osłabiony, bez sił', r. *trúchlyj* (dial. *truchóvyj*, *trušnój*) 'zbutwiały, zmurszały, spróchniały, przegniły', ch./s. *trȕ(h)lī* 'spróchniały; zgniły', *trȕ(h)nuti* 'próchnieć, butwieć; murszeć, gnić', strus. *truchъ* 'stary, zbutwiały, spróchniały; smutny, mroczny' oraz cz. daw. *trouch* 'coś spróchniałego, próchno', *troucha* 'próchno', *trouchněti* 'próchnieć, butwieć', r. *truchá* 'próchno; resztki, odpadki, okruchy (np. siana), śmieci', *trúchnut'* 'gnić, butwieć'. Psł. **truchъ* [< **trou̯-s-o-*] 'kruchy, zmurszały, zbutwiały' (pierwotnie zapewne 'roztarty, rozkruszony, pokruszony'), pokrewne z lit. daw. *traušus* 'kruchy, łamliwy', łot. *traušs* 'ts.', *tràusls* 'ts.; delikatny', *trusls* 'kruchy; zgniły, zbutwiały' (z motywacją werbalną na gruncie bałt., por. np. lit. *traũšti* 'rozbijać, rozkruszać', *triáušėti* 'ts.', łot. *trust*, *trusu* / *trūstu* 'gnić, próchnieć'); ostateczną podstawą było pie. **treu̯-* / **tre-* 'trzeć, rozcierać'.

trucizna od XVI w. 'substancja powodująca uszkodzenie organizmu lub jego śmierć,

jad', stp. XV w. *trucina* 'trucizna, jad; podawanie trucizny, trucie; szkodliwe czary, szkodliwe czynności magiczne' i w niektórych gwarach *trucina*, kasz. *trëcëzna* 'trucizna'. Por. cz. dial. *trutina* / *trutizna*, ukr. lud. *trutýzna* (rzadko *trutýna*), br. dial. *trucízna* 'ts.'. Od *truty*, psł. **trutъ*, imiesłowu biernego czasu przeszłego od p. *truć*, psł. **truti* 'zużywać, jeść; truć' (zob. *truć*), por. też p. dial. *trut* 'trucizna' (urzeczownikowiony imiesłów). Od tej samej podstawy *trutka*; od *odtruty* (od przedrostkowego *odtruć*) *odtrutka*.

truć *truję* od XV w. 'wprowadzać truciznę do organizmu, zabijać za pomocą trucizny', kasz. *trëc* 'ts.'; z przedr. *odtruć*, *otruć*, *potruć*, *struć*, *wytruć*, *zatruć*; wielokr. *-truwać*: tylko z przedr. *odtruwać*, *zatruwać*. Ogsł.: dł. *tšuš*, *tšuju* 'potrzebować; nie otrzymywać, tracić', cz. dial. *truť*, *truju* 'truć', strus. *truti*, *trovu* 'tracić', cs. *truti*, *trovǫ* 'zużywać, spożywać, trawić', scs. *natruti*, *-trovǫ* 'nakarmić, pożywić', por. słc. *troviť* 'trawić; wydawać', ch./s. *tròvati*, *trùjēm* 'truć, zatruwać'. Psł. **truti*, **trovǫ* 'zużywać, jeść; truć', pokrewne z lit. *trūnýti* 'próchnieć, butwieć', wal. *taraw* 'tłuc', gr. *trýō* 'wycieńczam, wyczerpuję, gnębię', *trṓō* 'ranię, kaleczę, uszkadzam', od pie. **treu̯-* 'trzeć, rozcierać'. Zob. *trawa*, *trawić*, *trucizna*.

trud od XIV w. 'ciężka praca, wielki wysiłek, utrudzenie', stp. też 'męka', 'spracowanie, utrata sił', kasz. *trud* 'wysiłek'. Ogsł.: cz. *trud* 'wysiłek', 'troska, zgryzota', r. *trud* 'praca, dzieło', 'wysiłek', 'staranie, troska', 'rezultat działalności', przest. 'trudności, ciężary', scs. *trudъ* 'wytężenie, wysiłek', 'fatyga', 'dorobienie się czegoś', 'posiadanie, posiadłość'. Psł. **trudъ* 'wysiłek, ciężka praca', prapokrewne z lit. *triūsas* m 'praca, nadmiar zajęć', *triūsti*, *triūsiù* 'zajmować się pracą koło domu, gospodarować', łot. *traûds* 'łamliwy, kruchy', śrwniem. *drôȥ* m 'ciężar, ładunek, brzemię; uciążliwość, dolegliwość, przykrość, zmartwienie', łac. *trūdō*, *trūdere* 'uderzać, pchać, pędzić gwałtownie', od pie. **treu̯d-*, należącego ostatecznie do pierwiastka **ter-* 'trzeć, rozcierać' (zob. *trzeć*). Zob. *trudny*, *trudzić*.

trudny od XIV w. 'wymagający wiele wysiłku, ciężki, niełatwy, mozolny, żmudny', 'nieprzystępny, oporny, przykry, szorstki, uciążliwy', stp. 'dokuczliwy, zadający ból, uciążliwy; smutny, pełen bólu; chory, cierpiący'. Ogsł.: cz. *trudný* 'niełatwy; smutny', r. *trúdnyj* 'niełatwy; kłopotliwy, uciążliwy, ciężki, męczący', scs. *trudьnъ* 'mozolny, uciążliwy', 'zmęczony, znużony'. Psł. **trudьnъ* 'wymagający wiele wysiłku, żmudny, niełatwy', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **trudъ* (zob. *trud*). — Od tego *trudność*; *trudnić się* 'zajmować się czymś, zatrudniać się', dial. 'troszczyć się, martwić się', dawniej niezwrotne *trudnić* 'trudzić, męczyć, nużyć, fatygować; czynić coś trudnym, przeszkadzać w czymś, utrudniać coś', dial. 'trudzić kogoś', z przedr. *utrudnić*, *zatrudnić*, wielokr. *utrudniać*, *zatrudniać*.

trudzić od XV w. 'narażać na trud, fatygę, zabierać komuś czas swoimi sprawami, męczyć, nużyć, fatygować', kasz. *truʒëc* 'narażać na trud, fatygować'; *trudzić się* 'robić coś z dużym wysiłkiem, wysilać się, ciężko pracować, męczyć się', przest. 'zajmować się, trudnić się', dial. 'pracować', 'dłużyć się'; z przedr. *utrudzić*. Ogsł.: cz. *trudit* (przest. *troudit*) 'smucić, trapić; męczyć, wysilać', r. *trudíť*, *tružú* 'przemęczać pracą; zajmować, niepokoić', scs. *truditi sę* 'fatygować się; pracować'. Psł. **truditi*, **trudʹǫ* 'zmuszać do wielkiego wysiłku, do ciężkiej pracy, narażać na trud', czas. odrzecz. od psł. **trudъ* (zob. *trud*).

trumna od XVI w. 'skrzynia, do której kładzie się ciało zmarłego', stp. XV w. *trona* 'skrzynia', daw. i dial. *truna* / *trunna* / *tronna* 'trumna', koc. *tròma*, kasz. *trëma* / *truma* i *trëna* / *truna* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *truhe*, zdr. *trühel* i *trühelin* 'skrzynia, paka; trumna', najbliższe wyrazom polskim jest niem. dial. śl. *trūne* 'ts.'. Niejasne są powody rozszerzenia w polskim pierwotnego zapożyczenia *trona* / *truna* za pomocą przyr. *-na*. Postać *trumna* zapewne z wcześniejszej *trunna* z odpodobnieniem grupy spółgłoskowej *nn* > *mn*.

trunek *trunku* od XVI w. (daw. też *trunk* i *trank*) 'napój alkoholowy'. Zapożyczenie ze śrwniem. *trunc*, *trunkes* 'łyk, haust',

tranc, trankes 'napój, trunek', niem. *Trunk* 'łyk, haust; napój, trunek', *Trank* 'napój, trunek'.

trup od XV w. 'zwłoki', czasem też 'padlina, ścierwo'; por. kasz. *trupa* 'kawał drewna spróchniałego, kłoda w bagnie'. Ogsł.: cz. *trup* 'tułów', 'główna część czegoś', r. *trup* 'zwłoki; padlina', scs. *trupъ* 'zwłoki; padlina, ścierwo', ch./s. *trûp* 'tułów człowieka i zwierzęcia', 'pień drzewa', 'główna, podstawowa część czegoś, kadłub'. Psł. **trupъ* 'ciało zmarłego człowieka lub zwierzęcia, zwłoki, padlina' i 'pień, kadłub, tułów', prapokrewne z lit. *traupus* 'łamliwy, kruchy', *trupùs* 'kruchy', *trupėti* 'pokruszyć, rozdrobnić', łot. *trupêt* 'gnić, kruszyć się', stpr. *trupis* 'kłoda, kloc, pień', gr. *trýpē* 'dziura, otwór', *trȳpáō* 'wiercę, dziurawię', od pie. **treup-* 'kłoda, pień', ostatecznie należącego do pie. **ter-* 'trzeć' (zob. *trzeć*). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co ulega rozkładowi', choć nie można wykluczyć rozwoju znaczeniowego 'kłoda, pień' > 'nieruchome, sztywne martwe ciało ludzkie i zwierzęce'.

trusia i *truś* od XVII w. 'zwierzę królik', przen. 'człowiek bojaźliwy', kasz. *trus* 'królik'. Por. ukr. *trus'*, dial. *strus'* 'królik', br. *trus* i *trusok* 'ts.', r. *trus* 'tchórz', dial. *trus* i *trusik* 'królik'. Od p. *truś, truś* 'wołanie na króliki, indyki', dial. też 'wołanie na krowy', zapewne pochodzenia dźwkn. Rosyjskie *trus* 'tchórz' wyprowadza się z prapostaci **trǫsъ* (zapewne 'trzęsienie', 'ten, kto się trzęsie'), uznawanej za rzecz. odczas. od psł. **tręsti* 'trząść' (zob. *trząść*).

truskawka od XVIII w. 'bylina z rodzaju poziomek Fragaria ananassa (Fragaria hybrida)', dial. wlkp. *trzuśkawki / trzyśkawki* 'truskawki', stp. XV w. *truskawki* mn 'poziomka pospolita, Fragaria vesca', *truskawiec* i *truskawice* mn 'rdest ptasi, Polygonum aviculare', *truskowie* 'bylica polna, Artemisia campestris'. Por. gł. *truskalca* 'poziomka, truskawka', cz. *truskavec* 'gatunek jagody; rdest', słc. *truskavec* 'roślina Hippuris vulgaris', lud. 'poziomka', lud. *truskavka* 'gatunek jagód leśnych, poziomka', ukr. dial. *truskávka* 'poziomka, truskawka', br. *truskalka* 'truskawka'. Płnsł. **truskavъka / *truskavica* (por. też ch./s. *truska* 'truskawka', *truskavec* 'rdest', słwń. *troska* 'truskawka', *troskva* 'poziomka; rdest', *troskalica* 'poziomka twardawa, Fragaria collina', bg. *troskot* 'rdest') oznaczały prawdopodobnie rośliny kruche, przy których łamaniu czy zrywaniu powstawał szmer, trzask, por. p. daw. *trusk* 'szmer, trzask', dial. *truskać* 'trzaskać; czyścić', strus. *truskъ* 'trzask', r. dial. *trusk* 'trzask, chrzęst', ukr. dial. *trúskaty* 'trzeszczeć, skrzypieć, chrzęścić' (wyrazy pochodzenia dźwkn.). W polskim (i w części innych języków słow.) nazwę przeniesiono z poziomek (leśnych czy też ogrodowych) na sztucznie wyhodowaną w pierwszej połowie XVIII w. truskawkę, uzyskaną przez skrzyżowanie amerykańskiego gatunku poziomki wirginijskiej i chilijskiej.

truteń od XVIII w. (daw. też *trucień*) 'samiec pszczół', dial. *truteń / trucień / trudeń* i *tręteń* 'truteń', *trętwie* 'trutnie'. Por. w tym znaczeniu r. *trúten'*, ukr. *trúteń*, br. *trúcen'*, bg. *tъ́rtej* (może z wcześniejszego **trъteń*), też ch. dial. *trūtanj* 'trzmiel'. Psł. dial. **trǫtьńь* 'samiec pszczół, truteń', z przyr. **-ьńь* < **-ьn-jь* od psł. **trǫtъ* 'samiec pszczół, truteń', poświadczonego w p. daw. od XV w. *trąd* 'truteń' (stp. też 'rodzaj gza'), dial. *trąd / trąt / tręd / tręt* i *trut* 'ts.', kasz. *trǫd* 'ts.', dł. *tśut*, gł. *truta*, cz. daw. *troud / trout* (dial. *trút / trout* i *trut'* 'szkodliwe insekty'), słc. *trúd*, strus. *trutъ*, ukr. *trut*, bg. *trut*, ch./s. *trût / trût* i *trûtov*, słwń. *trot*. Psł. **trǫtъ*, pokrewne z lit. *trãnas* 'truteń', łot. *trans* 'ts.', a także ze stwniem. *trëno*, śrwniem. *trëne*, niem. *Drohne* 'ts.', gr. *thrõnaks* 'ts.', od pie. pierwiastka pochodzenia dźwkn. **tren- / *dʰren-* 'mruczeć, brzęczeć, buczeć'. Pierwotne znaczenie 'ten, który brzęczy, buczy'. W psł. pierwotna postać **tronъ* (zachowana w kasz. *trón* 'truteń; darmozjad, leń, próżniak'), równa lit. *trãnas*, łot. *trans*, została rozszerzona za pomocą przyr. **-tъ*, stąd wczesna psł. prapostać **tron-to-*, która się regularnie rozwinęła w psł. **trǫtъ*, postaci z *-u-* (p. *trut, truteń*, bg. *trut*, w innych językach formy dwuznaczne, z *-u-* z pierwotnego **ǫ* lub **u*) prawdopodobnie w wyniku starej oboczności **ǫ / *u*. Postaci z *-d-* (p. *trąd*, cz. *troud*, słc. *trúd*) zapewne przez

wtórne skojarzenie z odrębnym etymologicznie p. *trąd*, psł. **trǫdъ* 'jakaś choroba (zwłaszcza skórna); grzyb rosnący na drzewie, huba' (zob. *trąd*).

trwać od XV w. 'być, istnieć przez dłuższy czas, w dalszym ciągu, pozostawać bez zmian; być, istnieć wytrwale, niezłomnie, obstawać przy czymś'; z przedr. *potrwać, przetrwać, wytrwać* → *wytrwały*. Por. stcz. *trvati* 'trwać; wytrzymywać; żyć, egzystować', cz. *trvat* 'trwać; obstawać przy czymś', słc. *trvať* 'ts.', ukr. *tryváty* 'trwać, być', dial. 'żyć, istnieć', przest. 'czekać', br. *tryvác'* 'wytrzymywać, cierpliwie coś znosić; trwać; utrzymywać się', ch. dial. *trvat* 'trwać'. Psł. dial. **trъvati* 'trwać; znosić, cierpieć' (obok **trajati* 'ts.', kontynuowanego przez dł. *traś, trajom* 'trwać', gł. *trać, traju* 'trwać; przetrzymywać, wytrzymywać', stcz. *tráti, traju* 'trwać, pozostawać, wytrzymywać; żyć, egzystować', ch./s. *tràjati* 'trwać, żyć; wystarczać', słwń. *trájati* 'trwać'), oba czas. prapokrewne z łac. *intrō, intrāre* 'wejść, wstąpić', gr. *trānḗs* 'jasny, przejrzysty', stind. *tárati* 'pokonuje', *tráyāte* 'chroni, broni', het. *tarhzi* 'przezwycięża', postać **trъvati* [< *trūu̯-ā-* < **trū-ā-*] ma najbliższy odpowiednik w stind. *tū́rvati* 'przezwycięża, pokonuje', wszystkie od pie. **ter- / *trā- / *teru-* 'przechodzić, przenikać, pokonywać'. Z przypuszczalnego pierwotnego znaczenia 'przechodzić, przenikać przez coś, pokonywać coś' w psł. powstało wtórne 'pokonywać, wytrzymywać, znosić coś, cierpieć' i wyspecjalizowane 'przechodzić, pokonywać, wytrzymywać przez pewien czas, trwać w czasie'. Zob. *trwały, trwoga.*

trwały od XV w. 'pewny, stały', daw. 'wytrwały, wytrzymały', kasz. *trvałi* 'mocny, stały'. Por. cz. *trvalý* 'trwający nieustannie, stały; trwający dłuższy czas; przejawiający stałość, wytrwałość', słc. *trvalý* 'stały, pewny'. Pierwotny imiesłów czasu przeszłego na **-lъ* od psł. **trъvati* 'trwać; znosić, cierpieć' (zob. *trwać*) w funkcji przymiotnika. — Od tego *utrwalić.*

trwoga od XV w. 'stan, uczucie niepokoju, lęk, obawa, strach', stp. 'spór, zatarg; rozruchy, zamieszki', 'niebezpieczeństwo', kasz. *trvoga* 'nieszczęście, plaga'. Odpowiedniki we wschsł.: r. *trevóga* 'trwoga, niepokój, obawa; gwałt, popłoch; alarm', ukr. *tryvóha* 'ts.', br. *tryvóha* 'ts.'. Psł. dial. **trъvoga* (r. *trévoga* wskazuje jednak na **trьvoga*) 'hałaśliwe zamieszanie, niepokój; przerażenie, obawa', bez pewnej etymologii. Może z przyr. **-oga* od psł. **trъvati* 'trwać; znosić, cierpieć' (zob. *trwać*). W takim razie pierwotnym znaczeniem byłoby 'znoszenie czegoś, cierpienie z jakiegoś powodu, stan niepokoju'. — Od tego *trwożyć, zatrwożyć; trwożny.*

trwonić od XVIII w. 'zużywać bez korzyści, bez potrzeby, nie wykorzystywać należycie, marnować, niszczyć', wcześniej stp. XV w. *roztrwanić* 'zmarnować, zmarnotrawić'. Wyłącznie polskie. Nie można wykluczyć pochodzenia z postaci **trawonić* (z redukcją pierwszej, nie akcentowanej samogłoski), z której (z przestawką spółgłosek *w - n* > *n - w*) p. dial. płn. (Mazowsze, Chełmińskie, Kujawy, Kociewie, Malborskie) *tranowić* 'trwonić', kasz. *trʹanovic* 'marnować, marnotrawić, niszczyć; trawić, spędzać czas', krajn. *stranowić* 'strawić, przyswoić pokarm w układzie pokarmowym'; semantyka wyrazu wskazuje na ścisły związek z *trawić* 'przetwarzać spożyty pokarm i przyswajać go sobie', dawniej także 'niszczyć, pożerać, pochłaniać, zużywać', 'trwonić, tracić, marnotrawić, wydatkować', stp. XV w. *trawić* 'niszczyć, spalać (o ogniu i innych siłach)', 'używać dóbr materialnych, też zużywać je lekkomyślnie, nadużywać ich, trwonić je'. Czas. **trawonić* to ekspresywny derywat od p. *trawić*, kasz. *travic* < psł. **traviti* 'powodować zużywanie, niszczyć' (zob. *trawić*). Mniej jest prawdopodobne, by *trwonić* było czas. intensywnym (z przyr. **-on-*) od nie znanego w polskim kontynuantu psł. **tryti* 'trzeć' (np. cs. *tryti, tryjǫ* 'trzeć', *rastrъva* 'strata, szkoda', por. z rdzennym **-ū-* gr. *trū́ō* 'wycieńczam, wyczerpuję, przygniatam, gnębię', *trū́khō* 'zużywam, trwonię, niszczę, marnuję, rujnuję'): *trwonić* miałoby pochodzić z pp. **trъv-on-iti* < **trūu̯-ān-* < **trū-ān-*.

tryskać od XVIII w. 'płynąć obficie, gwałtownie, wąskim strumieniem, wyrzucać płyn z siebie'; z przedr. *wytryskać*; jednokr. *trysnąć*, z przedr. *wytrysnąć*, stp. XV w. *wstrys-*

nąć się 'wcisnąć się, wedrzeć się', *wytrysnąć się* 'nagle, gwałtownie pojawić się, wydobyć się na powierzchnię'. Por. gł. *tryskać* 'wytryskiwać, kipieć', cz. *tryskat* 'tryskać, wytryskiwać', słc. *tryskať* 'ts.' oraz dł. *tryščaś* 'wypróżniać się głośno', *tryščaś se* 'mieć biegunkę', br. dial. *tryščic'* 'kruszyć, rozdrabniać; łamać', słwń. dial. *tríščati* 'wytrzeszczać oczy'. Zachsł. **tryskati* 'tryskać, wytryskiwać', prawdopodobnie odmianka psł. **dristati / *drizdati / *driskati* 'mieć biegunkę, rozwolnienie' (por. np. p. dial. *drzystać / drystać* 'oddawać rzadki kał, mieć rozwolnienie; puszczać wiatry', kasz. *dřistac* też 'tynkować', gł. *dristac* 'bryzgać, pryskać'), od pie. **d^hrei̯-d-* 'wypróżniać się, oddawać kał', por. z bezdźwięcznym nagłosem lit. *tríesti, triedžiu* 'mieć gwałtowną biegunkę', *trỹsti, trỹstu* 'ts.'. — Od tego *trysk* 'rozpryskujące się cząstki wody, błota itp., bryzg'; od czas. przedrostkowych *natrysk, wytrysk*.

trzaska od XV w. 'drzazga', dial. też 'wiór'. Ogsł.: słc. *trieska* 'drzazga; wiór', strus. *trěska / treska* 'szczapa, drzazga', r. dial. *tréska* 'szczapa; drzazga', ch./s. *trijèska* 'drzazga'. Psł. **trěska* 'drobny kawałek drewna odłupany od czegoś, drzazga', rzecz. odczas. od psł. **trěskati* 'wydawać suchy, ostry odgłos, trzask (np. przy łamaniu czegoś twardego); uderzać mocno, powodując powstanie trzasku' (zob. *trzaskać*). Zob. *drzazga*.

trzaskać od XV w. 'uderzać gwałtownie, z siłą w coś lub czymś, powodując powstanie silnego odgłosu', 'pękać, rozrywać się, łamać się, wydając trzask; rozbijać, niszczyć', stp. 'wydawać głośny, krótki dźwięk, trzask', dial. 'prać kijanką', 'rzucać', 'pukać', 'tłuc się', 'krzesać ogień', 'tryskać, pryskać'; z przedr. *otrzaskać* (*otrzaskany*), *potrzaskać, roztrzaskać, strzaskać, wytrzaskać*; jednokr. *trzasnąć*, z przedr. *zatrzasnąć*. Ogsł.: cz. *třaskat* (też *tráskat / třeskat*) 'wydawać ostry, suchy dźwięk; tłuc, uderzać, wydając trzask', r. *tréskat'* 'silnie bić, uderzać; dużo i łakomie jeść lub pić', *tréskat'sja* 'pękać', słwń. *trěskati* 'łoskotać, huczeć; grzmieć; rzucać gwałtownie, ciskać'. Psł. **trěskati, *trěskajǫ* 'wydawać suchy, ostry odgłos, trzask (np. przy łamaniu czegoś twardego); uderzać mocno, powodując powstanie trzasku', czas. dźwkn., podstawę stanowiły onomatopeiczne wykrzykniki typu p. dial. *trzas!* 'o nagłym uderzeniu', bg. *trjas* 'o silnym grzmocie', wskazujące na prapostać **trěsъ!*. — Od tego rzecz. odczas. *trzask*; od czas. przedrostkowych *potrzask* 'pułapka', *zatrzask* 'rodzaj guzika; zamek sprężynowy'; *zatrzaska* 'rodzaj guzika'. Zob. *trzeszczeć*.

trząść *trzęsę* od XV w. 'poruszać czymś mocno, prędko, gwałtownie', 'jechać nierówno, podrzucać, powodując drganie, podskakiwanie wiezionych ludzi lub przedmiotów (o środkach lokomocji, zwierzętach wierzchowych)', 'rozrzucać coś równomiernie, pokrywać czymś powierzchnię', pot. 'rządzić czymś despotycznie, arbitralnie, decydować o wszystkim', daw. 'przeglądać, przetrząsać, szukając czegoś', 'pleść, gadać, paplać', dial. też 'wytrząsać ziarno ze słomy przy młóceniu'; *trząść się* 'drżeć, dygotać'; kasz. *třisc / třẽsc / třǫsc* 'poruszać; podrzucać (o pojazdach); rozrzucać coś równomiernie; rządzić despotycznie'; wielokr. *trząsać* stp. od XV w. 'potrząsać', daw. XVII w. *trzęsać* 'ts.', dial. *trząsać* 'ts.; rządzić apodyktycznie, decydować o wszystkim', z przedr. np. *natrząsać się, otrząsać, potrząsać, strząsać, wytrząsać*; jednokr. *trząsnąć* dial. 'potrząsnąć, zatrząść; przysypać, dosypać (pieniędzy)', kasz. *třisnǫc* 'potrząsnąć', w języku liter. z przedr. *potrząsnąć, przetrząsnąć, strząsnąć, wstrząsnąć*. Ogsł.: cz. *třást, třesu*, r. *trjastí, trjasú*, scs. *tręsti, tręsǫ*. Psł. **tręsti, *tręsǫ* 'poruszać czymś mocno, prędko i gwałtownie, trząść', prapokrewne z lit. *į-trìsti, į-trįsù / -trinsù* 'przejawiać popęd płciowy (o psach)', *trė̃sti, tresiù* 'biegać naokoło; gonić się (o suce)', gr. *tréō* [< **tresō*] 'drżę', stind. *trasati* 'drży', opartych na pie. **tres-* 'trząść się (ze strachu), drżeć'. Rdzenną samogłoskę nosową w psł. **tręsti* objaśnia się zwykle prawdopodobną kontaminacją pie. **tres-* z pokrewną pie. bazą **trem-* 'dreptać, tupać; drżeć' (od której np. ukr. *tremtíty* 'drżeć, dygotać', lit. *trìmti* 'zadrżeć', łac. *tremō, tremere* 'drżeć, bać się', gr. *trémō* 'drżę'); powstałaby zatem wtórna baza **trems-* (z której wy-

prowadza się też goc. *þramstei* 'konik polny'). Nie można jednak wykluczyć, że samogłoska nosowa została uogólniona w całym paradygmacie z form czasu teraźn. z infiksem nosowym **tręsǫ* < **tre-n-sō* czy też **trn̥sō* (por. np. psł. **sędǫ* 'siądę', zob. *siąść*). Pie. **tres-* i **trem-* od pierwiastka **ter-* 'trzepotać się, trząść się, drżeć'. — Od czas. przedrostkowego *wstrząs*.

trzcina od XV w. 'roślina Phragmites' (*trzcina cukrowa* 'Saccharum officinarum'), stp. też *trcina* / *trzścina* 'trzcina' , dial. *trzcina* / *trcina* / *trześcina* / *chrzcina* / *strzina*, kasz. *třcëna* / *střëcëna* i *střëna* / *střina* 'trzcina'. Ogsł.: cz. *třtina*, stcz. *trstina* 'trzcina', r. *trostína* 'łodyga trzciny', br. *tryscina* 'łodyżka', słwń. dial. *trstína* 'trzcina'. Psł. **trъstina* 'trzcina, Phragmites', z przyr. **-ina* od psł. **trъstь* 'trzcina' (zob. *treść*).

trzeba od XIV w. 'należy, wypada', 'coś jest potrzebne, niezbędne' (w gwarach zwykle skrócona forma *trza*), kasz. *třeba* 'trzeba, należy'. Por. cz. *třeba* (dial. często *třa*) 'należy, powinno się', 'przypuśćmy, że; może; nie jest wykluczone, że', w funkcji spójnika 'choćby, chociażby, gdyby nawet', ukr. *tréba* 'należy, powinno się', scs. *trěba*: *trěbě (jestъ)* 'potrzeba', *trěbě iměti* 'trzeba, potrzeba', ch./s. *trȅbā* 'należy się, trzeba, powinno być'. Zachsł. i płdsł.: dł. *třebaś* 'potrzebować', gł. *trjebać* 'ts.; używać czegoś; wymagać', ch./s. *trèbati* potrzebować; należeć się; przydać się na coś'. Psł. **terbati* (ale możliwa też prapostać **trebati*) 'wymagać czegoś, potrzebować', 3. osoba czasu teraźn. **terbajetъ* 'należy, powinno się; jest konieczne, niezbędne', wielokr. **terbovati*, przypuszczalnie od (poza tym niepoświadczonego) pie. **terb*^(h)^*-*, w którym można się dopatrywać wariantu pie. **terp-* / **trep-* 'sycić się, zażywać czegoś', od którego stpr. *enterpo* 'potrzebuje', goc. *þaúrban* 'potrzebować', niem. *dürfen* 'móc, być uprawnionym; potrzebować', gr. *térpō* 'nasycam się, mam czegoś do syta; cieszę się, weselę się', stind. *tarpati* 'syci się'. Próby łączenia z psł. **terbiti* 'czyścić, oczyszczać z czegoś zbędnego, usuwać coś niepotrzebnego, niepożądanego, trzebić' (zob. *trzebić*) nie przekonują z powodu trudności znaczeniowych. Zob. *potrzeba*.

trzebić od XV w. 'usuwać, wycinać poszczególne drzewa w lesie', 'kastrować', daw. ogólnie 'czyścić, przeczyszczać' (np. *pszenicę trzebić* 'czyścić, przewiewać pszenicę'), dial. 'wykruszać mak z makówek; przesiewać na przetaku; niszczyć; bić'; z przedr. *przetrzebić*, *wytrzebić*; wielokr. *-trzebiać*, tylko z przedr. *przetrzebiać*, *wytrzebiać*. Ogsł.: cz. *tříbit* 'oczyszczać; karczować', r. *terebít'*, *terebljú* 'skubać; targać, szarpać; wyrywać z korzeniami', daw. 'oczyszczać, uprzątać', ch./s. *trijèbiti* 'trzebić, czyścić; wypleniać; obierać, przebierać'. Psł. **terbiti*, **terbǫ* 'czyścić, oczyszczać z czegoś zbędnego, usuwać coś niepotrzebnego, niepożądanego', od pie. **ter-b-*, od którego też stirl. *trebaid* 'orze, zasiedla' (por. także gr. *tribō* 'trzeć, młócić; tłuc, gnieść, miesić; tłoczyć, wyciskać', *tribos* 'droga utarta, wydeptana ścieżka; ścieranie, zużycie', oparte na pie. **trei̯-b-*), wszystkie należą ostatecznie do pie. pierwiastka **ter(ə)-* 'trzeć' (zob. *trzeć*). — Od tego *trzebież* 'cięcie pielęgnacyjne lasu'.

trzeci od XIV w. liczeb. porządkowy. Ogsł.: cz. *třetí*, r. *trétij*, scs. *tretii*. Psł. **tretьjь* 'trzeci', por. lit. *trẽčias* 'ts.', łac. *tertius* 'ts.'. Z pie. **tretii̯o-* 'trzeci', utworzonego za pomocą przyr. **-t(i)i̯o-* od podstawy pie. liczeb. głównego **trei̯es* 'trzy' (zob. *trzy*).

trzeć *trę* od XV w. 'naciskając, przesuwać coś po czymś, szorować, pocierać', 'rozdrabniać, rozcierać (na proszek)', 'wyrównywać, wygładzać powierzchnię', 'piłować, rżnąć', stp. też 'kruszyć, łamać', 'uciskać, gnębić', 'unicestwiać, kłaść kres czemuś'; z przedr. *natrzeć*, *otrzeć*, *potrzeć*, *przetrzeć*, *rozetrzeć*, *utrzeć*, *wetrzeć*, *wytrzeć*, *zatrzeć*, *zetrzeć*; wielokr. *-cierać*, z przedr. *nacierać*, *ocierać*, *pocierać*, *przecierać*, *rozcierać*, *ścierać*, *ucierać*, *wcierać*, *wycierać*, *zacierać*. Ogsł.: cz. *třít*, *třu* / *tru*, r. *terét'*, *tru*, scs. *trěti*, *tьrǫ*, ch./s. *tȓti*, *tārēm* / *trēm*. Psł. **terti*, **tьrǫ* 'trzeć', wielokr. **tirati*, pokrewne z lit. *tìrti*, *tiriù* 'badać, prowadzić badania', *trìnti*, *trinù* 'trzeć, ocierać, pocierać, zacierać; ucierać, rozcierać; ścierać', łot. *trît* 'trzeć', łac. *terō*, *terere* (1. osoba czasu przeszłego *trīvi*) 'trzeć', gr. *teírō* [< **teriō*] 'uciskam, nękam, trapię, dręczę', od pie. **ter(ə)-* 'trzeć'. — Od czas. przedrostkowego *starcie* 'po-

tyczka, bitwa; sprzeczka', 'część walki bokserskiej, runda', stp. XV w. 'zniszczenie' (rzecz. odsłowny od przedrostkowego *zetrzeć się*, psł. **sъ-terti* 'zetrzeć'). Zob. *tarcica, tarka, tarło, tartak, tor, trociny.*

trzepać od XV w. 'uderzać, potrząsać czymś z rozmachem; uderzać w coś, potrząsać czymś w celu usunięcia kurzu, oczyszczenia', 'zadawać ciosy, razy, bić', 'mówić szybko, bez zastanowienia', stp. XV w. *trzepać konie* 'czyścić konie', dial. 'trząść', 'oczyszczać włókna lnu z paździerzy', 'wydobywać miód z plastrów za pomocą wirówki', kasz. *třepac* 'brudzić, smolić; bić; posługiwać się trzepaczką', przen. 'gadać, pleść, bajdurzyć'; z przedr. *otrzepać, przetrzepać, strzepać, wytrzepać*; jednokr. *trzepnąć* (dial. też *trzapnąć*), z przedr. *otrzepnąć, strzepnąć*. Ogsł.: cz. *třepat* 'trzepać, trzepotać, trząść', r. *trepáť* 'międlić (len, konopie); trzepać (np. wełnę); szarpać, targać', pot. 'niszczyć, zdzierać', bg. *trépvam* 'drgać, drżeć', ch. daw. *trepati* 'bić'. Psł. **trepati* 'uderzać, bić, szarpać, potrząsać', pokrewne z lit. *trepsėti* 'tupać', stpr. *trapt* 'stąpać', łac. *trepidus* 'niespokojny, zmieszany, spieszący się; (o rzeczach) falujący, drżący, bijący', *trepidō, trepidāre* 'biegać tu i tam, być zaniepokojonym, miotać się', gr. *trépō* 'obracam', stind. *tṛprá-* 'spieszny, niestały', od pie. **trep-* 'dreptać, trzepotać się' (pochodzenia dźwkn.). — Od tego *trzepak; trzepaczka*. Zob. *strzępić, trzepotać.*

trzepotać od XVIII w. 'poruszać się szybko, wykonywać szybkie ruchy', dawniej od XV w. *trzepiotać (się)* 'machać skrzydłami', 'drżeć, trząść się', 'gadać, mówić', kasz. *třepotac* 'gadać, pleść, bajdurzyć'. Ogsł.: cz. *třepetat / třepotat* 'trzepotać, machać, wymachiwać', r. *trepetáť* 'trzepotać, drżeć, dygotać, trząść się', scs. *trepetati* 'drżeć, trząść się', ch./s. *trepètati* 'drżeć, dygotać, trząść się'. Psł. **trepotati / *trepetati* 'intensywnie trzepać, poruszać, wymachiwać, trząść', czas. intensywny od psł. **trepati* 'uderzać, bić, szarpać, potrząsać' (zob. *trzepać*), z przyr. *-ot- / -et-*.

trzeszczeć od XV w. 'pękać z trzaskiem, skrzypieć, chrzęścić', pot. 'mówić szybko, w sposób przykry dla kogoś', kasz. *třeščec* 'trzeszczeć, skrzypieć; mówić szybko, niezrozumiale, pleść'; z przedr. *zatrzeszczeć*. Ogsł.: cz. *třeštět* 'wydawać suchy odgłos, trzaskać', r. *treščáť* 'wydawać trzask, łamać się, rozpadać się z trzaskiem; tłuc się', pot. 'mówić szybko, bez przerwy', słwń. *tréščati* 'pękać z hukiem'. Psł. **trěščati* 'wydawać suchy, ostry odgłos (np. przy łamaniu, pękaniu czegoś twardego)', czas. pochodzenia dźwkn. (zob. pokrewne *trzaskać*), por. lit. *treškėti* 'trzeszczeć (o łamiącym się drzewie)'. Zob. *wytrzeszczać.*

trzewia mn 'wnętrzności', stp. od XV w. *trzewa / czrzewa* (może też *strzewa*) mn 'wnętrzności', daw. *trzewo* 'kiszka, jelito', dial. *trzewo / strzewo* 'ts.', *trzewa / strzewa* mn, też *strzewie* 'wnętrzności', kasz. *třevo* 'kiszka', *třeva* mn 'trzewia'. Ogsł.: cz. *střevo* (stcz. *střevo / třevo*) 'kiszka, jelito', *střeva* mn 'wnętrzności', r. przest. i dial. *čérévo* (*čerëvo*) 'brzuch, łono', *čérevá / čerëva* mn 'kiszki, jelita, wnętrzności', scs. *črěvo* 'łono, brzuch', *črěva* mn 'wnętrzności'. Psł. **červo* 'narząd wewnętrzny w jamie brzusznej, kiszka, jelito; skóra, zwłaszcza z brzucha zwierząt', **červa* mn 'wnętrzności', od pie. **(s)ker-* 'ciąć' (zob. *czart, kora, skóra*), może urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego przym. *†červъ* z przypuszczalnym znaczeniem 'odcięty'. — Od tego *otrzewna* anat. 'błona okrywająca narządy jamy brzusznej'.

trzewik od XV w. 'rodzaj buta' (stp. XV w. i dial. też *trzewic*), dial. także *strzewik* 'ts.'. Ogsł.: dł. dial. *crěwik* 'bucik', cz. dial. *střevik* 'lekki but, półbut', r. *čerevík* 'bucik kobiecy', dial. 'skórzane obuwie robocze', bg. dial. *črévik* 'trzewik, bucik'. Psł. **červikъ* 'skórzany bucik, trzewik', pierwotne zdr. od psł. **červь / *červьjь* m 'obuwie skórzane, but, trzewik ze skóry' (np. dł. *cřej*, dial. *crej / crěw* 'but, trzewik', stcz. *třevi* m 'but', cz. dial. *střív* 'bucik, trzewik', strus. *čerevii* m / *čerevije* n 'rodzaj obuwia z jednego kawałka skóry; miękki bucik, pantofel; skóra; futro z brzucha zwierzęcia', scs. *črěvii* m 'sandał, but'), od psł. **červo* 'skóra, zwłaszcza z brzucha zwierzęcia' (zob. *trzewia*).

trzeźwy od XV w. (stp. też *trzeźwi*, daw. od XVI w. i dial. *krzeźwy*) 'niepijany, przytomny', kasz. *třezvi / třezbi* 'niepijany; rozsądny,

rzeczowy; przytomny'. Ogsł.: stcz. *střiezvý* 'trzeźwy' (dziś cz. *střízlivý* 'trzeźwy; realny, rzeczowy; skromny, prosty'), r. dial. *terëzvyj* (w języku liter. *trézvyj* zapożyczone z cs.) 'niepijący, wstrzemięźliwy; niepijany, trzeźwy, przytomny; rozważny', scs. *trězvъ* 'trzeźwy, wstrzemięźliwy', ch./s. *trȅzven* 'trzeźwy, przytomny; rozsądny, roztropny', *trijézan* 'trzeźwy; rozważny', słwń. *trézen* 'trzeźwy'. Psł. **terzvъ* 'niepijany, trzeźwy', z wcześniejszej postaci **terzu̯o-* [< **tersu̯o-*, z nawarstwieniem przyr. **-o-* na hipotetyczny wcześniejszy przym. **tersŭ-* należący do tematów na *-ŭ-*], od pie. **ters-* 'suchy, wysuszony' (por. np. łac. *torreō, torrēre* 'suszyć, prażyć', gr. *térsō* 'wysuszam', stind. *tŕ̥syati* 'ma pragnienie, pragnie', *tr̥sú-* 'spragniony'). Znaczenie 'niepijany, trzeźwy' rozwinęło się z 'odczuwający pragnienie' < 'suchy, wysuszony', co do rozwoju znaczenia por. np. ang. *dry* 'suchy' i 'trzeźwy'. — Od tego *trzeźwość*; *trzeźwić, otrzeźwić*; *trzeźwieć, otrzeźwieć, wytrzeźwieć*.

trzęsawisko od XVIII w. 'grzęzawisko, bagno, moczary', kasz. *trąsavisko / trąsavišče* 'trzęsawisko'. Por. cz. *třasavisko / třesaviště* 'bagno', a także p. daw. i dial. *trzęsawa* 'bagno', dial. też 'bagno trzęsące się pod nogami', 'galareta z kości i mięsa' (por. gł. *třasawka* 'roślina mietlica, Agrostis', cz. *tresavá* 'rodzaj starego tańca ludowego', s. *Tresava* nazwa potoku i pewnej okolicy), też p. *trzęsawica* od XV w. 'mokradło, trzęsawisko, błotnisty, podmokły, zapadający się, grząski teren'. Od przym. **tręsavъ* 'trzęsący (się)' (por. np. gł. *třasawy* 'trzęsący'), utworzonego od psł. **tręsti*, p. *trząść się* (zob. *trząść*).

trzmiel od XVII w. 'owad Bombus terrestris', wcześniej od XV w. *czmiel / szczmiel / pczmiel / pszczmiel* 'ts.', dial. *ćmiel / cmiel / sćmiel / pszmiel*, kasz. *čm̀ël / pr̀čm̀ël / pr̀m̀ël* 'ts.'. Ogsł.: cz. *čmel*, stcz. *ščmel / štmel*, r. *šmel'*, dial. *ščëmel' / čmel'*, słwń. *čmẹ̑lj*, dial. *šmẹ̑lj / šćemẹ̑lj*. Psł. **čьmelь / *čьmelь* 'trzmiel', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-elь / *-elь*, prapokrewna ze stpr. *camus* 'trzmiel', lit. *kamãnė* 'trzmiel, dzika pszczoła', dial. *kamìnė* 'dzika pszczoła', łot. *kamane / kamine* 'trzmiel, dzika pszczoła', wszystkie od pie. dźwkn. pierwiastka **kem- / *kom-* 'brzęczeć, bzyczeć' (zob. *komar*). Pierwotne znaczenie 'owad brzęczący, bzyczący'. Polskie *trzmiel* ma wtórne *trz-* zamiast pierwotnego *cz-*, może pod wpływem dial. *trzmić* 'huczeć, szumieć', przekształcanie nagłosu wyrazu (głównie chyba przez etymologię ludową) widać też w innych postaciach, np. kasz. *pr̀m̀ël*.

trznadel od XVIII w. 'ptak Emberiza citrinella', stp. XV w. *strnadl / strznadl*, daw. XVI–XVII w. i dial. *trznadl*, XVII w. *sternal*, XVIII w. *trynald / trzynold / strzezknadel*, stp. XIV w. *strndal*, XV w. *strnadl / strznadl*, dial. *trznadl / trznadel / trzynadel / trznagiel* (*trznagel*), też *strznadel / sternadel / sternal / strzenagiel, psternadel / psternal*, śl. *sternad* 'ts.'. Ogsł.: dł. *tšnarl / šnarl* 'trznadel', cz. *strnad*, dial. też *strnadl / strnadel* 'ts.', słc. *strnadka* 'ts.', r. *strenátka* (dial. *strinádka*) 'rodzaj sikorki', ukr. dial. *strenádka* 'trznadel', ch./s. *stȑnātka* i *strnàdica*, ch. dial. *s(t)r̂nād* 'ts.', słwń. *strnȃd* 'ts.'. Psł. zapewne **strьnadъ* 'trznadel', bez pewnej etymologii, może prapokrewne z bałt. nazwami tego ptaka: lit. *stárta*, dial. *stérta*, łot. *stàrste / stàrsta*, ale niejasna budowa wyrazu (przyr. **-adъ*?). Niejasne też końcowe *-(e)l* w językach zachsł.

trzoda od XV w. (stp. też *czrzoda / czroda / strzeda*) 'stado zwierząt domowych, bydła', dial. *trzoda / trzóda* też 'nierogacizna, świnie; drób', kasz. *třoda / střoda* 'stado zwierząt domowych; gromada, tłum (ludzi)'. Ogsł.: cz. *třída* (stcz. *čřieda / třieda*) 'klasa (społeczna, szkolna), warstwa, grupa; stopień; wielka ulica', dial. też *čída* 'kolej, kolejność; stado koni na pastwisku', r. *čeredá* 'szereg (np. ludzi)', 'kolej', przest. 'kolejność', dial. 'stado bydła', scs. *črěda* 'porządek, szereg; trzoda', ch. dial. czak. *črȇdā* 'zmiana, kolejność'. Psł. **čerda* 'stado zwierząt domowych', pokrewne ze stpr. *kērdan* (bier. pj) 'czas' (zapewne z pierwotnego 'kolejność, następstwo dni, miesięcy'), lit. *kerdžius / skerdžius* 'zwierzchnik pasterzy, baca' (od *†(s)kerdà* 'trzoda', na które wskazuje też zapożyczone stąd karelskie *kerda* 'porządek, kolejność'), goc. *haírda* 'trzoda, stado', stwniem. *herta* 'zmiana, kolejność', niem. *Herde* 'stado, trzoda; gromada, tłum',

z pie. *kerdʰā 'kolejność, zmienność, następstwo; szereg rzeczy czy istot kolejno następujących, porządek' > 'stado, trzoda'. Zob. *czereda*.

trzon od XVI w. 'podstawowa część składowa czegoś', 'rękojeść, uchwyt', 'nadziemna część grzyba, na której osadzony jest kapelusz', dial. *trzón* 'rękojeść noża, toporka; dzierżak cepów; mielak w żarnach', kasz. *třõn* / *střõn* 'rękojeść, uchwyt'; zdr. *trzonek* (dial. też *strzonek*) 'rękojeść, rączka', daw. 'pieniek zęba'. Ogsł.: cz. daw. *střen* 'rękojeść noża, widelca', *třeň* ż 'trzonek grzyba', strus. *černъ* 'rękojeść, uchwyt', ukr. *čerén* 'ts., trzonek (np. noża); lemiesz; głąb (np. kapusty); pień', słwń. *črẽn* 'trzonek (np. noża)'. Psł. **černъ* [< **ker-no-*] 'rękojeść, uchwyt, rączka', zapewne prapokrewne z *kẽras* 'krzak, pień, karcz', łot. *cęrs* 'krzak, krzew; korzenie drzewa' i dalej z psł. **korę, *korene* 'korzeń' (zob. *korzeń*).

trzonowy od XV w.: *ząb trzonowy* 'ząb osadzony w tyle szczęki, służący do miażdżenia pokarmu', stp. też *czrzonowy ząb*, kasz. *třõnovi* / *střõnovi zǫb* 'ts.'. Por. cz. *třenový zub* 'ts.', słc. *črenový zub* 'ts.'. Psł. dial. **černovъ*, przym. od psł. **černъ* [< **kernu-*], dop. **černu* (temat na *-ŭ-*) 'szczęka; ząb trzonowy' (por. p. daw. XVIII w. *trzony* mn 'zęby trzonowe', dł. *cŕono*, mn *cŕona* 'szczęka', słc. daw. *čren* 'szczęka', dial. *čereň* 'dolna szczęka', *čren* / *čeren* 'ząb trzonowy', r. dial. *čerenják* 'ts.'), które odpowiada cymr. *cern* 'szczęka', bret. *kern* 'lej w młynie', pokrewne też z łot. *cęruoklis* / *cęruokslis* 'ząb trzonowy' i zapewne ze stind. *cárvati* 'miażdży, przeżuwa'. Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'to, co służy do mielenia, rozcierania' > 'szczęka', wtórnie 'ząb trzonowy'.

trzos od XV w. (stp. też *czrzos*) 'pas na pieniądze; woreczek na pieniądze', dial. 'skórzany pas podróżny na pieniądze', kasz. *třos* 'napiwek'. Płnsł.: słc. dial. *čeres* 'szeroki pas męski', r. *čéres* / *čérez* 'wąska i długa sakiewka obwiązywana wokół pasa lub nogi', ukr. *čéres* 'skórzany pas na pieniądze', dial. 'szeroki skórzany pas męski'. Psł. **čersъ* [< **kert-so-*] 'wąska i długa sakiewka obwiązywana wokół pasa; pas', prapokrewne z wyrazami celt. (sprowadzanymi do postaci **kr̥d-su-*): stirl. *criss* 'pas', szkoc. *crioss* 'pas, przepaska', cymr. *crys* 'koszula, suknia; szata fałdzista', przypuszczalnie od pie. (słow. i celt.) **kerd-* 'przepasywać; pas'.

trzpiot od XVIII w. 'człowiek lekkomyślny, płochy, roztrzepany, lekkoduch', *trzpiotka* 'kobieta, dziewczyna trzpiot'. Rzecz. odczas. od daw. *trzpiotać* 'trzepotać', *trzpiotać się* 'zachowywać się trzpiotowato, szastać się, być wietrznikiem' (daw. od XVI w. też *trzpiatać* 'trzepotać'), por. cz. *třpytit se* 'błyszczeć, połyskiwać, lśnić, migotać', *třpyt* 'blask, błysk, połysk, lśnienie', warianty fonetycznego czas. *trzepiotač*, psł. **trepetati* (zob. *trzepotać*), z redukcją samogłoski *e* → **ь* w pierwszej sylabie (wtórny rdzeń **trьp-*).

trzustka od XIX w. 'gruczoł trawienny i dokrewny kręgowców'. Sztucznie utworzony termin anatomiczny, może zamiast *†trzóstka*, od stp. XV–XVI w. *trzosła* mn 'lędźwie, uda, okolice narządów płciowych', por. cz. *tříslo* 'pachwina, słabizna', strus. *čeresla* mn 'lędźwie', r. *čérėsla* mn 'krzyże, pas', scs. *črěsla* mn 'lędźwie', z psł. **čerslo*, zwykle **čersla* mn 'okolice pasa, krzyże, lędźwie', pierwotnie zapewne 'pas (odciętej kory), opona, przepona', od psł. **čerti* 'ciąć, nacinać, oddzielać' (zob. *czart*, *kora*), z przyr. **-slo*.

trzy liczeb. główny od XIV w., stp. *trze* m osobowe, 'trzej'. Ogsł.: cz. *tři*, r. *tri*, scs. *trije* m, *tri* ż, n. Psł. **trьje* m, **tri* ż, n 'trzy', pokrewne z lit. *trỹs*, łot. *trîs*, goc. *þreis*, ang. *three*, niem. *drei*, łac. *trēs*, gr. *treĩs*, stind. *tráyaḥ* 'trzy', wszystkie od pie. **trei̯es*, formy rodzaju nijakiego **trī* 'trzy'. Zob. *troje*, *trzeci*, *trzydzieści*, *trzynaście*, *trzysta*.

trzydzieści od XIV w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *třicet*, r. *trídcat*, scs. *tri(je) desęte*, ch./s. *trídesēt*. Psł. **tri desęte* '30', pierwotnie 'trzy dziesiątki', psł. **tri* '3' (zob. *trzy*) i psł. **desęte*, l. mn od **desętь* 'dziesięć, dziesiątka' (zob. *dziesięć*).

trzymać od XIV w. 'ująwszy coś (np. ręką), nie wypuszczać, chwyciwszy, obejmować, przytrzymywać; nie pozwalać odejść, oddalić się', 'mieć, zachowywać, utrzymywać w jakimś położeniu', 'chować, przechowywać, przetrzymywać', 'utrzymywać w ja-

kimś stanie', 'stanowić zamocowanie, podporę, podtrzymywać, wspierać', 'sprawować, pełnić (jakąś funkcję), wykonywać (pracę)', 'zajmować się hodowlą zwierząt', przest. 'żywić, utrzymywać; zatrudniać', 'myśleć, mniemać, rozumieć, sądzić, mieć za kogoś, za coś', 'mieścić w sobie, obejmować, zawierać; mierzyć, liczyć, wynosić', stp. *trzymać, trzymaję / trzymam* też 'posiadać, dzierżyć', 'trzymać w charakterze jeńca, więźnia, więzić', 'sprawować, pełnić (jakąś funkcję)', 'zachowywać coś, przestrzegać czegoś, dotrzymywać'; z przedr. *otrzymać* od XIV w., *potrzymać, wstrzymać* (→ *powstrzymać*), *wytrzymać, zatrzymać* (z polskiego: cz. *třímat*, ukr. *trymáty* 'trzymać'). Psł. dial. **trimati* 'utrzymywać coś, ustawiać w jakiejś pozycji, zatrzymywać, powstrzymywać', czas. wielokr. lub kauzat. od psł. **(s)trъměti* 'sterczeć, wystawać, drętwieć', na który wskazuje p. daw. XVII w. *trzmią* 'tkwią, sterczą', dial. młp. *trzmić* i *natrzmić* 'nakłaść lub nastawiać wiele rzeczy jedne na drugich bez ładu, tak iż się ledwie utrzymać mogą', *trzmić się* 'leźć, wspinać się na coś wysokiego', *utrzmić się* 'wyleźć, wspiąć się wysoko', cz. *strmět* 'sterczeć, wystawać', daw. *třměti* 'ts.', słc. *strmieť* 'ts.', ukr. dial. *strimíty* 'sterczeć', ch. dial. czak. *ostrmeti* 'zdrętwieć, skostnieć', *zastrmiti* (czy *zastrmeti*) 'zatrzymać się, utknąć', kajk. *opstrmet* 'pozostać; zdrętwieć ze strachu', *zastrmeti* 'zatrzymać się', słwń. *strméti* 'tkwić, sterczeć, wystawać; patrzeć nieruchomo; dziwić się, zdumiewać się', *trméti* 'patrzeć nieruchomo, osłupiałym wzrokiem, wlepiać w kogoś oczy, patrzeć spode łba; dąsać się', *tŕma* 'upór, stałość, nieustępliwość; humor, kaprys'. Podstawowe **(s)trъměti* to czas. odprzym. od psł. **strъmъ* 'sterczący, wystający, stromy' (zob. *stromy*). Pierwotne znaczenie pochodnego **trimati* zapewne 'powodować, że coś sterczy, wystaje, jest nieruchome'.

trzynaście od XIV w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *třináct*, r. *trinádcat'*, cs. *tri na desęte*, ch./s. *trínaest*. Psł. **tri na desęte* (późniejsze **tri na dьsęte*) '13', zestawienie złożone z liczeb. **tri* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *trzy*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'trzy na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie, -ćcie, -cie, -ście*), zob. *czternaście*. — Od tego liczeb. porządkowy *trzynasty* → *trzynastka*; liczeb. zbiorowy *trzynaścioro*.

trzysta od XIII w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *tři sta*, r. *trísta*, scs. *tri sъta*, ch./s. *trìsta*. Psł. **tri sъta* '300', zestawienie liczeb. **tri* (zob. *trzy*) i **sъta* (mian. l. mn liczeb. **sъto* '100', zob. *sto*), pierwotnie 'trzy setki'. — Od tego *trzechsetny*.

tu od XIV w. przysł. 'w tym miejscu'. Ogsł.: cz. *tu*, r. dial. *tu*, scs. *tu*. Psł. **tu* przysł. 'w tym miejscu, tu', pierwotna forma miejsc. l. pj psł. zaimka **tъ* 'ten' (zob. *ten*). Zob. *tutaj, tuż*.

tuczyć od XV w. 'czynić tłustym, powodować tycie'; z przedr. *utuczyć*. Ogsł.: cz. *tučit* 'stawać się tłustym', ukr. *túčyty* 'czynić tłustym', ch./s. *tùčiti* 'ts.'. Psł. **tučiti* 'czynić tłustym, wypasionym, powodować tycie', czas. odrzecz. od psł. **tukъ* 'tłuszcz zwierzęcy' (zob. *tuk*). — Od tego *tuczny* 'specjalnie tuczony; obfitujący w mięso i tłuszcz (o zwierzętach)', stp. też 'składający się z rzeczy tłustych', 'urodzajny', daw. 'syty, pożywny, posilny' → *tucznik*.

tudzież od XIV w. 'również, także', stp. też 'tu blisko, w pobliżu, niedaleko', 'tam, w tamtym miejscu', 'zaraz, natychmiast'. Por. stcz. *tudiež* 'na tym samym miejscu, tamże; tą samą drogą; w tym samym czasie, równocześnie, zaraz; jednakowo, tak samo; tu', cz. *tudíž* 'a więc, zatem'. Zachsł. **tude-že* (wtórnie **tudě-že*) 'w tym samym miejscu', wtórnie 'w tym samym czasie', od przysł. **tu* 'w tym miejscu, tu' (zob. *tu*), zbudowane jak psł. **kъde* 'gdzie', **ovъde* 'w innym miejscu, gdzie indziej' (zob. *gdzie, ówdzie*), z part. **že* (zob. *-że*).

tuk od XV w. 'tłuszcz wytopiony; szpik kostny', stp. 'tłuszcz zwierzęcy i roślinny', *tuk (z) żyta* 'najlepsza część ziarna', dial. płn.-zach. *tuk* 'tłuszcz; szpik kostny', kasz. *tuk* 'szpik kostny'. Ogsł.: gł. *tuk* 'tłuszcz, sadło', cz. *tuk* 'tłuszcz; szpik kostny', r. *tuk* 'nawóz mineralny', przest. 'tłuszcz', scs. *tukъ* 'tłuszcz', ch./s. *tȕk* 'tłuszcz zwierzęcy,

roślinny'. Psł. *tukъ 'tłuszcz zwierzęcy', pokrewny z lit. *táukas* 'kawałek sadła', *taukaĩ* mn 'tłuszcz', stpr. *taukis* 'sadło, omasta' i dalej z lit. *tùkti, tuñka* 'tyć', łac. *tuccētum* 'rodzaj kiełbasy', od pie. **teu̯-k-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **teu̯(ə)- / *tēu̯- / *təu̯- / *tū-* 'nabrzmiewać, pęcznieć' (zob. *tyć, tył*). Zob. *tuczyć*.

tuleja od XVI w. 'rurka lejkowata; część maszyny w kształcie rury', hist. 'tylna część kopii rycerskiej rozszerzająca się w kształcie lejka, służąca do ochrony ręki', 'rurka z lontem w bombie lub granacie', daw. 'kołczan', dial. *tuleja / tulej* 'tulejka (np. nakładana na oś wozu, by koło nie spadało); lejkowata rurka służąca do zamocowania trzonka wideł, łopaty itp.'; zdr. *tulejka*. Por. cz. *tulej / tulaj* ż 'rurka, tulejka do osadzania rękojeści, trzonka (np. łopaty, siekiery)', *tulejka* 'ts.', strus. *tulija* 'część kopii rycerskiej w kształcie lejka', r. *tul'já* 'górna część kapelusza, czapki, główka', ukr. *tulíja* 'ts.', ch./s. dial. *tùlija* 'różne przedmioty w kształcie pustego wewnątrz walca (np. tulejka nakładana na oś wozu, by koło nie spadało), rurka na ościeniu (do łowienia ryb)', *tùlaja* 'łodyga kukurydzy; rodzaj dyni', *tulajica* 'tulejka; rurka na kobzie'. Psł. **tuleja* (/ **tulьja*) 'rurka, przedmiot w kształcie rurki, pustego wewnątrz walca', od psł. **tulъ / *tulo* 'rura, rurka; pochwa (na strzały), kołczan', por. p. daw. od XIV w. *tuł* 'pochwa na strzały, kołczan', cz. *toul* 'kołczan', strus. od XI w. *tulъ* 'ts.', scs. *tulъ* 'ts.', r. przest. *tul* 'ts.', ch./s. *tûl* 'ts.', *túlac* 'ts.; rurka; zwinięta główka kapusty', słwń. *tul* 'kołczan; szypułka pióra'. Podstawowy rzecz. **tulъ / *tulo* prapokrewny ze stind. *tū́ṇa- / tū́ṇī* 'kołczan', *tū́ṇava-* 'piszczel', gr. *sōlēn* 'rura, cewka', od pie. **tu̯ō(u)- / *tu̯əu̯- / *tū-* 'rura'. Zob. *tulić*.

tulić od XV w. 'obejmować, przygarniać, trzymać w uścisku', 'zbliżać, przyciskać (np. głowę, twarz) do czegoś', 'zwijać, kulić, podginać; chować', daw. 'zasłaniając, chronić, osłaniać, otulać', *tulić się* 'przytulać się', 'znajdować schronienie, przytułek', daw. 'okrywać się, owijać się, osłaniać się', 'przyciskając, koić', 'uspokajać się, hamować płacz', kasz. *tulëc* 'przytulać do siebie'; z przedr. *otulić, przytulić, stulić, utulić*; wielokr. *-tulać*: z przedr. *otulać, przytulać, stulać, utulać*. Ogsł.: cz. *tulit* (rzadko *toulit*) 'obejmować, przygarniać, tulić', daw. 'chronić, chować', słc. *túliť sa* 'przyciskać się, garnąć się; kulić się', r. dial. *tulít'* 'kryć, ukrywać, zasłaniać', słwń. *túliti se* 'tulić się', daw. i dial. *tulíti* 'wić, nawijać', ch./s. *túliti* 'gasić, przygaszać', *túliti se* 'kulić się, iść skulonym', *potúliti* 'skryć, ukryć; stłumić, zgasić', *potúliti se* 'schować się, skurczyć się, zgarbić się; zawstydzić się'. Psł. **tuliti* 'zwijać, zbliżać, przyciskać coś do czegoś', **tuliti sę* 'zwijać się, zginać się, stulać się, kulić się', przypuszczalnie czas. odrzecz. od psł. **tulъ / *tulo* 'rura, rurka, pochwa (na strzały), kołczan' (zob. *tuleja*), w takim razie pierwotnym znaczeniem byłoby chyba 'nawijać na rurkę'. Wyraz spłynął się z bliskim fonetycznie i znaczeniowo p. daw. XV–XVII w. *tolić* 'obejmować rękami, przygarniać ku sobie', por. strus. *toliti* 'zawstydzać', r. *tolít'* 'zaspokajać', ukr. dial. *tolýty* 'tłumić, uciszać', ch./s. *tòliti* 'uspokajać, uciszać, koić', z psł. **toliti* 'uspokajać, koić', od pie. **tel- / *tol- / *tl̥-* 'być cichym, spokojnym'. — Od czas. przedrostkowych *potulny* od XV w. 'posłuszny, pokorny' (por. daw. *potuł* 'pokora, pokorność'), *przytulny* od XV w. 'miły, wygodny, zaciszny', stp. 'łagodny'. Zob. *przytułek, tułać się*.

tulipan od XVIII w. (dawniej od XVII w. *tulipant*) 'roślina Tulipa', dial. też *tulpan*. Por. cz., słc. *tulipán*, r. *tjul'pán* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. daw. *Tulipan* (dziś skrócona postać *Tulpe*) 'ts.'. Ostatecznym źródłem wyrazu jest tur. *tülbend* 'turban', roślinę nazwano tak ze względu na podobieństwo jej kwiatu do orientalnego nakrycia głowy.

tułać się od XV w. 'chodzić bez celu, błąkać się, być bezdomnym'. Zachsł. i płdsł.: cz. *toulat se* 'włóczyć się, wałęsać się, tułać się', słc. *túlať sa* 'tułać się; włóczyć się, wałęsać się, łazić', ch. dial. *tùlati* 'włóczyć się', *túlati se* 'iść po cichu, niesłyszalnie, skradać się, wlec się'. Psł. dial. **tulati sę* 'wlec się, skradać się, włóczyć się', czas. wielokr. od psł. **tuliti sę* 'zwijać się, zginać się, stulać się, kulić się' (zob. *tulić*), por. utworzone od tej samej podstawy za pomocą przyr. **-ja-*

czasowniki wielokr.: ukr. *tuljátysja* 'włóczyć się, wałęsać się, tułać się', br. dial. *tuljácca* 'ukrywać się; włóczyć się bez celu, wałęsać się'. Pierwotne znaczenie zapewne 'zginać się, schylać się, kulić się' > 'chodzić, iść zgiętym, skulonym, pochylonym, skradać się, iść ukradkiem'. — Od tego *tułacz, tułaczka*.

tułów *tułowia* od XV w. 'korpus, ciało ludzkie bez głowy i kończyn'. Por. strus. *tulovo* 'tułów', r. *túlovišče* 'tułów, kadłub, korpus'. Od psł. **tulo* / **tulъ* 'tułów, kadłub', na które wskazuje r. daw. *tulo* 'tułów, kadłub', ch. daw. XVII w. *tulo* 'ciało ludzkie lub zwierzęce, tułów', dial. czak. *tulo* 'ts.', *tūl* 'tułów', daw. i dial. *tulina* 'ciało zwierzęce, też pogardliwie o ciele ludzkim'. Podstawowe **tulo* / **tulъ* z pierwotnego **tou̯-lo-*, od pie. pierwiastka **teu̯(ə)-* / **tēu̯-* / **tū-* 'nabrzmiewać, obrzmiewać, puchnąć' (zob. *tłusty, tyć, tył*), pierwotne znaczenie 'coś nabrzmiałego'. Polskie *tułów*, strus. *tulovo* to chyba urzeczownikowione formy przym. †*tulovъ*.

tuman od XVII w. 'kłęby czegoś sypkiego, lotnego, unoszące się w powietrzu', poet. 'gęsta mgła, obłok mgły, opary', pot. 'człowiek tępy'. Zapożyczenie z r. *tumán* 'mgła', por. ukr. *tumán*, br. *tumán* 'ts.', które zostały przejęte z języków tureckich, por. uzb., kirg., jakuc. *tuman*, kazach. *tuyman* 'mgła, dym'. — Od tego *tumanić* 'wprowadzać w błąd, oszukiwać; bałamucić, ogłupiać', rzadko 'pędzić tumany kurzu, pyłu itp.', *otumanić*.

tupać od XVII w. 'uderzać nogami o ziemię; głośno stąpać', rzadko też 'chodzić, krzątać się koło czegoś, zabiegać o coś', daw. 'pulsować, tętnić, uderzać', kasz. *tèpac* / *tupac* 'tupać; spadać na ziemię; gasnąć'; jednokr. *tupnąć*; daw. od XVI w. *tępać* i *tąpać* 'tupać; głośno stąpać; pulsować, tętnić', *tępać kogo* 'podeptać, podbić', dziś w specjalnym znaczeniu *tąpać* 'pękać z charakterystycznym odgłosem (o skałach)', jednokr. *tąpnąć, tąpnięcie*; por. dial. *tępotać* 'tupać, tupotać'. Ogsł.: dł. *tupaś* 'tupać', gł. *tupać* 'ts.', ukr. *túpaty* 'tupać; dreptać, człapać', bg. *túpam* 'uderzać, trzepać; klepać, poklepywać; tupać'. Psł. **tupati* 'szybko uderzać (zwłaszcza nogami o ziemię), powodując powstanie charakterystycznego dźwięku', czas. pochodzenia dźwkn. Samogłoska nosowa w p. *tąpać* / *tępać* wtórna. Zob. *ciupać*. — Od tego czas. intensywny *tupotać* → *tupot*.

tur od XIII w. 'wymarły ssak Bos primigenius', przest. i dial. 'turoń', kasz. *tur* 'człowiek silny, mocny'. Ogsł.: cz. *tur* 'byk; tur', r. *tur* 'tur; kozioł kaukaski', scs. *turъ* 'tur'. Psł. **turъ* 'tur, Bos primigenius; byk', wyraz pochodzenia pie., z licznymi odpowiednikami ie., np. lit. *taũras* 'tur', stpr. *tauris* 'żubr', łac. *taurus* 'byk'. Pierwotnie zapewne 'samiec dużych zwierząt płowych'. — Od tego *turoń* lud. 'jedna z postaci występujących w obrzędach ludowych w okresie Bożego Narodzenia, wyobrażająca fantastyczne zwierzę'; *turzy*; *turzyca* 'samica tura', 'roślina Carex'.

turkawka od XVIII w. (daw. od XVII w. i dial. *trukawka*) 'ptak Streptopelia turtur'. Od daw. *trukać* / *turkać* 'wydawać głos (o turkawce)' (dial. 'grać na rogu'), czas. dźwkn. od naśladowania głosu ptaka *turr, turr, turr*.

turkotać od XVIII w. 'warczeć, terkotać', *terkotać* 'powodować łoskot, warkot, stuk, grzechotać, klekotać', pot. 'szybko i dużo, krzykliwie mówić', daw. od XVII w. *tarkotać* 'furkotać, furczeć, terkotać', dial. *tarkotać* / *tyrkotać* / *terkotać* / *turkotać* / *turgotać* 'o odgłosie kół toczących się po kamienistej drodze', *tarkotać* 'toczyć się (o gęstej cieczy)', *turkotać* 'gderać', kasz. *tërkotac* 'turkotać'. Por. słc. *trkotať* 'prędko i dużo mówić; wydawać krótkie dźwięki, terkotać', ukr. *torkotáty* 'postukiwać, stukać', słwń. *trketáti* 'stąpać głośno'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* od p. daw. XVII w. *tarkać* 'furkotać, furczeć; bąkać, przebąkiwać', dial. *turgać* 'maglować', por. cz. *trkat* 'bóść, uderzać rogami; szturchać', r. dial. *tórkať* 'szturchać', słwń. *tȑkati* 'stukać, pukać', wszystkie z psł. **tŕkati* 'stukać, terkotać', zapewne pokrewnego z lit. *tùrkterėti* 'stukać, pukać', może od pie. **(s)ter-k-* 'stwardnieć', w takim razie przypuszczalne pierwotne znaczenie 'uderzać o coś twardego'. — Od tego *turkot* 'odgłos toczących się kół pojazdu, maszyny w ruchu itp.', daw. *tarkot*

XVII w. 'furkot', XVIII w. 'terkot, turkot', dial. *terkot* 'ts.', *turkot* / *turgot* 'turkotanie wozu'.

tusza od XVIII w. 'figura, postać człowieka ujmowana ze względu na rozmiar, zwykle pełna, dość otyła', 'ubite zwierzę po wstępnej obróbce', zdr. *tuszka*. Zapożyczenie z r. *túša* 'ciało zabitego zwierzęcia', które zostało prawdopodobnie przejęte z języków tureckich, por. np. tatar. *tuš* 'pierś', ujgur. *toš* 'ts.', tur. *döş* 'bok; przednia część tuszy'.

tuszyć od XVI w. 'spodziewać się, mieć nadzieję'. Por. cz. *tušit* 'przeczuwać, domyślać się', stcz. 'mieć nadzieję', r. *tušíť* 'gasić; tłumić; gotować na małym ogniu, dusić', ch./s. *túšiti* 'zaparzać gotującą wodą; gotować na małym ogniu, dusić', dial. 'tłumić, dławić, dusić, unicestwiać'. Psł. **tušiti* [< **touch-ī-* < **tous-ī-*] 'powodować, że coś cichnie, uspokaja się, opada, tłumić, gasić, dusić', czas. kauzat. w związku etymologicznym z psł. **tuchnǫti* 'opadać, zmniejszać się; tracić naturalną moc, świeżość, psuć się, butwieć' (zob. *tęchnąć*), por. pokrewne stpr. *tusnan* 'cichy', lit. *tausýtis* 'ucichnąć (o wietrze)', stind. *tosáyati* 'uspokaja, koi' (czas. kauzat. od *tū́syati* 'jest spokojny'), het. *dahušiia* 'czekać, spokojnie patrzeć', od pie. **tous-* 'cichy, spokojny'. Polskie znaczenie 'spodziewać się, mieć nadzieję' zapewne z wcześniejszego 'uspokajać się (że nie stanie się nic złego)' lub podobnego. — Od czas. przedrostkowego (daw. *otuszyć* 'pocieszyć, ożywić nadzieją, pokrzepić na duchu') *otucha* od XVI w. 'podniesienie na duchu, nadzieja, optymizm, dobra myśl'.

tutaj od XVII w. przysł. 'tu', dial. też *tutej*. Od stp. XIV–XV w., dziś dial. *tuta* 'tu', por. r. dial. *túta*, ukr. dial. *túta*, br. dial. *túta* 'tu' oraz stp. XV w. *tuto* 'tu', cz. *tuto*, słc. *tuto*, strus. *tuto*, r. *tuto*, a także p. dial. *tut* 'tutaj, tu; tędy, tym śladem', cz. przest. i dial. *tut* 'tutaj', 'właśnie wtedy, wówczas', sp. 'to, zatem', strus. *tutъ* 'tutaj; tam; przy tym', r. *tut* 'tutaj; wtedy, wówczas'. Psł. **tuta* / **tuto* / **tutъ* 'tu, tutaj', od psł. **tu* 'ts.' (zob. *tu*) rozszerzonego za pomocą part. **ta*, **to*, **tъ*. Polskie *tutaj* od *tuta*, jak *dzisiaj*, *wczoraj* od *dzisia*, *wczora*. — Od tego *tutejszy* (daw. *tuteczny*).

tutka od XIX w. 'torebka papierowa', 'rurka z bibułki do papierosów', daw. 'gatunek muszli', dial. też *tuta* 'papierowa torebka'. Zapożyczenie z niem. *Tüte* 'torebka papierowa'.

tuzin od XV w. '12 sztuk', *tuziny* mn 'wielka liczba czegoś', *tuzinami* i *na tuziny* 'w wielkiej liczbie, bardzo dużo; licznie'. Por. stcz. *tuzen* / *tuzem* / *tucen* / *tusen* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *totzen* 'tuzin' (dziś niem. *Dutzend* 'ts.'), co przejęte ze stfranc. *dozeine* 'dwunastka', dziś franc. *douzaine* (od *douze* 'dwanaście'). — Od tego *tuzinkowy* 'taki, jakich jest wielu, pospolity, przeciętny, mierny'.

tuż od XV w. przysł. 'w bezpośredniej bliskości przestrzennej, czasowej'. Od *tu* (zob.), wzmocnionego part. *-że* (zob.).

twardy od XIV w. 'nieelastyczny, sztywny', stp. 'niemiękki', 'nieugięty, niepodatny na wpływy', 'mocny, silny, solidny', 'przykry, niewygodny, trudny do zniesienia', 'wymagający, bezwzględny, nieustępliwy', 'uznany, zatwierdzony', kasz. *cv̀ardi* / *cvardi* / *tvardi* 'twardy'. Ogsł.: cz. *tvrdý* 'twardy; ciężki; bezwzględny, surowy', r. *tvërdyj* 'twardy, mocny; stały; stanowczy, nieugięty, nieustępliwy', scs. *tvьrdъ* 'twardy; stanowczy, zdecydowany; mocny, pewny'. Psł. **tv́ŕdъ* 'twardy', pokrewne z przymiotnikiem bałt. (utworzonym za pomocą innego przyr.): lit. *tvìrtas* 'mocny, silny, zdrowy; twardy; trwały', łot. *tvirts* 'mocny, twardy', a dalej z lit. *tvérti*, *tveriù* 'brać, łapać; obejmować; trzymać; tworzyć, budować; grodzić; formować (np. ser)', *turė́ti* 'mieć', łot. *tvert*, *tveru* 'brać, trzymać', *turêt* 'mieć', od pie. **tuer(ə)-* (/ **tuor-* / **tur-*) 'chwytać, ogarniać' (zob. *tworzyć*). Co do budowy (przyr. **-dъ* < **-do-*) por. *szady* (zob. *szadź*). Pierwotne znaczenie zapewne 'mocno chwytający, taki, który mocno trzyma'. — Od tego *twardziel*; *twardzić* 'robić twardym, hartować', kasz. *cv̀arʒëc* 'hartować ostre narzędzia', *utwardzić* (stp. XV w. 'uzyskać prawo do czegoś, potwierdzenie praw', kasz. *ucv̀arʒëc* 'wyostrzyć'), *zatwardzić* (→ *zatwardzenie*); *zatwardzieć* (→ *zatwardziały*); *twardnieć* (z wcześniejszego *twardnąć*) 'stawać się twardym', *stwardnieć*. Zob. *twierdza*, *twierdzić*.

twaróg od XV w. 'produkt mleczny, z którego wyrabia się ser'; zdr. *twarożek*. Ogsł.: cz. *tvaroh*, r. *tvoróg* / *tvórog*, ch./s. *tvarog*. Psł. **tvarogъ* 'twaróg', od psł. **tvoriti* 'powodować powstanie czegoś; robić, czynić; formować, kształtować' (zob. *tworzyć*), z rzadkim przyr. **-ogъ* (por. *pieróg*). Pierwotne znaczenie 'coś uformowanego, ukształtowanego' (por. co do znaczenia łac. lud. *formaticus* 'ser', franc. *fromage* 'ser', ostatecznie od łac. *formāre* 'kształtować').

twarz ż od XV w. 'przednia strona głowy ludzkiej, oblicze', dawniej 'stworzenie', w stp. też 'to, co zostało stworzone, powołane do istnienia, stworzenie, człowiek, zwierzę', 'forma, kształt, postać', 'osoba', kasz. *tvåř* 'twarz'. Ogsł.: cz. *tvář* ż 'oblicze, twarz', 'człowiek, istota', *nemá tvář* 'nierozumne stworzenie, zwierzę', daw. 'forma', r. *tvar'* ż 'żywe stworzenie; kreatura', dial. 'twarz, gęba', scs. *tvarь* 'tworzenie, stworzenie; to, co jest stworzone, stworzenie'. Psł. **tvarь* ż 'to, co zostało utworzone, stworzone, uformowane; żywa istota', rzecz. odczas. z przyr. **-ь* i wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a* od psł. **tvoriti* 'powodować powstanie czegoś; robić, czynić; formować, kształtować' (zob. *tworzyć*). Znaczenie 'oblicze' wtórne, z 'to, co ukształtowane, uformowane, forma, kształt, postać'.

twierdza od XIV w. 'fortyfikacja obronna, forteca', stp. *ćwierdza* / *ćwirdza* / *twirdza* / *twierdza* (też *ćwierdz* / *twierdz*) 'miejsce umocnione, obronne, obóz umocniony, dwór obronny, gród warowny', 'wały obronne, obwarowanie, umocnienie', kasz. *cveȝa* / *tveȝa* 'twierdza'. Por. ch. daw. *tvrda* 'umocnione, warowne miejsce, twierdza, baszta'. Psł. **tvŕďa* [< **tvŕd-ja*] 'to, co utwardzone, umocnione, umocnienie' od psł. **tvŕditi* 'czynić twardym, utwardzać, umacniać' (zob. *twierdzić*), z przyr. **-ja*. Regularna polska postać *ćwierdza*, *tw-* pod wpływem przym. *twardy*.

twierdzić od XV w. 'podawać coś za rzecz pewną, dowodzić czegoś; utrzymywać, zapewniać', stp. (też *ćwirdzić* / *ćwierdzić* / *twirdzić*) także 'umacniać, obwarowywać, czynić mocnym, silnym', 'potwierdzać', 'postanawiać, nakazywać', kasz. *cveȝëc* / *tveȝëc* 'twierdzić', 'utwardzać; umacniać'; z przedr. *potwierdzić* 'poświadczyć, udowodnić prawdziwość czegoś' (stp. od XV w. też 'umocnić, wzmocnić; uznać za ważne'), *stwierdzić*, *utwierdzić*, *zatwierdzić*. Ogsł.: cz. *tvrdit* 'utwardzać; umacniać, utwierdzać; potwierdzać; twierdzić', r. *tverdít'* 'twierdzić, powtarzać', ch./s. *tvŕditi* 'umacniać, wzmacniać; upewniać, utwierdzać, potwierdzać, zatwierdzać'. Psł. **tvŕditi*, **tvŕďǫ* 'czynić twardym, utwardzać, umacniać', czas. odprzym. od psł. **tvŕdъ* (zob. *twardy*). Znaczenie 'podawać za rzecz pewną, dowodzić, utrzymywać, zapewniać' wtórne, co do rozwoju semantycznego por. łac. *confirmāre* 'dowieść, udowodnić; zapewnić, na pewno twierdzić, zaręczać' : 'umocnić, utwierdzić' (od łac. *firmus* 'silny, mocny, trwały'). Regularna polska postać *ćwierdzić*, *tw-* pod wpływem przym. *twardy*.

tworzyć od XV w. 'powodować powstawanie czegoś', 'mieć postać czegoś, składać się na coś, stanowić coś'; z przedr. *przetworzyć*, *stworzyć*, *utworzyć*, *wytworzyć*. Ogsł.: cz. *tvořit* 'tworzyć', r. *tvorít'* 'tworzyć, robić', 'miesić (np. ciasto); gasić wapno', dial. 'przygotowywać (np. jedzenie)', scs. *tvoriti* 'robić, czynić, powodować'. Psł. **tvoriti* 'powodować powstanie czegoś; robić, czynić; formować, kształtować', pierwotny czas. wielokr. od nie zachowanego w słow. czasownika *†tverti*, por. lit. *tvérti*, *tveriù* 'brać, łapać; obejmować; trzymać; tworzyć, budować; grodzić; formować (np. ser)', łot. *tvērt*, *tveru* 'brać, trzymać', od pie. **tu̯er-* 'chwytać, ogarniać'. W słow. prawdopodobnie rozwój znaczenia 'chwytać, ogarniać' > 'otaczać coś ogrodzeniem, grodzić' > 'nadawać czemuś kształt, kształtować, formować' > 'budować, robić coś, tworzyć'. — Od tego *twórca* (→ *twórczy*, *twórczyni*), *stwórca*; od czas. przedrostkowych *stwór*, *utwór* (dial. 'wytwór, wyrób'), *wytwór*. Zob. też *potwarz*, *potwora*, *twaróg*, *twarz*.

twój, *twoja*, *twoje* (też formy ściągnięte *twa*, *twe*) od XIV w. Ogsł.: cz. *tvůj*, *tvoje* / *tvá*, *tvoje* / *tvé*, r. *tvoj*, *tvojá*, *tvoë*, scs. *tvoi*, *tvoja*, *tvoje*. Psł. **tvojь*, **tvoja*, **tvoje* 'należący do ciebie, dotyczący ciebie, twój', zaimek dzierżawczy z przyr. **-jo-* (w rodzaju męskim

i nijakim), *-*jā* (w rodzaju żeńskim) do psł. zaimka drugiej osoby **ty* (zob. *ty*), z dokładnym odpowiednikiem w stpr. *twais*, *twaia* [< bałtosł. **tu̯a-i̯a-*]; w innych językach ie. odpowiedni zaimek jest utworzony za pomocą innych przyr., np. lit. *tãvas*, łac. *tuus* [< **tou̯os*], stind. *tváḥ* [< **tu̯os*].

twór od XV w. 'to, co zostało utworzone, stworzone; istota żywa, stworzenie', 'wytwór materialny lub duchowy', daw. 'tworzenie, formowanie, kształtowanie czegoś'. Ogsł.: cz. *tvor* 'stworzenie, stwór', 'wytwór', ukr. *tvir* 'utwór, dzieło', scs. *tvorъ* 'dzieło, czyn'. Psł. **tvorъ* 'tworzenie, formowanie, wytwarzanie' > 'to, co zostało stworzone, utworzone, wytworzone', rzecz. odczas. (pierwotna nazwa czynności wtórnie skonkretyzowana) od psł. **tvoriti* (zob. *tworzyć*).

ty od XIII w. zaimek osobowy dla drugiej osoby. Ogsł.: cz. *ty*, r. *ty*, scs. *ty*. Psł. **ty* [< **tū*] 'ty', dokładne odpowiedniki w tym samym znaczeniu: stpr. *tou*, łac. *tū*, goc. *þū*, awest. *tū*, z pie. zaimka dla drugiej osoby **tū* (w części języków ie. kontynuowana jest prapostać **tŭ*, np. lit. *tù*, łot. *tu*, stwniem. i dziś niem. *du*, ang. *thou*, stind. *tuvám*). Formy przypadków zależnych *ciebie*, *tobie*, *tobą* z psł. dop. **tebe*, cel. **tobě*, narz. **tobǫ*, miejsc. **tobě*. Psł. dop. **tebe* 'ciebie' kontynuuje pie. dop. **teu̯e*, przy czym *-b-* (zamiast oczekiwanej psł. prapostaci **teve*) przez analogię do psł. cel. **tobě* 'tobie', kontynuującego pie. cel. **tebʰoi̯* (por. stpr. *tebbei*, łac. *tibi* 'tobie'), na wtórnym temacie **tob-* oparty też miejsc. **tobě*, narz. **tobǫ*.

tyczka od XV w. 'długi, cienki, sztywny pręt drewniany', stp. 'palik, żerdź służąca za podpórkę', zdr. od daw. (od XV w.) *tycz* (stp. też *tycza*) 'palik, żerdź, tyka służąca za podpórkę'; też *tyka* od XV w. 'palik, żerdź służąca za podpórkę'. Płnsł.: cz. *tyč* 'tyczka, żerdź, drąg', *tyčka* 'tyczka, drążek, żerdka', r. *tyčína* 'tyka, żerdź', *tyčínka* 'pręcik'. Psł. dial. **tyčь* 'drąg, żerdź, tyczka', od psł. **tykati* 'dotykać, trącać, poruszać, stukać; wbijać, wtykać, wpychać' (zob. *tykać* I), z przyr. *-*ь*. Pierwotne znaczenie 'to, co dotyka czegoś, co służy za podpórkę'. Polskie *tyka* jest chyba niezależnie utworzonym rzecz. odczas. od tej samej podstawy, nie można też wykluczyć, że jest to wtórny derywat (zgr.) od *tyczka*. — Od tego *tyczkarz*. Zob. *tyczyć*.

tyczyć od XVIII w. 'wyznaczać linię, drogę, zaznaczać drogę tyczkami, wytyczać', 'podpierać tyczkami (zwykle rośliny pnące)', *tyczyć się* 'odnosić się do kogoś, czegoś', dial. *tyczyć* 'wbijać tyczki'; z przedr. *dotyczyć*, *wytyczyć*. Por. cz. *tyčit* 'wznosić', *tyčit se* 'wznosić się', słwń. *tičáti* 'tkwić'. Zapewne czas. odrzecz. od psł. **tyćь* 'drąg, żerdź, tyczka', p. *tycz* (zob. *tyczka*), z pierwotnym znaczeniem 'wbijać, ustawiać tyczkę (tyczki)'.

tyć *tyję* od XV w. 'przybierać na wadze, stawać się grubym, tłustym'; z przedr. *przytyć*, *roztyć się*, *utyć*. Ogsł.: cz. *týt*, *tyji* 'tyć; eksploatować, wykorzystywać kogoś, ciągnąć korzyści z czegoś', r. daw. *tyť* 'tyć, tuczyć się', ch./s. daw. i dial. *titi*, *tijēm* 'tyć, tuczyć się'. Psł. **tyti*, *tyjǫ* [< **tū-*] 'stawać się tłustym, tuczyć się', od pie. pierwiastka **teu̯(ə)-* / **tēu̯-* / **tū-* 'nabrzmiewać, obrzmiewać, puchnąć', od którego też z taką samą samogłoską rdzenną stind. *tūya-* 'silny'. — Od czas. przedrostkowego *otyły* od XVI w. 'tęgi, gruby, opasły' (por. cz. *otylý* 'otyły'; pierwotny imiesłów od czas. *otyć* 'utyć') → *otyłość*.

tydzień *tygodnia* od XV w. 'część miesiąca, siedem dni', stp. *tydzień*, dop. *tegodnia*, daw. *tydzień*, dop. *tydnia*, dial. też *tydzień*, dop. *tydnia* / *tyźnia*, kasz. *tiʒèń*, dop. *tiʒeńa* / *tidnʲa* / *tigodńa*. Por. cz. *týden*, *tydne*, stcz. *týžden*, słc. *týždeň*, słwń. *téden*, ch. *tjèdan*. Słow. **tъjь dьnь*, dop. **tegoje dьne* 'tydzień', połączenie wyrazowe (pierwotnie z odmianą obu członów) złożone z zaimka **tъ* 'ten' (zob. *ten*) w formie określonej **tъ-jь* i psł. **dьnь* 'dzień' (zob. *dzień*), powstałe po wprowadzeniu siedmiodniowego tygodnia po przyjęciu chrześcijaństwa (u prawosławnych w tym znaczeniu wyraz odpowiadający p. *niedziela*, np. scs. *nedělja*, r. *nedélja*, bg. *nedélja*, s. *nèdelja*). Pierwotne znaczenie 'ten sam dzień (po upływie tygodnia)'. — Od tego *tygodniowy* (stp. XV w. *tydniowy* / *tydniewy*).

tykać I od XIV w. 'dotykać', stp. *tykać (się)* 'przykładać (np. dłoń, laskę) do kogoś lub czegoś, poruszać, dotykać', 'dosięgać do czegoś, przytykać, graniczyć z czymś', 'do-

tyczyć, odnosić się, należeć', 'odwoływać się do kogoś, czegoś', 'wbijać w ziemię'; z przedr. *dotykać, natykać, odtykać, potykać (się)* (→ *napotykać, spotykać*), *stykać, wtykać, wytykać, zatykać*. Ogsł.: cz. *týkat se* 'tyczyć się, dotyczyć, odnosić się', r. *týkat'* 'wtykać, wsuwać; wytykać', ch./s. *ticati, tîčēm* 'dotykać, tykać, ruszać'. Psł. **tykati* 'dotykać, trącać, poruszać, stukać; wbijać, wtykać, wpychać', czas. wielokr. od psł. **tъknǫti* 'dotknąć, trącić, poruszyć, stuknąć; wbić, wepchnąć' (zob. *tknąć*), z charakterystycznym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y* (wcześniejsze wzdłużenie **ŭ* → **ū*). — Od czas. przedrostkowych *dotyk, przytyk, styk*; *potyczka, wtyczka, zatyczka*. Zob. *tyczka*.

tykać II od XIX w. 'wydawać charakterystyczny, miarowy, powtarzający się odgłos (np. o zegarze)', kasz. *tikac* 'tykać (o zegarze)'. Od daw. *tyk, tak* 'naśladowanie uderzeń wahadła lub pulsu', dziś *tik-tak* 'naśladowanie tykającego zegara', kasz. *tik-tak* 'naśladowanie tykającego zegara, szczególnie poruszającego się wahadła', pochodzenia dźwkn.

tykać III od XVIII w. 'mówić komuś *ty*, mówić po imieniu'. Por. cz. *tykat* 'ts.'. Od zaim. *ty*, utworzone na wzór czas. pochodzenia dźwkn. typu *krakać, kwakać*.

tyle od XV w. zaim. liczebny wskazujący, zastępujący liczebniki główne, liczeb. nieokreślony 'tak wiele, tak dużo', stp. *tyle* / *tele* 'tak wiele, tak dużo', jako sp. 'tylko; to-to', *tylo* / *telo* 'w tej samej ilości, wielkości, jak coś innego', 'tylko, wyłącznie, jedynie'; por. dial. *toli* 'oto', 'a to', 'tylko', 'przecież, a jakże', 'właśnie', a także *tyli* 'tak wielki'. Por. cz. dial. *toli* 'tyle, tak wiele', strus. *toli* 'potem', 'i', 'a' , scs. *toli* 'o ile; tak dalece; w takim stopniu; wtedy', *otъ toli* 'stąd', słwń. *tôli* 'tak bardzo'. Psł. **toli* 'tak wiele, tak dużo', złożone z psł. zaimka wskazującego **to* (zob. *ten*) i part. **li* (zob. *li*), por. podobnie utworzone łac. *tālis* 'taki, takiego rodzaju; tak wielki, tak znaczny'. W polskim wyraz przekształcony pod wpływem bliskiego *ile*, stp. *jele* (zob. *ile*), stąd końcowe *-e* oraz (przez analogię do początkowego *je-*, *(j)i-*) rdzenne *-e-* i *-y-* (zamiast ogsł. *-o-*).

tylko od XIV w. part. ograniczająca, wyodrębniająca 'jedynie, wyłącznie', sp. łączący zdania o kontrastowej treści, uwydatniający jakieś ograniczenia, stp. *tylko* / *teliko* / *telko* 'jedynie, wyłącznie', 'tylko, wyłącznie', 'ale (jedynie)', 'tyle, tak wiele', dial. *tylko* / *telko* 'tylko; jak tylko, gdy', kasz. *tëlko* / *tëlku* 'tyle, tak dużo; trochę, niewiele'. Por. cz. przest. *toliko* 'tyle, tak wiele, tak bardzo', 'jedynie, tylko', słc. *tolko* 'tyle, tak wiele', r. *tól'ko* 'tylko, jedynie, zaledwie, jak tylko', też sp. 'tylko, lecz, ale', scs. *toliko* 'tyle, tak wiele', ch./s. *tȍliko* / *tòliko* 'tyle'. Psł. **toliko* (wtórnie **tolьko*) 'tyle, tak wiele', przysł. od psł. **tolikъ* 'taki, tak wielki, tak liczny' (por. p. daw. od XV w. *tylki* / *telki* 'tyle wynoszący, tak wielki', dial. *tylki* 'taki, tak wielki', kasz. *tëlki* 'tylko tak duży, tej wielkości', dł., gł. *telki* 'tak wielki', cz. dial. *telký* / *teľký* 'ts.', słc. *toľký* 'tak liczny, tak wielki', dial. *telki* 'ts.', r. dial. *tol'kój* 'taki', bg. dial. *tólki* 'tak duży, tak wielki'). Psł. **tolikъ* od psł. **toli* 'tak wiele', z przyr. **-kъ*, por. podobnie utworzone gr. *tēlikós* 'będący w tym wieku, tak stary'. W polskim wtórne rdzenne *-y-*, dawniej też *-e-*, zob. *tyle*.

tył od XIV w. 'część, strona przeciwległa do przodu, frontu; część ciała po stronie pleców (u człowieka), część ciała położona najdalej od głowy (u zwierząt)', 'przestrzeń znajdująca się poza kimś, czymś', 'tyłek, pośladki' (*podać tył* 'uciec'), *tyły* mn 'obszar położony poza frontem', stp. *tył* 'strona ciała ludzkiego przeciwległa do przodu, grzbiet, plecy', 'najdalsza od obserwatora część obiektu, przestrzeni'; zdr. *tyłek* 'pośladki'. Ogsł.: dł. *tył* / *tyło* 'kark', gł. *tył* 'kark; tylec (noża); rufa, tył okrętu', cz. *týl* 'tył głowy, potylica; kark; tyły', słc. *tylo* 'tył głowy, potylica; kark; tyły; odwrotna strona', r. *tyl* 'tył; tyły', bg. *til* 'kark, potylica; tyły, obszar pozafrontowy', lud. 'tępa strona siekiery, noża, obuch'. Psł. **tylъ* / **tylo* 'tylna część ciała, tył', pokrewne ze stpr. *tūlan* 'dużo', lit. *tū̃las* 'niejeden, liczni', *tūlė̃* 'mnóstwo', niem. dial. *doll* 'tłusty', gr. *týlē* 'nabrzmiałość; modzel; poduszka', stind. *tū́lam* n 'pęczek, kiść; ogon', wszystkie od pie. **tū-l-* / **teu̯-l-* będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **teu̯(ə)-* / **tēu̯-* / **tū-* 'nabrzmiewać,

obrzmiewać, puchnąć' (zob. *tyć*, *tułów*). Pierwotne znaczenie 'obrzmienie, zgrubienie', z czego w słow. 'obrzmiała, tylna część ciała'. — Od tego *tylec* 'tylna część (np. noża)'; *tylny*. Zob. *potylica*.

tymczasem od XV w. (stp. *temczasem*) 'w tym właśnie czasie, kiedy dzieje się coś innego', 'teraz, obecnie, na razie, do chwili, aż coś nastąpi', 'jednak, natomiast, wszakże, pomimo to'. Z wyrażenia *tym*, daw. *tem*, narz. od *ten* (zob.) i *czasem* (zob. *czas*). — Od tego *tymczasowy*, *tymczasowo*.

tynk od XVII w. 'warstwa zaprawy kładziona na ściany, stropy itd.', daw. i dziś dial. też *trynk* 'ts.'; *tynkować* 'pokrywać (ściany, mury) tynkiem, zaprawą wapienną', daw. i dial. też *trynkować*, stp. XV w. *tynkować* / *tunchować* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *Tünche* 'zaprawa wapienna; powłoka', *tünchen* 'powlekać wapnem, bielić', śrwniem. *tünchen* 'ts.', co ostatecznie z łac. *tunica* 'skóra, osłona, łyko; suknia spodnia, koszula'. Daw. i dial. *trynk*, *trynkować* z *-r-* zapewne w wyniku skojarzenia przez etymologię ludową z niem. *trinken* 'pić'. — Od tego *tynkarz*, stp. XV w. *tuncharz* / *tuncherz* 'tynkarz'.

tysiąc od XIV w. liczeb. główny. Ogsł.: cz. *tisíc*, stcz. *tisúc*, r. *týsjača*, scs. *tysęšti*, ch. *tisuća*. Psł. **tysęťa* / **tysǫťa* 'tysiąc', pokrewne (ale nie całkiem identyczne) wyrazy w tym samym znaczeniu w bałt. i germ.: lit. *tū́kstantis*, stpr. *tūsimonts* mn, goc. *þūsundi*, niem. *Tausend*, ang. *thousand*. Prawdopodobnie prastare złożenie z pierwszym członem pie. **tūs-* od pie. **teu̯-* / **tū-* 'nabrzmiewać, obrzmiewać, puchnąć' (zob. *tyć*, *tył*), człon drugi od pie. **kṃtom* 'sto' (zob. *sto*), w słow. z przyr. **-ja*. Przypuszczalne pierwotne znaczenie 'tłusta, mocna, wielka setka'. Polskie *tysiąc* kontynuuje prapostać **tysęťa* z oczekiwanym **ę* [< **im* < pie. **ṃ*] (zob. *sto*), mniej jasna tylna samogłoska **ǫ* w psł. wariancie **tysǫta*. — Od tego *tysięczny*, stp. XV w. *tysiącny* czy *tysięcny*.

tytoń od XVIII w., daw. *tytuń* / *tutuń* / *tiutuń* / *tiutiun* 'roślina Nicotiana; produkt z odpowiednio spreparowanych liści tytoniu szlachetnego używany do wyrobu papierosów, cygar itp.'. Por. r. *tjutjún* 'lichy gatunek tytoniu', ukr. *tjutjún* 'tytoń', br. *ćjucjún* 'ts.'. Zapożyczenie z języków tureckich, por. np. tur., tatar., kipcz. *tütün* 'tytoń do palenia'.

U

u od XIV w. przyim. z dop. Ogsł.: cz. *u*, r. *u*, scs. *u*. Psł. **u* przyim. 'od', wtórnie na oznaczenie bliskości 'przy, wśród, w', pokrewny ze stpr. *au-* (*au-mūsnan* 'umycie', lit. *au-* (*au-liñkui* 'nadal, dalej, później'), łot. *au-* (*au-manis* 'niedorzeczny, bezsensowny'), goc. *au-*, łac. *au-* (*au-ferre* 'unieść, usunąć'), gr. *ay-* 'od', stind. przyim. *ava* 'od', wszystkie od pie. **au̯-* / **au̯e* 'od, w dół, precz'. Też przedr. *u-*, ogsł., psł. **u-*, w którym zachowało się dawne znaczenie oddzielania od czegoś 'od', por. np. *uciec*, *ubogi*.

ubliżyć od XVII w. 'obrazić, znieważyć, zwymyślać, naurągać komuś', daw. 'odmówić czegoś, cofnąć, umknąć; ująć, potrącić, zatrzymać', dial. 'wyrządzić komuś krzywdę, skrzywdzić', 'ponieść szkodę, uszkodzić'; wielokr. *ubliżać*. Por. cz. *ublížit* 'skrzywdzić, zrobić krzywdę; obrazić, urazić', *blížit se* 'zbliżać się, przybliżać się, nadchodzić', słc. *ublížiť* 'zranić, zadać ból; skrzywdzić, zaszkodzić', br. dial. *ublížyc'* 'pozbawić kogoś czegoś'. Pochodzenie niepewne. Semantyka sugeruje związek z psł. przym. **blizъ* w pierwotnym, etymologicznym znaczeniu 'zbity, ściśnięty, stłoczony, przyległy' (realnie poświadczone jest znaczenie 'znajdujący się tuż obok, blisko', zob. *bliski*), od pie.

pierwiastka *$^*b^hlīg$- / *$^*b^hlēig$-* 'bić, uderzać, rzucać, ciskać' (zob. *blizna*). Zob. *przybliżyć*. — Od tego *ubliżenie* od XVI w.

ubogi od XIV w. 'cierpiący niedostatek, nędzę, niebogaty, biedny', stp. i dziś dial. też 'nieszczęśliwy, nieszczęsny, utrapiony'. Ogsł.: cz. *ubohý*, r. *ubógij*, scs. *ubogъ*. Psł. **ubogъ* 'biedny, ubogi', z przedr. **u-* 'od' (zob. *u*) od psł. **bogъ* 'udział, dola, bogactwo, szczęście' (zob. *bogaty*). Pierwotne znaczenie zapewne 'taki, który został odsunięty od swego udziału, który nie ma udziału w czymś, który nic nie otrzymał'. — Od tego *ubóstwo* (stp. też *ubożstwo*) od XIV w. 'brak dóbr materialnych, niedostatek, bieda, nędza' (daw. od XIV w. też 'ludzie biedni, biedota, nędzarze', w XVII w. także 'biedak, nędzarz', dial. *chodzić po ubóstwie* 'żebrać'); *ubożeć* 'stawać się ubogim' (stp. XIV w. *ubożeć się* 'stawać się biednym'), *zubożeć, zubożały*. Zob. *nieboga*.

ubój od XX w. 'zabijanie zwierząt rzeźnych dla celów konsumpcyjnych'. Por. r. *ubój* 'ubój', scs. *ubojь* 'zabójstwo, mord', ch./s. *ȕbōj* 'skaleczenie, stłuczenie, kontuzja'. Rzecz. odczas. od czas. przedrostkowego *ubić* 'zabić' (o pochodzeniu zob. *bić*), co do budowy por. *bój, nabój, rozbój, zabój*.

ubrać *ubiorę* od XV w. 'odziać, przystroić', w stp. częściej 'uzbroić, włożyć zbroję', *ubrany* 'odziany', w XVI w. 'ozdobny, strojny', *ubrano* 'strojnie'; wielokr. *ubierać*, stp. XV w. *ubirać się* 'stroić się', 'wkładać zbroję'; por. r. *ubrát'* 'sprzątnąć; ozdobić, przybrać; usunąć, oddalić'. Z innym przyr. *rozebrać* 'rozdziać', stp. XV w. *rozebrać / rozbrać* 'rozrywając na części, przywłaszczyć sobie, podzielić między siebie', 'wyznaczać, ustalać'; wielokr. *rozbierać*; por. cz. *rozebrat, -beru* 'rozebrać, rozmontować; wykupić; rozpatrzyć, przeanalizować'. Z przedr. *u-* 'od' (zob. *u*) od *brać, biorę*, psł. **bьrati, *berǫ* 'brać' (zob. *brać* II). Znaczenie 'odziać, przystroić' rozwinęło się z wcześniejszego 'oporządzić', które z pierwotnego 'zebrać, sprzątnąć (np. ze stołu)'. — Od tego rzecz. odsłowny *ubranie* od XVI w. 'odzież, strój, garnitur', daw. XVI w. 'wszystko to, co służy do okrycia ciała: odzież, obuwie itd.', 'spodnie lub inne okrycie bioder i nóg'; rzecz. odczas. *ubiór* od XVI w. (daw. też *ubier*) 'odzież, ubranie, strój', w XVI w. też 'ozdoba', dial. '(kobiece) ubranie odświętne'.

ubyć *ubędzie* od XV w. 'odejść, oddalić się, przestać być w jakiejś zbiorowości; umrzeć', nieosobowo *ubędzie* 'będzie kogoś lub czegoś mniej, coraz mniej', stp. 'zabraknie', dial. *ubyć* 'utrzymać się na miejscu, wytrzymać'; wielokr. *ubywać* od XIV w., stp. *ubywa czegoś* 'coś zmniejsza swą ilość, objętość itp., czegoś staje się coraz mniej'. Por. cz. *ubýt, ubudu* 'ubyć', r. *ubýt', ubúdu* 'ubyć, zmniejszyć się; opaść (o wodzie)', cs. *ubyti, ubǫdǫ* 'brakować'. Psł. **ubyti, *ubǫdǫ* 'zmniejszyć się; odejść z jakiejś zbiorowości; wytrzymać', z przedr. **u-* (zob. *u*) od psł. **byti, *bǫdǫ* 'istnieć, żyć; być obecnym, przebywać, znajdować się; zdarzyć się, stać się, odbyć się' (o pochodzeniu zob. *być, będę*). Zob. *ubytek*.

ubytek od XVII w. 'zmniejszenie ilości lub liczby czegoś, ubycie, ubywanie', 'to, co ubyło; luka', kasz. *ubëtk* 'strata, rozchód; zmniejszenie się ilości, ubytek', 'spokój, opanowanie'. Por. cz. *úbytek* 'ubytek', r. *ubýtok* 'ubytek, strata, szkoda; uszczerbek', słwń. *ubîtek* 'ubycie, zmniejszanie się, strata, szkoda'. Słow. **ubytъkъ* 'ubywanie, zmniejszanie ilości; to, co ubyło, strata', od przedrostkowego czas. **ubyti* 'zmniejszyć się; odejść z jakiejś zbiorowości' (zob. *ubyć*); co do budowy por. *dobytek, nabytek, przybytek*.

ucho od XIV w., mn *uszy* 'narząd słuchu', *ucho*, mn *ucha* 'uchwyt kształtem przypominający ludzkie ucho'. Ogsł.: cz. *ucho*, mn *uši* 'ucho', *ucho*, mn *ucha* 'uchwyt', r. *úcho*, mn *úši* 'ucho', 'nausznik', dial. 'pętla przy sieci; kółko', scs. *ucho, ušese*, pdw. *uši* 'ucho'. Psł. **ucho, *ušese*, pdw **uši*, mn **ušesa* 'narząd słuchu, ucho', pokrewne z lit. *ausis*, łot. *àuss*, stpr. *āusins* bier. mn 'uszy', goc. *auso*, łac. *auris*, gr. *oũs*, wszystkie z pie. **áu̯sos*, dop. **áu̯seses / *au̯sesos* 'ucho'. — Od tego *uszny*; od wyrażeń przyimkowych *nauszniki, zausznik*.

uchwała od XV w. (stp. też *ufała*) 'akt woli organu państwowego, samorządu itd.', stp. 'postanowienie, orzeczenie, zarządzenie, decyzja', kasz. *uχvała* 'pochwała'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *uchwalić* od

XV w. 'postanowić, orzec, zarządzić, podjąć decyzję', stp. też 'pochwalić, wyrazić uznanie' (o pochodzeniu zob. *chwalić*). Pierwotne znaczenie 'to, co zostało pochwalone, zaaprobowane'.

uciążliwy od XVII w. 'wymagający fizycznego wysiłku, wytrzymałości, trudny do zniesienia; męczący, dokuczliwy', daw. 'skarżący się na coś, żalący się, utyskujący'. Od p. daw. *uciążyć* 'włożyć ciężar, obładować, obciążyć; nałożyć na kogoś nadmierne obowiązki, ciężary, obarczyć czymś, pognębić, uciemiężyć', stp. od XIV w. *uciężyć* 'obarczyć ciężarem, obciążyć; uczynić cięższym', *uciężyć się nad kimś* 'stać się komuś ciężarem, utrapieniem', z przedr. *u-* od *ciążyć* (zob.).

uciec *ucieknę* (stp. *uciekę*) od XIV w. 'szybko się skądś oddalić, zbiec, ujść', przest. też 'udać się do kogoś, gdzieś dla uzyskania ratunku, pomocy, schronienia, zwrócić się o pomoc, schronić się', daw. *uciec się* 'odwołać się, zwrócić się'; wielokr. *uciekać*. Ogsł.: cz. *utéci* / *utéct* 'uciec, zbiec; wypłynąć, ulotnić się; minąć, upłynąć', r. *utéč'* 'wyciec, wypłynąć', ch./s. *utéći, utèčēm* / *ùteknēm* 'uciec'. Psł. **utekti*, **utekǫ* 'wyciec, wypłynąć' > 'zbiec, uciec', z przedr. **u-* 'od' (zob. *u*) od psł. **tekti* 'płynąć, ciec' (zob. *ciec*). Zob. *wycieczka*.

uciecha od XIV w. 'radość, zadowolenie', przest. 'to, co sprawia przyjemność, radość', daw. 'pociecha, pocieszenie', stp. także 'pomoc, wsparcie, podpora'. Ogsł.: cz. *útěcha* 'pociecha, pocieszenie; otucha', r. *utécha* 'uciecha, zabawa, rozrywka', scs. *utěcha* 'pociecha, pocieszenie', ch./s. *ùtjeha* 'pociecha, pocieszenie'. Psł. **utěcha* 'ukojenie, pocieszenie, ucieszenie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **u-těšiti* 'uspokoić, uśmierzyć, ukoić; dodać otuchy, pocieszyć; sprawić radość, uradować', p. *ucieszyć* 'sprawić radość, przyjemność, dać radość', daw. 'pocieszyć' (o pochodzeniu zob. *cieszyć*). — Od tego *ucieszny* 'zabawny', daw. 'pocieszający, radosny; przyjemny, miły'.

ucieczka od XV w. 'szybkie oddalenie się od niebezpieczeństwa, uciekanie, ucieknięcie', 'to, do czego się ktoś ucieka w potrzebie, ratunek, obrona', daw. 'miejsce schronienia, kryjówka', stp. też 'chronienie się'. Por. r. *utéčka* 'odpływ; strata; wyciek'. Od *uciekać*, czas. wielokr. od *uciec* (zob. *ciec*), z przyr. *-ka*. Od tej samej podstawy *uciekinier* (poświadczony dopiero w Słowniku warszawskim), z rzadkim przyr. *-inier* / *-ynier* (jak np. *kosynier* 'żołnierz uzbrojony w kosę'), wyodrębniony z zapożyczeń typu *karabinier, inżynier*.

ucisk od XV w. 'uciskanie, przyciskanie, gniecenie', 'gnębienie, ciemiężenie', stp. 'stosowanie przymusu, narzucanie przykrych obowiązków, ciężarów itp., uciemiężenie, utrapienie, cierpienie, udręka', daw. 'niewygoda, utrudzenie'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *uciskać* od XV w. 'cisnąć, naciskać, przyciskać; uwierać; gnębić, ciemiężyć', stp. 'zmuszać, przymuszać', 'powściągać, poskramiać', 'dręczyć, nękać, gnębić' (o pochodzeniu zob. *ciskać*).

uczciwy od XV w. 'rzetelny, sumienny w postępowaniu, niezdolny do oszustwa, prawy', pot. 'solidnie wykonany, porządny, przyzwoity, taki jak należy', stp. 'zgodny z zasadami prawa i moralności', 'czcigodny, wielebny', 'okazały, zaszczytny', daw. *uczciwy* / *ućciwy* 'honorowy, zaszczytny', 'godziwy', kasz. *utcëvi* 'uczciwy, rzetelny, prawy'. Por. cz. *uctivý* 'pełen szacunku, poważania', słc. *úctivý* 'przyzwoity, uczciwy; wyrażający szacunek, pełen uszanowania', r. *učtívyj* 'grzeczny, uprzejmy, przyzwoity, kurtuazyjny', ch./s. *ùčtiv* 'grzeczny, uprzejmy, kurtuazyjny'. Słow. **učьstivъ* 'pełen szacunku, poważania, czcigodny', przym. z przyr. *-ivъ* od psł. przedrostkowego czas. **u-čьstiti* 'otoczyć czcią, okazać cześć' (por. p. *uczcić* 'oddać cześć', stp. od XV w. *uczcić* / *ućcić* / *utcić* 'otoczyć czcią, okazać cześć, uwielbić', 'przeznaczyć ku czyjejś czci', 'przyjąć jako zacnego gościa, ugościć, poczęstować', z przedr. **u-* (zob. *u*) od psł. **čьstiti*, **čьsťǫ* 'oddawać cześć' (o pochodzeniu zob. *czcić*).

uczestnik od XV w. 'ten, kto uczestniczy w czymś', przest. 'członek czegoś; udziałowiec, wspólnik', stp. *uczęstnik* / *uczęsnik* 'biorący w czymś udział, uczestniczący', 'mający prawo do części czegoś', 'świadek czy wspólnik', daw. też *ucześnik* / *uczęśnik* / *uczęstnik* 'uczestnik, udziałowiec'; por. stp.

uczęstny / *uczesny* 'biorący udział, uczestniczący w czymś', 'wyróżniony, nadzwyczajny'. Por. cz., słc. *účastník* 'uczestnik', ch./s. *ùčesnik* 'uczestnik; udziałowiec'. Od słow. **učęstь*, **učęstьje* 'udział' (por. cz. *účast* ż 'udział, uczestnictwo; zainteresowanie, zrozumienie', strus. *učastije* 'udział; dar; część ziemi, działka; własność, dziedzina; zawód, stan', r. *učastie* 'udział; współczucie', cs. *učęstije* 'udział; wspólnota'), pierwotne znaczenie 'mający w czymś swój udział, biorący w czymś udział'. Podstawowe **učęstь*, **učęstьje* od psł. **čęstь* 'wycinek, element składowy całości' (zob. *część*); *-e-* (zamiast *-ę-*) w polskich postaciach wtórne, zapewne w rezultacie odnosowienia samogłoski (jak np. w pokrewnym daw. i dial. *szczeście* < *szczęście*). — Od tego *uczestniczyć*.

uczęszczać od XV w. 'często gdzieś bywać, chodzić gdzieś stale, brać w czymś udział', daw. 'bywać gdzieś, odwiedzać często kogoś lub jakieś miejsce', stp. 'często lub gromadnie coś robić, gdzieś bywać'. Z prapostaci **učęščati* [< **učęst-ja-ti*] od psł. **čęstъ* 'częsty' (zob. *częsty*).

uczta od XV w. 'wystawne przyjęcie, bankiet, biesiada', stp. 'posiłek', może też 'obrzęd pogrzebowy, może biesiada pogrzebowa', dial. śl. 'uszanowanie, cześć'. Por. cz. *úcta* 'szacunek, poważanie, uszanowanie, cześć', słc. *úcta* 'ts.', ukr. *účta* 'przyjęcie; poczęstunek', rzadko 'szacunek', br. dial. *účta* 'przyjęcie; poczęstunek'. Słow. **učьta* 'okazanie szacunku, uczczenie kogoś (zwłaszcza przez wydanie przyjęcia na jego cześć)', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **u-čisti*, **u-čьtǫ* 'okazać cześć' (por. cs. *učisti* 'ts.'), od psł. **čisti*, **čьtǫ* 'liczyć, rachować; rozpoznawać znaki, odgadywać, wróżyć, spostrzegać, pojmować, rozumieć; mniemać, sądzić, zważać, uważać na kogoś' (zob. *czytać*). Por. *poczet*. — Od tego *ucztować*.

uczyć od XIV w. 'przekazywać komuś wiadomości, umiejętności, wykładać', 'przyzwyczajać do czegoś', *uczyć się* 'przyswajać sobie pewien zasób wiedzy, wiadomości, przyzwyczajać się do czegoś'; z przedr. *nauczyć*, *pouczyć*, *wyuczyć*; wielokr. *-uczać*: z przedr. *nauczać*, *pouczać*, *wyuczać*. Ogsł.: cz. *učit* 'uczyć, nauczać', r. *učíť*, *učú* 'uczyć, nauczać, pouczać', dial. 'wychowywać; bić, chłostać', scs. *učiti*, *učǫ* 'uczyć, pouczać, napominać'. Psł. **učiti* 'powodować, że ktoś nabiera przyzwyczajeń, nawyków, wprawy, umiejętności, wdrażać, przyuczać do czegoś', czas. kauzat. od psł. **vyknǫti* 'zaczynać się przyzwyczajać, nabierać przyzwyczajenia, nawyku, wprawy, wdrażać się do czegoś, uczyć się czegoś' (zob. *nawyknąć*), z wymianą **y* ⇒ **u* (z wcześniejszej wymiany **ū* ⇒ **ou̯*), por. taki sam stosunek psł. **studiti* 'chłodzić, ochładzać, oziębiać' i **stydnǫti* 'stygnąć' (zob. *studzić*, *stygnąć*). — Od tego *uczony* (dial. 'przyuczony, wyuczony'); *uczeń* → *uczennica* (stp. też *uczennik* / *uczenik* 'uczeń', 'uczony'), *uczelnia*; zob. też *nauka*, *nauczyciel*, *nieuk*.

uczynek od XIV w. 'czyn, postępek, działanie', stp. też 'przestępstwo, występek', 'zakończenie działania, wynik, skutek', 'rzecz wykonana, przedmiot' (*uczynki* mn 'czyny, zdarzenia, fakty, wypadki historyczne'), daw. 'dzieło, wytwór', dial. 'praca, robota', 'czary'. Por. cz. *účinek* 'działanie; skutek, rezultat, efekt', strus. *učinъkъ* 'działanie, czyn', ch./s. *ùčinak* 'skutek, wynik, efekt; wydajność; działanie'. Słow. **učinъkъ* 'działanie; to, co zostało uczynione, zrobione', nazwa czynności i rezultatu czynności od przedrostkowego czas. **u-činiti* 'dokonać, wykonać, uczynić', p. *uczynić* 'wykonać, zrobić, zdziałać, dokonać' (o pochodzeniu zob. *czynić*), co do budowy por. np. *przyczynek*, *spoczynek* (zob. *czynić* i *spocząć*).

udar od XIX w. 'uderzenie narzędziem', przest. 'uderzenie, porażenie' (dziś np. *udar serca* 'zawał serca'). Późne poświadczenie wyrazu wskazuje na zapożyczenie z r. *udár* 'uderzenie, cios; odgłos uderzenia', 'porażenie, udar mózgu, atak apoplektyczny', por. też ukr. *udár* 'udar, cios, uderzenie, porażenie', ch./s. *ùdār* 'cios, uderzenie; zamach; porażenie'. Rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **udariti* 'uderzyć' (por. r. *udáriť* 'uderzyć, zadać cios; porazić', scs. *udariti* 'uderzyć, stuknąć; porazić', ch./s. *ùdariti* 'uderzyć, trącić; porazić; chlusnąć, lunąć; nałożyć, np. podatek; wbić; założyć; ruszyć; zacząć, jąć'), z przedr. **u-* od niepoświadczonego w słow. bezprzedrostkowego czas.

†dariti, od pie. **dōr-*, odmianki z wymianą samogłoski rdzennej pie. pierwiastka **dĕr-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać', od którego psł. **derti*, **dьrǫ* 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać; zdzierać (skórę ze zwierzęcia, korę z drzewa), łupić; drapać, skrobać' (zob. *drzeć*, a także *uderzyć*).

uderzyć od XIV w. 'zadać cios, ugodzić', stp. też 'napaść, rzucić się na kogoś, najechać, natrzeć, zaatakować', 'opanować nagle, ogarnąć, owładnąć', 'rzucić, cisnąć', 'uderzyć, spadając, spaść z hukiem', *uderzyć się* 'stuknąć się o coś, zderzyć się, potknąć się', 'rzucić się na coś'; wielokr. *uderzać*; z innym przedr. *zderzyć*, wielokr. *zderzać*. Por. cz. *uděřit* 'uderzyć', ch./s. *ùdriti* 'uderzyć, walnąć' (może też słc. *udrieť* 'uderzyć; nastać, nadejść', ch./s. *ùdrijeti*, *ùdrēm* 'uderzyć'), bez przedr. dł. *deriś* 'uderzyć'. Psł. **udьriti* 'uderzyć', **sъdьriti* 'zderzyć', z przedr. **u-*, **sъ-* od psł. **dьriti* 'uderzać', pokrewnego z lit. *dùrti*, *duriù* 'kłuć, uderzać', łot. *dur̃t*, *duŗu* / *dūru* 'ts.', należącymi ostatecznie do pie. pierwiastka **dĕr-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *drzeć*). Zob. *udry*.

udo od XVIII w. 'część kończyny dolnej między biodrem a kolanem', w gwarach też 'tylna część uda, pośladek', 'łydka', stp. XV–XVII w. *ud* m 'udo', dial. *ud* (*jud*) i *uda* ż 'udo', *udy* mn 'biodra', kasz. *ud* m 'udo'; zdr. *udko*. Ogsł.: cz. *úd*, stcz. też *údo* 'część ciała, członek', strus. (*j*)*udъ* m i *udo*, *udese* n 'część, kawałek; część ciała, członek; członek społeczności', r. przest. *ud* 'część ciała, zwłaszcza kończyna', 'narzędzie, sprzęt, naczynie', scs. *udъ* 'część ciała', ch./s. *ûd* 'kończyna; członek', *údovi* mn 'ręce i nogi', też *údo* 'kawał mięsa zawieszony nad ogniem do wędzenia, udziec', ch. dial. czak. 'członek', cs.-s. *udo*, *udese* 'członek'. Psł. **udъ* 'część ciała, członek', bez pewnej dalszej etymologii. Może rzecz. odczas. od słabo zachowanego psł. **uděti* 'pęcznieć, nabrzmiewać', por. r. arch. *údiť* 'pęcznieć, o ziarnie', od pie. pierwiastka **eu̯dʰ-* 'nabrzmiewać, nadymać się' (zob. *wymię*). W takim razie pierwotne znaczenie byłoby 'nabrzmiewająca część ciała, mięsista, jakby napęczniała część ciała'. Inne objaśnienia mniej prawdopodobne, np. wyprowadzanie z prapostaci **au̯-dʰo-*, złożenia z pierwszym członem pie. **au̯-* 'od, w dół, precz' (zob. *u*), członem drugim miałby być derywat od pie. **dʰē-* 'położyć' (zob. *dziać*); pierwotnym byłoby zatem znaczenie 'to, co położone jest z boku, część ciała poza tułowiem'. Polska postać rodzaju nijakiego *udo* (i jej słow. odpowiedniki) zapewne wtórna, przez analogię do nazw innych części ciała, np. *biodro*, *kolano*, *żebro*. — Od tego *udziec* 'udo dużego zwierzęcia (przeznaczone do spożycia)', daw. XVII w. 'udo, biodro'.

udręka 'ból, cierpienie' (poświadczone dopiero w Słowniku warszawskim). Rzecz. odczas. od przedrostkowego *udręczyć* 'sprawić komuś cierpienie fizyczne lub moralne, dokuczyć' (o pochodzeniu zob. *dręczyć*).

udry mn od XVI w.: *iść*, *pójść na udry* 'robić coś wbrew komuś, zdecydować się na otwartą walkę z kimś', daw. 'walczyć', dial. *udry* 'złość, gniew; zawziętość', *na udry* 'bez oglądania się na cokolwiek', kasz. *udrë* mn 'niezgoda, kłótnia, waśń, zatarg'. Rzecz. odczas. od psł. **udьriti* 'uderzyć' (zob. *uderzyć*), z regularnym zanikiem *ъ* w pozycji słabej (natomiast w czas. *uderzyć*, *zderzyć* niejasny jest rozwój **ь > e*).

ufać od XV w. 'mieć nadzieję, być przekonanym, że na kimś można polegać; spodziewać się spełnienia czegoś'; z przedr. stp. XV w. *doufać* 'ufać, wierzyć; oczekiwać, spodziewać się', od XVI w. *dufać* (ze ściągnięcia *doufać* > *dufać*) 'ufać, mieć nadzieję', od którego *zadufany* 'pewny siebie, zarozumiały, dumny, pyszny'; dziś z przedr. *zaufać* 'odnieść się z ufnością, zawierzyć'. Ogsł.: stcz. *ufati*, *ufaju* 'mieć zaufanie, polegać na kimś, dowierzać, wierzyć; spodziewać się, mieć nadzieję', z przedr. *doufati* 'dowierzać komuś, wierzyć w coś', cz. *doufat* 'spodziewać się, mieć nadzieję', r. *upováť* 'pokładać w kimś nadzieję, niezachwianie wierzyć komuś, w coś, być przekonanym o czymś', scs. *upъvati* 'zaufać, pokładać nadzieję, spodziewać się', słwń. *úpati* 'mieć nadzieję', *úpati si* 'śmieć', ch. *ùfati se* (stch. *upvati* / *upati* / *uhvati* / *uvati*) 'spodziewać się, mieć nadzieję; ufać; ośmielać się'. Psł. przedrost-

kowy czas. **u-pъvati* od psł. **pъvati* 'być o czymś przekonanym, spodziewać się, mieć nadzieję' (por. stp. XIV–XV w. *pwać* 'ufać, mieć nadzieję', *pwa* 'nadzieja', strus. *pъvati / povati* 'być przekonanym, mieć nadzieję, spodziewać się; dowierzać komuś', scs. *pъvati* 'mieć nadzieję, zaufanie'). Podstawowy czas. **pъvati* [< **pūu̯-ā-* < **pū-ā-*] to pierwotny czas. wielokr. od niezachowanego psł. *†pъti, †pъjǫ* [< **pū-*] 'pojmować coś, rozumieć, być przekonanym' (jego reliktami są pochodne zaprzeczone rzecz. **ne-pъtь / *ne-pъťa* 'niepojmowanie czegoś, brak przekonania, wiary, ufności, niepewność, wątpienie w coś', por. p. daw. i dial. *niepeć* 'nie żarty, nie przelewki, niebezpieczeństwo; przewidywanie złych następstw', stcz. *z nepti* 'nieoczekiwanie, niespodziewanie', cs. *nepъštь* ż 'pretekst', stch. kajk. *nepća*, czak. *nepća* 'wątpliwość co do czyjejś winy, podejrzenie, obwinienie bez posiadania dostatecznych dowodów winy; mniemanie, sąd'), od pie. **pu- / *peu̯-* 'wybadać, pojąć, zrozumieć' (por. też *pytać*). W polskim (i niektórych innych językach słow.) rozwój grupy spółgłoskowej *pw* > *f* (por. *obfity*). Zob. *pewny*. — Od tego *ufny* → *ufność*; od czas. przedrostkowych *poufały, poufny*; *zadufek* 'pyszałek', *zadufanie, zaufany, zaufanie*. Zob. też *zuch, zuchwały*.

ugór od XIV w. 'rola pozostawiona bez uprawy, odłóg', dial. *ugór* i *ugory* mn 'pole nie orane, zostawione na jakiś czas bez uprawy', 'odłóg służący za pastwisko'. Ogsł.: gł. *wuhor* 'miejsce na polu wypalone przez słońce', cz. *úhor* 'ugór, odłóg; nieużytek', słc. *úhor* 'ts.', ukr. dial. *úhor* 'ugór, odłóg', słwń. dial. *úgor* 'nieurodzajny kawałek gruntu, na którym zboże łatwo wysycha; wypalenizna na roli'; por. też ch./s. *ȕgār* 'ugór, odłóg', bg. *úgar* 'ts.'. Słow. **ugorъ* 'miejsce wyschnięte, wypalone przez słońce; teren celowo wypalony, z wypaloną roślinnością (dla użyźnienia, przygotowania do późniejszej uprawy)', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ugorěti* 'upalić się, wypalić się, spalić się, wyschnąć (pod działaniem ognia, słońca, wiatru)' (por. np. p. daw. XVI–XVII w. *ugorzeć* 'upalić się, np. na słońcu', gł. *wuhorjeć* 'spalić się, wysuszyć się, o polu', strus. *ugorěti* 'spalić się, wyniszczeć od żaru, spiekoty'), który od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeć*). Jeden z wyrazów określających dawne metody uprawy ziemi.

uiścić od XIV w. 'zapłacić, uregulować należność', daw. 'spełnić coś, dotrzymać czegoś, ziścić, urzeczywistnić', stp. 'zaręczyć, zagwarantować', 'utwierdzić w przekonaniu, upewnić', 'zapłacić, zaspokoić roszczenia', 'udowodnić, dowieść'; też *ziścić* 'urzeczywistnić, zrealizować'; wielokr. *uiszczać, ziszczać*; bez przedrostka stp. od XV w. *iścić, iszczę* 'uiszczać, spłacać; wykonywać (np. polecenia); zabezpieczać', *iścić się* 'potwierdzać się', dial. *iścić się* 'ziszczać się, sprawdzać się, spełniać się'. Por. scs. *uistiti, uištǫ* 'przekonać, potwierdzić'. Czas. odprzym. od stp. *isty* 'wspomniany, rzeczony, wiadomy; przekonany, nie mający wątpliwości; prawdziwy, niewątpliwy, niemylny, pewny; główny, podstawowy', psł. **jьstъ* 'ten sam' (zob. *istny*).

ujma 'to, co uchybia czyjejś godności', daw. od XVI w. tylko 'brak, defekt, ubytek, uszczerbek, szkoda', 'niedostatek, brak; wada, przywara', dial. 'wstyd', w przekleństwach 'czort, licho' (np. *cy cie tu ujma przyniesła?*), 'najgorszy gatunek zboża, oddzielany przy młynkowaniu i używany na paszę', 'gruba łata do umocowania krokwi' (por. daw. *ujmy* mn 'grube powrozy flisackie, którymi umocniony jest maszt'). Por. cz. *ujma* 'uszczerbek, szkoda, strata, ujma', stcz. 'brak, niedostatek', daw. *ujmy* mn 'suchoty', stcz. 'znużenie, opieszałość', strus. *uima* 'brak, niedostatek', r. pot. *ujma* 'mnóstwo, nawał', dial. 'ogromna przestrzeń; ogromna puszcza', słwń. *ujma* 'klęska żywiołowa (np. grad)'. Słow. **ujьma* 'umniejszenie, ubytek, uszczerbek; ujęcie, uchwycenie, to, co ujmuje, umocowuje coś', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **u-(j)ęti, *u-(j)ьmǫ* 'wziąć, chwycić, złapać', 'odjąć, umniejszyć, uszczuplić, zabrać', p. *ująć* 'wziąć, chwycić, złapać, unieść', 'umniejszyć, uszczuplić, odjąć' (o pochodzeniu zob. *jąć*). — Od tego *ujemny*.

ujrzeć od XIV w. 'zobaczyć, zaobserwować', stp. też *uźrzeć / uźreć / urzieć* także 'stwier-

dzić, przekonać się, zauważyć', daw. *uźrzeć / uźreć*. Ogsł.: cz. *uzřít, uzřím* 'zobaczyć, ujrzeć', r. *uzrét', uzrjú* 'ujrzeć; dopatrzyć się', scs. *uzьrěti, uzьrję* 'ujrzeć, spostrzec, zobaczyć'. Psł. **uzьrěti, *uzьrję* 'zobaczyć, dostrzec, ujrzeć', z przedr. **u-* od psł. **zьrěti, *zьrję* 'patrzeć, spoglądać, widzieć' (zob. *dojrzeć* I, *spojrzeć*).

ujście od XIII w. (stp. *(h)uście* czy *(h)uszcie*) 'ostatni odcinek rzeki', 'otwór, wylot (np. kanału, wąwozu)', w XV w. też 'wypływ wody, źródło'. Por. cz. *ústí* 'wylot; ujście (rzeki)', r. *úst'e* 'ujście (rzeki)', ch./s. *ûšće* (*ûšće*) 'ujście (rzeki); wylot'. Psł. **ustьje* 'otwór, wylot, część rzeki przypominająca usta', z przyr. **-ьje* od psł. **usta* (zob. *usta*). Pierwotna polska postać *uście* > *ujście* z rozwojem *ść* > *jść* (por. np. *dojść, ujść*, zob. *iść*). W polskim doszło do zmieszania z rzecz. odsłownym *ujście* od *ujść*, por. np. daw. XVII w. *uście* 'ujście, ucieczka'.

ukleja od XV w. 'ryba Alburnus alburnus', daw. XVIII w. i dziś dial. *uklej* m 'ts.', kasz. *uklej* m, *uklejka* 'ts.'. Ogsł.: dł. *huklej* m / *hukleja*, gł. *wuklija*, cz. *úklej* / *ouklej*, stcz. *úkleje* ż, r. *ukleja*, ch./s. *ùklija*. Psł. **ukléja / uklejь* m 'ukleja', pokrewne z bałt. nazwami tej ryby: lit. *aukšlė̃*, łot. *aukšleja*, bez dalszej pewnej etymologii.

ukrop od XV w. 'wrząca woda, wrzątek', dial. *węgierski ukrop* 'wino węgierskie'. Por. stcz. *úkrop* 'gorąca woda, wrzątek', cz. *úkrop* / *oukrop* 'rzadka zupa z czosnkiem', słc. *úkrop* 'zupa z serem owczym', r. *ukróp* 'wrzątek', scs. *ukropъ* 'gorąca polewka', ch./s. *ùkrop* 'ukrop, war, wrzątek'. Słow. **ukropъ* 'wrząca woda, wrzątek', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **u-kropiti* 'popryskać, skropić' (od psł. **kropiti* 'pryskać, skrapiać, zraszać; padać kroplami, kapać', zob. *kropić*), pierwotne znaczenie 'pryskająca kroplami wrząca woda'.

ukrócić od XV w. 'pohamować; uśmierzyć', stp. 'powściągnąć, uśmierzyć, złagodzić', daw. XVI–XVII w. 'obłaskawić, okiełznać, ujarzmić', dial. 'pohamować'; bez przedrostka stp. od XV w. *krócić* 'poskramiać, powściągać, hamować'. Por. dł. *krośiś* / *chrośiś* 'kastrować', cz. *krotit* 'poskramiać, oswajać, powściągać', stcz. *krotiti* też 'uśmierzać, koić, łagodzić', r. *ukrotít'* 'poskromić', daw. i dial. *krotít', kroćú* 'poskramiać, uspokajać, uśmierzać; ogłuszać uderzeniem pałki (np. rybę)', scs. *krotiti, krošto* 'poskramiać, uspokajać', ch./s. *ukròtiti* 'poskromić, ujarzmić; ukrócić'. Psł. **krotiti, *krotję* 'kastrować' > 'poskramiać, ujarzmiać, uspokajać', czas. odprzym. od psł. **krotъkъ* 'poskromiony, oswojony' (por. stp. od XV w. *krotki* 'poskromiony, pokorny, ugłaskany, oswojony, łagodny', cz. *krotký* 'poskromiony, uległy, oswojony; potulny, pokorny, cichy, spokojny', r. *krótkij* 'potulny, łagodny, cichy, spokojny', scs. *krotъkъ* 'łagodny, oswojony', ch./s. *kròtak* 'łagodny, uległy, potulny, oswojony') bądź od niepoświadczonej pierwotnej postaci tego przym. *†krotъ*. Podstawowy przym. *†kortъ*, później (z nawarstwieniem przyr. **-kъ*, jak np. *krótki, słodki*) **krotъkъ*, pierwotnie zapewne 'wykastrowany (o samcach zwierząt)', prawdopodobnie derywat od pie. **kret- / *kert-* 'kręcić, skręcać' (etymologiczne znaczenie zatem 'wykastrowany przez ukręcenie jąder'). Zob. *wykrot*.

ul od XIV w. 'pomieszczenie dla roju pszczół', stp. 'wydrążony pień drzewa stanowiący pomieszczenie dla roju pszczół', 'rzędem stojące ule', 'danina pszczelna w miodzie lub wosku', kasz. *ul* / *ula* 'ul z desek'. Ogsł.: cz. *úl* 'ul; rój pszczół', r. *úlej* 'ul', słwń. *úlj* 'ul'. Psł. **ulь* [< **ul-jь*] (/ **ulьjь*) m 'dziupla, wydrążenie w drzewie, barć, ul', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *aulýs* 'ul', łot. *aũlis* 'ts.', od pie. **au̯lo-* 'rura, podłużne wydrążenie' (od którego też np. stpr. *aulis* 'goleń; kość goleniowa', *aulinis* 'cholewa', łac. *alvus* 'brzuch, żołądek, łono; kadłub statku; ul', *alveus* 'wydrążenie, brzuch; niecka, misa; łożysko rzeki; ul', gr. *aulós* 'rurka; puste źdźbło; flet, fujarka'). Zob. *ulica, zaułek*.

ulewa od XVIII w. 'silny, gwałtowny deszcz', daw. też *ulew* 'wylanie się wód, wylew, obfite płynięcie wód', dial. *ulewa* / *ulew* 'ulewa', kasz. *uleva* / *ulev* ż 'silny, gwałtowny deszcz'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego wielokr. *ulewać* (o pochodzeniu zob. *lać*). — Od tego *ulewny*.

ulga od XVIII w. 'uczucie odprężenia po napięciu nerwowym, zmęczeniu, złagodzenie

bólu, cierpienia', 'zmniejszenie opłat'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *ulżyć* 'uczynić łatwiejszym, znośniejszym' (o pochodzeniu zob. *lżyć*).

ulica od XIV w. 'trakt miejski, pas składający się z jezdni i chodników', daw. 'droga, przejście, aleja, ścieżka (wśród szpalerów drzew, nakryta od góry roślinnością)', w XVI w. 'brama, wrota', dial. 'droga wiejska między szeregami zabudowań; droga prowadząca na pastwisko', '(wydłużone) podwórze', 'drzwi, drzwiczki, furtka', kasz. ˈ*ulëca* 'wrota stodoły', 'wierzchołek góry, szczyt'; zdr. *uliczka* (daw. też 'chodnik w kopalni', stp. XV–XVI w. 'drzwi zewnętrzne, brama, wrota; furtka, bramka', w XVI w. 'por, ujście gruczołu potowego', kasz. ˈ*ulëčka* 'furtka, bramka; mniejsze drzwi we wrotach stodoły; luka w szopie; wejście do kurnika lub gołębnika'). Ogsł.: cz. *ulice* ż 'ulica', stcz. *ulicě* też 'wieś, osada', r. *úlica* 'ulica; podwórze', dial. 'jakaś część izby', słwń. *úlica* 'ulica; wąska droga polna obrzeżona płotem lub kamieniami'. Psł. **ulica* 'wąskie, ciasne przejście, wąska droga (np. między zabudowaniami, ogrodzeniami)', derywat z przyr. **-ica* od pierwotnego *†ula* czy *†ulъ*, pokrewnego ze stpr. *aulis* 'goleń, kość goleniowa', *aulinis* 'cholewa', lit. *aũlas* 'cholewa', łot. *aũle* 'ts.', gr. *aulón* 'wąwóz; rów, rynsztok', orm. *ul* 'droga', wszystkie od pie. **au̯lo-* 'rura, podłużne wydrążenie'. Zob. *ul*, *zaułek*.

ulotnić się od XIX w. 'rozwiać się w powietrzu, wyparować', pot. i dial. 'zniknąć'; wielokr. *ulatniać się*. Czas. odprzym. z przedr. *u-* od *lotny* 'łatwo się wzbijający, unoszący, rozchodzący się w powietrzu; szybki, ruchliwy' (o pochodzeniu zob. *lecieć*). — Od tego *ulotny*.

ułamek od XIX w. 'iloraz dwóch liczb, zapisywanych jedna nad drugą', 'część, kawałek odłamany od całości; niewielki odcinek, urywek, fragment', dial. 'to, co się odłamie'. Od czas. przedrostkowego *ułamać* 'odłamać, złamać' (zob. *łamać*). W znaczeniu matematycznym wyraz zastąpił wcześniejszy *ułomek* (zob.).

ułan od XVIII w. (daw. *hułan*) 'żołnierz lekkiej kawalerii', u Lindego 'żołnierz z tatarska ubrany'. Por. r. *ulán* 'ułan'. Zapożyczenie z języków tureckich, por. tur. *oğlan* 'chłopiec, pacholę, zuch', tatar. (u polskich Tatarów) *ułan* 'członek tatarskiej szlacheckiej kawalerii'.

ułomek od XV w. 'odłamany kawałek czegoś', przen. przest. 'fragment', daw. od XVI w. 'defekt, ułomność', 'odłamek', 'okruch, odpadek', 'uszczerbek, ujma', 'ułamek', dial. 'odłamana część chleba', 'narzędzie do tarcia lnu, cierlica', kasz. *ułómk* 'wada, błąd, słaba strona', 'przepuklina'; też osobowo *nie ułomek*, *nie być ułomkiem* 'o kimś wysokim, dobrze zbudowanym, silnym', w stp. XV w. *ułomek* 'człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły, pozostający w służbie zamożniejszej szlachty'. Por. cz. *úlomek* 'odłamany kawałek; fragment', strus. *ulomъkъ* 'odłamany kawałek (chleba, kamienia)', r. *ulómok* 'ts.', bg. dial. *ulómok* 'odcięty kawałek (chleba, mięsa)'. Słow. **ulomъkъ* 'odłamany kawałek', od przedrostkowego psł. czas. **u-lomiti* 'oddzielić łamaniem', p. przest. *ułomić* 'ułamać', por. daw. *łomić* 'łamać, rozbijać na kawałki' (zob. *łamać*). Zob. *ułamek*.

ułomny od XVI w. 'mający wady budowy, będący kaleką', 'popełniający błędy, mający słabostki; pełen błędów, niedoskonały', daw. od XVI w. 'taki, który można ułamać, kruchy', 'fragmentaryczny', dial. 'mający wady budowy', *ułemny* 'człowiek ułomny'. Od przest. czas. *ułomić* 'ułamać' (zob. *ułomek*).

umieć *umiem* (dial. też *umię*) od XIV w. 'mieć praktyczną znajomość czegoś, być biegłym w czymś', 'być w stanie coś zrobić, potrafić', stp. od XV w. też 'mniemać, myśleć, sądzić, wiedzieć, znać'. Ogsł.: cz. *umět* 'umieć', r. *umét'* 'umieć, potrafić', scs. *uměti*, *uměją* 'rozumieć, pojmować', ch./s. *ùmjeti*, *ùmijēm* 'umieć, potrafić, móc'. Psł. **uměti*, **uměją* 'umieć, potrafić', czas. odrzecz. od psł. **umъ* 'rozum' (por. stp. XV w. *um* 'rozum, sprawność umysłu, zdolność myślenia', 'zamiar, postanowienie', cz. *um* 'rozum; umiejętność', r. *um* 'rozum, umysł, intelekt', scs. *umъ* 'rozum, umysł; myśl'). Podstawowy psł. rzecz. **umъ* kontynuował pie. **au̯-mó-*, por. pokrewne lit. *aumuõ* [< **au̯-men-*] 'rozum, intelekt', dial. wsch. *aumenis* 'pamięć', od pie. **au̯-* 'odbierać zmysłami, czuć; rozumieć' (por. *jawa*). — Od

tego *umiejętny* od XV w. (daw. też *umiętny*) 'świadczący o czyjejś wiedzy, znajomości rzeczy, biegłości, wprawie w czymś', stp. 'posiadający wiedzę, wykształcony, nauczony' (co do budowy por. *majętny* → *umiejętność*. Zob. *rozum, rozumieć, zdumieć*.

umizgać się od XVI w. (daw. też *umiezgać się*) 'zalecać się, przymilać się do kogoś, nadskakiwać komuś', kasz. *umizgac są* 'wdzięczyć się, zalecać się'; bez przedrostka daw. *mizgać* i *miezgać* 'stroić', *mizgać się* 'przymilać się, zalecać się, mizdrzyć się', dial. *mizgać* 'mrugać', *mńizgać śa* 'umizgać się, przymilać się', kasz. *mizgac są* 'stroić się', *mńizgac są* 'zachowywać się w sposób przymilny, wdzięczyć się', *prʹëmńizgac są* 'ts.'; w XVI w. *mizg* 'umizg, przymilanie się'. Niezbyt jasne. *Mi(e)zgać* i pokrewne *mizdrzyć się* 'przymilać się' (z wymianą *-zg-* i *-zd-*) może w związku etymologicznym z p. *migać* 'ukazywać się na chwilę w ruchu, świecąc, błyszcząc, świecić nierównym lub przerywanym światłem, blaskiem, mienić się, błyskać; poruszać szybko (zwykle czymś błyszczącym); dawać znak, dawać znaki na migi, machać' (< psł. **migati*, zob. *migać*). Dopuszczano też kontaminację psł. **migati* z pokrewnym etymologicznie **mizati* (np. cz. *mizet* 'znikać, niknąć, ginąć', dial. *mizat se, mízat se* 'przymilać się').

umór dziś tylko w zwrocie *na umór* 'bez pamięci, bez umiaru, do zupełnego wyczerpania', daw. *do umoru* 'ts.', wyjątkowe XVIII w. (u Naruszewicza) *umor* 'śmierć, zguba, zagłada', dial. *umór* 'śmierć', 'zaraza, pomór'. Por. cz. przest. i dial. *úmor* 'umieranie, śmierć; zmęczenie, wyczerpanie; umorzenie długu', r. *umór* 'śmierć, uśmiercenie; skrajne wyczerpanie', *umóra* 'ubaw, heca' (*eto umora* 'można pęknąć ze śmiechu', *umora s nim byla* 'miałem z nim sto pociech'), dial. 'mordęga', ch./s. *ùmor* 'zmęczenie, strudzenie, znużenie', *biti na umoru* 'być umierającym, konać'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *umorzyć* 'zmniejszyć lub zlikwidować zobowiązania pieniężne; przerwać na stałe i całkowicie toczące się postępowanie karne, cywilne, administracyjne', daw. 'doprowadzić do śmierci (zwłaszcza głodowej)', 'zniszczyć, unicestwić', stp. 'uśmiercić, zabić, zniszczyć', 'uznać za nieważne, unieważnić', dial. 'zagłodzić, doprowadzić do śmierci', 'uczynić, obwołać martwym' (por. np. r. *umoríť* 'zmęczyć, zamęczyć', scs. *umoriti, umorǫ* 'zabić', ch./s. *umòriti* 'zmęczyć, znużyć', 'zamordować', 'zamorzyć głodem'), z psł. czas. przedrostkowego **umoriti* 'uśmiercić, zamęczyć, udręczyć' (od psł. **moriti* 'powodować, że ktoś, coś umiera, zadawać śmierć, uśmiercać, zabijać; 'dręczyć, męczyć', zob. *morzyć*).

umysł od XIV w. 'zespół myślowych, poznawczych funkcji mózgu, zdolność myślenia, pojmowania, rozumowania, rozum, intelekt', daw. od XV w. i dziś dial. 'zamiar, zamysł, postanowienie', stp. także 'znaczenie, sens', 'troska', 'zaufanie, ufność, nadzieja', dial. też 'myśl, pomyślenie', 'rozwaga'. Por. cz. *úmysl* 'zamiar, zamierzenie, intencja', r. *úmysel* 'zamiar, intencja, cel', ch./s. *ȕmisao, ȕmisli* ż 'pomysł; zamiar, zamysł; premedytacja; urojenie'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *umyślić* 'postanowić, przedsięwziąć, zamierzyć' (o pochodzeniu zob. *myśleć*). — Od tego *umysłowy* → *umysłowość*. Zob. *umyślny*.

umyślny od XV w. 'zamierzony, świadomy', stp. 'przeznaczony na ofiarę' (przysł. *umyślnie* 'zgodnie z zamiarem, nieprzypadkowo, celowo, świadomie'), daw. 'duchowy, umysłowy'. Por. cz. *úmyslný* 'umyślny, świadomy, zamierzony'. Od przedrostkowego czas. *umyslić* 'postanowić, przedsięwziąć, zamierzyć' (o pochodzeniu zob. *myśleć*). Zob. *umysł*.

unicestwić od XIX w. 'zniszczyć całkowicie, zniweczyć, udaremnić'; wielokr. *unicestwiać*; rzadko bez przedr. *nicestwić* 'w nic zamieniać, wniwecz obracać, niweczyć'. Czas. odrzecz. od przest. *nicestwo* 'brak wszelkiego bytu, nieistnienie, niebyt, nicość', będącego rzecz. abstr. od zaimka *nic* (zob.).

uniknąć od XVII w. 'ustrzec się (przed czymś)', daw. XVIII w. 'umknąć, uciec, ujść'; wielokr. *unikać*, w gwarach też 'uciekać; mieć się ku końcowi'. Por. cz. *uniknout* 'uciec; zniknąć (w oddali); ujść, wydostać się; pozostać nie zauważonym', ukr. *unýknuty* 'ustrzec się, uniknąć, uchylić się (od czegoś)', daw. 'uciec', bg. dial. *uníknuvam*

'upadać na duchu, załamywać się; pochylać głowę; cichnąć'. Z przedr. *u-* od psł. **niknǫti* (zob. *niknąć*).

uosobić od XIX w. 'reprezentować, personifikować'; wielokr. *uosabiać*. Czas. odrzecz. z przedr. *u-* od *osoba* (zob.). Pierwotne znaczenie 'uczynić osobą'.

upał od XVIII w. 'wysoka temperatura powietrza, skwar, spiekota', daw. 'doskwieranie gorąca, pieczenie, palenie'. Por. cz. *úpal* 'udar słoneczny', ch./s. *upala* 'zapalenie (np. płuc)'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *upalić* 'nadpalić z brzegu, z końca; nadać czemuś odpowiedni kolor, zapach, smak przez prażenie', daw. 'ogrzewać (pomieszczenie), paląc w piecu', 'dręczyć, nękać' (zob. *palić*), por. daw. rzecz. odsłowny *upalenie* 'spiekota, skwar, upał'. — Od tego *upalny* 'bardzo gorący'.

upiększyć od XVI w. 'uczynić piękniejszym, przyozdobić, przystroić', daw. *upiękrzyć* 'ts.', stp. XV w. *upiękrać* 'przyozdobić, wystroić, upiększyć'; por. stp. 1500 r. *przypiękrzyć* / *przypiękrać* 'ozdobić, upiększyć'; bez przedr. daw. od XVI w. *piękrzyć* / *piększyć* 'czynić pięknym, ozdabiać'. Od niezaświadczonego przym. †*piękry* 'piękny' (zob. *piękny*).

upiór od XVIII w. 'trup powstający z trumny, duszący ludzi i wypijający z nich krew', kasz. *upór* 'ts.', też p. dial. *wąpierz* 'ts.'. Por. cz. *upír* 'upiór, wampir', strus. *upirь* 'ts.' r. *upýr'* 'ts.', bg. *vъpír* 'ts.'. Psł. zapewne **ǫpiŕь* czy **ǫpirь* 'upiór, wampir', bez pewnej prapostaci i etymologii. Może od psł. **vъ-pirati*, **vъ-pъrati* 'wbijać, wciskać', z regularną wymianą przedr. **vъ-* na imienny **ǫ-* (zob. *wą-*); pierwotne znaczenie 'ten, co się wbija (w ciało, by wypić krew)' (p. *upiór* ze względu na *u-* byłoby chyba zapożyczeniem ze wschsł., ale nie można też wykluczyć starego wariantu **upirь*); poza tym istnieje kilkanaście innych wersji etymologicznych, w tym próby wykazania orientalnego pochodzenia wyrazu. — Od tego *upiorny* 'budzący grozę, przerażenie; przypominający upiora'. Zob. *wampir*.

upokorzyć od XV w. 'poniżyć, obrazić czyjąś godność'; wielokr. *upokarzać*. Z przedr. *u-* od stp. (od XV w.) *pokorzyć* 'upokorzyć, ugiąć, podporządkować; upokorzyć się publicznie i prosić o przebaczenie', w XVI w. *pokorzyć* 'poniżać, upokarzać', *pokorzyć się* 'okaz(yw)ać pokorę, uległość, uniżoność', co z kolei od stp. XV–XVI w. *korzyć* 'poniżać, zmuszać do uległości, pokory' (zob. *korzyć się*).

upominek od XV w. 'podarunek na pamiątkę', stp. też 'nakłanianie, zachęta', daw. 'herb', 'napomnienie, przestroga' (por. stp. XV w. *upomionek* 'przestroga, ostrzeżenie'). Od *upominać* (od XIV w.) 'zwracać uwagę, przestrzegać, przywoływać do porządku; przypominać komuś o jego obowiązkach; napominać, karcić', stp. 'wzywać, namawiać do jakiegoś działania albo przestrzegać przed działaniem', 'domagać się czegoś, przypominać o swoich pretensjach, występować ze skargą do sądu', 'wypominać coś komuś, czynić wyrzuty', czas. wielokr. od *upomnieć* od XV w. 'zwrócić uwagę, przestrzec, przywołać do porządku; przypomnieć o obowiązkach; napomnieć, skarcić', stp. 'wezwać do wykonania lub zaniechania jakiegoś działania, namówić, nakłonić' (o pochodzeniu zob. *pomnieć*). *Upominek* 'podarunek na pamiątkę', pierwotnie 'to, co przypomina o kimś, o czymś' od *upominać* w znaczeniu 'przypominać komuś o kimś, o czymś'.

upośledzać od XVI w. 'traktować w sposób krzywdzący, poniżać, osłabiać', daw. 'zostawiać w tyle, postponować, pomijać', 'robić coś po kimś, nie uprzedzić kogoś'; dok. *upośledzić*. Od przym. *pośledni* 'lichy, drugorzędny, gorszego gatunku', stp. 'będący na końcu, ostatni, późniejszy', 'pozostały, będący resztą całości', 'tylny', 'mało wartościowy, lichy, gorszy' lub bezpośrednio od wyrażenia przyimkowego **po slědě* 'na końcu, z tyłu' (zob. *pośledni*, *poślad*).

upór od XVI w. 'nieustępliwość nawet wbrew racjom', stp. od XV w. *upora* 'nieustępliwe nieposłuszeństwo, upór', daw. *upora* 'krnąbrność, upór'. Por. cz. daw. *úpor* 'opór, sprzeciw', słc. dial. *úpor* 'ts.', r. *upór* 'opora, podpora, podpórka, oparcie', bg. *upór* 'podpórka', ch./s. *ȕpor* 'rodzaj wiatru', *ȕpora* 'kłonica; poprzeczna belka' oraz cz. *úporný* 'uporczywy, nieustępliwy, krnąbrny', r. *upór-nyj* 'uporczywy, uparty, zacięty', ch./s. *ȕpō-*

ran 'uparty, oporny, uporczywy, zawzięty, usilny; wytrwały; ciężki, mozolny'. Psł. **uporъ* / **upora* 'oparcie, podparcie, podpora; nieustępliwość, zawziętość, opór, sprzeciw', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **uperti* 'przystawić, uzyskując podparcie, oprzeć, podeprzeć; zatrzymać, opierając o coś', **uperti sę* 'stawić opór, przeciwstawić się, sprzeciwić się', p. *uprzeć się* 'być nieustępliwym, zawziąć się, uwziąć się; zaprzeć się mocno nogami' (o pochodzeniu zob. *przeć*).

uprzedzić od XV w. 'wcześniej poinformować', 'ubiec', stp. 'pójść przed kimś, poprzedzić kogoś w czasie lub przestrzeni, wyprzedzić, ubiec', 'wyjść naprzeciw', 'przewodzić, kierować', daw. też 'pójść przodem, dać przykład, wyprzedzić', 'przewyższyć'; wielokr. *uprzedzać* od XV w., stp. też *uprzedzać święto* 'obchodzić wigilię święta', *uprzedzać czcią* 'wyprzedzać w pozdrawianiu'. Czas. z przedr. *u-* od rzecz. *przód*, przyim. *przed* (zob.). — Od tego *uprzedni*.

uprzejmy 'grzeczny, usłużny', w tym znaczeniu od XVIII w., dawniej od XVI w. najpierw *uprzymy*, potem *uprzejmy* 'bezpośredni, prosty', 'otwarty, szczery', dial. *uprzymny* 'grzeczny'; przysł. *uprzejmie*, daw. XVI w. 'bardzo, mocno'. Zapożyczenie ze stcz. *upřiemý* (i *upřiemný*) 'prosty; szczery, otwarty' (por. cz. *upřímný* 'szczery, otwarty', słc. *úprimný* 'szczery, prosty, otwarty, prawdziwy'), utworzonego od cz. *přímý* 'prosty, niekrzywy; bezpośredni, szczery, otwarty; najbliższy' (por. słc. *priamy* 'prosty; bezpośredni; całkowity', r. *prjamój* 'prosty; bezpośredni; szczery, otwarty', cs. *prěmъ* 'prosty', słwń. *prem* 'prosty, prostolinijny'), z psł. **prěmъ* 'prosty, bezpośredni'. Podstawowe **prěmъ* prawdopodobnie z prapostaci **prē-mo-*, pokrewnej z pie. **pro-mo-*, kontynuowanym przez gr. *prómos* 'przedni, pierwszy', goc. *fram* 'naprzód', od pie. pierwiastka **per-* 'przeprowadzać; przechodzić' (zob. *prze-*).

uraz od XIV w. 'uszkodzenie, obrażenie ciała wskutek uderzenia, bicia', stp. też 'zabójstwo', 'uszczerbek, strata, szkoda', 'przeszkoda, zawada', od XVI w. także 'oberwanie się, przerwanie się (od ciężaru)', w XVII w. 'obraza', dial. 'defekt, kalectwo ciała, zwłaszcza ruptura; zapalenie oczu', kasz. *urâz* 'przemęczenie'. Por. cz. *úraz* 'obrażenie, uszkodzenie ciała, zranienie; przeszkoda, trudność', ukr. *úraz* 'rana, miejsce bolące; uderzenie; obelga, obraza', słwń. *uràz* 'zranienie, rana; szkoda, strata'. Słow. **urazъ* 'uszkodzenie ciała przez uderzenie, skaleczenie, zranienie; obrażenie kogoś, obraza, obelga', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **u-raziti* 'uderzyć; skaleczyć, zranić przez uderzenie', p. *urazić* od XIV w. 'uderzyć, zranić, okaleczyć, zbić', 'skrzywdzić, wyrządzić szkodę', 'sprawić przykrość, obrazić' (o pochodzeniu zob. *razić*). Zob. *uraza*.

uraza od XVII w. 'żal, pretensje', daw. 'naruszenie czegoś (np. przepisów, prawa), uchybienie czemuś', 'obraza, obelga, zniewaga', 'uszkodzenie ciała, zranienie, skaleczenie, uraz', dial. 'urżnięcie, rana', 'obraza'. Por. ukr. *uráza* 'rana', 'obraza, obelga', 'uderzenie', br. dial. *uráza* 'obraza, obelga', słwń. *urâza* 'skaleczenie, zranienie', 'obraza, obelga'. Słow. **uraza* 'uszkodzenie ciała przez uderzenie, skaleczenie, zranienie; obrażenie kogoś, obraza, obelga', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **u-raziti* 'uderzyć; skaleczyć, zranić przez uderzenie', wtórnie 'zrobić komuś przykrość, niemile dotknąć, obrazić, znieważyć', p. *urazić* 'uderzyć w bolące miejsce, uszkodzić, skaleczyć, zranić; sprawić komuś przykrość, niemile dotknąć, obrazić, znieważyć'. Zob. *uraz*.

urągać od XV w. (stp. *uręgać*) 'złorzeczyć, wymyślać, łajać; przynosić ujmę, uchybiać', stp. *uręgać (się)* 'znieważać kogoś, ubliżać czyjejś czci, naigrawać się', daw. *urągać się* 'naigrawać się, szydzić, drwić' (por. stp. XV w. *urągacz* 'bluźnierca'), dial. *urągać* 'obrażać', kasz. *urǫgac* 'urągać' (por. też kasz. *urǫg* 'pośmiewisko', *urǫžni* 'szyderczy, kpiarski', *urˡǫžënë* mn 'kpiny, żart', *urǫgâč* 'kpiarz, szyderca'); z przedr. *naurągać*. Czas. z przedr. *u-*; bez przedrostka zachowane tylko w kasz. *rǫgac* 'szydzić z kogoś, kpić, drwić, szkalować kogoś; urągać komuś' (tam także derywaty, np. *rǫgâč*, *rǫgâř*, *rǫgała* 'kpiarz, szyderca', *rǫgadło* i *rǫgło* 'wyzwisko', *rˡǫžënë* mn 'kpiny, naigrawanie'). Ogsł.: cz. *rouhat se* 'bluźnić', r. *rugát'(sja)* 'wymyślać, łajać, lżyć, urągać',

ch./s. *rúgati se* 'urągać, drwić, kpić, szydzić, śmiać się z kogoś, wyśmiewać, naigrawać się'. Psł. **rǫgati* 'wyśmiewać, szydzić, urągać', od psł. **ręgati* 'pękać, tworzyć szpary, szczeliny, pręgi' > 'szczerzyć zęby, drwić, szydzić, urągać' (por. stp. XV w. *zrzągać* 'urągać komuś', *zrzągać się* 'spierać się, kłócić się', dial. płd. *rzega* 'pręga', słwń. *régati* 'pękać, tworzyć szpary, szczeliny', *réga* 'pęknięcie, rysa, szpara; nacięcie, karb; smuga, pręga'), pokrewne ze stpr. *rānctwei* 'kraść', łac. *ringor, ringī* 'szczerzyć zęby; złościć się, dąsać się'. Por. zapożyczone *rugać*. — Od tego *urągowisko* 'wyśmiewanie, szydzenie, drwienie; urąganie, pośmiewisko', przest. 'słowa, zwroty obraźliwe, drwiny, kpiny' (por. kasz. *rǫgovisko* 'urągowisko'). Zob. zapożyczone *rugać*.

uroczysko od XX w. '(u dawnych Słowian) miejsce przed świątynią lub w głębi puszczy, związane z kultem jakiegoś bóstwa, z odbywaniem narad, sądów; miejsce odludne, tajemnicze, pustkowie', 'wyodrębniona część terenu (zwykle lasu)', w stp. od XIV w. 'miedza graniczna, granica', 'teren poza granicą posiadłości, ale do niej przynależny, z własnymi granicami naturalnymi'; daw. od XVI w. też *uroczyszcze* 'uroczysko'. Por. r. *uróčišče* 'uroczysko', br. *uróčyšča* 'ts.'. Nazwa miejsca z przyr. *-isko / -iszcze* od *urok* w dawnym znaczeniu 'to, co zostało umówione, umowa'. Pierwotne znaczenie zapewne 'umówione, ustalone, określone, nazwane miejsce (używane w jakimś, np. kultowym, celu)'.

uroczysty od XV w. 'odbywany, obchodzony w sposób niecodzienny; poważny, podniosły', stp. *uroczysty* 'doroczny, raz w roku przypadający', *uroczyste* 'wynagrodzenie roczne, umówiona roczna zapłata za służbę', w XVI w. *uroczysty* 'coroczny', 'umówiony' (*pieniądze uroczyste*); por. daw. od XV w. *uroczyty* 'świąteczny, uroczysty, odświętny', *urocznie* 'uroczyście'. Od *urok* w dawnym znaczeniu 'to, co zostało umówione, umowa', z przyr. *-isty*. Pierwotne znaczenie 'umówiony, ustalony (w czasie)' (por. z innym przyr. scs. *uročьnъ* 'określony, ustalony, oznaczony'), stąd 'odbywany w sposób niecodzienny, podniosły, odświętny'; wtórne nawiązanie do *rok* (zob.), stąd 'doroczny'. — Od tego *uroczystość*.

uroda od XV w. 'zespół cech składających się na piękny wygląd, piękną postać, powierzchowność', 'powab, czar, wdzięk, piękno', daw. 'figura, postawa, wzrost, budowa ciała', stp. 'wrodzone cechy', 'przyrodzone piękno, piękny wygląd', 'rodzaj, płeć', 'płody ziemi, plony, owoce, zbiory', w XVI w. *uroda* 'postawa, postura', dial. 'urodzaj', kasz. *uroda* 'powierzchowność, uroda', 'przyjście na świat, urodzenie'; daw. XVI w. także *uród* 'plony; urodzenie'. Por. cz. *úroda* 'zbiory, plony; urodzaj', ch./s. *ȕrod* 'urodzaj, zbiory' por. r. *uród* 'potwór, poczwara, pokraka'. Słow. **uroda / *urodъ* 'płody rolne, plony; dobre, obfite plony', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **uroditi* 'urodzić', p. *urodzić* (zob. *rodzić*). — Od tego *urodziwy*.

urodzaj od XVI w. 'plon, zbiór (zwłaszcza obfity)'. Por. r. *uróžaj* 'urodzaj, plon', ukr. *uróžaj* 'ts.', br. *uradžaj* 'ts.'. Płnsł. **uroďajь* 'to, co się urodziło, plon', od psł. czas. przedrostkowego **uroditi* 'urodzić' (zob. *rodzić*), z przyr. **-jajь* (por. *rodzaj*). — Od tego *urodzajny*.

urok od XVI w. 'wdzięk, czar, powab', 'zła siła magiczna mogąca komuś lub czemuś zaszkodzić' (w stp. XV w. 'odsetki, procent', 'danina', z czeskiego), dial. *urok* 'urzeczenie, zaczarowanie kogoś, czary', często *uroki* mn 'choroba spowodowana przez czyjeś czary', 'zła siła magiczna; siła magiczna w spojrzeniu, złe oko', kasz. *urok* 'szkodliwa siła magiczna'. Ogsł.: cz. *úrok* 'procent', daw. 'danina płacona panu w oznaczony dzień', przest. też 'czary; różne choroby spowodowane czarami', strus. *urokъ* 'umowa, ugoda, układ; ustalenie, postanowienie; określona ilość; umówiona zapłata, podatek, procent; kara pieniężna, opłata sądowa; określona data, oznaczony czas', r. *urók* 'lekcja, zadanie', daw. 'termin, oznaczony czas', dial. 'zaczarowanie, czary; choroba spowodowana przez czary', ukr. *urók*, zwykle *uróky* mn 'czary, złe oko', ch./s. *ȕrok* 'urok, urzeczenie, oczarowanie'. Psł. **urokъ* 'to, co zostało umówione, umowa, ustalona opłata, zapłata', 'siła magiczna mogąca komuś szkodzić, wywoływana przez wypowiedzenie odpowied-

nich formuł, czary', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **u-rekti* 'umówić, określić, oznaczyć', 'mówieniem zaszkodzić, wypowiedzieć magiczną formułę, rzucić czary' (zob. *urzec*), z wymianą rdzennej samogłoski **e* ⇒ **o* (por. *obrok, rok, wyrok*). — Od tego *uroczy* 'pełen uroku'; *uroczyć* 'rzucić czary, (zły) urok na kogoś', *zauroczyć, zauroczenie*.

urząd od XV w. 'organ władzy publicznej; funkcja, stanowisko, obowiązki pełnione w instytucji państwowej lub innej', stp. 'właściwy, ustalony porządek, przyjęte zasady postępowania', 'umowa, układ' (np. *urząd małżeński* 'małżeństwo', *urząd ziemski* 'ogół zasad określających stosunki między panem a chłopem'), 'stanowisko, godność, funkcja, obowiązki, czynności', 'dokument, zapis w księdze urzędowej', 'instytucja, głównie sąd, też osoby reprezentujące daną instytucję', 'działania, czynności (też urzędowe); zadanie do wykonania' (np. *urząd pośledni* 'testament'), 'uprawnienie', 'nakaz, polecenie (urzędowe)', 'oddział, zastęp', 'kolejność'. Por. cz. *úřad* 'urząd', stcz. 'zadanie, misja; urząd, posada; godność', ch./s. *úred* 'urząd, biuro'. Słow. **ǫrędъ* 'uporządkowanie czegoś, zadbanie o coś; rozporządzenie, postanowienie', rzecz. odczas. od przedrostkowego **u-rędíti* 'uporządkować, wprowadzić ład; zadbać o coś; rozporządzić, postanowić', p. *urządzić* 'wyposażyć, zaopatrzyć w coś, zagospodarować; stworzyć odpowiednie warunki do życia; zorganizować coś', stp. *urzędzić* 'podjąć decyzję, rozporządzić, postanowić; umówić kogoś do pracy, posługi, wynająć, zgodzić za opłatą' (z przedr. **u-* od psł. **rędíti* 'ustawiać w szeregu, szeregować, porządkować, wprowadzać ład; doglądać czegoś, dbać o coś; kierować czymś, rozporządzać, rządzić, władać', zob. *rządzić*). — Od tego *urzędowy*; *urzędować*; *urzędnik* (stp. od XV w. 'ten, kto sprawuje jakiś urząd; ten, kto służy, usługuje komuś, jest w służbie u kogoś').

urzec *urzeknę* (daw. *urzekę*) od XV w. 'zadać, rzucić urok, zaczarować', stp. i dial. 'rzucić urok, czary', 'ustanowić, naznaczyć'; wielokr. *urzekać*; jednokr. *urzeknąć*. Por. cz. *uřknout* 'urzec, zaczarować, rzucić urok', r. dial. *urečʹ* 'rzucić czary, zauroczyć', 'zarzucić, postawić zarzut, zrobić wymówkę; źle wspominać', scs. *urešti, urekǫ* 'określić, ustalić', ch./s. *urèći, urèčēm* / *urèknuti, ùreknēm* 'ustalić termin', 'rzucić urok, zaczarować, oczarować'. Psł. **u-rekti* 'umówić, określić, oznaczyć', 'mówieniem zaszkodzić, wypowiedzieć magiczną formułę, rzucić czary', z przedr. **u-* od psł. **rekti* 'rzec, powiedzieć' (zob. *rzec*). Zob. *urok*.

usnąć od XV w. 'zapaść w sen', też *zasnąć* 'ts.'. Ogsł.: cz. *usnout* 'usnąć, zasnąć', r. *usnútʹ* 'ts.', ch./s. *ùsnuti* 'ts.'. Psł. **sъnǫti* [< **sъpnǫti*] 'zasypiać', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **sъpati* 'spać' (zob. *spać*).

usposobić od XVI w. 'wprowadzić w określony nastrój, nastroić; uczynić podatnym na coś', daw. 'uczynić zdolnym do czegoś, przygotować, przysposobić', 'zaopatrzyć, wyposażyć w coś'; wielokr. *usposabiać*; rzecz. odsłowny *usposobienie* 'zespół stałych cech charakteru, temperament, natura', przest. 'skłonność, popęd, pociąg do czegoś', 'uzdolnienie, talent, biegłość, umiejętność; predyspozycja fizyczna, skłonność do określonych chorób', dial. też 'budowa wewnętrzna'. Czas. odrzecz. z przedr. *u-* od *sposób* (zob.).

usta mn od XIV w. 'jama ustna; wargi'. Ogsł.: cz. *ústa* mn 'usta', r. *ustá* mn 'usta', scs. *usta* mn 'ts.; pysk'. Psł. **usta* mn 'usta, wargi', pokrewne ze stpr. *austo* 'usta', lit. *uostà, úostas* 'ujście rzeki, zalew', łot. *uosts, uõsta* 'przystań, zalew', łac. *ōstium* 'drzwi; ujście, wejście, dostęp', stind. *ṓṣṭha-* 'warga', awest. *aošta-* 'ts.'. Z pie. **ōu̯s-t-* / **əu̯s-t-*, co od pie. **ōu̯s-* 'usta' (z czego np. łac. *ōs, ōris* 'usta', stind. *ā́ḥ* 'ts.', awest. *āh-* 'ts.'). — Od tego *ustny* → *ustnik*.

ustanek od XIX w. 'ustanie, skończenie, przeminięcie czegoś, koniec', dziś tylko *bez ustanku* 'bez przerwy, bez zatrzymywania się, ciągle, bezustannie'. Od *ustać, ustanę* 'przestać być, przestać trwać, zakończyć się, urwać się, przeminąć', 'stanąć, zatrzymać się, opaść z sił' (z przedr. *u-* od *stać, stanę* 'powstać, zatrzymać się', o pochodzeniu zob. *stać* I); co do budowy por. *przystanek* (od *przystanąć*, zob. *stanąć*).

ustatkować się od XVIII w. 'zaprzestać wybryków, uspokoić się, spoważnieć', daw.

'ustalić się, zostać zaprowadzonym', dial. 'uspokoić się', rzadko *ustatkować* przest. 'uczynić statecznym, poważnym, przywieść do porządku, uspokoić', daw. 'unieruchomić, umocnić; ustalić'. Czas. odrzecz. od stp. *statek* 'uporządkowane działanie, porządek' (zob. *statek*).

ustawa od XV w. 'akt wydany i ogłoszony przez najwyższy organ władzy państwowej', 'przepis, prawo, norma postępowania obowiązujące w jakimś stowarzyszeniu, środowisku; zbiór przepisów, regulamin, statut', stp. 'zarządzenie, przepis prawny, postanowienie, zasada prawna, statut', daw. 'ustanowienie czegoś', 'sankcja', w XVI w. 'pozycja, ustawienie'. Por. cz. *ústav* 'zakład, instytucja', *ústava* 'konstytucja', r. *ustáv* 'ustawa, statut, regulamin, przepisy', scs. *ustavъ* 'ustalony, określony podział, granica; postanowienie, rozporządzenie, reguła', ch./s. *ùstav* 'konstytucja; statut', *ùstava* 'tama, śluza; zastawka'. Słow. **ustavъ / *ustava* 'ustawienie, ustanowienie; to, co ustawione, ustanowione, postanowione', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **ustaviti* 'ustawić, ustanowić', p. *ustawić* 'postawić, umiejscowić', stp. od XIV w. 'postawić, ustanowić, urządzić; ufundować, ulokować' (z przedr. **u-* od psł. **staviti* 'powodować, że coś stoi', o pochodzeniu zob. *stawić*).

ustawiczny od XIV w. 'ciągły, nieustanny, stały', stp. 'nieprzerwany, niezmienny', 'stały, stateczny, zrównoważony', 'wytrwały, gorliwy, pilny', 'liczny', 'mocny, nie słabnący', 'ustanowiony, naznaczony'. Por. cz. *ustavičný* 'ustawiczny, nieustanny, stały'. Od *ustawić* 'postawić, umiejscowić', stp. 'postawić, ustanowić, urządzić; ufundować, ulokować' (zob. *ustawa*), ale bezpośrednią podstawą derywacyjną był może jakiś rzecz. z przyr. *-ica* (jak np. *połowiczny* od *połowica*).

ustąpić od XV w. (stp. *ustępić*) 'zrobić ustępstwo', stp. 'odejść, opuścić (miejsce lub osobę), usunąć się', 'oddać coś, odstąpić'; wielokr. *ustępować*. Por. cz. *ustoupit* 'ustąpić, cofnąć się, wycofać się; uznać racje; odstąpić, zrezygnować', r. *ustupít'* 'ustąpić, opuścić', scs. *ustǫpiti, ustǫplję* 'ustąpić', ch./s. *ustúpiti* 'ustąpić; odstąpić (swe prawa); oddać; cofnąć się'. Z przedr. **u-* 'od' (zob. *u*) od psł. **stǫpiti* (zob. *stąpić*). — Od tego *ustępliwy*; *ustępstwo*.

usterka od XIX w. 'niewielki brak, błąd, defekt, niedociągnięcie', daw. 'wada, przywara, niewielkie wykroczenie, niewłaściwy postępek', 'trudność, przeszkoda, dolegliwość', 'kłótnia, zwada'; dawniej od XVII w. *usterk / ustyrk* 'potknięcie, zawadzenie, uderzenie', 'niewielki brak, błąd', 'trudność, przeszkoda'. Por. cz. *ústrk* 'krzywda, niesprawiedliwość'. Rzecz. odczas. z przyr. *-ka* od p. daw. *ustyrkać się / usterkać się* 'potykać się', *ustyrknąć się* 'potknąć się' (por. też daw. *odsterkać* 'odpychać, odsuwać', *odsterknąć się* 'odsunąć się, usunąć się, oddalić się, oderwać się'); bez przedrostka dial. młp. *terkać* 'dotykać kogoś', młp. i śl. *terknąć / tyrknąć* 'dotknąć kogoś; popchnąć (np. kamień nogą)'. Podstawowy czas. ogsł. (ale w dwu postaciach, z nagłosowym *st-* i *t-*): dł. *starkaś* 'popychać, szturchać, uderzać', daw. 'wypędzać, przepędzać, wyganiać', cz. *strkat* 'pchać, popychać, potrącać; wtykać, wsuwać, wpychać', stcz. *strkati* też 'zrzucać, powalać', r. *tórkat'* 'szturchać, trącać', dial. też 'stukać, pukać, uderzać; ciskać; wtykać, wsadzać', słwń. *stȓkati* 'strzepnąć, strącić; obudzić stukaniem', *tȓkati* 'iść drobnymi krokami, dreptać; szturchać, popychać; stukać, pukać'. Psł. **(s)tŕkati* 'popychać, szturchać, trącać; wpychać, wtykać, wsuwać', prawdopodobnie związane etymologicznie z p. *sterczeć*, psł. **(s)tŕčati* 'pionowo tkwić w czymś, wystawać z czegoś, nad jakąś powierzchnię, sterczeć', od pie. **(s)ter-k-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ter-* 'być sztywnym, zesztywniałym'. Por. *natarczywy, rozterka, szturchać, utarczka*.

ustęp od XVII w. 'część utworu literackiego lub muzycznego, fragment', 'klozet, ubikacja', daw. 'miejsce położone na uboczu, na stronie; miejsce odludne, dzikie, niedostępne', 'odstęp, przerwa (w czasie, w przestrzeni)', 'występ, załom, próg, gzyms', w XVII w. 'odstąpienie, ustąpienie, odstępstwo', dial. też 'odstęp'; por. daw. XVI w. *ustępek* 'odstępstwo, zdrada'. Por. cz. *ústup* 'ustąpienie, cofnięcie się', r. *ustúp* 'występ, odstęp, ustęp, wykusz', ch./s. *ùstup* 'ustępstwo'. Słow.

ustǫpъ 'odejście, opuszczenie kogoś, czegoś, odstąpienie', rzecz. odczas. od przedrostkowego *ustǫpiti* 'odejść, opuścić jakieś miejsce, odstąpić od kogoś, czegoś, usunąć się, wycofać się', p. *ustąpić* od XV w. (stp. *ustępić*) 'opuścić miejsce, usunąć się, odejść; ulec komuś w czymś, przyznać rację; zniknąć, minąć, przejść', stp. 'odejść, opuścić (miejsce lub osobę), usunąć się', 'oddać coś, odstąpić' (z przedr. *u-* od psł. *stǫpiti* 'postawić nogę, zrobić krok, stąpnąć', o pochodzeniu zob. *stąpić*).

uszczknąć od XVI w. 'skubnąwszy, urwać coś, oderwać część czegoś, uskubnąć', daw. XVI–XVII w. 'uszczypnąć, ugryźć', *uszczknienie* 'dogryzienie, przytyk, uszczypnięcie', kasz. *uščknǫc* 'skąpo wydzielić', *uščëc*, *ušči* 'skąpo wydzielać'; dial. *uszczyknąč* 'urwać, oderwać; uszczypnąć'. Por. cz. *uštknout* 'ukąsić, ugryźć', stcz. *uščnúti* / *uštnúti* 'ts.', słc. przest. *uštknúť* 'uszczypnąć', r. *ščiknúť* 'odłamać, oderwać', ch. dial. kajk. *ščeknuti* / *ščeknoti* 'uszczypnąć; oderwać mały kawałek, uszczknąć'. Psł. *ščьknǫti* 'zacząć odłamywać, odrywać, urywać', czas. inchoat. od psł. *ščikati* 'odłamywać, odrywać, urywać' (por. stp. XV w. *szczykać* 'kłuć, dręczyć', *naszczykać* 'narwać, naucinać paznokciami', cz. daw. *štikati* 'szczypać, odrywać, skubać', dial. 'odłamywać gałęzie', słc. pot. *štikať* 'dziurkować', r. dial. *ščikáť* 'odłamywać, odrywać, usuwać'), z właściwą takim archaicznym czas. redukcją samogłoski rdzennej (tu skrócenie *i → *ĭ > *ь), por. np. *głuchnąć*. Podstawowy czas. *ščikati* zapewne od pie. *skei̯-k-*, w którym można widzieć rozszerzenie pie. *(s)kēi̯-* 'ciąć, krajać, oddzielać, odłączać'; wyraz byłby oparty na tej samej podstawie, co psł. *ščipati* 'szczypać, skubać' < *skei̯-p-* (zob. *szczypać*), por. też prapokrewne psł. *ščukati* 'szczypać' (zob. *szczupak*), *ščupati* 'dotykać, szczypać' (zob. *szczupły*).

uśmiechać się od XVI w., *uśmiechnąć się* od 1500 r. Por. słc. dial. *usmiechať sa* 'uśmiechać się', r. *usmecháť sja* 'ts.'. Czas. odrzecz. z przedr. *u-* od *śmiech*, psł. *směchъ* (zob. *śmiech*). — Od tego *uśmiech*, zdr. *uśmieszek* (por. cz. *úsměšek* 'kpina, drwina, szyderczy uśmieszek', r. *usméška* 'uśmiech, uśmieszek').

uśmierzyć od XIV w. (stp. *uśmirzyć*) 'ukoić, złagodzić, uspokoić; stłumić, ukrócić, poskromić', stp. 'poniżyć, upokorzyć', 'poskromić, ujarzmić, powściągnąć, powstrzymać', dial. 'uspokoić'; wielokr. *uśmierzać*; bez przedrostka daw. *śmierzyć* 'poskramiać, uciszać, ukracać, uśmierzać', *śmierzyć głód* 'zaspokajać głód' (por. pochodne stp. *śmiara* 'poniżenie, upokorzenie; pokora, cierpliwość', *śmierny* 'cierpliwy, pokorny, skromny, uległy'). Ogsł.: cz. *usmířit* 'pogodzić, pojednać; udobruchać, uspokoić', *smířit* 'ts.', r. *usmiríť* 'poskromić, stłumić', *smiríť* 'poskromić, ukrócić, powściągnąć, pohamować', scs. *sъmiriti*, *sъmirǫ* 'pojednać, pogodzić', ch./s. *smíriti* 'uspokoić, uciszyć; uśmierzyć, poskromić; ułożyć do spoczynku; zakończyć; zgasić (świecę)', *smíriti se* 'uspokoić się; ułożyć się do spoczynku; zajść (o słońcu)'. Psł. *sъ-miriti* 'uspokoić, pogodzić, przywrócić spokój, zgodę', z przedr. *sъ-* od psł. *miriti* 'uspokajać, godzić' (por. stp. XV w. *mirzyć* 'godzić, jednać', stcz. *mířiti* / *miřiti* 'ts.', strus. *miriti* 'ts.', ch./s. *míriti* 'uspokajać, godzić, łagodzić, jednać; przywracać spokój, zgodę'), będącego czas. odrzecz. od psł. *mirъ* 'spokój, cisza; zgoda, pokój' (zob. *mir*). Zob. *przymierze*.

uśpić *uśpię* od XV w. 'sprawić, żeby ktoś zasnął', 'uśmiercić zwierzę przez wstrzyknięcie środka chemicznego'; wielokr. *usypiać*. Por. scs. *usъpiti*, *usъpljǫ* 'uśpić'. Psł. *usъpiti* 'spowodować, że ktoś zasypia', czas. kauzat. od *usъnǫti*, p. *usnąć* (zob. *snąć*).

utarczka od XVI w. 'starcie się z nieprzyjacielem, potyczka; ostra wymiana zdań, sprzeczka, spór, kłótnia'; por. daw. XVI–XVIII w. *potarczka* 'utarczka' (w XVI w. też wyjątkowe *utar-zka* 'zatarg'), XVI–XVII w. *wtarczka* 'wdarcie się, wtargnięcie', *wytarczka* 'wypad, wycieczka zbrojna', *zatarczka* 'niesnaska, spór, waśń, zatarg'. Od dial. młp. *terkać* 'dotykać kogoś', młp. i śl. *terknąć* / *tyrknąć* 'dotknąć kogoś; popchnąć (np. kamień nogą)', por. cz. *trkat* 'bóść, uderzać rogami; szturchać', r. *tórkať* 'szturchać, trącać', dial. też 'stukać, pukać, uderzać; ciskać; wtykać, wsadzać', ch./s. *třkati*, *třčēm* : *třkām* 'biec, podskakując (zwykle o dzieciach i zwierzętach)', słwń. *tŕkati*,

tŕkam 'iść drobnymi krokami, dreptać; szturchać, popychać; stukać, pukać'; por. też kasz. *tarčëc są* 'włóczyć się', ch./s. *tŕčati, -čīm* 'biec, biegać, chodzić szybko, latać, gnać, pędzić; szybko się poruszać (np. konno, pojazdem), szybko płynąć', mac. *trča* 'chodzić szybko w specjalny sposób'. W językach słow. także z nagłosowym *st-*, np. p. daw. *ustyrkać się* 'potykać się', *odsterkać* (dok. *odsterknąć*) 'odpychać, odsuwać', *odsterknąć się* 'odsunąć się, usunąć się, oddalić się, oderwać się', dł. *starkaś* (dok. *starcyś*) 'popychać, szturchać, uderzać', daw. 'wypędzać, przepędzać, wyganiać', cz. *strkati* (dok. *strčiti*) 'pchać, popychać, potrącać; wtykać, wsuwać, wpychać', ch./s. dial. *stŕkati se* 'oganiać się od gzów, gzić się', słwń. *stŕkati, stŕkam* 'strzepnąć, strącić; obudzić stukaniem'. Psł. **(s)tŕkati* 'popychać, szturchać, trącać; wpychać, wtykać, wsuwać', prawdopodobnie związane etymologicznie z psł. **(s)tṛčati* 'pionowo tkwić w czymś, wystawać z czegoś, nad jakąś powierzchnię, sterczeć' (zob. *sterczeć*), wskazywano na związek znaczeń 'sterczeć' i 'pchać, szturchać, trącać'.

utyskiwać od XVIII w. 'uskarżać się, użalać się', daw. od XVI w. *utyskować* 'ts.', dial. *ustyzgować / utyzgować* 'narzekać'; bez przedr. stp. XV w. *styskać* 'wyrażać niezadowolenie, uskarżać się, narzekać', *styska się* 'przykrzy się komuś, ktoś odczuwa zniechęcenie, obrzydzenie', *steskać* 'odczuwać ucisk, przykrość, niepokój', od XIV w. *styskować* 'wyrażać niezadowolenie, uskarżać się, narzekać, utyskiwać'. Przypuszczalną podstawę stanowił niezachowany czas. †*tyskać* < **tyskati*, czas. wielokr. lub kauzat. (ze wzdłużeniem rdzennego **ъ* → **y*) od **tъsknǫti* 'odczuwać głęboki smutek, przygnębienie (zwłaszcza z powodu braku kogoś, czegoś), smucić się, frasować się' (zob. *tęsknić*).

uwłaczać od XV w. 'przynosić ujmę komuś, czemuś, ubliżać komuś, obrażać kogoś', daw. 'umniejszać, naruszać; zaprzeczać czemuś, odmawiać czegoś', stp. od XV w. 'naruszać dobrą opinię, obmawiać, okazywać lekceważenie, ubliżać', XIV–XVI w. też *uwłoczyć* 'naruszyć dobrą opinię, obmówić, okazać lekceważenie, ubliżyć', w XV w. też *uwłoczać* 'naruszać dobrą opinię, obmawiać, okazywać lekceważenie, ubliżać', XV–XVI w. *uwlec* 'obmówić, ubliżyć'; por. stp. XV w. *uwłoka* 'naruszenie należnej czci, obmowa, obelga; zwłoka, opóźnienie', *uwłóczca* 'obmówca, potwarca'. W związku z *wlec, włóczyć* (zob.). Uznawane za oryginalną polską średniowieczną kalkę łac. *detrahere* 'ujmę czynić, uwłaczać, szkodzić', pierwotnie 'ściągnąć, zwlec, oderwać, usunąć, odciągnąć; odjąć, odebrać, wyrwać' (od *trahere* 'ciągnąć, wlec, szarpać').

uwłaszczyć od XIX w. 'nadać prawo własności do czegoś' (w XVIII w. *uwłaścić* 'ts.'), z innymi przyr. *przywłaszczyć* od XV w. 'zagarnąć coś bezprawnie, zawładnąć czymś', stp. też 'przekazać, dać na własność', 'uznać za swoje, adoptować' (w stp. XV w. *przywłoszczyć* 'zawładnąć czymś', 'przypisać coś komuś, uważać kogoś za sprawcę czegoś'), *wywłaszczyć* od XIX w. 'pozbawić własności', *zawłaszczyć* od XX w. 'zagarnąć cudzą własność'; wielokr. *przywłaszczać, uwłaszczać, wywłaszczać, zawłaszczać*. Wyglądające na podstawę p. daw. *właszczyć* 'przywłaszczać' jest poświadczone dopiero w XVII w.; zatem wcześniej powstały czas. przedrostkowe, przynajmniej *przywłaszczyć*, w związku etymologicznym z *włość*, cz. *vlast* (zob. *włość*). Czasowniki mają postać zapożyczeń czeskich (*-ła-* zamiast p. *-ło-*), ale nie mają pierwowzorów czeskich, są to więc pseudobohemizmy. Zob. *właściciel*.

uzda od XIV w. 'część uprzęży z wędzidłem, nakładana na głowę zwierzęcia pociągowego'. Ogsł.: cz. *uzda*, r. *uzdá*, scs. *uzda*. Psł. **uzda* 'uzda', z pie. **ōu̯s(t)-dʰā*, będącego złożeniem z pie. **ōu̯s(t)-* 'usta' (zob. *usta*) i derywatu od pie. **dʰē-* 'położyć' (zob. *dziać*). Pierwotne znaczenie 'to, co jest położone, włożone do ust, do pyska', wyraz oznaczał więc najpierw wędzidło, potem część uprzęży wraz z wędzidłem (do dziś rozróżnienie *kantar* 'uzda bez wędzidła', *uzda* z wędzidłem). — Od tego *uździenica* od XIV w.; daw. *wyuzdać* 'zdjąć uzdę', *wyuzdać się* 'rozpasać się, rozpuścić się, wypuścić się', *wyuzdany* 'rozpasany' (np. *wolność wyuzdana*), dziś *wyuzdany* 'pozbawiony

wszelkich hamulców moralnych, rozpasany, rozwydrzony, rozpustny; nacechowany wyuzdaniem', *wyuzdanie* 'rozpasanie, rozpusta, rozwiązłość'.

użyczyć od XV w. 'dać, udzielić', stp. też 'pozwolić', 'dopuścić do udziału, podzielić się czymś z kimś'; wielokr. *użyczać*. Czas. odrzecz. od *użytek* (zob.), pierwotne znaczenie 'dać do użytku'; por. paralelne *pożyczyć*. Zob. *życzyć*.

użytek od XIV w. 'zastosowanie, posługiwanie się, używanie, użytkowanie', 'korzyść, pożytek, dobro', daw. 'dochód, zysk', *użytki* mn 'tereny uprawne', stp. *użytek* 'użytkowanie, używanie', 'wynagrodzenie, zapłata', 'procent, odsetki', 'czynsz płacony przez kmiecia na rzecz pana feudalnego', 'plon, produkty, pożytki, które daje uprawiana rola, las, łąka, staw, pasieka itp., obiekty, z których płyną korzyści', 'potrzeba', 'pomyślny, korzystny wynik', 'działanie, czynienie czegoś', kasz. *užëtk* 'użytek; korzyść, pożytek, zysk'; *nieużytek* 'grunty nie nadające się do uprawy, do zagospodarowania rolniczego, leśnego', w stp. XV w. 'szkoda, strata'. Por. cz. *užitek* 'użytek, pożytek, korzyść, zysk', ch./s. *užítak* 'użycie, użytkowanie, użytek; rozkosz; uciecha'. Słow. **užitъkъ* 'użycie, używanie, użytkowanie', od imiesłowu biernego **užitъ* (p. *użyty*) psł. czas. przedrostkowego **u-žiti*, **u-živǫ* 'użyć, zastosować', stp. 'skorzystać z czegoś' (*użyć dobrze* 'żyć przyjemnie, wygodnie'), daw. też 'uprosić, ubłagać', 'dopaść, dostać' (o pochodzeniu zob. *żyć*), z przyr. **-ъkъ* (por. *pożytek*). — Od tego *użyteczny* od XV w.; *użytkowy*; *użytkować* → *użytkownik*. Zob. *użyczyć*.

W

w, *we* od XIV w. przyim. Ogsł.: cz. *v*, *ve*, r. *v*, *vo*, scs. *vъ*. Psł. **vъ* / **vъn* 'w', z pie. **on* w związku etymologicznym z pie. **en* 'w' (por. gr. *en*, łac. *in*, goc. *in*, stpr. *en* 'w'), pie. **n̥* (por. lit. *į* 'w') i pie. **eni* (stwniem. *in*, niem. *in*, stang. *in*, ang. *in* 'w'). Pierwotne **on* jako przyim. rozwinęło się w **vъn* (z protetycznym **v-*) i dalej w **vъ*; starsza postać **vъn* zachowana jako przedr., np. w stp. *wniść* 'wejść'. Od tego *w(e)-* przedr., ogsł., psł. **vъ-* / **vъn-*. Zob. *wą-*.

wabić od XIV w. 'przynęcać zwierzęta, zwłaszcza odpowiednim wołaniem', 'przyzywać drugie zwierzę, wydając charakterystyczny głos (o zwierzętach)', 'nazywać zwierzę imieniem, przywoływać nadaną mu nazwą', stp. 'namawiać do przyjścia, zachęcać do czegoś, przywoływać, wzywać', kasz. *vab́ic* 'zapraszać; nęcić, pociągać'; z przedr. *przywabić*, *zwabić*; wielokr. *-wabiać*: z przedr. *przywabiać*, *zwabiać*. Ogsł.: cz. *vábit* 'wabić, nęcić, kusić, mamić', r. dial. *vábit'* 'wabić, przywabiać (ptaki w czasie polowania)', scs. *vabiti* 'wabić, nęcić', ch./s. *vábiti* 'wabić, przywabiać (ptaki); nęcić, przynęcać; pociągać'. Psł. **vabiti*, **vab́ǫ* 'kusić, przynęcać, wabić', pierwotnie 'przywoływać, przyzywać, przynęcać, wabić wołaniem', pokrewne z goc. *wōpjan* 'wołać', stwniem. *wuofan* 'skarżyć się, narzekać', stang. *wēpan*, ang. *weep* 'płakać; opłakiwać, lamentować', od pie. **u̯āb-* 'wołać' (pochodzenia dźwkn.). — Od tego *wab* (daw. od XVI w. *wab́*) 'wabienie zwierzyny łownej', *wabik* 'przyrząd do wabienia zwierzyny', przen. 'to, co wabi, pociąga, nęci'. Zob. *powab*.

wachlować od XVII w. 'ochładzać, powiewając, poruszając czymś jak wachlarzem', daw. 'rozdmuchiwać ogień za pomocą wachlarza'; *wachlarz* od XVIII w. 'przedmiot do chłodzenia się ruchem powietrza', daw. *wachel* 'narzędzie z piór, sztuczne skrzydło do rozdmuchiwania ognia', 'wachlarz nad kołem pojazdu', dial. *wachel* 'poła sukmany'.

Por. dł. *wachliś* i *wachlowaś* 'wachlować', gł. *wjechlować* 'ts.', *wjechla* 'wachlarz', *wjechlawa* 'oganiaczka, ogon; roślina mietlica'. Zapożyczenie z niem. *fächeln* 'wachlować', które od niem. wczesnego *fechel* 'wachlarz, przyrząd do rozdmuchiwania ognia' (dziś niem. *Fächer* 'wachlarz').

wadzić od XIV w. 'być przeszkodą, zawadą, przeszkadzać', przest. 'doprowadzać do waśni, zwady, kłótni, nieporozumień', stp. 'przeszkadzać, czynić trudności, szkodzić komuś', daw. XVII w. 'kłócić, waśnić', *wadzić się* 'spierać się, kłócić się', w XVII w. 'więznąć', dial. *wadzić* 'przeszkadzać', 'krzyczeć na kogoś', *wadzić się* 'kłócić się', kasz. *vaʒëc* 'besztać, gromić', *vaʒëc są* 'kłócić się'; z przedr. *zawadzić* od XV w. 'zaczepić o coś, potknąć się', stp. XV w. 'zaszkodzić', 'przeszkodzić w czymś', 'sprzeciwić się czemuś', 'oszpecić, skazić', w XIV w. *zawadzić się* 'poróżnić się, pokłócić się'; wielokr. *zawadzać*. Ogsł.: cz. *vadit* 'przeszkadzać; szkodzić; karcić, ganić', *vadit se* 'kłócić się, sprzeczać się', ukr. *vádyty* 'szkodzić; obmawiać', dial. *vádytysja* 'kłócić się, sprzeczać się', scs. *vaditi*, *važdǫ* 'oskarżać; oczerniać'. Psł. **vaditi*, **vaďǫ* 'karcić, ganić, oskarżać' > 'przeszkadzać komuś w czymś', **vaditi sę* 'sprzeciwiać się, sprzeczać się, spierać się', pokrewne z lit. *vadýti* i *vadìnti* 'nazywać; zapraszać, prosić, zwoływać', stind. *vádati* 'mówi, powiada, wieszczy', gr. *hydéō* 'nazywam, wymieniam', od pie. **u̯ed-* 'mówić'. — Od tego *wada* od XV w. 'ujemna cecha obniżająca wartość czegoś', w XVI w. 'szkoda', kasz. *vada* też 'bura, nagana, napomnienie' (por. cz. *vada* 'wada, usterka, defekt', książk. *váda* 'zwada, kłótnia'); od czas. przedrostkowych *zawada* od XV w. 'to, co zawadza, przeszkoda', stp. 'przeszkoda materialna i niematerialna; przeszkadzanie, mieszanie się, wtrącanie się; kara, sankcja; coś, co szpeci, skaza', *zwada* od XIV w. 'kłótnia, spór, zatarg' (por. np. cz. *sváda* 'kłótnia, zwada'). Zob. *waśń*.

waga od XIV w. 'urządzenie do pomiaru masy lub ciężaru', 'ciężar danego ciała, przedmiotu', 'ważenie', 'ważność jakiegoś zagadnienia, znaczenie, doniosłość', daw. od XVI w. 'poważanie, szacunek', 'ostrożność, uważność', dial. 'duży orczyk (na dwa konie)', 'belka poprzeczna żurawia studziennego'. Por. cz. *váha* 'waga (urządzenie); waga, ciężar; ważność, znaczenie', r. *vága* 'waga', ch./s. *vàga* 'waga (urządzenie); ciężar'. Ogsł. zapożyczenie ze stwniem. *wāga* 'waga', śrwniem. *wāge* 'ts.' (dziś niem. *Waage* 'ts.)'. Zob. *ważka, ważny, ważyć.*

wahać od XVII w. 'poruszać ruchem wahadłowym', *wahać się* 'poruszać się ruchem wahadłowym', 'nie móc się zdecydować', 'oscylować'; daw. XVI w. *wahować się* 'chwiać się, wahać się', *wahotliwy* 'chwiejny, niezdecydowany', por. dial. *wagować się* 'uważać, być ostrożnym, zastanawiać się, wahać się'. Zapożyczenie z cz. *váhat* 'wahać się, być niezdecydowanym; zwlekać, ociągać się' (od cz. *váha* 'waga', zob. *waga*). — Od tego *wahanie*; *wahadło.*

walać od XV w. 'brudzić, plamić', stp. *śmiech walać* 'wyśmiewać się, drwić, szydzić', *walać się* 'brudzić się', 'być porozrzucanym, poniewierać się (o rzeczach)', stp. 'tarzać się, przewracać się', w XVII w. *walać się* 'zataczać się', dial. *walać (się)* 'brudzić (się)', 'przewracać się', 'poniewierać się, leżeć nie na swoim miejscu', 'tarzać się po ziemi', kasz. *valac* 'plamić (tarzając coś po czymś brudzącym)', *valac są* 'być rzuconym byle jak, leżeć byle gdzie', 'tarzać się, nurzać się'. Ogsł.: cz. *válet* 'wałkować, maglować; toczyć, turlać', *válet se* 'przewracać się, tarzać się (np. w błocie)', 'leniuchować, próżnować, wałkonić się', r. *valjáť* 'wałkować, folować; gnieść, zagniatać (ciasto); tarzać', scs. *valjati sę* 'tarzać się', ch./s. *váljati* 'toczyć, staczać (np. beczki); wałkować, walcować, maglować', *váljati se* 'tarzać się'. Psł. **vaľati* 'przewracać, obalać; toczyć', czas. wielokr. od psł. **valiti* 'przewracać, obalać; toczyć' (zob. *walić*).

walec od XVIII w. 'bryła geometryczna', 'urządzenie w kształcie wału', dial. 'wał do ugniatania drogi', 'nawój, wał w warsztacie tkackim', 'wałek do maglowania'. Zapożyczenie z niem. *Walze* 'walec'. — Od tego *walcować.*

walić od XVI w. (od XIV w. z przedrostkami) 'uderzać mocno, stukać', 'powodować rozpadanie, upadek czegoś, burzyć, przewra-

cać', 'rzucać, sypać z siłą, w dużej ilości', kasz. też 'gromić, besztać'; z przedr. *nawalić, odwalić, powalić, przewalić, przywalić, rozwalić, wywalić, zawalić, zwalić*, zob. też *obalić*; wielokr. *walać* (zob.), z przedr. np. *powalać, rozwalać, zawalać*; jednokr. *walnąć*. Ogsł.: cz. *valit* 'toczyć, turlać', *valit se* 'lecieć, spadać; walić, pędzić, gnać', r. *valíť* 'obalać, zwalać; buchać; sypać, padać (o śniegu); walić (o tłumie)', *valíťsja* 'padać, spadać, zwalać się', scs. *valiti sę, valję sę* 'tarzać się'. Psł. **valiti*, **vaľę* 'przewracać, obalać; toczyć', najbliższe odpowiedniki w germ.: stang. *wǣlan* 'toczyć', stwniem. *wuolan* 'kopać, ryć' (dziś niem. *wühlen* 'kopać, ryć, grzebać, rozgrzebywać, przewracać'), z pie. **u̯ōl-*, będącego wariantem (z wymianą samogłoski rdzennej) pie. pierwiastka **u̯el-* 'toczyć, zwijać, kręcić', od którego np. lit. *vélti, veliù* 'gnieść, miętosić; czochrać; filcować, pilśniować', łac. *volō, volvere* 'toczyć, obracać, zwijać, kręcić', gr. *eilýō* 'owijam, otulam', stind. *válati* 'obraca się, kręci się'. — Od tego *walny* od XIV w. 'istotny, ważny, wielki; ogólny, powszechny', 'mający wielkie znaczenie, decydujący, rozstrzygający' (daw. XVI w. 'dzielny, tęgi', dial. 'silny, duży, zdrowy, piękny'); od czas. przedrostkowych *nawał, zawał* (też 'zawalenie się stropu wyrobiska w kopalni', daw. 'przeszkoda, zapora'), *zwał* 'duża ilość czegoś zwalonego, nagromadzonego, stos, gruba warstwa', 'wysypisko odpadów kopalnianych, przemysłowych'; *podwaliny* mn od XVI w. 'fundament', w XVI w. wyjątkowo też *podwalina* 'fundament', dial. *podwalina* 'belki tworzące podstawę budynku; luźno podłożone belki pod lub między przyciesią; kamień lub pniak, który podkłada się pod węgły chałupy' (por. stp. XV w. *podwały* 'podstawy, podpory, fundamenty', *podwałki* 'ts.', *podwale* 'podstawa, fundament'). Zob. *walać, wał* II.

walka od XIV w. 'zmaganie się, ścieranie się, bój, potyczka, rozgrywka sportowa'. Zapożyczenie ze stcz. *válka* 'bój, bitwa, walka; wojna', cz. 'wojna', będącego derywatem od stcz. *váleti* 'walczyć, bojować; wlec, włóczyć'. — Od tego *walczyć* od XIV w. 'toczyć walkę', daw. XVI w. 'nacierać'; *waleczny* od XIV w. 'dzielny w boju, odważny, mężny', daw. 'bitewny, wojenny, zbrojny'.

wał I od XV w. 'podłużny nasyp ziemny', dial. też 'zaspa śnieżna', kasz. *valë* mn 'tereny górzyste'. Por. cz. *val* 'wał', r. *val* 'wał, szaniec, zapora', bg. *val* 'wał, nasyp'. Zapożyczenie ze śrwniem. *wal* 'wał, mur obronny', niem. *Wall* 'wał' (co przejęte z łac. *vāllum* 'wał, palisada').

wał II od XV w. 'narzędzie w kształcie grubego walca', 'podłużnie uformowany jakiś materiał', kasz. *vål, vału* też 'zwój tkaniny'; zdr. *wałek*. Por. cz. *val* 'wał, wałek; stolnica', r. *val* 'walec, wał'. Od psł. **valiti* w znaczeniu 'toczyć' (zob. *walić*).

wampir 'upiór'. Przejęte może z ch./s. *vàmpir* 'ts.' czy niem. *Vampir* 'ts.' (które może być pożyczką z zachsł. **vǫpirъ*). Źródłem wyrazu jest chyba ngr. *vámpiras* / *vómpiras* 'upiór, wampir', zapożyczone ze stbg. **vǫpirъ* (por. bg. dial. *vъpír*), przejęte z kolei do języków słow. i do innych języków europejskich, por. np. franc. *vampire*, ang. *vampire* 'ts.'. Wyraz stał się znany przypuszczalnie za pośrednictwem serbskim (afery z wampirami w XVIII-wiecznej Serbii, o których informowała ówczesna prasa).

wanna od 1500 r. 'duże, podłużne naczynie do kąpieli'. Por. cz. *vana* 'wanna', r. *vánna* 'wanna; kąpiel', bg. *vána* 'wanna'. Zapożyczenie z niem. *Wanne* 'wanna', będącego starą pożyczką z łac. *vannus* 'opałka (owalny koszyk do czyszczenia i oddzielania ziarna od plew)'.

wapno od 1400 r. 'odpowiednio przerobione (prażone, gaszone) związki wapnia'. Ogsł.: cz. *vápno*, r. dial. *vápno*, ch. *vápno*, dial. *jápno*. Psł. **vapьno* 'wapno (używane pierwotnie tylko do malowania, bielenia)', z przyr. *-ьno* (por. np. *drewno, płótno*) od psł. **vapъ* 'farba' (poświadczonego tylko w cs.-rus. *vapъ* 'ts.'), mającego odpowiedniki w stpr. *woapis* 'farba', łot. *vàpe* 'glazura', por. też łot. *vâpêt* 'pomazać farbą'. Podstawowy rzecz. **vapъ* pokrewny ze scs. *vapa* 'błoto, staw, zarośla', stind. *vāpī-* 'staw rybny', lit. *ùpė* 'rzeka', wszystkie od pie. **u̯ep-* '(stojąca) woda, mokradło'. — Od tego *wapienny* → *wapiennik*; *wapień*.

war od XV w. ‘wrząca woda, wrzątek, ukrop’, stp. też ‘jeden całkowity proces warzenia piwa, ilość piwa przy tym otrzymana’, dial. ‘wrzątek’, ‘upał’, kasz. *vâr* ‘wrzątek, ukrop’, ‘upał, skwar, spiekota’. Ogsł.: stcz. *var* ‘warzenie (piwa); skwar, upał’, cz. *var* ‘wrzenie’, przest. *vary* mn ‘źródło lecznicze’ (por. *Karlovy Vary*), r. *var* ‘war’, ch./s. *vȃr* ż ‘upał, skwar’, ‘war, kipienie, wrzenie’. Psł. **varъ* ‘wrzenie’ > ‘to, co wrze, wrzątek; gorąco, skwar’, rzecz. odczas. (nazwa czynności wtórnie skonkretyzowana) od psł. **vьrěti* ‘wrzeć’ (zob. *wrzeć*), z archaiczną wymianą rdzennego **ь ⇒ *a*.

warcaby mn od XV w. ‘rodzaj gry’. Zapożyczenie z cz. *vrhcáby* ‘ts.’, będącego półkalką śrwniem. złożenia *wurfzabel* ‘gra w kości’ (człon pierwszy *wurf* ‘rzut’ przetłumaczony jako cz. *vrh-* od cz. *vrhat* ‘rzucać, ciskać’, człon drugi *zabel* ‘tablica do gry’).

warchoł od XV w. ‘awanturnik, wichrzyciel’, stp. w XV w. ‘bezwstydnik, wichrzyciel, oszczerca’, w XVI w. ‘kłótnia, spór’. Rzecz. odczas. od *warcholić się* ‘awanturować się, kłócić się, rozrabiać’, będącego czas. intensywnym z przyr. *-ol-* (por. *biadolić, pierdolić*) od nie zachowanego czas. *†wrachać* czy *†warsić* bądź *†warszyć*, na który pośrednio wskazuje daw. *warch / wark* ‘gniew, uraza, złość’ (prawdopodobnie rzecz. odczas.). Dalej zapewne pokrewne z ukr. *vórsytysja* (*vórsyty si*), *vóršusja* ‘stroszyć się, ściągać brwi, marszczyć się, zasępiać się’, ch. daw. czak. XVI–XVII w. *navrsiti se* ‘najeżyć się’, s. dial. *navrsiti se* ‘zbierać się (na deszcz, na płacz)’, ch. dial. *vȑšit* ‘kręcić, wiercić się, miotać się, być niespokojnym’, czak. *vȑsast* ‘niedobry, złośliwy’, *vȑhlast* ‘gwałtowny’ (*vȑhla* ‘osoba gwałtowna i powierzchowna’), *vȑso* ‘złośnik, gwałtownik, człowiek nerwowy, arogancki’, *navȑšen* ‘gniewny, nastroszony’, daw. czak. XVI w. *navrsit* ‘niemiły, gniewny, srogi’. Podstawą tych wyrazów był zapewne psł. czas. **vr̥šiti* [< **vr̥chiti*] ‘kręcić, wiercić się, miotać się’, przypuszczalnie czas. intensywny z przyr. **-s-* od pie. pierwiastka **u̯er-* ‘kręcić, zginać, zwijać’.

warczeć od XV w. ‘wydawać niskie, gardłowe dźwięki na znak gniewu (o zwierzęciu, przen. o człowieku)’, ‘wydawać monotonny, terkotliwy dźwięk’, daw. ‘kruczeć’, przen. ‘szemrać, powstawać przeciwko czemuś’, dial. *warczeć / wyrczeć / werczeć* także ‘huczeć’, ‘zrzędzić, gderać, wygadywać’; jednokr. *warknąć*; por. stp. *warkać* (zob. *warkotać*) i p. *warkliwy* ‘skłonny do warczenia, warczący’. Ogsł.: cz. *vrčet*, r. *vorčát*, *vorčú*, ch./s. *vr̀čati* ‘mruczeć (o kocie); gderać, zrzędzić’. Psł. **vr̥ćati*, **vr̥čǫ* ‘wydawać dźwięki zbliżone do *wrr*, warczeć, terkotać, turkotać’, pokrewne z lit. *ur̃kti* ‘warczeć’, *ver̃kti* ‘płakać’, łac. *urcö*, *urcāre* ‘o głosie rysia’, czas. pochodzenia dźwkn.

warga od XIV w. ‘każdy z dwóch fałdów skórnych ograniczających od przodu otwór ustny’, kasz. *varga* ‘ts.’. W tym znaczeniu wyłącznie polskie (stąd zapożyczone cz. dial. las. *varga* ‘pysk konia, krowy’, słc. dial. *varga* ‘warga’, ukr. daw. XVII w. i dial. *várga* ‘warga’, dial. *várgy* mn ‘podbródek, broda’, *vórga* ‘warga’). Prawdopodobnie etymologicznie tożsame z bg. dial. *vrъ́ga* (*vъ́rga*, *vôrga*) ‘narośl na ciele zwierzęcia lub na roślinie’, ‘guz od uderzenia’, ‘mały obrzęk, opuchlizna’, ‘sęk w drzewie’, ‘małe wzniesienie, nierówność’, mac. *vrga* ‘narośl na ciele, na drzewie’, dial. *vъ́rga* ‘guz’, ch./s. *vȑga* ‘guz od uderzenia’. Psł. dial. **vr̥ga* ‘nabrzmienie, wypukłość’, może od pie. **u̯erg^{h}-* (por. łot. *sa-vergt* ‘zmarszczyć się’), będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **u̯er-* ‘kręcić, wyginać’.

warkocz od XIV w. ‘splecione długie włosy’, kasz. *varkoć* ‘ts.’; zdr. *warkoczyk*. Por. cz. *vrkoč* ‘ts.’, strus. *vъrkočь* ‘ts.’, r. dial. *vorkoč*, ‘włosy’, ch./s. *vr̀koč* ‘warkocz’. Bez pewnej etymologii, próby objaśnienia na gruncie słow. nie przekonują, zwłaszcza z powodu trudności z objaśnieniem budowy wyrazu. Najbardziej prawdopodobne objaśnienie S. Stachowskiego, przyjmującego wczesne zapożyczenie z języków tureckich: sttur. XI w. *örküč* ‘plecionka’, stoguz. *örküč / örgüč / örćük* ‘splecione włosy’, orm.-kipcz. *ormawuš* [< **örmaġuč* < **örmägüć*] ‘warkocz’ (wyrazy sprowadzane do ptur. **ȫrküč* ‘coś splecionego; plecionka; warkocz’, od pierwiastka **ȫr-* ‘pleść, splatać’ z przyr. *-küč*).

warkotać od XVI w. ‘wydawać głos przypominający warczenie, turkotać’, stp. XVI w.

warkotać przeciw komu 'szemrać, sarkać'. Płnsł.: cz. *vrkotat* 'gruchać; warkotać', r. *vorkotát'* 'gderać, zrzędzić'. Psł. dial. **vŗkotati* 'warczeć, turkotać', czas. intensywny od psł. **vŗkati* 'warczeć, turkotać, gruchać' (por. stp. XVI w. *warkać*: *między ludźmi warkać* 'bruździć, siać niezgodę', cz. *vrkat* 'gruchać', r. dial. *vórkat'* 'ts.', słwń. *vrkati* 'ts.; skrzeczeć'), z przyr. *-ot-*. Psł. czas. **vŗkati* pochodzenia dźwkn., zob. *warczeć*. — Od tego *warkot*.

warować od XIV w. (stp. też *wiarować* / *wierować*) 'przebywać gdzieś, nie ruszając się z miejsca, np. pilnując kogoś, czegoś', daw. *warować* (z odmiankami *wiarować* / *wierować* pod wpływem rodzimych *wiara*, *wierzyć*) 'strzec, pilnować', dial. 'pilnować'; z przedr. *obwarować*, *zawarować*. Por. cz. *varovat* 'ostrzegać, przestrzegać', słwń. *varováti* 'chronić, ochraniać, bronić, strzec; pilnować, opiekować się'. Słow. **varovati* 'pilnować, strzec, uważać na kogoś, na coś', prawdopodobnie zapożyczenie ze stwniem. *warōn* 'uważać' (dziś niem. *wahren* 'bronić, strzec; zachowywać, utrzymywać'), będącego derywatem od stwniem. *wara* 'uwaga', które ostatecznie od pie. pierwiastka **u̯er-* 'patrzeć, uważać'. — Od tego *warowny* (daw. 'zagwarantowany, zastrzeżony, gwarantowany, pewny'), *warownia*.

warstwa od XVIII w. 'masa równoległa do podłoża, przedmioty ułożone na czymś na równą wysokość', w XVI w. (u Górnickiego) *warsta* 'warstwa', dial. *warsta* / *warszta* (*wâszta*) / *warzta* i *warstwa* / *warsztwa* / *warztwa* 'warstwa (np. ułożonych snopów)', kasz. *vâršta* 'warstwa; warstwa snopów w sąsieku lub w stogu'; zdr. *warstewka*. Ogsł.: cz. *vrstva* 'warstwa', r. *verstá* 'wiorsta', scs. *vrъsta* 'rodzaj', ch./s. *vŕsta* / *vŕst* ż 'rodzaj, gatunek, odmiana, kategoria, rasa; werset; szereg'. Psł. **vŕsta* / **vŕstva* [< **vŕt-ta* / **vŕt-tva*] 'obrót, zwrot; linia, szereg, rząd; rodzaj; warstwa', pierwotnie nazwy czynności (wtórnie nazwy rezultatu czynności) z przyr. **-ta* / **-tva* od psł. **vŕtěti (sę)* 'obracać (się), kręcić (się), wiercić (się)' (zob. *wiercić*), por. pokrewne łac. *versus* 'obracanie; bruzda; szereg, linia', stind. *vŗttám* n 'zachowanie się, sposób życia' i lit. *var̃stas* 'pas ziemi zaorany za jednym razem od końca do końca roli'.

warsztat od XV w. (stp. *warstat* / *werkstat*) 'pracownia rzemieślnicza, miejsce pracy rzemieślnika', 'rodzaj stołu specjalnie wyposażonego, służącego do wykonywania różnych prac', dial. *warstat* / *warsztat* / *warztat*. Zapożyczenie z niem. *Werkstatt* 'warsztat, pracownia' (złożenie z *Werk* 'praca, dzieło' i *Statt* 'miejsce', dosłownie 'miejsce pracy').

wart od XVI w. 'mający pewną cenę, kosztujący pewną kwotę', 'zasługujący na pozytywną ocenę, mający dużą wartość'. Zapożyczenie z niem. *wert* 'wart, godny; drogi, szanowny'. — Od tego *wartość*; *wartać* od XVI w. 'być wartym' (dial. też *warcić* 'ts.').

warta od XVI w. 'człowiek lub grupa ludzi pilnująca kogoś lub czegoś, posterunek, straż', 'pilnowanie, strzeżenie czegoś', stp. XIII w. 'strażnica, warowna brama strzegąca przejazdu drogą', dial. 'obowiązkowe nocne czuwanie nad bezpieczeństwem wsi'. Por. cz. *varta* 'warta, straż'. Zapożyczenie ze śrwniem. *wart(e)* 'strzeżenie, pilnowanie; miejsce strzeżone, strażnica', niem. *Warte* 'strażnica, wieża strażnicza' (związanego z niem. *wahren* 'bronić, strzec; zachowywać, utrzymywać', zob. *warować*). — Od tego *wartować*, dial. 'pełnić wartę; pilnować (kogoś, czegoś)' → *wartownik* → *wartowniczy*.

wartki od XV w. 'szybko płynący, prędki', daw. XVII w. 'obrotny, zwrotny'. Płnsł.: stcz. *vrtký* 'zmienny, niestały, chwiejny, niepewny', ukr. *vértkyj* 'szybki', br. *vërtki* 'zdolny do szybkich ruchów, obrotny, żwawy; przenikliwy'. Psł. dial. **vŕtъkъ* 'kręcący się, obrotny, zwrotny', przym. odczas. z przyr. **-ъkъ* od psł. **vŕtati* 'kręcić, wiercić' (por. p. daw. i dial. *wartać* 'kręcić', *wartać się* 'kręcić się, uwijać się', ch./s. *vr̀tati* 'wiercić; zawracać'), związanego z *wiercić* (zob.).

warunek od XV w. (stp. też *warunk*) 'czynnik, od którego uzależnione jest istnienie czegoś', 'zastrzeżenie', stp. 'obowiązek wystąpienia w procesie w miejsce pierwszego pozwanego', 'należyta jakość towaru, odpowiedni gatunek', daw. 'ochrona', 'oddział ochronny, straż, załoga'. Zapożyczenie ze śrwniem. *warunge* 'strzeżenie, ostrożność, przezorność, wskazówka', niem. *Wahrung*

'obrona (interesów)' (od niem. *wahren* 'bronić, strzec; zachowywać, utrzymywać').

warzyć od XV w. 'gotować', stp. też 'piec, wypiekać', kasz. *vařëc* 'gotować'; z przedr. *nawarzyć, uwarzyć, zwarzyć*. Ogsł.: cz. *vařit* 'gotować', r. *varít'* 'gotować; trawić', scs. *variti, varǫ* 'gotować', ch./s. *váriti* 'gotować; trawić; spawać'. Psł. **variti, *varǫ* 'gotować', prawdopodobnie czas. kauzat. od psł. **vьrěti* 'wrzeć', z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że coś wrze', z wymianą **ь → *a*. — Od tego *warzelnia*; od czas. przedrostkowego *wywar*. Zob. *war, warzywo*.

warzywo 'jarzyna', dawniej od XV w. i dziś dial. 'gotowany pokarm, strawa'. Por. ukr. *váryvo* 'gotowana potrawa; ilość produktów potrzebna do ugotowania jednego posiłku', ch./s. *vàrīvo* 'warzywo, jarzyna; potrawa z jarzyn'. Słow. **varivo* od psł. **variti* 'gotować' (zob. *warzyć*), z przyr. **-ivo* (por. *łuczywo, mięsiwo*), pierwotne znaczenie 'to, co się gotuje, co jest gotowane, ugotowane'.

wasz *wasza, wasze*, mn *wasi, wasze* od XIV w. Ogsł.: cz. *váš*, r. *vaš*, scs. *vašь*. Psł. **vašь* [< **vas-jь*] 'wasz', derywat z przyr. **-jь* od psł. **vasъ* dop. od zaimka **vy* 'wy' (zob. *wy*); co do budowy por. *nasz*.

waśń ż od XVI w. 'niezgoda, zwada, kłótnia, spór', w XVI w. (u Reja) 'nieprzyjaźń, uraza, zawziętość, złość'. Por. strus. *vasnь* 'sprzeczka, niezgoda', r. dial. *vasn'* 'zuchwałość', stukr. XVI w. *vasnь* 'nieprzyjaźń, nienawiść; kłótnia, zwada', ukr. dial. *vasn'* 'kłótnia, zwada, sprzeczka; dziarskość, zawziętość' (innego pochodzenia formalnie identyczne, ale znaczeniowo odrębne gł. *wašnje* n 'sposób; nawyk, przyzwyczajenie, zwyczaj; temperament, humor', stcz. *vášně* 'nawyk, skłonność, właściwość', cz. *vášen* 'namiętność, pasja, zapał'). Psł. dial. **vasnь* 'sprzeciw, zwada, kłótnia, spór', prawdopodobnie z pierwotnej postaci **vad-snь*, będącej nazwą czynności od psł. **vaditi* 'karcić, ganić, oskarżać; przeszkadzać komuś w czymś', **vaditi sę* 'sprzeciwiać się, sprzeczać się, spierać się' (zob. *wadzić*), z przyr. **-snь* (co do budowy por. *pieśń*). — Od tego *waśnić, zwaśnić*.

wataha od XVII w. 'oddział zbrojny, dawniej zwłaszcza uzbrojona gromada rabusiów, opryszków, banda, zgraja', łow. 'stado wilków, dzików'. Zapożyczenie z ukr. *vatáha* 'banda, szajka, wataha; stado (np. wilków)', por. też br. dial. *vatáha* 'gromada; grupa flisaków', r. *vatága* 'banda, gromada, kupa', str. *vataga* 'namiot, jurta, mieszkanie koczowników'. Wyraz wschsł. prawdopodobnie jest starą pożyczką z języków tureckich, jako źródło przyjmuje się stczuw. **vâtay, *uotaχ*, sttur. *otay* 'namiot; pokój; rodzina'. — Od tego *watażka* 'w dawnej Polsce: dowódca Kozaków ukraińskich; później przywódca oddziału zbrojnego lub bandy rozbójniczej'.

wawrzyn od XVIII w. 'drzewo laurowe, laur' (z polskiego: cz. *vavřín* 'ts.'). Zapożyczenie z późnego łac. *laurīnus* 'laurowy', od łac. *laurus* 'laur'. Nagłosowe *w-* (zamiast oczekiwanego *ł-*) w wyniku upodobnienia spółgłosek na odległość **ł - w > w - w*.

ważka od XVI w. 'owad Odonata'. Zdr. z przyr. *-ka* od *waga* (zob.), kalka łac. *libellula* 'ważka', będącego zdr. od łac. *libella* 'waga'.

ważny od XV w. (stp. też *ważni*) 'mający duże znaczenie', 'mający moc prawną, obowiązujący', stp. też 'pełen powagi, dostojny', 'rozważny, przemyślany', daw. 'ciężki', 'wartościowy'. Por. cz. *vážný* 'ważny', r. *vážnyj* 'ważny, doniosły', ch./s. *vážan* 'ważny, poważny, doniosły; znamienny'. Od zapożyczonego *waga* (zob.), pierwotne znaczenie 'mający swój ciężar, znaczenie'.

ważyć od XIV w. 'odmierzać ciężar wagą, odważać', 'być ciężkim, mieć pewien ciężar', 'mieć znaczenie, pewną wartość', 'chwiać, bujać, trzymać przez chwilę bez ruchu (oceniając wagę)', 'rozmyślać, zastanawiać się, rozważać, oceniać', daw. 'poważać, cenić, szanować', 'wystawiać na szwank, narażać, ryzykować'; z przedr. *odważyć się* od XVI w. 'zdobyć się na odwagę, poważyć się, zaryzykować' (stp. XV w. *odważyć / otważyć* 'ważąc, odmierzyć'), *podważyć* w XVI w. 'podnieść w górę, wznieść' (w XV w. niepewne *podważyć* 'zbudować czy odbudować'), *poważyć* (por. cz. *považit* 'rozważyć, zastanowić się'), *przeważyć* (stp. 'sprawdzić wagę czegoś, odmierzyć za pomocą ważenia', 'wziąć górę nad kimś, nad czymś, więcej

znaczyć'), *rozważyć* (stp. XV w. *rozważać* 'zastanawiać się nad czymś, rozpamiętywać coś'), *uważać* od XVI w. 'natężać, skupiać uwagę, być uważnym, ostrożnym; zwracać uwagę, obserwować; pilnować, strzec, dbać; poczytywać, brać za kogoś, za coś; sądzić, mniemać', daw. 'patrzeć pilnie, obserwować, zauważać, spostrzegać, widzieć' (→ *zauważać*), *wyważyć, zaważyć, zważyć*. Por. cz. *vážit* 'ważyć; rozważać; oceniać, szacować; czerpać, ciągnąć; szanować, poważać', ch./s. *vážiti* 'obowiązywać, odnosić się, dotyczyć; uchodzić za coś'. Czas. odrzecz. od *waga* (zob.). — Od czas. przedrostkowych *odwaga* od XVII w. 'męstwo, śmiałość, nieustraszoność, siła moralna' (daw. 'narażenie się, odważenie się, ryzyko', 'wyczyn, czyn bohaterski'), *powaga, przewaga, rozwaga* (cz. *rozvaha* 'rozwaga', 'bilans'), *uwaga* 'koncentracja świadomości na czymś; spostrzeżenie, obserwacja', daw. 'wzgląd, powód, przyczyna' (dziś *z uwagi na coś* 'ze względu na coś, z racji czegoś'), 'obserwacja, obserwowanie', dial. *uwagi* mn 'przesądy'; *odważny, poważny, rozważny* (→ *rozważność*), *przeważnie*. Zob. *ważny, znieważyć*.

wą- przedr. rzeczownikowy. Ogsł.: cz. *ú-*, r. *u-*, scs. *ǫ-*. Psł. **ǫ-*, przedr. imienny, rzeczownikowy i przymiotnikowy (odpowiadający czasownikowemu przedr. **vъn- / *vъ-*), kontynuujący pie. **on* 'w'; por. *w*. Pierwotne **on* jako pierwszy człon złożeń rozwinęło się przed spółgłoską w **ǫ-* (przed samogłoską w **on-* , zob. *onuca*).

wąchać od XVI w. (od XV w. z przedrostkami) 'wciągać nosem zapach czegoś'; z przedr. *powąchać, wywąchać, zwąchać*. Por. strus. *uchati* 'pachnieć', r. *blagouchát'* 'pachnieć, wydawać przyjemny aromat, woń', cs. *ǫchati* 'pachnieć', słwń. *vôhati* 'wąchać; węszyć; niuchać'. Psł. **ǫchati* 'pachnieć; wciągać nosem zapach, odbierać wrażenia węchowe', intensywny czas. z przyr. **-ch-* (co do budowy por. *jechać, machać*) od pie. pierwiastka **an(ə)-* 'tchnąć, oddychać' (por. np. stind. *ániti* 'oddycha', gr. *ásnemos* 'tchnienie, wiatr', łac. *animus* 'dusza, duch', *anima* 'powiew, wiatr; oddech, tchnienie; dusza'; zob. *woń*). Pierwotne znaczenie 'intensywnie, mocno wciągać powietrze'. — Od tego rzecz. odczas. *węch* (por. słwń. *vòh* 'ts.', bg. *vъch* 'zapach'). Zob. *węszyć*.

wądół od XV w. 'dolina o płaskim, podmokłym dnie i stromych zboczach, wąwóz, jar, parów; dół, dołek, wybój, wykrot', dial. (też w postaci *wędół*) także 'dół (np. na ziemniaki)', kasz. *vǫdół* 'jar, wąwóz, dolina; dół, jama', *vǫdołë* mn 'doły, wyboje na drodze'; por. stp. *wądole* 'dolina' (dziś jako nazwa terenowa). Ogsł.: cz. *údol* 'dolina', r. *udól* 'dół, dolina', bg. *judól* 'padół, świat doczesny'; por. też scs. *ǫdolь* ż 'dolina, nizina', strus. *udolь* 'dolina; wyżłobienie, jama, dół; przepaść'. Psł. **ǫdolъ* m (/ **ǫdolь* ż) 'zagłębienie terenu, jama, dół, kotlina, dolina', archaiczne złożenie psł. **ǫ-* 'w, wewnątrz' (zob. *w*) i psł. **dolъ* 'dół' (zob. *dół*), z pierwotnym znaczeniem 'to, co jest w dole' > 'zagłębienie, jama, dolina'.

wągier od XV w. (daw. *wągr* i *węgier*) 'larwa niektórych gatunków tasiemca, pasożytująca w różnych narządach ciała żywiciela pośredniego (ma postać pęcherzyka wypełnionego płynem); niewielkie skupienie wydzieliny gruczołów łojowych i obumarłych, zniszczonych komórek naskórka, zatykające por w skórze człowieka', daw. *węgry* / *wągry* mn 'krosty na ciele, zwłaszcza na twarzy' (od XVI w.), *świnie węgry* 'larwy tasiemca w mięsie świni', stp. XV w. *węgry* mn 'pryszcze na skórze, zaskórniki czy też larwy tasiemca', dial. *węgier* 'wągier, pasożyt żyjący pod skórą krowy', *wągier*, zwykle *wągry* mn 'wyrzuty tłuszczowe na twarzy; wągry u bydła', *węgra* 'pędrak, larwa chrabąszcza majowego', *węgry* mn 'larwy tasiemca w mięsie świni', *wągry* mn 'ts., ciemne punkty na skórze', kasz. *svǫǵer* (*svǫger, svǫgor, svǫgoř*) 'larwa gza bydlęcego, wągier'. Ogsł.: dł. *huger* 'wągier', gł. *wuhra* 'ts.', cz. *uher, -hru* 'wągier, zaskórnik; wągier, larwa tasiemca', r. *úgor'*, *ugrjá* 'wągier', ukr. *vuhór, vuhrjá* 'ts.', w płdsł. tylko formy przyrostkowe: słwń. *ôgrc* 'wągier, larwa gza bydlęcego', *ogrci* mn też 'ospa', ch./s. *ùgrk* 'chrząszcz skórnik; poczwarka gza bydlęcego', bg. *vъgъréc* / *vъgaréc* 'wągier, larwa gza bydlęcego'. Psł. **ǫgrъ* 'robak, larwa (pasożytująca w ciele zwierzęcia)', prapokrewne ze stwniem. *angar(ī)*, śrwniem. *anger, enger*

'czerw, robak' (dziś niem. *Engerling* 'pędrak') oraz z wyrazami bałt. o innej budowie: lit. *inkstìras* 'wągier, włosień, trychina', dial. *ánkštara* 'bąbel, larwa gza na ciele bydła', łot. *anksteri* mn 'robaki, larwy, pędraki', stpr. *anxdris* 'żmija, wąż'. Od pie. **angu̯(h)i-* 'wąż, żmija; robak' (por. *wąż, węgorz*).

wąs od XV w. 'zarost nad górną wargą', w stp. XV w. tylko 'puch na nasionach niektórych roślin', dial. 'nitkowaty wyrostek roślinny', 'ość jęczmienia'; zdr. *wąsik*. Ogsł.: cz. *vous*, r. *us*, słwń. *vôs*. Psł. **(v)ǫsъ* [< **u̯ond-so-*] 'włosy, zarost (na twarzy)', najbliższy odpowiednik w stpr. *wanso* 'pierwszy puszek na twarzy', por. też prapokrewne śrirl. *fés* 'broda', *find* 'włosy', gr. *íonthos* [< **vi-vondʰo-*] 'młodzieńcza broda'. Od pie. **u̯endʰ-* 'włosy, broda', z przyr. *-*so*-. — Od tego *wąsaty, wąsacz*. Zob. *gąsienica*.

wąski od XV w. 'nieszeroki, ciasny'; st. wyższy *węższy*. Ogsł.: cz. *úzký*, r. *úzkij*, scs. *ǫzъkъ*. Psł. **ǫzъkъ* 'wąski, ciasny', z przyr. *-*kъ* < *-*ko*- nawarstwionym na pierwotny przym. *†ǫzъ* 'ts.', należący do tematów na *-ŭ-*, kontynuujący pie. **angʰ-ŭ-* 'wąski'; co do rozszerzenia za pomocą *-*kъ* por. np. *płytki, prędki, słodki*. Postać *†ǫzъ* (na którą wskazuje zwłaszcza st. wyższy *węż-szy*, por. np. ch./s. *ȕžī*) ma odpowiedniki w goc. *aggwus* 'wąski', stwniem. *engi* (dziś niem. *eng*) 'ts.', stisl. *ǫgr* 'ts.', por. także pokrewne lit. *añkštas* 'wąski', łac. *angustus* 'wąski, ciasny', stind. *aṁhús* 'wąski', wszystkie od pie. **angʰ-* 'wąski; zwężać, wiązać' (por. *wiązać*).

wątek od XV w. 'nici idące w poprzek osnowy', przen. 'ciągłość treści, wydarzeń, bieg, ciąg, tok; każdy z tematów utworu literackiego', daw. XVI w. 'fundusz, środki materialne', kasz. *vǫtk* 'wątek'. Ogsł.: cz. *útek*, r. *utók*, cs. *(v)ǫtъkъ*, ch./s. *útak*. Psł. **ǫtъkъ* 'nici przetykane między prostopadle biegnącymi nićmi osnowy', archaiczny rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. przedrostkowego **vъ-tъkati* 'wtykać' (por. p. *wetkać*, o pochodzeniu zob. *tkać* I), z zamianą czasownikowego przedr. **vъ-* przez rzeczownikowy przedr. **ǫ-* (por. *wąwóz*, zob. też *w*). Pierwotne znaczenie 'to, co się przetyka, wtyka, co jest wetknięte'.

wątły od XV w. 'słaby, słabo rozwinięty, szczupły, chory', stp. 'wypróchniały'. Ogsł.: gł. *wutły* 'próżny, pusty (o drzewie); głuchy (o dźwięku); z pustym żołądkiem; bezsilny, wycieńczony, osłabiony (z głodu)', cz. *útlý* 'szczupły, cienki, słaby', strus. *ut(ъ)lyi* 'dziurawy; podarty; słaby, lichy', r. *útlyj* 'kruchy, nietrwały, słaby', scs. *ǫtьlъ* 'dziurawy, przedziurawiony', słwń. *vótel* 'spróchniały, pusty (np. o drzewie), dziurawy; głuchy (o dźwięku); zapadły (np. o oczach)'. Psł. **ǫtьlъ* 'spróchniały w środku, wydrążony, pusty', przym. utworzony zapewne od psł. przedrostkowego czas. **vъ-tьlěti* 'wygnić, wypróchnieć w środku, wewnątrz' (od psł. **tьlěti* 'gnić, próchnieć', zob. *tleć*), z zamianą czasownikowego przedrostka **vъ-* (zob. *w*) na właściwą rzecz. i przym. postać **ǫ-* (por. *wątek, wąwóz*, zob. też *wą-*). Mniej prawdopodobny derywat od psł. **tьlo* 'ziemia, grunt, dno, podłoga' (zob. *tło*), z przedr. **ǫ-* w funkcji przeczenia, przy czym przym. **ǫtьlъ* miałby znaczyć pierwotnie 'taki, który jest bez podstawy, bez dna, dziurawy'. — Od tego *wątleć* 'stawać się wątłym, słabnąć'; *nadwątlić* 'trochę osłabić', *nadwątlony* 'trochę osłabiony' (dawniej bez przedr. *wątlić* 'osłabiać').

wątpić od XV w. 'nie być pewnym czegoś, nie być przekonanym, nie ufać, nie dowierzać, powątpiewać', w XVI w. *wątpić / wętpić* 'wahać się', 'powątpiewać', dial. też *dwątpić* 'wątpić', kasz. *vǫtpic* 'powątpiewać, nie wierzyć, nie ufać'; z przedr. *zwątpić*; wielokr. *-wątpiewać*: tylko z przedr. *powątpiewać*. Wyłącznie polskie, mało jasne. Budowa wyrazu (przedr. *wą-* < psł. **ǫ-* właściwy rzeczownikom i, rzadziej, przymiotnikom) sugeruje czas. odrzecz., prawdopodobnie od p. daw. *wątpie*, dial. *wąpie / wątpie / wąkpie* i *wąpia / wątpia* mn 'wnętrzności, jelita, flaki, płuca'. W takim razie hipotetycznym pierwotnym znaczeniem byłoby 'wróżyć z wnętrzności zwierzęcych', stąd przypuszczalne 'wróżyć', z którego mogło się rozwinąć realnie poświadczone 'nie być pewnym czegoś, nie dowierzać czemuś, powątpiewać w coś' (najpierw chyba 'nie dowierzać wróżbom, powątpiewać we wróżby, w przepowiednie'). Pochodzenie pod-

stawowego rzecz. *wątpie*, mn *wątpia* jeszcze mniej pewne. Może on kontynuować pp. **ǫtьpьje* bądź **ǫtьpje*, w którym można się dopatrywać derywatu z przedr. **ǫ-*, w takim razie podstawą byłby czas. z przedr. **vъ-* (zob. *wą-*, *w*, por. np. *wątek*); poszukiwanym wyrazem podstawowym mógł być niepoświadczony czas. *†vъ-tьpati* 'wepchać, upchać', od psł. **(s)tьpati* 'pchać, wpychać, napychać' (zob. *ćpać*). W takim razie p. *wątpie* oznaczałoby 'to, co jest wepchnięte (do jamy brzusznej), co się mieści w brzuchu'. — Od tego *wątpliwy* (daw. 'niepewny, niezdecydowany', 'niejasny, mętny', 'chwiejny, wahający się', 'nieufny, wątpiący') → *wątpliwość* (daw. 'wahanie'); od czas. przedrostkowego *zwątpienie*.

wątroba od XV w. 'największy, wieloczynnościowy gruczoł kręgowców'; zdr. *wątróbka*. Ogsł.: cz. *útroby* mn 'wnętrzności', r. *utróba* 'łono', scs. *ǫtroba* 'łono; wnętrzności', ch./s. *ùtroba* 'wnętrzności, jelita, trzewia', arch. 'łono'. Psł. **ǫtroba* 'wewnętrzna część ciała, wnętrzności', od psł. przym. *†ǫtrъ* 'znajdujący się w środku, wewnętrzny' (zob. *wewnątrz*, *wnętrze*), z przyr. **-oba* (co do budowy por. *choroba*).

wąwóz od XV w. (dial. też *węwóz*) 'wąska, głęboka dolina, jar, parów', dial. także 'ciasna, głęboka droga', kasz. *vǫvóz* 'wąwóz'. Ogsł.: cz. *úvoz* 'odcinek drogi wrzynający się głęboko w okoliczny teren', strus. *uvozъ* 'wjazd, brama wjazdowa', ukr. dial. *úviz*, *úvozu* 'droga w parowie, wąwozie', ch./s. dial. *úvoz* 'część budynku, gdzie wjeżdża wóz'. Psł. **ǫvozъ* 'to, do czego się wjeżdża, w co się wjeżdża' > 'wąwóz, parów z drogą na dnie' > 'wąwóz, parów' : 'droga w parowie, droga wrzynająca się w teren', archaiczny rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **vъ-vezti* 'wwieźć do środka' (por. p. *wwieźć*, o pochodzeniu zob. *wieźć*), z zamianą czasownikowego przedr. **vъ-* przez jego rzeczownikową postać **ǫ-* (por. *wątek*, zob. też *wą-*) i z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*.

wąż od XIV w. 'gad lądowy z podrzędu Serpentes', też 'przewód w kształcie wąskiej, elastycznej rury'. Ogsł.: dł. *huž*, r. *už*, *užá*, ukr. *vuž*, słwń. *vôž*. Psł. **ǫžь* [< **angi-*] m 'wąż' (pierwotnie zapewne temat na *-ĭ-*), pokrewne z lit. *angìs* 'jadowity wąż, żmija', łot. *ùodzs* 'ts.', stpr. *angis* 'żmija', łac. *anguis* 'ts.', stwniem. *unc* 'ts.', z pie. **angu̯(h)i-* 'wąż, żmija; robak' (por. *wągier*, *węgorz*).

wbrew od XVI w. przyim. 'na przekór czemuś, pomimo czegoś'. Z wyrażenia przyimkowego *w brew* (od XVI w.) 'prosto w oczy, wprost, bez ogródek, obcesowo', '(twarzą) w twarz, naprzeciw', dosłownie '(brwią) w brew' (zob. *brew*). Znaczenie 'na przekór, pomimo' rozwinęło się zapewne z 'naprzeciw komuś, czemuś'; co do znaczenia por. też daw. XVI w. *w łeb* 'wbrew'.

wcale przysł. od XVII w. 'dość, dosyć', z zaprzeczeniem 'ani trochę, bynajmniej', dial. *wcale* 'zupełnie, w ogóle', 'całkowicie'. Z daw. wyrażenia przyimkowego *w cale* (też bez przyimka *cale*) 'cało, całkiem, w całości', z miejsc. *cale* od przym. *cały* (zob.) bądź od przysł. *cale* od *cały* (jak np. *dobrze*, *źle* od *dobry*, *zły*).

wcielić od XV w. 'uczynić kogoś, coś składową częścią czegoś', 'nadać czemuś realną postać, kształt materialny, zrealizować, ucieleśnić'; wielokr. *wcielać*. Czas. odrzecz. z przedr. *w-* od *ciało* (zob.).

wczasy mn od XVIII w. 'wypoczynek (urlopowy)', daw. od XVI w. *wczas* 'wygoda', 'spokój', 'komfort', 'bezczynność', 'odpoczynek', *niewczas* 'nieodpowiednia pora'. Od wyrażenia przyimkowego *w czas* 'w (odpowiedni, dogodny) czas' (zob. *czas*). Zob. *wczesny*. — Od tego *wczasować (się)* → *wczasowicz*, *wczasowisko*.

wczesny od XV w. (stp. też *wczasny*) 'będący u swego początku, zaczynający się', stp. 'dziejący się we właściwym, odpowiednim czasie', 'średniej wielkości, umiarkowany', 'przypadkowy', daw. od XVI w. *wczasny* / *wczesny* 'przyjemny, wygodny', 'stosowny, odpowiedni, dogodny', XVII w. *wcześnie* 'dostatnio, wygodnie'; też *niewczesny* 'dziejący się w niewłaściwym czasie; niewłaściwy, niestosowny, niefortunny'. Od wyrażenia przyimkowego *w czas*, por. lud. *wczas* przysł. 'wcześnie'. Zob. *wczasy*.

wczoraj od XVI w. przysł. 'poprzedniego dnia', daw. od XIV w. i dziś dial. też *wczora*, kasz. *včora* / *včorä* / *včerʹä* 'wczoraj'. Ogsł.: cz. *včera*, r. *včerá*, scs. *vьčera*. Psł. **vьčera*

przysł. '(poprzednim) wieczorem' > 'poprzedniego dnia', z redukcją pierwszej samogłoski z wcześniejszej postaci **večera* od psł. **večerъ* (zob. *wieczór*). Postać *wczoraj* z part. *-j* (por. *dzisiaj*, zob. *dziś*). — Od tego *wczorajszy* 'związany z poprzednim dniem'.

wdowa od XIV w. 'kobieta, której mąż umarł'; zdr. *wdówka*. Ogsł.: cz. *vdova*, r. *vdová*, scs. *vъdova*. Psł. **vъdova* 'wdowa', pokrewne z nazwami wdowy w innych językach ie., np. stpr. *widdewu*, goc. *widuwō*, stwniem. *wituwa* (dziś niem. *Witwe*), łac. *vidua*, stind. *vidhávā*. Z pie. **u̯idʰeu̯ā* 'wdowa', od pie. **u̯eidʰ-* 'oddzielić, odłączyć', pierwotnie więc 'odłączona (od męża)'. Wtórnie powstała forma dla rodzaju męskiego **vъdovьcь* 'mężczyzna, którego żona umarła', p. *wdowiec*. — Od tego *wdowi*; *owdowieć*.

wdrożyć od XVII w. 'przyzwyczaić, przyuczyć; wyuczyć, wpoić, wszczepić komuś coś; wszcząć, podjąć jakąś akcję', daw. 'naprowadzić na coś; wciągnąć w coś, wtajemniczyć'; por. stp. XV w. *wydrożyć* 'wyżłobić', daw. XVI–XVII w. *drożyć* 'drążyć, dłubać, toczyć, rzeźbić, żłobić, robić wgłębienia'. Psł. **dorźiti* 'robić rowki, wyżłobienia; torować, wydeptywać drogę, ścieżkę' (zob. *drążyć, drożny*).

wdziać *wdzieję* od XV w. 'włożyć, nałożyć coś na siebie'; wielokr. *wdziewać*, stp. XV w. 'wprowadzać w dzierżawę'. Z przedr. *w-* od psł. **dějati*, **dějǫ* 'kłaść, stawiać coś gdzieś; robić, czynić, wykonywać coś', wielokr. **děvati* (zob. *dziać*). — Od tego *wdzianko*.

wdzięk od XVIII w. 'czar, urok, powab', *wdzięki* mn 'pociągające, ponętne szczegóły ciała ludzkiego', daw. od XVI w. *wdzięk* 'dobre przyjęcie, podziękowanie, wdzięczność', daw. też *wdzięka* 'chluba, ozdoba', kasz. *vʒěk*: *to tobe vʒěk* 'dobrze ci tak'; *wdzięczny* od XV w. (daw. też *wdzieczny*) 'poczuwający się do zobowiązań moralnych za doznane dobro', 'sprawiający miłe wrażenie, ładny, uroczy, miły, przyjemny', daw. też 'kontent, ukontentowany', dial. 'przyjemny', 'posłuszny' (→ *wdzięczność*); *wdzięczyć się* 'robić wdzięczne miny lub gesty, odzywać się przymilnie, kokietować, przymilać się, umizgać się', z przedr. *odwdzięczyć się, wywdzięczyć się*, wielokr. *odwdzięczać się, wywdzięczać się, zawdzięczać*. Z przedr. *w-* od *dzięki*, stp. i dial. *dzięk* i *dzięka* 'podziękowanie, wdzięczność' (zob. *dzięki*).

wedle przyim. od XV w. 'według', 'w pobliżu', daw. też *wedla* 'obok, podług, przy, według, stosownie', dial. *wedle* (i *wele*) / *wedla* 'obok, przy', 'około', 'po, za', 'względem, co do, co się tyczy', 'według', 'dla', 'wobec'. Por. cz. *vedle* przysł. 'blisko, koło, obok; mimochodem', przyim. 'obok, koło, mimo', czasowe 'po', r. dial. *vódle* przysł. 'obok, koło', przyim. 'obok, koło, przy', słwń. dial. *vàdlje* / *válje* przysł. 'obok', 'aż', 'natychmiast, zaraz'. Z psł. wyrażenia przyimkowego **vъ dьlě* 'w długości, na długość' (przyimek **vъ* 'w', zob. *w*, i miejsc. l. pj rzecz. **dьľa* 'długość', zob. *dla*), które po zrośnięciu zaczęło pełnić funkcję przysłówka, z której wtórna funkcja przyimkowa.

według od XV w. przyim. 'wzorując się, opierając się na kimś, na czymś; stosownie do czegoś; zależnie od czegoś, w odniesieniu do czegoś', przest. i dial. 'co do', dial. też 'obok', 'z powodu, dla'. Z psł. wyrażenia przyimkowego **vъ dľgъ* 'wzdłuż czegoś' (przyimek **vъ* 'w', zob. *w*, i przym. **dľgъ* 'długi', zob. *długi*).

wejrzeć *wejrzę* od XVI w. 'zaglądnąć', daw. *weźrzeć* / *wejźrzeć* 'spojrzeć, wejrzeć, wglądnąć, popatrzyć, zaglądnąć, zajrzeć'. Por. scs. *vъzъrěti*, *vъzъrǫ* 'spojrzeć, popatrzyć'. Psł. **vъz-zьrěti* 'spojrzeć, popatrzyć do góry, w górę', z przedr. **vъz-* (zob. *wz-*) od psł. **zьrěti* 'patrzeć' (o pochodzeniu zob. *spojrzeć*). Zob. *wzór*.

wełna od XV w. (stp. też *wiełna*), dial. *wełna* / *wiołna* / *wołna*, kasz. *velna* / *vâlna* 'ts.'. Ogsł.: cz. *vlna*, r. *vólna*, bg. *vъlna*, ch./s. *vùna*. Psł. **vľna* 'wełna', pokrewne z mającymi to samo znaczenie lit. *vìlna*, łot. *vilna*, stind. *ū́rṇā*, awest. *varənā*, łac. *lāna* [< **vlāna*]. Od pie. pierwiastka **u̯el-* 'rwać, wyrywać', z przyr. **-nā*. Stara ie. nazwa wełny z pierwotnym znaczeniem 'to, co jest rwane, wyrywane', związana z dawną techniką pozyskiwania tego surowca przez wyrywanie, wyskubywanie (por. też *runo*). — Od tego *wełniany, wełnisty*.

wesele od XVI w. 'uroczystość z okazji zaślubin młodej pary', stp. od XIV w. też *wie-*

siele / *wiesele* / *wesiele* 'radość', dial. *wiesiele* / *wesiele*, kasz. *vesele* (też *vesele*) 'wesele; orszak weselny; odlot ptaków jesienią'. Ogsł.: cz. *veselí* n 'wesołość, radość', r. *veséle* 'wesołość, uciecha, radość', scs. *veselьje* 'radość', ch./s. *vesélje* 'radość, uciecha; zabawa; uczta, biesiada'. Psł. **veselьje* 'wesołość, radość', rzecz. abstr. od przym. **veselъ* (zob. *wesoły*), z przyr. **-ьje*. W polskim stwardnienie spółgłosek *ẃ* > *w* i *ś* > *s* (*wiesiele* > *wesele*) zapewne pod wpływem czeskim. — Od tego *weselny* → *weselnik*.

wesoły od XVI w. 'radosny', stp. od XV w. *wiesieły* / *wiesioły* / *wiesoły*, dial. *wiesioły*, kasz. *vesoli* (/ *vesoli*). Ogsł.: cz. *veselý* 'wesoły', r. *vesëlyj* 'ts.', scs. *veselъ* 'wesoły, radosny'. Psł. **veselъ* 'wesoły, radosny', odpowiada łot. *vęsęls* 'zdrowy, cały, nie uszkodzony', stpr. *wessals* 'ts.', dalej pokrewne zapewne z ilir. imieniem własnym *Veselia*, wszystkie od pie. **u̯es-* 'dobry'. W polskim stwardnienie spółgłosek *ẃ* > *w* i *ś* > *s* (*wiesioły* > *wesoły*) zapewne pod wpływem czeskim. — Od tego *wesołek*; *weselić się*, *rozweselić*; *poweseleć*. Zob. *wesele*.

wespół od XVII w. 'wspólnie, razem', jako przedr. *współ-* (np. *współczesny*), daw. od XV w. *wespołek* 'wespół, wspólnie, razem', 'naraz, jednocześnie, zarazem'. Z wyrażenia przyimkowego **vъz polъ* 'z połową' (zob. *wz-* i *pół*).

wesz ż od XV w. 'drobny bezskrzydły owad, Pediculus, pasożytujący na człowieku i zwierzętach', dial. często *wsza*, kasz. *veš*, *všë* / *vša* 'ts.'; zdr. *weszka*. Ogsł.: cz. *veš*, r. *vošʹ*, cs. *vъšь*, s. *vâš*, ch. *ûš*. Psł. **vъšь* [< **(u̯)ūchī-* < **(u̯)ūsī-*] ż 'wesz', przekształcenie ze względu na tabu pie. **lūs-* 'wesz' (zachowanego w germ. i celt.: niem. *Laus*, ang. *louse*, stisl. *lūs* 'wesz', wal. *llau*, kornw. *low* 'wszy'). Słow. forma oparta na pie. **lūs-* przekształconym przez zanik **l-* (**lūs-* > **ūs-ī-*; nagłosowe psł. **v-* jest spółgłoską protetyczną); różnorodne przekształcenia wyrazu pie. z tych samych powodów także w innych językach ie., por. np. lit. *utė̃* 'wesz', łot. *uts* 'ts.', stind. *yūkā* 'ts.'. — Od tego *wszawica*; *zawszony*.

wet od XV w. 'odpłacenie, odwzajemnienie', przest. 'deser, legumina' (*na wety*, daw. *na wet* 'na deser'), stp. *wet* i *weta* 'opłata pieniężna jako rekompensata za popełniony czyn przestępczy lub jako odszkodowanie za wyrządzoną szkodę', daw. 'odpłata, odwet'. Por. stcz. *vet*: *býti s kým vet* 'mieć z kimś wyrównane rachunki', cz. *veta* przysł.: *je po něm veta* 'z nim już koniec, już po nim, przepadł'. Zapożyczenie ze śrwniem. *wette* 'odpłacenie, spłata, zapłata, zakończenie czegoś' (*wette sīn* 'być spłaconym, skończonym', niem. *Wette* 'zakład, wyścigi'. — Od tego *wetować* daw. 'oddawać wet za wet, rewanżować się, mścić się', *powetować* 'odbić, wynagrodzić sobie szkodę, stratę, naprawić niepowodzenie'; *odwet* od XVIII w. 'odpłacenie tym samym, oddanie wet za wet, zemsta', *w odwet* 'oddając wet za wet, w zamian' (por. daw. XVII w. *odwetowanie* 'odzyskanie'). Zobacz *nawet*.

wewnątrz od XVI w. 'w środku'. Por. cz. *uvnitř* przysł. 'wewnątrz, wewnętrznie, w środku', przyimek 'wewnątrz, w środku'. Z przyimkiem *we* stp. XV w. *wnątrz* przysł. 'w środku, wewnątrz' (por. cz. *vnitř*, stcz. *vňutř* 'wewnątrz', r. *vnutrí* 'wewnątrz, w głębi, w obrębie', scs. *vъnǫtrь* 'do wnętrza; wewnątrz', ch./s. *ùnutar* 'wewnątrz'), z psł. **vъn ǫtrь* 'do wnętrza', **vъn ǫtri* 'we wnętrzu', o pochodzeniu zob. *wnętrze*. — Od tego *wewnętrzny* 'znajdujący się wewnątrz, w środku czegoś', 'zachodzący w psychice człowieka, duchowy', por. stp. XV w. *wnętrzny* / *wnętrny* 'wewnętrzny', cz. *vnitřní* 'ts.', r. *vnútrennij* 'ts.', por. scs. *vъnǫtrьňь* 'ts.'.

wędka od XV w. 'przyrząd do łowienia ryb', stp. 'hak, haczyk lub drobne narzędzie zakrzywione na końcu', dial. *wędka* / *wądka*, kasz. *vądka* 'wędka'. Pierwotne zdr. od stp. (od XIII w.) *węda* 'hak, haczyk lub narzędzie zakończone hakiem, haczykiem', 'rodzaj narzędzia z haczykiem: wędka, sznur z haczykami czy też mała sieć', daw. *węda* 'wędka', kasz. *vąda* 'lina, do której przytwierdzone są sznurki z haczykami, używana do połowu ryb'. Ogsł.: cz. *udice* 'haczyk, wędka', r. przest. i dial. *udá* 'wędka', cs. *ǫda* 'hak, haczyk u wędki', ch./s. *ùdica* 'wędka'. Psł. **ǫda* 'coś zakrzywionego na końcu, hak, haczyk', archaiczne złożenie **ǫ-* 'w' (zob. *wą-*, *w*) i derywatu od pie. **dʰē-* 'kłaść,

stawiać' (zob. *dziać*), pierwotne znaczenie 'to, na co się nadziewa, nakłada coś', z czego 'haczyk (z nadzianą przynętą)' > 'przyrząd do łowienia ryb z haczykiem, wędka'. Zob. *wędzidło*.

wędrować od XV w. 'zmieniać miejsce pobytu, podróżować', kasz. *vądrovac* 'ts.'; z przedr. *powędrować, przewędrować, zawędrować*. Zapożyczenie ze śrwniem. *wandern* 'być w ruchu, iść, wędrować', niem. *wandern* 'wędrować'. — Od tego *wędrowiec*.

wędzić od 1500 r. 'konserwować produkty za pomocą dymu', kasz. *vąʒëc* 'wędzić'; z przedr. *uwędzić*. Ogsł.: cz. *udit*, ukr. *vúdyty*, słwń. *vodíti*. Psł. **vǫditi*, **vǫďǫ* 'konserwować produkty żywnościowe (zwłaszcza mięso) za pomocą dymu, wędzić', czas. kauzat. od psł. **vędnǫti* 'tracić świeżość, wiotczeć, marnieć' (zob. *więdnąć*), z wymianą rdzennego **ę* ⇒ **ǫ*. Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś traci zawartą w sobie wodę, schnie, wysycha'. — Od tego *wędlina; wędzonka*.

wędzidło od XIV w. 'część uzdy, munsztuk', stp. też 'wodze, rzemienie do kierowania zwierzęciem', 'rzemień używany do krępowania'. Płnsł.: cz. *udidlo* 'wędzidło', r. *udílo* 'wędzidło'. Psł. dial. **ǫdidlo* 'metalowy pręt wkładany do pyska konia', związane etymologicznie z psł. **ǫda* 'coś zakrzywionego na końcu, hak, haczyk' (zob. *wędka*), jednak budowa wyrazu (**-i-dlo*) wskazuje na derywat odczas.: bezpośrednią podstawą był zapewne czas. **ǫditi* z przypuszczalnym znaczeniem 'zakładać hak, haczyk' (por. kasz. *vąʒëc* 'łowić ryby na wędkę', cs. *ǫditi* 'ts.').

węgiel *węgla* od XVI w. 'kopalina palna; pierwiastek C', 'pozostałość po prażeniu roślinnych i zwierzęcych substancji bez dostępu powietrza', *węgiel drzewny* 'węgiel otrzymany podczas suchej destylacji drewna', daw. *wągl* / *węgl*, dial. *wągle* 'węgiel, kawałki węgla', kasz. *vągel* / *vągel*, *-gla*, *vągle* m 'kawałki węgla opałowego, zwęglone kawałki niedopalonego drewna'; zdr. *węgielek*. Ogsł.: cz. *uhel*, r. *úgol*, scs. *ǫglь*. Psł. **ǫglь* m (pierwotnie temat na *-ĭ-*) 'zwęglone drewno, węgiel drzewny', dokładne odpowiedniki w bałt. w tym samym znaczeniu: stpr. *anglis*, lit. *anglìs*, łot. *ùogle*, por. też pokrewne stind. *áṅgārah* 'węgiel', z pie. **angli-* (/ **angelo-*) 'zwęglone drewno, węgiel'. — Od tego *węglowy; węglarz; zwęglić się*.

węgieł *węgła* od XV w. 'narożnik', kasz. *vęgło* 'węgieł, narożnik'. Ogsł.: cz. *úhel* 'kąt', r. *úgol*, *uglá* 'kąt', scs. *ǫgъlъ* 'węgieł, narożnik', ch./s. *ȕgao*, *ȕgla* 'róg budynku, narożnik; kąt'. Psł. **ǫgъlъ* 'kąt, róg, narożnik', dokładny odpowiednik: łac. *angulus* 'kąt, róg', por. też pokrewne niem. dial. *Enkel* 'kostka u nogi', ang. *ankle* 'ts.', z pie. **angu-lo-* 'skrzywiony, zgięty', od pie. **ang-* (/ **ank-*) 'zginać'. — Od tego *węgielny* (np. *kamień węgielny*).

węgorz od XV w. 'ryba Anguilla anguilla', kasz. *vągoř*. Ogsł.: cz. *úhoř*, r. *úgor'*, ch./s. *ȕgor*. Psł. **ǫgorь* 'węgorz', pokrewne ze stpr. *angur(g)is* 'węgorz', lit. *ungurȳs* 'ts.', dalej z łac. *anguilla* 'ts.', gr. *énchelys* 'ts.', wszystkie od pie. **angu̯(h)i-* 'żmija, wąż; robak' (zob. *wąż, wągier*).

węszyć *węszę* od XIX w. 'węchem szukać, rozpoznawać, wciągać nozdrzami zapach czegoś', kasz. *vąšëc* 'ts.'; z przedr. *wywęszyć, zwęszyć*. Czas. kauzat. od p. *wąchać*, psł. **ǫchati* 'wciągać nosem zapach, odbierać wrażenia węchowe' (zob. *wąchać*), pierwotne znaczenie 'powodować, że coś się wącha, że się odbiera wrażenia węchowe'.

węzeł *węzła* od XV w. 'supeł', kasz. *vązeł*, *-zła* 'ts.'; zdr. *węzełek* (stp. XV w. *węzłek*). Ogsł.: cz. *uzel*, r. *úzel*, cs. *ǫzlъ*, ch./s. *ȕzao*. Psł. **vǫzlъ* 'węzeł', od psł. **vęzati* 'wiązać' (zob. *wiązać*), z przyr. **-lъ* i z wymianą samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*.

wiać *wieję* od XV w. 'przemieszczać się z jakąś prędkością i siłą (o powietrzu); dawać się odczuć (o chłodzie, zimnie, wilgoci itp.)', reg. 'oczyszczać omłócone zboże z plew', pot. 'uciekać bardzo szybko', kasz. *vâc*, *vëje* 'ts.'; z przedr. *nawiać, owiać, powiać, przewiać, przywiać, rozwiać, wywiać, zawiać, zwiać*; wielokr. *-wiewać*: z przedr. np. *owiewać, powiewać, rozwiewać*. Ogsł.: cz. *vát*, *věje* 'wiać', r. *véjat'* 'wiać, dąć; czyścić ziarno', scs. *vějati*, *vějǫ* 'wiać'. Psł. **vějati*, **vějǫ* 'wiać, dąć', pokrewne z lit. *vėjas* 'wiatr', goc. *waian* 'wiać', niem. *wehen* 'ts.', stind. *vāti* 'dmucha', od pie. **u̯ē-* 'wiać, dąć'. — Od tego *wiew*; od czas. przedrostkowego *powiew*. Zob. *wionąć*.

wiadomy od XV w. (daw. też *wiadom*) 'znany', daw. 'znający coś, obeznany z czymś, poinformowany', w XVI w. 'biegły, świadomy'; *wiadomo* 'jest rzeczą znaną'. Ogsł.: cz. *vědomý* 'świadomy', r. przest. *védomyj* 'znany', scs. *vědomъ* 'znany; wiadomy; poznawalny', por. słwń. *védoma* przysł. 'celowo, świadomie, umyślnie'. Psł. **vědomъ* 'wiedzący, znający, świadomy czegoś; taki, którego się zna, znany', imiesłów bierny czasu teraźn. czas. **věděti* (zob. *wiedzieć*). — Od tego *wiadomość* od XVI w.; *powiadomić* od XIX w., *zawiadomić*.

wiadro od XV w. (stp. też *wiedro*) 'duże naczynie (zwłaszcza na wodę), kubeł'; zdr. *wiaderko*. Ogsł.: cz. *vědro*, r. *vedró*, scs. *vědro*. Psł. **vědro* [< **u̯ēdro-*] 'naczynie na wodę', od pie. rzecz. na *-r/n-*: **u̯ed-r-* / **u̯ed-n-* 'woda' (zob. *woda*), z samogłoską rdzenną **ě* < **ē* w tzw. stopniu wzdłużenia. Pierwotne znaczenie 'naczynie na wodę' (co do semantyki por. np. gr. *hydría* 'wiadro na wodę' / *hýdōr* 'woda').

wiano od XIV w. (stp. też *wieno*) 'posag; wyprawa ślubna panny młodej; majątek wniesiony przez żonę do wspólnoty małżeńskiej', stp. też 'odszkodowanie płacone kobiecie za utracone dziewictwo'. Ogsł.: cz. *věno* 'posag, wiano', strus. *věno* 'zapłata; wykup za pannę; posag, wyprawa; majątek dany przez męża dla zabezpieczenia posagu żony', r. *véno* 'wykup dawany za żonę; posag', bg. dial. *vénó* 'okup lub dar, jaki pan młody daje rodzicom panny młodej; posag'; por. scs. *věniti sę* 'sprzedawać się, być na sprzedaż'. Psł. **věno* [< **věd-no*] 'wykup, dar dawany przez pana młodego rodzicom żony, wykup za żonę', zapewne pokrewne z gr. *hédnon* 'posag', stang. *weotuma* / *wituma* 'dar weselny', śrwniem. *widem(e)* 'ts.', od pie. pierwiastka **u̯ed-* 'wieść, prowadzić, przyprowadzać sobie żonę' (od którego też psł. **vesti*, **vedǫ* 'wieść, prowadzić', 'pojmować za żonę', zob. *wieść* II), z przyr. **-no*.

wiara od XIV w. (stp. też *wiera*) 'przeświadczenie, przekonanie, że coś jest prawdą; religia, wyznanie', 'wierność, rzetelność, wiarygodność', daw. 'zaufanie', 'przyrzeczenie'. Ogsł.: cz. *víra* (przest. *věra*) 'wiara, przekonanie; religia', r. *véra* 'wiara; religia', przest. i pot. 'zaufanie', dial. 'życzenie, ochota; umiejętność; zwykły, tradycyjny ład, porządek; wierzenie przekazywane z pokolenia na pokolenie', scs. *věra* 'wiara; religia, wyznanie'. Psł. **věra* 'przeświadczenie, przekonanie, pewność, że coś jest prawdą, ufność, że coś się spełni', urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego pie. przym. **u̯ēro-* 'prawdziwy' (por. łac. *vērus* 'prawdziwy', niem. *wahr* 'ts.'), formalnym odpowiednikiem jest stwniem. *wāra* 'wierność, układ, obrona'. Pierwotne znaczenie zapewne 'coś prawdziwego, np. prawdziwe przekonania'.

wiata od XVI w. 'lekka budowla w postaci dachu wspartego na słupach'; por. daw. od XIII w. *jata* 'prymitywna chatka, buda z chrustu, szałas, namiot', w XVIII w. 'szopa, w której górnicy składają rudę', dial. 'szopa na sprzęty, narzędzia gospodarskie, komora, strych na siano'. Por. cz. daw. *jata* 'chałupa', ukr. dial. *játka* 'przybudówka przy chacie', ch. dial. czak. *jàta* (*jāta*) 'schronienie przed deszczem, wiatrem, miejsce zasłonięte od wiatru'. Psł. **jata* 'przenośna, ruchoma chatka, budka, szałas, namiot', derywat od psł. czas. **jati* 'jechać' (zob. *jechać*), z przyr. **-ta*. Pierwotnie zapewne nazwa czynności 'jazda', wtórnie skonkretyzowane 'to, co jedzie, co się przewozi' > 'ruchoma chatka, budka' (co do znaczenia por. *wieża*). W polskim wtórne *w-* zapewne z wyrażenia przyimkowego *w jacie*. Zob. *jatka*.

wiatr od XIV w. (stp. też *wietr*), dial. *wiater*; zdr. *wietrzyk*, *wiaterek* (daw. XVII w. *wiatrek*). Ogsł.: cz. *vítr*, r. *véter*, scs. *větrъ*, ch./s. *vjȅtar*. Psł. **větrъ* 'wiatr', najbliższe odpowiedniki w bałt.: stpr. *wetro* 'wiatr', lit. *vė́tra* 'wichura, burza z wiatrem', łot. *vę̄tra* 'burza, niepogoda'. Z pie. **u̯ē-tro-*, będącego derywatem od pie. pierwiastka **u̯ē-* 'wiać, dąć' (zob. *wiać*). — Od tego *wiatrak*, *wietrzny*. Zob. *wietrzyć*.

wiąz od XV w. 'drzewo liściaste Ulmus'. Ogsł.: cz. *vaz*, r. *vjaz*, słwń. *vèz* 'biały brzost, Ulmus effusa'. Psł. **vęzъ* 'wiąz, Ulmus', prapokrewne z lit. *vìnkšna* 'wiąz', łot. *vîksna* 'ts.', alb. *vith*, *vidhë* 'ts.'. Sugerowany przez niektórych badaczy związek z *wiązać* (psł. **vęzati*), kuszący ze względów znaczenio-

wych (por. stp. XVI w. u Krescena „gatunek brzostu, wiązem zowią, iż z niego łyka bywają mocne ku wiązaniu"), to raczej etymologia ludowa, polegająca na skojarzeniu podobnych wyrazów.

wiązać od XIV w. (stp. *więzać*) 'umocowywać, tworząc węzeł; łączyć ze sobą przedmioty za pomocą sznura, taśmy itp., splatać; okręcać, ściskać, krępować sznurem, łańcuchem itp.'; z przedr. *nawiązać, obwiązać, odwiązać, powiązać, przewiązać, przywiązać, rozwiązać, zawiązać, związać*; wielokr. *-wiązywać*: z przedr. np. *nawiązywać, rozwiązywać, związywać*. Ogsł.: cz. *vázat, vážu / váži* 'wiązać, zawiązywać, przywiązywać, związywać', r. *vjazát'* 'wiązać, związywać; robić na drutach lub szydełkiem', scs. *vęzati, vęžǫ* 'wiązać', ch./s. *vézati, vèžēm* 'wiązać, związywać, przywiązywać; oprawiać (książkę)'. Psł. **vęzati, *vęžǫ* 'wiązać, związywać', czas. wielokr. od psł. **vęzti, *vęzǫ* 'wić, splatać, wiązać' (por. stp. 1500 r. *wiążć* 'splatając nici, tworzyć tkaninę, dziać', dial. 'robić na drutach', kasz. *v̀izc, v̀izą / v̀ązc, v̀ąze* 'robić na drutach, np. pończochy; splatać sieci', stcz. *viezti, vazu* 'wiązać, przywiązywać, umocowywać', strus. *vęzti, vęzu* 'wić', scs. *uvęsti, uvęzǫ* 'uwieńczyć; uwikłać się', ch./s. *vésti, vézēm* 'haftować, wyszywać, dziergać'), od pie. **angʰ-* 'wąski; zwężać, wiązać' (por. *wąski*). — Od tego *wiązka, wiązanka*; od czas. przedrostkowych *nawiązka, podwiązka* (por. cz. *podvazek* m 'podwiązka', r. *podvjázka* 'ts.', ch./s. *pòdvez / pȍdveza* 'podwiązka'), *przewiązka; zawiązek, związek; rozwiązły* 'niemoralny, rozpustny, wyuzdany' (por. stp. XV w. *rozwięzać* 'uwolnić z więzów; uwolnić od zobowiązań; uwolnić od kary') → *rozwiązłość*.

wicher od XV w. (książk. też *wichr*) 'silny, gwałtowny wiatr' (u Lindego 'wiatr wielki, burzący, w koło powietrze pędzący'), przest. 'kosmyk sterczących włosów', dial. 'wiatr kręcący się w kółko; trąba powietrzna', kasz. *v̀ixr* 'wicher; pchnięcie, uderzenie'. Ogsł.: gł. *wichor* 'silny, gwałtowny wiatr, wichura, burza', cz. *vichr* (przest. *vicher*) 'wicher, wichura', słc. *víchor* 'ts.', strus. *vichrъ / vichorъ* 'silny, gwałtowny wiatr, wichura', *vichorъ* 'kosmyk sterczących włosów, sierści', r. *vichór* 'ts.', dial. *víchór* 'gwałtowny, kolisty ruch wiatru', ch./s. *vìhār / vìhor* 'wicher, wichura; huragan'. Psł. **vichъrъ* [< **u̯ēi̯s-uro-*] 'silny, gwałtowny wiatr kręcący się w koło, wirujący, wicher, wichura', zapewne od pie. **u̯ei̯s-* 'kręcić, zwijać', z przyr. **-ъrъ*, prapokrewne z (inaczej zbudowanym) lit. *víesulas* [< **u̯ēi̯s-ulo-*] 'wicher, szkwał, wichura'. Nie można jednak wykluczyć powstania wyrazu na gruncie słow. jako derywatu od psł. czas. **vichati* 'wykonywać szybkie koliste ruchy, wymachiwać, machać, kręcić czymś' (zob. *wikłać*) z przyr. **-rъ* (możliwa byłaby zatem prapostać **vichrъ*, którą sugeruje np. p. *wichr*, cz. *vichr*, strus. *vichrъ*). — Od tego zgr. *wichrzysko; wichrować* (daw. XVI w. 'burzyć, warcholić, wichrzyć'). Zob. *wichrzyć*.

wichrzyć od XVI w. 'burzyć, mierzwić, targać (włosy, pióra)', 'namawiać do buntu, agitować przeciw komuś lub czemuś', daw. 'wiać silnie (o wietrze)', 'być wietrznym (o pogodzie)', 'wprowadzać zamęt, niepokój, mącić, burzyć coś', 'kłębić się, wirować', dial. 'miotać kamieniami i drzewem (o niedźwiedziu)', *wichrzy* 'pada (o śniegu)'; z przedr. *rozwichrzyć, zwichrzyć*. Por. cz. *vichřit* 'huczeć, szaleć, wyć (o wietrze); machać, wymachiwać', dial. *vichořit se* 'burzyć się, czynić hałas, wrzawę', r. *víchrit'* 'kręcić czymś gwałtownie w koło (o wietrze)', dial. *víchorit'* 'krążyć', bg. dial. *víchrja* 'sprawiać, by coś leciało; popędzać konia do galopu', ch./s. *vìhoriti* 'silnie dąć; kręcić się, wirować; machać, wymachiwać'. Czas. odrzecz. od *wicher* (zob.). Pierwotne znaczenie 'silnie wiać, wyginać coś, kręcić czymś w koło (o wietrze)'.

wichura od XIX w. 'gwałtowny, silny wiatr, wicher, zawierucha', dial. też *wichur* 'wicher, huragan', 'nieprzyczesany kędzior włosów'. Por. cz. dial. *vichura* 'wichura', br. *vichura* 'gwałtowny, silny, wirujący wiatr, wicher, zawierucha'. Od tej samej podstawy co *wicher* (zob.), z przyr. **-ura*.

wić I ż od XV w. 'długa, cienka, elastyczna gałązka', *wici* mn hist. 'w dawnej Polsce: łozowe witki lub pęki powrozów rozsyłane do rycerzy jako wezwanie do stawienia się na wyprawę wojenną; później: uniwersały królewskie zwołujące pospolite ruszenie', stp.

XV w. 'rodzaj powrozu ze skręconych gałązek', 'kółko żelazne służące do połączenia grządziela pługa z kółkami', *wici* mn 'znak zarządzający pogotowie wojenne' (dial. 'ognie sygnałowe w górach'), *winna wić* 'winorośl', dial. *wić* 'pręt, witka', kasz. *vic* 'witka', przen. 'wysokie, cienkie drzewo; wysoka, szczupła kobieta'; zdr. *witka*. Ogsł.: gł. *wić* 'kołowrotek', *witka* 'witka', strus. *vitь* 'coś splecionego', r. *vit'* 'plecionka', por. ch./s. *vìtica* / *vìtica* 'kędzior, lok; warkocz', 'wąs (u rośliny)'. Psł. **vitь* ż 'zwijanie; to, co się zwija; coś zwiniętego, splecionego', dokładne odpowiedniki: lit. *vytis* 'rózga', łot. *vītis* 'ts.', łac. *vītis* 'winna latorośl, pręt z winnej latorośli', awest. *vaēiti-* 'iwa, wierzba', z pie. **u̯ī-tī-*, od pie. pierwiastka **u̯ei̯-* 'wić, skręcać, splatać' (zob. *wić* II), z przyr. **-tī-*.

wić II *wiję* od XV w. 'splatając, robić, formować coś (np. wieniec, gniazdo)'; z przedr. *powić* od XV w. 'urodzić, wydać na świat', pierwotne znaczenie w stp. 'owinąć, okręcić pieluszkami' (→ *spowić* 'owinąć, zakryć czymś dokładnie'); wielokr. *-wijać*: z przedr. *nawijać, odwijać, owijać, podwijać, przewijać, rozwijać, spowijać, uwijać się, wywijać, zawijać, zwijać*; jednokr. *-winąć*, z przedr. *nawinąć, odwinąć, owinąć, podwinąć, przewinąć, rozwinąć, uwinąć się* (stp. XV w. *uwinąć* 'okręcić, okryć, otulić'), *wywinąć, zawinąć, zwinąć*. Ogsł.: cz. *vít, viji* 'wić, splatać; nawijać, zwijać', r. *vit', vju* 'kręcić; wić, pleść, splatać', ch./s. *vìti, vìjēm* 'wić, zwijać; pleść, wyplatać, splatać'; przedrostkowemu *powić* odpowiada np. cz. przest. *povít* 'powić, urodzić', słc. *poviť, povije* 'owinąć, zawinąć', książk. 'urodzić', ch./s. *pòviti, pòvijēm* 'powić, urodzić', 'zgiąć, pochylić; obwinąć, spowić; obwiązać, obandażować, przewinąć (niemowlę)'. Psł. **viti, *vьjǫ* 'przez zwijanie nadawać czemuś okrągły, owalny, kolisty kształt; wić, splatać; obracać', dokładnie odpowiadające lub pokrewne lit. *výti* 'wić, zawijać, zwijać', łot. *vīt* 'ts.', łac. *vieō, viēre* 'pleść, splatać, wić', stind. *vāyati* 'plecie, tka', wszystkie od pie. **u̯ei̯-* 'wić, skręcać, splatać'. Zob. *powijak, powój, rozwój, zawój, zwój*.

wid od XVII w. 'postać, widmo, zjawa, duch', daw. 'wygląd, powierzchowność', *ani widu, ani słychu* 'ani widać kogoś, ani słychać o kimś; ani śladu', kasz. *vid* 'źródło światła (lampa, świeca itp.)', 'jasność, światło, blask', 'wzrok'. Ogsł.: cz. *vid* 'sposób widzenia, pogląd; wzrok; forma, kształt' (*není ani vidu ani slechu* 'nie ma ani widu, ani słychu'), r. *vid* 'wygląd; stan; widok', *vídy* mn 'widoki, perspektywy, zamierzenia', scs. *vidъ* 'spojrzenie; widzenie; wygląd, postać', ch./s. *vid* 'wzrok', 'wygląd, kształt, postać', 'pozór, pretekst', 'wzgląd, uwaga', *zā vida* 'za widoku, póki widno'. Psł. **vidъ* 'widzenie; to, co widać'. Ze słow. punktu widzenia rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **viděti* (zob. *widzieć*). Wyraz ma jednak dokładne odpowiedniki w językach ie.: lit. *véidas* 'twarz, oblicze', *veidaĩ* mn 'policzki', łot. *veids* 'kształt, forma', gr. *eîdos* [< *u̯eîdos*] 'ts.'. Prawdopodobnie więc psł. **vidъ* kontynuuje pie. **u̯ei̯dos* 'to, co widać' (od pie. pierwiastka **u̯ei̯d-* 'patrzeć, widzieć', zob. *widzieć*). Zob. *widny*.

widać od XVI w. 'daje się widzieć, można zobaczyć, widnieje', 'widocznie, zapewne, chyba, okazuje się', daw. od XIV w. 'odbierać wrażenia zmysłowe, oglądać', 'znać, poznawać', dial. 'widzieć, widywać'. Płnsł.: cz. *vídat* 'widywać, widzieć', r. *vidát'* 'doznać, doświadczyć', pot. 'widzieć, widywać', też *vidát'* nieosobowo w funkcji orzecznika 'widać'. Psł. dial. **vidati* 'widywać, widzieć od czasu do czasu; daje się widzieć, można zobaczyć', czas. wielokr. od psł. **viděti* 'widzieć' (zob. *widzieć*).

widelec od XVII w. 'narzędzie stołowe w kształcie widełek', dial. też 'małe widły'. Por. strus. *vilьcy* mn 'przedmiot rozdwojony na końcu; widelec', r. dial. *víl'cy* mn 'małe widły', br. *vid'élec*, dial. *vid'él'cy* mn 'widelec' (także inaczej zbudowane, np. r. *vílka* 'widelec; widełki', ch./s. *vìlica* 'widelec'). Od *widły*, psł. **vidla* 'widły' (zob.), pierwotnie zdr. z przyr. *-ec* < **-ьcь*, dziwi jednak zmiana rodzaju w stosunku do wyrazu podstawowego (z oczekiwanym rodzajem nijakim r. daw. XVII w. *vil'ca* mn 'przedmiot rozdwojony na końcu; widelec', ukr. *vydél'ce* 'widelec').

widły mn od XV w. 'narzędzie rolnicze do zgarniania, przerzucania czegoś', stp. też

'rozdwojona gałązka'; zdr. *widełki*. Ogsł.: cz. *vidle*, stcz. *vidly*, r. *víly*, ch./s. *vìle*. Psł. **vidly* 'widły' (pierwotnie była to odpowiednio dobrana i obrobiona gałąź z rozwidleniem, widełkami na końcu), forma l. mn od psł. **vidla*, od psł. czas. **viti* 'przez zwijanie nadawać czemuś okrągły, owalny, kolisty kształt; wić, splatać; obracać' (zob. *wić* II), nazwa narzędzia z przyr. **-dla* (który jednak w tej postaci poza tym nie jest poświadczony, zwykła jest natomiast postać **-dlo*). Pierwotne znaczenie 'narzędzie do zwijania czegoś (np. zgarnianego siana, nawijanej przędzy na krosnach)'. — Od tego *widlasty*; *rozwidlić*. Zob. *widelec*.

widmo od XVIII w. 'złudzenie wzrokowe lub wytwór wyobraźni, nierealna postać, fantastyczne zjawisko, widziadło'. Por. gł. *widmo* 'miraż, fantom, przywidzenie, mara', cz. *vidmo* 'miraż'. Od *widzieć* (zob.), z przyr. *-mo*.

widny od XVI w. 'pełen światła, dobrze oświetlony, jasny', daw. 'dający się widzieć, zauważyć, widoczny', kasz. *vidni* 'jasny, przejrzysty, niezamglony; niedojrzały; piaszczysty, łysy, nieurodzajny; pusty, opróżniony'; przysł. *widno* 'jasno'. Ogsł.: słc. *vidný* 'pełen światła, jasny; dający się widzieć, widoczny', r. *vídnyj* 'widoczny, dostrzegalny', przen. 'wybitny, znakomity; postawny, okazały', scs. *vidьnъ* 'widoczny, widzialny', ch./s. *vîdan* 'widny, jasny, słoneczny; widoczny, widzialny; wybitny, znakomity'. Psł. **vidьnъ* 'dający się widzieć, widzialny, widoczny; pełen światła, dobrze oświetlony, jasny', od psł. **vidъ* 'widzenie; to, co widać', przym. z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *widnieć* 'być widocznym, dawać się widzieć, rysować się', 'stawać się widnym, jaśnieć', kasz. *vidńec* 'rozwidnić się', *vidńec są* 'rozjaśniać się, wypogadzać się' (por. słc. *vidnieť* 'stawać się jasnym, widocznym', *vidnieť sa* 'świtać', r. *vidnét'sja* 'widnieć, być widocznym', dial. *vidnét'* 'świtać, dnieć', br. *vidnéc'* 'świtać, rozwidniać się'); *rozwidniać się* 'świtać'.

widok od XVII w. 'widziana przestrzeń, krajobraz, pejzaż', daw. 'widowisko', 'widzenie', 'wygląd', *widoki* mn 'plan, zamiar, perspektywa', dial. *widok* 'widno', *za widoku*, *po widoku* 'za widna, za dnia'. Por. słc. dial. *vidok* 'to, co się widzi, widok', bg. dial. *vídok* 'widzenie', *ná vidok* 'w odwiedziny, w gości', ch./s. *vìdok* 'widziana przestrzeń, krajobraz', s. dial. *na vidoku* 'przed oczyma'; w znaczeniu osobowym strus. *vidokъ* 'świadek', r. dial. *vidók* 'człowiek dobrze widzący; świadek; ten, kto widzi i rozumie lepiej od innych, człowiek wybitny; ten, kto dużo widział; widz'. Słow. **vidokъ* 'widzenie, to, co się widzi' i 'ten, kto patrzy, widzi lub widział, widz, świadek', nazwa czynności i nazwa wykonawcy czynności od psł. **viděti* 'widzieć, spostrzegać' (zob. *widzieć*), z przyr. **-okъ* (por. *świadek*, *tłumok*). — Od tego daw. XVII w. *widoczyć* 'rozjaśniać, rozświetlać', *widoczyć się* 'jaśnieć, świecić się' → *widoczny* 'taki, który (którego) widać, widzialny' → *uwidocznić*.

widomy od XIV w. 'widoczny, widzialny', 'widzący', stp. też 'współczesny, żyjący teraz', 'zrozumiały, dobrze objaśniony', daw. 'widzialny'; *niewidomy* 'taki, który nie widzi, ślepy' od 1500 r., stp. od XIV w. przede wszystkim 'taki, którego nie widać, niewidoczny, niewidzialny'. Por. cz. *vidomý* 'widzący', przest. 'widoczny, widzialny', r. dial. *vidómyj* 'widzialny, widoczny; wcześniej widziany, znany z widzenia', scs. *vidomъ* 'widzialny, widoczny'. Psł. **vidomъ* 'taki, którego (który) można widzieć, widzialny, widoczny', pierwotny imiesłów bierny czasu teraźn. od psł. **viděti* 'widzieć, spostrzegać' (zob. *widzieć*).

widz od XVI w. 'ten, kto się czemuś przygląda; człowiek nie biorący w czymś udziału, bierny obserwator', w stp. XV w. 'sługa, posłaniec'; por. przest. *ostrowidz* (od XVI w.) 'człowiek dobrze widzący, mający dobry, ostry wzrok', 'ryś'. Odpowiedniki we wschsł.: ukr. *viž* 'asesor sądowy', stbr. *vižь* 'urzędnik sądowy mający obowiązek przesłuchać świadka', br. dial. *viž* 'człowiek podglądający, szpiegujący' (raczej zapożyczenia z polskiego, za czym przemawia ich ograniczenie do ukr. i br., przynależność do dawnej terminologii sądowej i postać ukr. *viž* zamiast oczekiwanej *†vyž*). Z prapostaci **vidь* [< **vid-jь*], nazwy wykonawcy czynności z przyr. **-jь* od psł. **viděti* 'widzieć, spostrzegać' (zob. *widzieć*).

widzieć *widzę* od XIV w. 'dostrzegać, zauważać za pomocą wzroku'; z przedr. *niedowidzieć*, zob. też *nienawidzić*; wielokr. *widywać*. Ogsł.: cz. *vidět, vidím*, r. *vídet', vížu*, scs. *viděti, viždǫ* 'widzieć, spostrzegać'. Psł. **viděti, *viďǫ* 'widzieć, spostrzegać', pokrewne z lit. *iš-výsti* 'spostrzec', *veizdėti* 'patrzeć', łac. *videō, vidēre* 'widzieć', gr. *eídon* 'widziałem', stind. *vetti* 'wie', *vitta-* 'znany, poznany', wszystkie od pie. **u̯eid-* 'patrzeć, widzieć'. — Od tego *widziadło* (daw. 'widok, widowisko'). Zob. *wid, widać, widny, widok, widomy, widz*.

wiec 'masowe zgromadzenie ludności', hist. 'zgromadzenie plemienne w dobie przedpaństwowej', stp. od XIV w. *wiece* n 'zjazd feudałów danej dzielnicy (ziemi), zwoływany przez panującego celem rozpatrzenia aktualnych spraw państwowych i lokalnych, zajmujący się także sądownictwem i partykularnym ustawodawstwem', 'termin posiedzeń sądu wiecowego, sąd wiecowy, odbywający się na zjeździe panów danej ziemi', 'sąd, roki sądowe', dial. *wiec* 'zgromadzenie mieszkańców wsi'. Ogsł.: dł. daw. *wěco* 'sąd, posiedzenie sądu', strus. *věče* n 'zgromadzenie ludu, będące wyższym organem władzy w niektórych miastach Rusi', *věčьje* 'ts.; dzwon wzywający na wiec', r. hist. *véče* 'zgromadzenie ludowe, wiec', dial. *véč'ë* 'trwoga, alarm, dzwonienie na alarm', scs. *věšte* n 'zgromadzenie, rada', ch./s. *vijèće* 'rada', 'miejsce zgromadzenia, skupisko radzących ludzi'. Psł. **věťe* n 'zgromadzenie, na którym omawia się jakieś sprawy', od psł. **větiti* 'mówić, powiadać', wielokr. **věťati* (por. stp. XV w. *wiecić* 'ogłaszać, nazywać', stcz. *věcěch / vecěch / vecech* 1. osoba l. pj aorystu 'powiedziałem', r. dial. *večáť* 'krzyczeć', scs. *věštati* 'mówić, obwieszczać', słwń. *večati* 'krzyczeć'), pokrewnego ze stpr. *waitiāt* 'mówić', lit. dial. *vaitė́nti, vaitenù* 'sądzić, ustalać, załatwiać', awest. *vaēth-* 'sądownie ustalać', od pie. **u̯eit-* 'mówić'.

wiecha od XV w. 'wiązka, pęk czegoś', 'pęk słomy, chrustu itp. zatykany na dachu budującego się domu na znak, że budowa jest na ukończeniu', daw. 'wywieszone przed domem oznaczenie karczmy', dial. 'wiązka', 'wiązka słomy zatknięta na kiju (jako znak własności, oznaczenie zakazu wypasu, zbierania trawy itp.)', 'kłos owsa', kasz. *ve̯χa* 'znak własności w postaci wiechcia słomy zatkniętego na kiju; kłos owsa'; por. p. daw. *wiech* 'garść, pęk słomy, siana, badyli, gałęzi'. Ogsł.: cz. *vícha / věcha* 'garść zmiętej słomy, wiecheć słomy', *vích / věch* 'ts.', r. *véchá* 'tyczka z miotełką, wiechciem na czubku, stawiana jako znak graniczny', słwń. *véha* 'liść odstający od główki kapusty; oznaczenie karczmy, gospody'. Psł. **věcha / *věchъ* [< **u̯oisā / *u̯oiso-*] 'zwinięty, skręcony pęk, wiązka (zwłaszcza słomy)', prapokrewne ze stwniem. *visk* 'pęczek, wiecheć słomy' (dziś niem. *Wisch* 'wiecha, wiecheć; szczotka'), stisl. *visk* 'wiązka słomy lub trzciny', szwedz. *vese* [< **veisi-* lub **visi-*], norw. *veis* ż [< **vaiso-*] 'łodyga', *vîse* m 'miotełka', a dalej z lit. *výstyti* 'spowijać; rozwijać', łac. *vīscus* 'wnętrzności, brzuch', stind. *vēṣṭā-* 'pętla', wszystkie od pie. **u̯ei-s-* 'skręcać, zwijać' (będącego rozszerzeniem pierwiastka **u̯ei-* 'wić, skręcać, splatać', zob. *wić* II).

wiecheć *wiechcia* od XV w. 'zwitek, mała wiązka słomy, siana itp.', dial. też 'garść słomy (zwłaszcza wkładana zimą do buta, aby było ciepło)', 'miotełka ze słomy; wiązka słomy do szorowania', 'kawał czegoś (np. mięsa)', mazow. *wiechcie* mn 'duże płaty śniegu', kasz. *ve̯χc* 'wiecheć; znak własności w postaci wiechcia słomy zatkniętego na kiju'. Ogsł.: gł. *wěchć* 'garść słomy; wieniec piwny', cz. *věchet* 'wiązka (np. słomy)', dial. las. *věcheť* 'ochrona przed szkodą', r. dial. *véchoť* 'wiązka słomy, siana; miotełka do celów gospodarskich (np. do mycia)', słwń. *vêhet* 'wiązka, garść słomy, siana'. Psł. **věchъtь* m 'wiązka, pęk słomy, używana do różnych celów (np. do mycia, szorowania, jako miotełka)', od psł. **věcha* 'zwinięty, skręcony pęk, wiązka (zwłaszcza słomy)' (zob. *wiecha*), z przyr. **-ъtь* (co do budowy por. np. *dziegieć, kopeć, połeć, spłacheć*).

wieczerza od XV w. 'posiłek wieczorny, kolacja', dial. też *wieczerz* 'kolacja'. Ogsł.: cz. *večeře* ż 'kolacja, wieczerza', r. dial. *večérja* 'wieczerza', *véčerja* 'wieczorne karmienie bydła', scs. *večerja* 'wieczerza, posiłek'. Psł. **večeŕa* [< **večer-ja*] 'posiłek wieczor-

ny', od psł. *večerъ 'wieczór' (zob. *wieczór*), z przyr. *-ja. Pierwotne znaczenie 'coś związanego z wieczorem, odbywającego się wieczorem'. — Od tego *wieczerzać*, *wieczernik*.

wieczór od XIV w. 'część doby zaraz po zachodzie słońca', też 'przyjęcie wieczorne, zabawa wieczorna; publiczne zebranie wieczorne z programem (np. muzycznym)', *wieczorem* 'w porze wieczornej'. Ogsł.: cz. *večer*, r. *véčer*, scs. *večerъ*. Psł. *večerъ [< *vekero-] 'wieczór', pokrewne z mającymi to samo znaczenie lit. *vãkaras*, łot. *vakara* i dalej z łac. *vesper*, irl. *fescor*, gr. *hésperos*. Prawdopodobnie z pie. *u̯ekᵘspero- 'wieczór', będącego złożeniem z pie. *u̯e- 'ku' i derywatu od pie. *kᵘsep- 'noc' (por. stind. *kṣáp-* 'noc', het. *išpant-* 'ts.'; pierwotne znaczenie 'to, co jest ku nocy, pora przed nocą'. W takim razie w psł. rozwój fonetyczny *u̯ekᵘspero- > *vekero- (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *kᵘsp > *ksp > *k) > *večerъ. — Od tego *wieczorek*; *wieczorny* → *wieczornica*. Zob. *wieczerza*.

wiedza od XVII w. 'ogół, zasób wiadomości; znajomość czegoś, uświadomienie sobie czegoś', kasz. *vjeʒ́ä* 'wiadomość, wieść'. Od p. *wiedzieć*, psł. *věděti 'wiedzieć' (zob. *wiedzieć*), utworzone jak stare nazwy czynności z przyr. *-ja, np. *nędza*, *żądza* (zob.). W innych językach słow. inaczej zbudowane wyrazy od tej samej podstawy, np. cz. *věda* 'wiedza'. Por. *wieść* I.

wiedzieć *wiem* od XIV w. 'być świadomym czegoś, zdawać sobie sprawę z czegoś, orientować się w czymś', daw. też 'znać', stp. XV w. także 'potrafić, umieć, móc'. Ogsł.: cz. *vědět*, *vím*, strus. *věděti*, *vědě* / *věmь*, scs. *věděti*, *vědě* / *věmь*. Psł. *věděti, *vědě / *věmь [< *vědmь < *u̯oi̯d-mĭ] 'wiedzieć', czas. atematyczny, pokrewny ze stpr. *waist* 'wiedzieć', goc. *wait* 'wiem' (dziś niem. *ich weiss* 'ts.'), łac. *vīdī* 'widziałem', gr. *oída* 'wiem', stind. *véda* 'ts.'. Podstawę stanowiła prastara, wyjątkowa w słow. forma 1. osoby l. pj *vědě 'wiem' (por. scs. *vědě* 'wiem', stcz. *vědě* 'ts.'), kontynuująca pie. formę 1. osoby l. pj perfectum medium *u̯oidai̯ 'widziałem' (od pie. *u̯eid- 'widzieć', zob. *widzieć*). Rozwój znaczenia 'widziałem, zobaczyłem coś, kogoś' > 'wiem o czymś, o kimś'.

wiedźma od XVI w. 'zła czarownica rzucająca uroki, czary', daw. XVI–XVII w. też *wiedma* 'czarownica, wiedźma', dial. także 'zmora'. Płnsł.: cz. *vědma* 'wieszczka, czarodziejka', strus. *vědьma* 'znachorka', r. *véd'ma* 'wiedźma, czarownica', ukr. *vídma* 'czarownica'. Psł. dial. *vědьma 'ta, która wie, tj. zna coś' > 'znająca czary, gusła, wieszczka', od psł. *věděti (zob. *wiedzieć*), wyjątkowa pod względem budowy nazwa wykonawczyni czynności z przyr. *-ьma.

wiek od XIV w. 'stulecie', 'lata życia, liczba lat przeżytych, całe życie', 'lata, czas istnienia czegoś', 'późne lata życia, starość', stp. 'czas, zwłaszcza okres jakoś wyróżniany', 'wieczność', 'lata życia', 'pokolenie', 'czas stanu prawnego nie ograniczony terminem'. Ogsł.: cz. *věk* 'wieczność; epoka; stulecie; czas ludzkiego życia, okres życia; długi okres istnienia', r. *vek* 'stulecie, wiek; epoka; życie', scs. *věkъ* 'wiek; wieczność', ch. *vìjek*, s. *vêk* 'stulecie; trwanie życia, życie; ilość lat życia; trwanie, istnienie; epoka', słwń. *vẹ̑k* 'siła, moc; ilość lat; długi okres, epoka; stulecie'. Psł. *věkъ [< *voi̯ku-], dop. *věku 'siła; życie; czas życia, okres życia; długi odcinek czasu' (temat na -ŭ-), pokrewne z lit. *viẽkas* 'siła, żywotność, życie', *veĩkti*, *veikiù* 'robić coś, działać', *véikus* 'zręczny, zwinny', łot. *vèikt*, *vèicu* 'przezwyciężać, pokonywać', goc. *weihan* 'walczyć', stwniem. *wigan* 'ts.', stisl. *veig* ż 'siła', łac. *vincō*, *vincere*, 1. osoba l. pj czasu przeszłego *vīcī* 'zwyciężać', od pie. *u̯ei̯k- 'przejawiać, okazywać siłę; siła'. Pierwotne znaczenie psł. *věkъ to 'przejawianie, okazywanie siły, siła, moc', z czego 'siła życiowa, żywotność' > 'zdrowie' > 'długie życie, lata życia' > 'długi okres, sto lat'. — Od tego *wieczny* → *wieczność*, *uwiecznić*; *wiekowy*. Zob. *wiekuisty*.

wieko od XV w. 'pokrywa, przykrywka (np. kufra)', stp. też 'wyplatane naczynie, kosz, koszyk', daw. 'deka, płachta do nakrywania', 'okładka książki', 'blacha, talerz jako narzędzie muzyczne', dial. też 'wierzchnia część maślnicy', 'miecz międlicy, którym uderza się w len', kasz. *vjeko* 'pokrywa, wieko; górna część międlicy'; zdr. *wieczko*. Ogsł.: cz. *víko* 'wieko', r. *véko* 'powieka', dial. *vékó* też 'wieko, pokrywka, przykrycie

czegoś; naczynie (np. koszyk) z wieczkiem', ukr. *víko* 'powieka', scs. *věko* 'powieka', słwń. *veka* 'wieko', 'powieka'. Psł. **věko* [< **u̯ēko-*] 'przykrycie, wieko', wtórnie 'powieka', prapokrewne wyrazy (z inną samogłoską rdzenną) w bałt.: lit. *vóka* 'pokrywa', *vókas* 'powieka; koperta', łot. *vàks* 'pokrywka', *acu vàki* 'powieki' [< pbałt. **u̯ākā*], bez pewnej dalszej etymologii. Zob. *powieka*.

wiekuisty od XV w. 'nieograniczony w czasie, istniejący, trwający zawsze; nieśmiertelny, nieskończony, wieczny', przest. 'odwieczny', daw. 'liczący, trwający wiek lub kilka wieków, stary, wiekowy'. Przym. z przyr. *-isty* od stp. od XIV w. *wiekui* 'wiekuisty, wieczny', psł. **věkujь* 'ts.', utworzony od tematu przypadków zależnych **věku-* [< **voi̯k-ou̯-*] psł. rzeczownika **věkъ* należącego do tematów na *-ŭ-* (zob. *wiek*), z przyr. **-jь*.

wielbić od XIV w. 'otaczać czcią i miłością', daw. 'sławić, wychwalać' (zapożyczone z polskiego: stukr. *velbiti* 'wysławiać, wychwalać', br. dial. *vel'bic'* 'ts.'); z przedr. *uwielbić*, wielokr. *uwielbiać*. Zachsł.: cz. *velebit* 'wychwalać, wysławiać; czynić coś lepszym, przywodzić do rozkwitu', słc. *velebiť* 'wyrażać wielkie uznanie, wychwalać, sławić'. Czas. od nie poświadczonego w polskim rzecz. **velьba* 'wielkość, wspaniałość' (por. cz. *veleba* 'wspaniałość', stcz. *velba* 'majestat', słc. *veleba* 'wspaniałość, majestatyczność'; zob. *wielebny*). Podstawowe **velьba* od psł. **velь(jь)* 'wielki'.

wielbłąd od XV w. 'zwierzę Camelus', w stp. także *wielbrąd*. Ogsł.: cz. *velbloud*, strus. *vel(ь)budъ / velьbludъ*, później *verbljudъ / verbludъ*, r. *verbljúd*, daw. *velbljud*, scs. *velьbǫdъ*, cs. *velьblǫdъ*. Psł. **vъlbǫdъ* 'wielbłąd, Camelus', zapożyczone w pierwotnej postaci *†ъlbǫdъ* z goc. *ulbandus* ż 'wielbłąd' (nagłosowe *v-* jest spółgłoską protetyczną), przejętego z łac. *elephantus* 'słoń' (co z kolei z gr. *eléphas* 'słoń'). Na gruncie germańskim doszło do przeniesienia nazwy z jednego bliżej nieznanego, egzotycznego zwierzęcia na inne (co przejęli Słowianie). W poszczególnych językach słow. wyraz był przekształcany przez skojarzenie z kontynuantami psł. **velьjь* 'wielki' (zob. *wielki*) i psł. **blǫdъ* (zob. *błąd*).

wiele przysł. od XIV w. 'bardzo dużo', 'ile, jak dużo', dial. też *wiela*. Por. dł. *wele* 'bardzo dużo; ile', gł. *wjele* 'bardzo dużo', cz. przest. *vele* 'bardzo, wielce', scs. *velije* 'bardzo', ch./s. *vèle* 'bardzo; długo'. Psł. **velьje* 'bardzo dużo', przysł. od psł. przym. **velьjь* 'wielki' (zob. *wielki*). — Od tego *wielość* 'duża ilość, mnogość, mnóstwo', daw. 'ogół, powszechność'; *powielić* od XVIII w. 'pomnożyć', *powielać*.

wielebny 'dostojny, czcigodny (przy tytułowaniu osób duchownych)', stp. XIV–XVI w. 'uwielbienia godny'. Por. dł. przest. *welebny* 'wspaniały, świetny, szanowny, czcigodny', cz. *velebný* 'wielebny, czcigodny, dostojny; wspaniały, majestatyczny, wzniosły', strus. *velebьnyi* 'szanowny', ukr. dial. *velébny* 'godzien, godny', ch. *vèleban* 'wielki, wielkich rozmiarów; wzniosły'. Od nie poświadczonego w p. rzecz. **veleba* 'wielkość, wspaniałość' (por. cz. *veleba* 'wspaniałość', stcz. *velba* 'majestat', słc. *veleba* 'wspaniałość, majestatyczność'), od psł. **velь(jь)* 'wielki' (zob. *wielki*). Zob. *wielbić*.

Wielkanoc od XVI w. 'święto Zmartwychwstania', stp. od XV w. *wielkonoc / wielikanoc* (też o święcie żydowskim). Por. stcz. *veliká noc* i *velikonoc / velkonoc* 'ts.', cz. *Velikonoce* 'ts.', cs. *velika noštь* 'ts.', słwń. *velíka nòč* 'ts.'. Wędrowna kalka gr. *megálē hēméra* 'Wielkanoc', dosłownie 'wielki dzień' (dokładną kalką r. daw. *velikden'* 'Wielkanoc', ukr. *Velyk den'* 'ts.').

wielki od XV w. 'bardzo duży', 'intensywny, gwałtowny, silny, potężny', 'ważny, doniosły, niezwykły; uroczysty, podniosły', 'nieprzeciętny, wybitny, znakomity', stp. od XIV w. *wieliki*, od XV w. *wielki* i *wieligi / wielgi* 'wielki, duży', dial. *wielki / wielgi* 'duży, ogromny; mocny', kasz. *vålgi / vålgi / vèlgi* 'bardzo duży'; st. wyższy *większy* (zob.); przysł. *wielce* od XVI w., stp. XV w. *wielice* 'bardzo, nadzwyczaj', 'wspaniale, wzniośle'. Ogsł.: cz. *veliký*, r. *velíkij*, scs. *velikъ*. Psł. **velikъ* 'bardzo duży, wielki', od psł. przym. **velь* (poświadczonego w określonej formie **velьjь*) 'wielki' (por. stp. od XIV w. *wieli* 'wielki', dial. 'wielki; jak wielki', dł. *weli* 'wielki, duży', stcz. *veli* 'ts.' strus. *velii* 'wielki, potężny', scs. *velijь* 'wiel-

ki', ch./s. *vělī*, dial. *vèljī* 'wielki, duży'; zob. *wiele*), z przyr. *-kъ nawarstwionym na pierwotny temat *vel-i- (psł. przym. *velь należał chyba pierwotnie do tematów na -ĭ-). Podstawowy przym. *velь(jь) 'wielki' bez pewnej etymologii. Semantyka wyrazu dopuszcza derywat od psł. *veléti 'rozkazywać': *velь(jь) 'taki, który rozkazuje, ma władzę' > 'potężny, wielki'; równie niepewne próby nawiązywania do wyrazów ie., np. łac. *volgus* / *vulgus* 'lud; masa, wielka liczba, kupa', gr. *hális* 'masowo, tłumnie', toch. B *walke* 'długo, daleko', *wälts* 'tysiąc' (od pie. pierwiastka *u̯el- 'ściskać, gnieść, stłaczać').

wielmoża m od XVI w. 'członek możnego rodu, możnowładca, oligarcha, magnat'. Por. cz. *velmož* 'wielmoża, magnat' (zapewne zapożyczone od innych Słowian), r. *vel'móža* 'dygnitarz, dostojnik', scs. *velьmoža* 'książę, władca', ch./s. *vèlmoža* 'magnat, możnowładca; dygnitarz, dostojnik'. Psł. *velьmoža 'człowiek możnego rodu, bogaty', złożenie z psł. *velь 'wielki' (zob. *wiele*, *wielki*) i derywatu od psł. *mogti 'móc' (zob. *móc*). — Od tego *wielmożny* 'dawny tytuł wysoko postawionej osoby' (dziś jako tytuł adresata przesyłki 'wielce szanowny'), stp. od XV w. 'godny czci, szacunku, zasługujący na podziw, pochwały', 'sławny, sławetny (o rzeczach)', daw. 'okazały, wspaniały', 'potężny, przemożny, silny'.

wieloryb od XV w. (stp. też *wieleryb*) 'wielki ssak morski Balaena mysticetus', stp. także 'jakaś wielka ryba morska', w XVI w. również *wielkoryb* / *wielgoryb* 'wieloryb'. Por. cz. *velryba*, stcz. też *velryb* 'wieloryb'. Półkalka śrwniem. *walvisch* (dziś niem. *Walfisch*) 'wieloryb', przy czym człon pierwszy *wal-* (samodzielnie oznaczający wieloryba) skojarzono ze stp. *wieli* 'wielki', stcz. *velí* 'ts.' (zob. *wiele*, *wielki*), człon drugi *visch* 'ryba' przetłumaczono jako *ryb(a)*.

wieniec od XV w. 'duży wianek; girlanda opasująca coś dokoła', przen. 'kolisty przedmiot lub szereg przedmiotów nanizanych na coś, związanych, splecionych w kształt koła; krąg, koło opasujące coś; gromada skupiona wokół czegoś', daw. 'zakończenie, uwieńczenie czegoś, koniec'. Ogsł.: cz. *věnec* 'wieniec', r. *venéc*, *-ncá* 'wieniec; korona', pot. 'ślub', scs. *věnьcь* 'wieniec, korona'. Psł. *věnьcь 'wianek, wieniec' (mające dokładny odpowiednik w lit. *vainìkas* 'wianek, wieniec; korona') to pierwotne zdr. z przyr. *-ьcь od psł. *věnъ 'splot kwiatów, gałązek, ziół zwinięty w kółko, wianek' (por. p. *wian* 'splot kwiatów, gałązek, ziół zwinięty w kółko; ornament, ozdoba o takim kształcie', dial. 'wieniec', r. dial. *ven* 'wianek z kwiatów'), kontynuującego pie. *u̯oi̯-no- 'to, co jest uwite', od pie. pierwiastka *u̯ei̯- 'wić' (zob. *wić*), z przyr. *-no- > psł. *-nъ. Od tej samej podstawy z przyr. *-ъkъ p. *wianek* (por. np. r. *venók* 'ts.').

wieńczyć od XVII w. 'okalać, opasywać wieńcem, ozdabiać kwiatami, roślinami ozdobnymi, wkładać na głowę wieniec, koronę', 'stanowić zakończenie, szczyt, zwieńczenie budowli; zamykać, dekorować górną część budowli'; z przedr. *uwieńczyć*, *zwieńczyć*. Por. gł. *wenćić* 'ozdabiać wieńcem', cz. *venčit* 'ts.; opasywać coś kołem', *venčit se* 'żenić się', r. *venčát'* 'wieńczyć; udzielać ślubu', scs. *věnьčati* 'wieńczyć, koronować', słwń. *vénčati* 'wieńczyć', ch./s. *vjenčati* 'dać ślub', 'uwieńczyć, ukoronować'. Czas. odrzecz. od *wieniec* (zob.), pierwotne znaczenie 'nakładać wieniec, okalać, ozdabiać wieńcem'.

wieprz od XIV w. 'wykastrowany samiec świni', stp. też 'dzik', dial. 'samiec świni (wykastrowany lub niekastrowany)'; zdr. *wieprzek*. Ogsł.: cz. *vepř* 'wieprz, świnia', r. *vepr'* 'dzik, odyniec', dial. '(niekastrowany) samiec świni', scs. *veprь* 'dzik, odyniec'. Psł. *veprь 'samiec świni, wieprz, dzik', pokrewne z łot. *vepris* 'wieprz wykastrowany', *veprelis* 'brudas' i dalej z wyrazami bez nagłosowego *v-*: stwniem. *ëbur* 'dzik' (dziś niem. *Eber* 'dzik, odyniec; kiernoz'), stang. *eofor* 'ts.', łac. *aper* 'dzik, odyniec'. Na podstawie tych wyrazów rekonstruuje się niepewną pie. prapostać *(u̯)ep(e)ro- 'dzik', która w słow. (i bałt.) byłaby rozszerzona przez przyr. *-i̯o- (psł. *veprь < *u̯epr-i̯o-). — Od tego *wieprzowy* → *wieprzowina*.

wiercić od XV w. (stp. też *wircić*) 'robić otwór, świdrować', daw. 'rozcierać, trzeć', *wiercić się* 'obracać się, kręcić się', daw. 'uwijać się'; z przedr. *nawiercić*, *przewiercić*, *wywiercić*; wielokr. *-wiercać*: z przedr., np.

nawiercać, przewiercać. Ogsł.: cz. *vrtět* 'wiercić, kręcić', r. *vertét'* 'kręcić, obracać', pot. 'wiercić, świdrować', scs. *vrъtěti sę, vrъštǫ sę* 'kręcić się, obracać się', ch./s. *vȑtjeti* 'wiercić, świdrować; kręcić, obracać w koło'. Psł. **vьrtiti, *vьrtǫ* 'obracać, kręcić, wiercić', **vьrtěti sę* 'obracać się, kręcić się, wiercić się', pokrewny z lit. *veȓsti, verčiù* 'obracać', łot. *vȇrst* 'zwracać uwagę; powracać; obracać', stpr. *wīrst* 'zatrzymywać się', *wartint* 'obracać', goc. *wairþan* 'zatrzymywać się', łac. *vertō, vertere* 'obracać, kręcić, kierować', od pie. **u̯ert-* 'kręcić, obracać' (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **u̯er-* 'kręcić, zginać, zwijać').

wierny od XIV w. 'dochowujący komuś, czemuś wiary, nie zdradzający kogoś, służący komuś z oddaniem, przywiązany do kogoś, zaufany, pewny, lojalny; zgodny z oryginałem, wzorem, rzeczywistością, dokładny', daw. 'prawdziwy'. Ogsł.: cz. *věrný* 'wierny; dokładny', r. *vérnyj* 'słuszny, trafny, prawidłowy; ścisły, dokładny; pewny, niezawodny; pełny, cały', scs. *věrьnъ* 'wierny, oddany; wierzący, pobożny'. Psł. **věrьnъ* 'prawdziwy, rzeczywisty', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **věra* (zob. *wiara*). — Od tego *wierność*.

wiersz od XV w. (stp. też *wirsz*) 'utwór poetycki', 'linijka tekstu, rządek pisma'; zdr. *wierszyk* (stp. *wirszyk*). Por. cz. *verš* 'wiersz; werset'. Zapożyczenie z łac. *versus* 'szereg, linia; wiersz (w prozie lub poezji)' (pierwotnie 'obracanie; bruzda').

wierzba od XV w. (stp. też *wirzba*) 'drzewo Salix', dial. też *wierba*, kasz. *vʼèřba* także 'jakiekolwiek drzewo, zwłaszcza owocowe'. Ogsł.: cz. *vrba*, r. *vérba*, ch./s. *vȓba*, por. scs. *vrъbije* 'wierzby, zarośla wierzbowe'. Psł. **vьrba* 'drzewo Salix', prapokrewne z lit. *vir̃bas* 'pręt, gałązka', łot. *virbs* 'pałeczka', *virba* 'pręt', gr. *rhábos* 'pałka', łac. *verbēna* 'liście i pędy laurowe', ostatecznie od pie. **u̯er-* 'kręcić, wić'. Nazwa drzewa od charakterystycznej wiotkości gałęzi.

wierzch od XIV w. (stp. też *wirzch* / *wirch*, w XVI w. także *wierch* / *wierszch*) 'górna lub zewnętrzna część, warstwa, powierzchnia czegoś', stp. też 'szczyt, wierzchołek, góra', 'dach', dial. *wierzch* / *wierch* 'wierzch; szczyt', kasz. *vʼèřχ* 'wierzch; korona drzewa'. Ogsł.: cz. *vrch* 'góra, pagórek; wierzchołek, szczyt; wierzch', r. *verch* 'wierzchołek, szczyt; górna część (budynku); górny bieg (rzeki); wierzch, pokrycie', scs. *vrъchъ* 'wierzch, wierzchołek, ciemię'. Psł. **vьrchъ* [< **vīrsŭ-*], dop. **vьrchu* 'wierzch' (temat na *-ŭ-*), dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *viršùs* 'wierzch', łot. *vìrsus* 'ts.', por. też pokrewne np. łac. *verrūca* [< **versū-ca*] 'wzniesienie; brodawka', stind. *várṣman-* 'wysokość, wierzch, czubek', od pie. **u̯ers-* / **u̯r̥s-* 'wzniesienie, miejsce (w terenie, na skórze) wyższe od otoczenia'. — Od tego *wierzchni; wierzchowy* (*wierzchowy koń* → *wierzchowiec*); od wyrażeń przyimkowych *nawierzchnia* (por. *nawierzchni*, stp. XV w. *nawirzchni* 'znajdujący się na wierzchu, wyżej, wysoko'); *zwierzchni*. Zob. *powierzchnia, powierzchowny, wierzchołek*.

wierzchołek od XVI w. 'szczyt, czubek' (daw. też *wirzchołek*, stp. XV w. *wirzcholec* czy *wirzchołek* 'jakaś opłata'). Zdr. od daw. (dziś poet.) *wierzchoł* 'najwyżej położona część czegoś, czubek, szczyt', dial. 'wieczko, pokrywka', por. cz. *vrchol* 'szczyt, wierzchołek; najwyższy stopień, najwyższa miara czegoś', słc. *vrchol* 'ts.', słwń. *vrhôl* 'szczyt'. Psł. **vьrcholъ* 'najwyżej położona część czegoś, szczyt, czubek', z przyr. **-olъ* od psł. **vьrchъ* 'wierzch' (zob. *wierzch*).

wierzeje mn od XIV w. (daw. też *wierzaje*) 'dwuskrzydłowa brama zbita z desek, wrota', dial. *wierzeja* 'jedno z dwu skrzydeł wrót', *wierzeje* (też *jerzeje, hierzeje, zwierzeje*) mn 'wrota stodoły; obręcze żelazne, w których obracają się słupki od wrotni', *wierzej* m 'wrota, brama stodoły o dwu skrzydłach', kasz. *vʼeřeja*, zwykle *vʼeřeje* mn 'wrota stodoły; główne drzwi kościoła', przen. 'pośladki'. Ogsł.: cz. *veřej* ż 'skrzydło drzwi, wrót', *veřeje* mn 'drzwi, wrota', 'futryna, odrzwia', r. dial. *vereja* 'słup, na którym jest zawieszone skrzydło bramy; obracający się słup w bramie; węgar u drzwi, wrót; słup, belka podtrzymujące coś (np. dach, sufit); słup w ogrodzeniu; oś wrzeciona', scs. *vereja* 'zasuwa, zawora'. Psł. **vereja* 'skrzydło wrót' (wtórnie 'słup, na którym jest zawieszone skrzydło wrót'), od psł. czas. **verti* 'przyciskać, przymykać, zamy-

kać' (zob. *zawrzeć*), z przyr. *-*éja* (co do budowy por. *pierzeja*). Pierwotne znaczenie 'to, co zamyka coś'.

wierzgać od XV w. (stp. *wirzgać*) 'uderzać, kopać tylnymi nogami (o zwierzętach)', stp. też 'wracać, cofać'; jednokr. *wierzgnąć*. Por. cz. *vrhat* 'rzucać, ciskać; rodzić (o zwierzętach)', r. *otvergát'* 'odrzucać', scs. *vrъženije* 'rzucenie, rzut'. Psł. **vŕgati* 'rzucać, ciskać', czas. wielokr. od psł. **vergti*, **vŕgǫ* 'rzucić' (por. stcz. *vrci*, *vrhu* 'rzucić, cisnąć', scs. *vrěšti*, *vrъgǫ* 'ts.', ch./s. *vrći*, *vȑgnēm* 'położyć, podziać; ruszyć; rzucić'), pokrewne z łac. *vergō*, *vergere* 'skłaniać się, pochylać się', stind. *vr̥ṇákti* 'obraca, odwraca', od pie. **u̯er-g-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **u̯er-* 'obracać, kręcić'. Polskie znaczenie rozwinęło się z 'wyrzucać kopyta do tyłu (o zwierzętach)'.

wierzyć od XIV w. 'przyjmować, uznawać coś za prawdę, być przekonanym o czymś', 'polegać na kimś lub na czymś, ufać komuś, czemuś', 'wyznawać religię', daw. 'powierzać'; z przedr. *powierzyć* (por. cz. *pověřit* 'powierzyć, polecić, zlecić', ch./s. *pòvjeriti* 'powierzyć; poruczyć, zlecić; wtajemniczyć kogoś'), *uwierzyć, zawierzyć, zwierzyć się*. Ogsł.: cz. *věřit* 'wierzyć, dowierzać, ufać', r. *vérit'* 'wierzyć, ufać', scs. *věriti*, *věrjǫ* 'wierzyć'. Psł. **věriti*, **věrǫ* 'uznawać coś za prawdę, być przekonanym o czymś, dawać czemuś wiarę; polegać na kimś lub na czymś, ufać, mieć zaufanie', czas. odrzecz. od psł. **věra* 'przeświadczenie, przekonanie, pewność, że coś jest prawdą, ufność, że coś się spełni' (zob. *wiara*). — Od tego *wierzyciel*; od czas. przedrostkowego *powiernik*.

wieszać od XV w. 'powodować, by coś wisiało, zawieszać', 'zadawać śmierć przez powieszenie'; z przedr. *przewieszać, wywieszać, zawieszać, zwieszać*. Ogsł.: cz. *věšet* 'wieszać; zwieszać, opuszczać', r. *véšat'* 'wieszać, zawieszać; tracić na szubienicy', ch./s. *vjèšati* 'wieszać, zawieszać'. Psł. **věšati* [< **věs-ja-ti*] 'wieszać, zawieszać', czas. wielokr. od psł. **věsiti* 'powodować, by coś wisiało, zawiesić, powiesić', por. p. daw. XVI–XVII w. *wiesić, wieszę* 'wieszać', cz. *věsit* 'ts.; pozbawiać życia przez powieszenie', *věsit hlavu* 'opuścić, zwiesić głowę', *pověsit* 'powiesić', r. *vésit'*, *véšu* 'mieć jakiś ciężar, wagę; ważyć', dial. 'wieszać', *povésit'* 'powiesić, zawiesić', scs. *pověsiti* 'ts.', słwń. *vésiti* 'wieszać'; dziś w polskim tylko z przedr.: *odwiesić, powiesić, przewiesić, przywiesić, wywiesić, zawiesić*. Podstawowe **věsiti* to czas. kauzat. od psł. **viseti* (zob. *wisieć*), z typową wymianą rdzennego **i* ⇒ **ě* (z wcześniejszej alternacji **ei̯* ⇒ **oi̯*). — Od czas. przedrostkowych *przywieszka, wywieszka*.

wieszcz od XVIII w. 'natchniony, genialny, wybitny poeta', przest. 'człowiek przepowiadający przyszłość, wróżbita', daw. 'roznoszący wieści', dial. stp. XV w. *wieszczec* 'wróżbita, wieszczek, czarownik', daw. od XVI w. *wieszczek* 'wieszczbiarz, wróżbita', *wieszcza* 'prorokini, wieszczka, wróżka', *wieszczka* 'wróżka', *wieszczyca* 'ts.'. Por. cz. *věštec* 'wróżbita; wieszcz', r. przest. *veščún* 'wieszcz, wróżbita', *veščún'ja* 'wieszczka, wróżka', ch./s. *vjèštac* 'czarownik, mag', *vjèštica* 'czarownica, wiedźma; motyl nocny, ćma', słwń. *véšča* 'wiedźma, czarownica'. Pierwotną podstawę tych wyrazów stanowił przym.: p. książk., daw. XV–XVII w. *wieszczy* 'mający dar przepowiadania przyszłości' (*wieszcza baba* 'wróżka, czarownica'), też w funkcji rzecz. 'wróżbita, wieszczek', kasz. *v́ešči* 'jasnowidz; człowiek widzący duchy; lunatyk; upiór', cz. daw. *veští* 'proroczy', r. przest. *véščij* 'wieszczy', br. *véščy* 'mądry, potrafiący przepowiadać', ch./s. *vjȇšt* 'biegły w czymś, wyćwiczony, zręczny', słwń. *vẹ̑šč* 'doświadczony, biegły'. Psł. **věščь* 'wiele wiedzący, doświadczony, znający przyszłość, przepowiadający przyszłość', z pierwotnego **věd-ti̯o-* od psł. **věděti* 'wiedzieć' (zob. *wiedzieć*). — Od tego *wieszczyć* od XVII w. 'przepowiadać przyszłość; być zapowiedzią przyszłości, wróżyć' (por. daw. *wieszczarz* 'wróżbita', *wieszczba* 'wróżba', *wieszczbiarz* 'wróżbita'); zob. *wieścić*.

wieś ż od XIII w.; zdr. *wioska*. Ogsł.: cz. *ves*, r. przest. *ves*, scs. *vьsь*. Psł. **vьsь* ż 'wieś', najbliższe odpowiedniki: stind. *viś-* 'miejsce pobytu, dom', awest. *vīs-* 'dom, wieś, plemię', łac. *vīcus* 'wieś; zagroda chłopska; dzielnica miasta, ulica', gr. *oîkos* 'dom', z pie. **u̯ik̑-* / **u̯eik̑-* / **u̯oik̑-o-* 'dom, wieś'; wyraz słow. kontynuuje prapostać **u̯ik̑-ī-*.

Co do znaczenia zob. *sioło*. — Od tego *wiejski* (<*wieśski*); *wieśniak*.

wieścić od XIX w. 'głosić, zawiadamiać, obwieszczać, zapowiadać', 'przepowiadać przyszłość, być zapowiedzią przyszłości; wróżyć'; z przedr. *obwieścić* od XV w. 'ogłosić, podać do wiadomości', wielokr. *obwieszczać*. Por. cz. *věstit* 'oznajmiać, ogłaszać; prorokować, przepowiadać', strus. *věstiti* 'ogłaszać, oznajmiać', r. dial. *vestiť* 'wzywać, wołać; mówić uroczyście, ogłaszać; odwiedzać', bg. dial. *vestjá se* 'pokazywać się, afiszować się'. Psł. **věstiti* 'przekazywać wieść, wiadomość, ogłaszać, oznajmiać', czas. odrzecz. od psł. **věstь* 'wiadomość, wieść' (zob. *wieść* I). — Od czas. przedrostkowego *obwieszczenie*.

wieść I ż od XIV w. 'wiadomość, pogłoska, fama', daw. 'podanie, legenda', stp. też 'plotka, obmowa', kasz. *vesc* 'wiadomość, pogłoska'. Ogsł.: dł. *wěsć* 'wiadomość, wieść', cz. przest. *věst* / *věsť* 'ts.; podanie, legenda', r. *vesť* 'wiadomość, wieść', scs. *věstь* 'ts.'. Psł. **věstь* [< **věd-tь*] ż 'wiedza; wiadomość, wieść, pogłoska', pierwotnie nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) od psł. czas. **věděti* (zob. *wiedzieć*), z przyr. **-tь*, por. pokrewne, tak samo zbudowane stind. *vitti-* 'wiedza', awest. *visti-* 'ts.' [< pie. **u̯oi̯d-ti-*].

wieść II *wiodę* od XIV w. 'prowadzić, kierować', 'iść na czele, przewodzić, prowadzić', 'przeciągać czymś po jakiejś powierzchni, przesuwać', 'stanowić dojście, przejście, wejście dokądś, prowadzić', 'realizować, kontynuować coś'; z przedr. *dowieść*, *odwieść*, *powieść się* 'udać się, poszczęścić się' (daw. w XVI w. 'zdarzyć się, stać się', 'pozwolić, spodziewać się czegoś, zapowiedzieć coś'), *przywieść*, *rozwieść* 'udzielić rozwodu, rozwiązać małżeństwo' (stp. od XV w. też 'poprowadzić', 'rozłożyć, rozszerzyć', 'oświadczyć', *uwieść* (stp. XIV w. 'uprowadzić, porwać', w XVI w. *uwieść czci* 'ubliżać, uwłaczać'), *wywieść*, *zawieść*, *zwieść*; wielokr. *wodzić*, z przedr. *dowodzić*, *odwodzić*, *powodzić się*, *przewodzić* (stp. 'prowadzić, wieść', 'przeprowadzać przez coś'), *przywodzić*, *rozwodzić*, *uwodzić*, *wywodzić*, *zawodzić*, *zwodzić*. Ogsł.: cz. *vést*, *vedu* 'prowadzić, wieść, przewodzić; przeprowadzać; kierować', r. *vesti*, *vedú* 'prowadzić, wieść', scs. *vesti*, *vedǫ* 'prowadzić'. Psł. **vesti*, **vedǫ* 'wieść, prowadzić', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *vèsti*, *vedù* 'prowadzić; kierować; żenić się', łot. *vest*, *vedu* 'ts.', z pie. **u̯edʰ-* 'wieść, prowadzić'. — Od czas. przedrostkowych *dowód*, *odwody*, *powód*, *przewód* (stp. od XIII w. *przewod* / *przewoda* 'obowiązek przewożenia rzeczy panującego i jego urzędników', w XV w. 'przeprowadzenie; pogrzeb', od XIV w. *przewody* mn 'przewodnia niedziela, pierwsza niedziela po Wielkanocy'), *rozwód* od XV w. 'rozwiązanie małżeństwa', *odwód* od XVIII w. 'rezerwa, zapas' (daw. od XV w. 'oczyszczenie się z winy, usprawiedliwienie się, uniewinnienie się; kompromis'); *podwoda* (stp. od XIII w. *podwoda* / *podwod* 'powinność dostarczania środków transportu panującemu i jego urzędnikom', w XVI w. też *podwody* mn 'konie rozstawne, które można zmieniać w określonych miejscach w czasie dłuższej podróży', dial. *podwoda* 'obowiązek oddania konia z zaprzęgiem na żądanie władzy; furmanka wysyłana urzędowo z polecenia sołtysa'); *przewodnik* stp. 'ten, który prowadzi' (→ *przewodniczyć*, *przewodniczący*); *przywódca* 'ten, kto przewodzi innym' (zamiast *przewódca*, od *przewodzić*; por. stp. XV w. *przywódca* / *przywodźca* / *przywojca* 'osoba wyznaczona przez sąd, asystująca przy składaniu przysięgi').

wietrzeć od XV w. 'tracić niektóre właściwości (zwłaszcza zapach, świeżość) wskutek dostępu powietrza, światła, wilgoci', stp. XV w. *wietrzeć* / *wietszeć* / *wiotszeć* 'starzeć się', w XVI w. *wiotszeć* / *wietszeć* 'słabnąć, niszczeć, marnieć, wątleć ze starości'; z przedr. *zwietrzeć*, *zwietrzały*. Por. cz. *vetšet* 'stawać się starym, zgrzybiałym', strus. *vetšati* 'zamierać, zanikać (o obyczajach); usychać, więdnąć', r. *vetšáť* 'zużywać się, niszczeć', scs. *vetъšati* 'starzeć się'. Pierwotna polska postać *wietszeć* (wtórnie skojarzona z *wietrzyć*, zob.), czas. odprzym. od stp. XV–XVII w. *wiotchy* 'stary, dawny', 'zmurszały, zgrzybiały, zużyty, zniszczony', psł. **vetъchъ* 'stary' (zob. *wiotki*).

wietrzyć od XVI w. 'umożliwiać dostęp świeżego powietrza, wystawiać na działanie świeżego powietrza', 'szukać, śledzić, wy-

czuwać węchem'; z przedr. *przewietrzyć, wywietrzyć, zwietrzyć* 'wyczuć węchem'; wielokr. z przedr. *przewietrzać, wywietrzać, zwietrzać*. Ogsł.: cz. *větřit* 'wietrzyć, węszyć; przeczuwać', r. dial. *vétrit'* 'tropić za pomocą węchu (o psie), ch./s. *vjètriti* 'wietrzyć, przewietrzać', 'wietrzeć, ulatniać się', 'rozglądać się ze strachem'. Psł. **větriti* 'poddawać działaniu wiatru', 'chwytać wiatr w nos, wyczuwać węchem', czas. odrzecz. od psł. **větrъ* 'wiatr' (zob. *wiatr*).

wiewiórka od XV w. 'gryzoń nadrzewny Sciurus vulgaris', stp. też 'skórka z wiewiórki', w stp. XV w. także *wiewierzyca* 'skórka z wiewiórki', w XIII w. 'danina składana pierwotnie w postaci skórek wiewiórczych', w XV w. wyjątkowo *wiewiór* 'wiewiórka' (por. także *wiewierne* 'danina w postaci skórek wiewiórczych'); zdr. *wiewióreczka*. Ogsł. (ale z różnymi przyrostkami): cz. *veverka* i *veveřice*, r. daw. *véverica*, ch./s. *vjêverica*. Psł. **věverъka* / **věverica* 'wiewiórka', pokrewne ze stpr. *weware* 'ts.', lit. *véveris* 'ts.', łot. *vāvere* 'ts.', łac. *vīverra* 'łasica, fretka', pers. *varvarah* 'wiewiórka', wszystkie od podstawy **u̯e(r)-u̯er-*, będącej podwojeniem pie. pierwiastka **u̯er-* 'zwijać (się), kręcić (się)'. Pierwotne znaczenie 'to, co się zwija, kręci, ruchliwe zwierzę'. — Od tego *wiewiórczy*.

wieźć *wiozę* od XIV w. 'przemieszczać za pomocą środka komunikacji', kasz. *v́ezc, v́ozą* / *v́ezą* 'ts.'; z przedr. *dowieźć, nawieźć, odwieźć, przewieźć, przywieźć, rozwieźć, wywieźć, zawieźć, zwieźć*; wielokr. *wozić* (zob.). Ogsł.: cz. *vézt, vezu* 'wieźć', r. *vezti, vezú* 'wieźć', pot. 'powodzić się, szczęścić się', scs. *vesti, vezǫ* 'wieźć'. Psł. **vezti, *vezǫ* 'wieźć', dokładny odpowiednik: lit. *vèžti, vežù* 'wieźć', dalej pokrewne ze stwniem. *wegan* 'poruszać się' (dziś niem. *sich bewegen* 'ts.'), stang. *wegan* 'przynosić, przyprowadzać' (ang. *way* 'droga'), łac. *vehō, vehere* 'poruszać, prowadzić, wieźć, nieść, ciągnąć', stind. *váhati* 'wiezie, wiedzie, jedzie', wszystkie od pie. **u̯eǵʰ-* 'jechać, wieźć'. — Od czas. przedrostkowych *dowóz, powóz* 'rodzaj pojazdu konnego' (stp. XV w. 'przewiezienie czegoś wozem', od XII w. 'powinność dostarczenia środków transportu panującemu i jego urzędnikom', od XVI w. 'wóz, środek transportu', w XVI w. też 'lemiesz'), *przewóz* (stp. XIII w. 'obowiązek przewożenia rzeczy panującego i jego urzędników', od XIII w. też 'miejsce i urządzenia służące do przeprawy przez wodę', w XV w. 'opłata za przewiezienie przez rzekę', 'przewiezienie'), *przywóz, wywóz; zwózka; przewoźnik* od XV w. 'ten, kto przewozi' (stp. 'ten, kto się trudni przewozem wodnym, sternik, wioślarz'). Zob. też *nawóz, wąwóz*.

wieża od XV w. 'wysoka budowla, zwykle kształtu czworobocznego lub cylindrycznego, o niewielkiej w stosunku do wysokości podstawie', 'wysoka konstrukcja stalowa lub drewniana o różnym zastosowaniu', od XIII w. 'drewniane obudowanie nad kotłami, w których odparowywano solankę, wieża warzelnicza', kasz. *v́eža* 'wieża; wysoko ułożona sterta torfu'; zdr. *wieżyczka* (por. stp. *wieżyca* 'mała wieża'). Ogsł.: dł. *wjaža* 'dom; dom mieszkalny; sień', cz. *věž* ż 'wieża', stcz. *věžě* 'wieża; więzienie, areszt', strus. *veža* / *vèža* 'lekka budowla mieszkalna (jurta, kibitka, namiot)', 'budowla forteczna, baszta', 'budynek gospodarczy', *vèži* mn 'obóz, koczowisko', r. daw. *véža* 'namiot; jurta', dial. też 'szałas', 'ziemianka', ukr. *véža* 'wieża', daw. 'namiot', słwń. *véža* 'sień, przedpokój; westybul, hol', ch. dial. *véža* 'sień; kuchnia w chacie chłopskiej'. Psł. **veža* [< **vez-ja*] (czy też **věža* [< **věz-ja*]) 'wóz z ustawionym na nim namiotem, ruchome, przewożone pomieszczenie mieszkalne; namiot, jurta, szałas', wtórnie 'coś przypominającego kształtem namiot, wysoka budowla ostro zakończona', od psł. **vezti* 'wieźć' (zob. *wieźć*). Pierwotne znaczenie 'to, co się przewozi, wozi ze sobą'.

więc od XIV w. sp. 'zatem, toteż; a zatem'. Por. ch./s. *vȅć* (daw. *vȅće*) 'już; ale, lecz', słwń. *vèč* 'już'. Ze stp. XV–XVI w. przysł. *więc(e)* 'więcej; lepiej; dalej, na przyszłość, potem', który z psł. **vęťe* 'więcej' (zob. *więcej*).

więcej st. wyższy od *dużo*, stp. XIV–XVI w. *więce* / *więcej* 'więcej; lepiej; dalej, na przyszłość, potem'. Ogsł.: cz. *víc(e)* 'więcej, bardziej', strus. *vjaće* 'więcej', scs. *vęšte* 'ts.'. Psł. **vęťe* 'więcej' przysł. od psł. przym. **vęťьjь* 'większy' (zob. *większy*). Zob. *więc*.

więdnąć od XV w. 'wiotczeć, tracić wilgoć, usychać (o roślinach)', przen. 'tracić siły, zdrowie, energię, młodość, świeżość, mizernieć, starzeć się, gnuśnieć', 'tracić na sile, na intensywności, słabnąć, niszczeć, przemijać', daw. 'schnąć, wysychać, chudnąć'; z przedr. *zwiędnąć*; także **świędnąć*: z przedr. stp. XV w. *uświędnąć* 'uschnąć, zwiędnąć (o roślinach); stracić siły, znużyć się (upałem, o ludziach)'. Ogsł.: cz. *vadnout*, r. *vjánut'*, ch./s. *vènuti*, scs. *prisvęnǫti* 'zwiędnąć'. Psł. **(s)vędnǫti* 'tracić świeżość, wiotczeć, marnieć', zapewne pokrewne z niem. *schwinden* 'maleć, ubywać, niknąć; usychać, zsychać się (o drewnie)', stang. *swindan* 'ubywać, kurczyć się, marnieć', czas. inchoat. od pie. **(s)u̯endʰ-* 'marnieć, więdnąć'. Pierwotne znaczenie 'zaczynać marnieć, zaczynać więdnąć'. Por. *wędzić*. — Od czas. przedrostkowego *uwiąd*.

większy od XVII w. st. wyższy od *duży* i *wielki*, daw. od XIV w. *więcszy* / *więtszy* 'ts.'. Por. cz. *větší* 'większy', stcz. *věčší* 'ts.', ch. dial. kajk. *vekši* 'ts.', słwń. daw. i dial. *vèkši* 'ts.' oraz stcz. *vecí* 'ts.', scs. *vęštii* 'ts.', ch./s. *vȅćī* 'ts.'. Psł. **vęťьjь* m, **vęťьši* ż, **vęťe* n 'większy', przym. używany w funkcji st. wyższego do psł. **velь(jь)* i **velikъ* 'wielki, duży', bez pewnej etymologii, łączony z bałt. nazwą rzeczną (lit. *Ventà*, łot. *Veñta*) oraz ze stwniem. *wunsc*, dziś niem. *Wunsch* 'życzenie', łac. *venus* 'miłość; wdzięk, powab; kochanka', *Venus* 'bogini miłości', stind. *vánati* 'pragnie, kocha', het. *u̯en-* / *u̯ent-* 'obcować cieleśnie', wszystkie od pie. **u̯en(t-)* 'dążyć, chcieć'. Pierwotna polska postać *więcszy* > *więtszy* > *większy*, z rozwojem grupy spółgłoskowej *cš* > *tš* > *kš*. — Od tego *większość*; *powiększyć*, *zwiększyć*.

więzić *więżę* od XIV w. 'trzymać w przymusowym zamknięciu, w niewoli, w więzieniu', daw. też 'nakładać więzy, pęta, kajdany', w XVI w. 'dziać, splatać' (u Mączyńskiego *sieci więzić, dziać*); z przedr. *uwięzić* 'pozbawić wolności, wtrącić do więzienia; unieruchomić', w XVI w. *uwiązić* 'utkwić'. Płnsł.: cz. *věznit* 'więzić', strus. *vęziti* 'siedzieć w niewoli, być związanym', r. dial. *vjazít'* 'osadzić w więzieniu', stukr. *vjaziti* 'wsadzać do więzienia'. Psł. dial. **vęziti*, **vęžǫ* 'powodować, że ktoś jest uwięziony, osadzony gdzieś', czas. kauzat. od psł. **vęznǫti* 'grzęznąć, zapadać się w coś, więznąć' (zob. *więznąć*), pierwotne znaczenie 'powodować, że ktoś, coś uwięźnie, utknie gdzieś'. Prawdopodobnie na ten czas. nawarstwił się nowszy czas. odrzecz. z podstawowym znaczeniem 'założyć więzy, kajdany' od psł. **vęzъ* 'to, co wiąże, spaja coś z czymś, co służy do wiązania, związywania', **vęzь* 'wiązanie, spajanie, łączenie' (zob. *więzy*, *więź*). — Od tego *więzień* od XV w. 'ten, kto jest osadzony w więzieniu', stp. 'człowiek pozbawiony wolności, pojmany w niewolę' (por. cz. *vězeň*, r. daw. *vjázen'*, ukr. *v'jázen'*), utworzony jak *uczeń* (od *uczyć*).

więzienie od XV w. 'zakład karny, w którym się odbywa karę pozbawienia wolności', stp. XV w. tylko 'stan pozbawienia wolności, niewola'. Por. cz. *vězení* n 'więzienie; areszt'. Rzecz. odsłowny **vęzenьje* 'wiązanie, spajanie, łączenie' od psł. **vęzti*, **vęzǫ* 'wić, splatać, wiązać' (zob. *wiązać*), wtórnie skonkretyzowany. W świadomości użytkowników języka od *więzić* (zob.), ale w takim razie oczekiwalibyśmy rzecz. odsłownego **więżenie* (< **vęz-je-nьje*), jak *łażenie* ← *łazić*, *rażenie* ← *razić*, *skażenie* ← *skazić*.

więznąć od XV w. (przest. *wiąznąć*) 'grzęznąć, utykać w czymś, wbijać się w coś', dial. *więzgnąć* 'ts.'; z przedr. *uwięznąć*. Ogsł.: cz. *váznout* 'więznąć, grzęznąć', r. *vjáznut'* 'ts.', słwń. *vézniti* 'ugrzęznąć, utknąć w czymś'. Psł. **vęznǫti* 'grzęznąć, zapadać się w coś, więznąć w miejscu, w którym się stoi', czas. inchoat. od psł. **vęzti*, **vęzǫ* 'wić, splatać, wiązać' (zob. *wiązać*), pierwotne znaczenie 'zacząć być związanym, uwięzionym w czymś'.

więzy mn od XVII w. 'łańcuchy, kajdany, okowy, pęta'. Ogsł.: cz. *vaz* 'kark; wiązadło', słc. *väzy* mn 'więzy', r. dial. *vjázy* 'ts.', ch./s. *vêz* m 'haft; więzy, wiązanie'. Psł. **vęzъ* 'to, co wiąże, spaja coś z czymś, co służy do wiązania, związywania', rzecz. odczas. od psł. **vęzti* 'wić, splatać, wiązać' bądź od wielokr. **vęzati* 'wiązać' (zob. *wiązać*).

więź ż od XVII w. 'to, co łączy, jednoczy, spaja, zbliża, związek, spójnia, powiązanie, łączność', przest. 'przedmioty razem zwią-

zane, wiązka, wiązanka, pęk', 'to, na czym coś jest uwiązane', 'budowa ciała', dial. 'wiązka zboża'. Por. r. *vjaz'* ż 'więź', słwń. *vêz* ż 'wiązadło, spoiwo; oczko w dzianinie, w sieci; wiązanie winorośli do tyczek'. Psł. **vęzь* ż 'wiązanie, spajanie, łączenie', nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) od psł. **vęzti*, **vęzǫ* 'wić, splatać, wiązać' (zob. *wiązać*), z przyr. **-ь*.

Wigilia od XVI w. (daw. *Wigilija*), też *Wilia* (daw. *Wilija*) od XIV w. 'przeddzień Bożego Narodzenia', *wigilia* 'dzień poprzedzający jakieś święto, wydarzenie', stp. od XIV w. *wilija*, w XVI w. u Mączyńskiego *wigilija* / *wijilija*, w gwarach często *wilijâ*. Zapożyczenie z łac. kościelnego *vigilia* 'dzień poprzedzający ważne święta', łac. klasyczne *vigilia* 'czuwanie; stanie na straży, straż, posterunek' (od łac. *vigil* 'czuwający, czujny'). Postać *wilia* < *wilija* < *wijilija* z *-j-* w związku ze średniowieczną wymową łac. *g* (jak w *ajent* : *agent*, daw. *jenerał* : *generał*).

wikłać od XV w. (daw. też *wichłać*) 'plątać, gmatwać', *wikłać się* 'być, stawać się poplątanym, zamotanym', przen. 'komplikować się, gmatwać się', stp. XV w. 'zaplątać się, wpaść w sieci', dial. *wichłać* 'wikłać, kręcić', *wikłać się* 'plątać się', kasz. *vi̯χlac* 'wiercić się, kręcić się'; z przedr. *rozwikłać* 'rozwiązać', *uwikłać się* 'wplątać się' (stp. XV w. *uwikłać* 'wplątać w coś, omotać czymś'), *zawikłany* 'zagmatwany'. Por. cz. *viklat* 'ruszać, poruszać', *viklat se* 'ruszać się, chwiać się' oraz r. *vichljat'* 'chwiać', pot. 'chwiać się; chybotać się', słwń. *vihljati* 'kręcić'. Starsza prawdopodobnie postać *wichłać* z pierwotnej **vichlati* 'ruszać, poruszać, kręcić, plątać', będącej czas. intensywnym z przyr. **-l-* (co do budowy por. np. *kwilić*) od psł. czas. **vichati* 'wykonywać szybkie koliste ruchy, wymachiwać, machać, kręcić czymś' (por. r. dial. *vichát'* 'poruszać tam i z powrotem, chwiać; nastawiać zwichnięte kości', ukr. *vycháty* 'machać; wierzgać', słwń. *víhati* 'machać, wymachiwać, wywijać; zginać, podwijać, zakasywać'), będącego z kolei czas. ekspresywnym z przyr. **-ch-* (por. np. *machać*) od psł. **viti*, **vьjǫ* 'przez zwijanie nadawać czemuś okrągły, owalny, kolisty kształt; wić, splatać; obracać' (zob. *wić* II). Por. utworzone od tej samej podstawy z przyr. **-ol-i-* kasz. *vi̯χolëc są* 'wiercić się, kręcić się'.

wilga od XVIII w. (w XV w. nazwa osobowa *Wilga*) 'ptak Oriolus oriolus', dial. też *wielga* / *wywilga* / *wywiołga*, stp. XV w. i dial. także *wywielga*. Ogsł.: cz. dial. *vlha* 'wilga', też 'żołna', r. *ívolga* 'wilga', ch./s. *vȕga* 'wilga', dial. 'remiz, Parus pendulinus'. Psł. **vl̥ga* czy **jьvl̥ga* 'wilga', zestawiane z lit. *volungẽ* 'wilga', łot. *vãluodze* 'ts.', z drugim członem śrwniem. *wite-val* 'wilga' (*wite* 'drzewo'), awest. *varə(n)gan-* 'jakiś ptak', ale pochodzenie tych wyrazów niejasne.

wilgoć ż od XVI w. 'nasycenie czegoś wodą; woda nasycająca coś', daw. 'płyn w organizmie ludzkim', dial. też 'odwilż'. Rzecz. abstr. z przyr. *-oć* (co do budowy por. *dobroć*, zob. *dobry*), dawniej też z innymi przyr.: stp. *wilkość* 'wilgoć', też 'sok, napój', u Mączyńskiego *wilkość* / *wilgość* 'wilgoć', daw. *wilgota* 'ts.'. Od p. daw. *wilgi* 'mokry, wilgotny', też (od XV w.) *wilki* [< **wilgki*] 'nasycony wilgocią, wilgotny' (w stp. także 'obfity, bogaty', por. cz. *vlhký*, słc. *vlhký*, r. *vólgkij*, ukr. *vóhkyj*, słwń. *vólgek* 'wilgotny'. Psł. **vl̥gъ* 'nasycony wilgocią, wilgotny, mokry' (wtórna psł. postać **vl̥gъkъ* 'ts.' z nawarstwionym przyr. **-kъ*, por. np. *prędki*, *słodki*), pokrewne z lit. *vìlgyti* 'moczyć', *vilkšnas* 'wilgotny', stpr. *welgen* 'katar', stwniem. *welc* 'wilgotny, miękki, zwiędły' (dziś niem. *welk* 'zwiędły'), *wolchan* / *wolcha* 'chmura, obłok' (dziś niem. *Wolke* 'ts.'), irl. *folcain* 'moczyć', od pie. **u̯elg-* 'wilgotny, mokry'. — Od tego *wilgotny* (daw. *wilkotny*) → *wilgotność*, *wilgocić*, *zawilgocić*, *wilgotnieć*, *zwilgotnieć*.

wilk od XV w. (stp. też *wielk*) 'zwierzę Canis lupus', w stp. także 'wilkołak', 'jakaś choroba końska', kasz. *vi̯lk* 'wilk'; zdr. *wilczek*. Ogsł.: cz. *vlk*, r. *volk*, scs. *vlъkъ*. Psł. **vl̥kъ* 'wilk', odpowiednie nazwy zwierzęcia też w innych językach ie., np. lit. *vil̃kas*, łot. *vìlks*, goc. *wulfs* (dziś niem. *Wolf*), stind. *vŕ̥kas*, też (z przestawką) łac. *lupus*, gr. *lýkos*. Kontynuuje pie. **u̯l̥kᵘ̯o-* 'wilk', od pie. pierwiastka **u̯el-* 'rwać, szarpać', pierwotne znaczenie 'ten, który rozrywa, rozszarpuje (zdobycz)'. — Od tego *wilczy*; *wilczyca*; *wilczur*.

wilkołak od XV w. 'człowiek mogący się przemieniać w wilka (według dawnych wierzeń ludowych)', daw. od XV w. też *wilkołek*, *wilkołka* 'ts.'. Ogsł.: cz. *vlkodlak*, r. dial. *volkodlák* / *volkolák*, ch./s. *vùkodlak*. Psł. **vľkodlakъ* 'wilkołak' (pierwotnie przypuszczalnie 'mający wilczą sierść'), złożenie z pierwszym członem psł. **vľkъ* 'wilk' (zob. *wilk*), człon drugi od psł. dial. **dlaka* 'sierść zwierzęca, zarost, włosy na ciele ludzkim, upierzenie ptaków' (wyraz poświadczony w płdsł., por. ch./s. *dlàka* 'włos; zarost, włosy; sierść; puszek na roślinach', bg. dial. *dláka* 'włosy, sierść; pióra, pierze'; w zachsł. szczątkowo postać **tlaka*, na którą wskazuje stcz. *tlaka* 'zarost jako oznaka dojrzałości'; pokrewny prawdopodobnie z bałt. nazwą niedźwiedzia z pierwotnym znaczeniem 'kudłaty, kosmaty': stpr. *clokis*, lit. *lokýs*, łot. *lācis* [< **klākio-* < **tlākio-*], od nie zachowanego pbałt. †*tlākā* 'sierść, kudły').

wilżyć od XVI w. 'czynić wilgotnym'; z przedr. *zwilżyć*, wielokr. *zwilżać*; *wilgnąć* od XVII w. 'stawać się wilgotnym', *zawilgnąć*. Czas. odprzym. od stp. *wilgi* 'wilgotny', psł. **vľgъ* 'ts'. (zob. *wilgoć*).

wina od XIV w. 'czyn naruszający normy postępowania, wykroczenie, przewinienie, występek, błąd', 'to, co powoduje złe skutki, niepożądane następstwa, przyczyna, powód złego, przyczynienie się do czegoś złego', daw. 'grzywna, kara' (np. *bita wina* 'kara za zabójstwo lub zranienie'), dial. też 'pretensja'. Ogsł.: cz. *vina* 'wina, przewinienie; przyczyna czegoś złego, nieprzyjemnego', r. *viná* 'wina; przyczyna', scs. *vina* 'powód, przyczyna; wymówka, wykręt; wina, przewinienie'. Psł. **vina* [< **uei-nā*] 'czyn naruszający normy postępowania (prawne, obyczajowe, moralne), wykroczenie, występek, przewinienie, błąd, grzech; to, co powoduje złe, naganne skutki, przyczyna, powód złego', pokrewne z lit. daw. *vaina* 'błąd, wada, skaza', łot. *vaîna* 'wina, przewinienie, błąd', *vainât* 'winić, obwiniać; czynić szkodę' (wyrazy bałt. sprowadzają się do pierwotnego **uai-nā*), od pie. pierwiastka **uei-* 'zdążać ku czemuś, ścigać' (w innych językach ie. pokrewne wyrazy oparte na tym pierwiastku utworzone są za pomocą innych przyr., np. łac. *vitium* 'błąd, wada, ułomność; występek, wina'). Pierwotne znaczenie zapewne 'ściganie (np. przestępcy)', z czego 'przewinienie'. — Od tego *winien*, *winny* od XIV w., daw. XVI w. *winny* 'należny, należyty', 'obowiązany'. Zob. *winić*, *winowajca*.

winić od XV w. 'uważać kogoś za winnego, przypisywać winę, oskarżać'; z przedr. *obwinić*, *przewinić*, *zawinić*; wielokr. *-winiać*: z przedr. *obwiniać*. Ogsł.: cz. *vinit* 'winić, obwiniać', strus. *viniti* 'być przyczyną czegoś; winić; sądzić, osądzać; karać', r. *viníť* 'oskarżać, obwiniać', bg. *vinjá* 'winić'. Psł. **viniti*, **vinǫ* 'obarczać winą, przypisywać komuś winę, uważać kogoś za winnego, oskarżać', czas. odrzecz. od psł. **vina* (zob. *wina*).

wino od XIV w. 'napój otrzymywany przez fermentację moszczu z winogron', stp. też 'grono winorośli', 'winorośl, roślina Vitis vinifera'. Ogsł.: cz. *víno*, r. *vinó*, ch./s. *víno*. Psł. **vino* 'wino', zapożyczenie z łac. *vīnum* 'wino', por. też np. gr. *oînos* [< *uoînos*] 'ts.', nieznanego pochodzenia, prawdopodobnie z jakiegoś starożytnego języka regionu śródziemnomorskiego. — Od tego *winny* 'odnoszący się do wina' → *winnica* od XV w. 'ogród, w którym uprawia się winorośl', daw. 'piwnica na wino' → *winniczek* 'ślimak Helix'; *winiarz* 'wytwórca, sprzedawca win' → *winiarnia* 'lokal, w którym się sprzedaje wino; wytwórnia wina', daw. 'piwnica na wino'; też w złożeniach *winobranie*, *winogrono* 'owoc winorośli', pot. 'krzew winorośli', *winorośl* 'roślina Vitis vinifera'.

winowajca od XV w., najpierw *winowaćca* 'ten, kto zawinił, popełnił występek', stp. 'przestępca czy też dłużnik', stp. od XV w. także *winowaciec* 'winowajca, sprawca; dłużnik', *winowatca* 'ts.'. Z przyr. *-ca* / *-ec* od daw. (XV–XVII w.) *winowat* i *winowaty* 'dłużny, obowiązany, winien, winny', które od daw. (XV–XVI w.) czas. *winować* 'oskarżać, obwiniać, przypisywać winę' (będącego czas. odrzecz. od *wina*, zob.). Postać *winowajca* z wcześniejszego *winowaćca* (z rozwojem grupy spółgłoskowej *ćc* > *jc*, por. *rajca*). — Od tego *winowajczyni*.

winszować od XVI w. 'składać życzenia, gratulacje', daw. *winszować* / *winczować* 'gra-

tulować', 'życzyć', 'sprzyjać, dobrze życzyć'; z przedr. *powinszować*. Por. dł. *winśowaś*, gł. *wincować*, cz. *vinšovat*. Zapożyczenie z niem. *wünschen* 'życzyć'.

wionąć od XVI w. 'wiejąc, przepłynąć, przelecieć, powiać skądś, zawiać, zalecieć czymś', 'poruszyć czymś', 'poruszyć się, załopotać, powiać', 'lekko przebiec, przemknąć się', daw. 'pierzchnąć, ulotnić się, zniknąć', stp. XV w. *wianąć* 'powiać, dmuchnąć'; z przedr. *owionąć*. Płnsł.: stcz. *vénúti*, cz. *vánout* 'wiać, powiewać, dmuchać, wionąć' (*-á-* pod wpływem *vát* 'wiać'), dial. *věnuť* 'zawiać, powiać', r. *vénuť* 'zawiać, powiać, dmuchnąć (o wietrze)', ukr. dial. *vínuty* (daw. XVIII w. *venuti*) 'ts.'. Psł. dial. **věnǫti* 'zacząć wiać, powiać, dmuchnąć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **vějati* 'wiać, dąć' względnie bezpośrednio od pie. pierwiastka **u̯ē-* 'ts.' (zob. *wiać*). W polskim oczekiwalibyśmy postaci *wianąć*, poświadczonej w XV w.; *wionąć* ma nieregularne *-o-*, podobnie jak np. *piosenka*, *sionka* (zob. *pieśń*, *sień*).

wiosło od XV w. 'drążek zakończony łopatką, służący do nadawania łodzi biegu i kierunku', techn. 'rodzaj drewnianej łopatki do mieszania, ugniatania, przegarniania czegoś', daw. i dial. 'narzędzie podobne do wiosła', np. dial. 'łopata', 'łopata do wsadzania chleba do pieca', łow. *wiosła* mn 'nogi ptaków wodnych', kasz. *vosło* 'wiosło; kij do odpychania, popychania łodzi'. Ogsł.: cz. *veslo*, r. *vesló*, scs. *veslo*. Psł. **veslo* [< **vez-slo*] 'wiosło', nazwa narzędzia od psł. **vezti*, **vezǫ* 'wieźć' (zob. *wieźć*), z przyr. **-slo*. — Od tego *wiosłowy*; *wiosłować*; *wioślarz* (→ *wioślarski*, *wioślarstwo*).

wiosna od XIV w. 'pora roku między zimą a latem', przest. 'rok życia w okresie młodości', dial. *wiosna* / *wiesna* też 'wiosenne prace polowe'; zdr. *wiosenka*. Ogsł.: cz. *vesna*, r. *vesná*, scs. *vesna*. Psł. **vesna* 'wiosna', prapokrewne z łac. *vēr* 'wiosna', gr. *éar* 'ts.', lit. *vāsara* 'lato', łot. *vasara* 'ts.', wszystkie z pie. **u̯esr̥* / **u̯osr̥*, dop. **u̯esn(e)s* 'wiosna'. Wyraz słow., oparty na temacie pie. przypadków zależnych **u̯es-n-*, został przyporządkowany do rzeczowników żeńskich na *-ā*. — Od tego *wiosenny*.

wiotki od XIX w., daw. od XVIII w. *wietki* / *więtki* 'nie mający jędrności, zwiotczały; niesztywny, delikatny, cienki; szczupły, smukły, gibki', dial. młp. *wietki* 'wiotki, słaby', wcześniej, XV–XVIII w. w pierwotnej postaci *wiotchy* 'stary, dawny', 'zmurszały, zgrzybiały, zużyty, zniszczony'; por. daw. XVII w. *wiotech* 'Księżyc w ostatniej kwadrze', XVI w. *wioteszka* 'łach, starzyzna'. Ogsł.: cz. *vetchý* 'zniszczony, rozpadający się ze starości, zetlały, stary, słaby; stary, zgrzybiały', r. *vétchij* 'zniszczony, rozpadający się, zmurszały; zniedołężniały, zgrzybiały', scs. *vetъchъ* 'stary, dawny'. Psł. **vetъchъ* [< **vetŭsŭ-*] 'stary', odpowiada lit. *vėtušas* '(bardzo) stary', łac. *vetustus* 'stary, sędziwy; starodawny', z pie. **u̯etuso-* 'stary, leciwy', od pie. pierwiastka **u̯et-* 'rok' (od którego także łac. *vetus* 'stary, dawny, doświadczony', gr. *étos* 'rok', stind. *vatsá* 'ts.', het. *u̯itt-* 'ts.'). Regularna polska postać *wiotchy* przekształcona przez analogię do licznych przymiotników zakończonych na *-ki*. Wtórne jest także znaczenie 'zwiotczały, niesztywny, gibki' z pierwotnego 'stary, zniszczony'. Por. *wietrzeć*. — Od tego *wiotkość* 'zwiotczałość, giętkość; szczupłość, gibkość' (daw. XV–XVI w. *wiotchość* 'starość, zmurszałość; wątłość z wytarcia, używania, starości'); *wiotczeć* 'stawać się wiotkim' (por. daw. XVI w. *wiotszeć* / *wietszeć* 'słabnąć, niszczeć, marnieć, wątleć'), *zwiotczeć*, *zwiotczały*.

wiór od XV w. (daw. *wior*) 'pasemko powstałe jako odpad przy obróbce drewna, metalu itp.'; zdr. *wiórek*. Ogsł.: słc. *íver* 'szczapka, trzaska, drzazga', r. dial. *íver* 'wiór', ch./s. *ìvēr* 'wiór, trzaska, drzazga; kant, krawędź'. Psł. **iverъ* (czy **jьverъ*) 'wiór', zapewne od pie. pierwiastka **u̯er-* 'rozbić, rozerwać' (por. np. stind. *apa-vraśca-* 'wiór', *vr̥ścáti* 'rozcina, rozszczepia'), z niezbyt jasnym przedr. **i-* czy **jь-*.

wir od XIV w. (daw. XVI w. też *wier*) 'szybki, gwałtowny ruch obrotowy wody lub powietrza; miejsce, w którym powstaje ten ruch', 'wirowanie', 'coś kłębiącego się, kłębowisko', daw. 'włosy kręcące się (na czole konia)', dial. 'przyrząd do przewijania nici z motka na kłębek lub cewki tkackie'. Ogsł.: cz. *vír* 'wir wodny', r. dial. *vir* 'odmęt, toń wodna; lok z sierści', ch./s. *vȋr* 'odmęt, toń

wodna; wir, wirowanie (wody, powietrza); prąd wody; źródło'. Psł. **virъ* 'wirowanie, gwałtowny ruch obrotowy wody, powietrza wokół jakiegoś punktu', rzecz. odczas. od psł. **vьrěti* 'wrzeć' (zob. *wrzeć*), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ь* → *i*. Pierwotne znaczenie 'miejsce, gdzie woda wrze (tj. kłębi się, wiruje)'. — Od tego *wirowy, wirować, wirnik*.

wisieć *wiszę* od XIV w. 'być zawieszonym, uczepionym', 'zwieszać się ku dołowi, zwisać, obwisać', stp. też 'zależeć od czegoś', 'pozostawać w zawieszeniu'; jednokr. *wisnąć*, z przedr. *zawisnąć, zwisnąć*; wielokr. *wisać* stp. XV w. 'opadać swobodnie w dół, zwisać', dziś z przedr. *zwisać*. Ogsł.: cz. *viset* 'wisieć', r. *visét', višú* 'wisieć; zwisać', scs. *visěti, višǫ* 'wisieć'. Psł. **visěti, *višǫ* 'wisieć', najbliższy odpowiednik lit. *vypsóti* 'głupkowato się uśmiechać', dalej prapokrewne z lit. *at-vìpti* 'zwisać, obwisać; odstawać', stpr. *vipis* 'gałąź', stwniem. *weibōn* 'kołysać', stind. *vépate* 'trzęsie się', od pie. **u̯eip-* 'kręcić się, kołysać' (należącego do pie. pierwiastka **u̯ei̯-* 'wić, skręcać, splatać', zob. *wić* II). Psł. **visěti* [< **u̯eips-ē-tei̯*] to intensywny czas. z przyr. **-s-* (por. np. *dąsać się*). Zob. *wieszać*. — Od tego *wisielec*.

wiśnia od XV w. (stp. i dial. też *wisznia*) 'drzewo owocowe Prunus cerasus i jego owoc'. Ogsł.: cz. *višeň* ż, r. *víšnja*, ch./s. *višnja*. Psł. **višьňa* 'wiśnia', pokrewne ze stwniem. *wihsila*, śrwniem. *wihsel* 'czereśnia' i, może, dalej z łac. *viscum* 'jemioła; lep', gr. *iksós* [< **u̯iks*] 'ts.' (ze smoły wiśni, jak i z jemioły wyrabiano lep do chwytania ptaków). Dalsza etymologia niejasna.

witać od XV w. 'pozdrawiać przy spotkaniu', daw. (u pisarzy kresowych i dial. z Kresów Wsch.) 'przybywać, przyjeżdżać dokądś', kasz. *vitac* 'witać'; z przedr. *powitać, przywitać, zawitać* 'przybyć'. Ogsł.: cz. *vítat* 'witać', r. *vitát'* 'przebywać, znajdować się', przest. 'mieszkać, zamieszkiwać', 'unosić się, krążyć', ukr. *vytáty* 'przebywać, znajdować się gdzieś', 'unosić się w powietrzu', daw. 'witać', scs. *vitati* 'mieszkać, przebywać, osiedlić się'. Psł. **vitati, *vitajǫ* 'przybywać dokądś' > 'przebywać, gościć, znajdować schronienie' > 'gościnnie spotykać, witać', pokrewne z lit. *vietà* 'miejsce; miejscowość; stanowisko', *vietóti* 'umieszczać, umieścić, uporządkować', łot. *vieta* 'miejsce; miejscowość', *vietêt* 'zajmować miejsce', może też łac. *invītō, invītāre* 'zaprosić, ugościć, przyjąć', od pie. **u̯ei̯-t-*, utworzonego od pierwiastka **u̯ei̯-* 'zdążać, podążać, iść, ścigać' (por. *wina*).

wlec *wlokę* (daw. i dial. *wlekę*) od XV w. 'ciągnąć, przesuwać', dial. 'bronować'; *wlec się* 'iść powoli, ociężale', dial. 'pełzać'; z przedr. *dowlec (się), nawlec, odwlec, powlec, przewlec, przywlec, wywlec, zawlec, zwlec (się)*; wielokr. *-wlekać*: z przedr. np. *nawlekać, odwlekać, powlekać, zwlekać*; zob. *włóczyć*. Ogsł.: cz. *vléc, vleku*, r. *volóč', volokú*, scs. *vlěšti, vlěkǫ*. Psł. **vl̥kti, *velkǫ* 'ciągnąć, przesuwać, wlec', pokrewne z lit. *vilkti, velkù* 'ciągnąć, wlec', łot. *vìlkt, vèlku* 'ts.', gr. *hélkō* 'ciągnę, wlokę', awest. *varək-* 'ciągnąć', z pie. **u̯elk-* 'ciągnąć'. — Od czas. przedrostkowych *odwłok* od XIX w. 'tylny odcinek ciała stawonogów' (por. daw. od XV w. *odwłoka / otwłoka*, dziś dial. *odwłoka* 'zwłoka, zwlekanie, odkładanie'); *zwłoka* 'zwlekanie'; *rozwlekły* (daw. XVI w. też *rozwlokły*). Zob. *powłoka, zwłoki*.

władać od XV w. 'sprawować władzę, panować, rządzić; mieć władzę nad czymś'; jednokr. *władnąć* daw. od XV w. 'rządzić, panować, sprawować władzę, kierować', stp. też 'zarządzać, być właścicielem, dysponować', dziś z przedr. *owładnąć* 'wziąć we władanie, posiadanie, zagarnąć', 'ogarnąć, opanować (o uczuciach, namiętnościach, wrażeniach)', *zawładnąć* 'objąć władzę; zdobyć, opanować'. Zapożyczone ze stcz. *vládati* 'panować, rządzić', *vládnúti* 'ts.'. Rodzima polska postać z *-ło-* w stp. XIV–XV w. *włodać* 'panować, rządzić, zarządzać, zawiadywać, władać', *włodnąć* 'ts.; sprawować pieczę nad czymś, troszczyć się; posługiwać się czymś'. Por. cz. *vládnout* 'panować, rządzić; móc poruszać, władać', ch./s. *vládati* 'rządzić, panować; władać (językiem)'. Psł. **voldati* 'panować, władać', czas. wielokr. od psł. **volsti, *voldǫ* 'panować, władać' (por. stcz. *vlásti, vladu* 'ts.', scs. *vlasti, vladǫ* 'ts.'). Podstawowe psł. **volsti* od pie. **u̯al-d*$^{(h)}$*-* 'być silnym', będącego rozszerzeniem pier-

wiastka *u̯al- 'być silnym' (od którego też łac. *valēre* 'być silnym, zdrowym', stirl. *faln-* 'panować', toch. B *walo* 'król'). — Od tego *władca* → *władczyni*; *władny, bezwładny, podwładny*; *niedowład*. Zob. *władza, własny, włodarz, włość*.

władza od XVII w. 'panowanie, rządzenie', w stp. XV–XVI w. *włodza* 'posiadłość, majętność, majątek'. Z prapostaci **volďa* [< **vold-ja*], nazwa czynności z przyr. **-ja* od psł. **volsti, *voldǫ* 'panować, władać' (zob. *władać*). Rodzima polska postać *włodza* została przekształcona na wzór czeski we *władza*, z *-ła-* jak w innych pokrewnych wyrazach, np. *władać, własny*.

własny od XV w. (stp. też *włastny*) 'będący przedmiotem czyjegoś wyłącznego posiadania, należący do kogoś'; przysł. *właśnie* od XV w. 'rzeczywiście, istotnie, naprawdę; w danym momencie, akurat', wykrz. 'a jakże, tak jest, tak', w stp. też *włośnie* 'właściwie, stosownie, ściśle; szczególnie'. Zapożyczenie ze stcz. *vlastní* 'własny; rodzony; właściwy'. Oryginalna polska postać zawierała *-ło-*: stp. XV w. *włosny* / *włostny* 'własny; obowiązujący jako prawo', *włośnie*, dial. *włosny* / *włośny* 'własny, swój'. Ogsł.: cz. *vlastní* 'własny; rodzony; właściwy', r. hist. *volostnój* 'gminny', ch./s. *vlàstan* 'władny, posiadający władzę, prawo do czegoś'. Psł. **volstьnъ* 'będący pod czyjąś władzą', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **volstь* 'panowanie, władza; własność, posiadłość' (zob. *włość*). — Od tego *własność* (w stp. też w rodzimej postaci *włosność* / *włostność*); *ubezwłasnowolnić*.

właściciel od XIX w. 'ten, kto ma własność, posiadacz'. Utworzone od p. daw. *właścić* i *właszczyć* (XVII w.) 'przywłaszczać', z przyr. *-ciel* (zob. *przyjaciel*). Podstawowe czas. mają postać zapożyczeń czeskich (*-ła-* zamiast p. *-ło-*), ale nie mają pierwowzorów czeskich, są to więc pseudobohemizmy. Zob. *uwłaszczyć*.

właściwy od XV w. 'taki, jaki być powinien, odpowiedni, stosowny, należyty', 'charakterystyczny, typowy dla kogoś, czegoś', 'kompetentny', stp. też *włościwy* 'własny, a nie cudzy'. Od *włość*, cz. *vlast* (zob. *włość*), postać z *-ła-* pod wpływem czeskim.

włodarz od XIII w. 'zarządca czegoś', daw. 'władca, panujący, pan, zwierzchnik'. Por. cz. *vladař* 'władca, panujący, monarcha', ch./s. *vlàdār* 'władca, monarcha, panujący'. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-arz* < psł. **-aŕь* od stp. *włodać* 'panować, rządzić, zarządzać, zawiadywać, władać', psł. **voldati* 'panować, władać' (zob. *władać*). — Od tego *włodarzyć*.

włos od XIV w.; zdr. *włosek*. Ogsł.: cz. *vlas*, r. *vólos*, scs. *vlasъ*. Psł. **volsъ* 'włos', pokrewne z awest. *varəsa-* 'włos człowieka i zwierzęcia (zwłaszcza na głowie)', śrpers. *vars* 'włos', stind. *válśa-* 'młoda gałązka, pęd', od pie. **u̯el(ə)-* 'włos, włókno, wełna' (zob. *wełna*), z przyr. **-sъ* < pie. **-so-* (por. bez tego przyr. lit. *valaĩ* m mn 'włosie z końskiego ogona', stind. *vā́la-* m 'włos z końskiego ogona', a także p. dial. *włoć* 'kłos; kłos owsa; kłosy, górna część snopa; pojedyncze kłosy pozostawione na ściernisku lub nie dokoszone' (stp. XV w. *prosiana włoć* i *prośnowłoć* 'roślina Senecio Sarracenicus') < psł. **vol-tь* 'włókno, np. lnu; kwiatostan roślin trawiastych w postaci włosków, wiechy, miotełki, kłos; źdźbło roślin trawiastych'). — Od tego *włosiany* → *włosiennica*; *włosień*; *włochaty* od XVI w. (z wtórnym *-ch-*, występującym nieraz w wyrazach nacechowanych ujemnie).

włość ż od XV w. 'posiadłość ziemska', stp. XV w. 'kraj, okolica, okręg, państwo, prowincja, ojczyzna, ziemia'. Ogsł.: cz. *vlast* ż 'ojczyzna, miejsce urodzenia, pochodzenia, pobytu', daw. 'kraina, kraj', dial. 'dom', r. *vólosť* ż hist. 'gmina', scs. *vlastь* ż 'władza; państwo', *vlasti* mn 'władze, zwierzchność', ch./s. *vlâst* ż 'władza'. Psł. **volstь* [< **vold-tь*] ż 'panowanie, władza; własność, posiadłość', pierwotny rzecz. abstr. (wtórnie skonkretyzowany) z przyr. **-tь* od psł. **volsti* [< **voldti*], **voldǫ* 'panować, władać' (zob. *władać*). Pierwotne znaczenie 'panowanie nad czymś, władanie czymś' > 'to, czym się włada, co jest we władaniu, posiadłość, obszar, nad którym ktoś sprawuje władzę'. — Od tego *włościanin* 'wieśniak, chłop', *włościanka, włościański*.

włóczęga od XVII w. 'wędrówka bez określonego celu, wałęsanie się', 'człowiek włóczą-

cy się po świecie, nie mający stałego miejsca pobytu'. Por. słwń. *vlaćúga* 'ladacznica, rozpustnica, łajdaczka', ch./s. *vlàćuga* 'hamulec'. Nazwa czynności i wykonawcy czynności od *włóczyć się* 'chodzić bez celu' (zob. *włóczyć*), z przyr. *-ęga* < psł. **-ęga*, co do budowy por. *łazęga* (zob. *łazić*), *niedołęga*.

włócznia od XIV w. 'broń składająca się z długiego drzewca i ostrego metalowego zakończenia, rodzaj kopii', stp. też 'potrzask'. Od *włóczyć* (zob.), ponieważ koniec takiej broni, przyczepionej do łęku, wlókł się po ziemi. — Od tego *włócznik* 'żołnierz uzbrojony we włócznię'.

włóczyć od XIV w. 'ciągnąc, przesuwać na inne miejsce', 'bronować', stp. też *włóczyć (jezioro)* 'łowić ryby przez ciągnienie sieci po jeziorze', *włóczyć się* 'chodzić bez celu'; z przedr. *powłóczyć*, *wywłóczyć*. Ogsł.: cz. *vláčit*, r. *voločít'*, scs. *vlačiti*. Psł. **volčiti* 'włóczyć, ciągać', czas. wielokr. od psł. **vьl̥kti*, **velkǫ* 'ciągnąć, przesuwać, wlec' (zob. *wlec*), z typową wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ *o*. — Od czas. przedrostkowego *powłóczysty*. Zob. *włóczęga*, *włócznia*.

włókno od XV w. 'cienka, włoskowata nitka znajdująca się pod ścianką łodygi lnu', daw. *włókna* mn 'pajęczyna', dial. *włókno* 'len po dwukrotnym wyczesaniu', kasz. *vlókno* 'włókno'; zdr. *włókienko*. Ogsł.: cz. *vlákno*, r. *voloknó*, ch./s. *vlákno*. Psł. **volkъno* 'cienka nić pochodzenia naturalnego (zwykle roślinnego)', rzecz. z przyr. **-ъno* od psł. **vьl̥kti*, **velkǫ* 'ciągnąć, przesuwać, wlec' (zob. *wlec*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. — Od tego *włókiennik*, *włókniarz*, *włóknisty*.

wnet od XV w. 'w krótkim czasie, natychmiast, zaraz', daw. XVI w. *wnetki* 'wnet, zaraz' oraz *hnet* i *hnetki* 'ts.', kasz. *vnet* / *vnetk* / *vnetka* / *vnetką* / *vnetki* / *vnetku* 'w najbliższej przyszłości, wkrótce'. Zapożyczenie ze stcz. *inhed* / *inhede* / *ihned* / *hihned* 'zaraz, natychmiast, w tej chwili', cz. *ihned* / *hned* 'ts.'. Pierwotna cz. postać *inhed* z prapostaci **inъgъdъ*, objaśnianej jako złożenie psł. **inъ* 'jeden' (zob. *inny*, *jeden*) i **gъdъ*, od psł. rdzenia **god-* 'czas' (zob. *gody*), z redukcją samogłoski rdzennej; pierwotne znaczenie zapewne '(w) jeden czas, w jedną chwilę'. Do polskiego zapożyczone z cz. *hned* (postaci powstałej w wyniku fałszywej dekompozycji *i-hned*); stp. *hnet* oddaje postać czeską, natomiast *wnet* zawiera *w-* w miejsce cz. dźwięcznego *h-*.

wnęka od XVII w. 'zagłębienie w ścianie', dial. 'otwór zamiast okna, opatrzony drewnianą kratą', kasz. *vnėk* 'nie oszklony otwór'. Wyłącznie polskie. Może złożone z psł. przyim. **vъn* 'w' (zob. *w*) i niepoświadczonego samodzielnie (ale zawartego w psł. złożeniu **paǫkъ* 'pająk', zob. *pająk*) psł. rzecz. *ǫkъ* 'zgięcie, wygięcie', prapokrewnego z lit. *anka* 'pętla, węzeł', stind. *aṅká-* m 'zgięcie, wygięcie', od pie. **ank-* 'zginać, wyginać'. Pierwotne znaczenie byłoby 'to, co się znajduje w zgięciu, załomie (ściany)'.

wnętrze od XV w. 'środek czegoś', stp. 'wnętrzności', 'wnętrze duchowe, życie duchowe', 'środek pomieszczenia'. Por. cz. *vnitro* 'wnętrze', *vnitřek* 'ts.'. Od psł. wyrażeń przyimkowych **vъn ǫtrь* 'do wnętrza', **vъn ǫtri* 'we wnętrzu' (por. stp. XV w. *wnątrz* przysł. 'w środku, wewnątrz', przyim. z dop. 'w środku, wewnątrz czegoś'), złożonych z przyimka **vъn* 'w' (zob. *w*) i psł. **ǫtrь* 'w środku, wewnątrz' (por. scs. *ǫtrь* przysł. 'ts.'). Psł. **ǫtrь* z prapostaci **ontri*, pokrewnej z pie. **enter* (z którego łac. *inter* 'między, pomiędzy, wśród', stind. *antár* 'między, pomiędzy', *ántara-* 'wewnętrzny'), i pie. **n̥ter* (z którego stwniem. *untar* 'między, pomiędzy, pod', dziś niem. *unter* 'pod', ang. *under* 'pod, w dole'); pie. **en-tero* 'wewnętrzny' od pie. **en* 'wewnątrz, w' (zob. *w*), z przyr. **-tero-* (por. *który*, *wtóry*). — Od tego *wnętrzyć się*, *wywnętrzyć się*. Zob. *wnętrzności*, *wewnątrz*, *zewnątrz*.

wnętrzności mn od XV w. (stp. też *wnętrzność*) 'wnętrze tułowia, narządy w nim zawarte', stp. także 'narządy wewnętrzne jako siedziba uczuć i wzruszeń', niepewne 'siła witalna'. Por. cz. *vnitřnosti* 'wnętrzności', r. *vnútrennost'* 'wnętrze', *vnútrennosti* mn 'wnętrzności, trzewia'. Pierwotnie rzecz. abstr. z przyr. *-ość* < psł. **-ostь* od przym. **vъnǫtrьnъ* 'wewnętrzny' (por. stp. XV w. *wnętrzny* / *wnętrny*, cz. *vnitřní* 'wewnętrzny', r. *vnútrennij*, scs. *vъnǫtrьńь* 'wewnętrzny'), o pochodzeniu zob. *wewnątrz*, *wnętrze*.

wniosek od XVIII w. 'propozycja przedstawiona do rozpatrzenia', 'wynik rozumowania, konkluzja', daw. 'majątek wniesiony przez żonę, posag'. Od *wnieść* (o pochodzeniu zob. *nieść*). — Od tego *wnioskować, wywnioskować*.

wnuk od XIV w. 'syn syna lub córki', *wnuka* od XIV w. 'wnuczka', stp. od 1400 r. *wnęk* 'ts.', od XIV w. *wnęka* 'wnuczka', kasz. *vnek* / *vnuk* 'ts.'. Ogsł.: cz. *vnuk*, r. *vnuk*, scs. *vnukъ*. Psł. **vъnukъ* 'syn syna lub córki, wnuk', **vъnuka* 'córka syna lub córki, wnuczka', bez pewnej etymologii. — Od tego *wnuczek, wnuczka* (dial. też *wnęczek, wnęczka*).

wobec od XVI w. 'w obecności', 'w stosunku do kogoś, czegoś, ze względu na kogoś, na coś', 'w porównaniu z czymś', daw. *wobec* i *w obec* 'ogólnie, w ogóle'. Por. cz. *vubec* przysł. 'w ogóle, ogólnie biorąc', 'właściwie, w istocie', 'zupełnie, wcale'. Z daw. (XVI w.) wyrażenia przyimkowego *w obec* 'powszechnie, na ogół', w XVI w. też bez przyimka *obec* 'ogółem' (zob. *obecny*).

woda od XIV w. Ogsł.: cz. *voda*, r. *voda*, scs. *voda*. Psł. **voda* 'woda', pokrewne z het. *uitar* mn 'wody', gr. *hydōr*, dop. *hydatos* 'woda' pie. rzecz. heteroklityczny na *-r/n-*: **ued-r-* / **ued-n-* 'woda', psł. **voda* kontynuuje pie. rzecz. zbiorowy **uedōr*, dop. **udens* 'wody', przy czym rdzenne *-o-* pod wpływem mian. pie. syngulatywnego **uódr̥*, dop. **uedns* 'woda' (z którego het. *uatar, uitenaš* 'woda'); zatem psł. **voda* z przedsłow. postaci **uodōr*, z regularnym zanikiem wygłosowej spółgłoski **-r*. — Od tego *wodny*; *wodnisty*. Zob. *wódka*.

wodza od XV w., zwykle *wodze* mn 'lejce, cugle', daw. 'dowództwo, kierownictwo, przewodnictwo' (dziś *pod wodzą* 'pod kierunkiem'), stp. *wodza* i *wodze* mn 'lejce, cugle', *wodza* też 'prowadzenie, przewodnictwo', 'ten, co prowadzi, wskazuje drogę, przewodnik'. Por. słc. reg. *vodza* i *vôdzka* 'rzemień, łańcuch, na którym prowadzi się zwierzęta', r. *vožža* i *vóžži* mn 'lejce, wodze', ukr. *vižka* 'lejce', br. dial. *vožki* mn 'lejce', ch./s. *vȍdice* mn 'lejce'. Psł. **vodʼa* [< **vod-ja*] 'prowadzenie, kierowanie; to, co służy do prowadzenia, kierowania', nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. **voditi* 'prowadzić, wieść, kierować' (zob. *wodzić*), z przyr. **-ja*.

wodzić od XIV w. 'iść na czele, prowadzić, oprowadzać', 'przesuwać coś po czymś, w jakimś kierunku'; z przedr. *dowodzić, odwodzić, powodzić się, przewodzić, rozwodzić, uwodzić, wywodzić, zawodzić*. Ogsł.: cz. *vodit* 'prowadzić, oprowadzać, wodzić; przewodzić', r. *vodítʼ*, *vožu* 'prowadzić; wodzić, oprowadzać; utrzymywać, podtrzymywać', scs. *voditi, voždǫ* 'prowadzić, kierować'. Psł. **voditi* 'prowadzić, wieść, kierować', czas. wielokr. od prasł. **vesti*, **vedǫ* 'wieść, prowadzić' (zob. *wieść* II), z właściwą takim czas. apofonią **e* ⇒ **o*; por. lit. dial. *vadyti* 'wieść, prowadzić', łot. *vadît* 'ts.'.

wojewoda od XIII w. (stp. też *wojwoda*) 'przedstawiciel administracji państwowej stojący na czele województwa', hist. '(w dawnej Polsce) najwyższy urzędnik królewski (książęcy), sprawujący dowództwo nad wojskiem oraz funkcje sądownicze w zastępstwie panującego; najwyższy w hierarchii urzędnik ziemski, będący jednocześnie senatorem', stp. XV w. 'dowódca, hetman'. Ogsł.: cz. *vevoda* 'wojewoda; książę', r. hist. *voevóda* 'wojewoda', scs. *vojevoda* 'dowódca, wódz, prefekt'. Psł. **vojevoda* 'dowódca, wódz', złożenie z pierwszym członem **vojь* 'wojsko; wojownik' (zob. *wój*), drugim członem jest **voda*, rzecz. odczas. od psł. **vesti* 'wieść, prowadzić' (zob. *wieść* II), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Etymologiczne znaczenie 'ten, kto wiedzie, prowadzi wojowników, wódz, dowódca wojskowy'. — Od tego *województwo* → *wojewódzki*.

wojna od XIV w. 'konflikt zbrojny', stp. 'wojsko', 'wyprawa wojenna', 'obowiązek służby wojskowej', 'walka, bitwa', 'przemoc, gwałt', w XIII w. 'danina, jaką obowiązani byli złożyć kmiecie panu wyruszającemu na wojnę'. Ogsł.: cz. *vojna* 'walka, kłótnia, spór', arch. 'wojna', pot. 'służba wojskowa', r. *vojna* 'wojna; walka', ch./s. arch. *vójna* 'wojna, kampania'. Psł. **vojьna* 'walka, konflikt zbrojny', urzeczownikowiony psł. przym. **vojьnъ* 'odnoszący się do walki, boju, wojowników', będący derywatem od psł. **vojь* 'bój; wojsko; wojownik' (zob. *wój*). — Od tego *wojenny*.

wojować od XV w. 'prowadzić wojnę, walczyć', daw. 'podbijać, zawojowywać, zdobywać, najeżdżać'. Ogsł.: cz. przest. *vojovati* 'prowadzić wojnę, walczyć', r. *voevát'* 'ts.', scs. *vojevati* 'ts.'. Psł. **vojevati* 'walczyć, toczyć bój', czas. odrzecz. od psł. **vojь* 'bój; wojsko; wojownik' (zob. *wój*). — Od tego *wojownik* → *wojowniczy*.

wojsko od XV w. (stp. też *wojska* ż) 'siły zbrojne', w XVII w. 'ciżba, rzesza, tłum', stp. *wojska* 'armia, wojsko', 'ciżba, rzesza, tłum'. Ogsł.: cz. *vojsko* 'wojsko', strus. *voisko* 'ts.', r. *vójsk* 'ts.', scs. *voiska* ż 'ts.', ch./s. *vójska* 'ts.'. Psł. **vojьsko* 'wojsko', urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego psł. przym. **vojьskъ* 'należący do wojowników', z przyr. *-*ьskъ* od psł. **vojь* 'bój; wojsko; wojownik' (zob. *wój*). — Od tego *wojskowy*.

wola od XIV w. 'dyspozycja psychiczna człowieka do świadomego postępowania, podejmowania decyzji', daw. 'wybór', 'wolność', *zła wola* 'niechęć'. Ogsł.: cz. *vůle* ż 'wola', r. *vólja* 'wola; moc, władza; wolność, swoboda', scs. *volja* 'wola, chęć'. Psł. **vol'a* [< **vol-ja*] 'wola, wolność', pokrewne z lit. *valià* 'wola', łot. *vaļa* 'siła, porządek', stwniem. *wala* 'wybór' (dziś niem. *Wahl* 'ts.'), stind. *váraḥ* 'pragnienie, wybór', w związku etymologicznym z psł. czas. **velěti* 'chcieć, pragnąć' (por. cz. *velet* 'dowodzić czymś; rozkazywać', r. *velét'* 'rozkazywać', scs. *velěti* 'chcieć, pragnąć; rozkazywać'). Podstawowy czas. **velěti*, pokrewny np. z lit. *pavélti* 'chcieć', niem. *wollen* 'chcieć', *will* 'chcę', łac. *volō*, *velle* 'chcieć, pragnąć, pożądać', od pie. **u̯el-* 'chcieć, pragnąć' (zob. *woleć*). — Od tego *swawola* od XV w. 'dokazywanie, figle, psoty', przest. 'brak karności, nieposłuszeństwo, samowola; samowolny postępek, wybryk', stp. 'nadużywanie wolności' → *swawolny*, *swawolić*. Zob. *wolny*.

wole n od XVII w. 'rozszerzenie przełyku u ptaków i innych zwierząt, służące do magazynowania i rozmiękczania pokarmu', 'zgrubienie szyi wskutek powiększenia się tarczycy', *wól* 'ts.'. Ogsł.: cz. *vole* 'wole (u ptaków, u ludzi)', r. dial. *vólja* 'ts.', ukr. *vólo* 'podgardle byka', br. *vallė* 'wole u ptaków', ch./s. *vȍlja* i *vȍljka* 'wole (u człowieka i bydlęcia)'. Psł. **vole* n 'rozszerzenie przełyku u zwierząt, zgrubienie szyi u ludzi', od pie. **(s)u̯el-* 'nadymać, nabrzmiewać', pokrewne np. ze stwniem. *swellan*, niem. *schwellen* 'puchnąć'.

woleć od XV w. (stp. też *wolić*) 'dawać komuś, czemuś pierwszeństwo, bardziej lubić, decydować się na jedno, a nie na drugie'. Ogsł.: cz. *volit* 'wybierać', r. arch. *vólit'* 'pragnąć, chcieć', scs. *voliti*, *voljǫ* 'chcieć; woleć', ch. *vòljeti*, s. *vòliti* 'kochać, lubić'. Psł. **voliti*, **volǫ* 'wyrażać swoją wolę, wybierać', pokrewne z goc. *waljan* 'wybierać', stwniem. *wellan* 'ts.', stind. *varáyati* 'wybiera, domaga się', od pie. **u̯el-* 'chcieć, pragnąć'. Pierwotny polski bezokol. *wolić*, postać *woleć* (por. też ch. *vòljeti*) wtórna, podobnie jak np. *myśleć*, *patrzeć* (zob.).

wolny od XV w. (stp. też *wolen*) 'mający wolność, swobodny', 'uwolniony od czegoś niekorzystnego, niepożądanego', 'mający czas, nie zajęty', 'nie połączony węzłem małżeńskim', 'próżny, pusty', 'umożliwiający swobodne poruszanie się, otwarty', 'nie zabroniony, dowolny, bezpłatny', 'powolny, niespieszny', 'luźny, nieprzylegający', przest. 'nie skrępowany rygorami moralnymi, swobodny, frywolny, nieskromny', daw. 'łagodny, lekki, niestromy', dial. też 'niegęsty', 'nie używany w danej chwili', kasz. *volni* 'korzystający ze swobody, niezależny', 'nie zajęty, nie zatrudniony', 'chętny, ochoczy, skwapliwy'. Ogsł.: cz. *volný* 'powolny, nieszybki; pusty, próżny, nie zajęty; niezawisły, niepodległy; chętny, ochoczy', stcz. 'dobrowolny', r. *vól'nyj* 'swobodny, niezależny; wolnomyślny; poufały; prywatny', dial. 'niczym się nie zajmujący; dający swobodę; nie należący do nikogo; nieposłuszny, samowolny, rozpustny; otwarty', scs. *volьnъ* 'dobrowolny, chciany'. Psł. **volьnъ* 'zgodny z czyjąś wolą, taki, jaki komuś odpowiada', przym. z przyr. *-*ьnъ* od psł. **vol'a* 'wola, wolność' (zob. *wola*). — Od tego *wolność*.

wołać od XIV w. 'głośno mówić, krzyczeć, aby zwrócić na siebie uwagę, przedstawić prośbę', 'wzywać, przywoływać', 'ogłaszać, obwieszczać'; z przedr. *odwołać*, *powołać*, *przywołać*, *wywołać*, *zawołać*, *zwołać*; wielokr. *-woływać*, z przedr. np. *nawoływać*, *przywoływać*, *zwoływać*. Płnsł.: cz. *volat* 'wołać, przywoływać, wzywać; telefonować;

domagać się czegoś', strus. *volati* 'krzyczeć, wzywać', ukr. *voláty* 'wołać, apelować, nawoływać', br. dial. *vólac' / valác'* 'wołać'. Psł. dial. **volati* 'odzywać się głośno', prawdopodobnie pokrewne z łot. *valoda* 'język, mowa'.

won od XVIII w. 'precz'. Zapożyczenie z r. *von* 'precz', ale w stp. istniała rodzima postać *wen* 'na zewnątrz'. Por. cz. *ven*, słc. *von*, br. *von*, scs. *vъnъ*, bg. *vъn*, ch./s. *vân*. Psł. **vъnъ* 'na zewnątrz', przysł. kontynuujący bier. pj nie znanego poza tym rzeczownika, z którego zachował się jeszcze miejsc. pj **vъně* poświadczony w funkcji przysł. (por. np. cz. *vně*, scs. *vъně* 'na zewnątrz'). Wyraz zestawia się ze stpr. *wins* 'powietrze', *winna* 'na zewnątrz' (< 'na powietrzu'); w takim razie spodziewalibyśmy się psł. postaci *†vьnъ*. Wg innej wersji etymologicznej pokrewne ze stind. *vánam* 'las', miejsc. *váně* 'w lesie', psł. **vъnъ* znaczyłoby zatem 'w lesie' > 'na zewnątrz' (jak np. p. reg. *na polu* 'na zewnątrz').

wonieć *wonieję* od XV w. 'pachnieć', od XV w. *woniać / wonieć* 'pachnieć', 'czuć zapach'; z przedr. stp. XV w. i dziś dial. *powoniać* 'powąchać', w XVI w. też *powonieć* 'ts.', daw. *powonić* 'ts.'. Ogsł.: cz. *voněť* 'pachnieć; wąchać; perfumować', r. pot. *vonját'* 'śmierdzieć, cuchnąć', ch./s. *vónjati* 'pachnieć, wonieć, wydawać woń, odór', 'wąchać, wdychać'. Czas. odrzecz. od psł. **voňa* 'woń, zapach' (zob. *woń*). — Od dawnego czas. przedrostkowego rzecz. odsłowny *powonienie* od XIV w. 'zmysł węchu, węch', daw. XVI w. też 'zapach'; daw. XV–XVI w. *powonianie* 'węch'.

woń ż 'zapach (zwykle przyjemny)', przest. (zwykle mn *wonie*) 'wonne olejki, pachnidła', daw. od XV w. *wonia* 'woń', w XVI w. i dial. 'powonienie, węch', w XVI w. także 'smród, fetor'. Ogsł.: cz. *vůně* '(nieprzyjemny) zapach, woń, aromat', r. *von'* 'smród, fetor', scs. *vonja* 'woń', ch./s. *vȍnj* m / *vònja* 'woń, zapach; zaduch, odór'. Psł. **voňa* ż 'woń, zapach', pierwotnie nazwa czynności od pie. **an(ə)-* 'tchnąć, oddychać', utworzona za pomocą przyr. **-ja*. Postać *woń* wtórna, z wcześniejszego *wonia*, z przejściem do deklinacji żeńskiej na spółgłoskę. — Od tego *wonny* → *wonność*. Zob. *wonieć*.

wosk od XIV w. 'substancja, z której pszczoły budują plastry'. Ogsł.: cz. *vosk*, r. *vosk*, scs. *voskъ*, ch./s. *vȍsak*. Psł. **voskъ* 'wosk', dokładne odpowiedniki: lit. *vãškas*, łot. *vasks*, stwniem. *wahs* (dziś niem. *Wachs*), z pie. **u̯okso-* < **u̯oǵ-so-* 'wosk', przypuszczalnie od pie. pierwiastka **u̯eǵ-* 'tkać'. — Od tego *woskowy, woskować*.

wozić *wożę* od XV w. 'transportować z miejsca na miejsce'; z przedr. *dowozić, powozić, przewozić, przywozić, wwozić, wywozić, zawozić, zwozić*. Ogsł.: cz. *vozit*, r. *vózit'*, scs. *voziti sę* 'jechać, płynąć'. Psł. **voziti*, **vožǫ* 'przemieszczać za pomocą środka lokomocji', czas. wielokr. od psł. **vezti*, **vezǫ* 'wieźć' (zob. *wieźć*), z charakterystyczną wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. — Od czas. przedrostkowych *dowóz, przewóz, przywóz, wwóz, wywóz*. Zob. też *nawóz, powóz, wąwóz*.

wódka od XVI w. 'rodzaj napoju alkoholowego ze spirytusu', daw. XVI–XVII w. 'krople, olejek zapachowy, woda lecznicza, lekarstwo' (u Mączyńskiego też 'abstynent'). Por. r. *vódka* 'wódka' (przejęte do innych języków europejskich). Od *woda* (zob.), pierwotnie chyba 'coś zrobionego na wodzie, rozwodnionego'.

wódz od XIV w. 'przywódca', daw. 'przewodnik', dial. wlkp. 'uzda'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. daw. i dial. *vož* 'przywódca', dial. też 'wodzirej; pilot', 'lejce przy uprzęży reniferów', scs. *voždь* 'wódz', ch./s. *vȏđ* i *vȏđa* m 'wódz, dowódca, przywódca; przewodnik'. Psł. **vodь* [< **vod-jь*] 'przywódca, wódz', nazwa wykonawcy czynności (i nazwa narzędzia) z przyr. **-jь* od psł. **vesti*, **vedǫ* 'wieść, prowadzić', z archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'ten, kto wiedzie, prowadzi, przywódca' i 'to, co służy do prowadzenia'.

wój od XIX w. przest., dziś zwykle *woj* (pod wpływem mn *woje / wojowie*) 'wojownik, rycerz w średniowiecznej Polsce', daw. od XVII w. 'bój, bitwa, wojna'. Obecność *-woj* w stp. imionach typu *Borzywoj, Mściwoj, Budziwoj* wskazuje na wcześniejszą znajomość wyrazu. Por. cz. *voj* 'oddział wojska', arch. 'wojsko', scs. *vojinъ* 'wojownik', *voji* mn

'wojsko'. Psł. **vojь* 'bój; wojsko; wojownik', rzecz. odczas. od nie zachowanego w słow. czasownika poświadczonego w bałt.: lit. *výti, vejù* 'pędzić, wypędzać; gonić, doganiać; zawijać, zwijać; wić', por. też prapokrewne stwniem. *weidōn* 'polować', stind. *véti, vāyati* 'ściga, goni, nastaje', gr. *íemai* 'śpieszę, idę'. Ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **u̯ei̯-* 'zdążać ku czemuś, ścigać coś' (por. *wina*). Psł. **vojь* miało zatem pierwotne znaczenie 'ściganie, gonienie' i 'ten, kto ściga, goni'.

wójt od XIV w. (stp. też *fojt*) 'zwierzchnik wiejskiej władzy gminnej', daw. 'zwierzchnik administracji miejskiej (w dawnych miastach zakładanych na prawie niemieckim)'. Zapożyczenie ze śrwniem. *voit* / *vogt* / *voget* / *vout* 'zwierzchnik; wójt; namiestnik; włodarz', dziś niem. *Vogt* 'ts.' (przejętego ze śrłac. *vocatus*, co z łac. *advocātus* 'prawnik, rzecznik, adwokat').

wół od XIV w. 'kastrowany samiec krowy'; zdr. *wołek*. Ogsł.: cz. *vůl*, r. *vol*, scs. *volъ*. Psł. **volъ*, **volu* 'wykastrowany samiec krowy, wół' (pierwotnie temat na *-ŭ-*). Bez prawdopodobnej etymologii. — Od tego *wołowy* → *wołowina*.

wór od XV w. 'rodzaj torby z grubego płótna, worek'; zdr. *worek* od XV w. 'ts.', stp. 'woreczek na pieniądze, sakiewka'. Wyłącznie polskie (por. formalne odpowiedniki, odrębne znaczeniowo, utworzone niezależnie: słowiń. *vor* 'sznur, którym się przywiązuje sieć do żerdzi', *vór* / *vår* 'nici do naprawy sieci', strus. *vorъ* 'ogrodzenie, przegroda; miejsce ogrodzone lub okopane', ukr. dial. *vir, voru* 'ogrodzenie z żerdzi'). Psł. dial. **vorъ* 'worek', rzecz. odczas. od psł. **verti*, **vьrǫ* 'wetknąć, wsadzić, przycisnąć; zawrzeć, zamknąć' (zob. *zawrzeć*), z właściwą archaicznym rzecz. wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co się zawiązuje'; por. inaczej utworzone od tego samego czasownika r. dial. *veretá* 'worek z grubego płótna' [< psł. **verta*], słc. *vrece* n 'worek' [< psł. **verťe*], cs. *vrěšta* 'worek', ch./s. *vrȅća* 'ts.', słwń. *vréča* 'ts.' [< psł. **verťa*].

wóz od XIV w. 'pojazd na kołach ciągniony przez konie, fura, furmanka', 'ładunek mieszczący się na takim pojeździe', nowsze pot. 'auto, samochód; wagon tramwajowy, kolejowy'; zdr. *wózek*. Ogsł.: cz. *vůz* 'wóz', r. *voz* 'ts.; ładunek mieszczący się na wozie', dial. też 'rząd barek za holownikiem', scs. *vozъ* 'pojazd'. Psł. **vozъ* 'to, czym coś wiezie, przewozi' i 'to, co się wiezie, przewożony ładunek', rzecz. odczas. od psł. **vezti*, **vezǫ* 'wieźć' (zob. *wieźć*), z charakterystyczną wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

wpić *wpiję* od XVI w. 'zagłębić, wcisnąć, wbić w jakieś ciało coś ostrego', *wpić się* 'wcisnąć się w coś (o czymś ostrym, sztywnym, uciskającym); mocno przywrzeć'; por. stp. XV w. *wpoić* 'wbić coś do czegoś, wcisnąć; włączyć coś do czegoś, spleść razem; utkwić w kimś, czymś oczy, wzrok', *wpoić się* 'wniknąć, przywrzeć; pogrążyć się'. Por. cz. *vpít se do čeho* 'zapatrzyć się w coś', r. *vpítsja* 'wbić się, przeniknąć głęboko (o czymś ostrym, cienkim)', *vpítsja glazami* 'utkwić wzrok, wpatrzyć się bez odrywania oczu', ukr. *vpýtysja* / *upýtysja* 'wbić się; mocno przylgnąć, wczepić się w coś', ch./s. *ùpiti se* 'wbić się, wejść w coś; przylgnąć; wessać się', bg. *vpíja se* 'wbić się, wczepić się w coś'. Z przedr. **vъ-* od psł. **piti* 'mocno przywierać, przylegać' (zob. *pić* II).

wpław od XVI w. przysł. 'płynąć bezpośrednio w wodzie, nie statkiem', daw. od XVI w. 'żegluga, pływanie', 'zwierzę wodne', 'rodzaj boi', 'prąd wody, nurt', dial. *pławy* 'niewielkie kawałki kory pływające po powierzchni wody', kasz. *pławë* mn 'niedostępne trzęsawisko, bagno'. Por. gł. *pław* 'spław, spławianie drzewa', r. *na plavu* 'podczas pływania, na wodzie', ukr. *plav* 'pływanie; potok (o nieustannym ruchu)', dial. 'pływająca wyspa; trzęsawisko, pod którym znajduje się woda; odpadki, to, co płynie po rzece zbitą warstwą', słwń. *plāv* 'pływanie; spławianie drzewa; tratwa; rodzaj pływającej skrzyni do moczenia lnu'. Psł. **plavъ* 'poruszanie się po wodzie, pływanie', rzecz. odczas. od psł. **plavati* 'pływać', związanego etymologicznie z *płynąć, pływać, pławić* (zob.).

wpływ od XVIII w. 'oddziaływanie'. Kalka niem. *Einfluß* 'wpływ' (od *einfliessen* 'wpływać').

wreszcie od XIX w. przysł. 'w końcu, nareszcie, ostatecznie' (w Słowniku warszawskim tylko w gwarowej postaci *wreście*). Z wyrażenia przyimkowego *w reszcie*, zob. *reszta*. Por. *nareszcie*.

wręcz od XV w. przysł. 'wchodząc w bezpośredni kontakt z przeciwnikiem, bezpośrednio, z bliska; otwarcie, bez niejasności, wprost, po prostu', stp. XV w. 'osobiście', w XVI w. 'bezpośrednio'. Od wyrażenia przyimkowego *w rękę* (zob. *ręka*).

wrona od XIV w. (ale już w XII w. nazwa miejscowa *Wrona*) 'ptak Corvus corone', w kasz. też bez przestawki *varna* 'ts.'. Ogsł.: cz. *vrána*, r. *voróna*, scs. *vrana*. Psł. **vorna* 'ptak Corvus corone', dokładne odpowiedniki: lit. *várna* 'wrona', stpr. *warne* 'ts.'; w językach słow. też w rodzaju męskim, np. cz. daw. *vran* 'kruk', r. *vóron* 'ts.', ch./s. *vrân* 'ts.', por. lit. *var̃nas* 'kruk'. Urzeczownikowiony psł. przym. **vornъ* 'czarny' (por. ch./s. *vrân* 'czarny, ciemny'), pierwotnie zapewne 'czarny od spalenia, opalenia, prażenia' (por. p. daw. *wrony* 'czarny', cz. *vraný* 'czarny', r. *voronój* 'ts.', scs. *vranъ* 'ts.'), będący derywatem z przyr. **-no-* od pie. **u̯er-* 'palić, prażyć' (zob. *wrzeć*, *warzyć*). Nazwa ptaka od barwy upierzenia. Zob. *gawron*, *skowronek*.

wrota n mn od XIV w. 'wielkie dwuskrzydłowe drzwi, brama', dial. też 'drzwi w domu', 'furtka'. Ogsł.: cz. *vrata*, r. *voróta*, scs. *vrata*. Psł. **vorta* n mn 'wrota, drzwi' (l. mn od nie poświadczonego *†vorto* n), od psł. **verti*, **vьrǫ* 'wetknąć, wsadzić, przycisnąć; zawrzeć, zamknąć' (zob. *zawrzeć*), z przyr. **-to*, pierwotne znaczenie 'to, co zamyka'. Por. pokrewne, podobnie utworzone lit. *var̃tai* mn 'wrota, drzwi', łot. *vàrti* mn 'ts.', stpr. *warto* 'ts.', stang. *weorð*, *worð* 'ogrodzenie wokół budynku'.

wróbel 'ptak Passer domesticus', najpierw od XIV w. *wrobl*, kasz. *vróbel*; zdr. *wróbelek*. Dokładne odpowiedniki w zachsł. i słwń.: płb. *vorble* mn, dł. *wrobel*, *-bla*, gł. *wrobl* (dial. *wrobel*), cz. dial. *vrabel*, *-bla*, słc. dial. *vrabel*, *-bla*, słwń. *vrábelj*, *-blja*. Kontynuuje psł. dial. **vorbьlь* 'wróbel', z przyr. **-ьľь* (por. podobnie utworzone lit. *žvìrblis* 'ts.', łot. *zvir̃bulis* 'ts.'); w innych językach słow. występują nazwy tego ptaka z innymi przyr., np. cz. *vrabec*, ukr. *vorobéć'*, ch./s. *vrȁbac* [< **vorbьcь*], scs. *vrabii*, r. *vorobéj*, *-b'já* [< **vorbьjь*], też słc. dial. *vráb*, r. dial. *vorob* [< **vorbъ*], por. zapożyczone ze słow.: węg. *veréb* 'ts.'. Dalsza etymologia niejasna.

wrócić od XIV w. 'przybyć z powrotem', 'zawrócić; powrócić'; z przedr. *nawrócić* od XIV w. 'nakłonić do przyjęcia jakiejś religii, wiary w Boga', stp. też 'skierować na poprzednie miejsce, do poprzedniego położenia, zawrócić, cofnąć, przywieść z powrotem', 'przywrócić do poprzedniego stanu, odnowić', 'zwrócić poprzedniemu właścicielowi', 'obrócić w jakimś kierunku, zwrócić, skierować', *obrócić* (zob.), *odwrócić*, *powrócić*, *przewrócić* (stp. też 'zniszczyć, zburzyć', 'zgubić', 'naruszać, łamać prawo, nakazy'), *przywrócić*, *wywrócić*, *zawrócić*, *zwrócić*; wielokr. *wracać*, z przedr. np. *odwracać*, *przewracać*, *zawracać*. Ogsł.: cz. *vrátit* 'wrócić', r. *vorotít'* 'zawrócić', pot. 'zwrócić; odzyskać', scs. *vratiti*, *vraštǫ* 'wrócić'. Psł. **vortiti*, **vorťǫ* 'kręcić, obracać', czas. kauzat. od psł. **vŕtiti* 'kręcić, obracać' (zob. *wiercić*), pierwotne znaczenie 'powodować, że się coś kręci, obraca', z wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or*. — Od czas. przedrostkowych *nawrót* (stp. XV w. 'roślina dziewięciornik błotny, Parnassia palustris'), *odwrót* (daw. 'odwrócenie; nawrót'), *powrót*, *przewrót* (stp. XV w. *na przewrot* 'bardzo szybko, gwałtownie'), *zawrót*, *zwrot*; *przewrotka*, *wywrotka*; *odwrotny*, *powrotny*, *przewrotny* (stp. 'odznaczający się chytrością, obłudą, podstępny, wykrętny, przebiegły', 'zły, niewłaściwy', por. cz. *převratný* 'rewolucyjny, epokowy; wywrotowy'), *wywrotny*, *zawrotny*, *zwrotny*. Zob. *obrót*.

wróg od XIV w. 'nieprzyjaciel, przeciwnik', 'czart, szatan, diabeł'. Ogsł.: cz. *vrah* 'morderca, zabójca', r. *vórog* 'nieprzyjaciel, przeciwnik', przest. 'szatan, diabeł', dial. 'znachor', scs. *vragъ* 'nieprzyjaciel', ch./s. *vrȃg* 'diabeł, szatan, zły duch'. Psł. **vorgъ* 'nieprzyjaciel, przeciwnik', pokrewne ze stpr. *wargs* 'zły', lit. *var̃gas* 'bieda, nędza, ubóstwo; trud', *vérgas* 'niewolnik', łot. *vȁrgs* 'nieszczęśliwy, chory, ubogi', 'bieda, ubóstwo', *vārgt* 'chorować, marnieć, być nieszczęśli-

wym', *vęřgs* 'niewolnik' i, zapewne, także z goc. *wraks* 'prześladowca', *wrikan* 'prześladować', stang. *wrecca* 'wygnaniec', *wrecan* 'wypędzać', od pie. **u̯erg-* 'gnieść, gnać, ścigać, prześladować'. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'ten, kto ściga, prześladuje, prześladowca'. — Od tego *wrogi* → *wrogość*.

wróżyć od XVI w. (ale derywaty od XV w.) 'odgadywać, przepowiadać przyszłość, stawiać kabałę', 'przewidywać, wnioskować na podstawie jakichś faktów', 'być oznaką, zapowiedzią czegoś', dial. też 'zastanawiać się nad czymś; zamyślać się', kasz. *vrožëc* także 'zmyślać, opowiadać, bajać'; z przedr. *powróżyć, wywróżyć*. Ogsł.: słc. dial. *vražiť* 'przepowiadać przyszłość', r. *vorožít'* 'zajmować się wróżbiarstwem, przepowiadać przyszłość; czynić czary, czarować', dial. 'mówić, przepowiadać coś nieprzyjemnego, niemiłego', br. *varažýc'* 'wróżyć, czarować', ch./s. dial. *vrâžati* i *vrâžît* 'czarować, uprawiać magię', słwń. *vrážiti* 'wróżyć, przepowiadać'. Psł. **voržiti* 'odgadywać, przepowiadać przyszłość', zapewne czas. odrzecz. od psł. **vorgъ* 'rzucanie losów w celach wróżbiarskich, odgadywanie, przepowiadanie przyszłości za pomocą rzucania losów; los, przeznaczenie objawiające się przy takim wróżeniu', z którego zapewne p. daw. *wróg* 'los przeciwny, nieszczęście, licho', 'los, przeznaczenie, fatum', 'oznaka przyszłości, przyszłego nieszczęścia, zły znak, omen'. Podstawowe **vorgъ* od psł. **vergti*, **vьrgǫ* 'rzucić' (o pochodzeniu zob. *wierzgać*). — Od tego *wróż, wróżka, wróżba* → *wróżbita*.

wrzawa od XVII w. 'hałas, zgiełk', w XVIII w. *wrzawa morska* 'burzenie się morza'. Por. cz. *vřava* 'wrzawa, hałas, zgiełk', ch./s. *vrëva* 'wrzawa, zgiełk, gwar; szum, huk; tumult, ciżba'. Psł. dial. **vьřava* zapewne 'wrzenie, szumienie, bulgotanie' > 'szum, zgiełk, hałas', prawdopodobnie urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **vьřavъ* 'taki, który wrze, kłębi się, szumi, bulgoce w czasie gotowania', z przyr. *-*i̯avъ* (por. *szczaw*) od psł. **vьrěti* 'wrzeć, gotować się' (zob. *wrzeć*).

wrzeciono od XVI w. 'prymitywny przyrząd drewniany do przędzenia' (nowsze 'element maszyn przędzalniczych służący do skręcania włókien lub nici i nawijania przędzy na szpule'), stp. XV w. 'żelazna oś górnego kamienia młyńskiego; gwintowana oś w prasie', dial. 'wrzeciono do przędzenia lnu; wrzeciono przy kołowrotku', 'kołowrotek', 'okuty kołek, na którym się obraca kamień w żarnach', 'czop żelazny w kamieniu młyńskim', 'sworzeń żurawia studziennego', kasz. *vřecëno* 'wrzeciono; rodzaj dawnego zawiasu drewnianego'. Ogsł.: cz. *vřeteno*, r. *veretenó* (też 'trzon'), scs. *vrěteno*. Psł. **verteno* 'wrzeciono; drążek, na którym coś się obraca (np. górny kamień w żarnach)' ma dokładny odpowiednik w stind. *vártana-* 'obracanie, obrót', oba wyrazy z prapostaci **u̯ert-eno-* będącej derywatem od pie. **u̯ert-* 'kręcić, obracać' (por. psł. **vьrtěti (sę)* 'kręcić się, obracać się', zob. *wiercić*); przyr. *-*eno* wykazywał pewną produktywność w psł., por. np. *dzwono* (zob.), *pszeno* (zob. *pszenica*). Pierwotne znaczenie 'to, co się kręci, obraca'.

wrzeć *wrę* od XV w. 'gotować się', 'burzyć się, pienić się', 'być wzburzonym, podnieconym', 'być pełnym wrzawy, ruchu, zgiełku', stp. też 'przechodzić proces trawienia', daw. XVII w. 'pienić się, wściekać się na kogoś'; z przedr. *zawrzeć*. Ogsł.: cz. *vřít, vřu / vru* 'wrzeć, gotować się', r. dial. *vret', vréju*, ukr. *vrıty*, scs. *vьrěti, vьrjǫ* 'wrzeć'. Psł. **vьrěti*, **vьřǫ* 'wrzeć, gotować się', pokrewne z lit. *virti, vérdu* 'gotować się; wrzeć; gotować', łot. *vìrt, veȓdu* 'ts.', prawdopodobnie od pie. **u̯er-* 'palić, prażyć' (od którego np. niem. *warm* 'ciepły', ang. *warm* 'ts.'). — Od tego *wrzątek* 'ciecz wrząca, ukrop', oparte na temacie **vьręt-*, od którego też imiesłów *wrzący*. Zob. *wrzawa, wir*.

wrzepić od XVII w. 'sprawić komuś lanie, zbić kogoś', 'wyznaczyć coś komuś, zwykle jako karę, wlepić, kropnąć', daw. 'wbić, wsadzić, wetknąć', *wrzepić się* 'wcisnąć się, wniknąć', bez przedr. dial. *rzepić się* 'zlepić się'. Zachsł. i słwń.: cz. daw. *řepiti* 'sprawiać, aby coś więzło, wtykać, wpychać', *řepiti se* 'przylepiać się, przyczepiać się', słc. lud. *repiť (sa)* 'przyczepiać (się), przywierać' (np. *netopier sa do vlasov prirepí*), *repieť* 'tkwić, więznąć', słwń. dial. *vrépiti se* 'przyłączyć się; przygotować się, zabrać się (do

czegoś)'. Psł. dial. **repiti*, **rępǫ* 'chwytać, wczepiać się, przywierać', pokrewne z lit. *at-rėpti*, *-rėpiù* 'chwytać, łapać', łac. *rapiō*, *rapere* 'porywać, gwałtownie chwytać', gr. *ereptomai* 'skubać, szczypać, zrywać; gryźć, żreć', od pie. **rep-* / **rēp-* 'chwytać'.

wrzesień od XV w. 'dziewiąty miesiąc roku', stp. też 'październik', 'listopad' (stąd zapożyczone stukr. *vresenь*, ukr. *véresen'*, stbr. *vresenь* / *vrešenь*, br. *vérasen'* 'wrzesień'. Od nazwy rośliny *wrzos*, psł. **versъ* 'wrzos' (zob. *wrzos*), co do budowy por. *grudzień*, *kwiecień*, *sierpień*. Pierwotne znaczenie 'okres kwitnienia wrzosu'.

wrzeszczeć od XVI w. 'głośno, przeraźliwie krzyczeć', stp. XV w. 'beczeć (o owcy, kozie)', dial. 'rechotać (o żabach)'; jednokr. *wrzasnąć*. Ogsł.: cz. *vřeštět* 'wrzeszczeć, piszczeć', strus. *vereščati* 'krzyczeć', r. *vereščát'* 'jazgotać; skrzeczeć', słwń. *vreščáti* 'wrzeszczeć; skrzeczeć, piszczeć; wydawać szmer, szumieć, szeleścić; huczeć (o wietrze)'. Niewątpliwie psł., ale trudno sprowadzić do jednej prapostaci: polskie formy wskazują na prapostać **vrěščati* (tylko ona tłumaczy *wrzasnąć*, *wrzask*), wyrazy wschsł. sugerują prapostać **verščati* (fakty płdsł. dają się objaśnić dwojako). Psł. może zatem **vrěščati* i **verščati* 'wydawać ostry, nieprzyjemny, przejmujący głos', pokrewne zapewne z łot. *verkštêt* 'chlipać, cicho płakać', lit. *veřkti* 'płakać'. Ostatecznie wyraz pochodzenia dźwkn. — Od tego *wrzask* 'głośny, przeraźliwy krzyk'; *wrzaskliwy*.

wrzos od XV w. 'roślina Calluna vulgaris', dial. też *wrzost* 'wrzosiec, Erica vulgaris'. Ogsł.: cz. *vřes*, r. dial. *véres*, w języku liter. *véresk* (też inne rośliny, np. 'jałowiec', 'bażyna, Empetrum nigrum'), ch./s. *vrijes*. Psł. **versъ* 'wrzos', prapokrewne z łot. *virsis* 'wrzos', *viȓzis* 'ts.', lit. *viržis* 'ts.', gr. *ereíkē* 'ts.' (stąd zapożyczone łac. *erica* 'ts.'). Psł. **versъ* z pie. **u̯eȓk-*, wyrazy bałt. z prapostaci **u̯erǵ-*, wyraz grecki z pie. **u̯ereik̑-*; różnorodność wyjściowych pie. postaci sugeruje prastare przejęcie nazw rośliny z nieznanego języka. — Od tego *wrzosowy* → *wrzosowisko*.

wrzód od XV w. 'ubytek skóry lub śluzówki', pot. 'ropień, czyrak', stp. też 'choroba, niemoc'. Ogsł.: cz. *vřed* 'wrzód', r. dial. *véred* 'wrzód; strup; choroba spowodowana podnoszeniem dużego ciężaru', scs. *vrědъ* 'rana, zranienie; wrzód; niemoc, choroba; szkoda, strata, uszczerbek, ubytek'. Psł. **verdъ* 'narośl, guz, czyrak, wrzód', pokrewne z łot. *ap-viȓde* 'wrzód, czyrak', stisl. *warta* 'brodawka', stwniem. *warza* 'ts.', niem. *Warze* 'ts.' i dalej ze stind. *várdhati* 'rośnie' od pie. **u̯erd-* 'wzniesienie, wypukłość (na skórze)'.

wschód od XV w. 'ukazanie się słońca nad horyzontem', 'strona świata przeciwna względem zachodu', *wschody* mn 'wschodzenie, kiełkowanie roślin', stp. XV–XVI w. *wschód* 'stopień, schód'. Por. r. *voschód* 'wchodzenie, wspinanie się, wejście; wzejście (słońca), wschód', scs. *vъschodъ* 'wschód', słwń. *vzhòd* 'wschód (słońca)'. Słow. **vъzchodъ* 'wzejście, wschodzenie', rzecz. odczas. od przedrostkowego **vъz-choditi* 'wschodzić' (por. p. *wschodzić*, r. *voschodít'*, scs. *vъschoditi*), od psł. **choditi* 'chodzić' (o pochodzeniu zob. *chodzić*).

wskórać od XVI w. (dawniej pisane też *wskurać*) 'osiągnąć, uzyskać', daw. 'okrzepnąć, podźwignąć się, przyjść do siebie, stanąć na nogi', dial. 'zyskać', 'zjednać sobie pomoc', *wskóranie* 'pomyślność, powodzenie, szczęście'; por. daw. i dial. *skorać* / *skórać* 'osiągnąć zamierzony cel; zdziałać, uczynić', *skórzyć się* zapewne 'udawać się' (*Nalepi* 'najlepiej' *się żyto skórzy, jak się pod bronami kurzy*), *skoranie*: *skoranie wziąć* 'skorzystać', *wyskórać* 'wskórać, wydobyć rychło', *wykórać* 'wskórać, zyskać', *zaskórzyć* 'zawinić', 'zależć za skórę, przewinić, dokuczyć', kasz. *zaskuřëc* / *zaskóřëc* 'zasłużyć sobie na karę (np. na cięgi, lanie, więzienie)'. Zapewne w związku etymologicznym z *korzyść* (zob.), dalej jednak niejasne.

wskrzesić od XV w. 'przywrócić do życia, ożywić', stp. 'przywrócić do stanu pierwotnego: przywrócić do życia, ożywić, przywrócić do stanu łaski; odbudować', 'pobudzić, powołać do życia', 'przygotować do działania', kasz. *skřesëc* 'wskrzesić'; wielokr. *wskrzeszać*. Por. r. *voskresít'* 'wskrzesić', scs. *vъskrěsiti* 'wskrzesić, ożywić', bg. *vъzkresjá* 'wskrzesić'. Bez przedr. stp. od XIV w. *krzesić* (dial. *krzysić*) 'przywracać do życia, cu-

cić', stcz. *křiesiti* 'cucić', cz. *křísit* 'wskrzeszać, cucić; wznawiać, odnawiać, odświeżać', słc. *kriesiť* 'cucić, wskrzeszać; orzeźwiać', strus. *krěsiti* 'wskrzeszać, cucić', r. daw. i dial. *kresíť* 'ts.', cs. *krěsiti* 'wskrzeszać'. Psł. **krěsiti* 'przywracać do życia, ożywiać, cucić', zapewne czas. kauzat. od psł. **krъsnǫti* 'ożywać, powracać do życia, zmartwychwstawać', bez pewnej dalszej etymologii.

wspak od XV w. 'w przeciwną stronę, wstecz', daw. też 'w tył', dial. 'na odwrót'. Od stp. *wspaczyć* 'pójść wstecz, wrócić', które z przedr. *wz-* od *paczyć* (zob.).

wspaniały od XVI w. (daw. też *spaniały*) 'imponujący, okazały'. Ze stcz. *vzpanilý* 'wyborny, okazały', które od stcz. *vzpaniti* 'wynieść nad innych, wyróżnić' (od cz. *pán* 'pan', zob. *pan*). Dokładnymi zapożyczeniami były stp. XV w. *wspaniły* 'wyborny, piękny, urodziwy', stp. *wspanić* 'wynieść nad innych, wyróżnić', natomiast późniejsze *(w)spaniały* to rodzaj kalki. Polskie *(w)spaniały* sugeruje jako podstawę czas. *†(w)spanieć*, nie poświadczony jednak w źródłach.

wspólny od XVI w. 'należący do dwu lub więcej osób; wykonywany razem z kimś'. Od przysł. *wspól* (zob. *wespół*). — Od tego *wspólnik*; *wspólnota*.

wstecz od XV w. przysł. 'do tyłu, w przeciwnym kierunku', 'w przeszłość', w stp. od XIII w rzecz. *wstecz* / *westecz* (*wtecz*) ż 'świadectwo sędziego co do sądzonej przezeń uprzednio sprawy, odwołujące się do jego własnej pamięci lub do zapisu w księdze sądowej; naoczne stwierdzenie jakiegoś faktu', por. w XVI w. *wsteczyć* 'cofnąć się, wycofywać się', *wsteczyć się* 'cofać się, cofnąć się, odwrócić się'. Rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **vъz-tъknǫti* 'wypchnąć w górę, cofnąć' od psł. **tъknǫti* 'dotknąć, trącić, poruszyć, stuknąć; wbić, wepchnąć' (zob. *tknąć*). — Od tego *wsteczny* → *wstecznik* → *wstecznictwo*.

wstęga od XV w. 'pas materiału, skóry itp. do wiązania', dial. też *stęga* / *stąga* 'ts.'; zdr. *wstążka* (dial. także *stążka*). Por. stcz. *vztuha* / *stuha*, cz. *stuha* 'wstęga', r. daw. *stuga* 'ts.', a także słwń. *stôgla* 'ts.'. Słow. **vъztǫga* / **sъtǫga* 'to, co służy do ściągania, wiązania', rzecz. odczasownikowe od przedrostkowych **vъz-tęgnǫti* 'ściągnąć' (por. p. *po-wściągnąć*), **sъ-tęgnǫti* 'ściągnąć', z przedr. **vъz-*, **sъ-* (zob. *wz-*, *z-*) od psł. **tęgnǫti* 'ciągnąć' (o pochodzeniu zob. *ciągać*).

wstęp od XV w. 'dostęp, przystęp, wejście', 'to, od czego się coś zaczyna, początek', stp. XV w. tylko 'wszczęcie jakiejś czynności procesowej'. Rzecz. odczas. od *wstąpić* 'wejść na krótko, zajść, zajrzeć; stąpnąć, wdepnąć; zostać członkiem czegoś, zapisać się, zaciągnąć się', książk. 'wejść, wznieść się', przest. 'idąc, dostać się do wnętrza czegoś, do środka', z przedr. *w-* od *stąpić* (zob.).

wstręt od XVI w. 'odraza', daw. 'odpór, odparcie', 'przeszkoda, zawada', 'odmowa', 'odtrącenie', 'nieprzychylność, przeciwność', dial. też 'wstęp'. Rzecz. odczas. od daw. XV–XVII w. *wstrącić* 'obalić, odepchnąć, odeprzeć, odtrącić', stp. XV w. też 'zakwestionować, wyrazić sprzeciw', z przedr. *wz-* od *trącić* (zob.). — Od tego *wstrętny* 'odrażający' (daw. XVIII w. 'oporny, odpychający').

wstrzemięźliwy od XVII w. 'umiejący się powstrzymać od czegoś, zachować umiar, powściągliwy; nacechowany powściągliwością'. Niejasne, może od *†wstrzmić* czy *†wstrzmieć*, z przedr. *wz-* od daw. i dial. *trzmić* / *trzmieć* 'tkwić, sterczeć' (zob. *trzymać*), ale budowa niejasna. Wydaje się możliwe, że bezpośrednią podstawę przymiotnika mógł stanowić nie poświadczony pochodny rzecz. *†wstrzemięga* (utworzony za pomocą przyr. *-ęga*, jak np. *włóczęga*) z przypuszczalnym znaczeniem 'podtrzymywanie, powstrzymywanie czegoś' lub podobnym.

wstyd od XVI w. 'przykre uczucie spowodowane świadomością niewłaściwego, złego postępowania', daw. XVII w. 'wstydliwość', 'cnota panieńska', 'haniebny uczynek', 'genitalia, srom'; por. stp. XV w. *wstydać* 'trapić, nękać, dokuczać', *wstydać się* 'lękać się, odczuwać wstręt, wstyd'. Por. r. *styd* 'wstyd', ch./s. *stîd* 'wstyd; skromność, niewinność; srom'. Psł. **stydъ* 'wstyd', rzecz. odczas. od psł. **styděti (sę)* 'wstydzić się', w polskim *wz-* pod wpływem czas. *wstydzić* (zob.).

wstydzić od XVI w. 'budzić uczucie wstydu, wprawiać w zawstydzenie', *wstydzić się* 'odczuwać wstyd, krępować się, żenować się';

z przedr. *powstydzić się, zawstydzić (się)*. Por. cz. *stydět se*, r. *stydít'sja*, scs. *styděti sę*, ch./s. *stídjeti se* 'wstydzić się'. Psł. **styděti (sę)* 'wstydzić (się)', w związku z psł. **stydnǫti* 'tracąc ciepło, stawać się zimnym, stygnąć' (zob. *stygnąć*) i dalej z psł. **studiti* 'powodować, by coś stygło, chłodzić, ochładzać, oziębiać' (zob. *studzić*), pierwotne znaczenie związane z odczuciem zimna, chłodu przeniesione na odczuwanie nieprzyjemnego wrażenia wstydu. W polskim wyraz otrzymał przedr. *wz-*. — Od tego *wstydliwy* → *wstydliwość*.

wszak od XV w. part. 'ponieważ, bo, przecież', *wszakże* 'jednak; przecież, bo, przecież', stp. *wszako* / *wszeko* (też z przestawką *szwako* i uproszczeniem *szako*) sp. 'jednak, mimo to; to, więc', part. 'przecież; czyż nie; naprawdę, rzeczywiście', w takich funkcjach także *wszakoż* / *wszekoż* (*wszwakoż* / *szwakoż* / *szakoż*) i *wszakże*, dial. też *szak*. Por. cz. *však* sp. 'jednak(że), wszakże; wszak, przecież', part. 'przecież, oczywiście', scs. *vьsako* / *vьsěko* 'zupełnie, całkowicie, wszelkimi sposobami'. Przysł. od stp. XV w. *wszaki* / *wszeki* 'każdy, wszelaki', por. cz. przest. i książk. *všaký* 'ts.', r. *vsjákij* 'ts.', scs. *vьsakъ* / *vьsěkъ* 'ts.', ch./s. *svàkī* 'ts.'. Psł. **vьchakъ* > zachsł. **vьšakъ* (wschsł. i płdsł. **vьsakъ*) 'każdy, wszelki, wszystek', od psł. **vьchъ* 'wszystek, cały' (zob. *wszego, wszystek*), z przyr. **-akъ*, por. lit. *visóks* 'różny, rozmaity'.

wszcząć od XV w. 'dać początek'; wielokr. *wszczynać*. Psł. **vъz-čęti*, **vъz-čьnǫ* 'zacząć, dać początek', z przedr. **vъz-* (zob. *wz-*) od psł. *†čęti*, *†čьnǫ* 'zacząć, rozpocząć' (zob. *począć, zacząć*).

wszego dop. m pj 'wszystkiego, wszelkiego', *wszej* cel. ż pj 'wszystkiej', *wsze* bier. mn 'wszystkie' (*po wsze czasy*), *wszech* dop. mn 'wszystkich', *wszem* cel. mn 'wszystkim', w stp. od XIV w. pełniejszy paradygmat, bez formy mian. pj rodzaju męskiego, ale *wsza* ż, *wsze* bier. pj n itd. 'występujący w pełnej liczbie, każdy z wielu istniejących, każdy możliwy; którykolwiek z wielu, jakikolwiek, każdy; cały, zupełny'; daw. XVI w. mian. pj rodzaju męskiego *wszen*, utworzony chyba na wzór *ten* (zob.). Relikty zaimka *†wesz, wsza, wsze* 'wszystek, wszystka, wszystko', por. stcz. *veš, vše* ż, *vše* n 'każdy, cały', r. *ves'* 'cały', scs. *vьsь* 'cały, wszystek, każdy', ch./s. *sȁv*, daw. i dial. *vȁs* 'wszystek, każdy, cały'. Psł. **vьchъ* [< **visĭ-*] > (po przeprowadzeniu III palatalizacji) zachsł. **vьšь*, wschsł. i płdsł. **vьsь* 'wszystek, cały', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *vìsas* 'cały, wszystek', łot. *viss* 'ts.', stpr. *wissa-* 'cały', wszystkie z pie. **u̯i-so-* 'powszechny, ogólny', utworzonego od pie. pierwiastka **u̯i-* 'oddzielnie' (por. z innym przyr. pie. **u̯i-ku̯o-*, z którego stind. *víśva-* 'każdy, cały', awest. *vispa* 'ts.').

wszelaki od XVI w. 'każdy bez wyjątku, każdy możliwy; jakikolwiek, jaki tylko może być', daw. XVI w. *wszelijaki* 'różnorodny', dial. *wszelejaki* / *wszelijaki* 'wszelaki, wszelki', kasz. *všelejaki* (też *všeleńijaki*) 'najrozmaitszy, różnorodny'; *wszelako* sp. (pierwotnie przysł.) 'jednak, pomimo to, a przecież, wszakże', dial. *wszelak* 'wszelako, jednak', *wszelejak* 'różnie, różnorodnie', kasz. *všelejak* 'w różny sposób, różnorodnie'. Por. gł. *wšelaki* 'rozmaity, różnorodny, wszelaki, wszelki', stcz. *všelijaký* i *všelikaký* 'wszelki, wszystek, każdy', cz. *všelijaký* 'rozmaity, różny, byle jaki', ukr. dial. *useljákyj* 'wszelki, rozmaity'. Zachsł. **vьše-li-jakъ* (wschsł. **vьse-li-jakъ*), złożenie zachsł. **vьše* (wschsł. **vьse*), formy rodzaju nijakiego psł. **vьchъ* 'wszystek, cały' (zob. *wszego*), psł. part. **li* (zob. *li*) i psł. **jakъ* 'jaki, który' (zob. *jaki*). Postać *wszelaki* powstała z *wszelijaki* ze ściągnięciem *-ija-* > *-a-*.

wszelki 'każdy bez wyjątku, każdy możliwy; jakikolwiek, jaki tylko może być; najrozmaitszy, różnorodny, rozliczny', stp. od XIV w. *wszeliki*, od XV w. *wszelki* (też *wszwelki* / *szwelki* / *szwylki*) 'każdy bez wyjątku, każdy możliwy, każdy z wielu istniejących; którykolwiek z wielu, jakikolwiek; cały, zupełny', kasz. *všel'ki* 'każdy, wszelki; różnorodny'. Por. gł. *wšelki* 'rozmaity, różnorodny, wszelaki, wszelki', cz. *všeliký* 'wszelki'. Przypuszczalnie postać wtórna od zachsł. **vьšelijakъ* (zob. *wszelaki*), może ukształtowana na wzór stp. *wieliki*, p. *wielki*.

wszeteczny od XVI w. 'rozpustny, bezwstydny, nieprzyzwoity', daw. od XVI w. 'nierząd-

ny, rozpustny, rozwiązły'. Zapewne zapożyczenie ze stcz. *všetečný* 'natrętny, bezczelny', cz. 'wścibski, natrętny', które złożone ze stcz. *veš* 'wszystek, każdy' (zob. *wszego*) i derywatu od psł. **tъkati* 'dotykać, trącać, popychać, stukać, wpychać, wsadzać', **tъknǫti* 'dotknąć, trącić, poruszyć, stuknąć; wbić, wepchnąć' (zob. *tknąć*); pierwotne znaczenie 'taki, który wszystkiego dotyka'. W polskim zawężenie znaczenia: stcz. 'natrętny, bezczelny' > stp. 'bezwstydny' > 'nieprzyzwoity, rozpustny'. — Od tego *wszeteczeństwo, wszetecznica*.

wszędzie przysł. od XV w. 'w każdym miejscu', kasz. *vš́ąʒe* 'w każdym miejscu', 'w każdym kierunku'; daw. też *wszędy* 'wszędzie', stp. od XV w. *wszędy / szwędy* 'w każdym miejscu, wszędzie', dial. *wszędy / szędy* 'wszędzie'. Por. cz. *všude* i *všudy* 'wszędzie', strus. *vьsjudu / vьsudu* i *vьsudě* 'wszędzie', r. *vsjúdu*, dial. *vsjúdy* 'ts.', scs. *vьsǫdě* 'wszędzie, ze wszystkich stron, zewsząd', *vьsǫdu* 'ts.'. Psł. **vьchǫdu / *vьchǫdy / *vьchǫde* 'w każdym miejscu, wszędzie', od psł. **vьchъ* > zachsł. **vьšь* 'wszystek, cały' (zob. *wszego*), co do budowy por. *kędy, tędy*.

wszystek 'cały, każdy', stp. od XIV w. *wszystek* (*szwystek / szystek*), też *wszytek* (*wszwytek / szwytek / szytek*) i *wszyciek* (*szwyciek*) 'występujący w pełnej liczbie, każdy z wielu istniejących, każdy możliwy; którykolwiek z wielu, jakikolwiek, każdy; cały, zupełny', daw. *wszytek / wszyciek / wszyściek* i *szwyciek / szwytek* 'wszystek, cały', dial. *wszystek / wszytek / wszyciek* 'ts.'; przysł. *wszystko*, stp. *wszytko / wszystko* 'wszystko; ciągle, stale', dial. *wszystko / wszytko / wszyćko* (*szyćko*) 'ciągle', rzadko 'wszędzie', kasz. *všëstek / všëtek* 'wszystek'. Od nie zachowanego p. †*wesz*, zachsł. **vьšь* 'wszystek, cały' (zob. *wszego*), z przyr. *-ytek / -ystek*.

wściec *wścieknę* 'spowodować, że ktoś się rozgniewa, wpadnie w złość', *wściec się* od XVI w. 'zachorować na wściekliznę', 'wpaść w złość, w furię, rozzłościć się'; wielokr. *wściekać się* od XV w. 'wpadać w złość, w furię', stp. 'tracić panowanie nad sobą, zachowywać się jak szaleniec'. Ogsł.: cz. *vzteknout se* 'wściec się', stcz. *vztéci sě* 'ts.', ukr. *vstikatysja* 'wściekać się', ch. *stèći*, *stèčēm* 'wściec się'. Psł. **vъz-tekti, *vъz-tekǫ* 'zachorować na wściekliznę; wpaść we wściekłość, w furię, szał', z przedr. **vъz-* od psł. **tekti* w znaczeniu 'biegać' (zob. *ciec*). Pierwotne znaczenie 'biegać, uciekać', co jest charakterystyczne dla zwierząt dotkniętych wścieklizną. — Od wielokr. *wściekać*: *rozwścieczyć*. Zob. *wściekły*.

wściekły od XV w. 'chory na wściekliznę', 'bardzo zły, rozgniewany, wzburzony', 'gwałtowny, zaciekły, zapamiętały', stp. też 'nieopanowany, niepohamowany, gwałtowny'. Ogsł.: cz. *vzteklý*, ukr. *vztéklyj*, cs. *vъsteklъ*, słwń. *stékel*. Psł. **vъzteklъ* 'dotknięty wścieklizną; opanowany przez wściekłość, furię', imiesłów czasu przeszłego od psł. **vъztekti* 'zachorować na wściekliznę; wpaść we wściekłość, w furię, szał' (zob. *wściec*). — Od tego *wściekłość, wścieklizna*.

wśród przyim. 'pośród, w środku', rzadko 'w czasie, podczas, w trakcie', stp. XV w. *weśrod / weśrzod* przysł. 'w środku, na środku', przyim. z dop. 'pośrodku, na środku', 'w połowie (czasu)', w XVI w. *w śrzod* 'w środku'. Z wyrażenia przyimkowego **vъ serdь* 'w środku' (psł. **vъ* 'w', zob. *w*, i **serdь* 'środek, punkt środkowy', zob. *środek*).

wtedy od XVII w. przysł. 'w tym czasie, wtenczas, wówczas', dawniej pisane też *w tedy*. Od przysł. *tedy* w dawnym znaczeniu 'wtedy, wówczas, w tamtym czasie' (zob. *tedy*), przyim. *w* przez analogię do wyrażeń przyimkowych (w funkcji przysłówków) typu *w ten czas, w ów czas*, por. też tak samo powstałe dial. *wkiedy* 'kiedy'.

wtorek od XV w. 'drugi (po niedzieli) dzień tygodnia'. Por. w tym znaczeniu cz. pot. *úterek*, scs. *vъtorъkъ*, ch./s. *ùtorak*, słwń. *tórek* (inaczej zbudowane r. *vtornik*, scs. *vъtorъnikъ*), od psł. **vъtorъ* 'drugi' (zob. *wtóry*), uniwerbizacja **vъtorъ dьnь* 'drugi dzień (po niedzieli)'.

wtóry od XIV w. 'następujący po pierwszym, będący powtórzeniem pierwszego, drugi', w stp. 'następny po wymienionym (ale nie pierwszym), ponowny; inny'. Ogsł.: cz. *úterý* 'wtorek', r. *vtorój* 'drugi; drugorzędny', scs. *vъtorъ* 'drugi'. Psł. **vъtorъ* (i **ǫtorъ*, poświadczone w cz. *úterý*) 'drugi', zapewne pokrewne z lit. *añtras* 'drugi, wtóry', goc.

anþar 'inny', stwniem. *ander* (dziś niem. *anderer*) 'ts.', stind. *ántaras* 'ts.', wszystkie z pie. **antero-* 'drugi, inny (z dwóch)', od pie. **an* 'tam, gdzie indziej' z przyr. **-tero-* (por. *który*); ta etymologia dobrze objaśnia psł. **ǫtorъ*, natomiast w mającej większy zasięg prapostaci **vъtorъ* trzeba dopuścić rozwój pie. **ăn-* > psł. **vъn-*, taki jak w psł. przyimku **vъn* 'w' (zob. *w*). Nie można wykluczyć, że odmianka **vъtorъ* została ukształtowana pod wpływem przyimka **vъn*. — Od tego *wtórny*; *powtórny*; *powtórzyć* od XV w. (por. kasz. *vtóřëc* 'śpiewać do wtóru, wtórować'); *wtór*; *wtórować*. Zob. *wtorek*.

wuj od XV w. (stp. XV–XVI w. i dial. też *uj*) 'brat matki', dziś też 'mąż ciotki', 'brat ojca, stryj', 'dalszy krewny ze strony matki (lub ojca)', 'bliski znajomy rodziców', kasz. *uj* 'wuj'; zdr. *wujek*, także *wujec* (stp. od XV w. i dziś dial. *ujec*). Ogsł.: cz. daw. *uj* 'brat matki', r. daw. *(v)uj* 'ts.', słwń. *ùj* 'ts.'. Psł. **ujь* 'brat matki', dokładne odpowiedniki: stpr. *awis* 'ts.', stirl. *aue* [< **au̯io-*] 'wnuk', por. też lit. *avýnas* 'brat matki', z pie. **au̯-i̯o-*, utworzonego od pie. **au̯o-* 'ojciec matki, dziadek' (por. łac. *avus* 'dziadek', orm. *hav* 'ts.') z przyr. przynależności **-i̯o-*. Etymologiczne znaczenie 'należący do dziadka (tj. do rodziny dziadka ze strony matki)'.

wy, dop. *was* od XIV w. zaim. Ogsł.: cz. *vy*, dop. *vás*, r. *vy*, dop. *vas*, scs. *vy*, dop. *vasъ*. Psł. **vy* 'wy' powstało z pie. **i̯ūs* 'wy' (poświadczonego np. w lit. *jūs*, łot. *jūs*, goc. *jus*, awest. *yuš* z tym samym znaczeniem), przy czym nagłosowe **v-* jest pochodzenia analogicznego, zostało uogólnione z przypadków zależnych: psł. dop. **vasъ*, cel. **vamъ*, narz. **vami*; psł. dop. **vasъ* z pie. **u̯ōsom* z końcówką dopełniacza od rdzenia występującego np. w łac. *vōs* 'wy, was', stind. *vaḥ* 'wy'.

wy- przedr. Ogsł.: cz. *vy-*, r. *vy-*; w płdsł. zachowane szczątkowo, w niektórych tylko wyrazach, np. scs. *vy-gъnati* 'wygnać', bg. dial. *vi-rasten* 'dorosły, dojrzały', ch. dial. czak. *vì-let* 'wylać', słwń. dial. *vi-hnàt* 'wygnać, wypędzić' (poza tym panuje tam przedr. *iz-* < psł. **jьz-*). Psł. **vy-* ma odpowiedniki w goc. *ūt* 'na zewnątrz', niem. *aus*, ang. *out*, stind. *úd-* / *út-* 'w górę, na zewnątrz'. Z pie. **ūd-* 'w górę, na zewnątrz'; rozwój **ūd* > wczesne psł. **ū* > psł. **vy-* (z protetycznym *v-*), regularny zanik końcowego **-d* wskazuje, że wyraz, nim stał się przedrostkiem, był używany jako samodzielny przysłówek stojący zwykle przed czasownikiem, który z czasem zrósł się z czasownikiem.

wybaczyć od XVI w. 'przebaczyć', daw. od XVI w. 'wypatrzyć, wyśledzić, wymiarkować'; wielokr. *wybaczać*, daw. 'wypatrywać, wyśledzać, rozpoznawać'. Jak utworzone za pomocą innego przedr. *przebaczyć* od *baczyć* (zob.).

wybawić od XIV w. 'uwolnić od przykrości, wyratować z trudnej sytuacji, wyswobodzić, ocalić', stp. też 'zwolnić od zobowiązań; uwolnić, wykupić nieruchomość z ciążących na niej zobowiązań'. Od *bawić* (zob.), utworzone zapewne na wzór starszego *zbawić* (zob.), z zastąpieniem martwego przedr. *z-* < **jьz-* (zob. *z*) przez żywotny *wy-*.

wybitny od XVIII w. 'przewyższający kogoś lub coś pod jakimś względem, nieprzeciętny, wyjątkowy; znaczny, wyraźny, duży', daw. od XVI w. *wybit* i *wybity*, dial. *wybity* 'bity, ubity (np. o drodze)', 'doświadczony', imiesłowu biernego od przedrostkowego *wybić się* 'osiągnąć wyższą niż inni pozycję społeczną, prestiż, znaczenie, zrobić karierę' (o pochodzeniu zob. *bić*).

wybór od XV w. 'wybranie, wybieranie; to, co zostało wybrane, wyselekcjonowane', *wybory* mn 'wybieranie kandydatów na odpowiednie stanowisko', stp. *wybór* 'coś wyborowego', daw. 'pobór, zaciąg', *na wybór* 'wyborny, wyśmienity; wybornie, wyśmienicie'. Por. cz. *výbor* 'komitet, zarząd; rada narodowa', 'wybór, antologia'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *wybrać*, psł. **vy-bьrati*, **vy-berǫ* 'wybrać' (o pochodzeniu zob. *brać*), z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. — Od tego *wyborny* od XV w. (dial. 'wybredny').

wybredny od XX w. (daw. od XVIII w. *wybrydny*) 'grymaśny, kapryśny', przest. 'wyszukany, wytworny, wykwintny'. Od *wybredzać* (daw. u Lindego *wybrydzać*) 'grymasić przy wyborze czegoś, przebierać w czymś', związanego z *bredzić* (zob).

wybryk od XVIII w. 'postępek odbiegający od przyjętych obyczajów, norm zachowania', 'niespodziewany przejaw, odruch fantazji, humoru itp.', daw. 'podskok, bryknięcie'. Por. r. dial. *výbriki* 'brykanie', *echat' vybrikom* 'jechać galopem', ukr. *vybryk* 'wybryk', br. *výbryk* 'ts.', *výbryki* mn 'dziwne zachowanie'. Rzecz. odczas. od †*wybrykać*, od *brykać* (zob.).

wychodek od XVII w. 'ubikacja, ustęp', zdr. od daw. XV w. *wychód* 'ustęp, latryna', stp. od XIV w. też 'wyjście, wywędrowanie, opuszczenie jakiegoś miejsca; otwór przeznaczony do wychodzenia i wchodzenia, wyjście', dial. kasz. *vëχód* 'to, co odpływa, ujście rzeki, jeziora, odpływ'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *wychodzić* (o pochodzeniu zob. *chodzić*).

wycieczka od XVI w. 'wędrówka, wyjazd, podróż w celach krajoznawczych, turystycznych, towarzyskich', daw. od XVI w. 'wypad zbrojny', 'droga, ścieżka wychodząca skądś, ukryte wyjście, korytarz, tajemne schody'. Od *wyciekać* 'wypływać', daw. XVI w. 'wybiegać', dial. myśl. 'uciekać (o kuropatwach)', będącego czas. wielokr. od *wyciec* 'wypłynąć, wybiec' (o pochodzeniu zob. *ciec*); co do budowy por. *ucieczka*.

wycieńczyć od 1500 r. 'pozbawić sił fizycznych, wychudzić, osłabić', daw. od XVII w. 'pomniejszyć zasoby, zubożyć', 'umniejszyć, zbagatelizować', dial. 'zrobić cienkim'; wielokr. *wycieńczać*, w XVI w. 'wysubtelniać'. Od *cienki* (zob.), z przedr. *wy-*.

wyć *wyję* od XV w. 'wydawać głośne, nieartykułowane dźwięki, przeraźliwie krzyczeć, ryczeć', dial. 'rzewnie płakać', 'wystawać, sterczeć'; z przedr. *zawyć*. Ogsł.: cz. *výt*, *vyji* 'wyć', r. *vyt'*, *vóju* 'wyć', pot. 'beczeć', cs. *vyti* 'wyć'. Psł. **vyti*, **vъjǫ* 'wyć', od pie. dźwkn. pierwiastka **ū-* 'wydawać przeciągły głos *u*', poświadczonego też np. w r. *úkat'* 'ts.'. Zob. *wyga*.

wydma od XVIII w. 'pagórek z piasku naniesionego przez wiatr', daw. XVII w. 'wydęcie', dial. 'zaspa śnieżna', kasz. *vidma* 'pole górzyste i nieurodzajne'. Por. ukr. *výdma* 'miejsce piaszczyste, z którego wiatr znosi piasek na sąsiednie pola', br. *výdma* (też *výdz'ma*) 'wydma, piaszczysty wzgórek; część zasianego pola zasypana piaskiem, pole piaszczyste'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *wy-dąć*, *wy-dmę* 'wydmuchać' (zob. *dąć*), pierwotne znaczenie 'to, co jest rezultatem wydmuchania (piasku, śniegu)'.

wydra od XV w. 'zwierzę Lutra vulgaris', kasz. *vèdra* 'nadmierne powiększenie tarczycy, wole'. Ogsł.: cz. *vydra*, r. *výdra*, ch./s. *vìdra*. Psł. **vydra* [< **ūdrā*] (*v-* protetyczne) 'wydra', odpowiada lit. *ūdra* 'ts.', łot. *ūdris* 'ts.', stpr. *wudro* 'ts.', stind. *udráḥ* 'zwierzę wodne', awest. *udrā-* 'wydra', gr. *hýdros* i *hýdrā* 'żmija wodna'. Pie. nazwa zwierzęcia żyjącego w środowisku wodnym, w słow. i bałt. wtórnie zawężona do jednego z takich zwierząt (wydry), utworzona od pie. nazwy wody (por. *woda*, gr. *hýdōr* 'woda'). — Od tego *rozwydrzyć* 'rozpuścić, rozzuchwalić, doprowadzić do rozpasania'.

wyga od XVIII w. 'ktoś mający duże doświadczenie, sprytny, obrotny', dial. *wyga* ż 'suka', 'stara gęś', 'filut (wyraz obelżywy)', *wyga* m 'doświadczony bywalec, wyjadacz'. Wyłącznie polskie. Objaśniane jako derywat od *wyć* (zob.), z archaicznym, rzadkim przyr. **-ga* (por. *struga*). Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'ten, kto wyje', z czego przypuszczalnie 'stary, doświadczony pies' > 'doświadczony człowiek'. Na wczesne powstanie wyrazu może wskazywać derywat *wyżeł* 'pies myśliwski' (zob.), jeśli słuszna jest etymologia tego wyrazu.

wygon od XIV w. 'wspólne pastwisko gromadzkie, miejsce, w którym gromadzone są zwierzęta przed wypędzeniem na wspólne pastwisko', 'droga, którą się goni zwierzęta na pastwisko', 'wyganianie bydła na pastwisko', dial. 'droga na pastwisko; rodzaj drogi, szlaku; wspólne pastwisko (w pobliżu wioski)', kasz. *vigón* 'droga prowadząca z wioski w pole; pastwisko'. Por. cz. *výhon* 'wygnanie bydła na pastwisko', 'wygon', r. *výgon* 'wypędzenie, wypędzanie; wypęd (bydła); pastwisko, wygon'. Płnsł. **vygonъ* 'wygnanie, wypędzenie (np. bydła na pastwisko)', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności, wtórnie konkretyzowana w 'droga, którą się wypędza bydło, miejsce, gdzie się wypędza bydło') od przedrostkowego **vy-goniti* 'wypędzić', p. *wygonić* (o pochodzeniu zob. *gonić*).

wyjątek od XVIII w. 'rzecz niezwykła, odbiegająca od normy; ktoś różniący się od innych', 'odstępstwo od obowiązującego prawa, przyjętego obyczaju, przepisów', 'fragment, urywek'. Od imiesłowu biernego *wyjęty* od czas. *wyjąć* 'wydostać, wydobyć; wydzielić część z całości', przest. 'wyłączyć, wykluczyć, zrobić wyjątek', stp. też 'wyswobodzić, uwolnić (od ucisku, niewoli, obowiązków, zobowiązań, zarzutów)' (o pochodzeniu zob. *jąć*); co do budowy por. np. *majątek*. — Od tego *wyjątkowy* → *wyjątkowość*.

wyka od XV w. (stp. może też *wika*) 'roślina pastewna Vicia sativa'. Por. cz. *vika* i *vikev* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *wicke* (dziś niem. *Wicke*) 'ts.', przejętego z kolei z łac. *vicia* 'ts.'.

wykałaczka od XIX w. 'cienki, zaostrzony patyczek służący do wyjmowania resztek jedzenia spomiędzy zębów, do wtykania w małe porcje np. śledzia, sera'. Nazwa narzędzia z przyr. *-aczka* od daw. (od XVI w.) *wykałać* 'wykluwać', por. bez przedr. dial. *kalać* 'łupać, rozłupywać', a także stcz. *kálati*, cz. dial. *kálat* 'łupać (drzewo)', słc. *kálať* 'rąbać; łupać (o bólu w kościach)', ch./s. *kálati* 'łupać (drzewo); krajać rybę'. Psł. dial. **kalati* 'kłuć czymś ostrym, rozłupywać, rozszczepiać', czas. wielokr. od psł. **kolti* 'uderzać czymś ostrym, kłuć; łupać' (zob. *kłuć*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*.

wykluczyć od XIX w. 'usunąć, wyłączyć, wyeliminować'. Kalka r. *isključit'* 'wykluczyć' (w związku etymologicznym z p. *klucz*, zob.).

wykonać od XVI w. 'wprowadzić w czyn, zrobić, uczynić, urzeczywistnić, spełnić; wyprodukować, wytworzyć, sporządzić', daw. 'przetrwać, przeżyć'; wielokr. *wykonywać*. Z przedr. *wy-* od *konać* w stp. znaczeniu 'działać, czynić, czynić dalej', 'doprowadzać do końca czynność zaczętą', psł. **konati* 'kończyć, doprowadzać do końca, wykonywać' (zob. *konać*). — Od tego *wykonawca* → *wykonawczyni*, *wykonawstwo*; *wykonalny*.

wykrot od XV w. 'drzewo wyrwane z korzeniami przez wiatr', 'dół, jama, szczególnie jama pod korzeniami drzewa wywróconego przez wiatr', 'wystająca, załamująca się część muru', daw. 'wyskok, wykroczenie', dial. 'uschłe gałęzie, drzewa wywożone z lasu'; por. daw. *wykrotny* 'przestępczy, występny', dial. *wykrótny* 'niespokojny, psotny', *wykrota* 'łobuz'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *wy-krocić*: dial. *wykrocic drzewo* 'wyłamać drzewo z korzeniami', przypuszczalnie od nie poświadczonego czas. †*krocić* < psł. †*krotiti* 'kręcić, wykręcać, skręcać', spokrewnionego z psł. **krotiti* 'kastrować (przez ukręcenie jąder)' > 'poskramiać, ujarzmiać, uspokajać' (zob. *ukrócić*) i z psł. **krętati* 'wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać, zwijać' (zob. *krzątać*), od pie. **kret-* / **kert-* 'kręcić, skręcać'.

wyłom od XIX w. 'otwór wyłamany, wybity, wyrwa', 'wąska dolina rzeki, przełom', daw. 'to, co zostało wyłamane, wybite, odłam, bryła'. Por. r. *výlom* 'drzewo wyrwane z korzeniami', ukr. *výlom* 'wyłom'. Rzecz. odczas. od stp. (XV–XVI w.) *wyłomić* 'wyłamać', w XV w. 'wyrwać, wyważyć', dial. *wyłomać* 'złamać', 'uwolnić', które od p. daw., dziś dial. *łomić* 'łamać, rozbijać na kawałki', psł. **lomiti* 'powodować, że coś się wygina, łamie, kruszy, łupać, kruszyć' (o pochodzeniu zob. *łamać*).

wyłonić od XIX w. 'ukazać, ujawnić, uwydatnić', 'wybrać ze swego grona', *wyłonić się* 'ukazać się, wynurzyć się', 'wziąć początek, powstać, wytworzyć się'. Czas. odrzecz. z przedr. *wy-* od *łono* (zob.), z podstawowym znaczeniem 'zrodzić, wydać z własnego łona, wnętrza'.

wymię *wymienia* od XV w. 'narząd u samic ssaków zawierający gruczoły mleczne'. Ogsł.: stcz. *výmě*, *vymene* (cz. *vemeno*), r. *výmja*, *výmeni*, ch./s. *vȉme*, *vȉmena*. Psł. **vymę*, **vymene* 'wymię', z prapostaci **ūdʰ-men-*, będącej przekształceniem (za pomocą przyr. **-men-* > psł. **-mę*, **-men-*) pie. rzecz. heteroklitycznego (z tematem na **-n/r-*) **ūdʰ-r-* / **ūdʰ-n-* 'wymię', kontynuowanego przez stind. *ū́dhar*, *ū́dhnas* 'wymię', gr. *oûthar*, *oúthatos* 'ts.', łac. *ūber*, *ūberis* 'ts.', od pie. pierwiastka **eu̯dʰ-* 'nabrzmiewać, nadymać się'.

wymioty mn 'wydalanie przez usta zawartości żołądka', 'wymiociny', dial. 'krosty', daw.

wymiot 'wymiecenie, wyrzucenie czegoś; to, co się wymiotło, wyrzuciło', 'wymiociny, wymiotowanie', stp. w XV w. 'usunięcie z posiadłości, wywłaszczenie', w XIII–XIV w. *wymiot* / *wymiet* w specjalnym znaczeniu 'jakaś powinność prawa książęcego'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego stp. *wymiotać* / *wymietać* 'usunąć szybkim ruchem, wyrzucić', 'pokazać się, pojawić się (o krostach, trądzie)', 'uczynić zarzuty, oskarżyć, wypomnieć coś', 'odebrać sądownie zbiegłego kmiecia' (o pochodzeniu zob. *miotać*). — Od tego *wymiociny*; *wymiotować*, *zwymiotować*.

wynaleźć *wynajdę* od XV w. 'szukając, natrafić na coś, wyszukać coś, wyszperać', 'wymyślić coś, dokonać wynalazku', stp. też 'własnym staraniem coś zyskać'. Z przedr. *wy-* od daw. (od XIV w.) *naleźć* 'znaleźć, odkryć, odszukać', 'stwierdzić pewien stan, właściwość, ilość', 'zastać, przyłapać', 'zyskać sobie, zdobyć, zapewnić', 'wymyślić rozstrzygnięcie, wydać orzeczenie, wyrok' (o pochodzeniu zob. *znaleźć*). Formy czasu teraźn. należą genetycznie do daw. (i dial.) *wynajść* 'wyszukać', z przedr. *wy-* od *najść*, *najdę* w przest. (i dial.) znaczeniu 'natknąć się na coś, napotkać coś, znaleźć coś' (o pochodzeniu zob. *iść*). Od czasu teraźn. czas. wielokr. *wynajdywać* / *wynajdować*. — Od tego *wynalazek* od XVI w. 'to, co wynaleziono, wymyślono', daw. 'odkrycie, odnalezienie czegoś; rzecz odszukana, znaleziona', od XVI w. *wynalazek* i *wynalazka* / *wynalezka* 'rozsądzenie, dekret, sentencja sądowa, wyrok, orzeczenie', 'warunek', 'wymysł, wynalazek'; *wynalazca*.

wynik od XVI w. 'rezultat, skutek'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *wynikać* 'być przyczynowo uzasadnionym następstwem czegoś, powstawać jako rezultat czegoś', 'wypływać jako wniosek, konkluzja, stwierdzenie, okazywać się', przest. 'wydobywać się na zewnątrz, zjawiać się, okazywać się' (o pochodzeniu zob. *przeniknąć*).

wyniosły od XVI w. 'wysoki, górujący, dominujący nad czymś', 'wynoszący się nad innych, zarozumiały, pyszny, dumny', przest. 'wzniosły, szlachetny', daw. 'wzniesiony, podniesiony do góry'. Uprzymiotnikowiony imiesłów od przedrostkowego czas. *wynieść* 'wznieść w górę' (o pochodzeniu zob. *nieść*).

wyobrazić od XVI w. 'przedstawić coś na obrazie, rzeźbie, dać obraz czegoś', *wyobrazić sobie* 'zobaczyć w wyobraźni, wyimaginować sobie'; por. stp. *wyobrażenie* 'postać, kształt'. Czas. odrzecz. z przedr. *wy-* od *obraz* 'postać, kształt'. — Od tego *wyobraźnia*.

wypowiedź ż od XIX w. 'wypowiadanie się', daw. od XVII w. 'wypowiedzenie komuś czegoś, wymówienie'. Por. cz. *výpověď* ż 'wypowiedź, wypowiedzenie się; wypowiedzenie, wymówienie'. Od *wypowiedzieć* 'wyrazić coś słowami, mówiąc oznajmić; zerwać, unieważnić, wymówić coś', daw. 'opowiedzieć' (od *powiedzieć*, zob.). Wyraz ukształtowany jak *odpowiedź*, *spowiedź*, *zapowiedź*.

wypukły od XV w. 'łukowato, kuliście wybrzuszony, wydęty, wystający z powierzchni czegoś', stp. 'wyciekły z wnętrza', 'cierpiący na przepuklinę', dial. 'mający przepuklinę' (por. dial. *wypuk* 'przepuklina, ruptura'). Por. cz. *vypuklý* / *vypouklý* 'wypukły', r. *výpuklyj* 'wypukły; wystający', przen. 'wyrazisty, dobitny'. Pierwotny imiesłów od stp. XV w. *wypuknąć się* 'wyrosnąć', dial. 'pęknąć', zob. *pęcznieć*. — Od tego *uwypuklić*.

wyrazić od XV w. 'ująć coś w słowa, powiedzieć', 'uzewnętrznić, okazać, objawić', 'oznaczyć', stp. 'wyrzucić, usunąć', 'nieco wystawać nad powierzchnię, być wypukłym', 'oddać słowami, wypowiedzieć, wysłowić', 'wycisnąć', *wyrazić się* 'wylać się, rozlać się; rzucić się, napaść'; wielokr. *wyrażać*, stp. XV w. 'wyrzucać, usuwać; bić (monety), wyciskać znaki (na monecie)'. Por. r. *výrazit'* 'wyrazić', *výrazit'sja* 'wyrazić się; uwidocznić się, przejawić się; wynieść'. Z przedr. *wy-* od *razić* (zob.). — Od tego *wyraz* od XVI w. 'słowo', 'zewnętrzny objaw, widomy znak czegoś', daw. od XVI w. 'obraz, podobieństwo, wyobrażenie', *nad wyraz* 'bardzo, w wysokim stopniu, niewypowiedzianie', dial. *na wyraz* 'wyraźnie' (por. cz. *výraz* 'wyraz twarzy; przejaw, wyrażenie'); *wyraźny*; *wyraziciel*.

wyrok od XVIII w. 'sentencja sądowa', daw. od XVI w. 'wyrzeczenie, wymówienie; to, co się wyrzekło, wypowiedź', *wyroki* mn 'fatum, los, przeznaczenie', dial. 'wyrzecze-

nie, wypowiedź'. Por. cz. *výrok* 'sąd, pogląd; wypowiedź; sentencja, maksyma', 'wyrok, werdykt'. Słow. **vyrokъ* 'wypowiedzenie, wyrzeczenie, to, co się wypowiada, wypowiedź', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **vy-rekti* 'wyrzec, wypowiedzieć' (por. p. *wyrzec* 'wypowiedzieć'), od psł. **rekti* 'rzec, powiedzieć' (zob. *rzec*).

wysiłek od XIX w. 'stan natężenia, wytężenia sił, usilne przezwyciężanie oporów, trudności, przeszkód'. Od przedrostkowego czas. *wysilić się* 'włożyć w coś wiele wysiłku, sił' (o pochodzeniu zob. *siła*).

wysmukły od XVII w. 'wysoki i szczupły, smukły', daw. XVII w. 'gładki, wymuskany'. Pierwotny imiesłów od p. daw. *wysmuknąć* 'wyciągnąć', 'wymuskać', *wysmuknąć się* 'wysunąć się' (o pochodzeniu zob. *smukać*). Zob. *smukły*.

wysoki od XIV w. 'mający znaczną odległość między podstawą a wierzchołkiem, mający duży wzrost; znajdujący się w górze; duży, wielki, znaczny'; st. wyższy *wyższy* (zob.). Ogsł.: cz. *vysoký*, r. *vysókij*, scs. *vysokъ*. Psł. **vysokъ* 'wysoki', pokrewne z gr. *hypsēlós* 'wysoki', *hýpsi* 'wysoko', *hýpsos* 'wyżyna', stwniem. *ūf* 'na' (dziś niem. *auf*), irl. *ós, uas* [< **aupso-*] 'w górze, nad', stirl. *uasal* 'wysoki', z pie. **ūpso-* (które od pie. **up(o)* 'na, na górze, powyżej'), z przyr. **-okъ* (por. *głęboki, szeroki*). — Od tego *wysokość*.

wyspa od XVI w. 'ląd otoczony ze wszystkich stron wodą', dial. też 'nasyp ze śniegu', 'duża kupa ziarna', daw. od XV w. także *wysep* 'wyspa'. Wyraz zastąpił stp. od XIV w. *isep / ispa* 'wyspa', dial. *ispa* 'wyspa', por. stcz. *jesep* 'wyspa', cz. *jesep / jespa* 'ts.', scs. *isъpъ* 'ts.'. Psł. **jьzsъpъ / *jьzsъpa* 'to, co wysypane, usypane, wyspa', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **jьz-suti, *jьz-sъpǫ* 'wysypać' (od psł. **suti, *sъpǫ* 'sypać', o pochodzeniu zob. *sypać*). Zamiana pierwotnego *ispa / isep* przez stp. innowację *wyspa / wysep* związana była z zanikiem przyrostka kontynuującego psł. **jьz-* (zob. *z*) i przejęciem jego funkcji przez *wy-*. — Od tego *półwysep* od XVIII w., kalka niem. *Halbinsel* 'ts.' (złożenie niem. *halb* 'pół' i *Insel* 'wyspa').

wytrzeszczać od XVI w. 'rozwierać, szeroko otwierać (oczy)', dial. też 'wystawiać'; dok. *wytrzeszczyć*; por. stp. XV w. *wytrzeszcz* 'ryś'. Por. cz. *vytřeštit (oči)* 'wytrzeszczyć oczy', słc. *vytrieštať* 'ts.', br. *výtraščac' (vočy)* 'ts.' oraz cz. *třeštit* 'majaczyć; szaleć, wariować', 'wytrzeszczać (oczy)', dial. *třeščiť* 'uderzać', stcz. *třěščiti* 'trzaskać, praskać, latać z trzaskiem', słc. *trieštiť* 'rozbijać', ch./s. daw. *treštiti* 'trzasnąć, uderzyć (o gromie)', słwń. *treščiti* 'powodować łoskot', 'uderzyć (o piorunie)', 'rzucić gwałtownie, cisnąć'. W związku z *trzeszczeć, trzaskać* (zob.), pierwotnie może 'otwierać z trzaskiem'.

wywód od XV w. 'dowodzenie, uzasadnienie, argumentacja; wywodzenie początku czegoś', stp. 'wyprowadzenie', 'oczyszczenie z zarzutów', 'końcowy wniosek, konkluzja', 'spis, wykaz'. Por. cz. *vývod* 'wyprowadzenie, wylot; przewód; wywód, argumentacja', r. *vývod* 'wyprowadzenie, wycofanie; wykluczenie, wyłączenie, usunięcie', 'wniosek, konkluzja'. Rzecz. odczas. od *wywodzić* 'wyprowadzać coś z czegoś, uznawać coś za źródło, za początek czegoś; opowiadać coś, tłumacząc, wyjaśniać, dowodzić', o pochodzeniu zob. *wodzić*.

wyzuć od XVI w. 'pozbawić kogoś czegoś (majątku, jakichś cech, zalet)'; wielokr. *wyzuwać*. Z przedr. *wy-* od stp. *zuć* 'zdjąć, ściągnąć (obuwie)' (o pochodzeniu zob. *zzuć*).

wyzwolić od XV w. 'przywrócić wolność, uczynić wolnym, oswobodzić; przywrócić swobodę ruchu, uwolnić z czegoś krępującego, z więzów', 'spowodować gwałtowne powstanie, pojawienie się czegoś (np. jakichś uczuć)', stp. też 'wybrać, przeznaczyć na coś, pozwolić, uzyskać pozwolenie', 'postanowić, zdecydować'; wielokr. *wyzwalać*. Z przedr. *wy-* od stp. *zwolić* 'wyratować, ocalić; wyrazić zgodę, przystać na coś', psł. **sъ-voliti* 'wyrazić swą wolę, pozwolić, zezwolić' (zob. *zwolennik, zezwolić*).

wyż od XVI w. (daw. też *wyża*) 'wyżyna', 'obszar podwyższonego ciśnienia', 'najwyższy stan, nasilenie czegoś', daw. 'miejsce wysoko położone, wysokość'. Od podstawy *wyż-* przym. *wyższy* (zob.). Wyraz wyparł wcześniejszą postać *wysza* [< **vys-ja*] 'miejsce wysoko położone, wysokość' (od podstawy przym. *wys-oki*). Z wyrażenia przyimkowego (z przyim. *wz*, zob. *wz-*) przysł. *wzwyż* od

XVI w. 'w górę, na wysokość', daw. *wzwysz / wzwyszą* 'na wysokość'.

wyżąć *wyżmę* od XVI w. 'wycisnąć wodę (z czegoś mokrego)', daw. *wyżąć / wyżdżąć* 'wycisnąć', 'wydobyć', 'wyprzeć, wykurzyć'; wielokr. *wyżymać*; dawniej bez przedrostka *żąć, żmę* 'wyciskać wodę (np. z pranej bielizny), wyżymać', też 'miąć, cisnąć, gnieść, tłoczyć', kasz. *żǫc / žic, žḿe* 'wyciskać wodę, wyżymać; ściskać, miętosić, gnieść'. Ogsł.: dł. *žeś, žmu* 'gnieść, tłoczyć, wyciskać, wyżymać', r. *žat', žmu* 'ściskać, zgniatać, przyciskać, uciskać; ugniatać; wyciskać, wygniatać (np. sok)', ch./s. *žěti, žmêm* 'gnieść, tłoczyć, uciskać; wyciskać wodę z czegoś, wyżymać'. Psł. **žęti, *žьmǫ* 'gnieść, cisnąć, ugniatać, wygniatać, wyciskać', wielokr. **žimati*, pokrewne z łot. *gùmt, gùmstu* 'chwytać, łapać', gr. *gémō* 'jestem pełnym, obciążonym, obładowanym', od pie. **gem-* 'chwytać, łapać (oburącz), ściskać, stłaczać, upychać'. — Od czas. wielokr. *wyżymaczka*. Zob. *zżymać się, gomółka*.

wyżeł od XIV w. 'pies myśliwski'. Ogsł.: cz. *vyžel*, br. *vỳžal*, ch./s. *vìžao*. Psł. **vyžьlъ* 'pies myśliwski, wyżeł', bez pewnej etymologii. Może od **vyga* z etymologicznym znaczeniem 'ten, kto wyje' (zob. *wyga*), z przyr. **-ьlъ*. Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'pies wyjący', czy może raczej 'pies powiadamiający głosem o znalezieniu zdobyczy'. Według innej wersji etymologicznej zapożyczenie z węg. *vizsla* 'wyżeł', przeciw czemu *-y-* w wyrazie słow., zresztą wyraz węgierski jest raczej zapożyczeniem ze słow.

wyższy od XVI w. st. wyższy od *wysoki*, stp. od XV w. *wyszy* lub *wyszszy*; przysł. *wyżej*. Por. cz. *vyšši*, r. *výsšij*, scs. *vyšii*, ch./s. *viši* 'wyższy'. Psł. **vyši* [< **vys-ji*] m, **vyšьši* ż, **vyše* n 'wyższy', formy st. wyższego od podstawy **vys-* < **ūpso-* psł. przym. **vysokъ* 'wysoki' (zob. *wysoki*). Przekształcenie p. *wy(sz)szy* > *wyższy* przez analogię do form typu *niższy, bliższy*, w których *-ż-* pochodzi z pierwotnego **zj*. — Od tego *podwyższyć* (daw. *podwysszyć / podwyszyć*) od XV w., *przewyższyć, wywyższyć*; bez przedr. stp. XV w. *wysz(sz)yć* 'bardzo cenić, cenić nade wszystko; głosić czyjąś wielkość, moc, wysławiać; stawiać ponad innymi', *wysz(sz)yć się* 'wynosić się ponad innych, pysznić się'.

wyżyna od XVIII w. 'wzniesienie, wyniosłość terenu', przest. 'przestrzeń położona wysoko nad ziemią, wysokość', *wyżyny* mn 'najwyższe miejsce w jakiejś hierarchii, szczyty'. Od podstawy *wyż-* przym. *wyższy* (zob.), z przyr. *-ina*. Analogiczne wyrazy w językach słow. (w znaczeniach 'wzniesienie, wyżyna; wysokość') utworzono od podstaw **vys-* (psł. **vys-okъ*) lub **vyš-* (psł. **vyšii)*, por. gł. *wyšina*, cz. *výšina*, r. *vyšiná*, br. *vyšynjá*, bg. *visiná*, ch./s. *visìna*, słwń. *višína*.

wz-, *wez-* (*ws-*, *wes-*) przedr., w stp. od XV w. też *wz* przyim. z bier. 'do, ku, na'. Ogsł.: cz. *vz-*, w stcz. też przyimek *vz* 'na, nad, przeciw', r. *voz- / vz-*, scs. *vъz-* i przyimek *vъz*, ch./s. *uz-* i przyimek *uz*. Psł. **vъz* przyimek 'w górę' i przedr. **vъz-*, pokrewne z lit. *už* 'na', *už-*, łot. *uz* 'ts.', *uz-*, awest. *us- / uz-* 'w górę, na zewnątrz', z pie. **uds-* 'w górę, wzwyż', będącego rozszerzeniem pie. **ud- / *ūd-* 'w górę, na zewnątrz' (zob. *wy-*).

wzajem od XV w. 'jeden drugiego, jeden drugiemu itd., obopólnie, wzajemnie', daw. 'odwzajemniając się, w zamian za coś, także, również; na odwrót, odwrotnie; na przemian', stp. XV w. 'danie, przekazanie czegoś komuś pod warunkiem zwrotu'; *nawzajem* (daw. od XVI w. *na wzajem*) 'jeden drugiego, jeden drugiemu itd., obopólnie, wzajemnie; odwzajemniając się, w zamian za coś'. Z wyrażenia przyimkowego *w zajem*, por. daw. *w zajem (dać, wziąć)* 'pożyczyć, zapożyczyć, wypożyczyć', stp. *zajem* 'odwdzięczenie się, odpłacenie, odwzajemnienie się', 'wzięcie, sądowne zajęcie czegoś, zajęcie (bydła) w szkodzie', 'czasowe użytkowanie czegoś (z obowiązkiem oddania), użyczenie, pożyczenie', daw. 'zajęcie, zabór', cz. przest. *zajem* 'zajęcie, zatrzymanie; wzięcie do niewoli; areszt; zajęcie dobytku', *v zajem* 'tytułem pożyczki', r. *zaëm* 'pożyczka', scs. *vъ zaimъ dajati* 'pożyczyć', *vъ zaimъ vъzęti* 'wziąć tytułem pożyczki', ch./s. *zȁjam* 'pożyczka'. Słow. **zajьmъ* 'zajęcie czegoś, zabranie; wzięcie, zatrzymanie czegoś tytułem pożyczki, wzięcie w zastaw', rzecz. odczas. od przedrostkowego **za-jęti, *za-jьmǫ* 'zająć, zabrać, zagarnąć', p. *zająć* (o pochodzeniu zob. *jąć*), utworzony jak pokrewne *najem, sejm* (zob.). — Od tego *wzajemny* 'obopólny,

obustronny', 'odwzajemniający uczucie', daw. 'występujący u obu stron, osób; otrzymany w zamian za coś', stp. XV w. 'świadczony sobie, okazywany w obie strony, obustronny' → *wzajemność*; *odwzajemnić* 'odpłacić wzajemnością', wielokr. *odwzajemniać*.

wzdłuż przysł. od XVI w. 'równolegle do czegoś rozciągniętego na dużej przestrzeni; na całą długość czegoś', dial. *zdłuż* / *na zdłuż* i *wzdłużć*, kasz. *vzdluž* / *vzłuž* / *zdłuž* / *złuž* 'ts.'; stp. XV w. *wzdłużą* 'na długość'. Por. słc. *zdĺž* / *pozdĺž* przysł. i przyimek 'na długość, wzdłuż', arch. *zdlže* przysł. 'na długość', ukr. *uzdóvž* / *vzdovž* przysł. i przyimek 'wzdłuż', br. *uzdóŭž* przysł. i przyimek 'ts.', ch./s. *ȕzdūž* przysł.i przyimek 'na odległość, wzdłuż'. Z psł. wyrażenia przyimkowego **vъz dľžь* 'równolegle do długości, w kierunku, w którym się coś rozciąga, na całą długość', złożonego z psł. przyimka **vъz* (zob. *wz-*) i rzecz. **dľžь* ż 'długość' (por. stp. *dłuż* 'rozciągłość w przestrzeni, długość; rozciągłość w czasie'; od psł. przym. **dľgъ* 'długi', zob. *długi*). Por. *podłużny*.

wzdragać się od XVIII w. 'nie chcieć czegoś zrobić, wzbraniać się', dial. *wzdragać się* 'opierać się', *wzdrażać się* 'ts.'. W związku ze *wzdrygać się* (od XVI w., stp. XV w. *zdrygać się*) 'gwałtownie drgać, wstrząsać się', przest. 'nie chcieć czegoś zrobić, wzbraniać się, wzdragać się', daw. 'unikać, wystrzegać się czegoś, brzydzić się czymś', daw. *wzdrygać* 'wstrząsać, wzruszać; wstrząsać się, dygotać', które od *drgać* 'trząść się, dygotać, drżeć', psł. **drъgati* 'drgać, trząść się, drżeć', wielokr. **drygati*. W p. *wzdragać* niejasne jednak rdzenne *-a-*, które może pod wpływem r. wielokr. *vzdrágivat'* 'drżeć, drgać', gdzie *-a-* ze wzdłużenia *-o-* w r. *vzdrógnut'* 'drgnąć, wzdrygnąć się'.

wzgląd od XV w. 'branie pod uwagę, zwracanie na coś uwagi, liczenie się z czymś', 'punkt widzenia, aspekt, postać', stp. 'wygląd; obraz, wizerunek', daw. 'łaska, uważanie', 'spojrzenie, wejrzenie', 'widok'; *względy* mn 'powody, przyczyny, okoliczności', 'życzliwy stosunek, przychylność, sympatia, dowody życzliwości', daw. XVII w. 'przeszpiegi', dial. 'oględziny'. Por. cz. *vzhled* 'wygląd; wzgląd', r. *vzgljad* 'spojrzenie; pogląd, zapatrywanie, zdanie'. Słow. **vъzględъ* 'spojrzenie; zapatrywanie się', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **vъz-ględati* 'spoglądać, przypatrywać się', stp. *względać* 'patrzeć, przypatrywać się, przyglądać się', daw. *wzglądać* 'oglądać się, patrzeć, spoglądać, spozierać, przyglądać się, przypatrywać się', dial. 'spoglądać' (od psł. **ględati* 'patrzeć, wpatrywać się; doglądać, opiekować się', o pochodzeniu zob. *oglądać*). — Od tego *względny* → *uwzględnić*.

wzgórze od XV w. 'nieduże wzniesienie, niewysoka góra', stp. 'kraj górzysty, pogórze, góry'; *wzgórek* 'górka, pagórek'. Od daw. (od XV w.) przysł. *wzgórę* 'na górze' (w XVI w. *na wzgórę* 'na górę'), który z wyrażenia przyimkowego *wz górę*, zob. *wz-* i *góra*.

wziąć *wezmę* od XIV w. 'ująć, chwycić, objąć ręką; dostać; zdobyć, opanować'; z przedr. *powziąć*. Ogsł.: cz. *vzít*, *vezmu*, r. *vzjat'*, *vozmú*, scs. *vъzęti*, *vъzъmǫ* 'wziąć'. Psł. **vъzęti*, **vъzъmǫ* 'wziąć, pochwycić, zabrać', czas. z przedr. **vъz-* od psł. **ęti*, **jьmǫ* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć' (zob. *jąć*). Zob. *przedsięwziąć*.

wznak od XV w. przysł. 'na plecach, na grzbiecie', stp. 'plecami do ziemi', 'do tyłu, w przeciwną stronę', daw. *wznak* 'na wznak', *naznak* 'ts.'. Por. stcz. *vznak* i *znak* 'na wznak; do tyłu', cz. *naznak* 'na wznak', r. dial. *(ná)vznak* 'ts.', scs. *vъznakъ* 'na wznak', ch./s. *nàuznāk* 'ts.'. Psł. **vъznakъ* przysł. 'na wznak', prawdopodobnie z wyrażenia przyimkowego **vъz nakъ*, o przyim. **vъzъ* zob. *wz-*, niezachowane samodzielnie psł. **nakъ* kontynuuje prawdopodobnie pie. **nōkᵘo-* 'z oczami zwróconymi w górę', które powstało z pie. **nō* 'w górę, wzwyż' (zob. *na*) i **okᵘ-* 'oko' (zob. *oko*).

wzór od XV w. 'deseń; model, wzorzec, prototyp', 'przykład, ideał (do naśladowania)', stp. 'postępowanie, które należy naśladować', kasz. *vzór*, *vzoru* 'wyraz twarzy, zwłaszcza oczu'. Ogsł.: cz. *vzor* 'wzór, przykład; wzorzec, model; wzorek, deseń', r. *vzor* 'spojrzenie, wzrok; uwaga', scs. *vъzorъ* 'wygląd; spojrzenie', ch./s. *ȕzor* 'wzór, przykład'. Słow. **vъz-zorъ* 'spoglądanie; to, na co się spogląda, co może być wzorcem', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **vъz-zьrěti* 'spoglądać,

patrzeć w górę', p. *wejrzeć* (z przedr. **vъz-*, zob. *wz-*, od psł. **zьrěti* 'patrzeć', zob. *spojrzeć*), z wymianą **ьr* ⇒ **or*. — Od tego *wzorzec*; *wzorować się*.

wzrok od XV w. (stp. też *wzdrok* i *wezrok*) 'zmysł, którego narządem są oczy, zdolność widzenia', daw. 'organ zmysłu wzroku, oko, oczy', stp. też 'spojrzenie, patrzenie na coś, wyraz oczu', daw. i dial. *wzdrok* 'wzrok', dial. też *wezrok* / *wezdrok* 'spojrzenie, wzrok', kasz. *vezdrok* / *zdrok* 'spojrzenie, wzrok'. Ogsł.: cz. *zrak* 'wzrok; spojrzenie', r. dial. *zórok* 'spojrzenie', ch. *zrȃk* 'powietrze', s. *zrȃk* 'promień'. Psł. **zorkъ* 'spojrzenie, wzrok', pierwotnie nazwa czynności od psł. **zьrěti* 'patrzeć', z przyr. **-kъ* (co do budowy por. *znak*). Polska postać *wzrok* wtórna, *w-* zapewne pod wpływem czas. *wzierać*.

wzrost od XV w. (stp. też *wzdrost*) 'wymiar pionowy, wysokość', 'rośnięcie, wzrastanie', 'powiększanie się, zwiększanie się', stp. także 'pochodzenie, ród, pokolenie'. Rzecz. odczas. od stp. *wzróść*, dziś *wzrosnąć* 'rozwinąć się, powiększając swoje rozmiary, ilość' (z przedr. *wz-* od *róść*, zob. *rosnąć*).

wzuć *wzuję* od XVI w. 'nałożyć obuwie', daw. XVI–XVII w. 'wziąć na siebie'; wielokr. *wzuwać*. Psł. **vъz-uti* 'nałożyć obuwie, odzież', z przedr. **vъz-* (zob. *wz-*) od nie zachowanego samodzielnie psł. *†uti* 'nakładać obuwie, odzież' (zob. *obuć*, *wyzuć*, *zzuć*).

wzwód od XVI w. 'erekcja', daw. 'brama zwodzona, most zwodzony'. Rzecz. odczas. od p. daw. *wzwieść* 'podnieść, podźwignąć, podciągnąć', *wzwieść się* 'podnieść się, podźwignąć się', wielokr. *wzwodzić*, z przedr. *wz-* od *wieść*, *wiodę* (zob. *wieść* II).

Z

z, *ze* od XIV w. przyim. W polskim spłynęły się dwa stp. przyimki: *iz* i *s* (*z*), kontynuujące psł. **jьz* i **sъ*. Pierwszy z nich, *iz*, szczątkowo był używany jeszcze w stp. XIV–XV w. z dop. (np. *iz miasta* 'z miasta') i wtórnie z narz. i bier. (przejmując funkcje psł. **sъ*), por. płb. *vėz* z dop. 'z', słc. dial. wsch. *iz* / *izo* z dop. i bier. 'z', r. *iz* / *izo* 'z', scs. *iz* z dop. 'z', ch./s. *iz* z dop. 'z'; psł. **jьz* z dop. 'z' ma najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *ìš*, daw. i dial. *ìž* z dop. 'z', łot. *iz* 'ts.', stpr. *is* 'ts.', dalej pokrewne z łac. *ex* / *ec* 'z, od', gr. *eks* / *ek* 'ts.', od pie. **eǵʰs* 'na zewnątrz, z'. Przyim. *s* (*z*), *ze* z narz. i bier., por. cz. *s*, r. *s*, *so*, scs. *sъ*, ch./s. *s*, *sa*. Psł. **sъ* i **sъn*, pokrewne z lit. przedr. *są-*, *sam-*, *san-*, przyim. *su*, stind. *sám*, awest. *ham-*, wszystkie z pie. **som* 'razem, z'; w psł. z pie. **som* powstała postać **sъn* (zachowana np. w p. *śniadanie*, psł. **sъnьmъ*, zob. *sejm*), w pozycji przed spółgłoską zanikło *-n*, stąd postać **sъ*; zob. też *są-*. Od tego psł. przedr. **jьz-* (por. np. *zbawić*) i **sъn-*, zwykle **sъ-*, które spłynęły się w polskim w *z(e)-*, z odmianką *s-* przed bezdźwięcznymi spółgłoskami.

za od XIV w. przyim. Ogsł.: cz. *za*, r. *za*, scs. *za*. Psł. przyim. **za* 'z tyłu, za', pokrewny z lit. dial. *ažúo*, *ažù* 'za, z tyłu', łot. *aiz* 'za', z pie. **ǵʰō* 'za, z tyłu', będącego zapewne jakąś formą przypadkową od pie. pierwiastka zaimkowego **ǵʰe-*: zob. *zad*. Wtórnie przedr. *za-*, ogsł., psł. **za-*.

zabawa od XVII w. 'czynności bawiące, cieszące kogoś, pozwalające przyjemnie spędzić czas; to, co bawi, rozrywka', 'zebranie towarzyskie w celach rozrywkowych, bal', daw. od XVI w. 'zajęcie, zajmowanie się, zatrudnienie' (stp. XIV w. 'jaz, zastawa', od *zabawić* 'zatrzymać'). Ogsł.: cz. *zábava*, r. *zabáva*, ch./s. *zábava*. Psł. **zabava* 'zajęcie, zajmowanie się czymś', rzecz. odczas. od psł. **zabaviti* 'zająć czymś' (zob. *zaba-*

wić). — Od tego *zabawka* 'przedmiot służący dzieciom do zabawy', daw. 'zajęcie, zatrudnienie, zachody, zabiegi'.

zabawić od XV w. 'zająć kogoś, dostarczając mu rozrywki, uprzyjemnić czas', książk. 'spędzić gdzieś, u kogoś jakiś czas', daw. 'zająć, zaprzątnąć, zatrzymać, przytrzymać', stp. 'zająć, zabrać, nie pozwolić odejść'; wielokr. *zabawiać*, daw. 'zaprzątać, absorbować'. Ogsł.: cz. *zabavit*, r. *zabávit'*, scs. *zabaviti*. Psł. **zabaviti* 'zająć czymś', z przedr. **za-* (zob. *za*) od psł. **baviti* (zob. *bawić*). — Od tego *zabawny*, daw. 'absorbujący, opóźniający, przewlekły', 'roboczy, zapracowany, zajęty, zatrudniony', 'zajmujący, interesujący'. Zob. *zabawa*.

zabobon od XV w. 'przesąd, wiara w magię', zwykle *zabobony* mn 'gusła, czary, przesądy', dial. też *zababon*, kasz. *zababón* 'przesąd'. Płnsł.: cz. dial. *zábobony* / *zabábony* mn i *zábobonky* / *zábabonky* mn 'bajki, bajdy, zmyślenia', *zábonek* 'przesąd', słc. lud. *zábobonky* mn 'przesądne zwyczaje, powiedzenia, gusła', r. dial. *zabobóny* mn 'gusła, czary, przesądy; bajki, bajdy, bzdury', ukr. *zabóbón*, zwykle *zabobóny* mn 'przesądy, gusła', br. *zababóny* mn 'ts.; bzdury, wymysły'. Por. też formy bez przedr. *za-*: stcz. *babonek*, zwykle *babonky* mn 'gusła, czary', słc. lud. *bobón* / *bobóna* / *babona* 'ts.', strus. *babuny* / *pabuny* mn 'ts.', ukr. dial. *bobóna* 'ts.'. Psł. dial. **bobonъ* / **babonъ* i **zabobonъ* / **zababonъ* 'gusła, czary, przesądy', zapewne rzecz. odczas. od psł. **boboniti* / **baboniti* 'mruczeć, mamrotać; huczeć; wróżyć' (por. cz. dial. moraw. *babóňit* 'wałęsać się', *babóňat* 'gapić się', r. dial. *babónit'* 'mówić głośno, ale niezrozumiale', ukr. dial. *babonýty* 'wróżyć', ch./s. *bobónjiti* 'mówić głuchym, przytłumionym głosem; huczeć, szumieć', *bobònjati* 'mruczeć, mamrotać; gwarzyć, gadać') bądź od przedrostkowego **zaboboniti* / **zababoniti* 'zamruczeć, wybełkotać; zahuczeć' (por. ch./s. *zabobòn(j)iti* 'powiedzieć coś głębokim, ponurym głosem; zadudnić; zamruczeć, zabełkotać'). Podstawowe czasowniki pochodzenia dźwkn. z częstym w takich wyrazach przyr. **-on-* (por. pokrewne z innym przyrostkiem, np. dł. *bobotaś* / *babotaś* 'paplać, mruczeć; huczeć, grzmieć', bg. *bobótja* / *babótja* 'huczeć, dudnić'; podobne wyrazy z tym samym pierwiastkiem dźwkn. też w innych językach ie., np. dniem. *babbeln* 'paplać, gadać', łac. *babulus* 'samochwał', gr. *babádzō* 'paplam, gadam'). Znaczenie rzecz. 'czary, gusła' związane prawdopodobnie ze sposobem wypowiadania zaklęć, formuł guślarskich; pierwotne znaczenie zatem przypuszczalnie 'mruczenie, mamrotanie (zaklęć itp.)' bądź 'to, co się mruczy, mamrocze (podczas rzucania czarów)'. — Od tego *zabobonny*.

zabój od XVII w. 'morderstwo, zabójstwo' (dziś tylko w zwrocie *(za)kochać się na zabój* 'bardzo mocno, szalenie'). Od *zabić* (zob. *bić*), o wymianie **i* ⇒ **oj* zob. *bój*.

zabór od XVIII w. 'przywłaszczenie sobie czegoś, zabranie cudzej własności', 'kraj, teren zabrany, okupowany przez obce państwo'. Od czas. przedrostkowego *zabrać* (o pochodzeniu zob. *brać* II), co do budowy por. *dobór, przybór, wybór*.

zabytek od XVIII w. 'obiekt stanowiący świadectwo epoki lub zdarzenia, mający wartość historyczną, naukową, kulturalną, artystyczną'. Od p. daw. XVIII w. *zabyć* 'zapomnieć', stp. XV w. 'pozbyć się czegoś', daw. XVI–XVII w. *zabywać* 'zapominać; pozbywać się', por. r. *zabýt'* 'zapomnieć', ukr. *zabúty* 'ts.', ch. dial. czak. *zābìti* 'ts.' (o pochodzeniu zob. *być*), co do budowy por. *dobytek, nabytek, przybytek, zbytek*. Pierwotne znaczenie 'coś zapomnianego, opuszczonego'.

zachód od XIV w. 'strona świata, w której zachodzi słońce', 'zachodzenie słońca', stp. też 'pora, w której słońce zachodzi', 'wstąpienie w spór sądowy zamiast pozwanego', 'pożyczka zwrotna udzielana przez pana kmieciowi na zagospodarowanie się', daw. 'zabieg, zakrzątnięcie się'. Ogsł.: cz. *záchod* 'ustęp, ubikacja', przest. i dial. 'zachód słońca', r. *zachód* 'zachód (słońca); zajście', ch./s. *záhod* 'zachód (słońca); ustęp, klozet; mitręga'. Słow. **zachodъ* 'zachodzenie, zajście, wstępowanie; miejsce, gdzie się zachodzi, wstępuje, gdzie zachodzi słońce', rzecz. odczas. od przedrostkowego **za-choditi* 'zachodzić, wstępować', p. *zachodzić* (o pochodzeniu zob. *chodzić*). — Od tego *zachodni*.

zachwycić od XV w. 'wprawić w uniesienie, w ekstazę', w stp. XV w. 'opanować, owładnąć', daw. od XV w. też *zachycić* 'zachwycić', 'złapać, pojmać, pochwycić', daw. *zachwycenie* 'porwanie', 'katalepsja, odrętwienie'. Z przedr. *za-* od *chwycić* (zob. *chwytać*), znaczenie 'wprawić w uniesienie' z 'pochwycić, opanować czymś zachwycającym'. — Od tego *zachwyt* (w stp. XV w. 'nagroda dla zwycięzcy w biegu', daw. 'porwanie, zatrzymanie').

zacietrzewić się 'zapamiętać się w uniesieniu, gniewie, zaperzyć się'. Od *cietrzew* (zob.), znaczenie związane z obserwacją zachowania tych ptaków w czasie tokowania.

zacny od XVI w. 'mający szlachetny charakter, dobre serce, prawy', przest. 'wyróżniający się dobrą jakością, pierwszorzędny, doskonały', 'sławetny, znakomity, wysoko postawiony', najpierw w XVI w. w postaci *wzacny*. Zapożyczenie z cz. *vzácný* 'cenny, kosztowny, drogocenny; szanowny, wielmożny, wysoko urodzony, znakomity, wspaniały; rzadki, niespotykany' (por. też stp. XV w. w mamotrektach wykolejone *niewznacy* 'nieznany' z cz. zaprzeczonego *nevzácný* 'nieznany, niepozorny'), które z prapostaci **vъzęťьnъ* od imiesłowu biernego czasu przeszłego **vъzętъ* 'wzięty, wybrany' (por. p. *wzięty*) od psł. czas. przedrostkowego **vъz-ęti* 'wziąć' (zob. *wziąć*). Uproszczenie grupy spółgłoskowej *wz-* > *z-* na gruncie polskim spowodowało wtórne skojarzenie z mającym inną genezę *cny* (zob.).

zacząć *zacznę* od 1500 r. 'rozpocząć', stp. 'wykonać pierwszą część jakiejś czynności', XVI w. 'począć'; wielokr. *zaczynać*. Ogsł.: cz. *začít*, r. *začáť*, scs. *začęti*. Psł. **začęti*, **začьnǫ* 'zacząć, rozpocząć', z przedr. **za-* od psł. *ťčęti*, *ťčьnǫ* 'zacząć, rozpocząć' (o pochodzeniu zob. *począć*). — Od tego *zaczątek* 'zalążek, początek', wyraz zbudowany jak *początek* (zob.).

zaćma 'katarakta' (stp. XV w. *zaćmik* 'katarakta'), daw. XVII w. 'zaćmienie, zaciemnienie, ciemność'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *zaćmić* 'przyciemnić, zaciemnić, zasłonić', stp. XV w. też 'pozbawić zdolności widzenia (o oczach)', o pochodzeniu zob. *ćmić*.

zad 'tyłek' od XVI w., stp. XV w. 'tylna część czegoś' (*na zad* 'z tyłu'); zdr. *zadek*. Ogsł.: cz. *záda*, r. *zad*, ch./s. *zàdak*. Psł. **zadъ* 'to, co jest za czymś, tylna część czegoś', utworzone od przyimka **za* (zob. *za*), z przyr. **-dъ*, co do budowy por. *nad*, *pod*, *przed*.

zadowolić od XIX w. 'dogodzić, sprostać czyimś upodobaniom, zaspokoić czyjeś wymagania'; wielokr. *zadowalać*. Z przedr. *za-* od psł. **dovoliti* 'przystać, zgodzić się na coś, zezwolić, pozwolić' (por. cz. *dovolit* 'przystać, zgodzić się, pozwolić', r. daw. *dovóliť* 'zaopatrywać, dawać utrzymanie', słwń. *dovóliti* 'przystać, zgodzić się, pozwolić'), które z kolei od psł. **voliti* 'wyrażać swoją wolę, wybierać' (zob. *woleć*), z przedr. **do-*. Zob. *dozwolić*, *wyzwolić*, *zezwolić*.

zadra od XV w. 'drzazga odłupana od drewna'. Rzecz. odczas. od stp. XV w. *zadrać się* 'zedrzeć się, zniszczyć się', z przedr. *za-* od psł. **dьrati*, **derǫ* 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać, targać, szarpać; zdzierać, zrywać, łupić; drapać, skrobać' (stp. *drać*, *dzierze* 'drzeć, targać, szarpać'), będącego odmianką psł. **derti*, **dьrǫ* (zob. *drzeć*). Por. *zadzior*, *zadziorny*.

zagadka od XVI w. 'to, co trzeba odgadnąć', 'rzecz, sprawa niejasna, tajemnica', daw. też 'zagadnięcie kogoś o coś, pytanie'. Por. r. *zagádka* 'to, co trzeba odgadnąć; tajemnica', bg. *zagádka* 'zagadka'; też cz. *záhada* 'zagadka, tajemnica; problem'. Nazwa czynności z przyr. *-ka* od *zagadnąć* (o pochodzeniu zob. *gadać*), pierwotne znaczenie 'zagadnięcie kogoś o coś, pytanie' istniało w dawnej polszczyźnie.

zagaić od XV w. 'rozpocząć zebranie, obrady wygłoszeniem mowy lub odpowiedniej formuły', stp. 'otworzyć publicznie roki sądowe (wg prawa niemieckiego w Polsce)', 'wyznaczyć obszar wyłączony ze wspólnego użytkowania'; bez przedr. daw. XIII–XVII w. *gaić sąd* 'odbywać, sprawować sąd, otwierać sesję sądową, sądzić', w XIV–XV w. *gaić* 'wyznaczać w lesie obszar użytkowania', w XVI w. 'nabywać albo posiadać prawo do korzystania z określonych płodów leśnych'. Por. cz. *zahájit* 'zagaić, rozpocząć, zainaugurować, otworzyć', stcz. *zahájiti* 'ts.', r. dial. *zagáiť* 'ts.'. Kalka śrwniem. *gerihte hegen* 'zamykać miejsce sądzenia, aby sprawować sąd' (*hegen* 'ogradzać', *hac*, dziś niem. *Hag* 'ogrodzenie; gaj').

zagajnik od XIX w. 'młody drzewostan, nieduży las'; por. stp. XV w. *zagajnica* z niepewnym znaczeniem 'łąka w młodym lesie'. Zapewne od stp. *zagaić* 'wyznaczyć obszar wyłączony ze wspólnego użytkowania', w takim razie pierwotne znaczenie '(młody) las wyłączony z użytkowania (np. z wypasu bydła)', nie można jednak wykluczyć, że wyraz utworzono od wyrażenia przyimkowego *za gajem* (zob. *gaj*).

zagłada od XVIII w. 'całkowite zniszczenie, wytępienie, unicestwienie'. Rzecz. odczas. od stp. (od XIV w.) *zagładzić* 'zniszczyć, zabić, zgładzić', które z przedr. *za-* od *gładzić* (zob.).

zagon od XIV w. 'wąski pas zaoranej ziemi', w XV w. też 'miejsce, gdzie zagania się zwierzęta', w XVI w. 'najazd, napad, wyprawa wojenna'. Por. cz. *záhon* 'grządka; zagon', ukr. *zahín* 'ogrodzenie, okólnik (dla bydła); oddział', ch./s. *zágon* 'napad, atak'. Rzecz. odczas. od przedrostkowego **za-goniti* 'zapędzić, zagnać', p. *zagonić* 'zapędzić', daw. *zagonić się* 'zapędzić się, zapuścić się', od psł. **goniti* 'ścigać, pędzić, gonić' (o pochodzeniu zob. *gonić*).

zagroda 'dom wiejski z podwórzem i zabudowaniami gospodarskimi', przest. 'to, co zagradza, przegradza, płot, ogrodzenie', stp. od XIII w. 'gospodarstwo użytkowane przez bezrolnego chłopa, składające się z domu i niewielkiej działki', 'obora, miejsce ogrodzone, przeznaczone dla bydła i koni', 'ogród'. Por. cz. *zahrada* 'ogród', ukr. *záhoróda* 'ogrodzenie; przegroda', ch./s. *zàgrada* 'ogrodzenie'. Rzecz. odczas. od p. *zagrodzić* 'postawić płot, ustawić przeszkodę, zamknąć zaporę; ogrodzić' (o pochodzeniu zob. *grodzić*). Pierwotne znaczenie 'to, co przegradza, zagradza coś; to, co jest przegrodzone, zagrodzone, ogrodzone'.

zając od XV w. 'zwierzę Lepus timidus'; zdr. *zajączek*. Ogsł.: cz. *zajíc*, r. *zajac*, scs. *zajęcь*; por. kasz. *zâjk*, bg. *záek*, mac. *zajak*. Psł. **zajęcь* m 'zając', prawdopodobnie pokrewne z lit. *zuĩkis* 'zając', łot. *zaķis* 'ts.' (jeśli nie są to zapożyczenia ze słow.). Dalsza etymologia niejasna. — Od tego *zajęczy*.

zajrzeć od XV w. (stp. też *zaźrzeć*) 'sięgnąć wzrokiem w głąb czegoś', 'wstąpić na krótko', stp. 'ujrzeć, zobaczyć', 'zazdrościć, odczuwać zazdrość, zawiść'. Ogsł.: cz. *zazřít*, r. *zázrit'*, scs. *zazьrěti*, *zazьrję*. Psł. **za-zьrěti* 'popatrzeć, zajrzeć gdzieś', czas. z przedr. **za-* od psł. **zьrěti*, **zьrję* 'patrzeć' (zob. *spojrzeć*). Znaczenie 'zazdrościć' pierwotnie zapewne kontekstowe, rozwinęło się w zdaniach, w których czas. oznaczał 'zajrzeć gdzieś, zobaczyć coś, co budzi zawiść, zazdrość'. Zob. *zazdrość*.

zakalec od XVII w. 'niewyrośnięta, nie dopieczona warstwa w cieście', 'miejsce nie wygarbowane na płacie skóry'. Płnsł. w tym znaczeniu:. cz. *zákalec* i *zakal*, r. *zakál*, dial. *zakála*, ukr. *zakálec'*. Od psł. czas. przedrostkowego **zakaliti* 'zabrudzić, zanieczyścić (błotem, szlamem)', p. *zakalić* 'ts.', od psł. **kaliti* 'brudzić, zanieczyszczać błotem, szlamem' (o pochodzeniu zob. *kalać*). Pierwotne znaczenie 'to, co zanieczyszcza, zanieczyszczenie'. Zob. *zakała*. — Od tego *zakalcowaty*, por. daw. XVI w. *zakalisty* 'ts.'.

zakała od XVIII w. 'osoba przynosząca wstyd, kompromitująca swoje środowisko', daw. *zakał* 'ts.', stp. od XV w. *zakał* 'plama, zmaza, skaza, brud', też 'pobudka, podnieta'. Rzecz. odczas. od *zakalić* 'zanieczyścić, zabrudzić' (por. w XVI w. *zakalenie* 'zababranie, zabrudzenie'), z przedr. *za-* od stp. *kalić* 'brudzić błotem, plamić; kalać, zniesławiać', psł. **kaliti* 'brudzić, zanieczyszczać błotem, szlamem' (o pochodzeniu zob. *kalać*).

zakamarek od XIX w. (daw. też *zakamar*) 'miejsce, pomieszczenie częściowo zasłonięte, ukryte, trudno dostępne, znajdujące się na uboczu', wprowadzone przez A. Mickiewicza zapożyczenie z br. *zakamárak* 'zakątek, zakamarek', por. ukr. *zakamárok* 'kącik, niewielkie miejsce na uboczu, wąskie przejście w czymś; niewielkie, ciasne pomieszczenie, maleńka przybudówka; komórka na rupiecie'. Wyrazy wschsł. utworzone od wyrażenia przyimkowego z przyim. *za* 'za' i rzecz. br. *kamóra* 'komora', ukr. *komóra* 'komora, magazyn', tego samego pochodzenia co p. *komora* (zob.). Pierwotne znaczenie 'to, co jest za komorą'.

zakład od XV w. 'przedsiębiorstwo, instytucja', 'umowa polegająca na tym, że osoby

toczące spór określają, co otrzyma ten, po którego stronie okaże się racja', 'to, co jest założone, podwinięte, brzeg tkaniny podwinięty u dołu', łow. 'obstawiony przez myśliwych teren, na którym odbywa się polowanie', stp. od XV w. 'gwarancja, wadium, zastaw', 'fundament, podstawa, podwalina', w XVI w. 'nagroda, stawka', daw. 'założenie czymś, zasłonięcie', dial. 'kamień graniczny ze znakiem krzyża, herbem lub wykutym napisem', *na zakład* 'zakładając jedno na drugie (np. przy łączeniu desek)'. Ogsł.: cz. *základ* 'fundament, podstawa; przyczyna', przest. (i dial.) 'stawka, zakład; fant', 'założenie', r. *zakládъ* 'zastaw', dial. 'odszkodowanie', 'podstawa zrębu budynku', ch./s. *základ* 'zastaw; fant; fundacja', przest. 'podstawa, baza'. Słow. **zakladъ* 'położenie czegoś jedno na drugim, założenie', 'to, co jest położone na samym dole, u podstawy', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-klasti*, **za-kladǫ* 'założyć', **za-kladati* 'zakładać' (o pochodzeniu zob. *kłaść*). — Od tego *zakładnik* (por. stp. *zakład* 'gwarancja, wadium, zastaw').

zakon od XIV w. 'zgromadzenie zakonne', daw. 'prawo, ustawa, przepis prawny', 'wiara, religia', stp. 'prawo, nakaz (szczególnie religijny), zasady moralne, przykazania', 'spis praw, nakazań, zasad moralnych zawartych w Starym i Nowym Testamencie', 'zbiór zasad obowiązujących zgromadzenia zakonne, reguła zakonna; grupa osób ślubujących żyć według tych zasad', w XV–XVI w. 'stan, warunki życia'. Ogsł.: cz. *zákon* 'prawo; ustawa', *Starý zákon* 'Stary Testament', r. *zakón* 'prawo, ustawa', scs. *zakonъ* 'prawo'. Psł. **zakonъ* 'obowiązujące zasady, prawo', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-čęti* 'zacząć, rozpocząć' (zob. *zacząć*), z wymianą rdzennego **ę* (< **en*) ⇒ **on*. Pierwotne znaczenie 'początek, koniec'. — Od tego *zakonny* (stp. 'lojalny, prawny', w XVII w. 'biegły, doświadczony, zorientowany w prawie') → *zakonnik* (w XVI w. 'uczony w Piśmie Świętym, znawca Pisma Świętego').

zakusy mn od XVIII w. 'usiłowania, próby, zamiary uzyskania, zagarnięcia czegoś', daw. *zakus* 'usiłowanie'. Rzecz. odczas. od p. daw. (od XV w.) *zakusić* 'spróbować, skosztować, zakosztować', 'zaznać czegoś, doświadczyć', które od p. *kusić* 'zachęcać, namawiać do czegoś', 'wabić, prowokować', stp. 'poddawać próbie, wypróbowywać, wystawiać na próbę', 'wystawiać na pokusy, usilnie namawiać do złego', psł. **kusiti*, **kušǫ* 'próbować (smakiem), poddawać próbie, doświadczać; wodzić na pokuszenie, skłaniać do złego' (o pochodzeniu zob. *kusić*).

zaleta od XVIII w. 'dodatnia cecha', daw. 'wskazywanie czyichś dodatnich cech, pochwała, zalecenie', 'uznanie, poważanie, szacunek'; por. daw. *zaletny* 'czcigodny, zacny', 'polecający', 'wskazany, zalecony'. Rzecz. odczas. od *zalecić* od XV w. 'polecić', stp. 'polecić czyjejś życzliwości, poprosić o życzliwość', *zalecić się* 'przypodobać się, przymilić się' (o pochodzeniu zob. *polecić*).

zaloty mn od XVI w. 'zalecanie się', daw. *zalot* 'rekomendacja, zalecenie', 'cześć, zaszczyt', 'smród, zapach'. Rzecz. odczas. od *zalecać* 'zachwalać, rekomendować', stp. XV w. 'polecać czyjejś życzliwości, prosić o życzliwość', *zalecać się* 'starać się o względy, umizgać się', daw. XVII w. *zalecać się* 'chełpić się, popisywać się' (o pochodzeniu zob. *polecić*). Wyraz ma nieregularne *-o-* (oczekiwalibyśmy *-a-* < **ě*, gdyż podstawą był psł. czas. **lětěti* 'powierzać w opiekę, przekazywać, dawać'), być może oddziałały takie wyrazy jak daw. *zalot* 'przylot'. — Od tego *zalotny* → *zalotnik* (daw. XVII w. *zaletnik* 'zalotnik').

załoga od XVII w. 'zespół ludzi: pracownicy przedsiębiorstwa, obsługa środka lokomocji, grupa żołnierzy wyznaczona do obrony obiektu, garnizon', stp. od XIV w. 'zamieszkanie w karczmie na rachunek dłużnika do czasu zwrotu długu', od XV w. 'podstawa, fundament', 'pożyczka zwrotna udzielana przez pana kmieciowi na zagospodarowanie się', 'zastaw', daw. 'rękojmia, gwarancja, poręczenie', 'przeszkoda, zawada, zapora', 'zakładka u sukni, wyłóg, klapa', 'pomoc udzielana chłopu za odrobek', 'zasadzka', 'zastaw', 'koszt, wydatek', 'skład, magazyn', dial. 'pomoc; stawka; oszczędności'; por. daw. (dziś dial.) *załóg* 'zastaw, kaucja'. Ogsł.: cz. *záloha* 'zaliczka; zastaw, kaucja; zapas, rezerwa', 'magazyn', 'skrytka', 'zasadzka',

przest. 'nagły napad', r. *zalóga* 'przeszkoda', 'odłóg, ugór', 'glejt', ch./s. *záloga (zāloga)* 'zastaw, gwarancja', 'zakładka', 'kawał skóry do łatania butów'. Psł. **zaloga* / **zalogъ* 'to, co gdzieś zalega; ten, kto gdzieś przebywa przez jakiś czas', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-legti*, **za-legǫ* (zob. *lec*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Na starszy derywat nawarstwił się zapewne późniejszy rzecz. odczas. od psł. **za-ložiti*, p. *założyć* (zob. łożyć).

załom od XVIII w. 'miejsce załamania, zagięcia; zakręt; wnęka'. Por. r. dial. *zalóm*, ukr. *zálim* / *zalóm*, br. *zalóm*. Rzecz. odczas. od przedrostkowego *za-łomić* 'załamać, zagiąć', od daw. *łomić*, psł. **lomiti* 'powodować, że coś się wygina, łamie, kruszy, łupać, kruszyć' (o pochodzeniu zob. *łamać*). Zob. *ułomny*.

zamek I *zamka* od XIV w. 'urządzenie do zamykania, zabezpieczania przed otwieraniem drzwi, skrzyń, mechanizmów'. Ogsł.: cz. *zámek* 'ts.', r. *zamók* 'ts.', 'wędzidło; urządzenie do przechwytywania bierwion wyrzucanych z rzeki', *zamkí* mn 'wypustki służące do spajania w jedną całość różnych części urządzeń', bg. dial. *zámek* 'sznur do zawiązywania worka z obrokiem; długi, cienki pręt w płocie'. Psł. **zamъkъ* 'to, co zamyka, zaciska', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-mъknǫti* (zob. *zamknąć*).

zamek II *zamku* od 1500 r. 'obronna siedziba pana feudalnego, ośrodek władzy' (stp. 'miejsce obronne, twierdza'), por. stp. XIV–XV w. 'pomieszczenie zamknięte na klucz'. Zachsł.: dł. *zamk* 'budowla obronna', cz. *zámek* 'ts.', słc. *zámok* 'ts.' (z zachsł. zapożyczone np. r. *zámok* 'zamek; twierdza, więzienie', ch./s. *zàmak* 'zamek'). Kalka niem. *Schloß*, mającego dwa znaczenia: 'urządzenie do zamykania drzwi, zamek' i 'zamek, pałac'.

zamiast od XIX w., daw. od XVIII w. *zamiasto* 'ts.'. Z wyrażenia przyimkowego *za miasto* (bier. rzecz. *miasto* w pierwotnym znaczeniu 'miejsce'). Zob. *miast*.

zamieć ż od XVII w. 'zawieja śnieżna', dial. 'zaspa'. Ogsł.: cz. *zámět*, r. dial. *zámet*, br. *zámec*, ch./s. *zàmet* ż 'zamieć'. Słow. **zametь* 'rozwiewanie, miecenie, zmiatanie', rzecz. abstr. (wtórnie konkretyzowany) z przyr. **-ь* od czas. przedrostkowego **za-mesti*, **za-metǫ* 'zwiać, zawiać, zmieść', wielokr. **zametati*, p. *zamieść*, wielokr. *zamiatać*, od psł. **mesti*, **metǫ* 'rzucać, ciskać; wiać, rozwiewać; zgarniać, zmiatać'.

zamknąć od XV w. 'zawrzeć', daw. 'postanowić, zdecydować', *zamknąć pokój* 'zawrzeć pokój'; wielokr. *zamykać*. Por. cz. *zamknout*, r. *zamknuť*, scs. *zamъknǫti* 'zamknąć'. Psł. **zamъknǫti* 'zamknąć, zacisnąć', z przedr. **za-* (zob. *za*) od psł. **mъknǫti* 'zacząć się ruszać, poruszać, cisnąć' (zob. *mknąć*).

zamożny od XVI w. 'bogaty, majętny', daw. od XVII w. *zamożysty* 'zamożny, zasobny'. Por. cz. *zámožný* 'bogaty, majętny', r. dial. *zamóžnyj*, br. *zamóžny*, bg. *zamožen*, słwń. *zamóžen* 'ts.'. Przym. utworzony od psł. czas. przedrostkowego **za-mogti* (od psł. **mogti* 'móc', zob. *móc*), jak *możny* od tego samego czas. bezprzedrostkowego (zob. *możny*).

zamysł od XV w. 'zamiar, zamierzenie, plan, projekt', stp. też 'pomysł, wynalazek', 'złudzenie, oszustwo', daw. (dziś dial.) 'zamyślenie się, zatopienie się w myślach', dial. też 'rozsądek, rozmysł'. Ogsł.: cz. *zámysl* 'zamiar', r. *zámysel* 'plan, zamiar', scs. *zamyslъ* 'zamiar'. Psł. **zamyslъ* 'zamierzenie, zamiar, postanowienie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-mysliti* 'powziąć myśl, postanowić, zamierzyć', p. *zamyślić* 'mieć zamiar, zamierzyć, postanowić, myśleć' (zob. *myśleć*). Znaczenie 'zamyślenie się' w nawiązaniu do p. *zamyślić się* 'pogrążyć się w myślach, popaść w zadumę'.

zanadrze od XVI w. 'miejsce pod wierzchnim odzieniem na piersi, pazucha', daw. *zanadra* 'ts.' (stąd zapożyczone br. dial. *zanádra* 'kołnierz, wycięcie w koszuli'). Por. słc. *zaňadrie* 'zanadrze'. Od wyrażenia przyimkowego złożonego z przyimka *za* i rzecz. *nadro* 'pazucha, pierś', z psł. **nědro* / **nadro* 'klatka piersiowa, pierś, piersi, łono', por. p. dial. *niadro* / *nadro* 'pazucha', stcz. *nadra* / *ňadra* mn 'pazucha; wnętrzności, serce, dusza', cz. *ňádra* / *ňadra* 'pazucha, pierś', strus. *nědro*, mn *nědra* 'pazucha, części odzieży okrywające piersi; pierś', scs. *nědra* mn 'piersi', ch./s. *njèdra* mn 'zanadrze; piersi; łono; wnętrze'. Podstawowe

nědro z odmianką *nadro* (z niejasnym twardym *n*-) od psł. **ědro* 'klatka piersiowa, pierś, piersi, łono; wnętrze, wnętrzności', które zapewne od pie. **oid-* 'nabrzmiewać, puchnąć'.

zapach od XVI w. 'woń'. Por. cz. *zápach* 'nieprzyjemny zapach, smród, odór'. Od stp. XV w. *zapachać* 'wydzielać przyjemną woń', por. daw. od XVI w. *pachać* 'owiewać zapachem, okadzać', dial. 'buchać (o rozchodzeniu się ciepła)', 'wąchać', z psł. **pachati, *pašǫ* 'wiać, dąć', o którym zob. *pachnieć*.

zapał od XV w. 'stan podniecenia, uniesienia; entuzjazm, pasja', stp. 'wzbudzenie uczucia, podnieta', 'to, co jest przeznaczone do spalenia, ofiara palona, całopalenie', daw. 'zapalenie, zajęcie się ogniem', dial. 'jałowa smuga, najczęściej piaszczysta żyła, leżąca pod cienką warstwą urodzajnej gleby', *zapały* mn 'błędne ogniki'. Płnsł.: cz. *zápal* 'zapalenie, rozpalenie, podpalenie', 'stan zapalny', 'ofiara całopalna', 'wzburzenie, podniecenie', r. *zapal* 'uniesienie, entuzjazm', 'ochwat', 'zepsucie się ziarna wskutek suszy', dial. 'podpałka' (ch. przest. *zápal* jest chyba przejęte z któregoś języka słow.). Słow. **zapalъ* 'zapalenie, rozpalenie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-paliti* 'sprawić, że coś się zaczyna palić, rozniecić, wzniecić ogień' (p. *zapalić* 'rozpalić, rozniecić ogień', przen. 'pobudzić, zachęcić, podniecić, zagrzać do czegoś', zob. *palić*).

zapałka od XIX w. Od *zapalić* 'rozpalić, rozniecić ogień' (zob. *palić*).

zapas od XVII w. 'to, co odłożono na przyszłość, zasób czegoś, rezerwa'. Por. strus. *zapasъ* 'ts.', r., ukr., br. *zapás* 'ts.'. Prawdopodobnie od przedrostkowej postaci czas. *paść, pasę* 'pilnować bydła, owiec na pastwisku; dawać jedzenie, karmić', psł. **pasti, *pasǫ* 'pilnować, doglądać bydła na pastwisku, paść, wypasać' (zob. *paść* II), przypuszczalne pierwotne znaczenie 'to, co przygotowane do karmienia zwierząt, zapasy paszy (przygotowane na zimę)'.

zapasy mn 'mocowanie się z przeciwnikiem, walka', w XVII w. *zapaski* 'zapasy, zapaśnictwo'. Por. cz. *zápas* 'walka, bój, zmagania; spotkanie sportowe, mecz; zapasy, zapaśnictwo'. Od wyrażenia przyimkowego *za pas* (zob. *pas*), gdyż w czasie zmagania się, zapasów, walczący chwytali się za pasy. — Od tego *zapaśnik* od XV w. 'ten, kto walczy w zapasach' → *zapaśniczy, zapaśnictwo*.

zaperzyć się od XVI w. 'unieść się gniewem, wpaść w złość', stp. XV w. *zapyrzyć się* 'zawstydzić się', XVII w. *zaperzyć się* 'zapłonić się, zapłonąć wstydem, zawstydzić się, zarumienić się'; bez przedr. daw. XVI w. *perzyć się* 'pysznić się; złościć się'. Por. cz. *pýřit se* 'rumienić się, czerwienić się', *zapýřit se* 'zarumienić się, zaczerwienić się', słwń. *zapíriti se* 'zaczerwienić się'. Psł. **pyriti sę* 'palić się', od pie. **pūr-* 'ogień' (zob. *perzyna*).

zapora od XV w. 'przeszkoda uniemożliwiająca przejście, przedostanie się kogoś lub czegoś', 'przegroda, tama', daw. (dziś dial.) 'urządzenie służące do zamykania bramy, drzwi, zawora, zasuwa'; por. daw. *zapór* 'zapora'. Płnsł.: cz. lud. *zápora* 'zasuwa, rygiel', słc. *zápora* 'ts.', dial. 'podpora', 'zapora na rzece, jaz', r. dial. *zapóra* 'zamek, rygiel u drzwi'. Psł. **zapora* (/ **zaporъ*) 'to, co zamyka, zagradza, przegradza, tarasuje coś', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-perti, *za-pьrǫ* 'podeprzeć (np. wrota, uniemożliwiając otwarcie), zamknąć, zatarasować coś, uniemożliwiając dostęp' (p. *zaprzeć* 'powstrzymać, zahamować, zatamować, zwykle w odniesieniu do tchu; oprzeć mocno, wesprzeć', przest. i dial. 'zamknąć, zwłaszcza na skobel, na zasuwę; podeprzeć', zob. *przeć* I).

zapowiedź ż od XIV w. 'ogłoszenie, oznajmienie czegoś, co ma nastąpić lub ma obowiązywać', 'ogłoszenie publiczne czegoś', 'oznaka czegoś, co ma nastąpić, wróżba, symptom', stp. od XIV w. 'zakaz', 'sprzeciwienie się, niedopuszczenie do czegoś', 'wygnanie, banicja', 'klątwa', daw. 'wyzwanie', 'zakaz, zawieszenie w działalności', 'nakaz, przykazanie'. Ogsł.: cz. *zápověď* 'zakaz, przykaz', przest. 'ogłoszenie', 'rozkaz', r. *zápoved'* 'przykazanie; nakaz', dial. 'zakaz', scs. *zapovědь* 'przykazanie'. Psł. **zapovědь* ż 'oznajmienie, ogłoszenie czegoś', od psł. czas. przedrostkowego **za-pověděti* 'oznajmić; nakazać, rozkazać', p. *zapowiadać, zapowiedzieć*, stp. od XIV w. *zapowiadać* / *zapowiedać* 'zabraniać, zakazywać; odmawiać;

sprzeciwiać się; oznajmiać, ogłaszać, zapowiadać' (o pochodzeniu zob. *powiedzieć*). Rzeczownik ukształtowany tak jak pokrewne *odpowiedź, spowiedź, wypowiedź.*

zaraz od XVII w. 'za chwilę', daw. XVI w. 'zarazem, równocześnie, naraz'; *zarazem* 'równocześnie, jednocześnie', daw. *zarazem* 'od razu, zaraz', XVIII w. *zarazą* 'równocześnie, zaraz, od razu', w gwarach często *zara* 'zaraz'. Zachsł.: cz. *zaráz*, słc. *zaraz* (z polskiego zapożyczone do wschsł., np. strus. *zarazъ* 'od razu'). Od wyrażeń przyimkowych *za raz, za razem* (zob. *raz*). Pierwotne znaczenie 'za jeden raz, cios, uderzenie, za jedno zamachnięcie się', 'za jednym razem, ciosem, uderzeniem, zamachem'.

zarzewie 'żarzące się węgle, żar, węgle używane do rozniecania ognia', stp. XV w. *żerzawie / żerzewie* 'żar, żarzące się węgle', XV–XVI w. *rzeżewie* 'dopalające się kawałki drewna, żar', w XVI w. też *żarzewie* 'ts.', kasz. *řeřevė / žařeve / zařevė* (*zāřevė*) 'żarzące się węgle'. Por. stcz. *řeřēvie / žerēvie* 'ts.'. Rzecz. z przyr. *-je* (< *-ьje) od psł. przym. **žaravъ / *žeravъ* 'żarzący się, rozżarzony' (por. stcz. *žeřavý / řežavý / řeravý* 'żarzący się, rozżarzony', cz. *řeřavý*, dial. *řežavý* 'ts.', strus. *žarjavyj* 'żarzący się, palący się', *žeravyj* 'gorący, rozpalony', słwń. *žerjàv* 'rozżarzony, rozpalony do czerwoności; czerwony'). Podstawowe **žaravъ / *žeravъ* to prawdopodobnie przym. odczas. od psł. **žariti* 'powodować, że coś się pali, płonie' (zob. *żarzyć*), z przyr. *-*javъ*. Wyraz ulegał w polskim (podobnie i w czeskim) przekształceniom fonetycznym: pierwotne polskie postaci **żarzawie / żerzawie*, forma *zarzewie* powstała w rezultacie odpodobnienia spółgłosek *ż - rz* (*ż - ř*) > *z - rz* (w stp. *rzeżewie* przestawka spółgłosek, w kasz. *řeřevė* upodobnienie spółgłosek), widoczna jest też tendencja do harmonii głosowej w wyrazie.

zasada od XVIII w. 'reguła', *zasady* mn 'normy postępowania; założenia, tezy stanowiące podstawową treść jakiejś doktryny', daw. *zasada* 'podstawa, fundament; uzasadniona przyczyna, powód, racja'. Por. cz. *zásada* 'zasada', ch. *zȃsada* 'zasada, podstawa'. Rzecz. odczas. od daw. *zasadzić się* 'oprzeć się' (o pochodzeniu zob. *sadzić*). Pierwotne znaczenie 'to, na czym się coś opiera, podstawa'. — Od tego *zasadny* → *uzasadnić*; *zasadniczy.*

zasadzka od XVI w. 'ukrycie się w celu niespodziewanej napaści, zaczajenie się, miejsce, gdzie się ktoś zaczaił; ludzie zaczajeni, czyhający na kogoś', daw. *zasadka* 'zasadzka', w XVI w. *zasada* 'podstęp, zasadzka'. Od daw. *zasadzić się* 'zaczaić się', 'zatrzymać się', które od *sadzić* (zob.). Por. stcz. *zāsada* 'podstęp, intryga', r. *zasáda* 'zasadzka', bg. *zasáda* 'ts.'.

zasępić od XVI w. 'uczynić posępnym, ponurym, smutnym', *zasępić się* 'stać się posępnym, ponurym, smutnym'; z innym przedr. *posępny* 'bardzo smutny, ponury'; przest. *sępić* 'czynić posępnym, zasępiać', daw. 'zaciemniać, mroczyć, zachmurzać', *sępić się* 'stawać się posępnym', daw. 'mroczyć się, zachmurzać się, ściemniać się', dial. *sępny* 'posępny', kasz. *sąpac są* 'chmurzyć się z nieukontentowania, milczeć w gniewie, być ponurym, zasępiać się' (por. kasz. *sąp* 'człowiek zasępiony, ponury, oschły', *sąpa* m, ż 'osoba długo się gniewająca, skwaszona, posępna'). Por. cz. *supit* 'zasępiać, chmurzyć', *supit se* 'zasępiać się, chmurzyć się', r. pot. *súpit'* 'nasępiać', *súpit'sja* 'nasępiać się, marszczyć brwi', słwń. *osúpniti se* 'zdziwić się'. Czas. odrzecz. od nazwy ptaka: psł. **sǫpъ* 'jakiś ptak drapieżny', p. *sęp* 'ptak drapieżny z rodziny Vulturidae' (zob.); znaczenie czasownika nawiązuje do mrocznego ptasiego spojrzenia (co do znaczenia por. np. p. *osowieć* 'stać się smutnym, przygnębionym, apatycznym').

zasiek od XVIII w. 'odgrodzone miejsce w stodole, spichrzu na zboże, sąsiek', 'przeszkoda ze ściętych drzew ułożona na przejściu', daw. 'znak zaciosany, wyrąbany', *zasieka* 'zapora obronna', daw. 'zacios, wrąb', *zasieki* mn 'zapory obronne'. Ogsł.: cz. *zásek* 'nacięcie (na drzewie)', 'zasiek', strus. *zasěka* 'miejsce obronne utworzone ze ściętych drzew', r. *záseka* 'przegroda ze ściętych drzew', słwń. *zásek* 'nacięcie, wrąb, karb', *zasȇka* 'ts.; leśna zapora, zasieka'. Psł. **zasěkъ / *zasěka* 'nacięcie, ścięcie; przegroda ze ściętych drzew', rzecz. odczas. od przedrostkowego psł. **zasěkti* 'zaciąć, ściąć,

naciąć', wielokr. **zasěkati* (od psł. **sěkti* 'ciąć ostrym narzędziem', wielokr. **sěkati*, zob. *siec*).

zasób od XVIII w. 'pewna nagromadzona ilość czegoś , zapas, rezerwa', *zasoby* 'złoża surowców naturalnych'. Por. cz. *zásoba* 'zapas, rezerwa, zasób'. Z wyrażenia przyimkowego *za sobą* (zob. *za* i *się*), por. gł. *zasobu* 'jeden po drugim, po kolei, kolejno; wciąż, stale, bez przerwy; prędko, szybko, żwawo', strus. *zasobъ* 'znowu; osobno', br. *zásab* 'razem', ch./s. *zàsob* i *zàsobicē* 'rzędem; pod rząd, raz za razem; w ślad'. Od tej samej podstawy *zasobny* 'mający duże zasoby, zapasy; bogaty, zamożny', stp. od XV w. 'tylny', daw. też 'zapasowy' (por. gł. *zasobny* 'kolejny, następujący jeden po drugim').

zastęp od XIV w. 'pewna liczba osób, grupa, grono; oddział wojska, hufiec', 'najmniejsza jednostka organizacyjna w harcerstwie', stp. 'gromada, tłum, rzesza; grupa zorganizowana, np. oddział wojska', daw. też 'wał ochronny', w XVII w. 'opór, przeszkoda'. Por. gł. *zastup* 'wstęp, wejście; objęcie (urzędu), przystąpienie do pracy, rozpoczęcie (urzędowania, zajęcia); występ; westybul', 'gromada, hufiec, zastęp', 'zastępstwo', cz. *zástup* 'tłum; grupa, grupka', strus. *zastupъ* 'obrona', scs. *zastǫpъ* 'obrona, ochrona, pomoc', słwń. *zastòp* 'wstęp, wejście'. Słow. **zastǫpъ* 'wejście, wstąpienie; ci, którzy wchodzą, wstępują gdzieś, do czegoś ', rzecz. odczas. od przedrostkowego **za-stǫpiti* 'wejść, wstąpić', p. *zastąpić* (zob. *stąpić*). Od tej samej podstawy *zastępca* od XIV w. (daw. XVI w. 'zakładnik').

zaś od XVI w. sp. 'natomiast', też jako part. uwydatniająca, daw. XVI w. i dziś dial. 'znowu, znów', dial. *na zaś* 'na potem, na później'. Por. cz. *zase* / *zas* 'znów, znowu, ponownie; natomiast, zaś; jednak'. Z wyrażenia przyimkowego *za sie (się)*, psł. **za sě* / **za sę* (zob. *się*).

zatoka od XV w. (stp. też *zatok*) 'część morza, jeziora wcinająca się w ląd', stp. także 'miejsce położone w zakolu rzeki lub u zbiegu rzek', 'rodzaj sieci na ryby'; por. daw. XVII w. *zatok* 'skręt, spirala, zwój'. Ogsł.: cz. *zátoka* 'zatoka', r. dial. *zatóka* 'bagnista łąka, teren zalewany wodą', *zatok* 'zalew, zatoka', br. *zatóka* 'niewielka zatoka', słwń. *zatòk* 'niewielka zatoka; opuchlizna'. Słow. **zatoka* / **zatokъ* 'teren zalany wodą, zatoka', rzecz. odczasownikowe od psł. przedrostkowego **za-tekti* 'zalać', wielokr. **za-točiti* (z przedr. **za-* od psł. **tekti* 'ciec', **točiti* 'toczyć', zob. *ciec, toczyć*).

zator od XVII w. 'przeszkoda w ruchu w postaci stłoczonych ludzi, pojazdów', 'spiętrzenie kry lodowej', daw. 'zacier'. Por. r. *zatór* 'zator, zatkanie; zatarasowanie drogi, zahamowanie ruchu', ch./s. *zàtor* 'zagłada, zguba, zniszczenie'. Słow. **zatorъ* 'zacieranie, ścieranie; to, co zatarte, starte', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-terti* 'zatrzeć, zetrzeć', p. *zatrzeć* (o pochodzeniu zob. *trzeć*), z właściwą archaicznym rzecz. wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*.

zaułek od XVIII w. 'mała, wąska uliczka, odnoga większej ulicy, nie mająca wylotu', prawdopodobnie od niepoświadczonego wyrażenia przyimkowego *†za ułem*, będącego reliktem utraconego psł. *†ulъ* czy *†ula*, od którego utworzone psł. derywaty **ulica* 'ulica', **ulьjь* 'ul' (zob. *ulica, ul*).

zawias od XIV w. (stp. też *zawies*) 'okucie umożliwiające obrót drzwi, okna, pokrywy itp.', *zawiasa* 'ts.', stp. XV w. *zawias* i *zawiasa* / *zawiesa* 'uchwyt w kształcie łuku, ucho'. Por. cz. *závěs* 'zawieszenie, urządzenie do zawieszania, zawias', 'kotara, zasłona (na drzwiach)', 'zwisanie, zwis', 'hol', ch./s. *závjes* / *závjesa* 'zasłona, firanka; kurtyna'. Słow. **zavěsъ* / **zavěsa* 'to, co się zawiesza; to, na czym się coś zawiesza', rzecz. odczas. od przedrostkowego **zavěsiti* 'zawiesić' (zob. *wieszać*).

zawidzieć od XV w. (stp. też *zawidzić*) 'zazdrościć', w stp. także 'nienawidzić'. Ogsł.: cz. *závidět* 'zazdrościć', strus. *zaviděti* 'ts.', scs. *zaviděti* 'ts.', ch./s. *závidjeti* 'ts.'. Psł. **zaviděti*, **zaviďǫ* 'patrzeć zawistnie, zazdrościć', z przedr. *za-* od psł. **viděti* 'widzieć' (zob. *widzieć*), por. pokrewne, z innymi przedr. lit. *pavydéti* 'zazdrościć', *užvydėti* 'ts.', łac. *invideō, invidēre* 'ts., patrzeć krzywym okiem'. Znaczenie 'zazdrościć' z pierwotnego 'zajrzeć gdzieś, by widzieć (coś, co budzi zawiść, zazdrość)'. Zob. *zawiść*.

zawieja od XIX w. 'śnieżyca połączona z silnym wiatrem'. Por. br. *zavéja* 'zamieć', ukr.

zavíja 'ts.', r. dial. *zavéja* 'ts.; ', por. też cz. *závěj*, słc. *závej*, słwń. *zavej* 'ts.'. Słow. **za-véja* / **zavějь* 'zawieja, silne opady śniegu', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **za-vějati* 'zawiać' (od psł. **vějati* 'wiać', zob. *wiać*).

zawierucha od XVIII w. 'silny, porywisty wiatr'. Por. br. *zavirúcha* 'zawieja', ukr. *za-virjucha* 'ts.', r. dial. *zavir(j)úcha* / *zaverjú-cha* / *zavertjúcha* 'ts.'. Podstawa tych wyrazów (różniących się w szczegółach, zwłaszcza niejednolitą samogłoską rdzenną) niejasna, może *wir* (zob.), czy też psł. (?) †*viriti*, przypuszczalnie czas. wielokr. od psł. **vьrěti* 'wrzeć' (zob. *wrzeć*). Możliwe zapożyczenia międzysłowiańskie. — Od tego zapewne *zawieruszyć* 'zagubić, zarzucić', nie można jednak wykluczyć pokrewieństwa z *poniewierać się* 'być nieporządnie, byle gdzie rzuconym, leżeć bez ochrony (o rzeczach)', por. r. dial. *viráť* 'rzucać coś bez ładu, jak popadnie', *zaviráť* 'zakręcać; oplatać sznurkiem łapcie', s. dial. *povíram se* 'włóczę się, tułam się', zob. dalej *poniewierać*.

zawiły od XV w. 'trudny do zrozumienia, skomplikowany', stp. XV w. 'krzywy, kręty', XVI–XVII w. 'zwinięty, skręcony; kręty'. Por. cz. *zavilý* 'uparty, nieprzejednany, zacięty, zażarty'. Uprzymiotnikowiony imiesłów od *zawinąć* (zob. *wiać*). — Od tego *zawiłość*.

zawiść ż od XIV w. 'silna zazdrość', stp. też 'nienawiść', w XVIII w. 'zazdrość małżeńska'. Ogsł.: cz. *závist* ż 'zawiść, silna zazdrość', r. *závisť* 'ts.', scs. *zavistь* 'ts.', ch./s. *zàvist* 'ts.'. Psł. **zavistь* [< **zavid-tь*] ż 'silna zazdrość z powodu czyjegoś powodzenia, zawiść', od psł. czas. przedrostkowego **za-viděti* 'patrzeć zawistnie, zazdrościć' (zob. *zawidzieć*), z przyr. *-*tь* (por. tak samo zbudowaną *nienawiść*). — Od tego *zawistny* (daw. *zawisny*).

zawody mn od XVI w. 'impreza sportowa', stp. XV w. *zawód* 'bieg, wyścigi' (*zawod biegać* 'ścigać się'), daw. od XVI w. *zawód* 'wyścigi', 'zapęd, zamach', *w zawód* 'galopem, szybko'. Por. cz. *závod* 'zawody, wyścigi', cs. *zavodъ* 'bieg, wyścig; wyścigi, zawody; miejsce wyścigów'. Słow. **zavodъ* 'bieg, gonitwa, wyścigi', rzecz. odczas. od psł. czas. przedrostkowego **zavesti sę*, **zavedǫ sę* przypuszczalnie w znaczeniu bliskim p. daw. *zawieść się* 'zabrać się do czegoś, porwać się na coś, zamachnąć się, rozpędzić się, zapuścić się' (o pochodzeniu zob. *wieść* II). Na pierwotne znaczenie wskazuje p. daw. *zawód* 'zapuszczenie się, puszczenie się, skok, rozmach, rozpęd'. Zob. *zawód* I, II.

zawód I od XVI w. 'profesja' (daw. też 'stan, któremu się ktoś poświęcił, powołanie', daw. 'zabiegi koło czegoś, praca łożona na coś, kłopot, ambaras, zamierzenie, przedsięwzięcie, zamiar, zamysł, usiłowanie'. Wyłącznie polskie. Rzecz. odczas. od daw. *zawieść* 'rozpocząć coś', *zawieść się* 'zabrać się do czegoś, porwać się na coś, zamierzyć się, szykować się do czegoś, usiłować, chcieć' (o pochodzeniu zob. *wieść* II). Znaczenie 'profesja' zapewne z pierwotnego 'zabranie się do czegoś, zajęcie się czymś'. Zob. *zawody*.

zawód II od XV w. 'niespełnienie się czegoś; przykre uczucie doznane z powodu niespełnienia się czegoś, rozczarowanie'. Rzecz. odczas. od *zawieść* 'nie zrobić tego, czego się ktoś spodziewa, sprawić zawód' (o pochodzeniu zob. *wieść* II). — Od tego *zawodny*.

zawój od XV w. '(ozdobny) kobiecy strój na głowę', dziś też 'turban', w stp. także *zawoj nici* 'coś skręconego, zwiniętego, sznur, wstążka'. Por. cz. *závoj* 'woalka, welon', ch./s. *závoj* 'opatrunek, bandaż', 'opakowanie', 'zakręt (rzeki)'. Psł. **zavojь* 'to, co jest zawinięte', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **zaviti* 'zawinąć' (zob. *wić* II), z wymianą rdzennego **ei̯* (> **i*) ⇒ **oi̯*.

zawór od XIX w. 'urządzenie do zamykania otworów, wylotów', *zawora* XVI w. 'ts.', stp. XV w. *zawora* 'zasuwa, rygiel u drzwi; zamknięte miejsce, pokój, komnata'. Por. cz. *závora* 'bariera; zasuwa, rygiel', scs. *zavora* 'zasuwa, rygiel', ch./s. *závor* 'hamulec, łańcuch do hamowania wozu; sworzeń (przy pługu)'. Słow. **zavorъ* / **zavora* 'to, co służy do zamykania czegoś (np. zasuwa)', rzecz. odczas. od przedrostkowego **zaverti* 'zamknąć, zawrzeć' (zob. *zawrzeć*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

zawrót od XV w. 'poczucie utraty równowagi, świadomości', od XVI w. 'obrót, wir, odmęt'. Od czas. przedrostkowego *zawrócić* (zob. *wrócić*). Od tej samej podstawy *za-*

wrotny od XV w. 'wzbudzający podziw, niezwykły, oszałamiający', stp. XV w. 'powodujący zawrót', 'wzajemny, zwrotny', daw. 'przewrotny, wykrętny' (por. cz. *závratný* 'przyprawiający o zawrót głowy, zawrotny, oszałamiający').

zawrzeć *zawrę* od XV w. 'zmieścić w sobie, mieć coś jako składnik', 'ustanowić coś wespół z kimś, zawiązać', daw. 'pochłonąć', 'wysnuć wniosek', 'zamknąć'; z innymi przedr.: *przywrzeć* od XV w. 'przylgnąć, przykleić się', *rozewrzeć* 'otworzyć', *wywrzeć* 'działać na coś w pewien sposób, z pewną siłą; wywołać, sprawić', *zawrzeć* 'zmieścić w sobie; umieścić coś wespół z kimś, zawiązać' (daw. i dial. 'zamknąć'), *zewrzeć* 'sczepić, złączyć, spoić'; wielokr. *rozwierać, przywierać* (stp. *przywirać* 'czepiać się, przylepiać się do kogoś, do czegoś'), *wywierać, zawierać* (stp. XV w. *zawierać* / *zawirać* 'zasuwać wejście, zamykać', *zawi(e)rać się* 'łączyć się, sczepiać się', 'być pomieszczonym, zawartym w czymś'), *zwierać*. Ogsł. (zwykle z różnymi przedrostkami): cz. *zavřit* 'zamknąć', r. dial. *veréť* 'zamknąć', scs. *zavrěti, -vьrǫ* 'zamknąć, zasunąć zasuwę', słwń. *zavréti* 'zamknąć'. Psł. **verti, *vьrǫ* 'zamykać, zawierać; kryć, chować', pokrewne z lit. *vérti* 'otworzyć' i 'zamknąć', łac. *aperiō, aperire* [< **ap(o)-u̯er-*] 'otworzyć, odemknąć, rozewrzeć', stind. *api-vr̥ṇóti* 'zamknie', z pie. **u̯er-* 'zamknąć, przykryć'. Zob. *odewrzeć, otwór.*

zawsze od XV w. 'stale, nieustannie, bez przerwy'. Od wyrażenia przyimkowego *za wsze (czasy)* 'przez wszystkie czasy, cały czas' (zob. *za, wszego, czas*), por. dial. *wsze* 'zawsze'.

zazdrość od XV w. (stp. też *zazrość*) 'zawiść; uczucie niepokoju o wierność drugiej osoby', stp. także 'nienawiść'; w stp. XV w. również *zazdroć* / *zazroć* 'zazdrość; nienawiść'. Por. słc. *zaz(d)rosť*, ukr. *zázdrisť* 'zazdrość, zawiść'. Od czas. przedrostkowego **za-zьrěti* 'zajrzeć' (por. zwłaszcza stp. *zajrzeć* / *zażrzeć* 'zazdrościć, odczuwać zazdrość, zawiść', ukr. *zázdryty* 'zazdrościć'; zob. *zajrzeć*); co do znaczenia por. *zawidzieć, zawiść.* — Od tego *zazdrosny* → *zazdrośnik, zazdrośnica; zazdrościć.*

ząb *zęba* od XIV w., *zęby* mn też 'ostre, ustawione rzędem części'; zdr. *ząbek*. Ogsł.: cz. *zub*, r. *zub*, scs. *zǫbъ*. Psł. **zǫbъ* 'ząb', pokrewne z lit. *žam̃bas* 'ostry przedmiot; kąt, róg; grań; przylądek, cypel', łot. *zùobs* 'ząb', stind. *jámbha-* 'ząb', wszystkie z pie. **ĝombʰo-* 'coś ostrego, ząb', utworzonego od pie. **ĝembʰ-* 'gryźć' (zob. *ziębnąć*). — Od tego *zębowy, zębaty, uzębienie, zazębiać.*

zbawić od XIV w. 'ocalić, uratować od czegoś, wybawić, wyzwolić', 'ocalić od potępienia wiecznego'; z przedr. *pozbawić*; wielokr. *zbawiać, pozbawiać*. Ogsł.: cz. *zbavit* 'uwolnić od czegoś, wybawić, pozbawić; usunąć', r. *izbáviť* 'wybawić, zbawić', scs. *izbaviti, -bavljǫ* 'ts.'. Psł. **jьzbaviti, *jьzbavǫ* 'wybawić, wyzwolić', z przedr. **jьz-* (zob. *z*) od psł. **baviti* 'powodować bycie, trwanie, zatrzymywać; zajmować czymś, rozweselać, cieszyć; zatrzymywać się, być, przebywać, pozostawać' (zob. *bawić*). — Od tego *zbawienie; zbawiciel*. Zob. *wybawić.*

zbędny od XIX w. 'niepotrzebny', *niezbędny* od XVIII w. 'koniecznie potrzebny, nieodzowny'. Przym. od czas. przedrostkowego *zbyć* (zob.), oparty na temacie czasu teraźn. *zbęd-*.

zboże od XIV w. 'rośliny uprawiane ze względu na ziarno i słomę; ziarno tych roślin', powszechne w gwarach, gdzie wyjątkowo też 'owies i jego ziarno', 'mieszanka żyta i pszenicy', stp. też 'mienie, majątek, dobytek, posiadłość; pieniądze', 'powodzenie, pomyślność'. Płnsł.: gł. *zbože* / *zbožo* 'szczęście; zdrowie; zbawienie; pomyślność', *zbožo* 'czterolistna koniczyna', dial. 'szczęście; podwójny kłos na jednym źdźble', cz. dial. *zboží* 'zboże; ziarno', 'majątek; towar', stcz. *sbožie* / *zbožie* 'majątek', r. dial. *zbóžʼe* 'dobro, bogactwo, dostatek; dar boży', rzadko 'zboże; zboże nie skoszone'. Psł. dial. **sъbožьje* 'szczęście, pomyślność', rzecz. abstr. od psł. przym. **sъbogъ* 'szczęśliwy', z przyr. **-ьje*. Rozwój znaczeniowy wyrazu: 'szczęście, pomyślność' > 'to, co zapewnia szczęście, pomyślność' > 'majątek, dobytek, zboże'. Podstawowy przym. **sъbogъ*, mający dokładny odpowiednik w stind. *subhága-* 'szczęśliwy', złożenie z pie. **sŭ-* 'dobry' (por. *zdrowy, zdobić, śmierć*) i **bʰag-* 'przydzielać' (por. *bogaty, bóg, nieboga, ubogi*).

zbór od XVI w. 'społeczność religijna protestancka, gmina protestancka; świątynia pro-

testancka', stp. od XIV w. 'gromada, tłum, rzesza, społeczność, też grupa zorganizowana, np. wojsko, oddział zbrojny', 'pokolenie, ród, rodzina', 'zebranie, zgromadzenie pewnej liczby osób poświęcone czemuś', 'obcowanie, uczestnictwo, współudział', 'zbiór (plonów)'. Por. r. *sbor* 'zbiór, zbieranie, zbiórka, kwesta', *sobór* 'narada urzędowa; zgromadzenie samorządu; zjazd duchowieństwa, sobór; katedra', scs. *sъborъ* 'zebranie'. Słow. **sъborъ* 'zbieranie, zebranie, zgromadzenie', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **sъ-bьrati*, **sъberǫ* 'zebrać' (z przedr. **sъ-*, zob. *z*, od psł. **bьrati* 'brać', zob. *brać* II).

zbrodnia od XVII w. 'poważne przestępstwo', 'czyn zasługujący na najwyższe potępienie'; daw. od XV w. *zbrodzień* 'ten, który popełnił przestępstwo, zbrodnię, przestępca'. Zapewne w związku ze strus. XV w. *sъbrodьnь* 'włóczęga, łazęga', r. *sbrodni* mn 'włóczęgi', ukr. dial. *zbróden'* 'włóczęga, przybłęda', br. *zbródzen'* 'łobuz, psotnik' i dalej z r. *sbrod* 'motłoch, zgraja, hałastra, hołota', ukr. *zbrid* (dial. *zbrod* i *zbrod'* / *zbrid'*) 'ts.', br. *zbrod* 'ts.', dial. 'łobuz, psotnik', od czas. z przedr. **sъ-* od psł. **bresti*, **brьdǫ* / **brьsti*, **bredǫ* 'brnąć, iść przez wodę lub teren bagnisty', **broditi* 'chodzić, grzęznąc, przez wodę lub teren bagnisty; przechodzić w bród', r. *brodít'* 'tułać się, włóczyć się, łazić' (zob. *brnąć*, *brodzić*). W takim razie *zbrodzień* prawdopodobnie zapożyczone ze stukr. postaci odpowiadającej strus. *sъbrodьnь*, z pierwotnym znaczeniem 'ten, kto się tuła, włóczy, łazi, włóczęga, łazęga, człowiek z marginesu społecznego', z czego na gruncie polskim powstało znaczenie 'ten, który popełnił przestępstwo, zbrodnię, przestępca'; za zapożyczeniem ze stukr. przemawia fakt, że stp. *zbrodzień* ma w XV w. jedno tylko poświadczenie z dokumentów lwowskich. Rzecz. *zbrodnia* został przypuszczalnie wtórnie utworzony na podstawie *zbrodzień* 'przestępca'. — Od tego *zbrodniarz* → *zbrodniarka*; *zbrodniczy* (od daw. XVIII w. *zbrodnik* 'zbrodniarz').

zbroić *zbroję* od XVII w. 'zaopatrywać w broń i sprzęt wojenny', techn. 'wzmacniać płyty, słupy betonowe itd. za pomocą stalowych wkładek; zakładać rury wodociągowo-kanalizacyjne, przewody elektryczne, gazowe na terenach pod zabudowę, w budynkach'; z przedr. *rozbroić*, *uzbroić*. Por. cz. *zbrojit* 'zbroić się'. Czas. odrzecz. od *zbroja* w pierwotnym znaczeniu 'wyposażenie wojownika, uzbrojenie, broń'. — Od tego *zbrojny*; *uzbrojenie*.

zbroja od XIV w. 'okrycie ochronne dawnych wojowników, rycerzy (niekiedy też koni), pancerz okrywający tułów', stp. także 'uzbrojenie, broń', 'narzędzia, sprzęt'. Por. stcz. *sbrojě* / *zbrojě* 'hufiec, zastęp; uzbrojenie', cz. *zbroj* ż 'zbroja; uzbrojenie', słc. *zbroj* 'ts.' (z polskiego ukr., br. *zbroja* 'broń' oraz r. *sbrúja*, ukr., br. *zbrúja* 'uprząż'). Najpierw 'wyposażenie wojownika, uzbrojenie, broń', zawężone do 'część dawnego wyposażenia wojownika: okrycie ochronne, pancerz'. Pochodzenie nie całkiem jasne. Formalnie w związku z psł. **brojiti* 'ciąć, nacinać' > 'czynić, robić, wyrządzać' (zob. *broić*), pod względem znaczeniowym bliższe psł. **borti* 'zmagać się, mocować się, walczyć', **bornь* ż 'spór, walka, obrona; narzędzie walki, oręż' (zob. *broń*). Przypuszczalnie rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **sъ-brojiti* 'uczynić, zrobić, wykonać' (por. np. p. *zbroić* 'spłatać figla, spsocić', daw. 'uczynić coś złego'), z pierwotnym znaczeniem 'narzędzia, sprzęt' (poświadczonym w stp. *zbroja*), wtórnie, w wyniku specjalizacji, 'narzędzia do walki, sprzęt wojenny, wyposażenie wojownika', przy czym możliwe było oddziaływanie bliskiego głosowo p. *broń*. Zob. *zbroić*.

zbyć *zbędę* od XIV w. 'sprzedać', 'zareagować na pytanie, prośbę w sposób zdawkowy, wymijający', 'zostać (jako nadwyżka), wystąpić w nadmiarze', 'zabraknąć, wystąpić w małej ilości', przest. 'stracić, utracić, postradać coś, pozbyć się czegoś'; z przedr. *pozbyć się*, *wyzbyć się*; wielokr. *zbywać*, *pozbywać się*, *wyzbywać się*; zob. *zbawić*. Ogsł.: cz. *zbýt*, *zbudu*, r. *izbýt'*, scs. *izbyti*, *izbǫdǫ*. Psł. **jьz-byti*, **jьz-bǫdǫ* 'zbyć, pozbyć się', z przedr. **jьz-* od psł. **byti* (zob. *być*).

zbyt od XVII w. 'nazbyt, nadmiernie, przesadnie, za bardzo, zbytnio', *niezbyt* 'w małym stopniu, nie bardzo', *nazbyt* 'za bardzo, zbytnio', stp. XV w. 'niepotrzebnie, zby-

tecznie', 'za bardzo, za dużo, zbytnio, nadmiernie'. Od *zbyć* (zob.).

zbytek 'przepych, luksus', 'nadmiar, przesada, obfitość czegoś', daw. 'brak czegoś, zbywanie', *zbytki* mn 'żarty, figle, psoty', stp. od XIV w. *zbytki* mn 'to, co pozostało, resztki', 'to, co jest niepotrzebne, zbędne, zbyteczne', 'kawałki, ułomki czegoś', 'rozwiązłość, rozpusta', dial. *zbytki* 'psoty'. Ogsł.: cz. *zbytek* 'reszta, resztka, pozostałość, ostatek', r. *izbýtok* 'ts.', scs. *izbytъkъ* 'ts.'. Psł. **jьzbytъkъ* 'to, co pozostało, pozostałość, reszta, resztka', od imiesłowu biernego **jьzbytъ* czas. przedrostkowego **jьz-byti* (zob. *zbyć*), z przyr. **-ъkъ* (co do budowy por. pokrewne *dobytek, nabytek, przybytek*). — Od tego *zbyteczny*; *zbytkować*.

zbytni od XV w. (stp. też *zbytny*) 'zbyt duży, nadmierny', daw. *zbytni* i *zbytny* 'zbędny, niepotrzebny', dial. *zbytni* 'zbyteczny', *zbytny* 'skory do żartów, zbytków'. Por. cz. arch. *zbytný* 'pozostały, rezerwowy', strus. *izbytnyj* 'zbyteczny, niepotrzebny', 'taki, od którego można się uwolnić'. Słow. **jьzbytьnъ* od imiesłowu biernego **jьzbytъ* (zob. *zbytek*), z przyr. **-ьnъ*.

zdarzyć od XV w. 'sprawić coś, być przyczyną czegoś', stp. od XV w. *zdarzyć* 'dać', 'spowodować, że coś się stanie', *zdarzyć się* 'ukazać się', 'udać się, poszczęścić się'. Por. dł. *zdariś se* 'udać się, powieść się', cz. *zdařit se* 'ts.', słc. *zdariť sa* 'ts.' (z polskiego zapożyczone ukr. dial. *zdárytysja* 'zdarzyć się', br. *zdárycca* 'ts.'). Zachsł. **sъdariti* 'obdarować kogoś czymś, spowodować, że komuś się poszczęściło, powiodło', z przedr. **sъ-* (zob. *z*) od psł. **dariti* 'dać, dawać w darze, w podarunku, ofiarować coś komuś, obdarzać kogoś czymś' (zob. *darzyć*). — Od tego *niezdara* 'niedołęga, fajtłapa', kasz. *ńezdara* 'człowiek niezdarny, niezaradny, niedołężny, safanduła; cherlak'; daw. *niezdarzony* 'niepomyślny, nieudany, fatalny, niefortunny'; *niezdarny* 'niezręczny, niezgrabny, niedołężny', 'będący przejawem braku zręczności, wykonany nieudolnie'.

zdechnąć od XIV w. 'przestać żyć, paść (o zwierzętach)', stp. też 'wyzionąć ducha, umrzeć (o ludziach)', *zdechły* 'zdechnięty', dial. także 'chorowity, cherlawy'; wielokr. *zdychać*, z przedr. *pozdychać, wyzdychać*. Ogsł.: cz. *zdechnout*, r. *izdóchnut*, scs. *izdъchnǫti*. Psł. **jьz-dъchnǫti* 'wyzionąć ducha, przestać oddychać, przestać żyć', z przedr. **jьz-* od psł. **dъchnǫti* 'wydawać tchnienie, dmuchać, wiać, chuchać; zionąć czymś, wydzielać coś (np. woń)' (zob. *tchnąć*).

zdjąć *zdejmę* (stp. od XV w. *zjąć* / *znijąć*) 'ściągnąć coś'. Ogsł.: cz. dial. *zjať*, r. *iz"jať*, dial. *iznjáť*, scs. *izęti, izьmǫ* 'zdjąć'. Psł. **jьz-ęti, *jьz-ьmǫ* 'zdjąć', z przedr. **jьz-* od psł. **ęti, *ьmǫ* (zob. *jąć*). — Od tego rzecz. odsłowny *zdjęcie*, nowsze w znaczeniu 'fotografia' (por. *zdjąć* 'zrobić zdjęcie').

zdobić od XVI w. (z przedr. od XV w.) 'stroić, przystrajać'; z przedr. *ozdobić* od XV w., *przyozdobić*. Por. cz. *zdobit* 'zdobić', ukr. *zdobýty* 'ts.'. Czas. odrzecz. **sъdobiti* od psł. **sъdoba* 'to, co jest dobre, stosowne, odpowiednie' (poświadczonego w stcz. *zdoba* 'dobra sposobność'), które jest złożeniem psł. **sъ-* < pie. **sŭ-* 'dobry' (zob. *zdrowy, śmierć*) i psł. **doba* 'to, co jest odpowiednie, stosowne, właściwe' (zob. *doba*). Pierwotne znaczenie czasownika to 'czynić dobrym, stosownym, odpowiednim'. — Od tego *zdobny*; od czas. przedrostkowego *ozdoba, ozdobny*.

zdobycz ż od XVIII w. 'łup; dorobek, osiągnięcie'. Od *zdobyć* 'odebrać przemocą, zagarnąć w walce; osiągnąć, uzyskać', wielokr. *zdobywać*, które z przedr. *z-* od stp. (od XV w.) *dobyć* 'nabyć, zyskać, posiąść; uzyskać, nabyć mocą wyroku sądowego; opanować, zdobyć siłą', dziś przest. i książk. 'wziąć siłą; zwyciężyć', dial. 'dostać; zwyciężyć, zdobyć' (zob. *dobytek*, o dalszym pochodzeniu zob. *być*). — Od tego *zdobyczny*.

zdobywca od XVIII w. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-ca* od *zdobywać*, czas. wielokr. od *zdobyć* (zob. *zdobycz*).

zdolny od XVII w. 'utalentowany'. Przym. z przyr. *-ny* < **-ьnъ* od czas. przedrostkowego *zdołać* (zob. *podołać*). — Od tego *uzdolniony*.

zdradzić od XIV w. (stp. też *zradzić*) 'przejść na stronę nieprzyjaciela; odstąpić od czegoś, sprzeniewierzyć się; nie dochować wierności; wyjawić, ujawnić coś', stp. 'oszukać, zmylić, zwieść, podejść kogoś', 'skusić, nakłonić do

grzechu', 'wydać, przekazać kogoś podstępem nieprzyjaciołom', 'ujawnić, objawić, dokładnie ukazać (niegodnym, niepowołanym)'. Kalka śrwniem. *ver-raten* 'zdradzić', pierwotnie 'złą radą zepsuć, spowodować szkody', zob. *radzić*, *-d-* wstawne, rozbijające grupę spółgłoskową *zr*. — Od tego *zdrada* od XIV w. (stp. i dziś dial. też *zrada*), stp. też 'obłuda, oszustwo, nieszczerość, kłamstwo, podstęp, przewrotność', 'zasadzka, zamach, sprzysiężenie', 'zwodniczość, ułuda' (por. cz. *zrada*, słc. *zrada* 'zdrada'); *zdrajca* od XIV w. (stp. też *zdradźca* / *zdraćsa* / *zdraćca* / *zdradca* / *zdraca*) 'ten, kto zdradził', stp. 'ten, kto oszukuje, działa podstępnie, człowiek nieuczciwy, nierzetelny', 'ten, kto wydaje kogoś nieprzyjaciołom, kto knuje przeciw komuś', zob. *rada*, *rajca*.

zdrowie od XIV w. 'dobry stan fizyczny', stp. też *zdrowie wieczne*, *zdrowie odkupienia*, *zbawienia* 'szczęśliwość po śmierci'. Ogsł.: cz. *zdraví*, r. *zdoróv'e*, scs. *sъdravie*. Psł. **sъdorvьje* 'zdrowie', rzecz. abstr. od psł. przym. **sъdorvъ* 'zdrowy' (zob. *zdrowy*), z przyr. **-ьje*.

zdrowy od XIV w. 'niechory', 'służący zdrowiu'. Ogsł.: cz. *zdravý*, r. *zdoróvyj*, scs. *sъdravъ*. Psł. **sъdorvъ* 'zdrowy', z pie. **sŭ-doru̯o-* 'z dobrego drewna' (złożenie z pie. **sŭ-* 'dobry' i **deru̯o-* derywowane od **deru-* 'drewno, drzewo', zob. *drzewo*). Pierwotnie wyraz musiał się odnosić do drewnianych przedmiotów, wtórnie rozszerzony został w znaczeniu 'pełen sił, krzepki, niechory, zdrowy' na ludzi, zwierzęta. — Od tego *zdrowotny*; *ozdrowieć*, *wyzdrowieć*; *pozdrowić* od XV w. 'powitać, słowem lub gestem wyrazić przy spotkaniu życzliwość, szacunek', 'przekazać dobre życzenia', stp. też 'wzmocnić, pokrzepić; obronić przed czymś', w XVI w. także 'uwielbić, oddać cześć religijną', 'uczynić zdrowym, uzdrowić', *uzdrowić* od XIV w. 'przywrócić zdrowie, uleczyć' (stp. też 'usunąć, zlikwidować chorobę', 'użyczyć zdrowia, dać zdrowie, siły', 'wybawić z niebezpieczeństwa') → *uzdrowisko*. Zob. *zdrowie*.

zdrój od XV w. 'źródło', przest. 'miejscowość kuracyjna mająca źródła wód leczniczych' (dziś w nazwach miejscowych, np. *Iwonicz Zdrój*), kasz. *zdrój* 'zdrój, źródło', 'ropa gromadząca się w ranach', 'wir wodny w jeziorze', 'pot'; por. stp. XV w. *wzroj* / *wzdroj* 'strumień, potok; źródło'. Płnsł.: cz. *zdroj*, słc. *zdroj*, strus. *izroi* 'źródło'. Psł. dial. **jьzrojь* 'źródło', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **jьz-rinǫti* 'wypłynąć' (por. strus. *iz(d)rinuti*, scs. *iz(d)rinǫti*, ch./s. *ìzrinuti* 'ts.'), z wymianą rdzennego **i* (< **ei̯*) ⇒ **oj* (jak w pokrewnym *rój*), *-d-* wstawne w pierwotnej grupie spółgłoskowej **zr* (**zr* > *zdr*). Etymologiczne znaczenie 'to, co wypływa'. Podstawowy psł. czas. **rinǫti* 'płynąć' od pie. pierwiastka **rei̯-* 'ciec' (zob. *rój*, *rzeka*).

zdumieć od XVI w. 'zaskoczyć, zadziwić', przest. 'bardzo się zdziwić', *zdumieć się* 'ts.', wcześniej, stp. XV w. *zumieć się* 'zaniemówić z wrażenia, osłupieć, zdziwić się', 'rozżalić się, struchleć z żalu', 'zdrętwieć ze strachu, zlęknąć się', *zumiały* / *zumieły* 'taki, który odszedł od zmysłów, osłupiały, oszołomiony, głupi; przerażony'. Z prapostaci **jьz-uměti* zapewne 'stracić umiejętność, zdolność do czegoś (np. poruszania się, mówienia)', z przedr. **jьz-* 'wy-' (zob. *z*) od psł. **uměti* 'umieć, potrafić' (zob. *umieć*). Zmiana *zumieć* > *zdumieć* przez wtórne skojarzenie z rodziną czas. *dumać*, ale możliwe też wstawne *-d-*, jak np. w *zdjąć*.

zdun od XIV w. 'rzemieślnik stawiający piece', stp. 'rzemieślnik, który lepi coś z gliny, garncarz', kasz. *zdun* 'rzemieślnik stawiający piece, niegdyś także wyrabiający kafle i naczynia gliniane'. Wyłącznie polskie (stąd br. dial. *zdun* 'garncarz'), ale brak w polskim podstawowego czas. wskazuje na genezę przedpolską (por. też ch. nazwisko *Zdunić*, sugerujące istnienie rzecz. **zdun*). Psł. dial. (pp.) **zъdunъ* 'ten, kto lepi z gliny garnki, piece, garncarz, zdun', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-unъ* (por. np. *biegun*, *opiekun*, *piastun*) od psł. czas. **zъdati*, **zižďǫ* 'lepić, formować z gliny itp. ściany, naczynia' (por. scs. *zъdati*, *ziždǫ* 'budować', ch./s. *zídati*, *zîdām* 'murować, budować'). Podstawowy czas. **zъdati* ma najbliższe pokrewne wyrazy w bałt.: lit. *žiẽsti*, *žiedžiù* 'wyrabiać z gliny, lepić garnki', łot. *ziest*, *ziežu*, *ziedu* 'mazać, smarować', stpr. *seydis* 'ściana'; wskazują one na bałtosł. podstawę

$\acute{g}^h$eidh-, powstałą zapewne w rezultacie przestawki spółgłosek z pie. pierwiastka *d^heiǵh-* 'mazać, ugniatać (glinę)', od którego np. łac. *fingō, fingere* 'kształtować, tworzyć', gr. *teîkhos* 'mur, ściana; warowna budowla', stind. *dḗhmi* 'zamazuję'.

zegar od XVI w., wcześniej, około 1500 r. *zeger* 'urządzenie odmierzające czas'; zdr. *zegarek*. Zapożyczenie ze śrwniem. *seigære* (niem. *Seiger*) 'waga; zegar (pierwotnie zegar wodny lub piaskowy, klepsydra)'.

zerkać od XIX w. 'spoglądać z ukosa, ukradkiem, rzucać krótkie spojrzenia', dial. *zyrkać* 'ts.', *zirkać* 'spozierać', *żyrgać* 'ts.', kasz. *zerkac* 'ts.'; jednokr. *zerknąć*, dial. *ziergnąć* 'rzucić okiem'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. dial. *zérkat' / zírkat' / z'írkat'* 'szybko, bystro patrzeć, rzucać okiem', ukr. *zýrkaty* 'spozierać, rzucać okiem', br. *zirkac'* 'rzucać spojrzenia', ch./s. *zȑcati* 'świecić, błyszczeć' (też *zȉrkati* 'spozierać'), mac. *dzrka* 'patrzeć', dial. *zírkam* 'spozierać, przejrzeć na oczy (po oślepnięciu)'. Psł. **zŕkati* (> **zŕcati*) 'rzucać spojrzenia, spoglądać szybko, ukradkiem', czas. deminutywny z przyr. *-k-* od psł. **zьrěti* 'patrzeć' (zob. *ujrzeć*). Oczekiwalibyśmy polskiej postaci **zierkać* (odpowiadają jej gwarowe *zirkać* i, z udźwięcznieniem spółgłoski, *żyrgać*, por. też dial. *ziergnąć*); *-er-* < *-yr-* może w rezultacie pejoratywnej dyspalatalizacji *-ir-* > *-yr-*.

zewnątrz od XV w. (stp. też *zewnątr / zwnątrz*) 'po wierzchu', stp. także 'po wewnętrznej stronie, w środku'. Od tej samej podstawy co *wewnątrz* (zob.), z przedr. *z(e)-*. — Od tego *zewnętrzny*.

zezwolić *zezwolę* od XV w. 'pozwolić', z innym przedr. *pozwolić* 'zgodzić się, przystać na coś, przychylić się do prośby'. Od stp. *zwolić* 'wyratować, ocalić; wyrazić zgodę, przystać na coś', kontynuującego psł. **sъ-voliti* 'wyrazić swą wolę, pozwolić, zezwolić', z przedr. **sъ-* (zob. *z*) od psł. **voliti* 'wyrażać swoją wolę, wybierać' (zob. *woleć*). Zob. *wyzwolić*.

zgaga od XV w. 'uczucie pieczenia w przełyku', kasz. *zgaga / zgâga, żgaga / żgâga*, wtórne (z zanikiem *z-*) *gaga / gâga* 'zgaga'. Ogsł.: cz. *žáha / žháha*, daw. *zháha* 'zgaga', r. dial. *izgága* 'ts.', *zgága* 'ts.; mdłości', słwń. *izgāga / zgāga* 'zgaga'. Psł. **jьzgaga* 'pieczenie w przełyku, zgaga', rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **jьz-žegti* 'spalić' (od psł. **žegti* 'palić', zob. *żgać*), z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **a*.

zgiełk od XVIII w. 'krzyk, hałas, wrzawa', daw. od XV w. *giełk* 'ts.'. Ogsł.: cz. *hluk* 'hałas, wrzawa', daw. 'gromada, zbiegowisko', r. dial. *golk* 'szum, hałas, krzyk, stuk, łomot; odgłos strzału; echo', 'rozmowa', 'wieść, fama', słwń. przest. *gólk* 'mówienie, opowiadanie', dial. 'odgłos grzmotu, huk'. Psł. **gl̥kъ* 'huk, łoskot; hałas, wrzawa', zapewne rzecz. odczas. od psł. **gl̥čati* 'stwarzać hałas, hałasować' (por. p. daw. dial. *giełczeć* 'hałasować, zgiełk czynić, szumieć', cz. *hlučet* 'hałasować; huczeć', strus. *golčati* 'głośno mówić, krzyczeć', r. dial. *gólčat'* 'krzyczeć; mówić, rozmawiać; grzmieć; powodować łoskot, łomot, huk; grzmieć', słwń. *golčáti* 'mówić niewyraźnie; mówić, opowiadać; wyć, o wichrze', dial. 'grzmieć, huczeć, szumieć'). Czas. pochodzenia dźwkn. Polskie *zgiełk* ma przedr. *z-* pod wpływem przedrostkowego czas. *zgiełczeć* 'czynić zgiełk, wrzawę, wrzeszczeć; lamentować, jęczeć, narzekać; skomlić'.

zgliszcze od XVII w. 'szczątki spalonego domu, miasta itd., pogorzelisko', daw. 'miejsce palenia zwłok', pierwotna postać XVII w. u Knapskiego *żgliszcze* 'stos'; por. w XVI w. *żglisko* 'miejsce palenia zwłok, krematorium'. Nazwa miejsca z przyr. *-isko / -iszcze* od daw. *żgły* 'spalony' < psł. **žьglъ*, imiesłowu czasu przeszłego od stp. *żec, żgę* 'palić', psł. **žegti, *žьgǫ* 'palić' (zob. *żgać*).

zgon od XV w. 'śmierć, skonanie, skon', w stp. XV w. 'koniec, kres', kasz. *zgón* 'ostatnie zapuszczenie sieci do głębi', daw. (u Hilferdinga) *przi zgónie* 'w końcu' (por. stp. XV w. *zgonna toń* 'toń, przy której kończy się połów siecią'). Por. r. dial. *sgon* 'wspólna praca, nie zaliczana do pańszczyzny', br. dial. *zhon* 'otwarte miejsce na gromadzenie się; wielka ilość'. Słow. **sъgonъ* 'spędzenie, zgonienie; zakończenie pędzenia, gonienia', rzecz. odczas. od przedrostkowego **sъ-goniti* 'spędzić; zakończyć gonienie, pędzenie' (z przedr. **sъ-*, zob. *z*, od psł. **goniti* 'pę-

dzić, gonić', zob. *gonić*). W polskim wtórnie skojarzone z przest. *skon* 'śmierć, zgon, skonanie' (zob.).

zgrabny od XVIII w. 'harmonijnie zbudowany, kształtny, foremny', 'zręczny, zwinny', kasz. *zgrabni* 'foremny, kształtny, harmonijnie zbudowany, piękny', 'zwinny, zręczny, sprawny' (też *zgradni* 'zgrabny', 'przydatny, nadający się'). Przym. od czas. przedrostkowego *zgrabić* 'zgarnąć grabiami' (zob. *grabić*). Pierwotne znaczenie zapewne 'odpowiednio, dobrze zgrabiony (np. o sianie)', stąd 'odpowiedni, zdatny, nadający się do chwytania', a z tego 'foremny, kształtny'.

zgraja od XV w. 'gromada, banda, tłum, wielka liczba osób (odznaczających się zwykle cechami ujemnymi)', stp. i dial. 'tłum, gromada' (stąd br. *zhraja* 'stado psów, wilków; banda', ukr. *zhraja* 'ts.'). Od p. *grać*, *gra* (dial. też *graje*) poświadczonego w gwarach m.in. w znaczeniu 'szczekać ostro i zaciekle podczas gonu (o psach myśliwskich)', psł. **grati* / **grajati*, **grajǫ* 'czynić wrzawę, hałasować' (zob. *grać* II).

zgroza od XV w. 'uczucie przerażenia, strachu', stp. 'coś wywołującego strach', dial. 'połajanie, przestroga', kasz. *zgroza* 'zgroza'. Z przedr. *z-* od *groza* (od XV w.) 'cechy rzeczy lub zjawiska wywołujące strach, przerażenie', 'silne uczucie lęku, trwogi, przerażenia wobec niebezpieczeństwa' (zob. *groza*).

zgryzota od XVIII w. 'wielkie zmartwienie, troska, strapienie', kasz. *zgrëzota* 'wielkie zmartwienie, zgryzota'; daw. *gryzota* 'zmartwienie', dial. 'zmartwienie, boleść', 'ból, boleści brzucha'. Por. cz. daw. *hryzota* 'zmartwienie, troska', 'uporczywy ból żołądka, wnętrzności', słc. *hryzota* 'niepokój, troska', r. dial. *gryzóta* 'ostry ból w brzuchu', 'sprzeczka, kłótnia', ukr. *hryzóta* 'troska, zmartwienie, niepokój', 'spór, kłótnia'. Płnsł. **gryzota* 'boleści brzucha, ból brzucha', 'zmartwienie, troska, niepokój', 'konflikt, kłótnia', od psł. **gryzti* w przen. znaczeniach 'powodować ból', 'drażnić, dokuczać', **gryzti sę* 'martwić się, niepokoić się' (por. p. *gryźć* 'powodować uczucie swędzenia, drapania, pieczenia, łaskotania', 'drażnić', 'dokuczać, dręczyć, męczyć', *gryźć się* 'martwić się, zamartwiać się', 'żyć w niezgodzie, kłócić się'; o pochodzeniu zob. *gryźć*), z przyr. **-ota*. Co do znaczeń por. np. p. daw. *gryz* 'gryzienie' i 'zmartwienie, troska', dial. *zgryz* 'zmartwienie', ch./s. *grîz* 'ugryzienie' i 'ból; kolka', 'troska, zgryzota'.

zgrzebło od XVIII w. 'żelazna szczotka do czesania, czyszczenia koni', kasz. *zgřebło* / *zgředło* 'zgrzebło'; daw. i dial. *grzebło* 'zgrzebło', 'drewniany pogrzebacz do wygarniania żaru z pieca chlebowego, ożóg', w XVI w. też 'narzędzie do spulchniania ziemi', dial. 'szczotka do czesania lnu'. Ogsł.: cz. *hřeblo* 'pogrzebacz', 'zgrzebło', r. *grebló* 'łopatka do wyrównywania sypkich produktów', dial. 'pogrzebacz', 'wiosło', ch./s. *grèblo* 'łopata do wygarniania żaru i popiołu z pieca', 'łopata do zgarniania śniegu', 'rodzaj zgrzebła', cs. *greblo* 'wiosło'. Psł. **greblo* 'to, co służy do drapania, skrobania, rozgarniania: szczotka do czesania lnu, wełny, zwierząt, pogrzebacz, łopata', nazwa narzędzia od psł. **grebti*, **grebǫ* 'skrobać, drapać; grzebać, rozgarniać ziemię' (zob. *grzebać*), z przyr. **-lo*.

zgrzebny od XVI w. 'utkany z grubej przędzy lnianej lub konopnej', kasz. *zgřebni* 'utkany z lnu domowym sposobem; uszyty z takiego płótna'. Por. słc. *zrebný* 'grzebny', r. dial. *izgrëbnyj* 'utkany, uprzędziony z lnianej przędzy', ukr. dial. *zhr'íbnyj* 'gruby (o płótnie)', br. dial. *zr'ébnyj* 'zgrzebny'. Przym. z przyr. *-ny* (< **-ьnъ*) od p. *zgrzebie*, stp. XV w. *zgrzebie* / *zgrzebi* 'krótkie włókna lnu lub konopi pozostające po czesaniu przędziwa', słowiń. *zgřeb'e* 'ts.', por. r. dial. *izgréb'e* / *izgrebë* 'ts.', 'tkanina z nici uprzędzionych z włókien pozostających po czesaniu przędziwa', ukr. dial. *zgrib'ja* n 'zgrzebie'. Słow. **jьzgrebьje* 'krótkie włókna lnu lub konopi pozostające po czesaniu przędziwa', od czas. przedrostkowego **jьz-grebti* 'wygrzebać, wyczesać', od psł. **grebti* (o pochodzeniu zob. *grzebać*).

zgrzytać od XV w. 'wydawać, powodować zgrzyt', stp. XIV–XVI w. też *skrzytać* / *skrzytać* 'ts.; wydawać charakterystyczny głos: rżeć (o koniu), kwiczeć (o świni), syczeć (o wężu)', 'burzyć się, wyrażać niechęć, gniew'; z przedr. *zazgrzytać*; jednokr. *zgrzytnąć*; rzecz. odczas. *zgrzyt* 'odgłos powstają-

cy przy tarciu o siebie twardych przedmiotów', stp. *skržyt* 'ts.'. Por. scs. *skrъžьtati* 'trzeszczeć, zgrzytać', *skrъžьtъ* 'zgrzytanie', cs.-rus. *skrъžьtati* / *skrežetati* 'zgrzytać zębami', *skrъžьtъ* / *skrežetъ* 'zgrzytanie; łoskot, grzmot', r. *skrežetat'* 'zgrzytać', *skrežet* 'zgrzyt, zgrzytanie'. Czas. intensywny z przyr. **-it-* / **-ъt-* od psł. **skrъgati*, **skrъžǫ* 'wydawać skrzeczący, chrapliwy głos, skrzeczeć, zgrzytać' (por. cz. dial. *škrhat* 'skrzypieć; skrzeczeć, o żabach', br. *skryhac'* 'zgrzytać, skrzypieć', słwń. *skrgati* 'ćwierkać, o świerszczu)'; w innych językach słow. też intensywne czas. z przyr. **-ъt-*, **-ot-*, **-ut-*, np. cz. *skrehotat* (dial. *škrhotat*) 'skrzeczeć, skrzekotać', ukr. *skrehotáty* / *skrehotíty* 'zgrzytać; skrzeczeć', scs. *skrъgъtati* 'trzeszczeć, zgrzytać', ch./s. *škrgútati* 'zgrzytać'. Podstawowy czas. **skrъgati* jest pochodzenia dźwkn.

ziać *zieję* od XVI w. 'ciężko oddychać, dyszeć', przen. 'być wyrażanym w sposób intensywny, żywiołowy; żywiołowo uzewnętrzniać, okazywać negatywne uczucia' (np. *ziać nienawiścią, złością*), 'otwierać się, rozwierać się, stać otworem (o otworach, jamach, przepaściach, ranach itp.)', 'wydzielać (woń, ciepło, ogień, parę itp.)' (np. *ziać smrodem, ogniem*), 'być wydzielanym, wyrzucanym (o woni, cieple, ogniu)', daw. i dial. 'oddychać'; wielokr. *ziajać* 'ziać, dyszeć (zwykle o psie)', dial. też 'mieć otwarty pysk (o zwierzętach)', 'ziewać', 'wpatrywać się, gapić się'; z przedr. *zziajać się*, *zziajany*. Ogsł.: cz. *zet* (rzadko *zát*), *zeje* 'otwierać się do dna, być otwartym do dna', r. *zijat'* 'być otwartym, rozwartym, pokazywać głębię', ukr. *zijáty* 'ziać, być szeroko otwartym', scs. *zijati*, *zejǫ* / *zijajǫ* 'otwierać usta'. Psł. **zьjati*, **zejǫ* 'otwierać się, rozwierać się, stać otworem', pokrewne z lit. *žióti*, *žióju* 'otwierać usta', łac. *hiō*, *hiare* 'ziewać', por. też gr. *khaínō* 'ziewać', od pie. **ǵʰē(i̯)-* 'ziewać, otwierać (usta itp.)'. Zob. *ziewać*, *ziongć*.

ziarno od XV w. (stp. też *zarno*) 'nasienie zbóż i innych roślin', kasz. *zârno* 'ts.', 'zboże'; zdr. *ziarenko* / *ziarnko*. Ogsł.: cz. *zrno*, r. *zernó*, scs. *zrъno*. Psł. **zŕno* 'ziarno', pokrewne z lit. *žìrnis* 'groch', łot. *zir̃ns* 'ts.', stpr. *syrne* 'ts.', stwniem. *kërno* 'jądro' (dziś niem. *Korn* 'jądro; ziarenko, pestka', łac. *grānum* 'ziarno'. Wyraz słow. z pie. **ǵr̥-no-*, derywatu z przyr. **-no-* od pie. pierwiastka **ǵer-* 'gnić, kruszeć, mięknąć' (występującego też w psł. **zьrěti*, **zьrejǫ* 'osiągać końcowy stan rozwoju, dojrzałość, dojrzewać', zob. *dojrzeć* II). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co skruszało, zmiękło, dojrzało'. — Od tego *ziarnisty*.

ziele od XIV w. 'roślina zielona, o pędach niezdrewniałych', dial. też np. 'kapusta', 'czosnek', w gwarach także pozostałości znaczenia zbiorowego, np. 'snopek roślin różnego gatunku', 'wieniec dożynkowy', 'chwast'. Ogsł.: cz. *zelí* n 'kapusta', r. arch. *zélʼe* 'trawa, chwasty, rośliny zielone', przest. 'napar z ziół, traw', dial. 'trawa, chwasty, burzany; chwasty rosnące w lnie', scs. *zelьje* 'rośliny zielone'. Psł. **zelьje* 'rośliny niezdrewniałe, zielone, trawiaste', rzecz. zbiorowy od psł. **zelo* (zob. *zioło*), z przyr. **-ьje*. — Od tego *zielsko*; *zielny* → *zielnik*.

zielony od XV w. Ogsł.: cz. *zelený*, r. *zelënyj*, scs. *zelenъ*. Psł. **zelenъ* 'zielony', pierwotny imiesłów bierny od niezachowanego w słow. czas. †*zelti*, którego odpowiedniki są poświadczone w bałt.: lit. *žélti* 'stawać się zielonym, zielenieć', łot. *zel̃t* 'ts.'. Podstawą czasownika była pie. baza **ǵʰel-* 'świecić się', oznaczająca także jasne barwy (zwłaszcza złotą, żółtą, zieloną). — Od tego *zieleń*; *zielenić*, *zazielenić (się)*; *zielenieć*, *pozielenieć*. Zob. *zioło*, *ziele*.

ziemia od XIV w., dial. też *ziem* / *ziom* ż 'ziemia'. Ogsł.: cz. *země*, r. *zemljá*, scs. *zemlja*. Psł. **zeḿa* [< **zem-ja*] 'ziemia', z dokładnymi odpowiednikami w bałt.: lit. *žẽmė* 'ziemia', łot. *zeme* 'ts.', stpr. *semme* 'ts.', poza tym pokrewne z łac. *humus* 'ziemia, grunt', gr. *khthṓn*, dop. *khthonós* 'ziemia', *khamaí* 'na ziemi', stind. *kṣā́ḥ*, dop. *jmáḥ* 'ziemia', awest. *zā̊*, dop. *zəmō* 'ts.', stpers. *zam* 'ts.', het. *tekán*, dop. *dagnaš* 'ts.', toch. A *tkaṃ*, B *keṃ* 'ts.'. Dawniej sprowadzane do pie. postaci **ǵʰdem*, w nowszych pracach rekonstruuje się pie. rzecz. **dʰéǵʰōm*, dop. **dʰǵʰmés* 'ziemia'; psł. **zeḿa* i jej bałt. odpowiedniki uznaje się za derywowane od pie. miejsc. **dʰǵʰémi* 'na ziemi' (por. stind. *kṣámi* 'ts.'). — Od tego *ziemny*, *ziemski*,

ziemisty; *uziemić*; *ziemianin*; od wyrażeń przyimkowych *naziemny*; *podziemie* od XVI w. 'miejsce pod powierzchnią ziemi', *podziemny* od XVI w. 'znajdujący się pod powierzchnią ziemi', w XVI w. też 'żyjący pod powierzchnią ziemi', 'znajdujący się we wnętrzu ziemi', 'znajdujący się na antypodach'; *przyziemny*. Zob. *ziomek*.

ziemniak od XVIII w. 'roślina uprawna Solanum tuberosum i jej jadalna bulwa, kartofel', dial. *ziemiak*. Kalka niem. *Erdapfel* 'ziemniak', dosłownie 'ziemne jabłko' (złożenie z *Erde* 'ziemia, grunt' i *Apfel* 'jabłko').

ziewać od XV w. (stp. też *dziewać*) 'otworzywszy usta, pysk, wciągać powietrze i zatrzymywać je przez chwilę (oznaka senności, znudzenia)', 'wydzielać coś wraz z oddechem, wyziewać, ziać, zionąć czymś', 'oddychać, dyszeć', stp. i dial. też 'dyszeć, pałać jakimś silnym uczuciem', kasz. *zevac*, *zėvą* 'ziewać'; z przedr. *wyziewać* 'wydzielać woń, parę'; jednokr. *ziewnąć*. Ogsł.: cz. *zívat*, r. *zevát'*, ch./s. *zijévati*. Psł. **zěvati*, **zěvajǫ* 'otwierać szeroko usta, pysk, wciągając głęboko powietrze, ziewać; otwierać się na całą szerokość, do głębi, ziać' (por. lit. *žióvauti* 'ziewać', łot. *žāvāties* 'ts.'), czas. wielokr. od psł. **zьjati* 'otwierać się, rozwierać się, stać otworem' (zob. *ziać*), z wymianą samogłoski rdzennej **ь* ⇒ **ě*. Z tym związane przedrostkowe *rozdziawić* 'szeroko otworzyć', dial. *rozdziawić (gębę)* 'otworzyć szeroko usta', od XV w. *rozdziawiać* 'otwierać szeroko (usta, pysk)', w XVI w. *rozziewić*, w XVII w. *rozdziewić* 'rozdziawić', dial. *rozdziewiać* / *rozdziawiać* 'ts.', także bez przedr. stp. *dziewać* 'ziewać'; por. słc. *rozďaviť* (dial. też *rozďabiť* / *rozdapiť* i *roz(z)aviť* / *rozzeviť* / *rozjaviť* 'otworzyć na całą szerokość (usta, drzwi), rozdziawić'. — Od czas. przedrostkowego *wyziew*.

zięba od XV w. 'ptak Fringilla coelebs'. Ogsł.: dł. *zeba*, gł. *zyba*, ch./s. *zèba*, słwń. *zéba* 'zięba', we wschsł. wyrazy pochodne, oparte na **zębъl-*: r. *zjáblik* 'samiec zięby', *zjáblica* 'samica zięby', ukr. *zjáblyk* 'samiec zięby', *zjáblycja* 'samica zięby'. Psł. **zęba* 'zięba', bez pewnej etymologii. Może od psł. **zębti*, **zębǫ* 'marznąć, ziębnąć' (zob. *ziębnąć*), nazwa mogłaby się wiązać z pozostawaniem na zimę części zięb (samców).

ziębić *ziębię* od XVI w. (stp. XV w. *oziębiać* 'czynić zimnym') 'przejmować chłodem, zimnem', *ziębić się* 'narażać się, wystawiać się na chłód, zimno'; z przedr. *oziębić*, *przeziębić*, *wyziębić*, *zaziębić*; wielokr. z przedr. *oziębiać*, *przeziębiać*, *wyziębiać*, *zaziębiać się*. Por. br. *zjabíc'* 'odczuwać zimno, mieć dreszcze', dial. *zjábic'* 'mrozić, wyziębiać'. Psł. **zębiti*, czas. kauzat. od psł. **zębti* 'marznąć, ziębnąć' (zob. *ziębnąć*), z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że ktoś, coś marznie'.

ziębnąć od XVI w. (od XV w. z przedr. *zaziębnąć*) 'odczuwać, cierpieć chłód, zimno, marznąć', 'stawać się zimniejszym, oziębiać się, stygnąć', kasz. *zëbnǫc* / *ząbnǫc* 'odczuwać chłód, zimno, marznąć'; z przedr. *oziębnąć*, *zziębnąć*. Ogsł.: cz. *zábst*, *zebe* 'marznąć, ziębnąć; powodować u kogoś uczucie chłodu, ziębić', *zábnout* 'ziębnąć, marznąć', słc. *ziabsť* 'ts.', *ziabnuť* 'marznąć', r. *zjábnut'* 'marznąć; przemarzać', dial. *zjabtí*, *zjabú* 'marznąć, ziębnąć', ch./s. *zépsti*, *zébēm* 'ziębnąć, marznąć', *zébnuti* 'odczuwać strach, bać się', słwń. *zébsti*, *zébe* 'marznąć'. Psł. **zębti*, **zębǫ* 'marznąć, ziębnąć', zapewne etymologicznie tożsame z zachowanym szczątkowo psł. **zębti*, **zębǫ* 'rwać, targać, szarpać' (por. scs. *zębǫ* 'rwię, targam, szarpię' oraz pochodne czasowniki, np. p. dial. *ziębić* 'orać na zimę', strus. *zębiti*, *zęblju* 'wydawać, wytwarzać', r. dial. *zjábit'* 'wykonywać orkę jesienną', dł. *zebaś* 'ogryzać'); na gruncie słow. doszło widocznie do rozwoju znaczeniowego 'rwać, targać, szarpać' > 'szczypać, dokuczać (o mrozie, zimnie), ziębić'. Psł. **zębti* pokrewne z lit. *žem̃bti*, *žembiù* 'ciąć, rżnąć', stind. *jámbhate* 'złapie, schwyta', od pie. **ǵembʰ-* 'gryźć' (zob. *ząb*).

zięć od XIV w. 'mąż córki', stp. też 'mąż siostry'. Ogsł.: cz. *zeť*, r. *zjat'*, scs. *zętь*, *zęti*. Psł. **zętь* m 'mąż córki, zięć' (temat na *-ĭ-*), pokrewne z lit. *žéntas* 'zięć', łot. *znuôts* 'zięć, swojak', gr. *gnōtós* 'znajomy, pokrewny', stind. *jñātíṣ* 'ts.', kontynuuje pie. **ǵenət-* od pierwiastka **ǵen-* 'znać' (zob. *znać*). Pierwotne znaczenie zatem 'znany, znajomy'.

zima od XV w. 'chłodna pora roku'. Ogsł.: cz. *zima*, r. *zimá*, scs. *zima*. Psł. **zima* 'chłodna pora roku, zima', odpowiada lit. *žiemà* 'zima', łot. *ziema* 'ts.', gr. *kheĩma* 'zima, chłód', od pie. **ǵʰei̯-m-* 'zima'. Jeśli zasadne jest łączenie rdzenia **ǵʰei̯-* z pie. pierwiastkiem **ǵʰeu̯-* 'lać', to wyraz pierwotnie oznaczał porę deszczową, wtórne znaczenie 'zimna pora roku, kiedy pada śnieg' powstać musiało bardzo wcześnie, już w epoce wspólnoty pie. — Od tego *zimowy*; *zimować*, *przezimować*. Zob. *zimny*.

zimny od XIV w. 'mający niską temperaturę; wywołujący wrażenie intensywnego chłodu; ziębiący; oziębły', daw. XV–XVII w. 'zimowy'. Ogsł.: cz. *zimní* 'zimny, chłodny', r. *zímnyj* 'zimowy; ozimy', scs. *zimьnъ* 'chłodny; zimowy'. Psł. **zimьnъ* 'chłodny, zimny', 'dotyczący zimy, związany z zimą, zimowy', od psł. **zima* (zob. *zima*) z przyr. **-ьnъ*.

zioło od XIV w. 'roślina o pędach niezdrewniałych, roślina zielona', *zioła* mn 'ususzone, często odpowiednio spreparowane rośliny zielne lub ich części'; zdr. *ziółko*. Por. gł. *zelo* 'ziele; napar z ziół; nać (np. marchwi)', *zela* mn 'zioła lecznicze', ukr. przest. i dial. *zeló* 'zieleń, zielone drzewa, krzewy, trawy itp.'. Psł. **zelo* 'zielona, niezdrewniała roślina', prapokrewne z lit. *žolė̃* 'trawa; zioła', łac. *helus* / *holus* 'zieleń; owoce; kapusta', gr. *khólos* 'żółć', oset. *zældæ* 'niska trawa', wszystkie od pie. **ǵʰel-* 'świecić się', oznaczającego także jasne barwy, zwłaszcza złotą, żółtą, zieloną (zob. *zielony*). Zob. *ziele*.

ziomek stp. od XV w. *ziemek* 'rodak, krajan'. Z prapostaci **zemъkъ*, od podstawy p. *ziemia*, dial. *ziem* / *ziom* 'ziemia', psł. **zemja* < **zem-i̯a* 'ziemia' (zob. *ziemia*).

zionąć *zionę* od XVI w. 'oddychać ciężko, z trudem, ziać; oddychając, tchnąć, chuchnąć', 'wydzielać woń, ciepło, ogień, parę itp.; wyrzucać kule, strzały', 'otwierać się, rozwierać się, obnażać głębię (o otworach, jamach, przepaściach itp.)', daw. XVI–XVII w. 'oddychać'; z przedr. *wyzionąć* 'wydzielić woń, parę'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *zinuti* 'otworzyć coś, otworzyć się, rozewrzeć się', r. dial. *zinut'* 'krzyknąć, zawołać; wystrzelić; chlusnąć; popatrzeć ze zdziwieniem; popatrzeć tępo; odetchnąć; zginąć, przepaść', scs. *zinǫti* 'otworzyć usta'. Psł. **zinǫti* 'otworzyć coś szeroko, rozewrzeć; otworzyć się szeroko, rozewrzeć się', z przyr. **-nǫ-* od psł. **zьjati* 'otwierać się, rozwierać się, stać otworem' (zob. *ziać*), może czas. inchoat. z pierwotnym znaczeniem 'zacząć się otwierać, rozwierać'. Polskie *zionąć* ma nieregularne *-o-*, może przez analogię do *wionąć* (zob.).

zipać od XIX w. 'oddychać ciężko, z trudem', dial. też *ziepać* 'oddychać krótkim, urywanym oddechem', *ziapać* 'płakać, krzyczeć bez ustanku (o dzieciach); ciągle gderać, fukać, łajać', 'patrzeć na coś zazdrośnie i okazywać to'. Ogsł.: cz. dial. *zípati* 'ciężko oddychać, sapać; ziajać', r. dial. *zépat'* / *zëpat'* 'ziewać; łykać, połykać; krzyczeć, wrzeszczeć', bg. *zjápam* 'stać z otwartymi ustami; gapić się'. Psł. **zěpati* 'ciężko oddychać, łapać powietrze ustami', pokrewne z lit. *žiopsóti* 'gapić się', niem. *geiben* / *geifen* 'ziewać', stisl. *geipe* 'gadać, paplać', norw. *geipa* 'szeroko otwierać', od pie. pierwiastka **ǵʰē(i̯)-* 'ziewać, otwierać usta itp.' (zob. *ziać*). Regularna polska postać *ziepać*; *zipać* przejęte z gwar, gdzie *i* < *ė*.

złodziej od XIV w. 'ten, kto kradnie', stp. też 'łotr, przestępca, złoczyńca', daw. 'złoczyńca'. Ogsł.: cz. *zloděj* 'złodziej', r. *zlodéj* 'złoczyńca', scs. *zъloděi* 'złoczyńca'. Psł. **zъlodějь* 'złoczyńca', złożenie z rzecz. **zъlo*, p. *zło* (zob. *zły*) i rzecz. odczas. **dějь* od **dějati* 'czynić' (zob. *dziać*). Nowsze znaczenie 'ten, kto kradnie' powstało w rezultacie zawężenia znaczenia: 'ten, kto źle czyni, złoczyńca' > 'złoczyńca, który kradnie'. — Od tego *złodziejka*, *złodziejski*, *złodziejstwo*.

złoty od XIV w. 'zawierający złoto; mający barwę złota'. Ogsł.: cz. *zlatý*, r. *zolotój*, scs. *zlatъ*. Psł. **zoltъ* 'złoty', z pie. **ǵʰolto-* 'złoty', pokrewny z lit. *žel̃tas* 'złoty', łot. *zèlts* 'ts.', stwniem. *gold* 'ts.', wszystkie od pie. pierwiastka **ǵʰel-* 'świecić się', oznaczającego także jasne barwy, zwłaszcza złotą, żółtą, zieloną (zob. *zielony*). Urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego *złoto* 'metal szlachetny, pierwiastek chemiczny Au; wyroby z tego metalu' (por. cz. *zlato*, r. *zóloto*, scs. *zlato*). — Od tego *złocić*, *ozłocić*, *pozłocić* → *pozłota*.

zły od XIV w. 'ujemny pod względem moralnym, wrogo usposobiony do ludzi', 'gniewny, rozgniewany, rozzłoszczony', 'niesumienny, nieudolny', 'negatywny, niepochlebny, niekorzystny', 'zapowiadający, przynoszący coś niepomyślnego', 'mający małą wartość, niską jakość, niewłaściwy, nieodpowiedni'. Ogsł.: cz. *zlý*, r. *zloj*, scs. *zъlъ*. Psł. **zъlъ* 'zły', najbliższy odpowiednik w lit. *-žūlus* (w *atžūlùs* 'ostry, stromy, bezlitosny', *įžūlùs* 'arogancki, nachalny'), z pie. **ǵʰūlo-* 'skrzywiony, zakrzywiony, skośny', por. też pokrewne np. stind. *hvárate* 'zbacza z właściwej drogi', *hváras-* 'krzywizna', łac. *fallō*, *fallere* 'przywieść do upadku; oszukać, omylić, podejść', wszystkie od pie. **ǵʰu̯el-* 'krzywić się, zbaczać z właściwej drogi'. Urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego *zło* od XIV w. — Od tego *złość* → *złościć (się)*; *złośliwy*; *złośnik*, *złośnica*.

zmierzchać 'ściemniać się', daw. od XVI w. *zmierzkać się* / *smierzkać się*. Z przedr. *z-* < psł. **sъ-* (zob. *z*) od stp. XV w. *mirzkać* 'ciemnieć', XVI–XVII w. *mierzkać* 'zmierzchać się, ściemniać się', *mierzkać się* / *mirzkać się* 'ts.', dial. *mierzkać* / *mierzchać (się)* 'ts.', psł. **mьrkati* 'ciemnieć, ściemniać się (o zapadaniu zmierzchu, wieczoru)' (o pochodzeniu zob. *mierzchnąć*). — Od tego rzecz. odczas. *zmierzch* (daw. XVI w. *zmierzk* / *smierzk*).

zmora od XVII w. 'widmo, zjawa, mara, upiór', 'dręczący, przykry sen; widziadło senne', daw. 'mrowie, dreszcze'; dawniej, XVI–XVIII w. *mora* 'zmora, ciężki, duszący sen; białe widziadło, mara', dial. 'zmora, zjawa dusząca w nocy, zły duch, demon, upiór', 'ćma', kasz. *mora* 'dusza wychodząca z ciała pogrążonego we śnie człowieka, dławiąca ludzi, ujeżdżająca zwierzęta aż do ich całkowitego wyczerpania, wysysająca soki z drzew itd., zmora', 'motyl nocny, ćma'. Ogsł.: cz. *můra* 'zmora dusząca w nocy; ćma, nocny motyl', br. *mara* 'zjawa, widziadło, zmora; ciężki sen, koszmar', ch./s. *mòra* 'zjawa dusząca we śnie; ćma'. Psł. **mora* 'istota mityczna, zjawa dusząca ludzi w czasie snu', pokrewne ze stwniem. *mara* 'zmora' (dziś niem. *Mahr* 'ts.'), ang. *night-mare* 'nocna zmora', od pie. **mer-* 'gnieść, trzeć'.

zmrok od XVIII w. 'zmierzch', kasz. *zmroχ* 'zmierzch, zmrok'. Zapewne przekształcenie (*z-* pod wpływem *zmierzchać*, zob.) wcześniej (od XV w.) poświadczonego *mrok* 'zmierzch, zmrok, pomroka, cień, ciemność', stp. 'zmierzch, zapadanie ciemności' (o pochodzeniu zob. *mrok*).

znachor od XIX w. 'człowiek bez wykształcenia medycznego zajmujący się leczeniem ludzi'. Por. słc. *znachar*, strus. *znachorъ* / *znachorъ*, r. *znáchár'* (dial. też 'ten, kto dużo wie, znawca'), ukr. *znáchár*, dial. *znáchor* / *znáchur*, br. *znáchar*, bg. dial. *znachár* 'znachor'. Psł. dial. **znachorъ* / **znacharъ* 'ten, kto się na czymś zna, znawca', od czas. **znachati* (por. r. dial. *znáchat'sja* 'znać się z kimś; pysznić się swoją wiedzą'), z przyr. **-orъ* / **-arъ* tworzącymi rzecz. ekspresywne. Podstawowy czas. **znachati* jest formacją ekspresywną z przyr. *-ch-* (por. *machać*) od psł. **znati* 'znać' (zob. *znać*).

znaczyć od XVI w. (w XV w. z przedr. *poznaczyć*, *uznaczyć*) 'wyrażać jakąś treść, będąc jej znakiem, zawierać jakiś sens', 'mieć wagę, być ważnym, odgrywać istotną rolę', 'robić znaki na czymś, oznaczać, znakować; pozostawiać ślady'; z przedr. *naznaczyć*, *odznaczyć*, *oznaczyć*, *przeznaczyć*, *wyznaczyć*, *zaznaczyć*; wielokr. *-znaczać*: z przedr. *naznaczać*, *odznaczać*, *oznaczać*, *przeznaczać*, *wyznaczać*. Ogsł.: cz. *značit* 'opatrywać znakiem; być znakiem, znamieniem czegoś, oznaczać coś; wyrażać coś; mieć jakiś sens, przedstawiać coś', r. *znáčit'* 'mieć jakiś sens; świadczyć o czymś; mieć znaczenie, wagę, odgrywać rolę', ch./s. *znáčiti* 'znaczyć, oznaczać; być ważnym'. Słow. **značiti* 'opatrywać znakiem, oznaczeniem, oznaczać, naznaczać', czas. odrzecz. od psł. **znakъ* 'oznaczenie, oznaka, znak' (zob. *znak*). — Od tego *znaczenie*, *znaczny*; od czas. przedrostkowych *odznaka*, *oznaka*.

znać od XIV w.; z przedr. *doznać*, *poznać* (→ *rozpoznać*, *zapoznać*), *przyznać*, *rozeznać*, *uznać*, *wyznać*, *zaznać*, *zeznać*; wielokr. *-znawać*, z przedr. np. *poznawać*, *przyznawać*, *zeznawać*. Ogsł.: cz. *znát*, r. *znat'*, scs. *znati* 'wiedzieć'. Psł. **znati*, **znajǫ* 'znać, wiedzieć', pokrewne z lit. *žinóti* 'znać, wiedzieć' (zaprzeczone *nežnóti* 'nie znać, nie

wiedzieć'), łot. *zināt* 'ts.', stind. *janáti* 'wie, zna', gr. *gignṓskō* 'znam', łac. *nōscō, nōscere* 'poznać, dowiedzieć się', wszystkie od pie. **ǵen- / *ǵnō-* 'wiedzieć, znać'.

znajomy od XV w. (stp. też *znajemy*) 'taki, którego się zna'. Uprzymiotnikowiony psł. imiesłów bierny czasu teraźn. **znajemъ* od psł. **znati, *znajǫ* 'znać, wiedzieć' (zob. *znać*), oparty na temacie czasu teraźn. **znaje-* (psł. **znaje-tь* 3. osoba l. pj czasu teraźn. 'zna'). — Od tego *znajomość*; *znajomek*; *zaznajomić się*.

znak od XIV w. 'to, co ma informować o czymś; dowód, oznaka; ślad pozostawiony przez coś; omen'; zdr. *znaczek*. Ogsł.: cz. *znak*, r. *znak*, ch./s. *znȃk*. Psł. **znakъ* 'oznaczenie, oznaka, znak', od psł. **znati* (zob. *znać*), pierwotnie nazwa rezultatu czynności z przyr. **-kъ* (co do budowy por. *wzrok*). Pierwotne znaczenie 'to, co jest znane, coś znanego', stąd 'to, co coś oznacza, oznaczenie'.

znakomity od XIV w. 'wybitny, niezwykły, nieprzeciętny; wyśmienity, wyborny'. Por. strus. *znakomityj* 'bliski'. Od p. daw. XVI w. *znakomy* 'znany, znajomy' (też *nieznakomy* 'nieznany, nieznajomy'), por. strus. *znakomъ* 'znany', r. *znakomyj* 'znany', wyglądające na imiesłów bierny czasu teraźn. **znakomъ* od niepoświadczonego czas. *†znakti* (od psł. **znakъ* 'oznaczenie, oznaka, znak', zob. *znak*), chyba więc raczej utworzone od *znak* na wzór psł. imiesłowów typu **vědomъ, *vidomъ, *nikomъ*, p. *wiadomy, widomy, znikomy* (zob.).

znaleźć *znajdę* od XVIII w. 'odnaleźć, odszukać; zdobyć; zastać, natknąć się, natrafić; otrzymać, zyskać, osiągnąć', przest. 'dojść do wniosku, przekonać się'. Z przedr. *z-* od daw. (od XIV w.) *naleźć* 'znaleźć, odkryć, odszukać', 'stwierdzić pewien stan, właściwość, ilość', 'zastać, przyłapać', 'zyskać sobie, zdobyć, zapewnić', 'wymyślić rozstrzygnięcie, wydać orzeczenie, wyrok', por. z przedr. *odnaleźć, wynaleźć*. Psł. **nalězti, *nalězǫ* 'pełzając, posuwając się powoli, natrafić na coś, znaleźć coś', z przedr. **na-* od psł. **lězti, *lězǫ* 'pełzać, posuwać się powoli, z trudem, wlec się' (o pochodzeniu zob. *leźć*). Polskie formy czasu teraźn. *znajdę, znajdziesz* itp. należą genetycznie do daw. (i dial.) czas. *znajść* 'znaleźć' z przedr. *z-* od *najść, najdę* w przest. (dziś dial.) znaczeniu 'natknąć się na coś, napotkać coś, znaleźć coś' (o pochodzeniu zob. *iść*). Od czasu teraźn. czas. wielokr. *znajdować, znajdywać*. Zob. *wynaleźć*.

znamię *znamienia* od XIV w. 'plama lub guzek na skórze będące wynikiem zmian skórnych wrodzonych lub nabytych', 'cecha charakterystyczna, element wyróżniający; oznaka, symptom, objaw czegoś', daw. 'godło, znak, chorągiew', stp. też 'ślad pozostawiony przez coś, pozostały po czymś; nacięcie na drzewie lub usypany kopiec na oznaczenie granicy', 'coś dziwnego, niezwykłego, niezwykłe zjawisko, cud', 'kształt, forma, wizerunek, obraz', dial. 'znak na ciele od urodzenia', 'blizna', 'hasło'; por. stp. XV w. *znamiono* 'znak'. Ogsł.: gł. *znamjo, -mjenja* 'znak, znamię, cecha; symptom, oznaka; wrodzona zmiana na skórze; obraz, wizerunek', r. *známja, -meni* 'sztandar, proporzec', przen. 'idea przewodnia, hasło', dial. 'wrodzona zmiana na skórze', 'znak umowny stawiany na miedzy', bg. *známe, znamená* mn 'sztandar', ch./s. *znȃmēn* 'znamię, piętno; znak, oznaka; symbol'. Psł. **znamę, *znamene* 'to, co daje znak, informuje o czymś przez wywołanie określonych skojarzeń, przedmiot, cecha charakterystyczna, wyróżniająca, oznaczenie', z pie. **ǵnō-men-* od pie. **ǵen- / *ǵnō-* 'wiedzieć, znać' (zob. *znać*), por. bliskie budową (z przyr. **-mn̥-*) gr. *gnō̃ma*, dop. *gnṓmatos* 'cecha, znak; pogląd, sąd'. — Od tego *znamienny* 'właściwy, charakterystyczny dla kogoś, czegoś'; *znamienity* 'znany ze względu na swoje walory, zalety, wielkie zasługi, cieszący się uznaniem, znakomity, wybitny'; *znamionować* 'oznaczać coś, być oznaką czegoś'.

znicz m od XIX w. 'rodzaj lampki nagrobkowej, ogień palący się w miejscach otoczonych szczególną czcią' (po raz pierwszy odnotowane w Słowniku wileńskim). Zapożyczone (jak i cz. *znić* 'święty ogień u dawnych Litwinów i Słowian') z br. *znič* 'święty ogień u pogan'; w br. też pochodny rzecz., znany także gwarom ludowym: *zníčka* 'spadająca gwiazda', dial. 'błędny

ognik; osoba pojawiająca się na krótko'. Br. *znič* < **zničь* zapewne 'obrzędowy ogień, ogienek', w związku etymologicznym z psł. czas. **zněti* [< **znoi̯-tei̯*] 'tlić się, słabo się palić, żarzyć się' (zob. *znój*), podstawą byłby rdzeń **zni-* < **znei̯-* (czy może raczej zawierający taki rdzeń niezachowany czas. *†zniti* 'palić, świecić'), wyraz utworzony byłby zatem za pomocą przyr. **-ćь* (jak np. psł. **bićь*, p. *bicz*).

znienacka przysł. od XV w. 'niespodziewanie, nieoczekiwanie; nagle, raptem', stp. 'powoli, pomału, bez pośpiechu, po trochu, stopniowo', daw. XVI w. i dial. *znienaczka*. Por. br. *znjanácku* 'raptownie', ukr. *znenác'ka* 'ts.', r. dial. *iznenáćku* 'ts.' oraz cz. *znenadaja* i *znenadajky* 'nieoczekiwanie', słc. *znenazdajky* 'ts.', ch./s. *iznenáda* / *iznenátke* 'niespodziewanie, nagle', słwń. *iznenâda* / *iznenâde* 'znienacka, nagle'. Zapewne od zaprzeczonego **ne-nadeja* (zob. *nadzieja*), z przedr. **jьz-* (zob. *z*); p. *znienacka* z pierwotnego **z-nienadz-ka*, kontynuującego przypuszczalnie prapostać **jьz-nenadьka*.

zniesławić od XIX w. 'okryć niesławą, oczernić, oszkalować'. Czas. odrzecz. od *niesława* od XV w. 'zła sława, zła opinia, wstyd, hańba', które z zaprzeczeniem *nie-* od *sława* (zob.).

znieważyć od XVIII w. 'obrazić', wielokr. *znieważać*. Por. cz. *znevážit* 'zlekceważyć, poniżyć', słc. *znevažiť* 'ts.', r. dial. *znevážit'* 'poniżyć, obrazić'. Od *ważyć* (zob.), z przeczeniem i przedr. *z-*, utworzone jak *zniesławić* (od *niesława*), *zniewolić* (od *niewola*). — Od tego rzecz. odczas. *zniewaga* 'obraza' (por. br. *znjavaha* 'obraza', ukr. *zneváha* 'ts.', r. dial. *iznevága* 'ts.').

znikać od XVI w. 'stawać się niewidocznym, kryć się', 'odchodzić, wychodzić (niepostrzeżenie)', 'zostawać zabranym, ukradzionym, przywłaszczonym', 'przestawać istnieć', daw. 'uginać się' (*kolana znikają* 'uginają się'), kasz. *zńikac* 'znikać'; jednokr. *zniknąć*. Por. cz. *znikat*, r. *snikát'*, słwń. *zníkniti* i *izníkniti*. Z przedr. *z-*, psł. **sъ-* od psł. **nikati* (> **nicati*) 'schylać się, pochylać się, chylić się'.

znikomy od XVIII w. 'bardzo nieznaczny, bardzo mały', por. daw. XVI w. *nikomy* 'przechodzący, przemijający'. Uprzymiotniowiony pierwotny imiesłów bierny czasu teraźn. *znikać* 'stawać się niewidocznym, kryć się' (zob. *niknąć*).

znowu od XV w. 'ponownie', stp. 'po raz pierwszy, od samego początku; po raz drugi, powtórnie, ponownie', nowsze (z zanikiem wygłosowej samogłoski) *znów*. Por. cz. *znova* / *znovu* 'znowu, ponownie', r. *snóva*, dial. *iznóvu* / *iznóv* / *iznov'* 'znowu', scs. *iznova* 'ts.'. Psł. wyrażenie **jьzъ nova* 'na nowo', złożone z przyim. **jьzъ* 'z' (zob. *z*) i dop. pj rodzaju męskiego przym. **novъ* 'nowy' (zob. *nowy*); *-u* w wyrazie polskim pod wpływem częstej końcówki *-u* w dop. pj.

znój od XV w. 'pot'. Ogsł.: cz. *znoj*, r. *znoj*, ch./s. *znôj*. Psł. **znojь* 'pot', zapewne rzecz. odczas. od psł. **zněti* [< **znoi̯-tei̯*] 'tlić się, słabo się palić, żarzyć się' (por. cz. dial. *zneť* 'palić się', r. dial. *zneť* / *znejáť* / *zniť* 'ledwie się palić, tlić się; świecić, o rozżarzonym metalu; palić się płomieniem', *znoíť* 'tlić się, żarzyć się; jasno płonąć, rozżarzać się, rozgrzewać się do czerwoności; wypalać węgiel drzewny', *znoíťsja* 'tlić, żarzyć się, pachnieć spalenizną; dymić się'; w polskim czas. niezachowany). W rzeczowniku pierwotny rdzenny dyftong **oi̯* zachowany przed samogłoską, w czasowniku przed spółgłoską równie regularnie rozwinął się w **ě*. Nazwa potu jako czegoś palącego, piekącego, por. r. dial. *znoj* 'płomień; skwar, gorąca para w łaźni; czad', *znójkij* 'bardzo gorący, znojny; ostry (o mrozie, wietrze); bardzo zimny, mroźny'; taką samą motywację ma synonimiczny *pot* (zob.). — Od tego *znojny*; *znoić się*.

zobaczyć od XVIII w. 'ujrzeć'. Z przedr. *z-* od przest. *obaczyć* (od XV w.) 'patrząc, zauważyć coś, zobaczyć, ujrzeć, spostrzec; obejrzeć, zwiedzić; dowiedzieć się, przekonać się o czymś, pojąć, zrozumieć' (o pochodzeniu zob. *baczyć*).

zorza od XV w. (stp. *zorza* / *zarza*, też wtórna postać *rzaza*) 'zjawisko świetlne występujące na niebie przed wschodem i po zachodzie słońca', dial. *zorza* / *zarza* / *żorza* / *żarza* 'ts.', też *rzaza* 'ts.; łuna', *rzazy* mn 'ostatnie blaski zachodzącego słońca', kasz. *zořa* / *zořâ* (wtórnie *řoza* / *řozâ*) 'zorza po-

ranna i wieczorna'. Ogsł.: cz. *zoře* 'zorza poranna; blask, świt; jutrzenka', ukr. *zorjá* (/ *zarjá*) 'gwiazda; zorza poranna i wieczorna', scs. *zorja* (/ *zarja*) 'zorza'. Psł. **zořa* / **zařa* 'zjawisko świetlne występujące na niebie przed wschodem i po zachodzie słońca, zorza, świtanie, brzask', od psł. **zъrěti* 'patrzeć, spoglądać' (zob. *spojrzeć*) z przyr. *-ja* i wymianą rdzennego **ьr* ⇒ **or*, por. pokrewne lit. *žarà* 'zorza (poranna lub wieczorna), czerwień na niebie; zorza polarna; promień', *žarijà* 'żarzący się węgiel; żar', *žėrėti, žėriù* 'połyskiwać, lśnić, błyszczeć', stpr. *sari* ż 'żar'.

zostać *zostanę* od XIV w. 'pozostać'; z przedr. *pozostać*; wielokr. *zostawać, pozostawać*. Por. cz. *zůstat, -nu*, stcz. *zóstati* 'zostać, pozostać'. Z przedr. *z-* (< psł. **jьz-*, zob. *z*) od czas. przedrostkowego daw. *ostać* 'zostać' (zob. *ostatek, ostatni, stać* I).

zostawić od XIV w. 'nie wziąć, nie zabrać, pozostawić'; z przedr. *pozostawić*. Por. cz. *zustavit* 'zostawić, pozostawić'. Z przedr. *z-* (< psł. **jьz-*, zob. *z*) od czas. przedrostkowego daw. *ostawić* 'zostawić, pozostawić' (o pochodzeniu zob. *stawić*).

zręczny od XVIII w. 'zwinny, sprytny', daw. od XVI w. 'pomyślny', kasz. *zrąčni* 'zgrabny, sprytny, przebiegły'. Por. cz. *zručný*, r. dial. *srúčnyj*, bg. *srъ́čen* 'zręczny, sprytny'. Słow. **sъrǫčьnъ* 'zręczny, sprytny', przym. od wyrażenia przyimkowego **sъ rǫkу̌* 'z rękami' (zob. *ręka*), pierwotne znaczenie 'taki, który zwinnie, sprytnie robi coś rękami'.

zrzeszyć od XIX w. 'połączyć ludzi w organizację, związek', kasz. *zřešëc* / *zdřešëc* 'związać'; wielokr. *zrzeszać*. Z przedr. *z-* (< psł. **sъ-*) od psł. **rěšiti, *rěšǫ* 'wiązać' (kasz. *řešëc* 'wiązać', stp. od XIV w. tylko z przedr. *przyrzeszyć* 'przyłączyć, oprzeć', *wrzeszyć* 'urzędowo wprowadzić w posiadanie', zob. też *rozgrzeszyć*, cz. *řešit* 'rozwiązywać', r. *rešít'* 'ts.', scs. *rěšiti* 'rozwiązywać, uwalniać; rozstrzygać, decydować'); właściwe większości języków słow. znaczenie 'rozwiązywać' jest wtórne, powstało w czas. przedrostkowych. Podstawowy czas. **rěšiti* ma bliski odpowiednik w bałt.: lit. *raišýti* 'przywiązywać', łot. *raisît* 'rozwiązywać', budowa wskazuje na pierwotny czas. kauzat. (bez motywacji na gruncie słow., ale por. lit. *rìšti* 'wiązać') z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'powodować, że coś jest skręcone, związane, obwiązywać, przewiązywać', od pie. **u̯reik̑-* 'kręcić, wiązać' (do którego należy też zapewne np. gr. *rhoikós* 'krzywy'). Objaśnienie takie napotyka pewne trudności fonetyczne, oczekiwalibyśmy bowiem psł. bezokol. *†rěsiti* [< **rois-ī-* < pie. **u̯roik̑-ī-*], który dokładnie odpowiadałby lit. *raišýti*, łot. *raisît*; postać **rěšiti*, na którą wskazują wszystkie języki słow., ma zatem wtórne **-š-*, zapewne przez analogię do formy 1. osoby l. pj czasu teraźn. **rěšǫ* [< **rěsjǫ* < **rois-i̯-ǫ* < **roik̑-ī-ō*], z której regularne **-š-* w takim razie zostałoby uogólnione w całym paradygmacie, także w pozostałych formach czasu teraźn. (np. w 3. osobie l. pj **rěšitъ* zamiast oczekiwanej *†rěsitъ*).

zuch od XVIII w. 'człowiek odważny, śmiały, dzielny, zaradny, energiczny', nowsze 'członek harcerskiej drużyny dziecięcej'. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone cz. *zuch*, ukr., br., r. dial. *zuch*). Prawdopodobnie skrócenie przym. *zuchwały* (zob.). — Od tego *zuchowaty* → *zuchowatość*.

zuchwały od XV w. (stp. też *zufały*) 'nie liczący się z nikim i z niczym, zbyt pewny siebie, arogancki, bezczelny, butny', 'bardzo odważny, zbyt śmiały, ryzykujący wiele; ryzykowny, brawurowy', stp. 'zarozumiały, pewny siebie, arogancki', też 'zrozpaczony, pozbawiony nadziei'. Por. dł. *zuchwały* / *zufały*, stcz. *zufalý* (z polskiego ukr. *zuchválуj* 'zuchwały, bezczelny', br. *zuchvály* 'ts.'). Z wcześniejszej postaci **zupwały*, będącej imiesłowem czasu przeszłego od czas. przedrostkowego *†z-upwać*, z przedr. *z-* (< psł. **jьz-*, zob. *z*) od **u-pwać* > *ufać* 'mieć nadzieję, być przekonanym, że na kimś można polegać; spodziewać się spełnienia czegoś', por. stp. *pwać* 'ufać, mieć nadzieję' < psł. **pъvati, *pъvajǫ* 'być o czymś przekonanym, spodziewać się, mieć nadzieję' (zob. *ufać*). Imiesłów **zupwały* pierwotnie miał znaczenie 'pełen nadziei', z czego 'pewny siebie, butny, bezczelny'. Forma *zuchwały* < *zufały* < **zupwały*, z hiperpoprawnym *chw* w miejsce etymologicznie uzasadnionego *f* (< **pv* < **pъv-*), co związane z młp.

zmianą *chw* > *f* (por. np. stp. *chwała* > *fała*). — Od tego *zuchwalec*; *zuchwalstwo*; *zuchwałość*; *rozzuchwalić*; zob. też *zuch*.

zupełny od XV w. (stp. też *zupełni*) 'taki, któremu nic nie brakuje, kompletny, cały'. Z przedr. *z-* od stp. *upełny* 'zupełny, kompletny', por. cz. *úplný* 'zupełny, pełny, cały, kompletny; całkowity, absolutny', które od *pełny* (zob.). — Od tego *uzupełnić*.

zwać *zwę* (daw. *zowię*) od XIV w. 'określać nazwą, mianem, imieniem; dawać nazwę, przezwisko' (dziś zwykle używany tylko imiesłów bierny *zwany*), stp. *zwać, zowię* 'wołać, wzywać'; z przedr. *nazwać* od XV w. 'nadać nazwę', stp. też 'wezwać, wypowiedzieć czyjeś imię, przywołując go', *odezwać się, pozwać, przezwać, wezwać* (→ *zawezwać*), *wyzwać*; wielokr. *-zywać*: z przedr. np. *nazywać, przezywać, wyzywać, wzywać*. Ogsł.: cz. *zvát*, *zvu* (przest. *zovu*) 'zapraszać, prosić; wzywać; nazywać', r. *zvat'*, *zovú* 'zapraszać (głosem lub gestem), przywoływać; nazywać', scs. *zъvati*, *zovǫ* 'wołać, krzyczeć; zapraszać; nazywać'. Psł. **zъvati*, **zovǫ* 'wołać, przywoływać' > 'przywoływać imieniem, nazywać', pokrewne z lit. *žavėti* 'oczarować, zaczarować', łot. *zavēt* 'czarować, zamawiać', stind. *hávatē* 'woła, wzywa', awest. *zawaiti* 'ts.', od pie. **ǵʰau̯(ə)-* 'wołać'. — Od tego *zew* 'wezwanie'; od czas. przedrostkowych *odzew* 'odezwanie się w odpowiedzi na czyjeś wezwanie', 'umówiona odpowiedź na hasło'; *nazwa* (dial. też 'imię'), *odezwa* od XIX w. 'proklamacja, manifest' (por. cz. *odezva* 'oddźwięk, reakcja, odpowiedź'); *nazwisko* od XVI w. (daw. i dial. też 'nazwa'), *przezwisko* od XV w. (stp. 'przydomek'), *wyzwisko*.

zwiastować od XIV w. 'być zapowiedzią czegoś, zapowiadać, wróżyć', przest. 'oznajmiać, ogłaszać; ogłosić', stp. 'przekazać wiadomość, zapowiedzieć'. Por. cz. *zvěstovat* 'zwiastować, oznajmiać; oznajmić, ogłosić'. Czas. odrzecz. z przedr. *z-* od *wieść* II (zob.). — Od tego *zwiastun* 'ten, kto zwiastuje, ogłasza, obwieszcza, przynosi wieść; oznaka, zapowiedź, prognostyk, wróżba' (co do budowy por. *biegun*, *piastun*, *zdun*), por. ukr. *vistún* 'przynoszący nowinę; zapowiedź czegoś, co będzie, zwiastun', dial. 'przepowiadający przyszłość; poeta', br. *vjastún* 'zwiastun'.

związek od XVII w. Por. cz. *svazek* 'pęczek, wiązka; pęk; tom; związek', ch. *svèzak* 'zeszyt, tom'. Słow. **sъvęzъkъ* 'to, co związane', nazwa rezultatu czynności od czas. przedrostkowego **sъ-vęzati* 'związać', p. *związać* (o pochodzeniu zob. *wiązać*), z przyr. **-ъkъ*.

zwichnąć od XVII w. 'skręcić, wykręcić, wybić ze stawu (np. palec, nogę)', też *wywichnąć* od XVIII w. 'ts.', daw. od XV w. *wywinąć* 'ts.', od XVII w. *zwinąć* 'ts.'. Por. r. *vývichnut'* 'ts.', dial. *izvichnút'* 'ts.; zgiąć jak kolano', br. *zvichnút'* 'zwichnąć', ch./s. *izvínuti* 'zwichnąć, skręcić'. Z przedr. *z-* (< psł. **jъz-*), *wy-* od nie poświadczonego †*wichnąć* < psł. **vichnǫti*, czas. jednokr. od psł. **vichati* 'wykonywać szybkie koliste ruchy, wymachiwać, machać, kręcić czymś' (zob. *wikłać*).

zwierciadło od XVII w. 'lustro', daw. od XV w. *wierciadło* / *wiarciadło* 'ts.'. Ogsł.: cz. *zrcadlo* 'lustro, zwierciadło', r. *zérkało* 'ts.', scs. *zrъcalo* 'lustro'. Psł. **zьŕkadlo* > **zьŕcadlo* (z rozwojem **k* > **c* w rezultacie III palatalizacji) 'lustro', nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od psł. **zьŕkati* > **zьŕcati* 'patrzeć, spoglądać' (zob. *zerkać*). Pierwotne znaczenie 'to, za pomocą czego ogląda się (samego siebie)'. W polskim oczekiwalibyśmy postaci **ziercadło*, przekształcanej pod wpływem czas. *wiercić (się)*. — Od tego *odzwierciedlić* (rzadziej *odzwierciadlić*) 'odtworzyć coś, przedstawić wiernie, uzewnętrznić, wyrazić', wielokr. *odzwierciedlać*, rzadziej *odzwierciadlać*.

zwierz od XIV w. 'zwierzę', stp. *źwierz* / *żwirz* 'wszystkie istoty żywe (z wyjątkiem człowieka), w przeciwieństwie do roślin', wyjątkowo niezbiorowe 'zwierzę'. Ogsł.: cz. *zvěř*, r. *zver'*, scs. *zvěrь*. Psł. **zvěrь* 'zwierz, zwierzę', lit. *žvėrìs* 'zwierzę', łot. *zvērs* 'ts.', stpr. *swirins* (bier. mn) 'zwierzęta', gr. *thér* 'dzikie zwierzę', łac. *ferus* 'dziki', wszystkie od pie. **ǵʰu̯ēr-* 'dzikie zwierzę'. — Od tego *zwierzę* → *zwierzątko, zwierzęcy*; *zwierzyna* → *zwierzyniec*.

zwitek od XVI w. (daw. też *switek*) 'coś zwiniętego, skręconego'. Por. ch./s. *svítak* 'zwój, rulon'. Słow. **sъvitъkъ* 'to, co zwinięte, skrę-

cone', od czas. przedrostkowego **sъ-viti* 'zwinąć, skręcić' (zob. *zwój*), z przyr. **-ъkъ*.

zwłaszcza od XV w (stp. też *zwłaszcze*) part. 'szczególnie, głównie, specjalnie, przede wszystkim, tym bardziej'. Zapożyczenie z cz. *zvláště* / *zvlašť* 'szczególnie, niezwykle; zwłaszcza, przede wszystkim, głównie; oddzielnie, osobno; specjalnie', por. słwń. *zlásti* 'zwłaszcza'. Od psł. wyrażenia przyimkowego **jьz volsti* 'z posiadłości, włości' (**jьz* 'z', zob. *z*, **volstь* 'panowanie, władza; własność, posiadłość', zob. *włość*).

zwłoki mn od XVII w. 'ciało zmarłego', *zewłok* 'ts.', daw. *zwłok* / *zewłok* i *zwłoka* / *zewłoka* 'to, co z kogoś zwleczono, zdarto, złupiono'. Por. ch./s. *svlāk* 'skóra ściągnięta z węża'. Rzecz. odczas. od psł. przedrostkowego **sъ-vľkti*, **sъ-velkǫ* 'zwlec, ściągnąć' (o pochodzeniu zob. *wlec*), pierwotne znaczenie 'to, co ściągnięto, zwleczono'.

zwolennik od XV w. 'człowiek popierający kogoś, oddany komuś', stp. 'stronnik'; z czeskiego stp. *zwolennik* / *zwolenik* 'osoba wybrana, wybraniec, uczeń, wyznawca'. Od stp. *zwolić* 'wyratować, ocalić; wyrazić zgodę, przystać na coś', z czeskiego 'wybrać, przeznaczyć na coś' (dziś tylko z przedr. *dozwolić*, *pozwolić*, *przyzwolić*, *wyzwolić*, *zezwolić*), psł. **sъ-voliti* 'wyrazić swą wolę, pozwolić, zezwolić', z przedr. **sъ-* (zob. *z*) od psł. **voliti* 'wyrażać swoją wolę, wybierać' (zob. *woleć*).

zwój *zwoju* od XIX w. 'coś zwiniętego'. Por. ch./s. *svȏj* 'wir'. Słow. **sъvojь* 'to, co zwinięte', rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. przedrostkowego **sъ-viti* 'zwinąć, skręcić' (od psł. **viti*, **vьjǫ* [< **u̯ei̯-*] 'przez zwijanie nadawać czemuś okrągły, owalny, kolisty kształt; wić, splatać; obracać', zob. *wić* II), z właściwą archaicznym rzecz. wymianą **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej wymiany **ei̯* ⇒ **oi̯*). Zob. *powój*, *rozwój*, *zawój*, *zwitek*.

zwyciężyć od XV w. 'odnieść zwycięstwo', stp. *zwyciężyć* / *zwiciężyć* 'pokonać przeciwnika w walce; dowieść czegoś, pokonać kogoś w sporze; pokonać sądownie'; z przedr. *przezwyciężyć*; wielokr. *zwyciężać*, *przezwyciężać*. W stp. także bez przedr. *z-*: *wyciężyć* / *wiciężyć* 'pokonać w walce'. Por. cz. *zvítězit* 'zwyciężyć', *zvítězit* 'zwyciężyć, odnieść zwycięstwo'. Czas. odrzecz. od słow. (psł.?) **vitędzь* [< **vitęgъ*] 'bohater, zwycięzca' (por. cz. *vítez* 'zwycięzca', r. *vítjaz'* 'rycerz', ch./s. *vȉtēz* 'rycerz; bohater', cs. *vitęzь* 'bohater'; p. *witeż* 'rycerz' jest pożyczką ze wschsł.), zapewne zapożyczonego z germ. **viking-* (por. stisl. *víkingr* 'wiking'). W polskim zmiana *(z)wiciężyć* > *(z)wyciężyć* pod wpływem czasowników z przedr. *wy-*, zapewne etymologia ludowa powiązała wyraz z rodziną czas. *ciążyć* (daw. *ciężyć*). — Od tego *zwycięzca*, *zwycięski*.

zwyczaj od XV w. 'powszechnie przyjęty, uświęcony tradycją sposób postępowania, obyczaj; właściwy komuś sposób postępowania, przyzwyczajenie', stp. też 'postępowanie, sposób życia', 'obyczaj, który nabrał mocy prawa', kasz. *zvėčaj* 'zwyczaj, nawyk; zwyczaj uświęcony tradycją'. Płnsł.: słc. *zvyčaj*, strus. XII w. *sъvyčai*, r. dial. *svýčaj* 'zwyczaj'. Psł. dial. **sъvyčajь* [< **sъvyk-ějъ*] 'przyzwyczajenie, zwyczaj'; od psł. czas. przedrostkowego **sъ-vyknǫti* 'przywyknąć, przyzwyczaić się do czegoś; nabrać wprawy, nauczyć się czegoś' (por. stp. od XV w. *zwyknąć* 'mieć zwyczaj; poznać coś, nauczyć się czegoś', dziś *zwyknąć* 'mieć coś w zwyczaju', używane tylko w czasie przeszłym + bezokol., np. *zwykł mówić*, cz. *zvyknout* 'przyzwyczaić się; przywyknąć', ch./s. *svìknuti* 'przywyknąć, przyzwyczaić się'; o podstawowym psł. **vyknǫti* 'zaczynać się przyzwyczajać, nabierać przyzwyczajenia, nawyku, wprawy, uczyć się czegoś' zob. *nawyknąć*), z przyr. **-ějь* (por. pokrewne *obyczaj*). — Od tego *zwyczajny*; *odzwyczaić* 'spowodować pozbycie się przyzwyczajenia, nałogu, nawyku, oduczyć'; *przyzwyczaić*; od wyrażenia przyimkowego *nad zwyczaj*: zrośnięte *nadzwyczaj* → *nadzwyczajny*.

zwykły od XV w. 'zgodny z przeciętną normą, ze zwyczajem, powszedni, pospolity', 'prosty, przeciętny', 'zwyczajny'; przysł. *zwykle* 'przeważnie, zazwyczaj, zawsze, stale; zwyczajnie', daw. 'nie dziw, nic dziwnego'. Por. cz. *zvyklý* 'przywykły, przyzwyczajony', r. daw. *svyklyj* 'przyzwyczajony, oswojony'. Uprzymiotnikowiony psł. imiesłów **sъvyklъ* od psł. czas. przedrostkowego **sъ-vyknǫti*

'przywyknąć, przyzwyczaić się do czegoś, nabrać wprawy, nauczyć się czegoś' (zob. *zwyczaj*), z przedr. *sъ- od psł. **vyknǫti* 'zaczynać się przyzwyczajać, nabierać przyzwyczajenia, nawyku, wprawy, uczyć się czegoś' (zob. *nawyknąć*).

zydel od XV w. (stp. też *zedel* i *zydla* / *zedla*) 'sprzęt do siedzenia'. Por. cz. *židle* ż 'krzesło'. Zapożyczenie ze śrwniem. *sidel(e)* 'sprzęt do siedzenia, stołek', które zostało przejęte z łac. *sedile* 'siedzenie; krzesło, stołek, ławka' (od łac. *sedēre* 'siedzieć', zob. *siedzieć*).

zyskać od XIV w. 'pozyskać, uzyskać, osiągnąć', stp. 'objąć coś w posiadanie, posiąść coś, uzyskać', 'przynieść dochód, zysk', 'osiągnąć coś, zdobyć, pozyskać (także w walce, mocą wyroku sądowego)', kasz. *ziskac* / *zvëskac* 'osiągnąć zysk, zarobić, skorzystać'; z przedr. *odzyskać, pozyskać, uzyskać, wyzyskać*; wielokr. *zyskiwać*, z przedr. *odzyskiwać, pozyskiwać, uzyskiwać, wyzyskiwać*. Ogsł.: cz. *získat* 'pozyskać, zjednać; uzyskać, zdobyć', słc. *získať* 'ts.', r. książk. *izyskát'* 'znaleźć, odzyskać', scs. *iziskati* 'pozyskać'. Psł. **jьz-iskati* 'wyszukać coś, pozyskać bądź odzyskać, odnaleźć coś przez szukanie, poszukiwanie', z przedr. **jьz-* (zob. *z*) od psł. **jьskati* 'szukać' (zob. *iskać*). — Od tego *zysk* (stp. od XV w. 'korzyść, pożytek', 'dochód, zarobek', 'mienie przysądzone w postępowaniu sądowym', kasz. *zisk* / *zvësk* 'zysk, korzyść'); od czas. przedrostkowych *odzysk, uzysk, wyzysk*.

zzuć i **zezuć** od XV w. 'zdjąć, ściągnąć obuwie', z przedr. *z(e)-* od stp. XV w. *zuć* 'ts.', XIV–XV w. *zuć się* 'zdjąć z siebie obuwie'. Ogsł.: cz. *zout, zuji* 'zdjąć buty', r. dial. *izút'* 'zdjąć obuwie', scs. *izuti, izujǫ* 'ts.'. Psł. **jьz-uti* 'zdjąć obuwie', z przedr. **jьz-* (zob. *z*) od nie zachowanego samodzielnie psł. *†uti* 'nakładać obuwie, odzież' (zob. *obuć, wzuć, wyzuć*).

zżymać się 'obruszać się, oburzać się na kogoś, reagować gniewnie, niecierpliwie, wzdragać się', stp. XV w. *zdżymanie* czy *żdżymanie* 'ucisk, utrapienie, cierpienie, udręka'. Por. cz. *ždímat* 'wyżymać'. Psł. czas. przedrostkowy **jьz-žimati* 'wygniatać, wyciskać', z przedr. **jьz-* (zob. *z*) od psł. **žimati* (por. p. *wy-żymać*), czas. wielokr. od psł. **žęti, *žьmǫ* 'gnieść, cisnąć, ugniatać, wygniatać, wyciskać' (zob. *wyżąć*). Zapewne związane z fizycznym objawem oburzenia, zniecierpliwienia w postaci np. zaciskania pięści, marszczenia brwi czy grymasów twarzy.

Ź

źdźbło od XIV w. 'łodyga roślin trawiastych, słoma, pęd, trawa', przen. 'drobna cząsteczka, okruch, kawałek, odrobina', rzadko też *ździebło* od XVII w., stp. od XIV w. *śćbło* / *ściebło* / *ździbło* / *żbło*, w XVI w. też *dźbło* / *zdbło* / *zblo*, dial. *źdźbło* / *ździebło* / *źbło*, kasz. *stebło* / *zdebło*; zdr. *ździebełko*, pot. *ździebko* (< *ździebłko*), też w znaczeniu 'trochę, troszkę, odrobinę, nieco, cokolwiek'. Ogsł.: cz. *stéblo* / *stýblo* 'źdźbło', dial. też *zblo*, stcz. *stblo*, ukr. *stebló*, słwń. *stéblo* / *stáblo* 'źdźbło', 'pień drzewa'. Psł. **stьblo* 'pionowa nośna część rośliny, łodyga, pień'. Najbliższe pod względem budowy odpowiedniki: lit. dial. *stìbliai* m mn 'gołe gałęzie', *stìbilas* (/ *stibiras*) 'łodyga, głąb', poza tym pokrewne łot. *stibis* 'sucha gałąź', *stiba* 'pałka, pręt', lit. *stìbis* 'penis', stind. *stíbhi-* m 'pęczek, wiązka' (por. też z innym wokalizmem rdzennym lit. *stíebas* 'słup, maszt, drzewce; pień; łodyga', łac. *tībia* 'goleń; piszczałka, flet'). Od pie. **stīb*$^{(h)}$- / **steb*$^{(h)}$- 'drąg, żerdź; sztywny'. Wyraz słow. utworzono za pomocą przyr. **-lo* (nie można wykluczyć, że jest to urzeczownikowiony pierwotny przym. rodzaju nijakiego).

Najstarsza regularna polska postać *ścbło* ulegała przeobrażeniom w rezultacie zmian fonetycznych grupy spółgłoskowej *ścbł* (np. upodobnienie pod względem dźwięczności *ścbł* > *źdźbł*) bądź wtórnego rozbicia grupy przez *-e-* (przez analogię do form z regularną wokalizacją półsamogłoski rdzennej, np. dop. mn **stьblъ* > *ściebeł* > *ździebeł*, zdr. **stьblъko* > *ściebłko* > *ździebłko*).

źrebię *źrebięcia* od XIV w. (stp. też *źrzebię* / *rziebię* / *jrzebię*) 'młode konia', w stp. też 'młody osiołek', dial. *źrzebię* / *źrebię* / *źrebię* / *r-ziebię*, kasz. *zgřëbą* / *zdřëbą*, *-eca*; zdr. *źrebiątko*. Ogsł.: cz. *hříbě*, *-ěte*, słc. *žriebä*, *-äta*, r. dial. *žerebjá* (w języku liter. wtórna postać *žerebënok*), scs. *žrěbę*, *žrěbęte*. Psł. **žerbę*, **žerbęte* 'młode konia (i innych zwierząt nieparzystokopytnych)', pokrewne z gr. *bréphos* 'zarodek; młode zwierzęcia; nowo narodzone dziecko, niemowlę', stind. *gárbha-* 'płód, młode zwierzęcia', od pie. **gᵘerbʰ-* (/ **gᵘrebʰ-*) 'płód; młode zwierzęcia; dziecko', z psł. przyr. **-ę*, **-ęte* tworzącym nazwy młodych istot. W słow. zawężenie znaczenia 'młode zwierzęcia' > 'młode zwierząt nieparzystokopytnych, zwłaszcza konia'. Pierwotna polska postać *źrzebię* > *źrzebię* > *źrebię* (z rozwojem fonetycznym *źř* > *źř* > *źr*). — Od tego *źrebak*, *źrebiec*, *źrebica*; *źrebić się*, *źrebna*.

źrenica od XIV w. (stp. też *źrzenica*), dial. np. *źrenica* / *zrenica* / *źrynia* / *zdrzenica* / *dr-zenica*. Por. słc. *zrenica*, słwń. *zreníca* 'ts.'. Prawdopodobnie przekształcenie psł. **zěnica* 'źrenica' (por. w tym znaczeniu cz. *zenice* ż, r. *zenica*, scs. *zěnica*), w którym można się dopatrywać pierwotnego zdr. od hipotetycznego psł. **zěna* 'źrenica' (por. br. dial. *zéna* 'źrenica', *zénka* 'ts.', *zénki* mn 'źrenice; oczy', ukr. dial. *zín'ky* mn 'źrenice', r. dial. *zény* mn 'oczy', *zenó* 'oko; gałka oczna; odkryte miejsce, gdzie piecze słońce', *zénki* / *zen'ki* mn 'źrenice'), przypuszczalnie derywatu od psł. **zьjati*, **zějǫ* 'otwierać się, rozwierać się, stać otworem' (zob. *ziać*), z przyr. **-na*. Wtórna polska postać *źrenica* (i odpowiadające jej formy słow.) powstała przez skojarzenie z psł. **zьrěti* 'patrzeć', p. *-źrzeć* (zob. *spojrzeć*, *ujrzeć*).

źródło od XV w. (stp. też *źrzódło* / *rziódło* / *jrzódło*) 'naturalny wypływ wody podziemnej na powierzchnię', stp. też 'zbiornik wody podskórnej, żyła wodna', dial. np. *zródło* / *źrzódło* / *źródło* / *zdrzódło* / *rzódło* / *r-ziódło*, kasz. *zdródło* / *zródło* / *zřódło* / *rźodło* / *řodło* 'źródło'. Ogsł.: cz. *zřídlo* 'źródło', stcz. *zřiedlo* / *žřiedlo* 'wylot naczynia; otwór pieca; otwór, z którego wypływa źródło', r. dial. *žérelo* 'otwór w czymś, ujście', też 'źródło', ch./s. *ždrìjelo* 'gardziel, przełyk; paszcza; wąwóz; przepaść, czeluść, otchłań; wylot (np. komina)'. Psł. **žerdlo* 'gardziel' > 'ujście czegoś (np. rzeki), wylot; otwór w czymś (np. w ziemi)', pierwotna nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od psł. **žerti*, **žьrǫ* 'pożerać, pochłaniać' (zob. *żreć*); na części obszaru słow. powstało (może już w epoce psł.) wtórne znaczenie 'otwór w ziemi, z którego wypływa woda, źródło'. Oczekiwana polska postać **żrzódło* uległa przekształceniom w wyniku rozwoju grupy spółgłoskowej **źř* > *źř* / *zř* > *źr* / *zr* (i dalej, np. *jř*).

Ż

żaba od XV w. 'płaz Rana esculenta', w gwarach często na oznaczenie różnych chorób; zdr. *żabka*. Ogsł.: cz. *žába*, r. *žaba*, scs. *žaba* / *žěba*. Psł. **žaba* [< **gēbā*] 'żaba', pokrewne ze stpr. *gabawo* 'żaba', stang. *cwab* 'ts.', śrwniem. *quappe* 'kijanka' (dziś niem. *Quappe* 'ts.') i, może, z łac. *būfō*, *būfōnis* 'ropucha', z pie. **gᵘēbʰa* 'żaba'. — Od tego *żabi*.

żachnąć się od XIX w. 'oburzyć się, obruszyć się, wzdrygnąć się', niedok. *żachać się*.

W związku ze stp. od XV w. *urzasnąć* 'wywołać przerażenie, trwogę, napełnić lękiem', *urzasnąć się* 'przerazić się, odczuć trwogę, zdrętwieć ze strachu', *zrzasnąć* 'napełnić lękiem, przerażeniem, przestraszyć', *z(d)rzasnąć się, zrzosnąć się* 'zatrwożyć się, przerazić się', u Knapskiego *przerzasnąć się* 'przelęknąć się, przerazić się, przestraszyć się', kasz. np. *přeřasnǫc są* 'przestraszyć się', *uřasnǫc są* 'ts.' (w formach stp. i kasz. odpodobnienie spółgłosek *ž - s* > *ř - s*). Ogsł.: cz. *žasnout* 'dziwić się, zdumiewać się', *užasnout* 'zdumieć się, osłupieć', dial. *ořasnót se* 'przestraszyć się', r. *užasnúť(sja)* 'przerazić (się), przejąć (się) grozą', ch./s. *užàsnuti (se)* 'przerazić się', por. scs. *užasъ* 'strach, przestrach', cs. *žasati / žasiti* 'straszyć'. Psł. **žasnǫti* [< **gēs-*] 'przestraszyć, przerazić, zatrwożyć', bez pewnej etymologii: najbardziej prawdopodobne wydaje się łączenie z psł. **gasiti* 'powodować, że coś gaśnie', lit. *gėsti* 'gasnąć' (< pie. **gʷes-* 'gasnąć'), poza tym zestawiano z lit. *gą̃sti* 'straszyć', *gą̃stas* 'strach' bądź z goc. *us-geisnan* 'przestraszyć się'. W p. *żachać, żachnąć* wtórne *-ch-* zapewne przez analogię do czas. typu *kochać, machać*.

żaden 'ani jeden', stp. od XIV w. *żadni / żadny* i *żądni / żądny* 'ani jeden, ani jakikolwiek'; też stp. XIV–XVI w. *niżadny* 'żaden, nijaki, ani jeden', w XV w. *niżądny* 'żaden, nijaki, ani jeden'. Płnsł.: dł. *žeden*, gł. *žadyn*, cz. *žádný*, słc. *žiaden* i *žiadny*, r. dial. *žádnyj*, ukr. *žódnyj / žádnyj*, br. *žádny*, dial. *žódny* 'żaden, ani jeden' (prawdopodobne są jednak zapożyczenia międzysłowiańskie). Bez pewnej etymologii. Możliwe jest wyprowadzanie z prapostaci **ni-že-edьnъ* 'ani jeden', złożonej z psł. przecz. **ni* (zob. *ni*), z part. wzmacniającej **že* (zob. *-że*), wstawionej między przeczenie i wyraz główny, oraz z liczeb. **(j)edьnъ* 'jeden' (zob. *jeden*); w wyrazie doszło do ściągnięcia samogłosek i zmian głosowych: **ni-že-edьnъ* > **nižēdьnъ* > **nižèdьnъ* > **nižadьnъ*. W takim razie pierwotna byłaby postać *niżadny* (por. też stcz. *nižádný* i *ižádný*), z wtórną utratą przeczenia (do czego mogło dojść z powodu braku opozycji znaczeniowej między postaciami bez przeczenia i z przeczeniem). Według innej wersji etymologicznej, z pierwotnego **žędьnъ*, przym. od psł. **žędati* 'pragnąć czegoś' (byłby to zatem ten sam wyraz co p. *żądny* 'gorąco, namiętnie czegoś pragnący, spragniony, chciwy'), znaczenie 'ani jeden' miałoby się rozwinąć w zdaniach zaprzeczonych typu *nie było tam żądnego* ('upragnionego, oczekiwanego') *człowieka*, zinterpretowanych jako 'nikogo, ani jednego'. Za takim objaśnieniem przemawia stp. *żądny* (*niżądny*) z samogłoską nosową; byłyby to rodzime postacie, natomiast zwycięska postać *żaden* zawdzięczałaby *-a-* fonetycznemu oddziaływaniu czeskiemu (gdzie rdzenne *-á-* < psł. **ę*).

żagiel od XVI w. 'płat mocnej tkaniny pozwalający wyzyskać energię wiatru do napędu statku'; *żeglować* od 1500 r. (daw. też *żaglować*) 'płynąć statkiem'. Zapożyczenia ze śrwniem. *sëgel / sigel* 'żagiel', niem. *Segel* 'ts.', śrwniem. *sigelen* 'żeglować, płynąć statkiem', niem. *segeln* 'żeglować, płynąć; szybować'. — Od tego *żaglowy* → *żaglowiec, żaglówka*; *żeglarz* od XV w.; *żegluga* 'podróżowanie drogą wodną, nawigacja'.

żagiew *żagwi* od XV w. (daw. *żagiew*) 'płonący kawał drewna, głownia', 'huba drzewna, grzyb Polyporus', stp. 'to, co służy do krzesania czy wzniecania ognia, próchno, hubka, może też zarzewie, żarzący się popiół czy węgiel; płonąca głownia służąca do oświetlania czy do przenoszenia ognia', dial. 'hubka w krzesiwie'. Por. gł. *žahow* m 'hubka, żagiew' (i *žaha* 'ts.', 'zakalec; zgaga; bejca'), ukr. dial. *žahvá* 'hubka', br. dial. *žáhva* 'grzyb Piptoperus; hubka'. Psł. dial. **žagy, *žagъve*, bier. **žagъvь* 'to, co służy do palenia, zapalania, wzniecania ognia', z przyr. **-y, *-ъv-* [< **-ū-*] od psł. **žagati* [< **žēgati*] 'palić, spalać' (por. np. gł. *žahać* 'smalić, palić', cz. *žáhat* 'palić', r. dial. *žagáť* 'spalać'), będącego czas. wielokr. od psł. **žegti* 'palić' (zob. *zgliszcze, żgać*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* → **ē*; co do budowy por. np. p. *mątew* 'rosochate drewienko do mieszania płynów', psł. **mǫty, *mǫtъve* 'to, co służy do mącenia, mieszania (płynów)', od psł. **mǫtiti* 'mieszać, bełtać, wprowadzać zamieszanie' (zob. *mącić*).

żal od XIV w. 'uczucie smutku', 'wyrzuty sumienia, skrucha', 'uraza, pretensja', *żale* mn 'skargi, narzekanie, lament', stp. *żal* 'zło, przykrość, krzywda'. Ogsł.: cz. *žal* 'żal, zmartwienie, ból, smutek', *žel* 'szkoda', r. *žal'* 'żal, szkoda', scs. *žalь* 'grób', cs. *žalь mne* 'żałuję'. Psł. **žalь* [< **gēl-ĭ-*] 'cierpienie, ból, żal', pokrewne z lit. *gėlà* 'ból, darcie, łamanie; gorycz, żal', *gélti* 'żądlić; boleć, strzykać, łamać', łot. *dzelt* 'kłuć, szczypać', stwniem. *quelan* 'cierpieć, odczuwać ból', niem. *Qual* 'męka, męczarnia; utrapienie; udręka', gr. *belónē* 'grot, igła', orm. *kełem* 'męczę', od pie. pierwiastka **gʷel-* 'kłuć; kłujący ból'.

żalić się od XV w. 'skarżyć się, narzekać, użalać się', stp. 'boleć; użalać się'; z przedr. *rozżalić się, użalić się, wyżalić się*, daw. *zażalić* 'napełnić żalem, rozżalić', *zażalić się* 'rozżalić się, rozgoryczyć się' (dziś rzecz. odsłowny *zażalenie* 'skarga na kogoś', daw. 'żal, pretensja'); wielokr. *-żalać się*: z przedr. *użalać się, wyżalać się*. Ogsł.: cz. *želet* 'żałować', r. *žalét'* 'żałować, litować się', scs. *žaliti* 'być smutnym, lamentować', ch./s. *žàliti* 'czuć żal, żałować, opłakiwać; ubolewać, współczuć; odczuwać skruchę, żałować (za grzechy); skąpić czegoś', *žàliti se* 'skarżyć się, użalać się; wnosić skargę'. Psł. **žaliti* 'odczuwać żal', **žaliti sę* 'żalić się, skarżyć się', **žalěti* 'żałować', czas. odrzecz. od psł. **žalь* 'cierpienie, ból, żal' (zob. *żal*).

żałoba od XIV w. 'żal, smutek po śmierci kogoś bliskiego', stp. 'narzekanie, skarga, pretensja, zarzut', 'oskarżenie, pozwanie, roszczenie wniesione do sądu', 'sprawa sądowa, spór sądowy'. Por. cz. *žaloba* 'skarga, oskarżenie', r. *žáloba* 'skarga, zażalenie; narzekanie'. Psł. **žaloba* 'narzekanie, żalenie się, zażalenie, skarga', od psł. **žalь* 'cierpienie, ból, żal' (por. też dł. *žal* 'cierpienie, ból', wskazujące na prapostać **žalъ*), rzecz. abstr. z przyr. *-oba*. — Od tego *żałobny* (stp. XVI–XVII w. 'oskarżycielski, oskarżający', w XVII w. 'bolesny, żałosny, żałujący') → *żałobnik* (stp. XVI w. 'oskarżyciel'), *żałobnica* (stp. XVI–XVII w. 'list oskarżycielski, skarga pisemna, oskarżenie pisemne').

żałość ż od XIV w. 'przejmujący smutek, żal', stp. 'ból, zmartwienie, smutek, utrapienie, cierpienie', 'żal (za grzechy), skrucha', 'współczucie, miłosierdzie', 'narzekanie, jęki, płacz', 'smutna wiadomość', 'krzywda, zło', 'uciążliwość, przykre położenie'. Ogsł.: cz. *žalost* 'zmartwienie, ból, smutek', r. *žálost'* 'litość, współczucie, smutek', scs. *žalostь* 'gorliwość, zapał', ch./s. *žȃlōst* 'smutek, żal, żałoba'. Psł. **žalostь* 'smutek, zmartwienie', rzecz. abstr. z przyr. *-ostь* od psł. **žalь* 'cierpienie, ból, żal' (zob. *żal*). — Od tego *żałosny* (stp. XV w. *żałosny* / *żałostny* 'wyrażający smutek, pełen bólu, smutku, żalu; dokuczliwy; zaniepokojony, zatroskany', w XVI w. *żałościen* 'frasobliwy, zmartwiony').

żałować od XIV w. 'odczuwać żal, smutek, przykrość z jakiegoś powodu', 'odczuwać skruchę, żal, wyrzucać coś sobie', 'współczuć, litować się', 'ograniczać wydatki, dawać coś niechętnie, skąpić', stp. 'oskarżać, skarżyć', 'płakać, smucić się', *żałować się* 'skarżyć się, uskarżać się, użalać się'; z przedr. *odżałować, pożałować*. Ogsł.: cz. *žalovat* 'skarżyć się; oskarżać', stcz. *žalovati* także 'narzekać', strus. *žalovati* 'okazywać miłość', r. *žálovat'* 'być życzliwym, szanować; obdarzać, nagradzać; odwiedzać, bywać', *žálovat'sja* 'narzekać, żalić się, utyskiwać', scs. *žalovati* 'smucić się', ch./s. *žàlovati* 'żałować; płakać, opłakiwać; współczuć'. Psł. **žalovati* 'odczuwać żal', *žalovati sę* 'żalić się, skarżyć się', czas. odrzecz. od psł. **žalь* 'cierpienie, ból, żal' (zob. *żal*).

żar od XV w. 'rozżarzone węgle', 'jakakolwiek substancja rozpalona do czerwoności, do białości, paląca się bez płomienia', 'wysoka temperatura, gorąco, upał; gorączka, wypieki', 'ogień namiętności, gwałtowność uczuć; zapał', daw. XVII–XVIII w. 'żarzenie się, zarzewie, węgle rozpalone', dial. 'żarzący się popiół', stp. XIV w. *żary* mn 'miejsce po wypalonym lesie, teren wypalony', kasz. *žãr, žaru* 'spiekota, gorąco'. Ogsł.: cz. *žár* 'wielkie gorąco, upał', 'ogień, pożar, płomień', 'silna zorza, mocny blask', 'rumieniec', 'gorące uczucie; namiętność', r. *žar* 'wielkie gorąco, wysoka temperatura; upał, skwar', 'żarzące się węgle w piecu', 'gorączka', 'zapał, werwa', ch./s. *žȃr* 'żar (ognia); rozżarzone węgle; upał, skwar', 'zapał, pasja'. Psł. **žarъ* 'żarzenie się, palenie się bez

płomieni' > 'coś rozżarzonego, węgle palące się bez płomieni; wysoka temperatura, gorąco', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności, wtórnie skonkretyzowana) od psł. **žariti* 'powodować, że coś się pali, płonie, rozżarza' (zob. *żarzyć*).

żarłok od XV w. 'obżartuch', stp. *żarłok* (wyjątkowo *żarłak*) 'obżartuch', 'pijak, opilec', 'obżartuch i pijak', kasz. *žarłok* / *žarłoχ* 'żarłok; pijak'. Od p. *żarł* < psł. **žьrlъ*, imiesłowu czasu przeszłego od p. *żreć*, psł. **žerti*, **žьrǫ* (zob. *żreć*), z przyr. *-ok* (por. *tłumok*, *widok*, zob. też *świadek*). — Od tego *żarłoczny* → *żarłoczność*.

żarna mn od XVI w. 'urządzenie do mielenia ziarna', stp. XV w. *żarny* mn 'prasa do wyciskania wina, oleju', *żarnów* 'kamień żarnowy, młyński', 'żarna', 'prasa do wina, oleju'. Ogsł.: cz. *žernov* 'kamień młyński', daw. 'żarna', r. *žërnov* 'żarna', scs. *žrъny*, *žrъnovъ* mn 'ts.', ch./s. *žȑvanj* 'ts.'. Psł. **žьrny*, **žьrnъve* 'ręczny młynek, żarna; kamień żarnowy', pokrewne ze stpr. *girnoywis* 'żarna', lit. *gìrna* 'kamień młyński; żarna', łot. *dzir̃nus* 'żarna', goc. *-qaírnus* ż [< **gᵘerənu-*] 'ts.', stisl. *kvern* ż [< **gᵘernā*] 'ts.', ang. *quern* 'ts.', orm. *erkan* 'żarna', wszystkie od pie. **gᵘr̥-nū-* bądź **gᵘrāu̯ō(n)-* 'kamień żarnowy, żarna', utworzonych od pie. pierwiastka **gᵘer-* 'ciężki'.

żartować od XVII w.; z przedr. *zażartować*; *żart*. Por. gł. *žortować*, *žort*, cz. *žertovat* (stcz. *žertovati* też 'okłamywać, oszukiwać, zwodzić'), *žert*. Czas. zapożyczony ze śrwniem. *serten* 'żartować, oszukiwać, zwodzić', na rzeczownik, który wygląda na derywat odczas., oddziałało zapewne śrwniem. *scherz* 'żart', niem. *Scherz* 'ts.'.

żarzyć od XVII w. (od XVI w. z przedr. *rozżarzyć*) 'poddawać działaniu wysokiej temperatury, powodować, że coś jest rozżarzone', daw. XVII–XVIII w. 'czerwienić, rumienić się (o twarzy)', dziś *żarzyć się* 'palić się bez płomienia, świecąc jasnym blaskiem; świecić, błyszczeć, lśnić; odbijać od tła jaskrawą, czerwoną barwą'; z przedr. *rozżarzyć*. Ogsł.: cz. *žářit* 'palić, wypalać', słc. *žiariť* 'promieniować, jaśnieć, świecić; opiekać, piec na ogniu', r. *žarit'* 'smażyć, piec; palić, prażyć; wypalać, suszyć', ch./s. *žáriti* 'żarzyć, rozżarzać; piec, palić'. Psł. **žariti* [< **gēr-*], **žarǫ* 'powodować, że coś się pali, płonie, rozżarza', czas. kauzat. od psł. **gorěti* 'palić się, płonąć' (zob. *gorzeć*), od pie. **gᵘʰer-* 'gorący, ciepły'. — Od tego *żarliwy* 'namiętny, zapalony, gorliwy', daw. 'gorący', 'burzliwy, wzburzony, kotłujący się' (por. cz. *žárlivý* 'zazdrosny', słc. *žiarlivý* 'zazdrosny, zawistny') → *żarliwość* (w XVI w. 'gniew, wściekłość'); *żarówka*. Zob. *żar*.

żąć *żnę* od XIV w. 'ścinać sierpem zboże, trawę'; z przedr. *zżąć*. Ogsł.: cz. *žít* / *žnout*, *žnu* 'żąć, kosić', stcz. *žieti*, *žnu* / *žňu*, r. *žat'*, *žnu*, scs. *žęti*, *žьňǫ*. Psł. **žęti*, **žьnǫ* 'ciąć, ścinać rośliny (zwłaszcza trawę, zboże) ostrym narzędziem, sierpem', pokrewne z lit. *giñti*, *ginù* 'bronić; zabraniać, zakazywać', *giñti*, *genù* 'wypędzać, gonić, gnać', gr. *theínō* 'biję', stind. *hánti* 'bije', het. *kuenmi* 'biję'. Od pie. **gᵘʰen-* 'bić' (zob. *gnać*); w słow. innowacja semantyczna: z pierwotnego 'bić, uderzać, kłuć' (por. *żądło*) powstało specjalne znaczenie 'bić, uderzać ostrym narzędziem (np. w rodzaju maczety) w rośliny, by je ściąć' > 'ciąć, ścinać rośliny (zwłaszcza trawę, zboże) ostrym sierpem'. Zob. *żądło*, *żniwo*.

żądać od XIV w. (stp. *żędać*) 'ostro domagać się czegoś, usilnie dopominać się, wymagać', stp. 'pragnąć, bardzo chcieć czegoś, tęsknić za czymś', 'zwracać się z prośbą, prosić, upraszać', 'domagać się (zwykle przed sądem), rościć sobie do czegoś prawo', daw. XVI–XVII w. 'chcieć, życzyć'; z przedr. *pożądać*, *zażądać*. Ogsł.: cz. *žádat* 'żądać, domagać się; prosić; wymagać', ukr. *žadáty* 'życzyć sobie, żądać; pragnąć, pożądać; łaknąć', scs. *žędati*, *žęždǫ* 'mieć pragnienie, pragnąć, tęsknić za czymś'. Psł. **žędati* 'pragnąć czegoś', pokrewne z lit. *gedáuti* 'życzyć sobie, chcieć czegoś, tęsknić za czymś', *gedėti* 'być w żałobie, pogrążać się w żalu', *pasigėsti*, *pasigendù* 'spostrzegać brak czegoś', stirl. *guidim* 'proszę', gr. *potheō*, *pothḗ* 'tęsknię, odczuwam brak', 'brak czegoś, tęsknota za czymś, pragnienie', stpers. *jadiyāmiy* 'proszę', od pie. **gᵘʰedʰ-* 'prosić, pragnąć'. Samogłoska nosowa była pierwotnie właściwa tylko formom czasu teraźn. z infiksem nosowym **ge-n-d-* (psł. **žędǫ* = lit. *-gendu* w *pasigendù*), wtórnie została uogólniona

w całej odmianie czasownika. — Od tego *żądny*. Zob. *żądza, żaden*.

żądło od 1400 r. 'narząd kłujący niektórych owadów, skorpionów', stp. też 'coś ostro zakończonego, kolec, cierń'. Ogsł.: cz. dial. *žádlo*, r. *žálo*, scs. *žęlo*, słwń. *želo*. Psł. **żędlo* 'coś ostro zakończonego, kłującego, kolec, cierń, narząd kłujący owadów', nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od psł. **żęti, *żъnǫ* we wcześniejszym znaczeniu 'bić, uderzać, kłuć' (zob. *żąć*), dokładny odpowiednik: lit. *giñklas* 'broń, oręż' (: *giñti* 'bronić'). — Od tego *żądlić, użądlić*.

żądza od XIV w. 'usilne, gorące pragnienie czegoś, chęć, życzenie', 'pożądanie cielesne, zmysłowe', stp. też 'wyrażone słowami pragnienie, prośba', 'chciwość', 'gorliwość', 'miłość, gorące przywiązanie', 'przedmiot pragnień', 'zamiar, zamysł, intencja', dial. 'wyjątkowy apetyt na jakąś potrawę'. Ogsł.: stcz. *žiezě* 'pragnienie' (dziś cz. *žízen, -zne* ż 'pragnienie; żądza'), strus. *žaža* 'pragnienie', scs. *żężda* 'pragnienie', ch./s. *žěda* 'pragnienie'. Psł. **żęďa* [< **żęd-ja*] 'pragnienie', pierwotna nazwa czynności z przyr. **-ja* od psł. **żędati* 'pragnąć' (zob. *żądać*).

żbik od XVI w. 'drapieżnik z rodziny kotów, żyjący w górskich lasach, Felis silvestris', stp. XV w. *sbik* czy *zbik / stbik / zdbik* 'żbik', daw. *zdbik* 'ts.', dial. *żbik* 'chłopak swawolny, dziki, rozbudzony seksualnie'; starsza postać (bez przyr. *-ik*): stp. XV w. *zdeb / steb / step* 'żbik', daw. *zdeb, zdbia* 'ts.', dial. *zdeb* 'kot; kot bardzo śmiały, zuchwały i odważny', 'człowiek posępny, ponury; próżniak, skąpiec, samolub'. Por. cs. *stъblь / stъplь / stъblo* 'dziki kot'. Szczątkowo zachowane psł. **stъbь* [< **stъb-jь* < **stīb-i̯o-*] 'dziki kot, żbik', zapewne pokrewne z łot. *stibis* 'sucha gałąź', *stiba* 'pałka, pręt', lit. *stìbis* 'penis', stind. *stíbhi-* m 'pęczek, wiązka', łac. *stipula* 'źdźbło' (por. też z innym wokalizmem rdzennym lit. *stíebas* 'słup, maszt, drzewce; pień; łodyga', łac. *tībia* 'goleń; piszczałka, flet'), od pie. **stīb^(h)- / *stēb^(h)-* 'drąg, żerdź; sztywny' (zob. *źdźbło*). Nazwa dzikiego kota związana prawdopodobnie z właściwym mu ustawicznym wspinaniem się po pniach, gałęziach.

że sp. od XIV w. 'iż', stp. *jiż(e), jaż(e), jeż(e)* 'który'. Ogsł.: cz. *že*, stcz. *že* 'ponieważ; by, gdyby', *ježe / jež* 'co, który', sp. 'co, kiedy', strus. *ježe* 'jaki, który; co', sp. 'jeśli; co; żeby, dlatego żeby', ch./s. *jer* [< **ježe*] 'ponieważ'. Psł. **jъže, *jaže, *ježe* 'który', o pochodzeniu zob. *iż*. Postać *że* z psł. formy rodzaju męskiego **jъže*, z zanikiem **jъ-* jak np. w *gra, skra* (zob.)— Od tego *żeby* (o *-by* zob. *by, aby*).

-że, *-ż* od XIV w. part. wzmacniająca, podkreślająca. Ogsł.: cz. *-že, -ž*, r. *-že*, scs. *-že*. Psł. **-že* part. wzmacniająca, pokrewna z partykułami w innych językach ie., np. lit. *-gu / -gi*, gr. *-ge*, stind. *gha*, wszystkie z pie. part. wzmacniającej poprzedzający wyraz **g^he- / g^ho-*.

żebrać od XIV w. 'prosić o jałmużnę, chodzić po prośbie'; *żebrak* od XV w. 'ten, kto chodzi po prośbie'. Por. gł. *žebrić* 'żebrać', cz. *žebrat* 'żebrać', słwń. *žebráti* 'modlić się'. Zapożyczenie z niem. daw. *sefër* 'żebrak', od którego na gruncie słow. utworzono czas. odrzecz.

żebro od XV w. 'jedna z kości tworzących klatkę piersiową', dial. też *ziobro*, kasz. *żebro*, słowiń. *řebro* 'ts.'. Ogsł.: cz. *žebro*, r. *rebró*, scs. *rebro*. Psł. **rebro* 'żebro', pokrewne z niem. *Rippe* 'ts.', ang. *rib* 'ts.', od pie. **reb^h-* 'pokryć'; pierwotne znaczenie zapewne 'to, co pokrywa, tworzy klatkę piersiową'. Oczekiwana polska postać **rzebro* (zachowana w słowiń. *řebro*), przekształcona przez dysymilację spółgłosek **ř - r > ž - r*.

żegnać od XIV w. 'w przyjęty sposób zachowywać się wobec kogoś, kto odchodzi, odjeżdża', 'kreślić w powietrzu znak krzyża, błogosławić', stp. XV w. i dial. 'błogosławić', XVI–XVII w. 'czarować, zamawiać czarami', *żegnać się* 'kreślić ręką znak krzyża'; z przedr. *pożegnać, przeżegnać się* 'zrobić znak krzyża', *zażegnać* 'odwrócić, oddalić coś złego'. Por. cz. *žehnat* 'błogosławić, robić znak krzyża'. Zapożyczone ze śrwniem. *segenen* (dziś niem. *segnen*) 'błogosławić, udzielać błogosławieństwa, przeżegnać krzyżem', co przejęte z łac. *signāre* 'zaopatrzyć znakiem, oznaczyć'.

żelazo od XIV w. 'pierwiastek chemiczny Fe', stp. też *żalazo / żalezo / zielazo*, dial. *zielazo*. Ogsł.: cz. *železo*, r. *želézo*, ch./s. *žěljezo*.

Psł. *želězo 'żelazo', pokrewne z lit. *geležis* 'ts.', łot. *dzèls* 'ts.', stpr. *gelso* 'ts.', może także z gr. *khalkós* 'brąz'. Pochodzenie wyrazu niejasne, może prastare zapożyczenie z jakiegoś języka orientalnego, ale źródła zapożyczenia nie udało się dotąd ustalić. — Od tego *żelazko*; *żelazny*; *żelaziwo* 'kawałki żelaza, przedmioty żelazne' (rzecz. zbiorowy z przyr. *-iwo*, utworzony jak *mięsiwo*, *łuczywo*), od niego przez skrócenie *żeliwo* → *żeliwny*.

żenić od XVI w. (z przedr. *ożenić* od XV w.) 'dawać komuś za żonę', *żenić się* 'zawierać związek małżeński (o mężczyźnie)'; z przedr. *ożenić*, *ożenić się*. Ogsł.: cz. *ženit*, r. *ženít'*, scs. *ženiti sę*. Psł. **ženiti* 'dawać za żonę', **ženiti sę* 'brać sobie za żonę', czas. odrzecz. od psł. **žena* (zob. *żona*). — Od czas. przedrostkowego *ożenek*.

żer od XV w. (stp. i dial. też *żyr*) 'czynność jedzenia u zwierząt, żarcie, pożeranie', 'pożywienie zwierząt, zwłaszcza zdobywane przez nie same', dial. 'pokarm, jadło', 'pokarm dla zwierząt domowych', kasz. *žër* 'pożywienie zwierzęcia; przynęta'. Ogsł.: cz. *žír* 'żarcie, zjadanie', 'jedzenie, pokarm', 'tucz, tuczenie', r. *žir* 'tłuszcz', dial. też 'zdobywanie pokarmu; miejsce karmienia i tarła ryb', scs. *žirъ* 'pastwisko', ch./s. *žîr* 'żołądź' (żołędzie stanowiły pożywienie dla żerujących w lasach świń). Psł. **žirъ* 'żarcie, pożeranie; to, co się żre, pożera', rzecz. odczas. od psł. **žerti*, **žьrǫ* 'pożerać, pochłaniać' (zob. *żreć*), oparty na temacie czasu teraźn. **žьr-*, ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ь* → **i*. Według innej wersji etymologicznej psł. **žirъ* 'tłuszcz, karma, pokarm' od psł. **žiti* 'żyć' (zob. *żyć*), z przyr. **-rъ* (por. psł. **pirъ* 'picie, uczta', zob. *pieróg*); pierwotnym znaczeniem byłoby 'to, co służy do życia'. W p. *żer* rozwój *er* < *yr*. — Od tego *żerować* → *żerowisko*.

żerdź ż od XV w. (stp. i dial. też *żyrdź*) 'długi, cienki drąg drewniany', dial. także *żerdź* m, kasz. *žërʒa* / *zërʒa* 'ts.'; zdr. *żerdka*. Ogsł.: cz. *žerd*, r. *žerd'*, scs. *žrъdь* (*žrъdь*) 'kij, pałka, drąg'. Psł. **žŕdь* ż [< **gĭrdĭ-*] 'cienki drąg, żerdź (pierwotnie używana np. do budowy ogrodzenia)', wyraz oparty na tym samym pierwiastku co psł. **gordъ* (zob. *gród*), z wokalizmem rdzennym na stopniu redukcji **-ir-* > **-ŕ-*.

żgać 'uderzać czymś ostrym, kłującym', też *dżgać* 'ts.', w gwarach obok tych postaci także *żgać* 'kłuć', 'robić wolno, byle jak, niezdarnie', daw. od XVI w. *żegać* 'palić', od XVII w. 'dokuczać; trącać', kasz. *ʒgac* / *žgac* 'kłuć, żgać; zabijać, zakłuwać kaczki, gęsi; kłuć ryby ościeniem', 'kopać, wierzgać', 'uciekać'; z przedr. *zadżgać*; jednokr. *żgnąć* i *dżgnąć*. Od stp. (od XIV w.) *żec*, *żże* 'niszczyć ogniem, palić', 'trawić, pochłaniać (o ogniu)', 'wypalać', 'parzyć, przypiekać, dokuczać wysoką temperaturą', por. stcz. *žéci*, *žehu*, r. *žeč'*, *žgu*, scs. *žešti*, *žegǫ*, ch./s. *žéći* (rzadziej *žgàti*), *žèžēm*, słwń. *žgáti*, *žgèm*, które z psł. **žegti*, **žьgǫ* / **žegǫ* 'palić'. Znaczenie 'uderzać czymś ostrym, kłuć', znane też innym językom słow. (por. np. ch./s. *žàgnuti* 'zakłuć, zaboleć', *žígati* 'żgać, kłuć, bóść'), wtórne, rozwinęło się z 'dokuczać wysoką temperaturą, ogniem, parzyć, przypiekać'. Psł. **žegti* pokrewne z lit. *dègti*, *degù* 'palić się, płonąć; zapalać; wypalać', łac. *foveō*, *fovēre* 'ogrzewać', alb. *djeg* 'palę, piekę', stind. *dáhati* 'pali', wszystkie od pie. $d^h eg^{uh}$- 'palić, płonąć'; w słow. rdzeń **geg-* (>**žeg-*) powstał z wcześniejszego **deg-* w wyniku upodobnienia spółgłosek na odległość. Zob. *ożóg*, *podżegać*.

żleb od XX w. 'skalisty parów, wąwóz, rozpadlina w zboczu górskim'. Postać głosowa (*-le-* zamiast oczekiwanego *-łó-* występującego w rdzennie polskiej formie *żłób* < psł. **želbъ*, zob. *żłób*) wskazuje na gwarowe zapożyczenie ze słc. dial. *žleb* (w języku liter. *žľab*) 'koryto, rynna; żłób; żleb'.

żłopać od XVIII w. 'pić dużo, łapczywie', dial. też *żłepać*, kasz. *žłąpac* 'pić dużo, łapczywie'; z przedr. *nażłopać się*, *wyżłopać* ; por. daw. XVII w. *żłop* 'ochłap, żarcie', 'grzęzawisko'. Por. ukr. dial. *žolopáty* 'żreć', br. dial. *žalapác'* 'pić; żreć', *žalubác'* 'jeść', 'pić', słwń. *žlébati* 'dużo pić'. Psł. **želpati* 'chciwie, dużo pić, jeść', przypuszczalnie prapokrewne ze stwniem. *quëllan*, niem. *quellen* 'sączyć się, wypływać', stind. *gálati* 'kapie, ścieka', gr. *balaneîon* 'kąpiel', od pie. $*g^u el$- 'kapać; rzucać', pierwotne znaczenie byłoby zatem 'powodować, że coś kapie, ścieka (do gardła)'. Dyskusyjne jest zestawianie z lit. *žliaũbti* i *žlem̃bti* 'żreć; szlochać'.

żłób od XIII w. 'podłużna skrzynia, koryto, w które nakłada się paszę dla koni, bydła', 'podłużne wyżłobienie w ziemi, w skale, dolina', daw. 'kanał, rów, rynna', kasz. *žłób* 'żłób; jar, parów, wąwóz'; zdr. *żłobek* (też 'jasełka'). Ogsł.: cz. *žlab* 'żleb; rynna; żłób', r. *želob / žólob* 'ściek, rynsztok', *želobók* 'rowek, bruzda, wyżłobienie', ch./s. *žlijeb* 'żłób; koryto; rynna, ściek, rynsztok'. Psł. **želbъ* [< **gelbo-*] 'żłób, koryto', z pie. **gelbʰo-* (od pie. bazy **gelebʰ- / *glebʰ-* 'skrobać, skrobiąc wydrążyć, wyżłobić', por. *głęboki*). — Od tego *żłobić, wyżłobić*.

żmija od XIV w. (stp. *żmija*) 'gad Vipera', dial. *żmija / żmija* 'ts.', kasz. *žḿija / žńija / zńija* 'żmija, wąż'. Ogsł.: cz. *zmije*, r. *zmejá*, scs. *zmija*. Psł. **zmъja* 'żmija, wąż', forma rodzaju żeńskiego od psł. **zmъjь* m 'ts.; mityczny stwór w postaci skrzydlatego węża, smok' (por. stp. XV–XVI w. *żmij / żmij* 'jadowity gatunek węża, żmija', cz. *zmij* 'żmija', r. *zmej* 'żmija, wąż; latawiec', scs. *zmii* 'wąż, smok', ch./s. *zmäj* 'smok'). Psł. **zmъjь* i **zmъja* są utworzone od tego samego pierwiastka, na którym jest oparte p. *ziemia*, psł. **zeḿa* (zob. *ziemia*). Pierwotne znaczenie 'gad ziemny' bądź 'gad pełzający po ziemi'. W polskim rozwój (upodobnienie) nagłosowej grupy spółgłoskowej *zḿ- > źḿ- > żḿ-*.

żmudny 'zabierający dużo czasu, wymagający wiele trudu, uciążliwy, trudny', stp. od XV w. *zmudny* 'nie troszczący się o nic, niedbały; ociągający się, zwlekający z czymś', dial. *zmudny* 'nudny, marudny', 'uciążliwy', 'zabawny, śmieszny', kasz. *zmudni* 'zabierający dużo czasu, wymagający wiele trudu'; por. stp. XV w. *zmuda* 'brak troski, dbałości o coś; zwlekanie, opieszałość', daw. XVII w. *zmuda* 'marudzenie, mitręga, ociąganie się', dial. 'uciążliwość, beznadziejność; lichota', 'człowiek pracujący powoli i niestarannie; nudziarz, maruda', kasz. *zmuda / zamuda* 'strata czasu', 'człowiek zajmujący komuś czas, gaduła, nudziarz, pleciuga'. Od czas. przedrostkowego daw. XVI–XVII w. *zmudzić* 'zmitrężyć, zmarudzić', kasz. *zmuʒëc* 'stracić czas', bez przedrostka stp. od XV w. *mudzić* 'opóźniać (się), zwlekać; tracić czas, próżnować', dial. 'mitrężyć, marudzić', 'zabierać, zajmować komuś czas', 'tracić czas, nic nie robić', kasz. *muʒëc* 'tracić czas, mitrężyć', 'spędzać czas, zwlekać, ociągać się, marudzić', 'przeszkadzać, odwlekać, nudzić'. Ogsł.: płb. *maudi-sə* 'opóźnia się, zaniedbuje się', strus. *muditi* 'zwlekać', r. dial. *mudíť* 'zwlekać, ociągać się', scs. *muditi, muždǫ / mǫditi, mǫždǫ* 'ociągać się, zwlekać', słwń. *mudíti* 'zatrzymywać kogoś, przeszkadzać; spóźniać się'. Psł. **muditi* 'tracić czas, zwlekać, ociągać się', zapewne prapokrewne z lit. *maũsti, maudžiù* 'drzeć, ćmić, strzykać; tęsknić', *apmaudas* 'irytacja, złość, niezadowolenie', od pie. pierwiastka *mau̯-* 'zachwiać się, paść'.

żniwo od XV w. 'żęcie i zbieranie z pola dojrzałego zboża', 'czas żęcia i zbierania zboża', 'zboże gotowe do zżęcia; plon, zbiór', *żniwa* mn 'czas żęcia zbóż, zbierania plonów'. Od *żąć, żnę* (zob. *żąć*), z przyr. *-iwo* (por. *łuczywo, mięsiwo*). — Od tego *żniwiarz → żniwiarka; żniwować*.

żołądek od XV w. Ogsł.: cz. *žaludek*, r. *želúdok*, ch./s. *žèludac*, słwń. *želôdec*. Psł. **želǫdъ* [< **gelando-* < pie. **gʰel-on-d-o-* lub **gʰel-n̥-d-o-*] 'żołądek', zdr. **želǫdъkъ / *želǫdъcь*, zapewne pokrewne z gr. *kholás*, dop. *kholádos* [< pie. **gʰol-n̥-d-*] 'podżebrze, brzuch', *kholádes* mn 'wnętrzności, kiszki, trzewia, jelita', wyrazy w obu językach, różniące się samogłoską rdzenną, musiały powstać niezależnie od poza tym niepoświadczonego pie. **gʰel-* z nieznanym znaczeniem. Przyjmowany nieraz związek z uderzająco bliskim pod względem budowy lit. *skilándis* ż 'żołądek (np. świński); wędzony żołądek wieprzowy lub barani nadziany krajanym mięsem' i dalej z lit. *skil̃vis* 'żołądek; wole u ptaków', łot. *šķilva / šķilna* 'kurzy żołądek' jest mało prawdopodobny z przyczyn fonetycznych, gdyż nie sposób sprowadzić do jednej pierwotnej głoski bałt. *sk-* i słow. *ž-* (< **g-*). — Od tego *żołądkowy → żołądkowiec; żołądkować się* 'złościć się, irytować się'.

żołądź *żołędzia* od XIV w. 'owoc dębu', w stp. też zbiorowo 'żołędzie', w XIV w. także 'prawo do wypasu świń w dąbrowie dworskiej'. Ogsł.: cz. *žalud*, r. *žëlud*, słwń. *žêlod*. Psł. **želǫdь* [< **gelandĭ-* < **gᵘel-an-dĭ-*] m 'owoc dębu', prapokrewne z łac. *glans, glandis* [< **gᵘl-an-d-s*] 'żołądź', gr. *bálanos*

[< *g^u_elәno-] 'ts.', orm. *kalin* [< *g^u_el(ә)-eno-*] 'ts.', por. też lit. *gilėndra* / *gilėndrė* 'bogaty plon żołędzi i innych płodów leśnych', wszystkie od pie. *g^uel-* 'żołądź' i, może, 'dąb'.

żołd od XV w. 'wynagrodzenie wypłacane żołnierzom', stp. 'wynagrodzenie, zapłata; wynagrodzenie żołnierzy'. Zapożyczenie ze śrwniem. *soldîe* 'żołd, zapłata', niem. *Sold* 'żołd'. — Od tego *żołdak* 'pogardliwie o żołnierzu', dawniej 'żołnierz najemny pobierający żołd', por. stp. XV w. *żołdat* 'żołnierz najemny', z niem. *Soldat* 'żołnierz' (śrwniem. *soldât* 'żołd, zapłata'). Zob. *żołnierz*.

żołna od XV w. 'ptak Merops apiaster', stp. też 'dzięcioł zielony', dial. także 'wilga', 'dzięcioł', kasz. *żołna* 'trznadel', 'dzięcioł zielony', 'wilga'. Ogsł.: cz. *žluna*, r. *želná*, ch./s. *žúna* (też *žúnja*) 'żołna'. Psł. *žl̥na [< *gĭlnā] 'żołna' (i, może, inne ptaki o żółtym czy zielonym ubarwieniu), dokładny odpowiednik w bałt.: lit. *gilnà* 'żołna', łot. *dzilna* 'ts.', z pie. *g^hl̥nā-* będącego urzeczownikowioną formą rodzaju żeńskiego pie. przym. *g^hl̥no-* 'zielony, żółty', od pie. *g^hel-* 'żółty, zielony' (zob. *żółty*).

żołnierz od XV w. (stp. też *żołdnirz*, daw. *żołdnierz*) 'członek sił zbrojnych, wojskowy', stp. też 'dowódca oddziału złożonego z tysiąca ludzi', wyjątkowo 'wasal'. Zapożyczenie ze śrwniem. *soldenœr(e)* / *soldenier* 'żołnierz najemny, zaciężny', niem. *Söldner* 'ts.', od śrwniem. *soldîe* 'żołd, zapłata', niem. *Sold* 'żołd' (zob. *żołd*). Pierwotnie 'żołnierz najemny, pobierający żołd'. Postać *żołnierz*, z wcześniejszej *żołdni(e)rz* z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *łdn* > *łn*. — Od tego *żołnierski*.

żona od XIV w. 'małżonka', stp. też 'niewiasta, kobieta', 'nałożnica'; zdr. *żonka*. Ogsł.: cz. *žena* 'kobieta; kobieta zamężna; małżonka', r. *žená* 'małżonka', przest. 'kobieta', scs. *žena* 'kobieta; małżonka'. Psł. *žena [< *genā] 'kobieta; żona, małżonka', pokrewne ze stpr. *genno* 'kobieta; żona', goc. *qinô* 'ts.', stang. *cwene* 'ts.', *cwēn* 'królowa' (dziś ang. *queen* 'ts.'), gr. *gynḗ* 'kobieta; żona, małżonka', alb. *zonjë* 'żona; pani', stind. *jáni-* 'żona; kobieta', wszystkie od pie. *g^uenā*, dop. *g^unās* 'kobieta, żona'. — Od tego *żeński*, *żonaty*. Zob. *żenić*.

żółć I ż od XV w. 'żółtobrunatna wydzielina wątroby zwierząt kręgowych i człowieka', stp. też 'substancja o gorzkim smaku, gorycz', kasz. *žålc* 'żółć'. Por. w tym znaczeniu cz. *žluc*, r. *želč'*, ch./s. *žûč*; starsza prawdopodobnie postać z nagłosowym *z- zachowana słabiej: strus. *zlъčь*, scs. *zlъčь*, bg. *zlъč*. Psł. *zl̥čь [< *zĭlkĭ- < pie. *$ĝ^h$l̥-k-*] 'żółć', pokrewne z (inaczej zbudowanymi) łot. *žults*, lit. *tulžìs* (z przestawki z *žultis) 'żółć', od pie. pierwiastka *$ĝ^h$el-* 'błyszczeć, lśnić; żółty, zielony' (zob. *zielony*, *złoty*). Polskie *żółć* ma wtórne *ż-* i *-ć* pod wpływem *żółć* 'żółta barwa' (zob. *żółć* II). — Od tego *żółtaczka*. Zob. *żółknąć*.

żółć II ż 'żółta barwa', z prapostaci *žl̥tь, rzecz. abstr. od *żółty*, psł. *žl̥tъ 'żółty' (zob. *żółty*), utworzone za pomocą przyr. *-ь (co do budowy por. np. *biel*, *czerń*, *zieleń*, zob. *biały*, *czarny*, *zielony*).

żółknąć 'nabierać żółtej barwy', stp. XV w. *żółknienie* 'żółtaczka', kasz. *žålknǫc* / *žåltknǫc* 'żółknąć'; z przedr. *pożółknąć*, *zżółknąć*. Ogsł.: cz. *žluknout* 'jełczeć, psuć się (zwłaszcza o tłuszczach)', r. dial. *žélknut'* 'stawać się żółtym (o roślinach)', słwń. *žólkniti* 'stawać się stęchłym, psuć się (np. o mące, orzechach)'. Psł. *žl̥knǫti 'gorzknieć, żółknąć', prawdopodobnie od psł. *žl̥čь 'żółć' (względnie od wcześniejszej postaci *gĭlk-ĭ- przed przeprowadzeniem I palatalizacji; zob. *żółć* I), pierwotne znaczenie 'stawać się jak żółć, tj. nabierać gorzkiego smaku, żółtego zabarwienia'.

żółty od XV w., kasz. *žålti* 'żółty'. Ogsł.: cz. *žlutý*, r. *žëltyj*, ch./s. *žût*. Psł. *žl̥tъ [< *gilto- < *g^hl̥-to-*] 'żółty', pokrewne z lit. *geltas* 'żółty; bladożółty, blady; blond', łot. *dzeltens* 'ts.', stpr. *gelatynan* 'ts.', od pie. *g^hel-* oznaczającego różne jasne barwy, zwłaszcza żółtą, zieloną i ich odcienie (o pie. odmiance *$ĝ^h$el-* zob. *zielony*, *zioło*, *złoty*). — Od tego *żółtko* (stp. i dial. też *żółtek*); *żółtaczka*; *żółtodziób* (człon drugi zob. *dziób*). Zob. *żółć* I, II.

żółw od XV w. (stp. też *żełw*) 'gad Chelonia', w stp. także 'ślimak' i, może, 'gatunek ropuchy'. Ogsł.: cz. *želva*, r. dial. *žolv'*, cs. *želъva* / *želъvь*, ch. dial. kajk. *žělva* / *žěljva*. Psł. *žely, *želъve*, bier. *želъvь [< *gelū-] 'żółw', dokładny odpowiednik: gr. *khélys*

'żółw'. Z pie. *g^helū-, prawdopodobnie od pie. *g^hel- (/*$\acute{g}^h$el-) 'zielony, żółty' (zob. *zielony, żółty*). Zatem zwierzę nazwano od barwy pancerza; może była to pierwotnie nazwa jednego z gatunków, dużego żółwia zielonego (Chelonia mydas), znanego i cenionego zapewne w przeszłości z powodu smacznego mięsa.

żreć *żrę* od XV w. (stp. też *żrzeć, żrze*) 'jeść, o zwierzętach (wulgarnie o człowieku)', dial. też 'gryźć', 'pić', *żreć się* 'gryźć, kąsać jeden drugiego; żyć w niezgodzie, kłócić się, użerać się z kimś', kasz. *žrec, žre* / *žgřec, zgře* / *ržec, rže* 'żreć, jeść łapczywie'; z przedr. *nażreć się, obeżreć (się), użreć, zeżreć*; wielokr. *-żerać*: z przedr. *nażerać się, obżerać się, pożerać, użerać się, wyżerać, zżerać*. Ogsł.: cz. *žrát, žeru*, r. *žrať, žru*, słwń. *žréti, žrèm*. Psł. **žerti, *žьrǫ* / **žerǫ* 'jeść (głównie o zwierzętach)', pokrewne z lit. *gérti, geriù* 'pić; wchłaniać, pochłaniać', stind. *giráti* 'połyka', łac. *vorō, vorāre* 'połykać, pożerać (łapczywie)', gr. *borá* 'jedzenie, pokarm', od pie. *g^uer- 'połykać'. Oczekiwana polska postać bezokol. *żrzeć*, forma *żreć* przez analogię do czasu teraźn. *żrę*: *żrz* > *żr*. — Od tego *żarcie*, rzecz. odsłowny oparty na psł. imiesłowie czasu przeszłego **žṛtъ*; od czas. przedrostkowego *wyżerka*. Zob. *żarłok, żer*.

żubr, dawniej od XV w. *zubr* 'zwierzę Bos urus', stp. XV w. też *ząbr* / *ząbrz* (także jako tłumaczenie łac. *tigris* 'tygrys'), dial. *zubr* / *zuber*, kasz. *ząbr* 'żubr'. Ogsł.: cz. *zubr*, słc. *zubor, -bra*, r. *zubr*, słwń. *zôber, -bra*, ch./s. *zȕbr*, daw. *zùbar, -bra*. Psł. **zǫbrъ* 'żubr' (na rdzenną samogłoskę nosową wskazują stp. *ząbr* / *ząbrz*, kasz. *ząbr*, słwń. *zôber*), prawdopodobnie od psł. **zǫbъ* 'coś ostrego w kształcie zęba' (zob. *ząb*), z przyr. **-rъ*; pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'zwierzę o ostrych rogach'. Mniej prawdopodobne jest zapożyczenie z bałt. nazwy tego zwierzęcia (por. lit. *stum̃bras*, łot. *stumbrs* / *sumbrs* / *sūbrs*, stpr. *wissambris*). *-u-* w wyrazie polskim jest może rezultatem starej oboczności *ǫ* / *u*; nagłosowe *ż-* pojawiło się w wyniku fałszywego odmazurzenia formy *zubr*.

żuchwa od XVI w. 'dolna szczęka', pot. 'każda szczęka', dial. 'szczęka zwierzęcia'; por. w XVI w. *żuchawica* 'szczęka, żuchwa', dial. *żuchawka* 'szczęka u zwierząt'. Zachsł.: cz. *žuchva* 'skroń', *žuchvy* mn 'żuwaczki u owadów', słc. *žuchva* 'okolice żwacza u zwierząt', rzecz. z przyr. *-wa* < **-ъva* od psł. dial. **žuchati* 'żuć, przeżuwać', p. daw. XV–XVII w. i dziś dial. *żuchać* 'gryźć, przeżuwać, żuć', dial. też *żuchlać* / *żuchleć* 'przeżuwać; jeść powoli, żuć'. Podstawowy czas. **žuchati* jest formacją ekspresywną z przyr. *-ch-* (zob. *machać, wikłać*) od psł. **žьvati, *žujǫ* 'żuć, przeżuwać' (zob. *żuć*).

żuć *żuję* od XV w. 'rozcierać, rozgniatać zębami pokarm', daw. *żwać, żuję* 'gryźć, żreć, żuć', kasz. *žvac, žve* 'żuć, przeżuwać'; z przedr. *przeżuć*; wielokr. *przeżuwać*. Ogsł.: dł. *žuś*, gł. *žuć*, słc. *žuť* / *žuvať*, cz. *žvát*, r. *ževáť*, ukr. *žuváty*, br. *žaváć* / *žvac'*, *žuju*, scs. *žьvati, žujǫ*. Psł. **žьvati, *žujǫ* 'żuć, przeżuwać', pokrewne z lit. *žiáuna* 'szczęka', stwniem. *kiuwan* 'żuć' (dziś niem. *kauen* 'ts.'), ang. *chew* 'ts.', od pie. **g(i̯)eu̯-* / **ǵ(i̯)eu̯-* 'żuć'. Pierwotnie p. *żwać, żuję*; bezokol. *żuć* nowszy, oparty na czasie teraźn. *żuję* (por. np. *knuć, kuć, snuć*). — Od czas. przedrostkowego *przeżuwacz*.

żuk od XVIII w. 'chrząszcz Geotrupes'; zdr. *żuczek*. Płnsł.: płb. *zau̯k* 'krówka (gatunek chrząszcza)', r., ukr., br. *žuk* 'chrząszcz, żuk'. Psł. dial. **žukъ* 'chrząszcz', od dźwkn. pierwiastka **žu-* (do którego należy np. r. *žužžáť* 'brzęczeć, bzykać', bg. *žužá* 'brzęczeć, o owadach', p. dial. *żużnić* 'szumieć, świszczeć; dudnić, rozlegać się', kasz. *žužńic* 'szumieć w głowie, w uszach'), z rzadkim przyr. **-kъ*, tworzącym nazwy czynności, zwykle wtórnie przechodzące w nazwy rezultatów czynności (zob. *wzrok, znak*). Zatem pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'brzęczenie, bzyczenie', wtórnie 'to, co brzęczy, bzyczy'.

żur od XV w. 'zupa na zakwasie z chleba lub mąki, taki zakwas'; zdr. *żurek*. Por. gł. *žur* 'żur', cz. dial. *žur* 'ts.', strus. *žurъ* 'rzadka strawa', br. *žur* 'rzadki kisiel owsiany', dial. 'różne rzadkie potrawy', słwń. *žȗr* 'serwatka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *sûr* 'kwaśny, cierpki, gorzki' (dziś niem. *sauer* 'kwaśny, cierpki'). Nie przekonują próby wykazania słow. pochodzenia wyrazu.

żuraw *żurawia*, dawniej od XV w. *żóraw* (*żóraẃ*) 'ptak Grus cinerea', 'urządzenie do

wyciągania wody ze studni', stp. XV w. też 'most zwodzony', w XIV w. 'brama, wrota', dial. *żuraw* / *żuraẃ* (*żuraj*) / *żaraw* 'ptak żuraw', 'urządzenie przy studni, żuraw studzienny', kasz. *žoràv* / *žâràv* / *žuròv* 'żuraw'. Ogsł.: cz. *žerav*, r. *žurávl'*, dial. *žuravel'* / *žuravéj* / *žúráv*, ch./s. dial. *žȅrav*, słwń. *žerjàv*. Psł. **žeravь* [< **žerav-jь*] 'żuraw, Grus cinerea', pokrewne z nazwami tego ptaka: lit. *gérvė*, łot. *dzeȓve*, stpr. *gerwe*, łac. *grūs*, *gruis*, wszystkie od pie. **ger-* 'wydawać ochrypły głos'. Znaczenie 'urządzenie do wyciągania wody ze studni' przen., przez podobieństwo takiego urządzenia do wyglądu ptaka z charakterystycznym długim dziobem; nowsze znaczenie 'dźwig portowy' jest kalką ang. *crane* 'żuraw; dźwig'. — Od tego *żurawina*, stp. od XV w. *żorawiny* mn 'roślina Oxycoccos palustris' (dial. też *żorawina* i *żurawie*), rosnąca na terenach podmokłych, błotach, czyli tam, gdzie żyją żurawie.

żużel od XVI w. 'stała, zbita pozostałość po spaleniu węgla, koksu, spieczony popiół; produkt uboczny otrzymywany w procesach metalurgicznych', stp. XV w. *żużelica* / *zużelica* / *żużalica* / *żożelica* 'masa powstająca z zanieczyszczeń przy wytapianiu metali; drobne cząstki żelaza odskakujące podczas kucia', XVI w. *żużelica* 'szlaka, żużel', dial. *zuzelice* mn 'sadze; niewypalone kawałki drewna'. Ogsł.: słc. *žúžoľ* 'węgiel' (w porównaniach *čierny ako žúžoľ* 'czarny jak węgiel'), r. dial. *žužel'* 'drobne odpadki od ziemniaków', ukr. *žúžil'* 'żużel', br. *žúžal'* 'żużel; rzadkie, płynne błoto', dial. *žúzalja* 'brud w wodzie', bg. dial. *žúžel* / *žúžel'* 'coś czarnego, przepalonego', słwń. daw. *žužel* 'sadza z łuczywa'. Bez pewnej etymologii, z przyczyn fonetycznych nie do przyjęcia są próby łączenia z psł. **žegti* 'palić' czy r. *žíža* 'maź, płynna masa, ciecz'. Może tożsame z psł. **žuželь* oznaczającym zapewne zbiorowisko drobnych stworzeń (owadów, robaków itd.), por. cz. *žížala*, dial. *žoužel* 'dżdżownica', strus. *žuželь* 'żuk, Scarabeus', br. *žúžal'* 'drapieżny nocny żuk', bg. *žúžel* 'owad', od dźwkn. rdzenia **žu-zg-* (por. r. *žužžát'* 'brzęczeć, bzykać', bg. *žúža* 'brzęczeć, o owadach', zob. *żuk*); w takim razie nazwę drobnych, nieczystych stworzeń przeniesiono na drobne, brudne, czarne przedmioty: niedopalone kawałki czegoś, szlakę, sadzę, odpadki.

żwawy od XVIII w. 'pełen werwy, ruchliwy, zwinny, szybki', daw. XVI–XVII w. 'gryzący, kąśliwy, zjadliwy, rezolutny, uszczypliwy, wyszczekany' (por. w XVI w. *żwawość* 'gadatliwość, gadulstwo, ciętość, wielomówność'), kasz. *žvavi* 'żywy, dziarski'. Płnsł.: gł. *žwawy* 'żujący, gryzący', 'paplający, gadatliwy', cz. przest. i lud. *žvavý* 'gadatliwy, szczebiotliwy', r. dial. *žvávyj* 'żwawy', ukr. *žvávyj* 'żwawy, żywy', br. *žvávy* 'pełen werwy, żwawy, ruchliwy; ożywiony, głośny; szybki'. Psł. dial. **žьvavъ*, pierwotne znaczenie i pochodzenie niepewne. Część znaczeń (p. daw. 'gryzący, kąśliwy, wyszczekany', gł. 'żujący, gryzący', cz. 'gadatliwy, szczebiotliwy') wskazuje na zachsł. **žьvavъ* 'żujący, gryzący' (wtórnie 'paplający, gadatliwy'), przym. z przyr. **-avъ* od psł. **žьvati* 'żuć, przeżuwać' (zob. *żuć*); inne znaczenia sugerują wschsł. (i polskie) **žьvavъ* 'pełen życia, werwy, ruchliwy, zwinny, szybki' w przypuszczalnym związku z psł. **žiti*, **živǫ* 'żyć' (zob. *żyć*), przy czym dziwi jednak iloczas rdzennego **-ь-* < **ī*.

żwir od XVIII w. (u Lindego *zwir*) 'okruchy skał, kruszywo'. Por. br. *žvir* 'gruboziarnisty piasek', r. dial. zach. (w gwarach na Litwie i Łotwie) *žvir* 'ts.'. Zapożyczenie z lit. *žvyras* 'żwir'. Mało prawdopodobny związek z bliskoznacznymi słow. wyrazami, jak r. *dresva* 'żwir, drobne kamienie', dial. *žerst(v)a* / *žestva* / *gerst(v)á* / *dverst(v)a* / *dresva* / *drezva* 'żwir', ukr. *žorstva* (dial. *žerstva*) 'ts.', ch./s. dial. *zvrsta* / *zvȑst* 'rodzaj kruchego kamienia używanego w garncarstwie jako domieszka do gliny', 'warstwa twardego kamienia', 'rodzaj rudy'.

życie od XV w., stp. 'zachowanie, postępowanie'. Ogsł.: cz. *žití*, r. *žitʹë*, scs. *žitije*. Psł. **žitьje* 'życie', rzecz. abstr. z przyr. **-ьje* od imiesłowu biernego **žitъ* (por. p. przedrostkowe *przeżyty, użyty, zżyty*) od psł. czas. **žiti* (zob. *żyć*).

życzyć od XV w. 'pragnąć, chcieć czegoś dla kogoś lub dla siebie', 'wyrażać uczucia przyjazne, życzliwe, składać powinszowania', stp.

'udzielić, dać, użyczyć', 'wyrażać uczucia przyjazne, życzliwe lub nieprzyjazne, nieżyczliwe', daw. od XVI w. 'sprzyjać, udzielać, użyczać'; z przedr. *zażyczyć*. Zachsł.: dł. *życyś*, gł. *žičić*, cz. dial. *žičiti*, słc. *žičiť* 'sprzyjać, służyć; życzyć, pragnąć' (z polskiego przejęte do wschsł., np. strus. *zyčiti*). Zachsł. *žitьčiti wtórnie utworzone jako postać bezprzedrostkowa od zachsł. *požitьčiti 'dać komuś coś do używania, przekazać do korzystania', p. *pożyczyć*, w którym *po-* interpretowano jako przedr. czasownikowy, podczas gdy należy on do podstawy słowotwórczej tego czas. (o pochodzeniu zob. *pożyczyć*, *pożytek*). — Od tego *życzliwy* → *życzliwość*. Zob. *użyczyć*.

żyć *żyję* (stp. *żywę* / *żywię*) od XIV w. 'być żywym, istnieć; wieść życie, pędzić żywot', w stp. też 'przebywać gdzieś', wyjątkowo 'biesiadować, ucztować'; z przedr. *dożyć*, *odżyć*, *ożyć*, *pożyć* (→ *spożyć*), *przeżyć*, *użyć* (→ *zużyć*), *wyżyć*, *zażyć*, *zżyć się*; wielokr. *-żywać*: z przedr. *dożywać*, *odżywać*, *ożywać*, *przeżywać*, *spożywać*, *używać* (→ *zużywać*), *wyżywać się*, *zażywać*, *zżywać się*. Ogsł.: cz. *žít*, *žiji* (stcz. *žíti*, *živu*), r. *žiť*, *živú*, scs. *žiti*, *živǫ* (w pozostałych językach płdsł. wyrazy sprowadzające się do pokrewnego *živěti, np. bg. *živéja* 'żyję', ch./s. *žívjeti* 'żyć; mieszkać'). Psł. *žiti, *živǫ 'żyć', pokrewne z lit. *gýti*, *gyjù* 'goić się; zdrowieć', *gyvúoti* 'żyć', łot. *dzīt* 'goić się', stpr. *giwa* 'żyje', łac. *vīvō*, *vīvere* 'żyć', gr. *bíomai* 'żyję', *bióō* 'ts.', stind. *jī́vati* 'żyje', wszystkie od pie. *g^{u}ei̯- 'żyć'. Zob. *życie*, *żyto*, *żywy*, *żyzny*.

żyd od XIV w. Ogsł. *židъ, zapożyczenie ze stwł. *giudio* 'żyd', co z łac. *iudaeus* (gdzie z gr. *Iudaĩos*, przejętego z hebr. *j^{e}hūdah*). Co do słow. *i w miejsce łac., rom. *u* zob. *krzyż*.

żyła od XV w. 'naczynie krwionośne', stp. też 'ścięgno', 'struna głosowa', 'rdzeń kręgowy', 'kark'; zdr. *żyłka*. Ogsł.: cz. *žila*, r. *žila*, scs. *žila*. Psł. *žila [< *gīlā] 'żyła, ścięgno', bliski odpowiednik w bałt.: lit. *gýsla* 'żyła', łot. *dzīsla* 'ts.'. Wyraz bałt. sprowadza się do prapostaci *g^{uh}īslā, wyraz słow. kontynuuje zapewne prapostać *g^{uh}īlā; w innych językach ie. kontynuowana jest prapostać *g^{uh}ī(s)lo- (por. orm. *jil* 'ścięgno, powróz', łac. *fīlum* 'nić, przędza, struna'). Od pie. *g^{uh}ēi̯- / *g^{uh}ī- 'nić, ścięgno, żyła' (por. np. lit. *gijà* 'nić'). — Od tego *żylny* (→ *dożylny*); *żylasty*; *żylak*; *żyłować (się)*.

żyto od XIV w. 'roślina zbożowa Secale cereale, jej ziarno', stp. 'zboże', 'owoc, plon, płody ziemi', 'to, co do życia służy, wyżywienie, utrzymanie', daw. 'płód ziemi do utrzymania życia służący', dial. zwykle 'Secale cereale', też 'żyto ozime', 'zboże', 'pszenica', kasz. *žëto* 'żyto'. Ogsł.: cz. *žito* 'żyto', daw. *žito* / *žíto* też 'zboże', dial. 'żyto', 'pszenica', 'zboże', strus. *žito* 'żywność, pożywienie', 'płody, plon', 'ziarno zboża', *žita* mn 'pole obsiane zbożem', 'bogactwo, majętność', r. dial. *žíto* 'wszystkie rośliny zbożowe, zboże; ziarno; zboże nie wymłócone; kłosy; zboże jare; ziarno przeznaczone na siew', 'żyto (jare lub ozime)', 'pszenica', 'jęczmień', 'owies', 'potrawa z jęczmienia i grochu lub bobu', 'krupy jęczmienne', scs. *žito* 'zboże; plon', ch./s. *žito* 'zboże; ziarno', dial. też 'pszenica', 'żyto', 'proso', 'mieszany zasiew żyta i pszenicy', 'kukurydza'. Psł. *žito 'to, co daje życie, co służy do życia, do utrzymania życia, pożywienie' (por. pokrewne stpr. *geits* m 'chleb', cymr. *bwyd* 'jedzenie') > 'rośliny zbożowe, zboże, ziarno tych roślin używane do przyrządzania pożywienia', skonkretyzowana nazwa czynności od psł. *žiti 'żyć' (zob. *żyć*), z przyr. *-to. W poszczególnych dialektach słow. ze znaczenia 'rośliny zbożowe, zboże' rozwinęły się węższe, konkretne znaczenia, wyraz zaczął bowiem z czasem oznaczać główny lub wyłączny gatunek zboża uprawiany na danym terenie (lub jego ozimą bądź jarą odmianę). Na obszarze polskim upowszechniło się wtórne znaczenie 'roślina zbożowa Secale cereale, jej ziarno' (na poszczególnych terenach polskich wyraz zaczął oznaczać ozimą odmianę tego zboża lub inne zboże, pszenicę), wypierając stopniowo wcześniejszą nazwę *reż* 'żyto', zachowaną jeszcze w niektórych gwarach (zob. *rżysko*).

żywić od XIV w. 'dostarczać pokarmu potrzebnego do życia, karmić', stp. też 'obdarzać życiem, siłą życiodajną, podtrzymywać życie, przywracać życie', 'pozostawiać przy życiu'; z przedr. *odżywić*, *ożywić*, *pożywić*, *wyżywić*; wielokr. *-żywiać*: z przedr. *odży-*

wiać, ożywiać, pożywiać. Ogsł.: cz. *živit* 'odżywiać, karmić; utrzymywać; ożywiać, rozbudzać, pobudzać', strus. od XI w. *živiti* 'obdarzać życiem; zdobywać środki do życia', później też 'goić', r. *živít'* 'obdarzać życiem, siłą', scs. *živiti, življǫ* 'ożywiać, pozwalać żyć', słwń. *živiti* 'karmić, utrzymywać'. Psł. **živiti, *živǫ* 'obdarzać życiem, podtrzymywać życie, dostarczać pożywienia, karmić, żywić', czas. odprzym. od psł. **živъ* 'żywy' (zob. *żywy*). Pierwotne znaczenie 'czynić żywym'. — Od tego *żywiciel* → *żywicielka*; od czas. przedrostkowych *odżywka, pożywka.*

żywioł od XV w. 'siła przyrody i jej przejaw', 'strefa, krąg zainteresowań, zamiłowań', 'ludzie tworzący pewne zbiorowisko; element', 'składnik, element treści, pierwiastek', stp. 'wg pojęć starożytnych i średniowiecznych jeden z czterech elementów, z których miał się składać człowiek i wszystko, co żyje', daw. XV–XVI w. 'istota żywa, żyjąca, stworzenie (tylko o zwierzętach)', XV–XVII w. i dziś dial. 'pożywienie, pokarm'. Por. cz. *živel, -vlu* 'żywioł; składnik, element', słc. *živel, -vlu* 'ts.'. Zachsł. **živelъ* 'żywa istota, stworzenie, to, co żyje', od psł. **živъ* 'żywy' (zob. *żywy*), z rzadkim przyr. **-elъ* (por. np. *dzięcioł, kwiczoł*).

żywność ż od XVI w. 'to, czym się żywi człowiek lub zwierzę, pokarm, pożywienie, produkty spożywcze, prowiant', przest. 'żywienie, odżywianie, karmienie', dial. też 'posiadłość'. Ogsł.: cz. *živnost* 'rzemiosło, zawód, fach; małe przedsiębiorstwo', r. *žívnost'* 'drób, ptactwo domowe', słwń. *živnost* 'witalność, żywotność'. Słow. **živьnostь*, rzecz. abstr. z przyr. **-ostь* od przym. **živьnъ* (por. p. przest. *żywny* 'pożywny, posilny, posilający', 'prawdziwy, szczery', stp. XV w. *dusza żywna* 'istota żywa, żyjąca', cz. *živný* 'pożywny, odżywczy'), utworzonego od psł. **živiti* 'obdarzać życiem, podtrzymywać życie, dostarczać pożywienia, karmić, żywić' (zob. *żywić*).

żywot od XIV w. 'życie, istnienie', stp. też 'sposób życia, zachowanie się, postępowanie, obyczaje', 'wyżywienie, pokarm', 'opis życia, biografia, życiorys' (dziś przest.), daw. od XIV w. także 'ciało, jego części', dial. 'brzuch, łono'. Ogsł.: cz. *život* 'życie', 'żwawość, energia', 'utrzymanie', 'pobyt', 'żywa istota', dial. 'brzuch, żołądek', r. *živót* 'brzuch', przest. 'życie', dial. 'mienie, bogactwo, bydło', scs. *životъ* 'życie; pożywienie; zwierzę'. Psł. **životъ* 'życie; część tułowia poniżej klatki piersiowej, brzuch', rzecz. abstr. (wtórnie skonkretyzowany) z przyr. **-otъ* od psł. **živъ* 'żywy' (zob. *żywy*). — Od tego *żywotny* 'mający duży zasób sił biologicznych, energiczny, aktywny', 'dający życie, potrzebny do życia, życiodajny' (w XVI w. *żywotny / żywotni* 'ożywiający, ożywczy, życiodajny', 'żywy, żyjący') → *żywotność; dożywocie, dożywotni, dożywotność.*

żywy od XIV w. Ogsł.: cz. *živý*, r. *živój*, scs. *živъ*. Psł. **živъ* [< **gīvo-*] 'żywy', dokładne odpowiedniki: lit. *gývas* 'żywy; żwawy, ruchliwy', łot. *dzīvs* 'żywy', łac. *vīvus* 'ts.', stind. *jīva-* 'ts.'. Kontynuuje pie. **gʷīu̯-o-* 'żywy', będące derywatem z przyr. **-u̯o-* od pie. pierwiastka **gʷei̯-* 'żyć' (na którym oparty jest czas. *żyć*, zob.). — Od tego *żywiec* 'zwierzę, zwierzęta przeznaczone na rzeź', 'żywa rybka, służąca jako przynęta', przest. 'żywa, żyjąca istota' (*żywcem* 'w stanie żywym, jako żywego'), w stp. XV w. nazwy roślin, np. 'żonkil zwyczajny, Sanicula europaea'; *żywica* 'wydzielina komórek roślin, zwłaszcza drzew iglastych' (dial. też 'sok drzew') → *żywiczny; żywość.* Zob. *żywić, żywioł, żywot.*

żyzny od XV w. 'urodzajny, płodny (o glebie, gruncie)', 'zawierający składniki odżywcze konieczne dla życia zwierząt, roślin', stp. od XVI w., dziś przest. i dial. 'obfity, bogaty (o plonie)', 'pożywny, posilny, sycący'. Płnsł.: cz. przest. *žízný / žízní* 'urodzajny, płodny', ukr. *žýznyj* 'życiowy, żywotny; urodzajny', ale por. też scs. *žiznьnъ* 'życiodajny, ożywczy', bg. *žíznen* 'życiowy, żywotny; pełen radości życia'. Psł. **žiznъ* 'płodny, urodzajny, obfity; istotny dla utrzymania życia, żywotny', przym. od rzecz. psł. **žiznь* ż 'życie' (por. stp. *żyźń* 'urodzajność, żyzność', r. *žizn'* 'życie', scs. *žiznь* 'życie') utworzonego od psł. **žiti* 'żyć' (zob. *żyć*) za pomocą przyr. **-znь* (co do budowy por. np. p. *przyjazny* obok *przyjaźń*).

Indeks wyrazów polskich

Wyrazy hasłowe pisane są kapitalikami

Spis treści

Recenzje naukowe
Prof. dr hab. Maria Wojtyła-Świerzowska
Prof. dr hab. Leszek Bednarczuk

Redaktor prowadzący
Barbara Górska

Zespół redakcyjno-korektorski
Joanna Birczyńska-Duska, Barbara Borowska, Iwona Głuszek, Etelka Ka
Ewa Kochanowicz, Krzysztof Lisowski, Henryka Salawa, Barbara Wojtan
Małgorzata Wójcik

Indeks wyrazów polskich
Wojciech Adamski, Joanna Łobaczewska-Adamska

Redakcja techniczna
Bożena Korbut

Projekt okładki i układ typograficzny
Robert Oleś

Printed in Poland
Wydawnictwo Literackie Sp. z o.o., 2008
ul. Długa 1, 31-147 Kraków
bezpłatna linia telefoniczna: 0 800 42 10 40
księgarnia internetowa: www.wydawnictwoliterackie.pl
e-mail: ksiegarnia@wydawnictwoliterackie.pl
fax: (+48-12) 430 00 96
tel.: (+48-12) 619 27 70
Skład i łamanie: Infomarket
Druk i oprawa: Łódzkie Zakłady Graficzne

ISBN 978-83-08-04191-8

Od dawna już odczuwany był brak słownika ety
polskiego, który by odpowiadał współczesnemu
trzebom szerokiego kręgu zainteresowanych czyt
pełnia znakomicie dzieło prof. Wiesława Borysia.
i precyzyjnie informuje ono o dawności, rodow
nach formy i znaczenia 4600 wyrazów współ
na tle słowiańskim i indoeuropejskim. Jest nieocenionym źródłem wiedzy nie tylko o dziejach polskiego języka, lecz również polskiej kultury i obyczaju.

Profesor Henryk Markiewicz

Słownik Wiesława Borysia jest rewelacyjny pod każdym względem — doboru haseł, metody i precyzji ich opracowania, przy jednoczesnej przejrzystości wykładu. Jest jednym z najlepszych, najinteligentniejszych dzieł tego typu w literaturze slawistycznej w ogóle — PISANYM TAK, BY CZYTELNIK WYNIÓSŁ Z NIEGO JAK NAJWIĘCEJ RZETELNEJ INFORMACJI.

Profesor Maria Wojtyła-Świerzowska

WIESŁAW BORYŚ — profesor, pracuje w katedrze Filologii Chorwackiej, Serbskiej i Słoweńskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, jest kierownikiem Pracowni Języka Prasłowiańskiego PAN, członkiem Międzynarodowej Komisji Etymologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów.

Jest autorem ponad 170 prac naukowych, a także współautorem *Słownika etymologicznego kaszubszczyzny*, *Słownika prasłowiańskiego* oraz uczestniczył w opracowaniu *Słownika staropolskiego*.

cena 69,99 zł

ISBN 978-83-08-04191-8





WYDAWNICTWO LITERACKIE
www.wydawnictwoliterackie.pl